Nyelvművelő kézikönyv

a-k

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvművelő kézikönyv

I. kötet
A—K

2., változatlan kiadás

Főszerkesztők
GRÉTSY LÁSZLÓ
és KOVALOVSZKY MIKLÓS

Egyre sürgetőbben merült föl a szüksége egy tudományos alapú, de gyakorlati célú és hasznú, tüzetes nyelvművelő kézikönyvnek. E munka lexikonszerűen, ábécérendben minden lényeges gyakorlati kérdésre feleletet ad, s elvi tájékoztatást, nyelvtani rendszerezést is nyújt.
Rendeltetése kettős: nemcsak a kutató nyelvésznek és a hivatásos nyelvművelőnek kíván útmutatója lenni, hanem mindazoknak (írók, szerkesztők, tanárok, előadók, közéleti emberek stb.), akiknek a nyelv munkaeszközük, s ezért mintaszerű, hibátlan használatára törekszenek.
A szerkesztés alapelve a korszerűség, a frisseség és a közérthetőség volt, a fő cél pedig a nyelvi műveltség elmélyítése. Ahol tehát mód kínálkozott rá, a szócikkek a nyelvtörténeti háttérre és rendszerbeli összefüggésekre is utalnak. Az anyagrészek közötti kapcsolatokra szintén számos utalás irányítja rá a figyelmet. A további tájékozódást a kézikönyv szakirodalmi forrásjegyzékkel és hivatkozásokkal segíti.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NYELVMŰVELŐ KÉZIKÖNYV

ELSŐ KÖTET

A–K

Készült
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

NYELVMŰVELŐ KÉZIKÖNYV

ELSŐ KÖTET

A—K

FŐSZERKESZTŐ
GRÉTSY LÁSZLÓ
ÉS
KOVALOVSZKY MIKLÓS

MÁSODIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS

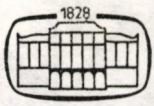

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

Írta és szerkesztette

ELEKFI LÁSZLÓ, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KOVALOVSZKY MIKLÓS, LŐRINCZE LAJOS,
SZŐKE ISTVÁN

BALOGH MÁRTA, BÍRÓ ÁGNES, ÉDER ZOLTÁN,
FERENCZY GÉZA, HUSZÁR ÁGNES, KEMÉNY GÁBOR,
LADÓ JÁNOS, RÁCZ ENDRE, RUZSICZKY ÉVA,
SZENDE ALADÁR, SZÉPE GYÖRGY, SZŰTS LÁSZLÓ,
TOMPA JÓZSEF, T. URBÁN ILONA

A munkálatokban közreműködött még

HERCZEG FERENCNÉ, TOLCSVAI NAGY GÁBOR,
ZIMÁNDI ISTVÁN

ISBN 963 05 3336 7 (Összkiadás)
ISBN 963 05 3337 5 (I. kötet)

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

Printed in Hungary

BEVEZETŐ

1. KÉZIKÖNYVÜNK JELLEGE, ANYAGA ÉS SZERKEZETE

A nyelvművelő könyveknek, nyelvhelyességi szakmunkáknak több fajtájuk, típusuk, változatuk van: általános elvi fejtegetés, elméleti értekezés; az elméletnek példákkal való szemléltetése vagy igazolása; nyelvhelyességi kérdésekről szóló cikkeknek, tanulmányoknak a gyűjteménye; nyelvtani és stilisztikai rendszerbe foglalt áttekintés a legfontosabb nyelvhelyességi kérdésekről; betűrendbe sorolt rövidebb-hosszabb szócikkek egymásutánja egy-egy nyelvhelyességi részletkérdés tömör feldolgozásával stb. Ezek vagy további változataik közül gyakorlati használatra legalkalmasabb a nyelvtani rendszert követő nyelvhelyességi szakkönyv, a „hibák nyelvtana" (Grammaire des fautes) és a szótár-, ill. lexikonrendszerű, egy-egy fölvetődő kérdésre azonnali, közvetlen felvilágosítást adó kézikönyv (Nachschlagebuch).

A Nyelvművelő kézikönyv (a továbbiakban: NyKk.), amelynek első kötetét veszi kezébe a helyes nyelvhasználat kérdéseiben elvi tisztázást kereső és gyakorlati eligazítást, célszerű tanácsot váró olvasó, jellegét és „műfaját" tekintve többrétű egység. A nyelvnek mint társadalmi és történelmi képződménynek a szerepét alapul véve, felöleli a magyar nyelvtan szabályrendszerének legfontosabb fejezeteit, szakaszait, pontjait — bár különálló egységekre tagolva s így ezeknek szokásos megjelölése, címe szerint könnyen megtalálhatóan, a hozzájuk kapcsolódó nyelvhelyességi tudnivalókkal együtt —, s ezekből egy rendszeres nyelvművelő tanácsadó kerekedik ki. Ehhez adnak elméleti alapot a nyelvművelés elvi kérdéseit tárgyaló cikkek. A gyakorlati érdekeket és használhatóságot, a részletkérdésekben való gyors tájékoztatást pedig a könyv anyagának szavakra, kifejezésekre vagy legalábbis jellegzetes típuspéldákra való felbontása szolgálja. A munkának ebbe a rétegébe van beleolvasztva — a szorosan vett nyelvhelyességi szabályok, illetve tanácsok mellé — egy korántsem teljes, csupán a könyv kereteibe illő és férő magyarító és szinonimaszótár is, a stílusfejlesztés segítségére.

A NyKk. anyagának elrendezésekor — mint az eddigiekből következik — lényegében kétfajta megoldás között kellett választanunk. El kellett döntenünk, hogy a nyelvtan szokásos tagolása, illetve a nyelvhasználat fogalmi

tárgykörei szerint vagy pedig betűrendben állítsuk-e össze a szócikkeket. Az első fajta elrendezésnek nagyobb és ismertebb hagyománya van nyelvművelő irodalmunkban. Általános tapasztalat azonban, hogy nem számíthatunk az olvasóknak olyan fokú tájékozottságára, amely könnyen eligazítaná őket a nyelvtani rendszerben, hogy hamar megtalálják a szükséges felvilágosítást. A második nehézség pedig az, hogy ugyanazt a nyelvhelyességi kérdést a rendszer összefüggései miatt gyakran több helyen is tárgyalni, illetve keresni kellene (ilyen a befejezett melléknévi igenév jelzői és állítmányi használata; a főnévi igenév és a felszólítás; az igekötő helyes használata, szórendje és hangsúlya; az igemódok és a mellékmondatok módhasználata; a toldalékok és a kötőhangzók stb.). Gyakorlati szempontból célszerűbbnek látszott tehát, hogy a könnyebben kezelhető, gyorsabb tájékozódást adó betűrendes szótár-, illetve lexikonformát válasszuk; ez annyiban kereszteződik a másik formával, hogy a szavakat és kifejezéseket tárgyaló szócikkek közé nagy számban illeszkednek be nyelvtani fogalmakhoz és tárgykörökhöz kapcsolódó nyelvhelyességi kérdéseket és egyéb — helyesírási, stilisztikai stb. — tudnivalókat fejtegető cikkek is. Munkaközösségünk — más nyelvészek egyetértésével — így is határozott. Mivel pedig könyvünk használói ugyanazt a jelenséget vagy problémát más-más címszó alatt is kereshetik, utalásokkal segítjük a lényeget közlő szócikk megtalálását.

A NyKk. tehát jellegét, szerkezetét és formáját tekintve olyan lexikon, amelyben elvi (elméleti), tárgyi és összefoglaló fejezetek, valamint szavak, kifejezések használatát megvilágító szótárszerű cikkek és ún. utaló cikkek, vagyis valamely rokon tárgyú vagy összefoglaló cikkre való utalások váltakoznak az ábécérend egymásutánjában A—Zs-ig.

2. A NYELVMŰVELŐ KÉZIKÖNYV ELŐKÉPEI

Az elsősorban gyakorlati célú nyelvművelő, nyelvhelyességi kézikönyvek (kalauzok, tanácsadók, útmutatók) a nyelvtanokból és a nyelvtisztító (magyarító) szótárakból nőttek ki. Eszerint két alaptípusuk van: a nyelvi rendszert követő, összefoglaló jellegű, ill. az anyagot részletekre, címszavakra felbontó s ezeket betűrendben tárgyaló, szótár-, illetve lexikonszerű munka; némely kézikönyv pedig párosítja e kétféle „műfaj"-t.

Ha kézikönyvünk előzményeit keressük, elég messzire visszanyúlhatunk a nyelvészeti szakirodalomban.

Már egyik-másik korai nyelvtanunkban is akad a helyes nyelvhasználatra vonatkozó minősítő, elítélő, helytelenítő megjegyzés (Geleji Katona,

Debreceni Grammatika stb.). A szoros értelemben vett nyelvhelyességi szakirodalom azonban a nyelvújítás vitáiból sarjadt ki, majd a Magyar Nyelvőr megindulásával terebélyesedett szét, de többnyire csak részletkérdések köré csoportosulva, főként a helyesírás, az igeragozás, a szóalkotás, az idegen szavak és az idegenszerűségek tárgykörében. A különféle értekezéseken, tanulmányokon és vitacikkeken kívül azonban (Kazinczy, Arany, Toldy, Szarvas, Volf, Brassai stb.) külön, önálló kötetek is szép számban megjelentek és megjelennek a nyelvművelés és a helyes nyelvhasználat kérdéseiről (lásd kötetünk irodalomjegyzékét). Ezek között elvi fejtegetések, rendszerező összefoglalások és vegyes tartalmú cikk- vagy tanulmánygyűjtemények egyaránt találhatók.

Amint a helyesírási szabályzat használói is elsősorban a szójegyzéket forgatják, eligazítást keresve egy-egy szó írására, úgy a nyelvhelyességi munkákban, kézikönyvekben sem annyira az elvi fejtegetésekre, az összefoglaló szabályra kíváncsiak az olvasók, hanem inkább arra, hogy helyes vagy helytelen-e valamely szónak, kifejezésnek, nyelvtani alaknak a használata. Ilyen jellegű és rendszerű nyelvhelyességi tanácsadók — a különféle nyelvújító szótárakon kívül — a múlt század utolsó negyedétől kezdve jelentek meg, bár a műfaj kezdetleges alakja már a 18. század végén fölbukkan (Andrád Sámuel: A magyar írásmódról. Némely jegyzéseim az ABC rendje szerint; melyeket kívántam terjeszteni a magyar grammatikusok ítéletekre. Bécs, 1791.). E munkák vagy csupán szótárszerűek — főként eleinte —, vagy pedig szócikkeket és tárgyi cikkeket egyaránt közölnek, mint a mi kézikönyvünk is. A szótárszerű nyelvművelő könyvek előfutárai a nyelvújítási és a magyarító szótárak voltak. Megsokasodásuk és újabb, rendszerint bővülő változatban való megjelentetésük a kelendőségüket, használhatóságukat s az iránt való társadalmi érdeklődést és igényt bizonyítja. Voltaképpen az ilyen munkákat tekinthetjük a NyKk. előképeinek, alaki mintáinak. Alább időrendben fölsoroljuk közülük a legfontosabbakat, illetve a legismertebbeket, röviden jellemezve őket.

1. Simonyi Zsigmond: Antibarbarus. 1879. A típus első példája és úttörő mintája nálunk. Benne szótárszerű rendben követik egymást szavak és kifejezések, főként az idegenszerűség (germanizmus) gyanújába vagy vádja alá esők. Nyelvhelyességi minősítésükre, értékelésükre a szerző jelet vagy rövidítést használ: + = *hibás*, ink. = *inkább*, hs. = *helyes*. A szójegyzékbe rövidebb-hosszabb nyelvtani cikkek ékelődnek, egy-egy nyelvtani kategória vagy jelenség használatáról tájékoztatva az olvasót.

2. Führer Ignác: Magyartalanságok betűrendben. 1880. Jó érzékkel összeállított, „gyakorlati nyelvkalauz" (ez egyúttal a könyv alcíme is). A szerző felsorolja anyagának forrásait, de nyilvánvalóan Simonyi Antibarbarusából merített legtöbbet, a szótárszerű kalauz ötletén kívül is. Kisebb mértékben

Führer is fölvesz elvi kérdéseket tárgyaló és helyesírási szócikkeket. — Könyve használhatóságának és népszerűségének jele, hogy több kiadás követte: még ugyanabban az évben egy bővített változat, majd az Új magyartalanságok betűrendben, egyszersmind helyes magyarságra vezérlő nyelvkalauz című gyűjtemény (1882.), végül — ebben a szerző már Füredi Ignác néven szerepel — a Magyar nyelvhibák javító és magyarító szótára (1902., 1903.[2]). Ez lényegében összesíti az előző füzetek anyagát, mégpedig mintegy 2500 kis szócikkben, amelyek főként szóhasználati, kifejezésbeli és nyelvtani helytelenségeket tárgyalnak és helyesbítenek, purista és ortológus szellemben.

3. Vutkovich Sándor: Kisded szótár. Pozsony, 1882. Magyartalanságok és hibás kifejezések betűrendes jegyzéke, helyesbítésükkel együtt. Voltaképpen a szerző Nyelvészeti galanteriák című gyűjteményének (1874.) bővített kiadása. Nyelvtani címszó kevés van benne, anyagának legnagyobb része a nyelvújítás korának nyelvállapotát tükröző s így problematikájában is elavult szó és kifejezés.

4. Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német—magyar betűrendes szólásgyűjtemény. 1897. Különös elvű és szerkezetű könyvecske! Jellegzetes terméke annak a korszaknak, amely a németességek üldözését és irtását tartotta a nyelvművelés fő — szinte egyedüli — feladatának. A szerző nem az elterjedt, gyakoribb germanizmusok betűrendes helyesbítő jegyzékét adja, hanem — furcsa, áttételes megoldást választva — egy kis német szótárt állít össze, s az abban levő szavak magyar megfelelőjével alkotott valóságos vagy vélt németességek helyes, magyaros változatát közli. E tárgyalásmódban van bizonyos pedagógiai ésszerűség, de az anyag kezelése meglehetősen nehézkes.

5. Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. Hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával (NyF. 8. sz., 1903., 1906[2]., 1914.[3]). Az Antibarbarus alapvetése után Simonyi tovább bővítette, fejlesztette, korszerűsítette nyelvművelő munkásságát. A nyelvhelyességi szótár helyesírási anyaggal bővült, s elébe került egy bevezetésből és három fejezetből álló részletes nyelvhelyességi tanácsadó. E fejezetek közt — Simonyi tudományos érdeklődéséből következően — a Helyes mondatszerkesztés című a legterjedelmesebb. Erre is volt leginkább szükség, mert a nyelvújítás örökségeként nyelvművelő irodalmunk túlságosan szóközpontú volt. A másik két fejezet, egyre csökkenő terjedelemben: A szók, szólások és szóalakok használata; A helyes kiejtés és a helyesírás.

Simonyi e munkája — amely több kiadást is megért — századunk elején a helyes nyelvhasználat legnépszerűbb, legelterjedtebb útmutatója volt. Külön megemlítjük Jó magyarság című, iskolai célra sűrített változatát — ehhez rövidített szójegyzék is csatlakozik — (Szentgotthárd, 1908.) és

A helyes magyarság szótárát (1914.), amely a Helyes magyarság harmadik kiadásának külön kötetben közzétett szótári része.

Simonyi nyelvművelő munkáinak ez a csoportja, az Antibarbarustól eltérően, voltaképpen egy új, vegyes típust valósított meg: a rendszerező, összefoglaló fejezeteket egy szótári rész követi, s e kettős jelleg lesz a mintája több hasonló kiadványnak. A két részt Simonyi igyekszik jól elhatárolni, de azért jelzi köztük a kapcsolatot.

6. Kelemen Béla: Jó magyarság. Tanácsadó a nyelvtan és helyesírás kétséges eseteiben. 1906. Ez a könyv volt leginkább versenytársa Simonyi munkáinak; címében és szerkezetében is rokon velük. Eltér azonban tőlük abban, hogy első részének, A helyes magyarság szótárának terjedelmes anyaga elsősorban helyesírási tanácsokat ad, de tájékoztat a helyesség és magyarosság kétséges eseteiben is. Az általánosabb természetű nyelvhasználati ismereteket a Nyelvtani tudnivalók című kisebb, második rész tárgyalja. Kelemen eredetileg egységes nyelvhasználati, nyelvhelyességi és helyesírási szótárnak tervezte könyvét — amilyen a NyKk. is —, de végül is a kétrészes megoldás mellett döntött.

7. Toldy Géza: Varázsrontó. 1909. (Bővített és helyesbített kiadása: Szerecsenszótár. 1910.) E munka helytelenül használt idegen szavak („vendégszavak") szótárszerű gyűjteménye a következő csoportosításban: 1. helytelen jelentéssel használt szavak; 2. helytelen alakú szavak. Ehhez járul még két csoport: 3. közkeletű angol szavak tára; 4. új magyar kifejezések tára.

Toldy könyve ismét egy sajátos nyelvművelő műfajt képvisel, az idegen szavak magyarító szótárát, amelynek első, még kiforratlan példája Kunoss Endre Gyalulat című szójegyzéke (1835). Ezt hosszú sor követte a legújabbig és legkorszerűbbig, Bakos Ferenc Idegen szavak és kifejezések szótára című munkájáig (1973., 1976[3]).

8. Balassa József: Helyes magyarság. [1913., 1922[2].] — Az eddig fölsorolt munkák sem voltak tisztán, teljes egészükben nyelvművelő szótárak vagy lexikonok; legtöbbjük vegyes jellegű, s két részből áll: egy többé-kevésbé rendszeres elméleti tájékoztatóból és egy betűrendes, szótárszerű részből, amelynek rövid cikkei részben szavak és kifejezések helyes használatára vonatkoznak, kisebb részben pedig összefoglaló, tárgyi felvilágosítást adnak a nyelvtan gyakorlati fontosságú szabályairól, illetve utalnak az elméleti rész megfelelő helyére.

Balassa könyve e vegyes típusnak is sajátos faja: voltaképpen rendszeres nyelvhelyességi útmutató, amelynek gyors használhatóságát egy tízoldalas szó- és tárgymutató segíti. Ám a négy fejezet (Kiejtés és helyesírás; Szavak használata; Szóalaktan; Mondatszerkezet) anyagába helyenként szótárszerű részek ékelődnek néhány oldal terjedelemben (idegen szavak; képzők és

összetételek; igék állandó határozói stb.). Ezért valamelyest emlékeztet a mi kézikönyvünkre.

9. Kosztolányi Dezső szerk.: A Pesti Hírlap Nyelvőre. 1933. Az Akadémia 1932-ben indult új nyelvművelő mozgalma és a Magyarosan című folyóirat megindítása nyomán Kosztolányi mint a Pesti Hírlap vezető munkatársa rábírta a lap kiadóit, hogy több százezer példányban megjelentessenek egy népszerű nyelvi ismeretterjesztő könyvet, s azt ingyen, ajándékként juttassák el a lap előfizetőihez, az iskolákba, könyvtárakba és a hadsereghez.

Kitűnő nyelvészek színes, változatos és érdekes írásai mellett a könyv voltaképpeni rendszeres nyelvművelő része két nagy fejezetből áll: 1. Balassa József: A helyes magyarság szótára; 2. Tolnai Vilmos: A tiszta magyarság szótára. Terjedelmük aránytalan: az első 42, a második 126 oldal. Jellemzően mutatja ez a kor nyelvművelő törekvéseinek fő irányzatát, az idegen szavak elleni purista hadjáratot. Tolnai rövidített változatát adja 1928-ban második kiadásban megjelent Magyarító szótárának, de elvi bevezető nélkül. Ehelyett Kosztolányinak a könyvhöz írt Használati utasítása fejti ki, hogy a közbeszédet és irodalmunkat elárasztó sok idegen szó nyelvünknek egyik súlyos tehertétele. Kosztolányi azonban jól tudja és vallja is, hogy nincs teljesen „tiszta" nyelv. Ezért a nyelvőr nem lehet csendőr. Nem tilthatja az idegen szót, ha sajátos jelentése, hangulata miatt vagy a festőiség, változatosság kedvéért élünk vele.

A helyes magyarság szótára ábécérendes kis cikkekből áll; ezek megrótt, hibáztatott vagy vitás szavakat (pl. *áruda*), kifejezéseket (pl. *elszámította magát*), szerkezeti elemeket (pl. *-i* melléknévképző), nyelvtani fogalomköröket és eszközöket (pl. igeragozás, kötőszók, szórend, többes szám) tárgyalnak a helyes használat szempontjából, a részletekről pedig gyakran utaló címszók irányítanak a nagyobb egységekhez. E szorosan vett nyelvhelyességi részt kiegészítik a közbeilleszkedő, általános nyelvművelő ismereteket adó szócikkek (pl. Divatszók, Helyesírás, Németességek, Nyelvújítás). E tartalom és elrendezés — ha részben A tiszta magyarság szótárának anyagát is beleolvasztva képzeljük — dióhéjban a mi kézikönyvünk előképe.

A Pesti Hírlap Nyelvőrének népszerűségét és kiterjedt hatását mutatja, hogy a következő évben, 1934-ben Brassóban megjelent az erdélyi viszonyokra alkalmazott második kiadása, ilyen címmel: Anyanyelvünk. A helyes és tiszta magyarság kézikönyve.

10. Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. 1937. Századunk első felének legmódszeresebb, összefoglaló nyelvművelő könyve, amelynek középpontjában — a kor divatjának megfelelően — szintén az idegen szavak és idegenszerűség elleni küzdelem áll. Szerkezete, felépítése szerint tulajdonképpen nem tartozik a NyKk. előképei közé, de mivel

néhány fejezetében a könnyebb eligazítás végett betűrendben adja anyagát, bizonyos alaki, szerkezeti rokonságot mégis mutat könyvünkkel.

11. Gárdonyi Géza: Magyarul így! [1938]. Gárdonyi módszeres önképzéssel búvárolta művészi eszközét, a nyelvet. E törekvésének nyomát őrzik nyelvészeti cikkei, szinonimagyűjtése (lásd: Titkosnapló. 1974.) és nyelvi vonatkozású följegyzései. Ezekből állította össze fia, Gárdonyi József — az anyagot betűrendes címszavak szerint rendezve — az író nyelvművelő felfogását és gyakorlatát tükröző kötetet. Gárdonyi a nyelvhasználat feltűnő jelenségeihez, a szerinte helytelen alakokhoz, kirívó magyartalanságokhoz bíráló, helyesbítő megjegyzéseket fűzött, közvetlen hangon, humoros vagy csípős szellemességgel. A szavak, kifejezések használatára vonatkozó címszók mellett nyelvtani fogalmakat (alany, főnév, ige stb.) is tárgyal. Mindez tervszerűséget mutat, s a szándékot igazolja az is, hogy Gárdonyi sürgetett egy könnyen kezelhető nyelvhelyességi kézikönyvet. Saját gyűjteménye azonban e célra nem alkalmas, mert kiadója a nyersanyag kritikátlan tiszteletével végezte munkáját, kellő rostálás helyett. A Magyarul így! ezért inkább csak egy író egyéni nézeteinek, naiv vagy túlzó ötleteinek gyűjteménye.

12. Pintér Jenő szerk.: Magyar nyelvvédő könyv. 1938., 1940[4]. A Pesti Hírlap Nyelvőre mellett a harmincas évek másik igen elterjedt nyelvhelyességi útmutatója. Pintér Jenő irodalomtörténész, a budapesti tankerület főigazgatója állította össze egy sereg pedagógus szakembernek a közreműködésével, elsősorban az iskolák számára. A kötetek java részét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ajándékként küldte meg szétosztásra az iskoláknak és más intézményeknek. (E könyv kiegészítéseként Pintér 1938—1939-ben kiadta a Magyar kereskedők nyelvvédő könyvét és a Magyar iparosok nyelvvédő könyvét is. Ezek főleg a szakmák idegen szavainak magyarító szótárai.)

Pintér könyvének fő célja az idegen szavak és az idegenszerűségek elleni védekezés, a kor szellemének megfelelően, szerkesztési elve pedig a gyakorlatiasság, a határozott és egyértelmű eligazítás. A szerkesztő azonban érzi, hogy a *helytelen — helyes* szembeállítás nem mindig jogos: árnyalásra, fokozatokra volna szükség.

A Magyar nyelvvédő könyv több részből áll. A Magyar stílus és a Nyelvi sajátságok című rész általános fogalmazási tanácsokat, illetve vázlatos, eléggé ötletszerű nyelvtani megjegyzéseket ad. Ezután következnek ilyen, szótárszerű fejezetek, kiadásonkénti módosulással: Hibás szavak; Hibás kifejezések; Magyartalanságok mutatója (voltaképpen vezérszójegyzéke az előzőnek); Idegen szavak; Idegen kifejezések, illetve latin, francia, olasz, német, angol mondások.

13. Szécsi Ferenc: Hivatalos és köznapi nyelvünk magyartalanságai [1941., 1943²]. Első része magyartalan szavakat és kifejezéseket helyesbítő jegyzék; a többségükben kétsoros kis cikkek a kifejezések vezérszavának betűrendjében követik egymást; nyelvtani szócikk alig akad köztük. Második része az Új magyar szavak szótára; mintegy 2000 idegen szónak jórészt saját ötletű magyarításával egy új, tömeges nyelvújítást és nagy vitát kezdeményezett. Munkáit Szécsi propagandára szánta, s több kiadásban, tízezerszámra küldte szét a „nyelvbarátok"-nak.

14. Altai Rezső szerk.: Helyesírás, fogalmazás, jó magyarság (é. n.). A negyvenes évek elején jelent meg több kiadásban is a szerény igényekhez alkalmazott, anyagában és szemléletében erősen leegyszerűsített gyakorlati könyvecske. Jó magyarság című középső része a nyelvtan legfontosabb fejezetei szerint tárgyal nyelvhelyességi kérdéseket (idegen szók, igék használata, névelő stb.). Függelékében a helyes magyarság kis szótárát adja: magyartalan, hibás szavak és idegenszerű kifejezések helyesbítő jegyzékét, betűrendben, 10 oldalon. Anyagát főleg Pintér könyvéből meríti.

15. Köves Béla—Fábián Pál szerk.: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára. 1954. Az ötvenes évek elején megindult új szellemű, „pozitív" nyelvművelés első gyakorlati termékét a kiadói munka szükséglete hozta létre. A könyv fő része — a terjedelem háromnegyede — magyar nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal, a következő az oroszból való fordítás problémáival és a russzicizmusokkal foglalkozik, az utolsó fejezet pedig a felhasznált irodalmat közli.

Az első rész sok tekintetben előrevetíti a NyKk. elveit és rendszerét. A szavak, kifejezések, nyelvtani elemek helyes használatát és stíluskérdéseket tárgyaló címszók, valamint az utalószók betűrendes jegyzéket alkotnak. A legtöbb címszó élén jelek utalnak a nyelvhelyességi minősítés fokozataira vagy árnyalataira. Elveinek rugalmasságát jelzi az is, hogy szabályok helyett gyakran javaslatot, ajánlást, útmutatást ad, kerüli a germanizmusok merev elítélését, s enyhíti a már meghonosodottnak tekinthető idegen szavak és kifejezések régebbi helytelenítését.

16. Grétsy László szerk.: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. 1976., 1978². A NyKk. utolsó előzménye voltaképpen filius ante patrem: a Nyelvtudományi Intézetben készült, részben átvette a kézikönyv módszerét, s bár önálló anyaggyűjtésre épül, felhasználta a kézikönyv kéziratos anyagát is, a hivatalos nyelvhasználat jelenségeihez és problémáihoz igazítva. A betűrendes szócikkek elsősorban hibás vagy legalábbis vitatható szavak, szókapcsolatok, kifejezések helyes használatáról tájékoztatnak, de nagy számban illeszkednek a sorba terjedelmesebb, összefoglaló jellegű s nyelvtani és helyesírási tárgyú fejezetek is (divatszavak, intézménynevek; egybe- és

különírás; névutók szerepe és használata stb.). A rokon tartalmú szócikkek közt pedig gazdag utalórendszer teremt kapcsolatot.

Tehát az itt felsorolt munkák a NyKk. mintái, előzményei. Összeállításunk természetesen még ilyen szempontból sem teljes, ezért már itt is felhívjuk a figyelmet kézikönyvünk szakirodalom-jegyzékére, amelyben számos további — részben előzménynek tekinthető — munkát sorolunk fel. De szükségesnek tartjuk, hogy megemlítsünk e helyen néhány olyan külföldi kiadványt is, amely a miénkhez bizonyos fokig hasonló rendszert mutat, s amelyet ezért — főleg módszertani szempontból — különös haszonnal forgathattunk.

Der große Duden. Hauptschwierigkeiten der deutschen Sprache [A német nyelv fő nehézségei]. Mannheim, 1965.

Doroszewski, W. szerk.: Słownik poprawnej polszczyzny [A helyes lengyelség szótára]. Warszawa, 1973.

Fowler, H. W.: Modern English Usage [Mai helyes angolság]. 1957[15].

Herders Sprachbuch. Ein neuer Weg zu gutem Deutsch [A helyes németség új útja]. Freiburg, 1964[2].

Horák, Gejza szerk.: 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny [Ezer tanács a szlovák irodalmi nyelv helyes használatára]. Bratislava, 1971.

Крысин Л. П. szerk.: Правильность русской речи [Az orosz nyelvi helyesség]. Москва 1965[2].

Partridge, E.: Usage and Abusage [Helyes és helytelen nyelvhasználat]. 1947, 1967[4].

Provenzal, D.: Dizionaretto dei dubbi linguistici [A nyelvi kétségek kis szótára]. 1961.

Rat, M.: Parlez français [Beszéljen franciául]. Paris, 1960.

Rigutini, G.: I neologismi buoni e cattivi . . . [A helyes és a hibás új szók . .]. 1912.

Szober, St.: Słownik poprawnej polszczyzny [A helyes lengyelség szótára]. Warszawa, 1963[4].

Treves, E.: . . . Si dice? . . . [Mondják ezt így?]. 1965[2].

Az egyéb — elméleti, gyakorlati stb. — tanulságokat nyújtó fontosabb külföldi műveket a szakirodalom-jegyzék tartalmazza.

3. A KÉZIKÖNYV LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Mint az előző fejezetbeli felsorolás is mutatja, a gazdag és mind jellegében, mind terjedelmében igen változatos magyar nyelvművelő irodalomból voltaképpen mindeddig hiányzott egy olyan, részletes és rendszeres nyelvművelő kézikönyv, amely a helyes nyelvhasználat teljes kérdéskörét felöleli,

vagy legalábbis viszonylagos teljességre törekedve tudományos tárgyilagossággal és időtálló megbízhatósággal tájékoztat egy-egy időszak nyelvállapotáról, eligazít a nyelvhasználat változásaiban és ingadozásaiban, s tanácsot ad vitás kérdéseiben.

Bár már régebben is fölmerült egy rendszeres, tudományos alapú, de gyakorlati célú, tüzetes nyelvművelő kézikönyv igénye (lásd Bakos József: Gárdonyi és a magyar nyelv. Nyr. 1964 : 115), csak 1945 korszakváltása, az addig használatos, de jórészt elavult anyagú és korszerűtlen, tudománytalan szemléletű munkák letűnése tette igazán érzékelhetővé egy nyelvművelő alapkönyv hiányát és szükségét. A felszabadulás történelmi, társadalmi, gazdasági és szellemi fordulata olyan jelentős változást idézett elő nyelvünk állapotában és a nyelvközösség társadalmi rétegződésében, területi eloszlásában, anyagi helyzetében, életformájában és műveltségében, hogy a köznyelv alakulása a helyesség elveinek módosítását, szempontjainak átértékelését is megkívánta. De nemcsak a nyelvi anyag új jellege tette ezt szükségessé, hanem a nyelvművelés szemléletének megváltozása és módszerének fejlődése is. Régebbi irányzatát inkább nyelvvédelemnek nevezhetjük: jelszava a nyelvtisztaság, programja az idegen szavak irtása és magyarítása s az idegenszerűségek — főleg a németességek (germanizmusok) — elleni küzdelem volt. 1945 után a német nyelvi hatás és veszélye csaknem teljesen megszűnt, s a nyelvművelés elfordult addigi fő harci céljától, nem tartotta már olyan fontosnak az idegen szavak és idegenszerűségek üldözését. Purizmus helyett a nyelv kommunikációs szerepének tökéletesítése és a nyelvi közműveltség fejlesztése került előtérbe. (A korábbi „hadicél" teljes mellőzése, az éberség elhanyagolása azonban nem bizonyult helyesnek, s megbosszulta magát: egy-két évtized alatt úgy elözönlötték nyelvünket az idegen, főleg angol és újraéledt görög-latin szavak, hogy védőháborút kellett hirdetni ellenük.)

De nagy a különbség a régi és az új nyelvművelés módszerében is: a nemzeti elfogultságból vagy érzelmi, ízlésbeli előítéletből eredő „érvek" helyett tudományos módszeresség lett az új jelenségek vizsgálatának és megítélésének alapja; tekintélyelvű, merev szabály helyett pedig mai nyelvművelésünk mérlegelő értékeléssel, okszerű tanáccsal kívánja irányítani a nyelvhasználatot.

Az ezeket az elveket kifejtő és alkalmazó nyelvművelő cikkek, tanulmányok és könyvek után mindenképpen szükségessé és időszerűvé vált tehát egy — napjaink nyelvállapotát és nyelvszokását tükröző és rögzítő — összefoglaló nyelvművelő kézikönyvnek a készítése, kiadása. Meglepő mégis, hogy megújult nyelvtudományunk első, nagyon is korszerűnek szánt s fontos hiányok pótlását célul kitűző terve az értelmező szótár, a helyesírás

ügyének rendezése s a rendszeres és tüzetes magyar nyelvtan mellett föl sem veti a nyelvművelésnak, a nyelvhelyességnek a kérdését (lásd: MNy. 1949 : 98—9). Az MTA 1951 decemberi nagygyűlésén tartott nyelvművelő vitaülésen, a mozgalom új elveinek és feladatainak kifejtése során már hangsúlyozta Lőrincze Lajos, hogy „az eddigi népszerű nyelvművelő könyveket minél előbb pótolni kell *mai anyagra épülő, az új szempontoknak megfelelő művel*" (I. OK. 1952 : 419; Lőrincze: NyÉ. 170). Ennek alapozó előmunkálataként, mintegy az új nyelvművelés elveinek kialakítása és összehangolása végett s a mozgalom magvát alkotó munkaközösség nézeteinek irányadó próbájaként jött létre a Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtemény (1953). Bevezetőjében azt írta Lőrincze, hogy csak e kiadvány anyagának és elveinek alapos megvitatása után készíthetünk majd „egy olyan *gyakorlati, normatív nyelvművelő könyvet*, amely . . . a vitás kérdésekben *határozott* útbaigazítást fog adni" (NyFK. 14).

A következő években erősen föllendült a nyelvművelés gyakorlati tevékenysége, s megnövekedett az iránta való érdeklődés. 1953-tól 1960-ig egy tucatnál több nyelvművelő könyv jelent meg, köztük a rendszeres, összefoglaló jellegű Magyar nyelvhelyesség (1957).

A Nyelvtudományi Intézetnek a mai magyar nyelvvel foglalkozó munkatársait azonban két nagy tervfeladat kötötte le sokáig: A mai magyar nyelv rendszere (I—II., 1961—1962) és A magyar nyelv értelmező szótára (I—VII., 1959—1962). Csak e művek befejezése után lehetett sorra venni a nyelvművelő kézikönyv tervét, amely már az 1959. október 2-a és 4-e között tartott pécsi nyelvművelő konferencián határozati formát is öltött: „Az elkövetkező években . . . meg kell kezdeni egy tüzetes nyelvhelyességi kézikönyv szerkesztését" (AnyMűv. 327). A mű jellegére, szerkezetére és terjedelmére vonatkozó elgondolásnak akkor még nem volt határozott alakja, de többen is hangoztatták, hogy olyan népszerű, gyakorlati útmutatóra van szükség, amely a fogalmazás, a helyesírás és a nyelvhelyesség fontosabb kérdéseiben együtt, egy helyen gyors és biztos tájékoztatást ad (uo. 39, 60, 74, 327).

A NyKk. munkálata 1961-ben került be az intézet tervébe, eredetileg 1967-re időzített befejezéssel (lásd: MNy. 1977 : 281). Az előtervezés és az anyaggyűjtés meg is indult 1961-ben (lásd: Nyr. 1962 : 141—2), de a következő évek nyilvánosságra hozott jelentései és híradásai kevésbé az addigi eredményekről, a munkálat haladásáról, mint inkább az előre nem látott méretű vállalkozás nehézségeiről, a tervezett határidők újabb és újabb kényszerű eltolódásáról számoltak be (lásd: NyK. 1969 : 422; 1975 : 319). Jó néhány személyi ok (betegség, haláleset, munkahely- és munkakör-változtatás), a munkának az ismertetett előképek ellenére is úttörő volta, valamint más, ugyancsak fontos feladatok szorítása mind hozzájárult ahhoz, hogy a

munkálatok elhúzódtak, s hogy a kézikönyvet a sajtó és a nyelvészeti irodalom egyaránt már évek óta hiányolja és sürgeti. Másrészt viszont azt is meg kell említenünk, hogy a NyKk. a „várakozás" évei alatt is egyre csiszolódott, érlelődött, terjedelmében pedig az eredetileg tervezettnek kétszeresére növekedett. Ez a magyarázata annak, hogy a korábban egykötetesnek tervezett mű végül is két kötetben jelenik meg.

4. A KÉZIKÖNYV CÉLJA, RENDELTETÉSE, TÁRGYALÁSMÓDJA

Nyelvművelő irodalmunk termése az elvi, elméleti dolgozatok és vitairatok mellett többnyire gyakorlati célú munkákból áll. Ez természetes, hiszen legtöbbjüket a nyelvhasználat közvetlen irányításának szándéka hozta létre. Főleg a szótárrendszerűek ilyenek. A NyKk. azonban, amely a magyar nyelvhelyesség kérdéseinek első tüzetes, lexikonszerű foglalata, nemcsak a nagyközönség, hanem a hivatásos nyelvművelők és a kutató nyelvészek számára is készült, tehát tudományos alapú és igényű gyakorlati kézikönyv. A nyelvész szakembereken kívül ajánlatos forgatniuk mindazoknak, akik bizonyos tekintetben „szakmabeliek", vagyis a nyelv kérdéseiben és a nyelvtan fogalmaiban, rendszerében tájékozottak: pedagógusok, a sajtó, rádió és televízió dolgozói, szerkesztők, lektorok, fordítók, szakírók, hivatalos szövegek fogalmazói, közéleti emberek, előadók stb. Mindazokhoz szól tehát, akiknek a nyelvet úgy kell használniuk, hogy ezzel példát adjanak, akár tanítanak, akár a nyilvánossághoz vagy kisebb-nagyobb közösségekhez szólnak élőszóval és írásban. Ezért könyvünk a nyelvi ismereteknek legalább a középiskolás fokát megkívánja használójától; erre az alapra épül, szócikkei nem magyarázzák bővebben a nyelvtan fogalmait. Persze egy-egy meghatározott, adatszerű kérdésre, például valamely szónak vagy kifejezésnek helyes használatára a nyelvileg kevésbé képzett olvasó is felvilágosítást talál itt, de a nagyközönség s főként a tanulóifjúság számára hasznosabb lesz egy jóval kisebb terjedelmű, egyszerűbb, valóban a mindennapi gyakorlat szükségéhez igazodó, népszerűbb jellegű, de hasonló rendszerű nyelvművelő tanácsadó.

E különbségtevésből azonban nem következik, hogy a NyKk. cikkei valami szigorúan szakszerű, elvont stílusban íródtak. Tudatosan kerültünk minden öncélú vagy tetszelgő tudományoskodást, még az elvi kérdéseket tárgyaló vagy az ún. nyelvtanos szócikkekben is. Közismert nyelvtani fogalmakkal és megnevezésekkel szükségszerűen élnünk kellett, de óvakodtunk a szűk szaktudományi körben használatos — különösen pedig az

idegen — műszavaktól. Igyekeztünk kerülni vagy feloldani a nehezen követhető, bonyolult fogalmazást is: egyszerű, világos, könnyen folyó és olvasható szövegezésre törekedtünk, szakszerű, de a nem szakember számára is érthető előadásmódra.

A közérthetőségre való törekvés azonban nem jelenti azt, hogy lemondunk a nyelvi műveltség elmélyítéséről és a nyelvi, nyelvtani ismeretek terjesztéséről. Ezért ahol érdemesnek látszik, s alap és mód van rá, röviden utalunk a tárgyalt szavak, kifejezések eredetére, a nyelvtani fogalmak rendszerbeli összefüggésére, a jelenségek kialakulásának korára, okára, menetére, szakaszaira. Így adunk némi nyelvtörténeti hátteret a fejlődésnek és a kérdés megvilágításának. Nem térünk ki azonban a tárgyalt jelenség kialakulása vagy helyessége körüli viták részleteire. Ritkán hivatkozunk álláspontunk megokolásául vagy támogatásaként valamely régebbi nyelvész véleményére. A szakember vagy az elmélyedni szándékozó olvasó e tekintetben útbaigazítást talál a megadott szakirodalomban.

Egy régi hiányt pótló nyelvhelyességi kézikönyvnek nyilvánvalóan egyik alapkövetelménye a korszerűség, frisseség. Régebbi nyelvművelő könyveink sokszor fél évszázados, jórészt holt anyagot hurcoltak s adtak át egymásnak. A nyelvművelésben is vannak ugyan „örökzöld" témák, a vitás nyelvhelyességi kérdések többsége azonban nem ilyen. Márpedig az egymást követő munkák és az újabb kiadások alig-alig törődtek a valóság változását, a fejlődést tükröző nyelv új, számbavételt és értékelést kívánó jelenségeivel. E hagyományos fogyatékosság ellen a mai, élő nyelvhasználatra kiterjedő adatgyűjtéssel és címszavaink folyamatos kiegészítésével, frissítésével a lehetőségeinkhez mérten igyekeztünk védekezni, de anyagunk egy része így is tizenöt-húsz évvel ezelőtti gyűjtésből s még régebbi forrásokból származik. Mindent egybevetve mégis úgy érezzük, hogy kézikönyvünk korszerű munka, mégpedig nemcsak szándékában, elveiben és szemléletében, hanem anyagában, témakörében is az. Bár a szerkesztésnek nem csekély elhúzódása egy bizonyos fokig kényszerűen ártott könyvünk „naprakész" voltának, a NyKk. alapjában véve híven tükrözi napjaink nyelvállapotát és nyelvhasználati problémáit.

5. KÉZIKÖNYVÜNK ELVI ALAPJAI

Minden tudomány — a nyelvtudomány is — csak akkor vívhatja ki a társadalom becsülését, ha közvetlenül vagy közvetve hasznossá válik a társadalom számára, s ha előmozdítja az emberiség anyagi és szellemi fejlődését. A nyelvészet, e talán legemberibb tudomány, amelynek alkalmazott nyelvészeti része a társadalom számára közvetlenül hasznos tudományágak

sorába tartozik, talán leginkább a nyelvoktatás és a nyelvművelés révén tölti be közösségformáló, a közművelődést segítő szerepét. A nyelv sem és persze a nyelvtudomány és a nyelvművelés sem önmagáért van, hanem az emberért, a társadalomért. A nyelvnek mint az emberi érintkezés, kommunikáció legfontosabb, legáltalánosabb és leggazdagabb eszközének ápolása, fejlesztése — a nyelvművelés — elsősorban a társadalom számára fontos tevékenység, illetve tudományág. A múlt különféle öncélú, idealista, nacionalista és más torz nyelvművelő irányzataival ellentétben, amelyekből éppen a társadalmi meghatározottság, a kommunikáció-, illetve emberközpontúság hiányzott, mai nyelvművelésünk a nyelv társadalmi szerepéből indul ki, s a közösség céljait szolgálja. Nem a kor társadalmi helyzetétől és követelményeitől s a nyelv fejlődésétől független tételeket hangoztat; egyéni, parancsszerű döntések helyett a nyelvész szakemberek együttesen kialakított irányító véleményét akarja érvényesíteni.

Munkánk tehát két alapelvre épül: 1. a nyelv a társadalmi érintkezésnek, a kommunikációnak legfőbb eszköze, ezért arra kell törekednünk, hogy e hivatásának minél célszerűbben és tökéletesebben megfeleljen; 2. a nyelv az emberrel és a társadalom életével együtt szükségszerűen változik, s ezért fejlődésének törvényszerűségeit tekintetbe kell vennünk az új nyelvi alakulatok megítélésében és a nyelvtervezés szempontjainak kialakításakor (vö. Kovalovszky: Nyfejl. 20, 31—2). Tehát a hatékony s valóban a társadalmat, a fejlődést szolgáló nyelvművelésnek korszerű tudományos alapra kell épülnie: a nyelv rendszerének, különféle rétegeinek, életműködése elveinek, múltja és jelene összefüggéseinek alapos ismeretére és dialektikus fejlődéstörvényeinek alkalmazására. Széles körű nyelvtudományi — és irodalmi — tájékozottság nélkül bajos megtalálni a helyes, termékeny szempontokat a változások és a vitás új jelenségek helyes értékeléséhez.

A nyelv fejlődése gyakran ellentétes előjelű változásokban végbemenő dialektikus folyamat: állandó egyensúlykeresés a folyamatosságot biztosító megőrzés szüksége és a változó élet követelte megújulás igénye között. A nyelv e kettős követelménynek — rendszerének önvezérlésével — meg is felel. S ha előnyös és hátrányos változások egyaránt tapasztalhatók a nyelv életében, eredőjük — a nyelvek történetének bizonysága szerint — a tökéletesedés felé mutat. A nyelvművelésnek azonban éppen az a feladata, hogy a fölösleges, káros jelenségeknek útját szegje, vagy segítsen minél gyorsabban visszaszorítani és megszüntetni őket, a hasznos változásokat, az előnyös fejlődési irányzatokat pedig erősítse, támogassa. (Vö.: Gombocz: MNy. 1931 : 1; Nagy J. Béla: Msn. 1932 : 29, illetve Emberöltő 17; Lőrincze: I. OK. 1952 : 399—449; uő: NyÉ. 151; uő: NyFK. 5—13; uő: AnyMűv. 22—9;

Deme: NyFK. 29—35; uő: V. 1960/1 : 80; uő: NyK. 54 : 10; Tompa: MMNyR. 1 : 7—21; Bárczi: MTud. 1971 : 607; uő: Nym. 12—30; Grétsy: MMNyünk 97—102; Kovalovszky: NyFK. 117—27; uő: Nyfejl. 9—49.)

A korszerű, tudományos alapú és társadalmi szerepű nyelvművelés, régebbi szemléletén túlhaladva, összetett feladatot lát el:

1. megfigyeli a nyelvi rendszer állapotát, számba veszi és nyilvántartja a nyelv élő kifejezőeszközeit;

2. állandó éber figyelemmel kíséri az esetlegesen fölbukkanó, törvényszerűen születő vagy szervesen kialakuló új nyelvi formákat, eszközöket, jelenségeket;

3. a nyelvnek mind korábban is meglevő, mind újonnan keletkező formáit, eszközeit értékeli a mai nyelvszokás, a mai nyelvhasználat szempontjából, megítélve, hogy *a)* megfelelnek-e nyelvünk természetének, a fejlődés törvényeinek és irányának, azaz a nyelvi normának, s hogy *b)* valóságos szükséglet hozta-e létre őket, illetve jól, hasznosan elégítik-e ki a fogalomjelölés, gondolatkifejezés, közlés igényét;

4. széles körben tudatosítja való értéküket: egyfelől igyekszik kiszorítani a használatból a nemkívánatos elemeket, a helytelen, szabálytalan, fölösleges új képződményeket, másfelől támogatja a helyes és szükséges alakulatokat, a hasznos fejleményeket, hogy használatuk általános szokássá válva, illetőleg abba szervesen beleilleszkedve és normává erősödve gazdagítsa a nyelvet.

A nyelvművelő tehát egyrészt vizsgál, mérlegel és ítélkezik, másrészt irányít, tanít és nevel is. Ez utóbbi hármas szerep főként a nyelvi közösség számára fontos, az előbbi pedig a nyelvtudomány szempontjából az, mégpedig azáltal, hogy a nyelvművelő számba veszi az új jelenségeket, anyagot gyűjt és „készletez" a tudományos vizsgálat, a nyelvtani rendszerezés és a nyelvtörténet számára. A fejlődési irányzatok megállapításával, értékelő javaslataival és tudatosító szerepével pedig a jövőt is szolgálja: irányelveket ad a nyelvi tervezésnek.

6. A NYELVI MINŐSÍTÉS SZEMPONTJAI

Egy-egy újabb keletkezésű nyelvi alakulatnak, felbukkanó és terjedő jelenségnek vagy vitás formának a megítélésekor a művelt nyelvszokásra, a hagyományra, az erősítő analógia meglétére vagy hiányára, a nyelvérzékre és a nyelv természetére szoktak hivatkozni. Mindezek hasznos szempontok, de nem elégségesek. Ma — az előző fejezetben kifejtetteknek megfelelően — általában azt vizsgáljuk, hogy az új nyelvi képződmény mennyire és menynyiben felel meg a társadalom által kialakított és megkívánt nyelvi, elsősorban köznyelvi normának, vagyis hogy a nyelv, rendszerének megfelelően,

pontosan és gazdaságosan jelöli-e és tolmácsolja-e a kifejezendő tartalmat. Ennek mérlegelésekor a következő szempontok érvényesülhetnek:

1. helyesség: a vizsgált nyelvi jelenség igazodik-e nyelvünk mai alaktani, szintaktikai stb. szabályrendszeréhez; megfelel-e szerkezeti és fejlődési törvényeinek; kirívóan idegen vagy idegenszerű voltával nem gyengíti-e nyelvünk sajátos vonásait?

2. szükségesség: valóban új fogalmat, új árnyalatot, új viszonyt fejez-e ki valamely használatba kerülő nyelvi elem, alakulat, szerkezet?

3. elterjedtség: eléggé társadalmi érvényű-e, azaz a mai általános nyelvszokás szentesítette-e, vagy csupán egy szűkebb közösség, csoport, réteg nyelvhasználatára jellemző-e?

4. világosság: egyértelmű, pontos, félreérthetetlen-e?

5. gazdaságosság, rövidség, tömörség: előnyösebb-e a régebbi hosszabb, terjengős, bonyolult vagy nehézkes formánál, illetve ha új fogalmat jelöl, kellőképpen rövid, tömör-e?

6. stílusosság, az alkalomnak való megfelelés: használata kifejező módon alkalmazkodik-e a tárgy, az alkalom, a nyelvi rétegkörnyezet, a beszédhelyzet föltételeihez, még ha az új forma eltér is a szabályszerűtől?

7. jóhangzás, esztétikum: beleillik-e nyelvünk hangrendszerébe, s kiejtése, hangzása és írásképe könnyed, kellemes, tetszetős-e?

E szempontok egymásutánja nem fontossági sorrendet jelez, hiszen mindegyik szempont fontos, de súlyuk, jelentőségük esetenként változik, sőt olykor egyik-másik perdöntő jelentőségűvé válik, különösen olyankor, amikor e szempontok együttes tanúságtétele nem egyértelmű. Tudatos alkalmazásuk erősítheti, árnyalhatja vagy módosíthatja a megítélés hagyományos tényezőinek (a nyelvszokásnak, az analógiának, a nyelvérzéknek stb.) a szerepét. A régebbi nyelvműveléstől eltérően nem említettük külön az idegenszerűség tiltó szempontját, bár kiegészítő elvként odaértjük a fenti sorba, legfőképpen az 1. pontba. Szemléletünk azonban mellőzi a purizmus egyoldalú, merev és uralkodó követelményét: alapja az alaki helyesség, a tartalmi célszerűség és a hasznosság.

A nyelvhelyességi ítélkezés módjában szintén más úton járunk. Kategorikusan eldönthető kérdésekre természetszerűen mindig határozott, a lényegre törő választ adunk, de ha a jelenség megítélése nem ilyen egyszerű, általában kerüljük a határozott, kategorikus „igen — nem", „jó — rossz", „helyes — helytelen" véleményt vagy döntést, pedig sokan ezt várják a nyelvműveléstől. Az ilyen leegyszerűsítő, egyértelmű szabálynak azonban — gyakorlatias kényelmével és látszólagos előnyével szemben — megvan a veszélye és hátránya: összeütközésbe jut a nyelv folytonos mozgásával és árnyalatos gazdagságával, s így torzítja nyelvszemléletünket. Merev

szabály helyett tehát a körültekintő megfontolás, a több szempontú mérlegelés eredményeként leszűrt ajánló javaslatot, irányító tanácsot tartjuk hasznosnak, célszerűnek. E látszólagos óvatosság azonban nem kényelmes vagy elvtelen liberalizmust takar, hanem a nyelv alakulását, rétegződését, fejlődésének lehetőségeit veszi számba, s a jövő felé nyit távlatot (vö. Lőrincze: I. OK. 1952 : 411, illetve NyÉ. 21, 161; Kovalovszky: NyFK. 125—7; uő : Nyfejl. 17—18, 37—54).

Talán még az előbb említettnél is feltűnőbb sajátossága mai nyelvművelésünknek — s így e kézikönyvnek is — állásfoglalásunk, tanácsaink hangneme. A felszabadulás előtti évtizedekben megjelent nyelvvédő cikkek, könyvek szerzői gyakran lekezelő, fölényes, kioktató hangon adták elő észrevételeiket, s hozták meg döntésüket, nemegyszer rossz magyarnak, hazaárulónak bélyegezve azt, aki vétett egy-egy szó kiejtésében, ragozásában, vagy idegen szót használt, holott magyar is akadt volna helyette.

Mai nyelvművelésünkre s nyelvművelőinkre ellenben a tárgyilagos, józan felvilágosító hang, a javító szándék jellemző. Nem rágalmazzák, nem becsmérelik a hibázót, hanem tiszteletben tartják mindenkinek emberi méltóságát, öntudatát, társadalmi értékeit. Tudják, hogy sem okuk, sem joguk bármiféle fölényt éreztetni, illetve érezni hivatásukból következőleg nagyobb nyelvészeti tájékozottságuk miatt.

7. A KÉZIKÖNYV MUNKÁLATAINAK MENETE

A NyKk. első munkaközössége 1962-ben alakult meg a Nyelvtudományi Intézetben. Vezetője Lőrincze Lajos, tagjai pedig Elekfi László, Ferenczy Géza, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Szűts László, Tompa József, továbbá külső közreműködőként két, más munkahelyen dolgozó nyelvész: Rácz Endre és Szende Aladár. A munkaközösség összetétele az évek során több ízben is változott. Még az első években csatlakozott a munkatársi gárdához Balogh Márta, Éder Zoltán, Herczeg Ferencné, Ladó János, Szőke István, T. Urbán Ilona és Zimándi István. Az utóbbi években kapcsolódott be a munkába Bíró Ágnes, Huszár Ágnes, Kemény Gábor, Szépe György és Tolcsvai Nagy Gábor. Az évek során — különféle okokból — többen ki is váltak belőle: Balogh Márta, Éder Zoltán és Ruzsiczky Éva munkahely-változtatás miatt, Tompa József nyugdíjba vonulása következtében, Ferenczy Géza és Zimándi István pedig, sajnos, örökre eltávoztak körünkből. — Az előkészítés és szerkesztés technikai feladatainak megoldásában (anyaggyűjtés, gépelés, adatellenőrzés stb.) egy-két évnél nem hosszabb időre még a következők vettek részt: P. Balázs János, Baloghy

Mária, Gerő Dorottya, P. Hídvégi Andrea, Kovács Teréz, Ligeti Tamásné, H. Molnár Ilona, Stefankovics Józsefné, Szabadi Béláné, Szathmári István, Tormási Mária és Végh József. Munkájukért valamennyiüknek e helyen mondunk köszönetet. — Megemlítjük még, hogy a munkálat irányítását — csakúgy, mint a mai magyar nyelvi osztály vezetését — a hetvenes évek elején intézeti munkaköri átcsoportosítás következtében Lőrincze Lajostól Grétsy László vette át.

A munka — még 1962-ben — az anyaggyűjtéssel kezdődött. A munkaközösség célja az volt, hogy számba vegye és feldolgozza a nyelvművelés utóbbi századának kb. a Magyar Nyelvőr megindulásával (1872) kezdődő szakirodalmát. Nagyobb távlatot nem kerestünk, mert a kézikönyvet nem történeti és tudományos, hanem elsősorban leíró és gyakorlati jellegűnek terveztük. Az egykor nagy vihart kavaró kérdések, a lezárult változások s a mai nyelvhasználat számára már nem vitás jelenségek (például a nyelvújítás „szabálytalan", de meggyökerezett szóalkotásai) jobbára kimaradtak könyvünkből. A gyűjtés során tisztázódott, hogy mely „élő" kérdéseknek kell helyet kapniuk a szócikkekben, a több évtizedet felölelő nyelvi anyag pedig kirajzolta a fejlődés képét is.

Kicéduláztuk — szó szerint idézve vagy a lényeget összefoglalva — a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelv és a Magyarosan évfolyamait, a múlt század vége óta megjelent valamennyi fontosabb nyelvhelyességi, nyelvművelő munkát és leíró nyelvtant — a jelentősebb tankönyveket is beleértve. A mai nyelvhasználat leggyakoribb kérdéseinek összegyűjtésére pedig fölhasználtuk az intézet közönségszolgálatának telefonnaplóját és levelezését; ez utóbbinak az anyagából került ki a Nyelvművelő levelek című gyűjtemény (1964). Az így összegyűlt anyagot kiegészítette a szócikkek kidolgozásakor egy-egy témához végzett egyéni, alkalomszerű adatgyűjtés az élő nyelvből, a sajtóból és az irodalomból. Mindezzel az volt a célunk, hogy kézikönyvünk mint évtizedek után az első nagyarányú ilyen munka ne csak korszerű elvekre, hanem friss, élő anyagra is épüljön.

Az anyaggyűjtés során (1962—1963) a kijegyzők minden cédulán megjelölték — lehetőleg már címszószerűen — a tárgyat, tárgykört, esetleg mindjárt utalva a rokon vagy összefoglaló jellegű címszóra is. Ily módon kibontakozott az összeállítandó címszójegyzék hálózatrendszere.

A százezernél is több cédulát — az azonos tárgyúakat időrendben egymás mellé egyesítve — harmincnyolc csoportba osztottuk, tárgyjelzésük betűrendjében. Ennek alapján pedig a kijelölt munkatársak mindegyik tárgykörhöz összeállították a kézikönyv anyagául kiválasztott és javasolt címszavak jegyzékét. A tárgyköröket úgy osztottuk szét a munkatársak között — tekintetbe véve érdeklődésüket és szakmai irányultságukat —, hogy a rokon anyagú és problémájú csoportok lehetőleg egy kézbe kerüljenek:

1. alakváltozatok, alakpárok, párhuzamos képzések; 2. alany — állítmány; 3. egyeztetés; 4. fokozás; 5. határozók (rag, névutó, módosítószó, állandó határozó); 6. helyesírás; 7. idegenszerűség; 8. idegen szó, magyarítás; 9. igefajták, igei kifejezések, létige; 10. igekötő és szórendje; 11. igenevek, igeneves szerkezetek; 12. igeragozás (mód, idő, alanyi és tárgyas, ikes és iktelen ragozás); 13. illeszkedés, hangrend; 14. jelzők; 15. kiejtés, hangsúly, hanglejtés; 16. mondatfajták; 17. mozaikszó és egyéb, ritkább szóalkotási módok; 18. névelő (határozott és határozatlan); 19. névmás; 20. névszói személyragok és toldalékok; 21. nyelvi rétegek, csoportnyelvek, nyelvjárások; 22. nyelvművelés (cél, elvek, nyelvi norma, nyelvújítás, nyelv és logika, a magyar nyelv sajátságai, magyarosság); 23. összetett mondat, kötőszók, utalószók; 24. stílus, stilisztika; 25. szaknyelv, szakszó; 26. számnév; 27. szóhasználat; 28. szójelentés, szinonima; 29. szóképzés; 30. szólások, frazeológiai egységek és kötöttség; 31. szóösszetétel; 32. szórend; 33. tagadás; 34. tárgy; 35. a társas érintkezés nyelvi formái; 36. tőváltozatok, kötőhangzók; 37. tulajdonnevek; 38. vonatkozó névmás és határozószó, vonatkozó mondat.

A csoportonkénti címszójegyzékek 1964—1966 folyamán készültek el. A címszók megállapításának fő szempontja az volt, hogy a NyKk. az általános jellegű problémákon kívül az újabb nyelvhasználat feltűnő változásait, vitás kérdéseit, ingadozó eseteit, hibáit, nemkívánatos, káros jelenségeit tárgyalja. A szoros értelemben vett nyelvművelési, nyelvhelyességi kérdéskörök mellett a kézikönyv nem dolgozta fel kimerítő teljességgel, rendszerszerűen például a kiejtés, a helyesírás, a jelentéstan, a szinonimika, a frazeológia és a stilisztika idevágó anyagát, s fölösleges lett volna egészében átvenni a magyarító szótárak szerepét is. Tisztáznunk kellett azonban az elvi kérdéseket, megadnunk az alapot az eligazodásra és kiemelnünk a legfontosabb eseteket.

A címszavakat úgy állapítottuk meg, hogy lehetőleg ne egyedi példákat emeljenek ki, hanem típusokat, csoportokat, s minél több azonos esetet, hasonló példát fogjanak egybe. A címszók megszövegezésében pedig lehetőleg rövid, természetes és világos formára s csak a közkeletű, általánosan ismert nyelvészeti, nyelvtani műszóknak a használatára törekedtünk.

Az egyes témakörökbe javasolt címszókat értekezleteken megvitatta a munkaközösség: megrostálta, kiegészítette és egyeztette őket más csoportokéval. Ekkor döntöttük el, hogy melyik címszó, illetve szócikk milyen jellegű legyen.

A címszóknak ugyanis két fő típusuk van:

A) önálló címszó, amely lehet

a) tárgyi címszó: valamely elvi, elméleti vagy nyelvtani kérdés(kör) összefoglalására (pl. i r o d a l m i n y e l v é s n y e l v i n o r m a);

b) adatszerű címszó: egy-egy szónak, szóalaknak, kifejezésnek, nyelvtani formának, elemnek vagy ezek összefüggő példacsoportjának, típusának kiemelő, külön tárgyalására (pl. **egyik** | **fesztivál**);

B) utaló címszó, amely ugyancsak kétféle lehet:

a) összefoglaló, illetve szétutaló címszó, amely egy nagyobb, összefüggő tárgy- vagy kérdéskör anyagát a jobb áttekintés, a könnyebb tájékozódás és felhasználás érdekében vázlatszerűen részletekre tagolja, és ezek címszavára utal (pl. f ö l d r a j z i n e v e k L. *a, az* névelő tulajdonnév előtt I. | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | földrajzi nevek írása | idegen földrajzi név magyar megfelelője | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—2., 5. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *-i* képző *i* végű helynevekhez | *-i* képző *ó, ő* végű helynevekhez | *i-* képző személyragos helynevekhez | jelző II. 3. b));

b) egyedi utaló címszó, amely egy kidolgozott önálló címszó egészét vagy valamelyik részletét jelöli meg a keresett tájékoztatás lelőhelyéül (pl. **-áció, -ció** f ő n é v k é p z ő L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 3.).

Utaló címszót használunk: a) egy tárgyi címszónak más, népszerűbb, ismertebb, kevésbé szakszerű vagy kevésbé tudományos megnevezésére (fordítva csak ritkán); b) valamely részletkérdésnek, kifejezésnek, nyelvi elemnek egy terjedelmesebb szócikkből való kiemelésére, könnyebb és gyors megtalálás végett, ha valószínű, hogy sok olvasó éppen ezt keresi. Ilyenkor az utalás lehetőleg közelebbről megjelöli a kérdéses önálló szócikk megfelelő betű- vagy számjelzéssel elkülönített részletét, szakaszát.

Az utaló címszók felvételében egyrészt a tudományosság szempontja, a nyelvi összefüggéseknek, nyelvtani viszonyoknak a feltárása és áttekintése, másrészt az olvasó igénye volt irányadónk. Vagyis hogy az utaló címszók minél több irányból közelítsék meg a kidolgozott fő címszót, utaljanak a kérdésnek az anyag egyéb részeivel, más címszókkal való kapcsolatára, mutassák meg szétágazó vonatkozásait, egyszersmind könnyítsék meg az olvasónak a keresett probléma, tárgykör, szócikk, felvilágosítás megtalálását. Igyekeztünk belehelyezkedni a kézikönyv kevésbé szakképzett használójának szemléletmódjába, ezért a nyelvészeti terminológiával szövegezett címszón kívül lehetőleg olyan, népszerű fogalmazású utaló címszót is adtunk, amely alatt a nem szakember olvasó keresheti problémájára a feleletet.

Az összefoglaló jellegű, elméleti vagy tárgyi címszók mellé ajánlatos, sőt gyakran szükséges volt utaló címszónak fölvenni néhány oda tartozó, igen elterjedt, általános vagy tipikus szót, kifejezést, nyelvi jelenséget, nyelvtani alakot is (pl. **el van utazva** | **idén — az idén**).

Az így összeállított rész-címszójegyzékekből állt össze teljes és „végleges" címszójegyzékünk. Persze nem azonnal, hiszen menet és munka közben folyton módosult. Még a szerkesztés legutolsó szakaszában is végeztünk benne változtatást (bővítés, törlés, szövegezés, pótlás, önálló címszóból utalóvá minősítés és viszont stb.). Hasonlóképp természetesen az eredeti gyűjtést is állandóan kiegészítettük az újonnan megjelent nyelvművelő irodalom anyagával. — Összesítésül: a Nyelvművelő Kézikönyv címszavainak, illetőleg szócikkeink száma mintegy 3800 önálló és megközelítőleg ugyanannyi utaló vagy szétutaló szócikk; ebből az első kötetre 1964 önálló és 1888 utaló szócikk jut.

A címszójegyzék első változatának elkészültével, 1965-ben megkezdtük a szócikkek írását, először mintegy a helyes arányok, szerkezet, módszer és hang kikísérletezésére. Az intézet és az MTA Nyelvművelő Munkabizottsága 1965. december 21-én ülést rendezett a kézikönyv tervezetének, címszójegyzék-mutatványának és mintegy ötven próbaszócikkének megvitatására. A megbeszélés tanulságai alapján és a szócikkírás során gyarapodó tapasztalatoknak, kialakuló szerkesztési módszereknek, technikai fogásoknak folyamatos hasznosításával végeztük a munkát 1966-tól.

Mindenekelőtt a címszójegyzék anyagát és kereteit rögzítettük. Azok a szavak és kifejezések kaptak szócikket, amelyek helytelenítés, vita tárgyai, vagy amelyeknek a jelentése, használata körül bizonytalanság, zavar mutatkozik. A szerkezeti elemek és nyelvtani alakok közül pedig azok — rendszeres tárgyalásukat mellőzve —, amelyek változásban vannak, vagy alkalmazásukban ingadozás, illetve hiba tapasztalható. Mindezekhez rendszerint kiejtési és helyesírási kérdések is kapcsolódnak, ezért a NyKk. ezeket is érinti, bár nem törekedve teljességre és rendszerezésre. Mivel pedig mai nyelvművelő felfogásunk szerint a nyelvi helyesség nem mindig azonos értelmű a szótári szabatossággal vagy a nyelvtani szabályossággal, hanem függ a szövegnek, illetve elemeinek használati szintjétől (bizalmas, szakmai, irodalmi stb.), a közlés jellegétől, körülményeitől és céljától, tehát jórészt stílus kérdése, a kézikönyvbe bekerült számos stilisztikai vonatkozású szócikk is. Ezek szintén nem adnak rendszeres összefoglalást, hanem nyelvművelő jellegűek. A stilisztikai szemléletet egyébként a kézikönyv teljes anyagában, a nyelvi jelenségek, eszközök és változatok értékelő minősítésében igyekeztünk érvényesíteni.

Végül a nyelv társadalmi meghatározottságának és egyre növekvő közösségi szerepének s a gazdasági élet és a technika mai jelentőségének megfelelően a köz- és az irodalmi nyelv hagyományos nyelvhelyességi problémáin kívül feldolgoztuk szócikkeinkben a nyelv egyre gazdagabb rétegződésének tárgyköreit is (ilyenek: a szaknyelvek új jelenségei, a hivatali és közéleti nyelv, a sajtó, rádió, televízió alakította nyilvános nyelvhasználat,

a társas érintkezés nyelvének új formái stb.). Így akarjuk segíteni e rétegek helyes normáinak kialakulását, az általános anyanyelvi műveltség fejlődését és a nyelvi ízlésnevelést.

A szócikkek kidolgozásának alapját adó cédulaanyag rendezésével a munkatársak együtt látták a szócikk egész példasorát és irodalmát, s időrendben nyomon követhették a kérdés megítélésének esetleges alakulását.

A szócikkek kidolgozása során összegyűlt tapasztalatok és problémák sorozatos megbeszélése nyomán került sor a kézikönyv szerkesztési elveit, a szócikkek fölépítését szövegezését és alakiságát szabályozó és egységesítő szerkesztési utasításnak a kidolgozására (Kovalovszky Miklós, Ladó János, Éder Zoltán és Szőke István közreműködésével), a felhasznált szakirodalomnak és rövidítésjegyzékének összeállítására, valamint a nyelvhelyességi és stiláris minősítések tömör megjelöléseinek s egyéb, a helytakarékosságot szolgáló rövidítéseknek és jeleknek a kialakítására.

Az első végleges cikkek 1967-ben készültek. Az elkészült szócikkeket a munkaközösség két-két tagja lektorálta, s ha szükséges volt, másokkal is megbeszélte, illetve a fontosabb, elvi cikkeket szerkesztőségi ülésen vitattuk meg. A véleményeket a szócikk írója egyeztette, s ennek alapján a cikket kiegészítette vagy átdolgozta. Az így kiérlelt szöveg az esetleges kiejtésjelölés, az utalórendszer, a szakirodalom és az alaki egységesítés „felelősének" kiegészítéseivel, esetleg módosító javaslatával került végül a két főszerkesztő elé megszerkesztésre, illetve véglegesítésre. Minden részművelet elvégzését a szócikk előzéklapjának megfelelő rovatában kelet és kézjegy jelezte, s így a szerkesztési munka állása részleteiben is mindenkor áttekinthető és ellenőrizhető volt. Mivel pedig e műveletek során minden szócikk nyolc-tíz kézen ment át, szövegük a módosításokkal rendszerint úgy átalakult, hogy végső formájuk már szinte az egész munkaközösség tevékenységének eredménye, s így állásfoglalásuk sem egyéni nézetet vagy ízlést tükröz, hanem egy szakmai közösségnek tudományosan megalapozott és kiérlelt felfogását, véleményét, tanácsát. E közmegegyezésen alapuló, de árnyalatokkal színezett és gazdagított elvi egység fokozatosan és módszeres törekvéssel jött létre a munkaközösség törzstagjainak az új nyelvművelő mozgalomban való csaknem három évtizedes együttműködése s a mai magyar nyelv osztályának a mindennapi munkában kialakult szemléletbeli összeforrottsága révén.

Bár a NyKk. eredetileg tervezett szócikkeinek kidolgozása már néhány éve befejeződött, még a szerkesztés és a végleges megformálás során is, szinte az utolsó pillanatig bővítettük anyagát kiegészítő adatokkal és új, nyelvünk életének friss jelenségeit tükröző cikkekkel.

8. A SZÓCIKKEK ALAKJA, SZERKEZETE

A) *A címszavak*

A szócikk jellegét a címszó betűtípusa, valamint a hozzá tartozó rész elhelyezése jelzi:

a) önálló, tárgyi címszó: álló ritkított szedés (pl. határozói igenév | körülírt fokozás | terpeszkedő kifejezések | tő és kötőhangzó-váltakozások);

b) önálló, adatszerű címszó: álló félkövér szedés (pl. **adandó alkalommal** | **olimpia — olimpiász** | **szabad**);

c) olyan tárgyi címszó, amelyben adatszerű szó, szóalak vagy nyelvtani elem is van: a két szedés kombinációja, tehát a címszó tárgyi része álló ritkított szedésű, adatszerű része álló félkövér szedésű (pl. **a, az** névelő **egy** helyett | **jelentkezik** terpeszkedő kifejezésekben | **-sza, -sze** nyomósító elem).

d) utaló vagy szétutaló címszó: ugyancsak álló ritkított vagy álló félkövér szedés a szócikk tárgyi vagy adatszerű jellege szerint, de utánuk nem külön sorban következnek, hanem közvetlenül kapcsolódnak hozzájuk azok a címszavak, amelyekre velük utalunk. Ez utóbbiakban az adatszerű szavakat és egyéb ilyen nyelvi elemeket dőlt szedéssel, többi részüket a kézikönyvünkben általában szokásos betűtípussal jelöljük (pl. régmúlt L. múlt idő régies alakjai 2. | **beköltözhető lakás** L. *-ható, -hető* képzős igenév | **kérni hagyja magát** L. műveltető ige 3. | **elégtelen** megnevezése a fiatalok nyelvében L. ifjúsági nyelv 2.).

A címszóban az alakváltozatok (vagylagos alakok, szembeállított szavak, kifejezések) közt gondolatjel áll (pl. **hív — hí** | **korabeli — egykorú — egykori**). Ha azonban az alakpárok közt szorosabb összefüggés is van, nagykötőjel kapcsolja össze őket (pl. **a—á** váltakozást tartalmazó névszók ragozása). A hasonló jellegű, de nem egymással párhuzamba vagy szembeállított összetartozó szókat, szóalakokat vesszővel választjuk el egymástól (pl. **celluloid, celofán** | **koma, komám, komaasszony**).

Ha az önálló vagy utaló címszó egy bizonytalan ejtésű név vagy szó, helyes kiejtését a cikkben — olykor akár magában a címszóban — szögletes zárójelbe téve közöljük (pl. **Jékely** [jékeli] L. régies helyesírású családnevek 1.). Az ejtésformát a címszóban sem ritkítjuk. Ha a szövegezés egyébként is utal a kiejtésre, többnyire nem használunk szögletes zárójelet, hanem kettőspont után közöljük az ejtésformákat (pl.: Az *éhínség*-et kétféleképpen ejthetjük: éhínség v. éínség). A NyKk.-ben alkalmazott kiejtésjelölés részletes leírása megtalálható a fonetikus írás című szócikk 3. b) részében.

A szócikkek — az utaló szócikkekkel együtt — a t e l j e s címszó (nemcsak az első vagy kiemelt szók) szoros betűrendjében következnek egymás után (például a **hosszat** címszó megelőzi ezt: **hossz** k e z d e t ű é s u t ó t a g ú ö s s z e t é t e l e k). Tehát a kézikönyvben — a nyelvészeti munkák tárgymutatójában szokásos betűrendezéstől eltérően — nem az első, kiemelt szó dönti el a sorrendet. Ez a szoros betűrend egy ilyen méretű munkában célszerűbbnek látszott, mint a kiemelésen alapuló sorrend.

B) *A szócikkek tagolása*

A szócikkek terjedelme a tárgytól és az anyagtól függ, szerkezetük is ahhoz igazodik, de mindenképpen jól tagoltnak, áttekinthetőnek, világosnak kell lennie. A nagyobb szócikkekben a tagolásnak következő szempontjai, illetve egységei, elemei lehetnek: a) a címszóval megnevezett nyelvi jelenség tömör, szabatos meghatározása; b) keletkezésének, kialakulásának rövid magyarázata; c) (ritkán, ha a jelenség mai nyelvhelyességi megítélése tekintetében fontos) a kérdés történetének rövid áttekintése, a róla folyt esetleges viták vázolása; d) ha többrétű vagy szétágazó jelenségről van szó, az egyes alcsoportoknak, változatoknak bekezdésekkel jól elkülönített tárgyalása, a nagyobb egységeket számozással vagy betűvel is tagolva; e) a hibás és a helyes használatot szemléltető példák, idézetek a tárgynak és az anyagnak megfelelően elosztva; f) nyelvhelyességi állásfoglalás, stiláris értékelés, a használatra vonatkozó esetleges utalások; g) szakirodalom. Ezeket az egységeket a szócikkek terjedelme és jellege szerint gyakran külön bekezdésekbe foglaljuk; itt felsorolt egymásutánjuk általában a nagyobb szócikkekben alkalmazott sorrend.

Ugyanolyan típusú, azonos tárgyú és jellegű szócikkek szerkezetének, tagolásának és tárgyalásmódjának lehető egyöntetűségére törekedtünk. Ezt a tárgycsoportok egyszemélyi kidolgozásával, a szerkesztés során pedig további alaki és stiláris egységesítéssel igyekeztünk elérni.

Nagy, terjedelmes, gazdag és változatos tartalmú szócikkben az egymástól elkülönülő részegységek az anyagban való könnyebb és gyorsabb tájékozódás végett nemegyszer alcímeket kapnak. Ezenkívül a jobb áttekintés és a pontosabb utalás érdekében a tagolás, illetőleg felosztás kiemelésére — rendszerint bekezdések élén — betű- és számjelzést is alkalmazunk a következő rendszerben: I., II., . . .; A), B), . . .; 1., 2., . . .; a), b), . . .; α), β), . . . (lásd pl. a h a n g s ú l y szócikkben). Különösen nagy terjedelmű, összetett mondanivalójú cikkeket olykor rövid „tartalomjegyzék", vázlatos áttekintés vezet be (pl. **a, az** n é v e l ő t u l a j d o n n é v e l ő t t).

Ha egy szócikkben a tárgyalt kifejezéseket, bokrosított példacsoportokat külön-külön egységként dolgozzuk föl, ezek külön bekezdéstagolással, a kezdőszók betűrendjében épülnek be a szócikkbe (pl. **áll** t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n).

Szó, kifejezés jelentését vagy két felső félidézőjelbe (ún. jelentésjelbe) tesszük, pl. *jussol* 'örököl', vagy zárójelben, egyenlőségjellel közöljük, pl. *csíp* (= bőrt összeszorítva fájdalmat okoz), vagy pedig mondatba illesztve kettősponttal vezetjük be, pl.: a *sáp* szó jelentése: jogtalan haszon.

A szócikkek szövegében a ritkított szedés értelmi kiemelést jelez (pl. Az igei állítmány kifejezheti az alany c s e l e k v é s é t . . .), a szóadatot, kifejezést, hangot, betűt, nyelvtani elemet, példát — helytelen alakot és közvetlen helyes megfelelőjét — pedig dőlt betűkkel közöljük (pl. Az *alul* eredetileg az *alól* névutó alakváltozata volt).

Ha dőlt szedéssel jelölt adatszón, példán belül meg külön, hangsúlyozottan ki akarunk emelni egy részt, félkövér szedést alkalmazunk. Pl.: nem *a tanács* **felé**, hanem *a tanács***nak**; *férf***inak**, nem pedig *férf***inek**. Ha azonban nem okoz félreértést, elegendő a külön kiemelendő rész dőlt szedése, pl.: férf*itól*, nem pedig férf*itől*.

C) *A szócikkek megszövegezése, stílusa*

A szócikkek felépítésében és megfogalmazásában célszerű és gazdaságos tömörségre törekedtünk, egyrészt a szabatos rövidséggel, másrészt rövidítések és jelek alkalmazásával.

Elvünk az volt, hogy a cikkek stílusa, hangja legyen érdekkeltő, de egyszerű, világos; legyen mentes egyrészt a terjengős szónokiasságtól, másrészt az elvont és túlságosan szakszerű tudományos műszavaktól, szakkifejezésektől. Közelítse meg a színvonalas ismeretterjesztés hangját, legyen szabatos, de inkább népszerűsítő jellegű, hogy a nyelvészet fogalomkörében általában kevéssé otthonos olvasó is nehézség nélkül megértse mondanivalónkat, világosan lássa a helyes nyelvhasználat lényegét, elveit, szabályait.

Főként a nyelvtani jellegű tárgyi szócikkek hangjának kialakításában alkalmazkodtunk a nem nyelvész olvasókhoz. Lehetőleg csak ismert és szükséges nyelvtani fogalmakat és műszókat használtunk, a vizsgált kérdést igyekeztünk népszerűen kifejteni és jól megválasztott, beszédes példákkal megvilágítani, a tanulságot, tanácsot pedig közérthető, világos formában megfogalmazni. Reméljük, hogy ily módon alkalmat és kedvet adunk olvasóinknak nyelvtani ismereteik fölfrissítésére.

D) *A példaanyag*

Mivel a NyKk. a mai nyelvhasználat kérdéseit tárgyalja, a példák általában és elsősorban a mai köznyelvből: az élőbeszédből és írott vagy nyomtatott szövegekből valók. Közkeletű, általános voltuk miatt erre általában nem is utalunk, szükség esetén azonban — a sajátos használati és stílusérték érzékeltetésére — külön is jelezzük példáink előfordulási körét (sajtónyelv, városi nyelvhasználat stb.). A sajtóból vett példamondatokat a célnak megfelelően alakítottuk vagy rövidítettük.

Irodalmi példát, idézetet elsősorban a helyes nyelvhasználatra vagy a választékos, irodalmi stílusra és ritkább, sajátos esetekre adunk, a szerző és a mű megjelölésével.

Idézetet főképp akkor közlünk, ha többletet ad az élőnyelvi példákhoz képest, ha nyomós tekintélyi érvül használható, vagy pedig érdekes, színező eset. A magyar nyelv értelmező szótárából átvett prózai idézetek pontos lelőhelyének megjelölését — a visszakeresés nehézsége miatt — az ÉrtSz. jelzés helyettesíti, ez azonban igazolja a hitelességet.

Nyelvhelyességi szabály szemléltetésére vagy bizonyítására főképpen prózai idézeteket választottunk. Közismert versrészleteket azonban fölhasználtunk e célra. Alkalomadtán a folklór anyagából (népmesék, népdalok, rigmusok, közmondások stb.) is idéztünk.

A példamondatokat, irodalmi idézeteket többnyire *pl.* rövidítés és kettőspont után, idézőjel nélkül közöljük. Ott azonban, ahol ez a közlésmód esetleg zavart, félreértést okozhatna, kitesszük az idézőjelet.

Versidézetek sorhatárát — nagybetűs sorkezdet hiján — függőleges vonallal, virgulával (|) jelöljük.

Az irodalmi idézeteket is a mai helyesírás szerint közöljük, hacsak a szerző nyelvhasználatának valamely jellemző, a mai szabálytól vagy a köznyelvi alaktól, illetve kiejtéstől eltérő sajátságát nem akarjuk tükrözni vagy szemléltetni.

E) *A nyelvhelyességi állásfoglalás módja*

Hogy milyen szempontok alapján ítéljük meg a tárgyalt nyelvi jelenségeket, azt már kifejtettük bevezetőnk 6. fejezetében. De — legalább röviden — szólnunk kell arról, hogy általában milyen módon alakítottuk ki s hogyan jelezzük állásfoglalásunkat.

A tárgyalt nyelvi hibát tartalmazó, illetve a nem hibás, de azért módosításra, további javításra szoruló példát lehetőleg közvetlenül követi a javítás, a megokolt helyesbítés vagy magyarázat. A jobbnak ítélt változatot a *helyesen, helyesebb(en), magyarosabb(an), természetesebb(en), egyszerűbben, választékosabb(an), de inkább, de jobb* stb. formulák valamelyike vezeti be.

A nyelvi alakok, jelenségek helyes megítélése és a nyelvi változások mélyebb megértése végett — s ezáltal a nyelvérzék és a nyelvi műveltség fejlesztésére — szükség esetén röviden vázoljuk a nyelvi jelenség keletkezésének okait és alakulásának szakaszait.

A szócikkek kidolgozásában a nyelvi jelenség megítélésére, a nyelvhelyességi állásfoglalásra vonatkozó megokolás történelmi előzményeit csak a legszükségesebb esetben említjük. (Erre lásd e bevezető 4. fejezetét is!) A nyelvészek és nyelvművelők véleményére személy és név szerint általában nem hivatkozunk, legfeljebb akkor, ha állásfoglalásuk a kérdés történetében

különösen emlékezetes, fontos vagy döntő jelentőségű (például az ikes igékében Révaié, Verseghyé, Simonyié).

Nyelvhelyességi állásfoglalásunkat a munkaközösség kollektív mérlegelésével, esetleg körkérdéssel alakítottuk ki, a válogatott szakirodalom, nyelvművelésünk korszerű elvei, a nyelvfejlődés és a funkcionális nyelvszemlélet alapján.

A nyelvi jelenségek megítélésekor, a vitás, ingadozó esetek elbírálásakor, a nyelvhelyességi tanácsadás során lehetőleg határozott útbaigazítást, véleményt igyekszünk adni. Ez azonban nem jelenthet leegyszerűsítést, merevséget, vaskalaposságot. Árnyaltan részletezzük a használat különféle: helyes, elfogadható és helytelen eseteit, a lehető legpontosabban jelezzük az egyes alakok használati és stílusértékét, s megmondjuk, ha a használatos változatok részben vagy egészben egyenértékűek.

A nyelvi alakok rétegnyelvi vagy stiláris értékének feltüntetésére és a nyelvhasználat helyességének vagy helytelenségének (fokozati) minősítésére árnyaló megjelöléseket használunk. Ezeket, illetve kézikönyvünkben alkalmazott rövidítésüket a rövidítésjegyzékben közöljük.

F) *Az utalások*

A NyKk. a benne való eligazodás megkönnyítésére több ezer utaló szócikket tartalmaz. Az utaló szócikkek az utaló címszóból és az önálló, kifejtő szócikk *L.* (= lásd) rövidítéssel kapcsolt címszavából állnak. Az utaló címszók a velük megjelölt tárgyat, kérdést kifejtő önálló címszóra, illetve annak egy-egy meghatározott részére irányítják az olvasó figyelmét. (Az utaló címszókról bővebben szólunk e bevezető 7. fejezetében.)

Az utaló címszók rendszerén, hálózatán kívül az önálló szócikkekben is alkalmazunk utalásokat, mégpedig egyrészt ugyanazon szócikk bizonyos részeire, szakaszaira, adataira (belső utalás), másrészt egy másik, rokon tárgyú vagy anyagú szócikknek az egészére, illetve valamely részletére.

Az utalás általában a szócikk végén, a szakirodalom előtt található, külön bekezdésben, de ha szorosabban a szócikk valamely szakaszához vagy egyéb részéhez kapcsolódik, akkor az illető rész után, sőt a szócikk folyamatos szövegében is állhat.

Az utalást a következő (rövidített) formulák vezetik be:

Utaló címszókban: *L.* (= lásd, határozott utalásként).

Szócikk végi utalásokban: *L. még; Vö.* (= lásd még, illetve vesd össze; az utóbbi lazább, tágabb összefüggés jelzésére).

Szócikk belsejében: szintén az előbbiek. Mondaton belüli helyzetben azonban a *L.* rövidítésnek a kis kezdőbetűs változata helyett félreértések elkerülésére mindig kiírjuk a *lásd* alakot.

Ha az utalás több önálló címszót is fölsorol, ezeket a címszók betűrendi szabálya szerint közöljük, és függőleges vonallal, virgulával (|) választjuk el őket.

G) *A szakirodalom*

A tárgyalt kérdés szakirodalmát a szócikk legvégén, külön bekezdésben az IRODALOM szó vezeti be. Az ott megadott bibliográfia azonban korántsem azonos a szócikkben tárgyalt kérdés vagy kérdéskör teljes irodalmával, inkább csak tájékoztató jellegű. A tárgyalt nyelvhelyességi kérdések szakirodalma — a kisebb közleményeket, népszerűsítő cikkeket is ide számítva — többnyire oly nagy, hogy ha csak viszonylagos teljességre törekedtünk volna is, jó néhány szócikk végén több száz s még a kis cikkek után is gyakran ötven-hatvan hivatkozásra lett volna szükség. Ilyen igénynek sem a kézikönyv használhatósága érdekében, sem terjedelmi okokból nem tehettünk eleget. Ezért a rövid, néhány soros szócikkek végén csak aránylag ritkán közlünk irodalmat, s akkor is főleg a könnyebben hozzáférhető munkákra, cikkekre hivatkozunk. A nagyobb összefüggéseket tárgyaló, összetettebb szócikkek után aránylag bővebb szakirodalmat adunk, de a terjedelemmel való ésszerű gazdálkodás végett ott is erősen ritkítottuk a hivatkozásokat. Elsősorban olyan újabb forrásokat idézünk, amelyek mai nyelvhelyességi felfogásunkat tükrözik. Régebbi, részben már elavult szakirodalomra csak kellő okkal hivatkozunk (például, ha a szócikkben tárgyalt kérdésnek még nincs korszerű, újabb irodalma).

A szakirodalom tételeit a megjelenés időrendjében, ezen belül pedig a szerzők nevének betűrendje szerint soroljuk föl, és pontosvesszővel választjuk el egymástól. Ugyanattól a szerzőtől idézett és (nagyjában) az időrendbe illő további munka, illetve munkák előtt a nevet helyettesítő *uő* (= ugyanő) rövidítést használjuk.

A szakirodalomra való utalás általában csak a szerző családnevéből és könyvének címéből, illetve címrövidítéséből vagy a cikkét, tanulmányát közlő folyóiratnak, időszaki kiadványnak, évkönyvnek, gyűjteményes munkának, kiadványsorozatnak — lehetőleg rövidített — megjelöléséből áll, a kötet, az évfolyam és a lapszám(ok) föltüntetésével. Nőket is csak szerzői aláírásként használt családnevükkel jelölünk (pl. Ruzsiczky, J. Soltész). A keresztnév kezdőbetűjét vagy a teljes keresztnevet csak megfelelő okkal — például azonos családnevű szerzők megkülönböztetésére — tüntettük fel. Egy-egy szócikk szövegében persze teljes nevet is használtunk.

A szerző neve és a könyv, folyóirat (rövidített) címe közt kettőspont van. Az idézett cikk, tanulmány címét nem közöljük külön. A könyv kötetszámát arab számmal jelöljük, folyóiratnál nem az évfolyam sorszámát, hanem az évszámot tüntetjük fel. Ha az évfolyamon belül a külön lapszámozású füzet számát is közölnünk kell, ezt törtvonallal választjuk el az évszámtól. A szócikk tárgyával kapcsolatban idézett könyvrészlet vagy cikk, tanulmány kezdő lapszáma után nagykötőjellel csak a befejező lapszám változó részét kapcsoljuk. Pl.: Ferenczy: ÉdAny. 321—2; Lőrincze: NymLev.

XII—III.; Tompa: MMNyR. 1 : 500—3; Bárczi: Nyr. 1954 : 8—9; Deme: V. 1960/1. 80.

Ha a szerző az idézett műben csak betűjeggyel szerepel, családnevét lehetőleg — szögletes zárójelben — kiegészítettük. Pl.: O. N[agy]. G.

Iskolai tankönyvekre, népszerűsítő nyelvtanokra általában nem hivatkozunk. Ugyancsak nem — vagy csak kellő okkal — soroljuk fel a szakirodalmi hivatkozások között az olyan közkeletű tudományos szótárakat, amilyen az ÉrtSz., az ÉKsz., a TESz., az IdKSz., az AkH., a HTSz. stb., bármily gyakran használtuk is őket a NyKk. munkálatai során. Szakirodalom-jegyzékünkben azonban természetesen ezek az alapvető fontosságú közkeletű munkák is megtalálhatók.

H) *A szerzőség jelzése*

Bár a NyKk. cikkei voltaképpen egytől egyig kollektív munka eredményei — mindegyik többszöri belső lektorálás, átdolgozás, szerkesztői javítás, illetve összehangolás nyomait viseli magán —, mégis célszerűnek tartottuk, hogy legalább a nagyobb cikkek szerzőjének vagy szerzőinek névjele legyen ott a szóban forgó cikkek végén. Több szerző esetén a szerzők névjelét — a végzett munka időbeli sorrendjétől függetlenül — ábécérendben tüntetjük fel. A 10—12 sorosnál rövidebb cikkek szerzőit kézikönyvünk az egyszerűség kedvéért nem jelzi.

A cikkek végén olvasható szerzői névjelek feloldása a következő:

B. M. (Balogh Márta)
E. L. (Elekfi László)
É. Z. (Éder Zoltán)
F. G. (Ferenczy Géza)
G. L. (Grétsy László)
K. G. (Kemény Gábor)
K. M. (Kovalovszky Miklós)
L. J. (Ladó János)
L. L. (Lőrincze Lajos)
R. E. (Rácz Endre)
Sz. A. (Szende Aladár)
Sz. Gy. (Szépe György)
Sz. L. (Szűts László)
T. J. (Tompa József)

9. A RÖVIDÍTÉSEK

A közkeletű s jórészt A magyar helyesírás szabályainak 421. pontjában felsorolt rövidítéseken kívül (mint *ált.*, *a. m.*, *évf.*, *Ft*, *ill.*, *i. sz.*, *kb.*, *stb.*, *szerk.*, *ti.*, *ún.*) a szócikkekben a következő saját rövidítéseket használjuk:

argó = az argóban, ill. az alsóbb szintű nagyvárosi nyelvben és az ifjúság nyelvében használatos
átdolg. = átdolgozott (csak a szakirodalom-jegyzékben)
átv. = átvitt értelemben, átvitt értelmű használat(ban)
biz. = bizalmas, közvetlen, családias, kedélyes nyelvhasználat(ban)

bőv. = bővített (csak a szakirodalom-jegyzékben)
elav. = elavult (szó, kifejezés, nyelvi alak)
é. n. = évszám nélkül
hiv. = hivatalos nyelvi, a hivatalos nyelvhasználatban
irod. = irodalmi nyelvi, az irodalmi nyelvhasználatban (szépirodalomban, költészetben), ált. könyvnyelvi
jav. = javított (csak a szakirodalom-jegyzékben)
kiad. = kiadás (csak a szakirodalom-jegyzékben)
L. = Lásd (csak nagy kezdőbetűvel, lásd a bevezető 8. F) szakaszát)
nép = általánosan ismert népnyelvi, a népies beszédben, stílusban
pl. = például (csak nyelvi példa, adatfelsorolás előtt)
rég. = régies(en), régies nyelvhasználat(ban)
sajtó = sajtónyelvi, a sajtó és a tömegtájékoztatás (rádió, televízió) nyelvhasználatában
sport = sportnyelvi, a sportágak és a sportélet nyelvhasználatában
sz. = szám(ú) (csak szakirodalmi hivatkozásban)
sz. = század (raggal, képzővel összekapcsolva nem használjuk)
szakny. = szaknyelvekben használatos, szakmai, ill. szaknyelvi használat(ban)
táj = tájszó, tájnyelvi kifejezés; csak egy-két nyelvjárásban használatos, szűkebb körű, tájnyelvi használatban
tréf. = tréfás(an), tréfás kifejezés(ként), tréfás, kedélyes, humoros nyelvhasználat(ban)
tud. = tudományos nyelvi, a tudományos nyelvhasználatban
'ua.' = ugyanaz a jelentés, mint a megelőző
uo. = ugyanott (a közvetlenül előtte megadott lelőhelyen)
uő = ugyanő, az előzőleg megnevezett, említett szerző
v. = vagy (csak nyelvi példák, adatok vagylagosságának jelzésére)
vál. = választékos(an), az igényes, választékos nyelvhasználatban, az emelkedett, ünnepélyes stílusban
vhány = valahány
vhogy(an) = valahogy(an)
vhol = valahol
vhonnan = valahonnan
vhova = valahova
vki = valaki
vmely = valamely
vmennyi = valamennyi
vmerre = valamerre
vmi = valami
vmilyen = valamilyen

SZAKIRODALOM-JEGYZÉK

Jegyzékünk a szorosabb értelemben vett nyelvművelő munkákon, ill. az idevágó kérdésekkel is foglalkozó szakkiadványokon kívül olyan műveket is tartalmaz, amelyek inkább a tudományos ismeretterjesztést, a nyelvi közművelődést szolgálják. A külföldi munkák közül jobbára csak azokat idézzük, amelyek elméleti, módszertani stb. szempontból a magyar nyelvművelés számára is hasznosak, tanulságosak. A gyakrabban idézett munkákat r ö v i d í t é s s e l jelöljük, s ennek megfelelően soroljuk őket betűrendbe. Ha valamely mű Budapesten jelent meg, a helyet külön nem tüntetjük fel. Az évszám nélkül kiadott művek kikövetkeztetett megjelenési idejét szögletes zárójelbe téve közöljük.

Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet. 1973. (NytudDolg. 14. sz.)

Ágoston Mihály: Mai magyar írás. Újvidék, 1979.

A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. (Sorozat) 1968—.

A hangképzés és zavarai — Beszédzavarok. Szerk. Frint Tibor és Surján László. 1969.

A Kassai Batsányi-Kör évkönyve 1965—1968. Szerk. Turczel Lajos. Bratislava, 1969.

AkC. = Címszó-jegyzék. Előkészületül A Magyar Nyelv Szótára új kiadásához. Készítette és kézirat gyanánt kinyomatta a Magyar Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága. 1899.

AkÉrt. = Akadémiai Értesítő. (Folyóirat) 1890—1943., 1946—1955. Előbb: A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője (1867—1889). Utóbb: MTud., lásd ott.

AkH. = A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás (Magyar Tudományos Akadémia). 1954. Előbb: Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. 1832—1844.; Magyar helyesírás és szóragozás főbb szabályai. 1847—1853.; A magyar helyesírás szabályai. 1876.; A magyar helyesírás elvei és szabályai. 1879—1899.; A magyar helyesírás szabályai. 1901—1950[9].

AkNyÉrt. = Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. (Sorozat) 1870—1949

Актуальные проблемы культуры речи. (Сборник.) Ред.: В. Т. Костомаров, С. И. Скворцов. Москва, 1970.
Albert Zsuzsa, lásd: Miért szép?
Alexander-Eml. = Emlékkönyv Alexander Bernát 60. születésnapjára. Szerk. Dénes Lajos. 1910.
Almásy János: Magyar közmondások gyűjteménye, különös tekintettel az életbölcsességre és a nevelésre. 1890., [1911.]².
ALingu. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. (Folyóirat) 1951—.
Alszeghy Zsolt—Sík Sándor—Techert József: Magyar Nyelvtan. A gimn. és leánygimn. I. oszt. számára. 1945.
Altai Rezső, lásd: Helyesírás, fogalmazás, jó magyarság
Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Szerk. Imre Samu. 1968.
AMűv. = Anyanyelvünk művelése. Összeállította Gálffy Mózes és Murádin László. Bukarest, 1975.
Андрейчинъ, Любомиръ: На езиков пост. София, 1961.
A novellaelemzés új módszerei. (A szegedi novellaelemző konferencia anyaga.) Szerk. Hankiss Elemér. 1971.
Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé. 1977.
Antal: Esetr. = Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. (NytudÉrt. 29. sz.)
Antal: FormEl. = Antal László: A formális nyelvi elemzés. 1964.
L. még: VilNy.
AnyÁltIsk. = Anyanyelvünk az általános iskolában. Az 1972. április 6—8. között megrendezett nyíregyházi vándorgyűlés anyaga. Szerk. Szathmári István. 1974.
Anyanyelvünk. Kosztolányi Dezső „Nyelvőr"-ének [A Pesti Hírlap Nyelvőre] erdélyi kiadása. Az erdélyi részt szerk. Kacsó Sándor. Brassó, 1934.
A nyelvek világában. Szerk. Bélley Pál. 1959. (Hasznos mulatságok 7. sz.)
A nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Király Péter. 1969. (NytudÉrt. 65. sz.)
A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből. Szerk. Szépe György. 1973.
AnyEmb. = Az anyanyelv az ember életében. Válogatás az 1976. évi magyar nyelv hete előadásaiból. Összeállította és szerkesztette Bachát László. 1977.
AnyIsk. = Anyanyelvünk az iskolában. (Folyóirat) 1953—1956.
AnyKal. = Anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Grétsy László. 1973.
AnyKorsz. = Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. Szépe György. 1976.

AnyKöz. = Anyanyelv, közélet, műveltség. (Válogatás az 1975. évi magyar nyelv hete előadásaiból.) Összeállította és szerkesztette Sebestyén Árpád. 1976.
AnyMódsz. = Makoldi Mihályné—Máhr Eleonóra—Virág Ilona: Az anyanyelv tanításának módszertana. 1959., 1960[2]., 1961[3].
AnyMűv. = Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. 1960.
AnyÓv. = Földesi Klára—Madarász Mártonné—Tóth Andrásné: Anyanyelvi nevelés az óvodában. 1954. A gyermekirodalom és környezetismertetés módszertana az óvónőképző intézetek számára. 1959., 1963[5].
AnyŐrj. = Anyanyelvi őrjárat. Szerk. Ferenczy Géza. 1971.
ÁNyStilNyj. = Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Kniezsa István. 1956.
ÁNyT. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. (Évkönyv) 1963—.
Arany: ÖM. = Arany János: Összes művei. 1—15. (Kritikai kiadás.) Szerk. Keresztury Dezső. 1951—1974.
Arany—Lehr: = Arany János: Toldi. Költői elbeszélés. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert. 1882. Iskolák számára nyelvi jegyzetekkel ellátta Lehr Albert. 1922[14].
Ascher: Beszműv. = Ascher Oszkár: Beszédművészet. 1937.
Ascher: Versm. = Ascher Oszkár: A versmondás művészete és a színpadi beszéd. 1953., 1955[2].
ASzeg. = Acta Szegediensis (Néprajz és Nyelvtudomány). 1957—. Azelőtt: Nyelv és Irodalom. 1955—1956.
Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve. Összeállította Vikár Béla. (Sorozat) 1942—1944.

Babel. Revue internationale de la traduction. International Journal of Translation. 1955—.
Babos Kálmán: Közhasznú magyarázó szótár. — 1865., 1899[4] (átdolg. és bőv. kiad.).
Baboss: = Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. (MNyTK. 41. sz.). L. még: Idegen nyelv—anyanyelv
Bachát László, lásd: AnyEmb.
Bakos Ferenc, lásd: IdK.; IdSz.; IdKSz.
Bakos József: Nyelvművelés a magyar nyelv középiskolai tanításában. Érsekújvár, 1940.
Balassa József: Kis magyar nyelvtan I. A középisk. I. oszt. számára. 1900., 1907[3]. — II. A középisk. II. oszt. számára. 1901., 1908[3]. — A polg. fiú- és leányisk. I. oszt. számára. 1904[2]. — A polg. leányisk. I. oszt. számára.

1908[3]., 1909[4]. — A polg. leányisk. II. oszt. számára. 1908[3]. — A polg. fiúisk. számára. 1909[4].
Balassa: EgysHSz. = Balassa József: Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. 1929.
Balassa-Eml. = Emlékkönyv Balassa Józsefnek 70. születésnapjára. Szerk. Beke Ödön, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler József. 1934.
Balassa: Fon. = Balassa József: Magyar fonétika. 1904.
Balassa: HMagy. = Balassa József: Helyes magyarság. [1913.], [1922[2].]
Balassa: Így Ír. = Balassa József: Így írunk helyesen. 1934.
Balassa: KHangt. = Balassa József: Kis magyar hangtan. 1905.
Balassa: MNyÉletr. = Balassa József: A magyar nyelv életrajza. 1937.
Balassa: MNyelv = Balassa József: A magyar nyelv. 1899., 1909[2].
Balassa: MNyKve = Balassa József: A magyar nyelv könyve. 1943.
Balassa: MNySz. = Balassa József: A Magyar Nyelv Szótára. 1—2. 1940.
Balassa: NyÉl. = Balassa József: A nyelvek élete. 1938.
Balassa: NyrTört. = A Magyar Nyelvőr története. 1941.
Balassa: NytH. = Balassa József: A magyar nyelvtan és helyesírás kézikönyve. 1940.
Balassa: Phon. = Balassa József: A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. 1886.
L. még: TMNy.
Balassa L.: Garm. = Balassa László: Garmada. Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák. 1958.
Balassa L.: MagyTan. = Balassa László: A magyartanítás megújhodása felé. 1941. (TanProbl. 24. sz.)
Bálint Sándor, lásd: SzegSz.
Ballagi Mór: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 1884. (AkNyÉrt. XI. 11. sz.)
Ballagi Mór: Brassai és a nyelvújítás. 1875. (AkNyÉrt. V. 4. sz.)
Ballagi Mór: Nyelvünk újabb fejlődése. 1881. (AkNyÉrt. IX. 3. sz.)
Ballagi: KözmSzój. = Ballagi Mór: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850.; Pest, 1855[5].
Ballagi: TeljesSz. = Ballagi Mór: A Magyar Nyelv Teljes Szótára. 1—2. Pest, 1868—1873.; Pozsony, [1884][2].
Balogh Dezső, lásd: MMNyKk.
Bánhidi: Igeal. = Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. (MNyTK. 63. sz.)
Bánhidi: IgealJtört. = Bánhidi Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. (NytudÉrt. 12. sz.)
Bánhidi: Sportny. = Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral. 1971.

Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. 1979.
Baráth Tibor, lásd: FroMagy.
Bárczi Géza: A pesti nyelv. 1932. (MNyTK. 29. sz.)
Bárczi: AnyMagy. = Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága. 1956. (NyrF. 4. sz.)
Bárczi: Bev. = Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. 1953., 1955², 1957³. (EgyNyF.)
Bárczi: Fon. = Bárczi Géza: Fonetika. 1951., 1957²., 1960³. (EgyNyF.)
Bárczi: FrJövSz. = Bárczi Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938.
Bárczi: Htört. = Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. 1954., 1958² (bőv. kiad.). (EgyNyF.)
Bárczi: Kiejtés = Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1954. (NyrF. 1. sz.)
Bárczi: MNyÉletr. = Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. 1963., 1966².
Bárczi: Nym. = Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. 1974.
Bárczi: Szók. = Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. 1951., 1958². (bőv. kiad.). (EgyNyF.)
Bárczi: Szótöv. = Bárczi Géza: Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek. 1958. (EgyNyF.)
Bárczi: VNny. = Bárczi Géza: A városi népnyelv kérdéséhez. Debrecen, 1941.
Bárczi-Eml. = Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerk. Benkő Loránd. 1964. (NytudÉrt. 40. sz.)
L. még: *Ly*Kérd.; MNytört.; Pais-Eml.; SzófSz.
Bárczi Gusztáv = Bárczi Gusztáv: A magyar beszédhangok képzése. 1928.
Baróti: MVir. = Baróti Szabó Dávid: A magyarság virági. Komárom, 1803.
Bartha József: Magyar nyelvtan mondattani alapon közép- és polgári iskolák 1. és 2. oszt. számára. 1900., 1921⁸.
D. Bartha: Szóképz. = D. Bartha Katalin: Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. 1958. (EgyNyF.)
D. Bartha: Szóktan. = Bartha Katalin: Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről. Debrecen, 1937.
Becker, Henrik: Öffentlich reden. Leipzig, 1955.
Bécsy Tamás, lásd: Tanulmányok a műelemzés köréből
Beke Ödön, lásd: Balassa-Eml.
Békés: KözmSzól. = Békés István: Ökölbe szorított szó. A magyar nép válogatott közmondásai és szólásai. 1952.
Békés: Száll. = Békés István: Napjaink szállóigéi. 1968., 1977² (jav. és bőv. kiad.).

Béldy = Béldy Mihály: A magyar helyesírás és a helyes magyarság. Nagykanizsa. [1895.]
Bélley Pál, lásd: A nyelvek világában.
Bencédy = Bencédy József: Nyelvművelő tanácsok. 1968. (MSKk. 3. sz.)
L. még: HRendsz.; MMNy.
Benedek Marcell, lásd: Balassa-Eml.
Benkő László: Az írói szótár. 1979.
Benkő László = Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése. 1962. (NytudÉrt. 35. sz.)
L. még: Juhász Gyula költői nyelvének szótára.
Benkő—Szemere = Benkő László—Szemere Gyula: Nyelvtani elemzések I. 1959.
Benkő: FelvIr. = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960.
Benkő: Nyjtört. = Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. 1957. (EgyNyF.)
Benkő: *Ly*Tört. = Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. (NyTudÉrt. 1. sz.).
Benkő: Szemnév. = Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás. 1949.
L. még: AnyMűv.; Bárczi-Eml.; DolgHt.; Gyűjtelék; HIK.; HtDolg.; Hungarian Language; *Ly*Kérd.; MNyTört.; NyszetGyak.; Pais-Eml.; TESz.
Benkő Loránd—Kálmán Béla: Magyar nyelvtan. Gimnáziumok I—IV. oszt. számára. Az anyaggyűjtésben részt vett Deme László és Kerékgyártó Imre. 1951., 1960[12].
Beöthy-Eml. = Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára. [1908.]
Berczik = Berczik Árpád: A mi édes magyar nyelvünk. 1912.
Berrár = Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan. 1957. (EgyNyF.)
L. még: MNyTört.
Berze = Berze Nagy János: Magyar szólásaink és a folklore. 1952.
Bilinszkij = Bilinszkij, K. I.: Az irodalmi szerkesztés alapjai. Kézirat gyanánt. A magyar nyelvi kiegészítéseket készítette Vargha Balázs. 1950.
Bíró Ágnes, lásd: HivKve.
Bíró—Schlandt = Bíró Izabella—Schlandt Henrik: Szólások és fordulatok magyar—német gyűjteménye. 1937.
Bitnitz Lajos: A magyar nyelvbeli előadás' tudománya. Pest, 1827.
Boldogréti Vig László [Horvát István]: Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása A tiszta magyarságban. Pest, 1806.
Borbély = Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Vác, 1910.

Boros Rudolf: Stilisztika. 1906.
Bőzsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. (NytudDolg. 16. sz.)
BpNev. = Budapesti Nevelő. (Folyóirat) 1954—1955., 1965—.
BpSz. = Budapesti Szemle. (Folyóirat) 1873—1944.
Brassai Sámuel: A neo- és palaeologia ügyében. 1875. (AkNyÉrt. V. 11. sz.)
Brassai = Brassai Sámuel: A magyar nyelv ellenőre. 1—2. Kolozsvár, 1881—1882.
Brunovszky Dezső: Válogatott magyar közmondások. 1910.
Budenz-Eml. = Budenz József születésének századik évfordulójára. A NyK. 50. kötete. 1936.
Buletin de informare ştinţifică. Lingvistică, filologie. (Folyóirat) Bucureşti, 1964—.
Búzás = Búzás Győző: A németes összetételek története. 1907. (NyF. 41. sz.)
Büchmann, Georg: Geflügelte Worte. Berlin, 1869., 1884[14]., 1925[27].
Büky: Besztan. = Büky Béla: A beszédtanítás pszichológiája. 1973., 1979[3].
Büky: Névadás = Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. (NytudÉrt. 26.)

Cercetări de lingvistică. (Folyóirat) Cluj, 1956—.
Československý Terminologický Časopis. (Folyóirat) Bratislava, 1962—1966.
Český jazyk a literatura. (Folyóirat) Praha, 1950—.
CIFU. = Congressus internationalis fennougristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Adiuvantibus G. Bereczki, P. Hajdú, G. Képes, Gy. László redigit Gy. Ortutay, Secretarius redactionis J. Gulya. Budapest, 1963.
CzF. = Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest, [később] Budapest, 1862—1874.
Csapody—Priszter = Csapody Vera—Priszter Szaniszló: Magyar növénynevek szótára. 1966.
Császár Károly: A jelenkori nyelvújítás. Cluj—Kolozsvár, 1928.
Csefkó = Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szólás-készletünk köréből. 1930. (MNyTK. 28. sz.)
Cser János: A magyar gyermek szókincse. Gyakorisági és korszótár. 1939.
Cserés Miklós, lásd: Élőszó.
Csongor Barnabás, lásd: VilNy.
Csűry Bálint: Érintkezésen alapuló névátvitel. 1929. (AkNyÉrt. XXIV. 12. sz.)
L. még: SzamSz.

Deák István: A magyar indulatszók. Pécs, 1936.
Deme László: A beszéd és a nyelv. 1976.
Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. (MNyTK. 110. sz.)
Deme: KiejtVers. = Deme László: Egy kiejtési és szavalóverseny tanulságai. 1958. (NyrF. 7. sz.)
Deme: Közélet = Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. 1978.
Deme: Magy. = Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. 1955. (NyrF. 2. sz.)
Deme: Mondszerk. = Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján). 1971. (NyTan. 15. sz.)
Deme: Nyelvről = Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. 1966.
Deme: NyGond. = Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. [Pozsony], 1970.
Deme: Nyjkérd. = Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. (NytudÉrt. 3. sz.)
L. még: HRendsz.; HTSz.; Nyelvh.; NyjAtl.; SzónKve.
Dénes Lajos, lásd: Alexander-Eml.
Dengl János: A magyar nyelvhelyesség és magyar stílus néhány részletkérdése (Válasz Mészöly Gedeon bírálatára). 1938.
Dengl = Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. 1937.
Der große Duden. Fremdwörterbuch. Mannheim, 1960.
Der große Duden. Grammatik der Deutschen Gegenwartssprache. Mannheim. 1959.
Der große Duden. Hauptschwierigkeiten der deutschen Sprache. Mannheim. 1965.
Der große Duden. Rechtschreibung der deutschen Sprache und der Fremdwörter. Mannheim, 1961[15].
Der große Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim. 1956[4].
Der große Duden. Vergleichendes Synonymwörterbuch. Mannheim, 1964.
Der Sprachdienst. (Folyóirat) Wiesbaden, 1957—.
Désiné Éltes Emilia: A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. 1935.
Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. (NytudÉrt. 98. sz.)
Dobos Károly: A magyar diáknyelv és szótára. 1898.
DolgDebrSz. = Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. (Sorozat) 1935—1938.
DolgHt. = Dolgozatok a hangtan köréből. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. (NytudÉrt. 67. sz.)

DolgNépny. = Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből. (Sorozat) 1938—1949.
Doroszewski, Witold: Kryteria poprawnosci językovej. Warszawa, 1950.
Doroszewski, Witold: O kulturę słowa. Poradnik językowy. Warszawa, 1970³.
L. még: Słownik poprawnej polszczyzny
Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. Szeged, 1820.

ÉA. = Édes Anyanyelvünk. (Folyóirat) 1979—.
Eckhardt Sándor, lásd: EjtAkt.
ÉdAny. = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. 1961., 1961², 1972³. (jav. kiad.)
Éder Zoltán: Révai Miklós. 1972.
L. még: Révai
EgriKonf. = Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László, Szathmári István. 1967.
EgriPedFőiskÉvk. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Eger, 1955—1962. — Később: EgriTanFőiskKözl.
EgriTanFőiskKözl. = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. (Sorozat) Eger, 1963—. — Előbb: EgriPedFőiskÉvk.
EgyNyF. = Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. (Sorozat) 1951—.
ÉIr. = Élet és Irodalom. (Hetilap) 1957—.
EjtAkt. = A jó magyar ejtés aktái. Összeállította Eckhardt Sándor. 1941.
ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 1972., 1978³.
Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. (NytudÉrt. 34. sz.)
Élőszó = Szecskő Tamás—Cserés Miklós—Tardos András: Az élőszó eszközével. Újságírók a rádióról. 1969. (MSKk.)
I. OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. (Folyóirat) 1951—.
EPhK. = Egyetemes Philologiai Közlöny. (Folyóirat) 1877—1948. — Utóbb: FilKözl., lásd ott.
Erdélyi = Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.; Pest, 1862². (Válogatott magyar közmondások címmel); Pest, 1869³. (A Népdalok, népmesék és népmondások 3. részeként.)
Erdélyi Lajos: Az összevont mondat. 1898.
Erdey-Grúz Tibor, lásd: KémHSz.
Éri-Halász = Éri-Halász Imre: Ki ne mondja! [1943 vagy 1944].
ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Szerk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1959—1962., 1966²., 1978³.

ÉT. = Élet és Tudomány. (Hetilap) 1951—.
EtSz. = Gombocz Zoltán—Melich János: Magyar etymologiai szótár. (I—XVII. füzet) 1914—1944.

Fábián = Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakulására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. 1967. (NyTan. 9. sz.).
L. még: FöldrHSz.; Helyesírásunk; HIKV.; HRendsz.; HTSz.; MMNy.; NySegédk.; StilV.
Fajcsek—Szende = Fajcsek Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak? 1966.
Farkas = Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai" 10. kiadásának szótári részében a 9. kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról. 1955. (NyrF. 3. sz.)
Fehér Géza: Magyarító szójegyzék. 1944.
Fényfalvi Kardos Adorján [Révai Miklós]: Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolódásai A tiszta magyarságban. Pest, 1806.
Ferenczy = Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk búvára és művelője. 1958. (NyrF. 6. sz.)
L. még: AnyŐrj.; Nagy J. B.: Emberöltő; NymLev.
FilKözl. = Filológiai Közlöny. (Folyóirat) 1955—. — Előbb: EPhK., lásd ott.
Finály Henrik: A magyar nyelv hangrendszere. Kolozsvár, 1887.
Finály: Magyarul = Finály Henrik: Hogy is mondják ezt magyarul? 1888.
Finály: RokértSz. = Finály Henrik: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Pest, 1870. (AkNyÉrt. II. 4. sz.)
Fiorelli, lásd: Migliorini, Bruno.
Fischer Sándor: Retorika. 1975.
Fischer: BeszMűv. = Fischer Sándor: A beszéd művészete. 1966., 1969[2]., 1974[3]. (átdolg. kiad.)
Fischer: Besztech. = Fischer Sándor: Beszédtechnika. 1955.
Fodor = Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? 1968.
L. még: VilNy.
Fodorné Csányi Piroska, lásd: KémHSz.
Fogarasi János, lásd: CzF.
Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés. 1974.
Fónagy: Hsúly. = Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. (NytudÉrt. 18. sz.)
Fónagy: KöltNy. = Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. 1959. (ItF. 23. sz.)
L. még: Laziczius.

Fónagy—Magdics = Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. 1967.
Fónagy—Soltész = Fónagy Iván—J. Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. 1954.
Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. 1971.
Fotóművészet. (Folyóirat) 1966—.
Fowler, H. W.: A Dictionary of Modern English Usage. 1926.
Fowler, H. W.: Modern English Usage. 1957[15].
Földesi Klára, lásd: AnyÓv.
Földi Ervin, lásd: FöldrHSz.
FöldrHSz. = A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Kidolgozta és összeállította Fábián Pál, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede. 1965.
Frecskay = Frecskay János: Mesterségek Szótára. 1—2. 1912.
Frint Tibor, lásd: A hangképzés és zavarai
FroMagy. = A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből. Szerk. Baráth Tibor. 1935.
Führer = Führer Ignác: Magyartalanságok betűrendben. 1880., 1880[2]. (bőv. kiad.)
Fülei-Szántó Endre—Szilágyi János: A nyelvtanulásról. 1975.
Fűr = Fűr István: Magyar nyelv a középiskolában. Összefoglalás. [Szeged], 1941.; [Pécs], 1943[2]; Szeged, 1947[3].; Szeged, 1948[4]. (A két utóbbi „Magyar nyelvi összefoglaló" címmel, átdolg. és bőv. kiad.)
Füredi: Nyhib. = Füredi Ignác: Magyar nyelvhibák javító és magyarázó szótára. 1902., 1903[2].
Füredi: ÚjMtalans. = Füredi (Führer) Ignác: Új magyartalanságok betűrendben. 1882.

Gaál Edit: A birtoklás kifejezései a magyarban. 1978. (NytudÉrt. 97. sz.)
Gaál: KNyt. = Gaál Mózes: Kis magyar nyelvtan. Pozsony—Budapest, 1899; Budapest, [1911][2]. (TudZskt.)
Gaál: KRet. = Gaál Mózes: Kis magyar retorika. Pozsony—Budapest, 1911[2]. (TudZskt.)
Gaál: KStil. = Gaál Mózes: Kis magyar stilisztika, szerkesztéstan és verstan. Pozsony—Budapest, 1899.; Budapest, 1910[2]. (TudZskt.)
Galambos Dezső: Tanulmányok a magyar relatívum mondattanához. 1907. (NyF. 43. sz.)
Gáldi: Szótir. = Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957.
L. még: PetőfiSz.
Gálffy Mózes: Nyelvi forma — nyelvi érték. Bukarest. 1972.
L. még: AMűv.; Helyesírási tájékoztató; MMNyKk.

I. Gallasy Magdolna: Anyanyelvünk lehetőségei. 1977. (A TIT kiadványa).
Gárdonyi = Gárdonyi Géza: Magyarul így! [1938].
Gáti = Gáti József: A versmondás. 1965., 1969².
Ginter Károly—Tarnói László: Ungarisch für Ausländer. 1974., 1976².
Gombocz-Eml. = Szövetségi Évkönyv XIV—XV. köt., 1936—37. Gombocz Zoltán emlékének szenteli és kiadja az Eötvös Kollégium volt tagjainak szövetsége. 1937.
Gombocz: Fon. = Gombocz Zoltán: Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. Sajtó alá rendezte Laziczius Gyula és Pais Dezső. 1940.
Gombocz: Jelt. = Gombocz Zoltán: A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Pécs, 1926.
L. még. EtSz.
Gowers, E.: The ABC of Plain Words. 1951.
Graf Rezső, lásd: Magyar nyelvhelyesség
Грамматика и норма. Москва, 1977.
Граудина, Л. К., Ицкович, В. А., Катлинская, А. П.: Грамматическая правильность русской речи. Москва, 1976.
Grétsy László: Anyanyelvünk játékai. 1974.
Grétsy László: Három évtized társadalmi fejlődése a szókincs tükrében. (A TIT kiadványa.) 1975.
Grétsy: SzaknyKal. = Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. 1964.
Grétsy: Szóh. = Grétsy László: A szóhasadás. 1962.
L. még: AnyKal.; EgriKonf.; HivKve.; MMNyünk; SzónFk.
Grétsy László—Gulya János: Nyelv, sugárzó anyanyelvem . . . Költőink és íróink a magyar nyelvről. 1970. (A TIT kiadványa.)
Grétsy—Wacha = Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése. 1961. (NyrF. 8. sz.)
Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Berlin, 1976.
Gulya János, lásd: CIFU.; Grétsy—Gulya
Gulyás Pál: Magyar írói álnévlexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jelei. 1956.

Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1955. (MNyTK. 88. sz.)
Gyalmos János: Latin eredetű képzőink. 1933. (MNyTK. 31. sz.)
Gyergyai: Magy. = Gyergyai Ferenc: Magyarosan. Kolozsvár, 1871.
Gyergyai: NySaj. = Gyergyai Ferenc: A magyar nyelv sajátságairól. Kolozsvár, 1856.
Cs. Gyímesi = Cs. Gyímesi Éva: Mindennapi nyelvünk. Bukarest, 1975.
GyírL. = Gyorsírók Lapja. (Folyóirat) 1951—1968. — Utóbb: Gyorsírók és Gépírók Lapja. 1969—.

Gyomlay = Gyomlay Gyula: A tudákos helyesírásról és kiejtésről. Pécs, 1934.
György = György Lajos: Anyanyelvünk védelme. Cluj—Kolozsvár, 1936.
Györke József: Tő, képző, rag. 1943. (MNyTK. 67. sz.)
Gyűjtelék = Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd. 1965. (NytudÉrt. 46. sz.)

Hadrovics = Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. 1969.
HagyModNy. = Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Szerk. Telegdi Zsigmond. 1972., 1974[2].
Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. 1962.
Hajdú: Bec. = Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770—1970). 1974.
Halász = Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. [1938[1].], [1938[2].]
Hall, E. T.: Rejtett dimenziók. 1975.
Hankiss Elemér, lásd: A novellaelemzés új módszerei; Formateremtő elvek
Harsányi I—III. = Harsányi Zoltán: Stíluselemzés. I. 1969., 1970[2]. (TanProbl. V.); II. 1970. (TanProbl. VIII.); III. 1971. (TanProbl. XI.)
L. még: Tanulmányok a műelemzés köréből
Harth, Karl-Ludwig: Deutsch sprechen — lesen — vortragen — reden. Weimar, 1973.
Hegedüs = Hegedüs Gyula: A beszéd művészete. 1917., 1920[2].
Helyesírás, fogalmazás, jó magyarság. Szerk. Altai Rezső. (é. n.)
Helyesírási tájékoztató. Szerk. Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Kelemen Béla, Márton Gyula. Bukarest. 1969.
Helyesírásunk. Szerk. Fábián Pál. 1978.
Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. 1975., 1979[2].
Herders Sprachbuch. Ein neuer Weg zu gutem Deutsch. Freiburg, 1964[2].
Hernádi M.: KözhTerm. = Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. 1973.
Hernádi M.: Közhsz. = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. 1977.
Hernádi Sándor: Beszédművelés. (Jegyzet a tanárképző főiskolák számára) 1970., 1976[6].
Hernádi Sándor: Helyesírási önképző. 1978.
Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen! 1973., 1978[3].
Hernádi Sándor: Stílusiskola. 1977., 1979[2].
Hernádi S.: Beszműv. = Hernádi Sándor: Beszédművelés. 1976.
Hernádi S.: Helyesen = Hernádi Sándor: Helyesen, szépen magyarul. Kis nyelvművelő az általános iskolások számára. 1963., 1978[7].
Hernádi S.: HTan. = Hernádi Sándor: A helyesírás tanításának problémái. 1973. (TanProbl.)

Hernádi S.: NytNyvm. = Nyelvtan és nyelvművelés a tanító- és az óvónőképző intézetek számára. 1972., 1976[3].
Hevesi = Hevesi Sándor: Az előadás művészete. 1908. (TudZskt.) Újra: Hevesi Sándor: Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete c. kötetben. Vál., szerk. és jegyzetekkel ellátta Staud Géza. 1965.
HIK. = Helyesírásunk időszerű kérdései. Szerk. Benkő Loránd. 1955., 1955[2]., 1956[3]. (NyTudÉrt. 4. sz.)
HIKV. = A „Helyesírásunk időszerű kérdései" vitája a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságában 1955. október 27-én. Szerk. Fábián Pál. 1956. (NyTudÉrt. 9. sz.)
HivKve = Bíró Ágnes—Grétsy László—Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Szerk. Grétsy László. 1976., 1978[2]. (átdolg. kiad.)
Hoffmann Ottó: Anyanyelvi szakkör az általános iskolában. 1977.
Hogy is mondjuk? Szerk. Jakab István. Bratislava, 1976.
Honffy Pál—Szabolcs Árpád: Levelezési tanácsadó. 1975.
Honffy = Honffy Pál: Az írásbeli kifejezőképesség fejlesztése a középiskolában. 1972. (TanProbl.)
Horák, Gejza szerk.: 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1971. L. még: Jaziková poradňa.
Horecký, Ján: Základy slovenskej terminologie. Bratislava, 1956.
Horger Antal: Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre. 1929.
Horger Antal: A magyar nyelvjárások. 1934.
Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba). 1914., 1926[2].
Horger: Igerag. = Horger Antal: A magyar igeragozás története. Szeged, 1931.
Horger: MSzav. = Horger Antal: Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye. 1924.
Horovitz Jenő: Idegen szavak magyarázata. 1908., 1948[6]. (bőv. és átdolg. kiad.)
Horvát István, lásd: Boldogréti Víg László.
Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931.
Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 1953., 1957[2].
Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. 1935.
Horváth János: Rendszeres magyar verstan. 1951., 1969[2].
Horváth János: Tanulmányok. 1956.
Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. (MNyTK. 100. sz.)
Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. (NytudÉrt. 7. sz.).
Hőnyi Ede, lásd: FöldrHSz.

HRendsz. = Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere. 1966. (NytudÉrt. 54. sz.)
HtDolg. = Magyar hangtani dolgozatok. Szerk. Benkő Loránd. 1958. (NytudÉrt. 17. sz.)
HTSz. = Helyesírási tanácsadó szótár. Szerk. Deme László és Fábián Pál. 1961., 1973[5].
HTT. = Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. Timkó György. 1971., 1972[2]. (bőv. kiad.)
Hunfalvy-Alb. = Hunfalvy-Album. — Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. 1891.
Hunfalvy = Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. 1884.
Hungarian Language. Ed. by Loránd Benkő and Samu Imre. 1972.
HungIntKözl. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. (Folyóirat) Újvidék. 1968—.
Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. (NytudDolg. 11. sz.)
R. Hutás = R. Hutás Magdolna: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. (NytudÉrt. 78. sz.)

Ицкович, Виктор А.: Языковая норма. Москва, 1968.
Idegen nyelv — anyanyelv. A nyelvészet és a nyelvoktatás kölcsönhatása. Szerk.: Babos Ernő és Károly Sándor. 1970.
IdK. = Idegen szavak kéziszótára. Szerk. Bakos Ferenc. 1958., 1967[5].
IdKSz. = Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerk. Bakos Ferenc. 1973., 1976[3].
IdNyTan. = Az Idegen Nyelvek Tanítása. (Folyóirat) 1958—.
IdSz. = Idegen szavak szótára. Szerk. Bakos Ferenc. 1957., 1970[3].
Ikola, Osmo: Lauseopin kysymyksiä. 1961.
Illyés Gyula: Anyanyelvünk. 1975.
Illyés Gyula: Ingyen lakoma. Tanulmányok, vallomások. 1—2. 1964.
L. még: Kosztolányi: ErősV.
Imre = Imre Sándor: A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira. 1873.
Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. 1971.
L. még: Általános nyelvészetünk helyzete; Hungarian Language; JtStil.; MNyTR.; NyjAtl.; NyKultDebr.; NyKultSzhely.
Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Szerk. Szekfű Gyula. 1926.
IrNyDolg. = Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. 1960.

IrNyKözl. = Irodalmi és Nyelvi Közlemények. (A TIT sokszorosított folyóirata) 1964—1970. — Utóbb: Nyelv és Irodalom. 1971—1972.
Ischreyt, Heinz: Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Institutionelle Sprachlenkung in der Terminologie der Technik. Düsseldorf, 1965.
IskNym. = Iskolai nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. 1959. (A Nyműv. átdolg., bőv. kiadása.)
Istenes Károly: Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác, 1924.
It. = Irodalomtörténet. (Folyóirat) 1912—1947., 1949—1962., 1969—.
ItF. = Irodalomtörténeti Füzetek. (Sorozat) 1955—.
ItK. = Irodalomtörténeti Közlemények. (Folyóirat) 1891—1945., 1948., 1953—.
Itkonen, Terho: Nykysuomen tutkimusta ja huolta. 1966.
ItKtár. = Irodalomtörténeti könyvtár. (Sorozat) 1957—.
Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. (NytudÉrt. 91. sz.)
L. még: Hogy is mondjuk?

Jancsó = Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955.
Jazyková poradňa. Szerk.: Gejza Horák, Jozef Ružička. Bratislava, 1957—60.
Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975.
Język polski. Organ Towarzystwa Miłosników Języka Polskiego. (Folyóirat) Kraków, 1921—.
Joannovics György: Az ik-es igékről. 1877. (AkNyÉrt. VI. 10.)
Joannovics György: Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében) 1882. (AkNyÉrt. X. 4. sz.)
JtStil. = Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerk.: Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974.(NytudÉrt. 83. sz.)
Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. Benkő László. 1972.
Juhász József lásd: ÉKsz.

K. = Kritika. (Folyóirat) 1963—.
Kacsó Sándor, lásd: Anyanyelvünk.
Kaiblinger = Kaiblinger Fülöp: Alkotó nyelvtudomány. 1912.
Kallós Ede: Nevek és napok. 1943.
Kálmán: Nevek = Kálmán Béla: A nevek világa. 1967., 1969^2., 1973^3.
Kálmán: Nyj. = Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. 1966., 1971^2.
L. még: Benkő Loránd—Kálmán Béla: Magyar nyelvtan.

Kanizsai Dezső: A beszédhibák javítása. Útmutató és gyakorlókönyv. 1955.
Karácsony Sándor: A nyelvi nevelés és a társaslélek értelmi működése. I. Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. 1938.
Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. (NytudÉrt. 28. sz.)
Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. (MNyTK. 73. sz.).
Karinthy = Karinthy Ferenc: Nyelvelés. 1964.
Kármán-Eml. = Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére. Szerk.: Volf György és Waldapfel János. 1897.
Károly Pál: Vidám magyar nyelvtan és helyesírás. 1941.
Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970.
Károly: Értelm. = Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. (NytudÉrt. 16. sz.)
Károly: Igenév = Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. (NytudÉrt. 10. sz.)
L. még: Idegen anyelv—anyanyelv; Szende Aladár—Károly Sándor—Soltész Katalin
Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. (NytudÉrt. 27. sz.)
L. még: NévtEa.
Kelemen = Kelemen Béla: Jó magyarság. Tanácsadó a magyar nyelvtan és helyesírás kétséges eseteiben. 1906., 1935[4].
Kelemen Béla [Kolozsvár], lásd: Helyesírási tájékoztató
Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben. 1970. (NyTan. 12. sz.)
Kelemen József—Németh Sándor—Somos Lajos: Magyar nyelvkönyv líceum és leánylíceum I—II. oszt. számára. 1939.
Kemény Gábor, lásd: HivKve.
KémHSz. = A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai 1—3. Szerk.: Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska. 1972—1974.
Kerekes László, lásd: Rónai—Kerekes
Kerékgyártó—Lengyel = Kerékgyártó Imre—Lengyel Dénes: A fogalmazás tanítása. 1954., 1955[2].
Kerényi Miklós György: Az éneklés művészete és pedagógiája. 1959.
Keresztes Kálmán, lásd: OrmSz.
Keresztury Dezső, lásd: Arany: ÖM.
Kertész Manó: Analógia a mondatszerkesztésben. 1905. (NyF. 21. sz.)
Kertész: Száll. = Kertész Manó: Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. [1933.]
Kertész: Szok. = Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. 1922.
Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzótorlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. (NytudÉrt. 63. sz.)

Kicska = Kicska Emil: A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908.
Király Péter, lásd: A nyelvtudomány a haladásért
Kis János: A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről. Pest, 1806.
Kis-Erős = Kis-Erős Ferenc: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva, a nyelvfilozófia, a finn-ugor összehasonlító, a magyar történeti nyelvtan és a magyar nyelvjárástan alapjairól. 1915.
Kis-Erős Ferenc: A prózai és költői írásművek szerkesztés- és stílustanának elmélete. 1918.
Kismarty Loránd, lásd: MűszNyr.
Kiss Árpád, lásd: Magyarságtudomány és nemzetnevelés.
Kiss Géza, lásd: OrmSz.
Kiss József: Magyar helyesírás. 1943.
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1978.; 1980².
Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. (NytudÉrt. 92. sz.)
L. még: TESz.
KisStil. = Kis magyar stilisztika. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1968.
Kiss Tamás: A lírai mű megközelítése. 1969. (TanProbl.)
Klár—Kovalovszky = Klár János—Kovalovszky Miklós: Műszaki terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. 1955.
Klemm Antal: A mondattan elmélete. 1928.
Klemm = Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. 1928—1942. (NytudKve.)
KMűszSz. = Korszerű Műszaki Szótár. Főszerk. Pávó Elemér. 1944.
Kniezsa: Cirillb. = Kniezsa István: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása. 1939.
Kniezsa: HírTört. = Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. (NyTan. 2. sz.)
Kniezsa: MHír. = Kniezsa István: A magyar helyesírás története. 1952., 1953², 1959³. (EgyNyF.)
Kniezsa: SzlJsz. = Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1—2. 1955., 1974².
L. még: ÁNyStilNyj.
Koelwel, Eduard: Wegweiser zu einem guten deutschen Stil. Leipzig, 1954².
Koelwel, Eduard — Ludwig, Helmut: Gepflegtes Deutsch. Leipzig, 1963².
Koczogh = Koczogh Ákos: Stilisztika. Debrecen, 1951.
Kolozsvári G.: Herder = Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyékákában. 1979.
Kolozsvári Grandpierre Emil: Négy-öt magyar összehajol. 1976.

II. Kongr. = A II. országos nyelvészkongresszus. 1954. (MNyTK. 83. sz.).
Kor. = Korunk [Kolozsvár]. (Folyóirat) 1926—1940., 1957—.
Kossa: ÍÍM. = Kossa János: Így írunk mi. Novi Sad, 1962.
Kossa: ÍÍM—2. = Kossa János: Így írunk mi (Második könyv). Novi Sad, 1965.
Kossa: MM. = Kossa János: Magyarul, magyarán. Újvidék, 1968. (A három kötet közös tárgymutatójával.)
Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai. 1979.
Kosztolányi: ErősV. = Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Illyés Gyula. [1940.], [1943²].
Kosztolányi: NyLél. = Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek. Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta Réz Pál. 1971.
L. még: Anyanyelvünk; PHNyr.
Костомаров, lásd Актуальные проблемы культуры речи
Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. 1964. (NyTan. 6. sz.)
Kovács Ferenc: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. 1970.
Kovács Máté, lásd: Magyarságtudomány és nemzetnevelés.
Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. (MNyTK. 111. sz.)
Kovalovszky: IrNév. = Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás. 1934. (MNyTK. 34. sz.)
Kovalovszky: Nyfejl. = Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség. 1977.
Kovalovszky: ÚjsStíl. = Kovalovszky Miklós: Az újságírói műfajok stílusproblémáiról. 1965. (MUOSz-jegyzet.)
L. még: ÉKsz.; Klár—Kovalovszky; NyünkVil.
Kökény: = Kökény Lajos: Népszerű helyesírási kalauz. 1939., 1942².
Köves Béla, lásd: Nyelvh.; NySegédk.
Köveskuti—Sarudy = Köveskuti Jenő—Sarudy Ottó: Magyar stilisztika és a közéleti fogalmazványok. 1903.
Köznev. = Köznevelés. (Folyóirat) 1945—.
Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I—II. Budán, 1831—2.
Крысин, lásd Правильность русской речи.
Kubinyi Ferenc, lásd: Tegzes
Kubínyi László, lásd: TESz.
Kulcsár Endre: Magyar stilisztika, olvasmányokkal és a verstan vázlatával. 1899.
Kulcsár E. = Kulcsár Endre: A magyar stílus. 1—2. Debrecen, 1896—7., 1921.

Kulcsár Gyula: A magyaros írásművészet fő kérdései. 1909. (NyF. 54. sz.)
Kulcsár Ödön, lásd: Rövidítések könyve
Kurka, Ed.: Wirksam reden — besser überzeugen. Berlin, 1970.
Kurkowska, Halina—Skorupka, Stanisław: Stylistyka polska. Warszawa, 1966[3].

Laczkó = Laczkó Géza: Játszi szóképzés. 1907. (NyF. 49. sz.)
Ladó = Ladó János: Magyar utónévkönyv. 1971., 1978[4].
Lakó György: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. (NytudÉrt. 47. sz.)
L. még: MSzFgrE.
Langue française. (Folyóirat) Paris, 1969—.
László Zsigmond: A rím varázsa. 1972.
László Zsigmond: Ritmus és dallam. 1961.
Laziczius Gyula: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. 1942.
Laziczius Gyula: A magyar nyelvjárások. 1936. (NytKkve)
Laziczius Gyula: Bevezetés a fonológiába. 1932.
Laziczius = Laziczius Gyula: Fonétika. 1944., 1963[2]. (Fónagy Iván utószavával.)
L. még: Gombocz: Fon.
Lehr Albert, lásd: Arany—Lehr.
Lengyel Béla: Irodalomelmélet. 1953.
Lengyel = Lengyel Dénes: A fogalmazás tanítása a középiskolában. 1957., 1967[2].
L. még: Kerékgyártó—Lengyel
Létünk. (Folyóirat) Szabadka—Újvidék, 1971—.
Ligeti Lajos, lásd: Bárczi-Eml.
Limba Română. (Folyóirat) Bucureşti, 1952—.
Lingua Nostra. (Folyóirat) Firenze, 1939—.
Лотте, Д. М.: Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961.
Lotz, János: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.
Lovász Imre: Értekezés a magyar nyelvújításról, és annak némelly nevezetesebb hibáiról. Pest, 1835.
Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. 1947.; 1967. (MNyj.)
Lőrincze Lajos: Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez. Debrecen, 1952.
Lőrincze: NyÉl. = Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. 1953.
Lőrincze: Nyőrs. = Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen. 1968.

L. még: ÉdAny.; IskNym.; NyFK.; NymLev.; Nyműv.
B. Lőrinczy Éva, lásd: Saussure; ÚMTsz.
Ludwig, lásd: Koelwel, Eduard — Ludwig, Helmut
Lux Gyula: A nyelv. Nyelvlélektani tanulmány. 1927.

*Ly*Kérd. = Pais Dezső—Bárczi Géza—Benkő Loránd: A magyar *ly* hang történetéhez. 1955. (NytudÉrt. 6. sz.)

Madarász Mártonné, lásd: AnyÓv.
Magassy László: A szóbeli kifejezőkészség fejlesztése az általános iskolában. 1978.
Magay = Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára. 1974.
Magdics = Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. (NytudÉrt. 49. sz.).
L. még: Fónagy—Magdics.
Magyar Imre: Stílusgyakorlat. 1971.
Magyar nyelvhelyesség. Tanulmánygyűjtemény. Összeállította Graf Rezső. 1973.
Magyar Zoltán: A magyarországi franciaság. 1932.
Magyarságtudomány és nemzetnevelés. Szerk.: Kiss Árpád és Kovács Máté. Debrecen, 1944.
MagySz. = Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére. Szerk. Tolnai Vilmos. 1900., 1928². (bőv. és jav. kiad.)
Máhr Eleonóra, lásd: AnyMódsz.
Майтинская, Клара: Венгерский язык. 1—3. Москва, 1955—1960.
Makoldi Mihályné, lásd: AnyMódsz.
Mándoki—Tölgyesi = Mándoki Pál—Tölgyesi Géza: Idegen nyelvek elválasztási szabályai. 1967.
Margalits Eduardus: Sententiae in classicis Latinis. 1. Poetae. 2. Historici. 3. Oratores, philosophi. 1911—1913.
Margalits = Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. 1896.
Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. 1965. (ItKtár. 17. sz.)
Márton = Márton Gyula: Írjunk és beszéljünk helyesen. Bukarest. [1952.]
L. még: Helyesírási tájékoztató.
Márton József: Értekezés a magyar nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentumos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról. Bécs, 1830.
II. Kongr. = A II. országos nyelvészkongresszus. 1954. (MNyTK. 83. sz.)

Máté Jakab—Schweiger Paul: Nyelvészet és matematika. Kolozsvár-Napoca, 1977.
Matijevics Lajos: A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972.
Mátyás Flórián: Magyar nyelvtudomány. 1. füz. A magyar birtokviszony. Nyelvszabályozási munkálat. Pécs, 1860.
S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. (NytudÉrt. 73. sz.)
Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. 1925—1929. (NytudKve I. k. 6. füz.)
Melich János: Keresztneveinkről. 1914. (MNyTK. 15. sz.)
Melich János: Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. (MNyTK. 13. sz.)
Melich János: Szláv jövevényszavaink. 1—2. 1903—1905.
Melich János: A magyar szótárirodalom. Első füzet: A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. 1907.
Melich-Eml. = Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942.
L. még: EtSz.
Mészöly Gedeon: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Dengl János ilyen című munkájának nyelvtudományi bírálata. Szeged, 1938.
Mészöly Gedeon: Magyar nyelvhelyesség és stílus. Kolozsvár, 1941.
Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956.
Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. 1955.
Magyar Fonetikai Füzetek. (Folyóirat) 1977—.
MH. = Magyar Hírlap. (Napilap) 1968—.
Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. 1939.
Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Összeáll. Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. 1966., 1974[4].
Migliorini, Bruno: La lingua contemporanea. Firenze, 1963[4].
Migliorini, Bruno: Saggi sulla lingua del Novecento. Firenze, 1963[3].
Migliorini, Bruno—Tagliavini, Carlo—Fiorelli, Piero: Dizionario d'ortografia e di pronunzia. Torino, 1969.
Mikesy Sándor, lásd: NévtVizsg.
MMNy. = Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. 1968., 1974[3].
MMNyKk. = Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve. Szerk. Gálffy Mózes. Bukarest, 1971.
MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. 1—2. Szerk. Tompa József. 1961—1962., 1970[2].
MMNyünk = Mai magyar nyelvünk. Szerk. Grétsy László. 1976.

MN. = Magyar Nemzet. (Napilap) 1938—.
MNny. = Magyar Népnyelv. (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Népnyelvkutató Intézetének évkönyve.) Debrecen, 1939—1949. — Vö.: MNyj.
MNy. = Magyar Nyelv. (Folyóirat) 1905—.
MNyj. = Magyar Nyelvjárások. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének évkönyve.) Debrecen, 1951—. — Vö.: MNny.
MNyR. = A magyar nyelv rendszere. Közrebocsátá a Magy. Tudós Társaság. Buda, 1846., 1847².
MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. (Sorozat) 1905—.
MNyTört. = Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Szerk. Benkő Loránd. 1967.
MNyTR. = A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk.: Imre Samu és Szathmári István· 1967. (NytudÉrt. 58. sz.)
ModNyokt. = Modern Nyelvoktatás. (Folyóirat) 1963—.
Molecz = Molecz Béla: A magyar szórend történeti fejlődése. 1900.
Molnár: Eufon. = Molnár Imre: Eufonétika. A szép beszéd és éneklés tana. 1942., 1966². (átdolg. kiad.)
Molnár: Hangl. = Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariózóban. 1954.
H. Molnár = H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. (NytudÉrt. 60. sz.)
Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. 1970., 1975²
Möller, Georg: Guter Stil im Alltag. Leipzig, 1964².
MSKk. = A magyar sajtó kiskönyvtára. (Sorozat) 1967—.
Msn. = Magyarosan. (Folyóirat) 1932—1949.
MSzFgrE. = A magyar szókészlet finnugor elemei. 1—3. Szerk.: Lakó György, Rédei Károly. 1967—1978.
MSzNépr. = A magyarság szellemi néprajza. A magyarság néprajza. III. 1933—1937., 1943²⁻³.
Mtan. = Magyartanítás. (Folyóirat) 1960—. — Előbb: A magyar nyelv és irodalom tanítása. 1958—1959.
MTsz. = Szinnyei József: Magyar Tájszótár. I—II. 1893—1901.
MTud. = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia értesítője. (Folyóirat) 1956—. — Előbb: AkÉrt., lásd ott.
Murádin László, lásd: AMűv.
Muttersprache. Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache. (Folyóirat) Wiesbaden, 1890—.

Műszaki értelmező szótár. (Sorozat) 1958—. (1978-ig 46 kötet).
MűszNyr. = Műszaki nyelvőr. Szerk. Kismarty Loránd. 1964.
MűszSz. = Idegen—magyar műszaki szótár. Szerk. Pávó Elemér. 1938.

Nádai Pál: A magyar népetimológia. 1906. (NyF. 27. sz.)
Nagy A.: Besztech. = Nagy Adorján: A beszédtechnika vezérfonala. 1947.
Nagy A.: SzínpBesz. = Nagy Adorján: Színpad és beszéd. Válogatott tanulmányok. 1964.
Nagy Ferenc lásd: Adalékok; Stilisztikai elemzések.
O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. (NytudÉrt. 95. sz.)
O. Nagy: Szól. = O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. (MNyTK. 87. sz.)
O. Nagy: SzólEred. = O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. 1957., 1979[3]. (bőv. kiad.)
O. Nagy: SzólKözm. = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. 1966., 1976[2].
L. még: ÉKsz.
O. Nagy—Ruzsiczky = O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: Magyar szinonimaszótár. 1978.; 1980[2].
Nagy J. = Nagy József: Szép magyar szó. Bevezetés a stíluselemzésbe. 1961., 1967[2].
Nagy J. Béla: Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium 2. oszt. számára. [1946.]
Nagy J. Béla: Magyar nyelvtan. Gimn. és leánygimn. III—IV. oszt. számára. 1945.
Nagy J. Béla: Magyar nyelvtan. Középisk. I. oszt. számára. [1927.]
Nagy J. B.: Emberöltő = Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Szerk. Ferenczy Géza. 1968.
Nagy K. = Nagy Kálmán: Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire. Bukarest, 1970.
J. Nagy Mária: A szó művészete (Bevezetés a stíluselemzésbe). Bukarest, 1975.
L. még: MMNyKk.
Naše Řeč. Ústav pro jazyk český. (Folyóirat) Praha, 1917—1940., 1946—1947., 1972—.
Наш језик (Институт за српскохрватски језик). (Folyóirat) Београд, 1969—.
Négyesy László: Magyar nyelvtan. I. rész. Középisk. I. oszt. számára. 1911[3]., [1927?][4].
Négyesy László: Magyar verstan középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra. 1886., 1898[2]. (jav. kiad.)

Négyesy László: Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgári iskolák III. osztálya, valamint felsőbb leányiskolák és tanítóképzőintézetek számára. 1902., 1926[4].
Négyesy-Eml. = Emlékkönyv Négyesy László hetvenedik születésnapja alkalmából. Közrebocsátotta a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. 1931.
Németh = Németh László: A kísérletező ember. 1963.
Németh Sándor, lásd: Kelemen József—Németh Sándor—Somos Lajos: Magyar nyelvkönyv
Népsz. = Népszabadság. (Napilap) 1956—.
NévtEa. = Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. 1970. (NytudÉrt. 70. sz.)
NévtVizsg. = Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. Pais Dezső közreműködésével szerk. Mikesy Sándor. 1960.
Névy László: Kereskedelmi nyelvünk magyartalanságai. [1902.]
NSz. = Akadémiai Nagyszótár. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő akadémiai nagyszótár kéziratos anyagából.

Ny. = Nyugat. (Folyóirat) 1908—1941.
Nyelv és Irodalom. (Évkönyv) Szeged, 1955—1956. — Vö.: ASzeg.
Nyelv és Irodalom. (A TIT folyóirata) 1971—1972.
Nyelv és kommunikáció. 1—2. Szerk. Szecskő Tamás és Szépe György. 1969. (Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára, 3—4. köt.)
Nyelvh. = Magyar nyelvhelyesség. Szerk. Deme László és Köves Béla. 1957., 1969[4].
Nyelvtudományi vándorgyűlés. Hódmezővásárhely, 1972. okt. 20—21. Szerk. Szathmári István. Hódmezővásárhely, 1973., ill. MNyTK. 133. sz.
NyF. = Nyelvészeti Füzetek. (Sorozat) 1902—1918.
NyFK. = Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. Lőrincze Lajos. 1953.
NyIrK. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. (Folyóirat) Kolozsvár, 1957—.
NyjAtl. = A magyar nyelvjárások atlasza 1—6. A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerk.: Deme László és Imre Samu. 1968—1977.
NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. (Folyóirat) 1862—.
NyKult. = Nyelvünk és kultúránk. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének tájékoztatója. Kézirat gyanánt. (Sorozat) 1960—. — Előbb ilyen címmel: A magyar nyelvért és kultúráért. A Magyar Nyelv Baráti Köre Előkészítő Bizottságának tájékoztatója
NyKultDebr. = A magyar nyelvért és kultúráért. Tájékoztató az 1970.

aug. 1—15. között Debrecenben és Budapesten megrendezett anyanyelvi konferencia anyagából. Kézirat gyanánt. Szerk. Imre Samu. 1971.
NyKultSzhely. = Nyelvünk és kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. Szombathely, 1973. júl. 29.—aug. 5. Szerk. Imre Samu. [1974.]
NymLev. = Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Lőrincze Lajos irányításával szerk.: Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. 1964.
Nyműv. = Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. 1956. — Vö.: IskNym.
NyművFüz. = Nyelvművelő Füzetek. (Sorozat) 1935—1937.
Nyr. = Magyar Nyelvőr. (Folyóirat) 1872—.
NyRef. = Nyelvünk a reformkorban. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerk. Pais Dezső. 1955.
NyrF. = Nyelvőr Füzetek. (Sorozat) 1954—.
NySegédk. = Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára. Kézirat gyanánt. Az anyagot összegyűjtötte és Fábián Pál közreműködésével sajtó alá rendezte Köves Béla. 1954.
NyStSz. = Nyelvtan, stílus, szónoklás. Fogalmazás, nyelvhelyesség, helyesírás, stíluselemzés. Szerk. Terestyéni Ferenc. 1960.
NySz. = Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I—III. 1890—1893.
NyszetGyak. = Nyelvészet és gyakorlat. Szerk. Benkő Loránd és Szépe György. 1971. (NytudÉrt. 75. sz.)
NyTan. = Nyelvészeti Tanulmányok. (Sorozat) 1951—.
NytTan. = Nyelvtani tanulmányok. Szerk. Sulán Béla. 1961.
NytudDolg. = Nyelvtudományi Dolgozatok. ELTE (Sorozat) 1970—.
NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések. (Sorozat) 1953—.
NytudKve = A magyar nyelvtudomány kézikönyve. (Sorozat) 1922—1942.
NyÚSz. = Szily Kálmán: A Magyar Nyelvújítás Szótára. 1—2. 1902—1908.
NyünkVil. = Nyelvünk világa. Szerk. Kovalovszky Miklós. 1978.
NyVil. = Péntek János—Szabó Zoltán—Teiszler Pál: A nyelv világa (Nyelvről, nyelvtudományról mindenkinek). Kolozsvár, 1972.
NyvK. = Magyar nyelvvédő könyv. Közrebocsátották Pintér Jenő és munkatársai. 1938., 1940[4].

I. OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. (Folyóirat) 1951—.
Ономастика и норма. Москва, 1976.
Orbán Gábor: A magyar nyelv. Prága, 1935.
OrmSz. = Ormánysági Szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából szerk. Keresztes Kálmán. 1952.

Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. (NytudÉrt. 93. sz.)
L. még: Szótír.; SzótTan.
Ortutay Gyula, lásd: CIFU.
Ожегов, С. И., lásd Правильность русской речи.

Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Szerk.: Horváth Miklós, Temesi Mihály. 1972.

Pais Dezső, lásd: Bárczi-Eml.; DolgHt.; Gombocz: Fon.; Gyűjtelék; IrNyDolg.; *Ly*Kérd.; NévtVizsg.; NyRef.
Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd. 1956.
Pál Sándor: A felszólító módú igealakok a magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1932. (SzegNyTan. 2. sz.).
Papp A. = Papp Antal: Tudományos nyelvünk magyartalanságai. [1954.]
Papp Ferenc, lásd: VégSz.
Papp István: A magyar nyelvtan nevelő ereje. 1935. (TanProbl.)
Papp I.: Fon. = Papp István: Leíró magyar hangtan. 1966., 1974[3].
Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. (NytudÉrt. 44. sz.)
Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjainak gyakorlatában. 1961. (NytudÉrt. 25. sz.)
L. még: TESz.
Parlando. (Folyóirat) 1959—.
Partridge, Eric: Usage and Abusage. 1947., 1967[4].
Pávó Elemér, lásd: MűszSz; KMűszSz.
Péchy = Péchy Blanka: Beszélni nehéz! 1974., 1976[2]., 1980[3].
Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe. 1973.
PedSz. = Pedagógiai Szemle. (Folyóirat) 1951—.
Peisner Ignác: A nyelv életéből. 1884.
Pelkó Péter: Eredeti magyar közmondások és szójárások. Rozsnyó, 1864.
Péntek János, lásd: NyVil.
Pentsy Jenő: A műszaki könyv írása és szerkesztése. Útmutató szerzők, fordítók, lektorok és szerkesztők számára. 1963., 1973[3].
Perrot = Perrot, Jean: Adalékok a *meg* idekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. (NytudÉrt. 52. sz.)
PetőfiSz. = Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerk. Gáldi László irányításával J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. 1972—.
PHNyr. = A Pesti Hírlap Nyelvőre. Szerk. Kosztolányi Dezső. [1933.]

Pintér: FIpNyvK. = Pintér Jenő: Magyar iparosok nyelvvédő könyve. Férfi iparágak 1—2. 1939.
Pintér: NIpNyvK. = Pintér Jenő: Magyar iparosok nyelvvédő könyve. Női iparágak. 1939.
Pintér: KerNyvK. = Pintér Jenő: Magyar kereskedők nyelvvédő könyve. 1938.
L. még. NyvK.
Пирогова, Наталия К.: Русское литературное произношение. Москва, 1970.
Pongrácz = Pongrácz Elemér: Összefoglaló magyar nyelvi kalauz. 1937., 1942².
Ponori Thewrewk Emil: A nyelv optikája. 1870.
Ponori Thewrewk = Ponori Thewrewk Emil: A helyes magyarság elvei. 1873.
Póra = Póra Ferenc: A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve. 1907.
Poradnik językovy. (Folyóirat) Warszawa, 1964—.
Правильность русской речи. Ред. С. И. Ожегов. Москва, 1962.
Правильность русской речи. Словарь-справочник. Сост. Леонид П. Крысин и др. Москва, 1965².
Priszter Szaniszló, lásd: Csapody—Priszter
Provenzal, Dino: Dizionaretto dei dubbi linguistici. Milano, 1961.
Puhala Sándor: Rokonértelmű szók. 1904.

Rábel = Rábel László: Hivatalos nyelvünk. Sopron, 1914.
Rácz: AnyKorsz. = Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. (MNyTK. 142. sz.)
Rácz: Egyezt. = Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. (MNyTK. 149. sz.)
Rácz: KövMo. = Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. (NytudÉrt. 39. sz.)
L. még: MMNy.; SzóAlakt.; TanM.
Rácz—Szemere = Rácz Endre—Szemere Gyula: Mondattani elemzések. 1972.
Rácz—Takács = Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. 1959., 1974⁴.
RádióBesz. = A rádióbemondó beszéde. Szerk. Wacha Imre. 1973. (Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára. 23. k.)
Radó Antal: Idegen szavak szótára. Egyúttal a nálunk használatos szólásmódok és szállóigék magyarázata. [1903.], 1942¹⁰.
Radó: FordMűv. = Radó Antal: A fordítás művészete. 1909.
Rákosy Sándor: Hogy állunk a magyar nyelv dolgában? 1882.

Ránki = Ránki Andor: Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések. 1958.
Rat, M.: Parlez français. Paris, 1960.
Ray, Punya Sloka: Language standardization. Studies in prescriptive linguistics. Hága, 1963.
Rédei Károly, lásd: MSzFgrE.
Réger = Réger Béla: A határozott névmutató. 1905. (NyF. 24. sz.)
Révai Miklós: A magyar szép toll. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. 1973.
Révai Miklós: Elaboratior Grammatica Hungarica. 1803—1908.
L. még: Fényfalvi Kardos Adorján; Világosvári Miklósfi János.
Réz Pál, lásd: Kosztolányi: NyLél.
Riedl Szende: Kisebb magyar nyelvtan. 1866.
Riedl Szende: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának 1873. (AkNyÉrt. III. 11. sz.)
Riesel, E.—Schendels, E.: Deutsche Stilistik. Moskau, 1975.
Rigutini, G.: I neologismi buoni e cattivi . . . 1912.
Rónai Béla, lásd: Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly
Rónai—Kerekes=Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. 1974.
Rózsás József: Magyarosan, katonásan. 1929., 1944[3].
Rövidítések könyve. Összeállította Kulcsár Ödön. 1973.
RTÚ. = Rádió- és Televízióújság. (Hetilap) 1957—.
Ryblicka, Halina. Losy wyrazów obcych w języku polskim. Warszawa, 1976.
Rubinyi Mózes: Általános nyelvtudomány. 1907. (TudZskt.)
Rubinyi Mózes: Két tanulmány a nyelvészet és a nyelvművelés történetéből. 1903. (NyF. 6. sz).
Rubinyi Mózes: Magyar stilisztika. Szeged, 1951.
Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910.
Русский речь. (Научно-популярный журнал) Москва, 1967—.
Русский язык в школе. (Методический журнал) Москва, 1936—.
Русский язык по данным массового обследования. Ред. Л. П. Крысин. Москва, 1974.
Ruzsiczky = Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában — Kazinczy tájszóhasználata alapján. 1963.
L. még: O. Nagy—Ruzsiczky; NymLev.

Sághelyi = Sághelyi Lajos: A nyelvhelyesség tanítása a székesfővárosi polgári iskolákban. 1939.
Sági = Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. (MNyTK. 18. sz.)

Sámson Edgár: A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői. Pannonhalma, 1936.
Sárosy Józsefné—Szabó Balázsné: Tanuljunk magyarul! 1978.; 1980[2].
Sarudy = Sarudy Ottó: Magyar stilisztika. 1925.
L. még: Köveskuti—Sarudy.
Sassi Nagy Lajos: Mi módon lehetne az iskolai nyelvromláson segíteni, s a helyes magyarságot megvalósítani? 1899.
Saussure, Ferdinand de: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lőrinczy Éva. 1967.
Sauvageot, Aurélien: Esquisse de la langue hongroise. Paris, 1951.
Sauvageot, Aurélien: L'édification de la langue hongroise. Paris, 1971.
Schendels, E., lásd: Riesel, E.—Schendels, E.: Deutsche Stilistik
Schlandt = Schlandt Henrik: Magyar—német közmondások lexikona. Brassó, 1913.
L. még: Bíró—Schlandt.
Schmidt József: A nyelv és a nyelvek. 1923.
Schweiger Paul, lásd: Máté Jakab
Sebestyén = Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. 1965.
Sebestyén: Buktatók = Sebestyén Árpád: Buktatók és fogódzók mindennapi nyelvhasználatunkban. Debrecen, 1977.
L. még: AnyKöz.
Sík Sándor, lásd: Alszeghy Zsolt—Sík Sándor—Techert József
Simonyi Béla: A beszéd. 1942.
Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvészet. A középisk. legfelső osztályainak és tanítóképző intézeteknek. 1905., 1909[2].
Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. A középisk. I. oszt. számára. 1877., 1881[3]., II. A középisk. II. oszt. számára. 1878., 1881[3]. Egy kötetben: Kis magyar nyelvtan mondattani alapon. 1882[4]., 1896[7].
Simonyi: Antib. = Simonyi Zsigmond: Antibarbarus. 1879.
Simonyi: Elv.: Simonyi Zsigmond: Elvonás. 1904. (NyF. 11. sz.)
Simonyi: Hat. = Simonyi Zsigmond: A magyar határozók. I—II. 1888—1892.
Simonyi: HMagy. = Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. 1903., 1914[3]. (NyF. 8. sz.)
Simonyi: HSz. = Simonyi Zsigmond: Helyesírási Szótár. 1906.
Simonyi: IkRag. = Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. 1906. (NyF. 28. sz.)
Simonyi: Jeltan. = Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. 1916. (AkNyÉrt. XXIII. 3. sz.)
Simonyi: Jelz. = Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana. 1914.

Simonyi: JóMagy. = Simonyi Zsigmond: Jó magyarság. Szentgotthárd, [1908].
Simonyi: KombSzó. = Simonyi: Kombináló szóalkotás. 1890. (AkNyÉrt. XV. 3. sz.)
Simonyi: Köt. = Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. I—III. 1881—1883.
Simonyi: MNyelv. = Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. I—II. 1889., 1905[2]. (egy kötetben).
Simonyi: Szól. = Simonyi Zsigmond: Német és magyar szólások. 1896.
Simonyi: Szór. = Simonyi Zsigmond: A magyar szórend. 1902. (NyF. 1. sz.)
Simonyi: UngSp. = Simonyi, Sigmund: Die ungarische Sprache. Strassburg, 1907.
L. még: NySz.; TMNy.
Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve. Pécs, 1890.
Siro, Paavo: Soumen kielen lauseoppi. 1964.
Slovenská reč. Časopis pre výskum a kultúru slovenského jazyka. Bratislava. (Folyóirat) 1932—1933., 1935—1938., 1952., 1954—.
Słownik poprawnej polszczyzny. Szerk. Doroszewski, Witold. Warszawa, 1973.
Sochor, Karel: Příručka o českém odborném názvosloví. Praha, 1955.
J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. 1979.
J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. 1965.
J. Soltész: Igeköt. = J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők. 1959.
L. még: Fónagy—Soltész; Szende Aladár—Károly Sándor—Soltész Katalin; PetőfiSz.
SomNl. = Somogyi Néplap. (Napilap) 1951—.
Somos Lajos: Vizsgálatok a helyesírás és írászavarok köréből. Eger, 1933.
L. még: Kelemen József—Németh Sándor—Somos Lajos: Magyar Nyelvkönyv
Sprache im technischen Zeitalter. (Folyóirat) [Ny.-]Berlin, 1962—.
Sprachforum. (Folyóirat) Münster—Köln, 1955—.
Sprachpflege. Zeitschrift für gutes Deutsch. Leipzig, 1952—.
Staud Géza, lásd: Hevesi
Stilisztikai elemzések. Szerk. Nagy Ferenc. 1976. (NytudDolg. 18. sz.)
StilTan. = Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga. 1961.
StilÚ. = A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította: Szathmári István. 1961.
StilV. = Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Szerk. Terestyéni Ferenc. 1958., 1974[3].
Sulán Béla, lásd: NytTan.
Surján László, lásd: A hangképzés és zavarai

Szabó Balázsné, lásd: Sárosy Józsefné—Szabó Balázsné
Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1952., 1959[2]. (bőv. kiad.)
L. még: PetőfiSz.
Szabó Ede: A műfordítás. 1968.
Szabó József: Az idegen szók használásmódja. 1891.
Szabó Kálmán: Játékos nyelvtan — játékos helyesírás. 1975.; Bukarest, 1978.
Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.
Szabó Román: Válogatott közmondások. Miskolc, 1856.
Szabó T. A.: AnyÉl. = Szabó T. Attila: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Bukarest, 1970.
Szabó T. A.: NyM. = Szabó T. Attila: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Bukarest, 1972.
Szabó T. A.: NymKérd. = Szabó T. Attila: A nyelvművelés időszerű kérdései. Cluj—Kolozsvár, 1938. Újra: Szabó T. A.: AnyÉl. 61—100. (átdolg. alakban).
Szabó T. A.: SzE. = Szabó T. A.: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Bukarest, 1971.
L. még: Helyesírási tájékoztató; SzTár
Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977.
Szabó Z.: Sttört. = Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970.
L. még. KisStil.; NyVil.; Tanulmányok
Szabolcs Árpád, lásd: Honffy Pál—Szabolcs Árpád; Szende—Szabolcs.
Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. (József Attila: Eszmélet) 1968. (ItF. 57. sz.)
SzamSz. = Szamosháti Szótár. 1—2. Szerk. Csűry Bálint. 1935—1936.
Szántó Kálmán: Szerkesztéstan. A stilisztika második része. 1895.
Szántó Lőrinc: A nevelő fogalmazástanítás alapvonalai. Szeged, 1938.
Szappanos Balázs, lásd: Tanulmányok a műelemzés köréből
Szarvas Gábor: Magyartalanságok. Pest, 1867.
L. még: NySz.
Szathmári: RégiNytan. = Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. 1968. (NyTan. 11. sz.)
L. még: AnyÁltIsk.; EgriKonf.; JtStil.; MNyTR.; StilÚ.; StilV.; SzóAlakt.; TanM.
Szécsi Ferenc: Idegen szavak nagyszótára. 1936., [1943][5].
Szécsi Ferenc: Új magyar szavak szótára. 1926[2]., [1942—1943][4].
Szécsi: Mtalans. = Szécsi Ferenc: Hivatalos és köznapi nyelvünk magyartalanságai. [1941], [1943][3].

Szécsi: Száll. = Szécsi Ferenc: Szállóigék. 1936.
Szecskő Tamás: Kommunikációs rendszer — köznépi kommunikáció. 1971.
L. még: Élőszó; Nyelv és kommunikáció.
Szegedy-Maszák Hugó: Panaszok a nyelvrontás miatt. 1910.
SzegF. = Szegedi Füzetek. (Sorozat) Szeged, 1934—1936.
SzegNyTan. = Nyelvészeti tanulmányok. (Sorozat) Szeged, 1932—1937.
SzegSz. = Bálint Sándor: Szegedi Szótár. 1—2. 1957.
Szekfű Gyula, lásd: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848; Mi a magyar?
Szemere: AkHTört. = Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). 1974.
Szemere: HogyÍr. = Szemere Gyula: Hogy is írjuk? 1961.
Szemere: NytTan. = Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. 1969., 1971[2].
Szemere Gyula—Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok számára. Kísérleti könyv. 1960., 1967[9].
L. még: Benkő—Szemere.
Szemkő Aladár: Magyar nyelvtan helyesírási szótárral. [1913.]
Szende Aladár: A stílus. A gimn. 4. oszt. számára. 1963.
Szende Aladár—Károly Sándor—Soltész Katalin: A szép magyar nyelv. 1967.
Szende: AnyCsal. = Szende Aladár: Anyanyelvi nevelés a családban. 1977.
Szende: AnyKözisk. = Szende Aladár: Anyanyelvünk a középiskolában. 1972. (TanProbl.)
Szende: Szóról = Szende Aladár: Szóról szóra. 1965.
L. még: Fajcsek—Szende; Szemere Gyula—Szende Aladár.
Szende—Szabolcs = Szende Aladár—Szabolcs Árpád: Helyesírás lépésről lépésre. 1970., 1974[3].
Szende Tamás: A beszédfolyamat alaptényezői. 1976.
Szende Tamás: A szó válsága. 1979.
Szent-Iványi Béla: Der ungarische Sprachbau. Eine kurze Darstellung mit Erläuterungen für die Praxis. Leipzig, 1964.
Szépe György, lásd: AnyKorsz.; Jel és közösség; Nyelv és kommunikáció; NyszetGyak.
Szerdahelyi István, lásd: Jel és közösség
Szeremley Császár Loránd: Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról. 1906. (NyF. 36. sz.)
SzF. = Szabad Föld. (Hetilap) 1945—.
Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német—magyar betűrendes szólásgyűjtemény. 1897.
Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete. 1978.

Szilágyi = Szilágyi Ferenc: A magyar szó regénye. 1972., 1974[2]. (Átdolg. kiad. A magyar szókincs regénye címmel.)
Szilágyi János, lásd: Fülei-Szántó Endre—Szilágyi János
Szily Kálmán. lásd: NyŰSz.
Szily-Eml. = Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkamából. 1918.
Синтаксис и норма. Москва, 1974.
Szinnyei József: Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. 1926[19].
Szinnyei József: Jó magyarság. 1935. (NyművFüz. 1. sz.)
Szinnyei József: Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák számára. 1885.; 1888—92[2-4]. A középisk. III. oszt. számára 1897[5].; 1898—1901[6-8].
Szinnyei: MNyelv. = Szinnyei József: A magyar nyelv. 1929., 1935[2]. (A Magyar Szemle Kincsestára 2. sz.)
L. még: MTsz.
Szirmay Endre: Nyelvtan és nyelvművelés a tanító- és óvónőképző intézetek számára. 1964., 1971[7].
Скворцов, С. И., lásd Актуальные проблемы культуры речи
SzóAlakt. = Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. 1974.
Szober, Stanisław: Słownik poprawnej polszczyzny. Warszawa, 1963[4].
Szoc. = Szociológia. (Folyóirat) 1972—.
Социально-лингвистические исследования. Ред. Л. П. Крысин, Д. Н. Шмелев. Москва, 1976.
SzófSz. = Magyar Szófejtő Szótár. Szerk. Bárczi Géza. 1941.
SzónFK. = A szónoklástan főbb kérdései. Szerk. Grétsy László. 1970. (A TIT sokszorosított kiadványa).
SzónKve = Szónokok, előadók kézikönyve. Összeállította és lektorálta Deme László. 1974.
Szótír. = A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Szerk. Országh László. 1962. (NytudÉrt. 36. sz.)
SzótTan. = Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. 1966.
SzovjNytÉrt. = Szovjet nyelvtudományi értekezések. Tanulmánygyűjtemény. 1953.
Szőke István, lásd: Éksz.
SzTár = Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1976—.
Сулименко, Надежда Е.: Стилистические ошибки и пути их устранения. Пособие для учителей. Москва, 1966.
Szűts László, lásd: JtStil.
Szvorényi József: Kisebb magyar nyelvtan. Az algymnasiumok I—III. oszt. számára. I. Szótan. 1878[8]. II. Mondattan. 1875[5].

Tagliavini, Carlo, lásd: Migliorini, Bruno.
Takács = Takács István: Nyelvünk ik-es igéi és a Révai szabálya. 1887.
Takács Etel, lásd: Rácz—Takács; Tanulm.
TanM. = Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. 1977.
TanProbl. = A tanítás problémái. (Sorozat) 1930—1944., 1969—.
Tanulm. = Tanulmányok a nyelvről. Szerk. Takács Etel. 1978.
Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1976.
Tanulmányok a műelemzés köréből. Szappanos Balázs: A lírai vers elemzésének módszere. Bécsy Tamás: A drámaelemzésről. Harsányi Zoltán: Stíluselemzés a tanítás gyakorlatában. 1973.
Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. 1979. (NytudÉrt. 100. sz.)
Tardos András, lásd: Élőszó.
Tarnóczi Lóránt: Fordítástechnika. 1972.
Tarnóczi Lóránt: Fordítókalauz. 1966.
Tarnóczy T.: Mgh. = Tarnóczy Tamás: A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. 1941.
Tarnói László, lásd: Ginter Károly—Tarnói László.
Techert [Tompa] József: Magyar nyelvkönyv a gimnázium és leánygimnázium VII—VIII. osztálya számára. 1941.
Techert = Techert [Tompa] József: Kis magyar nyelvkönyv. 1941.
L. még: Alszeghy Zsolt—Sík Sándor—Techert József
Technika. (Folyóirat) 1923—1926., 1957—.
Tegzes [Kubinyi Ferenc]: A magyar nyelv veszélyben. Balassagyarmat, 1896.
Teiszler Pál, lásd: NyVil.
Telegdi Zsigmond, lásd: HagyModNy.
Teleki József: A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllásmódok által. Pest, 1821.
Teleki László: A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései. Pesten, 1806.
Temesi Mihály, lásd: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás
Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly: Anyanyelvünk. 1955.
Terestyéni Ferenc, lásd: NyStSz.; StilV.
Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet. 1976.
TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1—3. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk.: Kiss Lajos, Kubínyi László, Papp László. 1967—1976.
Tihanyi Gál: Helyesírásunk küzdelmei. 1908.
Timkó György, lásd: HTT.

Tiszamarti Antal: Pellengér. Mi a magyar? 1940.
Tiszamarti = Tiszamarti Antal: Szeplőtlen magyarság. 1943.
Tiszamarti: OrvNy. = Tiszamarti Antal: Orvosi nyelvünk helyes magyarsága. Orvosok, állatorvosok és gyógyszerészek számára. 1943.
TMNy. = Tüzetes magyar nyelvtan történelmi alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. Balassa József közreműködésével írta Simonyi Zsigmond. 1895.
Toldy Ferenc: Az új magyar orthologia. 1875. (AkNyÉrt. IV. 8. sz.)
Toldy Géza: Szerecsenszótár. 1910.
[Toldy Géza:] Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. 1909.
Tolnai: Nyúj. = Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. 1929. (NytudKve)
Tolnai: Szól. = Tolnai Vilmos: A szólásokról. 1910. (MNyTK. 12. sz.)
Tompa József: Kleine Ungarische Grammatik. 1972.
Tompa = Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. (NytudÉrt. 14. sz.)
Tompa: AnyOlv. = Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv. 1976.
Tompa: MűvArch. = Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. 1972.
Tompa: Nyism. = Tompa József: Magyar nyelvismeret. 1948.
L. még: MMNyR. — Vö. még: Techert József
Tordai Ányos: Kivonat a magyar nyelvtan-, stilisztika-, retorika- s poetikából. Pécs, 1908., 1911[3].; Budapest, 1927[5]., 1930[6].
Torkos László: Magyar nyelvtan. Középtanodák számára. 1869., 1879[5].
Tótfalusi István: Bábel örökében. 1972.
Tóth Andrásné, lásd: AnyÓv.
Tóth B. = Tóth Béla: Szájrul szájra. 1895., 1901[2].
Tóth B.: SzállLex. = Szállóigék lexikona. 1905.
Tóth Lajos: Az átmenet nyelvi nehézségei a középiskola I. osztályában. Magyar nyelv. 1974. (TanProbl.)
Tölgyesi Géza, lásd: Mándoki—Tölgyesi
Török Gábor: A líra: logika. 1968.
Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája. 1974. (ItF. 85. sz.)
Török Gábor: József Attila-kommentárok. 1976.
Treble, H. A.—Vallins, G. H.: An ABC of english usage. 1936.
Treves, E.: . . . Si dice? . . . Milano, 1965[2].
TSz. = Társadalmi Szemle. (Folyóirat) 1946—.
TT. = Természet és Társadalom. (Folyóirat) 1953—1956.
TudTáj. = Tudományszervezési Tájékoztató. (Folyóirat) 1965—.

TudZskt. = Tudományos zsebkönyvtár. (Sorozat, teljes címében kisebb változtatásokkal) 1897—1924.
Turczel Lajos, lásd: A Kassai Batsányi-Kör évkönyve
Turóczi-Trostler József, lásd: Balassa-Eml.
Tzs. = Magyar és német zsebszótár. Közre bocsátá a' Magy. Tudós Társaság. 1. Magyar—német rész. Budán, 1838. 2. Német—magyar rész. Budán, 1835.

ÚMTsz. = Új Magyar Tájszótár. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. 1979—.

V. = Valóság. (Folyóirat) 1958—.
Váczy János: A nyelvújítás győzelme. 1909. (AkNyÉrt. XXI. 2. sz.)
Vadnay = Vadnay Tibor: A magyar hivatalos nyelv szabályai. 1925., 1926².
Vallins, G. H., lásd: Treble, H. A.—Vallins, G. H.
G. Varga = G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. 1968. (NyTan. 10. sz.)
Vargha Balázs: Játsszunk a szóval! 1972.
L. még: Bilinszkij
Vargha D. = Vargha Damján: A magyar helyesírás szabályai (magyarító) szó- és névjegyzékkel. 1903., 1918⁴.
Vargha Kálmán, lásd: Miért szép?
Vargha Károly, lásd: Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly
Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. 1952.
Vargyas Lajos: Magyar vers — magyar nyelv. Verstani tanulmány. 1966.
Vásárhelyi Gergely: A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben. 1935. (NyművFüz. 3. sz.)
Végh József: Adalékok a rokon értelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935. (DolgDebrSz. 1.)
L. még: NévtEa.
VégSz. = A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Szerk. Papp Ferenc. 1969.
Velcsov Mártonné, lásd: MMNy.
Verseghy Ferenc: Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae. 1816—1817. (Szemelvényes magyar nyelvű kiadása: 1—8. füzet.) Szolnok, 1972—1977.
Verseghy: Felelet = Verseghy Ferenc: A filozófiának talpigazságira épített felelet a Nemzeti Múzeum nevében a magyar nyelv iránt tett . . . kérdésekre. Buda, 1818.
Verseghy: TMagy. = Verseghy Ferenc: A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a' cadentiák lajstroma. Pest, 1805.

Vértes O. András: A gyermek nyelve. 1953.
Vértes = Vértes O. András: A beszédhibákról. 1956. (NyrF. 5. sz.)
Vidor Emil: Kalandozás a szavak világában. [1942.]
Vidovics Ágoston: A magyar neológia rostálgattatása. Pest, 1826.
Vie et langage. (Folyóirat) Paris, 1953—1975.
Vikár Béla, lásd: Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve
Vil. = Világosság. (Folyóirat) 1960—.
Világ és Nyelv. (Folyóirat) 1966—.
Világosvári Miklósfi János [Révai Miklós]: Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága. Pest, 1805.
VilNy. = Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István: A világ nyelvei. 1970.
Virág Ilona, lásd: AnyMódsz.
В. В. Виноградов: О языке художественной литературы. Москва, 1959.
Virittäjä. (Folyóirat) Helsinki, 1897—1943., 1946—1948., 1951., 1953., 1955—.
Voigt Vilmos, lásd: Jel és közösség
Volf György, lásd: Kármán-Eml.
Вопросы языкознания. (Folyóirat) Москва, 1952—.
Vutkovics Sándor: Kisded szótár. Pozsony, 1882.
Vutkovich Sándor: Magyarosan. 1900.
Vutkovich Sándor: Magyartalanságok. Pozsony, 1899.
В защиту живого слова. Сборник статей. Сост. В. Я. Коровина. Москва, 1966.

Wacha: Beszélg. = Wacha Imre: Beszélgessünk a beszédről! 1978.
Wacha: KazV. = Wacha Imre: Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. 1967.
L. még: Grétsy—Wacha; PetőfiSz.; RádióBesz.; Z. Szabó László—Wacha Imre
Waldapfel János, lásd: Kármán-Eml.
Wéber: Szóntan = Wéber Mihály: Szónoklattan. A szónoki beszéd elkészítésének és előadásának ismertetése számos példával. [1930], 1946[2].

Zacharias, Chr.: Sprecherziehung. Berlin, 1971[3].
Zelliger Erzsébet, lásd: Adalékok
Zlinszky Aladár: Rhetorika. A prózai műfajok mintái és törvényei középiskolák számára. 1900.
Zlinszky Aladár: Stilisztika a középiskolák 4. oszt. számára. 1926[2].
Zlinszky: Euf. = Zlinszky Aladár: Az eufémizmus. 1931.
Zlinszky: KifSt. = Zlinszky Aladár: A kifejezés stílusa. 1913.

Zlinszky: StilVerst. = Zlinszky Aladár: Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. 1914.
Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926.
Zolnai Béla: A műkedvelő Purista lelkialkata. Szeged, 1940.
Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged. 1939.
Zolnai B.: NyHang. = Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája. 1964.
Zolnai B.: NySt. = Zolnai Béla: Nyelv és stílus. 1957.
Zolnai Gyula: Idegen szavaink és a nyelvújítás. 1937. (NyművF. 4. sz.)
Zolnai Gyula: Mondatátszövődés. 1926. (AkÉrt. XXIV. 8. sz.)
Zolnai Gyula: Van-e szükség nyelvművelésünk irányítására? 1935. (NyművF. 2.)
Zolnai Gy.: MondBúv. = Zolnai Gyula: Mondattani búvárlatok. 1893.

Zsilka J.: = Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az eset-rendszer. (Tárgyas mondatszerkezetek.) 1966. (NytudÉrt. 53. sz.)
Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava, 1973.
Zsirai: FgrIsm. = Zsirai Miklós: A finnugorság ismertetése. 1952.
Zsirai: FgrRok. = Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. 1937.

A, Á

a L. *a, az* névelő | *a* betű | *a* névelő *az* helyett

á L. kiejtés II. A) 1. a), C) 1.

à L. idegen elöljárós szerkezetek

-a L. múlt idő régies alakjai 1. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. c), B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

-á L. múlt idő régies alakjai 1. | *-vá, -vé* rag

ä L. betűk neve 3. | betűrend II. | *e* és *ë* hang 4. c) | fonetikus írás 3. b) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d) | *spájz — spejz* 1.

a, ȧ, ā h a n g

A teljes értékű, önálló magyar köznyelvi hangok állományába csak az *a* tartozik bele. Ajakkerekítéssel (labiálisan) ejtjük. De *a* betűvel jelölik némely idegen nyelvben azt az ajakkerekítés nélküli (illabiális) *ȧ* hangot is, amely az *á*-nak rövid változata. Ez mint köznyelvi hang csak kivételesen fordul elő, némely indulatszóban: *aha* [ȧhȧ]! Másutt ne használjuk magyar szavakban az *a* helyett — mert nyelvjárásias (palócos) —, se pedig meghonosult idegen szavakban *(akadémia, algebra, marxizmus)*, mert előkelősködő, modoros.

Az ajakkerekítéssel ejtett hosszú *ā* hang (a magyar *a* hang megnyújtott változata) a magyar köznyelvben csak az *a* hang és betű neveként, valamint indulatszókban fordul elő, pl. *jaj* [jāj]; a népies beszédben más szavakban is, pl. *arra* [āra].

L. még: *a* betű | francia nyelvi hatás II. 2. a) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—5. | kiejtés II. C) 1. a), D) 2., E) | modoros kiejtés

Irodalom: Bakos J.: EgriKonf. 91, Csók: uo. 211—2; Deme: uo. 257.

E. L.

a—á váltakozást tartalmazó névszók ragozása
L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2. a), c), 3.

a, az névelő

A határozott névelőnek, mint neve is mutatja, az a szerepe, hogy az utána — de nem okvetlenül közvetlen utána — következő s hozzá tartozó szóval, leginkább főnévvel jelölt személynek vagy dolognak a meghatározott voltára utaljon. Ezt a feladatát a névelő kétféleképpen láthatja el.

Egyrészt úgy, hogy a hozzá tartozó szóval felidézett fogalomnak a körét leszűkíti, s az ugyanazon fajtájú dolgok közül egyet kiemel mint a beszédbeli előzményekből, a beszédhelyzetből és a hallgató valószínű előismeretei alapján ismertnek tekinthető dolgot. Tehát: elolvastam *a könyvet* — mondhatom a barátomnak —, amelyet tőled kaptam kölcsön. Itt a valóságos múltbeli eseményre való utalás világossá teszi barátom számára, hogy melyik könyvről szóltam.

Másrészt névelőnk úgy láthatja el a feladatát, hogy a hozzá tartozó szóval felidézett fogalomnak a teljes körére rámutat. „*A háromszög* három egyenes által határolt sík." Ezzel a mondattal olyan logikai ítéletet öntöttünk nyelvi formába, amely a névelőhöz tartozó szóval megjelölt fogalomnak valamennyi egyedére, tehát minden háromszögre érvényes.

A határozott névelőnek ez a kettős szerepe nem már eleve meglevő funkció, s nem is kizárólagos. A régi nyelvben például — egyébként e névelőre a 14. századtól vannak biztos adataink! — elsősorban egyedítő szerepe érvényesült, általánosító funkciója csak később fejlődött ki, ill. vált fő jellemzőjévé. (Ez különben természetes, szinte törvényszerű dolog: az elvontabb jelentést majdnem mindig egy konkrétabb előzi meg.) Említett funkcióinak nem kizárólagos voltára vonatkozólag pedig megjegyezhetjük, hogy gyakran akkor is használjuk a határozott névelőt, amikor nincs olyanfajta logikai megkülönböztető szerepe, amilyenről eddig szó volt. Ki ez *az ember?* — itt a szükséges egyedítést már elvégezte az erre a célra még alkalmasabb *ez* mutató névmás; *Az előbb* még itt volt — itt, határozószó előtt nincs is mód sem egyedítésre, sem általánosításra; Találkoztam *a barátommal* — a *barát* szóval megjelölt fogalmat a birtokos személyrag már itt is kellően leszűkítette, egyedítette; stb. Az efféle esetekben a határozott névelőnek csupán valamiféle másodlagos, analógiásan, közmegegyezéssel vagy egyéb módon kifejlődött szerepe van.

Mint az eddigiekből látható, a határozott névelőnek a szerepét általánosságban megjelölni nem különösebben nehéz, részleteiben vizsgálni azonban annál bonyolultabb dolog. A különféle nyelvtani és nyelvhelyességi tudnivalókat, például a birtokos személyragos szó, a felsőfokú alak vagy a tulajdonnév előtti névelőhasználatnak a szabályait az e szó-

cikk végén felsorolt cikkeinkben külön-külön tárgyaljuk, de legalább röviden itt is rámutatunk arra, hogy számos névelőhasználati hibának a logikai tisztánlátás hiánya az oka. Itt van például ez a mondat: *Kéziratot* ellenőrizte: Kis Pál. E mondat tartalma és a tárgyas ragozású igealak együttesen kétségtelen bizonysága annak, hogy egy pontosan meghatározott kéziratról van szó — arról, amelyikre ez a mondat utal —, s ebből következőleg okvetlenül szükség van a határozott tárgy előtti határozott névelő kitevésére (lásd: tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett). Vagy vizsgáljunk meg egy pályaudvarokon gyakran hallható másik mondatot: *Gyorsvonat* az első vágányról elment. Ebben a mondatban nincs tárgyas ragozású igealak, de pusztán abból a tényből, hogy egyszeri cselekvésről tudósít, itt is teljes bizonysággal megállapíthatjuk, hogy egy meghatározott vonatról van benne szó: arról, amely addig ott állt az első vágányon, s amelynek közeli indulását előzőleg alighanem be is jelentették. Tehát nem kétséges, hogy a mondat ebben a formájában szintén hibás: mindenképpen ki kell tenni a *gyorsvonat* főnév elé a szó határozottságára utaló, egyedítő névelőt.

Minthogy nyelvünkben nemcsak a névelős, hanem a puszta köznév is jelentheti az általa megjelölt fogalom teljes körét, ennek akár valamennyi, akár bármelyik kiválasztott egyedét — pl.: *Öreg ember* nem vén ember! (közmondás); *Ember* ottan egy fűszálat, Egy csöpp vizet nem találhat (Arany: Buda halála) —, nehezebb megítélni vagy elítélni az olyan mondatokat, amelyekben mind a névelős, mind a névelőtlen forma jó lehet, aszerint, mit akarunk kifejezni. *Fűre* lépni tilos! Ha ezt a mondatot egy parkban elhelyezett tilalmi táblán olvassuk, bizonyosak lehetünk benne, hogy a felirat hibás, hiszen a körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy a tilalom csak arra a gyepre vonatkozik, amelyik a parkban van. A helyes szöveg tehát ez: *A fűre* lépni tilos! Ha ellenben egy szülő játszani induló gyermekét ezzel a figyelmeztetéssel engedi el hazulról: „*Fűre* lépni tilos!", nem vétett névelőhasználati szabályaink ellen, mert mondatát általános figyelmeztetésnek szánja, előre nem is tudván, hogy gyermeke hol játszik majd. Természetesen emitt is használható a névelős változat, hiszen, mint már szó volt róla, a határozott névelő általánosításra is kiválóan alkalmas.

A logikai bizonytalanság nemcsak a szükséges névelő elhagyásában mutatkozhat meg, hanem a névelő fölösleges kitevésében is. Lássunk erre is egy példát! Egy üzemi lapból való a következő mondat: tavaly 320 000 forintot fordítottak *a konyhai berendezések* vásárlására. Ez a mondat, minthogy az idézet alapjául szolgáló cikk előző részeiben egyetlen szó sem volt semmiféle konyhai berendezésről, csakis azt jelentheti, hogy a szóban forgó vállalat konyhája és étterme számára *minden* konyhai berendezést

tavaly szereztek be. A cikkből azonban kiderült: csupán arról van szó, hogy a már meglevő felszerelési tárgyak mellé tavaly még újabbakat vásároltak, 320 000 forint értékben. Nem nehéz belátnunk, hogy ezt az összeget „névelő nélkül" fordították különféle *konyhai berendezések* vásárlására.

Mielőtt a határozott névelő használatának részletkérdéseit tárgyaló cikkekhez irányítanánk az olvasót, hadd tegyünk még egy általános, stilisztikai vonatkozású megjegyzést! Amikor ilyen vagy amolyan névelőhasználati tanácsot adunk, szükségszerűen mindig valamiféle nyelvi normát képviselünk, ahhoz igazítjuk útmutatásunkat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ha valaki megfontoltan, tudatosan más, a normától eltérő megoldást választ, okvetlenül hibát követ el. Például a *szerző, vádlott, illetékes szervek*-féle hivatalos ízű kifejezések előtt szokásos névelőelhagyás kétségtelenül nyelvi vétség, de ha valaki egy szatirikus karcolatban éppen a hivatalos stílus kifigurázása végett él a névelőtlen szerkesztésmóddal, nem ítélhető el, hiszen éppen ezzel is tanújelét adta jó stíluskészségének. Hasonlóan nem marasztalható el az az író sem, aki például gyermekszereplője szájába — megint csak jellemzésül — Megyek *a iskolába*, Nincs itthon *a édesanyám*-féle, szabálytalan névelő-használatú mondatokat ad. Persze, az efféle szándékos hibák alkalmazásával mindig csínján kell bánnunk.

L. még: *a, az* névelő birtokos névmás előtt | *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt | *a, az* névelő *egy* helyett | *a, az* névelő felsőfok előtt | *a, az* névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt | *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt | *a, az* névelő időhatározók előtt | *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | *a, az* névelő megszólítás előtt | *a, az* névelő *-nak, -nek* rag után | *a, az* névelő népies, régies elhagyása | *a, az* névelő szerkezetes jelző előtt | *a, az* névelő tulajdonnév előtt | *a* névelő *az* helyett | *az* névelő *a* helyett | birtokos jelző II. 4. | *egy* névelő + *a, az* | értelmező II. 1. | hangsúly II. 4. | jelző II. 1. | mozaikszók III. 4. b) | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. A), B) 3—4., 8., 10—12. | névelőhasználat *mint* után | névelők kiejtése | névelő szórendi helye | tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett

IRODALOM: Réger; Simonyi: HMagy. 92—4; Balassa: MNyKve. 64—6; Imre Samu: Nyműv. 237—42; Lőrincze: ÉdAny. 147; Imre Samu: MMNyR. 1:268—75; Bárczi: MNyÉletr. 150—1; Grétsy: MűszNyr. 136—45; Berrár: 396—9; Lőrincze: Nyőrs. 352—3; Velcsovné: MMNy. 70—6; Grétsy: AnyŐrj. 149—52; Stephanides Éva: A Contrastive Study of the English and Hungarian Article. 1974.; HivKve² 108—9.

G. L.

a, az n é v e l ő b i r t o k o s n é v m á s e l ő t t

Birtokos névmásnak a személyes névmás *-é*, ill. *-éi* birtokjeles alakjait nevezzük: *enyém, tied* stb.; *enyéim, tieid* stb. (bővebben lásd: birtokos névmás). Névelős vagy névelőtlen használatukra bizonyos mértékig ugyanazok a tanácsok érvényesek, amelyeket a birtokos személyragos szó előtti névelőhasználatra adhatunk (lásd: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt). Nagy általánosságban itt is azt mondhatjuk, hogy a mai nyelvszokás alapján mind a névelős, mind a névelőtlen szerkesztésmód elfogadható. Tehát egyaránt kifogástalan ez a két mondat: Holnap már minden *a mienk* lesz (Ady: Magyar jakobinus dala); *Mienk* a haza és *mienk* a jog (Petőfi: A nép nevében). Szükségesnek látszik azonban két megjegyzés.

1. Ha a birtokos névmás állítmány után vagy állítmányi szerepet betöltő határozó után következik, az esetek nagyobb részében, sőt az ilyen határozó után mindig célszerű kitenni a névelőt. Tehát: Itt *a tiétek*, de hol *az enyém?*; Üsd az orrát, magyar, ki bántja *a tied*'! (Katona: Bánk bán); Volt két lovas őr, azok éppen kapaszkodtak fel a lóra, mikor utolérték *a mieink* (ÉrtSz.: Móra); stb.

2. Ha maga a birtokos névmás tölti be az állítmánynak, ill. a névszói-igei állítmány névszói részének szerepét, névelőtlen és névelős egyaránt lehet. Mondat, tagmondat elején többnyire névelőtlenül áll. Pl.: *Enyém* a sír, *tiéd* a jog (Arany: A honvéd özvegye); *Övé* a föld javaiból a legjobb porció (ÉrtSz.: Gárdonyi); *Miénk* a gyár, magunknak dolgozunk! (egykori plakát). Nem mondatkezdő helyzetben jobbára névelőt kap: Ha múlt s jelen nem *a tiétek* is, *Tiétek* [ez tagmondatot kezd!] lesz a végtelen jövő (Petőfi: Palota és kunyhó).

A cikkben felsoroltakon kívül lásd még: birtokjel G. L.

a, az n é v e l ő b i r t o k o s s z e m é l y r a g o s s z ó e l ő t t

Sokat vitatott kérdés, hogy a magában álló, valamint a minőség- és mennyiségjelzővel ellátott birtokos személyragos szó előtt mikor kell, mikor lehet és mikor nem szabad kitenni a határozott névelőt. (Ugyancsak gyakran felvetődik a birtokos jelzős szószerkezet előtti névelőhasználatnak a kérdése, ezt azonban külön tárgyaljuk; lásd: *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt.) Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy mai nyelvhasználatunktól sem a névelős, sem a névelőtlen forma nem idegen; a köznapi, beszélt nyelvben az előbbi, az igényesebb, írott nyelvben pedig az utóbbi a megszokottabb. Hibásnak egyik sem tekinthető. Két-két példa a névelős és a névelőtlen szerkesztésmódra: *a keze* ökölbe szorult a dühtől; *állatállományunk* szépen gyarapodik; A sárga ribizke már bontotta is *az első leveleit* (Gárdonyi: Szunyoghy Miatyánkja);

Őseimnek *véres kardja* Fogason függ, rozsda marja (Petőfi: A magyar nemes).

Ezt az általános megállapítást a beszéd- és szövegkörnyezet s a mondattani viszonyok alapján részletmegjegyzésekkel is finomíthatjuk. A fontosabb kiegészítő észrevételek és tanácsok a következők:

1. Ha a birtokos személyragos szó — akár van jelzője, akár nincs — a mondat igei állítmánya után következik, az igényes írott nyelvben is bátran kaphat névelőt, sőt a mindennapi nyelvhasználatban a névelős szerkesztésmód eléggé általános. Megszokottak és bármely stílusrétegben kifogástalanok tehát az effélék: szorul *a kapcája;* elment *a kedve* az egésztől; elvesztette *az összes pénzét;* Pista hamar lesütötte *a szemét* (Móricz: Rokonok). Mindazonáltal bőven van példa a névelőtlen szerkesztésmódra is, különösen a választékos nyelvben, hagyományos, ritmikus szövegekben s egyebütt is. Pl.: elindult *kocsijával;* Csukd be *szemed,* nyisd ki *szád!* (gyermekmondóka); [Kopjáss] attól félt, hogy észreveszik *feldúlt lelkiállapotát* (Móricz: Rokonok); Megcsókolta *száját* nem egyszer, sem százszor (Petőfi: János vitéz I.). Ezek is kifogástalanok, de két további részletmegjegyzést kell tennünk velük kapcsolatban.

Az egyik: ha a személyragos szó egyúttal a mondat alanya, tanácsos kitennünk a névelőt a személyragos alak elé. Pl.: kopog a *szeme;* elveszett *a táskám.* Az ilyen szerkesztésmód: *kicsorbult kardja* [a *kicsorbult* itt állítmány]; Haldoklik *babája* (Petőfi: Megy a juhász) — noha mindmáig fel-felbukkan — határozottan régiesnek érződő forma. (Egyébként ennek az „elkorszerűtlenedés"-nek alighanem az az oka, hogy a *kicsorbult kardja, betört feje*-féle mondatokat névelő nélkül könnyen jelzős szószerkezetnek értelmezhetjük.) A másik megjegyzés: ha a személyragos szónak még külön jelzője is van, akkor a mai nyelvszokással is elég jól megfér a névelőtlen szerkesztésmód. Pl.: megtalálta *elveszett gyermekét;* Én nem fogom be *pörös számat* (József A.: Ars poetica). Ezek egyáltalán nem régies stílushatású mondatok, sőt a névelőtlen szerkesztés ilyenkor legalább annyira élő, mint a névelős. (Ennek is megvan a maga oka. A jelző az efféle mondatszerkezetekben szinte átveszi a névelő szerepét, bár a birtokos személyragos szó — természeténél fogva — amúgy is már eleve határozott dologra utal.)

2. Ha a jelzős vagy jelzőtlen birtokos személyragos szó névszói, névszói-igei (tehát összetett) állítmány után, ill. állítmányi szerepet betöltő határozó után következik, a mai nyelvszokás szerint általában ki kell tenni eléje a határozott névelőt. Tehát így helyes: piszkos *a keze;* tele lett *a szeme* könnyel; Bocsáss már, nehéz *a fejem* (Ady: Az ős Kaján); „Piros *a Pecsétje;* Finom *a hajtása:* Oh áldott, Oh áldott *A kezeírása*" (Arany: Mátyás anyja); De mi haszna, ha kevés volt *A vágott*

dohánya (Arany: A tudós macskája); Nádtors lőn *az ágya*, zsombok *a párnája* (Arany: Toldi IV.); „Itt *a nyilam!* mibe lőjjem?" (Petőfi; verscím). Itt-ott — különösen, ha az állítmány összetett — névelőtlen szerkesztésmóddal is találkozunk. Pl.: a fegyelmi tárgyaláson sem volt elnéző *beosztottjával*. De az efféle példák, noha a maguk helyén elfogadhatók lehetnek, még nem késztetnek bennünket előbbi általános tanácsunk módosítására. Már csak azért sem, mert a névelőtlen forma itt is nemegyszer félreértésre csábít. Például ez a mondat: „szerelmes volt feleségébe", nem igazít el bennünket abban, hogy hősünk valaha volt-e szerelmes a feleségébe, vagy most szerelmes-e a volt feleségébe. A szöveg- vagy beszédkörnyezet alapján persze többnyire kideríthetjük az efféle mondatok jelentését, mégis jobb, ha a megértést a rendelkezésünkre álló nyelvi eszközökkel — itt a névelővel — is segítjük.

3. Más esetekben is tanácsos kitenni a névelőt a birtokos személyragos szó elé, ha ezzel megkönnyíthetjük a mondat megértését. Az olyan fogalmazású mondatok, mint „*a szomszéd gyermekeivel* nem törődött", „*Bandi kisfiával* ment sétálni", „*a diák lecképét* írja", sokszor látszólagos birtokviszonyt tartalmaznak, s ezzel nehezítik, késleltetik a megértést. A névelő elejét veszi a téves mondatrésztársításnak: a szomszéd *a gyermekeivel* nem törődött; Bandi *a kisfiával* ment sétálni; a diák *a lecképét* írja. Persze a szórend megváltoztatásával is megelőzhetjük a félreértést *(a szomszéd nem törődött gyermekeivel)*.

4. Nem állhat névelő a birtokos személyragos szó előtt, ha a személyragos szó jelentette dolognak határozatlan voltát vagy részelő — partitivusi — értelmét akarjuk kifejezni. Tehát *vásárfiát* hozott; *barátfülét* eszik; *tarját* kérek, ill. elvitt két *könyvemet*. A határozott névelő kitevése vagy elhagyása szorosan összefügg azzal, hogy a birtokos személyragos szóhoz, amely a mondatban ilyenkor többnyire a tárgy szerepét tölti be, az állítmány alanyi vagy tárgyas ragozással kapcsolódik-e. Ha a tárgy határozatlan — mint az előbbi példákban —, az állítmány csak alanyi ragozású lehet, a névelőt pedig nem szabad kitenni. (Ingadozás csupán a partitivusi értelmű *elvitt két könyvemet — elvitte két könyvemet* típusú szerkezetekben fogadható el.) A tárgy határozott voltát ellenben az állítmány tárgyas ragozásán kívül a határozott névelő kitevésével is jelezni kell. Pl.: *a vásárfiát* is elhozta; szereti *a barátfülét*.

5. Mint már az előző szakaszokban is említettük, a birtokos személyragos szavak előtti névelőhasználatra vonatkozó eddigi tanácsaink általában azokra az esetekre is érvényesek, amelyekben a személyragos szónak jelzője is van. Az előadottak kiegészítéséül azonban meg kell még jegyeznünk, hogy ha a személyragos szó jelzője nem m i n ő s í t ő, hanem k i j e l ö l ő szerepű, akkor e megkülönböztető jelző elé, bármilyen mondat-

tani szerepben, ill. helyzetben áll a jelzős szerkezet, az igényes, írott nyelvben is bátran ki lehet tenni — sőt tanácsos kitenni — a határozott névelőt. Így van számos népdalban meg egyebütt is. Pl.: *a szürke ruháját* vette fel; *a bal lábára* sántít; Piros bársony keszkenőmet nem bánom, csak *a régi szeretőmet* sajnálom; Kocsmárosné, arany virág, Ide *a legjobbik borát* (Petőfi: Falu végén kurta kocsma).

L. még: *a, az* névelő | *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt | *a, az* névelő *-nak, -nek* rag után | *a, az* névelő szerkezetes jelző előtt 1. | birtokos szerkezet szórendje 7—8.| tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 1—2.

IRODALOM: Joannovics: Nyr. 1902:465; Horváth: MNy. 1912:70—1; Simonyi: HMagy.[3] 6, 93; Lehr: MNy. 1915:136—7; Szász: Szily-Eml. 74—8; Dengl 207—8; Kosztolányi: ErősV. 62; Klemm 321—2; Bence: Msn. 1942:118; NySegédk. 15—6; Deme: Nyr. 1960:439; Grétsy: MűszNyr. 141; Sebestyén: Buktatók 58—9; HivKve[2] 109—10. G. L.

a, az névelő birtokos szerkezet előtt

Általánosságban kimondhatjuk, hogy a birtokos szerkezet és az *-é* birtokjeles szó elé akkor tanácsos kitenni a határozott névelőt, ha a szerkezet birtokos jelzői tagja, ill. a birtokjel nélküli alak — amely mindig főnév vagy főnévként használt más szó, ill. nyelvi alakulat — mondatkörnyezetben egyébként is névelőt kíván. Pl.: ez nem *a barátom könyve;* ez a könyv nem *a barátomé.* Ilyen szempontból a kérdés tárgyalását lásd: *a, az* névelő | *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt. Sajátos jellegük miatt azonban itt, külön cikkben kell áttekintenünk a tulajdonnévi, valamint a névmási birtokos jelző, birtokjeles szó előtti névelőhasználatnak a kérdéseit.

1. Névelőhasználat tulajdonnévi birtokos jelző és birtokjeles szó előtt

A tulajdonnévi birtokos szerkezetek elé általában nem ajánlatos, sőt többnyire nem is szabad névelőt tenni, ha a tulajdonnévi birtokos jelző vagy birtokjeles szó földrésznek, országnak, államrésznek, városnak, községnek, személynek a neve. Ellenben kívánatos, sőt kötelező a névelő olyankor, ha a birtokos jelző csillagnév, politikai egységet jelölő államnév, tájegységnév, kerület- vagy utcanév, hegy- és folyónév, intézmény-, épület- és tárgynév, cím, alkalmi jelzős tulajdonnév, többes számú tulajdonnév stb. (a névelős és a névelőtlen tulajdonnevekre lásd: *a, az* névelő tulajdonnév előtt). Tehát: *Amerika fölfedezése; Norvégia fjordjai; Felső-Ausztria lakossága,* valamint *Alsó-Ausztriáé; Sopron műemlékei; Einstein relativitáselmélete; Szent László füve;* stb. Ellenben: *a Hold kráterei; a Magyar Népköztársaság külpolitikája; a Tiszántúl ipartelepei;*

a Rákóczi út áruházai; a Városmajor környéke, nem *a Városligeté; a Volga mellékfolyói; az Egészségügyi Minisztérium felhívása; a Társadalmi Szemle szerkesztősége; a Louvre látogatói; a Kossuth-díj átvétele; Az Alapiak kincse;* stb. A példáinkból is leszűrhető általános szabályt egyetlen kivétel bontja meg, az, hogy a kialakult, immár hagyománynak tekinthető szokás szerint birtokos jelzőként szereplő, ill. birtokjeles személynevek (puszta vagy *-ék* képzős család- és keresztnevek, ill. teljes nevek) előtt szintén meglehetősen gyakori a névelő, különösen a szépprózában és a közvetlenebb hangvételű társalgási nyelvben, de még tudományos (főleg társadalomtudományi) írásokban is. Pl.: megittuk *a Gusztiék borát;* Nemdenem *a Toldi Lőrinc fia* volnál? (Arany: Toldi XII.); Nem úgy ám, mint *a Mancié;* ... Mint *a Trézi rőt vuklija;* ... Elvisz *a Szent Mihály lova* (Csokonai: Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz); *A Kun Béla kormánya* lemondott (Veres P.: János és Julcsa); Felfogásunk azonban nem teljesen azonos *az Aranyéval* (Szabédi: A magyar ritmus formái). Ennek a névelős formának — részben a nem birtokos jelzőként álló névelős személynévhez hasonlóan — sajátos stílusértéke van: hol egy kissé régies, hol népies ízt, máskor némi bizalmas jelleget ad a mondatnak.

2. Névelőhasználat névmási birtokos jelző (és birtokjeles szó) előtt

Sajátos a névelőhasználat, ha a birtokos jelző vagy birtokjeles szó tulajdonnevet, mégpedig személynevet helyettesítő főnévi névmás. Bizonyos névmásfajták ilyen helyzetben természetszerűleg mindig névelőtlenek — ilyen például a kölcsönös névmás: ügyetlenül megrázták *egymás kezét* (Móricz: Légy jó mindhalálig) —, a személyes és a visszaható névmás azonban, ha birtokos jelzőként használjuk, a mai nyelvhasználatban többnyire névelőt kap. Pl.: *a magaméból* is szívesen adok; *A ti fiatok* is tud már táncolni?; Törődj *a magad dolgával!; Az én apám* reggeltől estig Izzadva lót-fut, robotol (Ady: Proletár fiú verse); Nagy lett volna a tudósnak *Az ő tudománya* (Arany: A tudós macskája).

Mindazonáltal találkozunk ilyen esetekben névelőtlen használattal is. Persze ez sem hibás, de ennek is sajátos hangulati és stílusértéke van: régiessé, hangsúlyozottan választékossá, patinássá, esetleg kissé népiessé teszi a szöveget, még olyankor is, ha ritmikai okok játszanak közre. Pl.: *Én vétkem, én vétkem, én igen nagy vétkem!* (a „Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa" latin egyházi szövegrészlet hagyományos magyar változata); Ne mozdulj, Ne indulj *Én egyetlen árvám!* (Arany: Mátyás anyja). Az efféle megszólításokban, felkiáltásokban a birtokos névmásnak csupán formális és többnyire emfatikus szerepe van, s ezért ezek szinte mindig névelőtlenek. Pl.: *Te dolgod*, nem avatkozom bele, ám lásd, hogy mit csinálsz!; Olvastam költőtárs, olvastam művedet, S nagy az én

szívemnek *ő gyönyörűsége* (Petőfi: Levél Arany Jánoshoz); Mégis és újra: föl a szívvel *Mi véres szívünkért, Mi kínunkért, mi bánatunkért,* Mi szegény *meggyötört hitünkért* (Ady: Elhanyagolt, véres szívünk); Ne hajtsunk senki szavára, Vigyázzunk *magunk dolgára* (Erdélyi: Népdalok és mondák).

L. még: *a, az* névelő | *a, az* névelő birtokos névmás előtt | *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | *a, az* névelő megszólítás előtt | *a, az* névelő *-nak, -nek* rag után | *a, az* névelő népies, régies elhagyása | birtokjel | birtokos jelző | birtokos névmás | *-é* birtokjeles szók egyeztetése

IRODALOM: Réger 34—5; Grétsy: MNy. 1958: 360—4; Nagy J.: MNy. 1959: 263—70; Imre Samu: MMNyR. 1 : 272; J. Soltész: Nyr. 1969: 396; HivKve² 110—2. G. L.

a, az névelő **-é** birtokjeles szó előtt L. *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt

a, az névelő **egy** helyett

Napilapok cikkeiben gyakran találkozunk efféle, színes tudósítást sejtető címekkel: Családi tragédiát okozott *a* figyelmetlen gépkocsivezető; Náthás volt *a* kétbalkezes betörő; Előzetes letartóztatásban *a* késelő és *a* garázda; Elítélték *a* halálos balesetet okozó teherautó-vezetőt; stb. Már néhány évtizeddel ezelőtt is divatos volt a sajtónyelvben ez a szerkesztésmód, s a nyelvművelők többsége akkor megrótta, elítélte az újságírói stílusnak ezt a jellemző megnyilvánulását, az *egy* névelőtől való túlzó, alaptalan tartózkodást. Ez az egyértelmű elmarasztalás nem volt jogos. Kétségtelen persze, hogy az efféle címekben logikailag csakugyan az *egy* határozatlan névelő kívánkozna a határozott névelő helyére, hiszen a bennük említett gépkocsivezetőről, késelőről stb. a cím olvasásakor még semmit sem tudunk, de látnunk kell azt is, hogy ezeknek a címeknek suggesztív erejük, személyhez szóló jellegük, vagyis sajátos szerepük van. Az újságírónak s általában az írónak az az eljárása, hogy írásműve címében vagy akár kezdő soraiban határozott névelőt használ határozatlan helyett, tulajdonképpen nem más, mint gesztus az olvasó felé. A szerző azáltal, hogy azt a személyt vagy dolgot, akiről, ill. amelyről a továbbiakban szól, képletesen máris ismertnek tekinti, mintegy beavatott társává teszi az olvasót, s ezzel az érdeklődéskeltéssel mindjárt ösztönzi is az írásmű elolvasására, a film megnézésére. Hogy ez általános irodalmi szokás, azt az olyan — találomra kiválasztott — „klasszikus" címek bizonyítják, mint: *A* karthausi (Eötvös); *A* fülemile (Arany); *A* lélekidomár (Jókai); *A* boldog ember (Móricz); stb. Hasonlók az újságokban és plakátokon olvasható olyan filmcímek, mint: *A* főnök 12-kor érkezik; *A* kalózkapitány

újra tengerre száll; *A* kiskatona meg *a* fehér ló; *A* halottlátó; *Az* örökös; Vihar *a* lombikban; Félelem *a* város felett; stb. Egyáltalán nem hibás címek ezek, csak éppen magukon viselik a címeknek az imént jellemzett sajátos jegyét. [A cikkünk elején idézett sajtónyelvbeli példák a címeknek egy másik jellemző vonását is: azt, hogy állítmányuk, ha van, többnyire a cím élére kerül. — L. még: szórend II. 1. e), VII. 1. a) — d)] Kellő mérséklettel bátran használhatók. Csupán akkor tanácsos óvakodni a határozott névelőnek a címben való előlegezésétől, ha az egész írásmű megreked a napi hír színvonalán, vagyis a címhez alig néhány sornyi s túlságosan kevés újat adó kiegészítő közlés kapcsolódik.

L. még: *a, az* névelő (további utalásokkal) | *egy* III. (további utalásokkal)

Irodalom: Nagy J.: MNy. 1930: 66—8; Halász 46—8; uő: Msn. 1940: 125; NySegédk. 15; Hernádi: AnyKal. 138; HivKve² 107—8.

G. L.

a, az névelő és **egy** felcserélése L. *a, az* névelő *egy* helyett | *egy* III. 2. | névelőhasználat *mint* után

a, az névelő felsőfok előtt

A régi nyelvben felsőfokú alak előtt sokkal ritkábban fordult elő névelő, mint újabb nyelvhasználatunkban. Ez az oka annak, hogy a nyelvművelők jó része még a közelmúltban is meglehetősen szigorúan ítélte meg a felsőfok előtti névelőhasználat számos típusát, azokat is, amelyeket a nyelvi fejlődést figyelembe véve nem hibáztathatunk. A mai nyelvhasználat alapján a következőkben összegezhetjük tanácsainkat:

1. A jelzői szerepet betöltő felsőfokú melléknevek, ill. számnevek egyaránt lehetnek névelősek is, névelőtlenek is. Tehát helyes így: *a legtisztább* szándékkal közeledett hozzá; *a legnagyobb* örömmel fogadta a megbízatást; *a legtöbb* esélye neki van. De ugyanezeket névelő nélkül is mondhatjuk. Mindenképpen ki kell tenni a felsőfokú alak elé a névelőt akkor, ha a jelzett főnév a felsőfokú jelző nélkül is határozott névelőt kíván (pl.: megérti *a legbonyolultabb* összefüggéseket is), továbbá ha a szóban forgó jelzős szerkezet tárgyas ragozású igealakhoz tartozó tárgyi bővítmény. Tehát hibás ez a mondat: szavai *legnagyobb bizonytalanságot keltettek*. Helyesen: szavai *a legnagyobb bizonytalanságot keltették*. Ez persze fordítva is érvényes. Ha a mondatban tárgyként szereplő jelzős szerkezet mellett alanyi ragozású az igealak, akkor a felsőfokú jelző sem kaphat névelőt. Tehát hibás a névelő ezekben a példákban: fejtegetései *a legkisebb kétséget sem hagynak* afelől, hogy; a kérdés iránt mindig is *a legnagyobb érdeklődést tanúsított*. Helyesen ilyenkor tárgyas igealakot kell használni *(hagyják,*

tanúsította), vagy pedig a névelő hagyandó el. A felsőfokú melléknév vagy számnév előtti névelő ilyenkor mindig csak az ige tárgyas vagy alanyi ragozásával összefüggésben vizsgálható. Néha a névelőtlen megoldás a jobb, persze alanyi ragozású igealakkal (pl.: ennek a kérdésnek *tulajdonított legnagyobb fontosságot)*, máskor a névelős, ez azonban tárgyas ragozású igével (pl.: az elmúlt két évben *a legtöbb versenyt megnyerte)*.

L. még: tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett

2. Az előbbihez hasonlóan ítéljük meg az olyan felsőfokú melléknevek, ill. számnevek előtti névelőhasználatot, amelyeknek nincs jelzett szavuk. Tehát az efféle mondatokban a névelős és a névelőtlen forma egyaránt helyes: céljainknak ez volt *(a) legmegfelelőbb;* a tervek közül a tiéd látszik *(a) legalkalmasabbnak;* ez *(a) legtöbb*, amit tehetünk. — Ha a felsőfokú melléknév vagy számnév határozó értékű tárgy szerepét tölti be, akkor is állhat mellette alanyi ragozású ige, ha előtte névelő van (pl.: ő ugrott *a legnagyobbat)*. Erről részletesebben lásd: tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 1.

3. A névszói állítmányként álló felsőfokú jelzős szerkezetek vagy puszta melléknevek, számnevek — az előző pont első példája ide is tartozik — ugyancsak elfogadhatók mind a régen gyakoribb névelőtlen, mind az utóbbi egy-két évszázadban elterjedt névelős formában. Tehát nyelvi ízlésünk s az adott mondat tágabb szövegkörnyezete alapján választhatunk a névelős vagy a névelőtlen szerkesztésmód között az effélékben: *(a) legnagyobb csoda*, hogy idáig is eljutottak; *(a) legjobb volna* lemondani az előadást; hármuk közül Péter *(a) legerősebb;* neki jutott *(a) legtöbb;* stb. Megítélésünk szerint mondat elején a névelőtlen, minden más helyen a névelős forma használata *„a legtermészetesebb"*.

4. A birtokos személyragos jelzős szerkezetben levő felsőfokú melléknév, ill. számnév előtti névelőhasználatot teljesen azonosan ítéljük meg a birtokos személyragos szók előtti névelőhasználattal. Erre lásd: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt 5.

5. A határozói szerepű felsőfokú melléknevek és a felsőfokú határozószók névelőjére vonatkozóan tanácsunk kettős.

a) A kialakult nyelvszokás alapján tetszőlegesen használhatjuk a névelőt a felsőfokú melléknevek *-an, -en*, ritkábban *-ul, -ül* ragos módhatározói alakjaiban, valamint a *-szor, -szer, -ször* ragos felsőfokú határozatlan számnevekben. Pl.: *(a) legádázabbul, (a) legalacsonyabban, (a) legédesebben, (a) legelőször, (a) leghasznosabban, (a) legjobban, (a) legkevesebbszer, (a) legkönnyebben, (a) legmaradandóbban, (a) legszebben, (a) legtermészetesebben, (a) legtöbbször*. A névelő ezekbe alighanem a puszta felsőfokú alakok nyomán került bele *(a legalacsonyabb, a legédesebb* stb.), de ha

közrejátszottak is elterjedésükben — s általában a felsőfok előtti névelő meghonosodásában — a német *am besten, der schönste* típusú alakok, akkor sincsenek ártalmára nyelvünknek.

b) A határozóként álló egyéb felsőfokú melléknevek és határozószók előtt a névelő — többé-kevésbé — zavar, pongyolának hat. Ezért lehetőleg névelő nélkül használjuk az ilyen alakokat: *legelőször, legfőképpen, leghátul(ról), leginkább, legkevésbé, legnagyobbrészt, legörömestebb, legszélről, legtovább(ra), legtöbbnyire* stb.

L. még: fokozás | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett

IRODALOM: Kardos: Nyr. 1927 : 120—1; Klemm 324—8; Grétsy: ÉT. 1974 : 2013; HivKve² 113.

G. L.

a, az névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt

Ha a halmozott egynemű mondatrészek előtti névelők szükséges vagy fölösleges voltát vizsgáljuk, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a kérdéses kifejezések szövegösszefüggésbeli jelentésük alapján — vagy saját magukban, vagy jelzett szavuk révén — határozottnak tekinthetők-e vagy sem (lásd: *a, az* névelő). Ha igen, akkor a halmozott egynemű mondatrészek mindegyike elé — föltéve, hogy nem szól ellene más érv — tanácsos kitenni a határozott névelőt. Pl.: Sok volt, sok volt immár a jóból, Sok volt *a bűn, az éj, a vágy* (Ady: Az ős Kaján). Főleg birtokos jelzők előtt ajánlatos ez. Pl.: Különös inverzió *a kérdőszó, a kötőszó, a vonatkozó névmás* hátravetése (Horváth: Rendszeres magyar verstan).

Ez azonban csak általános tanács. Bizonyos beszédhelyzetekben, szövegösszefüggésekben — és nem is ritkán — elfogadható, sőt szükséges lehet a névelőtlen szerkesztésmód is. Az ezzel kapcsolatos kérdések közül a következők érdemelnek említést:

1. Gyakran elmaradhat s el is marad a névelő a halmozott egynemű főnévi mondatrészek elől, ha e főnevek elvont fogalmat jelölnek, s ha a névelőtlen használattal a szerzőnek valamiféle általánosítás, feszültségteremtés, felfokozott érzelmi állapotnak a kifejezése a célja. Különösen címekben és címszerű közlésekben gyakori ez a szerkesztésmód, mind a mai, mind a régebbi nyelvhasználatban. Pl.: *Tigris és hiéna* (Petőfi drámája), *Kalmár és tengerész* (Czakó Zs. drámája), *Koldus és királyfi* (Mark Twain regényének közismert magyar címe), *Kard és kocka* (Remenyik Zs. színműve), *Élet és Tudomány* (népszerű hetilap), *Élet és Irodalom* (irodalmi lap), *Nyelv és élet* (könyv- és rovatcím). Bár ritkábban — többnyire izgatott előadásban — előfordul szöveg belsejében is: Hiába minden: *szellem, bűn, erény* (Vörösmarty: Az emberek).

2. Hosszú felsorolásokban s általában akkor, ha sok — négynél-ötnél több — egynemű mondatrész került egymás mellé, a mondat kattogóvá, monotonná válik a névelőnek újra meg újra való kitevésével. Ezért ilyenkor nemcsak elfogadható, hanem bizonyos esetekben éppenséggel kívánatos az, hogy a határozott névelőt az egynemű mondatrészek közül csak az első elé tegyük ki. Például ebben: a világbajnokság megkezdéséig még van három nap, de *a franciák, irániak, japánok, lengyelek, svédek és románok* már megérkeztek a nagy csata színhelyére (újságnyelv). Vagy ebben az előszóbeli mondatban is: ez nemcsak a mi érdekünk, közalkalmazottaké, hanem *az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, közlekedési és egészségügyi szervezett dolgozóké is.*

3. A halmozott egynemű mondatrészek közül olyankor is elég csupán az első elé kitenni a határozott névelőt, ha ilyen módon az egynemű mondatrészeknek szoros együvé tartozását tudjuk vagy akarjuk éreztetni. Pl.: *A kék, zöld és lila foltok* még mindig jól látszottak az asszony testén (újságnyelv); Elhúzódik *a szűrök, pokrócok* alá, fejjel a szélnek (Veres P.: Pályamunkások). Ha azonban az egynemű mondatrészek között nincs szoros egység, vagyis ha például a tárgyak vagy az egynemű jelzők egymástól függetlenül, más-más jelleggel kapcsolódnak a jelzett szóhoz, a névelőt, amely ilyenkor különválasztó szerepet tölt be, a párhuzamos mondatrészek mindegyike elé ki kell tenni. Tehát pontatlanok, a névelőhasználat szempontjából kifogásolhatók a következő, részben újság-, részben beszélt nyelvi mondatok (a hiányzó névelőt szögletes zárójelben helyesbítésként feltüntetjük): egy órai pihenés után újult erővel folytatta *a sétát és [a] fütyörészést;* az olimpia döntőjében *a magyar és [a] bolgár labdarúgók* mérték össze erejüket; *a világos és [a] sötét bábok* vezetője egyaránt kiváló sakkozó (nem egy, hanem két személyről van szó!); stb.

L. még: *a, az* névelő | értelmező II. 1. | névelő szórendi helye 1.

IRODALOM: Terestyéni: StilV. 212; Fábián: MNy. 1956 : 489—91; Imre Samu: MMNyR. 1 : 278—9. G. L

a, az névelő hangsúlya L. érzelmi hangsúly | hangsúly 2. b), 4.

a, az névelő hasonlító szerkezetekben L. névelőhasználat *mint* után

a, az névelő helyett **egy** névelő L. *egy* III. 2. | névelőhasználat *mint* után

a, az n é v e l ő h i á n y a h i v a t a l o s í z ű k i f e j e z é s e k e l ő t t

A hivatalos nyelvi szövegeknek egyik leggyakoribb hibájuk, hogy bizonyos ismétlődő, jellegzetes szavak és kifejezések elől hiányzik belőlük a határozott névelő. Pl.: *Elnök* előterjeszti javaslatát; *Vádlott* kijelenti, hogy; *Szerző* kifejti véleményét; *Felsorolt szakaszokban.* Nyelvünk művelői egy évszázad óta számtalanszor rámutattak már ennek a német mintára keletkezett, de még a német nyelvészek által is csak az utóbbi évtizedekben szentesített szerkesztésmódnak a magyarban való hibás voltára, mégis mindmáig él, sőt egyre gyakoribb. Bármennyire terjed is, a leghatározottabban küzdenünk kell ellene, mert szegényíti nyelvünket azáltal, hogy elmossa a névelőtlen és a határozott névelős főnév vagy főnévi értékű más szó, kifejezés közti lényeges funkcióbeli különbséget. *Vádlott* vagy *védő* (mindkettő így, névelő nélkül!) a bírósági tárgyalások ezrein nagyon sok van, ha azonban egy bizonyos pernek a beszédbeli vagy egyéb előzményekből már ismert vádlottjáról, ill. ez utóbbinak a védőjéről van szó, ezt a meghatározottságot csakis a névelős alakkal fejezhetjük ki, például így: *a vádlott* megnyugodott az ítéletben; *a védő* enyhítésért fellebbezett.

A hivatalos ízű névelőelhagyásnak ezernyi megnyilvánulása van, leggyakrabban mégis néhány tucat ilyen módon állandósulni látszó — de semmiképp sem helyeselhető! — szó, kifejezés, nyelvi klisé bukkan elénk. Ide tartoznak elsősorban a hivatali beosztást, rangot, hivatalos minőséget megjelölő s többnyire — bár nem mindig — a mondat élén álló szavak. Pl.: *Beruházó* a szerződésben köteles felhatalmazni (helyesen: *A beruházó)*; *Bíráló* jól tudja, hogy a kitűzött feladat nehéz (helyesen: *A bíráló)*; *Elnök* megnyitja az ülést *(Az elnök)*; továbbá: *előadó, építtető, felperes, folyamodó, főtitkár, igazgató, javaslattevő, szerző, szónok, tanú, tervező, titkár* stb. Nemegyszer többes számú alakban, sőt jelzővel bővítve kerülnek elénk. Pl.: *Dolgozók* hozzászólásaikban elítélték a francia kormány politikáját (helyesen: *A dolgozók)*; *Illetékes szervek* nem engedélyezték, hogy *(Az illetékes szervek)*; *Szerződő felek* megegyeztek abban, hogy *(A szerződő felek).* Ugyancsak nagyon gyakoriak a következő, az esetek nagyobb részében szintén a mondat élén otthonos nyelvi klisék: *Előzőkben* szó volt arról, hogy *(Az előzőkben)*; *Említetteken* kívül meg kell jegyeznünk, hogy *(Az említetteken* kívül); *fent, fenti, fentiek,* pl.: Csak *fent* tárgyalt kérdések megoldása után (helyesen: Csak *a fent* tárgyalt); továbbá: *első pillanatban, folyó évben* (keltezésszerű használatban azonban már nem hibáztatható, pl. *folyó hó 27-én), jövő héten, későbbiekben, következőkben, múlt évben, továbbiakban, utóbbi időben, utolsó percben* stb. Elébük mindig névelő kívánkozik! A felsorolt típusesetek közül egy-kettő (pl.: *jövő héten, utolsó percben)* lassan már ugyanolyan enyhe elbírálást, sőt felmentést

kíván, mint a névelőtlen formában meggyökeresedett *folyó hó* kifejezés. De ezeken kívül se szeri, se száma a hivatalos ízű, névelőtlen nyelvi klisénck. Elrettentő példaként s egyúttal jellemzésül még néhányat bemutatunk a mondatok éléről hiányzó névelőt szögletes zárójelben kitéve: *[A] benyújtott javaslatok* közül megemlítjük; *[A] címben* megnevezett díjszabást a következők szerint módosítjuk; *[A] jelen utasítás* kihirdetése napján lép hatályba; *[A] tetőn* dolgoznak; *[A] fűre* lépni tilos.

L. még: *a, az* névelő (további utalásokkal); vö. különösen: *a, az* névelő népies, régies elhagyása | *a, az* névelő időhatározók előtt 2. | *a, az* névelő tulajdonnév előtt II. 2. | idegenszerűségek 4. d) | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett

IRODALOM: Imre Samu: Nyműv. 237—42; uő: MMNyR. 1: 269—75; Grétsy: MűszNyr. 137—8; uő: SzaknyKal. 181—6; HivKve² 114—5.

G. L.

a, az névelő időhatározók előtt

Mivel az időhatározók előtti névelőhasználat elsősorban annak a függvénye, hogy ebben vagy abban az esetben mennyire indokolt, ill. egyáltalán lehetséges-e az időhatározóval megjelölt fogalomnak valamilyen szempontból való határozottságára rámutatni, részletesen nem foglalkozunk a címben megjelölt tárggyal. Természetesen Krúdynak ebben a mondatában: A polgárnőknek körülbelül egyforma az arckifejezésük *temetéskor, lakodalomkor* (A vörös postakocsi), a *-kor* ragos időhatározó névelőtlen. Csokonai verscímében viszont — Szegény Zsuzsi, *a táborozáskor* — a költeménybeli helyzetnek megfelelően szükséges a névelő. Éppen ezért a továbbiakban csupán a leggyakoribb, vitára a legtöbb okot adó példatípusokról szólunk.

1. Néhányszor, különösen az év- vagy napszakokat jelölő szókban jelentéskülönbség van a névelős és a névelőtlen változat között. *Tavasszal, nyáron, ősszel, télen, éjjel, este, előbb* stb. — ezek a névelőtlen formák elsősorban általános idővonatkozást fejeznek ki, a névelős változatok azonban mindig konkrét esetre, pontosan megjelölt időszakaszra utalnak. *A nyáron:* a beszédhelyzetben vagy a szövegösszefüggésben meghatározott nyáron; *az éjjel:* a legutóbbi vagy az elkövetkező, esetleg a beszédösszefüggésben megjelölt valamelyik más éjszakán; *az előbb:* éppen most, nemrég (de *előbb:* korábban, valamit megelőzően); stb. Érdekes, hogy más hasonló típusú szavak a *gyakran, hajdan, későn, mindjárt, most* stb. időhatározószókhoz hasonlóan csak névelőtlen formában szokásosak: *reggel, délben, nappal, éjfélkor* stb.

2. A nyelvérzék gyakran olyankor is ingadozik a névelős és a névelőtlen használat között, amikor a két változat ugyanazt jelenti: *idén — az idén; imént — az imént; minap — a minap; múltkor — a múltkor;* stb.

Attól a régebben gyakran hangoztatott nézettől eltérően, amely szerint csakis *az idén* forma helyes, az a véleményünk, hogy a felsorolt példákban mind a névelős, mind a névelőtlen változat bátran használható, hiszen a megértést ez a kettősség nem nehezíti. Egy példa e kettős használatra Aranytól: Ment, ment egyenesen a temetőkertbe, Hol *imént* a síró gyászos asszonyt lelte (Toldi IX.), de: Udvaron fehérlik szőre egy tehénnek: A gazdasszony épen *az imént* fejé meg (Családi kör). Csupán azt kell tekintetbe vennünk, hogy a névelős forma az esetek többségében választékosabb, igényesebb, a névelőtlen pedig köznapibb, élőbb. Egyébként alighanem a terjedő névelőtlen formuláknak a hatására fogadja be nyelvérzékünk egyre inkább a *jövő héten, utolsó percben* típusú névelőtlen alakulatokat is.

L. még: *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt

3. Tapasztalható olyan ingadozás is, hogy az első pontban említett év- és napszakjelölő határozószók akkor is névelő nélkül állnak, ha pontosan meghatározott időszakra utalnak. Pl.: *tavasszal* [értsd: a legközelebbi tavaszkor] meglátogatunk benneteket; *este* [vagyis: az elmúlt este] korán lefeküdtem. Bár voltaképpen ez a használat sem tekinthető merőben hibásnak, s a beszéd- vagy a szövegösszefüggés ismerete többnyire így is megóv a félreértéstől, mondanivalónk minél egyértelműbb tolmácsolása végett ilyenkor mégis tanácsosabb kerülni a névelőtlen szerkesztésmódot.

L. még: *a, az* névelő felsőfok előtt 5. | *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt | *egy* névelő időhatározók előtt

IRODALOM: Lehr: MNy. 1915: 284; Klemm 328; Kardos: Nyr. 1927: 109—10; Dengl 208—9; Zolnai Gy.: Msn. 1942: 77—8; uő: uo. 1943: 21—2; uő: uo. 1944: 16—20; T[ompa]. J.: Nyr. 1954: 450; Imre Samu: MMNyR. 1: 275. G. L.

a, az n é v e l ő **-ik** j e l e s n é v s z ó e l ő t t

1. Az *-ik* kiemelő jellel ellátott névszók előtt — a közép- és felsőfokú melléknévi alakulatokon kívül ide soroljuk a *-dik* képzős sorszámneveket és az *egyik* és *másik* határozatlan névmást is — eléggé ingadozik a névelőhasználat, a tanácsadás azonban nem nehéz. Igaz, hogy az *-ik* kiemelő jel funkciója rokon a határozott névelőével: m e g k ü l ö n b ö z t e t é s, e g y e d í t é s, k i e m e l é s, az ilyen származékok előtt általában mégis szükség van a határozott névelő kitevésére, mivel az *-ik* végződés önmagában csupán értelmileg egyedít, alakilag, nyelvtanilag nem. Tehát — a régebbi ingadozások ellenére — a mai igényes nyelvhasználatban ezek a követendő formák: *a legkisebbik* legény is elment szerencsét próbálni; én *a szebbiket* választom; *a harmadik* osztályba léphet; *az egyik* gyerek gyorsan elfutott; stb.

2. Néhány esetben a névelőtlen formának is van — vagy csak annak van — jogosultsága. Hagyományos, népies kifejezésekben, állandósult szókapcsolatokban nem célszerű megbolygatni a kialakult névelőtlen formát pusztán azért, mert a mai nyelvszokás az értelmi kiemelésen kívül még az alaki, formai egyedítést is megkívánja. Ezért elfogadhatónak tartjuk az efféle, névelő nélkül elterjedt, megkövesedett formulákat (és a hozzájuk hasonlókat): De szeretném az egyiket, Három közül *legszebbiket* (népdal); *negyedik* hó 26-án (hónapmegjelölésként); *egyik* kutya, *másik* eb; *egyik* napról a másikra; stb. Ha az *-ik* jeles névszónak birtokos személyragos jelzett szava is van, szintén elmaradhat a névelő. Pl.: *legszebbik ruháját* vette föl (bár a beszélt nyelvben névelővel gyakoribb, pl.: *a legkisebbik* lánya).

L. még: *egyik* | kiemelő jel | sorszámnév 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett 1.

IRODALOM: Klemm 324; Nagy J. B.: Nyr. 1955 : 13—4; Deme: Nyr. 1961 : 16—7. G. L.

a, az névelő kitevése félreértés elkerülésére L. *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt

a, az névelő megszólítás előtt

A szó szoros értelmében vett megszólítás elé nem szoktak és nem is szabad névelőt tenni: sem akkor, ha a megszólítás teljesen önálló, pl. *Kedves Barátom!*; *Tisztelt Kovács Úr!*, sem akkor, ha olyan mondathoz kapcsolódik, amely megelőzi, követi vagy akár közrefogja, pl.: Ide figyeljen, *kollégám!*; *Nagy elvtárs*, öné a szó!; Ne higgyétek, *édes atyámfiai*, Nekem a bor nem szokott megártani (Petőfi: Ivás közben). — Ha azonban a megszólítás szerepét betöltő kifejezés, önállóságát elveszítve, annak a mondatnak szerves részeként, mondatrészeként fordul elő, amelyikhez kapcsolódik, akkor már ingadozik a használat. A kérdés többnyire így vetődik fel: Nem szeretném zavarni *Professzor Urat* vagy Nem szeretném zavarni *a Professzor Urat* — melyik a helyes? Eldöntéséhez azt kell tudnunk, hogy az efféle mondatok szerkezetvegyülés útján jöttek létre. Az egyik alapváltozat ez: Nem szeretném zavarni [ti. önt], *Professzor Úr* — itt a megszólítás őrzi önállóságát, s nem tűri meg a névelőt. A másik alapváltozat a következő: Nem szeretném zavarni *a professzor urat* — ez szabályosan megszerkesztett, de megszólítás nélküli mondat; nem arra vonatkozik, akihez intézzük, hanem egy harmadik személyre (a „professzor urat" szókapcsolatot ezért kellett itt névelővel és kisbetűvel írnunk). A kétféle változattípus keveredéséből alakult harmadikban azért ingadozik a névelőhasználat, ill. nyelvérzé-

künk a névelő dolgában, mert a két alapváltozat más-más megoldást sugall. Noha hibásnak egyik sem tekinthető, a kettő közül mégis a névelőtlen szerkesztésmód a jobb, mivel — a másikkal ellentétben — nem ad lehetőséget a félreértésre. Természetesen ennél is jobb az önálló megszólítást tartalmazó változat — ilyet már többet is idéztünk cikkünkben —, ennek használatára azonban például a *nagyságod, excellenciád, kigyelmetek*-féle, ma már jobbára elavultnak tekinthető személyragozott megszólító formulák esetében nincs is mód. Tehát a leghelyesebb így: Telefonhoz hívják, *Doktor Úr*! Helyes ez is: Telefonhoz hívják *Doktor Urat*! De ha nem hozzá, hanem csupán róla szólunk, csakis ez a jó: Telefonhoz hívják *a doktor urat*. Minél több emberre vonatkozik a mondat, annál jobban háttérbe szorulhat — és szokott is szorulni — a megszólításjelleg. Tehát ez: „Kérem *a kartársakat*, mondják el véleményüket!" már semmivel sem zavaróbb vagy rosszabb, mint a névelőtlen s elég szokatlan „Kérem *Kartársakat*, mondják el véleményüket!" forma. Végül megjegyezzük, hogy az itt tárgyalt kérdés csak tulajdonnevet vagy személynévmást nem tartalmazó megszólításokkal kapcsolatban vetődik fel, mert jobbára csak ezek válhatnak egyúttal a mondat szerves részévé is, ill. már eleve csak ezek elé tehetünk bizonyos esetekben névelőt.

L. még: *a, az* névelő tulajdonnév előtt II. 2. | foglalkozásnév a megszólításban | megszólítás és formái I. | nők megnevezése, megszólítása | személytelen megszólításformák 5. | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett | udvariasság és helyesírás

IRODALOM: Nyr. 1926 : 83; Károly: MMNyR. 2 : 63—4.

G. L.

a, az névelő **mint** után L. névelőhasználat *mint* után

a, az névelő mozaikszók előtt L. mozaikszók III. 4. b)

a, az névelő **-nak, -nek** rag után

Ha a határozott névelőnek a *-nak, -nek* birtokos jelzői rag utáni használatát teljes részletességében akarnók bemutatni, igen sok részletszabályt és résztanácsot kellene felsorolnunk, külön-külön foglalkozva a szórendnek, a közbevetett mondatrészeknek, az állítmány mondatbeli helyének, a hangsúlyviszonyoknak stb. a névelőhasználatot módosító szerepével. Mivel azonban e sajátos szempontú vizsgálatok és tanulságaik a megfelelő szócikkekben többé-kevésbé megtalálhatók, az ismétlések elkerülése végett e cikk végén csupán utalunk rájuk, s a továbbiakban pusztán azzal a gyakran felvetődő nyelvhelyességi kérdéssel foglalkozunk, hogy ha a *-nak, -nek* ragos birtokos jelző és birtokszava közvetlenül egy-

más mellett állnak (pl. *a háznak + teteje)*, okvetlenül ki kell-e tenni közéjük a határozott névelőt.

Sokan úgy vélik, igen. Ez tévedés. Igaz ugyan, hogy a névelő, amely a 16. században bukkant fel először a *-nak, -nek* ragos birtokos szó és a nyomatékos birtokszó között, az idők folyamán egyre gyakoribbá vált ezen a helyen, a névelőtlen szerkesztésmód azonban mindmáig él, s bátran használható. A névelős és a névelőtlen szerkezet között nem is annyira nyelvhelyességi, mint inkább stilisztikai különbség van. Az előbeszédben s a hozzá közel álló szépirodalmi művekben a névelős forma a gyakoribb (pl. *a gyárnak a dolgozói)*, az értekező prózában s a hagyományhoz jobban kötődő szak- és szépirodalmi művekben a névelő nélküli szerkesztésmóddal találkozunk sűrűbben (pl.: a jelenlegi szerződéskötési *rendszernek hiányosságai)*. Persze a birtokos jelzős szerkezet birtokszavának csak akkor lehet névelője, ha a birtokos jelző megkapta a *-nak, -nek* ragot.

Bizonyos esetekben nem tanácsos vagy nem lehet kitenni a határozott névelőt a *-nak, -nek* ragos birtokos jelzős szerkezetben sem. Nem tanácsos névelőt használni megkövesedett, állandósult kapcsolatokban, pl.: *éjnek idején; ennek hallatára; erőnek erejével; halálnak halálával; példának okáért.* Nem is lehet kitenni a névelőt olyan *-nak, -nek* ragos birtokos szerkezetben, amelynek birtokszava a régi nyelvben gyakori, de ma már régiesnek vagy népnyelvinek minősülő személyragos névutó. Pl.: *annak utána; időnek előtte;* sok *bajnak közepette;* Jól tudom, mi lappang *bokrodnak megette* (Arany: Toldi II.). Ellenben hiba a határozott névelő elhagyása a birtokszó *-nak, -nek* ragja után, ha a névelő nem a közvetlenül utána álló névszóhoz tartozik, hanem a jelzős szerkezettel bővített, de csak utóbb következő birtokszóhoz; ennek példáit lásd: *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 3.

L. még: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt | birtokos szerkezet szórendje | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag | névelő szórendi helye 1—2. | szórend III. 1.

Irodalom: Klemm 346—53; Nagy J. B.: NyFK. 252; Imre Samu: MMNyR. 1 : 274—5. G. L.

a, az névelő népies, régies elhagyása

Gyakran hiányzik a logikai szempontból megokolható, sőt mai szemmel nézve szükséges névelő bizonyos régies vagy népies jellegű, megkövesedett kifejezésekből, közmondásokból, népdalokból s egyéb — főleg ritmikus — szövegekből: *Járt utat* a járatlanért el ne hagyd! (közmondás); *Szegény embert* még az ág is húzza! (közmondás); *Várt leány* várat nyer (közmondás); A leányok azt állítják: *Bort, pálinkát* nem ihatják (Magyar Népköltési Gyűjtemény); *Bort* megissza magyar ember (Vörösmarty: Fóti

dal); *Katonának* jól megy dolga, | porcióra nincsen gondja (A magyar népzene tára) stb. Az ilyenfajta névelőelhagyás egészen más jellegű, mint a hivatalos kifejezésmódé, mert nyelvünknek azt a régebbi állapotát idézi vissza, amikor még nem volt határozott névelőnk, ill. amikor a névelő használatának még nem alakultak ki a mai szabályai. Ezek a meggyökeresedett, hagyományos névelőtlen alakulatok — közmondások, rigmusok — éppen ezért nem hibásak, s ugyanígy nem hibáztatható némely, a költői művekben föllelhető, stiláris céllal használt, hasonló jellegű archaikus-népies névelőtlen forma sem.

L. még: *a, az* névelő | *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt 2. | *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt | *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt 2. | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3] 93; Kelemen[2] 224—5; Klemm 128; Imre Samu: IskNym. 277; uő: MMNyR. 1 : 273. G. L.

a, az névelő névszói állítmány után L. *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt 2.

a, az névelő páros szókapcsolat előtt L. *a, az* névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt

a, az névelő sorszámnév előtt L. *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt

a, az névelő szerkezetes jelző előtt

Sok névelőhasználati vétségnek az a forrása, hogy a határozott névelőt gyakran egy több szóból álló, jelzői bővítmény (szerkezetes jelző) választja el attól a szótól, amelyhez tartozik. Az ilyen esetek a nyelvérzék igazi próbái; a névelőnek a tőle távol került jelzett szóval való összetartozását, pontosabban azt, hogy a jelzett szó a körülírt, összetett jelző előtt még névelőt is kíván, csakugyan nem könnyű azonnal felismerni. Mivel azonban a névelő elhagyása ilyenkor is súlyos hiba, tájékoztatás- és tanácsképpen felsoroljuk, milyen beszéd-, ill. szöveghelyzetekben a legnagyobb a névelőelhagyás veszélye. (Példamondataink legjellemzőbb lelőhelyükről: újságokból, szakfolyóiratokból valók. A hiányzó névelőt szögletes zárójelben pótlólag mindig kitesszük, azt a névszót pedig, amelyikhez tartozik, tájékozódás végett dőlt betűkkel szedetjük.)

1. Gyakran elmarad a mondatból a szükséges határozott névelő olyankor, ha a szerkezetes jelző birtokos személyragos szóval kezdődik: R. T. elismeréssel nyilatkozott *[az]* iparunkban látott műszaki *fejlődésről; [a]* táppénze és tényleges keresete közti *különbözetet* a vállalatnak meg kell

térítenie; ha gépeink eltávozó levegőjét a fentiek szerint szűrnénk, akkor *[az]* osztályozásaink zömét kitevő szétválogatási *módszerről* kellene lemondanunk; stb. A hiba előidézője egyrészt a bővítmények összetett, terjedelmes volta, másrészt egy tévedés, vagy ha úgy tetszik, optikai csalódás. Sokan azok közül ugyanis, akik birtokos személyragos szók előtt általában kerülik a névelőt, nem veszik észre, hogy e mondatokban a névelő, bár birtokos személyragos szó elé kerül, valójában nem ahhoz, hanem egy távolabb álló névszóhoz tartozik.

2. Még nagyobb a névelőelhagyás veszélye az olyan mondatokban, amelyekben a névelőt tulajdonnévvel kezdődő szerkezetes jelző szakítja el a hozzá tartozó névszótól. Néhány példa: különösen *[a]* Cs. D. építész tervezte *épületek* keltettek igen jó benyomást; feltűnhetett volna a szerzőnek, hogy *[a]* Szapolyai János megsegítésére kirendelt belgrádi *bég* minden ellenállás nélkül hatol Budáig; *[a]* Miskolcról régebben kialakult *vélemény* létrejöttében a miskolci belváros avult, elhanyagolt állapotáé a főszerep. Ilyenkor főleg a szerkezetes jelzőt bevezető, egyébként névelőtlenül használt tulajdonnév riasztja el a szerzőket attól, hogy kitegyék a jóval hátrább álló névszót megillető névelőt.

3. Ugyancsak nagyon csábítanak a névelőelhagyásra az olyan bonyolult szerkezetes jelzők, amelyeknek kezdő tagja kijelölő jelzői szerepű főnévi mutató névmás. Pl.: *[az]* e hengerben uralkodó *hőmérséklet* nem haladhatja meg a 60 Celsius-fokot; szükséges, hogy az aktívan sportoló fiatalokat is meggyőzzék *[az]* e mozgalomban való *részvétel* jelentőségéről; *[az]* ezt az elvet megvalósító *gép* vázlata az 1. ábrán látható. Érthető, hogy nyelvérzékükre hallgatva ilyen helyzetben sokan viszolyognak a névelő kitevésétől, ez azonban még nem mentség. Ha a szükséges névelő kitétele következtében a mondat túlságosan erőltetetté, nehézkessé válna, akkor más, gyökeres változtatásra van szükség. Jó példa erre ez a mondat: igazolják ezt *[az]* azokban az országokban elért *eredmények*, amelyekben nagy teljesítményű geotermikus erőműveket létesítettek. Hogy elkerülhessük — itt is, másutt is — az „ezt az azokban az"-féle erőltetett szókapcsolásokat, át kell fogalmaznunk a mondatot, például így: igazolják ezt azoknak az országoknak eredményei, amelyekben . . .

4. Az eddig felsoroltak a legjellemzőbb esetek. Rajtuk kívül azonban mindig fenyeget a névelőelhagyás veszélye, ha a szerkezetes jelző túlságosan hosszú (legalábbis viszonylagosan, a mondat megszövegezője számára). Szemléltetésül két példa: a tömegek elbűvölten állnak meg *[a]* nemcsak arányaiban, de apró részleteiben is monumentális *alkotás* előtt; a be- és kirakodási határidőt föl kell emelni, ha *[az]* egy időben egy fuvaroztató által berakandó vagy a részére érkezett *vagonok* száma tíznél több.

L. még: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő tulajdonnév előtt | jelző | tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 1.

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1939 : 185–6, 1943 : 90–1; Deme: Nyr. 1959 : 17; Grétsy: MűszNyr. 142–3; uő: RádióBesz. 31–2; HivKve² 115–6.

G. L.

a, az névelő tulajdonnév előtt

Az áttekinthetőség kedvéért röviden ismertetjük cikkünk szerkezeti felépítését.

Bevezetés

I. Névelőhasználat földrajzi és csillagászati nevek előtt
  1. Csillagnevek, csillagászati nevek előtt
  2. Földrészek, világrészek neve előtt
  3. Országnevek előtt
  4. Államrésznevek előtt
  5. Tájegységnevek előtt
  6. Város- és községnevek előtt
  7. Utcák, utak, terek, városrészek, kerületek neve előtt
  8. Természetes földrajzi alakulatok (tengerek, hegységek, szigetek stb.) neve előtt

II. Névelőhasználat személynevek előtt
  1. Családnevek, utónevek, teljes nevek előtt
  2. Személynévi értékű köznevek előtt
  3. Határozói állítmányú mondatokban szereplő személynevek előtt

III. Névelőhasználat állatnevek előtt

IV. Névelőhasználat intézménynevek előtt

V. Névelőhasználat címek előtt

VI. Névelőhasználat épületek, építmények, (mű)tárgyak és egyéb létesítmények neve előtt

VII. Névelőhasználat sajátos nyelvtani helyzetben levő tulajdonnevek előtt
  1. Alkalmi jelzős tulajdonnevek előtt
  2. Tulajdonnévi jelző előtt
  3. Többes számban álló tulajdonnév előtt

Bevezetés

Ha a tulajdonneveket abból a szempontból vizsgáljuk, hogy kell-e eléjük határozott névelő vagy sem, mindenképpen beszédösszefüggésben, mondatkötelékben kell őket elképzelnünk, hiszen önmagában, összefüggéseiből kiragadva minden tulajdonnév természetszerűleg névelő

nélküli. *Kőrösi Csoma Sándor — Székelyföld — Ázsia:* ez a három név így, szövegkörnyezet nélkül semmit sem mond vizsgálatunk szempontjából. Ha azonban a tulajdonneveket mondatkötelékben vizsgáljuk (pl.: *Kőrösi Csoma Sándor a Székelyföldről* indult el, de *Ázsiába* is eljutott), máris levonhatjuk a — természetesen egy adat alapján még nem általánosítható — tanulságot, ez esetben azt, hogy a személynév és a földrésznév névelőtlen, az országrész, ill. tájegység neve ellenben névelős. A tulajdonnevek előtti névelőhasználatot tehát az alábbiakban ilyen módszerrel vizsgáljuk.

I. Névelőhasználat földrajzi és csillagászati nevek előtt

1. A csillagnevek és általában a csillagászati nevek mindig névelősek: *az Andromeda-köd, a Föld, a Göncölszekér, a Szaturnusz, a Tejút.*

2. A földrészek, világrészek neve névelőtlen: *Afrika, Amerika, Ausztrália, Ázsia, Európa.* De névelővel mondjuk: *az Antarktisz,* csakúgy, mint ahogy névelős a szokottabb nevük is: *a Déli-sarkvidék, az Északi-sarkvidék.* E különbség oka nyilván az, hogy a lakatlan sarkvidékek neve inkább a természetes földrajzi alakulatok neveinek sorába illeszkedik (ezekről lásd a 8. szakaszt).

3. Az országnevek általában névelőtlenek: *Andorra, Bulgária, Chile, Dahomey, Etiópia, Finnország, Guatemala, Honduras, Irak* stb. Aki tehát például a német *die Schweiz* alak alapján, vagyis azért, mert a németben a nőnemű országnevek névelősek, *a Svájc*-ról ír, nyelvi hibát követ el. Még a több szóba írt országnevek is névelőtlenek, ha nem utalnak egyidejűleg az ország államjogi helyzetére: *Costa Rica, San Marino.* Ha azonban a szóban forgó név nem annyira ország-, mint inkább államnév, tehát nem földrajzi, hanem politikai egységet jelöl, többnyire névelő kívánkozik eléje. Tehát *Burma,* de *a Burmai Unió; Dánia,* de *a Dán Királyság; Szudán,* de *a Szudáni Köztársaság;* továbbá *az Amerikai Egyesült Államok; a Dominikai Köztársaság; a Maláj Szövetség; a Német Demokratikus Köztársaság;* stb. Mint látható, az államnevek általában több szóból állnak, s alakilag is megszerkesztett nyelvtani egységek. Ezek mind névelősek. Ugyancsak névelős *a Vatikán* és *a Szovjetunió* egy szóból álló, de szintén államjelölő neve. Ez utóbbi részben azért is, mert az *-unió* utótag még nem forrt úgy hozzá a névhez, mint a *Franciaország, Thaiföld*-félék *-ország,* ill. *-föld* eleme. Azok a több szóból álló, de grammatikailag megszerkesztetlen vagy legalábbis lazább szerkezetű államnevek azonban, amelyeknek tulajdonnévi jelzőjük országnévként önállóan is használatos, névelőtlenek. Pl.: *Ecuador Köztársaság; Izrael Állam; Jordánia Hasimita Királyság; Luxemburg Nagyhercegség; Togo Köztársaság* (vö. még VII. 2.).

4. Az államrésznevek, tehát az államon belüli, de a városoknál, helységeknél nagyobb egységeket jelölő igazgatási nevek általában névelőtlenek, ugyanúgy, mint az országnevek. Ide sorolható az autonóm tartományok, autonóm területek, domíniumok, grófságok, gyarmatok, kantonok, kerületek, kormányzóságok, körzetek, külbirtokok, megyék, prefektúrák, szultánságok, tagállamok, tartományok, territóriumok, történelmi tartományok, vajdaságok, védnökségek stb. neve. Tehát: *Alabama, Alaszka, Bajorország, Baranya, Bretagne, Ceylon, Dalmácia, Dél-Morvaország, Észak-Borneó, Gambia, Gibraltár, Győr-Sopron* (megye), *Hessen, Jamaica, Karintia, Katanga, Louisiana* [luíziána], *Montenegró, Norfolk, Nyugat-Irián, Plovdiv, Santa Cruz, Trinidad, Zanzibar* stb. Azok az államrésznevek azonban, amelyek jellegüknél fogva a több szóból álló s alakilag is megszerkesztett államnevekhez, valamint a természetes földrajzi alakulatok nevéhez állnak közel, névelősek: *a Bonin-szigetek; a Csuvas Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaság; az Egyenlítői Tartomány; a Guantánamói-öböl; a Maros Magyar Autonóm Tartomány; a Panama-csatornaövezet;* stb.

5. Az államrésznevekkel némileg rokonságot mutatnak, de tőlük mégis sokban különböznek a tájegységnevek. Ezek nem annyira jogilag, mint inkább földrajzilag összetartozó részeket jelölnek, nem történelmi és politikai, hanem természeti földrajzi egységek nevei. Ennek megfelelően szokásos használatuk és nyelvi megítélésük is más; ezeket ugyanis rendszerint névelővel mondjuk: *az Alföld, a Belorusz-hátság, a Bodrogköz, a Campagna* [kámpánnyа], *a Csallóköz, a Drávaköz, a Dunántúl, az Engadin, az Erdőhát, az Érmellék, a Felföld, a Hanság, a Hegyalja, a Hortobágy, a Jászság, a Kiskúnság, a Meseta, a Mezőföld, a Nyírség, az Ormánság, az Őrség, a Rábaköz, a Riviéra, a Ruhr-vidék, a Saar-vidék, a Sárköz, a Sárrét, a Szamoshát, a Székelyföld, a Szentföld, a Szepesség, a Szerémség, a Szilágyság* (de történelmi megyenévként névelő nélkül: *Szilágy*), *a Tiszahát, a Vajdaság* (de a jugoszláviai magyarság nyelvében, mivel ott egy közigazgatási egységnek, autonóm tartománynak a neve, névelő nélkül: *Vajdaság*), a *Vendée* stb. A nyelvhasználat azonban itt még kevésbé következetes, mint az eddigi névtípusokban; az ide tartozó nevek egyike-másika ugyanis a névelőtlen igazgatási nevek, történelmi tartománynevek közé is besorolható, sőt itt-ott még a névelőtlen helynevek analógiája is hathatott. Ezért nemegyszer ingadozik a használat. Pl.: *[a] Bácska, [a] Bugac, [a] Champagne, [a] Dobrudzsa, [a] Göcsej, [a] Kalotaszeg, [a] Mátyusföld, [a] Provence.* A felsorolt példákban az első elé célszerű, a többi elé a mai nyelvszokást alapul véve nem tanácsos kitenni a névelőt. Az ettől való eltérés azonban sem ezekben, sem a hozzájuk hasonló esetekben nem tekinthető nyelvi vétségnek.

6. A város- és községnevek kivétel nélkül névelőtlenek, nagyságuktól és népességüktől függetlenül, még azok is, amelyek az ottani nyelvben névelősek. Ez utóbbiakat a magyarban vagy névelőtlenül használjuk, vagy névelőjüket lefordítatlanul hagyjuk.

Ha településnév jellegű, ide tartozik a várak és várromok neve is, így a magyarországi várnevek legtöbbje. Tehát: *Abádszalók, Asunción, Baja, Bamako, Bernecebaráti, Boldogkő, Canberra, Celldömölk, Csókakő(vár), Devecser, Drégelyvár, El Paso, Firenze, Gyöngyös, Den Haag* (de inkább így: *Hága), Hamburg, Iváncsa, Kaposvár, La Valletta, Le Havre, Moszkva, Philadelphia* [filadelfia] *Rakamaz, Saint Étienne* [szentëtjen], *Surabaja,* [szurabaja], *Szentgál, Tiencsin, Záhony.* (Azazhogy kivétel mégis van! Ha a város- vagy községnév jelentésszűküléssel valamely egyéb, bár külön szóval nem jelzett dologra utal, akkor névelő kell eléje. Pl.: *a Berlinben* ebédeltünk [értsd: a Berlin Étteremben]; ismét győzött *a Csepel* [ti. a Csepel SC labdarúgó- vagy egyéb sportágbeli együttese]. — Vö. VII. 2.) A községnél kisebb lakott helyek, tehát a tanyák, pusztták, majorok, telepek és egyéb települések, ill. településrészek neve azonban általában névelős, főleg azért, mert ezek egy része természetes földrajzi névként, tehát nem lakott helyek neveként is előfordul, más részük pedig a *Petőfi-szobor, Eötvös-inga*-féle, tulajdonnévi előtagú, köznévi utótagú szókapcsolatokkal (ezekre vö. VII. 2.) mutat szerkezeti rokonságot. Tehát: *az Akada-csárda, a Bundaszárító, a Csergőtelep, a Felsőmóricgát, a Gáborpuszta, a Hosszúhát, a Katószőlő, a Kétvasútköze, a Lencsésdűlő, a Németszállás, a Rétimalom, a Rózsamajor, a Spárgaház, a Törzsökkert, a Zsigeroldal, a Zsindelyestanya.* Mindazonáltal az sem baj, ha a településrésznevek a nyelvhasználatban „önállósodnak", vagyis elvesztik névelőjüket. Pl.: elutaztunk *Erzsébetligetre; Makkosmárián* van egy kis telke; *Olgamajorban* lakik; tavaly *Sikfőkúton* üdültünk.

7. Az utcák, utak, terek neve mindig névelős, a külföldieké is, akár lefordítjuk őket, akár nem. Tehát: *a Bahnhofstraße* [bánhófstrásze]; *a Balzac utca; a Boulevard Sébastopol* [bulvár szëbásztopol]; *a Champs-Elysées, a Felszabadulás tér, a Graben, a Karinthy Frigyes út, a Körönd, a Lenin körút, a Móricz Zsigmond körtér, a Nyevszkij proszpekt, a Rue du Bac, a Szilágyi Erzsébet fasor, a Terazije, az Ulica Gorkovo, a Via Veneto* [viá vēneto], *a Vörös tér* stb. Többnyire névelősek a városrész- és kerületnevek is, akár összefüggő belső városrészeket jelölnek, akár tájnévi jellegűek. Pl.: *a Belváros, a Cité, a Ferencváros, a Hradčany* [hrádcsáni], *a Hűvösvölgy, a Kitajgorod, a Malá Strana* [málá sztráná], *a Pasarét, a Rózsadomb, a Soho* [szohó vagy szóhó], *a Tabán, a Városliget.* Jobbára azonban névelő nélkül használatos azoknak a városrészeknek a neve, amelyek a régi városmagtól elkülönítve épültek, vagy régebben

önálló települések voltak. Pl.: *Auteuil* [otőj], *Békásmegyer*, *Charlottenburg* [sárlotnburg], *Döbling*, *Hampstead* [hempsztëd], *Kelenföld*, *Kispest*, *Kőbánya*, *Osztankino*, *Pestlőrinc*, *Rákospalota*, *Soroksár*, *Újpest*, *Zugló*. Ezek után természetes, hogy jó néhány városrésznévnek ingadozik a használata a névelő tekintetében, nemegyszer még vidékenként is. Pl.: *[az] Alsóváros* (Szegeden általános a névelőtlen forma); *[az] Angyalföld*; *[a] Grinzing*; *[a] Lágymányos*; *[a] Montmartre* [mommártr] (ez utóbbit a magyarban névelővel mondjuk, a franciában azonban névelőtlen, mivel 1860-ig önálló község volt). Az efféle esetekben, ahol tehát bizonytalan vagy éppenséggel változóban van a nyelvhasználat, sem a névelős, sem a névelőtlen forma nem róható meg.

8. A természetes földrajzi alakulatok tulajdonnevével sokkal könnyebb a dolgunk, mert a tengerek, tavak, folyók, hegységek, hegyek, szigetek, félszigetek, ezenkívül — hogy még néhány ismertebb típust említsünk, betűrendben — az árkok, barlangok, bércek, csatornák, dombok, dűlők, erdők, fennsíkok, fjordok, gerincek, gleccserek, hágók, hegycsúcsok, kanyonok, kráterek, lagúnák, mezők, mocsarak, patakok, rétek, síkságok, sivatagok, szorosok, szurdokok, vízesések, völgyek, vulkánok stb. általában névelősek. Tehát: *az Aconcagua*, *az Andok*, *az Appennin-félsziget*, *az Aral-tó*, *az Arany-patak*, *az Attersee*, *a Bajkál*, *a Balaton*, *a Bermuda-szigetek*, *a Bükk*, *a Csendes-óceán*, *a Cserpuszta-ér*, *a Csomolungma*, *a Csukcs-félsziget*, *a Diós-völgy*, *a Dunántúli-középhegység*, *az Ebro*, *az Etna*, *a Fedcsenko* (gleccser), *a Gibraltári-szoros*, *a Gobi-sivatag*, *a Großglockner* [grózglokner], *a Himalája*, *a Holdvilág-árok*, *a Hudson-öböl*, *a Karácsony-sziget*, *a Kelet-angliai-dombvidék*, *a Kétbíró-rét*, *a Manchester-csatorna*, *a Mekong*, *a Mount McKinley* [máunt mekinli], *a Paulo Afonso-vízesés*, *a Rajna*, *a Szilfa-forrás*, *a Szuezi-földszoros*, *a Vasi-hegyhát*, *a White River* [vájt river], a *Zsivány-barlang*.

Kivételnek azok a nevek számítanak, amelyek — a településrésznevekhez hasonlóan — bizonyos fokig önállósodtak, vagyis nem annyira a hegyet, bércet stb. jelentik, mint inkább az ott létesült településre utalnak. Ezért például egyaránt helyes: *Csillebérc* település és *a Csillebérc* hegy; *Dobogókő* és *a Dobogókő*; *Galyatető* és *a Galyatető*, ill. csak a szövegkörnyezet birtokában dönthető el, hogy mikor melyik formára van szükség. Ugyancsak kivételnek tekinthető jó néhány sziget- és félszigetnév is, sőt a szakemberek körében az a nézet is járja, hogy e neveknek általános jellemzőjük a névelőtlenség, ill. a névelő nem kívánása. Valójában könnyű belátni, hogy a szigetek és a félszigetek is természetes földrajzi alakulatok, éppúgy, mint a hegyek vagy a tengerek, az általános szabály szerint

tehát nevüket névelővel kell használni. Hogy elég sok sziget- és félszigetnév mégsem tűri a névelőt, annak az az oka, hogy jó néhány ide tartozó név szintén egy bizonyos fokig önállósodott, átcsúszott az országnevek és az önálló államrésznevek kategóriájába, sőt akár országnévvé is vált. Ezért névelőtlenek például ezek: *Calabria, Ceylon, Ciprus, Grönland, Izland, Jáva, Madagaszkár, Szahalin, Szardínia, Szumátra.* A szigetcsoportnevek és azok az elnevezések, amelyekben a *-sziget* vagy a *-félsziget* köznévi utótag is szerepel, mindig névelősek: *a Balkán-félsziget* (rövid formája is névelős: *a Balkán), a Csepel-sziget, a Fülöp-szigetek* (pedig országnév is!), *a Kola-félsziget; a Krím-félsziget* (rövidebb formájában ingadozó a használat: *Krím ~ a Krím;* mindkettő elfogadható); *a Nagy-Antillák, a Salamon-szigetek, a Sólyom-sziget, a Szentendrei-sziget, a Victoria-sziget* stb.

II. Névelőhasználat személynevek előtt

1. Magukban álló személynevek, különösen családnevek vagy teljes nevek előtt az igényes nyelvhasználatban (például az értekező prózában vagy a hivatalos nyelvi érintkezésben) általában nincs s nem is kívánatos a névelő. Az olyanféle mondatokban, mint „Hogyan él *Ady* az ifjú szívekben?"; „Először *Lenin* emelkedett szólásra", szokatlan, stílustalan és helytelen volna a személynév elé névelőt tenni. Bár a népnyelvben is ingadozó a használat, minél bizalmasabb, népiesebb, közvetlenebb hangvételű vagy stílusértékű a beszéd- vagy írásmű, annál jobban érvényét veszti az a régebben sokaktól általánosnak tekintett „szabály", hogy a személynév előtt nem állhat névelő. E stiláris szempont figyelembevétele nélkül tehát nincs jogunk megróni a szépprózában, a társalgási nyelvben vagy bármely más nyelvi és stílusközegben hallható, olvasható ilyen mondatokat: *Az Aradszky* a kedvenc énekesem!; ez itt a keresztkomám Dorozsmáról, *a Komót Istók* (Mikszáth: A kaszát vásárló paraszt) stb. S még inkább érvényesek az elmondottak azokra az esetekre, amelyekben csupán az utónév (keresztnév), sőt csak a becenév szerepel. Pl.: Elmehetek *a Csillával* és *a Jóskával* korcsolyázni?; Keresi *a Klára,* Mégsem akad rája (Arany: Zács Klára); *A Renátának* kulcsa van a lifthez (Kolozsvári Grandpierre: Változatok hegedűre). Természetes fejleménynek tekinthetjük az ilyen névelőhasználatot, még ha idegen (német) hatásnak a nyomát kereshetjük is benne.

Az előbbi stiláris szempontok szerint foglalhatunk állást az *-ék* képzővel ellátott személynevek előtti névelővel kapcsolatban is. Az értekező prózában és a hasonló, igényes szövegekben a névelőtlen használat a megszokottabb és tanácsosabb — pl. [A kis Petőfi] *Vargáéknál* ült nagy társaságban (Illyés: Petőfi) —, egyebütt viszont a névelős forma is gyakori, s természetesen nem hibás. Pl.: vasárnap eljönnek hozzánk látogatóba *a Kovács Petiék.*

Említésre érdemes még, hogy a vallási, mitológiai nevek, ha tulajdonnévi értékben használjuk őket, általában nem kívánnak névelőt: *Buddha, Héraklész, Isten, Mohamed, Prométheusz* stb. (A birtokos jelzőként álló, valamint az *-é* birtokjeles személynév előtti névelőhasználatra lásd: *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt 1.)

2. Nyelvünkben nemegyszer köznév — főleg rokonság-, ill. ragadványnév — tölti be a személynév szerepét. Ezek a személynévi értékű köznevek gyakran névelőtlen formában bukkannak elő. Pl.: *Szeplős* és *Colos* a házibulin láttak egymást először; Megmondlak *Anyukának!*; Ah, mily sokára tér meg Áron ismét! | Miért is járnak mindég *Pháraóhoz?* (Madách: Mózes); Pacsirta középütt [ment], kétoldalt *apa* és *anya* (Kosztolányi: Pacsirta); ott volt, teszem azt *Nagyfiú* is, aki dolgozhatott volna, csak éppen nem akart (Új Írás 1969.). Ez a névelőtlen használat nem hibás, hiszen épp a névelőtlenség — írásban meg többnyire a nagy kezdőbetű — utal a szó alkalmi tulajdonnévi értékére, a túlzásoktól, az indokolatlan személynevesítéstől azonban óvakodni kell. Már csak azért is, mert ez a „személynevesítés" bizonyos határon túl nagyon közel áll a hivatalos és sajtónyelvből ismert *„Elnök* az ülést megnyitja!" típusú mondatok névelőelhagyásához. — L. *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt.

3. Sajátos módon mindig névelőt kell tenni a személynév elé az olyan mondatokban, amelyekben az állítmány szerepét a határozó tölti be. Az ilyenekben tehát: De hol *a Bodnár Géza?*; Itthon *a Ferenc* (Móra: Ének a búzamezőkről); itt *a Mariska* (Sásdi S.: Nyolc hold föld) stb., nem hiányozhat a névelő. Ha azonban az efféle mondatokat a *van* kitételével szerkesztjük — ez gyakran egy fokkal választékosabbá, kevésbé közhelyetlenné teszi őket —, akkor az e pontban említett sajátos mondattani helyzet máris kiküszöbölődött, a személynév tehát névelőtlen is lehet (itt van *Mariska).*

III. Névelőhasználat állatnevek előtt

A szépirodalmi művek s az élő nyelvhasználat tanúsága szerint állatnevek előtt vagylagos a névelőhasználat. Mind a névelős, mind a névelőtlen szerkesztésmódra tömérdek példát találunk, s mindkét típust jónak érezzük. Pl.: *A Rigó* sem az volt, aki tegnap estve (Arany: Toldi XI.); *A Zsemlyének* se kellett több (Veres P.: Szolgaság); de: *Sári* [ló] trappol velünk, Fránci kezéből majd kiesik az istráng (Gelléri: Ház a telepen), *Bogáncs* ebben az időben a körülményekhez képest jól érezte magát (Fekete: Bogáncs). Mindenesetre megfigyelhető, hogy míg a hagyományos; népi gyökerű állatnevek főként névelővel fordulnak elő, a mese és az irodalom határozottabb „személyiségű" állatainak neve — különösen ha nincs egyszersmind közszói jelentése is — jobbára névelőtlen: *Bagira,*

a fekete párduc (Kipling); *Jeromos*, a csodakutya (J. London); *Vuk*, a róka (Fekete); stb.

IV. Névelőhasználat intézménynevek előtt

A szabály röviden és határozottan megfogalmazható: mondatkörnyezetben minden intézményt vagy szervezetet jelölő elnevezés névelős. Ilyen tehát egyrészt bizottságok, egyletek, egyesületek, szövetségek, társaságok, társulatok, testületek stb., másrészt a gyárak, hatóságok, hivatalok, intézetek, iskolák, kórházak, laboratóriumok, szövetkezetek, üzemek, üzletek, vállalatok és hasonlók neve. Pl.: *a Bútorértékesítő Vállalat; a Ganz Villamossági Művek; a Kerékpáros Szövetség; a Közalkalmazottak Szakszervezete; az Országos Takarékpénztár; a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.* Az intézménynévi, sőt általában a tulajdonnévi mozaikszók, betűszók és szóösszevonások névelője nem az illető intézmény teljes nevéhez, hanem magának a mozaikszónak kiejtett formájához igazodik. Pl.: *az FTC* [eftécé], *az MTI* [emtéi], *az NSZK* [enneszká vagy eneszká]. — L. még: mozaikszók III. 4. b)

V. Névelőhasználat címek előtt

A könyvek, újságok, folyóiratok s általában az irodalmi, képzőművészeti, zenei, film- stb. alkotások címe szintén mindig névelős: *a Bánk bán, a Befejezetlen szimfónia, a Biciklitolvajok, a Don Quijote, az Élet és Tudomány, az Építésügyi Szemle, a Kortárs, a Magyarország 1514-ben, a Majális, a Mona Lisa, a Népszabadság, a Rigoletto, a Szentivánéji álom, a Talpalatnyi föld* stb. Ha már a cím is névelővel kezdődik, a névelőt nem tanácsos sem megismételni (pl.: tegnap láttam *az Az ügynök halála* című Miller-darabot), sem leválasztani a címről (tegnap láttam az *Ügynök halála* című Miller-darabot), hanem hagyjuk a helyén, újabb névelő hozzátoldása nélkül: tegnap láttam *Az ügynök halála* című Miller-darabot; elolvastuk *Az elveszett alkotmány*-t; stb. Az idegen címek névelőjét a leghelyesebb változatlanul hagyni, s mondatösszefüggésben kitenni eléje a magyar névelőt is: *az Al Ahram, a L' Humanité* stb.

VI. Névelőhasználat épületek, építmények, (mű)tárgyak és egyéb létesítmények neve előtt

Általános érvénnyel kimondhatjuk, hogy a külön névvel jelölt híres épületek és közismert létesítmények: várak, erődítmények, kastélyok, múzeumok, szállók, templomok, vendéglők, (mű)tárgyak és közlekedési eszközök egyedi neve elé névelő kívánkozik, akkor is, ha a szóban forgó tulajdonnév az esetleges köznévi utótagja nélkül fordul elő. Tehát: *az Albertina* (bécsi képtár); *az Astoria* [asztória] (szálloda); *a Big Ben* (Lon-

don híres toronyórája); *a British Museum* [britis múzëum v. mjúziam]; *a Colosseum; a Dětsky dům* [gyecki dúm] (prágai áruház); *az Ermitázs; az Ezüst Nyíl* (vonat); *a Kalimegdán* (belgrádi erődítmény); *a Kárpátia* (étterem); *a Kreml, a Notre Dame, az Országház; a Prado* [prádó]; *a Sanssouci* [szanszuszi] (Potsdam melletti kastély); *a Titanic* [titanik] (hajó); *a Tower* [tåuer]; *a Zimní stadión* [zimnyí sztagyion] (prágai sportlétesítmény); stb. Kivételnek csupán azok az elnevezések tekinthetők, amelyek valamely okból az önálló település- vagy településrésznevekkel vannak rokonságban. Pl.: *Pusztavár* (a Zempléni-hegységben), *Schönbrunn* (Bécsben). — L. még: I. 6.

VII. Névelőhasználat sajátos nyelvtani helyzetben levő tulajdonnevek előtt

A tulajdonnevek előtti névelőhasználatot sajátos nyelvtani feltételek is befolyásolhatják. Az ide tartozó esetek közül a tulajdonnévi birtokos jelző és az *-é* birtokjeles tulajdonnév előtti névelőhasználatra lásd: *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt; a megszólítás előttire: *a, az* névelő megszólítás előtt; a tulajdonnévi vezértagú szintagma előttire: *a, az* névelő szerkezetes jelző előtt 2. További három típusról itt szólunk.

1. Minden esetben névelőt kapnak az alkalmi jelzős tulajdonnevek, tehát: *a titokzatos Afrika; A daloló Páris* (Ady); *A drága Hrúz Mária* . . . mosolyogva és óvatosan adja fia szájába a magyar szavakat (Illyés: Petőfi); stb. Nem teszünk ellenben névelőt az olyan állandó jelzők elé, amelyek a névelőt nem kívánó tulajdonnév szerves részének tekinthetők, s amelyeket éppen ezért többnyire nagy kezdőbetűvel írunk: *Brit Honduras, Első István, Könyves Kálmán, Nagy Sándor, Oroszlánszívű Richárd, Párducos Árpád, Portugál Nyugat-Afrika, Szép Ilonka* stb. Ide sorolhatók és szintén nem kívánnak névelőt a *doktor, gróf, idősebb, ifjabb, özvegy*-féle „hivatalos" megjelölések, ill. rövidítéseik, továbbá többnyire ide tartozik a sajnálkozást kifejező *szegény* melléknév, különösen személynév előtt, pl.: *Doktor Faustus* (Th. Mann); *Szegény Zsuzsi*, a táborozáskor (Csokonai).

L. még: *a, az* névelő népies, régies elhagyása | címek és rangok

2. A számtalan típus és altípus megléte ellenére eléggé könnyű eligazodni a tulajdonnévi jelző előtti névelőhasználat kérdéseiben. Abból tanácsos kiindulni, hogy a jelzett szó nagy általánosságban kétféle szerepű lehet. Ha szerepe az értelmezőére emlékeztet, azaz ha a mondanivaló, a tartalom különösebb csorbulása nélkül el is hagyható, a tulajdonnév előtti névelőhasználat szempontjából közömbösnek tekinthetjük. Ilyenkor a tulajdonnév — amely ebben az esetben valójában nem is jelzőnek, hanem önálló névnek számít — aszerint kíván vagy nem kíván névelőt, ahogyan a köznévi utótag nélkül kívánna vagy nem kívánna.

Tehát: *Hajdú-Bihar* és *Hajdú-Bihar megye; Eger* és *Eger város; Kopjáss* és *Kopjáss tanácsnok; Lőrinc* és *Lőrinc barát; Pióker Ignác* és *Pióker Ignác Kossuth-díjas;* ill. *a Börzsöny* és *a Börzsöny hegység; a Nílus* és *a Nílus folyó; a Szahara* és *a Szahara sivatag;* stb.

Ez az utóbbi típus, tehát az önmagukban is, és a jelzett szavukkal együtt is névelőt kívánó tulajdonnevek csoportja átvezet bennünket a tulajdonnévi jelzős szerkezeteknek egy másik, mégpedig az iménti nél jóval gazdagabb köréhez: azokhoz a szerkezetekhez, amelyekben a tulajdonnév tipikusan megkülönböztető szerepű. Ilyenkor — a tulajdonnévi jelzős szókapcsolatok legnagyobb része ide tartozik! — a tulajdonnév elé megfelelő mondatkörnyezetben mindig ki kell tenni a névelőt, tehát: *az Anjou-ház, a Bering-szoros, a Berlin Étterem, a Chaplin-film* [cseplin], *a Déry-novella, az Eiffel-torony, az Eötvös-inga, a Horváth-brigád, a Kazinczy-díj, a Ludolf-féle szám, a Maginot-vonal* [mázsinó], *a Moszkva tér, a Noszty* [noszti] *fiú, az Ohm-törvény* [óm], *a Petőfi-híd, a Puskin Filmszínház, a Rákóczi Cukrászda, a Segner-kerék* [zégner vagy szégner], *a Szabó család, a Tokaj-expressz* stb. Még akkor is okvetlenül kell a névelő, ha a jelzett szó nincs is kitéve, csupán jelentéstapadással hozzáértődik a tulajdonnévhez. Pl.: Megvan még *az Aba Novákod?* (ti. az Aba Novák festette képed?); Zoltán *a Kölcseybe* jár (ti. a Kölcsey Ferenc Gimnáziumba); *a Wartburg* nyelte a kilométereket (ti. a Wartburg gépkocsi); *a Zorkij* pompásan működött (ti. a fényképezőgép).

3. Végül többnyire névelőt kell tenni a többes számban álló tulajdonnév elé is, tehát *az Antillák, a Hunyadiak;* felköszöntötték *az Ilonákat; A Kopereczkyeket* természetesen hidegen hagyta a végrendelet (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival). E forma gyakran típust jelöl, pl.: *a Hitlerek* hatalmi tébolya; *Az Ágostonok* önkínzó őszintesége (Babits: Az európai irod. tört.). Vannak ugyan olyan esetek, helyzetek, amelyekre ez a tanács nem érvényes — például a többes értelmű *-ék* képzős származékok előtt éppen a választékos nyelvhasználat mellőzi a névelőt *(Lakatosék, Vargáék;* lásd: II. 1.), a megszólításformák névelőtlenek *(Editek,* hol vagytok?), találkozunk részelő értelmű névelőtlen formákkal is *(Jánosok* is vannak köztünk), nemegyszer a mondatbeli helyzet kívánja meg a névelőtlenséget (nem minden században születnek *Petőfik)* stb. —, ezek azonban a *Lakatosék, Vargáék* típust kivéve meglehetősen ritkán fordulnak elő.

L. még: *a, az* névelő (további utalásokkal) | *c* idegen nevekben | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. | *s* kiejtése idegen szavakban | idegen szavak kiejtése 2.

Irodalom: Berettyó: MNy. 1921:172—4; Réger 30—41; Zolnai: Msn. 1940 : 65—73; Grétsy: MNy. 1958 : 360—4; Nagy J. B.: MNy. 1959 :

263—70; Ferenczy G.: Nyr. 1961 : 242—3; Imre Samu: MMNyR. 1 :270—2, 2 : 273—6; Velcsovné: MMNy. 72—3; FöldrHSz.; J. Soltész: Nyr. 1968 : 390—8; Kossa: MM. 220—2; Fialovszky: AnyKal. 136; Grétsy: RádióBesz. 32; Raisz: ÉT. 1975 : 2225. G. L.

a, az n é v m á s L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása | mutató névmás | utalószó

abál — abárol

Régebbi helyesírási szabályzataink tanúsága szerint nyelvészeink a század elején még mindkét alakot köznyelvinek tekintették, ma azonban már csak az *abál* ige köznyelvi (az is csak 'szalonnát rövid ideig főz' jelentésében); az *abárol* alak tájnyelvivé szorult vissza, használatát tehát nem javasoljuk az igényesebb köznyelvben.

Irodalom: Deme: Magy. 21.

abba, abban — bele, benne L. mutató névmás 3., 11.

abbamarad — abban maradtak L. *-ban, -ben* viszonyrag 2.

Abbázia — Opatija

Az adriai fürdőhelynek régebben, amíg az Osztrák—Magyar Monarchiához, majd Olaszországhoz tartozott, az olasz neve volt használatban: Abbazia [ábbácíá]. Ennek magyarosabb változata *Abbázia* (ezt már magyar hangokkal, első szótagján hangsúlyozva s inkább az írásban is elfogadott hosszú *b*-vel ejtjük). A múlttal kapcsolatban bátran használhatjuk ezt a nevet. Mai vonatkozásban egy kissé bizalmas és már-már régies. Helyette hivatalosan a horvát *Opatija* alakot használjuk, mert a fürdőhely 1945 óta Jugoszláviához tartozik.

L. még: idegen földrajzi név magyar megfelelője II. B) 1.

abból — belőle L. mutató névmás 3., 11.

ábé L. *abortusz*

á b é c é n k

S z ű k e b b ábécénk a hagyományos sorrendben (betűrendben) a következő negyven betűből áll: *a, á, b, c, cs, d, dz, dzs, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs.*

T e l j e s e b b ábécévé egészül ki ez a magyar ábécé több idegen betűvel, amely régi magyar vezetéknevekben és idegen szavakban fordul elő: *q, w, x, y.* Ezek helye a magyar ábécében: . . . *p, q, r* . . . *v, w, x, y, z, zs.*

A magyar betűktől csak mellékjelükben eltérő egyjegyű idegen betűk a megfelelő magyar után következnek: az *ä* az *á* után, a *č* a *c* után, a *ţ* a *t* után stb. A két- vagy több jegyű idegen betűknek minden elemét külön betűnek tekintjük, s úgy soroljuk be az ilyen több jegyű betűt ábécénkbe. Ilyen betűk: *ch*, *sch* stb. Erre név- és szómutatók, szótárak betűrendjében kell tekintettel lennünk.

L. még: betűk neve | betűrend

IRODALOM: AKH.[10] 11—21. pont; Deme: HIK. 24—8; Nagy J. B.: Emberöltő 310—22. F. G.

ábécéskönyv L. *verskötet — verseskötet*

abesszin

Toldalékai inkább magas hangrendűek: *abesszinek*, *abesszinnel*, nem pedig *abesszinok*, *abesszinnal*. Használhatjuk azonban az országnak, Etiópiának ma nem hivatalos nevéből (Abesszínia) való származékát is: *abesszíniai*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

a betű

A neve *a* (a kiejtésben gyakran hosszan is: *ā*). Ha sorszámszerűen használjuk, kiejtése ā vagy *á*, pl.: *a) osztály* [ā vagy á osztály]. Zenei hang neveként a kiejtése mindig *á*, pl. *a-moll* [á moll].

L. még: *a*, *á*, *ā* hang | betűk neve 1. | *egy á — első á*

abnormális — abnormis

Egyaránt kifogástalan alakok. Jelentése mindkettőnek: rendellenes, a normálistól eltérő. Az *abnormális*-t régebben sokan hibásnak, kerülendőnek minősítették. Az csakugyan valószínű, hogy e szó a nyelvünkben szintén meglevő *normális* hatására fejlődött az *abnormis*-ból, ez azonban még nem ok üldözésére. Már csak azért sem, mert a mai nyelvben az *abnormális* az elterjedtebb, megszokottabb forma.

IRODALOM: Zolnai Gy.: Msn. 1934 : 134.

abortusz

Latin orvosi műszó a vetélés fogalmára. A köznyelvben is egyre terjed. A bizalmas társalgási nyelvben betűszó alakban is gyakori: *ábé;* sőt a művi vetéléssel hivatalosan foglalkozó orvosi testület megnevezésében inkább ez járja: *ábé-bizottság*. Az említett szavak közül egyik sem hibáztatható.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

abriktol — abrichtol

Német eredetű szó, a régebbi szaknyelvekben főként *abrichtol* alakban. Mai hivatalos és szebb magyar megfelelői: *egyenget, alakít, igazít.* A *kiképez* és a *fegyelmez* szó a katonai nyelvből is régen kiszorította, de az *abriktol* változat a népnyelvben tágabb, 'fegyelmez' értelemben ma is él.

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

abszint

Nem ritka, de szabálytalan a magas hangú toldalékokkal: *abszintet* stb. Toldalékai helyesebben mély hangúak: *abszintot, abszintja, abszinttal,* ugyanúgy, mint *mócsingot, mócsingja, mócsinggal* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. a)

abszolút

Közkeletű idegen szó. Köznyelvi használata sokszor finomkodó. Többnyire jó magyar megfelelőkkel helyettesíthetjük: *teljes, tökéletes, korlátlan, feltétlen, általános,* s például az *abszolút fölény* semmivel sem mond többet, mint a *teljes* v. *tökéletes fölény.* De még a köznyelvben sem cserélhetjük fel mindig magyar szóval, például ebben sem: *abszolút mértékkel mérve.* Számos tudományban (filozófia, történelem, közgazdaságtan, zenetudomány, mennyiségtan, fizika, földrajz stb.) pedig bizonyos szakkifejezéseknek nélkülözhetetlen eleme. Pl.: *abszolút mozgás, monarchia, értéktöbblet, hallás, zene*; vmely szám *abszolút értéke; abszolút geometria; abszolút merev test, hőmérséklet, magasság, nullapont.*

Meghonosodott, magyarosan írt idegen szó, ezért ne idegenítsük el újra azzal, hogy latinos, németes *á* hanggal ejtjük! Az *ú* rövidülése nem idegenszerűség ugyan, de jobb, ha a helyesírásunkban elfogadott hosszú *ú*-val ejtjük.

L. még: *abszolúte* E. L.—É. Z.

abszolúte

Modoros, finomkodó, kiejtésében sem egészen megmagyarosodott idegen szó. Használjuk helyette inkább a magyar megfelelőket: *teljesen, teljességgel, teljes mértékben, egészen, korlátlanul, okvetlen(ül), tökéletesen, mindentől függetlenül, önmagában,* (tagadásban) *egyáltalán* stb. Tehát pl.: *abszolúte lehetetlen: teljességgel lehetetlen; abszolúte biztos: egészen biztos; ezt abszolúte nem értem: ezt egyáltalán nem értem; ez nem abszolúte rossz: ez nem teljes mértékben* v. *nem teljesen rossz, nem okvetlenül rossz.*

L. még: *abszolút*

abszolút felsőfok

A felsőfokú melléknévnek és határozószónak pusztán a rendkívüli mérték és az érzelmi telítettség kifejezésére való, nem összehasonlító értékű használata, az ún. abszolút felsőfok, a magyarban jóval ritkább, mint az ismertebb indoeurópai nyelvekben. A társalgási nyelvben, a levélstílusban stb. meghonosodott, eléggé el is koptatott kifejezések helyett *(legdrágább barátom, legkedvesebb anyám, a legnagyobb örömmel;* gyászjelentésben: *a legjobb apa, a legdrágább testvér* stb.) inkább a magyarosabb és egyúttal természetesebb, őszintébb hagyományos nyomósító eszközök (jelzők, határozók, összetételek stb.) használatát ajánljuk. Pl.: *szeretett barátom; édes jó anyám; kész örömmel; szíves-örömest; felejthetetlen apánk; a páratlan jó testvér.*

Némelyik felsőfokú szóalak azonban már nem is igen használatos eredeti — összehasonlító — szerepében, ezekkel tehát bátran élhetünk: *a legutóbb; leginkább; (a) legkevésbé sem.*

L. még: *a, az* névelő felsőfok előtt | fokozás | *leg-* fokjel | túlzó jelzők és határozók T. J.

abszurdum, abszurd

Bár az *abszurdum* eléggé elterjedt idegen szó, általában nincs szükség rá. Jól helyettesíthető a *képtelenség, lehetetlenség, esztelenség, fonákság, visszásság* szavakkal, ill. a *képtelen, fonák, visszás, nevetséges dolog* kifejezéssel. *Ez tiszta abszurdum: ez tiszta képtelenség* v. *lehetetlenség; ad abszurdum visz vmit: a képtelenségig visz vamit.* Melléknévi párja, az *abszurd* sem különösebben fontos eleme nyelvünknek. *Abszurd állítás, dolog, helyzet;* jobb így: *képtelen, lehetetlen, esztelen, fonák, visszás, ostoba, nevetséges állítás, dolog, helyzet.* Az *abszurd dráma* kifejezés azonban, amely egy újabb drámai irányzat termékét jelöli, és színházi szakkifejezéssé vált, nem hibáztatható.

accusativus cum infinitivo L. latinizmusok

acetilén

Toldalékai magas hangúak: *acetilénben, acetilénre* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. e)

Áchim

Kiejtése: áhim, esetleg idegenszerűbben: áhhim.

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

-áció, -ció főnévképző L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 3.

acsarkodik — agyarkodik

Bár közös eredetűek, s jelentésük is közel áll egymáshoz, mégsem cserélhetők fel mindig. Az inkább csak tájnyelvi *agyarkodik valaki ellen* elsősorban ezt jelenti: valaki ellen bosszút forral, fenekedik; az inkább köznyelvi, bár kissé népies hangulatú *acsarkodik valakire* ellenben 'toporzékolva, dühösen kiabál', ill. '⟨kutya⟩ a fogát vicsorgatva ugat' jelentése is eléggé közismert.

ad

1. Nyelvművelő irodalmunkban gyakran helytelenítik az *ad* ige eme használatát: *Mit adnak a színházban, a moziban?* Helyette a *játszik* szót ajánlják. A sok helytelenítés ellenére legalább száz éve él ez a szószerkezet. Használták ismert írók, költők, nyelvművészek is: Vörösmarty, Jókai, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső. Több nyelvészünk szerint a német *geben* 'ad' ige hatására terjedt el a szónak ilyetén való alkalmazása. De elterjedéséhez bizonyára az is hozzájárult, hogy nyelvünkben él más hasonló szókapcsolat is *(jelt, parancsot, hálát ad)*, ez pedig azt mutatja, hogy a *színdarabot ad* kifejezés nem áll annyira távol nyelvünk szellemétől. Véleményünk az, hogy a *Mit adnak a színházban?* szerkezet nem ítélendő el teljesen, de az igényesebb beszélt nyelvben és az irodalmi stílusban csakugyan jobb a *játszik* ige használata: *Mit játszanak a színházban, moziban?* A rádióval kapcsolatban viszont az *ad* igét mondhatjuk: *jó műsort adtak tegnap a rádióban*, s a műsort sugárzó állomás is *adóállomás*.

2. Vitatott az *ad* ige ezekben a szerkezetekben is: *adja az ártatlant, a szüzet, a nagyot* stb. Különösen a bizalmas nyelvhasználatban fordulnak elő gyakran ezek a kifejezések. Itt nem is hibáztathatjuk őket, de a választékos beszédbe jobban illik: *játssza az ártatlant, a szüzet, a nagyot* stb. (a fölényes, nyegle városi szóhasználat szerint: *megjátssza)*. Szintén a bizalmas társalgási nyelvnek gyakori kapcsolata az ilyen: *nem adok neki három napot, hogy*. Az igényesebb nyelvhasználatba ez illik: *nem telik bele három nap*.

L. még: *ad — ád* | *árban — áron* | eszközhatározó | *adja a fejét vmire* v. *vminek* | *ad* terpeszkedő kifejezésekben

IRODALOM: Hernádi : Nyr. 1958 : 164—8. Sz. L.

ad abszurdum visz L. *abszurdum, abszurd*

ad acta tesz

Latin elemeinek helyes kiejtése: ad akta v. ád áktá. A kifejezés az eredeti *irattárba helyez* jelentés helyett ma főképpen *félretesz, mellőz* értelemben használatos. Hivatalos ízű formula.

L. még: idegen elöljárós szerkezetek | idegen nyelvi kifejezések, szólások használata 3.

IRODALOM: HivKve² 18.

ad — ád

Az *ad* igének — a *hagy, kel* igéhez hasonlóan — két tőváltozata van. A múlt században még a hosszú magánhangzós *ád* is élt a köz- és irodalmi nyelvben. Pl.: Ki mondja meg, mit *ád* az ég? (Vörösmarty: Jóslat). Ma azonban ezt már régies, ill. táji változatnak érezzük.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | *hagy* | *kel* — *kél* | *vesz* 1.

IRODALOM: Deme: Magy. 21.; Szemere: AkHTört. 107.

adagio

Kiejtése: adáddzsó, olaszosabban: ádádzso.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. e)

adandó alkalommal

A beálló melléknévi igenév használatának ritkább, régies volta miatt kissé elavult, hivatalos ízű, mesterkélt kifejezés. Szokottabbak, ajánlatosabbak ezek: *adódó, kedvező, kellő, kínálkozó alkalommal; alkalomadtán; alkalom szerint; ha alkalom (alkalmam* stb.) *adódik, lesz rá.*

L. még: *adott* | *alkalmasint* | *alkalommal* | beálló melléknévi igenév 2—3.

adaptál — adoptál

Két különböző szó. Nem szabad összetéveszteni őket. Az *adaptál* ezt jelenti: hozzáilleszt, átalakít, valamire alkalmassá tesz, módosít; az *adoptál* ellenben: örökbe fogad. Az a leghelyesebb, ha a közölt magyar kifejezéseket használjuk helyettük.

L. még: alakváltozatok, alakpárok

IRODALOM: HivKve² 18; É. Kiss: Új anyanyelvi kaleidoszkóp (Szerk.: Felde Györgyi, Grétsy László. 1980.) 96.

addig . . . amíg L. *amíg* 2. | tagadás mellékmondatban 3.

addig — odáig

Az *addig — az* névmásunknak *-ig* határozóragos alakulata, ill. ebből fejlődött határozószó — főképp hely- és időhatározóként, néha módhatározóként használatos. Pl.: *addig (a vonalig)* haladunk; *addig* (mondjuk, *délig)* dolgozunk; mellékmondatra utaló értékben: *addig* szántjuk a földet, *amíg* a lapos része tart; *addig* éltek, *míg* meg nem haltak (népmesei zárómondat); *addig* feszítette a húrt, hogy elszakadt. Gyakran ismétléssel

nyomatékosítjuk: *addig-addig* bosszantott, *míg* rá nem szóltam (vagy: hogy végül rászóltam). Az időbeli végpont kiemelésére további *-ra* viszonyragot is kaphat, főleg a természetes beszédstílusban. Pl.: ötre gyere: *addigra* ő is ideér.

Az *odáig* az *az* névmással közös tőről sarjadt *oda* határozószónak *-ig* határozóraggal ellátott, tehát többé-kevésbé az *addig*-gal azonos értékű, de valamelyest népiesebb stílushangulatú alakulata. Többnyire közvetlenebb rámutató ereje miatt választjuk az *addig* helyett: *Odáig* fussunk! Időre mégis kevésbé szokás használni: *odáig* még csak két jelentkező jutott szóhoz. (Inkább: *mindaddig, addig.)* Emfatikus — fokhatározóval érintkező — állapothatározóként az utóbbi hatásosabb: *odáig (van, jutott, süllyedt, züllött)*. De ez is él: *addig (van, jutott, süllyedt)*.

L. még: *eddig — idáig* | határozószó | *-ig* határozórag K. M.—T. J.

Adél

Toldalékai mély hangúak: *Adéllal, Adélnak.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 1., 6. a)

adieu L. *agyő — adieu*

adja a fejét v m i r e v. v m i n e k

Általában mind *-nak, -nek*, mind *-ra, -re* ragos — eredményhatározói értelmű — állandó határozóval helyes a szerkezet. Pl.: *ivásnak* v. *ivásra adta magát* v. *a fejét;* ugyanígy: *mulatozásnak* v. *-ra, kártyázásnak* v. *-ra*. Elvétve azonban hagyományos (szólásszerű) használatban csak az egyik járja: *búnak adja a fejét*. Olykor pedig a *-ra, -re* ragos bővítmény jobban hangsúlyozza a hozzákezdés, nekifogás jelentésmozzanatát: *házasságra, házépítésre* stb. *adja a fejét* (v. *magát)*.

L. még: állandó határozó | eredményhatározó

adjusztál [aggyusztál] — **agyusztál**

A latin eredetihez közelebb álló, *dj*-vel írt alak a kereskedelem, az ipar és néhány más szakterület bizalmas nyelvhasználatában főként 'használatra alkalmassá tesz', 'elvégzi rajta az utolsó simítást' értelmében fordul elő. Pl.: *a kalapokat most adjusztálják*. Alkalmanként jól használhatók helyette ezek az igék: *átalakít, (meg)javít; fölkészít, fölszerel; (ki)csinosít, (ki)készít*. — A népies nyelvhasználatban rövid *gy*-vel ejtett változata is él (ezt többnyire így is írjuk), különösen tréfás beszédben 'üt, ver, püföl' jelentésben.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 5. a)

adódik L. szenvedő ige 1. c)

adoptál L. *adaptál — adoptál*

adósságot csinál L. *csinál* 1.

adott

Mint néhány szókapcsolat jelzője, akárcsak az *adva van* kifejezés (lásd ott), a matematikai szaknyelvből terjedt el, különösen a hivatal, a politika és a sajtó nyelvében. Használatát bizonyos szaknyelvi, ill. keresett, modoros stílushangulata ellenére is eléggé természetesnek, sokszor szükségesnek érezzük. Helyessége ellen főként az idegenszerűséget szokták említeni; de inkább az vele a baj, hogy gyakori használata a stílust egyhangúvá teszi. Joggal kifogásolható például az *adott* igenévnek fontoskodó, tudákos vagy gépies divatja, a stílust elszürkítő sűrű ismétlése. Ennek elkerülésére közöljük a leggyakoribb kapcsolatok változatosabb megfelelőit.

Adott alkalommal. Természetesebben: *alkalomadtán.*

(Az) adott esetben: ebben az esetben; ilyen v. *hasonló esetben; szükség esetén; ha úgy esnék* v. *fordul(na) a dolog.*

Az adott feltételek. Jobb, pontosabb emígy: *az említett, a szóban forgó, a meglevő, az itteni* v. *ezek a föltételek.*

(Az) adott helyzet(ben): ebben v. *az ilyen* v. *a mostani, jelen(legi), szóban forgó helyzet(ben).*

Az adott körülmények, viszonyok közt. Helyesebben *e* v. *ilyen* vagy *a mostani, jelen(legi), meglevő, jelzett, meghatározott körülmények, viszonyok közt.*

A fejlődés *adott szakasza.* Papírosízű kifejezés, jobb emígy: a fejlődés *mostani, jelen(legi), szóban forgó szakasza.*

Mindenképpen kerülnünk kell az *adott* igenév állítmányi használatát! Pl.: a két párhuzamos *adott;* helyesen: *adva van* v. *meg van adva.*

L. még: *adva van* K. M.

adottság

A sajtó nyelvének felkapott, divatos szava. Bár képzésmódját tekintve kifogástalan forma (vö. *elmaradottság, izgatottság, olvasottság* stb.), időnként jól helyettesíthetik olyan szavak, mint *hajlam, lehetőség, körülmény, tehetség, rátermettség, képesség.*

adresszál

Elavulóban levő idegen szó. A bizalmas társalgási nyelvben főként rosszalló, enyhén gúnyos árnyalattal fordul elő ebben a jelentésben: szóbeli közlést közvetett módon intéz, címez valakihez. Pl.: ezt a megjegyzést neked *adresszálta*. Jobb emígy: neked *címezte, szánta;* e megjegyzéssel reád *célzott*.

IRODALOM: HivKve² 19.

Adrienn

A francia *Adrienne* [ádrien] női név meghonosodott magyar változata. Írásmódját a Helyesírási Bizottság döntése alapján a Magyar utónévkönyv szabályozta. Toldalékai magas hangrendűek: *Adriennhez, Adriennek, Adriennel*.

IRODALOM: J. Soltész: NymLev. 19—20; Ladó³ 18.

ad terpeszkedő kifejezésekben

Az *ad* egyik leggyakoribb, gazdag jelentéstartalmú igénk. Ennek megfelelően sok kifejezés alakult vele. Ezek többnyire hivatalos, sajtónyelvi vagy egy kissé választékos jellegűek. Egyszerű ige helyett való használatukat sokszor e sajátos stílusértékük magyarázza vagy menti; máskor pedig olyan jelentéstartalom, ill. -árnyalat tapad hozzájuk, hogy a puszta ige vagy nem egyenlő értékű kifejezőjük, vagy a mondat szerkezetébe nem illeszthető bele nehézség nélkül. Pl.: (vmilyen) *irányítást ad* vkinek; (vmilyen) *ízt, színt ad* vminek; *lendületet ad* vminek; *parancsot* stb. *ad* (vkinek).

Az egyébként is igen gyakori *ad* ige túltengésének elkerülésére, amikor csak lehet, használjunk inkább egyszerű igét vagy más megfelelő kifejezést. Az alábbiakban felsoroljuk az *ad*-dal alakult gyakoribb kifejezéseket:

Ajándékot, kárpótlást ad vkinek. Természetes kifejezés, de egyszerűsíthető is: *megajándékoz, kárpótol* vkit.

Vmilyen *alapot* ad vminek, vmire, vmihez, ill. vkinek vmire. Többféle jelentésében más-más egyszerűbb, helyesebb megfelelőkkel pótolható: 1. (festést, képet) *alapoz;* 2. (vmely helyzetet, cselekvést, tevékenységet, kezdeményezést) *lehetővé tesz, megalapoz, meghatároz; alapja* vminek; 3. (vmely rendelkezést, intézkedést) *helyessé, jogossá tesz, megalapoz;* 4. *feljogosít* vkit vmire.

Bátorítást, biztatást, vigasztalást ad vkinek (vál.). Elfogadható, de helyesebb egyszerű igével: *(fel)bátorít, (fel)biztat, (meg)vigasztal* vkit.

Beleegyezését adja vmihez. Nem hibáztatjuk, de jobb az egyszerű ige: *beleegyezik* vmibe.

Biztosíték(ok)at, garanciát ad vkinek vmire. E hivatalos, sajtónyelvi forma helyett természetesebb, ill. szabatosabb: *biztosít* vkit vmiről; *kezességet, kötelezettséget vállal* vmire.

Büntetést, megrovást, pofon(oka)t, verést ad vkinek. Jobb helyette az egyszerű ige: *megbüntet, fel-* v. *megpofoz, megró* vkit. Más, színesebb kifejezéssel: *büntetést szab ki, ró, mér* vkire; *meg-* v. *elver, elpáhol* vkit.

Adja az előkelőt, a nagylelkűt, a szentet, az urat stb. Idegenszerű forma, magyarosabb változata: *játssza az előkelőt* stb., többnyire azonban egyszerű igével fejezhető ki legtermészetesebben: *előkelősködik, nagylelkűsködik, szenteskedik, uraskodik* stb. — L. még: *ad* 2.

Engedélyt ad vkinek vmire (vmihez). Hivatalos, szaknyelvi használatát nem hibáztatjuk, egyébként fölösleges az egyszerű *(meg)enged* és a valamivel hivatalosabb színezetű *engedélyez* vkinek vmit helyett.

(Vmilyen, vmennyi) *engedményt ad* vkinek vmiből. A kereskedelmi, ill. a sajtónyelv kifejezése; köznyelvi megfelelője: (vmit, vmennyit) *(el-* v. *le)enged* vkinek (vmiből, vmely összegből, vminek az árából, az összegéből).

(Vmilyen) *eredményt ad* vmi. Kissé mesterkélt forma; egyszerűbb, természetesebb a névszói állítmány. Pl.: *a kísérlet meglepő eredményt adott* jobb emígy: *eredménye meglepő volt;* más igével: *eredménnyel járt;* néha az *eredményez* (hiv., vál.) ige is helyettesítheti. Pl.: *azt az eredményt adja vmi, hogy: azt eredményezi vmi, hogy.*

(Vmilyen) *értelmet ad* vki, vmi vminek (vál.). Nem könnyen pótolható, állandósult kifejezés. Pl.: *ez ad értelmet a vállalkozásnak; ő adott értelmet az életemnek.*

Vmilyen *értelmezést ad* vki vminek. Erősen könyvnyelvi kifejezés. Bár nem helytelenítjük, jobb, természetesebb az egyszerű ige: vhogyan *értelmez* vki vmit.

Értésére, (kissé rég.) *hírül, tudomására, tudtára* v. (kissé vál.) *tudtul ad* vkinek vmit. Szólásszerű kapcsolatok; egyszerű, köznyelvi megfelelőik színtelenebbek: *értesít* vkit vmiről; *tudat, közöl, megértet* vkivel vmit; *megmond, megír, megüzen* vkinek vmit.

Feleletet, választ ad vkinek, vmire. Természetes kifejezés, de van egyszerű, köznyelvibb, bár szürkébb igei megfelelője: *felel, válaszol* vkinek, vmire.

Felhatalmazást ad vkinek vmire, *felmentést ad* vkinek vmi alól (hiv., sajtó). Helyes forma; egyszerű igével: *felhatalmaz* vkit, vmit vmire; *felment, mentesít* vkit vmi alól.

Felvilágosítást, tájékoztatást, tanácsot, útbaigazítást, útmutatást ad vkinek (kissé hiv.). Hibátlan kifejezésforma. Egyszerű igei megfelelőik: *eligazít, felvilágosít, tájékoztat, útbaigazít* vkit; *tanácsol* vkinek vmit.

(Vmilyen) *fontosságot, (hang)súlyt, jelentőséget, nyomatékot ad* vminek. Elfogadott, de kissé mesterkélt kifejezésforma. Jobb az egyszerű ige: *hangsúlyoz, kiemel, nyomósít* vmit. Néha csak más szerkezettel pótolható: *hangsúlyozza, kiemeli* vminek *a fontosságát, jelentőségét, szerepét; fontossá, jelentőssé tesz* vmit.

Hangot ad. Elfogadott forma, de többnyire természetesebb, pontosabb, változatosabb az egyszerű ige: 1. (dolog) *hangot ad: hangzik, szól, megszólal;* 2. (személy) *hangot ad: megszólal, szól;* 3. (személy) *hangot ad* vminek (sajtó): *beszél, szól, nyilatkozik* vmiről; *(meg)említ, kifejez, kinyilvánít, szóvá tesz* vmit.

Helyt ad vminek (hiv.). Elfogadjuk, néha nélkülözhetetlen is. Pl.: *helyt ad a fellebbezésnek, a kérelemnek, kérésnek.* Egyszerű igével vagy más kifejezéssel való pótlása erősen köznyelvi hangulatú: *elfogad, figyelembe* v. *tekintetbe vesz, teljesít* vmit. Nem szabad összetéveszteni a kötőhangzós *helyet ad* kifejezéssel. Ennek jelentése: átengedi a helyét, helyet szorít valakinek, ill. lehetővé teszi, hogy valaki valahová bejusson, beférjen.

Hitelt ad (vál.). A kereskedelmi nyelvből eredő átvitt értelmű kifejezés. Nem hibáztatjuk, de jobb, természetesebb helyette az egyszerű ige vagy más kifejezés: a) *hitelt ad* vkinek: *hisz* vkinek, vki *szavának, nem kételkedik* vkinek *a szavában, állításában, közlésében;* b) hitelt ad vminek: *elhisz, elfogad* vmit, vmely *állítást, közlést; nem kételkedik* vmiben stb.

Igazat ad vkinek. Németes, de már meggyökerezett kifejezés. Helytelenítése túlzás volna; egyébként is csak más körülíró kifejezésekkel helyettesíthető: *elismeri* vkinek *az igazát; helyesli azt, amit* vki *mond;* stb.

Ígéretet ad vkinek vmire. Természetesebb, magyarosabb *tesz* igével, de néha az is fölöslegesen bonyolított kifejezés az egyszerű *(meg)ígér* vkinek vmit helyett.

(Vmilyen) *indítást ad* vkinek vmire. Helytelen, mesterkélt kifejezés egyszerű, természetes igék helyett: vmire *indít, késztet, ösztönöz* vkit; vmit *sugall* vkinek.

(Vmilyen) *irányítást ad* vkinek. Kissé mesterkélt, de elfogadható, mással rendszerint nem is helyettesíthető kifejezés. Néha esetleg ez lehet a megfelelője: (vhogyan) *irányít* vkit.

(Vmilyen) *ízt ad* vminek. Általános, elfogadott kifejezés, akárcsak a hasonlóképpen terjengős vmilyen *ízűvé*, ill. *ízessé tesz* vmit. Helyettük sokszor jobb a jelzőjükből képzett ige használata. Pl.: *édes, keserű, savanyú* stb. *ízt ad* vminek: *megédesít* stb. vmit, ill. *(meg)ízesít* vmit.

(Vmilyen) *jelt, jelzést ad* vki vkinek, vmire. Nem helytelen, sőt gyakran szükséges, nem nélkülözhető és nem egyszerűsíthető kifejezés. Pl.: *a karmester jelt adott a zenekarnak a kezdésre; a rádióállomás félóránként adott jelzést.* Néha pótolható egyszerű igével: *jelez* vkinek, vminek vmit.

(Tanú)jelét adja vminek v. vminek *(tanú)jelét adja* (sajtó). Szólásszerűvé állandósult forma. Egyszerű, igei megfelelői köznyelvibb hangulatúak: *(meg)mutat, elárul, bebizonyít* vmit.

Jogot ad vkinek, vminek vmire. Nem hibáztatható forma. A megfelelő egyszerű ige kissé választékos hangulatú. Pl.: *(fel)jogosít, felhatalmaz* vkit vmit vmire; színtelenebb, köznyelvi szóval: *megenged* vkinek, vminek vmit.

Kegyelmet ad vkinek (kissé vál.). Helyes kifejezés. Egyszerű igével: *megkegyelmez vkinek.*

Kezet ad v. *kezét adja* vkinek. Természetes kifejezés, de talán még jobb *nyújt* vagy *fog* igével: *kezét nyújtja* vkinek, ill. *kezet fog* vkivel. A *kezet ad* vkinek vmire kifejezés is pótolható egyszerű igével: (kézfogással megerősítve, nyomósítva, megpecsételve) *megígér, megfogad* vkinek vmit.

Kifejezést ad vminek (sajtó). Kerülendő forma! Helyette a köznyelvibb *kifejez*, ill. a választékosabb *(ki)nyilvánít* igét használjuk. Pl.: *részvétének, sajnálatának* v. *sajnálkozásának ad kifejezést.* Helyesen: *kifejezi, kinyilvánítja részvétét, sajnálatát* v. *sajnálkozását; részvétét nyilvánítja, sajnálkozik. Annak a véleményének ad kifejezést, hogy* helyesen: *azt a véleményét fejezi ki, nyilvánítja (ki), hangoztatja, hogy;* névszói állítmánnyal: *az a véleménye, hogy.*

(Vmilyen) *lendületet* (kissé vál.), *lökést* (biz.) *ad* vminek. Nehezen pótolható, esetleg így: *föl-* v. *előrelendít, megpezsdít, megélénkít, megelevenít, élénkké, elevenné, lendületessé tesz* vmit.

(Vmilyen) *magyarázatot ad* vkinek vmire v. vmiről, ill. *magyarázatát adja* vminek (kissé vál.). Nem helyteleníthető kifejezés, de pótolható egyszerű, köznyelvi igével: *megmagyaráz*, egy kissé választékosabban: *megvilágít* vkinek (v. vki előtt) vmit.

Megbízást ad vkinek vmire. Helyes kifejezés, de az egyszerű ige is ugyanilyen értékű: *megbíz* vkit vmivel.

Vmilyen *megvilágítást ad* vminek (vál.). Konkrét és átvitt jelentésben egyaránt fölöslegesen bonyolult forma. Természetesebb, helyesebb az egyszerű ige: vhogyan *megvilágít, megmagyaráz* vmit.

Okot ad vmire. Régi hagyományú kifejezés. Egyszerű névszói vagy igei megfelelői kevésbé ízesek: a) (személy) *okot ad* vmire: *oka* vminek, *okoz* vmit. Pl.: *nem én adtam okot a sértődésre.* Másképp: *nem én voltam a sértődés oka, okozója; nem én sértettem meg; nem énmiattam sértődött meg;* b) (dolog) *okot ad* vmire: *ok* vmire. Pl.: *aggodalomra, kétségbeesésre, örömre* stb. *ad okot* vmi. Másféleképpen: *ok* vmi *az aggodalomra* stb.; *aggaszt, kétségbe ejt* vkit, *örömet szerez* vkinek.

Okát adja vki vminek (kissé rég.). Ízes, hagyományos kifejezés. Egyszerűbben, színtelenebbül: *megmondja az (indító)okát; megmondja, hogy mi az (indító)oka* vminek; *megmagyaráz* vmit.

Parancsot, rendelkezést, utasítást ad vmire. Bár németes mintájú, nem helyteleníthető kifejezések. Az első a katonai nyelv eleme, a *megparancsol* vmit inkább köznyelvi használatú; a második már inkább pótolható egyenlő értékű igével: *elrendel vmit, elrendeli, hogy; úgy rendelkezik, hogy.* Az utolsónak egyszerű igei megfelelője egy kissé ridegebb: *utasít* vkit, vmit vmire.

Sarkantyút ad a lónak v. *lovának.* Németes, logikátlanul mesterkélt kifejezésforma; természetes megfelelője: *megsarkantyúzza a lovat* v. *lovát.*

Segítséget ad vkinek, vminek. Általános, helyes kifejezés, bár egy kissé sajtónyelvi ízű. Egyszerűbben: *segít* vkinek, vminek; *(meg)segít* vkit, vmit.

(Valamilyen) *színt ad* vminek (vkinek). Kissé idegenszerű, de sokszor nem mellőzhető kifejezés. Pl.: *a hegyi levegő egészséges színt ad neki* v. *arcának.* Alkalomszerűen helyettesíthető a (vhogyan, vmilyenre) *(meg)színez, színesít, (meg)fest* vmit vagy a jelzőből képzett igével, pl. *kék, piros* stb. *színt ad* vminek: *megkékít, megpirosít* stb. v. *kékre, pirosra* stb. *fest* vmit.

Tekintélyt, méltóságot ad vmi vkinek. Nem hibáztatható kifejezés, de természetesebb így: *tekintélyessé tesz* vmi vkit.

(Vmennyit) *ad* vkire, vmire vki. Kissé népies ízű, de általánosan használt kifejezés. Olykor helyesebb a megfelelő egyszerű igével vagy más kifejezéssel való árnyalás: a) (vmennyire) *becsül, értékel, tart* vkit, vmit; *sokat ad* vkire: *(nagy) tekintélye van* előtte vkinek; b) (vmilyen mértékben) *hisz* vkinek, vminek; *hallgat* vkire, vmire, vkinek a *szavára, tanácsára, véleményére; megfogadja* vkinek *a szavát, tanácsát, véleményét;* c) (vmilyen mértékben) *törődik* vkivel, vmivel; *sokat ad* vmire: *sokat, nagyon törődik* vmivel; *(igen) fontosnak, lényegesnek tekint* vmit; *nagy gondja, igen fontos neki* vmi.

Véleményt ad vkiről, vmiről. Nem helyteleníthető (főleg ha írásos véleményről van szó), de igével jobb. Dologra a *véleményez* vmit (hiv.) ige is használható.

L. még: *kölcsönöz* terpeszkedő kifejezésekben | *nyújt*

IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 185–7; HivKve² 17–8, 122.

K. M.

adu — adutt

Kártyaműszó. Mindkét változat élő, köznyelvi. Népetimológiával *ágyú* alakja is fejlődött, ennek azonban tréfás, bizalmas színezete van. Ez utóbbi forma igei származéka nem is nagyon él, csupán ez szokásos: *aduz(ik), aduttoz.*

adva van

Idegenszerű, de a matematika szaknyelvében szükséges és általánosan használt kifejezés, tehát helyénvaló, nem helyteleníthetjük. Pl.: *adva van* egy szám: 328. Támogatja ezt az ilyen formula is: *meg van adva* a magasság. (Idegenszerű, csúnya: a magasság *adott*. Az *adott* igenév állítmányi használatát mindenképpen kerüljük!)

Az *adva van* gyakori szaknyelvi ismétlődése miatt azonban a változatosság kedvéért más kifejezésmódokat ajánlunk, pl.: *Vegyünk egy számot!* Az *adva van* szaknyelvi formula a köznyelvben is elterjedt, és divatos sablonná vált. Bár stílushangulata kissé mesterkélt, fontoskodó és modoros, módjával való használatát nem helyteleníthetjük, sőt néha szükséges és helyénvaló is. Lépten-nyomon való egyhangú ismétlése azonban hiba, ezért változatosabb, természetesebb megfelelővel való fölcserélését ajánljuk. Egy-két példa:

Adva van egy találmány: *itt van (előttünk)* egy (bizonyos) találmány.

Adva van az a föltevés: *tegyük fel* (azt), hogy v. *induljunk ki* abból (a feltevésből), hogy.

Ennek a lehetősége *adva van:* ennek *megvan* a lehetősége v. ez *lehetséges.*

Az engedélyre az alap *adva van:* az engedély *jogos.*

Munkánk nehézségei *adva vannak:* munkánknak *vannak* (vele járó) nehézségei v. munkánk *elkerülhetetlen* nehézségekkel *jár.*

L. még: *adott* | határozó igenév I. C) 2—3. K. M.

advent — ádvent

Az eredeti latin szónak két irányában fejlődött alakjai. Mindkettő élő, elfogadható változat, a helyesírási szabályzatban azonban csak az *advent* forma szerepel.

Magas és mély hangú toldalékai egyaránt jók: *ádventben* v. *ádventban, adventtől* v. *adventtól* stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—c) | *probléma — problema*

-a, -e, -á, -é jelű múlt idejű igealak L. múlt idő régies alakjai 1.

-a, -e, -ja, -je birtokos személyrag L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. c); B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

-á, -é régi helyhatározórag L. *-vá, -vé* rag

aero- előtagú összetételek

Az előtag jelentése: légi. Pl.: *Aeroflot* (a szovjet légiforgalmi társaság), *aeroszol*. Az *aero-* szóban a két első betű két — külön-külön ejtendő — hangot jelöl, az *e*-t lehetőleg zárt *ë*-vel ejtsük. Az *aero-* kezdetű szavak egy része elavult, mert magyar szavak váltották fel őket. Pl.: *aerodrom: repülőtér; aerofóbia: légiszony, a repüléstől való félelem; aeroplán: repülőgép*. Más részük szakszó, s közülük nem egy a köznyelvben is kezd ismertté válni: *aerodinamika, aeromechanika, aerosztatika, aerotechnika*; ez utóbbiakat csak körülírással tudjuk magyarul kifejezni.

afáziakutatás L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

affektál [afëktál, afektál v. affektál]

Számos magyar megfelelője van; 1. (gyakrabban): *tetszeleg, kényeskedik, finnyáskodik, finomkodik, szenveleg; mesterkélten beszél* v. *viselkedik*; 2. (ritkábban): *színlel, tetteti magát*. A társalgási nyelvben mégis kedvelt szó, valószínűleg hangulati velejárója miatt.

Irodalom: Forgách: Msn. 1943 : 51.

affektív

Tudományos műszó, nem került bele a mindennapi köznyelvbe, ezért kiejtésében a hosszú *ff* sem rövidül meg. Középső *e* hangja az ë-ző kiejtésben is előfordul nyílt *e*-vel. Toldalékai inkább magas hangúak: *affektívek, affektíven*. A hosszú *í* a latinos származékban megrövidül: *affektivitás*.

Ha elkerülhető, szakszövegben is jobb helyette magyar szavakat használni: *érzelmi, érzelemkifejező, érzékeny; érzelmileg színezett; érzelmi telítettségű, töltésű*.

L. még: *e* és *ë* hang | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. a) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

affér [affér v. afér]

Kissé finomkodó idegen szó a *kínos* v. *kellemetlen ügy (eset)* helyett. Egyéb magyar megfelelői: *összekülönbözés, összeszólalkozás, összeütközés, összetűzés, baj, botrány*; (rég.) *lovagias, becsületbeli ügy*, ill. *párbaj*. — Toldalékai mély vagy magas hangúak egyaránt lehetnek: *afférom* v. *afférem; afférja* v. *afférje*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. d)

a földdel egyenlővé tesz

Német mintájú, de már régen meghonosodott kifejezés, bővebb változatában is: *a föld színével egyenlővé tesz vmit.* Másképpen, magyarosabban: *(a puszta) földig lerombol, leront, tűzzel-vassal elpusztít vmit (‚úgyhogy kő kövön nem marad).*

L. még: frazeológiai idegenszerűségek 2.

afroázsiai

Jelentése: afrikai és ázsiai. Kötőjel nélkül egybeírjuk, mint a többi hasonló összetételű idegen szót: *indoeurópai, audiovizuális* stb. Az előtag *o*-ja — amely valójában egy ősi indoeurópai *-o* végződés — mindig rövid. Az ógörög irodalomban több más hasonló alkotású kifejezés mellett előfordul például ez a 'lélek' jelentésű *pszükhé* főnévi előtaggal alakult összetétel: *pszükhopomposz* 'lélekvezető' (Hermész jelzője, mert ő vezette a lelkeket az alvilágba). Ennek mintáját követi az újabb *pszichofizika, pszichológia, pszichoterápia* stb. műszó is. Ez a szóalkotásmód tehát nem hibás.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 145–6. F. G.–G. L.

agancs

Rövid a *g!*

L. még: kiejtés II. C) 2. c)

-ag, -eg k é p z ő L. nyelvújítási képzők II. 3.

ág — gally

Az *ág* fának vagy fás növénynek a törzsből kinövő vastagabb, erősebb kiágazását, hajtását jelenti, a *gally* pedig általában vékonyabb, gyengébb ágat jelent (a lombjával együtt). A különbségtétel azonban a köznyelvben nem mindig határozott. Például bokornak csak *ág*-áról szoktunk beszélni, bár ez vékonyabb a faágnál, népies használatban vagy az irodalmi nyelvben pedig a *gally* is jelenthet ágat.

aggat, faggat, szaggat

Akadémiai szabályzatunk szerint a két előbbi igét 1879 óta, az utóbbit századunk eleje óta kiejtése szerint írjuk, két *g*-vel, nem pedig *akgat, fakgat* stb. alakban, noha tövük az *akad, akaszt*, a *fakad*, ill. a *szakad, szakít* ige tövével azonos.

L. még: *lyuggat*

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 110.

aggkor

Természetes, folyamatos beszédben úgy ejtjük, mint az *akkor* határozószót, de összetétele szerint írjuk és választjuk el.

L. még: beszédhangok kapcsolása II. 4. a)

aggódik h a t á r o z ó j a L. *bánkódik* stb. határozója

Ágnes

Sokan ejtik zárt *ë*-vel. Toldalékai magas vagy mély hangúak egyaránk lehetnek: *Ágnessel, Ágnesnek; Ágnessal, Ágnesnak.* Az utóbbiak ritkábbat.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—c), 6. a)

IRODALOM: Juhász: Msn. 1939:180—4; Ladó[3] 18.

Ágost — Ágoston L. névpárok 2. | névváltozatok 1. c)

agresszió, agresszív, agresszor

A magyarban egy *g*-vel írjuk a latin *aggredior (aggredi, aggressus sum* 'megtámad') igéből származó *agresszió* (= *fegyveres támadás, erőszakos beavatkozás), agresszív* (= *támadó, hódító; erőszakos, tolakodó; sértő, kihívó), agresszivitás* (= *erőszakos hajlam; erőszakoskodás; tolakodás, kihívó modor), agresszor* (= a *támadó, hódító fél)* szót. (Persze a magyarosan írt alakokat magyar hangokkal ejtjük, nem a latin — ajakkerekítés nélküli — *á* hanggal!)

Az *agresszió* és az *agresszor* főleg a politikai nyelvhasználatban, a sajtónyelvben meghonosodott nemzetközi idegen szavak. Meglehetősen összetett jelentéstartalmukat nem adják vissza kellőképpen a *(jogtalan) támadás,* ill. a *(jogtalanul) támadó* v. *hódítani akaró* stb. magyar kifejezések.

Az *agresszív* toldalékai inkább magas hangúak: *agresszívek, agresszívebb.* Mély toldalékai ritkák, de nem hibásak: *agresszívak, agresszívabb.* A hosszú *í* a latinos származékban megrövidül: *agresszivitás.* — Az *agresszív* melléknév politikai értelmű magyar megfelelői *(támadó, hódító)* ugyanúgy nem érzékeltetik teljes jelentéstartalmát, mint ahogy a már említett *agresszió* és *agresszor* szóét sem ajánlott megfelelőik. Ám a hétköznapi társalgás nyelvében, valamely személynek vagy viselkedésnek a jellemzésére használjunk helyette magyar szavakat, pl.: *(kihívóan) támadó, kötekedő, erőszakos, sértő.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 6. a) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1934 : 141; Lóványi: Msn. 1940 : 11; Csók: EgriKonf. 211—2. E. L.—É. Z.—F. G.

ágy L. *őriz*

Az *agy* régi, 'fej, koponya' jelentéséből természetesen alakult ki az *agyon* (= fejen, koponyán, ill. fejbe) határozó igekötői szerepe ilyen kapcsolatokban: *agyonbunkóz, -csap, -lő, -szúr, -vág, -ver*. Mivel az agy sérülése gyakran halált okozott, az *agyon* igekötőhöz a 'halálosan, halálra', majd további jelentéslazulással a 'nagyon, túlságosan, a végkimerülésig, betegre (erőltetve magát)', ill. a 'szüntelenül, untig' jelentés társult. Ezért ma joggal kapcsoljuk az *agyon*-t a fenti igékhez akkor is — látszólag logikátlanul —, amikor a halálos sérülés nem az agyat érte. További ilyen példák: *agyondöf, -gázol, -nyom, -rúg, -sújt, -szorít, -tapos, -zúz*.

Ma már a 'nagyon, túlságosan' jelentésű, végletes mértéket kifejező *agyon-* is egészen természetesen kapcsolódik igen sok igéhez: *agyonbeszél, -ázik, -cukroz, -csépel, -csigáz, -dicsér, -díszít, -dolgoztat, -éget, -etet, -fagy, -fáraszt, -hajszol, -hallgat, -használ, -itat, -kényeztet, -olvas, -süt, -szeret, -untat; agyonalussza, -dolgozza, -eszi, -issza, -tanulja* magát stb.

Az *agyon-* igekötővel részben azonos értelemben elég gyakori a *halálra* határozói alak használata is: *halálra gázol, gyötör, kínoz, sebez, sújt* stb. Egy régi keletű vád szerint ez „rút germanizmus", a nézet azonban nemigen állja meg a helyét, mivel az ilyen kifejezések a magyarban is kifejlődhettek, s a *halálban, halálra* túlzó, nagyító határozók fel is bukkantak már több évszázada, a német *zu Tode* formától függetlenül. Átvitt értelemben is helyes tehát a *halálra búsít*, ill. *búsulja magát; halálra neveti magát; halálra ijeszt*, ill. *ijed, rémít*, ill. *rémül, sápad; halálra* v. *holtra válik*: (ijedtében) nagyon elsápad, elfehéredik (az arca). Eredetileg a *halálra válik* jelentése valóban ez volt: (hamarosan) meghal.

A *halálra ver* tehát újabb, kevésbé tömör kifejezés, mint az *agyonver*, de éppúgy nem helyteleníthető, mint a *félholtra ver, véresre ver, kékre-zöldre ver*. A *halálra* és az *agyon* azonban korántsem használható egymás helyett tetszés szerint, s köztük árnyalati jelentéskülönbség is mutatkozhat. Például a *halálra éheztet* és az *agyonéheztet* egyaránt helyes lehet, de az első inkább valóságos, az utóbbi pedig többnyire átvitt, túlzó értelmű. A fölcserélhetetlenség szélsőséges példái: a *halálra ítél* helyett nem mondhatjuk, hogy *agyon ítél*, az *agyonlő* igét pedig nem helyettesítheti a *halálra* lő kifejezés.

A mai köznyelvben túltengeni látszó *halálra* határozót (pl. *halálra keresi* magát) tehát használhatjuk, de csak kellő mérséklettel. És lehetőleg kerüljük argóbeli párját, a *hullára* határozót (pl. *hullára nevettük* magunkat).

L. még: igekötők szerepe és használata I., II. l., 4—6., III., IV. l.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 43; Pásztor: ÉT. 1971:250.

G. L. — K. M.

agyő — adieu

A búcsúzáskor használt francia köszönés jelentése: *Isten vele(d)!* A magyarban ma már inkább csak a bizalmas társalgásban, néha tréfás színezettel fordul elő. E jellegét az idegenszerű írásmód és kiejtés — *adieu* [ågyő] — és a második szótagra helyezett hangsúly még fokozhatja is.

L. még: köszönésformák

agyusztál L. *adjusztál — agyusztál*

ah

Az *ah* indulatszóban rendszerint kiejtjük a *h*-t, de néha oly gyengén, hogy alig hallatszik. Más érzelmi árnyalatokat fejez ki az *a* indulatszó (nyomósítás, erősítés; ráhagyás, helyeslés; távolba mutatás, figyelemfelkeltés; bosszúság, nemtetszés, rosszallás; türelmetlenség; meglepődés, csodálkozás; stb.); ezt *h* nélkül írjuk. Pl.: *A! Ha tudtam volna!*

L. még: *h* 2. b)

áh

Ebben az indulatszóban az *á* néha nagyon hosszú, néha egészen rövid; a végén *h*-t vagy hozzá hasonló hehezetet ejtünk. Természetesen van *h* nélküli *á* indulatszavunk is. Pl.: *Á, nem hiszem!*

á hang L. kiejtés II. A) 1. a), C) 1.

ȧ hang, ā hang L. *a, ȧ, ā* hang

ahány

Használatával kapcsolatban akkor merülhet fel kétely, ha okadó, azaz megokoló értelmű — többnyire előrevetett — mellékmondatban szerepel. P.: *Ahány* ellensége van, még megjárhatja! E mondatnak kb. ez az értelme: Olyan sok ellensége van, még megjárhatja! Régebben megrótták az ilyen típusú mondatokat, de hibáztatásuknak nincsen alapja.

L. még: *amilyen* | kettős kötőszavú vonatkozó mondatok 2. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

ahhoz

Helyesebb hosszú *h*-val ejteni, úgy, ahogy írjuk. Rövidült ejtése, az [ahoz] egy kissé népiesebb, de nem olyan hibás, mint egyéb mássalhangzók rövidülése magánhangzók közt.

L. még: *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1. | kiejtés II. C) 2. b

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 25.

ahhoz — hozzá L. mutató névmás 3.

áhítatos — ájtatos

Rokon értelmű és közös eredetű szavak, de ma már nem mindig cserélhetők fel egymással. A vallásos áhítatra ugyan mindkét szó utalhat, hiszen *áhítatos* vagy *ájtatos* hívekről, imádságról stb. egyaránt beszélhetünk, de például a *csönd* mai nyelvhasználatunkban csak *áhítatos* lehet, *ájtatos* nem. S még ennél is nagyobb az a különbség, hogy az *ájtatos* szónak gúnyos, pejoratív színezete, s ezzel együtt ilyenféle jelentése is lehet: szenteskedő, képmutatóan kegyeskedő. Pl.: Mégis összeszedtem bátorságomat, és *ájtatos* képpel, nehogy aszfaltbetyárnak tartson, megszólítottam a nőt (újságnyelv).

Az *áhítat, áhítatos* szavakat ma már többnyire rövid *i*-vel ejtjük, mert elszakadtak az *áhit* igétől, de helyesírásunkban egyelőre ragaszkodunk a hosszú *í*-hez.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 118—21. G. L.

Ahmed L. *h* 2. e) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b), 6. a).

ahogy

Elsősorban időhatározói, továbbá állapot- és módhatározói mellékmondatban használatos. Ez utóbbiakban *ahogyan* változata is előfordul. Pl.: *ahogy* kisütött a nap, mindjárt melegebb lett; úgy futott, *ahogy(an)* csak bírt. Jelzői mellékmondatban csak akkor állja meg a helyét, ha a jelzett szó jelentése: állapot, ill. mód. Pl.: nem tetszik nekem az a *mód, ahogy(an)* a barátaiddal beszélsz. Kifogástalan a használata az ilyen szerkezetből rövidült alanyi, tárgyi stb. mellékmondatban is: nem szép az, *ahogy(an)* viselkedsz.

Rövidebb, *a-* előtét nélküli *(hogy* 'ahogy', *hogyan* 'ahogyan') formáira nézve lásd: vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 4.

L. még: vonatkozó névmás hangsúlya

IRODALOM: Kovács T.: Nyr. 1955 : 54—5. R. E.

ahogy a nagykönyvben meg van írva

Elismerést, dicséretet, helyeslést nyomósító kifejezés. Modoros közhelyszólam, ezért inkább kerüljük a használatát!

ahol

Elsősorban a helyhatározói mellékmondat kötőszava (vonatkozó értelmű rövidebb *hol* alakjában is), de használata a jelzői mellékmondatban is kifogástalan, ha helyet jelentő szóra vonatkozik. Pl.: ez az a *hely*,

ahol születtem; meglátogatta a *várost, ahol* diákéveit töltötte. Ilyenkor az *ahonnan, ahova* stb. kötőszó is megállja a helyét. Pl.: ismerem azt a *vidéket, ahonnan* te is származol; a *táj, ahova* kirándultunk, nagyon szép. — Egyik-másik példamondatunkba, persze, a vonatkozó névmás megfelelő ragos alakja is beleillene. Vö.: meglátogatta azt a *várost, amelyben* diákéveit töltötte.

Kifogástalan az *ahol* stb. kötőszó használata akkor is, ha a helyet jelentő szó elmarad a főmondatból, s így a jelzői alárendelésből alanyi, tárgyi stb. mellékmondat válik. Pl.: a termek közül *az* (ti. *az a terem)* tetszett legjobban, *ahol* (v. *amelyben)* a szép freskók voltak.

Ha a főmondatbeli jelzett szó nem helyet jelöl, az *ahol (ahonnan, ahova* stb.) kötőszó alkalmazása nem szabatos. Pl.: ez olyan *kérdés, ahol* [helyesen: *amelyben]* sürgősen döntenünk kell. A régebbi irodalmi nyelvben időt jelentő szóra is vonatkozhatott az *ahol (hol):* Még megjön az *idő, hol* fűtetlen szobában nem lakom (Petőfi). Efféle használata azonban már elavult.

L. még: *amikor* 1. a)—b) | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5—6. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

IRODALOM: Simonyi: Köt. 3 : 8—11; uő: HMagy³. 46—7; uő: Nyr. 1916 : 252; Nagy J. B.: Nyr. 1955 : 10; Kovács T.: Nyr. 1955 : 54—6; Nagy J. B.: Emberöltő 110; Hadrovics 305—7; Tompa: Nyr. 1975 : 129; uő: AnyOlv. 186—95. R. E.

ahol, ahun L. *hol — hun*

ahol is L. vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2., 5.

ahonnan L. *ahol* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

ahova, ahová L. *ahol* | *hova—hová* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5—6. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

Aida

Három szótagúnak ejtjük: aida v. a'da; kissé idegenszerűbben: àidà.

ai, ei

1. Magyar szavakban ezek a betűkapcsolatok hangkapcsolatokat jelentenek. Két szótagként ejtjük őket: *mai, csabai, dolgai, szülei, tervei* (nem *maj, szülej* stb.), olykor *j*-szerű kapcsolóhanggal: ma^{j}i. A múlt század magyar verselésében előfordult ugyan, hogy költőink egy szótagú kettőshangzóként kezelték az *ai, ei* hangkapcsolatot, de ezt a kivételes költői szokást nem általánosíthatjuk mai köznyelvi kiejtésünkben.

L. még: beszédhangok kapcsolódása IV. 1. | szótagolás 2.

2. Csak idegen eredetű vagy idegen írásmódú nevekben jelenthetnek ezek a betűkapcsolatok egy szótagot, mégpedig a német nevekben mindkettő *ái* kettőshangzót *(áj*-hoz hasonlóan, de rövid *á*-val ejtve): *Mainz* [májnc], *Mannheim* [mánhájm], *Freiburg* [frájburg], *Reichstag* [rájhsztág], *Weimar* [vájmár]. (Az utóbbiakban az *ei*-t nálunk a magyarországi és az osztrák kiejtés szerint inkább *ej*-nek mondják: *manhejm, frejburg, vejmár*, bár ez nem felel meg az egységes német kiejtésnek.) Német eredetű magyar nevekben azonban a szokásos *aj*, ill. *ej* alakban ejtjük helyesen a diftongust: *Kitaibel* [kitajbel], *Klein* [klejn], *Weiner* [vejner], *Weiss* [vejsz]. Hasonlóan: *Eiffel* [ejfel].

L. még: *Eiffel* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—3. | magánhangzó-illeszkedés II. 6. b)

Irodalom: Lőrincze: EgriKonf. 61; Margócsy és Ferenczy: Nyr. 1969:406—8. E. L.

-ai, -ei, -jai, -jei v. **-i** birtokos személyrag L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 3. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 3—5.

áj L. *-áj* végű idegen szavak | *spájz — spejz*

ajak — ajk

Az *ajak* változat a korábbi, s mindmáig az a megszokottabb. Az *ajk*, amely minden bizonnyal az *ajkat, ajkam, ajkú*-féle toldalékos alakokból elvonva jött létre, egy kissé választékos forma. Az *ajak* szóval alkotott összetételek nagy részében csak a bővebb forma használható. Pl.: *ajakhang, ajakír, ajaknéger, ajakrúzs, ajaksíp*. Néhány összetett szóban ellenben él másodváltozatként az *ajk* forma is: *ajk-* v. *ajakpirosító; szeméremajak* v. *-ajk;* az *ajkbiggyesztve* és az *ajkbiggyesztés* összetétel pedig e rövidebb alakban köznyelvibb, elterjedtebb.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

ajakkerekítéses hangok L. kiejtés II. A) 1. | magánhangzó-illeszkedés III.

ajánl

Kiejtésében az *n* helyett orrhangú *á* hangzik, különösen akkor, ha az *l* után még egy mássalhangzó következik, pl. *ajánld*. Az *ajánlja* alakban az *lj* kapcsolat helyett hosszú vagy félhosszú *j*-t ejtünk: ajá~jja. Magánhangzó előtt hosszú *ll* hanggal ejtve — [ajállom] — népies.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 2. d), 4. e) | tő- és kötőhangzóváltakozások I. A) 6.

ajánlom magam v. **magamat**

A 16. századtól kezdve megtalálható levélzáró formula (pl.: Ezzel uraságodnak *magamat ajánlom)*, de csak a 18. sz. második felétől használták szóbeli köszönésként. Századunk első felében is élt még, főként hivatalos, ill. üzleti kapcsolatban levő városi emberek (különösen férfiak) között. Ma már erősen elavulóban van.

L. még: köszönésformák 1. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

IRODALOM: Juhász: Msn. 1940 : 139, 141.

ajánlott — ajánlva L. határozói igenév I. C) 1.

ajser L. ifjúsági nyelv 3.

ájtatos L. *áhítatos — ájtatos*

-áj végű idegen szavak

Az ide tartozó német eredetű, ill. részben ezek mintájára alkotott egyéb eredetű szavak közül a gyakoribbak a következők: *kóceráj, krajzleráj, kupleráj, puceráj, speceráj, suszteráj, zengeráj*. A népies nyelvhasználatban tréfás vagy rosszalló stílusértékkel fordulnak elő. Az igényes beszédben kerüljük őket!

Némelyik *-áj* végű szavunk nem ebbe a stílusrétegbe tartozik, mégis említést érdemel, mert helyesírási nehézségeknek a forrása. Ezeket ugyanis néha összetévesztik az *-ály* végű (részben nyelvújítási képzésű) magyar szavakkal. Pedig j-vel írjuk ezeket is: *lakáj, muszáj, papagáj, szeráj*.

L. még: *ai, ei* 2. | *-ály, -ély* képző használata | *lakáj, lakájos* | *ly*-os írású szavak I.2.b) | *muszáj* | *papagáj* | *spájz—spejz* | *szeráj* É. Z.

ajz ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 6.

akác — ákác

Az első a köznyelvi, megszokott forma. Az *ákác* tájnyelvi alak, de a szépirodalomban ez sem ritka. Pl.: Ti *ákácfák* a kertben (Petőfi); Lila *ákác* (Szép Ernő).

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 107.

A k a d é m i a L. nyelvművelésünk története 2 – 4.

akadémia, akadémikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 7.b) | *periféria, periferikus*

akadoz — akadozik L. alakváltozatok, alakpárok I. 1. e), 2. e) | ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. b)

akar

Idegen nyelvi hatásra kialakult e szónak néhány idegenszerű használata. Pl.: ez a szó azt *akarja* mondani; Mit *akar* ez jelenteni? Fogalmazzunk inkább emígy: ez a szó azt *jelenti*; Mit *jelent(het)* ez?

Szintén a társalgási nyelvnek kedvelt fordulata: *nem akarok elzárkózni az elől, hogy*. Magyarosan, helyesebben így mondjuk: *nem zárkózom el attól, hogy*. Hasonlóképpen gyakori ez a szerkezet is: *el akart esni; meg akart halni*. Mondjuk inkább így: *majdnem elesett; majdnem meghalt*.

L. még: *akar, kíván, óhajt* stb. | igekötős ige szórendje 3. b) | igenévi szerkezetek szórendje 1. Sz. L.

akár L. felszólító mód II. 3.

akaraterős L. *-erős* utótagú összetételek

akaratgyenge L. *-gyenge* utótagú összetételek

akarattal

Használata idegenszerű, kevésbé igényes. Pl.: *akarattal tette*. Bár eléggé elterjedt, inkább a német *mit Willen, mit Vorsatz* hatását kereshetjük benne, mint valamely magyaros szemléletnek az érvényesülését. Ha csak lehet, kerüljük! Helyette a következő — általában választékosabb — szavakat ajánljuk: *készakarva, szándékosan, szándékkal, tudatosan, célzatosan*.

akárcsak — akár csak

Mást jelent egybe-, mást különírva: olyan, *akárcsak* [= akár v. mint] az apja (hasonlítás); *Akár csak* [=akár csupán] egyszer láthatnám! (óhaj).

akár- kezdetű névmás L. általános névmás és határozószó tagadása | határozatlan és általános névmás 6.

akár- kezdetű névmási és határozói kötőszók L. felszólító mód II. 3. | határozatlan és általános névmás 6. | megengedő kötőszók

akar, kíván, óhajt stb.

1. Az e fogalomörbe tartozó rokon értelmű szók részint határozottságuk fokában, részint stílusárnyalatukban különböznek egymástól.

Az első szempontnak kb. ilyen sor felel meg: *parancsol, követel, akar, kér, kíván, óhajt, szeretne ; törekszik, szándékozik.*

A *parancsol, követel, akar, kér, szeretne* semleges hangulatú szókkal szemben a *törekszik, szándékozik, kíván, óhajt* más-más mértékben választékos.

Ügyeljünk arra, hogy a német *wollen* hatására, amely néha egybefogja ezeket az értelmi és stílusárnyalatokat, szóhasználatunk ne váljon egyhangúvá, hanem fejezzük ki magunkat árnyalatosan és magyaros formákkal. Pl.: menni *akarok: mennék, indulnék,* (kissé nép.) *mehetnékem van;* menni *akartam,* amikor: *mentem volna,* amikor; a szövetből felöltőt *akarok* csináltatni: a szövetet felöltőnek *szántam* v. *vettem; Akar* nyerni?: *Szeretne* nyerni?; Most mit *akar* tenni?: Most mit *szándékozik* tenni?.

2. Ezek közül a köznyelvi *akar* és *szeretne,* a választékos *törekszik, szándékozik, kíván, óhajt* igen gyakran előfordul módosító igeként egy másik ige főnévi igenevével. Az *akar* és *szeretne* mindig megszakított szórenddel áll, ha az igekötős igenév nagyobb hangsúlyú: *el akar jönni, meg szeretné tenni.* (Ha a módosító ige hangsúlyosabb, az igekötő nem szakad el: *szeretné* megtenni, de nincs rá ereje.) A választékosabb igék közül a *kíván* és az *óhajt* mindkét szórenddel jó. Pl.: *meg kívánja nézni* v. *kívánja megnézni ; át óhajtja nyújtani* v. *óhajtja átnyújtani.* Ilyen kétféleség van a *készül* ige mellett is: *készül hazamenni* v. *haza készül menni.* De a hosszabb igék mellett az egyenes szórend a szokottabb: *törekszik elérni, szándékozik hazajönni.* (Ritkább, de nem hibás ez sem: *el törekszik érni* stb.)

L. még: *akar* | igekötős ige szórendje 3. b) | igenévi szerkezetek szórendje 1.

Irodalom: Deme: Nyr. 1958 : 514; Szabó T. A.: AnyÉ. 87; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 378—9.

E. L.—K. M.

akármelyikünket, akármelyiketeket tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a)

akarózik — akaródzik

Mindkét képzésmód helyes; az *akarózik* talán egy kissé választékosabb, simább hangzású. Ügyeljünk a felszólító módú alakok helyesírására: *akarózzék, akarózzon; akaródzék, akaródzon.* Hasonló különbség egyéb képzéspárok között is található. Például a *vakaródzik* igealak vulgárisabb, mint a *vakarózik.*

L. még: *zik—dzik* végű igepárok

akar szórendi helye L. *akar, kíván, óhajt* stb. | igekötős ige szórendje 3. b) | igenévi szerkezetek szórendje 1.

aki

I. Mai köznyelvünkben úgy ejtjük, ahogyan írjuk. Az *akki* változat ma már csak tájnyelvekben (népdalban) található. Múlt századi költészetünkben (főleg időmértékes versben) előfordulnak olyan helyek, ahol az első szótagot hosszan kell ejteni, hiszen akkor még a köznyelvben is sokan hosszan ejtették. Vörösmarty még hiányjellel és két szóba írta a vonatkozó névmást; a hiányjel itt is, akárcsak a határozott névelőben, a versmérték követelte hosszú mássalhangzós ejtést jelezte (az egykori *z* helyett, mert két századdal korábban a névelő rendszerint *az*, a vonatkozó névmás *az ki* volt): Hol vagyon, *a'ki* merész ajakát hadi dalnak eresztvén, A' riadó vak mélységet fölverje szavával . . .? (Zalán futása).

Mai nyelvünkben az *aki* rendszerint hangsúlytalan, de érzelmi telítettség esetén, különösen ritmikus mondatokban hangsúlyt kaphat az első szótagja, ha a vonatkozó mellékmondat megelőzi a főmondatot. Pl.: *a*ki nem jön, *nem* kap (persze így is jó: aki *nem* jön, *nem* kap).

L. még: vonatkozó névmás hangsúlya

II. A főmondatban megnevezett vagy meg nem nevezett személyre vonatkozik. Pl.: ma meglátogatott az a *fiú, akit* tegnap bemutattál; *aki* mer, az nyer. A régi nyelvben és a népnyelvben azonban nem személyre utalva is előfordul; ilyen szerepben újabb kori irodalmunk is használja archaikus vagy népies stílushangulattal. Pl.: A *táblát, aki* hibás volt, mégsem akartam ócsárolni, hiszen ezt nagy örömmel ő csinálta volt nekem (Tamási: Hazai tükör); igen gyakran állatra vonatkoztatva: irigyeltem a *nyulat, aki* úgy tud futni, ahogy én soha (Veres P.: Szüreti fürt). A mai köznyelvben ilyenkor az *amely* (v. az *amelyik)* névmást kell alkalmaznunk!

Néha kétségünk támadhat, hogy a főmondatbeli főnév személy- vagy dologfogalmat jelöl-e. Ilyenkor ajánlatosabb az *amely* névmással élni. Pl.: Mária az a *típus, amelyre* [nem pedig *akire*] tüstént felfigyelnek az emberek; Jellemezd azt a *regényalakot, amely* [v. *amelyik*, nem pedig *aki*] neked legjobban tetszett! (de: Ki volt az az *alak, akivel* beszéltél?). Általában tehát az *amely* névmást kell kapcsolni a gyűjtőnévhez, még akkor is, ha ez személyekből álló csoportot jelent. Pl.: alig akad olyan *család, amely* [nem pedig *aki*] háromnál több gyermeket nevel fel; Közép-Európa *népei, amelyek* [nem pedig *akik*] két világháborút éltek át, végre békét óhajtanak. Ha azonban ki akarjuk emelni, hogy a gyűjtőnévvel jelölt közösség személyekből, egyénekből tevődik össze (s nem állandó egység), használhatjuk a többes számú *akik* névmást is: tanítványaimnak volt egy olyan *csoportjuk, akik* szép eredményt értek el (v. *amely* szép eredményt ért el).

L. még: alany és állítmány egyeztetése B) 3. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4. | utalószó 5—6. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5—6. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1. | vonatkozó névmás jelzői használata | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

IRODALOM: Klemm 487; Nagy J. B.: Nyműv. 310—1; uő: IskNym. 320—1; Temesi: MMNyR. 2 : 247; Grétsy: SzaknyKal. 168—71; F[erenczy]. G.: NymLev. 193; Hadrovics 296—7; Nagy J. B.: Emberöltő 109—10, 134—5; Ferenczy: AnyŐrj. 158—9; Grétsy: AnyKal. 180; Rónai—Kerekes 467. E. L.—R. E.

aki — ki L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

akit, akiket m e l l e t t i i g e r a g o z á s L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4.

akkord

Ejtsük hosszú k-val, akár zenei, akár üzemi műszóként használjuk!

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a) | kiejtés II. A) 2. b, B) 2. b)

akkoron L. alakváltozatok, alakpárok II. 2. b) | *egykor—egykoron* | *-kor* rag

akkreditál [akrëditál]

A köznyelvben főként diplomáciai jelentésében ismert idegen szó. *Akkreditál vkit vhol:* diplomatát egy idegen állam kormányzatánál való képviselettel megbíz, ill. ennek bizonyságaként megbízólevéllel lát

el. Pl.: *Londonban akkreditálták; a Szófiában akkreditált lengyel követ.* Az *akkreditál* igét újabban hová? kérdésre felelő értelemben, azaz kb. 'kiküld, delegál' jelentésben is használják. Pl.: a Párizs*ba* akkreditált új svéd nagykövet átadta megbízólevelét. Ilyen vonzattal való alkalmazása sem hibáztatható, de ügyelnünk kell, nehogy a szó kétféle értelme zavart okozzon. É. Z.—K. G.

akkurátus — akkurátos L. *kubikos—kubikus*

aktíva

A mozgalmi nyelv szava, az ötvenes években vált divatossá. Ma is gyakori a használata: a párt vagy a tömegszervezetek legtevékenyebb tagjainak csoportját és gyűlését, ill. e csoport valamelyik tagját jelentheti. Pl.: *pártaktíva, szakszervezeti aktíva, vöröskeresztes aktíva; a párt nagy-budapesti aktívája; igen használható aktíva; ma aktívát* [= *aktíva-értekezletet*] *tartunk.* — Más jelentésben a kereskedelmi, közgazdasági nyelvben is él (*aktívák* és passzívák), de ott a *készpénz, vagyon, érték, követelés* stb. szavak jól helyettesítik.

IRODALOM: Grétsy: Három évtized társadalmi fejlődése a szókincs tükrében. Bp. 1975. 23.

aktuális, aktualitás

Divatos, de fölösleges idegen szavak. Válasszunk helyettük a számos magyar megfelelőből: *időszerű, alkalomszerű, megoldásra váró; sürgős, szükséges, pillanatnyi, múlékony, mai* stb., ill. *időszerűség; alkalom; napi érdekesség* stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. e)

akut [akut v. akút]

Orvosi értelemben és használatban elfogadható. Magyar megfelelői: *heveny, gyors lefolyású.* Bár a nyelvújítási *heveny* szó mindennapos az orvosok nyelvében (pl. *heveny fertőzés*), mindmáig nem tekinthető igazán közhasználatúnak. — Átvitt értelemben mindenképpen helyesebb magyar szavakat használni az *akut* helyett: *válságos, fenyegető, súlyos, égető, kiélezett, sürgős, időszerű.* Pl.: *akut politikai helyzet: válságos, kiélezett politikai helyzet; akut stádiumba lépett: válságosra fordult, válságos szakaszba, állapotba, helyzetbe került.*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1935 : 147.

akvarell

Jelentése, egyúttal magyar megfelelője: *vízfestmény*. Magyarosan, *kv*-vel írjuk, az *akvarellista* (= akvarellfestő) szóval együtt. Elválasztása: *ak-va-rell*. Toldalékai magas hangúak: *akvarellje, akvarellel*.

L. még: *a, á, ā* hang | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.a) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)–b)

akvárium, akvarista, akvarizál

Mindegyiket magyarosan, *kv*-vel írjuk. Elválasztása: ak-vá-ri-um stb.

L. még: *q* idegen szavainkban

al- L. *al-* előtagú összetett szók

ál L. *ál — hamis*

à la L. *a, á, ā* hang | francia nyelvi hatás II. 2. b) | idegen elöljárós szerkezetek

alá

Igekötőként való használatának divatszerű terjedését régen többnyire helytelenítették, németesség gyanúja és főként a *le* igekötő kiszorítása miatt. Újabban azonban a nyelvművelő irodalom már csak néhány ide tartozó igekötős ige helyettesítését ajánlja, főként a szinonimikai változatosság kedvéért: *alátámaszt* (átv., lásd külön cikkben); *aláveti magát* vminek, vkinek = *engedelmeskedik, meghódol* vminek, vkinek, *megnyugszik* vmiben; *aláhúz* vmit (átv., lásd külön cikkben).

Inkább a *le* igekötős alakok használatát ajánljuk a következő esetekben: *alábecsül* = *lebecsül* (v. *kevésre becsül, kicsinyel*); *alábocsát(kozik)* = *lebocsát(kozik)*; *aláereszkedik* = *leereszkedik*; *aláfut* = *lefut*; *aláhajlik* v. *-hajol* = *lehajlik* v. *-hajol*; *aláhanyatlik* = *lehanyatlik*; *aláhull* = *lehull*; *alálibeg* = *lelibeg*; *alászáll* = *leszáll*; *alázuhan* = *lezuhan*. (A nyelvi divat ezekben az igékben is az *alá* igekötőt terjesztené, de a változás nem volna hasznos.)

Ellenben a 'valami alá' határozói jelentést kifejező, szemléletes voltuk is elfogadottá, sőt természetessé teszi a következő igéket: *aláaknáz, alázás, alároltoz, alábukik, alábuktat, aládúcol, alófalaz, alófekszik, alófirkant, alófűt, alágyújt, aláír, alámerít, alánéz, alányúl(ik), alápincéz, alárendel, alászánt, alátekint (letekint* értelemben fölösleges, kerüljük), *alátesz, alávet* (vminek vmit, vkit).

L. még: *alább* | *aláértékel — leértékel* | *aláhúz* | *aláír* | *alátámaszt* | igekötők szerepe és használata I., II. 1., 10. | *le* I.

IRODALOM: Négyessy: Msn. 1933:11; Végh: Msn. 1936:158. K. M.

alá — alája L. határozószói személyragozás 2.

alább

A határozószói kapcsolatokon kívül *(alább adja, alább ereszkedik, alább következik* stb.) néhány igével igekötőként is használatos. Pl.: *alábbhagy* = *csillapodik, csökken, enyhül* (az eső, a fájdalom, a láz stb.); *alábbszáll* = *lejjebb száll, ereszkedik; mérséklődik, csökken;* ritkábban: *alábbszállít* = *le-* v. *lejjebb szállít, csökkent, mérsékel* vmit. Nem kifogásolhatók, de helyettük a közölt rokon értelmű szók is használhatók. Önállósult értelmű igeneves kapcsolat: *alábbvaló;* de *alább levő* (fejezet). Igekötőszerű, egybeírt használatának terjedése nem kívánatos (pl. *alábbsüllyed* helyesebben: *alább süllyed).*

L. még: *alá*

alábbi

Írott szövegben gyakran találkozunk e szóval, s az írott nyelv hatására terjedt el a beszédben is, különösen ezekben a kapcsolatokban: *az alábbi példák, adatok; az alábbiakban* stb. (Ilyen határozós kifejezésekből: *az alább következő* v. *felsorolt; lásd alább.)* Előadásban, beszédben kerüljük az ilyen térbeliségre utaló megfogalmazást, helyette mondjuk így: *a következő példák, adatok; a következőkben* v. *a továbbiakban;* stb. Ugyanez még fokozottabban vonatkozik az *alanti* használatára, annak ugyanis ráadásul még hivataloskodó íze is van.

Ellentéte, a *fentebbi, fenti (fentebb említett, lásd fentebb* stb.) szintén csak írásban használható, de abban is van valami hivatalos ízű modorosság. Élőszóban jobb helyette: *az előbb* v. *az imént említett, felsorolt.* A *fentírt* ma már régiesség, a *fent nevezett, fent említett* pedig hivatalos iratoknak a stílusát jellemzi. A hivatalos stílusban gyakori formula a *kelt mint fent* (rövidítve: k. m. f.) is.

L. még: *fenn — fent, fönn, föntSz. L.*

alacsony L. idegenszerűségek 4. a)

aláértékel — leértékel

A két ige alapjelentése lényegileg azonos: kevesebbre értékel, becsül, ill. valaminek értékét, árát csökkenti. Használatukban azonban van különbség: a *leértékel* régi, hagyományos szavunk, az *aláértékel* pedig idegenszerű, sajtónyelvi, felkapott szóalak. Ezért általában a *leértékel* használatát ajánljuk. Az *aláértékel* csak akkor helyeselhető, ha sajátos jelentésárnyalatot fejez ki: (ingatlant, árut) valóságos értékénél kevesebbre becsül (pl. *aláértékelték* a házat). Ilyen értelemben elfogadható.

L. még: *alá* | igekötők szerepe és használata I., II. 1. | *le* I., II. 2. b), 4.
IRODALOM: Végh: Msn. 1936:158; HivKve² 22.

aláhúz

Régebbi nyelvművelőink általában hibáztatták 'kiemel, hangsúlyoz, nyomósít'-féle, tehát átvitt értelemben való használatát. Ma már ezt sem tekintjük különösebb hibának, de túlságosan gyakori használatát a *kiemel, hangsúlyoz* stb. segítségével elkerülhetjük.

L. még: *alá*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1943 : 99–100; HivKve² 23.

aláír

Átvitt értelmű használatát régen hibáztatták, s helyette az *elfogad, helyesel, elismer, egyetért* kifejezéseket ajánlották. Ma már nem helytelenítjük, de a gyakori használatot tanácsos kerülnünk a megadott rokon értelmű szavak segítségével. 'Aláírásával ellát' értelemben persze nélkülözhetetlen.

L. még: *alá*

IRODALOM: Loványi: Msn. 1941 : 2.

Alajos — Lajos

A két férfinév más-más eredetű: az *Alajos* a németből, a *Lajos* a franciából származik. A kettő nálunk is két külön, önálló névnek számít. Olasz megfelelőjük azonban egybeesik, mert a régebbi *Aluigi* név is a *Lajos*nak megfelelő *Luigi* [luidzsi] alakká rövidül.

IRODALOM: Ladó³ 128, 184; Mizser: ÉT. 1977 : 650.

alak, alakít — forma, formál

I. A *forma* jelentésköre és használata kiterjedtebb, mint az *alak*-é. Sok jelentésük azonban egyezik vagy érintkezik. Pl.: térbeli *alak* v. *forma;* vminek (külső) *alakja* v. *formája;* vmilyen *alakot* v. *formát* ölt; nyelvtani *alak* v. *forma*. Ezekben a két szó fölcserélhető; az *alak* azonban egy kissé választékosabb, mint a *forma*, amelynek a köznyelvi használata általánosabb.

1. Csak az *alak* szóhoz kapcsolódik a következő néhány jelentés: a) személy (gyakran rosszalló árnyalattal, pl.: érdekes *alak*, pocsék *alak;* Mit akar itt ez az *alak*?); b) testalkat, termet (jó, szép, daliás, királynői *alakja* van); c) irodalmi, művészeti alkotásban szereplő, ill. színész megjelenítette személy (Jókai *alakjai;* a film feledhetetlen *alakja);* az *alak* szó ilyen értelmű használatának túlzott divatja semmiképpen sem kívánatos; a *szereplő, hős, személy* stb. rokon értelmű szavak számtalan-

szor kitűnően helyettesíthetik; d) képen vagy szoborban ábrázolt személy (a festmény egyik *alakja*; a szoborcsoport *alakjai*); e) a képzőművészetben: vázlatosan vagy jelképesen ábrázolt ember vagy állat; figura (a barlangrajzok állat*alakjai*; szörny*alakok*).

2. A *forma* szóhoz kapcsolódó jelentéshasználat esetei: a) (többes számban) emberi, főként női testalkat, termet, idomok (jó *formái* vannak; a ruha kiemeli a *formáit*); b) valaminek szokásos, elfogadott, hagyományos alakja (a kalap tartja a *formáját*; kiment a *formájából*; elveszti a *formáját*); c) valaminek alakot adó minta vagy edény (*formára* húz vmit; a tésztát, a fémet *formába* öntik); d) (főként többes számban) valaminek hagyományos vagy tervszerű módja, módszere, eljárása (az osztályharc, a szocialista termelés *formái*; az emberi érintkezés *formái*; törvényes, ünnepélyes *formák* közt; a *formák* embere; ragaszkodik a *formákhoz*; kellő, tisztességes *formában* adta elő kérését); e) a sportban: erőnlét, jó teljesítményre képesítő testi-lelki állapot; más fogalomkörben: jó hangulat, szellemi készség, frisseség, ill. rosszallón vagy tagadó alakban: sikertelenség, ügyetlenség, alkalmatlanság, balszerencse; pl.: jó *formában* van; nincs *formában*; Ez az én *formám!*; f) irodalmi, művészi alkotás kifejezési, megjelenítési módja, stílus, versforma (drámai, kötött *forma*; nehézkes *forma*; klasszikus *formájú* vers); g) a filozófiában: valamely fogalom, jelenség tartalmával szervesen összefüggő felépítés, rendszer (a *forma* és a tartalom dialektikus egysége; a kultúra *formái*).

Mint látjuk, a két szó egyező, felcserélhető jelentéshasználata mellett bőven van köztük értelmi és stiláris különbség is; ezekben az esetekben nem lehetnek egymás szinonimái.

II. Hasonló jellegű egyezések és különbségek vannak az *alakít* és a *formál* használatában. Az első egy kissé választékosabb és tágabb jelentéskörű, az utóbbi gyakrabban használatos, és általánosabb tartalmú (pl.: kört *alakít* v. *formál*; *alakítjuk* v. *formáljuk* a jövőt). Nem érintkező jelentések: 1. *alakít:* a) ruhát a divatnak megfelelően átalakít (felöltőt *alakíttat*); b) anyagot, halmazállapotot valamilyenné változtat, módosít (péppé, cseppfolyóssá *alakít* vmit); c) színész: megjelenít valakit, játszik valamit (a főhőst *alakítja*; jól *alakította* a szerepét); d) szervezetet, testületet létrehoz, szervez (bizottságot, kormányt *alakít*); 2. *formál:* a) (átv.) általában: alkot, létrehoz (véleményt *formál* vmiről); b) (átv.) jelentkezik, előáll valamivel (igényt, jogot *formál* vmire v. vmihez).

L. még: *figura* K. M.

alakú

Mind főnévi, mind melléknévi jelzős kifejezésekben különírjuk: *ellipszis alakú, kör alakú, jó alakú, szép alakú*; de: *egyalakú*.

a l a k v á l t o z a t o k, a l a k p á r o k

Gyakori nyelvhelyességi probléma, hogy egy szónak két vagy több hasonló alakú változata él nyelvünkben, s közülük meg kell találnunk a legmegfelelőbbet, ill. az egyetlen megfelelőt. Ez az oka annak, hogy kézikönyvünkben számos cikk foglalkozik különféle alakváltozatokkal, alakpárokkal és egyéb szópárokkal, s elemzi a párok, változatok tagjai között mutatkozó jelentés- és felhasználásbeli különbségeket. Általában inkább a l a k v á l t o z a t n a k tekintjük az olyan közös gyökerű párokat, amelyeknek tagjai között írásban is megnyilvánuló magán- vagy mássalhangzóbeli (például kötőhangzóbeli) eltérés van, önálló szóelem- vagy toldalékbeli különbség ellenben nincs. E változatok között jobbára nem jelentésbeli, hanem csupán hangulati, felhasználásbeli, stiláris eltérések vannak (pl. *fel – föl).* — A l a k p á r n a k nevezzük azokat az alakkettősöket, amelyeknek tagjai valamely önállóbb szóelem, képző, jel stb. tekintetében különböznek egymástól, mégpedig úgy, hogy többnyire kisebb-nagyobb jelentéskülönbség is van köztük (pl. *papír — papiros).* Ezenkívül foglalkozunk olyan szópárokkal is, amelyek nem tagjaik közös eredete, hanem csupán alaki hasonlóságuk és összetéveszthetőségük révén kerültek egymás mellé. Ezeket, tehát az *adaptál - adoptál; ólmos – ónos* (eső); *satrafa – szatrapa*-féle szókettősöket is alakpároknak tekinthetjük. Az írásképtől nem szentesített kiejtési változatokról lásd bővebben: ejtésváltozatok, a csupán írott alakban eltérő változatokról pedig lásd: írásváltozatok.

A következőkben — csupán szemléltetésül — felsorolunk néhány példát az alakváltozatok és az alakpárok főbb típusaira. Mind ezek a példák, mind pedig a nyelvhelyességi szempontból megtárgyalásra érdemesnek ítélt egyéb szópárok könyvünkben — legalább utalószóként — megtalálhatók megfelelő betűrendi helyükön.

I. Alakváltozatok

1. Alaki csoportosításuk

a) Magánhangzó-különbségen alapuló változatok: *csepp – csöpp; fonal – fonál; rizs – rizsa; sapka – sipka; tele – teli; uzsonna – ozsonna; vele – véle;* stb.

b) Mássalhangzó-különbségen alapuló változatok: *bicikli – bicigli; karalábé – kalarábé; karambol – garambol; muslica – muslinca; puszedli – puszerli;* stb.

c) Szótagolási vagy hangcsoportkülönbségen alapuló változatok: *mennykő – ménkű; óriás – órjás; pörköl – pergel; veríték – verejték;* stb.

d) Tő- és kötőhangzóbeli változatok: *bújik – búvik; fő – föl; fú – fúj; jő – jön; sark – sarok;* stb.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások

e) Olyan szóelemkülönbségen alapuló (tehát alakpárnak is tekinthető) változatok, amelyekben a szóelemtöbbletnek nincs fontos jelentésmegkülönböztető szerepe: *akadoz – akadozik; nincs – nincsen.*

L. még: ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d) – f) | szótagolás 2.

2. Nyelvi szerepük szerinti áttekintésük

A sokféle alaki különbség sokféle használati (jobbára stiláris) különbséggel járhat együtt. Ezek részint bizonyos alaki csoportokra jellemzők, részint pedig szóegyedekhez kapcsolódnak. Néhány sajátos használati csoport:

a) Az alakváltozatok egy része úgyszólván egyenrangúnak, azonos értékűnek mondható, így különösen az *e (ë)—ö* hangkülönbséget mutatók: *csend—csönd; fel—föl; seper—söpör; veder—vödör.* Az eredetileg nyelvjárási különbségen alapuló változatok mindegyike eléggé elterjedt a köznyelvben. Akár váltogatva is használhatjuk őket, ügyelve arra, hogy a magánhangzók váltakozása színessé tegye mondataink hangzását.

b) Más magánhangzó-különbségen alapuló változatok közül csak az egyik köznyelvi, így az *a—o* hangváltakozásban eltérő alakok közül többnyire az *o* hangú. A *bolha, kolbász, pokróc, ronda* alakkal szemben a *balha* stb. népies és táji alakok csak hangulatkifejező alkalmi változatként használhatók. Ellenben a *magos* népnyelvi alak a köznyelvi *magas* mellett, s a *lábos* is csak a mindennapi beszélt nyelvben használatos az edényt jelentő *lábas* értelmében. Majdnem egyenrangú a *matring* és a *motring.* Az *unoka, uzsonna* alakok mellett az *onoka, ozsonna* nem számít köznyelvinek, az *ostor* mellett az *ustor* tájnyelvi forma. Majdnem egyenrangú a *csoda* és a kissé népiesebb *csuda,* a *csorog* és a *csurog.* Egyaránt köznyelvi alak a *töröl* és a *törül,* de a *fütyül* mellett a *fütyöl* már kezd ritkábbá válni, a népnyelvbe szorulni.

A rövid és a hosszú magánhangzó váltakozásában eltérő alakok közül szintén csak az egyiknek van semleges stílusértéke. Például a 3. személyű *ád, hágy, kél* igealak a köznyelvben használva táji vagy régies ízű, esetleg választékos, akárcsak a ma is használt *néki, véle*-féle névmási alakok és a *tévő, hívő* (helyesírásunk szerint: *hivő)* igenevek. Nincs ilyen stíluskülönbség a *hova* és a *hová* határozószók, a *levő* és a vele majdnem egyenrangú *lévő* közt.

Idegen szavakban sokkal kisebb a hosszúság és rövidség jelentésmegkülönböztető szerepe, ezért sokkal több latinos képzésű (és gyakran latin tövű) szavunk magánhangzóiban van időtartambeli ingadozás, mint egyéb szavainkban. Mégis vannak latin gyökerű szavaink, amelyeknek csak a hosszú magánhangzós változata tekinthető a köznyelvben helyesnek: *plébánia, prédikál.* Sok más esetben azonban alig számít az, hogy valaki eltér-e az ajánlott írott változattól.

Bővebben lásd: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7.

A hangrendi átcsapáson alapuló változatok közül a tiszta mély hangrendű alak általában semlegesebb, a vegyes hangrendű változat egy kissé népiesebb, ízesebb vagy bizalmasabb *(arrább—arrébb; borotva—beretva; sapka—sipka)*, ill. tréfásabb *(satyak — sityak)*. Néha viszont a vegyes hangú változat a köznyelvi, a mély hangú pedig régies: *iskola—oskola*. A teljes hangrendi különbség jelentésbeli különbséggel is járhat: *puffad—püffed*.

c) A mássalhangzó-különbségen, valamint a szótagolási és hangcsoportkülönbségen alapuló változatok közt egyaránt akadnak egyenrangúak *(verejték—veríték)* vagy majdnem egyenrangúak *(karalábé—kalarábé; muslinca—muslica)* és nagyobb stíluskülönbséget mutatók: *óriás* — (nép) *órjás; öklendezik* — (nép) *ökrendezik; ölyv* — (nép, rég.) *ölyü*. Olykor nemcsak hangulati, hanem némi jelentéskülönbség is kifejlődött a két változat között; az ilyenek azon az úton vannak, hogy alakpárrá váljanak, bár vannak olyan jelentéseik, amelyekben fölcserélhetők: *pörköl* — (nép) *pergel; tücsök* — (táj. v. biz.) *prücsök; veszít* — (táj., rég.) *veszejt*. Sok jelentésében fölcserélhető (de nem mindegyikben) a *gyerek* és a *gyermek*.

d) A tő- és kötőhangzóbeli változatok közt többnyire csak stíluskülönbség van, pl.: *bújik* — (táj., rég.) *búvik; fő* (ige) — (nép) *föl; fúj* — (rég., vál.) *fú; jön* — (táj. v. rég.) *jő; vív* — (rég.) *ví*, vagy még az sincs, pl. *fark—farok*. Néha azonban ilyen különbségek jelentésmegoszlással járnak együtt, s a szóhasadás következtében az alakváltozatok már alakpárokként állnak egymással szemben, jóllehet sok ragos alakjuk egybeesik (pl.: *sark—sarok*).

e) A nagyobb jelentéskülönbséggel általában nem járó szóelemek közül különösen az igék egyes 3. személyű *-ik* és néha *-n* személyragját érdemes megemlítenünk. Az *-ik* rag az egyébként iktelen ragozásúak közül elsősorban a *-z* képzős *(-doz, -dez* végű) tárgyatlan igéken mutat olyan ingadozást, amely regionális használatra jellemző, sajátos stílusérték nélkül: a Tiszától keletre *akadoz, ébredez*, az ország nyugatibb felében inkább *akadozik, ébredezik* járja. A tárgyas igékhez kapcsolódó *-ik* rag sokszor a tárgyatlan használatot jelzi: *biflázik* 'biflázással tölti idejét', *harangozik*; de: *bifláz egy szöveget, delet harangoz*. Alig néhány igében jár az ikes változat határozott jelentéskülönbséggel: *érez—érzik; hall—hallik; tör—törik*. — Az *-n* ragos változat majdnem egyenlő rangú (talán egy kissé népiesebb vagy bizalmasabb) a *nincsen* alakban, más igékben erősen táji ízű vagy régies: *leszen, megyen, teszen, veszen*.

f) Az idegen és újabb jövevényszavak alakváltozatai sem mindig egyenrangúak. A *pergamen—pergament, rizs—rizsa*, amelyek eredetileg

alakpárnak tekinthetők, mert szóelemkülönbségen alapuló különböző idegen nyelvű alakokként kerültek nyelvünkbe, ma olyan alakváltozatok, amelyek közül az első változat lett inkább köznyelvi, a második ritkább, régi vagy táji hangulatot idéző népiesebb alak.

II. Alakpárok

1. Alaki csoportosításuk

a) Szóelemkülönbségen alapuló alakpárok: *egyhangúan – egyhangúlag; göngyöleg – göngyölet; innen – innét; ízletes – ízléses; olimpiás – olimpikon;* stb.

b) Szóelemtöbbleten, ill. -hiányon — ezenkívül gyakran még szóelemkülönbségen — alapuló alakpárok: *bizonyság – bizonyosság; cikk – cikkely; helység – helyiség; konferansz – konferanszié; papír – papiros; prelúdium – prelűd; szán – szánkó;* stb.

2. Nyelvi szerepük szerinti áttekintésük

A különbségek itt — az alakváltozatokkal szemben — jobbára jelentésbeliek.

a) A szóelemkülönbség többnyire jelentéskülönbséggel jár együtt: *egyhangúan* (telik az élete) — *egyhangúlag* (dönt). Néha csak a szaknyelv tesz pontos különbséget az olyan szópárok közt, mint *göngyöleg – göngyölet, olimpiás – olimpikon*, vagy az egyik szó több jelentésben használatos, mint a másik (a *hajadonfővel* lehet a. m. *hajadonfőtt*, azaz 'födetlen fővel', de régiesen 'leányként' is), máskor a két szó fölcserélése szótévesztés: *hajlamos – hajlandó; ízléses – ízletes* (bár ez utóbbi jelentett régen 'ízléses'-t is). Vannak azonban — különösen a határozószók közt — ebben a típusban is olyan alakpárok, amelyek közt csak használati, stílusbeli a különbség: *onnan* — (nép) *onnét; innen* — (nép) *innét.*

b) A szóelemtöbbleten alapuló szópárok közt még többször megvan a határozott jelentéskülönbség: *bizonyság – bizonyosság; cikk – cikkely.* Némelyik pár tagjainak fölcserélése ma már súlyos szótévesztés: *helység – helyiség; semmiség – semmisség; konferanszié – konferansz.* Egy részük olyan, hogy némely esetben fölcserélhetők, mert van közös jelentésük, pl.: *félelmes – félelmetes; rég – régen; szán – szánkó;* stíluskülönbséggel: *akkor* — (rég., irod.) *akkoron:* akkor régen. Olyanok is vannak, amelyek közt csak stílusbeli, hangulati a különbség: *alkalmas* — (nép, irod.) *alkalmatos; így* — (rég.) *ígyen; immár* — (rég.) *immáron; mécses* — (kissé rég.) *mécs; szorgalmas* — (rég.) *szorgalmatos.* A többféle különbséget is mutató alakpárok, amelyeknek tagjait más-más nyelvből vettük át, részint csak használatukban különböznek (például a *papiros* a *papír* legtöbb jelentésében használható, de összetételeiben alig), részint jelentésükben is *(prelúdium – prelűd).*

L. még: birtokos névmás 2. | ejtésváltozatok | határozószók fokozása | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 4–7. | írásváltozatok | szójelentés II., IV. | nyelvszokás és nyelvi norma 7. | szótévesztés | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* | tő- és kötőhangzó-váltakozások | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 45–50; Lőrincze: NymLev. XXI–II; uő: Nyőrs. 141–2; G. Varga; Szende T.: Nyr. 1970 : 245–8; Szemere: AkHTört. 104–10. E. L. – G. L. – Sz. L.

alanti L. *alábbi*

a l a n y

A mondat alanya az a személyt vagy dolgot jelentő mondatrész, amelyről az állítmánnyal jelzett cselekvést, történést, létezést, minőséget, mennyiséget stb. közöljük, kijelentjük, állítjuk, ill. kérdezzük. Pl.: *az ember* legyőzi a természetet; *Petőfi* a segesvári csatában esett el; *a ciklámen* gumós növény; jó volna *megpihenni*. Az alany rendszerint alanyesetben álló, azaz viszonyrag nélküli főnév vagy főnévi értékű más szófajta. Lehet határozott, határozatlan és általános. Több mondattípusból el is maradhat. — A mondat alanyától meg kell különböztetni bizonyos határozói igenévi, ill. igenévi-igei szerkezeteknek az alanyát. (Pl.: a z ü t k ö z e t *elmúlván;* a z á r v í z *okozta [kár].*

L. még: alany elhagyása | alany és állítmány egyeztetése | alany határozói igenévi szerkezetben | alany igenévi-igei szerkezetben | alanytévesztés | általános alany | főnévi igenév I. 3. | határozatlan alany | *kell* | mutató névmás 3., 11. | személyes névmás 7.

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 2 : 105–17; Rácz: MMNy. 230–8; Balogh: MMNyKk. 289–92; Rónai – Kerekes 414–6. R. E.

a l a n y e l h a g y á s a

1. Az 1. és a 2. személyű a l a n y t félreérthetetlenül megjelöli az állítmány alakja, ezért az 1. és a 2. személyű személyes névmást többnyire nem szükséges alanyként külön kitennünk. Pl.: vidéken *születtem* és *nevelkedtem;* sétálni *indultunk;* Hova *mentek?* Fordításokban gyakori hiba (idegenszerűség) a hangsúlytalan személyes névmási alany használata. Pl.: tegnap voltam *én* nálatok. Az ilyen személyes névmást helyesen csak akkor tesszük ki, ha nyomaték van rajta, s ezt szórendi helye is érezteti: *én* voltam nálatok tegnap (v. tegnap *én* voltam nálatok), nem pedig a testvérem. Olykor a *magam, magad* stb. névmás is kiegészítheti vagy helyettesítheti: (én) *magam* ellenőriztem, hogy rendben folyik-e

a munka. Elvétve — főleg ritmikai okok miatt — hangsúlytalan névmás is előfordulhat alanyként: Mert ott vagyunk *mi* immár mindenütt (Ady: Új, tavaszi sereg-szemle).

2. A 3. személyű alanyt nem fejezi ki egyértelműen az állítmány alakja, mégis elmaradhat, ha a szövegösszefüggésből vagy a helyzetből odaérthető a mondatba. Ezáltal elkerülhetjük azt az egyhangúságot, amelyet az egyszer már megnevezett alanynak az ismételgetése idézne elő. Pl.: Öreg *cseléd kászolódott* elő, hárászkendőbe bugyolálva. *Szaladt* a csikorgó januári hajnalban. Két utcát *futott*. Ott *becsöngetett* Piskolczyék hoz (Kosztolányi: Szív). Világos értelmű mondatszerkezetben még akkor sem szükséges kitenni a hangsúlytalan 3. személyű alanyt, ha az ennek szerepét betöltő szó valamelyik előző mondatban nem alany, hanem tárgy vagy határozó, s közben esetleg más mondatok is előfordulnak. Pl.: Szitás után *Feketét* is elvitték a csendőrök. A két keze össze volt kötözve, és mélyen *lehajtotta* fejét, ahogy ott ment a két szuronyos ember között (Darvas: Máról holnapra). Vigyáznunk kell azonban, hogy az alany elmaradása ne tegye kétértelművé vagy félreérthetővé a mondanivalót (lásd: alanytévesztés).

Többnyire fölösleges ilyenkor a 3. személyű személyes névmás, ill. a mutató névmás használata is. Ez szintén gyakori hiba a fordításokban. Pl.: A tanuló szépen felelt. Aztán *ő* leült a helyére.; Osztálytermünk az első emeleten van. *Ez* nagyon szépen berendezett helyiség. — A 3. személyű személyes névmást szintén csak akkor kell kitennünk, ha ki akarjuk emelni *(ő* volt a tettes).

L. még: mutató névmás 11. | személyes névmás 7.

3. Az ún. tapadásos vagy lappangó alanyú mondatokba az alany nem az előzményből, nem is csupán a helyzetből érthető bele, hanem szinte állandó érvénnyel: fogalma mintegy hozzátapadt az állítmányhoz. Pl.: terítve van (ti. *az asztal)*; tálalva van (ti. *az étel)*; jut neki mindenre (ti. *pénz)*; már elütötte a tizenkettőt (ti. *az óra)*.

4. A tapadásos alanyú mondatokhoz hasonlítanak az időjárásra és a napszakok, évszakok változására vonatkozó kifejezések, az ún. alanytalan mondatok. Pl.: esik (ti. *az eső)*; dörög (ti. *az ég)*. Ezek alany nélkül és alannyal egyaránt helyesek. De nem mindegyikükben tehető ki az alany, hiszen ennek fogalma nemcsak hozzátapadhatott az állítmányhoz, hanem szétválaszthatatlanul egybe is fonódhatott vele, bele is olvadhatott. Pl.: *fagy, havazik, villámlik, hajnalodik, alkonyodik, tavaszodik*.

L. még: alany igenévi-igei szerkezetben | általános alany 4. | határozatlan alany 2.

Irodalom: Tompa: MMNyR. 2 : 112—3, 121; Rácz: Nyelvh.[4] 238; uő: MMNy. 231, 236—8. R. E.

a l a n y é s á l l í t m á n y e g y e z t e t é s e

Az alanyt és állítmányt tartalmazó mondat értelmes és szabályos megszerkesztésének fontos követelménye, hogy ennek a két ún. fő mondatrésznek az összefüggése jól felismerhető legyen: a kettő azonos számot és személyt fejezzen ki. Ezt azáltal érjük el, hogy az állítmányt egyeztetjük, tehát az alanyhoz illőn tesszük egyes vagy többes számba, ill. 1., 2. vagy 3. személybe. Az egyeztetésben többnyire az alany alakja az irányadó (a l a k i egyeztetés); néha azonban az dönt, hogy az alany egységet vagy többséget fejez-e ki (é r t e l m i egyeztetés). A könnyebb áttekinthetőség végett röviden jelezzük szócikkünk felépítését:

A) Számbeli egyeztetés: 1. egy alany mellett; 2. több alany mellett

B) Személyi egyeztetés: 1. különböző számú alanyok mellett; 2. „telefonegyeztetés": *itt X. Y. beszél(ek);* 3. vonatkozó névmási alany mellett

A) S z á m b e l i egyeztetés

A számbeli egyeztetésnek az a fő szabálya, hogy mind az igei, mind a névszói állítmány (ill. az összetett állítmány névszói és igei része) olyan számban álljon, amilyenben az alanya. Így igei állítmánnyal: A l e v é l erről *szól* és A l e v e l e k erről *szólnak;* névszóival: A l e v é l *hosszú* és A levelek *hosszúak;* névszói-igei (azaz összetett) állítmánnyal: A l e v é l *hosszú lett* és A l e v e l e k *hosszúak lettek.*

Ez az általános szabály azonban némelyik mondattípusban, ill. jelentésviszonyban nem érvényesül ilyen tisztán, s akkor a használatban ingadozás vagy logikai homály keletkezhet. Vegyük sorra a fontosabb eseteket, típusokat!

1. E g y e t l e n alany mellett viszonylag kevesebb nehézség mutatkozik.

a) A *mind* alanyhoz egyes számban is, többes számban is kapcsolódhat az állítmány; pl.: m i n d itt *van* v. *vannak.* Az utóbbi főleg személyekre értve gyakori, ilyenkor ti. a *mind* szót az odaértett általános alany vagy az *ők, azok* stb. névmási alany 'valamennyien' jelentésű számállapothatározójának is felfoghatnánk: m i n d beleegyeztek (értsd: az érdekeltek). — Egyes számban áll ma az állítmány a *többi* alany mellett: A t ö b b i hol *maradt?*

b) A csupán alakja szerint többes számú, de jelentése szerint és nyelvtani tekintetben egyes szám értékű alanyhoz egyes számú állítmány tartozik (= értelmi egyeztetés). Pl.: a L e n i n K o h á s z a t i M ű v e k *teljesítette* tervét; a z E g y e s ü l t Á l l a m o k nem *csatlakozott* a javaslathoz: a z É l e t k é p e k szívesen *közölte* a bírálatot. — Egykét határesetben mégis természetesebb az alaki egyeztetés; pl. a Dunamedencét a K á r p á t o k *határolják* v. *határolja.* Ilyenkor az egyes számú állítmány mellett esetleg gyűjtőnévi alanyt iktathatunk a szöveg-

be, hogy elkerüljük a felemás számhasználatot: a Kárpátok hegyvonulata határolja.

L. még: névszók egyes és többes számú használata 9.

c) Ha az egyes számú alanyhoz hozzáértjük társhatározóját is, a mai művelt nyelvhasználat az egyes számú állítmányt kedveli; pl. az elnök a titkárral *elment* [nem pedig *elmentek*] az értekezletre, bár a népnyelvben, sőt klasszikus költőink meg mai népies íróink nyelvében nem ritka az értelmi egyeztetéses többes szám sem. Pl.: Etele Budával *jöttek* ilyen perre (Arany: Buda halála VIII.). (Ki nem tett alany esetén ma is helyes a többes számú állítmány: Jánossal *elmegyünk* most az irodába.)

d) Bántó hiba a művelt fogalmazásban, ha valaki a kevésbé gondos élőbeszéd mintájára a gyűjtőnévi vagy a mennyiségjelzős egyes számú egyedi alanyhoz — mintegy ráértéssel — többes számú állítmányt fűz. Pl.: a hallgatóság élénken *helyeseltek* (szabályosan: *helyeselt*); az egész osztály *kiabáltak* (helyesen *kiabált*); sok üzletet zárva *tartottak* (helyesen: zárva *maradt*). — Ügyelnünk kell arra is, hogy ha ilyen alaki egyeztetéses szerkezet után a tartalmat új mondatban vagy tagmondatban folytatjuk, lehetőleg szintén ne váltsunk át az értelmi egyeztetéses többes szám használatára. Pl.: Az egész osztály kiabált. *Tiltakoztak* [gondosabban: *tiltakozott*] a méltatlan gyanúsítás ellen.

e) Nem helyes az egyes számú melléknévi (melléknévi igenévi, névmási) állítmány használata többes számú alany mellett, noha a régi és a mai táji nyelvszokásból ez is jól ismeretes. Tehát: *kénytelenek* [nem pedig *kénytelen*] *leszünk* elfogadni az ajánlatot; *Legyenek szívesek* [nem pedig *szíves*] félreállni! Költői szövegben — főképp régiességként — mégis elő-előfordul ilyen egyes számú melléknév, pl.: Hozzám már *hűtlen lettek* a szavak (Babits: Jónás könyve).

f) Ellenben a gyűjtőnévi és az anyagnévi (esetleg más, elvont jelleget kifejező) főnévi állítmányt vagy összetett állítmányi részt többes számú alanyhoz is rendesen egyes számban kapcsoljuk (de az összetett állítmány igei részét többes számba tesszük). Pl.: ők a mi *társaságunk*; a magyarok egykor nomád *pásztornép voltak*; a rendezők is *csuromvíz lettek*.

Ez a felemás egyeztetés azonban egyik-másik író és újságíró tollán modorossá, nehézkessé válik. Pl.: ennek egyik *eszköze* az újítási ankétok (simább fogalmazásban, az alanyt is egyes számba téve: *eszköze* az újítási ankét).

Ugyanígy gördülékenyebb a fogalmazás akkor, ha a mennyiségjelzős főnévi állítmány mellett egyes számú az alany (és az összetett állítmány igei része is), bár nyelvtani szempontból nem volna hibás a felemás

egyeztetési forma sem. Pl.: ők egészen mindennapi megjelenésű két *leány voltak* (természetesebb formában: mindkettő ... *leány volt* v. mindketten ... *leányok voltak*).

g) Ha a mennyiségjelzős vagy gyűjtőnévi stb. egyes számú alanyt nyomatékos többes számú értelmező — esetleg *mint* kötőszós állapothatározó — követi, ez után többnyire nem az igazi alannyal, hanem ezzel az értelmezővel — állapothatározóval — egyeztetjük az állítmányt. Pl.: csaknem száz fiatal atléta, a KISZ-szervezet tagjai, *fogadták* a versenyzőt; a felszólaló Nagy G. és Papp A. mint a vállalat képviselői *járultak hozzá* a módosításhoz. De ha az ilyen utólagos egység csak nyomatéktalan közbevetés, akkor ebben a szórendben is tanácsosabb magával az alannyal egyeztetnünk az állítmányt. Pl.: igen sok más politikai fogoly — munkások, parasztok, mérnökök — *szenvedett* Horthy börtöneiben. — Az ilyen, értelmezett alany előtt levő állítmányt mindig ajánlatosabb magával az alannyal egyeztetnünk. Pl.: ott *fogadta* a versenyzőt csaknem száz fiatal atléta, a szervezet képviselői (vagy még simábban: a szervezet képviseletében); Horthy börtöneiben *szenvedett* igen sok fogoly: munkások, parasztok. Sokszor a szórend vagy az értelmezős stb. szerkezet megváltoztatásával csökkenthetjük vagy akár el is tüntethetjük az egyeztetés miatti zökkenőt. Pl.: hozzájárult a módosításhoz N. G. és P. A., a vállalat két képviselője is.

Ha azonban a többes számú alanyt követi egyes számú értelmező vagy *mint* kötőszós állapothatározó, az elöl álló állítmányt többes számba kell tennünk. Pl.: *eljöttek* a fiúk, egy egész sereg, hogy köszöntsék őt; *helyeselték* is a résztvevők — mint szakértői bizottság — a tervnek ilyen módosítását. — Sőt még az utólag következő állítmányt is tanácsosabb így egyeztetnünk, ha az alany utáni közbeékelt rész nem nagyon hangsúlyos. Pl.: a résztvevők mint szakértői bizottság *helyeselték* is. Ha azonban az alanynak ilyen bővítményén nagy nyomaték van, döcögőssé válik ez a mondatforma (különösen a fiúk, az üzem legújabb brigádja, *végezték* jól a munkát). Ajánlatosabb tehát szerkezetét (esetleg csak szórendjét) megváltoztatni, például így: különösen az üzem legújabb brigádja, a fiúké, *végezte* jól a munkát; a résztvevők — mint a szakértői bizottság tagjai — *helyeselték* is a tervet.

A több tagból álló értelmező néha maga szabja meg a rá következő állítmány számát, nem pedig az alany. Pl.: az anyag: képek, szakkönyvek már *meg is érkeztek*. Mégis jobb, ha elkerüljük a két-

féle számot, például így: a képekből, könyvekből álló a n y a g már *meg is érkezett.*

2. Lehet a mondatban t ö b b a l a n y is, s akkor az ingadozások száma még nagyobb.

a) Ha az alanyok mind többes számúak, az állítmány természetesen szintén ilyen: a f i a t a l o k meg az ö r e g e k együtt *szórakoztak.*

b) Ha a mondatnak több egyes számú alanya van, az állítmány általában magyarosabb egyes számban. Pl.: a b ú z a és a r o z s jól *fejlődött;* N a g y G á b o r és P a p p K á l m á n 1000-1000 forint jutalmat *kapott.* Személyeket jelentő alanyok mellett azonban nem idegenszerű a többes számú állítmány sem, például utóbbi példánkban: jutalmat *kaptak.* Csak az alanyok elé tett állítmányt tesszük ilyenkor is rendesen egyes számba: jutalmat *kapott* N. G. és P. G.: 1000-1000 forintot. (De ilyenkor egy következő mondatban már inkább többes számban beszélünk róluk: azóta már bizonyára *el is költötték* a pénzt.) — Ha az alanyoknak egymáshoz való viszonyáról van szó, akkor — névszói állítmány esetén — különösen természetes az értelmi egyeztetésmód: A n n a m e g J ó s k a most már *házastársak.* Akkor is tanácsos így fogalmaznunk, ha egy nagyobb felsorolásban egyébként nem volna eléggé szembeötlő, hogy melyik állás, minősítés stb. hány alanyra vonatkozik. Pl.: F e h é r I s t v á n és M o h o s B é l a *osztályvezetők lettek,* K e r é k J á n o s *csoportvezető,* V ö r ö s É v a és G á l T a m á s pedig *brigádvezetők.* Ha azonban az egyes számú alanyok mindegyikéről külön-külön állapítunk meg valamit, megint csak egyes számú állítmány használatát ajánljuk: F e h é r I s t v á n *osztályvezető,* G á l T a m á s *csoportvezető lett.* — Többes számú állítmányt kell alkalmaznunk akkor is, ha az alanyokhoz *ketten, valamennyien* típusú számállapothatározó tartozik. Pl.: Á d á m, P é t e r és J á n o s: m i n d h á r m a n (v. v a l a m e n n y i e n) *eljöttek.*

Ha az egyes számú alanyok közül valamelyiknek mennyiségjelzője vagy határozatlan névelője van, általában jobb az egyes számú állítmány. Pl.: a m i n i s z t e r e l n ö k és k é t k í s é r ő j e most *ért* a szalonkocsihoz; a v e n d é g á l l a m f ő és e g y s z á r n y s e g é d e akkorra éppen *kiszállt.* — Ez az egyeztetés helyesebb akkor is, ha az alanyokat *sőt* egyes, *is — is, mind — mind, se(m) — se(m)* stb. páros kapcsolatos (vagy valamelyik ellentétes, választó, magyarázó, következtető) kötőszó fűzi össze. Pl.: tanárai közül s e N a g y P á l, s e J ó z a n G á b o r nem *látott* ilyen változást; P é t e r v a g y J á n o s *eljöhetne* holnap a könyvért.

c) Ha több, mégpedig vegyesen egyes és többes számú alanynak közös állítmánya van, ez vagy a sorrendtől függetlenül többes számú

(legtöbbször az ilyen értelmi egyeztetés a szokásos), vagy a hozzá legközelebb levő alanynak a nyelvtani számát követi, azaz alaki egyeztetésű. Példák az előzőre: A föld, a paraszt munkások, a testi fáradtság, a becsületes gond ... *átgyúrták* Ferkót (Móricz Zs.: Kerek Ferkó); Sebesültjeink — és a két magyar — már kórházban *voltak* (Illés B.: Fegyvert s vitézt); az utóbbira: Más jelentőséget *kapott* a színház és a szerepek (Szabó M.: Az őz). Többnyire mégis akkor a legválasztékosabb és a legsimább fogalmazású az ilyen mondat, ha az értelmi és az alaki (sorrend szerinti) egyeztetés egybeesik, azaz ha a többes számú állítmány a többes számú alany mellé kerül. Pl.: [Párizsban a] barrikádokon a munkásokat a vörös zászló és Louis Blanc szocialista igéi *vezetik* (Illyés Gy.: Petőfi).

d) Értelmezős alanyokkal ismét több eset lehetséges; közülük itt csak a legjellegzetesebbekkel foglalkozunk. (Az egy alany utáni többes számú értelmező esetére lásd: 1. g) Ha több egyes számú alany után közös többes számú értelmező áll, akkor — hacsak az értelmező nem merőben nyomatéktalan közbevetés — a rá következő állítmány többes számba szokott kerülni. Pl.: a biedermeier szék, ágy és asztal, fiának régi ajándékai, még *megvoltak*. Az elül álló állítmány azonban javarészt szabályosan az alanyok nyelvtani számához, nem pedig a hátrább következő értelmezőhöz igazodik. Tehát: még *megvolt* a biedermeier szék, ágy és asztal, fiának régi ajándékai. Az eddig említett egyéb finom szabályosságok azonban többé-kevésbé itt is érvényesülnek; például a személyt jelentő alanyok többes számú értelmezője vagy a kölcsönösségi viszonyt kifejező többes számú értelmező erősebben sugallja, hogy az állítmány többes számú legyen. Pl.: az elnök és a főkönyvelő, a vizsgálat vezetői, már *megtették* jelentésüket; az alany és az állítmány, tehát a predikatív szerkezet tagjai, az egyeztetéssel is *mutatják* összetartozásukat. — Ez többnyire még az elül álló állítmányra is érvényes: *beterjesztették* jelentésüket az elnök és a főkönyvelő, a vizsgálat vezetői is.

B) Az állítmány személyi egyeztetésére vonatkozó legfőbb szabály azt kívánja, hogy az állítmányi ige személyragja az alany nyelvtani személyéhez igazodjon. Pl.: Laci rögtön itt *lesz:* te addig *maradj* a telefonnál, én meg *kikeresem* az iratot.

1. Gyakran azonban különböző személyű alanyokhoz közös állítmány tartozik. Ilyenkor az utóbbit rendesen többes számba tesszük, s a legkisebb sorszámú alany személyével egyeztetjük. Tehát például egyes 1. és 3. személyű alany mellett többes szám 1. személybe kerül az állítmány: Vologya és én *megnéztük*, mit csinálnak a foglyok (Illés

B.: Fegyvert és vitézt). Mindamellett a *sőt, de, vagy* stb. kötőszós végső alany után jobbára az utolsó alany személye és száma dönt. Pl.: T e vagy pedig N a g y J á n o s *készíti el* a tervjelentést?; T e *vagy* az elnök itt vagy é n?; N a g y J á n o s, sőt vele együtt t i is *megkapjátok* a határozat másolatát.

Az eltérő személyű értelmező nemigen szokta befolyásolni az állítmány személyét: Ezt *te*, az iskola d í s z e, *mondod?* (Kevésbé ajánlható így: *mondja?*)

2. A telefonálók között — főleg hivatali érintkezésben — elterjedt az egyes szám 3. személyű alanyhoz (rendesen puszta személynévhez) kapcsolt 1. személyű állítmány: Itt X. Y. (igazgató, titkár, előadó stb.) *beszélek*. Ez részben értelmi egyeztetésnek vehető (lásd az előbbi típusokat), részben az Itt *X. Y. beszél*, Itt *én beszélek*, *X. Y.*, ill. a hiányos Itt *X. Y.* mondatok szerkezetvegyülésének. — A szabatosabb nyelvtani, formai egyeztetéses alak kétségtelenül ez: Itt *X. Y.* (igazgató stb.) *beszél*, ill. Itt *én beszélek*, *X. Y.* A kommunikációs — beszédlélektani — helyzet azonban, amely létrehozta, eléggé természetes; ezért használatát inkább csak zsargonszerű, szokatlan hangulata miatt nem ajánljuk.

3. Némi ingadozás mutatkozik az *aki, ami* vonatkozó névmási alanytól irányított állítmányi egyeztetésben. E névmásokhoz ui. saját jelentésük szerint 3. személyű állítmány tartozik: A k i másnak vermet *ás* . . . Olykor azonban mint mellékmondati kötőszókba, beléjük sugározhat a főmondat azon 1. vagy 2. személyű szavának nyelvtani személye, amelyre vonatkoznak, s akkor saját állítmányuk is inkább eszerint alakul. Helyes tehát ez a fajta értelmi egyeztetés: T e, a k i *babonás vagy* és *hiszel* a kísértetekben, nem fogsz ezen csodálkozni (Mikszáth). Ritkábban azonban ilyen szerkezetű mondatokban is érvényesülhet az alaki egyeztetés: ó, mi vár még | r e á m, k i immár *néma, hangtalan* (József A.: Csend).

L. még: *-é* birtokjeles szók egyeztetése | értelmezői egyeztetés | határozói egyeztetés | névszók egyes és többes számú használata 2—6., 9. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

Irodalom: Klemm: Nyr. 1954 : 165 kk.; Rácz: ASzeg. 1957 : 87—103; F[erenczy]. G.: Nyr. 1960 : 128; Rácz: Nyr. 1961 : 403—15; Tompa: MMNyR. 2 : 138—45; F[erenczy]. G.: NymLev. 72; Rácz: ASzeg. 1964 : 36—9; uő: Nyelvh.[3] 244—9; uő: MNy. 1971 : 144—55, 288—96; uő: Nyr. 1977 : 385—402. T. J.

alany határozói igenévi szerkezetben

A határozói igenévnek alárendelt alany rendszerint megegyezik a mondat alanyával, azaz ha az alanyos határozói igenévi szerkezetet mellékmondattá alakítjuk át, a főmondat és a mellékmondat alanya azonos lesz. Pl.: *Pista, munkáját befejezve, azonnal pihenni tért* = miután *Pista befejezte* munkáját, azonnal pihenni *tért*. Mivel az előidejűséget kifejező *-ván, -vén* képzős határozói igenévnek lehet külön alanya a mondatban, olykor — főleg a költői nyelvben, régiességként — előfordul, hogy a két alany nem esik egybe: Győzedelmes *ütközet elmulván, Izeni* a *Szolimán* nagy szultán . . . (Arany: Török Bálint). A köznyelvben az efféle mondatok csak akkor állhatják meg a helyüket, ha a határozói igenév eltérő alanyát nem nevezzük meg. Pl.: barátainkkal *összefogva leküzdhetők az akadályok* = ha [ti. *mi*] barátainkkal *összefogunk, leküzdhetők az akadályok*. Mindamellett az eltérő alanyú mellékmondatot általában nem tanácsos határozói igenévi szerkezetté tömöríteni.

L. még: határozói igenév I. B) 1., II—III.

Irodalom: Kovalovszky: Nyr. 1966 : 104—5. R. E.

alanyi és tárgyas ragozás váltogatása L. tárgyas és alanyi ragozás váltogatása

alany igenévi-igei szerkezetben

Alanynak szokás nevezni az igenévi-igei szófajú szónak alárendelt, a cselekvőt vagy a történés hordozóját jelölő mondatrészt is. (Ez azonban nem azonos a mondat alanyával.) Az efféle alanyos szerkezet egészben jelzői szerepet szokott betölteni. Pl.: az *IBUSZ szervezte* társasutazásokon sokan vettek részt; jól beváltak a *munkaközösség szerkesztette* tankönyvek. Társalgásban ritka, leginkább az értekező prózában fordul elő. Használata választékos, de olykor — az 1. vagy 2. személyben — egy kissé keresett, mesterkélt. Az alárendelt szerkezetbeli alany személyére az igenévi-igei tag személyragja éppúgy rámutat, mint az igei állítmány személyragja a mondat alanyára; ezért az 1. és 2. személyű alanyt itt sem szoktuk kitenni, csak odaérteni: *az* (én) *említettem eset; a* (mi) *felhoztuk példa;* stb. (A többes 1. vagy 2. személyre utaló használat egyébként is ritka.) A 3. személyű alárendelt alanyt azonban rendszerint meg kell neveznünk: *a szerző* v. *a szerzők idézte mondat*.

L. még: igenévi-igei személyragozás

Irodalom: Tompa: MMNyR. 2 : 116—7; Hámori: MMNyR. 1 : 549—50; Velcsovné: MMNy.[3] 195. R. E.

alanyi mellékmondat értékű igenévi szerkezet L. főnévi igenév II. A) 3. c), f), B)

alanyi mellékmondati kötőszók L. *ha* 1. | *hogy* | kötőszó és utalószó megfelelése | utalószó 1—2., 6.

alanyi vagy tárgyas ragozás L. tárgyas és alanyi ragozás váltogatása | „tárgyas vagy alanyi ragozás" kezdetű címszók

alany kitevése L. alany elhagyása 1—2. | alany határozói igenévi szerkezetben | alanytévesztés | mutató névmás 11. | személyes névmás 7.

alanyos összetételek és szószerkezetek

1. A tisztán alanyos összetett szókat arról ismerhetjük fel, hogy előtagjuk az utótagnak alanya. Egy ilyen igénk ismeretes: *mennydörög* (mi dörög?), és több melléknévvé vált alanyos igei szerkezet: *ügyefogyott* (mije fogyott?), *istenadta* (ki adta?). Ide sorolható néhány határozói igenévi utótagú összetétel: *fogvacogva*, *szívdobogva*, noha az ezekre való rákérdező formula (mi vacog? stb.) meglehetősen szokatlan és erőltetett.

2. A múlt idejű igealakkal összetett alanyos szerkezetek egy része már utótagjában is inkább melléknévi igenévnek fogható fel. Az ilyen *-t*, *-tt* képzős igenévi utótagú összetételek közül jó néhánynak két alakváltozata van aszerint, hogy kapcsolódik-e az utótaghoz személyrag vagy nem. Mindkét típus érintkezik az igei utótagú és a melléknévi igenévi utótagú összetételekkel is, a személyrag nélküli alak mégis inkább igenévi, a személyragos pedig tárgyas ragozású igei utótagnak tekinthető. Pl.: *anyaszült* (kitől szült?) — *anyaszülte* (ki szülte?); *hófedett* (mivel fedett?) — *hófedte* (mi fedte?, mi fedi?). Ezek nem tisztán alanyos összetételek, hiszen a személyrag nélküli változatok inkább jelöletlen határozós összetett szavak, pl. *sorsüldözött* (mitől vagy mi által üldözött?; esetleg így is kérdezhetjük: akit mi üldözött?); a személyragos alak pedig birtokos szerkezetnek is értelmezhető: *anyaszülte* (ki szülte?, ill. kinek a szülötte?).

Kérdéses lehet a kétféle alakváltozat egymáshoz való viszonya, továbbá a személyragos változat helyesírása.

Az *anyaszült* és az *anyaszülte* típusú változás csak akkor fordul elő, ha az utótagként álló melléknévi igenév tárgyas ige származéka. A két változat közül az *anyaszülte* típus a régebbi. Az e típusba tartozó összetételek egy része ma népiesen hat *(lelkemadta, madárlátta)*, más részük pedig irodalmi vagy választékos stílusú *(hófödte, napsütötte)*. De azért ma is keletkeznek ilyenek *(munkáslakta* kerületek).

Később különféle hatásokra kialakultak az *anyaszült* típusú változatok, mégpedig gyakran a személyragos forma mellett is.

Ha csak a személyragos *(molyette, ebadta* stb.) vagy csak a személyragtalan forma él *(harcedzett, szélvédett* stb.), általában egyiket sincs okunk hibáztatni, együttes meglétük esetén azonban már mérlegelnünk kell használatukat. A két alakváltozat közül ui. az *-a, -e* végűek olykor egy fokkal választékosabbak, például a *hófödte, porlepte* a *hófedett, porlepett* alakokkal szemben.

4. A személyragos (igei-igenévi utótagú) alanyos szókapcsolatok közül azokat a rövidebbeket írjuk egybe, amelyek már régen egybeforrtak. Ennek az egybeforrásnak, összetétellé válásnak jelei: a) a személyrag nélküli változat is összetett melléknévként használatos, pl. *porlepte (porlepett);* b) a kapcsolat nemcsak jelzőként, hanem állítmányként vagy főnévként is használható, pl.: ez a doboz már nagyon *egérrágta;* az arca egészséges, *napsütötte;* itt járt az *istenadta;* c) az alanyi előtag egyes számú, de többes értelmű, pl. *munkáslakta* kerületek; d) az utótag múlt alakú, de jelen értelmű (tehát inkább igenévi, mint igei jelentésű), pl. *hóborította* 'amit hó borít'.

Ha az ilyen kapcsolatok csak jelzőként fordulnak elő, szószerkezeteknek fogjuk fel és különírjuk őket. Pl.: *munkás készítette* iparcikk; *páncél fedte* kocsi. Természetesen nem alkot összetételt a többes számú alany sem az igenévi-igei utótaggal (pl. a *parasztok lakta* vidék), s akkor is csupán szószerkezettel, nem pedig összetétellel van dolgunk, ha az alanyi előtagnak birtokos személyragja van (az *anyja nevelte* gyermek).

L. még: *-beteg* utótagú összetételek | határozós összetételek | igenévi-igei személyragozás | összetett szó | *porlepett — porlepte*

IRODALOM: AkH. 157—8; Elekfi: GyírL. 1963 : 320; Szemere: AkHTört. 170.

E. L.—L. J.

alany sorrendi helye L. szórend II. 1., IV. 2., VII. 1. a)–d)

alanytalan mondat L. alany elhagyása 4.

alanytévesztés

Az alanyt rendszerint nem kell megneveznünk akkor, ha az állítmány alakjából (személyéből), az előzményekből vagy a helyzetből odaérthető a mondatba. Ügyeljünk azonban arra, hogy elmaradása ne tegye félreérthetővé fogalmazásunkat, ne következzen be az ún. alanytévesztés. Ez akkor szokott előfordulni, ha a megváltozott alany ugyanolyan — rendszerint 3. — személyű, mint az előző (tag)mondat alanya, ill. az

előző (tag)mondatból ideérthető szó. Pl.: Petőfi *apja mészáros volt.* Kiskőrösön *született* (helyesen: *A költő* Kiskőrösön született); Gondoskodjunk róla, hogy a gyerek szobájába ne hallatsszon be a televízió hangja. Ezért kapcsoljuk ki a *készüléket*, s csak akkor nyissuk ki újra, ha *elaludt!* (helyesen: ha *a gyerek* elaludt). Zavart okoz a helytelen szórend vagy az új alany kitételének elmulasztása is. Pl.: tilos jelzésnél *haladt át* az úttesten, és *elütötte egy villamos* Kis Péter tanulót (helyesen: tilos jelzésnél haladt át az úttesten *Kis Péter tanuló*, és *egy villamos* elütötte); a munkások többet *termeltek*, mint amennyire *számítottak* (ti. az *üzem vezetői*). Ilyenkor tehát ki kell tennünk a mondat megváltozott alanyát!

Rendszerint nem jelöljük meg külön az általános, ill. a határozatlan alanyt sem, csupán az ige ragozásával utalunk rájuk (lásd: általános alany 4. | határozatlan alany 2.). Két egymás után következő, de különböző jellegű általános, ill. határozatlan alanyt azonban nem szabad azonos személyű igealakkal kifejeznünk. Ezért helytelen, suta fogalmazású a telefonszámlán olvasható szöveg: „Távbeszélő-állomásának hibáját hamarabb *elhárítjuk*, ha reggel 9 óráig bejelenti. *Beszéljünk* röviden, ezzel is javítjuk a távbeszélő-szolgálatot." (A második mondat így alakítható át: Tessék röviden beszélni, ezzel is javul a távbeszélő-szolgálat.)

Az alanytévesztésnél jóval kisebb hiba, de mégis zavaró az alany — s így az állítmány — személyének ok nélküli váltogatása. Pl.: a párt és a nép előtt álló feladat, hogy *meggyorsítsa* a szocializmus építését, *befejezzük* a szocializmus alapjainak lerakását (a két mellékmondat állítmányát helyesebb azonos személyűvé formálni: *meggyorsítsa . . . befejezze;* ill. *meggyorsítsuk . . . befejezzük).*

L. még: alany elhagyása | alany határozói igenévi szerkezetben | fogalmazás és nyelvhelyesség 3.

Irodalom: Deme: Nyr. 1961 : 19—20; Szende: Szóról 196—7; Lőrincze: Nyőrs. 367—8; Rácz: Nyelvh.[4] 238; uő: MMNy. 237; Lőrincze: AnyKal. 150; Rácz: uo. 179. R. E.

alany váltogatása L. alanytévesztés

alapállás

Divatos, átvitt értelmű használatát tesszük szóvá. Különösen a sajtó nyelvében gyakori. Pl.: *ebből az alapállásból nem ítélhető meg világosan a dolog; más alapállásból nézve.* A torna, ill. a sport nyelvéből való műszónak ilyen átvitt értelmű használatát lehetőleg kerüljük, s helyette inkább ilyenfélét írjunk: *ebben a helyzetben nem ítélhető meg világosan a dolog; más szempontból nézve* stb.

alapítva — alapíttatott — az alapítás éve L. határozói igenév I. C) 1. | szenvedő ige

alapjában, alapjában véve

A magyar szemlélettől kissé idegen, németes formák. Elterjedtségük folytán lassan már elvesztik idegenszerű hangulatukat, de használatukban van némi keresettség, sajtónyelvi íz. Ezért is ajánljuk helyettük inkább ezeket: *gyökerében, velejében, lényegében véve, tulajdonképpen, voltaképpen, igazában, valójában.*

alapján

Mindinkább névutóvá váló, viszonyragos főnévi alakulat; elemei szerint birtokszói jellegű *(alap-já-n)*, de ez egyre jobban elhomályosul. Hogy nyelvérzékünk már-már valódi névutónak tekinti, azt jól mutatja, hogy ma már elég gyakoriak a *mi alapján; ez alapján; amely alapján* stb. formák, holott az ilyen szerkezetekben a névmáson régebben mindig ott volt a *-nak, -nek* birtokos személyrag is *(minek az alapján, ennek alapján, amelynek alapján)*. Főleg a *szerint*, esetleg a *miatt*, elvétve más hagyományos névutónk vagy határozóragunk szerepét veszi át; részben a német *auf Grund (dessen)* hatására terjed.

Egy fokkal magyarosabb és természetesebb tehát: *neve szerint, nevéről* v. *neve miatt* [kevésbé ízesen: *neve alapján]* franciának gondoltam; *ezek szerint* v. *ezekből* [újabb kifejezéssel: *ezek alapján]* arra következtetek, hogy; *a bizonyítás* kétségtelenné *tette* X. *Y*. bűnösségét (ehelyett: *a bizonyítás alapján* kétségtelen *lett* X. Y. bűnössége); stb.

Még nehézkesebb az *annak (az) alapján, hogy* (vö. német *auf Grund dessen, dass)* utalószóból és kötőszóból álló szerkezet: X. Y. *annak az alapján, hogy* rokona a vádlottnak, nem kíván tanúvallomást tenni. (Egyszerű és természetes stílusban: X. Y. nem kíván tanúskodni, mert rokona a vádlottnak.)

Az *alapja* személyragos főnévnek *-n* határozóragos alakjaként, konkrét jelentésben a választékos fogalmazás sem kerüli a tárgyalt szóalakot. Pl.: a marxista felfogás *alapján* állva tisztán megítélhetjük e folyamatot. Sőt némelyik szaknyelv stílusában még az előbb ismertetett névutószerű használat is annyira meggyökeresedett, hogy — módjával — nem kirívó. Pl.: a vádlottat saját *vallomása alapján* bűnösnek kell tekintenünk.

L. még: *alapon* | névutó 4. | *szerint*

IRODALOM: Sebestyén: Buktatók 53—4; HivKve² 23—4, 171. T. J.

alapon

Újabban nagyon elterjedt, némileg névutószerűen használt határozóragos névszó: *ez alapon; azon az alapon; baráti alapon; törvényes alapon;* stb. Önmagában egyik kifejezés sem helytelen, hiszen az *alap* főnévnek 'ok, indíték; kiindulási pont, elv, alapismeret, mérték stb.' jelentéséből természetesen folyik az *alapon* efféle használata. Minthogy azonban — részben a német *auf . . . Grund, auf . . . Basis*, részben más nyelvű hasonló kifejezések mintájára — valósággal elárasztják már politikai, gazdasági, hivatali stb. nyelvünket az ilyen sablonos szerkezetek, lehetőség szerint válasszunk helyettük más kifejezéseket, ill. váltogassuk őket ilyenekkel. Pl.: *erre hivatkozva; ezzel a megokolással; barátságból; törvényesen.* — Még szürkébb és nehezebb az *azon az alapon, hogy* szókapcsolat. Pl.: a kártérítést megtagadtam *azon az alapon, hogy* a szóban forgó időben nem laktam ott. (Helyesebb: *azzal* v. *arra hivatkozva, azzal a megokolással* v. *kifogással, hogy; hiszen* v. *mert* v. *minthogy* stb.) — Ha azonban az *alapon* használatát csak hosszadalmasabb, pontatlanabb vagy félreérthetőbb kifejezéssel tudnánk elkerülni, inkább tartsuk meg. Pl.: *ki-ki alapon* megvacsoráztunk (azaz: a magunk költségére); csak *filléres alapon* játszottunk (értsd: filléres tételben).

L. még: *alapján* | névutó 4.

IRODALOM: Mizser: ÉT. 1974 : 2262; HivKve² 23—4. T. J.

alaposan

Az *alapos* melléknév jelentésárnyalatainak megfelelő használat természetes és helyes a következő értelemmel: a) *széleskörűen, részletesen, mindenre kiterjedő figyelemmel, tüzetesen;* b) *átgondolva, tervszerűen, pontosan, gondosan, megbízhatóan, lelkiismeretesen;* c) nyomósító határozóként: *számottevően, nagymértékben, nagyon, erősen, jól, ugyancsak.* Pl.: *alaposan* megvizsgálta az ügyet; *alaposan* ismeri a kérdést; *alaposan* kitakarította a lakást; *alaposan* végzi munkáját; *alaposan* felsült; *alaposan* megmondta neki; *alaposan* megváltozott.

Az igénytelenebb köznyelvre jellemző, unos-untalan való használatát azonban kifogásoljuk, mert egyhangúságával szürkíti nyelvünket, szegényíti a szókincset, s ezzel rontja a kifejezés szabatosságát. Pl.: *alaposan* megtanulta a leckét; *alaposan* beszámolt a könyvről. Inkább helyettesítsük az előbbiekben felsorolt más rokon értelmű szóval: *jól* megtanulta a leckét; *részletesen* ismertette a könyvet. K. M.—Sz. L.

alapvető, alapvetően

A hivatali nyelvben és a sajtó nyelvében divatos kifejezések: *alapvető élelmiszerek, feladat, különbség, kérdés* stb. Változatosabban fogalmazva inkább írjuk ezt helyettük: a *legfontosabb* élelmiszerek; *fő* feladat; *lényegbevágó* különbség; *lényeges* v. *döntő* kérdés stb. A módhatározói alak is gyakori: *alapvetően megváltozott, javult* stb. Változatosabban így is mondhatjuk: *gyökeresen, szembeszökően, szerfölött megváltozott; számottevően, szembetűnően javult* stb.

L. még: divatszók | germanizmusok 2. | idegenszerűségek 2. | túlzó jelzők és határozók

alárendelt

Idegenszerű nyelvi hatásra terjedt el a következő szókapcsolatokban: *alárendelt szerep, alárendelt jelentőségű*. Néha írjunk helyette más szót, pl.: *csekély, kis szerep; kisebb* v. *nem nagy fontosságú*. Más jelentésben, ill. kapcsolatban persze kifogástalan a szó. Pl.: *alárendelt* szervek; *alárendelt* mondat.

alárendelt mondat

1. A főmondat valamely mondatrészének megfelelő alárendelt mellékmondatokban a kötőszók többnyire elöl állnak és hangsúlytalanok. Mindig egyes alakban, egymagukban használatosak *(ha, hogy, mert* stb.), ám a főmondati utalószóval több-kevesebb megfelelést mutathatnak. Pl.: A k k o r szép az erdő, *mikor* zöld; A d d i g nyújtózkodjál, *ameddig* a takaród ér! Az ilyen pontos utalószói—kötőszói megfelelés szorosabbá is teszi a fő- és mellékmondat egységét, világosabbá a mellékmondat értelmi és mondattani szerepét.

L. még: utalószók

2. Mindamellett az alárendelő kötőszó nélküli mellékmondat éppúgy nem ritkaság, mint az utalószó nélküli főmondat, különösen a beszélt nyelvben nem. Pl.: Gondoltam, meglátogatlak egyszer a saját tanyádon! Ilyenkor a mellékmondat jellege is homályos lehet: [A r r a v. a z t] gondoltam, *[hogy]* meglátogatlak. Ezért a teljes szabatosságra törekvő jogi, értekező stb. szövegekben ritkább is a kötőszó elhagyása. — Alárendelő kötőszóink némelyike egyébként olyan sokféle funkcióban használatos, hogy még kitétele sem mindig teszi egyértelművé a közlést, sőt a változatosságot sem szolgálja. Pl.: *hogy* ott voltál, hallottad. A *hogy* itt jelentheti ezt is: minthogy, de ezt is: mikor. Ugyanígy gazdag szerepköre van a *ha* és a *mint* kötőszónak is. (Mindezeket lásd külön.)

3. Az alárendelő összetett mondat magyaros volta általában nem vonható kétségbe; részletesebben lásd: egyszerű és összetett mondat 2.

4. Az alakja szerinti mellékmondat — alárendelő kötőszava ellenére — néha önálló egyszerű mondatként is előfordul. Elsősorban ráértéssel, kihagyásos szerkezetekben hatásos, így például a feltételes *(ha* kötőszóval) vágyódás, óhajtás kifejezésében: Ha énnekem száz forintom volna! A függő kérdést tartalmazó alárendelt mondati formák *(hogy* kötőszóval vagy anélkül) érzelmi színezetű felkiáltó mondatok lehetnek. Pl.: Hogy én *milyen* fáradt vagyok!; *Mit* nem mondasz!

Olykor — emfatikus tömörséggel — pusztán az alárendelő kötőszó is önálló mondat: *Mert*?; *Ha* . . . Máskor pedig az alárendelő kötőszós mondat — tehát formája szerint: mellékmondat — mellérendelő viszonyú tagmondat helyett áll. Pl.: *míg* a telet szívesen töltöm a fővárosban, a d d i g nyáron csak az erdős tájakat szeretem (vö.: *amíg* 2.). Halmozott mondatrészek (mellérendelő szószerkezeti tagok) közt is előfordul ilyen kötőszó, vö.: *Úgy* a keddet, *mint* a szerdát veletek tölthetem. Ezek megítélésére lásd a megfelelő kötőszókat, ill. mondattípusokat.

L. még: *ahány* | *ahogy* | *ahol* | *aki* | *ameddig* | *amekkora* | *amely* | *amelyik* | *amennyi* | *amennyiben* | *ami* | *amidőn* | *amíg* | *amikor* | *amilyen* | *aminő* | birtokos jelző I. 6. | függő beszéd és kérdés | *ha* 1. | *hogy* | kettős kötőszavú vonatkozó mondatok | kötőszó és utalószó megfelelése | kötőszók | kötőszók összekapcsolása | kötőszók sorrendi helye 3—5. | kötőszó mint önálló mondat | megengedő kötőszók | mellékmondatok sorrendi helye | *mennél* . . . *annál* | *miszerint* | *miután* | stilisztikai formák, képletek 10. | utalószó | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében | vonatkozó névmás jelzői használata | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

Irodalom: Édes J.: Msn. 1939 : 62 kk. és 106 kk.; Rácz: Mtan. 1958/6 : 4—9; Tompa: MMNyR. 2 : 330 kk.; Szende: Nyelvh.[3] 293 kk. T. J.

a l á r e n d e l t m o n d a t b e l i t a g a d á s L. tagadás mellékmondatban

alássan (kérem, köszönöm) L. megszólítás és formái I. 10. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

alászolgája, alázatos szolgája

A latin *servus humillimus* magyar megfelelője, az *alázatos szolgája!* mintegy két évszázados levélbeli élete után a 18. sz. második felében került át az élőbeszédbe köszönésként. Eredetileg igen nagy társadalmi különbség vagy anyagi függés kifejezője volt, a 18. sz. végétől kezdve azonban elvesztette ezt a tartalmát. A 19. sz. elején már a társadalmilag egy szinten lévők köszönési formájává vált, a század közepéről (1843) pedig már

kimutatható a sűrű használattól megkopott, összevont *Alászolgája!* alak is. Századunkban a két világháború közt is járta még, főleg városi férfiak közt, távozáskor és futó találkozáskor való köszönésként. Bár részben még alárendeltség vagy nagyfokú tisztelet kifejezésére is használták, jelentését ekkorra már teljesen elvesztve sablonos vagy éppen tréfás köszönéssé vált. Ezt ebben az időben kifejlődött csonka vagy játékos alakjai — *Alászolgája*, *Szolgája*, *Szája*, *Szolgicsek* — mutatják leginkább. Napjainkban ezek legfeljebb a bizalmas társalgási nyelvben, tréfás jelleggel hallhatók.

L. még: köszönésformák 1. | levelezési formulák 3. | *szervusz* és változatai | társalgási formák

Irodalom: Kertész: Száll. 9, 183–5; Ladó: Nyr. 1958 : 424.

alátámaszt

Nyelvművelőink régen helytelenítették, németesnek minősítették e szó átvitt értelmű használatát a következő szókapcsolatokban: *nézetet, véleményt alátámaszt*. Helyette a *támogat, megerősít* igéket ajánlották. E használatot azonban nem kell okvetlenül idegenszerűnek tekintenünk, mert magyar szemléletből is születhetett. (Léccel támasztjuk alá a roskadozó faágat, gerendával az omladozó falat, s ez a szemlélet van vagy lehet meg az átvitt használatban.) Ezért alkalmazását nem is hibáztatjuk. De semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy többé-kevésbé hasonló értelemben egész sereg jól használható szavunk van: *megerősít, bizonyít, megokol, támogat, megalapoz* stb.

L. még: *alá*

Irodalom: Horváth: Msn. 1948 : 2–3; HivKve² 27. Sz. L.

alatt

1. Alapjelentése szerint hol? kérdésre felelő helyhatározó névutó. Pl.: *eresz alatt* álltunk.

Természetesen fejez ki ezenkívül mikor? kérdésre felelő időhatározói értelmet is (pl. *a vakáció alatt* nyelveket tanulok). Ez tehát nem helytelen (nem idegenszerű), mint a századforduló táján néhány nyelvművelőnk vélte. Csupán arra ügyeljünk, hogy olykor pontosabban fejezi ki a mondanivalót a *belül* névutó: ti. olyankor, ha a cselekvés előbb is végbemehet, s az időpont csak a végső határt szabja ki. Pl.: Tartozását *nyolc napon belül* fizesse meg! Az *alatt* akkor szabatos, amikor az egész időtartam alatt folyó történésre vonatkozik (lásd az iménti példában).

2. Ismeretes az *alatt* más, még elvontabb határozói viszonyok kifejezőjeként is. Kissé németes ugyan ez a módhatározó: *kéz alatt* vásárol, vesz

vmit (magyarosabban: *titkon, zugban, magánembertől, alkalmi vételként* stb.), de emitt kifogástalan. Hasonlóképpen ez: semmi *szín alatt*. Ugyancsak helyes ez a (megengedő) állapothatározó is: kitartása a *sok csapás alatt* sem csökkent; vagy ez a körülményhatározó: mint kezdő mérnök *őalatta* szolgáltam. Az állapothatározónak okhatározói mellékértelme is lehet; pl. *a bizonyítékok [súlya] alatt* megtört a vádlott. A következményes ok kifejezésére mégis jobb, ha kerüljük az örökké ismétlődő *hatása alatt* határozót. Pl.: betegségének *hatására* [nem pedig *hatása alatt*] emberkerülő lett; anyja *tanácsára* [nem pedig *tanácsának hatása alatt*] elvált.

3. Néha meg csupán vonzatszerű bővítménynek, ún. állandó határozóknak része az *alatt* névutó. A legismertebb és legvitatottabb a *vmit ért vmi alatt* kifejezés. Ezt sokáig németes szerkezetnek nyilvánította nyelvművelésünk. A gondos fogalmazók lehetőleg kerülték is, és helyette a ragos *vmin ért vmit* formát használták. Újabban azonban kitűnt, hogy mindkét említett határozói vonzat régi, s megfelel a magyar nyelvtani rendszernek. Eszerint *a . . . szón én ezt értem* kifejezés választékosabb és magyarosabb stílushangulatú ugyan, de *a . . . szó alatt én ezt értem* szerkezet sem vádolható idegenszerűséggel.

A közlemény ilyen *cím alatt* (ill. *név alatt) jelent meg:* ez a határozós forma szintén nem helytelen, hiszen a rövid cikkek, versek stb. valóban közvetlenül a cím (s esetleg a szerzői név) *alatt* olvashatók. A márkanév ugyancsak az áru külső és felső részén szokott állni, tehát okkal mondjuk: a *Warszawa név alatt* ismert autótípus; *a Cinzano név alatt* ismert ürmös. Mégis szokásosabb és ajánlhatóbb a tömör, *-n, -on, -en, -ön* ragos — ill. *cím alatt* helyett a *címmel* — forma: Jókai *Sajó álnéven* írt akkoriban; ez a gyógyszer hazánkban *más néven* kerül forgalomba; elbeszélést írt *Embermese címmel*.

L. még: *belül* | *folyamán* | névutó 2. | *-n, -on, -en, -ön* rag | *ürügy, ürügyén*

IRODALOM: Bánhidi: MNy. 1956 : 491–6: G[rétsy]. L.: NymLev 89–90; F[erenczy]. G.: uo. 225; Rácz: MMNy.[2] 327. T. J.

alatta — azalatt, az alatt L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | mutató névmás 3.

alávalóbb — alábbvaló L. kételemű kifejezések fokozása

alázatos szolgája L. *alászolgája, alázatos szolgája*

Alba Iulia — Gyulafehérvár L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

Albert

Sokan ejtik zárt *ë*-vel. Toldalékai magas vagy mély hangúak egyaránt lehetnek: *Albertnek* v. *Albertnak; Albertkém* v. *Albertkám.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—c), 6. a)

albertfalvai — albertfalvi L. *-falui, -falusi — -falvi, -falvai*

áldó(a)n — áldólag L. *-lag, -leg* viszonyrag

áld ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

al- előtagú összetett szók

Az *al* szó a régi magyarban gyakran használt főnév volt, 'alsó rész' jelentésben. Ma csak származékokban *(alá, alant, alany, alap, alatt, alja, alól, alsó, alul* stb.) és összetételekben él. Főnévi jelzős összetételekben való használata igen régi. Nyelvművelőink egy része a századforduló táján helytelenítette az ilyen összetételek némelyik típusát, idegen hatást látva bennük. Ez a hibáztatás azonban nem jogos. Az *al-* előtag ma is gyakori a hivatali beosztást, rangot, alárendeltséget jelentő főnevek előtagjaként *(albérlő, albizottság, alelnök, alezredes, alhadnagy* stb.), tudományos vagy rendszerszerű tagolás kifejezéseként *(alcím, alcsalád, alegység, alfaj, alközpont, alosztály, altétel* stb.), de nem ritka egyéb jelentésű szavakban sem *(alföld, alépítmény, alkar, altalaj, altemplom, altest, alváz, alvilág* stb.).

L. még: *bel-* előtagú összetett szók | jelzős összetételek 2. | *kül-* előtagú összetett szók K. M.—L. J.

Algéria, Algír

Az ország neve magyarul *Algéria*, fővárosáé *Algír*. Mind a két nevet úgy kell kiejteni magyarul, ahogy írva van; az elsőt *g*-vel és hosszú *é*-vel, a másodikat *g*-vel és hosszú *í*-vel. Mivel az *Algír* nem francia szó, [alzsír] ejtése nem ajánlható.

ál — hamis

E két rokon értelmű melléknév több jelentésben szorosan érintkezik vagy megegyezik egymással: a) nem igazi, nem valódi, csalóka, talmi (pl. *áltört — hamis* ékszer); b) nem természetes, mesterséges, utánzott (pl. *álszakáll — hamis* fogsor); c) színlelt, tettetett (pl. *álszemérem — hamis* könnyek).

Mivel jelentéseik közel állnak egymáshoz, sőt részben egybe is esnek, néhány szókapcsolatban minden értelmi zavar vagy félreértés nélkül

fölcserélhetők. Pl.: *álokoskodás — hamis* okoskodás; *álpátosz — hamis* pátosz; *álpróféta — hamis* próféta; *álromantika — hamis* romantika; *álkönnyeket* ejt — *hamis* könnyeket ejt.

Gyakoribb azonban, hogy a két melléknév nem cserélhető fel tetszés szerint a szókapcsolatokban, mert azok vagy az egyikkel, vagy a másikkal szilárdultak meg. Az is fontos eltérés a két szó használatában, hogy az *ál* melléknév önállóan igen ritka (a Magyar értelmező kéziszótár már csak összetételi előtagnak tekinti), s legfeljebb az irodalomban fordul elő. Pl.: Mindenek fölött légy hű magadhoz: így . . . | *ál* máshoz se léssz (Arany—Shakespeare: Hamlet); Ha ránk tör minden ember s ha *álul* bántatunk (ÉrtSz.: Ady). E használati korlátozottságnak a következménye, hogy a *hamis* melléknévvel szemben ritka, választékos, irodalmi, ill. régies stílushangulatú. Amaz a köznyelvben sokkal gyakoribb, s főleg jelzőként használatos.

Noha a kialakult nyelvszokás következtében nem cserélhetők fel, nagyjában közös jelentésük (= nem eredeti, nem igazi, nem valódi, csak annak látszó, azt pótló vagy esetleg a megtévesztés szándékával utánzó, csalásra alkalmas) érvényesül a következő összetételekben, ill. szókapcsolatokban:

1. *álbölcsesség, álhazafiság, álhír, álhumanizmus, álmarxista, álobjektivitás, álok, álprobléma, álszemérem, álszent, álszerénység, áltekintély, áltudomány* stb.; szakszók többnyire *ál-* összetételi előtaggal alakulnak: *álborda, álképlet, áltört* stb.;

2. *hamis* drágakő, eskü, ékszer, fog(sor), igazolvány, iratok, mérleg, pénz, útlevél, vád stb.

Jelentéstartalmuk többé-kevésbé elkülönül a következő esetekben:

1. *ál:* a) nem igazi minőségben fellépő vagy szereplő, hanem megtévesztő szándékú (személy), pl. *álhírlapíró, ál-Petőfi, álorvos;*

b) az eredetit, a valódit utánzó, gyakran megtévesztő szándékú (dolog), pl. *álarc, álhaj, álkulcs, álnév, álruha, álszakáll;*

2. *hamis:* a) az igazságtól, a tényektől, a valóságtól eltérő, téves, helytelen, pl. *hamis* általánosítás, okoskodás, tanok; *hamis* színbe kerül; *hamis* színben tüntet föl vmit; *hamis* nyomon jár;

b) számításból másokat megtévesztő, nem őszinte, ravasz, csalárd, álnok, pl. *hamis* ember; *hamis* lelkű;

c) huncut, kacér, csintalan (személy, különösen nő vagy megnyilvánulás), pl. *hamis* gyermek, menyecske; *hamis* mosoly, nézés, tekintet;

d) (nép) váratlanul vagy ok nélkül támadó, szeszélyes, alattomos (állat), pl. *hamis* kutya, ló, macska, tehén;

e) zenei szempontból: helytelen, rosszul hangzó, kellemetlen, disszonáns, pl. *hamis* ének, hang, akkord; *hamisan* énekel, játszik.

Mint a példákból látjuk, írásmód tekintetében másképpen viselkedik a két melléknév a szókapcsolatokban: az *ál* melléknevet előtagként egybeírjuk a jelzett szóval, s összetételt alkot vele (*ál*hazafiság, *ál*-közérdekvédelem), s egy-két ritka, szokatlan kapcsolatát szintén kötőjellel írhatjuk (pl. *ál*-állatorvos). A *hamis* viszont különírt jelzőként használatos, csak néhány sajátos, sűrített értelmű kapcsolat olvadt összetétellé (pl. *hamisgulyás, hamisjátékos, hamiskártyás, hamislelkűség, hamisleves).*

Az *ál* melléknév 'hamis, nem igazi' jelentésben már a régi magyarban is használatos volt. Ma jelzős összetételekben gyakori, sőt ilyenek még újabban is születnek (pl. *álmarxista).* Régebben némelyiket (pl. *álhaj)* németességnek vélték. Ez a vélemény nem jogos, mert a bírált szavak a magyarban idegen hatástól függetlenül is létrejöhettek. Az *ál-* előtagú összetett szavak gyakran rosszalló, elítélő jelentésűek *(álokoskodó, álpátosz, álszerénység* stb.), de nyelvileg kifogástalanok. Ezért nem annyira nyelvhelyességi, mint inkább stilisztikai szempontból kell vizsgálnunk őket, összevetve a *hamis* szóval alkotott jelzős szókapcsolatokkal. Az *ál* és a *hamis* használatát, ill. felcserélésüknek a lehetőségét ugyanis a stílusérték vagy a szabályba nehezen foglalható nyelvszokás határozza meg (pl. *álnév — hamis név; álpróféta — hamis próféta).*

L. még: jelzős összetételek 2. G. L.—K. L.—L. J.

Alice — Aliz L. névváltozatok 1. a)

á l i g e k ö t ő k L. igekötős ige szórendje 5.

alighanem — aligha . . . nem

Az *alighanem* módosítószóval állításunk valószínű voltát fejezzük ki. Pl.: *alighanem* elmegyek hozzátok; *alighanem* eső lesz. E mondatszerkezetnek régies, ill. népies változata a következő: *aligha* el *nem* megyek hozzátok; *aligha* eső *nem* lesz; vö.: Én beléptem, ő rám nézett. *Aligha* meg *nem* igézett! (Petőfi: Befordultam a konyhára). A századforduló táján nyelvművelőink még az utóbbi formákat vélték szabatosnak, mai köznyelvünkből azonban ezek már eléggé kikoptak.

Megjegyzendő azonban, hogy az *aligha* módosítószó kételkedést, bizonytalanságot fejez ki, 'valószínűleg nem' jelentésben: *aligha* megyek el hozzátok; *aligha* lesz eső. Helyette zavaró és nehézkes volna az efféle bonyolult tagadó szerkezet: *Alighanem nem* megyek el hozzátok!; *Alighanem nem* lesz eső!

L. még: állító válasz formái 1. a) | szórend VI. 1. a)—b) | tagadó válasz formái 1. | tagadva állítás R. E.

alighogy — alig hogy L. *hogy* 3.

-ális melléknévképző L. idegen képzők nyelvünkben II. B) 2.

alja [jj. v. lj] L. beszédhangok kapcsolódása II. 4. e)

alkalmából — alkalmával

E két határozóragos főnév egyaránt használatos. Az első mégis szabatosabb, ha valaminek következményeként, okozatként beszélünk valamiről. Pl.: *előléptetése alkalmából* szerencsét kívántunk neki. A puszta időpont-megjelölésre ellenben az utóbbi alkalmasabb: *találkozásunk alkalmával* [röviden: *találkozásunkkor*] már említetted, hogy ideköltöztél.

L. még: *alkalommal* | névutó 4.

Irodalom: F[erenczy] G.: NymLev. 211—2; HivKve² 28.

alkalmas L. ható ige 2.

alkalmas — alkalmatos L. alakváltozatok, alakpárok II. 2. b) | *félelmes — félelmetes*

alkalmasint

Jelentése: valószínűleg, hihetőleg. Pl.: ez *alkalmasint* igaz. Mai nyelvhasználatunkban 'alkalomadtán, ha alkalom adódik rá' értelemben való használata hibának számít. Pl. *alkalmasint* meglátogatunk benneteket; helyesen: *alkalomadtán* meglátogatunk benneteket.

L. még: *adandó alkalommal*

Irodalom: Lőrincze: AnyKal. 100.

alkalmaz — használ

A *használ* köznyelvi és gazdagabb jelentéskörű ige, az *alkalmaz* választékosabb, ill. kissé hivatalos hangulatú. Általános közös jelentésük: valamely célra, bizonyos rendeltetéssel (eszközként) igénybe vesz, felhasznál. Pl.: az építéshez darut *alkalmaznak* v. *használnak;* gyógyszerül *alkalmazza* v. *használja.* Vannak olyan szókapcsolatok, amelyekben az *alkalmaz* a természetesebb (pl.: a Pitagorasz-tételt *alkalmazza;* a legkorszerűbb módszereket *alkalmazták).* Többségben vannak azonban az olyan kapcsolatok, amelyekben a kialakult nyelvszokás szerint a *használ* a jobb, megfelelőbb vagy éppenséggel általánosabb (pl.: az evéshez bicskát *használ;* fegyverét *használja;* évek óta nem *használják* a kutat; már tudja a karját *használni).* A *használ* főként tárgyra, eszközre, anyagra, az *alkalmaz* inkább emberre, módszerre, eljárásra stb. vonatkozik.

További elkülönülő jelentések:

1. *alkalmaz:* a) személyt munkára felfogad (gondnoknak *alkalmazták);* b) kiegészítésül tesz valamit valamire (csipkedíszt *alkalmaz* a ruhára); c) valakihez, valamihez igazít, szab, alakít, módosít valamit (hozzá *alkalmazza* a lépteit; színre, filmre *alkalmazza* a regényt); d) valakire, valamire vonatkoztat valamit (a szabályt, a paragrafust, a rendeletet reánk és az esetre *alkalmazza;*

2. *használ:* a) gyakorlati vagy anyagi hasznára fordít valamit, hasznát veszi valaminek, hasznosít, értékesít valamit (a pályát a kosárlabdázók *használják;* a kútvizet csak mosásra *használjuk;* nem *használod* a tehetségedet); b) bizonyos mennyiséget fogyaszt el vagy felhasznál (a motor sok benzint *használ;* Mennyi villanyt *használtok* havonta?); c) haszonnal, nyereséggel jár, javára van, hasznos valami *(használt* az orvosság; se nem árt, se nem *használ);* d) foganatja, hatása van *(használt* az intés, a tanács); e) személy hasznára van, hasznot hajt valakinek *(használni* akar népének).

L. még: *alkalmaz* terpeszkedő kifejezésekben | *helyez, alkalmaz* stb. határozója | *választ, kinevez* stb. határozója

Irodalom: Cs. Pintér: ÉT. 1978 : 1402. G. L.—K. M.

alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés

Az *alkalmazott nyelvészet* az elmúlt két évtizedben meghonosodott műszó más alkalmazott tudományok (elsősorban az alkalmazott matematika) mintájára.

Az alkalmazott nyelvészetnek számos meghatározása ismeretes. A legegyszerűbb és legáltalánosabb: a társadalmi gyakorlat számára közvetlenül hasznos nyelvészeti ág, ill. tevékenység. (Közvetett társadalmi haszna ugyanis minden tudománynak, így a nyelvtudománynak is van.) Az alkalmazott nyelvészet főként olyan feladatokra összpontosítja tevékenységét, amelyeknek megoldására igény mutatkozik a történeti-társadalmi gyakorlatban.

Nyilvánvaló, hogy az alaptudomány jellegű nyelvészeti kutatások a nyelvnek mint társadalmi terméknek a megismerésére irányulnak; az alkalmazás jellegű kutatás és tevékenység pedig a nyelv és a társadalom kapcsolatának átalakítására, módosítására, befolyásolására irányul.

Az alkalmazott nyelvészet nem egyszerűen kutatási szint, hanem céltudatosan szervezett társadalmi tevékenység.

Az alkalmazott nyelvészettel kapcsolatban megvilágító hasonlatként használatos a „hídfunkció"; eszerint az alkalmazott nyelvészet összeköti a nyelvvel kapcsolatos elméleti kutatásokat (akár a nyelvtudomány,

akár más tudomány keretében folynak) a társadalmi szükségletekkel. Ez a szemlélet alkalmas arra, hogy az alkalmazott nyelvészetet ne csupán a nyelvtudomány alkalmazásának tekintsük, hanem a nyelvvel (s általában az emberi közléssel és jelezéssel) kapcsolatos összetett (komplex) tevékenységnek, amely mindenféle tudományos forrásból bátran merít az adódó feladatok szerint. Ez magyarázza az alkalmazott nyelvészet szakmaközi és tudományközi (interdiszciplináris) jellegét. Az alkalmazott nyelvészettel foglalkozó kutató (elterjedt kifejezéssel: „alkalmazott nyelvész") elsősorban a nyelv használatával kapcsolatos, a nyelvre (közlésre és jelezésre) irányuló feladatok megoldásában vesz részt. Tevékenységét igen gyakran más szakmabeliekkel együtt végzi.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés számos vonatkozásban az alkalmazott nyelvészet részének tekinthető; volt olyan felfogás is, amely a nyelvművelést, a szótárkészítést és a helyesírás szabályozását tekintette az alkalmazott nyelvészet legfőbb ágainak.

Ez a nézet nem utasítható el mindenestül, de kiegészítésre szorul. Az alkalmazott nyelvészet művelői ugyanis néha olyan feladatok megoldására is rákényszerülnek, amelyeknek még az alaptudomány szintjén sincs biztos megoldásuk, kialakult módszerük. A társadalmi gyakorlat gyakran támaszt olyan igényeket az alkalmazott nyelvészettel szemben, amelyek csak egyidejűleg kétszintű kutatással elégíthetők ki: egyszerre alapkutatással és alkalmazott nyelvészeti kutatással. Valószínűleg ez a kétszintű jelleg illik rá a magyarországi nyelvművelés számos részterületére is.

A következőkben néhány egyéb alkalmazási területet említünk, külön kitérve a nyelvműveléssel, ill. a nyelvhelyességgel való viszonyukra (valóságos vagy lehetséges kapcsolatukra). Az áttekintés természetesen csak futólagos lehet, hiszen a nyelvészeti termés java része valamilyen módon alkalmazott jellegű (vagy az is); különösen ilyen a nem szigorúan nyelvészeti sajtótermékekben, kiadványokban megjelenő része.

Részben elméleti okokból, részben a tájékozódás megkönnyítésére megemlítjük az alkalmazott nyelvészet belső felosztására irányuló kísérleteket.

Van olyan felosztás, amely a nyelvszerkezet leírásának fejezeteihez kíván hozzárendelni megfelelő alkalmazott nyelvészeti területeket. Ezek közül csak az *alkalmazott hangtan* és az *alkalmazott jelentéstan* műszó használata, valamint az ennek megfelelő tagolás látszik jogosultnak.

Egy másik felosztási kísérlet a komplex alkalmazásban részt vevő tudomány vagy gyakorlati terület szempontjából kívánta bemutatni a nyelvvel kapcsolatos gyakorlati feladatokat; ilyen például a filmszinkronizálás, a filmtudomány (!) és a nyelvtudomány közös alkalmazása. Ez

a szemlélet sem vethető el teljesen, hiszen jól utal arra, hogy legalább kétféle könyvtári szakkatalógus-osztály metszetében kereshetők az ilyen kérdésekkel foglalkozó művek (hacsak nem jutottak valahogy önálló besoroláshoz).

Egy harmadik felosztás a korunkbeli magyarországi igazgatási-gazdasági szervezet keretében igyekszik elhelyezni az alkalmazott nyelvészeti kutatásokat. Így kiviláglik, hogy ezek többsége oktatási és kulturális jellegű, de jut közülük bőven az egészségügy, a távközlés, a közigazgatás és a közgazdaság területére is. Mégsem fogadható el ez a felosztás teljes egészében, mivel ugyanaz az alkalmazott nyelvészeti kutatás (például a kontrasztív nyelvészet) egyaránt fontos lehet az oktatás és a művelődés számára, nem szólva a kutatás elméleti jelentőségéről. Maga a nyelvművelés pedig épp olyan alkalmazási terület, amely szinte valamennyi igazgatási-finanszírozási területen figyelembe veendő. Egyelőre hiányzik a kérdéskör mélyreható elméleti feldolgozása.

Az alkalmazott nyelvészet feladatköreit külön-külön nem tárgyalhatjuk, legfeljebb felsorolásszerűen utalhatunk a fontosabb részterületekre, különösen azokra, amelyeknek nyelvhelyességi, nyelvművelési vonatkozásaik is vannak vagy lehetnek. Ilyen a dokumentáció (főleg az automatikus dokumentáció, ezen belül is elsősorban a könyvtári tájékoztatás; a beszédkutatás (logopédia, foniátria, stb.); a filmkészítés (főleg a filmszinkronizálás nyelvészeti vonatkozásai); a könyvkiadás automatizálása; a reklám és hirdetés; a gyorsírás kutatása; az irodalomtudomány; a kereskedelem (árunevek, márkanevek); a terminológia (nómenklatúra) nyelvi vizsgálata, a szabványosítás; az alfabetizálás (írásrendszer készítése írással nem rendelkező nyelvek számára); a gyermeknyelv kutatása; a kétnyelvűség kutatása stb.

Ezeken kívül néhány további kutatási területet külön cikkben tárgyalunk.

L. még: anyanyelv és idegen nyelvek | anyanyelvi nevelés | fordítás és nyelvhelyesség | helyesírásunk | idegen nyelvek tanítása | írógép és helyesírás | modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés | névadás | nyelvművelés | nyelvtudomány és nyelvművelés | szaknyelvek | számítógépes nyelvészet és nyelvművelés | szótár és nyelvművelés

Irodalom: Fodor: 150—287, 326—36; Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. 1968.; NyszetGyak.; Szépe: MNy. 1971 : 262—70; uő: NyK. 1975 : 403—15.

Sz. Gy.

alkalmaz terpeszkedő kifejezésekben

Az *alkalmaz* igével alkotott terpeszkedő kifejezések többségükben hivatalos vagy szaknyelvi jellegűek, ezért nem mindig helyettesíthetők azonos stílusértékű egyszerű igével. Semmiképpen sem helytelenítjük azokat, amelyekben az *alkalmaz* ige eredeti jelentése (eszközként felhasznál valamit) világosan érvényesül (pl. az új *módszert alkalmazza).* A következőkben külön-külön értékeljük az *alkalmaz* igével alkotott leggyakoribb kifejezéseket.

Aláhúzást, kiemelést, ritkítást, rövidítést alkalmaz (vhol, vminél, vmiben). Helyes, de többnyire rövidíthető is: *aláhúz, kiemel, ritkít* v. *ritkítással kiemel, rövidít* vmit. Pl.: az alanynál *piros aláhúzást alkalmazunk:* az alanyt *pirossal húzzuk alá;* a kerülendő idegen szóknál *kiemelést alkalmazunk:* a kerülendő idegen szókat *kiemeljük.*

Altatást, bedörzsölést, besugárzást, érzéstelenítést, fagyasztást, gyomormosást, vmilyen *kezelést, mesterséges légzést* v. *lélegeztetést* v. *lélegzést, (szív)masszázst, szorítókötést, vérátömlesztést* stb. *alkalmaz* (vhol, vminél, vmely esetben, vmin, vmire). Főként orvosi szakkifejezések, ott általánosan használatosak; nem is helytelenítjük őket, mivel szakmai használatban aligha mellőzhetők vagy helyettesíthetők. Ha van is némelyiknek egyszerű igei megfelelője, az általában erősen köznyelvi jellegű, bár természetesebb és változatosabb. Pl.: a műtétnél *altatást, érzéstelenítést, fagyasztást alkalmaz:* a műtétet *altatással* stb. *végzi,* ill. a műtétkor a *beteget (el)altatja;* a beteg testrészen *érzéstelenítést, fagyasztást alkalmaz:* a beteg testrészt *érzésteleníti, fagyasztja;* a fájós testrészen v. testrészre *hisztaminos kezelést alkalmaznak:* a fájós testrészt *hisztaminnal kezelik.*

Átírást alkalmaz (vhol, vmiben). Jó így is, de egyszerűbb, természetesebb: vhogyan *átír* vmit. Pl.: az orosz szavakban *latin betűs átírást alkalmazunk:* az orosz szavakat *latin betűkkel írjuk át.*

Bevonatot alkalmaz vmin. Mesterkélt forma, jobb egyszerű igével: *bevon* vmit. Pl.: a lemezen rozsda ellen védő *bevonatot alkalmaz:* a lemezt rozsda ellen védő *anyaggal (réteggel, festékkel) vonja be* v. *bevonattal látja el.*

Cserét alkalmaz (rendszerint összetételben). Fölöslegesen bonyolított kifejezés a természetes, egyszerű ige helyett: *le-* v. *kicserél* vmit (vkit). Pl.: *kapuscserét, lakáscserét, olajcserét alkalmaz: lecseréli a kapust; kicseréli a lakást, az olajat.*

Vmilyen *eljárást alkalmaz* vkinél, vminél, vmire, vmihez. A kifejezés logikus, helyes; bizonyos esetekben természetes módon használhatunk helyette egyszerű igét vagy más megoldást, gyakran azonban a terpeszkedő kifejezésformához szaknyelvi vagy hivatalos stílusérték kötődik, s ezért nem cserélhetjük fel őket egymással értelmi csonkulás vagy

árnyalati torzulás nélkül. Pl.: *bizonyítási, büntető, bűnvádi, szabálysértési eljárást alkalmaz.* Példák a lehetséges egyszerűsítésre: *bírói, fegyelmi, hivatalos, rendőri, statáriális eljárást alkalmaz: bírói* stb. *úton jár el; egységes eljárást alkalmaz: egységesen jár el;* a ragasztással *hideg eljárást alkalmaz: hidegen ragaszt meg* vmit v. a ragasztást *hideg eljárással végzi;* a tisztításnál *száraz eljárást alkalmaz: szárazon, száraz úton* v. *száraz eljárással tisztít* vmit.

Felelősségre vonást alkalmaz vkinél. Hivatalos, mesterkélt forma. Egyszerű, természetes módon: *felelősségre von* vkit.

Vmilyen *fogást alkalmaz.* Nem helytelen, mással alig pótolható s nem is egyszerűsíthető kifejezés; az *alkalmaz* helyett a *használ* ige sem egészen megfelelő itt.

Gépesítést alkalmaz(nak) vhol, vmiben, vminél. Nem hibáztatjuk a szaknyelvben, de az egyszerű ige is szakszerű: *gépesít(enek)* vmit.

Jelet, jelzést alkalmaz vhol, vmin. Helyes, elfogadott kifejezések, bár többnyire a megfelelő egyszerű ige is elég: *(meg)jelöl, jelez* vmit; esetleg más módon szerkeszthetünk köznyelvibb kifejezést. Pl.: *fényjelzést alkalmaz: fényjelzést ad, használ;* a vihar közeledtekor *piros rakétajelzést alkalmaznak:* a vihar közeledtének *jelzésére piros rakétát használnak* v. *lőnek fel* v. a vihar közeledtét *piros rakétával jelzik.*

Lemosást alkalmaz vminél, vhol. Kissé mesterkélt, bár nem helytelenítheto; használjunk azonban helyette inkább egyszerű igét: *lemos* vmit.

Megtorlást alkalmaz vmiért vkivel szemben (hiv., sajtó). Néha helyesebb egyszerű igével: *megtorol* vmit vkin; de tárgy nélkül csak így mondhatjuk: a bűnösökkel szemben szigorú *megtorlást alkalmaztak.*

Vmilyen *számítást alkalmaz* vmiben, vminél, vmire. Természetes, nem hibáztatható kifejezés, bár más megoldás is adódhat. Pl.: *a kamatszámításban százalékszámítást alkalmazunk: a kamatot százalékszámítással állapítjuk meg.*

Újítást alkalmaz vmiben, vminél, vmihez, vmire. Helyes; esetleg más kifejezéssel pótolható. Pl.: *újítással old meg, végez el, készít el* vmit.

Világítást alkalmaz. Többnyire fölösleges, mesterkélt kifejezés. Használjunk helyette inkább egyszerű igét. Pl.: *neonvilágítást alkalmaz: neonnal* v. *neonfénnyel világít.* De nem egyszerűsíthető például ez a kifejezés: *színes világítást alkalmaz.*

L. még: *alkalmaz — használ* | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 28—9. K. M.

alkalmi jelentés L. szójelentés X. 2. d)

a l k a l m i s z ó k é p z é s L. szóképzés 4.

alkalommal

Újabb, névutószerű használata egy kissé fontoskodó és hivatalos ízű, kevésbé természetes. Pl.: *két alkalommal* hiába kerestelek. Hagyományos, egyszerű megfelelői: *kétszer, két ízben.* Ha azonban az *alkalom* szó fogalmi jelentését is hangsúlyozni akarjuk, nem helytelen, sőt jobb, mint a *-kor* ragos alak. Pl.: kedvező *alkalommal* (a kedvező *alkalomkor* helyett).

L. még: *adandó alkalommal* | *alkalmából—alkalmával* | *íz, ízben* | névutó 4. | számhatározó | *-szor, -szer, -ször* rag

alkatrész — alkotórész

Régebbi nyelvművelőink az *alkatrész* szót helytelen képzésűnek vélték, s helyette az *alkotórész* használatát ajánlották. Valójában mindkettő helyes, csak jelentésük szempontjából elkülönültek egymástól. Az *alkatrész,* amelynek nyelvújítási *alkat* előtagja a régi *alk* igekötőnek szabályos származéka, elsősorban műszaki értelemben használatos mint valamely szerkezet egyik összetevő része (pl. a gép, a motor, a szekér, a zár *alkatrészei);* az utóbbi pedig ma főként egy összetett dolog, anyag, jelenség valamely főbb részét jelenti, tehát elvont értelmű is lehet (pl. a vegyület, a háromszög, a szoborkompozíció, a világegyetem *alkotórészei;* a festő *alkotórészeire* bontja a látványt; a tehetség legfontosabb *alkotórészei:* a képzelet és a szorgalom). K. M.—L. J.

alkotmányellenes L. *-ellenes* utótagú összetett szók

alkot t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n

Az *alkot* ige használata — bár rendszerint nem helytelen — gyakran fölösleges azokban a kifejezésekben, amelyek jórészt a *képez* igével alkotott szerkezetek mintájára vagy éppen elkerülésükre, „helyesbítésükként" jöttek létre. Sokszor pótolhatók egyszerű, névszói állítmánnyal. Pl.: *az alaptőkét százezer forint alkotja: az alaptőke százezer forint;* a hegy *anyagát mészkő alkotja:* a hegy *anyaga mészkő; a határt az Ipoly folyó alkotja: a határ az Ipoly folyó;* a kérdés *lényegét az alkotja, hogy:* a kérdés *lényege az, hogy;* a csapat *tartalékát két század alkotja:* a csapat *tartaléka két század(ból áll);* a mű megtalált kézirata *teljes egészet alkot: teljes* v. *hiánytalan (egész).*

Máskor természetesebb az *áll* ige használata. Pl.: *három zászlóalj alkot egy ezredet.* Ha a közlés ezt a fogalmi viszonyt és sorrendet hangsúlyozza, nem helyteleníthető a kifejezés, de különben egy fokkal egyszerűbb így:

egy ezred három zászlóaljból áll; a társaságot négy fiú és három lány alkotja: a társaság négy fiúból és három leányból áll.

L. még: *képez* terpeszkedő kifejezésekben

IRODALOM: HivKve^2 29. K. M.

alkuszik r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

áll

Ennek az igének elterjedt néhány idegenszerű használata, de ezek az idegen mintájú kifejezések a régebbi bíráló megjegyzések ellenére jórészt már meg is honosodtak. Ma főként a pongyolább beszélt nyelvben fordulnak elő. Ott bátran használhatók, a választékos stílusban azonban igyekezzünk kerülni őket. Pl.: *ez áll* az újságban — helyesebben: *olvasható; ez áll* — inkább: *ez igaz; ez távol áll tőle* — szebben: *esze ágában sincs.*

L. még: állandó határozó | *áll* terpeszkedő kifejezésekben | *előtt* 5. | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 5.

IRODALOM: Dengl: Msn. 1938 : 199.

Allah [allah] L. *h* 2. b)—c)

állam — ország

E két szó jelentése erősen érintkezik, köznyelvi használatuk keveredik. Pl.: baráti *állam* v. *ország*; szomszédos *ország* v. *állam*. A fogalmi szabatosság azonban megkívánja jelentésbeli elkülönítésüket. Az *állam* valamely meghatározott területen kialakult hatalmi, politikai, közigazgatási, gazdasági s z e r v e z e t n e k az egysége a mindenkori uralkodó osztály kezében, az *ország* pedig elsősorban ez a t e r ü l e t — a természeti alakulataival, gazdasági javaival, emberi alkotásaival és lakosságával együtt.

L. még: *nemzet — nép*

á l l a n d ó h a t á r o z ó

Az állandó határozó egy igének, ritkábban egy névszónak vagy nagyobb frazeológiai egységnek szokásos, szoros nyelvtani vonzatként alkalmazott határozói bővítménye. Vö.: *dúskál vmiben; gondol, szüksége van, képes vmire*. Legnagyobbrészt viszonyragos névszók használatosak így: *ártatlan a dologban; beleegyezik a javaslatba; kevésből megél; csodálkozik barátján, az eseten; rászorul családjára, a segítségre; csatlakozik a többiekhez, az indítványhoz; tőlem függ; az időtől függ*. De előfordul névutós névszó is: *érdeklődik a lányok, az irodalom iránt* (ill. *felől*); *vágyik a nyugalomra* v. *a nyugalom után*; stb.

Jelentése szerint a vonzatszerű, állandó határozó sokszor akár valamelyik ismert határozói fajtához is sorolható. Az *ürügye van vmire* például célhatározónak, a *jut vmire* eredményhatározónak is számítható; stb.

Némelyik szónak több állandó határozója is lehet. Ezek néha azonos vagy rokon értelmet fejeznek ki, azaz vagylagosak: *érdeklődik vmi iránt* v. *felől; szükölködik vmiben* v. (rég.) *vmi nélkül*. Többnyire azonban másmás jelentésárnyalattal járnak: *részt vesz a munkában* és *részt vesz az ünnepélyen; hiszek tebenned — hiszek neked; ezen áll* (v. *bukik*) *az ügy — ebben áll a nehézség — ebből áll a jelentés*; stb.

A helyes használatot egyrészt azzal érhetjük el, hogy a különféle árnyalatokat kifejező állandó határozókat nem keverjük össze egymással, tehát *ebben áll a nehézség* helyett nem mondjuk ezt: *ebből áll a nehézség; részt vesz az aratásban* helyett se ezt: *az aratáson*.

Ügyelnünk kell másrészt arra, hogy a hagyományos, magyaros állandó határozók helyett ne használjunk más nyelvek mintájára alakultakat. *Csodálkozni* például *vmin* (esetleg *vmi miatt*) szoktunk, nem *vmi fölött; vitatkozni* is *vmin* v. *vmiről* (más vonatkozásban *vmi miatt*), nem pedig *vmi fölött*. Az *ismeretes előttem* szerkezet magyarosabb, mint az *ismeretes nekem* v. *számomra*. Néha azonban az eredetileg idegenszerű vonzat a sokszázados használat alatt meghonosodott; így a *vágyik, vágyakozik* ige általában magyarosabb *-ra, -re* ragos határozóval (*pihenésre, barátra, egy jó szóra*), de *után* névutóval is elfogadható (*pihenés után, barát után, egy jó szó után*). — Arra is gondolnunk kell, hogy minden igazi stílusújító — kivált a költő, író — módosít valamit a hagyományos kifejezéskincsen. A határozói vonzatok közt kivált sok lehetőség van az egyéni újításra, kezdeményezésre. Ha ezt az analógia, a szerkezet belső szemléletessége, színessége stb. védi, s ellene sem szól más körülmény (például rossz hangzása, félreérthetősége), akkor pusztán szokatlan volta miatt nem szabad hibának tekintenünk. — A további részletkérdéseket lásd a megfelelő szavak, ill. viszonyragok és névutók szócikkében.

L. még: határozó | külföldön élő magyarok nyelve II. 4. | névutó | viszonyrag

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR.² 2 : 251—7; Rácz: MMNy. 330—2.

T. J.

állandó szókapcsolatok

I. A nyelv legkisebb értelmi egységei, építőkövei a szavak, de tágabb értelemben — főként a rokonértelműség szempontjából — a szókészlethez tartoznak a több szó kötött kapcsolatából álló, rendszerint nem mondat értékű nyelvi szerkezetek is, az ún. állandó (sult)

szókapcsolatok vagy frazeológiai egységek. Tagjaik közt általában nyelvtani, szintagmatikus viszony van, de a közlés során nem mi alkotjuk e kifejezéseket, hanem azok — mint előre gyártott elemek — már készen bukkannak föl tudatunkban. Alakjuk szerint többféle szószerkezet van, de bizonyos szempontból ide sorolhatók a szólásokkal és közmondásokkal rokon, gyakran hiányos mondat jellegű kifejezések is. Pl.: *nem az én asztalom; kinek a pap, kinek a papné.*

Az állandó szókapcsolatok szerepe nem a nyelvtani viszonyjelölés, hanem a képzetkeltés: az őket alkotó szavak egységes jelentésbe forrtak össze. Jelentéstani szempontból tehát csak szó értékűek, ill. egyetlen fogalmi tartalmat fejeznek ki. Szinonimájuk is gyakran egyetlen szó. Pl.: *zöld ágra vergődik* = boldogul; *hátat fordít vminek* = otthagyja; *aranyból van a szíve* v. *olyan a szíve, mint a vaj* = jóságos v. jó ember; *szavát adja vmire* = erősen megígér, megfogad vmit.

Az állandó(sult) szókapcsolatok különféle típusainak osztályozása és elnevezése nem egységes. Felsorolásukban sem törekszünk rendszerezésre, meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem vehetjük ide a vonzatos kifejezéseket, amelyek egy ragos vagy névutós kapcsolatnak sokféleképpen behelyettesíthető modelljét adják. Pl.: *elégedett vkivel, vmivel; gondolkodik vmin; fél vkitől, vmitől; kitart vki, vmi mellett..* — L.: állandó határozó.

Az állandó(sult) szókapcsolatokhoz sorolhatjuk a következő szerkezeteket:

1. terpeszkedő kifejezések (lásd ott), körülírások, pl.: *előadást tart vmiről* = előad vmit; *reményt táplál (magában) vmi felől* = remél vmit, reménykedik vmiben; *tárgyalást folytat vmiről* = tárgyal vmiről;

2. közhelyek (lásd ott), sablonok, klisék, elcsépelt, agyonhasznált kifejezések, elkoptatott szólamok *(állandó jelleggel; a teljesség igénye nélkül; az egész vonalon* = mindenütt; *a világot jelentő deszkák* = a színpad; *ölbe tett kezekkel* = tétlenül; *halvány gőzöm* v. *fogalmam sincs róla* = nem tudom; *ez van, ezt kell szeretni; vannak még hibák; a távozás hímes mezejére lép* = elmegy, távozik; *minden alapot nélkülöz* = alaptalan; *szőnyegre kerül* = tárgyalják; *elismeréssel adózik vkinek, vminek* = megdicséri, elismeri érdemét, értékét);

3. átvitt értelmű, ill. képes kifejezések *(az álom karjaiba dől* = elalszik; *az idő vasfoga; fátyolt borít vmire* = elfeledi; *töri a fejét vmin* = erősen gondolkodik rajta; *gurul a nevetéstől* = harsányan nevet; *úszik a boldogságban* = nagyon boldog; *a nyakán lóg vkinek* = folyton körülötte van, nem tágít mellőle, zaklatja, alkalmatlankodik neki, eltartatja magát vele);

4. népies mondókák, páros vagy ellentétes, gyakran ritmusos kifejezések, rigmusok vagy ezek töredéke *(éjt nappallá téve; Hogy ityeg a fityeg?;*

Ponciustól Pilátusig; se szeri, se száma; kutyástul-macskástul; se pénz, se posztó; le is út, fel is út; egyszer hopp, máskor kopp; majd ha fagy (, hó lesz nagy); vége Víg Andrásnak . . .; ha fénylik Vince, tele lesz a pince);

5. figura etymologica *(folyton-folyvást; kérve kéri; a szépek szépe; halálnak halálával; időtlen időkig; nőttön-nő);*

6. köszönések, köszöntő, udvariassági és társalgási formulák, jókívánságok, vezényszók, szitkok, káromkodások, indulatszó-kapcsolatok *(van szerencsém; szép álmokat; tessék parancsolni; minden jót kívánok; ejnye no; hát hiszen); Hátra arc!; A keserves kínszenvedését!;*

7. szólások, szólásmondások, szólásmódok, szójárások *(adja a bankot; kirúg a hámból; fabatkát sem ér; fölszedi a sátorfáját; kordában tart; zsindely van a háztetőn; farkasszemet néz vkivel; eszi, nem eszi, nem kap mást);*

8. szóláshasonlatok (. . ., *mint a pinty* v. *a vöcsök* v. *a sicc; káromkodik, mint a jégeső* v. *a záporeső; úgy él, mint Marci Hevesen);*

9. közmondások, példabeszédek, példaszók *(Ki mint vet, úgy arat; Nyugtával dicsérd a napot!);*

10. szállóigék, idézetek vagy ezek töredéke *(a kocka el van vetve; otthagy csapot-papot; sóbálvánnyá vált).*

A felsorolt típusok példái alapján az állandó szókapcsolatok jellemző sajátságai:

1. két vagy több szóból állnak; 2. formájuk többé-kevésbé kötött és zárt; 3. jelentéstani egységgé forrtak össze, ezért rendszerint kifejezhetők egyetlen szóval mint szinonimával; 4. használatuk általános egy nyelvi rétegen vagy csoporton belül, ill. a köznyelvben; 5. szerepük elsősorban stilisztikai (színezés, sajátos stílushangulat keltése); a rokon értelmű szók rendszerében is sajátos stílusértékük van.

Az egy fogalomra vagy fogalomkörre vonatkozó szinonimák alaki, ill. terjedelmi különbözőségével fontos stiláris különbségek járnak együtt, többnyire az állandó szókapcsolatok javára. Szemléletes képszerűség, eleven kifejezőerő, érzelmi és hangulati árnyalás a stilisztikai jellemzőik, s használatuk általában magyaros ízt ad a közlésnek. (E sajátosan és jellegzetesen magyar, más nyelvre csak közvetve és értelemszerűen átültethető kifejezésformákat mondjuk h u n g a r i z m u s o k n a k.)

Az állandó szókapcsolatok legtöbbje meghatározott stíluskörbe tartozik, s egyszerű szinonimáikhoz viszonyítva rendszerint népies íz, bizalmas, közvetlen hangulat, ill. bizonyos választékosság, sajtónyelvi vagy hivatalos jelleg különbözteti meg őket. Pl.: *kiteszi a szűrét* = kidobják, kitessékelik, elküldik; *olajra lép* = meglép, eltűnik; *írásba foglal vmit* = leír vmit; *támadást intéz vki, vmi ellen* = megtámad vkit, vmit; *tárgyalást folytat vkivel vmiről* = tárgyal vkivel vmiről; *pört tesz folyamatba vki*

ellen = pert indít vki ellen, beperel vkit; *a létszám növekedést mutat* = nő, növekszik; *a gabona tisztítását géppel végzik* = a gabonát géppel tisztítják; *az ügy elintézést nyert* = az ügyet elintézték; *váddal illet vkit* = meg- v. bevádol vkit; *harcot folytat vki, vmi ellen* = harcol, küzd ellene.

Bár a stílus magyaros ízét jórészt az állandó szókapcsolatok adják, használatuk — mint a felsorolt példákból is kitetszhet — nem mindig előnyös és kívánatos, mert két hibalehetőséget is magában rejt. Az egyik az, hogy e szókapcsolatok egy része gyakran csupán fölösleges körülírás, ezért esetenként jól megfontolandó a használatuk, a másik pedig az, hogy a köznyelv állandósult kifejezései — a gyakoriság és a gépies ismétlődés folytán — könnyen közhellyé kopnak, akárcsak a divatszók.

II. A vonzatszerű szókapcsolatok, valamint a szorosabb igés frazeológiai egységek: állandósult szókapcsolatok, szólások legtöbbjének változhat a szórendje. Pl.: *tejbe(n)-vajba(n) fürészti; fejjel megy a falnak;* de: *nem fürésztik tejbe(n)-vajba(n); nem megy fejjel a falnak.* Az ilyen igei kapcsolatok mégis olyan szoros egységet alkotnak, hogy nem helyes, ha tagjaikat nagyon messzire szakítjuk egymástól. Egy-két rövidebb szót (alanyt, tagadószót stb.) — akárcsak az igekötős ige részei közé — még könnyen közbeszúrhatunk (pl.: *fejjel nem megy senki a falnak),* de minél hosszabb a betoldás, annál furcsább, sőt sutább lesz a mondat. Sajátos beszédhelyzetben természetes lehet így is: *fejjel mindenki mehet a falnak.* Érzelmi feszültséget kifejező mondatban is kifogástalan az efféle szórend: *Miért menjek éppen én fejjel a falnak?!* Szabatos stílust kívánó műfajban azonban kevésbé helyesek az ilyen mondatok: *fejjel nem mindenki megy a falnak; szőrén-szálán az egész gyűjtemény eltűnt.* Helyesebben: *nem mindenki megy* (v. *nem megy mindenki) fejjel a falnak; az egész gyűjtemény szőrén-szálán eltűnt.*

L. még: állandó határozó | divatszók | frazeológiai idegenszerűségek | köszönésformák | közhelyek | közmondások stílusértéke és használata | stilisztikai formák, képletek 4—9. | szállóigék stílusértéke és használata | szokásmondás | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. B) 1. j) — l) 2. d), h) | szólások stílusértéke és használata | szórend III. 4., V—VI., VII. 1. f) | terpeszkedő kifejezések

Irodalom: Tolnai: Szól.; O. Nagy: Szól.; B. Lőrinczy: MMNyR. 1 : 251—8; Szépe: uo. 1 : 126—8; Fábián: MMNy. 494—8; Rácz: uo. 330—2; Bencédy: Nyelvh.[3] 79—107; O. Nagy: uo. 128.

E. L.—K. M.

állapotféle határozó

Rendszerint igék és igenevek határozói bővítménye, s az alany, a tárgy, a határozó vagy a birtokos jelző megnevezte személynek, tárgynak vagy elgondolt dolognak tágabb értelemben vett állapotát (helyzetét, viszonyait) nevezi meg. Fajtái a (valóságos vagy tulajdonképpeni) állapothatározó, a társ-, az eredet- és az eredményhatározó. Némelyek a tekintet-, ill. a részeshatározót is ide sorolják. (Lásd őket külön-külön.) Az alábbi állapothatározó például az alany állapotát jelöli meg: *Éhen-szomjan* szokott itt maradni A jámbor útazó (Petőfi: Kutyakaparó). Ez az eredethatározó meg az (eredmény)tárgy megnevezte személy állapotát határozza meg: zenészt nevelek *a fiamból.*

L. még: állapothatározó | eredethatározó | eredményhatározó | határozó | határozói egyeztetés | társhatározó | tekintethatározó

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR.² 2 : 227—55; Rácz: MMNy.² 305—16. T. J.

állapothatározó

A valóságos vagy tulajdonképpeni állapothatározó az állapotféle határozók közé tartozik: valakinek, valaminek egyidejű állapotát, helyzetét, minőségét, kísérő körülményeit határozza meg. Pl.: *Nyitva* áll az ajtó (Arany: Családi kör); *orvosként* működött a faluban; *Ketten* ittunk meg ennyi bort? (ez ún. számállapot-határozó); *beteg létére* munkába indult (ez megengedő értelmű állapothatározó); *mint sóbálvány* álltam (ez hasonlító értelmű állapothatározó); *túlóra esetén* pótdíjat kapunk (ez feltételes értelmű állapothatározó); *vezető nélkül* maradtatok (körülményhatározó, más néven külső állapothatározó). Helyességi kérdéseit a vitatott altípusok, ill. kifejezőeszközök szerint tárgyaljuk; lásd ott.

L. még: állapotféle határozó | *gyanánt* | határozói egyeztetés | határozói igenév I. B)—C), III. | *-ként* viszonyrag | *képest* | *-képp, -képpen* rag | *-lag, -leg* viszonyrag | *létére* | *mint* 2. | *-nál, -nél* viszonyrag | *-n* mód- és állapothatározói rag

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNy.² 2 : 227—42; Rácz: MMNy.² 306—12. T. J.

állapothatározói **mint** kötőszó L. határozói egyeztetés 1.

állapothatározós szerkezet L. határozói igenév I. B) 1., C) 2.

állást foglal L. *foglal*

állati, állatian L. túlzó jelzők és határozók

Az e tárgykörre vonatkozó szóhasználatban bizonytalanságot vagy zavart okoz néha a fogalmi hasonlóság, ill. különbség és egy-egy megnevezés sajátos (hivatalos, szaknyelvi, népi vagy táji stb.) használatának kötöttsége és stílusértéke. A kérdést elsősorban a háziállatok elnevezésének szempontjából tekintjük át.

I. 1. Bizonyos fajoknak ill. fajtáknak (lásd: *faj — fajta*) két-három megnevezésük is van (köznyelvi — szaknyelvi — választékos — táji — játékos vagy becéző stb.):

galamb, (nép) *tuba*, (gyermeknyelvi) *tubi(ca)*; *gerle(madár)*, (becéző, költői) *gerlice*, *vadgalamb* (voltaképpen más-más fajta madarak elnevezései);

gyöngytyúk, (táj) *gyöngyös*;

juh, (kissé nép) *birka*, *birge*, *bürge*;

kacsa, (nép) *réce*, *ruca*;

kutya, (vál., hiv.) *eb*;

lúd, *liba*;

macska, (biz., gyermeknyelvi) *cica*, *cicus(ka)*;

nyúl, (gyermeknyelvi) *nyuszi*;

disznó, (kissé vál., hiv.) *sertés*;

ponty, (nép) *potyka*, (táj) *pozsár*;

süllő, *fogas* (az utóbbi főként a fejlettebb, az egykilósnál nagyobb süllőnek a neve).

2. Összefoglaló elnevezések, gyűjtőnevek:

(nép) *aprójószág*, *aprómarha*: kisebb háziállatok; leginkább házi szárnyas, baromfi;

barom: (rég.) nagyobb négylábú háziállat (szarvasmarha, ló, szamár);

baromfi: házi szárnyasok (tyúkfélék, lúd, kacsa, pulyka, galamb);

(rég., nép) *(lábas)jószág*: a szarvasmarha, ló, szamár, sertés, juh, kecske gyűjtőneve;

(táj) *majorság*: baromfi(k);

(házi)szárnyas(ok): baromfi(k);

(szarvas)marha: a Bos taurus, főként tehén, bika, ökör, esetleg a bivaly elnevezése;

számosállat: összehasonlító gazdasági mértékegység az állattartásban (elsősorban a takarmányozás és a trágyahozam, ill. a statisztika szempontjából): egy vagy több, 500 kg élősúlyt kitevő állat (pl. 1 ló, 1 szarvasmarha, 5—10 sertés, 12—14 juh).

II. A hím és a nőstény állat megjelölésére egy-egy állatfajban vagy -fajtában sajátos elnevezések is használatosak.

1. Hímre, apaállatra:

bak: kecske, őz, zerge, nyúl; (táj) macska *(kandúr)*, pulyka *(pulykakakas)*, kacsa, galamb, veréb,

bika: szarvasmarha, bivaly, szarvas;

(táj) *cáp (kecskebak* v. *bakkecske);*

csődör, (kissé vál.) *mén:* ló, szamár, öszvér;

gúnár: lúd;

gácsér: kacsa;

here: méh;

kakas: tyúkfélék (fácán, fajd, fogoly, fürj, páva, pulyka, gyöngytyúk);

kan: sertés, vaddisznó, kutya, macska, nyúl; pulyka; *kan veréb* is; a *kani* többnyire kutya;

kandúr: macska;

kos: juh;

tejes hal.

2. Nőstényre, anyaállatra:

anya(nyúl), anyadisznó v. *(anya)koca, anyajuh, anyakecske, anyalúd.*

Az *anya* szóval összetett megnevezések nemcsak az állat nőstény voltára utalnak, hanem gyakran arra is, hogy tenyésztésre, szaporításra tartják, nevelik, meghagyják „magnak". Pl.: (nép) *magkoca, magdisznó* v. *magló (disznó);*

(nép) *emse:* sertés, nyúl;

ikrás hal;

kanca, (táj) *kabala* v. *kabola:* ló, szamár, öszvér;

királynő: méh;

koca, (táj) *göbe, gője:* sertés, vaddisznó;

(rég.) *gím:* különösen szarvas, ritkán őz, dámvad;

suta: őz;

szuka: kutya;

tehén: szarvasmarha, bivaly, szarvas;

tojó: a szárnyasok nősténye általában;

tyúk: tyúkfélék, fácán, gyöngytyúk.

A terhes emlősállatot *vemhes*-nek mondjuk; *előhasi* a nőstény, ha először vemhes.

3. A szaporításra, tenyésztésre szánt ún. tenyészállatokkal ellentétben vannak csak munkára vagy hizlalásra befogott ivartalanított állatok. Nevük:

ivartalanított *(herélt)* hím állatra: *ártány* (sertés), (táj) *berbécs* (juh), *herélt* (ló, szamár), *kappan* (tyúkfélék kakasa), *ökör* (szarvasmarha herélt bikája, négyéves koron felül), *paripa* (ló; 'herélt' jelentése ma már ritka, régies vagy szaknyelvi; a köznyelvben 'nemes, büszke tartású,

gyors járású szép ló' értelemben járatos), *tinó* (fiatalabb ökör, négyéves korig), *tulok* (az ökör régies neve, de a *tulokfélék* v. *tulkok* állattani műszó), *ürü* (juh).

A nőstény állat ivartalanítását *miskárolás*-nak is mondják (főként a sertésekre vonatkozóan). Az ivartalanított jérce, ill. tyúk franciás szaknyelvi elnevezése: *poularde* [pulárd].

A hizlalásra fogott szarvasmarha, főként tinó vagy ökör népi, ill. tájnyelvi neve *göböly (gőböly)* v. *sőre*.

A nem nélküli méh a *dolgozó* v. *munkás (méh)*.

III. Életkor, fejlettség, nagyság szerinti megkülönböztető elnevezések:

baromfi, főként tyúkfélék: *(napos) csibe* v. (ritka) *csirke*, (gyermeknyelvi) *pipi* — *csibe, csirke* — *jérce* (nőstény állat hathetes korától egyéves koráig); *tyúk; kotló(s)* (fészken, tojásokon ülő, költeni akaró tyúk);

galamb: *galambfi(óka)*, (nép) *tubica*;

hal: (hiv.) *halivadék;*

juh: *szopós, választott* v. *választási bárány* — (nép) *toklyó* (1—2 éves juh); (nép) *jerke* (egyévesnél fiatalabb nőstény juh) — táj *canga* (fejős vagy általában idősebb nőstény juh);

kecske: *gödölye, gida*, (ritka) *gidó;* (táj) *olló;*

kutya: *kölyökkutya, kiskutya*, (becéző) *kutyus*, (ritka) *kutyó;* (rég., táj) *cenk;*

ló, szamár, öszvér: *(szopós, választott) csikó* — *növendék csikó* (az első csikófogig);

lúd: *kisliba;* (táj) *lúdfi, pipe, zsiba;*

macska: *kölyökmacska*, (becéző) *cica;*

madár: általában *(madár)fióka;*

nyúl: (nép) *nyúlfi, süldő (nyúl);*

őz: *(őz)gida;* (táj) *olló;*

sertés, vaddisznó: *(szopós, választási) malac* — *süldő (malac)* (egyéves korig);

szarvasmarha, szarvas: *(szopós) borjú*, (nép) *bornyú* — *üszőborjú, birkaborjú* — *növendék borjú, növendék bika* — *üsző* (fiatal tehén az első ellésig), *ünő:* fiatal, még nem borjazott nőstény szarvas, ill. (táj, rég.) még nem ellett tehén.

IV. Az ivarzásnak, a párzásnak és a szaporodásnak a különféle állatfajokra, ill. -fajtákra vonatkozó sajátos megnevezései: a nőstény juh *berreg*, a kanca *sárlik*, a csődör *hág* v. *fedez*, a bika *hág*, a tehén *folyat* v. *üzekedik*, a sertés, kivált a koca (nép) *búg*, (táj) *görög*, a kutya *koslat, bagzik*, a macska *párzik* v. *bagzik*, a nyúl *bagzik*.

Az állatok általában *ellenek* v. (vál.) *szülnek;* a kutya, a macska és a nyúl *kölykezik* v. *fial, fiadzik,* a koca néhány malacot *vet, fial* v. *malacozik,* a tehén *ellik, borja(d)zik,* a juh *ellik* v. *bárányozik,* a ló *csikózik* v. *ellik,* a baromfi *kotlik* és — mint a madarak általában — *költ;* a hal *ívik.*

Az állatok kicsinyeinek, ivadékainak, kölykeinek nevét lásd a III. fejezetben.

V. A fontosabb háziállatok színének, színárnyalatának vagy jellegzetes szarvállásának megnevezésére régi nyelvünknek igen gazdag szókincse volt.

A színnevek közül a legtöbb ma már alig vagy kevéssé ismeretes, és ezért a köznyelvben homályos, bizonytalan értelmű, ill. a szaknyelvbe szorult vissza. Néhány — viszonylag gyakoribb — változat:

1. Ló: *almásderes, almáspej, almásszürke:* alma formájú világosabb foltokkal tarkított deres, pej, szürke; *babos(tarka):* (rendszerint fehér) alapszínén babhoz hasonló alakú nagyobb (dió nagyságú) színes (vörös vagy fekete) foltokkal tarkázott (szarvasmarha is); (rég., táj) *bonta:* kétféle színű, főként fehér és fekete; tarka (sertés, szarvasmarha is); *deres:* olyan ló, amelynek (sötétebb) szőrébe a törzsön sűrűn vegyülnek fehér szálak; az alapszín szerint lehet *pejderes, sárgaderes, vasderes* stb.; *fakó:* szürkés, sárgás- vagy vörösesszürke, elmosódó, határozatlan színű, fénytelen szőrű; (nép) *holdas, hódas, hódos:* olyan ló, amelynek homlokán fehér folt (csillag) van; (nép) *hóka:* a) holdas; b) fehér foltos, kesely lábú; c) fakó (fehér); (nép) *kesely, kese:* sötétebb színű ló, amelynek szőrét fehér vagy világosabb foltok tarkázzák, vagy amelynek lába(i) alul fehér(ek), ill. (táj) világos, sárgásfehér vagy -vörös szőrű ló; *pej:* sárgás- vagy vörösesbarna szőrű ló, amelynek sörénye és farka sötét vagy fekete; (ritka) *piszra:* olyan ló vagy szarvasmarha, amelynek orrán vagy felső ajkán fehér folt van; (rég., táj) *szeg, szög:* sötét- vagy gesztenyebarna; (táj) *szepe:* sárgásfekete pettyekkel hintett fehér vagy szürke ló; *vasderes:* a vashoz hasonló szürke vagy deres színű ló, a lába, feje, sörénye és farka fekete; (táj) *zsufa:* világos- vagy halványsárga. A színek különféle árnyalatai, változatai és kombinációi szerint még sok elnevezés használatos a lótenyésztés szaknyelvében.

2. Sertés, a bőr és a szőrzet színének együttes hatása szerint: *baris:* sötétebb bőrű, feketésbarna vagy szürkés szőrzetű; *csikos* v. *csikolt* (legfőképpen malac): feketésbarna, sárga vagy szürke hosszanti sávok a törzs szőrzetében; *fekete:* sötét bőrű, fekete szőrű; *kese* v. *keselyfehér:* világos bőrű, világos, ill. színtelen szőrzetű; *ordas* v. *vadas:* sötétebb bőrű, szürke, veres vagy feketés árnyalatú durva szőrzetű; *rőt* v. *veres:* gyengén színezett bőrű, sötétszőke szőrű, a szőrszálak vége vöröses árnyalatú; *szőke:* világos bőrű, világossárga vagy rózsaszínes szőrű.

3. Szarvasmarha, a bőr és a szőrzet színének együttes hatása szerint, amely általában jellemző a fajtára: *borzderes:* a borzhoz hasonlóan vegyesen sötét és világosszürke szőrű; *bonta*, (ritka) *deres*, (ritka) *fakó*, *kese(ly)*, *tarka* (lásd a lónál); *fehér* (különféle színezésű árnyalatokban); (táj) *pirók:* vörhenyes, rőt szőrű; *pirostarka:* világos szőrű, nagy pirosbarna foltokkal tarkázva.

4. Egyéb állat: *cirmos:* hamvasszürke alapon barna csíkokkal vagy foltokkal tarkázott (macska, néha baromfi, kutya is); *iromba* (táj): a) barnán vagy feketén sávozott szürke vagy fehér színű (macska); b) babos, pettyegetett, kendermagos (madár, szárnyas, főként tyúkféle); *kendermagos:* sötét, rendszerint feketésszürke alapon világosabb szürke vagy fehér pettyekkel tarkázott (tyúkféle); *ordas:* (hamu)szürke, szürkésbarna vagy ilyen alapon barnás csíkos (farkas, kutya, néha macska); *szemők* (rég., táj): a) olyan szarvasmarha vagy birka, amelynek szeme fölött folt van, vagy amelynek szemhéja fekete; b) nagy szemű; *vércse:* a deres szín egyéb változata: rendszerint sárgás, barnás vagy vöröses alapszínű, a törzsön azonban fehér szőrök vannak többségben.

5. A szarvasmarha gyakoribb, jellegzetes szarvformáinak elnevezései rendszerint jelzőként: *balog:* nem szimmetrikus növésű; *címeres:* nagy, fölfelé hajló (például a magyarszürke marháé); *csákó:* szabályosan kifelé-fölfelé ívelt; *csutak:* rövid, vastag, vízszintes (főként bikákon); *gallyas:* nagy, szétálló; *kajla*, (táj) *csajla:* (kétoldalt) lefelé hajló, görbülő, ill. olyan, hogy az egyik szarv fölfelé, a másik lefelé nőtt; *kecske:* hátra és fölfelé álló; *lantos:* lant alakban ívelt; *nyársas:* hosszú, vízszintesen oldalt álló; *pödrött:* fölfelé álló, a végén kétszeresen ívelt; *táblás:* körívszerűen szétálló; *tülkös:* körívszerűen összehajló; *villás:* rövidebb, párhuzamosan fölfelé álló.

VI. 1. Az állatok kisebb-nagyobb csoportját, egységét általában *falká*-nak, *csordá*-nak, *nyáj*-nak, *csapat*-nak, (vál.) *sereg*-nek mondjuk, de egy-egy fajban, ill. fajtában gyakran külön sajátos névvel jelöljük: *család* (méh); *csorda* (szarvasmarha, elefánt és más nagyobb vadállatok; disznócsorda, konda); *csürhe*, (táj) *konda* (sertés; az előbbi fiatal állatokból is álló, az utóbbi különösen az állandóan a legelőn tartózkodó nagyobb, egységes csoport); *fészekalja* (madárfiókák), *kotlósalja* (kiscsibék, kislibák, kiskacsák); *falka* (farkas, kutya, malac, lúd, kacsa stb., ill. a nyájból kivált vagy kiszakított kisebb csoport); *folt:* (nép., rég) kisebb csoport, csapat, sereg, például darázs, méh, lúd, vízi szárnyas, szarvasmarha; *gulya* (szarvasmarha, általában tavasztól őszig állandóan a legelőn tartózkodó nagyobb csoport); *ménes* (ló); *nyáj:* juh, kecske, (táj) sertés; *raj* (hal, méh).

2. Az állatok kisebb-nagyobb csoportjának őrzője általában a *pásztor (disznó-, kecske-, liba-, pulyka-, tehénpásztor* stb.). Külön megnevezések: *csikós* (lovaké); *csordás, gulyás* (szarvasmarháké); *kanász,* (táj) *kondás,* (táj) *csürhés* (sertéseké); *juhász* és táji megnevezései: *bacsa* (palócság), *bacsó* (főként keleten), *bács, csobán* (Erdélyben). — A *számadó* rendszerint több, alája rendelt pásztornak és nagyobb számú állatnak felelős gazdája *(számadó csikós* v. *ménesgazda, számadó gulyás, juhász, kanász* v. *kondás,* ill. *csikósszámadó* stb.). A pásztor segítője a rendszerint fiatal(abb), neki alárendelt *bojtár* (a szállás körüli teendőket is végző, kamaszkorú *kisbojtár* és az *öregbojtár).* Így van *csikós-, gulyás-, juhász-, kanászbojtár* stb.

A nagyüzemi, istállózó állattenyésztés körében általában *állatgondozók*ról beszélünk.

VII. A tenyésztett háziállatok szállása (általában *istálló, ól)* állatfajonként, ill. -fajtánként többnyire más-más nevet visel. A legfontosabbak: (nép) *akol, hodály* (juhé); *állás* (elkerített hely vagy hevenyészett, fedett, de oldalt nyitott, szellős építmény az állatok pihenőhelyéül); *baromfiól, tyúkól, kacsaól, libaól, boksz* (elkülönített rész, rekesz nagyobb lóistállóban); (nép) *cserény* (vesszőből, nádból, kukoricaszárból való sövény, fonadék vagy pusztai hajlék csikósok, gulyások, juhászok számára, eső és szél elleni védelmül); (táj) *esztena* (a juhok sövénnyel bekerített pihenő- és fejőhelye Erdélyben); *fészek* (madárnak vagy kisebb emlősnek, például nyúlnak, egérnek a tanyája, odúja); *fiaztató* (elkülönített ól, ketrec, ahol a sertés, nyúl ellik); *galambdúc, galambház,* (táj) *galambbúg,* (nép) *hidas* (disznóól), *ól* (sertés, kecske részére; tájnyelvi használatban istállót jelent); (nép) *karám* (vesszővel, náddal, deszkával bekerített, esetleg részben fedett hely lovak, szarvasmarhák, juhok számára; lásd fentebb *cserény); kaptár, kas* (méhek); *keltető* (hely, helyiség, ahol a szárnyasok költenek; *ketrec,* (táj) *katroc* (kisebb háziállatok és szárnyasok számára, pl. *nyúlketrec, tyúkketrec); kifutó* (istálló, ól előtt levő tágasabb bekerített hely, ahol az állatok szabadon mozoghatnak, futkározhatnak); (táj) *kutrica* (lécből, deszkából készült ketrec, ól, ill. ennek elkülönített rekesze, főként egy anyakoca és malacai részére; fiaztató kutrica), *kutyaház, kutyaól; nyúlház;* (táj) *szállás:* a) bekerített, esetleg részben fedett, de oldalt nyitott építmény, főként sertések részére; b) kifutó; c) az Alföldön: tanya, gazdasági épületek csoportja; (táj) *szárnyék* (vesszőből, nádból, kukoricaszárból készített magasabb, rendszerint több ágú vagy alakú építmény lovaknak, szarvasmarháknak, juhoknak széltől, esőtől való védelmére); (nép) *vacok* (kisebb, többnyire szabadban élő emlősállatnak — nyúlnak, kutyának — a búvóhelye, tanyája).

A sajátos elnevezések különösen a Dunántúl, az Alföldön és Erdélyben, a székelység körében mutatnak változatosságot, ill. a köznyelvtől valamint a népnyelvtől való eltérést (lásd: A magyar nyelvjárások atlasza II.)

IRODALOM: ÉrtSz.; ÉKSz.;TESZ; Prohászka: AnyKal. 250; O. Nagy—Ruzsiczky. K. M.

allegória, allegorikus L. *periféria, periferikus*

áll határozója L. állandó határozó | *áll* terpeszkedő kifejezésekben | *előtt* 5.

állít határozója L. *állít* terpeszkedő kifejezésekben

állítmány

A mondat állítmánya az a mondatrész, amellyel az alany cselekvését, történését, létezését, ill. mivoltát, minőségét, mennyiségét stb. állapítjuk meg. Szófaja szerint lehet igei (A fák levelei már *sárgulnak)*, névszói (A fák levelei már *sárgák)* vagy névszói-igei (A fák levelei már *sárgák voltak)*.

L. még: alany és állítmány egyeztetése | hiányos szerkezetű mondat | igei állítmány | *kell* 2. | létige állítmányként | *muszáj* | névszói és névszói-igei állítmány | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. A) 1. a)—b), e), 2. a)—c), B) 1. a)—b), d)—e), 2. a), c)—d)

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 2 : 118—20; Rácz: MMNy. 238—48; Benkő László: Nyr. 1971 : 65—70; Balogh: MMNyKk. 293—7; Rónai—Kerekes 409—14. R. E.

állítmányi mellékmondati kötőszók L. *hogy* | utalószó 2., 6.

állítmány sorrendi helye L. hangsúlyos állítmány helye | szórend II. 1., IV. 1., V. 2—3., VI. 1—4., 7., VII. 1.

állítólag L. *-lag, -leg* viszonyrag

állító válasz formái

1. Az eldöntendő kérdésre (lásd: kérdő mondat 1. a) igenlő vagy tagadó, ill. az igenléssel vagy a tagadással határos, esetleg kitérő feleletet adhatunk.

Az igenlő (állító) felelet formái nyelvünkben nagyon változatosak. Gazdag lehetőségei az alábbi fő típusokba sorolhatók:

a) Felelhetünk a kérdésre igenlést kifejező szóval (módosítószóval, határozószóval), leggyakrabban az *igen*-nel (eredeti jelentése: nagyon). Ennek magyaros voltát néhány régebbi nyelvművelő kétségbe vonta, de teljesen alaptalanul. Olykor — többnyire alázatoskodó vagy az alárendeltséget érzékeltető színezettel — *igenis* formában használják. Pl.: Megértette a parancsot? — *Igenis!* A magától értődőnek érzett igenlést a *természetesen* és a kissé közvetlenebb hangulatú *persze*, a nyomatékosat a *hogyne* szóval is kifejezhetjük, s rajtuk kívül egyéb állító értékű szókat is használhatunk (ilyen például az egészen bizalmas hangulatú *hát*, továbbá a művelt beszédből erősen kirívó *ühüm*). Néhány példa: Álmos vagy? — *Hát bizony!;* Segítenél nekem? — *Persze!* v. *Természetesen:* Kedves szolgám, tudnál-e lóra ülni, mint hajdanában? — *Hogyne*, uram, *hogyne!* (Krúdy: A podolini kísértet). — Az állítással határos, de bizonytalan válasz formái a következők lehetnek: *alighanem* (vö. az *alighanem — aligha nem* címszóval), *talán*, *esetleg*, *valószínűleg* stb. — Ha a kérdések tagadó alakú, többnyire a *de* vagy a nyomatékosabb *dehogyne(m)*, *dehogyisne(m)*, *sőt* stb. szóval adunk állító feleletet: Nem találkoztunk már valahol? — *De!* v. *De igen!;* Nem segítenél? — *Dehogy(is)nem!;* stb.

L. még: módosítószó | tagolatlan mondat

b) Igenlő választ hiányos szerkezetű mondattal is adhatunk, rendszerint úgy, hogy megismételjük a kérdés hangsúlyos mondatrészét olykor a megfelelő névmással vagy névmási határozószóval helyettesítve (a mutató névmás, ill. a mutató névmási határozószó használata azonban némileg familiáris stílusárnyalatú). Pl.: *Pista* volt itt? — *Pista.* v. *Ő.; Jó* volt a film? — *Jó!* v. *Az!; Könyvet* vettél? — *Könyvet.* v. *Azt.; Moziba* mentek? — *Moziba.* v. *Oda.* Hasonló eset az, ha az igei állítmányt (természetesen a nyelvtani személy szükséges megváltoztatásával) vagy csupán az igekötőt ismételjük meg: *Láttad* az őzeket? — *Láttam.; Megtartjuk* az értekezletet? *Meg.* — Az ún. választó kérdésre adott feleletben csak az egyik kiemelt mondatrész szokott szerepelni: *Anyád* vagy *apád* jön el? — *Az apám.*

A kiemelt mondatrész, ill. a rá utaló névmás társulhat az a) pontban említett igenlő szókkal, ezenkívül — akárcsak amazok — megszólítással és más kiegészítő szavakkal vagy szerkezetekkel, de úgy, hogy a mondat általában továbbra is hiányos szerkezetű marad. Például a *Csütörtökön* rendezik meg az ünnepélyt? kérdésre egyebek között így válaszolhatunk: *Igen, csütörtökön.; Igen, akkor* (rendezik meg).; *Hát persze, hogy csütörtökön!; Bizony*, barátom, *akkor!*

Mindezek a formák teljesen hibátlanok és magyarosak, nem kell tehát erőltetnünk kerek mondatszerkezetté való kiegészítésüket.

L. még: hiányos szerkezetű mondat

c) Teljes, kerek szerkezetű mondattal ritkán felelünk (például az előbbi kérdésre így: *Igen, csütörtökön rendezik meg az ünnepélyt.*). Ide számíthatók az igei állítmányt megismétlő formákon kívül a felelet szerepét betöltő állító értékű, de többnyire tagadó alakú kérdések. Pl.: Ezek szerint szabadlábon van? — *De miért is ne volna?* (Déry); továbbá a megismételt állítmánnyal alakult *hogyne, dehogynem* stb. kezdetű válaszok: Láttad, Jenő, azt a ... rendőrt? — rebegi. — *Hogyne láttam volna, lelkem* ... (Szabó P.: Isten malmai); Akkor talán el se menjek? — *Dehogy ne menj!* Sőt rohanj! (Nagy L.: A tanítvány).

L. még: tagadva állítás 1.

d) Sajátos stílusértékűek az ún. sűrítő feleletek. Ezek fokozhatják, nyomatékosíthatják az egyszerű igenlést: Azt hiszi? — *Tudom!*; Fáradt? — kérdezte a fiú. — *Nagyon!* —sóhajtott a lány. Máskor meg az igenlő felelet után várható újabb — kiegészítendő — kérdésre felelhetünk ilyen sűrítéssel: Megyünk valahova? — kérdeztem. — *Béíratásra* — felelte anyám (Tamási: Bölcső és bagoly); Hát elutazott? — *Már egy hete* (Kosztolányi: Pacsirta).

2. Az állító feleletre emlékeztetnek, s formájukban is hasonlók hozzá a társalgó fél közléséhez, elbeszéléséhez fűzött helyeslő, beleegyező megnyilatkozások. Pl.: Unalmas út. — *Igen, unalmas.* Kerüljük azonban — ill. csak a maguk sajátos stílusértékében használjuk — ilyen szerepkörben a túlságosan felkapott és némileg argóízű efféle kifejezéseket: *így van!* (az élőbeszédben mindkét szó hangsúlyos szokott lenni); *úgy is van!*; *így igaz!*; *ez van!*; *(úgy,) ahogy mondja (mondod)!* Vö. nyelvművelő babonák 6. | tagadó válasz formái 1.

Irodalom: Kálmán: Nyr. 1965 : 6—22; Károly: MMNyR. 2 : 58—60; Rácz: MMNy. 211—2, 220, 225; uő: Nyelvh.[4] 228; Rónai—Kerekes 361—3.

R. E.

állít terpeszkedő kifejezésekben

Az *állít* ige átvitt vagy képes használata az ide tartozó kifejezések legtöbbjében egészen természetes, ezek a gyakran szólásszerű kifejezések ugyanis erősen megggyökereztek a nyelvhasználatban. Itt csak néhány olyan példát sorolunk fel, amelyek helyett inkább más szerkezetet vagy egyszerűbb kifejezést ajánlunk:

Élére állít vmit (dolgot, kérdést). Helyesebb: *kiélez* vmit.

Vmilyen *megvilágításba állít, helyez* vkit, vmit (sajtó). Jobb: valamilyen *módon, színben tüntet fel* vkit, vmit. — L. *helyez* terpeszkedő kifejezésekben.

Világosságba állít vmit (ritka, rég.). Természetesebb, jobb: *megvilágít, megmagyaráz* vmit; vmilyen *fényt derít* vmire.

L. még: *helyez* terpeszkedő kifejezésekben | terpeszkedő kifejezések

K. M.

állítva tagadás

Az erős érzelmi telítettségű, nyomatékos tagadást (tiltást) sokszor kérdő vagy felkiáltó mondattal fejezzük ki. Ez — tagadó szerepe ellenére — többnyire állító alakú: *Tudom is én!; Bánom is én!; Próbálj csak idejönni!; Csinálsz ilyet még egyszer?; Mondtam én, hogy csavaroghatsz?;* stb. (jelentésük: *nem tudom; nem bánom; ne próbálj; ne csináld; nem mondtam;* stb.).

L. még: felkiáltó mondat | felszólító mondat | kérdő mondat 2. d) | tagadva állítás 1.

Irodalom: Klemm 26—7; Károly: MMNyR. 2 : 44—5, 52; Rácz: MMNy. 225; uő: Nyelvh.[2] 236; Balogh: MMNyKk. 285; Rónai—Kerekes 404.

R. E.

állkapocs — állkapca

Az *állkapocs* nyelvújításkori alak, ma azonban ez a köznyelvibb. Az eredetibb *állkapca* már népies színezetű, bár egyébként szintén kifogástalan szó.

Irodalom: Horger: MNy. 1944 : 369—70.

-álló utótagú összetételek

1. Egy részük a *-mentes* utótagú összetételekkel áll szemben, ill. bizonyos párhuzamban. Pl.: *rozsdaálló — rozsdamentes; fagyálló — fagymentes.* Az *-álló* utótagú összetételek jelentése ilyenkor gyakran nem azonos a megfelelő *-mentes* utótagú összetételek jelentésével. Pl.: *fagyálló* lehet bizonyos burgonyafajta, de a burgonyakészletet akkor is *fagymentes*-nek nevezhetem, ha nem fagyálló, hanem teljesen mentes a fagyott gumóktól.

2. A másik kettősség az *időálló — időt álló* típusok között van. Ezek közül a *-t* nélküli alak a régebbi *(bosszúálló, tűzálló).* Mint típus a másik is helyes, bár vannak állandó, csak tárgyrag nélkül előforduló összetételek is. Pl.: *értékálló, golyóálló, kopásálló.* Olykor ellenben csak a *-t* ragos alak él: *jótálló, sort álló.* Az *időt álló* újabb alakulás, vagylagos használata nem helyteleníthető.

L. még: *-mentes* utótagú összetételek

L. J.

áll terpeszkedő kifejezésekben

E kifejezések száma igen nagy; bennük az *áll* igének többnyire ilyen, általános jelentései fordulnak elő: valamilyen állapotban, helyzetben van, marad, ill. valamilyen állapotba, helyzetbe jut, kerül. Az *áll* sokszor természetes jelentésátvitellel, ill. továbbfejlődéssel kapta és tölti be szerepét e kifejezésben, s ez az átvitt vagy képes használat sajátos stílusértékű. Az ilyen eseteket nem is soroljuk a terpeszkedő kifejezések közé, bár többnyire van egyszerű, de színtelenebb megfelelőjük.

A következőkben felsorolt kifejezések határozós és tárgyas kapcsolatok; az előbbiek főként ragosak vagy névutósak.

Abban v. *annyiban*, ill. *miben?*, *vmiben áll* vmi. Jelentése: a lényege (az, hogy) ... Általánosan használt, de fölöslegesen bonyolított, német mintára emlékeztető forma *(es besteht darin)*. Túlságos gyakorisága miatt is helyesebb, bár súlytalanabb, az egyszerű névmási, ill. névszói állítmány. Pl.: *abban áll a különbség, a lényeg, hogy: az* v. *annyi a különbség, az a lényeg, hogy;* fő érdeme az *egyszerűségben áll:* fő érdeme az *egyszerűség; Miben áll* a mű értéke?: *Mi* a mű értéke?; *Miben áll* a veszély?: *Mi* a veszély? Vö. *abból* stb. *áll* vmi.

Abból v. *annyiból áll*, ill. *miből?*, *vmiből áll* vmi. Az előbbi kifejezéstől néha értelmi árnyalatban különbözik: nemcsak a dolog lényegére, hanem összetételére, alkotórészeire, elemeire is utal, gyakran bizonyos fölényes, lekicsinylő árnyalattal. Bár e szerkezetnek van német megfelelője s talán mintája is *(besteht aus etw.)*, eléggé természetes, tehát nem helytelenítjük. Kifejezhető azonban egyszerűbben, névszói állítmánnyal vagy más igével. Pl.: az iskola *nyolc osztályból áll:* az iskola *nyolcosztályos* v. az iskolának *nyolc osztálya van;* a lakás *három szobából áll:* a lakás *háromszobás* v. a lakásnak *három szobája van;* a könyv *öt fejezetből áll: öt fejezetre oszlik* v. a könyvnek *öt fejezete van;* az egész csak *abból* v. *annyiból áll*, hogy becsöngetsz a holmidért. Vö. *abban* stb. *áll* vmi.

Arányban áll v. *van* vmi vmivel. Nem helytelen, sőt — főként ha elvont fogalmakról van szó, tagadásban — néha szükséges is (pl.: jövedelme *nem áll* v. *nincs arányban* igényeivel; a nagy felkészülés *nem áll* v. *nincs arányban* a várt eredménnyel), de konkrét fogalmak összehasonlításában vagy a matematikában ugyanolyan jó a melléknévi állítmány. Pl.: a megvilágítás mértéke *egyenes arányban áll* a fénysugár beesési szögével: *egyenesen arányos;* a fuvarköltség *arányban áll* v. *van* a távolsággal: *arányos*.

Vmilyen *befolyás, hatás, irányítás* v. vkinek a *befolyása* stb. *alatt áll* vki, vmi. Nem hibáztatható, de mesterkélt kifejezések. Természetesebbek *van* igével. Egyszerűbb, köznyelvi megfelelőik esetleg: vki, vmi (vhogyan) *hat* vkire, vmire, *irányít* vkit, vmit.

Ellenőrzés, felügyelet alatt áll vki, vmi (hiv., sajtó). Nem helytelenítjük. Egyszerű, köznyelvi megfelelője: *ellenőriznek* vkit, vmit; *felügyelnek* vkire, vmire. Más szemléletű kifejezéssel: *ellenőrzés, felügyelet alatt tart(anak)* vkit, vmit.

Érdekében, jogában áll vmi. Mesterkélt, jórészt német mintájú kifejezések. Helyesebb, egyszerűbb, természetesebb a puszta névszói állítmány: *érdeke, joga* vmi v. *joga van* vmihez, vmire.

Érintkezésben, kapcsolatban, összefüggésben, összeköttetésben áll vkivel, vmivel. Bár talán németes mintájú kifejezések, nem helytelenítjük őket. Helyesebb, természetesebb azonban a megfelelő egyszerű ige, névszói állítmány, esetleg a *van* ige: *érintkezik* vkivel, *összefügg, kapcsolatos* vmivel; *érintkezésben* stb. *van* vkivel, vmivel.

Fellebbezés alatt áll vmi (hiv.). Mesterkélt, de szükséges hivatalos kifejezés; egyszerűbben, természetesebben, de nem az állapotra, ill. folyamatra utalóan: *megfellebbeztek* vmit.

(Rendőri, szülői) *felügyelet alatt áll.* Hivatalos ízű, állandósult kifejezés.

Gyanú alatt áll vki. Elfogadható, de jobb: *gyanús* vki, *gyanakodnak* vkire, *meggyanúsítottak* vkit.

(Minden) *gyanún felül áll.* Mesterkélt, idegenszerű. Helyesen: *nem (lehet) gyanús; nem érheti, nem illetheti gyanú; még a gyanú árnyéka sem érheti; gyanú sem férhet hozzá.*

Hatalmában áll vmi. Németes szerkezet *(in jemandes Macht steht).* Helyesebb, természetesebb: *(meg)tehet* vmit, *hatalma van* vmire.

A köz(ép)pontban, vminek *a köz(ép)pontjában* v. (sajtó) *homlokterében áll* vki, vmi. Az első két változat képes értelemben is természetes és eléggé szemléletes kifejezés. Még egyszerűbben: vminek (pl. *az érdeklődésnek, a figyelemnek) a középpontja* vki, vmi. Más, természetes megoldások: *a legelső, a legfontosabb, a legfőbb, a leglényegesebb, a főszereplő, a fő személy* vki, vmi.

Lángban, tűzben áll. Általánosan használt képszerű kifejezés. Egyszerű igével: *ég, lángol(va ég),* más árnyalatú kifejezéssel: *egy* v. *csupa láng, lángba borult.*

Levelezésben áll vkivel, vmivel. Fölöslegesen mesterkélt forma; egyszerűbb, természetesebb: *levelez(ik)* vkivel, vmivel.

Megfigyelés alatt áll vki, vmi. Nem helytelenítjük, de jobb: *megfigyelnek, megfigyelés alatt tartanak* vkit, vmit.

Nyitva áll v. *van* vmi. Konkrét jelentésben kifogástalan, bár egyszerűsíthető, pl. *nyitva az ablak, az ajtó.* Átvitt értelmű, sajtónyelvi használatban (= eldöntetlen, bizonytalan) azonban jobb, szokottabb a *nyílt* igenévi forma használata. Pl.: a bajnokság, a kérdés, a küzdelem, a mérkőzés, a verseny (eredménye vagy sorsa) *még nyílt.*

Őrizet alatt áll vki. Természetesebb így: *őriznek* vkit; *őrizetben* van vki.

Összhangban áll vmi vmivel. Idegenszerű, de már nagyon elterjedt kifejezés. Másképp, szebben: *összhangban van, összhangzik* vmi vmivel; *összhang van* köztük.

Perben áll vki vkivel, vmivel. Nem helytelenítjük, de természetesebb: *perben van, pereskedik* vkivel, vmivel.

Rendezés alatt áll vmi (pl. a kirakat). Hivatalos ízű kifejezés. Egyszerűbben, természetesebben, magyarabban: a kirakatot *rendezzük, rendezik.*

Sor alá áll vki (kissé rég., nép). Elavulóban levő, de hibátlan kifejezés. Ma inkább: *sorozásra megy, jelentkezik, (be)soroznak* vkit.

Szabadságában áll vkinek vmi (vál.). Németes mintájú kifejezés. Egyszerű, természetes megfelelői: *szabad* vkinek vmi, vmit tenni; *(szabadon) (meg)tehet* vki vmit.

Szándékában áll vkinek (vminek) vmi. Mesterkélt kifejezés. Helyesebben: *szándéka* vkinek vmi; vmit *szándékozik* tenni vki.

Vkinek a *szolgálatában áll* (kissé vál.). Német mintájú, de nem hibáztatható kifejezés. Egyszerű, köznyelvi megfelelői: vkit v. vkinél, vkinek *szolgál;* vkinek, vkinél *dolgozik;* vkinek *az alkalmazottja.* Használhatjuk a színtelenebb *van* igét is.

Szövetségben áll vkivel, vmivel (kissé vál.). Helyes kifejezés. Egyszerűbb, természetesebb megfelelői: *szövetkezett, szövetséges* vkivel, vmivel; *szövetségese* vkinek, vminek. Használatos *van* igével is. Így is jó, bár némileg színtelenebb.

Térden áll. Nem helytelen kifejezés — néha csak ez stílusos, pl. *térden állva kér* vkit, vmit —, de van semleges stílusárnyalatú egyszerű, igei megfelelője is: *térd(ep)el.*

Vád alatt áll vki. Elfogadható kifejezés, de természetesebb: *vádolnak* vkit; vmi *a vád, vádat emeltek* vki ellen; az utóbbi azonban inkább a vádemelés előzményére utal, mint ennek állapotkövetkezményére, s így nem egészen azonos értelmű a *vád alatt áll* kifejezéssel.

Vmilyen (pl. jó, rossz) *viszonyban áll* vkivel, vmivel. Nem hibás kifejezés, de természetesebb: vmilyen *a viszonya* vkihez, vmihez; vmilyen *viszonyban van* vkivel, vmivel.

Vitában áll vkivel, vmivel. Nem helytelenítjük, de egyszerűbb, természetesebb: *vitatkozik, vitázik, vitában van* vkivel.

L. még: állandó határozó | terpeszkedő kifejezések | *van* terpeszkedő kifejezésekben

IRODALOM: HivKve² 29—31. K. M.

allűr

A bizalmas társalgás nyelvében előforduló finomkodó idegen szó. Jól helyettesíthető a *magatartás, modor, fellépés, szokás, viselkedés, szeszély,* stb. szavakkal. Pl.: *furcsa allűrjei vannak: furcsa szeszélyei (szokásai) vannak.*

almanach L. *ch* kiejtése, elválasztása | *h* 2. e)

almárium — almáriom L. *talentum — tálentom* 1.

álmarxista L. *ál — hamis*

almásderes, -pej, -szürke L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 1.

álmatlan — álomtalan

Mindkét melléknév kifogástalan, de nem szabad felcserélni őket, mert nem azonos jelentésűek. Az a személy *álmatlan*, aki nem tud (el)aludni (pl. éjfélig *álmatlanul* forgolódott az ágyban), az *álomtalan* jelentése pedig: álom nélküli, álomképek nélkül való (pl. *álomtalan* alvás; *álomtalanul* aludta át az éjszakát).

L. még: *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 1., 4.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 59—60, 201—2.

álmélkodik L. *fölött*

álmodik h a t á r o z ó j a

Az *álmodik* ige melletti, eszközhatározói jellegű állandó határozó már régóta egyaránt lehet *-ról, -ről* (pl. kislányom mindig a *babájáról* álmodik) és *-val, -vel* ragos is (kislányom mindig a *babájával* álmodik). Újabban — főként személyekkel kapcsolatban — előfordul még a *felől* névutós szerkesztés is, kivált népies stílusárnyalattal l. Pl.: Vígan álmodott *felőlem* (Csokonai: Szegény Zsuzsi, a táborozáskor).

Egyik sem idegenszerű. Közülük korunkban a *-val, -vel* ragos szerkezet a társhatározós *hál, alszik, (le)fekszik* vkivel kifejezések tréfás ráértése miatt kettős jelentésű lehet, ha más nemű személyről mondják; ezt tehát gyakran ajánlatosabb elkerülni. Tárgyról, eseményről stb. bátran mondhatjuk ma is: *vele (velük)* v. *róla (róluk) álmodtam;* ha azonban a szexuális kapcsolat akár csak tréfásan is fölsejlik, egyértelműbb és tapintatosabb ez a forma: *róla (róluk)* v. *felőle (felőlük) álmodtam.*

L. még: állandó határozó

IRODALOM: Imre Samu: Nyr. 1954 : 184; uő: NymLev. 223. T. J.

álnév

1. Az álnév a nem hivatalos nevek egyik nagy csoportja. A nem hivatalos nevek másik csoportjától, a ragadványnevektől annyiban különbözik, hogy az álnevet a névviselő maga választja meg, ragadványnevét pedig a közösségtől kapja.

A hivatalos névváltoztatással kapott új személynevet az okmányokba be kell vezetni, az álnév azonban bármikor váltogatható, cserélhető, elhagyható vagy módosítható. Az álnév a formájában igen gyakran követi a hivatalos személynevet, olyan, mintha vezetéknév és keresztnév volna. (Ismert világirodalmi álnév: *Mark Twain.)* Vannak azonban nem névszerű, egytagú, betűjeles, a szemnek szóló, nehezen kiejthető stb. álnevek is. Pl.: *Molière, Voltaire; Gáz (Gál* Zoltán); *B-a J-f (Bajza* József).

Hogy mikor emlegessünk valakit álnevén s mikor a valódi személyi nevén, azt az álnév használatának elterjedtsége dönti el. A tartósan viselt álnevet nem szokták valódi névre cserélni. *Herczeg* Ferencet ezért nem emlegetik valódi nevén *Herczog* Ferencnek. Az alkalmi álnevek helyett azonban valódi nevet szoktak említeni: *Simonyi Zsigmond*, nem pedig *Antibarbarus*. A könyvészetben álnév szerint tartják nyilván a megjelent műveket, még ha csak alkalmi álnévről van is szó.

Az álnév fölvételének három oka lehet: a kilét elrejtése; a nyilvánosság számára vonzóbb, hatásosabb névnek a választása; az összetévesztés elkerülése.

Az *álnév* összefoglaló megnevezés, de van valami gyanús, riasztó, elítélő hangulata is a titkolózás, a nem egyenes úton járás, az álarc mögé búvás képzete miatt. Helyes tehát, ha a csalárd, hamis szándékú álnevet megkülönböztetjük a politikai illegalitásban vagy a titkosszolgálatok hírszerzőinek körében használt fedőnévtől és az elsősorban esztétikai célú hatásra törekvő írói névtől, művésznévtől.

A rejtőzésre, valódi nevük eltitkolására okuk lehet a forradalmároknak, a politikai üldözötteknek, a támadó írások szerzőinek stb. Gyakori eset, hogy az ilyen politikusok később is megtartják álnevüket; gondoljunk *Lenin*-re, akinek családneve *Uljanov* volt, vagy *Tító*-ra, akit *Broz* családnéven anyakönyveztek.

A hatásosabb név felvétele leggyakoribb a színészek, bűvészek, artisták és írók között. Ezért lett *Krippel* Máriából *Jászai* Mari, Greta *Gustafsson*ból Greta *Garbo*, *Maria Magdalena von Losch*-ból *Marlene Dietrich* stb.

Újabban az ismert sportolók közül is sokan vesznek föl ún. sportnevet, lehetőleg jól hangzó, megjegyezhető, magyaros formájút.

A komikusok gyakran használnak tréfás vagy idegen nevet. Pl.: *Szőke Szakáll, Alfonzó*. A külföldön is szereplő bűvészek és artisták legtöbbször más nyelvekben is könnyen kiejthető és megjegyezhető idegen álnevet

vesznek föl, pl. *Rodolfó*. Humoristák között is előfordul az idegenszerű álnevek használata. Pl.: *Sipulusz* (Rákosi Viktor), *Don Gunárosz* (Lauka Gusztáv).

Az álnévválasztásban is vannak kordivatok. Például a tudós humanisták világszerte görögös-latinos nevet vettek föl. Pl.: *Erasmus* (Geert Geertsen), *Janus Pannonius* (Csezmiczei János), *Melanchthon* (Philipp Schwarzerd), *Comenius* (Komenský).

A múlt században a romantikus, érzelmes, magyarkodó álnevek voltak kedveltek az író- és színészvilágban, a névmagyarosítás divatjához hasonlóan. Pl.: *Bájligeti, Varázséji, Romváry*.

A színész számára — mint a magyar szó apostolai közt később is — szinte magától értődőn kötelező volt a névmagyarosítás, ill. a magyar név használata. Pl.: *Széppataki* Róza (Schönbach), *Somlay* Artúr (Schneider), *Bajor* Gizi (Bayer). Újabban ez a szép hagyomány visszaszorulóban van!

A tudományos, irodalmi vagy művészi szereplésben igen fontos a névazonosság elkerülése. Ezért választott magának álnevet — édesanyja családnevét kölcsönözve — *Veres Péter* író hasonnevű fia *(Nádasdi Péter)*, ezért lett *Pándi Pál* a *Kardos Pál* néven anyakönyvezett irodalomtörténész kritikus. *Darvas Iván* színművészünk is a *Szilárd* keresztnevet viselte hivatalosan, s a keresztnév fölcserélésére azért volt szükség, mivel a vele még egyidőben szereplő *Darvas Szilárd* költő és humorista azonos neve zavart okozott volna.

A származási vagy lakóhelyre utaló előnév használata szintén a megkülönböztetést szolgálja azonos vagy gyakori nevek esetében. Pl.: *Csepeli* Szabó Béla, *Somogyi* Tóth Sándor. — Gyakran csak kezdőbetű helyettesíti az ilyen megkülönböztető előnevet. Pl.: *B.* Nagy László, *G.* Szabó László, *H.* Barta Lajos, *P.* Balázs János, *Sz.* Simon István.

2. Az álnév — főként az írói név — megválasztásának, ill. megalkotásának számtalan módja, változata van a szókincs és a névanyag gazdagsága, változatossága, a nyelv variációs lehetőségei és a játékos teremtő képzelet jóvoltából.

Az álnevek többnyire névszerűek, tehát két- vagy háromtagúak (vezeték- és utónév), de gyakran más jellegű megjelölések (köszó, idegen szó vagy név), ill. rövidítések, jelek. Az írók sokszor több álnevet és írói jegyet is használnak váltakozva. Lássunk néhány ismertebb típust a lehetőségeknek szinte rendszerezhetetlenül gazdag választékából!

A legtermészetesebb és a leggyakoribb az, hogy a nem jó hangzású vagy idegen(szerű) családi nevet megváltoztatják, kicserélik, „megmagyarosítják". Pl.: *Thury* Zoltán (Köpe), *Marconnay* Tibor (Rupprecht), *Gárdonyi* Géza (Ziegler), *Tömörkény* (Steingassner), *Petőfi* (Petrovics),

Farkas István (Wolfner), *Balázs Béla* (Bauer Herbert), *Szenteleky* Kornél (Sztankovics). Szellemes névpárosítás az *Ádám Éva* (Kamenyitzky Etel).

A gyakori, hétköznapi nevet is nemegyszer fölcserélik érdekesebbel, vonzóbbal. Pl.: *Szentirmay Elemér* (Németh János), *Szentimrei Jenő* (Kovács). Evégett néha édesanyjuk magyaros családnevét használják az írók. Pl.: *Zádor* György (Stettner), *Beczássy* Judit (Szobotka Katalin).

Gyakori a származási hely nevének felhasználása is. Pl.: *Ábrányi* Emil (Eördögh); *Mindszenty Endre, Diósadi, Lellei* (Ady); *Abonyi Lajos* (Márton Ferenc), *Tolnai Lajos* (Hagymássy), *Berettyó* János (Horváth), *Szarvasi* János (Melich).

A múlt században, amikor az írói és főként a színészi pálya többnyire szégyellni való eltévelyedésnek számított, sokan családjuk érzékenységének kímélése végett vettek föl másik nevet a maguk egyébként jó hangzású vezetékneve helyett. Pl.: *Szigligeti Ede* (Szathmáry József), *Benedek Aladár* (Náray Iván).

Mint a példákból is látjuk, a művésznév felvétele gyakran a teljes név megváltoztatását jelenti, tehát a keresztnévre is kiterjed, célja mintegy a személyiség teljes elrejtése, tökéletes álcázása. Ha pedig maga az utónév nem vonzó, kevésbé divatos vagy magyartalan, sokan felcserélik jobb hangzásúval, tetszetősebbel, divatosabbal. Pl.: Kóbor *Tamás* (Adolf).

A magyarításnak ellentéte az idegen írói név használata. Pl.: *Ramway* (Kossuth, angol nyelvű cikkeiben; *ram* = kos, *way* = út); *Alba (Fehér* Dezső); *Ignotus* (Veigelsberg Hugó; fia, *Ignotus* Pál már vezetéknévként viselte apja írói nevét); *Brown* (Ady), *Ego* (Fried Margit); *P. Howard* (Rejtő Jenő). Sajátos eset Orbók Lorándé, aki Lorenzo *Azértis* néven lett neves spanyol drámaíró.

E névidegenítésnek vannak játékos formái is, főként a magyar névnek idegenszerű írással való elrejtése: *L' Aignac (*Balla *Ignác), Beau d'Or (Bodor* Aladár), *Marquis Jean d'Or (Márki Sándor), Adieu* Bandi *(Ady); F. A. Bian* és *Q. Lin (Fábián* Zoltán és *Kulin* György így jelölik magukat fantasztikus regényük szerzőiként).

Az álnévalkotásnak ötletes, többnyire játékos, tréfás módja a betűátrakás (anagramma) és a szótagcsere. Pl.: *Abel Lozain (Zolnai Béla); Dóra* jelenti . . . *(Radó* Sándor könyve). Ilyen játékos változat a fordítva olvasható, ún. tükörnév (palindrom): *Yda (Ady)*; *Rém Elek* (Tompa Mihály álneve falujának, *Kelemér*nek fordított nevéből); *Öreg Rom (Gerő Mór).*

Az írók gyakran régebbi szerzőktől vagy ismert, klasszikus művek szereplőitől kölcsönzik nevüket. Pl.: *Scarron* (Mikszáth), *Gyergyai* Albert (Szegő), *Garázda Péter* (Zolnai Béla); *Pató Pál* (Ignotus), *Puck* (Szép Ernő), *D'Artagnan* (Vay Sarolta); *Gasparone, Gil Blas* és *Gili Balázs*

(Gáspár Imre), *Zuboly* (Bányai Elemér), *Turridu* (Thury Zoltán), *Nana* (Nadányi Zoltán).

Nőírók régebben szívesen vettek föl férfinevet, részint az előítéletek ellen való védekezésül, részben talán bizonyos egyenrangúsodás jelképeként. Pl.: *George Sand, George Eliot, Vándor Iván* (Várady Ilona).

Az álnév gyakran beszélőnévszerű, azaz közszói értelmet rejt magában, s ezzel többé-kevésbé jellemző szerepű. Pl.: *Vas Gereben* (Radákovits József), *Porzó* (Ágai Adolf), *Forgó bácsi* (Ágai Adolf), *Szigeti remete* (Krúdy). Vannak jelképes értelmű „beszélő" nevek is. Pl.: *Székely Mózes* (Daday Loránd), *Végvári* (Reményik Sándor).

A csak írásban használt, jelzésszerű, rövidítéses álnév (vagy helyesebben: írói jegy) állhat a név kezdő-, középső vagy végső betűiből, ill. ezek különféle kombinációiból, esetleg egyéb betűkből. Pl.: *a.*, *A. E.*, *a—y* (Ady); *B—a, L—s* (Barta Lajos); *—thyvi* (Szombathy Viktor); *-n* (Beke Ödön); *Sz-ur* (Székely Artúr); *-őd* (Emőd Tamás). Találkozunk szellemes betűjátékkal is: *ssssy (Négyesy László)*, *x|2 (Félix)*.

3. Az álnevek lélektanilag a családnév-változtatással, ill. az irodalmi névadással rokoníthatók, céljuk éppúgy az azonosság lehető elkerülése, a hatásosság keresése, s megalkotásukban az egyéni képzelőerőnek van főként szerepe. Megválasztásuknak irányító szempontjai tehát: jóhangzás, magyaros jelleg, természetesség, kifejező- és jellemzőerő, asszociatív gazdagság és a kor ízlésének, ill. a tárgynak és a műfajnak való hangulati megfelelés.

L. még: irodalmi névadás 1. | névadás | nevek szépsége

IRODALOM: Gulyás; Kálmán: Alföld 1962 : 141—5; uő: Nevek 106—13; Horányi—Zachár: Világirodalmi Lexikon 1 : 231—3. K. M.—L. J.

alól L. *alul — alól*

álomtalan L. *álmatlan — álomtalan*

Alpok — Alpesek

Az *Alpok* a helyesebb toldalékos forma, az *Alpesek* ugyanis a latin, már eleve többes alakú *Alpes*-nak magyar többesjellel ellátott alakja. Elterjedésére hathatott a hasonló írású francia *Alpes* [álp] név ilyen formája is. A többesjel nélküli *Alpes* alak a magyarban csupán az *alpesi* (klíma, táj, virág stb.) származékban használatos. Ott ez az elterjedt forma, s nem is hibáztatjuk, mivel a pitkább, inkább szaknyelvi *alpi* melléknév (pl. *alpi* legelők) nem tudott gyökeret verni.

L. még: *Andok — Andesek* | névszók egyes és többes számú használata 9.

IRODALOM: G[rétsy]. L.: NymLev. 241; J. Soltész: Nyr. 1967 : 283; May: ÉT. 1976 : 1478.

alsó L. *-só, -ső* képzős szók fokozása

alszik — aluszik

A két alak azonos jelentésű, de az első változat megszokottabb, egyszerűbb, ezért közvetlenebb stílushatású. A második egy kissé régies, népies, s mivel a szépirodalom nyelvében is él, némelyek választékosabbnak érzik. Pl.: A villamos is *aluszik*, | s míg szendereg a robogás, | álmában csönget egy picit — (József A.: Altató).

A két változat egybeesik azokban az *alud-* tövű alakokban, amelyekben a *d*-t csak helyesírásunk tünteti fel: *aludtam* [aluttam], *aludtál* stb., *aludjak* [aluggyak] v. *aludjam* stb. Ide tartozik az *aludni* igenév is, amelynek múlt századi *alunni* formáját akadémiai helyesírásunk 1901 óta nem engedi meg.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 120. B. M—E. L.

alszik — hál

A két szó jelentésköre érintkezik, de használatuk elkülönül. Az *alszik* a köznyelv igéje. Konkrét jelentése: az alvás állapotában van. Ennek árnyalata: éjszakai pihenőjét (rendszeresen) tölti, éjszakázik valahol. Ez utóbbi egyezik a *hál* ige alapjelentésével: (alvással, pihenéssel), fekve tölti valahol az éjszakát. Az *alszik* mellett határozói tárgy is állhat: *jót* aludtam. — (Az *alszik* ige átvitt értelmű használatban kifejezheti még a lélek, a kedély, a természet vagy valamely közösség nyugalmi állapotát, ill. a halált.)

A *hál* szűkebb jelentéskörű, s a köznyelvben aránylag ritkább (de: *hálószoba*!), népies-régies stílusárnyalatú, s alapjelentésében csak helyhatározóval állhat. Pl.: a szabadban *háltak;* a padlón *hál;* Hol *hálunk?* Másik jelentése a nemi érintkezésre utal: vkivel *hál, elhál.* K. M.

altaji — altáji L. *Urál — Ural*

által L. *által — -tól, -től,* ill. *-val, -vel | át | révén — útján*

á l t a l á n o s a l a n y

Az általános alany a határozatlan alanynak (lásd ott) különleges fajtája: rendszerint még elmosódottabb tartalmú: mindenkire, mindenre, ill. egy nagyobb közösség minden tagjára vonatkozik. Többféleképpen is kifejezhetjük, kifejezőeszközei azonban stilisztikai szempontból nem egyforma értékűek.

1. Az általános alany szerepét betöltheti az á l t a l á n o s n é v m á s. Ez többnyire nyomósan utal az alany általános voltára. Pl.: *mindenki* felfigyelt a váratlan eseményre; most kockán forog *minden*. A *bárki*, *akármi* típusú névmások azonban már kevésbé erőteljesen jelölik az általánosítást. Pl.: az árubemutatót *bárki* megtekintheti.

2. Legáltalánosabban az *ember* főnévvel jelölhetjük az alanyt. Pl.: az *ember* ilyesmivel nem szokott törődni; Nézze meg az *ember!* Olykor más általános jelentésű főnév is feltűnik efféle használatban. Pl.: az egész *város* beszél az esetről; Ítélje meg a *világ*, milyen ember a barátod!

L. még: szám- és személyhasználat az igeragozásban 3. c)

3. Az állítmányként használt f ő n é v i i g e n é v is kifejezheti az általános alanyt. Ez a szerkezet választékos stílusértékű. Főként a látást, a hallást, a tudomásulvételt jelentő igék főnévi igeneve használatos ilyen szerepben, kifejezve egyúttal a cselekvés lehetséges voltát. Pl.: innen jól *látni* a távoli hegyeket; már nem *hallani* a pacsirta énekét; viselkedésére nem *találni* szavakat. A ható igék főnévi igenevét azonban — a módosítószóvá váló *mondhatni* kivételével — ma már némileg keresettnek érezzük. Pl.: nem *tudhatni*, mit hoz a jövő; innen is *láthatni* a napfogyatkozást. — L. még: főnévi igenév II. A) 1. | ható ige 3. a)

Hasonló szerepű — de még személytelenebb — a *-ható*, *-hető* képzős melléknévi igenévi állítmány (lásd: *-ható*, *-hető* képzős igenév).

4. Az általános alanyra a s z e m é l y r a g o s i g e i á l l í t m á n y is utalhat.

a) A t ö b b e s s z á m 1. s z e m é l y ű állítmány kifejezheti azt, hogy a beszélő is részt vállal az eseményben (*Megvédjük* a békét!). Nyomósíthatjuk az általános alanynak ezt a jelentését azzal, hogy kitesszük a *mindnyájan* névmást is a mondatba: *Mindnyájan elítéljük* a támadót! — Mindamellett ez a kifejezésmód is lehet személytelen jellegű, főleg a közmondásokban: Árnyékáért *becsüljük* a vén fát.

Többé-kevésbé rokon az általános alany jelölésével a többes szám 1. személyű igei állítmány használata annak érzékeltetésére, hogy az író vagy a beszélő mintegy bevonja egy-egy kérdés taglalásába az olvasó-, ill. hallgatóközönséget (pl.: *Vizsgáljuk* meg a magyar állam kialakulását!), továbbá annak jelzésére, hogy egy hivatalos ügyirat valamely testület, közösség véleményét fejezi ki (pl.: *Értesítjük*, hogy javaslatát elfogadtuk), sőt távolabbról ide vonhatjuk a többes szám 1. személyű igealaknak az ún. kalauznyelvben előforduló, valamint a tegezés vagy a magázás dilemmájából fakadó használatát is.

L. részletesebben: felszólító mondat 1—3. | magázás — önözés — tegezés 4. b) | szám- és személyhasználat az igeragozásban 4. a)

b) Nagyon elmosódottan, szinte a határozatlan alannyal egy értékben mutat az alany általános voltára az állítmány többes szám 3. személyű alakja. Pl.: barátomat Kiss Péternek *hívják*. Az imént idézett közmondás ebben a formában is járatos: Árnyékáért *becsülik* a vén fát. — Olykor a szemben álló félre utal a többes szám 3. személye: *Megvallattak*, hogy vérzett a husunk (József A.: Lebukott).

c) Az egyes és többes számú 2. személyű állítmány ritkábban, főleg a közmondásokban és a költői nyelvben fejezheti ki az általános alanyt. Ez a forma is szoros kapcsolatot teremt a beszélő és a hallgató között, de ilyenkor — elsősorban a költői használatban — a beszélő önmagát nem érti bele az általános alany körébe, csupán a megszólítottakat. Pl.: Addig *üsd* a vasat, míg meleg!; *Vélnéd*, egy erdő rengeti Hatalmas üstökét (Garay: Kont); Minden dolgát szemfényvesztésnek *hinnétek* (Arany: Toldi, Előhang).

L. még: alanytévesztés | szám- és személyhasználat az igeragozásban 2. b) | szenvedő ige

Irodalom: Szathmári—Terestyéni: StilV. 238—40; Tompa: MMNyR. 2:114—5, 129; K[ovalovszky]. M.: NymLev. 72—4: a 4. a) ponthoz; F[erenczy]. G.: uo. 85—6 (a 3. ponthoz); Rácz: Nyelvh.[4] 237; uő: MMNy. 236—6; Lőrincze: Nyőrs. 415—6: a 4. a) ponthoz; Balogh: MMNyKk. 292; Rónai—Kerekes 414—5. R. E.

általános névmás és határozószó tagadása

Ha olyan állítást akarunk tagadni, amelyben általános névmás vagy általános névmási határozószó (*akárki, bármilyen, minden* stb., ill. *akárhol, bármikor, mindenképpen, mindig* stb.) szerepelne, s tagadásunk teljes érvényű, vagyis minden más lehetőséget kirekeszt, névmásoknak vagy határozószóknak a tagadószóval való összekapcsolása (az egyszeres tagadás) hibás. Helyettük a megfelelő *se(m)-* kezdetű tagadó névmást, ill. határozószót kell használni (kétszeres tagadással). Pl.: célhitelből egy fillér *sem* fordítható *akármilyen* más munkálatra (helyesen: *semmilyen* más munkálatra); parancsomat *bárki nem* szegheti meg (helyesen: *senki sem* szegheti meg); a szerzők sorrendje *nincs* kapcsolatban *bármiféle* értékeléssel (helyesen: *semmiféle* értékeléssel); a vidéki fiú *mindig nem* tudta, hogy viselkedjen (helyesen: *soha sem* v. *sosem* tudta); Ezt *mindenképpen ne* tedd meg! (helyesen: Ezt *semmiképpen se* tedd meg!).

Ha azonban az általános névmás vagy névmási határozószó korlátozott, rendszerint pejoratív (rosszalló) értelmű, akkor helyes a *nem*-mel való tagadás. Pl.: nem barátkozom *akárkivel* (nem ezt jelenti: *senkivel sem* barátkozom); *nem* szállok meg *bárhol* (nem egyenlő ezzel: *sehol sem*

szállok meg). Akkor is így járunk el, ha a névmás, ill. a határozószó nem pejoratív jelentésű ugyan, de a tagadás érvénye nem teljes. Pl.: nem sikerült *minden* kísérlete; *nem* tartózkodik *mindig* otthon.

Hasonlóan vagyunk a *mindenesetre* tagadásával. Ha ezt 'okvetlenül' jelentésében, teljes kizárással tagadjuk, a *semmi esetre se(m)* vagy az ízesebb *semmiképp(en) se(m)* kifejezéssel élünk. Pl.: Te *semmi esetre* v. *semmiképp* se állj szóba vele! Ha azonban az előzményekre utaló, árnyaló módosító szerepe van, így helyes a mondat: Te *mindenesetre ne* állj szóba vele!

L. még: határozatlan és általános névmás 1. | *mi sem, mi se* | többszörös tagadás

IRODALOM: Zolnai Gy.: Msn. 1938 : 61–2; Károly: MMNyR. 2 : 54; Rácz: MMNy. 225.; uő: Nyelvh.[4] 232–3; Rónai–Kerekes 405. R. E.

által — -tól, -től, ill. **-val, -vel**

1. A szenvedő értelmű befejezett melléknévi igenév mellett régóta szokásos nyelvünkben mind az *által* névutós, mind a *-tól, -től* ragos eszközhatározó. Pl.: *a szerző által* v. *a szerzőtől vallott felfogás; a leány által* v. *a leánytól hímzett terítő.*

A *-tól, -től* ragos határozó azonban többször felfogható hely-, eredet- vagy okhatározónak is; ilyenkor a mondat kétértelművé válhat. Ekkor tehát okosabb, ha vagy *által* névutóval szerkesztjük az eszközhatározót, vagy egészen másként fejezzük ki a mondanivalót. Pl.: *a fiam által elhozott* (v. *a fiam hozta)* könyv. *(A fiamtól elhozott* kifejezés ugyanis honnan? kérdésre felelő helyhatározó is lehetne.) Hasonló: *az elnökség által kért* (v. *az elnökség kérte)* tájékoztató. *(Az elnökségtől kért* szerkezet azt is kifejezhetné, hogy az elnökségtől kérték mások az információt.) — Egyszer-egyszer azonban az *által* névutós határozót érthetnénk félre, azért ilyenkor meg a *-tól, -től* ragos vagy másféle szerkesztés az egyértelműbb, a helyesebb. Vö.: *Az öcsémtől küldött* (v. még szabatosabban: *öcsém küldte)* magokat megkaptátok? (Az *öcsém által* határozó ui. azt is kifejezhetné, hogy öcsémnek csak közvetítői, szállítói szerepe volt.)

Nagyjában ugyanez vonatkozik a határozói igenév s a ma már alig használatos szenvedő ige melletti eszközhatározóra is. Pl.: *mindenkitől* v. *mindenki által megbecsülve* vezetted a vállalatot; a vádlott *a bíróság által* v. *a bíróságtól fölmentetett;* a fellebbezés a *bíróság által* v. *a bíróságtól elutasíttatott.* (Ma mindkét utóbbi mondatot inkább cselekvő igével szerkesztenénk: a bíróság *fölmentette a vádlottat*, ill. *elutasította a fellebbezést.*)

2. A segítést, közvetítést végző személyre *-val, -vel* határozóragos, ritkábban *által* névutós eszközhatározóval szoktunk rámu-

tatni: az elnök *küldönccel* v. *küldönc által* üzent értünk; a levelet *fiammal* v. *fiam által* küldtem. Ilyenkor a *-tól, -től* ragos eszközhatározó ma kevésbé szabatos, bár ez sem ismeretlen forma. Vö.: Jó anyámnak *tőlük* mit izenjek? (Petőfi: Távolból). A *keresztül* névutónak ilyen szerepe ízetlen, erőltetett, a hivatali nyelvhasználatra jellemző. Pl.: *rajtuk keresztül* közölte a hírt (értsd: *velük, általuk*).

Műveltető ige mellett ugyancsak *-val, -vel* raggal fejezhetjük ki legjobban a cselekvés végzőjét. Pl.: *mindenkivel összeállíttatjuk* eddigi alkalmazásait; *Hozass ide a fiúval* egy lécet! A *-tól, -től* ragos eszközhatározó ugyan szintén ismeretes ilyen szerepben, de itt még nagyobb félreértést okozhat, mint az 1. pontbeli típusban. Pl.: *Hozass ide a fiútól* [egyértelműbb: *a fiúval*] egy lécet! (a *fiútól* szót honnan? kérdésre felelő helyhatározónak is érthetné valaki); barátja *által* levelet íratott (helyette inkább ezt mondjuk: *barátjával*).

L. még: *át* | befejezett melléknévi igenév 8. a) | eszközhatározó | határozói igenév I. B)—C) | *keresztül* | műveltető ige 4. | *révén — útján | segítségével* | szenvedő ige 1. | *-tól, -től* rag 1. | *-val, -vel* rag

IRODALOM: Imre Samu: Nyelvh.[3] 268—9. T. J.

alul — alól

Az *alul* eredetileg az *alól* névutó alakváltozata volt, vagyis a vele alkotott névutós szerkezet *honnan?* kérdésre felelt. A fejlődés folyamán azonban a két alak jelentése elvált egymástól. Az *alól* továbbra is megmaradt *honnan?* kérdésre felelő névutónak, az *alul* viszont ma már *hol?* kérdésre felel, sőt önmagában is jelölhet (határozószóként) helyviszonyt. Az *alól* alak 'alul' értelemben tájnyelvi; mai köznyelvünkben a két szó felcserélése nyelvhelyességi hiba. Mindebből az is következik, hogy *-ról* raggal csak az *alul* látható el, mert az *alól* névutó már önmagában *honnan?* kérdésre felel.

L. még: *elől — elöl (elül)*

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 91—2.

alul igekötő

Az újabb értekező és hivatali nyelvben nagyon elszaporodott a *túl*, esetleg a *fölül* igekötő ellentétének kifejezésére. Pl.: *aluldotál, -exponál, -számláz, -trágyáz.* (A kártyásnyelvben — a *fölülüt* hatására — még *alulüt* is alakult, legalábbis tréfás ellentétül, s hasonlóképpen mind gyakrabban előfordul a *felülmúl* ellentéteként alkatott, tréfás *alulmúl* forma.) Minthogy ezek az összetételek — nem számítva a humoros szándékúkat — többnyire német műszók újszerű, kissé erőszakoltan ható tükörfordításai, s mert pontos jelentésüket csak a megfelelő szaknyelvben jártasak isme-

rik, a választékos nyelvben ajánlatosabb helyettük a kevésbé szabatos, de régi, közérthető szinonimák használata: *gyöngén dotál, rosszul táplál, alig trágyáz* stb. A megfelelő szaknyelvben való alkalmazásukat azonban nem rosszallhatjuk. A *mértékén* v. *mértéken alul dotál, táplál, trágyáz* névutós szerkezetből egyébként belső fejleményként is létrejöhetne az *aluldotál* stb., ahogyan a sportnyelvben kialakult a *kapu* mellé v. *fölé lő* szerkezetből a *mellélő, fölélő*. Ilyen fejlődés helyenként valóban kimutatható.

L. még: igekötők szerepe és használata I. 1., 6. | *túl* 3.

IRODALOM: Hernádi: AnyKal. 243; Tiszamarti: ÉT. 1975 : 1615. T. J.

alulírott — alulírt

Bár maga e hivatalos szóhasználat kiveszőfélben van nyelvünkből, a két változat közül az *alulírott* a gyakoribb és megszokottabb. Esetleges hiba elkerülése végett jó ismernünk az *alul* és az *alól* jelentésbeli különbségét is; *alólírott* alak ugyanis köz- és irodalmi nyelvünkben nincs.

L. még: *alul — alól* | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 7.

alulmúl L. *alul* igekötő | igekötők szerepe és használata V. 2. b)

alultáplált L. *alul* igekötő

aluszik L. *alszik — aluszik* | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

alvászat L. *-ászat, -észet* képző

Alvinc, Alvinczy L. magánhangzó-illeszkedés II. 6. a), g)

álvisszaható ige L. kölcsönös értelmű visszaható ige | kölcsönös névmás

-ály, -ély képző használata

1. E képzőt a régi magyar nyelvben több, igéből képzett főnévben megtalálhatjuk. Az így képzett szavak az igei alapszóval kifejezett cselekvés vagy történés eredményét, esetleg eszközét fejezik ki. Pl.: *szegély, osztály, akadály*. Megtalálhatjuk ezt a képzőt ma már nem élő, vagyis csak továbbképzett formában tovább élő igetövek mellett is, amilyen az *apály, dagály*. (Ezeknek a töve ugyanis ma csak *apad, dagad*, vagyis *-d* képzővel bővült formában ismeretes.) Később az *-ály, -ály* képző elvesztette termékenységét, a vele való szóképzés megszűnt. A nyelvújítás azonban föleleventette használatát, s igékből ilyen újabb szavakat képzett: *borza-*

dály, engedély, szabály stb. Nyelvújítóink ki is bővítették alkalmazásának területét, amikor régi igetőhöz *(segély)* és föltételezett, de nem létező igetőhöz is ilyen képzőt tettek (pl. *beszély* a *beszél* igéből elvont *besz-* tőből; ma *elbeszélés, novella)*, sőt főnévből is képeztek hasonló szavakat (az *ész* és az *erő* szóból *eszély, erély)*. Az *erély* szó a belőle képzett *erélyes* melléknévvel együtt meghonosodott, s immár pótolhatatlan szó, az *eszély* helyett azonban ma az *eszesség, okosság* járja.

Vannak e képzésnek olyan, csak látszólagos példái is, amelyekben voltaképp nem *-ály, -ély* képző járult a szótőhöz, hanem a szóalak formálódott, ill. azt formálták *-ály, -ély* végűvé. Ilyen az *estély*, a *viszály* és a *vőfély*. — Az *estély* szó kialakulása szemléletes példa. Itt ugyanis nem az *est* főnévhez járult *-ály* képző, hanem az *estélyedik* tájszóból vont el a népnyelv egy 'est' jelentésű *estély* főnevet. Ennek a nyelvújítók adták mai jelentését, s így is vált köznyelvivé. (Az *estélyedik* nyelvi előzményei: *estvéledik, estveledik.)* — A *viszály* szó nyelvújítási elvonás a *viszálkodik* (ma *viszálykodik)* igéből. Az előzmény itt a *visszálkodik* ige, a *vissza* szó származéka. — A *vőfély* előzménye a *vőfél*, a vőnek a fele, vagyis társa.

2. E szavak közül kettőben az *-ély* végződés *-ény* szóvéggel váltakozik, hiszen a *vőfély* és *estély* szavaknak a nép nyelvében *vőfény*, ill. *estény* alakváltozatuk is van. Más a viszony azonban a *tartály* és a *tartány* szavak között. Itt ugyanis nem hangtani változatról, hanem egy másik képzőnek a használatáról van szó: az *-ány, -ény* és az *-ály, -ély* képző nem azonos tőről fakad. Szavaink közül *-ány, -ény* képzővel alakult a *vágány*, a *hajtány*, a *töltény* vagy a *kötény*. A már említett *erély* mellett van *-ény* képzős *erény* is, itt azonban a nagy jelentéskülönbség miatt a párhuzamos képzés nem olyan zavaró, mint a *tartály—tartány* szópárban. A szaknyelvben van olyan törekvés, hogy a *tartály* szót a mozgó tárolónak, a *tartányt* pedig a rögzített nagyobb tárolónak a megnevezésére különítsék el. Ezt az ésszerű törekvést a nyelvművelésnek is támogatnia kell.

3. A magyar *-ály* képző a hangzásában ugyan azonos a *kóceráj, puceráj* szavak *-áj* német főnévképzőjével (német eredetije: *-ei)*, de eredete szerint egyáltalán nem függ vele össze.

L. még: *-áj* végű idegen szavak | *lakáj, lakájos* | *lakályos* | *ly*-os írású szavak I. 2. b) | *papagáj* | *tartály — tartány* L. J.

ama, amaz L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1. | mutató névmás 7., 9.

amalgám L. *foncsor — amalgám*

amatőr

Nemzetközi vándorszó, szükség van rá. Pl.: *rádióamatőr, fotóamatőr; amatőr felvétel, amatőr kiadás.* Nem mindig helyettesíthető magyar szóval sem főnévi, sem melléknévi használatban, amikor azonban mód kínálkozik rá, éljünk a magyar megfelelőkkel: *műkedvelő zenész, táncdalénekes; nem hivatásos sportoló, ökölvívó* stb. Magyar *a* hanggal ejtjük.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | *öntevékeny — műkedvelő — amatőr*

Irodalom: R[uzsiczky]. É.: Nyr. 1957 : 141.

ámbár — ámbátor

Mindkét változat azonos jelentésű a megengedő *bár* kötőszóval. Az *ámbátor* régies hangulatú, s ha valaki mégis használja, többnyire tudatosan, stíluseszközként él vele. Az *ámbár* hozzá képest megszokottabb, a kissé választékos stílusrétegekben elég gyakran használt alak. Még régiesebb, szinte elavult a *bátor* kötőszói alak. Pl.: A király sátora . . . Messze kiösmerszett a többitől, *bátor* Egymást érte ottan a sok úri sátor (Arany: Toldi XI.).

L. még: körülményeskedő kötőszóhasználat | megengedő kötőszók

ambíció

Többnyire fölösleges idegen szó. Jó magyar megfelelői: *becsvágy, nagyravágyás (beteges, féktelen, túlzott becsvágy); törekvés, igyekezet, igyekvés, iparkodás, buzgalom, buzgóság, lelkesedés.* Kerüljük továbbképzett (igei és melléknévi) alakját is! *Ambicionál: vágyik, igyekszik, törekszik vmire; fűti a becsvágy* v. *a nagyravágyás. Ambiciózus: becsvágyó, nagyra törő, buzgó, törekvő, iparkodó, lelkes.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. a)

ámbitus L. idegen szavak 6.

ameddig

Ezt a (rövidebben *meddig* alakú) kötőszót elsősorban a helyhatározói mellékmondat bevezetésére használjuk. Pl.: *ameddig* a szem ellátott, mindenütt erdők zöldelltek. Nem kifogásolható az időhatározói mellékmondat kötőszavaként sem, bár ilyen szerepben az *amíg (míg)* a gyakoribb. Pl.: addig dolgozott, *ameddig* (v. *amíg)* csak bírt(a). Helyhatározói alárendelésben az *ameddig* választékosabb, mint az *amíg.* Vö.: Menj, *ameddig* [kevésbé igényesen: *amíg*] ez az út elvezet!

L. még: *amíg* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 5. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

amekkora

E vonatkozó névmás kötőszóként (s e szerepében ritkán *mekkora* alakban is) egészen természetes. Pl.: *akkora* kenyeret kapsz, *amekkorát* kérsz. Használatával kapcsolatban akkor merülhet fel kétely, ha okadó értelmű — többnyire előrevetett — mellékmondatban szerepel, pl.: *amekkora* ereje van, még betöri az ajtót. Régebben ugyan megrótták az ilyen típusú mondatokat, de hibáztatásuknak nincsen alapja.

Hasonlító értékű használatára lásd: *mint*.

L. még: *amilyen* | kettős kötőszavú vonatkozó mondatok 2. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1. c) | vonatkozó névmás hangsúlya | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

amellett

Kiejtésében rövid az *m!*

L. még: *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | kiejtés II. C) 2. c), D) | régies kiejtés

amely

1. Az *amely* — rövidebb alakban *mely* — névmás a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra vonatkozik. Pl : megérkeztek a *könyvek*, *amelyeket* a múlt héten rendeltem meg; a *hőség*, *mely* mindenkit elbágyasztott, estefelé enyhülni kezdett. Ezt a névmást kapcsoljuk az állatot jelentő főnevekhez is. Pl.: csak nehezen tudták kimenteni azokat a *lovakat*, *amelyeket* a tűz az istállóban ért.

Gyűjtőnévre vonatkoztatva szintén az *amely (mely)* névmással élünk, rendszerint akkor is, ha személyekből álló csoportról van szó. Pl.: a *sereg*, *mely* eleinte visszavonulást színlelt, hirtelen támadásba lendült. — Részletesebben lásd: *aki* II. — Ha kétely merül fel, hogy a főmondatbeli főnév személyt jelöl-e vagy sem, szintén ajánlatosabb az *amely (mely)* névmást alkalmazni. Személlyel kapcsolatban jelzőként is megállja a helyét (pl. *amely gyermek;* lásd: vonatkozó névmás jelzői használata).

2. A népnyelvben és a régi nyelvben, valamint a népies, ill. archaizáló irodalmi stílusban az *amely (mely)* helyén az *aki (ki)* névmás is előfordulhat. A köznyelv azonban — megnevezett tárgyra stb. vonatkoztatva is — gyakran az *ami* névmást használja helyette (lásd: *ami* 2.). Ha több megnevezett dolog közül egyet kiemelünk, az *amely* szerepét az *amelyik*

is átveheti.

3. Főnévvel meg nem nevezett dologra (névmásra, számnévre), ill. egész mondatra vonatkoztatva helytelen az *amely (mely)* használata. Pl.: *ez* az, *amelyet* [helyesen: *amit]* kerestem; *sok mindenre* emlékszem, *amely* [helyesen: *ami]* gyermekkoromban történt; férjétől bíró előtt vált el, *amely* [helyesen: *ami* v. *ez pedig]* meglehetősen szokatlan dolog ebben a faluban. — Vö.: *ami* 1., 3.

L. még: *ahol* | *aki* II. | *amikor* 1. a)—b) | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5. a) | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 2. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

IRODALOM: Rácz: MMNyünk 66—7. R. E.

amelyik

Ez a névmás vonatkozhat dologra is, személyre is, mégpedig akkor, ha t ö b b k ö z ü l e g y e t k i e m e l ü n k. Pl.: azt a könyvet kérem, *amelyik* a múltkor is nálam volt; Rettenve sikolt fel, *amelyik* belényúl (Arany: Családi kör). Ha azonban nem a több közül való kiemelésre alkalmazzák, használata pongyolaság, ill. népiesség. Pl.: szülőháza, *amelyikhez* [helyesen: *amelyhez]* oly sok kedves emléke fűződött, elpusztult a háborúban.

L. még: *mely, melyik* személyragos alakjai | tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a) | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett 2. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 3. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1—2., 5—6. | vonatkozó névmás hangsúlya | vonatkozó névmás jelzői használata

IRODALOM: Kálmán: Nyr. 1958 : 25—7. R. E.

ámen

Kiejtésében megnyúlhat az *m*. A katolikusoknál szokásos *amen* [ammen] változata sem helytelen (helyesírási szabályzatunk 1954-ig megengedte), de ma már az egység érdekében kevésbé kívánatos.

IRODALOM: Deme: Magy. 21; Nagy J. B.: Emberöltő 260.

amennyi

E vonatkozó névmás kötőszóként (s e szerepében régiesen néha *mennyi* alakban is) kifogástalan. Pl.: annyi van, *amennyi* elég lesz. Használatával kapcsolatban akkor támadhat kételyünk, ha okadó értelmű — többnyire előrevetett — mellékmondatban szerepel. Pl.: *Amennyi* esze van, még elá-

rulja magát! Régebben ugyan megrótták az ilyen típusú mondatokat, de hibáztatásuknak nincsen alapja. — Hasonlító tartalmú használatára lásd: *mint.*

L. még: *amennyire* | *amilyen* | kettős kötőszavú vonatkozó mondatok 2. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

IRODALOM: Simonyi: Köt. 1 : 213; Kemenes [= Simonyi]: Nyr. 1914 : 225; Klemm 486—7; Rácz: KövMo. 45—6. R. E.

amennyiben L. *ha* 1.

amennyire

Bár a vonatkozó névmások és határozószók többsége gyakran hangsúlytalan, az ilyen négy szótagú alak első szótagját egy kissé mindig hangsúlyozzuk. Érzelmileg színezett (gyakran összetételszerű) ritmikus szókapcsolatban kivételesen a második szótagjára is kerülhet a hangsúly: Pl.: ő is *dol*gozik *anny*ira a*mennyi*re (= valahogy). Teljes vonatkozói értékében mindig az első szótagja hangsúlyos: *anny*ira becsüli, *a*mennyire *én.*

L. még: vonatkozó névmás hangsúlya

Amerikai Egyesült Államok

Melléknévi származéka: *amerikai egyesült államokbeli.* Az állam angol nevének (United States of America) közismert rövidítése: *USA, az USA-ban, USA-beli.* Toldalék előtt az *A* nem kap ékezetet, de ha éreztetni akarjuk azt, hogy a szóvég a kiejtésben *á*-vá nyúlik, jogos az ilyen írásmód is: *az USÁ-ban.*

L. még: mozaikszók II—III. 4. a) | *USA*

amerikai magyarok nyelve L. külföldön élő magyarok nyelve II.

amerre — merre L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

amerről — merről L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

ami

1. Az *ami* (rövidebb alakban *mi)* névmás — eredeti szerepének megfelelően — elsősorban a főnévvel meg nem nevezett dologra, fogalomra vonatkozik. Pl.: *Az* a fő, *ami* a fazékba fő!; *Amit* ma megtehetsz, ne halaszd holnapra! (közmondások). Ezt a kötőszót használjuk a főmondatbeli mutató, határozatlan, általános stb. névmásra, számnévre,

melléknévre vonatkozó — rendszerint értelmezői — mellékmondat kapcsolására is. Pl.: van *valami* ebben a dologban, *ami* nem világos; sikerült neki *minden, amire* csak vállalkozott; S ez, *ami* fáj, ez a vigasztaló (Arany: Emlények). — Ezekben az esetekben tehát helytelen az *amely (mely)* vonatkozó névmással élni; ez a napjainkban nemritkán felbukkanó nyelvi vétség talán a túlságos választékosságra való törekvésből fakad (vö. 2. pont; lásd még: *amely* 3.). — Az *aki (ki)* meg nem nevezett dologra stb. vonatkoztatva csak a régi nyelvben és a népnyelvben fordul elő. Pl.: Azt gondoltam, *minden* arany *a ki* fénylik (Balassi). Ez a közmondás mai nyelvünkben így hangzik: Nem mind arany, *ami* fénylik.

2. A népnyelvben is feltűnik, s mind a köznyelvben, mind pedig a szépirodalmi művekben egyre gyakoribbá válik az a jelenség, hogy az *ami (mi)* névmás főnévvel megnevezett dologra vonatkozik, vagyis az *amely (mely)* helyébe lép. Néhány példa: van ám még itt egy irtóztató *lomtár, amihez* még ő is csak elszánt pillanatokban mer közelíteni (Jókai); nincs meg a *kincs, mire* vágytam, | a *kincs, amiért* porig égtem (Kosztolányi: Boldog, szomorú dal); De úgy érezte, még a *hiba* is kedves, *amit* a grófné elkövet (Nagy L.: A tanítvány). Ezt az írói gyakorlattól szentesített nyelvszokást — bár nyelvművelő irodalmunk régebben elítélte, például Jókait nagyon megrótták érte — ma már kár volna üldözni. Sőt a mindennapi beszélt nyelvben sokkal természetesebben hangzik az *amely* helyett az *ami* például az ilyen mondatokban: itt van az a *könyv, amit* keresel; sok olyan *dolog* van, *amiről* nem beszélünk; Add meg a *száz forintot, amit* kölcsönkértél! Ezt az alkalmazását támogatja az a körülmény is, hogy dolgot kifejező főnév jelzőjeként már régóta járatos nyelvünkben az *ami* (pl. *ami pénzünk* van; lásd: vonatkozó névmás jelzői használata). Az *amely*-lyel váltakozva olykor a stílus egyhangúságát is enyhítheti: Most már igazán elhatározta Veres, hogy megírja azt a kemény *cikket* a Világba, *ami* egészen le fogja leplezni ezt a bandát, *amely* itt garázdálkodik (Móricz: Az isten háta mögött).

Mindamellett a gondos fogalmazásban, az értekező prózában, a hivatali nyelvben, a publicisztikában és általában a nem szépirodalmi írásművekben, sőt az előszóval való választékos vagy ünnepélyes megnyilatkozáskor is — hagyományos szerepének megfelelően — az *amely (mely)* névmást tanácsos használnunk akkor, ha főnévvel megnevezett dologra vagy fogalomra akarunk utalni (lásd *amely* 1.)! Ha azonban az utalószó nem kapcsolódik közvetlenül a főnévhez, még az értekező stílus is gyakran váltogatja az *amely*-et és az *ami*-t. Pl.: a legjobb puskapor legtökéletesebb elégetése során felszabaduló *hőenergia* is csak alig egynegyede *annak, amit* [v. *amelyet*] az ugyanolyan mennyiségű petróleum vagy oxigén elégetésével kapunk.

3. Az *ami* névmás vonatkozhat a főmondat egész tartalmára. Ilyenkor a mellékmondat voltaképpen mellérendelést fejez ki: foghegyről beszélt velem, *ami* [= *és ez*] nem esett jól. Az *ami* kötőszós vonatkozó mondatnak ez a szerepe kétségtelenül idegen, elsősorban latin hatás eredménye; de az efféle mondatfűzés nagyon régen meghonosodott nyelvünkben, s legjobb íróink műveiben is gyakran találkozunk vele.

Íróink elsősorban valamely mellékesebb körülmény kifejezésére használják, közbevetés- vagy hozzátoldásszerűen. Pl.: érelmeszesedése miatt eltiltották a szesztől is, meg — *ami jobban fájt* — az ő kedves szivarjától (Kosztolányi: Pacsirta); Elég az hozzá, hogy Jóska bekukucskált a kerítésen, *ami még nem lett volna baj*, de tudtomra is adta, hogy jelen van (Móra: Kincsásás halottal); Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókincse, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, *ami természetes is* (Illyés: Puszták népe). Ilyen hozzátoldó szerepében önállósulhat is az *ami* kötőszós mondat. Pl.: A püspöknek lehet több báránya, de nem minden báránynak van gyapja. [Bekezdés] *Ami bizony igaz lehet*, tekintve a szegény szepesi egyházmegyét (Krúdy: A podolini kísértet).

Máskor meg — előrevetett (esetleg közbevetett) helyzetben — éppen a kiemelésre, a figyelem felhívására valók a rájuk következő főmondatra (főmondatrészletre) vonatkozó *ami (mi)* kötőszós mellékmondatok. Pl.: *Mi több:* kabátja épen sárga volt, És így annál jobban látszott a folt (Petőfi: A tintásüveg); Az [ti. a tenger feneke] nem egészséges hely. — Vagy igen. *És ami a fő:* a legcsöndesebb és legnyugalmasabb állomás (Gárdonyi: Szunyoghy miatyánkja); Aznap este, búcsúzáskor, *amit sosem tett meg*, kezet nyújtott Lajosnak (Németh L.: Bűn). — Sajátos szerepűek a főmondatukhoz némileg szervetlenül illeszkedő *ami azt illeti*-féle mellékmondatok.

Az egész mondatra vonatkozó *ami* kötőszós mellékmondatot az említett stílusértékben bízvást használhatjuk az igényes beszélt nyelvben, az értekező prózában és a publicisztikában is. Különösebb ok nélküli, nyakrafőre való alkalmazásától azonban óvakodnunk kell. A mindennapi társalgás nyelve például nem él vele, helytelen tehát egy novella szereplőjét így beszéltetni: Komolyodjon meg, *ami egyedül magán múlik* (helyesen: *Ez* egyedül magától függ!). Körülményeskedő, bürokratikus fogalmazásra vall a hivatali nyelvben sűrűn felbukkanó *(a)miáltal, (a)miből kifolyólag, (a)miért is, (a)minek folytán, (a)minek következtében, (a)minél fogva, (a)mire* 'ekkor' stb. kötőszós mondatfűzés. Pl.: a vádlottal kapcsolatban az orgazdaság gyanúja is felmerült, *minek következtében* [helyesebben: *ennek következtében;* még egyszerűbben, természetesebben: *ezért*] házkutatást rendeltek el. — Lásd még: *ennek következtében* | körülményeskedő kötőszóhasználat | *miszerint*

Arra is nagyon vigyázzunk, hogy az *ami* kötőszó használata ne okozzon félreértést, ne fordítsa meg a mondat értelmét! Vö.: a kapus megütötte a játékvezetőt, *amiért* ez kiállította. (Ebben a mondatban csak akkor helyes az alárendelő kötőszó, ha azt akarjuk mondani, hogy a bántalmazás a kiállítás után történt; az ellenkező esetben *ezért*-tel kell kapcsolnunk a második tagmondatot.)

Kirívó hiba az egész mondatra vonatkozó *ami* helyén az *amely (mely)* névmást szerepeltetni; lásd *amely* 3.

L. még: *aki* | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében A), B) 1—2., 5—6. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1., 3. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

IRODALOM: Nagy J. B.: NyFK. 246—8; uő: Nyműv. 310—2; uő: IskNym. 320—2 (az 1. és 2. ponthoz); Kossa: ÍÍM. 67—8, 83—7, 129—32; Imre Samu: NymLev. 191—2 (a 2. ponthoz); Kollányi: Nyr. 1964 : 17—21; Nagy J. B.: Nyr. 1964 : 412—5; Rácz: Nyr. 1964 : 415—8; Nagy J. B.: Nyr. 1965 : 327—31 (valamennyi a 3. ponthoz); Kollányi: MNy. 1965 : 200—9 (a 2. ponthoz); Hadrovics 301—3 (a 3. ponthoz); Nagy J. B.: Emberöltő 134—6 (az 1. és 2. ponthoz); Hadrovics 289—92 (a 2. ponthoz); Ferenczy: AnyŐrj. 159—60 (a 2. és 3. ponthoz); Rácz: Nyr. 1972 : 267—9 (a 3. ponthoz); Gálffy: MMNyKk. 168 (a 2. ponthoz); Rónai—Kerekes 356, 467—8 (az 1. és a 2. ponthoz). R. E.

amiatt

Kiejtésében rövid az *m!*

L. még: kiejtés II. C) 2. c), D) | régies kiejtés

amiatt, a miatt — miatta L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | mutató névmás 3.

amiből kifolyólag L. *ami* 1., 3. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1., 3.

amidőn

Az *amidőn* — rövidebb alakban *midőn* — kötőszó az irodalmi nyelvben és a kissé régies, választékos stílusban fordul elő, időhatározói mellékmondat kötőszavaként. Pl.: *Midőn* más könnyet sem mer adni, Mi vérrel áldozunk neked (Petőfi: Európa csendes, újra csendes . . .). A köznyelv az *amikor (mikor)* kötőszót használja helyette. Olykor az *amidőn (midőn)* kötőszó is mellérendelő értékű tagmondatot vezet be, akárcsak az *amikor*

(mikor). Pl.: Sztolarik úr éppen a segédjét akarta küldeni a hírrel Gregorics Gáspárhoz, *midőn* megnyílt az iroda ajtaja, és belépett rajta a pocakos Gregorics Boldizsár (Mikszáth: Szent Péter esernyője). Az efféle mondattípus használata teljesen kifogástalan. Ugyancsak megállja a helyét az időt jelentő szóra vonatkozó jelzői mellékmondat élén, a maga sajátos stílusértékében. Pl.: Maradt azonban *olyan ideje is, midőn* hazagondolt (Vas G.).

L. még: *amikor* 1. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2. a)—b), 5. c) | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 2. R. E.

amiért is L. *ami* 3.

amiért — miért L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

amíg

1. Az *amíg* (rövidebb alakban *míg)* elsősorban a *meddig?, mennyi ideig?* kérdésre felelő időhatározói mellékmondat kötőszava. Pl.: Addig üsd a vasat, *(a)míg* meleg! (közmondás). Helyhatározói mellékmondat bevezetésére kevésbé ajánljuk (lásd: *ameddig)*. Jelzői mellékmondatban akkor fordulhat elő, ha időt jelentő szóra vonatkozik (vö.: *amikor* 1. a).

2. Az *amíg (míg)* kötőszós (és *addig* utalószós), egyidejűséget kifejező időhatározói alárendelés átfejlődhet szembeállító vagy megszorító ellentétes mellérendeléssé. Pl.: *míg* én dolgozom, *addig* ő pihen (ez a mondat egyszerre fejez ki időhatározói alárendelést és ellentétes mellérendelést). Az időhatározástól már elszakadt *amíg (míg)* kötőszós, ellentétet kifejező mondatokat nemrégiben még hibáztatta, idegenszerűnek nyilvánította nyelvművelő irodalmunk. Minthogy azonban az időhatározószók és az időhatározói kötőszók *(azalatt ... mialatt, miközben; ugyanakkor ... amikor;* stb.) használata az ellentétes viszony kifejezésére belső nyelvi fejleményként is létrejöhetett, elfogadhatjuk az efféle mondatokat: *míg* a zöldségtermesztés föllendült, az állattenyésztésben visszaesés mutatkozott; a latin *mare* olasz megfelelője hímnemű, *míg* francia fejleménye [v. francia fejleménye pedig] nőnemű. (Az ilyen mondatokban a kötőszó rendszerint rövidebb *míg* alakjában szerepel). Nyelvérzékünket azonban sokszor zavarja e szerkezet, ezért az ellentét hagyományos kifejezőeszközeit ajánljuk inkább. Különösen visszás érzést kelthet, ha az ilyen típusú ellentétes mondatösszetételben időhatározók is előfordulnak, s ezeknek időviszonya nem felel meg a kötőszó—utalószó eredeti jelentésének. Pl.: *míg a 19. században* a gőzvasút, *addig napjaink-*

ban a sugárhajtású repülőgép forradalmasította a közlekedést (helyesebben: a 19. században a gőzvasút, napjainkban *pedig* v. *viszont* . . .).

3. Az utóidejű *amíg (ami)* kötőszós mellékmondatok tagadószóval *(míg nem)* és anélkül is előfordulhatnak; erre nézve lásd: tagadás mellékmondatban 3.

L. még: *amikor* 1. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 2.

IRODALOM: Tompa: NyFK. 105–8; Szende: MNyelvh.[4] 295–6; Hadrovics 313–6; B. Lőrinczy: MMNyR. 2 : 372; Rácz: MMNy. 385–6.

R. E.

amíg nem — amíg L. tagadás mellékmondatban 3.

amiként — miként L. *-ként* viszonyrag | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 3.

amiképp(en) — miképp(en) L. *-képp, -képpen* rag | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 3.

amiket L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4.

amikor

1. Az *amikor* — rövidebb formájában *mikor* — elsősorban az időhatározói mellékmondat kötőszava. Pl.: Akkor szép az erdő, *mikor* zöld (népdal).

a) A jelzői mellékmondatban is kifogástalan a használata, ha időt jelentő szóra vonatkozik. Pl.: eljött az az *idő, amikor* cselekedni kell; alig várom azt a *napot, mikor* megérkezel. Természetesen egyik-másik ilyen típusú mondatba a vonatkozó névmás megfelelő ragos alakja is beleillene: alig várom azt a *napot, amelyen* megérkezel. (E forma egy kissé választékosabb.) — Hasonló jelzői mellékmondatokban egyéb időhatározószói kötőszók *(amíg, amidőn* stb.) is előfordulhatnak.

b) Ha a jelzett szó nem időt jelöl, az *amikor (mikor)* kötőszó használatát csak abban az esetben nem hibáztatjuk, ha a jelzett főnév jelentése közel áll az idő fogalmához *(eset, körülmény, állapot* stb.). Pl.: a feszültségnek ebben az *állapotában, amikor* [v. *amelyben]* az ember mindenre éberen figyel, másképp múlik az idő. Másféle jelzett szóval kapcsolatban az *amikor* használata pongyolaság. Pl.: ez olyan *cél, amikor* [helyesen: *amelyért]* küzdenünk kell; kidolgozták a számonkérés olyan *módszerét, amikor* [helyesen: *amellyel* v. *amelynek segítségével]* az osztály tanulói egy időben adhatnak számot ismereteikről.

c) Előfordul, hogy az *amikor (mikor)* a főmondat egész tartalmára vonatkozik, s a vele bevezetett mellékmondat a mellérendeléshez áll közel. Az ilyen típusú mondatok legjobb íróink műveiben is gyakran előfordulnak, s nincs semmi okunk hibáztatni őket. Pl.: Együtt ültek mindnyájan, s megbeszélték még egyszer az egész esetet, *mikor* egy vén parasztasszony csak benyitotta az ajtót (Móricz: Nem élhetek muzsikaszó nélkül); Kavaczky a díványon heverészett, és éppen azon elmélkedett, hogy tulajdonképpen roppant unalmas dolog az egész élet, *amikor* Poprád, a lompos fehér kutya, jelt adott magáról (Krúdy: A podolini kísértet).

2. Az *amikor (mikor)* kötőszó egyéb — hibáztatható — álvonatkozó használatára nézve lásd: vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2., 5–6.

3. Okadó (magyarázó) mellékmondat élén, főleg kérdő főmondat után, gyakran előfordul; ez az alkalmazása teljesen kifogástalan. Pl.: Miért ment el kirándulni, *amikor* beteg volt? Megengedő mellékmondat kötőszavaként azonban csak a kevésbé igényes élőbeszédben szerepelhet. Pl.: engem jelentettek föl, *mikor* [helyesebben: *jóllehet*, *bár*, *pedig* stb.] én ott se voltam.

Az ellentétes mondatokat összekapcsoló *(ugyanakkor . . .) (a)mikor*-ra nézve lásd: *amíg* 2.

L. még: vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 2.

Irodalom: Simonyi: Köt. 3 : 29–30, 39–41; uő: HMagy.[3] 47; NySegédk. 47; Kovács T.: Nyr. 1955: 54–6; K[ovalovszky]. M.: Nyr. 1963 : 500–1; Kollányi: Nyr. 1965 : 34–7; Hadrovics 309–13; Rácz: MMNy. 383. R. E.

amilyen

E vonatkozó névmás kötőszóként (s e szerepében régiesen néha *milyen* alakban is) többnyire kifogástalan. Pl.: *Amilyen* a mosdó, *olyan* a törülköző. Megállja a helyét az okadó jelentésű — többnyire előrevetett — mellékmondatban is. Pl.: *amilyen* alattomos, még képes becsapni őket. Hasonlóan kell elbírálni az *ahány*, *amekkora*, *amennyi* névmás efféle alkalmazását is. (Hasonlító szerepükre nézve lásd: *mint.)*

L. még: *ahány* | *amekkora* | *amennyi* | kettős kötőszavú vonatkozó mondatok 1–2. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 1. | vonatkozó névmás hangsúlya | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

Irodalom: Simonyi: Köt. 1 : 213, 2 : 10; Kemenes [= Simonyi]: Nyr. 1914 : 225–6; Klemm 486–7; Rácz: KövMo. 45–6; Hadrovics 296; Rónai – Kerekes 473. R. E.

ami — mi L. *ami* | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

aminek folytán L. *ami* 3. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 3.

aminek következtében L. *ami* 3. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 3.

aminő

Ez a melléknévi vonatkozó névmás (rövidebb *minő* alakjában is) régies, ill. irodalmias stílusárnyalatú. Pl.: azt kezdték feszegetni, nem jó volna-e egy kálváriát építeni Glogován, olyanformát, *aminő* Selmecen van (Mikszáth: Szent Péter esernyője). Használata a mai köznyelvben erőltetettnek, keresettnek hat, szerepét teljesen átvette az *amilyen* vonatkozó névmás.

L. még: vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

amint — mint L. kettős kötőszavú vonatkozó mondatok | *mint* | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 4.

amióta — mióta L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 2.

amire L. *ami* 3. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 3.

amit L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4.

ammónia — ammóniák

A régi tudományos nyelvhasználatban e vegyület neve *ammóniák* (sal ammoniacum). Ezt sokan többes számnak érezhették, s bizonyára ezért alkották meg az *ammónia* változatot. Bár a köznyelvben az *ammónia* és az *ammóniák* egyaránt él (pl. *ammóniákszóda)*, a gyakoribb és a többes alak gyanúját nem keltő *ammónia* egységes használatát javasoljuk.

Ampère — amper

A tudós nevének franciás kiejtése: ampēr. Magyar szövegben az első szótagját hangsúlyozzuk. A róla elnevezett fizikai egység nevét már magyarosan írjuk, s csak a kiejtésében maradhat meg a franciás hosszú nyílt *ē*. Helyesebb azonban ezt a — kisbetűvel, magyarosan írt — közszót úgy is ejteni, ahogyan írjuk: rövid *e*-vel. Mindkettőnek magas hangúak a toldalékai: *Ampère-rel; amperes.*

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 2. b), 4—5.

anakoluthia L. közbevetés | szerkezetvegyülés | zárt mondatszerkezetek megbontása

anakronizmus a nyelvhasználatban L. kortévesztés a nyelvhasználatban

analitikus vagy szintetikus kifejezés L. körülírt fokozás | negatív fokozás | névutó 4. | viszonyrag 2.

anapesztus — anapesztusz L. *státus — státusz* 2.

-andó, -endő L. beálló melléknévi igenév | idegenszerűségek 3. | latinizmusok

Andok — Andesek

A magyaros alak *Andok;* az *Andesek* változatot kerüljük, ez ugyanis a spanyol *Andes* [ándesz] többes számú névnek még újabb, magyar többes jellel is ellátott alakja. Az *Andok* változat mellett szól az is, hogy az *Andesek* [andëszëk, andesëk, andesek] névformának a kiejtése sem egységes.

L. még: *Alpok — Alpesek* | névszók egyes és többes számú használata 9.

Irodalom: G[rétsy]. L.: NymLev. 241; J. Soltész: Nyr. 1967 : 283.

Andor L. névváltozatok 1. c)

András L. névváltozatok 1. c)

anekdota

Ajánlatos rövid *o*-val és zárt *ë*-vel ejteni.

L. még: *e* és *ë* hang 4. a) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d) | kiejtés II. C) 1. b), E)

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 345.

anélkül

Kiejtésében rövid az *n!*

L. még: *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | kiejtés II. C) 2. c), D) 1—2. | régies kiejtés

anélkül, hogy v. **hogy ne** L. tagadás mellékmondatban 2.

-an, -en rag L. *-n* mód- és állapothatározói rag

a névelő az helyett

A határozott névelő főleg az észak-dunántúli területeken (Mosonmagyaróvár, Győr, Komárom, Tatabánya környékén) és a Duna felső folyásától északra elterülő csehszlovákiai vidéken (a Csallóközben) gyakran csak rövidebb, *a* változatban használatos: *a ember, a ablaknál* stb. Elszórtan felbukkan ez a magánhangzós szókezdet előtti *a* az ország más részeiben, sőt a gyermeknyelvben és a gyermekkel való kedveskedő beszélgetésben, keresztnevek előtt nem is ritkán. Kisfiam, hun a *édösanyád?* — hallani például Szegeden, Budapesten pedig: beteg *a Irma* néni; Siessünk *a óvodába!*; stb. Oka talán a két névelőváltozat közti választás bizonytalansága az élőbeszédben, vagy — ez a valószínűbb — a hanyag hangképzés. Ahogy a *bizony, nagyon* stb. szavak intervokalikus, azaz két magánhangzó közötti mássalhangzóját sokan kényelemből elhagyják, s e szavakat a nagyon is pongyola *bi'ony, na'on* formában ejtik, úgy keletkezhettek s állandósulhattak az *a' iskolába, a' utcán* féle alakulatok, a henye hangképzés következtében. Nyelvjárási eredetű, de egyáltalán nem kívánatos jelenség ez, hiszen azzal, hogy a határozott névelő két alakilag elkülönülő típusát egybemossa, mindenképpen kárára van nyelvünknek, s ráadásul szöges ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy névelőnknek éppen a hosszabb, *az* változata az eredeti. Igényes beszédben nem szabad megtűrnünk ezt a hanyag ejtésmódot.

L. még: *az* névelő *a* helyett | mutató névmás 7. | névelők kiejtése | régies kiejtés

IRODALOM: Grétsy: AnyKal. 135. G. L.

anglicizmusok L. germanizmusok 1., 3. | idegenszerűségek 1., 3., 4. d)

angol tulajdonnevek kiejtése L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a), 5.

Anikó L. névváltozatok 1. c)

Anjou

Francia eredetű név, kiejtése: anzsu (az *n* helyén orrhangú magánhangzóval). Többes száma: *az Anjouk*.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b)

IRODALOM: Ladó: AnyKal. 228.

ankét

Túlzottan divatos idegen szó. Már csak a változatosság kedvéért is helyettesítsük alkalmanként hasonló jelentésű más szavakkal, mint pl.: *megbeszélés, értekezlet, eszmecsere, tanácskozás, vitaülés.*

Amikor mégis használjuk, helyesebb, ha mély hangú toldalékkal látjuk el: *ankéthoz, ankétra,* az *a*-t pedig szabályos, ajakkerekítéses *a*-nak ejtjük, nem pedig az *á* rövid változatának megfelelő *á*-nak. Az [ánkét] ejtés finomkodó, nem ajánlatos.

A hosszú magánhangzós kezdetű [ánkét] jobban megfelelne francia jövevényszavaink hagyományos formáinak, de ma már régiesnek érezzük.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b), 4. | magánhangzó-illeszkedés II. 4. d)

IRODALOM: Bakos: EgriKonf. 91. É. Z.

annak dacára, hogy L. *dacára* | *ellenére* | *ennek dacára, ennek ellenére* | körülményeskedő kötőszóhasználat | megengedő kötőszók

annak ellenére, hogy L. *ellenére* | *ennek dacára, ennek ellenére* | körülményeskedő kötőszóhasználat | megengedő kötőszók

annak következtében, hogy L. körülményeskedő kötőszóhasználat

annak — neki L. mutató névmás 3.

annál — antul

Az *annál* névmási forma középfokú melléknév, határozó(szó), olykor melléknévi értékű főnév mellett gyakran hasonlító határozószói, ill. utalószói szerepet tölt be. Pl.: *annál* fullasztóbb a hőség, *minél* párásabb a levegő; *minél* jobban kérik, *annál* inkább makacskodik; *minél* tovább haladtunk, az út *annál* kutyább lett. — Ebben a jelentésében népnyelvi megfelelője az *antul*, például utalószóként ilyen kapcsolatban: *mentül* hamarabb, *antul* jobb.

L. még: hasonlító határozó | *minél — mennél — mentől*

annál is inkább

A tagadó főmondathoz kapcsolódó okhatározói vagy magyarázó tagmondatot, ill. az ilyen helyzetű és jellegű önálló mondatot ne vezessük be az *annál is inkább* fokozó kifejezéssel, hiszen ez pozitív, nem pedig negatív értelmű. Helytelen tehát az ilyen mondatszerkezet: Az írók, tudósok és művészek munkáját nem nélkülözhetjük a szocializmus építésében, *annál is inkább*, mert a fizikai erők hasznosítása el sem képzelhető az

alkotó szellem segítsége nélkül; A tervet a mennyiség tekintetében sikerült teljesítenünk, de a minőséggel nem lehetünk megelégedve, *annál is inkább*, mert így csökken a kivitel lehetősége. Ezekben a mondatokban az *annál is inkább* helyébe az *annál kevésbé*, ill. *annál kevésbé sem* (v. *nem)* kifejezés illik, bár gyakran egyszerűbb az efféle kapcsolás: *már csak azért sem*, esetleg: *hiszen.*

Tagadástól függetlenül is modoros az *annál is inkább* szerkezet gyakori használata, pl. ilyenekben: Meggyorsította lépteit, *annál is inkább*, mert már késő̈re járt. Pontosabb, természetesebb és magyarosabb, ha ilyenkor azt mondjuk: *már csak azért is* v. *már azért is* v. *azért is*, (mert . . .).

L. még: *inkább ne(m) — kevésbé* | negatív fokozás

IRODALOM: Brüll: Nyr. 1950 : 385; H. M[olnár]. I.: NymLev. 208; Rácz: Nyelvh.[4] 233. R. E.

annál kevésbé L. *annál is inkább*

annál . . . mennél (minél) L. *mennél . . . annál* | *minél — mennél — mentől*

annál — nála L. mutató névmás 3.

anno dacumál

Divatjamúlt, bár az igénytelen társalgási nyelvben még előforduló modorosság, más, tréfás torzításaival együtt *(anno decebál)* stb. Jó magyar megfelelői — *régen, régente, egykor, hajdanában, annak idején, valaha, az én időmben* stb. — teljesen fölöslegessé teszik használatát.

Anonymus [anonímusz v. ánonímusz] L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c)

anorak — anorák

A 'szél ellen védő öltözék' jelentésű grönlandi eszkimó *anoraq* szó számos európai nyelvben megtalálható, s a hatvanas években — valószínűleg német—osztrák közvetítéssel — nálunk is felbukkant. A könnyű szövet- vagy ballonanyagból készült vízhatlan, csuklyás viharblúz, ill. prémmel bélelt, cipzárral ellátott rövid viharkabát elterjedésével ismertté vált e szó is. *Anorak* és *anorák* változata egyaránt elfogadható. Az ugyancsak eszkimó eredetű *kajak* az első mellett szólna ugyan, a kereskedelem nyelvhasználata azonban az utóbbit szentesítette. Szótáraink is az *anorák* változatot közlik.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

IRODALOM: Fabricius-Kovács: Nyr. 1967 : 222—6. É. Z.

Anschluss — anslussz

Leggyakoribb jelentése: Ausztriának a hitleri birodalomba való bekebelezése 1938 márciusában. Ilyen jelentésben a történetírásnak és a sajtónak nemzetközi szava. Ebben a használatában mindig németes, *Anschluss* formában írjuk. De ha nem Ausztriáról van szó, jobb *bekebelezés*-ről, *erőszakos hozzácsatolás*-ról beszélni. És semmiképpen sem tanácsos a műszaki nyelvben *csatlakozás* helyett *anslussz*-t mondani.

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1934 : 103.

ánsz végű idegen szavak L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 4.

antikvárium

Magyarosan írjuk, *kv* betűkapcsolattal. Elválasztva: *an-tik-vá-ri-um.* L. még: *q* idegen szavainkban

antipátia, antipatikus

Fölösleges, elavulóban levő, finomkodó megjelölés az *ellenszenv*, ill. az *ellenszenves, visszatetsző, visszataszító* stb. helyett. (Ez utóbbiak helyett nem ajánlatos a társalgási nyelvben szintén elég gyakran hallható, német eredetű *unszimpatikus* sem.) *Antipátiával viseltetem iránta, antipatikus nekem;* helyesebben: *idegenkedem tőle, (ki) nem állhatom, nem szívelhetem, nem szenvedhetem.*

L. még: *averzió* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 6. e) | *periféria, periferikus*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1934 : 68.

antropológiai nyelvészet L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

antul . . . mentül L. *annál — antul* | *mennél . . . annál* | *minél — mennél — mentől*

-ány L. *-ály, -ély* képző használata 2. | *tartály —tartány*

anya L. megszólítás és formái I. 4. | nők megnevezése, megszólítása 4. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 3.

anyag, anyagok

A hivatalos nyelvben szinte általános már e nyelvújítási szónak újabban divatozó használata a következő jelentésben: valamely hivatalos vagy szellemi tevékenység, eljárás alapjául szolgáló iratok összessége (előter-

jesztés, jelentés, munkaterv, javaslat, tervezet, adatok, kimutatás, tervrajz, elszámolás, jegyzetkönyv stb.). Például ilyen kifejezésekben találkozunk vele: *megkapja, átnézi, feldolgozza, mellékeli, elküldi az anyagot* v. *anyagokat; az értekezlet, megbeszélés, per, ülés vita anyaga(i); személyi anyagok* (= személyi följegyzések, iratok, adatok).

Mint a szó jelentésének fogalmi részletezéséből is látjuk, az *anyag* szó túlságosan általánosító értelmű, pontatlan, elmossa a valóságos tartalmat, s így éppen a hivatalos nyelv szabatosságigényével van ellentétben. Különösen zavaró a többes számú alak használata (pl.: a vita, a kongreszszus, a tanfolyam *anyagai*, sőt *tananyagok)*, hiszen az *anyag* már maga is gyűjtőfogalom.

Helyesebb tehát a szóban forgó iratok jellegének közelebbi, pontos, ill. részletes megjelölése.

Az *anyag* szónak a többi jelentésében való használata természetesen szükséges, hasznos és kifogástalan. Pl.: a *kiállítás, az előadás anyaga; az anyag gyűjtése, rendszerezése.* Konkrét jelentésben természetszerűen a többes számú alak is helyénvaló, pl. *gyártási anyagok.*

L. még: *divatszók | kelme – anyag | személyzet*

IRODALOM: Ferenczy: ÉT. 1972 : 833. K. M. – Sz. L.

anyagelrendezés L. fogalmazás és nyelvhelyesség 2.

anyaggyűjtés L. fogalmazás és nyelvhelyesség 1.

anyagnév L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. f) | értelmezői egyeztetés | határozói egyeztetés 1. | névszók egyes és többes számú használata 3.

anyagnévi jelzők írásmódja

Ha az anyagnév egy vagy két szótagos, jelzőként egybeírjuk egyszerű (nem összetett) jelzett szavával: *fahíd, kőfal, aranyóra, ezüstlánc.* Ha az anyagnévi jelző három vagy több szótagos, nem írjuk egybe egyszerű jelzett szavával sem: *keramit lap, alumínium lemez.* Különírjuk az ilyen szókapcsolatot, hogyha akár a jelző, akár a jelzett szó összetett: *műanyag gomb, sárgaréz kilincs, réz hangszer, sárgaréz gyertyatartó.* De egybeírjuk például ezeket: *műanyaggyártás, sárgaréztermelés, alumíniumkohászat,* mert itt nem azt jelenti az anyagnév, hogy 'abból való, abból készült'; ezek jelöletlen viszonyt kifejező összetett szók.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 171 – 2; T. Urbán: ÉT. 1977 : 1693; HivKve² 66. F. G.

anyanyelv és idegen nyelvek

1. A nyelvi műveltség alapja az anyanyelv, vagyis az, amelyet a gyermekkorunkban, rendszerint elsőként tanulunk meg, s amelyen általában a legtermészetesebben, legjobban és legszívesebben beszélünk. A közös anyanyelv a népi, nemzeti összetartozásnak egyik legfőbb ismertetőjegye és legerősebb biztosítéka. Gyűjtőmedencéje a nyelvet beszélő nép történelmének, foglalata hagyományainak, tükrözi életkörülményeit, szokásait, anyagi és szellemi műveltségét, nyomát őrzi más népekkel és nyelvekkel való érintkezéseinek. Az anyanyelvben kifejeződik egy nép vagy nemzet fogalomkincse, észjárása, szemléletmódja, egész múltja és jelene.

Minden nyelvre jellemző a szó- és szóláskincs, továbbá a nyelvtani szerkezet. Ez utóbbiban persze megnyilvánulnak az egyetemes emberi vonások is (nyelvi univerzálék). Az egyén azonban anyanyelvének éppen egyedi, jellegzetes tulajdonságait szívja fel tudatába, s ennek az azonosulásnak tulajdonítható, hogy anyanyelvünket érezzük és valljuk a legszebbnek, a leggazdagabbnak, a legkifejezőbbnek. Ez a természetes elfogultság azonban sohasem torzulhat soviniszta elfogultsággá.

Kommunikációs, tehát társadalmi feladatán kívül az anyanyelvnek a szerepe elsősorban az ember fejlődésében, ismeretszerzésében s tudatvilágának kialakulásában és gazdagodásában fontos. Csokonainak lelkes, magasztaló szavai is ezt emelik ki: „Magyar nyelv! édes nemzetemnek nyelve! teáltalad szólaltam én meg először, teáltalad kezdettek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideái." Már Apáczai Csere János azzal okolja meg a tudományok nyelvének megmagyarosítására irányuló törekvését, hogy a tudáshoz sokkal rövidebb és könnyebb úton visz el az anyanyelv. Bessenyei is így érvel: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós", azaz művelt.

De az anyanyelv gyakorlata alapozza meg nyelvérzékünket is. Nemcsak arra az ösztönös, kifejlett készségre gondolunk, amely nyelvünk helyes használatának, eredeti sajátságai érvényesítésének alapja, hanem arra is, amely idegen nyelvek elsajátításában mutatkozik meg. A nyelvi nevelésnek természetesen az ösztönös nyelvérzék tudatossá fejlesztésére kell törekednie; köztük ugyanis minőségi különbség van.

2. A közfelfogás szerint annak van romlatlan, ép nyelvérzéke, aki színtiszta magyar környezetben nő fel, olyan vidéken, ahol semmi idegen nyelvi hatás nem zavarja a magyar nyelvhasználat tősgyökeres tisztaságát. Ilyen hely azonban a régi, sokkal zártabb és mozdulatlanabb feudális világban is egyre kevesebb volt, mert a nemzetiségi vidékekkel, sőt a szomszéd országokkal való érintkezés eléggé gyakori és általános volt a katonáskodás, a kereskedelem, az iparoslegények vándorlása stb. révén.

A közlekedés fejlődése, az iparosodás nagymértékű fellendülése s a rohamos városiasodás, főként Budapest központi szerepe és vonzása, ill. szétsugárzó hatása ezt a régen is kétséges elzárkózást erősen megingatta a kapitalista világban. Az 1945 utáni évtizedekben pedig még hatalmasabb méretű népvándorlás és keveredés ment végbe az ország legkülönbözőbb vidékei közt, s az idegennyelv-tanulás is fokozatosan általánossá vált. Ehhez járult a modern életforma és a műszaki civilizáció (rádió- és tévéműsorok, hangosfilmek, hanglemezek, magnók stb.), a nagyszámú idegen elemet tartalmazó szaknyelvek hatása, a külföldiekkel való gyakori érintkezés, utazás és idegenforgalom.

Anyanyelvünk „tisztasága" tehát egyre nagyobb mértékben van kitéve külső hatásoknak. A magyar is sokféle idegen elemet és hatást fogadott magába több évezredes múltja során, s a magához hasonítás különböző fokain él velük. E folytonos, tehát szükségszerű külső hatásnak haszna és veszélye egyaránt van: nyelvünk így kapcsolódik bele abba a civilizációs és műveltségbeli egységbe, amely felé a világ közeledik; szókincse új meg új fogalmaknak, a korszerű ismeretek anyagának megfelelő szavakkal gazdagodik, sőt szerkezete is módosulhat bizonyos irányban. (Szintetikus szerkezeteink tömörségét például az analitikus jellegű indoeurópai nyelvek hatása kezdi fellazítani.) E tekintetben az utánzó hajlam, a szellemi közömbösség és restség, a nyelvi műveltség és öntudat hiánya vagy az újszerűsködés, a divat csábítása sokat ronthat nyelvünk sajátos alkatán, s ez időnként, a koráramlat sodrában, bomlasztó folyamattá is fajulhat.

A nyelvvédelemnek és a nyelvművelésnek az a feladata, hogy józan éberséggel természetes korlátok közt tartsa az idegen nyelvi hatást, megakadályozza a fölösleges és kritikátlan átvételeket, az anyanyelvi nevelésnek és oktatásnak pedig arra kell törekednie, hogy egészséges nyelvérzék kifejlesztésével és erős nyelvi öntudat megalapozásával védje nyelvünk sajátos szellemét és szerkezeti sajátságait.

3. Az idegen nyelvek elől nem zárkózhatunk el, hiszen egyre több emberben él az igény és a kedv a módszeres nyelvtanulásra. Nem is szabad elzárkóznunk, mivel az idegen nyelvek ismerete mind egyéni, mind társadalmi szempontból nagy érték. Sőt célszerű minél korábban megismerkednünk idegen nyelvekkel, persze, csak akkor, amikor a magyar már elidegeníthetetlen sajátunkká, vérünkké vált. Ez az idő általában a 8—10. életév táján következik be; ekkorra alakulnak ki fogalmi ismereteink, éppen a nyelv segítségével, szervesen hozzá forrva.

„Idegen nyelvet lehet nagyon jól tudni, de jól soha" — írja Kosztolányi. Más nyelven rendszerint csak a csupasz gondolatunkat tudjuk kifejezni, értelmi és érzelmi árnyalatok nélkül. Az idegen nyelv használatá-

ban még fejlett nyelvtudás esetén sincs meg az anyanyelv ösztönös, könnyed természetessége és változatos gazdagsága, a szavak otthonos, jó íze, amelyet az érez különösen, aki hosszú idő után hall vagy beszél ismét magyarul. Más nyelv többé-kevésbé szellemi igénytelenségre szorít bennünket: a bennünk élő mégoly gazdag és színes mondanivalónak csak vázlatos, szürke vetületét kapjuk a kényszerű, mesterséges leegyszerűsítéssel, az anyanyelv megelevenítő ereje híján. „Az én elmémnek gondolatja mindenkor feljebb emelkedett teáltalad, mint más idegen nyelvek által" — vallotta Csokonai (A magyar nyelv feléledése). „Aki igazi értelmi és érzelmi életet él, az csak egyetlenegy nyelvet bírhat többé-kevésbbé tökéletesen, az anyanyelvét" — mondja Kosztolányi.

Mint ezek a nyilatkozatok is mutatják, a más közeg fojtó nyomását, a gondolat csonkaságát-bénaságát különösen nehezen viselik el az írók, anyanyelvünk művészei, ha más nyelven kell kifejezniük magukat. Mégis találunk példát arra, hogy az író a saját anyanyelve helyett egy másik nyelvközösség irodalmának lesz elismert művelője, mint például S. Beckett, J. Conrad vagy a magyar Orbók Loránd, a spanyolok Lorenzo Azértise.

Nyelvünkre sokáig a német hatott legerősebben, ezért aki jól tud németül, az könnyen felismeri a nyelvünkbe befurakodott szükségtelen, káros germanizmusokat, s tudatosan elkerüli őket. Idegen nyelvek ismerete tehát hozzásegíthet bennünket anyanyelvünk lényegibb megismeréséhez, éppen az összehasonlítás, a különbségek tudatossága révén. Az idegen nyelvek tudása természetszerűen kettős szerepű: hasznos is, ártalmas is lehet az anyanyelv szempontjából.

4. Nehéz, bonyolult kérdés a külföldön élő magyarok és az anyanyelv viszonya. Az idegen környezet s a szükségszerű kétnyelvűség elkerülhetetlenül bomlasztó hatással van az anyanyelvi készségre és a nyelvérzékre. Különösen azok vannak kitéve e hatásnak, akik szórványban vagy minden anyanyelvi kapcsolat nélkül, elszigetelten élnek. Az idegen nyelv szavai, kifejezései, mondatkliséi akaratlanul is befurakodnak a tudatba, gyakran egy jellegzetes öszvérnyelvet (makaróni nyelvet) szülve. Idővel könnyen meglazul az anyanyelv artikulációs bázisa is, a hangképzés magyaros tisztasága elmosódik, a kiejtés, a hangsúly és a hanglejtés idegenszerűvé torzul. Innen pedig csak egy lépés az anyanyelv elhagyása, a nyelvi beolvadás. Teljesen idegen környezetben meglehetősen nehéz ellenállni e folyamatnak, főként több nemzedéken át.

A külföldön, de nagyobb tömbben élő magyarságnak jóval kedvezőbb lehetősége van anyanyelvének megtartására. Természetesen szükséges az államszervező nép nyelvének elsajátítása; pusztán az anyanyelv használata ritkán ad gyakorlati vagy társadalmi előnyt, káros következménye

azonban nemegyszer van, függetlenül attól, hogy szocialista államokban a nemzetiségi nyelvhez való ragaszkodás nem járhat hátrányos megkülönböztetéssel. Kétségtelen azonban, hogy idegenben nehéz összeegyeztetni az anyanyelv megőrzésének és fejlett fokon való használatának inkább eszmei és érzelmi gyökerű igényét a mindennapi gyakorlat és a létérdek követelte idegennyelvűséggel, bár ez mégsem látszik lehetetlennek. Legtermészetesebb módja az, hogy a gyermek a családban magyar szót hall, vele a szülők és a testvérek magyarul érintkeznek. Bonyolultabb és nehezebb a helyzet akkor, ha az édesanya (vagy az apa) nem magyar, s törve, nem szívesen vagy egyáltalán nem beszéli nyelvünket. Ilyenkor a másik szülőre hárul az ösztönös vagy tudatos anyanyelvi (vagy „apanyelvi") nevelésnek korántsem könnyű feladata.

Persze számos módja van annak, hogy az ország határain kívül élő magyarok megőrizhessék anyanyelvüket és magyarságtudatukat. A környező szocialista országokban bizonyos mértékű anyanyelvi iskolai oktatás, magyar könyvek, folyóiratok, heti- és napilapok kiadása, magyarországi sajtótermékek terjesztése, magyar nyelvű rádió- és televízióadások töltenek be nagyon fontos szerepet e tekintetben.

Nyugaton a magyarság összetartozásának eszméjét az anyanyelv ápolásának jegyében elsősorban a különféle kulturális egyesületek és egyházi szervezetek képviselik. Ők tartanak fenn magyar iskolákat, ők rendeznek nyelvtanfolyamokat, összejöveteleket és előadásokat, ők létesítenek könyvtárat, szerveznek énekkart, tánccsoportot, színjátszó együttest, cserkészcsapatot s külön játékos foglalkozásokat a kisebb gyermekeknek. Nagy jelentőségű ez a szervezett tevékenység, de az anyanyelvi műveltség egyéni ápolása is fontos. Hazai hivatalos szerveinknek nemes feladatuk, hogy ehhez minden segítséget megadjanak.

L. még: anyanyelvi nevelés I., II. 1. | idegen nyelvek tanítása | idegenszerűségek | külföldön élő magyarok nyelve | nyelvművelés | nyelvművelő intézmények | nyelvünk magyarsága | nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás I. 1. a)–b) | társadalom és nyelv

IRODALOM: Kosztolányi: ErősV.; uő: NyLél.; Bányai: Kor. 1957 : 1626–33; Szépe: FilKözl. 1961 : 439–40; Sulán: MNy. 1963: 253–65; Kossa: ÍÍM. 7–18, 52–7; uő: MM. 11–97; Deme: NyGond. 12–8, 52–64; Imre Samu: ÉT. 1973 : 603–7; Sanders: V. 1973/5 : 90; Szende A.: Nyr. 1973: 66–77; Kovalovszky: NyKult. 1973/13 : 14–8; NyKult-Szhely.; Büky: Besztan. 119–24; Péchy 28–9, 35–6; Bán: AMűv. 226–30; Tasnády: NyKult. 1979/37 : 30–2. K. M.

anyanyelv és iskola L. anyanyelvi nevelés II.

anyanyelvi nevelés

I. A nyelvtudomány legfontosabb alkalmazási területe az anyanyelvi nevelés. Ezen azt a tervszerű tevékenységet értjük, amely az egyén anyanyelvi műveltségét kialakítja. E tevékenységre főleg azért van szükség, hogy a nyelvközösség tagjai sikeresen eleget tudjanak tenni állampolgári, társadalmi és szakmai feladataiknak. Évégből támogatni kell őket az anyanyelv szerepének, fontosságának felismerésében, rendszeres ismereteket kell nyújtani számukra a nyelvről, s a biztos, könnyed, hibátlan nyelvhasználat készségét kell bennük kifejleszteni, ill. továbbfejleszteni. (A nyelvi nevelés másik fontos feladatáról, az idegen nyelvek iránti érzék kifejlesztéséről és magáról a nyelvtudásról lásd: anyanyelv és idegen nyelvek.)

Az anyanyelvi nevelést a társadalmi élet kívánja meg. A társadalmi tevékenység eredményességéhez ugyanis nem elegendő a nyelvhasználatnak ösztönösen elérhető foka, amelyet a család, a bölcsőde, a közvetlen és a tágabb környezet hatásai önmagukban fejlesztenek ki az emberben. Kellő tájékozottság és pallérozás híján az egyén

a) nem lehet tudatában a beszéd és írás fontosságának,

b) önmaga nem tudhat eligazodni a nyelvi változatok, stílusrétegek, stílusárnyalatok tényeiben és használatában,

c) nem szerezheti meg, nem sajátíthatja el az életpálya megkívánta szó- és kifejezéskészletet,

d) nem ismerheti a nyelvi műveltség gyarapításának lehetőségeit és módjait,

e) nem sajátíthatja el a nyelvnek — történeti és társadalmi meghatározottságából eredő — helyes szemléletét.

Az anyanyelvi nevelés több, mint a hagyományosan értelmezett anyanyelvi oktatás, amely „tananyagot" kíván közvetíteni és elsajátíttatni a tanulókkal. Ezzel szemben az anyanyelvi nevelés átfogó célja a nyelvi cselekvésben is megnyilvánuló társadalomépítő magatartás kifejlesztése és megszilárdítása. Évégből nem elégedhetünk meg a tantervi anyag feldolgozásával, hanem az ismeretek átadásával együtt minden tanulót képessé kell tenni anyanyelvének tudatos, kiművelt, a közlés alkalmához, céljához és tárgyához igazodó használatára.

II. Az anyanyelvi nevelés színterei részint intézményesek, részint szabadok. Az utóbbiakról a III. fejezetben szólunk, a teljes egészükben intézményesekről itt adunk röviden számot.

1. Az óvodai anyanyelvi nevelésben a kisgyermekeknek különféle helyzetekben való beszéltetése kerül előtérbe. Az általános iskola alsó tagozatában rendszerint igen nagy gondot fordítanak a beszédnevelésre (beszédfejlesztésre), s ennek rendelik alá, ill. ehhez kapcsolják hozzá

a többi feladatot: az olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás tanítását, a nyelvtan tanítását és a beszédművelést. Van azonban olyan felfogás is, amely az első két osztályban, sőt az egész alsó tagozatban az olvasás- és részben az írástanítást tekinti középponti feladatnak. Másfajta elgondolások is forgalomban vannak. Mindben megtalálható azonban az egyik (vagy középponti) nevelési feladatként a beszédfejlesztés (beszédnevelés), hogy a kisgyermek bele tudjon kapcsolódni az iskolai kommunikáció folyamatába. A beszédművelés határozott nyelvművelői feladatokat lát el, főként az élőbeszéd normalizálásában. A helyesírás-tanítás részben összefügg a nyelvtan tanításával, részben sajátlagos feladatokat is ellát (amelyek az írás, betűzés, központozás viszonylagos önállóságából adódnak). Mindkét rész szinte elválaszthatatlanul összefonódik a nyelvhelyességi ismeretek tanításával.

Az általános iskola felső tagozatában előtérbe kerül a nyelvtan (s a vele összefüggő nyelvművelés), valamint a szóbeli és írásbeli kommunikáció (fogalmazás) tanítása. Ez a kettős feladat elképzelhetetlen a nyelvi és stílusbeli helyesség együttes tanítása és gyakorlása nélkül.

A középfokú oktatás keretében a g i m n á z i u m elsősorban a felsőfokú tanulmányokra készít elő; ennek megfelelően fokozott jelentőséget kapnak itt a különféle nyelvészeti stúdiumok, ill. iskolai anyagok: a leíró nyelvtan, a nyelvészeti általános ismeretek, a nyelvtörténeti alapismeretek, a szövegtan. A nyelvhasználat tudatosításában elengedhetetlen, hogy a szóbeli és írásbeli kifejezés helyes legyen, ezért a nyelvművelés végig jelen van ebben az iskolatípusban is. A s z a k k ö z é p i s k o l a kettős feladatot lát el: részben a felsőfokú tanulmányok egy meghatározott, korlátozottabb sávjára készít elő, s ennyiben a gimnáziumi tananyagot tanítja, valamivel gyakorlatibb formában. Másrészt művelt szakmunkások képzését tekinti feladatának; ennek elérésére nagyobb mértékben foglalkozik a szakmai szókinccsel és az illető szakmák sajátos nyelvhasználatával.

A második feladat áll a középpontjában a s z a k m u n k á s k é p z ő intézetek anyanyelvi nevelésének. Az úgynevezett írásigényes szakmai képzés keretében (például a gép- és gyorsíróiskolákban, ill. a kereskedelmi levelezőket képző középfokú tanintézetekben) különös gondot fordítanak a helyesírás és a nyelvhelyesség tanítására.

Mindezek az intézmények az államtól jóváhagyott tantervek és útmutatások szerint végzik az anyanyelvi nevelést, s készítik föl az egyént az önálló ismeretszerzés nyelvi föltételeinek megszerzésére, a választott életpálya nyelvi feladatainak teljesítésére és a társadalmi életben vállalt szerepek betöltésére. E munkát különféle segédletek, tankönyvek, munkafüzetek és technikai eszközök (tanszerek) segítik. A nevelés kulcsté-

nyezője mégis a nevelő, mind szakképzettségének érvényesítésével, mind anyanyelvének szeretetével és becsülésével, mind pedig módszertani felkészültségével és példamutató nyelvhasználatával. Téves azonban az a felfogás, hogy az anyanyelvi nevelés csupán a magyartanár feladata. A nyelv az általános műveltségnek elsőrendű alapja, mindenfajta ismeret megszerzésének eszköze, ezért minden nevelő — tehát az egész iskola — érdekelve van a tanulók anyanyelvi műveltségének fejlesztésében. Iskoláink rendtartásai elő is írják, hogy minden nevelőnek kötelessége — tekintet nélkül szaktárgyára — a helyes magyar beszédre és írásra nevelés. Az anyanyelvi nevelés nem korlátozódhat a magyarórákra.

Igen nagy e tekintetben az idegen nyelvi órák szerepe is, mivel a magyar nyelvnek egy idegen nyelv rendszerével való összevetése az anyanyelvi nyelvérzéket is nagymértékben fejleszti. Ezenkívül kiterjed az anyanyelvi nevelés minden tantárgy tanórai és órán kívüli elsajátítási formáira, sőt iskolán kívüli területekre is.

A teljes iskolának feladata tehát, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel tegye hatékonnyá az anyanyelvi nevelést: minden tanulót világosítson föl a nyelv lényegéről, az anyanyelvi műveltség fontosságáról. Tudatosítsa bennük azt, hogy a nyelv az emberiség szellemi fejlődésének és a kommunikációnak legfőbb eszköze, a gondolkodás formája, lelki folyamatainknak nemcsak kísérője, hanem egyúttal szervezője, formát adó kerete, megnyilvánulási formája is. Ezért az iskolában az anyanyelv: alaptantárgy. Ennek a szemléletnek a jegyében kell alkalmazni azokat a módszereket, amelyek a tanulókat a helyes, célszerű, kifejező és árnyalt beszédre és írásra nevelhetik.

Így vetődik fel a tankönyvek nyelvének és stílusának kérdése is. Minden tantárgy tankönyve korszerű ismereteket ad, de ezeket olyan megfogalmazással kell közvetíteni, amely szabatosságánál fogva nemcsak érthető és tanulható, hanem érdekes, vonzó is. A világos, természetes és helyes magyarság minden tankönyv szövegének alapkövetelménye.

Az iskola a nyelvhasználat normájának a művelt köznyelvet tekinti. Nem hagyja azonban figyelmen kívül, hogy hazánk különféle vidékein nyelvjárásban, ill. táji köznyelven beszélnek, Budapesten és városainkban él az argó, s az ifjúságnak is sajátos rétegnyelve van. A visszaszoruló tájnyelvek értékeit azonban az iskola megőrzi, a köznyelvet színező, gazdagító elemeit hasznosítja, elsősorban a megfelelő nyelvjárási területeken. A városi nyelv divatos vagy túlzó, rikító jelenségeit pedig a jó ízlés határai közé szorítja.

2. Az anyanyelvi nevelés a tanulók életkora és az iskolafokok szerint meghatározott tananyag alapján és célravezető oktatási formák között

megy végbe. Mivel a tananyag nem egynemű, az ismeretek feldolgozása, továbbá a készségek kialakítása és fejlesztése a következőkben leírt tantárgyi ágazatokban folyik.

a) Az anyanyelvi nevelés arra törekszik, hogy a nyelv mibenlétéről, életéről, társadalmi szerepéről és értékeiről helyes nézetet alakítson ki a tanulókban. Figyelmét a nyelvre mint a megismerésnek, a lelki tartalmak megformálásának, a társas tevékenység összehangolásának, valamint a műveltség átszármaztatásának és megőrzésének eszközére fordítja. A hazaszeretetet táplálja azáltal, hogy ébren tartja a nemes patriotizmust, a nemzeti műveltség iránti megbecsülést.

b) Az iskola a tanulókkal elsajátíttatja az anyanyelv rendszerének fogalmait, kategóriáit és törvényszerűségeit. Arra törekszik, hogy a gyermekben élő, de nem tudatosan alkalmazott nyelvi szabályokat tudatosítva, magasabb fokúra fejlessze a nyelvhasználat készségeit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvtani ismeretek nélkülözhetetlenek a helyes beszéd és írás megalapozásához.

c) Külön is foglalkozik a helyes nyelvhasználat problémáival, fokozatosan kialakítva a tanulókban a normák ismeretét, s felelősséget ébresztve bennük, hogy kövessék őket mind az élőbeszédben, mind az írásban. — Az élőszó megnövekedett fontossága elsőrendű feladattá teszi a beszédművelést, a retorikai képzést, a kiejtésnevelést. A nevelőnek nagy szerepe van a kiejtési norma tudatosításában, elsősorban vonzó példaadása révén. — Az í:ásbeli közlés helyességét írásszabályaink megtanításával, a követésükre való szoktatással, az önellenő:zés fejlesztésével kívánja elérni az iskola.

d) Az iskola mind a közlés, mind a befogadás oldaláról törekszik a tanulók kommunikációs képességének fejlesztésére. — Nagy gondot fordít a szövegek megértésének folyamatára, egyrészt a hallásfejlesztés, másrészt az olvasás tanításával. Olvasástanításon azonban nemcsak az olvasás technikájának elsajátíttatását értjük, hanem a szövegek tartalmába való behatolás képességének, a szövegértésnek a fejlesztését is. Az anyanyelvi nevelés az olvasóvá nevelés feladatát is szolgálja, ezért igen fontos az irodalommal való szoros összekapcsolása. — A kifejezés oldaláról nézve az iskola mind a szóbeli, mind az írásbeli szövegek helyes megszerkesztésére és megformálására (tehát szerkesztésre és fogalmazásra) tanítja a tanulókat. Elismeri az élőszónak természetszerűleg lazább, olykor pongyola jellegét, írásban azonban olyan fogalmazást követel, amely a gondolkodásnak nemcsak lélektani folyamatát, hanem kellő fegyelmét is tükrözi, azonkívül tekintettel van a mondanivaló tartalmára, céljára, körülményeire s a kapcsolatra azzal, akihez a szöveg szól. A kidolgozandó témák legyenek kifejezésre ösztönzők és személyes érdekűek, hogy a

tanulók élményszerűen, önállóan, egyéniségüket érvényesítve szerkesszék meg és dolgozzák ki őket.

e) Az anyanyelvi nevelés fölfedezteti és alkalmaztatja a tanulókkal a nyelvi esztétikumot is. Elsősorban a stilisztikai tanulmányoknak céljuk az, hogy a tanulók a nyelvi elemeket és a lehetséges szerkesztési formákat a közlés tárgya, helyzete, célja, személyi vonatkozásai, hangulata szerint válasszák meg. A különféle stílusárnyalatokat elsősorban a szépirodalom szövegeiben élvezhetik és elemezhetik, s a példák alapján — de személyes indítékból is — törekedhetnek az árnyalt, szellemes, ötletes, képszerű, fordulatos, humoros stb. kifejezésre. Elkerülhetik tehát a személytelen, a sablonos, közhelyszerű előadásmódot.

3. A vázolt követelményeknek az iskola életkorokra, iskolafokokra alkalmazott módszerekkel felel meg. Mivel az anyanyelvét minden gyermek biztosan használja, ez annak a jele, hogy már korai életkorban ismeri, elsajátítja — bár ösztönösen — a nyelv szabályait és anyagának bizonyos körű készletét: szó- és kifejezésanyagát. Az anyanyelv szabályait legcélszerűbb f ö l f e d e z t e t n i a tanulókkal, mégpedig olyan feladatok kitűzésével, amelyek alkalmasak az eléjük tárt nyelvi jelenségeknek elemzésen, összevetésen, rendezésen alapuló vizsgálatára. A feladatok megoldása során olyan gondolkodási műveleteket végeznek a tanulók, amelyek felszínre hozzák a kellő ismereteket; ezek alkottatják meg velük a fogalmakat, kategóriákat. Ilyen módon válik élményszerűvé az anyanyelv tanulása, s valósul meg a pedagógia fontos követelménye: a tanulók közömbös befogadóból öntevékeny elsajátítóvá fejlődnek, s így lesz a nyelvtanulás egyúttal a gondolkodás iskolája is.

Az oktatás élő gyakorlata számos hatékony munkaformában és különféle feladattípusokkal szolgálja az anyanyelvi nevelés céljait. A tanulók hiányos szövegek kiegészíttetésével megkereshetik a legalkalmasabb szavakat és nyelvtani formákat, meghatározott tárgykörben szógyűjtést végezhetnek, megadott és rendezetlen szócsoportot rendezhetnek, valamely fogalomra rokon értelmű szavakat kereshetnek, szóalakokat és mondatokat elemeznek, változatos játékos-tréfás feladatokat oldhatnak meg, megfelelő társasjátékkal bizonyíthatják be nyelvi leleményességüket, néha alkalmat kaphatnak egyéni szóalkotásra is. A tanár rendszeresen gyakoroltatja hibás szövegek, hibás beszéd javítását, egyazon gondolatnak különféle nyelvi formákba öntését, pongyola mondatok és szövegek olyan átalakítását,, hogy pontosan fejezzék ki a mondanivalót. Ezekkel és egyéb típusú gyakorlatokkal eredményesen gyarapítható és finomítható a tanulók szókincse, fejleszthető nyelvérzékük és szépérzékük. Igen hasznosak azok a feladatok, amelyek a tanulókat a demokratikus érintkezési formák elsajátítására szoktatják, és felkészítik őket a nyilvános

szereplés alkalmaira, valamint a különféle intézményekkel való érintkezés szóbeli és írásos formáira.

A tanárt ebben a változatos munkában a tankönyveken kívül más szellemi és technikai segédeszközök támogatják. Terjedőben van a különféle szótáraknak — mint az ÉrtSz., az ÉKsz., a TESz, a szinonimaszótár —, a helyesírási szabályzatnak, a Helyesírási tanácsadó szótárnak és az ismeretterjesztő jellegű nyelvművelő szakirodalomnak rendszeres használata, ill. búvárlása. A közvetlen használatra szánt tankönyvek családján kívül az oktatást egyéb eszközök is segítik.

4. A tanulóifjúság anyanyelvi nevelésének az órán és az iskolán kívül is változatos formái vannak. Szakkörök időszerű helyi vonatkozású vagy szabadon választott egyéb nyelvi feladatokat vállalnak, az iskolarádióban nyelvművelő műsort adnak, ünnepélyes megemlékezéseket rendeznek stb. Az iskolán kívül pedig játékos vetélkedőkön, országos tanulmányi versenyeken, a hagyományossá vált győri „Kazinczy" szépkiejtési versenyen, a sátoraljaújhelyi „Édes anyanyelvünk" nyelvhasználati versenyen és egyéb tantárgyi vetélkedőkön vesznek részt a tanulók. Szakavatott vezető tanár irányításával közreműködnek nem egy olyan országos méretű tudományos tervmunkában is, amilyen például a megyék helynévgyűjtő mozgalma.

A fakultatív oktatás bevezetésével arra is mód nyílik, hogy a tanulók külön nyelvi képzésben részesüljenek, előkészületül választott, nyelvigényes vagy nyelvészeti irányú életpályájukra.

5. A felsőfokú tanügyi intézmények különleges képzésben részesítik a hallgatókat a választott életpálya szakismereti és kommunikációs szükségletei szerint.

Az anyanyelvi nevelés mindezeken túl ösztönzést ad arra is, hogy a tanuló és az iskolából kikerülő fiatalok maguk is keressék anyanyelvi műveltségük gyarapításának útját, módját. Olvasmányaik, színházi és filmélményeik, a rádió hallgatása, a televízió nézése, klubvitákon való részvétel, könyvtárlátogatás, népszerű nyelvészeti munkák olvasása, nyelvőrmozgalomban való részvétel, diáklap szerkesztése, sajtófigyelő, faliújság nyelvművelő rovatának vezetése stb. megannyi alkalmas formája a nyelvi önművelésnek. Az ilyen öntevékeny munkából születő érdeklődés nevelhet nyelvünket alaposan ismerő, értékeit megbecsülő, a nyelvi műveltség fontosságát elvként valló pedagógusnemzedéket is.

6. A hazai magyar anyanyelvi nevelés korszerűsítésére és távlati fejlesztésére irányuló kutatások különféle elgondolásokon alapulnak; közülük kettő jelentősebb: az egyik a meglevő iskolarendszer keretében kívánja segíteni a korszerűsítést; a másik az évszázad végére várható nagyobb méretű köznevelési (beleértve: iskolarendszeri) reform lehetőségeivel szá-

molva kívánja megváltoztatni a hagyományos gyakorlatot. Mindkét vállalkozásnak közös jellemzője a több szaktudományt érintő (interdiszciplináris) jelleg és az iskolai tanítási kísérletekre való támaszkodás.

A hazai, itthoni magyar anyanyelvi nevelés szoros kapcsolatban van a Magyar Népköztársaságon kívüli, elsősorban a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvi nevelésével; ennek természetszerűen a másféle nyelvi környezetet is tekintetbe kell vennie.

A magyar anyanyelvi nevelés elvei teljesen összhangban vannak a hazánk területén élő más nemzetiségűek, a németek, a románok, a szerbhorvátok, a szlovének és a szlovákok anyanyelvi nevelésével. Ez részben már az óvodákban megkezdődik, és a nemzetiségi tannyelvű iskolákban folyik tovább, ahol a diákok saját anyanyelvükön tanulják a tantárgyak nagy részét, de magyarul is tanulnak. Emellett vannak ún. nyelvoktató iskolák is. Ezekben az oktatás magyarul folyik, emellett azonban a tanulók elmélyült képzést kapnak szüleik, közösségük nyelvéből is.

7. Az anyanyelvi nevelés fejlesztésével kapcsolatos közös gondolkodás és tudományos kísérletezés az anyanyelvi nevelésnek számos egyéb funkciójára is felhívta a figyelmet. Ezek a következők: tudományos ismereteket adni az emberi nyelvről; az idegen nyelvek tanulásának segítése; a nyelv világnézeti nevelésünkben betöltött szerepének tudatosítása (a nyelv mint a mindennapi megismerés alapvető eszköze); a magyarságra vonatkozó egyéb (irodalmi, esztétikai, történelmi stb.) ismeretek egybefogása; a (magyarországi) magyar köznyelv elsajátítása (ezzel kapcsolatban az úgynevezett korlátozottabb, „szűkebb nyelvi kód" kiegészítése egy „kidolgozottabb nyelvi kód"-dal); a tantárgyakra szabdalt iskolai tananyag különböző részeinek nyelvi integrálása, egységbe fogása; s végül, de nem utolsósorban az önálló, logikus és alkotó gondolkodásra való nevelés segítése.

III. Anyanyelvi nevelés nem csupán iskolai keretek között folyik, hanem egyéb, többé vagy kevésbé intézményes t á r s a d a l m i f o r m á k b a n is. Ilyenek: az ismeretterjesztés különféle alkalmai, A magyar nyelv hete címmel évenként ismétlődő rendezvények, a szervezett, intézményes felvilágosítás (például a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő közönségszolgálata), a sajtó alkalmi cikkei és állandó rovatai, a tömegközlési eszközök (rádió és televízió) nyelvművelő műsorai, vetélkedői stb. Eredményesek a különféle foglalkozásokhoz kapcsolódó tanfolyamszerű formák, mint például a társadalmi ünnepek, rendezvények és szertartások szónokainak, a nyomdai dolgozóknak, a párt- és tömegszervezeti propagandistáknak szervezett előadások és tanfolyamok. Végül igen eredményesnek bizonyul a hivatalos szervek közvetlen nyelvművelő tevékenysége, például tisztviselőik nyelvi képzése vagy a hivatali nyelvhasználatra

vonatkozó útmutatás, kiadvány formájában, mint a Hivatalos nyelvünk kézikönyve.

L. még: alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés | anyanyelv és idegen nyelvek | beszédkultúra, beszédművelés | nyelvérzék és nyelvi norma | nyelvi norma | nyelvművelés | nyelvművelésünk módszere | nyelvtan és nyelvi norma | nyelvtudomány és nyelvművelés | szótár és nyelvművelés

IRODALOM: Szarvas: Nyr. 1873 : 509—12: Pálfi Márton: A nyelvérzék és az iskola. Kolozsvár, 1902; Papp István: A magyar nyelvtan nevelő ereje. 1935.; uő: MNyj. 1954 : 55—72; Zsirai: Msn. 1937 : 33—5; Szántó Lőrinc: A nevelő fogalmazástanítás alapjai. 1938.; Sághelyi Lajos: A nyelvhelyesség tanítása a székesfővárosi polgári iskolákban. 1939.; Nagy Adorján: MNy. 1940 : 171; Balassa László: A magyartanítás megújhodása felé. 1941.; Zimándi Pius: A magyar írásbeli dolgozatok. Gödöllő, 1943.; Tompa: Nyism. 174—203; AnyÓv.; AnyMódsz.; Hernádi: Helyesen; Szabó K.: Mtan. 1964 : 173—5; Lengyel²; Bakos J.: Nyr. 1967 : 160—7; EgriKonf.; Grétsy: Nyr. 1967 : 171—82; Fajcsek Magda: A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről. 1968.; Fabricius: V. 1969/2 : 65—73; Hoffmann: Köznev. 1969/19 : 11—4; Deme: NyGond. 129—92; Pásztor: PedSz. 1970 : 401—5; Bárczi: V. Nevelésügyi Kongresszus Híradója 1970/5 : 5—6; Szende A.: Mtan. 1970/1 : 2—10; Idegen nyelv—anyanyelv. 1970.; Magassy László: Játékosság a magyarórákon. 1970.; Szemere: NytTan.²; Az V. Nevelésügyi Kongresszus. 1971.; Benkő Loránd: NyszetGyak. 5—14; Hoffmann—Temesi: Nyr. 1971 : 323—31; Hanga: Mtan. 1971/4—5 : 206—13; Hernádi: BeszMűv.; Szende A.: AnyKözisk.; uő: Köznev. 1972/17 : 39—42; Fiatal nyelvészek munkaközössége: Nyr. 1972 : 442—51; Pesti: Nyr. 1972: 338—50; Jobbágyné: Mtan. 1972:116—24; Vargha Balázs: Játsszunk a szóval! 1972.; Bánréti: PedSz. 1973/1 : 53—60; Hernádi: Írjuk, mondjuk helyesen! 1973.; Kovalovszky: Köznev. 1973/31 : 9—10; Takács E.: Köznev. 1973/31 : 10—1; Szépe: HagyModNy.² 185—203; uő: PedSz. 1974 : 385—98; Rónai—Kerekes; Grétsy: Anyanyelvünk játékai. 1974.; AnyÁltIsk.; Bárczi: Nym.; Szende A.—Szépe: Társadalmi Szemle 1975/2 : 93—102; Szépe: MTud. 1975 : 130—7; P. Dombi: AMűv. 221—6; Bencédy: MNy. 1975 : 27—39; uő: MNy. 1976 : 27—39; Bachát: AnyKöz. 83—93; Hoffmann: Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. 1976.; AnyKorsz.; Szende: AnyCsal. 1977.; Kovalovszky: Nyfejl. 29—31; Sebestyén: Buktatók 84—9; Szende A.: AnyEmb. 123—32; Fülei-Szántó: Nyr. 1978 : 86—92; Zsolnai: Nyr. 1978 : 445—9; Szépe: BpNev. 1978/3 : 31—49; a különféle iskolafajok tantervei, tantervi utasításai, ill. útmutatásai és magyar nyelvi vezérkönyvei, ill. kézikönyvei. K. M.—Sz. A.—Sz. Gy.

anyavállalat L. *leányvállalat*

Anyegin

Kivételesen az orosz hangsúlyozás okozta hangváltozás figyelembevételével írjuk, de magyar szövegben magyar (tehát első szótagi) hangsúllyal ejtjük. Oroszosabb kiejtése: a*nyé*gin. Régebbi németes írásmódja *Onegin;* mai szabályos átírása *Onyegin* volna.

L. még: cirillbetűs szók átírása | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 2. f)

-ány, -ény L. *-ály, -ély* képző használata 2. | *tartály — tartány*

annyi — oly sok L. kérdő névmás 4. | mutató névmás 9.

annyira-amennyire L. vonatkozó névmás hangsúlya 2.

apa — atya

1. A fogalmi azonosság mellett van némi árnyalati értelmi különbség is a két szó közt: az *apa* elsősorban a nemzőapára utal (Ki az *apa?*), az *atya* pedig a gyermekéhez való családi viszonyra (szerető *atya*). Fontosabb azonban az eltérő stílusárnyalati jelleg és a velük alkotható nyelvi kapcsolatok különböző volta. Az *apa* a mindennapi használat közvetlen hangulatú, köznyelvi szava; az *atya* a választékos, hivatalos vagy irodalmi stílusra jellemző: tiszteletet éreztet, s bizonyos ünnepélyes hangulata van.

E stílusárnyalati különbséget tükrözi a két szó jelentésmegoszlása, ill. használata is. Az *apa* megszólításként is gyakori (bár a ragtalan főnév ilyen használatát németesnek mondják *apám, édesapám* helyett); valamely nevezetes személy iránti bizalmas tiszteletet fejez ki (Ádám, Árpád, Kossuth *apánk);* bizalmas-tréfás megszólításként vagy a korkülönbség hangsúlyozására is használatos (Na mi lesz, *apám?!;* Így beszélsz *apáddal?!);* szitkozódásokban szintén előfordul (Az *apád(at)!;* Az *apád* teremtésit!).

Az *atya* szó mint az *apa* választékos, előkelőbb, megtisztelőbb párja a tájnyelvekben néhol az *apa* helyett áll, ill. nagyapát, dédapát vagy általában öreg embert jelent. Ezenkívül 'tisztelt ős' értelemben is előfordul (a nemzetség *atyja; atyáink* emléke). Kevésbé ünnepélyes árnyalattal az *apa* is használatos ilyen szerepben. Pl.: Ez a föld, melyen annyiszor *Apáid* vére folyt (Vörösmarty: Szózat). Jellemző rá az átvitt értelmű használat: a) tisztelt, nagy egyéniség (a nép *atyái;* a haza *atyja);* b) valamely jelentékeny szellemi alkotás, eszme, mozgalom megteremtője, vezére (a történetírás *atyja;* az űrrepülés *atyja;* kisebb jelentőségű dolog értelmi szerzője-

ként az *apa* is használatos: az elgondolás, az ötlet *apja)*; c) pap, szerzetes (ferences *atya*; tisztelendő *atyám!)*; d) Isten (mennyei *atyánk*; fogadkozásként: Isten az *atyám!)*.

2. A jelentéshasználati és stílusárnyalati különbségnek megfelelően a két szó jelzős kapcsolatai, melléknévi származékai, összetételei és a velük alakult gyakran szólásszerű kifejezések is többé-kevésbé elkülönülnek:

a) boldog, fiatal, természetes, törvényes *apa*; *családapa*, *dédapa*, *keresztapa*, *mostohaapa*, *nevelőapa*, *örömapa*, *ősapa*; *apaállat*, *apagyilkos*, *apaszínész*; *apaság(i kereset)*; *apja fia*; *az apja lehetne*; *apjára üt*; *szakasztott az apja*; *apád-anyád idejöjjön*; *apai rokonság*;

b) áldozatos, szigorú, zord *atya*; *atyai* áldás, gondoskodás, intelem, tanács; *atyai* barát; az árvák *atyja*; a haza *atyja*; *egyházatya*, *honatya*, *lelkiatya*, *szentatya*, *városatya*; *atyafi*, *atyamester*, *atya(úr)isten*;

c) A következő szókapcsolatokban és összetételekben azonban egyaránt előfordul mindkét szó, a megfelelő stílusárnyalati különbséggel; *édesapa* v. *-atya*, *nagyapa* v. *-atya*, *dédapa* v. *-atya*, *ősapa* v. *-atya*, *gyámapa* v. *-atya*; *apai* v. *atyai* jó barát, ház, örökség, szeretet, vagyon; *apja* v. *atyja* neve; *apja helyett apja* v. *atyja helyett atyja*; *apáról* v. (ritkán) *atyáról fiúra száll*.

3. Családi szokásként, a különféle társadalmi rétegekben, vidékek és tájnyelvek szerint, valamint az ifjúság nyelvében az 'apa' fogalmára, ill. megnevezésére sok rokon értelmű szó használatos, igen eltérő stílusértékkel (pl.: *papa*, *apus*, *tata*, *táti*, *fater*, *nemző*, *ősöm)*.

L. még: megszólítás és formái I. 4. | stílus és stilisztika 1—2. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 3.

Irodalom: O. Nagy—Ruzsiczky. K. M.

aparát L. *apparátus — apparát*

apartman

Magyaros kiejtése annyira elterjedt, hogy leírva is bátran használhatjuk. Franciás *appartement* [ápártma~] alakját ma már kevésbé ajánljuk. A szó idegenszerűsége miatt mégis jobb, ha magyar megfelelőjét használjuk: *lakosztály*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 2. b) | idegen szavak ragozása 3.

ápol — gondoz

Az *ápol* jelentésköre gazdagabb, mint a *gondoz*-é: elsősorban beteg embert, állatot, testrészt, sebet szokás ápolni (de *tüdőgondozó* intézet); kissé választékos vagy szakszerű szóhasználatban azonban vonatkozhat

ez az ige tárgyakra. Pl.: *autót, gépet, padlót, növényt ápol.* De kapcsolható szellemi tevékenység vagy viszony elvont fogalmaival is. Pl.: *ápolja a barátságot, az emlékeket, a hagyományokat, a művészetet, a nyelvet.* A *gondoz* ige jelentése szűkebb körű, s az *ápol* következő jelentéseivel érintkezik vagy azonos: a) rászoruló (gyermek, öreg, beteg vagy magatehetetlen) embernek a gondját viseli, ellátja őt a szükségesekkel; b) állatot, növényt *gondoz;* c) *bőrét, fogát, haját, körmét, testét ápolja* v. *gondozza; ápolja* v. *gondozza* magát (azaz testének tisztaságával, egészségével, külsejével törődik); e kifejezésekben az *ápol* és a *gondoz* használati vagylagossága azonban bizonyos intenzitásbeli különbséget is rejt: az *ápol*-ban nagyobb rendszeresség, alaposság, bonyolultabb műveletek többlete fejeződik ki. Például csak így mondjuk: *ápolt haj, kéz, külső, test, nő; arcápolás, haj-, kéz-, láb-, testápolás.* Máskor, például származékokban, összetételekben a különbségek még erősebbek, feltűnőbbek. Az *ápolónő* betegekkel foglalkozó, szakszerű betegápolásra képesített nőt jelent, a *gondozónő* ellenben többnyire olyan szakképzett nőt, akinek csecsemők, gyermekek gondozása a feladata; nemcsak betegeké, hanem egészségeseké is.

A *gondoz* igének újabb sajátos jelentéshasználata alakult ki az ilyenféle mondatokban: a könyvet az Irodalmi Kiadó és X. Y. szerkesztő *gondozta.* Bár egy kissé modorosnak hat, lassan megszokottá válik; nem helyteleníthetjük. — L. még: *gondozásában — kiadásában — szerkesztésében.*

Irodalom: F[erenczy]. G.: Nyr. 1956: 274—6; O. Nagy—Ruzsiczky.

K. M.

aposztróf, aposztrofál

Az *aposztróf* elfogadott szakszó az idegen nyelvek tanításában a 'hiányjel', 'sor feletti vessző egy kihagyott hang jelzésére' értelemben. Az *aposztrofál* egy kissé régies ezek helyett: *megszólít vkit; szavakat intéz vkihez; hozzá fordul; megnevez, említ vkit; céloz, idéz vkit; hivatkozik vkire.*

L. még: *adresszál* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 6. d), 7. d)

apparátus — apparát

1. A pongyolább köznyelvi ejtés mindkét alakban megrövidíti a *p*-t, de jobb a helyesírásunk szerinti hosszú *p*-vel ejteni.

2. Az *apparátus* a latinból került át nyelvünkbe; az *apparát* későbbi, valószínűleg német hatásra honosodott meg. A fejlődés folyamán a két változat között jelentésmegoszlás jött létre: 'intézmény, hivatali szervezet, gépezet' jelentésben az *apparátus*-t használjuk (pl. *államapparátus);* ugyancsak az *apparátus* járja a 'tudományos munkához szükséges segédeszközök, forrásanyagok, jegyzetek összessége' értelemben (pl.: nagy tudományos *apparátus*sal dolgozik). 'Eszköz, készülék' jelentésben azon-

ban előfordul az idegenszerű, rövidebb változat is (pl. *hegesztő apparát*). Ez erősen szaknyelvi ízű, tehát a köznyelvben kerüljük, s használjuk helyette az *eszköz, készülék, fölszerelés, szerkezet, műszer, berendezés* szavakat!

3. Az *apparátus* túlságosan elterjedt a hivatalos használatban, majd a sajtóban s ennek nyomán a köznyelvben is, és így sokszor kifogásolható ezekben a kifejezésekben: *pénzügyi apparátus; rendőri apparátus; a tanácsi apparátusban dolgozik; az államigazgatási apparátus dolgozója.* Helyette használjuk a hasonló értelmű magyar szavakat: *szerv(ek), szervezet:* a *tanácsi szervek dolgozója.* Vagy egyszerűen hagyjuk el az idegen szót: *a megyei tanács dolgozója; az államigazgatásban dolgozik.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | *us* végű latin-görög szavak kettős alakja

IRODALOM: K[ovalovszky]. M.: NymLev. 361. É. Z.

appartement L. *apartman*

Apponyi [aponyi] L. régies helyesírású családnevek 1.

apprehendál

Ejtése: aprëhëndál v. aprehendál. A hétköznapi társalgás nyelvében előforduló szó. Az igényes beszédben váltsuk fel számos magyar megfelelőjének valamelyikével: *megsértődik, neheztel; rossz néven vesz, zokon vesz vmit; bántja vmi;* stb. A *megsértődik, megneheztel* analógiájára igekötővel ellátott alakja, a *megapprehendál* hibás, de igénytelenebb beszédben vagy népies stílusban ez is megjárja.

appretúra

Több szaknyelvben használatos, általában fölösleges idegen szó. Művelet jelölésére jobbak helyette a magyar megfelelők: 1. *csinozás, kikészítés,* 2. *finomítás, előkészítés.* Az 'ehhez való (kikészítő) anyag, szer' gyakoribb jelentésében nehezebb helyettesíteni; az anyag, szer közelebbi megnevezése a legalkalmasabb erre. A megrövidült, németes *appretúr* változatot azonban mindenképpen kerüljük!

április 4., április negyediki L. dátum tulajdonnevekben | *-i* képző keltezésben | sorszámnév | számok írása II. 4. | utcanevek I. 2. c)

apróhirdet

Elvonás az *apróhirdetés* szóból. Egy kissé pongyola szó, olykor tréfás hangulata van. Választékosabban: *apróhirdetést ad fel, tesz közzé.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás 2.

apropó

A társalgás nyelvében gyakran előfordul; egy kissé választékos, sőt modoros hatású is lehet, különösen franciás [ápropo] ejtésben. Számos magyar megfelelője van, különféle jelentéshasználata szerint más-más: a) főnévként (pl.: erre jó *apropó* volt az, hogy; Milyen *apropóból* mondta ezt?): *véletlen eset, alkalom, ürügy, alkalmas* (beszédbeli) *helyzet;* b) (ritka, vál.) határozószóként (pl.: éppen *apropó* jöttél): *éppen jókor, a legjobbkor, idejében, kellő időben, kapóra;* c) mondatszóként, közlés bevezetésére (pl.: *Apropó,* mit tudsz barátunkról?; *Apropó,* erről ne szólj senkinek!): *igaz (is)!; erről* v. *most jut eszembe!; hogy el ne felejtsem!; szavát ne feledje!; evvel kapcsolatban;* stb. Hallani *apropóra* ragos alakban is (pl.: éppen *apropóra* jöttél). Ez a *kapóra jön* hatására keletkezett alakkeveredéses forma kerülendő! Franciás írott alakja: *apropos* ma már nemigen használatos.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a) É. Z.–K. M.

apró r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

-ár L. *-ár, -ér* képző

arab — arabs, arabus

A három szóalak más-más időben és más-más hatásra keletkezett. Az *arabs* a latinból került nyelvünkbe, az *arabus* a hazai latinból, az *arab* pedig nyelvújítási elvonás az *arabs*-ból. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben az *arab* az általánosan használt forma. Irodalmi nyelvünkben még előfordul az *arabs* melléknév is az *arabs ló, telivér* szókapcsolatban, de ebben is terjed a rövidebb *arab* változat. Régies hangulatú *arabus* szavunk tréfás színezetű, rendszerint ebben az közmondásban: *Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!*

L. még: *us* végű latin-görög szavak kettős alakja

Irodalom: Grétsy: ÉT. 1958 : 898.

árán

Az *ár* főnév *-a* birtokos személyragos és *-n* határozóragos alakja. Bár birtokszói jellegét érezzük, újabban névutószerű használatban is terjed. Ilyen szerepében e s z k ö zhatározói értékű, s az *-n, -on, -en, -ön* vagy *-ért* stb. rag, ill. a *fejében, útján* névutó helyén szokott előfordulni. Nyelvtani jelentése az *ár* főnév 'csereérték; váltságdíj' értelméből viszonylag természetesen levezethető, ezért újszerűsége ellenére sem hat németesen. (Pedig a *semmi áron* az *um keinen Preis,* a *mindenáron* az *um jeden Preis* tükörfordítása.) Pl.: csak *nagy áldozatok árán* jutottunk lakáshoz. —

Olykor mégis ízesebb a kifejezés valamelyik hagyományos megfelelője: kétheti *munkámért* v. *munkám fejében* kaptam ezt a pénzt (nem pedig *munkám árán).*

L. még: ellenében | *-ért* rag | névutó 4. | *-n, -on, -en, -ön* rag | *révén — útján* T. J.

aránylag — viszonylag

Alapjelentésük lényegileg azonos: valamihez mérve, arány(os)ítva, viszonyítva, valamihez képest. Ehhez járul egy másodlagos, minősítő, ill. értékelő árnyalat is: nem nagyon, meglehetősen, eléggé. Az alapszó értelme azonban mintha árnyalná használatukat: az *aránylag* mértékbeli egybevetést, valamihez mérést, arányítást éreztet, tehát konkrétabb, a *viszonylag* pedig inkább bizonyos viszonyra, összefüggésre, körülményekre utal, vagyis elvontabb, és valamivel választékosabb, ritkább is. Pl.: *aránylag* olcsó; *aránylag* nagyobb; *aránylag* több; — *viszonylag* megfelelő; *viszonylag* jól érzi magát. A használatban azonban a két szó többnyire a fenti árnyaló megkülönböztetés nélkül, felcserélhető szinonimaként fordul elő. Gyakori, modoros használatuk bizonyos szószaporító köntörfalazást, körülményeskedést éreztet.

L. még: képzőhalmozás

Irodalom: Károly: Pais-Eml. 174. K. M.

arat terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések II.

árban — áron

Nyelvünk hagyománya szerint az utóbbi alak használatát kell jobbnak tekintenünk. Pl.: villamos készülékek kedvezményes *áron* vásárolhatók. Az *árban* ragos alak csak újabban terjedt el, s olyan általánossá vált, hogy sokan — tévesen — már ezt vélik magyarosabbnak. Kivált idegenszerű a *drága árban, olcsó árban* (ad, vesz, megszámít, árusít, vásárol stb.) kifejezés; a magyar ugyanis egyetlen *(drágán,* ill. *olcsón)* szóval fejezi ki ugyanezt.

L. még: állandó határozó | eszközhatározó

árboc

Rövid az *o!*

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 274–5; Elekfi: EgriKonf. 195.

arc, arcátlan — orca, orcátlan L. *arc — orca*

arccal vmi felé

Átvitt (= valamire összpontosítva az erőket, a figyelmet, az érdeklődést) értelmű használata az 1945 utáni években a sajtó, a hivatal és a mozgalmi élet nyelvében eléggé divatos volt; azóta visszaszorult. Noha a benne kifejeződő szemlélet bármilyen anyanyelvű ember számára világos, a magyarban szokatlan (oroszból fordított) volta miatt ajánlatosabb valamelyik hagyományos kifejezés. Pl.: *Arccal a vasút felé! : Mindent a vasútért! ; A vasút most az első! ; Fejlesszük a vasutat!*

L. még: *-val, -vel* rag I. 6.

a r c h a i z m u s, a r c h a i z á l á s

Archaizálásnak, régiesítésnek a társadalom mindenkori nyelvi tudatához viszonyítva régies vagy éppen elavult nyelvi formák — archaizmusok, régiességek — stilisztikai alkalmazását nevezzük.

Az archaikus nyelvhasználat kiterjedhet: 1. az ún. h i s t o r i z m u s o k r a, azaz a megelőző korszakok társadalmi, műszaki, tudományos fogalmainak hagyományos megnevezésére *(mordály, pattantyú, násfa* stb.), 2. a h a s z n á l a t b ó l k i a v u l t e g y é b s z a v a k r a *(apol* 'csókol'; *imetten* v. *imette* 'ébren'), 3. ma is élő szónak r é g i j e l e n t é s b e n való használatára *(marha* 'kincs, érték'), 4. h a n g t a n i tekintetben elavult szavakra vagy toldalékokra *(tanojt* v. *tanét* 'tanít'; *velágrúl* 'világról'), 5. e l a v u l t a l a k t a n i vagy m o n d a t t a n i e s z k ö z ö k használatára *(tevé* 'tette', *minden cselédivel egyetemben* stb.), végül 6. az a r c h a i k u s í r á s k é p r e. Például Jókai a Rab Rábyban a fejezetek tartalmáról tájékoztat archaikus írásmóddal: Mellben kimagiaraztatik, millen naghi kewlevmbseegh leegien ioo baratoc ees az ellenseegec kevztt (11. fejezet). Mindezek az archaizmusfajták többnyire együtt szerepelnek (idézetünkben is többféle régiesség fordult elő).

A tudományos művekben tárgyalt régebbi korok fogalmainak megnevezése közömbös stílusértékű, ún. t e r m é s z e t e s a r c h a i z m u s. A szónoki, a társalgási, a publicisztikai, különösen pedig a szépirodalmi stílusrétegben az archaizmusok fontos elemek a régebbi korok hangulatának felidézésében, a korfestés hűségében, esetleg a jellemzésben; ezek ún. s t i l i s z t i k a i vagy m ű v é s z i a r c h a i z m u s o k.

A művészi archaizálás csak akkor érhet el kellő hatást, ha az olvasó nemcsak tartalma szerint érti a szöveget, hanem fel is ismeri benne régi nyelvünk jegyeit. Az írónak tudatosan kell erre törekednie: egyrészt érezteti a régiességet, másrészt ennek eszközeit harmonikus egységbe foglalni saját kora nyelvi szokásaival. Az archaizálásnak tehát fontos köve-

telménye az, hogy az alkalmazott hangtani, szókészleti és jelentéstani vagy alak- és mondattani, ill. helyesírási jelenségek az olvasók passzív nyelvismeretéhez tartozzanak, különben — megértés híján — zavart okoznak a műélvezetben. Csakis így érvényesülhet ugyanis az a lélektani hatás, amely a ma érvényes nyelvszokásnak és az előző korok nyelvhasználatának a kontrasztjából ered. Az archaizáló művésznek ezért tekintetbe kell vennie a jelenkori olvasóközönség nyelvi és stilisztikai ismereteinek és stílusérzékenységének színvonalát.

A művészi archaizálásnak sokféle módja és számtalan változata van: a régiség tárgyi és szellemi világát felidéző „hívószavak" elszórt alkalmazásától régi korok nyelvének, stílusának többé-kevésbé teljes rekonstruálásáig. Ez utóbbira példát szolgáltatnak Laczkó Géza és Kodolányi János történeti regényei. Az utóbbiakban az író a régi — sőt a honfoglalás előtti — kor nyelvét nemcsak érzékeltetni, hanem rekonstruálni is megkísérelte. Julianus barát Magna Hungaria-élményét az állítólagos ősgeszta idézésével kívánja íróilag hitelesíteni: *Menenek kuetuc kelet rea s mondanac hiruth mogheriac rola s mogheriac fogadac urume vele ewcuth* (Julianus barát). Ebben a megoldásban hitelesen régi elemek sajátosan vegyülnek anakronisztikusakkal.

Szerencsés esetben a nyelvtörténeti és a stilisztikai korhűség egybeesik, művészi szempontból azonban fontosabb az egységes stílushatás megvalósítása. Arany János a Buda halálában például a hun világ ábrázolására használja a *billikom* szót is, pedig ez csak a 17. században került nyelvünkbe; mégis stílusosan illeszkedik bele költői szövegébe, mert a 19. században más költők is éltek vele régiességként.

A stílusbeli korszerűség illúzióját keltheti népnyelvi elemek alkalmazása is. Gárdonyi az Egri csillagokban saját kora népies nyelvén szólaltatja meg a 16. századbeli szereplőket, s ezek az elemek a historizmusokkal és török szókkal vegyítve mégis egységes stílushatást keltenek. Móricz Zsigmond ugyancsak szerencsés stílusegységbe olvasztja Erdély című regényciklusában a 17. sz. hiteles szövegeit nyelvjárási elemekkel.

A lírában az archaizmusoknak a stílusárnyalástól a történelmi felelősségvállalás igazolásáig egyaránt nagy szerepük lehet. Ez utóbbira a legszebb példák Adynál találhatók: Súlyos *inségimben* | Se Bécsben Úristen, | Se Krisztus Pozsonyban, | Se Szentlélek Tordán | Igazán nem *hittenek* (Az utolsó kuruc). Elavult nyelvi formák stílusos használata — mint példánk is mutatja — nemcsak a korfestést szolgálja, hanem a választékosságot, az emelkedettséget is.

Az archaizmusoknak a régebbi korokat idéző stílusutánzásban is szerepük van. Példa rá irodalmunkban Thaly Kálmán kurucvilág-idézése, az

újabbak közül pedig Weöres Sándor Psyché című verseskötete, amelynek darabjaiban egy múlt század eleji művelt nő érzés- és gondolatvilágával való azonosulásnak magasrendű poézisét értékelhetjük. A ciklusnak Berzsenyi hangnemét utánzó négy sora: *A 'Tátra híves bérczeitűl Tokaj | Tüzes hegyéig láttzik a' Tsillagod | Fényes futással, győzödelmes | Harsona hangú kemény Oroszlán!*

A stílusutánzásnak humoros, szatirikus, gúnyos lehetőségeit is kiaknázza az írói lelemény. Karinthy Frigyes ismert paródiáiban a múlt század avatag, frázisos drámafordításait gúnyolja ki, például Shakespeare-rel kapcsolatban: Kimondom nyíltan | és Kategorice, hogy *azon* esetben, | *Miszerint* változások hija *nélkül* | Nem *szűkölög azon* javaslatom (Így írtok ti).

L. még: író és nyelvi norma | kortévesztés a nyelvhasználatban | neológia, neologizmus 7. | régi nyelv és nyelvi norma | stílusárnyalatok III. 2. a) | szókincsünk stilisztikai rétegeződése III. e)

IRODALOM: Martinkó: Nyr. 1954 : 369–74; Kovalovszky: Nyr. 1957: 434–9; Terestyéni: StilVázl. 43–7; Tompa: IskNym. 348–54; StilÚ. 421–2; KisStil. 95–6; Tompa: MNy. 1968 : 262–77; uő: MűvArch.; uő: AnyOlv. 337–87. Sz. A.

arc — orca

A két alak közül az *arc* köznyelvi, az orca erősen választékos, ill. régies forma. Egy-két hagyományos kapcsolatban vagy képzett szóban még az utóbbinak is csak kevéssé érezzük ilyen ízét (pl. *nincs orcája* 'nem szégyelli magát'), ez a fajta használat azonban ma már nem nagyon gyakori.

Sajátos átmeneti állapotot tükröz a 'kihívó viselkedésű, szemtelen, szégyentelen' jelentésű *arcátlan—orcátlan* szópár, amelynek utóbbi tagja, bár még napjainkban sem ritka, mindinkább népies, régies, ill. választékos színezetet ölt a köznyelvi *arcátlan*-nal szemben. Számos szókapcsolat pedig ma már elképzelhetetlen *arc* helyett az *orca* szóval, Pl.: *arcbőr*, *arcjáték*, *arcra* borul. De még sokunk tudatában él a régies *álorca*, *orcapirító* stb. A két alak közti némi jelentéskülönbségre mutat az, hogy nincs *arcai* többes szám olyan értelemben, mint *orcái* 'arcának két fele'. *Két orcája* (kissé régies szóhasználattal) mindenkinek van (durvább szóval: *két pofája)*, de *két arca* csak annak, akit más-más irányból vagy más időben nézünk. Ezenkívül *két arca* (Janus-arca) van annak is, aki hol ilyennek, hol amolyannak mutatkozik. G. L.

árdrágít

Az *árdrágítás* szónak tévesen visszakövetkeztetett igei alapja. Nem honosodott meg a köznyelvben, de a hivatalos nyelvben sem általános. Helyesebb így: *árdrágítást követ el*, esetleg: *drágítja, emeli az ára(ka)t.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás 2.

IRODALOM: Pándi: Msn. 1945—46: 34—5.

áremelés — árnövelés L. *fokoz — növel — emel*

-ár, -ér k é p z ő

Régebben több nyelvművelőnk idegen eredetű szók végéről levágott, hibás képzőnek vélte az *-ár, -ér* képzőt. A *kád, kádár; kulcs, kulcsár; pint, pintér* stb. kettős átvételek csakugyan ezt a látszatot kelthették. Valójában az *-ár, -ér* régi magyar képző, amely igéből főként cselekvőt jelölő nevet hoz létre. Pl.: *búvár, tündér, vezér.* A nyelvújítók több szót alkottak vele. Pl.: *bankár, csillár, hordár, irodalmár, tanár, titkár, tüzér.* A régebbi alaptalan üldözés néhány *-ár, -ér* képzős nyelvújítási szót kiszorított, így *az áldozár*-ból ma már *áldozópap*, a *dalár*-ból *dalos* lett (de tovább élt a *dalárda).* Az újabb alkotású, de meggyökerezett *-ár, -ér* képzős szavakat természetesen semmi okunk üldözni. Pl.: *csatár, forrasztár, olvasztár.* L. J.

argentin — argentínai

1. E két — viszonylag újabb — földrajzi megnevezésben meglehetősen ingadozik az *i* hosszúsága. *Argentin* és *argentín*, ill. *argentinai* és *argentínai* változat egyaránt hallható. Legalább írásban mégis ajánlatos a HTSz. szerinti megkülönböztetést követni: a rövidült népnévben rövid *i*-t írni, az *Argentína* országnévben és melléknévi származékában pedig hosszú *í*-t. A hasonló típusú *Palesztina* névnek azonban még írásában is bizonytalanság van, egyik változata sem hibás.

A rövidült melléknév ragozásában ingadozik a hangrend: *argentinek* v. *argentinok*, *argentinnel* v. *argentinnal* stb. L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

2. Az *argentin — argentínai* melléknévpárral és az ehhez hasonló népnévpárokkal szóalkotásbeli nehézségek, gondok is adódnak. Az *argentin* szó elvonás eredményeként született az *Argentína* országnévből. Az elvonás analógiájául részben minden bizonnyal más *-in* végű népnevek szolgáltak *(abesszin, beduin, latin, mordvin* stb.). Az *argentin* tulajdonképpen nem szabályos forma, de már meghonosodottnak és elfogadhatónak tekinthető. Hasonlóképpen vonódott el a *palesztin* népnév is a *Palesztina* országnévből.

Gyakori a népnév elvonása az *-ia* végű országnevekből is. Így született meg a *holland*, a *bolív*, a *brazil*, a *jordán* és az *ausztrál* népnév a *Hollandia*, *Bolívia*, *Brazília*, *Jordánia*, ill. az *Ausztrália* országnevekből. Itt az analógiás példák száma elég nagy: *Albánia*, *Csehszlovákia*, *Dánia*, *Litvánia*, *Macedónia*, *Norvégia*, *Portugália*, *Románia*, *Szlovénia* stb., szemben az *albán*, *csehszlovák*, *dán*, *litván* stb. szavakkal. A *holland* szó már több évtizede meghonosodott. Eléggé elterjedt az *ausztrál* szó is (pl.: *ausztrál gyapjú*, *ausztrál úszólányok*). A *jordán* szó még csak most van elterjedőben. Ez utóbbi azonban a *Jordán* folyónévvel való hangzásbeli egybeesése miatt nem tekinthető szerencsésnek. A *bolív* szó a legújabb keletű a fent említett népnevek közül, ezért ma még sokan szokatlannak és szabálytalannak tekintik. Ám ha meggyökerezik, elvben nem kifogásolhatjuk, bár ma még a *bolíviai* változatot tekintjük irodalmi nyelvinek. *Bolívia* ugyanis Bolívar Simón szabadsághősről kapta nevét, így az elvonás itt még erőltetettnek érződik.

A *bolív* szóhoz hasonlóan értékelhető a még újabb keletkezésű *venéz* szó, amely a hosszadalmasabb *venezuelai* megfelelőt igyekszik kiszorítani a beszélt nyelvből. Itt még a népnév + *-ia* képzős országnév egymást kölcsönösen megteremtő analógiájáról sem beszélhetünk, hiszen a *Venezuela* országnév az olasz *Venezia* városnév kicsinyítő képzős származéka.

L. még: *holland — hollandi, hollandiai, hollandus* | *japán — japáni*

Irodalom: F[erenczy]. G.: Nyr. 1968 : 133; Kossa: MM. 80—2; Kálmán: AnyKal. 189; Takács G.: NyünkVil. 171—3. L. J.

a r g ó L. ifjúsági nyelv | nagyvárosi nyelv | stílusárnyalatok III. 2. | stílusrétegek I. 1. c) | szókincsünk stilisztikai rétegeződése III. 4)

armatúra

Több szaknyelvben használatos idegen szó. Némelyikben magyarral is helyettesíthetjük. Pl.: (gépkocsin, repülőgépen) *szerelékfal;* (általában a gépiparban) *szerelvény;* (a villamosságtanban) *fegyverzet;* (az építészetben) *tartószerkezet, belső vasváz, függesztőmű.*

arra

Népies kiejtése: āra. Helyesebb azonban úgy ejteni, ahogy írjuk: rövid *a*-val, hosszú *r*-rel.

L. még: mutató névmás 3.

arrább — arrébb

Az *arra* határozószó kétféle fokozott alakja közül az a szabályosabb és választékosabb, amelyik megtartja a szótőhöz illeszkedő eredeti, mély hangrendet: *arrább*. Ugyanígy: *hamarabb* v. *hamarább*, *hátrább*, *odább*. De a népies vagy legalábbis bizalmasabb stílushangulatú, vegyes hangrendű *arrébb*, *hamarébb*, *hátrébb*, *odébb* sem hibás, hiszen az *é* megfér mély hangú szavakban is (pl. *karéj*, *dévaj*). — A magas hangú *ide* szabályos fokozása *idébb*, de a maga helyén nem hibáztatható a népies *idább* sem, mert az *i* mély magánhangzókkal szintén jól összefór (pl. *ital*, *ordít*).

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | *-bb (-b)* fokjel 2. | határozószók fokozása | magánhangzó-illeszkedés II. 3. b)

arra föl v. **fel**

Az *arra*, *erre*, *mire*, *valamire föl* v. *fel* szerkezet a német *darauf hin* stb. rossz fordításaként terjedt el; főként a mindennapi társalgás nyelvében gyökerezett meg. Minthogy sok jobb magyar kifejezésünk is van helyette, ügyeljünk, hogy ezeket ne szorítsa ki végképp: elég magában is az *arra*, *erre*, *mire*, *valamire* (büszke, rátarti stb.); továbbá *akkor aztán*, *ekkor*, *ezután*, *amiatt*, *emiatt*, *így aztán*; *erre hivatkozva* v. *utalva* v. *válaszul* stb.

L. még: frazeológiai idegenszerűségek 4.

arra — rá L. mutató névmás 3.

arról — róla L. mutató névmás 3.

artézi — ártézi

Az idegen eredetű szó kezdő magánhangzója eredetileg illabiális *à* volt, ennek magyar ejtésváltozataként keletkezett a címbeli két szóalak. A múlt században még az *ártézi* is élt a köz- és irodalmi nyelvben. Pl.: A szénatéren pompás *ártézi* kutak lövellik víztömegeiket (ÉrtSz.: Jókai). Ma gyakoribb a rövid magánhangzós *artézi* (kút, víz) alak, ezért az igényesebb köznyelvben ma is ennek használatát javasoljuk; így kívánja az AkH. is. Az *ártézi* visszaszorulóban levő tájnyelvi forma.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e) | *probléma — problema*

artikuláció L. beszédhangok kapcsolódása I., II. 1—2. | kiejtés II. A) 1. a), 2.

Artúr

Ejtése is, írása is a címszó szerint helyes, nem pedig *Artur*, még kevésbé *Arthur!*

IRODALOM: Ladó.

áruda L. *-da, -de* képző használata

árverez

Az *árverés* szó tévesen elvont *árver* tövének továbbképzése. Mint szóalkotásmód furcsa, és nem méltó követésre, a szó azonban meghonosodott. A *licitál* csak a bizalmas, népies stílusban pótolhatja, s ott sem mindig.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás 2.

-ási, -ési végződésű szavak

Az *-ási, -ési* képzős melléknevekről évtizedes viták folytak. A nyelvművelők egy része régen németesnek, kerülendőnek mondta, más részük pedig védelmébe vette őket.

Kétségtelen, hogy az *-ung* képzős főnévi előtaggal alkotott német összetételeket sokszor kényelemszeretetből fordították le *-ási, -ési* képzős melléknév + főnév szerkezettel. Maga az *-ási, -ési* képzős melléknév azonban lehet helyes, de helytelen is. Kifogástalan akkor, ha valamihez tartozást, valamivel kapcsolatos dolgot fejez ki, s nem helyettesíthető *-ó, -ő* képzős melléknévi igenévvel. Ilyenek: *fegyverkezési hajsza, fizetési fokozat, fogyasztási adó, helyesírási hiba, közlekedési baleset, születési bizonyítvány, termelési viszonyok.* Ezek helyett komikus volna *közlekedő baleset*-ről, *fizető fokozat*-ról stb. beszélni. Olykor erős jelentéskülönbség is van a két alak között: *izgatási bűnügy, izgató bűnügy; feltűnési viszketegség, feltűnő viszketegség* stb.

Fölöslegesen körülményeskedő azonban az *-ási, -ési* képzős melléknév, ha a cselekvő viszonyt akarjuk vele kifejezni, továbbá azt, hogy a szóban forgó dolog valamire való, valamire szolgál. Tehát *fuvarozó* (nem pedig *fuvarozási) cég; gyülekezőhely* (nem pedig *gyülekezési hely); igazoló* (nem: *igazolási) eljárás: kiindulópont* (nem: *kiindulási pont): szállítóvállalat* (nem: *szállítási vállalat)* stb.

Olykor birtokos jelzős szerkezettel is helyettesíthetjük az *-ási, -ési* képzős szószerkezetet. Pl.: *költségvetési vita* v. *a költségvetés vitája; újjáépítési program* v. *az újjáépítés programja.* Ez persze nem mindig lehetséges. Az *izgatási bűnügy* helyett nem mondhatjuk ezt: *az izgatás bűnügye.*

IRODALOM: Prohászka: Nyr. 1950 : 442—4; Ruzsiczky: MMNyR. 1 : 411; F[erenczy]. G.: NymLev. 128, 71; H. M[olnár]. I.: uo. 152—3; Fábián: Nyelvh.[3] 141—3; HivKve[2] 279. L. J.

aspektus

Választékos stílusban, az irodalmi, különösen pedig a tudományos nyelvben kedvelt idegen szó 'lehetőség, kilátás', ill. 'szemlélet(mód), megvilágítás, nézőpont, szempont, szemszög' értelemben. A nyelvtudománynak is műszava (= igeszemlélet). Lehetőleg használjuk magyar megfelelőit, s mindenképpen kerüljük idegenes *aszpektusz* és tudálékos *aspektusz* változatait. Magyarul két *s*-sel és (ë-ző nyelvváltozatban) zárt *ë*-vel ejtjük. Néha, főleg növénytani szakszóként, *aszpektus* változatával is találkozunk.

L. még: *státus — státusz* 2.

-ász L. *-ász, -ész* képző | ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d), II. 1. f)

-ászat, -észet képző

Elemei: az *-ász, -ész* ige-, ill. főnévképző (lásd ott) és az *-at, -et* főnévképző. A régi nyelvben *-ász*(ik), *-ész*(ik) képzős igékhez járult az *-at, -et* főnévképző, foglalkozást jelentő szókat alkotva: *halászat, vadászat, madarászat, bányászat* stb. Kezdetben nyilvánvaló volt, hogy az ilyen szavakban egy *-ász, -ész* képzős szónak *-at, -et*-tel való továbbképzéséről van szó. Hovatovább azonban — e képzőcsoport gyakori használata folytán — közvetlenül a tőszóhoz járuló egységes összetett képzőnek, képzőbokornak számított az *-ászat, -észet*. A nyelvújítók azután az *-ász, -ész* főnévképzővel együtt kitágították az *-ászat, -észet* használatát is: igei és főnévi tőhöz egyaránt kapcsolták; különösen az utóbbi használat terjedt. Eleinte aggodalmas vonakodás fogadta az ilyen szóalkotásokat, de elszaporodásuk igazolta a képző elevenségét és hasznosságát, s szentesítette kibővült — más képzőkben is meglevő — kettős szerepét.

Az *-ászat, -észet* képzővel alakult újabb szavaink az alapszóval jelölt dologra vonatkozó vagy azt létrehozó tevékenységet, vele kapcsolatos hivatásszerű foglalkozást, szakmát, ill. tudományágat jelentenek. Ilyen szavak például a következők:

1. igéből képzettek: *építészet, költészet, lövészet, szabászat, szülészet;*
2. főnévből képzettek: *borászat, cukrászat, csillagászat, erdészet, kohászat, méhészet, művészet, sebészet, színészet, szobrászat, tehenészet, térképészet;*
3. egy-két melléknévből képzett szó: *bölcsészet, régészet.*

Ezek mind hasznos és szükséges elemei már köznyelvünknek. Mint fenti példáink is mutatják, közülük több jelöli egyúttal a szóban levő tevékenység, foglalkozás helyét, tehát a műhelyt, üzemet, vállalatot, intézményt. Ilyenek: *erdészet, fodrászat, fogászat, sebészet, szabászat, szemészet, szülészet, tehenészet, térképészet.*

Nyelvújítóink elvont vagy csonka igetőből is képeztek főnevet. Ilyen a *gyógyászat* szó. Régebben hibáztatták, de meghonosodott és állandósult az orvosi szaknyelvben, bár ma már inkább csak összetételekben él: *bel-, gyermek-, nőgyógyászat.*

Az *-ászat, -észet* képző önállósulását jelzik az olyan származékok, amelyeknek nincs *-ász, -ész* képzős alapszavuk. Pl.: *hadászat, harcászat, könyvkötészet, pincészet, zugírászat.*

Az *alszik, eszik* és az *iszik* ige *v*-s tövéből alakult az *alvászat, evészet, ivászat.* Jelentésük: nagy alvás, nagy evés, ivás. Ezek azonban bizalmas, tréfás hangulatúak.

Néhány elavult, természetesebb szóval helyettesített szó kivételével (pl. *gyorsírászat : gyorsírás ; hangászat : zene ; szépészet : esztétika)* az *-ászat, -észet* képző használatát kifogástalannak tekintjük.

L. még: *-ász, -ész* képző

IRODALOM: NyÚSz. 394—5. K. M.—L. J.

aszerint

Rövid az *sz!*

L. még: *e* és *ë* hang | *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | régies kiejtés

-ász, -ész k é p z ő

1. Ez mint névszóképző a régebbi származékokban főnevekhez járulva 'valaminek fogásával, gyűjtésével foglalkozó' jelentésű szókat alkotott *(halász, vadász* stb.). A későbbi származékokban általános a tágabb értelmű 'valamivel foglalkozó' jelentés. Pl.: *cukrász, csillagász, erdész, fogász, nyelvész.* Ezért ma elsősorban foglalkozásnév-képzőnek tekintjük, s ebben a szerepében igen termékeny és eleven. Új származék például a kissé bizalmas ízű *barlangász* szó.

A nyelvművelők az *-ász, -ész* képzős szavak közül régebben kifogásolták az igéből képzetteket *(építész, lövész, szabász, szülész)* és azokat, amelyeknek alapszava a foglalkozás eszköze vagy helye *(aknász, gépész, gyógyszerész, hengerész, martinász* stb.). E szavak legtöbbje állandósult, képzésmódjuk egyébként sem mond ellent a nyelvfejlődésnek. A *hengerész, martinász* is meggyökeresedett, az ajánlott *hengerlő munkás* nem bizonyult időállónak, s a *martinos* — bár használatos — szintén nem tudta kiszorítani a *martinász*-t. E szókkal tehát — ha már általánosan elterjedtek, ill. szaknyelvi szempontból hasznosak, szükségesek — bátran élhetünk.

A nyelvújítók elvont vagy csonka igetőhöz is hozzákapcsolták az *-ász, -ész* főnévképzőt. Pl.: *gyógyász, ítész* (= kritikus, műbíráló). Az előbbi

meggyökerezett az orvosi nyelvben, de ma már inkább csak összetételekben él: *bel-*, *gyermek-*, *nőgyógyász*. Az *ítész* elavult, legfeljebb gúnyosan választékos hangulattal használják néha.

Mint sok nyelvújítási szó, az *-ász*, *-ész* képzősök egy része is eltűnt a használatból; az ismertebbek is humoros ízű vagy régies szóvá váltak. Pl.: *firkász*, *földész* (= földműves), *fűszerész*, *füvész*(kert), *hangász* (= zenész), *költész* (= költő). Stíluseszközként jól használhatók.

A hivatalos nyelv *-ász*, *-ész* képzős szavai közül nem használatos már a régebbi pénzügyőri rendfokozatot jelentő *szemlész*, de felújult a *rendész*, 'nagyobb üzem biztonsági szolgálatát ellátó alkalmazott' jelentésben. A szó régi értelmű használatára utalnak az ilyen összetételek: *erkölcsrendészet*, *közrendészet*, *tűzrendészet* stb.

2. Az *-ász*, *-ész* mint igeképző 3. személyű alakban gyakran felveszi az *-ik* ragot. Erre nézve lásd: ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d), II. 1. f)

L. még: *-ászat*, *-észet* képző

Irodalom: NyÚSz. 1 : 394; Kovalovszky: NyFK. 163.

K. M.—L. J.

-ászik, -észik végződésű igék L. ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d), II. 1. f)

aszimmetria, aszimmetrikus

Mind kiejtése, mind írása így helyes. Nem hosszú az *sz!* Az előtte levő *a-* görög fosztó előképző. Rövid *m*-mel is halljuk, de helyesebb hosszan ejteni az *m*-et.

aszpirin

Toldalékai szabályosan mély hangúak: *aszpirinnal*, *aszpirinja*. Magas hangú toldalékolása *(aszpirinnel*, *aszpirinje)* kevésbé helyes.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

asszisztens

Toldalékai magas hangrendűek: *asszisztensek*, *asszisztensre*.

Rövid mássalhangzós [aszisztens v. aszisztëns] ejtése is gyakori; nem nagyon ítéljük el, de igényesebb nyelvhasználatban megkívánjuk az írásképi szerinti hosszú *ssz*-et.

L. még: kiejtés II. C) 2. b) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

asszony L. asszonynév | *asszonyom* | címek és rangok I. | foglalkozásnevek női változata | köszönésformák 8. | megszólítás és formái I. 1., 3—5., 7., 9. | *nő* főnév szinonimái | nők megnevezése, megszólítása 1—2.

asszonynév

I. Az asszonyok névhasználata a régebbi évtizedekben, sőt évszázadokban is meglehetősen változatos volt, napjainkban azonban különösen tarka képet mutat. A következőkben sorra vesszük a ma is előforduló gyakoribb névformákat, s külön-külön értékeljük e változatokat. Annak a képzeletbeli személynek, akinek nevét mintául választjuk, leánykori neve *Kiss Mária*, férjének neve pedig *Nagy János*.

1. *Nagy Jánosné*. A nők férjes voltát, házassági kapcsolatát a magyarban sajátos módon a férj nevéhez kapcsolt *-né* asszonynévképzővel fejezzük ki. Hazánkban jelenleg az asszonyok többsége ezt a hagyományos névtípust használja. Nyelvileg kifogástalan, egyszersmind hivatalosan is elfogadott, szabályos névforma, valószínű azonban, hogy a női egyenjogúság fokozottabb érvényesülésével idővel valamelyest visszaszorul.

2. *Nagy Jánosné Kiss Mária*. A férj nevét és a leánykori nevet együttesen, teljes egészében jelölő névváltozat. Egyebek között az az előnye, hogy a saját doktori cím jól elkülöníthető vele a férj hasonló címétől. Pl.: *Dr. Nagy Jánosné Kiss Mária, Nagy Jánosné dr. Kiss Mária* (lásd még: II.). Néha hosszadalmas ez a névforma (pl. *Abaházi Tivadarné dr. Kaltenecker Kunigunda)*, de nyelvileg kifogástalan, s hivatalosan is használható.

3. *Nagy Jánosné sz.* v. *szül.* v. *született Kiss Mária*. Itt az *sz.*, ill. *szül.* rövidítés — vagy teljesen kiírva: a *született* szó — voltaképpen fölösleges, használata tehát szószaporítás, ráadásul idegenszerű is. E névforma nem is tartozik a hivatalosan megengedett változatok közé.

4. *Kiss Mária férjezett Nagy Jánosné*. Ebben a *férjezett* mesterkélt, hivatalos ízű szó, s használata szintén idegenszerű. Ez a szerkezet is fölösleges tehát, amellett ez sem hivatalosan engedélyezett változat.

5. *Nagyné Kiss Mária*. A hagyományhoz ragaszkodásnak és az önálló egyéniség hangsúlyozásának összeegyeztetési szándéka szülte a múlt század közepétől kezdve az ilyen névformákat: *Lendvayné Hivatal Anikó, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, Góthné Kertész Ella, Beniczkyné Bajza Lenke, Szentmihályiné Szabó Mária*. Ez a névhasználati forma, ha nem túlságosan gyakori is, mindmáig fennmaradt, sőt hivatalos szentesítést is kapott. Mellette szól viszonylagos rövidsége is, ezért bátran a célszerű névtípusok közé sorolhatjuk.

6. *N. Kiss Mária*. Újabban terjed — főképp értelmiségi nők körében — az a névhasználati forma is, hogy a férj vezetéknevét kezdőbetűjére rövidítik. E szokás a múlt századfordulón tűnt fel, a színész- és íróvilágban is elég sokáig szokásban volt. Néhány példa: *P.* Márkus Emília, *N.* Tasnádi Ilona, *Cs.* Aczél Ilona; *B.* Büttner Lina, *Z.* Tábori Piroska, *P.* Gulácsy Irén.

Ez az alak nyelvileg nem kifogásolható, de céljának — hogy az asszonyi voltot jelölje — nem tesz egyértelműen eleget. A kezdőbetűs rövidítést ugyanis felfoghatjuk kételemű családnév első tagjából vagy megkülönböztető névből alakult rövidítésnek is. Pl.: *N. Kiss* e helyett: *Németh-Kiss* v. *Nádvágó Kiss*. Azt azonban tudnunk kell, hogy az igazi kettős családnevet a jogszabályok szerint mindig kötőjellel kell írnunk, ezért a hivatalosan is kettős névnek a rövidítését szintén kötőjellel kell kapcsolnunk. Ha tehát például *Német-Kiss Máriának* a születési anyakönyv szerint kettős családneve van, ezt csak *N.-Kiss* formában rövidítheti. Az asszonynévben a férj nevét jelző kezdőbetűs rövidítéstől ez az *N.-Kiss* forma tehát csak a kötőjelben különbözik. Egyébként az *N. Kiss Mária*-féle, betűrövidítéses névforma csak magánhasználatra alkalmas, mivel nem tartozik a jogszabályban rögzített, hivatalosan is engedélyezett névváltozatok közé.

L. még: betűrend

7. *Nagyné Mária*. Felemás és nyelvünkben szokatlan az a múlt századi próbálkozás, amely például így akarta összekapcsolni a férj és a feleség nevét: *Petőfiné Júlia*. Az előbeszédben néha ma is felbukkan ez a névforma, hivatalos használatra azonban nem alkalmas.

8. *Nagy Mária*. Az asszonynévnek több indoeurópai nyelvben olyan formája használatos, amely a férj családnevét és a feleség keresztnevét kapcsolja össze. Ilyen az angol *Ann Brown*, a finn *Aina Sallinen*, a francia *Rachel Dubois*, a német *Edith Schneider* stb. Ez a forma főként a szomszédos országok magyarságának körében lett szokásos — részben idegen hatásra —, de nálunk is egyre jobban terjed. Így lesz tehát *Nagy Jánosné Kiss Mária* nevéből egyszerűen *Nagy Mária*. Ez más nyelvekben helyes, természetes, a magyarban azonban mindenképpen zavaró, félreértéseket okozó forma, mert az ilyen névalak a kívülálló számára elsősorban egy *Nagy* (János) nevű férfinak a nővérét vagy leányát jelöli, nem pedig a feleségét. További bonyodalmat okoz, ha például a *Nagy Mária* nevet használó asszony leányának is *Nagy Mária* a neve. Az egyező nevű apát és fiát megkülönböztető *id.* és *ifj.* rövidítést pedig aligha fogják alkalmazni...

E magyartalan névhasználati divatnak egyik forrása nálunk — az idegen minták követésén kívül — az ismert, híres, esetleg csupán jól csengő nevű férj nevével való kevéssé rokonszenves hivalkodás. A művészvilágban ugyan már a múlt században is előfordult ez az idegenszerű asszonynév, például *Blaha Lujza* e helyett: *Blaha Jánosné Reindl Lujza*, az ilyen azonban akkoriban inkább művészi álnév volt. *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla* is szerepelt *Bulyovszky Lilla* néven. Bár 1974 óta ez a nemkívánatos névtípus is a jogszabályban rögzített, hivatalos névformák közé tartozik, tömeges elterjedése több zavart okozna, mint amekkora haszonnal járna.

9. *Kiss Mária.* A magyar családjogi törvény lehetővé teszi, hogy az asszony a házasságkötés után továbbra is viselhesse leánykori nevét, s ne legyen köteles férje nevét fölvenni. Ezzel a joggal azonban hazánkban egyelőre aránylag kevesen élnek. Az asszonyok többsége férje nevét — vagy azt is — viseli, s a leánynévnek a házasságban való használata csak igen lassan terjed, pedig ez tükrözné igazán a női egyenjogúságot. Ennek szívesen hangoztatott elvét a nők nemigen tudják összeegyeztetni a társadalmi előítéletek beidegzettségével és a hagyományos felfogással, amely arra készteti őket, hogy mintegy büszkélkedjenek férjes asszony voltukkal, s ezt már nevükkel is jelezzék. Leánykori nevüket jobbára csak az önálló hivatású, szellemi és alkotó foglalkozású nők (orvosok, ügyvédek, tudományos kutatók, írók, újságírók, művészek stb.) szokták használni. Pl.: *Dr. Hugonnai Vilma, Zemplén Jolán, Majthényi Flóra, Szabó Magda, Bede Anna, Fischer Annie, Szántó Piroska, Gábor Marianne, Darvas Lili, Péchy Blanka, Bulla Elma.*

Az e jogszabály által is szentesített névforma érvényesülése, terjedése tehát még előítéletekbe ütközik, de megvan a remény arra, hogy ezek az előítéletek idővel eloszlanak. Erre következtethetünk abból is, hogy újabban a közéletben és a sportvilágban, sőt másutt is mind gyakrabban találkozunk leánynevüket viselő asszonyokkal.

10. A fentieken kívül a gyakorlatban különféle írott, rövidítéses névalakok is használatosak. Pl.: *Nagy J.-né, Nagy J.-né Kiss Mária, Nagyné Kiss M., N.-né Kiss Mária.* Ezek természetszerűen nem tekinthetők hivatalos változatoknak.

II. Az asszonynév használatával kapcsolatos kérdés az asszony esetleges doktori címének feltüntetése, ill. a férj ilyen címétől való megkülönböztetése. A *Dr. Nagy Jánosné* mellett a *Nagy Jánosné dr.* típusú, újabban terjedő névmegjelölés ötletesen és célszerűen szolgálja ezt a különbségtevést, bár ez a névforma is keltheti esetleg azt a látszatot, hogy a férj a doktor (Nagy János *dr.).* Ha az asszony a férj nevével együtt leánynevét is használja, saját doktorátusának feltüntetésére a következő változatok közül választhat: a *(Dr.) Nagy Jánosné dr. Kiss Mária* forma pontos, de eléggé nehézkes; jobb a *(Dr.) Nagyné dr. Kiss Mária* v. *N. dr. Kiss Mária*, esetleg *(Dr.) Nagyné Kiss Mária dr.*

III. Külföldön, mint jeleztük (lásd I. 8.), az asszonynév rendszerint a férj családnevéből és a feleség keresztnevéből áll *(Elizabeth Browning, Maria Curie, Jenny Marx* stb.). Férjes állapotra azonban többnyire a *Mistress* [miszisz], *Madame* [mádám], *Frau* szó, ill. a *Mrs., Mme* rövidítés utal a név előtt. Ennek hiányában tájékozatlanok maradunk, kivéve, ha tudjuk, hogy például *Jacqueline Kennedy* nem Kennedy lány, hanem Kennedynek, az USA elnökének a felesége volt *(Mrs. Jacqueline Kennedy*

v. *Mrs. Kennedy)*. Ennek magyar megfelelője *Kennedyné*, esetleg *Jacqueline Kennedy asszony* lehet. Az *asszony* szót igazában csak olyankor tanácsos használni, amikor nem vagyunk bizonyosak a *-né* feleségnévképző használatának helyességében, ezenkívül amikor — különösen ha nem európai nevekről van szó — a név viselőjének nő voltát akarjuk jelezni, ill. amikor stiláris ok miatt szükségesnek érezzük ezt a formát. Pl.: *Indira Gandhi asszony*, *Bandanaraike asszony*.

L. még: címek és rangok II. | megszólítás és formái I. 1., 4—5. | nők megnevezése, megszólítása 2. | tulajdonnevek írása I. 4—5.

IRODALOM: Nagy J. B.: MNy. 1937 : 127—8; Loványi: Msn. 1943 : 12—3; 1944 : 80; Nagy J. B.: MNy. 1959 : 266; Tompa: Nyr. 1960 : 427—8; Ferenczy: ÉdAny.[2]: 171—2; Nagy J. B.: Nyr. 1961 : 398—403; Benkő László: Nyr. 1962 : 169—71; Kapás: Nyr. 1962 : 161—3; Tompa: Nyr. 1962 : 163—9; Lőrincze: Nyr. 1963 : 169—73; Nagy J. B.: Nyr. 1963 : 30—8; Hexendorf: Nyr. 1963 : 422—35; Nagy J. B.—Lőcsei: Nyr. 1964 : 110—4; Lőrincze: Nyőrs. 91—6; Ferenczy: MNy. 1972 : 462—9; Kassai—Nagy E.—Szende T.: MN. 1973. jan. 10; Bárczi: Nym. 63—4; Pásztor: Nyr. 1975 : 314—24; HivKve[2] 35—7.

G. L.—K. M.—L. J.

asszonyom

Általában felnőtt (többnyire férjes) nők udvarias vagy hivatalos megszólításaként használatos. Ritkábban férfiak választékos nyelvhasználatában — jobbára alkalmi s némileg lovagias jelleggel — nőknek szóló köszönésként, ill. köszönés helyett is előfordul.

L. még: megszólítás és formái I. 1., 3., 5. | nők megnevezése, megszólítása 1—2.

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1959 : 23—36.

asszonytárs L. megszólítás és formái I. 1.

asztalitenisz — pingpong

Ennek a sportágnak mindkét elnevezése használatos nyelvünkben. Az angolból átvett *pingpong* inkább a beszélt nyelvben fordul elő, s gyakran e sportnak játékos, nem versenyszerűen űzött változatára utal, a félig magyar *asztalitenisz* pedig elsősorban az írott nyelvnek, a sportújságírásnak, a versenysportnak a szava. A fejlődés a beszélt nyelvből nemigen tudja kiszorítani a *pingpong*-ot, mert ennek használatát erősítik a vele és belőle könnyedebben alkotott származékok: *pingpongozni*, *pingpongasztal*, *pingponglabda* stb.

IRODALOM: Bánhidi: Sportny. 137, 208, 278; Országh: Nyr. 1971 : 207.

asztalszomszéd — asztali szomszéd L. összetétel felbontása *-i* képzős jelzős kapcsolattá

aszú

Ejtsük inkább hosszú *ú*-val, és mindenképpen rövid *sz*-szel! Hosszú *ssz*-es változata ma már nem köznyelvi.

L. még: kiejtés II. A) 2. b), C) 1. b), 2. c) | régies kiejtés

át

I. Régi alakváltozata

Ez a határozószó, igekötő és névutó régebben váltakozhatott az *által*-lal (népies vagy régiesítő alakváltozatként *átal*-lal) is. Pl.: *Átal*mennék én a Tiszán ladikon (népdal).

Ma már az irodalmi és a köznyelvben elég éles közöttük a határ. Egyrészt csak *át*-tal jó ez a hely-, ill. időhatározó. Pl.: *a falon át* [esetleg *keresztül*, de semmiképp sem *által*] jól hallatszott a kopácsolás; egy *éven át* náluk laktam. Másrészt az *által* alakkal szerkesztjük az eszközhatározót: *a költő által* (v. *a költőtől*) hirdetett eszme végül diadalmaskodott. Kifejezheti az *át* azt is, hogy a kezdet és a végpont közé értünk egy közbülső tagot. Pl.: Budapestről *Miskolcon át* Kassára utazott; a nagyszülőktől *a szülőkön át* a gyerekekig mindenki megbetegedett.

II. Határozószói, névutói használata

1. Határozószói, ill. már többnyire névutói szerepében néha fölöslegesen használjuk. Pl.: a járat a Baross utcán *át* közlekedik. Egyszerűbb így: a Baross *utcán* (v. a Baross *utcában*) közlekedik. De ha a kezdő- és a végpontot is megjelöljük, nem tekinthető hibának: a járat *az Orczy tértől a Baross utcán át a József körútig* közlekedik. Ha hosszanti irányú mozgást akarunk vele jelölni, helyesebb a *végig* határozószóval élni névutószerűen (a Baross utcán ment *végig*). Az *át* inkább keresztirányú mozgást jelöl, s erre a célra sokszor megfelelőbb, mint a több szótagú *keresztül* (lásd ott).

Nem helyes a vasúti jegyeken olvasható, rag nélküli kapcsolás: *Vámosgyörk át*. Magyarul helyesen csak raggal mondhatjuk: *Vámosgyörkön át*.

Időhatározói szerepében az *át* egyszerűbb és természetesebb, mint a néha túlságosan körülményes *keresztül (egész héten át)*. Olykor azonban az *át* is túlságosan nyomatékosan fejezi ki az időtartamot. Például a *két héten át* sokszor egyszerűen annyi, mint *két hétig*. Máskor az *alatt* névutó a megfelelő: *két hét alatt* sok minden történt (pontosabb, mint a *két héten át*). Nehéz munka, megpróbáltatás, szenvedés kifejezésében viszont az *át* jobban kifejezi a hosszadalmasságot. Pl.: *egész napon át* loholtunk; *egy órán át* tartott a műtét. Más a hangulata ennek: *egy hónapon át* csak

a vizsgára készült, mint ennek: *egy hónapig* csak a vizsgára készült. Az utóbbi tárgyilagosabb.

2. Németből való rossz fordítás ez a vendéglátó helyeken olvasható kifejezés: *(az) utcán át*. Helyesen, értelmesen: *külső fogyasztásban* (ennyi meg ennyi étel fogy); *külső (otthoni) fogyasztásra* v. *elvitelre* (is főznek); *hazavitelre* (olcsóbb az étel); *kimérve;* stb.

III. Igekötői használata

A) Az *át* igekötő többnyire fölcserélhető a *keresztül* igekötővel akkor, ha eredeti határozószói, ill. névutói jelentésével rokon értelemben használatos (= valamely felület, tárgy két szélső pontja közt; valamely nyílás mentén, végig valamely idő egész tartama alatt). Pl.: *átalussza az éjszakát; átbocsát, -bújik, -dug, -enged, -fektet, -fér, -fut, -nyom, -szűr: keresztülalussza* az éjszakát; *keresztülbocsát, -bújik, -dug*. Nem helyettesíthető azonban például az ilyen kifejezésekben, szókapcsolatokban: *átdobta* a követ a szomszédba (de *keresztüldobta* a kerítésen); *átmegy* a barátjához (de *keresztülmegy* a réten); *átutazik* a megyeszékhelyre (de *keresztülutazik* a városon). Az *át* igekötős kifejezéssel tehát közvetlenül a célra utalunk, a *keresztül* mellett pedig mindig jelölve van az a választó- vagy határvonal, amelyen túl a cselekvés, mozgás hat vagy halad, ill. jelölve van a közbülső, érintett hely vagy tárgy.

A *keresztül* határozószóban, ill. igekötőben még élénken érezhető a térbeliség képzete, ezért időre vonatkoztatva inkább az elhomályosultabb *át*-ot használjuk. Pl.: *átmulatja* az éjszakát (nem pedig *keresztülmulatja); átkínlódta* a telet. Ugyanez érvényes a névutói használatra! Pl.: az egész héten *át* (kevésbé használatos, és már csak terjengőssége miatt sem célszerű ez a forma: az egész héten *keresztül)*.

B) Az *át* határozószó és igekötő jelentésének szétágazásával, ill. továbbfejlődésével több, régebben helytelenített igekötős ige ma már elfogadhatónak tekinthető, mivel jelentése természetesnek, sőt szemléletesnek hat, ill. csak körülírással pótolható. Pl.: *átad* (= odaad); *átáll* (átvitt értelemben: vhova, ill. vmire); *átcsatol* (= odacsatol); *átél* (= élve kibír); *átérez; átigazol* (más szervezetbe, egyesületbe); *átminősít* (= más hivatali rangba, minőségbe sorol); *átnéz, átolvas* (= futólag végignéz, ill. végigv. elolvas); *átruház; áttér* (más vallásra, meggyőződésre, módszerre); *átvesz, átvészel*. — Ide tartozik az *át* igekötőnek 'mássá, másmilyenné, újjá' jelentésben való használata is: *átalakul, átlényegül*. Természetes és szemléletes jelentésfejlődéssel alakult ki az *átfedés* főnévi származék új jelentése: a részleteknek fölösleges ismétlődése valamely műben, tervezetben, rendszerben. — Gyakori jelenség az is, hogy ugyanaz az igekötős ige az egyik szókapcsolatban helyes, egy másikban, más jelentésárnyalattal rossz. Pl.: *átéli* a megpróbáltatásokat. De nem helyes: *átéli* az életét (jobb: *leéli)!*

Ma már elfogadjuk az *át* használatának a következő jelentésárnyalatokkal való bővülését: 1. a cselekvés nagy mértéke, erőteljes volta, hatásának nagy foka vagy teljessége (pl.: *átdörzsöl, átérez, átérik, átfázik, átfűt, áthasonít, átizzik, átsüt, átszellemül, átvedlik, átvizsgál)*; 2. a cselekvés megismétlése, rendszerint a javítás, tökéletesítés szándékával (pl.: *átcsomagol, átdolgoz, átfest, átfésül, átfogalmaz, átír, átmos, átszab, átvasal)*; 3. a cselekvés megismétlése, úgy, hogy eredménye az előzőtől erősen eltérő legyen (pl.: *átalakít, átcsoportosít, átértékel, áthangol, átképez, átnevel, átszervez)*.

C) A helytelenített használat esetei:

1. Fölösleges az igekötő néhány, többnyire idegen eredetű ige mellett: *átpenetrál, átreformál* (esetleg: *megreformál), áttranszformál;* ezenkívül: *átállamosít, átvarázsol* (csak ha a megszokottabb *elvarázsol* nem látszik megfelelőnek, akkor használatos). Az *átváltozik* (azaz valamivé változik) használatát az *át* igekötőnek befejezettséget jelölő (perfektív) szerepe magyarázza.

2. A helytelen vagy kifogásolt használat leggyakoribb esete a hagyományos, magyaros igekötőnek újabb, divatosabb, sokszor idegen mintára valló, de jelentés tekintetében többnyire mesterkélt vagy logikátlan igekötővel való fölcserélése, főként a városi köznyelvben. Pl.: *átbeszél, áttárgyal, átvitat* vmit (helyesen: *megbeszél, megtárgyal, megvitat)*; *átcserél* (= *ki-* v. *fölcserél)*; *átért* (sokszor csupán annyi, mint *megért)*; *átmegy* a *vizsgán* (helytelenítették, de elfogadható; változatosabban: *leteszi a vizsgát, sikerül a vizsgája)*.

Jelentéstömörítő értékük miatt nem helytelenítjük ezeket: *átépít* (= nagymértékben átalakít, ill. átszervez); *átírat* vmit vkire (=ráírat valamit, a nevére íratja, tulajdonaként).

Részben német hatásra, részben analógiásan, divatszerűen sok igéhez hozzátapadt — gyakran szükségtelenül — az *át* igekötő. Némelyik ilyen kapcsolat új jelentésárnyalatot szült, s ez hasznos is. De ügyeljünk arra, hogy ne szorítsa ki a hagyományos igekötős szerkezeteket! Például az *átfest, átmázol* ige valaminek újra, más színűvé festését, mázolását jelenti; ne használjuk tehát egyszerűen a *befest, bemázol* helyett!

Átmosni a már kimosott ruhát szokták még egyszer; a szaknyelvekben erős, tartós tisztító öblítést is jelent. Helytelen és szükségtelen azonban a *megmos, kimos* értelmében. Az *átszűr* ige szemléletesebb és árnyaltabb, mint a *megszűr;* ne toljuk el használatát az általánosabb jelentés felé!

3. Újszerű, szokatlan vagy szabálytalan, de a jelentéstömörítő használatnak a példája az *átpolitizál (átpolitizálja* a kérdést, a tananyagot). Zavaró ez a kifejezésmód, ismerve az ige régebbi jelentésárnyalatát (pl.:

átpolitizálták az egész estét), s tartalmában is helytelen szemléletet tükröz. Inkább tehát — lehetőleg — körülírást használjunk helyette Pl.: *politikusan, politikai szemlélettel nézi, vizsgálja, tárgyalja* a kérdést; ily módon állítja össze, dolgozza fel a tananyagot. Tömörsége azonban egyelőre élteti az *átpolitizál* és az *átideologizál* igét.

L. még: *által — -tól, -től*, ill. *-val, -vel* | igekötők szerepe és használata | *keresztül* | névutó

IRODALOM: Dongó—N[agy]. J. B.: Msn. 1933 : 112—3; Dengl 292—3; Ferenczy: Msn. 1940 : 105—6; Kovalovszky: Msn. 1949 : 32; uő: NyFK. 173—6, 183—4; NySegédk. 7, 22; Imre Samu: Nyelvh.[3] 263—4; Kovalovszky: Nyfejl. 169—82. E. L.—K. M.—T. J.

-atag, -eteg képzős melléknév mód- és állapothatározóként

Az *-atag, -eteg* képzős melléknevek rendesen *o, e* [ë] kötőhangzós *-n* raggal használatosak *hogyan?* kérdésre felelő határozóként *(hallgatagon, gyermetegen)*, esetleg kivételesen — régies ízzel — *-ul, -ül* raggal *(balgatagon* v. *balgatagul)*. Főként verses műalkotásokban azonban a ragtalan határozói forma is él. Pl.: *hallgatag* (áll); (néz) *réveteg;* Csupán te állsz itt, kedvesem, árny gyanánt, | távolba mosva, *sápatag* és merőn (Kosztolányi: Februári óda).

L. még: jelöletlen határozó | *-n* mód- és állapothatározói rag | *-ul, -ül* viszonyrag

átbeszél vmit L. *át* III. C) 2.

átesik a ló másik oldalára

A felszabadulás után divatossá vált képszerű szólás, *(az) ellenkező* v. *(a) másik végletbe* v. *túlzásba esik* kifejezések értelmében. Sajnos, folytonos alkalmazása, főként a közéleti nyelvhasználatban klisévé koptatta, akárcsak ezt a változatát: *átesik a ló túlsó oldalára.*

L. még: közhelyek

-at, -et, — -tat, -tet igeképző L. műveltető ige 1.

átfedés L. *át* III. B)

átfogó

A sajtónyelvben és a hivatali zsargonban eléggé elterjedt divatos melléknév, különösen ilyen kapcsolatokban: *átfogó intézkedések, átfogó reform, átfogó terv* stb. Használata ebben az átvitt értelemben sem hibás,

túlságosan sokszor azonban ne éljünk vele! Gyakorisága olykor az olyan szavakkal kerülhető el, mint *áttekintő, teljes, összefoglaló* stb.

IRODALOM: Loványi: Msn. 1943 : 146–7.

átigazol tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

-atik, -etik; -tatik, -tetik képző L. szenvedő ige 1. b) | szenvedő igéből képzett névszók

atilla L. *Attila — atilla*

átkozott, átkozottul L. nyomósító szók

átlag- előtagú összetett szók

Régebben az *átlag-* előtagú összetételeket többen németesnek vélték, s helyettük az *átlagos bér, átlagos teljesítmény* stb. jelzős kifejezéseket ajánlották. Bár maga az *átlag* nyelvújítási szó, effajta főnévi jelzős összetételek már a régiségben is előfordulnak. A meghonosodott *átlag-* előtagú összetett szavakat tehát (mint *átlagbér, -ember, -eredmény, -minőség, -minta, -sebesség, -teljesítmény)* nincs okunk hibáztatni, a köznyelvben azonban az *átlagos* jelző rovására valóban nem tanácsos túlzott mértékben használni őket.

Az *átlag* előfordulhat jelzőként különírva is, de inkább csak melléknevek vagy melléknévként is használatos névszók előtt: *átlag francia, átlag dél-amerikai, átlag havi bér.*

L. még: jelzős összetételek L. J.

-atlan, -etlen L. *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 1., 3–4.

atlétika — atletika

A szót a latinból vettük át *athletica* [atlétika] alakban. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben az ennek megfelelő *atlétika* változat állandósult, ennek használatát javasolja az AkH. is.

Az *-ika* végződés előtti magánhangzó általában inkább hosszú, ha a szó alapszavának tekinthető *-a* végű főnévben is az: *atlétika (atléta), esztétika (esztéta), poétika (poéta).* Rövid a magánhangzó az *atletizál* igében, de inkább hosszú ebben: *esztétizál* (v. *esztetizál).* Az *esztétikus, poétikus* és *poézis é* hangja szintén hosszú, bár az *esztetikus* (és *esztetika)* alak sem hibás, csak ritkább és régies; még ritkább a *poetikus* (és *poetika).*

Más végződésű idegen alapszóra visszavezethető *-ika* végű főneveink többségében rövid a magánhangzó: *metodika* (de *metódus*), *harmonika* (de *harmónia*); *epika* (ma *eposz*, de rég. *éposz*), *etika* (de *étosz*); *retorika* (de *rétor*); *problematika* (de *probléma*), *tematika* (de *téma*); *analitika* (de *analízis*), *apologetika* (de *apológia*). Még inkább megrövidül a magánhangzó kettős képző esetén: *turisztika* és *szlavisztika* (az alapszók: *túra* és *szláv*). Kivételként általában hosszan ejtjük a *gótika* és a *hisztérika* képző előtti magánhangzóját (vö. *gót*, *hisztéria*); írott alakjuk is így szabályos.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. b), 7. b) | idegen szavak, nevek írása 3. | *probléma – problema*

Irodalom: J. Soltész: Nyr. 1966 : 357, 361; Deme: MNy. 1973 : 20–31.

B. M.–E. L.

átmegy

Átvitt értelmű használata idegen szemléletet tükröz. Pl.: *erjedésbe megy át; az állam tulajdonába megy át.* Igényesebb, választékosabb stílusban ilyesmit ajánlunk helyette: *erjedni kezd; az állam tulajdonába kerül.*

atomi L. túlzó jelzők és határozók

a többi között — többek között L. névszók egyes és többes számú használata 11. | *többek között – a többi között*

átpenetrál L. *át* III. C) 1.

átpolitizál L. *át* III. C) 3.

átszármaztat

A hivatali nyelvben gyakran találkozunk e szó használatával. Pl.: *a hatóság átszármaztatja az iratokat, a jegyzőkönyvet.* Mindenképpen kerüljük az ilyen fogalmazást! Magyarosabb, szebb így: *a hatóság át-* v. *elküldte az iratokat, a jegyzőkönyvet* stb. Esetenként helyettesíthető az *eljuttat, juttat, átad* igékkel is.

Irodalom: HivKve² 38.

Attila — atilla

A személynevet írhatjuk két *t*-vel, egy *l*-lel, de egy *t*-vel és két *l*-lel is – a hivatalos utónévkönyv mindkét változatot elfogadja –, a díszruhát jelentő közszót ellenben csak egy *t*-vel, két *l*-lel írhatjuk. A kiejtés mindegyik esetben ugyanaz: atilla.

Irodalom: E[lekfi]. L.: NymLev. 21–2; Ladó 133–4.

attitűd

Kerüljük átvitt értelmű, gyakran homályos jelentésű, finomkodó használatát, amikor *magatartás*-ról, *állásfoglalás*-ról, *modor*-ról akarunk szólni!

attól — tőle L. mutató névmás 3.

áttranszformál L. *át* III. C) 1.

átültet — fordít

Az *átültet* igének elsődleges konkrét jelentése mellett (= fát, virágot más helyre, új földbe ültet) valószínűleg német hatásra terjedt el 'fordít' értelemben való használata. Régebben gyakoribb volt; ma már mint a *fordít* rokon értelmű szavának egy kissé választékos irodalmi hangulata van. Megfigyelhető azonban, hogy a műfordítást gyakrabban nevezik *átültetés*-nek, mint az egyéb fordítást.

átütő

Divatszó. Idegen szemléletet tükröz, de nyelvünkben már meghonosodott. Főként a sajtóban gyakori, s az unos-untalan való használattól elkoptatott, gépies sablonszóvá lett, különösen az ilyenféle szerkezetekben: *átütő erejű; átütő siker; átütő győzelem.* A stílus élénkítése végett inkább más, szebb, kifejezőbb rokon értelmű szóval helyettesítsük! Pl.: *az átütő erejű* helyett: *kirobbanó erejű;* az *átütő siker* helyett: *ragyogó, fényes, nagy, óriási siker;* az *átütő győzelem* helyett pedig: *hatalmas, elsöprő, döntő győzelem.*

átvesz

A német *durchnehmen* hatására sokan használják e szót az ilyen kapcsolatokban: *átvesszük a leckét, a tananyagot.* Ezt a bizalmasabb nyelvhasználatra jellemző igét az igényesebb, választékosabb stílusban szebb kifejezésmódokkal helyettesíthetjük: *végigtanulmányozzuk, átismételjük a leckét; sorra vesszük, elvégezzük a tananyagot.*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1934:106.

átvitt értelmű szóhasználat L. szójelentés III. 1.

atya — apa L. *apa — atya*

atyafija — atyjafia L. *fi — fia — fiak*

audiovizuális

Jelentése: hallással és látással kapcsolatos, füllel-szemmel érzékelt vagy érzékelhető. Pl.: *audiovizuális módszer, nyelvoktatás.* Magyar megfelelőjeként ezt ajánljuk: *hangos-képes.* Az idegen szót egyébként kötőjel nélkül egybeírjuk.

augusztus — Augustus

Az év nyolcadik hónapjának magyar névalakjától írásban is, kiejtésben is megkülönböztetjük a névadó *Augustus* [augusztusz] császár latin tulajdonnevét. A közszó és a tulajdonnév eltérő végződéséhez bizonyos ragok is alkalmazkodnak: *augusztussal, Augustusszal.*

L. még: *au* kiejtése | *státus — státusz*

augusztus 20., augusztus huszadiki L. *au* kiejtése | *-i* képző keltezésben | sorszámnév | számnév melléknévi származékai | számok írása II. 4.

au kiejtése

1. a) Idegen, főleg latin, görög, német eredetű szavakban az *au*-t olykor kettőshangzóként, egy szótagban ejtjük. Ilyenkor az *u* nem szótagalkotó, hanem csak simulóhang: au̯. Mindig így ejtjük az *augusztus*-t, a *dauer*-t. Ezeknek *águsztus, āgusztus, ógusztus* v. *áugusztus*, ill. *dájer* v. *dajjer* változata nagyon is népies, a művelt köznyelvben nem ajánlatos. Hasonlóan *au̯*-t ejtünk ilyen családnevekben: *Bauer, Braun, Hauptmann, Kaufmann.* Szintén ezt a kettőshangzót használjuk az *autó, autóbusz, autogram, autonóm* szóban és családjában. (Az *ótó* kiejtés is erősen népies, a köznyelvbe nem illik.) Viszont nemegyszer külön szótagban ejtjük az *a*-t és az *u*-t az *Ausztria, Ausztrália* szavakban, s csaknem mindig így ejtjük a török eredetű *gyaur, kalauz* és néhány más szóban.

b) Elválasztáskor arra ügyeljünk, hogy ahol az *au* egy szótagú kettőshangzónak ejthető (ha magunk nem ejtjük is úgy), inkább maradjon együtt a betűkapcsolat: *Bau-er, bau-xit, hid-rau-li-kus.* (Persze azért nem tekinthetjük hibának a magyar nyelvérzék szerinti *hidra-ulikus* elválasztást sem.) Szó elején az *au*-t már azért sem választjuk el, hogy ne maradjon egyetlen betű a sor végén; elválasztva tehát *au-gusz-tus, au-tó; Auszt-ria, Auszt-rá-lia.* A világosan két szótagú *au*-t azonban elválaszthatjuk: *gya-ur, ka-la-uz, Sa-ul.*

2. Magyar összetett szavakban természetszerűen mindig külön ejtjük az *a*-t és az *u*-t: *kutyaugatás, hazautazik, potyautas, szobaúr.*

L. még: *dauer* | *kartauzi* | kettőshangzók

IRODALOM: Török: Nyr. 1958 : 111; G. Varga. E. L.

Aulich Egy szótagú *au* kettőshangzóval ejtjük: a͡ulih. L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

Auschwitz — Oświęcim L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. d), B) 1.

ausgetippelt [auzgetippelt v. auszgetiplt]

Kerüljük még a hétköznapi társalgásban is ezt a nyelvi igénytelenségre való, modoros használatú, német eredetű zsargonszót! Magyar megfelelői: *éppen, pont(osan)*.

auszsussz [sz-s] **— ususz**

Mindkét kiejtési formájában teljesen fölösleges idegen szó a *hulladék* vagy a *selejt* helyett.

ausztrál — ausztráliai L. *argentin — argentínai* 2. | *au* kiejtése

autó — auto-

'Magától, a maga erejéből; ön-' jelentésű, görög eredetű összetételi előtagként rövid *o*-val írjuk, ejtjük: *autodidakta:* magától tanult, olyan vagy az, aki önképzéssel szerezte ismereteit, tudását, képzettségét; *autogram:* saját kezű névaláírás; *automata:* önműködő szerkezet; *automobil:* gépkocsi; *autonómia:* önkormányzat; *autoszuggesztió:* önsugalmazás.

A 'gépkocsi' jelentésű *autó* szót azonban előtagként is hosszú *ó*-val mondjuk és írjuk: *autóalkatrész, autógumi, autógyár, autósport, autószerelő, autótaxi, autótérkép*.

Mindegyiknek a kezdetén egy szótagú kettőshangzót ejtünk: a͡ut͡ó, a͡ut͡onóm stb. Az *autó*-nak *ótó* ejtése erősen népies.

L. még: *au* kiejtése | *fotó — foto-*

IRODALOM: Török: Nyr. 1958 : 111; Sebestyén: Buktatók 9—10.

E. L.—F. G.

autogejzír — autogejzer

A szó az 'önmagától (működő)' értelmű *auto-* előtag és a 'szökőforrás' jelentésű — eredetileg egy izlandi szökőforrás tulajdonnevéül használt — *gejzír* [gejzír v. gejzir] összetételéből keletkezett. Az *autogejzer* változat idegen (német, angol, francia) nyelvi alak átvétele. Bár mindkét alak él a köznyelvben, az egység kedvéért az eredeti, helyesebb *autogejzír* haszná-

latát javasoljuk. Az *önműködő vízmelegítő* körülíráson kívül egyelőre nem tudjuk jobb magyar szóval helyettesíteni.

L. még: *autó—auto-*

autón — autóval L. közlekedési eszközök neve eszközhatározóként

autósztráda

Olasz eredetű szó, amely az ötvenes évek végén került nyelvünkbe. Rövidebb, *sztráda* alakja is használatos volt. Újabban — a közlekedési szakirodalom helyes szóhasználata nyomán — szerepét egyre inkább az *autópálya* elnevezés veszi át.

avagy — vagy

Az *avagy* változat a művelt élőbeszédben eléggé elavult; a szokásos választó kötőszó: *vagy*. Az *avagy* tehát már meglehetősen keresett, kissé régies stílusértékű szó, noha klasszikus költőink (Petőfi, Arany, Ady stb.) még többször éltek vele. (Páros kötőszóként még kevésbé használható.) Megszokottabb tehát így: januárban *vagy* februárban Miskolcra kell utaznom, (nem pedig *avagy*). Sajátos stíluseszközként — például humoreszkben, tréfás színezettel — való használata természetesen kifogástalan.

L. még: körülményeskedő kötőszóhasználat

Irodalom: Rónai—Kerekes 478.

a v é g ű n é v s z ó k r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 3.

averzió

Fölösleges, finomkodó idegen szó az *idegenkedés, ellenszenv, ellenérzés, undor* stb. helyett. *Averziója van vkivel* v. *vmivel szemben; averzióval viseltetik vki, vmi iránt*, helyesebben: *idegenkedik tőle, ellenszenvet érez iránta, nem szereti, nem kedveli.*

L. még: *antipátia, antipatikus* | *un-* előtagú összetételek

a viszonthallásra! L. *viszonthallásra!*

a viszontlátásra! L. *viszontlátásra!*

a v í t t a s s t í l u s L. stílusárnyalatok III. 2.

avizál

Fölösleges, előkelősködő idegen szó az *(előre) értesít, figyelmeztet* vkit, *jelez, felhívja a figyelmet* helyett.

avval — azzal L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1.

avval — vele L. mutató névmás 3.

az L. *a, az* névelő | állító válasz formái 1. b) | *az* névelő *a* helyett | értelmező III. 4. | *ez, az* névmás ragozása, névutózása | jelző I. 1., II. 1—2. | mutató névmás | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. | *őket — azokat — ezeket* | utalószó

az a, ez a j e l z ő L. jelző I. 1. d), II. 1., 2. d) | mutató névmás 7—9. | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése

az ágyat őrzi L. *őriz*

ázalag — ázalék

A köz- és irodalmi nyelvben mindkét szó 'ázalékállatka' jelentésben használatos, de az *ázalék* ma már ritkább, régiesebb. Ezenkívül az *ázalék* '(híg) zöldfőzelék' jelentése tájnyelvi; 'vízben áztatott bomló szerves anyag(i részek)' jelentésében pedig csak a szűkebb értelemben vett tudományos nyelvben él. Az ázalékállatka nevéül tehát az egyértelmű *ázalag*ot ajánljuk.

azalatt — az alatt L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | határozószó 1.

az, a n é v m á s L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása | mutató névmás | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | utalószó

azazhogy — azaz hogy L. *hogy* 3.

azerbajdzsán — azerbajdzsáni L. *japán — japáni*

azért L. kötőszók összekapcsolása | *mindamellett*

az é r t e l m e z ő i, i l l. s z ü n e t k i t ö l t ő h a s z n á l a t a L. értelmező III. 4.

azért — érte L. mutató névmás 3.

azért mégis, azért tehát L. kötőszók összekapcsolása

az, ez birtokos jelző raghasználata L. *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 7—8., 12., D) 6.

az, ez jelző egyeztetése L. mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése

az feleletként L. állító válasz formái 1. b)

az mellett, az miatt stb. L. mutató névmás 7.

az névelő **a** helyett

A határozott névelő a régebbi évszázadokban csak teljesebb, *az* változatában fordult elő nyelvünkben. Az 1516—19-ből származó Jordánszky Kódexben „*Az feldre* czepeghő wer folyass"-ról olvasunk, Tinódi pedig a 16. sz. közepén így írt: „*Az vitézök* ottan fát felvetének, | *az lövésre* arczul ők öklelének." A mássalhangzós kezdetű szók előtti *az* idővel fokozatosan kiszorult a nyelvhasználatból, s a 17. sz. második felének nyelvtanírói (Komáromi Csipkés György a kései műveiben, Pereszlényi Pál stb.) már szinte szabálynak tekintik, hogy a mássalhangzós kezdetű szavakhoz a névelő rövidebb formájában kapcsolódik. A mai nyelvünkben még itt-ott — például Szabolcs-Szatmár, Zala és Baranya megyében — felbukkanó *az templom, az búza*-féle névelős alakok teljesen elavultak, ill. nyelvjárásiak, s ugyancsak népiesnek, régiesnek számítanak az énekelt nótaszövegekben gyakran hallható *akkirály-, ammadár*-féle hasonulásos formák is; a köznyelvben nem fogadhatók el. A szépirodalomban archaizmusként azonban korunkban is gyakori a névelőnek pusztán *az* alakban való használata.

L. még: *a* névelő *az* helyett | mutató névmás 7. | névelők kiejtése | régies kiejtés G. L.

azok a könyvek L. mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése 1.

azokat kitevése vagy elhagyása L. tárgy elhagyása 2.

azok, azokat — ők, őket L. mutató névmás 3. | *őket — azokat — ezeket* | tárgy elhagyása 2.

azon L. mutató névmás 3., 9.

azonban

Kiejtése: azomban. — L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 3. e)

E kötőszó mind szembeállító, mind megszorító ellentét kifejezésére használható. Pl.: a nappalok melegek, az éjszakák *azonban* még téliesek; igazad van, *azonban* (v. *de*, *csakhogy* stb.) nem mindenben. A szembeállító *azonban* nem az ellentétes mondat élén áll, hanem rendesen a szembeállított tagot követi. Tehát nem helyes a szórendje hátrább vetve, például így: az éjszakák még téliesek *azonban*. De a szembeállított tag elé vetve sem szabatos — bár ilyen használata terjed — (*azonban* az éjszakák még téliesek), mert ez a megszorító *azonban* szokásos szórendje.

L. még: ellentétes kötőszók | *ezzel szemben* | hangsúly 4. | körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók összekapcsolása | kötőszók sorrendi helye 2. c), 5.

Irodalom: Nagy J. B.: Emberöltő 146. T. J.

azonos alakú szavak

1. Homonimák, vagyis hangalakjukban azonos, jelentésükben merőben eltérő szavak ezek, pl.: *sejt* 'gyanít', ige — *sejt* 'szövetek alapeleme', főnév. Két fajtájuk: a szótári és a nyelvtani homonimáké. A szótári homonimák egy része beszédben és írásban is azonos alakú (*terem*), más része csak a kiejtésben azonos, írásban azonban eltér (*lehel — Lehel*). A nyelvtani homonimák egyrészt szótári és toldalékolt alakok között jönnek létre, pl.: *török* (főnév) és *török* (ige személyragos alakja), másrészt két toldalékos szóalak között, pl.: *szűrt* (főnév tárgyragos alakja) és *szűrt* (ige múlt idejű alakja). A szövegösszefüggés — a legtöbb esetben — kizárja az azonos alakú szavak félreértését.

Az azonos alakú szavak sokféle stílushatás forrásai lehetnek, ha szövegösszefüggésben találkoznak. A váratlan, meglepő jelentésváltás feszültséget idéz elő. Szinte *ég* az *ég* — mondhatjuk a vörös naplementéről.

Azonos alakú szavak szolgálnak alapjául tréfás találós kérdéseknek, rigmusoknak: Meddig *nő* a *nő?* (amíg meg nem áll a növésben); Mikor lehet a falon *átlátni?* (ha *á*-t látni rajta). Verses fejtörő: *Ég*, de nem tűz | *Fűz*, de tűvel. | *Lép*, de nem megy, | *Ég*, de tűzzel (menny, befűz, szerv, lángol). Ilyenek a nyaralók tréfás névfeliratai: *Várlak*, *Megkoplaltalak*, *Loptalak* stb. (Játék a *lak* főnévvel és a *-lak* igeraggal.)

A társalgási stílusban sokszor alkalmazzuk, változó értékű szellemességgel, pl.: Kiváló *rendező:* ő rendezte az adósságaimat. A legkevésbé színvonalas módon a „favicc" stíluseleme: Két tégla találkozik a sötét pincében: — Ön *fél?* — kérdi az egyik. — Nem, én *egész* vagyok — feleli a másik. — Itt már a groteszk komikumnak az eszköze.

A játékos hatást növelheti az írásban eltérő homonima: X. Y. a televízió *show-bálványa*.

Művészileg alkalmazva magasrendű stílushatást érhet el vele az író. „Mint *hulla* a *hulla!* veszett a pogány" — írja Arany a Szondi két apródjában a törökök pusztulásának szemléletes ábrázolásában. Rímalkotással egybekapcsolva: Selyem felhői sáppadt türkisz *égnek*, | Bolyongó vágyak mély tüzében *égnek* (Juhász Gy.: Magyar nyár 1918).

L. még: hasonló alakú szavak | stílusárnyalatok II. 3. a)

IRODALOM: StilÚ. 422—3; Temesi: MMNyR. 1:161—2; Bencédy: MMNy. 535—6; Szathmári: StilV. 128—31; Rónai—Kerekes 216—9; Grétsy László: Anyanyelvünk játékai. 1974. 171—7. Sz. A.

azonos előtagú vagy utótagú összetételek L. halmozott mondatrészek ragozása és névutózása | írásjelek 10.

azonos mássalhangzók szóhatáron L. beszédhangok kapcsolódása II. 6.

azon — rajta L. mutató névmás 3.

azontúl L. *túl* 2. a)

azótától fogva L. *fogva*

az — ő L. mutató névmás 3. | *őket — azokat — ezeket*

aztán, azután

Az *azután* időhatározóból lett kapcsolatos kötőszó a különféle réteg- és csoportnyelvekben, ill. nyelvjárásokban több alakváltozatban él: *aztán* (ez — kissé bizalmasabb hangulattal — még az irodalmi nyelvben is polgárjogot kapott); *osztán, oszt, osztég* stb. (Az utóbbiak népies formák.)

A gondos fogalmazásba nem illik még az *azután, aztán* változatnak unos-untalan, szinte töltelékszóként való használata sem, még kevésbé a kettő együtt *(azután aztán)*; váltogassuk tehát más effajta szavakkal: *és, továbbá, utána, akkor (pedig)* stb. Más kötőszóval (vagy ilyen szerepű határozószóval) összekapcsolva — módjával — használható: *azután pedig; ezért* v. *azért aztán;* stb.

L. még: kapcsolatos kötőszók 3. | kötőszók összekapcsolása

IRODALOM: G. Varga. T. J.

aztat

Kettős tárgyragja miatt a mai köznyelvben hibás alaknak tekintjük. Helyesen: *azt.*

L. még: *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1.

azt kitevése vagy elhagyása L. tárgy elhagyása 2.

azt — őt L. mutató névmás 3. | *őket — azokat — ezeket*

azt tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 3. | tárgyas vagy alanyi ragozás tárgyi mellékmondat mellett

azzal — avval L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1.

azzal — vele L. mutató névmás 3.

azsúr, azsúrban van

A francia eredetű *azsúr* szó *(à jour)* többféle jelentésben él nyelvünkben: szálhúzással és hímzéssel készült kézimunka; áttört rész valamely építészeti alkotáson; stb. Származékai: *azsúros, azsúroz* stb. Ezek szükség esetén bátran használhatók. Nem ajánljuk azonban az *azsúr van, azsúr vagyok* kifejezések használatát, mert ezek finomkodó, fölösleges modorosságok nyelvünkben. (A szintén előforduló *azsúrban van, azsúrban vagyok* változatok ráadásul még nyelvtanilag sem kifogástalanok.) Az *azsúr(ban) van* magyarul: *lépést tart vmivel; nincs elmaradása; idejében, rendszeresen tájékozódik vmiről; rendben vannak a dolgai; kiszabott munkáját elvégezte;* stb.

B

b

E betű és a vele jelölt hang neve: *bé*.
L. még: betűk neve 2.

-b L. *-bb (-b)* fokjel | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. a), c), e)

-ba, -be rag

1. Elsősorban zárt helyre, valamely tárgy, anyag b e l s e j é b e való irányulást kifejező helyhatározói rag (pl. a *terembe* lép, *kőbe* vés), de nemritkán jelöl valamely földrajzi egységre, helyre, sőt testrész felületére irányuló mozgást is: *Afrikába* indul; *Párizsba* készül; *Debrecenbe* utazol?; *fejembe* vágtam a kalapom. Ilyen szerepben azonban kapcsolódhat e rag elvont vagy képes értelmű helyvonatkozást jelentő szóhoz is (valamely időszakba, korba, állapotba jutás kifejezése, cél megjelölése), pl. *ábrándjaiba* merül, *férfikorba* jutott, *influenzába* estem, *virágba* borul, *dühbe* gurul, *látogatóba* megy.

2. Az élőbeszédben a *-ba, -be* rag századok óta nemcsak h o v á?, hanem h o l? kérdésre válaszoló határozókban (tehát *-ban, -ben* helyett) is használatos. Népdalokban egészen általános, költőknél, íróknál is gyakori. Régibb versek rímeiben sokszor hiányjel mutatja a szóvégi *n* elhagyását: Mivelhogy ruhákat mos [Iluska] a fris *patakba'* (Petőfi: János vitéz; ríme: *hajtva)*. Bár mai felfogásunk igényes beszédben nem tartja helyénvalónak, nyilvánosság előtt, rádióban és televízióban szereplő előadóktól mégis gyakran hallani. Ez nem örvendetes: ott a szabatos, irodalmi raghasználat volna kötelező Népies vagy közvetlen, családias stílushangulattal azonban mai íróink is jogosan használják jellemzésül, pl.: Szegény apuska, már megint *ilyenek***be** töri a fejét (Németh L.: Égető Eszter).

Helyesírásunk általában nem fogadja el a h o l? kérdésre felelő *-ba, -be* alakot; az előbb idézett példának szabályos írott változata tehát ez volna: *ilyenek***ben.** Mindamellett a bizalmas köznyelvi beszédben ma sem tekinthetjük merőben hibásnak, ha a *-ban, -ben* végső *n*-je nem hallatszik tisztán.

3. Néhány szerkezetben a nyelvérzék bizonytalankodhat a *-ba* és a *-ban* rag helyes használatában. A *jó irány***ban**, ill. *irány***ba** *indul* típusú szerkezetek pl. egyaránt jók, legföljebb némi szemléleti különbség érződik rajtuk. A *hiábavaló* szó — jelentése és eredete szerint — *-ban* raggal volna helyesebb, mégis ebben a rövidebb alakban él. A szobrot kör**bejárjuk**, de egyébként kör**ben** *sétálgatunk* a téren. A baj elhárítására köz**belépünk**, de valakinek az érdekében köz**ben***járunk*. Az azonos *városba, községbe* küldött levél címzésében ezt szoktuk használni: *Helyben*. Ha a Szépművészeti *Múzeum***ba** látogatunk is el, emlékeinket csak „Látogatás a Szépművészeti *Múzeum***ban**" címmel írhatjuk meg. Stb.

L. még: *-ban, -ben* rag 2. | bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | *tartozik* határozója | *üt* határozója | viszonyrag

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 209—11; Imre Samu: MNyh.[3] 260—2; uő: A mai magyar nyelvjárások rendszere 316; Kovalovszky: Nyfejl. 111; Fischer Sándor: Retorika 80; Sebestyén: Buktatók 18—21; HivKve[2] 39—40; Vargha Balázs: MN. 1980. márc. 16.; Szepesy: uo. márc. 23.; Ladó: uo. máj. 25. T. J.

Bach

Kiejtése: bahh, esetleg németesebben: bȧhh. Ragozva: *Bachhal* [bahhal].

L. még: *a, á, ā* hang | *ch* kiejtése, elválasztása

Bacon — bacon

Az angol családnévnek és a 'húsos szalonna' jelentésű közszónak helyes kiejtése egyaránt: békn. Toldalékai helyesen magas hangúak: *Baconnel, baconnek* stb.

Bacsányi L. régies helyesírású családnevek 2.

bácsi

Köz- vagy tulajdonnévi jelzőjével nem írjuk egybe: *kedves bácsi, a szomszéd bácsi; tanító bácsi; János bácsi, Nagy bácsi*. Más ez: *nagybácsi* 'nagybátya'.

L. még: foglalkozásnév a megszólításban | megszólítás és formái I. 1—2., 4. | *néni*

Baedeker — bédekker — bedekker

A német könyvkiadó nevének kiejtése: bedeker v. bédeker. A belőle származó, 'útikalauz' jelentésű szót ma már magyarosan, első szótagjá-

ban többnyire hosszú *é*-vel ejtjük és írjuk. De a *bedekker* változat is elfogadható.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 5. | személynevek köznévi szerepben

IRODALOM: Laczkó: Nyműv. 93.

bagyulál L. *bugyolál — bagyulál*

bajadér

Toldalékai mély hangúak: *bajadértól, bajadérnál.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

bájcseveg

Tréfás elvonás a *bájcsevegés*-ből. Jelentése: a kellemes, ill. szívélyes csevegés látszatát keltve beszélget valakivel. Csak tréfásan vagy gúnyosan használjuk.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás 2.

bájgli L. *spájz — spejz*

bajonett — bajonét, bajnét

Mind az így megnevezett fegyver, mind a megjelölésére szolgáló szó eltűnőben, kiveszőben van. A három szóalak közül — ha mégis szükségünk van rá — a francia eredetinek *(baïonnette)* megfelelő *bajonett* változatot ajánljuk. A szó a francia *Bayonne* [bajon] város nevéből való, német közvetítéssel. A *bajonét* változat régies hangulatú, a *bajnét* pedig már csak a népnyelvben él. Magyar megfelelője: (rövid) *szurony* v. *rohamkés.*

Toldalékai többnyire magas hangúak: *bajonettek, bajonettel* (ritkán *bajonettok, bajonettal)*, de *é* után mindig mély hangúak: *bajonétok (bajnétok), bajonétom* stb.

L. még: *Bayonne* | magánhangzó-illeszkedés II. 4. b), 5. a)—b)

-bajos utótagú összetételek L. *-beteg* utótagú összetételek

bajtárs L. megszólítás és formái I. 6.

bajuszos — bajszos

Mindkét szóalak a *bajusz* főnév *-s* képzős származéka; a két szótagú *bajszos* azonban inkább csak népnyelvi szinten él, a városi köznyelvben egy kissé kedélyes hangulatú.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1. a), e)

bakancs

Helyesebb rövid *k*-val ejteni, ahogy írjuk. De *bakkancs* ejtése sem hibás, csak egy kissé népies ízű.

bakelit

Magas hangrendű toldalékolása szabályosabb, de mély hangú toldalékokkal is jó: *bakelitre* v. *bakelitra*, *bakelitet* v. *bakelitot*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

balabbra — balrább L. *-bb (-b)* fokjel 3.

Balás L. régies helyesírású családnevek 1.

Balassa Bálint — Balassi Bálint

Két ilyen nevű költőnk is volt: egyikük — első nagy lírikusunk — 1554-től 1594-ig, a másik 1626—1684 közt élt, de jelentéktelen, nemigen tartjuk számon. Ez utóbbinak nevét *Balassa* formában szokták írni. Nagy költőnk nevét ellenben irodalomtörténetünk az utóbbi két évtizedben inkább *Balassi* formában használja. Ő maga mindkét változatban írta nevét. Hibásnak tehát egyiket sem mondhatjuk, de már csak a két hasonló nevű költő megkülönböztetése végett is kívánatos a *Balassi* forma általánossá tétele. A név kiejtése ma az írott formát követi, a maga korában azonban föltehetőleg *balázsi*, ill. *balázsa*, esetleg *balássa* volt a kiejtés.

Irodalom: R[uzsiczky]. É.: NymLev. 26—7. L. J.

bal — balik L. kiemelő jel

baldachin [baldahin] L. *ch* kiejtése, elválasztása

balett

Toldalékai egyaránt lehetnek magas vagy mély hangúak: *balettben* v. *balettban*, *balettje* v. *balettja*, *balettet* v. *balettot*. Ügyeljünk a *balett-táncos* összetett szó helyes leírására!

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b)

Irodalom: AkH.[10] 216. pont.

balha L. *bolha*

b a l l a d a i s t í l u s L. stílusárnyalatok III. 2. b)

baloldal — bal oldal

Politikai értelemben egy szó, egyébként kettő: a *baloldal* leszavazta a jobboldalt; a hajó, a nézőtér, a terem *bal oldala;* megfázott a *bal oldalam.*

balrább L. *-bb (-b)* fokjel 3.

Balzac

Franciásan ejtjük, de magyar beszédben első szótagján hangsúlyozzuk: bálzak. Ragjai a kiejtéséhez igazodnak: *Balzackal.*

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b), 5.

bámulatos L. túlzó jelzők és határozók

-ban, -ben r a g

1. Elsősorban zárt helyen, valamely tárgy belsejében, anyagban levés, állapot, történés helyhatározói ragja, pl.: a *teremben* vártunk rád; a *vízben* megcsillant valami. Gyakran jelöl azonban valamely földrajzi egységen, helyen, sőt testrész stb. felületén lételt vagy történést: *Európában,* közelebbről *Párizsban* történt; *Debrecenben* élünk; a kalap a *fejemben* volt. Persze jelölhet elvont vagy képes helyviszonyt is: *képzeletemben* ő ma is él; „Még ifjú *szívemben* a lángsugarú nyár" (Petőfi: Szeptember végén). S ugyanígy vonatkozhat időbeliségre, állapotra, módra, okra stb.: *januárban* jól éreztem magam; szinte tombolt *örömében; nagyjában* igazad van; *sietségünkben* megfeledkeztünk a csomagokról. Előfordul amellett puszta vonzatként, állandó határozóként: *része van, részt vesz, bővelkedik* stb. *vmiben.*

Részelő tárgyként való (partitivusi) alkalmazása ma már szokatlan, régies, pl.: ettek a *kenyérben* (azaz a *kenyérből).*

2. A rag végső *n* hangját a nyelvjárások nagy részében és a népiesebb vagy közvetlenebb hangú beszédben nem ejtik ki, tehát h o l? kérdésre felelő *-ban, -ben* helyett is gyakran *-ba, -be* ragot mondanak, s ez olykor helyesírási hibákban is tükröződik. Az igényesebb köznyelvben is törekedjünk a két ragot megkülönböztető pontos kiejtésre, de írásban mindenképpen helytelen, pl.: a *szobába* vagyok (helyesen: a *szobában*). De: a *szobába* megyek — Lásd: *-ba, -be* rag 2.

Mindamellett néhány összetételünk írásmódja eltér a mai nyelvtani tudat szerint várható formától: *abbamarad, félbemarad* stb. Az *abban maradtak* tehát más értelmű lehet (= abban a megállapodásban váltak el), mint az *abbamaradtak* (= félbeszakadtak); a *félbemaradt* 'félig készen maradt' pedig helyesírásában is, kiejtésében is eltér a *félben maradt* 'fele

része (épen) megmaradt' típustól. Más a *magá***ba** *(fog***lal***)* is, mint a *magá***ban** *(foglal)*. Ugyancsak *n* nélkül mondunk és írunk néhány határozószót: *hébe-hóba, hiába ;* az *íz***i**be és az *íz***i**ben egyaránt jó.

A hagyományos kifejezésmód szerint *víz***be** *fullad* 'belefullad a vízbe' az, aki a *víz***ben** levegő híján elpusztul; *jégbe* hűtjük azt, amit *jégen, jég között* tartunk; a *tej***ben** elkészített kása vagy rizs neve is *tej***be***kása, tej***be***rizs.*

Akik nem bizonyosak abban, hogy mikor kell *-ba, -be* ragot és mikor *-ban, -ben* toldalékot használni, azok hibázástól félve, néha az ellenkező hibába esnek: akkor is a *-ban, -ben* ragot erőltetik, amikor h o v á? kérdésre felel a határozó. Helytelen tehát ez a szerkezet: a labda a háló *sarká***ban** szállt (helyesen: *sarká***ba**); más *irány***ban** (értsd: *irány***ba**) fordították a darut. A más *irány***ba** indult és más *irány***ban** indult szerkezetek viszont egyaránt jók lehetnek a tárgyi helyzetnek és a mondanivalónak megfelelően.

3. Nehézkes és idegenszerű volta miatt nem ajánljuk a közgazdasági szaknyelvben dívó *kivitel búzában* (helyesen *búzakivitel), behozatalunk gépekben* (értsd: *gépbehozatalunk), bevétel pénzben* (magyarán: *pénzbevétel)* stb. szerkezetet. (Olykor persze elkerülhetetlen a használatuk, például a *behozatal forintértékben* jellegű kifejezésekben és általában akkor is, amikor az egymás után következő megnevezések egységesen csak így formálhatók meg.) — A jelzői értékű, hátravetett *-ban, -ben* ragos szót más esetekben szintén elkerülhetjük, pl.: örökölt egy . . . forint értékű házat (nem pedig: házat, . . . forint *értékben) ;* készített egy . . . *méretű* szőnyeget (nem pedig: szőnyeget, . . . *méretben).*

Lásd még: *-ba, -be* rag | bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | *bízik* határozója | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | *hely* | *körül* 2. | *következtében* | *nyer* 3. | *részt vesz* határozója | *segít* határozója | *szűkölködik* határozója | *útban — úton (van)* | viszonyrag

Irodalom: Imre Samu: Nyelvh.[4] 261—2; Tompa: MMNyR. 1:566—7; Rónai—Kerekes 427—8; Sebestyén: Buktatók 18—21; HivKve[2] 39—40; Kálmán: Nyr. 1978:224—5; Nyomárkay: MNy. 1978:37—44.

T. J.

bandzsa — bandzsal

Bandzsa szavunk azonos jelentésű a hasonló hangalakú *kancsal*-lal. Ennek következtében a két melléknév és származékai állandóan hatottak egymásra. E kölcsönös hatás eredményeként, ún. szóvegyüléssel (kontaminációval) jött létre a *bandzsal* változat, amely — bár élt a köznyelvben is — ma már jobbára csak a népnyelvben használatos. A *bandzsít* igei származék mellett a ritka *bandzsalít* szintén erősen népies.

Irodalom: Deme: Magy. 21

Bangla Desh (Banglades) — Bengál(i) Népi Köztársaság — Kelet-Bengália L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 1.

-bani, -beni L. *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon

Bánk bánba — Bánk bánra L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 6.

bankett

Toldalékai inkább magas hangúak: *banketten, bankettünk.* Mély hangú toldalékokkal ritkább: *banketton, bankettunk.* Ez utóbbi formák is elfogadhatók.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b)

bánkódik stb. határozója

Az *aggódik, bánkódik, búsul, emészti magát, kesereg, kétségbeesik, szomorkodik* ige és néhány további szinonimájuk *-n, -on, -en, -ön,* ill. *-ért* ragos vagy *miatt* névutós határozóval magyarosabb és egyúttal választékosabb, mint *fölött* névutóssal. Tehát: *Min* [nem pedig *mi fölött]* keseregsz?; *Mi miatt, min* v. *miért* [nem pedig *mi fölött]* estél úgy kétségbe? Ha a bánkódásnak, kesergésnek stb. az az oka, hogy valakit vagy valamit elvesztettünk, ill. hogy valaki vagy valami távol van tőlünk, akkor az *után* névutós szerkesztés is helyénvaló: Fáj a szíve a *legény után* (népdal).

L. még: állandó határozó | *-ért* rag | *fölött* | *-n, -on, -en, -ön* rag | *után — múlva — múltán* 1., 3. T. J.

barbarizmusok L. idegenszerűségek 1.

bár — bátor L. *ámbár — ámbátor* | körülményeskedő kötőszóhasználat | megengedő kötőszók

Barcelona

Spanyol kiejtése kb.: bárszel*ó*na, magyarul azonban inkább: *bar*celóna.

L. még: *c* idegen nevekben | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. g)

bárcsak — bár csak

Jelentéskülönbségüket megvilágosítják e példák: *Bárcsak* elhihetném! (óhaj); *bár csak* én láttam, elhiheted (megszorítás).

barhent

Ennek az arab eredetű kelmenévnek sok változata él nyelvünkben (*barhent, barhend, barhet, barhét, parget* stb.); nagy részük azonban népnyelvi változat. A köz- és az irodalmi nyelvben a *barhent* használata a leghelyesebb, de elfogadható a *barhet* alak is.

barikád

Rövid az *r!* Idegen írásmódot követő hosszú *r*-es változata ma már régies, azt csak archaizáló szövegben használjuk, vagy esetleg akkor, ha ritmikai okok miatt (versben, énekben) okvetlenül szükség van rá.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a)

IRODALOM: J. Soltész: Nyr. 1966 : 362.

bariton — baryton

A *bariton:* 1. a tenor és a basszus közötti férfihang; 2. ilyen hangú énekes; 3. az énekkarban ilyen hangú énekesek csoportja. Ezenkívül a *bariton* két hangszernek is a neve, ezt azonban a zenetudományban inkább *baryton*-nak írják: a) tubaszerű rézfúvós hangszer; b) XVIII. századi, gordonka nagyságú vonós hangszer.

IRODALOM: Szabolcsi Bence—Tóth Aladár: Zenei lexikon. Budapest, 1965. 1 : 152, 183.

bár- kezdetű névmások L. általános névmás és határozószó tagadása

barkohba — barkochba

Egy kedvelt kitalálós játék neve. Nyelvhátttal képzett *h* hanggal ejtjük, akárcsak az *Ahmed* nevet. A *barkochba* írásmód az arámi *Bár-Kohba* személynév németes — és a nemzetközi tudományos átírásban is használt — *Bar Kochba* írását tükrözi. A játék népszerűsége és elterjedése is megokolttá teszi, hogy a személynév és belőle származó közszavunk írásában a magyar fonetikus írás elvét alkalmazzuk. A vulgáris *barkóba* írás- és ejtésmód azonban kevésbé ajánlatos.

L. még: *h* 2. e)

barlangász L. *-ász, -ész* képző

bármelyikünket, bármelyik(e)teket tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a)

Barnabás — Barna L. becézőnév 1. b) | névváltozatok 1. c)

báró L. címek és rangok

baromi(an) L. túlzó jelzők és határozók

Bastille

Franciásan ejtjük, de magyar beszédben az első szótagján hangsúlyozzuk: *básztíj*. Toldalékai mély hangúak, írásban kötőjellel kapcsolódnak: *a Bastille-ban, a Bastille-jal, a Bastille-t.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b)

Báthori

A régebbi, nem teljesen egységes írásmóddal ellentétben ilyen nevű történelmi személyiségeink nevét ma jobbára *i*-vel írjuk: *Báthori István* erdélyi vajda (?—1493), *Báthori István* nádor (?—1530), *Báthori Kristóf* erdélyi vajda (1530—1581), *Báthori István* erdélyi fejedelem (1533—1586), *Báthori Boldizsár* államférfi és költő (?—1594), *Báthori Zsigmond* erdélyi fejedelem (1572—1613), *Báthori Gábor* erdélyi fejedelem (1589—1613), *Báthori Zsófia*, II. Rákóczi György fejedelem felesége (1629—1680) stb.

Budapesten mind a nyolc *Báthori utca* az erdélyi Báthoriakról kapta a nevét, ezeket tehát kialakult írásgyakorlatunk szerint helytelen *Báthory utcá*-nak írni. A pesthidegkúti *Bátori László utca* névadója azonban a 15. századi bibliamásoló *Bátori* volt. Ez az utcanév tehát így helyes. Ez utóbbi személyről kapta a nevét a hárshegyi *Bátori-barlang* is, itt sem helyénvaló tehát a *thy*.

Családneveink között természetesen ma is akadnak egyéb változatok, pl. *Báthory, Bátory*, ezek azonban a fenti történelmi nevek írásmódját nem befolyásolják.

L. még: régies helyesírású családnevek

IRODALOM: Klaniczay: MNy. 1966 : 480—86. L. J.

bátor L. *-bb (-b)* fokjel | megengedő kötőszók | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

bátorkodik L. tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat

Batsányi L. régies helyesírású családnevek 2.

Batthyány

E családnév ejtése régebben ingadozott. Mintegy száz év óta hagyományossá vált kiejtése: battyányi. Elválasztása a HTSz. szerint: *Bat-thyá-ny*. Az olvasási nehézségek miatt mégis jobb, ha kerüljük az elválasztását.

L. még: elválasztás 5. | régies helyesírású családnevek 1.

IRODALOM: Nagy—Ladó: ÉT. 1973: 1664—5; Pásztor: uo. 1976 : 957.

bátyám L. megszólítás és formái I. 4

bátya r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 3.

Baudelaire

Franciásan ejtjük, de magyar beszédben az első szótagján hangsúlyozzuk: *bodlēr*. Toldalékai inkább magas hangúak, írásban kötőjellel kapcsoljuk őket: *Baudelaire-en, Baudelaire-rel.*

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b), 5. | magánhangzó-illeszkedés II) 4. d), 6. a)

bauxit

Elválasztása: *bau-xit*. Kiejtése a magyarban: baukszit (nem pedig a szó francia eredetének megfelelően: bóit).

Bayonne

Két városnak is a neve: a dél-franciaországiét [bàjon]-nak, az USA-beliét pedig [bejon]-nak ejtjük. Mindkettőnek toldalékai mély hangúak, írásban kötőjellel kapcsolódnak: *Bayonne-ban, Bayonne-nál.*

L. még: *bajonett — bajonét, bajnét*

-bb (-b) f o k j e l

1. Két dolog azonos jegyének — főleg tulajdonságának — összehasonlításakor a nagyobb mértékűnek megkülönböztetésére a k ö z é p f o k ú alakot használjuk. Ennek jele általában *-bb (feketébb, sűrűbb);* mássalhangzós végű szótőhöz *a, e* (a *nagyobb* alakban kivételesen *o*) kötőhangzóval kötjük: *magasabb, fehérebb.* Ha közvetlenül a mássalhangzós végű szótőhöz járul a fokjel, csak egy *b*-t írunk: *idősb, magasb.* Néhány igei származékban további toldalék előtt is fennmaradt, megőrződött az egyszerű *-b* jel: *erősbödik, helyesbít, kevesbedik, kevesbít, öregbedik, öregbít, súlyosbít, súlyosbodik.* Általában azonban nem ez jellemző mai nyelvhasználatunkra. A mássalhangzó utáni *-b* változat, amely a századforduló táján ünnepélyes vagy irodalmias stílushangulattal — főleg *s* hang után — néha még előfordult (pl. *korosb, nemesb),* már egészen elavult; a családnév előtti *idősb* megkülönböztetés is kezd visszaszorulni a terjedő *idősebb* változat hatására. E fejlődésnek csak látszólag mond ellent, hogy a *kevésbé* szót 1954 óta írjuk egy *b*-vel. Ennek az írásmódnak az az oka, ill. magyarázata, hogy a *kevés* szó régies középfokú alakjához nyelvtudományunk újabb felfogása szerint nem *-vé*, hanem *-é* határozórag járul.

2. Az *-i (-di, -sdi)* és az *-ú, -ű, -jú, -jű (-nemű, -szerű)* képzős melléknevekhez a mai irodalmi és köznyelvben k ö t ő h a n g z ó n é l k ü l

járul a *-bb*: *pokolibb, valódibb, ósdibb; nagyszájúbb, bőkezűbb, nagyszerűbb*. Az irodalmunkban még száz éve is eléggé kedvelt *régiebb, valódiabb* kötőhangzós típus napjainkban már erősen táji, ill. régies stílushangulatú, a természetes fogalmazásba nem illik bele. A szokásos *kíváncsibb* alak mellett azonban elő-előfordul a *kíváncsiabb* változat (pl.: a *kíváncsiabbak* felosontak hallgatózni), s ez ma is kevésbé kirívó forma, mint a *régiebb, pokoliabb* és társai.

A *hosszú, könnyű* stb., *ú—a, ű—e* váltakozást mutató melléknevek csoportjában rendesen *a, e* kötőhangzó előzi meg a fokjelet: *hosszabb, ifjabb, könnyebb*. A hagyományos *szörnyebb* mellett azonban ma már az analógiás *szörnyűbb* is gyakori. — A *v*-s tövűek közül a *bő* melléknév szabályosan a *v*-s tőváltozathoz veszi a *-bb* jelet: *bővebb*. A *hű* esetén a hagyományos *hívebb* a választékos alak, de már egy kissé régies; helyette az analógiásan kifejlődött *hűbb* erősen terjed, s ezt ma nem is tekinthetjük már hibásnak. Néhány összetételben csakis ez él: *korhűbb, osztályhűbb*. A *hűebb* változatot ellenben nem ajánljuk, már csak rossz hangzása miatt sem. — A *bátor* középfoka szabályosan *bátrabb*, az *éber*-é azonban *éberebb*. — A *szamár* szóhoz a *szamarabb* középfok tartozik, a *kevés*-hez is a *kevesebb* (de, mint már említettük: *kevésbé, kevesbedik, kevesbít)*.

A *sok* számnév közép- és felsőfoka más tőből való: *több (legtöbb)*. Ez a jelenség, a „nyelvtani kiegészülés" (szuppletivizmus), hasonló jelentésű szók körében más nyelvekben is gyakori. Költőink (például Ady) nyelvében azonban sajátos stíluseszközként az analógiás *sokabb* középfok is elő-előbukkan. (A *sokszínű* stb. összetétel középfokaként ma élő *sokszínűbb* alakra és társaira lásd: kételemű kifejezések fokozása.)

Egyéb szempontból okozhat gondot a *más* határozatlan névmás fokozása. Sokan zavarónak érzik például az effajta riporteri kérdést: Mennyivel lett *másabb* ez az áruház? A nyelvészek ösztönös tiltakozása nem ok nélküli, ugyanis ami *más*, az már eleve nem azonos a megnevezett, szóban forgó személlyel, tárggyal, dologgal, így tehát nincs értelme a fokozásnak. Máskor, főleg párhuzamba, illetőleg szembeállításkor azonban helyénvaló lehet ez a forma is. Pl.: Minél *másabb* a táj az otthon megszokottól, annál nagyobb érdeklődéssel szemléljük. Igaz, ez is szokatlan egy kissé. A köznyelvben természetesebb így: Minél *jobban különbözik* a táj stb.

3. Többször vitára adott okot a *-bb* jelnek a szóelemek sorrendjében való helye.

Fölvetődött például az a kérdés, hogy az *előbbre* vagy az *előrébb* alakulat-e a szabályos, más szóval, hogy a fokjel megelőzze vagy kövesse-e a *ra, -re* határozóragot. Valójában mindkét forma elfogadható. Az elsőben az *előbb* középfokú alak kapott *-re* ragot, tehát olyanforma szerkezetű, mint az *előbbről, alábbra, későbbre, távolabbra* stb. A második-

ban pedig a határozószóvá lett *előre* alakot fokoztuk; hasonló esetek: *arrább, errébb, hátrább* stb. — A *balra, jobbra* határozószó kevésbé különült még el a *jobb, bal* névszótól, ill. a *-ra, -re* határozóragtól, ezért a ritkább, nehézkesebb *balrább* vagy *balabbra* alak helyett talán természetesebb a *még inkább* v. *jobban balra*, ill. *jobbra* (tér, tolódik stb.) szerkezet. A *jobbra* határozószóhoz azonban csak nagyon ritkán, alkalmilag tehetünk még egy középfokjelet: (még) *jobbrább* (tolódik).

Kérdéses lehet a fokjel sorrendi helye az *-i* melléknévképző mellett is: *közelibb* v. *közelebbi, régibb* v. *régebbi, távolibb* v. *távolabbi?* A nyelvművelés régebben csak a tömörebb első formát vélte helyesnek, de ma már az újabb, valamelyest hosszabb alakot sem tekintjük hibásnak, hiszen idegen hatástól mentesen alakult ki, országosan él, s néhány — főként határozószói alapszavú — ilyen alakulatnak nincs is „tömörebb" változata: *alábbi, előbbi, további, utóbbi* stb. A *koraibb* helyett szintén terjed a választékos *kora* melléknév középfokának analógiás hatására keletkezett *korábbi* alak. Mindamellett egyéb ilyen szavak képzésekor ma is ajánlatosabb a *régibb, távolibb* mintát követnünk.

4. A *-bb* jel előtti magánhangzó időtartama ingadozik a *hamarabb — hamarább, közelebb — közelébb* határozószói típusban. Az alapfokú alak szerint a rövid magánhangzós változatot tekinthetjük szabályosabbnak: *hamarabb* (mint *gyorsabb, távolabb*). A nyelvtörténet és a táji használat azonban a *hamarább* változatot is igazolja, s mai íróink szintén gyakran élnek vele. A *közelébb* alak kevésbé terjedt el, de klasszikusainknál is megtalálhatjuk. Pl.: Akkor hija szépen, hogy üljön *közelébb* (Arany: Családi kör; ríme: *elébb*, ám ugyane versben a másik változat is előkerül: „gyer *közelebb* édes!"). A *hamarabb, közelebb* forma tehát ma valamivel választékosabb, szabályosabb ugyan, de a másik sem hibás, csak egy gondolatnyival népiesebb stílusárnyalatú, főleg a *közelébb*. Ugyancsak népies a vegyes hangrendű *hamarébb* forma.

L. még: *arrább — arrébb* | fokozás | határozószók fokozása | *hív — hű* | mértékcsökkentő középfok | *-só, -ső* képzős szók fokozása | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. d), B) 4. c) | viszonyrag

Irodalom: Károly: MMNyR. 1 : 309; Tompa: uo. 1 : 527; Kovalovszky: ÉIr. 1964. ápr. 4.; F[erenczy]. G.: Nyr. 1965 : 135; Szemere: AkHTört. 82—3. T. J.

-bb (-b) fokjel utáni **-ik** jel L. kiemelő jel

be L. *be, bé — bele, belé*

beáll, bekövetkezik

A címbeli igéknek voltaképpen csak az *-ás, -és (-at, -et)* képzős főnevekkel való állandósult kapcsolatait tekinthetjük terpeszkedő kifejezésnek. Helyettük a főnév igei tövének ragozott alakját használhatjuk egyszerű megfelelőként, köznyelvi értékben, de a választékosabb, egy kissé hivatalos ízű terjedelmesebb változatot sem helytelenítjük.

Pl.: *apadás, áradás, fordulat, föllendülés, javulás, olcsóbbodás, robbanás, rosszabbodás áll* v. *következik be.* Ugyanezek gyakran — persze korántsem mindig, hanem csak a szövegkörnyezettől függően! — egyszerű igével is kifejezhetők: *apad, árad* (v. *apadni, áradni kezd),* (vmilyenre) *fordul, föllendül, javul(ni kezd), olcsóbbodik* (v. *olcsóbb lesz), felrobban, rosszabbodik* vmi.

A *beáll* és a *bekövetkezik* gyakran más főnevekkel is alkot kifejezést, de ezekben legfeljebb a változatosság, a stiláris színezés kedvéért cseréljük fel őket más, rokon értelmű igével. Pl.: *baleset, csend, zavar, zökkenő áll* v. *következik be: baleset történik, csend, zavar, zökkenő támad, keletkezik.*

A *beáll* és a *bekövetkezik* természetesen nem mindig szinonimái, rokon értelmű megfelelői egymásnak. Például a *beáll* a sorba, *beáll* a kapu alá, *beáll* a folyó stb. *beáll* szavát nem helyettesíthetjük az ilyen jelentésekben nem használatos *bekövetkezik*-kel.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 98, 100. K. M.

beállít, beállítás, beállítottság

1. A *beállít*-nak, e sok jelentésű igének átvitt értelmű használatában találkozunk néhány helytelen vagy kevéssé logikus, nem ajánlható kifejezésformával. Mindenképpen helytelen és kerülendő az a hivatali nyelvben megfigyelhető gyakorlat, hogy a *beállít* igét a német *einstellen* hatására olykor a józan nyelvérzék által kikövetkeztethető értelemmel ellenkező szerepben használják például ebben a szerkezetben: *beállítják az értekezletet, a (bírósági) tárgyalás napját.* Jelentése pedig: *elhalasztják az értekezletet, a tárgyalást.* A német *einstellen* ugyanis nemcsak ezt jelenti: 'beállít', hanem azt is, hogy 'megszüntet, abbahagy', s a hivatali nyelv — félreérthetően — az utóbbi jelentést is a *beállít* igével fordította le, ill. fejezte ki.

Tulajdonképpen nem hibáztatható, mégis említésre érdemes a *beállít* igének 'előirányoz, kitűz, beiktat, kijelöl'-féle, szintén átvitt jelentésekben való használata. Példák: a javítási munkákat a jövő hétre *állítják be;* a költségvetésbe 5000 Ft-ot *állítanak be;* utólag ezt a számot is *beállítják* a műsorba; az orvos szigorú diétát *állított be* számára; stb. A *beállít* használata ilyenféle szerepben a magyaros szemléletmóddal nincs ellentétben, de egy kissé fontoskodónak, hivatalosnak hat. A *beállít* helyett többnyire

szemléletesebb, természetesebb kifejezés is kínálkozik, pl.: a javítási munkákat a jövő hétre *tervezik, ütemezik be;* a költségvetésbe 5000 Ft-ot *vesznek föl, irányoznak elő;* utólag ezt a számot is *beiktatják, beillesztik* a műsorba; az orvos szigorú diétát *rendelt, írt elő* számára; stb. Ez a sportnyelvben általános forma: *beállítja a csúcsot, a végeredményt* stb., szakmai kötöttségei miatt nem helyettesíthető mással. (L. még: germanizmusok 3.)

Külön kell szóvá tennünk a társalgási nyelv kedvelt fordulatát: *úgy állít be vkit, úgy állítja be a dolgot, hogy* v. *mintha* . . . E kissé nyegle és pongyola formulánál szebbek és választékosabbak a következők: *úgy tünteti föl, festi le, tálalja, úgy beszél róla* stb.

2. E megjegyzések, tanácsok többé-kevésbé vonatkoznak a *beállít* származékaira is: *beállítás, beállíttat, beállítottság* stb. Tehát az *értekezlet beállítása* helyesen: az *értekezlet elhalasztása; hamis beállításban beszélte el a történteket* helyett szebb: *hamis színben tüntette fel.* A 'meggyőződés, szemléleti mód' jelentésű *beállítottság* főleg a mozgalmi és a sajtónyelvben terjedt el. Többnyire jól helyettesíthető színesebb, árnyaltabb szavakkal. Baloldali *beállítottságú* helyett például szebbek, kifejezőbbek ezek: baloldali *érzelmű, meggyőződésű, gondolkodásmódú, szemléletű, világnézetű* stb.

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 473; HivKve² 41.

G. L.—K. M.—Sz. L.

beálló melléknévi igenév

1. Régebbi neve: jövő idejű melléknévi igenév. Képzője: *-andó, -endő;* ez a váltakozó tövű igéknek hol a rövidebb, hol a hosszabb alakjához járul, pl.: *leendő, viendő, pótlandó, kisöprendő; eljövendő, indokolandó, meggátolandó.* — L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 1—3., 8.

2. Tárgyas és tárgyatlan igékből egyaránt képezhetjük, jelentése ennek megfelelően szenvedő (a *javítandó* hiba), ill. cselekvő (a *jövendő* évek), többnyire a (közeli) jövőre utalón, gyakran azonban határozott idővonatkozás nélkül *(szánandó* sors, *kelendő* áru).

3. a) E példák is mutatják, hogy melléknévi jellegéből ered legtermészetesebb és legáltalánosabb szerepe, a jelzői használat. Főként (parancsszerű) szükségességet fejez ki: *követendő példa, elintézendő ügy.* — L. még: *adandó alkalommal.*

b) Állítmányként való alkalmazásának helyességét vitatják. Általában akkor kifogástalan és természetes ez a forma, ha az igenév főnevesült (Ti vagytok a *jövendő)* vagy — ez a gyakori — az igei jelentés és az idővonatkozás elhomályosulásával melléknévvé vált (áruja *kelendő;* az ember *esendő;* a szilárd test térfogata *állandó*).

Szükségesség, szabály, utasítás, parancs kifejezésére kevésbé ajánljuk, egyrészt a meghatározott cselekvőre vonatkozás hiánya, másrészt az

ilyen mondatoknak nemegyszer hatalmi vagy tekintélyi fensőbbséget éreztető ridegsége miatt. Főként a hivatalos nyelvre jellemző az ilyen személytelenség. Pl.: E rész *törlendő!;* Még ma *elintézendő!;* Az ügy sürgősen *kivizsgálandó!;* A cím nagy kezdőbetűvel *írandó!* — A köznyelvben és az irodalomban szokottabb és természetesebb a *kell* ige vagy a felszólító mód: *Töröljük* ezt a részt!; Még ma *el kell intézni!;* stb. Szaknyelvi használatban, hivatalos stílusban azonban néha szükség van az utasításnak általános érvényű, de határozott és tömör kifejezésére. Ilyenkor elfogadhatjuk a sajátos stílusértékű igenévi állítmányt, ha módjával élünk vele.

Ma már eléggé ritkák a *volt, volna, lesz, lett, lenne* stb. alakokkal összetett, a cselekvésnek a múltban vagy a jövőben beálló, tervezett vagy szükséges voltára utaló körülírt igealakok. Használatukat általában nem is javalljuk, mert régiesek, egy kissé idegenszerűen mesterkéltek, fontoskodók. Pl.: *megfontolandó volna,* hogy . . .; ez már rég *elintézendő* volt; az összeg *kifizetendő* lesz; Vezess el, merre vagy *szállandó* (Vörösmarty: Szép Ilonka). Helyesen: *meg kellene fontolni,* hogy . . .; ezt már rég *el kellett volna intézni;* az összeg *kifizetendő* v. *kifizetése esedékes.* — Helyesek azonban azok a kifejezések, amelyekben az igenév már melléknevesült, tehát nem annyira igei tartalmat, mint inkább állandó tulajdonságot jelöl. Pl.: remélem, a siker *maradandó lesz;* ez nem *volt illendő.*

c) Latinosság a célhatározói mellékmondatnak vagy a célhatározónak *-andó, -endő* képzős igenévvel való kifejezése. Kerüljük ezt a modoros régiességet! Pl.: e bonyodalmat *elkerülendő: hogy elkerüljük* e bonyodalmat; a kérdést *tanulmányozandó,* bizottságot küldünk ki: *hogy tanulmányozzuk* a kérdést v. a kérdés *tanulmányozására.* — L. még: idegenszerűségek 3. a) | latinizmusok | nyelvművelő babonák 3. a)

4. A cselekvő értelmű igenévhez kapcsolódó alanyt *-tól, -től* ragos vagy *által* névutós névszóval szokták kifejezni: *a tanulóktól elvégzendő* feladat; a hiba az *ellenőr által* kijavítandó. Inkább a névutós szerkezetet ajánljuk. — L. *által* — *-tól, -től,* ill. *-val, -vel* 1.

IRODALOM: Temesi: MMNyR. 1 : 232—3; Ruzsiczky: uo. 1 : 391—2; Tompa: uo. 1 : 498; F[erenczy].: G.: Nyr. 1966 : 448; R. L[ovas]. G.: Nyr. 1966 : 449; Kossa: MM. 128—30; Velcsovné: MMNy³. 36—8; K[emény]. G.: Nyr. 1977 : 378.

K. M.

Beatlesek [bítleszek v. bitliszek]

A hatvanas évek elején divatba jött könnyűzenei együttes angol neve voltaképpen többes számú: *Beatles* [bítlz]. Elterjedt (csak félig angolos) ejtésmódja és kétféle többesjele ellen azonban hiába emelnénk szót, amíg

így van divatban. A kiejtést követő *Bítlesz, Bitlisz* stb. írásmód nem látszik sem célszerűnek, sem megokoltnak.

L. még: névszók egyes és többes számú használata 9.

IRODALOM: Magay 57; May: ÉT. 1976 : 1478.

Beatrice [bëátricse] — **Beatrix** L. névváltozatok 1. b)

be, bé — bele, belé

I. Alakváltozataik

Köz- és irodalmi nyelvünkben ma a rövid *e* végű *be* és *bele* alakok használatát tekintjük helyesnek, bár nyelvtörténetünk korábbi szakaszaiban föltehetőleg mindkét igekötő, ill. határozószó *é*-re végződött. Ezt őrizhetik a *bele* személyragos alakjai *(belém, beléd, belé* v. *beléje* stb.). Az *é*-re végződő *bé, belé* alakok mai nyelvhasználatunkban régies és népies stílusértékűek. Pl.: Ünnepélyes mély csöndesség Álla *bé* a kerek földön (Vajda: Kis költemények); Erőlködött, meg is izzadt *belé.*

II. Használatuk

A) A *be* egyik leggyakoribb, ősi igekötőnk. Eredeti jelentése: valamely zárt tér belsejébe vagy általában befelé való irányulás, ide értve az ilyen cselekvés, történés vagy folyamat különféle módozatait. Pl.: *behull, belép, benéz, bevág.* Jelentésének további fejlődésével, ill. módosulásával alakult ki a cselekvés, folyamat befejezettségét kifejező (perfektív) szerepe, amely nyelvhelyességi szempontból a legtöbb vitát okozza. A hagyományos, helyes használat példái: *bealkonyodik, bejelent, beteljesedik* stb.

1. A *be* igekötő igen gyakori használatának és szétágazó szerepének egyik következménye, hogy sokszor minden szükség nélkül, pusztán analógiásan kapcsoljuk olyan igékhez, melyek önmagukban is bevégzett, ill. egyszerre végbemenő cselekvést, történést fejeznek ki, vagy amelyeknek igekötő nélkül is megvan ez az értelmük. A fölösleges igekötő-használat példái: *beanyakönyvez, bebiztosít, becsatol, beigazológik, bepótol* stb. Fölösleges a ritka *behat* ige főnévi származéka *(behatás)* is az egyszerű *hatás* helyett. Terjedésüket az igekötőnek befejezettséget vagy befelé irányulást éreztető volta magyarázza és részben menti. Néha fölösleges a *be* igekötő a *vásárol* és a *szerez* ige mellett is, pl.: megyek a közértbe *(be)vásárolni;* jó kis náthát *szereztél (be).* Idegen szavakhoz szövegyüléssel tapadt fölöslegesen: *beinstallál (installál×beiktat), beinvesztál (invesztál×beruház).*

2. A *be* igekötő nemegyszer más hagyományos igekötőt szorít ki, olykor analógiás hatásra vagy idegen mintára, fölöslegesen, máskor ellenben a hagyományos igekötős formától némileg eltérő jelentésárnya-

lat kifejezésére. Pl.: *bealtat* (*elaltat* helyett az orvosi nyelvben), *beárul* (*elárul;* a *besúg* hasonló irányszemlélete azonban elfogadhatóvá teszi), *bedohosodik (meg-)*, *beérkezik (megérkezik;* de: *beérkezett író)*, *belakik* vmiből (*jóllakik* vmivel; a *belakik* népiesebb, bizalmasabb), *belázasodik* (legfeljebb más kifejezéssel élhetünk helyette: hirtelen lázas lesz), *benáthásodik*, *betanul (meg-)*, *betart* (rendeletet, szabályt stb.; e szókapcsolatokban ma már szinte általános a *megtart* helyett), *beterjeszt* (*előterjeszt*, de a hivatalos nyelvben gyakran a *bead*, *benyújt* megfelelője), *betilt* (*el-* v. *meg-;* de: *betilt* egy újságot), *betekint* vmit (helyesen vmibe v. *megtekint* vmit), *beutazik* vmit *(végig-)*, *bevall (megvall;* de: *adóbevallás)*, *bevádol*, *bevár (meg-)*. Mint látjuk, egy-egy szókapcsolatban gyakran a helytelenített igekötő állandósul, s így kellő okkal el kell fogadnunk. — L. még: *beszüntet — megszüntet* | *betanít*, *betanul — megtanít*, *megtanul* | *betart — megtart*.

3. Elevensége folytán a *be* igekötő sok újszerű kapcsolatot alkot. Jó részük kifejező, hasznos, jelentéssűrítő összetétel, mint pl.: *belobban*, *becikkelyez*, *bedíszletez*, *befő*, *befülled*, *begerjed*, *begyakorol*, *bejelentkezik*, *bemond* (rádió-, televízió*bemondó)*, *benevez*, *beolvas*, *besűrít*, *beszervez*, *beszűkül*, *betáplál*, *betervez*, de vannak köztük erőltetett, mesterkélt igék is, pl. *beiskoláz*, *betermel*, *beütemez*. A sajtónyelvben gyakori a *behajóz* ige is — *hajóra rak*, *szállít*, ill. kevésbé kívánatos jelentéshasználatban *hajóra száll* helyett.

4. Áligekötő van a *befolyásol* igében, mert a szó szerkezete nem *befolyásol*, hanem *befolyás-ol*. Helytelen tehát az ilyen szóred: Ne *folyásold be* őt! Helyesen: Ne *befolyásold!* — L. még: igekötős ige szórendje 5.

5. A *be* igekötőhöz gyakran kapcsolódik a *felé*, (táj) *fele* irányjelző névutó: *befelé* jön, megy, néz, sír, szenved. Az ilyen alakulat, mint különírása is mutatja, nem igekötő, hanem határozószó. Északkeleti nyelvjárásainkban azonban többé-kevésbé igekötőszerű szerepben használatos, jellegzetes módon főként az ott szokásos fordított szórend esetén: ázik a tető *befelé;* Zárd *befele* az ajtót!; Kapd *befele!* Az ilyen provinciális, szószaporító alakok — valóságos irányjelző szerep híján — a köznyelvben hibásak és kerülendők. — Lásd: igekötők szerepe és használata II. 3. d)

B) A *bele*, *belé* mint határozószó és igekötő elsősorban a cselekvésnek, mozgásnak valamely test, anyag, tömeg belsejébe, részei közé vagy egy zárt, szoros térbe való behatolását vagy odatartozását fejezi ki: *beleömlik*, *beleillik*. Különbözik tőle a *be* igekötő szerepe: ez általában csak b e f e l é i r á n y u l á s t é s r á h a t á s t jelöl. Az alaki hasonlóság és a jelentésbeli érintkezés folytán a rövidebb és gyakoribb *be* sokszor az eredetibb és az értelem szerint pontosabb *bele* helyébe lép. Pl.: *beakad*, *beavat(kozik)*, *beártja* magát vmibe, *begázol*, *beilleszt*, *beilleszkedik*, *beszuggerál* (vkibe

vmit), *beveti* magát vmibe, vhova (mind helyesebb *bele* igekötővel; de meggyökerezett a *beavatkozás* és a *benemavatkozási* politika).

Jó néhány esetben a keveredés ellenére megmarad, ill. kialakul bizonyos értelmi különbség a két igekötős kapcsolat közt: *beesik* az eső a tetőn — *beleesik* a gödörbe; *befekszik* a kórházba — *belefekszik* a fűbe; *befullad* a lövedék, a motor — *belefullad* a tóba; *beillik* vminek — *beleillik* vmibe; *belát* vhova, vmit — *belelát* vmibe; *bemárt* vkit vmely kellemetlenségbe — *belemárt* vmit a vízbe; *benéz* a szobába — *belenéz* a messzelátóba; *berohan* a házba — *belerohan* a vonat az autóbuszba; *beszámít, betud* (= vmely összeget, időszakot elszámolásban figyelembe vesz; vminek tekint, ill. tulajdonít vmit) — *beleszámít, beletud* (= általában: vmely egész részének tekint vmit); *betekint* vhova — *beletekint* vmibe.

Vannak azonban olyan igepárok, amelyek a mai használatban, nyelvérzékünk szerint egyenlő értékűek, fölcserélhetők, már nem érzünk köztük értelmi vagy árnyalati különbséget. Ilyenkor a rövidebb, tehát gazdaságosabb *be* igekötős alak a gyakoribb. Pl.: *beakad — beleakad; beavatkozik — beleavatkozik* (de csak: *beavatkozás, benemavatkozási); bekapcsolódik; bevág — belevág* (a villám vmibe).

Van végül egy-két *bele* igekötős igénk, amely — noha már egészen megszokott és természetes — más, eredetibb igekötővel is használható: *beleegyezik* vmibe — *megegyezik* vmiben; *belefárad* vmibe — *elfárad* vmibe(n); *belenyugszik* vmibe — *megnyugszik* vmiben.

L. még: *beáll, bekövetkezik* | *bebeszél* | *befolyás, befolyásol* | *befolyik, belefolyik* vmibe | *behajóz, behajózik* | *behatárol* | *belát* | *belemegy* | *belő* | *bezár* | igekötők szerepe és használata | mutató névmás 3.

Irodalom: Deme: Magy. 21; Grétsy: SzaknyKal. 197—8; Szabó T. A.: AnyÉ. 78; Szemere: AkHTört. 107; J. Soltész: Igeköt. K. M.

bebeszél

Német nyelvi hatásra alakult, helytelen használatú szó: *bebeszéli neki, bebeszéli magának.* Helyesen *elhiteti vele, elhiteti magával; azt hiszi* v. *képzeli magáról, hogy.*

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A)

bebiztosít L. *be, bé — bele, belé* II. A) 1. | igekötők szerepe és használata V. 1. a)

becézőnév

Becézőnévnek vagy rövidebben: becenévnek nevezzük az élőlények, ritkábban intézmények nevének kedveskedő, kicsinyített, becéző alakját vagy a más ilyen jellegű, névhelyettesítő elnevezést, megszólítást.

1. Leggyakoribbak a személyek becenevei.

a) A személynevek közül becézhetjük a családnevet is. Így lesz a *Galántai*-ból *Gali*, a *Latabár*-ból *Latyi*, a *Szathmáry*-ból *Szatyi*, a *Takács*-ból *Taki* stb. Ez a becézés alakilag nem különbözik a keresztnevekétől.

A városi lakosság, főként a budapesti polgárság társas érintkezésének nyelvében a század elején tűnik fel egy sajátos becéző forma, amely a családnévből, kicsinyítő képzőből és egyes szám első személyű birtokos személyragból áll: *Bartoskám*, *Kertészkém*, *Müllerkém*, *Pataikám* stb. Ez a forma azóta is él, de mivel esetenként némi fölényeskedő, lekicsinylő íz érződik rajta, használatát nem tartjuk célszerűnek.

b) A becézésnek sajátos módja az asszonynév becézése. Ez csak az utóbbi évtizedekben hallható. Kialakulásában valószínűleg szerepe volt annak az idegenszerű divatnak, amely *Szabó Jánosné Nagy Idá*-t *Szabó Idá*-nak emlegeti. Ebben az újszerű asszonynévbecézésben ugyanis a *-né* teljesen eltűnik, és semmi sem jelöli a becenévben a nő asszony voltát, pl. *Szabóka* ehelyett: *Szabó Péterné*, *Szeki* ehelyett: *Szekeresné*.

c) Leggyakrabban persze a keresztnevet becézzük. A jelzős kapcsolatokkal *(édes Adél, kedves Mihály, Jóska lelkem* stb.) nem foglalkozunk, bár tágabb értelemben ezek is becézésnek tekinthetők. Szorosabban véve azonban csak a nevek kicsinyítő képzős és rövidített alakjait nevezzük becenévnek.

Ma már aránylag ritka az a becézésmód, hogy a kicsinyítő képző a magánhangzós végű, teljes, csonkítatlan keresztnévhez járul. Pl.: *Annácska*, *Máriácska*, *Ernőcske*. Ez többnyire két vagy esetleg három szótagú keresztnév becézésére szolgál, s ilyenkor a beceképző — főleg az *a* végű női nevek esetében — *-cska*, *-cske*. Mássalhangzóra végződő teljes keresztnévhez inkább a *-ka*, *-ke* képző járul. Pl.: *Terézke*, *Istvánka*, *Jánoska*, *Miklóska*. Ennek a férfinevek körében van némi előkelősködő jellege.

A keresztnév azonban a becézéskor többnyire megcsonkul a kicsinyítő-becéző képző előtt. A csonkult tő rendszerint a keresztnév első szótagja, gyakran a következő mássalhangzóval megtoldva: *And-r-is*, *Bé-l-us* stb. Két szótagos tőből: *Apolka*, *Emerka* stb.

A rövidült tőhöz járuló képzők közül a leggyakoribbak: *-i (Jani, Kari, Évi, Zsuzsi* stb.); *-ka, -ke (Anka, Borka, Ferke*, vagy a képző előtti mássalhangzó zöngétlenülésével: *Jóska* a *Józská*-ból, *Jutka* a *Judká*-ból stb.); *-ika, -ike (Antika, Józsika, Rózsika, Sárika* stb.); *-csi (Jancsi, Karcsi, Ilcsi, Tercsi* stb.). Ritkábbak: *-ci (Berci, Jenci, Anci, Juci* stb.); *-ca*

(Maca, Teca, Ica stb.); *-u (Etu, Ilu, Gézu* stb.); *-us (Magdus, Irmus* stb.).

Idegen, főleg német hatásra alakult ki a keresztneveknek az a becézésmódja, hogy a név vége marad meg, teljes alakban vagy csonkulva, s ehhez járul a becézőképző, pl.: *Lonci (Ilona), Gita (Margit), Frédi (Alfréd), Nándi (Ferdinánd).* Persze nagy számmal vannak ilyen készen átvett becenevek is, pl.: *Berti (Albert* helyett); *Náci (Ignác), Tóni* (a német *Anton*-ból). Gyarapítják ezt a csoportot az ilyen becenevek magyar újraképzései is, pl.: *Belluska* (a készen kapott *Bella* névből, ez pedig az *Izabellá*-ból), *Nóri* (az átvett *Nóra* névből, ez az *Eleonórá*-ból), *Toncsi* (a *Tóni* névből, ez a német *Anton*-ból), *Vica (Éva, Évica).*

Sok becéző névalakot más nyelvekből vettünk át, pl. *Gréti (Margit, Margarete), Mici* (a *Mária* német *Mizzi, Mizi* v. *Mitzi* becéző alakja), *Bobi* (a *Róbert* angol becézője), *Tom(i)* (a *Tamás* angol *Thomas* megfelelőjéből).

A becézésnek egyik régi, de ma újra feléledő módja a keresztnév elejének önállósulása. Ilyenek: *Bea (Beatrix), Emő (Emőke), Ildi (Ildikó), Barna (Barnabás), Boldi (Boldizsár)* stb. Főleg az ifjúság körében használatosak ma ilyen, végsőkig csonkított becéző névalakok: *Mó (Mónika), Zsó (Zsóka), Zsú (Zsuzsa)* stb.

A becéző névrövidülés gyakran jár együtt a név első magánhangzójának megrövidülésével, pl.: *Karcsi (Károly), Laci (László), Marci (Márton), Mari (Mária), Saci (Sára)* stb. Ugyanez a teljes név beceképzős alakjával is megtörténik, pl. *Pali (Pál).* Ez a hangzórövidülés persze nem általános, vö. pl.: *Árpi, Józsi, Ági, Évi, Klári.*

A becézés idegen, főleg német eredetű módja a név végének további becézőképző nélküli önállósítása. Ez csak női nevekkel fordul elő, pl.: *Bella (Izabella), Dóra (Teodóra), Nóra (Eleonóra), Lia (Júlia, Kornélia* stb.), *Ria (Mária), Zia (Terézia).* Ez a becézésmód terjedőben van. Némelyik ilyen női becenév önálló névváltozattá is vált.

Olykor a becézés alapja — képzősen vagy képző nélkül — magának a hosszú névnek a közepe, pl. *Póli (Apollónia;* de: *Apolka).*

A becézésnek ugyancsak sajátos módja a szótagkettőzés. Ennek a hatásában egységes névadásmódnak — eredetét tekintve — több alcsoportja van.

Az első a természetes névrövidülés, amikor a szótagkettőzés voltaképp csak véletlen. Ilyenek: *Bibi (Bibiána), Lili (Liliána), Vivi (Viviána)* stb.

A kettőzések egy része gyermeknyelvi eredetű. Ezek keresztnévhez nem mindig kötődnek, elemeik gyakran becéző gügyögések. Pl.: *Cucu, Dudu, Fifi, Gigi, Tete, Zizi, Züzü.* Becézett keresztnév gyermeknyelvi gügyögő kiejtésének emlékét őrzi a *Dodó* (a *Jodó*-ból, ez pedig a *József* becézője).

Eredményezhet kettőzést a hasonulás is. Így lett a *Lajos* név *Laja* becézőjéből előreható hasonulással *Lala*.

Szép számmal vannak persze valódi szótagkettőzések is, pl. *Sziszi (Szilárd), Titi (Tibor)*.

Gyarapítják a kettőzések számát az idegenből átvett becézők is. Ilyen a *Lulu* (a *Lajos* francia megfelelőjéből, a *Louis* [lui]-ból), a *Mimi* (a *Mária* német *Mizi* = *Mici* becéző alakjából vagy a *Hermin(a)* névből) stb.

d) A becenevek, akár megszólításként, akár megnevezésként, mindig ismerős környezetben hangzanak el, ezért megkülönböztető értékük csak ott érvényes. Ennek egyik jele az, hogy a becézőknek olykor még nembeli megkülönböztető értékük sincsen, pl.: *Gabi (Gábor* és *Gabriella), Tóni, Toncsi (Antal* és *Antónia), Viki (Viktor* és *Viktória)*.

A becézésnek a környezethez kötött alkalmisága okozza azt is, hogy egy-egy becenév más keresztnévre is eltolódhat. Az előbbi kétneműségnek ide is tartozó példáin kívül megemlíthetjük ezeket is: *Emmi* (az *Emma* mellett *Emília, Emerencia* is), *Zia (Terézia, Hortenzia), Juci (Judit, Júlia), Ági (Ágnes, Ágota), Inci, (Irén, Imre)* stb.

A használatban nagyon vigyáznunk kell a becenevek hangulatára! Ez függ a becenév hangzásától, ritmusától, a becéképzők hangulatától stb. Például a *Zotyi (Zoltán)* a *-y* hang miatt csak bizalmas használatra alkalmas, a *Marcsa* és a *Borcsa* alakok vidékiesek, de nők városon is élnek velük barátnőik bizalmas megszólításaként, a *Palika* gyerekes vagy túlságosan bizalmas . . .

A becéző alakok használatában eléggé elterjedt hiba az idegen írásmód nagyzoló, előkelősködő divatja, pl. *Ancy, Emmy, Ily*, helyesen: *Anci, Emmi, Ili*.

A becenevek hangulatának megváltozása néha azt is eredményezheti, hogy a becenevet hivatalosan is anyakönyvezni kezdik. Valamikor ezek a ma hivatalos nevek szintén becenevek voltak: *Egon, Emma, Hilda, Irma, Laura* stb. Az *Anna* erdélyi becézője, az *Anikó* az elmúlt évtizedekben vívta ki az önállóságát az *Eleonórá*-ból rövidült *Nórá*-val együtt. Ezt a nyelvtörténeti folyamatot a Magyar Utónévkönyv is tekintetbe vette, s a névhangulatot mérlegelve anyakönyvezhetővé tett több régi becézőt. Ilyenek: *Barna, Dóra, Erna, Frida, Kata, Samu, Tilda, Vera, Zsóka* stb.

A beceneveket általában szűkebb baráti vagy családi körben használják. Kivétel azonban bőven van, különösen a nyilvánosság előtt vagy üzleti érintkezésben tevékenykedő népszerű emberek körében. Ilyenek a nők között a színésznők, a rádió- és tévébemondónők, a fodrász- és kozmetikusnők, a próbakisasszonyok, a divatszalonban dolgozók, a kávéfőzőnők és a pincérnők, a férfiak között a női fodrászok, a cigányprímások, a

bohócok (pl. *Zoli bohóc)* és a gyermekszínészek stb. Pl.: *Jászai Mari, Tordai Teri, Takács Marika; Dankó Pista, Pertis Pali, Rácz Laci; Tóth Laci, Zeitler Zoli.* De általánosnak természetesen ezt sem mondhatjuk, pl.: *Mezei Mária, Béres Ilona.*

2. Találkozunk becézéssel a tulajdonnevek másik két nagy csoportjában, az állatnevek és a földrajzi nevek között is.

a) Az állatnevek között elsősorban kedvelt háziállataink nevét szoktuk becézni, pl. *Cirmi (Cirmos), Bundi (Bundás).*

b) A földrajzi nevek közül csupán néhány nagyon ismertet vagy népszerűt becéznek. Ilyenek: *Balcsi (Balaton), Gelaj (Gellérthegy), Üllcsi (Üllői út)* stb.

c) Olykor bizonyos intézmények nevét is becézzük, pl. *Csili* (eredetileg ugyanis *Csillag* utcai Művelődési Ház, mai neve: Pesterzsébeti Vasas Művelődési Központ), *Goli (Goldberger* óbudai és kelenföldi textilgyára) stb.

3. A becézés a gyermeknyelvből kiindulva nemcsak a tulajdonnevek, hanem a köznevek, sőt a melléknevek területére is behatolt. Ezért becézzük a gyermekek kedvelte édességeket *(cuki, csoki, fagyi, süti),* ezért lesz a diáknyelvben a *finom*-ból *fincsi*, az *unalmas*-ból *uncsi*, a *világos* szóból 'érthető' jelentésben *vili* stb. A kedvelt kutyafajtának, a *foxterrier*-nek rövidült (bece)neve *foxi*, a *tacskó*-nak *(daxli) tacsi*, a kellemes hangú hangszernek, a *szaxofon*-nak *szaxi* stb. — Erről lásd még: ritkább szóalkotások A) 1. a)—b) | szórövidülés 2—3.

L. még: családnév megszólításként | keresztnév megszólításként | megszólítás és formái I. 1. | szókincsünk stilisztikai rétegződése I. 1. a), II. a)—b)

Irodalom: Szilasi: Nyr. 1883 : 244—53; Simonyi: Nyr. 1888 : 485—6; Mikó: Nyr. 1894 : 27—8; Laczkó; Melich: MNy. 1907 : 165—76; Kovács Márton: Nyr. 1911 : 182—3; Melich: MNy. 1914 : 97—107, 149—56, 193—9, 249—55; Pais: MNy. 1925 : 109—14; Tolnai: MNy. 1927 : 171—5; Csefkó: MNy. 1929 : 368—9; Melich: MNy. 1933 : 118, 262—4; Kovalovszky: MNy. 1934 : 229—30; Horger: MNy. 1936 : 42—3; Dengl 387; Horger: MNy. 1940 : 251; Mikesy: MNy. 1943 : 381; Benkő Loránd: MNy. 1950 : 230—3; Berrár: MNy. 1950 : 205—6; uő: MNy. 1951 : 205—6; Kovalovszky: NyFK. 163—4; Rácz: ASzeg. 1955 : 133—9; Lőrincze: Nyműv. 81, 90—1; Papp: Nyr. 1956 : 454—7; Rácz: MNy. 1956 : 48—51; Penavin: Nyr. 1958: 480—1; Rácz: ASzeg. 1958 : 43—8; uő: ASzeg. 1959—60 : 69—84; uő: NévtVizsg. 146—9; uő: ASzeg. 1961 : 143—9; Lőrincze: ÉdAny.[2] 156—9; Nagy J. B.: Nyr. 1963 : 35; Büky: Nyr. 1964 : 101; Mikesy: Nyr. 1964 : 261—3; Nagy J. B.: Nyr. 1964 : 112; F[erenczy]. G.: NymLev. 16—7, 18—9; Sz[őke]. I.: uo.: 1H—8; Tompa:

MNy. 1964 : 89—92; Rácz: MNy. 1966 : 408—20; Hajdú: MNy. 1967 : 238—44; Büky: MNy. 1967: 227—38; Rácz: MNy. 1967 : 292—7; Lőrincze: Nyőrs. 110—2; Ladó; Hajdú M.: NévtEa. 164—7. L. J.

Beck L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d)

Bécs L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

becses (b.) L. levelezési formulák 3. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 3—4.

becsszavamra L. szórövidülés 5.

Bécsújhely L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), B) 1., III.

becsuk — bezár L. *csuk — zár* | tárgyas igék tárgyatlan használata 2—3.

becsül r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 1.

Bécs — Wien L. idegen földrajzi név magyar megfelelője I., II. A) 3. a), III.

bédekker L. *Baedeker — bédekker — bedekker*

Beecher Stowe

Az amerikai írónő nevének angol kiejtése kb.: bícsö[r] sztóu, kissé magyarosabban: bícsersztó. Toldalékait írásban kötőjellel kapcsoljuk: *Beecher Stowe-val, Beecher Stowe-é.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a)

Irodalom: Magay 58.

beereszt L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

Beethoven

Kiejtése: béthóven, németesebben: béthóf[e]n, béthófn. Toldalékai inkább magas hangúak: *Beethovennek* stb. Nálunk széles körben elterjedt s ezért már szintén helyesnek tekinthető [bétóven] ejtése félreértésen alapszik. A *th* itt nem pusztán írássajátság, hanem az összetételből alakult névben valódi hangkapcsolatot jelöl.

b e f e j e z e t l e n m o n d a t L. hiányos szerkezetű mondat 2. c)

befejezett melléknévi igenév

1. Régebbi neve: múlt idejű melléknévi igenév. Képzője *-t, -tt;* ez a váltakozó tövű igék egy részének (főként az *l* és *r* végűeknek) mindkét alakjához egyaránt járulhat, kötőhangzóval vagy anélkül. Az ige szokott (ragozási) tőalakjából *-t*-vel képzett változat általában természetesebb, köznyelvibb; pl.: *szégyellt, örökölt, panaszolt; sepert, kotort, pödört, írt.* A magánhangzóval kapcsolt *-tt* képzős alakok többnyire ritkábbak, választékosabbak: *rosszallott, írott, öröklött;* néha népiesebb árnyalatúak: *seprett, kotrott, pödrött.* A hangzótorlódás elkerülésére az utóbbi képzésmód szokásos: *ajánlott* (nem *ajánlt*). A teljes szótári tőből, valamint a rövidebb tőből képzett alakok nemegyszer egymás mellett is élnek, s ilyenkor többnyire értelmi, árnyalati vagy használatbeli különbség fejlődik ki köztük. Pl. *képzett — képezett, hajolt — hajlott, esküdt — esküdött, örökölt* (ház) — *öröklött* (betegség). Régies tőváltozatból képzett igenévi alak: (irod.) *holt* (— *halott*). — L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 5., 7., B) 1—3.

Az ige konkrét, aktuális voltának elhomályosulásával természetszerűen bekövetkezik a befejezett melléknévi igenév melléknevesülése; további jelentésfejlődéssel, ill. tapadással az ilyen melléknév sok esetben önállósult, főnévvé vált: *fagylalt, körözött, pörkölt, vádlott, halott* stb.

2. Tárgyas és tárgyatlan igéből egyaránt képezhető; jelentése általában szenvedő *(forralt* bor), ill. — különösen tárgyatlan igéből — cselekvő *(kinyílt* rózsa). Némely tárgyas ige befejezett melléknévi igenevének azonban van a szenvedő mellett cselekvő értelmű használata is. Pl.: a *tanult* vers — *tanult* nő; *(meg)művelt* föld — *művelt* ifjú; a *tapasztalt* hibák — *tapasztalt* ember; az *olvasott* könyv — *olvasott* diák; a *várt* levél — *várt* lány várat nyer (= sokszor az a leány jár jól, aki nem siet, hanem vár a férjhezmenéssel).

3. Az *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képzős szenvedő igéből és a ható igéből ma már nem képezünk befejezett melléknévi igenevet. Néhány ilyen alak azonban állandósult a használatban. A ma már elavult *bennfoglaltatott* és közhírré *tétetett* mellett ilyen: (megjelenésben) *akadályoztatott, elragadtatott,* nagyra *hivatott* stb. A két utóbbi példa kivételével ma inkább a megfelelő cselekvő ige igeneve használatos: *bennfoglalt,* közhírré *tett, akadályozott* stb.

4. Állítmányként gyakran a *-va, -ve* képzős határozói igenév + létige alkotta szerkezet elkerülésére és egyszerűsítésére használják. A mai hivatalos és sajtónyelvben erősen terjed az ilyen kifejezésmód (pl. a hír valódisága *bizonyított,* ehelyett: *be van bizonyítva*). Pedig ez inkább csak olyan igenév esetében helyes, amelynek igei jellege és benne az előidejűség mozzanata meggyengült, elhomályosult, s az igenév szinte már tisztán

tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált. Pl.: a seb még nem *gyógyult*, helyesebben: nem *gyógyult be* v. *meg*, nincs *be-* v. *meggyógyulva;* de: légy *megnyugodva* — jobb így: légy *nyugodt* v. *nyugodj meg.* — L. bővebben: határozói igenév I. C) 1—3. Vö.: folyamatos melléknévi igenév 4.

5. Határozóként való használatában is ingadozás van. Pl.: *gyógyultan* v. *gyógyulva* távozott; *letörten — letörve; szárnyaszegetten — szárny(a)-szegve.* — Erről lásd bővebben: határozói igenév I. B) 2.

6. Leggyakoribb és legtermészetesebb a jelzői szerepe, mégpedig előidejű cselekvés, történés, folyamat eredményeként létrejött állapotnak, ill. tulajdonságnak többé-kevésbé határozott jelölésére. Pl.: *megszépült* arc, *forralt* bor, *kötött* mellény, *sült* hús.

a) Tárgyas igék szenvedő értelmű igenevének jelzői használatában természetesen érvényesül az előidejűség (pl. ma is előttem van az akkor *látott* kép).

b) Ha azonban az igenév — éppen tárgyassága miatt — kétértelműen az alanyra is vonatkozhat, nem természetes a használata. Pl.: a gyárat *megtekintett szakemberek* elismerésüket fejezték ki; ABC-áruházakban *vásárolt személyektől* táskákat, retikülöket loptak el; megyénkben *alkotott híres emberekről* ad ki albumot a Képzőművészeti Alap. Helyesebb ilyenkor a folyamatos igenév, amelynek közeli előidejűségét a mondatösszefüggés vagy az alkalmazott időhatározó (szerkezet) úgyis kifejezi: a gyárat *megtekintő* szakemberek kifejezték elismerésüket (a látogatás után vagy befejeztével); ABC-áruházakban *vásároló* személyektől; megyénkben *alkotó* híres emberekről (vagy ha ezt félreérthetőnek éreznénk — tekintve, hogy nyilvánvalóan már nem élő személyekről van szó —, így is fogalmazhatunk: olyan híres emberekről ad ki albumot a Képzőművészeti Alap, akik megyénkben *alkottak).* Noha a tárgyatlan melléknévi igenévnek jelzői használatakor nem jöhet létre ilyen kétértelműség, ezekkel is csak olyankor éljünk, ha hangsúlyozni kívánjuk az időviszonyt (az előidejűséget). Szükségtelen pontoskodás például ez: elutazott az ülésen *részt vett* küldöttség (helyesebben: *részt vevő).* Jó azonban ez a mondat: olvastam a múlt évben *megjelent* könyvek jegyzékét. Itt ellentmondásként hatna a *megjelenő* igenév. Tartalmi, időviszony-különbség lehet e mondatok közt is, az igenév jellege szerint: ünnepelték a darabban *fellépett* v. *szerepelt* színészeket (az előadás után); — *fellépő* v. *szereplő* színészeket (az előadás alatt, a felvonásközökben); beszámolt tapasztalatairól a hazánkban *járt* finn író (elutazása után, otthon); — a hazánkban *járó* finn író (még itt, nálunk). Természetes módon, félreértés nélkül alkalmazhatjuk azonban a folyamatos igenevet is a múltra vonatkoztatva. Pl.: a vitában részt *vevő* szakemberek továbbra is figyelemmel kísérték a javaslat sorsát.

c) Az alaki időviszonyítás meglehetősen idegen tehát nyelvünk szellemétől, szerkezetétől, s főként akkor mesterkélt és szükségtelen, ha az elő-, ill. az utóidejűség amúgy is felreérthetetlenül kiviláglik a mondatból. Tárgyatlan igék befejezett melléknévi igenevével különösen szokatlan, szinte idegenszerű lehet a múltra vonatkozó egyidejűség. Pl.: amikor lefelé rohantunk, megbotlott az előttem *futott* fiú (helyesen: *futó);* a középkorban *élt* emberek babonásak voltak (helyesen: *élő* v. a *középkori* emberek). Még bizonyos előidejűségnek a kiemelése is mesterkélt egy kissé: megosztottam társaimmal a nekem *jutott* [inkább *jutó*] adagot; hazaérkezett a Budapesten *járt* német külügyminiszter (az utóbbi példa természetesebb és logikusabb, de kifejezhető egyszerűbben: hazaérkezett Budapestről). Helyes ellenben ez: a triász korban *kipusztult* állatok.

d) A minőségjelzői használat néha fölöslegesen, sőt helytelenül foglalja el a birtokos jelzős kapcsolat helyét. Pl.: megszidták a *betört ablak* miatt — helyesebben: az *ablak betörése* miatt. A helyesség szempontja az, hogy az értelmi kapcsolat súlypontja melyik szerkezetet kívánja. Előző példánkban nem az ablak *betört* volta az ok, hanem az ablak *betörésének* ténye. Hasonlóképpen: a *beállott halál* után — helyesen a *halál beállta* v. *bekövetkezése* után; a *befejezett kúra* ellenére további kezelés szükséges — inkább így: a *kúra befejezése* ellenére. De helyes ez: a *befejezett kúra* hatása, mert itt a minősítő jelző és a jelzett szó szerepe egyaránt fontos. E kifejezéstípus egyébként szokásos a sajtó nyelvében és hagyományos az irodalomban is, főként címekben. Pl.: *elfogott betörő* (helyesebb: *elfogták a betörőt); A megszabadított Jeruzsálem; Az elveszett paradicsom; Elveszett alkotmány; Füstbe ment terv.*

7. Határozói értelmű szerkezeteknek jelzőivé való átváltására a *való, levő* stb. igenév helyett a *volt, folyt, történt* stb. befejezett alak is használatos múlt időre vonatkoztatva, pl.: az ünnep előtt *volt* [= való, az ünnep előtti] nap; a csapat ellen *történt* támadás; a hazánk területén *folyt* harcok. — Megítélésükről lásd: *való, levő* stb.

8. a) A befejezett melléknévi igenév igen alkalmas tömörítő eszköz jelzői mellékmondat helyett: az ünnepélyre *meghívott* vendégek — a vendégek, *akiket meghívtak* az ünnepélyre. A tömörítésnek azonban van ésszerű határa, s ezt vegyük tekintetbe. — L. még: egyszerű és összetett mondat 1.

b) A befejezett melléknévi igenévvel bizonyos rokonságban vannak az igéből képzővel alakult főnevek, amelyek sajátosan tömör magyarsággal pótolnak időhatározói mellékmondatot vagy hosszabb határozós szerkezetet. Pl.: hazafelé *mentében:* amikor vagy miközben hazafelé ment; *estében* megkapaszkodott egy fában: esés közben; a baleset *láttán:* amikor a balesetet látta; a hír *hallatára:* amikor a hírt (meg)hallotta.

9. Az igenév cselekvő alanyára utaló *-tól, -től* rag, ill. *által* névutó használatára vonatkozólag lásd: *által — -tól, -től*, ill. *-val, -vel* 1.

L. még: beálló melléknévi igenév | értelmező III. 3. | folyamatos melléknévi igenév | igenévi-igei személyragozás | jelző I. 1. f) | jelzői értékű hátravetett határozó 1., 2. a), 4. | negatív fokozás

IRODALOM: Kovalovszky: NyFK. 151 (a 3. ponthoz); Grétsy: SzaknyKal. 157–61; uő: Nyelvh.[3] 178 (a 4. ponthoz); Rácz: Nyelvh.[3] 242–3 (a 4. ponthoz); Temesi: MMNyR.[2] 1 : 231–2, 389–91; Lőrincze: Nyőrs. 88–9; Velcsovné: MMNy. 36–8; Rónai–Kerekes 461; Rácz: Nyr. 1974 : 386–98; uő: Nyr. 1975 : 3–11; uő: MaiMNyünk 57–8; Tompa: AnyOlv. 73–86; Grétsy: ÉT. 1978 : 1291. K. M.

befejezettséget jelentő szórend L. igekötős ige szórendje 1. a)–b)

befele — befelé L. *felé* 2.

befolyás, befolyásol

A *befolyás* különösen az írott stílusnak (a sajtónak, a hivatalos nyelvnek), de a választékosabb beszélt nyelvnek is kedvelt szava. Pl.: *nagy befolyása* v. *befolyással van* (vkire, vmire). Időnként helyettesítsük — a változatosság kedvéért is — a következő kifejezésekkel: *hatalma, beleszólása, ráhatása, hatása van* v. *hatással van, hat* (vkire, vmire).

A *befolyásol* ige is hasonló megítélést érdemel. A stílus élénkítése végett helyette is mondjunk, írjunk néha más kifejezést! Pl.: (vmilyen) *hatással van* v. *hat* vkire, *rávesz, rábír* vkit vmire, *vmely cél, érdek szolgálatába állít vkit.* — L. még: *be, bé — bele, belé* II. 4.

IRODALOM: HivKve[2] 102, 146. Sz. L.

befolyik, belefolyik vmibe

Mindkettő a beszélt nyelvnek egy kissé bizalmas kifejezése. A köz- és irodalmi nyelvben ez használatos helyettük: *bekapcsolódik* (pl. vmilyen munkába); *hozzászól* (vmilyen kérdéshez, vitához), *beleszól* (vkinek a dolgába); *beavatkozik, közbelép* stb.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. B

begy — bögy

E két szóalak használata egyformán helyes, az első az ë-ző kiejtésben zárt *ë*-vel. Mai köznyelvünkben mégis szívesebben látjuk az *ö*-s változatot, mert az *e* hang egyébként is túlteng nyelvünkben. Kelet-magyarországi írók természetesen a *begy* alakot használják: Mindenik borral

szívja tele *begyét* (Csokonai: Diétai Magyar Múzsa); Szedte a *begyébe*, amit látott, hallott (Arany: Toldi Szerelme); Ujjunk *begyéből* vér serken ki (Ady: Magyar jakobinus dala). A szó melléknévi *(begyes)* származékának *bögyös* változata még eléggé elterjedt, de a további igei származék *(begyeskedik)* ö-s változata csak ö-ző nyelvjárásainkban él.

L. még: *e* és *ë* hang 1. | *fel, föl* I. | kiejtés II. A) 1. b)

beh L. *h* 2. b)

behajóz, behajózik

A *behajóz* igének (melynek köznyelvi jelentése: hajón bejárt vmit) sokan kifogásolták 'hajóra rak' jelentésben való használatát. Ez azonban a hajózási és a katonai szaknyelvben annyira elterjedt, hogy nem tartjuk hibásnak, ha tömörsége miatt szükség van rá. Arra azonban ügyeljünk, hogy tárgyatlan jelentésben, a *hajóra száll* egyszavas megfelelőjeként csakis ikes változatát használjuk: *behajózik*.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 3. | ikes és iktelen ragozás I. 2. d), II. 1. b) | *kihajóz, kihajózik* | *ki* igekötő II. 4. | tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

behatárol

Ez az ige újabban egyre több jelentésben használatos. *Behatárol*hatjuk például a térképen a háború során elaknásított területet. Ugyanezt megtehetjük egy adott időtartammal is. Pl.: Sorba véve a címerpajzs stílusa által *behatárolt* reneszánsz kor veszprémi püspökeit, kiderült, hogy (Vetési Albert en kívül) még két veszprémi püspök jöhet számításba (újságcikk).

Egyéb mennyiségileg mérhető, az alsó és felső határ által megszabható dolgok esetében is beszélhetünk *behatárolás*-ról. Ilyen például egy-egy munkadíjtömeg vagy előirányzat *behatárolása*.

Átvitt értelemben is használhatjuk ezt az igét, ha például lehetőségek, hatáskörök, működési területek *behatárolás*-áról beszélünk.

Ez a szó valószínűleg a német *eingrenzen* fordításaként vált ilyen gyakorivá. Ez önmagában még nem teszi németességgé, hiszen a *körülhatárol* igének is megvan a német megfelelője, az *umgrenzen*. Azt azonban már nem tekinthetjük örvendetesnek, ha ez a szó divatossá, afféle hivatali zsargonszóvá válik. Ezért ha lehet, használjunk helyette természetesebb, érthetőbb kifejezést. A feladatköröket, hatásköröket például *megszabhatjuk*, a lehetőségeket *korlátozhatjuk* stb. A *behatárol* igének túlságosan gyakori és terjeszkedő használata ugyanis stílusunkat olykor homályossá, de legalábbis hivataloskodóvá teszi.

IRODALOM: HivKve² 45. L. J.

behatás L. *be, bé — bele, belé* II. A) 1.

behoz

A német *einbringen, einholen* hatására alakult ki nyelvünkben ennek a szónak idegenszerű, átvitt értelmű használata, különösen ezekben a szókapcsolatokban: *behozza* az elmaradást v. a lemaradást (az el- v. hátramaradottságot), a hátrányt, a késést, a mulasztást, a veszteséget, a kárt. Kerüljük a *behoz* ige ilyen használatát, mert nem felel meg a magyaros szemléletnek, s mert szebb és kifejezőbb szavakat szorít ki a használatból. Helyesebben így mondhatjuk: *pótolja* az elmaradást v. lemaradást (az el- v. hátramaradottságot, a hátrányt, a mulasztást); *helyrehozza, pótolja, megszünteti* a késést; *(ki)pótolja*, ill. *megtéríti, visszafizeti, visszatéríti* a hiányt, a kárt, a veszteséget stb.

Szintén németes, de a mindennapi nyelvben már meghonosodottnak tekinthető a *behoz* ige az ilyen szókapcsolatokban: *új divatot, eljárást, módit, újításokat hoz be*. Az igényes beszédben és az irodalmi nyelvben inkább ezt használjuk helyette: új divatot, eljárást stb.-t *vezet be, honosít meg, alkalmaz, terjeszt el*.

IRODALOM: HivKve² 45. Sz. L.

behozatal — bevitel L. *hoz* 3.

beigazolódik L. *be, bé — bele, belé* II. A) 1.

beijed L. igekötők szerepe és használata V. 2. a)

beindít L. igekötők szerepe és használata V. 1. e)

beiskoláz L. igekötők szerepe és használata III.

beismer L. igekötők szerepe és használata V. 2. a)

bejárat L. *belő*

bejáratos — bejáratós

Ne tévesszük össze a kettőt! *Bejáratos* valaki valahová, ahová be szokott járni, ahol bennfentes. *Bejáratós* az a gépkocsi (autó), amely bejáratás alatt van.

bejelentkezik L. *be, bé — bele, belé* II. A) 3.

bejgli L. *spájz — spejz*

bejön

Használata idegenszerű vagy legalábbis erősen bizalmas, ill. vulgáris hangulatú a következő jelentésekben: 1. valamely belső helyre kerül valami, ott lesz a helye, pl. a szekrény *bejön* az ebédlőbe; helyesen: az ebédlőbe *kerül*, az ebédlőben *lesz a helye*, ott *fog állni*, az ebédlőbe *tesszük*; 2. (valamely összeg, bevétel, haszon, jövedelem) befolyik, összegyűlik, adódik; pl. a kertből *bejön* évente kétezer forint; 3. szokásba, divatba jön; szokásos, divatos lesz; használatba, forgalomba kerül; elterjed, meghonosodik, meggyökerezik, pl.: harminc éve *jött be* a forint; Mikor *jött be* ez a bolond viselet?; 4. (ritkán) bekövetkezik, megkezdődik, beáll, pl.: *bejött* a rossz idő, az ősz. Igényesebb közlésben ajánlatos inkább a jelentésmeghatározásokban vagy a helyesbítésben felsorolt szinonimákat használni.

A fenti jelentésárnyalatokon kívül kifogásolhatjuk még a következő, kevésbé magyaros szemléletű kifejezéseket is: *bejött* a lovam (a versenyen): *győzött* v. *befutott; bejött* a tipp: *bevált; bejött a nevetés, a taps:* (a kellő helyen, időben, a várt percben, alkalommal) *el-* v. *felhangzott; bejött a kérdés, a válasz:* (a várakozásnak megfelelően) *befutott, beérkezett.*

K. M.—Sz. L.

bejszer — pajszer — pájszer

Német eredetű szakszó. Magyarul helyesen: *feszítőrúd* v. *-vas, emelő-(rúd)*. Alakváltozataira nézve lásd: *spájz — spejz* 2.

beképzel, beképzelt L. germanizmusok 2.

béklyó — békó

A századforduló nyelvművelői még a *békó* változatot tekintették szokottabbnak, a *béklyót* elavultnak. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben mégis a *béklyó* állandósult, a *békó* pedig régiesnek, ill. népnyelvinek tetszik.

Irodalom: Füredi: Nyhib. 7; Kelemen 16.

beköltözhető lakás L. *-ható, -hető* képzős igenév

bekövetkezik L. *beáll, bekövetkezik*

bel- L. *bel-* előtagú összetett szók

belát

Konkrét értelmű használata (pl. *belát a házba)* mellett, részben idegen hatásra, kialakult egy újabb alkalmazása is. Pl.: *belátja hibáját, bűnét.* A mindennapi beszélt nyelvben elfogadható, de az írott és a választékosabb stílusban csak olyankor éljünk vele, mikor az *elismeri, hajlandó beismerni*-féle, hagyományosabb alakok nem helyettesítik kellőképpen.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. B)

bele — abba L. mutató névmás 3.

bele — be L. *be, bé — bele, belé* B)

belefolyik L. *befolyik, belefolyik vmibe*

belég

Főleg a pongyola hivatali nyelvben használt idegen (német) szó. Jobb helyette a *bizonylat*, az *igazolás* vagy a *melléklet*, a filológusok nyelvében pedig: *adat, forrás(adat), bizonyíték.*

belegebed L. ejtésváltozatok 1.

bele — közbe L. *közbe — bele*

bélel

Ebben az igében mindkét *l* rövid. A *béllel* változat tájnyelvi, akárcsak a *bélés*-nek *béllés* változata. De szabályosan is hosszú (írásban kettőzött) *l* van a művészettörténeti, ill. építészeti műszóként használt *(kapu)béllet* főnévben. Persze van köznyelvünkben *béllel* szó is, a *bél* főnév *-vel* ragos alakja.

bel- előtagú összetett szók

Ilyen összetételek csak a nyelvújítás óta használatosak, bár régebbi mintáik is vannak, például a *Belmagyar* utca neve Kolozsvárott. Vannak közöttük köznyelviek is *(belföld, belpolitika, belügy* stb.), szaknyelviek is *(beltag, beltenger, beltenyésztés* stb.). Hasonlók ma is keletkeznek. Ilyen a bizalmas szóhasználatban előforduló *belklinika* és *belosztály.* Egyik sem hibás!

L. még: *al-* előtagú összetett szók | *belgyógyász, belgyógyászat* | jelzős összetételek 2.

belemegy

Lehetőleg kerüljük e színtelen szó átvitt értelmű használatát ilyen kifejezésekben: *belemegy az alkuba, a dologba, a javaslatba, a játékba, a kalandba, a kockázatba, a megoldásba, a műtétbe, a tervbe, a tréfába, az üzletbe, a vállalkozásba; mindenbe belemegy* stb. Szebben, változatosabban és választékosabban: *rááll az alkura, a dologra, az üzletre; beleegyezik a javaslatba, a megoldásba, a műtétbe; hajlandó részt venni a játékban, a tréfában; hozzájárul a javaslathoz, a tervhez* (esetleg: *elfogadja* a tervet); *vállalja a kaland, az üzlet kockázatát; belevág az üzletbe; belekezd, belefog a vállalkozásba; mindent elfogad;* stb. Itt-ott persze — bizalmasabb beszélgetésben — helyénvaló a *belemegy* is, akárcsak ebben: *belemegy a részletekbe*, de ez utóbbiban jobb helyette a *belebocsátkozik* ige.

K. M. — Sz. L.

bele — őbele L. személyes névmás ragozása és névutózása

belépődíj — belépti díj

A *belépti díj, jegy* helyett régen helyesbítőleg a *belépődíj, belépőjegy* szavakat ajánlották, holott a *belépti díj, jegy* is kifogástalan, ugyanúgy, mint a *térti jegy*. Bizonyára a megokolatlan üldözés következménye, hogy a *belépti díj, jegy* ma elavulóban van, s helyette a köznyelv a *belépődíj, belépőjegy* szavakat használja. Ez utóbbiak is jók.

b e l- é s k ü l v i s z o n y r a g o k h e l y h a t á r o z ó i h a s z n á l a t a

1. Leggyakoribb helyhatározói ragjaink egy része jobbára a b e l s ő térségre vonatkozik. Ilyen belviszonyrag h o l? kérdésre a *-ban, -ben (dobozban* tartom), h o n n a n? kérdésre a *-ból, -ből* (a *dobozból* vettem ki), h o v á? kérdésre a *-ba, -be* (visszateszem a *dobozba)*.

Ezekkel a belviszonyragokkal ellentétben más ragok csak a k ü l s ő területre utalnak. Így egyrészt inkább a tárgyak f e l s z í n é r e (külső vagy felső területére) mutat h o l? kérdésre az *-n, -on, -en, -ön* (a *dobozon* hever), h o n n a n? kérdésre a *-ról, -ről* (levettem a *dobozról)*, h o v á? kérdésre a *-ra, -re* (visszateszem a *dobozra)*. — Másrészt a szomszédos térségre értődik h o l? kérdésre a *-nál, -nél* (a *doboznál* láttam), h o n n a n? kérdésre a *-tól, -től* (eltoltam a *doboztól)*, h o v á? kérdésre a *-hoz, -hez, -höz* (közelebb toltam *a dobozhoz)*. Ez utóbbi két csoport ragjai a külviszonyragok.

A részletekben mégis sokszor keveredik a ragcsoportok használata: főleg a belviszonyragok csoportja és a külviszonyragok első csoportja okoz fejtörést annak, aki helyesen, pontosan akarja használni őket. Mindenekelőtt tehát ezekkel foglalkozunk.

2. Sokszor az okozza a használat látszólagos ingadozását, hogy a szóban forgó tárgynak többfele alakja lehet, ill. hogy szemléletünkben hol egyik, hol másik jegye uralkodik. A *tányér***ban** és a *tányér***on**, a *tál***ban** és a *tál***on** kettőssége például jelezheti az edény mély vagy lapos voltát. A *pad***ban** és a *pad***on** (ül) is mutathatja, hogy zártabb (iskolai) padról beszéltünk, vagy pedig lócaféle ülőbútorra gondoltunk-e.

Néhány szócsoportot érdemes e körben pontosabban is megfigyelnünk.

A mondatban érzékeltetheti a szemléletbeli eltérést például az igei állítmány és igekötője vagy a helyhatározó jelzője is: *bele*önti a tál*ba*, de *rá*önti a tál*ra; mély* tál*ba*, de *lapos* tál*ra* (teszi).

Már eddigi példáinkból is kitűnt, hogy ha a szóban forgó hely vagy dolog szemléletünkben bekerített, zártabb, akkor a belviszonyrag természetesebb; ha nem, akkor az első típusú külviszonyrag jobb. Tehát: ki fog sétálni *a temető***be**; de: Ily késő éjtszaka ki jár Ott kinn a *temet***őn** (Eötvös: A megfagyott gyermek). Zárt fürdőről vagy a vele kapcsolatos szabadtéri uszodáról szólva a belviszonyrag szokásos: megyek *a Császár***ba**, *a Gellért***be**, *a Lukács***ba**, *a Rudas***ba**, *a Széchenyi***be**. Nyílt (strand)fürdőt ellenben külviszonyraggal említünk: voltam *a Palatinus***on**, *a Róma***in**; de: *a Dagály***ban**. A bélyeget is a boríték *sarká***ba** (esetleg: *sarká***ra**) ragasztjuk, ám az utca *sarká***ra** érve nézünk szét. A kályha a *sarok***ban** áll, a rendőr azonban a *sark***on**. A tágasabb, esetleg bekerítetlen udvarról szintén így mondjuk: (az) *udvar***on**, *udvar***ról**, *udvar***ra**, de a házak közti zárt helyről már ezt: (az) *udvar***ban**, *udvar***ból**, *udvar***ba**. Az 'uralkodói környezet' jelentésű *udvar* szó hagyományosan belviszonyraggal fejezi ki magát a helyet: (az) *udvar***ban**; az *udvar***ból** érkező hírek. De ha inkább az udvarról mint hivatali szervezetről vagy ennek személyzetéről van szó, a külviszonyragok szokásosak: az *udvar***nál** visel hivatalt, az *udvar***hoz** hivatalos, rendelet jött az *udvar***tól**. A 'házudvar' értelmű főnév kettős határozóját külviszonyraggal szerkesztjük meg: *udvar***ról** *udvar***ra**. Az *utca* szó mint zártabb helynek a neve belviszonyragot kíván: a Vas *utcá***ban** lakunk; Jössz te még a mi *utcánk***ba**! Ám általános, elvontabb értelemben külviszonyraggal használatos ilyen kifejezésekben: folyton az *utcá***n** lakik, az *utcá***n** nőtt fel; nem az *utcá***ról** szedték föl; az *utcá***ra** kerül. Olykor pedig ingadozik a ragozás: *ebben az utcá***ban** v. *ezen az utcá***n**. (Némi szemléleti különbség többnyire ilyenkor is érezhető a kétféle ragban.)

Néhány szó konkrét helyre, egyedi alkalomra vonatkozva igen régtől fogva belviszonyraggal jár: az *erdő***ben** (találkoztunk); a *konyhá***ba** (sietett); (elköltöztél) *ebből a falu***ból**; (sokáig itt maradok) a *város***ban**. Ellenben az elvont alkalmazást, ill. a szokásosságot az *-n, -on, -en, -ön* csoportjával fejezzük ki: *falu***n** más az élet; *falu***ra** küldte az orvos; a

konyhára osztották be (ti. mint munkahelyre); az *erdőn* dolgozik. Ez a fajta megkülönböztetés némely újabb kifejezésre is átterjed: az *irodán* dolgozik, de: *az irodában* megtalálsz; eljöttem a *műhelyről* (mint munkahelyről), de: a *műhelyben* (mint helyiségben) hideg volt; *iskolába* jár, de: *iskolára* küldték (a felnőttet, tanfolyamszerű képzésre).

L. még: *világban — világon*

3. V í z n e v e i n k magára a tóra, folyóra stb. vonatkozva belviszonyraggal használatosak: a *Dunában* (úszkáltunk), a *Balatonból* (mentették ki), a *Tiszába* (esett); de a partvidékre (strandra, környékre) értve, *-n, -on, -en, -ön*, ill. *-ra* stb. raggal: (fürödni) a *Dunára* (jár); a *Balatonon* (nyaraltunk) stb.

4. Néha minden tárgyi vagy szemléleti eltérés nélkül, tehát pusztán alaktani s z i n o n i m a k é n t az egyik szóval kapcsolatban az egyik, a másikkal kapcsolatban a másik ragcsoporttal élünk: *kórházban*, de a *klinikán* (fekszik vki); *gimnáziumba*, de az *egyetemre* (járunk); a Petőfi *utcában*, de a Petőfi *téren* (laktunk) stb.

Ugyanezt tapasztaljuk a f ö l d r a j z i n e v e k körében is: *Debrecenben*, de *Szegeden*; *Svájcban*, *Franciaországban*, de *Magyarországon*. — Erről lásd: földrajzi nevek helyhatározói ragjai.

5. A n y e l v s z o k á s v á l t o z á s a miatt olykor ma már nem (vagy nem csupán) azt a ragcsoportot használjuk bizonyos szavak végén, mint régen. Elsősorban a t e s t r é s z n e v e k ilyenek. A nyelvtörténet tanúsága szerint ezek hajdan főként belviszonyragosan fordultak elő, s a ma így használt alakok ennek az ősi szokásnak a maradványai: *fejében* (a kalap); *nyakában* (a sál); *arcába* (fúj a szél); *szemébe* (húzta a sapkát); *mellbe* (vágták) stb. De a külviszonyragok szintén régóta kapcsolódnak a testrésznevekhez, s ez a szokás a köznyelvben már általános is: *bokán* (rúg); *szíven* (üt); *agyon* (lő); *fejére* (teszi a kalapot), *nyakára* (a sált); *kezére* (kesztyűt húz). A kettős használatot, az ingadozást tehát ennek megfelelően ítélhetjük meg. Nagyjában egyaránt helyes volna a *fejé-ben, -ből, -be* és a *fejé-n, -ről, -re* típus, de az előző mind ritkább lesz. Csakis a belviszonyragos forma jó ma is ezekben: *ölbe* (vesz); *agyba-főbe* (ver); *hasba* (rúg); *arcába* (vág); *szemébe* (mondják).

Más kifejezésekben gyakran már csak a külviszonyragos szerkesztés helyes: *szájon* (csókol, ill. vág); *szíven* (szúr); (a kesztyűt lehúzza) a *kezéről*, (a cipőt) a *lábáról*; *szemére* (vet, hány); *szívére* (ölel) stb. (A *lábbeli* 'cipő, csizma' szó az előző, a — régies, népies — *lábravaló* 'nadrág, gatya' szó pedig az utóbbi használattal, ill. szemlélettel van rokonságban.)

6. F i l m e k , s z í n d a r a b o k c í m é t többnyire mind a *-ban, -ben, -ból, -ből, -ba, -be*, mind — ritkábban — az *-n, -on, -en, -ön, -ról, -ről, -ra, -re* helyhatározóraggal mondhatjuk. A *-nál, -nél, -tól, től, -hoz, -hez,*

-höz raggal egy kissé idegenszerű. Tehát: (a) *Bánk bán***ban** (van), a *Bánk bán***ból** (jön), a *Bánk bán***ba** (megy); ezek ti. a *színház***ban** (van), *színház***ból** (jön), *színház***ba** (megy) formákkal vannak rokonságban. Vagy pedig: (a) *Bánk bán***on** (van), a *Bánk bán***ról** (jön), a *Bánk bán***ra** (megy); ezek meg az ilyen alakok megfelelői: (az) *előadás***on** (van), az *előadás***ról** (jön), az *előadás***ra** (megy). Kevésbé magyaros ez: (a) *Bánk bán***nál** (van), a *Bánk bán***tól** (jön), a *Bánk bán***hoz** (megy); sokszor félre is érthetjük, konkrét személyre gondolva: (a) *Nórá***nál** (van); *A tanítónő***től** (jön); *Az özvegy Karnyóné***hoz** (megy). (Megjegyezzük, hogy Katona drámájának címe a korabeli helyesírás szerint kötőjeles: *Bánk-bán.)*

Néha a magyarosabb ragokkal is nehézkes vagy furcsa a cím. Ilyenkor helyesebb közbeszúrnunk a „című darab, színmű, opera, film"-féle szerkezeteket vagy az *előadás* stb. szót: *a Hedda Gabler című szín***darab****ban** (volt); *A tisztességtudó utcalány bemutatójá***ra** (megy); *a Szöktetés a szerájból előadásá***ról** (jön); *a Körhinta című film megtekintésé***re** *készül.*

Lásd még: *-ba, -be* rag 1. | *-ban, -ben* rag 1. | *-ból, -ből* rag | helyhatározó | *-hoz, -hez, -höz* rag | *-nál, -nél* rag | *-n, -on, -en, -ön* rag | *-ra, -re* rag | *-ról, -ről* rag 1. | *-tól, -től* rag | viszonyrag

Irodalom: Kovalovszky: NyFK. 158–9; Károly: Nyr. 1956 : 26; Rácz: Nyr. 1956 : 193; Imre Samu: Nyelvh.[4] : 260; B. Lőrinczy: MMNyR.[2] 2 : 178; K[ároly]. S.: NymLev. 213–4; Sebestyén: Buktatók 71–2.

T. J.

Belgrád — Beograd — Nándorfehérvár L. *-grád* | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), g), B) 1–2., III. 1–2., 4.

belgyógyász, belgyógyászat

A nyelvújítás óta mindkét szó meggyökeresedett a használatban. A helyettük ajánlott *belorvos*, ill. *belorvoslat* kevésbé terjedt el, régies, ill. erősen szakmai jellegű.

L. még: *-ász, -ész* képző 1. | *-ászat, -észet* képző | *bel-* előtagú összetett szók

Irodalom: Lukács: Nyr. 1884 : 322; Király: Nyr. 1896 : 215; Zolnai Gy.: Nyr. 1896 : 449.

-beli — -béli

Mai nyelvünkben a *-beli* forma közkeletűbb vagy választékosabb, a *-béli (ebbéli, falubéli)* egy kissé régies és népies, némelyek pedig modorosnak érzik.

L. még: *be, bé — bele, belé* I. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *levő — lévő*

beljebb

Helyes kiejtése: bejjebb. Az 1950 előtt helyesírási szabályzatokban is szereplő *bellebb* ma már csak tájnyelvi változat, a [bel-jebb] modoros betűejtés.

A *beljebb* határozószó nemcsak azt jelenti: mélyebben levő helyre (hová?), hanem ezt is: mélyebben fekvő helyen (hol?). Ez utóbbi értelemben sokan a *bentebb* alakkal élnek. Ez vulgáris, az igényes köznyelvbe nem illő forma.

L. még: *benn — bent* | beszédhangzók kapcsolódása II. 4. e) | határozószók fokozása

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 115.

Bella L. becézőnév 1. c)

Beloiannisz L. *i* idegen nevekben

belő

Puskát belő — ezt a katonai, ill. a vadászati nyelvbe németből átültetett szakkifejezést régebben üldözték. Jelentése: néhány próbalövéssel eléri, hogy a puska működése biztossá, egyenletessé váljon. Hasonló kifejezés ez is: (autót) *bejárat*, ez utóbbit azonban nem is igen hibáztatták. Mindkét ige tömör, hasznára van nyelvünknek.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 3.

belőle — abból L. mutató névmás 3.

belőle — őbelőle L. személyes névmás ragozása és névutózása

belső — benső

A két melléknév közös alapjelentése: valamiben, valamin belül, valaminek a belsejében levő, belül működő *(belső* cseléd, ember, munkatárs; *belső* baj, gumi, rész, szerv, szög, vérzés, zseb stb.). Átvitt értelmük: a lélekben végbemenő, lélekből fakadó *(belső* v. *benső* hang, küzdelem, tűz). Stílusárnyalatbeli különbség azonban van köztük; a *benső* egy kissé választékos és régies (pl. *benső* szoba). Vannak ezenkívül sajátos átvitt jelentésárnyalatai is: a lélekben, az érzelmekben mélyen gyökerező, bensőséges, meghitt, bizalmas, titkos *(benső* barátság, kapcsolat, meggyőződés, ügy, viszony).

L. még: *-só, -ső* képzős szók fokozása | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

belül

1. Eredete szerint helyhatározói névutó: a *megyehatárokon belül* nem volt járvány.

a) Időhatározói használatát (pl. *hat héten belül* kész leszek) régebben rosszallották (németesnek vélték), s helyette is az *alatt* névutós szerkezetet ajánlották *(hat hét alatt)*. A mai álláspont szerint azonban a helyhatározói ragoknak, névutóknak stb. időhatározásra való alkalmazását a magyarban is megfigyelhetjük, tehát a német minta legföljebb meggyorsította ennek kialakulását. Amellett az *alatt* és a *belül* jelentése nem is azonos. A *hat hét alatt* az egész idő alatt folyó történésre utal (pl. fogytam, híztam öt kilót), a *hat héten belül* ellenben olyanra, amelynek ez a végső határa, de amely előbb is végbemehet (pl. befizetem az összeget).

Ezért időtartam kifejezésére, az *alatt* névutó vagy a *-ban, -ben* rag szerepében továbbra is óvakodnunk kell a *belül* névutó alkalmazásától. Pl.: igazolom, hogy az elmúlt *hat héten belül* [helyesen: *hat hét alatt, hat hétben*] nem volt fertőző betegsége.

b) Jövőben bekövetkező időpont megjelölésére szintén helytelen a *belül* névutó használata: ilyen szerepben a *belül* főleg a *múlva* névutó rovására terjeszkedik. Pl.: baleset érte, s két napon *belül* meghalt (helyesen: *két nap múlva, két napra rá)*. Mást-mást jelent: „a munkával két héten *belül* készen lesz" és „két hét *múlva* készen lesz". Már csak a változatosság jegyében is ajánlatos az *egy percen* (v. *pillanatokon, rövid időn) belül ott leszek* szerkezet helyett más kifejezéseket használni: *egy perc, (pillanatok, rövid idő) múlva* v. *múltán, elteltével* stb.

2. A tanítási *óra keretén belül*, a vállalat, az intézet *keretén belül* — az ilyen s hasonló idő-, ill. (képes) helyhatározói kifejezések fölöslegesen bonyolultak, használatukat ezért kerüljük (egyszerűen: az *órán*, a *vállalatnál*, az *intézetben)*.

A *belül* képes helyhatározói használata általában nem esik kifogás alá. Mégis, *a cégen, a gyáregységen, az iskolán, a párton belül* stb. szerkezetek helyett legalábbis esetenként válasszuk inkább ezeket az egyszerűbb, természetesebb kifejezéseket: *a cégnél, a gyáregységben, az iskolánál* vagy *az iskolában, a pártnál* vagy *a pártban* stb.

L. még: *alatt* 1. | *ezen belül* | névutó 2., 3. a)

IRODALOM: Kosztolányi: PHNyr. 73; Dengl 198; Tompa: NyFK. 88; Lőrincze: NyÉl. 163; NySegédk. 8; Imre Samu: Nyelvh.[3] 263—4.

R. E.—T. J.

bélyegmentes L. *-mentes* utótagú összetételek

bélyegző — pecsét — stempli

A *bélyegző* főnév egy kissé hivatalos ízű. Elsősorban eszközt, pecsétnyomót jelent (száraz *bélyegző;* ráüti a *bélyegzőt* vmire; Hova tetted a bélyegzőt?). Másodsorban ennek lenyomatát jelenti (jól olvasható *bélyegző).* A kissé népies vagy régies árnyalatú *pecsét,* ill. népiesen *pöcsét* fogalom-, ill. jelentésköre ennél jóval tágabb a mai nyelvben is: 1. a bélyegző nyoma, rendszerint festékkel nyomott jel (halvány, nedves, száraz *pecsét; pecsétes* okmány); 2. valaminek sértetlen zártságát igazoló vagy hitelesítésre használt ilyen jel; zárójegy *(pecséttel* zárja le a palackot; felszakítja, feltöri, levakarja a *pecsétet);* 3. postai küldeményeken alkalmazott bérmentesítő vagy a feladást igazoló jelzés *(pecsét* a borítékon, az utalványon); 4. pecsétnyomó, bélyegző (az iskola, a vállalat *pecsétje);* 5. rendszerint folyékony anyagnak szennyező foltja valamin *(pecsét* maradt a ruhán; kitisztítja a *pecsétet; pecsétes* abrosz); 6. (átv., vál.) valaminek az érvényét igazoló, megerősítő mozzanat, tény (az igazság, a titok *pecsétje).* A *pecsét* és a *bélyegző* szót csak az 1. és a 4. jelentésben cserélhetjük fel egymással.

A *stempli* ma bizalmas, de a használatból lassanként kikopó, idegen eredetű megfelelője a *bélyegző*-nek és főként a *pecsét*-nek (az 1., a 3. és a 4. jelentésben); régen jelentette az iratokra, küldeményekre ragasztott hivatalos vagy postai bélyeget is. — A népies *billog* egyaránt jelent bélyegzőt és (posta)bélyeget.

bemelegít tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

bemenet, kimenet

Kifogástalan képzésű, régi magyar szavak, de sajnos, a német nyelv hatására helytelen használatuk is akad. Régebben gyakran jelölték a *bemenet* és a *kimenet* szóval azt a helyet, ajtót, kaput, amelyen át az emberek valahova bemehetnek, ill. valahonnan kijöhetnek. E régebbi, helytelen használat emlékét ma már csak a húsz-harminc évnél régibb feliratok, eligazító táblák őrzik. E szavak ilyetén való alkalmazása a német *Eingang* és *Ausgang* hatására alakult ki. A hagyományos nyelvhasználat alapján ezekben az esetekben a cselekvés gyakoriságát is kifejező *jár* ige származékait tekintjük helyesnek: *bejárat, kijárat, lejárat, feljárat.* A *bemenet, kimenet* szavak persze kifogástalanok az ilyen mondatokban: *bemenet* [= befelé menet] *találkoztunk; az áruházból kimenet vettem észre.* Orvosi, villamossági, távközlési, kibernetikai és nyomdászati szakszóként szintén elfogadhatók. Sz. L.

bemond L. *be, bé — bele, belé* II. A) 3.

Benelux

Belgium, Hollandia (**Ne**derland) és **Lux**emburg országnevek kezdőbetűiből alakult összefoglaló nemzetközi mozaiknév. Csak tulajdonnévi jelzőként használatos, kialakult szokás szerint különírva a jelzett szótól: *Benelux államok, Benelux országok.*

L. még: mozaikszók II., III. 4. a), V.

benn — bent

Nagyjában azonos szerepű alakváltozatok, de a *benn* — legalábbis az irodalmi nyelvben — valamivel gyakoribb a másiknál. Ebben — és 1901 óta minden összetételében is — két *n*-et írunk. Egy-két összetett szóban, amilyen a *bennfentes* vagy a *bennszülött*, nincs is ingadozás, mert már így állandósultak. Néhány toldalékos alakban viszont épp ellentétes jelenséget tapasztalhatunk, vagyis a *bent* forma terjedt el (egy *n*-nel): *bentről, benti*. Előfordul ez a változat, bár kevésbé szokásos, a középfokú *bentebb* formában. Még szokatlanabb a *bennebb*. Szokott középfokú alakja *beljebb*, felsőfoka is rendszerint ebből: *legbeljebb*, de néha *legbenn*, olykor *legbentebb*. Ez utóbbiak kissé táji színezetűek.

L. még: *fenn — fent, fönn, fönt* | határozószók fokozása | *kinn — kint, künn, künt* | *lenn — lent*

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 25, 113—4. B. M.

benne — abban L. mutató névmás 3.

benne — őbenne L. személyes névmás ragozása és névutózása

bennünket, benneteket — minket, titeket L. személyes névmás 7. | személyes névmás hangsúlya | személyes névmás ragozása és névutózása | tárgy

benső — belső L. *belső — benső*

bentebb L. *beljebb* | határozószók fokozása

benyomás

A latin *impressio*, ill. a német *Eindruck* hatására nálunk is túlontúl elterjedt ennek a szónak átvitt értelmű használata. Pl.: *nagy benyomással volt* v. *nagy benyomást tett rám; súlyos beteg benyomását kelti; kellemes benyomással távozott; az a benyomásom, hogy;* stb. Már csak a változatosság

kedvéért is mondjuk inkább így: *nagy hatással volt rám; súlyos betegnek látszik; kellemes érzéssel távozott; úgy érzem, vélem, hiszem, hogy.*

IRODALOM: Csűry: Msn. 1934 : 7; Zolnai: Msn. 1937 : 6.

Beograd — Belgrád — Nándorfehérvár L. *-grád* | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. c), g), B) 1–2., III. 1–2., 4.

Beöthy [bőti] L. régies helyesírású családnevek 1.

bepótol L. *be, bé — bele, belé* II. A) 1.

bérelszámol

A *bérelszámoló, bérelszámolás* szóból keletkezett szabálytalan elvonás. Helyesebb: *elszámolja* v. (hiv.) *számfejti a bér(eke)t*, ill. *vki vhol, vmely üzemben bérelszámoló.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

IRODALOM: Ladó: MMNyünk 12.

beretva L. *borotva — beretva*

bérfejlesztés L. *fokoz — növel — emel*

Berlioz

A francia zeneszerző nevének végén kiejtjük a *z*-t, tehát úgy olvassuk és toldalékoljuk, mintha magyar név volna: *Berliozon, Berliozzal.* (Hosszú vagy félhosszú *ó*-val ejtve is jó.) Önmagában, keresztnév nélkül magyar szövegben magyarosan hangsúlyozzuk.

L. még: idegen szavak hangsúlya

besenyő

Helyesebb rövid *s*-sel ejteni, úgy, ahogy írjuk.

besorol — besoroz L. párhuzamos képzések I.

Bessenyei

Kiejtésében rövid az *s*.

L. még: régies helyesírású családnevek 1.

beszéd dallama L. hanglejtés I.

beszédet tart v. **mond** L. *fölött*

beszédhangok időtartama L. *a*, *á*, *ā* hang | *a* betű | *ahhoz* | beszédhangok kapcsolódása II. 4–6., III. 1. | betűk neve 1–2., 4. | *f* | *h* 2. c) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6–7. | kiejtés II. A) 1. b), 2. b), B, C) 1. b), 2. b) – c) | mozaikszók III. 2. | nyelvi ritmus | *r* 1. | *s* 1., 4. | *sz* 1. | szövegejtés énekléskor 3. | versmondás

beszédhangok kapcsolódása

I. Ha szavakat mondunk vagy összefüggően beszélünk, akkor a hangokat általában úgy ejtjük ki, hogy két egymás után következő hang artikulációja, képzésmódja közeledik egymáshoz. Például a *ka*, *ke*, *ki* szótagokban nem egyforma *k*-t ejtünk. A helyes kiejtést ez a tény még nem érinti. Csak azok a hangkapcsolatok lehetnek kérdésesek, amelyekben két szomszéd hang valamely fontosabb képzési mozzanatban hat egymásra. Különbséget kell azonban tennünk egyfelől a mássalhangzók és magánhangzók találkozása közt, másfelől a tekintetben, hogy a hangkapcsolat egyetlen szóelemben (morfémában), tő és toldalék határán, összetett szó taghatárán vagy szókapcsolatban szóhatáron fordul-e elő. Szóhatáron különbség lehet a kiejtésben aszerint, hogy egyetlen hangsúlyozási szakaszba (ún. szólamba) tartozik-e a két szó, vagy a második szó kissé nagyobb hangsúlyt kap, továbbá hogy milyen sebesen és milyen stílusban beszélünk. Ha két szó közt szünetet tartunk, akkor a szünet előtti és a szünet utáni hang már nem hat egymásra. Különösen bizonyos mássalhangzók kapcsolata, találkozása esetén teszünk ilyen különbséget.

A gyakoribb hangkapcsolódási hibákat egy kissé más felosztásban, jóval rövidebben lásd: betűejtés.

A következőkben részletesen megvizsgáljuk a beszédhangok kapcsolódásának különféle eseteit. Az áttekintés megkönnyítése végett az írásképből indulunk ki.

II. Két mássalhangzó találkozása esetén sokszor teljesen és tisztán kiejtjük a szomszédos mássalhangzókat, máskor egyikük-másikuk úgy módosul, hogy azért még nem téveszthetők össze más beszédhanggal. De az is előfordul, hogy az egyiknek a hatására a szomszéd hang helyett más beszédhangot ejtünk, sőt az is, hogy mindkettő ejtésének módosulásával egy harmadik hang keletkezik.

1. Igen sok esetben változatlanul ejtjük a két szomszédos mássalhangzót, akár tőszóban, akár tő és toldalék határán, akár összetett szó vagy szókapcsolat taghatárán kerülnek egymás mellé: *za***bla**, *ha***bja**, *do***bna**, *a***sztalka**, *e***bzárlat**, *ne***m ho**z, *fá***t vá**g.

2. Máskor egyik vagy másik mássalhangzót nem egészen úgy ejtjük, mint önmagában ejtenénk, de a képzésmódnak ezt a kis eltérését legtöbb-

ször észre sem vesszük, mert a módosult artikulációjú hang nem esik egybe más beszédhanggal. Ilyen módosulások az i g a z o d á s különféle fajtái:

a) Az első mássalhangzó zárjának felpattanása elmarad, vagy beleolvad a második hang képzésébe a *bd, bg, bgy, bn, db, dg, gb, gd, g-gy, gyb, gyd, gyn, kp, kt, lr, mb, mc, mcs, md, mdzs, mg, mgy, mk, mn, mny, mp, mt, mty, nc, ncs, nd, ndz, ndzs, nt, nygy, nyty, pc, pcs, pk, pn, pt, tk, tp, tyc, tycs, tyt* hangkapcsolatban, egy szón belül. Tehát a *labda, nagyban, rugdal, meggyőz, agydaganat* típusú szóalakokban gyorsabb beszédben ne nagyon erőltessük a mássalhangzó előtti *b, gy, g* stb. pontos kiejtését. (A *hadd*-féle alakok azonban népiesek, lásd: II. 4. g.) — Az *l* képzésének elhanyagolása és helyette az előző magánhangzó pótlónyújtása legtöbbször népies az *lb, lc, lcs, ld, ldzs, lf, lg, lgy, lh, lk, lm, ln, lp, ls, lsz, lt, lv, lz, lzs* kapcsolatban: ódāba, páca, ēcsal, fé darab, puszígat, vőgy, űhet, tóta, tanúni stb. Az *lr* kapcsolatban az *l* képzésekor nyelvünk hegye néha nem egészen érinti a foghúst. Határozottan hiba, ha a két mássalhanzó közé becsúszik egy csaknem szótagnyi értékű nyögésszerű ə hang: lab^{ə}da, bal^{ə}ra stb. Az a helyes, ha az első mássalhangzó szinte észrevétlenül megy át a másodikba. Szókapcsolatban, két önálló szó találkozásakor nem hiba a két mássalhangzó pontos elhatárolása a kiejtésben, ha ezzel a két szó különválását akarjuk éreztetni, például *a láb dagad* mondatszerű kapcsolatban (ellentétben a *lábdaganat* szóval). De szorosabb szókapcsolatban ilyenkor is szebb, ha a két mássalhangzót egybeejtjük.

b) Az első mássalhangzó zárja a szokásostól eltérő helyen pattan fel a *bm, dl, dn, gyny, gyl, nyl, pm, tl, tn, tyny, tyl* hangkapcsolatban, nemcsak egy szón belül, hanem rendszerint a szorosabb szókapcsolatokban is, pl.: *kotló, sínylődik, kútnál, adna, napmeleg, szab meg.* Ezekben is hibás volna a [kot'ló]-féle betűejtés, még csúnyább a szótagbetoldó [ad^{ə}na] stb., ami túlságos pontoskodás.

c) Az első mássalhangzó zárjának helye a másodikhoz igazodik, s ha az első (teljes zárú) zárhang, a zárfelpattanás helye is módosul a *bv, mf, mv, nf, ng, nk, nv, pf* hangkapcsolatban egy szón belül, pl.: *szimfónia, hamvas, szabva, öngól, színvak.* Szókapcsolatokban, szóhatáron jó a pontos különejtés is (különösen ha a második szó hangsúlyosabb), de nem kötelező, pl.: *jön fel, nem felel, én kérdezem.* Az nem okoz zavart, hogy az *m* és az *n* ilyen változata egybeesik, pl.: *tromf, honfi, dámvad, szenved;* de az *m, n* különejtése egy szón belül súlyos hiba. Nem kívánatos a *b, p* önálló ejtése sem a *szabva, lépfene* típusú szavakban.

d) Az *m, n* hangok pontos képzése helyett az előtte levő magánhangzót ejthetjük orrhangúan (a rövid magánhangzót megnyújtva) az előző típusokban is, de főleg az *nh, nl, nr* hangkapcsolatban, pl.: *ballonhoz, színház,*

Balatonra, szénre, unlak. (Köznyelvi változatnak fogadhatjuk el azt a gyorsabb társalgásban jelentkező változatot is, hogy az *nl, nr* hangkapcsolat helyett hosszú *ll, rr*-féle hangot ejtünk, orrhangú kezdéssel.) Választékosabb beszédben mégis ajánlatos az első mássalhangzót pontosan (ill. az előző szakaszban említett módosult változatban) kiejteni. — Az *ajánl* és a *hasonló* szóban és családjában azonban, továbbá az *ns, nsz, nz, nzs* hangkapcsolatban a magánhangzó nyújtott, orrhangú ejtése a természetes. Pl.: *páciens, unszol, negyvenszer, pénz, bödön, zsír.* (A *péndz, indzsellér* viszont népies változat.) A régies *szégyenel* alakkal összefüggő ritkább *szégyenli* helyett inkább a hosszú *l*-es alak a köznyelvi: *szégyelli.* Az *ajánl* ige népies alakjában is a hosszú *ll* állandósult: *ajállom.* (L. még: *ajánl.)*

e) Gyakran módosul a *h* képzési helye a *hc, hcs, hf, hj, hk, hl, hm, hn, hny, hp, hr, hs, hsz, ht, hv* hangkapcsolatban. A *h* részben zöngésülhet is a *hb, hd, hdzs, hg, hgy, hz, hzs* hangkapcsolatban. — L. még: *h* 2. a), e), g)

f) A *j* szó végén zöngétlenül hangzik az *fj, kj, pj* hangkapcsolatban, pl.: *döfj, rakj, kapj;* zöngétlen hanggal kezdődő szó előtt az *rj*-ben is: *kaparj ki.* — L. még: *h* 2. e)

g) Az *ny* hang helyett a magánhangzó orrhangú ejtése népies ízű, ezért törekedjünk a pontos kiejtésre az *nyf, nyg, nyh, nyk, nyr, nyv* hangkapcsolatban, legfeljebb elhagyhatjuk az első zár felpattanását az *nyb, nyc, nycs, nyd, nydzs, nym, nyn, nyp, nys, nysz, nyt, nyz, nyzs* hangkapcsolatban, pl.: *aranyból, karácsonykor, elhunyt, lányka, hányféle, cigánydal; hány birka?* (A *karácsonkor, cigándal, lánka*-féle ejtés is népies. — Az *nyl* hangkapcsolat helyes ejtését lásd b) alatt.)

h) Kerüljük az *l* hangnak *lj*-szerű igazodását az *lgy, lny, lty* hangkapcsolatban, mert modoros. Ejtsünk tiszta *l*-et az ilyenekben is: *hölgy, elnyom, emeltyű!*

3. Sokszor úgy módosul az egyik mássalhangzó, hogy tulajdonképpen más hangot ejtünk helyette, olyat, amelynek képzésmódja jobban hasonlít a szomszéd hangéhoz. Ezt hanghasonulásnak, röviden hasonulásnak nevezzük, mégpedig ha a módosult hang nem azonosul teljesen a szomszédjával, részleges hasonulásnak. A részleges hasonulásra nézve a következőket kell megjegyeznünk:

a) A zöngés mássalhangzó helyett a megfelelő zöngétlent ejtjük a rá következő zöngétlen hatására a *bc, bcs, bh, bk, bs, bsz, bt, bty, df, dh, dk, dp, dzh, dzk, dzt, dzsc, dzsf, dzsh, dzsp, dzs-s, dzs-sz, dzsf, gc, gcs, gf, gh, gp, gs, gsz, gt, gty, gyf, gyh, gyk, gyp, vc, vcs, vh, vk, vp, vs, vsz, vt, vty, zc, zf, zh, zk, zp, zt, zty, zsc, zscs, zsf, zsh, zsk, zsp, zs-sz, zst, zsty* hangkapcsolatban. Eszerint például a *habcsók* [hapcsók], *lábhoz* [láphoz], *szovhoz* [szofhoz], *edzhet* [ec-het], *ódzkodik* [óckodik] szóalakokban vagy a *seb*

tátong [septátong] szókapcsolatban a *b*, *dz*, *v* helyett *p*-t, *c*-t, *f*-et ejtünk helyesen. Lazább szókapcsolatokban nem baj, ha a zöngés mássalhangzóknak csak a végük zöngétlenedik. Például ilyen mondatban: *Ez feladatunk*, a *z* eleje gyakran zöngésen, valódi *z*-nek hangzik.

b) A zöngés mássalhangzó helyett a megfelelő zöngétlent ejtjük némileg módosult artikulációval a *bf*, *gyc*, *gycs*, *gyt* hangkapcsolatban. Pl.: *lábfej* [lápfej], *nagy csapás* [natycsapás]. A [naccsapás] ejtést népiesnek érezzük.

c) A zöngétlen mássalhangzó helyett a megfelelő zöngéset ejtjük a rá következő zöngés hatására a *cb*, *cd*, *cg*, *cgy*, *c-z*, *csb*, *csd*, *csgy*, *cs-zs*, *fb*, *fd*, *fdzs*, *fg*, *fgy*, *fz*, *fzs*, *kb*, *kd*, *kdzs*, *kgy*, *kz*, *kzs*, *pd*, *pdzs*, *pg*, *pgy*, *pz*, *pzs*, *sb*, *sd*, *sdzs*, *sg*, *sgy*, *s-z*, *szb*, *szd*, *szg*, *szgy*, *tb*, *tg*, *tz*, *tzs*, *tyb* hangkapcsolatban. Tehát a *pünkösd* [pünközsd], *kapzsi* [kabzsi], *dúcban* [dúdzban], *kapdos* [kabdos], *vakbél* [vagbél] szavakban és a *kuruc dal* [kurudzdal], *döf bele* [döv bele] szókapcsolatokban a *p*, *k*, *s*, *c*, *f* helyett *b*-t, *g*-t, *zs*-t, *dz*-t, *v*-t ejtünk. Lazább szókapcsolatokban a zöngétlen mássalhangzónak gyakran csak a vége zöngésül, az eleje változatlan marad, például ilyen mondatban: *János barátom*.

Egy szón belül a 3. a)—c) eseteiben hiba az első mássalhangzónak betű szerinti ejtése.

d) A *dny*, *tny* hangkapcsolat a *d*, *t* alig észrevehetően módosult ejtésével úgy hangzik, mintha *gyny*, *tyny* volna, pl.: *lúdnyak*, *satnya*. Ne is törekedjünk ilyen helyzetben a *d*, *t* pontos kiejtésére, mert a [lúd°nyak]-féle pontoskodás modoros betűejtés.

e) Az *n* a zárképzés helyére nézve hasonul a rá következő mássalhangzóhoz az *nb*, *np*, *ngy*, *nty* hangkapcsolatban, de ez a hasonulás csak egyszerű szóban kötelező (szótőben, ragozásban, fokozásban, képzésben), pl.: *hangya* [hanygya], *kínban* [kímban], *különb* [külömb], *haszonbeli* [haszombeli]. Tő és toldalék határán kisebb hiba a hasonulatlan ejtés, különösen tulajdonnevek végén: a *Debrecenben* például betű szerint ejtve sem súlyos hiba. Idegen nevekben, főleg hosszú *nn* végűekben a hasonulatlan ejtés a szokottabb: *Teheránban*, *Bonnban* [bonban]. Gyorsabb beszédben, ismertebb nevekben inkább hasonul az ilyen egyszerű *n*. Összetett szóban, szókapcsolatban jó a hasonult ejtés is, a betű szerinti is, tehát *bűnper* [bűmper v. bűnper], *hangosan beszél* [hangosan beszél v. hangosambeszél]. De betű szerinti különejtéskor is óvakodjunk a szótagszerű zönge közbeiktatásától, mert a [haszon°bér]-szerű kiejtés már modoros.

f) A *c*, *cs*, *sz* hasonulása a *c-s*, *cs-sz*, *szcs* hangkapcsolatban népies (legfeljebb gyors beszédben nem érezzük annak), ezért tagolt ejtésű köznyelvünkben a *malacság*, *ácsszeg*, *ravasz csel* szavakat, szókapcsolatokat a *c-s*, *cs-sz*, *sz-cs* betű szerinti pontos hangoztatásával mondjuk helyesen

(nem pedig így: malacsság, ác-szeg, ravascsel). A *c-zs*, *cs-z*, *szdzs*, *sz-zs*, *zcs* hangkapcsolatban csak a zöngésség szerinti hasonulás helyes, tehát *malaczsír* [maladz-zsír], *kalapács zaja* [kalapádzs zaja], *ravasz Zsófi* [ravaz zsófi]. (A zárképzés helye szerinti hasonulás mérsékelt sebességű beszédben népies: maladzs-zsír, kalapádz zaja, ravazs zsófi.)

g) A *v* a köznyelvben zöngés marad zöngétlen után is, az előző zöngétlen pedig nem zöngésíti. Hasonulás nélkül ejtjük tehát a *cv*, *csv*, *fv*, *kv*, *sv*, *szv*, *tv*, *tyv* hangkapcsolatokat, pl.: *kotyvaszt*, *döfve*, *ötven*, *átvág*, *gyerek volt*. (Nyelvjárásokban előfordul a hasonult ejtés, mégpedig [ötfen] és [ödven]-fele változatban is. Az utóbbi valamivel elterjedtebb, pl. *Vas vármegye* [vazs vármegye].) A *pv* hangkapcsolatban is csak a záralkotás helye tekintetében igazodhat a *p* a *v*-hez, zöngésségben nem, tehát a *kapva*, *szép volt p*-je köznyelvünkben mindenképpen zöngétlen. (A *kabva*, *szébvolt* nyelvjárási kiejtés.)

4. Ha egy mássalhangzó úgy hasonul a szomszéd mássalhangzóhoz, hogy teljesen azonossá válik vele, akkor t e l j e s h a s o n u l á s ról beszélünk. Ilyenkor két különböző mássalhangzó helyett egyetlen mássalhangzót ejtünk, s ez mindig hosszú, ha nincs közvetlenül mellette még egy vagy több mássalhangzó. A teljes hasonulás figyelemre méltó esetei:

a) Eggyé válik a két mássalhangzó, ha csak zöngésség tekintetében különböznének egymástól. Az első mássalhangzó zöngésül a *kg*, *pb*, *s-zs*, *sz-z*, *td* hangkapcsolatban. Pl.: *kalapban* [kalabban], *átdob* [áddob], *sok gond* [soggond]. Zöngétlenedik a *bp*, *dt*, *gk*, *gyty*, *vf*, *z-sz*, *zs-s* hangkapcsolatban. Pl.: *adta* [atta], *dobpergés* [doppergés], *nagy tyúk* [nattyúk], *mézszínű* [mésszínű]. Ezekben tehát hibás a hangkapcsolat írás szerinti ejtése.

b) A második helyen álló *j* hang helyett az előző mássalhangzót ejtjük hosszan a *gyj*, *nyj*, *tyj* hangkapcsolatban, de csak a ragozásban. Pl.: *hagyj* [haggy], *anyja* [annya], *hányja* [hánnya], *atyja* [attya]. Ilyenekben nem szabad a *j* külön kiejtését erőltetni. De összetételben és szókapcsolatban a *j* kiejtése a helyes. Pl.: *egyjegyű*, *néhány javaslat*.

c) Az *n*, *sz*, *z* a zárképzés helye szerint, a *cs*, *dzs* zöngésség tekintetében teljesen hasonulhat a *csdzs*, *dzscs*, *nm*, *n-ny*, *sz-s*, *z-zs* hangkapcsolatban, de csak egyszerű szóban és gyakori összetételben, esetleg szorosabb szókapcsolatokban. Ilyenkor a hasonult és a hasonulatlan ejtés egyaránt jó, pl.: *bridzscsapat* [bridzs-csapat v. briccsapat], *önműködő* [ömműködő v. önműködő], *agyonnyom* [agyonnyom v. agyon-nyom], *bányászság* [bányásság v. bányász-ság]. Ritkább összetételekben, továbbá szókapcsolatokban jobb a két hangot külön ejteni. Pl.: *bridzscsel*, *önnyúzás*, *én megyek*. Ha azonban elhomályosult a származékban az alapszó jelentése, csak a hasonult ejtésmód helyes, pl. *egészség* [egésség].

d) A *z-s* kapcsolatban a *z* zöngétlen ejtését mindig megkívánjuk, az *s*-hez való teljes hasonulását azonban csak olyan gyakori származékokban, amelyek elemeiknek világos szétválasztása nélkül is jól érthetők, pl. *igazság* [igasság], *község* [kösség]. Ellenben *házsor* [hász-sor v. hássor], *nehézsúly* [nehész-súj v. nehéssúj]. Félreérthetőség esetén, továbbá szókapcsolatokban már nem hosszú *s*-et, hanem inkább *sz-s*-et ejtünk. Pl.: *nemezsapka* [nemesz-sapka], *nehéz sors* [nehész sors].

e) Az *lj* hangkapcsolatot mindig hosszú *j*-nek ejtjük néhány középfokú határozószóban és rendszerint az igeragozásban, tehát *cserélje* [cseréjje], *viruljon* [virujjon], kissé pontoskodva [cserélje, viruljon]; *beljebb* [bejjebb], *följebb* [föjjebb]. Elhomályosult szerkezetű és hosszú *ll*-es szavakban vagy felreérthetőség esetén ejthetjük az *l*-et külön is, de helyesebb a hasonult ejtés, pl.: *alja* [ajja v. alja], *teljes* [tejjes v. teljes], *vallja* [vajja v. valja], *tolja* [tojja v. tolja]. Ilyen helyzetekben egy kissé népies, de nem éppen hibás az, ha az *l* pontos kiejtése helyett a magánhangzót megnyújtjuk: ā[l]ja, tē[l]jes, tó[l]ja. A szó végén inkább csak hosszú *j*-t ejtünk: *alj* [ajj], de elfogadható az [ā[l]j] is. A névszók személyragozásában, továbbá összetett szóban, szókapcsolatban egymáshoz kapcsolva külön kiejtjük az *l*-et és a *j*-t, tehát (a csapat első) *gólja, eljár, arról jön.*

f) A *dgy, t-ty* hangkapcsolatban a teljesen hasonult hang csak alig észrevehetően tér el a szabályos képzésű (de a zárfelpattanás szempontjából igazodó) első mássalhangzótól. Összetételben és gyors beszédben inkább egyetlen hosszú hangot ejtünk, pl. *hadgyakorlat* [haggyakorlat], szókapcsolatban (kevésbé gyors beszédben) inkább csak zárfelpattanás nélküli kezdő zárhangot, pl. *hat tyúk*. Persze a zöngésség tekintetében ilyenkor is kötelező a hasonulás, tehát *negyed tyúk* [negyet tyúk], *átgyúr* [ággyúr v. ádgyúr]. Még ennyire sem vehető észre a különbség a *d-dzs, tc, tcs* ejtésében. Úgyszólván mindegy, hogy a *lét célja, a vad dzsessz, az átcsal* kiejtésben betű szerinti hangoztatást hallunk-e vagy [léccélja], [vaddzsessz], [áccsal]-féle alakot. A *dc, dcs, tdzs* kapcsolatokban is csak az a fontos, hogy a *d*-t zöngétlenül, a *t*-t zöngésen ejtsük, tehát *nádcukor* [nátcukor v. náccukor], *hadcsoport* [hatcsoport v. haccsoport], *diszkrét dzsessz* [diszkréd dzsessz v. diszkréddzsessz]. — De mindegyik esetben ügyeljünk arra, hogy a zárhang felpattanása után ne ejtsünk mellékzöngét, mert a [hat[ə] tyúk], [nád[ə]cukor] stb. helytelen modorosság.

g) Köznyelvi ejtésünkben kerüljük az első hang teljes hasonulását a *c-cs csc, s-sz, zs-z* hangkapcsolatokban, mert a *malaccsalád, másszor* kiejtése hosszú *cs*-vel, ill. *sz*-szel népies ízű, egy kissé az [ácceruza] is, a *hagyd, nagy darab* szónak, ill. kapcsolatnak [hadd], [naddarab]-fele ejtése pedig teljesen népnyelvi. Ejtsük tehát tisztán a hangkapcsolatot a *malac'család, más'szor, ács'ceruza, darázs'zúgás* szavakban, éreztessük a *gy*-t

a *hagyd itt* típusú felszólításokban! (Más a *hadd* határozószó; lásd: *hadd — hagy, hagyd.)* A *várázsszer*-ben is csak a zöngés *zs* válik zöngétlenné: [varás-szer]; a [varásszer] ejtésmódot (hosszú *sz*-szel) csak gyors beszédben nem érezzük népiesnek.

h) A *j* jelnek, ill. ragelemnek az igető *dz, s, sz, z* véghangjához való hasonulását helyesírásunk is jelöli (ún. pótlónyújtással), itt tehát nem ingadozhat a kiejtés: írott alakuk szerint ejtjük az *eddze, mossam, nézzük* igéket. A főnévragozás pótlónyújtásos alakjai *(kalássza, gazzuk, cs* után is: *kaccsa)* rendszerint népnyelviek, köznyelvi csak az *öccse.*

5. Némelykor a két szomszédos hang helyett egy harmadikat ejtünk. Az ilyen összeolvadásról a következőket mondhatjuk:

a) A *dj, nj, tj* hangkapcsolat helyett szó végén és két magánhangzó közt egyetlen jésült hangot, mégpedig hosszú *gy*-t, *ny*-et, *ty*-t (mássalhangzó után rövidet) ejtünk a ragozásban, tehát *adjam* [aggyam], *hídja* [híggya], *bánja* [bánnya], *ballonja* [ballonnya], *látjuk* [láttyuk], *útjuk* [úttyuk]. Összetett szóban külön kiejtjük a két hangot (persze szorosan kapcsolódva és egymáshoz simulva, mellékhang közbetoldása nélkül): *hadjárat, bűnjel, átjár.* Alapszóban néha a különejtés is helyes lehet, pl. *adjunktus* [aggyunktus v. adjunktus], máskor inkább csak az összeolvadásos ejtés. Pl.: *mindjárt* [minygyárt], *osztják* [osztyák], *konjunktúra* [konnyunktúra].

b) A *ts, tsz* hangkapcsolat helyett *cs*-t, *c*-t ejtünk — ez mássalhangzó után vagy mássalhangzó előtt rövid —, de csak ragozásban és olyan képzett szóban, amelynek elemei nem eészen világosak. Tehát a *bontsa* [boncsa], *látszik* [láccik], *kétség* [kéccség] ejtése összeolvadásos. De már a *barátság* ejtése lehet [baráccság] vagy [barát-ság] aszerint, hogy akarjuk-e alkotóelemeit külön éreztetni. Nem hibás, csak egy kissé modoros az a törekvés, hogy a *-ság, -ség* képzőt és a *-szor, -szer, -ször* ragot sokan igyekeznek külön kiejteni. Az *s, sz* külön kiejtése előtt is helyesebb *cs, c*-féle hangot ejteni: barács-ság, kéc-szer. Összetett szóban nem ejtünk, szókapcsolatban nem ejthetünk *ts, tsz* helyett *cs, c* hangot, pl.: *átsegít, Margitsziget, vitát szít.* Megengedhető, de nem kötelező az összeolvadás akkor, ha az *s* előtti *t* hosszú *t*-ből rövidült (vö. III. 1). Pl.: *adottság* [adotság v. adoccság], *fáradtság* [fáratság v. fáraccság].

c) A *ds, dsz* ugyanígy csak ragozásban és gyakori származékokban olvad össze *cs*-vé, *c*-vé, pl.: *adsz* [acc], *fáradság* [fáraccság], *szabadság* [szabaccság]. Különejtéskor is zöngétlenül az első hang *t*-vé, tehát *hadsereg* [hatsereg], *neked szól* [neketszól]. Ha nincs teljes összeolvadás, így ejtjük a toldalékos alakokat is: atsz, fáratság.

d) Nem kötelező, de megengedett (bár ma már kissé népiesnek érzett) ejtésváltozat a *gyz* hangkapcsolatnak *ddz*-vé való összeolvadása a szárma-

zékokban, különösen ha gyakoriak, és ha jelentésük kissé elszakadt az alapszótól. Pl.: *jegyző* [jegyző v. jeddző]. Ejthetjük így a *jegyzet, jegyzék* szavakat is, de a műszó jellegű *négyzet*-et már kevésbé. — Ugyanez áll a *gys, gysz* hangkapcsolatra is, azzal a különbséggel, hogy a *gy* itt mindig zöngétlenül. Pl.: *egyszer* [ëtyszër v. ëccër]. Az egyszeregyben már többnyire [ëtyszër]-t és [nétyszër]-t ejtünk. A *nagyságos*-t ejthetjük [natyságos]-nak v. [naccságos]-nak, de az utóbbi (népies) változat inkább csak a közelmúltban volt járatos, bizonyos társadalmi réteghangulattal. Rákóczi *nagyságos fejedelem* címét csak [natyságos]-nak ejthetjük. Szókapcsolatban, összetett szóban nem helyes az összeolvadás. Pl.: *nagy zűr, négysoros*. A *gyzs* csak ilyenekben fordul elő, ezért sohasem olvad össze, pl. *nagy zsák*. — L. még: ejtésváltozatok 2.

6. Azonos mássalhangzók szóhatáron is lehetőleg egyetlen hosszú mássalhangzóvá olvadjanak össze, pl.: *so***k** **k***artárs*, *szé***p** **p***iros* **s***apka*, *egyé***b** **b***eruházások*, *ne***m** **m***egy*, *nem lát***ott** **t***ovább*. A különejtés, egy kis szünetnek a közbeiktatása csak akkor helyes, ha a szóhatár egyúttal két mondatszakasz határa is. Pl.: *ennek a szakasznak kevés a mondanivalója*.

III. Kettőnél több mássalhangzó kombinációit nem tudjuk egyenként számbavenni. Itt be kell érnünk néhány általános tanáccsal. Többszörös torlódáskor különösen két dolgora ügyeljünk:

1. Mássalhangzók találkozása esetén a hosszú mássalhangzók általában megrövidülnek, ezért több mássalhangzó találkozásakor rövidek lesznek a hasonulással vagy összeolvadással keletkezett hosszú mássalhangzók is, tehát *adj* [aggy], de *adj még* [agymég], *gondja* [gongya v. gonggya], *hordj* [horgy], *küldte* [külte], *metszve* [mecve], *tarts* [tarcs]. Szokatlanabb vagy félreérthető összetételekben, szókapcsolatokban, továbbá indulatszókban nem hiba az így rövidülő mássalhangzónak félhosszú vagy majdnem hosszú ejtése. Pl.: *földtan* [föl(t)tan], *védj meg* [véggy meg], *hoppla* v. *hopla*, *kérdd meg* [kérd(d) meg], *tárggyal* [tárggyal]. Lassúbb tempóban, ha a második szó hangsúlyos, vagy ha némi szünetet tartunk, természetesebb a szókapcsolat hosszú mássalhangzójának hosszú ejtése.

2. Többszörösen torlódó mássalhangzók közül az egyik mássalhangzó teljes kiesését (a hangkivetést) ma már egy kissé népiesnek érezzük, csak gyors beszédben, hétköznapi beszélgetésben tekinthetjük helyénvalónak. Felolvasásban, irodalmi igényű beszédben inkább ejtsük pontosan a különböző mássalhangzókat, csak a hasonulás, összeolvadás és rövidülés szabályait alkalmazva: *ébresztget* [ébrezdget], *hozd ki* [hosztki], *játszd végig* [jádzdvégig], *kösd be* [közsdbe], *mondd meg* [mondmeg], *pénzsóvár* [pénszsóvár]. A *röntgen* [röndgen] szóban, mivel nem áll különböző szóelemekből, köznyelvünk is inkább elfogadja — a bizalmasabb beszélgetés szintjén — a középső mássalhangzó kivetését. Ha azonban háromnál több mással-

hangzót kellene egymás után ejtenünk, az egyik közbülső zárhang természetesen kieshet, pl. *tartsd meg* [tardzsdmeg v. tardzsmeg]. Idegen eredetű népiesebb szavainkban helyesírásunk is kiveti a torlódó *t*-t: *virsli, gersli vursli* (inkább, mint *gerstli, vurstli).* Félreérthetőség esetén azonban inkább ejtsük ki mind a négyet, mert például a *bontsd fel* [boncstfel] más, mint a *bonts fel* [boncsfel]. Nagyon gyakori kapcsolatokban viszont három mássalhangzó közül is kihagyunk egyet, pl. *azt mondta* [aszmonta], sőt népiesen továbbrövidülve [aszonta]. Ha a szó eredete elhomályosult, még az első mássalhangzó is hasonul: *mindnyájan* [minnyájan].

IV. Magánhangzók találkozásakor rendszerint külön kiejtjük, tehát külön szótagként is ejtjük a két szomszéd hangot, akár egyetlen tőből áll a szó (pl. *fiatal, szocializmus),* akár összetételből (pl. *kiadó, ráér).* Két hibás végletet kell elkerülnünk:

1. Hiba a fölösleges hangbetoldás. Toldalékos alakokban és néhány tőszóban az *i* után vagy előtt olykor *j*-féle kapcsolóhang hallatszik: fi^{j}ú, di^{j}ó, fi^{j}a, ki^{j}é, meze^{j}i, műve^{j}i. A *j* teljes értékű hangoztatása népies, ezt a művelt köznyelvben kerülnünk kell. Még inkább népies a *j* betoldása ott, ahol nem *i* a szomszéd magánhangzó. Pl.: [apájé] (helyesen: apáé), [lëjány, tëja] (helyesen: lëány, tëa v. esetleg: leány, tea), [rájér] (helyesen: ráér). Ahol van rá mód, kerüljük el két magánhangzó találkozását! Pl.: *ama ember* helyesen: *amaz ember.*

2. Kerüljük a magánhangzók összeolvadását, ill. az egyik hang kiesését! Van ugyan néhány szavunk, amelyben a magánhangzókiesés (hangkivetés) állandósult, pl. *gazdasszony, gazduram* (ezeket így is írjuk), de a többi esetben ez pontatlan ejtés, pl. *szocializmus* helyett: *szocalizmus, higiénia* helyett: *higénia.* Idegen szavakban különösen gyakori ez a hibás ejtés, pl. *koordinál* helyett: *kordinál.* — L. még: *kooperáció, kooperál* | *vákuum.*

Máskor a hangkiesés csak a bizalmasabb köznapi társalgásban vagy népi környezetben van helyén, mint a *ráadásnak rádás,* az *odaadom*-nak, *ideadod*-nak *odadom, idadod* változata. (Írásban ezt hiányjellel érzékeltetjük: *rá'dás, od'adom.)* Kevésbé üt ki a köznyelvi beszédstílusból a kissé bizalmas *tudnillik (tudniillik* helyett), a kissé népies *mért (miért* helyett). Gondosabb beszédben azonban törekedjünk a magánhangzók teljes kiejtésére.

Nem kiejtési kérdés, bár összefügg az azonos magánhangzók találkozásával a kettős *i* elkerülésére való törekvés. Két alaktanilag különböző típus tartozik ide; az egyikben szabályos, a másikban lehetséges az a megoldás, hogy elkerüljük két *i* hang egymásra következését. Nem ejtünk és nem írunk két *i*-t helynevek származékaiban; például az *Almádi* helységnevünkből képzett *i* képzős melléknév végén is csak egy *i* van:

almádi, ugyanígy *Helsinki*-ből: *helsinki*. A többesjeles személyragos alakokban is sokan elkerülik a kettős *i*-t; a régebben szabályos *kocsiim*, *kocsii* helyett szívesebben mondják és írják: *kocsijaim*, *kocsijai*. L. még: birtokos személyragok alaki ingadozásai 3. | *-i* képző *i* végű helynevekhez | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. c)

3. Ha a két szomszéd magánhangzót élesen elválasztjuk, köztük h a n g s z a l a g - z á r h a n g keletkezik, amit gégénkben egy kis kattanás jelez. Ez összetett szó vagy szókapcsolat taghatárán nem éppen hiba, de inkább csak akkor helyes, ha nagyon gondosan tagolni vagy hangsúlyozni akarjuk a szót: *óriási érték* [órjási' érték]. Egy szón vagy szoros szókapcsolaton belül ilyenkor sem tartunk szünetet két magánhangzó közt. Szebb és simább a beszédünk, ha az ilyen megszakításokat elkerüljük. Inkább kapcsoljuk folyamatosan egymáshoz a két magánhangzót. Két azonos magánhangzó találkozásakor gyakrabban hallatjuk az elválasztó hangszalagzárat, pl.: *odaadja* [oda'aggya], *konyhaajtó* [konyha'ajtó], *kézi indítás*, de ilyenkor is megvan a mód a folyamatos kapcsolásra. A két magánhangzó különállását a hangerő pillanatnyi csökkentésével vagy a két magánhangzó eltérő hangerejével tudjuk éreztetni.

L. még: betűejtés | fonetikus írás | *h* 2. b) – g) | helyesírásunk II. B) | kiejtés II. A) 2. b), E) | magánhangzó-illeszkedés | *viszontlátásra!*

Irodalom: Istenes Károly: Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác, 1924.; Gombocz: Fon. 52–3; Deme: MNy. 1950 : 69–71; Bárczi: Fon. 27–8; Deme: NyjKérd. 73–7; uő: NyFK. 210–1; uő: Nyr. 1958 : 261–7; uő: MMNyR. 1 : 98–105; Szántó É.: MNy. 1962 : 449–58; Török: Nyr. 1966 : 5; Fischer: BeszMűv. 115–72; Deme: EgriKonf. 46–50, 258; Lőrincze: uo. 61; G. Varga: uo. 76; Bakos J.: uo. 91; Fischer: uo. 126–7; G. Varga; Elekfi: Nyr. 1968 : 379–89; Nagy J. B.: Emberöltő 236–8; Fónagy I. – Fónagy É.: DolgHt. 22; Szende T.: Nyr. 1970 : 245–8; uő: Nyr. 1971 : 442–53; Lőrincze: ÉdAny.[3] 75–7, 83–4; Ferenczy: RádióBesz. 49–50; uő: AnyKal. 215; Rónai – Kerekes 132–5, 188–90; Wacha: SzónKve. 164–7; Szemere: AkHTört. 118–30; Hernádi S.: Beszműv. 114–29, 250, 259, 263; Kassai: MFF. 1978 : 66–72; Kálmán: NyünkVil. 74–6; Fischer: Retorika 111–25. E. L.

b e s z é d h a n g o k k é p z é s e L. *a*, *á*, *ā* hang | beszédhibák 3–4. | *e* és *ë* hang 1., 4. c)–d) | *h* 2. | kiejtés II. A)–D) | *l* 2. | *ly* | *r* 2. | *s* 3. | *sz* 2. | szövegejtés énekléskor 4–5.

beszédhibák

A gyakoribbak: dadogás, hadarás, pöszeség (és selypítés), raccsolás.

1. A dadogás (és az ilyen értelemben vett hebegés) abban áll, hogy valaki nem tud folyamatosan végigmondani egy mondatot, hanem az első hangoknál vagy a mondat közben meg-megakadva, kínos erőlködéssel többször újra kezd egy-egy szót, sőt gyakran még a szót is nehezen tudja kimondani, a szavak első hangját vagy szótagját megismétli. A folyamatos beszédet olykor kínos szünetek, ill. nyögésszerű hangok szakítják meg. A dadogás oka rendszerint lélektani természetű: idegesség, néha rossz beidegzés, gyakran félelemérzet, az önbizalom hiánya. Orvoslása és leküzdése nem könnyű. Aki dadog, elsősorban próbálja meggyőzni magát arról, hogy tud beszélni, el tudja mondani a megkezdett mondatot. Ne gondoljon arra, hogy beszédét esetleg külön figyelik; irányítsa figyelmét a mondanivalójára, ne a beszédmódjára! A figyelem ilyen elterelésével csökken a félelemérzet, a dadogás is visszaszorul, sőt egészen el is maradhat. Néha úgy sikerül leküzdeni a dadogást, hogy a szokásostól eltérően nem kilélegzéssel, hanem befelé szívott levegővel adunk hangot. Először egy-egy szót, majd hosszabb szókapcsolatokat, rövid mondatokat így gyakorolva rátérhetünk a rendes, kilélegzéses beszédre. Az éneklés is segíthet a dadogó beszéd javításában. Ellenben károsan hathat idegen nyelveknek korai (7 éves kor előtti) tanulása. Iskolában a dadogó tanulót ne figyelmeztessük minduntalan a beszédhibájára, ne növeljük idegességét megszégyenítéssel, inkább igyekezzünk türelmes ráhatással, megnyugtatással fokozni az önbizalmát!

2. A hadarás a figyelmetlen gyors beszéd következménye: a beszélő olyan gyorsan akarja előadni a mondanivalóját, hogy a szavak egyes hangjait, sőt szótagjait tökéletlenül képzi, megrövidíti vagy elhagyja, összemossa. Beszéde a nagyfokú torzulástól néha már érthetetlenné válik. Akinek ez a beszédhibája, próbáljon figyelmesen, lassan beszélni, főleg pedig gyakorolja a folyamatos és érthető hangos olvasást, a szép versmondást. A hadarót nem árt figyelmeztetni, hogy mondanivalójának nyelvi formájára, ennek tisztaságára, érthetőségére is ügyeljen.

3. A pöszeség szűkebb értelemben az *s*-féle hangok helytelen (többnyire *sz*-hez hasonló) ejtése. Ennek fordítottja a selypítés: az *sz*-nek hibás (leginkább *s*-féle) ejtése. A köznyelvben a kétféle elnevezést össze szokták keverni, gyakran így neveznek minden hibát, mely a sziszegő hangok ejtésével kapcsolatos. Szaknyelven ezeket együttesen szigmatizmusnak nevezik. Beszélni tanuló kisgyermekek közül sokan hajlanak az *s* pösze ejtésére, mert az *sz*-et könnyebben ki tudják ejteni. Erre a hibára már 3 – 4 éves korukban, az óvodában, de legkésőbb az általános iskola I. osztályában figyelmeztetni kell őket, ha addig meg nem

tanulják tisztán kiejteni az *s*, *cs*, *zs*, *dzs* hangot. — Az *sz* selypítő (*s*-szerű) ejtését kevesebb gyermek beszédében hallhatjuk. Gyakoribb hiba az *sz*-nek a felső foghús helyett a fogak közti (az angol *th*-éhoz hasonló), néha egészen *t*-szerű képzése. Ezt a hibát nemegyszer felnőttek beszédében is tapasztaljuk. Ha nem foghíjasság az oka, hanem rossz beidegzés, akkor próbáljuk gyakorolni és megtanulni az *sz*, *c*, *z*, *dz* helyes, sziszegő ejtését. Ha másképp nem megy, forduljunk beszédhibák javításával foglalkozó szakemberhez, logopédushoz!

4. A r a c c s o l á s az *r* hangnak hibás képzése: a nyelv hegyének pergetése helyett a szájüreg mélyén levő nyelvcsap (uvula) pergetésével való képzése vagy nyelvháttal képzett réshangként való (*ch*-szerű) ejtése, ill. néha mormogott magánhangzóval való helyettesítése (pl. a *bor* ilyenféle ejtése: *boa)*. Ma már nem mondhatjuk előkelősködő modorosságnak (inkább csak stíluselem a régi arisztokraták beszédének utánzásában: *kéchlek)*. Mint beszédhiba azonban gyakori. Ugyancsak hiba az ajakkal képzett *r*, gyermekek beszédében pedig az *r*-nek *j*-vel való helyettesítése. Ha egy gyermek nem tudja megtanulni az *r* helyes ejtését még az iskoláskor megkezdése előtt, de legkésőbb az általános iskola alsó osztályaiban, forduljunk vele gyógypedagógushoz. Jó módszer a helyes *r* megtanulására, ha *t* és *d* hangot ejtünk hehezetesen, gyorsan egymás után: *thda*, *thdo*, vagy *d* előtt *h*-t: *hda* stb.

5. Egyéb beszédhibákról: a *k*, *g* helyett *t*, *d* ejtéséről, *l* helyett *j* ejtéséről a legtöbb gyermek még az iskoláskor előtt leszokik. Ha nem, akkor célszerű őt szakemberhez vinni.

A beszédhibákkal érintkeznek, mégis jórészt más természetűek, mert inkább a beszéd köznyelvi hangalakjától való eltérések a k i e j t é s i h i b á k . Ezekről lásd: kiejtés II. C)

L. még: beszédtechnika | *dadog — hebeg — habog* | logopédia | *s* 3. | *sz* 2.

Irodalom: Vértes: Nyr. 1956 : 342—54; Nagy A.: SzínpBesz. 80—90; Fischer: EgriKonf. 125, 130; Sovijärvi: DolgHt. 3—16; Magdics: uo. 45—63, Bolla—Molnár: uo. 140, 148; Wacha: uo. 184—5; Palotás: uo. 226—8; Vekerdi: uo. 243—4; Seper Jenő—Montágh Imre—Vincze Tamásné: A gyakori beszédhibák 1970; V. Kovács—G. Szabó—Szépe: NyszetGyak. 41—53; Wacha: SzónKve 162; Szabó T. A.: AnyÉ. 40—1; Büky: BeszTan. 69—79, 122; Rakovszky: AnyKal. 220; Bárczi: Nym. 30—42; Subosits: A Gyógypedaógiai Tanárképző Főiskola évkönyve 1974. 225—35; Rónai—Kerekes 125, 150—3; Hernádi S.: Beszműv. 101—4; Vértes O. A.: MFF. 1978 : 73—89. E. L.

b e s z é d k é s z s é g L. beszédkultúra, beszédművelés | beszédművészet | beszédtechnika

beszédkultúra, beszédművelés

1. A beszédkultúra az anyanyelvi műveltségnek olyan része, amely az élőszóbeli közlés kulturált formájában nyilvánul meg. Körébe tartozik a beszédművelés és annak eredménye: a mondanivaló kerek, világos nyelvi megformálásán és a jó kiejtésen alapuló beszédkészség, de érintkezik a szép, kifejező előadásmód elsajátításával, a beszédművészettel is. A beszédkultúra tehát a világos, szép beszédre való készség kultúrája, ideértve a retorikai készséget és a jó kiejtést, a beszédtechnikát egyaránt. A beszédkultúra fogalmába ezenkívül a nem szakemberek beleértik az illem korlátozta művelt beszédet, a fölöslegesen durva, különösen a trágár kifejezések kerülését: az beszél „szépen", aki nem használ „csúnya", azaz sértő vagy illetlen szavakat. Tágabb értelemben ide tartozik az emberi érintkezés nyelvi (szóbeli) formájában mutatkozó udvariasság (a megszólításban, a dolgok és személyek megnevezésében, a köszönésben stb.), tehát a beszéd illemtana. — L. még: beszédtöltelék | ifjúsági nyelv 5. | köszönésformák | megszólítás és formái | nők megnevezése, megszólítása | pongyola stílus | stílusárnyalatok I–II. | szókincsünk stilisztikai rétegeződése | társalgási formák | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat.

A beszédkultúra ma igen fontos ága a nyelvi műveltségnek, mert az élőszónak egyre nagyobb a szerepe a gondolatok közlésében és a művészi kifejezésben (telefon, rádió, hangosfilm, televízió; hangos hirdetések, közéleti előadások, gyűlések).

2. A beszédművelés a szorosabb értelemben vett nyelvművelléssel érintkezik, a tágabban értelmezett nyelvművelésnek pedig része: olyan társadalmi és egyéni tevékenység, amely arra irányul, hogy tudatosan törekedjünk helyesen és szépen beszélni anyanyelvünkön. Ilyenképpen a beszédművelés a nyelvművelésnek az élőszóbeli nyelvhasználatra vonatkozó egyik ága: beszédkészségre és helyes magyar kiejtésre való nevelés (és önnevelés), általában a beszédkultúra fejlesztése. Több külföldi országban, hazánkban is egyre újabb szervezett formái alakultak. A beszédkultúrát szolgálják a rendes iskolai nyelvoktatáson és a hatvanas években alapított Kazinczy-díjon kívül a különféle kiejtési versenyek, előadói és beszédtanfolyamok. Azok, akiknek hivatásuk a jó és szép magyar beszéd, rendszeres beszédgyakorlatokon vesznek részt (a Színművészeti Főiskolán régóta, újabban a Magyar Rádióban stb.), s ott beszédtechnikai ismereteket szerezhetnek.

Mindezek mellett is sokban fejlesztenünk kell még beszédkultúránkat! Elsősorban már az iskolában jól el kell sajátítani az elméleti és gyakorlati fonetikai ismereteket. Hasznos szolgálatot tennének az anyanyelvi beszédművelésben az idegennyelv-oktatásban bevált audiovizuális eszközök és

módszerek: igen tanulságos a magnetofonnal fölvett iskolai feleletek, viták, előadások elemzése. De általában is el kell érnünk, hogy társadalmunk ne legyen közömbös az értelmes, tiszta, szép beszéd iránt,a magyartalan, rossz kiejtést pedig legfeljebb a komikum eszközeként fogadjuk el.

3. A beszédkészség, amelynek kialakítása és tökéletesítése a beszédművelés célja, jórészt velünk született adottságokon alapul, de neveléssel és önneveléssel nagymértékben fejleszthető. Két fontos elemből áll. Retorikai eleme a szabad, kötetlen (spontán) beszéd szövegének kerek, világos mondatokban való rögtönzött megalkotása. Ez persze nem jelent mindig nyelvtanilag teljes mondatokat, de jelenti a közölnivalónknak az élőszó szabályai szerinti olyan megfogalmazását, hogy könnyen meg lehessen érteni. Beszédtechnikai eleme pedig a jó magyar kiejtés elveinek figyelembevételével való, tisztán artikulált, értelmesen tagolt és árnyaltan, kifejező hangsúlyozással mondott szóbeli megnyilatkozás.

L. még: beszédművészet | beszédtechnika | logopédia

Irodalom: EjtAkt.; Lőrincze: NyÉl. 41–58; Bárczi: Nyr. 1954 : 1–10; Éder: Nyr. 1955 : 181–90; Bakos J.: EgriPedFőiskÉvk. 1957 : 5 : 63; Nagy A.: SzínpBesz. 5–150; Bakos J.: Nyr. 1967: 161–71; uő: uo. 1968: 54–72; uő: uo. 1970: 456–63; Rónai Béla: Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra I–II. Pécs, 1973; Rónai–Kerekes 83–175; SzónKve; Wacha: AnyÁltIsk. 121–5; Péchy: 9–68, 189–91; Gálffy: AMűv. 239–42; Hernádi: BeszMűv.; uő: Nyr. 1976 : 353–75; Terts: Nyr. 1977 : 236–9; Wacha: Beszélg. E. L.

beszédkutatás L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés

beszédművészet

Hivatásos előadóknak nemcsak helyes kiejtéssel kell beszélniük, nemcsak beszédkészségüket kell fejleszteniük, hanem ezenfelül a szép beszédre, a kifejező előadásmódra is törekedniük kell. A beszédművészetet tehát ne csak a színészek és a versmondók sajátítsák el, hanem mindazok, akik a hangos szóból élnek! A nyilvánosság előtt gyakran szereplő szónokok, tanárok, tanítók, óvónők, a rádió és a televízió műsorközlői, riporterei és felolvasói egyaránt törekedjenek szép artikulációra és a mondatok kifejező hangsúlyozására, mert csak így tudják lekötni hallgatóik figyelmét. Erre a beszédművészetre épül a művészi alakítás, a színészek értelemkifejező, átélt előadásmódja is.

L. még: beszédkultúra, beszédművelés | vermondás

Irodalom: Gyomlay: BpSz. 1939 : 28–52; EjtAkt.; Molnár: Eufon.; Gáti; Fischer: Retorika 164–96; Wacha: Beszélg. E. L.

beszédritmus L. nyelvi ritmus | ritmikai hangsúly

beszédsebesség

A beszédsebesség (tempó, beszédiram) az a mód, ahogy beszédünk részei gyorsaságban követik egymást. Lassú beszédű emberek percenként 120—200 szótagnyi szöveget mondanak, gyors beszédűek elérik a 300—400 szótagos percenkénti sebességet is. A beszédsebességben tehát erősen érvényesülnek az egyéni sajátságok (vérmérséklet, gondolkodásmód, egészségi és kedélyállapot), de változik az érzelmi, hangulati tényezők és a beszédbeli helyzet szerint is. Függ ezenkívül a beszéd tárgyától, jellegétől, felolvasáskor pedig az írásmű stílusától és műfajától. Vannak gyorsan és lassan előadható szövegek. Verseket általában lassabban mondunk, mint prózát. Bőbeszédűen, sablonosan fogalmazott szövegek gyorsabb olvasást kívánnak, mint a tömör stílusúak.

A beszédsebesség módosulásainak szerepük van a megértés folyamatában. Elsősorban a mondanivaló súlya és a nyelvi elemek jellege érvényesül itt. A jelentést hordozó szavakat általában lassabban ejtjük ki, mint a viszonyításra szolgáló egyéb szókat (kötőszó, névmás, névelő, határozószó). Részgondolat elkülönítésekor, gondolat lezárásakor vagy beszédszünet előtt az utolsó szó kiejtése lelassul. Rövid szavakat valamivel lassabban, sok szótagúakat viszont kissé gyorsabban ejtünk ki. A mondanivaló súlyát hordozó részek irama lassúbb, mint a kevésbé fontos, közbevetett részeké. A beszédsebesség módosulásai összefüggenek a hangerő, a hangmagasság és a beszédszünetek alkalmazásával. Beszédünk élénkítésének, a figyelem ébrentartásának hasznos módja a beszédsebesség változtatása: gyorsítása és lassítása.

L. még. beszédszünet

Irodalom: Hegedűs: Nyr. 1957 : 223—7; Deme: EgriKonf. 35—6; Bakos J.: uo. 97—9; Kiss K.: uo. 241; Wacha: KazV. 23—5; uő: NyK. 1973 : 77—102; uő: RádióBesz. 132—4; Rónai—Kerekes 119, 146—7, 155—6; Péchy 157, 167—9; Subosits: A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve 1974 : 195—200; Hernádi S.: Beszműv. 222—43, 260—4.

E. L.—É. Z.

beszédszünet

1. Az értelmes beszédnek egyik kelléke, hogy megfelelő helyen kisebb-nagyobb szüneteket tartunk. A beszédszünetnek az az egyik célja, hogy tagolja a beszédet: elválassza azt, ami nem tartozik egybe, hogy ezáltal is jelezze az egybetartozó részek egységét. Egy másik célja az, hogy a

mondaton belül felhívjuk vele a figyelmet az utána következő részre. Ezek a szünetek azonban ne legyenek egyformák, mert az egyenlő szünetekkel való tagolás zakatolóvá vagy szaggatottá teheti beszédünket, kifárasztja a hallgatót, unalmassá teszi előadásunkat. A szünet nélküli darálás éppoly hiba, mint a túl sok szünettel való elaprózás.

2. A szünettel való tagolás nem mindig esik egybe az írásjelek szerinti tagolással. Néha vesszőnél sem kell szünetet tartani, sokszor pedig oda is kell szünet, ahol semmiféle írásjel nincs.

Általában nagyobb szünetet (||) tartunk a mondat végén, kisebb szünetet (|) pedig egy-egy hosszabb mondat összetartozó szakaszai közt, különösen a hangsúlyos mondatrész előtt. De ezeket az általános elveket sok minden módosíthatja. Rövidebb mondatok végén (olvasáskor pontnál) sem kell hosszú szünetet tartani, ha a következő mondat értelmileg szorosan az előbbihez kapcsolódik. Pl.: „Bizonyosan le fog jönni ide. | Akkor megkapom." — „Anglia és a brit nemzetközösség szociáldemokrata és munkáspártjainak tizennégy vezetője | Londonban értekezletet tartott. | Tegnap este közzétett határozatukban kijelentik . . ." — „Ma délelőtt | Bécsben | ünnepélyesen megnyitották a Nemzetközi Vásárt. | Ebből az alkalomból | számos vezető külföldi gazdasági szakember érkezett az osztrák fővárosba" — Általában kis szünetet tartunk vesszőnél és az alanyi és állítmányi szakasz határán, valamint ha hosszabb előkészítő részre következik a főhangsúlyos mondatrész. Pl.: „Bort ittam én, | boros vagyok." — „Egyik regényírónk | prózában is feldolgozta a szabadságharc történetét." — „Ady ezer verse közül | hetvenet ismerek jól." Rövidebb szakaszok közt fölösleges a szünet, pl.: X a legjobb barátom. Tagmondatot elhatároló kötőszó előtti vesszőnél sem kell szünetet tartani, ha a tagmondatok rövidek, pl.: *Látom, hogy jön.* Fontos azonban szünetet tartani közbeszúrt mondatrészek, több szóból álló értelmezők vagy más közbeékelések előtt és után. Pl.: „Ezernyolcszáznegyvennyolc, | a népek tavaszának virága, | leginkább versekből ismeretes." — Egyenrangú jelzők közt akkor tartunk nagyobb szünetet, ha legalább az egyiknek (rendszerint a másodiknak) többszörös bővítménye van. Pl.: „Ezekkel az intézkedésekkel | meg lehet előzni a későbbi, || esetleg két-három hónapig tartó forgalomelterelést."

3. A beszédszünet fiziológiai szükséglet is: ilyenkor veszünk levegőt. Ha hosszabb, összetartozó mondatszakasz közben kifogyunk a levegőből, teljesen észrevétlenül vegyünk lélegzetet, hogy ez ne zavarja a mondat értelmes tagolását. — Gondolkozási szünetet kötőszó, sőt névelő után is szoktunk tartani. Az élőbeszédnek ez a sajátsága azonban modorossággá válik, ha szöveg felolvasásakor alkalmazzuk.

4. Olykor a figyelem fölkeltése vagy a nagyobb hatás kedvéért tartunk egy-egy mondat előtt vagy után — néha közben is — nagyobb szünetet. Pl.: „Sokáig faggatták, | de ő || semmit sem tudott." Jókai egy regényrészletének felolvasásában ilyen szüneteket alkalmazhatunk: „A megtámadottnak e kétségbeejtő pillanatban | egy mentő gondolata támadt. || — Tízezer forint van nálam! || — hörgé rekedten.||

L. még: beszédsebesség | értelmező I. 2., II. 3. | fonetikus írás 3. | halmozott mondatrészek hangsúlyozása és hanglejtése | írásjelek 4—5., 7. | írásjelek és kiejtés | közbevetés | versmondás

IRODALOM: Bárczi: Nyr. 1954 : 8—9; Hegedűs: Nyr. 1957:223—7; Deme: MMNyR. 2 : 518—22; Hevesi: 33—7; Zolnai B.: NyHang. 215—8; Wacha: KazV. 23—4; Bakos J.: EgriKonf. 98—9; Wacha: NyK. 1973 : 77—102; uő: RádióBesz. 134—6, 140, 159; uő: SzónKve. 168, 172, 184—95; Rónai—Kerekes 147—8, 156—8; Péchy 42, 151—60, 167—9, 177—84; Hernádi S.: Beszműv. 28—32, 244—8, 252—9, 262—5.

E. L.

beszédtagolás L. beszédszünet | hangsúly 2. a)

beszédtechnika

Három fő mozzanata van: 1. a helyes lélegzetvétel, 2. hangszálaink megszólaltatása (hangadás) és a levegő megfelelő adagolása, 3. szájunk, szájüregünk alakjának megfelelő változtatása, hogy a beszédhangok sorát pontosan, tisztán ejtsük ki.

A helyes lélegzés legfőbb szabálya: ne várjuk meg, amíg beszéd közben teljesen kifogyunk a levegőből, mert sem a kapkodás, sem a nyekergés nem szép! Természetes módon vegyünk lélegzetet, s olyan időközökben, hogy minden beszédszünetet egyúttal belélegzésre is felhasználhassunk.

A hang megszólaltatásakor gégénk természetes helyzetben legyen. Ne emeljük föl a vállunkat, ne préseljük a hangot, ne is öblösítsük! Ha gégénkben nyomást érzünk, ez annak a jele, hogy hangszálainkat szükségtelenül összeszorítjuk. Ilyenkor következik be az a hangadásbeli modorosság, hogy a magánhangzós kezdetű szavakat hangszalag-zárhanggal kezdjük. Az ilyen nyögésszerű kezdésnek csak indulatos beszédben van helye.

A szájszervek beszédbeli munkájának egyik föltétele az áll megfelelő mozgatása, ún. ejtése. Állunk határozottan, mégis könnyedén, ne erőltetetten mozogjon beszéd közben! Elsősorban ezzel alakítjuk ki a különböző magánhangzók kellő nyílásfokát. Nyelvünk megfelelő mozgatásától pedig a magánhangzók tiszta és szép hangszíne, továbbá a mássalhangzók tiszta képzése függ.

A beszédtechnika elméletén kívül gyakorlásra is szükségünk van, főleg akkor, ha valamely beszédhibánkat akarjuk megszüntetni.

L. még: beszédhibák | beszédkultúra, beszédművelés | beszédszünet 3. | hangsúlyozás | kiejtés II. A) 1. a), 2. a), B)

IRODALOM: Simonyi Béla: A beszéd. 1942; Nagy A.: Besztech.; Fischer: Besztech.; Kerényi M. Gy.: Az éneklés művészete és pedagógiája. 1959. 83–92, 106–12; Nagy A.: SzínpBesz. 60–89; Gáti 23–48; uő: EgriKonf. 119–20; Fischer: uo. 122–3, 130–1; Molnár: uo. 144–9; Pintér S.: uo. 154–8; Wacha: uo. 184–5; uő: SzónKve. 153–60; Rónai–Kerekes 87–117; Fischer: BeszMűv.[3]; uő: Retorika 91—163; Hernádi: Beszműv. E. L.

beszédtempó L. beszédsebesség

beszédtöltelék

Megfigyelhetjük, hogy sokan, főképp az élőbeszédben, társalgásban s különösen értekezleteken, vitában, felszólaláskor, úgy szerkesztik mondataikat, hogy teletűzdelik őket tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat vesztett fölösleges elemekkel: töltelékszavakkal, szókapcsolatokkal, mondattöredékekkel. Ezek többnyire csupán arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folyamatosságát, ill. megakadályozza, hogy a beszélgető társ elvegye tőle a szót. Nemegyszer azonban a gondolatok kialakulatlanságából, zavarosságából, esetleg hiányából ered a használatuk.

Tulajdonképpen bármiféle nyelvtani kategóriájú szó vagy szókapcsolat előfordulhat beszédtöltelékként. Ilyen például az állítmány és az alany (az ige, ill. a jelzős főnév) halmozása a következő mondatban: Megkérdeztem, *megérdeklődtem* tőle, hogyan is történt ez a dolog, *ez az eset*. Leggyakrabban mégis bizonyos — főleg következtető értelmű — kötőszók, továbbá módosítószók, módosító értelmű határozók (ragos vagy névutós névszók, határozószók) vagy módosító mondatrészletek, mondattöredékek (tagmondatok) használatosak ilyen szerepben. Pl.: *hát, szóval, és ekkor, nos, így, na mármost ugye(bár), tulajdonképpen, természetesen, persze, történetesen, mindenesetre, nézetem (véleményem, meglátásom) szerint, őszintén szólva, kérem (szépen, tisztelettel), tetszik tudni, tudod, érted?, kérdem (én), könyörgöm, jelzem, nem tagadom* (v. *mi tagadás*), *úgy vélem (hiszem, gondolom), hogy úgy mondjam, meg kell mondani, nem véletlen.*

Az efféle módosító jellegű nyelvi elemek használata természetesen nem mindig helytelen, hiszen a beszélő segítségükkel fejezheti ki mondanivaló-

jával kapcsolatos állásfoglalását, értékelését (lásd: módosítószó), s erre főleg az előbeszédben, vitákban, felszólalásokban, de olykor az írott nyelvben is valóban szükség van. A szó szoros értelmében vett beszédtöltelékké, fölösleges sallanggá akkor válnak, ha minden ok nélkül, nyakra-főre alkalmazzuk őket. Pl.: Én, *megmondom őszintén*, nem csalódtam, mert *hát*, *férfiasan be kell vallanom*, nem is vártam *hát* jobbat. Az ilyen nyelvi klisék halmozása vontatottá, zavarossá, nehezen érthetővé teszi a beszédet, ellankasztja a hallgató figyelmét. Ráadásul egy-egy beszédtöltelék könnyen szavajárása lehet valakinek, akár rossz szokásból, akár divatból, akár pedig azért, mert helytelenül értékeli nyelvi szerepét, fontos kifejezésnek tartja. Pedig egy-egy nyelvi klisé sűrű, gépiesen ismétlődő használata következtében nevetségessé válhat az előadó, felszólaló, sőt ellenszenv is ébredhet a hallgatóban. A mondatonként vagy még gyakrabban előforduló *érted?* (sőt: *értem?!*) vagy némelyek folytonos, elviselhetetlen *halló*-zása a telefonban, a *tulajdonképpen*, *kérem szépen* sűrű ismétlése is eltereli a figyelmet a mondanivalóról. Ugyanígy bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezés keresésekor a *hogy is mondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé*-ről és a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről.

L. még: pongyola stílus II. 3. | társalgási formák 2. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat

IRODALOM: Implom: Nyr. 1960 : 301—6; H. Molnár: Nyr. 1961 : 51—5; Kossa: 2 : 155—7, 192—5; Ladányi: Nyr. 1961 : 299—302; Kunszery: AnyKal. 258; Rónai—Kerekes 396—8; Péchy 79—80. R. E.

beszédütem L. hanglejtés II. 1. a), III. 5. a) | hangszakasz | ritmikai hangsúly

beszélek; itt X. Y. beszélek L. alany és állítmány egyeztetése B) 2. | egyeztetés

beszélget, tárgyal stb. határozója

A *beszélget*, *beszédet mond*, *előadást tart*, *tanácskozik*, *tanakodik*, *tárgyal*, *társalog*, *vitatkozik* s néhány további rokon értelmű kifejezés *-ról*, *-ről* ragos határozóval magyarosabb, mint *fölött* névutóssal. Pl.: Most *miről* [nem pedig *mi fölött*] *beszélgettek*, *társalogtok?*; Éppen *erről* van szó!. A *tanakodik* és a *vitatkozik* ige emellett *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* raggal is járhat: Ne *ezen* (v. *erről*) *tanakodjunk*, *vitatkozzunk* most!

L. még: állandó határozó | *fölött* | *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* rag 3. | *-ról*, *-ről* rag 1.

beszélő név L. irodalmi névadás

BESZKÁRT L. mozaikszók III.

beszüntet — megszüntet

Nyelvművelőink régóta helytelenítik a *beszüntet* igének a hagyományos *megszüntet* helyett való használatát. Szükségtelen voltának hangoztatása ellenére elterjedt, s jelentése részben elkülönült a *megszüntet* igéétől: *megszüntetjük* a hiányt, a nyomort, de a munkások *beszüntetik* a munkát, ha sztrájkolnak, a rádió *beszünteti* az adást, ha valami megakadályozza üzemeltetését, a gyár is *beszüntetheti* egy árufajta gyártását. A *beszüntet* igét tehát bátran használhatjuk, ha valamely folyamatos (társas) emberi tevékenységnek hosszabb időre való vagy végleges abbahagyását jelöljük vele. Ha azonban megfelel a *meg* igekötő is, ne éljünk fölöslegesen a német hatásra elterjedt *be* igekötővel! Pl.: *a kiadó beszüntette a lapot*, helyesebb így: *megszüntette a lapot* (de *betiltották* a lapot).

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 2. | igekötők szerepe és használata V. 1. b)

IRODALOM: HivKve² 47. E. L.

betanít, betanul — megtanít, megtanul

A *be* igekötő használatát ezekben az igékben ma már nem helytelenítjük, mert sajátos jelentésváltozatot fejeznek ki: gépies vagy pontosan megszabott cselekvéssorozat megtanítását, ill. megtanulását. Az ifjúmunkásokat, a kezdő dolgozókat *betanítja* a csoportvezető vagy a hozzáértő, tapasztalt szakmunkás. Ezért csak *betanított* munkásról beszélhetünk. A karvezető *betanít* egy kórusművet, egy táncot, *betanítja* az együttest. Sok mindenre *megtaníthatjuk* a kutyát is, de egy-egy műveletre inkább *betanítjuk*. A *betanít* igének olykor rosszalló értelme van: gépies rászoktatást, idomítást jelent az értelmi képességek fejlesztése, a *megtanítás* helyett. Nem helyes, ha a tanár csak *betanítja* a verset; jobb, eredményesebb a munkája, ha *megtanítja*. Ha valaki azt mondja: *betanulom a leckét*, lehet, hogy fölöslegesen használja a *betanul* igét *megtanul* helyett, de az is lehet, hogy a szót helyesen használja, mert valóban nem értelmesen tanul, hanem csak bebiflázza, bemagolja a szöveget. Ha azonban a színészegyüttes *betanulja* a darabot, a jelenetet, az nem jelent rosszallást, mert a nevek és cselekvések minden részletének jól be kell idegződnie ahhoz, hogy átéléssel a játék valóban élvezetes legyen.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 2. E. L.

betart — megtart

Nyelvművelőink a *betartja a szabályt, a törvényt, az utasítást, ígéretét, szavát* stb. kifejezésekben egy évszázada helytelenítik a *betart* igének a hagyományos, magyar szemléletű *megtart* helyett való használatát. Kétségtelen, hogy az első ilyen kifejezések megszületésében germanizmusról, a német *einhalten* hatásáról van szó, de a *betart* használata — szükségtelen, helytelen voltának hangoztatása ellenére — egyre jobban kiterjedt. Bár a *be-* nem ad itt semmi lényegi jelentésbeli többletet a *meg-* igekötőhöz képest, szívós meggyökerezésében mégis valami árnyalati elkülönítő szerepet kell keresnünk.

A több tucatnyi kifejezés elemzéséből a következő tanulságot olvashatjuk ki:

1. Csakis a *megtart* ige helyes, természetes azokban a kifejezésekben, amelyekben még érződik ennek az igének eredeti, konkrét jelentése: megőriz valamit, ragaszkodik hozzá, vagyis amikor önként választott vagy vállalt szabályról, közös megállapodásról vagy általános elvről van szó. Pl.: *megtartja* (adott) *szavát, ígéretét, esküjét, az egyezséget, a fegyelmet, a rendet, a szokást.*

2. A *betart* ige használatát is elfogadhatjuk azokban a többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokban, amelyeknek „külső" tárgyuk van; vagyis amelyek valamely idegen akarat, rendelkezés, hatalmi tényező érvényesülését, a hozzájuk való alkalmazkodást, a valamely keretbe való beilleszkedést, azon belül maradást fejezik ki. Pl.: *betartja az előírásokat, a föltételeket, a rendeletet, a szabályt, a törvényt, az utasítást.*

Bár a példák — határeseteket nem számítva — sugallják ezt a megkülönböztetést, és a *betart* sokszor egyértelműbb, mint a sokjelentésű *megtart*, mégis szabjunk határt túlságos terjedésének. A nyelvi hagyományőrzés és a változatosság azt javallja, hogy éljünk bátran a *megtart* igével! Az *egyezséget*, a *fegyelmet*, a *rendet* nemcsak *betartani*, hanem *megtartani* is lehet. Az 1. csoportbeli kifejezésekben pedig éppenséggel helytelen a *betart* használata *megtart* helyett.

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 2. | germanizmusok 2. | igekötők szerepe és használata V. 2.

Irodalom: HivKve² 48. K. M.

-beteg utótagú összetételek

A *-beteg* utótagú összetételek típusa nyelvtörténetileg egyértelműen elvonás útján, ill. analógiás hatásra keletkezett, részben idegen összetételek tükörfordításaként. Leíró szempontból azonban elő- és utótagjuknak egymáshoz való viszonya szerint több csoportjukat különböztetjük meg.

1. Az első csoportba tartoznak: *agy-*, *bőr-*, *elme-*, *epe-*, *ér-*, *fog-*, *gyomor-*, *ideg-*, *kedély-*, *máj-*, *mell-*, *szem-*, *szív-*, *tüdő-*, *vesebeteg* stb. Ezeket leíró szempontból a régi magyar alanyos összetételek típusához csatolhatjuk (pl. *eszeveszett*, *felemás*). Régebben sokan kárhoztatták őket, és ilyenféleképpen kívánták helyettesíteni: *tüdőbajos*, *beteg tüdejű* (a *tüdőbeteg* helyett), *kedélybajos*, *lelki beteg* (a *kedélybeteg* helyett) stb. Mai nyelvművelésünk a *-beteg* utótagú összetételeket helyesnek tekinti. A *-beteg* és a *-bajos* utótagú összetételek gyakran párhuzamosan élnek egymás mellett, sőt nemegyszer hangulati különbség fejlődött ki köztük. A *-bajos* utótagú összetételek sora azonban nem teljes, az újabb *fogbeteg*, *érbeteg* mellé nem alakult ki például a *fogbajos*, *érbajos* kifejezés. A *bőr-*, *epe-*, *gyomor-*, *ideg-*, *tüdő-* és *vesebajos* szavakat ma már egy kissé nyersnek, tapintatlannak érezzük. A *-beteg* utótagú összetételek elterjedésének ez az egyik oka. Az *elme-* és a *szívbajos* szónak kialakult egy rosszalló, ill. átvitt jelentése is (*elmebajos* = hülye, *szívbajos* = gyáva), sőt az *agybajos* szónak mai nyelvhasználatunkban csak sértő jelentése van.

2. A tárgyalt összetételtípus második csoportja: *asztma-*, *epekő-*, *fekély-*, *gyomorfekély-*, *kolera-*, *láz-*, *lepra-*, *rák-*, *szifilisz-*, *tífuszbeteg*, (tréf.) *szerelembeteg* stb. Ezeknek nyelvi kiindulása mindig mellérendelő összetétel (*asztmabetegség*, *fekélybetegség*), sok persze csak analógiás alakulat. *Kolerabetegség* ugyanis nincsen, csak *kolera*, *lázbetegség* sincsen, csak *lázas betegség* stb. Éppen ezért leíró szempontból más szerkezetű szó az *asztmabeteg* és más a *tüdőbeteg*. A *lázbeteg* szó — amely egyébként a német *fieberkrank* tükörszava — elüt a többitől, hiszen a láz nem betegség, hanem tünet. Ezért ehelyett a *lázas beteg* kifejezést javasoljuk. A többi kissé hivatalos, orvosi jellegű, de kifogástalan szó. A bizalmas vagy a köznyelvi szóhasználatban mondhatjuk így is: *asztmás*, *epeköves*, *fekélyes*, *kolerás*, *leprás*, *rákos* stb.

3. A harmadik csoport: *cukorbeteg*, *sugárbeteg*, *vírusbeteg* (növény) stb. Ezek leíró szempontból jobbára jelöletlen határozós összetételek. Mai szemmel nézve kifogástalanok és hasznosak. Helyettesíteni csak hosszadalmas kifejezésekkel lehetne őket (*cukorbetegségben szenvedő* stb.).

Külön kell megemlítenünk a *tengeribeteg* szót, amely a *tengeribetegségből* vonódott el. Ezért régebben sem hibáztatták, s ma sincs okunk helyteleníteni. Voltaképpen ide tartozna a *lelki beteg* és a *nemi beteg* is. Ezeket azonban különírjuk, ezért nem sorolhatjuk a *-beteg* utótagú összetételek közé.

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Deme: MNy. 1953 : 140–56; Kovalovszky: Nyfejl. 159.

L. J.

betekint L. *be, bé — bele, belé* II. A) 2., B) | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

beterjeszt L. *be, bé — bele, belé* II. A) 2.

betervez L. *be, bé — bele, belé* II. A) 3.

betesz L. *csuk — zár* 2.

betilt — eltilt — megtilt L. *be, bé — bele, belé* II. A) 2. | *el* igekötő 3. b)

betol tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

betölt terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

betud L. *be, bé — bele, belé* II. B)

betű

E szavunknak több kiejtési változata él nyelvünkben *(betű, bëtű, bëtü)*, leggyakoribb nyelvjárási alakja a *bötű*, a köz- és irodalmi nyelvben azonban csakis a *betű* alak használatos. A *bötű* változat a köznyelvben olykor tréfás hangulatot sugall.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. a) | *e* és *ë* hang 3. | ejtésváltozatok | kiejtés II. D) 1., 3.

betűejtés

Betűejtésről akkor beszélhetünk, ha valaki a szót olyankor is írott alakja szerint ejti, amikor az írásmódtól eltérő ejtése is szokásos vagy éppen az a helyesebb. Legjellemzőbb esetei a mássalhangzók kapcsolatának, kisebb részben a mássalhangzók időtartamának ejtésével függnek össze. Mindkét típusban lehet a betűejtés határozottan hibás, elfogadható vagy éppen helyesebb ejtésváltozat.

1. Hangkapcsolatok betűejtésének fontosabb típusai:

a) Mindig hibás a *dj, nj, tj, gyj, nyj, tyj* hangkapcsolat betű szerinti kiejtése a ragos alakokban; *ad-ja, mond-ja, bán-ja, bot-ja, út-ján, párt-ja, jelent-jük, hagy-ja, hány-ja, aty-ja* helyesen ejtve elemeik megkülönböztetése nélkül [aggya, monygya, bánnya, bottya, úttyán, pártya, jelenytyük, haggya, hánnya, attya]. Összetett szóban a betűejtés a helyes [had-járat, bűn-jel].

b) Hibás az *lj* kapcsolat betű szerinti ejtése ragozott igealakban: [vasaljon, ül-jön]. Helyesebben ejtve: vasajjon, üjjön. Névszókban, összetételekben az *lj* betű szerinti ejtése helyes: *bálja* [bál-ja], *óljuk* [ól-juk], *eljön* [el-jön]. Igeragozásban sem helytelen, ha felreértést kerülünk el vele: *tolja* mást jelent, mint *tojja;* hosszú *ll*-es szóban is inkább elfogadható: *vallja* [vajja v. valja].

Súlyos hiba, ha az *n*-et betű szerint ejtjük a *hang, hangya, munka, konty, szenved* típusú alapszókban, a *különb* típusú fokjeles alakokban, kevésbé súlyos a *bűnbe, Debrecenben*-féle ragos alakokban; nem hiba a *bűnbak, öngól, szénpor*-féle összetételekben (a szintén helyes [bűmbak] stb. ejtésváltozat mellett); még kevésbé hiba, sőt szokásosabb az idegen nevekben, pl.: Washingtonban [vasinktonban], Bonn*ban*. De gyorsabb beszédben az ilyen *n* is hasonul.

c) Jó a betűejtés is az *nm, n-ny, sz-s, z-zs, ts, tsz, gyz* hangkapcsolatokban, ha a képzett vagy összetett szó elemeit éreztetni akarjuk: *ön-működő, agyon-nyom, csibész-ség, barát-ság, hat-szor, négy-zet.* De ha erre nincs szükség, helyesebb a hasonult, nem betű szerinti ejtés: ömműködő, egésség, kölcség, jeddző, teccik stb.

d) Helyes a betű szerinti ejtés a *cv, csv, kv, pv, sv, szv, tv,* továbbá a *c-s, s-sz, szcs* éa az *nyb, nycs, nyd* hangkapcsolatban: *kapva, csukva, okos vagy, átvág, malac-ság, más-szor, lányban;* a *parasztság* [paraszcság] ejtésében csak a *ts* összeolvadása helyes. (A [kabva, csugva, okozs vagy] stb. ejtésmód tájnyelvi, a [malaccság, másszor, parasság, cigáncsalád, hánd, hánszor] népies.)

e) A zöngés mássalhangzók — a *v, r, l, m, n, ny* kivételével — zöngésítik a közvetlenül megelőzőt. Hibás tehát általában a betűejtés, ha ilyen zöngés mássalhangzó előtt zöngétlent ejtünk: *vak-bél, nép-dal, vas-golyó;* helyesen ejtve: vagbél, nébdal, vazsgolyó. — Ugyanígy hibás a zöngés hang ejtése zöngétlen előtt, ha zöngétlen párja is van: *láb-hoz, több-ször, tíz-szer;* helyes ejtésük: láphoz, töpször; tísszër v. tísszer. — A következő mássalhangzóhoz való hasonulás csak egészen laza szókapcsolatban vagy nagyon lassú, erősen tagolt beszédben maradhat el.

f) A *gys, gysz* hangkapcsolatban a *tys, tysz* ejtés mindig helyes: *nagyság* [natyság], *négyszer* [nétyszër v. nétyszer]. Az összeolvadásos *ccs, cc* ejtés (népiesebb változatként) csak akkor, ha a szó elemei elhomályosulóban vannak: *egyszer* [eccer v. eccër], *nagysága* [naccsága].

Bővebben lásd: beszédhangok kapcsolódása II.

2. Néhány szavunkban hibás a mássalhangzónak betű szerinti rövid ejtése: *egyet* (és legtöbbször hosszú az *egy* önmagában is), *egyes* stb.; *kisebb, lesz.* Helyes ejtésük: ëggy, ëggyet, ëggyes, ill. eggyet, eggyes stb.; kissebb; lëssz v. lessz. (De rövid marad a mássalhangzó az *egyetem*-ben, a *leszek* stb. ragos alakokban.)

3. Családnevekben, idegen nevekben, idegen szavakban előfordul (hibás) betűejtés, ha nem a betűk szokásos magyar hangértéke szerint kellene olvasnunk őket. Ezek helyes ejtését külön-külön meg kell tanulnunk.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. | fonetikus írás 2. b)–d) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1–2., 5. | kiejtés II. E) | régies helyesírású családnevek 1.

IRODALOM: Nyr. 1958 : 268–72; Lőrincze: IskNym. 193–5; Deme: Nyr. 1965 : 193–5; uő: EgriKonf. 50; Bakos: uo. 91; Elekfi: uo. 194, 196–7; Wacha: SzónKve 160, 164–7; Fischer: Retorika 126; Kovalovszky: Nyfejl. 66–8. E. L.

betű — hang

Kevésbé szabatos, pongyola, esetleg népies beszédben gyakran mondunk tévesen *betű*-t *hang* helyett (pl.: minden *betűt* külön hangsúlyoz; ropogtatja az *r betűket*), holott a b e t ű az emberi beszéd h a n g írott jele (néha ettől független jelzés, pl.: *α* a felsorolás első alpontjának élén; *π* mint matematikai jel). A h a n g o t kimondjuk, kiejtjük, halljuk, a b e t ű t leírjuk, olvassuk!

L. még: betűk neve | helyesírásunk I. 2–3., II.

betűhív — betűhű

Jóllehet a *hív* melléknév 'hű' jelentésben már kiveszőben van, s egyre inkább régies, irodalmi ízű, a *betűhív* összetétel utótagjaként mégis megmaradt, sőt a szabályosan összetett *betűhű* alak mellett a nyomdai és filológiai szaknyelvben eléggé elterjedt (pl.: *betűhív másolat, kiadás*). A ragos alakokban használt *-hív* tőváltozatból *(betűhívek)*, különösen pedig a gyakori módhatározói *betűhíven* alakból önállósult elvonással a ragtalan *betűhív* alak. Helyesebbnek tartjuk azonban a *hű* változattal összetett formát, amely bizonyos toldalékok előtt (de ott mindig) átadja a helyét a *v* tövű változatnak (az említetteken kívül: *betűhívet*, olykor *betűhívebb*).

A *hű* melléknév más összetételeiben nem használatos a *hív* változat: *élethű, királyhű, korhű, párthű*. Ezek toldalékos alakban is változatlan tövűek: *élethűek, élethűen* (néha *élethűn*), *élethűbb* stb. Ritkán előfordul (de nem szabálytalan) az *élethíven* módhatározó. Az *alakhű, elvhű, hithű* ragozásában azonban csak ezt mondhatjuk: *alakhűen, hithűen* (esetleg *elvhűn, hithűn*)

L. még: határozós összetételek 1. | *hív — hű* | *-hű* utótagú összetételek E. L.

b e t ű k n e v e

1. A magyar magánhangzók betűjelét hangértékük szerint, a velük jelölt hang kimondásával nevezzük meg, legfeljebb azt tesszük eléjük jelzőként, hogy rövidek-e vagy hosszúak: *a*, *á*, *e*, *é*, *i*, *í* (vagy: rövid *i*, hosszú *í)* stb. Ha azonban nem éppen a magyar nyelv magánhangzóiról szólunk, hanem a latin ábécének egy-egy magánhangzót jelölő betűjéről, nem teszünk különbséget hosszú és rövid között, hanem mindegyiket hosszan ejtjük, például sorszámjelzésekben, képletekben: I. *a)* [első á v. első a] *osztály*, a *bekezdés e)* [e v. é] *pontja*, *i)* [í] *bekezdés*, 0_3 [ó három], *U* [ú] *alakú*. Képletekben inkább, zenei hangnevekben mindig *á*-t, *é*-t ejtünk *a*, *e* helyett: $^e log$ [é alapú logaritmus], *a-moll* [á moll], *E-dúr* [é dúr]. A rövid magánhangzók neve általában megnyúlik a ragozásban: *a-t* [at], *e-je* [ēje], *i-vel* [ivel v. ível], *o-nak* [onak v. ónak], *ö-re* [öre v. őre], *u-hoz* [uhoz v. úhoz], *ü-től* [ütől v űtől].

2. A mássalhangzókat úgy nevezzük meg, hogy a velük jelölt hangot magánhangzó hozzátételével szótaggá alakítjuk. Egy részüknek a neve magával a mássalhangzóval kezdődik: *bé*, *cé*, *csé*, *dé*, *dzé*, *dzsé*, *gé*, *gyé*, *jé*, *pé*, *té*, *tyé*, *vé*, *zé*, *zsé*, ill. *há*, *ká*. Másoké a mássalhangzóval végződik; ezek nevében a mássalhangzót hosszan ejtjük: *eff*, *ell*, *elly*, *emm*, *enn*, *enny*, *err*, *ess*, *essz*. Mivel az *ly* betűnek mai köznyelvünkben nincs saját hangértéke, az *elly* forma helyett inkább jegyeire bontva szoktuk megnevezni: *ellipszilon*. — A régi *bö*, *kö*, *fö* stb. megnevezéseket legfeljebb olvasni tanuló kisgyermekek előtt használhatjuk, eleinte, de legjobb, ha mellőzzük. Felnőttek közt ezek már tréfás hangulatúak. — A hosszú — írásban kettőzött — mássalhangzók nevéhez mindig hozzátesszük a *hosszú* vagy *kettős* jelzőt: *ll* [=*hosszú* v. *kettős ell*].

3. A magyarban használatos idegen betűk neve: *kétpontos á* (ä), *kú* (q), *kettős* v. *dupla vé* (w), *iksz* (x), *ipszilon* (y). Az *umlautos á* (ä) idegenszerű, a *vevé* (w) régies, az *iks* (x) népies megnevezés, ezeket kerüljük! A franciában és más nyelvek írásában használatos ' és ˆ ékezeteket nevezzük magyarul tompa, ill. kúpos ékezetnek, ezek elnevezésében ne franciáskodjunk! A francia ç (és román ţ, ş) betűk farkacskáját már inkább franciául nevezzük meg: *cédille* [szëdij]-nek. A cseh és más szláv nyelvek írásában használatos *č*, *š*, *ž* betűk ékezetét *hacsek*-nak szoktuk nevezni. Más idegen betűknek nem alakult ki egységes magyar nevük.

4. Betűszók belsejében a hosszú mássalhangzós betűnevek gyakran (mássalhangzó előtt mindig) megrövidülnek, ezért sokszor előforduló betűszavainkban a rövid mássalhangzós ejtést tekintjük helyesebbnek; ritkábbakban és szó végén kevésbé helyesnek, de szintén elfogadhatónak: *MSZMP* [emeszempé v. emmesszempé], *NSZK* (eneszká v. enneszká], *tsz* [téessz v. téesz], *DNFF* [déenneffeff v. déenefeff v. déenefef], *MLSZ*

[emmellessz v. emelessz v. emelesz]. Toldalék magánhangzója előtt mindig hosszú mássalhangzót ejtünk: *tsz*-ek [téesszek], *DNFF*-et [déenneffeffet v. déenefeffet].

L. még: *ly* | mozaikszók II – III.

IRODALOM: Madzsar: Msn. 1941 : 33–7; Nagy J. B.: Emberöltő 310–22. E. L.

betűrend

I. Magyar helyesírású szavak és szókapcsolatok betűrendje

1. Betűinknek hagyományos sorrendje a **betűrend**, az **ábécérend** (A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, 14–21. pont). Nagy gyakorlati hasznát látjuk szótárakban, lexikonokban, névjegyzékekben, könyvek szó- és tárgymutatójában stb. a (cím)szavak, nevek rendezésében és keresésében. A betűrendbe szedés abból áll, hogy a szavakat először kezdőbetűjük, majd második, harmadik, negyedik stb. betűjük ábécébeli helye szerint sorba rakjuk.

A rövid és a hosszú magánhangzó változatai között nem teszünk különbséget; ezek az egy helyre kerülő betűpárok: *a–á*, *e–é*, *i–í*, *o–ó*, *ö–ő*, *u–ú*, *ü–ű*. Ha egy szó csak magánhangzójának rövidségére és hosszúságára nézve különbözik, a rövid magánhangzós előbbre kerül a hosszú magánhangzósnál, így: *bab*, *báb*, *baba*, *bába*, *babos*, *bábos* ... *Körös*, *Kőrös* stb. (AkH. 17. pont). E szabálytól eltérően azonban némely szakmunka mutatója a jobb áttekintés végett elkülöníti a rövid és a hosszú magánhangzókat.

Besoroláskor az egyjegyű betű elkülönül, azaz különválasztandó attól a kétjegyű betűtől, amelynek első eleme azonos vele: a *c* a *cs*-től, a *g* a *gy*-től, az *n* az *ny*-től stb. (AkH. 18. pont). Szótárban, névjegyzékben tehát külön csoportjuk van, s az ilyen egyjegyű betű a szó belsejében is megelőzi a kétjegyűt: *hangvilla*, *hangzik*, *hangya*, *hangyász* stb. A kettőzött kétjegyű betű nem egyszerűsített alakja szerint kerül a sorrendbe, hanem a *ccs cscs*-nek, a *ggy gygy*-nek, az *nny nyny*-nek stb. számít, pl.: *mentő*, *menyét*, *mennyezet*, *Menyus*.

2. Ha egy szójegyzékben régies vagy idegen írásmódú szavak és nevek is előfordulnak, a mai magyar ábécébe nem tartozó összetett betűket (egy hangot jelentő betűkapcsolatokat) egyszerű betűkre bontjuk, eszerint történik a betűrendbe szedés, függetlenül hangértéküktől. Pl.: *Cholnoky Viktor*, *Cifra Mihály*. Tehát a *cz*-t két betűjegye szerint soroljuk be a *c* alatt. Pl.: *cvikker*, *Czetz*, *Czuczor* (a szó belsejében is).

A különírt szókapcsolatokat úgy soroljuk be, hogy nem vesszük figyelembe a szóközt: *magyar nyelv*, *magyaros*, *magyar szakos*, *magyartalanság*

stb. (Lásd kötetünk címszavaiban is!). Ez tnevezzük szoros betűrendnek. Kivétel lehet névsorban, tárgymutatóban a vezetéknévnek vagy más kiemelendőnek tartott vezérszónak önálló egységként való számítása. Példa a családnév kiemelésére: *Kis András, Kis Pál, kisbetű, kis értékű.*

3. Némelykor egyebekben is eltérnek az összeállítók az ismertetett szoros betűrendtől; például az *á*-t külön az *a* után, az *é*-t külön az *e* után sorolják (sok verseskötetnek cím- és kezdősormutatójában, a hivatalos helységnévtárban stb.); a kétjegyű mássalhangzóbetűk kettőzött változatát sem egészítik ki, s csak a leírt hárombetűs, egyszerűsített formát veszik alapul.

Különféle rendeltetésű névsorokban, névmutatókban néha olyankor is közös betűrendbe sorolják az ugyanolyan hangzású neveket, amikor írásmódjuk eltérő. Ezért találkozunk néha olyan sorrenddel, amelyben *Szőts László* megelőzi *Szőcs Viktor*-t, *Vargha Balázs* pedig *Varga Károly*-t.

II. Idegen neveket, szavakat is tartalmazó címszók, címek rendje

Lexikonokban, amelyekben nemcsak magyar, hanem idegen nevek és szavak is vannak, rendszerint nem sorolják külön a kétjegyű mássalhangzós anyagot (*cs, gy, ny* stb.), mert ezek a betűk idegen nyelvekben más hangértékűek. (A *cs*-t a *c*, a *gy*-t a *g*, az *ny*-t az *n* alá sorolják.)

A mellékjeles egyjegyű betűket a megfelelő alapjellel jelölt egyjegyű betű utánra tesszük (pl.: *c, č, cs . . . t, ť, ty);* ha az alapjelnek a magyarban is van mellékjeles változata, akkor az után az idegent (pl.: *a, á, à, ȧ, ā, ä, b, . . . e, é, ē, ê, . . . o, ó, ō).*

III. Névsorok, névmutatók

1. Névsorok összeállításában külön gondot okoz a vezetéknév előtti megkülönböztető betű vagy névrövidítés. Vannak olyan szerkesztőségek, intézmények, amelyekben a névhez szorosan nem tartozó megkülönböztető betűt nem számítják a névhez, hanem a teljesen kiírt vezetéknév kezdőbetűje szerint sorolják betűrendbe a nevet. Eszerint *J. Soltész Katalin* a *Soltész János* után, *P. Balázs János* a *Balázs Imre* után következik. Más besorolás szerint a névbe a legelső (rövidítve) kiírt betű is beleszámít, tehát *J. Soltész* a *Jókai* név után, *P. Balázs* a *Palotás* után következik. Olyan megoldás is előfordul, hogy az önálló szónak tekintett rövidítés megelőzi vagy éppen követi az ugyanolyan betűvel kezdődő valamennyi kiírt nevet, tehát a *J. Soltész* név a többi *J* kezdőbetű név előtt vagy után áll. Erre nézve nem alakult ki egységes gyakorlat, a visszakereshetőség szempontja azonban leginkább az elsőként említett megoldás mellett szól. Ezt támogatja az a szokás is, hogy a vezetéknév elé írt *doktor, idősb, ifjabb, özvegy*, valamint a régi főnemesi rangot jelölő szavak rövidítését sem vesszük figyelembe a betűrendbe soroláskor. Ezért volt szokás annak idején a két világháború közt — utóbb miniszteri rende-

letre is, bár az akadémiai helyesírással ellentétben — kisbetűvel kezdeni a nemesi előnevet, hogy betűrendbe soroláskor ne zavarja a nagybetűs vezetéknevek sorrendjét. — L. még: előnév.

Névsorban olyan idegen neveket is családnévi elemük szerint sorolunk betűrendbe, amelyekben az idegen nyelv szokása szerint a keresztnév megelőzi a családnevet. Ilyenkor két megoldás közt választhatunk: a) a keresztnevet a magyar sorrendhez hasonlóan a családnév után teszszük, rendszerint vesszővel elválasztva; b) a keresztnevet az idegen sorrendnek megfelelően a családnév elé tesszük, de rövidítve, rendszerint csak kezdőbetűjét írva ki. Tehát: a) *Schubert, Franz; Schumann, Robert; Strauss, Johann* (olykor vessző nélkül is: *Schubert Franz; Schumann Robert; Strauss Johann*); b) *F. Schubert; R. Schumann; J. Strauss.* — L. még: személynevek elemeinek sorrendje 1. b) – 2.

2. Mutatókban, regiszterekben az uralkodók nevének betűrendjébe a megelőző sorszám sem számít bele; azokat számértékük szerint sorakoztatjuk, tehát: *I. András, II. András, III. András, I. Béla, II. Béla III. Béla* stb.

A számmal kezdődő földrajzi nevek és megjelölések azonban inkább a jegyzék végére kerülnek: *Zsira, Zsitva, I. Sándor-föld, I. zuhatag, II. Lipót-tó* stb. Más típusú (tiszta magyar anyagú) jegyzékekben a számmal kezdődő alakulatot a szám kiejtésének megfelelően besorolják az ábécébe: *Május 1. u., Májusfa u., II.* (=második) *Endre u., Mátra u.* stb.

Helyesírási szabályzatunk (14. pont) megengedi, hogy belső használatra szánt bibliográfiák és katalógusok készítésében indokolt esetben eltérjünk az itt ismertetett szabályoktól, mégpedig A betűrendbe sorolás szabályai című, MSZ 3401—52. számú szabvány szerint. (Újabb kiadása: MSZ 3401—58.) Ha azonban nincs különösebb ok, az egységesség végett tanácsos igazodni a betűbesorolási szabályokhoz.

L. még: ábécénk | assszonynév I. 6. | betűk neve | címek és rangok II. | régies helyesírású családnevek

IRODALOM: AkH.[10] 14—21. pont; Deme: Magy. 8—9; uő: HIK. 28—32; HTT. 134—40; Papp F.: Nyr. 1973 : 324—31; Rónai—Kerekes 178—81; Szemere: AkHTört. 73—7; Hőnyi: MNy. 1976 : 343—8; Rátz : MNy. 1976 : 483—9. F. G.

betűszók L. mozaikszók

beütemez L. *be, bé — bele, belé* II. A) 3. | divatszók | igekötők szerepe és használata III.

bevagoníroz L. *behajóz, behajózik* | idegen képzők nyelvünkben II. C) 2.

be vagyok fizetve L. határozói igenév I. C) 2.

bevált

Nyelvművelőink németesnek nyilvánították és helytelenítették ezekben a szókapcsolatokban: *beváltja az ígéretét, a szavát, a hozzá fűzött reményeket.* E kissé választékos kifejezések helyett ezeket ajánlották: *állja, valóra váltja, megtartja az ígéretét, a szavát, igazolja a hozzá fűzött reményeket.* Ma a *beváltja az ígéretét* stb. formákat sem helytelenítjük, hiszen már meghonosodtak nyelvünkben, és stílusértékük is mellettük szól.

bevett

A *bevesz* ige befejezett melléknévi igeneve; az ige egyik jelentésének (= befogad, beiktat) megfelelően általánosan használatos a következő jelzős kapcsolatokban: *bevett formaság(ok), gyakorlat, szokás.* Az igenévnek ez az átvitt jelentésű használata kevéssé szemléletes, inkább sablonszerű, mint kifejező, ezért helyette a következő változatosabb, árnyalt és szabatosabb megoldásokat ajánljuk: *szokásos formaság(ok); általános, elterjedt, régi, rendszeres, szokásos gyakorlat; általános, elterjedt, hagyományos, régi, (régóta) meghonosodott szokás.* — A *bevett vallás, (vallás)felekezet* szókapcsolat azonban állandósult — ma már történelmi jellegű — jogi szakkifejezésnek tekintendő.

bevezet

A német *einführen* hatására terjedt el a *bevezet* használata az ilyen szókapcsolatban: *új rendszert vezet be; új tankönyvet vezetnek be,* vmit *bevezetnek a könyvbe;* stb. A kevésbé igényes beszélt nyelvben mondhatjuk így, de a választékosabb stílusban a következő formákat ajánljuk helyette: új rendszert *honosít meg;* új tankönyvet *kezd alkalmazni* (v. *léptet életbe*); vmit *bejegyeznek* a könyvbe; stb.

bevitel — behozatal L. *hoz* 3.

bevizsgál

Ez a szó a hivatali és a kereskedelmi nyelvben, valamint a műszaki nyelvben használatos. A hivatali, főképp a kereskedelmi nyelvben jobb helyette ezeket használni: *(meg)vizsgál,* esetleg *meóz.*

A műszaki, szorosabban véve a textilipari szaknyelvben a *bevizsgál* szó nem a késztermék utólagos vizsgálatát jelenti, hanem a ruházati alapanyagok gyártás előtti ellenőrző vizsgálatát, s ez a méretbeli és a minőségi jellemzőkre vonatkozik. Ilyen, tehát valamiféle sajátos célú ellenőrző vizsgálatra utaló jelentésében szakszóként itt is és más szakmák nyelvében is elfogadható.

IRODALOM: Soltész: Nyr. 1959 : 302–4; Kossa: ÍÍM. 88–92; Grétsy: SzaknyKal. 197–8; MűszLex. 1 : 263; K[emény]. G.: Nyr. 1977 : 379. HivKve² 49.

bezár

Nyelvművelőink régen németességnek tekintették és helytelenítették e szót a következő kifejezésekben: *bezárja az ülést; bezárja a levelet.* Helyettük ezt ajánlották: *berekeszti* az ülést; *befejezi* a levelet. Ma már nem hibáztatjuk a *bezár* igét az ilyen mondatokban. Az első természetes és egyébként is eléggé elterjedt kifejezésmód, az utóbbi pedig régies, alig használatos már, legfeljebb ez a levélzáradék őrzi nyomát: *zárom levelemet.*

L. még: *csuk — zár* | tárgyas igék tárgyatlan használata 2–3.

bezáródik — bezárul L. párhuzamos képzések I.

bezárólag

A latin *inclusive* — és más idegen nyelvi megfelelői (pl. a német *einschließlich)* — hatására keletkezett határozószó. Azt fejezi ki, hogy egy időtartam határául, egy felsorolás végső tagjaként megjelölt nap, év, egység stb. még beleszámít az említett időtartamba. Pl.: az üzlet jan. 10-étől 19-éig *bezárólag* kiárusítást tart; csütörtökig *bezárólag* kaptam szabadságot; össze kell adni a számlákat, a 28. tételig *bezárólag.* Bár idegen szemléletet tükröző, ill. fölösleges volta miatt rosszallották, használhatjuk, ha attól tartunk, hogy nélküle félreérthetik a határpontot, s azt esetleg a végső egységre már nem hiszik érvényesnek. Főként utólagos szórendi helyzetben használatos, s így névutószerű használatú névszóink sorába illeszkedik be, tehát nem sérti bántóan mondattani szabályainkat.

L. még: *-ig* határozórag | *-lag, -leg* viszonyrag | névutó 4.

IRODALOM: Lovány i: Msn. 1944 : 45. T. J.

Bezerédj [bezerédi] L. régies helyesírású családnevek 2.

bezzeg

Hosszú *z*-vel ejtjük. A *bezeg* írás- és ejtésváltozat elavult, nem helyes.

bibircsók — bibircs, bibircsó

E szónak számos népi és táji változata él nyelvünkben *(bibircs, bibircsó, biborcsó, buborcsó, boborcsó, bibircsók* stb.). A mai köz- és irodalmi nyelvben a *bibircsók* alak a legáltalánosabb a régebben gyakori *bibircsó*-val szemben.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 107.

bíbornok — bíboros

A *bíbornok* változatot régebben többen helytelenítették, mert a szláv eredetű *pohárnok*, *asztalnok*-féle szavakból szóvég-megelevenedéssel alakult *-nok*, *-nök* képzőt nem tekintették szabályosnak. Ez a felfogás elavult; a *mérnök*, *írnok*, *tábornok*-féle szavak száma oly nagy, hogy képzésmódjuk ellen már semmi kifogásunk sem lehet. A hibáztatás miatt a *bíbornok* szóalak mégis kiveszőben van; egy kissé régies és választékos a ma megszokottabb *bíboros* mellett. A *bíboros* azonkívül melléknévként is él (pl. *bíboros érsek*). Ilyen jelentésben a *bíbornok* már eleve nem használható.

L. még: nyelvújítási képzők II. 3.

bicaj L. szórövidülés 3.

bicikli — bicigli — kerékpár

1. Az angol eredetű szó helyes, köznyelvi megfelelője: *bicikli*. A *bicigli* változat a *k*-nak *l* előtti zöngésüléséből keletkezett a pongyola beszélt nyelvben; az igényesebb stílusrétegekben tehát kerülnünk kell!

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. b)

2. A kissé választékos vagy hivatalos használatú *kerékpár* szó mellett a *bicikli* már szintén általános a köznapi beszédben, de egy kissé bizalmas árnyalatú. Ennek megfelelő stiláris különbség van a *biciklis*, ill. a *biciklista* és a *kerékpáros*, a *biciklizni* és a *kerékpározni*, a *bicikligumi* és a *kerékpárgumi*, a *bicikliverseny* és a *kerékpárverseny*, a *motorbicikli* és a *motorkerékpár* stb. között. Többé-kevésbé hivatalos színezetű használatban, tehát a sport, a kereskedelem, a közlekedés stb. körében inkább a *kerékpár* él; vannak összetételek, amelyek csak ezzel alakulnak: *kerékpármegőrző*, *kerékpár-műszerész*, *kerékpárüzem*, *kerékpárút* stb. Viszont szokásosabb a *biciklikerék* és a *két-*, ill. *háromkerekű bicikli*, a szóismétlés elkerülése végett. Az utóbbi kifejezés logikátlansága — amely abból fakad, hogy a *bicikli* szó valójában csak kétkerekű járműre utal, vö. angol *bycicle* 'kettős kerék' — a mai nyelvérzéket nemigen zavarja. De él s ilyen esetekben jól használható nyelvünkben a három kerékre utaló, szintén angol eredetű *tricikli* szó is.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben G. L.—K. M.

bicsaklik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

bicska — bicsak

E két változat valamikor két önálló szó volt nyelvünkben, bár föltehetőleg mind a *bicska*, mind a *bicsak* ugyanarra a török eredetű tőre vezethető vissza. A hasonló hangalak és jelentés lassan egybemosódott, így alakult ki a két szó közös 'zsebkés' jelentése. Ma a köz- és irodalmi nyelvben a *bicska* változat használatos, a *bicsak* népies, ill. tréfás stílushatású.

bifláz — biflázik L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | ikes és iktelen ragozás I. 2. d)

bifsztek — biftek, böftök

A hirtelen sült marhabélszín angol eredetű neve. A választékosabb stílusban a köznyelvi *bifsztek* alak használatát javasoljuk. A *biftek*, *böftök* stb. változatok az angol mellett főleg francia és német hatásra keletkeztek nyelvünkben.

bikkfanyelv L. *bükkfanyelv — bikkfanyelv*

biléta — bilét

E két változat közül a gyakoribb *biléta* használatát javasoljuk, bár mai nyelvünkben már ez is régies és népies stílusértékű szó. Köznyelven és hivatalosan: *jegy*, *belépőjegy*; de ha sorszámmal ellátott fémlapocskát jelent, nincs közhasználatú megfelelője.

L. még: *parkett — parketta* 3—4.

biliárd

Kiejtésében is rövid az *l*. A *billiárd* változat (így írva és ejtve) ma már régies.

L. még: kiejtés II. C) 2. b)

biosz, bigyológia L. ifjúsági nyelv 2

bír

Kiejtésével és helyesírásával, idegenszerű és terpeszkedő kifejezésekben való használatával kapcsolatban egyaránt szükség van bizonyos nyelvhelyességi tanácsokra. Ezeket összegezzük a következőkben.

1. A *bír* szóban hosszú az *í!* Ezekben a származékokban is: *bírál*, *bíró*, *bírság*. Sokan ejtik rövid *i*-vel; akadémiai helyesírásunk 1915-től 1930-ig és 1940-től 1950-ig mindkét változatot megengedte, és családnévként sokan a *Biró* alakot használják, ma azonban csak a *bír* változatot tekintjük köznyelvinek és írásban helyesnek. De rövid *i* van ezekben: *birkózik*, *birokra kel*, *birtok*, *birodalom*.

2. Használata idegenszerű ebben a szerkezetben: *több nyelvet bír*. Mindenképpen kerüljük! Helyesen: több nyelven *beszél*.

A bizalmas nyelvhasználatban találkozhatunk még a szónak nyeglén pongyola alkalmazásával: *nagyon bír vkit*. Az igényes beszédben így mondjuk: *nagyon szeret vkit*.

3. A magyarban jórészt a német nyelv *haben* igével alkotott szerkezeteinek mintájára keletkeztek azok a terpeszkedő kifejezések, amelyek többnyire nem is fejeznek ki valóságos birtoklást. A *bír* ige tehát ebben a félig-meddig átvitt értelmű használatban pusztán alaki eszközzé, segédigévé súlytalanodott. A vele alkotott idegenszerű és hivatalos ízű vagy sajtónyelvi kifejezések *(bír vmivel; bír vmiül vmit)* helyett többnyire természetesebb, magyarosabb az egyszerű névszói, ill. igei vagy pedig a *van* igével szerkesztett névszói-igei állítmány. Felsorolunk néhány példát.

Vkinek a *bizalmát bírja: vki bízik benne, vkinek a bizalmasa*.

(Nagy) *értékkel, beccsel bír*. Inkább: nagy *az értéke*, (nagy) *értéke van*, (nagyon v. igen) *értékes, becses*.

(Rendkívüli) *fontossággal, jelentőséggel, horderővel bír:* (rendkívül) *fontos, jelentős*, rendkívüli *a fontossága, jelentősége, súlya, szerepe*, (rendkívüli) *fontossága, jelentősége van*.

(Vmilyen) *hatással* v. (hiv., sajtó) *kihatással bír* (vkire, vmire): (vhogyan) *hat*, vmilyen *a hatása*, (vmilyen) *hatással van* (vkire, vmire), vmilyen *hatású*, vmi(lyen) *a következménye* vkire, vmire (nézve).

(Csekély) *igénnyel bír*. Természetesebben: csekély *az igénye*, (csekély) *igénye van*, kevéssé *igényes*.

Tulajdonul bírja az erdőt (régies forma). Ma inkább: *(a) tulajdona, birtoka, (az) övé az* erdő.

Tudomással bír vmiről: *tud, tudomása van* róla.

(Nagy) *valószínűséggel bír* vmi: (nagyon) *valószínű* vmi, nagy vminek *a valószínűsége*, nagy *valószínűsége van* vminek.

4. Képességet, lehetőséget kifejező értelemben ható ige helyett vagy rokon értelmű megfelelőként való használatáról: ható ige 2.

IRODALOM: Nagy J. B.: Nyr. 1967 : 405–6; Szemere: AkHTört. 100; HivKve² 49.

E. L.–K. M.–Sz. L.

Birmingham

Az angolt megközelítő kiejtése: börmingem. Toldalékai ennek megfelelően magas hangúak: *Birminghambe, Birminghamhez, Birminghamet*.

bíró—bírák típusú névszók ragozása L. tő- és kötőhangzóváltakozások II. B) 5.

birtokában

A jogi és a gazdasági szaknyelvben közhasználatú, bár idegenszerű kifejezés (vö. német *im Besitze von;* francia *en possession de).* Pl.: a megfelelő *adatok birtokában* megindíthattuk az eljárást. A természetes köznyelvbe és a művészi igényű, választékos írott nyelvbe kevésbé illik bele. Ott ilyenféle szerkezetekkel helyettesítjük: a szükséges adatok *megszerzése után;* az engedély *meglévén* (nem pedig *az engedély birtokában);* miután a lakása már *megvolt* (nem pedig *a lakás birtokában).* Mindamellett mint jogi stb. szaknyelvi kifejezéssel bátran élhetünk a *birtokában* szóval.

birtokjel

Az *-é* (többesjellel: *-éi)* birtokjel a birtokost megnevező szóhoz járulva ennek jelentését úgy módosítja, hogy a szónak valamely, az előzményekből vagy a beszédhelyzetből odaérthető birtokát utalásszerűen fejezi ki. Pl.: ez a könyv a *fiúé* (= a fiú könyve); ezek nem lehetnek *Adyéi* (= Ady költeményei). Minthogy a birtokjeles szóalak ily módon egész birtokos jelzős szószerkezetet helyettesíthet, nyelvünk sajátos tömörségének is fontos eszköze.

A személyes névmások birtokjeles alakulataiként a birtokos névmások használatosak: *(az) enyém* (pl. az én könyvem), *(az) övéit* (ti. az ő, vagyis például Ady költeményeit) stb. A birtokjeles szók alábbi használati szabályosságai ezért jórészt a birtokos névmásokra is érvényesek.

Főleg az okoz zavart, hogy gyakran többes számra utalva is a birtokjel egyes számú alakját használjuk. Pl.: az érkezett levelek mind *a fiaimé; Kié* lesznek ezek a levelek? (azaz *fiaiméi, kiéi).* Ennek részint az az oka, hogy az *-é* jel sokáig egyaránt élt egyes és többes értékben, s a hagyományos, népies használatban az *-éi* toldalékú többes alak máig sem általános használatú; részint pedig az, hogy a több apró toldalékkal szerkesztett szóalakot néha nagyon mesterkéltnek, bonyolultnak, esetleg kellemetlen hangzásúnak is érezzük *(fiaiméiből, kiéinek, könyveidéiért).*

Mindamellett századunkban már az írók, költők legnagyobb része is természetesen él az *-éi* jelcsoporttal, ha a beszéd- vagy szövegkörnyezet így kívánja. Pl.: E versek mind-mind a Léda *asszonyéi* (Ady; verskötet ajánlása). Napjaink értekező- és sajtónyelvében még következetesebb a használata. De ha valaki mégis kerülné, helyesebb a teljes birtokos jelzős szerkezetet megneveznie vagy más fogalmazást választania, mint a fele-

más egyeztetést alkalmaznia: a leányok eredményei sem gyöngébbek *a fiúkéinál* v. *mint a fiúkéi;* esetleg *a fiúk eredményeinél,* de nem *a fiúkénál.*

L. még: *a, az* névelő birtokos névmás előtt | birtokos jelző I. 4. | birtokos névmás | *-é* birtokjeles szók egyeztetése | értelmezői egyeztetés 3. | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése 1. | névszók egyes és többes számú használata 7.

IRODALOM: Tompa: MNy. 1961 : 94; uő: MMNyR². 1 : 519—21; Velcsovné: MMNy.⁴ 187. T. J.

birtokos jelző

I. Fogalma és kifejezőeszközei; nyelvtani megfelelői, határkérdései

1. A birtokos jelző azáltal teszi pontosabbá jelzett szavának értelmét, hogy megnevezi a valamely személy vagy dolog valóságos vagy átvitt értelemben vett birtokosát. Például a *szövetkezet földje* birtokos jelzős szerkezetben a *szövetkezet* a birtokos jelző (birtokos szó), a *földje* a jelzett szó (birtokszó); *a te címed* szerkezetben a *te* a birtokos jelző, a *címed* a jelzett szó. A birtokos jelző mindkét példában ragtalan; az olyan szerkezet jelzője azonban, mint *a fiúnak az apja* v. — fordított szórenddel — *apja a fiúnak, ennek tudatában* v. *tudatában ennek, -nak, -nek* ragot kapott. — L. még: birtokos szerkezet szórendje | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag.

A birtokos jelző és jelzett szava egyaránt lehet főnév vagy főnévi értékben használt más szó. A jelzett szó végén mindig birtokos személyrag utal a birtokos számára és személyére: *föld-je, cím-ed, vers-e;* az *a mi legjobbjaink* szerkezetben a főnévi szerepű *legjobb* melléknév *-jaink* személyragot kapott. — L. még: birtokos személyragozás.

Ha a ragtalan birtokos jelző melléknévi vagy számnévi természetű szó, néha nem is tűnik ki rögtön alkalmi főnévi értéke és birtokos jelzői szerepe: az *új* sikere; a *három* eredménye. Ezért az efféle félreérthetőséget a *-nak, -nek* rag alkalmazásával kell elhárítanunk, így: az *újnak* a sikere v. sikere az *újnak;* a *háromnak* az eredménye v. az eredménye *a háromnak.* — L. alább, a II. 5. pontban is.

Néha ugyanaz a szó szerepel birtokos jelzőként is, jelzett szóként is. Ilyenkor a szerkezet csak (stilisztikai) fokozást fejez ki. Pl.: *énekek éneke; feleségek felesége; királyok királya; szépek szépe.* — L. még: figura etymologica.

Fokozatosan vesztik el birtokos jelzői szerepüket a névutóvá váló, személyragos és viszonyragos szók előtti névszók: *a tilalom (ellenére); ennek (révén); az ünnepség (során).* — L. még: névutó 3—4. | szórend III. 2.

2. A birtokos jelző gyakran egyértékű a megfelelő minőségjelző vel. A birtokos jelzős *Szeged városa, január hava* stb. kifejezés mégis valamelyest hagyományosabb, választékosabb és kevésbé hivatalos ízű, mint ez: *Szeged város, január hó.* Az *elnök intézkedése, az apa gondjai, a város költségvetése* birtokos jelzős típus inkább egy-egy meghatározott, egyedi intézkedésre stb. vonatkozik; az *elnöki intézkedés, apai gondok, városi költségvetés* minőségjelzője pedig többnyire általánosabb értelmű.

Máskor a birtokos jelzős szerkezet tömörebb szinonimája nem szószerkezet, hanem összetett szó. Pl.: *József napja* v. *József-nap; Ady verse* v. *Ady-vers; Petőfi szobra* v. *Petőfi-szobor; Göncöl szekere* v. *Göncölszekér; a Duna ága* v. *Duna-ág, (a) bodza virága* v. *bodzavirág, (a) fa gyökere* v. *fagyökér.* Az összetett szó ilyenkor szintén egyetemesebb értelmű, a birtokos szerkezet meg akkor helyes, ha egyszeribb, konkrétabb kapcsolatot jelölünk vele.

Gyakran azonban csak (vagy inkább) a tömörített kifejezés szokásos, a birtokos jelzős szerkezetű nem (vagy alig), így: *Ady Endre út, Budapest székesfőváros, Rákos patak; Petőfi-híd* stb. — Néhány kifejezésünkben viszont épp a birtokos jelzős szerkesztésmód állandósult jobban. Pl.: *(a) Duna – Tisza köze, (a) Körös mente;* egybeírva: *Országháza, tanácsháza* (és a régibb *községháza, városháza, megyeháza);* a hivatalosan ugyancsak elavuló *bolondokháza* és néhány más. — L. még: *-i* képző személyragos helynevekhez | *városháza — városház.*

3. A részelő (partitivusi) birtokos jelző az egésznek valamely csoportját vagy egyedét jelöli. Ez a jelző a megfelelő kijelölő értékű minőség- és mennyiségjelzővel váltakozhat, így: *a szobrok egyike* v. *az egyik szobor; a mérnökök némelyike* v. *némelyik mérnök; a rajzok néhánya* v. *néhány rajz; a hajók tucatjai* és *sok* v. *több tucat hajó.* Ma általában mindkét szerkezetet jónak érezzük. A szakirodalom mégis arra int, hogy az újságírói és az értekező nyelvben nagyon divatozó részelő birtokos szerkezetek miatt ne hagyjuk feledésbe merülni a kijelölő jelzős típust se; kivált a szokatlanabb partitivusi alakulatokat ne terjesszük: *a tüntetők soka* (helyesebb: *sok* v. *számos tüntető, a tüntetők nagy része); a rajzok olyika* (értsd: *olyik* v. *némelyik rajz);* stb. S ha mindenképp rá akarunk mutatni, hogy kik vagy mik közül gondolunk egy kisebb részre, mennyiségre, használhatjuk a megfelelő részelő határozót: *a tüntetők közül sok(an); a rajzok között olyik* v. *némelyik.*

4. A már megnevezett vagy egyébként ismert birtokos jelzős szerkezet egész jelentését tömören kifejezhetjük a birtokszónak vagy csupán új, megkülönböztető jelzőjének *-é* birtokjeles változatával, esetleg pusztán a birtokos névmással: ilyenkor a birtokszót elhagyjuk. Vö.: az első kötet *terjedelme* kisebb, mint a második *köteté* v. *a másodiké*

(nem pedig: mint *a második kötet terjedelme);* A *magad füzetét* vidd, ne az *enyémet*! (e helyett: ne az *én füzetemet!)* — L. még: birtokjel | birtokos névmás.

5. A birtokos jelzőt gyakran elhagyhatjuk a birtokot megnevező szó mellől, hiszen ennek birtokos személyragja úgyis utal a birtokosra. Tehát: az öcsém *a kocsiján* elvitte *a kislányomat* Siófokra; (e helyett: *az én öcsém; az ő kocsiján; az én kislányomat);* a képlet és *értelmezése* nem okoz nehézséget (olykor fölöslegesen: *annak értelmezése*). Főleg a mutató névmás ilyenféle használata fordul elő gyakran. E használatról, amely néha — különösen a birtokos szerkezet egyik tagjának a másikhoz képest erősebb hangsúlya vagy érzelmi töltése esetén — helyénvaló, máskor azonban fölösleges, sőt idegenszerű, részletesebben lásd: mutató névmás 11. | személyes névmás 1., 7.

6. A birtokos jelzős szerkezet jó szolgálatot tehet különféle mellékmondatoknak egyszerű mondatrésszé való átalakításában. Pl.: a miniszter kívánta, *hogy rendezzük meg a vitát* (helyette: *a vita megrendezését);* az egyesület most értesült arról, *hogy elnöke külföldi kitüntetést kapott)* (helyette: *elnökének külföldi kitüntetéséről).* Minthogy azonban a mellékmondatos szerkesztés szintén jó, ez a megoldás csak akkor ajánlható, ha az egyszerű mondat nem lesz miatta nehézkes. A következő — tekervényesebb, többszörös birtokviszonyt kifejező — szerkezet helyett például jobb a mellékmondat használata: meg voltunk győződve *a szövetkezet elnökének Kossuth-díjjal való kitüntetése helyességéről* (világosabb és tetszetősebb: meg voltunk győződve arról, *hogy helyes volt a szövetkezet elnökének Kossuth-díjjal való kitüntetése).* — L. még: alárendelt mondat.

7. A birtokos jelző — alakja szerint — erősen érintkezik a *-nak, -nek* ragos részeshatározóval. Valaha az utóbbinak a ragja terjedt át — funkciómegoszlással — az eredetileg mindig ragtalan birtokos jelzőre, oly módon, hogy „Az *anyának* (= határozó) *a lánya* (= alany) ebédet készít"-féle szerkezeteket a beszélők kezdték így tagolni: *Az anyának* (= birtokos jelző) *a lánya* (= birtokszói alany) ebédet készít. — Korunkban inkább a birtokos jelző ragtalansága hat analógiával az eredetileg ragos részeshatározóra, s így — helytelenül — emennek a ragja is el-elmarad: a *brigád* [helyesebben: *brigádnak*] javára vált az átszervezés; a *falu* [inkább: *falunak*] segítségére kell sietnünk! A birtokos jelző és a részeshatározó közti átmenetnek, a lazább birtokviszonynak nyelvhelyességi kérdéseire nézve lásd: birtokos szerkezetek hangsúlya | birtokos szerkezet szórendje 1—2., 4—5. | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 1—2.. 4., C) 1., 5., D) 3—4. | — L. még: *-nak, -nek* részeshatározói rag.

II. Szerkesztésének nyelvhelyességi vitakérdései

1. A birtokos jelző *-nak, -nek* ragos és ragtalan alkalmazásának kérdéseire lásd: *-nak, -nek* birtokos jelzői rag.

2. A birtokszó birtokos személyragjának a birtokoshoz való igazodását (pl. *az én dolg-om*, de *a magam dolg-a)* lásd: birtokos személyragok egyeztetése.

3. A bonyolult valóságviszonyoknak megfelelően a birtokos jelzős szerkezet is lehet összetett: kétszeres vagy többszörös. Pl.: *Budapest lakosságának* vízellátása; *az ország fővárosa közlekedésének* fejlesztése.

Régi nyelvünkben ritkább volt az effajta láncszerű birtokos jelzős szerkezet, ezért többen idegenszerűségnek vélik használatát, holott általában a magyarban is a természetes fejlődésnek a velejárója. Szükség esetén tehát élhetünk vele. A sok tagból álló láncot mégis ajánlatosabb elkerülni, mert hosszadalmas és esetlen, olykor nehezen áttekinthető. Pótlására néha minőségjelzős szerkezetet iktathatunk valamelyik tag helyére, ill. két külön birtokos jelzős szerkezetre bonthatjuk az eredeti láncot. „Az *Országgyűlés* pénzügyi *bizottsága* február 20-án tartott *ülése határozatainak* végrehajtása" helyett például így: Az Országgyűlés pénzügyi bizottságának febr. 20-i ülésén hozott *határozatok* végrehajtása. Máskor összetett szóval kerülhető el a nehézkesség: a *könyv kötése* hátsó *táblájának* ragasztása helyett a *könyv* hátsó *kötéstáblájának* ragasztása. Ha pedig megtartjuk a többszörös láncot, különösen ügyeljünk, hogy a szórenddel, a *-nak, -nek* ragnak alkalmas helyen való kitételével stb. mennél világosabb, áttekinthetőbb legyen a hosszú szerkezet. — L. még: *-nak, -nek* birtokos jelzői rag II. | birtokos szerkezet szórendje 8.

4. A birtokos jelzős szerkezet névelőhasználatának két fontos részletkérdése van.

a) *A, az* névelő a teljes szerkezet előtt *(a város széle; a széle a városnak);* lásd: *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt.

b) Névelő az elül álló birtokos jelző és birtokszava között. Ez csak akkor fordulhat elő, ha a jelző *-nak, -nek* ragos: *Adynak egy* verse; *a könyvnek a* legeslegelső fejezete. Régebben a választékos stílus lehetőleg ilyenkor is elhagyta a határozott névelőt: *Adynak* verseit szeretem; újabban — a beszélt nyelv hatására — eléggé terjed a névelőhasználat, bár többnyire terjengőssé teszi a mondatot. Legalább az ünnepélyes, irodalmias nyelvű írásművekben ajánlatosabb a névelő nélküli szerkesztés. (Az olykor még ma is tanított nyelvtani „szabály", hogy a birtokos jelző ragja — a *-nak, -nek* — után mindig *a, az* névelő következik, mindenképp téves, vö.: *annak idején, annak okából, erőnek erejével* stb.) — L. még: *a, az* névelő *-nak, -nek* rag után.

5. A szórend okozta félreértés miatt gyakran a birtokos személyragos szó előtti alanyt is hajlandók vagyunk birtokos jelzőként értelmezni, főleg az írott nyelvben. Pl.: *a föld lakosságát* még sokáig el tudja látni élelemmel; Miért nem vitt *a fiú anyjának* virágot? Egyértelmű szórendben: *a föld* még sokáig el tudja látni *lakosságát* élelemmel v. *lakosságát a föld* még sokáig el tudja látni élelemmel; *A fiú* miért nem vitt virágot (az) *anyjának?*; stb.

Máskor meg hajlandók volnánk először minőség-, ill. mennyiségjelzőnek tekinteni a melléknévi, ill. számnévi szerepben szokásos szót akkor is, ha voltaképp ragtalan birtokos jelző. Például a *más dolgát intézi* helyett, ha a *más* birtokos jelző, mondjuk így: *másnak a dolgát*. Ha pedig minőségjelző, egyértelműbb így: *másféle* dolgát.

Megelőzhetjük tehát a félreértést, de a következetes szerkesztésre ügyelnünk kell.

L. még: birtokos szerkezetek hangsúlya | birtokos szerkezet szórendje | jelző I. | szórend III. 1.

Irodalom: Soltész: Nyr. 1955:56–61; Tompa: MMNyR. 2:285–92; Grétsy: SzaknyKal. 209–27; Lőrincze: Nyőrs. 349–51; Rácz: MMNy⁴. 344–51; HivKve² 50–2. T. J.

birtokos névmás

1. A birtokos névmás a személyes névmás *-é* birtokjeles alakjainak felel meg, s a dolgokat mint az egyes, ill. a többes számú 1., 2. vagy 3. személy birtokát (tartozékait) nevezi meg: (az) *enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék; enyéim, tieid, mieink, tieitek, övéik* (az *én-é* stb. helyett). Olyan jelzői szerepre, amilyen az indoeurópai nyelvek birtokos névmása, nem alkalmas; az orosz моя книга és a német *mein Buch* értelmét magyarul nem *(az) enyém könyv*, hanem *az én könyvem* szerkezettel fejezzük ki. Használjuk ellenben állítmányként (Ez a könyv az *enyém)* és birtokjeles szóra utalva (Ez a te könyved. Az *enyémet* nem láttad?).

Többes számú alakulatai bizalmas stílusárnyalattal valakinek a családját, házanépét, körét stb. is jelenthetik (az *enyéim* most nyaralnak; a *mieink* győztek).

2. A fent idézett szabályos, pontosabban: mai irodalmi nyelvi alakokon kívül vannak a birtokos névmásoknak egyéb (régies, népies, illetőleg pongyola) alakváltozataik is. Az egyes szám 1. személyű *enyém* helyett a beszélt nyelvben gyakori az *enyim* változat. A *tied, mienk, tietek* mellett él a *tiéd, miénk, tiétek* is; e választékos és kissé régies formák használata nem helytelen; múlt századi klasszikusaink műveiben éppúgy találkoz-

hatunk velük (például Aranynál: Enyém a sír, *tiéd* a jog), mint a nyelvjárásokban vagy akár az irodalmi nyelvben.

Nem lehetünk viszont ilyen elnézők az elemismétléses, tehát az *-é* birtokjellel fölösen megtoldott *enyimé, tiedé, mienké, övéké* alakváltozatok iránt. E nyelvjárási eredetű formák az igényesebb köznyelvben hibának minősülnek (pl.: ez a sapka az *enyimé*, az pedig a *tiedé)*. Ha azonban a szó végi *é* valóban birtokjelfunkciót tölt be, természetesen kifogástalanok a fentebb elmarasztalt alakulatok is (pl.: ez a sapka az én fiamé, az pedig a te fiadé; a világoszöld az *enyimé*, a sötétzöld a *tiedé)*.

Újabb nyelvünkben kezd általánossá válni a több birtokra utaló, egyes szám 1. személyű *enyéim* helyett az *enyémek* v. *enyimek* változat (ezekben a birtok többségét nem az ún. birtoktöbbesítő *-i-*, hanem a *-k* többesjel mutatja). Nem súlyos hiba ez, de ma még pongyolaságnak számít. Főnévként, 'hozzátartozóim, családtagjaim' értelemben pedig — mint láttuk — c s a k a választékosabb *enyéim* forma járatos.

3. Mint az *-é* jeles szókat, a nyelvjárásokban nemegyszer a birtokos névmást is egyes számban, azaz egy birtokra utaló változatában használják olyankor is, amikor az egyeztetés szabályai vagy az értelmi összefüggés szerint többes számot várnánk. Pl.: ezek mind az *övé* (értsd: az *övéi);* a *tied* közül adj (azaz a *tieid* közül). Az irodalmi és a köznyelv kerüli ezt a régies és népies szerkesztésmódot.

L. még: *a, az* névelő birtokos névmás előtt | *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt | birtokjel | *-é* birtokjeles szók egyeztetése | névszók egyes és többes számú használata 7. | ragtalan tárgy 2. c)

Irodalom: Ferenczy: ÉdAny². 422—3; Temesi: MMNyR². 1 : 242—3; F[erenczy]. G.: NymLev. 177; Velcsovné: MMNy⁴. 45—6. T. J.

b i r t o k o s s z e m é l y r a g L. *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | birtokos személyragok alaki ingadozásai | birtokos személyragok egyeztetése | birtokos személyragozás | *-i* képző személyragos helynevekhez | ragtalan tárgy 1., 2. c) | tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3.

b i r t o k o s s z e m é l y r a g o k a l a k i i n g a d o z á s a i

Némelyik birtokos személyragunk alakja a művelt nyelvhasználatban is több-kevesebb ingadozást mutat. (A személyragok sorát lásd: birtokos személyragozás.)

1. Az e g y e s s z á m 3. s z e m é l y ű, egy birtokra utaló rag magas magánhangzója helyesen *e*, ill. sok toldalék előtt *é:* füle, fülét; fürtje, fürtjét. Ehelyett azonban egy-két alakulatban mindig *i*-t mon-

dunk: se *szeri*, se száma; *íziben* [= nyomban] elkészülünk; *töviről hegyire;* A kis*késit!;* A *mindenit!* stb. Másutt — főleg az élőbeszédben — mindkét változattal élhetünk: azon *melegében* (v. *melegiben); sebtében* (v. *sebtiben); szépszerével* (v. *-szerivel);* elébe (v. *elibe*), *közébe* (v. *közibe*); Kezét (v. *kezit*) csókolom! stb. Az *i*-s változat ezekben egy kissé népies árnyalatú. Sok-sok további alakban azonban feltűnően vidékies, esetleg gyermeknyelvi hangulatú az *i*: a *szemibe* is megmondom (jobb: a *szemébe); Törje* csak a *fejit!* (helyesen: a *fejét); Adja* a *kezit!* (értsd: a *kezét);* eszem a *lelkit* (választékosabban: *lelkét*). Bár a közvetlen hangú írói szövegekben az utóbbiakra is akad példa, a művelt nyelvhasználatban csak az *é*-s alak helyes. (A hosszú *í*-vel való ejtés pedig mindegyik jelzett típusban egészen nyelvjárásias: azon *melegíben, szemíbe, fejít stb.*)

2. A többes szám 3. személyű, egy birtokra utaló rag ma *u, ü* magánhangzóval él az irodalmi és a köznyelvben: ház*unk*, kez*ük*; kalapj*uk*, kertj*ük*. (Tehát nem: házok, kez*ök* v. épp kezek [kezëk]; kalapjok, kertjök v. kertjek [kertyëk]. Az *o, ö* magánhangzós változatok immár elavultak vagy vidékiesek, noha a múlt századi irodalmi nyelvben igen el voltak terjedve; az *e*-s változat ma különösen régies, hiszen ez már a múlt században is csak ritkán fordult elő. — Ugyanez érvényes a határozószói személyragozásra: *alattuk, mellettük* (nem pedig *alattok, mellettök* v. *mellettek* [mellettëk]. — A főnévi igenév megfelelő személyragjában is az *u, ü*-s alak a legtermészetesebb ma; itt azonban némi választékos vagy régies árnyalattal az *o, ö* magánhangzós sem helytelen: *tudniuk*, ill. *kérniük* (esetleg a jelzett stílusárnyalattal: *tudniok, kérniök)* kellett volna.

3. A több birtokra utaló személyragok tővégi *i* hang után régebben csak rövid — tehát *j* és *a, e* magánhangzó nélküli — változatukban voltak helyesek: *kocsiim, -id, -i, -ink, -itok, -ik; kifliim* stb. Ezek az alakok ma is választékosabb, irodalmibb hangulatúak, s előnyük a tömörség. A mai nyelvi szokás azonban annyira a hosszabb toldalékoknak kedvez, hogy ezek használata nemcsak nem tekinthető helytelennek, hanem a közvetlen, keresetlen hangú megnyilatkozásokban stílusosabb is: *kocsijaim, -jaid, -jai, -jaink, -jaitok; kiflijeim* stb. (A *ki, mi, ami* stb. névmás ragos alakja is ilyen: *kijei, mijei.)*

Más tővégi magánhangzó után mindamellett ma is kerülnünk kell a nyelvjárási hatásra terjedő, hosszadalmas toldalékváltozatokat: *utcái, csészéi, ásói* (nem pedig *utcájai, csészéjei, ásójai).*

Mássalhangzón végződő tövek után a több birtokra utaló, puszta *i*-s toldalékok a 19. században eléggé divatosak voltak az ünnepélyes, irodalmias fogalmazásban; Kölcsey Himnuszának „elsújtád *villámidat*" kifejezése is ennek emlékét őrzi. A mi századunkban ez a használat

fokozatosan visszaszorult, régiessé vált, de a költészet itt-ott még él vele, vö.: *Könnyim* csorognak (József A.).

4. Néhány testrész- és rokonságnévben elhomályosult vagy elhomályosulóban van az eredeti, rövidebb tőhöz járult egyes szám 3. személyű *-a, -e* személyrag, ezért ma ebben a személyben egyszeresen és kétszeresen ragozott alakok elég szeszélyesen élnek egymás mellett. A *máj* szónak *mája* alakját kell használnunk (nem pedig ezt: *májája)*. A *zúza* esetében viszont a művelt nyelvben egészen beleolvadt az első személyrag a tőbe, tehát így ragozzuk: *zúzája* (nem pedig *zúzza*, mint némely nyelvjárásban fennmaradt.).

A rokonságnevek közül az *anya, apa, atya, báty(a), néne* szónak 1. és 2. személyében a két szótagú tőhöz járul a rag, 3. személyében azonban az egy szótagúhoz *(j*-vel): *bátyám, bátyád,* de *bátyja; bátyánk, bátyátok,* de *bátyjuk; bátyáim, bátyáid,* de *bátyjai; bátyáink, bátyáitok,* de *bátyjaik.* Az analógiás *bátyjaim, bátyjaid* típus tehát hibás forma. A *bátyái* szintén analógiás hatásra fejlődött ki, de a hagyomány valamelyest szentesítette. Hasonló az *öcs (öccs)* ragozása is: *öcsém, öcséd,* csakhogy itt a 3. személyben a *j* hasonulása folytán hosszú *cs* van: *öccse;* és így tovább. — Mindamellett 3. személyben is előfordulhat néha a teljesebb tőalak további toldalékolása (történeti szempontból tehát kétszeres ragozása), ha nem konkrét családi vonatkozásban, hanem általánosabb, átvitt értelemben használjuk, ill. ha idézetszerűen alkalmazzuk valamelyiküket: ő a világ legjobb *anyája (apája);* Gorkijnak Az *anyá*-ja (értsd: *Az anya* című regénye); a színdarab *Veron nénéje* (ha a szereplő neve: *Veron néne);* az *apáik, atyáik* stb. szóalak pedig 'őseik' értelmű. — Az *ipa* ('após', ill. többnyire 'apósa') és *napa* ('anyós', ill. 'anyósa') szó jobbára személyragos értelemben használatos, inkább régies vagy vidékies hangulatú; a köznyelvben többnyire az *ipam, napam, ipad, napad, ipa, napa* (3. személyben olykor — kevésbé ajánlhatóan — *ipája, napája)* alakban ragozzuk.

L. még: birtokos személyragozás | főnévi igenévi személyragozás | határozószói személyragozás | igenévi-igei személyragozás | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A)—B) | tulajdonnevek toldalékos alakja II.

Irodalom: Simonyi: HMagy[3]. 102; Deme: Magy. 10; Jakab: Nyr. 1955 : 403; Grétsy: Szóh. 205—10; F[erenczy]. G.: NymLev. 77; Tompa: Nyelvh[4]. 216—7; S. Hámori: MMNyR[2]. 1 : 543—5, 548; Grétsy: AnyKal. 163; Szemere: AkHTört. 92—3, 131; F[erenczy]. G.: Nyr. 1976 : 503.

T. J.

birtokos személyragok egyeztetése

A személyi egyeztetés a birtokos személyragok használatában csak kisebb nehézségeket szokott okozni.

1. Ha a birtokszót ragtalan személyes névmási birtokos jelző előzi meg, a névszó birtokos személyragja pontosan megfelel a névmás nyelvtani személyének: az *én könyvem*, a *te könyved*, az *ő könyve* stb. Ha ellenben az *ő* egyes 3. személyű névmás a többes 3. személyű *ők* értékét fejezi ki, akkor a személyrag egyeztetése az értelemhez igazodik, nem pedig az alakhoz: az *ő könyvük*.

Amikor azonban a nyomatékos személyes névmási vagy visszaható névmási *magam, magad, maga* stb. a birtokos jelző, a birtokszón mindig az egyes szám 3. személyű birtokosra utaló ragokat kell használnunk: a magam *könyve*, a magad *könyve*, a maga *könyve* stb. Tehát pl.: az én *érveim*, de a magam *érvei*. Ugyanígy szabályos az ún. igenévi-igei személyrag egyeztetése (az én *idéztem* példa, ellenben: a magam *idézte* példa).

2. A többes 3. személyű — személyes névmási vagy más ilyen értékű — birtokosra némelykor a számban hozzá illő (ún. egyeztető), máskor azonban az egyes 3. személyű birtokoshoz tartozó (nem egyeztető) személyragokkal utalunk.

a) A nem egyeztető rag legfőként akkor fordul elő, ha a többes számú birtokos jelző a birtokszó előtt áll: a fiúk *könyve;* több birtok esetén: a fiúk *könyvei*. (Az *ők* névmás a mai művelt nyelvhasználatban így nem is használatos; lásd az 1. pontban.)

b) Ha ellenben birtokos jelző nélkül vagy az *ő* személyes névmási birtokos jelző után utalunk többes 3. személyű birtokosokra, akkor csakis az egyeztető személyraghasználat jogosult: itt a *könyvük;* ezek a *könyveik;* itt van az *ő könyvük;* ezek az *ő könyveik*. S ugyanez a ragozás választékosabb, ha az a) pontbeli névszói birtokos jelző csak a birtokszó után következik: a *könyvük* már itt van a fiúknak; a *könyveik* is megérkeztek a fiúknak.

Ugyancsak ez a rag ajánlható akkor, ha az elöl álló birtokos és a birtokszó közé állítmány, alany vagy határozó ékelődik közbe: a fiúknak rosszul volt összeállítva a *névsoruk* (de így is eléggé szokásos már: *névsora);* a fiúknak még nem érkeztek meg a *beutalóik* (de így is gyakori: *beutalói)*. Részben ugyanez vonatkozik az ún. birtoklást kifejező részeshatározó melletti alanyra; csakhogy itt az egyeztetéshez szigorúbban kell ragaszkodnunk: A fiúknak van (nincs, volt, lesz stb.) *helyük?* (a *helye* alak itt pongyola volna); Nekik már vannak (még nincsenek stb.) *beutalóik*.

A nyelvújítás korában évtizedeken át sok írónk erőltette — Révai Miklós hatására — minden birtokos jelzős szószerkezetben az egyeztetéses ragokat (az apák v. apáknak a *fiúk*, ill. *fiaik)*, kivált a költői stílusban. Pl.: Előttem milyen meghajlanak Süveglevéve, kiknek *őseik* Legelső polcon ültek egykoron (Jókai). Ez a törekvés azonban már a századforduló előtt hamvába holt. Újabban viszont a nem egyeztető szerkesztés divatja van erősödőben, s ezért mind gyakrabban találkozunk ilyenféle példákkal: *segítségére* [helyesen: *segítségükre]* siettünk a diákoknak; a számlatulajdonosoknak ezt a különbözetet *javára* [gondosabb fogalmazásban: *javukra]* is írtuk; a fiúknak még hátra volt az *elhelyezése* (jobb: az *elhelyezésük)*. Igényesebb stílusban ragaszkodjunk az egyeztetéshez.

3. Ha eltérő személyű és számú birtokosok közös birtokáról beszélünk, gyakran a birtokszóhoz legközelebb álló birtokosnak a számát és személyét követi a birtokszó személyragja: a te és az ő *válasza;* a határozószói személyragozásban is ennek megfelelően: az intézet és te *általad.* Esetleg a kisebb sorszámú személyhez igazodó, több birtokosra utaló ragokkal is mondhatjuk: a te és az ő *jóváhagyásotok;* kivált a főnévi igenévi személyragozás alakul ennek mintájára: nekem is, neked is *tudnunk* kellett volna erről. A felemás egyeztetés elkerülésére gyakran mégis okosabb megismételnünk a kétféle személyragot kívánó szót: a te *válaszod*, amely egyúttal László *felelete* (v. Lászlóé) is; az intézet *által* és te *általad; köztem* és *köztetek;* Ady *kora és a* mi *korunk* (v. a mienk). — L. még: főnévi személyragozás | határozószói személyragozás 1.

4. Ha több 3. személyű birtokosnak egyenként egy birtokáról van szó, vitássá válhat, hogy egy vagy több birtokot kifejező ragot kell-e használnunk. Általában ma is a hagyományos szabály érvényes, vagyis az egy birtokra utaló ragokat tekintjük helyesnek: leírtam a könyvek *címét* (nem pedig *címeit);* a könyveknek van *címük* (nem: vannak *címeik);* a hallgatók mind letették a *vizsgájukat* (ha egyenként csak egyet tettek le); de: letették a *vizsgáikat* (ha egyenként is több vizsgájuk volt).

Néha mégis félreérthető, ill. megmosolyogtató a raghasználat: „a miniszterek *feleségükkel* jelentek meg" éppúgy félremagyarázható (hogy ti. közösen egy feleségük van), mint a „*feleségeikkel* jelentek meg" (hogy ti. egyenként több feleséggel jöttek). Ilyenkor egyértelműbb, jobb fogalmazást tanácsos keresnünk: mindegyik (nős) miniszter a *feleségével* v. *feleségestül* jelent meg. Olykor pedig már a több birtokra utaló ragot alkalmazzuk, azaz csak a birtokok többségét tekintjük fontosnak. nem pedig

azt, hogy minden birtokosnak csak egy birtoka volt. Pl.: Az ünnepségen különféle küldöttségek is részt vettek; *koszorúik* szinte elborították [nem pedig: *koszorújuk* . . . elborította] az emlékművet; A küldöttek sok kérdésről szóltak; *felszólalásaik* hasznosan egészítették ki a bevezető előadást (nem: *felszólalásuk* . . . egészítette ki).

L. még: birtokos személyragozás | igenévi-igei személyragozás | névszók egyes és többes számú használata | részeshatározó

IRODALOM: Klemm: Nyr. 1954 : 174; Tompa: MNy. 1959 : 131; Deme: Nyr. 1690 : 433–5; Lőrincze: ÉdAny. 268–9; Martinkó: uo. 29–30; S. Hámori: MMNyR. 1 : 539–46; Temesi: uo. 1 : 240; Tompa: uo. 2 : 83; Grétsy: SzaknyKal. 249–52, 264–6; Tompa: MűszNyr. 31–2; Szilágyi: MN. 1979. jan. 14. T. J.

birtokos személyragozás

1. A névszói személyragozásnak ez a legfőbb fajtája. Toldalékaival a birtokot megnevező szón utalhatunk a birtokos személyére és számára, továbbá — a velük kombinálódó többesjelet is figyelembe véve — a birtok számára. Így ha egy birtoknak egy, ill. több birtokosa van: *könyvem, könyved, könyve; könyvünk, könyvetek, könyvük;* több birtoknak egy, ill. több birtokosa esetén pedig: *könyveim, könyveid, könyvei, könyveink, könyveitek, könyveik.* (A birtokos személyragozás fogalmába gyakran beleértjük még a másfajta névszói személyragozásokat is; lásd: névszói személyragozás.)

E sajátos, zárt ragozási rendszer nyelvünknek ősi csírákból kifejlődött, jellegzetes eszköze: kivált a fogalmazás tömörségét és pontosságát szolgálja hasznosan. Gyakran tehát magyarosabb, tömörebb és pontosabb a személyragos szerkesztés *(kezébe* veszi; *szemembe* tűnt; *figyelmetekbe* ajánlják stb.), mint a ragtalan *(kézbe* veszi; *szembe*tűnt nekem; *figyelembe* ajánlják nektek). Nem egy megszólításban szintén közvetlenebb és színesebb a ragozott változat (édes *barátom*, nem pedig: drága *barát!;* kedves *munkatársaim*, e helyett: *munkatársak!;* kedves *közönségünk!;* tisztelt *hallgatóim!;* stb.). Bár a birtokosra vonatkozása már elhomályosult, valamelyest hagyományosabb és ízesebb az *idején, idejében, idejekorán* határozószó is, mint a laza értelmű *időben.* (L. még: *időben — idejében).* A hó valamelyik napjára utaló személyrag is hagyományos, jellemző eleme nyelvünknek *(március tizenötödike,* az újabb *tizenöt* alak helyén); mindamellett némely fontos időpont nevében már a rövidült alak is gyakori *(május elseje* v. *egy, április negyedike* v. *négy).* Igényes stílusban azonban az első, szabályos alakot használjuk. — L. még: dátum tulajdonnevekben | keltezés.

Hagyományos, jó eszköze nyelvünknek a birtokos személyrag bizonyos osztó szerkezetekben, mértéknevek végén: *literje* (= egy-egy liter belőle), *kilója* stb.; főnévi szerepű melléknevek végén pedig a részelő (partitivusi) jelentést fejezi ki: a *java*, az *apraja*, a *nagyja*, az *érettebbje* stb. Időhatározóként *mióta?* és *mikor (ezelőtt)?* kérdésre névutós szerkezet nélkül is helyesen szerkeszthetünk vele választ: a leveled három *napja* itt hever (= három nap óta); három *napja* érkeztünk meg (= három nappal ezelőtt). — A *hányadízben, hányadik alkalommal?* kérdésre válaszoló *másodjára, harmadjára* stb. határozói alakulatok sem idegenszerűek, csak (keleti) tájnyelvi jellegűek, a köznyelvben máig sem terjedtek el eléggé.

2. A személyrag néhány névmási fajtánkban a nyelvtani személy és szám kifejezésére használatos: *magam, magad, maga, magunk, magatok, maguk; enyém, tied* stb. De ez a szerepe összetételi előtagokban néha már elhomályosult: így a *magatartásom, magaviseleted* stb. típusban (= *magamtartása, magadviselete)* a *maga* egyes 3. személyű jelentése; vagy ugyanez a *Magabiztos vagy* mondatban, és így tovább. — L. még: összetett szók birtokos személyragozása.

3. Viszont egyik-másik tőszámnév, továbbá kérdő, vonatkozó stb. névmás a többes 1., 2. és 3. személyű birtokos személyraggal a személyes névmás jelentéséhez közeledik: *sokunk, ötünk; amelyikünk, melyiktek, mindünk* stb. E tömör alakulatok a ragnak *ó, ő* magánhangzós változatával népies, bizalmas stílushangulatúak: *hármónk, négyőtök, melyikőjük* stb.

L. még: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | *a, az* névelő *-nak, -nek* rag után | birtokos jelző | birtokos személyragok alaki ingadozásai | birtokos személyragok egyeztetése | főnevek fokozása 2. | határozatlan és általános névmás 2. | *-i* képző személyragos helynevekhez | kérdő névmás 2. | mutató névmás 5. | ragtalan tárgy 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett

Irodalom: S. Hámori: MMNyR. 1:534–5; Grétsy: SzaknyKal. 110–3; Péchy 73–4.

T. J.

birtokos szerkezetek hangsúlya

Általában kétféle hangsúlyú birtokos jelzős szerkezet van. A birtokos jelzőt hangsúlyozzuk, ha a birtokos szerkezet két tagja közül a beszédösszefüggésben a birtokossal mondunk valami újat, ha azt akarjuk kiemelni. Pl.: a *tőke* alaptulajdonsága a *kizsákmányolás*. A birtokost és a birtokot egyaránt hangsúlyozzuk, ha az egész szerkezettel újat mondunk. Pl.: a *tőke alaptulajdonsága* a *kizsákmányolás*. Aránylag ritkább a har-

madik lehetőség, hogy ti. csak a birtokszót hangsúlyozzuk: a tőke *alap*tulajdonsága a kizsákmányolás. Ilyenkor azonban rendszerint szembeállítjuk a birtokot mint új közölnivalót a birtokossal mint ismerttel; ha pedig ilyen szembeállító módon tagoljuk a birtokos szerkezetet, célszerűbb a birtokost *-nak, -nek* raggal ellátni, hiszen akkor voltaképpen nem szoros birtokosjelzős szerkezettel, hanem lazább birtokviszonnyal van dolgunk: A tőkének *alap*tulajdonsága a kizsákmányolás.

L. még: hanglejtés II. 4. b), e), 5. a), c), III. 5. | hangsúly 5. | személynevek hangsúlyozása | többszörös bővítmények hangsúlya

IRODALOM: Fónagy—Péchy: Nyr. 1965 : 281—91; Rácz: Nyr. 1970:152; Wacha: Szónkve. 174—5; Péchy 137—8, 154—9, 179—81.

E. L.

birtokos szerkezet szórendje

1. A ragtalan birtokos jelző mindig a jelzett szó (birtokszó) előtt áll: *Toldi estéje; a tagok névsora*, nem pedig *estéje Toldi, névsora a tagok*. A *-nak, -nek* ragos birtokos állhat éppen a birtokszó után is, de kellő ok nélkül ez a sorrend inkább csak a laza szerkesztésű közbeszédben fordul elő, írásban többnyire egy kissé pongyolán hat, állandó használata pedig idegenszerű: *névsora a tagoknak; kérelme X. Y. budapesti lakosnak*. A birtokos inkább csak akkor kerüljön hátra, ha nem igazi jelző, hanem lazább viszonyban van a birtokszóval, gyakran részeshatározószerűen, pl.: lakott itt *valami rokona a költőnek;* itt *a gyökere a bajnak;* Megrepedne *a szíve szegénynek* (Petőfi: Távolból). Az egyik tagnak, különösen a birtokszónak nyomatékos kiemelése szintén kellő ok a birtokos hátravetésére: az nem az első, hanem a *második kötete a regénynek*.

2. Ha a birtokos is, a birtok is nyomatékos és hosszabb jelzős szerkezet, célszerűbb a birtokost hátrább tenni. Nem rossz ez a szórend sem: a militarizmus elleni szívós harc ma már az *egész békeszerető emberiség közös ügye*. De nyomatékosabb, jobban hangsúlyozható így: ma már *közös ügye az egész békeszerető emberiségnek*. Ez a szokottabb sorrend akkor is, ha a birtokos egy utána következő mellékmondatra utaló névmás: ez világos *jele annak*, hogy enyhül a helyzet.

3. A nem valódi, csak formális birtokos szerkezet (például figura etymologica, azonos dologra vonatkozó kapcsolat) szórendje nem fordítható meg: *feleségek felesége; Prága városa*.

4. A ragtalan, de még inkább a *-nak, -nek* ragos birtokos és a birtokszó közé egy vagy több szóból álló minőség- vagy mennyiségjelző is kerülhet: *az utca mindkét oldala; a tudomány mai nagy hazai megbecsülése; a holdnak arany tányérja* (Juhász Gy.: Japánosan). Ha a közbeszúrt jelzős szerkezet

több szóból áll — s főképp ha ebben nyomatékos szó, ill. tárgy vagy határozó is van —, jobb a ragos birtokos jelző. Pl.: *szókészletünknek* ezekkel a periferiális, de sajátosan alakuló *elemeivel* eddig nemigen foglalkoztak. Állítmány csak akkor kerülhet a birtokos és a birtokszó közé, ha valamelyik tag mondathangsúlyos; ilyenkor a birtokos nem igazi jelző, hanem a mondatnak hangsúlyosabb (de nem főhangsúlyos) előkészítő része: k ö z ö s l ó n a k *túros* a h á t a. Ha a birtokos a mondathangsúlyos szakaszba kerül, például mert kérdő névmási jelzője van, akkor elszakad a jelzett szótól, úgyhogy állítmány (ige) és más mondatrész is kerülhet közéjük. Pl.: *a szomszédomnak* lopták el a tárcáját; *Kinek* volt ez az ötlete?; De *miféle sírnak* sötétlik ott dombja (Arany: Toldi VII.).

5. Ellentétet kifejező azonos szerepű mondatrészek olykor közös birtokos szerkezetnek a tagjai. Ügyetlen, pongyola fogalmazásban a tagadószót mégsem szorosan a szembeállított birtokszó előtt találjuk, hanem birtokos jelzője előtt: *az árleszállítás* a forgalom föllendülésével *nem a bevétel csökkenésére, hanem épp a növekedésére vezet.* Ez a szórend értelmi és hangsúlyozási zökkenőt okozhat; úgy érthetnők, mintha a *bevétel* volna a tagadott hangsúlyos szó. Helyesebb, ha ilyenokr a birtokost *-nak, -nek* raggal ellátva elválasztjuk a birtokszótól: *az árleszállítás . . . a bevételnek nem csökkenésére, hanem épp a növekedésére* vezet.

6. Gyakori hiba, hogy közbevetéssel elszakítjuk a birtokszót a ragtalan jelzőtől: *a főjavításra tervezett erőgépek — a traktorállomány 35 százalékát teszik ki — felújítása befejeződött.* Helyesebben, például a közbevetett részt külön tagmondattá téve: *a főjavításra tervezett erőgépek felújítása befejeződött, ezek a traktorállomány 35 százalékát teszik ki.* Ha valaki szereti a közbevetéseket, akkor is célszerűbb csak a teljes birtokos szerkezet után megszakítani a mondatot: *a . . . tervezett erőgépek felújítása — a traktorállomány 35 százalékát teszik ki — befejeződött.* Az ilyen közbevetéses mondatszerkesztés az élőbeszéd gondolatfűzésére jellemző. — Írók elevenné tudják vele tenni stílusukat, de közérdekű, szabatos prózában inkább kerüljük. Ha nem sebtében, hanem meggondoltan fogalmazunk, szerkesszük mondatainkat lehetőleg zárt tömbökben!

7. Arra is vigyázzunk, hogy alany után ne tegyünk olyan személyragos főnevet, amellyel együtt ragtalan birtokos jelzős szerkezetnek olvasható: *az író célját elérte.* Ez a mondatkezdés nem helyes, ha *az író* az alany. Ilyenkor jó elválasztani a birtokos jelzőnek érthető alanytól a nem közvetlenül hozzá tartozó birtokot: *az író elérte célját.* Teljesen kétértelművé válik az ilyen szórend, ha az előző mondat alanya könnyen odaérthető. Pl.: a vendég karjára vette a felöltőjét, a *kacér hölgy lábát nézegette.* A kettős értelemnek megfelelő helyes szerkesztés: a) *nézegette*

a kacér hölgy lábát, vagy b) a személyragos szót névelővel vagy más szóval elválasztva az új alanytól: *a kacér hölgy a* lábát nézegette.

8. Kettős birtokviszony esetén is teljesen bizonytalanná válhat a mondat értelme: *az igazgató fia autójával elütött egy embert.* Ez a kétértelmű mondat vagy így helyes: *az igazgató fia elütött autójával egy embert;* vagy így: *az igazgató elütött fia autójával egy embert.* — Két személyragos birtokszó sorrendje félreértést okozhat az ilyenféle mondatokban is: *Pista elkérte barátjától könyvét.* Nem tudni, kinek a könyvéről van szó. Ha Pista a saját könyvét kérte vissza, világosabb ez a sorrend: *Pista elkérte könyvét barátjától.* Ha barátjának a könyvét kérte el, jobb másképp fogalmazni: *Pista elkérte barátja könyvét.* A szórend megfelelő alakításával tehát törekedjünk egyértelműségre!

9. A birtokszó minőségjelzője csak akkor előzheti meg a birtokos jelzőt, ha az egész birtokos szerkezet szoros, elválaszthatatlan, esetleg tulajdonnévszerű nyelvi egységet alkot. Pl.: *valóságos Éva lánya; a Keleti Károly utcai dolgozók gimnáziuma.* De súlyosan hibásak, nemegyszer félreérthetők az ilyenféle nyelvi szerkezetek: *a kívülről beszivárgó gépkocsik füstje; Petőfi százötvenedik születésének évfordulója; az újonnan megválasztott postás nyugdíjasok szakszervezeti titkára;* stb. A helyes szórend ezekben a következő: *a gépkocsik kívülről beszivárgó füstje; Petőfi születésének százötvenedik évfordulója; a postás nyugdíjasok újonnan megválasztott szakszervezeti titkára.*

L. még: *a, az* névelő birtokos személyragos szó előtt | birtokos jelző | közbevetés | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag

IRODALOM: Dengl 264; NyvK. 25; Deme: Nyelvh³. 342—3; Rácz: Nyr. 1970 : 152—3; Rónai—Kerekes: 447; Grétsy: Népsz. 1977. okt. 23.

E. L.

birtokos szó, birtokszó L. birtokos jelző I. 1.

bisz gromoboj

A bizalmas társalgási nyelvben még élősködő, a magyar nyelvi szerkesztésmódhoz nem illó idegen kifejezés. Kerüljük! Magyar megfelelői: *száz évig*, vagyis *nagyon sokáig, a végtelenségig*, ill. *korlátlan mennyiségben, rogyásig* stb.

bisztró

Így írjuk, magyarosan a francia népies nyelvhasználat *bistro(t)* '(kis)-kocsma' szavát. Nálunk a szó egy sajátos vendéglátó egységet jelöl. Szinonimái: *gyorsbüfé, falatozó.*

bitumen

Toldalékai inkább magas hangúak: *bitumennel, bitumenes*, de mély hangú toldalékokkal is jó: *bitumennal* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

b i z a l m a s m e g s z ó l í t á s f o r m á i L. megszólítás és formái I. 1—4., 7—8.

b i z a l m a s s t í l u s L. stílusárnyalatok I., II. 3. a)

b i z a l m a s s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése I. 1. a), 2., II. a), V.

Bizánc — Isztambul — Konstantinápoly L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. g), B) 2.

bíz, bízik

Mindig hosszú benne az *í: bízta, bízott, bízvást*. De rövid ezekben (és további származékaikban): *bizakodik, bizalom, bizodalom, bizomány, bizony, bizonytalan, bizottmány, bizottság, biztat, bizton, biztonság, biztos*. Rövid *i* van a *bizony*-ból rövidült népies *biz* névszóban is, pl. ebben: *biz' isten* (vagy elemeinek jelentésbeli elhomályosultával akár egyetlen mondatszóként egybeírva: *bizisten)*.

L. még: *bízik* határozója

Bizet

A francia zeneszerző neve *Georges Bizet* [zsorzs bizë], magyarul azonban [bizé]-nek ejtjük, és első szótagján hangsúlyozzuk. Toldalékait kötőjellel kapcsoljuk: *Bizet-re, Bizet-vel*.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak ragozása 3.

bízik h a t á r o z ó j a

A *bízik* igét a régi nyelvben mind *-ban, -ben*, mind *-hoz, -hez, -höz* ragos határozóval használták: *bízik vkiben* v. *vkihez, vmiben* v. *vmihez*. Például Vörösmartynak A merengőhöz című versében még mindkét szerkezet előfordul: Nem b í z h a t o l sorsodnak *jóslatában*, ill. **Ha van** *mihez* b i z h a t n o d a jelenben. **Ma a** *-hoz, -hez, -höz* **ragot egy kissé** régiesnek, esetleg népiesnek érezzük ilyen használatban.

L. még: állandó határozó | *bíz, bízik*

Irodalom: Rácz: ÉT. 1974 : 2084.

bizonygat L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése V.

bizonyítási eljárás L. *-ási, -ési* végződésű szavak

bizonylat

A kereskedelemnek és a számvitelnek nyelvújítási eredetű szakszava. A helyette régebben javasolt *bizonyíték, bizonyítvány* mást jelent. A *-lat, -let* nyelvújítási képzőbokorból lett képző ugyan már nem él, de a *bizonylat* az *ügylet* szóval együtt meggyökerezett, és nem hibáztatható.

L. még: *-lat, -let, -ulat, -ület* képző

IRODALOM: HivKve² 197.

bizonyos — biztos

E szavaknak vannak saját s vannak közös jelentéseik. Az előbbiek általában nem okoznak gondot használóiknak, mert míg 'biztonságos, biztonságot nyújtó' és 'megbízható' jelentésben a mai nyelv csak a *biztos* alakot használja *(biztos* révbe jut, *biztos* helyre dug, *biztos* lövő, a csapat *legbiztosabb* pontja), addig 'pontosan meg nem határozott, de valamiképpen mégis megjelölt' határozatlan névmásszerű értelemben mindmáig csak a *bizonyos* forma él: azon a *bizonyos* napon, egy *bizonyos* pontig, *bizonyos* fokú stb.

Gyakoribb közös jelentéseik a következők: kétségtelen (egészen *bizonyos* v. *biztos); kétségtelennek* tekinthető, olyan, amiről valaki meg van győződve *(bizonyos* v. *biztos* benne); *-n* raggal: minden valószínűség szerint *(bizonyosan* v. *biztosan);* olyasmi, aminek bekövetkeztében feltétlenül bízni lehet (nem ígért semmi *bizonyosat* v. *biztosat).*

A *biztos* szóalaknak e jelentései azonban nem hibás szóhasználat következtében, hanem belső fejlődés eredményeképpen jöttek létre, ezért helytelen a *biztos* és a *bizonyos* összetévesztéséről beszélni. Mindkét szó kifogástalan, de a *bizonyos* — névmásszerű jelentése miatt — 'biztos' jelentésben ma már jobbára csak állítmányi szerepben (pl. *egészen bizonyos, hogy)* és határozóragos használatban fordul elő (pl.: *bizonyosan* megjött már v. *biztosan* megjött már; a pongyolább köznyelvben ragtalanul: *biztos* megjött már). Jelzőként a *bizonyos* csak névmásszerű jelentésében használatos (az a *bizonyos* nap; *bizonyos* fokú kézügyesség; (nem mondhatunk *bizonyos siker*-t *biztos siker* helyett). Mai nyelvhasználatunkban a *biztos* már a választékosabb stílusrétegekben is él, s egyre jobban kiszorítja a *bizonyos*-t.

A *bizonyosra* v. *biztosra vesz,* ill. *vehető* (v. *lehet venni)* határozós szerkezet eredetibb és szokottabb, mint a *bizonyosnak, biztosnak vesz* stb.,

mely alighanem a *bizonyosnak tart, tekint* szerkezet mintájára keveredéssel alakult.

L. még: jelöletlen határozó

IRODALOM: O. Nagy: Nyr. 1959 : 268–72; Péchy 75–6.

B. M.–G. L.

bizonyosság — bizonyság

A maga helyén mindkét szó használható. Nem cserélhetők fel azonban, mert jelentésük ma nem fedi egymást. A *bizonyosság* valaminek bizonyos, kétségtelen, érvényes volta, szilárd, biztos tudás, személyes meggyőződés arról, hogy valami helytálló, igaz, a tényeknek megfelelő. Pl.: a feltevés *bizonyossággá* vált; teljes *bizonyossággal* állít vmit. A (vál.) *bizonyság* leggyakoribb jelentése pedig: bizonyíték, tanúság. Pl.: Íme, *bizonyság* Isten előtt (Arany: Tetemre hívás). Ez utóbbit régen használták 'bizonyosság' értelemben is.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. b), 2. b)

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 120–1.

bizonytalanságot kifejező felszólító mód L. felszólító mód II. 1–2.

bizottság [bizotság v. bizoccság]

Vigyázzunk egybe- és különírására: *békebizottság, kormánybizottság, pártbizottság, vizsgabizottság; munkaverseny-bizottság;* de *-ó, -ő* képzős igenévi és *-i* képzős melléknévi jelzővel különírjuk: *bíráló bizottság, fegyelmi bizottság, jelölő bizottság, minősítő bizottság, szerkesztő bizottság, törvényelőkészítő bizottság, végrehajtó bizottság.*

Kiejtésére nézve lásd: beszédhangok kapcsolódása II. 5. b)

biztat L. *bíz, bízik*

biztos — biztosan L. *bizonyos — biztos* | jelöletlen határozó

biztosít

Az ige leggyakoribb köznyelvi jelentései: lehetővé tesz valamit, gondoskodik valaminek a megvalósulásáról, zavartalan menetéről (pl. *biztosítják* a szólásszabadságot); megvéd, biztonságossá tesz valamit (pl. *biztosítják* a gátat, a határt); biztosítást köt. Laza, általános értelmű használatával azonban a mai hivatali nyelvnek és a sajtónak burjánzó, „mindenes" divatszava lett. Pl.: *lakást, tantermet, vetőmagot biztosít.* Az ilyenfajta használat nyelvi igénytelenséget takar, ill. sejtet. Akkor

járunk el tehát helyesen, ha stílusunk élénkítése s főképp a szabatosság végett olykor inkább más, színesebb kifejezésekkel élünk: *lakásról, tanteremről gondoskodik; vetőmagot (be)szerez* v. *előteremt.*

L. még: divatszók | *ellen* 1.

IRODALOM: Takács G.: MH. 1973. okt. 20.; É. Kiss: uo.: 1974. márc. 30; uő: NyünkVil. 114—6; HivKve² 55. Sz. L.

-biztos utótagú összetételek

Ezeket a főként idegen hatásra kialakult, de ma már analógiásan szaporodó összetételeket régebbi nyelvművelésünk egyöntetűen helytelenítette. Mi már nem lehetünk ennyire szigorúak, mert sok közülük nélkülözhetetlenné vált. A szokatlanabbakat persze ma is kifogásoljuk.

A *-biztos* utótagú összetett melléknéveket a könnyebb tájékozódás végett három csoportba sorolhatjuk.

1. Az első csoportbeliek az összetétel előtagjával kifejezett veszélytől való védettséget, biztonságot fejezik ki. Ez a csoport a legnagyobb, mivel sok szakszó tartozik ide. Ilyenek: *balesetbiztos* gép, *bombabiztos* óvóhely, *érintésbiztos* készülék, *fagybiztos* autóút, *golyóbiztos* mellény, *molybiztos* szekrény, *sugárbiztos* atomreaktor, *tűzbiztos* páncélszekrény, *ütésbiztos* óra, *viharbiztos* hajó stb. Ezek némelyike helyett az *-álló* utótagú összetételt is használhatjuk: *fagyálló, golyóálló, tűzálló, ütésálló.* Többségükben azonban nincs meg ez a vagylagosság, nincs például ilyen szó: *balesetálló* autó

2. A másik csoport azt fejezi ki, hogy az előtaggal jelzett veszély a biztonságos megszerkesztés következtében nem jöhet létre, nem fordulhat elő. Ilyen például a *defektbiztos* autógumi és a *robbanásbiztos* képcső. Ezek *-álló* utótagú összetett melléknévvel nem cserélhetők fel.

3. A harmadik csoport többnyire jelentéssűrítő összetételekből áll: *atombiztos* fedezék, *célbiztos* mozdulat, *labdabiztos* támadás (például a kézilabdázásban), *szembiztos* harisnya, *üzembiztos* termelés stb. Több ilyen szó szakmai jellege miatt a köznyelvben ma még szokatlanul hat, a szaknyelvekben azonban nem kifogásolhatjuk őket. A nagyon szokatlanokat, az önmagukat nehezen magyarázókat azonban még szakszövegekben is tanácsos más megoldással helyettesíteni. A *tanulóbiztos* számológép helyett például talán jobb volna az *elronthatatlan számológép.*

Alakilag ide tartozna a kissé argó jellegű *halálbiztos* és a köznyelvi *magabiztos* szó is. Ezek azonban más típusú, egyszersmind kifogástalan összetételek.

L. még: határozás összetételek 1.

IRODALOM: Deme: MNy. 1953 : 140—56; Grétsy: SzaknyKal. 65—8; Kovalovszky: Nyfejl. 155—65. L. J.

blamál, blamázs, blama

A francia *blamer* (= rosszall, megró, korhol) igének jelentéseltolódással alakult német megfelelője a *blamieren* (= szégyent hoz valakire, nevetségessé tesz, megszégyenít valakit), ennek álfranciás származéka pedig a *Blamage* [blámázs] főnév. A német ige magyar mása a már elavult *blamíroz* és az újabb *blamál*. Jelentésárnyalatai: (magatartásával) kellemetlenséget okoz valakinek, szégyent hoz valakire, nevetségessé tesz valakit. Visszaható alakja is gyakori: *blamálja magát: kellemetlen, szégyenletes, nevetséges helyzetbe kerül; megszégyenül, felsül; bakot lő; baklövést követ el; nevetségessé válik*. Bár a *blamál* általános használatú a köznyelvben, különösen az élőbeszédben, éljünk inkább a fenti magyar kifejezésekkel!

A németből átvett *blamázs* főnév választékoskodó, szinte finomkodó (zsargon)szó, de használata kiszorulóban van. Változatos magyar megfelelői: *baklövés, felsülés, kudarc, szégyen, megszégyenülés*, rég. *szégyenvallás*.

A *blamál* igéből újabban elvont, ugyanilyen jelentésű *blama* főnév az alsóbb szintű bizalmas beszéd szava.

IRODALOM: Loványi: Msn. 1942 : 148. B. M.—K. M.

blende

Német eredetű fényképészeti szakszó. Szebben: *rekesz, fényrekesz. A blendéz, blendel* helyesebben: *rekeszel*.

Boccaccio

Olasz kiejtése kb.: bok*kà*ccso. Magyar szövegben rövid *k*-val, esetleg magyar *a* hanggal ejtjük, első szótagját hangsúlyozzuk, utolsó magánhangzóját pedig megnyújtjuk: *bo*kàccsó v. *bo*kaccsó. Írásban csak akkor teszünk a szó végi *o*-ra ékezetet, ha toldalékot kap: *Boccacciót, Boccacciónak*.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c) | idegen szavak ragozása 2.

bocsánat L. *engedelmet — bocsánatot — elnézést (kérek)* | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

bocsát — bocsájt

A két változat közül a *bocsát* az eredetibb, a *j*-s alak csak jóval későbbről, a 17. század végéről mutatható ki. A *bocsájt j*-je legvalószínűbben a műveltető képzők *j*-s formáit is mutató szóalakok *(hullat ~ hullajt; szalaszt ~ szalajt; szakít ~ szakajt;* stb.) mintájára került a szóba.

Bár helyesírási szabályzataink régebben mindkét alakot köznyelvinek tekintették, ma a köz- és irodalmi nyelvben csak az eredetibb és választékosabb *bocsát* változat helyes (ragozását lásd: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 1.), a *bocsájt* népnyelvi forma, ill. a népies stílusba való.

L. még: *enged — ereszt — bocsát — hagy* | *szakít — szakajt, szakaszt* | *szalaszt — szalajt* | *veríték — verejték* | *veszít — veszt — veszejt*

IRODALOM: F[arkas]. V.: NymLev. 34. B. M.

Bocskai

Bocskai István erdélyi fejedelemnek (1557—1606) és családjának a nevét — amely az ő korában inkább *y*-nal volt használatos — ma egységesen *i*-vel írjuk. Vannak emellett persze Magyarországon *Bocskay* családok is.

L. még: régies helyesírású családnevek 2. | tulajdonnevek toldalékos alakja I. 2. | *y* tulajdonnevekben

bodnár — bognár — kádár — pintér

E foglalkozásnevek hovatovább kiveszőben vannak, ezért használatukban gyakori a zavar: összetévesztik őket, nem tudják pontosan a jelentésüket. A (rég., nép) *bodnár, pintér* és *kádár* egyaránt hordót és más faedényeket készítő iparosnak a megnevezése; a szintén elavulóban levő *bognár* kocsikereket, szekéralkatrészeket és különféle eszközöket készít fából. A hangzásbeli és szakmai hasonlóság miatt néhol a *bodnár* is jelent *bognár*-t, azaz kerékgyártót.

Bódog L. keresztnevek lefordítása 3.

bogáncs

Ejtsük úgy, ahogy írjuk, rövid *o*-val! Tájnyelvi változatai: *bogács, bógáncs*, ezeket a köznyelvben kerüljük.

bogarat v. **bolhát dug vkinek a fülébe**

Képszerű kifejezése annak, hogy valaki olyasmit mond, ami nyugtalanít, izgat, töprengésre késztet valakit. Használatos az *ereszt, tesz, ültet* igékkel is. Német eredetűnek tekintik — a *bogarai vannak* és a *bogaras* kifejezéssel együtt —, de mindegyik meghonosult már nyelvünkben, s nem kifogásolhatók.

bognár — bodnár L. *bodnár — bognár — kádár — pintér*

bohém

Meglehetősen gyakori magas hangú toldalékolását *(bohémet, bohémje, bohémek)* nem hibáztathatjuk ugyan, de egy fokkal szabályosabb a szónak mély hangzású toldalékokkal való összekapcsolása: *bohémot, bohémja, bohémok.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. d)

bója

A víz színén lebegő, lehorgonyzott jelző nevét *j*-vel írjuk. De *ly*-nal írandó a hajók építésére, vízre bocsátására szolgáló lejtős pályát jelentő, hasonló hangzású szó, a *sólya.*

L. még: *sólya*

bojkott, bojkottál

Magyarosan és kis kezdőbetűvel írjuk e közszót és igei származékát, bár az angol *Boycott* személynévből — Ch. C. Boycott írországi angol jószágigazgató nevéből — származnak. Jelentéseik: kiközösítés, mellőzés, ill. kiközösít, mellőz.

bojt

E 'csüngő fonalcsomóféle' jelentésű főnevet *j*-vel írjuk. (Más a *boly* és a *boy* szó tárgyragos alakja: *bolyt*, ill. *boyt* (l. ott).

boksz

Ezt az angol eredetű többszörös homonimát ma már minden jelentésében (ökölvívás; fülke, rekesz; doboz; borjúbőr; cipőkenőcs) magyarosan írjuk, nem pedig *x*-szel. Hasonlóképpen *ksz*-szel írandók ezek is: *bokszol, bokszer, bokszerlázadás* stb. De: *box fényképezőgép.*

-ból, -ből r a g

Elsősorban zárt helyről, anyag vagy tárgy belsejéből kifelé irányulást kifejező (elativusi) h e l y határozórag: a *teremből* zaj hallatszott; a *ködből* egy férfi bukkant elő. A hely persze lehet elvont, elképzelt vagy jelképes is: *emlékezetéből* előbukkant nagyapjának arca; Honnan a *pokolból* jössz?. Jelölheti azonban földrajzi egységről, sík földterületről, sőt valamely testrész felületéről kiinduló folyamatnak a helyét is: a *Szaharából*, a *határból*, *Debrecenből* érkezik. Vonatkozhat amellett többféle e l v o n t határozói körülményre, így a módra *(fejből* elsorolta a megye műemlékeit), az okra *(dacból* nem beszélt), az eredetre *(kutyából* nem lesz szalonna) stb. Különösen gyakori a részelő (partitivusi) eredethatározói szerepben, vö. *vetőmagból* az idén sokat használtunk el. — L. még: eredethatározó.

A társalgás nyelvében és némelyik nyelvjárásban *-bul, -bül,* ill. *-búl, -bűl* stb. változatban is él. A művelt beszédben, kivált írásban kerülnünk kell e formákat. A szépirodalomban mindamellett szintén találkozunk velük néha: ott vagy régies, vagy népies stílusértékkel, vagy verstani okok miatt — például rímben — hatásosan alkalmazzák.

A *kivitelünk búzából* jellegű szerkezetet többnyire helyesebb a hagyományos módon kifejeznünk *(búzakivitelünk)*. Hasonlóképp jobb: *játékokban* [nem pedig *játékokból]* nagy a választék, a készlet.

L. még: bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | *-ból, -ról, -tól* | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | helyhatározó | *kifolyóan, kifolyólag* | *részt vesz* határozója | viszonyrag T. J.

bolcni

Német eredetű vulgáris szakszó. Helyesen: *csapszeg.*

boldog ünnepeket — kellemes ünnepeket

Szokásos karácsonyi és húsvéti jókívánságainkban árnyalati különbség van a *boldog* és a *kellemes* jelző között. A *boldog ünnepeket* nyomatékosabb jókívánság, s hangulatában közelebb áll az üdvözlet eredeti, vallásos jellegéhez; a *kellemes ünnepeket* viszont jobban beleillik a világias színezetű, maibb formulák sorába: *kellemes pihenést, szórakozást, utazást, üdülést* stb. *(kívánok)*.

L. még: társalgási formák 3.

bolgár — bulgár

E népnév eredetileg *u*-val hangzott nyelvünkben *(bulgár)*, de egy évszázadokkal ezelőtt végbement hangfejlődés eredményeképpen ma mégis a *bolgár* az általánosabb elfogadott, helyes köznyelvi alak: *bolgár* nyelv, *bolgárkertészet, bolgár*-török jövevényszó, *Bolgár* Népköztársaság stb. A *Bulgária* országnév azonban — valószínűleg német és egyéb idegen nyelvi megfelelők hatására — mindvégig megőrizte az *u*-t. A ma is előforduló *bulgár* változat az országnévből való elvonás eredménye.

bolha

A köznyelvi *bolha* szónak elterjedt népnyelvi és tréfás alakváltozata a *balha*, az igényesebb stílusrétegekben azonban csak a *bolha* változat használatos.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | *bogarat* v. *bolhát dug vkinek a fülébe*

bólingat — bólintgat

A *bólingat, kacsingat, tekinget* igék írásában és ejtésében gyakran tapasztalhatunk ingadozást, sőt a század elején még nyelvészeink is elfogadták a *t*-s alakokat. A részletesebb vizsgálattal azonban bebizonyosodott, hogy bár a *-ngat, -nget* végű gyakorító igék *(borongat, egyenget, sikongat* stb.) eredetükben sokfélék, az mégis közös sajátságuk, hogy az *-n* után *-t* mozzanatos képzőt nem tartalmaznak. Ezért, bár a *bólingat, kacsingat, tekinget* szavakba sokan beleérzik a *bólint, kacsint, tekint* igét, s ez utóbbiak származékának tekintik őket, valójában nem a *bólintgat, kacsintgat, tekintget,* hanem a *bólingat, kacsingat, tekinget* változatok a szabályosabbak, helyesebbek. Ezeket helyesírási szabályzatunk is csak *-t* nélküli formában fogadja el. Ritkábban előforduló, alkalmibb származékokban azonban a *-t* képzős változat is elfogadható, sőt helyes lehet, pl. *jelentget, csettintget.*

IRODALOM: Benkő Loránd: MNy. 1954 : 185; Szemere: AkHTört. 121.

B. M.

bolondot csinál vkiből L. *csinál* 2.

-ból, -ról, -tól

A *-ból, -ből,* a *-ról, -ről* és a *-tól, -től* ragot hosszú *ó*-val, ill. hosszú *ő*-vel ejtjük, úgy, ahogy írjuk: *játékból, könyvből; házról, kenyérről; arctól, kéztől.* Rövid magánhangzós ejtésük nem szép (legfeljebb versben használható alkalmilag), *-bul, -bül* stb. változatuk pedig századunk eleje óta írásban is egyre inkább visszaszorul, ma már népies, nem a köznyelvbe való.

L. még: *-tól, -től* rag 2.

IRODALOM: Deme: EgriKonf. 37, 253; Bakos J.: uo. 92; Bolla—Molnár: uo. 142; Szathmári: uo. 170; Szemere: AkHTört. 90—1; Tompa: AnyOlv. 351—2.

bolsevik

Toldalékai mély hangúak: *bolseviknak, bolsevikok.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

boltok, üzletek elnevezése L. intézménynevek I. 1. b) | személynevek intézmények és áruk nevében 1. a)—b)

boly

E 'nyüzsgő csoport' jelentésű főnevet *ly*-nal írjuk. A küldönc ellenben *boy.*

L. még: *bojt* | *boy*

Bolyai

A nagy matematikusnak és családjának vezetéknevében rövid az *o*. A név többese, ha a család tagjait jelenti, még ma is *Bolyaiak*. A ritkább *Bolyaik* alak inkább csak akkor használatos, ha a Bolyai Jánoshoz hasonló lángelméket jelenti.

L. még: tulajdonnevek toldalékos alakja I. 2.

IRODALOM: Beke: Nyr. 1961 : 419.

bolygók nevének írása

Csillagászaink a legutóbbi években, az űrhajózás kezdete óta mindinkább áttérnek a bolygók nevének magyaros írására. Ez az írásmód jelenlegi helyesírási szabályainknak nem felel meg ugyan, az űrhajózás nagyarányú fejlődését figyelembe véve azonban elfogadható, sőt helyeselhető. Íme, a teljes sor írása és kiejtése: *Merkúr, Vénusz, Föld, Mars* [mars], *Jupiter, Szaturnusz, Uránusz, Neptunusz, Plútó*. A *Merkúr* és a *Plútó* nevét rövid *u*-val is írják, de helyesebb a kiejtésük szerinti hosszú *ú*. A kisbolygók nevének írásmódja még a régi: *Ceres, Pallas, Vesta, Eros, Hermes, Hungaria, Corvina* stb., kiejtésük is görög-latin eredetüknek megfelelő. — L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c)

Szépíróinknál és a mindennapi helyesírásban többnyire kis kezdőbetűs a *föld* bolygónév. Pl.: a *föld* felszíne; a *föld* túlsó oldalán; itt élünk a *földön*; kimozdítja sarkaiból a *földet*; A vak csillag, ez a nyomorú *föld* (Vörösmarty: A vén cigány). Egyéb jelentéseiben a szó mindig kisbetűs: *vértől ázott föld; ing alatta a föld; földre rogy; talpalatnyi föld; állami föld; szántja a földet.* F. G.—K. M.

bolyh

E szó alakjait és származékait *ly*-nal írjuk: a bársony, a birka, a gyapjú, a ködmön, a szőnyeg, a szövet *bolyhai; bolyhos* bekecs, törülköző.

L. még: *h* 2. b)

bomol — bomlik L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja | ikes és iktelen ragozás I. 2. d), II. 1. e) | tő- és kötőhangzós-váltakozások I. B) 5.

bonc- előtagú összetett szók

Régebben e nyelvújítási eredetű szavakat mind helytelenítették, bár a népnyelvben is van példa hasonló szóelvonásra (pl.: *piszkafa, piszkavas*, a *piszkálófa, piszkálóvas* helyett). Ma már nem kifogásoljuk, sőt nélkülözhetetlennek tartjuk az orvosi szaknyelvnek ezeket a szavait: *boncasztal, bonckés, bonctan, boncterem, kórbonctan, tájbonctan* stb. A *boncnok* szár-

mazék elavulóban van, a *boncolóorvos* kiszorította. *Boncjegyzőkönyv* helyett is inkább a *boncolási jegyzőkönyv* használatos.

L. még: jelzős összetételek 1.

bonyolít — lebonyolít L. *le* II. 5. | igekötők szerepe és használata V. 1. e)

borbély L. *fodrász—borbély*

bor, bór, bóra

Írásban és kiejtésben egyaránt különböztessük meg a *bor*-tól a *bór* vegyi elemet, valamint a *bóra* nevű szelet!

Bordeaux

E francia város nevét [bordó]-nak ejtjük, s magyar szövegben első szótagján hangsúlyozzuk. Toldalékait kötőjellel kapcsoljuk: *Bordeaux-ban, Bordeaux-t; bordeaux-i*. De magyarosan írjuk a *bordói lé* szókapcsolatot, a *bordói* bort, és a *bordó* színnevet.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b), 5. | idegen szavak ragozása 3.

IRODALOM: Süle: Nyr. 1968 : 6.

borjú

A köznyelvi *borjú* szó legelterjedtebb nyelvjárási változata a *bornyú*, ennek használatát azonban kerüljük a köznyelvben. Többese: *borjak*, ma már elavultnak számító, 'katonai hátitáska' jelentésében azonban *borjúk*. Egyéb ragos alakjaira nézve lásd: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

Bornemisza

E történelmi családnevet (pl. *Bornemisza Péter*) ugyanúgy hosszú *ssz*-szel ejtjük, mint a *bornemissza* közszót. Ma vannak *Bornemisza* és *Bornemissza* névalakot viselő családok. A *Bornemisza* írásúak közt is vannak, akik hosszú *ssz*-et, és vannak, akik az írásmód szerint rövid *sz-t* ejtenek a nevükben. Ez családi megszokáson alapul. Egyik ejtés sem hibáztatható.

Boroszló — Wrocław — Breslau L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. b), III.

borotva — beretva

Írásos emlékeink tanúsága szerint nyelvünkben a *beretva* változ a korábbi, s ebből alakult ki hasonulással a *borotva*. Ma a *borotva* a k nyelvi alak, a *beretva* népiesebb változat. Ennek ë-ző [bërëtva] ejt általános, mássalhangzó-hasonulásos [bërëtfa] változata azonban nye járási.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | beszédhangok kapcsolódása II. 3. g) | *e* és ë hang

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

borsos — borsós

E két melléknevet hasonló alakjuk miatt a pongyolább köznyelvben gyakran fölcserélik. Ez azonban helytelen, mert a *borsos* a *bors*, a *borsós* pedig a *borsó* főnév származéka. Tehát az ételnév eredetileg helyesen: *borsos tokány (borsó* csak a mexikói tokányon van; ilyen étel még pl. a borsós rizsköret), újabban mégis gyakran látni étlapokon *borsós tokány*-t, és az ékezés miatti szótévesztés folytán szoktak is hozzá zöldborsót mellékelni körítésként. Ne tévesszük össze azonban a két főnevet szólásainkban se: *borsot (!) törünk vkinek az orra alá*, nem pedig *borsót*, de *falra hányjuk a borsót.*

L. még: *bejáratos — bejáratós*

IRODALOM: Huszár: ÉT. 1975 : 1541.

bortni

Német eredetű vulgáris szakszó. Helyesen: *szegély.*

borzasztó — borzasztóan L. jelöletlen határozó | túlzó jelzők és határozók

borzasztó k i e j t é s e L. ejtésváltozatok 1.

bosszankodik, bosszant, bosszú

Írásukban és kiejtésükben egyaránt hosszú az *ssz!* A rövid *sz*-es változatok ma már tájnyelviek.

L. még: régies kiejtés

bosszankodik h a t á r o z ó j a L. *bánkódik* stb. határozója | *fölött* | *miatt*

botol — botlik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. d), II. 1. e)

bóvli

A kereskedelem bizalmas nyelvhasználatából származó és a hétköznapi beszélt nyelvben is elterjedt idegen szó, főként *selejtes holmi, silány áru*, ill. *lom, ócskaság, silányság* értelemben. Hangulati velejárója a becsmérlés. Igényes beszédben kerüljük a használatát!

box, boxer L. boksz

boy

Magyar kiejtése: boj. Ragozva: *boyt, boyok, boyjal, boya.*

L. még: *bojt | boly*

bő L. *-bb (-b)* fokjel 2. | *-bő* utótagú összetételek | kételemű kifejezések fokozása 1. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. d)

b ő b e s z é d ű s é g L. pongyola stílus | stílusrétegek I. 2.

bődületes(en) L. túlzó jelzők és határozók

böfög — büfög

Írásos emlékeinkben többnyire a *böfög* változattal találkozunk, a *büfög* megmaradt népies szóalaknak. Köz- és irodalmi nyelvünkben tehát a *böfög* a közkeletű s a jobb szóalak.

böftök L. *bifsztek — biftek, böftök*

bögöly

Mindkét *ö*-t röviden ejtjük és írjuk; *bőgöly* változata inkább tájnyelvi.

IRODALOM: Deme: Magy. 22.

bögy L. *begy — bögy*

böjt

E szóban sokáig ingadozott a magánhangzó hosszúsága. 1950 óta szabályosan rövid *ö*-vel írjuk, noha a *j* előtti *ö* a kiejtésben egy kissé megnyúlik.

bölcsesség

Szokásos kiejtése szerint 1954 óta kettős *s*-sel írjuk; *bölcseség* változata ma már régies.

IRODALOM: Deme: Magy. 22.

bölcsőde L. *-da, -de* képző használata

börleszk L. *burleszk* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

bőrönd

Első szótagjában hosszú az *ő!* (Más a *Böröndi* helynév és az ebből való *Böröndi, Böröndy* családnév.)

bötű L. *betű*

-bő utótagú összetételek

Németességük miatt ezeket régebben egytől egyig hibáztatták. Mi sem tartjuk őket kifogástalannak, a szaknyelvekben meghonosodottakat azonban elfogadjuk. Pl : *dallambő* (kísérőzene); *folyadékbő* (nyálkahártya); *halbő* (folyó); *vérbő* (humor); *zsírbő* (táplálkozás). Köznyelvi használatra persze jóval alkalmasabbak náluk az olyan hagyományosabb, árnyaltabb kifejezések, amilyen a *bővizű* a *vízbő* (folyó) helyett, a *(túl)zsíros* a *zsírbő* (táplálkozás, étel) helyett, a *bővérű, gazdag, harsány, ízes* a *vérbő* (humor) helyett stb.

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Deme: MNy. 1953 : 140—56; Grétsy: SzaknyKal. 65—8; Kovalovszky: Nyfejl. 155—65. L. J.

bővében — bőviben L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

bőven L. nyomósító szók

bővítmények sorrendje L. birtokos szerkezet szórendje | hangsúly és szórend | jelzős szerkezet szórendje | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje | szórend II. 2., III. 1—3., IV.

Braille

Kiejtése: bráj. Toldalékos alakjaiban, összetételeiben kötőjelet teszünk: *Braille-ról, Braille-jal, Braille-féle, Braille-írás.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b) | idegen szavak ragozása 3.

brancs — brans

A *brancs* és a *brans* ugyanarra a francia szóra *(branche)* vezethető vissza. A magyarban azonban némi jelentésmegoszlás fejlődött ki a két szóalak között. A bécsi német ejtést követő *brancs* bizalmasabb és rosz-

szalló hangulatú, s fő jelentése: banda, csoport, gyülevész népség, társaság. A választékosabb, franciás (de ritkábban használatos) *brans* ezzel szemben inkább szakmát, foglalkozást, foglalkozási ágat, üzletágat jelent. Ez utóbbira többnyire nincs is szükség.

L. még: *reváns—revans*

brandy

Kiejtése: brendi. Angolosan írjuk; toldalékai magas hangúak: *brandyvel, brandyje.*

branzol — brandzol

Német eredetű, vulgáris cipőipari szakszó. A két alakváltozat közül a *brandzol* közelebb áll a szó német alakjához. A helyes magyar megfelelő: *talpbélés.*

Bratislava [brátyiszlává] — **Pozsony** L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

bravó — brávó

A lelkes helyeslés szavaként ma inkább a *bravó*, 'kalandor, bérgyilkos' jelentésben pedig jobbára a *brávó* alakváltozat használatos. A két szó eredetileg azonos, az utóbbi jelentés azonban régies, ritka, elavulóban van.

bravúr

Kiejtése szerint írjuk magyarosan, hosszú ú-val! Származékait is: *bravúros, bravúroskodik, bravúrozik.* E franciából átvett szó hasznos, szükséges eleme nyelvünknek.

brazil — brazíliai L. *argentin—argentínai*

Brazília — Brasilia [brazília] L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III. 1—3.

bricsesz

Magyarosan, rövid *sz*-szel írjuk és ejtjük. Magyar megfelelője: *térdnadrág.*

bridzsel

Így írva ige. A *briddzsel* a *bridzs* főnév *-vel* ragos alakja. A *bridzsel* ige helyett gyakoribb a *bridzsezik* v. *bridzsez* forma.

L. még: *dz, dzs*

Irodalom: Zolnai: Msn. 1939 : 29; uő: uo. 1943 : 133.

brigád

Régebben főleg dandárt, nagyobb partizánegységet jelentett, ma leginkább 'munkacsapat' értelemben használjuk. Ügyeljünk kapcsolatainak írásmódjára: *komplexbrigád, szerelőbrigád; ifjúsági brigád, női brigád; karbantartó brigád; szocialista brigád; a Béke brigád; a Kelemen-brigád.*

Broadway [brādvéj v. bródvéj] L. *Hemingway* | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 4.

brosúra

Kiejtésében néha megnyúlik az *s*, de jobb, ha úgy ejtjük, ahogy írjuk: rövid *s*-sel.

Az 'egy-két nyomtatott ívre terjedő füzet' jelentésű francia szó napjainkban főképp az ilyen terjedelmű politikai nyomdatermékek megnevezésére vált közkeletűvé. Mint ilyen megőrizte mozgalmi nyelvi hangulatát.

Brueghel

Több németalföldi festőnek a családneve. Flamand kiejtése: bröjhel v. bröühel. Magyarosabban: brőhel. Az ingadozó alakú családnév írása ma sem egységes, ezért elfogadható a *h* nélküli *Bruegel* alak is, de a németes *Breughel* [brajgel] változatot már inkább kerüljük.

IRODALOM: Magay 82.

Budapest I, Budapest II L. jelző II. 3. | jelzős szerkezet szórendje 1. a)

budapesti nyelv L. nagyvárosi nyelv

Budenz

Német származású nyelvtudósunk budapesti utcanévként is megőrzött nevének kiejtése: budenc v. budënc; németesebben: búdenc. Toldalékai inkább magas hangúak *Budenzet* (v. *Budenzot*), *Budenzcel* (v. *Budenzcal*).

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d) | magánhangzóilleszkedés II. B) 5.

budoár

Régies, finomkodó hangulatú szó, jelentése: kis női szalon, öltöző. Francia írott alakja *boudoir*.

bugyolál — bagyulál

A *bugyolál* ige a népnyelvben gyakran előfordul *bagyulál* alakban is, ennek használatát azonban kerüljük a köz- és irodalmi nyelvben.

bujdokol — bujdosik L. párhuzamos képzések I.

bújik

1. Rövid *u*-val is ejthetjük, de helyesebb hosszú *ú*-val: *bújok, bújtak; bújó, bújócska, bújtat.* Akadémiai helyesírásunk 1940 óta a hosszú *ú*-s alakot kívánja meg, azelőtt írásban sem volt hiba a rövid *u*. Mindig hosszú *ú*-t ejtünk a *v*-s változatban: *búvik, búvár.* De rövid az *u* (írva is) ezekben: *bujdosik, bujkál.* — L. még: *bujt* | kiejtés II. C) 1. b)

2. Az ige köznyelvi alakja: *bújik.* A *búvik* (ritkán: *bú)* változat a szövegkörnyezettől függően lehet irodalmi használatú. Pl.: Ez az a munkásság, | mely osztályharcban vasba öltözött. Kiállunk érte, . . . És *búvunk* érte, mint az üldözött (József A.: Munkások), és lehet régies-népies stílushatású. — L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. d), 2. d) | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 100, 107.

bújócska — bújósdi L. párhuzamos képzések II. 7.

bujt

Mindig rövid *u*-val: *felbujt, bujtás, bujtogat, bujtvány.* Más ez: *bújt* (a *bújik* ige múlt idejű alakja).

L. még: *bújik* | kiejtés II. C) 1. b)

bukfenc L. magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)

buksza

A népies-bizalmas stílusba való szó. Jelentése: pénztárca, bugyelláris.

bukszus

Növénynév: puszpáng. Magyarosan írjuk, nem *x*-szel.

bulgár L. *bolgár — bulgár*

bunyevác L. *rác — szerb*

Buonarroti L. *Michelangelo*

bura

Köznyelvi kiejtésében rövid az *u*, akár önmagában, akár összetétel egyik elemeként *(lámpabura, üvegbura* stb.) használjuk e szót.

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

burgonya — krumpli

A választékos és hivatalos *burgonya* szó általánosan használt megfelelője a *krumpli*. Ennek különféle népies és táji ejtésváltozatai: *kumpi, kurumpi, kurumpli, kolompér, kompér, krompé* stb.; más eredetű az erdélyi tájnyelvi *pityóka*. Köznapi használatban, ill. ilyen jellegű fogalmi kapcsolatokban többnyire a *krumpli* szóval élünk *(krumplicukor, -főzelék, -leves, -orr, -paprikás)*, a választékosabb *burgonya* inkább csak étlapon és szaknyelvi vagy hivatalos megnevezésként, ill. ilyen összetételekben fordul elő. Pl.: *burgonyabetegség, -bogár, -keményítő, -liszt, -nemesítés, -szállítmány, -vész*. A maga stíluskörnyezetében a *krumpli* helyénvaló.

IRODALOM: Szepesy: MH. 1974. szept. 21. K. M.

burleszk

Színházi szakszó. Mondjuk úgy, ahogy írjuk, mert *börleszk* ejtése angol nyelvi szempontból nem kifogástalan, a magyarban pedig finomkodónak hat!

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a)

burzsoá

A köznyelvi *burzsoá* (rég. *burzsoa)* szónak több alakváltozata él nyelvünkben más-más jelentésárnyalattal. A *burzsuj* alak megvető, gúnyos stílushatású, a *burzsi* inkább tréfásan gúnyos hangulatú.

búsul, búslakodik határozója L. *bánkódik* stb. határozója | *fölött* | *után* — *múlva* — *múltán*

butélia — butella

E szónak több alakváltozata is él nyelvünkben: *butélia, butella, butellia* stb. Közülük azonban csak a népies *butélia* áll közel a köznyelvhez, sőt már ez is avulóban van; közismert szóval: *palack, üveg*. A tájnyelvben jelent tégla alakú, kisebb, mázas cserépedényt is, amelyben pálinkát tartanak.

búvik L. *bújik*

búza

Rövid *u*-val ejtve sem helytelen, de a köznyelvben jobb, természetesebb úgy, ahogy írjuk: hosszú *ú*-val.

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

buzgár

A *buzog* igéből a régi magyar *-ár*, *-ér* képzővel alkotott szó. Valamikor vízörvényt is jelentett. Ma vízügyi, vízszabályozási szakszó. Jelentése: árvíz idején a töltésben, ill. mögötte feltörő forrásszerű vízár, amely gátszakadást is okozhat. A szó maga éppen olyan jó, mint a *csatár*, *forradalmár*.

L. még: szójelentés X. 1. a)

-buzgó utótagú összetételek

E típus két élő példáját, a *hitbuzgó* és az *ügybuzgó* szót régebben üldözték, az újabban szaporodó hasonló típusú összetételek mellett azonban ma már mindkettő elfogadhatónak minősül. De azért a *vallásos*, *ügyszerető* stb. kifejezéseket se mellőzzük!

L. még: határozós összetételek 1.

büfé

Kiejtésében is rövid az *f*. A *büffé* ma már régies változat.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | kiejtés II. C) 2. b)

Irodalom: Deme: Magy. 22; uő: EgriKonf. 45.

büfög L. *böfög — büfög*

bükkfanyelv — bikkfanyelv

Tréfás hangulatú *bükkfanyelv* szavunknak erősebben rosszalló árnyalatú változata a *bikkfanyelv*. A köznyelvben mindkettő használatos.

bűn

Hosszú az *ű* mind az alapszóban, mind ezekben a származékokban: *bűnös*, *bűnözik*, *bűntelen*; *bűntett*. De rövid ezekben: *büntet*, *büntetlen*.

bűnhődik

Képzésmódja elavult; már csak nagyon kevés hasonlóan alakult szavunkban él *(megújhodik*, *megvénhedik*; *bűzhödt*, *hírhedt)*. A képzőbeli rövid *ö* már régiesnek számít. A szó kiejtésében az *ű* megrövidülhet, de ejtsük inkább úgy, ahogy írjuk, tehát hosszú *ű*-vel, hosszú *ő*-vel!

Irodalom: Nagy. J. B.: Emberöltő 266.

büszke L. *piszke — büszke*

bűv- előtagú összetett szavak

Valamennyi a nyelvújítás korában keletkezett. Előtagjukat a *bűvös* melléknévből vonták el. Közülük a *bűvkör* — főleg átvitt értelemben — még ma is él, s nem is hibáztatható. A *bűverő*, a *bűvszer* és a többi azonban már kiavult a használatból. Ezek helyett a *bűvös erő*, *bűvös szer*-féle kifejezések a szokottak.

L. még: jelzős összetételek 1.

b végű névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. a), c), e)

C

c

E betű és a vele jelölt hang neve: cé. — L. még: betűk neve 2.

A hang képzéséről lásd: beszédhibák 3. | kiejtés II. A) 2., C) 2. a) — Idegen nyelvekbeli hangértékéről: *c* idegen nevekben

IRODALOM: Ferenczy: Nyr. 1974 : 115—7.

caflat — caplat

E népnyelvi szó legismertebb jelentése: nehézkesen lépked, cammog. Íróink nyelvhasználata és szótáraink gyakorlata egyaránt azt mutatja, hogy mindkét alakváltozat elterjedt nyelvünkben, de többnyire csak a nyelvjárásokban.

cakompakk — cakumpakk stb.

E bizalmas hangulatú, németes ízű szó több jelentésű: 1. mindenestül, összesen; 2. (a népnyelvben) cókmók, ill. sűrű leves. A címben említett alakváltozatokon kívül használatos még a *cakompak* és *cakonpak*, sőt a rövidebb német szókapcsolatból való *cakkpakk* forma is. A köz- és irodalmi nyelvben ma a címbeli változatok a legelterjedtebbek.

camping [kemping] L. *kemping*

Cannes

A magyarban hosszú vagy félhosszú *n*-nel ejtjük: kánn; *Cannes-ban* [kánban]; *cannes-i* [kánni].

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b)

Cape Town [kéjptaun] — **Fokváros** L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

caplat L. *caflat — caplat*

capliz — caplizik

Mindkét — különben iktelenül ragozott — változata az alacsony szintű, bizalmas társalgási nyelvben fordul elő. Kerüljük! Magyarul: (izgalmában vagy idegességében) *izeg-mozog, fickándozik; fél, izgul, reszket vmitől.*

cárevics L. magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

casco

Spanyol eredetű, nemzetközivé vált szó. Eredeti jelentése: hajótest. A jelentés később kiszélesedett, s a szó olyan biztosítási ügyletet jelentett, amely a hajótestre terjed ki, a hajón levő rakományra azonban már nem vonatkozik (erre a *cargo* nevű biztosítási forma szolgál). További jelentésbővüléssel a *casco* ma Európa-szerte azt a biztosítási formát jelöli, amely általában a szállítóeszközökben (gépkocsikban stb.) keletkezett kárra vonatkozik.

A szónak nyelvünkben — a gyakori használat következtében — mind gyakrabban előfordul a magyar kiejtésnek megfelelő, *kaszkó* írásmódja is. Ez az írásforma sem tekinthető helytelennek. (Más nyelvekben a szó végén levő *o* jobbára röviden hangzik: kaszko).

IRODALOM: G[rétsy]. L.: Nyr. 1973 : 503. G. L.

cecelégy — csecselégy

Ez a végső soron bantu eredetű szó két változatban terjedt el nyelvünkben: *cecelégy — csecselégy*. Mindkét forma megvan más európai nyelvekben is, az egység és az egyértelműség kedvéért azonban a gyakoribb *cecelégy* szóalak használatát javasoljuk.

cech

Ez a nyelvünkben már régebben is előforduló német szó a bizalmas társalgásnak kedélyes hangulatú szava lett, s egyúttal egy kissé közönséges jelleget kapott. Jelentése: (vendéglőben, szórakozóhelyen) a fogyasztás, a számla összege, vagy egyszerűen: számla. Igényes beszédben kerüljük használatát!

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása | *-val, -vel* rag II. 2.

céh

E szó végén, valamint mássalhangzós kezdetű toldalék vagy (összetételi) utótag előtt nem ejtjük a *h*-t: *céhben* [cében], *céhvel; céhbeli, céhláda, céhmester*. De magánhangzós kezdetű toldalék vagy kötőhang előtt kiejtjük: *céhek* [céhek], *céhe* [céhe].

L. még: *h* 2. b)—d)
IRODALOM: Bence: Msn. 1940 : 15.

cél L. magánhangzó-illeszkedés II. 3. a)

célhatározó
A tágabb értelemben vett módhatározók (az ún. módféle határozók) közé tartozik. Azt fejezi ki, hogy miért, mi végre, kinek vagy minek az érdekében, milyen céllal történik valami; mire alkalmas, mire törekszik valaki, valami. Pl.: *gyógyulás végett* jöttem ide, nem *szórakozni; cserébe* adta nekem a kalapot; *sétálni* indulsz?; *a világért* sem tennék ilyet!
L. még: *céljából* | *érdekében* | *-ért* rag | főnévi igenév II. A), 3. e)—g), B) | *-hoz, -hez, -höz* rag | *miatt* | módféle határozó | tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2. | *végett*

célhatározói mellékmondatbeli tagadás L. *nehogy — hogy ne* | tagadás mellékmondatban 1.

célhatározói mellékmondat rövidítése L. idegenszerűségek 3. a) | latinizmusok

celibátus — cölibátus
Ennek a latin eredetű szónak mindkét változata használatos nyelvünkben. Egyik sem hibás. A *cölibátus* jobban elterjedt, de a magyarban természetesebb hangrend a *celibátus* mellett szól.
L. még: magánhangzó-illeszkedés II.

céljából
Celhatározói névutószerű használatát főként a fontoskodó hivatali és újságírói stílus terjesztette el (vö. német *zwecks*); némelyek fogalmazásából már egészen kiszorította a *végett* névutót és a megfelelő határozóragokat. Túlzott divatját kerüljük! Pl.: az iratokat *tájékoztatásul* v. *tájékoztatás végett* [inkább, mint *tájékoztatás céljából*] másolatban megküldjük.
L. még: célhatározó | névutó 4.
IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 199; HivKve² 57.

célkitűzés
A hivatali nyelvben eléggé elterjedt hiba, hogy a *célkitűzés* szót használják *cél* helyett. Gyakran hallunk, olvasunk a *célkitűzés megvalósításá*ról ebben az értelemben: a cél elérése. Pl.: mozgalmunk legfőbb *célki-*

tűzése a magyar nép nemzeti egységének erősítése. Ebben a mondatban sem arról a cselekvésről van szó, hogy a mozgalom célját megállapították, kitűzték, hanem magáról a mozgalom céljáról. Tehát helyesen: mozgalmunk legfőbb *célja*.

IRODALOM: Kálmán: AnyKal. 103; HivKve² 57–8.

celler L. *zeller — Zeller*

celluloid, celofán

Mindkét szó a latin *cella*, ill. *cellula* 'sejt' szónak tudományos műszóvá alakításából származik. A kémia s a vele rokon tudományok szaknyelvében más származékai és összetételei is használatosak: *cellobióz*, *micella* stb. E mesterséges alkotású szók közül a címül írt kettő a köznyelvbe is átment, mivel mindkettő közismert anyagot jelöl. Az általános nyelvhasználat pedig nem éreztette összefüggésüket a *cellá*-val, hanem — alighanem francia, ill. német ejtésük hatására is — a kiejtésben megrövidítette a két magánhangzó közti hosszú *l* hangot. (A kiejtett alak alapján írjuk röviden, kettőzött mássalhangzó nélkül a *gumi*, *pulóver*, *tenisz*, *terasz* és sok más szavunkat.)

Ezt a rövidülést a gyakoribb *celofán*-ban akadémiai helyesírásunk 10. kiadása is szentesítette, azzal az engedménnyel, hogy szakmai szövegben, a 'sejt' jelentésű *cella* más származékainak és összetételeinek társaságában továbbra is helyesnek ismerte el a *cellofán* írást. A *celluloid* szó ma már valamivel kevésbé gyakori, ennek régebben szabályozott írásmódját a Helyesírási Bizottság nem változtatta meg. Ebben különben sem olyan általános az első, hosszú *l* megrövidülése, mint a *celofán* szóban. Ha rövidül is, ajánlatos az első *l*-et valamivel hosszabban ejteni benne, mint a másodikat, akárcsak *cellulóz* szavunkban.

L. még: kiejtés II. C) 2. b)

IRODALOM: Csűrös: AnyMűv. 83. E. L.

cellulóz — cellulóze

E nemzetközi szónak — idegen nyelvi megfelelők hatására — több alakváltozata is él nyelvünkben: *cellulóz*, *cellulóze*, sőt *cellulóza*. Köznyelvi változatként ma a *cellulóz* használatos. — Kiejtésére nézve lásd: *celluloid*.

IRODALOM: G. Varga

céloz

Helyes a *céloz valamire*. Ellenben idegenszerű, helytelen a használata az ilyen mondatokban: ez a munka *azt célozza*, hogy; a mozgalom *azt célozza*, hogy. A *céloz* ige jóformán csak a *megcéloz* igekötős összetételben ragozható tárgyasan *(megcélozza* a fát), kerüljük tehát az előbbi, igekötő nélküli tárgyas használatot! Helyette inkább a következő fogalmazási módot ajánljuk: ennek a munkának *az a célja;* a mozgalomnak *az a célja*.

Celsius L. jelzős szerkezet szórendje 1. b) | képletek, számok kiejtése | rövidítések 3. b)

c é l s z e r ű s é g é s n y e l v i n o r m a

A célszerűség mint a nyelvi jelenségek helyességének feltétele azt jelenti, hogy az a nyelvi forma, nyelvi jelenség helyes, amely a nyelv alapvető célját, a gondolatközlést leginkább szolgálja. Ez az alapjában véve helyes elv azonban nem alkalmazható mereven és gépiesen.

1. Minden nyelv (a mesterséges nyelvek kivételével) történeti fejlemény, a maga látszólagos ésszerűtlenségeivel, célszerűtlenségeivel együtt. E „célszerűtlenségek" azonban egyáltalán nem gátolják ezeket a nyelveket feladatuk betöltésében. A magyar nyelvet beszélőknek nem okoz gondot (általában észre sem veszik), hogy például a *kár*, *sár*, *vár* főnevek tárgyragos alakja háromféle: *kárt*, *sarat*, *várat*, noha az egyformaság a megtanulhatóság szempontjából valóban célszerűbb volna. Helyhatározóragjaink használatát is könnyebben elsajátíthatná az idegen anyanyelvű, ha „célszerű módon" minden helységnévhez ugyanaz a rag járulna, nem pedig esetenként más és más: *Budapesten*, *Debrecenben*, *Győrött*. De nyelvi ízlésünk, a kialakult nyelvszokás tiltakozik az ilyen egyszerűsítés, célszerűsítés ellen. Nyelvünknek történetileg kialakult, általánosan ismert és használt forma- és jelrendszerét tehát — céljának különben is megfelelvén — nem kell, de nem is lehet pusztán a célszerűség kedvéért erőszakosan megváltoztatnunk, s nem lehet a nyelveket ilyen szempontból rangsorolnunk sem.

Az is bizonyos azonban, hogy igen sok esetben világosan látszik a nyelvi kifejezőeszközök rendszerének célszerűbbé válása. Eltűnt például az igeragozásunkból a tárgyas ragozású félmúlt: az egykori *látók*, *kötők* helyett a *látánk*, *köténk* lett általánossá, de mára ez is elavult. A *látók*, *kötők* forma elhalásának a legfőbb oka nyilván ennek és a *látó*, *kötő* melléknévi igenév többes számának egybeesése volt. Arany János Széchenyi emlékezete című költeményének ezt a sorát: Élünk-e hát mi? búsan

kérdezők — az olvasó és hallgató így (is) értelmezhette: élünk-e mi, a búsan *kérdezők*, akik búsan kérdezünk. — A *kezek, fejek, lábok* többes harmadik személyű birtokos személyragos formák ma *kezük, fejük, lábuk* alakban élnek. A változás oka itt is az egybeesés által előállt zavar, bizonytalanság lehetett: a *kezek, fejek, lábok*, a *kéz, fej, láb* többesszámú alakját is jelölik.

2. A nyelv történetében mutatkozó, korunkra már befejezett, megállapodott nyelvi változások jórészt ösztönösen voltak célszerűek, korunk nyelvi változásait azonban — minthogy valamelyest irányíthatjuk is őket — tudatosan a célszerűség szempontjából igyekszünk befolyásolni. Az egymás mellett élő változatok közül az életképesebbet támogatjuk, amelyiknek a kiejtése, leírása nem okoz zavart; az azonos (vagy nagyon hasonló) hangalakú szavak, azonos funkciójú formánsváltozatok között igyekszünk jelentéskülönbséget létrehozni *(tartály – tartány)* vagy a spontán kialakuló jelentéskülönbség általánossá válását támogatni *(bőre – bőrje, titkára – titkárja)*. A célszerűség szempontjából támogatjuk a nem hagyományos alakkal szemben az újabban jelentkezőknek a fennmaradását, ha az világosabbá teszi a nyelvi közlést, megszünteti az esetleges félreértést. Például a *látszik* felszólító alakja egybeesik a *lát* igének tárgyas ragozású felszólító alakjával: a „jó embernek *lássam*" azt is jelenti: én őt jó embernek lássam; de azt is: engem jó embernek lássanak. Ezért az újabban terjedő *látsszam* formát hasznosnak, megengedhetőnek, sőt támogatandónak tartjuk. Ugyanígy az *által* névutó idegenesnek bélyegzett használata (= az *általam* vásárolt könyv) is támogatandó a célszerűség jegyében, mert a hagyományosan javasolt „*tőlem* vásárolt könyv" kettős értelmű, s igen sok esetben a szövegkörnyezet sem oszlatja el a zavart. — L. még: *által — -tól, -től*, ill. *-val, -vel* 1. | francia nyelvi hatás II. 2. b)

Célszerűbbé, egyszerűbbé vált helyesírásunk is például a *cz* megszüntetésével *(cziczomáz* helyett *cicomáz)*, valamint a hosszú kétjegyű mássalhangzók egyszerűbb írásával, ideértve ennek az egyszerűsítésnek a tulajdonnevek írásban való alkalmazását is *(fagygyal, enynyi, összse* helyett *faggyal, ennyi, össze; Györgygyel, Kodálylyal* helyett pedig *Györggyel, Kodállyal)*.

Részben a célszerűség (a közérthetőség) vezet bennünket az idegen szavak magyarításában, magyaros írásában is. Például a *joujou* szinte elolvashatatlan az átlagos magyar beszélő számára, *zsuzsu* formában azonban már beleillik nyelvünkbe. A *camping* szót ugyan mindenki el tudja olvasni, de tanultságához, ismereteihez képest betű szerint — vagy esetleg *kamping*-nak — ejti. A magyaros írásmód — *kemping* — tehát célszerűbb, mert megszünteti az írás és az eredeti kiejtés közötti

eltérést, amely a szó végleges formájának megszilárdulását állandóan zavarná. A *déjeuner* 'villásreggeli' szokásos fonetikus írása *(dezsöné)* azonban nem célszerű, mert a *Dezsőné*-vel való egybeesése folytán humoros hatást kelt; más — magyar — szóval kell helyettesíteni.

A *szimulál* szónak a szaknyelvekben — főleg az automatikában — előforduló 'utánoz' jelentésben való használata a köznyelvben ugyancsak nem célszerű, mert a 'színlel, tettet' jelentés, amely már köznyelvünkben meggyökerezett, zavarná az új jelentés megszilárdulását.

3. A célszerűség elve nyilvánul meg abban is ,hogy a meglevő, a rendelkezésünkre álló nyelvi jelek közül a tárgy, az alkalom és a hallgató szempontjából hogyan választjuk ki a legmegfelelőbbet: mikor élhetünk szakkifejezéssel, mikor kell kerülnünk az idegen szavakat, mikor használhatunk tájszavakat, régies alakokat stb.

4. A célszerűségre való törekvés azonban nem mindig érvényesülhet a nyelvművelésben. Az általános vagy a köznyelvi, művelt nyelvszokással szemben például a második helyre szorul. Célszerűbb volna például, ha a mélyhangú igék *(mond, lát* stb.) alanyi ragozású, feltételes módú alakjának egyes számú első személyét is mély hangú raggal képeznénk (én *mondanák, tudnák)*, de ez ellene mond a hagyományos formának. Bármennyire beleillene tehát igeragozásunk rendszerébe, nem javasolhatjuk, nem erőltethetjük, sőt: nem engedhetjük elterjedését. Mert a kialakult egység megőrzése, a zavarnak, a bizonytalanságnak az elkerülése is a célszerűséghez tartozik. (Az is lehet persze, hogy a „szabálytalan" — mert a magyar hangrendi illeszkedéstől elütő — *mondanék, látnék* forma valamikor azért alakult ki, hogy az *én mondanák* és *ők mondanák, én látnák* és *ők látnák* közti olykor zavaró azonosság megszűnjön.)

5. Látszólag ellene mond a célszerűség elvének a nyelvhasználatban, főleg a beszélt nyelvben az egyszerű, gazdaságos, a lényegre szorítkozó kifejezőeszközök helyett a terjengősség, a fölöslegesnek látszó töltelékszavak, kifejezések, a „redundáns" elemek használata. Ez azonban az esetek nagyobb részében éppen a kommunikációt, a közlés és a megértés sikerét szolgálja.

L. még: logika és nyelvi norma | nyelvi norma | nyelvművelő babonák | nyelvszokás és nyelvi norma | nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás III—IV.

Irodalom: Kaiblinger; Kosztolányi: ErősV. 68—90; Csűry: Nyr. 1912 : 161—6; Gombocz: MNy. 1931 : 7; Zsirai: Msn. 1934 : 26—49; Zsoldos: Nyr. 1946 : 25—6; Fodor: 108—14; Lőrincze: Vigilia 1972 : 269; Kovalovszky: Nyfejl. 10—12. L. L.

centenáris, centenárium

E szavak kiejtésében megnyúlhat a második *n*, de helyesebb úgy ejteni, ahogy írjuk. Jelentésük: évszázados, ill. századik évforduló. Más évfordulók jelölésére ne használjuk őket!

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1949 : 37.

centrálé — centrále L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

centrális, centralizmus L. *vandál, vandalizmus*

cepel L. *cipel, cipekedik — cepel, cepekedik*

cerberus — Cerberus L. *státus — státusz*

cetli

Gyakori, de fölösleges idegen szó az igénytelen társalgás nyelvében a *cédula, papírlap, papírszelet* stb. helyett.

ch L. *ch* kiejtése, elválasztása | *h* 2. e)—g) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2., 4. | *-val, -vel* rag II. 2.

chanson, chansonnette L. *sanzon — sanszon, sanszonett*

Charlotte

E keresztnév francia kiejtése: sár*lot*. Magyar szövegben hosszú *tt*-vel ejtjük, első szótagján hangsúlyozzuk, toldalékait pedig kötőjellel kapcsoljuk: *Charlotte-nak, Charlotte-tal, Charlotte-ot*. Német névként is előfordul, ekkor a kiejtése kb.: sár*lo*tte. Magyar szövegben ezt is első szótagján hangsúlyozzuk, toldalékait azonban kötőjel nélkül kapcsoljuk a változó véghangzójú szótőhöz: *Charlotténak, Charlottéval, Charlottét*.

Cházár [császár] L. régies helyesírású családnevek

cherry brandy

Jelentése: cseresznyepálinka. Helyes (angolos) kiejtése: csëri brendi. L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a)

Chicago

Magyaros alakja és kiejtése: *Csikágó*. A HTSz. egyelőre az angol írásmódot ajánlja; ennek *o* betűjére csak toldalékos alakban teszünk ékezetet: *Chicagóban, chicagói*. Hazai település vagy településrész neveként —

amilyen a budapesti argóban ismert *Csikágó* is — csak magyarosan írhatjuk!

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 5.

IRODALOM: Süle: Nyr. 1968 : 6; F[erenczy]. G.: Nyr. 1970 : 964–5.

Chile

Kiejtése: csíle. Spanyol helyesírással írjuk, melléknévi származékát is: *chilei salétrom*.

L. még: idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 1. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. g)

Chinoin

Kiejtése: kinoin. Csak tulajdonnévként használatos. A vele jelölt gyár teljes neve: *Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára*.

ch kiejtése, elválasztása

Újabb latin (és latin helyesírású görög) jövevényszavainkban, műszavakban és nevekben, valamint a nyugati szláv nyelvekben a *ch* betűkapcsolat egyetlen hangot jelöl: egy nyelvünk hátával és szájpadlásunk hátsó részével képzett réshangot. Ilyen hangot ejtünk az *achát*, az *almanach*, az *archaikus*, a *mechanizmus*, *pszichológia* szavakban; ehhez hasonlót, de inkább szájpadlásunk közepén alkotott réssel a *technika* stb. szóban. Két magánhangzó közt és szó végén azonban ejthetünk helyette hosszú *h*-t is, pl. *achát* [ahhát], mint ebben: *ahhoz;* egyszerű *h*-t is: *mechanika* [mehanika], mint ebben: *lehangol;* mássalhangzó után egyszerű *h*-t: *archaikus* [arhaikus], mint ebben: *marha;* szó elején *kh*-t: *chanti* [hanti v. khanti].

Német eredetű szavakban és tulajdonnevekben ennek a hangnak előrébb — a *j* hang résének megfelelő helyen — képzett változatát ejtjük *i* után, a *-chen* képzőben és néhány más szóban: *Wichmann*, *München* (akárcsak a magyar *ihlet* és a *kapj*-féle szavakban).

Olasz szavakban a *ch*-t mindig *k*-nak olvassuk: *Michelangelo* [mikelandzseló], spanyol és angol szavakban általában *cs*-nek: *Mancha* [máncsa], *Charles* [csálz], francia szavakban *s*-nek: *Champagne* [sampány], *Charles* [sárl]. Görög eredetű angol és francia szavakban azonban *k*-nak is: *orchestre* [orkesztr].

Régies írású magyar személynevekben néha a *cs* hangot jelöli: *Jankovich*, *Madách*, *Péchy* [pécsi].

Az egy hangot jelölő *ch* elválasztáskor is együtt marad: *anar-chia*, *balda-chin*, *Pé-chy; almana-chot*, *pe-ches*.

L. még: *h* 2. e)–g) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2., 4. | *-val*, *-vel* rag II. 2.

IRODALOM: Balassa: MNyKve. 87–8; F[erenczy]. G.: Nyr. 1966 : 448; Deme: EgriKonf. 42; Ladó: AnyKal. 229; Szemere: AkHTört. 71–2, 216, 220; Ladó: MH. 1978. szept. 16. E. L.

Chopin

Kiejtése: sopẽn v. sopen. Magyar beszédben ne erőltessük a franciás orrhangot! Toldalékai magas hangúak: *Chopinnek, Chopinnel, Chopinje.*

Churchill

Kiejtése: csörcsil. (Toldalékos alakjai: *Churchillnek, Churchillel* stb.) L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a), 5.

CIA L. mozaikszók III.

c idegen nevekben

A *c* betűt a latin szavakban, a latin eredetű személynevekben, a latinból származott nyelvek szavaiban és az angolban, továbbá néhány régies írású német tulajdonnévben *a, o, u* és mássalhangzó előtt, valamint szó végén *k*-nak ejtjük: *Corvin* [korvin], *curia* [kúria], *facsimile* [fakszimile], *Balzac* [bálzak], *Orinoco* [orinóko v. orinokó], *Casella* [kazellá], *Curie* [küri], *Craiova* [krajóva v. krajova], *Scott* [szkot], *Coburg* [kóburg].

Magas magánhangzók *(e, i, y,* latin *ae, oe)* előtt *c*-nek ejtjük latin és német szavakban: *Cicero* [ciceró], *Caesar* [cézár], *Cygnus* [cignusz v. cügnusz], *coetus* [cőtusz v. cőtus]. Francia, angol, spanyol szavakban *sz*-nek: *cercle* [szerkl], *Cervantes* [szërvantësz], *Cyrano* [sziráno v. sziránó], *Percy* [pörszi]. Olasz szavakban *cs*-nek: *centesimo* [csëntézimó]. Szláv nevekben mindig *c*-nek ejtjük ezt a betűt: *Mitrovica, Liberec, Wroclaw* [vroclàv]. Ugyanígy azokban a nevekben is, amelyeket nem latin betűs írású nyelvekből a magyar kiejtés szerint írunk át: *Ohocki*-tenger, *Mao Ce-tung.*

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. E. L.

cigaretta — szivarka L. magyarítás a hivatalos nyelvben

cikcakk

A német *Zickzack* átvétele. Régebbi írásmódja: *cikk-cakk, cikkcakk.* Jelentése: zegzugos vonal. Ma csak a második *k*-t kettőzzük, ebben is: *cikcakkos* 'zegzugos'.

cikk — cikkely

Az eredetibb, régibb szó a *cikkely*. Ebből jött létre nyelvújítási elvonásként a *cikk*. Ennek jelentései eléggé szétágazók: újságcikk, szöveg rövid szakasza, törvénycikk, árucikk, gerezd, ill. szelet stb. A hosszabb *cikkely* ma már elavulóban van, esetleges használata régies stílushatást kelt. Jelentése inkább csak: szöveg rövid része, szakasza; törvénycikk, paragrafus. Még ilyen értelemben is ritkán fordul elő. Mai nyelvünkben tehát voltaképpen csak a *cikk* él.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. b), 2. b)

ciklámen

Toldalékai rendszerint magas hangúak: *ciklámenem, ciklámenes*. Mély hangú toldalékokkal *(ciklámenom* stb.) sokkal ritkább, de szintén szabályos.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

cím L. *címen, címén* | levelezési formulák 2—3.

c í m e k é s r a n g o k

I. A felszabadulás előtt a megszólításformák használatát nálunk meglehetősen szigorú és bonyolult írott és íratlan szabályok irányították. Ezek a formák az állandó jelzőkből, az ún. c í m e kből és az ezeket kísérő *úr, (uram), asszony (asszonyom, kisasszony)* megszólításból tevődtek össze. Pl.: *tekintetes úr, nagyságos asszonyom, méltóságos kisasszony*. A címek nagy része társadalmi álláshoz kapcsolódott, s pontosan meg volt határozva, hogy például hányadik fizetési osztálytól kezdve járt a *nagyságos*, ill. a *méltóságos* cím; kisebb részben az öröklött vagy szerzett (esetleg vásárolt) r a n g o któl függött. Így például a bárói és a grófi ranghoz a *méltóságos* cím járt, s ennek megfelelően a megszólítás vagy a fenti módon: *méltóságos uram*, ill. *asszonyom* volt, vagy pedig így alakult: *méltóságos báró (gróf) úr; méltóságos bárónő (grófnő, báró-, grófkisasszony)*.

Ennek a címkórságnak, amely századunkban az európai népek közt szinte páratlan volt, a felszabadulás vetett véget. Az új társadalmi rend csaknem teljesen eltörölte és elsöpörte a címek és rangok hierarchikus rendszerét: a *tekintetes, nagyságos, méltóságos, nagyméltóságú, kegyelmes, excellenciás, főméltóságú* stb. címeket éppúgy, mint a *báró, gróf, lovag, herceg, főherceg* stb. rangokat. Talán egyedül a papok megszólítására szolgáló egyházi címek és rangok használata maradt meg. Így például megőrződött a katolikus egyházban a *főtisztelendő úr* (bizalmasabban: *uram)*, a kissé fennkölt hangulatú *főtisztelendőséged*, a papnövendékeket

illető *tisztelendő úr*, ill. a *(főtisztelendő) kanonok, prelátus, prépost* stb. *úr;* továbbá a református és az evangélikus lelkészek *nagytiszteletű úr*, a segédlelkészek *tiszteletes úr*, ill. a feleségüknek járó *nagytiszteletű* és *tiszteletes asszony*, valamint az izraelita rabbik *tisztelendő úr* megszólítása. De az egyházi megszólításformák közül is kiszorulóban vannak a feudális hierarchiára emlékeztető, ill. az alsó és a felső papság közti távolságot kifejező *méltóságos püspök úr* megszólítási, valamint a bíborosoknak *főmagasságú, eminenciás uram* címzési és *őeminenciája* személyemlítési formái.

A polgári életben a címekből ma csak az asszonyok megszólításában maradt meg — udvarias modorbeli hagyományként — a *nagyságos asszony(om)* teljes és a kiejtésben csonkított *nacsasasszony(om)*, *nagysasszony(om)* változataiban, valamint vulgárisabb *(a) nagysága* (népiesebben ejtve *naccsága)* alakban megszólításként, továbbá *felesége(d) ő nagysága* formában személyemlítésként. E formák azonban csak szűkebb és elég pontosan meghatározható körökben fordulnak elő, mégpedig egyfelől a „régi vágású úriemberek", másfelől és főleg a kereskedők, idősebb elárusítók, kisiparosok, továbbá az ún. borravalós foglalkozási ágakhoz tartozók: fodrászok, pincérek stb. nyelvhasználatában, igaz, az utóbbi időben egyre sűrűbben. A *nagyságos asszony* továbbélésében az is közrejátszik, hogy nyelvünkből hiányzik a nők megszólításának egységes és demokratikus formája.

II. Nyelvünkben a címet és rangot, valamint a foglalkozást és beosztást jelentő főnevek hagyományosan a név után állnak: *József nádor*, *Károlyi gróf*, *Lipót főherceg*, *Novák Antal tanár*, *Kerekes professzor*, *Szemere doktor*, *Szilágyi doktornő*, *Illés János osztályvezető* stb. A címet jelentő főnevek közül azonban némelyiknek a használatában idegen hatásra szokásos a fordított sorrend is, pl.: *báró Eötvös József*, *gróf Széchenyi István*, sőt a *doktor (dr.)* használatában ma már ez a gyakoribb: *dr. Rigó Kálmán*. Ez utóbbi forma sem hibás, sőt az egységességre való törekvés ma már inkább emellett szól. Az asszonynevekben, ha a férj nem doktor, a feleség doktori címét — írásban rövidítve — a teljes név után tesszük, pl. *Kálmán Györgyné dr.*, hogy megkülönböztessük *dr. Kálmán Györgynétől*, akinek a férje doktor. Ha mindkét házastárs doktor, a feleség ilyen címének feltüntetése csak akkor szokásos, ha a feleség a leánykori nevét is használja, tehát a teljes név esetében hivatalosan így: *dr. Konrád Péterné dr. Halasi Zsuzsa*, nem hivatalos formaként pedig olykor így is: *dr. Konrád Péterné Halasi Zsuzsa dr.* (A telefonkönyvben ugyanez — a könnyebb áttekinthetőség végett — így alakul: *Konrád Péterné dr.-né Halasi Zsuzsa dr.* De akkor sem zavarja meg a kisbetűs cím a vezetéknév szerinti betűrendet, ha név előtt áll.)

A doktori cím helyesírását (akkor még a nemesi rangokéval együtt) 1931-ben szabályozta az Akadémia: a név elé tett címet mondatban, felsorolásban kis kezdőbetűvel írjuk, de mondat elején és névtáblán, névjegyen, önálló aláírásban naggyal.

L. még: asszonynév II—III. | betűrend III. 1. | megszólítás és formái I. 5—6. | nők megnevezése és megszólítása 1—2.

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1959 : 23—36; Szemere: AkHT. 181; Ladó: MN. 1978. júl. 9. É. Z.

címek helyesírása, kiejtése, ragozása L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 3. | írásjelek 1. b), 9. | tulajdonnevek írása III. 3. | tulajdonnevek toldalékos alakja II.

címen, címén

A *cím* főnévnek határozóragos, újabban gyakran névutószerűen használt alakulatai. Közülük a *címén* ilyenkor is megtartja birtokszói jellegét. Pl.: *gyorssegély címén* v. *ennek a címén* kétszer vett föl négyszáz forintot. Gyakran némi rosszallást is kifejezünk vele; ilyenkor jobbára a régibb *ürüggyel, ürügyén* értékében fordul elő. (Pl.: *ilyen ürüggyel; gyorssegély ürügyén.)* — Általában a *cím* főnévnek 'jogcím', ill. 'költségvetési tétel, megjelölés' értelme magyarázza a jelzett névutószerű használat kialakulását, de némileg hozzájárult a német „unter dem *Titel*" szerkezet elvontabb értelmű alkalmazásának hatása is. Bár nem tekinthetjük hibásnak a *címen, címén* szónak ilyen felhasználását, ismétlődő előfordulása papírszagúvá teszi a stílust. Kivált nehézkes az *azon* v. *olyan címen, hogy*, ill. *annak (a) címén, hogy* utalószói-kötőszói kapcsolat: *azon a címen, hogy* beteg, lopja a napot (értsd: *betegség ürügyén* v. *ürügyével, betegséget színlelve).* Nem tanácsos a *miatt* névutó helyett való használata sem. Pl.: *munkaképtelenség címén* elengedték az adóját. Jobb így: *munkaképtelenség miatt.*

Az *előadást tart, regényt ír, tanulmánykötetet állít össze* és ezekhez hasonló szókapcsolatok mellett a valamilyen *címen* vagy valamilyen *címmel* formák egyaránt használatosak ugyan, de éppen a *címen* alak 'ürügyén' jelentésének besugárzása miatt helyesebb a *címmel* változat. Az előadást tart valamilyen *cím alatt* forma megítélésére lásd: *alatt* 3.

L. még: névutó 4.

IRODALOM: F. V.: NymLev. 224—5; HivKve² 58.

G. L.—T. J.

címlet képzése L. *-lat, -let, -ulat, -ület* képző

cím megszólításként L. levelezési formulák 2—3.

címzés L. levelezési formulák 1—4.

cin — cink

A *cin*-t régebben így ís írták: *cinn*; a szó a német *Zinn* átvétele. Magyarul: *ón* (stannum); *cinez* a. m. *ónoz*.

Más a szintén német eredetű *cink* (németül *Zink*). Magyarul: *horgany*; *cinkez* a. m. *horganyoz*.

A (kártyát) *cinkel* argónyelvi ige ugyancsak német eredetű, de más szóból való. A hangutánzó előtagú *cintányér* sem ide tartozó összetétel.

cinege — cinke

A köz- és az irodalmi nyelvben madárnévként mindkét szó egyaránt használatos, jelzői értelemben azonban — bizalmas vagy gúnyos árnyalattal — csak a régebbi *cinege* járja: *cinege (legény)* 'vékony, cingár (legény)'; *cinegelábú* 'vékony lábú'.

cinquecento

A magyarban hosszú *ó*-val ejtjük, és első szótagját hangsúlyozzuk: *csink*vecsentó. Toldalék előtt írásban is jelöljük a hosszú *ó*-t: *cinquecentót*.

-ció, -áció főnévképző L. idegen képzők nyelvünkben II A) 3.

cipel, cipekedik — cepel, cepekedik

Cipel igénknek és származékának, a *cipekedik*-nek eléggé elterjedt nyelvjárási változata a *cepel* és a *cepekedik*. Ezek azonban a köz- és az irodalmi nyelvben népies színezetűek.

cipész — suszter

A nyelvújítási *cipész* főnév a hivatalos és a választékos nyelvhasználatban, különösen a ktsz-ekkel kapcsolatban általános, de a köznapi beszédben is már-már elterjedtebb, mint a német eredetű *suszter*, amely a hétköznapi nyelv bizalmas árnyalatú szava is. A suszter némelyek nyelvhasználata szerint inkább csak javít, mint készít cipőket. Meglehetősen régóta használják a *suszter* szót rosszalló jelleggel. Pl.: Akármi inkább lett volna, mint *suszter* (Móricz Zs.). A szakma általában lebecsülőnek, sértőnek érzi a *suszter* megnevezést. Ennek megfelelően, a két szó hangulati jellege szerint alakulnak összetételeik is: *cipészipar*, *-kellék*, *-mester*, *-munkás*, *-segéd*, *-szövetkezet*; *suszterkötény*, *-szék*; elavulóban van a

szuszterinas, -legény; szólásszerű kifejezésekben: *szuszterinasnak* adlak; ha *szuszterinasok* esnek is az égből. Stílusárnyalati eltéréssel egyaránt használatos a *cipész-* v. *szuszterműhely.* A *szuszter* szónak rosszalló, megvető árnyalatú használata elég régi; erre utal átvitt, 'kontár, fuser' jelentése is. Pl.: *szusztermunka, szusztermatt;* ez nem órás, ez *szuszter.* É. Z.—K. M.

cipzár — zipzár

Általánosan használt szó, hangutánzó alakja is segíti beilleszkedését szókincsünkbe. Első eleme az angol eredetű *zip.* A németes *cipzár* [cibzár] és az angol mintájú *zipzár* [zibzár] változatot egyaránt megengedhetőnek tekintjük, de az előbbi a gyakoribb, elterjedtebb. (A *cippzár* alak már kevésbé használatos.) Magyar megfelelői nem vehetik föl vele a versenyt: a *húzózár* egyelőre csak az ipar és a kereskedelem hivatalos szavaként járja; a *villámzár,* amely különben (francia vagy olasz) tükörszó, még ma is egy kissé mesterkélten választékosnak hat (noha csaknem egy időben keletkezett a *zipzár* felbukkanásával).

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

Irodalom: Országh: Nyr. 1967 : 226—8. É. Z.—K. M.

cirillbetűs szók átírása

A nem latin betűs írású nyelvek közül leggyakrabban az orosz nevek, szavak átírásával van dolgunk, azért főként az erre vonatkozó szabályokat ismertetjük; az ukrán, a bolgár és a szerb nevek, szavak átírásának kérdésére csak röviden térünk ki.

Az orosz szavak és tulajdonnevek köznyelvi átírásában A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának (1954) 291—306. pontját kell alkalmaznunk, könyvtári és dokumentációs (könyvészeti, tudományos) célra pedig az MSZ 3394—51. számú szabványt. Ezek között az a különbség, hogy a helyesírási szabályzat az úgynevezett transzkripciót, a nem betű szerinti átírást, a szabvány pedig az úgynevezett transzliterációt, a betűről betűre való átírást követeli meg. Az utóbbinak az a célja, hogy minden cirillbetűnek és -jelnek legyen külön, egyetlenegy magyar megfelelője; így magyar betűről is könnyen visszaírhatjuk a szót cirillbetűsre. A helyesírási szabályzat szerinti átírás nagyjában a kiejtéshez igazodik, de korántsem pontosan fonetikus; már csak azért sem lehet az, mert a magyar ábécé betűivel nem jegyezhetünk le minden orosz beszédhangot (fonémát), hiszen vannak az oroszban a magyartól eltérő beszédhangok is. Azonkívül nem vesszük tekintetbe az orosz magánhangzóknak a hangsúlyviszonyok okozta mennyiségi és minőségi (hangszínbeli stb.) változásait.

A helyesírási szabályzat szerint ezért nem használunk az orosz magánhangzók átírásában ékezetes betűket, kivéve a *Sztálin* nevet, a *-grád* utótagú helységneveket (Leningrád, Kalinyingrád stb.) és természetesen a *kombájn*, *szamovár*-fele meghonosodott szavakat.

Az orosz *т* [té], *д* [de], *н* [enn] betűt az orosz *е* [je], *ё* [jo], *и* [i], *ю* [ju], *я* [ja] és lágyítójel (*ь*) előtt *ty*, *gy*, *ny* betűvel írjuk át, a *Ленин*: *Lenin* név kivételével. A szabvány szerint ilyen helyzetben is változatlan marad az átírásban a *t*, *d*, *n*. Az orosz *е* betűnek szó elején és magánhangzó után *je* a magyar megfelelője. Az orosz *ё* betűt *jo*-val írjuk át. A szabvány nem tesz különbséget (mint általában az orosz helyesírás sem) a *е* és a *ё* között: mind a kettőt *e*-vel írja át, az orosz *э* [e, fordított e] betűt pedig *é*-vel. Az 1917 előtti orosz (és a régi bolgár) helyesírás *ѣ* betűjének is megvan a magyar megfelelője a szabványban: *è* (a bolgárból való átírása: *ê*).

A *ю*, *я* mind a két szabályzat szerint *ju*, ill. *ja*. Az orosz *-ого*, *-его* birtokos ragot kiejtéséhez közelítve így írjuk át: *-ovo*, *-evo*; a szabvány szerint ez is *-ogo*, *-ego* marad. A *ы*-t [jerü] a helyesírási szabályzat szerint *i*-vel (ugyanúgy, mint az orosz *и*-t, ti. a vele jelölt hang a magyar *i*-től is és az *ü*-től is különbözik, de ezekhez áll legközelebb), a szabvány szerint *ü*-vel kell átírni. Az orosz *х* betűnek mindkét szabályzatban *h* a magyarja (nem *ch!*), az orosz кс-nek *ksz* (nem *x!*): *Makszim* Gorkij (nem *Maxim*).

Az elválasztójel szerepű orosz *ъ* [jer] vagy ' jelet (az ún. kemény jelet) nem írjuk át a köznyelvi helyesírásban, a szabvány szerint azonban ennek is megvan tudományos átírásban a magyar megfelelője (kettős ékezet): ''. A lágy változatnak, a *ь* [jerj] jelnek a szabványban ' (egyszerű ékezet) felel meg; a helyesírási szabályzat szerint a lágyítójelet nem jelöljük az átírásban s csak egy-két esetben vesszük figyelembe; például ha az orosz *т*, *д*, *н*, után lágyítójel következik, az átírásban *ty*, *gy*, *ny* betűt használunk. (Egyéb kivételekre, részletkérdésekre nézve lásd a helyesírási szabályzatot.)

Ideírunk néhány példát a kétféle szabályzat írásmódjának megvilágítására (az első helyen a helyesírási szabályzat szerinti, a kettőspont után pedig a szabvány szerinti forma áll): *картина* 'kép' *kartyina : kartina*; *дело* 'dolog' *gyelo : delo*; *экскурсия* 'kirándulás' *ekszkurszija : ékszkurszija*; *Енисей* folyó *Jenyiszej : Eniszej*; *Фадеев* író *Fagyejev : Fadeev*; *отъезд* 'elutazás' *otjezd : ot''ezd*; *учитель* 'tanító' *ucsityel : ucsitel'*; *ёж* 'sündisznó' *jozs : ezs*; de *тётя* 'néni' *tyotya : tetja*; *дядя* 'nagybácsi' *gyagya : djadja*; *шёлк* 'selyem' *solk: selk*; *жёлтый* 'sárga' *zsoltij: zseltüj*; *Гоголь* író *Gogol Gogol'*; *знать* 'tud' *znaty: znat'*; *крестьянство* 'parasztság' *kresztjansztvo : kreszt'jansztvo*.

Ha a két átírási rendszer különbözősége miatt megváltozik egy szónak a betűrendi helye, könyvtári katalógusokban, bibliográfiákban a helyes-

írási szabályzat szerinti formát is megadják, de a szabvány szerinti formára utalnak róla; például *Jegorova* — lásd *Egorova; Jelnyickaja* — lásd *El'nickaja*.

Végül néhány szót a többi szláv nyelv cirillbetűinek átírásáról, főként az orosztól való eltéréséről az említett MSZ 3394—51. számú szabvány alapján.

Az ukránban a *г* betűt *h*-val kell átírni, a cirill *и* betűt *ü*-vel. Van néhány külön betűje az ukránnak, például az a kettő, amelyet *g*-vel, ill. *je*-vel írunk át.

A bolgár *щ* betűt nem *scs*-vel, hanem *št*-vel írjuk át; a bolgárban szintén akad egy-két külön betű.

A szerbnek az a fő jellemzője, hogy átírásában nem a mi ábécénket használjuk, hanem a horvát latin betűs ábécéhez alkalmazkodunk: például a *zs*-nek *ž*, az *sz*-nek *s*, a *cs*-nek *č*, a *s*-nek *š* felel meg, azonkívül van több saját betűje, amelyet *dj*-vel, *j*-vel, *lj*-vel, *nj*-vel, *č*-vel, *dž*-vel írunk át.

A szabvány az óegyházi szlávban előforduuló betűk átírásában is eligazít.

Van a cirillbetűk és -jelek átírásának nemzetközi rendszere is (ISO R 9: A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet szabványajánlása: Recommandation ISO R 9, Système International pour la translittération des caractères cyrilliques, 1954, ISO [International Organisation for Standardization]). Ennek használata olyan hazai kiadványokban ajánlatos, amelyek „a) idegen nyelvű szöveggel, b) külföldi terjesztésre készülnek". A nemzetközi szabvány szerint például a mi *zs*, *sz*, *cs*, *scs* betűs átírásunk helyett ezt kell használni: *ž*, *s*, *č*, *šč*.

L. még: *Herzen — Gercen* | *-ij* végű orosz nevek

IRODALOM: AkH.[10] 291—306. pont; MSZ. 3394—51. sz. szabvány; ISO R 9. sz. nemzetközi szabvány; Kniezsa: Cirillb.; Ferenczy: NymLev. 357—9; Kónyi: Nyr. 1966 : 145—50; Szemere: AkHTört. 230—1; Makai: RTV. 1978. febr. 27.

F. G.

ciripel, cirpel — csiripel

A *ciripel — cirpel* és a *csiripel — csirpel* hangutánzó szópárok jelentése mai nyelvhasználatunkban elkülönült. A tücsök, a kabóca és néhány más rovar *ciripel* (v. *cirpel*), a veréb vagy más madár pedig főleg *csiripel* (esetleg *csirpel*). A *csiripel* átvitt jelentésben (locsog, fecseg, csacsog értelemben) is használatos, bizalmas árnyalattal; vékony hangú kisgyerekről pedig néha azt is mondják: *ciripel*.

cirka

Bizalmas hangulatú, de fölösleges idegen szó. Latin írása *circa*, s ebből alakult ki a szaknyelvekben elterjedt rövidítése is: *cca.* Jó megfelelői: *körülbelül, mintegy, megközelítőleg, hozzávetőleg(esen)*; (biz.) *kábé* (a *kb.* rövidítés betű szerinti olvasásából).

L. még: *kábé* | *közel*

cirkli

Kivesző vulgáris szakszó. Helyesen: *körző.*

cirmos L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 4.

citrancs L. *grapefruit* | mozaikszók II. | szóvegyülés

Clark [klark] L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 5.

Cleveland

Az amerikai város nevének angol kiejtése kb.: klívlend, de elfogadjuk magyarosabb [klívland] ejtését is. Toldalékai eszerint ingadoznak: *Clevelandbe* [klívlendbe] v. *Clevelandba* [klívlandba].

IRODALOM: Kálmán: Nyr. 1970 : 44–6.

Cluj [kluzs] — **Kolozsvár** L. idegen földrajzi név magyar megfelelője I., II. A) 3. a), III | *Napoca*

colstok — colostok

Vulgáris hangulatú, német eredetű szakszó. Gyakoribb változata — amely egyúttal közelebb is áll a német szóhoz — a *colstok.* Sokan hosszú *k*-val ejtik: colstokk. A *colostok* a népnyelvben megmagyarosodott alak. E változatok helyett szívesebben látnánk hivatalos magyar megfelelőiket: *mérővessző, mérőléc.*

L. még: mesterségszavak

Constanţa, Konstanca — Konstanz

Két különböző város hasonló hangzású neve. *Constanţa* [konsztáncă] romániai kikötőváros nevét inkább magyaros alakjában írjuk és ejtjük: *Konstanca*, mivel a román íráskép távol esik kiejtésétől, főleg ha — akadémiai helyesírásunk engedménye alapján — elhagyjuk a *ţ* mellékjelét. — A dél-németországi *Konstanz* [konsztánc] nevét magyarul szintén szoktuk *a*-val és *s*-sel ejteni a hasonló megmagyarosodott latin szavak és nevek hatására *(konstans, konstatál, Konstantin, Konstantinápoly)*. Mivel azon-

ban a német város nevét sohasem írjuk magyarosan, jobb, ha megjegyezzük *sz* hangú német kiejtését.

L. még: betűk neve 3. | idegen betűk kiejtése | idegen földrajzi név magyar megfelelője I., II. A) 3.a) | idegen szavak, nevek írása 6. | *Rostock*

E. L.

cosinus

Matematikai rövidítése *(cos)* miatt ma is szokás így, latinosan írni, de egyre inkább terjed a kiejtés szerinti, magyaros *koszinusz* írásmód is. Mivel a legismertebb szögfüggvénynek, a *szinusz*-nak nevét már régebben is írtuk magyarosan, elfogadható a magyaros *koszinusz* (és a *cotangens — kotangens)* írás is.

L. még: *sinus*

cowboy

Kiejtése: kauboj, egy kissé népiesebben: kovboj. Az észak-amerikai lovas marhapásztoroknak regények, filmek nyomán nálunk is elterjedt angol elnevezése.

L. még: idegen szavak 11. | *-val, -vel* rag II. 2.

cölibátus L. *celibátus — cölibátus*

crescendo

Kiejtése: kressendó (olaszul inkább: kre*sën*do). Ennek az olasz zenei műszónak az írásában általában megtartjuk az eredeti írásmódot.

Irodalom: Sz. Gy.: NymLev. 356.

cúg

Többnyire fölösleges, túlzottan vulgáris hangulatú idegen szó a hétköznapi beszélt nyelvben a *huzat, léghuzat* helyett. Pl.: *cúgos* lakás; Csukd be az ajtót, nagy a *cúg!* A tréfás színezet többé-kevésbé elfogadhatóvá teszi ebben: jó *cúgja* v. *huzatja* van. Jelentése: sokat tud egy hajtásra inni. A *cúgos* (= gumibetétes szárú) cipő neve szintén aligha magyarítható.

cugehőr

Vulgáris szakszó. Helyesen: *bélésanyag, hozzávaló, kellék* (ruhához, cipőhöz).

cukkol

A bizalmas nyelvhasználatban előforduló idegen szó. Magyarul: *(fel)izgat, (fel)ingerel, idegesít, bosszant, ugrat.* Valószínűleg játszi hangalakja miatt tartja magát. (A *felhúz* szintén csak a bizalmas nyelvhasználatban fogadható el helyette.)

L. még: *felhúz*

cukordinnye

A német *Zuckermelone* tükörfordításaként keletkezett. Több hasonló szó is meghonosodott nyelvünkben. Pl.: *cukorborsó, cukornád, cukorrépa.* A *cukordinnye* a mezőgazdaság szaknyelvében nem hivatalos megnevezés. Köznyelvileg két jelentésben is használják: 1. 'sárgadinnye' értelemben; 2. a sima héjú, különlegesen édes sárgadinnyefajták nem hivatalos összefoglaló neveként. Mivel a *sárgadinnye* régóta ismert köznyelvi és növénytani szó, a *cukordinnye* szónak ilyen jelentésben való használata nem kívánatos. A második jelentésben elfogadhatjuk köznyelvi használatát.

cukorsütemény

Egy habszerű cukros masszából készült, apró, alakos süteménynek a neve. Bár német tükörszóként keletkezett, nincs okunk kifogásolni.

L. még: jelzős összetételek 3.

culáger

A népnyelvben (különösen a Dunántúlon) és az építőipari zsargonban él az *anyaghordó (alkalmi) segédmunkás* megnevezésére. Pl.: Ahogy a kőművesek mellett dolgozó napszámosok — a dunántúli nyelv *cúlágerjai* — a téglát, olyasféleképpen dobálják az esztendők kézből kézbe a költők életművét (Illyés Gy.: Ingyen lakoma). Szélesebb körű használata nem kívánatos.

cvekedli — cvekerli

Német eredetű szó a *kockatészta* népies megnevezésére, jobbára az elsőként feltüntetett alakban, olykor *cvekkedli* változatban is. Főként a *káposztás cvekedli (cvekerli)* kapcsolatban fordul elő a *káposztás kocka* helyett. Mindkét változat csak bizalmas nyelvi használatban fogadható el.

Az alaki ingadozásra nézve lásd még: *-edli, -erli* végű szavaink.

cvikli

Német eredetű vulgáris szakszó, ill. a bizalmas nyelv szava. Helyette ajánlhatjuk a ruhaiparban a következőket: *ereszték, toldalék, toldás;* a műszaki nyelvben: *ék.* Van jó magyar megfelelője a kártyanyelvben *(rossz lap, rosszkor jött lap)* és bizalmas átvitt jelentésében is *(kínos* v. *nehéz helyzet, kutyaszorító).* Ez utóbbiak esetében azonban bizalmas jellege folytán kevésbé hat zavaróan.

Cyrano de Bergerac

A drámai hős nevének kiejtése franciásan kb.: szir*áno* dö berzsö*rák,* kissé magyarosabban: *szir*ánó dö berzserák. Toldalékai a kiejtéshez igazodnak: *Cyrano de Bergerackal.*

L. még: *c* idegen nevekben | Idegen szavak hangsúlya | személynevek elemeinek sorrendje 2.

cz

Helyesírásunk történetében a *cz* betű legnagyobbrészt a *cs* meg a *c* hangot jelölte. Az első, 1832. évi akadémiai helyesírási szabályzat szerint a *c* hangnak a jele. Gyakori viták és többszöri próbálkozás után a Simonyi Zsigmond-féle úgynevezett iskolai helyesírás (1903) elhagyta a *c* mellől a *z*-t, majd 1922-ben az iskolai helyesíráshoz alkalmazkodó akadémiai helyesírás is elfogadta a *c* hangnak puszta *c*-vel való jelölését, s a *c* hangértékű régi *cz* csak vezetékneveink egy részében maradt meg, régies írássajátságként: *Czuczor, Kazinczy* stb.

A *cs* hangot jelölő, még régebbi kort idéző *cz*-re is akad elvétve példa régi családnevekben: *Czombor* [csombor], *Czupor* [csupor]. A régi magyar helyesírás szerint írott családnevek legnagyobb részében a *cz*-t *c*-nek ejtjük: *Czabán* [cabán], *Rácz* [rác]. Lengyel nevekben azonban *cs*-nek: *Mickiewicz* [mickjevics].

IRODALOM: Kniezsa: HírTört.; uő: MHír.²; Fábián; Szemere: AkHTört. 49, 54—60. E. L.—F. G.

CS

cs

1. E kétjegyű (összetett) betűvel jelölt hangnak a neve: csé. Ugyanígy ejtjük a betű nevét is, vagy néha jegyeire bontva: céess.

L. még: betűk neve 2.

2. A hang képzéséről lásd: kiejtés II. A) 2.

csaj

Cigány eredetű szó. A tolvajnyelv közvetítésével terjedt el nyelvünkben a század elején 'szerető', ill. 'prostituált' értelemben. Újabban nagyon elterjedt az ifjúság nyelvében. Itt egyszerűen azt jelenti: leány. Fiatalok körében, bizalmas társaságban elfogadható, választékos beszédben azonban nincs helye.

L. még: ifjúsági nyelv

IRODALOM: Grétsy: AnyKal. 22.

Csajkovszkij L. *-ij* végű orosz nevek

csak

I. Hangsúlyozása

E sokféle jelentésű szócskánk rendszerint hangsúlytalan, s inkább a rá következő szó hangsúlyos. De hangsúlyosan is használhatjuk néhány jelentésben: 1. csupán (pl.: *ezt* csak a *hely*színen tisztázhatjuk v. ezt *csak* a *hely*színen tisztázhatjuk; csak *cuk*rozva eszi az epret v. *csak cuk*rozva eszi az epret); 2. (kötőszó előtt) csak akkor, csak azért stb. (ilyenkor a kötőszó után következő szó hangsúlyos). Pl.: *nem* megyek, csak ha *ve*lem jössz v. *nem* megyek, *csak* ha *ve*lem jössz; *tűrt*, csak hogy *ott* maradhasson v. *tűrt*, *csak* hogy *ott* maradhasson. — Néhány más jelentésben mindig hangsúlyos: 1. (rosszallólag) éppen (pl.: *csak* olyan ez a lány, mint az *any*ja); 2. bizony, kétségkívül (pl.: *csak* nehéz ezt *el*felejteni!); 3. mondat értékű feleletként, ha valaki a kérdezett okot vagy célt nem akarja vagy nem tudja megmondani (*Mi*ért tetted ezt? — *Csak!*). Óvakodjunk attól a modorosságtól, hogy minden *csak* szót hangsúlyozunk!

II. Szórendi helye

1. A megszorítást kifejező, 'csupán' jelentésű *csak* a szabatos prózai stílusban a kiemelő hangsúlyú mondatrész előtt áll *(csak tegnap* adták fel az árut). Mindennapi beszédünkben azonban nem mindig követjük ezt a feszes szórendet. Gyakran beszélünk így: *tegnap adták csak fel az árut.* Ez sem hibás szórend, hiszen íróink, költőink is gyakran élnek ezzel a lazább szerkesztésmóddal. Pl.: *Egy-egy látogató megy csak hazafelé* (Petőfi: A téli esték); *Mindig a földön. Ott alszik csak jól az ember* (Jókai: Eppur si muove). Vigyázzunk, hogy ezzel a népiesebb, lazább szórenddel — amely az utóbbi példában érzelmi fokozást is kifejez — ne szorítsuk ki a *csak* szabatos szórendű használatát! Értekező prózában törekedjünk az egyértelmű, szabatos fogalmazásra, amelyben a *csak* világosan jelzi a rá következő szó hangsúlyát. Az ettől való gyakori eltérés pongyolaságra vezet.

2. Ha a *csak* egyéni állásfoglalást, érzelmi színezést fejez ki, az alábbi esetekben kell ügyelnünk a szórendjére.

a) A *csak* óhajtó mondatban is a hangsúlyos szó előtt áll. Pl.: *Csak ő* ne volna itt!; *Csak múlna el* ez a rossz idő! Ha az óhajtás egyúttal hallgatólagos föltételt is tartalmaz, a hangsúlyos mondatrész meg is előzheti a *csak* szót: *Ő* ne volna *csak* itt!; *Múlna csak el* ez a rossz idő! (Odaértett, de rendszerint ki nem tett, következményt jelentő főmondat: *mindjárt jobban érezném magam.)* Ha a föltételesség a fontosabb, az óhajtás pedig mellékesebb, akkor egyaránt jó mind a két szórend, de a hátrább tett *csak* valamivel erősebb érzelmi színezést ad a mondatnak. Pl.: *Lennél csak* a helyemben, te is így tennél!; *Csak lennél* a helyemben, te is így tennél!

b) Mindig hátrakerül a *csak* az érzelmileg színezett értékelésben, akár gúnyosan, ellenkező értelemben is *(Az volna csak szép!).*

c) Ha elgondolkozást, tétovázást fejez ki, az állítmány után következik *(Hogy is mondjam csak?).*

d) Ha felszólító módú ige után biztatást vagy kérést jelent, elöl is, hátul is állhat. Pl.: *Beszélj csak* bátran!; *Csak beszélj* bátran! Kérésben már inkább hátratesszük, közvetlenül az ige után: *Gyere csak* ide! (A *csak gyere* ide! föltételt vagy fenyegetést jelentene.) Még barátságosabb a kérés, ha az igekötő vagy az ahhoz hasonló szerepű határozó is megelőzi a *csak* szót: *Add ide csak!*

e) Ellentétes kötőszói jelentésben mindig bevezeti a második tagmondatot. Pl.: *értem, csak nem értek egyet vele.*

f) Megengedő értelemben a *csak* a második helyre kívánkozik, az előkészítő rész után, a főhangúlyos mondatrész elé: Én *csak megleszek,* de mi lesz veletek?

L. még: határozók sorrendje 1. d) | *már — még* 3. | óhajtó mondat szórendje | szórend VI. 1.

IRODALOM: Csűri: Nyr. 1911 : 34–5; uő: 1911 : 84–5; Kropf: Nyr. 1911 : 224–6; Nagy J. B.: IskNyelvm. 327–8; Ferenczy: IrNyKözl. 1966/1 : 124–5; Nagy J. B.: Emberöltő 143; Ferenczy: ÉT. 1967: 1317; uő: RádióBesz. 60–2; Rónai–Kerekes 360–1, 480; HivKve² 287.

E. L.

csakannyi — csak annyi

Egybeírva (a *csak* hangsúlyos) a. m. ugyanannyi; különírva (az *annyi* hangsúlyos) a. m. csupán annyi. Pl.: *csakannyi* a tied, mint az enyém; *csak annyi* jutott belőle, nem több.

csak ennyit akartam mondani L. közhelyek

csakhamar — csak hamar

Egybeírva (a *csak* hangsúlyos): nemsokára. Különírva (a *hamar* hangsúlyos): csak gyorsan. Pl.: *csakhamar* elintézte; *csak hamar*, míg ránk nem sötétedik!

csakhogy — csak hogy

Egybeírva: a) de (pl.: megvette volna, *csakhogy* nem volt rá pénze; ő is megpróbálta, *csakhogy* nem bírta); b) jó, hogy (pl.: *Csakhogy megjöttél!*; *Csakhogy* meg nem ette az egészet!); különírva: csak azért, hogy (pl.: töviről hegyire megmagyarázta, *csak hogy* jól megértse; nem vitatkozott róla, *csak hogy* béke legyen).

L. még: *majd — majdnem, majdhogy* stb.

IRODALOM: Timár: ÉT. 1979 : 1259.

csakis

Elválasztása: *csak-is*. A *csupán, csupáncsak* határozószón kívül a *csakis* többnyire jól helyettesítheti a túlságosan gyakori német tükörszót, a *kizárólag*-ot (= *ausschliesslich*). Hiba azonban, ha nyomatékosító szándékkal e fölöslegesen kettőzött kapcsolatot használjuk: *csakis és kizárólag*.

L. még: *kizárólag* | *tény — való, valóság*

csaknem — csak nem

Egy szóba írva (a *csak* hangsúlyos): majdnem (pl.: *csaknem* elesett); különírva (rendszerint a *nem* hangsúlyos): talán mégsem (pl.: *csak nem* esett el?).

L. még: *majd — majdnem, majdhogy* stb.

csakolyan — csak olyan

Egybeírva (a *csak* hangsúlyos): ugyanolyan (pl.: *csakolyan* kiváló, mint a legjobbak); különírva (az *olyan* hangsúlyos): csak annyira, csak hasonló (pl.: *Csak olyan* rosszat ne végy!).

csakugyan — igazán — tényleg — való(já)ban

Mint határozószók általában valamely állítás megerősítését, nyomósítását fejezik ki, némi stílusárnyalati eltéréssel.

A *csakugyan* egy kissé — alig érződően — népies vagy bizalmas *(Csakugyan* ő az!), az *igazán* semleges hangulatú, de ennek is van vagy lehet egy kissé bizalmas, társalgási színezete *(igazán* elhiheted). A *tényleg* nyelvújításkori szóalkotás; sokan mesterkéltnek érzik divatozó köznyelvi és sajtóbeli használatát *(tényleg* megtörtént eset; *tényleg* szép; *tényleg* itt van); túltengő használata miatt helyesebb, ha szinonimáival váltogatjuk. — A *valóban* az *igazán*-hoz viszonyítva egy kissé választékosabb *(valóban* igazad van), a *valójában* jelentése pedig valamelyest eltér a többitől: a maga eredeti valóságában, lényegében, tulajdonképpen *(valójában* nem is tudom, mit akar).

A stílusárnyalati különbségeken kívül a szinonimasor tagjainak sajátos jelentésárnyalatuk, ill. használati körük is van. Például *csakugyan:* bizonytalanság, kételkedés utáni megbizonyosodás kifejezésére (megígérte, s *csakugyan* eljött), eldöntendő kérdés tartalmának erősítésére, nyomósítására, a várakozás vagy a meglepődés erős érzelmi színezetével *(Csakugyan* találtad?); *igazán:* fogadkozás nyomósítására *(igazán* megteszem); fogalmi, tartalmi erősítő fokozására *(igazán* boldog vagyok); bizonytalan állítás, kérés vagy kérdés bevezetésére vagy nyomósítására *(Igazán,* mondd meg!; *Igazán,* nem is tudom, mit tegyek!); érdeklődő vagy csodálkozó kérdésként *(Igazán?); valóban:* hirtelen ráeszmélés éreztetésére *(Valóban!* Most már emlékszem); 'jól, alaposan' jelentésben *(valóban* ismerni kell a kérdést ahhoz, hogy); 'kétségtelenül, vita nélkül' értelemben (most már *valóban* cselekednünk kell!).

L. még: *igazában — igazán* | pongyola stílus II. 1.

K. M.

csakúgy — csak úgy

Egybeírva (a *csak*-on van a hangsúly): ugyanúgy *(csakúgy* megtette, mint más); különírva (az *úgy*-on van a nyomaték): a) csak akkor, pl.: *Csak úgy* virág, ha tarka, *Csak úgy* asszony, ha barna (Petőfi); — b) a cselekvés mellékes voltának, ill. fennhéjázásnak, lenézésnek kifejezésére (más mondatrész főhangsúlyos, nem a *csak úgy;* a *csak* ilyenkor mellékhangsúlyos), pl.: *csak úgy* foghegyről; *csak úgy* játszogatott; — c) rosszalló nyomósításként (a rá következő mondatrész hangsúlyos), pl.: *csak úgy*

dőlt belőle a borszag. Vigyázzunk ezekre a különbségekre, mert nagy a zavar e tekintetben!

IRODALOM: Timár: ÉT. 1979 : 1259.

család — cseléd

1. A szláv eredetű *család* szó — és a vele azonos gyökerű, magas hangrendű *cseléd* — régi jelentése: háznép, cseléd(ség). Ezt alkalmazták a 'família' körére (tágabb értelemben ideértve a vérségi, leszármazási közösséget, a rokonságot, s kiterjesztve használatát a méhcsaládra és a tudományos rendszertani csoportra is: *állat-* és *növénycsalád, szócsalád).* A népnyelv a *család,* ill. a *cseléd* szót — régies, tájnyelvi árnyalattal — 'gyermek', ill. 'családtag' jelentésben is használja (pl.: két kis *családja* van); a köznyelvben ez furcsa, zavaró, az irodalomban is csak stíluselemként fogadható el. Az elavuló használat emléke a régies népnyelvi *fehércseléd* és *vászoncseléd* összetétel.

2. A *család* szó összetételei és szókapcsolatai helyesírási nehézségeket is rejtenek magukban. Egy szóba írjuk az ilyet: *családanya, családapa, családfa, családlátogatás, családszeretet; állatcsalád, méhcsalád, munkáscsalád, nyelvcsalád, parasztcsalád, proletárcsalád.* Kötőjellel kapcsoljuk a *család* szót uralkodócsaládok személynevéhez: *Árpád-család, Anjou-család.* Különírjuk: *értelmiségi család, kis család, nagy család* 'nagy létszámú család' (de történelmi szakszóként *nagycsalád); öttagú család, sokgyermekes család; a Joó család, a Kossuth család, a Veres család.*

L. még: szójelentés X. 2. c)

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 100—1; S.H[ámori].A.: NymLev. 96—6.

F. G.—K. M.

családnév megszólításként

Puszta családnév megszólításként aránylag ritka. Legáltalánosabban még az iskolai életben járja, ahol a tanárok a tanulókat és a tanulók egymást is gyakran a puszta vezetéknevükön szólítják. Pl.: *Auer* — mit mozgolódik maga, mint egy sajtkukac? (Karinthy: Tanár úr kérem). Előfordul még nagy társadalmi különbség vagy nagyfokú függőség esetén, alárendeltség éreztetéseként, de ma már csak szórványosan, mert modortalan és lekezelő jellegű. Használják ezenkívül műveletlen és igénytelen beszédű nők is egymás megszólítására (Hallja, *Kovácsné!),* becézős alakban pedig előfordul munkahelyen, főképp nők között, gyakran szintén némi fölényeskedő ízzel *(Kovácskám* [= Kovácsné v. Kovács Ilona], adja ide a leveleket!). Puszta családnévnek fölöttesek vagy tisztelt, tekintélyes személy megszólítására való használata, különösen nőkhöz szólva sértésnek számít.

L. még: megszólítás és formái | nők megnevezése, megszólítása 2–3.

IRODALOM: Z. A.: MNy. 1928 : 212; Juhász J.: MNy. 1933 : 315.

É. Z.

családnév — vezetéknév

Vannak olyan nyelvművelők, akik szerint csak a *vezetéknév* kifejezés használata magyaros, mert a *családnév* német tükörszó, a *Familienname* fordítása. A *családnév* szó azonban a magyarban önállóan is kialakulhatott, összetételtípusa nem idegenszerű. Amellett általánosabb fogalmat jelent (s a mai köznyelvben gyakoribb is), mint a régi *vezetéknév*. Vezetékneve ugyanis csak magyar embernek van, hiszen a magyar családnév szükségképpen megelőzi („bevezeti") az egyéni nevet (keresztnevet vagy utónevet). Családneve pedig bármilyen nemzetiségű embernek lehet. Nagy Jánosnak *Nagy* a vezetékneve (vagy családneve), de azt nem mondhatjuk, hogy Wolfgang Amadeus Mozart vezetékneve *Mozart*, csak azt, hogy ez a családneve. Persze magyar anyakönyvezéskor, magyar adatlapok kitöltésekor vezetéknévként tüntetjük fel az idegen családnevet is, de a két műszó megkülönböztetésének nem ez a jellemző használata. A vezetéknév a. m. magyar családnév.

Névsorban mindig a családnév a betűrendbe sorolás alapja. Épp ezért a magyartól eltérő sorrendű nyelvekben sokszor rövidítik a keresztnevet (hogy ne számítson be a betűrendbe); a magyarban erre nincs szükség. Ha nem rövidítjük az idegen keresztnevet, jobb hátra tenni a magyarnak megfelelő sorrendben (mintha az idegen családnév is vezetéknév volna).

A kettős családnevek írásmódjáról lásd: előnév | írásjelek 10.

L. még: betűrend | elválasztás 5. | idegen személyek magyar megnevezése | névváltoztatás I. | régies helyesírású családnevek | személynevek elemeinek sorrendje

IRODALOM: Kovalovszky: MNy. 1934 : 212, 222–3; Lőrincze: Nyműv. 77–84; Lőrincze: Nyőrs. 70–2, 76–7, 80; Kálmán: Nevek.

E. L.–K. M.–L. J.

csalán

Egy *l*-lel írjuk. A *csallán, csalány* stb. változatok népnyelviek.

Csallóköz

Egybe kell írni, kötőjel nélkül: *a Csallóközben; csallóközi.*

csalódik — téved

E két ige jelentése és használata érintkezik s néha keveredik, bár határozottan elkülöníthetők: 1. *tévedünk*, ha helytelennek bizonyul valami, amiről azt hittük, hogy helyes, igaz; a *tévedés* tehát gondatlanság, véletlen vagy logikai zavar folytán bekövetkező hibát jelent; e tévedés forrása

elsősorban a cselekvő alanyban van (pl.: zsákutcába *tévedt; téved* a számításban); 2. *csalódunk*, ha várakozásunk, reményünk nem teljesül; a *csalódás* tehát érzelmi jellegű folyamat: leverő hatású tudomásulvétele annak, hogy valami nem az vagy nem olyan, amilyennek gondoltuk, reméltük (pl.: *csalódik* az eredményben, a barátjában, a szerelmében). Ezért kevésbé helyes az ilyen mondat: *ha nem csalódom* [voltaképpen: *ha nem tévedek*], ő az; azt hiszem, *nem csalódom* [pontosabban: *nem tévedek*], valóban ő az. A két ige értelmi rokonsága folytán azonban érthető ez a jelentéseltolódás, lélektanilag is: enyhítő, udvariaskodó szóhasználatként a szubjektívebb *csalódik* kerül az objektívebb, tehát elítélőbb árnyalatú *téved* helyébe. A szabatos elkülönítés igényét hangsúlyozva sem ítéljük el okvetlenül e szócserét a társalgási nyelvben. Ugyanott használjuk tréfásan néha a mondatkeveredésből született logikátlan kifejezésformát: *ha jól csalódom (ha nem csalódom* × *ha jól tudom* v. *sejtem)*. K. M.

csámcsog — csamcsog

A múlt század végi magyar nyelvhasználatban még a *csamcsog* változat volt köznyelvi. Később azonban a *csamcsog* népnyelvivé szorul vissza, s mai köz- és irodalmi nyelvünkben a *csámcsog* használatos. Magas hangrendű párjának, a vele párhuzamosan keletkezett, szintén hangutánzó eredetű és a 19. században még általánosan használt *csemcseg* [csemcsëg]-nek ma már kialakult egy kissé eltérő jelentése is: ételt, italt szájában forgatva, ízlelgetve, ínyenc módjára élvezve csettentő hangot ad.

csao L. *csau — csao*

csapkod — csapdos L. párhuzamos képzések I.

csap terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések II.

csaszla — saszla

A *csaszla* népies, vulgáris szóalak. Helyesen *saszla* (szőlőfajta). Franciásan *(chasselas)* ma már csak nemzetközi használatban vagy történeti vonatkozásban írjuk.

csatár L. *-ár, -ér* képző

csat, csatos

Helyesírásunk szerint és az igényesebb beszédben rövid a *t*, ragok előtt is: *csatért*, *csatot*, akárcsak a *csatol* igében. A *csatt*, *csattos* népies, de igen elterjedt változat. Jelzőként különírjuk: *csatos cipő*, *csatos üveg*.

IRODALOM: G. Varga.

csau — csao

Bár már jó egy évszázada feltűnt nyelvünkben („»Adj Isten« helyett »csau«-val köszönni Nagy elegánciára mutat" — olvashatjuk Boruth Elemérnek egy 1878-ban megjelent verseskötetében), igazán csak az ötvenes években terjedt el, főleg olasz filmek hatására. Ez a végső soron latin eredetű olasz köszönésforma nálunk — esetleg csak múló divatként — főleg a bizalmas társalgás nyelvében él. Ott nem is hibáztatható. A köszönésnek olaszos alakú *csao* változata sem ismeretlen, sőt legújabb értelmező szótárunk csak ezt az alakot tünteti fel. Van még nyelvünkben egy kínai eredetű *csau* szó is, amely egy kutyafajtát, ill. — melléknévként — rozsdabarna színt jelent. Ennek a szónak nincs *csao* változata.

L. még: köszönésformák 6.

IRODALOM: Szilágyi: ÉT. 1970 : 157; Lőrincze: NymLev. XI; Szilágyi: AnyKal. 23. G. L.

csávó L. ifjúsági nyelv 2.

cseber — csöbör

Mindkét alak köznyelvi, mégis inkább az *ö*-s változat használatát javasoljuk, mert az *e* hang egyébként is túlteng nyelvünkben. A *csöbörből vödörbe* és *cseberből vederbe* (esik) szólás szintén mindkét változatában köznyelvi, de itt is az *ö*-s formát ajánljuk.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a)

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

csecs — csöcs

Mind az *e*-s (*ë*-ző kiejtésben: csëcs), mind az *ö*-s változat elterjedt, de a *csöcs* egy kissé táji színezetű; mai nyelvhasználatunk a gyakoribb *csecs* alakot tekinti köznyelvinek és választékosabbnak. Hagyományos, régi keletkezésű összetételei is emellett szólnak: *csecsbimbó*, *csecsszopó* stb. Emberre alkalmazva ma már a szó inkább illetlen vagy durva, különösen népies-triviális hangulatú *csöcs* alakjában és 'női mell' értelemben. — Nincs meg ez a hangulati különbség némelyik átvitt értelmű származékában. A *csecses korsó*-t azokon a vidékeken, ahol ismerik, inkább *csöcsös korsó*-nak mondják, a *kecskecsecsű* szőlő is inkább *kecskecsöcsű*.

A *csecsemő* összetétel már elhomályosult az átlagos nyelvérzék számára: utótagja nem él, előtagját az *ë*-zők is nyílt *e*-vel ejtik.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2 a) B. M.

csecselégy L. *cecelégy — csecselégy*

cseh

A szó végén és mássalhangzó előtt (pl.: *Csehszlovákia, csehtől)* sohasem ejtjük benne a *h-t*: cse, cseszlovákia, csetől. Toldalékos alakban magánhangzó előtt kiejtjük: *csehek, csehes*, helynevekben is, pl. *Csehi*. Összetételben magánhangzó előtt megint csak nem szoktuk kiejteni: *Csehország* [cseország], bár itt a *h* kiejtése sem éppen hiba.

L. még: *h* 2. b)—d)

Cseh—Morva-hegyvidék L. *Duna* | földrajzi nevek írása I. 5. | írásjelek 10—11.

csehszlovákiai magyarok nyelve L. külföldön élő magyarok nyelve II.

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

Szövegben határozott névelővel áll: a *Csehszlovák Szocialista Köztársaságban*. Melléknévi származéka: *csehszlovák szocialista köztársasági*.

L. még: *a, az* névelő tulajdonnév előtt I. 3.

cseléd L. *család — cseléd*

cselekedik — cselekszik L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

cselekmény — cselekvény

Mindkettő nyelvújításkori szó. Bár régebben többen hibáztatták őket, képzésmódjukat tekintve kifogástalan alkotások. A múlt század második felétől jelentéskülönbség kezdett köztük kifejlődni. A *cselekmény* elsősorban 'cselekedet, tett, cselekvés' , a *cselekvény* pedig 'valamely elbeszélő vagy drámai mű meséje, eseménysora' jelentésben vált gyakorivá. Ha e megkülönböztetés állandósul, hasznára válik nyelvünknek, de ez a fejlődés az utóbbi évtizedekben megakadt, s a *cselekvény* szó fokozatosan visszaszorult, régies színt öltött. Mai nyelvünkben már mindkét jelentésben a *cselekmény* tekinthető megszokottnak.

Irodalom: T. V.: MNy. 1930 : 143; Szerk.: Msn. 1940 : 96.

G. L.

cselekvő és szenvedő értelmű szópárok L. szenvedő igéből képzett névszók

csellista L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 1. e)

csemcseg L. *csámcsog — csamcsog*

csend — csönd

A múlt században még az *e*-s változat volt gyakoribb *(ë-ző* kiejtésben: csënd), mai nyelvünkben azonban egyre inkább terjed a *csönd* használata. Mind a *csend*, mind a *csönd* egyformán jó és irodalmi, de összetételekben egyelőre a *csend* a gyakoribb *(csendbiztos, csendélet, csendháborítás* stb.). Magánhangzók tekintetében egyhangú szövegkörnyezetben (pl. *csendesen elszenderedett)* célszerűbb az *ö*-ző forma használata.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a)

Irodalom: Wacha: Nyr. 1959 : 281—3; G. Varga 58.

cseng — csöng

A két alak egyformán használatos a köz- és az irodalmi nyelvben, az *e*-s változat azonban (*ë*-ző kiejtésben: csëng) egy kissé gyakoribb, különösen a származékokban és az összetételekben *(cseng-bong, csengő, csengés* stb.).

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a)

Irodalom: G. Varga 58—9.

csengettyű — csöngettyű

Gyakoribb alakváltozat a *csengettyű* [csëngettyű]. A *csöngettyű* is használatos a köznyelvben, bár valamivel ritkább. Mindkét alakot gyakran ejtik rövid *ty*-vel. Ez nem tekinthető kiejtési hibának. 1954-ig helyesírási szabályzatunk is megengedte a *csengetyű, csöngetyű* változatot, sőt régen ez volt a gyakoribb. Azóta azonban csak a hosszú mássalhangzós (*tty*-vel írt) formákat tekintjük írásban helyesnek, mert így az *-attyú, -ettyű* végű szavak írása egységes. A rövid *ü*-s ejtés, mely főleg a Dunántúlon járatos, nem tekinthető általános köznyelvi változatnak.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *tyú, tyű* és *ttyú, ttyű* végű névszók

Irodalom: Nagy J. B.: Emberöltő 264—6; G. Varga.

B. M.—E. L.

csepeg — csöpög

Mindkét változat egyaránt köznyelvi. Bár a *csepeg* [csëpëg] talán többek nyelvérzéke szerint választékosabb, az *e* hangok gyakoriságának ellensúlyozására a változatosabb hangzás kedvéért inkább az *ö* hangú

alakot ajánljuk, különösen azoknak, akik a zárt *ë* hangot nem különböztetik meg az *e*-től. Ugyanez a tanács érvényes a származékokra is: *csepegés — csöpögés; csepegő — csöpögő; csepegős — csöpögős; csepegtet* [csëpëktet] *— csöpögtet; csepegtető — csöpögtető; csepereg* [csëpërëg] *— csöpörög; lecsepeg — lecsöpög; belecsepegtet — belecsöpögtet*; stb. Ha sok *ö* kerülne össze, nem érezzük színtelennek az *e* [ë] hangú változatot sem: *csepegő(s)*.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. a), 2. a) | *csepp — csöpp*

csepp — csöpp

Mindkét változat használatos a köznyelvben (közülük az első *ë*-ző ejtésben: csëpp), de a származékokról és az összetételekről már nem mindig mondhatjuk el ugyanezt. A *csepeg* [csëpëg] és a *csöpög* többé-kevésbé egyenlő értékű, de például a *csöppség* sokkal elterjedtebb a *cseppség*-nél, a *cseppfertőzés*, a *cseppfolyós* és a *cseppkő* mellett pedig nem is él a *csöppfertőzés*, a *csöppfolyós* meg a *csöppkő*. Bár a *cseppen-* [csëppen], *cseppecske-*, *cseppentett-*, *cseppentő*-féle származékoknak gyakoribb az *e*-s változatuk, konkrét értelemben is gyakoribb a *csepp*, az egyhangúság elkerülése végett ne hanyagoljuk el a változatosabb hangzású *csöppen, csöppecske, csöppentett, csöppentő* stb. alakokat se!

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. a), 2. a)

IRODALOM: G. Varga 59—67. B. M.

cseppet sem — egy cseppet sem L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

csepű

Helyesebb úgy ejteni, ahogy írjuk, de rövid *ü*-vel ejtve sem hibás.

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

cserélést jelentő igék határozója L. *ellenében* | eredményhatározó | eszközhatározó | *választ, kinevez* stb. határozója

cseresznye — cseresnye

Az eredetibb alak a *cseresnye*, mai köz- és irodalmi nyelvünkben mégis a *cseresznye* állandósult. A *cseresnye* régies és népies stílushatású szó.

cseresznyerétes — cseresznyés rétes

A német tükörfordításként keletkezett első változat teljesen fölösleges a régi, köznyelvi *cseresznyés rétes* helyett.

L. még: jelzős összetételek 3.

csetepaté

Toldalékai mély hangúak: *csetepatéhoz, csetepatékat.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 1.

csibésznyelv L. ifjúsági nyelv 3.

csicsígat — csicsijgat, csucsujgat

Mai köznyelvünkben a *csicsígat* változat a legelterjedtebb, a *csicsijgat* és a *csucsujgat* népiesebb ízű szóalak. A szépirodalomban mindhárom változat elég gyakori.

Csikágó L. *Chicago*

csikland, csiklandoz — csikláND, csiklándoz

A beszélt nyelvben ma a *csiklandoz* igealak használatos, a *csiklándoz* ritka. A rövidebb *csikland (csikláND* alakban is) többnyire csak az irodalom nyelvében él. Pl.: Zúzmara hull szárnyas hajamra | *csiklándani* benyúl nyakamba (József A.: Favágó).

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

csikó ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

csikós

Rövid az *i*, hosszú az *ó!* Egybeírjuk: *csikósbojtár, csikóskalap, csikóslegény, csikóspányva, csikóstanya;* de külön: *csikós kanca* 'olyan kanca, amelynek csikója van', *csikós módon, csikós módra.*

csíkos

Hosszú *í*-vel, rövid *o*-val: *csíkos ing, csíkos nyakkendő, csíkos szövet, csíkos tarisznya.*

Annak, hogy a *csík* főnévhez az *-s* képző nem *e* kötőhangzóval kapcsolódik (mint: *víz — vizes, hír — híres* stb.), hanem *o-val*, az az oka, hogy e szó *í*-je eredetileg mély hangú (veláris) volt. Hasonlóképpen: *zsír — zsíros, híd — hidas* stb. Az ilyen, eredetileg mély hangrendű szavakhoz természetesen más toldalékok is mély hangú formában kapcsolódnak: *csíknak, csíkot, csíkunk* stb.

Irodalom: G[rétsy]. L.: NymLev. 180.

csinál

1. Általános jelentésköre révén más igéket kiszorítva, gyakran német hatásra, sűrűn előfordul különféle kifejezésekben. Sokszor színesebb, kifejezőbb szavakkal helyettesíthetjük. Ilyenek például a következő szerkezetek: *hibát csinál*, szebben: *hibát elkövet; adósságot csinál*, egy fokkal választékosabban: *adósságba keveredik; iskolát csinál*, inkább: *követőkre talál; (jó, rossz) arcot csinál*, inkább: *(jó, rossz) arcot vág; embert csinál belőle*, szebben: *embert farag belőle; nem csinál titkot belőle*, szintén jó, de valamivel szebb: *nem titkolja, nem kezeli titokként; nagy szemeket csinál*, helyesen: *nagy szemeket mereszt.*

E futólagos felsorolásból talán nem derült ki eléggé: olykor a megszokott használati kör, a hagyomány vagy a hozzátapadt sajátos stílusérték menti egyik-másik kifejezést. Például az *adósságot csinál* egyszerűbb, köznapibb és bizalmasabb szókapcsolat, mint az *adósságba keveredik*. Vannak mennyiségjelzős kifejezések, amelyek után a *csinál* a szokásos: *sok adósságot csinál; háromezer forint adósságot csinált.* Az *adósságba keveredik* egyrészt bonyolultabb dolgot jelent, másrészt választékosabb stílusú. — A *nem csinál titkot belőle* szintén sokszor természetesebb kifejezés a mindennapi beszédben, mint az, hogy *nem titkolja*. Az egyszerű igét bármiről mondhatjuk, amit valaki elárul, ha kérdezik, a körülírt kifejezés pedig majdnem azt jelenti, hogy egészen nyíltan kezeli, nem hivatali vagy kötelező titokként. *A nem kezeli titokként* kifejezés azonban hivatalos ízű, hiányzik belőle az élőbeszéd laza közvetlensége. — Szintén nem kifogásolhatjuk a *nem csinál nagy dolgot belőle* kifejezést a köznapi szóhasználatban. — Megszokott, természetes az *étvágyat, gusztust csinál* kifejezés is.

Máskor a kissé választékosabb, bár szintén általános jelentésű *tesz* (néha a *készít, végez)* igét ajánljuk a közönséges *csinál* helyett. (Kerüljük azonban az *eszközöl* használatát!) Ezekre a szókapcsolatokra szükségünk lehet akkor, ha a főnévhez jelző járul; jelző nélkül nemegyszer fölöslegesen szószaporító, terpeszkedő kifejezések az egyszerű ige helyett. (Ezeket külön lásd a 2. szakaszban.) Ilyen jelzővel bővített szókapcsolatok: *nagy bevásárlást csinál* (szebb a *végez* igével; jelző nélkül pedig *bevásárol); egy kis elszámolást csinál vmiről* (változatosabb a *készít* igével; jelző nélkül pedig: *elszámol vmivel); súlyos hibát csinál* (szebben: *súlyos hibát ejt*, ill. *követ el;* jelző nélkül: *hibázik;* a sportnyelvben gyakori, de kerülendő *hibát vét* kapcsolatról lásd: terpeszkedő kifejezések II. | *vét); félnapos kirándulást csinál* (helyesebben: *tesz;* tömören: *fél napra kirándul); óriási lármát, zajt csinál* (jobb, változatosabb: *csap, üt, okoz;* jelző nélkül: vki *lármázik, zajong); újabb megrendelést csinál* (a hivatalos nyelvben helyesen: *tesz;* jelző nélkül egyszerűen: *megrendel* vmit vkinél v. vkitől, vhol); *hallatlan ostobaságot csinál* (szebb: *tesz*, ill. *követ el); még egy összehasonlí-*

tást csinál ((természetesebb: *tesz* v. *végez); kisebb sétát, utat csinál* (jobb a *tesz* igével); *szemrehányást csinál* (helyesen, természetesebben: *tesz).*

2. A *csinál* igével alkotott terpeszkedő kifejezések száma igen nagy. Ennek legfőbb oka az, hogy a *csinál* — gazdag, sokrétű jelentésköréből következőleg — szinte „mindenes" szerepet tölt be nyelvünkben (lásd: ÉrtSz.), de része lehetett benne a *machen* igével alkotott hasonló német szerkezetek mintájának is. Stilisztikai szempontból e kifejezéstípus használata ellen szól a *csinál* ige elkoptatott, színtelen voltán kívül a kifejezés terjengőssége és olykor idegenszerűsége is. Érdemes megfigyelni, hogy jó néhány kifejezésben nem is kell a *csinál* helyébe más szót tennünk, hanem csupán egy kissé át kell alakítanunk a kifejezés megmaradt elemét vagy elemeit.

Ilyen terjengős kifejezések (azokon a részben ide is tartozókon kívül, amelyeket az előző szakaszban már említettünk):

Aggodalmat, különös gondot csinál (magának) vmiből (rendszerint tagadó alakban). Mesterkélt szerkezet. Egyszerű, természetes igehasználattal: *aggódik* vmiért, *aggályoskodik* vmi miatt; *(különösen) gondol, törődik* vmivel, *töpreng* vmin.

Ágyat csinál, megcsinálja az ágyat. Félreérthető, lapos kifejezés. Helyesen, szabatosan: *(meg)ágyaz, meg-*, ill. *beveti az ágyat.*

(Nagy) befektetést csinál. Elfogadható, sokszor gazdaságos forma, de használjunk inkább más igékkel alkotott igényesebb szerkezetet. Pl.: *nagy tőkebefektetést csinál* helyett: *nagy tőkét, összeget fektet be* vmibe, *áldoz, fordít* vmire.

Bolondot csinál vkiből (vmiből). Elfogadható, de lapos kifejezés. Helyesebben, ízesebben: *(el)bolondít, bolonddá tart* v. *tesz* vkit, *rászed, becsap* vkit, *bolondot űz* vkiből (v. vmiből).

Vmilyen *hangulatot csinál.* Jobb: *kelt, teremt, előidéz.*

Készre csinál vmit. Németes mintájú *(fertig machen)*, kezdetleges forma; szükségtelen is az egyszerűbb, tömörebb és szabatosabb *elkészít, befejez, megcsinál* mellett. Helytelen, idegenszerű a visszaható változat: *készre csinálja magát;* kifejezőbben, helyesen: *(teljesen) felöltözik, felkészül.*

Vmilyen kalamajkát, komédiát, mókát, tréfát csinál (vmiből). Nem helytelenítjük határozottan, de olykor jobb, természetesebb, egyszerűbb: *komédiázik, mókázik, tréfálkozik* (vmivel); *kicsúfol* vmit. — L. még: *űz* 2.

Lármát, piszkot, port, szemetet csinál vhol v. *vhova.* Általános, de jelző nélkül többnyire fölösleges kifejezés. Helyesebben: *lármázik, piszkít* v. *piszkol, szemetel* vhol v. vhova; *porol* v. *poroz*, ill. *porzik, (nagy) port ver föl, (nagy) port csap.*

Számadást, számvetést csinál vmiről, ill. *vmivel*. Eléggé természetes kifejezésforma, mégis az egyszerűbb, ill. változatosabb kifejezéseket ajánljuk: *elszámol* vmiről, vmivel; *számot ad* vmiről; *számot vet* vmivel.

Tervet csinál vmire. Elfogadott, természetes kifejezés. Változatosabban: *(el)tervez, (ki)tervel* vmit; *tervet készít, kovácsol* vmire.

L. még: *tesz* 2.

IRODALOM: Rábel 155—6; Dengl: Msn. 1938 : 196—9; Szabó T. A.: AnyÉl. 78—87; Bartha: AMűv. 216—8; HivKve² 59.

K. M.—Sz. L.

csín — csíny

1. Tetszetős formát jelentő *csín* szavunkban hosszú az *í*; ezekben a személyragos alakulataiban is: *csínja-bínja, csínján*. De rövid ezekben a — részben elszigetelődött — származékaiban: *csinos, csinoz, csinozás, csintalan*, továbbá rövid a vele rokon szláv tőből való *csinál* igében.

2. E szláv eredetű, eredetileg 'mód, rend' jelentésű *csín* főnévnek alakváltozata a 'pajkosság' jelentésű *csíny* főnév. Régen a *csín* és a *csíny* alak váltakozott, a 19. században azonban szóhasadás ment végbe. A 'rend, mód; csinosság' stb. jelentés a *csín* hangalakhoz, a 'pajkosság' értelem pedig a *csíny*-hez társult. Ez utóbbiban mindig hosszú az *í*.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 130, 133.

csinnadratta — csindaratta

Mindkét változat él, a köz- és az irodalmi nyelvben azonban a *csinnadratta* állandósult.

csipet — csípet

A főnév rövid *i*-s, származékaiban is: *csipetke, csipetnyi*; az ige hosszú *í*-s: *(meg)csípet* vkit vmivel.

csípmentes L. *-mentes* utótagú összetételek

csíp — szúr

A nyelv logikájára hivatkozva többen szóvá teszik, hogy némely állattal kapcsolatban helytelenül használjuk a *csíp* (= a bőrt ujjával, csőrével vagy más valamivel összeszorítva, fájdalmat okoz; vö. *Csípje* meg a kakas!) és a *szúr* igét (= hegyes eszközt, szervet a bőrbe, húsba mélyeszt, és így okoz fájdalmat). A bolha, a bögöly, a kullancs, a légy, a pók, a poloska, a szúnyog, a tetű stb. más-más szerkezetű harapó, maró, szúró szájszervvel sérti föl az állatok és az emberek bőrét (és szívja a vérüket); a darázs meg a méh pedig fullánkjával ejt rajta sebet, s az ebbe jutott méreg okoz szúró, csípő fájdalmat. A kétféle „fegyver" okozta, igen kis he-

lyen összpontosuló, hasonló fájdalomérzet azonban aligha különíthető el. A nem szakember egyébként sem ismeri pontosan a szóban forgó rovarok és élősdiek szemmel nem is látható szájszervének, ill. fullánkjának bonyolult szerkezetét és működését. Ha a szaknyelv *szúrás*-nak nevezi is a darázs, a méh, a szúnyog, a bolha, a tetű stb. okozta sérülést és a vele járó fájdalmas tünetet, a köznyelv bátran mondhatja, hogy a bögöly, a kullancs, a poloska, a szúnyog *csíp*, s beszélhetünk *darázs-* és *méhcsípésről* (vö. *Csípje* meg a darázs!), sőt régiesen *kígyócsípésről* is, bár ez voltaképpen *harapás* vagy *marás*. *Csípés*-nek nevezzük általában a kellemetlen, égető és viszkető érzést is, amelyet valamely növénynek vagy anyagnak az érintése okoz: *csíp* a paprika, *csípi* a füst a szemünket, *csípős* a csalán (pedig fullánkos levélszőrei *szúrnak)*. A gyermeknyelvben a szódavíz megnevezésére a *szúrós víz* és a *csípős víz* egyaránt él.

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 295; Kovalovszky: AnyKal. 289.

K. M

csira — csíra

Köznyelvi 'szaporodásra képes magsejt' jelentésű szavunkat, bár sokan ejtik rövid *i*-vel, ajánlatos hosszú *í*-vel ejteni (ahogy írjuk), már csak azért is, hogy megkülönböztessük más gyökerű népnyelvi *csira* szavainktól. Van ugyanis nyelvjárásainkban s fel-felbukkan a szaknyelvben is 'hímnős' jelentésű, továbbá állatbetegséget jelentő *csira* főnév és vöröses tehénfajtát jelentő *csira* melléknév is.

csiricsáré — csiricsári

A köz- és irodalmi nyelvben a *csiricsáré* változat látszik gyakoribbnak, a *csiricsári* népiesebb szóalak.

csiripel L. *ciripel, cirpel — csiripel*

csirkepaprikás — paprikás csirke

Mindkét kifejezés ugyanazt jelenti, és nyelvileg helyes, bár eltérő típusú. A *paprikás* melléknév ugyanis főnévként is önállósult, majd a megkülönböztetés végett újra jelzőt kapott. Így keletkezett a *csirkepaprikás, gombapaprikás* stb. összetétel. A *paprikás csirke* eredetileg is jelzős kifejezés.

IRODALOM: R[uzsiczky]. É.: NymLev. 143.

csitt!

A címül írt mondatszó két *t*-s, de a belőle származó igében ez megrövidül: *csitít, csitul.*

csitt-csatt

Hangutánzó mondatszó, a csattogás érzékeltetésére; mindkét tagjának végén hosszú a mássalhangzó, mint az ilyenekben is: *dirr-durr*, *kipp-kopp*, *tipp-topp* stb.

csoda — csuda

Mindkét alak használatos, de a *csoda* (legalábbis a budapesti köznyelvben) gyakoribb, különösen az összetételekben: *csodabogár* (népnyelvi: *csudabogár)*, *csodadoktor*, *csodafegyver*, *csodagyer(m)ek*, *csodalény*, *csodaszép* (népnyelvi: *csudaszép)*, *csodaszarvas*, *csodaszer*, *csodatevő*, *csodavárás* stb. Az *u*-s változat egy kissé népies, bizalmas, ill. régies stílusárnyalatú; a köznyelvben inkább az ilyen érzelmi színezetű összetételekben és állandósult kifejezésekben él elevenen: *csudajó* (Majakovszkij egy verscímének fordításában is); *csudára* 'nagyon' (a *csodára* ilyen jelentésben ritkább); *a csudát!*, *mi a csudát!*; *Menj a csudába!*

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | túlzó jelzők és határozók

Irodalom: G. Varga 45, 91, 222; Szemere: AkHTört. 106.

B. M.

csodálkozik határozója L. *fölött*

csokoládétorta — csokoládés torta

Régebben az elsőt mint németességet üldözték, s helyette az utóbbit javasolták. Ma azonban az utóbbin csak csokoládéval bevont tortát értünk, ezért a csokoládékrémmel készült, ill. töltött tortát bátran nevezhetjük *csokoládétortá*-nak.

L. még: jelzős összetételek 3.

csókolom!

A *Kezét csókolom!* rövidült formája. Illyés Gyula szerint a *Kezét csókolom*-ot „a gyermekek alakították át — kedvesen, magától értetődően — *csókolom!*-má . . . annak hatása alatt, hogy az utóbbi évtizedek folyamán búcsúzóul és köszöntésül (még) szüleiket sem kezükön, hanem arcukon csókolták meg". Mint több évtizedes múltra visszatekintő és minden felnövekvő nemzedék nyelvében újra megszületető gyermekköszönést azért sem kifogásolhatjuk, mert az eredeti formánál, a kissé szertartásos — bár kétségtelenül nagyobb tiszteletet kifejező — *Kezét csókolom*-nál természetesebb, bizalmasabb, meghittebb hangulatú.

Az utóbbi két évtized során azonban a *Csókolom!* átkerült a felnőttek nyelvébe is, és — korra való megkülönböztetés nélkül — az ismerősi, nem egészen bizalmas és magázó viszonyban levők üdvözlési formájává vált.

Előbb a nők között terjedt el, s ma is főként ők használják, újabban azonban férfiak és nők közt is járja. Terjedésében nagy szerepe volt az ötvenes években kezdődő köszönési zavarnak és tanácstalanságnak: az elmarasztalt *Kezét csókolom!* és a nem elég szívélyesnek számító napszakos *(Jó napot!* stb.) köszönés között a *Csókolom!* áthidaló megoldásul kínálkozott. Használatát segíthette a felszabadulás előtt is divatozó és később is tovább élő *Csókollak!* női üdvözlési forma is, s talán ennek is része van a *Csókolom!* és a *Kezét csókolom!* közti kapcsolat elhalványulásában. A *Csókolom*-nak pozitív vonása, hogy némi közvetlenséget és szívélyességet ad a köszönésnek. De furcsán hat, ha semmilyen személyes kapcsolat nem támogatja használatát; s igen fonák, sőt visszatetsző, ha idősebbek — kivált nők — mondják náluk sokkal fiatalabbaknak, különösen férfiaknak gyakran az első ó-nak modoros, a kelleténél jóval hosszabbra nyújtásával.

L. még: *kezét csókolom!* | köszönésformák 2—4., 6.

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1958 : 428. É. Z.

csokréta L. szóvegyülés

csomag képzése L. nyelvújítási képzők II. 3.

csomó — egy csomó L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

csónak — csolnak

Eredetibb a *csolnak* szóalak. Múlt századi íróink még egyaránt használták mindkét változatot, mai köznyelvünkben azonban már csak a *csónak* használatos. A *csolnak* a szövegkörnyezettől függően régies és népies, vagy finomkodó, ill. költői stílushatású.

L. még: *erőlködik — erőködik*

Csongrád L. elválasztás 5. | *-grád*

csonkult előtagú összetételek L. jelzős összetételek 1.

csoportnyelvek L. nyelvi rétegek 4. | szaknyelvek I. 1.

csorog — csurog

A *csorog* szócsaládjának majdnem minden tagjában megtalálhatjuk az *o—u* szembenállást *(csorog — csurog, csorgat — csurgat, csordít — csurdít, csorgás — csurgás, csorran — csurran* stb.). Nyelvhasználatunkban általában az *o* hangú változat az irodalmibb, sokan ezt érzik választékosabbnak

az *u* hangúval szemben. Előfordul azonban a fordítottja is; például a *csurran* esetében az *u*-s szóalak vált köznyelvivé, a *csorran* alig használatos. A *csordít – csurdít* alakpárban pedig jelentésmegoszlás jött létre: a *csurdít*-nak a tájnyelvben kialakult jelentését a *csordít* nem vette föl (szalonnát *csurdít* = nyárson sült szalonna kisülő zsírját kennyérre csöpögteti).

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

IRODALOM: G. Varga 45. B. M.

csöbör L. *cseber — csöbör*

csöcs L. *csecs — csöcs*

csönd L . *csend — csönd*

cső r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

csörög L. ifjúsági nyelv 2.

csöröge

E szónak (= forgácsfánk) sok alakváltozata él a nyelvjárásokban *(csörege, csőrege, csőröge, csörge* stb.), de a köznyelvben legáltalánosabb a *csöröge* szóalak. (A *csörge* sok helyen egészen mást — töpörtyűt, ill. némely vidéken kis patakot — jelent.)

csötörtök L. *csütörtök — csötörtök*

csucsorít — csücsörít

A két szó lényegében azonos jelentésű, használatuk egyformán helyes. Némi árnyalati különbség azonban van köztük; a *csücsörít* valamivel kisebb fokú, játékos vagy kényeskedő ajakmozgást jelöl, ill. valamivel választékosabb és finomkodóbb stílushatású a *csucsorít*-nál.

csucsujgat L. *csicsigat — csicsijgat, csucsujgat*

csuda L. *csoda — csuda*

c s ú f n é v L. ragadványnév

csúfolódik, gúnyolódik határozója

A *csúfolódik, gúnyolódik* ige mellett nem magyaros a *fölött* névutós állandó határozó: *vki, vmi fölött*. Helyesebb *-n*, ill. *-on, -en, -ön* raggal: Ne *gúnyolódj azon* (v. *rajta*)! Személyre vonatkozólag így is mondhatjuk: *(ő)vele*.

Ez igék mellett az okhatározó leghelyesebb *miatt* névutóval vagy *-ért* viszonyraggal: mindig *emiatt* v. *ezért csúfol* v. *gúnyolódik*.

csúf szavak L. eufemizmus, kakofemizmus 2—5. | szókincsünk stilisztikai rétegeződése I. 2. b)—c)

csuklik típusú igék felszólító alakja

Mintegy hetven *-l* és *-z* képzős ige tartozik ide; a leggyakoribbak, ill. használat szempontjából legfontosabbak: a) *áramlik, bicsaklik, bomlik, botlik, csömörlik, csuklik, fehérlik, fénylik, foszlik, hajlik, hámlik, háramlik, ízlik, omlik, oszlik, ömlik, özönlik, piroslik, porlik, rémlik, romlik, sejlik, siklik, türemlik, vedlik, villámlik, vonaglik;* b) *burjánzik, érzik, (el)fajzik, fogamzik, habzik, hangzik, hiányzik, hullámzik, lélegzik, pattogzik, porzik, vérzik, virágzik*.

Használatukban az okoz zavart, bizonytalanságot, hogy ha a felszólító módban, valamint a *-va, -ve (-ván, -vén)* képzős határozói igenévben és a ható igealakban három mássalhangzó torlódna egybe, ez néha kínosan nehézkessé tenné a szó kiejtését: *ne csukljon, hámljék, vedlve, lepattogzva, fénylhet*.

E kényelmetlenség elkerülésére a régebbi ingadozó használat után a hangzótorlódásos alakok mellőzésével nagyjából a következő gyakorlat alakult ki:

Egészen természetes a teljesebb tőváltozat ezeknek az igéknek felszólító és ható alakjában, valamint határozói igenevében: *bomlik (bomoljon, bomolhat, bomolva), feslik, foszlik, hajlik, háramlik, hiányzik, lélegzik, omlik, oszlik, ömlik, romlik, virágzik* stb.

Csak a teljesebb tőalakot használjuk, bár ritkábban, a következő igékben: *áramlik (áramoljon, áramolhat, áramolva), bicsaklik, botlik, (meg)csömörlik, csuklik, hámlik, özönlik, (le)pattogzik, (ki)siklik, vonaglik* stb.

Mai nyelvünkben alig néhány ilyen igének fordul elő olykor rövidebb, mássalhangzó-torlódásos alakja: *(el)fajzik* (hogy el ne *fajzzon* v. *fajzzék*), *fogamzik* (hogy *megfogamzzon*), *habzik* (hogy *habzzon* v. *habzzék* a szappan), *porzik* (fellocsolta az utat, hogy ne *porzzon;* a *porozzon* meg az iménti példában a *habozzon* ugyanis megtévesztő volna) stb.

Vannak igéink, amelyeknek felszólító módja mai nyelvünkben egyáltalán nem szokásos: *(ki)fejlik, porlik, rémlik, sejlik, sínylik, vedlik*.

A hangzótorlódás feloldására — a népnyelvi használat nyomán — javasolták az egyik mássalhangzó elhagyását is, pl.: *csömöjjön* = csömörljön, *hámjék* = hámljék; ezt azonban erősen népies, pongyola színezete miatt nem ajánljuk.

Néha az ige alakváltozata pótolhatja a nehézkes hangzású felszólító alakot, például a *kéklik* igéét a *kékellik: kékelljen.* Megfelelő megoldás lehet — a népnyelv is alkalmazza — az igének szenvedő vagy gyakorító képzővel való megtoldása is: *ér(e)zzék* helyett *érződjék* (az iktelen *érezzen* zavaró, mert azonos az *érez* felszólító módjával), *kifejljen* helyett *kifejlődjön, lezajlhat* helyett *lezajlódhat, sínyljen* helyett *sínylődjön, ízljen* helyett *ízlődjék* stb.

Sokszor azonban ez a mód is erőltetett; jobb ilyenkor rokon értelmű igét vagy körülírást használni. Pl.: *fény(e)ljen: ragyogjon, világítson; háramoljon: háruljon;* úgy *rémlhet* neki: úgy *tűnhet föl* v. *tetszhet* neki; Ne *csukolj már annyit!:* Csinálj v. tégy valamit, hogy *elmúljon a csuklásod!;* Kend be a bőröd, hogy ne *hám(o)ljon:* hogy *elmúljon* vagy *megszűnjön a hámlás(a).* A helyes és stílusos megoldáshoz hozzásegít bennünket a nyelvérzék.

A kérdés nyelvhelyességi súlyát enyhíti, hogy a szóban forgó igék általában nem szándékos cselekvést, hanem inkább történést fejeznek ki, ezért jó részük csak egyes szám 3. személyben használatos, felszólító alakjuk pedig rendszerint nem egyenes fölszólításként, hanem mellékmondatban, függő alakként fordul elő.

L. még: ikes és iktelen ragozás | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 5.

Irodalom: Károly: Nyr. 1957 : 275—81; K[ároly]. S.: NymLev. 71; Velcsovné MMNy.[4] 97—8. K. M.

csuk — zár

1. E két rokon értelmű ige a szabatos szóhasználatban lényegesen különbözik egymástól. A *csuk* jelentésköre szűkebb: 'valaminek (ajtónak, ablaknak, fedélnek stb.) az elmozdításával eltakar vagy eltüntet egy nyílást'. Pl.: *becsukja* a fiókot; *csukd* (v. tedd) *be* az ajtót!; *becsukja* a könyvét (= behajtja fedelét), de *bezárja* a könyvét (a szekrénybe). Az igénytelenebb vagy bizalmas beszéd azonban *zár* értelmében is használja (pl.: börtönbe *csuk* vkit; hatkor *csukják* a boltot).

A *zár* alapjelentésében ugyanis van egy lényeges többlet a *csuk*-hoz képest: a becsukott dolgot ebben az állapotában valamely eszközzel, szerkezettel (kulccsal, zárral, lakattal) rögzítjük, s ily módon hozzáférhetetlenné teszünk valamit (pl.: nem elég az ajtót *becsukni*, kulcsra kell *zárni* éjszakára; börtönbe *zár* vkit; ketrecbe *zár* vmit; Mikor *zárják* az üzletet?). Átvitt jelentésű használata is ebből fejlődött ki, s nem helyettesíthető a

csuk-kal. Pl.: magába *zárja* a titkot; karjába, szívébe *zár* vkit; szorosabbra *zárják* soraikat; beszédét, levelét azzal *zárja*, hogy; *zárja* az áramkört.

A kialakult nyelvszokás és az igényes használat tehát elkülöníti e két ige jelentésárnyalatait.

Logikátlan és zavaró a pongyola köznyelvben hallható *kicsuk*, *kizár* a helyes *kinyit* helyett. — L. *ki* igekötő I. 3.

2. A *bezár*, *becsuk* ige szinonimakörébe tartozik a *betesz* ige is. Jelentése az előbbiekétől az intenzitás fokában is különbözik: behajt, csendesen, lassan becsuk valamit *(beteszi az ablakot, az ajtó, a könyvet)*.

3. A német mintájú *ki van zárva* (= lehetetlen) kifejezés a köznyelvben egészen általános a *kizár* ige átvitt értelmű használata folytán (pl. *ez kizárja a félremagyarázást; ez nem zárja ki azt, hogy . . .*). Igényesebb stílusban azonban helyettesítsük más megfelelővel. A *ki van csukva* változat bizalmas-tréfás hangulatú.

L. még: *kizár* | tárgyas igék tárgyatlan használata 2—3.

IRODALOM: Nagy J. B.: MNy. 1929 : 143. K. M.

csúnya

Helyesebb úgy ejteni, ahogy írjuk: *ú*-val, de rövid *u*-val ejtve sem helytelen. 1954-ig írásban sem volt kötelező a hosszú *ú*-s alak.

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

IRODALOM: Nagy J. B.: Emberöltő 259; Szemere: AkHTört. 100.

csupa L. ejtésváltozatok 1.

csupáncsak

Értelme szerint nyomósított *csak;* 1915 óta egybeírjuk.

csupán szórendi helye L. határozók sorrendje 1. d)

csurog L. *csorog—csurog*

csuromvíz

Nem *n*-nel, hanem *m*-mel és hosszú *í*-vel írjuk; de rövid *i*-vel ezt: *csuromvizes*. Különírjuk: *csurom méz* (volt a ruhája).

csücsörít L. *csucsorít—csücsörít*

csügg — csüng

Az ige korábbi alakja *csügg*, s ebből keletkezett elhasonulással a *csüng*. Mai nyelvünkben mindkét változat egyformán használatos, és bár még nem beszélhetünk teljes jelentésmegoszlásról, valószínű, hogy e szó esetében az alaki kettősség jelentésbeli elkülönülésre vezet. Konkrét (= lóg, függ) értelemben ugyanis egyre inkább a *csüng* szóalak járja, elvont értelemben pedig (= teljes odaadással ragaszkodik valakihez, valamihez) a *csügg*.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 4.

csütörtök — csötörtök

A csütörtök főnévnek elterjedt népnyelvi változata a *csötörtök*, a köz- és irodalmi nyelvben azonban csak a *csütörtök* alak él, s a *csötörtök* alak legfeljebb tréfás változatként fordul elő.

D

d

1. E betűnek és a vele jelölt hangnak neve: dé. — L. még: betűk neve 2.
2. A hang képzéséről lásd: kiejtés II. A) 2. a)

dacára

Megengedő értelmet kifejező, ma már némileg régies stílushangulatú névutó. A nyelvújítás korában alkották meg a korábbi, német tőből való *truccára* (vö. német *zum Trotz[e]*) magyarosabb megfelelőjéül. Egy ideig csupán a valamivel korábbi, hasonló szerepű *ellenére* névutó rokon értelmű párjának tekintették. Minthogy azonban a *dac* tő jelentése a szándékos ellenszegülést erősebben érezteti, a *fölöttesei dacára* kifejezés valamelyest többet mond, mint a *fölöttesei ellenére*, s ennek olykor szerepe lehet a fokozatos árnyalásban.

A *dacára* azonban tövének jelentése miatt pontosabban tükrözi a német megfelelőt, s ezért több nyelvművelő következetesen rosszallotta alkalmazását. A művelt nyelvhasználatból így meglehetősen kiszorult, bár mélyhangúsága és rövidsége miatt olykor előnyösebb, mint az *ellenére*. Pl. *ellenkező vélemények dacára*. — Előrevetve, nem névutószerűen kétségtelenül idegenszerűbb *(dacára a tilalomnak)*; az *annak dacára, hogy* szerkezet kötőszói alkalmazása pedig nehézkes is a *noha, ámbár, ha . . . is* stb. helyett. De még így is jobb, mint az *annak* utalószó nélkül. Tehát az idegenszerű *dacára hogy elment, művei itt élnek köztünk* szerkezetnél helyesebb ez: *annak dacára, hogy elment*; de még simább így: *noha* (v. *jóllehet, habár) elment*, . . .

L. még: *ellenére* | *ennek dacára, ennek ellenére* | körülményeskedő kötőszóhasználat | megengedő kötőszók | névutó

Irodalom: Techert: Msn. 1935 : 154—6; HivKve² 60. T. J.

-da, -de képző használata

Ezt a képzőt a nyelvújítók alkották a cselekvés, történés helyének kifejezésére. E mesterséges képzőalkotásnak az volt az alapja, hogy a *-da, -de* végű szavak végződésébe jelentésmódosító szerepet éreztek, képzeltek

vagy magyaráztak bele. Ilyen *-da, -de* végű szavak szolgálhattak mintául: *borda, gazda, kaloda, rozsda.* E szavak számát növelhették a *-hida* utótagú helységnevek *(Jánoshida)* s egyéb *-da, -de* végű község- és személynevek *(Csaroda, Korda, Bende, Kende).*

A legtöbb *-da, -de* képzős szót igéből képezték, pl. *csapda, csúszda, étkezde, fogda, fonoda, hizlalda, iroda* (de: *távirda), járda, kifőzde, kötöde, mosoda, nyomda, öntöde, pénzverde, sütöde, szálloda, szerelde, uszoda, varroda, vizelde, zárda, zúzda.* Ezek jórészt ma is élnek, bár némelyiknek nyelvi hagyományainkkal jobban összeegyeztethető változata is született: *étkező, kifőzés, pénzverő, gyalogjáró, szálló* stb. Az ellenük való harc eredménytelenségének egyik oka az volt, hogy helyettük gyakran nehézkes vagy eredetileg más jelentésű szavakat ajánlottak. A *fogház* ezért nem szoríthatta ki a *fogda,* az *írószoba* az *iroda,* a *kisdedóvó* az *óvoda* szót.

Az üldözés következtében sok ilyen *-da, -de* képzős szó kiveszett (zárójelben azok, amelyek kiszorították őket): *ápolda* (ma *szociális otthon), fényírda (fényképészet,* ma *fotóműterem), képezde (tanítóképző* v. *képző)* stb.

A főnévből képzett *-da, -de* képzős szavak száma sokkal kisebb, s ezek jó része el is avult. Megmaradt az *áruda* (bár ez csak a hivatalos nyelvben él), a *bölcsőde, cukrászda, hengerde, lovarda, tébolyda* (ma 'idegesítően zajos, mozgalmas hely' jelentésben, egyébként *elmegyógyintézet), tőzsde* (a *börze* mellett bizonyos jelentéselkülönüléssel; a mai nyelvérzék számára egyébként a *tőzsde* már nem hat képzett szóként). Elavultak többek között a következő *-da, -de* képzős szók (zárójelben a mai megnevezés): *csillagda (csillagvizsgáló intézet), csónakda (csónakház), jósda (jóshely); kóroda (kórház), tanoda* (emlékét ma csak a budapesti *Reáltanoda utca* őrzi, egyébként *iskola), vigarda (vigadó;* közismertebb volt a pesti *Vigadó* neveként), *zenede (zeneiskola).* Elavulóban van a *dalárda* szó is (ma *énekkar, daloskör).*

A *-da, -de* képzős szavak fontos nyelvhelyességi kérdése a kiejtés és a helyesírás. A *-da, -de* képző előtti magánhangzó ugyanis rövid e szavakban, a *bölcső-de* kivételével. Nem ritka azonban, hogy a *fonoda, kötöde, öntöde, sütöde, szövöde* második szótagját hosszú *ő* hanggal ejtik *(fonóda, kötőde* stb.), mert a *fonó, kötő* stb. szóból való képzésnek tekintik őket. Ezt az ejtés- és írásmódot nem tartjuk helyesnek. Az *óvoda* szónak kétféle ejtése van [óvoda, ovoda]. A hétköznapi nyelvben ez utóbbi gyakoribb, de igényesebb beszédben a szabályos *óvoda* használatos. Bizalmas rövidülését, az *ovi* szót csak röviden írjuk és ejtjük. A *bölcsőde* szó *bölcsöde* ejtése viszont határozottan kiejtési hibának számít.

A *-da, -de* képzős szavak általában való nyelvhelyességi megítélése elsősorban stíluskérdés. A meghonosodottakat elfogadjuk, az elavultakat

azonban csak korfestésül tanácsos használni. Ma már nem alkotunk új szót *-da, de* képzővel, legföljebb tréfás célzattal, alkalmi használatra. Nagy általánosságban azonban azt mondhatjuk, hogy a *-da, -de* képzős szavak nyereségei nyelvünknek. A nyelvhasználat kirostálta a sikerületleneket, a többinek az üldözése fölösleges, sőt káros.

IRODALOM: NyvK.[4] 6.; F[erenczy]. G.: NymLev. 275; Fábián: Nyelvh.[3] 145—7; Kovalovszky: NyFK. 135—7, 162—3. L. J.

d a d o g á s L. beszédhibák 1.

dadog — hebeg — habog

E rokon értelmű szók jelentése egy-egy mozzanatban, ill. fogalmi árnyalatban tér el egymástól. A *dadogás* elsősorban idegrendszerbeli rendellenesség vagy lelki megrázkódtatás hatására kialakuló beszédzavar, amely abban nyilvánul meg, hogy a beszélő a szó első hangját csak kínos erőlködéssel tudja kimondani, vagy a szókezdő hangot, szótagot akadozva (többször) megismétli; a *dadog* ige azonban jelenti azt is, hogy valaki zavarában, idegességében, ijedtében, felindultságában akadozva beszél, ill. bizonytalanul képezi a hangokat, egymásba olvasztja vagy széttördeli a szavakat, vagyis szabatosabban: *hebeg*. Ennek jelentésében ugyanis a beszédzavar érzelmi, indulati jellege domborodik ki. A *habogás* — és többé-kevésbé a *hebegés* is — nemcsak akadozó, nehézkes, hanem többé-kevésbé nehezen érthető beszédet is jelent. A *dadog* magas hangú alakpárjának tekinthető tájnyelvi *dödög* ige jelentése pedig: félhangosan vagy halkan beszél magában, azaz *motyog, dünnyög, dörmög*. Ügyeljünk a *dadog* és a *hebeg, habog* értelemárnyalati különbségére!

L. még: beszédhibák 1.

IRODALOM: Vértes O.: Nyr. 1956 : 345—8. K. M.

d a g á l y o s s t í l u s L. fogalmazás és nyelvhelyesség 3. | pongyola stílus II. 6. | stílusárnyalatok II. 2.

dagi L. szórövidülés 3.

d a j k a n y e l v i s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. b)

dakszli — dakli

Mindkét alakváltozattal találkozunk a köznyelvben — a *dakszli*-val talán gyakrabban —, de szívesebben halljuk mindkettő helyett a magyar *tacskó*-t.

daktilus — daktilusz L. *státus — státusz*

dalárda L. *-da, -de* képző használata

dal, dalol L. *ének — dal — nóta*

dali — deli

Az oszmán-török eredetű szónak, amely szerb-horvát közvetítéssel került hozzánk, két alakváltozata is kifejlődött. Ma mindkét alak eléggé ritka — főképp a *dali*, amely régiessé avult —, s csak a választékos stílusban, leginkább az irodalmi nyelvben fordulnak elő. Lényegében közös jelentésük: 1. délceg, nyalka, kecses; 2. ékes, díszes, pompás. Pl.: Ilyen *dali* és tüzes ember volt (Kemény: Zord idő); *Deli* szűzek, délceg ifjak, Hosszú sorban állnak (Thaly: Zengő liget).

d a l l a m f e k v é s L. hanglejtés I., III. 1.

d a l l a m o s s á g

Általában a kellemesen hangzó beszédet nevezzük dallamosnak. Stilisztikai értelemben inkább jóhangzásról, a stílus zeneiségéről beszélünk akkor, amikor a szavak, szókapcsolatok, mondatok hangalakjában a magán- és a mássalhangzóknak, valamint a különböző hangszínű és jellegű hangoknak arányos eloszlása és változatossága érvényesül. A hangzó beszédet pedig dallamossá teheti a változatos, de nem kellemetlenül élénk (ugráló) hanglejtés, különösen akkor, ha bizonyos szótagok hangmagassága viszonylag állandó, a hangszintbeli változások pedig gyakran megközelítik a zenei hangközöket. Összefügg a dallamosság a nyelvi ritmussal is: különösen dallamosnak érezzük a beszédet akkor, ha már szövegében is kellemes arányban váltakoznak a beszédhangok, úgy, hogy ritmikus — de nem versritmust idéző — hullámzást mutatnak, elmondásában pedig a hanglejtés zeneisége érvényesül.

L. még: hanglejtés I—II. | nyelvi ritmus | zeneiség

IRODALOM: Szende T.: Nyr. 1971 : 442. E. L.

daloskönyv L. *verskötet — verseskötet*

dancs, dancsol L. *fault*

Dandin

Molière egyik vígjátéki hősének neve *Georges Dandin* [zsorzs da~*de*~], magyaros változatban *Dandin* [*dan*den] *György*, ill. népiesen *Duda Gyuri*. A francia családnév magas hangú ragokat kap: *Dandinnek*, *Dandinre*.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen személyek magyar megnevezése 1—2. | magánhangzó-illeszkedés II. 4. d)—6. a) | személynevek elemeinek sorrendje 2.

Dante

Toldalékai mély hangúak: *Danténak*, *Dantéval*. Olaszos [dántë] ejtéséhez nem szükséges ragaszkodnunk.

L. még: *a*, *á*, *ā* hang | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. b), 2. | magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

Danzig — Gdańsk L. idegen földrajzi név magyar megfelelője I., II. A) 3. e)

darab

Kerüljük az ilyen kifejezésmódot: *tíz darab autóbusz*, *két darab berendezett lakás* stb. A *darab* főnév ugyanis csak kis méretű tárgyak mennyiségének pontoskodó jelölésekor fogadható el: *tíz darab ceruza*, *pohár*, *fésű*, de többnyire még itt is fölösleges. Valójában csak akkor megokolt a használata, ha félreértést előzhetünk meg vele. Pl.: Kérek öt *darab* forintos bélyeget (v. *öt egyforintos* bélyeget). Nagyobb tárgyakról szólva azonban a számnév magában is tökéletesen elegendő: *tíz lakás*, *tíz autóbusz*.

A szó rövidítése *db*, pont nélkül. Ennek eszközhatározó ragos alakja nem *db-val*, nem is *db-al*, hanem *db-bal*.

Irodalom: F[erenczy] G.: NymLev. 330—1; Tiszamarti: ÉT. 1975 : 2167; HivKve² 60. Sz. L.

darab(ig) — egy darab(ig) L.: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

daruk — darvak

A *daru* szó jelenthet madarat és emelőgépet, többes számú alakjuk azonban különbözik egymástól. A 'madár' jelentésű *daru* többes számú alakja ugyanis *darvak*, s csak ritkán *daruk*, az 'emelőgép' jelentésű *daru* többes számú formája ellenben csak ez lehet: *daruk*.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. b)

datál — dotál

E két latin gyökerű szó alakjában hasonlít egymásra, ezért sokan összetévesztik őket, bár értelmük különböző. A *datál* jelentése: keltez; valaminek az idejét valamely időponthoz rögzíti, ill. valahonnan, valamiből számítja. A *dotál* szó pedig ezt jelenti: díjaz, fizet valakit vagy valamit; anyagi fedezettel költségvetésileg ellát, segít, támogat. A két szó fölcserélése tehát súlyos hiba!

IRODALOM: HivKve² 61.

dátum tulajdonnevekben

Újabban, idegen minták nyomán, gyakran találkozunk valamely nevezetes történelmi esemény dátumával intézmények, vállalatok, utcák stb. hivatalos nevében. Pl.: *Április 4. Gépgyár*, *Október 6. utca*, *Március 15. tér*. Gyakoriak a hasonló megjelölések pont nélkül is: *Május 1 mozi*, *November 7 tér* stb. Az érvényben levő helyesírási rendelkezés szerint ide is pont teendő, akárcsak a keltezésbeli sorszám után, hiszen itt is a sorszámnév volna a hagyományos. Az igényes beszédben valóban sorszámnevet kellene használnunk, mégpedig birtokos személyraggal, kiejtve tehát így: *április negyedike gépgyár*, *október hatodika utca*, *március tizenötödike tér* stb. Ez azonban egy kissé pontoskodónak hat, ezért a személyrag nélküli számjegyes írás hatására a rövidítésszerű tőszámnévi ejtés ma már szinte természetesebbnek számít, még ha kerüljük is igényesebb beszédben, előadásban az ilyen ejtésmódot: *október hat utca*, *november hét tér* stb. Ez a tőszámnévi ejtés különösen a *május 1*-jét tartalmazó elnevezésben terjedt el, pl.: *május egy ruhagyár*, *május egy mozi* (igényesebben: *május elseje ruhagyár*, *május elseje mozi*). Nyelvünkbe azonban sem ilyen, sem olyan formában nemigen illeszkedik bele ez az idegen mintákat követő, mesterkélt szerkezetű új elnevezéstípus, ezért az írásból és kiejtésből adódó nehézségek miatt egészében véve nem kívánatos a terjedése, ill. hasonló típusú újabb tulajdonnevek alkotása.

L. még: *-i* képző keltezésben | intézménynevek | keltezés 2. | sorszámnév | számok írása II. 4. | utcanevek I. 2. c) K. M.—Sz. L.

dauer

A német *Dauerwellen* magyar fordítása, a *tartós hullám* jobbára csak a fodrászipar hivatalos nyelvhasználatában honosodott meg. Az élőbeszédben a hangalakjával nyelvünkből meglehetősen kirívó *dauer* [dauer] és továbbképzett igei alakjai, a *dauerol* és *daueroltat* járják. A *dajer*, *dájer*, *dajjer* ejtés csak a népies és igénytelen beszédben fordul elő: Mámma mán a tanyai lányok is *dajjert* tötetnek a hajukba (Bálint S.: Szegedi Szótár).

L. még: *au* kiejtése 1. | magyarítás a hivatalos nyelvben

dc, dcs hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 4. f)

de L. *dehogy — de hogy* | ellentétes kötőszók | *ezzel szemben* | *hanem* 3. | körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók összekapcsolása | *ugyanakkor* | *viszont*

deák — diák

Ugyanannak a latin szónak régibb és újabb magyar alakváltozata. Mai köznyelvi alakja a *diák;* a *deák* régies, ill. népies stílusárnyalatú. Ezzel bizonyos értelmi elkülönülés is együtt járt. A *diák* szó 'tanuló' jelentésben ma is fontos eleme köznyelvünknek, egyéb jelentésekben azonban (= írástudó, íródeák, latin stb.) régies stílusárnyalat tapad hozzá. A *deák* változat egy bizonyos fokig ma már minden jelentésében népies vagy régies. Leginkább az 'íródeák', valamint a 'latin', ill. 'latin nyelv' jelentést idézi fel. E jelentésekben a *deák* — mint az eléggé ismert *íródeák* elnevezés is mutatja — gyakoribb a *diák*-nál.

Irodalom: Grétsy: Szóh. 74.

De Amicis

E szókapcsolatszerű olasz nevet hangsúlyozhatjuk magyar beszédben a második elem első szótagjára eső, magyaros nyomatékkal: dë *a*mícsisz. De ejthetjük olaszosan is: dë *à*mícsisz, főképp akkor, ha az írót teljes olasz nevén emlegetjük: *Edmondo de Amicis* [ed*mo*ndo dë *à*mícsisz]. Toldalékai mély hangúak, a szóvég kiejtéséhez igazodnak: *De Amicisszal, De Amicisnak.*

de azonban L. kötőszók összekapcsolása | mellérendelt mondat II. 3.

debreceni L. tapadás

Debussy

Francia kiejtése kb.: döbüszi. Magyar szövegben, többnyire hosszú *ssz*-szel ejtve, első szótagján hangsúlyozzuk. Toldalékai magas hangúak: *Debussynek, Debussyvel.*

debütál

Előfordul a lósport nyelvében (Ráró az idén a Nemzeti díjban *debütált)*, főképp azonban a színházi és filmkritikákban lett divatos, ezek tartják életben ma is. Nincs szükség rá! Használjuk helyette a jó magyar kifejezéseket: *először szerepel, először lép fel, bemutatkozik,* annál is inkább,

mert hangalakjával nem illeszkedik be nyelvünkbe. Olykor más területen is felbukkan ez a finomkodó szó. Pl.: ezzel a regénnyel egy új sorozat *debütál* (vagyis *indul*).

decimál- előtagú összetételek L. *szociál-* előtagú összetételek

de facto

A 'ténylegesen' jelentésű latin határozó klasszikus kiejtése: dé *fák*tó. A magyar jogi latinságban azonban elterjedt az egy szóként való hangsúlyozása is: *de* faktó. A jogi nyelvben élhetünk ezzel a szóval, mégpedig lehetőleg a klasszikus latin kiejtést és hangsúlyozást követve, köznyelvi szövegben azonban kerüljük ezt a régies, hivatalos ízű és szükségtelen latinizmust. Használjunk helyette magyar szavakat: *valóban, valójában, igazán, tényleg(esen), tettleg.*

defekt — defektus

1. A *defektus* régebbi latin jövevényszó, a *defekt* alakot pedig a múlt század elején a németből vettük át, jórészt más jelentésben.

2. A rövidebb *defekt* technikai műszó, de használata a köznyelvben is általánossá vált, főként a gépkocsi, (motor)kerékpár szerkezetében keletkező üzemzavar (leggyakrabban a gumiszakadás) megnevezésére: *az autó defektet kapott.* Összetételekben is él: *gumidefekt, kerékdefekt, motordefekt.* A *durrdefekt* (= a kerék belső tömlőjének átszakadása nagy *durranás* közepette) hangutánzáson alapuló népetimológiás alakja a német *Durchdefekt*-nek. Használatát nem kifogásoljuk. Amikor azonban mód van rá, helyettesítsük a *defekt*-et a *hiba* szóval, pl. *motorhiba.* A *gumidefekt* magyarul *gumiszakadás*, a *defektes* pedig *hibás*, ill. a bizalmas, argószerű nyelvhasználatban, emberre vonatkoztatva: *hóbortos, habókos, hibbant, ütődött, gyagyás* stb.

3. A *defektus*-t orvosi értelemben helyettesítsük a *(szellemi* v. *erkölcsi) fogyatékosság, fogyatkozás* szavakkal; *defektusa van: fogyatékos.*

L. még: *-us* végű latin-görög szavak kettős alakja

É. Z.

Defoe

Az író nevének kétféle angol kiejtése [döfó — difó] közül nálunk ez utóbbi terjedt el. A név toldalékait írásban kötőjellel kapcsoljuk: *Defoehoz, Defoe-val.*

L. még: idegen szavak ragozása 3. | személynevek elemeinek sorrendje 2.

de — hanem L. ellentétes kötőszók | *hanem* 3.

dehogy — de hogy

Arra nézve, hogy mikor kell egybe- s mikor különírni a címül írt, valamint a hasonló típusú alakokat, magyarázat helyett néhány megvilágosító példát mutatunk be: *Dehogy* mondta!; Te nem hiszed, *de hogy* mondta, az bizonyos!; *De hogy* [= hogyan] mondta?; — *Dehogyis* adok!; *De hogy* [= hogyan] *is* adhatnék?; — *Dehogyisnem* láttam! (vagy a kettős hangsúlyozásnak és a kettős tagadásnak megfelelően: *Dehogyis nem* láttam!); *De hogy is nem* [= hogyan lehetséges, hogy nem] láttam?; — *Dehogynem* mondta! (ill. a kettős tagadásnak megfelelő hangsúlyozást érzékeltetve: *Dehogy nem* mondta!); Itt volt, *de hogy nem* mondta, azon csodálkozom; *De hogy* [= hogyan] *nem* vette észre?

A 'hogyan' jelentésű *hogy* (önálló határozószó lévén) főhangsúlyos.

F. G.

déjeuner

Kiejtése: dëzsöné. Ragozása (írásban kötőjellel): *déjeuner-t, déjeuner-vel* stb. Jó magyar megfelelője: *reggeli, villásreggeli.*

L. még: idegen szavak ragozása 3.

dekád

Ezt a tizes egységet, tíz napot jelentő, régebben is elő-előforduló nemzetközi szót az ötvenes években újították fel, s ekkor vált divatossá különösen az üzemi nyelvhasználatban, majd a sajtóban is. Ma már kiszorulóban van nyelvünkből, s ez nem is baj, mert többnyire annyi, mint a hónap *harmadrésze, harmada.* Pl.: *március első dekádjában* (magyarosabban: *első harmadában* v. *első tíz napjában).*

Irodalom: Grétsy: MMNyünk. 27—8.

dékán — dékány L. *dívány — díván*

dekli

Német eredetű vulgáris szakszó. Minden jelentésére van jó magyar szavunk: *fedél, fedő, kartondoboz, lemez* stb. Összetétele a *sábeszdekli,* amely a zsidó szertartásos viseletben szokásos kis kerek sapkát jelenti. Tréfás értelemben általában 'sapka' jelentésben használják.

L. még: *papundekli — papendekli*

dekoltált, dekoltázs

A divat nyelvében, továbbá a választékos vagy inkább finomkodó társalgás nyelvében előforduló — s másutt nem is kívánatos — idegen szavak. A *dekoltázs* magyarul: *(mély) kivágás* v. *nyakkivágás* (ti. női ruhán). Jelenti azonban a szó a női felsőtestnek az ilyen ruhából, ill. kivágásából ki-

látszó csupasz részét is (nyak, váll, kebel), és ebben a jelentésében nincs is igazi magyar megfelelője. A *dekoltált* pedig mint a (női) *ruha* jelzője a. m. *mélyen kivágott;* a *dekoltált nő* ilyen ruhát viselő nőt jelent, s ez utóbbi használatában ezt sem igen tudjuk jobb magyar szóval helyettesíteni.

dekoráció, dekorál

Már a múlt században is használt nemzetközi idegen szavak. A *dekoráció* általános jelentése: díszítés, díszítmény, díszlet. Az utóbbi évtizedekben terjedt el az épületen vagy az épület belső helyiségeiben alkalmazott díszítésnek, ill. az ilyen díszítéshez való kellékeknek a megnevezésére, s a mozgalmi zsargon hangulata társult hozzá. Hasonló sorsra jutott igei származéka, a *dekorál* és a *kidekorál* '(fel)díszít, dekorációval ellát'. Ok nélkül szorították ki a magyar megfelelőket, egyfelől a *díszítés* főnevet, másfelől a *(fel)díszít* igét. (Az, hogy eközben a *dekorál* régi, 'érdemrenddel kitüntet' jelentésben való használata is visszaszorult, valójában nem veszteség.)

A *dekoratív* elsősorban szépművészeti műszó, 'díszítő' értelemben: *dekoratív elemek, dekoratív művészetek.* Köznyelvi jelentésében kitűnően helyettesíthetjük a *díszes, pompás, mutatós, festői* szavakkal, pl.: *díszes egyenruha, mutatós jelenség.*

A szócsalád jól ismert tagja a *dekoratőr* is. Ennek jelentései és magyar megfelelői: 1. lakás, épület belső díszítését tervező művész, ill. ezt végző szakember; *lakberendező, belsőépítész;* 2. (színházi) *díszlettervező* (művész), ill. *díszletező munkás.* Ha beszédünkben, írásunkban egy-két szavas, rövid megfelelő kínálkozik helyette, használjuk inkább azt!

É. Z.

Delacroix

Franciás kiejtése [dölákrụà] helyett természetesebb, ha kissé magyarosabban, első szótagján hangsúlyozva ejtjük: dölákroá. Toldalékait írásban kötőjellel kapcsoljuk: *Delacroix-t, Delacroix-val.*

Dél-afrikai Köztársaság

Helyes írásmódja: *Dél-afrikai Köztársaság,* de melléknévként *dél-afrikai köztársasági* v. *dél-afrikai köztársaságbeli.*

L. még: világtájat jelölő előtagú összetételek

dél- előtagú összetett szók L. világtájat jelölő előtagú összetételek

délelőtt — délelőttön

A *dél előtt* névutós szerkezetből kettős szófajú összetett szó lett: egyrészt határozószó (pl.: holnap *délelőtt* találkozhatunk), másrészt főnév (pl.: kellemes volt ez a *délelőtt*; Az egész *délelőttöt* vele töltötted?). Az utóbbinak szabályos *-n* határozóragos alakja: *délelőttön* (mint *estén, nyáron)*. Mikor? kérdésre mégis mindmáig természetesebben válaszolunk a puszta határozószóval, s a ragos alakot csak akkor alkalmazzuk, amikor hangsúlyozni akarjuk az *-ön* ragos főnévi jelleget. Pl.: a megbeszélt *délelőttön* (v. azon a *délelőttön)* elintézhetünk mindent; egy *délelőttön kívül* nem sok időt vesztegettél rá. Olykor pedig mindkét lehetőséggel élhetünk: egy esős *délelőtt* (v. *délelőttön)* végre elolvastam a cikket.

Hasonló párhuzamosság van a *délután* és a *délutánon* időhatározói használata közt, távolabbról pedig rokon jelenség a *reggel* és a *reggelen* kettőssége is.

L. még: jelöletlen határozó | *-n, -on, -en, -ön* rag 3. | *reggel — reggelen*

IRODALOM: N[agy]. J. B.: Msn. 1932 : 73—4; Techert: Msn. 1935 : 25—6. T. J.

délelőtt — egy délelőtt L. *egy* névelő időhatározók előtt

délelőtti — délelőttös L. párhuzamos képzések II. 2. b)

deli L. *dali — deli*

Delibes

A francia zeneszerző nevének helyes kiejtése: dölíb. Ragozása ennek megfelelően magas hangú; írásban kötőjelet használunk: *Delibes-et, Delibes-bel* stb.

L. még: idegen szavak ragozása 3.

IRODALOM: Csók: EgriKonf. 211.

delikvens — delinkvens

A latin eredetű 'bűnös, tettes, vádlott' jelentésű régi jogi műszó ma már rendszerint csak bizalmas vagy tréfás értelemben fordul elő a társalgási nyelvben, annak a szóban forgó személynek a megnevezésére, aki többnyire valamely kellemetlen dolog előtt áll. Stílusos használata nem is hibáztatható. A *delinkvens* alak azonban ritka, régies.

Dél-Magyarország

Mindkét elemét nagy kezdőbetűvel kell írni, közéjük kötőjelet téve. Melléknévi származéka kisbetűs: *dél-magyarországi*.

L. még: világtájat jelölő előtagú összetételek

délután — délutánon L. *délelőtt — délelőttön*

Dembiński — Dembinszki

A magyar szabadságharcban részt vevő lengyel hadvezér nevét százéves hagyomány alapján magyarosan *Dembinszky Henrik*-nek szoktuk írni. Eredeti neve Henryk Dembiński [henrik dembinyszki]. Magyar szövegben magyar alakban, lexikon címszavaként lengyel helyesírással írjuk. A lengyel változat ékezet nélkül *n* betűvel is helyes, ha a nyomdának nincs *ń* betűje. Nem hibás a kiejtés szerinti és *i*-vel végződő *Dembinszki* alak sem, sőt jobban megfelel a lengyel írásmódnak, mint az *y* végű magyar nemesi neveket követő hagyományos változat. Arra kell törekedni, hogy az utcanévtáblákon, történelmi munkákban stb. minél előbb egységes írásmód alakuljon ki. Erre a *Dembinszki* forma látszik a megfelelőbbnek.

L. még: *Osztrovszki — Osztrovszkij*

de mégis, de mégse(m), de mindamellett L. kötőszók összekapcsolása

demonstráció, demonstrál

Latin eredetű nemzetközi szavak. Jelentésük: 'bemutatás; szemléltető bizonyítas, igazolás', ill. 'bemutat; szemléltet, magyaráz, szemléltető erővel kimutat vmit'. Tudományos műszóként elfogadhatók. Nem szaknyelvi környezetben azonban helyettesítsük őket magyar egyenértékeseikkel!

A *demonstráció* szó a sajtónyelvben is gyakori, de itt már nem bemutatást vagy bizonyítást értenek rajta, hanem tüntetést, tüntető felvonulást. Ennek nyomán a *demonstrál* igének is kialakult egy 'tüntet' jelentése. E másodlagos jelentéseknek köznyelvivé válását nem helyeseljük, mert az említett fogalmakra vannak hagyományos és kifogástalan magyar szavaink. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy van a *demonstráció*-nak egy olyan újabb keletű jelentésárnyalata, amelyben aligha helyettesíthető a *tüntetés* szóval. Pl.: a fegyveres testületek április 4-i nagy *demonstrációja* (a. m. ünnepi felvonulása, díszszemléje, seregszemléje). Ez arra vall, hogy az idegen és a magyar szó között jelentésbeli elkülönülés indult meg.

É. Z.

deponál

Szaknyelvekben fölöslegesen használt, latin eredetű szó. Helyesen: *letétbe helyez, megőrzésre átad, lerak.*

derék

E testrészt jelentő főnevünknek sok toldalékos alakjában a második magánhangzó is rövid *ë;* toldalékai mindig mélyhangúak: *derékban, derekam* [dërëkam], *derekú.* Melléknévként azonban néha előfordul magas toldalékkal is, különösen ha tőhangzója nem rövidül meg: *derekabb* v. ritkán *derékebb;* főnevesítve: ennek a *deréknak* v. *deréknek* (adjuk meg az elismerést).

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 3. a)

IRODALOM: G[rétsy]. L.: NymLev. 180.

deres L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 1., 3.

derogál neki

A régebbi választékos társalgási nyelv szava. Ma ritka, s van némi gúnyos hangulata. Másképpen: *méltóságán alulinak tart* vmit; *nem tartja méltónak magához; nincs ínyére; restelli, szégyelli.*

Descartes

Francia kiejtése: d*ékárt;* magyar beszédben első szótagja hangsúlyos. Toldalékai mély hangúak; írásban kötőjellel kapcsoljuk őket: *Descartes-ot, Descartes-tal.* Melléknévi származéka kisbetűs: *descartes-i;* de *Descartes-féle.*

Deseő [dezső] L. régies helyesírású családnevek

Desmoulins

A nagy francia forradalom egyik fő alakja. Nevének kiejtése: dëmulen. Ragozása — kötőjellel — magas hangú: *Desmoulins-t, Desmoulins-nel* stb.

L. még: idegen szavak ragozása 3.

de sőt L. körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók összekapcsolása

Dessewffy

A régi családnév kiejtése: dezsőfi. Elválasztása (a helyesírási szabályzat szerint, bár a névbeli *ss* itt egyszerű *zs* hangot jelöl): *Des-sew-ffy.*

L. még: elválasztás 5. | régies helyesírású családnevek

desztillál tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

de viszont L. *viszont*

dezeszkaláció L. *eszkaláció*

diadalmaskodik, diadalt arat határozója L. *fölött*

diagram — diagramma

E görög eredetű szónak két változata is használatos nyelvünkben. A szakirodalom, újabb szótárak és lexikonok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy ma már (az 1960-as évek óta) a rövidebb alak, a *diagram* a gyakoribb. Ennek terjedéséhez minden bizonnyal hozzájárult a többi idegen összetételből magyarrá lett *-gram* utótagú összetétel: *program, sztenogram, spektrogram.* De a hosszabb változat az általánosabb ezekben: *anagramma, epigramma, paralelogramma.*

L. még: *-gramm, -gram* | *parkett — parketta* 4.

diák L. *deák — diák*

diáknyelv L. ifjúsági nyelv

dialektológia L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

dialektus és nyelvi norma L. tájnyelv és nyelvi norma

dialógus — dialóg L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d) | *prológus — prológ* | *-us* végű latin-görög szavak kettős alakja

dics

Minden származékában és összetételében rövid az *i*: *dicsér, dicső, dicsvágy.* A *dicsér* szót ejthetjük hosszú *í*-vel is. Ez sem hibás, hiszen 1940-ig akadémiai helyesírásunk *dícsér* alakban íratta, 1950-ig pedig mindkét változatot megengedte, de köznyelvünk egysége és a szótő állandósága érdekében a hosszú *í*-s változat ma már kevésbé kívánatos.

L. még: *dics-* előtagú összetételek

Irodalom: Szemere: AkHTört. 100.

dicsekedik — dicsekszik L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

dics- előtagú összetételek

Régen általában helytelenítették az elvonással keletkezett szótővel összetett nyelvújítási szavakat. Ma már elfogadjuk ezt a szóalkotási módot az olyan meghonosodott szavak esetében, amilyen a *dicsfény* vagy a *dicshimnusz.* A köznyelvivé nem vált, mesterkélten választékos voltuk

miatt az irodalmi nyelvből is kiavult szavakat azonban kerüljük. Ilyen a *dicsteljes* vagy a *dicsszomj*, *dicsvágy* szó, amelyeket a *dicső*, *dicsőséges*, ill. a *dicsőségszomj*, *dicsőségvágy* szavakkal jól helyettesíthetünk.

L. még: jelzős összetételek 1.

dicsér határozója L. *miatt*

differenciál- előtagú összetett szavak L. *szociál-* előtagú összetételek

difteritisz — diftéria

Az előbbi idegenszerűbb, az utóbbi nyelvünkbe jobban beilleszkedő és gyakoribb szóalak. Használata nem hibás, de a köznyelvben a magyar *torokgyík* szó is jól megfelel.

diftongus L. kettőshangzók

digó L. *talján — olasz*

díj, díjas

1. A *díj* kiejtésében elmosódik az *í* és a *j* határa, de az irodalmi igényű beszédben inkább csak az *í*-t ejtjük hosszan, a *j* maradjon magánhangzó előtt is rövid: *díja, díjas, díjat, díjaz.* — L. még: kiejtés II. C) 3.

2. Közszókkal való összetételként egybeírjuk: *díjbefizetés, díjhátralék, díjlevonás, díjnyertes; alapdíj, békedíj, belépődíj, munkadíj, nyugdíj, ösztöndíj, pótdíj, tiszteletdíj, túlóradíj, vándordíj; -s* képzős származékát is: *békedíjas, nyugdíjas, ösztöndíjas* stb. Tulajdonnévi előtaghoz kötőjellel kapcsoljuk. Pl.: *Kossuth-díj, Kossuth-díjas, Lenin-díj; Liszt-díj, Nobel-díj, Ybl-díj; Nobel-díjas, Ybl-díjas; József Attila-díj, József Attila-díjas.* Különírt szókapcsolatai: *belépti díj; tagsági díj; életbiztosítási díj;* stb. Hivatalos névként nagybetűs szókapcsolat: *Állami Díj;* de mindenképp kisbetűvel: *(Nagy János) állami díjas.* E. L.—F. G.

díjmentes L. *-mentes* utótagú összetételek

-dik képző elhagyása L. sorszámnév 3.

diliflepni L. *flepni — flekni*

dinár L. külföldi pénznemek

dióda L. *elektród, elektróda*

direkt, direkte

Mint melléknév főként szaknyelvi szókapcsolatokban honosodott meg: *direkt módszer* (a nyelvtanításban), *direkt sebesség* (az autós műszaki nyelvben), *direkt termő* (szőlő). Ezekben a kifejezésekben nem kifogásoljuk. De a *direkt adó* inkább *egyenes adó*, a *direkt kocsi* pedig *közvetlen kocsi*.

A köznyelvben leggyakrabban határozószói szerepben burjánzik. Ilyen használatban lehetőleg kerüljük, mert számos jelentésárnyalatot mos egybe. Pl.: *direkt* az üzembe ment: *egyenest, egyenesen, közvetlenül, mindjárt, rögtön; direkt* ezért vettem: *éppen, pontosan*; ez *direkt* nevetséges: *egészen, teljesen, valósággal; direkt* bosszantani akart ezzel: *csak azért is, szándékosan, szántszándékkal; direkt* megmondtam neki, hogy: *nyomatékosan, magyarán, kereken, nyiltan; direkt* hideg van: *határozottan*.

A latinos műveltségűek használatában még mindig élő, de ma már választékoskodónak, idejétmúltnak ható *direkte* határozószó helyett is az említett magyar határozókat ajánljuk.

L. még: *egyenesen — egyenest*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1932 : 107; Szilágyi: AnyKal. 79.

É. Z.—K. M.

dirigál, dirigens

Bizalmas, egy kicsit finomkodó, a zenei életben való bennfentesség hangulatát keltő latin eredetű szavak a *vezényel*, ill. a *karmester, karnagy* helyett. A *dirigál* a bizalmas nyelvhasználatban 'irányít, igazgat, rendelkezik, parancsolgat' értelmében is járatos. Az igényesebb beszédben kerülendő. A *dirigens* zárt *ë*-vel is gyakori: dirigëns. A *-t* tárgyrag a kialakult nyelvszokás szerint kötőhangzó nélkül kapcsolódik hozzá: *dirigenst*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. b)

IRODALOM: H. M[olnár]. I.: NymLev. 167.

díszeleg — díszelg L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

disznólkodik — disznókodik L. *erőlködik — erőködik* 1.

disznó — sertés L. állatok, állatcsoportok megnevezése | *sertés — disznó*

diszponál

Főleg a hivatali nyelvben élő, fontoskodó idegen szó. Idősebbek nyelvhasználatában *disponál* alakban is előfordul. Pl.: ebben az ügyben a miniszter *diszponál: rendelkezik, intézkedik, határoz, dönt, intézkedési joga van*; ennyi pénzzel nem *diszponálok: nem rendelkezem*, ennyi pénzem *nincs*.

A társalgási nyelvnek gyakori, de fölösleges sablonkifejezései a *jól van diszponálva, nincs jól diszponálva, diszponálva van, nincs diszponálva*-félék. Másképp, szebben: vmire (pl. szereplésre, munkára) *alkalmas*, ill. *alkalmatlan lelkiállapotban, hangulatban, kedélyállapotban van.*

L. még: *disztinkció — distinkció*

IRODALOM: HivKve² 62. É. Z.—G. L.

disztinkció — distinkció

E latin eredetű szóban még ma is megtaláljuk — írásban is — az *sz*-nek és az *s*-nek azt a váltakozását, amely a latin *s* betűnek középkori (egyházi) latin *s*, ill. a humanizmus kora óta fokozatosan terjedő klasszikus latin *sz* ejtésére vezethető vissza. Az *s*-es ejtésváltozat ebben a szóban is kezd visszaszorulni, például a magyar képzővel alakult *disztingvál* igét már csak idősebbek mondják (s írják) *distingvál* alakban. De a címül írt főnévben még majdnem egyformán gyakori a két alak. Magát a szót a latinos műveltségűek használják; ajánlatosabb elkerülni, mert jól megfelel helyette a magyar *különbségtétel, különböztetés, megkülönböztetés*. Régi 'rangjelzés' jelentésében ma már nem használják.

A *disztingvál* ige a választékos nyelvhasználatban elő-elő fordul, de legtöbbször ehelyett is jobb a *(finom) különbséget tesz (vmi között)*, ill. a *megkülönböztet (vmit)* kifejezés. A finomkodó *disztingvált* melléknév pedig csak az előkelősködő stílusrétegbe való. Magyar megfelelői: *előkelő, finom, választékos (modor, megjelenés)*.

Az idegen, főleg latin eredetű szavak *s—sz* ingadozása szó belsejében nem olyan gyakori, mint szó elején vagy végén. (Ezekről lásd: *statika — sztatika* | *státus — státusz.)* Többségükben már eldőlt, hogy *s* vagy *sz* hanggal fogadta-e be őket irodalmi nyelvünk. Például a *preskripció* 'előírás' csak *s*-sel, a *transzkripció* 'átírás' csak *sz*-szel járatos. Mégis megemlítjük itt azt a néhány szót, amelyben ez az ingadozás még nem szűnt meg teljesen.

Diszpenzáció — dispenzáció. Államjogi műszóként már csak az első alak használatos, egyházjogi ('házasság előtti kihirdetés alóli felmentés') értelemben is csak az idősebbek egy része ejti *s*-sel.

Predestináció, predestinál — predesztináció, predesztinál. A főnévben is, az igében is egyaránt gyakori az egyházi latinból eredő *s*-es változat és a klasszikus kiejtésre törekvést tükröző — szintén helyes — *sz* hangú alak.

L. még: *aspektus* | *diszponál* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 2. c) | *passió — passzió* | *Rostock* E. L.

-dít L. *-ít* igeképző

dívány — díván

'Török államtanács' értelemben nyelvünkben csak az *n*-es *díván* alak használatos (ez ma már régies, irodalmi szónak számít), a fekvőbútort jelentő *dívány* szó azonban ugyancsak előfordul *díván* alakban is. — Több szavunk végén megfigyelhetjük az *n* és az *ny* hang váltakozását, így az előbbi alakváltozatok között is. Ez hangtani tényezők hatására alakult így. Némelykor az *n*, máskor meg az *ny* állandósult. Például *n* végű a köznyelvi alak a következő változatokban: *dékán, kordován, oroszlán, paplan, sezlon, szappan, szerecsen, vagon.* Népies, tájnyelvi ejtésben: *dékány, kordovány, oroszlány, paplany, sezlony, szappany, szerecseny, vagony.* Ellenben az *ny*-es ejtés a köznyelvi például a következő szavakban: *bizony, dívány, puttony, sáfrány.* Ezeknek meg *n*-nel való ejtésük *(bizon, diván, putton, sáfrán)* számít népiesnek, ill. tájnyelvinek.

Sz. L.

divatba hoz L. *hoz* 1.

d i v a t s z ó k

A szépirodalom stílusához hasonlóan a mindennapok társalgási nyelve, a sajtónyelv, a szaknyelvek (például a kereskedelemé vagy a kritikáé) és a hivatali nyelv szóhasználata is megteremti a maga divatját. Időnként egy-egy idegen vagy magyar kifejezést felkap a nyelvhasználat, unosuntalan találkozunk vele, a szó elkoptatottá válik, jelentése felhígul, semmitmondó lesz. Alakjukat, alkotásmódjukat tekintve a divatszók általában helyesek, szabályosak, de gyakori előfordulásuk miatt az igényes nyelvhasználatban tanácsos kerülnünk őket. A divatszók alkalmazása különösen jellemző a társalgási nyelvre, a sajtónyelvre és a hivatalos stílusra. Úgyszólván minden korszak divatba hoz néhány szót, kifejezést, de ezek nagyon hamar ki is kopnak a divatból.

A mai sajtónyelvben és a hivatalos stílusban nagyon gyakran fordulnak elő például a következő szavak: *anyag(ok), elvárás, féleség, hozzáállás, meglátás, nagyságrend(ű), ráfordítás, szint(ű), viszonyulás; integráció, kooperáció, probléma, profil, struktúra, téma, volumen; alapvető, döntő, köztudott, látványos, rangos, rendhagyó; konkrét, mini; beütemez, biztosít, (átadásra) kerül, rendelkezik; súllyal, ürügyén, zömmel.*

A társalgási nyelvben előforduló, hasonlóképpen elkoptatott, sokat hallott, közhelyszerű szavak és kifejezések közül is felsorolunk néhányat: *hobbi, maszek(ol), show, sztori; (nem) érdekes; komoly, óriási, rangos, rendes; lerobban; el van boronálva; mondja már!, na ne mondja!; ne (is) mondja!; nem az én asztalom; per ma; per pillanat(nyilag);* stb.

Már csak stílusunk változatossága érdekében is kívánatos e szavak

gyakori használatától óvakodnunk. Nyelvünk szókészlete elég nagy, elég gazdag ahhoz, hogy mindig találjunk a divatszavak helyébe kevésbé elkoptatott, szebb, kifejezőbb nyelvi elemeket. (A cikk témakörébe vágó divatos kifejezések és szavak a betűrendi helyükön általában megtalálhatók.)

L. még: nagyvárosi nyelv | stílusrétegek I. 1. b) | szókincsünk stilisztikai rétegeződése II—III., V.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 117—9, 131—3; Lőrincze: ÉdAny. 463—4; Kálmán B.: AnyKal. 103; Hernádi S.: uo. 104; Péter: uo. 109; Ferenczy: uo. 110; HivKve[2] 62—3; Sebestyén: Buktatók 94—6; Kovalovszky: Nyfejl. 115—6. K. M.—Sz. L.

dj hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. a)

dobja a srácot L. *el* igekötő 2.

dobozkonzerv L. *palackbor*

doge L. *dózse*

doh

Kiejtjük benne a *h*-t: *dohot, dohhal, dohtól; dohos, dohszag.*

L. még: *h* 2. b)

dohányoz — dohányzik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. b)

doktor néni, doktornő L. foglalkozásnevek női változata | megszólítás és formái I. 1., 4., 6. | *néni* | *nő* összetételekben 3.

doktor szórendi helye L. címek és rangok II.

doktriner — doktrinér

E francia-német eredetű szó mindkét alakban használatos. A francia *doctrinaire*, ill. a német *doktrinär* hosszú, nyílt *ē* hangját a magyar kiejtésben hol rövid *e*, hol hosszú *é* hanggal helyettesítették. Újabban azonban az idegen kiejtésnek megfelelő hosszú *ē*-s változat terjed. A szintén francia-német eredetű *primer* és *szekunder* szó mind gyakoribb hasonló ejtésváltozatának mintájára célszerű a *doktriner* egységes használata, bár a *doktrinér* még gyakoribb, mint a *primér* és a *szekundér*.

Az *e*-s alakot *ë*-ző beszédben zárt *ë*-vel, ill. ennek hosszú *(ē* és *é* közé eső) változatával ejtik.

Minden változatban magas hangú toldalékok járulnak a szóhoz: *doktrinerek*, ill. *doktrinérek* stb.

Vigyázzunk, hogy ez az idegen szó ne szorítsa ki az olyan magyar kifejezéseket, mint *vaskalapos, tudálékos, elméletieskedő, mereven elméleti, elvekhez mereven ragaszkodó.*

L. még: *Ampère — amper* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. a) | magánhangzó-illeszkedés II. 4. c), 5. d) | *primer — primér* | *szekunder — szekundér* E. L.

dokumentáció L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés

dokumentum, dokumentáció

A *dokumentum* a hazai (hivatalos) latin nyelv maradványa 'hiteles tárgyi vagy írásos bizonyíték', ill. 'hivatalos írás, igazolvány' értelemben. *Dokumentumfilm:* megtörtént eseményeket (nagy részben) eredeti felvételek alapján bemutató, magyarázó szöveggel kísérő film; *dokumentumjáték:* megtörtént eseményeknek eredeti forrásokon (felvételeken, riportokon) alapuló és összekötő szöveggel kísért ill. keretbe foglalt feldolgozása (rádióban, televízióban).

Ha már szükségünk van erre az idegen szóra, lehetőleg csonkítatlan, *dokumentum* formájával éljünk! A felszabadulás utáni egy-két évtizedben gyakori s még ma is felbukkanó *dokumentfilm* formát ne használjuk! A németesen és oroszosan csonka *dokument* alak a bizalmas társalgási nyelvben is él; Hol a *dokument?; Dokument* nélkül nem adhatok; stb. Tréfás hangulata némileg menti, de az igényes közbeszédbe nem illik bele.

A *dokumentáció* főként a tudományos nyelvben használatos és az utóbbi időben egyre jobban meghonosodó szó. Jelentése: dokumentumokkal való igazolás; tudományos bizonyító anyagok gyűjtése, rendezése, nyilvántartása, esetleg közzététele; ezzel a tevékenységgel foglalkozó szervezet. Pl.: az *előadás dokumentációja; műszaki dokumentáció; dokumentációs központ.* Ilyen használatát nincs okunk kifogásolni.

Irodalom: G[rétsy]. L.: NymLev. 370—1. É. Z.—G. L.

dolgozó — munkás

E két rokon értelmű szó mind melléknévi, mind főnévi használatában elkülönül egymástól. A *dolgozó* melléknévi igenév jelentése: olyan személy, közösség, aki, amely éppen dolgozik (pl. az új könyvén *dolgozó* író). A szó mintegy másfél százada használatos főnévként is, de igazában csak 1945 óta állandósult e szerepben. Jelentése ma általánosabb, összefog-

lalóbb, mint a *munkás*-é (bár eredetileg azonos volt vele): rendszeres (testi vagy szellemi) munkájából élő, a társadalmi termelésben részt vevő személy. E fogalom körébe egyaránt beletartoznak tehát az ipari, a mezőgazdasági, a kereskedelmi stb. pályán működők és az értelmiségi foglalkozásúak.

A *munkás* szó már a XV. században önállósult főnévként, s eredeti melléknévi jelentésének ('nehéz, fáradságos') és a kor viszonyainak megfelelően azt a személyt jelentette, aki testi munkát végzett, abból élt. Mai jelentése is elsősorban: ipari termelőmunkát foglalkozásszerűen végző dolgozó *(gyári, üzemi, bőripari munkás)*. Tágabb értelemben azonban néha — kissé választékos vagy sajtónyelvi árnyalattal — a *dolgozó* főnév helyett is használjuk: szellemi *munkás* (1919-ben: *fejmunkás)*, *a közoktatás, a tudomány munkásai*.

A *munkás* melléknév ma eléggé ritka; a következő két jelentésben él: 1. (a népnyelvben) dolgos, szorgalmas *(munkás nép)*, 2. sok, fáradságos, nehéz munkával járó *(munkás élet, napok, terítő)*. K. M.

dollár L. külföldi pénznemek

dolog

A stílus szabatossága és változatossága ellen vétünk, ha beszédünkben vagy írásunkban unos-untalan használjuk a *dolog* szót. Pl.: Ezt a *dolgot* meg kell vizsgálni; remek *dolgokat* láttunk; mutathatok egy-két szép *dolgot*. Helyesebb tehát, ha a szövegben pontosan megnevezzük magát a fogalmat, de más hasonló értelmű kifejezést is mondhatunk *(ügy, holmi, eljárás* stb.).

dolomit

Toldalékai helyesen mély hangúak: *dolomitot, dolomitos*. Tulajdonnévként is (csak többes számban, nagy kezdőbetűvel): a *Dolomitok*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. a), 6. a)

Dombóvár

Második szótagjában hosszú az *ó!* Tagolása: *Dom-bó-vár*. Az összetett név előtagja a — más helynévben is előforduló — *Dombó* tulajdonnév.

dong — donog

E hangutánzó szavak közül az első a köznyelvi alak, a második csak az irodalmi nyelvben és a népnyelvben él. Íróinktól, költőinktől mindkettőre idézhetünk példát: Csak a munkás méhecskék zsibongnak, Széjjel az illatos rétek között *dongnak* (ÉrtSz.: Csokonai): Egy jól megteríttetett

| asztal legyekben nem szűkölködik. | Ezek *donognak*, és lehet talán, hogy | a titkom is kidonganák (Katona: Bánk bán).

Van az igének magas hangrendű alakpárja is: *döng — dönög*. Sőt mai nyelvhasználatunk szerint például a méhek már inkább *döngenek, dönögnek, döngicsélnek*, ellentétben a szúnyoggal és persze a dongóval, amely *dong*. Egyéb jelentéselkülönülés is megfigyelhető: a darázs *dong*, de a padló *döng*. Az utóbbi összefüggésben nem használhatjuk a *dong* igét. Jobbára mély hangú igével mondjuk viszont ezt: *körüldongják* az udvarlók, a hízelgők, a rajongók.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 105—6. K. G.—Sz. L.

Don Juan [don huan v. don huán] L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. g), 3.

Don Quijote

E szókapcsolat jellegű spanyol nevet hangsúlyozhatjuk spanyolosan is: don ki*hó*te, szokottabb azonban magyaros hangsúllyal egybeejteni: *don*kihóte. Toldalékai mély hangúak: *Don Quijoténak, Don Quijotéval.*

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. g), 3.

Dósa

A festő (Dósa Géza) nevét *s*-sel ejtjük; a többi nevű család közt van [dósa] és van [dózsa] ejtésű is. Az ide tartozó családnevek írásában lassan — évszázadok alatt —, de szívósan terjed az eredeti ejtést tükröztető *Dózsa* névforma.

doszt, dosztig

Az első szó valamelyik szláv nyelvből (talán a szlovákból) került nyelvünkbe már 1800 előtt, de újabban az orosz nyelvi hatás is segíthette terjedését. Sajátos hangulata folytán a társalgási stílusban, a bizalmas nyelvben elfogadható (pl.: *van belőle doszt* v. *dosztig)*, de a köznyelvben való használatra magyar megfelelőit ajánljuk: *elég, bőségesen*, ill. *untig*. Az *-ig* ragos alak többnyire ugyanúgy mértéket jelent, mint az alapszó. Néha (pl.: *dosztig vagyok vele)* helyesebb, ízesebb helyette a magyar *torkig* határozó.

Dosztojevszkij

A névhez kapcsolódó toldalékok inkább magas, ritkábban azonban mély hangúak: *Dosztojevszkijnek* v. *Dosztojevszkijnak;* az orosz irodalom *Dosztojevszkije* v. *Dosztojevszkija.* A név végi *j*-t teljes értékű mássalhangzónak tekintjük, ezért: *Dosztojevszkijjel* v. *Dosztojevszkijjal; Dosztojevszkijem* v. *Dosztojevszkijom.*

L. még: *-ij* végű orosz nevek | magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

dotál L. *datál — dotál*

-doz(ik), -dez(ik), -döz(ik) képzős igék

A *-doz(ik), -dez(ik), -döz(ik)* a gyakorító képzők csoportjába tartozik. Kifejezheti:

1. a cselekvés tartósságát, folyamatosságát (pl.: *ámuldozik* v. *ámuldoz; áradozik; csörgedezik* v. *csörgedez, csergedez; játszadozik* v. *játszadoz; kalandozik* v. *kalandoz; lábadozik* v. *lábadoz; lengedez* v. *lengedezik);*

2. a cselekvés többszöri ismétlődését, elaprózottságát (pl.: *botladozik* v. *botladoz; hajladozik* v. *hajladoz; lődöz; lövöldöz* v. *lövöldözik; töredezik* v. *töredez; ugrándozik* v. *ugrándoz):*

3. (nagyon ritkán) a cselekvés kezdetét (pl.: *ébredez* v. *ébredezik; nyiladozik* '(ki)nyílófélben van').

Az ikes—iktelen igepárokból mai nyelvünkben nagyobbrészt az ikes változatok gyakoribbak, az iktelenek — kivételeket nem számítva — már választékosabbnak, nemegyszer régiesebbnek hatnak. Mivel azonban ezeknek az igéknek a többsége eredetileg iktelen, mai ikes voltuk ellenére jórészt iktelenül ragozzuk őket, tehát: *ijedezek, ijedeznék, ijedezne, ijedezzen; rémüldözök, rémüldöznék, rémüldözne, rémüldözzön;* stb. Némelyikük azonban ikesen is ragozódhat: *ámuldozok* v. *ámuldozom*, de: *én ámuldoznék, ő ámuldozna, ámuldozzon; játszadozom, játszadozzon* v. *játszadozzék; nyiladozzon* v. *nyiladozzék* stb.

L. még: ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. b)

Irodalom: Nagy J.: Msn. 1935 : 1—13; F[erenczy] G.: NymLev. 67—70.

B. M.

dózse

A régi velencei köztársaság fejét, rangelsőjét jelentő olasz *doge* méltóságnév magyar alakja. Nálunk ugyanis nem az általánosabb olasz [dódzse] ejtés, hanem a Velencében is használatos nyelvjárási [dózsë] változat terjedt el. Újabban már csak magyar kiejtése szerint írjuk. A szó végi zárt *ë* a ragozásban *é*-vé nyúlik; toldalékai mindig mély hangúak: *dózséról,*

dózsénak. Ismert összetételét inkább tulajdonnévnek tekintjük, ezért nagybetűvel írjuk: *Dózsepalota*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

dög L. *holttest* szinonimái

dől — dűl, dül

A mai köz- és irodalmi nyelvben a *dől* változat az elterjedtebb. A *dűl* még szintén köznyelvinek számít, bár ritkábban fordul elő. Az ebből rövidült *dül* alak ma már tájnyelvi. Régebbi íróink műveiben emezek is előfordulnak. Pl.: Hantra *dül* a pásztor s fütyörészve legelteti nyáját (Kisfaludy K.: Mohács); Leplembe burkolva könyökömre *dűlök* (Berzsenyi D.: Levéltöredék barátnémhoz).

L. még: *dönt — dűt*

Irodalom: G. Varga 223.

dömping

Eredetije az angol *dumping;* de már régóta magyarosan írjuk mint (nemzetközi) kereskedelmi műszót. A sajtónyelvben és a hétköznapi társalgás nyelvében a 'tömeges, túlzottan nagy termelés, kínálat, bőség valamiből' értelmében járja. Pl.: *árudömping* volt az üzletekben; (átv.) *dömping* van krimiben és táncdalokban. *Dömpingáru:* nagy tömegben piacra dobott áru(mennyiség). Használatát nincs okunk hibáztatni, de olyankor, amikor az *árubőség, bőség, készletgazdagság, túltermelés* stb. szavak is megteszik, éljünk inkább a magyar megfelelőkkel!

döng — dönög L. *dong — donog*

dönt — dűt

A mai köz- és irodalmi nyelvi alak a *dönt*, íróink, költőink műveiben is jórészt csak ezzel találkozhatunk. A *dűt* ige népnyelvi alak, az igényes köznyelvbe kevésbé illik, bár 'önt' jelentésben eléggé megszokott.

L. még: *dől — dűl, dül*

döntést hoz L. *hoz* 2.

dönt, határoz stb. h a t á r o z ó j a

A *dönt, határoz, ítélkezik* s még egy-két hasonló jelentésű ige és névszói származékaik mellett magyarosabb a *-ban -ben* vagy a *-ról, -ről* ragos (esetleg a *felől* névutós), mint a *fölött* névutós állandó határozó. Tehát: a telek *ügyében* (v. a *telekről)* még nem döntöttünk v. határoztunk, a

telek felől még nincs határozat. (De természetesen más határozós szerkezet is használatos mellettük. Pl.: a bizottság a *kérdéses ügyben* az *egyesülés mellett* döntött; az ő sorsáról, de az ő *rovására* határoztak).

L. még: állandó határozó | *fölött*

döntő

'Sorsdöntő', 'valaminek a kimenetelét eldöntő' értelemben kifogástalan szava nyelvünknek: *döntő csata, győzelem, vereség; fordulat, pillanat; döntő futam;* stb. Az ötvenes évek elején azonban a mozgalmi nyelv nagyon divatossá tette, lépten-nyomon, nem nagy jelentőségű dolgokkal kapcsolatban is ezt a jelzőt használta. Pl.: *döntő láncszem, feladat, javulás, kérdés, munkafázis.* A gyakori használattól a szó tartalma bizonytalanná kopott, jelentése felhígult. Állandó alkalmazása a stílust elszínteleníti, s kiszorítja a *fontos*-t, a *jelentős*-t; a *legfőbb*-et, a *nagyon nagy*-ot, a *számottevő*-t stb. Ne sajnáljuk a fáradságot, hogy mindig a legtalálóbb, a mondatba legjobban beleillő jelzőt válasszuk ki! *Döntő láncszem* helyett írjunk és mondjunk *lényeges láncszem*-et, *döntő feladat* helyett *legfőbb feladat*-ot, *döntő javulás* helyett *nagyon nagy, igen jelentős* vagy *számottevő javulás*-t. A *döntően* határozó helyett pedig, ha lehet, a *főleg, leginkább, különösképpen, nagyrészt* szavakat használjuk!

L. még: divatszók | germanizmusok 2. | túlzó jelzők és határozók

IRODALOM: Fónagy—Soltész 20—4; Szűts: AnyÖrj. 204—7. Sz. L.

dörzs- előtagú összetételek

Régebben mint nyelvújítási csonkításokat helytelenítették őket, bár az elvonásos szóalkotás nyelvünk történetében ismerős és eléggé megszokott (pl. *kapa, csend).* Az igéből csonkított *dörzs-* előtaggal is sok műszaki szakkifejezés alakult: *dörzsár, dörzselektromosság, dörzsfék, dörzsfelület, dörzsgumi* (jobb: *törlőgumi), dörzshajtás, dörzskapcsolás, dörzskerék, dörzsköszörű, dörzspapír* (helyesebben: *csiszolópapír), dörzspárna, dörzspofa, dörzstárcsa* stb. Ezek a maguk helyén — a szaknyelvekben — elfogadhatók.

L. még: jelzős összetételek 1. | szóelvonás 2.

dörzsölt

Különösen a *dörzsölt alak, dörzsölt fickó* szerkezetekben gyakori, s főképp a bizalmasabb társalgási nyelvben fordul elő. Bár idegen hatást tükröz (vö. német *geriebener Kerl),* elfogadható. Köznyelvi megfelelői: *minden hájjal megkent, ravasz, agyafúrt.*

IRODALOM: Kardos A.: Msn. 1943 : 12.

dr. L. asszonynév II. | betűrend III. 1. | címek és rangok II.

drabális L. *trabális — drabális*

drágábbnál drágább L. kettős fokozás

drága, drágám L. levelezési formulák 4. | megszólítás és formái I. 8.

drámai stílus L. stílusárnyalatok III. 2. b)

dramatizál

Bár az *-izál* képzős idegen szavak közül néhánynak egyszerűbb, magyar képzővel ellátott változata is kialakult, s ilyen esetekben az utóbbi az ajánlhatóbb — a *pasztőröz* például jobb, mint a *pasztörizál* —, a *dramatizál* szóalaknak nincs versenytársa, s így bátran használható.

Mindig kifogástalan, ha 'elbeszélő művet drámává dolgoz át', továbbá 'valamely történetet, eseményt párbeszédes formában örökít meg' értelemben használjuk. A sajtóban azonban — alighanem angol nyelvi hatásra (vö. *dramatize:* színpadra alkalmaz, ill. átvitt értelemben: nagy feneket kerít valaminek, nagy felhajtást csinál valamiből) — az utóbbi egy-két évtizedben elterjedt, sőt divatszerűen elharapódzott 'eseményt, ügyet a valóságosnál súlyosabbnak, veszélyesebbnek tüntet fel' jelentésben való alkalmazása is. Bár alapjában véve ez a használat sem hibás, hiszen nem logikátlan, és általában félreértést sem okoz, túlzott divatját mégsem helyeselhetjük, mert ahelyett, hogy gazdagítaná, inkább szürkíti a nyelvet. Éppen ezért a változatosság kedvéért éljünk a már említetteken kívül alkalmanként inkább ezekkel a szavakkal, kifejezésekkel: *eltúloz, sötéten lát vmit; nagy ügyet lát vmiben; tragikusan fog fel vmit; súlyosnak ítéli a helyzetet* stb.

L. még: idegen képzők nyelvünkben I. 1., II. C) 1. | idegen szavak 8.

IRODALOM: Sz[épe]. Gy.: NymLev. 341—42; Rozslay: AnyKal. 81.

G. L.

drehus

A német *Dreher* 'esztergályos', ill. az ebből képzett vulgáris szaknyelvi *drehál* 'esztergályoz' szóból alakult bizalmas üzemi foglalkozásnév. Köznyelvi magyar megfelelője: *esztergályos.*

dréncső, drénezés

Mezőgazdasági műszóként jobb helyettük az *alagcső* v. *talajcső* és az *alagcsövezés* v. *talajcsövezés*, az orvosi nyelvben pedig a *gennycső* és a *gennylevezetés.*

drogista

Ejtsük úgy, ahogy ma írjuk, ne használjuk a régi, idegenes *droguista* alakot!

drukk, drukker, drukkol

A sportnyelvből szerencsésen kiszorították őket magyar megfelelőik: *szurkolás, szurkoló, szurkol.* A bizalmas társalgás nyelvében azonban még él a *drukk* és a *drukkol.* Igyekeznünk kell ezeket is felváltani az *izgalom, szorongás, félelem, félsz,* ill. az *izgul, szorong, fél; izgalommal vár vmit; aggodalommal kíván vmit; remeg vkiért* stb. szavakkal és kifejezésekkel.

L. még: *szorít*

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1943 : 100–1; G[rétsy]. L.: Nyr. 1968 : 358.

ds, dsz hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. c)

d—sz váltakozást tartalmazó igék ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 6.

dt hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 4. a)

Dubrovnik — Raguza L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. d), g), B) 1., III.

duett — duó

Mindkét szó jelentése: kettős. Többnyire mégsem cserélhetjük fel őket, mert a *duett* [duëtt] csak két énekesből álló kis együttest (és két különböző szólamot éneklő személy számára írt zeneművet vagy ilyen énekes részletet) jelent (pl. *duettet énekelnek),* a *duó* pedig két hangszerre írt zeneművet vagy két hangszeres zenészből álló együttest (pl. *hegedűduó).*

A *duett* toldalékai rendszerint magas hangúak: *duettben, duettjük.* Mély hangú toldalékokkal ritkább: *duettban, duettjuk.* (A *duó* mély hangú toldalékainak hangrendjében persze nincs ingadozás.)

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)–b) E. L.

dug- előtagú összetett szók

Az első ilyen igei előtagú összetételek a nyelvújítás korában keletkeztek. Közülük a *dugáru* (= csempészáru vagy zugáru) és a *dughagyma* ma is élő szó. A *dugárus*-t ellenben a *csempész* és a *zugárus* szó többé-kevésbé

kiszorította. A *dugpénz* is visszaszorulóban van a rovására terjeszkedő, hangulatosabb *dugipénz* mellett.

L. még: jelzős összetételek 1.

-dul, -dül igeképző L. *-ul, -ül* szóvégződés

Duna

1. Összetett helységnévben egybeírjuk: *Dunakeszi, Dunaújváros.* Nem helységnévként a közszói utótaggal kötőjelezzük: *Duna-ág, Duna-híd, Duna-kanyar, Duna-medence, Duna-part, Duna-víz, Duna-tengerjáró hajó; Duna-völgyi főcsatorna.* Jelzőként különírjuk: *a Duna folyam, a Duna melléke, a Duna mente.* Utótagként kötőjellel írjuk: *Al-Duna, Mosoni-Duna, Soroksári-Duna, Szentendrei-Duna, Soroksári-Duna-ág.* Mellérendelő tulajdonnévi kapcsolatban az egyenrangú tulajdonnévi elemek közé nagykötőjelet teszünk: *Duna—Tisza-csatorna; Duna—Tisza köze, Duna—Tisza—Maros szöge.*

2. Melléknévi származéka kisbetűs: *dunai kikötő.* Melléknévképzővel az egybeírt helységnévi alak szintén kis kezdőbetűs: *dunakeszi* (műhely), *dunaújvárosi* (építkezés). Kötőjeles melléknévi kapcsolat előtagjának nagy kezdőbetűje megmarad: *Duna-ági, Duna-kanyari* v. *Duna-kanyarbeli, Duna-medencei, Duna-parti; Duna—Tisza-csatornai.* A különírt jelző nagybetűje is megmarad: *Duna folyami, Duna melléki, Duna menti; Duna—Tisza közi, Duna—Tisza—Maros szögi.* A mozgószabály érvényesül ezekben: *Duna-balparti, Duna-jobbparti* (de *a Duna bal partja* stb.). A kezdő nagybetűkből kisbetűk lesznek e kapcsolatokban: *al-dunai, szentendrei-dunai; duna—tiszai nyelvjárás.*

L. még: földrajzi nevek írása | mozgószabály | nagykötőjel

IRODALOM: G[rétsy]. L.: Nyr. 1961 : 377. E. L.—F. G.

Dunántúl — Dunántúlon — a Dunán túl

A *Dunán túl* névutós szerkezet már századokkal ezelőtt összetett szóvá tapadt: a *Dunántúl.* Ez elsősorban főnévi értékű országrésznév: *a szép Dunántúl, bejárja a Dunántúlt.* Másodsorban azonban szórványosan megmaradt helyhatározónak (afféle határozószónak, de nagy kezdőbetűs írással), pl. *barangoltunk a Dunántúl.* Ez a használat azonban a szófaji átcsapás erősödésével rohamosan ritkul, és terjedőben van a név *-on* ragos főnévi helyhatározója: *a Dunántúlon* több volt az eső. (Hasonlóképp: *a Dunántúlra, a Dunántúlról; a Dunántúltól* északnyugatra. — A *Túladuna, Túladunán* tulajdonnévi alak, amely a *túl a Dunán* szerkezetből keletkezett, ma már régies, ill. táji ízű. — A *Dunáninnen* kevésbé használatos országrész neveként, a rossz hangzású *Dunáninnenen* sem kapott polgár-

jogot. A h o l? kérdésre felelő változatot pedig különírjuk: *a Dunán innen.* Így, különírva ma is előfordul a *Dunán túl* forma is. Pl.: ez a torony már a *Dunán túl* van.

Hasonlóképpen élő, helyes formák ezek is: a *Tiszántúl* kisebb tájegységei; a *Tiszántúlon;* a *Tiszán túl* kezdődik az erdő.

L. még: *délelőtt — délelőttön* | jelöletlen határozó

Irodalom: N[agy] J. B.: Msn. 1932 : 73—4; uő: Msn. 1933 : 121—2; Zlinszky: Msn. 1934 : 49—50; Techert: Msn. 1945 : 25—6; Tompa: MN. 1976. nov. 14.; uő: AnyOlv. 148—9. T. J.

dunyha — dunna

A köznyelvben inkább a *dunyha* járja, a *dunna* egy kissé népiesnek, nyelvjárásinak hat. Irodalmi művekben azonban a *dunna* alakkal is találkozunk. Pl.: Az ágyat magasra vetették, lúdtollal dúsan megtöltött vánkosokkal és *dunnával* (ÉrtSz.: Nagy L.); *Dunnába* bútt fönn a magas (József A.: Holt vidék). — A *dunnalúd, dunnaréce* állattani megnevezések előtagja más, német eredetű szó.

Irodalom: G. Varga 223; P. Balázs: ÉT. 1971 : 1170.

duó L. *duett — duó*

dupla — dufla

E latin eredetű szónak általános köznyelvi alakja *dupla.* A *dufla* ejtésmód csak a népnyelvben fordul elő.

dúr

E zenei műszónak a hangnemet közelebbről megjelölő előtagját nemzetközi szokás szerint mindig, szöveg belsejében is nagybetűvel, ill. nagy kezdőbetűvel és kötőjellel írjuk: *C-dúr, G-dúr; Fisz-dúr, Gesz-dúr; C-dúr szimfónia, Esz-dúr zongoraverseny.* Jelzőként a szót különírjuk: *dúr akkord, dúr hangzat, dúr skála; dúr jellegű hangsorok; dúr-moll skálarendszer.*

L. még: *moll*

duránci — duráncai

A latin *duracinus* 'kemény húsú, bőrű gyümölcs' szó elferdítéséből keletkezett a magyar *duránci* szó — jelentése: nem magvaváló —, s általában a szilva és a barack jelzőjeként használatos. A szomszédos nyelvek is ugyanezzel a szóval, ill. valamilyen alakváltozatával jelölik az ilyen gyümölcsöt. A *duráncai* alakot is valamelyik szomszédos nyelvből vettük át, de ez csak a népnyelvben használatos. A köznyelvi változat a *duránci.*

durrdefekt L. *defekt — defektus*

d u r v a s t í l u s L. stílusárnyalatok II. 3. c)

d u r v a s z a v a k L. ifjúsági nyelv 5. | szókincsünk stilisztikai rétegeződése I. 2. c)

-dús u t ó t a g ú ö s s z e t é t e l e k

Ezeket régebben kerülendő németességnek vélték, holott szabályosan beleilleszkednek az elvonással keletkezett jelöletlen határozós összetételek rendszerébe. Java részük szaknyelvi szó. Sok közülük a vegytan és a táplálkozástudomány szaknyelvében él: *cellulózdús, csersavdús, energiadús, koleszterindús, lédús, nedvdús, szénhidrátdús, zsírdús* stb. De más szaknyelvekből is van rájuk példa: *ágdús* (fa), *akciódús* (mérkőzés), *ércdús* (talaj), *foszfordús* (salak), *humuszdús* (talaj), *növénydús* (hely), *rovardús* (legelő) stb. Sajtónyelviek: *botránydús* (filmszínésznő), *élménydús* (utazás), *eseménydús* (napok), *képzeletdús* (riport), *páradús* (levegő), *színdús* (ecsetkezelés) stb.

Használatukban vigyázzunk a stílushangulatra! Amit elfogadhatunk egy hivatalos, szaknyelvi vagy irodalmi szövegben, az nem mindig van helyén például a társalgás nyelvében. A *bájdús*, az *áldásdús*, az *érdemdús*, a *kebeldús* ma már többnyire avult, ill. tréfás hangulatúak, tehát csak a megfelelő szövegkörnyezetben használhatók. A *dús lombú* jobb, mint a *lombdús*, mert az utóbbi kevésbé jól hangzik. Ne használjuk a *-dús* utótagú összetételeket, ha nem mondanak többet a megfelelő *-s* képzős melléknévnél, pl. *eredménydús = eredményes; sikerdús = sikeres* (v. *eredményekben, sikerekben gazdag, bővelkedő); szellemdús = szellemes.* Ennek megítélése persze a tárgyi körülményektől függ. *Ötletdús* a megoldás, ha sok ötlet gazdagítja (ilyenkor persze ezt is mondhatjuk: *ötletekben gazdag)*, de *ötletes*, ha az egészet egy ötletnek minősíthetjük. Az *ózondús* (levegő) nem nyelvileg, hanem fogalmi szempontból rossz, ha az *oxigéndús* helyett használjuk.

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Csűry: Msn. 1934 : 9; Deme: MNy. 1953 : 140—56.

L. J.

düh

E szó végén nem ejtjük a h-t, sem mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt, sem összetételben: *dühbe* [dübe], *dühtől* [dütől], *dühvel* [düvel]; *dühkitörés* [dükitörés], *dühroham* [düroham]. Magánhangzós toldalék előtt azonban kiejtjük: *dühe, dühöt, dühös, dühét.* A *h* kiejtése a többi esetben

sem súlyos hiba, ezért a *dühhé, dühhel* teljes hasonulásos formák is elfogadhatók, de helyesebb a *h* nélkül ejtett változat: *dühvé* [düvé] stb.

L. még: *céh | cseh | h* 2. b)–d) | *juh | méh | pléh*

IRODALOM: Ferenczy: Msn. 1939 : 10–3; F[erenczy]. G.: NymLev. 275–6.

dűl L. *dől — dűl, dül*

dűne — dűna

A német *Düne* szó kétféle alakban is elterjedt nyelvünkben. A mai beszélt nyelvben a *dűne* a gyakoribb s ajánlhatóbb változat, szótáraink is ezt tüntetik fel főváltozatként. A vegyes hangrendű *dűna* egyre jobban kiszorul a használatból, és nem is felel meg a magyar hangrend törvényének.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II.

dűt L. *dönt — dűt*

dűzni

Német eredetű műszaki zsargonszó. Magyar megfelelői: 1. *fúvóka*, 2. *porlasztócső*.

d végű igék felszólító alakja

Az ilyen igék egyes számú 2. személyének tárgyas ragozású rövidebb felszólító alakját mindig két *d*-vel írjuk: *add, fogadd, szedd, tudd, védd; áldd, hordd, küldd, mondd, oldd*. A *dd*-t magánhangzó után hosszan, mássalhangzó után rendszerint (újabb mássalhangzó előtt mindig) röviden ejtjük.

Össze ne tévesszük: *Told* [= toljad] ide a kocsit!, de: *Toldd* [= toldjad] meg egy ujjnyival!; *Kérd* [= kérjed] meg rá!, de: *Kérdd* [= kérdezd] meg, mit tud róla!; *Áldd* [= áldjad] érte jóságát! Más ez: *Álld* [= álljad] a szavadat!

L. még: felszólító mód

IRODALOM: Ferenczy: ÉdAny. 125–6.

d végű igék ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3., 7.

d végű névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2.

Dvořák

Az ismert cseh zeneszerző nevének kiejtése kb.: dvorzsák. Szokták így is írni magyarul, de az akadémiai helyesírás 282. szabálya azt írja elő, hogy ha nincs meg a nyomda betűkészletében a mellékjeles *ř* betű, akkor inkább mellékjel nélkül kell kiszedni az eredeti *Dvořák* nevet.

A cseh betű olyan sajátos hangot jelöl, amely mégsem azonos a magyar *rzs* hangkapcsolattal. Ezért az sem követ el nagy hibát, aki egyszerű magyar *r* hanggal *Dvorák*-nak ejti. E megállapítás helyessége mellett szól az is, hogy vannak *Dvorák* és vannak *Dvorzsák* nevű magyar családok is.

L. még: idegen betűk kiejtése | idegen szavak, nevek írása 6.

IRODALOM: AkH. 51—2, 19; Szemere: AkHTört. 226.

E. L.

dz, dzs

1. A *dz* hang a *c*-nek, a *dzs* hang a *cs*-nek zöngés párja. Mindegyikük két hangképzési mozzanatból eggyé „csiszolódott" mássalhangzó (affrikáta). A *dz* és a *dzs* magyar szavakban ritkán fordul elő. Két magánhangzó közt mindkét hangot hosszan ejtjük, akár jelöli helyesírásunk a hosszúságot *(eddze, briddzsel* 'kártyával'), akár nem *(edzi, lopódzik, madzag, bridzsel* 'kártyázik' v. *bridzsezik)*. Szó elején vagy mássalhangzó után röviden hangzanak: *dzsámi, dzsungel; brindza, bandzsal.* (Elválasztva: *brin-dza, ban-dzsal)*. Igeragozásban az íráskép ellenére *dz*-t, *dzs*-t ejtünk az ilyenekben: *játszd* [jádzd]; *ejtsd* [ejdzsd], *mentsd* [mendzsd].

2. a) A kétjegyű betűvel jelölt hang neve *dzé*, ill. ritkán: *dézé*. A betűkapcsolat neve inkább *dézé*, néha *dzé*.

b) A háromjegyű betűvel jelölt hang neve *dzsé*, de néha *dézsé*. A betűkapcsolat neve *dézsé*, vagy ha egyetlen hang jele, inkább: *dzsé*.

L. még: betűk neve 2.

3. Ahol a *dz* és a *dzs* egyetlen hangot jelöl, ott pótlónyújtás esetén a rövidített kettőzést alkalmazzuk, vagyis az összetett betűk első jegyének kettőzését: *eddze* (e helyett: *edz-je); peddzük* (e helyett: *pedz-jük); briddzsel* (e helyett: *bridzs-vel)*. Ha a ragozásban nem tűnik el a toldaléknak valamilyen hangja, nincs szükség írásbeli kettőzésre, mert az egyszerű *dz*, ill. *dzs* betűkapcsolat maga is jelöli a két magánhangzó közti hosszú hangot. Tehát: *edzek* (jelentő mód, mint *kérek, metszek), pedzi* (mint *kéri, metszi), takaródzik, takaródzanak* (mint *álmodik, álmodnak, játszik, játszanak); bridzsel* (ige, mint *bérel)*. De: *eddzek* (felszólító mód, mint *kérjek, metsszek* v. *messek), peddze* (mint *kérje, metssze* v. *messe), takaródzdzék, takaródzdzanak* (mint *álmodjék, álmodjanak, játsszék, játsszanak); briddzsel* (ragos főnév, mint *bérrel)*.

L. még: elválasztás 2.

IRODALOM: G. Varga: MNy. 1970 : 227—31; Lőrincze: ÉdAny.[3] 119—20; Rónai—Kerekes 183—4, 192; Szemere: AkHTört. 29, 49, 60—1, 70, 237—9; T. U[rbán]. I.: Nyr. 1978 : 508. E. L.—F. G.

dzik végű igék ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 6.

dzik — zik végű igepárok L. *zik — dzik* végű igepárok

dzsem

Főként a városi nyelvben meghonosodott angol eredetű szó, a 'darabos gyümölcsíz' neve. A szónak nyelvünkben régebben gyakori s néha még ma is előforduló idegen írott alakja: *jam*. A *jamok, jammal* toldalékos alakok súlyosan hibásak. A helyes formák: *dzsemek, dzsemmel* (régiesen: *jamek, jammel*).

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. a), 2. a) | magyarítás a hivatalos nyelvben

IRODALOM: Puruczki: AnyKal. 204.

dzsessz

Az angol szó eredeti írott alakja: *jazz*, de már régóta magyarosan írjuk, kiejtése szerint: *dzsessz; dzsesszdobos, dzsesszorgona*. Némely összetétel írásképe zavaró, nehézkes, noha szabályos: *dzsessz-szerű, dszesszzenekar*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | *jazz-band* | *-szerű*

dzsungel

E hindusztáni—angol eredetű nemzetközi szó toldalékai rendszerint magas hangúak: *dzsungelbe, dzsungellel*. De mély hangú toldalékokkal is jó: *dzsungelba, dzsungellal*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

E, É

e L. betűk neve | *e* és *ë* hang | *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | mutató névmás 3., 7—8. | utalószó 1—2.

-e L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1. | *e—é* kérdőszócska | múlt idő régies alakjai 1. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. c); B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

-é L. birtokjel | birtokos személyragok alaki ingadozásai 1. | *-é* birtokjeles szók egyeztetése | *e—é* kérdőszócska | múlt idő régies alakjai 1. | *-vá, -vé* rag

ebédel — ebédez(ik) L. párhuzamos képzések I.

éberen — ébren

Bár mindkét szó az *éber* melléknév módhatározóragos alakja, jelentésükben mégis különböznek egymástól. Az *éberen* többnyire átvitt értelemben használatos: *éberen őrködik, éberen figyel.* Az eredetibb *ébren* inkább konkrét jelentésű: *ébren van, ébren* (itt ez is él: *éberen) alszik* [azaz minden kis neszre fölriadva, fölfigyelve]. Régebben nem volt meg köztük ez a jelentéskülönbség. A múlt századi irodalomban az *éberen* nemegyszer előfordul 'ébren' jelentésben is. Pl.: A hideg, a téli éjben . . . Mi vagyunk még *éberen* (Vajda: A virrasztók). Az ellenkezőjére még könnyebben találunk példát: Ott ül előtte [a kutyája], nyitott pofával lélekzik [!], s szemei *ébren* [értsd: éberen] csillognak (Kassák: Három történet). Ma már azonban ügyelnünk kell a két szó helyes alkalmazására. Fölcserélésük — ha csak nincs különös okunk rá — hibának számít.

L. még: *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 2. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 215—9; uő: AnyKal. 161.

K. G.—Sz. L.

-é birtokjeles szó előtti névelőhasználat L. *a, az* névelő birtokos szerkezet előtt

-é birtokjeles szók egyeztetése

Noha az *-é* birtokjeles névszók többese az *-i* többesjellel szabályosan megalkotható *(Jánoséi, könyveiméi)*, e többes szám használata kevésbé általános, elsősorban pontoskodó, nehézkes szabatossága miatt. Kivált a népnyelv és a népies szépprózai nyelv él vele ritkán. Emiatt a számbeli egyeztetés szabályai a birtokjeles szók körében kevésbé érvényesülnek, mint egyébként. Nem mindig kapja meg az *-i* többesjelet az ilyen állítmány: *Kié* is lehetnének ezek a kincsek? (Jókai: Arany ember); A lányaim . . . a *férjeiké* (Németh L.: Égető E.); az értelmező: Szeme . . . kísérte Jóska mozdulatait, a *fiúét* és *férfiúét* (Szabó I.: Szüreti fürt); ugyanígy a határozó: azon volt, hogy . . . Thoma érdemeit is a *magáénak* bizonyítsa (Mesterházi: Hazafiak iskolája). Az *-é* jeles névszókkal azonos nyelvi szerepű birtokos névmás elvétve szintén előfordul így, többesjel nélkül: A lovak se *tiéd* [értsd: tieid], (a Kőműves Kelemenné című népballadában).

A szóban forgó *-i* többesjeles formák ugyanis jóval később alakultak ki és terjedtek el nyelvünkben, mint például a *-k* jeles többesek *(könyvek)*; bizonyos sok toldalékú szóalakokat pedig kellemetlen hangzásúnak, nehézkesnek, hosszadalmasnak is érzünk *(fiaiméi)*. Mindamellett a mai értekező próza itt is ragaszkodik a többes szám szabályos használatához, sőt nagyobbrészt a szépirodalom is. Ez az újabb szokás a gondos élőbeszédben szintén terjed, noha vagy száz éve nyelvművelésünk még mesterkéltnek, tudálékosnak ítélte. — Vö. állítmányként: *Kikéi* ezek a földek?; Az ember a barátja titkait úgy tekinti, mintha az *övéi* volnának (Németh L.: Égető E.); egyéb mondattani szerepben: a támadások csak a dilettantizmus megnyilvánulásai voltak, *azéi a dilettantizmuséi*, mely nem igyekszik a dolgokba behatolni; pásztoraink . . jobbak voltak, mint *azokéi* (Illyés: Magyarok[2]).

Ma tehát általában inkább a szabályos *-i* többesjeles alakokat ajánljuk, kivált az írott nyelvben, ha az értelem, ill. az egyeztetés így kívánja. Népies stílusú fogalmazásban azonban nem helytelen a *Kié* ezek? típusú — nem egyeztető — kifejezésmód sem; máskor meg egyéb módon kerülhetjük el a nehézkesnek érzett toldalékhalmozást (pl. *Kikéi* ezek *a könyvek?* helyett: *Kiknek a könyvei* ezek?).

L. még: alany és állítmány egyeztetése A) | birtokjel | birtokos névmás | értelmezői egyeztetés 3. | határozói egyeztetés 1. | névszók egyes és többes számú használata 7. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

IRODALOM: Tompa: MNy. 1961 : 94—8. T. J.

eb — kutya

Bár a két szó ugyanazt a háziállatot jelenti, többnyire nem mindegy, hogy melyiket használjuk. Mai nyelvünkben a *kutya* a köznyelvi, az *eb* pedig egy kissé hivatalos, választékos szó. (Régen ellenben főleg az *eb* volt használatos; kódexeinkben az eb mindig csak *eb*, sohasem *kutya!*) Szólásainkban, közmondásainkban mind az *eb*, mind a *kutya* igen gyakori, jeléül annak, hogy az e szavakkal jelölt háziállat milyen nagy szerepet tölt be a magyar ember, ill. általában az ember életében. A szóválasztás ilyenkor nem lehet önkényes; igazodnunk kell a kialakult nyelvi hagyományokhoz: *ebül szerzett jószág ebül vész el; köti az ebet a karóhoz; egyik kutya, másik eb; amelyik kutya ugat, az nem harap; lesz még kutyára dér;* stb. A nyelvtörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy az *eb* még a szólásokban és kötött szókapcsolatokban is visszaszorulóban van a *kutyá*-val szemben — a *kutyából nem lesz szalonna* közmondás például a régi nyelvben még így járta: *nem lesz az ebből szalonna* —, ez a lassú változás azonban egyelőre nem fenyegeti *eb* szavunk létét.

Az *eb* hivatalos, választékos hangulatából következik, hogy hivatalos iratokban, rendeletekben stb. főleg ezt, ill. ennek származékait használjuk; *házőrző eb, ebtartó, ebadó, ebrendelet, ebtenyésztő* stb. De a köznyelvben, mégpedig számos jelentésben, a *kutya* az elterjedtebb: *ugat a kutya; kutyába se veszi; kutyául érzem magam; kutya baja van; kutya hideg;* stb.

L. még: állatok, állatcsoportok megnevezése

IRODALOM: Prohászka: AnyKal. 250; Rozslay: ÉT. 1975 : 2264.

G. L.

ébredez — ébredezik L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | *-doz(ik), -dez(ik), -döz(ik)* képzős igék | ikes és iktelen ragozás

éca, écesz

A bizalmas városi (főként budapesti) nyelvnek az argóból átkerült, ma már elavulóban levő szavai. A valamelyest is igényes beszédben kerüljük használatukat! Magyar megfelelőik: *ötlet, gondolat, eszme, tanács.* Az *éceszgéber* pedig: *tanácsadó, ötletadó, ötletgyártó, sugalmazó.*

echó, ekhó

'Visszhang' jelentésben *echó: echós vers; echóz.* 'Szekérernyő' értelemben *ekhó: ekhós kocsi, ekhós szekér.*

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

echt

Az igénytelen, bizalmas hangulatú társalgási nyelv néhány évtizeddel ezelőtt divatszóként kapta fel és szerfölött gyakran alkalmazta ezt a német melléknevet, ilyenféle mondatokban: Ez a Pista egy *echt* gavallér! E nyomósító elemként használt vulgáris szó napjainkra (szerencsére) mindinkább kikopik a beszélt nyelvből is. Helyette számos magyar megfelelő kínálkozik: *igazi, valódi, hamisítatlan, jellegzetes* stb.

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

IRODALOM: Bence: Msn. 1942 : 135.

eddigelé

Régies, választékos hangulatú határozószó. Összetett szó lévén, így választjuk el: *ed-dig-e-lé.*

eddig — idáig

Az *eddig* határozószó a köznyelvben hely-, idő- és mértékhatározói értelemben használatos. Pl.: *eddig terjed a telek; Mit csináltál eddig? Figyelmeztetjük a túlzókat: eddig, és ne tovább!*

Az *idáig* jelentése a köznyelvben elsősorban: rendszerint mutatással vagy más módon jelzett közeli helyig, határig, részig vagy odáig, ahol a beszélő van. Pl.: *idáig hallatszik a zene; idáig ér a haja; a könyvet idáig olvastam.* (Panasz, elégedetlenség kifejezéseiben, a torokra vagy a fejtetőre való mutatással, olykor pongyola, nyegle módon anélkül is: *idáig vagyok vele; idáig vagyok munkával.)* Időhatározóként kevésbé választékos, de eléggé általános, s a közbeszédben elfogadható: *ezt nem is tudtam idáig; idáig is megvoltunk valahogy.*

Terjedőben van a népies ízű *ezidáig.* A kevésbé választékos stílusban megengedhető, mert egyértelműen csak időre vonatkozik, holott az *eddig* is, az *idáig* is érthető helyhatározónak. Választékosabb megfelelője: *(mind) ez ideig.*

L. még: *addig — odáig* K. M.

édes jó L. abszolút felsőfok | levelezési formulák 4.

Edinburgh

Angol kiejtése kb.: edinbörö v. edinboro; magyar szövegben [edinbör] vagy inkább [edinburg] alakban ejtjük. Toldalékos alakjai az ejtésbeli ingadozásnak megfelelően többféleképpen is leírhatók: *Edinburghbe (Edinburgh-be* v. *Edinburgh-ba), Edinburghhöz (Edinburgh-höz* v. *Edinburgh-hoz), Edinburghvel (Edinburgh-rel* v. *Edinburgh-gal), Edinburght (Edinburgh-t* v. *Edinburgh-ot).*

Edison

Magyar kiejtése: edizon v. ëdizon. Ragozva: *Edisonnak, Edisonnal, Edisontól.*

IRODALOM: Ladó: AnyKal. 228.

Edit

Így írandó, nem *th*-val! Nem magyar személy nevében persze kifogástalan a *th*-s forma is. Ez utóbbihoz a toldalékok kötőjel nélkül kapcsolódnak: *Edithhez, Edithé* stb.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 359—60.

-edli, -erli végű szavaink

Nyelvünkben van néhány német eredetű — főként szaknyelvi — szó, amelynek végződésében *-edli — -erli* (ritkán: *-elli)* váltakozás mutatkozik. E szavakat idegenszerű hangzásuk és bizalmas hangulatuk miatt igényesebb írott szövegben és beszédben általában nem használjuk, legfeljebb a családias, oldottabb stílusú társalgásban élünk velük. Ilyenkor a mai nyelvszokás szerint többnyire az *-edli* végű változatot tekinthetjük köznyelvinek. A *bummedli — bummerli* (kártyaműszó), *vimmedli — vimmerli* 'pattanás', *sámedli — sámerli* 'zsámoly', stb.-féle ritkább, valamint a szakmai műhelyzsargonban élő változatokat itt csak megemlítve, a gyakoribbakat megfelelő betűrendi helyükön külön-külön tárgyaljuk.

L. még: *cvekedli — cvekerli* | *pukedli — pukkedli, pukerli* | *puszedli — puszerli* | *sámli — zsámoly* | *stampedli — stamperli* | *talkedli — tarkedli, talkerli, talkelli*

K. G.—Sz. L.

edz ragozása, tárgyatlan használata L. *dz, dzs* | tárgyas igék tárgyatlan használata 2. | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 6.

é, e — í, i a birtokos személyragban L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

e — é kérdőszócska

Az *-e* vagy *-é* kérdőszót — néha a *vajon*-nal együtt — az eldöntendő kérdés kifejezésére használjuk olyankor, amikor a hanglejtés maga nem tünteti föl a mondat kérdő jellegét (lásd még: kérdő mondat 1. a) | módosítószó). Az általános *-e* alakot főképp a beszélt köznyelv használja, az *-é* változat régies-népies vagy választékos stílusértékű. Pl.: *Fogsz-é* még röpülhetni? (ÉrtSz.: Zrínyi); Azért *kezdtem-é* el, hogy végre ne hajtsam? (ÉrtSz.: Arany). De az *-e* változattal is találkozunk költőinknél, íróinknál.

Pl.: *Áll-e* még az ősz Peterdi háza? *Él-e* még a régi harc fia? (Vörösmarty: Szép Ilonka).

A kérdőszócskát általában az igei vagy a névszói állítmányhoz, ill. a névszói-igei állítmány igei részéhez, összetett igealak esetén pedig a segédigéhez kell kapcsolnunk (írásban kötőjellel): *Megjött-e* a vendég?; Vajon nem *szükséges-e* erről beszélnünk?; Jó *volt-e* az ebéd?; Mertél *volna-e* ellenkezni? A köznyelvben kirívó hiba ilyenkor a mondat más tagjához, például az igekötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez, összetett igealakban a főigéhez fűzni az *-e* kérdőszót. Helytelen tehát az ilyen szórend: *Meg-e* jött a vendég?; Vajon *nem-e* szükséges erről beszélnünk?; *Jó-e volt* az ebéd?; *Mertél-e volna* ellenkezni?. Hiányos szerkezetű kérdő mondatban azonban bármelyik hangsúlyos taghoz (igekötőhöz, tagadószóhoz stb.) hozzájárulhat az *-e*: Te megtetted volna-e? — *Hogy meg-e?*; Ezt nem mernék megírni! — *Nem-e?*; Pista járhatott itt. — *Pista-e?* stb. Ilyenkor az *úgy* határozószóhoz is csatlakozhat: Hogy tehettél ilyet? — Csak úgy! — *Úgy-e?* Az efféle *úgy-e*-t meg kell különböztetnünk az *ugye* kérdő-, ill. módosítószótól, amelyet rövid *u*-val és kötőjel nélkül írunk (vö. kérdő mondat 1. a) | módosítószó).

Páros választó kérdésben csak akkor tesszük ki kétszer az *-e* kérdőszót, ha kötőszó nélkül szerkesztjük a mondatot: *Menjek-e, maradjak-e?* Ha azonban *vagy* kötőszó fűzi össze a két tagmondatot, a második *-e* el szokott maradni, különösen a függő kérdésben: Nem tudtam, *menjek-e, vagy maradjak*. De azért elfogadható így is: *menjek vagy maradjak-e*.

L. még: hanglejtés II. 2. i) | kérdő mondat szórendje 1.

IRODALOM: Szabó T. A.: Nyr. 1969 : 190–214; uő: AnyÉl. 95–7; 125–8.

R. E. – Sz. L.

e és ë hang

1. Helyesírásunk az *ë* hangot nem különbözteti meg az *e*-től. Pedig nyelvjárásaink háromnegyed része és a magyar köznyelvet beszélőknek legalább a fele kétféle *e* hangot ismer: egy nyíltabbat (s inkább ez felel meg az *e* betűnek) és egy zártabbat, a kiejtési átírásunkban *ë* betűvel jelölt hangot. Ez utóbbit a nyílt *e*-nél magasabb nyelvállással, az *é* képzési helyéhez közelítve ejtik. Ezért nevezzük *zárt ë*-nek. (Régen az *ë*-t *közép e*-nek nevezték, mert képzésekor nyelvünk állása az *e* és az *é* képzési helye közé esik).

2. Aki különbséget tesz (nyílt) *e* és (zárt) *ë* közt, annak a kiejtése *ë*-ző. Aki nem tesz különbséget, annak a kiejtése *e*-ző. Az *e*-ző ejtésűek mindkét hangot a nyílt *e* színezetéhez hasonlóan ejtik.

Az *ë*-ző kiejtés nem csupán nyelvjárási sajátság. Így beszél a városi lakosság is az egész Dunántúlon, a Mátra vidékén és attól nyugatra, a

Duna—Tisza közének és a Tiszántúlnak egy részén. Ismeri a szlovákiai és az erdélyi magyarság jó része is. A zárt *ë* tehát köznyelvünknek is hangja. Ismerik azok is, akik helyette igen sok szóban *ö*-t ejtenek: az *ö*-ző nyelvjárásúak az Alföld és a Dunántúl déli részén. Ezek *embör*-t mondanak, de a *lëány, së* stb. szavakat zárt *ë*-vel ejtik.

Visszaszorulóban van, ill. hiányzik a zárt *ë* megkülönböztetése például Budapesten és közvetlen környékén, továbbá Hajdú és Szabolcs megyében és Borsod keleti részén. Különösen fővárosunkban észlelhetjük, hogy ez a hang fokozatosan visszaszorul, nyíltabbá válik: az ifjabb nemzedék ejtésében már egybeesik a nyílt *e*-vel akkor is, ha a szülők *ë*-ző vidékről valók. Ennek egyik oka az, hogy írásunk nem jelöli, a másik pedig, hogy az ország északkeleti részéről és a főváros környékéről Budapestre költözők nem ismerik.

3. A zárt *ë*-nek ez a fokozatos elhalványulása nem egyformán megy végbe a nyelv különféle elemeiben. Vannak olyan szavak és toldalékok, amelyek szilárdan őrzik a zárt *ë*-t, mégpedig különösen azok, amelyek minden *ë*-ző nyelvjárásban *ë*-vel (esetleg *ö*-vel) hangzanak. Ilyenek különösen a vegyes hangrendű régi magyar szavak *ë* hangjai: *betyár, leány, derék, derekas* [dërëkas], *tegnap*, néhány egytagú szó végső magánhangzója: *te, ne, le*, az *egy* szónak és származékainak kezdő hangja: *egyed* [ëgyed], *egyedül* [ëgyedül], *egyik* [ëggyik] stb., valamint az *egyen-* [ëgyen] kezdetű származékoké és összetételeké, továbbá a következő toldalékok *ë* magánhangzója: *-degél, -des, -edik, -eg, -eget* [ëget], *-ked, -kez* igeképzők (pl.: *éldegél, csipdes, csenevészedik, billeg, csipeget, csipked, érkezik*), *-ëk, -ël, -ëm* jelentő módú igei személyragok (pl. *nézek, nézel, nézem*), *-ëtt* múltidőjel (pl. *nézett*), *-ën, -hëz* helyhatározóragok (pl. *téren, térhez*), *-ën* jelen idejű 3. személyű igei személyrag (*veszen* [vëszën], *vigyen*), *-szër* határozórag, *-tëk* többes 2. személyű személyrag. Ezeknek *e*-jét szilárd (köznyelvi) zárt *ë* hangnak tekinthetjük. Vannak azután olyan *e* hangok, amelyek az *ë*-ző kiejtésben sem egységesek: az egyik vidéken zárt *ë*, a másikon nyílt *e* változatuk van. Ilyen a *fest*, a *perc*, az *érdek* szó *e* hangja. Például ez utóbbinak az igei származéka *ë*-ző ejtésben [érdekël v. érdëkël]. Az ilyen ingadozó *ë* könnyebben eltűnik, hamarabb beolvad a nyílt *e* hangba. Hogy melyik *ë* hang szilárd és melyik ingadozó, arról az Értelmező Szótár ad felvilágosítást. (De az egészen szűk területen használatos, tájnyelvi *ë*-ket az ÉrtSz. sem tünteti fel).

4. Az *ë* használatára és ejtésére nézve a következő tanácsokat adhatjuk:

a) Akik ismerik a zárt *ë*-t, éljenek vele bátran, ne higgyék vidékiesnek, nyelvjárásinak! Színesebb, változatosabb a beszédünk, ha nem tengenek túl benne az egyszínű *e* hangok. Vannak ugyan az *ë*-ző kiejtésben is olyan egyhangú szóalakok, mint *elevenebbeket*, a szavak többsége azonban

változatosabban hangzik: *embërëk, emeletës, mëgemelëm, elmëhettetëk* stb. Az *ë*-zés áttekinthetőbbé teszi nyelvünk hangrendszerét, különösen a toldalékokat. Néha azonos alakú szavakat tudunk vele megkülönböztetni: én *elvesztëk* vmit, ti *elvësztëk* vmit tőlem, sokan *elvesztek* a háborúban; *hëgyës* (ceruza), *hëgyes* (vidék); *kifestëttem* (magam), *kifestettem* (mással). Két mély hangú szótag közt a hangrend egysége kedvéért ejtsünk zárt *ë*-t: *altërnatív, bugyëlláris, tolëráns, torrëádor* elfogadható mély hangrendű magyar szónak, mert az *ë, i, í* közömbös hangok, nyílt *e*-vel ejtve azonban e szavak nem illenek be a mély hangrendbe. Az első és az utolsó szótagban a nyílt *e* sem zavarja a hangrendet: *templom, kortes.*

b) A jó kiejtésnek nem okvetlen föltétele (de nem is akadálya) a zárt *ë* megkülönböztetése. Aki felnőtt korában akarja a zárt *ë* használatát megtanulni, az majdnem lehetetlen feladatra vállalkozik, ti. vagy egy meghatározott nyelvjárásnak az *ë*-zését kell megtanulnia (s ezt csak akkor teheti, ha hosszabb ideig él abban a környezetben), vagy pedig a minden nyelvjárásban megkülönböztetett, szilárdnak tekinthető *ë* hangokat tanulja meg, például az Értelmező Szótárból.

c) Ha a zárt *ë* hangszíne nagyon megközelíti az *é*-t, például *szerda* [szérda], az majdnem annyira nyelvjárásias (ti. szegedies), mint a nyílt *e* hangnak túlságosan nyílt, az *á* hangszínéhez közel járó (fonetikus átírásban *ä* betűvel jelölt) ejtése, például *ember* [ämbër v. ámbër] a középdunántúli, veszprémi kiejtésben.

d) Csúnya a mindenféle *e* hangot nagyon nyíltan ejtő városi nyelvhasználat, de kerüljük el a másik végletet is: a nyílt *e*-t is zártan ejtő, idegenszerű „pesties" beszédet.

e) Akiknek az *ë*-zése gyengülőben van, azok legalább a szilárd *ë* hangokat különböztessék meg!

L. még: jóhangzás és nyelvi norma 2. | kiejtés II. A) 1.

Irodalom: Deme: NyFK. 204—8; Elekfi: SzótTan. 237—75; Deme: EgriKonf. 38, 42—4, 257; Lőrincze: uo. 64, 66—8; G. Varga: uo. 71—3; Bencédy: uo. 81; Bakos J.: uo. 92; Gáti: uo. 101; Bolla—Molnár: uo. 143; Pintér: uo. 157—8; Nyíri: uo. 162; Molnár Imre: uo. 164; J. Soltész: uo. 174—5; Bárczi: uo. 182—3; Elekfi: uo. 197—8; Kelemen: uo. 208; Szegő: uo. 221; Kodály: uo. 245—6; Nagy J. B.: Emberöltő 221—36; F[erenczy]. G.: Nyr. 1969 : 304; Deme: Köznev. 1971/1 : 16—7; Ferenczy: RádióBesz. 53—4; Rónai—Kerekes 120—1, 125; Bodolay: MN. 1974. szept. 8.; Imre Samu: MN. 1974. szept. 8.; Bárczi: Nym. 32—3; Szemere: AkHTört. 44—6; G. Varga: MN. 1974. nov. 10; Kálmán: uo.; Tiszamarti: uo.; Lőrincze: uo.; Péchy 26—8, 109; Gerencsér: MN. 1975. febr. 9; Hernádi S.: Beszműv. 63, 66, 125—6, 133—4; Zongor: Nyr. 1977 : 74—6; Buvári: Nyr. 1978 : 163—70. E. L.

e—é váltakozást tartalmazó névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2—3.

e, ez L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása | mutató névmás | utalószó 1—2.

-eg L. nyelvújítási képzők II. 3.

egerész — egerészik L. ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d)

egész — egészen (jó stb.) L. jelöletlen határozó

egészség, egészséges

A 'betegség nélküli állapot' jelentésű szónak és származékainak kiejtésében az *egész* szóvégi hangja a képző *s*-éhez hasonul: egésség. Írásbeli elválasztása: *egész-ség*.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. c)

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 118.

egészségére!

Koccintás közben vagy evés, tüsszentés után mondott jókívánság; teljesebb alakjában: *Váljék egészségére!* (a többi személyben: *egészségedre, egészségünkre, egészségükre!)* Járatos még *Kedves egészségére!* formában is. Koccintás alkalmával, főként az idősebbek és a vidékiek nyelvhasználatában előfordul még latin előzménye is: *Proszit!* v. (talán a német ejtés hatására) *Prozit!*

éghető L. *-ható, -hető* képzős igenév

egzecíroztat — egzercíroztat

Elavulóban levő, de a familiáris és népies beszélt nyelvben még előforduló latin—német keverékszó-változatok. (Van az eredetitől jobban eltérő, népies, bizalmas alakjuk is: *egrecíroztat, egrecéroztat* stb.). A jelzett körben nem kifogásolhatjuk e változatok használatát; az eredetihez közelebb álló *egzercíroztat* és az egyszerűsödött *egzecíroztat* forma egyaránt jó. Magyar megfelelőik — a *rancba szed, illetéktelenül fegyelmez, fölényesen parancsolgat, alárendeltetjeként kezel* stb. — nem érzékeltetik hangulatukat.

egzisztál, egzisztencia, egzotikus

1. Latin eredetű idegen szavak. Előtagjukban az *ex* '-ból, -ből' elöljáró-szó rejlik. Használati értékük, a magyar nyelvben való létjogosultságuk nem egyforma. Az sem közömbös, hogy melyik nyelvi rétegben élünk velük, ill. hogy beszédben vagy írásban használjuk-e őket.

Az *egzisztál* igének két kifogástalan magyar megfelelője is van: a *létezik* és a *fennáll*. Helyette inkább ez utóbbiakat ajánljuk.

Az *egzisztencia* részint filozófiai műszó (jelentése: lét, létezés), részint a választékos stílus szava, 'megélhetés(i lehetőség)' értelemben (pl.: *biztos egzisztenciája van*). Ritkább, de szintén nem kifogásolható ebben a kapcsolatban: *kétes* v. *bizonytalan egzisztencia*, azaz kétes vagy bizonytalan eredetű jövedelemből élő ember. Az *egzisztencializmus* szó egy filozófiai és művészeti irány elnevezéseként használatos; az irányzat követői az *egzisztencialisták*.

Az *egzotikus* nemzetközi szónak több magyar megfelelője is van: *távoli vidékeken élő, távoli földrészről való, más világrész hangulatát sugalló*. Átvitt értelmű használata valamivel ritkább. Ilyenkor a *rendkívüli, szokatlan, különös, furcsa, távoli, idegen* melléknevekkel magyarítható. Mivel azonban a hasonló értelmű magyar szavak, ill. körülírások egyrészt terjengősebbek, másrészt hangulatilag és stilárisan szegényebbek nála, bizonyos szövegösszefüggésekben nem nélkülözhetjük.

2. E szócsalád tagjait régebben az eredeti latinos írásmódhoz igazodva *x*-szel írták *(exisztál, exisztencia, exotikus;* ugyanígy: *exakt, exaltált, examinál* stb.). De mivel a kiejtésben a két magánhangzó közti *x gz*-nek hangzik, s a gyakoribb latin eredetű idegen szavakat ma már egységesen kiejtés szerint írjuk, az *x* helyébe a *-gz-* betűcsoport került: *egzisztál, egzisztencia, egzakt, egzaltált* stb.

L. még: *x* idegen szavakban É. Z.—F. G.—K. G.

egy

Az *egy* eredetileg számnév *(egy* meg *egy* az kettő; *egy* óra van). Ehhez közel áll melléknévi ('ugyanaz', pl. *egy* a véleményünk) és főnévi használata is *(egyre* gondoltunk; mondok *egyet; egy* húsz = 1 Ft 20 fillér, ill. 1 óra 20 perc). Később fejlődött ki határozatlan névelői *(egy* este találkoztunk; vettem *egy* házat) és határozatlan névmási szerepe *(egy* és más; *egyőtök)*.

A következőkben először az *egy* használatával kapcsolatos k i e j t é s i és h a n g s ú l y o z á s i kérdésekről szólunk, ezután külön foglalkozunk a s z á m n é v i *egy*-gyel, végül pedig az *egy* n é v e l ő használatával kapcsolatos legfontosabb nyelvhelyességi kérdéseket tekintjük át.

I. Kiejtés, hangsúly

Az *egy* szerteágazó jelentéseinek és szófaji változatainak mindegyikére, még elhomályosult összetételeire és származékaira is jellemző az, hogy aki egyáltalán megkülönbözteti az *ë* és az *e* hangot, zárt *ë*-vel ejti. Egyéb ejtési sajátságaiban már eltérések vannak.

1. a) Az *egy* számnév kiejtésében szünet vagy magánhangzó előtt mindig hosszú a *gy*: *egyé* [ëggyé v. eggyé] 'nem kettőé vagy többé' (más, de ugyanúgy ejtjük: *eggyé* válik), *egyek* [ëggyek, ill. eggyek], *egyet; egy óra van* [ëggy, ill. eggy]. Mássalhangzó előtt persze rövid marad a *gy*: *egyben, egyre.*

Az *egy* számnév szócsaládjának tagjai közül azokat a világos származékokat és összetételeket, amelyekben magánhangzó áll a *gy* után, szintén hosszú *gy*-vel ejtjük: *egyes* [ëggyes]; *egyágyas, egyalakú, egyértelmű, egyívású, egyoldalú, egyórás, egyöntetű, egyötöd; mindegy; egyszeregy* [ëtyszërëggy]. A nem egészen világos, a többé-kevésbé elhomályosult származékokat és az összetételek többségét is így: *egyel* [ëggyel], *egyetért, egyetlen, egyezik, egyik, együtt; egyáltalán, egyaránt, egyazon, egyelőre* [ëggyelőre], *egyúttal, együgyű;* stb. De rövid *gy*-vel ejtjük: *egyed, egyén.*

b) Rövid *gy*-vel ejtünk továbbá olyan idetartozó szókat, amelyeknek az *egy* számnévvel való kapcsolata nyelvi tudatunkban már jobban elhomályosult, vagy pedig eredetileg sem volt meg bennük a számnévi jelentés: *egyebütt, egyenes.* — L. még: *egyéb — más* | *egyedül* | *egyen-* | *egyetem.*

Az *egyen-* kezdetű szók *(egyenáram, egyenetlen, egyenget, egyenlet, egyenlő, egyenruha, egyensúly* stb.) ejtésében ingadozik a köznyelv, de a rövid *gy*-s kiejtést tekintjük szabályosnak.

c) A határozatlan névelő ejtésében magánhangzó előtt (pl. *egy* asszony) ingadozik a *gy* időtartama; a hosszú vagy félhosszú ejtés mellett a rövid *gy*-s ejtés sem ritka. Az igényes nyelvhasználatba ez az utóbbi nemigen illik bele.

L. még: kiejtés II. C) 2. b)–c), E) | névelők kiejtése

2. A számnév általában hangsúlyos, akkor is, ha jelző (pl. *egy* liter tej), akkor is, ha névmási jelentésű (a. m. egyik: a nyereség *egy* része a dolgozókat illeti). Az utána következő főnév inkább hangsúlytalan (de hangsúlyt is kaphat, ha valamely ok miatt ki akarjuk emelni).

A határozatlan névelő rendszerint hangsúlytalan, tehát a rá következő szót (főnevet, melléknevet) hangsúlyozzuk (pl.: *ott* jön egy *em*ber; *van* egy *jó öt*letem). Még inkább hangsúlytalan, ha a jelző és a jelzett szó közé kerül (pl. *de*rék egy ember).

A számnév is hangsúlytalan, ha mondathangsúlyos szó (kivált tagadó szó) előzi meg (pl. *nem* egy alkalommal).

Vigyázzunk az olyan szókapcsolatokra, amelyekben az *egy* jelentése a hangsúlyozásától függ: egy *íz*ben (= egyszer valamikor) *ő* jött el hozzánk.

De: ez *egy* ízben (= csupán egyszer, nem többször) fordult elő. Inkább névelő, tehát hangsúlytalan ebben: egy *pil*lanatra sem (= egyáltalán nem, sohasem) feledkezik meg róla. De számnév, tehát hangsúlyos: *egy* napra sem tud eljönni, azaz 'huszonnégy órai időtartamra sem'. Számnévszerű melléknévi jelentésű az *egy pillanatra sem* kapcsolatban is, ha így hangsúlyozzuk: *egy* (azaz: egyetlen) pillanatra sem (v. *egy pil*lanatra sem).

A számnév hangsúlya néha határozottságot fejez ki: *egy* óra múlva, azaz pontosan 60 perc múlva; de: egy *óra* múlva, vagyis 40—60—80 perc, esetleg másfél óra múlva.

Vannak olyan kifejezések, amelyekben az *egy* is, a rá következő szó is hangsúlyos. Pl.: *egy ing*ben; igaz *egy bet*űig.

Az önálló, főnévi *egy* rendszerint hangsúlyos: egyet akarunk.

L. még: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt | hangsúly 2., 4.

II. Számnév

Különösen a beszélt nyelvben gyakran megfigyelhetjük, hogy egy-egy állandósult szókapcsolatból hiányzik az *egy* számnévi jelző. Pl.: *szó mint száz, szót sem szólt; forint húsz; pillanat türelmet.* Helyesen: *egy szó mint száz; egy szót sem szólt;* stb. Szabatosabb használatban ajánlatos kitenni az *egy* jelzőt (ha pontos számot jelöl, előtagként egybeírva) a *millió, milliárd, billió* stb. elé: *egybillió (fényév); összeharácsolt egy milliót.* De: *volt ott millió ember* (= nagyon sok ember). Nem kerek számokban mindig kell az *egy*, pl. *egymillió-kétszázharmincezer-hatszázhúsz.* A kerek számokat jelentő *száz* és *ezer* elé általában nem tesszük ki az *egy*-et: *ezer forint;* az *egyezer forint* inkább csak hivatalos használatra szánt, írott nyelvi forma. Az *egy* jelző nélkül használatos még a *naposcsibe, hetibér, hónapos retek* stb. — L. még: *egyszáz — száz.*

III. Névelő

Határozatlan névelőnk az *egy* számnévből évszázadokkal ezelőtt vált ki, a számérték képzetének elhalványulásával. Ebből következőleg természetesen rokonságban áll az *egy* számnévnek egy másik oldalhajtásával, a melléknévi *egy*-gyel is. Az olyanféle — a szakirodalomban sokszor az *egy* névelő, esetleg az *egy* számnév példáihoz besorolt — mondatokban, mint *Egy* [= azonos] *véleményen* voltunk vele; *Egy* [= egész] *világ* választotta, el őket egymástól; *Egy* [= csupa, merő] *vér* volt az arca; stb., az *egy* kifogástalan, csakhogy nem névelő, még csak nem is számnév, hanem melléknév.

A határozatlan névelőnek nagy általánosságban az a szerepe, hogy a hozzá kapcsolódó szóval felidézett fogalom körén belül egy bizonyos egyedre ráirányítsa a figyelmet, anélkül azonban, hogy pontosan meghatározná, melyikre utal. Ha tehát névelő nélkül például azt mondjuk:

levelet ír, e névelőtlen forma ezt az értelmet sugallja: általában levelet, nem mást. Ezzel szemben a névelős *egy levelet ír* változat azt fejezi ki, hogy valaki éppen most egy bizonyos — eddig nem említett, nem ismert közelebbről meghatározatlan — levelet ír. A határozatlan névelő vonatkozhat élőlényre, konkrét vagy ritkábban elvont dologra, állhat jelzős kifejezés előtt stb. Tehát: Volt *egy* ember, nagybajúszos (Petőfi: Arany Lacinak); De jött *egy* kóbor ivadék (Ady: A tavalyi cselédekhez); Az anyás hold-világa | élé nyújtja kövér tenyerét | *egy* bodza-ága (József A.: Falu); Később óraadó lettem *egy* vidéki kollégiumban (Németh L.: A kísérletező ember); stb. A határozatlan névelő használatával kapcsolatos különféle nyelvtani és nyelvhelyességi tudnivalókat, például a mértékjelölő kifejezések előtti, a névszói állítmány előtti vagy a tulajdonnév előtti névelőhasználat szabályait az e szócikk végén utalóként felsorolt cikkekben külön-külön tárgyaljuk. Itt összefoglalóan csak annyit, hogy sokan fölöslegesen óvakodnak az *egy* névelőtől, mivel idegenszerűségnek érzik, olyankor is, amikor nem az. Idegen hatásról inkább csak az *egy* névelőnek névszói állítmány előtti használatával kapcsolatban beszélhetünk.

A továbbiakban röviden csupán egy-két olyan kérdéssel foglalkozunk, amelynek e névelőnk használatára vonatkozó általánosabb érvényű tanulságai is vannak.

1. Jellegéből következőleg általában nem kívánatos az *egy* névelő általános értékben vett elvont főnevek, továbbá nem megszámlálható dolgok neve előtt. Nem helyes tehát így beszélnünk: két esemény között *egy hasonlóságot* vélt fölfedezni; a kormány *egy* céltudatos idegenforgalmi *politikát* folytat; ilyen módon tettek nemzetünknek *egy* hasznos *szolgálatot* stb. Ellenben, sajátos mondanivaló kifejezésére, bizonyos szöveg-, beszéd- és mondatkörnyezetben — rendszerint igei állítmány után — helyes, sőt olykor szükséges lehet a határozatlan névelő is. Például Adynál: Az én apám kopott kabátú, De nékem új ruhát veszen S beszél nekem *egy* szép *jövőről* Szerelmesen (Proletár fiú verse). Egyedi jelentésben vett elvont főnév előtt egyébként is jó lehet. Pl.: van *egy* jó gondolatom. Egyedítő szerepében olykor még állítmány előtt is: ma *egy* nagy öröm ért.

2. Nemegyszer heves nyelvhelyességi viták folynak az olyan mondatokról, amelyekben a logikai ítélet egy egész faj képviselőjének a szerepét betöltő egyedre vonatkozik, magyarán azt jelzi, hogy akik, esetleg amik a szóban forgó faji fogalom körébe tartoznak, azok közül akármelyikre érvényes a mondatbeli állítás, ill. tagadás, felszólítás stb. Ilyenkor — éppúgy, mint a hasonlító mondatokban (vö.: névelőhasználat *mint* után) — mind a határozott, mind a határozatlan névelős, mind pedig a névelőtlen szerkesztésmód előfordul, tehát: *a színész* számára a legfontosabb

a szerep — *színész* számára a legfontosabb a szerep — *egy színész* számára a legfontosabb a szerep. Nyelvhelyességi szempontból egyik változatot sem kifogásolhatjuk, inkább némi szemléletbeli különbség mutatkozik köztük. A határozott névelős forma jobban általánosít — s ezért a hagyományos, magyaros szemléletmódnak ez felel meg jobban (lásd: *egy* névelő névszói állítmány előtt) —, az *egy* névelővel szerkesztett pedig, bár szintén általánosító jelleggel, inkább az egyénre veti a hangsúlyt. A névelőtlen megoldást ilyen szempontból semlegesnek tekinthetjük, olykor azonban némi régies, patinás színezete van. Tehát, bár szemléletmódjuk nem teljesen azonos, egyaránt helyesek, sőt jellegük, szándékuk alapján éppen így a legjobbak ezek a mondatok: *Az író* olyan, mint a havasi kürt: csak messziről jó hallgatni (ÉrtSz.: Mikszáth); *Szegényember* sose kér kalácsot, *Szegényember* sose kap kalácsot (József A.: Szegényember szeretője); *Egy szolgabírónak* körülbelül mindenhez érteni kellett Magyarországon (ÉrtSz.: Krúdy).

3. Annak megítélésében, hogy egy lényegében határozatlan jelentésben használt névszó elé mikor kell, mikor lehet vagy mikor nem szabad kitenni a logikailag szükségesnek látszó határozatlan névelőt, nagy súllyal esik latba a kérdéses rész szórendi helye, valamint hangsúlyosságának mértéke. Ez a két tényező szorosan összefügg egymással is, a névelőhasználattal is. Az *egy* névelő hiánya ugyanis nagy nyomatékot ad a különben határozatlan névelőt kívánó szónak, főhangsúlyossá teszi, s bár erre a kiemelő hangsúlyra többnyire a nyomatékos mondatok hangsúlytalan állítmányának fordított szórendje is kellően utal, mégsem szabad hibáztatnunk ezt a szerkesztésmódot. Tehát kifogástalan például Vörösmarty Szózatának ez a két sora: S a sírt, hol *nemzet* sűlyed el, Népek veszik körűl.

A határozatlan névelő elhagyása olyankor a leggyakoribb — s a továbbiakban csak ilyen példákkal foglalkozunk —, amikor a főhangsúlyos alany vagy valamely bővítmény — akár jelzővel kiegészülve — a mondat élén áll: *ravasz tervet* eszeltünk ki; *Ócska dolmányt* szerze s egy ütöttkopott szűrt (ÉrtSz.: Arany); *Pór menyecske* jött. *Korsó* kezében (Petőfi: A Tisza); *Dongó* ődöng az erdő szélinél. | *Harkály* kopog, *gyík* ragyog. *Marha* bőg (József A.: Határ); *Zöld erdőben* jártam, virágok között (gyermekdal); stb. Különösen újságcímekben gyakoriak az effélék: *Hűtlen postást* vett őrizetbe a rendőrség; *Elegáns férfi* a tettes; stb. A határozatlan névelő hiányát a hangsúlybeli és velük összefüggésben a szórendi viszonyok ugyan itt is kellően megokolják, mégis minden ilyen esetben alaposan meg kell fontolnunk, szükség van-e arra, hogy ezeket a szórend következtében már amúgy is többnyire főhangsúlyos mondattagokat az *egy* névelő elhagyásával még jobban kiemeljük. József Attila idézett két

verssorában mindenképpen jogos ez a szerkesztésmód — már csak azért is, mert ott más nem is jelzi a mondatok nyomatékos voltát —, a többiben, különösen az újságnyelvi és köznyelvi példákban azonban eléggé zavar, hogy bennük a jelző ilyen módon túlságosan erős nyomatékot kap a jelzett szó rovására. Vagy ha például egy novella kezdő soraiban azt olvassuk: *Fiatal pár* ült a városligeti padon, joggal aggályoskodhatunk e mondatot illetőleg, mert az *egy* névelő hiánya miatt az egész mondat azt a téves látszatot kelti, hogy az olvasó már előzőleg is tudta, hogy egy pár ült a padon, csak épp azzal nem volt tisztában, fiatal vagy idős párról van-e szó.

4. Az olyan típusú példákban tehát, amilyenek az eddig idézettek is voltak, mindig csak kellő körültekintéssel, a körülmények, gyakran a tágabb szöveg- és beszédkörnyezet ismeretében lehet eldönteni, jogos-e a határozatlan névelő hiánya vagy nem. (A tapasztalat azt mutatja, hogy sokszor csupán szerzői modorosság vagy versbeli kötöttségek következtében marad el a névelő.) Ellenben mindenképpen durva hiba az *egy* elhagyása olyankor, ha az ily módon főhangsúlyossá tett alanyt vagy bővítményt egynél több elemű egyenes szórendű, tehát a nyomatéktalan mondatokra jellemző állítmány követi. Íme egy újsághír: *Amerikai pénzcsoport megvette* a venezuelai olajmezőket. Ha az állítmány fordított szórendű lett volna *(Amerikai pénzcsoport vette meg)*, a mondatot ugyanúgy bírálhatnánk el, mint az imént idézetteket, az újságnyelvből merített mondatforma azonban nyilvánvalóan hibás, felemás, ellentmondásos. Sokszor ugyanez a helyzet a mértékjelölő kifejezések előtti névelővel is. *Kevés pénzre szükségem van.* Ez a mondat így szinte az érthetetlenségig rossz. Az állítmány fordított szórendje esetén *(Kevés pénzre van szükségem)* már jó is lehet, aszerint, mit akarunk vele kifejezni

L. még: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt

5. Végül az eddigiekkel összhangban még arra kell utalnunk, hogy általában nem maradhat el a határozatlannak tekinthető névszó elől az *egy* névelő, ha a kérdéses mondattag a mondat hangsúlyos állítmánya mögött foglal helyet. Mivel ezt a szabályt nem is szokták áthágni, szemléltetésére elég lesz egyetlen példa három változatban. Ebben a mondatban: *Péter cigarettára gyújtott*, a hangsúlyos *cigarettára* határozó elől joggal maradt el az *egy* névelő, sőt ebben a szókapcsolatban a nyelvszokás ezt szentesítette fő változatként. *Péter elgondolkozva gyújtott cigarettára.* Itt sem hiba a névelő elhagyása — persze, kitevése sem! —, mert a kérdéses szóalakot a főhangsúlyos *elgondolkozva* bővítményhez kapcsolódó hangsúlytalan állítmány előzi meg. *Péter rágyújtott egy cigarettára.* Ebben a mondatban az egyenes szórendű, hangsúlyos állítmány után mindenképpen szükség van a *cigarettára* szó határozatlan névelőjére.

L. még: *a, az* névelő | *a, az* névelő *egy* helyett | *egy* névelő + *a, az* | *egy* névelő a jelző és a jelzett szó között | *egy* névelő időhatározók előtt | *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt | *egy* névelő mutató névmás helyett vagy előtt | *egy* névelő névszói állítmány előtt | *egy* névelő tulajdonnév előtt | értelmező II. 1. | névelőhasználat *mint* után | névelők kiejtése | névelő szórendi helye | tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 2.

IRODALOM: Váczy: MNy. 1911 : 109—13; Simonyi: HMagy³. 394—5; Beke: Nyr. 1937 : 54; Winter: Msn. 1937 : 89—92; Halász 40—9; Nagy J. B.: NyFK. 263—4; Farkas: Nyműv. 243—9; Imre Samu: MMNyR. 1 : 275—80; Bárczi: MNyÉletr. 151; Ferenczy: ÉT. 1965: 1615; Deme: EgriKonf. 46; Fischer: uo. 126; Dezső: Alingu. 1968 : 141—54; Velcsovné: MMNy. 74—5; Hernádi: Beszműv. 198; Szabó T. A.: AnyÉl. 118—22; Rónai—Kerekes 131, 183, 371—2, 410, 482; Szemere: AkHTört. 122; HivKve² 104—8. E. L.—G. L.

egy á — első á

A hagyományos nyelvszokás szerint az iskolai osztályok megnevezésében a sorszámnevet használjuk. Tehát igényes, választékos beszédben így mondjuk: *első á (osztály), második (bé)* stb. (Az *á* ejtés gyakoribb, szinte általános a hosszan ejtett *a* helyett, nyilván az *ábécé* szó hatására: *á* osztály, *bé* osztály.) A mai beszélt nyelvben az 1. a, 2. B helyett gyakori I/a, II/B íráskép és a rövidségre való törekvés szülte a tőszámnévi alakot: *egy á, kettő bé* stb. A mindennapi beszédben ezt nem is nagyon ítéljük el.

L. még: *a* betű | római számok | sorszámnév | számok írása II. 4. a)

egyalakú ige- és névszótövek L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A), II. A)

egy a mást — egyik a mást — egy a másikat L. határozatlan és általános névmás 3. | kölcsönös névmás

egybe

Igekötőként azt fejezi ki, hogy a cselekvés, a folyamat több különálló személynek, dolognak vagy valamely egészhez tartozó, szétszórt részeknek az egyesítésére, összegyűjtésére irányul. Jelentése tehát legtöbbször azonos vagy rokon az *össze* igekötővel, ill. határozószóéval. Ez utóbbi általánosabb használatú, s így gyakran lép az *egybe* helyére, bár kisebb-nagyobb különbségek ilyenkor is akadnak köztük. Nagyjában egyenértékűek például a következő igepárok: *egybe-* v. *összefolyik, egybe-* v. *összeforr(aszt), egybe-* v. *összegyűjt, egybe-* v. *összehív, egybe-* v. *összehord,*

egybe- v. *összekapcsol*, *egybe-* v. *összeszerkeszt*, *egybe-* v. *összesző*, *egybe-* v. *összetartozik*. Legfeljebb a torlódó *e* hangok miatt, a jobb hangzás kedvéért ajánlhatjuk olykor e különben egyenértékű párok tagjai közül inkább az *össze* igekötővel alkotott formát. Az *összekeveredik* vagy az *összevet* például kétségtelenül szebb, mint az *egybekeveredik*, *egybevet*.

Az *egybe* igekötő — amellett, hogy némiképp választékosabb — egy árnyalattal szorosabb, szervesebb kapcsolatot éreztet, s ezért ilyenkor nemegyszer az *eggyé* igekötő vagy az *együvé* határozószó is állhat helyette, Pl.: *eggyéforr*, *eggyéolvad*; *együvé hord*, *rak*.

Néhány ige esetében kifejlődött bizonyos használati vagy jelentésárnyalatbeli különbség is a két igekötős alak közt, legalábbis úgy, hogy az egyik jelentés inkább az egyikhez, a másik főként a másikhoz kapcsolódik. Pl.: *egybeáll* (valamely anyag) — *összeáll* (biz. férfi és nő); *egybefoglal* (több dolgot, részt egymáshoz kapcsol) — *összefoglal* (a közlés lényegét összegezi); *egybehangol* (átv. egységet, összhangot teremt) — *összehangol* (hangszereket; átv. összhangot, egyetértést teremt); *egybeillik* (két — egymást szervesen kiegészítő — tárgy) — *összeillik* (személyek, ill. egyéniségük, jellemük); *egybeír* (nyelvtani műszóként főleg ez használatos) — *összeír* (elsősorban 'személyekről, tárgyakról stb. adatösszeállítást készít' jelentésben); *egybeköt* (egy csomóba, egységbe köt több tárgyat) — *összeköt* (kötve egymáshoz erősít; átv. kapcsolatot teremt több személy, dolog közt); *egybeolvad* (több anyag megolvadva eggyé válik, összekeveredik; több dolog egyesül) — *összeolvad* (az előbbitől eltérő jelentései: megolvad, átv. jelentősen csökken, összezsugorodik); *egybesodor* (két vagy több személyt, tárgyat) — *összesodor* (az előbbin kívül: tekercsbe sodor valamit); *egybevon* (többnyire 'egyesít' értelemben) — *összevon* (rövidre fog, tömörít).

L. még: igekötők szerepe és használata I. | *össze* II. 1. a) K. M.

egybeírás és különírás L. helyesírásunk III.

egyben

Régebben — oktalanul — üldözték, mint német tükörszót. Ma már csak gyakori használatát tesszük szóvá. Stílusunk élénkítése végett ajánlatos helyette a következő szavakat használni: *egyidejűleg*, *egyúttal*, *egyszersmind*.

Irodalom: N[agy]. J. B.: Msn. 1944 : 103; HivKve² 67.

egyből

A sportnyelvből került a társalgási nyelv újabb divatszavai közé. Kerüljük a választékos nyelvhasználatban, s időnként a beszélt nyelvben is helyettesítsük más rokon értelmű szóval: *azon nyomban*, *rögvest*, *kapásból*, *rögtön* stb.

Irodalom: Sz[űts]. L.: NymLev. 199.

egy darab(ig) L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

egyebek között L. *többek között — a többi között*

egyéb — más

E két szó első pillantásra csak stílusárnyalatában különbözik egymástól. Egy kissé választékosabb az *egyéb*. (Ezt rövid *gy*-vel és *b*-vel, valamint — legalábbis a kétféle *e* hangot megkülönböztetők beszédében — zárt *ë*-vel tanácsos ejteni.) De — főleg melléknévként való — használatának köre jóval szűkebb is, mint a *más*-é. Egyező alapjelentésük két vagy több személy, dolog különböző, nem azonos voltát fejezi ki. Sok helyzetben tehát egyaránt használhatjuk mindkét szót, az imént jelzett stílusárnyalati különbséggel: *más* v. *egyéb dolgom van; alma, körte és más* v. *egyéb gyümölcs; más* v. *egyéb tárgy nem lévén; nem tehettem mást* v. *egyebet, mint; beszéljünk másról* v. *egyébről*. Párhuzamos határozós alakok: *másként* (gyakran *másképp*) — *egyébként; máskor* — *egyébkor;* (ritka, táj) *másunnan* — (ritka, vál.) *egyebünnen;* (kissé rég., vál.) *másutt* — (táj, irod.) *egyebütt;* nyomósítással: *nem más(ért)* v. *egyéb(ért), mint*. Néhány kifejezésben azonban az *egyéb* állandósult. Pl.: *egyebek között; egyéb* (főként statisztikákban jelentése: az előzőktől elkülönülő, összefoglaló csoport); nyomósítással, népies vagy bizalmas árnyalattal: *egyéb se kell neki, mint hogy; volt ott étel, ital meg minden egyéb; nincs egyebem, csak ez; nem volt egyebe két tyúknál*. Sajátosan az *egyéb* határozós alakjai: (rég., irod.) *egyébiránt*, (ritka) *egyebünnét*, (táj, irod.) *egyebüvé*.

A *más* sajátos jelentései: 1. melléknévként: a) eltérő, különböző tulajdonságú, másfajta *(más az alföldi ember, mint a dunántúli);* b) idegen *(más nép, nyelv, ország);* c) jobb, különb *(Mennyire* v. *Milyen más ez!);* d) gyökeresen, lényegében megváltozott *(más ember lett belőle);* 2. főnévként: a) a szóban forgótól különböző, vele nem azonos személy: *aki másnak vermet ás; mást küldött maga helyett; mással beszél* (a telefonon hívott fél); b) az előzőleg szóban forgótól teljesen eltérő beszédtárgyra vonatkoztatva, ill. a mondanivaló, a közlés teljesen új szakaszának tömör jelzésére (főként bemondók használatában): *másra tereli a beszédet; másról beszél, mint Bodóné; Más!* c) valakinek szűkebb, családi vagy rokoni körén kívüli, idegen személy *(másokra szorul; kellemetlen dolog mással lakni);* d) köznyelvi tagadásban, megszorító értelemben általánosabb, mint az *egyéb*, például ilyen kifejezésekben: *ki más, mint ő; nem másért, mint* v. *csak érte; senki* v. *semmi más (mint); nincs más dolga, mint; nem marad más hátra, mint; ez is jó, ha nincs más; nem tud mást, mint* v. *csak;* stb. e) ilyen, lényeges vagy meglepő különbségre utaló szókapcsolatokban: *más a bók, más a hízelgés; Az már más!*

A *más* határozóragos, képzős és összetett kapcsolatainak sora jóval hosszabb, mint az *egyéb*-é: *másképp, másszor; másfajta, -féle; -felé, -felől; -forma, -hogy(an); -hol, -honnan,* (nép) *-honnét, -hova; -különben, -milyen, -nemű; -részről, -részt; -valaki, -valami.*

Mint példáinkból is látszik, a *más* használata — a stíluskülönbséget nem tekintve — gazdagabb, árnyaltabb, mint az *egyéb*-é. Kerüljük a két szó összekapcsolását — pl. *más egyébről beszélt* — mert ez népies vagy pongyola szószaporítás.

L. még: *különben* K. M.

egyed

Rövid *gy*-vel ejtjük: ëgyed. Ezekben is: *egyedi, egyedül.*

egyedül

Kiejtése az *ë*-ző nyelvváltozatban: ëgyedül.

E szónak a *csak, csupán* helyett való használata többnyire idegenszerű. Pl.: *egyedül* ezt tettem (helyesen: *csak* ezt tettem); *egyedül* erre számíthatunk: *csupán* erre számíthatunk. Személyt jelölő szó előtt azonban — mivel ilyen helyzetben 'magánosan', 'más személy jelenléte nélkül' jelentése is többé-kevésbé felidéződik — már nem is tekinthetjük hibának: *egyedül ő* jött el. De természetszerűen ez is jó: *csak ő jött el.*

IRODALOM: Loványi: Msn. 1943 : 105.

egy — egyik L. *egyik*

egyelőre — egyenlőre

E két szó alakja hasonló, de jelentésük különböző. Az *egyelőre* nyelvújítási szó, az *egy* és az *előre* összetétele. Jelentése: bizonytalanul rövid ideig, jelenleg még. Pl.: *egyelőre itt maradok; egyelőre erről beszélünk.*

Hosszú *ggy*-vel ejtjük, az első szótagban lehetőleg zárt *ë*-vel: ëggyelőre. Elválasztása: *egye-lőre* v. *egy-előre.*

Az *egyenlőre* ezzel szemben az *egyenlő* melléknév *-re* ragos alakja, s jelentése: egyenlő nagyságúra, egyforma hosszúságúra. Pl.: *egyenlőre fűrészelte a deszkákat.* A jelentéskülönbség ellenére főleg a beszélt nyelvben gyakran hallani az *egyenlőre* szót az *egyelőre* helyett. Ez súlyos nyelvhelyességi hiba. A két alaknak írásban való összetévesztése még durvább vétség.

L. még: szótévesztés

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 121—2; Pintér: EgriKonf. 126; Lőrincze: Nyőrs. 323—4; Ferenczy: AnyŐrj. 130—1; Péchy 75; HivKve² 67.

Sz. L.

egyen-

1. Helyes kiejtése: ëgyen. Csak igen távolról függ össze az *egy* [ëggy] számnévvel, ezért kiejtésében is kívánatos megkülönböztetni tőle. Ejtsük minden származékát és összetételét is rövid *gy*-vel, tehát: *egyenes, egyenget, egyenlet, egyenlít, egyenlő*, ill. *egyenáram, egyenérték* stb.!

2. Az *egyen-* előtagú összetett szókat régen mint nyelvújítási elvonásokat többnyire üldözték. Később néhányan megvédték őket, egyrészt azért, mert a régi *egyenít*, valamint az *egyenes* és *egyenetlen* szó valószínűvé teszi, hogy valamikor volt *egyen* szavunk, másrészt azért, mert az elvonásos szóalakulatok is sok természetes példával igazolhatók. Néhány *egyen-* előtagú, valamint egy-két *-egyen* utótagú összetétel az üldözés következtében elavult, például a *napéjegyen* ma *napéjegyenlőség*, az *egyenközény* ma *egyenlő közű négyszög*. Az *egyenruha* helyett fölelevenített régi magyar *formaruha* szó is meggyökeresedett, de az *egyenruha* szót csak részben szorította ki. Ma *egyenruhát* viselnek a katonák, a karhatalmi alakulatok tagjai, a MÁV, a posta és a boyszolgálat dolgozói, *formaruhát* pedig az iskolások, a szállodai alkalmazottak stb. Ma is él és kifogástalan az *egyenáram, egyenértékű, egyenirányító, egyenjogú, egyenrangú, egyenruha, egyensapka, egyensúly* stb.

L. még: jelzős összetételek 2. E. L.—L. J.

egyenesen — egyenest

Az *egyenesen* szónak nyomósító elemként való használata idegenszerű, s ami még nagyobb baj: túlságosan elszaporodott. Pl.: *egyenesen nevetséges, bámulatos, felháborító, hihetetlen; egyenesen* ezt akarta. Szebben, választékosabban: *valósággal (éppenséggel, igazán, a szó szoros értelmében) nevetséges, bámulatos, felháborító, hihetetlen; épp(en)* ezt akarta.

Az *egyenest* határozószónak eredetibb, konkrét jelentése: egyenes irányban vagy vonalban. Átvitt értelmű használata különösen a társalgási nyelvben gyakori. Pl.: *egyenest* megmondta neki (értsd: kertelés nélkül, nyíltan); *egyenest* tagadta (= határozottan tagadta); *egyenest* kényszerítették (= valósággal kényszerítették). Mint harmadik példánkból látható, az *egyenest* is előfordul nyomatékosító elemként. Ez sem helytelen. De mindhárom esetben helyettesíthetjük valamilyen más rokon értelmű kifejezéssel, s ezzel színesebbé, változatosabbá tehetjük stílusunkat: *konokon* tagadta; *őszintén* megmondta neki; *a szó szoros értelmében* kényszerítették; stb.

L. még: *direkt, direkte*

IRODALOM: Dengl 304; Loványi: Msn. 1943 : 104—5.

K. G.—Sz. L.

egyenes szórend L. igekötős ige szórendje | összetett állítmány szórendje 1.

egyéni ízlés és nyelvi norma

Minthogy a nyelvi norma végső soron egy közösség nyelvszokásával azonos, az egyéni ízlés vagy tetszés önmagában nem dönthet a nyelvi jelenségek értékelésében. De kiindulási pontja, kezdete lehet az egyéni nyelvszokás egy újabb változásnak, egy megváltozott norma kialakulásának. Egyedi nyelvszokás divatba hozhat, elterjeszthet, köznyelvivé, tehát normává tehet olyan nyelvi formákat, amelyek addig a köznyelven kívül éltek; elterjeszthet új szavakat, újabb jelentésárnyalatokat, felfrissíthet régies nyelvhasználati formákat, tájnyelvi jelenségeket stb. Gondoljunk csak a nyelvújítás korában keletkezett és köznyelvivé vált szavak tömegére. Kazinczy tekintélye elfogadtatta például a merőben szokatlan alkotású *könnyelmű* (= könnyű elméjű) melléknevet, Jósika Miklós regénycíme *(Könnyelműek)* ezt népszerűsítette, Vörösmarty híres bordala (Keserű pohár) még inkább elterjesztette, úgyhogy irodalmi nyelvi szóból hamarosan köznyelvivé vált. A felszabadulás után Veres Péter *kivagyiság* szavát vették át íróink, s nyomukban a publicisztika is. De az egyéni kezdeményezéseknek, az egyéni ízlés érvényesítésének megvannak a határai: a nyelv kialakult, megállapodott rendszeréből merőben kiütköző, attól eltérő, teljesen egyéni nyelvi formák meggyökeresedésére általában nincs nagy lehetőség. Sőt még élő (például az argóban vagy nyelvjárási szinten élő), esetleg gyakori nyelvi formákat sem fogadhat el bármilyen nyelvi tekintély sem, ha azokat a köznyelvi ízlés és szokás erőteljesen helyteleníti. A *meg-e mondta*, *ott-e van*-féle szerkezeteket vagy a feltételes módnak ilyen nyelvjárásias formáját: *(én) tudnák*, *mondanák valamit* — aligha tudná bárkinek az egyéni ízlése vagy önkénye normává, közízléssé tenni.

L. még: író és nyelvi norma | logika és nyelvi norma | nyelvérzék és nyelvi norma | nyelvi norma | nyelvszokás és nyelvi norma | nyelvtan és nyelvi norma 6.

Irodalom: Deme: NyFK 46; Fábián: NyFK 53–4; Nagy J. B.: Emberöltő 22, 123.

L. L.

egyenirányít

Az *egyenirányítás* szóból elvonással alkotott ige. A szó a műszaki nyelvben „szabálytalan" volta ellenére meghonosodott és pótolhatatlan.

L. még: *egyen-* | igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 61–4.

e g y é n i s t í l u s L. stílus és stilisztika

e g y é n i s z ó a l k o t á s L. író és nyelvi norma

egyenlőre L. *egyelőre — egyenlőre*

egyértelműen — egyértelműleg L. *-lag, -leg* viszonyrag

egyes-egyedül

Az első *gy*-t ejtsük lehetőleg hosszan (mint az *egyes*-ben és származékaiban), a két tőbeli *e*-t pedig (az *ë*-ző nyelvváltozatban) zártan: ëggyes-ëgyedül.

egyesek

Az *egyes* főnév többes számú alakja elég régóta él nyelvünkben 'némely ember' jelentésben is. Pl.: *egyesek* úgy vélik, hogy munka nélkül is meg lehet élni; *egyesek* még ott maradtak, mások viszont útnak eredtek. Régebbi nyelvművelésünk elmarasztalta e szóalaknak ilyen értelmű alkalmazását, mert a német *einige* szolgai utánzását látta benne, s helyette a *némelyek* forma használatát írta elő. E túl szigorú vélekedés nem teljesen állja meg a helyét, hiszen az *egyesek* sem magyartalan, nem mond ellent nyelvünk szemléletének, s akár német hatás nélkül is kialakulhatott volna. Következésképp ma már nem helytelenítjük, bár el kell ismernünk, hogy a *némelyek* szó választékosabb nála. Végső soron azonban mind a kettő jó a maga helyén.

Irodalom: M. L.: Msn. 1936 : 29—30; Ferenczy: AnyKal. 141.

K. G.

e g y e s s z á m L. alany és állítmány egyeztetése A) | *-é* birtokjeles szók egyeztetése | értelmezői egyeztetés 1. | határozói egyeztetés | mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma | minőségjelzős szók egyes vagy többes száma | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | névszók egyes és többes számú használata | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

egy és ugyanaz L. mutató névmás 10.

Egyesült Államok L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. b) | névszók egyes és többes számú használata 9.

egyetem

Az első és a harmadik szótagbeli magánhangzó az *ë*-ző nyelvváltozatban zárt, a *gy* mindenképp rövid: ëgyetëm. Ezekben is: *egyetemben, egyetemes* [ëgyetëmës].

egyetemleg — egyetemlegesen

A két alak nagyjában azonos jelentésű, s így voltaképp az egyszerűbbet kellene jobbnak tekintenünk. Ez azonban elavult, ritka könyvnyelvi szó lett. Az *egyetemleges felelősség, kötelezettség* stb. jogi műszó alakja szintén az *egyetemlegesen* használatát támogatja.

L. még: *hallgatólag — hallgatólagosan* | *-lag, -leg* viszonyrag

Irodalom: HivKve² 67—8.

egyetért

Az *egy* számnév rejlik benne, ezért ajánlatos hosszú *gy*-vel és előtte — legalább az *ë*-ző nyelvváltozatban — zárt *ë*-vel ejtenünk: ëggyetért.

egyetlen

Kiejtése *ë*-ző változatban: ëggyetlen.

e g y e z t e t é s

E g y e z t e t é snek nevezzük a mondat tagjainak olyan módon való alakítását, hogy a tagok megfeleljenek az alaki egyezés (kongruencia) követelményének, amely szerint a mondat némelyik részének a l a k j á t egy vele összefüggő m á s m o n d a t r é s z szabja m e g. Az egyeztetésnek sokféle és egymástól részben igen eltérő fajtája van. Például az állítmány számát és személyét alanyának száma és személye szerint kell megválasztanunk: é n *írtam* (egyes szám 1. személyű alany és hozzá illő állítmány) nekik, de ő k még nem *válaszoltak* (többes 3. személyű alany és vele egyeztetett állítmány). Részletes tárgyalását lásd különféle fajtái (típusai) szerint.

L. még: alany és állítmány egyeztetése | birtokjel | birtokos személyragok egyeztetése | *-é* birtokjeles szók egyeztetése | értelmezői egyeztetés | határozói egyeztetés | igenévi-igei személyragozás | mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma | minőségjelzős szók egyes vagy többes száma | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | „tárgyas vagy alanyi ragozás" kezdetű címszók | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

T. J.

egyfajta

E szónak — akárcsak az *egyféle* melléknévnek — több jelentése is van (egy fajtához tartozó, azonos fajtájú; egyforma minőségű; meghatározott tulajdonságú; ugyanolyan, azonos). Pl.: *egyfajta* tyúkokat tart; csak *egyfajta* megoldás lehetséges; *egyfajta* ruhában járnak. Itt hangsúlyos az *egyfajta*. Van azonban hangsúlytalan használata is; jelentése ilyenkor: meghatározatlan, (egy) bizonyos, valamilyen. Ebben a jelentésben voltaképpen az *egy (bizonyos) fajtájú* szerkezet rövidebb alakja rejlik, főnévi jelzőként. (A *fajta* főnév más szerkezetekben is használatos jelzőként, ahol természetesen mindenki különírja. Pl.: *ez a fajta sport egészségesebb.)* Az *egy* után a *fajta* ilyenkor valamivel nagyobb hangsúlyt kap, ezért — megkülönböztetésül — nem is kell egybeírni. Pl.: *egy fajta modorosság* [ëty *fajta modorosság*] 'a modorosság egy fajtája; némi modorosság'; *egy fajta különbség van köztük*. Ebben a jelentésben is gyakran egybeírják, mert a Helyesírási tanácsadó szótárban csak az egybeírt alak található. Ennek hatására sokan ugyanúgy hangsúlyozzák, mint az 'azonos fajtájú' stb. jelentésű, képzőszerű utótagú szót. Alighanem a német *eine Art* is hatott a kialakulására és elterjedésére. Az irodalmi nyelvben, különösen kritikákban, könyvismertetőkben meglehetősen gyakori ilyen szerepben. Pl.: *egyfajta szürkeség, konzervativizmus, humor* (helyesebben: *egy fajta)*. Ilyen hangsúlytalan kezdetű használatát azonban inkább kerüljük, már azért is, mert könnyen csábít a hangsúlyos *egyfajta* 'nem többféle' szóval való összecserélésre. Ismételt használatának elkerülésére — a változatosság kedvéért is — használjunk helyette más kifejezést: *valamilyen szürkeség; bizonyos konzervativizmus; valamiféle humor*.

E. L.—Sz. L.

egyhamar

Az *egyhamar* határozószó csak tagadó mondatban, tagadószóval együtt állja meg a helyét, akár 'mostanában nem', akár 'nem egykönnyen' jelentésben fordul elő. Pl.: *nem* kel föl *egyhamar* az ágyból; *nem egyhamar* veszti el a fejét. Állító mondatban ezért ne használjuk! Nem jó tehát ez a megfogalmazás: a kitűzött célt *egyhamar* elérhetjük. Helyesen: *hamar, könnyen, könnyűszerrel, egy-kettőre* stb.

L. még: *egykönnyen, egykönnyű*

IRODALOM: Kossa, ÍÍM 2 : 131, 171; Lőrincze: Nyőrs. 319—20.

egyhangú

Jelentései: 1. hosszan tartó, egyforma, változatlan, monoton (hang, pl. *egyhangú dünnyögés, zene)*; 2. (átv.) változatosság nélküli, unalmas (pl. *egyhangú élet, táj)*; 3. közös véleményt, felfogást, érzést, teljes egyetértést tükröző, ellenvélemény, ellenjavaslat nélküli megnyilvánulás (pl.

egyhangú döntés, határozat, helyeslés, lelkesedés, tiltakozás). Az 1—2. és a 3. jelentés között levő lényeges eltérésnek megfelelően a határozóragos alakok nyelvünk fejlődése során idővel elkülönültek egymástól. A helyes használat: 1. egyhangú*an* dúdol (monoton hangon); 2. egyhangú*an* telt az idő (egyformán, unalmasan); 3. egyhangú*lag* [nem pedig egyhangú*an!*] lelkesedtek a tervért (mindnyájan, egy érzülettel); egyhangú*lag* megválasztották (teljes egyetértésben). — Ügyeljünk e kettősségre!

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. a), 2. a) | *-lag, -leg* viszonyrag | szótévesztés

IRODALOM: É. Kiss: AnyKal. 88.; Tompa: ÉT. 1976 : 9; HivKve² 72.

K. M.

egyhangúság L. zeneiség

egyhangú stílus L. stílusárnyalatok II. 4.

egy ideig L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

egyik

Főnévi, melléknévi, sőt sorszámnévi szerepben is élő határozatlan névmásunkat, az *egyik* szót — kiejtése *ë*-ző változatban: ëggyik — általában akkor használjuk helyesen, ha két vagy több ismert, a szövegösszefüggéssel vagy bármely más módon meghatározott személy, ill. dolog valamelyikére utalunk vele. Jellegénél fogva gyakran párhuzamban áll a *másik* határozatlan névmással, ez a párhuzamosság, ill. szembenállás azonban nem szükségszerű. Tehát egyaránt kifogástalanok ezek a mondatok: *Egyik* kezében ekeszarva, Másik kezében kard (Petőfi: A nép); *Egyik* cigarettát a másik után szívtam (Ambrus: Solus eris); én csak rövid ideig élek, *egyik* lábam a sírbam (Mikszáth: A fekete város); S *egyik* sem dohányzott [a társaságban] (Móricz: A galamb papné); A három könyv közül, melyet magammal hoztam, az *egyik* épp az új tárgynak a tankönyve volt (Németh L.: A kísérletező ember).

Nem tanácsos azonban ezzel a névmásunkkal élni olyankor, ha még nem említett, a szövegösszefüggéssel vagy a beszédelőzményekkel meg nem világított s a hallgató vagy az olvasó részéről ismertnek, meghatározottnak nem tekinthető fogalmi körnek valamelyik egyedére utalnánk vele. Tehát ne mondjuk vagy írjuk ezt: Az *egyik* pedagógustól hallottam a következő történetet. Helyesen egyszerű határozatlan névelőt használunk ilyenkor: *Egy* pedagógustól hallottam ... De ha úgy alakítjuk a mondanivalónkat, hogy az előzmények kellően meghatározzák a fogalmat, már semmi akadálya sincs a kiválogató, kiemelő értelmű *egyik* használatának. Tehát például így: „A múlt héten több pedagógussal beszélgettem. *Egyikük*

[vagy: Közülük *az egyik*] érdekes esetről számolt be." Vagy a vadász, ha megkérdezik tőle, hogy mit lőtt, nem válaszolhat így: „Lelőttem *az egyik* nyulat", csak ezt mondhatja: „Lőttem *egy* nyulat". Kellő előkészítés után azonban helye lehet az *egyik* névmásnak, például így: „Négy nyúl és egy róka futott keresztül előttem a mezőn. Az *egyik* nyulat lelőttem."

L. még: *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | *egy* III. | határozatlan és általános névmás 3. | kiemelő jel | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 12.

IRODALOM: Halász: 55—6; Farkas: Nyműv. 248; Dénes: Nyr. 1959 : 160; Imre Samu: MMNyR. 1 : 276; Kossa: ÍÍM. 1 : 200—1. G. L.

egyikünket, egyikteket v. **egyiketeket** tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a)

egy kevés, egy kicsit, egy kissé L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

egykor — egykoron

Az *egykoron* kedvelt szava volt a régebbi szépirodalmi nyelvnek, de már elavult, csak ritkán fordul elő. Egy kissé régies hangulatú az *egykor* is; ez utóbbival azonban — némi választékossága ellenére — még a beszélt nyelvben is bátran éhetünk. Jelentése: 1. valamikor régen, a múltban (pl. voltam *egykor* én is fiatal); 2. valamikor a jövőben (pl. majd eszedbe jut *egykor*). Hasonlóképpen a mai köz- és irodalmi nyelvben az *akkor, amikor, olykor* a gyakoribb, míg az *akkoron, amikoron, olykoron* régies, kiveszőben levő.

egykori, egykorú L. *korabeli — egykorú — egykori*

egykönnyen, egykönnyű

Az *egykönnyen* határozószó csak tagadó mondatban, tagadószóval együtt állja meg a helyét ilyen jelentéssel: nem minden nehézség nélkül; aligha könnyen. Pl.: ez a terv *nem egykönnyen* valósítható meg; *egykönnyen nem* szabadulhatsz meg tőlem. Állító mondatban tehát ne használjuk! Hibás ez a megfogalmazás: a szövetkezeti elnök *egykönnyen* elintézte a dolgot. Helyesen: *könnyen, könnyűszerrel, egy-kettőre, hamar* stb.

Téves analógiával keletkezett az *egykönnyen* mellé az *egykönnyű* szóalak, de az *egykönnyen* helyébe még tagadó mondatban sem léphet! Nem jó tehát az ilyen mondatszerkesztés: a tükörfényesre fagyott országúton *nem egykönnyű* megállni. Helyesen: *nem lehet egykönnyen* megállni v. *nem könnyű* megállni.

L. még: *egyhamar*.

IRODALOM: Kossa ÍÍM. 2 : 131, 171; Lőrincze: Nyőrs. 319—20. R. E.

egylet képzése L. *-lat, -let, -ulat, -ület* képző

egymás, egymást L. kölcsönös értelmű visszaható ige | kölcsönös névmás

egymillió L. *millió*

-egynéhány

Kötőjelezzük: *tíz-egynéhány, húsz-egynéhány, száz-egynéhány* stb.

L. még: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

egynemű mondatrészek L. halmozott mondatrészek hangsúlyozása és hanglejtése | jelzős szerkezetek szórendje 4. a)

egy névelő L. *egy* III.

egy névelő + **a, az**

1. Élőbeszédben nemigen fordulnak elő, de írásban — főleg tudományos, szakmai jellegű szövegekben — meglehetősen gyakoriak az olyan szerkezetek, amelyekben a határozatlan névelő és a rendszerint igeneves jelzős szerkezet előtt álló határozott névelő egymás mellé kerül. Pl.: ezt *egy a* két háború között kiadott könyvben olvastam; számolnunk kell *egy a* dolog természetéből fakadó körülménnyel. Ezt a szerkesztésmódot szokatlanságára és idegenszerűségére hivatkozva régebben többnyire hibáztatták, az egyértelmű elutasítás azonban semmiképp sem jogos. Amikor az *egy* határozatlan névelő a mondatban amúgy is fölösleges, zavaró — például névszói vagy összetett állítmány előtt —, akkor természetesen nincs helye ennek a szerkesztésmódnak sem (például hibás, szükségtelen az *egy* ebben: *ez egy a tényekkel nem egyező vallomás)*, egyébként azonban csak stiláris szempontok alapján ítélhetjük meg. Az tehát a véleményünk, hogy bizonyos fokú nehézkessége miatt az élőbeszédben, továbbá a könnyed hangvételű s általában a szépirodalmi jellegű írásokban csakugyan nem tanácsos használni, de bonyolult tudományos és szakmai kérdéseket taglaló közleményekben, hivatalos szövegekben bátran élhetünk vele, persze csupán akkor, ha a mondanivaló sűrítettsége megkívánja ezt a szerkesztésmódot. *A judo megteremtése egy a 19. sz. végén élő japánnak, Jigoro Kanónak a nevéhez fűződik.* Ezt a sajtónyelvből vett mondatot semmiképp sem hibáztathatjuk a két névelő egymás mellé kerüléséért, mivel bármelyiket hagynánk is el, pontatlanná vagy pongyolává válna a mondat, s egyéb szerkezeti változtatások, átalakítások sem tennék egyszerűbbé. Ebben a másik — egy szaklapból való — mondatban viszont: „Amikor a hálózati feszültség visszatér, *egy a* szekrényen levő lámpa kigyullad", már nem ennyire megokolt ez a szer-

kesztésmód, mert többé-kevésbé ugyanazt a gondolatot egyszerűbben ki fejezhetjük: Amikor a hálózati feszültség visszatér, *a* szekrényen *egy* lámpa kigyullad.

2. Megjegyezzük még, hogy a két egymás mellé kerülő névelő közé némelyek többnyire vesszőt tesznek, mások általában nem. Van még egy harmadik lehetséges megoldás is, az, hogy a határozott névelővel kezdődő jelzős szerkezetet közbevetett részként gondolatjelek közé fogjuk. Tehát fentebb vessző nélkül idézett példánk ilyen formában is elképzelhető: *A judo megteremtése egy, a 19. sz. végén élő japánnak . . .* Sőt így is: *A judo megteremtése egy — a 19. sz. végén élő — japánnak . . .* Mindhárom megoldás jogos, elfogadható.

L. még: *a, az* névelő | *egy* III. | értelmező II. 1. | jelző II. 1. | névelő szórendi helye 3.

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3] 94—5; Dengl.: 212—3; Farkas: MNy. 1955: 123—4; Kossa: ÍÍM—2 : 110—1. G. L.

egy névelő **a, az** helyett L. *egy* III. 2. | névelőhasználat *mint* után

egy névelő a jelző és a jelzett szó között

Noha a jelzős szerkezetek előtt gyakran fölösleges a határozatlan névelő (lásd: *egy* III.), mindig kifogástalan, sőt magyaros a használata akkor, ha az *egy* a jelző és a jelzett szó közé kerül: Engem uccse', *gyönyörű egy állat* (Arany: Nyalka huszár); *Különös egy város* (Móricz: Rokonok); Rég láttalak, *édes egy pajtásom* (Déry: Felelet). További példák: *bolond egy ötlet; csinos egy kislány; derék egy ember; ilyen egy asszony*(t még sosem láttam); *kínos egy ügy*; szörnyű *egy élet; veszedelmes egy állapot.* Ilyen használatban az *egy* névelő mindig fokozó értelmű, a jelzővel kifejezett tulajdonság nyomósítására, kiemelésére hivatott. A mai nyelvhasználatban nem túlságosan gyakori, pedig erős érzelmi töltésű mondatokban, jelzős felkiáltásokban igen hálás, kitűnően alkalmazható stíluseszköz.

L. még: *egy* III. | *egy* névelő névszói állítmány előtt | jelző II. 1—2 | névelő szórendi helye

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3] 95; Balassa: MNyKve 166—7; Farkas: Nyműv. 247; Szathmári: NyStSz. 361; Imre Samu: MMNyR. 1 : 280; Ferenczy: Nyr. 1971: 245—6. G. L.

egy névelő elvont főnév előtt L. *egy* III. 1.

egy névelő főnévi állítmány előtt L. *egy* névelő névszói állítmány előtt

egy névelő hasonlító szerkezetekben L. névelőhasználat *mint* után

egy névelő helyett **a, az** L. *a, az* névelő *egy* helyett

egy névelő időhatározók előtt

Időtartamot vagy időpontot, főleg év-, ill. napszakot jelentő időhatározóinknak egy része nemegyszer határozatlan névelővel kiegészülve használatos. Pl.: *Egy reggel*, hajnaltájra, szerzett | a nagy Úristen egy kicsinyke férget, | mely a töknek tövét megrágta volna (Babits: Jónás könyve); Elmennék én tihozzátok *egy este* (népdal). Ha egymás mellé állítjuk az ilyen típusú időhatározók határozott névelős, névelőtlen és határozatlan névelős változatát, könnyű észrevennünk, hogy mindegyiknek sajátos szerepe van. *A nyáron* — ez azt jelenti: a beszédhelyzetben vagy szövegösszefüggésben meghatározott, többnyire a legutóbbi vagy a legközelebbi nyáron. *Nyáron* — ez elsősorban általános idővonatkozást fejez ki, és ezt jelenti: általában nyáron. *Egy nyáron* — ez egy közelebbről meg nem határozott, egyetlen nyárra utal, valamelyikre az elmúlt vagy esetleg (ez csak a szöveg- vagy beszédkörnyezetből derülhet ki) az elkövetkező nyarak közül.

Ez a hármas megfelelés csak néhány esetben van meg *(az éjjel — éjjel — egy éjjel, az este — este — egy este, a télen — télen — egy télen* stb.). Ahol azonban megvan, ott — különösen ha ezzel esetleges félreértéseket előzhetünk meg — tanácsos is igazodnunk hozzá. Máskor a határozatlan névelős változattal csak a névelőtlen áll szemben. Ilyenkor az utóbbinak általános és konkrét idővonatkozása egyaránt van s egyaránt helyes, ellentétben az említett névelőtlen *este, éjjel* stb. formákkal, amelyeknek konkrét időpontra vagy időszakra utaló szerepét némi fenntartással kell fogadnunk. Tehát: *délelőtt* 'általában délelőtt, ill. valamely közelebbről megjelölt nap délelőttjén' — *egy délelőtt* 'egy közelebbről meg nem határozott nap délelőttjén'. Hasonlóképp: *délután — egy délután; hajnalban — egy hajnalban; szeptemberben — egy szeptemberben; újévkor — egy újévkor;* stb. Amikor az időhatározó nagy nyomatékot, erős hangsúlyt kap, olyankor szintén elmaradhat előle a névelő, ha nem konkrét, nem is általános, hanem egy bizonyos, de közelebbről meg nem határozott időpontot jelöl. Pl.: *hajnalban* [vagyis: egy közelebbről meg nem jelölt nap hajnalán] *érkeztem meg* Kaposvárra. Ilyenkor ui. a névelőtlenségnek éppen az a szerepe, hogy erőteljes hangsúlyúvá tegye az időhatározót.

L. még: *a, az* névelő időhatározók előtt | *egy* III.

Irodalom: Imre Samu: MMNyR. 1 : 275. G. L.

egy névelő mértékjelölő kifejezések előtt

Az ide sorolható kifejezéseket nagy általánosságban s némi egyszerűsítéssel két nagy csoportba oszthatjuk. Az egyikbe a határozatlan mértéket, mennyiséget jelentő névszók és határozószók tartoznak, a másikba pedig azok a mértékegység- és időtartam-jelölő nevek, amelyek előtt az *egy* nem is annyira határozatlan névelői, mint inkább számnévi szerepet tölt be. A két csoport között nincs éles határ, nyelvhelyességi szempontból azonban mégis célszerűnek látszik ez a tagolás.

1. A határozatlan mértéket, mennyiséget jelentő szavak és kifejezések mind névelővel, mind anélkül rendkívül gyakoriak. Kétségtelenül helyesebb, igényesebb és épp ezért ajánlhatóbb a névelős szerkesztésmód, tehát: *egy csapat* diák, *egy cseppet* sem álmos, *egy csomó* ember, *egy darabig* várt, *egy darabka* kenyér, *egy falat* étel, *egy ideig* hallgatott, *egy keveset* még olvastam, *egy kicsit* késő van, *egy kis idő múlva* elment, *egypáran* még ott maradtak, *egy szikrányit* sem változott, *egy tapodtat* sem jutott előbbre stb. A névelőtlen szerkesztésmód különösen az élőbeszédre, a társalgási nyelvre jellemző, de írásban, sőt kitűnő írók műveiben sem szokatlanok az effélék: *cseppet sem* fázom; Öreg édes anyja, *darab idő óta* Ott volt ugyan Pálnál (Tompa: A félkezű koldus); Nem várhatnál még keveset? (Arany: Kortársam halálán); Kicsit szomorkás a hangulatom máma (táncdal); Anyuska egy gyermekkori betegség következtében *kissé* rosszul hall (Kodolányi: Süllyedő világ); *Pár nap múlva* fél szendergésemből Félrevert harang zúgása vert föl (Petőfi: A Tisza); stb. Ezek a többé-kevésbé már megszokott formák általában szintén nem hibásak, legföljebb némi pongyolaság érződik rajtuk. (Természetesen nem egyenlő mértékben. Például a *csomó érdekes könyvet vásárolt* vagy a *darab ideig várt* szerkezet fésületlenebbnek látszik, mint ezek: *kissé elkéstem; kicsit lefekszem; pár perc múlva készen leszek.)* Mindenesetre csínján kell bánnunk velük, mégpedig két ok miatt. Egyrészt azért, mert az ide tartozó szavak és kifejezések egyikét-másikát az olvasó — tehát az, aki írásban találkozik vele — könnyen a szándékoltnál nagyobb hangsúllyal látja el a névelőtlenség következtében, s ezért esetleg félreérti. A *Kevés púdert?*, *Kis kenyeret kérek!*-féle mondatok értelme ugyanis kettős, aszerint, hogy a jelző vagy a jelzett szó kap-e bennük nagyobb hangsúlyt.

Másrészt pedig azért kell óvatosnak lennünk, mert a határozatlan mértéket jelölő szavak közül egy-kettő konkrét mértéket, mértékegységfélét is kifejezhet, s ez utóbbi használatban szükség lehet az *egy*-re nem mint névelőre, hanem mint számnévre. *Nagy csomó pénz volt nála* — ez a mondat így kifogástalan, s még a *nagy* jelző nélkül is elfogadható, bár elég pongyola. Ez ellenben: *csomó retket kérek*, még rosszabb, mert itt a *csomó*-nak mind a kereskedő, mind a vevő számára konkrét jelentése van,

s ezért az előzőnél sokkal jobban elébe kívánkozik az *egy*, igaz, félig-meddig számnévi értékben. Vagy: *Pár perc az egész!* — ebben a mondatban az *egypár* helyett használt *pár* szinte ugyanolyan kifogástalan, mint az *egy* névelővel kiegészített változat (a velük azonos jelentésű *néhány* pedig éppenséggel semmivel sem rosszabb vagy pongyolább az *egynéhány*-nál). Ha azonban *pár* (vagyis két összetartozó) harisnyáról vagy kesztyűről beszélünk, hibát követünk el, mert ilyenkor a *pár* meghatározott mennyiséget jelöl, s ezért ki kell tenni eléje az ebben az esetben számnévi és névelői szerepet egyaránt betöltő *egy*-et, persze különírva, pl. *egy pár harisnya*.

2. Már az eddig elmondottakból is következtethetünk arra, hogy szigorúbban ítélendő meg az *egy* elhagyása akkor, ha ezzel konkrét mértékegység- és időtartam-jelölő szók maradnak magukra. Mivel az *egy*-nek ilyen szavak előtt — akár hangsúlyosan ejtjük ki, akár nem — elsősorban számnévi jelentése realizálódik, mindenképpen célszerű megőriznünk a mondatban, ill. a szókapcsolatban. Tehát ez az ajánlatos szerkesztésmód: *egy csepp rumot* öntött a kávéba; *egy dollárba* került; *egy esztendeig* tartott az építkezés; *egy forint* húsz az ára, *egy nagy fürt* szőlőt vásárolt; *egy hónap alatt* elkészült; *egy kanál* vízben is megfojtaná; *egy kiló* kenyeret hoztunk magunkkal; *egy kilométerre* van innen; *egy liter* bort adott neki; *egy óra hosszat* vártam; *egy perc alatt* megoldotta a feladatot; *egy pillanatra* sem szűnt meg a zaj; *egy pohárka* konyakot ittunk; *egy szál* virágot hozott; *egy tucat* gyerek sündörgött körülötte; *egy tonna* áru érkezett az éjszaka; stb. A megítélés persze itt sem lehet teljesen egyöntetű. Népies formaként, megőrzött régiségként, valamint egyéb hatások következtében a szépirodalomban sem ismeretlenek az efféle névelőtlen alakulatok: *Esztendővel ezelőtt* a báli belépőmet őrizte (Kaffka: Színek és évek); Csoma *fillér nélkül*, elkeseredetten gyalogol vissza India felé (Vajda: Nagy magyar utazók); *óra múlva* készen van a másfél méter nyakkendőselyem (Gelléri: Ház a telepen); *Percz alatt* elétűnt, mint a fényes villám (Arany: A szegény jobbágy); *Perczig* összevissza feleselnek (Tompa: Éji kép); stb. Mindazonáltal, ha nincs sajátos, stiláris szerepük, lehetőleg kerüljük őket, s velük együtt a hozzájuk sok tekintetben hasonló *szót sem szólt*, *szót se többet!*, *szó mint száz*-féle, szintén *egy* nélkül is divatozó alakulatokat! A kifejezésnek mindenképp javára válik az ilyen értelemben vett pontosság.

L. még: *év — esztendő*

3. Kiegészítésképp érdemes még megemlítenünk, hogy a mértékjelölő szók — főleg a határozott mértékegységet jelölők, hellyel-közzel azonban az első csoportba tartozók is — gyakran *-nyi* képzős melléknévi alakban bukkannak elénk. E mennyiség-, mérték- és időtartam-jelölő mellék-

nevek elé általában szintén érdemes kitennünk a névelői és számnévi szerepű *egy*-et, ilyenkor azonban az *egy* elhagyását sem tekinthetjük nyelvi vétségnek. Tehát szabatosan írta Madách: S *egy talapalatnyi* föld elég nekem (Az ember tragédiája. Első szín), de nem hibásak az ilyen *egy* nélküli formák sem: *arasznyi* vastag deszka; *cseppnyi* esze sincs; *falásnyi* ételt sem evett; *jottányit* sem enged; mintegy *kilométernyire* innét; *maroknyi* katona védte a várat; *negyedórányit* vártam rá; *percnyi* pihenő nélkül dolgozott; *talpalatnyi* hely sincs a strandon; *tenyérnyi* széles szalag; *tucatnyi* ember volt ott; *ujjnyi* vastagon állt a por; stb.

Némi rokonságot mutatnak velük a mérték- és időtartam-jelölő szókból alakult *-s* képzős melléknevek is. Ezekkel azonban már óvatosabban kell bánnunk, mert az *egy* nélküli *hónapos*, *kilós*, *mázsás*-féle származékok kevésbé egyértelműek: egy vagy néhány hónapra, kilóra, mázsára stb. egyaránt vonatkozhatnak. Mindazonáltal nemigen róhatók meg az effélék: *éves* terv (értsd: egyéves, ez évi); *forintos* bélyeg kell a levélre; *hetes* szakálla van; csak *kilós* csomagolású cukrot kapni; *méteres* hó van kint; gyermekkorában tömérdek *pengős* regényt olvasott; stb. Az ilyen *egy* nélküli forma olykor még stíluseszközzé is nemesülhet, például a hivatalos-józan-prózai valóságot jelképezheti az értő író tolla alatt: Óh mily | szárnyas | lélek lobogott | prózai nevedben: | „*Éves* bérletjegy a MÁV | összes vonalaira!" (Szabó L.: Tücsökzene). Az *esztendős* (főleg a népnyelvben) ma is inkább *egy* névelő (ill. számjelző) nélkül használatos, mert maga az *esztendő* is csak az idők folyamán alakult főnévvé egy névmási jelzős határozóból.

L. még: *egy* I., III. | *esztendei* — *esztendős* | *éves* — *évi* számnév

Irodalom: Horváth: MNy. 1911 : 71; Váczy: MNy. 1911 : 113—5; Csefkó: MNy. 1911 : 279—82, 406—9; Kardos : Nyr. 1924: 117—8; Csűry: Msn. 1935 : 153—4; Dengl 213; Winter: Msn. 1937 : 89—92; Balassa: MNyKve 166—7; Prohászka: Nyr. 1952 : 281—2; Farkas: Nyműv. 243—9; Imre Samu: MMNyR. 1 : 275—7; uő: Nyelvh.[3] 280; HivKve[2] 104—6.

G. L.

egy névelő mutató névmás helyett vagy előtt

Gyakran találkozunk ilyenféle mondatokkal: *egy tételt* húzott, amelyből egyáltalán nem készült; szórakozottságból *egy villamosra* szállt fel, amely éppen kocsiszínbe ment; stb. Könnyű észrevenni, hogy ezek az idegen nyelvi mintára alkotott mondatok nem szabatosak, hiányzik belőlük a lényegre világosan utaló s éppen ezért elengedhetetlen hangsúlyos melléknévi mutató névmás, leginkább az *olyan*. Tehát helyesen: *olyan tételt* húzott, amelyből; *olyan villamosra* szállt fel, amely; stb.

Az előző bekezdésben idézett példákkal nem vonhatók azonos elbírálás alá az olyan mondatok, amelyeknek mind mutató névmással, mind anélkül szerkesztett változata értelmes, szabatos, csak éppen mást jelent. Itt van például egy mondat két változatban: 1. az előadó *egy olyan kérdést* vetett föl, amely mindenkit érdekel; 2. az előadó *egy kérdést* vetett föl, amely mindenkit érdekel. Az *olyan* mutató névmással szerkesztett változatban a hangsúly a jelzőn, ill. a jelzői mellékmondaton van; a mondat azt fejezi ki, hogy m i l y e n a szóban forgó kérdés. Az *olyan* névmás nélkül szerkesztett változat ellenben szintén kifogástalan, csak éppen mást közöl velünk. Itt maga a kérdés az új, olyannyira, hogy a mellékmondat nem is jelzői, hanem toldásszerű, értelmezői. Az ilyen típusú mondatokban — tehát az olyanokban, amelyeknek tagjai önmagukban, különkülön is beleillenek a mondanivaló menetébe — a mutató névmás hiánya sem hiba.

Az sem ritka eset — sőt a mai nyelvhasználatra elég jellemző —, hogy a főmondatban ott van ugyan a szükséges melléknévi mutató névmás, előtte azonban határozatlan névelőt is találunk. Pl.: előadásában *egy olyan kérdést* is fölvetett, amely. Ez a használat általában nem hibás, állítmány utáni helyzetben éppenséggel nélkülözhetetlen (pl.: *találkoztam egy olyan lánnyal, aki nem szeret táncolni)*, olyankor azonban, amikor az *egy* a mutató névmástól függetlenül is fölösleges volna a mondatban, kerülendő. Tehát például ebben a meghatározásban: *a négyszög [egy] olyan síkidom, amelyet négy egyenes határol*, a névszói állítmány előtt semmi szükség sincs az *egy* névelőre.

L. még: *egy* III. | *egy* névelő névszói állítmány előtt | utalószó

Irodalom: Simonyi: HMagy³. 95; Simonyi: Nyr. 1912:230–1; Dengl 213; Tiszamarti 25; Farkas: Nyműv. 246; Szende: Nyelvh.³ 300–3.

G. L.

egy n é v e l ő n é v s z ó i á l l í t m á n y e l ő t t

Mind az élőbeszédben, mind az írott nyelvben gyakoriak az efféle, határozatlan névelővel kiegészült névszói, ill. névszói-igei mondatok: ez *egy nagyon lényeges szempont;* a Felelet *egy kiváló regény;* az a baj, hogy te *egy gyáva vagy;* ez nem *egy válasz;* stb. Sok idegen nyelvben természetes és kifogástalan ez a szerkesztésmód, a mi nyelvünktől jobbára mégis idegen, mégpedig szemléletmódbeli különbségek miatt. A hagyományos, magyaros szemlélet szerint ui. az állítmányi szerepű névszóval nem az egyedre, hanem általánosságban, összegezően a fajra utalunk. A német, francia stb. szemléletmódnak ez felel meg: der Sperling *ist ein Vogel;* le moineau *est un oiseau;* a magyaros észjárás szerint ellenben ez a természetes: a veréb *madár*. Nagy általánosságban tehát bátran kimondhatjuk, az olyan főnév (ritkábban főnevesült melléknév) elé, amely azt

mondja meg, hogy ez vagy az a személy, dolog kicsoda, ill. micsoda, a magyarban nem kell, sőt nem is tanácsos kitenni az *egy* határozatlan névelőt. Ezért a cikk elején idézett mondatok így helyesek, magyarosak: ez *nagyon lényeges szempont;* a Felelet *kiváló regény;* az a baj, hogy te *gyáva vagy;* ez *nem válasz.* Természetes tehát, hogy íróink, költőink többnyire ezt a szerkesztésmódot alkalmazzák. Pl.: Az én apám *harcos, nagy ember* (Ady: Proletár fiú verse); Halovány bár a göröngy, | ő is *csámpás, barna gyöngy* (József A.: Gyöngy); Az írás maga *igen bonyolult funkcionális vizsgálat* (Németh: A kísérletező ember).

Bizonyos esetekben, amikor sajátos szerepe van, helyes, elfogadható lehet a névszói állítmány előtti *egy* is. Így például nem hibáztathatjuk olyankor, ha tartalmát tekintve az egész állítmányi szerkezet hasonlatszerű, metaforikus: ha nemcsak arra ad választ, hogy az alany megnevezte dolog, személy micsoda vagy kicsoda, hanem inkább arra, hogy m i l y e n: ez az ember számomra *egy nulla, egy senki;* A világ *egy kopott szekér* (Arany: A világ); Most minden kis kunyhó *egy tündérpalota* (Petőfi: A téli esték; az utóbbi példában az *egy* jelentése ez is: egy-egy); stb. Persze, még az ilyen metaforikus mondatokban is szinte mindig kifogástalan a hagyományosabb, névelőtlen forma: A képzelet *sebes szárnyú sas.* (Petőfi: A hazáról); A lelkem *ódon, babonás vár* (Ady: A vár fehér asszonya); stb.

Ugyancsak nem hibáztathatjuk a névszói, névszói-igei állítmány előtti határozatlan névelőt olyankor, amikor a szerző a sok közül, hangsúlyozottan egy, bár közelebbről meghatározatlan dologra, személyre akar rámutatni. Főleg személyek értékelésében, elsősorban lekicsinylő, rosszalló szerénykedő állításban gyakori ez a szerkesztésmód. Pl.: Nem vagyok én bajnok, csak *egy földönfutó* (Arany: Toldi XII.); S mi vagyok én kérded? *Egy népi sarjadék* (Arany: Válasz Petőfinek); A kend ura csak *egy béres* (népdal); Az én rózsám *egy egyszerű leány* (népdal); stb. Persze többnyire ilyenkor is kifogástalan, sőt hagyományosabb s ezért magyarosabb a névelőtlen forma. Pl.: A szeretőm *nyalka gyerek* (Petőfi); Látod, én *szegény költő vagyok:* Örökül hát nem sokat hagyok (Arany: Fiamnak); Uram, én *szegény, kósza szolga, Elhasznált, nagy bolond vagyok* (Ady: Az ős kaján).

Mindössze két olyan alkalmazástípust említettünk, amelyben jogosnak látszik a névszói állítmány előtt az *egy* határozatlan névelő, de ez a két „kivétel" mégis a példák jelentékeny hányadát érinti. (Elvégre nagyon sok határozatlan névelős névszói állítmányú mondatra rámondhatjuk, hogy hasonlatot, pontosabban: metaforát tartalmaz, s még többre azt, hogy szükség van benne az egyed hangsúlyozására.) Éppen ezért az *egy* névelő használata vagy mellőzése ilyen esetekben többnyire stíluskérdés.

Aki a társalgási nyelv könnyed, nemegyszer bizalmas vagy bizalmaskodó, pongyola szerkezeti megoldásaihoz vonzódik, az efféle átmeneti esetekben szívesen kiteszi a névelőt a névszói állítmány elé, tudván vagy megérezvén, hogy a „Zoltán *egy Adonisz*" (ti. olyan szép, mint a mitológiai Adonisz), „ez nem sztár, csak *egy statiszta*" (ti. egy a sok közül ill. rossz színész)-féle mondatok korántsem érdemelnek olyan elmarasztalást, mint például ezek: Péter *egy ostoba;* ez nem *egy jó film;* az én fiam is *egy ügyes gyerek*. Aki ellenben nem akarja mondatait alárendelni az újabb társalgási nyelvnek, hanem a hagyományosabb, patinásabb szerkezeteket részesíti előnyben, az említett határesetekben is többnyire találhat kedvére való megoldást. Pl.: Zoltán *valóságos Adonisz;* ez nem sztár, csak *egyszerű statiszta*. S természetesen mindenképpen tanácsos kerülni a magyaros észjárással, szemléletmóddal szöges ellentétben álló idézett mondatszerkezeteket, például így: Péter *ostoba fickó;* ez nem *valami jó film;* az én fiam is *ügyes gyerek*.

Végül megjegyezzük még, hogy bizonyos esetekben különféle kötöttségek miatt okvetlenül ki kell tenni a névszói állítmány elé az *egy* névelőt. Például akkor, ha a kérdéses névszó vagy jelzője mértékjelölő kifejezés: én csak *egy kis pont vagyok;* Az én aratásom *egy marék virág* (Kiss J.: Tüzek). Továbbá a mondanivalónak megfelelően vagy mindenképpen ki kell tenni, vagy okvetlenül el kell hagyni az *egy* névelőt olyankor, ha a kétféle megoldású mondat mást-mást jelent. Például ez a mondat: *profi lett a wimbledoni teniszverseny győztese*, kifogástalan, sőt csak így, határozatlan névelő nélkül helyes akkor, ha szerzője azt akarja vele kifejezni, hogy a szóban forgó teniszező hivatásos versenyző lett, profiszerződést írt alá. Ha ellenben azt akarja közölni, hogy egy hivatásos játékos nyerte meg az említett versenyt, akkor csakis a névelős változat fogadható el helyesnek: *egy profi lett a wimbledoni teniszverseny győztese*. Persze, ez az *egy* nem is a névszói-igei állítmány, hanem az alany előtt áll, a határozatlan névelőnek ui. ebben a mondatban éppen az a legfőbb szerepe, hogy jelezze a funkcióeltolódást. Ebben a változatban az állítmányi rész már nem a *profi lett*, hanem ez: *lett a wimbledoni teniszverseny győztese*.

L. még: *egy* III. | *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt | *egy* névelő tulajdonnév előtt | germanizmusok 2. | névszói és névszói-igei állítmány

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3] 94; Klemm 294; Farkas: Nyműv. 243—9; Szathmári: NyStSz. 360—1; Imre Samu: MMNyR. 1 : 276; Velcsovné: MMNy. 74; Hernádi: Beszműv. 198; Ferenczy: ÉT. 1965 : 1569; HivKve[2] 104—6.

G. L.

egy névelő tulajdonnév előtt

A határozatlan névelő az önmagában álló vagy jelzős tulajdonnév előtt mindig bizonyos fokú általánosításra, a tulajdonnévnek típust jelölő köznévvé — vagy félig-meddig köznévvé — alakítására, ezenkívül gyakran elismerés, lekicsinylés vagy egyéb érzelmi színezet kifejezésére szolgál. Leginkább családnevek előtt fordul elő, de fel-felbukkan egyéb tulajdonnév, például földrajzi név, mondai, mitológiai, költött név előtt is. Pl.: Szörnyűség, hogy ilyesmi történhetik *egy Nosztyval!* (ÉrtSz.: Mikszáth); Erdély egy barbár föld, egy Kamcsatka (ÉrtSz.: Tolnai); Hogy álla tört szívvel, . . . — *Egy* új *Kasszándra* Trója lángjain! (Arany: Széchenyi emlékezete); Rémnek hittek *egy Vázsonyi Vilmost* (Ady: Margita élni akar). Gyakran hasonlatban találkozunk vele — pl.: *Miként egy új, de szent Napóleon, Elfoglalod majd a kerek világot* (Petőfi: Respublika) —, de különben is többnyire rejtett hasonlatot, ill. metaforát érzékeltet. Például ez a mondat: *egy Kossuthnak nem minden évtizedben tapsolhatunk*, körülbelül erre utal: olyan kivételes tehetségű szónoknak, amilyen Kossuth volt.

Az *egy*-nek tulajdonnév előtti említett használata általában kifogástalan, ám nem mindig a legcélszerűbb olyankor, amikor a tulajdonnév egyúttal a mondat állítmánya vagy az összetett állítmány névszói része. Az eddig bemutatott példák közül ilyen volt a Tolnai Lajostól idézett mondat is (Erdély . . . *egy Kamcsatka)*, de az előbeszédben is gyakoriak az effélék: Nem vagyok én *egy Krőzus!*; Ez a gyerek *egy Herkules!* Nem hibás ez a megoldás sem, hiszen az *egy* itt is valamiféle sűrített, rejtett hasonlatot sugall (vö. *egy* névelő névszói állítmány előtt), azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ilyenkor ugyanezt más, a magyarban hagyományosabb módon (névelőtlenséggel, a *valóságos* jelzővel stb.) is kifejezhetjük. Pl.: Ez az ember *valóságos Mezzofanti!*; Nem vagyok én *Ivanhoe* (táncdal).

Említésre érdemes még, hogy az *egy* névelő teljesen szabályosan járulhat az olyan látszólag tulajdonnévi, funkciójukat tekintve azonban teljes mértékben köznévi alakulatokhoz, amilyenek a márka- és gyártmánynevek s általában a tulajdonnévi jelzős szókapcsolatoknak jelentéstapadás útján önálló életre kelt tulajdonnévi részei. Pl.: van *egy Moszkvicsom*; rágyújtottam *egy Chesterfildre*; a debreceni Déri Múzeumban van *egy Munkácsy* is (vö. *a, az* névelő tulajdonnév előtt VII. 2.). S természetesen bármely tulajdonnevet megelőzhet az *egy*, ha az egymásmellettiség nem szerves összetartozást jelent, hanem csupán arról van szó, hogy a határozatlan névelő tulajdonnévvel kezdődő szerkezetes jelző elé került (vö. *a, az* névelő szerkezetes jelző előtt 2.). Egy példa erre a használatra: Még hetedikes koromban megismerkedtem *egy* Erdélyből jött, valószínűt-

lenül nyurga, fazékformájú, gyermektekintetű *fantasztával* (Kodolányi: Süllyedő világ).

IRODALOM: Farkas: Nyműv. 247; Szathmári: NyStSz. 360; Imre Samu: MMNyR. 1 : 277; HivKve² 106. G. L.

egynyelvű szótárak nyelvművelő szerepe L. szótár és nyelvművelés

egy olyan L. *egy* névelő mutató névmás helyett vagy előtt

egy óra múlva L. *egy* I. 2.

egypár — pár — egy pár L. *egy* nevelő mértékjelölő kifejezések előtt 1. | mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma

egyrészt . . ., másrészt

Ez a kötőszói szerepű kettős határozószó főleg összefoglaló-megosztó kapcsolatos viszonyt fejez ki. Pl.: *egyrészt* anyámat akarom támogatni a fizetésemből, *másrészt* egy nyári utazásra gyűjtök. A *részben . . ., részben* és a *részint . . ., részint* határozószó nagyjában hasonlóan kötőszói szerepű. Az *egyrészt . . ., másrészt* azonban — valamint a ritkább *egyrészről . . ., másrészről* — az utóbbiakhoz képest egy kissé szembe is állítja a két mozzanatot. Lazább ez a viszonyítás, ha az első tag *egyrészt* szavát elnyeli a beszélő: anyámat akarom támogatni a fizetésemből, *másrészt* egy nyári utazásra gyűjtök. (Így az a színezete is lehet a mondatnak, hogy a második rész csak utóbb jutott eszünkbe.) *Másrészt* kötőszóval természetesen csak egy tag állhat az *egyrészt* kezdetű szakasz után; többszörös kapcsolatban nem használjuk az *egyrészt . . ., másrészt* szópárt. — Újabban ezt a páros kötőszót mint a túlságosan óvatos mérlegelés, köntörfalazó határozatlanság jelét gúnyolni is szokták. A kipellengérezés nem jogos, mivel az *egyrészt . . ., másrészt* korántsem csak ilyen szerepben használatos.

L. még: kapcsolatos kötőszók 6. | körülményeskedő kötőszóhasználat T. J.

egy sor L. idegenszerűségek 3.

egyszáz — száz

A köznapi fogalmazásban a 100 számjegy kifejezésére a *száz* szóalak használatos, az *egyszáz* formát csak hivatalos iratokon, utalványon, csekken, pénztári jegyzéken stb. használjuk, a pontosság kedvéért és utólagos változtatás megakadályozására (150, azaz *egyszázötven* Ft).

L. még: *egy* II.

egyszer

Kiejtése *ë*-ző változatban, ha számnévként használjuk, inkább: ëtyszër, ha határozószóként, inkább: ëccër.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 5. d) | *e* és *ë* hang | ejtésváltozatok 2.

egyszeres tagadás L. általános névmás és határozószó tagadása | *mi sem, mi se* | többszörös tagadás 6.

egyszerűen

Kifogástalan szavunk (pl.: *egyszerűen* beszél, öltözik, viselkedik), de nyomatékosító szerepben túlságosan gyakran alkalmazzák, s ezzel elszíntelenítik. Pl.: *ez egyszerűen hihetetlen, lehetetlen, megfoghatatlan, nevetséges; ez egyszerűen badarság, félreértés, képtelenség, rágalom.* Másképp, a jóhangzásra törő változatossággal: ez *egészen* v. *valósággal* v. *szinte hihetetlen, teljesen* v. *teljességgel* v. *merőben lehetetlen, igazán* v. *tisztára nevetséges*, ill. *kész* v. *tiszta nevetség;* ez *csupa badarság, merő félreértés, teljes képtelenség, puszta rágalom.* Hasonló, de valóságos határozói szerepben szintén jobb, ha mással helyettesítjük: *egyszerűen a szemébe mondta: őszintén, nyíltan, kertelés nélkül; kereken; egyszerűen fölállt és kijelentette, hogy: habozás nélkül* v. *minden teketória nélkül.*

Ritkább, de még kerülendőbb pongyolaság az *egyszerű* melléknévnek ilyenféle, nyomatékosító értelmű használata: ez *egyszerű* félreértés, kifogás, kitalálás stb. Helyette szebb, választékosabb: ez *puszta* v. *merő* félreértés, kifogás, kitalálás.

L. még: *egyenesen — egyenest*

Irodalom: Loványi: Msn. 1943:104. K. G.—K. M.—Sz. L.

egyszerű és összetett mondat

1. Beszédünkben és írásunkban vegyesen fordulnak elő egyszerű és összetett mondatok. Az egyszerű mondat egy alany—állítmányi viszonyt (ill. egy tagolatlan mondategységet) tartalmaz. Pl.: Holnap szép idő lesz. Az összetett mondat két vagy több, tartalmában és szerkezetében össze-

függő egyszerű tagmondatból álló nyelvi egység. Benne tehát egynél több alany—állítmányi viszony (ill. tagolatlan mondategység) van. Pl.: Holnap szép idő lesz, tehát elmehetünk kirándulni; Pista, vigyázz magadra; ha megizzadtál, ne igyál hideg vizet!

Egyszerű közölnivaló kifejezésére természetesen alkalmas és elegendő az egyszerű mondat, bonyolultabb gondolat, gazdagabb mondanivaló esetén azonban nélkülözhetetlen az összetett mondatszerkezet.

Régebben mégis elterjedt az a nézet, hogy a magyar nyelv az egyszerű, rövid mondatokat kedveli, s hogy az összetett, különösen az alárendelő mondatszerkezet kevésbé magyaros, nem illik nyelvünk természetéhez. Ezt olvashattuk még három-négy évtizeddel ezelőtt is némely nyelvművelő könyvben és iskolai nyelvtanban. E megállapítás azonban merőben téves hiedelem; ellene mond legjobb, legmagyarosabb stílusú íróink gyakorlata, sőt a népnyelvi szövegek, népmesék, népdalok, közmondások mondatszerkesztése is, nem szólva a publicisztikai és a tudományos stílusról, amely kiváltképpen kedveli, sőt szükségszerűen használja az összetett mondatokat.

Mindamellett az egyszerű mondatnak is fontos szerepe van nyelvünkben. Bizonyos formái: a tagolatlan, a hiányos és a kerek, de nagyon rövid mondatok — így a csupán alanyt és állítmányt tartalmazó, ún. tőmondatok is — különleges stílusértékűek (lásd: hiányos szerkezetű mondat | rövid mondat | tagolatlan mondat), de az arányos szerkezetű, közepes hosszúságú egyszerű mondat is hasznos kifejezőeszköz, hozzásegít a gondolatok világos megfogalmazásához. Ám amennyire helyes eljárás a túlságosan hosszú, bonyolult vagy áttekinthetetlen mondatszövevényt több egyszerű vagy legalábbis nem túlságosan sok tagmondatból álló összetett mondatra bontani, annyira célszerűtlen egyetlen egyszerű mondatba zsúfolni a gazdagabb, bonyolultabb gondolati tartalmat.

Általában arra kell törekednünk, hogy a mondatszerkezetet a mondanivaló természetének megfelelően alakítsuk. A tömör felépítésű egyszerű mondat sokszor hatásosabb közvetítője a gondolatnak, mint a tagoló, részletező alárendelés. *Hamar munka ritkán jó!* — tartja a közmondás. Mennyivel sutábban hangzanék ez a mondat, ha sűrített formáját feloldva, összetett mondattá alakítanánk át: *Az a munka, amelyet gyorsan, kapkodva végzünk, ritkán jó!* — A túlzott tömörítés azonban nehézkessé teheti a mondatszerkezetet, veszélyezteti a gondolatközlés világosságát, a mondat áttekinthetőségét. Pl.: *a könyv meggyőzően bizonyítja a végzetes lépésnek önkéntes elhatározásból születését.* Menten világosabbá válik e mondat tartalma, gördülékenyebbé a szerkezete, ha összetetté alakítjuk: *a könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a végzetes lépés önkéntes elhatározásból született.*

2. Az összetett mondat(szerkezet) többrétegű tudattartalmat, bonyolultabb gondolati összefüggést fejez ki. Kétségtelen, hogy később fejlődött ki, mint az egyszerű mondat, de éppen fejlettebb volta következtében az árnyaltabb, bonyolultabb gondolatoknak nélkülözhetetlen kifejezőeszközévé vált.

Az összetett mondat legalább két egyszerű mondatnak a kapcsolata. A két tagmondatból álló mondat vagy alá-, vagy mellérendelő szerkezetű. Az előbbi voltaképp egyetlen olyan egyszerű mondat, amelynek egy mondatrészét ismét egyszerű mondat fejti (fejezi) ki: *Nem láttad* [= a főmondat, amelynek kiegészítőjére rákérdezhetünk: mit?], *hogy merre indult a fiam* [= tárgyi mellékmondat]? A mellérendelés ellenben mintegy azonos rangú, összetartozó tagmondatok egysége. Pl.: *vagy a kertben játszik a fiad, vagy a szomszédos telken labdázik.*

A többszörösen összetett mondat tagmondatai közt ez a két alapviszony igen sokféle változatot hozhat létre. a) Valamennyi tagmondat mellérendelő viszonyú (pl.: *megkeresem a gyereket, aztán megmosdatom, majd tiszta ruhát adok rá, végül átviszem a nagyszüleihez).* b) Mellérendelt főmondatokhoz közös mellékmondat tartozik (pl.: *amikor megtaláltam a fiút* [= időhatározói mellékmondat], *épp a bokrok közé furakodott, s málnát szedett a nagyanyjának* [főmondatok]). c) A főmondathoz egynél több, egymáshoz képest mellérendelt mellékmondat járul (pl.: *nem igaz* [főmondat], *hogy a gyermek csak önmagára gondol, s hogy nem tud lemondani semmiről).* d) Gyakori jelenség, hogy a főmondat (1. rendű) mellékmondatához ugyancsak mellékmondat (2. rendű) tartozik, és így tovább. Ez a láncszerű alárendelés azonban könnyen nehézkessé válik; így: *Hamarosan elindultunk* [főnondat], *hogy üdvözöljük szüleimet* [1. rendű mellékmondat], *akik 25. évfordulóját ülik annak* [2. rendű mellékmondat], *hogy házasságkötésük után itt telepedtek le* [3. rendű mellékmondat], *mert úgy érezték* [4. rendű mellékmondat], *itt hasznosíthatják legjobban azt a tudást* [5. rendű mellékmondat], *amelyet a főiskolán szereztek* [6. rendű mellékmondat]. Ez utóbbi típust tehát mindenképp kerüljük! Nehézkességén önálló egységekre való felbontással segíthetünk, s ezzel áttekinthetőbbé tesszük a gondolatsort.

Századunk első felében elterjedt tévhit volt, hogy ha a magyaros fogalmazásban egyáltalán használunk összetett mondatot, ennek lehetőleg mellérendelő viszonyúnak kell lennie, mert az alárendelő szerkezet kevésbé magyaros. A valóságban mindkét fajta összetett mondat lehet jó is, rossz is; s az alárendelés általános helytelenítése nyelvünk elsorvasztására vezetne. Az pedig elsősorban a mondanivaló jellege és a részei közötti értelmi viszonytól függ, hogy mikor felel meg jobban

az egyik, mikor a másik szerkezet. (A hibákat és helyesbítésüket lásd főképp a különféle kötőszók, ill. alfajok tárgyalásában.)

Az összetett mondatok használata azonban általában nemcsak stiláris kérdés, hanem a fogalmazási készségtől is függ. Aki az összetett mondat megalkotásában — az áttekintő és összefogó képesség bizonytalansága miatt — könnyen értelmi zavarba, nehézkes szerkezetekbe bonyolódik, annak nem tanácsos ilyen egységekben fogalmazni meg a mondanivalóját. Mindez — a vonatkozó mellékmondat bizonyos típusain kívül — kivált a kettőnél több tagú, ún. többszörösen összetett mondatra érvényes. Ám ha az értelmesen tagolódó, összetettebb jellegű közölnivalóhoz ez a mondatszerkezet illik jobban, természetesen nem kifogásolhatjuk vagy helyteleníthetjük. A fontos az, hogy mondanivalónk mindig világos és érthető, mondatszerkesztésünk pedig arányos és áttekinthető legyen.

L. még: alárendelt mondat | hiányos szerkezetű mondat | kötőszók | mellérendelt mondat | nyelvművelő babonák 2. c) | rövid mondat | tagolatlan mondat | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében

IRODALOM: Balassa: Nyr. 1938 : 79; Kosztolányi: ErősV.[2] 277—80; Tompa: Nyism. 65—6; Nagy J. B.: NyFK. 241—4; uő: Nyműv. 303—5; uő: IskNym. 312—4; Bencédy: uo. 412—4; Grétsy: SzaknyKal. 322—6; Lőrincze: Nyőrs. 408—9; Szabó T. A.: AnyÉ. 94—5; Nagy J. B.: Emberöltő 124—6; Szende A.: Nyelvh.[4] 288—90; Hernádi: AnyKal. 285; Rónai—Kerekes 400—2, 464—6, 474—5; HivKve[2] 227—30.

K. M.—R. E.—T. J.

egyszerűség L. célszerűség és nyelvi norma

egyszerű stílus L. stílusárnyalatok

egyszóval — szóval

A magyarázó mellérendelő viszonynak e jelölői a régi *egy(etlen) szóval* kifejezésből erednek, s a tömör, végső értelmezés bevezetésére szolgálnak. Pl.: Én akkor vidéken tartózkodtam; *egyszóval* v. *szóval* az egész hír koholmány. Az *egy* ugyan itt eredetileg fontos, hangsúlyos mennyiségjelző volt, de lekopása érthető: hasonlóképp lett az *egyhónapos retekből* is *hónapos retek* stb.

Mai használata főleg akkor helytelen, ha előzmény nélkül, tehát pusztán modoros töltelékszóként ismételgetik, vagy a beszédet másra terelő üres kliséként használják. Pl.: *szóval* akkor még nem is ismertem őt; *Szóval* [értsd: hát akkor], induljunk végre!

A *szóval* után nem szükséges vesszőt tenni; még a *szóval ha . . ., szóval*

hogy . . .-féle határozószós és kötőszós szerkezetekben sem. De bátran ki is tehetjük a vesszőt, egyéni ízlésünk szerint.

L. még: beszédtöltelék

IRODALOM: Kodály: Nyr. 1955 : 281—4; HivKve² 291. T. J.

egytagú mondat L. állító válasz formái | hiányos szerkezetű mondat | indulatszó | megszólítás és formái | módosítószó | tagadó válasz formái | tagolatlan mondat

egyúttal

Kiejtésében hosszú a *gy*, s a kétféle *e* hangot megkülönböztetők ejtsék zárt *ë*-vel: ëggyúttal!

együtt

1. Kiejtése *ë*-ző változatban: ëggyütt. Ugyanígy hosszú *ggy*-vel: *eggyüttes, eggyüvé.*

2. Szorosan véve nem tartozik az igekötők közé. Szerepe még inkább határozószói. Használata ezért főként helyesírási szempontból kíván figyelmet. Csak egy-két igével alkot összetételt, pl.: *együttjár* (az ÉrtSz. egybeírja, a Helyesírási tanácsadó szótár külön), *együttműködik*, s ezekkel is csak akkor, ha eléggé érvényesül igekötői jellege. Pl.: ezzel az is *együttjár* hogy. De: Péter és Zsuzsa már három hónapja *együtt járnak*. Vagy: a gyártó cégek szorosan *együttműködnek* egymással. De: ez a két gép csak *együtt működik*. Egyébként is csak néhány ige névszói származékaihoz kapcsolódik szorosabban az *együtt: együttélés, együttérzés, együttható, együttlét, együttvéve*. A megfelelő igékkel és más szókkal többnyire nem írjuk egybe. Pl.: *együtt élnek; együtt érez vkivel;* a két tényező *együtt hat; együtt vannak*, ha *együtt veszem* őket; *együtt halad, tart, utazik vkivel; együtt nevelt* gyermekek; *együtt töltött* évek. Mivel a különírás még a határesetekben sem igen okozhat értelmi zavart (pl.: Mindnyájan *együtt érzünk* veletek mély gyászotokban), ilyenkor is ezt tartjuk helyesebbnek.

L. még: *ezzel együtt* | igekötők szerepe és használata I—II. | *-stul, -stül* rag 1.

IRODALOM: Fischer: EgriKonf. 126. E. L.—G. L.—K. M.

eh [eh v. e] L. *h* 2. b)

éh

Ebben az önállóan ma már alig használatos szavunkban nem hiba, ha kimondjuk a *h*-t. Toldalékos alakjaiban magánhangzó előtt mindig kiejtjük: *éhe, éhen, éhes, éhezik*. Ebben is: *éhomra*. Mássalhangzó előtt nem

ejtjük ki, összetételben sem: *éhség* [éség]; *éhbér* [ébér], *éhkopp* [ékopp]. Az *éhínség*-et kétféleképp ejthetjük: éhínség v. éínség.

L. még: *h* 2.

IRODALOM: Ferenczy: Msn. 1939 : 11; Bence: Msn. 1940 : 15; F[erenczy]. G.: NymLev. 75—6.

é hang L. kiejtés II. A) 1., C) 1.

-éhes utótagú összetételek

A jelöletlen határozós összetételek csoportjába tartoznak, és jobbára kifogástalanok. Általában átvitt értelmű, színes, erőteljes kifejezések. Pl.: *földéhes, gól-, labda-, pénzéhes.*

L. még: határozós összetételek 1.

ehhez

Helyesebb a kettőzött betűnek megfelelően hosszú *h*-val ejteni. Rövidült [ehëz] ejtése egy kissé népiesebb, de nem hibás.

L. még: *ahhoz* | *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1. | kiejtés II. C) 2. b)

Ehrenburg — Erenburg L. *Herzen — Gercen*

ehun [ëhun] L. *hol — hun*

Eiffel

Bár a francia kiejtése: efel, magyarul a németesebb, de megszokott alakban ejtjük: ejfel v. ejfël. Összetételben kötőjelezzük: *Eiffel-torony.*

L. még: *ai, ei* 2. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 5. | *i* idegen nevekben

ei kiejtése L. *ai, ei*

Einstein

Kiejtése: ejnstejn, németesebben: ájnstájn. Ragjai a magyarosabb kiejtéshez igazodva inkább magas hangúak: *Einsteinnek* stb.

L. még: *ai, ei* 2. | *i* idegen nevekben

Eisenstadt — Kismarton L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

éjjel — az éjjel — egy éjjel L. *a, az* névelő időhatározók előtt | *egy* névelő időhatározók előtt

éjjel — éjjelen L. *reggel — reggelen*

éjszaka

Ma már — 1954 óta — így írjuk, és a választékosabb köznyelvben így is ejtjük. Kissé népies ejtése: éjcaka, erősen népnyelvi változatban: éccaka. A *jó éjszakát* köszönésformának [jóccakát] változata is csak népnyelvi környezetben használható.

IRODALOM: Pais: MNy. 1954 : 192—8; Deme: Magy. 9; Nagy J. B.: Emberöltő 268—70; Szemere: AkHTört. 110—2.

éjszakai — éjszakás L. párhuzamos képzések II. 2. b)

e j t é s L. beszédhangok kapcsolódása | betűejtés | *e* és *ë* hang | *h* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | kiejtés

e j t é s v á l t o z a t o k

Vannak olyan szópárok, amelyeknek írott alakja nemigen ingadozik, csupán kiejtésükben mutatkoznak változatok. Az ilyen e j t é s v á l t o z a t o k n a k néha más a stílusértékük.

1. Az ejtésváltozatoknak egy nagyobb csoportjában valamelyik hangnak — néha többnek is — az időtartama ingadozik. (Az *a—á*, ill. *e—é* ingadozásában a magánhangzó hangszíne is számottevően különbözik; lásd: alakváltozatok, alakpárok | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2—3.) Úgyszólván minden szónak megnyúlhat a hangsúlyos magánhangzója, ha csodálkozást, szörnyűlködést vagy más efféle érzelmet akarunk vele kifejezni. Pl.: *āggyatok* (kérő, könyörgő hangon); *bōrzasztó, dē* (érzékeny tiltakozás kifejezésére); *dēhogy* (nyomós vagy ingerült tiltakozásként; *hāllatlan; nāgy-nagy* v. *nāgy-nāgy; szőrnyű*. Indulatszókban természetes a nyújtott változat: *hajh* [hajh, hājh v. hāj], *hej* [hej v. hēj].

Az ilyen alkalmi kiejtési változatokkal ellentétben inkább ejtési alakváltozatnak tekinthetjük az olyan módosult szóalakokat, amelyek itt-ott írásban is előfordulnak. Például a *finom* szót érzelmi nyújtással *fínom*nak ejtjük (de írni csak a szépirodalomban írhatjuk olykor így). Ilyen érzelmi töltésű ejtési változat a *kiváló* mellett a *kíváló* (bár inkább csak Kelet-Magyarországon), a *tudom* mellett a *túdom*, az *ugye* mellett az *úgye*, az *unom* mellett az *únom*, az *utál* mellett az *útál;* ilyesféle a *no* mellett a *nó* indulatszó.

Máskor a kiejtésben különbséget teszünk olyan szavak közt, amelyeket írott alakban azonos szónak tekintünk, mert mindig egyféleképpen írunk. Az *újság*-ot minden jelentésében hosszú *ú*-val írjuk, de 'hírlap' jelentésében gyakran rövid *u*-val ejtjük. Az *ízlés*-ben is inkább akkor ejtünk rövid *i*-t, ha átvitt (= a szép és a helyes iránti érzék) értelemben használjuk. A *nyílt í*-jét inkább röviden ejtjük, ha ez a jelentése: nem korlátozott; a nyilvánosság előtt történő; őszintén kitáruló; még eldöntetlen. Az íráskép szerinti hosszú hangot ejtjük tehát az ilyenekben: *tésztát nyújtott; harmincéves elmúlt; a nyelv az ízlés szerve; korán kinyílt a virág; Mi újság?*. De *ú, í* helyett inkább rövid *u, i* hangot átvitt értelmű használatban: *újságot árul; a távoli múltban; támogatást nyújt; jó ízlése van; nyílt szavazás.* — L. még: *sújt, sújtás.*

Mássalhangzót is megnyújthatunk érzelmi hatásra: *borzasztó* [borrzasztó], *belegebed* [belegebbed], *cikázik* [cikkázik], *csupa* [csuppa], *elképed* [elképped], *haszontalan* [hasszontalan] (csak ha gyereket szidunk így), *ijed* [ijjed], *ilyen* [ijjen], *iszonyú* [isszonyú], *kitűnő* [kittűnő], *kutyául* [kuttyául], *minél* [minnél], *na* [nna], *olyan* [ojjan], *pogány* [poggány], *sápad* [sáppad], *szörnyű* [szörrnyű], *tökéletes* [tökkéletes] stb.

A mássalhangzó kiejtésbeli megnyújtása ritkán különíti el valamely szó egyik-másik jelentését. Például a *telik* ige mellett él a *tellik*, de jobbára csak 'elég, futja' jelentésében, s ott is főleg múlt időben: *fizetéséből nem tellett sokra.* Gyakoribb eset, hogy a már eltérő értelmű rövid és hosszú mássalhangzós változatot helyesírásunk is megkülönbözteti: *közé* névutó, *közzé* igekötő; *épen* 'sértetlenül' és *éppen* 'pontosan'. — L. még: szójelentés II. 2.

2. Más kiejtési változatok is tükrözhetnek érzelmi tartalmat vagy jelentéskülönbséget, sőt akár ezt is, azt is. Például a *nagysága* [naccsága] ejtése azt a (gyakran rejtett gúnyt is magában foglaló) köteles tiszteletet fejezi ki, amelyet a közelmúlt társadalmában a cselédek tanúsítottak az ,,úriasszony'' iránt. Az *egyszer* [öccör] ejtése a 'valamikor' jelentésű időhatározóhoz kapcsolódik, a számnévi *egyszer*-t írott képéhez hasonlóbban [etyszer]-nek, [ëtyszër]-nek ejtjük. A *nagyszerű* [naccörű v. naccerű] alakja a népies beszédben fordul elő, de a bizalmasabb beszélgetésben kedélyeskedő érzelmi tartalma is van. — L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 5. d)

3. Az érzelmi többletet vagy jelentéskülönbséget nem tartalmazó ejtési változatokra nézve lásd: kiejtés II. C), D) 2.

L. még: alakváltozatok, alakpárok | *e* és *ë* hang | érzelmi hangsúly | fonetikus írás | hangsúly 1. a) | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 4—7. | írásváltozatok | szójelentés II., IV. | szótagolás 2. | tő- és kötőhangzó-váltakozások

IRODALOM: Kovalovszky: NyFK. 131—2; Pásztor: AnyKal. 198; Szemere: AkHTört. 100—1; Tompa: AnyOlv. 349—52. E. L.

ejti a nőt L. *el* igekötő 2.

-e kérdőszó L. *e—é* kérdőszócska | hanglejtés II. 2. i) | kérdő mondat szórendje 1.

ekképp

Úgy ejtjük, ahogy írjuk: hosszú *k*-val, hosszú *p*-vel.

-ek, -ök, -ük birtokos személyrag L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 2.

eksztázis

Gyakran találkozunk *x*-szel írt *extázis* formájával is. Ez az írásmód hibás, mert a szó görög eredetű, s a görögben csak magánhangzó előtt van *ex*. Vannak ugyan olyan nyelvek, amelyekben *x*-szel szokásos (francia *extase*, spanyol *éxtasis* stb.), más nyelvekben azonban nem *x* az írásképe a szóban levő *ksz* hangkapcsolatnak (pl.: angol *ecstasy*, német *Ekstase*). Helyesírási szabályzatunk az *eksztázis* írásában követi az eredeti klasszikus formát.

Az *eksztázis* lélektani műszó. Főleg az *eksztázisba esik*, *eksztázisban van* kifejezésekben használatos. Rokon értelmű magyar megfelelői: *elragadtatás*, *rajongás*, *lelkesedés*, *hevület*, *izgatottság*, *révület*, *önkívület*, *lelkendezés*, *lelkesültség*.

L. még: *x* idegen szavakban

IRODALOM: Ferenczy: AnyKal. 205. É. Z.—G. L.

éktelen, éktelenül L. nyomósító szók

ekvivalens

Toldalékai mindig magas hangúak: *ekvivalensek*, *ekvivalensen*. Tudományos műszóként nem helytelenítjük. Köznyelvi használatra azonban jobbak helyette az ilyen magyar kifejezések: *egyenlő értékű*, *azonos értékű*, *egyenértékű*, *(vmivel) egyenértékű*, ill. főnévként: *egyenérték*, *(vminek) a megfelelő(je)*, *egyenértékes(e)*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e) | magánhangzóilleszkedés II. 5. b) | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. a)

el L. *el* igekötő

él L. *él-* előtagú összetett szavak | *él* terpeszkedő kifejezésekben | tárgy

eladó lány — eladólány

Különírva: férjhez menő korban levő lány. Egybeírva: fiatal bolti eladónő.

elad v m e n n y i é r t L. eszközhatározó

el a kezekkel!

Határozott, nyomatékos vagy fenyegető felszólításnak, tiltakozásnak idegen hatásra általánosan elterjedt alakja e tömör kifejezés, akárcsak ezek: *Fel* a kezekkel!, *Le* a kezekkel!; *Fel* a fejjel!; *Hátrább* az agarakkal!; *Vissza* a természethez! Ige nélkül is mozgást kifejező, mondat értékű formák ezek. Valamivel mégis magyarosabb a *-val, -vel* helyett a tárgyragos alak: *El* v. *Fel* v. *Le a kezeket!* Ez a szólásszerű kifejezés: *Le a kalappal!* v. *Le a kalapokkal!* — szintén magyarosabb így: *Le a kalapot!*; többes számban kevésbé: *Le a kalapokat!*

L. még: *-val, -vel* rag I. 8.

Irodalom: Halász 126.

elárul

Az *elárul* elsősorban negatív jelentésű, rosszalló értékű és hangulatú ige, valamely rejtett, titkolt dolognak a fölfedezését fejezzük ki vele *(elárulja a titkot, a tervet, a nyugtalanságot, a gyengéjét)*. Jelentésbővüléssel pozitív értelmű kapcsolatokba is átterjedt *(modora művelt embert árul el; X. Y. verse tehetséget árul el; jártasságot, tájékozottságot árul el* vmiben; stb.). Mivel az *elárul* igének ilyenféle használata alighanem német hatásra alakult ki (vö. *verraten)*, helyette éljünk magyarosabb fordulatokkal: *modora művelt emberre vall; X. Y. verse tehetséges írás; jártas, tájékozott* v. *jártasságot, tájékozottságot mutat* vmiben.

elárusító L. *el* igekötő 1.

e l a v u l t e l a v u l ó b a n l é v ő s z a v a k L. archaizmus, archaizálás | szókincsünk stilisztikai rétegződése III. e)—f)

e l b e s z é l ő m ú l t L. múlt idő régies alakjai 1.

elbírál — megbírál L. *el* igekötő 3. b)

elbízza magát L. visszaható ige 2. b)

elcsenget L. *el* igekötő 4. c) | igekötők szerepe és használata II. 3. a)

elcserél határozója L. *ellenében* | eredményhatározó | eszközhatározó | *választ, kinevez* stb. határozója

eldeformál, eldeformált L. *el* igekötő 1. | igekötők szerepe és használata V. 1. a)

eldöntendő kérdés hanglejtése L. hanglejtés II. 1. h), 2. b), 3. g), i), l), 4. a), f), III. 3., 6. a)—b), d), 7. b) | idegenszerűségek 1.

eldöntendő kérdés szórendje L. kérdő mondat szórendje 1.

elé L. *előtt* 5. | határozószói személyragozás | *maga elé* | névutó 1—3. | *tartozik* határozója

elég — eléggé (**jó** stb.) L. jelöletlen határozó

elégia, elégikus L. *periféria, periferikus*

elégtelen megnevezése a fiatalok nyelvében L. ifjúsági nyelv 2.

eleji

Nem *elejei!* Helyesen: *év eleji, hónap eleji, június eleji, ősz eleji, sor eleji, század eleji, XX. század eleji; mondat eleji, szakasz eleji.* Nem írhatjuk őket egybe, hiszen az *év eleje, mondat eleje* stb. birtokos jelzős szerkezetből származnak. Az *év elei, hónap elei* stb. írásmód ugyancsak hibás.

L. még: *elseji — elsejei* | *-i* képző keltezésben

elejt

Különösen a hivatali nyelvben gyakran találkozunk ilyenféle átvitt értelmű használatával: *elejtették a tervet, a javaslatot, a vádat.* Választékosabban, szebben: *elvetették a tervet; elálltak a javaslatuktól; visszavonták a vádat.*

Irodalom: HivKve² 74.

Elektra — Élektra

Az *Élektra* alak közelebb áll a görög mitológiai hősnő nevének föltehető ógörög kiejtéséhez, ezért helyesebb, ha a klasszikus görög irodalommal és a görög mondavilággal kapcsolatban ezt a változatot használjuk. De a régi latinos műveltséggel elterjedt magyar *Elektra* változat is jó, főleg ha nem közvetlenül a görög irodalommal kapcsolatban használjuk. Pl.: *Strauss Richárd Elektra című operája.*

IRODALOM: J. Soltész: Nyr. 1966:358—9.

elektród — elektróda

Görög elemekből alkotott szó; a régebbi szakirodalomban latinosított *elektróda* változata volt használatos. A mai szaknyelvben azonban — talán német hatásra — a rövidebb *elektród* alakkal találkozunk gyakrabban. Összetételi előtagként is inkább ez fordul elő. Pl.: *elektródszén, elektródpotenciál.* Elterjedéséhez hozzájárulhatott a szintén rövid *anód* és *katód* szó formai analógiája. Néhány más szakszóban azonban a latinos *-a* végű változat őrződött meg, pl.: *dióda, trióda.*

L. még: *parkett — parketta* 3—4.

él- előtagú összetett szavak

Ezeket századunk első évtizedeiben még idegenszerűnek vélték, de mai nyelvművelésünk a szabályos, főnévi jelzős összetételek közé sorolja őket, jóllehet egyikükön-másikukon orosz nyelvi hatás érződik. A gyakoribb ide tartozó szavak: *élboly, élcsapat, élcsoport, élharcos, élmezőny, élüzem.* Az *élmunkás* szó 1949-ig élt hivatalosan, később a *sztahanovista*, majd 1957-től a *kiváló dolgozó* lett a hivatalos megjelölés. Az *éltanuló* kifejezés is elavulóban van.

L. még: jelzős összetételek 2.

IRODALOM: Erdődi: Nyr. 1954:224; Grétsy: Három évtized társadalmi fejlődése a szókincs tükrében. 1975. 17, 37.

elem

E szóban rövid az *l!* Származékaiban is: *elemez, elemei.*

L. még: kiejtés II. C) 2. c)

IRODALOM: Bárczi Nym. 34.

elémbe — elébem L. határozószói személyragozás 4.

élenjáró

A mozgalmi és a hivatali nyelvnek orosz hatást tükröző divatszava. A gyakori használat elértéktelenítette, jelentése felhígult. Pl.: *élenjáró tanuló, módszer, eredmény, teljesítmény.* A stílus élénkítése végett is ajánlatos más szót használnunk helyette. Pl.: *példamutató* v. *példás tanuló; kiváló módszer; kitűnő eredmény; páratlan teljesítmény.*

IRODALOM: Erdődi: Nyr. 1954 : 385; HivKve² 74.

élénk stílus L. stílusárnyalatok II. 4.

elenyésző

Régen németesnek nyilvánították ebben a kapcsolatban: *elenyésző rész*, e helyett: *csekély rész, alig észrevehető rész.* Ma már nem hibáztatjuk az *elenyésző*-t az ilyen szerkezetekben, de használatát ne vigyük túlzásba, a szót váltogassuk az említett rokon értelmű megfelelőkkel. Tehát például az *elenyésző kisebbség* helyett olykor mondjuk azt: *parányi kisebbség, jelentéktelen kisebbség.*

elér

Helyes: *elérte a legmagasabb fokot; elérte a célját; első helyezést ért el.* Ellenben pongyola, mert ellentmond a szó jelentésének: *a hőmérő alacsony fokot ért el.* Helyesen: a *hőmérő alacsony fokra száll.* Sporttudósításokban fordul elő néha a következő hiba: *utolsó helyezést ért el.* Helytelen vagy legalábbis stíustalan, mert átvitt értelemben *elérni* valamit általában csak sikeres küzdelem után, nehézségek legyőzése árán lehet. Helyesebben így fejezhetnénk ki ugyanezt: *az utolsó helyen végzett.*

Ha cselekvés eredményét jelentő *-ás, -és* képzős főnévhez kapcsolódik az *elér* ige, lehetőleg használjunk e terjengősen hivataloskodó szókapcsolat helyett egyszerű igét: (vmennyi v. vmilyen) *gyarapodást, növekedést ér el* = (vmennyit) *gyarapodik, növekszik;* 20 000 Ft *megtakarítást értünk el* = 20 000 Ft-ot *takarítottunk meg;* vmilyen *tervteljesítést ér el* vki = a tervet vhogyan, vmilyen százalékban *teljesíti* vki.

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 74. K. G.—Sz. L.

elesik

A hivatali és az újságnyelvnek felkapott szava, idegenszerű kifejezése, különösen a következő szerkezetekben: *elesik az az érv, hogy; elesik az a kifogás, hogy...* Lehetőleg kerüljük, mondjuk inkább így: *nem helytálló, alaptalan, tárgytalan, nem jön számításba az a kifogás, az az érv, hogy...*

IRODALOM: HivKve² 75.

élettárs L. férj megnevezése, megszólítása | nők megnevezése, megszólítása 4.

életvidám

Bár a német *lebensfroh* tükörfordításaként honosodott meg, ma már szépen beilleszthető a jelöletlen határozós összetételek közé. Nem kifogásoljuk.

L. még: határozós összetételek 1.

életvitel

A német *Lebensführung* fordításaként keletkezett a még rosszabb *életvezetés* tükörfordítással együtt. Szakszóként sem ajánljuk, bár annak még esetleg elfogadható. Nagyobb baj az, hogy színtelen, s képszerűsége sem kifejező. Jobb helyette — helyettük — az *életmód, életforma.*

IRODALOM: HivKve² 75.

elfagy — megfagy L. *el* igekötő 3. b)

elfekszik, elfektet, elfekvő

E szócsoport tagjait a hivatalos és a kereskedelmi nyelv sajátos szerepkörben: félretett iratok, elintézésre váró ügyek, eladatlan áruk igéjeként, ill. melléknéveként használja: *elfekszik az ügy, az irat; elfekteti az aktát; elfekvő készletek;* stb. Mivel ezekben a szókapcsolatokban való alkalmazásuk német hatásra fejlődött ki, régebbi nyelvművelésünk mint germanizmusokat bélyegezte meg őket. Ez az elmarasztalás azonban csak részben volt jogosult, mert az *elfekvő áruk* stb. típusú kifejezésekben — tagadhatatlan német mintájuk ellenére — a magyarban is megvan a szemléleti és analógiás hátterük, azaz nem idegenek nyelvünk szellemétől. Gondoljunk a *fekszik, fektet* igék átvitt jelentéseire vagy az *el* igekötőnek a cselekvés lefolyásának lassúságát kifejező funkciójára az *eláll, eljátszadozik, elnéz, elvan* (vele) stb. szavakban. Az *elfekszik*-et és társait tehát elsősorban nem magyartalanságuk, hanem színtelenségük, hivataloskodó ridegségük miatt kell helytelenítenünk, nem feledkezve meg arról a gyengéjükről sem, hogy a nemkívánatos tényeket vagy éppen hibákat elködösítik, leplezik, ahelyett, hogy nevükön neveznék. Minthogy szép számmal vannak helyettük életrevaló, szemléletesebb és pontosabb kifejezéseink, folyamodjunk inkább ezekhez! Pl.: *elfekszik* az irat: *elintézetlenül hever; elfekteti* az aktát, az ügyet: *elintézetlenül hagyja, heverteti* az aktát, *húzza-halasztja* az ügyet; *elfekvő* készletek: *eladatlan* v. *raktáron levő* áruk stb.

Másképp ítéljük meg az *elfekvő* szónak a (bizalmasabb) orvosi nyelvben kialakult új jelentéseit: *elfekvő* beteg: gyógyíthatatlan kórban vagy

végelgyengülésben szenvedő, rendszerint ágyhoz kötött, magatehetetlen beteg; *elfekvő* kórház, osztály, szoba: ilyen betegek ápolására berendezett kórház stb. Ez utóbbi jelzős szerkezetekből önállósult jelentéstapadással az *elfekvő* főnév: bevitték az *elfekvőbe;* az *elfekvőben* dolgozik. Ezeket mint kíméletes, szépítő, enyhítő szándékú megnevezéseket el kell fogadnunk, mert a nyelvközösségnek szüksége van rájuk, s nemigen tudnánk pótlásukra jobbat ajánlani.

IRODALOM: Dengl 305; HivKve² 75.

K. G.–K. M.–L. J.–Sz. L.

elfele L. *el* igekötő

elfogódott — elfogult L. szótévesztés 2. a)

elhagyatva — elhagyatottan L. határozói igenév I. B) 2. b) | szenvedő igéből képzett névszók

elhalálozik

A *hal* igéből alakult *halál* főnévnek *-z* képzős származéka, a 'természetes halállal meghal' jelentésnek a *meghal*-nál választékosabb és hivatalosabb kifejezője. 1. és 2. személyű alakjai ritkábban használatosak (olykor tréfás jelentésárnyalatúak). Ragozása címszóbeli alakja ellenére inkább iktelen.

L. még: ikes és iktelen ragozás I. 1. b), 2. b), II. 1. d), 2., 5. a)

elhalasztva L. határozói igenév I. C) 1.

elhallgatás L. hiányos szerkezetű mondat 2. c) | stilisztikai formák, képletek 8.

elhal — meghal L. *el* igekötő 3. b)

elhatároz + főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. d)

elhatározza magát L. visszaható ige 2. c)

elhúz tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

el igekötő

Leggyakoribb és leggazdagabb jelentésű igekötőnk a *meg*-gel együtt. Eredetileg előre irányulást, a kiindulóponttól való távolodást fejezett ki, s ebből fejlődött ki az irányváltoz(tat)ást, a cselekvés megkezdését, tartós folyamatosságát, lassú lefolyását, menetét és befejeződését vagy megszűnését stb. kifejező vagy az ige jelentését megváltoztató szerepe. Pl.: *elfut, eltér, elalszik, elgondolkodik,* órákig *elnéz* vmit, *elhülyül, elintéz; elárul, elborul, elhal, elhuny, eljegyez, ellát.* — A régi nyelvben gyakran állt kettős igekötő egyik tagjaként: *el-kimegy, el-lepihen, el-felvonul.* — L. még: igekötők szerepe és használata II. 3. c).

A nyomatékosító irányjelző *felé* névutó csak igen ritkán kapcsolódik hozzá, s ilyenkor voltaképpen **már** határozószót alkot vele. Északkeleti nyelvjárásainkban azonban általánosan használják őket együtt, főként az ott szokásos fordított szórenddel, az egyszerű igekötős ige mozzanatosságának vagy befejezettségének folyamatossággá való visszafordítására. Pl.: *megy elfele; kábult elfele; szórja a pénzt elfele; vették tőle elfelé a táskát.* A választékos nyelvhasználatba nem illik bele ez a provincializmus. — L. igekötők szerepe és használata II. 3. d)

Az *el* igekötő használatának nyelvhelyességi szempontból tárgyalandó típusai, ill. esetei:

1. A kevésbé választékos élőbeszédben néha fölöslegesen toldunk meg egy-egy igét, igei származékot az *el* igekötővel.

A közelmúlt nagyvárosi beszélt nyelvéből való ez a példa: a kalauz *elkezelte* a jegyet. Itt az *el* a befejezettséget van hivatva érzékeltetni — körülbelül úgy, mint a *készít — elkészít* igepárban —, pedig a *kezel* önmagában is ki tudja fejezni a cselekvés (gyors) lezárulását: a kalauz (már) *kezelte* a jegyet. Szerencsére az *elkezel*-nek ez a jelentése — a kalauzokkal együtt — kiszorulófélben van a nyelvből. Itt jegyezzük meg, hogy van az *elkezel* igének többféle hagyományos, kifogástalan használata, ill. jelentése is. Pl.: az orvos *elkezelte* a beteget (a betegséget), azaz: tévesen, rosszul kezelte, s ezzel a beteg halálát vagy legalábbis a betegség súlyosbodását idézte elő. Kicsit régies, gúnyos árnyalatú az igének 'eltékozol, elherdál, elsikkaszt' értelemben való alkalmazása. Pl.: Az öreg Majornoky *elkezelte* a vármegye pénzeit (ÉrtSz.: Mikszáth).

A fölösen használt *el* igekötő olykor idegen szóhoz kapcsolódik hozzá. Pl.: az összeütközés *eldeformálta* a karosszériát; az unokaöccse *eldisszidált Torontóba.* Ezekben az igékben az *el* azért szükségtelen, mert tulajdonképpen megismétli az idegen szó elhomályosult igekötőjének jelentését (hasonló példák más igekötővel: *kiexportál, beleinvesztál, ledagradál).* A fölösleges igekötő kitétele mindezekben a szavakban egyrészt az idegen szó szerkezetének, jelentésének nem kielégítő ismeretével, másrészt a meg-

felelő magyar szavak (*el*torzít, *el*távozik, *ki*visz, *be*ruház, *le*fokoz) igekötőjének analógiás hatásával magyarázható.

Szigorúbb nyelvművelőink az *elárusító* főnév igekötőjét is helytelenítik. Az *el* valóban másodlagosan — az *eladó* mintájára — tapadhatott hozzá az *árusít* ige folyamatos melléknévi igenevéhez, de mivel az *elárusító* szakmai kifejezésként gyökeret vert a kereskedelem és a vendéglátóipar nyelvében, nem érdemes és nem is volna célszerű harcolnunk ellene. (Emellett szól az *elárusít* ige megléte is, bár ez nemigen használatos, s lehet, hogy éppen az *elárusító*-ból keletkezett, elvonással.)

2. Van példa az ellenkező előjelű vétségre: az *el* igekötő helytelen elhagyására is.

A hivatalos nyelvben az *eltartási szerződés*-t újabban *tartási szerződés*nek is mondják. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult a *tartásdíj*, *gyermektartás*, *szülőtartás* stb. jogi műszók hatása is. E változásnak nem örülünk, mivel a *tart* és az *eltart* között számottevő jelentésbeli és hangulati különbség van. A *tartási szerződés* értelmébe zavaróan belejátszik a *tart* igének ilyenféle, pejoratív ízű használata: *kutyát tart*, *szeretőt tart* (régebben így is: *cselédet*, *inast* stb. *tart*). Nem véletlen, hogy a magatehetetlen öreget, az idős szülőt, a gyermekünket nem *tartani*, hanem *eltartani* szoktuk. A *tartásdíj* és társai már annyira átmentek a köztudatba, hogy megváltoztatásukkal nem érdemes kísérletezni. A *tartási szerződés* — mint újabb fejlemény — helyett azonban bízvást ajánlhatjuk a hagyományosabb és pontosabb, *eltartási szerződés* kifejezést.

Az argóban, ill. a bizalmas nyelvhasználatban néhány további igénk elől is elmarad az *el* igekötő. Pl.: *dobta a srácot* (= szakított vele); *ejtette a nőt* (= ua.). E kifejezésekkel csak a familiáris társalgási nyelvben élhetünk: a választékos stílus — nyegleségük, pongyolaságuk miatt — kerüli őket.

3. Az *el* igekötő jelölheti a cselekvés vagy folyamat befejezettségét, lezárult voltát is. Ebben a szerepében néha váltakozik a *meg* (ritkábban a *be*, *vissza* stb.) igekötővel.

a) Ezek az igepárok sokszor azonos értékűek, vagyis fölcserélhetők egymással; a köztük levő különbség legfeljebb stílusárnyalati, ill. az, hogy az *el* nagyobb intenzitást, nyomatékosabb befejezettséget sugall. Pl.: *el-* és *megcsúszik*; *el-* és *megfárad* (az utóbbi egy kissé választékos); *el-* és *megfeledkezik*; *el-* és *megfonnyad*; *el-*, *meg-* és (újabban) *legyengít*; *el-* és *megkésik*; *el-* és *megreped*. Az *el-* és *meglóg*, *el-* és *megmagyaráz* szópárokban viszont a *meg* igekötős változat az erőteljesebb.

b) A két alak között többnyire mégis van határozottabb értelmi vagy a mondatbeli használatban mutatkozó különbség. Pl.: *elbírál* 'értékel' — *megbírál* 'inkább a fogyatkozásokat említi'; *elbuktat* 'okozza, hogy el-

essen' — *megbuktat* (átv.: diákot, törekvést); *elfagy* (növény, testrész) — *megfagy* (folyadék, élőlény); *elfüggönyöz* 'függönnyel eltakar, elválaszt' — *befüggönyöz* (nyílást, ablakot); *elhal* (testrész) — *meghal* (ember); *elismer* 'elfogad' — *beismer* 'megvall'; *elkésik* (inkább valaminek a kezdetéről: előadásról, találkáról) — *lekésik* (inkább járműről); *elkezd* (cselekvést) — *megkezd(i* valamely anyag fogyasztását, használatát); *elküld* (a kiindulás, irányulás szempontjából nézve) — *megküld* (a cél, a rendeltetés kiemelésével); *elmagyarosodik* — *megmagyarosodik* (lásd: *meg* II. 2.); *elnyugszik* 'elalszik', (átv.) 'elcsendesedik' — *megnyugszik* 'nyugodt lesz, belenyugszik'; *elolvad* (szilárd anyag folyadékban) — *megolvad* 'cseppfolyóssá válik'; *elpihen* 'pihenni tér', (átv.) 'elnyugszik' — *megpihen* 'pihenőt tart'; *elrémül* 'nagyon visszaretten valamitől' — *megrémül* 'nagyon megijed'; *elszédül* 'szédülni kezd' — *megszédül* 'hirtelen megtántorodik', (átv.) 'elcsábul, elveszti ellenállását, tiszta látását'; *eltagad* (tényt, leplezőn) — *letagad* 'nem vállal' (kellemetlen, terhelő dolgot); *eltanul* (figyelve vagy utánozva; gyakran rosszalló) — *megtanul* 'tanulással elsajátít'; *eltilt* (vkitől, vmitől) — *megtilt* (vmit) — *betilt* vmit (hatóság); *eltöm* (anyag) — *betöm* (személy); *elutasít* (kérelmet) — *visszautasít* (gyanút, vádat); *elváltozik* (hirtelen, nagyon) — *megváltozik* (folyamatosan); *elvan* (nyugton, hosszasan) — *megvan* (különösebb baj, változás nélkül, meglehetősen); *elvégez* (a folyamat hangsúlyozásával) — *bevégez* (a befejezés, az eredmény kiemelésével); *elver* (alaposan, nagyon) — *megver* 'rövidebb ideig ver', (átv.) 'legyőz'; stb. — L. még: *be, bé* — *bele, belé* II. | *meg.*

4. Az *el* igekötőnek van az ige jelentését sajátos árnyalattal módosító szerepe is. Kifejezheti:

a) a cselekvés helytelen voltát, nem kívánt vagy téves eredményét, többé-kevésbé bizalmas használatban: *elhall, elír, elkiabál, elnevel, elnéz* (vmit); *elsiet* (vmit); *elszámítja, elszólja magát;* (argó) *eltol* stb.;

b) a cselekvés, folyamat túlzó, a kívánatosnál vagy a szükségesnél nagyobb mértékét, fokát (rendszerint rosszalló árnyalattal): *elasszonyosodik, elázik, elbizakodik, elfő, elhízik, elsóz, elszemtelenedik, eluralkodik* stb.;

c) az ige sajátos, negatív vagy az alapjelentéssel ellentétes értelmét: (elavulóban) *elcsenget* villamost 'csengetéssel elindít'; *elnevel; elszokik, elszoktat* vkitől, vmitől; *eltanácsol, eltekint* vmitől;

d) álvisszaható igei szerkezetben a cselekvés hirtelenségét, váratlan kezdetét: *elmosolyogja, elneveti, elröhögi, elsírja magát* (lásd még: visszaható ige 5.).

L. még: *elkészül* | *ellát* terpeszkedő kifejezésekben | *ellehet* | *elmélyít* | *elsajátít* | *eltekint, eltekintve* vmitől | *elvan* | igekötők szerepe és használata | *tova*

IRODALOM: J. Soltész: Igeköt. 57–87; Lőrincze: Nyőrs. 245–6, 390–1; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 384. K. M.

elintézve L. határozói igenév I. C) 1.

elismer — beismer L. *el* igekötő 3. b)

elismerően — elismerőleg L. *-lag, -leg* viszonyrag.

elit

E francia eredetű nemzetközi szó választékos, sőt finomkodó használata jellemző volt a régebbi „úri" körökre. Jelentése: kiváló, előkelő, exkluzív, zártkörű (pl. *elit közönség, társaság; elit bál, mulatság, vendéglő).* Főnévként ezt jelenti: valamely csoport, réteg legkiválóbbjai, színejava *(a társadalom elitje).* A mai sajtónyelvben ilyen kapcsolatokban él: *elit csapatok, elit gárda.* Újabban azonban az ifjúsági nyelv divatszava lett, 'jó, kiváló' értelemben. Pl.: *elit fej* (= kiváló, tehetséges, neves ember); *elit szerelés* (= divatos, remek ruha, öltözék). A valamelyest is igényes beszédben kerüljük ilyen használatát!

elítélő szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegződése

eljegyzik magukat L. kölcsönös névmás

éljen

Bár az *lj* hangkapcsolat helyett az igeragozásban inkább hosszú *jj*-t ejtünk, az ilyen önállósult szavakban nem hiba az *lj* ejtése sem, tehát: éjjen v. éljen. Mindkét változat helyes az *éljenez, éljenzés* kiejtésében is.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. e)

elkel

Ne tévesszük össze a *kel* és a *kell* igét! A jó, olcsó áru hamar *elkel; elkelne* egy jó eső; tőrnek is *elkelne* ez a kés. Más ez: *el kellene* adni.

el kell menjek L. *kell* 2.

elképed L. ejtésváltozatok 1.

elkerülhetetlen, hogy v. **hogy ne** L. tagadás mellékmondatban 1.

elkésik — lekésik L. *el* igekötő 3. b)

elkésik t á r g y a s r a g o z á s a L. tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

elkészül

A sportnyelvben találkozhatunk e szónak a következő helytelen használatával: *elkészül az erejével.* Mindenképpen kerüljük! Helyesen: *kifogy az erejéből, elfogy az ereje, kimerül, nagyon elfáradt.* Bizalmas hangulatú megfelelője: *kikészül.*

L. még: *kikészít, kikészül*

elkezel L. *el* igekötő 1.

elkönyvel v m i t L. *más lapra tartozik*

ellát t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n

Ez az igénk sűrűn előfordul olyan szókapcsolatokban, amelyek azt fejezik ki, hogy valamely személynek (személyek csoportjának, intézménynek stb.) a szükségleteit egy alkalommal vagy rendszeresen kielégítjük, megadunk, beszerzünk neki(k) valamit. Pl.: a földrengés áldozatait sátrakkal és pokrócokkal *látták el;* a vár védőit nem *látták el* elegendő lőszerrel. Az igének ez a fajta használata kifogástalan. A hivatalos, ill. a sajtónyelvben azonban kialakult ezeknek a fordulatoknak egy olyan változatuk, amelyben nem valamilyen szükséglet kielégítéséről van szó, hanem arról, hogy valamit fölszerelünk, kiegészítünk valamivel, s ily módon teljessé vagy teljesebbé tesszük. Pl.: a kérvényt 100 Ft-os okmánybélyeggel kell *ellátni;* a raktáros *ellátta* bélyegzővel az igazolást. Az ilyen kifejezéseket különösen akkor érezzük terjengősnek, ha a *-val, -vel* ragos főnév nem valamilyen tárgynak vagy dolognak a neve, hanem valamely cselekvést jelöl, ill. ennek eredményét jelöli. Pl.: az ügyintéző a levelet *aláírással* és *címzéssel látja el.* Az *ellát* igével alkotott hivatalos nyelvi szókapcsolatokat többnyire helyettesíthetjük a megfelelő egyszerű igealakkal, s ez gördülékennyebbé, természetesebbé teszi stílusunkat.

Aláírással, bélyeggel, bélyegzővel, címzéssel, pecséttel, záradékkal lát el vmit. Hivatalos nyelvi formaként elfogadjuk őket: de jobb az *aláír, felbélyegez, lebélyegez, megcímez, lepecsétel, záradékol* ige. Más kifejezéssel is élhetünk: *bélyegzőt nyom* v. *üt, címet ír, záradékot vezet rá* vmire.

Felvilágosítással, tájékoztatással, útbaigazítással, útmutatással lát el vkit. Kissé erőszakolt, mesterkélt forma. Egyszerűbben: *felvilágosít, tájékoztat, eligazít, útbaigazít* vkit. Az *ad* igével is természetesebb: *felvilágosítást* stb. *ad* vkinek.

Kerettel, szegéllyel lát el vmit. Nem helytelenítjük, bár az egyszerű ige is többnyire jól helyettesíti: *(be)keretez, (be)szeg, szegélyez* vmit.

(Vmely v. *vmilyen névvel) lát el* vkit, vmit. Mesterkélten választékos kifejezés. Természetes egyszerűséggel: (vhogyan) *(el)nevez* vkit, vmit; (vmely, vmilyen) *nevet ad* vkinek, vminek.

(Vmilyen) tanáccsal lát el vkit. Elfogadható, de természetesebb, jobb emígy: vmit *tanácsol*, (vmilyen) *tanácsot ad* vkinek.

IRODALOM: HivKve² 176—7. K. G.—K. M.

ellehet

Egybeírva az *elvan* (= egy ideig nyugodtan, nyugton marad; meg tud lenni) ige ható alakja. Különírva azonban a *lehet* igének egy másik, *el* igekötős igével való kapcsolata. Pl.: *ellehet* nélküle, de *el lehet* lenni nélküle; *ellehet* pénz nélkül, de *el lehet* költeni.

ellen

1. Elsődlegesen a harcot, ellenségeskedést jelentő szók (kifejezések) vonzatszerű határozójában használatos névutóként: *harcol, kiáll, küzd, lázad, lázít, összeesküszik* stb. *vki, vmi ellen.* Másodlagosan a versenyzést kifejező szók (szókapcsolatok) mellett is elterjedt, főleg a sportnyelvben. Pl.: *előnyt szerez, győz (győzelmet arat), nyer, vezet (vezetéshez jut, megszerzi* v. *kiharcolja a vezetést) vki, vmi ellen; hátrányba kerül, veszít, veszt (vesztésre áll, elveszti a játszmát* v. *a vezetést* v. *az előnyt) vki, vmi ellen; játszik, formában van (vmilyen formát mutat) vki, vmi ellen.* Ez az újabb szerkesztésmód szintén nem helytelen, de túlzott és egyoldalú divatja könnyen sablonosságra vezet. Ne feledjük el tehát egyszerűbb, természetesebb kifejezéseinket se: *vkivel, vmivel játszik, küzd, megvív; vkitől* v. *vmitől megszerzi* v. *elragadja, elveszi a győzelmet* v. *a vezetést; vkihez* v. *vmihez képest vesztésre (vezetésre)* áll; stb.

Ugyancsak újabb alakulat nyelvünkben a *biztosít* ige melletti *ellen* névutós határozó: *betörés, tűzkár* stb. *ellen biztosít.* Ez sem helytelen, néha azonban változatosabb fogalmazást, más szerkezetet is használhatunk: *betörés, tűzkár esetére biztosít.* (A *betöréssel szemben* típusú határozók kevésbé magyarosak.)

L. még: *ellenében* | *iránt* 1. | névutó | *szemben*

2. Igekötőként a nyelvújítók kezdték használni, a vele alkotott összetételek tehát általában mesterségesek, hivatalos ízűek. Igazi igekötő helyett inkább összetétel előtagjának érezzük ma is, részben mert csak a vele alakult főnévből képződött később ige vagy melléknév, pl. *ellenőr(iz), ellensúly(oz), ellentét(es),* részben mert igekötői használata nem vált elevenné, termékennyé. Ennek jele az a sajátsága, hogy a legtöbb igével

az összetétel szoros viszonyában marad, s nem válik el tőlük a szórend kívánta esetekben sem. Pl.: *nem ellenjavallja, nem ellenjegyzi; ne ellenőrizze, ne ellensúlyozza; ellenjegyezni, ellenőrizni akarja.* Határozószói jellege — és talán gyakoribb előfordulása — miatt azonban elválik az *ellen* igekötő a következő igéktől: *Állj ellen!; Ne mondj ellen(t)!; Szegülj ellen* neki! v. *Szegülj ellene!; Ellen* akar *állni; Ellen* ne *szegülj!; Ellent* tudsz *mondani?* A néhol vagylagosan előforduló *-t* ragos *ellent* és személyragos *ellene* formák szintén ezeknek az alakoknak határozói szerepéről tanúskodnak. Az *ellenőriz* még tartja a zárt szórendet, de gyakori a hátravetett használat is *(Őrizd ellen!).* Ez hibának számít. — L. még: *ellenáll — ellentáll* | *ellenőriz* | igekötők szerepe és használata I. | igekötős ige szórendje 5.

IRODALOM: K[ovalovszky]. M.: NymLev. 186—8. K. M.—T. J.

ellenáll — ellentáll

Mai nyelvhasználatunkban a *t* nélküli alak a gyakoribb, a *t* ragos forma visszaszorulóban van. Az *ellenáll* elterjedését segítette az is, hogy a származékokban sincs tárgyrag: *ellenállás, ellenálló, ellenállhatatlan* stb.

L. még: *ellen* 2.

ellenben [ellemben] L. beszédhangok kapcsolódása II. 3. e) | *ezzel szemben* | kötőszók sorrendi helye 1., 2. c) | *ugyanakkor*

ellenében

A hivatali és a kereskedelmi nyelvben — viszonosság kifejezésére — nagyon elterjedt az *ellenében* névutó (vö. a német *gegen, gegenüber* elöljárószó hasonló szerepével). Pl.: *biztosíték, elismervény, jegy, készpénz* stb. *ellenében (át-* v. *kiad* vmit); *az összeg beküldése, megfelelő díjazás, utólagos térítés* v. *utalványozás ellenében (ad, szállít, vállal, végez* vmit); vmi *ellenében (ad, vált, elcserél, nyújt* vmit). Mindez nem helytelen, csak ne feledkezzünk meg miatta eredetibb, egyszerűbb, jórészt kevésbé papírízű szinonim határozóinkról! Így például helyettesíthetjük *-ra, -re* raggal: *biztosítékra, elismervényre, jegyre* stb. *(ad* vmit); *-ért* raggal: a megfelelő *díjazásért, készpénzért (elvállal* vmit); *-n, -on, -en, -ön* raggal: *pénzen(vesz), élelmiszeren (cserél).* Egyszer-egyszer a névutószerű *fejében* ragos főnév is helyettesítheti: *ellátás, viszontszolgálat fejében (vállaljuk).*

Napjainkban a sportnyelvben 'ellen' értelemben is előfordul az *ellenében.* Ez sem hibás, de némi keresettség, modorosság érződik rajta: az Újpest az osztrák *csapat ellenében* [egyszerűbben *ellen] játszik;* a Dinamo *győzött* v. *vesztett* a *Slavia ellenében* [inkább *ellen].*

L. még: *ellen* 1. | *ellenére* | *-ért* rag | névutó | *-n, -on, -en, -ön* rag 3. | *-ra, -re* rag

IRODALOM: Sebestyén 135—6. T. J.

ellen- előtagú összetett főnevek

Eredetük, alakjuk és jelentésük figyelembevételével két nagyobb csoportra oszthatók. A két szócsoport nyelvhelyességi megítélése nem teljesen azonos.

1. Az egyik típusba sorolható szavakban az *ellen-* előtagnak körülbelül ez a jelentése: ellenkező, ellentétes (jellegű), ellenséges (hatású vagy irányú). Ide tartoznak:

a) az *ellen* igekötős igékből képzett főnevek, pl.: *ellenállás, ellenszegülés;*

b) az ezek mintájára, de alapige nélkül létrejött szók, pl.: *ellenajánlat, ellenbizonyíték, ellenhatás* (nincs *ellenajánl, ellenbizonyít, ellenhat* igénk, csak *ellene* vagy *vele szemben ajánl, ellene bizonyít, ellene hat*);

c) végül vannak olyan *ellen-* előtagú összetett szavak is, amelyeknek utótagja nem is igéből képzett főnév (*ellenérv, ellengőz, ellenirány, ellenkormány, ellensúly* stb.), így az alapige lehetőségéről szó sincs.

Ezek a szavak — noha csaknem mindegyiknek megvan a pontos német megfelelője (*ellenhatás = Gegenwirkung; ellensúly = Gegengewicht;* stb.), s egy részük valószínűleg a németből való tökürfordítás útján került bele nyelvünkbe — nem helytelenek, bár kétségtelen, hogy az idegen nyelvi hatás hozzájárult a szótípus elterjedéséhez. Ez azonban inkább nyereség, gazdagodás volt, mert az ilyen *ellen-* előtagú összetett szavakat csak nehézkes körülírásokkal, jelzős szerkezetekkel tudnánk helyettesíteni. Persze ha egy ilyen szó népiessé, avulttá vált, fölösleges ragaszkodnunk hozzá. Tehát a német mintájú, tömör *ellenesetben* helyett (*im Gegenfall*) ma már természetesebb ez: *ellenkező esetben.*

2. Némileg másként kell megítélnünk nyelvhelyességi szempontból azokat a — kétségkívül német mintára keletkezett — összetett szókat, amelyekben az *ellen* nem ellentétet, hanem viszonosságot, viszonzást, válasz jellegű cselekvést stb. jelent. Pl.: *ellenérték (= Gegenwert), ellenkövetelés (= Gegenforderung), ellennyugta (= Gegenquittung), ellenszámla (= Gegenrechnung), ellenszolgálat (= Gegendienst), ellenszolgáltatás (= Gegenleistung).* A német *gegen*-nek ugyanis van viszonosságot kifejező értelme is, a magyar *ellen*-nek azonban nincsen. A régebbi nyelvművelők épp ezért hevesen bírálták az ilyenféle szavak használatát, idegenszerűnek bélyegezve őket. A szívós kárhoztatásnak azonban nem lett meg a foganatja, főleg azért nem, mert nem tudtak helyettük magyarosabb (és ugyanolyan rövid!) szavakat, kifejezéseket ajánlani. A *viszonos érték, viszonos követelés, viszonos számla* stb. nem terjedt el.

Minthogy az ellentétesség és a viszonosság nem minden szóban választható el mereven, s az ilyen irányú jelentésváltozás — még ha német hatásra indult is meg — nem idegen nyelvünk szellemétől, ma már úgy véljük, hogy a régóta meggyökerezett *ellenérték, ellennyugta* stb. szavakat nincs értelme tovább üldöznünk. Az *ellenszolgálat, ellenszolgáltatás* helyett azonban mondhatunk — s mondjunk is minél sűrűbben! — *viszontszolgálat*-ot, *viszontszolgáltatás*-t.

L. még: *ellenében* | jelzős összetételek 2. b)

IRODALOM: Tompa: NyFK. 110; Kovalovszky: Nyműv. 61, 66—7; Országh: uo. 174. K. G.—L. J.

ellenére

E névutónk előrevetése egészen szokatlan (vö. a német *trotz* elöljáró szócska szórendjével). A helyes tehát ez: *fáradtsága ellenére* (nem pedig *ellenére fáradtságának).*

Újabban a használatból kivesző *dacára* szerepét is az *ellenére* veszi át. Bár eredetileg némi árnyalati különbséget is kifejezhettek (a *dacára* a szándékos, esetleg bosszantó ellenszegülést is éreztette), visszaszorulóban van e különbségtevés. Pl.: *figyelmeztetés ellenére* [így is: *dacára]* a csónakból ugrott a vízbe.

L. még: *dacára* | *ennek dacára, ennek ellenére* | névutó

IRODALOM: Techert: Msn. 1935 : 154; N[agy]. J. B.: Msn. 1936 : 83. T. J.

-ellenes utótagú összetett szók

Az *-ellenes* utótagú összetett szavak voltaképpen átmenetek az összetételek és a képzett szavak között. Valamennyi kifogástalan és — mértékkel használva — szükséges eleme nyelvünknek. Pl.: *alkotmányellenes, béke-, háború-, jog-, néger-, rend-, szabály-, törvény-, vallásellenes.* De ne feledkezzünk meg az *alkotmányellenes* szó mellett az *alkotmánysértő*, a *haladásellenes* mellett a *maradi*, a *jogellenes* mellett a *jogtalan*, a *szabály-* és *törvényellenes* mellett a *szabálysértő, törvénysértő* stb. szavainkról se! Az *-ellenes* utótagú szavak divatszerű elburjánzása tehát bírálatot érdemel.

ellenkezően — ellenkezőleg

Határozószói (= ezzel ellentétben) értelemben helyesebb az *ellenkezőleg* alak. Pl.: *Nem bő az ing! Ellenkezőleg: itt éppen szorít!* Az *ellenkezik* ige *-ó, -ő* képzős igenevének határozóragos alakulataként ellenben, ha egyáltalán szükség van rá, elfogadható az *-n* ragos forma: *apja tanácsával ellenkezően* [de jobb: *ellenkezve; tanácsa ellenére] járt el.*

L. még: *-lag, -leg* viszonyrag

ellenőriz

Különösen a sajtó nyelvében gyakori ilyenféle szépítő, a valóságot megszelídítő használatban: *katonaság ellenőrzi a repülőteret; a várost a kormánycsapatok ellenőrzik.* Az *ellenőriz* jelentésének ilyen irányban való kiszélesítését nem helyeseljük, már csak azért sem, mert a fenti kifejezések anglicizmusok, az angol *control* igének szolgai fordításával jöttek létre. Például az *a British-controlled state* magyarul nem Anglia *ellenőrizte*, hanem Anglia *befolyása alatt álló* állam. A divatos szépítő fordulat helyett fogalmazzunk inkább világosan, mondjuk meg magyarán: *katonaság szállta meg a repülőteret; a város a kormánycsapatok kezén* (v. *birtokában)* van.

Az *ellenőriz* igekötője nem válik el igéjétől. Erre lásd még: *ellen* 2. | igekötős ige szórendje 5.

IRODALOM: Loványi: Msn. 1942 : 86–7. K. G.–Sz. L.

e l l e n t é t L. hangsúly 1. a), 3–4. | hangsúly és szórend III. A) 10., B) 2. | stilisztikai formák, képletek 3.

e l l e n t é t e s j e l l e g ű s z ó k L. szójelentés VIII.

e l l e n t é t e s k ö t ő s z ó k

Az ellentétes viszonyú h a l m o z o t t m o n d a t r é s z e k, ill. m e l l é r e n d e l t t a g m o n d a t o k között használatos kötőszók általában e g y e s e k, vagyis önmagukban állnak *(azonban, csakhogy, de, ellenben* stb.); p á r o s vagy hármas csak kivételesen akad köztük (pl. *nemcsak . . ., hanem . . . is).* — L. kötőszók | mellérendelő kötőszók.

A legegyszerűbb ellentétre a s z e m b e á l l í t ó kötőszók utalnak. Pl.: a gyár kész, *de* raktára nincs még. Erősebb, expresszív árnyalattal: a nagyobbik fiú lusta, *hanem* a kisebbik akár a csík! Két-három kötőszó vagy ilyen szerepű határozószó olykor együttesen is használatos: *ugyanakkor azonban; mégis mindamellett.* — Mivel a kapcsolatos és a szembeállító ellentétes viszony néha eléggé összefolyik, nemegyszer kapcsolatos kötőszó is kifejezhet ellentétes viszonyt: a nagyobbik fiú lusta, a kisebbik *meg* akár a csík! — L. még: *és – s* 4.; az egyes kötőszókkal kapcsolatos fontosabb nyelvhelyességi kérdésekre lásd még a megfelelő kötőszókat.

A k i z á r ó ellentétes viszonyban a második, állító alakú mondattag kizárja, lerontja az előbbi, a tagadó tag érvényét. Pl.: *Nem* én voltam ott, *hanem* ő! Az ilyen szerepű *hanem* kötőszónak *de*-vel helyettesítésére lásd: *hanem* 3.

A megszorító ellentétes utótag mintegy korlátozva ismeri csak el, „engedi meg" az előtag érvényét. Pl.: keveset kerestél, *de azt se* érdemelted meg; szeretett dolgozni, *(ám) mégsem* volt jó munkás. Ez az utóbbi viszony erősen érintkezik a megengedő mellékmondat és főmondat viszonyával.

L. még: *amíg* 2. | *azonban* | *ennek dacára, ennek ellenére* | *ezzel szemben* | körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók összekapcsolása | kötőszók sorrendi helye | megengedő kötőszók | mellérendelt mondat II. 1—3. | *mindamellett* | *mindazonáltal — mindazáltal* | *pedíglen — pedig* | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. B) 1. j) | *viszont*

Irodalom: Farkas: MMNyR. 2 : 321—5, 419—28; Szende: Nyelvh.[3] 295—9. T. J.

ellentétes mellérendelő értékű időhatározói mellékmondat L. *amíg* 2.

ellentmond — ellenmond

Az igényesebb nyelvhasználatban és az irodalmi nyelvben napjainkban az *ellentmond* alakváltozat a szokásos. Az *ellenmond*-nak nagyobb múltja van ugyan, de ma már egy kissé pongyola vagy régies alaknak számít.

L. még: *ellen* 2.

ellipszis, elliptikus

Mindkét szót sokan rövid *l*-lel ejtik, de választékosabb beszédben hosszú az *l*; írásban is kettőzzük az *l*-et.

ellopják neki (vmijét) L. részeshatározó

elmellőz L. igekötők szerepe és használata V. 2.

elmélyít, elmélyül

A címszóbeli igék és melléknévi alapszavuk egyaránt használatosak konkrét és átvitt jelentésben *(mély* gödör; jól *el-* v. *kimélyíti* a gödröt; de például *mély* lehet a fájdalom, a részvét, a bölcsesség, a két embert összekötő vonzalom, s ezeket is *el* lehet *mélyíteni)*. Ellenben valaminek alaposabbá, fontosabbá, nagyobb méretűvé vagy bensőségesebbé tételét, ill. válását, általában a bővülést, növelést, fokozást, terjedést nem nevezhetjük mindig csak *elmélyítés*-nek vagy *elmélyülés*-nek a nyelv szegényítése és szürkítése nélkül. Különösen a sajtó nyelvében találkozunk e szó divatos alkalmazásával, ilyen kapcsolatokban: *elmélyítette a tudását,*

kapcsolatait stb. Szebben: *megalapozta, gyarapította a tudását; szorosabbá fűzte a kapcsolatait;* stb.

IRODALOM: Buzás: Msn. 1941 : 115—5; HivKve² 78. Sz. L.

elmesél L. *mesél, elmesél*

elmulaszt, hogy v. **hogy ne** L. tagadás mellékmondatban 1.

elnáspángol L. *náspángol, náspágol*

el nem váló igekötő

A valódi igekötő elválhat igéjétől: *el nem megy; Mikor megy el?* Van azonban néhány olyan — igekötősnek látszó — ige, amely sohasem válik ketté: *ellenőriz, fellebbez, kifogásol, kivitelez* stb. A *feltételez, felvételez, kivitelez* ige szabályosan szintén együtt marad, de némelyikben nem súlyos hiba az igekötő elválasztása (pl. *tételezzük fel).*

Bővebben lásd: *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés* | igekötős ige szórendje 5.

elnevez határozói L. *után — múlva — múltán* 3.

elnéz, elnéző L. *el* igekötő 4. a) | *szemben*

elnézést L. *engedelmet — bocsánatot — elnézést (kérek)* | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 2.

elnyomás — elnyomatás L. szenvedő igéből képzett névszók

elodáz

Az *oda* határozószóból (nem az *óda* főnévből!) képzett ige, tehát rövid benne az *o!*

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 122.

elolvad — megolvad L. *el* igekötő 3. b)

elő L. *elő — előre* | *elő-* kezdetű összetett szók

előadói nyelv

A régi értelemben vett szónoklat, amelynek szerkezeti és stiláris szabályait már az ókori retorikák rögzítették, manapság korszerűtlen megnyilatkozási forma lett, úgyszólván mindegyik fajában (politikai szónoklat, törvényszéki beszéd, emlékbeszéd, különféle alkalmi beszédek):

Az iskolássá merevedett hagyományú s csak a nagy egyéniségektől vagy a korstílustól színezett szónoki művészet régi formája elavult. A nyilvános élőszó szerepe és fontossága azonban a nyomtatott betű uralma ellenére is növekedett a szocialista közéletben, főként a modern tömegkommunikációs eszközök (rádió, televízió) előretörésével. Ünnepélyes hangját és ünnepi szerepét pedig a gyakorlati hasznosság szempontja váltotta fel. Ennek megfelelően eszközei egyszerűsödtek, hangja közvetlenebb, lényegre törőn tárgyiasabb lett, eltűnt belőle a pátosz, a fellengősség, divatjukat múlták s már-már komikus ízt kaptak a nagyhangú szólamok, a hagyományos szónoki közhelyek és hatáseszközök (pl.: *lerójuk a hála adóját; letesszük az emlékezés koszorúját* v. *virágait*). Mellettük természetszerűen újabb, „korszerű" klisék keletkeztek. Stílus tekintetében legföljebb az ünnepélyes választékosságig terjed napjaink igényes szónoki és előadói nyelvének skálája.

E nyelvnek van egy bizonyos állandó, semlegessé kopott, de jellegzetes szó- és kifejezéskészlete, amelyre főként a hivatali nyelv és a sajtó stílusa hat. Például divatos, értéküket hamar elkoptatott jelzők: *alapvető, döntő, komoly, konkrét, rangos, rendhagyó* stb.; kedvelt határozók: *messzemenően, maradéktalanul, kiemelten, zömmel, ezen belül* stb.; névutószerű határozószók: *alapján, eseté(be)n, kapcsán, kapcsolatban, megfelelően, illetően, ter(ület)én, vonalon, vonalán, szempontjából, tekintetében, vonatkozólag* stb.; jellegzetes, gyakran fontoskodó kötőszók vagy kötőszói szerepű határozószók: *egyrészt . . ., másrészt; ennélfogva, amennyiben, mindamellett, jóllehet, minthogy, ugyanis, ugyanakkor, valamint* stb.

A szónoki, előadói nyelvnek számtalan hagyományos, részben stílustalanná avult, részben ma is élő és használatos kifejezéskliséje van. Íme: *engedjék meg* v. *legyen szabad megjegyezni, kifejteni* stb.; *elöljáróban meg kell állapítani* stb.; *le a kalappal; feltéve, de nem megengedve; végül* v. *utoljára, de nem utolsósorban; néhány szemponttal szeretném kiegészíteni; néhány gondolattal szeretnék hozzájárulni; váll váll mellett; szerény véleményem szerint; mint tudjuk; köztudomású* v. *köztudott, hogy; csatlakozom az előttem szólóhoz* v. *felszólalóhoz; osztom a zsüri véleményét; nem árulok el titkot azzal, hogy* v. *ha; félreértés ne essék; minden erőmmel azon leszek, hogy; megfelel a belé helyezett bizalomnak; nem engedhetjük meg magunknak ezt (a luxust* v. *fényűzést), hogy; elvi magaslatra emelkedik; hivatása magaslatán áll; nem mulaszthatom el* v. *megragadom az alkalmat, hogy; vörös fonalként húzódik végig; beírta nevét a történelem aranykönyvébe; a történelem kerekét nem lehet visszafelé forgatni; a történelem ítélőszéke; a történelem szemétdombjára kerül;* stb.

Újabban kerültek használatba és divatba ezek a sablonok: *felszámolja a hibákat és hiányosságokat; felnő a feladatokhoz; irányt vesz vmire; súllyal*

fölvet vmit v. *fölvetődik vmi; lazán fogja fel az ellenőrzés kérdését; élére állítja a kérdést; rosszul viszonyul vmihez; nem véletlen az, hogy; (őszintén* v. *nyíltan) meg kel mondanom; nagyjában és egészében; el a kezekkel; szűk keresztmetszet; az érem másik fele* v. *túlsó oldala; oda kell figyelni; és ez jó dolog*; stb.

A közéleti szónoklatokban, beszédekben, a mozgalmi és az előadói nyelvben gyakran találkozunk szemléletes népi kifejezésekkel, szólásokkal és közmondásokkal, amelyek — ha a maguk helyén és találóan alkalmazzuk őket — igen hatásosak. Pl.: *átesünk a ló túlsó oldalára* (ez már szintén sablonná merevült); *gazda nélkül csinálta a számítást* v. *számadást; a fürdővízzel (együtt) kiönti a gyereket is; magas lovon ül, magas lóról beszél; tőkét kovácsol vmiből; egy jottányit sem enged; egy gyékényen árul(nak); egy húron pendül(nek); a maga malmára hajtja a vizet; kenyértörésre kerül a sor; elveti a sulykot; fejjel megy a falnak; kilóg a lóláb; belelát vkinek a kártyáiba; nyílt kártyákkal játszik; nem árul zsákbamacskát; eső után köpönyeg; akinek nem inge, ne vegye magára.*

A szónoki stílus és az előadói nyelv frazeológiájának jellemző, de káros elemei a különféle terpeszkedő kifejezések is, a gépiesen ismétlődő, rendszerint üresjáratú, hézagtöltő klisék, a tekintélytartón körülményeskedő hivatali nyelvhasználat burjánzó szerkezetei, amelyek széles körben hatnak s átszármaznak a közéleti, a szónoki, előadói nyelvbe, a sajtóba, sőt a választékoskodó köznyelvbe is. Pl.: *súlypontot képez; minden alapot nélkülöz; komoly problémát jelent* v. *komoly problémaként jelentkezik; kezdetét veszi; kritikát gyakorol vki, vmi felé; kifejezést ad érzelmeinek, véleményének; fölvetésre kerül a probléma; rá kell mutatnom, meg kell állapítanom, hogy; csak ezt* v. *ennyit akartam mondani*. Ezek a formulák terjengősségükön kívül azért is helyteleníthetők, mert könnyen válhatnak általános, elkendőző vagy éppen semmitmondó sablonná.

Újabban terjed a *szeret* igének és általában a föltételes mód használatának óvatoskodó, szerénykedő divatja. Pl.: *ki szeretnék térni* v. *kitérnék* még arra a kérdésre is, hogy; *szeretném* emlékezetükbe idézni; csak ennyit v. ezt *szerettem volna elmondani; elmondanám* még azt. hogy. A maga helyén természetes és néha szükséges is ez a forma, de folytonos, modoros ismétlődése bosszantó, gyakran pedig logikátlan is.

Mindezeknek értékelő összegezéséül tekintetbe kell vennünk, hogy a nyelv élete, a nyelvi érintkezés elképzelhetetlen állandósult kifejezések, klisék, sőt közhelyek nélkül. Halmozásuk azonban szürkévé, egyhangúvá és lélektelenné teszi a közlést, s ez főként éppen a szónoki, előadói stílusnak nagy hátránya, mert hatástalanná teszi a megnyilatkozást, amelynek a tartalmi magvasságon vagy az újszerűségen kívül a forma egyéni volta is értéke.

L. még: állandó szókapcsolatok | divatszók | hivatalos stílus | közhelyek | *köztudott* | sajtónyelvi fordulatok, szólások | stílusrétegek I. 2. | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Fónagy – Soltész; Terestyéni: NyStSz. 159 – 93; Fábián: uo. 236 – 42, 256 – 63; SzónFK; Fábián: SzónKve 92 – 6, 113 – 5; Kovalovszky: MMNyünk 90 – 1; Deme: Közélet. 75 – 86; Darvasi: NyünkVil. 295 – 7; Wacha: Beszélg. 105 – 13. K. M.

előáll, előállít

Az *előáll* igének elsődleges, konkrét értelmű használata mellett — *Állj elő*, vén Márkus! (Arany: A hamis tanú) — több más jelentése is kialakult. Ez természetes bővülésnek tekinthető, bár a másodlagos jelentések létrejöttébe idegen nyelvi hatás (vö. német *entstehen)* is belejátszhatott. Az ige átvitt értelemben való alkalmazásának túlzásba vitele mindenesetre szegényíti és színteleníti a nyelvet. Ezért inkább a megfelelő szabatos szinonimákat ajánljuk. Pl.: kéréssel, indítvánnyal, kifogással *áll elő:* kéréssel stb. *jelentkezik, hozakodik elő; kérést* stb. *jelent be, terjeszt elő; javasol, indítványoz, közöl, mond, kér, kifogásol* vmit; a kísérlet eredményeként új vegyület *állt elő:* új vegyület *keletkezett, jött létre;* az az eset, helyzet *állt elő*, hogy: *történt, fordult elő, következett be*, hogy...

Az *előállít* szónak 'létrehoz, készít, gyárt, termel' jelentésben való használatát régebben helytelenítették (vö. német *herstellen).* Ma már nem ítéljük el, hiszen — mint láttuk — az *előáll* igének is van 'létrejön, keletkezik' értelme. Nem hibásak tehát ezek a mondatok: a gyár iparcikket, árut, gépet *állít elő;* a termék *előállítása* több millió forintba került. Persze azért tartsunk mértéket az *előállít* ige szaknyelvi és sajtóbeli alkalmazásában, s éljünk minél gyakrabban a fent említett rokon értelmű szavakkal *(készít, gyárt, termel, létrehoz)* is!

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 78. K. G. – Sz. L.

előbb

Az *elő* határozószó középfokú alakja. Az igényes ejtésben hosszú benne az *ő*.

L. még: *a, az* névelő időhatározók előtt 1.

előbbre — előrébb L. *-bb, (-b)* fokjel 3.

elő — előre

1. Az *elő* eredeti általános igekötői jelentései: rendszerint nem látható vagy rejtett, zárt, távolabbi vagy mélyebb helyről ki vagy fel, látható helyre, szem elé, ill. közelebb (pl.: *előbújik, -lép, -szed)*. Ezek az árnyalatok különféle módosulásokkal és átvitt jelentéshasználattal gazdagodhatnak, az ige jelentésétől vagy az összetétel sajátos értelmének alakulásától függően. Pl: *előadódik, -állít, -fordul, -hív, -idéz, -ír, -jegyez, -kerít -merészkedik, -számlál, -terem(t), -terjeszt, -varázsol, -vezet*. Ezeknek használata hagyományos, természetes.

2. Az értelmi érintkezés folytán analógiás hatásra, idegen mintára vagy rövidüléssel többször *elő-* igekötő kapcsolódik az igékhez olyankor is, amikor értelemszerűen *előre-* volna szükséges.

a) Az *előre* csak a 18. sz. óta kezd igekötővé válni. Határozószóként ilyen jelentései vannak: valamihez viszonyítva elöl levő helyre (pl. *előre* rakja a székeket); elöl levő irányba (pl. *előre* néz, nem hátra; nagy lépést tettünk *előre)*; a valóságos v. esedékes időpontnál korábbra (pl. *előre* tették a zeneszámot); korábban, előzetesen *(előre* elkészített terv szerint). — E jelentések közül a helyre, térre vonatkozókban vált igekötővé, ilyenkor egybe is írjuk az utána következő igéjével (ha nem fejez ki határozott szembeállítást): *előremegy, előretör, előrevisz*. Időre vonatkozva többnyire most is határozószónak tekintjük, tehát nem írjuk egybe az igével: *előre fizet, előre lát* vmit, *előre tud*. Sajátosan átvitt értelmű kapcsolatokban persze igekötőként hozzáírjuk az igéhez, olyankor is, amikor az eredeti térbeli jelentést már időre értjük. Pl.: *előrebocsát;* órát *előreigazít;* iratot *előrekeltez*. — Néha a külön- vagy egybeírás jelentésbeli különbséget tükröz: *előrebámul* vhova, de: már *előre bámul* vmit (az igetövet hangsúlyozva); *előreereszt* vkit (= engedi, hogy előremenjen), de: nagyon *előre ereszti* a kötelet; *előretol* vmit, de: nem *előre tolja*, hanem hátra. Máskor csak az egybeforrottabb származékot írjuk egybe, magát az igét nem: *előre láttuk*, de *előrelátás, előreláthatólag, előrelátó*.

b) Az *elő* és az *előre* jelentéskülönbségét ilyen igepárok mutatják: *előjön — előrejön; előlép — előrelép; előrohan — előrerohan; előugrik — előreugrik* stb.

c) Jó néhány ilyen, *előre* helyett *elő* igekötővel szerkesztett szókapcsolat már állandósult és nyelvszokássá vált. Pl.: *előcsíráztat(ás), előénekel, előfizet, előír, előirányoz, előjegyez, előképzés, előkészít, előkészül, előléptet* (átv.), *előmelegít, előmenetel, előmozdít, előnyomás, előrajzol*.

Néhány szó mellett azonban még ma is szokatlannak, oda nem illőnek érezzük az *elő* igekötőt a teljesebb, szabatos *előre* helyett: *előgyártott*, helyesen: *előregyártott; előhaladás: előrehaladás; előnyomul(ás): előrenyomul(ás)*.

L. még: igekötők szerepe és használata K. M.

előérzet L. *elő-* kezdetű összetett szók

előfeltétel

Ha a szót 'minden más feltételt megelőző feltétel, követelmény' értelemben használjuk, akkor helyesen éltünk vele, bár az *alapfeltétel*-nek is lehet többé-kevésbé hasonló jelentése. Ha azonban nem valamiféle alapkövetelményről, fontos kikötésről van szó, általában fölösleges fontoskodás az *előfeltétel* szó használata, elég volna az egyszerű *feltétel* is. Pl.: az alábbiakban ismertetjük a pályázat *feltételeit* (nem pedig *előfeltételeit*).

L. még: *feltétel — feltevés*

IRODALOM: Loványi: Msn. 1944 : 45; HivKve² 79.

előfizethető L. *-ható, -hető* képzős igenév

előfizet tárgyas használata L. tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

előhoz

Használata német hatásra mutat a következő kapcsolatokban: *előhozta az esetet, a javaslatot, az ügyet; előhozta, hogy...* Bár e kifejezéseknek a szemléletmódja is eléggé természetesnek látszik, az igényesebb stílusban e változatosabb szinonimákat ajánljuk: *megemlítette az esetet; fölvetette a javaslatot* v. *előállt a javaslattal; szóba hozta az ügyet; ráterelte a szót; megemlítette* v. *azzal hozakodott elő, hogy...*

előidéz

Bár nyelvművelőink régebben hibáztatták 'okoz' értelemben való használatát, a megrovás nem jogos, és a szót nem tekintjük hibásnak. Pl.: *fájdalmat, riadalmat idéz elő.* Az ilyen mondatokban az *előidéz* és az *okoz* egyaránt helyes.

előír

Főként hivatalos szövegekben túlságosan gyakran találkozunk e németes szóval: *a törvény, a szabályzat előírja.* Nem súlyos hiba, de a stílus szabatossága és élénkítése kedvéért néha ezeket ajánljuk helyette: *megszabja, meghagyja, elrendeli, megköveteli, kötelezővé, szükségessé teszi, megparancsolja* stb. Az *előírás* helyett pedig olykor: *meghagyás, rendszabály, szabály,* (írásbeli) *rendelkezés, rendelet, utasítás, parancs.*

előítélet

Idegen mintára, tükörszóként keletkezett (vö. latin *praeiudicium*, francia *préjugé*, német *Vorurteil)*, ezért régebben sokat helytelenítették. Mégis meggyökerezett, s a választékosabb nyelvhasználatnak megszokott szava lett. A változatosság kedvéért a mondanivalótól függően olykor más szóval ajánlatos helyettesíteni: *elfogult, megalapozatlan ítélet, vélemény; elfogultság; alaptalan rokon-*, ill. *ellenszenv; idegenkedés;* stb. Az *előítélet*-nek más szóval, kifejezéssel való helyettesítésekor azonban nagyon óvatosnak, körültekintőnek kell lennünk, e szónak ugyanis gyakran rosszalló jellege van, s ilyenkor már eleve bizonyos fenntartásokat, kételyt, bizalmatlanságot sugall.

L. még: *elő-* kezdetű összetett szók

IRODALOM: Csűry: Msn. 1934:7. Sz. L.

előjön

Német hatásra terjedt el a szó ezekben a kapcsolatokban: *nekem úgy jön elő; előjön vmivel* (kifogással, ötlettel); *ez gyakran előjön.* Lehetőleg kerüljük! A választékosabb stílusban ezeket ajánljuk: *nekem úgy tűnik fel, úgy rémlik, úgy látszik, úgy tetszik; előáll, előrehozakodik vmivel, megemlít, fölvet vmit;* ez gyakran *megesik, előfordul, megtörténik.*

elő- kezdetű összetett szók

Az *elő-* igekötőként *(előad, elővesz)* és összetett szók névszói vagy határozószói — tehát átmeneti szófajú — előtagjaként ismeretes. Ezt az utóbbi összetételtípust régebbi nyelvművelőink zöme elítélte, magán a típuson belül különösen rosszallva az idegen mintájú *előítélet* és *előszeretet* szavakat (vö. német *Vorurteil*, ill. *Vorliebe).*

Az ide tartozó összetételeket az *elő-* szócska jelentése szerint az alábbi csoportokba osztjuk.

Az első, legrégibb csoportban az *elő-* szócska jelentése: térben elöl levő, található. Pl.: *előcsarnok, -futár, -had, -név, -őrs, -szoba, -tag.* Többségük ugyan nyelvújítási szóalkotás, de az *előhasú* szó már a 15. században, az *előruha* pedig a 16. században előfordul. E csoport hatására jelentésátvitel útján keletkezett az *elő-* szócskának 'fő, vezető, irányító' jelentése. Pl.: *előcsahos, -énekes, -harcos, -munkás.*

A 'térben elöl levő' jelentésnek természetes továbbfejlődése ez: valamit időben megelőző, előzetes. Ide sorolhatók: *előcsatározás, -csíráztatás, -döntő, -érzet, -étel, -iskola, -ítélet, -játék, -tanulmány* stb.

A föntebbi összetételcsoportok tehát természetesen alakultak ki nyelvünk életében. Kialakulásuk akkor is szabályos, ha az *elő* szócskát határozószónak tekintjük (vö. *visszakézből)*, de éppúgy elfogadható az esetben

is, ha főnévi jelzőként tartjuk számon (vö. *hátszél, farmotor, homloktér*). Bár némelyik *elő-* kezdetű szó valóban tükörfordításként keletkezett, ez mégsem tette az összetételtípust idegenszerűvé.

Esetenként mindamellett a stílusbeli különbséget is figyelembe kell vennünk. Például az *előérzet* szó beletartozik és beleillik az egyik ilyen összetételcsoportba, a (nyugtalanító) *érzés, sejtelem, sejtés, megérzés* szavakhoz képest mégis egy kissé színtelen, néha előkelősködő, finomkodó hangulatú.

L. még: *előfeltétel* | *előítélet* | *előszeretettel* | jelzős összetételek 2.

IRODALOM: Kovalovszky: Nyműv. 61; Országh: uo. 174. L. J.

elől — elöl (elül)

Az *elől* elsősorban *honnan?* kérdésre felelő névutó, pl.: Részeg ember *elől* én is kitérek (Arany: A hegedű); az *elöl* v. *elül* pedig főleg *hol?* kérdésre felelő határozószó. Pl.: a vonaton többnyire *elöl* v. *elül* van hely; a színpadon *elöl* v. *elül* állt egy hintaszék.

A két szó azonban keveredik. Különösen a *hol?* kérdésre felelő határozószóra jellemző, hogy többféle alakban használatos. Ma még a kiejtésben nem számít szótévesztésnek, ha valaki a *hol?* kérdésre felelő szóban hosszú *ő*-t ejt — pl. ő megy *elöl* [elöl v. elől] —, hiszen régebben ezt is hosszú *ő*-vel írták, pl.: A magyar nemes szeme is *elől* van, mint a többi emberé (ÉrtSz.: Mikszáth), mégis helyesebb, ha kiejtésben is megkülönböztetjük a két szót. Pl.: az autó messze *elöl* járt már, s csakhamar eltűnt a szemünk *elől*. Az *elül* változat szintén köznyelvi (a *hátul* analógiájára). Sokan egy kissé régiesnek, ritkábbnak, választékosabbnak érzik, s némi joggal, mert bár értelmező szótáraink ezt teszik az első helyre, példaanyaguk nemigen támogatja az *elül* alak használatát; az ÉrtSz. csak Mikszáthtól idézi: Egy alacsony, földszintes házban . . . *elül* bolt volt. A Helyesírási tanácsadó szótár vagylagosnak jelzi használatukat. — Összetételekben, ragos alakokban is helyes e határozószó mindkét alakja: *elöljáró* v. *elüljáró; elölről* v. *elülről, elölre* v. *elülre.*

A *honnan?* kérdésre felelő névutónak csak a hosszú *ő*-s alakját tekintjük köznyelvinek és helyesnek: eltűnt szemünk *elől*. Az *elöl* ebben az értelemben kiejtési pongyolaság, az *elül* pedig nyelvjárási változat.

L. még: *alul — alól* | *elöljáró* | *előtt* 3. | névutó

IRODALOM: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1973 : 364–5. E. L.–T. J.

előléptet határozója L. *választ, kinevez* stb. határozója

elöljáró

Jobb, ha úgy ejtjük, ahogy írjuk, rövid *ö*-vel, noha az [előljáró] ejtés is gyakori. Helyes az *elüljáró* változat is (különösen nyelvtani értelemben: prepozíció).

L. még: *elől — elöl (elül)*

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

elöljárós szókapcsolatok L. idegen elöljárós szerkezetek

előnév

Ez a szó mai nyelvhasználatunk szerint régiesnek és ritkának hat, nemegyszer zavart is okoz, ezért lehetőleg ne használjuk. Régebben gyakori volt 'nemesi előnév' jelentésben. Ezeket az előneveket hol nagy, hol kis kezdőbetűvel írták. A 20. sz. első felében a rendeletek kis kezdőbetűt írtak elő. A nemesi előnevek kérdése ma már csak annyiban időszerű, hogy a könyvészet a szerzők nevében a nemesi előnevet a betűrendi besorolás szerint figyelmen kívül hagyja.

Mások *előnév*nek nevezték a kételemű családnév első tagját is, amely voltaképpen megkülönböztető név volt. Pl.: *Apáczai* Csere János, *Szenczi* Molnár Albert, *Budai* Nagy Antal. Ezekben a példákban a név a születés vagy az elszármazás helyére utal. (Az utóbbi név például a Kolozsvár melletti Buda községből való származást jelzi.) Ma az effajta kételemű családneveket hivatalosan kötőjelezni kell, pl. *Túri-Kiss* Mihály.

Előfordul még az *előnév* szó olyan ragadványnév megjelölésére is, amely megelőzi a vezetéknevet. Pl.: *Közi* Nagy János, *Sánta* Kiss Péter.

A három összetéveszthető jelentés miatt használjuk az *előnév* szó helyett mindig inkább az egyértelmű megnevezést: 1. *nemesi előnév*, 2. *a kettős családnév első eleme*, esetleg: *megkülönböztető név*, 3. *elöl álló ragadványnév*.

L. még: címek és rangok II. | családnév — vezetéknév | írásjelek 10. | ragadványnév | személynevek elemeinek sorrendje 1. | tulajdonnevek írása I. 3—5.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 180—1, 185. L. J.

előre L. *-bb (-b)* fokjel 3. | *elő — előre*

előrehaladott

E melléknévi igenév átvitt használata egészen természetes, ha az *előrehalad* 'valamely kívánatos cél, elérendő állapot, esemény felé közeledik' ige jelentéséhez hasonlóan azt jelenti: egy időbeli folyamat során erősen előrejutott, kifejlett, a folyamat végéhez közeledő. Pl.: az asszony *előrehaladott állapotban* van. Máskor már körülményeskedőnek hat, és csak a szépítő szándék, a tapintat teszi olykor megokolttá használatát: *előrehaladott kor* (e helyett: *idős kor*). Némi visszásság az *előrehaladott betegség* vagy annak *előrehaladott állapot*-a, mert a romlás voltaképpen nem előrehaladás. Ha a kíméletesség nem késztet az ilyen körülményes megnevezésre, éljünk helyette az igényesebb beszédben és írásban egyszerűbb, rövidebb szóval: *súlyos, komoly, aggasztó betegség; kifejlett, veszélyes állapot*. Leginkább fölösleges a használata a körülményes *előrehaladott korú* szókapcsolatban. Egyszerűen: *hajlott korú, élemedett korú; éltes, koros, idős*. E. L.—Sz. L.

előszeretettel

E németből fordított kifejezéssel gyakran találkozunk a sajtó nyelvében. Jelentése: erős, különös, fokozott rokonszenvvel, vonzalommal valami iránt. Természetes magyar megfelelői: *szívesen, örömmel, örömest, (nagy) kedvvel, szeretettel*. Elterjedtsége miatt fölösleges már üldöznünk. Csupán unos-untalan való alkalmazását helytelenítjük. Az imént felsorolt változatos megfelelőket ajánljuk inkább helyette.

L. még: *elő-* kezdetű összetett szók

előtérbe kerül

Az *előtérbe kerül* állandó szókapcsolat német mintára (az *in den Vordergrund treten* v. *rücken* megfelelőjeként) honosodott meg. Emiatt régebbi nyelvművelőink helytelenítették a használatát, s a magyarosabb *(vminek a) homlokterébe kerül* kifejezést ajánlották helyette. Mivel azonban ezzel nem mindig helyettesíthetjük — az *előtérbe kerül* ugyanis többnyire birtokos személyrag nélküli változatban él, a helyette ajánlottnak ellenben nincs *homloktérbe kerül* formája —, s az *előtérbe kerül* ráadásul szemléletileg is jól beleillik nyelvünkbe, nem érdemes hibáztatnunk. A *figyelem, érdeklődés* stb. *előterébe kerül* forma helyett viszont éljünk inkább a hagyományosabb *homlokterébe kerül* fordulattal.

Az *előtérbe kerül*-nek — eredetibb 'fontossá válik' értelmén kívül — a sportújságírás nyelvében kialakult egy ettől némileg eltérő másik jelentése is. Pl.: X. sérülése miatt Z. játéka *került előtérbe*. Itt az *előtérbe kerül* kb. a *szóba kerül* vagy inkább a *valószínűvé válik* egyenértékeseként szerepel. Ez utóbbiakat jobbnak érezzük nála, mert szókimondóbbak, kevésbé

körülményesek. Az idézett mondat tartalmát — még egyszerűbben — így is kifejezhetjük: X. sérülése miatt *valószínűleg* (v. *feltehetően*) Z. játszik (v. kerül be a csapatba v. lép pályára).

Az *előtér* szónak birtokos személyragos, ill. e nélküli alakjai a *kerül* igén kívül — bár ritkábban — más igékkel is alkothatnak állandó szókapcsolatot. Pl.: a háború után a közellátás és az újjáépítés feladatai *álltak előtérben* (v. *léptek, nyomultak előtérbe*); ezek a kérdések *állnak* a figyelem *előterében*; a miniszterhelyettes beszámolója a tervfeladatok teljesítését *állította* (v. *helyezte*) *előtérbe*; a tévéfilm sikere a nagyközönség érdeklődésének *előterébe állította* a fiatal színészt; a tisztségek elosztásakor barátait *tolta előtérbe*. Ezeknek használatára nézve azt a nyelvhelyességi tanácsot adhatjuk, hogy személyragos változatok helyett inkább a *(vminek a) homlokterében áll* stb., *(vminek a) homlokterébe állít* stb. kifejezéseket alkalmazzuk, de alkalomadtán a birtokos személyrag nélküli formák helyett is kínálkoznak választékosabb megoldások. Pl.: *előtérbe állít* = *ráirányítja a (köz)figyelmet*; *előtérbe helyez* = *nagy(obb) fontosságot tulajdonít neki*.

L. még: *háttérbe szorul*, vminek *a hátterében van vmi* | *homlokterébe kerül, homlokterében áll (vminek)* E. L.—K. G.

előtt

1. A személyragos *előtte* névutó *-nak, -nek* ragos névszóval régies, ünnepélyes stílushangulatú, különösen fordított szórenddel a névszó elé téve. Pl.: *a trónusnak előtte* v. *előtte a trónusnak*. Kiemelő, szembeállító célzattal azonban ez is természetes: *előtte* álltam *a gépnek*, nem *mögötte*.

2. Időhatározó névutóként az *előtt* csak i d ő p o n t o t jelentő névszóval használható: *1945* v. *a felszabadulás előtt*; *újév előtt*; *fél három előtt*. Időtartamot jelentő szóval idegenszerű, s néha felre is érthető. Pl.: *egy óra előtt* [helyesen *egy* órával ezelőtt] kerestelek. Az *egy óra előtt* ui. a magyarban mást jelentene: mielőtt egy óra lett. Ilyen használatban természetesen helyes. Hasonlóképpen: *két évvel ezelőtt* v. *két éve* történt. (A *két év előtt* itt szintén nem volna helyénvaló.)

Mindamellett *-i* képzős melléknévi származéka már időtartamot kifejező névszóval is eléggé természetes: a *két év előtti* eseményekről nem esett szó. De szabályosabb, ízesebb a hagyományos, bár némileg hosszabb szerkezet: a *két évvel ezelőtti* események.

3. Némely igénk mellett az *előtt* az *elől* névutó helyét kezdi elfoglalni, mivel a megfelelő német szócska, a *vor* mindkét értelemben szokásos. Pedig a magyarban *vki, vmi elől bujkál, elzárkózik, fut, menekül* stb. a helyes kifejezés, nem a *vki, vmi előtt bujkál* stb. — Más igék határozójában pedig a *-tól, -től* rag rovására terjedt el az *előtt*. Például a *titkol, eltitkol vmit*

vkitől már elavulóban van, a *vki előtt* lassan általánosabb lett. (A *vki elől titkol* sem helytelen!)

4. Az *ismeretes* melléknév vonzatszerű, ún. állandó határozója *előtt* névutóval választékosabb és szabatosabb, mint *-nak, -nek* részeshatározói raggal. Tehát: *ismeretes előttem* (nem pedig *nekem*); az *ismerős* mellett azonban inkább az utóbbi szokásos: *ismerős* volt *nekem* (v. *előttem*) az írás. — L. még: *-nak, -nek* részeshatározói rag

5. A *döntés, elhatározás, választás* stb. *előtt áll* egy kissé elkoptatott képes kifejezés. Ne hagyjuk, hogy miatta feledésbe menjen a hagyományosabb *döntenie* stb. *kell, itt a döntés* stb. *ideje, elérkezett a döntés perce* kifejezés. Néha a döntés elé állít is a. m. *döntésre, választásra kényszerít.*

L. még: *elől — elöl (elül)* | *megelőzően* | névutó | *szemet huny* határozója

T. J.

előttem szóló — szólott L. befejezett melléknévi igenév 6. b) – c) | folyamatos melléknévi igenév 7.

elő vagyok fizetve L. határozói igenév I. C) 2.

elővesz

Idegen nyelvi hatásra terjedt el a bizalmas-vulgáris nyelvhasználatban e szó helytelen alkalmazása például ilyen kapcsolatokban: *előveszi a betegség* (helyesen: *megtámadja, erőt vesz rajta*); *előveszi a köhögés, a sírás (hirtelen köhögni, sírni kezd, rájön a köhögés, a sírás, sírásban tör ki)*; *előveszi a bánat, a félelem (meglepi, erőt vesz rajta, úrrá lesz rajta a félelem, a bánat)*; *az izgalom előveszi a szívét (megviseli, kimeríti a szívét)*; *nagyon elővették az utóbbi események* (azaz *megviselték, megrázták*). Igényesebb beszédben kerüljük, s használjuk világosabb és magyarosabb megfelelőit!

elsajátít

Régen többen hibáztatták, idegenszerűnek éreztek következő használatát: *elsajátította a francia nyelvet, a helyes kiejtést, az új elméletet, a helyes munkamódszert.* Helytelenítésüket azzal okolták meg, hogy itt a szó nem 'eltulajdonít', hanem 'megtanul' értelmű. Ma már nem hibáztatjuk ugyan a választékos hangulatú *elsajátít* igének ilyen használatát, de természetes közlésben a *megtanul* helyett mesterkeltnek érezzük.

elseji — elsejei

A szabályos *elseji* mellett újabban nagyon elterjedt a teljes birtokos személyragos alakból képzett *elsejei* forma is, s ennek mintájára terjed a *másodikai, harmadikai* stb. Lehetőleg állítsuk meg ezt a folyamatot!

Helyesebb az *-a, -e* birtokos személyrag kiesésével hagyományosan alakult *elseji* (nem *elsei!*), még inkább a *másodiki, harmadiki, tizediki* stb. Számjeggyel: 1-*i* (vagy helyesebben, az [elseji] ejtést jobban tükröztetve 1-*ji*), továbbá 2-*i*, 10-*i* stb.

L. még: *eleji* | *-i* képző keltezésben

IRODALOM: Tompa: ÉT. 1977 : 230; Jólesz–Tompa: ÉT. 1977 : 549.

első á — egy á L. *egy á — első á*

elsődleges

A 19. sz. végén alakult ki ez a szóalak a régebbi *elsőleges*-ből a *másodlagos* szó hatására. A helytelenítés ellenére ma már annyira elterjedt, hogy el kell fogadnunk; használatát a helyesírási szabályzat is szentesítette. A szabályos *elsőleges* alak ma már csak ritkán fordul elő.

L. még: *külsőleges* | szabálytalan képzésű szók

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 141; uő: AnyŐrj. 132–3.

első ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

elsős gimnazista — első gimnazista L. *másodikos gimnazista — második gimnazista*

elsősorban

Helyes, átvitt értelmű szóalak, csupán túltengő használatát tesszük szóvá. Váltogassuk más kifejezésekkel, pl.: *mindenekelőtt, leginkább, mindennél inkább, főként, főképp(en), legfőképp(en), különösen, különösképpen, (leg)kivált, kiváltképpen.*

elszédül — megszédül L. *el* igekötő 3. b)

elszeparál L. igekötők szerepe és használata V. 1. a)

eltalál L. igekötős ige helyesírása

eltekint, eltekintve vmitől

A német *absehen von etwas*, ill. az *abgesehen davon, dass* kifejezés tükörfordításaként terjedtek el. Főleg a hivatali és a sajtónyelv kedveli őket, de köznyelvi használatban is gyakoriak, különösen az *eltekintve* igenév mint tekintet-, ill. körülményhatározó (szinte már névutószerűen). Bár idegenszerűségüket már egyre kevésbé érezzük, inkább magyarosabb megfelelőiket ajánljuk: *nem tekint, nem számít, mellőz, nem vesz tekintetbe,*

nem néz vmit, ill. *mellőzve* v. *nem tekintve, számítva, nézve* stb. Ezeknek — mint látjuk — a szabatosság és a változatosság is előnyük. Íme, néhány példa: *eltekint a veszteségtől*, inkább: *nem veszi tekintetbe, figyelembe a veszteséget, nem törődik vele; eltekint testi fogyatékosságától*, helyesebben: *nem nézi* v. *elnézi testi fogyatékosságát; tekintsünk el tőle*, szebben, választékosabban: *ne legyünk rá tekintettel, ne vegyük számításba, mellőzzük*, egyszerűbben: *ne törődjünk vele, hagyjuk; eltekintve attól, hogy: nem számítva azt* v. *nem szólva arról, hogy; eltekint a büntetéstől: elengedi*; egy kis *hőemelkedéstől eltekintve* jól érzem magam: egy kis *hőemelkedést nem tekintve* jól érzem magam. Kivált a választékos, írott nyelvben ajánlatos a felsorolt megfelelőkkel élnünk. Mindamellett már nem minősítjük bántó hibának, ha a közvetlenebb társalgásban néha előfordulnak a címszóbeli kifejezésformák, lassanként ti. eléggé beleépülnek nyelvi eszközeink rendszerébe.

L. még: *el* igekötő | *leszámítva (vmit)*

IRODALOM: HivKve² 79–80. K. M.—Sz. L.—T. J.

él terpeszkedő kifejezésekben

Az ide tartozó kifejezések közt van néhány általános és természetes köznyelvi forma. Pl.: *él az alkalommal, a lehetőséggel; csellel, fortéllyal él; ésszel él; él a jogával; vmilyen kifejezéssel él; vkinek a tanácsával él.* Ezekben az *él* ige jelentése: alkalmaz, használ, igénybe vesz valamit. Gyakoriak azonban a mesterkélt, fölöslegesen bonyolított formák is. Ezekre — sajátos jelentésárnyalat híján — nincs szükség a szaknyelvekben sem. Csak a hivatalos vagy a szónoki, előadói fontoskodás ad bizonyos stílusértéket az alábbi — egyszerűsíthető — kifejezéseknek.

(Vmilyen) bejelentéssel él. Természetes egyszerűséggel: *bejelent, közöl* vmit.

Ellentmondással, ellenvetéssel él. Helyesen: ellent*mond* vkinek, vminek; *kétségbe von, ellenez vmit.*

Felfolyamodással (rég.), *fellebbezéssel él.* A hivatali és a jogi nyelvben meggyökeresedett kifejezés. Természetesebb igehasználattal vagy kifejezésmóddal: *felfolyamodik* vmiért, (rég.), *megfellebbez* (vmit), *fellebbezést ad* v. *nyújt be.*

Feljelentéssel él vki vmi ellen. Egyszerűen: *följelent* vkit, vmit.

(Azzal a) *gyanúperrel él* (, hogy). Kissé régies, választékos, szólásszerű kifejezés, nem helyteleníthető. Egyszerű igével: *gyanakszik* v. *gyanakodik; gyanít vmit; rosszat gyanít, sejt, szimatol.*

(Vmilyen) *javaslattal él: javasol vmit.*

Jogorvoslattal, perorvoslattal él (hiv.). Jogi kifejezések, nem egyszerűsíthetők. Köznyelvibb megfelelőik: *jogorvoslatot, perorvoslatot kér.*

Vmilyen kérelemmel él (vál., hiv.). Olykor fölösleges bonyolítás egyszerű ige helyett: *kér* vmit (bár ezt kevésbé használja a választékosabb és a hivatalos stílus).

(Vmilyen) *keresettel él* (hiv.). Állandósult jogi szakkifejezés. Természetesebb változata: (vmilyen) *keresetet ad* v. *nyújt be.*

Vmilyen panasszal él (hiv.). A jogi nyelvben nem pótolható körülírással: *panaszát, sérelmét bejelenti, előadja, előterjeszti* vmely (jogi) hatóságnak. Köznyelvibb megfelelője: vmilyen *panaszt tesz, bepanaszol* vkit, *felpanaszol* vmit.

Perújítással él. Megszokott, nem kifogásolható jogi szakkifejezés, de természetesebb: *pert újít, perújítást kér,* ill. *rendel el.*

IRODALOM: HivKve² 73—4. K. M.

élt nyolcvan évet L. tárgy

elutasít — visszautasít L. *el* igekötő 3. b)

elválasztás

1. Írásban, nyomtatásban gyakran nem fér el a sor végén egy-egy szó; ilyenkor a magyar szótagolás szerint átvisszük egy vagy több szótagját a következő sorba. Szavaink annyi szótagból állnak, ahány magánhangzó van bennük, például az *írásai* négy szótag, mindamellett csak egy helyen szoktuk elválasztani: *írá-sai.* Egy betűt ugyanis nem érdemes átvinni a szóból, hiszen az elválasztásra való kötőjel helyén elfér az átvinni szándékolt egy betű, s az sem szép, ha egy szó első betűjét ott hagyjuk a sor végén. Az első esetre példa a *ma-i,* a másodikra az *i-gen.* S nem szép az elválasztott magános betű sem a sor elején, sem a sor végén; tehát ne válasszuk el az ilyen szavakat: *fáé, fái, fia, kőé; Ady, alatt, igaz, azért, ezért.* (Az utóbbi két szót ti. így szótagoljuk: *a-zért, e-zért.)*

2. Az egyszerű szavakat és az összetett szó tagjait általában a szótagolás szabályai szerint választjuk el. A toldalékokat (ragokat, képzőket, jeleket) sem az össztett szavak végén, sem a tulajdonnevekben nem tekintjük önálló szóelemnek, tehát a helyes elválasztás: *na-gyé, na-gyért, na-gyobb; Na-gyé, Na-gyért, Na-gyék, Na-gyé-kért, Na-gyé-kig; há-zért, há-zi, há-zig, há-za-kig; lá-nya; ro-zsot; főiskolá-kat, nyelvművelé-sünk.*

Ha két magánhangzó közt van egy mássalhangzó, betűje elválasztáskor a következő sorba kerül. Két vagy több mássalhangzóbetű közül is csak egyet viszünk át: *bab-bal, tet-tes, tol-lat; köny-vet; könyv-vel, paraszt-ság.* Az *annyi, faggyú, gallyal, rosszat, rozzsal* stb. szóban a kettőzött mássalhangzóbetűt elválasztáskor ily módon egészítjük ki: *any-nyi, fagy-gyú; galy-lyal, rosz-szat, rozs-zsal* stb.

A mássalhangzó utáni, rövid hangot jelölő *dz* és *dzs* betű 1954 óta a következő sorba való: *brin-dza, fin-dzsa, man-dzsu.* De ha a régi szabályt követve — magánhangzók között — hosszú hangot jelöl, *d*-re és *z*-re, illetőleg *d*-re és *zs*-re választjuk szét: *ed-zi, ped-zi, bod-za, mad-zag; hod-zsa, maharad-zsa.* A felszólító módban a *j* módjelnek, a kijelentő módban a tárgyas személyrag *j* hangjának hasonulása miatt megkettőzött *dz* betűt, vagyis a *ddz*-t elválasztáskor kiegészítjük: *edz-dzük, pedz-dzük, fogódz-dzunk, fogódz-dzatok.* A hasonult *-vel* ragos *briddzsel* főnévi szóalakot szintén így választjuk el: *bridzs-dzsel;* de a *bridzsel, bridszezik* igék elválasztása természetesen csak így helyes: *brid-zsel, brid-zse-zik.*

3. Az összetett szavakat az összetétel határán, a szót alkotó tagok szerint választjuk el: *csak-is, még-is, még-iscsak* (de inkább: *mégis-csak), ugyan-is; csend-élet, rend-őr, vas-érc, vas-ipar, vas-út; meg-int* ige (de *me-gint* határozószó). Az elválasztáskor önálló alkotótagnak számít az igekötő és a *leg-* fokozószócska. Ezeket tehát így választjuk el: *föl-emel, meg-ért, körül-ír, szét-álló; leg-alább, leg-erősebb.*

Az összetett szókat más szótag határán is el lehet választani, főként a hosszabbakat *(ké-pességvizsgálat, képességvizsgá-lat)*, csak arra vigyázzunk, hogy egy pillanatra se okozzunk félreértést *(figyelem-bevétel;* helyesebb így elválasztani: *fi-gye-lembe-vé-tel).* Elhomályosulóban levő összetételeknek szótagolás szerinti elválasztása sem nagy hiba, de szabályosabb ezekben is így: *hol-ott.*

4. Az idegen szavakat, neveket is a magyar szótagolás szerint választjuk el, ha az átlagos nyelvérzék nem különíthet el a szóban összetételi tagot: *deg-radál, dep-resszió, imp-resszió, ins-pekció; autog-ram, diag-ram, prog-ram, teleg-ram;* de (mivel az összetételnek egyik vagy mind a két tagja önállóan is előfordul): *kilo-gramm, melo-dráma, akció-program, autó-klub, extra-profit, rádió-program.* A *ch* meg az *x* egy betűnek számít elválasztáskor tehát egytagú, rövid mássalhangzóink betűjéhez hasonlóan viselkedik: *ar-chaikus, pszi-chológia, tro-cheus; ce-chet, pe-ches; bau-xit, mar-xi, pra-xis, szinta-xis, ta-xi, te-le-xet.* A *ch*-hoz és *x*-hez hasonuló ragot a hangzásnak megfelelő betűvel jelölve visszük át: *almanach-hal, pech-hel; fix-szel, reflex-szé.* — Olyan idegen szók elválasztásában, amelyek a latin *ex* prepozícióval, ill. betűcsoporttal kezdődnek, ha ez után két mássalhangzó következik, a szabály értelmében csak az utolsót visszük át a következő szótagba: *exk-luzív, exp-lodál, exp-ressz ext-ra, ext-rém* stb., bár gyakran érezzük a szó összetétel jellegét *(ex-kluzív, ex-trahál.)*

Mindig együtt marad elválasztáskor az egy hangot jelölő betűcsoport (több jegyű betű), kettőshangzó a kiejtésünk szerinti tagolásban: *Bor-deaux* [bordó], *Brow-ning* [brauning], *Goe-the* [gőte], *Por-ti-schék;* orvosi

műszókban: *di-ar-rhoea* [diarröa] 'hasmenés', *is-chae-mia* [iszhémia, helytelenül: isémia] 'helyi vértelenség'. Lehetőleg ne válasszunk el ilyen (kínai, hármashangzós) neveket: *Csiao*, *Liao*.

5. A magyar és az idegen tulajdonneveket, mint már részben láttuk, ugyanúgy az általános szabály szerint szakítjuk meg, akár a közszókat. Beszéljenek maguk a példák: *Bar-tha*, *Bar-tók*, *Ma-dách*, *Seny-nyei*, *Vö-rös-mar-ty*, *Zrí-nyi*; *Be-rety-tyó*, *Sze-ged*, *Veszp-rém*; összetételek: *Bács-al-más*, *Kis-kun-fél-egy-há-za*. Ha azonban az átlagos nyelvérzék vagy tájékozottság nem ismeri fel, hogy összetett névről van szó, a szótagolást követjük: *Kemen-dollár* (Zala m., voltaképpen *Kemend-Ollár*), *Csong-rád* (lásd: *-grád*).

A *Baloghot*, *Madáchot*, *Arannyal*, *Kodállyal*, *Kossuthtal*, *Madáchcsal*, *Móriczcal* névalakokat így szakítjuk meg: *Ba-lo-ghot*, *Ma-dá-chot*, *Arany-nyal*, *Ko-dály-lyal*, *Kos-suth-tal*, *Ma-dách-csal*, *Mó-ricz-cal*; *Wass-sal*, *Papp-pal* (az utóbbi típusban a kötőjel elválasztás nélkül is szükséges a három egyforma betű miatt); *Des-sew-ffy* [dezsőfi], *Eöt-vös* [ötvös], *Pál-ffy*.

Vigyázzunk a *Batthyány* [battyányi] név kivételes elválasztására: *Bat-thyá-ny!*

Idegen nevekben hasonlóképpen járunk el: *Bal-za-cé*, *Bal-zac-kal*, *Mar-xért*; *Hoffmann-nak* (a három azonos mássalhangzó egyébként is kötőjelet kíván.) Helynevek: *Moszk-va*, *Mün-chen*, *Re-gens-burg*; *Darms-tadt*, *Belg-rád* (ragos alakokban: *Mün-che-nig*, *Regens-bur-got*). Ha azonban eléggé tudatos az összetett név tagolódása, nem követünk el súlyos hibát, ha aszerint végezzük az elválasztást: *Darm-stadt*, *Ober-frank*.

6. Az elválasztás alapjává válhat az a körülmény is, hogy a szóalakban van már kötőjel, például mert a szótő néma betűre végződő idegen tulajdonnév, csupa nagybetűvel írt mozaikszó, valódi vagy jelszerű rövidítés, számjeggyel írt szám: *Dumas-stul*, *TEJÉRT-et*, *hl-es*. *24-et*. Ilyenkor a szóalakot a már meglevő kötőjelnél választjuk el.

7. Más nyelvekben az elválasztásnak a magyarétól eltérő szabályai vannak. Ezekkel a szabályokkal nem foglalkozunk.

L. még: *-grád* | mozaikszók V. | számok írása II. 1. b), 3—6. | szótagolás

IRODALOM: AkH.[10] 313—34. pont; Bárczi: HIK. 99—103; Szemere: MNy. 1955 : 105—6; Deme: Magy. 17—8, 31—3; Mándoki - Tölgyesi; Takács L.: Nyr. 1971 : 407—13; Gulya: MNy. 1973 : 488—90; Rónai—Kerekes 191—3; Szemere: AkHTört. 235—44; U[rbán]. I.: Nyr. 1974 : 119; Pásztor: ÉT. 1976 : 814, 1101; Farle: MNy. 1977 : 344—58.

F. G.—K. M.

elválhatatlan igekötők L. el nem váló igekötő | igekötős ige szórendje 5.

elvan

Vigyázzunk az igekötő külön- és egybeírására, mert a szó, ill. a szerkezet aszerint más értelmű, ill. szerepű. Az egybeírt, igekötős *elvan* jelentése: (valameddig) meg tud lenni valahol vagy valamilyen helyzetben, állapotban; baj nélkül, békén, nyugodtan, csöndben van; összefér valakivel. Pl.: *elvan* nélküle; *jól elvannak együtt;* sokáig *elvolt* abban a helyzetben; nem tud *ellenni* nélküle. De különírjuk a két szót, ha a *van* egy *el* igekötős igenevet szakít meg: mindenre *el van* v. *volt szánva; el van téve* (e két mondatban az *el* a *szánva*, ill. a *téve* igekötője).

L. még: igekötős ige helyesírása

elvan — megvan L. *el* igekötő 3. b)

el van ragadtatva L. határozói igenév I. A) 3., C) 2. | szenvedő igéből képzett névszók

el van utazva L. határozói igenév I. C) 2.

elvárás

E viszonylag új keletű kifejezésünk a társadalomtudományok nyelvében jött létre, de később jóval szélesebb körben is elterjedt, divatszóvá vált. Napjainkban főleg a műveltek — vagy a műveltségüket, jólértesültségüket fitogtatni akarók — társalgási és tudományos zsargonjában találkozhatunk vele sűrűn.

Az *elvárás* főnév nyelvtani szerkezetére, képzésmódjára nézve voltaképpen kifogástalan szó. Mégis gyakran fölöslegesnek, sőt kerülendőnek érezzük. Minden bizonnyal azért, mert olyasmit próbál — ráadásul kissé nehézkesen! — megjelölni, amire akad jó néhány hagyományosabb és pontosabb kifejezésünk: *igény, várakozás, kívánság, kívánalom*. A komolykodó ízű *elvárás* szóval csakis olyankor éljünk — például pedagógiai, szociológiai fejtegetésekben —, ha a fenti szinonimáknak egyike sem illik bele a mondanivalónkba!

IRODALOM: HivKve² 80.

K. G.

el vele! L. *-val, -vel* rag I. 8.

elver — megver L. *el* igekötő 3. b)

elvesz, elvisz melletti részeshatározó L. részeshatározó

elvonás L. szóelvonás

elvont főnév L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. f) | névszók egyes és többes számú használata 2.

elvtárs, elvtársnő

A 19. sz. első felében született *elvtárs* szó mint megszólítás vagy megnevezés a munkásmozgalomból, ill. a szocialista és kommunista pártéletből került az általánosabb köznyelvi használatba, s ezt a mozgalmi jellegét jórészt mindmáig magán viseli. (Jelentéstartalmának kezdeti tisztázatlanságát és alkalmazásának bizonytalanságát mulatságosan jelzi az egykor felbukkant *elvtárs úr* megszólítás.) Ismeretlen személy kiléte felőli bizonytalanságuk miatt vagy alkalmazkodásból sokan élnek vele kívülállók is; ez eléggé kitágította, sőt semleges színezetűvé tette eredeti, szűkebb körű használatát. Nagyon gyakori ezenkívül a közéleti, a hivatali nyelvben és a hivatalos érintkezésben. Ennek megfelelően használják a társadalmi szervezetek (főképp a KISZ és a szakszervezet) és a fegyveres testületek (honvédség, rendőrség stb.) tagjai. Járja még szónoki megszólításként, leginkább hivatalos és agitációs jellegű beszédekben. A mindennapi életben is gyakori, bár sokan tartózkodnak használatától, mert csak párttagok közt érzik jogosnak, vagy pedig hivatalos megnevezésnek tekintik. Általános megszólító formává való erőszakolt kiterjesztése nem kívánatos, ha azonban mégis így fejlődik, az sem baj.

Megszólító szerepén kívül az *elvtárs* és *elvtársnő* szót — az *úr*, *úrnő* szóhoz hasonlóan — mintegy tisztelet kifejezéseként hozzákapcsolják közéleti és politikai vezetők nevéhez vagy tisztségük, rangjuk megnevezéséhez. Pl.: *Lenin elvtárs*, *Kádár elvtárs*, *Ibarruri elvtársnő*, *a miniszter elvtárs*, *a titkár elvtárs*. E szokás alapja — idegen mintákon kívül — valószínűleg az a törekvés, hogy elkerüljék a puszta vezetéknéven való, bizalmas vagy esetleg tiszteletlennek ható említést.

Megszólításban és megnevezésben voltaképp fölösleges az *elvtársnő* forma, mivel nyelvünkben eredetileg nincs meg a nemek alaki megkülönböztetése. A *Kedves elvtársak és elvtársnők!* vagy a nőket udvariasságból előrevevő s ezért ajánlatosabb *Kedves elvtársnők és elvtársak!* megszólítás tehát részben idegen mintájú vagy pontoskodón udvarias; elég volna az összefoglaló *Kedves elvtársak!* megszólítás is. Más esetekben ez eléggé természetes. Például az *elvtársaink kitűnő munkát végeztek* mondat alanya egyaránt vonatkozik férfiakra és nőkre.

Az *elvtárs* szónak az utóbbi évtizedekben sajátos megszólítási változatai is kifejlődtek. Ilyen a hangsúlyozott udvariasságú, személyragos *elvtársam*, a bizalmas hangulatú *elvtárskám* és a nagyon tréfás *elvtikém*. A megfelelő beszédkörnyezetben — persze csak ott, és akkor is csak nagyon módjával! — mindegyiket használhatjuk.

L. még: asszonynév | foglalkozásnév a megszólításban | megszólítás és formái I. 1., 6. | nők megnevezése, megszólítása 2.

IRODALOM: Waldepfel: Nyr. 1948 : 31; Soltész: Nyr. 1951 : 200; Zsoldos: Nyr. 1952 : 44; Gáldi: Nyr. 1953 : 306; Kovalovszky: NyFK. 170; Erdődi: Nyr. 1954 : 383; T. Lovas: Nyműv. 368; Ladó: Nyr. 1959 : 24—6, 30—6; J. S[oltész]. K.: NymLev. 10—2; HivKve² 217—8. É. Z.—K. M.

ember!, emberek!

Egyes számban megütközést, méltatlankodást kifejező, ill. rádöbbentő, egy kissé bizalmas vagy éppen lekezelő, fölényes megszólításként járja. Pl.: *Ember*, mit csinálsz?; *Ember*, maga hol él?

Többes számban rendszerint valamely embercsoport megszólítására vagy általános felszólításként használatos. Pl.: *Emberek*, tennünk kell valamit!; Hallgassanak meg, *emberek!*; *Emberek!* Segítség!. Demokratikus megszólítási forma volna, mert egyaránt alkalmas egyszerű társadalmi helyzetű vagy vegyes rétegződésű, továbbá csupán férfiakat vagy velük együtt nőket is magában foglaló csoport megszólítására, de mivel személytelen jellegű és néha bizonyos fölényt éreztet, nem ítélhetjük minden tekintetben udvarias formának. Módjával, alkalmas helyzetben éljünk csak vele.

L. még: megszólítás és formái I. 10. É. Z.

emberiség — emberség

E két szó csak alakilag hasonlít egymáshoz, jelentésük azonban különbözik. Az *emberiség* az emberek összességét jelenti, az *emberség* értelme pedig: jóindulat, emberiesség, becsület, tisztesség. Összetévesztésük hibának számít.

emberöltő

Ezt az eredetileg nyelvjárási szavunkat Arany Toldija tette közismertté: Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon, . . . Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem, Majd kilenc-tíz *ember-öltő* régiségben. A kifejezés szemléleti háttere nincs teljesen tisztázva, de lehet, hogy az *ölt* igének a varrással kapcsolatos jelentése, az egymás után sorban következő öltések képe adott alapot ahhoz, hogy az *öltő* igenévnek kialakuljon egy 'egymás után következő (emberi) nemzedék' értelme. Más föltevés szerint az *egy öltő*

(rend) ruha kifejezés (=összetartozó dolgok összessége) volt az *emberöltő* szemléleti alapja.

Egy *emberöltő* annyi időt jelent, amennyi egy új emberi nemzedék felnövekedéséhez, kifejlődéséhez szükséges, azaz 25—35 évet. Van azonban e szónak egy másik, 'emberi életkor, emberélet hosszúságú idő' jelentése is. Ebben az értelemben használta Arany János, amikor a már idézett híres sorokban a Toldi Miklós és a maga kora közti 500 évet *majd kilenc-tíz emberöltő*-nek nevezi (akkor ui. egy átlagos hosszúságú élet 50—60 évig tartott). Ez a kettősség régóta nyelvi tény, nem érdemes hát kárhoztatnunk. Ha azonban a szövegkörnyezetből nem derül ki világosan, melyik jelentésében használjuk a szót, ajánlatos helyette vagy mellette valamilyen más, egyértelműbb kifejezést (is) alkalmazni.

IRODALOM: TESz. 1:759; Rozslay: AnyKal. 118; Pásztor: NyünkVil. 130—3; Bernáth: MNy. 1979: 335—6. K. G.

eme, emez L. mutató névmás 1., 7—8.

emel

Régen egyértelműen hibáztatták ebben a kapcsolatban: *emeli vminek az értékét, jelentőségét* stb. Helyette ezt ajánlották: *növeli, fokozza* stb. Ma már nem kifogásoljuk mereven az *emel* ige ilyen használatát, de azért a forgalmat szerintünk is inkább *növelni*, a termelékenységet inkább *fokozni* kell. — L. még: *emelkedik | fokoz — növel — emel.*

A hivatali nyelvben van jellegzetes választékos stílusértékük az ilyen kifejezéseknek: *kifogást, óvást, vétót emel* vmi ellen; *panaszt emel* vki, vmi *ellen; szót emel* vkiért, vmiért (kissé rég., vál.), vki, vmi mellett, érdekében, ill. ellen; *vádat emel* vki ellen. Ez utóbbi jogi kifejezés nem helyettesíthető az egyszerű köznyelvi *(be- v. meg)vádol* vkit szerkezettel, de a többi, olykor terpeszkedőnek ható szókapcsolat néha még a szaknyelvben is egyszerűsíthető köznyelvi igével. Pl.: *kifogásol, helytelenít*, ill. *megóv* vmit; *bepanaszol* vkit, *felpanaszol* vmit, *panaszkodik* vki, vmi ellen; *felszólal, nyilatkozik, beszél* vmely ügyben, vkinek, vminek az érdekében. Nem helyettesíthetők azonban az olyan jelzős szókapcsolatban, mint *hatásköri kifogást emel, bűnvádi panaszt emel* vki ellen. — L. még: *szemben.*

Nem helytelenítjük a hivatalos stílusban ezeket sem: *érvényre, törvényerőre emel.*

IRODALOM: HivKve² 80—1. E. L.—K. M.—Sz. L.

emeletes

Egyszerű (nem összetett) tőszámnévi jelzővel egybeírjuk: *ötemeletes, tízemeletes*, de: *egy-két emeletes, tizenegy emeletes*. Más a *három emeletes ház* és a *háromemeletes ház*. Ha félreértés támadhat, kivételesen az egybeírást választhatjuk összetett számnév után is: *tizenegyemeletes* ház is akad ott.

e m e l k e d e t t s t í l u s L. stílusárnyalatok II. 1.

emelkedik

Régebben hibáztatták ilyen használatát: *az áldozatok száma, a termelés* stb. *emelkedett*. Helyette a *nő, növekszik*, ill. *fokozódik* igét ajánlották. Bár a javasolt szavak szabatosabbak, ma már általában az ilyen mondatokban sem hibáztatjuk az *emelkedik* igét. Átvitt értelemben ugyanis e szónak — szemléleti alapon — régóta van ilyen jelentésű használata: mértékében, számában, fokában, értékében nagyobb, magasabb lesz, növekedik, fölfelé megy valami. Pl.: *a hangulat, a hőmérséklet, a színvonal emelkedik*.

L. még: *emel | fokoz — növel — emel*

e mellett — emellett L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2.

e m f á z i s L. érzelmi hanglejtés | érzelmi hangsúly

eminenciás L. címek és rangok I.

EMKE L. mozaikszók II.

emlékezik — emlékszik

Mindkét ige az *emlék* főnév származéka. Egyaránt mondhatjuk ugyan, hogy *emlékezik* vagy *emlékszik* valakire, valamire, de nemi stilá is különbség van a két alak között: az *emlékezik* kissé választékosabb. Jelentésbeli eltérés is kialakult köztük: az *emlékszik* csak az emlékezet működésére vonatkozik (= eszébe jut, eszében tart), az *emlékezik* ezenkívül valami vagy valaki emlékének tudatos felidézését is jelentheti. Tehát ha valakinek kegyelettel adózunk vagy emléket felidézzük, csak a *z*-s változatot használjuk. Pl.: halottainkról *emlékezünk*. Ilyen é telemben meg a *-ra, -re* ragos vonzat esetén is csak az *emlékezik* forma használható. Pl.: ezekben a napokban a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra *emlékezik* a világ. Meg kell még jegyeznünk, hogy a két ige ragozási rendszerében is van különbség. Az *emlékszik* töve csak a kijelentő mód jelen idejében használatos *(emlékszem, emlékszel* stb.), a többi időben, módban és szár-

mazékban az *emlékezik* ragos formái élnek (*emlékeztem, emlékeznék, emlékező* stb.).

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 6.

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 282—3. Sz. L.

emlékeztet tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

említettem dolog, eset stb. L. igenévi-igei személyragozás

empire

Helyes kiejtése: ampír. Toldalékai mély hangúak, s írásban kötőjellel kapcsolódnak: *empire-ban, empire-ral, empire-ja.*

én L. személyes névmás | személyes névmás ragozása és névutózása

enciklopédia

Mai helyesírásunk és az egységre törekvő igényesebb kiejtés szerint hosszú az *é* ezekben a latinos származékaiban is: *enciklopédikus, enciklopédista.* Teljes értékű magyar megfelelőik nincsenek.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b) | idegen szavak, nevek írása 3. | *periféria, periferikus*

endliz

A ruhaipar német eredetű zsargonszava. Hivatalosan, egyszersmind magyarosan: *eltisztáz.*

ének — dal — nóta

E három szó jelentése az irodalmi nyelvhasználatban és a zenei szaknyelvben elkülönül, de a köznyelv gyakran összekeveri őket. Legáltalánosabb az *ének* fogalomköre: emberi hanggal megszólaltatott zenei hangsor, dallam, rendszerint szöveggel együtt. A *dal* általában szöveges: énekelt vagy szinte éneklésre kínálkozó rövid lírai költemény, ill. megzenésített vers, pl. *táncdal. Dal*-nak vagy *ének*-nek mondjuk az énekes madarak jellegzetesen dallamos, folyamatos hangsorát is. A *nóta* a dalnak egyszerűbb vagy igénytelenebb változata: népies jellegű, közvetlen hangulatú énekelt (magyar) szöveges dallam.

A három főnév értelemárnyalati elkülönülését tükrözik összetételeik és szókapcsolataik is. Ezekben rendszerint nem cserélhetők fel: 1. *éneklecke, énekművész, énekszám, énekszóló, énektanár* stb.; *gyászének* v. (ritkán, vál.) *gyászdal, hálaének, karének* (a *kardal* némileg más jelentésárnyalatú és régies), *népének* (főképp az egyházi zenében; a *népdal* világi jellegű),

virágének; egyházi, históriás, siratő, több szólamú ének; 2. *dalénekes, dalköltő; bölcsődal, csatadal, gúnydal, gyermekdal, hattyúdal, katonadal, a madár dala* v. *éneke, munkadal, műdal* (a régies *műének* egy tantárgy neve volt), *népdal* (más a *népének*) *parasztdal, táncdal, tömegdal; harci, mozgalmi, szerelmi dal;* 3. *nótaest, nótaénekes, nótafa, nótaszerző, nótaszó; baka-* v. *katonanóta, cigánynóta* v. *cigánydal, magyar nóta; duhaj, hallgató, mulató, pajzán, szomorú, trágár, vidám nóta;* vkinek a kedves *nótája;* többnyire átvitt értelmű szókapcsolatokban, szólásokban: régi *nóta* már ez; kezdődik a régi *nóta;* ez a *nóta* járja; ez lett a *nóta* vége; más *nótát* fúj már; *elhúzza valakinek a nótáját;* stb.

Az igék *(énekel, dalol, nótázik)* használata a főnévi alapszó jelentéstartalmához igazodik. Kissé választékos, néha irodalmi stílusárnyalatú a *dalol*, köznyelvi, ill. semleges az *énekel*, közvetlenebb, bizalmasabb hangulatú a *nótázik*.

IRODALOM: K[ovalovszky]. M.: Nyr. 1964 : 494. K. M.

énekesek kiejtése L. szövegejtés énekléskor

énekkönyv — énekeskönyv

Az utóbbi a régibb és magyarosabb alak. Az előbbi azonban, bár németből való tükörfordításként keletkezett, elég jól beleilleszkedik a magyar összetételek rendszerébe. Néha — például 'az énekhez mint iskolai tantárgyhoz való könyv; az ének tankönyve' értelemben — nem is igen cserélhető fel az *énekeskönyv*-vel.

L. még: jelzős összetételek 3. | *verskötet — verseskötet*

IRODALOM: Fodor: Nyr. 1967 : 12—20.

éneklés L. hanglejtés III. 2—4. | szövegejtés énekléskor

engedelmet — bocsánatot — elnézést (kérek)

Udvariassági kifejezésként a köznyelvben ma főként a *bocsánat(ot kérek)* használatos; az *engedelmet (kérek)* egy kissé régies és népies árnyalatú. Amellett kettős értelmű is, mert az *engedelem* (rég., nép) főnév 'engedély, beleegyezés, hozzájárulás' jelentése is érvényesül például az ilyen mondatban: *engedelmet kérek*, hogy távozhassak; szíves *engedelmével*. Az *elnézést (kérek)* kisebb nyomatékú mentegetődzés, mint a *bocsánat(ot kérek)*, de kevésbé hagyományos amannál.

Említésre érdemes még, hogy rosszalló, bíráló megjegyzés bevezetéseként mindhárom udvariassági forma valamiféle szemrehányó, méltatlankodó jelleget ölthet. Pl.: már *bocsánatot kérek*, de ez fából vaskarika; *engedelmet kérek*, de ilyen otromba szöveget nem írok alá. Ilyenkor több-

nyire valamilyen gondolatsűrítéssel van dolgunk. Teljesebben kb. ilyesmit mondhatnánk: már *bocsánatot kérek*, hogy nem hagyhatom szó nélkül, de ez fából vaskarika; *engedelmet kérek*, amiért nehézséget okozok önnek, de ilyen otromba szöveget nem írok alá.

L. még: társalgási formák 3. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 2., 4. G. L.–K. M.

enged — ereszt — bocsát — hagy

E négy rokon értelmű ige közt a használatban az egyezések és érintkezések ellenére lényegi különbségek vannak. A legáltalánosabb, leggazdagabb jelentéstartalmú a *hagy*, amelynek alapjelentése valamely állapot, helyzet változatlanul maradására utal. Pl.: *békén hagy; magára hagy; bajban, cserben, hazugságban, pácban, szégyenben hagy; nyílást hagy vmin; ránk hagyta* v. *ráhagyta, amit mondtunk; nem hagyja dolgozni az embert* (= zavarja). Ennek árnyalata: nem akadályoz meg valamit *(hagyja elmenni; hagyj aludni; nem hagyja élni* stb.). E jelentés rokon az *enged*-del, amely többnyire helyettesítheti ezekben a kapcsolatokban (lásd alább, de: *Ne hagyd magad!*).

Az *enged* két fő jelentése: 1. bizonyos ellenállás, feszesség, keménység csökken *(enged a rugó, a föld, a hideg)*; 2. nem akadályoz, szabaddá tesz valakit, valamit, pl.: *helyet, teret, szabad kezet*, ill. *folyást, utat enged vkinek vminek;* (pl. *engedi játszani; előre enged vkit; vizet enged a csapból*). A másodikkal érintkezik a *hagy* alapjelentésének árnyalata, s ilyenkor a két ige használata vagylagos. Pl.: *lélegzeni sem hagyja* v. *engedi; szabadjára hagyja* v. *engedi*. Nem mindig cserélhetők azonban föl: az *enged* ugyanis magába sűrítheti a mozgást, helyváltoz(tat)ást jelentő főige fogalmát is, mint a fenti 2. jelentés utolsó példáiban láttuk (menni, folyni). További példák még: *csak a fáig engedi* (menni, futni); *engedj oda* (menni); *a póráz nem engedte a kutyát* (elfutni); *a csavar csak félig engedi a kereket, a zárat* (elfordulni, elmozdulni, kinyílni). Állhat azonban igével együtt is (a hasonló szerepű *hagy* mellé mindig ki kell tenni a főigét): *csak a fáig hagyja* (v. *engedi) futni; nem hagyja* (v. *engedi) kivenni kezéből a botot.* — A *hagy* ezenkívül hallgatólagos beleegyezést, az *enged* inkább határozott vagy szóval közölt jóváhagyást, engedélyt fejez ki. Pl.: *Hagyd még aludni a gyereket!; Engedd megvenni a táskát!; nem engedi dolgozni a feleségét* (hogy munkába járjon, állásba menjen). Ezt érezteti az *engedély* szó is. Mindkettő jelentheti ezenkívül valaminek az eltűrését, elviselését, kifejezhet beletörődést, megengedést. Pl.: *ezt nem hagyom* v. *engedem mondani rá; hagyja* v. *engedi, hogy ugrassák.*

Az *enged* jelentéshasználatával általában megegyezik az *ereszt* igéé, de stílusárnyalat szempontjából amannak egy kissé választékos hangula-

távál szemben ez bizalmas vagy népies. Ezért bizonyos szókapcsolatokban, pótlásszerű kifejezésekben csak ezt használjuk. Pl.: *a gyerek a bugyogóba eresztett; hosszú lére ereszt vmit; hasat, tokát, szakállt ereszt; gyökeret ereszt* v. *ver; ereszt egyet a nadrágszíjon; búnak ereszti a fejét; sárkányt ereszt; útnak ereszt.* Vagylagos használatuk: *vizet enged* v. *ereszt a kádba; magához enged* v. *ereszt vkit* stb.

A *bocsát* (népiesen *bocsájt)* ige egy fokkal választékosabb rokon értelmű párja az *enged*-nek. Hozzá azonban főként a mozgás képzete kapcsolódik: engedi, eszközli, hogy valaki, valami valahova menjen, jusson, kerüljön, (be)hatoljon *(szabadon bocsát* v. *enged* v. *ereszt; vízre bocsátja a hajót; szárnyára, próbára, versenyre, vizsgára bocsát* stb.). — Sajátos jelentése: lehetővé teszi, eszközli, hogy valami megtörténjen, végbemenjen. Itt is többnyire állandósult kifejezésekben használatos: *alkuba, forgalomba, rendelkezésre, sajtó alá, szavazásra, szemlére, világra* stb. *bocsát vmit.*

A jelentésárnyalati eltérések mellett tehát főként frazeológiai, kifejezésbeli kötöttsége van a fenti igék használatának.

L. még: *bocsát — bocsájt* | *hagy* K. M.

enged i g e s z ó s z e r k e z e t e k b e n L. főnévi igenév II. A) 3. b) | főnévi igenévi szemelyragozás | műveltető ige 3.

Engels

Magyar kiejtése: engelsz v. ëngëlsz. Ragokkal: *Engelst* vagy ritkábban *Engelset* [engelszët], *Engelsszel* [engelszel v. ëngëlszel].

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d), 5.

engem — engemet L. ragtalan tárgy 2. a) | személyes névmás ragozása és névutózása

engesse — engedje

Alighanem a *fesse, keresse, lássa* típusú felszólító alakok hatottak a *d* végű *enged* ige felszólító módjára. Ez ugyanis a népies nyelvhasználatban gyakran így hangzik: *engess, engesd, engesse, engessük, engessétek, engessék!* — a szabályos *engedj, engedd, engedje!* stb. helyett. A kissé is igényes beszédben kerüljük az ilyen hibás ragozást!

L. még: felszólító alak kijelentő helyett | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 7.

énhozzám, énirántam — hozzám, irántam L. személyes névmás ragozása és névutózása

enmagam, ennenmagam — önmagam, önnönmagam L. személyes névmás 2. | visszaható névmás 2.

ennek birtokos jelzői használata L. mutató névmás 11. | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 12.

ennek dacára, ennek ellenére

Ellentétes kötőszóként való alkalmazásukat régebbi nyelvművelésünk nem helyeselte: az előbbit idegenszerűsége (vö. német *trotzdem)*, az utóbbit színtelen, papirosízű volta miatt marasztalta el. Ma már egyiket sem nyilvánítjuk magyartalannak, de mivel színesebb és hagyományosabb megfelelőik egyúttal jóval rövidebbek is, inkább ezekkel éljünk helyettük *(mégis, mégsem, mégse; azonban, de, ellenben; ám, ámde, pedig, csakhogy* stb.). Pl.: sokat keresett, *ennek dacára* szegényesen élt (helyesebben: *mégis* szegényesen élt); vettem egy csinos és tartós, *ennek ellenére* olcsó anyagot (helyesebben: *mégis* olcsó anyagot).

L. még: *dacára* | *ellenére* | ellentétes kötőszók | körülményeskedő kötőszóhasználat

Irodalom: Farkas: MMNyR. 2:428. T. J.

ennek következtében

A következtető értelmű mondatnak vagy tagmondatnak kötőszava vagy visszautaló névmási határozószava helyett újabban elterjedt szókapcsolat. Főleg a hivatali nyelv, ill. az értekező stílus kedveli. A természetes beszédből, ill. a művészi stílusból hosszadalmassága miatt is kirí. Helyette ezért inkább a hagyományos *azért, ezért, így, emiatt, tehát* stb. kötőszót ajánljuk. Pl.: beteg voltam, *ezért* [nem pedig *ennek következtében]* sok a pótolnivalóm.

L. még: körülményeskedő kötőszóhasználat | *következtében*

-en rag kiejtése L. *-n* rag kiejtése

entellektüel — intellektuel

A latin *intellectualis* 'értelmi' szóból fejlődött a franciában az *intellectuel* [eñtëllëktüël] alak, amely így — franciásan is — ismertté vált nyelvünkben. Jelentése: szellemi foglalkozású, értelmiségi ember; (vál.) erősen szellemi érdeklődésű, kifinomult kultúrájú, szellemileg nagyon igényes személy. Az *entellektüel* írás- és ejtésforma mellett elterjedt az *intellektuel* írás- és ejtésváltozat is a latin és a francia szó keveredéséből, ill. az ejtésforma részben az íráskép hatására. A felemás jelleg nem is volna különösebb baj, de mert vegyes hangrendűsége is ellene szól, inkább kerüljük!

Ezért vagy *entellektüel*-t mondjunk, vagy — még inkább — magyarul *értelmiségi*-t, *szellemi foglalkozású*-t, főképp a foglalkozási kör jelölésére. A melléknévként használt *intellektuális*-t pedig nemegyszer kitűnően helyettesíthetjük az *értelmi*, *észbeli*, *szellemi* szavakkal. Sz. L.

enyéim — enyémek L. birtokos névmás 2.

enyeleg — enyelg L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

enyém — enyémet L. ragtalan tárgy 2. c)

enyém, enyim — enyimé L. birtokos névmás 2.

enyhítő szavak, kifejezések L. eufemizmus, kakofemizmus

Eördögh [ördög] L. régies helyesírású családnevek 1.

Eörs [örs] L. régies helyesírású családnevek 1.

Eötvös [ötvös] L. régies helyesírású családnevek

epekedik határozója L. *után — múlva — múltán* 3.

ép — épp, éppen

Mai nyelvérzékünk különbséget tesz a 'sértetlen' jelentésű *ép* melléknév és a 'pontosan' jelentésű *épp* határozószó közt. Az *épp* határozószó ragos alakja, az *éppen*, ugyancsak 'pontosan' jelentésű, de ma egy kissé választékosabb, mint a beszélt nyelvben gyakori, érzelmileg valamivel telítettebb ragtalan alak; ez a különbség azonban a régebbi nyelvben talán nem volt meg. Az *ép* melléknév határozói alakja *épen*, 'sértetlenül'. Vigyázzunk tehát a helyesírásunkban is rögzített különbségre: *ép test*, de *épp most jött*. Ugyanígy: *épen megőriz*, de *éppen most jött*, *éppen akkor*.

1954-ig helyesírásunk megengedte, még régebben pedig kötelezőnek nyilvánította az *épp*, *éppen* határozószó egy *p*-s írását, jóllehet ezek *p* hangját már a múlt században sokan ejtették hosszan. A rövid *p*-vel ejtett és írt változatokat a 'pontosan' jelentésben ma már régiesnek tekintjük.

L. még: ejtésváltozatok 1. | *éppakkora — épp akkora*

Irodalom: Nagy J. B.: Emberöltő 260; Szemere: AkHTört. 88—9.

E. L.

eper, eperfa — szeder — szamóca

A három növény gyümölcsének hasonlósága miatt nevük használata erősen keveredik tájanként, sőt a köznyelvben is. Kívánatos tehát szabatos elkülönítésük a szaknyelvi használat szerint, bár nem ítélhetjük el a hagyományos táji vagy köznyelvi szokás ingadozását sem.

Az *eper* (táj. *eperj, eperje)* az *eperfá*-nak (Morus) fehér, lilásfekete vagy hamvas, édeskés összetett termése; az eperfa levele a selyemhernyók tápláléka. — A *szeder* (Rubus) a málnával rokon, cserjeszerű vagy futó indájú növény, ill. ennek lilásfekete savanykás, csoportos termése. *Szeder*-nek (táj: *szederj, szederje)*, ill. *szederfá*-nak nevezik sok helyütt, főként a Dunántúl az epret, ill. az eperfát. — A *szamóca* (Fragaria) a földön kúszó, indás, évelő növény; bogyószerű gyümölcse piros(as), édes, illatos. Nevezik — különösen a nemesített fajtáját — *eper*-nek is *(földi eper, csattogó eper, ananászeper)*. Megkülönböztetésül használják továbbá a *földi eper* és a (nép.) *fai* v. *fái eper* elnevezést is. — Hasonlóképpen mondják: *földi szeder* (a tulajdonképpeni szeder lilásfekete termése) és (nép.) *fai* v. *fái szeder* (az eperfa termése).

L. még: szójelentés X. 2. c)

IRODALOM: Szombathy: AnyKal. 252. K. M.

Eperjes — Prešov L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

epigramma — epigramm

E görög eredetű szónak nyelvünkben két változata is használatos. Az első az elterjedtebb forma. Az utóbbi német nyelvi hatásra alakult, de jóval ritkább, s népies hangulatú. A hagyományos *epigramma* alak használatát ajánljuk.

L. még: *diagram — diagramma* | *parkett — parketta* 3 – 4.

epikai stílus L. stílusárnyalatok III. 2. b)

epilógus — epilóg L. *prológus — prológ* | *-us* végű latin-görög szavak kettős alakja

eposz — éposz L. *atlétika — atletika*

éppakkora — épp akkora

Ha jelentése 'ugyanakkora', egy szóba írjuk (hasonlóan: *éppannyi* 'ugyanannyi', *éppennyi* 'ugyanennyi', *éppígy* 'ugyanígy', *éppilyen* 'ugyanilyen', *éppolyan* 'ugyanolyan', *éppúgy* 'ugyanúgy'). — Különírjuk, ha az *akkora, annyi* stb. a főhangsúlyos. Pl.: *épp akkora*, amekkora kell; *épp*

annyi, amennyi belefér; *épp ekkora* kellett; *épp ennyi* hiányzott. — Az *éppen* formát sosem írjuk egy szóba az *akkorá*-val, *annyi*-val stb.-vel: *éppen akkora*, *éppen annyi*, *éppen ekkora* stb.

L. még: *ép — épp, éppen*

épp — éppen L. *ép — épp, éppen*

epruvetta — eprovetta

A francia *éprouvette* szóból latinosított, ill. olaszosított szóalakok. Mindkettő fölösleges a jó magyar *kémcső* helyett.

-ér L. *-ár, -ér* képző

éra

Latin eredetű szó. Régebbi (latin) írásmódja *aera*. Jelentését többnyire magyar szóval is kifejezhetjük: *időszak*, *korszak*. A választékos nyelvben ma inkább politikai értelemben használatos, kissé rosszalló árnyalatú szó a *rezsim*, *uralom*, *rendszer* helyett.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c)

érdekében

A legutóbbi száz év alatt ez a névutószerűen használt ragos főnév célhatározói szerepben fölöttébb divatos lett. Kissé körülményeskedő, papírszagú volta miatt nem kívánatos, hogy még jobban elburjánozzon. Használjunk tehát helyette, ahol lehet, *-ért* ragot, *végett* névutót vagy más nyelvtani eszközt. Így: *gyógyulásodért* [nem pedig *gyógyulásod érdekében]* mindent megteszünk; a zaj *csökkentésére* v. *csökkentése végett* gumiabroncsot szereltek a kocsi kerekeire.

L. még: célhatározó | névutó 4. | *végett*

IRODALOM: Prohászka: Nyr. 1946 : 74—6; uő: Nyr. 1952 : 211; Sebestyén 129, Kovalovszky: Nyfejl. 199.

érdekében áll L. *áll* terpeszkedő kifejezésekben

érdekes

Csupán divatos, elszürkítő sablon voltát, árnyalatos és szabatos szinonímák helyett való használatát tesszük szóvá. A társalgási nyelvben ugyanis kiszorítja a *lebilincselő*, *megkapó*, *magával ragadó*, *figyelmet keltő*, *fontos*, *különös*, *furcsa*, ill. a *hasznos*, *jelentékeny* stb. szót. Gyakran hallani óvatos emberek ajkáról a határozott véleménynyilvánítástól tartózkodva az *értékes*, *kitűnő*, *kiváló* ill. kevésbé dicsérő jelzők helyett is.

Az újabb, bizalmas nyelvhasználatban elterjedt az *érdekes* melléknév ilyenféle tagadó mondatokban, gyakran fölényes vagy ingerült tiltakozásként: *Nem érdekes!* Értelme így is kifejezhető: *nem érdekel; nem fontos, nem lényeges, nem számít; mellékes; nem törődöm* (ill. *ne törődj*) *vele, nem foglalkozom vele, nem érdemes törődni vele; nem tartozik ide; semmi közöm hozzá* stb. Bár megérthetjük az *érdekes* szónak ilyen jelentésfejlődését, az árnyalatok elmosása miatt kerüljük ezt a pongyola használatát!

A maga helyén természetszerűen jó a szó: *Érdekes* híreket hallottam!

L. még: divatszók

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nymlev. 89–90. K. M.–Sz. L.

érdeklődik határozója L. *után — múlva — múltán* 3.

érdemdús L. *-dús* utótagú összetételek

érdem határozója L. *körül* 2.

érdemjegyek megnevezése L. ifjúsági nyelv 2.

erdőben — erdőn L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 2.

eredethatározó

A tágabb értelemben vett állapothatározóknak (az ún. állapotféle határozóknak) egyik fajtája. Azt a személyt vagy dolgot nevezi meg, akitől, ill. amelytől vagy amelyből (amelynek részei közül) valaki vagy valami ered, létrejön, egy folyamat kiindul, egy részletet különválasztunk stb. Pl.: *kutyából* nem lesz szalonna (közmondás); *tőle* való bort nem iszom; *mind közül* csak ez kell nekem; adatait történelmi *forrásokból* merítette. A nagyobb mennyiségből való kiemelést a részelő (partitivusi) eredethatározó fejezi ki. Pl.: *a fiúk közül* (egyet); a *kenyérből* (eszik). Az eredethatározó nemegyszer azt a tulajdonságot, mennyiséget nevezi meg, amelyből utóbb más lesz. Pl.: *fehérről* kékre festem a ruhát; ezáltal *egy növényből* kettő lett.

Az eredethatározó kifejezőeszközei közül a *-ból, -ből* rag főképp anyagnevek mellett használatos. Pl.: Vegyél a *húsból!*; azonos fajta többség esetén is: Válasz a *könyvekből!* Egyedekre, személyek csoportjára vonatkozólag (részelő eredethatározói szerepben) ez kissé ritka, régies. Pl.: A *fiúkból* hányan voltak ott? Ilyenkor ma inkább a *közül* névutót érezzük természetesnek: a *fiúk közül.*

L. még: állapotféle határozó

IRODALOM: Rácz: MMNy. 314–5. K. M.–T. J.

e r e d e t i s t í l u s L. stílus és stilisztika 2. c)

eredménydús L. *-dús* utótagú összetételek

eredményeként, eredményeképp, eredményeképpen L. *következtében*

e r e d m é n y h a t á r o z ó

A tágabb értelemben vett á l l a p o thatározóknak (az ún. állapotféle határozóknak) egyik fajtája. Azt mondja meg, hogy mivé vagy milyenné alakul, lesz, válik, milyen állapotba kerül valaki vagy valami a szóban levő folyamat eredményeképpen. Pl.: majd *kővé* váltam a csodálkozástól; *fehérre* festette a rácsot; *rabságba* estek; a *darabokra* tört kancsót kidobtam.

Az eladást, cserélést jelentő igék *-ért* ragos határozója az eszközhatározóval érintkezik. Ilyenformán a *két forintért adom* típusú szerkezetben a *forintért* az eladó szempontjából eredmény, a vevő szempontjából eszköz. A *cserél* ige mellett az eszközt (ma már kissé régiesen, népiesen) *-n, -on, -en, -ön* ragos határozóval is kifejezhetjük: *azt a terítőt egy jó lemezért* (v. *lemezen) cseréltem*, azaz egy lemez árán jutottam hozzá; de az eredményt csak *-ért* v. *-ra, -re* raggal jelölhetjük meg: *a lemezt erre a terítőre cseréltem* v. *elcseréltem ezért a terítőért.*

L. még: *adja a fejét vmire* v. *vminek* | állapotféle határozó | eszközhatározó | határozói egyeztetés | *választ, kinevez* stb. határozója

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR. 2 : 245—8; Rácz: MMNy. 315—6.

E. L.—T. J.

érem — érme

Mindkét szó az *ér* (valamit, valamennyit) ige származéka. Az *érme* volt a régebbi: nyelvújítóink alkották a múlt század elején. A nyelvérzék ezt később birtokos személyragos alaknak érezte *(vkinek az érme)*, s ebből vonták el az *érem* szót.

A hasonló hangalak és a közös eredet ellenére e két szó között a nyelvújítás korában némi jelentésmegoszlás alakult ki. A mai nyelvben az *érme* 'pénzdarab' (pl. *ötforintos érme)* és 'tantusz' *(telefonérme)* jelentésben használatos, valamint a szakácsnyelvben 'kerek sült húsdarab' *(sertésérmék, szűzérmék)* jelentése él. Ellenben az *érem* legfőbb jelentése: kitüntetések, jutalmazások alkalmával adandó díszes korong. A jelentéskülönbség miatt ügyelnünk kell a két szó helyes használatára!

L. még: hasonló alakú szavak | *tantusz*

Irodalom: Prohászka: AnyKal. 91.

Sz. L.

ereszkedik

Lehetőleg kerüljük következő használatát: *beszédbe ereszkedik*, mert ez akarva-akaratlanul valamiféle fölényeskedést, leereszkedést sugall. Persze ha épp ezt akarjuk érzékeltetni, akkor kifogástalan a használata. Egyébként inkább: *beszélgetni kezd, szóba elegyedik.*

ereszt L. *enged — ereszt — bocsát — hagy*

érette L. *érte — érette*

érez — érzékel — észlel

Rokon értelmű igék, de jelentéskörük terjedelmében és fogalmi árnyalataikban nagyon is eltérnek egymástól.

Az *érez* ige a legáltalánosabb használatú. Jelentésváltozatai: 1. érzékszerveivel, idegrendszerével felfog valamely érzetet; érzékel *(fájdalmat, hideget érez)*; 2. saját testi és lelki állapotáról közvetlen tudomása van *(jól érzi magát)*; 3. valamely esztétikai hatást felfog, értékel, ill. általában valamilyennek talál, minősít valamit *(érzi a vers szépségét; könnyűnek érzi a feladatot)*; 4. valamilyen érzelem tölti el *(bánatot, örömet, undort érez)*; 5. gyanít, sejt, vél, ill. gondol, tud valamit *(vesztét érzi; érzi, hogy szeretik)*.

A választékosság kedvéért vagy stiláris szükségből gyakran használjuk bizonyos érzetek kifejezésére az *(erős) fájdalmat, (epesztő) szomjúságot* stb. *érez* szókapcsolatokat. Ha mondanivalónk szempontjából szükség van ezekre a fordulatokra, bátran élhetünk velük. Máskor azonban inkább az egyszerűbb kifejezésmód — az egyelemű igei vagy névszói állítmány — a célszerű: *aggodalmat, félelmet* érez; egyszerűbben: *aggódik, fél*; — *bánatot, boldogságot, nyugalmat, örömet* érez; inkább: *bánatos, bánkódik, bús(ul), szomorú, boldog, nyugodt, örül*; — *boldognak érzi magát: boldog*; *éhséget, fáradtságot, levertséget, szomjúságot érez: éhes, fáradt, levert, szomjas*; — *hideget, meleget érez: fázik, melege van*; — *hiját, szükségét érzi* vminek: *hiányzik neki* vmi, *szüksége van* vmire, *kell neki* vmi; — *sajnálatot, szánalmat érez* vki, vmi iránt: *sajnál, szán* vkit, vmit; *sajnálkozik, szánakozik* vkin, vmin.

Némelyek terjengősnek vélik, kárhoztatják a *fájdalmat (zsibbadást* stb.) *érez* típusú kifejezéseket is, s helyettük a *fáj (neki)* vmije *(zsibbad* vmije) formákat ajánlják. Ez a vélekedés nem jogosult, mivel a két szerkezet jelentése és rendeltetése nem teljesen azonos. A *fájdalmat érez* többnyire pillanatnyi, mozzanatos történést jelöl. Pl.: szúró *fájdalmat érzett* a bal térdében = hirtelen belenyilallott (a fájdalom) a bal térdébe, míg a *fáj (neki)* inkább tartós-huzamos folyamatra utal: már egy hete *fáj* a térde.

Nem egyszerűsíthetők az ilyen, sajátos stílusértékű (rendszerint egy kissé választékos, sajtónyelvi) kifejezések sem: *bűnösnek érzi magát; elemében érzi magát; feljogosítva, hivatva érzi magát* vmire; *találva érzi magát* stb. Kissé mesterkélt voltuk ellenére is szükségesek; csak még hosszabb körülírással helyettesíthetők.

A társalgási nyelvben általános a szerénykedő *úgy érzem* kifejezés — az *úgy sejtem, úgy hiszem, úgy vélem, úgy gondolom, úgy tudom* helyett.

Az *érzékel* ritkább, választékosabb s részben szaknyelvi szó: az érzékszervvel való felfogást, észrevevést, tudomásulvételt jelenti *(érzékeli a hideget, nem érzékeli a piros színt)*; átvitt értelme: általában felfog, elképzel tudatosít magában valamit *(a csillagászati távolságokat alig tudjuk érzékelni)*.

Az *észlelés* az érzékelésnek tudatosabb, megfigyeléssel vagy kísérlettel párosult módja *(vmely jelenséget észlel; földrengést észleltek)*.

L. még: *éreztet — érzékeltet*

IRODALOM: O. Nagy—Ruzsiczky. K. G.—K. M.

érez — érzik L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | ikes és iktelen ragozás I.

érez + főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. b)

éreztet — érzékeltet

Az *éreztet, érzékeltet* műveltető alakok sajátos jelentése az alapigének *(érez, érzékel)* megfelelően alakult. *Éreztet:* arra törekszik, odahat, hogy valaki érezzen valamit *(érezteti fölényét)*. *Érzékeltet:* úgy fejez ki, olyan szemléletesen ábrázol, ír le valamit, hogy szinte érzékeljük, vagy is elevenen elképzelhetjük; megjelenít *(a regény jól érzékelteti a kor ellentéteit)*.

Az *éreztet* ige előfordul egy kissé választékos, néha mesterkélt kifejezésformákban (pl. *érezteti* vkivel a hatalmát, az erejét). Némelyik ilyen típusú szókapcsolatot olykor egyszerű igével is pótolhatjuk. Pl.: *befolyását érezteti* vkivel, vmivel, vkire, vmire. Néha elég helyette ez: *befolyásol* vkit, *hat* vkire, vmire.

L. még: *érez — érzékel — észlel*

ergo

Kiejtése: ërgó v. ergó. — Magyar értelmiségiek nyelvében is használt latin kötőszó. Jelentése és megfelelője: *tehát, ennélfogva, ennek következtében, következőleg; egyszóval.* Egy múlt századi példa: *Ergo* mentem és vagáltam Az országban szanaszét (Petőfi: Deákpályám). Használata újabban ritkul, régieskedőnek és egy kissé modorosnak hat.

eridj — eredj L. hiányos ragozású igék 3.

érik r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 7.

érme L. *érem — érme*

erőleves L. *erőtakarmány*

erőlködik — erőködik

1. Van néhány igénk, amelynek töve a visszaható *-kodik, -kedik, -ködik* képző előtt egy szükségtelen *-l* képzővel is bővült, mégpedig az *árul: árulkodik, emel: emelkedik, gyűlöl: gyűlölködik* igék hatására. Közülük ma már csak az *l*-lel bővült alakot tekintjük helyesnek a *disznólkodik* és az *erőlködik* igében, pedig a régebbi és a népi nyelvben *disznókodik, erőködik* is van. A *szörnyűködik* alak hosszú *ű*-vel éppen olyan jó, mint a *szörnyülködik* (rövid *ü*-vel és *l*-lel)!

2. A *nevelkedik* és a *növekedik* ma két különböző szó. Az egyiket a *nevel*, a másikat a *nő* ige származékának érezzük. A múlt században még volt a *nevelkedik* igének is 'növekedik' jelentése. Pl.: Laci *nevelkedik* . . . erőben és vadságban (ÉrtSz.: Arany); Harsog az országos Duna . . ., S iszonyúra *nevelkedik* árja (ÉrtSz.: Vörösmarty). A *növekedik* ige régi alakváltozata, a *nevekedik* viszont jelentette ezt is: nevelkedik. Pl.: Én a római . . . hitben születtem és *nevekedtem* (ÉrtSz.: Táncsics).

L. még: *csónak — csolnak* | kiejtés II. C) 2. a) | *nevel — növel* | *oldalog — ódalog* | *utoljára* | *utolsó* I. | *utolszor — utószor — utolsószor*

Irodalom: Grétsy: Szóh. 253—5. E. L.

erőnlét

A *kondíció* magyar megfelelőjeként a felszabadulás előtti évtizedben alkotott sportnyelvi szó. Szabályos összetétel, bátran használható.

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 148.

erős

Német hatásra terjedt el az *erős* melléknévnek a következő használata: *ez nekem erős volt.* Inkább: *sok volt. Erősen meghűlt* — magyarosabban: *nagyon meghűlt.*

e r ő s í t é s L. stilisztikai formák, képletek

-erős utótagú összetételek

Régebbi nyelvművelőink németesnek vélték e formákat. Legtöbbjüknek csakugyan azonos szerkezetű a német megfelelője (vö. a *-kräftig*, *-stark* utótagú összetételekkel). Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az *akaraterős*, *életerős*, *jogerős*, *tetterős* stb. szót az *akaraterő*, *életerő*, *jogerő* (vö. *jogerőre emelkedik*), *tetterő* stb. *-s* képzős származékaként is felfoghatjuk, nemcsak a *tatkräftig*-félék tükörfordításaként. De még ha annak tekintjük is őket, az a lényeg, hogy a magyar összetételtípusok rendszerébe jól beleilleszkedik-e a szóban forgó kifejezés. Az említett példákról pedig ezt elmondhatjuk. Mintájukra született a *tőkeerős* összetétel. Ma már azt sem kifogásolhatjuk. Az *akaraterős* szó mellett azonban ne hanyagoljuk el a hagyományos *erős akaratú* kifejezést se!

L. még: határozós összetételek 1.

IRODALOM: Deme: MNy. 1953 : 142; Kovalovszky: Nyfejl. 157.

L. J.

erőtakarmány

A német *Kraftfutter* fordítása, mint ahogyan német mintájú tükörszó az *erőleves (Kraftsuppe)* és egy-két társa is. A mezőgazdasági szaknyelvben már általános használatú szakkifejezés az *erőtakarmány*, s éppen ezért már nincs értelme hibáztatnunk, a hasonló összetételek számának gyarapítása azonban nem kívánatos, mivel ez az összetételtípus nemigen illik nyelvünkbe.

L. még: határozós összetételek 1.

erre

Népies kiejtése: ēre. Helyesebb azonban úgy ejteni, ahogy írjuk: rövid *e*-vel, hosszú *r*-rel.

erre föl L. *arra föl* v. *fel*

Érsekújvár — Nové Zámky L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

ért L. *alatt* 3.

-ért L. *-ért* rag

érte — azért L. mutató névmás 3.

érte — érette

A mai beszélt és irodalmi nyelvben az *érte (értem, érted* stb.) alak használatos. Az *érette (érettem, éretted* stb.) változat egy kissé régies, patinás színezetű; inkább csak a választékos nyelvhasználatban és a régibb irodalmi nyelvben találkozunk vele.

L. még: személyes névmás ragozása és névutózása

értelemsűrítő összetett szók L. határozós összetételek | összetett szó 2.

értelmében

Névutószerűen használatos ragos főnév: módhatározói szerepben kiváltképpen a hivatali és a sajtónyelv kedveli. Pl.: az *egyezmény*, az *utasítás* értelmében. Nem helytelen, de azért ne használjuk lépten-nyomon, ha régibb, egyszerűbb, természetesebb kifejezésmód is kínálkozik helyette! Tehát jobb ez: *a megállapodás*, a *rendelet*, a *szerződés szerint* (nem pedig *értelmében); szabályosan* v. *szabályszerűen* (nem: *a szabályok értelmében).*

L. még: módhatározó | névutó 4.

Irodalom: Sebestyén 131; Kovalovszky: Nyfejl. 199.

értelmes hanglejtés

Az értelemkifejező hanglejtés szorosan összefügg a hangsúllyal. Alaptörvénye: kijelentésben, felszólításban és kérdőszavas kérdésben a magasabban ejtett hangsúlyos szótag után a hang magassága ereszkedik. Kiemelő mondathangsúly után (az ún. nyomatékos mondatban) a hang menete eső-ereszkedő. A példákat lásd: hanglejtés II. 1. b)—h)

A legtöbb mondatban — az egész rövid mondatok kivételével — több hangsúlyos szó van, ezért az ereszkedő hanglejtésforma minden szakaszban megismétlődik. Amelyik mondatszakasz csak előkészíti a főbb mondanivalót, annak hangmenete egyszintű (lebegő), sőt nemegyszer emelkedő, ha jobban rá akarja irányítani a figyelmet az utána következő lényegre. — L. még: hanglejtés II. 4. a)—d)

Az ereszkedő vagy az elején eső menet többnyire a mondat végén éri el a legmélyebb szintet. A kérdőszó nélküli közvetlen kérdésnek azonban más a hanglejtése: a kérdés lényegét tartalmazó szakaszban (egyszakaszos kérdés esetén az egész mondatban) az utolsó előtti szótagig emelkedik a hang, az utolsó szótagban leesik. Három szótagnál rövidebb kérdő szakaszban az utolsó hangesés elmarad, a szakasz (vagy a mondat) magas hangon végződik. — L. hanglejtés II. 2. b).

Nem mondhatjuk értelmes hanglejtésnek azt az iskolások körében szokásos „felelő hang"-ot, amelynek jellemző sajátsága az ereszkedő (és emelkedő) hangmenetek helyett az egyszintű szakaszdaraboknak két-három magasságon való „énekelve" recitáló váltogatása.

Érzelmi tényezők, sajátos beszédhelyzetek sokféleképp módosíthatják az alapformákat. Ezenkívül a hanglejtés a beszélőnek a társadalmi hovatartozására is jellemző (városi, falusi, táji jelleg, sajátos műveltségi vagy foglalkozási csoport). — Bővebben, példákkal lásd: hanglejtés I., II. 1—2.

L. még: hangsúly 2—3. | írásjelek és kiejtés

IRODALOM: Fónagy—Magdics 101—82; Péchy 146—73. E. L.

értelmes hangsúlyozás L. hangsúly 3. | hangsúly és szórend | ige hangsúlya | mutató névmás hangsúlya | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje

értelmező

I. Fogalma, nyelvtani szerepe és megfelelői, szófaji és alaki kérdései

1. Az értelmező (amelynek gyakori fajtája az értelmező jelző) az előtte álló szónak — az „értelmezett"-nek — a jelentését teszi pontosabbá, ill. világosabbá, mégpedig: a) értelmező jelzőként — mintegy utólagos jelzőként — közli valamely jegyét, vagy b) megnevezi a mivoltát (fogalmi kategóriáját), esetleg azonosítja valakivel vagy valamivel. Az értelmező fogalma tehát tágabb, mint az értelmező jelzőé, hiszen az utóbbi — b) típusú — értelmező többnyire nem jelzői jellegű.

Az a) típusban rendesen melléknév vagy számnév az elöl álló minőség-, ill. mennyiségjelzőnek megfelelő értelmező. Például *az igazságos* Mátyás egyszerű jelzős szerkezet értelmezős szerkezetté alakítva: Mátyás, az *igazságos;* a *sok* könyv (hevert ott): könyv (hevert ott), *sok*. Ha azonban birtokos jelzős szerkezetnek felel meg az értelmezős szerkezet, az értelmező általában *-é* birtokjeles főnév (főnévi használatú melléknév vagy ezzel azonos szerepű birtokos névmás): *a fiú* könyve: a könyv, *a fiúé* v. a könyv, *az övé; a lakás, a* fiataloké; stb. — A b) típusban általában főnév az értelmező, például minősítő jelzői (nagyobb kategoriába besoroló) jelleggel: a *költő* Zrínyi: Zrínyi, a *költő; a bányaváros* Komló: Komló, *a bányaváros*. Azonosító értékben gyakran nem alakítható át az értelmező elöl álló jelzővé: elnökünk, *Gál Péter;* ezt mondhatom így is: *Gál Péter* elnökünk, ellenben csak: Közép-Európa leghosszabb folyója, *a Duna*. (Az utóbbi fajta értelmező viszont

a beszélő gondolkodásbeli sorrendjétől függően akár szerepet is cserélhet az értelmezettel: a Duna, *Közép-Európa leghosszabb folyója).* — L. még: jelző I. 1. a) – d), 2.

Többnyire mindegyik fajta értelmező vonatkoztatható az értelmezettre úgy is, ahogy a névszói állítmány (vagy az összetett állítmány névszói része) az alanyra: Mátyás *igazságos* (volt); a könyv *sok* (volt); a könyv a *fiúé* (volt); Zrínyi *költő* (volt); a Duna *Közép-Európa leghosszabb folyója.*

Az értelmezőnek gyakran mellékmondat is megfelelhet, kivált ha az értelmező maga is bővítményes (szerkezetes). Vö.: a könyv, *a fiúé:* a könyv, *amely a fiúé* (volt); műanyag burkolat, *minden időjárás ellen védő:* műanyag burkolat, *amely minden időjárás ellen véd.* (Az utóbbi típusú melléknévi igenévi értelmező helyett jobbára mellékmondatot is használunk; lásd: III. 3.)

2. Az értelmező a mondatban jóval önállóbb egység az egyszerű jelzőnél. Erre utal alakilag — szórendjén kívül — az, hogy előtte többnyire némi szünettel és önálló hangsúllyal ejtjük ki, s hogy egyeztetjük, tehát rendesen maga is megkapja értelmezettjének többesjelét és viszonyragjait (esetleg *-é* birtokjelét is). Vö.: az elnökkel, *régi barátommal* találkoztam; az érdem az asszonyoké, *a téesz biztos támaszaié.*

Mindamellett az értelmező előtti szünet, az új hangsúly és az egyeztetés tekintetében sok ingadozást, ill. átmenetet tapasztalhatunk. A megszokottá vált értelmezős szerkezetek ugyanis nemegyszer többé-kevésbé egységként viselkednek: szünet és újabb hansúly nélkül, esetleg csak egyetlen, a második, értelmezői taghoz függesztett raggal mondjuk ki őket. Pl.: *mi egyébről, semmi másra* (itt az egykori értelmezett — a *mi, semmi* szó — már elöl álló jelzővé is vált); *ott a sarokban, este későn* (itt az egész egy hangsúlyú kifejezés ún. összekapcsolt határozóvá vált); *én magam, őt magát* (ezekből néha már elhagyjuk az értelmezettet, s akkor például a *magam* az *én* személyes névmásnak a szinonimája lesz: *magam* is odamegyek) stb. — Az értelmezett és az értelmező közti írásjelnek ezzel kapcsolatos ingadozását lásd: II. 3.

Az értelmezőnek az értelmezetthez igazodó toldalékolása lehet teljesen alaki egyeztetés. Pl.: adok neki jó forintot *százat;* vasárnapra, *hatodikára;* a termekből, *az emeletiekből.* De lehet részben vagy egészen értelmi is. Ilyenkor azonos nyelvtani szerepű, de eltérő alakú egységekből tevődik össze az értelmezős szerkezet: az asszonyoké, *a téesz támaszaié* példában az értelmezett *-k*, az értelmező *-i* többesjelet kap; a kedden, *az ünnep után* kifejezésben az értelmezett *-en* viszonyragos, az *ünnep után* értelmező pedig névutós szó;

a f i ú k a t , *az új brigádot* esetében az értelmezett többes számú egyedi név, az értelmezett pedig többséget jelölő, de egyes számú gyűjtőnév. Mindkét fajta egyeztetés megkönnyíti az egymástól esetleg messze szakadt értelmezős szerkezeti tagok összetartozásának felismerését. — L. még: értelmezői egyeztetés | hangsúly 5.

3. S z ó r e n d j e szerint az értelmező mindig követi az értelmezett tagot (lásd az eddigi példákat), de nem mindig közvetlenül. Toldásszerűen, akár m e s s z e b b r e is szakadhat az utóbbitól: közéjük ékelődhet az állítmány, az alany — esetleg bővítményestül —, sőt néha egy vagy több mellékmondat is. Vö.: z s e m l é t veszek, *négyet;* k i f l i t h o z z o n Pista, legalább *hatot;* c i g a r e t t á t ma a közértből hozott az öcsém, *húsz darabot;* c i g a r e t t á t , minthogy éppen kifogyott a tárcámból, a szobatársamtól kértem *kettőt.*

Bár az egyeztetés ilyenkor is segít fölismerni az egymástól távol került értelmezett és értelmező összetartozását (lásd előző pontunkban), nem ajánlatos a közbeékelésekkel megnehezítenünk a megértést. — Az *is* kötőszó helyére vonatkozólag lásd a II. 2. pontot.

L. még: francia nyelvi hatás II. 2. b)

II. A z é r t e l m e z ő s s z e r k e z e t n é v e l ő - é s k ö t ő s z ó h a s z n á l a t a , í r á s j e l z é s e

1. A beszélő szándéka és a felhasznált szók szófaji jellege, toldaléka stb. szerint mind az értelmezett, mind az értelmező előtt állhat meghatározottságot kifejező n é v e l ő (*az* asszonyok, *a* növényápoló brigád; *a* téesz elnöke, *az* ismert veterán); de állhat csak az egyik szerkezettag előtt (*a* kisebbik fiú, Pista; Pista, *a* kisebbik fiú); sőt lehet mindkét tag is névelőtlen (én, Nagy János; kenyeret, ötöt). Ugyanígy járhat együtt a tagok különböző természete szerint határozott és határozatlan névelő is egyetlen értelmezős szerkezetben (*a* tettes, *egy* tizenkilenc éves fiú; *egy* kisleány, *a* csősz hugocskája); s akár két határozatlan névelős (*egy* gépkocsi, *egy* új Skoda) vagy egy ilyen és egy névelőtlen tag is (Bərta Pál, *egy* nemrég fölvett sertésgondozó; *egy* kisfiú, Gál Petike). A névelőhalmozás azonban az értelmezős szerkezetben különösen nehézkesen hat (*a* tettes, *egy* a téesz-ből *egy* fegyelmi során kizárt falubeli; helyesebben: *a* faluban lakó tettes, akit *a* téesz-ből fegyelmivel zártak ki). — L. még a a III. részben.

2. A közbülső magyarázó-kifejtő, esetleg helyreigazító stb. k ö t ő s z ó vagy határozószó az értelmezős szerkezetből inkább magyarázó utótagú halmozásos mellérendelő szerkezetet alakít. Pl.: 500, *azaz ötszáz forint;* a n y e r t e s e k e t , *név szerint Gál Józsit és Fehér Palit;* n é h á n y , *pontosabban három* notórius későn járó. Ezekben világosabb a köztérbeli logikai viszony, mint a kötőszó nélküli szerkezetekben.

Az *is* kötőszó vagy nyomban az értelmezett után áll (Ágnes is, *a kisebbik lány*, ott lakik), vagy az egész értelmezős szerkezet végén (Ágnes, *a kisebbik lány is* ott lakik). Az utóbbi forma jobban kiemeli a szerkezet egységét, az előbbi pedig főleg ott helyesebb, ahol a szerkezettagokat a közbeékelt más mondatrészek nagyon messze szakítják egymástól: Ágnes is ott lakik, *a kisebbik leány*; szerettek Ágnest is, a nemrég Budapesten szakmát tanult kislányt. — Az *is* kötőszónak az értelmezett és az értelmező utáni (tehát kétszeres) kitétele azonban helytelen, mert ezzel — tévesen — kapcsolatos kéttagú viszonynak érthető az igazában értelmezős szerkezet: Ágnest is, *a kisebbik leányt is* szerették. — L. még: mellérendelt mondat I. 3., II. 4.

3. Az értelmezett és az értelmező között a beszédben tartott szünetnek leginkább vessző az írásbeli jele; így az iménti példák nagy részében is vesszőt használtunk. Ha azonban az értelmező magyarázó vagy kifejtő jellegű (vagy esetleg csattanós befejezése egy mondatnak), kettőspont is felhívhatja rá a figyelmet (és belépett az új elnök: Bíró; volt három fia: *Pál, Ferenc és Mihály)*. A gondolatjel meglepő vagy közbevetett értelmező előtt szintén előfordulhat. Pl.: és belépett az új elnök — *Bíró!*; az új elnök — Bíró elvtárs — nem akarta. Gyakran alkalmazva azonban a kettőspont, főleg pedig a gondolatjel modorossá válik. — Ha az értelmezőt nem előzi meg szünet, s különösen ha új hangsúly sem emeli ki, akkor vesszőt sem kell tennünk az értelmezett és az értelmező közé. Pl.: engem *magamat* nem érdekel ez. Ugyanígy a legtöbb minőség- és mennyiségjelzői (olykor szinte állítmányszerűen kiemelt) értelmező előtt sem: vendéget is hívtak *vagy* húszat. Akkor sem teszünk vesszőt az ilyen utójelzőszerű melléknév elé, ha fő mondathangsúly van rajta, mert egyedül hordozza a tulajdonképpeni mondanivalót: kenyeret *barnát* szoktunk enni. Az egész értelmezős szerkezet mint egység után csak akkor teszünk vesszőt, ha beszédben is elég határozott szünet választja el a folytatástól: sógorod, *az új elnök*, nem ilyen hiszékeny. Egyébként az értelmező után nem kell vesszőt tennünk: a névnapján, *december 6-án* jártam nála.

III. Az értelmező fajtái a stílusban

1. Az azonosító értelmező többnyire nem cserélhető fel elöl álló jelzővel, ez tehát szinte egyetlen kifejezőeszköze az effajta kiegészítő informálásnak. A melléknévi és a számnévi értelmezőt azonban rendesen különleges stílusértéke miatt használjuk a megszokottabb, elöl álló jelző helyett: ha csak utóbb, a jelzett szó kimondása után gondolunk a jelzőre (bort is kérek, *vöröset)*, ill. ha az adott beszédhelyzetben a jelző nélküli főnév nevezi meg a közlés kiindulópontját, a melléknév pedig olyanképpen vonatkozik rá, mint a névszói állítmány az alanyra (Nyakken-

dőt sem kaptam *megfelelőt!)*, továbbá ha az értelmezőszerű melléknevet jobban ki akarjuk emelni, esetleg (néha állítmányszerű értelemben) szembeállítva a jelzett szóval (Van nekem bajom *elég!*; Fizetést *jót* kaptam, de bánásmódot *rosszat!)* vagy elkülönítve az elöl álló jelzőtől (baráti szóval, *elvtársival* tárgyaltak velem). — Gyakran csak nyomósítjuk a már elmondott szavakat azzal, hogy megismételjük, esetleg valamiképp variáljuk vagy teljesebbé is tesszük. Pl.: Anyám, *édes jó anyám*, csakhogy látom!; Húst, *sült húst* szeretnék!; Poharat, *borospoharat* ide!

2. Az értelmező halmozásával gyakran a mondanivaló áradását, ill. az ábrázolt valóság sokoldalúságát érzékelteti a stílusművész. Pl.: Szeressétek, Őt is, *a vad, geszti bolondot.* | A gyujtogató, csóvás embert. | Úrnak, magyarnak egyként rongyot (Ady: Rohanunk a forradalomba); Reánk kacag a vérvörös tavasz, Az orgonás, a zengő sugaras (Kosztolányi: A vér és tűz dala).

3. A bővítményes melléknévi igenévi értelmezőt a beszélt nyelvben többnyire nehézkesnek, keresettnek érezzük, s inkább tagmondattá oldjuk fel. Pl.: új töltőtollamat, *a vőlegényemtől kapottat*, még nem használtam. Jobb így: új töltőtollamat, *amelyet (a) vőlegényemtől kaptam*, még nem használtam.

4. Az értelmezői *az* mutató névmás olykor csak új mondatrészt vezet be emfatikusan (Vizet *azt* adtok!), főleg ha aztán szembeállítás követi *(de . . .)*. Vagy a gondolkodás szünetét tölti be: százhetvenöt meg nyolcvanhét, az kétszázkettő. Az egyszeregyben meg sokszor épp a versszerű ritmus kívánja meg a névmási értelmezőt: egyszer egy *az* egy. — E henyébb névmási értelmezőnek fölösleges és modoros használata azonban csak az igénytelenebb, kevésbé választékos beszédben gyakori (diákok feleleteiben stb.); a művelt nyelvhasználat ritkán él vele.

Régebben szokatlan volt nyelvünkben a főnévi igenévre vonatkozó *ez, az* értelmező, s ezért eleinte idegenszerűen hatott. Pl.: Semmivel nem törődni, *ez* a szokása!; A munkában élen járni, *az* derék dolog! Újabb költői, írói nyelvünkben már ez a szerkesztés is meghonosodott, s nem is hibáztatható, de mind ott, mind az élőbeszédben ma is gyakori — és természetesen helyes — a főnévvel vagy a mellékmondattal való megoldás: A nemtörődömség (ill. Hogy semmivel sem törődik), *az* a szokása!; Hogy a munkában kitűnik, *az* derék dolog!

L. még: alany és állítmány egyeztetése A) 1. g), 2. d), B) 1. | beszédszünet 2. | értelmezői egyeztetés | hanglejtés II. 5. a) | hangsúly 5. | jelző I., II. 3. | mellérendelt mondat | *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. B) 9. | mutató névmás 4. | nominális és verbális stílus 1. b) | szórend III. 1.

IRODALOM: Károly: Értelm.; uő: MMNyR. 2 : 295–313; Tompa: MNy. 1964 : 359–63; Rácz : MMNy. 351–358; Nagy J. B.: Emberöltő 300–3; Rácz: Nyr. 1970 : 153; Szemere: AkHTört. 258–9; Tompa: AnyOlv. 65–73; Jakab: Nyr. 1977 : 9–19; Károly: Nyr. 1978 : 46–50; Jakab: Nyr. 1978 : 293–98. T. J.

értelmezői egyeztetés

Az értelmezőhöz általában ugyanolyan mondattani toldalékokat és viszonyszókat kapcsolunk, mint az értelmezett szóhoz: alakja vagy értelme szerint egyeztetjük az utóbbival. Egyeztetésekor azonban nem okvetlenül egyező alakú, hanem azonos mondattani szerepű elemek járulnak az értelmezős szószerket tagjaihoz.

1. Így a számbeli egyeztetést jelezhetik eltérő: *-k* és *-i* alakú többesjelek is. Pl.: a versenyzők, iskolánk *növendékei*, kitettek magukért, v. versenyzőink, e derék *fiúk*, kitettek magukért. Sőt az azonos többséget a többesjeles szón kívül mennyiségjelzős vagy halmozott, esetleg anyag- vagy gyűjtőnévi stb. mondatrész is kifejezheti. Pl.: ebben ti, a *többség* döntötök; az ól és az istálló, legjobb gazdasági *épületeink*, használhatók maradtak; ezerjó, rizling, muskotály, kitűnő *borok* kerültek az asztalra; a fiatalok és az idősebbek, az egész *tagság* eljött; Egymásra néz a sok vitéz, A vendég velsz *urak* (Arany: A walesi bárdok).

Ha azonban az értelmezett több személyt jelentő egyes számú szóból áll, esetleg kétséges lehet, hogy az egyes számú értelmező csupán az utolsó értelmezett tagra vagy valamennyire vonatkozik e. Ilyenkor a fogalmazást vagy a szórend megváltoztatásával, vagy értelmi egyeztetéssel egyértelművé kell tennünk. Pl.: Gál János és Kis Péter, a téesz *fogatosai*, elhozták az árut, ill. Gál János — a téesz *fogatosa* — és Kis Péter látták az esetet.

2. A viszonyrag és a névutó egyeztetése szintén mutatkozhat eltérő formákban, ha az értelmi és mondattani viszonyoknak így (vagy így is) megfelel: a fővárosból, *Budapestről* jött; a tengerben, *a hullámok közt* hányódott; Ifjúságom, e zöld *vadont* szabadnak hittem (József A.: Talán eltűnök hirtelen . . .).

Az ismétlődő viszonyragnak csak az értelmezőn vagy az értelmezetten való — tehát egyszeres — kitételét a múlt században eléggé kedvelték, mai művelt nyelvhasználatunk azonban általában mindkét tagon megkívánja a ragot. Így főleg levélcímzésben: Nagy Jánosnak, *a gimnázium igazgatójának* (nem pedig Nagy Jánosnak, *gimn. igazgató;* sem: Nagy János úr, *gimn. igazgató-*

nak). Ha az értelmezős szerkezet birtokos jelző, ma szintén vagy mindkét tag *-nak, -nek* ragos (ez a gyakoribb és félreérthetetlenebb típus), vagy mindkettő ragtalan. Pl.: N a g y G e r g e l y n e k , a téesz *szakértő mérnökének* javaslata így hangzik, ill. N a g y G e r g e l y , *az ellenőrző mérnök* véleménye szerint nem történt mulasztás. Zavart okoz azonban az ilyen felemás egyeztetés: N a g y G e r g e l y , az *ellenőrző mérnöknek* véleménye szerint a kárért senki sem okolható. Helyesen: N a g y G e r g e l y n e k , ... *mérnöknek*.

A közös n é v u t ó t azonban többnyire csak az értelmező után szoktuk használni. Pl.: egy tanulmányt gépeltettem le k i a d ó m , a *Magvető számára*. De ha az értelmezőt más mondatrészek messze szakítják az értelmezett szótól, vagy ha a hangsúly, ill. a beszédritmus úgy kívánja, megismételjük a névutót. Pl.: a z é p ü l e t e k m ö g ö t t , *mind a tíz mögött*, garázs épül; m u n k á j a m i a t t nem tehette meg, élete egyetlen *értelme miatt*.

3. Ha az azonosító értelmezős szerkezet értelmezett szava *-é* b i r t o k j e l e s , az értelmező is ilyen. Pl.: Szeged zenei életénél csak Budapesté, az ország *fővárosáé* jobb. (Legföljebb birtokos névmás helyettesítheti bármelyik tagot: a tervek közül a z *övét*, *Gál Istvánéit* még nem kaptam meg.)

L. még: alany és állítmány egyeztetése A) 1. g), 2. d), B) 1. | értelmező | határozói egyeztetés | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | névszók egyes és többes számú használata

Irodalom: Zolnai Gy.: Msn. 1939 : 177—80; Tompa: Nyr. 1957 : 302—3; uő: MNy. 1959 : 131—3; Károly: MMNyR. 2 : 308—9; Prohászka: MNy. 1963 : 355—6; Rácz: Nyr. 1964 : 106; uő: MMNy. 356—7; Tompa: AnyOlv. 112—20, 169. T. J.

é r t e l m e z ő s s z e r k e z e t e k h a n g s ú l y a L. értelmező I. 2., II. 3. | hanglejtés II. 5. a) | hangsúly 5.

é r t e l m e z ő s t á r g y m e l l e t t i i g e r a g o z á s L. tárgyas vagy alanyi ragozás értelmezős tárgy mellett

é r t e l m e z ő s z ó t á r n y e l v m ű v e l ő s z e r e p e L. szótár és nyelvművelés

é r t e l m i , f o g a l m i s z i n o n i m á k L. szójelentés V.

é r t e l m i h a n g s ú l y L. hangsúly 3.

értesít tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

értet L. műveltető ige 1. | *t* végű igék származékai 2.

értetődik — értődik

Ezek a szenvedő értékű igealakok többnyire a *magától ért(et)ődik* kifejezésben használatosak. Az *értetődik* általánosan elterjedt, de fölöslegesen képzőhalmozó alak; a régies szenvedő képzős *értetik* s a voltaképpen visszaható képzővel alakult *értődik* egybeolvadása. Az utóbbi magában is helyes, bár sokan választékosnak érzik, mert ritkább, szokatlanabb, irodalmi használatú.

Nem pontosan ilyen viszonyban levő, de hasonló szenvedő alakpárok: *érzik — érződik; hallik — hallatszik; játszik — játszódik* (cselekmény, darab); *(meg)képzik — képződik*. Az eredetileg szenvedő értelmet kifejező *-ik* végződés és a külön szenvedő igeképző használata egyaránt helyes; az előbbiek azonban régiesek, választékosak, irodalmiak, a köznyelvben pedig inkább az utóbbiak szokásosak.

L. még: hiányos ragozású igék 2. | ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. a) | szenvedő ige 1. K. M.

-ért rag

Korunkban főleg cél- és eszköz határozó szerepű ez a rag. Például célhatározóként: a *kocsiért* jöttem. Okhatározói ragként mind ritkábban alkalmazzuk, noha nincs okunk e tartózkodásra: *árnyékáért* becsüljük a vén fát (közmondás); *mulasztásodért* meg kell rónunk. Eszközhatározóként többnyire a régi *-n, -on, -en, -ön* ragos határozó szerepében terjed. Pl.: a kertet évi ezer *forintért* [hagyományos szerkezettel: *forinton*] vettem bérbe.

A rag végén levő *t* a kiejtésben gyakran elsikkad; ez a kevésbé választékos köznapi beszédben nem is nagy hiba. Bár írásban nem hagyhatjuk el, költőink verstani okok miatt élnek néha ezzel a szabadsággal, vö.: Hogy törének láncsát a szép *Piroskáér'* (Arany; ríme: *ráér*). *Azért* helyett kivált gyakran hallani ezt: *azér*. A ragnak *-é* alakra rövidült változata azonban már a közvetlen stílusú társalgásban is feltűnően pongyola, ill. népies ízű. Tehát *azért, miért* stb. helyett művelt beszédben nem mondhatjuk ezt: *azé, mié (mé)*.

A múlt században (táji hatásra) költőink is kedvelték a *jutalmaért, kezeért* típusú ragos alakot, ill. tőhasználatot. Ez ma merőben régies, ill. mesterkélt a költői nyelvben is; csupán a *jutalmáért, kezéért* forma természetes.

L. még: *árán* | *bánkódik* stb. határozója | célhatározó | *ellenében* | *érdekében* | eredményhatározó | *-ért* ragos szók elválasztása | eszközhatározó | *fölött* | *gyászol vkiért — vkit* | *iránt* | *irigyel* határozója | *iszik* határozója | *kapcsolatban (vmivel)* | *megbocsát vmiért* | *miatt* | okhatározó | *összefüggésben (vmivel)* T. J.

-ért ragos szók elválasztása

Az előtte levő mássalhangzóbetűvel együtt visszük át megszakításkor: *bóra-xért, husza-dért, máso-kért; megy-gyért; Ara-nyért, Ba-chért, Dosztojevszki-jért, Kossu-thért, Mar-xért, Schille-rért;* de magánhangzó után önmagában: *hazá-ért, koszorú-ért; Csokonai-ért, Goethé-ért, Petőfi-ért.*

L. még: elválasztás | *-ért* rag

-ÉRT utótagú mozaikszók

A kereskedelmi vállalatok mozaiknevének egyik csoportja *-ÉRT* végződésű. Ez a ma már képzőszerűvé, sőt majdnem önálló, értelmes szóelemmé vált végződés legtöbbször a teljes névnek erre a részére utal: *-értékesítő Vállalat.* Az esetek egy részében az *-ÉRT* utótagú mozaikszó előtagja olyan szó, amely jelzi, hogy a vállalat milyen árucikkek értékesítésével foglalkozik. Ilyen a *BUTORÉRT, FAÉRT, HALÉRT (Bútorért*ékesítő Vállalat; Fűrészáru- és Épület*fa-ért*ékesítő Vállalat; *Halért*ékesítő Vállalat). Van, ahol ugyanezt csonkított szó jelzi. Pl.: *ERDÉRT (Erd*őgazdasági és Faipari *Ért*ékesítő és Készletező Vállalat); *VILLÉRT (Vill*amossági és Szerelési Cikkeket *Ért*ékesítő Vállalat); *FÜSZÉRT* (Budapesti *Fűsz*er- és Édesség-nagykereskedelmi Vállalat).

Egy kissé más jellegű a *KÖZÉRT* (a vállalat neve nagybetűs, az üzleteké azonban kisbetűs: *közért).* Ez a ma már alig ismert *K*özségi *É*lelmiszerkereskedelmi *R*t. teljes névnek a rövidítéséből keletkezett. (Később a rövidítést így oldották fel: *K*özségi Élelmiszer-*ért*ékesítő Vállalat.)

Mivel az ilyen mozaikszók végződését majdnem képzőnek tekinthetjük, e mozaikszók a szerencsésebb megoldásúak közé tartoznak. A félreérthetőséget azonban kerülnünk kell! Például az *ERDÉRT*-ről nem derül ki, hogy az Erdőgazdasági és Faipari Értékesítő és Készletező Vállalatnak, nem pedig az Erdei Termékeket Feldolgozó és Értékesítő Vállalatnak a mozaikneve.

Elválasztáskor az *-ÉRT* utótag nem számít önálló szónak, tehát az előtte levő mássalhangzóval együtt visszük át új sorba *(VIRÁ-GÉRT, OFO-TÉRT).* Magánhangzó után azonban — az elválasztás szabályainak megfelelően — önmagában kerül új sorba *(FA-ÉRT).*

L. még: elválasztás 6. | *közért — KÖZÉRT* | mozaikszók V.

IRODALOM: Grétsy: Nyr. 1962 : 388—9; Kovalovszky: Nyfejl. 141, 143.

L. J.

érzékeltet — éreztet L. *éreztet — érzékeltet*

-érzékeny utótagú összetételek

A jelöletlen határozós összetételek csoportjába tartozó, immár jól bevált összetételtípus. Különösen gyakori az orvosi nyelvben. Például az allergiások között vannak *akác-*, *bodza-* és *tejérzékeny* emberek, mások *penicillinérzékenyek*. Sok hasonló szó él a többi szaknyelvben is. Pl.: *elektronérzékeny* lemez, *fagyérzékeny* búzafajta, *fényérzékeny* film, *feszültségérzékeny* kondenzátor, *fotoérzékeny* kristály, *hőérzékeny* anyag, *rezgésérzékeny* műszer.

Egyiküket sem kifogásolhatjuk, a köznyelvi használatban azonban szakmai vagy hivatalos jellegük miatt kevésbé élünk velük.

L. még: határozós összetételek 1.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 65—8; Kovalovszky: Nyfejl. 157.

L. J.

érzeleg — érzelg L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

érzelmi hanglejtés

A hangulati színezés nélküli higgadt, tárgyilagos közlést kifejező hanglejtésformákat módosítják a különféle érzelmek, különösen az erősebb hangsúllyal is járó indulatok (emfázis). Sokszor változatosabbá, néha egyhangúbbá, egy szinten maradóvá teszik őket. Például ezt az egyszerű érdeklődést jelentő kérdést: *Mit mondtál?* ‿ ¯ ‿ (vagy ‿ ¯ ‿) felszökő és mellékhangsúlyos utolsó szótaggal ejtjük, ha kíváncsiságunkat is ki akarjuk fejezni: ¯ ‿ ¯ (nagyobb indulattal, számonkérően még inkább: ¯ ‿ ¯); vagy végig magas hangon: ¯ ¯ ¯ , ha csodálkozás vagy szemrehányás is társul a kérdésünkhöz. Az egyszerű kijelentő mondat eső kezdetű hanglejtésébe kedélyességet, közvetlenséget és némi nyelvjárási ízt visz az utolsó előtti szótag fölemelése és mellékhangsúlya:

¯ ‿ ‿ ‿ ¯ ‿

*Me*gyünk már a kol*bá*szért.

Önérzetességet vagy figyelmeztetést az utolsó szótag fölemelése:

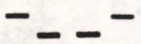

Fát is hoz*ta*m.

Ugyanez a forma a felszólítást sürgetővé teszi:

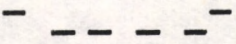

*Meg*edd azt a tész*tát*!

Az öröm kifejezésekor szintén nagyobb eső hangközöket használunk, de a mondat vége csak enyhébben emelkedik:

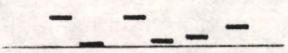

*Vég*re *meg*érkeztek!

Ezzel ellentétes a panasz kifejezése: nagyon kis esés a hangsúlyos szótag után, majd enyhe ereszkedés. Pl.:

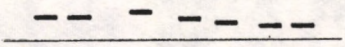

Nekem *nem* vettél cipőt.

A felelem, szorongás kifejezésére a hangsúly utáni szakasz egyszintű menete jellemző:

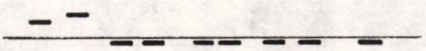

A *mi* házunk előtt álltak meg!

A harag a sűrű hangsúlyozásban és a dallam föl-le ugrálásában nyilvánul meg. Pl.:

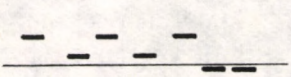

*Ösz*szevissza *ha*zudik.

Kisebb hangközökben, kevésbé éles hangsúlyokkal az ilyen ugráló hanglejtés más tartalmú heves izgalmat is kifejezhet, így kétségbeesést és nagy örömet is, különösen a népnyelvben:

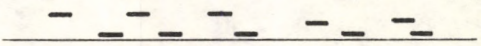

Mit csináljak veled, drága fiam?!

A gúnyos beszédben gyakori a hangsúlyos szótag lefelé siklása:

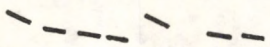

*De*rék fiú, *mon*dhatom!

L. még: érzelmi hangsúly | hanglejtés I. 2., II. 3. | tájnyelvi hanglejtés

IRODALOM: Csűry: MNy. 1925 : 12–6; 1939 : 35–7; Deme: NyFK. 203; Lőrincze: IskNym. 196–7; Deme: MMNyR. 2 : 511–4; Fónagy–Magdics: NyK. 1963 : 103–7; Fónagy–Magdics 183–260; Magdics: NyK. 1964 : 417–20; Fónagy: Nyr. 1966 : 121–37; Nyiri: MMNyünk. 43–4.

E. L.

érzelmi hangsúly

Indulat vagy más érzelem (emfázis) hatására a szó hangsúlya éppúgy eltolódhat szokásos helyéről, mint a szakaszhangsúly. Pl.: *Le*hetetlen!; *Bor*zasztó nagy baj történt. Arra azonban vigyázzunk, hogy a hangsúlyos szó első szótagja is kapjon legalább mellékhangsúlyt, mert teljes elsúlytalanítása idegenszerű. E szabály alól csak egy kivétel van: indulatos kifakadásokban, szitkozódásokban az egész mondatot — ha nem nagyon hosszú — úgy ejtjük, mintha egyetlen szó volna. A mondat első szótagját erősebben hangsúlyozzuk, a többi szót egyfolytában, hangsúlytalanul ejtjük az ilyenekben: *A* nemjóját!; *Az* anyád mindenit! — Az érzelmi hangsúlyozással függ össze bizonyos beszédhangok alkalmi megnyújtása és a hangszín módosulása is.

L. még: ejtésváltozatok 1. | érzelmi hanglejtés | hangsúly 1. a)

IRODALOM: Deme: NyFK. 203, 220–2; uő: MMNyR. 2: 466–7; Radó–Deme: Nyr. 1965 : 425–30; Wacha: SzónKve 169; Bárczi: Nym. 36–7.

E. L.

érzelmi nyújtás L. ejtésváltozatok 1. | érzelmi hangsúly

érzik — érződik L. *értetődik — értődik* | szenvedő ige 1.

és L. *és — s*

és akkor, és aztán L. kötőszók összekapcsolása

esdekel — esdeklik L. ikes és iktelen ragozás II. 5. d) | *könyörgöm*

esd r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

eset, esetben

A kissé argóízű *nem az (ő) esete* kifejezés nem mindig helyettesíthető a jelentésében hozzá közel álló *nem tetszik neki*-vel. Épp ezért a bizalmasabb élőbeszédben nem kell hibáztatnunk.

Jóval több gondot okoz e főnévnek *-ben* helyhatározóragos divatozó alakja, mert ez olykor körülményessé, egyhangúvá teszi a stílust. A jogi, államigazgatási nyelvben azonban gyakran szinte nélkülözhetetlenek már az ilyen szerkezetek: *ellenkező esetben* (hagyományosabb szóval: *különben, máskülönben, egyébként, másként)*; *abban az esetben, ha* (egyszerűbb, természetesebb stílusban: *ha; akkor, ha)*; *olyan esetben* (értsd: *olyankor; akkor, ha)*. Ezeknek alkalmazása tulajdonképpen nem is hiba, de modorossággá válik, ha túlságosan gyakran élünk velük. Sokszor helyénvaló az *ebben az esetben* is, de néha terjengősen fontoskodó ehelyett: *ekkor, akkor*. Arra mindenképp ügyeljünk, hogy az *esetben* végű szókapcsolatok ki ne szorítsák tömör szinonimáikat: *gyakran, sokszor* (nem pedig *sok* v. *számos esetben)*; *néhányszor, néha, némelykor* (nem pedig *néhány* v. *némely esetben)*; *ilyenkor* (nem *ilyen esetben)* stb.

A szinte már névutószerűen használt *esetben* főképp német hatásra terjedt el a számhatározó kifejezésére: *öt esetben (in fünf Fällen)*, e helyett: *ötször, öt ízben*. Ezt lehetőleg kerüljük!

L. még: *esetén* | időhatározó | *íz, ízben* 2. | névutó 4. | számhatározó | *-szor, -szer, -ször* rag

Irodalom: Kálmán: AnyKal. 263; HivKve² 83. Sz. L.—T. J.

esetén

Az *eset* főnév birtokos személyragos és *-n* hatrozóragos alakulata; névutószerűen használatos, de forma szerint egyúttal névszójának birtokszavaként. Pl.: *eső esetén; ennek esetén*. Bár német minta is hathatott keletkezésére *(betegség esetén = im Falle einer Krankheit)*, nem helytelen: az ún. feltételes időhatározó tömör kifejező eszköze; ilyen szerepben nem is szorított ki más, jobb megfelelőket, nem úgy, mint a hasonlóan névutó-

szerű *esetben*. Egyszerű időhatározásra azonban ne használjuk! Pl.: *kiránduláskor* v. *kiránduláson* [nem pedig *kirándulás esetén*] segített a főzésben. Mivel általában kissé papírszagú, hivatalos ízű forma, az élőbeszédben kevésbé élünk vele. Előbbi példáink közül különösen a rosszul hangzó elsőt *(eső esetén)* fejezzük ki természetesebben a személytelen igével: *ha esik* (ill. a jövőre értve olykor: *ha esni fog* v. *ha eső lesz)*. Máskor is jobb körülírni az elvont határozót, ha meghatározott személyre vonatkozik: *ha beteg leszek* v. *lennék* stb. Elvontabb (feltételes időhatározói) jelentésében írásban, hivatalos stílusban is helyettesítsük más szóval, kifejezéssel akkor, ha az *esetén* a szövegben túlságosan gyakran fordul elő, s a helyette ajánlott forma is tökéletesen megfelel. Pl.: rendkívüli körülmények *esetén* gépkocsit is igénybe vehetünk. Helyette jó ez is: rendkívüli körülmények *között*.

L. még: *eset, esetben* | időhatározó | névutó 4.

IRODALOM: HivKve² 83–4. E. L.–T. J.

esetleg — esetlegesen

Ha mondatunkban nagyjában azonos volna a két határozói alak jelentése, az elsőt jobbnak kellene tekintenünk, mint a bonyolult, toldalékhalmozó második formát. Pl.: ha *esetleg* nem találnám itthon; ha *esetleg* rossz idő lenne, akkor . . . (Az *esetlegesen* itt hivatalos ízű, körülményeskedő volna.) Többnyire azonban különbség van a két kifejezés értelme közt, az *esetleges* melléknév jelentésének és szerepének megfelelően ('esetleg, talán bekövetkező; lehetséges, előforduló': *esetleges kérés)*. Pl.: csak *esetlegesen* ígérkeztem hozzátok; de: *esetleg* mégis elmegyek hozzátok. Az első tehát a cselekvés ígéretének bizonytalan, föltételes jellegére utal, az utóbbi pedig — 'talán'-hoz hasonló jelentésben — magát a cselekvést mondja pusztán lehetségesnek (= megeshet, megtörténhet, hogy).

L. még: képzőhalmozás | *-lag, -leg* viszonyrag

IRODALOM: HivKve² 84.

-ési L. *-ási, -ési* végződésű szavak

esik — hull

E két rokon értelmű ige közül az *esik* a gyakoribb és a szélesebb jelentéskörű: a lefelé irányuló gyors(uló) mozgáson kívül jelent: a) valakire, valamire irányuló gyors, hirtelen cselekvést, mozgást *(nekem esett; az epernek estek*, és felfalták; *pillantása a lányra esett)*; b) (átv. is) állapotváltozást (esnek az árak; *áldozatul, bajba, fogságba, kétségbe, szerelembe, teherbe esik)*; c) valahova jutást, valahol, valamikor létet, valamerre való fekvést *(távol estem [= kerültem] szülőföldemtől; féreg esett az almába;*

három krémes esik [= jut] egy gyerekre; jobbra esik [= van] a folyó; őszre esik az évforduló); d) történést, keletkezést *(nem esett baja; sok szó esik erről; folt esett a becsületén; nehezére esik)*.

A *hull* ige alapjelentése: több vagy sok tárgy (sűrűn) egymás után folyamatosan, ill. nem hirtelen, hanem bizonyos idő múltán természetes bekövetkezéssel esik (valahonnan valahova). Pl.: *hull a falevél, a gyümölcs; hull* — v. inkább *hullik* — *vkinek a haja, a foga*. Kifejezhet továbbá tömeges pusztulást, halált *(hull a baromfi; ősszel hullanak a legyek; hullottak a katonák az ágyútűzben)*, s használatos néhány állandósult szókapcsolatban: *porba, térdre hull; szemébe, vállára hull a haja:* (átv.) *az ölébe hull vmi*.

Ezekben a kifejezésekben a két ige csak ritkán cserélhető fel (például a *térdre esik* is lehet hódolat, könyörgés, megalázkodás megnyilvánulása, de inkább véletlen, a *térdre hull* pedig szándékos cselekvést jelent; az *ölébe esik vmi* általában konkrét értelmű, az *ölébe hull* pedig átvitt, elvont jelentésű). Egyaránt mondhatjuk azonban: az eső *esik* v. (ritkán) *hull* (az *esik* magában is elegendő; a *hull* ige sűrűbb esőt, záport fejez ki), darabokra *esik* v. *hull* vmi (a *hull* azonban erősebb, nagyobb hatású történést, ill. folyamatot éreztet).

L. még: *esik* terpeszkedő kifejezésben | ikes és iktelen ragozás I. 2. d)

K. M.

esik terpeszkedő kifejezésekben

Az átvitt értelmű *vmibe esik* kifejezéstípus általában német mintájú *(verfallen)*, de már meggyökeresedett és elfogadott szerkezet. Szemléletes kifejezések is tartoznak ide, ezért nem helytelenítjük őket, inkább csak javaslatot adunk némelyiknek más, rövidebb formával, egyszerű igével való helyettesítésére. Ez utóbbi a körülírásnak a hivatalos vagy választékos stílusértékével ellentétben köznyelvi jellegű. Pl.: *ájulásba esik: elájul; betegségbe esik: megbetegszik, beteg lesz;* vmilyen *elbírálás, megítélés alá esik* vki, vmi: vhogyan *elbírálnak, megítélnek* vkit, vmit; *kifogás alá esik: kifogás tárgya, kifogásolható; szerelembe esik* (vkivel): *beleszeret* vkibe; *tévedésbe, túlzásba esik: téved, túloz*.

L. még: *esik — hull*

Irodalom: HivKve² 84–5.

K. M.

és . . . is L. *és — s* 5–6.

eská L. mozaikszók II.

esküszik ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

és — meg L. *és — s* 3.

és mégis, és mégse(m) L. kötőszók összekapcsolása

és nem L. *és — s* 4.

eső

A 'csapadék' jelentésű főnevet inkább úgy ejtjük, mint a melléknevet: rövid *s*-sel. Kissé népiesebb, köznapibb beszédben azonban a melléknévi igenévtől (a fejemre *eső* gesztenye; gondolkodóba *eső* ember) megkülönböztetve ejthetjük [esső]-nek is.

IRODALOM: Bolla – Molnár: EgriKonf. 142 – 3.

éspedig — mégpedig

Mindkettő a magyarázó — pontosabban: kifejtő vagy fokozó — utótagú mellérendelő összetett mondatok kötőszavaként használatos. Nyelvművelésünk az *éspedig*-et régebben a német *und zwar* (esetleg a latin *et quidem)* újabb keletű tükörszavának tekintette, s ezért elég következetesen rosszallotta. Nemrég azonban kiderült, hogy éppen nem új fejlemény, s terjedését sem tulajdoníthatjuk pusztán idegen hatásnak. Köznyelvi használatban ez a gyakoribb és természetes, némi fokozó, nyomósító árnyalattal. Pl.: *kedden, éspedig* [= méghozzá] *mindjárt reggel megkapod az igazolást.* A *mégpedig* választékosabb és inkább kifejtő szerepű: *két jó szakkönyvet találtam a munkámhoz, mégpedig egy orvosi és egy pedagógiai vonatkozásút.* (Ezt is mondhatnánk *éspedig*-gel, de az előbbi szerkesztés valamelyest ízesebb, ill. szabatosabb.)

IRODALOM: Benkő László: Nyr. 1956 : 306. T. J.

espresso L. *eszpresszó*

és — s

1. E két változatban élő mellérendelő kötőszó viszonylag gyakori és sokféle szerepű. Éppen ezért csak akkor kell alkalmaznunk, amikor valóban szükség van rá. Állhat halmozott mondatrészek közt is, tagmondatok közt is.

Leginkább kapcsolatos tagok közt szokásos. Egyszerű kapcsolat esetén olyankor is előfordul, amikor nélküle szintén természetes volna a mondatfűzés. Pl.: *délután bemegyek az irodába, (és) akkor megbeszélem a főnökkel a munkabeosztást.* Az effajta laza viszonyú mondattagok közt az *és* kivált akkor helyes, ha vele némi nyomatékot akarunk adni az utóbbi egységnek. — Felsorolásban rendesen csak a két utolsó tag közé kerül

(ma, holnap *és* holnapután szabad vagyok). Ennek előnye, hogy világosan jelzi a felsorolás végét. De tömör, ritmusos mondókából itt is hiányozhat az *és*: *Bort, búzát, békességet!* Máskor meg a pá huzamos egységek nyomatékosítására — emfatikusan — minden újabb tag előtt megismételjük. Pl.: Lesz ott hús *és* köret *és* sütemény *és* ital bőven!; Most tél van *és* csend *és* hó *és* halál! (Vörösmarty: Előszó). — L. még: stilisztikai formák, képletek 1—2.

Hozzátoldó vagy fokozó kapcsolatos tagok között szintén állhat *és*, a gyakori használat kerülésére azonban ilyenkor használhatunk helyette *is*, *sőt* stb. kötőszót. Pl.: jó volt az ebéd, *és* nem drága, v. ízlett az ebéd, nem *is* volt drága; kaptunk három fogást *és* még sört, v. kaptunk három fogást, *sőt* még sört is.

Előfordul s bátran használható még előzmény nélkül vagy csak odagondolt előzménnyel is, a szót új tárgyra terelő céllal, pl. *És* mit kerestél te ott?; a folytatást siettetve akár önálló mondatként is: *És* akkor (v. aztán)? Az a gyakran hallható megállapítás, hogy *és*-sel nem kezdhetünk mondatot, nem egyéb nyelvhelyességi babonánál! A fölényes egykedvűséget kifejező mondatokban azonban gyakran magyarosabb és ízesebb, kifejezőbb helyette a *hát*. Pl.: *Hát* [nem pedig *és*] aztán?! Más kérdések élén szintén ajánlatosabb a bizalmasabb hangulatú, de nyomatekosabb *hát*. Pl.: *Hát* [nem: *és*] te mit akarsz? — L. még: kötőszó mint önálló mondat.

2. Az *s* az *és*-nek rövidebb változata: szerepkörük nagyjában azonos. Az *s* azonban a magyar nyelvterület keleti részeinek regionális használatában — különösen pedig a székelység körében — jóval kedveltebb az *és*-nél. Az irodalmi stílus általában szívesebben él mondatkapcsolásra *s*-sel, mondatrészek közt pedig *és*-sel. Az *s* amellett az utólagos hozzátoldás árnyalatát is kifejezi, bár ez nem általános (*S* mindjárt ki is fizette!). Az *és* viszont feloldja az esetleges mássalhangzó-torlódást; kivált az előző szóvégi *s* után jobb hangzású (*Áss, és* megkapod érte a bered!). Némely összetételben vagy állandó szókapcsolatunkban pedig mindig vagy nagyrészt *s*-et mondunk: *egyszersmind, idestova; egyről s másról; ez s az;* stb.

3. A kapcsolatos *és (s)* túlzott gyakoriságát ajánlatos azzal is mérsékelni, hogy nem engedjük kiszorítani a *meg* kötőszót az effajta hagyományos szerkezetekből: *ez meg az; erre meg amarra; ekkor meg akkor; így meg úgy; itt meg itt; ezer meg ezer; újra meg újra;* összeadásban szintén: *egy meg egy;* tíz *meg* [nem pedig *és*] tizenhét az huszonhét; stb. Bár a *meg* egy kissé népies hangulatú, gyakran még a szót másra terelő, ill. hozzátoldó *és* helyett is jól megfelel. Pl.: *Meg* volna egy kérésem nekem is!; *Meg* aztán olcsóbb is a vonat!

4. Ellentétes szerepben szintén használható az *és (s)*, főképp egyszerű szembeállításkor. Pl.: tél sem volt még, *s* [= de] a lábam már megfagyott; apja nem ivott, *és* ő — lám — mily mértéktelenül rákapott a borra! A tagadó (tiltó) utótagú szerkezetben azonban magyarosabb a *ne(m) pedig*, mint a német mintára elterjedt *és ne(m)*. Pl.: mégis most mennék hozzád, *nem pedig* [kevésbé ízesen, hanyagabbul: *és nem*] holnap reggel.

5. A mondatrészkapcsoló *és (s)* kötőszó elé nem teszünk vesszőt, a mondatkapcsoló elé ellenben igen. Pl.: Te *és* én könnyen végzünk a munkával!, de: Te hozz kenyeret, *és* ne törődj mással! Természetesen a mondatrészkapcsoló *és (s)* előtt is lehet vessző, ha ezt más ok kívánja, pl. Vizet találunk ott, *és* némi bort is! (Az *is* miatt.) — L. még: írásjelek 4. | nyelvművelő babonák 1. a)

6. Az *és* nagyon gyakran használatos más mellérendelő kötőszóval együtt is: *és azért; és így; és mégis; és viszont;* stb. (lásd: kötőszók összekapcsolása). — Az *és* előtt némelyek — főleg nők — modorosan hosszú szünetet tartanak (lásd: beszédszünet).

L. még: mellérendelt mondat II. 1.

Irodalom: Horváth J.: MNy. 1911 : 66; Benkő László: MNy. 1963 : 40; Lőrincze: NymLev. V; F[erenczy]. G. : uo. 324; Rónai—Kerekes 476—7; Szemere: AkHTört. 253—4, 256—7. T. J.

este — az este — egy este L. *a, az* névelő időhatározók előtt | *egy* névelő időhatározók előtt

estefele — estefelé L. *felé* 2.

est — este, estéje — estélye

Az *est* egyrészt régiesebb, választékosabb alak a köznyelvi *este* főnévhez képest (leszállt az *est)*, másrészt többé-kevésbé sajátos, az *esté*-hez csak ritkán kapcsolódó jelentése is van, ti. átvitt értelemben esti előadást, rendezvényt jelent *(irodalmi est)*. Egyes szám harmadik személyű személyragos alakja *estje* (az író *szerzői estje)*, az *este* főnévé pedig *estéje (a lakodalom, az ünnep estéje;* Arany: *Toldi estéje* 'öregkora'). Ne tévesszük össze vele az *estély* (= ünnepélyes esti összejövetel) személyragos alakjának írását: *estélye (a klub estélye)!*

A ma általános *este* határozószó és főnév mellett az *estve* régies és népies hangulatú. Régebbi irodalmunkban és néhol még a nyelvjárásokban találkozunk vele. Pl.: *Estve* jött a parancsolat (Csokonai: Szegény Zsuzsi a táborozáskor); A Rigó sem az volt, aki tegnap *estve* (Arany: Toldi).

Irodalom: Rácz: AnyKal. 201. F. G.—K. M.—Sz. L.

-ész L. *-ász, -ész* képző | ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d), II. 1. f)

észak—déli

Nagykötőjellel írjuk: *észak–déli folyású, észak–déli irányú.*

L. még: *kelet–nyugat* | világtájat jelölő előtagú összetételek

északkelet, észak-északkelet L. világtájat jelölő előtagú összetételek

Észak-Magyarország

Így helyes, kötőjellel, hírlapcímként is; 1954 óta melléknévi származékában szintén megmarad a kötőjel: *észak-magyarországi.* De *északmagyar!*

L. még: világtájak jelölő előtagú összetételek

eszcájg — evőeszköz L. magyarítás a hivatalos nyelvben

eszébe — eszibe L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

Eszék — Osijek L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

eszencia — esszencia

Ugyanannak a latin szónak a magyarban kialakult két változata. Egy *sz*-szel írva: tömény ízesítő, kivonat; tömény ecet. Kettős *sz*-szel: valaminek a veleje, lényege. Ugyanígy: *esszenciális:* lényeges, lényegi, valaminek a lényegéhez tartozó, sarkalatos. Ejtsük őket írásuk szerint!

-észet L. *-ászat, -észet* képző

észhez — észre L. *észre tér, eszén van — észhez tér, észnél van*

eszik r a g o z á s a L. határozói igenév | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

-észik v é g z ő d é s ű i g é k L. ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d), II. 1. f)

észjárás — esze járása

A jelöletlen birtokos jelzős összetételt egybeírjuk, a jelöltet külön: *észjárásom, észjárásod* stb.; *eszem járása, eszed járása* stb.

L. még: összetett szók birtokos személyragozása

eszkaláció

Jelentése: lépcsőzetes eljárás, fokról fokra haladó művelet, fokozódó folyamat. Amerikai (angol) katonai műszó a vietnami hadműveletek lépcsőzetes, fokozatos kiterjesztésének megjelölésére. Nálunk — valószínűleg orosz közvetítéssel — a sajtó nyelvében terjedt el (1966 első felétől), majd felbukkant a *dezeszkaláció* szó is, a művelet fokozatos megszüntetésének kifejezésére. Pl.: *az amerikai elnök a harci cselekmények dezeszkalációjáról beszélt.* Ez utóbbi a *deeszkaláció* formában kevésbé jó, nemcsak a zavaró egybeírás veszélye miatt *(deszkaláció)*, hanem mert a nemzetközi latin nyelvben a *de-* előtag magánhangzó előtt általában *des- (dez-)* alakban használatos: *dezillúzió, dezinfekció, dezorganizáció, dezorientáció* stb. Igaz, van ellenpélda is: *deionizáció.*

IRODALOM: Ferenczy: ÉT. 1967 : 109; uő: ÉT. 1969 : 895. É. Z.

eszközhatározó

A tágabb értelemben vett módhatározóknak egyik fajtája. A folyamat vagy állapot eszközét vagy eszközszerű körülményét nevezi meg. Pl.: *autón* jár; *eben* gubát cserél (szólás); *vödörben* hozta a vizet; a maga *erejéből* lett ember; Megélek én akár *kenyéren* is!; *Dobbal* nem lehet verebet fogni! (közmondás).

Mint példáinkból látjuk, különfele ragokkal fejezhetjük ki. A legáltalánosabb a *-val, -vel.* Pl.: *fával* fűt; *kővel* dobta meg; *tollal* ír; *ésszel* él. A *-val, -vel* azonban ragja a társhatározónak (a *fiúval* sétál) és más, elvontabb határozóknak is, pl.: *üggyel-bajjal; éjjel-nappal; örömmel; jóval* nagyobb; *nyugtával* dicsérd a napot.

Az *ad, elad, árusít, cserél, kivált, vesz, megvesz, vásárol* stb. ige mellett régen leginkább *-n, -on, -en, -ön* ragos eszközhatározó járta: *ingyen; egy talléron; egy lúdon (vette, cserélte); ötön vette* (szólás; 'öt ujjal', vagyis lopta). Ma inkább az *-ért* határozóragot használjuk (kérek *egy forintért* fagylaltot; *Ötért* nem adja?), sőt névmási és melléknévi határozóban is: *mennyiért, drágáért, olcsóért,* esetleg (nép.): *ingyért (ingyenért)* adja. Az utóbbi raghasználatot korábbi nyelvművelésünk rosszallotta, s a *menynyin* (veszi) *-n* ragos szerkesztést ajánlotta a *mennyiért* helyett. Ma az *-ért* ragosat sem tekintjük helytelennek, s a *drágáért, olcsóért* stb. alakulatot is csak népies stílushangulatúnak ítéljük (a választékosabb, inkább módhatározói *drágán, olcsón* helyett), de nem hibásnak. (Az *olcsóért* alak az *olcsó pénzért*-féle eszközhatározó hatására keletkezett.)

Az adást, vételt, cserélést jelentő igék *-ért* ragos határozója az eredményhatározóval érintkezik; az *egy forintért* (régebben: *forinton) vesz* típusban az *-ért* rag valóban eszközt, az *egy forintért ad* szerkezetben inkább ered-

ményt fejez ki (ti. az eladás eredménye a pénz). Ez utóbbi értelemben nemigen fejezhető ki *-n* raggal. — L. még: eredményhatározó.

Az eszközhatározó névutói: *által* (közvetítés), *révén* (segítség, segítő közreműködés, közbenjárás) és *útján* (valamely eljárással, móddal).

L. még: *által* — *-tól, -től*, ill. *-val, -vel* | *árán* | *árban* — *áron* | *-ért* rag | *keresztül* | közlekedési eszközök neve eszközhatározóként | módféle határozó | *révén* — *útján* | *segítségével* | társhatározó | *-val, -vel* rag

IRODALOM: B. Lőrinczy: MMNyR. 2 : 206—9, 255—6. K. M.—T. J.

eszközöl

Rendszerint a hivatali nyelvben találkozunk ezzel az igével, de használata még a hivatalos szövegekben sem mindig indokolt, a köznyelvben pedig éppenséggel stílustalan, vagyis kerülendő. Ugyanezt mondhatjuk az *eszközlő, eszközölt, eszközölhető* melléknévi igenevekről és az *eszközöl* szenvedő alakjáról, az *eszközöltetik*-ről. (Ez utóbbit lásd külön cikkben.) Tehát például ehelyett: „a hibabejelentés kizárólag a központi iroda felé *eszközölhető*", fogalmazzunk például így: a hibákat csak a központi irodában lehet bejelenteni.

Mielőtt felsorolnánk az *eszközöl* igét tartalmazó gyakoribb terpeszkedő vagy egyéb hivatalos kifejezéseket és az egyszerűsítésükre kínálkozó nyelvi formákat, néhány eligazító megjegyzést kell tennünk. Az, hogy az *eszközöl* igét harsogóan hivatalos, sőt hivataloskodó jellege miatt általában elmarasztaljuk, nem jelenti azt, hogy ezt a szót mint fölösleges elemet mindig egyszerűen elhagyhatjuk abból a mondatból, amelyben előfordul. Persze bőségesen akadnak olyan példák, esetek is, amelyekben az *eszközöl* ige csakugyan teljesen fölösleges, nincs semmi szerepe. Pl.: a folyószámlára 15 000 Ft *befizetést eszközöltünk*. Ez egyszerűen így hangzana: a folyószámlára 15 000 Ft-ot *fizettünk be*. Vagy : a konstruktőrök a fékberendezésen *átalakításokat eszközöltek*. Helyesen, szebben: a géptervezők *átalakították* a fékberendezést. Ha azonban a tevékenységet tárgyától elvonatkoztatva, elvontan, tárgyát meg nem jelölve írjuk le — vagy azért így, mert nem tudjuk, vagy azért, mert nem akarjuk megnevezni a tárgyát —, akkor az *eszközöl* igét nem lehet egyszerűen elhagyni. Tehát például azt a mondatot, hogy „a vállalat *beruházásokat eszközölt*", nem egyszerűsíthetjük úgy, hogy „a vállalat *beruházott*", mert a *beruház* ige tárgyat kíván maga mellé, a tárgyat pedig ez esetben nem ismerjük. Ilyenkor úgy tehetjük a mondatot valamelyest szebbé, hogy az *eszközöl* helyett más, kevésbé hivatalos ízű igét választunk. Pl.: a vállalat *beruházásokat hajtott végre ;* esetleg: *beruházásokat végzett*.

Ugyancsak nem hagyhatjuk el minden további nélkül az *eszközöl* szót akkor sem, ha az elvont cselekvésnévnek, vagyis az *eszközöl* ige

tárgyának — például a *változtatást eszközöl* kifejezésben a *változtatás* szónak — még jelzője is van. Ilyenkor az értelem vagy a stiláris érték sérelme nélkül nem lehet a mondatot egyszerűsíteni. Tehát a *bevásárlásokat eszközöltem* terpeszkedő kifejezés helyett mondhatjuk ugyan egyszerűen azt, hogy *bevásároltam* — s ez az egyszerűsítés ajánlatos is —, a *kisebb bevásárlásokat eszközöltem* szerkezet azonban, mivel a *bevásárlás* szónak még külön jelzője is van, a *kisebb*, ilyen módon nem egyszerűsíthető. Ilyenkor, ha van rá mód, ismét csak valamilyen más, kevésbé hivatalos ízű szót tanácsos tenni az *eszközöl* helyébe, pl. *kisebb bevásárlásokat végeztem*. Vagy átalakítjuk a mondatot, s tárgyat keresünk a *bevásárol* ige mellé, esetleg így: *bevásároltam néhány apróságot*.

Ezek után felsoroljuk az *eszközöl* igét tartalmazó gyakoribb kifejezéseket. A fentiekben elmondottakat nem részletezzük újra, inkább csak ötleteket adunk az *eszközöl* elkerülésére. Hogy mikor milyen megoldás a legcélszerűbb — beleértve azt is, hogy mikor nem érdemes elkerülni az *eszközöl* igét —, az úgyis csak a bemutatott kifejezések tágabb szövegkörnyezetének ismeretében dönthető el.

Befektetést, beruházást eszközöl. Amikor lehet: vmit *befektet, beruház*, vmilyen *célra fordít* (egy bizonyos összeget).

Befizetést, fizetéseket eszközöl. Pl.: *a kifizetést* a heti munkateljesítmény alapján *eszközlik*. Helyesen: a heti munkateljesítmény alapján *fizetnek*.

Beszerzést, bevásárlásokat eszközöl. Pl.: a *beszerzéseket készpénzfizetéssel eszközöljük*. Helyesen: a *beszerzéseket készpénzfizetéssel végezzük; készpénzzel* (v. *készpénzen) vásárolunk*. A köznyelvben különösen stílustalan a *bevásárlást eszközöl* típusú forma.

Előfizetést, előjegyzést, megrendelést eszközöl. A kifejezés helytelenségét súlyosbítja zavaró pontatlansága is. Az *eszközöl* ige más-más cselekvő alanyra vonatkozhat: a megrendelőre is (tehát arra, aki valamit megrendel, valamire előfizet), meg az ügyintézőre, aki a megrendelést fölveszi. A természetes formák egyértelműbbek: *előfizet, előjegyez, megrendel* vmit, *megrendelést ad* v. *küld* vmire; ill. *elfogadja, felveszi, vállalja, teljesíti a megrendelést*.

Javítást, karbantartást, vizsgálatot eszközöl, ill. vminek a *javítását eszközli*. Természetes egyszerűséggel: *(ki-* v. *meg)javít, karbantart, megvizsgál* vmit v. vminek a *javítását, karbantartását, vizsgálatát elvállalja, végzi*.

Letartóztatást eszközöl. Helyesen: *letartóztat* vkit (ha tudjuk, hogy kiről vagy kikről van szó).

Levonásokat eszközöl. Inkább: *hajt végre* v. *végez*, ill. egyszerűen: *levon* (vmekkora összeget vmiből).

Módosítást, változtatást eszközöl. Helyesen: *módosít, megváltoztat* vmit, ill. *módosítást végez, hajt végre*.

Szállítást eszközöl. Ha lehet, egyszerűen: *elszállít* vmit. Természetesebb szókapcsolattal: *szállítást vállal, végez.*

Számításokat eszközöl. Ha a cselekvés tárgya ismeretes: *kiszámít* vmit. Szókapcsolattal: *számításokat végez.*

E példákból is láthatjuk, hogy az *eszközöl* igét tartalmazó szókapcsolatok nyelvhelyességi szempontból nem ítélhetők meg egységesen. Általános tanácsként ennyit mondhatunk: ha ismerjük a szóban forgó cselekvés konkrét tárgyát, vagy ha az elvont cselekvésnévnek nincs minőségjelzője, a terpeszkedő kifejezést bátran helyettesíthetjük az *-ás, -és* képzős főnév igei alapszavával; ha viszont elvontan, konkrét tárgytól függetlenül akarjuk magunkat kifejezni, vagy a cselekvésnévnek olyan jelzője van, amely a fentebb említett átalakítást megnehezíti, ill. lehetetlenné teszi, hagyjuk meg az eredeti szerkezetet, de az *eszközöl* helyett lehetőleg alkalmazzunk olyan alapigét, amely nem teszi nehézkessé, körülményeskedővé a stílusunkat.

IRODALOM: Dengl: Msn. 1938 : 199; K[ovalovszky]. M.: NymLev. 82—3; HivKve² 85—6. G. L.—K. G.—K. M.

eszközöltetik

A mesterkélt *eszközöl* ige szenvedő alakjával, az *eszközöltetik*-kel szerkesztett terpeszkedő kifejezések avultan hivatalos ízűek, mindenképpen kerüljük tehát őket. Rendszerint többes számú alanyra vonatkoznak, de az igazi, cselekvő alanyt illetően gyakran pontatlan, kétértelmű az ilyen szerkezet (pl. *befizetések eszközöltetnek).*

Befizetések, előfizetések, előjegyzések, megrendelések eszközöltetnek v. *eszközölhetők.* A helyes megoldás: 1. ható igenév használata vagy a *lehet* igével szerkesztett állítmány: *befizethető, előjegyezhető, megrendelhető vmi; előfizetések feladhatók; be lehet fizetni vmit; elő lehet fizetni* vmire; *elő lehet jegyezni* vmit; *meg lehet rendelni* vmit; 2. megfelelő tárgyas szerkezet használata, ragozott igével: *befizetéseket elfogadunk; előfizetést, előjegyzést felveszünk; megrendeléseket vállalunk.*

Beiratkozások ... eszközöltetnek v. *eszközölhetők ...* Természetes formái: *beiratkozás: ...; a beiratkozás* v. *a beiratás helye és ideje: ...; beiratkozni lehet: ...*

Fényképfelvételek, javítások (olcsón, pontosan stb.) *eszközöltetnek.* Helyesen: 1. *fényképfelvételek rendelhetők, készíttethetők, készülnek; javítások* (olcsón, pontosan stb.) *készülnek;* 2. *fényképfelvételeket készítek* v. *készítünk; javításokat* (olcsón, pontosan stb.) *vállalok* v. *vállalunk, végzek* v. *végzünk.*

Kifizetések ... eszközöltetnek v. *eszközölhetők.* Helyes megfelelői: *kifizetés: ...; a kifizetések helye és ideje: ...; kifizetéseket ... teljesítünk.*

Munkafelvétel eszközöltetik. Természetes egyszerűséggel: *munkásfelvétel (van); munkásokat felveszünk.*

L. még: *eszközöl* K. M.

észlel — érzékel L. *érez — érzékel — észlel*

eszpresszó

Így, magyarosan írjuk az eredeti *espresso* helyett (amelynek olaszos elválasztása: *es-pres-so*). Magyar szóként így választjuk el: *eszp-resz-szó.* A belőle rövidült *presszó* változat egy kissé bizalmasabb, közvetlenebb ugyan, de szintén kifogástalan.

IRODALOM: G[rétsy]. L.: NymLev. 349–50.

észre tér, eszén van — észhez tér, észnél van

Az első változatok a hagyományosak, ízesebbek, a másodikak idegenszerűbbek, színtelenebbek, de ma már gyakoribbak. Bár a nyelvszokás szinte már emezeket is szentesítette (ezt segítette a *magához tér, magánál van* kifejezések analógiája is), s bár ezeknek is nemegyszer előfordul személyragos változatuk is *(eszéhez tér, eszénél van)*, nyelvművelő irodalmunk inkább a *-re*, ill. az *-n* ragos formát ajánlja: *észre* v. *eszére tér*, ill. *térít* v. *hoz; eszén van (légy eszeden!)*; ugyanígy: *eszméletre* (ritkábban *eszméletére) tér, térít, eszméletre kelt* v. *hoz, eszméleten* v. *eszméletén* van.

L. még: állandó határozó | eredményhatározó

észreveszi magát L. visszaható ige 2.

ésszerű

Minthogy a *-szerű-t* ma már nem összetételi utótagnak, hanem képzőszerű elemnek tekintjük, 1954 óta nem az összetételekre, hanem a toldalékokra (képzőkre, ragokra, jelekre) vonatkozó elv szerint írjuk, tehát a hosszú kétjegyű mássalhangzó egyszerűsítésével, csak első jegyét kettőzve: *ésszerű*, mint például a *-szor* ragot tartalmazó *hússzor* szóban is 1922 óta. Az *ésszerű* elválasztásakor persze teljesen kiírjuk a kétjegyű mássalhangzókat: *ész-sze-rű.*

L. még: *-szerű*

IRODALOM: AkH.[10] 189. pont; G[rétsy]. L.: NymLev. 289; HivKvc[2] 86.

esztendei — esztendős

Helyesírási szempontból e két melléknév hasonlóképp viselkedik. Egyszerű (nem összetett) tőszámnévi jelzőjével mind a kettőt egybeírjuk: *félesztendős, kétesztendei, százesztendei, ezeresztendős*, de: *egy-két esztendei,*

két és fél esztendős, másfél esztendős, tizenkét esztendei, negyven-ötven esztendei. Sorszámnévvel inkább az *esztendei* fordul elő: *harmadik esztendei (távolléte).* Ugyancsak különírjuk: *egész esztendei, néhány esztendős, több esztendei* stb.

Tőszámnév után az *esztendei* általában időtartamot jelent, az *esztendős* inkább életkort De az *esztendős* önmagában, mennyiségjelző nélkül is jelenti ezt: egyéves. A népnyelvben ma is inkább *egy* nélkül járatos.

L. még: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt | *éves — évi | év — esztendő | havi | heti* | párhuzamos képzések II. 2. a)

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 143—4; HivKve² 86. F. G.

eszterhéj — eszterhaj — eszterha

E tájszóváltozatok jelentése: nádból vagy szalmából készült háztető, eresz. Pl.: Üres már a fecskefészek Itt az *eszterhéj* alatt (Petőfi: Ősz elején); A gyermeket ott hagytam az *eszterhaj* alatt (ÉrtSz.: Mikszáth). Mivel az ilyen háztető eltűnőben van, magával a szóval is egyre ritkábban találkozunk. Már a nyelvjárásokban sem gyakori, szinte csak régebbi íróink művei őrzik.

esztétika — esztetika L. *atlétika — atletika*

esztrád

A francia 'pódium, kisebb színpad' jelentésű szó az orosz nyelvből került át hozzánk, s főként az *esztrádműsor* (= vegyes zenei, prózai, táncos szórakoztató műsor) összetételben szerepel a szórakoztatóipar nyelvében. Ennek az átlagos beszélő számára máig is bizonytalan jelentésű szónak az átvétele teljesen fölösleges volt, s használata is az. Az *esztrádműsor* nem más, mint *szórakoztató műsor, tarka műsor.*

ét- előtagú összetételek

Valamikor ezeket olyan — helytelen, csonka előtagú — összetételeknek vélték, amilyen a *gyúpont, forrpont* stb. Azt azonban már régebbi nyelvművelőink tisztázták, hogy az *ét* régi magyar szó, s a népnyelvben ma is él. Kifogástalanok tehát az olyan amúgy is egészen megszokottá vált szavak, mint *étkészlet, -lap, -olaj, -rend, -szolgálat, -terem, -vágy.* Jó az *éthordó* is, ennél azonban egy fokkal szokásosabb az *ételhordó.*

L. még: jelzős összetételek 1.

etet — étet

A mai köz- és irodalmi nyelv 'táplál' jelentésben leginkább az *etet* változatot használja. Az *étet* a népnyelvben járatos, de itt főképp azt jelenti: valakinek az ételébe, italába ártalmas, mérgező szert kever.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

étkezde L. *-da, -de* képző használata

etnolingvisztika L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

eufemizmus — eufémizmus

Görög eredetű nyelvtudományi műszó a szépítő, enyhítő kifejezés jelölésére, akárcsak ellentéte, a *kakofemizmus (kakofémizmus)* a rosszalló, durva szóhasználatéra.

Az *eufemizmus* szó írását helyesírási szabályzatunk (AkH. 1954.) ebben az alakban rögzíti. Szótáraink azonban az *eufémizmus* változatot is közlik, mivel ez ma gyakoribb. A ritkábban használatos *kakofemizmus* írásában az *eufemizmus* mintáját követjük, de a *kakofémizmus* alak is él. — Az alapszók származéka az *eufemisztikus, kakofemisztikus*, ill. a valamivel kevésbé gyakori, de szintén helyes *eufémisztikus, kakofémisztikus* melléknév.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. b), 7. b) | *probléma — problema*

K. M.—Sz. L.

eufemizmus, kakofemizmus

1. Az eufemizmus kellemetlen, illetlen vagy nyers jelenségeknek, fogyatékosságoknak enyhítő, szépítő (amelioratív) megnevezése; az udvariasságnak, illendőségnek, szeméremnek, ill. a hallgató iránti tapintatnak vagy kíméletnek a megnyilatkozása. (A szó írásmódjára lásd az előző cikket.) A merő sületlenséget beszélőnek például azt adhatjuk tudtára, hogy *nem eléggé gondolta végig a dolgot;* a vénasszonyt mint *koros*-at vagy *idős*-et említjük; a vizsgán megbukott fiá ól az apa ezt mondja: *Nem valami jól szerepelt a vizsgán!* Az eufemizmus néha erénnyé „enyhíti" a hibát, amikor a szemtelenséget *élelmesség*nek tünteti föl; de tréfába is burkolhatja: *vannak neki bogarai* — mondjuk a bizony súlyos hibákkal terhelt emberre. A hivatali és a jogi nyelvben a jelenségek objektív értékelésével a zsebmetszőt *tettes*-nek, a gyilkost *vádlott*-nak, a részeget *ittas*-nak minősítik. Ha például a kereskedő azzal csapja be a vevőt, hogy kevesebbet mér, eufemisztikusan ezt mondjuk: az árut

csonkított súllyal adja el v. *súlycsonkítást követ el*. A publicisztikában és a diplomáciában a mértéktartásnak, az udvariasságnak is, de a valóság elkendőzésének is eszköze lehet: a kormány visszautasítja a jegyzéknek az *igazságot nélkülöző* [azaz valótlan, hazug] állításait; a tárgyalások *nem a legkedvezőbb légkörben* kezdődtek (értsd: alighanem eredménytelenek lesznek).

Az egyéni és a társadalmi élet számos jelenségének megnevezésekor folyamodunk eufemizmushoz. Ilyenek: illetlennek tartott testi szükségletek, műveletek (pl. *könnyít magán)*; bizonyos betegségek, a halál (pl. *jobb létre szenderült)*; testi és szellemi fogyatkozások, rendellenességek, tulajdonságok (pl. *lassú felfogású* a *buta* helyett, *erős testalkatú* a *kövér* vagy a *pocakos* helyett); erkölcsi vétségek, hibák (pl. *okos* a *ravasz* helyett); kellemetlen tárgyú közlés; stb.

Az író, költő általában eredeti eufemizmust alkalmaz: *Napfogyatkozás jött szeme világára* — írja Petőfi a János vitézben (XIX.) az óriás dicstelen haláláról.

2. A k a k o f e m i z m u s az eufemizmus ellentéte, valamely rosszalló (pejoratív), sőt durva kifejezésnek a használatát jelenti az elmarasztalás, a megbélyegzés stílusszándékával. Forrása a gúny, az indulat, az erős hatás keresése, s ezért rendszerint túlzó, durva, nyers kifejezés használatával jár. Ahogyan az eufemizmus a *szemtelenség*-et *élelmesség*-nek tünteti föl, így a kakofemizmus esetleg *pofátlanság*-nak minősíti. Pl.: az egyik héten kikergetik a huligánokat, a másik héten *visszapofátlankodnak*. Az eufemizmus a kezet *kacsó*-nak szépíti, a kakofemizmus *mancs*-csá fokozza le; a már nem fiatal nőt pedig *vénasszony*-nak bélyegzi a nyersebb, durvább beszédstílus.

Expresszív szándékkal alkalmazza a szépirodalom, főleg indulat érzetetésére. Fejes Endre Rozsdatemető című színművében Hábetler Jani az érdeklődő írót így tiszteli meg: „Szóval, maga *firkász?*", majd később így fakad ki: „Csináljon, amit akar! Írja meg! *Ugasson!*"

Az enyhébb rosszallásra példa: [Ádámfi Ádám sebészprofesszor] Szegény öreg múmia volt, *ereklyetárgy*, ahogy a fiatal orvosok nevezték (Lengyel J.: Oldás és kötés).

3. Az eufemizmus finomkodássá való túlhajtása nevetségessé válhat. A kakofemizmus az illendőség határain túllépve pedig ízléstelenné teszi a társalgást (a közlést). Ízléstelenség, durvaság például az olyan formák használata, mint *döglik* (személyről szólva, *pihen* helyett), *segget csinál a szájából (nem tartja meg a szavát* helyett), *nyakig van a szarban (kínos helyzetben van* helyett). Természetesen kerülendők a bizalmas körben vagy indulatos kitörésekben (például utcai szóváltáskor) gyakori még durvább kifejezések, trágárságok, goromba szitokszók is.

„Barátságosabb", kedélyesebb példáit a családi és az iskolai gúnynevekben, a ragadványnevekben találjuk: *Bütyök* az apró termetűnek a „beceneve", *Colos* a magas termetűé, *Pufi* vagy *Dagi* a testesé, *Giliszta* a soványé, a nyurgáé stb. *Púp*-Gerencsér, *Bakec*-Farkas: egy falu gúnynevei közül valók.

4. Az eufemizmus és a kakofemizmus nyelvi eszközei változatosak: a megfelelő hangulatú szinonimát választjuk (pl. *étkezik — zabál)*, sokszor idegen szót használunk (pl. *inzultálták)*, a jelenséget körülírjuk (pl. *a pohár fenekére nézett)* stb. Máskor tagadva állítunk: *nem okos dolog* (értsd: *ostoba, botor dolog)*. Gyakori a szóalak megváltoztatása, eltorzítása (pl. *Az istállóját!)*, a kicsinyítés (pl. *butika)*, betűszó alkalmazása (pl. *vécé, tébés)*. Kifejező lehet az elhallgatás is, mint az alább következő párbeszédben:

— Biztosan a szeretője is anyádnak — mondja egyszer Perényi, iskolából hazafelé, amikor véletlenül szóba került Gáspár.

— Á — mondta Józsika. — Ennek a vadállatnak csak nem lesz a . . . (Simonffy András: Az áldozat).

5. Az eufemizmus és a kakofemizmus egyaránt kor- és társadalmi viszonyoknak a függvénye, tükre, így alkalmazásuk a korstílusokhoz is kapcsolódik. Például a mesterkélt, túlzó finomkodásba átcsapó eufemizmus nevetségessé vált a francia précieuse-öknél, nálunk pedig az 1820-as években divatozó almanachlírában. Visszahatása Petőfi természetes szókimondásában nyilvánult meg. A naturalizmus ellenben a kakofemizmusnak sokszor ízléstelen, túlzó formáit alkalmazta.

L. még: *-beteg* utótagú összetételek 1. | idegen szavak 6. | képes beszéd, szóképek 1—2. | negatív fokozás | rosszalló kifejezések | stilisztikai formák, képletek 1., 3. c), e), 4—9. | szóhangulat

IRODALOM: StilÚ. 434—6, 460; StilV. 121—5; Zlinszky: Euf.; Kossa: MM. 226—8.

K. M.—Sz. A.

eufónia L. zeneiség

eu kiejtése

Az *eu* hangkapcsolatot a már magyaros helyesírású idegen szavakban két szótagként ejtjük: *Európa* [eu], *eufemizmus* [ëu], akár ebben: *beutal* [eu], *leutazik* [ëu].

Idegen írásmódú szavakban persze más az *eu* betűkapcsolat hangértéke: a németben *aj (Deutsch* [dajcs]), a franciában *ö* v. *ő (Neuchâtel* [nösátël], *Montesquieu* [monteszkiő]).

L. még: *spájz — spejz* 2—3. | szótagolás

evangélista — evangelista L. *gimnazista — gimnázista* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

evangélium — evangeliom L. *talentum — tálentom*

e végű névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 3.

éves — évi

Helyesírási szempontból e két melléknév egyformán viselkedik. Egyszerű (nem összetett) számnévi jelzővel már 1915 óta mind a kettőt egy szóba írjuk: *egyéves, féléves, másodéves, százéves, ezeréves, ezredéves, sokéves; egyévi, félévi, háromévi, harmadévi, ezerévi, sokévi.* Határozatlan vagy összetett számnévtől különírjuk: *néhány éves, egy-két éves, egypár éves, másfél éves, tizenkét éves; huszonegy évi, másfél évi.* Az ilyeneket is: *tizedik évi (fogság), egész évi, ez évi, a folyó évi.*

Jelzőként különírjuk: *évi bér, évi szerződés, éves beosztás.* Különböztessük meg: *sok száz éves fa* = egy igen öreg fa (a *sok* hangsúlyos), de *sok százéves fa* = sok öreg fa (a *száz* is hangsúlyos).

Tőszámnév után az *évi* általában időtartamot jelent, az *éves* pedig életkort. Tehát: *egyéves* gyerek, de *egyévi* fogház. Hibás ez: *százéves* évforduló. Helyesen: *századik* évforduló; itt ugyanis az *évi* szó is fölösleges, zavaró volna. A meghatározott évre szóló szerződést, tervet (sorszámnévi vagy más kijelölő értékű jelző után) csak az *évi* szóval fejezhetjük ki szabatosan. Pl.: az 1977. *évi* terv; a múlt *évi* eredmények; a jövő *évi* költségvetés. Jelző nélkül az *éves* 'egyéves' értelemben gyakran pongyolaság (vagy modorosság), mert csak az *esztendős*-nek van köznyelvünkben (némi népies árnyalattal) ilyen értelmű elfogadott használata. Az *évi* nem keveredik vele 'az évben esedékes' jelentésben, pl. *évi közgyűlés.* De kereszteződés is van a két szó használatában. Ilyen például az *évi* és az *éves* terv, bár ezek közül az utóbbi kissé pongyola.

L. még: *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 3. | *esztendei — esztendős* | *év — esztendő* | *havi* | *heti* | párhuzamos képzések II. 2. a) | *sok* 2.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 143—4; HivKve² 86. F. G.

evészet L. *-ászat, -észet* képző

év — esztendő

E két szó fogalmi tartalma teljesen azonos; az *év*-nek azonban szókapcsolatokban van egy-két nem helyettesíthető jelentéshasználata *(csillagászati, iskolai, költségvetési év).* Az *év*-hez képest az *esztendő* egy kissé

választékos, néha pedig népies vagy régies. Összetétele alig van *(újesztendő, esztendőszámra)*, a vele alkotott jellegzetes, kötött szókapcsolatok: *hét kövér*, ill. *sovány* v. *szűk esztendő; egy álló esztendeig;* (táj.) *esztendőre ekkorra* (= mához kb. egy évre). A jelzős és egyéb szókapcsolatok nagy részét az *év* főnévvel alkotjuk *(folyó év; a fordulat éve; egy évre bukott; tíz éven aluli gyermekek; fiatal éveiben;* stb.). Az összetételek is e köré sűrűsödnek: *évezred, -folyam, -forduló, -könyv, -negyed, -szak, -szám, -záró; békeév, ezredév, félév, gyakorlóév, iskolaév, szökőév, tervév* stb. Egyébként sok kifejezésben, szókapcsolatban egyaránt állhat mindkét szó — általában a jelzett stílusárnyalati különbséggel. Pl.: az *évek* v. *esztendők terhe; évről évre* v. *esztendőről esztendőre; egy éve* v. *egy esztendeje, hogy; kétéves* v. *kétesztendős*.

Az *esztendeje* 'egy évvel ezelőtt', *esztendőre* 'egy év múlva', *esztendővel ezelőtt, esztendő múlva* határozókban ma is helyes — egy kissé népiesen ízes — az *egy* elhagyása, mert ez voltaképpen megőrzött régiesség. Az *esztendő* ugyanis régebben névelőtlen volt, mivel névmási elemekkel kezdődött *(ezten idő)*.

L. még: *esztendei, esztendős* | *éves — évi*

IRODALOM: Zolnai Gy.: Nyr. 1898 : 189. K. M.

evő- előtagú összetett szók L. melléknévi igenévi előtagú összetételek

évszám jelölése L. *-i* képző keltezésben | keltezés | sorszámnév 2—3. | számok írása II. 4. a). 5.

evvel — ezzel L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása

excellenciás L. címek és rangok I.

exisztál, exisztencia, exotikus L. *egzisztál, egzisztencia, egzotikus*

exkuzál

Jelentése, ill. magyar megfelelői: *kiment, menteget; exkuzálja magát: kimenti magát, mentegetőzik*. Főként a választékos nyelvben és az iskolai nyelvhasználatban fordul elő. Modoros volta, finomkodó jellege miatt nemkívánatos idegen szó.

export — kivitel L. *hoz* 3.

expozé

Toldalékai mély hangúak: *expozéból, expozéja.*

A politikai nyelv műszava. A nagyközönség számára (például újságban) jobb, ha *miniszteri tájékoztató*-t vagy röviden *előterjesztés*-t írunk helyette.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 1., 4. b)

expressz

Egybeírjuk, ha összetételekben jelzőszerű szerepet tölt be: *expresszáru, expresszborsó, expresszlevél, expresszvonat;* de határozóként, 'expressz módon' jelentésben külön: *expressz feladás; expressz kézbesítés; expressz adta fel.*

expresszív stílus, expresszív szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

extázis L. *eksztázis*

ez alatt — ezalatt L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2.

ez, az jelző egyeztetése L. mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése

ez, az névmás ragozása, névutózása

1. Az *ez, az* mutató névmásnak és összetett formáinak *z* hangja a legtöbb határozórag előtt hasonul a rag kezdő mássalhangzójához: *ebben, abba, emebből, amahhoz, ugyanekkor, ugyanakként, ettől* stb. Az *-ig* raggal pedig így alakul a szó: *eddig, addig.* A kiejtésben tisztán érzékeltetjük bennük a mássalhangzó kettőzését, csupán az *ehhez, ahhoz* szóban fordulhat elő (mellékalakként) rövid *h*-s ejtésmód. A *-vá, -vé* rag esetében a rag *v*-je hasonul a tővégi *z*-hez: *ezzé, azzá.* A *-val, -vel* raggal pedig mind az előreható hasonulás *(ezzel, azzal)*, mind a hátraható *(evvel, avval)* bekövetkezhet, s mindkettő kifogástalan. A választékos stílus mégis jobban kedveli a *zz*-s változatot; 'aztán' értelmű kötőszói-határozószói szerepében is ez a szokásosabb (pl. szólt, s *azzal* el is ment). — Ismét a *z* hang hasonul néhány testesebb képző kezdőhangjához: *abbeli, effajta, ekkora, afféle.* (A névutók előtti alakulást lásd alább!)

A ragok közül a népies beszélt nyelv kettőzve is hozzáfűzi a tárgyragot e névmásokhoz: *eztet, aztat,* sőt — inkább tréfásan — háromszorozva is *eztetet* stb. A mai gondos nyelvhasználatban ezt bántó hibának tekintjük, noha a reformkorban még legnagyobb költőink is éltek vele olykor-olykor.

2. Az *ez, az (e, a)* névutós szerkezeteiben nincs a föntihez hasonló hasonulás: *e nélkül, a végett, ez ellen* (nem pedig *ennélkül, avvégett).* — Az irodalmi és a köznyelvi használatban bántó hiba, ha valaki *ez, az* alakú névmáshoz fűz mássalhangzón kezdődő névutót: *ez mellett* (helyesen: *e mellett*, ill. határozószóként: *emellett) ; az nélkül* (helyesen: *a nélkül*, ill. *anélkül) ; ez miatt* (helyesen: *e miatt*, ill. *emiatt).*

Az ilyen névutós szerkezeteket, ha a névmás világosan rámutató szerepű, külön — két szóba — kell írnunk Pl.: *E mögé, ne a mögé! ; Az alatt, nem pedig ez alatt!* Különösen ügyelnünk kell a különírásra az *ez a fiú, az a könyv* szerkezettípus névutós változataiban: *e nélkül a fiú nélkül; az alatt a könyv alatt.* — Ha azonban a névutós szerkezet már egységes határozószói értelmet fejez ki, egy szóba írjuk: *enélkül, aszerint, ezután, azalatt.* Tehát: a kaput *tető* védte: *ez alatt* húzódtunk meg. De: „A küldöttség *üdvözölte* az elnököt; *ezalatt* felállott az énekkar."

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. | *ehhez* | mutató névmás | nyelvművelő babonák 5. | *őket — azokat — ezeket*

Irodalom: Lőrincze: ÉdAny.[2] 134—5; G. Varga: Nyr. 1964 : 379—80; Lőrincze: Nyőrs. 336—7; Temesi: MMNyR.[2] 1 : 243—5; Nagy J. B.: Emberöltő 253—5; Tompa: AnyKal. 142; Velcsovné: MMNy.[4] 48; Szemere: AkHTört. 22—3, 25, 130, 162—3. T. J.

ez — e L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | mutató névmás 3., 7.

ezeket — őket L. mutató névmás 3. | *őket — azokat — ezeket*

ezelőtt névutószerű használata L. *előtt* 2.

ezen L. mutató névmás 3., 9.

ezen belül

Néhány éve a sajtó, a rádió, a tévé stb. nyelvében modorossá vált határozói kifejezés. Jelentése szerint csak megszűkíti az előtte mondott szó körét. Pl.: *a XX. század, ezen belül a világháború utáni évtizedek.* Minthogy azonban a rá következő szűkebb jelentés úgyis beletartozik az előzőbe, gyakran még egy kiemelő, nyomatékosító, helyesbítő stb. szócskával kapcsolódik össze: (ezen belül) *főként, különösen, leginkább, elsősorban, pontosabban* stb. Akkor pedig az *ezen belül* el is maradhat, hiszen az utóbbi határozó világosabban kifejezi a megszűkítést, a kiemelést, a helyesbítést. Néha pedig merőben megszokásból, gépiesen fűzi a figyelmetlen fogalmazó a mondatába, határozott utalás, szerves kapcsolat nélkül, s csak

homályt kelt vele. Pl.: *megtisztelő feladat színpadra lépni és ezen belül* [egyértelműen: *ott* v. *még inkább, különösen] Madách Tragédiájában játszani.* Helytelen és zavaró a használata akkor is, ha egyeztetési, számbeli zökkenő van a megszorító szerkezetben. Pl.: a városi *dolgozók, ezen belül* a faluról bejáró munkások (helyesen: *köztük* v. *ezek közt).*

Egyrészt tehát ne használjuk fölöslegesen, merő divatból, másrészt ne alkalmazzuk határozott jelentés és szabatos vonatkoztatás nélkül!

IRODALOM: Kovalovszky: MNy. 1968 : 462—4. T. J.

ez, e n é v m á s L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása | mutató névmás | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése | utalószó 1—2.

ezer bocsánat! L. társalgási formák 3.

1848-i — 1848-as L. párhuzamos képzések II. 2. e) | sorszámnév 3. | számnév melléknévi származékai | számok írása II. 4. a)

e-z é s é s ë - z é s L. *e* és *ë* hang

ezidáig L. *eddig — idáig*

ez mellett, ez miatt stb. L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 2. | mutató névmás 7.

ezres — ezernyi L. párhuzamos képzések II. 4.

ezt a fát L. mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése

eztán, ezután

Az *ezután* határozószó a köznyelvi változat, az *eztán* népnyelvi és bizalmas nyelvi alak.

L. még: *aztán, azután*

eztet L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1.

ezt követően L. *követően*

ezt — őt L. mutató névmás 3. | *őket — azokat — ezeket*

ezt t á r g y m e l l e t t i i g e r a g o z á s L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 3.

ez van L. közhelyek | *van* II.

ezzel együtt

Az *ezzel együtt* névutós szerkezet a kevésbé igényes nyelvhasználatban újabban egyre sűrűbben fordul elő 'ennek ellenére, ezt nem tekintve'-féle értelemben is. Íme két példa (az egyik a sportnyelvből, a másik üzemi riportból való): a védelem olykor bizonytalankodott, *ezzel együtt* jobbak voltunk ellenfelünknél; a félkész termékek minősége nem volt egyenletes, *ezzel együtt* a tervteljesítésnek nem lesz akadálya. Ha egy mondat az előzményéhez képest megszorító ellentétet, ill. megengedést fejez ki, ma már a választékosabb nyelvezetű értekező prózában is szívesen vezetik be *ezzel együtt*-tel: „Egyes álláspontok szerint stilisztika voltaképpen nincs is, felolvadt a szemantikában vagy a nyelvészetben, vagy azonos a poétikával. *Ezzel együtt* a stilisztika világszerte évtizedek óta divatban van"; „Jellemképéből az a vonás, hogy ő szepesi — cipszer —, semmiképp sem törölhető ki. *Ezzel együtt* mindig magyarnak vallotta magát."

A kifejezésnek ez a jelentésbővülése valószínűleg a „(valakit) hibáival, rossz tulajdonságaival stb. *együtt* szeret" típusú mondatok megengedő árnyalatú határozóinak mintájára indult meg. A *hibáival együtt szeret* kifejezés valóban mást jelent egy kissé, mint a *hibái ellenére szeret*, ez azonban nem ok arra, hogy olyankor is az *ezzel együtt* szókapcsolattal éljünk, amikor a szövegelőzmény és az új mondatban foglalt közlés ellentétességére kívánunk utalni. Ilyenkor célszerűbb a mondanivalót hívebben tükröző *ennek ellenére* kifejezést, ill. rövid vagy testesebb ellentétes kötőszót *(de, azonban, pedig, mégis, noha; mindamellett, mindazonáltal)* használni.

Különösen bántó és szükségtelen az *ezzel együtt* olyan mondatkapcsolatokban, amelyekben az előzmény és az *ezzel együtt*-tel bevezetett mondat között nincs semmifele ellentét, az *ezzel együtt* névutós szerkezet puszta töltelékelemmé vált, jelentése elhomályosodott. Pl.: „Megérdemelt győzelmet aratott a csapat. *Ezzel együtt* a játékkal is maradéktalanul elégedett vagyok." Ilyenkor nyugodtan elhagyhatjuk a szöveg tartalmának legcsekélyebb megváltoztatása nélkül.

IRODALOM: Kemény: Nyr. 1972 : 27—9; uő: Nyr. 1975 : 412—3; Hexendorf: MNy. 1975 : 74—80. K. G.

ezzel ellentétben L. körülményeskedő kötőszóhasználat

ezzel — evvel L. *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1.

ezzel szemben

Szembeállító, ellentétes kötőszói szerepében nehézkes, s bár igen elterjedt, egy kissé még ma is idegenszerű (vö. német *dagegen, demgegenüber)* Természetesebb és magyarosabb a hagyományos *azonban, de, ellenben, pedig* stb. Nagyon mesterkéltnek hat például az ilyen mondat: ma még pihenünk, *ezzel szemben* holnap már hajnalban indulunk. Helyesen: ma még pihenünk, *de* holnap már hajnalban v. holnap *azonban (ellenben, pedig)* már hajnalban útnak indulunk. Mint ez a példamondat is érezteti, az *ezzel szemben* használata csak határozott, nyomatékos ellentét esetén természetes. Pl.: az egyesület feloszlásáról beszélnek, *ezzel szemben* az igazság az, hogy.

L. még: körülményeskedő kötőszóhasználat

Irodalom: Sebestyén 114; Kovalovszky: Nyfejl. 203.

K. M.—T. J.

F

f

E betűnek és a vele jelölt hangnak a neve: eff. Betűszókban azonban megrövidülhet. Pl.: *DNFF:* déenneffeff v. déenefeff, *TFSE:* téeffesse v. téefese, sőt néha a szó végén is, bár így egy kissé idegenszerű: déenefef. (A *Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Front*, ill. a *Testnevelési Főiskola Sportegyesülete* rövidítéséből.)

L. még: betűk neve 2., 4. | kiejtés II. A) 2. a) | mozaikszók III. 2.

IRODALOM: Nagy J. B.: Emberöltő 310–22.

fach

A bizalmas és alacsonyabb szintű társalgási nyelvnek, továbbá a szakmai zsargonnak fölösleges, német eredetű szava. Magyarul: *fiók*, *polc*, *rekesz*. Ritkán előfordul még 'szak, szakma, foglalkozás' jelentésben is, de ez a használata szintén kerülendő.

facsimile L. fakszimile

fád

A bizalmas társalgási nyelvnek fölösleges idegen szava. Szebben: *kedélytelen*, *sivár*, *íztelen*, *unott*, *közönyös* (személy, arc, beszéd) stb.

faggat L. *aggat, faggat, szaggat*

fagyálló — fagymentes L. *-álló* utótagú összetételek

fagyi L. szórövidülés 3.

faggyú r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

faintos L. *fájin — fain, faintos — fájintos*

fair [fēr]

Ez az angol szó a választékos társalgási nyelvben járatos, kissé előkelősködő jellegű. Általában nincs szükség rá, mert számos jó magyar megfelelővel helyettesíthető. Pl.: *tisztességes, tiszta,* (erkölcsileg) *kifogástalan, becsületes, méltányos, igazságos. Fair eljárás* — helyette jobb: *becsületes* (esetleg: *korrekt) eljárás; ez nem fair dolog: nem tiszta* v. *nem tisztességes dolog.* Újabban főleg a *fair play* [fēr plé] angol kifejezés terjedt el. Amikor csak lehet, ezt is helyettesítsük magyarral (pl. *becsületes játék),* a sportnyelvben azonban ez olykor — legalábbis egyelőre — nehezen valósítható meg, pl. *fair play-díjas.*

fajansz — fajánsz

Eredetileg így is írták: *faïence, fayence;* jelentése: ónmázas cserép. A szó Faenza olasz város nevéből keletkezett a franciában. A mi nyelvünkben (kiejtésben, néha írásban) kétféle alakja is használatos: a *fajansz* a köznyelvi, gyakoribb alak, a *fajánsz* kissé finomkodó és ritka. A tömörre égő, nem fehér törésfelületű kerámiai áruk megnevezésére újabban a *kőagyag* szót is ajánlották — a lyukacsos, fehér törésfelületű terméktől, a fajansztól való szakmai megkülönböztetés végett.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 4. | *reváns — revans*

IRODALOM: Kápolnai: Nyr. 1959 : 438—44.

fajelmélet L. *faj — fajta*

faj — fajta

A *faj* és származéka, a *fajta* a köznyelvben még ma sem különül el eléggé egymástól. Mindkettő egyaránt jelenti általában az emberek, állatok, növények, dolgok, fogalmak valamely csoportját, szabatos rendszertani viszonyítás nélkül. Pl.: germán, sárga *faj* — színes bőrű *fajták;* az emberi *faj* v. *fajta;* népek, *fajták;* a *fajok* keletkezése; a magyar *faj;* A *fajok* cirkuszában (Ady) — A *fajtám* sorsa (Ady); pusztuló *faj* — élelmes *fajta;* tiszta, kevert, korcs *faj* v. *fajta;* fagyálló, hazai korai *fajta* (növény); a cigaretta *fajai* v. *fajtái;* a magyarországi bor*fajták,* de: *faj*borok, minőségjelzőként; szapora sertés, jó *faj* v. *fajta;* milyen *fajú* v. *fajta* búza ez?

A köznyelvben is kívánatos, a tudományos szaknyelvben pedig mindenképp szükséges a *faj* és a *fajta* rendszertani műszó pontos elkülönítése és szabatos használata. A *faj* (species) az általánosabb *nem* (genus) fogalomköre alá tartozó, jól elkülönülő, egységes csoport, a *fajta* (subspecies) pedig ennek valamelyik változata. Különösen fontos ez a megkülönböztetés, az állat- és a növénytanban, ill. a biológiában és gyakorlati alkalmazásában, így az állattenyésztésben és a növénytermesztésben; a

faj rendszertani alapegység, azoknak az élő egyedeknek a csoportja, amelyek legfőbb öröklődő sajátságaikban megegyeznek a *fajta* pedig a fajon belül létrejött, ill. kitenyésztett vagy kitermelt változat. Eszerint az *ember* (Homo) egységes *faj*fogalom, s ezen belül vannak a természeti, történelmi fejlődés tényezőinek hatására kialakult, egymással akadálytalanul kereszteződhető ember*fajták*, amelyeket testi jegyek (bőrszín, haj, testalkat) alapján szoktak elkülöníteni (fehér, sárga, fekete stb. *fajták*). Éppoly helytelen tehát árja, sémi stb. *faj*-ról v. *fajtá*-ról, mint ahogy tudománytalan alsóbb- és felsőbbrendű emberi *fajok*-ról beszélni, ahogyan a fajelmélet teszi. Maga a *fajelmélet* kifejezés, az imperialista, fasiszta ideológia szülötte, nyelvi és fogalmi tekintetben is tudománytalan, a helyette ajánlott *fajtaelmélet* megnevezés — ill. maga a fogalom — pedig mind természettudományos, mind marxista, ideológiai értelemben elfogadhatatlan. Tárgyi szempontból éppígy helytelen a *fajüldözés*, *fajüldöző* szó is, bár a fogalom megnevezése szükséges. Jobb azonban a határozott megjelölés: *népirtás*, *négerüldözés*, *zsidóüldöző* stb.

L. még: *fajta*, *-fajta*

IRODALOM: K[ovalovszky]. M.: NymLev. 111—3; R. L[ovas]. G.; Nyr. 1968 : 136; HivKve² 88; Czeizel: ÉIr. 1978. ápr. 15. K. M.

fájin — fain, faintos — fájintos

Ennek a német nyelvből kölcsönzött szónak a népies-bizalmas stílusban több változata is elterjedt. A leggyakoribb az elsőül írt *fájin*, a többi ritkábban fordul elő. Ez sem szép; inkább mondjuk ezeket: *finom*, *kiváló*, *pompás*, *nagyszerű*, *fölséges* stb.

fajta, -fajta

A *fajta* szó többféle szófaji, ill. nyelvtani szerepben használatos; szókapcsolatokban való egybe- és különírása ehhez igazodik.

1. Mint f ő n e v e t egybeírjuk főnévi jelzőjével: *állatfajta*, *emberfajta*, *növényfajta*; *betűfajta*, *veteménybabfajta*; *csemegeszőlő-fajta*; összetétel előtagjaként szintén egybeírjuk: *fajtajelleg*, *fajtanemesítés*.

Melléknévi, számnévi és névmási jelzőjét különírjuk: *hazai fajta*, *nemes fajta*, *tokaji fajta*; *ez a fajta*; *két fajtát tenyésztenek*; *ez jobb fajta*, *más fajta*, *mint az*.

2. M e l l é k n é v i használatban, 'fajtájú' jelentésben különírjuk: *bizonyos fajta emberek*; *harapós fajta kutya*; *ehhez hasonló fajta áru*.

3. Gyakori a *-féle* képzőéhez hasonló jelentésben, k é p z ő s z e r ű u t ó t a g k é n t, egybeírva: *affajta*, *effajta*; *jófajta*: a) jó minőségű, finom: *jófajta bor*; b) (rosszalló, gúnyos) rossz, kétes hírű vagy erkölcsű: *jófajta menyecske*; *hányfajta* áru, *tizenötfajta* étel; *ilyenfajta* gondolatok,

magunkfajta (= hozzánk hasonló helyzetű, felfogású, egyéniségű), *sokfajta* állat, *többfajta* megoldás.

L. még: *egyfajta* | *faj — fajta* | *-féle* | *másfajta, más fajtájú*

F. G.—K. M.

fakó L. állatok, állatcsoportok megnevezése V.

fakopáncs — fakopács

E két alakváltozat közül a *fakopáncs* a gyakoribb, különösen a madártani szakirodalomban. Némely vidéken a *harkály* szó helyett használják. Az Európában élő harkályfajok magyar tudományos nevében megtalálható egyebek között a *fakopáncs* és a *harkály* szó is. A *fakopáncs* szó használatos például a következő tudományos fajnevekben: *nagy fakopáncs* (Dendrocopos maior pinetorum), *balkáni fakopáncs* (Dendrocopos syriacus balcanicus). Ezekben a *fakopáncs* szót a madártani irodalomban olykor a *tarkaharkály* szóval helyettesítik *(nagy tarkaharkály* stb.).

E szavak utótagja, a *kopács* és a *kopáncs* önállóan is él. Az eredetibb változat a *kopács*, ez bővült később egy *n* járulékhanggal. Valójában két *kopács* szavunk is van. Közülük a 'harkály' jelentésű, tehát az itt tárgyalt szó a *kopog* hangutánzó ige *kop-* tövének származéka, a 'leváló termésburok' jelentésű *kopács*-nak pedig a *kopik* ige *kop-* töve az alapja. Ma a 'harkály' jelentésű szónak a *kopáncs*, a 'termésburok' jelentésűnek a *kopács* a fő, ill. hivatalos változata. L. J.

fakszimile

1954 óta így, fonetikusan, magyarosan írjuk. Régies, latinos alakja: *facsimile* [fákszimile] (szó szerint: csináld hasonlónak; magyarul: *hasonmás)*. Különírjuk: *fakszimile kiadás*, azaz *hasonmás* kiadás.

fakszni

A bizalmas társalgási nyelvben divatozó, kellemetlen hangzású idegen szó. Kerüljük! Magyar megfelelői: *bolondság, hóbort, szeszély, rigolya.*

fakultatív

E latin—francia eredetű szó jelentése: szabadon, tetszés szerint választható; nem kötelező, vagylagos. Főképp a tudományos, a pedagógiai és a hivatali nyelv szava. Pl.: *fakultatív nyelvoktatás, fakultatív tantárgy, fakultatív variáns.* Olykor jól helyettesíthetjük magyar megfelelőkkel. Pl.: *fakultatív vizsga: nem kötelező vizsga; fakultatív nyelv: választható nyelv.* Latin raggal ellátott határozószói *fakultatíve* alakját kerüljük! Helyette ezeket ajánljuk: *vagylagosan, tetszés szerint, nem kötelezően;* vagy akár az idegen szótővel: *fakultatívan, fakultatív* módon.

L. még: idegen képzők nyelvünkben II. D) 1.

fals

A bizalmas társalgási nyelvnek és a sportzsargonnak a szava. Lehetőleg váltsuk fel megfelelő magyar szóval! Pl.: *fals* cím: *hamis, téves* cím; *fals* hang: *hamis* hang; *fals* nyom: *téves, helytelen* nyom. A sport nyelvében azonban már szinte szakszó, és csak körülírással helyettesíthető. Pl.: *fals* labda, lövés, lökés: irányt változtató lökés; *falsot kap* (labda, golyó): eredeti irányától hirtelen eltér, félrekanyarodik vagy -vágódik. De némely sportágban örvendetesen terjednek az olyan szebb, színesebb kifejezések mint *csavart* adogatás, *nyesett* lövés, *pergő, pörgetett* labda stb.

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1940 : 33.

Falstaff

Szokásos kiejtése: falsztaff; de a gyakori magyarosabb [falstaff] változat sem hibás. Az angolosabb [falsztáf] kiejtés ritkább, az eredetinek megfelelő [fólsztáf] pedig egyenest erőltetettnek hat a magyarban.

IRODALOM: Pintér S.: EgriKonf. 159; Csók: uo. 211; Ferenczy: AnyKal. 227; Magay 157.

faluban — falun L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 2.

-falui — -falusi — -falvi, -falvai

Hogyan képezzünk a *-falu* és a *-falva* végű községnevekből *-i* képzős melléknevet? A *falu* szó töve ugyanis változott a magyar nyelv története folyamán, ugyanakkor néhány *s* végű szó hatására (pl. *város, Diós)* az *-i* képzőnek is keletkezett *-si* alakváltozata. E két tényező keveredése elég nagy bizonytalanságot okozott. A *-falu* utótagú összetett községnévből háromféle képzős melléknévforma keletkezett: *-falui, -falusi* és *-falvi*. Ezek közül a *-falvi* kiveszőben van, a *-falusi* a legmegszokottabb, újabban pedig a *-falui* alak is terjed. Tehát: *leányfalusi* vagy hivatalosabban *leányfalui*.

A *-falva* utótagú összetett községnevek *-i* képzős származékai a *-falvi* és a *-falvai*. Régebben csak a *-falvi* alak járta (pl. *albertfalvi)*, de egyre inkább terjed a *-falvai* forma *(albertfalvai)*. Nyelvhelyességi szempontból az első a jobb. A *-falvai* alak azt a terjedő — és általában el is fogadható — törekvést tükrözi, hogy a melléknévből a teljes helynevet vissza lehessen következtetni. A *-falvi* alakból azonban úgyis egyre inkább csak *-falva* végű helynévre következtethetünk *(-falv* ugyanis nincs), a *-falu* végűekből pedig inkább a másik két melléknévi alak képzése szokásos: *falui* v. *falusi*.

L. még: *faluja — falva* | *-i* képző személyragos helynevekhez 1. | *-si* képző | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. d)

IRODALOM: Deme: MNy. 1958 : 135; Fábián: Nyelvh.[3] 143. L. J.

faluja — falva

A *falu* főnévnek ma általánosan használt birtokos személyragos alakja *faluja*, a *falva* forma pedig a régebbi teljesebb, *v*-s tőből alakult. Ez utóbbi ma jobbára csak összetett helységnevek utótagjaként használatos (pl. *Albertfalva, Pálfalva)*, egyébként mint közszói alak az egyes számban ritka és régies, választékos hangulatú. Pl.: környékünk legszebb *falva* (természetesebb és általánosabb így: *faluja)*. De többes számban ma is elég gyakori *v*-vel: Borsod megye *falvai* v. *falui*.

L. még: *-falui — -falusi — -falvi, -falvai* | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

familiáris stílus L. stílusárnyalatok 3. a)

familiáris szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. a)

fantasztikus L. túlzó jelzők és határozók

fantaziál — fantáziál

Régebben a magánhangzó rövidülését mutató változat volt a gyakoribb (mint ezekben is: *fantaszta, fantasztikus, fantazmagória)*, ezt találjuk a Helyesírási tanácsadó szótárban is. Mai köznyelvünkben azonban a *fantáziál* változat általánosabb. A *fantaziál* azért látszik kevésbé megokoltnak, mert az ige a mindig hosszú *á*-val hangzó *fantázia* szónak tiszta magyar képzős származéka; az *-l* igeképző pedig az egyébként változatlan tövű szavaknak csak végső magánhangzóját nyújtja meg, a többit változatlanul hagyja.

Az idegen képzős alakokban mutatkozó rövidülésről lásd: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. e)

IRODALOM: J. Soltész: Nyr. 1966 : 398. E. L.

Faraday [feredéj] L. *Hemingway*

fáradozik határozója L. *körül* 2.

fáradság — fáradtság

A *-ság, -ség* képző igéhez is, igenévhez is járulhat. Ez az oka annak, hogy ugyanazon ige jelen idejű tövének és befejezett igenevének képzős származékát sokan fölcserélik egymással, különösen akkor, ha az igekötő *d*-re végződik. Pl.: *fárad-ság, ijed-ség, izzad-ság, tanul-ság* és *fáradt-ság, ijedt-ség, izzadt-ság, tanult-ság*. A tévesztés főként azért gyakori, mert e szópárok a kiejtésben többnyire teljesen egyformák, jelentésükben azon-

ban eltérnek egymástól. Ha a *-ság, -ség* képző igéhez járul, a képzett szó a cselekvés lefolyását jelenti *(fáradság* 'fáradozás', *ijedség* 'megijedés'), vagy pedig az eredményét *(*izzadság 'verejték'). Pl.: *köszönöm a fáradságát* (= fáradozását); *nagy volt az ijedség* (= megijedés) *a családban; letörölte izzadságát* (= verejtékét). Ha pedig a *-ság, -ség* képző a befejezett cselekvésű igenévhez járul, a származékszó a cselekvő állapotát jelenti. Pl.: *rosszul lett a fáradtságtól* (= a fáradt állapottól); *ijedtségében* [= megijedt állapotában] *elbotlott; az izzadtság* [= izzadt állapot] *könnyen megfázást okozhat.*

Hasonló, de más jellegű szótévesztésre ad alkalmat a *tanúság* és a *tanulság* szó is. Pl.: a tények *tanúsága* [= tanúbizonysága] szerint; a történet *tanulsága* = leszűrhető eredménye, a belőle való okulás.

L. még: *jelentőség — jelentősség* | *-ság, -ség* képző használata | *tanulság — tanúság — tanultság* | *veszteség — vesztesség*

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 123—4; K[ároly]. S.: NymLev. 134; Lőrincze: Nyőrs. 313—4; Vöő: AMűv. 176—7. Sz. L.

fáradságot vesz magának L. *vesz* 2.

faragcsál — farigcsál, faricskál

A köz- és az irodalmi nyelvben a *faragcsál* használatos. A *farigcsál* és a *faricskál* változatok a népnyelvben és a bizalmas stílusban fordulnak elő. Természetszerűen ezek sem hibásak.

farkaséhes L. határozós összetételek 3.

fark — farok

E két változat közül a *fark* az eredeti és a gyakoribb, főleg összetételekben és származékokban. Pl.: *fecskefark, lófark; farkcsigolya, farkcsont, farkcsóválás, farktoll; farkal* (nép: valaki után megy, követi), *farkas, farkatlan, farkinca.* Átvitt értelemben azonban a hangbetoldással keletkezett későbbi, alighanem múlt századi *farok* változat is előfordul, sőt ez van terjedőben: *lófarok* (női hajviselet), *farokfelület* (repülőgépen) stb.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. d) | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

farmer

Toldalékai rendszerint magas hangúak: *farmerek, farmere* v. *farmerje.* Mély hangú toldalékokkal ritkább, inkább csak a köznapi beszédben, különösen 'farmernadrág, -öltöny' jelentésében használatos: *farmerok, farmerja.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

fasírozott — fasírt

A társalgási nyelvben kétféle változatban meghonosodott idegen szó; rövidebbik — teljes egészében német — alakja inkább fővárosunkban él. Magyarításaik *(vagdalt hús, vagdalék)* mind ez ideig nem tudtak eléggé kitörni a vendéglátóipar köréből, pedig általános használatuk kívánatos volna.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

fátyolos — fátylas

Mindkét szó a *fátyol* főnév *-s* képzős származéka. A két melléknév között némi használatbeli különbség alakult ki. A *fátyolos* egyaránt előfordul konkrét *(fátyolos kalap, özvegy)* és átvitt *(fátyolos hang, tekintet)* jelentésben. A *fátylas* változatot azonban csak konkrét értelemben használjuk *(fátylas kalap, nő)*.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1. d)—e)

f a t t y ú n y e l v L. ifjúsági nyelv 3.

fattyú r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

fault

A címbeli idegen sportműszó helyett a Nemzeti Sport című lapnak a harmincas években kezdeményezett magyarosító mozgalma nyomán többé-kevésbé elterjedt a némelyik nyelvjárásunkban régebbről is ismeretes *dancs* szó. Sportnyelvi jelentése: labdajátékban az ellenfél játékosa ellen elkövetett szabálytalanság. Igei származéka: *dancsol*.

L. még: sportnyelv

Irodalom: Szerk.: Msn. 1940 : 34.

Fáy [fáji] L. régies helyesírású családnevek 1. | *y* tulajdonnevekben

fazon

Ejtésében és írásában már régóta rövid az *o*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 4. | *-on* szóvég idegen szavakban

fázós — fázékony L. párhuzamos képzések II. 6.

FBI L. mozaikszók III.

fecni, ficni — fecli, ficli

A bizalmas társalgási nyelvben élő, németből átvett magyar szóváltozatok. Bár játszi hangalakjukkal jól érzékeltetik az értéktelenség hangulatát, a választékos stílusban, az igényes beszédben használjuk mégis helyettük a *rongydarab*, *rongydarabka*, ill. a *cédula*, *papírdarabka* szavakat!

L. még: *cetli*

fedd r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

fedélzet

Eredeti jelentése: a hajó felső, vízszintes felülete (és tartozékai), ahol a legénység és az utasok tartózkodnak, közlekednek, ill. tevékenykednek. (Nagy hajón az alsóbb ilyen szinteket is *fedélzet*-nek nevezik: *alsó*, *felső fedélzet* stb.) A repülés, a légi közlekedés azonban jórészt átvette a hajózás műszavait és kifejezéseit — megfelelő jelentésmódosulással —, s ezeket alkalmazták a léghajókra, a repülőgépekre és az űrhajókra is *(légikikötő*, *navigáció* stb.). Így természetes jelentésfejlődéssel beszélhetünk ugyan a repülőgép és az űrhajó *fedélzeté*-ről, azaz kabinjáról, ill. szállítóteréről is, de többnyire fölösleges e szóhasználat; elég, ha a *repülőgépen*, az *űrhajón* v. *űrhajóban* helymegjelölést használjuk.

L. még: *fed — föd*

Irodalom: Ferenczy: AnyKal. 121.

féder

Kivesző és fölösleges német eredetű szó. Helyesen: *rugó(zat)*.

federáció L. *föderáció — federáció*

fédervejsz — fédervájsz L. *spájz — spejz*

fed — föd

A köznyelvben a *fed* változat a gyakoribb *(ë*-ző kiejtésben többnyire — különösen a származékaiban — zárt *ë*-vel), a *föd* egy kissé népies alak. A köznyelvi származékokat is ugyanez a stílusárnyalat jellemzi. Pl.: *fedél — födél; fedett — födött; fedetlen — födetlen; fedés — födés; fedeles — födeles; fedő — födő*. A ritkább vagy szakszó jellegű származékok nagyobbrészt *e* (ill. *ë)* hangú változatok, az *ö* hangúak kevésbé használatosak: *fedez (födöz)*, *fedezék (födözék)*, *fedezés (födözés)*, *fedezet (födözet)*. Gyakran azonban a jóhangzás kedvéért váltogatjuk őket.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *e* és *ë* hang | *fel*, *föl* I.

Irodalom: G. Varga 67. K. M.—Sz. L.

fedlap

A puszta igekötővel összetett nyelvújítási alkotások egyik példája *(beton fedlap)*. Építőipari műszóként is kiszorítja már a jobb *fedőlap*.

L. még: jelzős összetételek 1.

f e d ő n é v L. álnév

fegy- e l ő t a g ú ö s s z e t e t t s z ó k

Nyelvújítási alkotások, a *fegyelem, fegyelmez* szóból kikövetkeztetett *fegy-* igekötővel. Ez voltaképpen a *fedd* ige régi alakváltozata, tehát a *fegy-* előtagú összetételek keletkezésük szerint puszta igekötővel összetett alakulatok. Az igei jelleg már nem érződik, ezért a *fegyház, fegyintézet, fegyőr* szavakat éppúgy elavult előtagú összetételnek tekintjük, mint a *gyufa*, a *nyugdíj* stb. összetételt. Ezeket nincs okunk kifogásolni.

L. még: jelzős összetételek 1.

fehéren feketén L. *schwarz auf weiss*

fehér — fejér

E szó mai köznyelvi alakja *fehér*, de a régi nyelvben és a mai népnyelvben *fejér* alakváltozata is előfordul. Ez utóbbi maradt meg *Fejér megye* nevében, néhány régies alakú helynévben (sokáig élt a *Fejérvár* alak is) és családnevekben *(Fejér, Fejérpataky)*.

fejébe, fejibe — fejére L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 5. | birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

fejében L. *ellenében*

f e j e d e l m i t ö b b e s L. szám- és személyhasználat az igeragozásban 4.

fej — fő

E régi finnugor eredetű szónak eredeti formája nyelvünkben a *fő* volt; a *fejem, fejed, feje* stb. birtokos személyragos formákból vonódott el a *fej* alak. Néhány kifejezésben és összetételben azonban ma is él a régies *fő* főnév. Például a *fejfájás, fejvétel* mellett él a régies, választékos *főfájás, fővétel*. A *fejvesztés* a régi hivatali nyelvben *fővesztés*. A *fejkötő* mellett a népnyelvben, sőt a köznyelvben is él a *főkötő*. A következő kifejezésekben csak a *fő* lehet az alkotóelem: *főbelövés; főbenjáró* [= fejvesztéssel járó, ill. halálos ítélettel megtorlandó] *bűn*. Az alábbi összetételeknek az utótagjaként úgyszintén: *államfő, asztalfő, családfő, egyházfő, hídfő, kormány-*

fő, kútfő (= forrás, forrásmunka), *lófő* (székely), *nemzetségfő, oszlopfő, törzsfő, versfő, vízfő*. A hivatali stílusban előfordul még a *fő* — olykor fölöslegesen is! — az ilyen szerkezetekben: *öt fő hiányzik; három főből álló bizottság; a létszám tíz fő; az egy főre jutó adag; felveszünk három fő adminisztrátort*. Ritkábban a *fő* főnév 'vezető személy' jelentésű, bizalmas hangulatú használatával is találkozunk. Pl.: *Ki itt a fő?*

L. még: bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 5. | *fő* melléknév és főnév | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

IRODALOM: Buzás: Msn. 1942 : 103. Sz. L.

fejjel megy a falnak L. állandó szókapcsolatok II.

fejlődőképtelen — fejlődésképtelen L. *-képtelen* utótagú összetételek

fejtető — feje teteje L. összetett szók birtokos személyragozása

fejtrágyáz

Elvonás a *fejtrágyázás* szóból. Meghonosult, elfogadható szakszó.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

fek- előtagú összetett szavak

A *fek-* a *fekszik* ige egyik hajdani töve. Igetövet összetételi előtagként leginkább a nyelvújítás korában használtak népnyelvi előzmények, valamint hasonló német összetételek hatására. A katonai nyelv *fekpad, fekszalma* szava és a közlekedés nyelvében a *fekbér* szó szakmai, szaknyelvi használatra elfogadható, a *fekhely* szó helyett azonban a teljesebb és széles körben járatos *fekvőhely*-et ajánljuk.

L. még: jelzős összetételek 1.

feketén fehéren L. *schwarz auf weiss*

fékeveszett — fékevesztett

A köznyelvben főleg az utóbbi használatos — ezt találjuk a helyesírási szabályzatban és a tanácsadó szótárban is —, a *fékeveszett* a választékos stílusban él *(fékeveszett düh, harag, indulat, mulatozás* stb.). Létrejöttében alighanem az *eszeveszett* mintája játszott közre. Természetszerűen ez sem hibás, de irodalmunk, valamint a *fejvesztett, kegyvesztett, párjavesztett* stb. alak inkább a *fékevesztett* mellett szól.

fekszik

1. Az ige mai köznyelvi alakja *fekszik*; a *feküszik* régies, ill. népnyelvi alak. Ellenben a jelentő mód jelen idő ragozásában köznyelvi a *feküsztök, feküsznek* alak; a *feküsznek* ritkább ugyan, mint a *fekszenek*, de a *feküsztök* még gyakoribb is, mint akár a *feküdtök*, akár az újabban terjedő *fekszetek*.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

2. A német *liegen* hatására többféle németes használata alakult ki. Kerüljük például az ilyen szókapcsolatban: *lelkén* v. *szívén fekszik* vmi. Helyette a mondanivalótól függően ezeket ajánljuk: *szívügye vmi; nagyon érdekli, nagyon fontos* v. *kedves neki; (nagyon) fontosnak tekint vmit; nagy fontosságot* v. *jelentőséget tulajdonít vminek; (súlyos) gondot* v. *nagy töprengést okoz neki vmi; a lelkét* v. *a szívét nyomja vmi.*

Hasonlóképpen kerülendő idegenszerűség s a magyar szemlélettel ellenkező kifejezés: *érdekében fekszik.* Helyesen: *érdeke, érdekében van* v. *áll.*

A bizalmas nyelvben terjedt el a *fekszik* ige következő németes használata: *ez fekszik neki.* Szebben, választékosabban így mondjuk: *ez neki* v. *kedvére való; ez megfelel neki; ezt szívesen csinálja.* Kerülendő zsargonkifejezés: *jól fekszik vki vhol* v. *vkinél;* helyesen, szabatos árnyalással: *kedvelik, elismerik, (meg)becsülik; jó híre van; jó véleménnyel vannak róla;* stb.

Nyelvművelőink régebben hibáztatták a *fekszik* igét az ilyenféle mondatban: *a város a folyó mellett fekszik*, s helyette a *terül el, van* szavakat ajánlották. Ma már nem hibáztatjuk ezt a kifejezésmódot, hiszen nem ellenkezik a magyar szemlélettel, s annyira elterjedt, hogy üldözése fölösleges.

A *fekszik* igének szokatlan szemléletű vagy kifogásolható használatát gyakran a változatosságra és választékosságra való törekvés magyarázza; ilyenkor rendszerint az egyszerű, szürke létigét helyettesíti. Pl.: nagy *gond fekszik* a vállán; *kérvénye, ügye* a minisztériumban *fekszik; adósság, teher fekszik* a házon; *pénze, vagyona* műtárgyakban *fekszik.* Az ilyen mondatok kissé mesterkélt vagy hivatalos ízűek, de nem helytelenítjük őket.

IRODALOM: Szilágyi: AnyKal. 269. K. M.—Sz. L.

fektet

A német *legen* hatására elterjedt e szónak néhány helytelen használata ott is, ahol más ige volna magyarosabb. Pl.: *(új) alapokra fektet.* Átvitt értelemben helyesebben: *(új) alapokra helyez, állít.* Fektetni ui. a magyarban inkább vízszintes kiterjedésű dolgot szoktunk. Ezért természetesen mondhatjuk: *a síneket új alapokra* v. *alapzatra fektetik.*

L. még: *súly*

fel L. *fel, föl*

fél L. *fél* melléknév és számnév | felszólító mód II. 4. | idegenszerűségek 1. | *nehogy — hogy ne* | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

felad

A német *aufgeben* hatására kapott lábra nyelvünkben a szónak néhány hibás használata. Mindenképpen kerüljük a következő kapcsolatban: *feladta tervét.* Helyesen, magyarosan: *lemondott* v. *letett a tervéről, elállt a tervétől.* Hasonlóképpen kerüljük ezt: *feladta a beteget.* Helyesen: *lemondott a betegről.* Hibás ez is: *feladta a kereskedést.* Magyarosan: *megszüntette az üzletet.* Bár egy fokkal elterjedtebb, nem ajánljuk ezt sem: *feladott minden reményt.* Jobbak ezek: *letett minden reményről; felhagyott minden reménnyel.*

A hibáztatott használatot azért is ajánlatos kerülni, mert a *felad* olyan sok jelentésű, hogy ha a jelentéskörét ennyire kiterjesztjük, az zavarhatja a megértést.

L. még: *felhagy* | germanizmusok 3.

IRODALOM: Dengl 295. E. L.—Sz. L.

felajz r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 6.

fel a kezekkel! L. *el a kezekkel!*

felállni! L. főnévi igenév II. A) 2.

felé

1. Nemcsak ezeket írjuk egy szóba: *befelé, hátrafelé, kifelé, másfelé, mindenfelé,* hanem 1954 óta ezeket is: *arrafelé, errefelé; délfelé* 'déltájban', *estefelé; hazafelé; kétfelé, ötfelé (osztja).* De különírjuk: *bal felé, jobb felé; dél felé* 'déli irányban'; *a ház felé; öt felé* '5 óra felé'; *év vége felé.*

2. A *felé* névutó — különösen összetett határozószók utótagjaként — a népnyelvben *fele* változatban is használatos. Pl.: *kifelé — kifele; befelé — befele; odafelé — odafele; lefelé — lefele; hazafelé — hazafele; estefelé — estefele;* lásd még: igekötők szerepe és használata II. 3. d). — Hasonlóképpen a számnévi előtagú összetételekben is: a *kétfelé, háromfelé* köznyelvi, a *kétfele, háromfele (mentek)* népnyelvi alakok.

3. Elsősorban helynek (h o v á?, ill. h o l? kérdésre felelő) és időnek (m i k o r? kérdésre felelő) hozzávetőleges meghatározására való névutó. Pl.: közeledünk *Pécs felé* [hová?]; *Pécs felé* [hol?] nem volt eső; *öt óra felé* [mikor?] megéheztem.

Nem ajánlhatjuk azonban rag helyett a pontos iránynak, helynek, ill. részeshatározói jelentésnek a kifejezésére. Az újabb nyelvhasználatban, főleg a hivatali nyelvben mégis így gyakori, sőt szinte általánosan divatozik. Pl.: a jelentést elküldtük a *minisztérium felé* (helyesen: a *minisztériumba* v. a *minisztériumnak)*; a vállalatot te képviseled a *tanács felé* (szabályosan: *a tanács előtt)*; a határozatot közölni kell az érdekeltek *felé* (csak így jó: az *érdekeltekkel)*. A *felé*-nek ilyen használata kerülendő pongyolaság, durva nyelvi hiba.

Néha nincs is szükség határozós szerkezetre. Pl.: felhívást intéztünk *az építőipar felé* (helyesen: *az építőiparhoz*, vagy még egyszerűbben: felhívtuk *az építőipart)*, hogy.

A *felé—feléje* kérdésére lásd: határozószói személyragozás 2.

L. még: *arccal vmi felé* | *el* igekötő | *felől* | *felül — fölül — felől* | *irányában, irányából* | *körül* 1. | névutó

IRODALOM: Lőrincze: NyÉl. 91—3; Kovalovszky: NyFK. 191; Fónagy—Soltész 267; Szende: Nyr. 1961:280; Grétsy: Szaknyelv Kal. 187—93, Kovalovszky: Nyfejl. 199—200; Sebestyén: Buktatók 55—6. HivKve² 89—901.

F. G.—Sz. L.—T. J.

-féle

A *-féle* újabban keletkezett, testesebb, utótagszerű, igen gyakori és termékeny képző. Hasonló jelentésű, mint a *-fajta* képzőszerű utótag. Melléknevet képezhetünk vele főnévből *(sátorféle)*, melléknévből *(jóféle)*, számnévből *(kétféle)*, névmásból *(miféle)*, határozószóból *(különféle)*. A köznévből alakult *-féle* képzős szók gyakran főnévi természetűek. Egyik részük hasonlító értelmű *(cipőféle)*, másik részük gyűjtőnévi értékű *(zöldségféle)*. Írásmódját — egybeírását vagy kötőjelzését — a képzett alakulat hosszúsága határozza meg. Ha az alaptag egyszerű szó vagy legföljebb négy szótagú összetétel, akkor a képzett alakulatot egybeírjuk: *alumíniumféle, annyiféle, bútorféle, déligyümölcsféle, efféle, egyikféle, jóféle, mosószappanfélék, négyféle, sátortetőféle, százezerféle, többféle* stb. A négy szótagnál hosszabb összetételekből képzett származékokat azonban kötőjellel tanácsos írni, még akkor is, ha alapszavuk csak két tagból álló összetétel: *cikóriakávé-féle, erőtakarmány-féle* stb. Olykor alapalakjukban különírandó jelzős kifejezésekhez járul a *-féle* elem. Ilyenkor az az írásmód is elképzelhető, hogy a *-féle* a különírt kifejezés második tagjához kapcsolódik (pl. *ömlesztett sajtfélék)*, de egy fokkal ajánlhatóbb az az eljárás, hogy a különírandó kifejezés tagjait alkalmilag egybeírjuk, a *-féle* elemet pedig kötőjellel kapcsoljuk a kifejezéshez. Tehát: *becsinált leves* + *-féle* = *becsináltleves-féle*; továbbá: *fejesvonalzó-féle, közlekedőedény-féle, teljeshasonulás-féle* stb. Tulajdonnevekhez természetszerűen mindig a kötőjellel kapcsolódik a *-féle*; *Ady-féle, Dózsa-féle, Arany János-féle* stb.

Bár alapjában véve hasznos nyelvi elem a *-féle*, pusztán divatból élni vele semmiképpen sem tanácsos. Kerüljük tehát a *-féle* képző semmitmondó, jelentés nélküli használatát. Pl.: Vegyél valami *fogkefefélét!*, e helyett: Vegyél egy *fogkefét!* Olykor az összetétel szebb és tömörebb a *-féle* képzős szerkezetnél. Például az *Eötvös-inga* elnevezés jobb, mint ez: *Eötvös-féle inga.*

L. még: *fajta, -fajta* | *-féleség*

IRODALOM: HTT. 232. F. G.—G. L.—L. J.

feled — felejt

E két változat közül a *felejt* köznyelvi, a *feled* egy kissé választékos. Ez a stíluskülönbség többé-kevésbé a származékokban is megvan: *megfeledkezik — megfelejtkezik; feledhetetlen — felejthetetlen; feledés — felejtés;* stb. Néhány származékban csak a *feled* alak származékai használatosak: *feledékeny, feledékenység.*

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 278—9.

felé — fölé L. *felül — fölül — felől*

f e l e l e t f o r m á i L. állító válasz formái | hiányos szerkezetű mondat | tagadó válasz formái

félelmes — félelmetes

Néhány főnevünk *-s* képzős melléknévi származékainak használatában találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy van egy hosszabb és egy rövidebb származékuk, s ezek jelentése néha azonos, néha eltérő. De az egyező jelentésű származékoknak is más a hangulatuk, köztük stiláris különbség van. A rövidebb változat a ma általánosan használt forma, a hosszabb alak pedig régies hangulatú, sokszor irodalmi színezetű. A nagy stíluskülönbség miatt azonos jelentésük ellenére is csak olykor cserelhetők fel tehát egymással a következő alakpárok: *alkalmas — alkalmatos; kellemes — kellemetes; szorgalmas — szorgalmatos.* — A következő szópárok tagjai között még jelentésbeli különbség is van: a hosszabb változat jelentése bővebb, ill. nyomatékosabb a rövidebb alakénál. Pl.: *félelmes* 'félelmet keltő' és *félelmetes* 'ua.', ill. 'döbbenetes erejű' (pl. *félelmetes szónok); szerelmes* 'szerelmet érző', és *szerelmetes* 'ua.', ill. 'hőn szeretett' (pl. *szerelmetes fiam); szemérmes* 'szégyenkező' — *szemérmetes* 'ua.', ill. 'feltűnően szégyenkező'. Ez utóbbi szópárok használatakor tehát tudnunk kell, hogy tagjaik a jelentéskülönbség miatt nem cserélhetők fel egymással.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 2. b)

IRODALOM: K[ovalovszky]. M.: Nyr. 1963 : 270. Sz. L.

felelősség

A *felelős* szó *-ség* képzős alakja. A *felelősség*-ben tehát a szóelemzés elve szerint két *s*-et írunk, és a szót ennek megfelelően ejtjük is ki.

IRODALOM: Zolnai Gy.: Msn. 1941 : 101; T[ompa]. J.: NymLev. 287.

feleség L. *nő* főnév szinonimái

-féleség

A *-féle* képzőszerű utótag és a *-ség* képző összetételéből kialakult egy újabb képzőbokor, a *-féleség*. Főleg a kereskedelem nyelvében és az élő beszédben terjed gyűjtőnév képzőjeként: *bútorféleség, cipőféleség*, sőt nemegyszer már önállósult formában is: különböző *féleségek*, a legújabb *féleségek* stb. Jelezheti az alapszóval jelölt fogalom bizonytalanságát, határozatlanságát is, pl. *regényféleség*. Kellő mértékkel való használata nem hibás, de kerülnünk kell túlságosan gyakori vagy éppen fölösleges alkalmazását. Pl. a *baktériumféleségek* semmivel sem mond többet, mint a *baktériumok*, s az *épületféleségek* — szokatlansága miatt — még zavaró is ehelyett: *különféle épületek*.

L. még: divatszók | *-féle*

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 131—3; Darvas: AnyKal. 264.

L. J.

feleség megnevezése, megszólítása L. nők megnevezése megszólítása 4.

felesleg — fölösleg

Mindkét változat köznyelvi ugyan, de értelmező szótáraink a *felesleg*-et csak másodlagos alaknak vagy utalószónak veszik föl. Szívesebben is használjuk a *fölösleg* változatot, mert alapszavunkban ma már határozottan megkülönböztetjük a 'szükségesnél, a kelleténél több' jelentésű *fölös* melléknevet (pl. *fölös számú)* a 'fel nagyságú, valaminek a felét kitevő, megfelezett' jelentésben használt *feles*-től (pl.: *feles arányban, feles föld)*. Igaz, hogy *ë*-ző kiejtésben az utóbbi mindig nyílt *e*-vel hangzik, a *fölös*-nek megfelelő *ë*-ző változat, a (régies, irodalmi s ma már alig felbukkanó) *feles* kiejtése pedig [fëlës], de ez a különbség sem érvényesül az *e*-ző és az írott nyelvváltozatban. Ezért a négy *e*-t tartalmazó *felesleges* melléknév helyett is — amelyet csak az *ë*-ző nyelvhasználat mond [fëlëslegës]-nek — inkább ajánljuk a kevésbé egyhangú *fölösleges* [fölöslegës] alakot. (Ez utóbbinak *ö*-ző nyelvjárási változata *fölöslegös.)*

L. még: *e* és *ë* hang | *fel, föl* I. | *tejfel — tejföl*

IRODALOM: Szilágyi: AnyKal. 239. E. L.—K. M.

felett L. *fel, föl* I. | *felül — fölül — felől* | *fölött*

felettébb L. *fölöttébb*

feleúton

Egybeírjuk itt: *(a) feleúton* v. *(a) félúton (találkoztak);* de különírandók ezek: *a fele út még hátravan; a fele utat* v. *a fél utat már megtették.*

felfedez — feltalál

E két szót gyakran összekeveri a kevésbé pontos nyelvhasználat. A tudományos szaknyelv szerint a *fölfedez* értelme: véletlenül vagy céltudatos kutatással olyan létezőre, jelenségre, törvényszerűségre (állat, növény, ásvány, embercsoport, földrajzi táj, tudományos igazság, összefüggés stb.) bukkan, ill. talál, amely addig ismeretlen volt, ill. nem volt (általánosan) ismeretes a művelt vagy tudományos körökben. Pl.: a *rádium, Amerika, az atomhasadás, egy új baktérium felfedezése.* A *feltalál* ige pedig azt jelenti, hogy valaki tervszerű munkával elsőként kigondol, megszerkeszt, összeállít, létrehoz valamely új, addig nem volt vagy nem ismert tárgyat, eszközt, eljárást. Pl.: a *kerék, a puskapor, a gyufa, a könyvnyomtatás, a robbanómotor, a rádió feltalálása.* Ez a kettősség tükröződik a *felfedezés* és a *találmány* szóban is. Ajánlatos ragaszkodnunk a két ige jelentésbeli különbségéhez a szabatos köznyelvi használatban is. A *felfedez* és *fölfedez* alakváltozatok közül pedig ne csupán az elsőt használjuk, mert a jóhangzás inkább a *fölfedez* mellett szól!

L. még: *fel, föl* I. K. M.

felfektet

Ezekben a szókapcsolatokban: *aktát, kimutatást, nyilvántartást, listát felfektet,* az ige használata a német *auflegen* fordításaként keletkezett idegenszerűség a hivatali nyelvben. Többféleképpen javíthatjuk. Pl.: *aktát felfektet vmiről,* helyesen: *aktába, ügyiratba, foglal vmit,* ill. *aktát, ügyiratot készít* v. *szerkeszt róla; könyvet, nyilvántartást, kimutatást, listát felfektet,* helyesen: *rendszeresít, létesít, vezetni kezd, elkezd.* A *kérdőívet fektet fel* sokszor annyi, mint *kérdőívet köröz;* a *felfekteti az iratot* magyarosan *elkészíti az iratot.* A *felfekteti a kimutatást* azt is jelentheti, hogy megírja, megszerkeszti, a *fölfekteti a listát* meg azt is, hogy *kiteszi.* A *könyvet fektet fel* röviden néha: *könyvet nyit,* pl. *új főkönyvet nyitottak.* Ezek a kifejezések nemcsak magyarosabbak, hanem sokszor pontosabb értelműek is a nemegyszer bizonytalan jelentésű *felfektet* igénél. Egyébként a jóhangzás inkább a *fölfektet* változatot kívánja; erről lásd: *fel, föl* I.

IRODALOM: HivKve² 91. L. J.—Sz. L.

felfokoz L. *fel, föl* I. | igekötők szerepe és használata

fel, föl

I. Alakváltozatainak nyelvi szerepe

Ennek a határozószónak és igekötőnek mindkét változata egyaránt használatos. A beszélt nyelvben talán valamivel gyakoribb a kissé népiesebb hangulatú *föl* változat, s ennek használata a jóhangzás érdekében sokszor nagyon kívánatos. Nyelvünkben ugyanis szerfölött gyakori az *e* hang: a folyamatos beszédben száz magánhangzó közül huszonhat. Gyakoriságát némiképpen csökkenthetjük azzal, hogy helyette, ha van, a szónak az *ö* hangot tartalmazó köznyelvi változatát használjuk. Például a *csend, veder, seper* helyett mondjuk inkább ezt: *csönd, vödör, söpör*. Szintén a jóhangzás kedvéért használjuk a *fel – föl* változatok közül is a *föl* alakot, különösen akkor, ha a *föl* olyan szóhoz (főképp igéhez) kapcsolódik, amelyben több *e* hang is akad: *fölemelkedik, fölkerekedik, fölterjeszt, fölmegy* stb. Íróink — az *e*-ző anyanyelvjárásúak is, például Ady — a változatosság kedvéért tudatosan élnek olykor *fel* helyett *föl* alakkal. A stílus igénye ajánlja a váltogatást, s ez ilyenkor semmiképpen sem népiesség. Viszont *ö* hangú igékhez inkább *fel* alakban kapcsoljuk az igekötőt: *felköszönt, felönt, feltölt* stb.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *e* és *ë* hang | *felesleg — fölösleg* | *tejfel — tejföl*

II. Igekötői használata

A *meg* és az *el* után leggyakoribb igekötőnk. Eredeti jelentése: (térben) emelkedve, felső helyzetbe, magasabbra, a felszínre (irányulva). Pl.: *felbukkan, fölmegy, felnéz, fölragaszt*. Jelentésfejlődése során további átvitellel főként a cselekvés, folyamat befejeződését (perfektiválás), ill. beállását, mozzanatosságát fejezi ki *(felfal, fellázad)*, továbbá jelöli a mennyiségi vagy az erkölcsi növekedést *(felszaporodik, feldicsér)*, az érzelmi és a tudatállapot fokozódását *(felizgul, feléled)* és a jelentés egyéb módosulását *(felfog, felmond, felvilágosít* stb.).

Nyelvhelyességi szempontból a *fel, föl* igekötőnek az alábbi eseteit kell tekintetbe vennünk.

1. Általában hasznos minden olyan esetben, amikor mást fejez ki, mint egy más igekötővel ellátott vagy igekötő nélküli forma. Pl.: *felbecsül* (= valaminek az értékét becsléssel megállapítja) — *megbecsül* (= értékét elismeri, és eszerint bánik vele); *fölemlít* (= szemrehányásképpen megemlít) — *megemlít; felkér* (táncra, valamely tisztség ellátására) — *megkér* (vmire); *felmond* (= könyv nélkül elmond) — *elmond; feloszt* (= valamilyen egységes dolgot részekre oszt) — *szétoszt* (= valamiket vagy valaminek a részeit kiosztja valakik között); *felpofoz* (= több ízben megpofoz-

va alaposan elver valakit) — *megpofoz* (= egyetlen pofont ad neki); *felszabadul* (valamely kötöttségből) — *megszabadul* (= mentes lesz vmitől); stb.

2. Ha egy más igekötős forma szemléletesebben, természetesebben fejezi ki ugyanazt az értelmet, válasszuk inkább azt, legalábbis gondosan mérlegeljük, hogy melyik a jobb! Pl.: *felaprít — szét-* v. *összeaprít; feldarabol — szétdarabol; fölfeslik — kifeslik; felgyógyít — meggyógyít; felgyógyul — meggyógyul; felhörpint — kihörpint; felhasad — kihasad.*

3. Ha a *fel* igekötős forma népies, régies vagy szakmai ízű, csak a megfelelő stíluskörnyezetben használjuk. Pl.: *felgondol* (alaposan *meggondol, megfontol); fölkérdez (meg-* v. *kikérdez); felvállal (elvállal).*

4. Ha a *fel* igekötős forma idegen szemléletet tükröz, válasszuk inkább a természetesebb, magyarosabb, hagyományosabb alakot (ha van ilyen). Pl.: *felhagy vmivel* (ez is bátran használható, de nemegyszer jobb: *abbahagy vmit); felsüt (felsütötte* az egész lisztkészletet; inkább: *megsütötte* v. *elsütötte).* Többnyire nem nehéz magyarosabb kifejezéseket találni ezek helyett a kisebb vagy nagyobb mértékben idegen nyelvi hatást tükröző *fel* igekötős formák helyett sem, pl.: *felfekszik* (= *tapad, simul, illeszkedik);* (ívet, jegyzőkönyvet) *fölfektet* (= *nyit, elkezd, megír, megszerkeszt); felfut* a termelés (= *gyorsan fejlődik, hirtelen megnövekedik); felhoz* vmit a mentségére (= *említ* v. *megemlít); feltalálja magát* (= *kivágja magát, visszavág,* ill. *könnyen beilleszkedik* vmibe, *jól érzi magát* vhol); *felvág* (= *kérkedik, nagyzol).*

5. Olykor a nyelvérzék olyan *fel* igekötős formákat is logikátlannak vél, amelyeknek megvan a maguk sajátos logikája: *felborul, felbukik, felbuktat, feldől* (e mozgások valóban lefelé irányulnak, a *fel* igekötőnek azonban itt elsősorban a *felfordul* igekötőjével megegyező jelentése van, nemegyszer pedig a cselekvésnek hirtelen, váratlan voltát jelzi); *felmerül* (talán ez a legtöbbet támadott és helytelenített ilyen igealak, mivel a *merül* ige jelentése itt teljesen megfordult; mégis nyilvánvaló, hogy a *felmerülés*-t a logika ellenére szemléletesnek érezzük: aki vizet mer, annak az edényt először meg kell merítenie a vízben, majd — fölfelé irányuló mozgással — ki kell onnan emelnie). Kétségkívül helytelen azonban a *felolt* szó, mert a *felgyújt* és az *elolt* keveredéséből származik, s az igék ellentétes jelentése zavart okoz. Helyesen: *elolt* v. *leolt.*

6. Néha lekopik a *fel* igekötő egy-egy igéről. Egészen általános már a *tűnik* ige használata *feltűnik* helyett, főképp ilyen kifejezésekben: (nekem) *úgy tűnik; nem tűnik, mintha . . .* ?; stb. Talán az igekötő nélküli, rokon értelmű *rémlik, tetszik* igének a hatása ez a rövidülés, amely hovatovább nyelvi ténnyé válik. Új jelentést kapott az igekötőjét vesztett *szerelés*

(= *fölszerelés)* is a sportolók és a fiatalok nyelvében: sportfölszerelés, ill. általában ruházat, öltözék.

7. A téves nyelvérzék olykor áligekötőt választ le ezekről az igékről: *feltételez, fellebbez.* — L. igekötős ige szórendje 5. A *feltételez* ige kettős természetéről és kétféle jelentéséről lásd még: *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés.*

L. még: *arra föl* v. *fel* | *fel, föl* használata sajátos irányjelölésre | igekötők szerepe és használata | *tűnik* 2.

IRODALOM: J. Soltész: Igeköt. 125–40; Szabó T. A.: AnyÉl. 79; Lőrincze: ÉdAny.[3] 80–2; Tiszamarti: MN. 1974. nov. 10.; Szemere: AkHTört. 34, 104. K. M.–Sz. L.

fel, föl használata sajátos irányjelölésre

A *fel, föl* határozószó, ill. ebből alakult igekötő eredeti jelentése (= fölfelé, magasabbra irányulás) bizonyos áttétellel érvényesül földrajzi helyekre és hatósági szervekre vonatkoztatva is.

1. A kormányzati, hivatali központ, királyi székhely stb. általában magaslaton emelkedett, ill. nagyobb, emeletes épületben volt, s nyilván így alakult ki az a szemlélet, amely a főváros vagy valamely felsőbb hivatali központ, hatóság neve mellett — a vidékhez képest vagy az alá- és fölérendeltségnek megfelelően — *fel* igekötős igét használ. Pl.: *felköltözött Pestre; felutazik* a központba; *fölmegy* a megyei tanácshoz; *föltelefonált* az igazgatóságra. Hasonlóképpen: *fent* van Pesten; *fenn* tárgyal az igazgatóságon; stb.

2. A térkép kialakította szemlélet nyomán az északabbra levő hely nevéhez is *fel* igekötős ige járul. Pl.: *föl* kell *utaznom* Miskolcra; Lengyelországban *feljutottunk* egészen a tengerig.

L. még: *fel, föl* | igekötők szerepe és használata II. 1. | *le, lenn* használata sajátos irányjelölésre K. M.

felfut

A gazdasági életben újabban gyakran halljuk ezt a szót átvitt értelemben, henye divatszóként. A hivatali nyelvben és műszaki szövegekben is előfordul ilyen kapcsolatokban: *felfut a könnyűipar, a gyártott termékek mennyisége, a termelés* stb. Ezt a grafikonszemléletű fogalmazásmódot lehetőleg kerüljük! Mindig találhatunk rá jó köznyelvi igét: a könnyűipar erősen *fejlődik;* a gyártott termékek mennyisége számottevően *emelkedik, növekszik;* a termelés *fokozódik, erősödik;* a tenyésztés, a forgalom stb. *szépen nő,* ill. ha az eredményességet, a fejlődés végpontját, befejezettségét akarjuk inkább kifejezni, igekötős igét: *kifejlődik, ki-* v. *megemelkedik, megnövekszik, megerősödik.* Főnévi származékát (pl. a nehéz-

ipar, a termelés *felfutása)* hasonlóképpen pótolhatjuk megfelelő, szabatosabb szóval: a nehézipar, a termelés *fejlődése;* a pamutipar *felfuttatása* is helyesebb így: *fejlesztése.*

L. még: *fel, föl* I., II. 4. | igekötők szerepe és használata

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 69—70. L. J.—Sz. L.

felhagy

Nyelvművelőink régen hibáztatták, magyartalannak vélték ebben a szerkezetben: *felhagy a küzdelemmel, a harccal, a panaszkodással* stb. Helyette ezt ajánlották: *abbahagyja, megszünteti, nem folytatja a küzdelmet, a harcot, a panaszkodást, lemond, leszokik, letesz* vmiről. Ma már nem üldözzük a fenti szerkezetet — hiszen például a *felad minden reményt* kifejezés jóval idegenszerűbb, mint a *felhagy minden reménnyel* —, de a sablonos egyhangúság kerülése, a változatosság és a stílus élénkítése végett olykor valóban célszerűbbek helyette az ajánlott kifejezések.

L. még: *felad* | *fel, föl* II. 4. | frazeológiai idegenszerűségek 3.

felhív tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

felhív terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

fél, hogy v. **nehogy** L. felszólító mód II. 4. | *nehogy — hogy ne* | tagadás mellékmondatban 1.

felhoz

Használata idegen mintára terjedt el az ilyen kapcsolatokban: *felhoz vmit vki ellen; hibául hoz fel;* stb. Bár általános elterjedtségük miatt nem tekintjük hibásnak e formákat, egy fokkal szebbnek ítéljük ezeket: *érveket sorakoztat fel vki ellen; azt rója fel neki; hibául ró fel neki vmit; azt veti a szemére;* stb.

L. még: *fel, föl* II. 4.

IRODALOM: N[agy]. J. B.: Msn. 1932 : 75—6.

felhő — fölhő — felleg

A köznyelvi *felhő* mellett a *fölhő* népies változat, a *fölyhő* tájnyelvi. A *felleg* az irodalmi nyelv választékos szava; tájnyelvi alakként a Tiszántúlra jellemző. Némely vidéken *fölleg* változatában is előfordul.

felhúz

A bizalmas társalgási nyelvnek kedvelt szava 'felingerel, felizgat' jelentésben. Még alacsonyabb stílusrétegbe tartozik a hasonló jelentésű, de erősen bizalmas, idegen gyökerű *cukkol, felcukkol.* A *felhúz* jelentéseként feltüntetett szavakon kívül éljünk olykor — a beszéd-, ill. stíluskörnyezettől függően — ezekkel is: *felbosszant, feldühít, felmérgesít, felpaprikáz, megtréfál, méregbe hoz, ugrat.*

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1938 : 177.

feljebb, följebb

Helyes kiejtése: fejjebb v. fëjjebb, ill. föjjebb. Az 1950 előtt még helyesírási szabályzatokban is szereplő *fellebb, föllebb* ma már inkább tájnyelvi, a köznyelvben régies változat, csupán a *fellebbez (föllebbez)* igében maradt meg. Az *l-j* külön hangoztatása [fel-jebb, föl-jebb] modoros betűejtés.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. e) | *fel, föl* I. | *fenn — fent, fönn, föntt* | határozószók fokozása

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

feljön

A sportnyelvben találkozhatunk a szó következő használatával: *feljön* v. *feljövőben van a csapat, a Ferencváros.* Kevésbé sportnyelvi ízzel, de változatosabban: *előretör, javul, felnyomul, feljavul.*

L. még: *fel, föl* használata sajátos irányjelölésre | *jön* II. 1.

IPODALOM: Molnár: ÉT. 1965. jan. 15.

félkész — félig kész L. *-kész* utótagú összetett szók

felkiáltójel L. felkiáltó mondat | felszólító mondat 4. | helyesírásunk V. 3. | írásjelek 3.

felkiáltó mondat

A felkiáltó mondatban a beszélő valamilyen érzelmet, indulatot — nagy örömet, csodálatot, lelkesedést, keserűséget, mély bánatot stb. — fejez ki azzal a szándékkal, hogy a hallgató tudomással vegye, ill. hogy benne is hasonló érzelmek támadjanak. Főként az élőnyelvben, a szónoki beszédben és az erősebb emóciót, feszültebb lelkiállapotot ábrázoló szépirodalmi művekben fordulnak elő. Pl.: *Esik a hó!; Ütött a cselekvés órája!; Petike jár!* (Kaffka). Tömör, rövid formájuk is hozzájárul kifejezőerejükhöz. Különösen erőteljes stilisztikai hatásuk van a tagolatlan, ill. hiányos szerkezetű, továbbá az indulatszót tartalmazó, valamint a kérdő formájú

felkiáltásoknak: *Milljók egy miatt!* (Madách: Az ember tragédiája); *Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út* (népdal); *Hogy vítt ezerekkel! hogy vítt egyedül!* (Arany: Szondi két apródja). — Módjával a tudományos és a publicisztikai stílus is élhet velük, főleg vitatkozó hangnemű írásokban. Pl.: „A szó a *lázer* (illetve *lézer*), az elvi kérdés pedig az, hogy az idegen szavak átvételében van-e akkora jelentősége az írásképnek, mint Süle véli, vagy nincs. *Kezdjük — egészen röviden — az utóbbival!*" (Nyr. 1968 : 417).

A felkiáltó mondat sajátos intonációját (erősebb nyomatékát, a kijelentésétől eltérő, magasabb vagy mélyebb hangfekvését, esetleges szeszélyes vonalú hanglejtését stb.) írásban a mondatvégi felkiáltójel érzékelteti. A szépírói gyakorlatban olykor elmarad a felkiáltójel: *Új a világ nálunk is már, hozsánna* (Ady: Új, tavaszi, sereg-szemle). A kérdve felkiáltó mondatok néha kettős írásjelűek: *Mit képzelsz?!*

L. még: állítva tagadás | hanglejtés II. 3. | hiányos szerkezetű mondat 1. | indulatszó | írásjelek 3. | kérdő mondat 2. d) | szórend V. 3., VI. 3. | tagadva állítás 1. | tagolatlan mondat

IRODALOM: Bebesi: Nyr. 1923 : 82—4; 1924 : 17—8; Farkas: Nyr. 1957 : 189—93; Szathmári—Terestyéni: StilV. 256—7; Károly: MMNyR. 2 : 29—31, 44—7; Rácz: MMNy. 214—6; Balogh: MMNyKk. 278—9; Rónai—Kerekes 402—3. R. E.

fellebbez L. *fel, föl* II. 7. | *feljebb, följebb* | igekötős ige szórendje 5.

felleg L. *felhő — fölhő — felleg*

fellép

Ennek az igének 'előáll, szerepel' jelentésben való használata nem éppen helytelen, de hivatalos ízű, sokszor mesterkélt. Ezért a vele alkotott terjengős kifejezéseket ajánlatos egyszerű igével helyettesíteni. Pl.: vmely v. vmilyen *igénnyel (igényekkel), követeléssel (követelésekkel) lép fel:* vmit *igényel, követel;* vmilyen *váddal (vádakkal) lép fel* (vki ellen v. vkivel szemben): vmivel *vádol* vkit. Mellőzzük a *fellép* következő használatát is: *fellép értekezleten, gyűlésen.* Inkább: *beszél, beszédet mond, harcol, síkraszáll, tiltakozik* stb. (a mondanivalótól függően).

A német *auftreten* hatására ilyen, nem személyre vonatkoztatott kapcsolatai is elterjedtek: *fellép a járvány; nehézségek, tünetek lépnek fel;* X. Y. ápoltnál súlyos *betegség lépett fel;* a sebesültnél *vérmérgezés lépett fel.* E formákat lehetőleg kerüljük! Mondjuk magyarosabban így; *kitör* v. *kiüt a járvány; nehézségek, tünetek mutatkoznak;* X. Y. ápolt súlyosan *megbetegedett;* a sebesült *vérmérgezést kapott.* A szókapcsolat tartalmát nem is

kell okvetlenül egyetlen igébe belesűríteni. Ahelyett például, hogy a megyében járvány *lépett fel*, mondhatjuk ezt is: járvány *ütötte fel a fejét*.

L. még: *fel, föl*

IRODALOM: Dengl 295. K. G. – Sz. L.

fél melléknév és számnév

Általában egybeírjuk utótagjával, főként ha 'félig' értelemben használjuk, továbbá ha a szókapcsolat a gyakori, szokásos használat következtében már egybeforrt, vagy ha sajátos, átvitt értelme van: *félakkora, félannyi, félárbocra (ereszt), félárnyékban, félárú (jegy), félárva, félbarna (kenyér), félcipő* (cipőfajta), *félegészség* 'nem igazi egészség', *féleredmény* 'nem nagy eredmény', *félév* (iskolai), *félévenként, féléves, félévi, félezer, félgyőzelem* 'nem igazi győzelem', *félhang* (a zenében), *félhangosan, félhangzó, félhavi, félidő, féljegy* 'félárú jegy', *félkegyelmű, félkész, félkör, féllábú, félliteres, félliternyi, félmaroknyi, félmillió, félmunka* 'nem jó munka', *félnapi, félórai, félórányi, félórás, félrím, félszáz, félszázados, félsziget, féltermék* 'félkész termék', *féltestvér, féltízes (hírek, vonat), félúton, félvállról, félvér, félvilági nő*.

Külön kell írni, ha a *fél* szó határozottan vagy hangsúlyozottan nagyságot, mennyiséget, mértéket jelent. Pl.: *fél cipő* (a párnak egyik fele); *a tisztaság fél egészség* (csaknem teljes); *fél egy(kor); ez már fél eredmény* (az eredménynek fele); *fél Európa; fél év* (az év fele); *fél esztendő; fél füllel; ez már fél győzelem* (szinte teljes); *egy fél hangot se mondott; fél hónapig; fél jegy* (a jegy fele); *fél kézzel; fél kiló; fél napig; fél órája; fél század; fél évszázados; fél tízkor, fél tizenkettőkor; fél vállán elviszi; a fél világ csodája*.

Három szóban írjuk az ilyet: *fél kettő tájban; két és fél(szer)*.

L. még: számok írása I. 3. a), II. 1., 3.

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny.[3] 129–30. F. G.

felmerül

Sokan logikátlannak vélik ezt az igekötős összetételt, azzal érvelnek, hogy merülni csak lefelé lehet. Az ésszerűség oldaláról nézve valóban van a szóban némi logikátlanság, de a nyelv nem mindig logikus, hasonló logikátlan jelenséget többet is találunk benne (ilyen például a többszörös tagadás). A *felmerül* szót tehát bátran használhatjuk, íróink, költőink is élnek vele. Pl.: Múlt ifjúság tündér taván Hattyúi képed *fölmerűl* (Vajda J.: Húsz év múlva).

L. még: *fel, föl* II. 5. | igekötők szerepe és használata V. 2. b) | logika és nyelvi norma II. | többszörös tagadás

félmúlt L. múlt idő régies alakjai 1.

felnagyít L. *fel, föl* II. | igekötők szerepe és használata II. 2. c)—d)

felolt L. *fel, föl* II. 5. | igekötők szerepe és használata V. 1. d)

felől

Honnan? kérdésre felelő helyhatározó névutói szerepén kívül (pl. *észak felől* borul az ég) főképp némely tudakozást kifejező igénknek, igei származású névszónknak állandó határozójában használatos. Pl.: intézkedtünk a pénz *befizetése felől* (v. *iránt;* valamelyest természetesebben: *befizetéséről);* a *díjszabás felől* (szabatosabban: a *díjszabásról*, a *díjszabás tárgyában)* kiadott tavalyi rendelet; Érdeklődtél már az érkezés *ideje felől* (v. *iránt)?*

Az újabb hivatali zsargonban a *felől* névutó (és a névutószerűen használt *irányából)* éppúgy túlzottan divatos határozatlanabb, ill. elvontabb irány jelzésére, mint hová?, merre? kérdésre a *felé* (s az *irányában).* Pedig szemléletesebb ez: bejelentés érkezett stb. a *lakosoktól, a lakosság köréből,* mint ez: a *lakosok felől, a lakosok irányából.*

L. még: állandó határozó | *felé* | *felül — fölül — felől* | *iránt* 2. | *irányában, irányából* | névutó 1—2., 3. d) | *rendelkezik* | *-ról, -ről* rag | *-tól, -től* rag | *után — múlva — múltán* 3.

IRODALOM: Sebestyén 48—50. T. J.

félre

Eredeti határozói jelentéséből (= oldalt, oldalra; pl. *félremegy, -néz, -ugrik)* természetesen fejlődött ki átvitt értelmű használata, a cselekvés, folyamat nem kívánt, téves, helytelen módját, ill. eredményét fejezve ki szemléletesen. Ilyen igék: *félrebeszél, -ért, -hall, -hord* (lőfegyver), *-ismer, -lép, -magyaráz, -nevel, -sikerül, -vezet.*

L. még: igekötők szerepe és használata II. 2. e)—f)

félreértett szók L. szójelentés II., X. 1. a)—b), 2. b—c) | szótévesztés

félreértett szólások, közmondások, kifejezések L. képes beszéd, szóképek 3—4. | szólások helytelen használata | szólások szerepe és stílusértéke

felsál — felsár

E német eredetű jövevényszó köznyelvi alakja *felsál*, de a népnyelvben előfordul az *l—r* elhasonulással keletkezett *felsár* változat is. Ez utóbbival még az irodalomban is találkozunk. Pl.: E hivatalos ténykedésre kö-

vetkezett egy fényes lakoma, amiből nem hiányzott a híres kolozsvári töltött káposzta . . . a foghagymás *felsár* . . . paprikasalátával (ÉrtSz.: Jókai).

felség, felséges — fenség, fenséges,

E két szó gyakran összemosódik a használatban, holott árnyalati különbségek voltak és részben vannak is köztük.

A *felség* (kissé nép: *fölség)* eredetileg — a nemzetközi feudális etikettnek megfelelően — csak az uralkodó (császár, király) címe, ill. neki vagy feleségének a megszólítása volt; a *fenség* (egy *n*-nel!) cím és megszólítás pedig az uralkodóház, a fejedelmi család tagjait, a (fő)hercegeket illette meg. Ez utóbbi főnév a — (kissé nép, rég.) *fönség* alakban is — átvitt értelemben és a választékos nyelvhasználatban valakinek, valaminek nagyszerű, magasztos, méltóságot árasztó, bámulatot és tiszteletet keltő voltát is jelenti (pl.: *vmely érzés, eszme fensége; sugárzik róla a fenség);* a régi irodalmi nyelvben a *felség (fölség)* is használatos ilyen értelemben. Mint esztétikai műszó pedig a szép legmagasabb formáját fejezi ki, amelyben egyesül a nagyság, az erő és a nyugalom méltósága. Ma azonban inkább a *fenséges* melléknév használatos ilyen szerepben.

A melléknévi származékokban korunkra bizonyos mértékben megfordult az értéksorrend: a *felséges* (kissé nép: *fölséges)* ma többnyire elragadtatást, csodálatot, bámulatot, nagyfokú tetszést fejez ki, főként tárgyi, valóságos dolgokra vonatkoztatva. Pl.: *felséges étel, ital, mulatság, vidék, idő, kilátás.* A *fenséges* (ritkábban: *fönséges)* általában elvontabb jelentésű: a legmagasabb fokú esztétikai tetszés, ill. értékelés, a magasztosság, nagyszerűség keltette elragadtatás kifejezője. Pl.: *fenséges táj, zene; fenséges látvány a tenger; a havasok fenséges nyugalma.* Használatuk azonban néha érintkezik, ill. keveredik.

L. még: *fel, föl* K. M.

f e l s o r o l á s L. halmozott mondatrészek hangsúlyozása és hanglejtése | hanglejtés II. 1. b) – c), 5., III. 7. | hangsúly 2. a) | írásjelek 5 – 6. | írásjelek és kiejtés 2. | stilisztikai formák, képletek 2. b)

felső L. jóhangzás és nyelvi norma 2. | *-só, -ső* képzős szók fokozása

f e l s ő f o k L. *a, az* névelő felsőfok előtt | abszolút felsőfok | fokozás | *leg-*fokjel

felsőfokú vagy ilyen jelzős tárgy melletti igeragozás L. *a, az* névelő felsőfok előtt 1—2. | tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás névelőtlen tárgy mellett

felszámol

A kereskedelmi nyelvből került a hivatali nyelvbe, valószínűleg mint a *likvidál* magyarítása, s eléggé gyakori ezekben a kapcsolatokban: *felszámolják az üzletet, a vállalatot.* Ezekből terjedt át az ilyenekbe: *felszámolják a barlanglakásokat, az elmaradottságot, a munkanélküliséget, a kizsákmányoló osztályokat, a gyarmati rendszert.* A szó használatát ez utóbbiakban inkább mellőzzük, mivel a *felszámol* itt egy más igének, a *megszüntet*nek jelentéstartalmát vette át. Erre pedig nemigen van szükség; a *felszámol*-nak a *megszüntet* helyett való használata szegényíti a nyelvet. A fenti kapcsolatok szebben, változatosabban: *megszüntetik a barlanglakásokat, az elmaradottságot, a munkanélküliséget* stb. Vannak más szinonimái is: a céget *feloszlatja*, a bandát *kiirtja*, az összeesküvést *felgöngyölíti.*

Elfogadhatónak tekinthetjük már akkor, ha azt jelenti: tervszerűen, fokozatosan megszüntet. Használatának kiterjesztése azonban nem kívánatos, tehát ne éljünk vele unos-untalan!

L. még: *fel, föl* II. 2. f)

IRODALOM: Végh: Msn. 1935 : 166—7; HivKve² 91—2.

E. L.—Sz. L.

felszed

A bizalmas nyelvhasználatban gyakran előfordul olyan értelemben, amilyenben más igéink természetesebbek, jobbak volnának. Egy-két példa: *felszed* [= *hízik*] egy kilót; sok pénzt *szedett föl* (= *vett föl, keresett);* influenzát *szedtem föl* (= *kaptam);* stb. A választékos stílusba inkább a zárójelbe tett megfelelők illenek.

L. még: *fel, föl* | *lead*

félszer L. *fészer — félszer*

felszólamlás — felszólalás

A hivatalos nyelvben e két szó jelentése erősen elkülönült. A *felszólamlás* értelme: fellebbezés, tiltakozás, jogorvoslati kérelem. A *felszólalás* szóé pedig: nyilvánosság előtti rövid(ebb) előadás, hozzászólás, észrevétel. Mivel azonban igeként nincs meg ez a kettősség — a *felszólal* mellett nincs *felszólamol* vagy *felszólamlik* —, az sem tekinthető súlyosabb hibának, ha valaki a tiltakozás kifejezéséül *felszólal* valami ellen.

L. még: *fel, föl*

IRODALOM: HivKve² 92.

f e l s z ó l í t á s

A) A felszólításnak, parancs(olás)nak szokásos és legtermészetesebb kifejezőeszköze a magyarban a felszólító módú igealak. — Lásd: felszólító mód.

B) Egyéb nyelvi eszközei:

1. Ragozott ige

a) Kijelentő módú, jelen idejű igealak, akár állító, akár kérdő vagy tagadva kérdő alakú *(Idejössz!; Azonnal leteszed!; Igyekszünk* kérem!; *Jössz ide?!; Nem jössz ide?!);* a jelen idejű mellett jövő *(Leszel* végre nyugton?!; *El fogsz menni!),* sőt — a közlekedési nyelvben — múlt idejű is *(Vigyáztunk!; Kapaszkodtunk!).* Felszólító értéküket a nyomaték, a szórend és a hanglejtés fejezheti ki. — Lásd: hanglejtés II. 3. c) | kijelentő mód, jelen idő 4. | kijelentő mód, múlt idő 3. | jövő idő 2. a).

b) Feltételes módú jelen idejű kérdő igealak; szerény, ill. udvarias óhajt, kívánságot, kérést fejez ki. Pl.: *Adnál* egy pohár vizet?; tagadva: *Nem szólnál* az ügyében? — Lásd feltételes mód II.

2. Igenév — L. főnévi igenév II. A) 2.

3. Főnév, főként ha a felszólítás általános érvényű vagy ha pontosan meg nem határozott személy(ek)re vonatkozik. Sok ilyen megszokott tömör forma kifogástalan a megfelelő beszédhelyzetben. Pl.: *Beszállás!; Sorakozó!; Indulás!; Mozgás!;* Gyerekek, *lefekvés!; Lóra!; Fegyverbe!; Ágyba!; Ebéd!; Segítség!; Nyugalom!; Csend!* v. *Csendet!; Helyet!; Utat!; Vizet!; Vigyázat!;* Inkább ragozott igét használjunk azonban ezek helyett: *Alvás!: Aludj!, Aludjatok!* v. *Aludjanak!; Leülés!: Ülj(etek) le!; Sietés!: Siess!* v. *Siessetek!*

4. A dajka- és a gyermeknyelvben gyakoriak a játszi vagy szabálytalan szóalakok is felszólító értelemmel. Pl.: *Csüccs* (le)!; *Tánci-tánci!; Tapsi-tapsi!; Futi-futi!* Az irodalmi és a köznyelvben ezek csak ritkán, stíluseszközként fordulnak elő.

5. Bizalmas köznyelvi használatban gyakori az akaratkifejező indulatszó és tiltószó is felszólításként, parancsként. Pl.: *Coki!; Csitt!; Kuss!; Ne!; Nyugi!; Pszt!* Bizalmas voltuk, ill. nyerseségük azonban szűkíti alkalmazásuk körét.

Igekötős igék felszólító módjának nyomatéka, hatásossága függ az igekötő helyétől, szórendjétől. Pl.: *Állj meg! — Megállj!; Gyere ám el! — Elgyere ám!* Hátravett igekötővel enyhébb, az igéhez kapcsolttal erősebb a felszólítás, a parancs.

L. még: érzelmi hanglejtés | hanglejtés II. 1. h), 2. b), 3. c), f) | hangsúly 3. a), 4—5 | igekötő hangsúlya | igekötős ige szórendje 1. d), 2. d), f), 3. c) | *maradhass!* | mondatfajták | szórend V. 3. K. M.

felszólító alak kijelentő helyett

1. A *-t* végű igék tárgyas felszólító alakját gyakran kijelentő értelemben használják a nyelvjárásokban és az alsóbbrendű köznyelvben: Majd *meglássuk!* (= meglátjuk); Ezt mindenki *mondhassa!* (= mondhatja); holnap *kifessük* (= kifestjük) a lakást. E jellegzetes hangzásra utal a tréfás eredetű *suksük*-ragozás elnevezés. Vannak azonban ilyen népies kijelentő alakok is: *kiosszuk* az ebédet; nem *eresszük* el a vendéget; itt *tartsuk* a lisztet; *fölépítsük* ezt a kis házat. Eszerint tehát nemcsak *suksük*-, hanem *szukszük*-, sőt *csukcsük*-ragozást is emlegethetnénk.

A jelenség kiindulási pontja az, hogy az igék jó részének tárgyas ragozású, kijelentő módbeli jelen ideje és felszólító módja egyforma azokban az alakokban, ahol közös *j* elemük van (mély hangú igék: egyes szám 3., többes szám 1., 2., 3. személy; magas hangú igek: többes szám 1. személy). Pl.: *mondja, mondjuk, mondjátok, mondják — mondja!, mondjuk!* stb.; *mossa — mossa (meg)!; kérjük — kérjük (el)!* Ezek analógiájára és a felszólító alakok nyomatékosabb volta folytán sokan kijelentésként is felszólító alakban használják az olyan tárgyas ragozású *-t* végű igéket is, amelyeknek a szóban forgó igealakjai között nem egyezés, hanem csak hangzásbeli hasonlóság van. Pl.: *látja — lássa!; mondhatják — (hogy ne) mondhassák; szeretjük — szeressük!; festjük — fessük!; eresztjük — eresszük!; tanítjátok — tanítsátok!; tartjuk — tartsuk!; építjük — építsük!; öntjük — öntsük!*

A nyelvtörténeti adatokból kitűnik, hogy viszonylag új, analógiás fejleményről van szó. Nyelvatlaszunk szerint e hibás ragozás főként az északi és a keleti vidékre jellemző, de nyelvjárásainkban általában is eléggé tarka képet mutat e jelenség.

A köznyelvben, mégpedig a budapesti lakosság nyelvében a századfordító táján tűnik fel ez a régebben csak nyelvjárásiként ismert sajátság; 1945 után a nagy társadalmi átrétegeződés, a falusi tömegeknek a városokba áramlása szinte általánossá tette ezt az igeragozási módot, s egy időben járványszerűen terjesztette a kevésbé iskolázott városi lakosság körében.

A felszólító igealakok ilyen értelmű terjedésének másik oka az lehet, hogy a kijelentő és az óhajtó-felszólító mondatforma egyidejűleg bukkan fel a tudatban, s a kifejezésben már keveredik. Például a „helyes, ha a problémákat *fölvetjük* és *meglátjuk*" és a „*szükséges*, hogy a problémákat *fölvessük* és *meglássuk*" változatok keveredéséből ilyen mondat születhet: *helyes*, hogy a problémákat *felvessük* és *meglássuk*.

Terjesztette az ilyen igehasználatot a felszólító értelmű mondatoknak a sajtóban gyakori nyomatéktalan szórendje is, főként ha a felszólító jelleget még felkiáltójel sem érzékelteti. Pl.: Diplomáciai úton *folytassák*

a tárgyalásokat. Egyértelműbben: *Folytassák* diplomáciai úton a tárgyalásokat!.

Az ötvenes évek elején megindult küzdelem eredményeként a hibás használat „divatja" visszaszorult, kivéve tán az *-szt* végű igék „szukszük"-ragozását, amely különösen makacsnak mutatkozik *(felragasszuk, kirekesszük* stb.). A védekezés azonban egy érdekes ellenjelenséget is létrehozott. A bizonytalan nyelvérzékűek a hibától való félelmükben olykor felszólításként is kijelentő módot vagy felemás igealakot használnak. *Hallgatjuk* (= hallgassuk) csak meg!; Olyan vezetőséget *választjunk* (= válasszunk), amely . . .!

A választékos, irodalmi igényű nyelvhasználat szigorúan ragaszkodik a két igemód alaki megkülönböztetéséhez. Az író persze felhasználhatja a „suksük"-nyelvet, hogy így jellemezze alakjainak beszédmódját. Pl.: Azér mink is *szeressük* [= szeretjük] Jókait (Móricz: Úri muri); *Tudhassuk* [= tudhatjuk] magunkról (Móra); *Megmutassuk* [= megmutatjuk] a papnak (Tamási).

2. Nyomatékos, kioktató, fölényes vagy sajnálkozó árnyalatú közlésben gyakran használjuk a *lát* ige felszólító alakját kijelentő értelemben: No *lássa!; Lássa, lássa*, megmondtam! A népies nyelvhasználatban meg a kevésbé választékos köznyelvben ez már elfogadott forma, s használata kiterjed a *meglát* igére is: Majd *meglássátok*, eső lesz! Irodalmi példák: [Sárosy] albumát igen dicséri — majd *meglássuk* (Arany: Lev.); Majd *meglássátok*, háromszor megverem azt la! (Fazekas: Lúdas Matyi).

A *lássa* igealak azonban e használatban csak látszólag felszólító módú; ilyen szerepe már régen elhomályosult, igei jellege elkopott, a szóalak szinte indulatszóként használatos bizonyos nyomósító értelemben, mint például a *hát*, a *bizony* és a *lám* (ez a *látom* összezsugorodásával vált módosítószóvá). Ilyen változáson ment át több más igealak is: *érted?; látod, látja; tudod, tudja;* a felszólító módú *nézd, nézze; tessék*. A *lássa* eredeti funkciójának átalakulásában valószínűleg a hasonló szerepmódosulású *nézze* hatása is érvényesült.

Természetesen minden tekintetben kifogástalan a hivatalos iratokon szokásos formula: *Lássa* X. Y.!

3. Az igemódok a beszélő szándékának, a mondanivalónak pontos kifejezésére valók. Meg kell tehát őriznünk a kijelentés és a felszólítás alaki különbségét ott, ahol elkülönül a két igemód ragozása. Ez főként olyan mondatokból világlik ki, amelyekben együtt van mindkét módalak. Pl.: Nem elég az, hogy *tanítjuk* a helyes beszédet: *tanítsuk* is *meg* is a növendékeinket!

Vannak olyan mondatok, amelyekben az ige alakja dönti el, hogy egyszerűen csak kérdezünk-e, vagy pedig a cselekvés szándéka, ill. fel-

szólításos árnyalata is beleolvad a kérdésbe. Pl.: Hová *szállítjuk* az árut? — Hová *szállítsuk* az árut? Állító mondatokban is érezteti ez a kettősség a tényközlés, ill. az óhaj árnyalatát. Pl.: Majd csak akad valaki, aki *összeszedi* [ill. *összeszedje*] a holmit!

Bár a „suksük"-ragozás nyelvtörténeti és társadalmi okokkal magyarázható természetes, analógiás fejlemény, nem tekintjük helyesnek. Sőt még káros is, mert szegényíti a nyelvet: olyankor is elmossa a különbséget a közlés, valamint az óhaj és felszólítás közt, amikor — mármint a *t* végű igékben — ezt a különbséget nyelvi eszközökkel is éreztethetjük. A helyesség normája, a művelt nyelvhasználat nem fogadja be, mert ellentétes az irodalmiság felé emelkedő köznyelvünk fejlődési irányával.

L. még: *engesse* — *engedje* | nyelvszokás és nyelvi norma 5.

IRODALOM: Kovalovszky: NyFK. 192; uő: IskNym. 251; uő: Nyelvh.[3] 193—4; Lőrincze: Nyműv. 273—5; Bárczi: MNy. 1957 : 126; G. Varga: MNy. 1963 : 221; Grétsy: SzaknyKal. 242—4; Lőrincze: Nyőrs. 417—9; Kovalovszky: Anyőrj. 189—91; Lőrincze: ÉdAny.[3] 378; Hernádi S.: NytNyvm. 226—8; Velcsovné: MMNy.[3] 181; Bárczi: Nym. 14, 80; Zsemlyei: AMűv. 165—7; Kovalovszky: Nyfejl. 204—13; HivKve[2] 148—9; Kolozsvári G.: Herder 81—4. K. M.

felszólító mód

Az igeragozásnak ez a kategóriája általában a beszélőnek a cselekvésre, történésre vonatkozó akaratát, óhaját, buzdítását, engedélyét fejezi ki az egyszerű, ill. a főmondatban, de használatos a megengedést, választást, szükségességet, lehetőséget, célt, tervet jelentő mellékmondatban is (lásd alább).

I. Alaktani kérdései

A felszólító mód *-j* jele az igetővel különfele hangkapcsolatokat alkot, s ez a személyragokkal kombinálódva, ill. összevonódva a felszólító igealak helyesírásában is sajátos változatokat hoz létre. L. beszédhangok kapcsolódása I. 4. b), e), h), 5. a)—b), III.

1. A felszólító mód ragozásának az alábbi alaki és ezzel kapcsolatos jelentéstani problémái vannak.

a) A határozottabb, ill. enyhébb felszólítás különbsége fejlődött ki a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyében a teljes, *-j* módjellel alakult és az ennek kiesésével, ill. összevonásával létrejött rövidebb alakok közt: *várjad* (ez az enyhébb) — *várd* (ez a határozottabb); *nézzed* — *nézd*. Pl.: *Adjad* nekem! — *Add* ide!; *Egyed* meg szépen! — *Edd* meg rögtön! (Ügyeljünk a helyesírásukra, főként a *d* végű igékére!) Az irodalmias

használatban azonban lassanként itt is a rövidebb alakok válnak általánossá.

b) A *hagy* ige egyes szám 2. személyű tárgyas felszólító alakjának három alakváltozata van: *hagyjad — hagyd — hadd.* A hosszú és a rövid alakok árnyalati különbségére érvényes az a), ill. e) pont, azzal a kiegészítéssel, hogy a *hagyd* a szorosan vett egyes szám 2. személyű igealak, a *hadd* pedig ennek módosult változata. — Bővebben lásd: *hadd — hagy, hagyd.*

c) A *látszik, metsz, tetszik* és (ritkábban, régen) a *hallatszik* ige kettős felszólító alakjáról *(látsszék — lássék* stb.) lásd: *látszik | metsz | tetszik.*

d) A népnyelvben és a pongyola köznyelvben eléggé elterjedt a kijelentő értelmű felszólító alak (az ún. „suksük"-ragozás) olyan igékben is, amelynek felszólítója különbözik a megfelelő kijelentő módú alaktól. — L. felszólító alak kijelentő helyett. — Egy másik népnyelvi alaktévesztésről lásd: *engesse — engedje.*

e) Az ikes igék felszólító módjában a köznyelv általában iktelen személyragot használ: *fürödjek, egyen;* az ikes alak már választékos, irodalmi: *fürödjem, egyék* (lásd: ikes és iktelen ragozás I., II. 3—4). — A keleti nyelvjárásokban 3. személyben gyakori az ikesen ragozott iktelen ige: Elég *legyék!; Menjék* már!; Ne *ordítsék* itt! Ez valószínűleg nyomatékosabb forma (lásd: ikes és iktelen ragozás II. 5. c)), de a köznyelvben kerülendő, helytelen.

Az alanyi ragozású egyes szám 2. személyű igealakokban az iktelen és az ikes ragozás keveredése kettős alakokat hozott létre. Az iktelen igéknek van egy *-ál, -él* ikes személyraggal bővült változatuk. Pl.: *adj — adjál; menj — menjél; tégy — tegyél; végy — vegyél; légy — legyél; higgy — higgyél; vígy — vigyél; hagyj* itt mindent — *hagyjál* nekem is. Az ikesekhez pedig egy *-l* nélküli, rövidebb alak is kapcsolódott: *lakjál — lakj; aludjál — aludj; feküdjél — feküdj; emlékezzél — emlékezz;* stb. (Az *egyél, igyál* alaknak nincs ilyen rövid párja.) A két alakváltozat közt a használat jelentésmegoszlást, ill. árnyalati különbséget fejlesztett ki: a népies vagy közvetlenebb hangú beszédben a rövid alakok határozottabb, keményebb parancsot, a hosszabbak enyhébb felszólítást vagy kérést fejeznek ki. Pl.: *Aludj* már! — *Aludjál* szépen, kisfiam!; *Állj*, ki vagy?! — *Álljál* csak ide!; *Menj* innen! — *Menjél* egy kicsit odább! A választékosabb fogalmazásban azonban a hosszabb alakok eléggé ritkák.

L. még: *csuklik* típusú igék felszólító alakja | nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás IV. 1.

f) A ható ige felszólító alakja nem jelent valóságos felszólítást, csak másodlagos (függő), ill. óhajtó vagy megengedő értelmet, főképp mellék-

mondatban (lásd alább: II. 1.), helytelenül pedig kijelentőt (lásd: felszólító alak kijelentő helyett). A népnyelvben élő két kivételes felszólító alak: *maradhass*, *nyughass*. — L. ható ige 1., 3. d) | *maradhass!*

2. A felszólítás értelemszerűen csak a jelenre vagy a jövőre vonatkozhat; a felszólító mód múlt idejű alakja a magyarban idegenszerű és régies; szükségességet, tagadást kifejező vagy megengedő mellékmondatban fordul elő néha, hivatalos vagy tréfás árnyalattal. Pl.: Kell, hogy itt *lett légyen!* (ma inkább: Kellett, hogy itt *legyen!*); nem hiszem, hogy ezt ő *mondotta légyen* (egyszerűbben: *mondotta*); ha *elment légyen* is közülünk, gondolunk rá (többnyire elég ennyi: ha *elment* is). Ilyenkor mai köznyelvünkben egyszerű felszólító, ill. kijelentő alakot szokás használni.

Múltra vonatkozó óhajtó mondatban is régieskedő fontoskodásnak hat a múlt idejű felszólító alak. Pl.: Csak meg ne *tudta légyen!*; Bár el ne *jött legyen!* Itt a föltételes múlt a helyes: Csak meg ne *tudta volna!*; Bár el ne *jött volna!*

II. Jelentése, használata

1. A felszólító mód a felszólításon, a parancson kívül

a) kifejezhet erősebb óhajt, kívánságot, pl.: Csak még egyszer *láthassam!*; Ott *essem* el én A harc mezején (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet);

b) használatos szükségességet, lehetőséget tartalmazó mellékmondatban, pl.: Még csak az hiányzik, hogy beteg *légy!*; Kell, hogy *elmondjam!*; Más szerkezettel: *El kell mondanom*; az *el kell* (, hogy) *menjek*-féle alakokról lásd: *kell* 2.;

c) valaminek a meglétével vagy hiányával kapcsolatban, pl. van, ill. nincs, aki *elmenjen;*

d) célhatározói mellékmondatokban (azért jöttem, hogy *megbeszéljem* a teendőket).

2. E helyes használathoz képest idegenszerű és többnyire fölösleges is a felszólító módú igealak:

a) ha a létigével bizonytalanságot, kételyt fejezünk ki, pl.: sejtettem, ill. nem tudtam, ki *légyen;* helyesen: *kicsoda;*

b) aggódó kétség esetén, tagadó mellékmondatban (félek, hogy komolyan ne *vegye;* helyesen: hogy komolyan *veszi*);

c) ritka és régies mások véleményére, valamely értesülésre való hivatkozásban, pl.: (azt mondják,) a film igen jó *legyen;* helyesen: (hogy v. állítólag) a film igen *jó*. Ezekben az esetekben tehát a kijelentő mód a magyaros.

3. Nyelvművelőink régtől fogva idegenszerűségnek, német, ill. latin hatásnak tekintik a megengedő mellékmondatban, ill. a megengedő-

választó mellérendelésben, *akár* (. . . *akár*), *bár* kötőszóval, *akármilyen*, *bármelyik* stb. névmással vagy nélkülük használt felszólító módot. Való, hogy az ilyen kifejezésmód rokon az indoeurópai nyelvek megfelelő szerkezeteivel, de nem okvetlenül vall közvetlen idegen hatásra, bár annak is része lehet benne, különösen újabb terjedésében. A régi, népi és irodalmi nyelvhasználatban azonban gyakran találkozunk vele. Pl.: *Legyen* szőke, *legyen* barna, Megáll a te szemed rajta (népdal); *Áldjon* vagy *verjen* sors keze, Itt élned, halnod kell (Vörösmarty: Szózat). Ma sem érzünk rajta feltűnőbb idegenszerűséget (lásd József A.: A tőkehaszon balladája), de a természetes, egyszerű kötőszavas szerkesztésmóddal szemben keresettebbnek hat, s ezért az írott stílusban, főként a sajtónyelvben vált szinte általánossá. A beszélt nyelvben visszaszorulóban van az ilyen szerkesztés: bármi *történjék* is, énrám számíthattok. Szokottabban: bármi *történik* is (majd).

A megengedésnek — választó-mellérendelő mondatban is — eléggé természetes kifejezőeszköze a felszólító mód, de nem mindenben helyeselhetjük a hagyományos egyszerűbb szerkesztésmód feltűnő kiszorulását. Néhány példa az irodalmias, de nehézkesebb szerkezet egyszerűsítésére, változatosabb megoldására: *tudjon* a diák bármily sokat, *legyen* bármilyen értelmes . . .: bármily sokat *tud* a diák, s bármilyen *értelmes* is; *utazzunk* vonaton, hajón vagy autóbuszon . . .: *akár* vonaton, *akár* hajón vagy autóbuszon *utazunk* (is); szívesen végeztük a munkát, *legyen* [mesterkélt időviszonyítással: *lett légyen*] az favágás vagy vízhordás: *akár* favágás, *akár* vízhordás volt is (az) v. ha favágás volt, ha vízhordás.

4. Előfordul — különösen a sajtó nyelvében — a felszólító módnak más helytelen használata is mondatkeveredés folytán. Például a *fél*, *aggódik*, *attól tart*, *hogy* szerkezet természetes módon kijelentő módú állítmányt kíván a mellékmondatban: attól fél, hogy *kitudódik* a dolog. E közlés tartalma azonban negatív óhajtásnak is felfogható: azért fel, izgul, *nehogy kitudódjon* a dolog. E másik szemlélet olvad az ilyen felemás mondatba: az igazgató attól félt, hogy ezzel az intézkedéssel *legyengítsék* a vállalat anyagi biztonságát (helyesen: hogy . . . *legyengítik*, vagy pedig utalószó nélkül: félt, *nehogy legyengítsék*).

L. még: általános alany 4. | *d* végű igék felszólító alakja | felszólítás | megengedő kötőszók | *nehogy* — *hogy ne* | szám- és személyhasználat az igeragozásban | tagadás mellékmondatban 1.

IRODALOM: Rácz: Nyr. 1958 : 273–80; Tompa: MMNyR. 1 : 488, 492–3, 505–7, 510–1; 2 : 131–2; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 191–5; Lőricze: Nyőrs. 284–5; Kovalovszky: AnyKal. 185; Szemere: AkHTört. 126–9; Bárczi: Nym. 77; Prileszky: JtStil. 472–5. K. M.

1. A felszólító mondattal akaratát — parancsát, kívánságát stb. — fejezi ki a beszélő, s célja az, hogy a hallgató e szerint járjon el. Állítmánya többnyire felszólító módban áll, mégpedig 2. vagy — magázás esetén — 3. személyben. Pl.: Rendesen *viselkedj!: Szíveskedjenek* helyet foglalni! Lehet többes szám 1. személyű is, az általános alany kifejezésére, akár beleérti ebbe a beszélő magát is (pl. *Lássunk* végre munkához!), akár nem: *Fáradjunk* a kocsi belsejébe! — L. még: szám- és személyhasználat az igeragozásban 2—3., 4. b). Előfordul olyan felszólítás is, amelyben a beszélő nem a megszólítottól, hanem egy harmadik személytől várja akaratának teljesítését. Pl.: Legidősebb fiam, Ödön, *maradjon* a szentpétervári udvarnál (Jókai).

2. A felszólításnak egyéb nyelvi eszközei is vannak, így a *hadd* módosítószó, pl.: *Hadd* jöjjön! — L. részletesebben: *hadd ne* | *hadd — hagy, hagyd.* — Erőteljesebb felszólítást fejez ki a hiányos szerkezetű, tagolatlan (esetleg indulatszószerű) mondat. Pl.: *Vizet!; Vigyázat!; Pszt!* — L. részletesebben: felszólítás 3. | hiányos szerkezetű mondat | indulatszó | nominális és verbális stílus | tagolatlan mondat. — Hasonlóképpen a főnévi igenév, pl.: *Mozogni!* — lásd részletesebben: főnévi igenév II. A) 2. — ; a kijelentő módú igealak pl. Mindenki *idefigyeljen!* — lásd részletesebben: jövő idő 2. a) | kijelentő mód jelen idő 4. | kijelentő mód múlt idő 3. —; a kérdő mondat, pl. *Nem hagysz* (v. *hagynál) békén?* — lásd részletesebben: állítva tagadás | feltételes mód II. A) | kérdő mondat 2. d) | tagadva állítás 1. —; a kijelentésétől eltérő intonáció (nagyobb hangerő, elöl meredekebben eső hanglejtés. Felszólító mondatban gyakori a megszólítás is. — A tagadó felszólító mondatnak tiltó mondat a neve, ebben tiltószó is szerepel (lásd: tagadás).

3. A felszólító mondat az élőbeszéden kívül a szépirodalomban is sűrűn előfordul, főleg párbeszédeket tartalmazó művekben, műfajokban. Különleges stílusértékük van a nem párbeszédbe szőtt felszólító mondatoknak. Ezek közvetlenebb viszonyt teremtenek a hallgatóval vagy az olvasóval. Rendszerint összetett mondat élén találjuk őket, rövid — általában módosító jellegű — főmondatként, s többnyire általános alany kapcsolódik hozzájuk. Pl.: *Csak nézzétek*, a drága jószág | hogy elvadult, a gép! (József A.: A város peremén). A megszólított lehet egyetlen személy is (akihez a költemény stb. szól): *Lásd*, így dicsérlek szakszerű, tárgyias, | pontos szavakkal úgy, ahogy illet ez (Kosztolányi: Februári óda). — A felszólító mondattal a költő olykor szinte személyesen beleavatkozik az esemény menetébe: *Állj meg, állj meg Toldi!* gyilkos a szándékod, Jaj *ne vess* boszúdnak véres martalékot (Arany: Toldi V.).

A tudományos irodalomban és a publicisztikában is gyakori jelenség, hogy a szerző általános alanyú — rendszerint többes szám 1. személyű — felszólító mondattal irányítja rá a figyelmet egy-egy fontosabb kérdésre, mintegy bevonva az olvasót annak megvizsgálásába. Pl.: *Vizsgáljuk meg* most a mezőgazdaság helyzetét!; *Térjünk tulajdonképpeni* tárgyunkra, *nézzük meg*, milyen volt a nyelv hat-hét ezer évvel ezelőtt! — Vö. még: általános alany 4. a).

4. A felszólító mondat végére felkiáltójelet teszünk. Az intonációval különösebben ki nem emelt felszólítás végéről a felkiáltójel sokszor elmarad (főleg címekből), ill. pont kerül a helyére: *De nézzük most már az utánpótlás kérdését.* A felkiáltójel elhagyása azonban zavart is okozhat, főleg az effele címek megértésében: *Formáljuk a jövőt* (kijelentő mondatként is felfogható).

A kérdve felszólító mondat kettős írásjelű is lehet: *Nem szégyelled magad?!* — Vö. írásjelek 3.

L. még: állítva tagadás | felszólítás | felszólító mód | felszólító mondat szórendje | hanglejtés II. 2. b), 3. | *maradhass*

Irodalom: Farkas: Nyr. 1957 : 189—93; StilÚ. 465—6; Károly: MMNyR. 2 : 34—7, 44—7; Rácz: MMNy. 217—9; Balogh: MMNyKk. 280—1. R. E.

f e l s z ó l í t ó m o n d a t s z ó r e n d j e

1. Az erélyes vagy érzelemmel telített felszólítást nagyon gyakran a főhangsúlyos mondatrésszel kezdjük. Pl.: *Ne higgy*, magyar a németnek!; *Hatalmat, húst* a dolgozóknak! (József A.: Szocialisták); *Piros* legyen a bokrétás mellem (Ady: A cigány vonójával). A főhangsúlyos igekötős ige fordított szórendű: *Vesd* le a cipődet! Ugyanígy, ha előtte egy más mondatrészen van a főhangsúly: *Szép szóval* beszéld rá a fiadat! Az igekötő (vagy igekötőszerű határozó) egyenes szórendje az önálló felszólítást még határozottabbá, szinte fenyegetővé teszi: *Ide* gyere!; *Eltűnj* a szemem elől. Mellékmondatban a fordított szórend sem fejez ki különösebb nyomatékot: Felkért, hogy *menjek el* vele. Összetett állítmány esetén viszont mindig az egyenes szórend: névszó + ige fejezi ki az erélyesebb felszólítást: *Jó légy* ám! Fordított szórendű összetett állítmány inkább csak kérés vagy tanács kifejezésére használatos. Pl.: *Légy jó* mindhalálig!; *Maradj hű* ott is!

A tiltás egyszerű formájában fordított az igekötős ige szórendje: *Ne menj el!: Ne moccanj meg!* A megszakított szórend sokkal szigorúbb tiltást fejez ki: *El ne menj!; Meg ne moccanj!*

2. Kevésbé hangsúlyos rész főleg csak olyankor előzi meg a főhangsúlyos részt, ha több felszólító mondat követi egymást, ill. ha a fel-

szólítás kifejezett vagy rejtett szembeállítást tartalmaz. Pl.: Kezedet *tedd az asztalra*, a fejedet *tartsd egyenesen!* Most *ugorj fel!:* Eredj fel *te* az emeletre!; A szórendet lehetőleg *ne tévesszük el!* (Ti. akkor se, ha esetleg más nyelvi hibákat ejtünk!) — Előkészítő rész előzheti meg a fenyegető jellegű, egyenes szórendű állítmányt is: Azt a macskát *kikergesd* innen!

3. Különösen a felszólító mondatra érvényesek a nyomatékos mondat szórendi szabályai. *Vigyázz* magadra! — helyes felszólító mondat, ha az igén van a mondathangsúly, egyszerű felszólításként. Vigyázz *magadra!* — szokatlanabb hangsúlyú mondat, de helyes lehet, ha ilyen szembeállítást fejez ki: Ne ővele törődj most, inkább magadra vigyázz! Még határozottabb a szembeállítás, ha a hangsúlyos határozóval kezdjük: *Magadra* vigyázz (, ne mindig a mások bajával törődj)!

Mellékmondatban célszerű mindjárt a kötőszó után kitenni a mondathangsúlyos, fordított szórendű állítmányt. Pl.: javasolták, hogy *vitassák meg* a nukleáris kísérletek eltiltásáról szóló szerződés kérdését. Ha az állítmányt hátrább tesszük, sokat veszít nyomatékából: javasolták, hogy a nukleáris kísérletek eltiltásáról szóló szerződés kérdését *vitassák meg.* Ez utóbbi változatban a tárgyi szerkezet is főhangsúlyosnak (és az állítmány kirekesztő szórendűnek) olvasható: *ezt* vitassák meg (mást ne).

L. még: felszólító mondat | igekötős ige szórendje | összetett állítmány szórendje | szórend

IRODALOM: Deme: Nyelvh.[3] 344; uő: MMNyR.[2] 498—9. E. L.

felszólító múlt (lett légyen) L. felszólító mód I. 2.

felszólít tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

feltalál — felfedez L. *felfedez — feltalál*

feltalálja magát L. *fel, föl* II. 4. | visszaható ige 2.

feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés

A *feltesz* igével kapcsolatos nyelvhelyességi tudnivalókat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. *Feltenni* átvitt értelemben egyebek között kérdés(eke)t is lehet, de a mindennapi társalgás nyelvében a *kérdést tesz föl* kifejezés helyett stílusosabb az egyszerű *kérdez* ige. Pl.: Hova a csudába raktad el a mosdókesztyűt? — *kérdezte* a fiam. Derültséget keltene, ha ehelyett így fogalmaznánk: A fiam a következő *kérdést tette föl:* Hova a csudába raktad el a mosdókesztyűt? (Az ironikus stílus lehetőségét most nem vesz-

szük számba.) — A tanárról, az érettségi elnökről, a bíróról, az ügyészről stb. viszont nemcsak azt mondhatjuk, hogy *kérdez*, hanem azt is, hogy *kérdés(eke)t tesz föl*. Olykor nem is tudjuk egyszerű igével helyettesíteni a *kérdést tesz föl* szókapcsolatot. Ez a mondat például: „a vizsgaelnök két *kérdést tett fel*", stilárisan és értelmileg nem teljesen egyenértékű ezzel: a vizsgaelnök kettőt [v. kétszer] *kérdezett*.

2. A régebbi nyelvművelők némelyike magyartalannak bélyegzi a *feltesz* (vmit), *felteszi magában, hogy* kifejezéseket, s helyettük ezeket ajánlja: *elhatároz* (vmit); *elhatározza magában, hogy; eltökéli (rá) magát, hogy*. Ez a vélekedés nem állja meg a helyét. A *feltesz (magában) vmit; felteszi (magában), hogy* hagyományos és kifogástalan elemei nyelvünknek. A népnyelvben éppúgy előfordulnak, mint Petőfinek vagy Arany Jánosnak ebből merítő, népies hangú költeményeiben. Ennek igazolására íme két idézet az Értelmező Szótárból: Nem *tesz föl* a lyány *magában* egyebet, Csak hogy téged, csalfa legény elfeled (Petőfi); Egyszer egy kis leány mit *tett fel magába?* Azt, hogy ő biz elmegy széles e világba (Arany).

3. A *feltesz* ige egyik jelentésében — (lehetséges vagy ideiglenes) föltevésként állít, mond valamit; föltevésként valónak, igaznak, megtörténtnek képzel el — régóta váltakozik a *feltételez* igével, amely a *feltétel* főnév továbbképzésével jött létre. A nyelvművelő hagyomány a *feltételez*-nek ilyen értelmű használatát rosszallja. Ez a szóhasználat voltaképp szótévesztésen alapul (mert a *feltevés* egészen mást jelent, mint a *feltétel)*, gyakori voltát pedig a körülményeskedő hajlamnak köszönheti. Mégis elfogadható néha olyankor, amikor a *feltétel* és a *feltevés* jelentése keveredik benne, vagy ha a *feltesz* ige más jelentésétől célszerű megkülönböztetni. Pl. ehelyett: „*feltételeztem*, hogy találkozni fogunk"‘ nem ajánlatos így fogalmazni: „*feltettem*, hogy találkozni fogunk", mert a *(magában) feltesz*-nek — mint láttuk — 'elhatároz' jelentése is van, s ez félreérthetővé tenné mondatunkat. A félreértést persze másképp is elkerülhetjük, például úgy, hogy a *feltesz(i) magában* szerkezetből nem hagyjuk el a visszaható névmást. Ebben a jelentésben a — sokszor fölöslegesen körülményes — *feltételez* igének elválhat az igekötője: *nem tételeztem* [azaz *tettem*] *fel* (róla, hogy).

Van a *feltételez*nek egy olyan jelentése is, amelyben nem cserélhető föl a *feltesz* igével. Pl.: az ellentmondás olyan viszony, amely állítás és tagadás együttes igazságát *feltételezi;* a jó és a rossz (a fény és az árnyék stb.) kölcsönösen *feltételezik* egymást. A (vmi) *feltételez* (vmit) — azaz: valaminek léte, érvénye, működése, hatóereje szükségszerűen függ egy másik dolog meglététől, működésétől, nélküle nincs; okvetlenül megkíván — helyett nem mondhatjuk: (vmi) *feltesz* vmit. Ebben a jelentésében igekötője nem válhat el, pl.: ez a két fogalom nem *feltételezi* egymást

Főnévi származékai közül sem ajánlatos fölcserélni a 'valamely dolog valónak tekintése; hipotézis' jelentésű *feltevés* v. *föltevés* szót a *feltételezés*-sel, amely a filozófiának és a vele érintkező tudományoknak szakszava ilyen jelentésben: feltételként való megkövetelés.

L. még: *fel, föl* I. | *feltétel — feltevés* | igekötős ige szórendje 5.

IRODALOM: O. Nagy: AnyKal. 267; Varga Zs.: ÉT. 1975 : 1407; HivKve² 146. E. L.–K. G.

feltétel L. *feltétel — feltevés*

feltételes értelmű határozó L. állapothatározó | *esetén* | időhatározó

feltételes értelmű kijelentő mód L. kijelentő mód, jelen idő 3.

feltételes mód

Azt jelzi, hogy a beszélő vagy a mondatban szereplő személy a cselekvést stb. csak föltételesnek vagy kívánatosnak tekinti. Ezért betölti az óhajtó mód szerepét is.

I. Ragozási kérdések

1. a) A jelen idő alanyi ragozásának egyes számú 1. személyében a mély hangú igék is magas hangú toldalékot *(-nék)* kapnak, vagyis nincs illeszkedés az ilyen alakokban: *adnék, tudnék, várnék* stb. Helytelen, pongyola tehát az illeszkedett toldalék használata: (én) *adnák, tudnák, várnák* stb.

b) Az ikes igék feltételes módú alakjaira vonatkozólag lásd: ikes és iktelen ragozás II. 2.

c) A tárgyas ragozás többes számú 1. személyének eredeti, hagyományos toldaléka *-nók, -nők; várnók, néznők*. Ezek a formák azonban már csak a keleti nyelvjárásokban és az erősen választékos irodalmi stílusban élnek; a köznyelvben az alanyi ragozású alakok *(várnánk, néznénk)* foglalták el a helyüket, és váltak általánossá. Ezt mint a közlést nem zavaró analógiás változást nem helytelenítjük, de mivel így az alanyi ragozású alakok kettős szerepet töltenek be, ajánlatos, hogy a régies és választékos ízű tárgyas alakokat is felhasználjuk az irodalmi igényű, ünnepélyesebb stílusban, ill. a változatosság, esetleg a ritmus vagy a rím kedvéért. — L. még: nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás I. 3., IV. 1.

d) Más jellegű egységesülés, ill. keveredés történt a *volnék* stb. és a *lennék* stb. esetében (lásd: *volna — lenne)*.

e) A *kell* ige szabályos *kellene* föltételes jelenének népies változatai: *kéne, kén, kék* (lásd: kell 1.).

2. A feltételes múlt összetett igealakjának *(állt volna, jött volna)* mintájára a *van* ige eredeti, szabályos alakja: *volt volna*. Ez azonban ma már szokatlan, régies; legfeljebb az irodalomban találkozunk vele stiláris elemként. Pl.: Nem mintha a ló *volt volna* rossz (Gárdonyi: Egri csillagok); Ha *volt vón* szükség emberre, magyarra, — *Lett volna*, aki másképpen akarja (Ady: Két kuruc beszélget). A *volt volna* helyett a mai köz- és irodalmi nyelvben a *lesz* ige feltételes múltja — *lett volna* — az általános, ahogy gyakran már a jelenben is a *lenne* foglalja el a *volna* helyét. — L. 1. d) pont | *volna — lenne*.

A feltételes múltat az összetett igealak nehézkes, gépiesen egyhangú ismétlődésének elkerülésére bátran átképzeléses jelenbe tehetjük feltételes mellékmondat mellett a főmondatban, sőt olykor magában a mellékmondatban is. Pl.: ha itt *lettél volna*, ez nem *történt volna meg;* egyszerűsítve: *ha itt lettél volna* v. ha itt *vagy*, ez nem *történik meg*.

II. A) Jelentése és használata

A cselekvés stb. föltételességén kívül a feltételes mód természetes módon kifejezhet: a) óhajt, javaslatot, indítványt (Bárcsak tavasz *lenne* már!; Jobban is *tanulhatnál!;* Talán *indulnánk* v. *indulhatnánk!);* b) szerény, udvarias kérést *(Megírnád* ezt a levelet*?*; *Kérnék* egy pohár vizet); c) szerény, óvatos, bizonytalan közlést, állítást, kétkedést vagy kérdést, valószínűtlenséget, pl.: a célnál *volnánk;* Beteg *volna* talán*?*; Nincs senki, aki meg *tudná* mondani*?*; Egy kéréssel *jöttem volna* (Vörösmarty: A szegény asszony könyve); Gáspár *volnék*, afféle Földi király személye (József A.: Háromkirályok). Kifejezhet továbbá: d) hiábavalóságot, tagadást (Bár ne *tettem volna!;* Honnan *tudhatnám?!);* e) lehetőséget, célt, szándékot (Mielőtt *nyilatkoznál*, gondold meg jól!; Csak találkoznék vele, majd *megmondanám* neki a véleményemet!).

B) Más, finom jelentés- és stílusárnyalatok érzékeltetésére is alkalmas a feltételes mód, kerüljük azonban — főként a sajtó nyelvére jellemző — fölösleges, idegenszerű, helytelen használatát, különösen az alábbi esetekben.

1. Ha a főmondat állítmánya vagy határozója már maga is jelzi a bizonytalanságot. Pl.: nem hiszem, hogy estére *megjönnének* (helyesebben: *megjönnek);* állítólag az állomáson *látták volna* a gyanúsítottat (magyarosan: *látták)*.

2. Ha mások közlésére, állítására, valahonnan szerzett értesülésre hivatkozunk. Pl.: hír szerint a szerződést még ez évben *megkötnék* (helyesen: *megkötik);* úgy tájékoztattak bennünket, hogy a válság már *megoldódott volna* (a *volna* fölösleges!); azt javasolja, *eszközölné ki* a vezetőség, hogy (ha nem nagyon szerény a javaslat, akkor inkább: *eszközölje ki)*.

3. Kételkedő vélemény vagy éppen tagadás esetén. Pl.: aligha valószínű, hogy a kísérlet *sikerülne* v. *sikerüljön* (helyesen: *sikerül);* valótlan az az állítás, hogy az elnök Párizsba *készülne* utazni (helyesebben: *készül);* tagadta, hogy ő *lett volna* a tettes (elég ennyi: *volt).*

4. Bizonyos kötőszók után, többnyire föltételességet vagy bizonytalanságot tartalmazó mellékmondatokban. Pl.: mikor a mulatság *folyt volna;* amint a hírnök *megérkezett volna* (népies stílusban megszokott forma, de hasonló köznyelvi mondatban a *volna* fölösleges).

A kijelentő mód használata elegendő és helyes e mellékmondatokban, ha valóban megtörtént vagy bizonyosan bekövetkező eseményről, cselekvésről van szó. Feltételes módra általában csak lehetőség, bizonytalanság, kétség, vagy éppen tagadás esetén van szükség. Pl.: mielőtt *találkoznánk,* keresd meg a kért könyvet; ha nem *találnánk* megoldást, szakértőt kérünk; elutazott, anélkül, hogy (v. mielőtt) *elintézte volna* az ügyet. Hasonló jelentésárnyalás szándéka — lásd a B) pontot — más esetekben is megokolja és magyarázza a feltételes mód használatát és terjedését. Ezért nem is adhatunk merev szabályt.

5. A *hogy* kötőszóval vagy a nélkül szerkesztett (cél)határozói mellékmondatokban. Pl.: elment, hogy *megkérné* őt (helyesen: *megkérje);* megkérte (, hogy) *mondana* véleményt (helyesen: *mondjon).* Irodalmi használatban ennek régies, latinos stílusértéke van.

6. Előadók, hozzászólók nyelvhasználatát jellemző újabb modorosság a lépten-nyomon használt, fölöslegesen szerénykedő, tartalmatlanul óvatos föltételes mód divatja. Pl.: *szeretném* felhívni a figyelmet arra, hogy; *megjegyezném* még a következőket: . . .; csak ennyit *szerettem volna* mondani. Mivel az efféle töltelékmondatokkal kísért közlésnek általában semmi akadálya vagy feltétele nincs, ill. a közlés már el is hangzott, a feltételes igealakoknak ilyenkor igazában nincs is szerepük, halmozódásuk pedig bosszantóvá vagy nevetségessé válhat. — L. még: előadói nyelv.

C) Némely (ikes) ige ható alakjának feltételes jelene — főként az egyes számú 1. személyű alak — óhaj, vágy, szükség kifejezésére is használatos, ma már inkább régies, népies ízzel: *ehetném; alhatnánk; mulathatnátok?: Ihatnám* pajtás! . . . Na ha *ihatnál,* hát majd *ihatol* (Petőfi: Csokonai). — Vö. ható ige 3. b)

Irodalom: Tompa: MMNyR. 1 : 486—8; 492—3, 495, 504—5, 510; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 189—91; Ferenczy: AnyŐrj. 185—6; F[erenczy]. G.: Nyr. 1964 : 222—3; Implom: Nyr. 1968 : 283—6; Lőrincze: Nyőrs. 302—3, 286—7; uő: JtStil. 348—54; Rácz: AnyKal. 152; Szabó T. A.: AnyÉl. 1 : 112—7; Bárczi: Nym. 79; Péchy 73. K. M.

feltételez L. *fel, föl* I. | *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés* | igekötős ige szórendje 5.

feltétel — feltevés

Bár mindkét szó a *feltesz* származéka, jelentésükben mégis eltérnek egymástól. A *feltétel* leggyakrabban 'követelmény, kikötés' jelentésben fordul elő, s ritkább a konkrét értelmű használatban: valamely tárgynak valahova való fölhelyezése. A *feltevés* azonban konkrét jelentésében is gyakori (= valamely tárgy fölhelyezése), s átvitt értelemben is az (= valamely dolog valónak tekintése, vélése). A *feltétel* és a *feltevés* között tehát az átvitt értelmű használatban különbség van, s erre beszédben, írásban ügyelnünk kell. Egyik szót sem szabad összetéveszteni a főzelékek *feltét*-jével.

A jóhangzás kedvéért persze élhetünk — éljünk is minél többször — a *föltétel* s még inkább a *föltevés* változattal is.

L. még: *fel, föl* I. | *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés*

feltétlen, feltétlenül

A *feltétlen* melléknév eredeti jelentése: feltétel nélküli; feltételtől, kikötéstől, megszorítástól nem függő. Pl.: *feltétlen bizalom, engedelmesség, megadás*. Valamivel később kifejlődött egy másodlagos értelme is: minden körülmények között érvényes, kivételt nem tűrő. Pl.: *feltétlen törvényszerűség, parancs*. A *feltétlen* szónak melléknévként való használata nem vet föl nyelvhelyességi kérdéseket: mindkét jelentésében kifogástalan.

A *feltétlen* forma ragtalanul is lehet határozószó, de van ragos változata is, a *feltétlenül*. Általánosságban nem kifogásolhatjuk őket, de 'okvetlen(ül)' értelemben már csak a stílus változatossága kedvéért is éljünk a *mindenképpen, határozottan, bizonyosan, kétségtelenül, teljesen* stb. szavakkal. A választékosabb nyelvben a *feltétlen(ül)* és egyik szinonimája, az *okvetlen(ül)* között jelentéskülönbség is kialakult: az előbbit inkább 'feltételtől, kikötéstől, megszorítástól nem függően', az utóbbit 'minden körülmények között, minden kétséget kizáróan' értelemben szokták alkalmazni. A hangzásbeli változatosság megkívánja, hogy a *föltétlen, föltétlenül* alakokat is használjuk!

L. még: germanizmusok 2. | *okvetlen — okvetetlen*

IRODALOM: Kovalovszky: MN. 1975. máj. 10; HivKve² 92. K. G.

feltéve, de meg nem engedve

Latinból átültetett fordulat: a szónoki, az előadói és az értekező nyelv él vele még ma is szívesen, s ezért egy kissé mesterkélt, fontoskodó és pontoskodó színezetű kifejezés. Egyszerűbben, természetesebben: *de még*

ha föltesszük v. *elképzeljük is, hogy: ha elfogadnánk is azt (az elvet), hogy; ha abból indulnánk is ki, hogy;* esetleg: *bármily valószínűtlen is.*

félt(i), hogy v. **hogy ne** v. **nehogy** L. *nehogy — hogy ne*

feltűnő

Helyesebb hosszú *ű*-vel ejteni, ahogy írjuk, de rövid *ü*-vel ejtve sem tekintjük hibásnak.

L. még: kiejtés II. C) 1. b)

felügyel tárgyas használata L. tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

felül, felültet

A német *aufsitzen* hatására terjedt el nyelvünkben a *felül* igének átvitt értelmű használata: *felül valaminek, valakinek.* Különösen a bizalmas társalgási nyelv él vele. A választékosabb beszédben kerüljük! Helyette mondjuk így: *lépre ment, felsült, pórul járt, lóvá tették, rászedték, bekapta a horgot, beugrott* vkinek, vminek, *hiszékenységének áldozata lett* stb.

Hasonlóképpen ehhez a társalgási stílusréteghez tartozik műveltető képzős származéka, a *felültet* ige. Helyette változatosabbak ezek: *ugrat, rászed, megtréfál, becsap, lóvá tesz, lépre csal.*

L. még: *magas lóra ül*

felül — fölül — felől

1. E három szóalak közül az első kettő határozószóként és igekötőként használatos: *felül* v. *fölül* vannak a borítékok, alul az iratcsomók (hol?); *felül-* v. *fölülfizet, -ígér, -kerekedik, -múl* stb. A *felül* alak első magánhangzója az *ë*-ző kiejtésben többnyire *ë:* fëlül. A *fölül* egy kissé népiesebb és bizalmasabb, de azért szintén köznyelvi változat. Az alakváltozatok a jóhangzás kedvéért is váltogathatók, az *e* hangok halmozásának elkerülésére (pl. *fölülemelkedik).*

2. Az igekötői *felül,* ill. *fölül* a hivatali nyelvhasználatban új jelentésárnyalattal bővült, annak kifejezésére, hogy egy cselekvés, eljárás megismétlésével az előzőnek eredményét módosítják vagy érvénytelenítik, gyakran a nagyobb hatáskör vagy az illetékesség folytán. Ilyen igék: *fölülbélyegez, felülbírál, -ír, -üt* (kártyajátékban: még erősebb lappal üt), *-véleményez, -vizsgál.* Szükségesek, hasznosak, nem kifogásolhatók.

3. A határozószói *felül,* ill. *fölül* használata nyelvhelyességi szempontból nemigen okoz gondot. De a *fölül* nemcsak a nála kissé választékosabb *felül* alakváltozata (tehát *hol?* kérdésre felelő határozószó) lehet, hanem

honnan? kérdésre felelő névutó is. Pl.: elhúzódott a vihar a város *fölül* (az imént még a város *fölött* dúlt). Névutóként a *fel* tőből inkább a *felől* alak járja: elment a vihar a város *felől*. Csakhogy ezt az alakot könnyű összetéveszteni a gyakoribb (és csakis ebben az alakban használatos) *felől* 'valaminek az irányából' névutóval. Az *ë*-ző kiejtés ugyan különbséget tesz *fëlől* 'fölötte levő helyről' és *felől* 'irányából' közt, de aki a két hangot nem különbözteti meg, annak kiejtésében egybeesik a két különböző névutó.

Éppen ezért célszerű a fent levő hellyel kapcsolatos névutót még azoknak is *fölül* alakban használni, akik egyébként idegenkednek a *fel* igekötő és határozószó *föl* alakjától. Ugyanez vonatkozik a *hová?* kérdésre felelő névutóra is: a repülőgép a ház *fölé* ért; de: elindultam a ház *felé*. Nemzeti himnuszunkban is sokan félreértik ezt a sort: „Nyújts *feléje* védő kart", mert Kölcsey a tiszántúli *feléje* alakot használta *föléje* helyett. (Vallási elképzelés szerint ui. Isten *fent* van, *fölülről* kormányozza a világot és a nemzet sorsát.) — Ha pedig ily módon megkülönböztetjük a *fölé* és *fölül* névutót a *felé* és *felől* névutótól, akkor a következetesség azt kívánná, hogy a *hol?* kérdésre felelő névutót is *fölött* alakban használjuk, jóllehet a *felett* alak nem minősíthető tájnyelvinek vagy regionálisnak; nem is téveszthető össze mással, mert a köznyelvi *felé*, *felől* névutócsoportnak nincs *hol?* kérdésre felelő harmadik tagja.

L. még: *fel*, *föl* I. | igekötők szerepe és használata

IRODALOM: Pais: MNy. 1943 : 209—17; Sebestyén 53—4; R. L[ovas]. G.: Nyr. 1971 : 244. K. M.

felülvizsgál

Közkeletű hivatalos jelentésén kívül (= elvi vagy gyakorlati ellenőrzést végez) — pl.: *felülvizsgálja az árakat, az engedélyeket, a hivatali ügyrendet, a könyvelést, a betegeket* — a diplomácia és a sajtó nyelvében, valószínűleg idegen mintára, kialakult e szónak egy új „diplomatikus", burkolt jelentésárnyalata is: lehetségesnek tekinti és megfontolja valaminek a módosítását, érvénytelenítését. Pl.: a kormány *felülvizsgálja* valamely ügyben való *álláspontját, véleményét, rendelkezését, utasítását*, a megkötött *szerződést*. E szaknyelvi használatot nem kifogásoljuk.

IRODALOM: HivKve² 93.

felüt

Régen hibáztatták, mivel nyelvművelőink a német *aufschlagen* hatásának tulajdonították nyelvünkben való elterjedését a következő kapcsolatban: *felüti a könyvet*. Helyette ezt ajánlották: felnyitja, kinyitja. Ma már nem marasztaljuk el, mivel akár német hatást tükröz, akár

nem, a *felüt*-nek ez a használata nem áll túlságosan távol az ige alapjelentésétől. Kissé bizalmasabban így is mondják: *felcsapja a könyvet*, azaz *hirtelen kinyitja*.

L. még: *fel, föl* I.

felvág

Német hatásra alakult ki nyelvünkben helytelen átvitt értelmű használata 'henceg, nagyzol' jelentésben. Ma már eléggé elterjedt, nem is tekintjük hibának, különösen a társalgási nyelvben, de azért vissza ne éljünk vele, hanem olykor használjuk helyette a magyarosabb *henceg, nagyzol, büszkélkedik, kérkedik, hivalkodik* stb. igéket is!

L. még: *fel, föl* II. 4.

IRODALOM: Kertész: Msn. 1933 : 116.

felvesz

1. A jóhangzás, a változatosság kedvéért használhatjuk a kissé népies *fölvesz* változatot is! — L. még: *fel, föl* I.

2. E sokjelentésű igének részben a német *aufnehmen* hatására, részben analógiásan, jó néhány olyan jelentése, olyan kapcsolatban való használata fejlődött ki és vált divatossá — főleg a szaknyelvekben, valamint a hivatali és a sajtónyelvben —, amely nyelvünkben ezelőtt ismeretlen volt és szokatlannak érződött. Ezek az évtizedeken át bírált, vitatott formák ma már nemigen hibáztathatók, mégis felhívjuk a figyelmet olyan kifejezésekre, amelyekkel gyakran kitűnően helyettesíthetők, s amelyekkel kifejezőbbé, szemléletesebbé, választékosabbá tehetjük beszédünket, stílusunkat.

a) A *felvesz* eredeti jelentései közül nem kifogásolhatjuk a *ruhát felvesz* kapcsolatban való általános használatát *(fölveszi a kabátját, kalapját, kesztyűjét* stb.), de megjegyezzük, hogy ebben a jelentésben van választékosabb szinonimája is: *felölt, magára ölt*.

b) Ennek a jelentésnek átvitt értelmű használatában a *vmilyen ábrázatot, arcot, képet vesz föl* kapcsolatban is megfelel, sőt a választékos stílusban ajánlatosabb helyette az *ölt* (esetleg *mutat, kezd mutatni);* a *vmilyen alakot, formát, külsőt vesz fel* szerkezetnél nem választékosabb a *vmilyen alakúvá* stb. *válik*, azért ezzel csak akkor váltogassuk, ha túlságosan gyakran fordulna elő.

c) Inkább a sablonosság elkerülése végett ajánljuk az *adatokat, jegyzőkönyvet, leltárt vesz föl* helyett ezeket: *adatokat följegyez ; jegyzőkönyvet ír ; leltárt készít*.

d) A választékosság és a változatosság kedvéért ajánlatos a megszokott *fölveszi a harcot, a küzdelmet* helyett néha ilyeneket is használni:

elfogadja, vállalja a harcot; *szembeszáll az ellenféllel*, egyszerűbben: *harcol, küzd*. A *fölveszi a versenyt* kifejezés színesebben: *versenyre kel, állja a versenyt* vkivel, vmivel. Nem hibásak a következők sem, de elevenebb kifejezésekkel váltogassuk őket, hogy el ne szürkítsék nyelvünket: *felveszi az érintkezést, a kapcsolatot;* helyesebben: *kapcsolatot létesít, teremt;* egy fokkal ízesebben: *érintkezésbe, kapcsolatba lép; — fölveszi a tárgyalásokat* a. m. *tárgyalni* v. *tárgyalásokat kezd*. A szokásos *fölveszi a munkát* helyett mondhatjuk így is: (újra) *el-* v. *megkezdi a munkát;* (újra) *munkába lép, dolgozni kezd*.

e) Az ilyen matematikai szakkifejezéseket: *fölvesz egy egyenest, egy háromszöget* stb. olykor elkerülhetjük, ha más szavakat használunk: (példának, szemléltetésül v. vizsgálat végett) *felrajzol* v. csak *elképzel(tet), elgondol*.

f) Általánosan használatosak a következő kifejezések: *filmre, hanglemezre, hangszalagra, magnóra fölvesz vmit;* szakszerűbb, választékosabb szóval: *rögzít*. Fényképezéssel kapcsolatban is gyakori a *felvesz* ige. Pl.: *Ezt a képet ki vette föl?* (azaz: ki *készítette?); Álljatok ide, fölveszlek benneteket: lefényképezlek,* (vál.) *megörökítlek benneteket*.

g) Népies stílussajátság a *fölvesz* igének 'felfog, megért, érzékel; meggondol, megfontol' jelentésben való használata. Pl.: *ha jól fölveszi az ember, nem is olyan nehéz dolog ez*. A 'zokon vesz' jelentéssel érintkezik következő használata: *nem kell ezt komolyan fölvenni*. Egészen köznyelvivé vált már hasonló jelentésben a következő, rendszerint tagadó alakú kifejezés: *föl sem veszi; nem törődik vele, semmibe sem veszi; nem neheztel, nem orrol, nem sértődik meg érte; nem veszi zokon, elviseli*.

3. A felsorolt kifejezéseket tehát jobbára természetesnek tekintjük, még a c)—d) alatti, régebben helytelennek minősítetteket sem hibáztatjuk már, de inkább ajánljuk helyettük — legalábbis alkalomszerűen — felsorolt színesebb, kifejezőbb, olykor szabatosabb megfelelőjüket. Kerülendőnek inkább csak a ma már amúgy is kiveszőben levő *felveszi a sértést* szókapcsolatot tekintjük; ez helyesen: *megsértődik, megharagszik, nehezteli kezd*.

IRODALOM: Kovalovszky: Msn. 1947 : 84; O. Nagy—Ruzsiczky.

E. L.– K. M.– Sz. L.

felvételez L. igekötős ige szórendje 5.

fél vkit — fél vkitől L. idegenszerűségek 1. | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

fene, fenemód L. nyomósító szók

fennáll L. *fennforog*

fenn — fent, fönn, föntt

1. A *fenn* és a *fent* határozószóként nagyjában azonos szerepű változatok, de a *fenn* forma jóval gyakoribb a másiknál. A *fenn* igekötővel és határozószóval alkotott összetett szavak jó részében nem is használható a *fent* alak. Tehát csak így helyes: *fennakad, fennállás, fennforog, fennhangon, fennhatóság, fennhéjáz, fennkölt, fennsík, fenntart* v. *föntart.* Hasonlóképpen csak az *nn*-es alak járatos akkor is, ha a *fenn* szót önmagában, mégpedig 'harsányan, fennhangon' értelemben használjuk. Pl.: »Fény nevére, áldás életére!« *Fenn* kiáltja minden hű ajak (Vörösmarty: Szép Ilonka). Egyébként ez a jelentése a szónak elavulóban van. Ellenben egy-két ragos, jeles, képzős alakban és klisészerű kapcsolatokban éppen fordított irányú fejlődés ment végbe, vagyis a *fent* alak jutott általános érvényre: *fentről, fentebb* (a *fennebb* is él, de erősen táji ízű), *fentebbi, fentírt; fent említett; fent nevezett; kelt mint fent.*

A *fentieken* — itt sem mondhatjuk: *fennieken!* — kívül él még a *fönn* és a *föntt* változat is. Ezek egy kicsit népies ízűek, de azért bátran használhatók, különösen ha a beszéd- vagy szövegkörnyezetben amúgy is túlságosan sok az *e* hang.

2. A középfokú *fentebb, föntebb* alak s a belőle képzett, egy kissé hivatalos ízű *fentebbi, föntebbi* melléknév ma már csak a szövegbeli előzményre utal. Pl.: erről a kérdésről *fentebb*, a második fejezetben már volt szó. A határozószó középfoka elsősorban *feljebb, följebb* alakban szokásos. Felsőfokként is a *legfeljebb, legföljebb* forma a természetes, a szónak 'nem több mint . .', 'a legrosszabb esetben'-féle jelentéseiben különösképpen. Néha azonban — konkrét vagy képzelt hely jelölésére — előfordul a *legfenn, legfönn, legfentebb* forma is. Ez utóbbiak táji színezetűek.

L. még: *alábbi* | *benn — bent* | *fel, föl* I. | *fel, föl* használata sajátos irányjelölésre | határozószók fokozása | *kinn — kint, künn, künt* | *lenn — lent*

IRODALOM: Lőrincze: Nyműv. 299; D[eme]. L.: NymLev. 196—7; Lőrincze: Nyőrs. 241—2. G. L.—Sz. L.

fennforog

Főleg hivatali és sajtónyelvi ízű kifejezésekben fordul elő. Gyakoriságával más igéket is kiszorít a használatból. A stílus változatossága érdekében helyettesítsük minél gyakrabban egyszerű névszói állítmánnyal vagy árnyaltabb, kifejezőbb igével! Pl.: új háború veszélye *forog fenn:* veszélye *fenyeget;* az a lehetőség (akadály, eset, körülmény stb.) is *fennforog*, hogy: *adódhat, kínálkozik, valószínű, lehetséges*, hogy; lopás bűn-

ténye *forog fenn; állapítható meg;* az a helyzet *forog fenn; az a helyzet, úgy áll a dolog*, hogy.

A *fennforog* helyett újabban egyre sűrűbben találkozhatunk a kevésbé hivatalosnak és nehézkesnek érzett *fennáll* igével is. Pl.: *fennáll* az a lehetőség (veszély stb.), hogy . . . Ez a használat elfogadható, de ha kínálkozik elevenebb, szemléletesebb jelentéstartalmú ige, inkább azzal éljünk!

IRODALOM: HivKve² 94. K. G.—Sz. L.

f e n n k ö l t s t í l u s L. stílusárnyalatok II. 1—2.

f e n n k ö l t s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. 1. d)

fenntart t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n L. terpeszkedő kifejezések

fenség — fönség L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *felség, felséges — fenség, fenséges*

fentebbi, fenti L. *alábbi*

fénylik f e l s z ó l í t ó m ó d j a L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

ferde szemmel néz

A *ferdén* v. *görbén néz* szemléletes forma lehet a gyanakvás, rosszallás, idegenkedés, ellenszenv kifejezésére, de a *ferde szemmel, görbe szemmel* v. *rossz szemmel néz* szókapcsolatban furcsa, esetleg idegen hatást éreztet a jelzőhasználat. Helyette ajánlhatunk szabatosabb, árnyaló igéket vagy más szókat is: *gyanakszik* vkire, vmire; *idegenkedik* vkitől, vmitől; *helytelenít, elítél, rosszall* vmit; *elítél* vkit; *ellenszenves* neki vki, vmi.

férfi

Eredetibb alakja: *férfiú*. Ez valójában a *férj* és a *fiú* szavakból alkotott régi összetétel. Ma már jobbára csak a választékos nyelvben él, ill. tréfás, gúnyos, színezettel használják. A köznyelvben a belőle rövidült *férfi* járatos.

Eredetének megfelelően a *férfi* hagyományos toldalékolása mély hangú: *férfiból, férfinak, férvivá, férfival*. Magas hangú határozóragokkal is erősen terjed, de kevésbé ajánlatos *(férfiből, férfinek, férfivé, férfivel)*. Ha nem is éppen hiba a (hangtanilag szabályos) magas hangú toldalékolása, helyesebb a *fiú, férfiú* mintájára mély toldalékokkal ellátni. Magánhangzóval kezdődő toldalékai még szigorúan őrzik hagyományos alakjukat, csak

mély hangú változatban használatosak: *férfiak, férfias*. A 3. személyű személyragos alakok hasonlóképpen: (hazánk kiváló) *férfia*, (az ő) *férfiuk, férfiai, férfiaik*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 3. a)

IRODALOM: Kunszery: AnyKal. 165; Rónai—Kerekes 131—2.

E. L.—Sz. L.

férfiak megnevezése a fiatalok nyelvében L. ifjúsági nyelv 2.

férfiak, nők — urak, hölgyek

Ezek a megnevezések némely funkcióban fölcserélhetők egymással, olykor meg kiegészítik egymást: vagy csak az egyiket *(férfi, nő)*, vagy csak a másikat *(úr, hölgy)* használhatjuk.

A nemek elkülönítését célzó feliratokon (öltözők, mosdók stb. ajtaján) mindkét fajta megnevezés előfordul, de a „korszerűbbnek" vélt, semleges hangulatú *férfiak — nők* terjedőben van a másik rovására. A hivatali és a sportnyelvben pedig ma már csakis *férfiak*-ról, ill. *nők*-ről hallunk és olvasunk.

A vezetéknévhez kapcsolt *úr* inkább megszólításként járja. Régebben bizonyos foglalkozású férfiakat — főként kisiparosokat, kereskedőket, borbélyokat stb. — szólítottak így. E hagyományos forma napjainkban is tovább él. Pl.: Kedves *Kovács úr*, nézzen már be a héten, elromlott a mosógépünk!

Az *úr* főnév ezenkívül rámutató megnevezésként is használatos (névelővel, személyről szólva): *az úr* volt itt előbb (ugyanígy: *a hölgy*). A semleges, ill. kevésbé udvarias *férfi* és *nő* azonban csak távol(abb) levők megnevezésére szolgál. Pl.: Az a *férfi* már negyedszer vesz a sütemény-ből!; Nézd azt a *nőt*, milyen remek táskája van!

L. még: megszólítás és formái I. 1—2., 5., 7., 9. | nők megnevezése, megszólítása 1—2.

IRODALOM: Dengl 307; Ladó: Nyr. 1959 : 23—36. K. G.

férfinevek női megfelelői L. névpárok

fergeteg — förgeteg L. *förgeteg — fergeteg*

Ferike L. becézőnév 1. c) | névpárok 7.

férjezett

Helytelen és régies hivataloskodás ebben a szerkezetben: *Nagy Anna férjezett Kiss Pálné*. Legföljebb ott használható, pl. űrlapon, ahol a nő családi állapotát kell megjelölni. Egyszerű beszédben így helyes: *Kiss Pálné Nagy Anna*. Fölösleges és idegenszerű a *Kiss Pálné született Nagy Anna* forma is. A *férjezett nő* természetes szóval: *férjes nő*.

L. még: asszonynév 3—4. | idegenszerűségek 1.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1967 : 384; HivKve² 37.

férj megnevezése, megszólítása

1. A feleség a *férjem* vagy az *uram* birtokos személyragos főnévvel nevezi meg férjét. Az *uram* szóban sokan a feleség régi alárendeltségének kifejezését érzik, ezért idegenkednek használatától. Az *úr* főnév (lásd: megszólítás és formái I. 5.) régebbi feudális jelentéstartalma és hangulata miatt a vele szemben a felszabadulás után támadt ellenszenv is hozzájárulhatott ahhoz, hogy némelyik asszony megalázónak, méltatlannak kezdte érezni az *uram* megnevezést, és tiltakozott használata ellen az egyenjogúság nevében (Nekem nincs *uram*, csak *férjem!*). Ez az ellenérzés valójában nem vagy csak részben jogos, hiszen a 'férjem' értelemben használt *uram* — csakúgy, mint az *úr (uram)* megszólítás — már szinte semmit sem őriz eredeti, társadalmi rangot, ill. rangkülönbséget jelölő szerepéből, s alapjában véve hasznos nyelvi elem. Természetesen a *férjem* legalább olyan jó megjelölés, mint az *uram*.

2. A férjet a feleség többnyire keresztnevén, ill. ennek kicsinyítő képzős változatával, esetleg más, csak köztük használatos becenéven szólítja meg. Mindezek helyett vagy valamelyikükkel együtt a férj megszólításaként is járja a személyes névmás megfelelő alakja, a *te* vagy jóval ritkábban — ugyanis a házastársak manapság többnyire tegeződnek — a *maga*. Régen, különösen a nép körében, a férj tegezte feleségét, az pedig magázta vagy *kend*-ezte urát. Ritka eset, hogy az asszony családnevén szólítja férjét; ez kívülállók előtt bizonyos fölényes ridegséget éreztet, bár néha inkább kedélyes-mulatságos hangulatú. Pl.: Te csak pipálj, *Ladányi!* (Csathó K.).

3. A gyermek előtt a feleség a férjet az *édesapa* szóval (ill. valamely változatával), esetleg a családban szokásos becenévvel nevezi meg. Olykor a gyermekek előtt használt megnevezések, valamint a gyermekekhez intézett megszólítások a feleség nyelvhasználatában átmennek a férj megszólítására is. A férjnek így alakult megszólítási formái: *édesapa* (és változatai), *(édes) fiam, fiacskám*. Falun, főként az idősebbek körében, még él az *apja, apjuk* férjmegszólítás is.

A férj megnevezésére olykor előfordul még a népies *az emberem*, a bizalmas, kissé érzelmes hangulatú *párom* (ez nem is olyan ritka!) és a választékos *élettárs* kifejezés. Ez utóbbi azonban az újabb hivatalos nyelvhasználatban a házasságkötés nélkül életközösségben élő személyt jelöli. A férj hivatalos megnevezéseként a *házastárs(a)* szó is használatos.

L. még: *apa — atya*

Irodalom: F[erenczy]. G.: Nyr. 1957: 366—7; Ladó: Nyr. 1959: 23—36; Lőrincze: Nyőrs. 99—103. É. Z.—K. M.

férkőzik L. *rejtőzik — rejtezik*

fertelem L. *förtelem — feretelem*

fér terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

feslik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

Festetics

Úgy ejtjük, ahogy írjuk: *s*-sel. Ugyanez a kiejtése (*s*-sel és *cs*-vel) a családnév Festetich és Festetits írásváltozatának is. Az ajánlatos írásmód a *Festetics*.

L. még: régies helyesírású családnevek 2.

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 27—8.

fest — föst

Az *ö*-ző nyelvjárások egy része (a Dunán túl) a *föst* tájnyelvi alakot használja. (A múlt idejű alak tehát kétféle *ö*-ző változatban is él: *festöttem, föstöttem;* ezekben a nyelvjárásokban világosan elkülönül a múlt időtől a műveltető *festet, föstet* ige múlt ideje is.) A *fest* ejtése is ingadozik az *ë*-ző nyelvjárásokban, nyílt, ill. zárt *ë*-vel: *fest* v. *fëst*.

L. még: *e* és *ë* hang 3., 4. a) | *kinéz* | műveltető ige 1. | tő- és kötőhangzóváltakozások I. A) 2. | *t* végű igék származékai 2.

festői erejű szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

fészer — félszer

A köznyelvben a *fészer* az általános, a kissé választékosabb *félszer* változattal ritkábban találkozunk, bár ez az eredeti alak.

fesztivál

A sajtó, a rádió és a televízió révén az utóbbi két-három évtizedben nálunk is meghonosodott nemzetközi szó: *ifjúsági, zenei fesztivál; filmfesztivál; színházi fesztivál; táncdalfesztivál.*

Jelentése: valamely nevezetes alkalommal vagy meghatározott időközökben megrendezett nagyobb szabású, ünnepélyes (országos vagy nemzetközi) kulturális rendezvények vagy sportesemények sorozata. Mint összefoglaló, nemzetközi megnevezés sok esetben hasznos. Pl.: cannes-i *filmfesztivál;* a San Remó-i *táncdalfesztivál.* Értéke azonban hamar elkopik, ha — divatos reklámszóként — jelentését kiterjesztjük egyszeri, alkalmi előadásokra, kevésbé jelentős rendezvényekre is. Pl.: *bábfesztivál, virágfesztivál, kutyafesztivál.* Magyarítása meglehetősen nehéz, de nem reménytelen, mint a pécsi kezdeményezés, a *játékfilmszemle* mutatja.

IRODALOM: É. Kiss: MN. 1979. márc. 11. É. Z.—K. M.

Feszty

Kiejtése: feszti.

L. még: *y* tulajdonnevekben

feudális, feudalizmus L. *vandál, vandalizmus*

fiáker — fiakker

Ennek a már elavulóban levő szónak, amely kétfogatú, kétlovas bérkocsit jelent, több változata is előfordul: a *fiáker, fiakker* fővátozatokon kívül *fiákker* (sőt az ejtésben: fiákker) is. A *fiáker* változat a leggyakoribb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

fiam, fiacskám L. férj megnevezése, megszólítása 3. | megszólítás és formái I. 4. | nők megnevezése, megszólítása 4.

fiatalabb leánytestvérem — húgom L. *fivér — nővér* | idegenszerűségek 1. | *leánytestvér*

fiatalasszony — fiatal asszony

Egybeírjuk 'menyecske' értelemben. Más ez: *ő még fiatal asszony.*

L. még: megszólítás és formái I. 3. | nők megnevezése, megszólítása 1. a)

fiatalember, fiatalúr, ifiúr L. megszólítás és formái I. 2.

fiatal — ifjú

E két, lényegileg azonos értelmű szó közt elsősorban hangulati különbség van: az *ifjú* (és az *ifjúság)* választékosabb. Vannak azonban jelentésárnyalati, szókapcsolatbeli eltérések is a két szó használatában.

1. *Fiatal:* a) valamely állapot, foglalkozás kezdetén, első időszakában levő, valamely tevékenységi körben, szerepben még tapasztalatlan, járatlan (személy), ill. még csak rövid múltú, nem régi, nem idős (dolog), pl.: *fiatal házas, tanár; fiatal demokrácia;* b) fiatalos erővel, lendülettel, életkedvvel teli (személy), pl.: *Hogy tudtál ilyen fiatal maradni?*; c) fiatalsága, ill. fejletlensége miatt valamire még éretlen, alkalmatlan, pl.: *nagyon fiatal még ő erre a feladatra;* d) főnévként főképp többes számban használatos, s dicsérő és rosszalló árnyalattal mindkét nembeli személyt egyaránt jelent, pl.: *Ezek a mai fiatalok!*

2. *Ifjú:* főnévként csak fiatal férfit jelent (pl. *derék, izmos ifjú);* két nemzedék — azonos nevű apa és fiú — megkülönböztetésére is használják, pl. *ifjú* [rövidítve: *ifj.]* Nagy Pál (vö.: *idős* v. *idősb* v. *idősebb* [rövidítve: *id.]* Nagy Pál); ilyen értelemben azonban természetesebb, jobb a középfokú *ifjabb* alak (erről lásd még: *ifjabb — ifjú).*

3. A két szó összetételei több esetben elkülönülnek: 1. *fiatalember, -korú;* 2. *ifjúkor, -kommunista, -gárdista, -munkás; aranyifjú, gyermek-, örök-.* (Az *ifjúmunkás* a bizalmas használatban *ifi*-vé rövidült, s ennek egyrészt politikai, másrészt sportnyelvi jelentésárnyalata fejlődött ki: kommunista ifjúmunkás, ill. ifjúsági sportoló, versenyző). — Használatuk azonban gyakran érintkezik, ill. fölcserélhető. Pl.: *fiatal* v. *ifjú pár, házas(ok); fiatalasszony, -úr* v. (rég., nép) *ifiasszony, ifiúr; fiatal korában* v. *ifjúkorában; munkás-, parasztfiatal* v. *munkás-, parasztifjú.* Az *ifjú*-val alkotott összetételek és szókapcsolatok általában választékosabbak.

A *fiatalság* és az *ifjúság* főnév jelentéstartalma azonos (a *fiatal,* ill. *ifjú* melléknév jelölte állapot vagy életkor, időszak; a *fiatalok, ifjak* összessége, csoportja). E két szó használatát az *ifjúság* választékos árnyalata különíti el; ez gyakoribb az irodalomban, és bizonyos szókapcsolatok inkább vele alakulnak. Pl.: *bimbózó, boldog, dalos kedvű, forradalmi, lázas, szép, viruló ifjúság:* az *ifjúság idealizmusa, jövője, lelkesedése, rajongása, tüze; elrepül, elszáll az ifjúság: az ifjúság mulandó.* De: *Fiatalság — bolondság* (v. *bohóság)!*

Irodalom: Szilágyi: ÉT. 1972 : 1280; Ferenczy G.: RTÚ. 1974. márc. 11—17. sz.

K. M.

fi — fia — fiak

Önálló szóként való használatára példák: *apja fia; a mi fiunk, az ő fiuk; apák és fiak* (v. *fiúk*); *fiai; fiastul*. Utótagként él a következő összetételekben: *atyafi, divatfi, egyházfi, hadfi, hazafi, honfi, királyfi, szerencsefi, úrfi, világfi*. Többes számuk *atyafiak* (ritkán *atyafik*) stb., birtokos személyraggal: *atyafija, atyafink, az ő atyafijuk, atyafijai* stb. Sajátos birtokos személyragos összetételek: *atyámfia, atyádfia, atyjafia* stb.; *hazánkfia, istenfia, asztalfia, búcsúfia, vásárfia*. De: *halál fia; senki fia; szerencse fia*.

A régi nyelvben elég gyakran előfordult a *fi* önmagában is; ma csak a *fiú* használatos. A *fi* megőrződött néhány népdalban (*Én vagyok a, én vagyok a kunsági fi, Nem parancsol nékem senki*), különben inkább csak utótagként él családnevekben (*Abafi, Bánffy* stb.) és a felsorolt típusú összetételekben.

L. még: *férfi* F. G.—Sz. L.

figura

E latin eredetű, számos európai nyelvben megtalálható idegen szó már régen meghonosodott nálunk. Sokféle jelentése és stílusárnyalata van; használatos a választékos, a bizalmas és a népies beszédben, a zsargonban, emellett számos tudománynak, művészetnek és szakmának is műszava. Pl.: *karcsú, kecses figura; mulatságos figura; ezt a figurát még nem ismerem; a játék egyik figurája; a kép központi figurája; a stílus figurái; a darab, a regény figurái*. Bővelkedik összetételekben és továbbképzett alakokban is: *bábfigura, operettfigura, papírfigura, sakkfigura, táncfigura; figurás, figuráz(ik), figurájú* stb. Mindamellett az utóbbi évtizedekben túlságosan elharapózott az irodalmi és a művészeti kritikában, valamint a bizalmas társalgásban. Alkalmazását ne vigyük túlzásba. Többnyire helyettesítheti az *alak, személy*, ill. a *hős*, a *szereplő*, más, bizalmas használatban pedig a *mód(szer), eljárás, magatartás, összeállítás, szokás, változat, (tánc)lépés* stb.

L. még: *alak, alakít — forma, formál* I.

Irodalom: Trencsény: Msn. 1932 : 118; Csűry: Msn. 1934 : 153—4; Horváth J.: Msn. 1948 : 1. É. Z.—Sz. L.

figura etymologica

E görög elemeket is tartalmazó kifejezés latinos kiejtése: figúra etimológika.

Alaki szempontból a szó-, ill. tőismétlésnek egyik sajátos faja, formája: ugyanazon szónak, ill. szótőnek más-más nyelvtani (ragos, képzős) alak-

ban vagy eltérő értelemben való, többnyire szomszédos megismétl(ődés)e a mondatban, általában úgy, hogy a két szóalak között mondattani, szintagmatikus kapcsolat van. Ezek részben csak frazeológiai egységek (s akkor különírjuk alkotó tagjaikat), részben lexikológiai (szótári) egységek, s ezeket kötőjellel kapcsoljuk. Ha ugyanannak a tőnek különböző ragos alakjai kerülnek össze, nem kell kötőjel; ha azonban akár egyik tagjuk is (rendszerint az előtagjuk) nem tekinthető szerves mondatrésznek, kötőjelet teszünk utána. Ezt a különbséget a továbbiakban csak helyesírásuk tükrözi.

Legegyszerűbb és leggyakoribb típusai a köznyelvben: a) határozós szerkezetek: *ágról ágra, szájról szájra, napról napra, egytől egyig, szemtől szemben; folyton-folyvást, örökkön-örökké, réges-régen, réges-régóta, végesvégig, egyes-egyedül, körös-körül, unos-untig, unos-untalan;* b) hasonlító, ill. nyomósító fokozás: *jobbnál jobb, szebbnél szebb; pápább* akar lenni a *pápánál; egyetlenegy;* c) határozós igei kapcsolatok: *fogyton-fogy, nőttönnő, kérve kér, kapva kap* vmin, *várva vár, tudván tud (a várva vár* és a *tudván tud* alakok közt stílusárnyalati különbség is van a *-ván, -vén* igenévképző ritkább volta, régies hangulata miatt); d) tárgyas kapcsolatok: vmilyen *életet él,* szörnyű *halált hal,* vidám *dalt dalol;* egy *szót* se *szól.*

Az utóbbi csoportban a kapcsolat természetessége és megszokottsága folytán jórészt elmosódott a szerkezet figura etymologica jellege és nyomósító, kiemelő szerepe (az előző csoportokban ez erősebben érvényesül).

A fenti köznyelvi, társadalmi érvényű, szinte lexikológiai egységgé vált kifejezéseket voltaképp már csak elméleti szempontból sorolhatjuk a figura etymologica csoportjába. A stilisztika elsősorban a ritkább, egyedi, irodalmi eszközként keletkezett és használt tőismétléses szóalakzatokat tárgyalja címszavunk alatt. Pl.: *feleségek felesége; szentek szentje;* nagy *lakozást laktak; halálnak halálával halsz* (Halotti Beszéd); *Szeretek* én szent *szerelemmel* (Petőfi Szeretek én . . .); *Gyöngynél* is *gyöngyebb* vagy (népdal); *Hírrel hirdessétek:* másképpen lesz holnap (Ady: Fölszállott a páva); sok *hangyánál hangyább hangya* (Babits: Páris). Adynak különösen kedvelt szecessziós stíluseszköze a figura etymologica; nagy számban, a legváltozatosabb szerkezetekben, sajátosan egyéni kombinációkban fordul elő költészetében, sokszor három-négy, sőt öttagú halmozással. Pl.: *Fájásokat fájón fájlalva* lebírni, . . . S *fájó fájdalmamat* imígyen kisírni (Hát imígyen sírok).

A figura etymologica típusai többféleképpen rendszerezhetők vagy osztályozhatók, például az alaptag szófaja és a tagok logikai viszonya (aktív — passzív, ellentét stb.) vagy mondattani kapcsolata szerint. Mint költői alakzatnak igen hatásos és több oldalú a stilisztikai szerepe: a tőismétlés a közös jelentéstartalmat erősíti, kiemeli, a kifejezés hatásosságát

növeli; a szótő különféle toldalékos (képzett, ragos) alakjai ugyanannak a fogalomnak más-más árnyalatot adnak, s mindezt a jelentéstani és mondattani kapcsolatok belső utalásainak hálózatában; a tőismétlés értelmi és zenei ritmust ad a kifejezésnek, s a hatást fokozza még a szóalakok összecsengése, belső rímelése, alliterációja is. A népköltészet és a szépirodalom egyaránt kedveli a figura etymologicát. A tőismétlés egyébként nyelvünknek ősi, finnugor sajátsága.

L. még: állandó szókapcsolatok I. 5. | birtokos jelző I. 1. | határozói igenév III. 1. | kettős fokozás 1. | stilisztikai formák, képletek 1. a) | túlzó jelzők és határozók 3.

IRODALOM: Zlinszky: KifSt. 5—7; Fokos: Nyr. 1931 : 3—10, 45—53, 103—7, 130—4; Földessy: Ady minden titkai 1949. 333; Kelemen: Pais—Eml. 145; Deme: Magy. 13; Szathmári: StilV. 140—1, StilÚ 432; B. Lőrinczy: MMNyR. 1 : 429—31; Tompa: uo. 526; H. Molnár: uo. 2 : 148; Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. (MNyTK. 111. sz.) 1965. 44—9. K. M.

figyelembe vesz — figyelembevételével L. *tekintetben — tekintettel — tekintve* | *tervbe vesz — valaminek tervbevétele*

figyelemkeltő kérdés L. kérdő mondat 2. a)

figyelmen kívül hagy L. *kívül* 2.

figyelmeztet tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

figyelni! L. főnévi igenév II. A) 2.

filagória — filegória

Ennek a 'kerti lugas' jelentésű, az olaszból kölcsönzött szónak nyelvünkben két változata is elterjedt: *filagória* és *filegória*. Ma már mindkét alak elavulóban, de a kettő között van némi használatbeli különbség. A *filagória* gyakoribb a köznyelvben, a *filegória* inkább népnyelvi változat.

filharmónia

Az *ó* mind az írásban, mind a kiejtésben hosszú. De 1950 óta rövid *o*-val írjuk ezeket: *filharmonikus;* a *filharmonikusok hangversenye.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d), 7. d) | idegen szavak, nevek írása 3.

filiálé — filiále L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

filléres alapon L. *alapon*

filmszinkronizálás L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés

filoxéra

A régebbi ingadozás helyett 1950 óta mindig így, magyarosan, ékezettel írjuk. Elválasztása: *fi-lo-xé-ra.* — Magyar neve: *szőlő(gyökér)tetű.*

filozófia

Harmadik szótagjában hosszú az *ó* ebben is: *filozófus.* De rövid: *filozofál, filozofikus,* bár ez utóbbiban többen ejtenek hosszú *ó*-t.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d), 7. d) | *periódus, periodikus*

filozófiai nyelv L. szaknyelvek I., II. 1.

finálé — finále L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

Finály [finálj] L. régies helyesírású családnevek 1. | *y* tulajdonnevekben

finanszíroz L. idegen képzők nyelvünkben II. C) 2.

fincsi L. szórövidülés 3.

finesz

Francia idegen gyökerű szó a bizalmas társalgás nyelvében. Az igényes beszédben kerüljük, hiszen számos jó magyar megfelelője van: *ravaszság, ravaszkodás, fortély, furfang, csalafintaság, körmönfontság, agyafúrtság, mesterkedés.* Ezeknek melléknévi megfelelőiből válogathatunk a szintén gyakran hallható *fineszes* származék helyett is. Pl.: *ravasz, furfangos* stb.

finomkodó stílus L. stílusárnyalatok II. 2. b)

finomkodó szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése I. 1. c), II. e)

firnejsz L. *spájz — spejz*

fiú

1. Birtokos személyragos alakjainak két változata van: más a *fia*, más a *fiúja* 'udvarlója'. Az előbbinek többi személyragos alakja: *fiam, fiad, fiunk, fiatok, fiuk* (rövid u-val!), az utóbbié: *fiúm, fiúd, fiúnk, fiútok, fiújuk*. Többes számban rendszerint *fiúk;* a *fiak* inkább a régies, népies *fi* többese 'utódok' jelentésben, pl. *fiakat nevel*. Néha tárgyraggal is: *fiat nemz*. Más a *fiastul* 'fiával vagy fiaival együtt' és a *fiústul* 'fiújával vagy a fiúkkal együtt'. Más alakjaiban változatlan a tő: *fiúnak, ezt a fiút*.

2. Egybeírjuk a következő összetételeket: *fiúgyermek, fiúiskola, fiútestvér, gyámfiú, selyemfiú*. Vigyázzunk: *kifutófiú*, de: *az utcára kifutó fiú; kisfiú* 'fiatal fiú', de: *kis fiú* 'kis termetű fiú'. Különírjuk az ilyeneket: *orvos fiam, tanár fiad; a Noszty fiú, a Vargha fiú*.

L. még: *férfi* | *fi — fia — fiak* | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

E. L.—F. G.

fiúk megnevezése a fiatalok nyelvében L. ifjúsági nyelv 2.

Fiume — Rijeka

Az adriai kikötőváros régi olaszos nevének szó végi magánhangzója a a ragozásban *é*-vé nyúlik; toldalékai helyesen mély hangúak: *Fiuméba, Fiuméról*. Helyette ma inkább a horvát *Rijeka* nevet használjuk, mert a város 1945 óta Jugoszláviához tartozik.

L. még: idegen földrajzi név magyar megfelelője II. B) 1. | magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

fivér — nővér

Nyelvújítási szó mindkettő; kissé választékos, hasznos összefoglaló megnevezésként a német *Bruder* és *Schwester* mintájára a testvér nemét jelölik, korviszonyítás nélkül. Voltak, akik e szók szerkezetét kifogásolták, az elmarasztalás azonban nem jogos. Egyébként is rég meggyökereztek már e szavak, mivel alkalomadtán szükség van rájuk, s tömörebbek is, mint a hosszadalmas, nehézkes *fi(ú) testvér, nőtestvér* vagy *leánytestvér*. Helytelen volt azonban, hogy német mintára általános megjelölésként kezdték őket használni olyankor is, amikor mód és szükség van a korviszonyításra, és semmi ok ennek elködösítésére. Nyelvünkben ui. külön szó van az idősebb és a fiatalabb *fivér*-re, ill. *nővér*-re: *báty(a)* és *öcs* (vkinek a *bátyja*, ill. *öccse)*, *néne* és *húg* (vkinek a *nénje*, ill. a *húga);* az előbbi körülményes megkülönböztető elnevezések németesek. — L. még: *leánytestvér*.

Újabban terjedő szokás, hogy ezeket a hagyományos, szabatos korviszonyító megjelöléseket egyre inkább kiszorítja a használatból az általánosító *fivér*, *nővér* szó. Ebben a pontatlan, összefoglaló szóhasználatban része lehet az idősebb leánytestvér életkorát, ill. a testvérek korviszonyát vagy korkülönbségét elkendőző szándéknak is: az idősebb leánytestvér nem *öccsé*-ről, hanem *fivér*-éről beszél, s ezzel magát érezteti fiatalabbnak; öccse pedig tapintatból, semleges szóval *nővéré*-nek mondja őt, nem akarván nyíltan öregbíteni. Ez a használat az oka annak, hogy az *öcs—bátya* és a *húg—néne* szópár egyensúlya megbomlott. Mivel a *fivér* szó gyakran *idősebb fiútestvér* helyett áll, hallgatólagosan hozzátapadt a 'bátya' jelentés. A *nővér* pedig a *húg* párjaként az egyre inkább népiessé, elavulttá váló *néne* helyébe lépett, tehát az idősebb nőtestvért jelenti. A „fiatalítás" így voltaképpen kétséges sikerű, csak látszat. A *néne* és a *nővér* cseréjének az is egyik oka, hogy a *néne* szót a köznyelvből való kikopása mellett a *néni*, *nagynéni* zavaró, keresztező hatása is erősen öregítő hangulatúvá tette.

Törekedjünk azonban arra, hogy a testvér fogalomkörébe tartozó szabatos, árnyaló viszonymegnevezéseket a nyelvi tudat őrizze meg, s a *fivér* és a *nővér* szó túltengő használatával ne szegényítsük nyelvünket.

L. még: nők megnevezése, megszólítása 1. b) | rokonságnevek helyes használata

Irodalom: Zolnai Gy.: NyK. 1884 : 35; Szarvas: Nyr. 1886 : 413; Zlinszky: MNy. 1926 : 289; Szinnyei: Msn. 1933 : 54; Beke: Nyr. 1950 : 344; S. H[ámori]. A.: Nyr. 1959 : 367; Ladó: Nyr. 1959 : 32.

K. M.

fix

Nemzetközi idegen szó. A hivatalos és a köznyelvi használatban egyaránt él, némi bizalmas színezettel. Vigyázzunk helyesírására: *ennyi fixszel boldogulhat*, *fix fizetésű*. Magyar megfelelői: *rögzített*, *megszabott*; *szilárd*, *erős*; *visszavonhatatlan*; *biztos*, *bizonyos*.

Igei származéka: *fixál*. Ennek jelentései, ill. magyar megfelelői: *rögzít*, *megállapít*, *kitűz* (időpontot). A *fixál* mellett a bizalmas társalgási nyelvben él az *-íroz* képzős *fixíroz* is. Választékosabb megfelelői: *mereven néz*, *kihívóan figyel* vkit (különösen férfi nőt).

Ügyeljünk az elválasztásra: *fi-xen*, *fi-xál*, *fi-xí-roz*.

fizet

A *fizet* igének nyelvjárásokban előfordul *füzet* változata is, s ez olykor félreérthető. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben csak a *fizet* használata helyes.

L. még: *füzet — fűzet* | *után — múlva — múltán* 3.

fizetni! L. főnévi igenév II. A) 2.

fizetőpincér

Ezt a szót néha azzal a mesterkélt okoskodással szokták kifogásolni, hogy nem a pincér fizet, hanem a vendég. Az *-ó, -ő* képzős folyamatos melléknévi igenév azonban nemcsak az ige cselekvő alanyára vonatkozik (pl. *alvóbaba, olvasóközönség)*, hanem szenvedő értelmű is lehet, vagy az igével kifejezett cselekvéssel való egyéb összefüggést is kifejez, főképp összetételekben. Pl.: *ivóvíz, vetőmag; hálószoba, játszótér, íróasztal, olvasólámpa, ünneplő ruha.* Ezért a *fizetőpincér* is kifogástalan alkotású szó.

L. még: melléknévi igenévi előtagú összetételek 1.

fizu L. szórövidülés 3.

flanc, flancol

A bizalmas társalgási nyelvnek elavulóban levő, rossz ízű szavai. Jelentésük: jómódot fitogtató öltözködés, viselkedés, külsőségek, ill. így öltözködik, viselkedik, él. Éljünk magyar megfelelőikkel: *hivalkodás, nagyzolás, cifrálkodás, úrhatnámság*, ill. *hivalkodik, nagyzol, henceg, cifrálkodik; rázza a rongyot;* stb.

flanell

Rendszerint rövid *l*-lel ejtjük. Toldalékainak hangrendje ingadozik: *flanellje* v. *flanellja, flanellel* v. *flanellal* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5.

flaska — flaskó

Nemzetközi vándorszónak a bizalmas vagy népies nyelvhasználatban élő két változata. Közülük valamivel gyakoribb a *flaskó*, de valószínű, hogy ez a régebbi *flaska* alakból keletkezett a szóvégnek határozottabban kicsinyítő jellegű átformálódásával, a *haskó, pejkó, szánkó, Palkó* stb. mintájára és az *apó, anyó* hatására. A *flaska* változat ma egy kissé régies és népies hangulatú.

flepni — flekni

Az igazolványt, igazoló iratot jelentő, tolvajnyelvi ízű *flepni* főnév az ugyanilyen jelentésű német *Flebbe* argószó nyelvjárásias *Fleppe* alakváltozatának átvételével került bele a hazai fattyúnyelvbe. Ma már inkább csak a *diliflepni* (= igazolvány arról, hogy valaki elmeorvosi kezelés alatt áll vagy állott) összetételben él az alacsonyabb szintű beszélt nyelvben, humoros és bizalmas stílusszínezettel.

A tolvajnyelvben — talán a szintén német eredetű *flekk*, *flekken* hatására — kialakult a *flepni* szónak egy ritkább, *flekni* alakváltozata is. Mindkettő jellegzetesen argónyelvi szó, az igényesebb beszédben kerüljük őket! (Bár a *diliflepni* mint humoros, bizalmas hangulatú kifejezés a kevésbé választékos élőbeszédben nemigen kifogásolható.) K. G.

flott

A magyarban másfél évszázada él ez a német eredetű szó. Többnyire a bizalmas hangú társalgás szava. Jobbára a következő jelentések valamelyikében használatos: 1. szabad, könnyed; 2. élénk, ügyes, talpraesett; 3. gyors; 4. könnyelmű, pazarló. Leginkább *-ul*, esetleg *-an* ragos alakban fordul elő. Pl. *flottul él; flottul mennek a dolgok; flottul* (v. *flottan) válaszol*. Jelzőként csak egy-két szókapcsolatban ismeretes: *flott* nőcske: *könnyelmű* nőcske; *flott* válasz: *talpraesett* válasz. Stílusfestésre olykor használhatjuk, de mivel számos jó megfelelője van, máskor ne éljünk vele!

foci L. *futball* | szórövidülés 3.

fodrász — borbély

Az újabban összekapcsolódott két mesterség régen elkülönült: a *borbély* eredetileg férfiakat borotvált, ill. szakállukat, bajuszukat és hajukat nyírta, amellett némely kisebb sebészi műtétet (foghúzást, érvágást stb.) is végzett, a *fodrász* pedig férfiaknak, de főképp nőknek a haját ápolta, fésülte, hullámosította, fodorította, hajviseletüket alakította *(férfi- és női fodrász*, ill. régebben: *hölgyfodrász)*. A két szakma gyakran társult (mint a *hentes* és a *mészáros)*, s ez bizonyos tekintetben az elnevezések használatában is eltolódást okozott. Mivel ma a legtöbb férfi maga, otthon borotválkozik, a szorosan vett borbélyszakma erősen visszaszorult, s a *borbély* szó hangulati értéke is csökkent. *Borbély és fodrász* megjelölése helyett ma a *férfi- és női fodrász(at)* látható a cégtáblákon, s a fodrásznál nemcsak hajat vágatnak és ápoltatnak, hanem borotválkoznak, szakállt is nyíratnak. K. M.

fog L. *fog az menni* | jövő idő 1 . b) | összetett igealakok szórendje 2. | terpeszkedő kifejezések

fogadom L. tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása

f o g a l m a z á s é s n y e l v h e l y e s s é g

A fogalmazás: mondanivalónknak rendezett nyelvi formába öntése. A beszéd- vagy írásmű jó megalkotásához a következők szükségesek: 1. tájékozódás, ill. tájékozottság a tárgyban, amelyről gondolatainkat közölni kívánjuk; 2. mondanivalónk egységeinek célravezető elrendezése; 3. a közölnivaló pontos megszövegezése. Főként az utóbbi kérdésekkel foglalkozik a szövegtan.

1. A tájékozottságot kellő anyaggyűjtéssel szerezzük meg. Az anyaggyűjtés forrásai lehetnek: élettapasztalataink (mindaz, ami velünk, körülöttünk történik, s korábbi tanulmányaink anyaga), a megfigyelés (tervszerű tapasztalatgyűjtés), a kísérlet (olyan megfigyelés, amelyben a föltételeket határozott céllal magunk szabjuk meg), továbbá különféle forrásmunkák (könyvek, cikkek, dokumentáció stb.).

A tájékozódás során a tárgyunkról közlendő mondanivaló — azaz a tartalom — körvonalai már több-kevesebb pontossággal kirajzolódnak. A téma körülhatárolása megóv a tartalmi elkalandozástól, s hozzásegít a munka célszerű e l t e r v e z é s é h e z .

A beszéd-, ill. írásmű előkészítésekor világosan kell látnunk, hogy k i n e k és m i t fogunk mondani vagy írni, de azt is el kell döntenünk, hogy h o g y a n közöljük mondanivalónkat. Megválasztjuk tehát közlésünk műfaját és hangnemét. Tudományos tárgyhoz a fejtegetés (értekezés) illik, s ennek általában világosnak, logikusnak kell lennie; a szónoki beszéd — a meggyőzés műfaja lévén — dinamikus műfaj, tehát a ráhatás nyelvi eszközeit nagyobb mértékben kívánja meg. — L. még: stílusárnyalatok.

A témát a mű c í m e jelöli meg. A jó cím rövid, tömör, találó és érdeklődést kelt; stílusárnyalatában igazodik a műhöz. Például egy tudományos dolgozatnak a címe legyen szabatos: *Arany János epikájának mondatformái;* egy napilap riportjáé szellemes: *Hány Fecske csinálna nyarat?* Hangulatkeltő címhez tartalmat jelölő alcímet írhatunk, például az előbbi cím alatt ezt találtuk: *Óhajok és kilátások a filterescigaretta-ügyben.*

2. A forrásokból gyűjtött nyersanyagot rendezzük; ez a művelet a s z e r k e s z t é s . A hagyományos retorika szabályai szerint a művek általában három fő részre tagolódnak: a bevezetésre, a tárgyalásnak is nevezett fő részre és a befejezésre. Mondanivalónkat a tárgyalási fő részben fejtjük ki részletesen. Ennek rendje nagyban függ a műfajtól: elbeszélésben általában az időbeli sorrendet, leírásban a térbelit, szónoki beszédben az érvelés, ill. a cáfolás hatásos rendjét, tudományos műben a logikai rendet stb. követjük.

A rendezésnek néhány általános szabálya van. A mű legyen egységes (ne tartalmazzon a tárgyhoz nem tartozó gondolatokat), kövesse a hala-

dás elvét (minden rész vigye tovább a mondanivalót, azaz tartalmazzon többletet a megelőzőhöz viszonyítva), legyen arányos (a részek terjedelme álljon arányban a kifejtett tartalom súlyával).

A mű gondolatmenetének rögzítése a v á z l a t .

A mű legkisebb tartalmi egysége a b e k e z d é s : egy gondolatcsoportot kifejtő mondatoknak megszerkesztett s írásban az első sor beljebb kezdésével jelzett egysége. A mondatokat egymással a mondathatárokon túlmutató utalások (kötőszók, névmások, határozószók, módosítószók) kapcsolják egybe. De a bekezdések egymással is lehetnek meghatározott logikai viszonyban (ellentétben, egymásból következő kapcsolatban stb.). A bekezdésekben valósul meg ugyanis a gondolatmenet dialektikája.

A bekezdés logikai egységét sokszor a vezérgondolatot tartalmazó mondat, az úgynevezett t é t e l m o n d a t képviseli; ennek tartalmát részletezi a bekezdés többi mondata. A nyelvileg jó bekezdést példázza a következő szöveg: *Csak a rossz író humortalan.* [Tételmondat.] *A rossz írás* [kapcsolat az előző mondattal] *száraz-aszott, a kedély mozgékonysága nélkül. Humortalannak lenni annyi, mint emberietlennek lenni* [a humortalanság jellemzése]. *Hiszen* [kötőszó a magyarázat bevezetésére] *maga az ember is rendkívül furcsa lény, s maga az élet is kicsiny és nagy egyszerre, vagyis humoros* (Kosztolányi: Ábécé).

3. A mű megalkotásának befejező művelete a szűkebb értelemben vett „fogalmazás": a k i d o l g o z á s , azaz a gondolatmenet egységeinek mondatokba foglalása. A nyelvi helyességnek, igényességnek és a stílusérzékenységnek elsősorban ebben a fázisban van fontos szerepe. Az igénytelenség, a stilisztikai érzék hiánya vagy a figyelmetlenség botlásokat okoz mindennapi fogalmazásunkban. Néhány jellemző hiba:

a) A szótévesztés. Pl.: Az új házasságkötő teremben patinás környezetben hangozhat el az első örök hűség *fogadkozás* (a sajtónyelvből). Helyesen: örökhűség-*fogadás*. A *fogadkozás* ugyanis rosszalló hangulatú!

b) Állandó szókapcsolatoknak, szószerkezeteknek és szólásoknak elformátlanítása, vegyítése. Pl.: az egyeztető tárgyalások *kudarcot mondtak* (helyesen: *kudarcot vallottak* v. *csődöt mondtak);* az esztétikum kutatása már *nehezebb diónak* látszott (helyesen: *keményebb diónak* v. *nehezebb feladatnak* látszott).

c) Szóismétlés. Pl.: A vasúti emlékként helyreállított kocsit gyakorlati *felhasználásra* is szánják, mert ... büféként is *használhatják* (a napisajtóból). Elkerülve az ismétlést: büfét *rendeznek be* rajta.

d) Szinonimák fölösleges halmozása. Pl.: A lapba hirdetés jellegű közleményt *csak kizárólag* a kiadó jogosult közzétenni (egy szerződésből). A *csak* és a *kizárólag* sok együtt. Jobb lett volna csak az elsőt használni.

e) Terpeszkedő kifejezések alkalmazása. Pl.: az ügyintézők nagyobb arányban *kerülnek leépítésre* (a napisajtóból). Helyesen: az ügyintézők számát nagyobb arányban *csökkentik*.

f) Töltelékszerű sablonoknak, üres közhelyeknek az alkalmazása. Pl.: *ha jól utánanézek; bármely oldalról közelítjük is meg a kérdést; van egy olyan érzésem, hogy.*

g) Képzavar. Pl.: A közvetlen eszmecsere lerombolja azt a leegyszerűsített *képet*, amelyet a kommunistaellenes propaganda *faragott* a marxizmusról (a napisajtóból). A képet ma nem *faragják*, hanem *festik!*

h) A mondatszerkesztés különféle hibái. Ilyen a logikai hézag (pl. gyorsan *terjedt az esemény* [híre]); a szófölösleg (pl. bolti eladókat *felvételre fölveszünk);* az alanyváltás (pl.: az *oktatógép* segítségével bármely *tantárgy* oktatható, és *vizsgáztatásra is alkalmas* — egy újságcikkből). Itt az első tagmondatnak a *tantárgy* az alanya, a másodiknak ellenben az *oktatógép*, anélkül, hogy ezt bármi is jelezné. Ezenkívül sokszor túlterheljük egyszerű mondatainkat, és számos összetett mondatunk sikerül túlságosan bonyolultra.

i) Szóvirág, dagály. Pl.: a vállalat vezetése állandóan *a közvélemény ütőerén tartja a kezét;* tevékenységén *vörös fonálként vonul végig* a hiányosságok kiküszöbölése; *felvirradt (végre) a nagy nap hajnala; a sírt elborították a szeretet* (v. *az emlékezés) virágai.*

j) Verstani elemeknek (rímnek, versmértéknek) akaratlan használata prózai szövegben, valamint a jóhangzás elleni egyéb vétségek. Pl.: *Szeretettel üdvözöljük kedves vendégünket, és kérjük, tekintse meg üzemünket!* — L. még: zeneiség.

L még: anyanyelvi nevelés II. | hangsúly és szórend I—II. | pongyola stílus | stilisztika és nyelvművelés | stílusárnyalatok | stílus és stilisztika | stílusrétegek | szórend | zeneiség

IRODALOM: Terestyéni: NyStSz. 11—209; Ferenczy: MNyelvh. 349—381; Deme: Nyr. 1960 : 186—97, 430—42; uő: Nyr. 1961 : 14—27, 137—48; Ruzsiczky: MNyTR. 528—31; KisStil. 130—4; Éder—Grétsy: MMNyünk 75—82; Hernádi S.: Beszműv. 9—18. Sz. A.

fogamzik f e l s z ó l í t ó m ó d j a L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

foganatosít t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n

A hivatali nyelv kedvelt formulái, de erősen „hivatalos" ízük, hangulatuk miatt lehetőleg ott is kerüljük őket, mégpedig vagy egyszerű igét, vagy — ha a mondat szerkezete, a szövegösszefüggés megkívánja — más igés kifejezést *(alkalmaz, végrehajt, megvalósít)* használva helyettük.

Intézkedést, rendelkezést, rendszabályokat foganatosít. Természetesebb, bár nem válogatás, megfontolás nélkül alkalmazható formák: *intézkedik rendelkezik, rendszabályoz, elrendel* vmit; *rendszabályokat alkalmaz;* (vmilyen) *intézkedést alkalmaz, végrehajt;* vmely *rendelkezést (ki)ad,* ill. *végrehajt; rendelettel, rendelkezéssel szabályoz* vmit.

Az ítéletet foganatosítja. A jogi nyelvben hagyományos forma. Másképp: (a halálos ítéletet) *végrehajtja.*

Kihallgatást, letartóztatást foganatosít. Helyesen: kihallgatást *tart; kihallgat, letartóztat* vkit.

IRODALOM: Kovalovszky: Msn. 1947 : 84—5; HivKve² 95.

K. M.

fog az menni

Idegenszerű, elkoptatott klisé, *fog ez menni* alakban is (vö. német *es wird gehen,* francia *ça íra).* Színesebben, árnyaltabban, magyarosabban: *Majd csak sikerül!; Sikerülnie kell!; Ne csüggedj!; Bízz* v. *bizakodj a sikerben!; Nem (olyan) nehéz az, nem kell megijedni tőle!;* stb.

foglal

Többnyire képes értelmű kifejezésekben használatos. Ezek eléggé szemléletesek ugyan, sőt nemegyszer sajátos stílusértékük van (például azáltal, hogy némi enyhe, nem bántó hivatalos ízt adnak a szövegnek), de túlságosan gyakori használatuk elszürkíti nyelvünket. Legtöbbjük egyszerűbb formával is helyettesíthető a köznyelvi beszédben, semleges stílusú szövegben, vagy pedig más, változatosabb igét használhatunk a *foglal* helyett. Néhány példa:

Állást foglal vki, vmi: 1. *feláll, elhelyezkedik* (vhogyan, vhol); 2. (határozott) *véleményt mond, nyilvánít; nyilatkozik, dönt, határoz* vmiben, vmiről; 3. *állást foglal* vki, vmi mellett, ill. ellen: *pártol, támogat, véd* vkit, vmit, ill. *ellenez, támad* vkit, vmit, *szembeszáll* vkivel, vmivel.

Helyet foglal: 1. vki (kissé vál.) *leül, ül, elhelyezkedik;* 2. *benne van* vmiben, *tagja* vminek (pl. *az elnökségben foglal helyet: tagja az elnökségnek);* 3. (vál., sajtó) vmi *van, áll, elhelyezkedik* vhol (pl. a szobor a tér közepén *foglal helyet: áll);* 4. *nagy* v. *sok helyet foglal (el)* vmi; *nagy, terjedelmes.*

Írásba foglal vmit: *leír* vmit.

Szavakba foglal vmit: *elmond, leír, kifejez* vmit.

K. M.

foglalkozásnév a megszólításban

Meglehetősen régi hagyománya van — minden nyelvben — a foglalkozást megnevező megszólításnak. Ez mint jelzős kifejezés úgy jött létre, hogy a foglalkozás neve után tették az *úr* (olykor a kissé bizalmasabb

uram) szócskát. Mivel ez a forma lényegileg „fölfelé" használt megszólítási mód, elsősorban a nagyobb tekintélyű vagy fölérendeltségi viszonyt, ill. valamilyen tekintetben függőséget is jelző foglalkozási ágak és beosztások nevéből alakultak ilyen megszólítási formák. (Egyfelől ugyanis a *segédmunkás úr, utcaseprő úr* megszólítás elképzelhetetlen, másfelől pedig az ugyancsak „lefelé" használt s meglehetősen lekezelő, puszta foglalkozásnév megszólításként igen ritka, s még ami van, az sem annyira megszólítás, inkább hívás céljával való megnevezés; ilyen a viszonylag gyakori *pincér*, továbbá még — egyre csökkenő mértékben — *kabinos, újságos, hordár, ószeres, szemetes, jeges* stb.) A megszólításként ma is gyakrabban előforduló foglalkozásnevek a következők: *doktor úr, elnök úr, főúr,* (a *főpincér úr*-ból), *főnök úr, főorvos úr, gondnok úr, (fő)igazgató úr, kalauz úr, miniszter úr, mérnök úr, professzor úr, szerkesztő úr, tanár úr, titkár úr, ügyvéd úr.* Közülük a *doktor úr* főleg orvosok és ügyvédek megszólítása, de általában diplomásoké is, ha nem tudjuk pontosan a szóban forgó személy végzettségét vagy beosztását. A *főorvos úr* tulajdonképpen csak a vezető állású orvost illeti meg, de élnek vele (a nagyobb tisztelet kifejezésére és a jóindulat megnyerésére) az orvosok megszólítására általában is — annál is inkább, mert az *orvos úr* önmagában nem használatos. A *művész úr* szorosabban az előadó- és a képzőművészeknek szóló megszólítás, tágabb értelemben azonban mindenfajta művészé, az íróké is. Az *író úr, költő úr* ugyanis egy kissé fonákul hat. A *szerkesztő úr* az újságírók megszólítása, ha hivatalosan nem is szerkesztők.

A felsorolt megszólítások java részét a hivatalos és szervezeti életben az *úr* helyett az *elvtárs* (ritkábban a *kartárs)* szóval helyettesítve használják. Nemigen mondunk azonban *doktor elvtárs*-at és *ügyvéd elvtárs*-at, s a *professzor elvtárs* és *tanár elvtárs* is egyre inkább a mozgalmi és a pártbeli nyelvhasználat körébe szorul vissza.

Közvetve foglalkozásra utalnak az egyházi személyek megszólításában és megnevezésében használt *(fő)tisztelendő úr, nagytiszteletű úr* formák is.

A gyermekek nyelvhasználatában a foglalkozásnevek a *bácsi* szóval kísérve élnek megszólítási formaként. Pl.: *doktor bácsi, igazgató bácsi. kalauz bácsi, tanító bácsi, tanár bácsi.* A foglalkozásnévvel alkotott megszólításformák köre ezzel olyan foglalkozásnevekre is kiterjed, amelyek egyébként nem megszólításra, hanem megnevezésre szolgálnak. A *katona, rendőr, postás* stb. megnevezések például megszólítássá válnak így: *katona bácsi, rendőr bácsi, postás bácsi.* (Közülük némelyik — a *postás bácsi* — a felnőttek bizalmas nyelvhasználatába is átmegy.) Természetes tehát, hogy megszólításformáknak is lehet egyszerűen megnevező szerepük. A *Kedves Gondnok Úr!* formulában a *Gondnok Úr* egy megszólításnak a része, de a következő mondatrészletben csupán megnevezés: és akkor

a nagy dörömbölésre kijött a *gondnok úr* is. A megszólítás és a megnevezés közti különbséget helyesírásunk is tükrözi az előbbinek nagy, az utóbbinak kis kezdőbetűs írásával. (Mi cikkünk példáiban az egyszerűség végett éltünk egységesen kis kezdőbetűkkel.)

L. még: *a, az* névelő megszólítás előtt | foglalkozásnevek női változata | levelezési formulák 2., 4. | megszólítás és formái I. 6. | személytelen megszólításformák

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1959 : 31—3; NymLev. 11; Karinthy 166—8; HivKve² 217—9. É. Z.—G. L.

foglalkozásnevek női változata

A nőknek foglalkozásuk nevén való megszólítása, megnevezése nem nagy múltra tekint vissza, s elsősorban arra a néhány foglalkozási ágra terjed ki, amelyben régebben is dolgoztak nők. E megszólításforma mint jelzős kifejezés úgy jött létre, hogy a foglalkozásnév után tették a *nő* (régebben a —választékos *úrnő)* vagy az *asszony, kisasszony* szót. A hasonló férfimegszólítási módokkal ellentétben az így létrejött forma kevésbé fejez ki alárendeltségi, ill. függő viszonyt. A gyakrabban előfordulók a következők: *doktornő, főnöknő, főorvosnő, gondnoknő, igazgatónő, művésznő, tanárnő, tanítónő.* A *doktornő* az orvosnők, a *művésznő* elsősorban a színművésznők megszólításaként járja. Régebben a hivatalos és a választékosabb beszédben az *igazgató úrnő, tanár úrnő*, ill. a *doktor kisasszony, tanár kisasszony, tanító kisasszony* is használatos volt. Ma ezek csak az idősebbek nyelvhasználatában fordulnak elő, korszerűtlenül udvariasnak hatnak, elavulóban vannak.

Egy-két esetben a foglalkozásnév után a *nő* szó helyett az *asszony* szót tesszük. Ez az alakulat a nagyobb tisztelet kifejezésére alkalmas, s ezért az idősebb, ill. magasabb rangú vagy beosztású nők megszólítására, megnevezésére szolgál. Pl.: *doktorasszony, főorvos asszony, főnökasszony.* Professzori és miniszteri beosztásban levő nőt foglalkozásnévvel általában így szólítunk meg: *miniszter asszony; professzor asszony.*

A kórházi *ápoló* jobbára csak az elmegyógyintézetben ismeretes férfifoglalkozás. A neki megfelelő, általánosan ismert, sajátosan női foglalkozás az *ápolónő.* — L. még: megszólítás és formái I. 4. | nők megnevezése, megszólítása 1. b)

Gyermekek nyelvhasználatában a foglalkozásnév s a hozzá járuló *néni* szó alkot a megszólítási formát: *doktor néni, igazgató néni, kalauz néni, óvó néni, rendőr néni, tanár néni, tanító néni.* Ezeket — a gyermekek révén bizalmasabb viszonyba kerülve a megszólítottakkal — a felnőttek is gyakran átveszik. Jellemző, hogy az óvónők megszólításában csak az

óvó néni járja. A felnőttek közti nénizés terjedése megszólítási zavarból is ered, s ha hiányzik a kapcsolat révén létrejövő bizalmas viszony, fonákul hat, bizalmaskodássá vagy éppen lekezelővé válik. Közelebbről nem ismert nőket tehát lehetőleg ne nevezzünk *néni*-nek, s még kevésbé tegyük ezt akkor, ha a megszólítandó nő nem is igen idősebb, vagy éppen fiatalabb nálunk!

L. még: foglalkozásnév a megszólításban | megszólítás és formái I. 4., 6. | nők megnevezése, megszólítása 1—2.

IRODALOM: Ruzsiczky: MMNyR. 1 : 381, 387; Karinthy 166—8; Mizser: ÉT. 1974 : 603; HivKve² 217—9. É. Z.

foglalt a hely L. határozói igenév I. C) 1., 3.

fogódzkodik L. *kapaszkodik — fogódzkodik*

fogós — fogékony L. párhuzamos képzések II. 6.

fog segédige szórendje L. összetett igealakok szórendje 2.

fog segédigével szerkesztett jövő idő L. jövő idő 1. b)

fogva

A *fog* ige határozói igenevéből különvált *fogva* névutó *-nál, -nél*, ill. *-tól, -től* ragos névszók után használatos: *koránál fogva*, ill. *kezdettől fogva*. (Az *-n, -on, -en, -ön* ragos főnév mellett még inkább igenévi, mint névutói szerepű: *kezén, karján, pórázon* stb. *fogva.)*

1. A *-nál, -nél* rag mellett használva is csak részben vált igazi névutóvá, nyelvtani szerepű formaszóvá. Például mód- és eszközhatározói használatában még nemegyszer érzik a (meg)*fog* igei alapjelentés: *kezénél fogva* (vezeti); *szarvánál fogva* (húzza); *ruhájánál fogva* (elrántja). — Ellenben 'annak alapján, folytán; következőleg', ill. 'miatta' jelentésben már régóta teljesen névutó a *fogva*: *ez oknál fogva; tiszteségénél fogva; e körülménaeknél fogva*. Az *annálfogva, ennélfogva* 'azért, ezért' kifejezésben a névutós szerkezetből összetett határozószó, ill. kötőszó lett. Mindezek a kifejezésmódok helyesek.

2. A *-tól, -től* ragos szó utáni használat szintén régen kialakult. Helyre vonatkozólag: a *hídtól fogva* (egész a színházig); időre: *a jövő hónaptól fogva* itt dolgozom; számokra, átvitt sorrendre vonatkoztatva is: a tizenötös *sorszámtól fogva* a harmincas számig. Gyakran határozószóval kapcsolódik: *onnan* v. *onnantól fogva; mától fogva; akkortól fogva*. Ezek a szerkezetek ugyancsak helyesek. Hely- és időhatározói értékben azonban

sokszor megelégedhetünk magával a *-tól, -től* raggal: a *hídtól* (egész a tanácsházáig); *mától* (a műhelyben dolgozom). Különösen nehézkesek és kerülendők a régies és táji stílushangulatú *azótától fogva* (értsd: *azóta); miótától fogva* (a művelt nyelvhasználatban ezzel helyettesítjük: *mióta*, esetleg *mettől* [fogva]). — A *fogva* időhatározói szerepben egyébként némileg visszaszorulóban van a *kezdve* névutó nagyobb divatja miatt.

L. még: *kezdve* | névutó

IRODALOM: Sebestyén 103—4. T. J.

fojt — fojtat — folytat

Vigyázzunk írás- és jelentésbeli különbségükre! Pl.: itt valami sav *folyt*, gőze még most is *fojt; vízbe fojtat — eszmecserét folytat.*

IRODALOM: Hernádi S.: Írjuk, mondjuk helyesen! 1973. 80.

f o k - é s m é r t é k h a t á r o z ó

Mint a módféle határozók egyik fajtája valamely cselekvésnek, történésnek, állapotnak vagy tulajdonságnak, körülménynek bizonyos fokát, ill. pontosabb mértékét nevezi meg. Vö.: *Úgy* szereti, majd megeszi!; *kiállhatatlanul* lusta (ez következményes értelmű!); *nagyon* messze lakunk; *Egész(en)* jól vagy? (fokhatározók); *egy nappal* később megyek; tejet is ihatsz *egy pohárral; kétszer* annyit is kaphatsz (mértékhatározók). A két altípus erősen összefolyik egymással, olykor más határozókkal is. — L. még: módféle határozó.

Nyelvhelyességi kérdéseiről lásd: jelöletlen határozó | *-szor, -szer, -ször* rag | *-val, -vel* rag I. 9—10.

f o k o z á s

A tulajdonság- és körülményfogalmak mértékét jelző, ill. módosító fokozás elsősorban melléknevek és határozatlan számnevek, kisebb részben névmások és határozószók, ritkábban melléknévi értelmű vagy helyzetet jelentő főnevek körében alkalmazható. Fokozatai a tulajdonságnak, ill. a határozói körülménynek stb. különböző intenzitására utalnak, ezért a szabatos kifejezésben igen hasznosak: az a l a p f o k nem fejez ki összehasonlítást, ill. a szokásos mértékre vonatkozik *(magas, kevés; közel, alsó; kutya, teteje);* a középfok két összehasonlított közül a nagyobb mértékűt jelöli meg *(magasabb, kevesebb; közelebb, alsóbb; kutyább);* a f e l s ő f o k több fogalom összevetésekor a legnagyobb fokú tulajdonságra, állapotra stb. mutat rá *(legmagasabb, legkevesebb; legközelebb, legalsóbb, legkutyább, legteteje).* A felsőfoknak nyomósító, ún. túlzó változata is van *(legeslegmagasabb; legeslegteteje).*

Az eddigi példák a toldalékokkal való, ún. szintetikus fokozást mutatták be. Van azonban nyelvünkben (segédszóval) körülírt, ún. analitikus fokozás is: *rekedt — inkább* v. *jobban rekedt — leginkább* v. *legjobban rekedt.* — Ugyancsak körülírásos a tulajdonságnak, ill. a határozói körülménynek stb. fokát, mértékét csökkentő, ún. negatív fokozás: *jó — kevésbé jó — legkevésbé jó.*

A fokozással kapcsolatos nyelvhelyességi kérdésekről lásd: *a, az* névelő felsőfok előtt | abszolút felsőfok | *-bb (-b)* fokjel | főnevek fokozása | határozószók fokozása | *ifjabb — ifjú* | *jó-* előtagú melléknévi alakulatok | kételemű kifejezések fokozása | kétszeres fokozás | kettős fokozás | körülírt fokozás | *leg-* fokjel | melléknévi igenév fokozása | mértékcsökkentő középfok | negatív fokozás | *-só, -ső* képzős szók fokozása T. J.

fokoz — növel — emel

E három rokon értelmű szónak van egy közös jelentése: nagyobbá tesz. Az igék alapjelentéséből eredően azonban használatukban árnyalati eltéréseket is megfigyelhetünk:

1. a *fokoz* ige mellé főként olyan elvont fogalom járul tárgyként, amely bizonyos fokozati, mértékbeli, minőségi nagyobbodást, erősödést mutat, pl.: *fokozza vmi az elkeseredést, az elragadtatást, az elszántságot, a gyűlöletet, a hangulatot; fokozza vkinek az erejét, kedvét;*

2. *növel:* mennyiségében, ill. erejében, hatásfokában nagyobbá tesz, gyarapít valamit, pl.: *növeli a bevételt, a hasznot, a keresetet, a telek értékét, a terméshozamot; növeli a boldogságot, a hatalmat, a mámort, az örömet, a tekintélyt, a vágyat;*

3. *emel:* magasabb szintre hoz, fejleszt, nagyobb mértékűvé tesz valamit. Pl.: *emeli az árakat, a bért, a fizetést, a kamatot, a létszámot, a tétet; emeli a hangulatot, az est fényét.*

Mivel azonban ezek a szinonimák nem teljesen egyenlő értékűek, nem cserélhetők fel egymással korlátlanul. A három hasonló jelentésű ige közül napjainkban az *emel* a leggyakoribb, a legdivatosabb (különösen a hivatali és a sajtónyelvben). Ez összefügg a (termelési) eredményeknek grafikonon való ábrázolásával, ill. az ennek hatására kialakult szemléletteel (vö. a *magas*, ill. *alacsony hőmérséklet, nyomás* szerkezetek elterjedése és a hőmérő higanyszálának emelkedésén-süllyedésén vagy más mérőműszer változó állásán alapuló szemlélet közti összefüggést!). Hivatalos és közéleti nyelvünk az *emel* igét a másik kettő rovására gyakran olyan szókapcsolatokban is alkalmazza, amelyekben a *fokoz* vagy a *növel* helyénvalóbb volna. Pl.: *emeli a bevételt, a forgalmat, a létszámot* (helyesen: *növeli); emeli a termelékenységet* (helyesen: *fokozza); emeli a termelést* (helyesen: *növeli* v. *fokozza).* Az *áremelés, béremelés* szavak azonban már

annyira átmentek a köztudatba, hogy — noha éppilyen jó, sőt talán jobb lenne helyettük *árnövelés*-ről, *bérnövelés*-ről beszélnünk — nem érdemes megrónunk őket. Különösen amióta az áremelést tapintatosan-szépítőn *árváltozás*-nak, *ármódosulás*-nak, *árrendezés*-nek, a béremelést meg hivataloskodó körülményességgel *bérfejlesztés*-nek is mondják.

A három ige jelentésviszonyáról és használatáról mondottak általában érvényesek szenvedő-visszaható alakjukra is: *fokozódik — nő* v. *növekszik — emelkedik.*

L. még: *emel*

IRODALOM: HivKve² 80—1. K. M.

fokozó jelző, határozó L. fokozás | kérdő névmás 4. | túlzó jelzők és határozók

fokozott, fokozottan L. túlzó jelzők és határozók 2.

Fokváros — Cape Town L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

fold ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

foltoz — foldoz

A *foltoz* igének alakváltozata a *foldoz*. Ez a *toldoz-foltoz* hatására alakult, s jelentése lényegileg azonos a *foltoz* alakéval: folttal ellát, javítgat. A *foldoz*-nak azonban nincs 'foltokkal tarkít, tarkáz' jelentése. Pl.: fehér és piros virágokkal *foltozott* rét. A *foltoz* jelentésköre tehát gazdagabb!

folyamán

Névutószerűen használt ragos névszó. Azt fejezi ki, hogy valami egy folyamattal egy időben, ennek tartama alatt megy végbe. Újszerűsége miatt többször helytelenítették, holott nem hibás alakulat *(az év folyamán, a tervidőszak folyamán, az ősz folyamán, a háború folyamán* stb.). Csak az a baj, hogy némelyek szinte divatszóként használják (kivált a terjengős hivatali nyelvben), s miatta elsorvadnak a hagyományos, természetes kifejezésmódok. Ne feledjük el tehát az efféléket se: *a tervidőszakban, a tervidőszak alatt; tárgyalásaink alatt, idején, közben, során.*

L. még: *alatt* | *folytán* | időhatározó | névutó 4. | *során*

IRODAMOM: HivKve² 96—7; Sebestyén 136—7.

folyamatos melléknévi igenév

1. Régebbi neve: jelen idejű melléknévi igenév. Képzője *-ó, -ő*. Ez az igéknek vagy a rövidebb, vagy a teljesebb (szótári) tőalakjához járul (pl. *sodró — hegyező)*, gyakran párhuzamosan is, esetleges szófaji elkülönüléssel vagy jelentésmegoszlással (pl.: *gyakoroló — gyakorló; pezsegő — pezsgő)*. — L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 1., 3—4., 7.

2. Tárgyas és tárgyatlan igéből egyaránt képezzük, jelentése rendszerint cselekvő. Szenvedő értelemben főként tárgyas igék igeneve használatos, régi, hagyományos kapcsolatokban *(eladó* leány, *ünneplő* ruha), összetételekben *(ivóvíz, vetőmag)*. Az ige konkrét jelentésének és aktuális vonatkozásának elhalványulásával gyakran használatos önállóan is, erősen melléknévi jellegűvé válva *(hasonló, kiváló, túlzó, döntő, jellemző, sértő)* vagy — még gyakrabban — főnevesülve *(adó, háló, igazgató, vasaló, ebédlő, költő, merénylő, szereplő;* összetételben: *kézfogó, főszereplő)*. Ezek a szóalakok, ill. szókapcsolatok és összetételek a cselekvés tárgyára, helyére, eszközére utalnak. A szorosan vett igenévi és a belőle fejlődött melléknévi, ill. főnévi használat közt bizonyos alaktani elkülönülés is kialakult a toldalékok előtti kötőhangzó tekintetében. — L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. a)—b).

3. A szenvedő jelentést ma többnyire a ható ige folyamatos igeneve fejezi ki. — Használatára vonatkozólag lásd: *-ható, -hető* képzős igenév.

4. Vitás kérdés a folyamatos melléknévi igenév állítmányi használata. Régebben általában helytelennek, idegenszerűnek tekintették az ilyen mondatokat: teljesítménye *kiemelkedő;* panasza *égbekiáltó*. Mivel a névszói állítmány nyelvünknek jellemző, ősi sajátsága, nem helyteleníthetjük az igenévnek ilyen használatát sem, főként ha igei, igenévi jellege elhomályosult, s már melléknévnek tekinthető. Pl.: a víz *forró;* magatartása *sértő;* a jelenet *megható* volt; megjegyzése *találó*. Helytelen, sőt furcsa azonban az olyan igenevek állítmányi használata, amelyek még erősen éreztetik az igei tartalmat. Pl.: a torony magasan *kiemelkedő* (helyesen: *kiemelkedik);* emléke *élő* köztünk (= *él);* az emberek *sietők* (= *sietnek);* a hiba abból *eredő* (= *ered)*, hogy. Kerüljük tehát az ilyen szerkezeteket! Ezek inkább csak irodalmi stílusban fogadhatók el, ott is egyéni, választékos színezettel. Pl.: Ne légy életeddel Könnyelműen *játszó* [= ne *játssz]!* (Petőfi: A király esküje); *Munkálkodó* légy, nem *panaszkodó* [= *Munkálkodj*, ne *panaszkodj]* (Katona: Bánk bán); De künn a dal *szabadító* s szabad (Ady: Kétféle velszi bárdok). — Néhány hagyományos kifejezésben a köznyelv is él ilyen szokatlan igenévi állítmánnyal. Pl.: *amondó* vagyok, hogy; Avagy *őrzője* vagyok én öcsémnek?; Nem vagyok semmi jónak (az) *elrontója!* — Vö. a befejezett melléknévi igenévnek ha-

sonlóképpen vitatott, ill. helytelenített állítmányi használatával: befejezett melléknévi igenév 4.

5. A folyamatos melléknévi igenév *-n* ragos mód- és állapothatározói alakja újabban eléggé gyakori a *-va, -ve* képzős határozói igenév helyett: *fanyalgón, epedő(e)n — fanyalogva, epedve.* A melléknévi igenév igei jelentésének határozott érvényesülése esetén ajánlatosabb a cselekvésfogalmat általában jobban megőrző határozói igenév használata: *fanyalogva, epedve.* A *kacagón, szikrázón, aggódón, tűnődőn* stb. vagy a napjainkban szokásosabb kötőhangzós *kacagóan, szikrázóan, aggódóan, tűnődően* stb. alakoknál — bár ezek is élők, köznyelviek — egy fokkal természetesebbek a határozói igenévi alakok: *kacagva, tűnődve* stb. A melléknevesült igenevek határozóragos alakja azonban szokásos, mert nincs hasonló jelentésű és szerepű határozói igenév párjuk. Pl.: *bántóan, buzgón, forrón, hasonlóan, kiválóan, döntően, elnézően, kitűnően.* — Az *-n* határozórag előtti kötőhangzó használatáról lásd: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. b).

6. Mint a befejezett melléknévi igenévről szólva is említettük, az igenév minőségjelzői használata helyett jobb, logikusabb a birtokos jelzős szerkezet. Pl.: az *elmaradó gyűlés* miatt: a *gyűlés elmaradása* miatt; a *leomló fal* következtében: a *fal leomlása* következtében.

Címekben, főképp újságban, gyakoriak a folyamatos igenévvel alkotott harsányabb, hatásosabb minőségjelzős kapcsolatok, kifejezések a természetesebb, szokásos köznyelvi (birtokos jelzős vagy állítmányi) szókapcsolat helyett. Pl.: *A készülő kiállítás: Kiállítási készülődések; Merénylő diák: Egy diák merénylete; A forrongó Afrika: Afrika forrong; Az épülő Duna-híd: Épül a Duna-híd.* Az ilyen címek — mármint *A készülő kiállítás*-típusúak — erősen sajtónyelvi ízűek, de nem okvetlenül helytelenek. Hagyományuk van az irodalomban is.

Vannak azonban olyan szókapcsolataink, amelyekben pongyolaság az igenév helyett *-ási, -ési* képzős főnevet használnunk. Pl.: *termelési eszközök* (helyesen: *termelőeszközök); kiindulási pont:* (jobb: *kiindulópont).* De helyes: *érkezési, indulási oldal* stb. — L. *-ási, -ési* végződésű szavak.

7. Bár a folyamatos melléknévi igenév elsősorban egyidejűséget jelent, bátran használhatjuk a múltra vonatkoztatott vagy közeli előidejűséget kifejező jelzőként is. Pl.: előttem *szóló* képviselőtársam; a XIX. században *feltörő* polgárság szembe került a birtokos osztállyal; összetűzés történt a *felvonuló* munkások és a rendőrség közt. A beszédhelyzet vagy a mondat állítmánya úgyis jelzi már az időviszonyt, ezért fölösleges ilyenkor a befejezett melléknévi igenév használata (előttem *szólt* képviselőtársam; a XIX. században *feltört* polgárság; a *felvonult* munkásság). Az utóbbi példák igenevei esetleg egy befejező-

dött, lezárult folyamatra utalhatnának. A mondatban jelzőként használt befejezett melléknévi igeneveknek (különösen a tárgyas igékből képzetteknek) nyelvhelyességi vonatkozásait részletesebben a befejezett melléknévi igenév szócikkének 6. pontjában tárgyaljuk.

8. A határozós kifejezéseket jelzőivé átváltó igeneves szerkezetekről lásd: *való, levő* stb.

9. Kerüljük az igenév használatát hosszú jelzői szerkezetekben, s az ilyen szerkezeteket oldjuk fel inkább mellékmondatban! Pl.: támogatjuk a gyarmati népek imperializmus elleni nemzeti felszabadító harcát *gátló* körülmények felszámolását *célzó* nemzetközi erőfeszítéseket. Egyszerűbben, szebben: igyekszünk hozzájárulni azoknak a körülményeknek a felszámolásához, amelyek gátolják a gyarmati népeknek az imperializmus elleni nemzeti felszabadító harcát. A mellékmondatos forma helyett ezúttal kínálkozik egy még természetesebb, még könnyebben áttekinthető változat is, ez az egyszerű mondat: támogatjuk a gyarmati népeknek az imperializmus elleni nemzeti felszabadító harcát. — L. még: befejezett melléknévi igenév | ige | melléknévi igenévi előtagú összetételek 1.

Irodalom: Temesi: MMNyR. 1 : 230—1, Ruzsiczky: uo. 1 : 386—9; Tompa: Nyelvh.[3] 215; Rácz: uo. 241—2; Imre Samu: uo. 274; Lőrincze: Nyőrs. 293—4; uő: AnyKal. 194; Rónai—Kerekes 461; Rácz: MMNyünk 56—8; Tompa: AnyOlv. 73—86. K. M.

folyamatosságot jelentő szórend L. igekötős ige szórendje 2.

folyik

E szó meglehetős gyakran használatos nyelvünkben átvitt értelemben is valamely történés, cselekvés folyamatos voltának kifejezésére. Ez a fajta használat nem hibás, sőt némi hivatalos íze, hangulata ellenére bizonyos fokig még szemléletes is, de ne feledkezzünk meg arról se, hogy a *folyik* + *-ás, -és* képzős névszói származékból álló szerkezet nemegyszer puszta igével is helyettesíthető. Felsorolunk néhány példát: *folyik az aratás, a szüret, a vetés*, de olykor jó így is: *aratnak, szüretelnek*, stb.; *folyik a beszélgetés, az értekezlet, a tanácskozás, a tárgyalás*, röviden: *beszélgetnek, értekeznek, tanácskoznak, tárgyalnak; akörül* v. *arról folyik a vita*, hogy: *arról vitatkoznak*, hogy (az utóbbi változatba nem illik a nehézkesebb *akörül); a kiszolgálás zavartalanul folyik* (a tatarozás alatt): *a kiszolgálás zavartalan; üzérkedés folyik* vmivel: *üzérkednek* vmivel.

L. még: *folytat* terpeszkedő kifejezésekben K. M.

folyó L. *való, levő* stb.

folyóiratcím L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. b) | névszók egyes és többes számú használata 9. | tulajdonnevek írása III. 3. b) | tulajdonnevek toldalékos alakja II.

folyós — folyékony L. párhuzamos képzések II. 6.

folyosó

A második *o* is rövid. E szó nem a *folyó* továbbképzett alakja, hanem a *folyik* ige régi nyelvi *folyos* gyakorító képzős származékának főnevesült folyamatos melléknévi igeneve.

folytán

Okhatározó névutói használatát régebben eléggé rosszallották. Igazában azonban nem helytelen képződmény. Amint a *vmiből következik* határozós kifejezés megmagyarázza a *következtében* névutószerű használatot, úgy a *vmiből folyik* is megokolja a *folytán* kialakulását. Az *ennek folytán* mégis hivataloskodó és fontoskodó hangulatú, ha gyakran fordul elő a hagyományos *ezért, azért, így, tehát, emiatt* stb. helyett. Ne hagyjuk tehát terjeszkedni a *folytán*-t természetesebb ragos vagy névutós szerkezeteink rovására: *szívbajban* v. *szívbaja miatt* halt meg (kevésbé ízesen: *szívbaja folytán); tapasztalataidból* te is tudhatod (nem pedig *tapasztalataid folytán); iskolám ajánlására* alkalmaztak (papírízűbb így: *ajánlása folytán); érdemeiért* többször kitüntették (nem pedig *érdemei folytán).*

Időhatározó névutóként ritka és egy kissé ünnepélyes — ill. olykor előidejűséget éreztet — a *folytán: idők folytán;* S én se szánjam Ninivét, amely *évszázadok folytán* épült vala föl? (Babits: Jónás könyve). Ilyen értelemben — még inkább pedig egyidejűség jelölésére — ma élőbb, természetesebb helyette az *alatt* vagy a kissé hivatalos ízű, meglehetősen gyakran használt *folyamán.*

L. még: *folyamán* | névutó 4. | okhatározó

IRODALOM: HivKve² 97, Sebestyén 137—8. T. J.

folytat terpeszkedő kifejezésekben

A *folytat* ige általában kifogástalan olyankor, amikor a cselekvésnek tovább végzését vagy újrakezdését jelenti. Pl.: *folytatták* a munkát; mi is ezt a hagyományt *folytatjuk;* Rátekint a vándor és tovább *folytatja* (Arany: Családi kör). De a hivatali és a sajtónyelvben s a köznyelvnek ezekkel érintkező részeiben kialakult a *folytat*-nak egy olyan sajátos jelentése is, amelyben e szó csupán valamely cselekvés, eljárás végzésének folyamatosságára utal. Pl.: *előkészületeket folytat; erkölcstelen életmódot*

folytat. Ez a fajta használat sem okvetlenül hibás, sőt olykor szükséges is, de mivel a *folytat* ilyen értelemben meglehetősen szürke, jellegtelen ige, mindig gondosan mérlegelnünk kell, nem kínálkozik-e helyette színesebb, tartalmasabb szó. (Így első példánk helyett jobb, természetesebb ez: *előkészületeket tesz*. A második kifejezés már megszokott, kifogástalan forma, de valamivel színesebb ez: *erkölcstelen életet él.)* Amikor pedig egy-egy kifejezésben fölöslegesen, szószaporításként terpeszkedik a *folytat*, általában az egyszerűbb, tömörebb megoldást kell választanunk.

A következőkben felsorolunk néhány példát az előadottak szemléltetésére.

Agitációt folytat vmi ellen v. mellett (kissé hiv.). Egyszerűbb így: *agitál* vmi ellen v. mellett.

Aknamunkát folytat vki, vmi ellen. Valamivel kevésbé hivatalosan: *aknamunkát végez*. Olykor használható helyette egyszerű ige is: vki, vmi ellen *tör*, *áskálódik*, vmit *aláaknáz*.

Beszélgetést, eszmecserét, megbeszélést folytat. A hivatali és a sajtónyelvben gyakran szükséges formák. Köznyelvi színezetű megfelelőik: *beszélget, megbeszél*.

Érintkezést, (vmilyen) *kapcsolatot, viszonyt folytat* vkivel (hiv., sajtó). Helyesebben, egyszerűbben: *érintkezik, kapcsolatban van* v. *kapcsolatot tart fenn* vkivel; vmilyen *viszonyban van* vkivel. A házasságon kívüli nemi kapcsolat jelölésére a társalgási nyelvben ez a forma járja: *viszonya van* vkivel.

Vmilyen *foglalkozást, kereskedést, mesterséget, tevékenységet folytat* (kissé hiv.). Egyszerűbb, köznyelvibb megfelelőik: vmivel *foglalkozik, kereskedik;* vmi *a foglalkozása, hivatása, mestersége;* vmely pályán, vmilyen minőségben (mérnökként, orvosként stb.) *működik, dolgozik, tevékenykedik*.

Hadjáratot, hadműveleteket, harcot folytat. Kifogástalan szerkezetek, de olykor kínálkoznak helyettük változatosabbak, egyszerűbbek is: *hadjáratot vezet; hadműveleteket hajt végre; harcol*.

Kísérleteket, vizsgálatokat folytat. Valamivel természetesebb a *végez* igével. Néha ez is elegendő: *kísérletezik, ki-* v. *megvizsgál* vmit.

Levelezést folytat vkivel. Helyesebb a rövid forma: *levelez* vkivel.

Vmilyen *mesterkedést folytat*. Jobb így: vmiben *mesterkedik*.

Pert folytat vkivel, vki ellen. Egyszerűbben: *perel* vkit, *pereskedik* vkivel; másképp: *perben áll* vkivel.

Vmilyen *politikát folytat* (sajtó). Megszokott forma; többnyire nem is pótolható más kifejezéssel.

Tanácskozást, tárgyalást, vitát folytat. Rövidebb, jobb megfelelői: *tanácskozik, tárgyal, vitázik, vitatkozik*.

Üzérkedést folytat. Általában elég ennyi: *üzérkedik.*

L. még: *folyik*

IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 185—7; HivKve² 97—8.

G. L.—K. M.

fonál — fonal

E főnévnek mindkét alakja használatos és kifogástalan, mind önmagában, mind összetett szóban. Pl.: *fonálcérna — fonalcérna; fonálfestés — fonalfestés; fésűsfonál — fésűsfonal; gyapjúfonál — gyapjúfonal.* Újabban a *fonal* változat terjed, s az egységesség érdekében ez hasznos is! Némely összetételben azonban még inkább a *fonál* alak él, pl.: *fonálféreg, fonálkereszt.* Ellenben a viszonylag új keletkezésű *vezérfonal*-nak nincs is *á* hangú változata.

Sok toldalékos alakban a *fonál á* hangja amúgy is *a*-val váltakozik, tehát a két alakváltozat egybeesik: *fonalat, fonalak, fonalam, fonalas* stb.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. a)

foncsor — amalgám

A *foncsor* szót a nyelvújító Bugát Pál alkotta a vitás eredetű régi *foncsorol* igéből való szabályos elvonással. Ma csak a tükör hátlapjának fényvisszaverő bevonatát nevezzük így, más területen (például a fogászatban) az idegen eredetű *amalgám* szó kiszorította. A tükröt ma is *foncsorozzák*, egyébként az *amalgámoz* ige használatos.

fonéma — foném

Ennek a görög elemekből alkotott, de nálunk a németből *(Phonem)* átvett — és a franciában is majdnem ilyen alakban használatos — nyelvtudományi műszónak értelme: jelentésmegkülönböztető elem, hang valamely nyelv hangrendszerében. Régebbi idegenes *foném* alakja egyre ritkábban fordul elő. Helyette a görög-latin végződést csonkítatlanul tartalmazó, a magyar hangrendszerbe is jobban beleillő, ma már jóval gyakoribb *fonéma* alak használatos; mi is ezt ajánljuk.

L. még: *parkett — parketta* 3—4.

fonetikus írás

1. A fonetikus, vagyis a kiejtés szerinti írás alapelve az, hogy minden betű mindig ugyanazt a hangot jelölje. Ez az elv azonban a természetes nyelvek történetileg kialakult helyesírásában sehol sem érvényesül teljesen, mégpedig több okból.

a) A hangok a szavak és szóelemek kapcsolódásakor sokszor úgy módosulnak, hogy ez a módosulás sem a beszédben, sem az írásban nem válik

tudatossá (például kevesen érzékelik, hogy a *vasban* ragos alak kimondásakor az *s* helyén voltaképpen *zs*-t ejtenek).

b) Némelyik nyelv ejtésformái a századok folyamán gyorsan és számottevően változtak, helyesírásuk pedig a régi, egykori kiejtés nyomát őrzi (például a francia).

c) Sok nyelvben több a beszédhang, mint a leírásukra való betű; ezért azonos betűt használnak különböző hangok jelölésére (például a magyar *n* betű más hangot jelöl a *ráng*, mint a *ránt* szóban), ill. betűkapcsolattal jelölnek egyetlen hangot (ilyen a magyar *cs*, amely egyetlen hangot jelöl a *csók*, a *kocsi* szóban, de két hangot az *akácsor*-ban).

Vannak nyelvek, melyeknek helyesírása viszonylag fonetikus, mert helyesírási rendszerük megállapodása óta a nyelv kiejtése nem sokat változott; ezekben elég tudni a magyartól eltérő hangot jelölő betűk kiejtését és néhány kivételt. Ilyen például a finn, az olasz, a spanyol, a cirill betűsök közül a szerb helyesírás. Valamivel nehezebb az orosz; itt (de az olaszban is) az teszi nehézzé az írott szöveg kiejtését, hogy a hangsúlynak nincs állandó helye, az írás pedig csak kivételesen jelöli a hangsúlyt. Nem mondható fonetikusnak a francia, a portugál helyesírás, különösen pedig az angol, amelyben egy-egy betű vagy betűkapcsolat igen sokféle hangot jelölhet.

A német helyesírás sem fonetikus, bár több a szabályos megfelelés az írás és a kiejtés közt, mint a franciában. Még több a szabályosság a mi nyelvünk írásában, de ezt sem teljesen a kiejtés elve irányítja. A továbbiakban a magyar nyelv kiejtés szerinti írásával kapcsolatos tudnivalókat foglaljuk össze.

2. A fonetikus helyesírás elvét alkalmazzuk a magyar szóelemek (szótövek, toldalékok), továbbá a magyar szókincshez tartozó meghonosult idegen szavak leírásában. Pl.: *büfé*, *impresszário*. Minden magyar betűnek megfelel egy magyar beszédhang; ez a betű szokásos h a n g é r t é k e. Az összetett (több jegyű) betűknek egy-egy hang felel meg (pl. *cs*ere, be*sz*éd), más betűkapcsolatnak két vagy több hangból álló hangkapcsolat (pl. tán*cz*ene). Szavak vagy szóelemek találkozásakor bizonyos hangkapcsolatok módosulnak, helyesírásunk azonban nem jelöli a módosulást. Például a *különb* szóban a *külön* szótő *n*-je a *b* fokjelhez hasonulva *m*-nek hangzik, de csak a szóelemeket jelöljük (elvileg) fonetikusan, az egész szót már nem így, hanem szóelemzés szerint. Az ilyen szavak fonetikus (*külömb*-féle) írása csak olyankor van helyén, ha a kiejtett alak írásban való tükrözése a célunk, egyébként helyesírási hiba.

Fonetikus helyesírással írunk sok olyan szót, amelyet mai nyelvérzékünk már nem tud értelmes elemekre bontani, pl.: *vajon*, *kesztyű*. Kiejtés szerint írjuk némelyik *-ság*, *-ség* képzős szavunkat: *bölcsesség*, *szüzesség*

vigasság. (Pedig nincs *bölcses* stb. melléknevünk.) Ellenben nem írjuk fonetikusan a *kisebb* és a *lesz* szót (bár az *s*, ill. az *sz* hosszan hangzik bennük), sem pedig a *játszik*, *metsz* igét.

Nem használjuk a fonetikus helyesírást az olyan — gyakran idegenszerűen is ejtett — idegen szavakban, amelyek nyelvünkben még szokatlanok, szűk körben élnek, pl. *white lady* [vájt lédi], különösen pedig azokban, amelyek csak valamelyik szaknyelvben használatosak, pl. *adagio* [adáddzsó]. Az ilyenek elterjedését általában nem is tartjuk kívánatosnak.

3. A fonetikus helyesírástól meg kell különböztetni a fonetikus á t í r á s t. Ennek az a célja, hogy a helyesírási szabályoktól függetlenül következetesen jelölje a szórészek (hangok), szavak, szókapcsolatok, szövegrészek kiejtését.

a) Többféle fonetikus átírási rendszer használatos. A legelterjedtebb közülük a Nemzetközi Fonetikai Társaság (francia nevén Association Phonétique Internationale — rövidítve: APhI —, angolul International Phonetic Association, rövidítve: IPA) fonetikus írása, mely Nyugat-Európában és Amerikában tudományos nyelvleírásokban és gyakorlati nyelvkönyvekben egyaránt használatos. Ennek fő alapelve, hogy minden egyszerű hangot egyetlen írásjegy jelöl; némelyik hang jelölésére a latin ábécében ismeretlen betűt vagy módosított, torzított betűjelet használnak. Eszerint például a magyar *szó* ejtése: so: (a kettőspont a hosszúságot jelöli), a *sas* szóé: ʃaʃ.

A finnugor nyelvészetben a Setälä-féle fonetikus átírás a legismertebb. Ezt csak tudományos nyelvleírásban használják. Alkalmas arra, hogy az uráli nyelvek kiejtését a lehető legpontosabban tükrözze (de akár más nyelvekét is), mert sok mellékjellel ki tudja fejezni a finomabb hangmódosulásokat. Eszerint a magyar *szó*: sō, a *sas*: šåš.

b) A nemzetközi fonetikus írásokon kívül sok nyelvnek megvan a maga nemzeti fonetikus írása, melyben minden betű a helyesírás szerinti hangértékében fordul elő, csupán a sajátos — a közönséges írásban külön betűvel nem jelölt — hangok átírásához használatosak különleges vagy mellékjeles betűk. A nemzetközi fonetikai írásoknak is, de főleg a nemzeti fonetikus írásnak használhatjuk elnagyoltabb változatát (népszerű átírás; elvben csak a legfontosabb hangtani különbségeket jelöljük) és pontosabb, részletezőbb változatát (inkább tudományos leírásra; ez a finomabb hangárnyalatok, jelentéseltéréssel nem járó hangkülönbségek pontos jelölésére is alkalmas).

Kézikönyvünkben a kiejtés jelölésére a nemzeti fonetikus írásnak viszonylag elnagyoltabb változatát használjuk: minden magyar betű a neki megfelelő magyar hangot jelöli. A cikkekben tárgyalt szavak és szórészek — tehát a dőlt betűvel szedett alakok — kiejtését, ha az írásforma eltér

tőle, gyakran megadjuk szögletes zárójelben (vagy egyszerűen kettőspont után). A szokott magyar hangoktól való eltérést, ill. a magyar vagy idegen szó írásából nem kikövetkeztethető hangokat, hangkapcsolási módokat a következőképp jelöljük:

Dőlt szedés (a szögletes zárójelen belül vagy azon kívül is, ha a kiejtett alak többi része álló szedésű) a hangsúlyos szótagot vagy magánhangzót emeli ki. Például az *Abbázia (Opatija)* olasz alakjában: *Abbazia* [ábbàcíà].

Emelt betű tökéletlenül, elmosódottan képzett hangot jelent. Pl.: *Beecher Stowe* [bícsö^{r} sztóu], *fiú* [fi^{j}ú]; helytelen ejtésben: *munk^{á}latokat; örv^{e}ndetes; t^{h}essék.*

^{9} Elmosódott színű magánhangzó az *e* és az *ö* színezete közt. Ezt a nemzetközi fonetikai átírási rendszerből vett jelet kézikönyvünkben csak a fölöslegesen beiktatott, nem egészen szótagnyi értékű magánhangzó jelölésére használjuk, a pontoskodó kiejtés feltüntetésére: *adna* [ad^{9}na], *hat tyúk* [hat^{9} tyúk].

$^{\prime}$ (félsoros emelt függőleges vonal) A különejtés (nem kapcsolt kiejtés) jele. Pl.: a láb$^{\prime}$ dagad.

- (kötőjel) Több jegyű mássalhangzók vagy velük azonosan írt egyjegyűek kapcsolatában a hangok határának jele. Pl.: *malaczsír* [maladzzsír], *varázsszer* [varás-szer], *edzhet* [ec-het].

’ (emelt görbe vessző) A hangszalagzárhang jele. Pl.: *óriási érték* [órjási ’ érték], *odaadja* [oda’aggya].

( ) (zárójel) Elhagyható hang; a mi jelölésünkben a zárójelbe tett ismétlődő betű a félhosszú ejtés jele. Pl.: *földtan* [föl(t)tan].

| (vékony függőleges vonal) Kisebb szünet jele.

|| (két függőleges vonal) Nagyobb szünet jele.

à Ajakkerekítés nélkül ejtett *a*-féle hang; az *á* hang röviden ejtve: *Balzac* [bàlzàk]; a helytelen ejtés feltüntetésére: *pàrlàment.*

ā Ajakkerekítéses *a* hang hosszan ejtve: 1. *a* [első ā]; *nāgy-nāgy.*

a$^{\sim}$ Megnyújtott orrhangú vagy orrhangba átmenő *a:* *appartement* [àpàrtma$^{\sim}$].

á$^{\sim}$ Orrhangú vagy orrhangba átmenő *á:* *ajánlja* [ajá$^{\sim}$jja].

ä Nagyon nyílt ejtésű, az *á* hangszínét megközelítő *e.* Pl.: a veszprémi ejtésű *ember* [ämber].

d̲ A szokásosnál hátrább (a fogmeder helyett a szájpadlás elülső részén) képzett *d:* *t̲udom.*

ë A kétféle *e* hangot megkülönböztetők ejtésében a zártabb *e:* *ember* [embër], *egyelőre* [ëggyelőre]; idegen szavak vagy nevek ejtésében is: *Michelangelo* [mikëlandzsëló].

ē A nyíltabb *e* hang hosszú változata: *Baudelaire* [bodlēr]; érzelmi nyújtásként is: *dēhogy.*

e˜ E hosszú hang orrhangú vagy orrhangúba átmenő változata: *Dandin* [da˜de˜].

i̯ Nem szótagnyi értékű, hanem az első magánhangzóhoz simuló, *j*-hez hasonló *i*-szerű hang: *Mainz* [mái̯nc].

ō Az utána következő mássalhangzó hatására vagy érzelmi ok miatt megnyúló, de a magyar hosszú *ó*-nál valamivel nyíltabban ejtett *o; bōrzasztó.*

o˜ Orrhangú vagy orrhangba átmenő *ó*, ill. többé-kevésbé megnyújtott *o: sa˜szo˜* (a *sanzon* eredeti franciás kiejtése).

ő̄ Az utána következő mássalhangzó hatására vagy érzelmi ok miatt megnyúló, de a magyar hosszú *ő*-nél valamivel nyíltabban ejtett *ö: szőrnyű.*

t̨ A szokásosnál hátrább (a fogmeder helyett a szájpadlás elülső részén) képzett *t: t̨árgy.*

u̯ Nem szótagnyi értékű, hanem az előző vagy az utána következő magánhangzóhoz simuló *u*-szerű hang: *autó* [au̯tó], *Delacroix* [dölákru̯á].

L. még: *ai, ei* | beszédhangok kapcsolódása | beszédszünet | betűejtés | betűk neve | ejtésváltozatok | francia nyelvi hatás II. | helyesírásunk I—II. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | kiejtés II.

Irodalom: Laziczius 26—47; Kniezsa: MHír. 22; Deme: Nyr. 1954 : 302—4; Molnár J.: MNy. 1972 : 256—62; Papp F.: Nyr. 1973 : 324—31; Szemere: AkHTört. 41, 79—115; Bolla: MFF. 1978 : 7—23. E. L.

fonoda

Második szótagjában is rövid az *o*, akárcsak ezekben: *iroda, uszoda*

L. még: *-da, -de* képző használata

Irodalom: Kovalovszky: NyFK. 136.

fórban v. **fórja van**

A német *vorgeben, Vorgabe* (előnyt ad, előnyadás) szókból elvont *vor-* igekötővel alakult nyelvünkben a *fórt ad, fórban* v. *fórja van* kifejezés. Az alacsonyabb szintű beszédben használatos szókapcsolatok, kerüljük őket! Helyesen, magyarul: *előnyben van* (főként sportban, játékban, versenyben).

f o r d í t á s é s n y e l v h e l y e s s é g

Idegen nyelvből való átültetéskor a fordító érthetően erősebben a f o r r á s n y e l v hatása alatt áll: amikor tehát a c é l n y e l v e n tolmácsolja a választott szöveget, különösen ügyelnie kell rá, hogy fordítását ne zavarják meg az eredetinek arra a nyelvre jellemző kifejezésmódjai. — L. részletesebben: anyanyelv és idegen nyelvek | idegenszerűségek.

A legkirívóbb hibák úgy keletkeznek, hogy a fordító a lefordítandó kifejezések jelentéskapcsolatait, ill. mondatszerkezeteit szolgai hűséggel utánozva eltér a célnyelvben szokásos formáktól vagy rendtől. Oroszból való fordításkor tehát nem másolhatjuk a *sztársij lejtyenant* jelentésegységeit a maguk külön-külön értékében (= idősebb hadnagy), mert a kifejezés a magyar *főhadnagy*-nak a megfelelője; a német *er kam dort an* kifejezést sem fordíthatjuk a *megérkezett ott* szerkezettel, mert a magyarban megérkezni csak v a l a h o v á lehet (helyesen tehát: *odaérkezett* v. *megérkezett oda)*. Az sem kevésbé bántó azonban, ha a fordító a két nyelv szerkezeteinek s t í l u s é r t é k é t téveszti el. Az „önökben *buzog a hév*" kifejezésbeli *buzog a hév* ma már régies, elfakult, szinte nevetséges szóvirág: mai orosz eredetihez csak akkor illik, ha például ott is ilyen — esetleg gúnyolódó, tréfás — hangulatú kifejezést tolmácsolunk; lendületes munka, őszinte lelkesedés érzékeltetéseként azonban hamisan cseng, stílustalan.

A jó fordítás tehát nem az elemi egységek pontos tükröztetését tűzi ki célul, hanem lehetőleg az egész szöveg értelmét és stílusát akarja híven tolmácsolni, s ehhez a célnyelv teljes kifejezéstárát fölhasználja. Előfordul, hogy a forrásnyelvnek nyelvtanilag azonos kifejezőeszköze többet árul el a tartalomról, mint a célnyelvi megfelelő. A német *Er gab ihr Blumen* mondat *er* és *ihr* szava a mi *ő* névmásunknál többet mond: az előbbi hím-, az utóbbi nőnemű, a mi *ő* szavunk pedig nem fejez ki nyelvtani nemet. Ha tehát a fordító ezt is tolmácsolni akarja, más eszközöket választ (pl.: *a fiú* virágot adott a *leánynak)*. — A német *letzt* viszont a mi *utolsó* és *(leg)utóbbi* szavunk jelentését egyaránt kifejezheti. Ha tehát a 20. századra vonatkozik ez az idegenből fordított magyar mondat: „Századunk *utolsó* évtizedében a nyelvtudomány ebben az irányban fejlődött", nyilván hibás a fordítás, hiszen még nem értük el a század utolsó évtizedét. Helyesen az *utóbbi* vagy a *legutóbbi* szó kellett volna a fordításba.

Sajátos művészi árnyalást igényel a m ű f o r d í t á s. Itt ti. a célnyelvben néha nem lehet az eredetihez teljesen illő stílusértékű kifejezéseket találni, s ilyenkor különleges érzékkel kell megválasztani azokat a kissé más stíluselemeket, amelyekkel legjobban megközelíthető az amott érvényesülő színkép. A műfordítók az eredetinek a légkörét olykor szándékosan valamilyen jellemző idegenszerűséggel érzékeltetik. Kazinczy az angol világra kívánt emlékeztetni a műfordításában azzal, hogy a „Hány óra van?" értelmét „Hány a harang?" kérdéssel tolmácsolta az angol *clock* főnév jelentését követve; a német eredetire pedig másutt azzal, hogy a *Hoch!* felkiáltást nem az *Éljen!*-nel, hanem a *Fenn!* szóval fordította. (A magyar köznyelv szempontjából mindez helytelen volna.) — „*Lenni*,

vagy nem *lenni?* Ez itt a kérdés" — írta Hamlet-fordításában Arany. Mondatának főnévi igeneves szerkezetét sokan egy kissé idegen ízűnek, választékosnak érezhették akkoriban; mégis ez illett jobban a shakespeare-i szöveg művészi tolmácsolásába.

Az értelmileg hű és művészileg egyenértékű műfordításnak még számtalan egyéb finom részletkérdése van; ezekkel nem foglalkozhatunk.

IRODALOM: Ponori Thewrewk: Nyr. 1874 : 73—6; Radó: FordMűv.; Jumpelt, Rudolf Walter: Die Übersetzung naturwissentschaftlicher und technischer Literatur. Berlin, 1961.; Mounin, Georges: Les problèmes théoriques de la traduction. Paris, 1963.; Németh; Tarnóczi L.: Fordítókalauz. 1966.; uő: Fordítástechnika. 1972.; Szabó E.: A műfordítás. 1968. T. J.

fordít — átültet L. *átültet — fordít*

fordít h a t á r o z ó j a

A nyelvi fordítás forrás-, ill. célnyelvére legtermészetesebben a *-ról, -ről* és *ra, -re* határozórag utal: *oroszról magyarra; angolról franciára.* Az újabb nyelvfejlődés azonban a *-ból, -ből* és a *-ra, -re* viszonyragot is szívesen kapcsolja így össze: *oroszból magyarra; angolból franciára.* Ha arról beszélünk, milyen k ö n y v b ő l, esetleg milyen k ö z v e t í t ő n y e l v b ő l fordítunk, akkor megokolt ez a használat, s ilyenkor csakis a *-ból, -ből* rag lehet helyes (pl.: a kínai művet *angolból* fordítom magyarra), egyébként azonban a *-ról, -ről* ragos formákat ajánljuk.

f o r d í t o t t s z ó r e n d L. igekötős ige szórendje | összetett állítmány szórendje

forgalomba hoz L. *hoz* 1.

forint

Rövidítése: *Ft* (pont nélkül!); hasonuló raggal: *Ft-tal (forinttal).*

forintos — egyforintos L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 3.

forma

Nyelvünkben névszóként és képzőszerű utótagként egyaránt él.

Névszóként főleg sportnyelvi használata érdemes említésre. Gyakoriak a következő kapcsolatok: *jó formában van, nincs formában, formába lendül, formába hoz* stb. Bár természetesen kifogástalanok az olyan, többé-kevésbé hasonló jelentésű kifejezések is, mint *jó az erőnléte, nincs jó erőben*

stb., a *formá*-val alkotott idézett kapcsolatok is bátran használhatók. Mind a sportnyelvben való megszokottságuk, mind tömörségük szentesíti használatukat.

Melléknévi használatban, ha jelzője is van, attól különírjuk: *tízéves forma fiú; ugyanilyen forma táska.*

A képzőszerű utótag szerepét betöltő — tehát kb. 'a megnevezetthez hasonló' jelentésű — *-forma* elsősorban helyesírási szempontból okozhat gondot. Ha az alaptag egyszerű szó vagy legfeljebb négy szótagból álló összetétel, a képzett alakulatot egybeírjuk. A *-forma* képző előfordulásainak java részében ez az írásmód érvényesül: *bolondforma* (ember); *buzogányforma* (bot); *egyforma, ilyenforma, magunkforma; öregdiákforma* (legény); *széllelbéleltforma* (útitárs); *tízévesforma;* stb. A négy szótagnál hosszabb összetételekből képzett származékokat azonban gyakorlati okok miatt, az olvasás megkönnyítése végett ajánlatosabb kötőjellel írni, még akkor is, ha az alapszó csupán két elemből áll, pl. *harisnyanadrágforma* (ruhadarab). Ha alapalakjukban különírandó kifejezésekhez járul a *-forma* képző, vagy egyszerűen az utótaghoz kapcsoljuk a *-forma* elemet (pl. *lekváros derelyeforma*), vagy az amúgy különírandó kifejezés tagjait alkalmilag egyberántjuk, a *-forma* képzőt pedig kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk: *huszonötéves-forma* (fiatalember); *levesfőzőfazék-forma* (edény); stb. Tulajdonnevekhez mindig kötőjellel kapcsoljuk e képzőt: *Badacsony-forma* (hegy); *Kossuth Lajos-forma* (szónok); stb.

A *forma* főnévnek nyelvünkben — főként a szakmai, tudományos nyelvhasználatban — jó néhány latin vagy latinos származéka is él: *formáció, formális, formalitás, formátum* stb. Szükség esetén bátran használhatók, de vissza ne éljünk velük! Tehát ha közérthetőbb, a kevésbé iskolázottak számára is érthető szó is kínálkozik, inkább azt válasszuk! Pl.: a felvonuló sportolók különféle *formációkat* vettek föl (inkább így: különféle *alakzatokban* helyezkedtek el). A már amúgy is régies hangulatúvá vált, elavulóban levő származékokra pedig (pl.: *formábilis* 'formálható'; *formaliter* 'formaságból, a látszat kedvéért'; *formuláré* 'formula') általában nincs is szükség.

L. még: *alak, alakít — forma, formál*

IRODALOM: N[agy]. J. B.: Msn. 1933:71, 96, 123. G. L.—K. M.

formuláré — formuláre L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

forog vmi körül a vita L. *körül* 2.

forr L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 5.

forradalom, forrás, forró

Igényesebb beszédben úgy ejtjük, ahogy írjuk: a tőben rövid *o*-val, hosszú *rr*-rel. A [fórás] stb. népies, nyelvjárási ejtésváltozat.

L. még: kiejtés II. C) 3.

forró

Átvitt értelmű, túlzó használatát többször helytelenítették *(forró köszönet, lelkesedés, üdvözlet)*. E kifejezések minden bizonnyal újabb, orosz hatásra terjedtek el, ill. váltak divatossá, modorossá újabb nyelvhasználatunkban. Megítélésükkor azonban figyelembe vehetjük, hogy a *meleg*, ill. a *forró* melléknév idegen hatástól függetlenül is eléggé régi és általános az érzelem erős fokának kifejezésében *(meleg barátság, ragaszkodás; forró szerelem, vágy)*, s ez némiképpen menti a *forró üdvözlettel, forró üdvözletét küldi* stb. formulákat. A *baráti, szíves, szívélyes, meleg* stb. jelzők használata ilyen szerepben mindenesetre hagyományosabb, természetesebb.

Angolból való ügyetlen fordítás „eredménye" a sajtónyelvi *forró drót* kifejezés. A magyaros szemléletnek jobban megfelelne a *közvetlen* v. *készenléti vonal*, bár ezek kétségtelenül kevésbé szemléletesek, s így az újságírói nyelvhasználatba nemigen illenek bele. A szintén angol ihletésű *forró nadrág*-ot a hozzá kapcsolódó sajátos, bizsergető hangulat terjesztette el s tartja életben a mindenkori divat szeszélyei szerint. Az angol *hot dog* gépies fordításaként használt *forró kutya* kifejezés (a mustáros virslivel vagy kolbásszal töltött kifli megjelölésére) újabban tűnt fel.

L. még: idegenszerűségek 3. a)

Irodalom: Buvári: ÉT. 1978 : 1611. G. L.—K. M.

forrpont

Az effajta igetöves összetételek a nyelvújítás korában német mintára keletkeztek. A meghonosodottakat (pl.: *hordágy, járműj)* már nem üldözzük. A *forrpont* azonban nem tartozik ezek közé, s ezért mindkét jelentésében jobbal helyettesíthetjük.

Ha valamely folyadék *forrpont*-járól beszélünk, helyesebb *forráspont*-ot mondani.

Ha a *forrpont* szót átvitt értelemben, a szenvedély, indulat stb. legmagasabb foka jelentésben kívánjuk használni, leginkább átfogalmazással helyesbíthetünk. Tehát a *forrponton van, forrpontra ér* kifejezés szebben: *robbanásig feszül(t), robbanással fenyeget.*

L. még: jelzős összetételek 1.

Irodalom: G[rétsy]. L.: NymLev. 127.

fosztóképző L. tagadó szerkezet vagy fosztóképzős melléknév | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* | *t* végű igék származékai 1.

fotel — fotőj

Ma már a *fotel*-t tekintjük a szó megmagyarosodott változatának. Toldalékainak hangrendje ingadozik: *fotelba* v. *fotelbe*, *fotelok* v. *fotelek* egyaránt elfogadható. A *fotőj* változat az eredeti francia *fauteuil* kiejtett alakja; ez ma már finomkodóan hat. Ennek a ragozása persze mindig magas, mégpedig ajakkerekítéses hangrendű: *fotőjbe*, *fotőjök*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b), III.

Irodalom: Rozslay: AnyKal. 223; Ladó: uo. 225.

fotó — foto-

Az önálló, 'fénykép' jelentésű szó végén hosszú az *ó*: *fotója*, *fotók*, *fotós*, *fotózik*; összetételeiben is: *fotóanyag*, *fotócikk*, *fotócikk-szaküzlet*, *fotókiállítás*, *fotóosztály*; *gyermekfotó*, *szociofotó*. Idegen elemekből álló összetételben is írhatjuk hosszú *ó*-val, ha az előtag fényképet, fényképezést jelent: *fotóriport*, *fotóriporter*; *fotóamatőr*. Ezek utótagja a magyarban is él önálló szóként. — De rövid a *foto-* 'fény' jelentésű előtag mindkét *o* hangja olyan szavakban, amelyek nem magyar összetételek: *fotocella*, *fotografál*, *fotográfia*, *fotokópia*, *fotomontázs*, *fotoszintézis*. Műszavakban néha magyar utótaggal is előfordul ez a 'fény' jelentésű, önállótlan előtag, pl. *fotoérzékeny*. Ilyenkor is mindkét *o* rövid.

Az írásmód szabályozása következtében e görög eredetű szó ne szorítsa háttérbe jó magyar kifejezéseinket! A *fotó* helyett sokszor jobb a *fénykép*, a *fotografál* magyarul inkább *fényképez*, a *fotóriport* hol *képriport*, hol *képes riport*, a *fotóamatőrizmus* szebb magyarsággal *műkedvelő fényképezés*.

L. még: *autó — auto-*

Irodalom: Ferenczy: ÉT. 1965 : 932; uő.: Fotóműv. 1967 : 57—63; uő.: Nyr. 1969 : 53—60; Sebestyén: Buktatók 9—10. E. L.—F. G.

foyer

Kiejtése: foajé, franciásabban: foajé. Toldalékai mély hangúak, írásban kötőjellel kapcsolódnak: *foyer-ban* stb. Helyesebb azonban, ha e finomkodó hangulatú szó helyett a magyar *előcsarnok* összetételt vagy a *társalgó* szót használjuk. Az utóbbi a Technika című folyóirat 1937-ben hirdetett szómagyarító pályázata nyomán született és terjedt el.

Irodalom: Grétsy: NytudÉrt. 58 : 462.

fő L. *fej — fő* | *fő — főI* | *fő* melléknév és főnév

föci L. ifjúsági nyelv 2.

föd L. *fed — föd*

föderáció — federáció

E latin eredetű nemzetközi szónak nyelvünkben két változata is használatos. Jóllehet a *föderáció* a gyakoribb (s legújabb szótárainkban csak ezt találjuk), a magyar hangrend alaptörvényével mégis kevésbé ellenkezik a *federáció* alak. Ez is megfelel a latin *oe* betűkapcsolat egyik hangértékének, továbbá a szó újlatin (francia, olasz, spanyol) alakjának. Származékaiban sem célszerű egészen háttérbe szorítani a *federális, federatív, federalizmus, federalista* stb. változatot a szokásos *föderális, föderatív, föderalizmus, föderalista* típusú, magyartalan hangrendű alakok mellett.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II.

fő — föl

Ennek az igének köznyelvi változata *fő*, a pongyola nyelvhasználatban és a tájnyelvben azonban él a *föl* alak is. Helyesen csakis így ragozzuk: *fövök, fősz, fövünk, főtök, főnek; fojön, főtt.* A *Megfőlök* ebben a nagy melegben!, Csak hadd *főljön* a krumpli!-féle mondatok igealakjai tehát a köznyelvben hibásnak minősülnek.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. d) | *nő — nől* | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

f ő h a n g s ú l y L. hangsúly 1., 3. | hangsúly és szórend I. 2—3., II—III.

f ő h a n g s ú l y o s m o n d a t r é s z h e l y e L. felszólító mondat szórendje | hangsúly és szórend I. 2—3. | szórend II., V. 3, VI.

főjavít

A *főjavítás*-ból elvont szaknyelvi ige. Helyesebben: *főjavításban részesít, főjavítást végez.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás 2.

IRODALOM: Ladó: MMNyünk 12.

főként — főképp(en) — főleg

A *főként* mint határozószó ezt jelenti: az előbbieknél vagy odaértetteknél nagyobb mértékben, fokban; különösen. Mivel azonban a *fő* szó *-ként* ragos alakjával esik egybe (pl.: gondolkodó *főként* tett szert megbecsülésre), csak olyankor ajánlatos élni vele, amikor semmilyen félreértésre sem adhat okot. Egyértelműbb a *főképp* és a *főképpen*, de ezeket is inkább

váltogassuk! Napjaink köznyelvéből azonban mind a hármat egyre inkább kiszorítja egy negyedik változat, a *főleg*. Ezzel találkozunk leggyakrabban, a *főként, főképp, főképpen* jobbára az írott nyelvben használatos.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 382—3.

föl L. *fel, föl*

föld L. *a földdel egyenlővé tesz | nap — Nap*

-földe + -i képző L. *-i* képző személyragos helynevekhez 1.

földrajzi nevek L. *a, az* névelő tulajdonnév előtt I. | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | földrajzi nevek írása | idegen földrajzi név magyar megfelelője | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—2., 5. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *-i* képző *i* végű helynevekhez | *-i* képző *ó, ő* végű helynevekhez | *-i* képző személyragos helynevekhez. | jelző II. 3. b)

földrajzi nevek helyhatározói ragjai

1. A földrészek és nagyobb tájegységeik nevét *-ban (-ben), -ba (-be), -ból (-ből)* belviszonyragokkal kell helyhatározóvá formálnunk: *Amerikában, Elő-Ázsiában.* (Mégis: az *Arktiszon, Antarktiszon.)* Idegen országok nevét hasonlóképp ragozzuk: a *Szovjetunióban, Lengyelországba, Angliából.* A külföldi város- és községnevek általában ugyanezt a ragcsoportot kapják: *Bécsben, Prágából, Szkopjéba.* A *Bécsújhely* s a régi *Szentpétervár (Pétervár)* azonban a hasonló végű magyar nevek mintájára *-on (-en), -ról (-ről), -ra (-re)* raggal jár, s ugyanígy a régi Magyarország településnevei közül is igen sok (lásd alább). A raghasználat bonyolult, egyértelmű szabályba alig foglalható; általában a név véghangzója, ill. az összetétel utótagja a mérvadó.

2. A hazai helynevek közül ma külviszonyraggal használjuk magát a *Magyarország* szót: *Magyarországon.* (Régen ez is *-ban* raggal járt.) Belviszonyragot kívánnak azonban a megyenevek: *Szabolcsban, Hevesből, Baranyába;* a *-ság, -ség* képzős tájnevek: a *Nyírségben,* a *Hajdúságból;* és több más: *Göcsejben,* a *Bodrogközbe* stb. (egyéb tájnevek viszont nem, pl.: a *Hegyalján,* a *Dunántúlon,* a *Tiszahátra);* továbbá a hegység- és erdőségnevek: a *Mátrában,* a *Bakonyban,* a *Bükkben.* A településnevek közül rendesen így ragozzuk a *-falu* és *-szombat* utótagúakat: *Leányfaluba, Nagyfaluból, Nagyszombatban;* a *j (Tokajból), m (Komáromban), n*

(Debrecenben), ny (Tihanyból) és *i* végűeket *(Oroszból);* több *r (Egerben), l (Válba)* és *ly* végűt *(Neszmélyből).*

Ellenben jobbára külviszonyraggal járnak, tehát *-n (-on, -en, -ön), -ról, -ről,* ill. *-ra, -re* ragosak a *-halom, -hegy, -hely, -patak, -sziget, -vár, -várad* utótagúak: *Hegyeshalomra, Csillaghegyről, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Újszigeten, Székesfehérvárra, Pécsváradra* stb.; továbbá a legtöbb magánhangzón végződő név: *Makón, Gyuláról, Cecére, Albertfalván, Nyíregyházára* stb. (Ugyancsak van több *ny, r, j, ly* stb. végű név, amely ide tartozik: *Csányon, Móron, Monorról, Gelejre* és mások. Az *i* végűekről már volt szó, ezek ajánlatosabbak belviszonyraggal: *Szabadiban,* nem pedig *Szabadin.* A *Nagykállóban* és a *Nagykállón* egyaránt él.) Külviszonyraggal használunk a régi nyelvszokás alapján több, ma már nem magyarországi nevet is: *Galántán, Munkácsra, Kolozsvárról, Újvidékre* (sőt ennek hatására analógiásan szerb-horvát nevet is: *Novi Sadra).* Egyébként azonban nem helyes ez a ragcsoport idegen nevek végén: helyesen *Nowa Hutába,* nem *Nowa Hutára; Leningrádba,* nem *Leningrádra* (de: *Csongrádra, Visegrádról); Rijekában,* nem pedig *Rijekán.*

E szokásos használat alapján nemegyszer pusztán a raggal meg tudjuk különböztetni a megyenevet és a településnevet: *Békésben* (a megyében) — *Békésen* (a községben); *Csongrádban — Csongrádon; Hevesben — Hevesen; Nógrádban — Nógrádon; Tolnában — Tolnán.* (De ez sem merev szabály, hisz pl. a megye és a város helyragos neve egyaránt: *Komáromban).* — Ugyanígy eltér a külföldi és a hazai, egyébként azonos alakú név ragja: *Velencén* (Fejér megyében) — *Velencében* (Olaszországban).

Néhány város- és községnév h o l? kérdésre hagyományosan *-t, -tt* viszonyraggal is használható, főképp a választékos, irodalmias fogalmazásban: *Győrött, Pécsett, Vácott.* Különösen jellemző a *-tt* némely *-vár* utótagú helynevünkre *(Magyaróvárott, Székesfehérvárott, Kolozsvárott),* az egyszerű *-t* pedig az erdélyi nyelvhasználatra, *-hely* utótagú településneveken is *(Kolozsvárt,* ill. *Marosvásárhelyt, Kézdivásárhelyt).* Aki azonban nem ismeri a helyi nyelvszokást, inkább használja az ilyen utótagúakat is *-n* raggal: *Hódmezővásárhelyen, Kaposváron, Sátoraljaújhelyen.* Más nevek is elavultak már a *-t, -tt* ragos alakban: *Mórott, Sopront, Szatmárt* stb. Ugyanígy régies a ma h o v á? kérdésre válaszoló *-é* v. *-vá, -vé* ragos forma: *Egré, Győrré* (vagy régebben *Győré), Fehérvárrá;* „Hogy elértek *Nagyváraddá,* — Vala éppen László napja — Keresztvízre áll a vad faj" (Arany: Szent László). Ennek nyomát őrzi a népies *Szögedébe* alak is.

3. A szigetnevek általában külviszonyragokat vesznek föl: a *Margitszigeten, Grönlandon,* a *Hebridákról, Szent Ilonára.* Ha azonban a sziget neve egyúttal országnév is, ennek megfelelően akár mindkét ragcsoporttal

előfordulhat: *Izlandon* (a szigeten) és *Izlandban* (az országban); hasonlóképp *Kubán* és *Kubában*; stb.

L. még: bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | nyelvművelő babonák 5. | *-t, -tt* helyhatározórag

IRODALOM: Klemm 181–2, 212; Wagner: Nyr. 1955 : 66–7; F[erenczy]. G.: NymLev. 217–9; Sz[űts]. L.: uo. 219–20; Kovalovszky: ÉT. 1972 : 1725: Ferenczy: ÉT. 1972 : 1211; Rónai–Kerekes 430–1. T. J.

földrajzi nevek írása

I. Egybeírt (és kötőjeles) nevek

1. Jobbára egybeírjuk az *ország, föld, alföld, part* szót népnévi és más jelzőjével: *Csehország, Franciaország, Magyarország, Fokföld, Palócföld, Németalföld* (de *Pó-alföld*), *Elefántcsontpart* (de *Duna-part* stb.). Szintúgy általában a tájegységneveket: *Bodrogköz, Csallóköz, Dunántúl, Érmellék, Hegyalja, Kárpátontúl, Kisalföld, Sokoróalja, Szamoshát, Tiszántúl, Tiszazug, Viharsarok.*

2. A magyar helységneveket mindig egy szóba írjuk: *Balatonmáriafürdő, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Mosonmagyaróvár, Sárospatak* (de *Sáros-patak* víznév), *Sátoraljaújhely, Zalaegerszeg.* — A külföldi magyar helységneveket szintén egybeírjuk, még ha idegen nevük nem egy szó is: *Bécsújhely (Wiener Neustadt), Újvidék (Novi Sad).* — Helységrészek neve ugyancsak egy szó: *Alsóváros, Belváros, Hűvösvölgy* (de domborzati névként: *Hűvös-völgy*), *Józsefváros, Újszeged, Víziváros.* — A helységnévvel összekapcsolt helységrésznév közé kötőjelet teszünk (*Budapest-Józsefváros, Érd-Parkváros*). Kötőjellel írjuk a vasútállomások nevében egybekapcsolt helységneveket (*Hort-Csány, Kál-Kápolna*) és a megyeneveknek több tulajdonnévből összetett jelzői részét (*Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Győr-Sopron megye*).

3. Az eddig említett fajtájú, nem különírt nevek melléknévi származékát minden elemében kis kezdőbetűvel írjuk (*magyarországi, palócföldi; dunántúli; sokoróalji; kiskunfélegyházi; budapest-józsefvárosi, érd-parkvárosi*). Az utóbbiakban a kötőjel megmarad. A ragos alakok nagy kezdőbetűsek (*Magyarországon, Palócföldön, Érd-Parkvárost*). — L. még: *-i* képző személyragos helynevekhez.

4. Ha az összetett földrajzi név elő- és utótagja köznév (vagy tulajdonnév köznévi származéka), szintén kötőjellel kapcsoljuk össze őket, de csak az első tagot kezdjük nagybetűvel. Pl.: *Északi-középhegység, Szabadság-hegy, Velencei-tó, Vörös-tenger.* Melléknévi származékuk kis kezdőbetűs: *szabadság-hegyi, velencei-tói* v. *-tavi, vörös-tengeri.* Ha az utótag tulajdonnév, akkor ez is nagy kezdőbetűs: *Al-Duna, Belső-Ázsia, Közép-*

Afrika, Nyugat-Magyarország; a *Kisázsia* szót kötőjel nélkül egybeírjuk, mivel tájegységnek, félszigetnek a neve. Melléknévi származékukban nincs nagybetű: *al-dunai, belső-ázsiai* s természetesen: *kisázsiai.* — Ha az előtag tulajdonnév, általában szintén kötőjelet használunk: *Csepel-sziget, Duna-part, János-dűlő, Széchenyi-hegy.* Melléknévképzős származékukban megmarad a nagy kezdőbetű: *Csepel-szigeti, Duna-parti, Széchenyi-hegyi.* Ha az elő- és az utótag nagyon összeforrt, nem kell kötőjel: *Gellérthegy, Margitsziget.* Ezeknek melléknévi származéka már kis kezdőbetűs: *gellérthegyi, margitszigeti.* (A bonyolultabb formákra nézve lásd: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai 19—20. Ennek a részletes külön szabályzatnak alapos ismerete olyan földrajzi szakképzettséget kíván, amellyel nem földrajzos külön alapos tanulmány nélkül nemigen rendelkezhet. A bonyolultabb szabályok elleni vétségeket ennek tudatában kell megítélni.)

5. A „valamitől valameddig" viszonyt jelölő tulajdonneveket nagykötőjellel kapcsoljuk össze. Pl.: a *Budapest—Győr—Hegyeshalom* vonal; de: *Budapest, Győr, Hegyeshalom érintésével* mentünk Bécsbe. Melléknévképzővel: a *budapest—győr—hegyeshalmi vasútvonal.* Itt az első két elem is kis kezdőbetűs, mert a végső *-i* képzőt azokhoz is hozzáértjük. Ugyanígy: a *budapest—bécsi gyorsvonat.* — Egyéb esetek: *a Volga—Don-csatorna:* a *Volga—Don-csatornai; a Cseh—Morva-hegyvidék: cseh—morva-hegyvidéki; a Német—Lengyel-alföld: német—lengyel-alföldi; a Somogy—Tolnai-dombvidék: somogy—tolnai-dombvidéki.* — L. még: *Duna.*

II. Különírt nevek

1. A különírt földrajzi nevek közül leggyakoribbak az utcanevek. Pl.: *Cukor utca, Petőfi Sándor utca, Rákóczi út, Szabad sajtó út, Nagy Lajos király útja, Múzeum körút, Szabadság tér, Marx tér, Bécsi kapu tér, Rózsák tere, Szilágyi Erzsébet fasor, Haris köz.* Ha újabb jelzővel bővül az utcanév, így írjuk: *Alsó Törökvész út, Felső Sas utca.* — Hogyha az alapszóban kötőjel van, az megmarad a vele alkotott utcanévben is. Pl.: *Csörsz-árok utca, Duna-dűlő út, Mátyás-hegyi út.*

2. Az utcanevek melléknévi származékának írásában az *-i* képző hozzátoldásán kívül semmi sem változik meg (mivel az utcanevek különírt alakulatok): *Cukor utcai, Petőfi Sándor utcai, Múzeum körúti, Marx téri, Bécsi kapu téri, Felső Sas utcai, Csörsz-árok utcai, Duna-dűlő úti* stb. Kivétel az ilyen birtokos jelzős szerkezetű utcanév: *Nagy Lajos király útja, Rózsák tere.* Ezekhez úgy kapcsoljuk a melléknévképzőt, hogy elhagyjuk a birtokos személyragot: *Nagy Lajos király úti, Rózsák téri* v. *teri.* (Kevésbé ajánlatos, de terjedő szokás szerint a személyrag változatlanul hagyásával is: *Nagy Lajos király útjai* stb. — L. még: *-i* képző személyragos helynevekhez 2.

3. Az *utca, út* stb. szóval egyértékű közterületnevet — szintén kis kezdőbetűvel — különírjuk: *Anjou bástya, Csepeli átjáró, Martinuzzi kert.* De kötőjellel írjuk akkor, ha nem közlekedési útvonal neve volna: *Móricliget.* Az *-i* képző itt is a változatlan írású névalakhoz járul.

4. A megyék nevében különírjuk a *megye* szót. Pl.: *Baranya megye, Fejér megye, Pest megye, Zala megye; Bács-Kiskun megye, Hajdú-Bihar megye, Szabolcs-Szatmár megye.* Ugyanígy a *megyei* szót: *Baranya megyei, Fejér megyei; Bács-Kiskun megyei;* stb. A járások neve kis kezdőbetűs, és benne a *járás, járási* külön szó *(a fonyódi járás, az orosházi járás, a pápai járás; fonyódi járási, pápai járási).*

5. Több különírt elemből álló alakulathoz kötőjellel kapcsoljuk a közszót. Pl.: *Nagy Szent Bernát-hágó: Nagy Szent Bernát-hágói;* ilyenkor a képzőt is: *Nagy-New York: Nagy-New York-i.*

6. Különírjuk az ilyen államneveket: *Magyar Népköztársaság, Osztrák—Magyar Monarchia, Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Dél-afrikai Köztársaság, Amerikai Egyesült Államok, Togói Köztársaság, Brit Honduras;* melléknévként kisbetűvel: *magyar népköztársasági, osztrák—magyar monarchiabeli, szovjet szocialista köztársaságok szövetségebeli, amerikai egyesült államokbeli, dél-afrikai köztársasági, brit hondurasi.* — Az államnevekhez hasonlóan írjuk a gazdasági földrajzi körzetek nevét: *Középdunántúli Iparvidék, Központi Ipari Körzet; közép-dunántúli iparvidéki, központi ipari körzeti.*

7. Nem írjuk egybe a birtokos jelzős szókapcsolatokat. Pl.: *Duna—Tisza köze, Duna mente, Tisza melléke, Pécs vidéke.* A tulajdonnévi jelző természetesen melléknévi származékukban is nagy kezdőbetűs marad: *Duna—Tisza közi, Duna menti, Tisza melléki, Pécs vidéki.*

8. Különírjuk: *Fertő tó, Mátra hegység, Tisza folyó,* mivel az első tag egymagában is él: *Fertő, Mátra, Tisza* (a *tó, hegység, folyó* csak értelmező-szerűen egészíti ki az előtte levő nevet). A melléknévképző ilyenkor sem változtat az írásmódon: *Fertő tói* v. *tavi.* De: *Velencei-tó: Velencei-tói* v. *-tavi* (kötőjellel, mert a *Velencei* szót nem használjuk a *Velencei-tó* értelmében; lásd: I. 4.).

9. Helységneveink írásában az érvényes hivatalos helységnévtárt kell követnünk. Egyéb földrajzi nevekre nézve a Helyesírási tanácsadó szótár vagy — ha nincs benne a keresett név — a Világatlasz írásmódjához igazodjunk!

L. még: *Duna* | tulajdonnevek írása II.

IRODALOM: A FöldrHSz.; HTT. 99—192; Ferenczy: Nyr. 1965 : 253—6; uő: Nyr. 1966 : 105—6; Velcsovné: MMNy³. 31—2; Szemere: AkHTört. 188—203, 229—30; Végh: MNy. 1975 : 340—9; Földi—Hőnyi: MNy. 1976: 224—8.

F. G.

földrajzi nevek kiejtése L. idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—2., 5.

földrajzi nevek változása

A földrajzi neveknek csak ugyanazon nyelven belüli és a magyarban is tükröződő változásait tárgyaljuk, nem szólunk az államhatárok megváltozását követő más nyelvű hivatalos elnevezésekről, amilyen például *Kolozsvár — Cluj* [kluzs], ill. *Napoca* [napoka]; *Breslau — Wrocław*.

A leggyakoribbak a község- és városneveknek, valamint az utcaneveknek a változásai, de ritkábban egyéb földrajzi név (országoké, megyéké stb.) is megváltozhat.

1. Egy ország is megváltoztathatja a nevét, különféle okokból. Például *Kelet-Pakisztán* 1972-ben, függetlensége megszerzésekor vette föl a *Bangla Desh* nevet (magyaros írása *Banglades)*, *Abesszínia* mai neve *Etiópia*, *Perzsiá*-é *Irán*, *Sziám*-é *Thaiföld*, a *Kongói Demokratikus Köztársaság*, ill. *Kinshasa* [kinsasza]-*Kongó* (a volt *Belga-Kongó)* új neve pedig *Zaire* [zair].

A megyenevek közül többet azért kellett megváltoztatni, mert az új államhatár miatt a közigazgatási határokat is módosítani kellett. Így keletkeztek az efféle összetett megyenevek: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye*, *Szabolcs-Szatmár megye* stb.

2. A község- és városnevek megváltozásának többféle oka lehet.

a) Az első, kényszerítő ok két vagy több településnek az összevonása, egyesítése. Ilyenkor azonban megmaradhat a név mint településrész neve. Például ilyen: *Soroksár* és *Pesterzsébet*. E két település önállósága ugyanis 1950 után megszűnt, s ma mindkettő Budapest XX. kerületének része.

Az egyesítéskor néha az egyik község neve lesz az új név. Például *Sárbogárd* és *Sárszentmiklós* község Fejér megyében 1969-ben *Sárbogárd* néven egyesült.

Máskor az egyesített községek új, legtöbbször keveréknevet kapnak. Így lett *Muhi*, *Nagycsécs* és *Sajóörömös* községekből 1969-ben *Sajószöged*. Ilyenkor a történelmi név (a jelen esetben *Muhi)* eltörlését sajnálhatjuk, és hibául róhatjuk fel. Szerencsés viszont a *Tápiósáp* és *Tápiósüly* egyesítésekor, 1970-ben kapott *Sülysáp* név.

Olykor, különösen ha rövid a név, az egyesített községek neve is egyesül. Így lett *Ásvány* és *Ráró* községek neve az egyesítéskor *Ásványráró*, *Nagyléta* és *Vértes* neve pedig *Létavértes*. Ez utóbbinak esetleges *Vértesléta* formája félrevezető lett volna, hiszen a községnek semmi köze sincs a Vértes hegységhez.

b) Máskor a változtatás oka az elnevezés célszerűsítése, a tévedések elkerülése. Ezért kapott a sok *Újvár*, *Szentmihály* stb. megkülönböztető jelzőt *(Szamosújvár*, *Marosújvár*, *Csíkszentmihály*, *Rákosszentmihály* stb.).

c) Nem ritka a szépítő jellegű helynévváltoztatás sem. Így lett *Disznósd*ból 1935-ben *Borsodszentgyörgy*, *Disznóshorvát*-ból 1950-ben *Izsófalva* (ott született Izsó Miklós szobrász), *Gebé*-ből 1955-ben *Nyírkáta*, *Szolgaegyházá*-ból 1948-ban *Szabadegyháza*, *Szomajom*-ból 1942-ben *Kaposfő*, *Szilasbalhás*-ból 1942-ben *Mezőszilas*, *Büdösfá*-ból a századforduló táján *Rózsafa* stb.

d) A községek, városok elnevezésének politikai alapja a történelmi változások következtében korszerűtlenné válhat, de előfordul semleges neveknek főleg politikai jellegű tiszteletnevekké változtatása is. Így lett *Hercegfalvá*-ból 1951-ben *Mezőfalva*, így változott vissza az 1937-ben *Gömbösfalvá*-ra keresztelt *Szomolya* 1946-ban újra *Szomolyá*-vá, s így lett a *Kiskirályság* nevű falu 1954-ben *Eperjes*.

Tiszteletnévként kapta 1270-ben a *Nyulak szigete* a *Margitsziget* nevet, *Tiszaszederkény* pedig 1970. április 22-én, Lenin születésének 100. évfordulóján a *Leninváros* nevet. Közismert példa még *Dunapentele*, amely várossá alakulásakor a *Sztálinváros* nevet kapta, majd a személyi kultusz letűntével ezt *Dunaújváros*-ra változtatták.

Hasonló külföldi példák: Oroszországban *Szankt-petyerburg* (magyarul *Szentpétervár)*, 1914-től 1924-ig *Petrográd* (magyarul *Pétervár)*, 1925-től pedig *Leningrád*. *Cáricin* a sztálinizmus idején a *Sztálingrád*, utána pedig a *Volgográd* nevet kapta. *Oslo* [oszló], Norvégia fővárosa IV. Christian dán király tiszteletére 1624-ben a *Christiania* [krisztiánia] nevet vette föl, s 1925-től újra *Oslo* lett. A névcserének történeti oka van. Oslót az 1624. évi tűzvész után IV. Keresztély (dánul Christian) dán király építtette újjá *Christiania* néven a dán—norvég unió korszakában. Ez az unió 1905-ben felbomlott, s az önállósulás további folyamatában 1925-től a város visszakapta régebbi *Oslo* nevét.

e) A politikai névkorszerűsítésnek egyik példája a gyarmati sorból kiemelkedett országok földrajzi neveinek, főleg városneveinek nemzetiesítése is. Így lett *Rhodesiá*-ból [rodézia] *Zimbabwe*, a kongói *Léopoldville* [lëopoldvill]-ből *Kinshasa* [kinsasza] stb.

3. Az utcanév-változtatások napjainkban feltűnően gyakoriak. Ennek egyik fő oka az, hogy századunkban a természetes utcanévadás (pl.: *Magyar utca*, *Piac tér*, *Erdő sor)* erősen háttérbe szorult a sokszor csak rövid érvényű politikai névadás javára. Az utcanevek megváltoztatása igen sokba kerül: meg kell változtatni a várostérképeket, cégtáblákat, utcanévtáblákat, cégjelzéses nyomtatványokat, a személyi igazolványok

bejegyzéseit stb. Ezért az utcanév-változtatásokat a lehető legkisebb mértékűre kell csökkenteni. Mivel azonban a peremvárosok Budapesthez csatolása 1950-ben azonos utcanevek megtöbbszöröződésével járt, ezt természetesen fokozatosan meg kell szüntetnünk.

L. még: idegen földrajzi név magyar megfelelője II. | névváltoztatás III. | utcanevek I. 3.

IRODALOM: Lőrincze: Földrajzi neveink élete. 1947; Ila: NévtEa. 337—43; Lőrincze: uo. 325—36; Mező: uo. 315—19; HTT.[2]; Hajdú M.: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. L. J.

fölé

A sportnyelvben régebben helytelenített „X. a labdát *fölé* lövi", „a szélső *fölé* rúgott" kifejezések nem hibásak, ha eleinte (ill. a laikusok előtt) homályosak is. Hasonló ráértéses (tapadásos) rövidült szerkezetek ugyanis mindig keletkeznek nyelvünkben; a névutó pedig, elmaradván mellőle a névszó, lassan igekötői szerephez jut. A *háló fölé lövi; a kapu fölé rúgott* kifejezésből éppúgy lehet idővel összetétel: *fölélövi, fölérúgott*, ahogy a *vki elé fut*-ból *eléfut*, a *tárgy (a lényeg) mellé beszél*-ből *mellébeszél* alakult az állandó használat során.

A *fölé—föléje* viszonyra lásd: határozószói személyragozás 2. A *felé—fölé* viszonyra lásd: *felül — fölül — felől*

L. még: igekötők szerepe és használata I—III. | névutó

főleg L. *főként — főképp(en) — főleg*

fölhő L. *felhő — fölhő — felleg*

följebb — föntebb L. határozószók fokozása

fölösleg L. *felesleg — fölösleg*

fölösleges ismétlés L. pongyola stílus II. 1—3.

fölös tagadás L. *majd — majdnem, majdhogy* stb. | *mintsem* | *rég nem, régen nem — rég, régen* | *soká nem — soká* | tagadás mellékmondatban | tagadva állítás | többszörös tagadás 1—6.

fölött

A nyelvművelő irodalomban vitatott szerepű névutó. Alapjelentése szerint a névszójában megnevezett térnél, mértéknél, átvitt értelmű szintnél magasabbra utal, s az *alatt* ellentétét fejezi ki. Pl.: *a kapu fölött;*

fagypont fölött; az átlag fölött. Sok igénk, ill. kifejezésünk (vonzatszerű) állandó határozójában is ez a magyarban sem helytelen szemlélet érvényesül. Pl.: *emlékbeszédet mond* v. *tart, őrködik, virraszt* stb. *vki (vmi) fölött.* (A *felett* változat kissé választékosabb, de a két *e* miatt kevésbé ajánljuk.)

A nyelvtörténet azonban azt mutatja, hogy azelőtt gyakran más (főként *-n, -on, -en, -ön* ragos) határozót használtunk a legtöbb ilyen szerkezetben még ott is, ahol ma már általános a *fölött* névutó. (Ilyenkor gyakran érezhető a német *über* elöljáró szócska hatása.) Ezért a ragos szerkesztés sokszor még mindig ízesebb, népiesebb lehet: *diadalmaskodik, győzedelmeskedik, diadalt* v. *győzelmet arat, uralkodik, úrrá lesz* stb. *vkin (vmin)* v. esetleg *vki (vmi) fölött.* Máskor nemcsak választékosabbnak, hanem helyesebbnek is minősítjük a ragos kifejezést: *vkin, vmin,* nem pedig *vki, vmi fölött álmélkodik, csodálkozik, csúfolódik, élcelődik, gúnyolódik, kacag, megbotránkozik, mosolyog, nevet, sajnálkozik, szánakozik, tréfálkozik, uralkodik, viccelődik* az ember; *vmin* (nem pedig *vmi fölött) mereng, tépelődik, töpreng, töri a fejét, tűnődik, ujjong* stb.

Nemegyszer egyaránt magyarosabb az *-n, -on, -en, -ön* meg a *-ról, -ről,* esetleg a *-nak, -nek* stb. ragos vagy a *miatt* névutós határozó, mint a *fölött*-tel szerkesztett. Tehát: *vmin* v. *vmiről ábrándozik, alkudozik; vmin* v. *vmi miatt való örömét (aggodalmát) fejezi ki; vmin* v. *vmiről bölcselkedik, elmélkedik, gondolkodik, tanácskozik, tanakodik, vitatkozik* stb.; *vmin* v. *vmi miatt bánkódik, bosszankodik, civakodik, lelkesedik, mérgelődik, szomorkodik, veszekedik* stb.; *vmin, vmiről* v. *vmi miatt kesereg, panaszkodik, siránkozik, sopánkodik* stb. Olykor még *-ért* ragos határozó is kapcsolódhat egy-egy ilyen igéhez, ha az okra vagy a célra is utalunk. Pl.: *vmiért* (v. *vmin, vmi miatt) örvendezik, ujjong, sír* (a célra vonatkozó *-ért* ragos határozóra lásd: *-ért* rag); *vmiért epekedik; vmiért* v. *vmin lelkesedik.* Mindezekben a szerkezetekben tehát kevésbé felelne meg a *fölött* névutó.

Szórványosan egyéb határozós szerkezetekben is kerülnünk kell a *fölött* használatát. Pl.: *rendelkezik vmivel, vmiről* (esetleg: *vmi felől* v. *iránt); ítél, ítélkezik vmiről* v. *vmiben;* stb. (De nem hibás ez: *ítélkezik vki fölött,* hiszen hasonló szerkezetű ez a szólás is: *pálcát tör vki fölött).* A *szemet huny vmi fölött* kifejezés hagyományos megfelelője, *szemet huny vmire,* ma már egy kissé régiesnek érződik, de kifogástalan, csakúgy, mint a *szemet huny vmi előtt* forma.

A *fölött—felett* viszonyra lásd: *fel, föl* I. | *felül — fölül — felől*

L. még: állandó határozó | *bánkódik* stb. határozója | *gondolkodik* stb. határozója | *győz, győzedelmeskedik* stb. határozója | helyhatározó | *miatt* | névutó | *-n, -on, -en, -ön* rag | *rendelkezik* 1. | *-ról, -ről* rag 1. | *szemet huny* határozója

IRODALOM: B. Lőrinczy: MMNyR.[2] 2 : 254, 256—7; Imre Samu: Nyelvh.[3] 271—3; HivKve[2] 98—9. T. J.

fölöttébb

Egy kissé régies, ma főleg a választékos irodalmi nyelvben élő határozószó. Pl.: Fogadtatásunk *fölöttébb* barátságos volt. Szinonimái közül a *fölötte* és a *szerfölött* valamelyest már szintén elavuló szó, a *nagyon, igen, rendkívül, különösen, kivált(képpen)* stb. pedig úgyis sűrűn használt kifejezés. Ezért a *fölöttébb* teljes kiszorulása nem kívánatos! (Eredete szerint a *fölötte* alakulatnak *-bb* fokjeles, nyomósított megfelelője.) A *felettébb* változat még régiesebb, s hangzásra sem előnyös.

fölség L. *felség, felséges — fenség, fenséges*

fölső — felső L. jóhangzás és nyelvi norma 2.

fölül L. *fel, föl | felül — fölül — felől*

fő melléknév és főnév

A 'fontos, számottevő' értelmű melléknevet különírjuk. Pl.: *fő akadály, fő baj, fő feladat, fő szereplő* (vmely ügyben). Helytelen tehát újabban terjedő egybeírása olyan szókapcsolatokban, mint pl. a *főközlekedési út*. Az *al-, mellék-* ellentétét kifejező *fő* szócskát egybekapcsoljuk az utótaggal. Pl.: *főbérlet, főcím, főerdész, főigazgató, főkönyvelő, főorvos, főszereplő* (színdarabban). — Főnévi jelzőként, 'ember, személy' értelemben gyakran fölöslegesen használják, főleg álláshirdetésekben: *1 fő anyagmozgató, 3 fő gépíró*. Egyszerűen: *1 anyagmozgató, 3 gépíró*.

L. még: *fej — fő*

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 137—40.

főnév L. értelmező I. 1. | felszólítás B) 3. | főnevek fokozása | jelző I. 2. | jelzős összetételek 3.

főnevek fokozása

A főneveknek csupán két kisebb csoportját lehet fokozni, de az ilyen fokjeles szavak stilisztikailag különösen hatásosak.

1. Az első típusba minősítő értékű, többé-kevésbé melléknévszerűen is használható főnevek tartoznak. Pl.: *emberebb, legszamarabb; kutyább* (természetű); *rókább* (a rókánál). A beszélt nyelv kivált a becsmérlő értelműekkel él bőven, de a művészi kifejezésben alkalomszerűen

más fokjeles főnevek is előfordulnak. — Itt érdemes még megjegyeznünk, hogy néhány — irányt jelölő — főnév határozóragos alakban fokozható: *északabbra, legkeletebbre, délebbről.*

2. A másik csoport olyan 3. személyű birtokos személyragos főnevekből áll, amelyek személyek vagy dolgok viszonyított helyzetű stb. részeire utalnak. Pl.: (fa) *legcsúcsa, legeslegtetején;* (a tábla) *legközepébe;* elvont értékelést kifejezve: (az ember) *leglelkéből;* (a dolog) *leglényege.* Az utóbbi típusban az „alapfok" mellett csak a felsőfok használatos, középfok nélkül. Az idetartozó *leg-, legesleg-* jeles szóknak nemcsak kifejezőértékük nagy, hanem erősen magyaros, esetleg népies zamatuk is van.

L. még: birtokos személyragozás 1. | fokozás T. J.

főnévi állítmány névelője L. *egy* névelő névszói állítmány előtt

főnévi igenév

I. Alakja, ragozása

1. A *-ni* képző az ige különféle tőalakjaihoz járul, néha vagylagosan is. Pl.: *sodorni — sodrani; pödörni — pödreni.* A *száguldni, küzdni* hangzóvesztő típus régies, ill. irodalmi. — L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

2. A *van* létige főnévi igeneveként a *lesz* igeneve *(lenni)* használatos, kiegészüléssel. Egyébként a *van* ige főnévi igeneve csak népies, szólásszerű szókapcsolatokban, feleletként fordul elő (jelenre és múltra): „Van pénzed? — *Vanni* van, de . . ."; „Volt jó termés? — *Volni* volt *(Vóni* vót), de . . ." Jövőre vonatkoztatva azonban: „Lesz előadás? — *Lenni* lesz, csak nem tudjuk, mikor."

Nyelvjárási, analógiás alak az ilyen, melléknévhez kapcsolt igenévképzővel létrejött szerkezet: *Jóni* jó, de . . . (Megszokottabban: *Jónak* jó, de . . .)

3. Nyelvünknek egyik sajátos vonása, hogy a főnévi igenevet személyragozhatjuk, ha nyelvtani alanyként áll az itt következő állítmányok mellett, és amikor határozottan akarunk utalni a cselekvő, logikai alanyra: *kell, szükséges, kötelező, szükségtelen, fölösleges, hiábavaló, bolondság, ostobaság, könnyelműség; illik, érdemes, jólesik, rosszul esik, fáj, kár, öröm, korai, késő, jó, rossz; lehet, lehetetlen(ség), szabad, sikerül, van, nincs, lesz;* stb., ill. ezeknek múlt vagy jövő idejű alakja. Pl.: vásárolnom kell; fölösleges bemenned; érdemes tanulnia; fáj ezt hallanunk; korai még elmennetek; Lehet számítaniuk v. (rég) számítaniok erre? Ha a közlés vagy a kérdés személytelen, általános érvényű, nem kell ragozni

az igenevet. Pl.: öröm ezt *hallani;* ilyet nem illik *mondani;* késésre *számítani* kell; van itt mit *enni.* De határozott utalással: van mit ennünk. A személyrag a közlést szabatossá teszi, és félreértést, értelmi zavart oszlathat el. Kétértelmű például ez a mondat: *barátomnak* vissza kell *fizetni* a pénzt. Szabatosan: *barátomnak* vissza kell fizetnem a pénzt, ill. barátomnak vissza kell fizetnie a pénzt. — L. még: főnévi igenévi személyragozás

II. Használata

A) A főnévi igenév következő mondattani szerepeiben okoz nyelvhelyességi problémákat.

1. Általános vagy határozatlan alany mellett jellegzetesen magyar, tömörítő kifejezésmód az érzékelést, észrevevést, (meg)ismerést jelentő igék főnévi igenevének állítmányi használata, a lehetőség beleértésével. Pl.: jól *látni* innen; nem *tudni,* honnan jött; Vak ügetését *hallani* Eltévedt, hajdani lovasnak (Ady: Az eltévedt lovas); S csak midőn a tömkelegbe lépünk, — *Venni* észre gyászos tévedésünk (Petőfi: Távolból). Rendszerint odaértjük a *lehet* igét is; ezért különösen gyakori ilyen szerepben a ható ige főnévi igeneve (lásd: ható ige 3. a).

Általános vagy határozatlan alanyú mondatokban néha még előfordul a szenvedő ige főnévi igeneve is, régies, hivatalos ízzel. Pl.: *értesíttetni* fog a döntésről; fájó dolog *mellőztetni* (szebben: *értesítjük* majd; fájó dolog, ha *mellőzik* az embert). L. még a 3. d) pontot.

2. A főnévi igenévvel való felszólítás, parancs sokszor idegenszerű. Általában jobb helyette a közvetlenül személyhez vagy személyekhez intézett felszólító alak. Pl.: *Megállni!* (helyesebben: *Állj* meg! *Álljon* meg! v. *Álljatok* meg!); *Futni! (Fuss!* ill. *Fussatok!;* vezényszóként: *Futás!); Beszállni! (Szálljunk* be! v. *Beszállás!);* az iskolában használt vezényszavak, utasítások: *Felállni!, Leülni!, Könyvet becsukni!* (inkább így: *Álljatok fel!* v. *Álljanak fel!; Üljetek le* v. *Üljenek le!; Csukjátok* be a könyvet! stb.). Különösen bántó, sőt logikátlan németesség a pincérhez intézett *Fizetni!* felkiáltás, amely voltaképpen nem is felszólítás, hanem a vendég szándékának közlése. Helyesen: *Fizetek!* v. *Fizetni szeretnék.*

Némely felszólító forma azonban értelmezhető német hatástól független, hiányos mondatnak is: Gyerekek, [gyertek] *ebédelni!;* Fiúk, [kezdjetek, menjetek] *tanulni!;* „Szaporán, hé! Nagy a rakás, *mozogni!*" (Arany: Tengeri-hántás). A felszólítás mindenképpen határozottabb, hatásosabb az ige felszólító módú, ragozott alakjával. — L. felszólítás.

3. Igeneves szerkezetekben gyakori a főnévi igenév. A mellékmondatot helyettesítő, ill. rövidítő ilyen szerkezetek egy részét sokan már eleve idegenszerűnek (latinosnak vagy németesnek) vélik. Nem szabad azonban általánosítanunk!

a) Nem vitatják a főnévi igenév helyességét, ha a mondat tárgya, főleg a *tud, akar, szeret, kíván, bír, mer, szokott, kezd* vagy más — ezekkel rokon jelentésű — igei állítmány mellett. Pl.: szeretek *énekelni;* nem mert *bejönni.* Az ilyen főnévi igenévi tárgyhoz újabb bővítmények kapcsolódhatnak, s így igenévi szerkezet jön létre. Pl.: szeretek *népdalokat énekelni;* nem mert *bejönni a szobába.* Ha megvizsgáljuk első példamondatunkat, azt látjuk, hogy két tárgy van benne: az állítmánynak alárendelt főnévi igenévi tárgy *(énekelni)* és az ennek alárendelt *-t* ragos névszói tárgy *(népdalokat).* Az efféle főnévi igenévi szerkezet használata teljesen kifogástalan.

b) Egy másik mondattípusban, elsősorban a *lát, hall, tud, érez,* valamint a *hagy, enged* állítmány mellett ún. kettős tárgyat találunk. Ilyenkor mind a főnévi igenévi, mind a névszói tárgy közvetlenül az állítmánynak van alárendelve: Ne *engedd* így *elmenni a gyereket!;* Hallottam én *szép szavának Ezüst hangját csengeni* (Kisfaludy S.: Himfy); Hallottam *sírni a vasat, hallottam az esőt nevetni* (József A.: Eszmélet). Odaértett névmási tárggyal is: *Hagyd futni* (ti. őt)!; *Engedj leülni* (engem)! Minthogy ez a szerkezet emlékeztet a latin accusativus cum infinitivóra, akadtak, akik helytelenítették, s *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondat használatát javasolták helyette. Az említett igék mellett azonban a kettős tárgy természetes, belső nyelvi fejleményként is létrejöhetett, s így — főleg az irodalmi nyelvben — nincs okunk a hibáztatására.

A következő példákban mégis természetesebb, magyarabb a mellékmondatos szerkesztés: *láttam őt elmenni: láttam,* hogy v. amint v. amikor *elmegy* v. *elment; zsibbadni érezte* a lábát: *érezte,* hogy *zsibbad* a lába.

c) A szenvedő értelmű *látszik* ige mellett az alannyal alkot a főnévi igenév kettős alanyú szerkezetet: *állni látszék az idő* (Petőfi: Füstbe ment terv). Néha e helyett is jobb a mellékmondat. Pl.: *kifogyni látszik* a készlet: *úgy látszik, kifogy* v. *kifogyóban van.*

d) Más állítmányok mellett azonban a főnévi igenévi szerkezet használata valóban idegenszerű, különösen az olyan vélekedést, akarást, reménykedést, kérést, elhatározást, nyilatkozást kifejező igék, ill. szókapcsolatok után, mint *ajánl, javasol, buzdít, elhatároz, föltesz, hisz, képzel, remél, kér(etik), megenged, megtanul, parancsol, megtilt, szeret(ne), tervez, érdemesnek, helyesnek, jónak, kívánatosnak, szükségesnek gondol, tart, tekint, vél* stb. Elkerülésére több lehetőségünk is van. Pl.: *ajánlom megtekinteni,* helyesen: *ajánlom, tekintse* v. *tekintsék meg; elhatároztam belépni* a szövetkezetbe, helyesen: hogy *belépek; kérem* [ti. önt] az ajtót *becsukni* (helyesebben: *szíveskedjék becsukni* az ajtót! v. *Tessék* az ajtót *becsukni!,* v. Kérem, *csukja be* az ajtót); *Kérjük* a tisztaságra *ügyelni* (helyesen: *Ügyeljünk* a tisztaságra!); *megparancsolta bezárni* v. *bezárni*

parancsolta a kaput: megparancsolta, (hogy) *zárják be;* nem *reméltem* önt itt *találni: hogy* önt itt *találom.*

Néha már nem hibáztatjuk a megszokott, elfogadott igeneves kifejezésmódot, de ajánlhatunk helyette jobbat. Pl.: *szükségesnek tartom megjegyezni* (jobb így: hogy *megjegyezzem); megtanuljuk* helyesen *használni* az igét (nyomatékosabb így: megtanuljuk, hogyan *használjuk* helyesen v. hogyan *kell* helyesen *használni); megtanulta becsülni barátját* (a pénzt, az egészséget); szokott forma, de magvasabb így: megtanulta, hogy *(meg)becsülje* v. *becsülni kell* barátját, ill. *megismerte a pénz* stb. *értékét.*

A főnévi igenév helyett néha főnevet használhatunk. Pl.: az értekezletet *elhalasztani javasoljuk* (helyesen: az értekezlet *elhalasztását* javasoljuk, vagy: javasoljuk, *hogy halasszák el* az értekezletet); hallom a vonatot *közeledni:* hallom a vonat *közeledését* v. *közeledtét;* egy nyaralót tervezünk *építeni:* egy nyaraló *építését* tervezzük.

e) Célhatározói mellékmondat helyett is természetes a főnévi igenév a következő, főként mozgást jelentő vagy azzal kapcsolatos tartalmú igék mellett: *jön, megy, bocsát, enged, küld, hív* stb. Pl.: *téged jöttem* v. *jöttelek üdvözölni; dolgozni megyek* a kertbe; *enni hívnak; engedj ki* (egyet) *sétálni!* Helyes persze a célhatározói mellékmondat is, bár néha ez a nehézkesebb, terjengősebb forma. Pl.: *eljöttem, hogy üdvözöljelek; Engedj ki, hogy sétáljak (egyet)!*

f) Gyakran nem elég szemléletes az alanyi mellékmondatnak főnévi igenévvel való helyettesítése a következő kifejezések után: *célja, feladata, (első) dolga, ideje, kötelessége, szándéka, törekvése, minden vágya . . . , látszik, könnyelműség . . .* ; stb. Pl.: *célunk* a nyelvi műveltséget növelni: hogy *növeljük* v. a nyelvi műveltség *növelése; első dolgom* lesz *megkeresni* a könyvet: hogy *megkeressem* v. *megkeresem; kötelességed tanulni,* helyesebben: hogy *tanulj* v. *a tanulás; könnyelműség volt* erre *vállalkozni:* hogy erre *vállalkoztál* v. *ez a vállalkozás.* Itt az *ideje aludni menni* — a kettős főnévi igenév miatt is jobb így: hogy *aludni menj* v. *menjünk* v. *menjetek.*

Az utóbbi példa mutatja legjobban ezeknek az igeneves szerkezeteknek a fő sajátosságát: a személytelenséget, az alany határozatlanságát. Ez olykor szándékos is lehet, de sokszor értelmi zavart, bizonytalanságot okoz.

g) Mutató névmással vagy *elég(gé)* határozóval nyomósított szó után magyartalan a főmondat helyett álló főnévi igenév. Pl.: *elég okos ő kivívni* a maga igazát: hogy *kivívja;* nem *(olyan) bolond, lemondani* a jogáról: hogy *lemond(jon).*

h) Jelzői mellékmondat helyett is idegenszerű, avultas a főnévi igenév. Pl.: éltet a remény, téged *viszontláthatni* (a ható alakú igenév még inkább

zavaró): hogy *viszontlát(hat)lak;* a vágy, sikert *elérni*, egyre ösztökélte: egyre ösztökélte a vágy, hogy *sikert érjen el;* nőtt benne az elhatározás, vidéken *letelepedni:* hogy vidéken *telepedjen* v. *telepszik le.*

L. még: tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett

i) A ható ige főnévi igenevének használatára lásd: ható ige 3. a)

B) Két főnévi igenévnek egy mondatban való összetalálkozása általában nem szerencsés, mert nehézkessé teszi a mondatot. Pl.: megyek *ásni segíteni* neki; szebben: megyek, *segítek* (v. *hogy segítsek)* neki *ásni;* Nem fog *kifárasztani utazni* egész nap?: . . . , *ha* v. *hogy* egész nap *utazol?;* Nem fog *ártani* ráncba *szedni* őt!: . . . , ha ráncba *szedik* v. *szeded* őt! Szebb, könnyedebb, magyarosabb ilyenkor is az alanyra pontosan utaló mellékmondat. De természetes például ez: megyek *enni adni* a gyerekeknek.

L. még: általános alany 3. | fordítás és nyelvhelyesség | germanizmusok 2. | latinizmusok | ragtalan tárgy 4—5. | *tetszik* 2.

Irodalom: Klemm 384—7; Tompa: NyK. 1955 : 129—48; uő: MNy. 1955 : 283—93; S. Hámori: MMNyR. 1 : 548—9; H. Molnár: uo. 2 : 151—2; Temesi: uo. 1 : 223—5; Tompa: uo. 2 : 335; F[erenczy]. G.: NymLev. 86—7; Szende: Szóról 103—4; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 195; Rácz: uo. 237—9; Herczeg: Nyr. 1968 : 180—8; Kossa: MM. 241—3; Ferenczy: AnyŐrj. 191—2, 230; Rácz.: MMNy.[3] 218, 271—2; Bárczi: Nym. 77; Rónai—Kerekes 460—1. K. M.—R. E.

főnévi igenévi személyragozás

A névszói személyragozásnak az igeragozással is némileg rokon fajtája. Például a *tudni* főnévi igenév személyragos alakjai ezek: *tudnom, tudnod, tudnia, tudnunk, tudnotok, tudniuk (tudniok);* a *kérni*-é: *kérnem, kérned, kérnie, kérnünk, kérnetek, kérniük (kérniök);* a *törni*-é: *törnöm, törnöd, törnie* stb. Főképp a *kell, lehet, illik, enged* típusú igei, továbbá a *hiba, bűn, szabad, vétek, jó, rossz* típusú névszói állítmány (vagy ilyen névszói résszel szerkesztett névszói-igei állítmány) alanyául használt főnévi igenevet szokás így toldalékolni az igenévhez értett cselekvő alanynak tömör kifejezésére. Pl.: *Segítenetek* kell! Mit lehet *tennünk?;* Nem illik *meghátrálnia;* Engedj *elmennem!;* Hiba volna *elmulasztanunk!* — Használatának mondattani szabályaira lásd: főnévi igenév I. 3. — A többes 3. személyű rag *u, ü*, ill. *o, ö* magánhangzós változataira lásd: birtokos személyragok alaki ingadozásai 2.

Az ige tárgyas ragozásának analógiás hatására az igenév olykor az egyes szám 1. személy *o, e* [ë], *ö* kötőhangzós *-m* ragja helyett *a, e* kötőhangzós — voltaképp tárgyas ragozású igei — *-lak, -lek* személyragot

kap, ha saját tárgya 2. személyű: *oda* kell *kísérnelek* (értsd: nekem téged); Titeket is *meg* szabad *látogatnalak?* Ezek az alakok ritkák, bár régóta használatosak, tömörek, s nem is idegenszerűek. Az irodalmi nyelv mégis szívesebben él helyettük a szabályos névszói személyragos alakokkal: *oda* kell *kísérnem* téged; Titeket is *meg* szabad *látogatnom?*

L. még: birtokos személyragok egyeztetése 3. | névszói személyragozás

IRODALOM: Deme: Magy. 10; Lőrincze: ÉdAny. 380—1; S. Hámori: MMNyR. 1 : 549; Tompa: AnyOlv. 121—30. T. J.

főnévi igenév melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett

főnévi igenév tárgyként L. főnévi igenév II. A) 3. a)—b) | ragtalan tárgy 4. | tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett

fönn L. *fenn — fent, fönn, föntt*

főnökasszony, főnöknő L. foglalkozásnevek női változata

főnök úr L. foglalkozásnév a megszólításban | megszólítás és formái I. 6.

fönség — fenség L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *felség, felséges — fenség, fenséges*

föntebb L. *alábbi* | *fel, föl* I. | *feljebb, följebb* | *fenn — fent, fönn, föntt* | határozószók fokozása

főorvos

Szókapcsolatokban általában különírjuk elő- vagy utótagjától: *igazgató főorvos, kórházi főorvos, sebész főorvos, tiszti főorvos; főorvos asszony.* De: *főorvosnő.*

L. még: *fő* melléknév és főnév

förgeteg — fergeteg

A *förgeteg* (jelentése: heves vihar, zivatar) választékos, kissé régies szó. Van *fergeteg* [fërgeteg] alakváltozata is. Mindkettő kifogástalan, de az első szótagjában *ë*-s változatnak van egy kis népies íze is. Származéka, a *fergeteges* [fërgetegës] melléknév viszont már teljesen köznyelvi, s gyakoribb is, mint az alapszónak akár *e*-s, akár *ö*-s alakváltozata (például a sportnyelvben: *fergeteges iram, fergeteges támadások).* A *förgeteges* [för-

getegës] ritkább, pedig érdemes lenne gyakrabban használni a nyelvünkben túltengő *e* hangok számának csökkentése végett. (Ti. azok, akik a zárt *ë* hangot nem különböztetik meg, a *fergeteges* szónak mind a négy szótagjában nyílt *e* hangot ejtenek.)

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *e* és *ë* hang

E. L.—K. G.

förtelem — fertelem

A mindennapi beszélt nyelv és az irodalmi stílus is az *ö* hangú *förtelem* [förtelëm] változatot kedveli, a régies *fertelem* [fërtelëm] alakkal csak ritkán találkozunk. Ez utóbbi sem hibás, noha van némi patinás jellege, az azonban ellene szól, hogy a csak egyféle *e*-t ismerők beszédében eléggé egyhangúan hat. Származékában is inkább az *ö* hangos változatot ajánljuk használatra: *förtelmes*.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *e* és *ë* hang

föst L. *fest — föst*

főszerkeszt

A *főszerkesztő*-ből elvont, erősen a szakmai zsargonra valló ige. Csak bizalmas vagy tréfás használatban fogadható el. Pl.: *a lapot ő főszerkeszti.* Helyesen: *ő a lap főszerkesztője; ő végzi a főszerkesztői munkát.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

IRODALOM: Ladó: MMNyünk 12.

főtisztelendő L. címek és rangok I.

főúr L. foglalkozásnév a megszólításban

föveny — fövény

Jelentése: (vízparti) homok, ill. ilyen talaj. A mai nyelvhasználatban a *föveny* alak járja, a *fövény* egy kissé régies, irodalmi nyelvi. Pl.: Kavicsos *fövénnyel* rakta meg szekerét (ÉrtSz.: Arany). A mai nyelvben összetételek előtagjaként is az *e*-s változat használatos: *fövenyfürdő, fövenypart, fövenypuszta* stb. (Akadémiai helyesírásunk 1940-től 1954-ig mindkét változatot megengedte.)

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 107.

főzelék feltéttel L. *-val, -vel* rag I. 7.

francia nyelvi hatás

I. A nyelvünket érő külső hatások közt a francia nyelvé történetileg három időszakra sűrűsödik.

1. A 12—13. században egyházi, politikai és diplomáciai kapcsolatok, valamint (vallon) telepesek közvetítik a francia műveltség, udvari és társadalmi élet szavait. Ezek teljesen beleolvadtak már a magyar szókincsbe *(kilincs, lakat, mécs, szekrény, tárgy* stb.); a személy- és helynevek közül francia eredetű: *Lajos, Olivér, Roland, Jolanta; Tállya* stb.

2. A 18. századi francia felvilágosodás hatása, amely egész Európára szétsugározta a francia nyelv nimbuszát, nálunk főként német közvetítéssel, Bécsen át s elsősorban az előkelők és a szellemi vezető réteg körében érvényesült (vö. például a társadalmi élet, a divat és a művészetek szókincséből: *rang, zsabó, medalion, bagatell, alkóv)*, de e szavak nagy része szinte népnyelvi szintre szállt le *(masamód, zsalugáter, butélia, kurázsi, paraplé* stb.). Ezt sokban annak is tulajdoníthatjuk, hogy a német katonai nyelv tele volt francia eredetű műszóval, s ezek népünk nyelvében is meggyökereztek, sok más, voltaképpen a németből átvett, ott már módosult francia szóval együtt *(masíroz, kadét, brigád, kvártély, galopp, gavallér, kurizál, bravúr, maródi, parádé* stb.).

3. A napóleoni időkben Bécs szellemi zárlatot igyekezett létesíteni, de a 19. sz. második negyedétől ismét felélénkült Párizs vonzása, főként az irodalom és a képzőművészet révén, olyannyira, hogy jogosan tekintjük e néhány évtizedet a francia nyelvi hatás harmadik jellemző időszakának. Az esszé és a kritika nyelvét finomkodó modorosságként árasztották el olyan francia szavak, mint *szüzsé, premier, matiné, nüansz, konferanszié, miliő*, sokszor eredeti alajukban: *oeuvre* [ővr], *avantgarde* [åva~gård v. magyarosabban: avangárd], *haute-volée* [ótvolé], *voilà* [voålå]!

II. A francia nyelv hatása nyelvi szempontból — most már függetlenül e hatás idejétől, történelmi körülményeitől — két típusra tagolódik: az egyik típusba a szókészleti, a másikba a nyelvszerkezeti hatások sorolhatók.

1. A szókincsbeli hatás elég nagy. Az előkelősködő polgári idegenimádat és a divat egy sereg francia szóval telítette e társadalmi réteg zsargonját, majd a köznyelvet is. Pl.: *drapp, bezs, delén, krepdesin, kuzin, plümó, toalett, frivol, neglizsé, komplett, menü, affér.*

A német közvetítés folytán több francia jövevényszavunk nem eredeti, hanem a német nyelvhasználatban kialakult alakban, ill. jelentésben került hozzánk. Pl.: *blamál, blamázs, delikátesz, gardedám, gardíroz, gardrob, gourmand* [gurma~], *lavór, szeparé.* Sok szó latinosított végződést vett föl: *elegáns, zsenáns, illusztris, zseniális, artista, pikantéria, naivitás* stb. Gyakori a francia jövevényszók helytelen (németes) ejtése is: *rökamié,*

rekami, rekamír — a helyes *rekamié* helyett, *relif* pedig a *rölief* v. *relief* helyett.

Nagyszámú francia eredetű szó az előkelőség és a finom választékosság hangulati köréből leszállt a köznyelv, sőt a népnyelv vagy az argó szintjére. (Példákat erre már idéztünk.)

A köznyelvünkben használt, több százra menő francia eredetű szó mellett sok kifejezést, szólást, szállóigét, közmondást is átvettünk, részben eredeti alakban vagy magyaros hangzásúvá téve, részben magyarra fordítva. Pl.: *à jour* [ázsúr] (vagyok) = munkám, tájékozottságom *naprakész; comme il faut* [komilfó] = *illendő(en), kifogástalan(ul); couleur locale* [kulőr lokál] = a sajátos *helyi szín, hangulat; l'art pour l'art* [lár pur lár] = *öncélú művészet*, ill. *öncélúan; par excellence* [pár ëkszëla~sz] = *kivált, főképp, sajátosan; a maga teljességében, lényegében, a szó legszorosabb értelmében; plein air* [plenër] (festészet) (= a szabad tér fényhatását érvényesítő); *poste restante* [poszt reszta~t] = *postán maradó* (küldemény); *tête à tête* [tëtátët] = *négyszemközt, bizalmas kettesben; aló mars* (allons, marche!) = *indulj, menj innen, takarodj, lódulj!; agit ad* (donner l'acquit) = *alkalmat ad, felbátorít; c'est la vie* [së lá ví] = *ez*, ill. *ilyen az élet; chevalier sans peur et sans reproche* [svàljé sza~pőr ë sza~rőpros] = *félelem és gáncs nélküli lovag; cherchez la femme* [sersé lá fám] v. *keresd az asszonyt; demimonde* [dőmimo~d] v. *félvilág(i); embarras de richesse* [a~bárá dö risesz] v. *a bőség zavara; honni soit qui mal y pense* [oni szoá ki mál i pa~sz] = *szégyen rá, ki rosszra gondol; jeunesse dorée* [zsönesz doré] = *aranyifjúság; laisser faire* [leszé fër], *laisser passer* [pászé] = *hadd menjen a maga útján, szabadon; noblesse oblige* [noblësz oblízs] = *a nemesség, a rang kötelez; on revient toujours* [o~ rővje~ tuzsúr] = *az ember mindig visszatér* (első szerelméhez); *elefántcsonttorony; az állam én vagyok; a stílus maga az ember; de hol van a tavalyi hó?*. Ezek általában a választékosabb társalgásban, a művelt nyelvhasználatban és az irodalomban élnek, tehát bizonyos stílusréteg jellemző elemei. Túlságosan gyakori vagy nem a megfelelő stílusközegben való használatukat kerüljük! Az erőltetetten vagy finomkodóan franciás kiejtés és az előkelősködő szóhasználat sokszor már nevetséges modorosság.

2. A szó- és szóláskincsbeli átvételekhez képest a nyelvszerkezeti hatás sokkal kevésbé jelentős, s ez a tény azt mutatja, hogy a francia nyelv hatása mélyebbre, nyelvünk szerkezetéig nemigen hatolt. Ennek ellenére van nyelvünknek néhány olyan jelensége, amely az itt tárgyalt szempontból említésre érdemes.

a) Mindenekelőtt számolnunk kell bizonyos h a n g t a n i - h e l y e s í r á s i hatásokkal. A franciából átvett szavak újabban segítettek meghonosítani nyelvünkben *á* hangunk röviden ejtett párját, a valamivel

zártabb, ajakkerekítés nélküli, rövid *à* hangot, például ezekben a szavakban: *parfé, pardon, parvenü, malőr, sasszé, apropó;* a hosszú nyújtott nyílt *ē*-t az olyanokban, mint *amper, primer;* valamint bizonyos magánhangzók orrhangú ejtését *(changeant* [sa~zsa~], *renaissance* [rönesza~sz], *bonbon* [bo~bo~], *chance* [sa~sz v. sánsz]. Az ilyen ejtés azonban többnyire modoros, finomkodó, nem kívánatos. Egyébként a legtöbb ilyen szót már magyaros alakban írjuk és ejtjük: *reneszánsz, avanzsál, sansz.*

b) Nyelvtani szerkezet és stílus tekintetében is van néhány nyoma a francia hatásnak. Formai elemként honosodott meg az *à* prepozíció (= *darabonként, egyenként;* pl. *à 10 Ft)*, a 'szerint, módon, módra' jelentésű *à la* szerkezet, pl. *à la carte* [álákárt] (= *étlap szerint, étlapról), à la française* [álá fra~szēz] (= *franciásan, francia módra).* Német közvetítés, ill. átvétel eredménye az *-íroz* igeképző. Pl.: francia *fixer* [fikszé], német *fixieren* [fikszíren], magyar *fixíroz.* — L. még: idegen elöljárós szerkezetek | idegen képzők nyelvünkben II. C) 2.

A francia (becéző-kicsinyítő) nőnévképző *Françoise* [fra~szoáz], *Louise* [luíz], *Antoinette* [a~toánett], *Georgette* [zsorzsett] mintájára születtek a múlt században a magyarban is a *Ferike* (Franciska), *Lajoska* (Lujza), *Györgyike* stb. „magyarosított" nőnevek. A férfinevek becéző alakjával való zavaró egyezésük miatt azonban nem terjedtek el, s ma már elavultnak vagy mulatságosnak hatnak.

A német mellett francia példák is elősegíthették a határozatlan névelő fölösleges használatának terjedését (pl.: ez *egy* nagy gond; lásd: *egy* III.). Talán ilyen hatás erősítette a felsőfok előtti névelőhasználatot is (lásd: *a, az* névelő felsőfok előtt). Lehetett szerepe francia nyelvi hatásnak a mutató névmás gyakran pongyola, fölösleges nyomósító kitételében is (pl.: a pénz, *az* csak eszköz; más *az*, egy háztartást vezetni, és más rendelkezni; lásd: mutató névmás 4.).

A Nyugat-korszak írói nagy érdeklődéssel és vonzalommal fordultak Franciaország, a francia irodalom és műveltség felé. Ennek nyoma érzik stílusukon is. Írásaikban bőven vannak gallicizmusok, franciás szerkezetek. (Különösen Szomory Dezső műveiben találkozunk velük jellegzetességként.) Ilyen például a vonatkozó névmással összetett mondattá duzzasztott vagy idegenszerűvé bonyolított szerkezet: Ki az, *aki* ne merné megtenni?, helyesen: Ki ne merné megtenni?; Látod őt, *aki* megy le a lépcsőn?, helyesen: Látod, amint v. ahogy lemegy v. Látod a lépcsőn lemenő embert? v. Látod? (Épp) most megy le a lépcsőn. Jellegzetesen franciás „szomoryzmus" az alanynak vagy a határozónak értelmezőszerű hátravetése, ill. szervetlen közbeékelése. Pl.: egy nyájas szót azért remélt, *hű cseléd* (magyarosan: *a hű cseléd* azért remélt v. *mint hű cseléd,*

azért remélt); egy harang kondul, *komor és rettenetes*, mint tragikus kolomp (helyesen: *komoran és rettenetesen)*.

A cselekvőre, közvetítőre, segítőre, közreműködésre utaló *által* névutónak műveltető és szenvedő ige (ill. igenév) melletti használatát szintén erősíthették a francia minták. Pl.: *öccse által* üzent (inkább: *öccsével)*; a *főnök által* írt levél (latinosan: a *főnöktől írt*, v. magyarosabban: a *főnök írta* levél). — L. még: *által — -tól, -től*, ill. *-val, -vel*.

III. A fentieken kívül természetesen nagyarányú közvetlen hatás érvényesül a francia környezetben élő külföldi magyarok nyelvhasználatában.

L. még: fonetikus írás | idegen nyelvi kifejezések, szólások használata | idegen szavak | idegenszerűségek

IRODALOM: Horváth J.: MNy. 1911 : 68—73; uő: MNy. 1914 : 86—9; Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. 1920; Magyar Zoltán: A magyarországi franciaság. 1932; Désiné Éltes Emilia: A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. 1935; Gáldi: FroMagy. 38—53; Bárczi: FrJövSz.; Dengl 366—7, 374—7; Sőtér István: Magyar—francia kapcsolatok. 1946. K. M.

frank

Így, magyarosan írjuk és ejtjük, akár germán törzset, akár francia, belga vagy svájci pénznemet jelent.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | külföldi pénznemek.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1965 : 268; Rozslay: AnyKal. 223.

Franklin

Angol kiejtés szerint [frenklin] és magas hangrendű volna; helyesebb azonban megszokott magyaros kiejtése, mély hangú toldalékokkal: *Franklinnak, Franklinról* stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 4—5.

frappáns L. *pedáns — pedánt*

fráter

Egyházi jelentésén ('föl nem szentelt szerzetes') kívül rosszalló értelemben használják: *goromba fráter, piszok fráter*. — Toldalékai inkább magas hangrendűek: *fráternek, fráterek;* mély hangrendű változatai kissé népiesek, ritkábbak: *fráternak, fráterok*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II.) 5. a)—c)

f r a z e o l ó g i a i e g y s é g e k L. állandó szókapcsolatok

frazeológiai idegenszerűségek

1. A hangtani, szókészletbeli, nyelvtani és mondatszerkezeti idegenszerűségeken kívül a frazeológiában (az állandó szókapcsolatokban, a szólásokban stb.) is találunk idegen hatást. A frazeológiai idegenszerűségek közt a következő fontosabb és gyakoribb típusok vannak: a) igés kifejezések *(adja a nagyot, az urat; jó partit csinál; tisztába jön vmivel; jól megy neki; veszi magának a fáradságot;* stb.; — lásd bővebben: *ad* 2. | *megy* 2. | *tiszta);* b) határozós kifejezések, kapcsolatok *(kéz alatt vesz* vmit; vmilyen *ürügy alatt; váll váll mellett; mérték utáni szabóság; közel* öt éve; *egyenesen nem igaz!; kifejezetten* v. *kimondottan új* stb. — értékelésüket lásd e cikk 4. részében, továbbá: *alatt* 2. | *egyenesen* | *kifejezett, kifejezetten* | *kimondott, kimondottan* | *magas);* c) jelzős kifejezések *(átütő siker; magas kor; a legutolsó divat szerint* van öltözve stb.; — lásd még: *átütő* | *legutolsó — legutóbbi — legújabb).*

2. A frazeológiai idegenszerűségek közt szólások is kerültek szép számmal a magyarba. Az újszerűség általában vonz, gyakran az idegenből átültetett szólás elütő szemléletmódja, szokatlan képszerűsége vagy logikátlansága ellenére, sőt néha éppen meghökkentő volta miatt. Mindez hamar népszerűvé teszi, meggyökereztetni az idegen, főként német mintájú szólást. Pl.: *itt van a kutya eltemetve* v. *elásva* (Hier liegt der Hund begraben; mindkét magyar változatában elterjedt s elfogadható); *hosszú orral távozik* (mit langer Nase abziehen); *nagy szemeket csinál* (große Augen machen); *szőnyegre kerül* vmi (aufs Tapet kommen); *ha minden kötél szakad* (wenn alle Stricke reißen; a magyar szólásforma is szemléletes); *felül a magas lóra* (sich auf das Pferd setzen); *lovat ad* vki *alá* (jemandem ein Pferd geben; ez is, mint az előző is, megfelel a magyar szemléletmódnak; értelme kb. ez: magatartásával követelődzésre bátorít). Ha a szólás megfelel a magyar szemléletmódnak és észjárásnak, ha formája kifejező és képszerűsége érzékletes, nem helyteleníthetjük pusztán azért, mert idegen eredetű, sőt örülnünk kell nyelvünk ilyen gazdagodásának, frissülésének. Semmi kifogásunk sem lehet például ezek ellen: *aranyhegyeket ígér; bogarat* v. *bolhát dug* vkinek *a fülébe; minden hájjal megkent; zöld ágra vergődik; mással kapartatja ki (magának) a gesztenyét (a tűzből).* Ezek akár eredeti magyar szólások is lehetnének, olyan természetesek számunkra. — L. még: *csinál* | *magas lóra ül* | *szőnyeg.*

A megszokás elveszi ugyan a kölcsönszólások vagy tükörfordítások idegen ízét, s nem is gondolunk a kifejezésforma vagy a szemléletmód furcsa, idegen voltára, de a figyelmesebb elemzés feltárja az olyan szólások idegenszerűségét is, mint például: *nagy lábon él; nagy házat visz; függét mutat.* Ám kifejezőerejük, a hozzájuk tapadt sajátos jelentésárnyalat, ill.

stílushangulat, valamint képszerűségük, tömörítőértékük s a hasznosság vagy szükségesség mellettük szól, s polgárjogot ad nekik.

Vannak azonban szólások, amelyeknek idegenszerűsége rikítóan érzik mondatszerkezetükön, kifejezésformájukon, képiségükön és szemléletmódjukon, s amelyeknek használatát semmi különleges jelentésbeli vagy stílushangulati érték nem támogatja, amellett könnyen helyettesíthetők teljes értékű, hagyományos magyar megfelelővel. Pl.: *a földdel egyenlővé tesz vmit* (etwas dem Erdboden gleichmachen): (a) földig lerontja v. lerombolja; *az ágyat őrzi* (das Bett hüten): (fekvő) beteg v. betegen fekszik v. gyengélkedik (lásd még: *őriz*); *tőkét kovácsol vmiből* (er schlägt ein Kapital daraus): a maga javára, hasznára fordít, használ (ki v. fel) vmit; *szerencse fel!* (Glück auf!): jó szerencsét! v. járj szerencsével! v. reméljük, sikerül a dolog, bízzunk a szerencsében; *orrot kap* (eine Nase bekommen): megfeddik, megróják, megszidják stb.

3. Az érezhetően vagy rikítón idegenszerű szólásokon kívül vannak jövevény szólások is. Ezeket nyelvünk már teljesen befogadta, eredeti szólásainkkal egyenrangúnak vehetjük őket, mind a nyelvérzék, mind a nyelvtudományi értékelés tekintetében. Ellenük tehát fölösleges és oktalan a helytelenítés, a megrovás, a tiltakozás. Ilyen például a *kosarat kap* vagy a *kútba esik a terv* kifejezés. Ide soroljuk az eredeti nyelven is gyakran idézett, de magyar fordításban is kikristályosult formájú, általánosan használt közmondás- vagy szállóigeszerű szólásmódokat: *A pénznek nincs szaga* (Pecunia non olet); *A változatosság gyönyörködtet* (Varietas delectat); *Kétszer ad, ki gyorsan ad* (Bis dat, qui cito dat); *Amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek* (Quod licet Iovi, non licet bovi); *Borban az igazság* (In vino veritas;) *Keresd az asszonyt!* (Cherchez la femme!); *Hagyjatok fel minden reménnyel* (Lasciate ogni speranza); *Az én házam az én váram* (My house is my castle). — L. még: *felhagy*.

4. A frazeológiai idegenszerűségeknek — akárcsak a nyelvtaniaknak — ha talán kevésbé gyakoriak is, mint a szókészletbeliek, sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnünk, mert kevésbé ismerhetők fel: magyar szók vagy nyelvi formák burkával álcázott magyartalanságok. Idegen szemlélet- és kifejezésmódot hoznak nyelvünkbe például az olyanok, mint *(nagy) súlyt fektet* vmire (grosses Gewicht auf etwas legen); *erre fel* (hierauf); *kivételt képez* (eine Ausnahme bilden); *az idegekre megy* (auf die Nerven gehen); *hosszú képet csinál* (er macht ein langes Gesicht); *osztom a nézetedet* (ich teile deine Ansicht). — E kifejezések helyesebb magyar megfelelőit lásd: *súly* | *arra föl* v. *fel* | *képez* terpeszkedő kifejezésekben | *idegeire megy vmi* | *megy* 3. | *oszt*.

A frazeológiai idegenszerűségek megítélésének alapja azonban — mint erre már az idegenszerű szólásokkal kapcsolatban is kitértünk — nem

lehet sem az elvtelen vagy közömbös liberalizmus, sem a soviniszta ízű purizmus. A kérdést a szükség és a hasznosság szempontjából kell mérlegelnünk! Mindig tekintetbe kell tehát vennünk a szóban forgó idegen eredetű vagy mintájú kifejezés, szólás átvételének körülményeit, nyelvünkben való további alakulását, elterjedtségének mértékét, magyarosabb megfelelőit, mondattani vagy jelentésbeli párhuzamait. Eszerint — akárcsak az idegen szavak közt — vannak szükségesek és elfogadhatók vagy már befogadottak (pl.: *töri a fejét* vmin; *előtérbe kerül; háttérbe szorul)* és fölöslegesek, kerülendők, pl.: *mérték után; irányt vesz* vmire (Richtung auf etwas nehmen); *mondd már!* (sag schon!); *úgy éljek én!* (so wahr ich lebe!). Ez utóbbiak természetes magyarsággal: *mértékre, mérték szerint; (legközelebbi) céljául, feladatául tűz ki* vmit, vmire *törekszik*, vmi *a célja; ugyan!, nem fontos, nem érdekel, nem számít, na és aztán?; becsületszavamra.* S mint a szükséges fogalmat jelölő vagy hasznos új jelentésárnyalatot kifejező, meghonosodott idegen szavak esetében, itt sem jogos a purista szellemű helytelenítés pusztán azért, mert egy szólás vagy kifejezés idegen eredetű, ill. mintájú. Ne bélyegezzük tehát idegenszerűségnek az idegen nyelvből származó képet, kifejezést, szólást, ha könnyen érthető és szabatos, s ha egyébként megfelel a magyar szemléletnek, észjárásnak! Sokszor nem is fordításról, hanem olyan véletlen egyezésről van szó, amely az emberi szemlélet és gondolkodás közös alapjaiból következik (például a hőmérséklet, a láz *emelkedik*, vö. a hőmérő higanyszálának fölfelé-lefelé való mozgásával!).

A szócikkben szereplő utalásokon és címszóként is szereplő kifejezéseken kívül lásd még: idegen nyelvi kifejezések, szólások használata | idegenszerűségek | *jön* II. 2. | szólások szerepe és stílusértéke

IRODALOM: Simonyi: HM.[3] 63—6; Tolnai: PHNyr. 98; Dengl 281—308; Tompa: NyFK. 81—113; O. Nagy: Szól. 22—3; uő: SzólKözm. 10.

K. M.

frázis L. közhelyek | pongyola stílus II. 4—5.

freccsen L. *fröccsen — freccsen*

frizőr — frizér

Ez a franciából kölcsönzött szó csak a régebbi nyelvben volt használatos, főként *frizőr* alakban, ritkábban a népies *frizér* változatban. A mai nyelvben legföljebb a tréfás, bizalmas stílusban fordul elő. A köznyelvben helyette a magyar *fodrász* és *borbély* járja.

L. még: *fodrász — borbély*

frizsider

Franciásan: frizsider, de angolosan [fridzsider]-nek is ejtik. Az idegen szó helyett azonban használjuk inkább a magyar *hűtőszekrény*-t, esetleg röviden a *hűtő*-t!

L. még: F[erenczy]. G.: NymLev. 362; Grétsy: Nyr. 1975 : 279.

frocliz

A bizalmas társalgási nyelvben — valószínűleg a kellemetlen cselekvés hangulatát jól érzékeltető hangalakja miatt — gyakran előforduló német-magyar keverékszó. A választékos nyelvbe nem illik. Helyette a *bolondít, ugrat, (ismételten) bosszant, csúfol, piszkál, ingerel, zaklat* stb. szavakat, kifejezéseket ajánljuk.

fröccsen — freccsen [frëccsen]

E hangutánzó szónak két változata él, de az *ö*-s alak a gyakoribb. Mi is ezt ajánljuk azoknak, akik a zárt *ë* hangot nem különböztetik meg, hogy így is csökkentsük *e* hangjaink számát, ill. gyakoriságát.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. a) | *e* és *ë* hang

FTC L. mozaikszók I., III.

fuj L. *pfuj — fuj*

fúj — fú L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

fújódik — fúvódik

A mindennapi beszélt nyelvben a *j*-s változat él, a *fúvódik* egy kissé régies és tájnyelvi alak. Összetételekben és más származékokban azonban éppoly gyakori a *v*-s alak, mint a *j*-s. Pl.: *felfúvódik, felfúvódó, felfúvódott.* Sőt van olyan származék is, amelyben a *v*-t tartalmazó alak az elterjedtebb: *felfúvódottság, felfúvódás.*

Hasonló ingadozás van a *fúj* ige egyéb származékaiban is. Pl.: Holttestemen át *fújó* paripák száguldjanak (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet), de: *üvegfúvó.* A Dunántúlon így mondják: *hófujás*, de a köznyelvben: *hófúvás.* A trombita és a kürt a köznyelvi norma szerint *fúvós* hangszer.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

IRODALOM: Buzás: Msn. 1942 : 102—3.

fukszia

Magyar népi neve *csüngőke.* A növénytanban: *Fuchsia.* Ezt használja a köznyelv is, magyaros, fonetikus helyesírással.

fuldokol — fuldoklik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. b) | tő- és kötőhangzóváltakozások I. B) 5.

fullánk

Mai köznyelvünkben a címszó szerinti formában írjuk és ejtjük helyesen. Rövid *l*-es és hosszú *ú*-s változatai *(fúlánk, fulánk)* már régiesek vagy tájnyelviek.

fundamentum — fundamentom L. *talentum — tálentom*

funkció

Meghonosodott idegen szó. Sokszor sajátosabb, körülhatároltabb fogalomra utal, mint magyar megfelelői: *működés, tevékenység; feladat, foglalkozás, (hivatalos) teendő, hatáskör, tisztség, szerep, rendeltetés.* Származékai közül a *funkcionál* igét a köznyelvben jól pótolja a *működik, tevékenykedik, dolgozik, szerepel.* — A *funkcionális* melléknév (= valaminek a működésével kapcsolatos, funkció szerinti) szaknyelvi szó. Pl.: *funkcionális verstan;* a nyelv *funkcionális szemlélete.* Ne használjuk fölöslegesen! Például az épület, a gép *funkcionális használata* helyesen: *rendeltetésszerű* használata. — A *funkcionárius* főnév a mozgalmi és közéleti, ill. a sajtónyelv szava; olyan személyt jelöl, akinek valamely szervezetben (hivatalos) tisztsége, feladata, hatásköre van. Napjainkban a *funkcionárius* helyett a mozgalmi és a hivatalos használatban örvendetesen terjed egy magyar szó: a *tisztségviselő.* Ezt a szóhasználatbeli változást csak helyeselni tudjuk, igyekezzünk támogatni!

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d)

É. Z.—K. G.—K. M.

funkciómegoszlás a képzőkben L. képzők stilisztikai értéke | párhuzamos képzések

fura — furcsa

Ugyanannak az alapszónak, a *fúr* igének a származékai. A *fura* alakot inkább a bizalmas nyelv, az élőbeszéd kedveli, de néha az irodalmi nyelvben is előfordul. Pl.: Szegeden | eltanácsolt az egyetem | *fura* ura. (József A.: Születésnapomra). A *furcsa* az irodalmi nyelvben és a köznyelvben egyaránt használatos.

IRODALOM: Lőrincze: NymLev. XVIII—XIX; uő: Nyőrs. 260—1.

furnér — furnír

A faiparnak e szava a köznyelvben *furnér* változatban gyakoribb, a *furnír* egy kissé népies alak. Magyar megfelelőjük: *borítólemez*. A származékokban is a köznyelvi *furnér* használatos: *furnéros, furnéroz;* továbbá: *furnérgyalu, furnérlap, furnérlemez; bútorfurnér* stb.

fuserál

A bizalmas társalgási nyelv szava, az üzemi zsargonra is jellemző. Választékosabb megfelelője, a *kontárkodik* csak tárgyatlanul használható. Az igekötős *elfuserál* inkább a. m. (hozzá nem értés miatt) elront, elpocsékol. Újabban alakult e tőből a játékos, bizalmas hangulatú *fusizik*. Ez némileg más jelentésű: (munkaidőben vagy azon kívül) üzemi anyagokból — tiltott módon — magának vagy eladásra, megrendelésre dolgozik. De ennek is van általánosabb, 'engedély nélkül ipart űz' — azaz: *kontárkodik* — értelme. Az igekötős formák között viszont már végbement az elkülönülés: az *elfuserál*-nak nincs *elkontárkodik* v. *elfusizik* megfelelője, s a *belekontárkodik vmibe* helyett sem mondhatjuk: *belefuserál* v. *belefusizik vmibe!*

Irodalom: Karcsay: ÉT. 1978 : 1589; K. Grandpierre: Kortárs 1979: 83—4:

fut

Főképp a társalgási nyelvben találkozhatunk e szónak ilyenféle bizalmas(kodó), beszélt nyelvi ízű használatával: *ez a színésznő jól fut; fut a vígjáték, a film; Zsuzsi most Pistával fut.* Az igényesebb stílusban — szebben, választékosabban — így fogalmazunk: *ez a színésznő népszerű; a vígjátéknak, a filmnek sikere van; Zsuzsinak most Pista udvarol*, ill. szintén társalgási nyelvi, de a *fut* igével alkotott szókapcsolatnál megszokottabb, ajánlhatóbb formulával: *Zsuzsi most Pistával jár.*

L. még: *előtt* 3.

futball

Angol eredetű nemzetközi szó. Nálunk a leggyakoribb ejtésforma: fudbal, de — feltehetőleg az angol mintát követő *football* írásmód hatására — nem ritka a [fodbal] ejtés sem. Az *o*-s változat erejét mutatja, hogy a szócsonkítással és játszi szóképzéssel alakult *foci, focista, focizik, focizgat* stb. csak *o*-val ismeretes.

A sportsajtóban és -szakirodalomban a *futball* helyett többnyire *labdarúgás*, a *futballista* helyett *labdarúgó* használatos. Ez természetesen helyes. De a *futballozik* igének nincs magyar megfelelője. Ezért nem baj, hogy a köznyelvben megmaradt a *futball* is, sőt létrejött a kedvesen bizalmas *foci*.

Egybeírjuk: *futballbelső, futballcsapat, futballmérkőzés, futballpálya, futballrajongó,* de a három egymás mellé kerülő *l* miatt kötőjellel: *futball-labda.*

L. még: sportnyelv

IRODALOM: P. L.—N[agy]. J. B.: Msn. 1948 : 19—20; G. Varga 46, 51; Bánhidi 238—9, 261—3. F. G.—G. L.

fuvarozási L. *-ási, -ési* végződésű szavak

fúvó — fújó L. *fújódik — fúvódik*

fuzsitos — fuzsitus L. *kubikos — kubikus*

fű

Ragozásában is hosszú az *ű: fűnek, fűről* stb., kivéve a *v*-s tőváltozatú alakokat, amelyekben mindig rövid *ü* előzi meg a *v*-t: *füvön, füvet, füvek; füvem; füvecske, füvel* (ige), *füves, füvész, füvez* (de természetesen *fűvel, fűvé,* hiszen a *v* itt nem a tőhöz tartozik).

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. a)

fű-fa

Kötőjellel írjuk: *fűben-fában* (orvosság), *fűhöz-fához* (kapkod), *fűnek-fának* (panaszkodik, tartozik), *fűt-fát* (ígér, megmozgat).

függ L. állandó határozó | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 4.

függő beszéd és kérdés

1. Másvalakinek a közlését vagy érdeklődését idézetként ismételhetjük el a magunk beszédében. Ennek két szélső fajtája a szóról szóra való — ún. egyenes — és a magunk szavaival átalakított — ún. függő — idézet. Az előbbire példa: *Az orvos ezt kérdezte tőlem: „Mikor volt itt utoljára?"* Az utóbbira: *Az orvos azt kérdezte tőlem, (hogy) mikor voltam ott utoljára.* A kettőt a művelt nyelvhasználatban általában gondosan megkülönböztetjük.

2. Az egyenes idézet és bevezető — ún. idéző — mondata közt lazább a nyelvtani kapcsolat, s az idézett egy vagy több mondat önálló szerkezeti egység. Az idéző mondatban lehet ugyan *ezt, azt* stb. utalószó, de az idézetbe nem kerülhet kötőszó — ha egyébként nincs benne. A nyelvtani személyek és a közelre vagy távolra utalás, az idővonatkozás stb. szempontjából mindig az eredeti beszédhelyzet viszonyai

irányadók: *Mikor* volt [értsd: ön] *itt?*, vagyis az idézett beszélőnek a helyzetébe gondoljuk magunkat.

A függő beszéd és kérdés idéző mondata ellenben rendszerint főmondata lesz az idézetnek mint legtöbbször tárgyi, néha alanyi vagy más mellékmondatnak; ezért az ilyen idézet — amely, mint láttuk, valójában nem igazi idézet — gyakran *hogy* kötőszóval kezdődik. A főmondatban is gyakori a mély hangú, távolabbra mutató utalószó. A nyelvtani személyek, a közelre vagy távolra utalás, az idővonatkozás stb. dolgában pedig nem az eredeti, hanem az idéző személy beszédhelyzete és mondatbeli viszonyai irányadók: „Megkérdezte: *Mikor* voltam [mármint én] *ott?*" Ugyanígy különbséget kell tennünk esetleg a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *visz* stb. szópár között. Tehát ha egyenes beszédben ez is a helyes forma: *Tegnap ezt mondtad: „Hozd vissza holnap a könyvemet"*, a függő beszédben ez így módosul: Tegnap *azt* mondtad, hogy *ma vigyem* vissza a *könyvedet*. Az egyenes beszédbeli megszólítás, indulatszó a függő beszédben rendesen elmarad. A latin függő idézetek igemódhasználatának hatására hajdan feltételes mód is járta a magyaros kijelentő, ill. felszólító mód helyett. Ma ez a jelenség csupán régiességként fordul elő. Pl.: „Mondták, hogy a várban egy hatalmas úr *élne*. (Mai, helyes alakban: *él.)* Ez megparancsolta, hogy ki-ki egy almát *vinne* [értsd: *vigyen*] neki ajándékba".

Helyesírásában is különbözik a kétféle idézet. Idézőjel csupán a szó szerinti idézetben fordulhat elő. Az elöl álló idéző mondat után ilyenkor kettőspont is van. Pl.: *Ezt mondtad: „Hozd vissza holnap délelőtt!"* Ha az idézetbe van ékelve az idéző rész, akkor ez kis kezdőbetűs, elöl és a végén gondolatjellel elhatárolva: *„Hozd vissza — mondtad — holnap délelőtt!"* Ha az így közbeszúrt rész oda kerül, ahol az idézetben vessző van, ezt a gondolatjeles betoldás után tesszük: *„Holnap — mondtad —, ha lehet, hozd vissza!"* Ha az idézet egészében megelőzi az idéző szavakat, akkor csupán egy gondolatjel mutatja a határt: *„Hozd vissza holnap délelőtt!" — mondtad.* Nyomtatott regények, elbeszélések szövegében a szó szerint idézett beszélgetéseket idézőjel nélkül szokás írni, a kezdő idézőjel helyén azonban, mindig új bekezdésben, gondolatjel mutatja, hogy valakinek a szavai következnek utána. — A tartalom szerinti idézésben rendesen csak vesszőt használunk a két rész elkülönítésére: *azt mondtad, hogy ma délelőtt vigyem vissza; ma délelőtt, mondtad, vigyem vissza; ma délelőtt vigyem vissza, mondtad.* — A függő beszéd és kérdés végén mindig olyan írásjelet kell tennünk, amilyen a főmondathoz illik: *Kérdezd meg*, hogy eljön-e!; *Mondtad-e neki*, hogy jöjjön ide*?*; *Megkérdeztem*, hogy jön-e.

3. A tiszta egyenes és a szabályos függő beszéd közt elég sok átmeneti fok van, s ezeket különösen a szépirodalom használja fel szívesen.

A „megelevenítő (szabad) függő beszéd" (style indirecte libre) jelzi pl., hogy a szerző idéző mondat nélkül is a szereplő gondolatainak pontosabb ismertetésére tér: „Ő is azt gondolta nyilván, hogy *miért ártsam magam bele én* [értsd: *ártsa magát . . . ő]* ebbe a kényes ügybe." Máskor a szereplőnek nem szó szerint idézett szövegében — *hogy* kötőszóval kapcsolva ugyan — pontos idézet is helyet kap. Ilyen „kapcsolt egyenes beszéd" például ez: Józsi, aki kovácssegédi gusztusával megmaradt a kenyérnél, nem mondhatta neki, *hogy de Ibolykám, nem érdemes ezért a zsemlyéért annyi pénzt adni* (Veres P.). Az efféle átmenetek főleg a realista emberábrázolásában gyakoriak.

L. még: alárendelt mondat | *hogy* 1. a), c) | idéző mondat szórendje | utalószó | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 6.

IRODALOM: Herczeg: Nyr. 1951 : 328—31; uő: StilTan. 240—91; 316—7; H. Molnár: MMNyR. 2 : 359; Herczeg: MNy. 1973 : 407—17; uő: A modern magyar próza stílusformái. 1975. T. J.

függően vmitől

Ez a névutószerűen használt ragos igenév az indoeurópai nyelvek mintájára (vö. német *abhängig* stb.) azt fejezi ki, hogy egy folyamat, mérték stb. mintegy függvénye valamely más körülménynek (mint független változónak). Pl.: *Az időjárástól függően* szeptember 1-jén vagy 16-án befejezzük az idényt. A hivatali és az újságnyelvben nagyon elburjánzott a hagyományos (vmi) *szerint*, (vmihez) *mérten*, *illően* és a szintén újabb keletű (vminek) *megfelelően* v. *arányában* rovására. Bár nem sérti nyelvünk rendszerét vagy a magyaros nyelvi szemléletet, ne engedjük, hogy a felsoroltak helyét egymaga töltse be! Tehát például *a forgalomtól függően* formula helyett tetszésünk szerint (inkább mint *tetszésünktől függően!)* ilyeneket választhatunk: *a forgalomhoz mérten* v. *illően; a forgalom szerint* v. *arányában; a forgalomnak megfelelően* (5—10 percenként indul a kocsi).

L. még: névutó 4.

IRODALOM: HivKve² 99. T. J.

f ü g g ő k é r d é s L. függő beszéd és kérdés | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 6.

függ r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 4.

fülemüle — fülemile — fülmile

A *csalogány* rokon értelmű szavai, ill. szóváltozatai. A mai köznyelv a *fülemüle* alakot használja, a *fülemile* ritkább, választékosabb, a *fülmile* pedig régies. Az irodalmibb formára idézhetjük például Arany Jánost:

„Történt pedig egy vasárnap, Hogy a fentírt *fülemile* Ép' a közös galyra üle". — Persze a *fülemüle* is előfordul az irodalomban, például Móra Ferencnél: „Szebben szól otthon a kakukk, mint itt a *fülemüle*" (ÉrtSz.).

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

fül-, orr-, gégeorvos

Az elnevezés első két eleméhez kötőjelet kapcsolunk. Hasonlóképpen a rokon változatokban is: *fül-, orr-, gégeszakorvos; fül-, orr- és gégeszakorvos; orr-, fül-, gégeosztály; Fül-, Orr-, Gégeklinika.* De az ilyen összevontabb, nem hivatalos elnevezésekben inkább elhagyjuk a vesszőt: *fül-orr-gégész; orr-fül-gégészeti osztály.* A nyelvi szempontból nem kifogástalan *fül-, orr-, gégészet* forma helyett a *fülészet és gégészet* vagy — további természetes egyszerűsítéssel — a *fülészet* kifejezéssel is élhetünk.

fürdik r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 5.

fürj

Mai köznyelvünkben rövid *ü*-vel írjuk és ejtjük.

fűtés

Hosszú *ű*-vel és rövid *t*-vel ejtjük. A [füttés] tájnyelvi változat.

fűt r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 1.

fütyül — fütyöl

Mai köznyelvi alakja *fütyül*, bár ezt az alakot régebben hibáztatták. A *fütyöl* ritkább, régiesebb változat, ill. népnyelvi alak.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b)

IRODALOM: V. B.: Msn. 1932 : 99.

füzet — fűzet

E szavaknak helyesírása is, kiejtése is gondot okozhat. Ügyeljünk rá, hogy az 'irka' jelentésű *füzet* szót rövid *ü*-vel, a *fűzet* igét — a *fűz* ige műveltető képzős származékát — viszont hosszú *ű*-vel írjuk. A kevésbé gyakorlott helyesírót az is megzavarhatja, hogy némelyik nyelvjárásunkban a *füzet* szó igeként is él mint a *fizet* alakváltozata. Ugyanígy rövid *ü*-vel írjuk a *fűz* ('fűzfa') főnév tárgyragos, többesjeles, birtokos személyragos alakját *(füzet, füzek, füzeink* stb.) is, bár a kiejtésben a hosszú magánhangzós forma is elfogadható.

L. még: *fizet*

fűz t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n L. terpeszkedő kifejezések

G

g

A betű és a vele jelölt hang neve: gé. L. még: betűk neve. — A hang képzéséről lásd: kiejtés II. A) 2. a)

Gaál

E keresztnévi eredetű családnév kiejtése: gál, akárcsak a *Gaal* írásváltozatnak.

L. még: régies helyesírású családnevek 1.

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1964 : 385.

Gabi L. becézőnév 1. d)

gáláns L. *pedáns — pedánt*

g a l l i c i z m u s o k L. francia nyelvi hatás II. 2. b) | idegenszerűségek 1—3.

galocsni L. *kalocsni — kalucsni, galocsni*

Galsworthy

Az angol író nevének ejtésváltozatai közül Angliában a [gólzvő'di, gólzvö'dzi]-féle alak terjedt el. A Magyarországon hallható más — többnyire téves — ejtésváltozatok közül leginkább még az írásképhez és a magyar hangrendszerhez valamivel közelebb álló [galzvördi] fogadható el. Toldalékai eszerint is magas hangrendűek: *Galsworthyhez, Galsworthynek.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a)

galuska — haluska

Párhuzamos átvétel a szláv nyelvekből. A *galuska* a lengyelből, a *haluska* a szlovákból került hozzánk. Köznyelvünkben a *galuska* változat használatos, a *haluska* tájnyelvi alak.

gally — ág L. *ág — gally*

gamásni L. *kamásli — kamásni, gamásni*

gamó — kamó, kajmó

A *kampó* rokon értelmű népnyelvi szavai; a köznyelvben még leginkább a *gamó* változat ismeretes, a *kamó* és a *kajmó* erősen nyelvjárásias.

ganéj — ganaj — gané

A *ganéj* alak a köznyelvben gyakoribb és valamivel választékosabb, mint a kissé népies *ganaj* vagy a *j* elemet elhagyó *gané*. A *ganyé* változat már tájnyelvi. Igei származékként a *ganéz* gyakoribb, mint a *ganajoz*. Összetételben nem használható egyformán mindhárom változat, mert *gané(j)domb*-ról és *gané(j)hányó* villáról beszélünk, de a *ganajtúró bogár* kifejezésben csak a *ganaj* alak helyes.

L. még: *karéj — karaj | paraj — paréj | taraj — taréj*

Ganz

Helyes kiejtése: ganc, németesen: gánc.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d)

Irodalom: Ladó: AnyKal. 228.

garádics L. *grádics — garádics*

garambol L. alakváltozatok, alakpárok I. 1. b) | *karambol*

gardedám

E finomkodó hangulatú, elavulófélben levő idegen szavunk egy vagy több fiatal(abb) hölgyet kísérő, rájuk felügyelő — többnyire idősebb — nőt jelent. Franciás hangzása ellenére valójában német eredetű szó. A *garde-dame* kifejezés valószínűleg a bécsi német nyelvben keletkezett, francia elemekből: *garde* (őrség, őrizet, felügyelet) + *dame* (hölgy), hasonló felépítésű francia összetételek mintájára, pl.: *garde-barrière* (sorompóőr), *garde-frontière* (határőr), *garde-magasin* (raktárfelügyelő). Érdekesség, hogy a francia nyelv egyáltalán nem ismeri ezt az álfrancia szót: ott erre a fogalomra más főnevek használatosak.

A magyarban — jelentéstapadásos rövidüléssel — kialakult a szónak egy csonkult *garde* alakváltozata is. Ma már ezzel sem igen találkozunk, legfeljebb humoros-ironikus célzattal. K. G.

gardrób — garderob, gárdrob

E francia-német kölcsönszó változatai közül a *gardrób* a leggyakoribb, a *garderob* ritka, a *gárdrob*, valamint a rövid *á*-val és félig elnyelt *ö*-vel ejtett [gárd^{ö}rob] pedig finomkodó, ezért kerülendő változat, ill. ejtésmód. Helyettük a különféle jelentéseiknek megfelelő magyar szót ajánljuk: 1. (nagyobb, beépített) *ruhásszekrény*, 2. *öltözőszoba*, ill. ruhák tartására való kisebb helyiség, 3. *ruhakészlet*, *ruházat*, *ruhatár*, vki ruháinak összessége (pl. felújítja, kiegészíti a *gardrobját* v. *ruhatárát)*, 4. (színházi stb.) *ruhatár*, *ruhamegőrző*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 4.

gargarizál — gargalizál

A köznyelvben jobbára a *gargarizál* alak járja, a *gargalizál* ritkábban fordul elő. Inkább mondjuk így, magyarul: *öblögeti a torkát* vagy egyszerűen: *öblöget*, népiesebb hangutánzó szóval: *gurguláz*.

garnírung

A hétköznapi társalgás nyelvében előforduló német eredetű szó. Választékos magyar megfelelője, a *köret* (ill. a *körítés)* inkább csak a vendéglátóipar nyelvében használatos, de általánossá tétele kívánatos.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

garzon

E francia jövevényszót ma már ebben az alakban írjuk és ejtjük. Franciásabb *garszon* változata egy kissé régies, a [gárszon], [gárszo˜] ejtés pedig finomkodónak hat, kerülendő.

A szó használata 'nőtlen fiatalember, legényember, agglegény', ill. 'pincér, szolga' jelentésben meglehetősen elavult. Néha alkalmazzák egyedül élő (fiatalabb) nőre is. Egyébként jelzői értéke van ilyen szókapcsolatokban és összetételekben: *garzonélet*, *garzon életmód*, *garzonlakás*. Az utóbbi helyett tapadásos ráértéssel maga a *garzon* szó is használatos, sőt gyakori (pl. fürdőszobás, főzőfülkés *garzon)*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 4.

Irodalom: Bence: Msn. 1942 : 136; Deme: Magy. 22.

gatter

Fölösleges idegen szó. Helyesen: *keretesfűrész*, ill. *rács*. A szintén német eredetű *zsalugáter*-nek, amelynek utótagjában ugyancsak a *gatter* rejlik, népies íze, kedves hangulata fejlődött ki. Valójában azonban ott is fölösleges a címül írt szó, mert a *zsalu*-nak önmagában is van 'szétnyitható ablakredőny' jelentése, tehát ugyanaz, mint a *zsalugáter*-nek.

L. még: *zsalu*, *zsalugáter*

gazdagodik — gazdagszik L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

-gazdag utótagú összetételek

Ez az összetételtípus nagyobbrészt német tükörfordításból született, kisebb részben azonban az *érzelemgazdagság*-féle szavakból való természetes elvonás útján keletkezett. Gyakori a különféle szaknyelvekben: *dallamgazdag* (zene), *fajgazdag* (állatvilág), *formagazdag* (épület), *halgazdag* (vízterület), *ötletgazdag* (előadás), *részletgazdag* (térkép), *tónusgazdag* (kép) stb. Szakszövegekben a tömörség és a szakszerűség érdekében szükség lehet az ilyen szavakra, s ott nem is hibáztathatók. Gyakori használatuk azonban papírszagúvá teszi a fogalmazást.

Az effajta összetételek helyett inkább hagyományos szerkezeteket, többtagú kifejezéseket használjunk, ha a kapcsolat nem szokásos, vagy ha hosszabb szó kerülne az előtagba! Tehát például az *aranygazdag* (birodalom) helyesen: *aranyban gazdag* (birodalom). Hasonlóképpen: *D-vitaminban gazdag* (hal), *koleszterinben gazdag* (étel), *sporteseményekben gazdag* (hét) stb.

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Deme: MNy. 1953 : 140—56; Grétsy: SzaknyKal. 65—8.

L. J.

gazdaságtalan képzése L. *-tlan, -tlen; -talan, -telen*

gazdasszony — gazdaasszony

Az összetétel eredeti alakja ugyan *gazdaasszony* volt, de az idők folyamán a kiejtésben a két *a* hang eggyé olvadt, s ma már írásban is a *gazdasszony* a közismert forma. A *gazdaasszony* alak ritkán használatos, s egy kissé tudálékos.

L. még: beszédhangok kapcsolódása IV. 2.

gazduram L. beszédhangok kapcsolódása IV. 2.

gazsulál

A bizalmas társalgás nyelvében előforduló, de kissé régiesnek ható és finomkodó német-francia eredetű szó. Magyar megfelelői: *hízeleg, hízelkedik, hízelgőn kedveskedik, kedvét keresi vkinek* (főképp felettesének), *talpnyaló módon viselkedik*, (alázatosan) *meghunyászkodik*. Ezek azonban nem mind adják vissza eléggé az idegen szó rosszalló hangulatát.

Gdańsk — Danzig L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. e), II. B) 1. a)

gebines

Az utóbbi évtizedekben előbb a vendéglátóipar és a kereskedelem, majd a mindennapi társalgás bizalmas nyelvében elterjedt szó, amelynek argotikus színezete és olykor gúnyos vagy rosszalló hangulata van. Hivatalosan *önelszámoló, szabadkasszás (vállalkozó* v. *vállalkozás)* a neve. Alapszava, a ritkábban előforduló *gebin* a német *Gewinn* 'nyereség, haszon' szóval függ össze. Zárt *ë*-ző ejtése: gëbinës.

IRODALOM: Tompa: NymLev. 362—3.

gége — giga

A köznyelvi *gége* szóval szemben a *giga* tájnyelvi vagy tréfás alak.

gelencsér L. *gerencsér — gelencsér*

gemkapocs — gémkapocs

Az *e*-s ejtés az általános (gyakran zárt ë-vel), de néha hallani a *gémkapocs* változatot is. Ez alighanem népetimológia, vagyis a madárfajtát jelentő *gém* szó téves beleérzésének eredménye. Az előtag valójában a 'csiszolt drágakő' jelentésű angol *gem* szó márkanévi alkalmazása nyomán került bele a szóba.

IRODALOM: Országh: Nyr. 1967 : 72; uő: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977.

generál- előtagú összetett szavak L. *szociál-* előtagú összetételek

generáljavít

A *generáljavítás*-ból — magyarul *nagyjavítás, főjavítás* — elvont igei összetétel. A szaknyelvben meghonosodott, de jobb helyette a *nagyjavítást* v. *főjavítást végez* kifejezés.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 61—4.

generatív nyelvészet L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

genezis L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

genie, genialitás L. *zseniális — geniális | zseni — genie*

genre L. *zsáner*

gentleman

Kiejtése: dzsentlmen, kissé parlagibb magyarsággal: dzsentlömén, dzsentlömen; angolosabban: dzsëntlmen. Jelentése kb. ez: kifogástalan modorú, lovagias, becsületére kényes férfi. Olykor szükségünk van e szóra, bár hangalakja elég nehézkes.

genny

Főleg ragos, jeles vagy képzős alakjainak megválasztása okozhat gondot. A helyes változatok: *gennye, gennyet* (inkább, mint *gennyt!*), *gennyel; gennyes, gennyedt, gennyezik* v. *gennyedzik* (e két forma egyaránt szabályos), *gennyesedik.*

gépír

Elvonás a *gépírás, gépíró* összetételekből. Meghonosodott, már elfogadható. Mondhatjuk így is: *gépen* v. *géppel ír.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

Irodalom: Ladó: MMNyünk 12.

gépkocsinyeremény-betétkönyv

Hosszúsága miatt elő- és utótagja közé kötőjel kell (l. AkH. 217. pont)! Kerüljük a következő összetett szót: *gépkocsinyereménybetétkönyv-sorsolás!* Ennek írása így, ilyen módon szabályos, de e hosszú összetétel olyan nehézkes, hogy helyesebb birtokos jelzős szerkezetté bontani: *a gépkocsinyeremény-betétkönyvek sorsolása.*

Irodalom: HTT. 22.

gereblye — gereben

Eredetük azonos, de jelentésük egy kissé különbözik. A *gereblye* az általánosan ismert vas-, ill. fafogakkal ellátott gazdasági eszközt jelenti, amelyet széna, szalma összehúzására vagy a föld egyengetésére használnak. A *gereben* hasonló, de olyan eszközt jelöl, amely csak a kender, a len s egyéb növényi rostok fésülésére és tisztítására való. Ez utóbbi szó inkább a nép nyelvében használatos.

gerencsér — gelencsér

A fazekasnak ez a régi, szláv eredetű megnevezése a mesterséggel együtt kihalóban van, többnyire már csak családnévként ismeretes. Még aránylag legelterjedtebb az eredeti *gerencsér*, valamivel ritkábban fordul elő a *gelencsér*, s még inkább táji ízűek a *gölöncsér, göröncsér* stb. változatok.

gerilla

E nemzetközi idegen szót magyarul a címszóbeli alakban írjuk és ejtjük.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

gerle — gerlice, gilice

E változatok közül csak a *gerle* közkeletű, a *gerlice* kedveskedő, becéző alak átvitt értelemben, megszólításként él, a *gilice* pedig nyelvjárásias.

germán, germanizmus L. *vandál, vandalizmus*

germanizmusok

1. Általános kérdéseik

Germanizmus a szó tágabb értelmében minden olyan idegenszerű kifejezés, amelynek mintája valamely germán nyelv. A sajátos magyar fejlődés folytán a *germanizmus* szó nálunk szinte a legutóbbi évszázadig szűkebb jelentésű volt: csak németességet értettünk rajta. Minthogy azonban a 19—20. században angolosságok (anglicizmusok) is növekvő számban keletkeztek nyelvünkben, szabatosabb a *germanizmus* műszót a germán nyelvi hatások összefoglaló nevéül használni.

Mint az idegenszerűségeket általában, az ide tartozó nyelvi eszközöket is aszerint osztályozhatjuk legjobban, hogy a nyelvi rendszernek melyik nagy körébe (szintjébe) tartoznak. Legfeltűnőbbek a hangtaniak. Az Amerikából hazalátogató magyarokat például már beszédüknek angolos — egy kissé éneklő — hanglejtése is gyakran fölismerhetővé teszi. A szókincs és frazeológia körébe tartoznak a németes vagy angolos tükörszavak (ilyen a 'merőben, jellegzetesen' értelmű *kimondottan* határozószó, vö. német *ausgesprochen)* és tükörkifejezések (mint a *feketén-fehéren* kitűnik, igazol stb., vö. német *schwarz auf weiß*, vagy a *végül, de nem utolsósorban* állandósult szókapcsolat, vö. ang. *last but not least)*. Az alaktani idegenszerűségek közé sorolhatók az igetöves főnévi szóösszetételek (mint *horderő*, vö. német *Tragkraft; gyufa*, vö. német *Zündholz)*. Már inkább a mondattaniak közé illik a műveltető igének képző helyett a *hagy* segédigével és főnévi igenévvel való, körülírt kifejezése *(hagyok* magamnak cigarettát *hozni*, vö. ich *lasse* mir Zigaretten *holen;* magyarosan: *hozatok . . .)*. — Részletezőbb értékelésüket lásd alább, ill. az idegenszerűségek szócikkében. Vö. még: jelzős összetételek 1.

2. Németességek

A német nyelvi hatás jórészt a Habsburg-elnyomás következménye; a németességek elleni nyelvvédő és nyelvtisztító törekvések tehát sokban erősítették függetlenségi harcainkat is. A mai politikai viszonyok közt már nem fenyegeti népünket az erőszakos elnémetesítés, ezért a német mintájú kifejezések társadalmi megítélése is fokozatosan módosult. Ma már jóval enyhébben ítéljük meg nyelvünk német vagy részben német hatást tükröző elemeit, egyrészt az előbb említett ok következtében, másrészt pedig azért, mert e germanizmusok közül az elmúlt évtizedek alatt jó néhány belegyökeresedett nyelvünkbe.

A választékos fogamazásban mindamellett ma is szemet szúr, ha nagy számban fordulnak elő benne a német közvetítéssel hozzánk került divatos szók, szóvirágok, sokszor csak üres szólamok: pl. a *messzemenő* (= *weitgehend*): *jelentékeny, hatékony, nyomós, fontos* stb.; a *föltétlen* (= *unbedingt*): *bizonyos, okvetlen*; a *kizárt, ki van zárva* (= *ausgeschlossen*): *lehetetlen(ség)*; a *nem létezik* (= *existiert nicht*): *olyan nincs, lehetetlen*; a *Mondd már!* (= *Sag schon!*): *Mit bánom én!*; *Hát aztán?!* stb.; a *beképzel vmit* v. *beképzeli magának* (= ... *bildet sich ein*): *elhiteti magával*; az ebből alakult *beképzelt* (más szóval *önhitt*); — és sok-sok hasonló kifejezés. Az effélék ugyanis szórványosan használva ma már jóval kevésbé bántják a nyelvérzékünket, s kivált a mindennapi társalgásban meglehetősen természetesek; nagy tömegben, ill. választékos szövegben mégis arra vallanak, hogy használójuk kevésbé ügyel a magyaros szóhasználatra, mint kellene.

Még inkább kerülnünk illik persze az olyan nyelvtani szerkezeteket, amelyek sértik nyelvünk kialakult r e n d s z e r é t. Visszatetsző például a német szenvedő igei szerkezet átplántálása: a vendégek jól *ki lesznek szolgálva* (= die Gäste *werden* gut *bedient*; értsd: a vendégeket jól kiszolgálják).

Nem kárhoztathatjuk persze az olyan német mintára alakult kifejezéseinket, amelyek helyett nem tudunk jobb, magyarosabb megfelelőt ajánlani, ill. amelyek értelmükben vagy stilisztikai színeik szerint nem volnának egyértékűek a helyettük ajánlható szerkezettel. Hiába tudjuk például, hogy a *gyufa* csonka igetői előtagja (vö. *Zündholz*) idegen ihletésű, továbbra is általánosan így használjuk, mert mindannyian ismerjük, megértjük, ha pedig *lángadó*-val vagy más effélével „helyesbítenénk", környezetünk nem is értené. Igaz, van *gyújtó* szavunk is, de ez hivatalos vagy népies hangulatú.

Sok kifejezésmódot azonban a nyelvvédők évtizedeken át németességként üldöztek, fölöslegesen. Ma már tudjuk: e kifejezések nem sértik nyelvünk szabályait, hiszen természetes fejlemények a magyarban is,

csak itt később — a német hatás korában — indult meg az a változás, amely megmagyarázza őket. Az egyidejűséget kifejező *míg* időhatározó kötőszónak például éppúgy természetesen kialakulhatott ellentétes mellérendelői szerepe, mint a német *während*-nek, bár ez a fejlődés nálunk viszonylag később — részben a *während* mintájától is siettetve — ment végbe. Emiatt azonban a magyarban sem kell rosszallnunk „A fiú alacsony termetű, *míg* a leány valóságos óriás"-féle használatot — csak ne feledjük el egyéb ellentétes kötőszóinkat!

Még kevésbé jogos, hogy megszokott, természetes szemléletet kifejező képes kifejezéseinket csak azért üldözzük, mert megfelelőik a németben is megvannak. A színházi világból ered, de számunkra is világos a *(fontos) szerepet játszik* (= . . . *spielt eine [wichtige] Rolle)*, az *előtérbe lép* (= . . . *tritt in den Vordergrund)*, *háttérben marad* (= . . . *bleibt im Hintergrund)* stb. szólás általánosabb, képes értelme. — Még a leginkább sajátosnak tekintett, népies szólások és közmondások közt is sok olyan van, amelynek megfelelője a németből vagy akár más, távolabbi nyelvből is kimutatható; de efelől bátran használhatjuk őket a magyarban is. Ilyen a *leesett a tantusz* v. *a húszfilléres* (vö. a németben: *der Groschen ist gefallen)*; *az alma nem esik messze a fájától* (vö. *der Apfel fällt nicht weit vom Stamme*).

Vö. nyelvművelésünk története | nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás

3. Angolosságok

Számuk jóval kisebb, mint a németességeké; de a múlt század vége, kivált pedig a második világháború óta inkább angolosságok szivárognak nyelvünkbe, mint németes kifejezések. Többnyire olyan tükörszók vagy tükörkifejezések, amelyek nem vagy alig sértik a magyar nyelvi rendszert, s nemegyszer más nyelvekben is megvan a párjuk, úgyhogy részben nemzetközi hátterűek. Ezeket bátran használhatjuk. Ilyen például a sportnyelvi *távolugrás*, *magasugrás*, *rúdugrás* szó; a *beállítja az eredményt*, a *feladja a versenyt;* ilyen *a gátat* v. *az akadályt veszi* műkifejezés; az űrhajózás kifejezései közül az *űrhajó*, az *űrhajós*, a *holdrakéta* szó; ilyen a *komp* főnév idevágó értelme; az egyéb újabb kifejezések közül a *forró drót*, *a forró kutya* és a *forró nadrág* (ez utóbbiakra lásd: *forró)*; stb.

A régi magyar nyelvi szabályoktól eltérő újabb alakulatok egy része szintén nem sérti annyira nyelvünk rendszerét, amennyire szellemesen gazdagítja kifejezőeszközeinket. Ezért fogadhatjuk örömmel az angol *teenager* [tínédzser] fordításául néhány éve elterjedt *tizenéves* szót.

Néha az angol minták más idegen nyelvekkel együtt hatnak egy-egy nemzetközi szerkesztésmódnak a magyarban való meghonosítására. Így az angol sportegyesületek és vállalatok betűszói, névrövidítései is hozzájárultak a mozaikszó-alkotás hazai divatjának kialakulásához. — A

Mariner—6, Apollo—3, Festival—'78 típusú angol kifejezések (az orosz *Szojuz—5*-félékkel együtt) lassan mintái lesznek egy-egy hasonló magyar elnevezésnek (*Metronóm '77* stb.). Az ilyen szórendű jelzős szerkezet ugyan általában éppúgy magyartalan, mint az *ajtó kettő* (*második ajtó* helyett), de kivételesen — a nemzetközi reklámszokás mintájára — elfogadhatjuk.

Sokkal erősebben veszélyezteti persze az angol hatás az Amerikában és általában az angol nyelvi környezetben élő magyarok helyes anyanyelvi kifejezéseit; sőt magát a magyaros hangképzést, hangsúlyozást és hanglejtést, ill. a mondatszerkesztést is rendkívül eltorzíthatja. Ez a veszély nálunk is fenyeget az angol táncdalok divatja miatt.

L. még: anyanyelv és idegen nyelvek | frazeológiai idegenszerűségek | idegenszerűségek | külföldön élő magyarok nyelve | nyelvművelésünk története

IRODALOM: Búzás; Simonyi: HM.[3]; Tompa: NyFK. 81—113; Germanizmusok. Szerk. Nádor Gabriella. 1963; O. Nagy: SzólEred.[2]; Kálmán: Nyr. 1970 : 377—86; Bánhidi: Sportny.; Péchy 80—91; Sebestyén: Buktatók 72—3; Gergely: MN. 1979. júl. 17. T. J.

GESTAPO L. mozaikszó III.

gibic L. *kibic — gibic*

giga L. *gége — giga*

gilice L. *gerle — gerlice, gilice*

gím — gímszarvas

Gím szavunk a régi nyelvben általában szarvastehenet, nőstényszarvast jelentett, idővel azonban elhalványult eredeti jelentése. Ugyanakkor az állattan nyelvében a nyelvújítás idején megjelent a *gímszarvas* összetétel, amely már nem a szarvas nőstényét jelentette, hanem a *cervus elaphus* tudományos elnevezésű szarvasfaj jelölője volt, az állat nemétől függetlenül. Ráadásul a mindennapi beszédben sokan a gímszarvast is egyszerűen *gím*-nek nevezik. Ez olykor fogalomzavarra vezet. A zavar elkerülésére helyesebb a szarvasfaj megjelölésére mindig a *gímszarvas* szóval élni, a *gím*-et pedig csupán akkor használni, ha a szarvas nőstényéről akarunk szólni.

Arany Jánosnál is ilyen értelemben találjuk: Elejtették már a hímet — üldözik a szarvas*gímet* (Buda halála). Így értelmezik a *gím* és a *gímszarvas* szót újabb lexikonaink, szótáraink és a vadászati, állattani kézikönyvek is.

L. még: állatok, állatcsoportok megnevezése II. 2.

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 217–8; Ferenczy: Nyr. 1972 : 121–2; Heltainé Nagy E.: Nyr. 1977 : 233–5. G. L.

gimnazista — gimnázista

Vannak olyan *-ista* végű főneveink és melléknéveink, amelyekben a latinos képző előtti szótag magánhangzója időtartam tekintetében sokáig ingadozott, míg a megfelelő *-ium* végű főnévben ez a hangzó mindig hosszú volt és ma is hosszú. Az *-ista* végű latinos származékok közül némelyikben a hosszú magánhangzós változat lett irodalmi nyelvi alakká, másokban a rövid. Ilyen szavaink:

Evangélista — evangelista. Az irodalmi és a hivatalos egyházi nyelvhasználatban egyaránt az *evangélium*-mal megegyező *é*-s változat az uralkodó. Az *evangelista* [ëvangëlista] csak vidéki papoktól hallható régies alak.

Gimnazista — gimnázista. A mai nyelvhasználatban a *gimnazista* az általános, de az idősebbek nyelvében és az irodalomban találkozunk a régebbi *gimnázista* változattal is, pl. „A kisdiákok öten voltak, mind az öten második *gimnázisták*" (ÉrtSz.: Móricz).

Kollégista — kollegista. A *kollégista* terjedt el, mert ez jobban érezteti a *kollégium*-hoz való tartozást. A *kollegista* [kollëgista] ma már kevésbé használt, ritka változat.

Monopolista. Csak rövid *o*-val használatos. Igaz, hogy a *monopólium*-ban hosszú *ó* van, de a *monopolhelyzet, monopolkapitalizmus* és a *monopolizál* szavakkal való összefüggése erősebb.

Szeminarista — szemináriista. A rövidebb *szeminarista* alak lett általános. A *szemináriista* egy kissé népies változat.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6–7. | *másodikos gimnazista — második gimnazista* | *szociális, szocialista* E. L.

Gina

Ez az írott névalak voltaképpen két különböző névből is eredhet. Ha a *Georgina* rövidülése, akkor a kiejtése [gina]. Vajda János nevezte így verseiben szerelmét. — Az 1950-es évektől kezdve *Gina* Lollobrigida olasz filmszínésznő tette ismertté a *Gina* nevet olaszos [dzsina] ejtésváltozatában [dzsína lollobrídzsida] mint a *Regina* [redzsína] rövidülését. — A *Regina* egyébként nálunk is használt és ismert keresztnév, anyakönyvezhető rövid *Gina* alakjában is. Kiejtésük a magyarban egyezik írott alakjukkal.

IRODALOM: G[rétsy]. L.: Nyr. 1963 : 153.

girbegörbe — girbegurba

A köznyelvben egyaránt használatos és használható, egyenértékű változatok.

girhes — görhes

A bizalmas nyelv szavai. A *girhes* a gyakoribb köznyelvi alak, a *görhes* inkább tájnyelvi változat.

Gita — Gitta

A magyarban mindkettő a *Margit* alakváltozatainak becéző rövidülése. Néha a Brigittákat is *Gittá*-nak becézzük. A németben a *Gita* és a *Gitta* egyaránt a *Brigittá*-hoz kapcsolódik.

L. még: becézőnév 1. c)

gitter

A 'rács, rostély' jelentésű német *Gitter* szó magyar szaknyelvi átvétele. Inkább magyar megfelelőit használjuk! Rádiós szakszóként: *rács*, vegytani kifejezésként pedig: *kristályrács*.

gitt — kitt

E német eredetű szónak nyelvünkben két változata is használatos. A köznyelvben a *gitt* alak él (l. *gittegylet*), a szaknyelvben pedig a *kitt* járja. A szó eleji *g—k* hang váltakozását más ilyen szavakban is megfigyelhetjük: *gukker—kukker*, *karambol—garambol*, *kibic—gibic*, *kamásni—gamásni*, *kalocsni* (v. *kalucsni*) — *galucsni* stb. Mint példáinkból látható, néha a *g*-s változat (*gukker*), más szavakban többnyire a *k*-s ejtés vált köznyelvivé, s a *g*-s a népies. Tehát a *karambol*, *kibic*, *kamásni*, *kalocsni* v. *kalucsni* az általános, a köznyelvi alak, a *garambol*, *gibic*, *galucsni*, *gamásni* pedig népies változat.

IRODALOM: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1969 : 307. Sz. L.

glazúr

E német eredetű szó jobbára csak az igénytelen társalgás nyelvében fordul elő. Kerüljük, s használjuk helyette jó magyar megfelelőit: *máz*, *bevonat*.

gleichni [glejhni]

Német eredetű vulgáris építészeti zsargonszó. Magyarul: *falegyen*, *tetőszint*, *koszorúszint*, *emeletszint*.

glóbus — glóbusz L. *státus — státusz*

Goethe

Kiejtése: gőte. Az *e* végű magyar szavakhoz hasonlóan igen sok toldalék előtt az utolsó magánhangzó hosszú párját használjuk írásban is, kiejtésben is. Tehát: *Goethét* [gőtét], *Goethének* stb., *goethés;* de: *Goetheként.* Az itt-ott felbukkanó *Goethenek, Goethevel* írásmód és az ennek megfelelő [gőtenek, gőtevel] ejtés nem kívánatos.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d) | idegen szavak ragozása 1.

gólszerző — góllövő

Mindkettő kifogástalan, bár értelmük némiképp különböző. A *gólszerző* főnévnek tágabb, általánosabb a jelentése, mivel nem utal arra, miképpen érte el a gólt a játékos. (Alighanem ezért is terjedt el.) Pl. a labdarúgásban a fejesgól szerzőjét nem mondják *góllövő*-nek, hanem csak *gólszerző*-nek, hiszen nem lábbal *lőtte*, hanem fejjel fejelte a gólt. Egyébként azonban a *góllövő* is széles körben használatos: a labdarúgáson kívül a kézi- és vízilabdában, valamint a jégkorongban és a gyeplabdában is.

gombás tojás — gomba tojással L. jelzői értékű hátravetett határozó 2. b) | *-val, -vel* rag I. 7.

gondatlan — gondtalan

Mindkét szó a *gond* főnév fosztóképzős származéka, de jelentésükben különböznek. Ez újabb fejlemény, régebben a két alak és jelentés keveredett. A fosztóképzős származékok között idővel értelmi különbség fejlődött ki, s ma külön, önálló szóként tekintjük őket. A *gondatlan* jelentése: hanyag, rendetlen, a *gondtalan* szóé pedig: gond nélküli, derűs, nyugalmas. A mai nyelvhasználatban a két szó összetévesztése súlyos hibának számít.

L. még: szótévesztés | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 4.

Irodalom: Grétsy: Nyr. 1959 : 259–60; uő: SzaknyKal. 124.

gondolatjel L. értelmező II. 3. | írásjelek 7.

gondolatritmus, gondolatpárhuzam L. stilisztikai formák, képletek 1. c)

gondol ige főnévi igenévi tárggyal L. tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 1.

gondolkodik — gondolkozik

Mindkét igealak helyes, alapjelentésük lényegében azonos, de bizonyos árnyalati és használati különbség fejlődött ki köztük. A *gondolkodik* kissé választékosabb, mint a *gondolkozik*, és tágabb, gazdagabb értelmű. Többletjelentései: valahogyan vélekedik, valamilyen véleménye van valakiről, valamiről (Hogyan *gondolkodsz* erről a kérdésről?); valamilyen gondolkodásmód, felfogás jellemző valakire (Emberségesen, becsületesen *gondolkodik)*. A *gondolkodik* használatos ezekben a kifejezésekben: *gondolkodóba ejt*, ill. *esik; évszázadokban, lóerőkben, pénzben* stb. *gondolkodik*. Filozófus, bölcselő értelemben is a *gondolkodó* általános.

L. még: *-kozik, -kezik, -közik; -kózik, -kőzik* képzős igék | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 6. K. M.—Sz. L.

gondolkodik stb. h a t á r o z ó j a

Az *elmélkedik, gondolkodik, tépelődik, töpreng, töri a fejét* és néhány további kifejezés *-n, -on, -en, -ön* v. *-ról, -ről* viszonyragos határozóval magyaros, nem pedig *fölött* névutós szerkezettel. Tehát így helyesebb: *erről* még *nem gondolkodtam;* nem érdemes *ezen tépelődni;* „Egész úton haza felé *Azon gondolkodám*, Miként fogom szólítani Rég nem látott anyám" (Petőfi: Füstbe ment terv).

L. még: állandó határozó | *fölött* | *gondolkodik — gondolkozik* | *maga elé*

gondoz — ápol L. *ápol — gondoz*

gondozásában — kiadásában — szerkesztésében

A *gondozásában* kifejezést könyvek, sajtótermékek kiadásának előkészítésével, megjelentetésével kapcsolatban használják újabban, némi választékos és sajtónyelvi ízzel. Pl.: a kötet a Z. kiadó *gondozásában* jelent meg; az emlékirat X. Y. *gondozásában* látott napvilágot (v. jut az olvasók elé v. kezébe). E szóhasználatot nyilván a változatosságra törekvés, a szóismétlés elkerülésének stilisztikai igénye (pl. a *kiadó kiadásá*ban, a *szerkesztőség szerkesztésében)* hozta divatba a kiadó, szerkesztő, sajtó alá rendező vagy a kiadást előkészítő más szakemberek szerepének összefoglaló megjelölésére. Ha azonban határozottan csak *szerkesztés*-ről vagy csak *kiadás*-ról van szó, s erre akarunk világosan utalni, használjuk ezeket a pontosabb megjelöléseket, amelyeknek a *gondozásában* csak tág értelmű szinonimája. K. M.

gondvisel L. igék elvonása képzős összetett főnevekből 5. | szóelvonás

gonosztevő — gonosztévő L. *tevő — tévő*

Gorkij L. *-ij* végű orosz nevek

gornyadozik L. *kornyadozik — gornyadozik*

gótikus — gotikus L. *atlétika — atletika* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d)

Gounod

A zeneszerző nevének franciás kiejtése: gu*nó*, de magyar szövegben első szótagján hangsúlyozzuk. Ragjai a kiejtéséhez igazodnak, a nem ejtett utolsó betű miatt kötőjellel kapcsoljuk őket: *Gounod-t, Gounod-val.*

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése 2. b)

göböly

Ma már az első magánhangzót is rövid *ö*-vel írjuk, bár kiejtésében nem ritka az eredetibb hosszú *ő* sem. Jelentése: hízott marha. Ne tévesszük össze a *bögöly*-lyel!

gölöncsér L. *gerencsér — gelencsér*

gömbölyű — kerek L. *kerek — gömbölyű*

Göncölszekér

Egybeírjuk kötőjel nélkül; de: *a Göncöl szekere.*

göngyöleg — göngyölet

A *göngyöl* ige származékai, eltérő jelentéssel. *A göngyöleg* értelme: tekercs, összegöngyölt dolog, a *göngyölet* pedig a kereskedelem és a szállítás szaknyelvében burkoló-, csomagolóanyagot, -eszközt jelent (rendszerint papírt, de zsákot, ládát, hordót stb. is; lásd ÉKsz.), bár ma még ilyen értelemben is többnyire a *göngyöleg* szokásos. Kívánatos azonban a két hasonló alakú szó használatának szabatos elkülönítése, a szaknyelvi egyértelműség érdekében.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. a), 2. a)

IRODALOM: Ferenczy: Csomagolástechnika 1962 : 166—8; Kovalovszky: Nyfejl. 130—1.

göngysúly

Elvonásos összetételként született a nyelvújítás korában az áru csomagolása, burkolata súlyának, a tárának v. tarának megnevezésére. A kereskedelem nyelvében a sok hibáztatás ellenére meghonosult, bár helyesebb és természetesebb így: *göngyöletsúly, burkolatsúly.*

L. még: jelzős összetételek 1.

gönnol

Kellemetlen hangzású, egykor a városi polgárság bizalmas társalgási nyelvében divatozó, zsargon jellegű szó. Semmi szükség nincs rá e kifejezések helyett: *vkinek vmit szán, kíván; nem irigyli, nem sajnálja tőle* (, hogy hozzájut, megkapja).

IRODALOM: Buzás: Msn. 1941 : 116; Winter: Msn. 1941 : 146—7.

görbe szemmel v. **görbén néz** L. *ferde szemmel néz*

gör- előtagú összetételek

Az effajta — igéből elvont előtagú — összetételek a nyelvújítás termékei. Elsősorban német összetételek utánzatai, de szórványosan a régi nyelvben és a népnyelvben is keletkeztek hasonlók. A *görpikoló* azóta elavult, ma a természetesebb *zsúrkocsi* v. *guruló asztal* járja helyette. A *görredőny* szó is kiveszőben van, utódja a *redőny* vagy az idegen eredetű *roló* és a *roletta*. A *görkorcsolya* szó azonban ma is él, nem is hibáztatjuk.

L. még: jelzős összetételek 1.

görhes L. *girhes — görhes*

görög-latin, görög—latin

Ebben az értelemben: 'görög eredetű latin, görög és latin közös származású', kötőjellel írjuk: *görög-latin; görög-latin mitológia, görög-latin mítoszok (hitregék);* hasonlóképpen: *görög-római hagyomány, irodalom, kultúra, műveltség*. Ellenben nagykötőjellel: *görög—latin és latin—görög szótár*.

görög nevek, szók átírása

I. 1. Ezzel helyesírási szabályzatunknak csupán egy pontja foglalkozik, a 307., a következőképpen: „Az ógörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket ógörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, vagyis fonetikusan írjuk át akkor, ha az antik görög művelődés köréből vett történelmi, irodalmi, filozófiai, mitológiai stb. tárgyról írunk: *ἀγορά = agora, ἀρχή = arkhé; Αἰσχύλος = Aiszkhülosz, Βάκχος = Bakkhosz, Δημοσθένης = Démoszthenész, Θῆβαι = Thébai, Ξενοφῶν = Xenophón;* stb. Az ógörög szavaknak és tulajdonneveknek tehát sem a latinosított formáját (pl. *Telemachus*), sem a nyugati nyelvekben szokásos csonkított formáját (pl. *Homér*) nem használjuk." Ezt így egészíti ki a Helyesírási Bizottság jóváhagyta Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (2. kiad. 53): „Tudományos szakmunkákban — a szerző külön kívánságára — az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű

formák is használhatók: *Orestes*, *Euripides*, *Aeschylus*, *Odysseus* stb. — A régi latinos alakokat azonban minél ritkábban, a németes *(Orest*, *Homer* stb.) formákat pedig egyáltalában ne használjuk."

2. Ennyiből is levonhatunk néhány tanulságot: köznyelvi szövegben a χ-t *kh*-val írjuk át (nem pedig *ch*-val), a σ-t és ς-t *sz*-szel (nem *s*-sel), a ϑ-t *th*-val, a ξ-t *x*-szel (nem *ksz*-szel), a φ-t *ph*-val (nem *f*-fel). Az ógörögben ugyanis a χ hehezetes *k*, a ϑ hehezetes *t*, a φ pedig hehezetes *p* volt; bár e legutóbbi görög betűt ma *f*-nek ejtjük (mint az újgörögben), hagyományosan *ph*-val írjuk át. A magánhangzók közül az η-nak ékezetes *é*, az υ-nak *ü* (nem y), az ω-nak ékezetes *ó* felel meg.

A kialakult gyakorlat szerint a teljesség kedvéért jegyezzük meg: a ξ betűt *z*-vel (nem *dz*-vel), a ψ-t *psz*-szel írjuk át. A γγ és a γκ betűkapcsolatot kiejtés szerint, *ng*-val, illetőleg *nk*-val írjuk magyarul. A kemény hehezet (spiritus asper) jelét (῾) *h*-val írjuk, a lágy hehezet (spiritus lenis) jelét (᾽) nem írjuk át. A hehezetes ϱ (ῥ, ῾*P*) átírása magyarul: *rh*, *Rh*. — Az ι betűnek átírásunkban *i* felel meg (nem pedig *j*). A mellékiotát (iota adscriptumot: *Aι*, *Hι*, *Ωι*) nem ejtjük ki, azért az átírásban sincs nyoma; ugyanígy figyelmen kívül hagyjuk az aliotát (iota subscriptumot: ᾳ, ῃ, ῳ). — A kettős magánhangzók átírása: αι: *ai*, ει: *ei*, οι: *oi*, υι: *üi*, αυ: *au*, ευ: *eu*, ου: *u*. Az idézett 307. szabálypontból következik, hogy az ógörög nevek, szavak magyar átírásában a latin *ae*-nek *ai*, az *oe*-nek *oi*, az *i*-nek *ei* felel meg, a latin *-us*, *-um*, *-ae*, *-i* végződésnek pedig *-osz*, *-on*, *-ai*, *-oi*. — Az α, ι, υ átírt formájában — *a*, *i*, *ü* — nem teszünk különbséget hosszú és rövid hang között, vagyis nem ékezzük ezeket a betűket, úgyszintén az *u*-t sem, bár ez az ógörögben mindig hosszan hangzott. Műfordítóink az időmértékes verselés, a ritmus kedvéért ékezettel megkülönböztetik e magánhangzók hosszú változatát a rövidtől, ekként: *á*, *í*, *ű* és természetesen *ú*.

3. További magyarázat helyett példákat sorolunk: *ἀμφί amphi* 'körül'; *αὐτός autosz* 'maga, ő maga'; *᾽ἄγγελος angelosz* 'küldött, angyal'; *ἀνάγκη ananké* 'kényszer, végzet'; *πλαγκτός* : *planktosz* 'barangoló, kóborló'; *νοῦς* : *nusz* 'ész'; *οἴδημα* : *oidéma* 'dagadás, duzzanat'; *πάντα ῥεῖ panta rhei* 'minden folyik, minden mozgásban van' (Hérakleitosz); *ῥήτωρ*: *rhétór* 'szónok'; *ψυχή*: *pszükhé* 'lélek'; — *᾽Αθῆναι Athénai* 'Athén' ('Athéné istennő városa'); *᾽Αθήνη* v. *᾽Αθηνᾶ* v. *᾽Αθηναία*: *Athéné* v. *Athéna* v. *Athénaia* 'Athéné (istennő)'; *῎Αιδης* : *Hadész* ('láthatatlan'); *Αἵμων* : *Haimón*; *᾽Αχιλλεύς* : *Akhilleusz*; *Οἰδιπους*: *Oidipusz* ('dagadt lábú'); *᾽Οδυσσεύς* (így is: *᾽Οδυσεύς*): *Odüsszeusz (Odüszeusz)*; *Πηνελόπη* v. *Πηνελόπεια* : *Pénelopé* v. *Pénelopeia*; *Τηλέμαχος* : *Télemakhosz* ('távol harcoló'); *Πύῤῥος* v. *Πύρρος* : *Pürrhosz* v. *Pürrosz*; *᾽Ηλέκτρα* : *Élektra* (hagyományunk szerint így is: *Elektra)*.

4. Mint más idegen szavakat, a görög szókat és neveket is általában a magyar szótagolás és szokás szerint választjuk el. Mindamellett jegyezzük meg a következőket. A hehezetes betű (a *kh, ph, rh, th* betűkapcsolat) mindig együtt marad; pl. *Aisz-khü-losz, ar-khé* 'kezdet', *Bak-khosz; amphi, Xe-no-phón; Pür-rhosz, aga-thosz* 'jó', *Dé-mosz-the-nész.* Együtt maradnak a kettős magánhangzók is: *ai, ei, oi, üi, au, eu: Hai-món; Hé-rak-lei-tosz, Pé-ne-lo-peia, Po-szei-dón; Phoi-bosz; hüi-dusz* 'unoka'; *Tau-rosz; Eleu-szosz, heu-ré-ka!* 'megtaláltam!' Általában célszerű gyakorlati tanács: magánhangzócsoportot lehetőleg ne válasszunk el: *Alkaiosz, Nio-bé* stb.

5. Eddig az akadémiai szabályzatról szóltunk.

A klasszika-filológia átírási gyakorlata egy-két részletben eltér tőle; rendszerint a σ-t meg a ς-t *s* betűvel, az *v*-t *y*-nal, a ψ-t *ps* betűkapcsolattal írják át. A többire nézve nincs eltérés az ismertetett szabályzattól, gyakorlattól.

A 307. szabálypont a klasszikus kiejtést veszi alapul, vagyis azt az ejtésmódot, amely Attikában az i. e. V. században járta. Mindamellett ne gondoljuk, hogy átírásunk pontosan tükrözi az eredeti kiejtést; már azért sem lehet teljesen hű, mert a klasszikus korban is voltak ott eltérések a görög kiejtésben.

II. 1. A 308. pont még ennél is rövidebben tér ki az újgörög szavak és nevek átírására: „Az újgörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket újgörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőséghez mérten fonetikusan írjuk át: *ντελής = delísz; Ἑλένη = Eléni; Σκαραμαγκᾶς = Szkaramangász;* stb."

2. Sok görög betű és betűkapcsolat hangértéke az ókortól az újig (az újgörög kezdetének a XV. századot tekintjük) nagyon megváltozott. Például a β ma *v*-nek hangzik, a θ az angol zöngétlen *th*, a δ pedig az angol zöngés *th* hangnak megfelelő értékű. A kemény hehezet is elnémult. A nagy változás szemléltetésére megemlítjük, hogy pl. az *i* hangot a mai újgörög ábécében az ι betűn kívül még a következő betűk és betűkapcsolatok jelölik: η, υ, ει, οι, υι. Fölösleges részleteznünk a többi változást, mert amíg el nem készül egy tüzetesebb újgörög átírási alapszabályzat, addig számos eldöntetlen kérdés miatt sok esetben csak bizonytalankodhatunk, több lehetőség között válogathatunk.

Irodalom: Horváth I. K.:ASzeg. 1962 : 117—9.; Ritoók: MNy. 1965: 224—34; Ferenczy: NymLev. 343—6; uő: ÉT. 1973 : 1745. F. G.

görög szók kiejtése L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 5.

Göttingen — Göttinga L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. c) | magánhangzó-illeszkedés II.

gözü L. *güzü — gözü*

-grád

Magyar és szovjetunióbeli helységneveknek ilyen utótagjában hosszú az *á;* bolgár és jugoszláv (szerb-horvát, szlovén) helységnevekben — *Belgrád*-ot kivéve — rövid *a*-val írjuk és mondjuk. Ha az előtagot önálló szónak ismeri magyar nyelvérzékünk, elválasztáskor együtt marad a *gr: Le-nin-grád, Sztá-lin-grád; Bo-tev-grad, Di-mit-rov-grad, Ti-to-grad.* Még akkor is együtt marad a *gr*, ha az előtag egy magyarban is ismert névnek idegen tővéghangzójú változata: *Pet-ro-grád, Vol-go-grád; Dra-vo-grad.* De: *Csong-rád, Nóg-rád, Vi-seg-rád; Belg-rád; Ce-li-nog-rád; Bi-og-rad, Zla-tog-rad;* stb.

Irodalom: HTT.[2] 71.

grádics — garádics

Lépcsőt vagy lépcsőfokot jelentő *grádics* szavunk latin jövevényszó, az azonos értelmű *gradus* átvétele. Az első szótagbeli mássalhangzó-torlódás feloldásával *garádics* alakváltozata is létrejött. Mindkettő népnyelvi szó, de a múlt századi szépirodalmi nyelvben (Jókainál, Mikszáthnál) is elég gyakran előfordul. Ma már ritkán élünk velük, akkor is csak kor- v. környezetfestő céllal.

grammatikai szinonimák L. szójelentés V. 3.

-gramm, -gram

A *gramm* tömeg-, ill. súlymértékegység neve, a *-gram* pedig az írásra vonatkozó *-gráfiá*-val kapcsolatos összetételi utótag. A *centigramm, dekagramm, kilogramm* elválasztásakor együtt marad a *gr* (pl. *cen-ti-gramm).* De: *autogram, diagram, elektrokardiogram, hologram, monogram, program, sztenogram;* ezek elválasztásakor elszakad egymástól a *g* és az *r* (pl. *au-tog-ram, di-ag-ram, elekt-ro-kar-di-og-ram).* — Az eredeti, *a* végű görög alakokban kettőzzük az *m*-et: *anagramma, diagramma, epigramma, paralelogramma,* elválasztva: *anag-ram-ma, di-ag-ram-ma, epig-ram-ma, pa-ra-le-log-ram-ma.*

L. még: *diagram — diagramma*

Irodalom: Deme: Magy. 18; F[erenczy]. G.: NymLev. 348.

gramofon — gramafon

Ennek az elavulóban levő nemzetközi szónak két alakja is él, ill. élt nyelvünkben. A köznyelvi *gramofon*-nak népiesebb ejtésváltozata a *gramafon*. Az utóbbi egy-két évtizedben még a köznyelvi változatot is meglehetősen kiszorította egy kitűnő magyar szó, a *lemezjátszó*.

A *gramofon*, ill. *gramafon* fogalmi tekintetben is elavuló szó, hiszen csupán a régi típusú, felhúzós szerkezetű lemezjátszót jelenti.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

IRODALOM: Grétsy: Nyr. 1975 : 279.

grapefruit

Az angol szónak magyarral való helyettesítését már a harmincas években megkísérelték. Az utóbbi időben e déligyümölcs megjelenése a kereskedelemben újra időszerűvé tette a kérdést. Magyarítására azért is szükség van, mert kiejtésében sokan bizonytalankodnak. A helyes ejtésforma: grépfrút. Jó magyar megfelelője volna a *citrancs*. E szó egyrészt találóan jellemzi a gyümölcsnek azt a tulajdonságát, hogy egyesíti a narancs alakját a citrom színével és savanykásságával, másrészt alakjával jól beleilleszkedik nyelvünk olyan vegyülékszóinak sorába, mint az *ordibál (ordít × kiabál)* vagy a *csokréta (csokor × bokréta)*. Hogy eddig mégsem tudott meggyökeresedni, annak egyik oka az lehet, hogy sem a szakirodalom, sem a kereskedelem nyelve nem vette át. A *grapefruit* elnevezést, úgy látszik, előkelőbbnek vélik a *citrancs*-nál.

IRODALOM: Országh—Felleg: Nyr. 1961 : 347—8. É. Z.

grasszál

E latin eredetű szó már elavult a régebbi jelentésében: (betegség, járvány) pusztít, dühöng, sok áldozatot szed. De 'henceg, pöffeszkedik, hivalkodik (ill. ilyen módon viselkedik, működik)' és 'garázdálkodik, hatalmaskodik, handabandáz' értelemben ma is használatos a bizalmas társalgás nyelvében. Ott, de csakis ott, elfogadhatjuk.

grátisz

A kereskedelmi nyelvből elterjedt, fölöslegesen használt latin eredetű szó. Régebbi írott alakja: *gratis*. Magyarul: *ingyen, díjtalanul; fizetség, ellenszolgáltatás, kárpótlás nélkül;* (biz.) *potyára*.

Greenwich

A nevezetes angol város nevének ejtésváltozatai közül Angliában a [grinidzs], nálunk a [grinics] terjedt el. Toldalékai is ez utóbbihoz igazodnak: *Greenwichhez, Greenwichcsel*.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 359—60.

grimasz — grimász

Köznyelvi változata a *grimasz*. A *grimász* régies. A magyar szót ajánljuk helyette: *fintor*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

gríz

A hétköznapi nyelvben még gyakori e német eredetű szó, de egyre jobban tért hódít magyar megfelelője, a *dara*, pl.: *daragaluska, daragombóc; darás liszt, darás tészta; búzadara, pirított dara, tejbedara*.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

gróf L. címek és rangok

groteszk

Ezt az olasz eredetű nemzetközi szót melléknévi értelemben a hétköznapi beszédben helyettesítsük inkább magyar megfelelőivel: *nevetséges, furcsa, különös, torz*, ill. *nevetségesen torz* v. *fura*. A [groteksz] hibás, primitív ejtés.

Főnévi jelentéseiben (díszítmény; groteszk jelenség, ábrázolás, műfaj; betűtípus) szükséges szakszónak tekintjük.

gründol

Előnytelen hangzású, fölösleges idegen szó. Magyarul: *alapít, létesít*.

gt hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 3. a)

Guidó

Magyar személynévként hosszú *ó*-val írjuk, és [guidó]-nak vagy [gujdó]-nak ejtjük. Idegen (angol, német, olasz, spanyol stb.) nevekben nincs az *o*-n ékezet, s a név kiejtése: gvídó, gvído, gído, gido stb. Pl. *Guido Reni* [gvído réni].

guillotine

Kiejtése: gijotin. Tévedést szokott okozni a *zsilett (Gilette)* szó, ill. név hasonlósága.

Toldalékait a szó végén levő néma, ki nem mondott betű miatt kötőjellel kapcsoljuk: *guillotine-nal, guillotine-os*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b) | idegen szavak ragozása 3.

gukker L. *kukker*

Gulliver

Rövid mássalhangzóval ejtjük: guliver. Toldalékai magas hangúak: *Gullivernek, Gulliverrel.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b)

gumi

1902 óta csak egy *m*-mel írva helyes. Egybeírjuk: *gumiáru, gumicsizma, gumisapka; rágógumi, törlőgumi.* De külön az ilyeneket: *gumi fürdősapka; belső gumi, betűtisztító gumi.*

g ú n y L. stilisztikai formák, képletek 5.

gunyhó L. *kunyhó — gunyhó*

g ú n y n é v L. ragadványnév

gúnyol, gúnyolódik h a t á r o z ó j a L. *csúfolódik, gúnyolódik* határozója

g ú n y o s s t í l u s L. stílusárnyalatok

g ú n y o s s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

gurtni

Az alsóbb szintű mindennapi nyelvhasználatnak és a szaknyelvnek német eredetű, fölösleges szava. Jó magyar megfelelői: *heveder, szíj,* esetleg *pánt, szállító-* v. *tartószalag.*

L. még: mesterségszavak

gurul t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n L. terpeszkedő kifejezések

gusztál, gusztus, gusztusos, gusztustalan

A bizalmas társalgási nyelvben élő szócsalád. Megfelelőik bőven vannak, de többnyire nem éreztetik az idegen eredetű szavak hangulati velejáróját. Vö. pl.: *gusztálja a nőket: élvezettel nézegeti a nőket; gusztusa támadt a tyúklevesre: étvágya (kedve) támadt a tyúklevesre; gusztusos nő: megnyerő, kívánatos nő; gusztustalan a keze: visszataszító (visszatetszést keltő) a keze; gusztustalan étel: undorító étel; gusztustalan beszéd: ízléstelen,*

szabadszájú beszéd. — Kerüljük azonban a *gusztusos* megcsonkításából származó, különösen a nők nyelvhasználatában divatozó, modoros *guszta* alakot, pl. Jaj de *guszta!* Helyesen: Jaj de *gusztusos (ízléses, csinos, kedves, tetszetős* stb.)! É. Z.

gusztiőz L. idegen képzők nyelvünkben I. 1.

Gutenberg

Kiejtése: gútemberg, németesebben: gútnbërg.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d)

Guyon

A francia eredetű angol családnév franciás [güjjo˜] és angolos ejtése [gȧjᵉn, gȧjᵒn] helyett a magyar szabadságharc tábornokának nevét magyarosan ejtjük: gujon v. esetleg gujjon. Elválasztva: *Gu-yon.*

Irodalom: Ladó: AnyKal. 228; Magay 195.

gúzs — guzsaly

E két szónak csak az alakja hasonló, a jelentésük különbözik. A *gúzs* jelentése: ágból, ill. szalmából vagy kenderből csavart kötél. Az *ly*-nal írandó *guzsaly*-é: a kender kézi fonásához használatos eszköz. A két szó keverése hiba!

Irodalom: Ferenczy: Nyelvh.² 364.

gügye L. *gyüge — gügye*

güzü — gözü

Az első változat az elterjedtebb, különösen ebben a népies szólás-hasonlatban: *gyűjt, mint a güzü.* A *gözü* alak ritkábban fordul elő. Igei származékként is a népies *güzül* használatos (= szorgalmasan, kitartóan, élelmesen gyűjtögető).

g végű váltakozó tövű igék ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

g végű változatlan tövű névszók ragozási változatai L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2.

Gy

gy

E kétjegyű betűnek és a vele jelölt hangnak a neve: gyé. A betű nevét néha jegyeire bontva ejtjük: géipszilon.

L. még: betűk neve 2.

gyakorlatilag

A hivataloskodó vagy fontoskodó nyelvhasználatnak, újabban a társalgási nyelvnek is kedvelt szava. Eredeti értelme az elmélettel, valamely elgondolással való szembeállításra, a megvalósítás gyakorlatára utal. Pl.: elméletben (v. elméletileg) ez egyszerűnek látszik, de *gyakorlatilag* (v. a gyakorlatban) nehezen oldható meg. Jelentéslazulással azonban többnyire ilyen értelemben használják: *a valóságban, valójában, voltaképpen, tulajdonképpen.* Pl.: *gyakorlatilag úgy áll a dolog; gyakorlatilag nem sikerült megegyeznünk.* Efféle, szinte tartalmatlan töltelékszóként való használatát kerüljük!

Irodalom: Lehner: ÉT. 1978 : 965; HivKve² 102. K. M.—Sz. L.

gyakorol terpeszkedő kifejezésekben

A *gyakorol* igét tartalmazó állandó szókapcsolatok elég nehézkesek, ezért amikor lehetséges, egyszerűbb, természetesebb formát ajánlatos választani helyettük. Egy részüket egyszerű igealakkal helyettesíthetjük, pl.: *bírálatot, ellenőrzést, felügyeletet, irányítást gyakorol* = *bírál, ellenőriz, felügyel, irányít.* Ügyeljünk azonban arra, hogy ez utóbbiaknak más a grammatikai kötöttségük, másféle vonzatok járulnak hozzájuk: bírálatot gyakorol vmi *fölött*, de: bírál *vmit;* felügyeletet gyakorol vmi *fölött*, de felügyel *vmire;* stb.

Van néhány olyan *gyakorol* alaptagú kifejezésünk is, melyeket hasonlóképpen leegyszerűsíthetünk ugyan valamely cselekvő igére — pl.: *befolyást gyakorol* vmire: *befolyásol* vmit; *behatást gyakorol* vmire: *hat* vmire —, de a kétféle nyelvi forma nem teljesen egyenértékű, s emiatt nem mindig helyettesíthetik egymást. Különösen így van ez akkor, ha a *gyakorol* ige tárgyának jelzője is van: *nagy befolyást* gyakorol vmire, *jó*

hatást gyakorol vmire stb. Ilyenkor nemigen élhetünk az egyszerű igealakokkal (nagyon *befolyásol* vmit? jól *hat* vmire?), hanem inkább a *nagy befolyással van* vmire *(nagy a befolyása* vmire), *jó hatással van* vmire szókapcsolatokat kell alkalmaznunk. Olykor célravezetőbb, ha nem az elvont főnévi tárgy alapigéjéhez, ill. a belőle képzett igéhez folyamodunk, hanem valamilyen más, még egyszerűbb megoldást keresünk. Pl. ennek a mondatnak a tartalmát: „Új munkatársunk *rossz befolyást gyakorol* a munkafegyelemre" így fejezhetjük ki a legtermészetesebben: . . . *rontja a munkafegyelmet.* A hivataloskodó ízű (vmilyen) *tevékenységet gyakorol* helyett is stílusosabb, gördülékenyebb a *folytat* vagy *kifejt* igével alkotott szókapcsolat: *kereskedelmi tevékenységet gyakorol* = . . *.folytat* v. *fejt ki;* esetleg így: *a kereskedelemben tevékenykedik* v. *dolgozik* (ezek kevésbé „szakszerűek", inkább a köznyelvben használatosak).

Végül meg kell említenünk, hogy akad néhány olyan *gyakorol* igés állandó szókapcsolat, melynek nincs egyszerűbb megfelelője, pl. *önkritikát gyakorol, közkegyelmet gyakorol.* Ezeket épp ezért nem is tekintjük terjengős kifejezésnek. Hasonlóképpen nem helyteleníthetjük a *hatalmat gyakorol, igazságszolgáltatást gyakorol* fordulatot sem, mert ezek mellett megvan ugyan az egyszerűbb *hatalma van* vmi fölött, ill. *igazságot szolgáltat* vkinek forma, de ez utóbbiak nemcsak stílusértékükben, hanem jelentésükben is különböznek tőlük.

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 98—9; Kovalovszky: Nyfejl. 185—7; HivKve² 102—3. K. G.

gyanakodik — gyanakszik L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

gyanánt

Megtévesztésen, tévedésen, jelképességen stb. alapuló helyettesítés, állapot kifejezésére való névutó. Jelentése: mintha az volna. Helyes tehát: régi pénzt adott *új gyanánt;* nénémet *anyám gyanánt* szerettem. — Amikor azonban pusztán helyettesítést akarunk kifejezni, ajánlatosabb a *helyett* névutó használata: *só helyett* cukrot tett a levesbe; *Atyja helyett* én leszek az atyja (Arany: Török Bálint). — A *gyanánt* névutó olykor a szándékosságot is jelzi: aki *orvosság gyanánt* ad a betegnek mérget, az gyilkos szándékú; aki *orvosság helyett* ad, az csak szörnyen gondatlan. — A valódi minőség, állapot jelölésére pedig *gyanánt* névutó helyett jobb a határozórag: *eladóként (eladónak, eladóul)* alkalmazták. (Az *eladó gyanánt* itt is jogtalan vagy téves cselekedetre utalna.) — A *mint, mintha* kötőszós szerkesztés szintén helyes lehet: *mint anyámat,* úgy szerettem

a nénémet; *mintha anyám* lett volna, . . .; *mint tanárt* alkalmazták; *mintha* már okleveles *tanár* volna, úgy alkalmazták.

L. még: *helyett* | *-ként* rag | *mint* 2. | *-nak, -nek* részeshatározói rag | névutó | *-ul, -ül* viszonyrag

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3] 27; Dengl 276—7; Kossa: ÍÍM 124—5; Ferenczy: Nyr. 1958 : 141—2; HivKve[2] 103. T. J.

gyanún felül áll L. *áll* terpeszkedő kifejezésekben

gyapjú ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

gyászol vkiért — vkit

A *gyászol* ige *-ért* ragos határozóval kevésbé magyaros; tárggyal természetesebb, ízesebb. Tehát: egész Európa *gyászolta* (nem pedig: *gyászolt érte* v. *miatta).*

gyaur L. *au* kiejtése

gycs hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 3. b)

gyenge — gyönge

Mindkét változatban használatos a köznyelvben. Közülük a *gyenge* [gyënge] talán valamivel gyakoribb. A *gyönge* egy kissé népies, de azért az irodalmi stílusban is otthonos forma.

L. még: *e* és *ë* hang

-gyenge utótagú összetételek

Közülük jóformán csak az *akarat-*, az *ideg-* és a *jellemgyenge* közkeletű. Keletkezésükben német hatás is közrejátszhatott (vö. *willensschwach, nervenschwach),* de magyarázhatók az *akaratgyengeség* stb. összetételekből való elvonásnak is. Elfogadott összetételtípus. De azért ne feledkezzünk meg a hagyományosabb megjelölésről se: *gyenge akaratú, idegzetű, jellemű.*

L. még: határozós összetételek 1.

gyere, gyerünk, gyertek

Köznyelvi, de azon belül inkább a beszélt nyelvi, bizalmasabb formák közé tartozó igealakok. A *jöjj* és a *jöjjetek* szintén köznyelviek, de a címszóul írtakhoz képest egy kissé választékosabbak, a *jövel, jöszte, jer, jerünk, jertek* pedig — ha nem is egyenlő mértékben — ódon hangulatúak, régiesek.

L. még: hiányos ragozású igék 4. | *jön* I.

gyerek — gyermek

A beszélt köznyelvben többnyire a *gyerek* változat járja, a *gyermek* inkább a választékos nyelv és a hivatalos nyelv szava. (Használatukban némi nyelvjárási különbség is van: nyugaton inkább a *gyerek*, keleten a *gyermek* szokásos.) — A két alak a *gyermek* változat választékos hangulata miatt nem cserélhető fel a következő kapcsolatokban: 'ivadék, utód' értelemben, pl. *Izrael gyermekei;* 'valamely kor, közösség képviselője' értelemben: *a XX. század gyermeke;* 'valamiből nagymértékben részesülő személy' jelentésében: *a szomorúság gyermeke;* 'valaminek okozata, következménye' értelemben: *Respublica, szabadság gyermeke* (Petőfi: Respublica). Nem cserélhető fel a két változat az alábbi összetételekben sem: *gyermekgyógyász, gyermekirodalom, gyermekbútor, gyermekfelvétel* stb. Az esetek nagy részében azonban a stílusréteg dönti el azt, hogy a *gyerek*, ill. a *gyermek* változatot használjuk-e. Pl.: *négygyermekes családapa* v. *négygyerekes családapa; kisgyerek* v. *kisgyermek; gyerekcsapat* v. *gyermekcsapat.* Ellenben csak a *gyerek* alak használatos ezekben: *gyerekember, gyerekeskedik.* Néha pedig más jelentésű a két változat származéka. Pl.: *gyermekes (anya;* jelentése: gyermeke van), de *gyerekes* 'éretlen'; *gyermekjáték* 'gyermekeknek való játékszer', de csak így: *gyerekjáték* =amit nagyon könnyű elvégezni, megtenni, pl.: Neki ez *gyerekjáték!*

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. c) | szójelentés X. 2. c)

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 108—9; Rozslay: ÉT. 1976 : 2447.

Sz. L.

gyerekcipőben v. **gyermekcipőben jár vmi**

Általánosan elterjedt, nemzetközi szólásforma; annak a képes kifejezése, hogy valami a *kezdeti, kezdetleges állapot(á)ban van; most* v. *nemrég kezdődött; első* v. *kezdeti korszakát éli; nem alakult még ki; még nincs meg hozzá a kellő tapasztalat, gyakorlat;* stb. Mindkét változatában bátran használható.

gyerkőc — gyerkőce

A bizalmas stílus szavai; a *gyerkőc* az elterjedtebb, a *gyerkőce* népnyelvi alak.

gyermeknyelvi szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. b)

gyermeknyelvkutatás L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés | modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

gyes L. mozaikszók II.

gyí!

Gyakoribb a helyesírás szerinti ejtése, hosszú *í*-vel, de rövid változata is szokásos, az sem hibás. Ritkább a népies *gyű!* változat.

gyj hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 4. b)

gyógyászat L. *-ászat, -észet* képző | *belgyógyász, belgyógyászat*

gyógy- előtagú összetett szók

Ezek az igetöves előtagú, eléggé újszerű szavak a nyelvújítás korában keletkeztek, a német *Heil-* előtagú összetételek tükörfordításaként. Régebbi nyelvművelőink küzdöttek ellenük, a *gyógy-* előtagú összetételek nagyobb része azonban mégis meghonosodott, sőt újak is születtek. A gyakoribbak: *gyógyáru, -forrás, -fürdő, -fűző, -hatás, -intézet, -ír, -kenőcs, -kezelés, -mód, -növény, -pedagógia, -szertár, -tea, -torna, -víz* stb. Meghonosodottságuk mértékét mutatja az is, hogy a 'gyógynövény' jelentésű *gyógyfű* a népnyelv szavává lett. E szócsoport életerejét jelzi a régi jó *orvosság* és *patika* szó mellett a *gyógyszer*, ill. a *gyógyszertár* elterjedése.

Ezeket az összetételeket nem származásuknak, hanem elsősorban a mai szókincsbe való beilleszkedésüknek a szempontjából ítéljük meg. A ma már régies *gyógydíj, gyógyerő, gyógytan* szavakat például nem összetételtípusuk alapján, hanem elavultságuk miatt helyesbítjük így: *üdülőhelyi díj, gyógyító erő, gyógyászat.* A *patikamérlegre tesz* és még néhány egyéb kifejezésben a *patika* szót stílusértéke miatt nem helyettesíthetjük a *gyógyszertár* szóval.

A *gyógy-* előtagot mai nyelvérzékünk éppen olyan önmagában nem élő elemnek érzi, mint az *alelnök* szó *al-* előtagját. Az ilyen összetett szók elterjedése nem sérti nyelvünk szellemét és rendszerét, e típusnak ma is élő példái mind hasznosak és nélkülözhetetlenek.

L. még: *gyógykezel* | jelzős összetételek 1. | magyarítás a hivatalos nyelvben | *orvosság — gyógyszer* | *patika, patikus — gyógyszertár, gyógyszerész*

Irodalom: Dengl 130, 154, 417; Fábián: NyFK. 72; Fábián: Nyműv. 166. L. J.

gyógykezel

A *gyógykezelés* szóból elvont igetöves összetétel. Sem *gyógy-* előtagja, sem elvonással való keletkezése miatt nem helytelenítjük. Meghonosodott és elfogadott szó. Persze kifogástalan s a *gyógykezel*-nél egyszerűbb ugyan-

ilyen értelemben a puszta *kezel*, ezenkívül használhatjuk helyette a *gyógyít* s a bizalmas hangulatú *kúrál* igét is.

L. még: *gyógy-* előtagú összetett szók | igék elvonása képzős összetett főnevekből 5.

gyógyszerésznyelv L. szaknyelvek

gyomirt

A *gyomirtás* szóból való mesterkélt elvonás. Az ajánlott forma: *gyomot irt.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 61—4.

gyorsfagyaszt L. *mélyhűtés, mélyhűtött*

gyorsír

A *gyorsírás, gyorsíró* szóból elvont, meghonosodott ige. Szükséges, hasznos, elfogadható.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

Irodalom: Ladó: MMNyünk 12.

gyorsírás L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés

gyors — sebes

A *gyors* melléknév egyaránt vonatkozhat mozgásra, cselekvésre, folyamatra, történésre, ennek módjára, (időbeli) lefolyására és mozgó, cselekvő lényre, tárgyra *(gyors futás, beszéd, munka, fejlődés, gondolkodás, siker, ütem; gyors futó, ló, autó).* A *sebes* melléknév általában a gyorsaságnak még nagyobb fokát jelenti (érdekes módon tájnyelvi használatban gyakran a kisebbet), s ritkább, választékosabb, régiesebb hangulatú, mint a *gyors.* Elsősorban mozgásra, hirtelen bekövetkező, ill. végbemenő eseményre, történésre, jelenségre vonatkozik, mozgó tárgyra, lényre kevésbé *(sebes futás, iram, vágta;* de: *sebes, mint a nyíl; sebes folyó, patak, víz; sebes vihar, zápor).* — A *sebesvonat* a személyvonatnál gyorsabban, a *gyorsvonat*-nál azonban valamivel lassabban közlekedő, nála olcsóbb díjszabású távolsági vonatnak a megnevezése. (Az *expresszvonat* csak fontosabb állomásokon megálló, igen gyors, rendszerint nemzetközi gyorsvonat. A *gyorsított személyvonat* nem áll meg minden állomáson.)

A két melléknév jelentésviszonya érvényesül a *gyorsaság* és a *sebesség* főnévben is. A legfontosabb különbség az, hogy fizikai műszóként

('egységnyi idő alatt megtett út' értelemben), valamint a gépkocsik sebességfokozatának jelölésére (pl. bekapcsolta a harmadik *sebességet)* csak a *sebesség* szó használható. K. M.

gyön L. *jön* I.

gyönge L. *gyenge — gyönge*

gyöngédtelen képzése L. *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 2.

gyötör ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 2.

győz, győzedelmeskedik stb. határozója

A *győz (diadalmaskodik, győzedelmeskedik, diadalt* v. *győzelmet arat* stb.) kifejezés *-n, -on, -en, -ön* ragos határozóval magyarosabb, de *fölött* névutóval is eléggé megszokott. Tehát: a válogatott csapat győzelmet aratott *a vendégeken* (esetleg: *a vendégek fölött).* Ne feledkezzünk meg azonban az egyszerű tárgyas szerkezetről se: legyőzte a *vendégeket.*

L. még: állandó határozó | *ellen* | *ellenében* | *fölött* | *-n, -on, -en, -ön* rag 3.

Győző L. keresztnevek lefordítása 5.

gys hangkapcsolat kiejtése L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. d)

gyú- előtagú összetételek

Ezek az igetöves előtagú összetett szók a nyelvújítás idejében keletkeztek német tükörfordításként (vö. *Zündholz* stb.). A sok hibáztatás folytán a *gyufa* szó kivételével fokozatosan kivesztek. Így a *gyú-anyag*-ból idővel *gyúlékony anyag* v. *gyújtóanyag*, a *gyúelegyből gyújtóelegy*, a *gyúpont*-ból *gyújtópont*, a *gyúszög*-ből *gyújtószög* lett. Az újabb műszaki kifejezések már *gyújtó-* előtaggal születnek, pl.: *gyújtóáram, gyújtóbomba, gyújtócső, gyújtóégő, gyújtófej.* A *gyufa* szó hallatán — amelynek *u* hangja írásban is rövid — ma már nem gondolunk a *gyújt* igére, az egész tőszóként hat. Már Simonyi Zsigmond meghonosult rövidítésnek tekintette, s azóta nem is hibáztatják.

L. még: germanizmusok 2. | jelzős összetételek 1.

Irodalom: Simonyi: HMagy.[2] 150. L. J.

gyújt

A helyesen hosszú *ú*-val írt igét gyakran ejtjük rövid *u*-val. A hosszú vagy rövid ejtésnek nincs jelentősége, mert a *j* úgyis megnyújtja a szótagot. 1954-ig szabályos volt a rövid *u*-val írt alak is.

L. még: *sújt, sújtás* (= csapás)

IRODALOM: Török: Nyr. 1966 : 9; Szemere: AkHTört. 100—1.

Gyula

Ezt a férfikeresztnevet a nyelvújításkor élesztették föl egy régi magyar személynévből, mesterségesen azonosítva a *Júliusz* névvel. A *Gyula* személynév a *gyula* méltóságnévből vált névvé, a *Júliusz* pedig a régi római *Julius* nemzetségnév átvétele. Az azonosítás gondolatát talán a *Julius* név olasz *Giulio* [dzsúlio] megfelelője adta.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 18—9.

Gyulafehérvár — Alba Iulia L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

gyulladás

Akadémiai helyesírásunk szerint 1915 óta rövid *u*-val és két *l*-lel írjuk, akárcsak a *gyullad* és a *gyullaszt* igét. A *gyúlad* forma régies vagy táji ízű.

gyű! L. *gyí!*

gyüge — gügye

A *gyüge* bizalmas hangulatú népnyelvi szó. Élhetetlenül, ügyefogyottan bamba, mafla, buta személyt jelent. A nagyvárosi argóba is belekerült, 'ütődött, félkegyelmű, hülye' jelentésben. Hangátvetéssel keletkezett alakváltozata, a *gügye* ma már talán gyakoribb nála.

gyűjt

Ezt a helyesen hosszú *ű*-vel írt igét gyakran ejtjük rövid *ü*-vel. 1954-ig a helyesírási szabályzat is megengedte a rövid *ü*-s alakot. A szó kiejtésére és írására nézve lásd még: *gyújt* | *sújt, sújtás* (= csapás).

gyűjtőnév L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. d), f) | értelmezői egyeztetés 1. | határozói egyeztetés 1. | névszók egyes és többes számú használata 4. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

gyülekezési (hely) L. *-ási, -ési* végződésű szavak

gyűl — gyűlik L. ikes és iktelen ragozás I. 1., 2. d)

gyün L. *jön* I.

gyűrtelenít

A *gyűrtelenít* ige valószínűleg a külsőre hasonló, de névszói alapszavú származékok *(lomtalanít, portalanít, lombtalanít, helytelenít* stb.) hatására jött létre. Alaki tekintetben azonban szokatlan, mégpedig két okból is. Egyrészt azért, mert igei alapszóhoz a fosztóképző általában nem *-talan, -telen*, hanem *-atlan, -etlen* formában járul: *íratlan, keresetlen, tanulatlan.* (Kivétel csak egy-kettő van, pl. *szüntelen*, (unos-)*untalan.)* Másrészt azért, mert az igéből alakult fosztóképzős melléknevek *-ít* képzőt csak igen-igen ritkán vesznek maguk mellé, s az alapige ilyenkor is tárgyatlan (pl. *függetlenít).* Ezért érezzük sutának, erőltetettnek a *gyűrtelenít*, ill. a *gyűrtelenített* formulát. Ráadásul e szóalakok jelentésükben is torzak, homályosak, nem tükrözik egyértelműen a szándékolt értelmet ('nem gyűrődővé v. nem gyűrtté tesz'). Műszónak sem alkalmasak tehát. Helyettük a nem gyűrődő anyag jelzőjeként a *gyűrhetetlen*, a nem gyűrődővé tételnek — a textilipari eljárásnak — neveként pedig a *gyűrhetetlenít(és)* szót ajánljuk.

Irodalom: R[uzsiczky]. É.: NymLev. 141—2. B. M.—K. G.—K. M.

gyűszű

Mind a két *ű* hosszú benne; *gyűszűje, gyűszűi; gyűszűnyi; gyűszű alakú.*

H

h

1. E betűnek és a vele jelölt hangnak neve: há. — L. még: betűk neve 2.

2. a) Magyar szavak és szótagok elején hangszalagréssel ejtjük, mintha gyengén lehelnénk: *hal, lehet, naphoz.* Mássalhangzó előtt nagyon ritkán fordul elő. Ilyenkor a nyelvünk háta és felső szájpadlásunk közti réssel képezzük a *h*-nak sajátos változatát, pl. *ihlet.*

b) Szó végén csak néhány szóban ejtjük a *h*-t: *ah, bolyh, doh, potroh.* (Régi és népi ejtésben ezek is előfordulnak *h* nélkül.) Többnyire kiejtjük a MÉH mozaiknévben, noha a hivatalos elnevezés már nem *Mellék-termék- és Hulladékgyűjtő Vállalat,* hanem *MÉH Nyersanyaghasznosító Tröszt.* Ugyanígy némelyik idegen eredetű szóban, névben is: *ajatollah, Allah.* Sok indulatszónak van *h*-val ejtett változata is. Ezeknek az ejtése ingadozik. Az irodalmi nyelv régebben ezeket a — ma kissé szenvelgőnek ható — hehezetes, sóhajtást kifejező változatokat kedvelte. (Akadémiai helyesírási szabályzatunk csak a *h* nélküli *be, haj, hej, ó, tyű* alakú főváltozatokat sorolja fel. Mégis jobb, ha ejtjük a *h*-t ott, ahol az írott alakban megvan: *beh, eh, hah, hajh, hejh, oh, píh, tyűh.* A ritkább, *h*-s változatok nagyobb indulatot fejeznek ki, olykor régiesebb színezetűek.) Vannak névszók is, amelyek ejtése éppúgy helyes *h*-val, mint *h* nélkül: *éh, keh, moh, sah, Zilah* (helyi ejtése: zilaj). Más, többnyire gyakori szavaknak a végén nem ejtjük a *h*-t: *céh, cseh, düh, juh, méh, pléh, rüh.* Némely családnév végén sem: *Kacsóh* v. *Kacsoh* [kacsó], *Oláh.* (Az olyan régies írású nevek néma *h* betűjéről, mint *Balogh,* lásd a 3. szakaszt.)

c) A néma *h* végű szavak toldalékos alakjaiban nem ejtjük a *h*-t, ha mássalhangzó következik utána: *céhben* [cében], *csehnek* [csenek], *dühbe* [dübe], *juhról* [juról], *méhtől* [métől], *pléhre* [plére]. A *h*-nak ingadozó ejtése némely szóban ilyen helyzetben is gyakran érvényesül, például a *sahnak* többnyire kiejtett *h*-val, de az *éhség h* nélkül szokásos: éség. Magánhangzós kezdetű toldalék vagy kötőhang előtt azonban a *h*-t legtöbbször kiejtjük: *céhek, csehül, dühöng, éhen, kehes, méhet* stb. A *-vá, -vé, -val, -vel* ragokat változatlan alakban tesszük a kiejtés szerint magánhang-

zóval végződő névszóhoz: *céhvé, dühvel, Oláhval.* A rövid *o* ilyenkor írásban is megnyúlik: *Kacsóhval.* Ingadozó szóvég esetén helyes a hosszú *h* is: *kehvel* v. *kehhel, mohval* v. *mohhal.* Kevésbé ajánljuk, bár nem tekintjük hibának a *dühhé* és (nőorvosi értelemben) a *méhhel* alakot.

d) Ha a szóvégi néma *h*-ra összetett szó utótagja következik, akkor többnyire nem hiba, ha magánhangzó előtt kiejtjük a *h*-t: *Csehország, rühatka,* de ajánlatosabb ezeket is *h* nélkül ejteni, akár a *juhakol* szót: [cseország, juakol, rüatka]. Az ingadozó *h*-t már inkább kiejtjük ilyen helyzetben: *éhínség.* Mássalhangzó előtt azonban ne ejtsük a *h*-t: *csehszlovák* [cseszlovák], *éhbér* [ébér], *méhraj* [méraj].

e) A *h*-nak nyelvháttal képzett változatát, amely az *ihlet* szón kívül megvan a *j* zöngétlenülése folytán a *kapj, rakj*-féle felszólító alakokban is, elsősorban az olyan idegen eredetű szavakban használjuk, amelyekben *ch*-t írunk: *technika, pech; München.* (A német *ich*-ben előforduló hang.) Hátrább képzett, más változatban: *almanach.* (Ha nem latin betűs írású nyelvből vettük át a szót, egyszerű *h*-val írjuk ugyanezt a hangot, pl. *Ahmed.)*

f) A *ch*-val jelölt hangot azonban csak mássalhangzó előtt vagy szó végén szükséges ilyen, nyelvháttal képzett módon ejtenünk. — L. még: *ch* kiejtése, elválasztása.

g) Még inkább helytelen *ch*-féle hangot ejteni magánhangzók közt eredeti magyar *h* helyett *(pihen, vihet* helyett ilyenfélét: *pichen, vichet).* Szó végén vagy mássalhangzó előtt azonban nem hiba az ilyen ejtésváltozat, pl.: *potroh, sah, dohszag.*

3. Külön kell szólnunk a családnevek mássalhangzói után — rendszerint a név végén levő *g, t* után — írt (és soha nem ejtett) *h* betűről: *Balogh, Horváth, Kossuth, Pákh, Rhédei, Shvoy, Tóth* stb. E hangérték nélküli, néma *h*-k egy régi írássajátságnak a maradványai. A görögös kiejtés nyomát őrző latin írásmód *(Carthago, Thorius)* hatására a főképp német papok közreműködésével kifejlődött magyarországi írásbeliségben legrégibb nyelvemlékeink óta sokáig gyakori volt a mássalhangzók (ritkán a magánhangzók) utáni *h.* A régi írásmódnak ezt a sajátságát öröklődő, tehát alakjukat általában megtartó családneveink őrizték meg.

L. még: *ahhoz* | *Beethoven* | *ch* kiejtése, elválasztása | *ehhez* | *Kacsoh* | *kartauzi* | kiejtés II. A) 2. a) | *poszthumusz — posztumusz* | régies helyesírású családnevek 1.

IRODALOM: Elekfi: SzótTan. 236—7; Deme: EgriKonf. 42—3; Elekfi: uo. 198; Ferenczy: AnyKal. 202; Rónai—Kerekes 189; Szemere: AkH-Tört. 124—5; Zelliger: ÉT. 1979:1561. E. L.

ha

1. Feltételes kötőszóként a legáltalánosabb; így megfelelőbb is, mint a helyette gyakran használt, de hivatalos ízű, mesterkélt *amennyiben*. Pl.: *Ha* [stílustalanul: *Amennyiben*] lehet, hívj fel holnap! Főmondati utalószóként — ha egyáltalán kell ilyen rámutatás! — ne a mesterkélt és kevésbé magyaros *úgy*, hanem az *akkor* szócskát alkalmazzuk: *Ha* lesz időd, akkor [nem pedig: úgy] engem is tájékoztass az eredményről! — Időhatározó kötőszói szerepe szintén régi és helyes: *Ha* kisüt a nap, rögtön érezni a melegét! — Bár nem ennyire hagyományos és választékos-szabatos, nem helytelen másodlagosan, alanyi, tárgyi stb. mellékmondat élén sem. Pl.: az a kellemes v. azt szeretem, *ha* jó meleg a szobám.

A *ha* helyett többnyire használhatjuk a *hogyha* összetett kötőszót is, bár ez lazábbá, hosszadalmasabbá teszi a közlést, és némelykor egy kissé népies stílusárnyalatú. Pl.: *hogyha* jól tudom, egykorú vagy velem; *Hogyha* [tömörebben: *Ha*] lehet, halasszuk ezt holnapra! Az írók, költők gyakran a *ha*-val váltogatva használják: Holnap már minden a mienk lesz, *Hogyha* akarunk, *ha* merünk (Ady: Magyar jakobinus dala).

L. még: alárendelt mondat | *hogyha — hogy ha* | megengedő kötőszók | *mintha — mint ha* | utalószó 7.

2. Feltételes és megengedő kötőszóként legtöbbször hangsúlytalan. Pl.: ha *e*sik, itthon maradok; ha *be*teg is, *föl*kel. Néha azonban — különösen, ha kételkedünk a feltevés valószínűségében — úgy adunk sajátos nyomatékot a mellékmondatnak, hogy kötőszavát is hangsúlyozzuk kissé. Pl.: A dolog így áll, *ha* éppen *tudni* akarod! (= mivel tudni akarod); Megvenném, *ha* volna *pén*zem! (= csak akkor, ha volna, pedig nincs); Megtalálod, *ha* nem itt, a *szom*széd szobában! (= vagy itt, vagy a szomszéd szobában). Az indulat is adhat nyomatékot a kötőszónak (persze nem kell adnia, ez csupán lehetőség): *Ha* per — úgymond — *hadd* legyen per (Arany: A fülemile). Páros használatban rendszerint hangsúlyos, különösen ha 'akár' a jelentése: *Ha* tetszik, *ha* nem tetszik, *el*megyek! Olyan páros használatban, amikor mindegyik mellékmondatnak külön főmondata van, lehet hangsúlyos is, hangsúlytalan is: *Ha* jössz, jössz, *ha* nem jössz, otthon maradsz! — Nem egészen hangsúlytalan abban a ma már ritka, inkább csak a népnyelvben élő használatban, amikor függő kérdést vezet be 'hogy vajon' jelentésben: Nem tudom, *ha* úgy van-e!

L. még: hangsúly 4.

IRODALOM: Hevesi 142; Nagy A.: SzínpBesz. 146–7; Lőrincze: Nyőrs. 132–3; HivKve² 191; Molnár P.: Népsz. 1979. jan. 4. E. L.–T. J.

Habana L. *Havanna — La Habana* | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

habog L. *dadog — hebeg — habog*

habozik — habzik

Mindkét ige a *hab* főnév származéka, de köztük alaki és jelentésbeli eltérés ment végbe. A *habzik* konkrét jelentéséből kifejlődött az átvitt értelmű használat. A *habzik* és a *habozik* alak kezdetben még váltakozott, később azonban a *habozik* változat lefoglalódott az átvitt értelmű jelentésre, s ezt az önállósult szót azóta csak 'bizonytalankodik, ingadozik' értelemben használjuk. A *habzik* alak jelentése pedig: habossá, ill. habbá válik, habot képez, hab keletkezik rajta vagy benne. A jelentéskülönbség miatt a két forma fölcserélése zavaró, de igen ritkán előforduló hiba.

L. még: *csuklik* típusú igék felszólító alakja

IRODALOM: Buzás: Msn. 1942 : 103; Grétsy: Szóh. 219—24.

hacsak egy mód van rá

Pongyola és sután bőbeszédű, nem egyértelmű nyelvi klisé. Fölösleges benne az *egy*, akár mint hangsúlyos számnév, akár mint határozatlan névelő, hiszen a kifejezés értelme: *bármi módon*. Helyesebb tehát így: *hacsak* v. *ha van rá mód*, ill. még egyszerűbben: *hacsak lehet(séges)*.

L. még: *hacsak — ha csak*

IRODALOM: Elekfi: Msn. 1948 : 59.

hacsak — ha csak

Egybeírva értelme egyszerűen: ha. Pl.: *Hacsak* teheti, jöjjön el! Különírva: ha csupán. Pl.: *ha csak* ennyit ér, nem adom el.

hacsaknem — hacsak nem

Egybeírjuk 'legföljebb' értelemben. Pl.: nem lehet elérni, *hacsaknem* ágaskodva. De különírjuk, ha erősen megszorító értelmű; ilyenkor a *nem* hangsúlyos. Pl.: nem kapod meg, *hacsak nem* kéred.

h a d a r á s L. beszédhibák 2. | beszédsebesség

hadd — hagy, hagyd

A *hadd* módosító szót, amely a *hagyd* igealakból fejlődött (Kölcseynél még így is: *Hagyd* hervadjon Szerelem rózsája, Nyíl hajnalkor Remény violája), elsősorban felszólító mondatban használjuk valamely különlegesebb jelentésárnyalat (engedelemkérés, ráhagyás, nyomatékos rábeszé-

lés, akaratnyilvánítás stb.) érzékeltetésére. Óhajtó mondatban is előfordulhat. Mellette az igealak többnyire felszólító módú és egyes szám 1. személyű: *Hadd menjek* én is!; „*Hadd lássam* egyszer még . . . | vezérkedő, roppant szemüveged" (Kosztolányi: Osvát Ernő a halottaságyon). Olykor nem is felszólító, hanem kijelentő módban áll a hozzá kapcsolódó ige: *Hadd látom*, úgymond, mennyit ér A welszi tartomány (Arany: A walesi bárdok). Ráhagyó mondatban 3. személyű, felszólító módú állítmánnyal szokott együtt járni: *Hadd csinálja*, amit akar! Megbízást, célt is kifejezhet: Ha per, úgymond, *hadd* legyen per! (ÉrtSz.: Arany); Föl a zászlóval magasra, Egész világ *hadd* láthassa (ÉrtSz.: Petőfi). Óhajtás esetén feltételes módú ige is állhat mellette 3. személyben: Csak sütne a nap, *hadd lenne* végre jó idő!

Előfordul *hagy* változatban is; ez azonban népies, a köznyelvben kerülendő forma: *hagy menjek*, *hagy csinálja* stb. Ugyancsak népies a *hagyd el* igealak *hadd el* változata (vö. mégis: Lesz *haddelhadd!*).

Tagadó mondatban a *hadd* csak kivételesen használható (lásd: *hadd ne*).

A *hagy* ige felszólító alakjaként a *hagyd* változat a szabatosabb, választékosabb: *hagyd ott*, *hagyd meg nekem!* A *hadd a csodába!* népies, bizalmas hangulatú.

IRODALOM: Papp L.: ÉdAny.[2] 199; uő: ÉdAny.[3] 189–90. R. E.

hadd ne

A *hadd* módosító szó többnyire állító formájú felszólító mondatban, olykor — ugyancsak állító — óhajtó mondatban szokott előfordulni, valamely különlegesebb jelentésárnyalat (engedelemkérés, ráhagyás, nyomatékos rábeszélés stb.) érzékeltetésére. — L. részletesebben: *hadd — hagy, hagyd.*

Tagadó mondatban, tehát *hadd ne* formában való használata mai köznyelvünkben nemrég tűnt fel. Forrása vagy a kevésbé csiszolt, ill. a modoroskodó nyelvhasználat, vagy a szokatlan nyelvi forma tudatos alkalmazásából fakadó stiláris irónia. Vö.: *Hadd ne* osztályozzam — kedvenc komikusom, Abody Béla s t i l á r i s f o r d u l a t á t kölcsönkérve — az egyes műsorszámokat gyenge, közepes és jó jegyekkel! (Jovánovics M.: Népsz.).

Előfordul a népnyelvben is (pl. *Hadd ne* egyek többet!). Akár ennek nyomán, akár az előbb említett indítékból, szórványosan a szépirodalmi stílus is él vele. Pl.: De *hadd ne* az én árnyalat-igénylő tollam írjon le ilyen sommás ítéletet (Illyés: Ebéd a kastélyban). Gyakori használata nem ajánlatos. R. E.

hagy

A köznyelvi *hagy* igének fel-felbukkan olykor *hágy* alakja is. Ez régies, ill. nyelvjárási változat. Hasonló magánhangzónyúlás néhány más ige alanyi ragozású, jelen idő egyes szám 3. személyű alakjaiban is előfordul.

Idegen nyelvi hatásra terjedt el a szónak ez a használata: *(engem) hidegen hagy*. Mondjuk inkább így: *(engem) nem érint, nem érdekel, nekem közömbös, mindegy*.

L. még: *ad — ád* | alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | *enged — ereszt — bocsát — hagy* | főnévi igenév II. A) 3. b) | *kel — kél* | műveltető ige | terpeszkedő kifejezések | *vesz — vész, veszik*

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 141—2.

hagyján

A 'szót sem érdemel' jelentésű régi nyelvi *hadd járjon, hagy járjon* összevonásából keletkezett. Ma leginkább ilyen kapcsolatokban fordul elő: *az még csak hagyján, hogy; ez még hagyján*. Helyes kiejtése: haggyán.

hah L. *h* 2.

ha . . . , ha L. *ha* 2.

ha . . . is L. *is* III. 3. | megengedő kötőszók

haj L. *héj — haj*

hajadonfőtt — hajadonfővel

Mindkét szó jelentése: födetlen fejjel v. fővel. A köznyelvben egyaránt használatos mind a két változat. Az ősi *-tt* határozóragra végződő *hajadonfőtt* alaknak régiesebb hangulata van, mint a *hajadonfővel* formának. Íróink, költőink mindkét változatot használták. Pl.: *Hajadonfőtt* járt most is a szabadban (ÉrtSz.: Jókai); Egy óra múlva az erdei úton voltam, *hajadonfővel* . . ., a kalapot a kezemben lógatva (ÉrtSz.: Gárdonyi). A *hajadonfővel* — régen különírt alakban is: *hajadon fővel* — előfordul olykor 'leányfővel, leányként' jelentésben is. Ez másodlagos jelentés. Azon az alapon fejlődött ki, hogy a fejüket kendővel bekötő férjes nőkkel ellentétben a leányok régen fedetlen fővel jártak.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 2. a)

IRODALOM: S. H[ámori]. A.: NymLev. 98—9. Sz. L.

hajdan, hajdanán, hajdanta

A kissé választékos, irodalmias *hajdan* határozószónak két egymással szorosan összefüggő jelentésárnyalata van: 1. a nagyon régi múltban; 2. valamikor régen (néhány évtizeddel ezelőtt). Mint főnév elavult, csak a régebbi költői nyelvben találkozhatunk vele, 'igen távoli múlt, régi kor' értelemben. Pl.: És mi az emberiség története? vérfolyam, amely | Ködbevesző szikláibul a *hajdannak* ered ki (Petőfi: Az ítélet).

A *hajdan* határozószó mellett — sőt újabban egyre inkább helyett — két másik szót is használunk ilyen jelentésben: a *hajdanában*-t és a *hajdanán*-t (az utóbbi a választékosabb, s inkább csak a költői nyelvben fordul elő). Szintén költői nyelvi, de régies, sőt szinte elavult a *hajdanta* (ennek — talán a *hajdanán*-nal való keveredés révén — *hajdantán* változata is kialakult). Az egész szócsoportot választékos, többé-kevésbé régies, irodalmias stílusszínezet jellemzi. A mindennapi élet beszélt nyelvében épp ezért nemigen használatosak. Csak ritkán, akkor is valamilyen stiláris céllal élünk velük. K. G.

hajh L. ejtésváltozatok 1. | *h* 2.

hajlamos — hajlandó

A két hasonló alakú szó jelentése nem egészen azonos, ezért használatukra ügyelnünk kell. A *hajlamos* jelentése összetettebb: valaki a benne meglevő hajlam, rátermettség folytán képes és kész, hajlik valamely tevékenységre, magatartásra, ill. érzékeny, fogékony bizonyos betegségek iránt. A *hajlandó* jelentése pedig: készséget mutat valamely cselekvés megtételére, valamilyen magatartásra. Pl.: *hajlamos a túlzásokra, a jóra, vmely betegségre*, ill. *hajlandó azt hinni, hogy; hajlandónak mutatkozik a megegyezésre.*

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 2. a)

hajlék — hajlok L. *marék — marok*

hajol — hajlik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. d) | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 5.

hajón — hajóval L. közlekedési eszközök neve eszközhatározóként

hajt tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

hákli, háklis

A német eredetű *hákli* főnév és gyakoribb melléknévi alakja, a *háklis* a bizalmas társalgási nyelvben fordul elő. Használjunk helyettük jó és árnyalatos magyar szavakat: *rigolya*, vkinek a *bogara*, *szeszély*, *bolondéria*, ill. *akadékoskodó*, *rigolyás*, *bogaras*, *szeszélyes*, *finnyás*, *kényeskedő*, *sértődékeny*, *kukacoskodó*.

hakni

Német eredetű szó. A színházi körök zsargon jellegű, de jobbal egyelőre nem pótolható szava. A kívülállók rosszalló árnyalattal használják. Jelentése: színésznek vagy együttesnek szerződési helyén kívüli, külön díjazásért vállalt, a művészi szempontokat gyakran nem eléggé figyelembe vevő fellépése, műsora. Újabban képzett igei származéka: *haknizik*, összetétele: *haknibrigád*. — A szó köznyelvi, ill. műszaki nyelvi — eredetibb — értelme: *kampó*, *horog*. Ilyen értelemben a jelentéseként megadott szavakat ajánljuk helyette.

hál L. *alszik — hál*

halad

Köznyelvi kiejtésében rövid az *l!* A [hallad] ejtés nyelvjárásias, pongyola.
IRODALOM: Bárczi: Nym. 34.

háládatlan L. *hálátlan — háládatlan*

haláli L. túlzó jelzők és határozók

halálra L. *agyon — halálra*

halász — halászik L. ikes és iktelen ragozás

halászlé — hallé — halleves

Van, aki a *halászlé* kifejezést logikátlannak tartja, mert — úgymond — ez csak halászból készült levet jelenthet, helyette a *hallé* szót ajánlja, mások pedig összekeverik a három szót. Valójában a *halászlé* egyáltalán nem helytelen ételnév, és mind a három némileg mást-mást jelent. A *halászlé*-t többféle halból zöldpaprikával és cseresznyepaprikával készítik, a *halleves*-ben pedig van hal, halfej, valamint sárgarépa, petrezselyem és zeller, de paprika általában nincs. A *hallé* szónak két jelentése van. Némely önkiszolgáló étterem *hallé* néven árusítja a halászlének azt a megmaradt részét, amelyből a halhús már elfogyott. Emellett *hallé*-nek

nevezik a szakácskönyvek azt a vizes lét is, amellyel a hallevesnek zsírban piruló anyagát a készítés során felöntik. Egyébként a *halászlé* hagyományos, bár szerkesztetlen magyar összetétel, éppen olyan, mint a *pásztortarhonya* és a régi magyar *gulyáshús* (ma *gulyás*). Hasonló jelentéstömörítő, de egyértelmű összetétel a következő húsípari készítmények neve is: *cserkész-*, ill. *úttörőkolbász, vadászkolbász, turistaszalámi.* L. J.

L. még: logika és nyelvi norma II. 3.

hálátlan — háládatlan

A mai köznyelv többnyire a *hálátlan* szót használja, a *háládatlan* egy kissé régies, népies, ill. választékos forma. Ez utóbbi alak egyébként összetétel. Keletkezésének alapja a *hálát ad* szókapcsolat. A *háládatlan* és a szintén meglevő *háládatos* összetett voltát a mai beszélő már nem érzi.

halavány L. *halvány — halavány, halovány*

haldokol — haldoklik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. | tő- és kötőhangzóváltakozások I. B) 5.

hal i g e r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 7.

hallatlan, hallatlanul L. nyomósító szók

hallatszik — hallik — hall L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | *értetődik — értődik* | ikes és iktelen ragozás I. | szenvedő ige 1.

hall + főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. b)

hallgat

1. Köznyelvi kiejtése: halgat. Az első magánhangzó megnyújtása és az *l* elnyelése [hālgat, hāgat] népies; igényesebb beszédben kerüljük.

L. még: beszédhangok kapcsolódása III. 1.

2. Régebben hibáztatták — idegenszerűséggel vádolták — ilyen használatát: *a kutya Bodri névre hallgat*, s helyette ezt ajánlották: *Bodri a neve.* – Ma már nem helytelenítjük ezt a kifejezésformát, hiszen eléggé természetesen következik a *hallgat* ige alapjelentéséből.

hallgatólag — hallgatólagosan

E két alakulat nagyjából azonos jelentésben használatos, ezért a pusztán *-lag* ragos módhatározó természetesebb, egyszerűbb, mint a *-lagos* toldalékú származéknak újabb módhatározóragos alakja. Tehát jobb így:

„a tanács *hallgatólag* tudomásul vette az intézkedést", mint így: *hallgatólagosan* . . . Az *egyetemlegesen*, *merőlegesen* stb. alak nem egészen pontos analógiája azonban kedvez a *hallgatólagosan* alak terjedésének, noha a többszörösen és fölöslegesen toldalékolt szavak nehézkessé teszik a nyelvet.

L. még: *egyetemleg* — *egyetemlegesen* | képzőhalmozás | *-lag*, *-leg* viszonyrag

hall — hallik — hallatszik L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | *értetődik* — *értődik* | ikes és iktelen ragozás I. | szenvedő ige 1.

hallj, hallják, halljuk

Szó végén helyesen hosszú *j*-t ejtünk, szó belsejében ejthetünk *lj*-t is, tehát: hajj; hajják v. halják, hajjuk v. haljuk.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. e), III. 1.

halló!

Telefonban híváskor, jelentkezéskor vagy beszélgetés közben használt mondatszó: *Halló, itt X. Y. beszél!*; *Halló, kérem a központot!*; *Nem értem, halló* . . . Természetes és szükséges formula, de kerüljük gyakori és ok nélküli, idegesítőn modoros ismétlését. — Távolabb levő személy(ek)hez intézett figyelemkeltő szóként is használatos, rendszerint megszólítás előtt: *Halló, fiúk! Fejezzétek be a munkát!* — Újabban — angol nyelvi hatásra, főként fiatalok körében és a városi nyelvben — üdvözlésként is járja, tegező és magázó viszonyban egyaránt, [haló], főleg pedig [heló] ejtésben.

A telefonban való jelentkezéskor, valamint a figyelemfelkeltő szóként használt *halló*-t az igényes köznyelvi beszédben ejtsük magyarosan, úgy, ahogy írjuk, a nyomatékot pedig — nyelvünk hangsúlyviszonyainak megfelelően — helyezzük az első szótagra! A divatos [*hálló*], [*haló*], sőt [*heló*]-féle ejtésváltozatok affektáltak, modorosak. Az üdvözlésekben elterjedt, idegenszerű *heló*-zást egészében véve nem ajánljuk.

L. még: hangsúly 1. a) | köszönésformák 1. | megszólítás és formái I. 10.

IRODALOM: Bakos J.: MN. 1977. szept. 11. É. Z.—G. L.

-halma + *-i* képző L. *-i* képző személyragos helynevekhez 1.

halmozás L. stilisztikai formák, képletek 2.

halmozott mondatrészek hangsúlyozása és hanglejtése

A halmozott, vagyis a több egyenrangú tagból álló mondatrésznek minden — egy-egy szóból álló — tagját egyformán hangsúlyozzuk. Hanglejtésük is párhuzamos, azaz ismétlődő formát mutat, többnyire egyre mélyebbről indulót, kivéve az utolsó tagot, amelynek hangsúlyos szótagjában vagy utána leeresztjük a hangot.

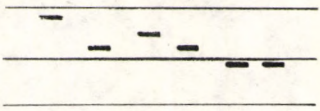

*Gyo*rsan *fut* és *úsz*ik.

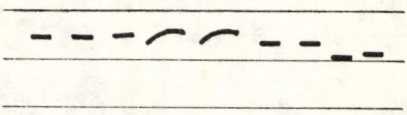

Robogva *jár, kel, fut* az Élet (Ady: Az ős Kaján).

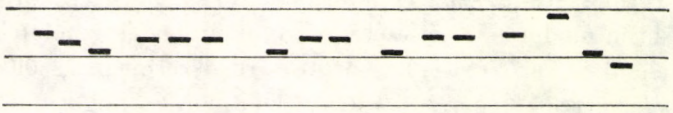

Letette *ka*bátját, *ka*lapját, *er*nyőjét és *tás*káját.

Ha éreztetni akarjuk, hogy a határozó nem vonatkozik a halmozott állítmány mindegyik tagjára, akkor a határozóval összetartozó első tagot jobban hangsúlyozzuk, a második állítmányi tag előtt pedig egy kis szünetet tartunk. Ekkor már nem a két ige alkot egyszerű halmozott állítmányt, hanem egy igei szerkezet és egy puszta ige:

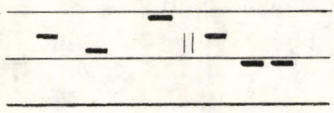

Gyorsan **fut,** és *úsz*ik.

Az ige utáni halmozott tárgy tagjainak hanglejtéséhez hasonló a mellérendelt határozók hanglejtése, ha felsorolás a mondat célja, például ebben a mondatban:

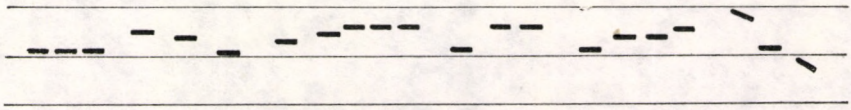

Ezeket *has*ználják *szá*llításokra, *für*dőkbe, *sá*torokra, *ko*csikon.

De ha a felsorolt tagok pontos száma nem határozott, hanem a tagokat inkább csak példaként soroljuk fel, akkor sem az utolsó tag nem zárja le eső hangmenettel határozottan a mondatot, sem az előzők nem jelzik előre, hogy majd az utolsó tag lezárja a sort:

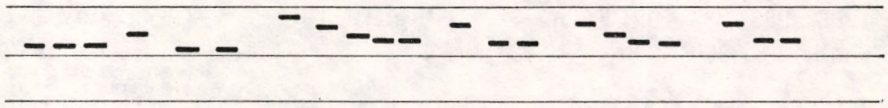

Ezeket *has*ználják *szá*llításokra, *für*dőkbe, *sá*torokra, *ko*csikon . . .

Ha pedig az ige előtti tárgy tartalmazza a mondat fő mondanivalóját, akkor ez a főhangsúlyos mondatrész, majd utána a halmozott mondatrészeknek mondatot záró tagja a leghangsúlyosabb:

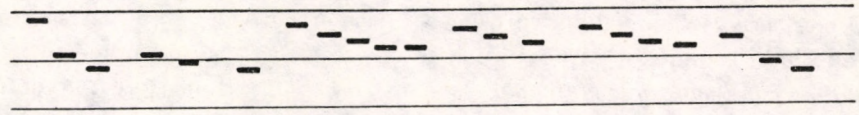

*E*zeket használják *szá*llításokra, *für*dőkbe, *sá*torokra, *ko*csikon.

Többszörös jelző esetén a hangsúlyozás fejezi ki — a jelzők közti szünet meglétével vagy hiányával együtt —, hogy mellérendelt, vagyis halmozott jelzőkről van-e szó vagy pedig egymásnak alárendelt jelzőkről. Például a vessző helyén egy kis szünettel:

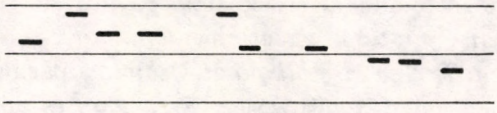

A *rózsaszín*, *csí*kos blúzt vette fel.

Értsd: több (különböző színű és mintájú) blúz közül azt, amelyik rózsaszín és csíkos. A két melléknév itt a *blúz* főnévnek egyenrangú, egymásnak mellérendelt jelzője, tehát halmozott jelző. Viszont:

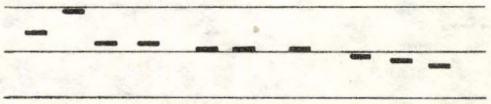

A rózsaszín *csíkos* blúzt vette fel.

Vagyis: a csíkos blúzok közül a rózsaszínt. Itt a *rózsaszín* nem a főnévnek, hanem az egész *csíkos blúz* jelzős szerkezetnek a jelzője, tehát nincs egyenrangú viszony a két jelző közt.

L. még: hanglejtés II. 5. | többszörös bővítmények hangsúlya

IRODALOM: Farkas: MMNyR. 2 : 315–25, 509; Fónagy–Péchy: Nyr. 1965 : 283, 287–92; Fónagy–Magdics: 10, 121–7, 142–7; Nagy J. B.: Emberöltő 299–300. E. L.

halmozott mondatrészek ragozása és névutózása

Az egymás után következő halmozott mondatrészeknek — s ugyanúgy az értelmező szerkezetnek — ismétlődő toldalékai és névutói olykor hosszadalmassá és egyhangúvá tehetik a mondatot: *nyúlból, fogolyból és fácánból* gazdag zsákmány esett; *a fenyők alatt és a cserfák alatt* némi gombát is találtunk. Értelmező szerkezetben: *Ferinek, a kisebbnek és elevenebbnek* nem ízlik a városi élet. Ezért érthető az a törekvés, hogy az ismétlődő toldalékot és névutót lehetőleg csak az utolsó taghoz fűzzük: *hat- vagy nyolcszori; a fenyők és a cserfák alatt.* Rendszerint ilyenféle egyszerűsítéssel hagyjuk el az összetett szók közös elő- vagy utótagját is: *vasár- és ünnepnap; a negyvennyolcadik és -kilencedik* (helyen).

A régi nyelvből elég sok példánk van az effajta alakrövidítésre, a múlt század derekán pedig szinte irodalmi divat lett az úgynevezett ragelhagyás. Pl.: *tárgy-, hang- és formában* (Gyulai Pál; ma így írnánk: *tárgyban, hangban és formában); irigység- és kételkedésből* (Mikszáth; most az első tagot is toldalékolnánk: *irigységből).* Ma az effajta ragelhagyással kevésbé élünk. Korunk nyelvhasználatában egyébként is csak néhány kisebb csoportban ajánlható a halmozott mondatrészek alaki rövidítése.

Általában ma is kerüljük a névutók ismétlését: *az udvar és a kert mögött;* értelmező kifejezésben: *Feri, a kisebbik miatt.* Csupán a párhuzamos nyomaték kívánja olykor a névutó kettőzését: *Feri miatt* és *Jóska miatt* egyformán fő most a fejünk. Vagy pedig a személyragbeli eltérés követeli ezt: *Feri miatt és temiattad* tettem. Értelmező szerkezetben ugyanígy: *temiattad,* legjobb *barátom miatt* tettem.

A tárgy, a határozók és a birtokos jelző ragját azonban csak egy-két típusban hagyhatjuk el. Így néhány egységnek vett

mennyiségtani, továbbá több mérték-, idő-, értékjelölő stb. kifejezésben: *három egész és négy tizedből; hat és negyedhez; a + b-nek* [á plusz bének]; *egy kiló tíz dekát; négy év két hónapra; öt forint húszért; kettő tízkor;* évszámok esetén is: *ezerkilencszázötvenhárom-ötvennégyben (1953—54-ben); július-augusztusban;* stb. Így használjuk gyakran a hozzávetőleges mennyiséget kifejező számkapcsolatokat is: *négy- vagy ötször, tíz-húsznak* stb.; ezek azonban már inkább mellérendelő összetett szavak, mint halmozott mondatrészek (vö. *négy-öt*). Ugyanígy egyszerűsítve toldalékoljuk az ilyenféle szerkezeteket: *egy és másból* (vö. *egyről-másról*); *farkas és bárányt* (játszottunk); továbbá az egységnek tekintett műalkotáscímeket, szakmai kifejezéseket: (jegyet vettem) a *Csongor és Tündére;* az *Élet és Irodalomban;* a *magyar nyelv és irodalomból;* stb. Ilyen egységnek vesszük olykor a *Budapest és környéke;* a *Balaton és vidéke*-féle kifejezéseket is: *Budapestről és környékéről* vagy *Budapest- és környékéről* (cikkeztek a lapok); a *Balaton és vidékének* az időjárása.

Értelmezős szerkezetekben egy kissé suta a *Nagy János elvtárs, egyetemi docensnek* címzés, és semmiképpen se használjuk ezt: *Nagy János elvtársnak, egyetemi docens* (helyesen: *N. J. egyetemi docens elvtársnak* v. *N. J. elvtársnak, egyetemi docensnek*). De még a halmozott mondatrészek felemás toldalékolása is helytelen, pongyola az efféle kifejezésekben: a *folyópart és környékének* (fásítása), *G. J. győri műszerész és öt társát* letartóztatták); stb. (Helyesen: *a folyópartnak és környékének; műszerészt és öt társát.*) — Szaknyelvi szövegekben mindamellett ma is eltűrünk egypár hagyományosan ragtalan halmozott mondatrészt kisebb csoportosításokon belül: az *a, e*-ből a legtöbb rag előtt *á, é* lesz; az *a, e* ilyenkor *á, é*-vé nyúlik; stb.

L. még: írásjelek 10. | névszóragozás

Irodalom: Tompa: Nyr. 1957: 297; Prohászka: MNy. 1963 : 354; Rácz: Nyr. 1964 : 106; Tompa: AnyOlv. 112—20. T. J.

haló! L. *halló!*

halott szinonimái L. *holttest* szinonimái

haluska L. *galuska — haluska*

halvány — halavány, halovány

A mai köznyelv a *halvány* változatot használja. A *halvány* és a *halovány* kissé népies, régies alakok, de azért az irodalmi nyelvben is találkozhatunk velük. Pl.: Mintha egy kicsi, hazug, *halavány* lány Fontossá lett légyen, mert szeme lobban (Ady: Mert senki jobban).

Irodalom: Országh: Nyműv. 178.

hamarabb — hamarább — hamarébb L. *arrább — arrébb | -bb (-b)* fokjel 4.

hamis — ál L. *ál — hamis*

hamiskártyások nyelve L. ifjúsági nyelv 3.

Hamlet

Az angol kiejtés [hemlet] ellenére hagyományosan magyarosan ejtjük, úgy, ahogy írjuk. Toldalékai inkább magas hangúak: *Hamletben, Hamlettel, Hamletet* stb. De nem hibás, sőt ha zárt *ë*-vel ejtjük, következetesebb a mély hangú toldalékolás: *Hamletnak* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 6.

IRODALOM: Szilágyi: AnyKal. 222.

hámlik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

hamu ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

handicap L. *hendikep*

hanem

1. E mellérendelő kötőszavunk többféle szerepben is használatos. Az *is* kötőszóval együtt a *nemcsak (nem csupán)* után enyhébb ellentétet, enyhe szembeállítást fejez ki, bár az egész kötőszócsoport mégis kapcsolatos (kiegészítve összefoglaló) értékű. Pl.: nemcsak (v. nem csupán) az öntözés volt a feladata, *hanem* őneki kellett a gyümölcsöt is leszednie; nemcsak ma leszek távol, *hanem* holnap is.

Máskor egy tagadva elhárított megállapítás után a helyesebbnek jelzett tételt vezeti be, tehát ún. kizáró ellentétes kötőszó. Pl.: Nem ma utazom el, *hanem* holnap; Ne a virággal bíbelődj, *hanem* a gyümölcsöt szedd össze!

2. Az élőbeszédben mindkét szerkezetből elmaradhat a *hanem*, s ilyenkor nagyobb beszédszünet, ill. valamely írásjel pótolja: *Ne* most: holnap légy ilyen harcias! Ugyanígy költői szövegekben, a nagyobb érzelmi feszültség, izgatott sietség érzékeltetésére: Nem kiment belőle, bennszorult a pára (Arany: Toldi); nem lógok a mesék tején, hörpintek valódi világot (József A.: Ars poetica). Az írásos prózai közlésben azonban, ahol a beszédnek füllel érzékelhető kifejezőeszközei — mint a nagyobb szünet — jobbára elsikkadnak, könnyen félreérthető az ilyen szerkesztés: Nem János, a művezető keresett! (Egyértelműen: Nem János, *hanem* a művezető keresett!). Ha pedig ismételten kettősponttal

vagy gondolatjellel utalunk az ilyen sajátos zenei megkülönböztetőkre, írott szövegeink kissé mesterkélten hatnak, kirínak a természetes stílusból.

3. Ugyancsak erősebben kiemeli néha az ellentétet, ha *nemcsak* vagy *nem (ne csak, ne)* kezdetű előzmény után *de* kötőszóval élünk *hanem* helyett. Így főleg ún. kizáró ellentét esetén: Én nem bűvésznek, *de* mindennek jöttem (Ady: Hunn, új legenda). Prózai szövegekben és az előbeszédben szintén jó, különösen ha szembeállítást, kiemelést fejez ki: nemcsak láttam, *de* beszéltem is vele. Az indulatos beszédben a *hanem* helyett álló *de* a meghökkentő és kiélező szándék jele is lehet: Nemcsak elvetted tőle az almát, *de* mindjárt meg is etted!; Ne csak szeresd, *de* gondozd is a nyulaidat! Hasonlóképp a tagadó (tiltó) előtagú kizáró ellentét utótagjában levő *hanem* helyett: Nem védted meg az öcsédet, *de* még uszítottál is ellene!

Ez az olykor hatásos stilisztikai eszköz azonban megfelelően éles ellentét híján vagy elcsépelt használatban üresen kongó, modoros kifejezéssé válhat. Ne mondjuk tehát: Nemcsak nyáron, *de* egész évben fürdik a Dunában; Ne a sárga, *de* a fehér festéket tessék számlázni!; Ne csupán levelezőlapot, *de* bélyeget is végy! Természetes fogalmazásban: Nemcsak nyáron, *hanem* egész évben; Ne a sárga, *hanem* a fehér; Ne csupán levelezőlapot, *hanem* bélyeget is.

Sohasem mesterkélt azonban a *nem(csak)* utáni *de*, ha szintén tagadott tagot vezet be: Nem ma, *de* nem is holnap, *hanem* csak tíz nap múlva lesz a vizsgája; Már nem lázas, *de* még nem (is) munkabíró a beteg.

L. még: beszédszünet | ellentétes kötőszók | *is* II. 1. | mellérendelt mondat 2.

Irodalom: Nagy J. B.: Msn. 1947 : 83; IskNym. 335; Rácz: Nyr. 1963 : 162; Lőrincze: Nyőrs. 379—80. T. J.

hangadás L. beszédtechnika

hangalaki hasonlóság L. szótévesztés

hangbetoldás L. beszédhangok kapcsolódása IV. 1.

hang — betű L. *betű — hang*

hangcsúszás

A szótagon belüli sikló, azaz feltűnőbben emelkedő vagy néha eső hangmenet, vagyis a hangcsúszás bizonyos esetekben, helyzetekben természetes, magától értetődő jelenség. De zavarónak, kellemetlennek érezzük akkor, ha nem fejez ki a szokásos módon érzelmet vagy kérdést, s ha a tipikusnál hosszabbra nyúlik, vagy élénkebb, változatosabb.

L. még: hanglejtés II—III.

h a n g e r ő

A hangerő a beszédhangnak egyik tulajdonsága. Akusztikailag energiában vagy nyomásban nyilvánul meg, fiziológiailag a beszélőszervek izomműködésétől függ. A hangerő fokát különféle izmok működése szabja meg. Ha a kilégzést szabályozó izmok működése energikusabb, a keletkező hangok erősebbek. Zöngés hang képzésekor nagyobb hangerő esetén a hangszalagok gyakran feszesebbek (így az erősebb zöngés hang beszéd közben rendszerint magasabb is). Zöngétlen hang képzésekor viszont a hangszalagokat kitáró izomműködés határozottabb volta következtében az energikus légzéssel kibocsátott levegő akadálytalanul jut a szájüregbe, s a képzés helyén nagyobb nyomást, tehát nagyobb hangerőt eredményez. Hozzájárul ehhez a garat-száj-orrüreg izmainak energikusabb munkája is. A beszélő tehát ugyanazt a hangot kisebb vagy nagyobb erővel ejtheti. Ezt a változtatható hangerőt n y o m a t é knak nevezzük. A nyomaték alakulásában rejlik a hangsúly lényege.

A hangsúlytól és nyomatéktól — amely rendszerint egy-egy szótagra esik — megkülönböztetjük a hangerő váltásait. Beszédünk közben egy-egy mondatszakaszt vagy nagyobb részletet erősebb hangon mondunk, másokat halkabban. A mondathangsúlyos szakasznak általában nagyobb a hangereje, mint a mondat többi részének. A nem lényeges mondanivalót tartalmazó, valamint a beillesztett, közbevetett részeket pedig az átlagosnál kissé gyengébb hangerővel ejtjük. Hosszabb, bonyolultabb mondatokban világosan akarjuk tagolni a mondatot. Pl.: A sógorom, a Vilma férje, bontóvári főispán lett (Mikszáth). Ebben a mondatban a két vessző közti értelmezői részt halkabban (és mélyebb hangfekvésben), a második vessző utáni állítmányi részt pedig kissé hangosabban kell kimondani, mint a mondat többi részét, azért, hogy a mondat fő mondanivalója összeállhasson a hallgató tudatában.

Bonyolultabb mondatokban arra is szükség van, hogy az összetett mondatot alkotó tagmondatoknak egymáshoz viszonyított súlyát érzékelhessük a hangerőváltással.

L. még: hanglejtés I. 2 a) | hangsúly

Irodalom: Laziczius[2] 126–32; Fischer: BeszMűv. 49–50; Wacha: RádióBesz. 126–8; uő: SzónKve 169, 186–93. E. L.–É. Z.

h a n g f e k v é s L. hanglejtés I. | hangmagasság

h a n g h a s o n u l á s L. beszédhangok kapcsolódása II. 3–4.

h a n g h o r d o z á s

Általában így nevezzük a hangsúlyozásnak, a hanglejtésnek az egyénre jellemző vagy különösen kifejező módját.

L. még: hangerő | hanglejtés | hangsúlyozás

h a n g k a p c s o l a t o k L. beszédhangok kapcsolódása

h a n g k é p z é s L. hangszín | kiejtés II. A)

h a n g k e t t ő z é s L. kiejtés II. C) 2. c)

h a n g k i e s é s, h a n g k i v e t é s L. beszédhangok kapcsolódása III. 2., IV. 2. | beszédhibák 2.

h a n g l e j t é s

Az áttekintés megkönnyítésére közöljük a cikk felépítésének vázlatát.

I. A beszédhang magasságának váltogatása
  1. A hanglejtés fogalma
  2. A hangfekvés és váltogatása
II. A hanglejtés fontosabb formái
  1. A mondatszakaszok és az egyszakaszos mondatok hanglejtése
  2. A kérdés, kérés, megszólítás hanglejtése
  3. A hanglejtés érzelmi változatai
  4. Több szakaszból álló mondatok hanglejtése
  5. Halmozott mondatrészek hanglejtése
  6. Több mondatból álló kijelentések hanglejtése
III. Hanglejtési hibák
  1. Hangfekvésbeli hibák
  2. Nyújtás, hangcsúsztatás
  3. Helytelen kérdő hanglejtés
  4. Túlhangsúlyozásból eredő torzulás
  5. Emelkedő menetű elaprózott szakaszok
  6. Kérdő mondatok hanglejtési hibái
  7. Összetett mondatok hanglejtési hibái

I. A beszédhang magasságának váltogatása

1. Amikor hangosan — nem suttogva — beszélünk, hangszalagjaink a magánhangzók és a zöngés mássalhangzók kiejtése közben rezegnek. Ez a rezgés sokban hasonlít a zenei hangokat keltő rezgéshez. Minél szaporábban rezegnek a hangszalagok, annál magasabb a hang. Csakhogy

a zenei hang magassága bizonyos ideig állandó, így éneklés közben a hangszalagrezgéseké is az, de beszéd közben ritkán marad pontosan azonos magasságban. A beszédbeli hangmagasság változását *hanglejtésnek*, más szóval a *beszéd dallamának* (olykor — a szó szűkebb értelmében — *intonációnak*) nevezzük. Ha a beszéd hangja egy ideig viszonylag állandó magasságú is, különböző lehet a *fekvése*: magas, mély, közepes. Ilyen értelemben beszélhetünk magas, közepes és mély (fekvésű) hangokról, szótagokról. A hangfekvés nem határozható meg abszolút zenei hangmagasságként, hanem csak mindenkinek saját egyéni átlagos hangmagasságához viszonyítva. Mindegyik hangfekvésben lehet a hanglejtés (vagy dallammenet) iránya *lebegő* (ha nagyjából egy magasságban marad), *ereszkedő* (ha egyre mélyebb lesz) vagy *emelkedő* (ha egyre magasabb lesz). A hirtelen ereszkedő hanglejtést *esőnek*, a hirtelen emelkedőt *szökőnek* is mondjuk.

A hanglejtésnek még nem alakult ki egységesen elfogadott jelölésmódja. Mi itt a hanglejtést három vízszintes vonalból álló rendszeren szótagról szótagra ábrázoljuk. A középső vonal jelenti a középfekvés átlagos szintjét, a felső vonal ennek felső határát és egyúttal a magas fekvés középszintjét, az alsó vonal a középfekvés alsó határát és a mély fekvés középszintjét. A szótagoknak e szintekhez viszonyított magassága a szótagokat ábrázoló vízszintes vonalkák helyzetéből állapítható meg, tekintet nélkül a pontos zenei hangközökre. Ahol egy szótagon belül is határozottan változik a lejtés iránya, ott vízszintes helyett le- vagy fölfelé hajló vonalka mutatja — persze, elnagyoltan, sematikusan — a szótagdallam menetét.

2. a) Egy-egy hangszakasz, ha értelmi vagy érzelmi ok miatt erősebb a hangsúlya, magasabb fekvésben is kezdődhet. A fojtott hangon, kellemetlenül, mellékesen mondott szakaszokat pedig mélyebb fekvésben ejtjük, így legtöbbször a közbevetéseket is. Mind a három dallamfekvés előfordulhat például a következő elbeszélésrészletben:

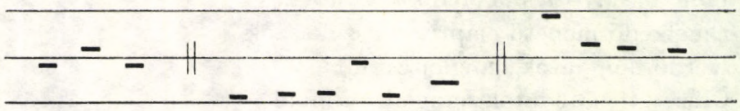

Na *gye*rünk — *mond*ta az egyik *lá*ny —, mit állunk itt?

b) Magasabb fekvésre mélyebb következik, ha két tagmondatot páros kötőszóval kapcsolunk, vagy ha a kettő ellentétességét akarjuk kifejezni. Pl.:

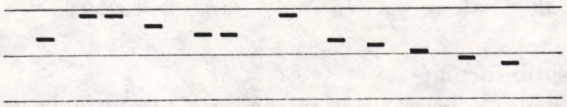

Sem cső nem esik, sem *fel*hő nem látszik.

(Vagy:)

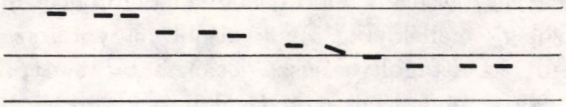

Sem eső nem esik, *sem* felhő nem látszik.

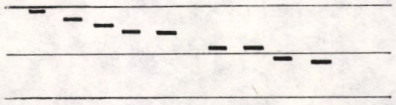

Én is engedek, *te* is engedsz.

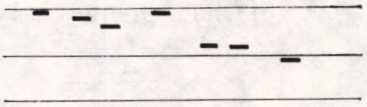

*Ke*veset *szól*, *so*kat *mond*.

c) Beszédünk zöme a középfekvésben hangzik. Nagy teremben, nagyszámú hallgatósághoz szólva, ha nincs hangerősítő berendezés, kissé föl kell emelnünk a hangunkat. De nem szükséges állandóan magas fekvésben beszélni, mert az kellemetlenül hat, kifárasztja az előadót is, a hallgatókat is. Az viszont nem baj, ha érdekesebb részeknél, új témára való áttéréskor egy időre megváltoztatjuk a hangfekvést. Ez a fekvésváltás, ha természetesen folyik a beszélő egyéniségéből, élénkíti a beszédet, leköti a hallgatóság figyelmét. Csak ne legyen bántóan gyakori!

Fekvésváltással fejezzük ki meglepetésünket is, például ebben a mondatban (amely persze más hanglejtéssel is ejthető, de úgy kisebb meglepetést éreztet):

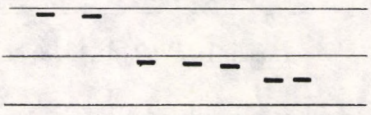

Hát te *hogy* kerülsz ide?!

Közvetlen beszélgetésben vagy gyermeknek szóló mesékben általában gyakrabban változtatjuk a hangfekvést, mint (komoly) felolvasásban. Igaz, hogy hosszabb szövegek olvasásakor nagyobb hangterjedelemben mozog a beszéd dallama, de ez a hosszú mondatok fokozatos átmeneteiben nyilvánul meg. Élőbeszédben rövid mondatokon belül is gyakoribb

a fekvésváltás vagy a dallamnak magas és mély hangok közti élénkebb mozgása.

II. A hanglejtés fontosabb formái

1. a) Azonos fekvésen belül a beszéddallam menetét kisebb egységekben, a beszédütemekben figyelhetjük meg. Egy-egy ütem (a különböző terjedelmű beszédszakaszok, hangszakaszok, ún. szólamok közül a legkisebb, 1—5 szótagnyi egység) aszerint alakul, hogyan tagolják a mondatot a szakaszhangsúlyok és mellékhangsúlyok kisebb-nagyobb szakaszokra. (A szakaszhangsúlyokkal tagolt hangszakaszok határát ott, ahol írásjel nem jelzi, egész soros függőleges vonal jelöli példáinkban. Az ennél kisebb, alig észrevehető hangsúllyal elhatárolt beszédütem kezdetének, ill. végének jele félsoros függőleges vonal.)

b) Önállóan ejtett szavak hanglejtése ereszkedő:

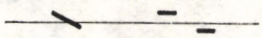

egy; kettő .

De ha e szók felsorolás tagjai, akkor gyakran emelkedők, előre jelezve a folytatást, csak az utolsó tag ereszkedő:

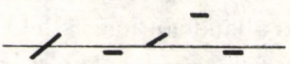

Egy, kettő, három.

c) Magyar szövegben a magukban álló idegen neveket magyarosan hangsúlyozzuk, ezért hanglejtésük is beleilleszkedik a mondat hanglejtésébe. Önállóan ejtve vagy felsorolásban is ez a természetesebb:

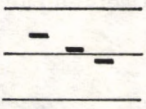

*Ber*lioz.

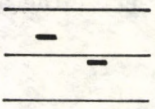

*Gou*nod.

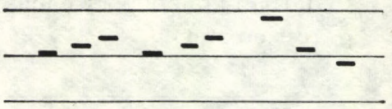

*Ro*ssini, *Puc*cini, *Mas*cagni.

De a hanglejtés akkor is bátran lehet magyaros, vagyis befejezés (pont) előtt eső, ha az idegen nyelvnek a magyartól eltérő hangsúlyozásával élünk:

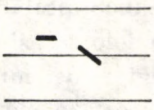

Gou*nod*.

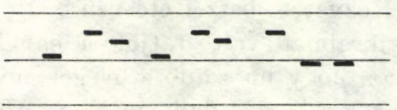

Ros*s*ini, Puc*c*ini, Mas*c*agni.

d) A hangsúlyos szótagot rendszerint valamivel magasabban ejtjük a többinél. Ha mondathangsúly van rajta, kijelentő, felszólító, felkiáltó mondatban nagyobb esés következik utána; ezzel jelezzük azt, hogy a mondat legfontosabb közölnivalóján túl vagyunk, utána a mondat befejezése következik. Pl.:

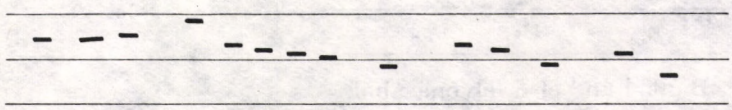

Hazádnak | *ren*dületlenül ' légy | híve, óh | magyar!

e) A fő mondathangsúlyok utáni kisebb szakaszok mellékhangsúlyos (szakaszhangsúlyos) szótagjai nem érik el a mondathangúly szintjét hangerőben és — bizonyos kérdő, valamint érzelmileg színezett mondatok kivételével — magasságban sem. A mondathangsúlyos részt tartalmazó főszakasz előtti e l ő k é s z í t ő r é s z hanglejtése alig ereszkedő, inkább egy szinten lebegő, sőt kissé emelkedő is lehet:

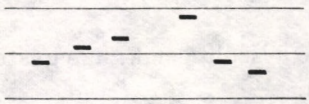

Az ember | *ha*landó.

Ilyen hanglejtésű az idegen személynévnek a mondathangsúlyos család nevet megelőző eleme is, ha az idegen sorrendet használjuk:

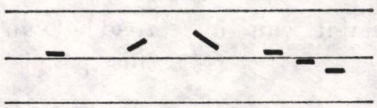

Most *Bert* **Klaus** orgonál.

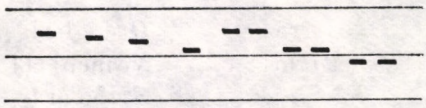

Karmester: Ar*tu*ro Tosca*ni*ni.

f) A magyar kijelentő szólamhanglejtés ereszkedő jellege megnyilvánul a mondatszerűen ejtett címek hanglejtésében is, ahol nincs sem határozott kijelentés, sem meghatározott személyhez szóló közlés. Például rádiórovat bemondásában:

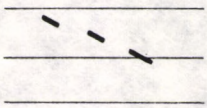

Új könyvek.

A több szakaszból álló cím bejelentése lépcsőzetesen ereszkedő szintet mutat, ezen belül a kezdő szakasz némileg emelkedő, a középső szakasz egyszintű, a befejező szakasz kis eséssel induló ereszkedő menetű:

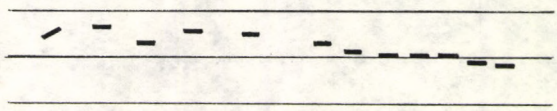

Bordal | a Bánk bán | első felvonásából.

g) Az egy szakaszból álló befejezett közlés hanglejtése, ha nem fejez ki sajátos érzelmet, ereszkedő, sőt eső kezdetű:

Itt volt. *Nem* láttam.

h) Ugyanez a legszokásosabb hanglejtése a felszólításnak, az egyszerű megszólításnak és a kérdőszavas kérdésnek is:

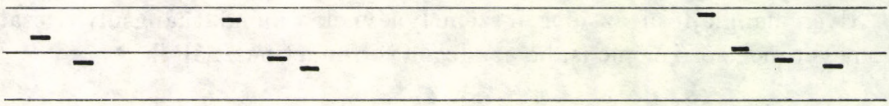

*Gy*ere!	*Gy*ere be!	(Bátyád itt van, de)	*a*pád hol van?
*Mik*lós!	*Ne* menj el!		*É*desapám!
	*Szab*ó úr!		
	Hány óra?		
	*I*gaz-e?		

i) Eső kezdetű a hosszabb mondat hanglejtése is, ha mondathangsúlyos szóval kezdődik, a főhangsúlyos szakasz utáni ütemek pedig alig hangsúlyosak:

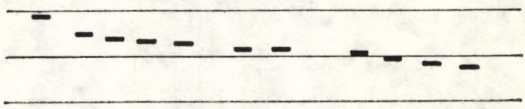

*Mi*kor indul a | vonat | Budapestre?

2. a) A hanglejtés tehát szorosan összefügg a mondat hangsúlyozásával (nyomatékelosztásával) és a szórenddel is. A hangsúly, beszédtempó, szünet és hanglejtés együttesét nevezzük a mondat prozódiai elemeinek, röviden intonációnak (a szó tágabb értelmében). A hanglejtés ezenkívül különösen arra való, hogy megkülönböztessük vele a kérdőszó nélküli eldöntendő kérdést a kijelentéstől, jelezzük a beszédszakasz befejezett vagy továbbmutató jellegét (lezáratlanságát), valamint hogy különféle érzelmeket fejezzünk ki általa.

b) A kérdőszó nélküli egytagú kérdés dallama emelkedő végű (szótagon belüli hangcsúszással), a két szótagúé emelkedő, a több szótagúé az utolsó előtti szótagig emelkedik, a végén esik. Ezáltal jól elkülönül a vele azonos szavakból álló kijelentéstől, így az ismétlődő felelettől is:

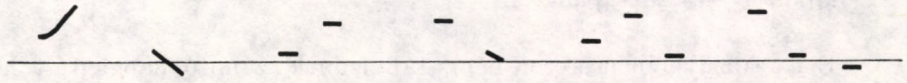

Fáj? Fáj. Nagyon? *Na*gyon. *Ő* volt itt? *Ő* volt itt.

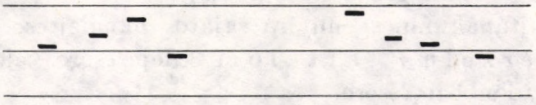

Szombaton jött? Szombaton jött.

L. még: kérdő mondat 1. a)—b)

Kérdőszavas, rendszerint kiegészítendő kérdésben csak akkor használjuk ezt a kérdő hanglejtést, ha ismételtetni akarunk valamit, amit nem értettünk jól:

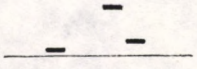

Hány óra?

Az egészen enyhe, udvarias felszólítás, kérés, valamint az ilyen kérést bevezető megszólítás hanglejtése gyakran hasonló az imént bemutatott eldöntendő kérdéséhez: fokozatosan emelkedik az utolsó előtti szótagig, az utolsóban pedig nagyot esik. Pl.:

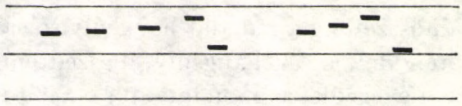

Figyelj csak ide! Édesapám!
Szilágyi elvtárs!

Ennek a formának egy tájnyelvi (kelet-magyarországi és erdélyi) változatában a hosszú utolsó szótagra esik a lesiklás, a hangsúly is többékevésbé arra tolódik át:

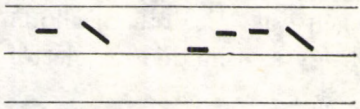

Miklós! Édesapám!

Ezt a köznyelvben erősen népi, táji ízűnek számító hanglejtést nem tekintve, egyszakaszos mondatban a hangsúlyos szótag — az eldöntendő kérdés, az annak mintáját követő udvarias kérés és néhány érzelmi töltésű felkiáltó típus kivételével — egybeesik a dallam csúcsával, vagyis a mondat vagy a mondatszakasz legmagasabb hangjával.

3. a) A többi mondatfajtának nincs ennyire sajátos hanglejtése. A hanglejtésformák inkább érzelmi tartalom kifejezésére valók, mint a mondatfajták megkülönböztetésére.

b) Az indulatos felkiáltás és felszólítás főleg csak a hangsúlyos szótag nagyobb kiemelésében, az utána következő meredekebben eső hangmenetben és a mondat hangszínében különbözik a kijelentéstől. Ugyanez különbözteti meg a megdöbbenést kifejező kérdést az egyszerű kérdőszavas kérdéstől. A hanglejtés szélső pontjai közti távolság erős indulat esetén átlépheti a dallamfekvés szokásos határait, két, sőt három fekvés terjedelmét is elfoglalhatja. Pl.:

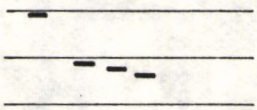

Ostobaság!
Honnan jöttél?!
Gyere ide!

c) A kis ereszkedés utáni lebegő hanglejtés félelmet, szorongást fejez ki (halkan ejtve):

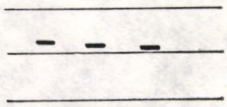

Ki volt ez?
Megálltak . . .

Rideg felszólítást, parancsot, olykor szemrehányó kérdést is kifejez a magas hangú, eső menet nélküli, majdnem egy szinten lebegő dallam (megszólításban is):

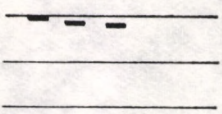

*In*dulás!
Itt maradsz!
Mit mondtál?
Nagy honvéd!

Az erélyes felszólítás ridegségét enyhíti, kedélyesebbé igyekszik tenni az eső kezdésű, szökő zárású hanglejtés. Ezt a formát többnyire olyankor használjuk, ha nincs felszólító igealak a mondatban. Gyakran inkább határozott figyelmeztetést fejezünk ki vele. Ilyen különösen a puszta megszólítás. Az utolsó szótag emelkedésének mértéke szerint fokozódik a figyelmeztetés komolysága. Pl.:

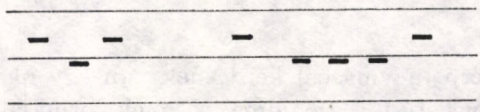

Indulás! Mindjárt indulunk.
Mariska!

Hasonló a dallama a kacér felhívásnak:

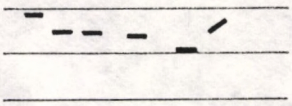

Ráérek ma este . . .

Még enyhébb, szinte kedveskedő felszólítást fejez ki a magasan lebegő, majd a végén leeső hanglejtés:

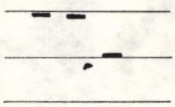

Indulás!
Fiacskám!

Erős, éles hangsúllyal és még meredekebb eséssel ejtve azonban ez a hanglejtésforma is erélyes felszólítást, parancsot fejez ki, rendszerint kijelentő módú állítmánnyal:

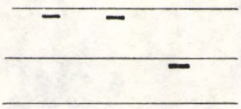

Nem mész el?!
Maradsz itt?!

L. még: felszólítás B) 1–3.

d) Az örömöt, lelkesedést a hangsúllyal, hangmagassággal kiemelt szótagok gyakoribb volta fejezi ki:

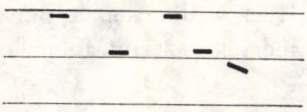

*Mind*járt *in*dulunk!

e) A szemrehányó, számonkérő (névmásos) kérdésnek van egy olyan hanglejtése is, amely némi fenyegetést is tartalmaz. Ennek formája az előbbi c) szakaszban jellemzett felszólító típussal egyezik:

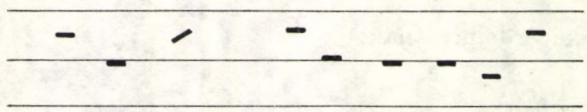

Mit mondtál? *Ki*nek mondtad te ezt?

A fenyegetés fokozására ennek néha olyan változatával élünk, amelyben a dallam a kezdő esés után emelkedik, olykor a hangsúlyos szónál magasabbra is:

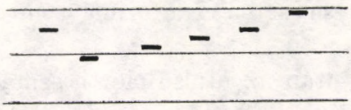

*K*inek mondtad te ezt?

f) A csodálkozást kifejező (nem indulatos), továbbá az óhajtó (nem határozott kívánságot kifejező) mondatokban is sokszor elmarad az eső kezdés — akárcsak a rideg felszólításban —, de helyette a fokozatos ereszkedés jellemző. Ez a hanglejtése a közvetlen, bizalmas kérésnek, unszolásnak, rimánkodásnak, de a gyöngéd közlésnek is. Pl.:

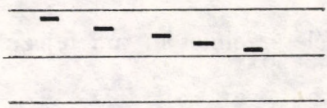

De szép ruhád van!

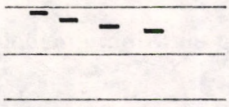

Elmehetnénk!

Adjál egy körtét!

Fáradt vagy, drágám.

g) Kérdésben is csodálkozást, gyakran örömteljes felkiáltást fejez ki az egyszintű vagy ereszkedő menet után következő eső zárás:

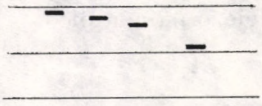

*Szom*baton jött?

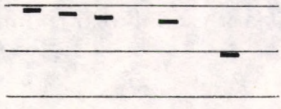

*Va*sárnap ment el?

A határozatlan (találgató, néha önmarcangoló, nem máshoz intézett) kérdésnek szintén van efféle változata; a hangsúlyos szótag utáni hirtelen esés elmaradása azt érezteti, hogy a mondat kijelentés is, kérdés is:

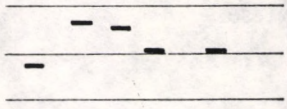

Az én hibám volt?

h) A kérdőszavas kérdés eső-ereszkedő menete után a felszökő befejezés kíváncsiságot jelez, ha az utolsó szótagot röviden ejtjük:

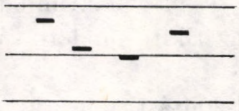

*Mi*kor volt itt?

Az utolsó szótag hosszabb, fölfelé csúszó ejtése esetén ez a forma szemrehányást jelez.

i) Az *-e* kérdőszavas kérdés eső kezdése után az utolsó előtti szótag fölemelkedése bizalmas-kedélyes beszélgetésre jellemző, kissé népies ízzel:

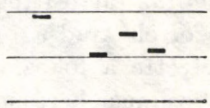

Ott voltál-e?

Egyetlen szótag sikló hangmenete is többféle érzelmet ki tud fejezni. Pl.:

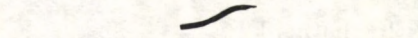

Én?
(csodálkozva, megdöbbenéssel)

Én?
(kissé tiltakozva)

A c) szakaszban említett formának egy városi — kissé idegenszerűnek is érezhető — változata az utolsó szótag felsiklásával megdöbbenő kérdéssé alakítja a csodálkozó tudomásulvételt kifejező mondatot:

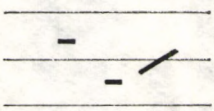

Nyolc ó - ra?

j) Újabban terjedt el az udvarias felszólításnak, kérésnek kérdő hanglejtéssel való, de néha szinte követelőnek ható ejtése:

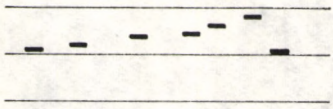

Tessék csak *be*engedni!

Alkalmilag használva nem hibás ez a hanglejtés, de ha valaki mindig csak ezzel a dallammal tudja kifejezni a kérését, az rikító modorosság, mintha minden mondatával bocsánatot kérne.

k) Barátságos, de valamivel határozottabb felszólítást fejez ki az enyhe ereszkedéssel induló kérdő dallam:

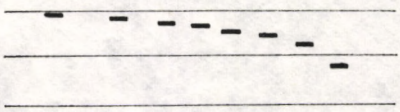

Hozd csak ide azt a széket!

l) Bizalmas, közvetlen beszélgetésben az óhajtó jellegű kedélyes felkiáltás gyakran enyhén emelkedő hangmenetű. Ilyen hanglejtéssel ejtjük hasonló beszédhelyzetben az évődően gúnyos értelmű, nem éles felkiáltást. Felszólító mondatban ez a forma fenyegetést fejez ki. Pl.:

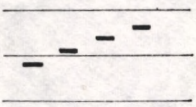

De jó volna!
De okos vagy!
*Gye*re ide!

Kérdőszavas kérdést is ejthetünk ilyen vagy még meredekebben szökő indítású hanglejtéssel, ha a választ sürgősnek tartjuk. Az ilyen kérdés vallató jellegű; kis hangközökkel gyakran száraz, hivatalos kérdés, meredek kezdéssel pedig néha felelősségre vonást fejez ki:

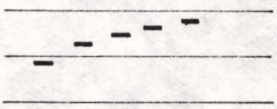

Mi az eredmény?
*Meg*tartottad-e?

4. a) A több szakaszból álló mondat hanglejtése a szakaszok (ütemek) hanglejtésformáiból tevődik össze. Ha van köztük mondathangsúlyos szakasz, arra — az eldöntendő kérdés kivételével — jellemző az eső kezdet vagy esés utáni mélyebb fekvés; ha nincs kiemelő mondathangsúly, akkor mindegyik szakasz enyhén ereszkedő kezdésű. A befejező szakasz többé-kevésbé ereszkedő végű, az előzőkre az alig ereszkedő, egyszintű, olykor emelkedő szakaszvég jellemző:

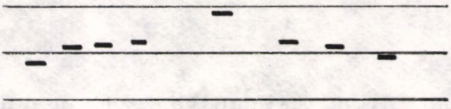

Az arcomat | *nem* mostam meg.

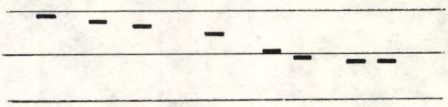

Egy fecske | *nem* csinál nyarat.

Kérdő hanglejtésű mondathangsúlyos szakasszal:

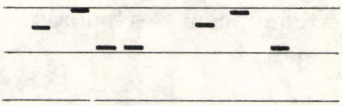

Az *ü*veget | *be*hozzam?

A kezdő szakaszt jobban, de nem főhangsúllyal kiemelve:

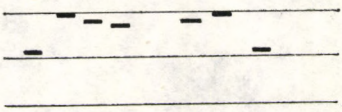

Az üveget | *be*hozzam?

b) De ha a kijelentés bevezető szakaszában sejtetni akarunk egy később következő (vagy akár ki sem mondott) ellentétet, akkor emelkedő hangmenete van a szakasznak:

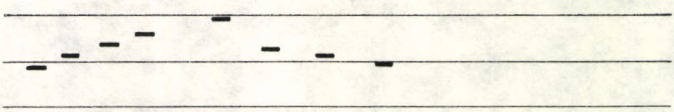

Az *a*rcomat | *nem* mostam meg. (Csak a kezemet.)

Félig befejezett közlésben ellentét bevezetésére, vagy ha élesebben ki akarjuk fejezni, hogy egy kis folytatás következik, hirtelen fölemelhetjük az utolsó szótagot:

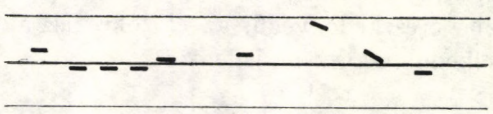

*É*szrevettelek; | csak *nem* szóltam.

c) A mondathangsúly nélküli, ún. nyomatéktalan elbeszélő mondat hanglejtése majdnem egyszintű, csak a szakaszok vége mélyül egy kissé:

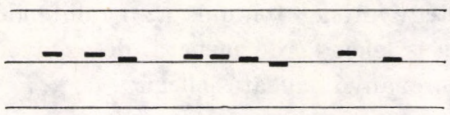

Szarvasok | agancsai | hullnak. (József A.: Piros hold körül)

d) Előfordulhat két erősebb szakaszhangsúly (megosztott mondathangsúly) is olyankor, ha az egyik szakasz a másiknak tartalmát erősíti vagy kiegészíti (például kettős tagadásban). Ilyenkor mindkét szakasz eső kezdetű:

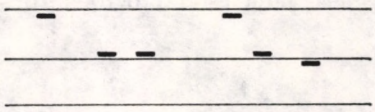

Nem hoztak | *lab*dát sem.

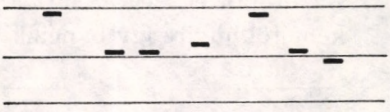

Kint vannak az | *ud*varon.

e) Szöveg olvasásakor vigyázzunk arra, hogy már az első szavak hangsúlyozása és hanglejtése jelezze a várható folytatást. Például a következő két mondatban úgy különböztetjük meg a mondatkezdő alanyt a birtokos jelzős szerkezettől, hogy ha a név alany, akkor a végén kissé fölemeljük a hangot (és egy kis szünetet tartunk), ha birtokos jelző, akkor csak a birtokszó végén éreztetjük így a mondatszakasz határát:

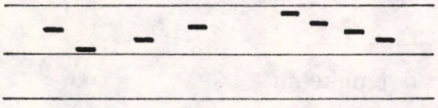

*Mó*ricz Zsigmond | *re*gényében (mindvégig történelmi hitelességre törekszik).

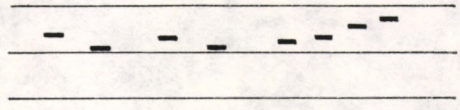

*Mó*ricz Zsigmond regényében | (megtaláljuk a kor történelmi alakjait is).

(Persze amikor fogalmazunk, tehát írott szövegben, tájékoztató hangtani eszközök híján inkább kerüljük el az első példához hasonló formákat! — L. még: birtokos szerkezet szórendje 7.)

f) Ha egy-két mondatrészt mintegy utólag toldunk az eldöntendő kérdéshez, mindegyik szakasz külön is lehet kérdő menetű, de az ilyen kérdés inkább találgató, olykor szemrehányó, faggató jellegű:

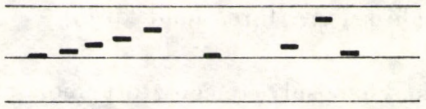

*El*felejtetted már | egészen?
*Me*gint elmennél a | városba?

Az utóbbi egységes, zárt szerkezetű (egyenes, nem csodálkozó) kérdésként többnyire így hangzik:

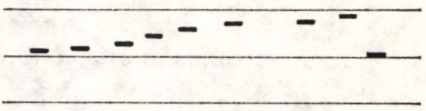

*Me*gint elmennél a | városba?

g) Ha kérdőszavas kérdésben nem a kérdő névmáson (határozószón) van a mondat főhangsúlya, akkor a nagy esés a főhangsúlyos szótag után következik:

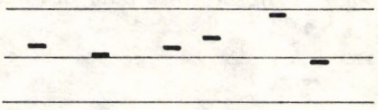

Mért nem szóltál | **ne**kem?

De ejthetjük a kérdőszóval kezdődő szakaszt végig emelkedő dallammal is; ez a hanglejtés inkább számonkérést, felelősségre vonást fejez ki:

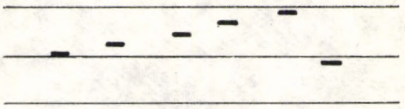

Mért nem szóltál **ne**kem?

5. a) Halmozott mondatrészek (felsorolások), értelmezős szerkezetek és összetett mondatok hanglejtésében a vessző vagy a kettőspont előtt akkor emelkedik a hangmenet, ha különösebben fel akarjuk hívni a figyelmet az utána következő fontosabb szakaszra vagy tagmondatra. Pl.:

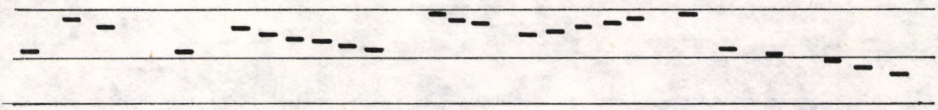

Az elnök | ma ˈ látogatásának ˈ utolsó ˈ állomására, *Stuttgartba* ˈ érkezett.

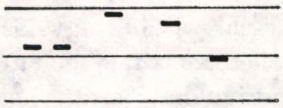

Aki *mer*, az *nyer*.

De ha a vessző előtti kiemelést tartjuk fontosabbnak, akkor a főhangsúlyos szótag után kisebb esés, majd enyhe ereszkedés következik; a továbbmutató jelleget eléggé kifejezi az is, hogy az *állomására* dallama nem ereszkedik mélyre, hanem középszinten marad.

b) Befejezetlen közlésben, ha közvetlen hangon beszélgetünk valakivel, a mondathangsúlyos szótag után gyakran nem eső, hanem szökő hangmenet következik, a hanglejtés folytatása is emelkedő vagy legalább egyszintű. Ezzel jelezzük azt, hogy még akarunk valamit mondani. Pl.:

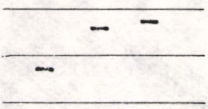

Sürgős volt, (ezért nem várhattam vele).

c) Halmozott birtokos jelző esetén néha csak a hanglejtéssel tudjuk egyértelművé tenni az írásban nem egyértelmű mondatot. Például, az egyértékű mellérendelt tagokat azonos (párhuzamos) hanglejtéssel érzékeltetve:

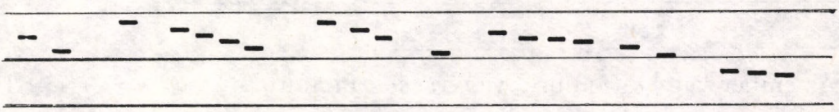

Ilyen *Franciaország*, *Belgium* és *Hollandia* némely vidéke.

(Értsd: mind a három országnak némely vidéke.) De ha F. és B. alanyok, akkor *Franciaország* nagyobb hangsúllyal kiemelkedik, a *némely* pedig kis szünet után szintén nagyobb hangsúlyt kap:

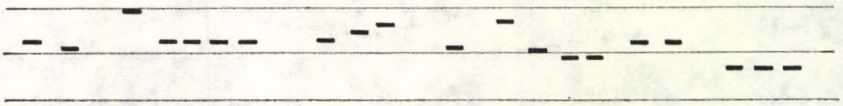

Ilyen *Fran*ciaország, *Bel*gium(,) és *Hol*landia némely vidéke.

d) Nyomatéktalan elbeszélő mondatokban mesélő jellegű vagy kissé népies ízű az a hanglejtésforma, amelyben a mellérendelt tagmondatok sorozatának utolsó szakaszai egyenletes magasságukkal jelzik, hogy utánuk további tagmondat következik; eső kezdésű csak a legutolsó, a teljes mondatot lezáró szakasz. Ez a forma a felsorolás hanglejtésének (vö. I. 2. b—c) bővített változata:

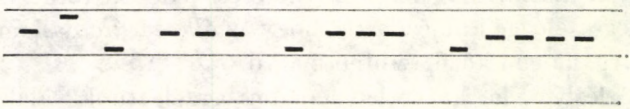

Ez elment vadászni, ez meglőtte, ez hazavitte,

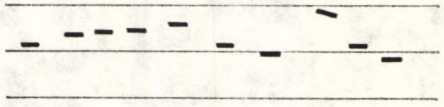

ez megsütötte, ez meg megette.

e) Választó mellérendelésben kizáró vagylagosság esetén több főhangsúlyos szó van. Az első lehetőséget magasabb, a másodikat alacsonyabb szinten ejtjük:

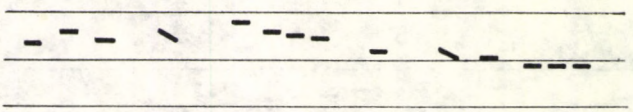

Az ember vagy *szín*műíró, vagy *nem* színműíró.

(Molnár: Játék a kastélyban. Páger Antal előadásában. Fónagy—Magdics 1967. 110.).

Vagylagos kérdésekben kettős választás esetén ugyanígy magas szinten marad a dallam a második főhangsúlyos szótagig, és utána — vagy néha már előtte — következik a nagy esés.

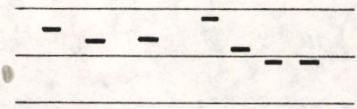

*V*erset vagy *no*vellát ír?

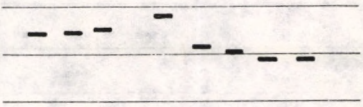

*F*eketét vagy *te*jes kávét?

6. Több mondatból álló kijelentésben nem szükséges minden mondatot határozottan eső kezdésű szakasszal zárni. Különösen elbeszélésekben, de például a rádióban felolvasott hírközlésekben is előfordul a félig befejezett közlés dallama, amikor pontnál nem eresztjük egészen le a hangunkat, hanem jelezzük, hogy a mondatnak vége van ugyan, de a közlésnek még folytatása lesz. Pl.:

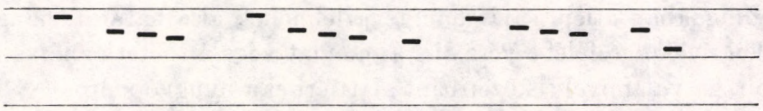

„*Ma* délelőtt | *meg*nyitották a | *Nem*zetközi *Vá*sárt. ||

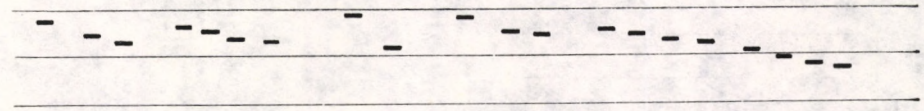

Ebből az ˈalkalomból | *szá*mos ˈ*szak*ember ˈérkezett a | *fő*városba."

Hosszabb szöveg felolvasása kissé egyhangúvá válik, ha minden mondatot teljesen befejezett hanglejtéssel zárunk.

Mesélő hanglejtésben az utolsó szótag némi fölemelése jelzi az elbeszélés folytatását:

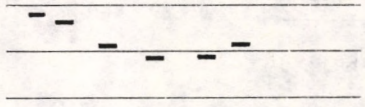

Leült a híd mellé. (. . .)

Köznapi beszélgetésben a nyelvtanilag zárt mondat gyakran fejeződik be magasabbra emelt hangon is, ha rögtön utána egy másik mondat következik:

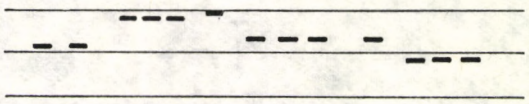

Tessék leülni. Én becsukom az ablakot.

III. Hanglejtésbeli hibák

A hanglejtésbeli hibák közül itt különösen azokat tárgyaljuk, amelyek nem szoros függvényei a helytelen hangsúlyozásnak.

1. a) Nem hat természetesnek, ha valaki gyakran használ m é l y f e k v é s t a szokásos középfekvés helyett, különösen mondatok végén, de sokszor egyes hangszakaszok, beszédütemek végén is. Aki mindenáron határozott befejezést akar adni mondatainak, ne a lehető legmélyebb hang felé törekedjék, mert ennek az lesz a következménye, hogy az utolsó szótagokban átlépi saját hangterjedelmének alsó határát, hangja kellemetlen nyekergésfélébe vész el s a mondat vége érthetetlenné válik. Helyesebb, ha valamivel a középszint alatt éri el a nyugvópontot.

b) Kellemetlenül hat az a különösen fővárosunkban terjedő modorosság is, ha valaki minden mondathangsúlyos szótag után átvált a magas vagy közepes fekvésből a mély fekvésbe:

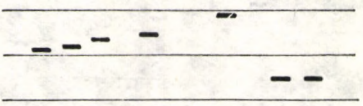

Beúszom a | *mély* vízbe.

A megszólított személyre vonatkoztatva az ilyen nagy esés szemrehányást fejez ki:

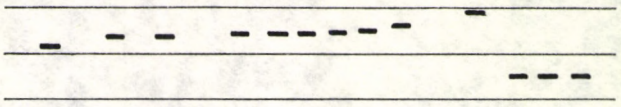

Nem vagyok | megelégedve a | *mun*kájával.

Aki folyton így beszél, az az állandóan méltatlankodó, sértett önérzetű vagy szenvedélyes természetű ember benyomását kelti. Jobb kissé takarékoskodni az indulatokkal; higgadtabb beszédben a mondathangsúly után elég határozott esést ér el a hanglejtés akkor is, ha a középszinten marad:

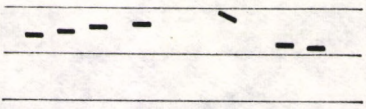

Beúszom a | *mély* vízbe.

2. a) Nemcsak a hangsúlyoknak, a szólamkezdeteknek túlzott kiemelése hat mesterkélten és idegenszerűen, hanem még inkább a beszédszakaszok és mondatok végének elnyújtása, különösen ha ez a hangmagasság felcsúszásával jár együtt. (Ez egyik fajtája az ún. éneklő — voltaképpen angolos, zsidós — pesties beszédnek.)

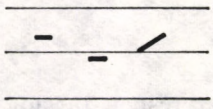

Itt vagyunk.
Jó napot!

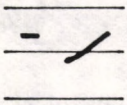

Mi van?

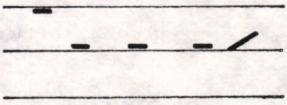

Mikor jössz haza?

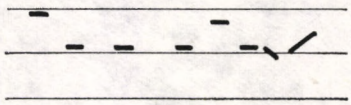

Elmegyünk az Operába.

Helyesen:

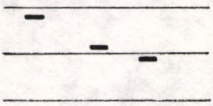

Itt vagyunk.
Jó napot!

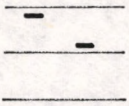

Mi van?

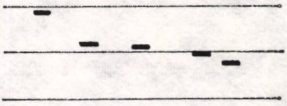

Mikor jössz haza?

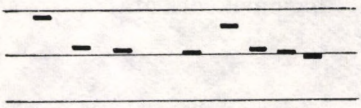

Elmegyünk az Operába.

Vagy kedélyesebben szólva, kíváncsibban kérdezve, nőiesebb záradékkal:

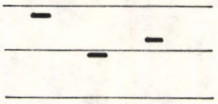

Itt vagyunk.
Jó napot!

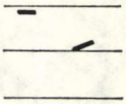

Mi van?

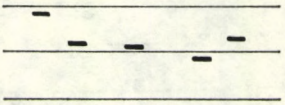

Mikor jössz haza?

Enyhe felcsúszás előfordulhat az utolsó szótagban akkor is, ha a kijelentés vagy a felszólítás figyelmeztető jellegű. Ez persze nem hibás:

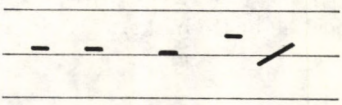

Vigyázz, mert karmol!

b) Szemrehányást kivédő önigazolásban is természetesnek tartjuk az ilyen mondatvéget:

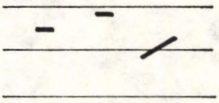

Hát itt van!

3. Nagyon idegenszerű (németes, franciás) a kérdő mondat végének szökő zárása:

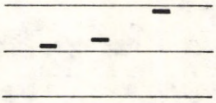

Pál volt itt?
Hol voltál?

Az ilyen kérdő dallam még akkor is hibás, ha emelkedés után a szokásos eső zárás helyett végig tovább emelkedik:

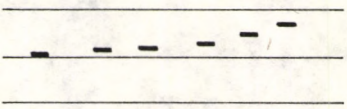

Mindnyájan ! elmentek?

Ez a dallam csak nagyon ritkán tekinthető helyesnek, akkor ti., ha teljes tanácstalanságot, bizonytalanságot fejez ki, olyasmit, hogy 'nem is tudom, mit csináljak'. Különben megfelelőbb és tipikusabb magyar hanglejtésformák:

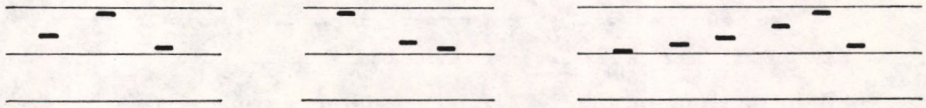

Pál volt itt? *Hol* voltál? *Mind*nyájan elmentek?

4. Több szakaszból álló mondatban a hangsúly hibás eltolódása miatt a mondatkezdő szakasz néha túl mélyen kezdődik. Különösen a városi beszédben figyelhető meg ez az idegenszerűség:

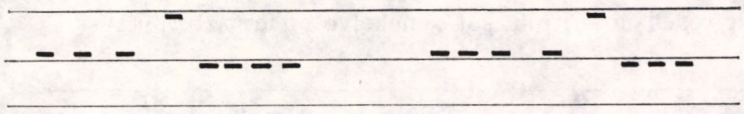

Bejött a *zon*goratanár. Leültem a *zon*gorához.

Ebben a hangsúlyozásban és hanglejtésben az a fő hiba, hogy mondathangsúllyal kiemel egy szót, amely a mondat értelme szerint nem mondathangsúlyos, és előkészítő részként elhangsúlytalanít egy másik szakaszt, amelyet szintén megilletne egy kisebb szakaszhangsúly és annak megfelelő ereszkedő hanglejtés. Az ilyen elbeszélő jellegű mondatok helyes köznyelvi hanglejtése:

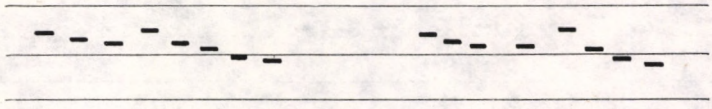

*Be*jött a *zon*goratanár. *Le*ültem a *zon*gorához.

Vagy az első mondat végén a befejezetlenséget éreztetve:

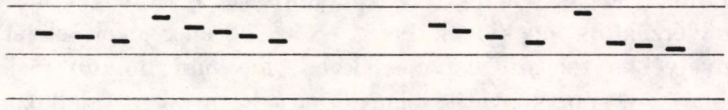

*Be*jött a *zon*goratanár. *Le*ültem a *zon*gorához.

De ne essünk a másik végletbe se, minden szakasz túlhangsúlyozásába, mert a sok meredeken eső kezdésű szakasz egyhangúvá teszi folyamatos beszédünket:

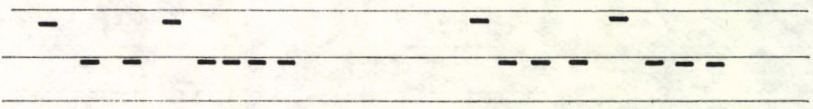

Bejött a **zo**ngoratanár . . . **Le**ültem a **zo**ngorához . . .

Elbeszélésnek, beszámolónak egy-egy részletét élénkítheti az ilyen ugráló hanglejtés, sőt megfelelő hangszínnel párosulva méltatlankodást, felháborodást is kifejezhet, de huzamosan alkalmazva éppoly modorossá válik, mint a hangfekvések gyakori átlépése, váltogatása.

Ez a túltagoló, túlhangsúlyozó előadásmód még idegenszerűbb, ha a szakaszok végét elnyújtjuk, sőt „énekelve" felcsúsztatjuk:

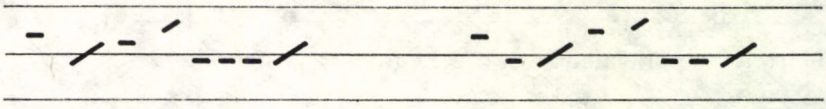

Bejött a zongoratanár . . . Leültem a zongorához . . .

5. Az is előfordul, hogy valaki sorozatosan mélyről indítja az apró, szinte egyes szavakból álló mondatszakaszokat; ezáltal a szakaszok dallama ereszkedő helyett emelkedő menetű:

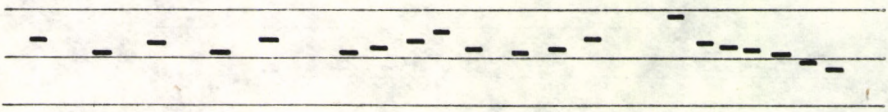

Ez | *so*kkal | *jo*bban | *fe*lkeltette az | *el*vtársak | *fe*lelősségérzetét.

A hangsúlyokkal való ilyen szétaprózás nemcsak fárasztóan egyhangú, ha sokáig tart, hanem nagyon idegenszerű is, különösen ha az utolsó szótagban fölfelé csúszik a hang. Ez a modorosság — amelyet hagyományos nyelvérzékünk éneklőnek érez — az ötvenes évek elejének mozgalmi nyelvében terjedt nagymértékben; ma már inkább csak a gépies köszönésben, sportközvetítésben, időjárásjelentésben találkozunk vele.

6. a) Kérdő mondatban a hangsúlyok túlságos kiemelése is kissé idegenszerű hanglejtést eredményez:

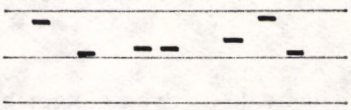

*Tör*ént talán | *va*lami?

A kezdő mondathangsúly után nem kell a nagy esés. Kis ereszkedő lejtés, majd egyszintű vagy emelkedő hangmenet jobban beleillik a mondat egységes kérdő hanglejtésébe. A *valami* szakaszhangsúlya beleilleszkedhet ebbe az emelkedő menetbe (helyesebben nem is külön beszédszakasz, csak új beszédütem):

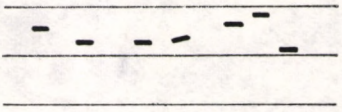

*Tör*ént talán ˈ valami?

A kezdő mondathangsúlynak túlságos kiemelése önmagában is helytelen:

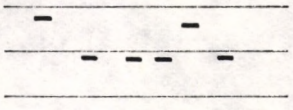

*Szól*tál Aladárnak?

Kérdésben a mondathangsúlyt sem követheti nagy esés, hanem helyesen így:

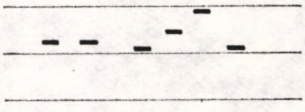

*Szól*tál ˈ Aladárnak?

b) Az emelkedő végű kérdő dallamot akkor is furcsának érezzük, ha más lejtésű szakasz előzi meg:

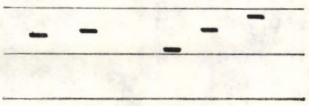

Vigyem | hozzátok?

Csak tanácstalan, befejezetlen kérdésben helyénvaló az ilyen hangmenet, határozott kérdésben idegenszerű. Helyesebben:

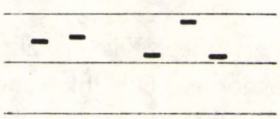

*Vi*gyem *hozzátok*?

vagy egyetlen mondathangsúllyal:

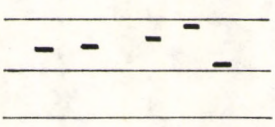

*Vi*gyem hozzátok?

Még furcsább — bár ritkán hallható —, ha mindegyik szakasz emelkedő hangmenetű; különösen kérdőszavas kérdésben:

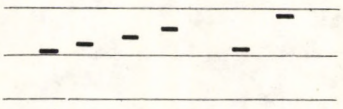

Mikor voltál | nálunk?

Kevésbé kellemetlen, de csak vallató kérdésben fogadható el a végig emelkedő dallam:

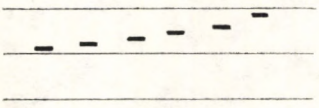

*Mi*kor voltál nálunk?

c) N é v m á s o s k é r d é s hanglejtésében is előfordul az a hangsúlyeltolódással kapcsolatos idegenszerűség, hogy a mondathangsúlyos

(kérdő névmást tartalmazó) kezdő szakasz nem indul elég magasan s így nem mutatja a hangsúlyra jellemző eső menetet:

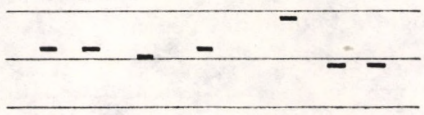

*Mi*kor mégy a | *szín*házba?

Ez a hanglejtés csak akkor jó, ha a *színház* szembeállítást fejez ki, például ilyen előzménnyel: „A *mo*ziban már *volt*ál. De mikor mégy a *szín*házba?" Egyszerű kérdésként inkább így:

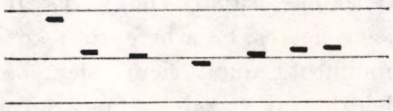

*Mi*kor mégy a ˈ színházba?

Megismételt kérdésben néha így:

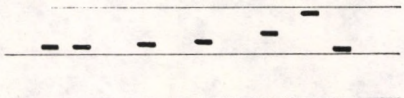

*Mi*kor mégy a | színházba?

d) Kérdő hanglejtés helyett kijelentő dallamot használni nem éppen hiba, de ha állandóvá válik ez a szokás, bántó modorosság. Egy időben a kalauzok kérdezték:

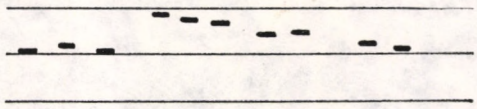

A *je*gyek *ke*zelve vannak, kérem?!

Ez már közel áll az olyan kérdő értékű kijelentéshez, ahogy néha gyermektől szoktuk — némi rideg gúnnyal — számon kérni:

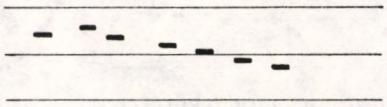

A leckét *meg*tanultad . . .?

7. a) Összetett mondatban gyakori az az orosz — nálunk az ötvenes évek elejének mozgalmi nyelvében elterjedt — hanglejtési sajátság, hogy az előmondat (első tagmondat) utolsó szavát túlhangsúlyozva nagyon is leeresztjük a hangot a tagmondat végén:

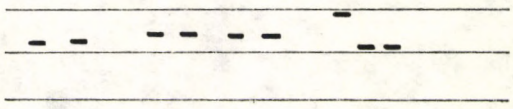

Tavaly | *vol*tak olyan | *e*setek. . . .

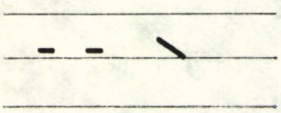

Tudjuk | azt, . . .

Igaz, nem alkalmazható gépiesen az az iskolás szabály, hogy vesszőnél fölemeljük a hangot, de legtöbbször az sem helyes, ha a befejezett közlés hanglejtésével ejtünk egy olyan tagmondatot, amely nem fejezi be a teljes mondatot. A befejezetlenséget jelezhetjük azzal is, hogy középmagasságban végezzük a tagmondatot, de azzal is, hogy emelkedő menettel még határozottabban felhívjuk a figyelmet az utána következő folytatásra:

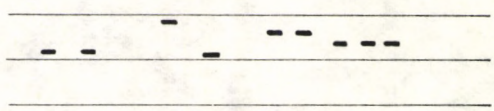

Tavaly | *vol*tak | *o*lyan esetek, . . .

(vagy:)

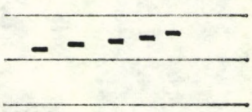

olyan esetek . . .

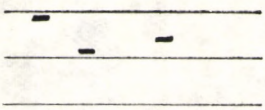

Tudjuk | *azt*. . . .

Többszörös mellérendelésben csak akkor kifejező a hang leeresztése tagmondatok végén, ha valami meglepő fordulatot készít elő. Pl.:

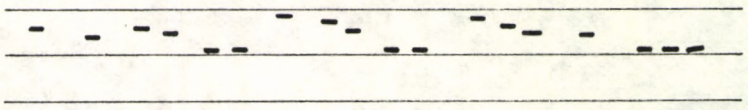

Vett egy liter *te*jet, *tíz* deka *va*jat, *meg*ivott egy *fe*ketét,

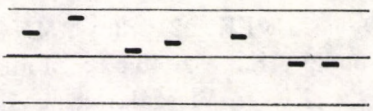

és *nem* maradt több *pénze*.

De ezt a városias formát inkább csak nők használják, ha élénken elbeszélnek valamit.

Nem szép az ellenkező irányú hangmenet sem, ha ti. a vessző előtti, túlhangsúlyozott szót mélyről indítjuk és nagyon magasan fejezzük be:

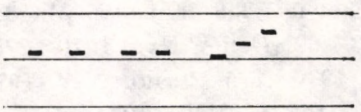

Voltak olyan *esetek*, . . .

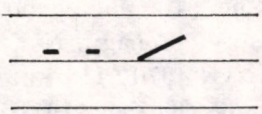

Tudjuk *azt*, . . .

Az előbbi, helyes mintáktól való eltérés fő oka itt is a tagmondat utolsó szavának túl nagy hangsúllyal való kiemelése. Erre itt nincs szükség, de arra is vigyázzunk, különösen felolvasáskor: ne az utolsó szónál kapjunk észbe, hogy föl kell vinni a hangot! Ha van rá mód, kezdjük mindjárt úgy a mondatot, hogy legyen időnk a befejezetlenséget középszinten lebegő vagy végig fokozatosan (de nem feltűnően) emelkedő hangmenettel éreztetni.

b) Mellékmondattal kezdődő összetett mondatban csak akkor érezzük egészen természetesnek a mellékmondat eső-ereszkedő záradékát, ha utána kérdő főmondat következik, a mellékmondat kötőszava pedig előre világosan jelzi, hogy a lezáró hanglejtés ellenére is lesz még folytatása. Pl.:

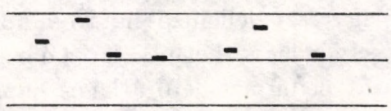

Ha elmegyek, velem jössz?

L. még: birtokos szerkezetek hangsúlya | értelmes hanglejtés | érzelmi hanglejtés | felszólítás | hanghordozás | hangsúly | hangsúlyozás | írásjelek és kiejtés | kifejező előadásmód | szövegejtés énekléskor 2. | tájnyelvi hanglejtés | versmondás

Irodalom: Tolnai: MNy. 1915 : 108—16; 152—6; Csűry: MNy. 1925; Dengl 379—80; Gyomlai: MNy. 1938 : 16—26; Csűry: MNy. 1939 : 32—

9; Nagy A.: SzínpBesz. 50–9, 122–3; Deme: NyFK. 224–36; MMNyR. 2 : 503–17; Tompa: uo. 2 : 86–7; Fónagy–Soltész 46–8; Molnár: Hangl. 14–32; Lőrincze: IskNym. 195–7; Elekfi: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz 1962. (NytudÉrt. 34. sz.) 8–11; Ferenczy: Nyr. 1962 : 17–24; Fónagy–Magdics: NyK. 1963 : 103–7; Zolnai B.: NyHang. 195–206; Deme: MűszNyr. 114–35; Fónagy Iván: A kérdő mondatok dallamáról. 1964. (NytudÉrt. 40. sz.) 89–101; uő: ÁNyT. 1965 : 63–70; uő: Nyr. 1966 : 121–37; Fónagy–Péchy: Nyr. 1969 : 281–92; Bakos J.: Nyr. 1967 : 161–71; Lőrincze: EgriKonf. 65–6; Fónagy: uo. 134; Wacha: uo. 187–90; Ferenczy: uo. 199–203; Csók: uo. 210; Makay: uo. 231; Deme: uo. 258; Fónagy–Magdics; Wacha: KazV.; Fónagy: Nyr. 1968 : 253–62; Deme: Nyr. 1970 : 275–9; Boros: Nyr. 1970 : 118–9; uő: NyK. 1970 : 175–9; uő: Nyr. 1971 : 234–6; Deme: Köznev. 1971/1:15–7; Bartók J.: MNy. 1971 : 316–29, 449–59; Boros: MNy. 1971 : 460–4; Wacha: IrNyKözl. 1972/1:59–96; uő: NyK. 1973 : 77–87, 93–102; uő: RádióBesz. 119–26; Ferenczy: uo. 51–2; 60–9; Deme: uo. 71–102; Wacha: AnyÁltIsk. 121–5; uő: NyK. 1973 : 77–102; Fónagy: Nyr. 1973 : 268–72; Deme: SzónKve 124–42; Wacha: uo. 152–9, 167–95; Rónai–Kerekes 143–6, 150, 403–4; Fónagy: Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés. 1974. 62–204; Péchy 43–4, 98, 146–91; Kozma: Nyr. 1974 : 477–88; Hernádi S.: Beszműv. 151–92, 249–66. E. L.

h a n g m a g a s s á g

Beszéd közben a zöngés hangok magassága a hangszalagok rezgésének megfelelően alakul. Ez a magasság nem olyan állandó, mint a zenei hangé, de a beszéd egy-egy pillanatában rendszerint meghatározható. Mindenkinek megvan a maga átlagos egyéni hangmagassága, vagyis nyugodt beszéd közben hangjának frekvenciája nagyrészt jellemző határok közt mozog. A két határ közti ingadozási sávot nevezhetjük k ö z é p s ő h a n g f e k v é s nek, ennek alsó szakaszát pedig az illető átlagos hangmagasságának, amelyből a hang rendszerint csak a mondat végén vagy erősebb hangsúly után tér ki a m é l y f e k v é s b e . Ennek felső zónájában van az ember hanglejtésének természetes nyugvópontja. Amit mellékesen mondunk, azt gyakran teljesen mély fekvésben ejtjük. A mély fekvés alsó zónájába csak kivételesen ereszkedünk le. Aki rendszeresen használja hangterjedelmének legmélyebb hangjait, annak a beszédét kellemetlenül modorosnak, olykor nyekergőnek érezzük. A m a g a s h a n g f e k v é s t érzelmi kiemeléskor, öröm, meglepetés kifejezésére vagy éles hangsúlyozáskor használjuk.

A beszédben tehát nem az abszolút — rezgésszámban, zenei magasságban kifejezhető — hangmagasságnak, hanem a relatív, az egyéni átlaghoz viszonyított hangmagasságnak van fontos szerepe.

L. még: hanglejtés I. 1.

IRODALOM: Horger Antal: Általános fonetika, különös tekintettel a magyar nyelvre. 1929. 25; Deme: NyFK. 226; MMNyR. 1 : 115—6; 2 : 503, 509—10; Fischer: Beszműv.[3] 47—9; Hernádi S.: Beszműv. 76—92.

E. L.

hangok találkozása szóhatáron L. beszédhangok kapcsolódása

hangrend L. magánhangzó-illeszkedés | mozaikszók IV. 1.

hangrendszerünk L. nyelvünk gazdagsága

hangrövidülés idegen szavakban L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. | *periféria, periferikus* | *szociális, szocialista* | *vandál, vandalizmus*

hangsúly

A hangerő a beszédhangnak egyik olyan tulajdonsága, amely egész beszédünk folyamán érvényesül. Bizonyos hangerő minden hangnak, ill. minden szótagnak a képzéséhez szükséges. A hangsúly bizonyos szótagokra eső erőtöbblet, egy-egy szótagnak a környezőkhöz képest nagyobb hangerővel való kiejtése, tehát az átlagos beszéderőnél nagyobb nyomatékkal ejtett szótagoknak a sajátsága. A nagyobb hangerővel ejtett, kiemelkedő nyomatékú szótagot hangsúlyosnak, az átlagos erejű többit pedig hangsúlytalannak nevezzük.

1. Szóhangsúly

a) A magyar beszédben bármely szó lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan, tehát a hangsúly nem szerves alkotórésze a szónak (eltérően más nyelvektől, amelyekben a hangsúlynak értelemmegkülönböztető szerepe lehet, mint például az angolban, az olaszban és az oroszban). A magyarban a szó hangsúlyának csak a helye van megszabva: ha valamely szó hangsúlyossá válik a beszédben, ezt a hangsúlyt általában az első szótagján kapja. A szónak tehát az első szótag a főhangsúlyos helye. Ezért a magukban álló, külön-külön kiejtett szavaknak (például felsorolásban) az első szótagjuk hangsúlyos. Pl.: (az év első három hónapja:) **ja***nuár*, **feb***ruár*, **márc***ius*. — Ez a törvény érvényes az összetett szavakra

is: az összetétel (első tagjának) első szótagja kapja a hangsúlyt: **bé***kekongresszus*, **elő***adóművész*, **hang***versenykalauz*, **mi***niszterelnök*, **ve***zércikk*, **vi***lágkiállítás*, **ú***szóbajnok*. — Ellenben egypár erős érzelmi telítettségű indulatszónk, amelyet rendesen sajátos felkiáltó mondat értékben használunk, a végén hangsúlyos: *Ohó*!; *Ahá*!; *Nono*!. — Kisebb, alig észrevehető hangsúlyt kap hosszabb egyszerű szavakban különösen az ötödik, a kilencedik és általában minden páratlan számú szótag, összetett szavakban az összetétel második tagjának első szótagja.

Ezek a szó mellékhangsúlyos helyei. Az ilyen mellékhangsúlyok kivételesen elérhetik a szó főhangsúlyának erősségét, főleg erős érzelmi telítettségű mondanivaló hatására. Pl.: **Ret***tenetes* (nagy szád van)!; **Elra***gadó* (a viselkedése)! Megfigyelhető, hogy bizonyos szavak aránylag sűrűn kapnak mellékhangsúlyt: **Bor***zasztó* (dolog történt)!; (Ez) **le***hetetlen*, (kérem)! Ellentét, szembeállítás végett bármely szónak bármely szótagja kiemelhető erős (régebbi elnevezés szerint ún. logikai) hangsúllyal. Pl.: nem **hely***ség*, hanem *he***lyi***ség*; nem a *leg***szebb**, hanem a *leg***fi***atalabb*; nem a *fejé***re**, hanem a *fejé***be** teszi a kalapot. A mellékhangsúly olykor nagyobbra nőhet a főhangsúlynál is, de a főhangsúlyos hely ilyenkor sem súlytalanodhat el teljesen: nem **fő***titkár*, csak **fő***titkár***he***lyettes*.

Az összetett szavak körén belül bizonyos kategóriákban előfordulnak eltérések az alapszabálytól. Az ún. szervetlen összetett szavaknak általános sajátságuk, hogy a hangsúly az előtagra esik: **bor***nemissza*, **ne***mulass*, **hi***szekegy*, **mi***atyánk*, **úgy***hogy*, **úgy***mint*. De az átmeneti jellegű *úgyahogy* már hol egy, hol két hangsúllyal ejtődik: **úgy**-*ahogy* v. **úgy-a***hogy*. Viszont terjedelmesebb alakja miatt is többnyire mindkét tagján hangsúlyos az **a***nnyira*-**a***mennyire*. Az ún. laza szerkezetű mellérendelő összetett szavak hangsúlyviszonyai nagymértékben összefüggnek e szavak jelentésbeli kapcsolatával. Nagy többségükben mindkét tag kap hangsúlyt, mert mindkét tag jelentése elevenen hat használatuk közben: **hány-vet, oda-vissza**, **te***nyeres*-**tal***pas*. Az önálló jelentésűek között akadnak olyanok is, amelyekben csak az első tag hangsúlyos: **él**-*hal*, **ö***töl***h***atol* (bár ez a hangsúlyozási forma is lehetséges: **él-hal, ö***töl*-**ha***tol*). Ingadozások azonban itt is vannak; például az önálló jelentésű *süt-főz* igét olykor két, máskor egy hangsúllyal ejtjük: **süt-főz** — **süt**-*főz*. Az ugyancsak egységes jelentésű, de hosszabb *boldog-boldogtalan* mindig mindkét tagján hangsúlyos: **bol***dog*-**bol***dogtalan*, **bol***dognak*-**bol***dogtalannak*.

b) Egy-egy szón belül a legközkeletűbb hangsúlyozási hiba az, hogy az összetett szavakban vagy az összetételes eredetű szavakban (felsőfok, igekötő, vonatkozó névmás) sokan a hangsúlyt az összetétel utótagjának elejére teszik. Pl.: *állás***fog***lalás*, *DIVSZ*-**in***duló*, *ideg***köz***pont*, *KISZ*-**szer***vezet*, *külügy***mi***niszter*, *osztály***fő***nök*, *párt***ha***tározat*, *tsz*-**el***nök*, *terror***tá***madás*,

ill. *leg***sikerültebb**, *leg***inkább**, *fel***háborító**, *meg***ette**. Az ilyen hangsúlyozás a szokásos, egyszerű közlésben mindig helytelen, és annak a téves okoskodásnak az eredménye, hogy a mondanivaló súlyát az utótag hordozza. De a magyarban a valódi összetétel alakilag és fogalmilag szorosan összeforrott, teljes egységet alkot. (Ezt jelezzük az egybeírással.) Ezért hangsúlyt is csak mint egységes szó kaphat, tehát csak az előtag első szótagján. Bár e hangsúlyozási formák egyike-másika (például a vonatkozó névmási *ami**lyenek***, *ame**kkora***) érzelmileg telített beszédben vagy poláris ellentét kifejezésekor helyes lehet, ilyen esetekben sem szükségszerű a kiemelésnek ez a módja. Igen gyakori, hogy ilyenkor is az első szótag marad hangsúlyos. Pl.: nemcsak **leg***jobb*, hanem **leg***jelentősebb* része.

L. még: igekötő hangsúlya | vonatkozó névmás hangsúlya

2. Szakaszhangsúly

a) Beszédünkben nem minden szó kap hangsúlyt; a hangsúlyok kiemelkedő csúcsokat alkotnak mondatainkban, s magukhoz vonják a hangsúlyos után következő egy vagy több hangsúlytalan szót is. Így mondataink a hangsúlyozás tekintetében sajátos kisebb egységekre bomlanak, amelyeket hangsúlyozási szakasznak vagy röviden szakasznak (régebbi, de kevésbé pontos néven: szólamnak) nevezünk. A szakasz a hangsúlyozás alapegysége: a hangsúlyos szótaggal kezdődik, magában foglalja az ezt követő hangsúlytalan szótagokat, ill. hangsúlytalan kezdetű szavakat, s a következő hangsúly előtt végződik. A mondat tehát a hangsúlyozás szempontjából annyi szakaszra oszlik, ahány hangsúly, vagyis ahány hangsúlyos kezdetű szó van benne. A mondatot szakaszokra tagoló hangsúlynak szakaszhangsúly a neve. Például a következő mondat így tagolódik szakaszokra: *A* | **tra***fikba megyek*, | **gyu***fát veszek*. Van, amikor aránylag rövid mondat is több szakaszra oszlik: **Sö***tét a* | **vá***ros*, | **rá***feküdt az* | **éj**, vagy ez a mondatértékű Babits-verscím: **A***nyám* | **ne***vére*. Máskor egy mondat csupán egyetlen szakasz: **Ne***ki is szüksége van magára!* Azt a részt, amelyik hangsúlytalanul a hangszakasz elé esik, szakaszelőzőnek nevezzük. Ezekben a mondatokban: *A* **vá***rosban lakom; Ami* **ne***héz, az* | **ne***héz*, hangsúlytalan szakaszelőző az *a* és az *ami*.

A magában álló szó első tagja általában hangsúlyos, mégpedig azért, mert a valóságos beszédhelyzetben a magában álló szó rendszerint mondat vagy mondatrész, amely új dolgot közöl. Ezért hangsúlyát nem mint szó, hanem mint újat közlő mondat vagy mondatrész kapja. Pl.: [Mit csinálsz?] **Dol***gozom.*: ez a magában álló szó teljes értékű mondat. [Hová mész?] **Szín***házba.*: ez a szó is mondatértékű válasz. „A hónapok nevei: **ja***nuár*, | **feb***ruár*, | **már***cius* stb.": a felsorolás tagjai a megkezdett mondat halmozott állítmányai. Ugyancsak önálló szakasz értékűek az egyes sza-

vak a környezetfestő felsorolásban: **Ten***gerpart*, | **al***kony*, | **kis ho***tel-szoba* (Ady: Egyedül a tengerrel), a hangulatkeltő halmozásban: **Ma***dárfütty*, | **ter***vek*, | **reb***benő szárny* // **friss ká***vé illata*, | **temp***lomárny* // **de***ákos* **friss** *ész*, | **jó ta***nulás* // **nagy reg***geli séta*, | **e***lindulás* . . . (Babits: Reggel), és a hasonló jellegű — a motívumokat halmozásszerűen egymás mellé sorakoztató — verscímekben, például ebben: **Ősz,** | **krip***ta*, | **cip***rus*, | **szü***ret*, | **tánc**, | **ko***bold* (Babits).

b) A szakaszhangsúly alkalmazásában különösen a nyilvánosság előtt beszélőkön figyelhetjük meg azt az állandó hibát, hogy minden szót külön hangsúlyoznak: **volt egy***szer* **egy em***ber; to**vábbi* **vál***tozások* **vár***hatók;* **Pon***tos* **i***dőjelzést* **a***dunk:* **hét ó***ra* **kö***vetkezik*. Aki így beszél, akinek minden fontos, aki minden szót igyekszik a hallgató szájába rágni, annak egész mondanivalójából semmi sem emelkedik ki. Aki tehát mindent hangsúlyoz, az a hangsúly alapfunkcióját, a kiemelést érvényteleníti. A hibának két oka lehet: vagy a beszélő gyakorlatlansága és fontoskodása, vagy az a balítélet, hogy a magyarban minden szónak hangsúlyos az eleje.

A másik, talán még gyakoribb hiba a szakaszhangsúly elhelyezésében az értelmi egység kettétörése. Ilyenkor a határozó helyett az igét hangsúlyozzák. Pl.: *eszébe* **vet***te; azzal* **ma***gyarázza az eseményeket; ma* **ér***kezett az áru; úgy* **gon***dolta, hogy elmegy*. A jelző helyett pedig a jelzett szót: *erősebb* **fényt** *vet rá; megérkezett az űrhajós* **ház***aspár; az ilyen* **je***lenségek eredményezik; az eddigi* **je***lentések szerint*. Hasonlóképpen a birtokos jelző helyett a birtokszót: *a Hősök* **te***rén gyülekeztek; a DIVSZ-induló* **hang***jaival ért véget; a vietnami háború* **kér***dését tárgyalták*. Az effajta hangsúlyozás a mondanivalót teljesen meghamisítja. Oka talán az a nyelvtani okoskodás, hogy az állítmány fontosabb része a mondatnak, mint az alany, a jelzett szó súlyosabb mondanivalót hordoz, mint a jelző. De ez az okoskodás nyelvünkre nézve hamis, csak idegen nyelvekre érvényes, különösen a németre.

Némelyeknek állandó és így modorossággá váló hibájuk, hogy a hangsúlytalan szakaszelőzőt hangsúlyossá teszik, vagyis hibásan a névelőt hangsúlyozzák. Ezáltal eltorzítják a mondat szakaszhangsúlyait, a valódi szakaszkezdet elhangsúlytalanodik: **A** *per során* **a** *vádlottak leleplezték a délafrikai fajüldözés gaztetteit;* **Az** *Egyesült Államok kész fegyvereket szállítani*. Ez a hiba állandó értelmi zavarokat okoz. — L. még: érzelmi hangsúly | többszörös bővítmények hangsúlya | *viszontlátásra!*

3. Mondathangsúly

a) A több szakaszból álló mondat hangsúlyai erősségükben nem mindig egyformák. Vannak olyan mondatok, amelyekben a hangsúlyok közt nincs lényeges erősségi különbség; ezekben voltaképpen egyformának mondható szakaszhangsúlyok fordulnak elő. Pl.: A *föld mélyében az ős-*

kori *fák átalakultak szénné*; Az *em*ber *é*lete folyamán *áll*andóan *vál*tozik; *Sze*retettel *kö*szöntöm a *meg*jelenteket! Gyakoribb azonban az olyan mondat, amelyben egyik-másik szakaszhangsúly erősen a többi fölé emelkedik, nagyobb nyomósítást kíván, s mintegy uralkodik az egész mondaton. Az ilyen különösen kiemelkedő szakaszhangsúlyt a mondat f ő - h a n g s ú l y ának vagy röviden m o n d a t h a n g s ú l y nak nevezzük. Pl.: A *szép* szavakkal **csín**ján kell bánni; *Ez* volt a *leg*színesebb magyarázat, tehát **ezt** hitték el; *I*szik az *új pár*ért, hogy ihassék **érte**, | *Nem* bánja, ha *Lő*rinc oda is van értve (Arany: Toldi szerelme). Lehet természetesen több mondathangsúlyos rész is, különösen ha a mondat párhuzamos vagy ellentétes tagokat tartalmaz: Ha *nem* megy **egy**szerre, *el*visszük **két** részletben; De *nem* hogy a **ci**pó . . . , válna el derékon, | Hanem a **kés** tört el, pedig **nem** volt *vé*kony (Arany: Toldi X.); Egy *ez*redévi szenvedés | Kér **él**tet vagy **halált**! (Vörösmarty: Szózat). A mondathangsúly tehát a legkiemelkedőbb szakaszhangsúly; ugyanazon törvények alapján emelkedik ki a szakaszhangsúlyok közül, mint a szakaszhangsúly az őt körülvevő hangsúlytalan szavak sorából. Egyenest következik ebből, hogy a mondathangsúly nem azonos a mondat hangsúlyával. Minden mondatban van ugyanis hangsúly, de nem minden mondatnak van mondathangsúlyos, azaz főhangsúlyos része. Az olyan mondatot, amelyben nincs különlegesen kiemelt, vagyis mondathangsúlyos rész, n y o m a t é k t a l a n m o n d a t nak nevezzük. Pl.: [Józsiás] a *bor vér*pirosságában *meg*látta *Le*onóra *szen*vedélyes *sze*relmét (Krúdy: Hét bagoly). Az olyan mondatot pedig, amelyben van különlegesen kiemelt, mondathangsúlyos rész, n y o m a t é k o s m o n d a t nak. Pl.: A *fér*fi **bá**mulva nézett föl. (A nyomatékos mondat kisebb szakaszhangsúlyait régebben m e l l é k h a n g s ú l y n a k nevezték.) A szöveg értelmétől, egyes részeinek a közlésben új vagy kevésbé új voltától függő hangsúly az é r t e l m i (vagy régebbi, nem egészen világos elnevezés szerint: l o g i k a i) hangsúly, ha nem jár vele különösebb érzelmi színezés. — A nyomatékos mondatok egy részében a mondathangsúly az ellentéttel együtt megszorítást fejez ki. Pl.: **En**gem vigyen föl a padlásra (József A.: Mama). Itt az *engem* kiemelő mondathangsúlya ezt a rejtett ellentétet fejezi ki: 'engem, ne pedig mást', és egyúttal megszorítja a *vigyen föl* jelentését: ám vigyen föl a padlásra, de csak engem.

b) A mondathangsúly hibái közül a leggyakoribb az, hogy az összetett mondat egyes szakaszainak teljesen egyforma erősségű a hangsúlya, tehát elvész a mondathangsúlyos rész. Pl.: *Meg*állapodtak, hogy egy *közös szín*es televíziós rendszert *hoz*nak *lét*re. Ebben a mondatban a szakaszhangsúlyok jól vannak elhelyezve, de hiányzik a mondathangsúlyos rész kiemelése. Az előzményektől függően más-más rész emelendő ki mon-

dathangsúllyal. Ha előzőleg már volt szó a *színes* televízióról, s a kijelentés újdonsága az együttműködés, akkor a *közös* szó kapja a mondathangsúlyt. Ha ellenben az előzmény az, hogy eddig is volt együttműködés, de most a *színes* televízió dolgában határozták el a közös munkálatokat, akkor a *színes* jelző kapja a fő kiemelést. Nem mindegy tehát, hogy van-e mondathangsúly vagy nincsen, s ha van, megfelelő helyre tettük-e.

A mondathangsúlyozásban is előfordulhat túlzás, főképp poláris ellentét vagy párhuzam esetén. Pl.: „A *brüsszeli repülőtér* **nem indít** és **nem fogad** gépeket." Ez a megoldás önmagában nem hibás ugyan, de fölösleges, és a mindent-hangsúlyozásra vezet. Elegendő így: „A *brüsszeli* repülőtér **nem** indít és **nem** fogad [esetleg: **nem** indít és *nem fogad*] gépeket", sőt így hívebben érvényesül a mondanivaló lényege. — L. még: többszörös bővítmények hangsúlya.

Igen bántó az az újabban divatozó hiba, hogy sokan a mondat végét (az utolsó szó szótagját) hangsúlyozzák erősen. Pl. *nem* bonyolódunk most ebbe a vitá**ba**; *rend*szerint *csak* akkor döbbennek **rá**; *je*lentette ki a *bi*zottság elnö**ke**. Ez nemegyszer a szóvégi magánhangzó megnyúlásával és hibás hanglejtéssel is párosul.

4. A hangsúlyos és a hangsúlytalan szavak

A hangsúlyosság rendszerint nem függ a szófajtól. Vannak azonban szófajok, amelyek tartalmi jellegük alapján többnyire olyan helyet foglalnak el a mondatban, hogy természetüknél fogva általában többé vagy kevésbé hangsúlyosak, ill. általában hangsúlytalanok.

A kérdő névmás a mondatban általában kiemelt rész, tehát szinte mindig hangsúlyos. Pl.: *Hová* mész?; Géza *mi*ért nem ment el?; Ezt a könyvet *mi*kor viszed el? Hasonlóképp hangsúlyos szokott lenni némelyik — különösen nyomósítást kifejező — határozószó (*úgy* élt és *úgy* halt meg, mint senki más). Mint szembeállító elem, legtöbbször hangsúlyos a tagadó- és a tiltószó is (*Nem* azt mondtam!; Ezt *ne* csináld!). De erősebb hangsúlyú rész után hangsúlytalanná válhat (Éppen *ezt* nem akarta!; *Mért* ne adnád oda!). Ellentét kifejezésekor néha csak mellékhangsúlyt kap, ha a főhangsúly máshova esik. Pl.: „*Ne* hozzatok **ke**nyeret", ha hozzátesszük vagy akár csak hozzágondoljuk: „inkább csak szalonnát". Mint mondat értékű elem, legtöbbször hangsúlyos az indulatszó is. Pl.: *Nos*, merre mentek?; Házunk, *jaj*, leégett!; *Hej*, ha én is elmehetnék oda!

Általában hangsúlytalan a mondatban a határozott és a határozatlan névelő. Pl.: a *hát*térből egy **em**ber alakja *raj*zolódott ki. — Hangsúlytalan szokott lenni a viszonyt jelölő, tulajdonképpen a ragokkal egyenlő értékű névutó: (eltűnt a *fák* között). Éles ellentétben erős szembeállításkor persze hangsúlyossá válhat a névutó is, a

névelő is. Pl.: Nem a háború előtt, hanem *u*tána történt a dolog!; Ez nem *egy* megoldás, hanem *a* megoldás. — Általában hangsúlytalanok a mondatok vagy mondatrészek viszonyát jelölő egyes kötőszók is. Pl.: De engem *nem* vigasztalnak!; *El*mehetsz, ha *el*végzed a munkát! — A páros kötőszók, ha a megfelelő tagmondat vagy mondatrész előtt állnak, általában hangsúlyosak: *Vagy* elmégy, *vagy* engedelmeskedsz!. Ilyenkor az egyébként hangsúlytalan *sem* és *se* is hangsúlyt kap: *sem* anyám, *sem* apám nem él; nem engedett *se* engem, *se* mást. A mondatrész után álló *sem* azonban akkor is hangsúlytalan, ha megismételjük: *nem* ismerte *apját* sem, *any*ját sem. Ugyanígy hangsúlytalan a felsoroló *vagy:* Hozz *vir*slit vagy *pá*rizsit vagy *sza*faládét!

A többi szófajnak nincs ilyenféle kötöttsége: a főnév, a melléknév stb. lehet a mondatban akár nyomatékos, akár nyomatéktalan. — L. még: *csak* I. | érzelmi hangsúly | *ha* 2. | ige hangsúlya | igekötő hangsúlya | *is* I. | *még* | mutató névmás hangsúlya | személyes névmás hangsúlya | *ugyan* | vonatkozó névmás hangsúlya

5. Jelzős és értelmezős szerkezetek hangsúlya

A hangsúlyosság kérdése nem köthető ugyan egyértelműen ahhoz, hogy valamely szó milyen mondatrész, némely mondatrészfajtára vonatkozólag mégis szokás bizonyos hangsúlyossági törvényeket fölállítani. Ezek érvényessége azonban korlátozott.

Így a jelzős szerkezetben elég gyakori, hogy az elöl álló minőség- vagy mennyiségjelző hangsúlyos, a jelzett szó pedig hangsúlytalan. Pl.: *Kü*lön világot teremtett magának. A jelző hangsúlyos tehát, ha új tulajdonsággal szorítja meg a jelzett szó körét (*zöld* ház; *fon*tos kérdés; *öt* könyv); de ha a jelzett szó a jelzővel azonos mértékben új, akkor az is hangsúlyos. Pl.: szorgalmasan kefélgettem az *ü*léstől *ki*fényesedett *nad*rágot v. az *ü*léstől kifényesedett *nad*rágot. Ha a jelző csak díszítő eszköz, vagyis a jelzett szó tartalmához nem ad új, megkülönböztető jegyet, akkor a jelzett szó nagyobb hangsúlyt kap: Megállék a *ka*nyargó **Tiszánál** Ott, hol a *kis* **Túr** siet beléje . . . (Petőfi: A Tisza). Az egymás mellé rendelt (írásban vesszővel elválasztott) jelzőket külön-külön hangsúlyozzuk: *nagy*, *je*lentős fölfedezés; *Hí*ves, *bo*rongó őszi nap (Arany: Ősszel). De ha az első jelző a másik jelzővel alkotott kifejezés egészére vagy a másik jelzőre vonatkozik, az utóbbit már nem hangsúlyozzuk külön: *nagy* jelentőségű fölfedezés; *bo*rongó őszi nap. — A jelző és a jelzett szó hangsúlyviszonyai tehát nem a két elem mondatrészi minőségétől függnek, hanem a beszélés folyamatában elfoglalt helyzetüktől. Ezért összefoglalólag annyit mondhatunk, hogy olykor közös hangsúly foglalja össze a jelzőt és a jelzett szót, máskor pedig mindegyikre külön-külön hangsúly esik. Mindenképp helytelen, ha a jelzőt teljesen hangsúlytalanul ejtjük. —

A vezeték- és utónév hangsúlyozásáról lásd: személynevek hangsúlyozása.

Az értelmezős szerkezet tagjainak nagyobb az önállóságuk: mind az értelmezett szó, mind az értelmező külön és határozottabban nyomatékos, s ezzel összefüggésben külön hangszakaszt alkot. Az értelmezős szerkezet két tagja nagyjából egyformán hangsúlyos lehet: Anna megkérdezte **Kovács** *Klárit*, **jövendőbeli** *só*gornőjét. Az értelmezőn szokott lenni a nyomaték akkor, ha az értelmező a mondat csattanós befejezése. Pl.: ez az erkölcs egyetlen értéket ismer: a **dollárt**. Ritkábban az értelmezett szón is lehet a főnyomaték. Ilyenkor a részelő határozó értékű főnév nem előkészítő, hanem főhangsúlyos rész, ezért kerül előre, s az állítmány közvetlen mögötte áll. Ennek a szerkezetnek erősen szembeállító értéke van. Pl.: **Tojást** végy *ti*zet!; **Gyü**mölcsöt egyél *so*kat!

L. még: birtokos szerkezetek hangsúlya | hangerő | hanglejtés II—III. | hangsúly és szórend | hangsúlyozás | idegen szavak hangsúlya | ige hangsúlya | mutató névmás hangsúlya | *nem igaz* | nyomaték | személyes névmás hangsúlya | személynevek hangsúlyozása | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje | többszörös bővítmények hangsúlya

Irodalom: Deme: NyFK. 215—39; Deme: MMNyR. 1 : 115—7, 2 : 457—70, 2 : 521—2; Fónagy—Magdics: NyK. 1966 : 97—114; Deme: Nyelvh.[3] 326—48; Bakos J.: Nyr. 1967 : 161—71; Wacha: KazV.; Wacha: NyK. 1973 : 77—102; Ferenczy: RádióBesz. 60—9; Deme: uo. 71—102; Wacha: uo. 126—31; uő: NyK. 1973 : 77—102; Grétsy: AnyKal. 214; Pásztor: uo. 216; Juhász F.: NytudÉrt. 1974 : 227—33; Wacha: SzónKve 152—97; Hernádi S.: Beszműv. 193—222, 250—9, 262—5; Rónai—Kerekes 141—3, 148—50; Péchy 64, 96—7, 121—4, 150—61, 166—71, 182—91.

É. Z.

hangsúly és szórend

Cikkünk felépítése rövid áttekintésben:

I. A hangsúly és a szórend viszonya általában
1. Kiemelés nélküli (nyomatéktalan) mondatban
2. Mondathangsúlyos részt tartalmazó (nyomatékos) mondatban
3. Az új és a már ismert elemek jelzése hangsúllyal és szórenddel

II. A legfontosabb fogalmazási szabályok

III. Részletezett hangsúlyozási szabályok írott szöveg olvasásakor
A) Igés mondatokban
B) Igétlen mondatokban
C) A hangsúlyozást irányító szócskák
D) Félreérthető szövegek hangsúlyozása

I. Amikor beszélünk, mondatainkat úgy sorakoztatjuk egymás után, amilyen sorrendben gondolatainkat, mondanivalónkat ki akarjuk fejezni. Egy mondaton belül azonban szavaink, szókapcsolataink, mondatszakaszaink, tagmondataink sorrendje részben nyelvtani, részben sajátos szórendi szabályokhoz igazodik. A szórend egységei nem mindig maguk a szavak, hanem gyakran olyan szócsoportok, mondatszakaszok (ún. szólamok), amelyeken belül a szavak sorrendje állandó szokott lenni, például a névelő mindig, a jelző rendszerint a főnév előtt áll. Ezeknek a szakaszoknak a sorrendje összefügg azzal, hogy valamit különösebben ki akarunk-e emelni. A kiemelésnek egyik eleme a hangsúly (szakaszhangsúly és mondathangsúly), másik eszköze a szórend vagy tágabban véve a sorrend. A magyar mondathangsúly és szórend között a legfontosabb összefüggések a következők.

1. Azok a mondatok, amelyeknek egyik szavát sem akarjuk különösebben kiemelni, mert nagyjában mindegyik szakaszuk egyaránt fontos, a mondanivaló természetének megfelelően leggyakrabban az alábbi két mondattípushoz tartoznak (ún. nyomatéktalan mondatok).

a) Elbeszélő, leíró szerepű mondat.

Kezdhetjük az állítmánnyal, utána következik az alany (alanyi szakasz) vagy más névszói mondatrész, majd esetleg még egy-két főnévi mondatrész vagy határozó, kb. egyforma hangsúllyal. Pl.: *Be*köszöntött az *ősz.*; *Jön* a *vo*nat.; *Volt* egyszer egy *em*ber.; *Men*tem *ha*zafelé a *vil*lamoson.; *El*jutott az *ex*pedíció a *Dé*li-sarkra.; *Be*tettem a *tész*tát *regg*el a *sü*tőbe.; *Szép* a *vi*rágos *kert ta*vasszal.; *Ég* a *nap*melegtől a *ko*pár *szik sar*ja (Arany: Toldi I.). — Hosszú mondatokban nem szép, ha az alany (alanyi rész) nagyon messze kerül a mondatkezdő állítmánytól. Pl.: *Ki*siklott és *tíz* ember *ha*lálát okozta *teg*nap este *hét* órakor a *sűrű köd*ben *rossz* sínre futott *pá*rizsi *ex*pressz. Újsághírként is jobb az ilyen mondatot felbontani, könnyebb lesz a hangsúlyozása is: *Ki*siklott *teg*nap este *hét* órakor a *pá*rizsi *ex*pressz. A *sűrű köd*ben *rossz* sínre futott, és *tíz* ember *ha*lálát okozta.

b) Okoskodást, szubjektív megállapítást vagy objektív tényközlést kifejező mondat.

Gyakran az alannyal vagy más főnévi mondatrésszel (tárggyal, önálló határozóval) kezdjük, utána sorakoztatjuk az állítmányt és — ha ezeken kívül más mondatrész is van — a többi főnévi mondatrészt vagy mondatszakaszt. Pl.: Az *a*utó | *fél*rekanyarodott.; *A*nyádat *meg*szomorítottad.; *Ol*csó húsnak | *híg* | a *le*ve. — Sokszor ez a szórendjük a kettőnél több szakaszból álló elbeszélő mondatoknak is: A *ga*bonát | *be*hordták | a *szán*tóföldről.; A *kis*fiú | *ki*ment | a *kert*be. — Az állítmány előtt több főnévi mondatrész, határozó is állhat, de az értekező és a jól gördülő szép-

prózai stílusban az a szokásos, hogy az állítmány az utolsó szakasz előtti helyre kerül: Egy *szekér* | *hir*telen *rá*fordult | a *szom*szédos tanya felé vezető *dű*lőútra. (Az állítmány után itt már csak egyetlen — bár többszörös bővítményekkel két mondatszakasznyira kiterjedő — határozó következik.) Az *új*ság a *teg*napi számban *közzétette* a *leg*újabb *kor*mányrendeletet. A *jövő* évben *va*lóra váltjuk a *ter*vet. Ezekben is nagyjából egyenlő hangsúlyt kap mindegyik mondatszakasz.

2. Ha a mondatnak valamelyik részét különösen fontosnak tartjuk, akkor erősebb mondathangsúllyal (főhangsúllyal) kiemeljük. Az ilyen mondathangsúlyos részt (szakaszt) tartalmazó mondat (az ún. nyomatékos mondat) sokszor a szórendjében is másképp alakul, mint a nyomatéktalan mondatok. Legfőbb jellemzői:

a) A mondathangsúlyos szó — kérdésben a névmási kérdőszó — úgy kerül az állítmány elé, hogy annak legszorosabb tartozéka (az igekötő vagy az ahhoz hasonló szerepű vonzatszerű határozó, ill. az állítmányi névszó) az állítmány (ill. az ige) mögé kerül. A nem egyszerű állítmány tehát ilyenkor fordított szórendű. Pl.: *Ma* este **hat** órakor tartják meg az előadást.; A *ki*állításon csak a **fest**mények voltak eredetiek.; **Kik** mentek el tegnap *szín*házba? — Ettől a szabálytól el kell térnünk olyan esetekben, amikor összefoglaló szórendet használunk (lásd: szórend VI.).

b) Ha az állítmányon van a mondathangsúly, akkor vele kezdjük vagy vele végezzük a mondatot. (A több szóból álló vagy igekötős állítmány ilyenkor egyenes szórendű, és gyakrabban áll a mondat végén.) Pl.: **Vol**tunk tegnap moziban.; *Fi*a az *u*tolsó napokban mint *ka*pitány **el**esett.; A *Szov*jetunió és *szö*vetségesei a *fa*siszta támadókat legyőzték.; *Aj*taját a *szem*ben levő *ház*ból *reg*gel óta **szem**mel tartottam. Ilyen sorrendű mondatot — gyal rabban az elején álló állítmánnyal — akkor is használhatunk, ha semmit sem emelünk ki mondathangsúllyal; lásd az 1. a) szakasz példái közt. Az állítmányt akkor hangsúlyozzuk erősebben, ha kétséget oszlatunk el, kérdésre felelünk vele, vagy ha ellentmondást tartalmaz az előzménnyel szemben.

Ha azonban a szövegbeli előzmények nem kívánják az állítmánynak a mondat végére helyezését, akkor az egyenes szórendű mondathangsúlyos igekötős igét az utolsó előtti helyre tesszük, hogy arányosabb legyen a mondatunk: A *Szov*jetunió és *szö*vetségesei **le**győzték a fasiszta támadókat. — A tárgy — mint az ige vonzata — szintén kerülhet az állítmány mögé, főleg ha eddig nem említett, új dolgot közöl, az állítmány előtt pedig több főnévi vagy határozói mondatrész van: A *vá*rosi tanács *vég*rehajtó bizottsága a *vá*rosi *párt*bizottsággal *ka*röltve **ki**járta *fel*sőbb *szer*veknél *né*hány *sze*gedi *ü*zem *bő*vítését.

3. Amit a hallgató feltehetően ismer, azt nem kell különösebben hangsúlyozni. Nem kell kiemelni azt, amiről előzőleg már szó volt. A tulajdonnevek, a határozott névelős vagy személyragos főnevek, a személyes és a mutató névmások többnyire nem mondathangsúlyosak; több ilyen mondatrész esetén nagyobb részük megelőzi, kisebb részük követi az állítmányt. Pl.: *Szeg*edre **este** ér a vonat.; A *ter*melés **fo**kozatosan **föl**lendült.; *Ha*zánkban *té*len **több** a csapadék.; Ez **job**ban érdekli őt.; A *Szov*jetunió a *szö*vetségesei segítségével **le**győzte a fasiszta támadókat.

Ami a közlés szempontjából új, az fő mondathangsúlyt kap. Ha az állítmány a főhangsúlyos, ezt gyakran az egyenes szórend is kifejezi, pl.: A *Szov*jetunió **le**győzte a fasiszta támadókat. Ha más főnévi mondatrészen van a mondathangsúly, azt az állítmány fordított szórendje jelzi, ti. a mondathangsúlyos rész ilyenkor mindig a (fordított szórendű) igei állítmány ragozott része előtt áll, (pl. *a*pám a **vá**rosba ment ki), máskor pedig a névelő hiánya vagy a határozatlan névelő. Pl.: Az *ü*vegben **rum** volt.; Az *út* szélén **roz**zant **vis**kó állt (itt a mondathangsúly megoszlik a jelző és a jelzett szó közt, mert mind a kettő újat mond); Egy **ván**dor ült le a kőre. — A módhatározófélék is többnyire mondathangsúlyosak, ezért az ige előtt állnak: A *sze*kér **las**san haladt előre.; Ez a megoldás **ke**vésbé jó.

II. Ha nagyobb részletességgel akarjuk felsorolni az ide vonatkozó főbb tudnivalókat, célszerű külön megvizsgálnunk a fogalmazáskor szemmel tartandó és külön a megadott, kész szöveg olvasásakor követendő szabályokat.

Fogalmazáskor elsősorban arra ügyeljünk, hogy mondataink jól hangsúlyozhatók legyenek, és hogy szórendjükkel arra késztessék a hangosan vagy némán olvasót, hogy valóban azt hangsúlyozza, azt tartsa bennük fontosnak, amit mi is lényeges közölnivalónak szántunk. — Erről bővebben lásd: szórend.

III. Nyomtatott, írott szöveg olvasásakor — ha nincs a hangsúlyos szó más szedéstípussal vagy aláhúzással kiemelve — a következőkre ügyeljünk.

A) Igés (igei vagy összetett állítmányú) mondatokban:

1. Ha az állítmánynak hátravetett igekötője vagy más ilyen helyzetű, szorosan hozzá tartozó része, vonzatszerű bővítménye van, ez a nyomósításnak, vagyis annak a jele, hogy a puszta ige előtti mondatrész főhangsúlyos. Pl.: A *ver*sek közül **kettőt** választott ki.; A *ter*vet még csak **most** váltjuk valóra.; *Hol*nap **Já**nos lesz ügyeletes.; **Kül**földön kötötték a házasságot. — Ilyen helyzetben hiba, ha az igét hangsúlyozzuk: Külföldön *kö*tötték a házasságot stb. Felszólító mondatra ez a szabály nem általánosítható. Például ilyen szórendű mondat: *A gép elindítása előtt vizsgálják meg a szerszám éleit!* — nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a *gép* vagy

az *előtt* szó mondathangsúlyos. Ha még nem volt szó sem a szerszám éleiről, sem a megvizsgálásról, akkor ez a szórend egyszerűen azt jelenti, hogy az ige a főhangsúlyos, vagy hogy minden tartalmas szó egyaránt hangsúlyos.

2. Ha a fordított szórendű állítmány előtt nem áll hangsúlyozható mondatrész (tehát vele kezdődik a mondat, vagy csak kötőszó előzi meg), akkor az állítmány a cselekvés folyamatosságát fejezi ki, és a puszta ige és igekötője (vonzata) egyaránt csak szakaszhangsúlyt kap: Amint *men*tem *ha*za, *el*eredt az *eső*. Rendszerint így hangsúlyozzuk a puszta igét és hátravetett tárgyát akkor is, ha az alany megelőzi az állítmányt, de feltehetően nem tartalmazza a mondat kiemelt lényegét, gócát: (A szobában ültünk,) *a*pám *ol*vasta az *új*ságot, *a*nyám *fol*tozta az *in*geimet.

Felszólító mondatban a fordított szórend a felszólítást (vagy figyelmeztetést) szolgálja, nem a folyamatosság kifejezését. *Vizsgáljuk meg a szerszám éleit a gép elindítása előtt!* E mondat igéje az előzményektől függően lehet mondathangsúlyos, vagy „a *gép* elindítása előtt" határozóval együtt szakaszhangsúlyos.

3. Ha egyszerű ige az állítmány, akkor az előtte álló határozott névelős főnévi mondatrész hangsúlyozását csak az előzményből vagy a teljes szöveg összefüggéséből tudjuk helyesen megállapítani. *A beteget ápolják* — ebben kaphatja az ige is a főhangsúlyt, ha a betegről már szó volt, de a főnév is, ha a betegről még nem esett szó, vagy ha ápolásról már beszéltünk.

4. A kérdő névmások és határozószók rendszerint főhangsúlyosak: **Med**dig ülnek itt *nyu*godtan? Ha azonban az ige előtt más szó van, akkor gyakran az lesz főhangsúlyos, nem pedig a kérdőszó: *Mi*ért **en**gem kérdez? A tagadószó ilyen helyzetben mégis inkább hangsúlytalan: **Mi**ért nem jön?

5. Ha az állítmány után olyan határozott névelős alany következik, amelyről az előzményekben még nem volt szó (különösen írásművet kezdő mondatban), akkor mindkettőnek csak szakaszhangsúlya van. (Ha az igét igekötője vagy vonzatszerű határozója, tárgya megelőzi, az veszi át a hangsúlyát.) Pl.: *V*éget ért az *ün*nepi hét a *Ma*gyar *Tu*dományos *A*kadémián.; *S*ötét a *vá*ros, *rá*feküdt az *éj* (Petőfi: Az apostol I.).

6. Ez vonatkozik az állítmány után következő más főnévi mondatrészre is, ha az állítmány egyenes szórendű. Pl.: Téged *meg*hívtak az ünnepélyre. (De ha az ünnepélyről már szó volt, akkor az egyenes szórendű állítmány főhangsúlyos: *Té*ged **meg**hívtak az ünnepélyre.)

7. Ha az előzményben már szó volt arról a fogalomról, amit az állítmány kifejez, akkor az állítmány hangsúlytalan, az előtte levő szó pedig mondathangsúlyos. Pl.: [Ki hegedül ott benn?] **Jós**ka hegedül.; (Most

már törvényesebbek Lesznek lopásim), **kett**őnkért lopok (Petőfi: Az apostol V.).

8. Ha az egyenes szórendű igekötős állítmány a mondat végén áll, az igekötőre főhangsúly esik: *Teg*nap a *Du*nában **meg**fürödtünk. Persze ilyen helyzet ritkán fordul elő; gyakoribb és szokottabb az állítmány közbülső helyzete, és akkor az igekötős ige az előzménytől függően kaphat egyszerű szakaszhangsúlyt vagy mondathangsúlyt: „Tegnap *meg*fürödtünk a *Du*nában" (ha a fürdés is, a fürdés helye is új információ a hallgató számára) vagy „*Teg*nap **meg**fürödtünk a Dunában" (ha csak a fürdés tényének közlése új, a Dunáról pedig már volt szó).

9. Ha (egyenes szórendű) igével kezdődik a mondat, akkor írásmű kezdetén az igét (vagy ha van, igekötőjét, elül álló vonzatát) is hangsúlyozzuk, és az utána következő alanyt, tárgyat, határozókat is, hiszen mindegyik új mondanivalót közöl az olvasóval. Pl.: *Be*fútta az *u*tat a *hó*. Újsághírek címében is: *A*gyonszúrt egy *gya*nútlan embert egy *ré*szeg *kő*műves. Szöveg közben azonban kevésbé hangsúlyozzuk azt a — különösen határozott névelős — mondatrészt, amely az előzményből ismeretes. Pl.: *Be*fútta az utat a *hó* (ha az útról már volt szó). Ha pedig csak az igei állítmány közöl újat, akkor fő mondathangsúlyt kap. Pl.: **Á**tadtuk *Pis*tának a *cso*magot (ha már Pistáról is, a csomagról is szó volt).

10. Szembeállítás esetén az ellentétet kifejező mindkét szó erősebb hangsúlyt kap. Pl.: *Já*nos mindig **dol**gozik, *Fe*ri sokszor **la**zsál. Ilyenkor az ellentétet tartalmazó szavak (sőt szórészek: igekötők) hangsúlya még a tagadószóét is felülmúlja: *Nem* **le**ment, hanem **föl.**; *Nem* **ki**ment belőle, **benn**szorult a *pá*ra (Arany: Toldi V.). Szembeállításban a mondat élén álló, egyenes szórendű igekötős ige is lehet mondathangsúlyos: **E**lőkészítjük előbb a kísérletet, és csak *a*zután kezdhetünk *hozzá*.

11. Ha egyenes szórendű ige előtt módhatározóféle áll, akkor a határozó jelentése szerint többféle hangsúlyozása lehet helyes.

a) A fokozó jelentésű határozó (vagy annak jelzője) és sok állító, összefoglaló jelentésű kifejezés nyomósító szerepű, ezért mondathangsúlyt kap: **Na**gyon elfáradtunk *eb*ben a *mun*kában.; **Csak**ugyan elment.; **Jól** megmondta *ne*ki.; **Nya**kig belesüppedtem a *hó*ba.; *Fi*gyelme **sok** mindenre *ki*terjedt.; Ez **sok**kal jobban *föl*keltette a *fe*lelősségérzetüket.

b) Ha a határozó nem fejezi ki a cselekvés erősebb fokát, intenzitását, akkor a határozó is, az ige (ill. az igekötő vagy igekötőszerű vonzat) is csak szakaszhangsúlyos lesz: Az *as*szonyok *fo*kozatosan *be*kapcsolódtak a *be*szélgetésbe.; Egy *ki*csit *el*fáradtunk *eb*ben a munkában.; A *lány ko*rán *fel*kelt, *vá*sárolni ment.

12. A fokozó jelentésű határozóhoz hasonlóan hangsúlyozunk sok más összefoglaló, általánosító, kiterjesztést, toldást jelentő kifejezést, így az

is kötőszóval kapcsolt mondatrészeket is. Pl.: **Egy**aránt elhagyták a *be*teget *ro*konai és *bar*átai.; Az *árv*íz **min**dent elvitt.; **Sok**szor fölmentem *hozzá*.; **A**zok is elhagyták, *a*kiknek *kor*ábban *segí*tett.; *Ki*csinyek és *na*gyok **órá**kig is *el*nézik a *sok re*mek *já*tékot. (Egyszerű, nem igekötős ige előtt az *is*-sel toldott szó nem ilyen mondathangsúlyos: *Ő* is ment a *töb*bi után.)

13. Az állítmányt megelőző módhatározó akkor is mondathangsúlyos, ha az állítmány puszta ige, a határozott névelős alany pedig utána következik. Pl.: a mikor még **Így** beszélt a *ma*gyar ember . . . (Arany: A fülemile).

14. Bármely írásművet, írott szöveget kezdő mondatban több szót hangsúlyozunk, mint a szöveg további mondataiban, ahol már említett fogalmak szoktak ismétlődni. Egy előadás, felolvasás első mondatában akár minden tartalmas szót hangsúlyozhatunk, még ha hosszú is a mondat: *Min*denekelőtt *sze*retném *meg*világítani a *nem*zetközi *hely*zetben *nap*jainkban *be*állott *vál*tozásokat. Viszont akár egy rövid kéttagú mondatban is lehet az egyik tag (mondatrész) hangsúlytalan, ha az előzményben említett személyre, dologra, tényre utal vissza. Pl.:**Kik** fürödnek a *fo*lyón? — A **gye**rekek fürödnek.; **Hol** vannak a *gye*rekek? — A gyerekek *fü*rödnek.

B) Igétlen (névszói állítmányú, esetleg hiányos) mondatban:

1. A névszói állítmányt, ha az alany után következik — vagy a mondathangsúlyos alanyt egy határozó után — általában valamivel erősebben hangsúlyozzuk, de ha ellentétet nem fejez ki, hangsúlya nem éri el a kiemelő mondathangsúly élességét. Pl.: *Hall*gatni **a**rany.; *Eu*rópa **föld**rész.; *Hol*nap **hu**szadika. Ha az állítmány olyan jelzős szerkezet, amelynek jelzője és jelzett szava egyaránt fontos, akkor a mondathangsúly a kettő közt megoszlik, és mindegyik csak szakaszhangsúlyt kap: *Bu*dapest *ha*zánk *fő*városa.

2. Ha ilyen szerkezetű mondatban az állítmány ellentétet fejez ki, erősebb, kiemelő mondathangsúlyt kap: *Gyu*ri mindig **sze**rény, *Jan*csi sokszor **kö**vetelődző. Ilyenkor a kérdőszó hangsúlya is kisebb. Pl.: „Ez a **kér**dés. De mi a **meg**oldás?" Ha azonban az alany fejez ki szembeállítást, akkor az állítmány még szakaszhangsúlyt sem kap: **Pa**li követelődző, *nem Jan*csi.

3. Ha nehezen tudjuk eldönteni, hogy két főnév vagy névmás közül melyik az állítmány, akkor azt hangsúlyozzuk jobban, amelyik abban a mondatban újat mond. Pl.: „(Ezt egy tanártól tudom.) A *ta*nár ugyanis a **bá**tyám."; „Ismerem. **Ő** az, akinek sokat köszönhetek."; „*Ra*bok legyünk vagy **sza**badok? **Ez** a kérdés, **vá**lasszatok!" (Petőfi: Nemzeti dal).

4. Ha a (minősítést kifejező) névszói állítmány megelőzi az alanyt, akkor mondathangsúly vagy legalább erősebb szakaszhangsúly esik rá: *Ol*csó húsnak *híg* a leve.; **Ha**rapós ez a *kutya*?

C) Vannak szavak, amelyek gyakran jelzik a hangsúly helyét. Ilyen a már említett *is*, amely mindig hangsúlyos (sokszor főhangsúlyos) szó után következik, tehát jelzi az előző szó hangsúlyát. Ilyen a *csak*, amely hangsúlyos szó előtt szokott állni, s ezzel jelzi a következő szó hangsúlyos voltát. A tagadószó és a névmási kérdőszó rendszerint mondathangsúlyos: *Nem* voltál ott?; *Ki* jár itt?

D) Ha félreérthető vagy éppen hibás fogalmazású szöveget olvasunk, jól vizsgáljuk és fontoljuk meg a szöveg értelmét! Például ha mondat elején álló ragtalan főnévre személyragos főnév következik, szemünkkel fussuk át a mondatot, hogy meggyőződjünk róla: alannyal vagy birtokos jelzővel van-e dolgunk? Filmismertetésben fordult elő: *A cár ekkor Nahimov tengernagyra bízta a flotta vezetését. Nahimov feladatának tekintette a ellenség szétzúzását.* Ha Nahimov tekintette a győzelmet saját feladatának, akkor *Nahimov* a mondat alanya, a rá következő határozó *(feladatának)* pedig külön hangsúlyt kap. De ha a cár tekintette azt Nahimov feladatának, akkor *Nahimov* a *feladat* birtokos jelzője, tehát csak az ő nevét hangsúlyozzuk, a *feladat*-ot mint jelzett szót nem. — *Az orvos állapotát reménytelennek jelentette ki.* Ha nem változtathatunk a leírt mondat szórendjén, akkor a hangsúlyozással világíthatjuk meg, hogy az *orvos* a mondat alanya-e. Ha igen, akkor egy kis szünetet tartunk utána, az *állapot* szót pedig olyanféle szakaszhangsúllyal ejtjük, mint az alanyt: Az *or*vos *ál*lapotát **re**ménytelennek jelentette ki. Ha azonban a mondat alanyát az előzményből kell ideértenünk, az *orvos* pedig az *állapot*-nak birtokos jelzője, akkor a birtokszó nem kap hangsúlyt, és szünetet sem tartunk előtte: Az *or*vos állapotát **re**ménytelennek jelentette ki. — Persze nem vagy kevésbé volna hangsúlyozási kételyünk, ha a személyragos szó *(állapotát)* elkülönülne a nem hozzá tartozó alanytól *(orvos)*: Az *or*vos **re**ménytelennek jelentette ki *ál*lapotát. Vagy: *Ál*lapotát az *or*vos **re**ménytelennek jelentette ki. De még az is segítene, ha a személyragos szó névelőt kapna. A félreértést még ez is megszüntetné: Az orvos az *ál*lapotát **re**ménytelennek jelentette ki. Ha pedig az *orvos* nem alany, világosabb fogalmazásban hátrább kerül: **Re**ménytelennek jelentette ki az *or*vos *ál*lapotát. A helyes szórend tehát sok zavart eloszlat.

L. még: *csak* | hangsúly 4. | ige hangsúlya | *is* | mutató névmás hangsúlya | *nem* hangsúlya szókapcsolatokban | szórend

IRODALOM: Klemm 618–46; Deme: NyFK. 216–24; uő: Nyműv. 259–64; uő: MMNyR. 2: 458–66, 471–501; uő: MűszNyr. 114–35; uő: Nyelvh.[3] 326–48; uő: EgriKonf. 51–5; Kossa: ÍÍM. 108–12;

uő: ÍÍM – 2: 100 – 2; Fónagy – Magdics: NyK. 1966 : 97 – 114; Rácz: Nyr. 1970 : 154 – 7; Deme: RádióBesz. 71 – 102; uő: SzónKve 116 – 51; Wacha: uo. 170 – 6; Juhász F.: NytudÉrt. 1974 : 125 – 8. E. L.

h a n g s ú l y o s á l l í t m á n y h e l y e

1. Az olyan igei vagy névszói állítmány, amelynek kiemelő, különösen pedig érzelmi hangsúlya van, a mondat élén is állhat: **Jön** *már a vonat.* **Szép** *volt a lány.* **Friss** *a ropogós perec!* **Madár** *a flamingó?* Szembeállító kiemeléskor azonban az állítmány inkább a mondat végére kerül; ezzel a sorrenddel is kifejezzük azt, hogy a mondat többi része ismert vagy az előzményekben említett dolgot tartalmaz, s csak az állítmány közli a tulajdonképpeni új mondanivalót: *A vonat* **közeledett** (azaz nem állt meg egy helyben). *Akkor az ég nálunk* **derűs** *volt. A tragikus ügyben a vizsgálat* **megindult.** *A gyerek a leckét* **megtanulta.** (Az ilyen bevezetés után gyakran ellentétes folytatás következik: A gyerek a leckét *megtanulta*, csak feleléskor szédülés jött rá.) — A hangsúlyos állítmány mondat végi helyzete azonban ne ismétlődjék sokszor, mert modorossá teszi a stílust. Szokottabb az állítmány közbülső helyzete, tehát ha előtte is, utána is kevésbé hangsúlyos mondatrészek vannak: *Téged* **meghívtak** *az ülésre.* Az ilyen szórendű mondatok sorozatosan is követhetik egymást.

2. Ha az állítmánynak nincs ilyen megkülönböztetetten kiemelő nyomatéka, de nem is hangsúlytalan, akkor kétféle hangsúlyviszonyban szokott előfordulni: a) a mondat többi részénél alig valamivel hangsúlyosabb; b) valamely másik mondatrésszel egyenrangúan hangsúlyos.

a) Az alanynál vagy más mondatrésznél alig hangsúlyosabb igei vagy melléknévi állítmány egyaránt állhat a mondat többi része után vagy előtt: *A vihar közeledett. Virágzottak a fák. Üde volt a levegő.* Főnévi állítmány ilyen hangsúlyviszonyok közt csak az alany után állhat: *A flamingó madár.*

b) Ha az állítmánnyal együtt más mondatrésznek is kiemelő hangsúlya van, a két hangsúlyos mondatrész egymás után szokott következni: *A kongresszus* **ha***talmas többséggel* **megszavazta** *a csatlakozást.* Mindkettő még erősebb nyomatékot kap, ha a mondat végére kerül: *A kongresszus a csatlakozást* **ha***talmas többséggel* **megszavazta.** A nem egyszerű állítmány ilyenkor mindig egyenes szórendű.

L. még: felszólító mondat szórendje | igekötős ige szórendje | *is* | szórend II. 1., 2. a), IV. 1., V. 1—3. a), VI. 2—4.

Irodalom: Deme: Nyr. 1961 : 137 – 41; uő: MMNyR. 2 : 489 – 90, 502; uő: MűszNyr. 114 – 35; Szabó T. A.: AnyÉl. 95 – 7; Grétsy: RádióBesz. 34; Rónai – Kerekes 480; Deme: SzónKve 135 – 9. E. L.

hangsúlyos bővítmények sorrendje L. hangsúly és szórend I. 2—3., III. A) | szórend V. 3., VI.

hangsúlyozás

Összefoglaló néven hangsúlyozásnak mondjuk a szó-, szakasz- és mondathangsúlyok alkalmazását és a hanglejtést együtt, sokszor ideértve beszédünknek szünetekkel és pillanatnyi tempóváltozásokkal való tagolását is. Szorosabb értelemben azonban a hangsúlyozás csak az akusztikai kiemelést, még szorosabban véve csak a hangsúlyokkal való tagolást és kiemelést jelenti.

L. még: beszédsebesség | hanglejtés I—II., III. 1., 4., 6—7. | hangsúly | hangsúly és szórend I., III. | nyelvünk gazdagsága | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje | versmondás

Irodalom: Nagy A.: SzínpBesz. 43—8; Wacha: RádióBesz. 130—1; uő: SzónKve 170—6; Péchy 174—91.

hangszakasz

A hangsúlyozás és a beszédlégzés folytán beszédünk kisebb-nagyobb hangszakaszokra oszlik. Nagyjában háromféle rendű hangszakaszt különböztetünk meg. Ezek közül legkisebb a beszédütem, amelynek határait a három-négy szótagnál hosszabb szókapcsolatok és szavak hangsúlyos és mellékhangsúlyos szótagjai jelzik. Pl.: **no**vellát | *ol*vas, **tü**zelő | *-utalvány;* **pro**letari | *-átus*. A beszédütemen alapulnak a magyar nemzeti verselésben a versütemek, pl.: **Ku***korica* | *Jancsi* | **gyö***nyörűsé* | *-gére* (Petőfi: János vitéz); **Fe***ketén* | *bólingat* | *az eperfa* | *lombja* (Arany: Családi kör); *Szívünkben* | **szent tűz** lángolt (Kisfaludy S.: A boldog szerelem). Egy hangsúlyozási szakaszba több ütem is kerülhet, amelyeket egy erősebb hangsúly fog össze. A légzési szakasz az egyik belégzéstől a másikig tart, a hangsúlyozási szakasznál nagyobb egység, általában két vagy több hangsúlyozási szakaszt foglal magában. Az alábbi példák közül az elsőben a légzési szakasz két, a másodikban pedig hat hangsúlyozási szakaszt fog egybe: „a *fér*fi | *bá*mulva nézett föl"; „a *föld* | mélyében az | *ős*kori | *fák* | átalakultak | szénné".

Még többféle értelemben szoktak beszélni szólam-ról. Ezt a műszót újabban sok szakember inkább kerüli.

L. még: hangsúly 2—3. | szólam

Irodalom: Klemm 619. É. Z.

hangszerel

Ez az ige a *hangszer* szó szabályos továbbképzése. A *gyorsír* típusú elvont igékkel való rokonsága csak látszólagos.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből 2.

hangszigetel

A *hangszigetelés* szóból elvont összetétel. A műszaki nyelvben meghonosodott, elfogadott szó.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

IRODALOM: Ladó: MMNyünk 12.

hangszimbolika L. szóhangulat

hangszín

A hang fizikai tulajdonságai közül a hangszínnek kettős szerepe van a beszédben. A relatív hangszín nem más, mint a beszédhangok, különösen a magánhangzók jellemző színezetének egymáshoz való viszonya; az egyes beszédhangokat relatív hangszínük alapján különböztetjük meg egymástól. A beszélőtől elvárjuk, hogy jól különböztesse meg, tisztán ejtse az egyes hangokat. — L. még: kiejtés II. B)—C) — Az abszolút hangszín a hangképzésnek minden emberre sajátosan jellemző módja: az embereket abszolút hangszínükről ismerjük fel, ha nem látjuk őket. Az abszolút hangszín is változhat különféle érzelmek hatására vagy utánzáskor, modorosságból. Törekedjünk a tiszta, természetes beszédre. Az orrhangú, a préselt, az öblösített hangszín modoros; kerüljük természetes hangunknak ok nélküli torzítását.

L. még: érzelmi hangsúly

IRODALOM: Molnár: Hangl. 49—50, uő: NyK. 1961 : 357—76; Gáti 43—8; Bakos J.: EgriKonf. 95; Fischer: uo. 124; Fónagy: uo. 135; Makay: uo. 231—2; Wacha: KazV: 7—9; Wacha: RádióBesz. 116—9, 136—7; uő: AnyÁltIsk. 121—5; Rónai—Kerekes 155, 157; Hernádi S.: Beszműv. 141—50, 256—69. E. L.

hangulatfestő és hangutánzó szavak L. szóhangulat 4.

hangulatos stílus L. stílusárnyalatok

hangváltakozás idegen szókban L. *gimnazista — gimnázista* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6—7.| *periféria, periferikus* | *szociális, szocialista* | *talentum — tálentom* | *vandál, vandalizmus*

hangzóhiányos változatú igék ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 1–5.

hangzóhiányos változatú névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

hangzónyújtás L. kiejtés II. C) 2. c)

hányas — hanyas

Az első a köznyelvi változat. Más toldalékok esetén is az *á*-s formák számítanak köznyelvinek: *hányadik, hányadszor, hányadrész, hányan* stb. Az *a*-s változatú formák elsősorban a népnyelvben használatosak, de a bizalmas hangvételű élőbeszédben is előfordulnak, pl. „*Hanyas* vagy?" (Szilágyi György rádiómonológjának címe). Hasonlóképp bizalmas-népies alakok: *hanyadik, hanyadszor, hanyadrész, hanyan* stb.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2.

hanyatlik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

hányatott — hánytatott

Végső soron mindkét igenév a *hány* alapige származéka: a *hányatott* a *hányatik* szenvedő, a *hánytatott* pedig a *hánytat* műveltető alaké. Jelentésük természetesen különböző (ide-oda hányt-vetett, ill. hányásra késztetett), de részben alaki hasonlóságuk miatt, részben a szintén 'hányatott' jelentésű *hányt-vetett* mellérendelő összetétel előtagjának hasonító hatására a tájékozatlan nyelvérzék a *hányatott* (= ide-oda hányt-vetett, viszontagságos, megpróbáltatásokkal teli) *élet, sors* jelzős kapcsolatokban néha a *hánytatott* igenevet használja, tévesen.

hányaveti — hányiveti

A két alakváltozat egyaránt a 'dobál' jelentésű *hány-vet* igei összetétel származéka. Szerkezetükre nézve alighanem egyes szám 3. személyű tárgyas igealakok, s a *hányja-veti magát* 'hetvenkedve jár-kel, nyeglén viselkedik' kifejezésből vonódtak el. Jelentésük: hetyke, nyegle, kapkodó. A *hányaveti* a köznyelvi alak, a másik népies változat.

hány — mennyi L. kérdő névmás 4.

hapsi L. ifjúsági nyelv 2.

haragszik ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

haramia — haramja L. szótagolás 2.

háramlik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

harangoz — harangozik L. alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | ikes és iktelen ragozás I. 2. d)

harkály L. *fakopáncs — fakopács*

harmad

Különírjuk, ha főnév a mondatban: egy *harmad* meg egy *harmad* (az) két *harmad*. De egybeírjuk ilyen kapcsolatokban: *harmadéves, harmadévi, harmadfél* 'két és fél' (lásd: *harmadfél, negyedfél* stb.), *harmadfokú, harmadfű csikó* 'harmadik évében levő csikó', *harmadízben, harmadnap, harmadrendű, harmadrész; kétharmad* (rész).

L. még: számok írása I. 3.

harmadfél, negyedfél stb.

E régies, népies, ill. választékos számnévi kifejezések a mai nyelvérzék számára sokszor bizonytalan értelműek. Helyes jelentésük a *másfél* (rég. ritka : *másodfél* is) alakkal kezdődően a következő: *másfél* = egy és fél (1 1/2), *harmadfél* = kettő és fél (2 1/2), *negyedfél* = három és fél (3 1/2) stb., vagyis így értendők: a második, a harmadik, a negyedik stb. egésznek (már csak) a fele. Használatuk gyakorlati szabálya tehát: a sorszámnévvel jelölt számból levonunk egy felet *(nyolcadfél* = 7 1/2).

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1944 : 61; Halász: Msn. 1947 : 45—7; Rácz: ÉdAny. 271—2.

harmadikos — harmadikas L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. b), e)

harmónia, harmónium

A címül írt szavakban hosszú az *ó*. De rövid ezekben: *harmonikus, harmonika, harmonizál*. A *harmonika* helyett gyakran hallható *hermonika* változat népies.

IRODALOM: J. Soltész: Nyr. 1966 : 361.

három á L. *egy á — első á*

hasogat — hasgat

A *hasít* igéből *-gat* gyakorító képzővel alkotott *hasogat* igének (jelentése: 'huzamosabban, ismételten több darabra hasít, vág vmit') a népnyelvben van egy *hasgat* alakváltozata is. Ebben a gyakorító képző elő-

hangzó nélkül, közvetlenül csatlakozik a *has-* tőhöz (mint ezekben: *has-ít*, *has-ad*). Az irodalmi nyelvben csak az előbbi, a *hasogat* forma használatos. A *hasgat* legfeljebb stílusszínező elemként (a szépirodalmi nyelvben, esetleg riportban) fordul elő.

hasonít L. *hasonlít — hasonít*

hasonlatok stílusértéke és használata

A hasonlat két különböző, de valamely vonásukban, tulajdonságukban, sajátságukban érintkező vagy egyező fogalomnak párhuzamba állítása. A stilisztikának egyik leggyakoribb eszköze; szerepe az, hogy a hasonlított fogalmat a másikkal, amelyhez hasonlítjuk, jobban, hatásosabban szemléltessük, a kifejezést érzékletessé, képszerűvé tegyük. E szerep a hasonlatot a szóképpel, metaforával, szimbólummal rokonítja. A hasonlatban azonban többnyire mindkét elem megtartja alaki és jelentésbeli önállóságát.

Ez elsősorban az egyedi alkotású és alkalom szülte, valóságos értelemben vett hasonlatokra érvényes és jellemző. Ha azonban egy hasonlat alakja a gyakori használat folytán megszilárdul, vagyis állandó szókapcsolattá, frazeológiai egységgé, szóláshasonlattá válik, utótagja, a hasonlító rész többé-kevésbé elveszti eredeti, konkrét jelentését, és szerepe inkább csak színező, hangulatfestő, főként pedig nyomósító lesz. Pl.: a) *fehér, mint a fal; üvölt, mint a sakál; ordít, mint a fába szorult féreg;* b) *úgy eltűnt, mint a pinty; olyat mulatunk, hogy na* v. *még; akkorát pukkant, mint a vöcsök.* — Bővebben lásd: szóláshasonlatok.

Alakjára nézve a legtöbb hasonlat páros szerkezetű: egy — esetleg *olyan, úgy* stb. rámutató szóval bevezetett — alaprészből (hasonlított fogalom) és egy kötőszóval *(mint, mintha, akár* stb.) kapcsolt hasonlító részből áll. Pl. *(úgy) bámul, mint a sült hal.* Ennél ritkább s tömörebb a határozóraggal *(-ként, -képpen; -ul, -ül;* fokozó hasonlításban *-nál, -nél)* vagy névutóval *(gyanánt)* szerkesztett hasonlat; ezek a választékos vagy irodalmi stílusban gyakoribbak. Pl.: Gyáva *kakasként* fut az ellen (Ady: A harcunkat megharcoltuk); Ki és mi vagy? hogy így *tűzokádó gyanánt* Tenger mélységéből egyszerre bukkansz ki (Petőfi: Arany Jánoshoz). Bizonyos igék is *(hisz, vél, néz, mond* stb.) hasonlító szerepet tölthetnek be, pl.: [A gémeskutat] Óriási szúnyognak *képzelné* valaki (Arany:Toldi).

Az egyszerű hasonlatok mellett, amelyek a köznyelvben gyakoriak és természetesek, az írók s főleg a költők több tagú, összetett vagy halmozott, szerteindázó vagy fürtösen egymásba kapcsolódó hasonlatokat is használnak, amelyek néha valóságos építményekké nőnek (pl.: Vörösmarty: A vén cigány; József A.: Egy kisgyerek sír; Óda).

Vannak írók, akik különösen kedvelik a hasonlatot (pédául Krúdy, Tóth Á.); a használat gyakorisága mellett igen jellemző az író egyéniségére és stílusára az, hogy szóképeit és hasonlatait mely élet- vagy ismeretkörből (természet, foglalkozás, tudományág, szellemi élet stb.) meríti, s hogy ezek milyen (eleven, leíró, magyarázó, tárgyilagos, valószerű, érzékletes, elvont, érzelmes, gúnyos, kedélyes, játszi stb.) jellegűek, hangulatúak, túlzó, nyomósító vagy eufemisztikus szerepűek. Az irodalmi műfajok közt különösen a lírának és az eposznak hagyományos stíluseszköze a hasonlat. Az előbbinek gyakran ez a magva, s a vers voltaképpen egy hasonlat kifejtése; az utóbbi pedig bővelkedik a terjedelmes, kiágazó, már-már öncélú ún. homéroszi vagy epikai hasonlatokban. A modern lírában a szürrealizmus hatására gyakoriak a merész, sőt valószerűtlen képzettársítású hasonlatok, amelyek távoli fogalmakat kapcsolnak össze, utalásszerűen, rejtett összefüggést felvillantva vagy csak sejtetve, az olvasó érzékenységére és képzeletére bízva a kiegészítést, s ettől várva a kívánt költői hatást.

A hasonlat stilisztikai szerepe — a két összekapcsolt fogalom közös, jellegzetes vonásának kiemelésével — nemcsak a hasonlítás alapjának erősítése, nyomósítása, hanem a hasonlat szemléltető erejével, képszerűségével és a fölkeltett asszociációkkal a képzelet meglendítése is, érzelmi-hangulati hatás keltése, ill. ennek növelése, fokozása.

A hasonlat az irodalmon kívül más stílusrétegeknek, így természetesen a köznyelvnek, a sajtó nyelvének, sőt — kisebb mértékben — a tudományos és szaknyelveknek is szükségszerű, hasznos stíluseszköze, legalábbis a tudományos ismeretterjesztés szintjén. A hasonlatok helyes és hatásos használatának alapja a párhuzam találó volta — főként a köznyelvi, gyakori szóláshasonlatokban —, az irodalmi nyelvben pedig ezenfelül az eredetiség, az újszerűség és a kifejezőerő. Rontja viszont a hasonlatok hatását minden túlzás: szükségtelen vagy mértéktelen, öncélú halmozásuk, zsúfolásuk, szertelen vagy mesterkélt, erőltetett használatuk.

A hasonlat fogalomkörébe tartoznak tágabb értelemben a hasonlító összetételek is, amelyek két szó — hasonlító és hasonlított — jelentését sűrítik egybe minden nyelvtani kötőelem nélkül, pl.: *mézédes, bársonypuha, hófehér, vérvörös; aranyhaj, vajalma, vérnarancs.* Számuk és tömörítő szerepük igen jelentős.

L. még: határozós összetételek 3. | képes beszéd, szóképek | szólás-hasonlatok

Irodalom: Zlinszky: MNy. 1928 : 75; Szathmári: StilV. 113—8; StilÚ. 443.

K. M.

hasonlít — hasonít

E két — azonos tőből képzett, hasonló hangzású — igealak között párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás, ún. szóhasadás ment végbe. Jelentésük ma már elég élesen elkülönül, bár helyenként érintkezik egymással. A *hasonlít* jelentése tárgyatlan igeként: 'hasonló vkihez, vmihez'; tárgyasként: 'összehasonlít vkivel, vmivel'. A jóval ritkább, választékos hangulatú s többnyire a tudományos nyelvben használt, újabb kori *hasonít* ige jelentése: 'vmihez hasonlóvá tesz'. Különösen ebben a szókapcsolatban fordul elő: *magához hasonít*. Mint nyelvészeti szakszó is használatos. Ilyenkor ez az értelme: 'vmely hang előidézi, okozza, hogy egy másik, szomszédos hang képzésmód tekintetében hasonuljon hozzá'. Pl.: A vasgolyó szóban a zöngés *g* magához *hasonítja* a zöngétlen *s*-et. K. G.

hasonlít, hasonló vkihez, vmihez — vkire, vmire

A *hasonlít* ige régebben *-hoz, -hez, -höz* ragos állandó határozóval volt a legszokásosabb, de már századok óta él *-ra, -re* ragos állandó határozóval (vonzattal) is. Ma tehát szinte egyaránt mondhatjuk: nem hasonlít *hozzád* v. *rád*, bár az első forma egy árnyalattal azért választékosabb. A *hasonló* melléknév most is csak az első raggal járja: Nála még | A levél, | Vagy ahhoz | Hasonló (Arany: Mátyás anyja).

A társalgási nyelvben gyakran hallhatók ilyen mondatok: ez a magatartás, ez a viselkedés *hasonlít rá*. Olykor *hozzá* alakkal is: ez a nagy kapkodás *hasonlít hozzá*. A *hasonlít vkire* v. *vkihez* szerkezetnek ilyen értelemben való használata nem szép, nem magyaros. Szebb, választékosabb megfelelői: *rá vall, rá jellemző, árulkodik róla*.

L. még: állandó határozó

IRODALOM: Halász: Msn. 1933 : 106; Dengl 286; uő: Msn. 1938 : 41; Imre Samu: Nyműv. 300; uő: NymLev. 223—4. G. L.— T. J.

hasonlító határozó

Középfokú melléknevek és határozószók mellett az összehasonlítás alapját meghatározó szerkezettag leggyakrabban *-nál, -nél* határozóragos: (fehérebb) *a hónál;* vagy *mint* kötőszós: (fehérebb,) *mint a hó*. Különbséget, valamitől való eltérést kifejező névmások *(más, egyéb)* általában szintén *mint* kötőszóval állnak: ez *más, mint* a tegnapi volt; nincs *egyéb, mint* málnaszörp. A *-tól, -től* rag használata táji, ill. régies stílushangulatú: Te egy évvel öregebb vagy *tőlem!* (A köznyelvben természetesebb így: öregebb vagy *nálam* v. öregebb vagy, *mint én)*. A hagyományos, de népies ízű *antól* v. *antul* (jobb), *mentől* v. *mentül* (előbb) határozószó azonban

ma is közkeletű a választékosabb, szabályos *annál* (jobb), *mennél* (előbb) mellett.

L. még: fokozás | *mint* 2. | *-nál, -nél — -tól, -től*

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 1 : 526; 571—2, B. Lőrinczy: uo. 2 : 378—80. T. J.

hasonlító határozói mellékmondatbeli tagadás L. *mintsem* | *semhogy*

hasonlító mondatok kettős kötőszóval L. kettős kötőszavú vonatkozó mondatok 2.

hasonlító összetételek L. határozós összetételek 3.

hasonló alakú szavak

Az alakjukban nem egészen azonos, hanem csupán hasonló szavak (paronimák) fölcserélése nyelvhelyességi hiba — ismert elnevezéssel szótévesztés — forrása lehet. Például a *szível* igét gyakran összetévesztik a *(meg)szívlel* igével, pedig e szavak jelentésükben lényegesen eltérnek egymástól. Az előbbinek értelme ugyanis: elvisel valakit, az utóbbié pedig: tanácsot megfogad. Az *érem* kitüntetésül adományozott kis fémkorong, az *érme* pedig pénzdarab. Zichy Mihály nem *valójában*, hanem [helyesen:] *valóban* járt Grúziában. Szerelést közületek és *magánosok* [nem *magányosok*] részére vállal a szövetkezet.

Nemegyszer azonban szándékos szóferdítéssel hozunk létre valamely már meglevő szó mellé hasonló hangzású szót, s ezt stíluselemként használjuk fel. Például a sajtóban: „Ha a védjeggyel ellátott áru rossz minőségű, akkor a *védjegy vádjeggyé* válik". A társalgás szójátékaiban: „Ma nem *exhibicionizmus* tapasztalható, hanem már *szexhibicionizmus*". Tréfában, viccben: a kísértet így szólítja meg a hölgyet: „Hazakísérthetem?" Az ilyen alkalmi szavak játékos vagy művészi alkalmazásának bő lehetőségei vannak a nyelvi játékokban és a költői nyelvben is.

L. még: alakváltozatok, alakpárok | azonos alakú szavak | népetimológia | stílusárnyalatok II. 3. a) | szótévesztés

IRODALOM: StilÚ. 444; Bencédy: MMNy. 537—8; Rónai—Kerekes 318—9; Hernádi: AnyKal. 245; Cs. Gyímesi 26—7. Sz. A.

hasonulás L. beszédhangok kapcsolódása II. 3—4.

használ — alkalmaz L. *alkalmaz — használ*

használ valaminek — vmiül

A használ igének 'bizonyos célra alkalmaz, igénybe vesz vkit, vmit' jelentésében többféle határozói vonzata lehet: *-ként* vagy *-ul, -ül* ragos állapothatározó, valamint *-nak, -nek* ragos állandó határozó. A két előbbi valamivel választékosabb, olykor kissé keresett. A beszélt nyelvben a *-nak, -nek* ragos megoldás a leggyakoribb. Nyelvhelyességi szempontból mind a három változat kifogástalan: gyógyszer*ül* — gyógyszer*ként* — gyógyszer*nek használ* vmit. (Hasonló vonzatingadozásai több más igének is vannak, pl.: bemondó*ul* — bemondó*ként* — bemondó*nak* szerződtet vkit, kísérő*ül* — kísérő*ként* — kísérő*nek* ajánl vkit.)

hasznot hoz L. *hoz* 1.

hasztalan — haszontalan

E két szó alakjában és jelentésében közel áll ugyan egymáshoz, használatukra mégis ügyelnünk kell. A *hasztalan* jelentése: eredménytelen, hiábavaló, pl. *hasztalan beszéd, próbálkozás*. A *haszontalan*-é pedig: értéktelen, hasznavehetetlen (tárgy), semmirekellő, hitvány (ember). A *haszontalan*-nak is van azonban 'eredménytelen' értelme, ezért egyaránt beszélhetünk *hasztalan* vagy *haszontalan* időtöltésről, igyekezetről, fecsegésről stb.

A *hasztalan* határozószó is lehet 'fölöslegesen, hiába' értelemben, pl. *hasztalan* próbálom telefonon elérni. Ilyen használata is köznyelvi, de egy kissé népiesebb a *hasztalanul* forma alkalmazásánál. A *haszontalan* régebben szintén élt határozószóként is, ma azonban már csak ritkán fordul elő így. Sz. L.

hat

Számos jelentésben használatos, fontos igénk. Pl.: még nem *hat* az altató; költészetére legfőképpen Ady *hatott;* jól *hat* a falon az a kép; „*Hass*, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!" (Kölcsey: Huszt). Nemegyszer terjengősebb — többnyire *-ás, -és* képzős származékával és egy súlytalan igével alkotott — formák szorítják ki, pl. *hatással bír, hatást gyakorol* vmire, vkire. Egyszerűbb, jobb így: (valahogyan) *hat* vmire, vkire.

Bár a *hat* igével alkotott kifejezések általában kifogástalanok, olykor — persze, csak ha a mondanivaló is megengedi — ezek is egyszerűsíthetők. Ilyen tömörítési lehetőség főleg akkor kínálkozik, amikor a *hat* ige valamely folyamatos melléknévi igenév *-an, -en* vagy *-lag, -leg* határozóragos alakjával kapcsolódott össze. Pl.: az is *zavarólag hatott rá* (néha ennyi is elég: az is *zavarta); nyomasztólag hatott rám* a felelősség súlya

(egyszerűbben: *nyomasztott)*; *idegesítően hat* ez a csönd (tömörebben: *idegesítő)*; ez elég *meglepően hat* (= ez elég *meglepő)*; szemére *bántóan hatott* a fény (kevésbé körülményesen: szemét *bántotta* a fény); *elhatározólag hatott rá* (hivatalos ízű formula; szebben: *elhatározásra, döntésre késztette)*.

IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 185; HivKve² 49, 102.

G. L.—K. M.

hát L. állító válasz formái 1. a) | beszédtöltelék | *és — s* 1.

hatalmában áll L. *áll* terpeszkedő kifejezésekben

határ L. *környék — vidék — tájék* stb.

határozatlan alany

Bár határozatlannak mondhatjuk a főnévi alanyt is, ha nem tulajdonnév, vagy ha nincs határozott névelője (lásd: szórend II. 1. c), szoros értelemben véve inkább csak akkor beszélünk határozatlan alanyról, ha a nyelvtani alany nem főnév, különösen pedig ha a mondat alanyát nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni. Az ilyen határozatlan alanyt kétféleképpen fejezhetjük ki.

1. Az alanyt külön szóval megjelöljük ugyan, de csak nyelvtanilag, határozatlan névmással: *valaki* kopog; van *valami* a levegőben.

2. Az alanyt nem tesszük ki, s csak az állítmány többes szám 3. személyű alakjával utalunk határozatlanságára: *kopognak* az ajtón; már *elharangozták* a delet. — Ha azonban a mondat alanya pontosan, világosan megnevezhető, kerüljük az efféle határozatlan kifejezésmódot: ezzel a törvénnyel a társadalmi tulajdont *védik* (helyesen: *ez a törvény* a társadalmi tulajdont védi).

A cselekvő alany határozatlanságát szenvedő, ill. *-ódik, -ődik* képzős igei állítmánnyal is érzékeltethetjük, ilyenkor azonban a mondat nyelvtani alanya nem a (határozatlan vagy ismeretlen) cselekvővel azonos, hanem a cselekvés tárgyával, azaz szenvedő jellegű, de többnyire határozott alany (lásd: szenvedő ige).

L. még: általános alany

IRODALOM: Szathmári—Terestyéni: StilV. 237—8; Tompa: MMNyR. 2 : 113—4; Kossa: ÍÍM—2. 36—8 (a 2. ponthoz); Rácz: MMNy. 234; Balogh: MMNyKk. 291—2; Rónai—Kerekes 414—5. E. L.—R. E.

1. A határozatlan névmás pontosan meg nem nevezhető vagy meg nem nevezett élőlényt, tárgyat, elvont fogalmat, ill. ilyen tulajdonságot, mennyiséget jelölő szót helyettesít *(valaki, némely, egypár)*, az általános névmás pedig összefoglaló jellegű, egyetemes vonatkozású. Ez utóbbi a fenti fogalmi kategóriák egyedeire, tagjaira együttesen utal, tehát egyúttal szintén határozatlan értékű *(minden, semmiféle, bármennyi)*. Ezért némely esetben a határozatlan, ill. általános jelleg egybeolvad a mondatban (pl.: *akárki* jön is, ne engedd be; ezt *bárki* mondhatja). Néhány általános névmás tagadó jelentésű *(senki, semminemű, semennyi)*; mások pedig főképpen vonatkozó szerepű mellékmondati kötőszóként használatosak (lásd a 6. pontot).

2. Egypár idetartozó névmás többes számú birtokos személyraggal megtoldva személyes névmási mellékértelmet is kifejez: *bármelyikünk* 'közülünk bárki'; *egyik(e)tek* 'közületek egyvalaki'; *mindük* 'ők mind'. Ilyenkor a személyragok kivételesen *-ónk, -őnk; -ótok, -őtök; -ójük* alakban is élnek *(bármelyikőnk, egyikőtök-másikótok, bármelyikőjük)*. Bár ezek hosszú kezdő magánhangzója a *kettőnk, kettőtök, kettőjük* (téves) analógiája folytán került a ragba, nyelvtörténeti és népnyelvi elterjedtsége miatt a művelt nyelvhasználatban is elfogadható bizalmas vagy népies, ill. választékos stílusárnyalattal. A legfőbb, legszabályosabb ragváltozatok mindamellett nem ezek, hanem az *-unk, -ünk; -tok, -tek, -tök; -uk, -ük, -juk, -jük*.

3. Néhány névmás *-ik* toldalékkal is, a nélkül is használatos: *egy(ik), más(ik), némely(ik)* stb.; eredete szerint e végződés azonos a kiemelő *-ik* jellel (lásd: kiemelő jel | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett). Az *-ik* végű változatok — ha nem modoros, erőltetett a használatuk — általában élénkítik a fogalmazást és jobban megkülönböztetik a szóban forgó személyt vagy dolgot. Ügyelnünk kell azonban arra, hogy a párhuzamos szerkezetekben egyformán alkalmazzuk a névmásokat, pl. az *egyik* erre futott, a *másik* arra. Vagy népiesebben: *egy* erre futott, *más* arra. (Az *egyik — más*, ill. *egy — másik* megfelelés pongyolaság.) — A műnépies fogalmazásban nem ritka az *olyik* alak sem. Ez egy kissé modorosan hat.

4. Tagadó általános névmásként a *ki se(m), mi se(m)* irodalmias, régies stílushangulatú. „*Ki sem* keresett" helyett tehát természetes beszédben ezt mondjuk: *senki se(m)*. Mindamellett a *mit sem* (tud, hallott stb.) kifejezés ma sem szokatlan.

5. A *valamennyi* számnévi névmás kétféle jelentésben is használatos. Általános főnévi névmásként 'mind' az értelme: *Valamennyit* vidd magaddal! Határozatlan névmásként ellenben 'egypár, egy kevés(ke)' je-

lentésű: *Valamennyit* én is vinnék a dióból. Erről lásd: tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 2. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 5.

6. Mellékmondati kötőszóként a *vala-* kezdetű névmások általában a vonatkozó névmások módján használatosak: *valaki* [= *aki*] csak tudott, őrá figyelt; „*Valahány* [= *ahány*] csepp esik rája, Annyi áldás szálljon rája" (Kossuth-nóta), de azoknál ízesebbek, nyomatékosabbak. — Az *akár-*, *bár-* kezdetűek megengedő értékűek. Pl.: *bárki* mondta is, hazudik. — L. felszólító mód II. 3. | *vala-* kezdetű névmás és határozószó vonatkozó kötőszóként

7. A *mindegyik* és *mindenik* egyformán régi jó névmási alak, az utóbbi azonban mai köz- és irodalmi nyelvünkben elavulóban van, főképp főnévi szerepben: *mindenikük* [szokásosabban: *mindegyikük*] a Dunántúlról érkezett; Most *mindenik* [helyesebb: *mindenki*] jól figyeljen ide!

8. A *mind* névmásnak *hányan?* kérdésre felelő *minden* (= mindnyájan) ragos alakja csak regionális, ill. nyelvjárási használatú: eljöttek *minden*. (A kétféle *e*-t megkülönböztetők beszédében ez a hányan? kérdésre felelő *minden* nyílt *e*-vel hangzik.) Az irodalmi és a köznyelv a *mind* alakot vagy a *mindannyian, valamennyien* stb. névmást alkalmazza ilyenkor. — A *mind* tárgyrag nélkül is, de azzal is lehet tárgy a mondatban: *Mind* v. *mindet* elviszed?

9. A *mindenek* elavultan régies, ill. választékos, de él e határozószókban: *mindenekelőtt, mindenekfölött.*

10. Némelyik határozatlan, ill. általános névmásunk mellett egyes és többes számú főnév is állhat. A számbeli egyeztetésben mutatkozó bizonytalanságnak részint történeti, részint jelentéstani okai vannak. Pl. az *akármilyen, bármilyen* általános névmást egyes és többes szám egyaránt követheti: „*akármilyen (bármilyen) kéréssel* fordultak is hozzá, szívesen teljesítette"; de „*akármilyen butaságokat* beszélsz is, tudom hogy nem gondolod komolyan." E Mikszáthtól idézett mondat: „... elmerült az önképzésnek *mindenféle nemeibe*" (MMNy. 53) tartalmát ma inkább így fogalmaznók meg: „*Mindenféle módját* kipróbálta az önképzésnek". (A *minden* utáni ingadozásról lásd: mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma.)

Hasonló ingadozást tapasztalunk a határozatlan névmások utáni egyeztetésben is. A *valamilyen (valamiféle,* régiesebben: *valaminő)* névmás után nem helytelen a többes szám sem: „*Valamilyen írásokat* keres rajtam", de természetesebb, szokásosabb az egyes számú jelzett szó használata: „*Valamilyen megoldást* mindenképpen találnunk kell!" A *némely* határozatlan névmást egyaránt követheti egyes szám is, többes is: „*Némely kutató* azon a véleményen van, hogy ..."; „*Némely emberek* azt hiszik,

hogy minden meg van engedve nekik." Főnévi értékben viszont csak többes számban használatos: „*Némelyek* úgy vélik, hogy . . ." A *holmi* névmás (amely ma már sokkal gyakoribb önálló főnévként, pl. így: „Összevásárolt egy csomó hasznavehetetlen *holmit*") jelzett szava is ingadozik az egyes, ill. többes szám között: „*Holmi apróságokat* akart venni a bécsi kereskedőktől" (Gárdonyi); de: *Holmi csip-csup dologért* nem fogunk összeveszni.

L. még: *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | általános névmás és határozószó tagadása | mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma | tagadás

IRODALOM: Simonyi: HM.[3] 91—2; Grétsy: SzaknyKal. 135—6, 256—9; Temesi: MMNyR.[2] 1 : 249—50; Velcsovné: MMNy.[4] 52—5. T. J.

határozatlan meg határozott tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás több különböző tárgy mellett 1.

határozatlan névelő L. *egy* III.

határozatlan névelős tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 2.

határozatlan névmási jelzős tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 2—3.

határozatlan névmási tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett 1. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 5.

határozatlan tárgy L. tárgyas ragozás 3—4.

határoz határozója L. *dönt, határoz* stb. határozója | *fölött*

határozó

Leginkább igék és igenevek mellett használatos bővítmény, pl. *Itt születtél te is?*; *Nagyon sietek!*; Könnyű Katót *táncba vinni!* Némely típusa azonban névszók és határozószók mellett (is) gyakori: *nagyon* jó; *egész* v. *egészen* közel; *félig* készen. Minthogy rendkívül

sokféle körülményt kifejezhet, a valóság ábrázolásában fontos mondattani szerepe van.

Legfőbb csoportjai: a tágabb értelemben vett helyhatározó, ill. időhatározó, a módféle határozó, az állapotféle határozó, továbbá a részeshatározó, a hasonlító és az állandó határozó (ezeket lásd külön). — A beszélő személyes állásfoglalását, mérlegelését kifejező módosító határozó rendesen lazábban és a teljes mondathoz vagy legalább valamely nagyobb értelmi egységhez kapcsolódik: *véleményem szerint* e héten még nem leszünk készen; *Most már talán* ti sem bíztok bennem? — L. módosítószó.

A különféle hely-, ill. az elvontabb viszonyokat kifejező határozókban többnyire elég világosan felismerhetjük a hol?, honnan?, hová? kérdésnek megfelelő csoportokat. (Az elvont határozók körében tartam-, előzmény- és véghatározónak is mondjuk e fajtákat.) — L. helyhatározó.

A határozó kifejezőeszközei: a) határozóragos névszók *(táncba* vinni, *félig* nyitva); b) névutós névszók (Állj *az eresz alá!)*; c) jelöletlen, határozórag és névutó nélküli névszók *(egy órája* várok; egy álló *nap* csináltam; *hallgatag* mentek egymás mellett); használatuk gyakran a bizalmas vagy pongyola beszédre jellemző *(csoda* jó, *rém* nagy, *borzasztó* sietsz); d) határozószók *(itt* születtél; *most* beszélget), ideértve az igekötőt (gyere *ide)* és a határozói igenevet *(állva* marad) is. — L. határozói igenév | határozószó | igekötők szerepe és használata I. | jelöletlen határozó | névutó | viszonyrag

Az alakja szerint határozói mondatrész némelykor nyelvi szerepe szerint jelző: gomba *tojással* (értsd: tojásos gomba), a rímek *a versben* (a versbeli rímek). — Ezt lásd: jelzői értékű hátravetett határozó | *-val, -vel* rag 7.

A határozó stilisztikai szerepe igen sokféle lehet. Különös erőt sugároz például tömören, mondat értékben véve: *Hová, hová?; Előre!* Máskor meg színesebbé teszi az elbeszélést vagy szélesebbé és szemléletesebbé a leírást: „Hej pedig *üresen* vagy *félig rakottan* Nagy szénásszekerek álldogálnak *ottan*" (Arany: Toldi).

L. még: állandó határozó | állapotféle határozó | halmozott mondatrészek ragozása és névutózása | hasonlító határozó | határozói egyeztetés | határozós összetételek | helyhatározó | időhatározó | módféle határozó | részeshatározó | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I.A), B)1. b), e)—i), 2. d)—h), II. 1. | túlzó jelzők és határozók

Irodalom: Szathmári—Terestyéni: StilV. 244—5; B. Lőrinczy: MMNyR². 2 : 162—75; Rácz: MMNy³. 285—94. T. J.

határozó értékű jelző L. *messze — messzi* | *tele — teli*

határozó hátravetése jelzőként L. jelzői értékű hátravetett határozó

határozói egyeztetés

Bizonyos állapotban (minőségben) levést vagy szereplést, valamilyen állapotba (minőségbe) jutást, valaminek vagy valamilyennek mondást, látást, látszást stb. kifejező — ún. állapotféle — határozók egyes vagy többes számát csak részben szabja meg az, hogy egyes vagy többes számú szóra értjük-e őket. Emiatt egyeztetésükre vonatkozólag régebben két szélsőséges, egyaránt túlságosan leegyszerűsített nézet is elterjedt. Az egyik szerint többes számú szóra logikusan csak többes számú határozót vonatkoztathatunk *(szorgalmasaknak* tartom őket), a másik szerint meg általában magyarosabb, ha egyes számú határozót használunk *(szorgalmasnak* tartom őket). — A kérdéskör voltaképpen két nagyobb részből áll.

1. A főnévi határozók körében viszonylag gyakori a tisztán alaki egyeztetés: *barátomnak* tekintem *(barátommá* választom, *barátomul* fogadom, *barátomként* v. *mint barátomat* üdvözlöm) őt; ellenben: *barátaimnak* tekintem *(barátaimmá* választom, *barátaimul* fogadom, *barátaimként* v. *mint barátaimat* üdvözlöm) őket.

Többes számú szóra is rendesen egyes számban vonatkoztatjuk azonban az elvont vagy összefoglaló jelentésű, az anyag- vagy gyűjtőnévi, ill. a mennyiségjelzős határozót: a figyelmeztetéseket ne tekintsük merő *bosszantásnak, hiábavalóságnak;* a rőzsetüzek füstoszlopai egybefolyó *ködnek* látszottak; barátait *brigáddá* fogta össze; a csoportvezető *két helyetteséül* minket jelöltek ki. Viszont nagyobb egységet jelentő, gyűjtőnévi vagy mennyiségjelzős egyes számú szóhoz is kapcsolhatunk többes számú határozót, ha a többséget hangsúlyozzuk: a felhősáv kis *gomolyokká* bomlott szét; két regényt tekintjük az író legjobb *műveinek.*

Sok szólásban vagy más hagyományos kifejezésben mindenképp az egyes számú határozó magyarosabb, ízesebb: *rabul* (nem pedig *rabokul) estek; elmennek katonának* (nem pedig *katonáknak); mivé* (nem: *mikké) lettek?* Ellenben birtokos személyragosan néha már ezeket is többes számban használjuk: előítéleteiknek *rabjaiul* estek; ők is Kossuth *katonáinak* mentek. — A kölcsönösséget kifejező szerkezetekben szintén nem hibás vagy idegenszerű a többes számú határozó: a testvérek *ellenfelekként* (v. *mint ellenfelek)* álltak szemben egymással. — Többnyire így

fogalmazunk akkor is, ha a határozó közvetlenül egy hasonló, többes számú szóhoz kapcsolódik: az ilyen könyveket *kézikönyveknek* nevezzük.

2. A melléknévi határozót azonban inkább egyes számban vonatkoztatjuk több személy vagy dolog tulajdonságára is: a gépek *jónak* látszanak; *újjá* akarjuk varázsolni a házakat. Ilyenkor a többes szám többnyire pontoskodó, kevésbé ízes *(jóknak* látszanak; *újakká* varázsoljuk), noha az irodalmi és a köznyelvi használatban ez is elég gyakori.

A formai egyeztetésű többes számú határozó elsősorban akkor helyes, ha főnévi értékű kifejezést helyettesít, mint a *szenvedő* melléknévi igenév a *szenvedő ige* terminust itt: „Az ilyen igéket nem tekintjük *szenvedőknek*" (értsd: szenvedő *igéknek)*. Persze ilyenkor is gyakran megfelelne az egyes számú határozós alak: az ilyen igéket . . . *szenvedőnek*. — De előfordul a többes szám akkor is, ha a melléknévre többé-kevésbé ráértjük a jelzett főnév értelmét: az előző példákat igen *szemléltetőknek* tartjuk (értsd: *szemléltető példáknak)*.

Egyéb finom részletekben jobbára ugyanazok a szabályok érvényesek, amelyek az állítmány számát megszabják. — L. alany és állítmány egyeztetése A)

L. még: *-é* birtokjeles szók egyeztetése | értelmezői egyeztetés | névszók egyes és többes számú használata 2—4., 11. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

Irodalom: Klemm: Nyr. 1954 : 173—4; Tompa: Gyűjtelék 93—113.

T. J.

határozói igenév

Az áttekintés megkönnyítésére, bevezetőül főbb vonalaiban vázoljuk cikkünk felépítését:

Általános alaki megjegyzések, szófajátcsapás

I. A *-va, -ve* képzős igenév

A) Alaki sajátságai

B) Önálló határozói használata

1. Értelemzavaró használat

2. *-n* ragos melléknévi igenév határozói igenév helyett

C) Állítmányi használata

1. Önmagában

2. Létigével kapcsolva; a szerkezet helyességének kérdése

3. Befejezett melléknévi igenév határozói igeneves szerkezet helyett

II. A *-ván, -vén* képzős igenév

III. A kétfajta határozói igenév vegyes használata

1. Figura etymologica

2. Mellékmondat helyett

Az igetőből *-va, -ve*, ill. ritkábban *-ván, -vén; -vást, -vést* képzővel alakult származék valamely cselekvés- vagy történésfogalmat mód- vagy állapothatározói vonatkozásában fejez ki. Együtt van tehát benne az igei és a határozó(szó)i jelleg.

A határozói igenév képzője a váltakozó tövű igéknek általában a teljes(ebb), ill. kötőhangzós tövéhez járul; pl.: *célozva, megsebezvén, sajogva, seperve, sodorva, törölve; botolva, megfürödvén, tajtékozva, ugorva.* Az *sz—d* (és *v)* tővel váltakozó igék igenevét általában a *d*-s tőből képezzük (pl. *öregedve, gyanakodva, feküdve* v. *fekve), sz—z* (és *v)* váltakozás esetén pedig a *z*-s tőből (pl. *emlékezve, igyekezve).* — Lásd: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 6—7.

Néhány rendhagyó, szokatlan igenévi alak: *téve, véve, lévén; hive* v. *hivén; vive; alva* v. *aludva; éve, iva* (népiesen: *edve, idva); menve.* — Lásd: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7—9.

Néhány gyakran használt határozói igenév — eredeti jelentésének és szerepének elhomályosulásával — határozószóvá, ill. névutóvá önállósult, pl.: a) *dugva, sülve-főve, fordítva, futva* (= futtában, sietve, pl. *futva* megebédelt), *játszva* (elvégezte a munkát), *kisvártatva, lopva, orozva; nyilván, úgyszólván;* összetételben: *arcpirulva, fejcsóválva, fogcsikorgatva, karonfogva, lélegzet-visszafojtva, lélekszakadva, szívdobogva, szívszorongva;* b) reggelre *kelve*, ettől *kezdve*, egy óra *múlva*, erre *nézve*; mától *fogva, ennélfogva* (kötőszóként).

I. A *-va, -ve* képzős igenév

A) Alaki sajátságai

1. Mai köznyelvünkben általában a *-va, -ve* képzős alak használatos. Nyelvjárásokban az eszközhatározó ragjának analógiájára *-val, -vel* képzőváltozat is él (be van *csukval*, sőt hasonulva: *csukkal*). Az ilyen népies alakok zavarók, kerülendők!

2. A határozói igenév általában nem kaphat toldalékokat. A múlt század irodalmi nyelvében azonban — a melléknévi igenévhez hasonlóan — állítmányi szerepében hozzáfüggesztették a többes szám jelét: Szíveink *telvék* (Petőfi: Szilveszter éje 1847-ben); Napjaid *számítvák* (Arany: Ráchel siralma). E divat nyomai megvannak 20. századi irodalmunkban is, régies és ünnepélyes stílusértékkel: arra *teremtvék*, hogy ... uralkodjanak (Ady: ÖPM II.); Ajkaim *lezárvák* (Tóth Á.: Rímes, furcsa játék). Egyébként legfeljebb nyelvészeti és irodalomtörténeti

munkákban bukkannak fel (pl. e nevek már *említvék)*, szinte avas, már-már komikus ízzel.

3. Hasonlóképpen régies hangulata van a szenvedő ige határozói igenevének: *elfogatva, kiküldetve.* Néhány ilyen alak azonban állandósult a nyelvhasználatban, bizonyos választékos stílusértékkel, pl.: *elragadtatva; indíttatva* érzi magát, ill. attól a szándéktól *indíttatva;* erre van *hivatva;* tisztelettel *viseltetve* vki iránt. — Az utóbbi igealakról bővebben lásd: *viseltetik* terpeszkedő kifejezésekben.

B) Önálló határozói használata

A *-va, -ve* képzős határozói igenév — az ige jelentésétől függően — valamely cselekvés, történés lefolyásának módját, az alany vagy a tárgy állapotát fejezi ki; szerepe tehát mód-, ill. állapothatározói. Pl.: *futva* jött *idáig; ülve* hallgattuk az előadást; *nyitva* hagyta az ajtót; *Halva* találták Bárczi Benőt (Arany: Tetemre hívás).

A határozói igenév lehet cselekvő és szenvedő értelmű (pl.: *futva, ülve, állva, beszélgetve,* ill. *zárva* találta a házat, *fogva* tartották, *sütve* kéri a húst). Ugyanaz az igenév — mondatbeli helyzete szerint — lehet cselekvő és szenvedő értelmű is, pl.: a levelet *írva* elgondolkodott; ezt találta egy cédulára *írva.*

1. Zavar keletkezhet, ha a határozói igenév valamely jelzős vagy határozós szerkezetben logikátlan kapcsolatba kerül más szóval. Pl.: „Az árut *jegyzék szerint részletezve* adtuk át". Voltaképpen nem magát az *árut* részletezzük, hanem a róla készített kimutatást, számlát, azaz tételekre bontjuk. A mondat tehát helyesebben: „Az árut a jegyzék szerinti részletezés alapján adtuk át". Vagy: „A deszka ára *vagonba rakva* értendő". Itt a *rakva* igenév a *deszka* helyett az *ár*-hoz kapcsolódik a nyelvi szerkezet látszólagos logikája szerint. A helyes megoldás tehát: „Az ár a vagonba rakott deszkára értendő".

Lehetőleg kerüljük el, hogy a határozói igenév akaratlanul is egyaránt vonatkozhasson az alanyra és a tárgyra, s ezzel esetleg súlyos értelmi zavart okozzon, például az ilyen mondatokban: *sírva* hagytam ott anyámat a kapuban; egészen *átfagyva* találtuk meg a gyermeket. Egyértelműen: *anyám sírt,* amikor ott hagytam a kapuban; ill. *sírtam,* amikor anyámat ott hagytam; egészen *át voltunk fagyva,* mire megtaláltuk a gyermeket, ill. a gyermek egészen *át volt fagyva,* mire megtaláltuk.

2. a) Határozói igenév helyett gyakran találkozunk a folyamatos melléknévi igenév *-n* határozóragos alakjával, főként bizonyos lelki vagy testi jelenségekre utalva. Ilyenek azonban egyrészt nem minden igével alkothatók, másrészt a jelentést árnyaló természetes szerepkülönbség van a kétfajta igenév közt.

A határozói igenév rendszerint konkrét szemléletet tükröz, fizikai vagy mozgásbeli helyzetre, állapotra vonatkozik. A melléknévi igenév pedig többnyire átvitt jelentésű, s egy másik cselekvéssel együtt járó, azt kísérő testi-lelki folyamatot, állapotot jelöl. A különbség bemutatása ugyanazon az igén, tekintetbe véve természetesen a más-más jelentésben való igehasználatot is: a karót *leverve* megpihent, de: *leverően* hatott rá a hír; a pénzt *megadva*, megköszönte a segítséget, de: csak nézett rám *megadóan*. A *kérve* igenév szóbeli megnyilvánulásra utal, a *„kérőn* tekintett rá" kifejezés pedig e szándék néma kifejezésére. A melléknévi igenév ilyen szerepében német hatás is érvényesülhetett, de a kettősség hasznos, mert finom, néha tömörítő árnyalást tesz lehetővé. Például a *pirulón* (nézett rá) ritkább, irodalmias a természetesebb köznyelvi *pirulva* mellett; hasonló a *könnyezőn* és a *könnyezve* (panaszolta) vagy a *biztatóan* és a *biztatva* (mondta neki) viszonya, ill. stílusárnyalati különbsége; az *elfúlón* (szólalt meg) voltaképpen ezt jelenti: 'elfúló hangon', az *elfúlva* szokatlanabb, de reálisabb jelentésárnyalatú: a lélegzet akadozását fejezi ki. Egészen egyéni használatú a következő Ady-verscím igenévi határozója: Hűvösvölgyemből sebten, *rohanón*. Először az irodalomban terjedt ez a használat, s mint példáink is mutatják, az ilyen alakok választékosak, néha szinte modorosak, finomkodók.

b) A befejezett melléknévi igenév *-n* határozóragos alakja is használatos a határozói igenév helyett. Pl.: *ázottan, tépetten* érkeztek meg (= *megázva, megtépve); gyógyultan* távozott (= *meggyógyulva); sértetten* v. *sértődötten* hallgatott (= *megsértődve)*. Mindkét alak egyaránt helyes, de van köztük árnyalatnyi jelentéskülönbség: az *-n* ragos melléknévi igenév inkább az alany vagy a tárgy állapotára utal, a határozói igenév a mondat igei állítmányához kapcsolódik szorosabban, jelentéstartalma a módhatározóéhoz áll közelebb. Mindegyik formának sajátos árnyaló értéke van tehát a közlés szándéka szerint.

C) Állítmányi használata

1. A *-va, -ve* képzős határozói igenév önmagában is eléggé gyakori mint állapotot kifejező állítmány, rövid, tárgyilagos közlésként, hivatalos megjegyzésként és a sűrítő, érzelmi színezetű nominális stílusban. Pl.: a jegy *kezelve;* az ügy *rendezve; Elintézve!* (feljegyzés hivatalos iraton); *Törölve!* (cenzori döntés); Vigyázat, *mázolva!* (figyelmeztetés); *csukva, tárva* a kapu; *Nyitva* 10—18 óráig; *Zárva* (üzleti feliratok); *tömve, zsúfolva* a villamos; Rozgonyi püspök palotája *nyitva* (Arany: Az egri leány); *Vetve* ágyad puha-melegen (Arany: Fiamnak). Az ilyen igenévi állítmány régebben többesjelet is kaphatott; — lásd az I. A) 2. szakaszt. Helytelenítjük a befejezett melléknévi igenév terjedő használatát határozói igenévi állítmány helyett, pl.: a jegy *kezelt;* az ügy *rendezett*. — L. részletesen: C) 3.

Postai küldeményeken kétféle, ingadozó jelzést használunk: *Ajánlva* v. *Ajánlott*. Mindkét változat helyes, bár más-más szemléletet fejez ki. Az *Ajánlva* mintegy ennek a mondatnak az összevonása, tömörülése: *Ajánlva* küldöm v. *Ajánlva* adom fel. Az *Ajánlott* pedig ilyen jelzős kapcsolatból önállósult: *ajánlott* levél, *ajánlott* küldemény.

Régi vállalatok, cégek, intézmények rendszerint feltüntetik alapításuk, megalakulásuk évét, így: *Alapíttatott* v. *Alapítva* 1910-ben. Az első változat régies, ma már nem szokásos, s az állítmányi szerepű határozói igeneves alak sem elég kifejező. Helyesebb forma: *Alakult* 1910-ben v. *Az alapítás éve* 1910.

2. Az ilyen állítmány szokásos kifejezésformája a *-va, -ve* képzős határozói igenévből és a létige alakjaiból *(van, volt, volna; lesz, lett, lenne, legyen* stb.) létrejött szerkezet. Pl.: *be van festve; nyitva volt;* ha *be volna fagyva; át lesz kötve; ki lett számítva*; jól *meg legyen sütve!* Ezeknek a szerkezeteknek a helyes használata az egyik legtöbbet vitatott, legbonyolultabb nyelvhelyességi kérdés. Minden részletét nem sikerült még kielégítően tisztázni, de azért igyekszünk a szélsőséges álláspontok közt a művelt köznyelvi használatnak megfelelő utat megtalálni és megnyugtató eligazítást adni.

A régi, iskolás nyelvtani szabály három megszorítással fogadta el a *-va, -ve* + létige szerkezet használatát:

a) Mivel e szerkezetet az elavuló, ill. helytelenített szenvedő igét pótló körülírt szenvedő alaknak tekintették, csak akkor tartották helyesnek, ha tárgyas ige igenevével alakult. Eszerint például a *meg van sütve* helyes, de a *meg van sülve* helytelen.

b) A szerkezet fő elemének a határozói igenevet tekintve, a helyesség másik föltételének azt vették, hogy a szerkezet valóban állapotot fejezzen ki.

c) Elfogadták a *van* létige alakjaival *(volt, volna* stb.) + *-va, -ve* képzős igenévvel szerkesztett kifejezéseket, de a *lesz* és a *lett* igével alkotottakat a német szenvedő igealak másolásának tekintették és helytelenítették (pl. *wird*, ill. *wurde gesagt)*. A németesség gyanúja azonban az előbbi, helyesnek mondott kifejezésformákra is éppígy állhatna.

E hármas szabály mindegyik pontja vitatható, sőt ilyen leegyszerűsített formájában könnyen meg is cáfolható. Rugalmasabb elveket, kevésbé merev álláspontot kell tehát találni a helyes használatra vonatkozóan.

A határozói igeneves állítmányi szerkezet körüli sok vitában az egyik fő érv az idegenszerűség vádja volt, bizonyos alakoknak a német szerkezettel való egyezése miatt. Ez az egyezés azonban csak részleges. Különben is e kifejezéstípus nyelvünkben igen régi, nyomai

az ugor nyelvekhez vezetnek vissza, s használata a nép körében, a mindennapi nyelvben és íróinknál egyaránt általános. A németesség gyanúját egyébként is könnyen elháríthatjuk, hiszen a hasonlónak látszó német összetett igealakban nem határozói, hanem melléknévi igenév van.

A szerkezet szenvedő értelmének hangoztatása is egyoldalú belemagyarázás. Világosan bizonyítják ezt a tárgyatlan igével alkotott, természetesen és aggály nélkül használt, minden vita vagy helytelenítés nélkül elfogadott olyan szerkezetek, mint: *be van fagyva; el volt szakadva; kétségbe volt esve; ki van merülve; meg van hízva.* Előfordul szenvedő igével is: *el van ragadtatva.*

Ide tartozik a sokat támadott és általános használata ellenére ma is gyakran helytelenített *el van utazva* kifejezés. Az elutazás tényét kifejező *elutazott* igealakkal szemben az *el van* (ill. *volt) utazva* szerkezet a távollétre mint állapotra utal. Úgy látszik, ennek a különbségtevésnek az igénye vagy szüksége gyökereztette meg a nyelvhasználatban az *el van utazva* kifejezést, bár a hasonló, tudatos helyváltoztatást, szándékos mozgást kifejező tárgyatlan igékkel nem alkothatunk ilyen szerkezeteket. Helytelen volna pl.: *el van menve; be van jőve; a család ki volt rándulva* (de más jelentésben és valóságos állapot kifejezésére használva az igét mondhatjuk ezt: *ki volt rándulva a bokám); ki van ugorva* az ablakon (de jó ez: a rugó *ki van ugorva* a helyéből); már *le vagyok fekve* (helyesen: már *fekszem).* E példákkal szemben a hasonlóképpen szabálytalan *el van utazva* kifejezésnek a nyelvhasználatban való általános elterjedését, nyelvténnyé szilárdulását azzal magyarázhatjuk, hogy nem alkalmi, véletlen, rövid időre szóló, hanem tartós vagy állandóbb állapotot jelöl. Ennek kifejezése, ill. az elutazás (cselekvés) tényének és következményének, az úton levés állapotának (eredmény-állapot) megkülönböztetése pedig általános nyelvi igény, a közlésnek lényeges szempontja lehet. Az *el van utazva* értelme például ez: elutazott és még nem jött vissza. Még inkább mást jelent a múlt idejű *el volt utazva,* mint az egyszerű *elutazott.* Ma már a hagyományos és szabályos használattól elütő volta ellenére is elfogadjuk tehát az *el van (volt) utazva* szerkezetet, főként a kevésbé igényes stílusban, az alacsonyabb szintű, már-már vulgáris nyelvhasználatban, mint ahogy e szerkezettípus általában a mindennapi beszélt nyelvre jellemző leginkább. Az írott nyelv és a választékos vagy igényesebb stílus rendszerint más kifejezésformát keres az *el van utazva* helyett: *úton, távol, vidéken van; éppen Pécsett van; nincs itthon, elutazott; vidékre utazott; vidéken tartózkodik;* stb. E változatok sokszor szabatosabbak, pontosabbak is, mint az igeneves szerkezet.

Az ige jelentéstípusa, tárgyas, ill. tárgyatlan jellege azonban — ha nem is döntő, de irányító — szempont a helyes használatban. Állítsuk

szembe például ezeket a mondatokat: a kávé *ki van öntve* az asztalra; a fal *be van futva* rózsával; — a Duna *ki van öntve;* ez a színész *be van* futva. Az utóbbi két mondatnak tárgytalan jelentésű igével alkotott igeneves állítmányi szerkezetét, bár többé-kevésbé szintén állapotot jelöl, nem fogadja el helyesnek sem nyelvérzékünk, sem a nyelvszokás.

A bonyolult, sok tekintetben tisztázatlan kérdésben bajos kimondani határozott, kivétel nélküli szabályt; csak néhány szempontot és tanácsot adhatunk a helyes és a helytelen használat bizonytalan határmezsgyéjén való eligazodásra. A legfontosabb — nyelvművelésünk egyik alapelvének megfelelően — a funkció: vajon a ragozott igealakkal szemben milyen szerepet tölt be a határozói igeneves állítmányi szerkezet, milyen kifejezésbeli haszna, előnye van? Vagyis az a döntő, hogy milyen szemlélet érvényesül: a dinamikus vagy a statikus közlés szándéka-e. Ha magát a cselekvést, történést, folyamatot mint tényt, ill. mint időbeli jelenséget akarjuk ábrázolni, kifejezni, használjunk ragozott igét. Az igeneves szerkezet viszont a cselekvést, történést befejezettségében, lezártságában, eredményként szemlélteti, különösen pedig az így létrejött állapotot, ill. a bekövetkezett állapotbeli, minőségbeli változást érzékelteti. Pl.: *befejeztem* a munkát — a munka *be van fejezve.* A „tíz órára *vagyok berendelve* a minisztériumba" mondat ragozott igével helyesebb (tíz órára *rendeltek be,* azaz hívtak, idéztek be), mert egyszerű, alkalmi bemenetelről van szó. De kifogástalan ez a mondat: ősz óta *be vagyok rendelve* a minisztériumba (ti. ottani szolgálatra, munkaköri beosztásként).

Az igeneves állítmányi szerkezet legfontosabb funkciói a következők:

a) Talán legjellegzetesebb az állapotváltozás, pontosabban a megváltozott állapot (valamilyen bekövetkezett többé-kevésbé állandó testi vagy lelki helyzet, állapot, sajátság, minőség) jelölése. Pl.: *el van törve; meg volt fázva; ki van merülve; le volt döntve; meg volt ijedve; meg lesz döbbenve; fel van bosszantva;* Jól *be vagy gombolkozva?*

b) A cselekvés befejezettségének, eredményének jelölése, éreztetése. Pl.: a levél *le van írva;* a pénz már rég *be volt fizetve;* az ügy *el lesz intézve;* „*Be van fejezve* a nagy mű" (Madách: Az ember tragédiája). Elsősorban igekötős és tárgyas igék alkalmasak erre. Kerülendő viszont a tárgyatlan igével alkotott ilyen szerkezet: ételekről és italokról *gondoskodva van (lesz).* Helyesen: *gondoskodtunk,* ill. *gondoskodunk.*

Szintén nem helyes ennek tömörítő változata, amely érdekes alanyváltással úgy fejezi ki a cselekvőt, hogy a létigének a személyt jelölő alakjához kapcsolódó határozói igenév voltaképpen a cselekvés tárgyára

utal, ill. eredményére vonatkozik. E kifejezésforma a bizalmas, pongyola beszélt köznyelvre jellemző: *be vagyok csomagolva*, indulhatunk; szépen *be vagytok bútorozva*; már *le vagyunk aratva*; *Be vagy fizetve* ebédre? Helyesebb, választékosabb megoldással: *már becsomagoltunk* v. *készen vagyunk a csomagolással . . .*; *szépen bebútoroztátok a lakást (szobát)* v. *szépen bebútorozkodtatok*; *már befejeztük az aratást* v. *learattuk a gabonát (búzát* stb.); *be-* v. *előfizettél ebédre?*

c) Személytelenség, ill. általános vagy határozatlan alany kifejezése, amikor a cselekvő alanyt nem ismerjük vagy megjelölését nem tartjuk szükségesnek, célszerűnek. Pl.: *be van bizonyítva*, hogy; korábbi adat *nincs kimutatva*; *meg vagyok* én veled *áldva*; minden egy lapra *volt föltéve*; a kérdés ezzel *nincs megoldva*; *Nincs* talán még *elfeledve* a dal (Tompa: A madár, fiaihoz). Az alany meghatározatlanságának egyik szokásos magyaros módja ez, a kifejezés jelentéstartalmába azonban gyakran beleolvad az állapotjelzés is. Néha közvetlen megszólítás helyett használnak ilyen igeneves szerkezeteket: *Rendezve van* a számla?; Itt *lesz elfogyasztva* a sütemény?; Mikorra lesz *kijavítva* a gép? Ezekben az esetekben helyesebb, természetesebb és legtöbbször udvariasabb is más kifejezésforma: *Rendezték* már v. *Tetszett* v. *Szíveskedett (Szíveskedtek)* már rendezni?; Itt *fogyasztja (fogyasztják)* v. *tetszik* elfogyasztani?; Mikorra *tudja (tudják)* kijavítani? Az előbbi példákban az igeneves szerkezet használata a személyes igének alaptalan óvatosságból eredő, de napjainkban nagyon divatozó kerüléséből fakad. A köznyelv egyébként is sokszor visszaél e személytelen szerkezet használatával. Ez általában alacsonyabb, igénytelenebb stílusszintre vall, gyakran pedig suta modortalanságnak hat, mivel nyelvünk természetes, egyaránt udvarias és demokratikus megszólító formulái sajnálatos módon még kialakulatlanok. — Vö. személytelen megszólításformák 4.

d) A cselekvés intenzitásának kiemelése jellegzetesen magyaros kifejezésekben, ill. azok révén. Pl.: amit én megcsinálok, az *meg van csinálva*; amit te elteszel, az *el van téve* (úgy, hogy nem lehet megtalálni); akit én szeretek, *meg van* az *szeretve* (népköltészet).

e) Tömörítő árnyalás, állandó vagy szólásszerű kifejezésekben. Pl.: vörösre *volt sírva* a szeme; arcára *volt írva* a kétségbeesés; oly szép, mintha *festve volna*; *adva van* egy család; *ki van* rám *rúgva*.

E gyakori és fontos típusok mellett több más funkcióárnyalat is kielemezhető a példák sokaságából. Helyességük sokszor bizonytalan vagy vitatható. Különösen a népnyelvben találkozunk a köznyelvi használattól elütő, nyelvérzékünket sértő — nyilván analógiás — szerkezetekkel. Pl.: a *víz meg van állva* (= *nem folyik, áll, mozdulatlan*); *le voltak ülve*; már *le vannak fekve*; férjhez *van menve* (helyesen: férjnél van); a rúd *ki*

volt jőve a helyéből. Bár a határozott állapotjelzés szándéka és célja magyarázhatja használatukat, ilyen alakok az igényesebb vagy éppen választékos stílusba nem illenek.

A határozói igeneves szerkezet funkcióinak tisztázása után a következőkben néhány gyakorlati szempontú tanáccsal próbáljuk megkönnyíteni a helyes használatban való eligazodást.

Az olyan igekötős igék, amelyeknek alapigéje maga is állapotot jelöl, nyelvérzékünk és a művelt nyelvszokás szerint általában nem alkalmasak igeneves állítmányi szerkezet alkotására (pl.: *el van aludva).*

A létigés-igeneves szerkezetnek azonban megvan az az előnye, hogy múltbeli állapotot is ki tud fejezni. Például a több értelmű *elszórakozott* igealakkal szemben az *el van szórakozva* és az *el volt szórakozva* világosan utal a jelenre, ill. a múltra. Ha e megkülönböztetés fontos, használhatjuk az igeneves szerkezetet. Ilyen még: *összevesztek — össze vannak veszve*, ill. *össze voltak veszve* —, de többnyire jobb így: *haragban vannak*, ill. *voltak.*

E csoporthoz hasonlóan a pillanatnyi történést kifejező kezdő igékkel alkotott szerkezetek is kifogásolhatók: a szeme *meg van fájdulva*, helyesen: *fáj; meg vagyok szédülve*, helyesen: (hirtelen, egy pillanatra) *megszédültem.* A bizalmas-gúnyos *meg vagy szédülve?* kérdés elfogadható, nemcsak sajátos stílusértéke miatt, hanem azért is, mert tartósabb állapotra utal, s ráadásul jelentésmódosulást tükröz ('elment az eszed? megbolondultál?').

Ne képezzünk igeneves állítmányi szerkezetet a tudatos cselekvést, mozgást, helyváltoztatást jelentő tárgyatlan igékből se! Furcsák, kerülendők tehát az ilyen alakok: *fel van állva; meg van érkezve; el van futva* stb. A határozott, érzékelhető állapot, ill. állapotváltoz(tat)ás hangsúlyozása esetén azonban ez is elfogadott, megszokott szerkezet, pl.: *el volt bújva; le volt hajolva; a falnak van fordulva.*

Az igeneves állítmányi szerkezet helyessége általában független a létige idejétől. A *lesz* és a *lett* igealakkal alkotott szerkezetek mégis gyakran sértik nyelvérzékünket, helytelennek érezzük őket. Ennek oka részben a német szenvedő igével való szerkezeti hasonlóságuk. Ez azonban nem ok arra, hogy germanizmust lássunk bennük, hiszen a német szenvedő szerkezet *werden* segédigéjének szerepe elsősorban nem az időjelölés, hanem a szenvedő szemlélet kifejezése. Természetes magyar fejleményről beszélhetünk tehát, bár elterjedésében lehet része német hatásnak. A helytelenítés okát abban is kereshetjük, hogy a *lesz (lett)* ige — alapjelentése folytán *(lesz = válik* vmivé) — nem statikus állapotot fejez ki, mint a *van* és a *volt*, hanem beálló változást, tehát történést, folyamatot. Ezt érezhetjük, sokszor ösztönösen, s ezért idegenkedünk az ilyen kifejezésektől: Mi *lesz* holnap *bemutatva* a színházban?; Hány személyre *lett terítve?* Ezek az alakok tehát azért kerülendők, mert csupán szenvedő

értékűek, mint német megfelelőik. Elfogadhatók azonban, ha valamely módon utalunk a cselekvésnek, történésnek bizonyos eredmény-állapottal való lezárulására. Pl. a munka estére *be lesz fejezve.* — L. még: nyelvművelő babonák 1. d) | szenvedő ige 2., 4.

Általában óvatosság és megfontolás ajánlatos a határozói igeneves állítmányi szerkezet használatában, mert a gépies analógia és utánzás könnyen terjeszti a hibás alakokat. Gyakran nyelvtani, jelentéstani és stilisztikai szempontok is bonyolítják a helyzetet, nehezítik a megítélést. Ha a közkeletű, természetes használatú szerkezeteken kívül más ilyen kifejezésforma helyessége tekintetében merül föl kétely vagy gyanú, legjobb, ha cselekvő ragozott igealakot vagy rokon értelmű kifejezést alkalmazunk. Pl.: a kérdés rosszul *van föltéve.* Már csak sablonszerű használata miatt is mondjuk inkább így: a kérdést rosszul *tette (tetted, tették, tettétek* stb.) föl.

3. A határozói igeneves állítmányi szerkezet körüli sok bizonytalanság, tilalom, helytelenítés és nyelvhelyességi babona az oka, hogy — az esetleges hibáknak, a helytelennek vélt szerkezetnek a kerülésére — elterjedt a *-t, -tt* képzős befejezett melléknévi igenevek állapotjelző állítmányként való használata. Pl.: a jegy már *kezelt* (helyesen: *kezelve van);* ebben nem vagyok *érdekelt* (nem vagyok *érdekelve);* mindig frissen *borotvált (van borotválva);* sebe még nem *gyógyult (nincs begyógyulva).* Különösen a sajtó, rádió, tévé nyelvében, valamint a hivatali és a szaknyelvben terjednek vészesen az ilyen kifejezések: a megoldás *adott* (helyesen: *adva van, magától kínálkozik, természetesen adódik*); az anyagellátás *biztosított* (helyesen: *biztosítva van);* a lakások fürdőszobával *fölszereltek* (helyesen: *vannak fölszerelve);* a kiállítás árusítással is *egybekötött* (helyesen: *egybe van kötve).*

Kerüljük e kifejezésmódot, mert többnyire idegenszerű, holott használói éppen ezt a hibát akarják vele elkerülni. Olykor értelmi zökkenőt vagy félreértést is okoz, mert a befejezett melléknévi igenév alakilag egyezik a múlt idejű igealakkal: ezzel a tétellel már *bizonyított* [ki?], hogy (helyesen: *be van bizonyítva);* külföldön *elveszett* az, aki nem ismeri az ország nyelvét (világosan: *el van veszve).* A vélt hiba elkerülésének szándéka és a befejezett melléknévi igenévnek különösen a sajtónyelvben erősen divatozó állítmányi használata visszájára fordul, értelmi hibát szülhet. Máskor meg hiányérzetünk támad, mert a melléknévi igenév után — amelyet leginkább jelzőként használunk — várjuk a jelzett szót is. Pl.: a kispolgárság is objektív feltételek által *meghatározott* [micsoda?]. Helyesebb ilyenkor a határozói igenév *(van meghatározva),* vagy ragozott igealak használata (a kispolgárságot objektív feltételek *határozzák meg).*

Állítmányként a befejezett melléknévi igeneveket általában akkor alkalmazzuk helyesen, ha igei (tehát cselekvést, történést, folyamatot kifejező) jelentéstartalmuk már eléggé elhomályosult, s ezért szinte tulajdonságot vagy állapotot jelölő melléknévnek érezzük őket. Bizonyos mértékig — bár korántsem teljesen! — már ezek közé tartoznak az e szakasz elején idézett példák *(kezelt, érdekelt, borotvált, gyógyult)*, s egészében ilyen például a következő szerkezetek állítmánya: arca *sápadt;* ruhája *gyűrött, kopott;* szeme *gyulladt;* a virág *hervadt; fáradt* vagyok; légy *nyugodt; elpuhult* vagy; a kert *elvadult* volt; ő erre nem *hivatott*. Ez utóbbiaknak s a hozzájuk hasonlóan melléknevesült egyéb befejezett melléknévi igeneveknek az állítmányi használata kifogástalan.

Szokásos és elfogadott azonban e szerepben sok, főként állapotváltozást, átalakulást jelentő igének befejezett melléknévi igeneve is. Pl.: karom *zsibbadt;* érverése *szaggatott;* az ing frissen *vasalt;* a porcelán kézzel *festett; törött* a lábam, *operált* a gyomrom. E példák jó része helyes volna *-va, -ve* + létige szerkezettel is, nemegyszer némileg más jelentésben és stílusértékkel. Pl.: az ing *frissen van vasalva* (most vagy nemrég vasalták ki) — *frissen vasalt* (= nem gyűrött); *operálva van* a gyomrom (az — esetleg nemrég történt — operáció megtörténtét kiemelve) — *operált* a gyomrom (a gyomor „műtött" voltát hangsúlyozva). Ezek persze csak árnyalati különbségek. A választás a kétféle kifejezésmód között nyelv- és stílusérzékünktől is függ.

Félreértés veszélye nélkül használhatjuk állítmányként a befejezett melléknévi igenevet akkor, ha kiegészítésül egy másik állítmányi szerepű melléknév is kapcsolódik hozzá; ez ugyanis meghatározza és egyértelművé teszi a mellette álló igenév jellegét és szerepét. Pl.: „Mondatai *világosak*, jól *szerkesztettek*"; „Technika és tudomány egymásra *utaltak, szövetségesek*". De egytagú állítmányt inkább határozói igeneves szerkezettel fejezzünk ki: „Mondatai jól *vannak szerkesztve*"; „Technika és tudomány *egymásra vannak utalva*" (az „egymásra *utaltak*" szókapcsolat önmagában zavart okozna, mert az *utaltak* alakot valóságos igei állítmánynak vélhetnénk).

Néha a szenvedő értelmű befejezett melléknévi igenév használata a túlzó, keresett tömörség és modorosság hatását kelti. Pl.: ez az új textilanyag már nálunk is *megszokott* és *keresett*. Helyesbítésül vagy egy főnévvel jelzős szerkezetté való kiegészítés kínálkozik: *megszokott* és *keresett áru* v. *termék*, vagy pedig használjuk a természetesebb cselekvő igealakot: ezt az új textilanyagot már nálunk is *megszokták* és *keresik*.

L. még: *adott* | *adva van* | állapotféle határozó | befejezett melléknévi igenév 4–5.

4. A *-va, -ve* képzős határozói igenév gyakran fordul elő figura etymologicában, pl. *látva lássátok.* — L. még: III. 1.

Mellékmondatot tömörítő szerepéről lásd: III. 2.

II. A *-ván, -vén* képzős igenév

E változat ma már jóval ritkább az előbbinél. Az élőbeszéd alig használja. Az írott nyelvben gyakoribb ugyan, de stílushangulata régies, választékosan ünnepélyes, ill. hivatalos. Pl.: Ma bús fejünk álomra *hajtván,* Enyhet álmodunk (Ady: Gyűlölet és harc); Ebéd közben *filozofálván* (Berda: verscím); több tárgy nem *lévén* . . . A régi nyelvben általános volt, néha a modorossságig és egyhangúságig (lásd Csokonai tréfás versét: *Ván, Vén).* Múlt századi íróink is természetes módon éltek vele, de a *-va, -ve* képzős változat lassanként kiszorította. Eltűnt a használatból a szenvedő igéből így képzett határozói igenév is, a régi nyelv egyik jellemzője. Pl.: a terem *feldíszíttetvén,* bevonultak a vendégek. — Vö. szenvedő ige.

A *-ván, -vén* képzős határozói igenév főként cselekvő értelmű *(hallván* a hírt, *megérezvén* a veszélyt). Jelentése eredetileg azonos, ill. rokon a *-va, -ve* képzősével (mód- és állapotjelölés), de mindjobban kidomborodott benne az időmozzanat: az előidejűség és a befejezettség jelzése. Pl.: Bika *rugaszkodván* kötél szakad vala (Ilosvai — Arany: Toldi IX). Az előidejűségből pedig természetesen fejlődött ki az okhatározói jelentés: *belátván* hibáját, bocsánatot kért (= amikor, miután, ill. mivel belátta). — Nem ritka azonban az egyidejűséget kifejező *-ván, -vén* képzős igenév sem. Pl.: Rám gondol, *szántván* a paraszt (József A.: Ars poetica).

A gyakrabban előforduló *-ván, -vén* képzős igenevek — akárcsak az ilyen *-va, -ve* képzősök — önállósulnak, és határozószói, ill. módosítószói szerepet vesznek föl, pl.: *lévén, nyilván, úgyszólván.* A *lévén* okhatározói használata igen hasznos, ízes tömörítő eszköz. Pl.: kevés pénze *lévén,* jól meggondolta, mit vegyen (= mivel csak kevés pénze volt). Ügyeljünk azonban használatára, nehogy összetévesszük a névutói szerepű ellentétes-megengedő *létére* szóval. — L. *létére* | *lévén*

III. A kétféle határozói igenév vegyes használata

Régebben a kétfajta képzőváltozat funkciója eléggé élesen különvált: a *-va, -ve* mód- és állapot-, a *-ván, -vén* pedig idő- és okhatározói igenév képzésére volt használatos. Újabban azonban e különbség kezd elmosódni: a *-va, -ve* képző mind általánosabb a *-ván, -vén* hagyományos helyén is, tehát idő- és okhatározói kifejezésére. E régebben kifogásolt egységesülést ma már nem helytelenítjük, s a gyakorlat is többé-kevésbé szentesítette. Legfeljebb néhány hagyományos használatú igenévben ragaszkodunk a ma már régiesnek, választékosnak, irodalminak érzett *-ván, -vén* képzőhöz (lásd a II ¦ szakaszt).

1. Figura etymologica

A határozói igenév mindkét képzőváltozata elég gyakran előfordul figura etymologicában, módhatározói, ill. nyomósító-fokozó szerepben. Ma a *-va, -ve* képzős alakok a szokásosak itt is, a *-ván, -vén* képzősök régies hangulatúak. Pl.: *kérve kér, várva vár;* „Szeretném magam megmutatni, — Hogy *látva lássanak*" (Ady: Szeretném, ha szeretnének); *hallván hallja, tudván tudjuk* stb.; „*Sírván siratjuk*, hogy vagyunk (Ady: Élünk vagy nem?).

2. Mellékmondat helyett

Mint minden mondatrész, a mód-, az állapot-, az idő- és az okhatározó is kifejezhető mellékmondattal. Ez azonban újabb fejlemény, a gondolkodás bonyolultabbá válásának és finomodásának s a kifejezőeszközök gazdagodásának eredménye, részben talán más nyelvek hatására. Nyelvünkben eredetileg az egyszerű határozós szerkezettel (határozószóval, határozói igenévvel) való kifejezésmód volt általános és természetes. Egymás mellé állítva a kétfajta szerkezetet, ilyen példákat említhetünk: figyelmesen hallgatta az előadót, helyeslően *bólogatva* — *miközben* v. *s közben* helyeslően *bólogatott* (módhatározó); a fiú segítségért kiáltozott, a felborult csónakba *kapaszkodva* — *ahogy* v. *amint megkapaszkodott* a felborult csónakban (állapothatározó); az elnök, *üdvözölve* v. *üdvözölvén* a megjelenteket, megnyitotta az ülést — az elnök, *miután üdvözötte* a megjelenteket (időhatározó, előidejűség); a kapun *kilépve* találkozott szomszédjával — *mikor kilépett* a kapun (időhatározó, egyidejűség); *félve* a kutyától, nem mert belépni az udvarba — *mivel félt* a kutyától (okhatározó); *hallván* már a dologról, nem csodálkozott a híren — *mivel hallott* már a dologról (okhatározó). A határozói igeneves szerkezet után, különösen ha hosszabb, rendszerint vesszőt teszünk.

Mint a példákból látjuk (lásd a II. szakaszt is), a mód- és az állapothatározói igenév, különösen a *-ván, -vén* képzős, többnyire egy idővonatkozású, mégpedig főként előidejűséget, ill. okhatározói viszonyt kifejező mellékmondatot sűrít magába. E határozói jelentések ugyanis gyakran egybeolvadnak egy összetett viszonyban. Pl.: Toldi a vadaktól így *megmenekülvén*, Megpihent kevéssé egy zsombékra *ülvén* (Arany: Toldi V). Hasonlóképpen érintkezhet egyetlen igenévben az ok- és az állapothatározói jelentés, pl.: a kutyától *megijedve*, szaladni kezdett (= *mivel megijedt*, ill. *ijedtében*). A logikai, ill. a nyelvtani kategóriákat nem mindig lehet élesen elhatárolni; a valóság bonyolultabb, mint a nyelvtan rendszere.

Még néhány példával szemléltetjük ezt a hasznos tömörítő szerepet: „És ha láttál szépen nőtt virágot Elhajolni belső baj miatt: Úgy hajolt el, *félvén* a világot, Szép Ilonka titkos bú alatt" (Vörösmarty: Szép

Ilonka; állapot- és okhatározó: a világtól való félelmében; mivel félt a világtól); „Jól van, kisfiam! — mondta, *megsimogatván* a gyereket" (mód- és időhatározó: miközben megsimogatta); „Látogatják a szomjas betyárok [a csárdát], Kecskemétre *menvén* a vásárra" (időhatározó: miközben Kecskemétre mennek; Kecskemétre vivő útjukon, útjuk közben); „Tündér lányok ott eltűntek, Szárnyok *lévén* elrepültek" (Arany: Buda halála VI.; okhatározó: mivel szárnyuk volt); *Látván (Látva)* a helyzetet, gyorsan elköszönt barátjától (idő- és okhatározó: miután v. mivel látta a helyzetet).

Nyelvünkben a határozói igeneves kifejezésmód eredetibb, ízesebb és természetesebb, mint a mellékmondatos szerkezet. A tömörség és az egyszerűség az igenév használata mellett szól tehát, bár a mellékmondatnak is megvan a stiláris értéke és szerepe, például az egyértelműség biztosításában; lásd: I. B) 1. Hacsak ilyen szempont nem kerül előtérbe, éljünk bátrabban a határozói igenévvel! Az igeneves szerkezet előnye természetesen nem mond ellent annak, hogy kifejtő szándékkal vagy mondatstilisztikai okból ne használjuk a ma már éppoly természetes mellékmondatot.

L. még: *-vást, -vést* képzős határozói igenév

IRODALOM: Simonyi: Hat. 2 : 302—19; Károly: Igenév; Fokos: MNy. 1959 : 175—81; Temesi: MMNyR. 1 : 258—60; Imre Samu: Nyelvh.[3] 267—8; Velcsovné: MMNy.[4] 61—3.

Az I/C szakaszhoz: Gyergyai: NySaj. 87; Barna: NyK. 1869 : 348, 391—5; Barkász: Nyr. 1874 : 486—91; Csengeri: Nyr. 1881 : 213—5; Kovács M.: Nyr. 1881 : 293—303; Arany: ÖM. 10 : 415; Szemes: Nyr. 1891 : 522—4; Simonyi: Hat. 2 : 305—10; uő: Nyr. 1899 : 297—9; uő: Nyr. 1907 : 385—97; uő: Igeneves szerkezetek. (NyF.) 1907. 38 : 50; Szinnyei: Msn. 1933 : 58—9; Zsirai: Msn. 1934 : 86; Horger: A magyar nyelvjárások. 1934. 164, 168; Dengl 124—5; Klemm 263—9; Balassa: MNyKve 210; Tompa: Nyism. 60; uő: MNy. 1953 : 128—40; Kovalovszky: NyFK. 151—6; Szabadi: Nyműv. 202—5; B. Lőrinczy: uo. 231—6; uő: IskNym. 269—70; Szabadi: uo. 247—50; Károly: MNy. 1959: 536—40; uő: ÉdAny. 382—4; Ruzsiczky: MMNyR. 1 : 392; Grétsy: SzaknyKal. 152—61; Kovalovszky: Nyr. 1966 : 104—5; Velcsovné: MMNy. 63; Rácz: uo. 243; Kovalovszky: Nyelvh.[4] 174—8; Ferenczy: AnyŐrj. 182—4; Szepesy: Nyr. 1972 : 404—14; uő: JtStil. 593—7; Péchy 89—91; Terestyéni: StilV.[3] 207—8; Tompa: AnyOlv. 73—86; Kovalovszky: Nyfejl. 93—101, Szepesy: NyünkVil. 214—6; uő: Nyr. 1978 : 277—8; uő: MN. 1980. márc. 23.; Lőrincze: Kritika 1980/2: 22—3; Bíró Á.: Népsz. 1980. febr. 24.

K. M.

határozói mellékmondati kötőszók L. függő beszéd és kérdés | *ha* | *hogy* | kötőszó és utalószó megfelelése | megengedő kötőszók

határozói szókapcsolatok írása

Kötőjel nélkül írjuk őket, ha két különböző raggal kapcsolódnak: *apáról fiúra, ágról ágra, betűről betűre, egytől egyig, estéről estére, évről évre, házról házra, háztól házig, napról napra, szemtől szembe, szóról szóra* stb.

Kötőjelet használunk azonban a tagok közt, ha ugyanaz a rag ismétlődik rajtuk: *életre-halálra, éjjel-nappal, étlen-szomjan, fűnek-fának, lépten-nyomon, porban-sárban, szegről-végről, télen-nyáron, tűzön-vízen* át, *tűzzel-vassal.*

Kötőjellel írjuk az ilyenféle szóismétléses időhatározókat is: *folyton-folyvást, örökkön-örökké, éjten-éjjel, véges-végig, végestelen-végig* stb.

A határozós kapcsolatokban a határozóragos névszót általában különírjuk az igétől és az igenévtől: *férjhez megy, nagyra becsül; elébe álló, szakmába vágó; lángba borult, mezőn szedett; partra szállva, vízbe fúlva;* stb.

Néhány összetétellé forrt határozós kapcsolatot egybeírunk: *síkraszáll, szembenéz; elöljáró, jóravaló, mondvacsinált, szemenszedett, talpraesett*; stb.

A határozós igék főnévi származékai közül azokat, amelyek alkalmi vagy hosszabb határozós kapcsolatokat alkotnak, két szóba írjuk: *albérletbe adás, házhoz szállítás, pellengérre állítás, vendégül látás* stb. Azokat ellenben, amelyek a gyakoribb használat következtében összeforrottak, egybeírjuk: *bérbeadás, férjhezmenetel, nagyravágyás, vízbefúlás* stb.

F. G.–K. G.–K. M.

határozók hangsúlya L. hangsúly 3–4. | hangsúly és szórend III. A) 11–13.

határozók sorrendje

1. a) A hangsúlyos határozót vagy módosítószót az elé a mondatrész vagy mondatrészek elé kell tennünk, amelyre, ill. amelyekre vonatkozik. A főhangsúlyos határozó természetesen mindig az igéje elé kerül: *magasan repül* a daru, *szépen szól;* a kiállítás *fényesen sikerült.* Nem jó az ilyen mondat: *Okvetlen* egyszer *jöjjön el!* Helyesen: Egyszer *okvetlen(ül) jöjjön el!* Vagy: *Okvetlenül jöjjön el* egyszer! Az *okvetlen* ti. az állítmányhoz tartozik akkor is, ha az állítmány nem hangsúlytalan. Ebben a példában az *egyszer*-hez is kerülhet még egy határozó, az megelőzi: *legalább egyszer* okvetlenül. Az ilyen határozóhoz tartozó, azt megszorító, pon-

tosabbá tevő határozót nem helyes hátrább tenni: *Eltávozása előtt már napokkal könnybe lábadt szemekkel láttuk.* A mértéket, fokot jelentő hangsúlyos határozó — helyesen használva — megelőzi az időhatározót, helyhatározót, melyre vonatkozik: *Már napokkal* eltávozása előtt . . .; *Két méterrel* a cél előtt hallotta meg a sípjelzést.

b) A hangsúlyos határozók közül kivétel a *mind, mindnyájan.* Ezek rendszerint értelemszerűen követik az alanyt, amelyre vonatkoznak: a *gyerekek mind* azt mondják (nem pedig: *mind a gyerekek* azt mondják); *Ti mindnyájan* elmentek? Sajátos kiemelés esetén elszakadhatnak az alanytól, ilyenkor az állítmányi rész elé kerülnek: *mind* azt mondják a *gyerekek; mindnyájan* elmegyünk *mi* is. Különben mondathangsúlyos voltuk ellenére is olyan a sorrendi helyzetük, mint a kevésbé hangsúlyos számállapot-határozóknak: *Mi ketten elmegyünk.*

c) Az állítás érvényére vonatkozó módosítószó lehetőleg az állítmány elé kerüljön: Az idén a bérlettulajdonosok száma *várhatóan eléri* a kétezret. (Nem pedig: Az idén *várhatóan* a bérlettulajdonosok . . .) De meg is előzheti az egész állítmányi szerkezetet: Az idén . . . *várhatóan* a kétezret is *eléri.* Vagy az állítmánytól függetlenebb részeket előretéve: *Várhatóan* a kétezret is *eléri* az idén a bérlettulajdonosok száma. Ha a módosítószó a mondat egész tartalmát erősíti, vesszővel elválasztva a mondat elé kerül: „*Valóban,* a bizottság furcsán járt el."; „*Mindenesetre,* nekünk ez a szövetség igen becses."

d) Szabatos fogalmazásban a *csak, csupán* — melyek nem mondathangsúlyosak ugyan — szintén megelőzik azt a főhangsúlyos mondatrészt, amelyhez tartoznak: *csak hosszas vita után döntötték el.* A közbeszédben nem vétség az eltérés ettől a sorrendtől *(hosszas vita után döntöttek csak);* de írásban megkívánjuk a helyesebb szórendet.

e) A módot, alkalmat is jelentő időhatározó ne kerüljön messze a számjelzős főnévtől, amelyhez szorosan tartozik. Nem elég világos tehát az ilyen hír: *Tizenöt gyermek* kapott *egyszerre* nevet közös névadóünnepségen. Helyesebb így: *Egyszerre tizenöt gyermek* kapott nevet . . .

f) A melléknévi jelző érvényességét megszorító határozónak közvetlenül a jelző előtt van a helye: a legutóbbi években sok új, *tűzrendészeti szempontból veszélyes technológiával* dolgozó üzem épült. (Nem pedig: a legutóbbi években *tűzrendészeti szempontból sok új,* veszélyes technológiával dolgozó üzem épült.)

2. a) A nem főhangsúlyos idő- és helyhatározók sorrendjét az szabja meg, hogy mihez kapcsoljuk a mondanivalót. Ha egymást követik a különböző határozók, nem tudjuk elég világosan kiemelni a fő mondanivalót: *Legközelebb a Kossuth-adón húsz órakor mondunk híreket.* Ha a Kossuth-adón hangzik el ez a mondat, akkor világosabb úgy, hogy

a két időhatározó legyen együtt: A Kossuth-adón *legközelebb* **húsz** *órakor* mondunk híreket. Esetleg így: *Legközelebb* **húsz** *órakor* mondunk híreket a Kossuth-adón. De ha a legközelebbi híradás időpontját akarjuk tudatni, függetlenül az adóállomástól, akkor az adóállomás neve is új közlést tartalmaz, ezért hangsúlyosan az ige elé tesszük: Legközelebb a **Kossuth-adón** *mondunk* híreket, húsz órakor.

b) Sorrendi helye szerint más-más értelmű lehet némelyik határozó. Ilyen pl. az *ismét*: *Franciaországban egy halálra ítélt bűnöst ezekben a napokban a guillotine-nal ismét kivégeztek.* Az igeneves szerkezet *(halálra ítélt)* után az *ismét kivégeztek* olyan értelmet ad a mondatnak, mintha már másodszor végezték volna ki az illető bűnöst. Ezt a különös mellékértelmet elkerülhetjük, ha az *ismét*-tel kezdődő hangsúlyos határozós állítmányi szerkezet megelőzi az igeneves szerkezetet, az időhatározóhoz pedig közvetlenül csatlakozik, pl. így: Franciaországban *ezekben a napokban ismét kivégeztek* a guillotine-nal egy halálra ítélt bűnöst.

c) Amelyik körülmény a legállandóbb, a legkevésbé új a hallgató számára, azt nem tesszük közvetlenül az állítmány elé. Ha a művelődési otthonban 6-kor szoktak kezdődni az előadások, akkor zavaró az ilyen híradás: *N. N. tanár ma este 6 órakor tart előadást* a művelődési otthonban. Az időpont megjelölését itt vagy a mondat elejére, vagy közvetlenül az alany után kell tenni: Ma este 6 órakor *N. N. tanár tart előadást* (ha elsősorban az előadó nevét akarjuk közölni). Vagy ha csak az előadás tényét akarjuk hírül adni: N. N. tanár ma este 6 órakor *előadást tart* a művelődési otthonban.

3. Az igéhez, melléknévhez, főnévhez tartozó határozó ne kerüljön messze attól a szótól, amelyhez tartozik. Állhat utána is, előtte is, attól függően, hogyan rendezzük el az egész mondatot. „*A norma megváltoztatását minden esetben írásban* kell közölni a munkással" vagy esetleg: . . . kell a munkással közölni. (Nem pedig: *minden esetben a munkással* írásban kell közölni.) Ha a beszédhelyzet mégis megkívánja a szétszakítást, mindjárt az ilyen határozóval kezdjük a mondatot: *A munkással* minden esetben írásban kell *közölni* . . .

L. még: *csak* II. | hangsúly 4. | hangsúly és szórend I., III. A) 11—13. | határozó | szórend II. 2., III. 3., IV., VII. 1.

IRODALOM: Lőrincze: NyÉl. 46—7; Deme: IskNym. 295; Kossa: ÍÍM. 109; Deme: MMNyR. 2 : 479—82; Nagy J. B.: Emberöltő 143; Kossa: MM. 137—45; Rácz: Nyr. 1970 : 151; Grétsy: AnyKal. 148; Kálmán: uo. 149; Rónai—Kerekes 479—80. E. L.

határozórag L. viszonyrag

határozós összetételek

1. A jelöletlen határozós összetett szavak egyik csoportját a *tetterős, vérszegény*-féle melléknevek alkotják. Ezeket az jellemzi, hogy ha másféle szerkezetű kifejezésekké akarjuk őket átalakítani, akkor az előtagból önálló ragos vagy névutós alakot kell formálnunk. Tehát: *vízbő* = vízben bő; *osztályidegen* = az osztálytól idegen, osztályszempontból idegen; *fényérzékeny* = fényre v. fény iránt érzékeny; *vételkész* = vételre kész; *hófedett* = hóval fedett; *szélvédett* = széltől védett; stb. Nyelvünkben régebben ismeretlen volt ez az összetételi típus, ma azonban léptennyomon találkozhatunk ilyenekkel. Régebben általában hibáztatták, mai nyelvművelésünk azonban szükségesnek, hasznosnak és elfogadhatónak tekinti őket.

Kétségtelen, hogy sok közülük nyelvújítás kori német tükörfordítás. Ezek azonban később rendszerré sűrűsödtek, ebben a belső nyelvfejlődés analógiás erőinek is nagy részük volt. Az effajta összetételeknek idővel többféle értelmezési, átalakítási módjuk jött létre, a csoport pedig tovább gyarapodott. Az *árvízkár* szó származékának, az *árvízkárosult*-nak a mintájára keletkezett például a *bombakárosult, tűzkárosult* stb.

Hagyományos módon alakultak ki a *tárgyalóképesség, ütőképesség*-féle összetett főnevek. Belőlük vonódtak el a *tárgyalóképes*-féle melléknevek, a *jó: jóság*-féle szóösszefüggés analógiájára. Ezekből azután a *képes — képtelen*-féle ellentétpárok mintájára később kialakult a *fizetőképtelen* összetételtípus is.

Hagyományos típusú birtokos jelzős összetett főneveink mellé is igen sok melléknévi összetétel keletkezett, részben németből való fordítással, részben elvonásos analógiával. Ilyen főnevek: *szembetegség* (= a szem betegsége); *vízbőség* (= a víz bősége); *érzelemgazdagság* (= az érzelem gazdagsága); *ideggyengeség* (= az idegeknek, az idegrendszernek a gyengesége) stb. Ezekhez kapcsolódhattak a *szembeteg, vízbő, érzelemgazdag, ideggyenge* stb. melléknevek, s így egy egész összetételtípus keletkezett. Az *üzembiztonság*-féle összetételekből az *üzembiztos* és társai némi módosítással a föntebbiekhez hasonlóan alakultak.

A többféle vonzattal értelmezhető összetételek, a tükörfordítások és mintájukra a nyelvújításkor vagy később alkotott egyéb jelöletlen határozós összetett főnevek hasonló szerkezetű melléknevek elvonásos keletkezésére adtak alkalmat. Így jöttek létre egymás mellett és kölcsönösen hatva egymásra az effajta főnév- és a nekik megfelelő melléknévtípusok: *igényjogosultság — igényjogosult; szófukarság — szófukar;* stb. Ezekben a szópárokban a vonzatos átalakítás lehetősége különböző, pl. *igényre való jogosultság, igényre jogosult*, ill. *szóval való fukarkodás, szóban fukar.*

Nemegyszer mód van itt a főnévnek birtokos jelzős szerkezetté való átalakítására is, pl. *az igény jogosultsága.*

A részben birtokos jelzős, részben határozós szerkezetté átalakítható főnévi összetételek mintájára — vagy sokszor tükörfordításként — elvonásosnak látszó melléknévi összetételek is kialakultak. Ilyen szótípuspárok: *életidegenség — életidegen; adómentesség — adómentes; elvhűség — elvhű; fényérzékenység — fényérzékeny; áldozatkészség — áldozatkész.* Ezeket csak határozós szerkezetté lehet átalakítani: *élettől (való) idegen(ség); adótól (való) mentes(ség); elvhez (való) hű(ség); fény iránt(i)* v. *fényre (való) érzékeny(ség); áldozatra (való) kész(ség).*

A *jogfosztott, szakavatott, szakképzett*-féle melléknévi igenevek a *jogfosztottság, szakavatottság, szakképzettség* összetételekből vonódtak el. Ezekhez csatlakoztak később az olyan hasonló szerkezetű formák, amelyek nem összetételből való elvonással, hanem vagy elvonásos igék származékaként, vagy analógiás úton keletkeztek, pl.: *mélyhűtött, hőkezelt.*

2. Az eddigiekben a jelöletlen határozós összetett főnevek közül csak azokat tárgyaltuk, amelyeknek melléknévi megfelelőjük is van. Nem csekély azonban azoknak a jelöletlen határozós főnévi összetételeknek a száma sem, amelyeknek nincs hasonló szerkezetű melléknévi párjuk. Ilyenek: *balesetvédelem, kebelbarát, lámpaláz, tériszony, zsebszótár* stb. Ez a típus már a 17. században előfordult *(asztalkendő, zsebóra).* Mint szóalkotásmód nyelvjárásainkba is bekerült: *zsebkeszkenyő, zsebruva* (= zsebkeszkenő, zsebruha; székely tájszavak). A *borkereskedő*-féle összetételek a régi típusú tárgyas *boráros*-féle összetételek mintájára keletkeztek, akkor, amikor a *kereskedő* az *áros* szót kiszorította a közhasználatból. A jelöletlen határozós összetételeket tehát sokféle tényező együttes hatása hozta létre.

3. Az elvonásos összetételek harmadik csoportját a *hajszálvékony, tükörsima, vérvörös*-féle hasonlító összetételek alkotják. Ezeknek zöme szintén németből való fordításként és a *hajszálvékonyság*-féle birtokos jelzős összetételekből való elvonással keletkezett. Ez az összetételtípus különösen gyakori a költői nyelvben. Az effajta színnevek (pl. *citromsárga, égkék, őzbarna)* sokkal érzékletesebb kifejezések, mint a régebbi típusú *ezüstszínű*-féle melléknevek. Kialakulásuk nyelvünknek, nyelvtani rendszerünknek és stíluseszközeinek egyaránt örvendetes nyeresége.

4. Nyelvhelyességi szempontból az egyes altípusokat a megfelelő helyen részletesen tárgyaljuk. Összefoglalóan annyit említhetünk meg róluk, hogy általában szükségesek és hasznosak. Nem ajánlatos használni őket, ha régi köznyelvi megfelelőjük van, vagy ha nyelvtani rendszerünk újonnan kialakult analógiasoraiba nem illeszkednek bele. Ezt az utóbbi

szempontot azonban a meghonosodottságnak és a nehezen pótolhatóságnak alá kell rendelnünk. Például a *szobatiszta* kifejezést elfogadhatónak kell tekintenünk, noha mind ez, mind a *fajtiszta* és a *vegytiszta* eltérő szerkezetűek, és idegen hatást tükröznek. Az önmagukat alig magyarázó, nehezen érthető összetételeket azonban kerülnünk kell!

L. még: alanyos összetételek és szószerkezetek | *-beteg* utótagú összetételek | *-biztos* utótagú összetételek | *-bő* utótagú összetételek | *-buzgó* utótagú összetételek | *-dús* utótagú összetételek | *-éhes* utótagú összetételek | *életvidám* | *-ellenes* utótagú összetett szók | *-erős* utótagú összetételek | *erőtakarmány* | *-érzékeny* utótagú összetételek | *fizetőpincér* | *-gazdag* utótagú összetételek | *-gyenge* utótagú összetételek | *hiánycikk* | *-hű* utótagú összetételek | *-idegen* utótagú összetételek | igék elvonása képzős összetett főnevekből | *-ittas* utótagú összetételek | *jellemszilárd* | jelzős összetételek | *jogfosztott* | *-jogosult* utótagú összetett szók | *-károsult* utótagú összetételek | *kebelbarát* | *-képes* utótagú összetett szók | *-képtelen* utótagú összetételek | *-kész* utótagú összetett szók | kételemű kifejezések fokozása 2. | *-köteles* utótagú összetételek | *légüres* | *mélyhűtés, mélyhűtött* | *-mentes* utótagú összetételek | *munkavédelem — munkásvédelem* | összetett szó | *palackbor* | *-sóvár* utótagú melléknevek | *szakavatott* | *szakképzett* | *-szegény* utótagú összetételek | *színpompás* | *színvak* | *szófukar* | *-szomjas* utótagú összetételek | *tárgyhó* | *-teli* utótagú összetételek | *-teljes* utótagú összetett szók | *-telt* utótagú összetételek | *-terhes* utótagú összetételek | *-tiszta* utótagú összetételek | *-veszélyes* utótagú összetételek

IRODALOM: Deme: MNy. 1953 : 140—56; Kovalovszky: NyFK. 170—1; Kubínyi: MNy. 1954 : 198—200; B. Lőrinczy: MNy. 1960 : 63—75; uő: MMNyR. 1 : 441—3, 463; Fábián: Nyelvh.[3] 151—2; Dóka: MNy. 1975 : 325—31; Gósy: MNy. 1975 : 47—57. L. J.

határozós szószerkezet L. kételemű kifejezések fokozása 2—3.

határozószó

1. A határozószó a ragozási rendszerből kiszakadt, többékevésbé megkövesült határozóragos vagy névutós — kivételesen rag vagy névutó nélküli — névszói vagy igenévi, elvétve igei alakulat: *balra, jobbra, itt, másutt, oldalt, semerre; azóta, kétségkívül, rendszerint, szerfölött; bizvást, hallgatólag, lopva, úgyszólván; hozomra, találomra, tessék-lássék.*

Nemegyszer nehéz eldönteni, hogy már elkülönült határozószóval van-e dolgunk, vagy ragos, ill. névutós névszóval stb. Ilyen határeset a fönti *balra, jobbra,* továbbá az *akkor, erre, másként, ősszel, tavasszal,*

szemre vagy a *nyilvánvalóan, orozva, szerfölött* és még sok más példa. Nemegyszer csak a helyesírás, tehát külsőséges és a beszélt nyelvhez képest másodlagos jegy mutatja a szófaji elkülönülés beálltát: *az alatt* (névutós névszó), ellenben *azalatt* (határozószó); ugyanígy: *(a megszokott) rend szerint*, de *rendszerint* 'rendesen'. — Sok határozószó fokozható, holott a vele egy alakú, névszó értékű megfelelője nem: az *arra* például irányjelző határozószó *(Arra* fordulj!), középfoka *arrább;* de ha rámutató értékű ragos névmás, nem fokozható (Ott a fogas, *arra* akaszd a kabátod!). Ugyanez megfordítva gyakran használati szabály vagy legalább fogódzó is lehet. A határozószói jelentésben már egészen elkülönülő alakulatokat tehát inkább fokozhatjuk (pl. *errébb, hátrább, oldaltabb;* esetleg már: *balrább)*, ill. ragozhatjuk egy másik irány kifejezésére (pl. *idáig, innentől, közelről;* esetleg már: *oldalthoz képest)*, mint a még elkülönületlen, névszóibb típusokat. Erőszakolt volna tehát a *későn — később* megfelelés analógiájára az *idején, idejében* mellé is középfokot *(idejében?)* faragnunk (helyesen: *inkább idején)*, vagy az *amikor — amikortól* mintájára a *karácsonykor* alakhoz is *-tól* ragot fűzünk (helyesen: *karácsonytól* v. *karácsony óta)*.

2. A tágabb értelemben vett határozószók közé tartozik az igekötő, a módosítószó és a határozói igenév, sőt a névutóként használt ragos névszók jó része is, ezeket azonban sajátos problémáik miatt külön szócikkekben tárgyaljuk: lásd ott.

A határozószóknak személyes névmási értékben használt személyragos változatait *(elém, hozzád, közéje, utánunk* stb.) lásd: határozószói személyragozás | személyes névmás ragozása és névutózása.

3. Jelentés szerint a határozószók jó része a leginkább érzékelhető, a térszemléletben adott helyi vonatkozást határozza meg. Némelyiküknek az irányhármasságnak megfelelő három összetartozó változata is van: *itt, innen, ide; máshol, máshonnan, máshova* (lásd: helyhatározó). A mutató értékűek magas hangú változata közelre vonatkozik *(erre, ide)*, mély hangú változata ellenben vagy távolra *(arra, oda)*, vagy a távolság érzékeltetése nélkül a megjelölt vagy odaértett irányra: *Erre* gyere, rózsám, nincsen sár (népdal); *ott* lakunk mi is. — A helyhatározószók közül sok természetesen jelenthet időt vagy más, még elvontabb határozói körülményt is. Vö.: *itt* [értsd: ekkor] megszólalt a csengő; *ide* [értsd: ilyen körülmények közé] jutottam. (Előbbi példánk idő-, az utóbbi pedig állapothatározót — pontosabban: körülményhatározót — tartalmaz.) Vannak azonban csak ilyen, ill. csak olyan határozószóként használatos határozószóink is: a *lopva* 'titkon' és a *dérrel-dúrral* módhatározó; a *másként* bizonyos típusú mód- vagy

állapothatározó; az *egyedül* csupán számállapot-határozó lehet; stb. Vitás használati kérdéseit lásd a különféle határozószók szócikkeiben.

L. még: *délelőtt — délelőttön* | határozó | határozók sorrendje | határozószók fokozása | kötőszók | névutó | *reggel — reggelen* | utalószó

IRODALOM: Temesi: MMNyR.[2] 1 : 251—7; Velcsovné: MMNy.[2] 57—69.

T. J.

határozószó és igekötő összefüggése L. igekötők szerepe és használata I.

határozószói személyragozás

1. Ez a névszói személyragozás körébe sorolható ragozásmód arra való, hogy a határozószó elvont vagy konkrét helyzet-, ill. irányvonatkozását személyraggal az 1., 2. vagy 3. nyelvtani személyhez viszonyítsuk s ezáltal pontosabbá tegyük. A ragos alakok aztán a személyes névmás viszonyragos alakjaiként használatosak: így a *velem* vagy *énvelem* az *én* névmás *-vel* ragos, azaz instrumentalisi-comitativusi alakjaként; az *alám* vagy *énalám* pedig az én névmás *alá* névutós szerkezeteként.

Magát a névmást előtagként jobbára csak akkor tesszük ki, ha nyomaték van rajta, egyébként a rövid alak természetesebb: *tőlem, tőled, tőle, tőlünk, tőletek, tőlük; miattam, felőletek.* — A ragokra vonatkozólag lásd még: birtokos személyragok alaki ingadozásai 1—2.

2. Egyes szám 3. személyben az *alá, belé, elé, felé* stb. *-ja, -je* személyragja nincs mindig kitéve. Bár a pontosságra törekvő szó- és írásbeli fogalmazás többé-kevésbé ragaszkodik a teljesebb alak használatához (Így, ezt szépen *alája!*), egyre terjed a mindennapi beszédben kedvelt rövid forma. Ez nem nagyon célszerű akkor, ha a személyrag nélküli alak egy névutóval esik egybe: tedd *elé* (inkább *eléje*), közelíts *felé* (világosabban *feléje*); de valóban tömörebb és választékosabb a személyragtalan forma az ilyenekben: szerelmes *belé; hozzá* ne menj! Az utóbbi típus különösen akkor természetes, ha amúgy is közel áll az ugyanilyen igekötő jelentéséhez. (A *nekije, nekijük* ragos alakot pongyolasága, ill. nyelvjárási íze miatt kerülnünk kell.)

3. Egypár személyragos határozószóhoz kivételesen még további határozórag is járulhat, hogy a személyes névmásnak valamely hiányzó alakját pótoljuk vele: így elvétve a *hozzám, hozzád* stb. alakhoz a terminativusi *-ig: hozzámig* stb.

4. Olykor vitás lehet a személyrag és a határozórag sorrendje: *elémbe* v. *elébem (elibém)?* Itt a leghelyesebb, legválasztékosabb a puszta személyragos határozószó: *elém.* Mindamellett a nyomósításul ehhez

függesztett viszonyrag nem helytelen, bár nehézkesebb, bonyolultabb: *elémbe, elédbe, elébe*. Az így megmerevedett 3. személyű *elébe* alak elhomályosulva, másodlagos személyragozással kapta *elébem, elébed, elébünk* stb. alakját. Hasonló: *közébe, közibénk, közibétek, közibéjük*. Ezek már erősen táji alakulatok (kivált az *i* magánhangzós változatok: *elibétek* stb.): a művelt nyelvhasználatból egy kissé kirínak.

L. még: birtokos személyragok egyeztetése 3. | névutó 3. | személyes névmás | személyes névmás ragozása és névutózása

IRODALOM: S. Hámori: MMNyR. 1 : 547–8; Temesi: MMNyR. 1 : 239–41, 255. T. J.

határozószó jelzőként L. jelző I. 2.

határozószók fokozása

Némely határozószónk fokozásában több-kevesebb alaki ingadozás mutatkozik.

Egypárukban a *-bb* középfokjel előtti magánhangzó magas- vagy mélyhangúsága vitás. — Ezekre lásd: *arrább — arrébb*.

Másoknál a *hová?* és a *hol?* kérdésre válaszoló alak megkülönböztetésében mutatkozik eltérés. Például a *ki, be, föl, le* — csakis vagy elsősorban — valahova irányulást fejez ki, *kijjebb, beljebb, följebb, lejjebb* középfoka azonban helyben létet is jelölhet: *kijjebb húzódtunk* és *kijjebb már nem volt hely; lejjebb is eresztheted* és *a szög még lejjebb volt*. A felsőfokú alakok ugyancsak mindkét szerepben élnek: *legbeljebb (hová?* és *hol?* kérdésre egyaránt). — A *kinn (kint), benn (bent), fenn* v. *fönn (fent* v. *föntt), lenn (lent)* — tehát a csak *hol?* kérdésre válaszoló — alapfokú alak mellé azonban táji használatban kialakult a csakis *hol?* kérdésnek megfelelő *kintebb, bentebb, fentebb* v. *föntebb, lentebb* középfokú alak is, és ez az irodalmi használatban is terjed. Különösen gyakori a *lásd föntebb* utalásféle; de természetesen a *lásd följebb* sem hibás. A *kintebb, bentebb, lentebb* alak ma is jóval ritkább, s egy kissé táji színezetű, vö.: „Ők meg arra laknak *kintebb* a vályoggödör felé" (Szabó Pál: id. MMNyR. 1 : 530). Felsőfokban — ha el akarjuk kerülni a főként *hová?* kérdésre válaszoló alakoknak esetleg zavaró, kétértelmű használatát — *hol?* kérdésre inkább egy másik, rokon határozószó fokozott változatát ajánljuk: *legbelül, legkívül, legalul, legfelül* v. *legfölül*.

Egy-két határozószónk fokozásában az elhomályosuló határozórag és a fokjel sorrendje ingadozik, pl. *előbbre — előrébb*. L. *-bb (-b)* fokjel 3.

Máskor pedig a fokjel előtti magánhangzó időtartamában lehet eltérés, pl. *közelebb — közelébb*. — L. *-bb (-b)* fokjel 4.

L. még: *benn — bent* | *fenn — fent, fönn, föntt* | fokozás | kételemű kifejezések fokozása 2—3. | *kinn — kint, künn, künt* | *lenn — lent*

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 1 : 529—30. T. J.

határozószók sorrendje L. határozók sorrendje

határozott meg határozatlan tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás több különböző tárgy mellett 1.

határozott névelő L. *a, az* névelő

határozott névelős tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás névelős tárgy mellett 1.

határozott tárgy L. tárgyas ragozás

hát- előtagú összetett szavak

A ma is élő ide tartozó összetett szavakat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a *hát* főnév birtokos jelzős összetételei tartoznak: *hátcsigolya, hátgerinc, hátmegoldás* 'a női ruha hátának szabászati megoldása', *hátrész* (a ruha- és a húsiparban), *hátszélesség* (a ruhaiparban), *hátszín* (a marhahús része), *háttámla, hátuszony* stb.

A másik csoportban a *hát-* előtag jelentése: 'hátsó'. Ilyenek *hátirány, -lap, -oldal, -ország, -tér, -véd* stb. Ezek közül akad német tükörfordítás is, pl. *hátoldal (Rückseite)*. De nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a birtokos jelzős és a helyhatározós vagy ilyen vonatkozásúnak értelmezhető összetételek átnyúlnak egymásba, éppen a kétféle értelmezés lehetősége miatt. A *hátcsigolya*, a *hátrész* vagy a *hátuszony* így is felbontható: *a hát csigolyája, része, uszonya*, de így is: *hátul* vagy a *háton levő csigolya, hátsó rész, uszony*.

Régi nyelvművelőink kerülendő németességnek mondták a *hátoldal*-féle kifejezéseket. Kialakulásuk és a mai nyelvtani rendszerben való elhelyezkedésük azonban nem mutat semmi olyant, ami idegen volna nyelvünktől. A *háttér* éppoly helyes, mint az *előtér*, a *hátszíj* (a lóhám hátrésze) ugyanolyan jó, mint a *lábszíj*, a *fejpárna* vagy a *karóra*.

Stílus szempontjából persze némelyiküket kifogásolhatjuk. A *hátirányban* hivataloskodó és tudálékos, köznyelvien: *hátrafelé, visszafelé*. Ezt tehát kerülnünk kell, de nem azért, mert németből fordítottuk, hanem mert avultan hivatalos ízű.

L. még: *háttér* | jelzős összetételek 2. L. J.

-hat, -het igeképző használata L. ható ige

hát hiszen — hászen, hász

A köznyelvben csak a gyakran egybe is írt *hát hiszen, háthiszen* kettős kötőszó használatos, az ebből alakult *hászen* és a *hász* népnyelvi összevonások.

L. még: *hiszen, hisz, iszen*

-hatlan, -hetlen végződésű melléknevek képzésmódja L. *-tlan, -tlen; -talan, -telen*

hatodikos — hatodikas L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2. b), e)

-ható, -hető képzős igenév

1. Jelzőként természetes és kifogástalan a használata (az itt *látható* kép; *ehető* étel), de tárgyatlan igéből képezve néha egy kissé mesterkélten hat (öt évig *terjedhető* börtönbüntetés; velünk is *megtörténhető* eset; például *szolgálható* siker; *fölmerülhető* bonyodalom; *betekinthető* iratok; stb.). Ha van helyettük jobb, természetesebb, akkor inkább azt tanácsos használni helyettük — például a nyelvtani szerkezete és hivatalos zsargonize miatt egyaránt vitatható helyességű *betekinthető iratok* szókapcsolatnál sokkal jobb ez: *megtekinthető iratok* —, egyébként azonban fölösleges hadakoznunk ellenük. Hogy nyelvérzékünket már nemigen bántják, azt jó néhány egészen megszokott példa is igazolja: *beköltözhető* lakás, *éghető* anyag, *hajózható* csatorna, minden *lehető* módon, a tőle *telhető* erővel, végzetessé *válható* lépés stb.

2. Állítmányként főképp csak tárgyas ható ige szenvedő értelmű igenevét használjuk; ez is elsősorban akkor helyes, ha a mondat általános alanyú, személytelen jellegű, például hivatalos vagy elvontabb stílusban: a csillag szabad szemmel is *látható;* a kiutalt összeg *fölvehető* a pénztárban. Többnyire mégis helyesebb a személyre utaló, ragozott, igei állítmány. Pl.: a „kérelme nem *teljesíthető*" helyett: kérelmét nem *teljesíthetjük;* a „javaslata *benyújtható* a titkárságon" helyett: javaslatát a titkárságon *nyújthatja be.* Ha azonban személytelenül akarjuk kifejezni magunkat, szinte megfelelőbb, mint a más értékű, ill. árnyalatú személyragos ige. Pl. a „nehezen volt *megfigyelhető*" szerkezet általánosabb jelentésű, mint a „nehezen *figyelhettük meg*". (Természetesebb, de kissé nehézkesebb a „nehezen *lehetett megfigyelni*" forma.) — Főnévi állítmányként szintén használjuk a *megmondható* igenevet ezekben a kifejezésekben *egyedül ő a megmondhatója; Isten a megmondhatója, hogy.*

Nehézkessége miatt sem mindig a legjobb az ilyen összetett állítmány: „a feladat könnyen *elvégezhető lesz*"; helyette inkább így: a feladatot

könnyen *elvégezhetjük* v. *el lehet végezni* v. *könnyű lesz elvégezni (elvégeznünk)*. — L. még: igekötős ige szórendje 4.d)

Néha elfogadható a tárgyatlan igéből képzett ilyen igenevek állítmányi használata is. Például jó ez: „A lakás *beköltözhető*", bár természetesebbek ezek: „A lakás *elfoglalható*", ill. „A lakásba *be lehet költözni*". Mindenképpen helytelen azonban ez (az elváló igekötő miatt is): *az iratok nem tekinthetők be*; helyesen: *az iratokba nem lehet betekinteni* v. az iratokat *nem lehet megtekinteni*.

IRODALOM: HivKve² 120–2. G. L.–K. M.

ható ige

1. A cselekvés, történés, folyamat lehetőségét fejezi ki (ne tévesszük össze a feltételes móddal!). Képzője *-hat, -het: láthat, játszhat(ik); kérhet, ehet(ik)*.

Ragozása az alapigéhez igazodik, az ikes igék ható alakja azonban a mai köznyelvben már többnyire iktelen: *alhatok, csodálkozhatsz, ehet, ihat, fekhetne, alhasson*. Ha a 3. személyben megkapja is az *-ik* ragot, 1. és 2. személyben rendszerint akkor is iktelenül ragozzuk. Ikes ragozású ható igealakkal inkább a régibb nyelvhasználat és az irodalom él. Pl.: Király nem *alhatik* (Arany: A walesi bárdok).

Vö. ikes és iktelen ragozás II. 4.

Nehézséget szokott okozni a *csuklik*-féle igék ható alakjának használata a mássalhangzó-torlódás miatt: *csömörlhet, fénylhet, ízlhet, vedlhet, lepattogzhat* stb. A kiejtésbeli kényelmetlenséget más igealak vagy kifejezés alkalmazásával, olykor pedig ejtéskönnyítő magánhangzót beiktató másik tőalak használatával oldhatjuk fel. — L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

Népnyelvi sajátság, de a kevésbé igényes köznyelvben is gyakori hiba, hogy a ható ige tárgyas felszólító alakjai tolakodnak a kijelentő mód helyére: nem *tudhassuk, megengedhessük* (helyesen: nem *tudhatjuk, megengedhetjük*). — L. felszólító alak kijelentő helyett 1.

2. A ható ige nyelvünknek sajátos, tömör kifejezőeszköze. Újabban azonban terjed — főként idegen hatásra, de jelentésbeli hasonlóság folytán is — egyrészt a *bír, tud, győz, lehet* igével vagy az *alkalmas, képes, szabad* melléknévvel való körülírása, másrészt az olyan kifejezések alkalmazása, mint *lehetősége, módja van* v. *nyílik; módjában van; abban a helyzetben van, hogy*. Az utóbbi hivatalos ízű vagy sajtónyelvi, körülíró kifejezések különösen terjengősek; de gondosan válasszuk meg a ható ige helyett esetleg használható más, egyszerű szót is; mindegyiknek megvan a sajátos jelentése, szerepe. Pl.: nem *adhatok* felvilágosítást (mert nincs **rá** módom, lehető-

ségem, fölhatalmazásom); sajnos, nem *tudok* felvilágosítást adni (mert nem tudok a kérdezett dologról); könnyen meg *tudja* tanulni a verset (mert megvan hozzá az észbeli képessége, jó az emlékezete); a kis gyermek még nem *tud* járni (mert még nem tanult meg); nem *végezhettem* el a munkát (mert valami akadályozott benne); nem *bírtam* elvégezni a munkát (mert meghaladta erőmet, képességemet); a beteg nem *bír* fölkelni (olyan gyenge erőtlen); nem *mehetek* el (mert más dolgom, elfoglaltságom van); nem *bírok* elmenni (mert beteg vagyok, vagy fáj a lábam); nem *szabad* elmennem (megtiltották); nem *képes* megbirkózni a feladattal (a *képes* melléknév itt egy kissé választékos értékű, s a *tud* és a *bír* ige tartalmát egybeolvasztó, általános jelentéssel áll); Hol *lehet* ilyet kapni? (általános alanyú mondat; ható igével egy kissé régies: Hol *kaphatni* ilyent?). Még két párhuzamos példa: „Nem *nézhetem* tovább ezt a kegyetlenséget" és „Nem *bírom* [vagy kevésbé helyesen: nem *tudom*] tovább nézni". Az első változat az erkölcsi felháborodást, tiltakozást, a közbelépés szándékát is kifejezi, a második inkább csak a dolognak a lelki érzékenységet bántó voltát.

E példákkal akartunk utalni a ható ige helyes használatára, s a lehetőségeknek és kifejezésmódjaiknak más-más jelentésárnyalataira, sajátos mozzanataira. A használat tehát mindig megfontolást, mérlegelést kíván.

3. A ható ige helyes használatára vonatkozó néhány elv:

a) Főnévi igenevének használata nem hibás, de ma már eléggé korlátozott. Még leginkább érzékelést, észrevevést, közlést kifejező állítmányként fordul elő, de így is elég ritka, és egy kissé régies, patinás. Pl.: innen jól *láthatni* a falut (köznapibban: jól *lehet látni* v. jól *látható)*; jól *megfigyelhetni*, hogy (az élőbeszédben inkább így szokásos: *megfigyelhető* v. *meg lehet figyelni)*; Hogy *mondhatni* ilyet? (megszokottabban: Hogy *lehet* ilyet *mondani?)*. Ma is élőnek, természetesnek számít a határozói értékű *mondhatni* (v. *mondhatnám)* forma 'szinte, úgyszólván, jóformán' jelentésben, pl. *mondhatni* mindent láttunk. Amúgy megfigyelhető, hogy míg állítmányi szerepben patinás voltuk ellenére — vagy éppen azért? — ma is hasznos, értékes elemei nyelvünknek a ható képzős főnévi igenevek (hol *kaphatni?*; még ma is *megtalálhatni;* stb.), addig egyéb mondattani helyzetben már valóban avíttasnak, mesterkéltnek érezzük őket, pl.: van szerencsém *jelenthetni*, hogy (ma inkább: van szerencsém *jelenteni* v. örömmel *jelenthetem*, hogy); ha módom volna *kifejthetni* (egyszerűen, helyesen: ha módom volna *kifejteni* v. ha *kifejthetném)*; stb.

b) Jövő idejét nem *fog* segédigével szerkesztjük — ez nehézkes és szokatlan volna —, hanem jelen idejét használjuk jövő értékben. Pl.: nem tudom, *elmehetünk*-e majd; holnap már *dolgozhatok* (nem pedig *fogok dolgozhatni)*.

c) Némely (ikes) ható ige feltételes jelenét — főként egyes szám 1. személyben — óhaj, vágy, szükség kifejezésére is használhatjuk sajátosan magyar, ill. ma már inkább régies vagy népies ízzel, mégpedig akkor, ha a cselekvés, történés, folyamat nem csupán óhaj tárgya, hanem benne az alany akaratának, tevékeny közreműködésének is része van. Pl.: *ehetném, ihatnám, alhatnánk, mulathatnátok*; „*Ihatnám* pajtás! . . . No ha ihatnál, hát majd ihatol" (Petőfi: Csokonai). — Rokon kifejezési mód: *ihatnékom van, mehetnékje van.* A köznyelv többnyire a *szeretnék* feltételes igealakot használja ilyenkor: *szeretnék* aludni.

d) A ható ige kifejezhet bizonytalanságot, feltevést, lehetőséget is: Ott *lehetett* ő is; korán *felébredhettem*, mert még sötét volt.

e) Megengedést vagy tilalmat kifejező főmondat után fölösleges a ható igealak. Pl.: megengedték, hogy részletekben *fizethessünk* (helyesen: *fizessünk)*; megtiltották, hogy erről *nyilatkozhassak* (helyesen: *nyilatkozzam)*.

f) Főnévi származéka ritka, hivatalos vagy irodalmi használatú, pl.: *láthatási* engedély; Az *adhatás* gyönyörűsége (Ady: Akkor sincsen vége).

L. még: *maradhass*

Irodalom: Temesi: MMNyR. 1 : 206, Ruzsiczky: MMNyR. 1 : 361—2; Kossa: ÍÍM. 2 : 42—4; Bárczi: Nym. 77; Tompa: MH. 1975. jún. 7.

K. M.

hátrább az agarakkal! L. *-val, -vel* rag I. 8.

hátrább — hátrébb L. *arrább — arrébb*

hátralék

A nyelvújítás idején eredetileg *hátralét* formában született meg ez a szó. Később az *illeték, járulék, jutalék* szavak mintájára *hátralék* lett belőle. Az *-ék*, ill. *-lék* képző ugyan csak igéhez járul, mint azt a fenti példák is mutatják, a határozószóból szabálytalanul képzett másodlagos *hátralék* szóalak mégis meghonosult. A népnyelvben — nyilván a *hátrál* ige analógiás hatására — *hátrálék* alakra módosult.

h á t r a v e t e t t h a t á r o z ó L. jelzői értékű hátravetett határozó

hátsó gondolat

Bár ez a kifejezésünk a német *Hintergedanke* szó tükörfordításával keletkezett, nem helytelenítjük, hiszen nem mond ellent a magyar szemléletnek sem. Helyette régebben a *rejtett* v. *titkos gondolat* jelzős szerkezeteket ajánlották. Mivel mind a három elfogadható, használjuk felváltva őket!

háttér

Bár az e szóval alkotott kifejezésekben korábban sokan német hatást láttak, ma már semmi értelme helyteleníteni a *háttérbe kerül, szorul* vki, vmi, *háttérben, vminek a hátterében áll, van* stb. vmi, *a háttérbe húzódik* stb. formákat, mert a német szavak lefordítása nincs ellentmondásban a magyar szemlélettel. E kifejezések már évtizedek óta gyökeret vertek köznyelvünkben.

L. még: *előtérbe kerül*

Havanna — La Habana

Kuba fővárosának neve a magyarban *Havanna* alakban honosodott meg, akárcsak az onnan származó *havanna szivar* megnevezés. A város spanyol nevében határozott névelő is van, ezenkívül a *h* néma, a *b* betű pedig két ajakkal képzett *v*-hez hasonló hangot jelöl: lá ábánā. A kubai eredetű tánc neve spanyolosan *habanera* [ábánērā], de újabban ezt is általában magyarosan írjuk és ejtjük: *habanéra*.

L. még: idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

havi

Egyszerű számnévvel egybeírjuk: *egyhavi, félhavi, háromhavi*, de összetett számnévvel és másféle jelzővel külön: *másfél havi, két és fél havi, tizenegy havi; e havi, folyó havi, jövő havi, június havi*. Előtagként csak néhány rövidebb kapcsolatban írjuk egybe: *havibér, havibérlet;* de: *havi tartozás, havi jövedelem*.

L. még: *esztendei — esztendős* | *éves — évi* | *heti*

Haydn

Kiejtése: hájdn, szótagértékű *n*-nel, magyarosabban: hájdn, hájdën v. hajdn. Írásban nem választható el. Toldalékai mély hangúak: *Haydntól, Haydnnak, Haydnnal*. Magas hangrendű [hejdn] változata bécsies, sem a magyar, sem az igényesebb német kiejtésben nem kívánatos.

ház

Egybeírjuk: *házavatás, házbértartozás, házfedél, házlebontás, háztető; áruház, bérház, halottasház* 'ravatalozó' (de *halottas ház* 'ahol valaki meghalt'), *tanácsház, társasház, turistaház, uralkodóház*. Különírjuk a jelzőjétől: *családi ház, emeletes ház, háromemeletes ház, nádtetejű ház, szomszéd ház*. Általában kötőjellel kapcsoljuk a tulajdonnévi előtaghoz: *Árpád-ház, OTP-ház, a badacsonyi Kisfaludy-ház*. Ha inkább családot jelent, mint valóságos házat, a családnévtől különírjuk: *a Buddenbrook ház*.

Nagy kezdőbetűvel az országházat, ill. az országgyűlést jelenti: *T. Ház!*; a *Ház* elé terjeszti a javaslatot; leteszi a *Ház* asztalára; a *Ház* folyosóján; stb. F. G.

hazafelé — hazafele L. *felé* 2.

haza(i) — hon(i)

A *haza* főnévnek konkrét jelentése mellett (= az az ország, ahol valaki született, ahonnan valaki, valami származik, amelynek népéhez tartozik vagy ahol általában él) vannak olyan jelentésárnyalatai, amelyekben az *ország* szóval szemben bizonyos érzelmi tartalom, választékos hangulat is van (szülőföld; a nép történelmi és szellemi közössége; valaminek jellegzetes helye; származási hely; stb.; pl. szűkebb *hazám;* új *hazát* kellett teremtenünk; *hazájának* élt; az örök hó, ill. nyár *hazája;* a dohány *hazája* Amerika; stb.). A *hon* (= haza, szülőföld, otthon) viszont egy fokkal még magasabb stílusrétegbe tartozik: választékos, ill. irodalmi szó, pl.: a boldogság *hona;* „Itt küzdtenek honért a hős Árpádnak hadai" (Vörösmarty: Szózat); stb

A *haza* és a *hon* közt meglevő stílusárnyalati különbség érvényesül a közkeletű *hazai* és a régies, választékos, ill. irodalmi hangulatú *honi* melléknév használatában is.

Sokak számára zavaró lehet a sportnyelvben használatos *hazai pálya, hazai csapat* kifejezés (= az otthoni vagy saját pálya, ill. a rajta játszó helybeli csapat), amely szerint ha egy magyar csapat külföldön mérkőzik, akkor külföldi ellenfele a h a z a i csapat. A *hazai* melléknév jelentése ugyanis a köznyelvi használatban: itthoni, belföldi, magyarországi. A természetes nyelvérzék számára tehát például a külföldön játszó magyar csapat a *hazai* Ezt az egyértelműséget a sportnyelvben részben visszájára fordult jelentés megzavarta. Bár ott teljesen meggyökerezett már ez a szóhasználat, talán helyesebb volna pontosan megnevezni a vendéglátó és az idegen csapatot (pl. a *lengyel, a magyar csapat).*

A *hazai* főnevesült változata hazulról, a családtól v. a szülőfaluból, szülői házból hozott vagy kapott csomagot, főként ennivalót jelent (egy kis *hazai).* Ez a használat nem is okoz zavart.

Irodalom: Balázs J.: Nyműv. 332; F[erenczy]. G.: NymLev. 235. K. M.

-háza + -i k é p z ő L. *-i* képző személyragos helynevekhez

házi

Egybeírjuk (főképp a fajtanevekben): *háziasszony, házicérna, házigazda, háziipar, háziorvos, házipénztár, házirend, háziszőttes, házivászon, háziverseny.* (Különböztessük meg ezeket: *házikabát* (kabátfajta), *háziszappan* (szappanfajta), de: *házi kabát* (otthon viselt kabát), *házi szappan* (házi készítésű szappan). Egybeírjuk háziasított és haszonállatok nevében: *házieb, házigalamb, házikacsa, házilúd, házimacska, háziméh, házinyúl,* de: *házi egér, házi légy, házi tücsök, házi veréb.* Ha a *házi* alkalmi jelző, különírjuk: *házi bál, házi feladat, házi kezelés, házi olvasmány.* Kötőjellel: *Árpád-házi.*

házilag — házilagosan L. *-lag -leg* viszonyrag

házon kívül van L. *kívül*

házszám jelölése L. sorszámnév 3. | számok írása II. 4. a)

hazudság — hazugság

Jelentésük azonos, de az első a *hazudik* ige, a második a *hazug* melléknév *-ság* képzős származéka. A *hazudság* népies, irodalmi alak, ma már nem él; a mai nyelvhasználatban a *hazugság* járja.

hazulról — otthonról

A honnan? kérdésre felelő hagyományos *hazulról* határozószó helyett a mai nyelvben szinte általános már az analógiás *otthonról* alak. Ez is szabályos képződmény, s töve világosabb a nyelvérzék számára, mint a *hazul-ról*-é, ezért is terjedt el. Nem hibáztathatjuk tehát, de kár volna, ha teljesen kiszorítaná változatosabb hangzású és választékosabb hangulatú párját.

Händel

Kiejtése: hendl, magyarosabban: hendël, hendel.

hebeg L. *dadog — hebeg — habog*

hebegés

Általában a. m. akadozva beszélés, a dadogásnak egy fajtája: egy-egy szónak akaratlan többszöri ismétlése. A beszédhibák gyógyításának szakemberei azonban így nevezik némely hangzó hibás kimondását vagy kihagyását, mással való pótlását is.

L. még: beszédhibák 1.

hébe-hóba L. *-ban, -ben* rag 2.

héber L. *izraelita — zsidó — héber*

hébér L. *hévér — hébér*

hecc, heccel

A *hecc* német eredetű szó, a *heccel* (népiesebb alakban *heccöl)* ennek továbbképzett igei alakja. Nincsenek különösebben ártalmára nyelvünknek, de azért használjuk helyettük inkább az árnyalatokban gazdag jó magyar megfelelőket! A *hecc* helyett ezeket: *ugratás, vaskos tréfa,bosszantó móka; mulatság, mulatozás, muri; kavarodás, ricsaj, zűrzavar; bujtogatás, hajsza, uszítás.* A *heccel* helyett: *bosszant, dühít, ingerel, ugrat, zaklat; bujtogat, felbujt, felloval, felingerel, felizgat, lázít, uszít. Heccelődik vkivel:* inkább *bosszant vkit, ingerkedik vkivel.* — A *hecc* régi jelentése: uszítás, vadítás, állatviadal.

IRODALOM: Bence: Msn. 1942 : 135.

hecsedli — hecserli

A vadrózsa termésének, a csipkebogyónak német eredetű neve az igénytelenebb köznyelvben. A fenti két alakváltozat közül a *hecsedli* a gyakoribb. Az igényesebb nyelvhasználatban mondjuk inkább magyarul: *csipkelekvár, csipkeszörp.*

L. még: *-edli, -erli* végű szavaink

hegedű, hegedül

A *hegedű* és az *-s* képzős *hegedűs* névszó köznyelvi ejtése az írott alak szerint, tehát hosszú *ű*-vel helyes; nyelvjárásokban azonban gyakori a rövid *ü*, s ez az ejtés a köznyelvben sem ritka. A *hegedül* igei származékban a rövid *ü*-s ejtés a szabályos, helyes. Ezt tükrözi a szó írásmódja is.

hegeszt, heged

Mindkét szóban rövid a *g!* A belőlük elvont nyelvújítási *heg* ragos alakjaiban is, pl. *heget, hegek.* De természetesen *heggel, heggé.*

IRODALOM: Ferenczy: AnyŐrj. 130—1.

hegyezi a fülét

Német tükörkifejezés *(die Ohren spitzen)*, de nem érezzük idegenszerűnek, mert jól beleillik nyelvünk szemléletébe. Nem érdemes hát hibáztatnunk, már csak azért sem, mert képszerűségével, szemléletességével élénkíti a stílust.

IRODALOM: Prohászka: Nyműv. 144—5.

hegymenet, völgymenet

Közlekedési szakszók. Eredetileg hajózási szakkifejezések (a *hegymenet* a vízfolyás ellenében, azzal szemben való hajózást, a *völgymenet* lefelé, folyásirányba való hajózást jelent). Később a szárazföldi közlekedésre is alkalmazták őket ('emelkedőn felfelé haladás', ill. 'a lejtő irányában,lefelé való út, utazás, közlekedés'). Bár németből való tükörfordítások (hegymenet: *Bergfahrt;* völgymenet: *Talfahrt)*, nem kifogásolhatjuk használatukat, hiszen jól megfelelnek a magyar szemléletnek is, s már gyökeret vertek a szaknyelvben. Azt azonban már fölös „szaknyelvieskedésnek" érezzük, hogy legújabban már a metró mozgólépcsője is *hegymenetben* vagy *völgymenetben*, ill. *lejtmenetben* közlekedik. Itt tökéletesen elegendő *fölfelé* vagy *lefelé* menő lépcsőről beszélni.

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1938 : 176. K. G.

h e h e z e t e s e j t é s

Kiejtési hibának vagy hanyagságnak számít a zöngétlen zárhangoknak *h*-féle hanggal kapcsolt, idegenszerű ejtése: *tudtam* [tuttam] helyett *thuttham*, *köszönöm* és *tessék* helyett *khöszönöm*, *thessék*. Ejtsük tisztán, hehezet nélkül a *k*, *p*, *t* hangot! A hehezetes ejtés még érzelmi hangsúly esetén is egy kissé idegenszerű. *A természetes* a kísérő érzelem hatására hangozhat hosszú *ē*-vel, tehát így: *tērmészetes*, de a *thērmészetes* ejtésváltozat már nem egészen természetes. — A beszélőszervek tartós vagy időleges betegsége (például meghűlése) is okozhat hehezetes ejtést.

IRODALOM: Deme: NyFK. 208—9.

Heine

Németes kiejtése: hájne, nálunk azonban szokásosabb az osztrákos ejtésmód: hejnë. Toldalékai ez ejtésváltozatnak megfelelően magas, ill. mély hangúak: *Heinével* [hejnével] v. ritkán *Heinéval* [hájnéval].

L. még: *ai, ei* 2. | magánhangzó-illeszkedés II. 6. b)

Heinrich

A német színpadi ejtést legjobban a [hájnrih] változat közelíti meg; magyar vezetéknévként, ill. magyarországi ejtésben mégis inkább magas hangrendű: hejnrih. Toldalékai a kiejtésnek megfelelően magas, ill. mély hangúak: *Heinrichet* [hejnrihët], *Heinrichhel* [hejnrihhel], ill. *Heinrichot* [hájnrihot], *Heinrichhal* [hájnrihhal]; elválasztva: *Hein-ri-chet*, *Hein-rich-hel* stb.

L. még: *ai, ei* 2. | *ch* kiejtése, elválasztása | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. d) | magánhangzó-illeszkedés II. 6. b)

hejh L. ejtésváltozatok 1. | *h* 2. b)

héj — haj

A köznyelvben a *héj* változat használatos, a *haj* tájnyelvi alak. Az utóbbi különösen a következő kifejezésekben gyakori: *kenyérhaj, párnahaj, dunnahaj, fahaj, hajában főtt krumpli.* Ez nem azonos a fejbőrt borító, vékony szálakból álló képződmény nevével, a *haj*-jal, csupán alakilag esik vele egybe.

A *héj* szó *j*-je igényesebb köznyelvünkben magánhangzó előtt is rövid: *héja, héjat; héjas, héjaz* (nem pedig *héjja* stb.).

L. még: *karéj — karaj* | *szíj*

hekszensusz — hexensussz

Német eredetű szó az igénytelenebb köznyelvben. Megfelelői: *derékzsába, (ágyéki) izomzsába*, ill. — latin eredetű szóval — *lumbágó*. A rövid és a hosszú *sz*-szel ejtett változat egyaránt elfogadható az alsóbb szintű nyelvhasználatban, de rikítóan idegen hangalakjuk és ingadozó kiejtésük miatt is használjuk helyettük inkább a megadott megfelelőket.

hektika

A *hektika*, e görög-latin eredetű, elavulófélben levő népnyelvi szó sorvadást, tüdőbajt, ill. erős, kínzó köhögést jelent. Ma már a nyelvjárásokban sem gyakori, legfeljebb az idősebb nemzedék szóhasználatában fordul elő. Köznyelvivé nem vált, írásban és igényes beszédben nem használatos (helyette: *tüdőbaj, tébécé;* az orvosi nyelvben: *tuberkulózis).* A *hektika* főnév néhány ritkább alakváltozata *(heptika, heftika,* sőt *heptike)* szórványos mássalhangzó-változás eredményeként jött létre.

hekus L. ifjúsági nyelv 3.

hellenizmus — hellénizmus

Mindkét forma él a mai nyelvhasználatban; a *hellenizmus* inkább a köznyelvben, a *hellénizmus* inkább történettudományi munkában fordul elő. Mindkettő kifogástalan.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7.

heló! L. *halló!*

Helsinki

Helyesen *sz*-szel ejtjük: hëlszinki. Melléknévi, *-i* képzős alakja: *helsinki.*

L. még: *-i* képző *i* végű helynevekhez

IRODALOM: AkH.[10] 258. pont.

hely

A köznyelvben rövid *j*-vel ejtjük: *helye* [heje], *helyet* [hejet]; ezeket is: *helyett* [hejëtt], *helyes* [hejës v. hejes], *helyez* [hejez v. hejëz]. A [hejjel], [hejjëtt], [hejjës] stb. tájnyelvi vagy érzelemkifejező változat. De szabályosan hosszú az *ly*, ill. a *j* hang például ebben: *hellyel* [hejjel].

Bár hová? kérdésre a *-be* vagy a *-re* ragos alak felel *(helybe, helyre)*, a postai küldemények címzésében — ha a feladó és a címzett lakóhelye azonos, — a hol? kérdésre felelő *Helyben* alakot szokás használni. E formát a hagyomány alakította így ki, s természetesen kifogástalan.

L. még: *-ba, -be* rag 3. | *helyett*

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 210.

helyesel tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

helyesírás és kiejtés viszonya L. írásjelek és kiejtés | kiejtés II. E)

helyesírási különbségen alapuló váltakozás L. alakváltozatok, alakpárok

helyesírásunk

I. Általános kérdések

1. A helyesírás (ortográfia) beszédünk, élőszóbeli megnyilatkozásunk, gondolataink írásban való rögzítésének, a betűk és írásjelek használatának szabályrendszere.

2. Előbb volt a beszéd, a hangzó nyelv; az írás csak a műveltségnek fejlettebb fokán keletkezett. A beszédhangok írásbeli jele a betű. Az írás, ez a másodlagos közlőeszköz nyelvünk mai életében nagymértékben visszahat beszédünkre, gyakran torzítja vagy legalábbis módosítja a kiejtést, a hangzó nyelvet. — L. még: kiejtés II. E)

3. Helyesírásunkban három alapelvnek (és még egy-két más alakító tényezőnek) volt és van szerepe. Ezek: a) a kiejtéshez való igazodás, b) a szó elemeinek figyelembevétele, c) a hagyomány követése. E három alapelvnek állandó harcában egyszer ez, másszor az vagy amaz bizonyult erősebbnek. Rajtuk kívül leginkább az egyszerűsítés kívánalma és az analógia hatása szól bele a küzdelembe. Az egyszerűsítésre való törekvés érvényesül például akkor, amidőn a kétjegyű mássalhangzóbetű kettőzésekor csak első jegyét írjuk kétszer *(loccsan, faggyú, sirállyal, Károllyal, leánnyal, rossz, hattyú, rozzsal* stb.), s amikor a szóelemzés ellenére a *tolllal*

helyett *tollal*-t, a *szebbbé* helyett *szebbé*-t írunk. Az analógia ereje győzött viszont például abban, hogy a szabályzat a *hímnemű, nőnemű* mintájára a *semlegesnemű*-t is egybeíratja.

4. Helyesírásunk nem simul hozzá teljesen a hangzó nyelvhez; a tökéletes hanglejegyzés nem is lehet célja a köznyelvi helyesírásnak. (A beszédhangokkal foglalkozó tudomány, a fonetika természetesen pontos hangjelölést használ. — L. még: fonetikus írás.) Másfelől előfordul, hogy ugyanazt a hangsort jelentéskülönbsége szerint más-más módon írjuk: *kérdd meg — kérd meg; súgt — súlyt; fáradság — fáradtság; úttörő munka — úttörőmunka; mint ha — mintha, mint hogy — minthogy; gépgyártó és szerelő — gépgyártó és -szerelő; kovács — Kovács — Kováts — Kovách — Kowách;* stb. Efféle ritkább esetben az írásképnek tökéletesebb a megkülönböztető szerepe, nagyobb az információértéke a puszta hangsornál. Ilyenkor különösen vigyáznunk kell a helyes írásbeli alakra, mert különben félreértés, zavar támadhat.

5. A helyesírás ugyan voltaképpen megegyezés, konvenció eredménye, mégis nagy a fontossága anyanyelvi műveltségünkben, egész kultúránkban, társadalmi életünkben. A helyesírás szabályozott egységessége egyik föltétele írásbeli közlésünk félreérthetetlen voltának. Bár a helyesírás közmegállapodás-féle, megteremtése mégis elsőrendű nyelvtudományi feladat. Aszerint, hogy konvenciós jellegére s ebből következő némely elkerülhetetlen fogyatékosságára vagy pedig rendszerezettségére figyelünk jobban, értékelése nagyon különböző lehet. Van, aki kevésre becsüli, van, aki a kelleténél is többre tartja. Az igazság középütt van; minden művelt nyelvnek múlhatatlanul szüksége van a szabályozott, egységes helyesírásra, csak nem szabad sem túlságosan megmerevíteni, sem pedig szigorúan felrónunk, ha valaki — akinek nem annyira „kenyere" a helyesírás — kevésbé fontos szabálypontok közt nehezebben igazodik el.

II. Beszédhangjaink és betűink viszonya

A) A kiejtéshez való igazodás

1. Nyelvünkben rendszerint határozott különbséget teszünk rövid és hosszú hangok, valamint zöngés és zöngétlen mássalhangzók közt. E tekintetben a művelt köznyelvi kiejtést tekintjük zsinórmértéknek. — L. kiejtés II. A), C) | nyelvi norma

2. a) A rövid és a hosszú magánhangzók írásbeli megkülönböztetésében a köznyelvi kiejtést követjük. Ennek megfelelően tesszük ki a magánhangzó betűjére a szükséges ékezetet. Sok olyan írásbeli szóváltozat van, amelynek jelentéskülönbsége csakis a magánhangzó rövidségén vagy hosszúságán, tehát rövid vagy hosszú ékezetén, ill. ékezetes vagy ékezettelen voltán fordul meg (legalábbis ha egymagukban vetjük össze az ilyen változatokat): *irat — írat, irt — írt; bor — bór, por — pór; öt — őt,*

török — tőrök — törők; furat — fúrat, zug — zúg; fül — fűl(ik), szüret — szűret; stb.

b) Arra is vigyáznunk kell beszédünkben, írásunkban, hogy gyakran ugyanabban vagy ugyanazon gyökerű szóban váltakozik a hosszú *í, ú, ű* a rövid *i, u, ü*-vel: *víz, vízben, vízen, vízre, vízzel, vízé, vízzé, vízi,* de *vizet, vizek, vize, vizei, vizes, vizű, vizez; út, útban, úton, útra, útról, úttal, útja, útjuk, útjai, úté, úttá, úti,* de *utat, utak, utam, utad, utunk, utatok, utas, utú, utal, utazik, utász; tűz, tűzben, tűzön, tűzre, tűzzel, tűzé, tűzzé, tűzi,* de *tüzet, tüzek, tüze, tüzei, tüzes, tüzű, tüzel, tüzér;* stb. — L. még: tő- és kötőhangzóváltakozások II. B) 2.

3. Sok szópárban a mássalhangzó rövidségéhez vagy hosszúságához fűződik jelentéskülönbség: *ál — áll; halott — hallott; var — varr; szál — száll; megy — meggy; mellet — mellett; ép — épp, épen — éppen.*

4. Nyelvünkben a mássalhangzó zöngés vagy zöngétlen voltának is jelentésmegkülönböztető szerepe lehet; ezt a különbséget természetesen írásban is jelöljük: *bab — pap, baba — papa, bába — pápa, babos — papos; kard — kart, dér — tér, térd — tért; gép — kép, góc — kóc, rag — rak, rág — rák; agya — atya, adja — atyja; von — fon, vonás — fonás; zár — szár, zizeg — sziszeg; zseb — seb, zsír — sír.* (Idegen ajkúak magyar beszédében ez sokszor zavart okoz.)

B) A szó elemeinek figyelembevétele

1. Helyesírásunk nem mindig alkalmazkodik a kiejtéshez. A célszerűség úgy kívánja, hogy sokszor attól eltérően érzékeltessük a szó alkotórészeit: az összetett szó tagjait, ill. a szótövet és a toldalékot. Ilyen módon érjük el, hogy a szó írott képe nem változik örökösen, hanem jobbára állandó alapformájával egyértelművé válik, ezért könnyen észrevehetjük alakjainak egyazon szócsaládba tartozását.

2. Beszélőszerveink működésének természetéből következik kiejtésünknek az a sajátsága, hogy ha beszédünkben különböző képzésmódú mássalhangzók kerülnek egymás mellé, akkor részben vagy teljesen hozzáhasonul egyik a másikhoz. Így mondjuk tehát: víszpart, vazsgyúró, tísz halász; ellemben; nehésség, báttya, haggya, hajja, éjjen. De így írjuk, a szó szerkezeti elemeit tükröztetve: *vízpart, vasgyúró, tíz halász; ellenben, nehézség; bátyja, hagyja, hallja, éljen.*

3. Némelykor új hang keletkezik az egymás mellé kerülő két különböző mássalhangzóból. Az ilyen úgynevezett mássalhangzó-összeolvadást sem jelöljük írásunkban. Így mondjuk például: ecsettye, kamattya, ebéggye, porcelánnya; láttya, véggyük, rontyák; teccés, haccor; hatoccor; válcság; zölcség. De emígy írjuk: *ecsetje, kamatja, ebédje, porcelánja; látja, védjük, rontják; tetszés, hatszor, hatodszor; váltság, zöldség.* Némelyek beszédében olykor ilyen kiejtést hallunk: hatszor (a [haccor] helyett), hatot-

szor (a [hatoccor] helyett) stb., de ezt betűejtésnek, ill. ahhoz való közeledésnek, finomkodásnak érezzük.

4. Hangtani helyzeténél fogva a hosszú mássalhangzó sokszor megrövidül a kiejtésben, de írásban a szóelemek figyelembevételével jelöljük eredeti hosszúságát. A kiejtés szerinti forma: nagyobra, nagyob bér, rosztól, saktábla; írásmódjuk pedig: *nagyobbra*, *nagyobb bér*, *rossztól*, *sakktábla*. Másfajta rövidülést észlelünk a következő kiejtett szóalakokban: üstől, harangal, aszaltá, kezd el. Írásunkban — a kiejtéstől eltérően — ilyenkor is a szerkezeti elemeket tükröztetjük: *üsttől*, *haranggal*, *aszalttá*, *kezdd el*.

5. Ha kettőnél több mássalhangzó összetorlódik, megesik, hogy az egyik, általában a középső, nem hangzik (ezt főként a gyakrabban előforduló szavak, kifejezések kiejtésében észlelhetjük): külte, vakontúrás; kevésbé választékos beszédben: köp ki, mommeg, pénsóvár. Írásunkban feltüntetjük a kiesett hangot: *küldte*, *vakondtúrás*; *köpd ki*, *mondd meg*, *pénzsóvár*.

L. mindezen kívül: beszédhangok kapcsolódása | betűejtés

C) A hagyomány követése

1. Nem egy esetben a két alapelvtől eltérően egy harmadik szabja meg írásmódunkat: a hagyományhoz való ragaszkodás.

2. A köznyelvünkből kiveszett, *ly*-nal jelölt hangnak ezt a betűjét megtartottuk helyesírásunkban, jóllehet olvasva már ugyanúgy ejtjük ki, mint a *j* betűt. Tehát így írunk szabályszerűen: *kályha*, *kehely*, *lyuk*, *aszály*; stb. — L. még: *ly* | *ly*-os írású szavak

3. Néhány szavunkban az elhomályosult eredetükről tanúskodó régi írásmódot követjük: *kapzsi*, *mindjárt*, *mindnyájan*, *rögtön* stb. (A régies *lakzi*, *lélekzet*, *lélekzik* helyett ma ezt írjuk: *lagzi*, *lélegzet*, *lélegzik*; ezekben a kiejtés elve győzött.)

4. Sok vezetéknevünkben megőrződött a régies helyesírás: *Batthyány* [battyányi], *Beöthy* [bőti], *Cházár* [császár], *Dessewffy* [dezsőfi], *Eötvös* [ötvös], *Kuun* [kún], *Madách* [madács], *Thewrewk* [török] stb. A régies írásmód megtartása már csak azért is kívánatos, mert így megkülönböztethetjük a hasonló hangzású neveket; az írott alaknak nagyobb egyénítő információértéke van. — L. még: régies helyesírású családnevek.

III. A külön- és az egybeírás

1. Igen sok félreértést okoz a külön- és az egybeírásnak amúgy is bonyodalmas kérdéskörében az a balhiedelem, hogy ami e g y fogalom, az e g y szó. Ennek cáfolatára elég csak egy példát említenünk. Egyetlen egy fogalmat jelöl a következő rádiótechnikai szakkifejezés, mégis négy szóba írjuk: *változtatható sávszélességű középfrekvenciás erősítő*. Ezt az írásmódot követeli meg a kifejezés nyelvi szerkezete.

2. A külön- és az egybeírás gyakran jelentéskülönbséggel jár; többféle esetét szemléltetik következő példáink: a) *drága kő — drágakő; kis asszony — kisasszony; villamos motor — villamosmotor* (a villamos motorja); *csak úgy — csakúgy; hogy ha — hogyha; úgy is — úgyis;* b) *beton keverőkád — betonkeverő kád; színes fémtárgy — színesfém tárgy.*

3. A külön- és az egybeírás kérdéseinek tüzetes tárgyalását megtaláljuk *A magyar helyesírás szabályai* 10. kiadásának 141—219. pontjában. Ami e szabályokból nem következik világosan, arra nézve a *Helyesírási tanácsadó szótár* (10—11.) és a *Magyar értelmező kéziszótár* jó eligazítást ad ugyan, de az ott érvényesülő finom különbségek elhanyagolása nem tekinthető súlyos helyesírási hibának.

L. még: anyagnévi jelzők írásmódja | *nem* tagadószó összetételekben, szókapcsolatokban | összetett szó 3.

IV. A kis és a nagy kezdőbetű használata

1. A kis és a nagy kezdőbetű kettőssége hasznos eszköz helyesírásunkban; olyasmit is megjelölhetünk vele, ami a beszélt nyelvben jelöletlen marad (közszavak és tulajdonnevek megkülönböztetése stb.). Többletértéke írott nyelvünknek; igyekeznünk kell tehát helyesen, szabályszerűen gazdálkodni vele.

2. A közszókat kis, a tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel írjuk. — L. még: földrajzi nevek írása | tulajdonnevek írása.

3. Minden új mondatot nagybetűvel kezdünk. Feliratok szövegére is vonatkozik ez. (Csupa nagybetűs feliratban többnyire nincs sajátos kezdőbetű.)

4. Újabban világszerte az a szokás járja, hogy némely szövegben figyelemkeltésül szándékosan kisbetűsítik a tulajdonneveket (például filmek feliratában, könyvek védőborítóján, címlapján, napilapok, folyóiratok rovatainak címében stb.). Ne engedjük elfajulni ezt a reklámtörekvést! Különösen ne terjesszük valódi tulajdonnevek, például személynevek írásában!

5. A kis és a nagy kezdőbetű használatának stilisztikai szerepe is lehet. A publicisztikában, a szépirodalomban sokszor szántszándékkal eltér az író a szokásos formától: megvetése jeléül kisbetűsít tulajdonneveket, megszemélyesítésül, kiemelésképpen vagy egyéb okból pedig nagybetűsít közszókat stb. (a *quislingek;* Ady: A *Tűz* márciusa).

6. A részletkérdésekről lásd A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 120—140., a tulajdonnevekre nézve pedig 220—264. pontját.

L. még: udvariasság és helyesírás

V. Az írásjelek

1. Az írásjeleknek az a rendeltetésük, hogy a mondatokat tagoljuk, a mondatrészeket szükség esetén elkülönítsük, s a beszéd hanglejtését és

szüneteit jelezzük velük, vagyis lehetőleg mindazt, aminek kifejezésével maga a betűsor adós marad.

2. Mai hivatalos szabályzatunk eléggé részletesen foglalkozik az írásjelek alkalmazásával (335—413. pont), mégis érthető, hogy többé-kevésbé az egyéni felfogás, ízlés is közrejátszik az írásjelzésben. Ez természetesen főleg szépíróink műveiben nyilatkozik meg. Mindamellett azon kell lennünk hogy írásos közlésünkben — a helytelenül értés elkerülése végett is — óvjuk az egységességet.

3. Az írásjelek alkalmazásának is megvan a maga stilusértéke. Van, aki ezt, van, aki azt az írásjelet használja vagy mellőzi gyakrabban. Példának okáért újabb szépirodalmunkban általában ritka a pontosvessző. Ady Endre írásjelhasználatának meg az volt jellegzetes érdekessége, hogy kerülte a felkiáltójelet. Sok mai szépirodalmi műből, leginkább versből teljesen hiányzik a központozás; ennek is lehet „kifejező", művészi hatása. De ha nincs eléggé meggyőző ereje hitele, üres modorossággá válhat, hiszen igazán könnyű utánozni ezt a külsőséget A logikus, főképp az értelemhez szóló közlésben pontos, gondos írásjelezésre van szükség. — L. bővebben: írásjelek

L. még: elválasztás | idegen szavak, nevek írása | írásjelek és kiejtés | íráskép hangulata, stílushatása | írógép és helyesírás

Irodalom: Kniezsa: HírTört.; uő: MHír.[3]; Benkő Loránd: MNy. 1954: 179—92; Deme: Nyr. 1954 : 285—308; uő: Magy.; HIK.[2]; HIKV.; Szemere: HogyÍr.; HRendsz.; F[erenczy]. G.: Nyr. 1966 : 106—7; uő: Nyr. 1967: 501—2; Fábián; Nagy J. B.: Emberöltő 221—322; Szemere: Nyr. 1968: 236—9; Ladó: Nyr. 1969 : 176—90; Szende—Szabolcs[3]; Szemere: Nyr. 1971 : 130—41; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 240—2; HTT.[2]; HTSz.[5]; Rónai—Kerekes 50—6; 176—93; 279—309; Fábián: MNy. 1974 : 212—22; Szemere: AkHTört; Deme: MNy. 1975 : 466—75; Plaszkony: Nyr. 1976 : 394—7; Tompa: MNy. 1977 : 218—21; K[emény]. G.: Nyr. 1977 : 254; T. Urbán: MNy. 1978 : 217—28; Timkó: MNy. 1978 : 480—9; T. Urbán: NyünkVil. 140—2. F. G.

h e l y e s k i e j t é s L. kiejtés II. B)

h e l y e s s t í l u s L. stilisztika és nyelvművelés

helyet ad L. *ad* terpeszkedő kifejezésekben

helyet foglal L. *foglal*

helyett

A köznyelvben rövid *j*-vel és hosszú *tt*-vel ejtjük, hasonlóképpen a *helyette, helyettes* szavakat is. A [hejjëtt] stb. tájnyelvi ejtésváltozat.

L. még: *gyanánt* | *hely* | névutó

helyez, alkalmaz stb. határozója

A *helyez, áthelyez, elhelyez, alkalmaz, állást kap* stb. ige, ill. kifejezés mellett hagyományosan leginkább ún. belviszonyragos *(-ban, -ben; -ból, -ből; -ba, -be* ragos) intézménynevet használunk, mintegy az intézmény belső, helyi kereteit tekintve, szorosabb viszonyulással: az *OTP-ben* kapott állást; régebbi *iskolámból* áthelyeztek a Petőfi *Gimnáziumba*. Újabban azonban rendkívül elterjedt a *-tól, -től*, ill. a *-hoz, -hez, -höz* külviszonyragos határozó is, külső szemlélettel, szinte elvontan értve az intézményt (vagy osztályát, részlegét); a *szakszervezettől* a tanács oktatási *osztályához* helyezték. Ez a használat is kifogástalan. Az *-n, -on, -en, -ön*, a *-ról, -ről* és a *-ra, -re* viszonyrag elsősorban a helyre utal, esetleg egyetlen intézmény különféle részlegeivel kapcsolatban: A pénzügyi *osztályon* voltam, s onnan *a titkárságra* helyeztek át. Az *alkalmaz, elhelyezkedik, állást kap* ige, ill. kifejezés mellett mindjobban terjed a *-nál, -nél* rag használata is (lásd ott). Ez a szerkesztésmód lazább, pontatlanabb, ezért nem mindig helyes.

L. még: állandó határozó | bel- és külviszonyragok helyhatározói használata T. J.

helyez terpeszkedő kifejezésekben

Főként a hivatali és a szaknyelvekben gyakoriak a *helyez* igét tartalmazó szókapcsolatok, de a sajtón át a köznyelvbe is behatoltak. Jó néhány közülük nem is igazi terpeszkedő kifejezés. Ha csoport-, ill. rétegnyelvi használatuk már megszokott is, gyakori ismétlődésüket ajánlatos elkerülni egyszerű, magyaros szemléletű igével, ill. változatosabb igés kifejezéssel. Azokat a szókapcsolatokat és szólásszerű kifejezéseket azonban, amelyekben a *helyez* ige konkrét értelmű, valós értékű, nincs okunk hibáztatni, bár többféleképpen helyettesíthetjük. Ilyen pl.: vmilyen *állásba, beosztásba, munkakörbe, vállalathoz helyez* vkit; *egy sorba helyez* vkit vkivel; *előtérbe, a középpontba helyez* vmit; *jó karba, készenlétbe helyez* vmit; *letétbe helyez* vmit. A sűrűbben előforduló egyéb kifejezéseket az alábbiakban különkülön értékeljük.

Bizalmát, hitét, remény(ség)ét helyezi vkibe, vmibe. Mesterkélt, német mintára (pl. *sein Vertrauen auf jemanden setzen)* emlékeztető formák. Egyszerű igével vagy magyarosabb szerkezettel: *megbízik* vkiben, vmiben; *rábízza magát* v. *dolgát, ügyét* vkire, vmire; *bizalmat érez, nyilvánít* vki, vmi iránt; *bizalma* v. *bizalommal van* vkihez, vmihez v. vki, vmi iránt;

hisz vkiben, vmiben v. vkinek, vminek; *hite van* vkiben, vmiben; *reménykedik, remény(ség)e van* vkiben, vmiben; *remél, vár* vkitől vmitől vmit.

Ellenőrzés alá helyez vkit, vmit (sajtó). Állandósult kifejezés. Egyszerűbben: *ellenőriz(tet)* vkit, vmit; másképp, a *helyez* igével alkotott kifejezésnél egy fokkal természetesebben: *ellenőrzés alá vet* vkit, vmit; *az ellenőrzést kiterjeszti* vkire, vmire.

Érvényen, hatályon kívül helyez vmit (hiv.). Állandósult idegenszerű kifejezésforma. Egyszerűbb, ill. magyarosabb, változatosabb megfelelői: *érvénytelenít, hatálytalanít; érvénytelennek, hatálytalannak minősít, nyilvánít, tekint; eltöröl, visszavon* vmit; *eltörli, felfüggeszti, megszünteti vminek az érvény(esség)ét, hatályát.*

Folyamatba helyez, tesz vmit (hiv.). Jellegzetes hivatali kifejezés; meggyökerezettsége ellenére helyettesítsük természetes, magyar szemléletű megfelelőivel: (hivatalosan) *elkezd, meg-* v. *elindít* (vmely ügyet, eljárást), *intézkedik* vmely ügyben.

Forgalomba, ill. *forgalmon kívül helyez* vmit (hiv.). Elfogadott kifejezések. Inkább ajánljuk azonban ezeket: *átad a forgalomnak, megindít* vmit, *megindítja* vminek *a forgalmát* v. *a forgalmat* vhol, ill. *kivon a forgalomból, megszüntet* vmit; *felfüggeszti, megszünteti* vminek *a forgalmát* v. *a forgalmat* vhol.

Letartóztatásba, őrizetbe v. *őrizet alá helyez* vkit (hiv.). Rendőri, jogi szakkifejezések. Egyszerűbben, természetesebben: *letartóztat, őrizetbe vesz.*

Vmilyen *megvilágításba (fénybe) helyez, állít* vkit, vmit (átv.). Nem helytelen, de egy kissé mesterkélt. Természetesebben: vhogyan *megvilágít* vmilyennek, vmilyen *színben mutat (meg) láttat, tüntet fel* vkit, vmit.

Nyugállományba, nyugalomba, nyugdíjba helyez (küld) vkit. Az első a hivatalos forma, az utóbbiak — főleg a *küld* igével — pongyolábbak, köznyelviek. Egyszerű, igei megfelelőjük: *nyugdíjaz* vkit.

Üzembe helyez vmit. Német mintára alakult *(in Betrieb setzen)*. Ennek ellenére elfogadhatjuk s használhatjuk, de ne feledkezzünk meg egyszerűbb, magyarosabb megfelelőiről se: *megindít, megnyit* vmit; *üzemeltet(ni kezd)* vmit.

Üzemen kívül helyez vmit. Németesség *(ausser Betrieb setzen)*, de mellette szól, hogy többnyire csak hosszabb s jobbára más szerkezetű, a szövegösszefüggésbe nemigen illő kifejezésekkel pótolható: *nem üzemeltet, nem működtet tovább* vmit; *megszünteti vminek az üzemét, üzemel(tet)ését, működését.*

Zár alá helyez, vesz vmit (hiv.). Jogi kifejezésként állandósult. Egyszerű igével: *lefoglal* (közny.), *zárol* vmit (hiv.).

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 123. K. M.

h e l y h a t á r o z ó

Az emberi érzékelés kialakította szemléleten a legközvetlenebbül alapuló, térbeli folyamatokra vagy állapotokra utaló határozófajta. A magyar helyhatározók egy részét külön jellemzi, hogy — az ún. irányhármasságnak megfelelően — párhuzamos kifejezőeszközei vannak a h o l?, a h o n n a n? és a h o v á? kérdésre. Ilyen ragok: a) *-ban, -ben, -ból, -ből, -ba, -be;* b) *-n, -on, -en, -ön, -ról, -ről, -ra, -re;* c) *-nál, -nél, -tól, -től, -hoz, -hez, -höz;* névutók: *alatt, alól, alá; előtt, elől, elé; fölött (felett), fölül, fölé;* stb.; határozószók: *itt, innen, ide; ott, onnan, oda; mindenütt, mindenünnen mindenüvé;* stb.

A térszemlélet alapján nem valóságos, hanem csak látszólagos, jelképes helyhatározókat is formálhatunk szimbolikus helymegnevezésekből: *gondolatban, szívből, bánatba* stb. Ezeket k é p e s helyhatározóknak is nevezik. De ugyanígy jórészt a helyhatározók kifejezőeszközeit használjuk az elvontabb (másodlagos) határozói viszonyok kifejezésére: az állapothatározót főleg a h o l?, az okhatározót a h o n n a n?, a célhatározót a h o v á? kérdésre válaszoló helyhatározói eszközökkel fejezzük ki: nagy *szegénységben* (állapothatározó) éltünk akkor; nem *haragból* (okhatározó) mondták; új *versenyre* (célhatározó) mozgósítják a brigádokat.

L. még: bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | földrajzi nevek helyhatározói ragjai | határozó | időhatározó

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR.² 2 : 170—85; Rácz: MMNy.² 294—8.

T. J.

h e l y h a t á r o z ó s z ó m e g s z ó l í t á s k é n t L. személytelen megszólításformák 7—8.

helyiség — helység

Sokan beszédben és írásban összekeverik ezt a két hasonló alakú szót, holott jelentésük különböző. A *helyiség* valamely épületnek vagy lakásnak elkülönített része (szoba, konyha, előszoba stb.), a *helység* pedig kisebb-nagyobb emberi település (falu, község, város). Ezért hibás *kerthelység*-et, *mellékhelység*-et mondani vagy pláne írni *kerthelyiség, mellékhelyiség* helyett; s ezért nem lehet egyik *helyiség*-ből a másik *helyiség*-be utazni, hanem csak az egyik *helység*-ből a másik *helység*-be. Súlyos hiba tehát a két szó összetévesztése ilyen mondatokban: A *helységben tilos a dohányzás!*, helyesen: *A helyiségben tilos a dohányzás!; a lakás négy helységből áll*, helyesen: *helyiségből.*

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. b), 2. b) | szótévesztés

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 124—5; Ferenczy: AnyŐrj. 130—1; Péchy 74—5; HivKve² 123—4.

Sz. L.

h e l y n e v e k í r á s a , k i e j t é s e , r a g o z á s a , k é p z é s e L. földrajzi nevek helyhatározói ragjai | földrajzi nevek írása | idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—5. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *-i* képző *i* végű helynevekhez | *-i* képző *ó, ő* végű helynevekhez | *-i* képző személyragos helynevekhez

h e l y n é v v á l t o z á s o k L. földrajzi nevek változása | idegen földrajzi név magyar megfelelője II.

helység L. *helyiség — helység*

helyt ad — helyet ad L. *ad* terpeszkedő kifejezésekben

h e l y t e l e n k é p z ő h a s z n á l a t L. szóképzés 4.

helyzet

Divatos szava a társalgás nyelvének és a hivatalos nyelv beszélt változatának. Hibátlan s a maga helyén szükséges kifejezés, ezért csupán túl gyakori, henye használatát tesszük szóvá. Pl.: *Mi a helyzet? ; Ebben a helyzetben . . . . ; Ez a nagy helyzet!* Mondjuk inkább így: *Mi újság? ; Ilyen körülmények között . . . ; Így áll a dolog ; Így vagyunk;* stb.

h e l y z e t m o n d a t L. hiányos szerkezetű mondat | tagolatlan mondat

Hemingway [h e m i n g v é j]

Angol szavak, nevek végén a hosszú *é* inkább kettőshangzónak, *éi*-nek hangzik. A kettőshangzó második eleme *j*-hez hasonló hang ugyan, de nem teljes értékű mássalhangzó, ezért az ilyen neveket a hosszú magánhangzóra végződő magyar szavak mintájára ragozzuk: *Hemingwayvel* [hemingvével], az ő *Hemingwayjük* stb. Ehhez hasonlóan: a *Broadwayn* [brádvéjn v. bródvéjn, bródvén], *Broadwayvel ; Faradayn* [feredéjn v. feredén] kívül, *Faradayvel.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a)

Irodalom: Balabán: ÉIr. 1979. júl. 14.

hendikep

Angol eredetű nemzetközi szó, a lósport műszava: esélykiegyenlítő előny, ill. hátrány. Angolos írásmódja *handicap*, magyar szövegben azonban jobb a kiejtésnek megfelelően írni. Jelentésbeli kettőssége miatt az átvitt értelmű használatban magyar megfelelőket ajánlunk: *előnyt ad* a jelöltnek; *hátránnyal indul* a pályázaton; stb.

hengerde képzése L. *-da, -de* képző használata

hengerész képzése L. *-ász, -ész* képző

hentes — mészáros

A hentes és a mészáros eredetileg két külön mesterség képviselője volt: a *hentes* csak sertés vágásával és húsának hentesáruvá való feldolgozásával, a *mészáros* pedig szarvasmarha, juh, ló vágásával és húsának főképp nyersen való árusításával foglalkozott. A két rokon szakma hosszú időn át rendszerint társult *(hentes és mészáros)*, újabban azonban a húsipar nagyüzemi, gépesített jellege folytán ismét különvált, de másképpen: a *mészárosok* főleg a vágóhídon működnek, a *hentesek* pedig a húsfeldolgozó üzemekben és a hentesáruboltokban.

Sokan hibáztatják a *hentesbolt* összetételt, azzal az érveléssel, hogy a boltban nem hentest árulnak, hanem húst. A bírálat nem jogos, mivel a *hentesbolt* — a *cukrászbolt, ötvösbolt* stb. kifejezésekkel együtt — más típusú összetétel, mint a *dohánybolt* vagy a *húsbolt*. A *hentesbolt* a. m. a hentesnek a boltja. De természetesen kifogástalan a más szemléletű *húsbolt*, ill. *hentesárubolt* is.

Vö. *fodrász — borbély*

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 146—7; Grétsy: AnyKal. 128.

G. L.—K. M.

heptika L. *hektika*

Héraklész L. *Herkules*

herceg L. címek és rangok

herél — miskárol

A hím, ill. nőstény állatok ivartalanítását jelentő két ige jól elkülönül. A *(ki)herél* ige jelentése, mint alapszavából következik: hím állatot (bikaborjút, csődörcsikót, kan disznót stb.), ill. férfit heréjétől megfoszt. A *miskárolás* nőstény állat, főként emse disznó, koca petefészkének eltávolítása. (Mindkét műveletet főként a hizlalás érdekében végzik.) Ritkább, táji használatban azonban a két ige értelme föl is cserélődik: a *herélés* néhol jelenti a koca *miskárolását*, a *miskárolás* pedig a kan disznó *herélését*.

Vö. állatok, állatcsoportok megnevezése II. 3.

hering — héring

A mai nyelvben a *hering* alak a gyakoribb az északi tengerek ezüstös testű kis halának a megnevezésére. A *héring* formával ritkábban találkozunk, s eléggé régies hangulata van.

Herkules

Az ókori mondai hős nevét latinból magyarosodott alakjában magas hangú toldalékokkal látjuk el: *Herkuleshez, Herkulesnek.* A görög mitológiában inkább *Héraklész* néven szerepel, ez pedig mély hangú toldalékolást kíván: *Héraklészhoz, Héraklésznak.*

L. még: idegen szavak, nevek írása 5. | magánhangzó-illeszkedés II. 6. a), e)

hermonika L. *harmonika, harmónium*

Herzen — Gercen

Az orosz neveket a helyesírási szabályzat alapján (291—306. pont) a cirillbetűs írásmódnak megfelelő kiejtés szerint írjuk. Ez áll az orosz forradalmi demokrata író, *Gercen* nevére is. Mivel azonban az író anyai részről német származású volt, latin betűs írásaiban ő maga is használta német eredetű nevét az így szabályos *Herzen* formában. Orosz íróként tehát inkább *Gercen* néven szerepel, világirodalmi vonatkozásban azonban a *Herzen* [hercen, herc n] formát is használhatjuk.

Ehhez hasonlóan gyakori német helyesírású alakban *Ilja Ehrenburg* és *Szvjatoszlav Richter* neve, de orosz vagy szovjet író, ill. művész voltukat kiemelve a cirillbetűs átírásnak megfelelő *Erenburg* és *Rihter* formában írjuk őket.

Irodalom: Ladó: AnyKal. 228. E. L.

Hess András

Az első magyarországi nyomdásznak, a 15. században élt Hess Andrásnak a családnevét helyesen így ejtjük ki: hessz.

hetes

Egybeírjuk: *kéthetes, kilenchetes,* de (ha a számnévi jelző összetett): *másfél hetes, öt és fél hetes, tizenkét hetes.*

heti

Egy szóba írjuk: *egyheti, kétheti,* de (nem egyszerű számnévvel) külön: *két és fél heti, másfél heti;* más jelzővel is: *e heti, múlt heti.* Előtagként: *hetibér,* de *kétheti bér; hetijegy, hetilap, hetivásár,* de *heti beszámoló, heti műsor.*

L. még: *esztendei — esztendős* | *éves — évi* | *havi*

hétvég — hét vége

Jelentése egybeírva: víkend; *hétvégi jegy, hétvégi kedvezmény, hétvégi vonat.* De: *hét vége; hét végi fáradság, hét végi kiküldetés.* Ha félreértés támadhat, kivételesen a birtokos szerkezetet is egybeírhatjuk, pl. *esős hétvége* (más, mint az *esős hét vége).*

IRODALOM: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1973 : 368.

hév L. *hő — hév*

hévér — hébér

A német nyelvből valók a *hévér* szó és változatai: *hébér, héber.* Jelentésük: 1. borszívó, lopó; 2. kézi emelő szerkezet. Használatuk népi, ill. táji jellegű, a köznyelv a fenti megnevezéseket használja helyettük. A *héber* alakváltozatnak természetesen semmi köze a *héber* melléknévhez *(héber* nyelv, írás, betűk), de az egybeesés zavaró, ezért inkább kerüljük használatát.

hexameter — hexaméter

A jól ismert, görög eredetű időmértékes verssor nevének leginkább e két változata használatos nyelvünkben; a *hexameter* a gyakoribb, a *hexaméter* ritkábban fordul elő. Az utóbbi azonban helyesírási szempontból nem is szabályos, tehát inkább csak ejtésváltozatnak tekinthető a következők mellett: *hekszameter, hegzaméter, hegzameter* stb. A szó elválasztása: *he-xa-me-ter;* ragos alakjai: *hexameterek, hexameterje.*

L. még: idegen betűk kiejtése | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b) | *pentameter — pentaméter | probléma — problema*

hézagpótló

A sajtónyelvben és a tudományos stílusban elég sűrűn találkozhatunk ezzel a nem túl szerencsés szóval, pl. *hézagpótló mű, munka, könyv, tudás.* Valószínűleg a *hézagtöltő* és a *hiánypótló* melléknevek kontaminációjával (vegyülésével) keletkezett, ezért is érezzük szokatlannak, furcsának, sikerletlennek. Lehetőleg kerüljük, s helyette a *hézagtöltő* vagy a *hiánypótló* kifejezéssel éljünk.

hézagtoldó szavak L. beszédtöltelék | pongyola stílus 2—3.

hí L. *hív — hí*

hiába L. *-ban, -ben* rag 2.

hiánycikk

A kereskedelem szaknyelvéből terjedt el a köznyelvben. A német *Mangelware* tükörfordítása. A magyar összetételek típusaiba ugyan nem illik bele, nagy elterjedtsége és kifejező tömörsége azonban elfogadhatóvá teszi. Szabatosan: *hiányzó (áru)cikk, kifogyott (áru)cikk, nem* v. *ritkán kapható (áru)cikk).*

L. még: határozós összetételek 2.

hiány — hiányosság — hiba

A *hiányosság* valaminek hiányos volta, de nem annyira valóságos, anyagi *hiány*, mint inkább valaminek a szükségesnél kisebb mértékben való megléte, vagyis a teljességnek, tökéletességnek a hiánya, *fogyatkozás, fogyatékosság*. A *hiányosság*, valamint a *fogyatékosság, fogyatkozás* használata elsősorban akkor jó, ha valami hiányzik, ha valamit hiányolunk. A *hiba* szóval viszont valamely meglevő dolgot hibáztatunk, helytelenítünk. Pl.: a leltár *hiányt* talált; az élelem *hiánya* elégedetlenséget keltett; az adatok *hiányossága* miatt nem küldhettük el a kimutatást; feltűnő volt ismereteinek *fogyatékossága;* meglepte testsúlyának *fogyatkozása;* a számolásban *hibát* követett el.

A *hiányosság* és a többi rokon jelentésű szó *(hiány, hiba, fogyatékosság, fogyatkozás, mulasztás, baj, rendellenesség, tökéletlenség* stb.) között a felszabadulás után nemkívánatos arányeltolódás ment végbe. A *hiányosság* a hivatali és a mozgalmi nyelvben szinte egyeduralkodóvá vált. Ez a szépítő, enyhítő kifejezések (eufémizmusok) akkori divatján kívül talán az orosz *nyedosztatok* szónak gondatlan fordításával magyarázható (ez ui. elsődlegesen valóban hiányosságot jelent, de már a múlt században kialakult 'hiba' értelme is). Ennyiben tehát russzicizmusnak is tekinthető a *hiányosság(ok)* szónak ilyen jelentésben való használata.

A *hiányosság* voltaképpen szabályos képzésű szó, már a XVI. századtól van rá adatunk. Túlságos kiterjesztése azonban nem célszerű. Különösen az ilyenféle mondatokban stílustalan az alkalmazása: „Sürgősen meg kell szüntetni az anyagellátásban mutatkozó *hiányosságokat*", hiszen *hiányosságok megszüntetése* nyelvileg is, logikailag is képtelenség. Ilyenkor mondjuk ki nyíltan — nevén nevezve a dolgot —, hogy *hibák*-ról, *bajok*-ról van szó. A *hiányosság* kifejezés csak akkor van a helyén, amikor valaminek a hiányos, hézagos s emiatt nem kielégítő voltára akarunk rámutatni: A szakértői vélemény feltárta a tervezet *hiányosságait;* Jó a dolgozat, de vannak *hiányosságai;* stb.

IRODALOM: Bélteky: Nyr. 1888 : 403; Fónagy—Soltész: Nyr. 1952 : 261; Fónagy—Soltész 24; HivKve² 124. K. G.—K. M.

hiányos mondat L. hiányos szerkezetű mondat

hiányos ragozású igék

Az igeragozás teljes rendszere (igemód, igeidő, egyes és többes szám három-három személye, alanyi és tárgyas ragozás) nem minden igénkben található meg. Jelentése, fogalmi és mondatbeli kapcsolódása folytán nem egy igének hiányzik némely ragozási alakja, például valamelyik ideje, többes száma, ill. egyikük-másikuk csak bizonyos személy(ek)ben használatos. (Hogy a legtöbb tárgyatlan igének nincs tárgyas ragozása, az természetes.)

A helyes nyelvhasználat szempontjából a következő hiányos ragozású igéket említhetjük:

1. Több mint félszáz igénk felszólító alakja részben jelentésük, részben a kellemetlen mássalhangzó-torlódás miatt nemigen használatos, legalábbis szabályos változatukban nem; helyette különféle megoldások kínálkoznak. — L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja.

2. Csak egyes szám 3. személye van az *érzik*, *hallik*, úgy *tetszik*, (kissé rég., vál.) *megismerszik* igének; az (úgy) *látszik*, *kitűnik*, *kiviláglik*, *megképzik* (előtte), (magától) *ért(et)ődik* is többnyire csak így, egyes szám 3. személyben használatos. — L. még: *értetődik* — *értődik* | ikes és iktelen ragozás I. 2. f)

3. A *megy* 2. személyű felszólító alakjai helyett bizalmas-népies beszédben gyakori az *eredj* (népies *eridj*, táji *ergye)*, *eredjetek*, *eridjetek* (az *ered* igéből).

4. A *jön* ige 2. személyű felszólító alakjai helyett használatos a ma finomkodón választékos, ismeretlen eredetű *jer(e)*, *jertek*, a régies *jersze*, a köznyelvi *gyere*, *gyertek* és a népies *gyer* változat. Pl.: De a férj unszolja: „*gyer* közelebb édes!" (Arany: Családi kör). Érdekes, hogy a többes 1. személyű *gyerünk* (rég. *jerünk)* a *menjünk* jelentését vette föl. L. még: *gyere*, *gyerünk*, *gyertek* | *jön* I. 2.

5. A *fáj* ige — és a hasonló jelentésű *nyilallik*, *szaggat*, *hasogat* stb. — csak 3. személyben él; de az irodalmi nyelvhasználatban találkozunk elvétve más alakjával is: Kinek *fájok* én?; *Fájsz*, hogy így vagy (Ady).

6. A német *muss sein*-ből alakult *muszáj* szót igeként használjuk, sőt ragozzuk is néha, de csak egyes szám 3. személyben. — L. *muszáj* I. 5.

7. Nem ige, hanem mondatszó a bizalmas-népies hangulatú, csak 2. személyben használatos *ne*, *nesze*, ill. *netek*, *nesztek*, és a hozzá hasonló *hess!*, *hess(e)tek!* — L. még: *ne*, *nesze*

8. A *van* létige egyes és többes 3. személyének tagadó alakját pótolja a *nincs(en)*, *nincsenek*, ill. a *sincs(en)*, *sincsenek*. Saját jövő idejű alakja, felszólító és feltételes módja helyett kiegészüléssel a *lesz* megfelelő alakjai használatosak. — L. még: *nincs* — *nincsen*, *nincsenek* | *van* I. 4.

9. A *szabad* (lásd ott) melléknév jellege újabban érdekes módon megváltozott, s ennek folytán sokan igeként ragozzák, de csak egyes szám 3. személyben.

10. A latin főnévi eredetű *szervusz(tok)* bizalmas, tegező üdvözlő szót sokan egyes és többes 2. személyre utaló mondatpótló igefélének érzik. Az ifjúság nyelvében több kiejtésváltozatuk él. — L. *szervusz* és változatai.

11. A természeti, időjárási jelenségeket vagy folyamatokat jelölő személytelen igék jellegüknél fogva csak egyes szám 3. személyben használatosak. Némelyik kifejezhető teljes, alanyos mondattal is, de ezzel a lehetőséggel korántsem kell mindig élnünk. Pl. *esik, csepereg, szemerkél, zuhog* stb. *(az eső); havazik (esik, hull a hó); (menny)dörög (dörög az ég); hajnalodik, pitymallik (hasad a hajnal).*

12. Általában múlt időben szoktuk használni a *szokik* igét. — L. *szokik* ragozása, használata.

13. A *tetszik* ige helyes udvariassági használata az egyes szám 3. személyére korlátozódik. — L. *tetszik.*

L. még: rendhagyó ragozású igék

Irodalom: Kovalovszky: Nyelvh.[3] 187, 195—6; Tompa: MMNyR. 1: 490 — 2. K. M.

hiányosság L. *hiány — hiányosság — hiba*

hiányos szerkezetű mondat

1. A hiányos szerkezetű mondatból a két fő mondatrész közül vagy az egyik (az állítmány, ill. az alany), vagy mind a kettő hiányzik. Az alany elmaradása azonban nem mindig hoz létre hiányos mondatszerkezetet. Az 1. és 2. személyű, továbbá a határozatlan és az általános alanyt ugyanis többnyire csak az állítmány ragozásával fejezzük ki (erről lásd: alany elhagyása 1. | határozatlan alany 2. | általános alany 4.). Az ilyen mondatszerkezetet tehát nem tekintjük hiányosnak, úgyszintén a tapadásos alanyú és az ún. alanytalan mondatokat sem (lásd: alany elhagyása 3—4.). — Így az alany elhagyása csak akkor teremt hiányos mondatszerkezetet, ha az állítmány 3. személyű, az alanyt pedig csak a beszédelőzményből vagy a helyzetből érthetjük bele a mondatba: „[Ha az újságírók aludnának, mikor nem dolgoznak, vagy ha dolgoznának, mikor nem alusznak, a magyar prés volna az első a világon.] . . . *Hát mit csinálnak?* — Semmit. *Újságot írnak.* — Az nem munka? — Nem. *Csak dolog.* (Gábor: Doktor Senki). — Nyelvhelyességi vonatkozásaira lásd: alany elhagyása 2.

Az állítmány elmaradásával mindig hiányos lesz a mondatszerkezet. Igen gyakran ilyen a kérdésre adott válasz. Pl.: „Ki járt itt? — *Pista.*";

„Jól vagytok? — *Jól*". — L. még: állító válasz formái 1. b), d) | tagadó válasz formái. — Ezek a mondatok a beszédelőzményből többnyire pontosan kiegészíthetők, úgyszintén azok a hiányos szerkezetű mondatok is, amelyeket az ún. önállósult mondatrészek alkotnak: „Egy nő ment előtte, *Magas, egyenes, karcsú nő, rendkívül elegáns, világos színű kosztümben. Esernyő nélkül.*" (Móricz: Rokonok). Gyakori a létigei állítmány (főleg a *van, vannak)* kihagyása is: *Benn emberek és künn komondorok* (Juhász Gy.: Tápai lagzi). Vö. még: határozói igenév I. C) 1. — Hiányos mondatszerkezet származhat a névszói-igei állítmány igei részének elmaradásából is: Te *az enyém*, én *a tied* . . . (Petőfi; verscím).

Az összetett mondatokban főleg a hasonlító mellékmondat szokott hiányos (de a főmondat állítmányának segítségével pontosan kiegészíthető) szerkezetű lenni: fut, *mint a nyúl.*

Gyakran hiányos szerkezetű a felkiáltó, a felszólító s olykor a kérdő mondat is. Ezek azonban általában többféleképpen is kiegészíthetők *Segítség!; Ide!; Szörnyű idő, szörnyű idő!* (Petőfi: Szörnyű idő . . .); *Hé emberek, hova, hova?* (József A.: Áradat). — Vö.: felkiáltó mondat | felszólító mondat 2. | főnévi igenév II. 2. | kérdő mondat 1. — Az összetett mondatokban főleg a következményes mellékmondat szokott ilyenformán hiányos szerkezetű lenni, vö. még: 2. c): . . . olyat mondok, *hogy még a* . . . (Arany: A fülemile).

Különleges típusai a hiányos szerkezetű mondatnak a címek, feliratok: *Rozsdatemető, Bejárat* stb. Ezeket helyzetmondatnak is szokták nevezni, s közel állnak a tagolatlan mondathoz (lásd ott).

A hiányos szerkezetű mondatok — mint láthatjuk — a mindennapi társalgás nyelvében és a szépirodalomban igen gyakoriak. Téves tehát az az álláspont, hogy a helyes és szabatos nyelvhasználat követelményei szerint mindig teljes, kerek mondattal fejezzük ki gondolatainkat. Sőt a maguk helyén megfelelően használt hiányos szerkezetű mondatoknak mindenáron való kiegészítése többnyire mesterkélt, nehézkes. Persze mindez nem jogosít fel a pongyolaságra; a teljes mondatszerkezet ti. valóban alkalmasabb a szabatos fogalmazásra, a logikus okfejtésre. Az értekező stílus tehát kevésbé élhet hiányos szerkezetű mondatokkal.

2. Az ilyen mondatok s t i l i s z t i k a i szerepük szempontjából többnyire egyértékűek a tagolatlan és a teljes, tagolt, de rövid mondatokkal.

a) Elsősorban a z é l ő b e s z é d p o n t o s t ü k r ö z é s é r e törekvő írók műveiben fordulnak elő, főleg regényekben, novellákban, színdarabokban. Ilyenfajta stilisztikai realizmus jellemzi egyebek között Móricz Zsigmond írásait; pl.: *Jóska sokára szólalt meg . . . — Ki a te szeretőd? — Senki. — Senki? — Maga lesz. — Én? — Igen. — Lennék. De van neked minden ujjodra.* (Pillangó).

b) A hiányos és a rövid mondatok alkalmazásának másik fő indítéka az impresszionista hangulatkeltés, helyzeteknek, benyomásoknak pillanatképszerű ábrázolása: *És tűnik a gépkocsi. Mind kicsinyebb-kicsinyebb. De a palota ébred.* | *Vádat sug a létra. Mi volt az? Utánok! A gép! Tova! S mozdul a képlet.* (Babits: Mozgófénykép). — Az impresszionista stílus különösen kedveli a hiányos mondatoknak egyik sajátos fajtáját, a grammatikailag alig szerkesztett, többnyire ragtalan — puszta vagy jelzős — főnévből álló (esetleg határozóval bővített) nominális mondatszerkezetet (lásd: nominális és verbális stílus). Pl.: *Épületek, utcák közül csupa lomb, csupa kert, A környező hegyoldalak halványzöld szőlőábrákkal s gyümölcsösök bodraival borítva. A háttér sötétzöld. Sötétlilába menő erdős bércek. Bükkösök, gyertyánosok, tölgyesek, fenyvesek. — De ez éjszak. Kissé odább, nyugatnak, délnek már mosolygó dombvidék. Szőke nyíresek s rezgő nyárfa. Még odább már síkság. Kalásztáblák, akác, jegenye.* (Tersánszky: Rossz szomszédok).

Drámákban, forgatókönyvekben a helyszín leírása többnyire szintén ilyen típusú mondatokból áll, pl.: *Dolgozószoba, modern bútorok. Az íróasztalon könyvek. A redőnyök félig leeresztve.*

c) Természetesen egyéb — részben az előzőkkel érintkező — stilisztikai hatása is lehet a hiányos és a rövid mondatoknak. Néhányat felsorolunk közülük:

Az események drámai pergésének érzékeltetése: *Öt vagy hat török a párkányon marad. Leverik. Egy percnyi szünet következik. A katonák valamennyien hátrafordulnak, és torkuk szakadtából kiáltozzák: — Vizet! Vizet! — Egy sisakos vén katona éppen Éva mellett kiált a falomladék egy kiálló kövéről. Az arcán véres verejték csurog. A szeme alig látszik ki a vérből. — Éva megismeri az apját.* (Gárdonyi: Egri csillagok).

Feszült, izgatott lelkiállapot megrajzolása: *Idegesen tépte fel a csomagot . . . A pakolópapírban doboz. — Kinyitja. Újabb papírok. — Szétszakítja: arany. — Idegesen felül, körülnéz, remegő ujjakkal szétmarcangolja a papírt: az aranyserleg. — . . . Valami van benne. — Kiönti a paplanára. Ha még eddig kétsége lett volna, most meg kell halni. Újabb papírcsomó bomlik szét, s abból az aranyrojt . . . — Fejét a tenyerébe támasztja s csak néz irtózva és dideregve. Szédülések. Bűzök . . . Sokáig fekszik. Percekig vagy órákig. Nem tudja. — Nem bírja. Csönget. — Újra csönget. Rángatja a zsinór bojtját, mely az ágya felett lóg, a falon: — Segítség!* (Móricz: Betyár).

Hatásos csattanó: *Öt órakor nyílik az ajtó. Hárman lépnek be. A délelőttről már ismert kedves, elmés Söjkvist, egy fiatal szemész és egy magas, vállas, szőke hajú, szőke arcú, száz százalékosan északi férfi. — A tanár.* (Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül).

A vélemény megmásíthatatlan voltának kifejezése: *Gőgösen, egymagamba jöttem.* | *Nagy úr vagyok. Nem is köszöntem.* — *Láttam két nagy szemet, bogárzót:* | *A szep leányhoz szóltam pár szót.* — *Tán szóltam néki. Meg se bántam.* | *Aztán ha bántam. Magam bántam* (József A.: Komor búcsúzás).

Az elhallgatás: *Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,* | *dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön,* | *s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,* | *némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn,* — | *s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.* | — *S volt ahová . . . mindegy.* (Radnóti: À la recherche . . .). — Olykor csak a kötőszó marad meg az elhallgatott mondatból vagy tagmondatból: *egy fikarcnyi érdemünk sincs. Hacsak . . .* (Urbán E.).

Mint az idézett példákból látjuk, a hiányos szerkezetű mondat végén a kihagyást, elhallgatást három pont jelölheti (lásd: írásjelek 1.).

L. még: *el a kezekkel!* | rövid mondat | tagolatlan mondat | *-val, -vel* rag I. 8.

Irodalom: Simonyi: NyK. 1895 : 1—18; Bebesi: Nyr. 1922 : 107—8; uő uo. 1923 : 13—5; Herczeg: Nyr. 1956 : 40—57, 204—17; T. Lovas: ÁNyStilNyj. 268—75; Terestyéni: AnyIsk. 1956 : 105—9; Szathmári—Terestyéni: StilV. 263—70; Bencédy: IskNym. 410—2; Berrár: NyStSz. 367—9; J. Soltész: Nyr. 1961 : 305—11; Tompa: Nyr. 1962 : 265—82; Károly: MMNyR. 2 : 56—61; Zolnai B.: NyHang. 241—57; Rácz: Nyelvh.[4] 225—7; uő: MMNy. 211—2; Szabó Z.: KisStil. 131—3, 141; Balogh: MMNyKk. 286—7; Dienes: ASzeg. 1973—74: 19—25; Rónai—Kerekes 455—7, 473; Dienes: ASzeg. 1975—76: 361—78; Pléh—Radics: ÁNyT. 1976: 261—77; Dienes: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. (NytudÉrt. 98. sz.)

R. E.

hiátus L. *státus — státusz*

hiba L. *hiány — hiányosság — hiba*

hibádzik — hibázik

A *hibáz(ik)* igének a 'hibát követ el' jelentésén kívül a népnyelvben 'hiányzik' értelme is van. Ilyenkor rendszerint ikes igeként ragozzák, pl. *Hibázik* az árából vmi.

A *hibázik*-nak kialakult egy *dz*-s alakváltozata *(hibádzik)* is, valószínűleg az ilyen, hasonló szerkezetű igepárok analógiájára: gubó-*zik* — gubó-*dzik*; level-*ez(ik)* — level-*edzik* stb.

A két alak között jelentésmegoszlás ment végbe: a *hibádzik* a *hibázik*nak csak a második jelentésében — 'vmiből hiányzik vmi, vmennyi' — használatos, míg 'hibát követ el' jelentésben csak a *hibáz*, ill. *hibázik* ige fordul elő.

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 244.

hibás képzőhasználat L. szóképzés 3—4.

hibás szólások L. szólások helytelen használata

hibát vét L. sportnyelv | terpeszkedő kifejezések II. *(vét)*

hibázik L. *hibádzik — hibázik*

híd

E szónak következő alakjaiban hosszú az *í*: *hídja* [híggya], *hídon, hídnak* (hasonlóképp: *hídra, híddal* stb.); *hídi, hídlás*. De rövid ezekben: *hidat, hidak, hidam; hidacska, hidal, hidas, hidász*. Többes számú személyragos alakjaiban a *j* nélküli változat tőhangzója rövid, a *j*-s változaté hosszú: *hidaink* v. *hídjaink*. Köznyelvi kiejtése mindenütt megfelel a szótő írott alakjának.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 3.

-hida +*-i* képző L. *-i* képző személyragos helynevekhez

hidegvérűbb — hidegebb vérű L. kételemű kifejezések fokozása

hidrogén

Helyesebb, ha toldalékai mély hangúak: *hidrogénná, hidrogénnal, hidrogénos*. Kevésbé helyes, de a *gén, oxigén* mintája alapján hibásnak sem minősíthető, ha magas hangú toldalékokkal látjuk el: *hidrogénné, hidrogénnel, hidrogénes*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

hidroglóbus — hidroglóbusz L. *státus — státusz*

hieroglif — hieroglifa

E görög eredetű szónak mindkét változata él nyelvünkben, jelentésük is azonos. Használatukban csupán annyi a különbség, hogy a *hieroglif* előfordulhat jelzőként is (pl. *hieroglif írás)*, a *hieroglifa* ellenben csak főnévi használatú.

L. még: *parkett — parketta* 3.

híg, higany, higgad

Hosszú az *í: hígat, hígak, hígan, hígabb.* De rövid ezekben: *higgad, higany.* (A gyakran hallható [higgany] ejtésforma a köznyelvben kerülendő!) Helyesírásban mindig hosszú, de a kiejtésben a rövid *i* sem hibás ezekben az igékben: *hígít, hígul.*

higiénia — higiéne — higiéné

Görög eredetű, nemzetközi idegen szó, az orvosi szaknyelvnek, ill. a választékos stílusnak szava. A régibb, de kissé mesterkélt változat *higiéne*, görögösebben *higiéné* (latinosan írva: *hygiene).* A *higiéne* és a *higiéné* változatok közül az utóbbi az ajánlhatóbb. De ennél is természetesebb, megszokottabb a helyesírási szabályzatunkban is rögzített változat, a *higiénia.* Ez utóbbinak továbbképzett melléknévi alakja *higiénikus.* Ez is előbb, jobb, mint a *higiénés* származék. Feltétlenül kerüljük mind írásban, mind beszédben az egyéb – pongyola vagy vulgáris – változatokat: *higénia; higiénás, higénikus* stb.:

A főnév magyar megfelelője: *egészségtan, egészségügy,* ezenkívül jelenti a szó az egészségügyi követelményeknek megfelelő tisztaságot is. Ebben az igen fontos jelentésében nincs igazán jó magyar megfelelője.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b) | *periféria, perifer ikus*

Irodalom: Deme: Magy. 22. É. Z.–F. G.–G. L.

higgyen L. *hisz* ige ragozása

hihetetlen

Csodálkozó felkiáltásban az első két szótag közti mássalhangzó megnyúlhat, a szóhangsúly eltolódhat: *hi*hhe**tet**len. – A szó a társalgási nyelv kedvelt szava. Gépiesen sablonos, túlzott használatának elkerülésére a megfelelő árnyaló szinonimákat ajánljuk: *megdöbbentő, elképesztő, bámulatos* stb.

L. még: érzelmi hangsúly | hangsúly 1. a) | túlzó jelzők és határozók

híja

A kiejtésben elmosódik a hosszú *i* és a *j* határa; e szó írott formájában azonban vigyázzunk, hogy hosszú *í*-t és egy *j*-t írjunk: *híján, híjával.*

Többnyire ilyen kapcsolatokban, kifejezésekben használatos: *kevés (kicsi, nem sok) híja, hogy* v. *hogy nem.*

L. még: *majd – majdnem, majdhogy* stb. | tagadás mellékmondatban 1.

hím állatok megnevezése L. állatok, állatcsoportok megnevezése II. 1.

hindi, hindu L. *ind — indus, indiai, hindu*

hiper- és **hipo-** előtagú szavak

A szóösszetételek előtagját alkotó görög eredetű *hiper-* a vele összetett fogalomnak túlzott, a *hipo-* pedig csökkent voltát jelöli, pl.: *hiperfunkció* 'túlzott működés', *hipofunkció* 'csökkent működés'. Mindkét előtagban mindig *i*-t kell ejtenünk, nem pedig *ü*-t. Írásban is követjük az ejtést, tehát *i*-t írunk, ha a szó gyakoribb, a köznyelvben is előfordul, vagy ha az összetétel már elhomályosult, pl.: *hiperbola, hipermangán, hipermodern, hiperszenzibilis, hipertónia,* ill. *hipotézis, hipochonder.* Megtartjuk azonban a görögből eredő *y*-t, ha a szó nem lép túl a szakmai használat körén, pl.: *hyperthyreosis* [hipertireózis] 'pajzsmirigytúltengés', *hypothyreosis* [hipotireózis], 'pajzsmirigy-elégtelenség'. A *hiper-* és a *hipo-* előtagú szavak mindenképpen a választékos — sőt többnyire a tudományos — stílus rétegébe tartoznak; köznyelvi, finomkodó használatuk nem kívánatos. Többnek közülük van jó magyar megfelelője, pl.: *hiperszenzibilis: túlérzékeny, nagyon érzékeny; hipertónia: magas vérnyomás*; *hipotónia: alacsony vérnyomás* stb. É. Z.

hírhedt, hírhedett — híres

A régiségből ismert *hírheszik, hírhedik* (= híressé lesz) ige befejezett melléknévi igeneve a múlt század közepéig az igének megfelelően jó értelemben vett hírest, hírnevest, nagy hírűt jelentett; vö. *Hírhedett* zenésze a világnak (Vörösmarty: Liszt Ferenchez); Petőfi *hírhedett* költője volt Magyarországnak (ÉrtSz.: Jókai). A század második felében azonban rosszalló, elítélő mellékíz társult a szóhoz. Jókai regényének címe is ezt mutatja: Egy *hírhedett* kalandor a XVII. századból (1879). A szó mai jelentése tehát: rossz értelemben ismert, híres, vagyis rossz hírű, pl. *hírhedt* csaló, gazember, szélhámos; *híres*, sőt *hírhedt* egyén, nőszemély. (Napjainkban a *hírhedt* és a *hírhedett* változat közül még rosszaló értelemben is csak az első járja. A *hírhedett* alak elavult, kiszorult az élő nyelvhasználatból.)

A *hírhedt* jelentésfejlődéséhez hasonló, de alkalmi értékváltozáson mehet át a legtöbb minősítő, értékelő jelentésű szó, így a *híres* melléknév is, ha gúnyosan mondjuk: Na, te *híres!* (Vö. Ez aztán *szép* dolog!) K. M.

hírlapok nyelve L. sajtó és nyelvművelés

historikus — históríkus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d) | *periféria, periferikus*

hiszen, hisz, iszen

A laza szerkezetű magyarázó tagmondat kötőszava: Hogyne hinném el, *hiszen* magam láttam! Az általános köznyelvi alak a *hisz* ige egyes szám első személyű *hiszem* alakjából formálódott *hiszen*. A rövidült *hisz* (népies beszédben *isz*, *'sz)* változat bizalmasabb, ill. népies hangulatú, esetleg méltatlankodást vagy más indulatot is kifejez: *'Sz* ott sem voltál! — Az *iszen* alak nyelvjárásias.

Nyomósítva a *hiszen*-t is gyakran használjuk más kötőszóval, módosító vagy indulatszóval összekapcsolva, ill. összetéve is: *de hisz(en)* (népiesen: *dejsz')*, *mert hisz(en)*, *pedig hisz(en)*; *hát hisz(en)* (népiesen: *hászen)*, *no hisz(en) (nojsz')* stb.

L. még: kötőszók összekapcsolása

Irodalom: Lőrincze: Nyműv. 275. Sz. L.—T. J.

hisz i g e r a g o z á s a

A *hisz* az *sz*-es, *v*-s és magánhangzós tőváltozatú igékhez tartozik: *hisz*-ek, *hiv*-ő, *hi*-tt. — Vö. *lesz*, *tesz*, *vesz* ragozása | *visz* ragozása.

A kijelentő jelen egyes 3. személyű *hisz* alakjának ritka, régies változata *hiszen*. (Ez azonban nem azonos a *hiszen* kötőszóval; az ugyanis a *hisz* ige egyes szám első személyű alakjából fejlődött.) — Felszólító alakjaiban a tő és a rag bonyolult összeolvadásából, a hasonló igéktől eltérően, hosszú mássalhangzó van: *higgyek*, *higgy* v. *higgyél* — lásd: felszólító mód I. 1. e) —, *higgyen* stb. (A *higyjen* írás tehát téves elemzés eredménye: nincs *higy* tő, amelyhez a *-j* felszólító módjel járulna.) A tárgyas ragozású felszólító mód egyes számú 2. személyének *(higgyed)* rövidült változata *hidd*. — Lásd: felszólító mód I. 1. a)

L. még: *hív — hű*

Irodalom: Szemere: AkHTört. 127. K. M.

hisztérika — hiszterika

A két alak közül a *hisztérika* a gyakoribb, ennek írásmódja a szabályos. A *hiszterika* ritkább s egy kissé modoros ejtett változat.

L. még: *atlétika — atletika* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

hites — hitves

A *hites* melléknév a mai nyelvben főként a hivatali stílusban él. Jelentése itt: 'valamely különleges hivatali feladat(kör) ellátására felesküdött' (személy), pl. *hites írásszakértő*, *könyvvizsgáló* stb. Az irodalmi nyelvben és a népnyelvben azonban előfordul a törvényes házastárs jelzőjeként is:

hites felesége, ura. Például Adynál: Egy-egy *hites*, férjes asszonnyal Jön egy kis lyány . . . (Gálás, vasárnapi nép).

A *hitves* szó főnévi szerepben őrződött meg nyelvünkben. A választékos irodalmi stílusban használatos, általában a feleség megnevezéseként.

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 241—2.

hivatalos stílus

Részben a szaknyelvekkel, részben a sajtónyelvvel rokon vonásokat mutató sajátos nyelvi réteg a hivatalos vagy hivatali nyelv. Igen régi múltja, erős alaki hagyományai, használóinak és művelőinek kasztszerű elkülönülése folytán sajátos módon fejlődött szinte zárt zsargonná, amely a legtöbb megmerevedett, régies idegenszerűséget őrzi még ma is, holott erősen közérdekű volta miatt az eleven élettel, a közösség igényével kellene kapcsolatot és lépést tartania.

A szükségszerűen szabatos jogi nyelvből kinőtt, sajátos műszókinccsel és szakkifejezésekkel (terminológia és frazeológia) élő hivatalos nyelv még mindig erősen magán viseli a latin, majd német kuriális stílus nyomát s e két nyelv bélyegét. Választékossága mesterkélt, bonyolult és gyakran idegenszerű, holott az élettel és a művelt köznyelvvel kellene szoros kapcsolatban állnia. Ezt kívánja a közélet és a hivatali ügyintézés demokratizmusa s főként a közérthetőség.

Általános és hátrányos jellemzője a hivatalos stílusnak a bonyolult mondatszövés: szereti egyetlen, többszörösen összetett mondatba zsúfolni a gondolatsort, a közbeékelésekkel bonyolított hosszú mondat végére hagyva az állítmányt, rendszerint terjedelmes, a köznyelvben nem használatos kapcsoló kifejezések, kötőszók közbeiktatásával (*ennélfogva* v. *minélfogva; ennek* v. *minek folytán* v. *következtében* v. *folyományaként; mindamellett, mindazonáltal, ugyanakkor, jóllehet, következésképpen; tekintettel arra, hogy; miszerint, minthogy, miután, (ha és) amennyiben* stb.). Másrészt pedig — mintegy a hosszadalmasság csalóka ellensúlyozására — halmozott, zsúfolt jelzős és határozós szerkezeteket használ mellékmondattá oldás helyett. Néhány példa: *A legutóbbi értekezlet által fölvetett, az előadói munkakör szabályozását célzó azon javaslat, miszerint . . .; A . . . miniszternek a . . . tanács vb elnökéhez intézett . . . sz. rendelete értelmében a . . . vizének fertőzése miatt hivatalból indított kihágási ügyben . . . terhére fennforgó szabálytalanság és mulasztás miatt fentnevezett ellen a . . . tc. . . . §-a alapján a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendeltem; A törvény végrehajtása tárgyában kibocsátott jogszabályok alapján házhely céljára juttatott ingatlanok a juttatottaknak építkezés céljára folyósított, ill. engedélyezett kölcsönök biztosítására jelzáloggal megterhelhetők; A jutalék*

a ledolgozott időre járó, az árusítás miatti túlóra alapdíjával növelt, teljes vagy csökkentett besorolás szerinti, az esetleges személyi pótlékkal növelt alapbér arányában osztandó fel; Az importtermékeknek nagykereskedelmi vállalat útján történő forgalombahozatala esetén az importáló vállalat részére szállított forgalmiadó-köteles termékmennyiség után fizetett vám összege . . .

Mindez — s éppen korunkban — ellentétes a hivatali nyelv rendeltetésével és általános érdekű voltával: igen sok érdekelthez, végső soron az egész társadalomhoz szól, nagy többségükben egyszerű, a jogszabályokban, a hivatali ügyintézésben és szaknyelvben járatlan emberekhez. A hivatalos nyelv fő kívánalma tehát a természetes egyszerűség, világosság, szabatosság, vagyis a közérthetőség, lehetőleg a szóhasználatban és a frazeológiában is, de a mondatszerkesztésben mindenképp.

A hivatalos stílusnak vannak szorosan vett nyelvtani sajátosságai is, pl. a) névelőelhagyás *(titkár* jelenti; *előadót* felkérem); b) a vonatkozó névmás nyomatékosító használata *(amely* rendelet); c) az *ama(z), eme(z), azon, ezen* mutató névmási jelző divatja; d) bürokratikus igekötőhasználat *(beigazol, leellenőriz, leterhel, lerendez, kiértesít)*; e) terjengős, névutószerű határozószók gyakorisága *(alapján, céljából, érdekében, kapcsán, kapcsolatban, kifolyólag, szempontjából, tekintetében, tárgyában* stb.); f) idegenszerű névutóhasználat *(felé, keresztül, mellett, fölött)*; g) *-lag, -leg* ragos határozók kedvelése *(átiratilag, fegyelmileg, rendőrileg, műszakilag* stb.); h) a *-ván, -vén* képzős határozói igenév régies hatású alkalmazása; i) *-andó, -endő* képzős igenevek állítmányként és célhatározóként (az intézkedés sürgősen *végrehajtandó*; a tervet *teljesítendő*, szükséges, hogy); j) a távoltartó vagy elmosó személytelenséget éreztető, többnyire szenvedő igealakok és szerkezetek *(megkívántatik, elrendeltetik; bevezetésre kerül, intézkedés történt, megállapítást nyert)*, valamint a határozatlan, ill. általános alanyú mondatok *(elrendelték*, hogy; általánosan *tapasztalható*, hogy); k) főnévi igenévi tárgy (kérjük *engedélyezni)*; stb.

Mindezek mellett a sajátos kifejezésbeli, frazeológiai formák, klisék, állandó(sult) szókapcsolatok, körülírások, szokványos fordulatok, köztük tükörkifejezések adnak a hivatali nyelvnek bizonyos fontoskodó, elkülönülő jelleget, tekintélytartó merevséget, s ezek teszik az élet, a gyakorlat természetes nyelvhasználatától idegenné, aktaízűvé. Néhány jellegzetes példa: a) szabálytalan jelzős kapcsolatok: a *hivatkozott* rendelet, szakasz (a befejezett melléknévi igenév ilyen kapcsolata tárgyas viszonyt jelöl, pl. a *látott* film; a *hivatkozik* igeneve azért nem használható így, mert csak határozós vonzata van: *hivatkozik vkire, vmire*; helyesen tehát: a rendelet, amelyre hivatkoztunk v. az *említett, idézett* rendelet); a *vonatkozó* irat, rendelet, szabály (a *vonatkozik* szintén csak határozóval állhat, tehát helyesen: az *erre, ide vonatkozó* v. az *ide* v. *erre utaló* szabály);

egyéb szokványos jelzős kifejezések: a *fennforgó* eset, akadály; a *lefektetett* elvek; az *elfekvő* iratok; a *fölfektetett* jegyzőkönyv; *netáni* fellebezés esetén stb.; – b) határozós kapcsolatok: *olybá* tekintendő; *azonos* v. *egy tekintet alá* esik; *miheztartás végett;* nyugta *ellenében;* az esetből *kifolyólag;* – c) jellemző igés kapcsolatok: *átszármaztatja, betekinti, előttemezi, kiadmányozza* az iratot; *megkeresi* a hatóságot; *megleletezi* a beadványt, a küldeményt; *meghiányolja* a kérvényt; stb.

A hivatalos nyelv legáltalánosabb jelensége a hivatali tekintélyt sugalló, terpeszkedő kifejezések kedvelése. Főként a következő igékkel alakulnak ilyenek: *eszközöl, gyakorol, hoz, igényel, jelent, jut(tat), képez, nyer, nyújt, rendelkezik, talál, végez* stb. Pl.: *vizsgálatot eszközöl; bírálatot gyakorol* vki, vmi fölött; *javaslatba hoz* vkit, vmit; nagy *megterhelést jelent; kifejezésre jut(tat); akadályt képez; elintézést nyer; alapot nyújt* vmire; nagy *befogadóképességgel rendelkezik.*

A hivatalos nyelv a maga hagyománnyá merevült frazeológiájával és hatalmi tekintélyének súlyával erősen hat a közélet stílusára, a mozgalmi nyelvre és a sajtóra, sőt — megszokás folytán vagy a rosszul értelmezett választékosságra való törekvésből – a mindennapi érintkezés, a társalgás hangjára is. Mindent el kell hát követnünk, hogy káros kinövéseit lenyesegessük, s élőbbé, emberközelibbé tegyük. Egyaránt érdeke ez nyelvünknek és társadalmunknak. Örvendetes kezdeményezések már vannak is. Reméljük, az eredmények sem maradnak el.

L. még: beálló melléknévi igenév 3. | előadói nyelv | nyelvi rétegek 4. | sajtónyelvi fordulatok, szólások | stílusrétegek II. 3. | szaknyelvek | szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. c) | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Simonyi: HM² 9–10; Rábel; Vadnay; Nagy J. B.: Msn. 1945–46 : 29–30; Kovalovszky: NyFK. 177–80; uő: Nyelvh.³ 179; Lőrincze: ÉdAny. 455; uő: Nyőrs. 395–409; Fónagy–Soltész; Ferenczy: Nyműv. 286; Fábián: NyStSz. 236–42; uő: MMNy. 474; Karinthy 134; O. Nagy: Nyelvh.³ 129; Grétsy: SzaknyKal. 98–109, 149–51, 181–6, 200–2, 329–30; Károly–Zsembery: Nyr. 1960 : 148; Szende: Szóról 88–91; Bencédy 29–33; Kovalovszky: MH. 1973. ápr. 13.; Bárczi: Nym. 101–2; Kemény: AnyEmb. 53–66; Cs. Gyímesi 11–3; Kovalovszky: MMNyünk 88–90; HivKve² 7–15, 129–31; Grétsy: Tanulm. 99; Kolozsvári G.: Herder 42–7. K. M.

hivatkozott L. hivatalos stílus

hivatott — hivatva van L. határozói igenév I. A) 3.

hívek, hűek — hivők L. *hív — hű*

híves — hűvös — hűs

Ismeretlen eredetű alapszónak *-s* képzős melléknévi származékai. A *híves* és a *hűvös* változat közül az első régies, irodalmi, ill. táji, a *hűvös* pedig ma általánosan használt alak. Melléknévi jelentései: 'egy kissé hideg', ill. (átv.) 'tartózkodó'. Főnévként hűvös időt, hűvös helyet, valamint — főleg tréfás használatban — börtönt jelent, pl. *hűvösre kerül, hűvösre tették.* — A *hűs* valószínűleg a *hűvös*-ből alakult későbbi fejlemény. Választékos, irodalmi színezetű szó. Melléknévként is, főnévként is a vele jelölt fogalomnak, a hűvösségnek az érzékelő számára kellemes voltát fejezi ki, pl.: *hűs* kezével megsimogatta a beteg gyermek homlokát; „Más ember izzad, ti meg iszogattok a *hűsön*" (Dobozy: Felhő és napsütés).

Irodalom: Grétsy: Szóh. 122—9. G. L.—Sz. L.

hív — hí

Ennek az igének e két változata él nyelvünkben. A *hív* a köznyelvi, a *hí* ma már népies forma, de régebben az irodalomban is előfordult. Pl.: Talpra magyar, *hí* a haza! (Petőfi: Nemzeti dal). Az igének minden ragos alakjában hosszú az *í*: *hívok, hívnak, hívott* stb. Származékainak többségében is: *hívhat, hívat* ige (és ebből *hívatás, hívatott*, pl. vkinek házhoz *hívatása*), *hívó, hívás, hívatlan, hívogat.* A két utóbbiban ejthetünk rövid *i*-t is. Ellenben mindig rövid az *i* ezekben a származékokban: *hivatal, hivatás* (= életpálya, rátermettség), *hivatkozik, hivatott* (= akinek valamire hivatása van), *hivatva van.* — A *hí* változat tárgyas ragozású, múlt idejű és felszólító módú alakjaiban is hosszú az *í*: *híttam, hítt, hítta, hídd*, a *j* pedig rövid, ha a kiejtésben kissé megnyúlik is: *híjuk, híjad.*

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8. E. L.—Sz. L.

hív — hű

1. A két szó eredetileg alakváltozat, egyaránt a *hisz* ige származéka: elhomályosult folyamatos melléknévi igeneve (lásd: *hisz* ige ragozása), de alaki és jelentésfejlődésük elágazott, s ezért mai használatuk is eltér egymástól. A *hű* az általános változat, a *hív* melléknév pedig régies, irodalmi alak, csak költőinknél találkozunk vele. Pl.: *Hív* jobbágyitoknak felszentelt hóhéri (Batsányi: A franciaországi változásokra). A *hív* azonban főnévként ma is használatos, rendszerint birtokos személyraggal, pl.: *a szocializmus híve, a változások híve, az átszervezés híve.* Ezenkívül az egyházi nyelvben is él, főként a többes szám jelével ellátva: *a hívek adományai.*

A *hű* melléknév többesében és néhány más toldalékos alakjában szabályos a *hív-* tő: *hívek* maradtak ígéretükhöz; *híven, hívebb.* De a terjedőben

levő *hűek, hűen, hűbb* alak sem hibás, csak az első kettő zavaró hangzású (hülye!) s ezért használatuk kevésbé ajánlatos.

Előfordul, hogy a *hivő* főnév többes számú *hivők* alakjával keverik a *hívek* formát. A *hívek, hívei* stb. hatására meglehetősen elterjedt a *hivő* hosszú *í*-s [hívő] ejtésváltozata, bár helyesírási szótáraink csak a rövid *i*-vel írott alakot rögzítik.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. d) | *-bb (-b)* fokjel 2. | *betűhív — betűhű* | *hisz* ige ragozása | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. b)

IRODALOM: Kovalovszky: ÉIr. 1964. ápr. 4. K. M.—Sz. L.

hív i g e r a g o z á s a L. *hív — hí* | tő-és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

hivő L. *hisz* ige ragozása | *hív — hű*

hízeleg

Meglehetősen gyakori — s nem is hibáztatható — e szónak kissé vidékies, főleg dunántúli [hizelëg] ejtése. Fővárosunkban inkább az írott alak szerint, hosszú *í*-vel ejtik: [hízeleg v. hízelëg], származékait is: *hízelgés, hízelgő.*

hobbi

Újabban annyira elterjedt divatszó, hogy az angol *hobby* forma helyett már magyarosan írjuk, mégpedig gyakoribb ejtésváltozata alapján két *b*-vel. De magyar szóval is megnevezhetjük, sőt pontosabban és árnyalatosabban kifejezhetjük a kedvtelésből folytatott szokásos foglalatosság fogalmát: *időtöltés, mulatság, kedvtelés, szórakozás, szenvedély, hóbort, vesszőparipa;* hagyományosabb idegen eredetű szóval: *passzió.*

L. még: divatszók

IRODALOM: Országh: AnyKal. 32; Kálmán: ÉT. 1974 : 1094.

Hofmannsthal

Az osztrák költő nevét *sz*-szel ejtjük: hófmansztál v. (nálunk szokásosabb formában:) hofmansztál. Szótagolása: *Hof-manns-thal.*

hófödte — hófedett L. alanyos összetételek és szószerkezetek

hogy

1. Egyik leggyakoribb, sokféle szerepben használatos a l á r e n d e l ő kötőszónk. Pl.: ez olyan, *hogy* jobb nem is lehet (állítmányi mellékmondatban); senkinek sincs a homlokára írva, *hogy* mi lakik benne (alanyi mellékmondatban); azt hittem, *hogy* ott felejtettem a kulcsom (tárgyi

mellékmondatban); elfogadták azt a tervet, *hogy* új gépeket vásárolnak (jelzői mellékmondatban); odamegyek, *hogy* magam is lássam (határozói mellékmondatban). Különösen kell a *hogy* az előrevetett mellékmondatokban *(hogy* beteg vagyok, az nem igaz).

a) Sűrű előfordulása miatt, az egyhangúság csökkentése végett igyekszünk elhagyni (ha nélküle is jó a mondat), vagy mással helyettesíteni (ha van alkalmas szinonimája). Ez a helyes törekvés érvényesül mindenekelőtt abban, hogy a hasonló hangzású (de hangsúlyos) *hogy, hogyan* 'miként' kérdő névmási határozószó előtt vagy egészen elhagyjuk, vagy pedig felváltjuk *mint, miképp, miként, mi módon* stb. megfelelőjével. A *tudom,* **hogy** h o g y(a n) *történt* helyett szebben hangzik: *tudom,* h o g y a n *történt,* ill. *tudom,* **hogy** m i k é n t *történt.*

Elhagyhatjuk sok alanyi és tárgyi mellékmondatból, főképpen ha bennük kérdő névmás *(ki, mi* stb.) vagy névmási határozószó *(hol, mikor* stb.) is van, pl.: a levélből nem tűnt ki, *(hogy)* m i k o r szállítsuk az árut; jól láttuk, *(hogy)* k i jött legkésőbben. Kivált gyakori ez a függő idézetfélékben, pl.: A rendeletből világos, *(hogy)* h o v á küldjük a jelentést; Apád is mondta, *(hogy)* m i l y e n hanyag vagy!; Úgy hallottuk, *(hogy)* ma nem lesz értekezlet. — L. függő beszéd és kérdés.

b) A legfőbb gyakorlati kérdés az szokott lenni: előfordulhat-e egy többszörösen összetett mondatban többször is, ill. mikor hagyhatjuk el pótlás nélkül, s mikor más kötőszóval helyettesítve.

A szófűzés változatossága érdekében általában nem ajánlatos ismételten *hogy* kötőszót használni olyankor, amikor egy mellékmondattól egy másik is függ. Pl.: Azt gondoltam, *hogy* veled megyek, *hogy* ne érezd annyira, *hogy* egyedül maradtál. (Jobb valahogy így: Azt gondoltam, veled megyek, *hogy* ne érezd annyira az egyedüllétet.) Mindamellett az sem súlyos hiba a fogalmazásban, ha elvétve kétszer fordul elő egy mondatban a *hogy* kötőszó, ill. ha kivételesen *hogy(an)* kérdő határozószó kerül a *hogy* kötőszó közelébe.

c) A múlt században azzal is igyekeztek csökkenteni a *hogy* használati arányát, hogy helyette — váltogatva — a *miszerint, miképp(en)* kötőszót is használták (pl. Úgy rendelkeztek, *miszerint* v. *miképp(en)* holnap üljön össze a tanács). Ma a *miképp(en)* már merőben elavultnak számít ilyen szerepben, a *miszerint* pedig jobbára a hivatali zsargonba vagy régies értekező szövegekbe szorult vissza, bár újabban — a nyelvművelő irodalom helytelenítése ellenére is — terjed a sajtónyelvben, fölösleges fontoskodásként. Egyébként a gondos írásbeli fogalmazás, ill. a természetes beszélt nyelv jobban kedveli a *hogy* kötőszót. Inkább forduljon elő ismételten is egy mondaton belül a *hogy,* semmint a *miszerint*-tel pótoljuk, pl.: Arról a tervről volt szó, *hogy* [egy fokkal jobb, mint *miszerint]* két

szakértőt mi is odaküldünk, *hogy* biztos hírt kapjunk a fölfedezésről. Persze többnyire akad más megoldás is, pl. itt: ... mert biztos hírt akartunk kapni ... — L. még: *miszerint*. — Tanulságul az mindenképp leszűrhető, hogy a *hogy* kötőszós mellékmondatok egymástól függő láncolatát lehetőleg kerülnünk kell. Általában azonban nem helytelen a *hogy*-nak mellérendelt mellékmondatokbeli ismétlődése: Még nem bizonyos, *hogy* megkezdjük a gyártást, s *hogy* épp ez lesz a legjobb technológiája. Az *úgy* utalószó melletti *hogy* kötőszót pedig nemigen lehet elhagyni (a rendelkezés ú g y szólt, *hogy*; a feladatot ú g y oldottuk meg, *hogy*). Csak akkor jó nélküle is a mellékmondat, ha az *úgy* 'így; azt' értékű, vagy ha függő idézetet vezet be. Pl.: „A rendelkezés ú g y [értsd: í g y] szólt: már holnap üljön össze a tanács."

2. Egy régebbi, túlságosan merev fogalmazási tanács ezt tanította: „*Hogy*-gyal nem kezdünk mondatot!" Ez voltaképp annak a még általánosabb — s egyúttal még vitathatóbb — „szabály"-nak a szellemében készült, hogy „kötőszóval nem szabad mondatot kezdeni". Tudvalevő, milyen sok ízes, régi mondókánk, közmondásunk, népdalrészletünk cáfolja ezt az állítólagos törvényt: *Ha* akarom, vemhes ...; *Aki* másnak vermet ás ...; *Hogy* egyik szavamat a másikba ne öltsem; *Hogy* az ördögbe ...!. Közismert klasszikus verseinkben szintén gyakori ez a szerkesztés. Még önmagában, mondatszóként is előfordul a *hogy*, ha például egy félbehagyott mondat megfelelő folytatására biztatjuk a beszélőt (Akkor én is észrevettem, hogy ... — *Hogy?*).

A *hogy* ugyan általában mellékmondatának elején áll, de — főleg izgatott, népies beszédben — néha e mellékmondatnak valamelyik része eléje is kerülhet (vagy egészen a főmondat elé, vagy a főmondat és a kötőszó közé): V i z e t nem kért, *hogy* adjak neki v. Nem kért v i z e t, *hogy* adjak neki. (Természetes, megszokott fogalmazásban: Nem kért, *hogy* adjak neki v i z e t.) — Ugyancsak az indulatos beszédben használatosak a *hogy* kezdetű, de főmondat nélküli, tehát önállósult mellékmondatok: *Hogy* te mit nem kívánnál! A hatáskeltés eszköze, ha a *hogy* kötőszó után elhagyjuk a fenyegető vagy durvább szavakat tartalmazó folytatást: Hallgass, vagy olyat mondok, *hogy ...!*

3. Könnyen összekapcsolódik a *hogy* más kötőszóval vagy egyéb szócskával is, részint egybeírva, részint külön: *alighogy* (de sajátos mondatbeli helyzetben: *alig hogy*); *azazhogy* (ha nem egymáshoz kapcsolódnak: *azaz hogy*); *minthogy* (máskor: *mint hogy*); *nehogy*; *úgyhogy* (ill. *úgy, hogy*); *hogyha* (más ez: *hogy ha*); *hogysem* stb. Ezeknek egy kis része elavult *(hahogy)*, másik része többnyire nehézkessé teszi a stílust *(mivelhogy; miként hogyha; minekutána hogy;* stb.). Legtöbbjüket azonban a maga helyén bátran használhatjuk. Az egybe- és a különírás, továbbá a két tag

sorrendje gyakran finom különbséget is fejez ki. Pl.: *alighogy* megérkezett [= mindjárt megérkezése után], lefeküdt; de: *alig hogy* [= alig] elegendő; Megígértem, hogy elviszem a jelentést, *azaz hogy* [értsd: *vagyis azt, hogy*] a miniszterhez juttatom. De: fáradt vagyok, *azazhogy* [= illetőleg, pontosabban] megöregedtem; *Nehogy* elcsavarogj! (főmondati tiltószó), de: *Hogyne* [nyomatékos igenlő szócska] ismerném!, ill.: *Hogy* [célhatározó kötőszó] *ne* ingereljem, hallgattam stb. A *semhogy* néha a tagadott következményt tartalmazó mellékmondatot vezeti be (Erősebb vagyok, *semhogy* anyám nyakán kelljen lógnom), néha meg éppúgy hasonlítást és egyúttal választást fejez ki, mint a *hogysem* (Inkább itthon maradok, *hogysem* [v. *semhogy*] idegenné legyek!).

L. még: alárendelt mondat | *hogyha — hogy ha* | körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók összekapcsolása | kötőszó mint önálló mondat | megengedő kötőszók | *minthogy — mint hogy* | *nehogy — hogy ne* | *semhogy*

Irodalom: Nagy J. B.: MNy. 1953 : 488; uő: IskNym. 336; HTSz.; Molnár Ilona: Nyr. 1974 : 398–405. T. J.

hogy — ahogy L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 4.

hogy el ne kiabáljam

Babonás hiedelem bizalmas kifejezője: ha valamely kedvező, várt, remélt dologról idő előtt beszélünk, vagy valamivel előre dicsekszünk, akkor — úgymond — az nem következik be, (várt sikere) elmarad, nem sikerül, meghiúsul (vö. a „lekopogás" hasonló szokásával). Sem a szokást magyarázó kezdetleges szemlélet, sem a kifejezés sablon volta nem támogatja mai használatát; legfeljebb a bizalmas nyelvben fogadhatjuk el.

hogyha — hogy ha

Jelentése egybeírva egyszerűen: ha (Szólj, *hogyha* megjön!). De valódi kettős kötőszóként különírjuk: elvárta, *hogy ha* annyit tett érte, méltányolja.

L. még: *ha* 1.

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 125.

hogy — hogyan L. *ahogy*

hogy, hogy nem — hogyhogy nem

Az első szókapcsolatban mind a két *hogy* hangsúlyos (= nem tudom, hogyan; valahogy): *Hogy, hogy nem*, de eltörött! A második meglepetést, meghökkenést, csodálkozó méltatlankodást fejez ki; ebben csak az első *hogy* hangsúlyos (= hogy(an) lehet(séges)?): *Hogyhogy nem* vetted észre?

hogy is hívják L. beszédtöltelék

hogy kötőszós mellékmondatbeli tagadás L. felszólító mód II. 4. | *nehogy — hogy ne* | *semhogy* | tagadás mellékmondatban

hogy ne — hogy — nehogy L. *hogy* 3. | *nehogy — hogy ne* | tagadás mellékmondatban 1—2.

hogynem, hogysem L. *semhogy*

hogy oda ne rohanjak

Újabban használt tréfás, bizalmas, sokszor gúnyos kifejezése annak, hogy nem lepődünk meg valamely nagyhangú, meghökkentőnek, bámulatba ejtőnek szánt vagy képzelt közlésen, bejelentésen. (Pl.: Képzeld, Kovács Mercire cserélte a Trabantját! — *Hogy oda ne rohanjak!)* Valószínűleg efféle mondatból rövidült le ez a kifejezés: Fogj v. tarts vissza. hogy *oda ne rohanjak csodálkozni!* A tréfás-gúnyos színezetet még inkább éreztetik a különféle változatok: hogy oda ne *tipegjek* v. *toporzékoljak*. A társalgási nyelvben való túlzott divatja azonban máris sablonná koptatta.

hogy vagy? — hogy vagyunk? L. személytelen megszólításformák 2. | társalgási formák 3.

hóka L. állatok, állatcsoportok megnevezése V.

hokedli — hokerli, hokkerli

Német eredetű, jellegzetesen bizalmas-vulgáris hangulatú szó. Jelentése: támlátlan, négylábú konyhaszék, (konyhai) ülőke. A *hokedli* a fő változat, a többi népies, nyelvjárásias. Mély és magas hangú ragok, jelek egyaránt kapcsolódhatnak hozzá: *hokedlinak* v. *hokedlinek*, *hokedlija* v. *hokedlije* stb.

L. még: *-edli, -erli* végű szavaink | magánhangzó-illeszkedés II. 5. d)

hól

A ruhaiparban gyakori, német eredetű szó. Szaknyelvi magyar megfelelője: *szemberánc*. A *mély berakás* kifejezés csak magyarázza, de nem helyettesítheti a *hól* szót. A *hólos szoknya* kifejezés is azt mutatja, hogy a *hól* erősen meggyökerezett a szaknyelvben.

hol — ahol L. *ahol* | *amikor* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

hol beszélnek legszebben magyarul? L. kiejtés II. D) 3.

hold — Hold

Földünk égi kísérőjének, mellékbolygójának neve csak csillagászati vonatkozásban nagy kezdőbetűs (a *Hold* 27,3 nap alatt kerüli meg a Földet); de kisbetűs a köznyelvi használatban és összetételekben: fölkelt, feljött a *hold; holdfény, holdfogyatkozás, holdkomp, holdkőzet, holdkutatás, holdpálya, holdrakéta, holdsugár, holdtalaj, holdtölte, holdutazás, holdvilág; félhold, műhold, telihold, újhold.* Általánosabb értelemben is kis kezdőbetűs: *mesterséges hold; a Mars egyik holdja.*

L. még: *nap — Nap*

hol — hun

E határozószónak és kérdőszónak köznyelvi változata a *hol.* A *hun* alak csak a népnyelvben használatos. Ugyanez a két változat fordul elő a népies *ihol, ehol, ahol,* ill. *ehun, ahun* mutató határozószókban is. Ezek a népnyelvben olykor nyomósító szócskával együtt használatosak: *ihol e, ehun ni, ehun e* [ëhun ë], *ahol a* stb.

holland — hollandi, hollandiai, hollandus

Ma egyszerűen *holland*-nak vagy *holland ember*-nek nevezzük azt, akinek a hazája *Hollandia.* Az ott élő nép nyelve is *holland,* pl.: tud *hollandul; hollandból* fordít. A századforduló előtt az országot nevezték magyarul is *Holland*-nak (mint a németek), s ennek *-i* képzős származékával *hollandi*-nak, *hollandi ember*-nek hívták az ország lakosát. A *hollandi* szó 'holland személy' jelentésében régiessé vált, csak a mondai hőst jelentő *bolygó hollandi* kifejezésben állandósult. Talán erre vezethető vissza a *repülő hollandi* vitorlástípus neve is. Melléknévként azonban ma is jelent a *hollandi* (a hosszabb *hollandiai* helyett) 'Hollandiából származó'-t vagy 'Hollandiáról nevezett'-et, különösen bizonyos műszaki kifejezésekben, pl. *hollandi* (csavar)*anya, foszlató.* Ilyen műszaki jelentései a főnevesült *hollandi* szónak is vannak, gyakran állandó jelzővel, pl. *fehérítő hollandi* 'a papírgyártásban használatos kád'.

'Hollandiával kapcsolatos, ottani' (melléknévi) jelentésben szabatosan a hosszabb *hollandiai* melléknevet használjuk: *hollandiai* v. *holland* városok, *hollandiai* (esetleg *hollandi* v. *holland) követ* stb. Melléknévként a régi (latinos) *hollandus* már elavult, csak 'holland személy'-t jelentő főnévként használatos, némi kedélyesen bizalmas vagy stilizáló ízzel (pl. beszéltem egy *hollandussal).*

L. még: *arab — arabs, arabus* | *argentin — argentínai* | *ind — indus, indiai, hindu* | *japán — japáni* | *us* végű latin-görög szavak kettős alakja

Irodalom: Zolnai Gy.: Msn. 1944 : 35—6. E. L.

Holmes L. Sherlock Holmes

holtbiztos

Németből való hibás tükörfordítás *(todsicher)*, csakúgy mint a *holtfáradt (todmüde)* vagy a *halottsápadt (todblaß, totenblaß)* is, de mindezek a magyaros szemléletmóddal is elég jól megférnek. (Ezt bizonyítják az olyan, szintén meglevő formák, mint *halálbiztos; halálosan biztos; biztos, mint a halál.)* Régebbi nyelvművelőink helytelenítették a *holtbiztos*-t, s ezeket ajánlották helyette: *egészen bizonyos, kétségtelenül bizonyos*. E kifejezéseknek azonban teljesen más a hangulatuk, a stílushatásuk, mint a *holtbiztos* melléknévnek, ennek következtében nem is igen alkalmasak a helyettesítésére, kiszorítására. Újabb értelmező szótárunk épp ezért már nem marasztalja el a *holtbiztos*-t, hanem mint sajátos stílusértékű, bizalmas, beszélt nyelvi szót értelmezi és minősíti.

Kialakult a *holtbiztos*-nak egy (talán választékosabbnak szánt) *holtbizonyos* alakváltozata is, ezzel azonban csak elvétve találkozhatunk a mai nyelvben.

L. még: *bizonyos — biztos* G. L.—K. G.

holttest s z i n o n i m á i

E rokon értelmű szócsalád tagjai közt nem annyira fogalmi, mint inkább hangulati, stílusárnyalatbeli eltérés van. A *holttest* tárgyilagos, semleges szó. — A *hulla* nyersebb, szinte kegyeletsértő hangulatú, ill. hivatalos megnevezés (a rendészet, a törvénykezés és a bonctan körében; vö.: *hullakamra, -mosó, -rablás)*, egyébként vonatkozhat kimúlt állat testére is. — A *halott* szóban elsősorban a már nem élő s z e m é l y képzete az uralkodó; stílushangulata általában semleges, ill. a fogalmi kapcsolattól, a szövegkörnyezettől, (írói) stílusszándéktól függően a választékos irodalmiság felé emelkedhet (vö.: *halotthamvasztás, -sirató*, hősi *halott*, a nemzet nagy *halottja;* Ady: Nóta a *halott* szűzről); melléknévként, átvitt értelmű használatban többnyire választékos *(halott* természet). — A *holt* szó mint főnév jobbára többes számban áll, és irodalmi hangulatú, pl.: elevenek és *holtak;* „Szabadság nem virul A *holtak* véréből" (Kölcsey: Himnusz); melléknévi használatban pedig egy kissé régies, választékos, ill. sajátos, átvitt jelentésárnyalatai folytán szaknyelvi szó (pl.: *holt* ősök; *holt* remény; *holt* ág, idény, tőke); összetételben nyomatékosító vagy túlzó szerepű, ill. szakszó jellegű (pl.: *holt*biztos, *holt*fáradt, *holt*részeg; *holt*pont, *holt*súly, *holt*vágány, *holt*verseny). — A *tetem* választékos (állat hullájára is vonatkozhat), a *holttetem* összetétel emellett még régies is. — A *dög* durva, s főként állati hullára mondják; élő állatra használva szidalom; akár halott, akár élő emberre értve pedig megvető

indulatot, gyűlöletet, utálatot fejez ki. — Fogalmi és stílusárnyalatuknak megfelelően különülnek el e szók frazeológiai kapcsolatai is (pl.: siratja *halottait;* felboncolták a *hullát; holtan* fekszik, *holttá* nyilvánítják; hollók szálltak a *dögre).* K. M.

h o m á l y o s s t í l u s L. stílusárnyalatok

homlokterébe kerül, homlokterében áll (vminek)
Az *előtérben* v. vminek az *előterében áll* kifejezéseknek magyarosabb változata. Pl.: a világ *érdeklődésének homlokterében* a béketárgyalások állnak; a két államfő közeli találkozása a *figyelem homlokterébe került.* Természetesebben: *általános* v. *közérdeklődés tárgya; a legjelentősebb esemény; nagy* v. *általános az érdeklődés, a figyelem iránta; ráterelődik, ráirányul az általános érdeklődés, figyelem.* Ezeknek egy része szintén megfakult már a sajtónyelvi használatban.

homonima — homoníma L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. a) | *szinonim, szinonima*

h o m o n i m á k L. azonos alakú szavak

hóna alá nyúl vkinek
E német eredetű kifejezést régóta támadják a nyelvvédők, nemcsak idegenszerűsége miatt, hanem azért is, mivel nem kifejező, sőt visszatetsző és nevetséges is (a csiklandozás képzetét kelti). Meggyökerezését és a választékoskodó stílusban való elterjedését — egyszerűbb megfelelőivel szemben — a kifejezés keresett képszerűségének köszönheti. Sokan talán valami bizalmasságot is éreznek benne. Pedig szinonimái igen változatosak: *segít* vkin v. vkinek; *(meg)segít, támogat, gyámolít, pártol, pártfogol, fölemel, talpra* v. *lábra állít, felkarol* vkit; *segítségére megy* v. *siet, segítséget, támogatást ad* v. *nyújt* vkinek. Ezek mindenképpen helyesebbek a címbeli kifejezésnél, amelynek különösen a nem személyre vonatkozó használatától tanácsos óvakodnunk. Ennek erőszakoltságát mutatja az ilyen mondat: *Az állam képvásárlások útján nyúljon a művészet hóna alá.* K. M:

hon(i) — haza(i) L. *haza(i) — hon(i)*

honnan L. *ahol* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

honorál, honorárium

Latin eredetű szavak. Régebbi latinos műveltségű korok maradványaként a választékos stílusban fordulnak elő. A *honorál* használata sokszor már finomkodásnak hat. Nincs is szükség rá, mert magyar megfelelői minden értelmi árnyalatát jól kifejezik. Mégpedig: (munkát) *megjutalmaz, megfizet, díjaz;* (érdemet) *megbecsül, elismer, értékel, méltányol, méltat;* (nézetet) *elfogad, figyelembe vesz, meghajlik előtte, osztozik benne;* (szívességet) *meghálál, köszönettel vesz, viszonoz* stb. A *honorárium* szépítő (eufemisztikus) kifejezés a (főként szellemi munkáért) fizetett *összeg, bér,* (orvosi, ügyvédi, írói stb.) *tiszteletdíj, szerzői díj* helyett.

honvédet — honvédot

A *honvéd* közszót ma még általában összetettnek érezzük, ezért helyesebb, ha az utótag magas hangrendje szerint toldalékoljuk: *honvédnek, honvédet.* Ezt támogatja a *honvédség* magas hangú képzőjének, valamint az *elővéd, hátvéd, mellvéd, ügyvéd* szóknak asszociatív hatása is. Mély hangrendű toldalékai ritkábbak, inkább népiesek. A *Honvéd* labdarúgócsapat nevében azonban már jobban elhomályosult az eredeti összetétel, ezért ennek a közszótól elkülönülő, mély hangú toldalékolása a szokásos: *a Honvédnak, a Honvédot.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés I., II. 6. g)

IRODALOM: G[rétsy]. L.: NymLev. 179; Rónai—Kerekes 132.

hó r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

Horatius

A nálunk elfogadott klasszikus latinsággal ejtjük, de magyar szövegben első szótagján hangsúlyozzuk: *hor*áciusz. Több elemű névben alkalmazhatjuk a klasszikus hangsúlyozást is: *Horatius Cocles* [hor*á*ciusz *kok*lesz], *Quintus Horatius Flaccus [kvin*tusz hor*á*ciusz *flák*kusz].

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c)

hord- e l ő t a g ú ö s s z e t é t e l e k

Legtöbbjük német tükörfordítás: *hordágy (Tragbett), hordképesség (Tragfähigkeit), hordszék (Tragsessel)* stb. Régebben sokat üldözték őket. Mai szemléletünk szerint az igei előtagú összetételek mellett szólnak a *nyom, les* stb. igenévszók összetételei *(nyomvonal, leskunyhó),* a népi *dughagyma* stb. Éppen ezért stílusértékük alapján kell őket megítélnünk. A köznyelvben és a — főleg katonai — szaknyelvben meghonosodottakat nincs okunk hibáztatni *(hordágy, -felület, -heveder, -szárny, -szék, -szíj,*

-távolság). A *hordképesség* helyett ma inkább a *teherbírás* szót használjuk. A *horderő, nagy horderejű* helyett pedig — a változatosság kedvéért is — ezeket ajánljuk: *fontosság, jelentőség*, ill. *fontos, jelentős, igen jelentős, nagy hatású, mélyreható, életbevágó* stb.

L. még: jelzős összetételek 1.

IRODALOM: Csűry: Msn. 1934 : 9. L. J.

hord r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

hosszat

Hely- és időhatározó névutó: *falu hosszat, utca hosszat, órák hosszat, öt óra hosszat*. A *naphosszat* szóban kivételesen egybeírjuk névszójával. Ritkább volta miatt korábban helyesírása is ingadozott; más kifejezésekben is egybeírását javasolta az Akadémia, és sokáig kettőzött *t*-vel íratta. Jelenlegi írásmódja 1950-től van érvényben, s ma már kiejtésében is régies a hosszú *t*.

L. még: névutó

IRODALOM: Pais: MNy. 1943 : 246—9; Nagy J. B.: Emberöltő 260; Szemere: AkHTört. 82.

hossz k e z d e t ű é s u t ó t a g ú ö s s z e t é t e l e k

A *hossz* szót 'hosszúság' jelentésben a nyelvújítók vonták el, de nem a *hosszú*, hanem a (vminek a) *hossza, hosszában* szavakból. Éppen ezért föltehető, hogy már régebben volt *hossz* szavunk. E felújított szó tehát mind előtagként, mind utótagként kifogástalan, pl.: *hosszirány, -méret, -metszet, -szelvény, -tengely; fejhossz, hajóhossz, hullámhossz, orrhossz; testhosszal* győz.

L. még: jelzős összetételek 1.

h o s s z ú h a n g o k L. kiejtés II. A) 1. b), 2. b)

hosszú képet csinál

Németes kifejezés. Értelme és helyes magyar megfelelője: *megnyúlik a képe, az arca* (a meglepetéstől vagy a csalódástól); *leesik az álla; elhűl* (belé); *hüledezik; fanyar, csalódott, keserves képet* v. *arcot vág*.

L. még: frazeológiai idegenszerűségek 4. | *hosszú orral távozik*

h o s s z ú m á s s a l h a n g z ó k L. beszédhangok kapcsolódása II. 3. e), 4—6., III. | mássalhangzók betűinek kettőzése összetétel határán | *-val, -vel* rag II. 2.

h o s s z ú m o n d a t L. egyszerű és összetett mondat | rövid mondat

hosszú orral távozik

A társalgási nyelv németes kifejezése. A szintén gyakran hallható *lógó orral távozott* ennek képszerűbb, szemléletesebb változata. További ajánlható, választékosabb megfelelők, rokon értelmű kifejezések: *csalódottan, letörten* v. *letörve, leverten* v. *leverve, szomorúan, felsülve, leforrázva, szégyenkezve, kudarcot vallva; fejét lógatva, lehorgasztva, lesunyva, lesütve* v. *fejlógatva, fejlesütve; lehorgasztott fejjel* stb.

L. még: frazeológiai idegenszerűségek 2. | *hosszú képet csinál* | *orrot kap*

hosszúság L. kiejtés II. A) 1. b), 2. b)

hotel

Nemzetközi szó. Jelentése rendszerint: nagyobb, kényelmesebb, jobban fölszerelt, sokféle szolgáltatást nyújtó szálló. Ha egyszerűbb szállót, szállodát jelent, magyar szövegben helyesebb a megfelelő magyar szót használni. Idegenforgalmi szempontból, a külföldiekre való tekintettel azonban a feliratokban jobbára ilyenkor is megtartjuk az idegen eredetű szót.

Magas és mély hangú toldalékokkal egyaránt jó: *hotelban* v. *hotelben, hotelunk* v. *hotelünk.*

L. még: jelzős szerkezet szórendje 1. b) | magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

hova — hová

1. Mindkét forma használatos, a *hova* is és a *hová* is köznyelvi, de a népnyelvben gyakoribb a *hová.* Az irodalmi nyelvben mind a két változat sűrűn előfordul: „*Hová* merült el szép szemed világa?" (Vörösmarty: A merengőhöz); „Hova lett a tarka szivárvány az égről? Hova lett a tarka virág a mezőkről?" (Petőfi: Téli esték). Összetételekben is általában mindkét forma él: *akárhova — akárhová, bárhova — bárhová, valahova — valahová* stb. De a *hovatartozás*-hoz képest ritkább a *hovátartozás*, a *hovatovább*-nak pedig nincs *hovátovább* változata.

2. Kérdőszóként a mondat főhangsúlyos szava: **Hová** (v. **hova**) mennél ilyen *későn*? Vonatkozó határozószóként, kötőszói szerepben ('ahova' értelemben) legfeljebb mellékhangsúlyt kap: **Van** olyan *hely*, hova még **nem** jutott el a *rá*dió. Függő kérdésben erősebb a hangsúly, de nem múlja felül a főmondatbeli főhangsúlyt: **Tu**dom, *ho*va tegyem.

L. még: *ahol* | alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | hangsúly 4. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

Irodalom: Imre S.: Nyműv. 298. E. L.—Sz. L.

hoz

A *hoz* ige helyes használatának nyelvhelyességi kérdéseit nagyjában három csoportra oszthatjuk: 1. a *hoz*-nak más ige helyetti hibás vagy vitatható alkalmazása, 2. a *hoz*-nak terpeszkedő kifejezésekben való fölösleges használata, 3. a *hoz* és a *visz* fölcserélése. A megítélés típusonként, szókapcsolatonként, esetenként más és más. A következőkben röviden összefoglaljuk a legfontosabb tudnivalókat.

1. Idegen nyelvi hatásra — főleg a német *bringen* hatására — számos olyan *hoz* igével alkotott kapcsolat terjedt el és él nyelvünkben, amelyet idegenszerűsége miatt a nyelvművelők régebben egyértelműen elmarasztaltak. E szókapcsolatok nagy részét ma már, mivel jobbára sok évtizede élnek s meggyökeresedtek nyelvünkben, másképp ítéljük meg, mint régebben, kellő mérlegelés és mérséklet nélküli használatukat azonban ma sem helyeseljük. Részletmegjegyzéseink a következők:

Áldozatot hoz vkiért, vmiért (vál.). Megszokott és elfogadott kifejezés. Egyszerű szinonimái inkább köznyelvi jellegűek, s jelentésük olykor eléggé eltérő: *áldoz, vállal* vmit (vkiért, vmiért), *lemond* vmiről vkiért, vmiért.

Divatba hoz vmit (vkit). Idegenszerű, de meghonosodott kifejezésforma (német *in Mode bringen*). Nem is helyettesíthetjük egyszerű igével, csak rokon értelmű kifejezésekkel: *divattá, divatossá*, ill. *szokássá, szokásossá* stb. *tesz* vmit (vkit).

Forgalomba hoz vmit. Aligha helyettesíthetjük mással. A kereskedelmi nyelv *forgalmaz* szava — amely 'forgalomba hoz' jelentésben is él — semmivel sem szebb. Olykor esetleg ezt is mondhatjuk: *kibocsát* (pl. új pénzt), *forgalomba bocsát*.

Gyalázatot, szégyent hoz vkire, vmire. Általánosan elfogadott forma, s mivel a *meggyaláz* és a *megszégyenít* csak olykor helyettesítheti, többnyire nincs is egyszavas megfelelője. De használhatjuk ezeket is: *gyalázatba, szégyenbe dönt, kever*.

Hasznot hoz vkinek. Nem hibáztathatjuk, de egy fokkal szebb, színesebb ez: *hasznot hajt* vkinek. S néha elég csupán ennyi: *hasznos* vkinek.

Hozza a formáját. Az utóbbi évtizedekben terjedt el, különösen a sportnyelvben. Idegen szemléletet tükröző, logikátlan kifejezésmód. Helyesen: *jó erőben, jó formában van*.

Ítéletet hoz. A jogi nyelvben megállapodott kifejezésforma. Az *ítéletet mond* jogi értelemben nem azonos vele. A bíróság *ítélethozó* testülete *ítélethozatal*-ra vonul vissza, s csak utána *mondja ki*, ill. *hirdeti ki* az ítéletet. Figyelemre méltók és használatra érdemesek az olyan egyszerű igék is, mint *ítél, ítélkezik*.

Jó karba hoz. Mesterkélt, kevésbé logikus kifejezés a *jó karban van, jó karban tart* szókapcsolatok kiegészítőjeként. Helyesebb, kifejezőbb így:

jó karba helyez, de még inkább: *megjavít*, *kijavít*, (teljesen) *rendbe hoz*, (újra) *használhatóvá*, *kifogástalanná tesz*.

Lendületbe hoz vmit. A fizikai, műszaki szaknyelvben szükséges, meggyökerezett kifejezés, amelyet a *meglendít* ige vagy a körülírás (pl. *gyors*, *erőteljes mozgásra késztet*) nem helyettesít megfelelő módon. Átvitt értelmű köznyelvi használata is általános, mert csak ilyen körülírásos formák adódnak helyette: *élénk tevékenységre késztet*, *lendületes cselekvésre ösztökél* stb.

Napfényre, *nyilvánosságra hoz*. Kifogástalan forma.

Rendeletet, *törvényt hoz*. Egyiket sem hibáztathatjuk.

Szóba hoz. Természetes, kifogástalan szókapcsolat.

Világra hoz. Szabályos, helyes kifejezés.

Zavarba hoz. Nem hibáztathatjuk, bár egy fokkal szebb, színesebb a *zavarba ejt* forma. Olykor egyszerű igékkel helyettesíthetjük: *megzavar*, *meglep* stb.

Hozza a tervet. Pongyola üzemi szóhasználat, helyesen: *teljesíti a tervet*.

2. Külön kell vizsgálnunk a *hoz* igének terpeszkedő kifejezésekben való fölösleges használatát. Itt következő felsorolásunk részben érintkezik az 1. pontbelivel, de ez természetes is. A különbség az, hogy a most felsorolandókat jórészt egyszerű igével is jól helyettesíthetjük, s ezért jogosan tekinthetjük őket terpeszkedő kifejezéseknek.

Ajánlatba, *indítványba*, *javaslatba hoz* vmit (hiv.). Német mintájú szószaporítás (*in Vorschlag bringen*); egyszerűbben, természetes magyarsággal: *ajánl*, *indítványoz*, *javasol* vmit. Szintén terpeszkedő, hivatalos ízű, de magyarosabb kifejezéssel: *ajánlatot* stb. *tesz* vmire.

Vmilyen *állapotba hoz* vkit, vmit. Tulajdonképpen nem hibáztathatjuk, de némelykor kitűnően helyettesítheti az egyszerű forma: *vmilyenné tesz* vkit, vmit.

Döntést, *határozatot*, *intézkedést*, *rendelkezést*, *szabályt*, *végzést hoz* vmiről, ill. vmire (hiv.). Elfogadott, sőt bizonyos szerkezetekben sokszor nem is mellőzhető formák. Főleg akkor van rájuk szükség, ha a főnévnek jelzője is van, pl. *kedvező döntést hoz*, *egyértelmű határozatot hoztak*. Máskor azonban természetesebbek ezek az egyszerűbb formák: *dönt*, *határoz*, *intézkedik*, *rendelkezik* vmiről, ill. vmiben, vmely ügyben; *eldönt*, *elhatároz*, *elintéz*, *elrendel*, *szabályoz* vmit; *szabályt alkot* vmire.

Dühbe, *indulatba*, *méregbe hoz* vkit, vmit. Általánosan elterjedt köznyelvi kifejezés, de helyesebb egyszerű igével: *fel-* v. *megdühít*, *feldühösít*, *fel-* v. *megmérgesít*, *fölingerel*, *felizgat*, *felpaprikáz*, *fölhergel* vkit, vmit.

Életre, *eszméletre hoz* vkit. Magyarosabban, kifejezőbb módon: (ájulásából, eszméletlenségéből) *föléleszt*, *eszméletre* v. *magához térít*, *öntudatra ébreszt*, *térít* (kissé vál.) vkit.

Emlékezetébe v. (ritkán) *eszébe hoz* vkinek vmit. Elfogadható, de inkább egyszerűbb, ill. színesebb változatait ajánljuk: *emlékeztet* vkit vmire, *emlékezetébe, eszébe idéz, juttat* vkinek vmit.

Gyanúba hoz vkit. Helyesebb *fog* v. *vesz* igével, de könnyen helyettesíthető egyszerűbb, ill. színesebb, kifejezőbb módon is: *meggyanúsít, gyanúba kever* vkit. A *vkivel gyanúba hoz* határozós kapcsolat esetében aligha mellőzhetjük használatát, mert csak terjengős, értelmezésszerű körülírással pótolhatjuk: *vkivel való szerelmi kapcsolattal gyanúsít* vkit (ill. szavaival, célzásaival erre okot, alapot ad).

Határozatba v. (rég.) *törvénybe hoz(nak)* vmit (hiv.). Kissé idegenszerű kifejezések. Egyszerűbb, ill. magyarosabb megfelelőiket ajánljuk: hivatalosan *elhatároz(nak), határozatba, törvénybe foglal(nak)* vmit; *törvényt alkot(nak)* vmire, vmiről. Vö.: *határozatot, intézkedést* stb. *hoz; rendeletet, törvényt hoz.*

Hírbe hoz(nak) vkit (kissé nép). Általánosan elfogadott szólásszerű forma. Egyszerű igei megfelelői inkább köznyelviek: *híresztel(nek), pletykálnak* vmit vkiről; más, ízesebb kifejezésekkel: *(rossz) hírbe kever(nek)* vkit; *szájára vesz* a nép, a falu stb. vkit.

Izgalomba, lázba, lelkesedésbe, tűzbe hoz vkit, vmit. Általánosan használt, nem hibás, de egy kissé sajtóízű kifejezések. Egyszerűbb, természetesebb, magyarosabb megfelelőik: *felizgat, fölélénkít, föllelkesít, feltüzel, fölhevít,* néha: *fölidegesít* vkit, vmit; *izgalmat, lelkesedést, érdeklődést kelt, ébreszt* vkiben, vmiben.

Izzásba, lengésbe, nyugalomba, rezgésbe stb. *hoz* vmit. A szaknyelvben állandósult formák; egyszerűbb, de köznyelvi megfelelőik nem mindig alkalmasak szakszerű kifejezésként: *(fel)izzít, (meg)lendít* v. *-lenget, megállít* v. (ritka) *elnyugtat, (meg)rezget* stb. vmit. Vö. *mozgásba hoz* vmit, vkit.

Levonásba hoz vmit (hiv.). Okvetlenül kerülendő helytelenség a szaknyelvben! Helyesen, magyarosan: *levon, leszámít* vmit.

Mozgásba hoz vmit, vkit. Szaknyelvi kifejezésként németessége ellenére *(in Bewegung bringen)* eléggé általános, bár vannak egyszerűbb, magyarosabb megfelelői: *el-* v. *megindít, megmozgat, mozgatni kezd, mozgásra késztet* vmit. Ezek azonban nem mindig alkalmasak szaknyelvi használatra. Személy(ek)re vonatkozó használatát kerüljük! Helyette ilyen változatokat ajánlunk: *cselekvésre, tettre, tevékenységre indít, késztet* vkit, vmit. Vö. *izzásba, lengésbe* stb. *hoz.*

Összhangba hoz vmit vmivel (sajtó). Mesterkélt sablonkifejezés. Természetesebb helyette: *egybe-* v. *összehangol, összeegyeztet* vmit vmivel; *egységet, összhangot teremt, hoz létre* vmik közt.

Rémületbe hoz vkit, vmit. Helyesen, magyarosan: *el-* v. *megrémít*, *rémületbe ejt* vkit, vmit.

Rendbe hoz vkit, vmit. Általánosan használt, elfogadott köznyelvi forma. Értelmileg árnyaltabb, ill. egyszerűbb megfelelői: 1. (vkinek külsejét, öltözetét) *megigazítja, elrendezi, rendbe szedi*; 2. *elrendez, rendbe szed* v. *tesz, eligazít*, (kedvezően) *elintéz* vmit, *rendet teremt* vmiben vhol; 3. *ki-* v. *megjavít* vmit.

Tisztába hoz vmit. Idegenszerűsége — német *ins reine* v. *klare bringen* —, a magyar szemlélettel nem egyező volta miatt is kerülendő! Helyesen: *tisztáz, elintéz, eligazít, (el)rendez, kiegyenlít, rendbe hoz* vmit.

Tudomására hoz vkinek, vminek vmit. Idegenszerűsége (német *zur Kenntnis bringen)* és hivatalos íze miatt lehetőleg kerüljük (noha a *szíves tudomására hozzuk* kétségtelenül udvarias forma). Tömörebben, szabatosabban, változatosabban: *tudat, közöl* vkivel, vmivel vmit; *értesít* vkit, vmit vmiről; *el-* v. *megmond, megír, megüzen, tudtára* v. *tudtul, hírül ad* vkinek, vminek vmit.

3. A *hoz* ige használatának áttekintésekor és értékelésekor ugyancsak külön kell foglalkoznunk a *hoz* és a *visz* felcserélésének megítélésével. Régebbi nyelvművelésünk ezt a nyelvhelyességi kérdést — csakúgy, mint a *jön* és a *megy* egymás helyett való használatának kérdését — túlzottan középpontba helyezte, s túlságosan határozott, kategorikus megállapításokkal igyekezett szabályozni. A hirdetett fő szabály az volt, hogy aki a beszélőhöz közeledik, az *hoz* valamit, aki távolodik tőle, az *visz*, ill. — némileg más megközelítéssel — ha mondatunkba az *ide* határozószó illik, akkor a *hoz* igét kell választanunk, ha pedig az *oda* határozószó kívánkozik a mondatba, akkor a *visz* a jó.

E szabály mindenképpen szigorú, s ezzel együtt túlzott az a következtetés is, hogy az e szabálynak meg nem felelő nyelvi formák idegenszerűek és ráadásul még logikátlanok is. Logikátlanságról csak akkor beszélhetnénk, ha a *hoz*-nak csakugyan az volna az egyetlen jelentése, hogy valaki valamit a közelünkbe, hozzánk közelebb levő helyre juttat, a *visz* pedig valóban csupán azt jelentené, hogy valaki tőlünk távolodik, s valamit egy távolabbi helyre továbbít. Csakhogy mind a *hoz*, mind a *visz* sok egyebet is jelenthet, ráadásul közlésünk módját még más, nyelven kívüli szempontok is befolyásolják. A beszélőhöz való közelítés érzékeltetésén kívül élhetünk s élünk is a *hoz* igével például akkor, ha a hallgató szempontját érvényesítjük, vagyis odaképzeljük magunkat a hallgatóhoz (pl. Kollégánk ma otthon maradt, mert a tüzelőjét *hozzák)*. Élünk e szóval akkor is, ha a szókapcsolat kötöttsége megkívánja a *hoz* használatát (pl.: *tudomására hozták, szóba hozta, szégyenbe hozták)*. Használhatjuk a *hoz* igét különféle szituációk, helyzetek érzékeltetésére is (pl. Holnap a színházban úgyis

találkozunk, légy szíves, *hozd* magaddal az ígért könyvet!). Nemegyszer az eldöntendő kérdésbeli *hoz* ige készteti a válaszadót a szó megismétlésére (pl. *Hozod* már? — *Hozom*). A *hoz* igének ez a legutóbb említett alkalmazása főleg a kevésbé igényes nyelvhasználatra jellemző.

Nagy általánosságban persze érvényes az a megállapítás, hogy a *hoz* elsősorban közelítést, a *visz* pedig főképp távolítást érzékeltet. Ezt világosan bizonyítja az a tény, hogy ha semmilyen más, ezt keresztező szempont nem érvényesül beszédünkben, akkor általában a fenti megkülönböztetés irányadó. Ennek alapján értjük meg s tartjuk természetesnek az olyan kifejezéspárokat, mint pl.: árut *hoz* — árut *visz* (a malomba), segítséget *hoz* — segítséget *visz*, magával *hoz* — magával *visz*, a szél *hozza* — a szél *viszi* (a felhőket), pénzt *hoz* (a postás) — pénzt *visz* (a bankba), asszonyt *hoz* — asszonyt *visz* (a házhoz), hírül *hoz* — hírül *visz* stb. Ennek ismeretében érzi világosnak, egyértelműnek mindenki a következő mondatot: Többet *visznek*, mint amennyit *hoznak*. Ennek alapján szokás megkülönböztetni a *behozatal*-t is a *bevitel*-től, ilyen módon éreztetve az import irányát is. Pl.: Személykocsikból Bulgária *bevitele* is jelentős, de a mi *behozatalunk* még nagyobb. (Az *export*-nak megfelelő *kivitel* mellett a *kihozatal* nemigen él, s szemléletében egy kissé nehézkes is. Ha a beszéd logikája mégis megkívánja a valahonnan kifelé való mozgás irányának megjelölését is, inkább az *export*, *exportál* szavakkal éljünk! Pl.: Kuba déligyümölcs-*kivitele* igen nagy; hozzánk is sok narancsot *exportál*. Természetesen a *behozatal* vagy *bevitel* helyett is élhetünk olykor a már szintén nagyon elterjedt *import* szóval.)

A *hoz* és *visz* használatának különbségei nagy vonalakban ezek. Az itt vázolttól eltérő alkalmazást hibáztatni azonban csak akkor szabad, ha a szóban forgó kifejezésforma valódi, nem pedig mondvacsinált nyelvi szabályt sért. Jogos például az elmarasztalás akkor, ha valaki a *hoz* térhódításának, divatjának hatására olyankor is a *hoz* szóval él a *visz* helyett, amikor ezt sem a szókapcsolat kötött volta nem engedi meg — ez általában perdöntő! —, sem más szempont nem okolja meg keilőképpen. Kifogásolhatók tehát például ezek: A jövő héten felutazom hozzátok, s *felhozom* a könyvet (inkább: *felviszem*); *kenyértörésre hozták* a dolgot (csakis így jó: *kenyértörésre vitték*) stb.

L. még: *jön* | *közel* | terpeszkedő kifejezések | *tető alá hoz*

IRODALOM: Rábel 153; Komáromy: MNy. 1912 : 280; Molnár: Msn. 1943: 144—5; Hexendorf: MNy. 1953 : 112—6; Ferenczy: ÉdAny. 279—80; Lőrincze: Nyőrs. 317—8; Szepesy: Nyr. 1969 : 423—38; Ferenczy: AnyŐrj. 231; HivKve² 131—2; Kapás: Nyr. 1978: 395—407.

G. L.—K. M.

hózentráger — hózentróger

Német eredetű szó. Erősen elavulóban van, a bizalmas társalgási nyelvben is főként csak tréfás vagy csúfondáros jelleggel fordul elő; *ó* hangú változata még közönségesebb hangulatú, valószínűleg a *tróger* miatt. Magyarul: *nadrágtartó*. L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

IRODALOM: Zolnai Gy.: Msn. 1932 : 108, 111—2.

-hoz, -hez, -höz rag

1. Elsősorban valakinek, valaminek a közelébe, szomszédságába irányulást, valakivel, valamivel való kapcsolatba jutást kifejező (allativusi) határozórag: Menjünk most *a tanácsházhoz!*; *A kovászhoz* vizet tégy még!; *férjhez* megy.

Az utóbbi százötven év nyelvfejlődése azonban nagyon kiszélesítette a *-hoz, -hez, -höz* használatát lazább összefüggésben is. Így gyakran alkalmazzuk intézmények, osztályok, munkahelyek nevének végén az oda helyezés, az ottani alkalmazás kifejezésére *(az SZTK-hoz* osztották be). Ugyancsak rendkívül elterjedt ilyenféle használata: megyek az *Othellóhoz;* van két jegyem a *Kakukkfészekhez.* (A hagyományos forma ez: *Othellóba, Kakukkfészekbe.* Kifogástalan ez is: *Othellóra, Kakukkfészekre.* A *-hoz, -hez, -höz* ragos formák idegenszerűek, kerülendők.) — Az elvont határozók közül főleg a cél jelölésében gyakori a *-hoz, -hez, -höz,* nemegyszer a hagyományosabb *-ra, -re* helyett is. Pl.: *a tervezéshez* [hagyományosabban: *tervezésre, tervezésben]* még nincs tapasztalatom; *a hídépítéshez* [értsd: *hídépítésre]* nem elég a kapacitásunk. — A *szükséges, szükségtelen, hű, hűtlen* stb. mellett pedig állandó határozóként él a *-hoz, -hez, -höz* ragos szó: *vkihez, vmihez.* (De a *szüksége van* v. *nincs* kifejezés mellett csak ezt mondhatjuk: *vmire.)* A *-hoz, -hez, -höz* ragnak ez az újabb terjedése a párhuzamos, hol? kérdésre válaszoló *-nál, -nél* rag mai divatjának a függvénye (lásd: *-nál, -nél* rag).

2. A *-hez* ragváltozat helyett tájanként használt *-höz (férhöz* 'férjhez') változat értékelésére lásd: magánhangzó-illeszkedés III. Az ennél is szokatlanabb *fér(j)hő* v. *férjhön* változat erős nyelvjárásiasság, a köznyelvben mindenképpen kerülendő.

L. még: bel- és külviszonyragok helyhatározói használata | *bízik* határozója | *hasonlít, hasonló vkihez, vmihez — vkire, vmire* | *helyez, alkalmaz* stb. határozója | *messze* | *tartozik* határozója | *távol* | *üt* határozója | *vezet* határozója

IRODALOM: Károly: Nyr. 1956 : 26—31; uő: NymLev. 213—4.

G. L.—T. J.

hozzá — ahhoz L. mutató névmás 3.

hozzáállás

A mozgalmi, közéleti nyelvnek átvitt értelmű általános viszonyt jelentő divatos szava, amely a sajtóban és a köznyelvben is elterjedt. Jelentése: vmivel kapcsolatos magatartás, érdeklődés, vélemény, vmihez való viszony. Főleg az ilyen kapcsolatokban gyakori: *a munkához való hozzáállása, az ügyhöz való hozzáállása.* Jobb és világosabb, ha az embernek valamihez való viszonyát pontosabban megmondjuk: *munkaszeretete, munkaundora, munkaerkölcse; az üggyel kapcsolatos álláspontja, vélekedése; az ügy iránt érzett* v. *mutatott buzgalma, lelkesedése; az üggyel szemben érzett ellenszenve, közönye.*

L. még: divatszók | *hozzá — neki*

IRODALOM: HivKve² 132.

hozzá még L. *méghozzá, hozzá még*

hozzá — neki

A határozószó konkrét alapjelentéseiből ('mellé, melléje, közelébe, oda, rá'; lásd a következő igekötős kapcsolatokat: *hozzáér, -férkőzik, -kapcsol, -köt, -lép, -nyúl, -rak, -simul)* fejlődtek ki az igekötői használat különféle jelentésárnyalatai: kiegészítésül, ráadásul, kapcsolódva, viszonyítva, céljára stb. Pl.: *hozzáad, -fűz, -idomul, -igazít, -illik, -ír, -járul, -jut, -pótol, -rak, -segít, -számít, -szól, -tartozik, -tesz, -told, -vesz.*

Van jó néhány olyan ige is, amely azonos értelemben, de talán némi értelmi és stílusárnyalati különbséggel egyaránt használható *hozzá* és *neki* igekötővel. Pl.: *hozzá-* v. *nekilát, -dől, -fog, -készül, -kezd, -ragad, -támaszt.* A két, nagyjában azonos értékű igekötő párhuzamos használata gyakran vonzatkeveredést okoz: *hozzálát* vm*inek* és *nekilát* vm*ihez.* Ügyeljünk arra, hogy a *hozzá* igekötős ige után *-hoz, -hez, -höz*, a *neki* igekötős után pedig *-nak, -nek* ragot kapjon a névszó: *hozzáfog* vm*ihez* és *nekifog* vm*inek.*

Mivel a rag voltaképpen megismétli magát az igekötőt, s így betölti annak jelentésfunkcióját is, a rövidségre, takarékosságra törekvő nyelvhasználat, amely az esetleg egymás mellé kerülő azonos ragok kellemetlen ismétlését kerülni igyekszik, eléggé gyakran elhagyja az igekötőt, pl.: nem tudok a csavar*hoz (hozzá)férni;* a bajok*hoz (hozzá)járul* még az is, hogy; a fal*nak (neki)dőlt.* Az igekötő külön kitétele nyomatékot ad az igének, ill. a közlésnek. Nem szokott megrövidülni azonban például a *hozzáfűz, hozzágondol, hozzámér, hozzásegít, hozzászól; hozzá-* v. *nekiáll, -készül, -kezd.*

Vö. *-hoz, -hez, -höz* rag | igekötők szerepe és használata | *neki — hozzá*

K. M.

hozzá — őhozzá L. személyes névmás ragozása és névutózása

h o z z á t o l d ó **is** L. *is* II. 1., III.

hozzávetőleg — hozzávetően L. *körül* 1. | *-lag, -leg* viszonyrag

hozsanna — hozsánna

A két változat közül az első a gyakoribb, a *hozsánna* régiesebb alak: „*Hozsánna* néked, Eszme!" (Madách I.: Az ember tragédiája).

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

hő — hév

E két változat között jelentéskülönbség fejlődött ki. A *hő* főnév konkrét értelmű, a *hév* inkább átvitt (= buzgalom, hevület, lelkesedés); konkrét jelentésben főként birtokos személyraggal és az irodalmi nyelvben. Pl.: Vén ráncos arca majdnem fekete, Kiszítta régen már a nap *heve*. (ÉrtSz.: József A.). Átvitt értelemben azonban ragos és ragtalan alakban egyaránt gyakori: *szónoki hév, az érzelem heve* stb.

Melléknévként a *hő* alak él választékos árnyalatú átvitt jelentésben (*hő* vágy, *hőn* szeretett férje, a *hőn* óhajtott találkozás), a *hév* az irodalomban is elavult ilyen szerepben („Hol van a hon, . . . Mely nevével *hév* szerelmet gyújt?" Kölcsey: Zrínyi dala).

Összetétel tagjaként is a *hő* használatos (*hőcsere, hőfok, hőforrás, hőmérő, hőmérséklet, hőpalack, hőszigetelés; fajhő*), a *hév* csak egy-két elszigetelt régies alakban, szóban fordul elő: *hévforrás, héviz*.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6. Sz. L.

hőkezelt L. határozós összetételek 1.

hölgy L. *férfiak, nők — urak, hölgyek* | megszólítás és formái I. 5. | nők megnevezése, megszólítása 1—2.

hörghurut

Az orvosi nyelvben meghonosodott nyelvújítási összetétel. A *légcsőhurut* nem azonos vele.

L. még: jelzős összetételek 1.

hörög — hörg L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

hőszigetel

A *hőszigetelés*-ből elvont ige. Mivel a műszaki nyelvben szükséges szó, nem hibáztatjuk.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

IRODALOM: Ladó: MMNyünk 12.

húg L. *fivér — nővér*

Hugó — Hugo

A *Hugó* keresztnevet magyarosan írjuk és ejtjük. A francia író családneve *Hugo* [ügó]; ha teljes francia nevét használjuk, hangsúlyozhatjuk franciásan, utolsó szótagján (de magyarul mindig hosszú *ó*-val) *Victor Hugo* [viktor ügó]. Ragozott alakokban a francia névnek is ékezetet teszünk a végső magánhangzójára: *Hugóval* [ügóval]. Bár népszerűsége folytán az író neve megmagyarosodott, akárcsak *Jules Verne*-é *(Verne Gyula)*, az esetleg félreérthető *Hugó Viktor* helyett használjuk a francia alakot.

L. még: idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b), 5. | idegen személyek magyar megnevezése 4.

hulla L. *holttest* szinonimái

hullára L. *agyon — halálra*

hullat — hullajt L. *bocsát — bocsájt*

hull — esik L. *esik — hull*

hull — hullik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. d)

humanizmus, humán L. *vandál, vandalizmus*

humoreszk

Magas hangú toldalékot kap: *humoreszked, humoreszkje, humoreszkkel.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

humoros stílus L. stílusárnyalatok

humoros szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

humusz

Első szótagját helyesebb röviden ejteni, úgy, ahogy írjuk, de hosszú *ú*-val ejtve sem hibás.

hun

A népnevet 1950 óta szabályosan rövid *u*-val és egy *n*-nel írjuk. Helyesebb az általánosságban elterjedt rövid *u*-s ejtés, de hosszú *ú*-val ejtve sem hibás.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 100.

hungarizmusok L. állandó szókapcsolatok

hun határozószó L. *hol — hun*

huny

Hosszú *ú*-val ejtve sem hibás, de helyesebb rövid *u*-val, ahogy ma szabályosan írjuk is. 1954-ig a *húny* alak írásban is szabályos volt.

IRODALOM: Deme: Magy. 21; Szemere: AkHTört. 100.

húsvét

Helyesen hosszú *ú*-val írjuk, de kiejtésben a rövid *u* sem hibás.

Ma már egyszerű szónak tekintjük, összetett volta elhomályosult, ezért mély ragokkal látjuk el: *húsvétnak, húsvétra, húsvétot*. Régi, magas hangrendű alakjai, amelyek az összetétel utótagjához való illeszkedést mutatják *(húsvétnek, húsvétet)*, ma már legfeljebb csak vallási szövegekben fordulnak elő.

L. még: magánhangzó-illeszkedés I.

húsz

Hosszú az *ú: húszat, húszan, húszas* (bár ezt a hármat rövid *u* tőhangzóval is ejthetjük; sőt 1940-ig akadémiai helyesírásunk is szabályosnak minősítette bennük a rövid *u*-t); *húsznak, húszon*. De rövid ezekben: *huszonegy (huszonkettő* stb.), *huszad, huszadik*. Vigyázzunk *-szor* ragos alakjának írására: *hússzor!* — L. még: *tíz*

IRODALOM: Rónai—Kerekes 183; Szemere: AkHTört. 100.

huszonegyedik, huszonnegyedik

Az elsőt rövid *n*-nel, hosszú *ggy*-vel ejtjük [huszonëggyedik v. huszoneggyedik], a *huszonnegyedik* alakot pedig úgy, ahogy írjuk, tehát hosszú *nn*-nel, rövid *gy*-vel és inkább csupa nyílt *e*-vel.

Hutyra Ferenc [hutira] L. régies helyesírású családnevek

húz

Hosszú benne az *ú: húzom, húzás, húzó; húzgál, húzódik, húzódzkodik.* Némely származékát gyakran rövid *u*-val ejtjük, de ezekben is jobb a helyesírás szerinti hosszú *ú: húzat* (ige), *húzkod, húzódozik, húzogat.* Ellenben kiejtésben is, írásban is mindig rövid az *u* ezekben: *huzagol, huzakodik, huzigál; huzavona, huzal, huzat* (főnév).

A *húz* ige a bizalmasabb nyelvhasználatban gyakran fordul elő átvitt jelentéssel, más, igényesebb, választékosabb szavak, kifejezések helyett. Pl.: *húz* vkit (inkább: *ingerel, bosszant, ugrat); nagy fizetést, hasznot, jövedelmet húz* (másképp, e gyakran rosszallást is kifejező formánál igényesebben: *nagy a fizetése, haszna, jövedelme; nagy fizetése, haszna jövedelme van; sokat keres).*

L. még: tárgyas igék tárgyatlan használata 2. E. L.—K. M.—Sz. L.

húz — von

E két rokon értelmű ige közt tartalmi és stílushasználatbeli különbség mutatkozik: 1. a *húz*-nak sokkal több jelentése és árnyalata van (= maga felé, ill. magával együtt mozgat, nagyobb erőkifejtéssel; feszít, nyújt; húzódik, vonul; nyer, szerez; stb.), használata köznyelvi *(kocsit húz; vizet húz; cipőt húz; szorosabbra húz vmit; nyársra húz; vonalat húz, falat húz; húznak a szalonkák; anyjához húz; fizetést húz* stb.); 2. a *von* jelentéshasználata szűkebb: egyezik a *húz* néhány konkrét jelentésével, de választékosabb árnyalatú (pl.: *partra vonja a csónakot; kivonja a kardját; szorosabbra vonja a hurkot; az árbocra felvonja a zászlót; összevonja szemöldökét),* továbbá magában foglalja a következő árnyalatokat: irányít, feszít, szétterít, kibont, kinyújt, létrehoz. Általában kisebb energiájú mozgás kifejezője, gyakran átvitt értelmű (vmely cselekvés, művelet eredményét, következményét fejezi ki), s választékosabb, ill. sajtónyelvi vagy hivatalos ízű (pl.: *zászlófelvonás; befolyása, hatása alá von vkit; fátyolt von vmire; párhuzamot von; gyököt von; büntetést von maga után; magára vonja a figyelmet; kétségbe von; felelősségre von; vállat von).*

Irodalom: Bélteky: Nyr. 1888 : 402. K. M.

hű L. *-bb (-b)* fokjel 2. | *betűhív — betűhű* | *hív — hű* | *-hű* utótagú összetételek | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1., B) 6.

hűbelebalázs

Közszóként kisbetűvel kezdjük és egybeírjuk, de ha jelző, jelzett szavától külön: *hűbelebalázs módjára* v. *módon*. Tulajdonnévként nagy kezdőbetűs: *Bolond Istók meg Hűbele Balázs*.

hűl

A helyesen hosszú *ű*-vel írt igét gyakran ejtjük rövid *ü*-vel. Ez sem baj, noha célszerűbb az írás szerinti kiejtés: *hűlés, hűlő, hűlt, elhűl, kihűl, lehűl*. Ellenben kiejtve is, írva is csak a rövid *ü* helyes ebben: *hüledezik*. (Magától értődően rövid az *ü* ezekben a *hűl* igétől nyelvérzékünk szerint alaposan eltávolodott származékokban: *hüllő, hülye)*.

IRODALOM: Deme: Magy. 21.

hülzni

A 'hüvely' jelentésű német *Hülsen* átvétele. Magyarul: 1. cigarettahüvely, 2. töltényhüvely. Mindkét jelentésben kiveszőben van. Ha szükség van rá, a magyar szavakat használjuk helyette!

hümget — ümget

A népies, ill. irodalmias stílusszínezetű *hümget* hangutánzó igének (jelentése: 'rendszerint tagoltabban, erősebben, ismételten hümmög') több régies alakváltozata is van, közülük leggyakoribb az *ümget*. Múlt századi íróink még elég gyakran élnek vele, pl.: Maga Bálint csak morog, csak *ümget:* „Ez is elád maholnap bennünket!" (Arany: Török Bálint). Az újabb köznyelvből már a *hümget* is kiszorulóban van, helyében a kissé más jelentésárnyalatú *hümmög* használatos.

hűs L. *híves — hűvös — hűs*

hűt r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 1.

-hű u t ó t a g ú ö s s z e t é t e l e k

Legtöbbjük német mintájú tükörfordítás, pl.: *alakhű (formgetreu), élethű (lebenstreu), elvhű (prinzipientreu), hithű (glaubenstreu), királyhű (königstreu), korhű (zeitgetreu), kormányhű (regierungstreu), párthű (parteitreu), természethű (naturgetreu)*. Később önállóan is keletkeztek hasonló összetételek: *betűhű*, (v. rég., vál.) *betűhív, szöveghű* stb. Ez az összetételtípus napjainkra megszokottá és elfogadottá vált, a *-hű* utótagot szinte képzőnek érezzük.

L. még: *betűhív — betűhű* | határozós összetételek 1. | *hív — hű*

hűvös L. *híves — hűvös — hűs*

I, Í

i L. betűk neve | birtokos személyragok alaki ingadozásai 1., 3. | *i* a toldalékokban | *i* idegen nevekben | kiejtés II. C) 1. b) | tő- és kötőhangzóváltakozások II. A) 1. | *y* tulajdonnevek végén

í L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1. | *í, ú, ű* betű | *í*-zés | kiejtés II. C) 1. a)—b)

-i L. *-ási, -ési* végződésű szavak | *-bb (-b)* fokjel 2—3. | birtokos személyragok alaki ingadozásai 3. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *-i* képző *i* végű helynevekhez | *-i* képző keltezésben | *-i* képző *ó, ő* végű helynevekhez | *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon | *-i* képző személyragos helynevekhez | jelzői értékű hátravetett határozó 1., 4. | kételemű kifejezések fokozása | összetételek felbontása *-i* képzős jelzős kapcsolattá | párhuzamos képzések II. 2. | számnév melléknévi származékai | világtájat jelölő előtagú összetételek

-ia képző L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 8.

i a toldalékokban

Az *i* a toldalékok végén és mint toldalék mindig rövid: *állami, községi; budai, pesti; ötödiki, huszonkettediki; államai, községei; adni, nézni; kéri, nézi; városi, falusi; helybeli, írásbeli; játszi, maradi; tenyérnyi, talpalatnyi; Ili, Pali; Jancsi, Tercsi.*

L. még: határozórag | *-ít* igeképző 2.

Irodalom: Szemere: AkHTört. 93.

Ibsen

Norvég kiejtését az [ipszen] alak közelíti meg, nem a gyakran hallható — de meghonosodottnak nem tekinthető — [ibzen] forma.

-ice képző L. idegen képzők nyelvünkben II. D) 2.

icike-picike — icinke-picinke, icinyke-picinyke

A bizalmas, ill. a kedveskedő nyelv kifejezése. Többféle változatban is használatos, a leggyakoribb az elsőül írt *icike-picike*. Ezeket a változatokat, mivel mindkét tagjuknak van saját képzője, kötőjellel írjuk, a hasonló jelentésű, teljesen összeforrt *icipici* ikerszó azonban egybeírandó.

id. L. *id.* szórendi helye | *fiatal — ifjú | ifjabb — ifjú*

idább — idébb L. *arrább — arrébb*

idáig L. *eddig — idáig*

idead — odaad L. *ide — oda*

ideális, idealizmus L. *vandál, vandalizmus*

idebenn — idebe

Az első a köznyelvi alak, a második a népnyelvben, ill. a bizalmas beszédben használatos, pongyola változat.

L. még: *benn — bent*

ide figyelj!

A beszélgető társ figyelmének felkeltésére, lekötésére vagy a tárgyhoz való visszaterelésére használt, kissé erőszakos s ezért udvariatlan kifejezés, amely azonban gyakorisága folytán szinte már üres töltelékszóvá gépiesedett. Hasonlók még: *ide figyeljen!, figyelj!, ide hallgass!, ide hallgasson!* stb. Kerüljük oktalan használatukat!

L. még: társalgási formák 2. a)

idegeire megy vmi

Lapos, bár igen elterjedt beszélt nyelvi idegenszerűség, személyrag nélküli változataival együtt: *(az) idegekre megy*. Magyarosabb és kifejezőbb, árnyalt megfelelői: *nagyon bosszant, felidegesít, felzaklat* vkit vmi; *borzolja, megviseli, tönkreteszi az idegeket, vkinek az idegeit;* (nagyon, rendkívül) *nyugtalanító, idegesítő, zavaró, bosszantó* vmi vkinek; *tűrhetetlen, elviselhetetlen, idegőrlő, idegtépő;* stb.

L. még: *megy* 3.

idegen alakú keresztnevek

Két csoportra oszthatjuk őket: a) azokra a nevekre, amelyek újabb átvételek egy már megmagyarosodott változat mellett és b) az idegen helyesírású nevekre. Az első csoportba tartozik a *Borbála, Ilona, Lipót, Tivadar* mellé újonnan használatba került és anyakönyvezhető *Barbara, Heléna, Leopold, Teodor* stb. Ide, az első csoportba sorolhatók azok az utónevek is, amelyek csak írásmódjukban és részben ejtésükben magyarosodtak meg, pl.: *Gujdó, Henriett, Zsanett*. Az ilyen típusú nevek közül azok, amelyek a Magyar utónévkönyvben is szerepelnek, mind anyakönyvezhetők.

Az idegen alakú keresztnevek második csoportjába olyan nevek tartoznak, amelyek teljesen, tehát írásmódjukban is megmaradtak idegennek, pl.: *Daisy, Elisabeth, Jacqueline, Sebastian, Yvette* stb. Magyar anyanyelvű állampolgárok számára ilyen nevet az anyakönyvbe újonnan bejegyezni nem lehet. Nemzetiségi állampolgáraink azonban kérhetnek újszülött gyermekük számára olyan, anyanyelvük szerinti keresztnevet is, amely magyar anyanyelvű állampolgárok részére nem anyakönyvezhető.

Külföldi állampolgár idegen keresztnevét a magyar hivatalos szervek csak akkor fordítják le, ha magyar állampolgárságot kér, és egyébként magyar anyanyelvű. Egyébként hivatalosan a külföldiek személynevét is családnév + keresztnév sorrendben, a keresztnév eredeti alakja szerint tartják nyilván.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 5. | idegen szavak ragozása | idegen személyek magyar megnevezése | keresztnevek lefordítása

Irodalom: Büky: Névadás; Ladó: Nyr. 1969 : 176–90; R. L[ovas]. G.: Nyr. 1969 : 304–5.

L. J.

idegen betűk kiejtése

Latin alapú írásunkban azokat a betűket szokás idegen betűnek tekinteni, amelyeket mai helyesírásunk csak a teljesebb ábécé tagjai között tart számon, s amelyek főleg idegen szavakban, nevekben fordulnak elő. Egyszerű idegen betűk, amelyekkel gyakrabban találkozunk magyar szövegben: a klasszikus latinból örökölt *q*, *x*, *y*, továbbá a középkorban kialakult, nálunk főleg a németből ismert *w*. — Ezek közül a *q* a legritkább, csak idegen szavakban fordul elő. Mindig *k*-nak ejtjük, az utána következő *u* betűt pedig latin és német szavakban *v*-nek, angol és olasz szavakban (az idegenszerűbb rövid *u̯* vagy ajakréssel ejtett *v* helyett) szintén *v*-nek: *Aquincum* [akvinkum], *quaestor* [kvésztor], *Queensland* [kvinszlend], *cinquecento* [csinkvecsentó]. Francia szavakban a *k* hang után nem ejtünk *v*-t: *Montesquieu* [monteszkió]. A métermázsa jeleként csak írásban használatos a *q*; pl. 5 *q* [öt métermázsa v. mázsa].

Az *x*-et latin, francia, angol, német szavakban általában *ksz*-nek ejtjük. Ez a hangértéke az *x*-nek az egyébként magyaros átírású idegen szavakban is: *szaxofon, szexuális, szfinx, xilofon* stb. Két magánhangzó közt néha *gz*-nek hangzik: *hexameter* [ksz v. gz]. Magyarosan írt jövevényszóban ejtsük a *gz*-t úgy, ahogy írjuk: *vegzál, egzotikus*. Hogy francia nevek végén az *x*-et mikor nem kell kiejteni, azt csak lexikonból vagy szótárból tudhatjuk meg. A spanyol helyesírásban az *x* (mint a *j* is) nyelvháttal képzett *hh*-t jelent; közismert nevekben mégis ejtsük a megszokott *ksz*-et: *Mexikó*. L. még: *x-edik, x-szer, x-szel* | *x* idegen szavakban | *x-lábú, X-sugár* | *X. Y.*

Az *y* hangértéke német és angol szavakban magánhangzó után *j: Meyer* [májer], *boy* [boj], az angolban magánhangzó előtti szókezdetben is: *yard* [jard]; mássalhangzó előtt a németben (főleg görög eredetű szavakban, nevekben) *ü*, néhány régi (inkább délnémet, osztrák) névben *i: Ybbs* [ipsz], az angolban *äj: nylon* [magyarosabban: nejlon v. nájlon], angol szavak és nevek végén hangsúlytalanul rendszerint *i: Coventry* [kaventri]. A latinban az *y* eredetileg a görög *ü* hangértékű *v* betűt helyettesítette; magyar hagyomány szerint inkább *i*-nek olvassuk: *Sylvia* [szilvia], *deseptyl* [deszeptil].

A *w*-t német és lengyel nevekben rendszerint, angol nevekben magánhangzó előtt többnyire *v*-nek ejtjük: *Wolf, Wieniawski* [vjenyåfszki], *watt, Wells* [vělz]. Magánhangzó után azonban az angol *w* ejtése igen különböző lehet; *aw, ew, ow* betűkapcsolatban és szó végén általában nem hangzik mássalhangzónak, hanem módosítja és megnyújtja az előtte levő magánhangzót: *Browning* [brạ̊uning], *Lawrence* [lor(e)nsz], *Lewis* [lúisz], *New York* [nyújork], *Shaw* [só], *show* [sou̯], *stewardess* [sztyuedisz], *Tower* [tåue(r)]; de *Gawain* [gåvéjn]. A lengyel *w* a szó végén *f*-nek hangzik, de erre magyar szövegben nem vagyunk tekintettel. A szlávval rokon óporosz nyelvből való német nevek *ow* végződésében viszont a *w*-t nem ejtjük, pl. *Bülow* [büló v. bűló], *Flotow* [flotó v. flótó].

Az idegen nyelvek mellékjeles latin betűi közül az *ä* hangértéke a németben és a finnben nyílt *e*. A többi mellékjeles betűhöz az illető nyelvek alaposabb ismerete szükséges. Néhányat mégis megemlítünk. A francia *ç* [sz], román *ţ* [c] és *ş* [s], a cseh, szlovák és horvát *č* [cs], *š* [s], *ž* [zs] és a spanyol *ñ* [ny] hangértéke állandó, ezek a magyarban is használatos, de nálunk másképp írt hangokat jelölnek. A cseh *ř* azonban nem felel meg egészen a magyar *rzs*-nek, hanem olyan sajátos hangot jelöl, mintha az *r* és a *zs* hangot egyszerre akarnánk kiejteni.

L. még: betűk neve | *ch* kiejtése, elválasztása | *Dvořák* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | *q* idegen szavainkban | régies helyesírású családnevek | *y* tulajdonnevekben

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1965: 407; R. L[ovas]. G.: Nyr. 1970 : 364; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 242—3; Ladó: AnyKal. 221; Magay 481—500; Rónai—Kerekes 177—8; Szemere: AkHTört. 71—3, 216.

E. L.—K. M.

idegen családnév magyarítása L. névváltoztatás I.

idegen elemekből alkotott összetett szók L. jelzős összetételek 2. b)

idegen elöljárós szerkezetek

A legtöbb indoeurópai nyelvben elöljárók (prepozíciók) fejeznek ki olyan határozós viszonyokat, amilyeneket a mi nyelvünk névutókkal vagy ragokkal szokott kifejezni. Ezek közül jó néhány nálunk is előfordul olyan idegen nyelvű kifejezésekben *(ab ovo, ad acta* stb.), melyeket sokan szívesen beleszőnek magyar beszédükbe vagy írott szövegükbe is. — L. idegen nyelvi kifejezések, szólások használata 2. a), 3., 4. a)

Vannak azonban olyan idegen elöljárók, amelyek magyar szavak mellett is használatosak főnév előtti — nekünk szokatlan — szórendi helyzetben, hangsúlytalanul. Egyikük sem mondható általánosan köznyelvinek, hanem mindegyik egy-egy csoport, szakma vagy műveltségi réteg nyelvhasználatára jellemző.

Ilyen a francia *à* [á] a kereskedelem nyelvében 'egyenként' jelentésben: *tíz tojás à 1 forint 40 fillér;* vagy bizalmasabb használatban 'fejenként' jelentésben: *öt ember, tíz zsemle, à kettő.* Az első értelemben célszerű az *à* írásbeli használata mint nemzetközileg is érthető jelölés, a beszélt nyelvben azonban ne hanyagoljuk el ennek kedvéért a megfelelő magyar szerkezetet: *tíz tojás 1 forint 40 fillérjével.* Második jelentésében egy kissé zsargonszerű; köznyelvileg kifogástalanul inkább így mondjuk: *öt ember, tíz zsemle, fejenként kettő* (vagy teljes mondatszerkezettel: *egyre-egyre jut kettő).* — E francia elöljárószónak nőnemű névelővel való kapcsolata a művelt rétegeknek, valamint a vendéglátóiparnak a nyelvében használatos, 'módján' jelentésben: *à la* [álà] *Mikszáth* 'Mikszáth módján v. modorában', *à la Astoria* 'Astoria módra'. Művelt nyelvi használata azonban finomkodó, többnyire kissé gúnyos mellékízű; jobb, ha csak módjával, alkalmilag élünk vele, akárcsak az idegen szólásokkal. Az étlapokon nemrég még előkelősködően divatos *à la* pedig a vendéglátóipari szakemberek törekvéseinek eredményeként kezd háttérbe szorulni, s helyette egyre jobban terjed a magyar *módra* határozóragos főnév névutószerű használata.

A '-hoz, -hez, -höz' jelentésű *ad* a múlt század latin jogi nyelvéből ment át a magyar nyelvű írásbeli szövegezésbe. Hivatalos jelentésekben, félhivatalos följegyzésekben, pontokba foglalt vagy alcímekkel ellátott szövegrészletekre való hivatkozásban használják a tétel vagy szakasz sorszáma, esetleg címe vagy megnevezése előtt: *ad 1.* [ad éggy]; *ad „Levelező oktatás"*. Ha a szöveget nem latinos műveltségű személynek vagy testületnek készítjük, helyesebb a közérthető magyaros fogalmazás: *az 1. ponthoz* (v. *szakaszhoz, tételhez, bekezdéshez); a „Levelező oktatás" című szakaszhoz* (v. *témához, fejezethez), a levelező oktatás tárgyköréhez, témájához*. Élőszóbeli használata azonos műveltségi szinten levők közt bizalmas hangulatú; de mások vagy nem szakmabeliek számára kissé visszatetsző, elzárkózást kifejező. Az *ad egy, ad kettő* egyszerűen annyi, mint *először, másodszor* stb.

Az *ex cathedra, ex libris*-féle, magyar beszédben is használatos latin elöljárós szerkezetek hatására terjedt el — alighanem latinul is tanuló diákok révén — a 'hasból, találomra, vaktában' jelentésű tréfás és erősen bizalmas *ex has*, ill. *ex hasibusz* forma. Sajátos hangulati töltése miatt sem az írott nyelvbe, sem az igényesebb élőbeszédbe nem illik.

Szintén a latin jogi nyelvből került át a *kontra* viszonyszói használata, elsősorban pörök megjelöléseként: *a Kovács kontra Szabó ügy*. Ma már nemcsak peres eljárásokat, hanem más vitákat, személyes vagy közügyi szembenállást is jelölnek így, főképp a sajtónyelvben. Tudományos és közéleti vita címeként ezt olvashatjuk az újságban: *Ipari víz kontra ivóvíz*. Magyar szerkezettel helyesebbek ezek a formák: *Kovács ügye* v. *pöre Szabó ellen; ipari víz az ivóvízzel szemben* (vagy újságcímként: *Ipari víz vagy ivóvíz?*).

A latin *per* eredetileg a számtanban használatos a törtszám szóbeli kifejezésére: *három per öt* ($\frac{3}{5}$ v. 3/5), *á per bé* ($\frac{a}{b}$). Ennek mintájára terjedt el a köznyelvben. Bonyolultabb algebrai mennyiségek esetében persze rövidebb és egyszerűbb a törtvonal megnevezésére a *per* szót használni, az egyszerű számnevekkel kapcsolatban azonban ne feledkezzünk el a magyar határozói igeneves megoldásról se: *három törve öttel*. Bizalmasabb használatban *per* a „kiejtése" a ferde törtvonalnak akkor is, ha nem törtszámot jelent, hanem pl. kettős évszámot: 1944/45 [ezerkilencszáznegyvennégy per negyvenöt]. De ilyenkor jobb, ha nagykötőjelet használva — ill. oda gondolva — kimondjuk a két évszámot; diktálva: ... törtvonal v. nagykötőjel, negyvenöt. — Nem számnévvel kapcsolatban csak olyan állandósult kifejezésben használjuk gyakrabban, mint a szaknyelvekben használatos *és/vagy* [és per vagy], mint a német *per Kopf* elcsavarásával alakult bizalmas *per koponya* vagy a tréfás *per kopoltyú* 'fejenként', továbbá a megszólítás módját jelölő, kissé régies

per te, per maga, per János, per barátom szólít és efféle kifejezések (a latin *per tu* mintájára). Ezt az idősebb nemzedékhez tartozó műveltek által zsargonszerűen használt szerkezetet mai magyar nyelven inkább így fejezzük ki: *tegez, magáz, Jánosnak, barátomnak szólít*. A *per* viszonyszót egyébként inkább csak idegen kifejezésekben használják. A németben kialakult szerkezetet tükröző, újabban divatozó *per pillanat* (sőt: *per pillanatnyilag*), *per ma* fölösleges modorosság a *pillanatnyilag, e pillanatban, épp most, már ma* v. *még ma*, esetleg *mai hatállyal, kelettel* stb. helyett.

Vigyázzunk, hogy az idegen elöljáróknak egy-egy szaknyelvben helyénvaló használata a szakmabeliek bizalmas társalgásán és az újságíráson át el ne terjedjen köznyelvünkben, mert kikezdik a magyar nyelv tipikus viszonyszavának: a névutónak meglehetősen szilárd szórendjét.

L. még: *ad acta tesz* | idegen nyelvi kifejezések, szólások használata | *numero* | *via*

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 171—2. E. L.

idegen előtagú összetételek helyesírása L. írásjelek 10.

idegen földrajzi név magyar megfelelője

I. Az idegen földrajzi nevek használatában különösen fontos, hogy kihez szólunk, kinek írunk. Sokszor másképp kell alakítanunk a nevet, ha olyanok számára fogalmazunk, akik csak magyarul tudnak, másképp akkor, ha olyan hazai magyarokkal közlünk valamit, akik idegen nyelveken is tudnak, másképp a külföldön élő magyarokkal vagy a magyarul is tudó idegen anyanyelvűekkel, s másképp az olyan külföldiekkel, akik nem tudnak magyarul. Az idegen földrajzi nevek nyelvünknek olyan elemei, melyek mint határterület közvetlenül érintkeznek más nyelvekkel. De használatuk sajátosan jellemző a magyar nyelvre és az anyanyelvi közösségünkhöz tartozókra.

Először is különbséget kell tannunk a földrajzi neveknek köznyelvi magyar szövegben való használata és a szakmunkákban, térképen, postai címzésben, menetrendben, útjelző táblákon, továbbá az anyakönyvezésben használatos helymegjelölés közt. Figyelembe kell továbbá vennünk azt is, hogy a helynevek a jelenre vagy elmúlt történelmi korszakra vonatkoznak-e.

II. A) Köznyelvi (nem földrajzi és nem történelmi) szövegben az alábbi elveket követjük.

1. A földrészek nevét, a legtöbb tengerét és országét magyar alakban mondjuk és írjuk. Pl.: *Csendes-óceán, Égei-tenger, Északi-tenger, Fekete-*

tenger, Márvány-tenger; Albánia, Ciprus, Csehszlovákia, Egyiptom, Fülöp-szigetek, Németország, Törökország. Újabban önállósult államok neve közt előfordul ugyan idegen alakú és írásmódú név is, mint *Ghana* (magyarosabban írva *Ghána)*, *Botswana* [bocvána], *Bangla Desh* (magyarosan írva, kiejtése szerint: *Banglades)*, de mihelyt van rá megfelelő magyar elnevezés, ill. elterjedt a magyaros írásmód, inkább azt használjuk. A magyarban is meghonosodott nemzetközi vagy idegen hangzású országneveket és tengerneveket általában magyarosan írjuk, pl.: *Ausztria, Brazília, Izland, Japán, Kuba, Kuvait* (az 1971-ig nálunk is általános *Kuwait* írásmód helyett), *Marokkó, Mexikó, Pakisztán, Ruanda* (az idegen írású *Rwanda* helyett), *Svájc, Vietnam, Ohotszki-tenger*, vagy félig magyarra fordítva, pl.: *Nagy-Britannia, Új-Zéland.* A latin betűs írású kisebb országok nevének egy részét eredeti írásmód szerint írjuk, pl.: *Ecuador* [ekvádor], *Liechtenstein* [liht(e)nstejn], *Monaco* [monakó], sőt néhány nagyobb országét is, pl. *Chile* [csíle].

2. A folyók, hegyek, tavak közül azoknak a nevét használjuk magyar alakban, amelyek régi vagy újabb hagyományként így terjedtek el, akár az idegen név magyar fordításaként, mint pl. *Sárga-folyó (Huangho), Északi-fok (Nordkapp), a Jóreménység foka, Sziklás-hegység, Nagy-Sós-tó*, akár magyar alakváltozatban, mint *Isonzó* (olaszul *Isonzo* [izonco], szlovén nevén *Soča* [szocsa]), *Majna (Main* [májn]), *Moldva (Vltava), Morva (Morava), Nílus, Rajna (Rhein* [rájn], ill. *Rhin* [re~]), *Szajna (Seine* [szēn]), *Visztula (Wisła), Kaukázus, Vezúv, Vogézek, Tibériás-tó* (= *Genezáreti-tó)*, akár részben lefordítva, mint *Aral-tó, Gerlachfalvi-csúcs, Garda-tó, Pontusi-hegység* [pontusi v. pontuszi], *Viktória-tó, Wörthi-tó* [vörti], akár a magyarba beleilleszkedő, olykor csak helyesírásában sajátosan magyar, de voltaképpen idegen vagy nemzetközi néven, mint *Volga, Urál.* Amelyiknek nem alakult ki magyar neve, annak a környező lakosság nyelvén megszokott idegen nevét használjuk. Pl.: *Adige* [adídzse], *Rio Grande, Mont Blanc* [mondblank, mombla~ v. mo~bla~], *Sierra Nevada* [szierrà nevádà], *Lago Maggiore* [lágo màddzsóre].

3. a) A nagyobb városok közül régi magyar nevén vagy magyaros alakban nevezzük (vagy legalább magyar helyesírással írjuk) a legtöbb európai fővárost: *Amszterdam (Amsterdam), Bécs (Wien* [vín], *Belgrád (Beograd* [bëográd]), *Brüsszel (Bruxelles* [brüszel]), *Bukarest (București* [buku*rest]), Hága (Haag* [hág]), *Koppenhága (København* [köb(e)nhå͡un]), *Lisszabon (Lisboa* [lizsboà]), *Párizs (Paris* [pà*rí]), Prága (Praha* [prâhà]), *Varsó (Warszawa* [vàrsàvà]); más városok közül azokat, amelyeket hosszabb vagy jelentős történelmi kapcsolat fűz hazánkhoz: *Drezda (Dresden* [drézdn]), *Krakkó (Kraków* [krà*kuf* v. krà*kuv*]), *Lipcse (Leipzig* [lâjpcih, lâjpcig v. lejpcig]), *Nápoly (Napoli* [nápoli]), *Velence (Venezia* [ve*né*cia]).

Ezeken kívül néhány más nagy várost is nevezünk vagy írunk magyaros alakban: *Bázel (Basel)*, *Bréma (Bremen* [brémen]).

Magyarul emlegetjük a szomszéd országok magyarlakta területeinek helyneveit, valamint más kisebb városokat, amelyekhez a magyar történelem jelentős eseményei fűződnek: *Bécsújhely (Wiener Neustadt* [víner najstátt]), *Besztercebánya (Banská Bystrica* [bánszká bisztrica], *Eperjes (Prešov)*, *Érsekújvár (Nové Zámky)*, *Eszék (Osijek* [oszijek]), *Gyulafehérvár (Alba Iulia)*, *Karlóca (Sremski Karlovci* [szremszki karlovci]), *Kassa (Košice)*, *Kismarton (Eisenstadt* [ejznstátt]), *Kolozsvár (Cluj-Napoca* [kluzs-napoka], korábban csak *Cluj)*, *Léva (Levice)*, *Lőcse (Levoča* [levocsa]), *Marosvásárhely (Tîrgu Mureș)*, *Munkács (Mukacsevo)*, *Nagyszeben (Sibiu)*, *Nagyszombat (Trnava)*, *Nagyvárad (Oradea)*, *Pozsony (Bratislava* [brátyiszlává]), *Segesvár (Sighișoara* [szigisoárá]), *Szabadka (Subotica* [szubotica]), *Szentgallen (Sankt Gallen* [szánkt gállen]), *Újvidék (Novi Sad* [noviszád]), *Ungvár (Uzsgorod)*, *Zilah (Zalău* [zálőu]). Ugyanígy az olyan szomszéd országbeli régi peremvárosokat is, amelyeket később a szomszédos nagyobb városhoz csatoltak: *Pétervárad (Petrovaradin*, 1929 óta Újvidék része), *Zimony (Zemun*, ma Belgrád egyik kerülete).

Európán kívül csak kevés városnak van magyar vagy magyaros neve: *Fokváros (Cape Town* [kéjptaun]), *Havanna (La Habana* [lá ávánà]), *Jeruzsálem*, *Kairó (El-Káhira)*, *Peking (Pejcsing)*, *Tokió*. *Montreal* nevét magyarosan ejtjük: montrëál.

Nincs sok értelme, hogy magyar szövegben megkülönböztessük az országnévvel azonos főváros nevét. Magyarosan írhatjuk tehát: *Luxemburg(város)*, *Mexikó(város)*, *Brazília(város)*. — De lásd még: III. 3.

Magyar szövegben, magyar beszédben mindezeket a neveket magyar vagy magyaros formájukban tanácsos használni. A *Wien*, *București*, *Košice*, *Lisboa*-féle írás- és ejtésmód nem más, mint finomkodás és bántó idegenszerűség. Ellenben postai címzésben (lásd: III. 3.), külföldieknek is szóló felsorolásokban, valamint olyan esetekben, amikor a hagyományos, magyaros névforma félreértést okozhat, az idegen névalak is bátran használható, sőt ilyenkor ez a megfelelőbb.

Néhány európai fővárosnak és sok más városnak nem alakult ki magyar neve, ezeket idegen írásmóddal is írjuk: *Dublin* [dáblin], *Helsinki* [hëlszinki], *Kinshasa* [kinsasza], *München* [münhjen], *Reykjavík*, *Oslo* [oszló]. *Stockholm* nevét félig magyarosan (és németesen) [stokholm]-nak ejtjük a svéd [sztokholm] helyett.

b) Vannak olyan városok, amelyeknek régi magyar neve kezd feledésbe menni, pedig az idősebbek éppolyan természetesnek találják, mint az előbb felsoroltakét. Ilyen *Boroszló*, amelynek régi német *Breslau* [brësz-

lau] neve éppoly idegen hangalakú, mint a mai lengyel névforma, a *Wrocław* [*vrocláf*]. *Brünn* ugyan a városnak egyúttal német neve, de hangalakja révén jól beleillik a magyar szavak közé, míg a cseh *Brno* szinte kiejthetetlen a magyar embernek. Ne féljünk e neveket magyar alakban is használni: éppoly jók, mint *Prága* és *Varsó*. Még a régi orosz *Tiflisz* városnevet is érdemes megmentenünk a feledéstől, mivel számunkra kimondhatóbb, mint a grúz *Tbiliszi*.

c) Néha az idegen névnek egyik alakja jobban megfelel a magyar hangzásnak, mint a másik, vagy pedig a hagyomány támogatja bizonyos alkalmakkor vagy környezetben való használatát. A német *Göttingen* és *Bremen* mellett ma is használatos a nálunk is erős hagyományú latinos *Göttinga* és *Bréma* változat. A magyar hangrendhez a német *Göttingen* alak illik jobban; a *Bréma* viszont hangrendileg sem kirívó (lásd: magánhangzó-illeszkedés). A *Wittenberg—Wittenberga* névpárban azonban az utóbbi már erősen régies hangulatú. A német *Turin* sem kifogásolható az olasz *Torino* [torínó] mellett, mert nincs ellentmondás írásmódja és kiejtése közt. Kossuth emlékéhez is ez a névalak kapcsolódik (a *turini* remete). A sportsajtó révén azonban újabban a *Torino* név terjedt el. A *Pádua* név sem rosszabb az olasz *Padova* [pádova] alaknál, s nemcsak hagyományos volta miatt érdemes a megőrzésre, hanem azért is, mert ez a hagyományos latinos forma magyar helyesírással terjedt el. A *Lemberg* névhez is ragaszkodunk, mert bár német, de történelmi kapcsolataink révén mégis ebben az alakban ismeretes, továbbá mert beleillik a magyar szóalakok hangrendszerébe, míg az orosz hivatalos *Lvov* alig kiejthető mássalhangzó-torlódással kezdődik, akárcsak lengyel neve: *Lwów* [lvuf]. *Nizza* magyaros ejtése jobban megközelíti az olasz [niddza] alakot, mint a francia *Nice* [nisz], amelynek francia kiejtését nem mindenki tudja. Ugyanezért használjuk a német *Genf* nevet a Svájc francia nyelvterületén élő *Genève* [zsönev] helyett. Ilyen ingadozó (nyelvi határterületen levő) nevek közül mindig azt válasszuk, amelyikben a legkevesebb számunkra a kiejtési, olvasási és helyesírási nehézség!

d) A szégyenletes emlékű lengyelországi német *Auschwitz* [ausvic] helynevet a mai lengyel *Oświęcim* [os*fjen*csim] helyett is használjuk, de nemcsak azért, mert kiejtése és helyesírása kevésbé bonyolult, mint a lengyel alaké, hanem azért is, mert a városka ezen a néven él a világ köztudatában.

A dalmáciai *Dubrovnik*-ot viszont ma már több okból is inkább ezen a délszláv néven emlegetjük. Ez a horvát név nem okoz olvasási és kiejtési nehézséget; a város olasz nevének magyar helyesírású változata *(Ragúza)* elsősorban történelmi helynév, olaszos *Ragusa* írásmóddal pedig összetéveszthető egy ugyanilyen nevű szicíliai városkával. (A [dubrovnyik]

ejtés azonban hibás.) *Zadar*, egy másik dalmáciai város mai délszláv neve szintén beleillik a magyar névkincsbe, noha történelmi vonatkozásban a város olasz nevének magyar írású változata, a *Zára* névforma sem hibás. Ugyanezt mondhatuk az ismert fürdőhely nevének, *Opatijá*-nak régebbi *Abbázia* változatáról.

A cseh *Plzeň* [plzeny] város nevét sokan ismerik német *Pilsen* [pilzen] alakjában. Valóban jobban kimondható magyarul a névnek ez az alakja, de még célszerűbb magyarosan *Pilzen*-nek írni, melléknévi származékában is: *pilzeni sör*. A mai Csehszlovákiával kapcsolatban persze hivatalosan a város cseh nevét használjuk, akár ékezet nélkül is (mint az idegen ékezeteket elhanyagoló napi sajtóban): *Plzeň*, ill. *Plzen*.

e) Ne feledkezzünk meg azokról a régi városnevekről, amelyek ma teljesen kikoptak a használatból, pedig megkímélnének attól, hogy nyelvgyötrő idegen neveket kelljen kiejtenünk. Például *Augsburg* [augzburg] régi (latinos) magyar neve *Ágosta*, *Nürnberg*-é *Norimberga*. Az előbbi azonban már csak az *ágostai hitvallás(ú)* szókapcsolatban, az utóbbi pedig a *norimbergi áru* (játékáru) kereskedelmi kifejezésben használatos. Jó lenne felújítani az itt-ott még hallható régies *Dancka* alakot, hiszen a lengyel *Gdańsk* [gdányszk] nehezen ejthető ki, a német *Danzig* [dáncig] pedig előbb-utóbb történelmivé szorul vissza. Vö. még II. B) 1.

f) Kissé más a helyzet akkor, ha egy városnak szándékosan megváltoztatták a nevét, de a nép nyelvében élő régi magyar helynevet ilyenkor is használhatjuk. Például *Štúrovo* nem a magyar *Párkány* név szlovák alakja, *Zrenjanin* nem *Nagybecskerek* szerb-horvát változata, hanem tudatosan adott új helységnév. A korábbi elnevezés ilyenkor csupán nem hivatalosként használható, de ha a magyar nyelvbe, a magyar műveltségbe belegyökerezett, akkor bátran használhatjuk a hivatalos névváltoztatás után is. A földrajzinév-változtatást a hivatalos használaton kívül inkább csak akkor vesszük tudomásul, ha nem régi, hagyományos magyar helynevekről van szó. — L. a B) fejezetben.

g) Ha a helynek nincs számottevő magyar lakossága, akkor a régi magyar nevet csak történelmi vonatkozásban vagy hagyományos címekben, elnevezésekben használhatjuk: *Bizánc császára*, *Nándorfehérvár ostroma*; *konstantinápolyi pátriárka*, *ágostai hitvallás*.

h) A megkülönböztető, de nem szorosan a névhez tartozó elemet jobb átalakítani magyaros szerkezetté, mint az egész idegen szerkezetet átvenni: *Frankfurt am Main* magyarul *Majna-Frankfurt*, hiszen a folyó magyar neve *Majna*; *Bruck an der Mur*, *Bruck an der Leitha* magyarul *Mura menti Bruck*, ill. *Lajta menti Bruck*. Ha az átalakítás nehézségbe ütközik, megtarthatjuk az úgyis csupa idegen elemből álló eredeti szerkezetet: *Châlons-sur-Marne* [sálo˜szürmárn].

4. Országrészek, tagállamok, területek, városrészek, utcák, terek, hidak, nevezetes épületek nevét lefordítjuk, ha könnyen lefordítható. Pl.: *Északi Terület* (Ausztráliában), *Távol-Kelet* (a Szovjetunióban), *Rigómező* (Jugoszláviában); *Diadalív* (Párizsban), *Fehér Ház* (Washingtonban), *Károly-híd* (Prágában), *Sóhajok hídja* (Velencében), *Téli Palota* (Szentpétervárt, ill. Leningrádban). Ha csak részben fordítható, így alakítjuk: *Dél-Carolina* [karolina] (South Carolina), *Észak-Dakota* (North Dakota), *Nyugat-Virginia* (West Virginia), *Új-Mexikó* (New Mexico); *Rialto-híd* (Ponte Rialto). A magyarban megszokott (részben latinos) alakban használjuk az ilyeneket: *Burgundia, Karintia, Pomeránia, Szahara, Szibéria, Vesztfália; Stájerország.* — Az utcák, terek közül csak a legismertebbeket emlegetjük magyar néven; ilyen a velencei *Szent Márk tér*, a párizsi *Szent Mihály útja*, a római *Szent Péter tér*, a prágai *Vencel tér*, a moszkvai *Vörös tér*. Semmiképp sem fordítható magyarra a New York-i *Broadway* [brādvéj v. bródvéj], a párizsi *Champs Elysées* [sanzëlizé], a bécsi *Kärntnerstrasse* [kerntnerstrásze], a berlini *Kurfürstendamm* [kúrfürsztndám], a leningrádi *Nyevszkij Proszpekt*. A külföldi utcaneveket, ha az ország nyelve nálunk is ismeretes, egyaránt használhatjuk hivatalosabb idegen formában és félig lefordítva is, pl. *Schillerstrasse* [sillerstrásze] és *Schiller út* v. *Schiller utca*, *Place de l'Étoile* [plász dö lëtoál] — *Étoile tér* (esetleg *Csillag tér*). A prágai várat inkább nevezzük magyar köszóval *vár*-nak, mert a nehezen kiejthető *Hradzsin* csak németes változata a cseh *Hradčany* [hrâccsáni] formának. A párizsi *Notre Dame* [notrdám] is lefordítható *Miasszonyunk templomá*-nak. A szentekről elnevezett külföldi templomok nevét — régi magyar katolikus szokás szerint — még inkább magyarra fordítjuk, pl. a bécsi *Szent István templom* (v. *székesegyház* v. *dóm*). Ha a fordítás nagyon eltorzítaná az eredeti jelentést, inkább az idegen alakot használjuk, pl. *Frauenkirche*.

B) Ha nem mai földrajzi viszonyokról van szó, bizonyos fokig helyénvaló a szóban forgó történeti korszakhoz való hűség. (Ezt részben már érintettük is.)

1. a) Történelmi vonatkozásban általában az illető korban szokásos helyneveket használjuk. Például a dalmáciai városokat a középkor végéről szólva olasz — olykor magyar helyesírású — nevükön nevezzük: *Ragúza, Zára, Spalato* [szpalató v. spalató], *Trau* (ma: *Dubrovnik, Zadar, Split* [szplit], *Trogir*). *Opatija* neve is *Abbázia*, *Rijeka* neve is *Fiume* volt addig, amíg Jugoszláviához nem tartozott. A csehországi *Karlovy Vary*-t szintén *Karlsbad* [kárlzbád] néven említjük, ha a Csehszlovákia megalakulása előtti időről szólunk.

Legalább történelemkönyvekben, történelmi regényekben használjuk az olyan régi magyar városneveket, mint *Ágosta (Augsburg)*,

Dancka (Gdańsk) [gdányszk], *Jászvásár (Iaşi* [jás]), *Norimberga (Nürnberg)!*

b) Magyar vagy a régi Magyarországhoz tartozó városok idegen nevét legföljebb akkor használjuk — de akkor sem feltétlenül —, ha idegen nyelvű forrást idézünk. Ha például egy 18. századi kiadvány címlapján ez áll: „Pressburg, 1784.", akkor használhatjuk ezt a megjelölést is, de még ilyenkor is jobb, ha magyarul azt mondjuk róla, hogy 1784-ben *Pozsonyban* jelent meg.

2. Ha egy városnak, területnek, országnak teljesen megváltozott a neve, akkor az új nevet a korábbi időre vonatkoztatva nem használhatjuk. *Kalinyingrád* nem *Königsberg* [kőnigzberg] orosz neve, hanem a porosz alapítású városnak új, szovjet elnevezése, akárcsak *Leningrád* a korábbi *Pétervár*, *Szentpétervár* helyett, *Sztálingrád*, majd *Volgográd* a régi *Cáricin* helyett. Teljes lakosságcsere esetén a régi névvel már nemigen jelöljük a mai várost. Nincs *Karthágó* és *Königsberg*, csak *Tunisz* és *Kalinyingrád*. Viszont csak Königsbergi Töredékről beszélhetünk, Kant is *Königsberg*-ben működött (nem *Kalinyingrád*-ban), a két világháború közti Csehszlovákiában *Parkan (Párkány)* volt a határállomás (nem *Štúrovo)*. Ma nem nézhetjük meg *Cáricin*-t, csak *Volgográd*-ot. Átmeneti korszakra vonatkozólag persze alkalmazhatjuk akár a régi, akár az új nevet, akár a szóban forgó időszakban használt hivatalos nevet, tehát mondhatjuk: a második világháború döntő fordulata *Sztálingrádnál* volt (esetleg *Volgográdnál)*, de csak a *sztálingrádi csatá*-ról beszélhetünk. Az első világháború alatti és utáni forradalmi időkben *Pétervár* az orosz *Petrográd* magyar neve, de nevezhetjük akár régebbi nevén *Szentpétervár*nak, akár újabb nevén *Leningrád*-nak. Külföldi helyek magyar megnevezésében is érvényesüljön lehetőleg a korszakhoz való hűség. Vronszkij gróf *Szentpéterváron* mulatott, Lenin *Péterváron* is tevékenykedett, de 1925 óta nem utazhatunk *Szentpétervárra*, csak *Leningrádba*.

A hagyományos címekben (pl. *konstantinápolyi pátriárka)* fennmaradt régi városneveket ma is használjuk. Nemcsak *Isztambult* láthatjuk, hanem akár *Konstantinápolyt* is; de *Nándorfehérvárt* már nem nézhetjük meg, csak *Belgrádot;* a történelemben mégis: Hunyadi János *nándorfehérvári* győzelme. Az új török helyesírású *Istanbul* csak 1921 óta használatos hivatalosan, például térképen, menetrendben. A régebbi *Sztambul* irodalmi vagy zenei művekben, ill. ilyenek címében fordul elő.

A korábbi *Perzsia* hivatalos neve ma *Irán*, *Sziámé* pedig *Thaiföld*. *Irán* azonban nemcsak a mai állam neve, hanem régen is jelentett egy földrajzi területet, ezért beszélünk például *iráni nyelvek*-ről. A *Thaiföld* elnevezés ellenben régebben nem volt használatos, ezért csak *sziámi ikrek*et, *sziámi macská*-t mondhatunk.

III. 1. Földrajzkönyvben, földrajzi ismereteket is adó történelmi könyvben, lexikonban, útleírásban célszerű a kétnyelvű megjelölés (a földrészek és a nagyobb tengerek kivételével). Első előforduláskor ajánlatos a magyar név mellett az illető ország vagy terület legfontosabb nyelvén is megadni a földrajzi neveket, tehát ha például Ausztriáról van szó, németül, ha Észak-Amerikáról, angolul vagy spanyolul, Dél-Amerika vonatkozásában spanyolul vagy portugálul, indiai helynevek mellett angolul vagy hindi nyelven. Iskolai tankönyvben közölni kell Bécs német, Párizs francia, Prága cseh, Ungvár ukrán nevét stb. Felnőttek számára csak a kevésbé ismert földrajzi nevek helyi elnevezésének egyszeri megadására van szükség a szövegben használt magyar név mellett.

2. Térképen is helyes a leghasználatosabb idegen név feltüntetése, elsősorban emberi települések (országrészek, városok, helységek) magyar neve mellett: *Bécs (Wien)*, *Marosvásárhely (Tîrgu Mureş)*, *Nagyszeben (Sibiu)*, *Rozsnyó (Rožňava)* stb. Ha a magyar név ritka vagy régies, az kerüljön a második helyre (vagy zárójelbe), pl. *Wrocław (Boroszló)*. Egyéb földrajzi nevek — hegyek, tengerek, tengerrészek stb. neve — közül a csak végződésükben magyar neveket nem érdemes más nyelven megadni (pl. *Appenninek*, *Dardanellák*, *Kárpátok)*, a teljes magyar alakúak nevét igen, pl. *Vezúv (Vesuvio)*. A más (olykor különböző) nyelvű országokhoz tartozó folyó magyar nevét mindig oda kell írni, de zárójelbe — ha van rá mód — kerüljön oda a megfelelő idegen név is, például a *Duna* Németországban és Ausztriában *(Donau)*, Csehszlovákiában *(Dunaj)* stb., a *Lajta* Ausztriában *(Leitha)*, a *Maros* Romániában *(Mureş)*, a *Rajna* Svájcban és Németországban *(Rhein)*, a francia határon *(Rhin)*, az *Elba* Csehszlovákiában *(Labe)*, Németországban *(Elbe)*; hasonlóan *Garam (Hron)*, *Moldva (Vltava)*, *Morva (Morava)*, *Sárga-folyó (Huangho)*, *Szajna (Seine)*, *Vág (Váh)*.

3. Postai címzésben a rendeltetési ország nevét írjuk magyarul is, hogy az irányító magyar postást biztosabban eligazítsuk. Pl.: *Olaszország (Italia)*, *Német Demokratikus Köztársaság (DDR)*. Az országrész, város, utca, épület nevét azonban már csak az illető ország nyelvén vagy ismertebb világnyelven (a posta nemzetközi gyakorlata szerint elsősorban franciául) írhatjuk, kivéve, ha az az állam számon tartja és hivatalosan elismeri az ottani magyar lakosság anyanyelvét, pl. *Marosvásárhely; Szabadka, Petőfi u. 10*. Mindig az illető ország helyesírása szerint írjuk a fővárosnak az országéval egyező nevét: *Brasília* (ha Brazíliába küldjük postánkat), *Luxembourg* (ha Luxemburgba címezzük), *México* (ha Mexikóba küldjük). Magyar szövegben nem szükséges ez a megkülönböztetés; lásd: II. A) 3. a)

4. Menetrendben, útjelző táblákon legcélszerűbb a külföldi városneveket az illető ország vagy országrész nyelvén feltüntetni, magyar nevét pedig — ha van — utána zárójelbe odatenni. Pl.: *Beograd (Belgrád)*, *Košice (Kassa)*, *Levoča (Lőcse)*, *Wiener Neustadt (Bécsújhely)*. (Példák még: II. 3. a)

5. Az anyakönyvi és személynyilvántartási szabályok szerint a községeket és városokat a születés, a házasságkötés vagy a haláleset időpontjában érvényes nevükön kell az anyakönyvbe bejegyezni, mégpedig a külföldieket az ott használt hivatalos néven. Az időpont érvényessége tekintetében a régi magyar államhatárokat 1918 végéig változatlannak kell tekinteni, addig tehát a szomszédos országokhoz került területeken a magyar község- és városneveket kell hivatalosnak tekinteni, utána pedig — a bécsi döntések hatályának és a nyomukban bekövetkezett határváltozásoknak az időtartamát kivéve — a szlovák, a román, a szerb-horvát stb. neveket. Az első bécsi döntés utáni területi változások hatályos időtartamának Szlovákiában az 1938. XI. 3-ától, Kárpátalján az 1939. III. 15-étől, Romániában az 1940. IX. 3-ától, a Délvidéken az 1941. IV. 10-étől 1945. III. 15-éig tartó időszakot kell tekinteni.

A hivatalos névhasználatban tehát annak, aki Bécsben született, *Wien* van bejegyezve a személyi igazolványába, ill. az állami anyakönyvbe, vagy ha például 1920-ban Kolozsváron született, akkor *Cluj*.

L. még: *a, az* névelő tulajdonnév előtt I. | *Abbázia — Opatija* | *Constanţa, Konstanca — Konstanz* | *Fiume — Rijeka* | földrajzi nevek változása 1. | *Havanna — La Habana* | *Kanton — Kuangcsou — Kuangtung* | *Karlovy Vary — Karlsbad* | *Mexikó* | *Moldva — Moldova — Vltava* | *Páris — Párizs* | *Rigómező — Kosovo* | *Warszawa* | *Zilah*

Irodalom: Simonyi: Nyr. 1904 : 6—10; uő: Nyr. 1915 : 440—1; Szily: MNy. 1915 : 169—70; uő: MNy. 1916 : 273—8; Balassa: HMagy. 17—8; Dénes Sz.: Nyr. 1931 : 121—2; Zsirai: Msn. 1934 : 120—1; Nagy J. Béla: MNy. 1936 : 130; B. G.: Msn. 1937 : 127; Dengl 413; Balassa: MNyKve 139—40; Fábián: Pais-Eml. 555—61; Vécsey: ÉT. 1958/41.; F[erenczy]. G.—Sz[épe]. Gy.: NymLev. 353—6; Bacsó—Szilágyi: Anyakönyvi ügyintézés. 1965. 64—7.; J. Soltész: Nyr. 1967 : 280—3, 286—91; Kálmán: Nevek 127—99; Bodolay: Nyr. 1967 : 297—302; Süle: Nyr. 1968 : 6; Kálmán: Nyr. 1970 : 44—6; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 497; HTT. 162—92; Kovalovszky: AnyKal. 58; Szűts: uo. 212; Rozslay: uo. 223; Magay; Szemere: AkHTört. 219—20. E. L.

idegen képzők nyelvünkben

I. A nyelvbe könnyen és nagy számban hatolnak be idegen szók, de formai, nyelvtani elemek nehezebben s aránylag ritkán, akkor is inkább csak analógia folytán. Képzett idegen szók bizonyos mennyiségű befogadásának következtében tudatosodik bennünk a szóvégek képző volta, s az idegen képző elvonással életre kelve nyelvünkben, hozzájárul más meghonosodott idegen szavakhoz, sőt magyar szókhoz is. Igazán eleven képzőnek azonban csak akkor tekinthető, ha a magyarban önállóan használt szóhoz is kapcsolódik. A meghonosodással alaki megmagyarosodás is együtt jár. Erre jellemző példa a szláv *-nik* foglalkozásnév-képző mintájára alakult *-nok, -nök*.

Nyelvhelyességi szempontból az idegen képzők használatának kérdése két részre osztható: 1. (meghonosodott) idegen szó eredeti idegen képzővel, 2. magyar szóhoz járuló idegen képző.

1. Az első esetben külön mérlegelnünk kell az idegen alapszó és az idegen képző szükségességét. A sajátos fogalmat jelölő, meggyökerezett szót egészében elfogadjuk, nem helytelenítjük. Ha azonban jó magyar megfelelővel vagy az idegen alapszóból — esetleg rövidebb — magyar képzővel formált származékkal helyettesíthetjük, ilyen magyarítása növeli a szó hírértékét, közérthetőségét, sőt esetleg stiláris szintjét is. Pl. a torz, zsargonízű *gusztiőz*-nél mennyivel jobb, kifejezőbb, árnyalatosabb az *étvágygerjesztő, inycsiklandó*, az *ízléses, tetszetős, mutatós*, a *kívánatos* vagy akár a *gusztusos* is. Előny az is, hogy a magyar képzős szóalakulat természetesebbé, köznyelvibbé válik, pl. *mikroporózus* helyett *mikropórusos, mikroszkopikus* helyett *mikroszkópos* v. *mikroszkópi*.

2. A magyar alapszóból idegen képzővel alakult származékok sajátos stílusértékű, bizalmas-játékos hangulatú vagy hosszabb kifejezést tömörítő szók. Stiláris értékük és gazdaságos voltuk hasznossá teszi őket, választékos vagy hivatalos közlésben azonban célszerűbb helyettük szabatosabb magyar megfelelőjüket használni.

II. Az idegen eredetű képzők használatának megítélésében általában azt ajánlatos tekintetbe vennünk, hogy szükséges-e az idegen képző és a vele alakult szó, ad-e újat, többletet, értékeset a meglevő kifejezőeszközökhöz.

Az idegen képzős szavak többségükben főnevek, melléknevek és igék, kisebb számban határozószók. A következőkben ilyen csoportosításban külön-külön is megtárgyaljuk őket.

A) Főnévképzők

1. Az egyik leggyakoribb idegen eredetű főnévképzőnk az *-ista*. Többnyire képzős alakban átvett idegen szavakon találkozhatunk vele, de magyar szóból is gyakran képez főnevet, amely többnyire jelzőként is állhat.

a) Gyakran használjuk ezt a képzőt valamely *-izmus* képzővel megnevezett irányzathoz, mozgalomhoz való tartozás kifejezésére. Átvett idegen szók: *humanista, marxista, garibaldista.* Magyar szavakhoz járuló képzővel: *bicsérdista, pápista, horthysta.* Jelzőként: *humanista* író, *horthysta* tiszt.

b) Magyar szóval az *-ista* képző jelezhet valamely egyesülethez való tartozást. Pl.: *fradista, BEAC-ista, KISZ-ista.* Újabban azonban a képzőnek ilyen irányú használata háttérbe szorult az *-s* képző javára. Ma tehát inkább ezt mondjuk: *BEAC-os, KISZ-es.*

c) Magyar szavak mellett igen régi e képzőnek arra utaló használata, hogy valaki valamely oktatási intézmény tanulója, hallgatója, valamely nevelési közösség tagja. Pl.: *óvodista, elemista, gimnazista, kereskedelmista, egyetemista.* E szavak kissé bizalmas stílusértékűek pl. a hivatalos *gimnáziumi tanuló, egyetemi hallgató* stb. mellett. Némelyikük az alapszó használatának megváltozása következtében elavult, például *elemista* helyett ma *általános iskolás*-t mondunk, *kereskedelmisták*-ról is ritkábban beszélünk a kereskedelmi középiskola megszűnése miatt. A *gimnazista* ma is él. Az *óvodista* helyett azonban inkább az *óvodás* járja. Jelzőként: *gimnazista* fiú, *egyetemista* lány.

d) Kifejezhet ez a képző magyar szó mellett valamely munkahelyhez tartozást is. Pl.: *ganzista, MÁV-ista, forgalmista, gyárista, irodista.* Ezek valamennyien bizalmas vagy egy kissé vulgáris hangulatúak a köznyelvi vagy hivatalos *Ganz-gyári dolgozó, vasutas, MÁV-dolgozó, forgalmi szolgálattevő, gyári munkás, irodai dolgozó, tisztviselő* szavakhoz képest.

e) Átvettünk néhány olyan *-ista* képzős idegen szót is, amely foglalkozást jelöl: *artista, fagottista.* Ennek mintájára született magyar alapszóból a *zongorista*, amely főképp a zenés éttermekben vagy egyéb zenekarban játszó hivatásos zongorajátékos megnevezése, szemben az önállóan előadó *zongoraművész*-szel. Bizalmas használatban azonban művészre is mondják: *csellista, orgonista, pianista, zongorista* stb. Ellenben tudományos stílushangulatuk van az ilyen idegenből átvett képzett szóknak: *szlavista, germanista, romanista.*

2. Az *-ista* képzővel majdnem mindig párhuzamos a szintén idegen eredetű *-izmus* főnévképző.

a) Ez jelölhet valamely irányzatot, mozgalmat. Pl.: *humanizmus, marxizmus, kubizmus.* Olykor célszerűbb régi magyar képzővel helyettesíteni *(amatőrizmus = amatőrség).* Magyar alapszóhoz ritkán járul ez a képző. Pl.: *bicsérdizmus, budapestizmus, erdélyizmus* (= erdélyi nyelvsajátság), *szomoryzmus* (=Szomory Dezsőre jellemző stílussajátosság).

Az *-ista* és az *-izmus* képzős szavak helyesírásában sajátos megoldást mutat a *horthysta*, a *szomoryzmus* és néhány más hasonló szó. Az ugyanis

gyakori jelenség, hogy a szótő az *-ista* és az *-izmus* képző előtt megrövidül, pl. *zongora*, de *zongorista*. A képző azonban sohasem rövidül meg. A *horthysta* és a *szomoryzmus* szavakban tehát voltaképpen teljes egészében megvan az *-ista*, ill. az *-izmus* képző, de a tulajdonnév sérthetetlenségének elvét figyelembe véve megőrizzük a *Horthy*, ill. a *Szomory* név *i*-nek ejtett *y*-ját, amelybe beolvad a képző *i*-je.

3. Latin átvételekben gyakran találkozunk a *-ció*, *-áció* főnévképzővel. Ezekben a latin képzőt olykor magyar *-ás*, *-és* képzővel pótolhatjuk. Tehát: *agitáció*, *artikuláció*, *cirkuláció* helyett ezt is mondhatjuk: *agitálás*, *artikulálás*, *cirkulálás*. Gyakran persze az egész szót magyarral cserélhetjük fel: *adminisztráció: ügyvitel; vakáció: szünidő*. Az *-áció* képzőt olykor az *-ódás* képzőbokorral pótolhatjuk. Pl.: *amortizáció: amortizálódás; asszimiláció: asszimilálódás*.

Az *-áció* képző magyar alapszóhoz csak tréfás stílushangulattal járul, pl. *kitaláció* a *kitalálás* helyett.

Az *-izál* végű igék mellett az *-áció* képző természetesen *-izáció* formában ölt testet. A vele alkotott szókat magyar képzéssel pótolhatjuk. Pl.: *kollektivizáció: kollektivizálás; galvanizáció: galvanizálás; fetisizáció: fetisizálás, fétissé avatás; ionizáció: ionizálás; hibridizáció: hibridezés*.

4. Az *-órium*, *-tórium* latin képzőt több idegen eredetű szóban megtaláljuk: *direktórium*, *szanatórium*, *obszervatórium*, *laboratórium*, *oratórium* stb. Magyar alapszóhoz néhány tréfás, játékos kifejezésben járul: *dorgatórium (= dorgálás)*, *pipatórium (= pipagyűjtemény)*; komoly hangulatú a *szilvórium*.

5. A latin *-átus* képzőt jelentése szerint többféleképpen magyaríthatjuk. Pl.: *dekanátus: dékáni hivatal; doktorátus: doktori vizsga*, ill. *fokozat; internátus: diákotthon*.

6. A latin *-éria* a tőszóval együtt magyarítható az ilyenekben: *prüdéria: álszemérem, szenteskedés, szemforgatás; rafinéria: finomító üzem*, ill. *kifinomultság*, ill. *furfang, ravaszság*. Magyar alapszóval csak a tréfás *bolondéria* származékban fordul elő.

7. A latin *-itás* az idegen szavak gyakori képzője. Legtöbbjüket teljes egészében magyaríthatjuk. Pl.: *agresszivitás:* vkinek *agresszív volta, erőszakosság; naivitás: gyermetegség, naivság; produktivitás: termékenység, termelékenység*.

8. Görög-latin jövevényszavaink nagy része végződik *-ia* képzőre: *demokrácia, grácia, história, komédia, mánia, memória, monográfia, asztrológia; Anglia, Perzsia* stb. Némely más eredetű szavunkat is e képzővel „latinosítottuk" meg: *butélia, patália*, (rég) *patvaria*. Magyar szóból is keletkezett néhány tréfás képzés: *szélhámia, Lipócia* (= Lipótváros), *Palócia* (= Palócföld).

9. A francia és német *olympiade* (= olimpiász) *-iade* képzőjével alakult a nálunk is használatos *spartakiád, universiade* főnév.

A képző latinos *-iáda* változata rosszalló vagy gúnyos hangulatú szókat képez, 'nagyhangú, fellengős mondás, beszéd' értelemmel, pl.: *dicsériáda, gazsiáda* (Bernáth Gáspár tréfái), *háryáda.*

10. A görög eredetű *-id* képző egyrészt a nem fémes elemekkel alkotott vegyületek nevét jelöli (pl. *szulfid, karbid)*, másrészt valamihez való hasonlóságot fejez ki. Ez utóbbi esetben inkább melléknévképzőnek tekinthető, pl. *dzsentroid.* De a *romboid* szóban főnévképző, a melléknévi *fasisztoid* helyett pedig jobb a *félfasiszta* kifejezés. Jelentésében elkülönült a *mongolid* és *mongoloid* szó. Az első valódi mongol típust jelöl, a másiknak ez a jelentése: mongolra emlékeztető, mongolos.

B) Melléknévképzők

1. A latin eredetű melléknévképzők közül elég gyakori az *-ikus.* Az ilyen jövevényszók jó része magyar megfelelővel pótolható. Pl.: *apatikus: érzéketlen, közömbös,* ill. *levert; sporadikus: szórványos.* Az ilyen átvett szó ma már nemegyszer főnévként él: *patikus, technikus* stb. Magyar alapszó mellett csak a tréfás *bolondikus* és *parasztikus* szóban fordul elő.

2. A latin eredetű *-ális* képzőt többnyire magyar képzővel helyettesíthetjük, vagy gyakran az alapszóval együtt magyaríthatjuk. *Formális, miniszteriális, szezonális* helyett jobb az *alaki, formai, miniszteri, minisztériumi, idényszerű.*

3. A latin eredetű *-áris* képzős szavakat többféleképpen magyaríthatjuk: *konzuláris: konzuli; valutáris: valutaügyi, valuta-.*

4. A latin eredetű *-ánus* képzővel személynévből ma is képzünk szavakat. Jelentésük: valakinek híve, követője. Ezeket hasonló utótagú összetétellel fordíthatjuk le. Pl.: *tolsztojánus: Tolsztoj-hívő* v. *-követő; wagneriánus: Wagner-hívő, -követő, -rajongó.*

C) Igeképzők

1. Az *-ális, -áris, -ikus* képzős latin melléknevekből gyakran képzünk igét a részben hasonló eredetű *-izál* képzővel: *formális — formalizál, vulgáris — vulgarizál, demokratikus — demokratizál* stb. De egyéb szavakhoz is járul e képző: (biz) *kurizál, monopolizál, politizál, racionalizál, szinkronizál, terrorizál* stb. E szavak helyett inkább használjunk egyszerűsített magyaros képzős alakot vagy magyar megfelelőjüket: *lektorizál: lektorál; pasztörizál: pasztőröz; galvanizál: galvánoz; modernizál: korszerűsít; popularizál: népszerűsít; racionalizál: ésszerűsít; polarizál: sarkít.* — Az *-izál* végű igék másik csoportja úgy alakult ki, hogy a német *-isieren* végű igéket is *-izál* végűre magyarították. Így keletkezett az *improvisieren, kritisieren, stabilisieren* igéből az *improvizál, kritizál, stabilizál.* De ezek helyett is jobb: *rögtönöz, bírál(gat), megszilárdít, állandósít.* A *kritizál* és a

bírál közt azonban a beszédhelyzet, mondatkörnyezet szerint lényeges különbség lehet. Pl.: Könyveket *bírál;* folyton *kritizálja* a húgát. Magyar alapszó mellett jobbára csak tréfás példái akadnak e képzőhasználatnak: *magyarizál, urizál, bolondizál* stb.

2. Francia eredetű, német közvetítéssel átvett igék *-ieren* képzőjéből alakítottuk az *-íroz* képzőt. Így lett például a német *parkieren* és *blamieren* igéből a magyarban *parkíroz, blamíroz.* Az effajta német *-ieren* képzős igéknek nemegyszer *-a* végű latin főnévi alapszavuk volt, például a *probieren* a latin *proba* (magyarul *próba)* szóból ered. Az természetes, hogy az ilyen főnevekből *-l* képzővel *-ál* végződésű igék képződtek *(próbál).* Ezek mintájára később nagyon sok *-ieren* végű igét *-ál* végűvé, ill. képzőssé magyarosítottak *-íroz* helyett. Pl.: *blamíroz: blamál,* ill. magyarul: *megszégyenít; szekíroz: szekál,* ill. *bosszant, zaklat, ugrat, heccel;* a könyvkötészet *kartonál* ('kartonpapírba köt') műszava is a német *kartonieren* megfelelője, de a *kartonoz* is jó volna; idegenes változatuk elavult már ezeknek: *bojkottíroz: bojkottál; telegrafíroz: telegrafál,* ill. magyarul: *sürgönyöz, táviratozik.*

Néha ugyanahhoz a szótőhöz két képzőváltozat is járul, s ez igen hasznos eszköz más-más jelentés kifejezésére. Pl.: *fixíroz — fixál; parkíroz: parkol — parkosít; reklamíroz: reklámoz — reklamál.*

Az *-íroz* képző is alkot néhány tréfás hangulatú származékot magyar alapszóból: *bolondíroz, mulatíroz.*

Egy időben az *-íroz* végű igék az előkelősködő szalonnyelv jellegzetes elemei voltak. Pl.: *avanzsíroz: előlép* (a rangsorban); *balanszíroz: egyensúlyoz; brillíroz* (remekel), *gardíroz* (lányt őrzőként kísér), *zsenírozz* (feszélyez).

Ne használjunk olyan *-íroz* képzős igét, amely egyszerű magyar *-oz* képzővel is él, s törekedjünk ilyen rövidítésre! Pl. *bevagonírozz* helyett jobb: *bevagonoz, profilíroz* helyett *profiloz* stb. Már korábban egyszerűsödött a *betonoz* (*betonírozz*-ból) és az *aszfaltoz* (az *aszfaltírozz* alakból). Más ilyen igéinket többnyire helyettesíthetjük magyar igével vagy kifejezéssel. Pl.: *szaldíroz: kifizet, kiegyenlít, egyenleget készít; spendíroz: szán, ad, adományoz; morfondíroz: töpreng; studíroz: tanulmányoz; markíroz: színlel; reszkíroz: kockáztat; alarmíroz: (fel)riaszt; szcenírozz: díszletez, jelenetez; treníroz: edz, gyakoroltat, edzést tart; garníroz: körít; masíroz: menetel; stornírozz, sztornírozz: érvénytelenít, töröl; tempíroz: időzít; frappíroz: meghökkent; paríroz: kivéd,* ill. *engedelmeskedik; sifríroz: rejtjelez; trancsíroz: darabol; patentíroz: szabadalmaz(tat); szortíroz: osztályoz, szétválogat; szervíroz: tálal; lanszíroz: felelőtlenül terjeszt; passzíroz: áttör; forszíroz: erőltet, sürget; dresszíroz: idomít.* Az idegen szó és magyar megfelelője közt azonban mindig lényeges stílusárnyalati különbség van! — Máskor szükségünk lehet ilyen igékre, mert nincs helyettük jobb rövid kifejezés

(bár olykor ezek helyett is használhatók a zárójelben megadott magyar kifejezések vagy hasonlók): *kandíroz, hazardíroz (= felelőtlenül, merészen kockáztat), stafíroz, karikíroz, maszkíroz, randalíroz (garázdálkodik), defilíroz, planíroz (= elegyenget, elsimít), paníroz, kasíroz, satíroz, poentíroz, lavíroz, gravíroz* (= *vés, bevés, véséssel díszít), pliszíroz, finanszíroz (viseli a költségeket, pénzel), masszíroz.* Ha azonban van a tőből egyszerű magyar képzővel alakult igénk, inkább azt használjuk: *szondáz, kliséz (szondíroz, klisíroz* helyett).

3. A *-fikál* képző jórészt magyarral jól helyettesíthető idegen szavakban fordul elő. Pl.: *kodifikál (törvénybe foglal), nosztrifikál (elismer,* külföldi oklevelet), *purifikál (megtisztít, rendet teremt,* ti. erkölcsileg). Ez a képző csak egyetlen magyar igében él: *sétafikál* v. *sétifikál.* Ennek stílushangulata néha tréfás, máskor elítélő, használata tehát természetes. Vö.: *„Sétifikáltam* így én is Valaha, Merthogy voltam, voltam én is Katona." (Petőfi: Nézek, nézek kifelé . . .)

D) Határozószók

1. Az idegen névszó- és igeképzők mellett nem ritka a latin melléknevekhez járuló *-e* adverbiumképző. Az ilyen alakokat többnyire *-n* ragos határozóval magyaríthatjuk, ill. fejezhetjük ki: *abszolúte (teljesen, mindentől függetlenül), objektíve (objektíven* v. *tárgyilagosan), pozitíve (pozitívan, igenlően* v. *bizonyosan), negatíve (negatívan, nemlegesen* v. *tagadólag)* stb. Ezekre lásd még: *abszolút* | *abszolúte* | *fakultatív* | *konkrét* | *negatív* | *objektív* | *operatív, operatíve* | *pozitív*

2. Az előbbiekben említett *-e* adverbiumképző a latin *-icus* végű melléknevekben *-ice* végződésű adverbiumot eredményezett: palam et *publice* (= nyilvánosan), *practice* (gyakorlatilag, a gyakorlatban, a valóságban). A *hermetikus* mellé tehát *hermetice* adverbium képződött; magyar szóval: *légmentes, légmentesen.* Az *-ice* végződésű latin adverbiumok mintájára néhány tréfás magyar határozószó keletkezett. Pl.: *gyakorlatice (gyakorlatilag), elméletice (elméletileg), lényegice (lényegében), alkalmice (alkalomadtán), anyagice (anyagilag, anyagi tekintetben).* Ezeket persze csak stílusértéküknek megfelelően használhatjuk.

L. még: *egzecíroztat — egzercíroztat* | *fakultatív* | *gimnazista — gimnázista* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. | idegen szón magyar képző | *-l* igeképző | párhuzamos képzések | *periféria, periferikus* | *szociális, szocialista* | *vandál, vandalizmus* | *virtuóz, virtuozitás*

IRODALOM: Gyalmos: LatKépz.; Fábián: Nyelvh. 147—8 ; uő: NyStSz. 274—5; Temesi: MMNyR. 1 : 171; Ruzsiczky: uo. 1 : 343, 364, 367, 399—400, 419; Wacha: Nyr. 1961 : 112—3; Sz[épe]. Gy.: NymLev. 341—2; R[uzsiczky]. É.: uo. 343, Szilágyi: ÉT. 1964 : 1796; Kovalovszky: MH. 1971. máj. 20; Implom: MNy. 1971 : 65—8. B. M.—K. M.—L. J.

idegen keresztnevek magyar megfelelői L. idegen alakú keresztnevek | idegen személyek magyar megnevezése | keresztnevek lefordítása

idegen mintára alkotott összetett szók L. határozós összetételek | jelzős összetételek

idegen nevek L. idegen alakú keresztnevek | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—3., 5. | idegen szavak ragozása

idegen nyelvek tanítása

1. Az idegen nyelvek tanításában több szempontból is szükséges az anyanyelv figyelembevétele. Először is: az iskolai körülmények között folyó, szervezett idegen nyelvi oktatásban elengedhetetlen bizonyos anyanyelvi alapismeretanyag (kategóriák és műveletek jelentéstartalmának és műszavainak ismerete). Csak egészen kis gyermekek taníthatók anyanyelvi alapozás nélkül. Az idegennyelv-oktatási folyamatot nagymértékben elősegíti, hogyha megfelelő összhang található az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatás nyelvszemlélete, nyelvtani rendszerezése és műszóhasználata között. — Az idegen nyelvek tanítása során az anyanyelv és a tanult idegen nyelv egymással kölcsönhatásba, úgynevezett interferenciába jut. Ennek kétféle következménye gyakori: az idegen nyelvre áttevődik az anyanyelv szabályrendszere (ennek lehető kiküszöbölésével foglalkozik az ún. hibaelemzés); másrészt pedig az idegen nyelven megtanult új szavak, nyelvtani jellegzetességek, frazeológiai fordulatok visszahatnak az anyanyelvre, és a magyarban nemkívánatos idegenszerűségeket okoznak. Gyakoriak például a germanizmusok, gallicizmusok, anglicizmusok és russzicizmusok. E megjelöléseknek van azonban pozitív értelmük is. Jelentik az illető idegen nyelv sajátos kifejezésmódjait, fordulatait, jellegzetességeit. Ezeknek elsajátítása természetesen nagyon is fontos feladat, ha valaki az illető idegen nyelvet tanulja. Akkor ugyanis épp a hungari(ci)zmusok használata számít hibának.

A nyelvi interferenciával, a hibaelemzéssel, az anyanyelv és a tanult nyelv szerkezetének és használatának összevetésével foglalkozik az úgynevezett kontrasztív (konfrontatív, egybevető, összevető) nyelvészet. Két nyelv kölcsönhatása — beleértve az egyéni, családi, csoportos és területi kétnyelvűséget (bilingvizmust) — pedig az úgynevezett kontakt-nyelvészet körébe tartozik. — Az idegen nyelvek tanulásának egyik legkorszerűbb felfogása szerint az idegen nyelv megtanulása az anyanyelvi kommunikációs készségnek, kompetenciának egy másik nyelvi jelzőrendszerre, kódra való kiterjesztését jelenti; magát az

idegen nyelvi kompetenciát pedig nem annyira nyelvtani, hanem elsősorban kommunikációs kompetenciának tekintjük. Persze nemcsak a szóbeli (verbális) kommunikáció elsajátíttatása fontos, hanem az ún. nem verbális (például taglejtésen alapuló) kommunikációé is; továbbá az is, hogy a kommunikáció érvényességének, helyénvalóságának és hatékonyságának szempontjait is vegyük figyelembe és tudatosítsuk az idegen nyelvi nevelés folyamatában. Ezzel együtt jár az idegen nyelv különféle rétegeinek, szaknyelveinek, kommunikációs típusainak, stílusváltozatainak és nyelvhelyességi vonatkozásainak fokozottabb megismerése, mégpedig az anyanyelv hasonló kategóriáihoz viszonyítva.

2. Különleges feladat — főleg a Magyar Népköztársaságban folyó idegennyelv-oktatás számára — a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatása. A tanulásban részt venni kívánók társadalmi és családi körülményeinek gondos feltérképezése, egyéb idegen nyelvi ismereteinek figyelembevétele alapján alakítható ki — a célok ismeretében — az a forma, amely leginkább alkalmas a magyar nyelv elsajátítására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egészen más formában kell megtanítani magyarul a fejlődő országokból Magyarországra érkező diákokat, akik itt szakmai vagy felsőfokú tanulmányokat kívánnak folytatni, vagy azokat, akik házasságkötés révén kerültek hazánkba, mint akik szüleik vagy nagyszüleik, ill. rokonságuk révén felébredt azonosulási vágyuk vagy érdeklődésük következtében akarnak magyarul tanulni; ismét más módszerre van szükségük azoknak, akik nyelvészeti, művelődési, szakmai vagy éppen tudományos okokból kívánják elsajátítani a magyar nyelvet. Valamennyi típus számára közös ugyan a magyar nyelv szerkezete, amely nem indoeurópai (mint az európai és észak-amerikai nyelvek többsége), de éppen ezért nemritkán épp a harmadik világból (a fejlődő országokból) hozzánk érkezőknek lehet előnyük a magyar megtanulásában. — A magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása negyedszázados gyakorlati tapasztalatok és komplex tudományos kutatások alapján önálló diszciplínává kezd fejlődni (felhasználva természetesen a magyarországi anyanyelvi nevelés, idegennyelv-oktatás és a kontrasztív nyelvészet, valamint a kontakt-nyelvészet számos tapasztalatát is).

L. még: anyanyelv és idegen nyelvek

Irodalom: Kovacsics Józsefné: Adalékok az élő idegen nyelvek tanulásánál fellépő gátlások kérdéseihez. (A korszerű nyelvoktatás kérdései.) 1965.; Fülei-Szántó—Hegedűs: NyszetGyak. 29—40; Pap—Pléh: Szoc. 1972 : 221—34; Szentiványi Ágnes: ModNyokt. 1975/1., 2. sz.; Szépe: Vil. 1976 : 500—7; Dezső—Tálasiné: Az idegennyelvi nevelés távlati fejlesztésének előkészítése. 1976. (MTA-kiadvány) 57—75; az IdNyTan. és ModNyokt. folyóiratokban megjelent cikkek és tanulmányok. Sz. Gy.

idegen nyelv és anyanyelv L. anyanyelv és idegen nyelvek | idegen nyelvek tanítása | külföldön élő magyarok nyelve

idegen nyelvi hatások L. idegenszerűségek

idegen nyelvi kifejezések, szólások használata

1. Puszta szavakon kívül kerek frazeológiai egységeket is átveszünk idegen nyelvekből, eredeti alakjukban. Ezek néha a közvetlen nyelvi érintkezés folytán, gyakrabban azonban művelődési hatásként, az irodalom, a sajtó, a színház, a film, a rádió és a televízió révén kerülnek nyelvünkbe. Vannak köztük köznyelvi használatúak, bizalmas hangulatúak is, de többnyire a választékos nyelvhasználatban, irodalmi vagy tudományos stílusban találkozunk velük mint a művelt kifejezésmód jellemzőivel. Ilyen alkalmazásukkal azonban a túlzás csábítása és veszélye jár: a hivalkodó vagy nagyképű tudákosság, a műveltségnek és a nyelvtudásnak a fitogtatása. Az idegen szók használatánál is meggondoltabban és józanabbul éljünk az idegen nyelvi kifejezésekkel, terminus technicusokkal, szólásokkal, közmondásokkal és szállóigékkel, s csak akkor használjuk őket, ha valóban szükségesek, helyénvalók, jellemző erejűek, illenek a tárgyhoz, a stíluskörnyezethez, az alkalomhoz, s megfelelnek a hallgató, ill. az olvasó műveltségi színvonalának. Ellenkező esetben jobb a magyar formával való helyettesítésük; a legtöbbnek van általánosan elterjedt fordítása, magyar alakja.

Idegen nyelvi kifejezések és szólásformák eleinte főként a latinból kerültek a magyarba, majd a német és a francia eredetűek terjedtek el. Más nyelvekből viszonylag kevés kifejezésformát vettünk át, újabban azonban erősen hat az angol.

2. Néhány példa a köznyelvben — bizalmas stílushangulattal — használt idegen frazeológiára:

a) Kifejezések, szókapcsolatok: *ab ovo* (szó szerint a. m. *a tojástól*; jelentése, ill. magyar megfelelője: *eleve, kezdettől fogva)*; *minimo calculo* v. *minimó kalkuló* (= *legalább, legkevesebb*; *a legszerényebben számítva is)*; *pró és kontra* (= *mellette és ellene)*; *pro forma* (= *a látszat, a forma, az illendőség kedvéért)*; *summa summárum (összesen, egészben véve, mindent összevéve, végeredményben)*; *vice versa* (= *és fordítva*; *és viszont)*; *fix und fertig* (= *teljesen kész, tökéletes)*; *für alle Fälle* (= *mindenesetre, minden eshetőségre, a biztonság okáért)*; *schwarz auf weiß* (= *írásban, nyomtatásban*, ill. *világosan, félreérthetetlenül)*; *apropó* (*à propos* = *éppen jókor*; *kapóra jön*, ill. *erről jut eszembe)*; *sans gêne* (= *minden gátlás nélkül, feszteleníl, szókimondóan)*; *vizaví* (*vis-à-vis* = *szemben, átellenben*, ill. *a szem-*

közti személy); all right, oké (= jól van, rendben, helyes); hepiend (happy end = szerencsés vég, jó befejezés).

b) A mondat jellegű, szólásszerű átvételek általában a németből valók: *Kost was kost* (a. m. *kerül, amibe kerül*, azaz: *A pénz nem számít!); Nicht vor dem Kind! (= Ne a gyerek előtt!); Leben und leben lassen,* (szó szerint: *Élni és élni hagyni;* a liberalizmus jelszava); *Sag schon!* (jelentése: *Mondd már!*, vagy: *Na és?; Hát akkor mi van?!; Ügyet se vess rá!;* stb.).

3. A szaknyelvek és a sajtó nyelve szintén sok idegen kifejezést használ, részben szükségből, részben korszerűsködő divatból. Pl.: *ad acta* (szó szerint: *az elvégzettekhez;* vagyis: *irattárba helyezendő;* elintézett ügyiratokra vezették rá); *a priori* (a. m. *az előbbiből, a korábbiból;* értelme: a tapasztalás előttről származó, attól független [ismeret, tudás]); *conditio sine qua non (= nélkülözhetetlen föltétel); de facto (= valóságosan, ténylegesen); de jure (= jog szerint); persona non grata (= nemkívánatos személy); status quo (= fennálló helyzet); à la carte (= étlap szerint; az étlapból választva); agent provocateur (= beugrató ügynök, besúgó); fait accompli (= kész tény; befejezett, megmásíthatatlan helyzet); struggle for life* (a. m. *a létért való harc;* a természetes kiválasztódás módja a darwinizmus szerint).

4. A választékos, irodalmi és szónoki stílus különösen bőven él különféle nyelvek eredeti kifejezéseivel, szólásaival, szállóigéivel és közmondásaival; legtöbbjüknek azonban van magyar fordítása, ill. megfelelője. Néhány gyakoribb példa:

a) Szókapcsolatok: *ad infinitum (= vég nélkül; a végtelenségig); expressis verbis (= határozottan, szóról szóra); mutatis mutandis* (a. m. *a megváltoztatandók megváltoztatásával;* azaz: *a szükséges változtatásokkal,* a szóban forgó dolgot az adott helyzetre alkalmazva); *non plus ultra (= valaminek a teteje, netovábbja); nota bene* (a. m. *jól jegyezd meg!;* megjegyzés a figyelem felhívására); *szinekúra (sine cura,* a. m. *gond nélkül;* jövedelmező, de kevés munkával, kevés gonddal járó állásra mondják); *tabula rasa (= tiszta lap; tiszta helyzet; tiszta kép); vis maior* (a. m. *nagyobb erő;* azaz: *elháríthatatlan akadály, kényszerítő körülmény); embarras de richesse (= a bőség zavara); en passant (= futólag, mellesleg); l'art pour l'art* (a. m. *művészet a művészetért;* a művészi öncélúság elve); *par excellence* (a. m. *kiváltképpen, különösképpen;* átvitt értelemben: *valódi, igazi, a szó szoros értelmében vett* [dolog]); *fair play (= sportszerű játék;* általában: *korrekt viselkedés, eljárás* valamiben); *last, but not least (= végül, de nem utolsósorban); self-made-man* (tulajdonképpen: *„maga-csinálta ember";* az, aki *önerejéből érvényesült); dolce far niente (= édes semmittevés); dolce vita (= édes élet).*

b) Mondat-, ill. szólásszerűek: *Audiatur et altera pars (= Hallgattassék meg a másik rész* v. *fél is!*, azaz: *az ellenkező véleményt is figyelembe kell venni); Bis dat, qui cito dat (= Kétszer ad, aki gyorsan ad); Cogito ergo sum (= Gondolkodom, tehát vagyok); Divide et impera (= Oszd meg, és uralkodj!); Habent sua fata libelli (= A könyveknek is megvan a maguk sorsa); Hannibal ante portas* (a. m. *Hannibál a kapuk előtt*; azaz: *a vész már közvetlenül fenyeget); Nomen est omen* (a. m. *A név intő jel*; akkor mondják, ha valakivel olyasmi történik, amire már a neve is utal); *Nulla dies sine linea* (a. m. *Egy napot se vonás nélkül!*; azaz: *mindennap dolgoznunk kell, legalább egy keveset); Pecunia non olet* (a. m. *A pénznek nincs szaga*; tehát: pénzzel mindent el lehet érni); *Quod licet Iovi, non licet bovi* (a. m. *Amit szabad Jupiternek, [azt] nem szabad az ökörnek*; azaz: a befolyásos emberek olyasmit is megtehetnek, ami a közrendűek számára tilos); *Sic itur ad astra (= Így jutunk a csillagokba); Sic transit gloria mundi (= Így múlik el a világ dicsősége); Tempora mutantur (= Változnak az idők); Varietas delectat (= A változatosság gyönyörködtet); Cherchez la femme (= Keresd a nőt!*, ti. az események mögött); *Comme il faut (= amint kell; ahogyan illik); Noblesse oblige (= A nemesség kötelez); Keep smiling (= Mindig mosolyogj!); My house is my castle (= Az én házam – az én váram); Time is money (= Az idő pénz); Lasciate ogni speranza (= Hagyjatok fel minden reménnyel!); Se non è vero, è ben trovato (= Ha nem is igaz, [legalább] találó).*

5. Az idegen nyelvi kifejezéseknek és szólásoknak sajátos stílushangulatuk van; ennek érvényesítése végett bátran használhatjuk őket megfelelő beszédhelyzetben, tárgyi és stíluskörnyezetben. Azonban ne csak arra ügyeljünk, hogy módjával és a maguk helyén éljünk velük, hanem megközelítően helyes kiejtésükkel és pontos helyesírásukkal is törődjünk!

L. még: *ad acta tesz* | állandó szókapcsolatok | frazeológiai idegenszerűségek | idegen elöljárós szerkezetek | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1—4. | idegenszerűségek

IRODALOM: Tóth B.[2]; Dengl 262—70; Békés: Száll. K. M.

idegen nyelvű címek, idézetek L. idegen nyelvi kifejezések, szólások használata 4—5. | idegen szavak kiejtése és alakváltozata 3.

idegen szavak

1. A nyelvművelésnek még napjainkban is legtöbbet vitatott kérdése az idegen eredetű szavak használata. A vita nemcsak egy-egy szó helyességéről vagy helytelenségéről folyik: az elvi állásfoglalás is igen különböző, olykor merőben ellentétes velük kapcsolatban. Vannak, akik min-

den idegen szóban nyelvünk romlását látják, sőt a már meggyökeresedett kölcsönszavakat is kiirtanák, mások az idegen szavak elleni küzdelmet egészében károsnak, nyelvszegényítésnek tekintik.

2. Minden nyelv története azt mutatja, hogy a szókincs növekedésének, gazdagodásának egyik módja a más nyelvekből való kölcsönzés. A mi nyelvünkre is érvényes ez: szókincsünknek igen nagy része török, szláv, latin, német stb. jövevényszó. Ezek nélkül ma már meg se tudnánk lenni. A más nyelvből való kölcsönszó nélküli „tiszta" nyelv tehát képtelenség, az erre való törekvés, a már meghonosodott idegen szavaknak, az ún. jövevényszavaknak az üldözése nemcsak hiábavaló, hanem káros is.

3. Jövevényszó és idegen szó között nem tudunk pontos határt vonni. Esetenként vitás lehet, hogy egy-egy szót már meghonosodott jövevényszónak vagy még idegen szónak tekintsünk-e. A régen átvett szavakat a műveltek közül is csak kevés ember tudja megkülönböztetni nyelvünk ősi elemeitől; nem érez ilyen szempontból különbséget például a török eredetű *bika*, *borjú*, *ökör*, a szláv jövevény *csuka*, *medve*, *rák*, a latinból vett *fülemüle*, *páva*, *vipera* és az ősi szókincshez tartozó *daru*, *fecske*, *kígyó* között. A nyelvileg kevésbé tájékozott ember pedig például a *sógor* szót ugyanolyan jó magyar szónak érzi, mint a *testvér*-t, de az újabb *kántor*, *miniszter* vagy a *garázs* és a *rádió* is szinte a legősibb szavakkal egy sorban foglal helyet tudatában.

Az átvétel időpontja önmagában nem határozza meg, hogy még idegennek tartunk-e egy szót vagy sem. A *kaftán* régebbi átvétel, mint a *kakaó*, s ez is idősebb nyelvünkben, mint például a 18. században átvett *kel (kel*káposzta). Mégis: az utóbbit semmiképpen sem sorolnánk fel idegen szavaink között; ma már esetleg arról is vitáznánk, hogy a *kakaó* az idegen szavak szótárába való-e (minthogy népélelmezési cikké vált termék neve, s így mindennapos, közismert szavunk lett). A negyedfél százada ismert *kaftán* viszont többé-kevésbé idegen szó maradt, szókincsünk peremén foglal helyet. Hasonlóképpen a két évszázados *kioszk* is: idegenebbnek érezzük, mint a csak évtizedeket számláló *rádió* szót. Régiségén kívül tehát az a döntő az átvétel besorolása, minősítése dolgában, hogy a szó milyen fontos fogalmat jelöl, van-e állandó szükség rá, milyen széles körben s milyen gyakran használjuk, továbbá hogy hangalakjában mennyire tudott beilleszkedni nyelvünkbe. Ezek a feltételek nem függetlenek egymástól.

4. A meggyökeresedett, mindenki által ismert és használt, nyelvünkbe hangzásában is jól beleillő idegen eredetű nyelvi elemek ellen fölösleges, sőt káros küzdeni. Az ilyen szavak és kifejezések már hasznos és szerves alkotórészei nyelvünknek.

Milyen következménnyel járna, ha egy régebbi nyelvművelő könyvünk tanácsa szerint a latin eredetű *forma* szót felcserélnénk *alak* szavunkkal? Ha csak az ilyen kifejezésekre gondolunk, mint: *tetszetős formája van, milyen formájú* stb., akkor egyszerűnek is látszik a feladat, mert a *tetszetős alakja van, milyen alakú* pontosan kifejezi ugyanezt. De már a *jó formája van* és a *jó alakja van* kifejezés használati értéke nem azonos. És mit csinálunk a *forma* származékaival, képzett alakjaival, összetételeivel? A *-formán* utótagú összetételek egész sora gazdagítja már köznyelvünket, irodalmi nyelvünket, sőt tájnyelvünket is: *gondolomformán, ilyenformán, jóformán, féligformán* stb. Maga a *forma* meg jóval gyakoribb az összetételekben, mint az *alak: államforma, egyforma, életforma, kormányforma, létforma, versforma; formabontás, formaérzék, formanyelv, formaruha, formatervezés* stb. *A formál, formáz* már nélkülözhetetlen szakszó, s ezeknek ismét vannak származékaik: *formázás, formálás, formázó, formáló* stb. Jelentős számú újabb névszó is keletkezett *forma* szavunkból: *formás, formátlan, formai, formaság*. Továbbá élünk olykor a *forma* alapszónak idegen képzésű származékaival is: *formális, formalista, formalitás* stb. E származékok és összetételek többségét már igen régóta használjuk, s használták legjobb íróink is. Az ilyen meggyökeresedett szavak nem fekélyek, káros kinövések (mint a szélsőséges purizmus képviselői állítják), kiirtásukkal a nyelv testének szöveteibe, idegeibe is mélyen bele kellene vágnunk.

5. Nem kifogásolhatjuk az idegen szót akkor sem, ha jelentéskülönbség van (vagy alakul ki) az idegen szó és a helyette ajánlott magyar megfelelő között. Például a *drapp* szó helyett ajánlott *mogyorószínű, világosbarna* (Pintér: Magyar nyelvvédő könyv) azért nem jó, mert már ez a két szó sem azonos jelentésű, s mindegyiktől különbözik a *drapp*, amelynek jelentése: halvány sárgásbarna; olyan, amilyen a száraz homok színe (ÉrtSz.). Ha ezeket a jelentéseket — az egyik szó kiiktatásával — egybemossuk, akkor tulajdonképpen a valóságról, a világról való ismeretünk is szegényebb lesz: a más-más fogalmi árnyalatokat megnevezés híján nem tudjuk szétválasztani, elkülöníteni.

6. Sok esetben azért sem lehet az újabban felbukkanó idegen szót rokon értelmű magyar szóval kifejezni, mert az idegen szónak sajátos hangulata, stílus-, ill. jelentésárnyalata van. Nem azonos például a *virtus* az *erény*-nyel, *lelkierő*-vel. Hol több, hol kevesebb emennél. Az *ámbitus* ünnepélyesebb, választékosabb, régiesebb, mint a megszokott *folyosó, tornác*. Vagy éppen népiesebb, ízeskedőbb.

Esetenként az idegen szónak sajátos rosszalló jelentésárnyalata, hangulata fejlődik ki. Például a *prókátor*, a *piktor* és a *perszóna* éppen ezért nem cserélhető fel a fogalmilag megfelelő *ügyvéd, festő, személy* szóval.

Az orvosi nyelvben pedig az a szerepük az idegen kifejezéseknek, hogy egy kissé eltakarják, elködösítsék a magyar kifejezés szókimondó egyértelműségét. A *tuberkulózis* vagy újabban a *tébé(cé)* nem hangzik olyan kíméletlenül, mint a *tüdőbaj*. A *demencia* is az idegen szó homályával, tudományos tartózkodásával enyhíti a valóságot, s ezért sokkal tapintatosabb, mint az *elmegyengeség*, az *elhülyülés* vagy az észbeli gyarlóságnak több tucat köznyelvi és tájnyelvi kifejezése. — L. még: eufemizmus, kakofemizmus 1.

7. Elnézőnek kell lennünk a tudományos szakszókincsek idegen elemei iránt. Ezeket a szavakat és kifejezéseket mindig egy-egy szűkebb réteg használja, általában nem is szükséges, hogy más is (például az orvostudomány latin szakkifejezéseit a beteg) megértse. E szavak és kifejezések használatának hagyománya van a hazai és a nemzetközi szakmai irodalomban, gyakorlatban a szakemberek számára általában egyértelműek, tehát a gondolatközlést pontosan és jól szolgálják.

De természetesen még jobban megfelelnek ez utóbbi célnak a találó, kifejező, szemléletes magyar műszók, mert nyelvünk ismert elemeihez kapcsolódnak, könnyebben megjegyezhetők és közérthetőbbek. Ilyenek alkotására, alkalmazására tehát törekednünk kell, különösen olyankor, ha a fogalmak, amelyeket megnevezünk, nem is teljesen szakmai jellegűek, vagy ha nem pusztán szakmai közönséghez, hanem szélesebb körhöz szólunk.

8. Igen sokszor azonban minden más szemponttól függetlenül is, f ö l ö s l e g e s , s ő t k á r o s az idegen szavak használata. Nem azért, mert „beszennyezik nyelvünket", mint a túlzó purizmus állítja, hanem azért, mert megakadályozzák a nyelvet feladatának betöltésében, nem segítenek gondolataink közlésében, az ember és ember közti kapcsolat megteremtésében. Az idegen szavak f ö l ö s l e g e s , öncélú használatának oka gyakran nem a szükség, hanem a kényelemszeretet, a divatosság vagy a szakmai tudálékoskodás. Kényelemszeretet, amikor például a politikai, a gazdasági élet vagy a művészetek nemzetközi kifejezéseivel élünk, s nem keressük a velük azonos értékű, megfelelő, meglevő magyar szavakat. Divatozás, amikor jó magyar szavak helyett az újonnan felkapott idegen szót használják minduntalan, beszédben és írásban, mert az mutatósabbnak tetszik, a jól értesültség látszatát kelti. Szakmai tudákoskodásból pedig sokan erőltetik, halmozzák az idegen szók használatát, még akkor is, ha a megfelelő magyar műszóknak nagy hagyományuk van. Ennek oka nemcsak a beavatottság fitogtatása, a modernkedő tudományossággal való tetszelgés, hanem a szakzsargon kötelezőnek vélt túlhajtása is.

Mindennek az a következménye, hogy az idegen szavakat kevésbé ismerő hallgatónak homályos, félreérthető vagy érthetetlen lesz a mondanivalónk. Különösen félrevezető lehet egy-egy olyan szónak újabb értelemben való használata, amelynek régebben már kialakult s általánossá vált egy jelentése; például a *manipulál* korábban főleg azt jelentette: 'ügyeskedik, mesterkedik', de újabban 'a közvéleményt burkolt módon befolyásolja' jelentésben is mind gyakoribb. A 'drámává átdolgoz, párbeszédesít' jelentésű *dramatizál*-nak sem tesz jót, hogy 'eseményt, helyzetet a valóságosnál súlyosabbnak tüntet föl' értelemben is használják.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az idegen szavakat divatból, utánzásból halmozó beszélőnek vagy írónak is zavart okozhatnak az idegen szavak: nem ismervén pontos jelentésüket, összecseréli az alakilag hasonlókat *(relevál — revelál)*, vagy rosszul ejti ki őket, s ezáltal a járatosabb hallgatóság előtt nevetségessé válik. De ízléstelen, stílustalan is az idegen szavak halmozása: beszédünket, írásunkat túlságosan tarkává teszi; egy-egy idegen szónak a változatos jelentésárnyalatú és hangalakú magyar szinonimák helyett való használata pedig elszürkíti. S végül azzal is számolnunk kell, hogy az idegen szavak túlzott, fölösleges használata igen sok emberben azt az érzést kelti, hogy nyelvünk szegény, fejletlen, alkalmatlan a gondolatok választékosabb, pontosabb kifejezésére. Néhány újságnyelvi példa a fölöslegesen használt idegen szavakra: „Országszerte most folynak az *attesztálások*" (vagyis: igazolások, minősítések); „Felállította tételét a válság átmeneti jellegéről a *depresszióban* és a *krízis* sajátosságairól. Ez a *prognózis* teljesen találó volt"; „A pekingi sajtó ... a szovjet vezetőséget Kína *integritásának* megsértésével, *határincidensek* előidézésével, *szubverzív* tevékenységgel vádolta" *(szubverzív = felforgató)*; „A falu *pacifikálásának mítosza*"; „*A politikai funkciók deprofesszionalizálása*" inkább így körülírva: *függetlenné tett jellegének megszüntetése*; „*Nonstop* műszak a műhelyekben"; *meteorológiai obszervatórium* készül, a kéményre *elektrofilter* kerül, a pilóták *katapultálnak*, a gyárban *kombájnkonstruktőrök* dolgoznak, *reprezentatív bisztró* nyílik, gondot fordítunk a *szezonális* gyümölcsökre stb., stb.

9. Az idegen szavak használata tehát mindig a körülményektől függ. Nem választható el attól a kérdéstől, hogy kinek, hol, miről beszélünk és írunk. Kerülnünk kell az idegen szavakat, ha olvasóink, hallgatóink nem ismerik témánk idegen műszavait. Gondolatainkat csak olyan nyelvi jelekkel közölhetjük, amelyek az olvasónak, a hallgatónak is ugyanazt mondják, mint nekünk. Minél több ember számára írunk, beszélünk, annál inkább kerülni kell a ritkább, szokatlanabb idegen szavakat. A szűkebb körnek, egy-egy szakma képviselőinek szóló tudományos leírások, értekezések már nem nélkülözhetik a sajátos szakkifejezéseket. De ugyan-

ezek a szakmák, tudományágak népszerűsítő szinten, nagy tömegnek már közérthető nyelven szólhatnak csak, le kell mondaniuk a csupán kevesek által ismert szavakról, kifejezésekről, vagy pedig minden esetben meg kell magyarázni, közérthető módon körül kell írni őket.

10. Sajátos hely illeti meg az idegen szavak használatában is a szépirodalmat. Az író nyelvi eszközökkel jellemzi és ábrázolja szereplőit, kort, környezetet fest, hangulatot idéz fel. Ennek az ábrázolásnak, korfestésnek, hangulatfelidézésnek eszköze lehet az idegen szó használata is, az írót tehát ebben nem szabad korlátozni. Nem magyar születésű alakját természetszerűen ábrázolhatja az író azzal, hogy beszédébe anyanyelvének szavait keveri. A műveltségét fitogtató sznob is jellemezhető francia vagy angol szavak, kifejezések használatával. Egy kórházi téma, orvosoknak a gyógyítás, az orvostudomány kérdéseiről való beszélgetése is megköveteli vagy legalábbis szükségessé, érthetővé teszi bizonyos latin szakkifejezések használatát.

11. Az idegen szó magyarral való fölcserélésének különféle lehetőségei, módozatai vannak:

a) Helyettesíteni lehet az idegen szót a megfelelő jelentésű magyar szinonimák valamelyikével: *dezorganizál = szétzülleszt; export = kivitel; manőver = mesterkedés; provokáció = kihívás* stb.

b) Ha nincs megfelelő élő magyar szinonimája, tudatos szókincsfejlesztéssel, új szó alkotásával is pótolhatjuk az idegent: szóösszetétellel, képzéssel, elvonással, rövidítéssel, esetleg betűszók szerkesztésével, de akár tájszavak köznyelvivé tételével s régi szavaknak új jelentésben való felújításával is. A magyar sportnyelv története különösen sok és jó példát mutat arra, hogyan lehet sikeresen és jó ízléssel végrehajtani ezt a műveletet. Így, tudatos szóalkotás révén terjedt el az *edző* a *tréner* helyett, a *mez* a *dressz* helyett, a *kezezés* a *hands* [henc] helyett stb.

c) Az idegen szavaknak nyelvünkbe való beilleszkedésére, „megmagyarosodására" azonban a leggyakoribb mód az, hogy az idegen szó az írásképében és kiejtésében a magyar nyelvhez idomul. Amikor az olasz *bianco*, a latin *nota*, az angol *baby*, *trenchcoat*, *sandwich*, *cloth*, a francia *bijou*, *banquet*, *batiste*, a spanyol *poncho* vagy a nemzetközi (angol, francia, német, olasz) *bar* írásformája a magyar ábécé betűihez, ill. a magyar kiejtéshez igazodik, tehát *biankó*, *nóta*, *bébi*, *trencskó*, *szendvics*, *klott*, *poncsó* és *bár* lesz belőle, akkor ezek a szavak már megváltak attól a külső jegyüktől, amely mindenekelőtt s az idegen nyelvet nem ismerők, a nyelvileg képzetlenebbek szemében is idegen (ismeretlen, szokatlan, érthetetlen) voltukat mutatja. A magyaros, a kiejtésnek (nagyjából) megfelelő írásforma teszi lehetővé, hogy az idegen szó szélesebb körben is ismeretessé váljon, a magyar szókincs egészében elvegyüljön.

A magyar írásforma (nyelvünk lehetőségeinek korlátai szerint) általában az eredeti kiejtést követi. De arra is van — nem is kevés — példa, hogy a magyar kiejtést erősebben befolyásolja az eredeti írásforma, s inkább az eredeti betűkép által meghatározott kiejtési forma válik a magyar íráskép alapjává is. A *klub (club)*, *producer* szavak kiejtésében (az *u* hang esetében) inkább az íráskép, mint az eredeti kiejtési forma győzött. A *cowboy* szó „magyar" alakjában még ma is küzd az íráskép és az eredeti kiejtési forma: *kovboj — kauboj*. A *laser* szó magyarosodása *lázer* és *lézer* alakban is lehetséges; az első jobban őrizné az írásképet, a második inkább az eredeti kiejtést. Némi küzdelem után az utóbbi győzött. Az a fontos, hogy a hangkép és az íráskép a magyar formában összhangban legyen. Ha ez valamely ok miatt nehézségbe ütközik *(musical, survival, déjeuner, looping* stb.), a szó nem tud megmagyarosodni, szélesebb körben elterjedni, nyelvünkbe beleszervülni.

L. még: idegen nyelvi kifejezések, szólások használata | idegen szavak hangsúlya | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | idegen szavak, nevek írása | idegen szavak ragozása | idegenszerűségek 1. | idegen szón magyar képző | jövevényszavak | külföldön élő magyarok nyelve II. 2. | nyelvtisztaság

IRODALOM: MagySz.; Zolnai Gy.: Msn. 1936 : 41, 65, 97, 129, 1937 : 1, 36; Zolnai B.: A műkedvelő Purista lelkialkata. Szeged, 1940; Kosztolányi: ErősV². 48, 96—125, 281—7; Révay: Nyr. 1952 : 198—204; Fábián: NyFK. 49—81; Lőrincze: uo. 53—67; Grétsy: SzaknyKal. 82—6; Lőrincze: Nyelvh³ 66—70; Grétsy: Nyr. 1968 : 417—9; Süle : Nyr. 1968 : 1—10; Fábián: MMNy. 485—93; IdSz³.; Kosztolányi: NyLél. 62, 114—38, 287—91; IdKSz.; Bárczi: Nym. 52—9; Magay; Kovalovszky: MH. 1974. nov. 9.; SzíjR.: MN. 1975. máj. 11.; András: MN. 1975. júl. 13.; Fábián: MN. 1975. júl. 13.; Ladó: MNy. 1976 : 155—72; Grétsy—Ladó: MMNyünk 16—20; Kemény: ÉT. 1976 : 1929—32, 2234—5; Benkő Loránd—Lőrincze: Nyr. 1977 : 129—41; uők: MTud. 1977 : 84—95; Verő: MTud. 1977 : 358—60; Papp M.: MTud. 1977 : 360—1; Papp F.: MTud. 1977 : 457—8; Bocsánczy: MTud. 1977 : 578—80; Süle: MTud. 1977 : 582—6; Keresztury: MTud. 1977 : 676—7; Ladó: MTud. 1977 : 677—80; HivKve² 135—9; Kovalovszky: NyünkVil. 160—4; Huszár: Népsz. 1978. dec. 10.; Hadrovics: MNy. 1979 : 1—7; (Szerk.:) Nyr. 1979 : 1—2; Gergely: MN. 1979. júl. 17. L. L.

idegen szavak elválasztása L. elválasztás 4—5.

idegen szavak hangsúlya

Minden nyelv a saját hangrendszeréhez idomítja az átvett idegen szavak ejtését. Természetes, hogy a magyar beszédben sem törekedhetünk tökéletes idegen nyelvi kiejtésre. Áll ez elsősorban az idegen szavak hangsúlyozására. A beszédünkbe kerülő idegen szavakat a magyar hangsúlyozás (és hanglejtés) törvényei szerint kell kimondanunk.

Az idegen szavak és nevek eredeti hangsúlya a magyar beszédben elvész. Hangsúlyt csak akkor kaphat az idegen név, mint a magyar név is, ha értelmi okok miatt kiemeljük, de akkor is csak az első szótagján. Magyar szövegben tehát nem beszélhetünk *Cer***vantes***-*ről, *Csaj***kovszkij***-*ról, *Lenin***grád***-*ról, *Pirandelló*-ról és *Toscanini*-ről (mert így megtörjük a természetes magyar beszédet), hanem csak **Cer***vantes*-ről, **Csaj***kovszkij*-ról, **Le***ningrád*-ról, **Pi***randelló*-ról és **Tosc***anini*-ról; vagy olykor hangsúlytalanul is: ő már *el*ment Leningrádba; ma este *nem* Pirandello-darab volt műsoron.

Kivételt e szabály alól csak akkor tehetünk, ha nem egy-egy elszigetelt idegen szó, hanem szószerkezetek vagy teljes mondatok (idézetek) szerepelnek beszédünkben. Szószerkezetnek számít a tulajdonnevek teljes alakja (kereszt- és családnév együtt); ilyenkor megtarthatjuk a teljes név eredeti hangsúlyát. Tehát mondhatjuk, hogy „*Luigi Pirandello* darabját láttuk"; vagy „*Arturo Toscanini* vezényelt". Ámde ilyenkor sem hiba, ha a neveket magyarosan hangsúlyozzuk. Általában ne törekedjünk beszédünkben az idegen szavak és nevek eredeti hangsúlyának mindenáron való érvényesítésére, mert ezzel anyanyelvünk erejét csökkentjük, asszimilálóképességét rontjuk.

L. még: hanglejtés II. 1. c) | hangsúly 1—3. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. b)—g)

Irodalom: Deme: NyFK. 223—5; Ferenczy: RádióBesz. 65—7.

É. Z.

idegen szavak képzése L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. | idegen szón magyar képző

idegen szavak kiejtése és alakváltozatai

A nyelvünkben már régebben használatos vagy beszédünkbe újabban kerülő idegen szavak (szókapcsolatok, mondatok) kiejtése számos problémát okoz. A kiejtésnek célszerű összhangban lennie a szó helyesírásával. A már meghonosodott, nem csupán egy szakterületen használatos idegen szavakat lehetőleg magyar kiejtésük szerint írjuk; ezeknek ejtése tehát már magyaros írásukból következik. A magyar szókincsbe még nem

befogadott idegen szavaknak — főleg szakszavaknak — írásmódja valamely idegen nyelv helyesírását követi, ezek ejtéséhez többé-kevésbé ismernünk kell az átadó nyelv írásmódját és kiejtési alapelveit. De ez sem jelenti azt, hogy magyar beszédünkben mindig törekednünk kell az idegen helyesírású szavaknak minél pontosabb kiejtésére. — L. még: idegen szavak, nevek írása

Lássunk néhány idevágó kérdéscsoportot!

1. Magyaros írású szavak kiejtése

a) Azokat az idegen szavakat, amelyeket már nem eredeti helyesírásukkal, hanem magyaros (a mi kiejtésünknek megfelelő) formában írunk, mindig ejtsük is magyarosan! Például ezeket: *aeroplán* [aëroplán v. aeroplán, nem pedig: éroplán v. eroplán], *burleszk* (nem *börleszk*), *dzsem*, *dzsentri*, *dzsessz*, *frank* (nem *fra~*), *gótikus* (nem *gotikus*), *impresszárió*, *interjú* (nem *intervjú*), *kartauzi* (nem *karthauzi*), *klub* (de *night-club:* [nájt klab]), *koktél*, *kolhoz*, *kulák*, *menü*, *neglizsé*, *refrén* (nem *röfre~*), *reneszánsz* (nem *röneszansz*), *retúr* (nem *rötúr*), *reváns*, *revanzsál*, *séma* (nem *szkéma*), *steppe* v. *sztyepp*, *szcéna*, *szkepszis*, *szpíker*, *zselé*, *zsurnaliszta*. A zárójelben említett alakok egyike-másika előfordul ugyan leírva is, mint az illető idegen szónak ritkább, régiesebb vagy kevésbé ajánlatos változata, de ezek semmiképp sem a magyarosan leírt idegen szó ejtési formái, hanem csak akkor lehetnek jogosak, ha a szó eredeti idegen írásmódjához kapcsolódnak. A leírt *reneszánsz* nem ejthető *röneszansz*-nak stb.

Ugyanez érvényes a magyaros alakban írt személynevekre és földrajzi nevekre is: kiejtésük az írásban rögzítettnek felel meg. Tehát pl.: *Amszterdam*, *Belgrád*, *Brüsszel*, *Hága*, *Havanna*, *Kálvin*, *Kolumbus* v. *Kolumbusz*, *Kopernikusz*, *Koppenhága*, *Lisszabon*, *Mexikó*, *Párizs* [nem pedig: páris v. pári], *Prága*, *Robinzon*, *Rókus* [nem: rókusz], *Svájc* [nem pedig: svejc], *Temze*, *Varsó*, *Visztula*. — Hasonlóképpen a magyar átírásnak megfelelően mondjuk az orosz tulajdonneveket. E hagyománnyal szemben ne érvényesítsük tudálékosan a helyes orosz kiejtést és hangsúlyt az ilyen nevekben: *Gyerzsavin*, *Moszkva*, *Patyomkin*, *Pravda*, *Puskin*, *Szerjózsa*, *Tolsztoj* stb.! — L. még: *Potemkin*.

b) Vannak szavak, nevek, amelyeket eredeti idegen alakjuk szerint írunk, de magyarosan ejtünk, pl.: *lord*, *monstre*, *standard* [nem pedig sztenderd], *Hamlet*, *London* [nem: landn].

2. Néhány idegen nyelv legfontosabb kiejtési szabályai

Sok gondot és bonyodalmat okoz az eredeti helyesírással nyelvünkbe kerülő idegen szavak (és nevek) kiejtése. Annyi bizonyos — mert ez felel meg a nyelvek természetének —, hogy a világon minden nyelv többé-kevésbé saját hangrendszeréhez idomítja a belé kerülő idegen szavak hangalakját. Ezért a magyar beszédben sem lehet és nem is kell

az idegen artikulációt pontosan utánoznunk. De óvakodnunk kell attól is, hogy — az álnépies kiejtésnek teret engedve — a műveletlenség jogos vádját vonjuk magunkra. Mindezek értelmében: igyekeznünk kell ugyan az idegen szavakat az illető nyelv hangzásának megfelelően ejteni, de csak megközelítő pontossággal. Különösen áll ez a magyar hangrendszerben nem szereplő idegen hangok ejtésére: ezeket magyar beszédben semmiképpen se erőltessük, hanem a hozzájuk legközelebb álló magyar hangokkal igyekezzünk helyettesíteni őket! E megközelítő pontosságú kiejtéshez ismernünk kell a számunkra legfontosabb nyelvek főbb kiejtési szabályait.

Még mielőtt ezekkel a fontosabb kiejtési szabályokkal foglalkoznánk, megjegyezzük, hogy vannak olyan betűk, melyeknek hangértéke (a latin helyesírás és kiejtés alapján) több idegen nyelvben azonos, de a magyartól egyformán eltér. Ilyen a mássalhangzók közül az *s*, mely a legtöbb nyelvben — bizonyos helyzeteket, betűkapcsolatokat kivéve — *sz*-nek hangzik, a magánhangzók közül pedig az *a*, mely a franciában, a németben, az olaszban, a spanyolban a magyar *á* hangnak, zárt szótagban vagy szó végén pedig többnyire ugyanilyen hangszínű rövid [à] hangnak felel meg.

Némelyik ismertebb idegen név mellett egynél több ejtésváltozatot adunk. Ilyenkor rendszerint első helyen áll a nálunk elterjedt, kissé magyarosabb ejtésforma, de mellette közöljük azt a kiejtést is, mely szintén leírható a magyar hangállományban is többé-kevésbé ismert betűkkel és fonetikai jelzésekkel, az eredeti idegen ejtésmódot azonban pontosabban megközelíti. Pl. *Wells* elterjedt (és nálunk nem hibáztatható) ejtése [vëlsz] és angolosabb kiejtése [vëlz].

a) Az a n g o l szavak kiejtése nemcsak azért okoz nagy nehézséget, mert kiejtésük és írásuk igen eltér egymástól, hanem főképp azért, mert az angolban nincsenek általános érvényű kiejtési szabályok. Ez azt jelenti, hogy — bár a tapasztalat és a gyakorlat kialakít bizonyos általános, de nem kivétel nélküli szabályszerűségeket — voltaképpen minden szó kiejtését külön meg kell tanulni. Vonatkozik ez elsősorban a szavak magánhangzóinak ejtésére. Több angol magánhangzó hiányzik hangrendszerünkből, sőt van olyan is, amelyiknek a magyarban megközelítő megfelelője sincs. Csak az angolban található meg például az a hang, amelyet az *up (pick up)* szóban *u*, a *love (I love you)*, a *money (The time is money)* szavakban *o*, a *young*, a *country* szóban *ou* jelöl. Ezt leginkább az *a* hanggal adhatjuk vissza: ap, lav, mani, jang, kantri. Kevésbé ajánlatos nálunk divatozó *ö*-hangú ejtésük: klöb stb., bár néhány szóban az *ö* annyira meggyökeresedett, hogy hiábavaló küzdeni ellene, pl. *lunch* [löncs], *rögbi* (ezt így is írjuk már).

A mássalhangzók kevesebb gondot okoznak, kevés olyan van, amelyik nagyon eltér hangrendszerünktől. Közülük a *ch*-val írottat többnyire *cs*-nek kell ejteni: *Chaplin* [cseplin], *Chaucer* [csószer], *Chesterfield* [cseszterfíld], *Massachusetts* [meszecsúszëtsz], *cherry brandy* [cseribrendi v. csëribrendi], nálunk azonban franciás [seri] ejtése van elterjedve; a *j* hangértéke *dzs: John* [dzson], *Joule* [dzsúl], *James* [dzsémsz]; az *sh*-t pedig *s*-nek ejtjük: *Shaw* [só], *Shelley* [seli v. sëlli], *Sherlock* [serlok]. Az *r* szó végén és mássalhangzó előtt mormolva, magánhangzószerűen hangzik; az eredeti angol kiejtést megközelítő jelölés helyett — különösen az *er* szóvégben, pl. *Chaucer* [csószeʳ v. csószöʳ] — többnyire a magyar hangokkal is jól kiejthető [er]-féle hangkapcsolatot adjuk meg, mint az iménti [serlok] névben is. — Külön kell szólnunk a *th*-val jelölt zöngétlen és zöngés hangokról (előretolt nyelvvel a két fogsor között képzett réshangokról), valamint a *w* kiejtéséről. Ezek nincsenek meg nyelvünkben, magyar beszédben tehát ne is kísérletezzünk eredeti ejtésükkel. Bár a *th* zöngétlen változata az angolban csak gyengén sziszegő jellegű, zöngés ejtése sem zárhang, mégis az *sz* és a *d* hangokkal közelíthetjük meg őket leginkább a magyarban; a *w*-t pedig helyettesítsük egyszerű magyar *v* hanggal. Tehát például: *Smith* [szmisz], *Southampton* [szauszempton], *Rothermere* [rodeʳmíʳ], *Rutherford* [radeʳfoʳd], *Wells* [vëlsz v. angolosabban: vëlz], *Westminster* [vësztminszter].

Az angol szótárakban használt (fonetikus) kiejtésjelölési rendszer (az International Phonetic Association — Nemzetközi Hangtani Társaság — jelzésrendszere) alapján egy kis gyakorlattal könnyen megállapíthatják és megközelítő pontossággal követhetik az angol szavak kiejtését azok is, akik nem otthonosak e nyelvben.

b) A f r a n c i a szavak kiejtése is nagymértékben különbözik írásuktól, de a kiejtés általános szabályok alapján elég pontosan megállapítható.

A magánhangzók közül az *i (î)*, valamint az *y* általában *i* hangot jelöl: *Maurice* [morisz], *Nîmes* [nim], *Péguy* [pégi v. pëgi], *Valéry* [valëri], *Vigny* [vinyi], *Yves* [ív], *Yvette* [ivet]; az *oi* hangkapcsolatukban viszont *ȧ* vagy *á* hangot: *Antoine* [antoȧn v. a~tuȧn], *Beauvoir* [bovoár v. bovu̯ár], *Blois* [bloa v. bluȧ], *Gaulois* [goloȧ], *noir* [noár]. A szóvégi *e* néma, tehát nem ejtjük: *Gide* [zsid], *Matisse* [mȧtisz], *Racine* [rȧszin], *Sartre* [szártr], *Pierre* [pjër], *Louvre* [lúvr]. Hangsúlytalan nyílt kezdőszótagban az *e*-t általában ejtsük *ö*-nek (bár eredeti hangszíne az *e* és az *ö* közt van): *Chevalier* [söválié], *Renan* [röna~], *Renault* [rönó]; belső nyílt szótagban azonban rendszerint nem hangzik: *Richepin* [rispe~], *Rabelais* [rȧblë]. Az *ai*, *ay*, valamint az *ei*, *e*, *è* a magyar *e*-vel nagyjában azonos hangot jelölnek: *Saint-Germain* [sze~zserme~], *Verlaine* [verlen v. verlēn], *(Du)*

Bellay [bëlë], *Molière* [moliër], *Eugénie* [özsëni], *Madeleine* [mådlen v. mådlën], *Marseille* [mårszej]. Az *é*, *er*, *ez* kiejtése hasonlít a magyar rövid *é*-hez: *Éluard* [élüår v. ëlüár], *Géraldy* [zséråldi v. zsëråldi], *Roger* [rozsé], *Saint-Tropez* [sze˜tropé]; szó végén azonban az *é* hosszú: *André* [a˜dré]. Az *u* kiejtése *ü*: *Camus* [kåmü], *Musset* [müszë v. müszé], *Saussure* [szoszűr]. Az *eu (eux)*, *oeu* betűkapcsolatot *ö*-nek (ill. *ő*-nek) ejtjük: *Sainte-Beuve* [szentbőv], *Montreux* [montrő], *Ruteboeuf* [rütböf], *Sacré-Coeur* [szåkrékőr], *oeuvre* [övr]. Az *ou* betűknek megfelelő hang körülbelül megegyezik a magyar *u* vagy *ú* hanggal: *Bourget* [burzsë], *Proust* [pruszt], *Toulouse* [tulúz], *Tours* [túr]. Az *o*, *au*, *eau* hangértéke *o* (vagy *ó*): *Bordeaux* [bordó], *Côte d'Azur* [kót-dåzűr], *Beaumarchais* [bomårse], *Cocteau* [koktó], *Garaudy* [gåródi], *Mauriac* [morjåk], *Paul* [pól], *Eau de Cologne* [otkolony]. — A francia nyelvnek jellegzetes hangjai az orrmagánhangzók, amelyek úgy kapják sajátos (nazális) színezetüket, hogy képzésükkor a levegő egy része az orrüregen halad át. Az írás a nazálisokat a magánhangzók után írt *n* vagy *m* betűvel jelöli (*n* helyett a magyarban is effélét ejtünk *s*, *sz* előtt, sőt némileg ilyen színezetű az *mb*, *mp*, *nd*, *nt* előtti magánhangzó is): *Sand* [sza˜], *Air France* [ër fransz], *Lyon* [lio˜], *Orléans* [orlëa˜], *Champs Elysées* [sanzëlizé v. sanzélizé]. Az ilyen magánhangzók kissé hosszabbak az orrhang nélkülieknél, ezért a jövevényszóvá váló, magyarosan írt szavak egy részében az *ān* hangkapcsolat könnyen *án*-ná válik, különösen az *-ance* [a˜sz, ānsz, á˜sz] végűekben. (Erről bővebben szól e cikk 4. szakasza.) Jegyezzük meg, hogy az *in*, *im* betűkapcsolat ejtése, ha egy szótagot alkot: e˜. Pl.: *Gabin* [gåbe˜], *Martin* [mårte˜], *Rodin* [rode˜], *Rimbaud* [re˜bó]. Az *en*, *em* kapcsolat ejtése: a˜ . Pl.: *Henri* [a˜ri], *Henriette* [a˜rjët], *Rouen* [rua˜], *D'Alembert* [dålamber v. dåla˜ber], *Clemenceau* [klemanszó]. Ha azonban az orrmagánhangzót jelölő *n* vagy *m* betűt újabb magánhangzó követi, mind az előtte álló magánhangzó, mind pedig az *n*, *m* visszakapja tiszta, önálló jellegét: *Clémentine* [kléma˜tin], *Lamartine* [låmårtin]. — A francia magánhangzók lehetnek rövidek és hosszúak; ezt elsősorban a magánhangzókat követő mássalhangzók jelölik. A szóvégi *r*, *v*, *z*, *zs* hang az előtte álló magánhangzót megnyújtja, a kettős mássalhangzók pedig általában az előttük álló magánhangzók rövidségét mutatják.

A francia hangsúly elvben a szó teljes értékű utolsó szótagján van, de nem olyan határozott, hogy a szó eleji magyaros hangsúly zavaró lenne. Inkább csak abban nyilvánul meg, hogy a szó vége kissé megnyúlik, különösen az orrhangú magánhangzóra végződő szavakban, pl. *Lyon* [lio˜].

A mássalhangzók ejtésproblémái közül az alábbiakra hívjuk fel a figyelmet. A *h* mindig néma, nem ejtendő: *humanité* [ümånité], *Hugo*

[ügó]. A mássalhangzót jelölő betűk általában némák a szóvégen (kivéve az *f*-et, a *v*-t és az *r*-et; de az *r* is néma az *ier* és *er* végű szavakban: *Montpellier* [mo˜peljé]). Néma a szóvégi *es* is: *Limoges* [limózs], *Lourdes* [lurd]. A *c* betű mély magánhangzók *(a, o, u)*, valamint mássalhangzók előtt és szó végén, továbbá a *qu* betűkapcsolat *k* hangot jelöl: *Curie* [küri], *Courvoisier* [kurvuázié], *Cannes* [kán(n)], *Croix* [kroá v. kruá], *Balzac* [bálzák], *Montesquieu* [mo˜teszkjő], *Jacques* [zsák]. A *c* betű *i, e, y* előtt, valamint a *ç* (a mellékjel neve: „cédille" [szëdij]) *sz*-nek ejtendő: *Cité* [szité], *Citroen* [szitroen], *Céline* [szélin], *François* [franszuá], *Besançon* [bözanszo˜ v. böza˜szo˜], *français* [fransze]. A *c*-hez hasonlóan viselkedik a *g* is: *a, o, u* és mássalhangzó előtt *g*-nek, *e, i, y* előtt *zs*-nek kell ejteni: *Goncourt* [gonkúr], *Gallimard* [gálimár], *Gregh* [greg], *Guillaume* [gijóm], *Guillevic* [gijvik], *Vogue* [vog], ill. *Gide* [zsid], *Gérard* [zsërár], *Lesage* [löszázs], *Liège* [liëzs]. A *j* hangértéke mindig *zs: Dijon* [dizso˜], *Joliot* [zsolió], *Jules* [zsül], *jour* [zsúr]. A *ch* ejtése *s: Charles* [sárl], *Chartres* [sártr], *La Manche* [lámans], *Chapelle* [sápel]. A *gn* ejtése *ny: Avignon* [avinyo˜], *Boulogne* [bulony], *Champagne* [sámpány v. franciásabban: sa˜pány]. Az *ill* (és olykor a szóvégi *il)* betűkapcsolat kiejtése a magyar *j*-hez hasonló hang: *Bastille* [básztij], *Corneille* [kornej], *Meillet* [mejë], de: *ville* [vil]. A francia *r* lényegesen eltér a magyar *r* hangtól. Ezt a „raccsolt" hangot azonban ne alkalmazzuk magyar beszédben. Végül emlékeztetünk még arra, hogy a mássalhangzók kettőzött írása általában nem hosszúságukat jelöli.

c) A l a t i n szavak kiejtése nem okoz sok gondot. Tudnunk kell azonban, hogy a középkori (különösen a magyarországi) latin ejtés egyben-másban eltért attól a nálunk klasszikusnak tartott latin kiejtéstől, amelynek pontos szabályait a 16. sz. nagy humanistája, Erasmus állapította meg az ókori klasszikusok tanulmányozása alapján. A magánhangzók kiejtésében az alábbiakra kell ügyelnünk. Az *i* a szó elején magánhangzó előtt, valamint két magánhangzó között *j*-nek hangzik, pl.: *Ianus* [jánusz], *Caius* [kájusz]. Az *u* a *gu*, a *qu* és néhány kivétellel a *su* hangcsoportokban tőbeli magánhangzó előtt *v*-nek ejtendő, pl.: *sanguinem* [szángvinem], *aqua* [ákvá], *Suetonius* [szvetóniusz]. Az *a*-t *á*-nak vagy *à*-nak kell ejteni, pl.: *Hungaria* [hungária], *Alba Longa* [álbà longà]; ez utóbbival kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a köznyelvben ismertebb, gyakrabban előforduló szavakban többnyire magyar *a* hangot ejtünk *(Aquincum, Anonymus, Capitolium* stb.), vagy például a *Savaria* helynevet [szavária], az *alma mater*-t [alma máter] alakban mondjuk. A görög szavak átírásában használt *y*-t *i*-nek kell ejteni, pl. *Pythia* [pítia]. — A magánhangzók lehetnek hosszúak és rövidek. A hosszú *e*-t többnyire *é*-nek ejtjük, pl. *cantilena* [kántiléná v.

magyarosabban: kantiléna]. A klasszikus latinban a hosszúságnak és rövidségnek fontos szerepe volt; a középkori és hazai latinban az időtartamviszonyok jelentősége csökkent; a középkori latinban például a hangsúlyos szótagok eredeti rövid magánhangzója gyakran hosszúvá vált, így lett a klasszikus latin [páter]-ből [páter]. — A kettős magánhangzók a kiejtésben egy szótagot alkotnak *(Aurora, Europa)*. Az *ae* kiejtése a késői klasszikus latinban már nem kettőshangzó, hanem *é*, pl. *Aeneas* [énëász; a klasszikus latinban: *énéász*], az *oe* kiejtése pedig a humanista kiejtésben elfogadott (3. századbeli) *ő*, de a korai középkorból származó *é* sem hibás, pl. *poena* [pőna, ritkábban: péna], *foetus* [főtusz, esetleg: fétusz], *Ara coeli* [ara cőli v. céli]. (Ennek a kettősségnek, ill. az *é* hangnak nyomát találjuk a *cétus—cőtus* változatokban, az *é*-s változat győzelmét hozó *tragédia* szóban, a *Phoenix* [főniksz] régies *féniksz* változatában, az *ökonómia* régi *ekonómia* alakjában stb.) Némely szóban azonban az *e* külön ejtendő, pl. *poema* [poéma].

A klasszikus latinban a szó utolsó előtti hosszú szótagja hangsúlyos; ha az rövid, hátulról számítva a 3. szótagra esik a hangsúly. — A mássalhangzók közül az *s*-et *sz*-nek kell ejteni, pl. *Flavius* [fláviusz], *Salvus* [szálvusz]. (A megmagyarosodott latin szavak jó részére ez a szabály természetesen nem érvényes: *sors, juss, virtus* stb.) A *c* betű az *i, e, ae, oe, y* előtt *c*-nek, egyébként *k*-nak hangzik, pl.: *Cicero* [ciceró], *Dacia* [dácia], ill. *campus* [kámpusz], *sacrificium* [szákrifícium], *Tibiscus* [tibiszkusz], továbbá *ecce* [ekce] és *accuratus* [ákkurátusz]. (Meghonosodott alakja: *akkurátus*.) A *ti* betűcsoportot magánhangzó előtt *ci*-nek ejtjük, pl. *Latium* [lácium v. lácium], *Horatius* [horáciusz], *natio* [náció], *tertius* [terciusz], kivéve ha *s, t, x* előzi meg, pl.: *Sallustius* [szállusztiusz], *suggestio* [szuggesztió, nem pedig: szuggeszció], *Attius* [áttiusz], *Sextius* [szeksztiusz], továbbá görög szavakban *(Miltiades* [miltiádész]) és akkor, ha a *ti* szótag hosszú, pl. *totius* [totíusz]. A *ch*-t *h*-féle hangnak, a *ph*-t *f*-nek, a *th*-t pedig *t*-nek ejtjük. Pl.: *machina* [máhina], *Bacchus* [bákhusz, ill. nálunk szokottabb alakban: bahhusz], *Phoebus* [főbusz], *Athenaeum* [aténeum]. Az *rh* betűkapcsolatban a *h* néma: *rhetor* [rétor].

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása

d) A német szavak kiejtése alapjában véve kevés gondot okoz. A magánhangzók többségének *(i, ü, ö, u, o)* hangértéke lényegében megfelel a magyar magánhangzókénak; az *a* betűnek rövid *à* vagy hosszú *á* hang felel meg: *Karl* [kárl], *Wagner* [vágner], az *e* jelölhet hangsúlyos szótagban olyan *e* hangot, mely inkább a zárt *ë*-hez van közel, vagy hosszú *é*-t: *Bern, Feld* [fëld v. feld], *Bebel* [béb(e)l], hangsúlytalan szótagban elmosódottabb hangszínű rövid *e*-t *(n* és *l* előtt zárt szótagban alig hangzik); az *ä* kiejtése nyílt *e*: *Präsident* [prezidënt v. prezidént]. Az

ö hang régies *oe* jele már csak családnevekben fordul elő, pl. *Goethe* [gőte]. Valamennyi egyaránt jelölhet rövid és hosszú hangot; a hosszúságot egyrészt (az *a, e, o* esetében) a betűk kettőzése jelzi: *Saal* [zál], *Klee* [klé], másrészt a néma *h: Böhm* [bőm], *Ruhr* [rúr], az *i* után gyakran a néma *e: Gieseking* [gízeking], *Wieland* [vílánt]; nincs külön jele a hosszúságnak a nyílt magánhangzóra végződő szótag magánhangzójánál: *du* [dú], továbbá ha a magánhangzó után csak egy mássalhangzó következik: *gut* [gút^{h}]. — Nincs meg a magyarban az elnyelt *e*, az ún. indogermán sva hang. Ez fordul elő az *en, er, el* végződésű szótagban (a főnév- és igeragozásban is), pl.: *Dürrenmatt* [dür^{e}nmát], *Essen* [esz^{e}n], *Herder* [herd^{e}r], *Münster* [münszt^{e}r], *Engels* [eng^{e}lsz], *Düsseldorf* [düsz^{e}ldorf]. Ez a sorvadó hang igen jellemző a németajkúak beszédére. Minthogy azonban a magyar nyelvérzéknek természetellenes, magyarul beszélve ejtsük nyugodtan teljes értékűnek e szótagokat, tehát így: dürenmat, münszter, engelsz.

A német egyszerű szavaknak általában az első szótagjuk hangsúlyos; az ettől való eltéréseket csak az ismeri, aki jól tud németül. Magyar szövegben a német neveket is magyarosan hangsúlyozzuk.

A mássalhangzók problémaköréből itt csak az alábbiakkal foglalkozunk. A *ck* ejtése *k: Beck* [bekk v. bëkk], *Glück* [glükk v. glük], *Lübeck* [lübek]. A *chs*-et, ha az *s* a szótőhöz tartozik, *ksz*-nek kell ejteni: *Sachs* [záksz]. A *tz* és a *z* betű *c*-nek ejtendő: *Fritz* [fric], *Münzer* [müncer], a *tsch* pedig *cs*-nek: *deutsch* [dajcs]. A *v* betű ejtése *f*, a *w*-é viszont *v: Walther von der Vogelweide* (válter fon der fóg^{e}lvàide]. Az *st* betűcsoportot szó elején általában *st*-nek ejtik, pl. *Starnberg, Stroheim*, másutt *szt*-nek hangzik: *Kleist, Rostock.*

L. még: *ai, ei* | *au* kiejtése | *c* idegen nevekben | *ch* kiejtése, elválasztása | *sch* idegen nevekben

e) Az o l a s z szavak kiejtése alig okoz nehézséget a magyar embernek, mert a két nyelv hangrendszere közel áll egymáshoz. A magánhangzók *(i, e; u, o, a)* ejtésében nincs probléma. A szóvégi (hangsúlytalan) *o* az olaszban rövid és egy kissé nyílt (a magyar *a*-hoz közeledő) hang, ám magyar beszédben — a mi nyelvünknek megfelelően — ejtsük hosszú *ó*-val, tehát: *Carlo* [*kàr*ló], *Pirandello* [pirandelló v. olaszosabban: pirán*dello*], *allegro* [allëgró v. à*llegro*]. Az olasz magánhangzók általában rövidek, nyílt (vagyis magánhangzóra végződő) hangsúlyos szótagban azonban megnyúlnak: *Pratolini* [prátol*íni*], *Tivoli [tívoli]*; *Medici [mēdicsi]*, *Genova [dzsēnova]*; *Guttuzo* [gut*túzo*], *Udine [údine]*, *Goldoni* [gol*dóni*], *Modena* [*módena* v. *módenà*]; *Saba* [*szábà*], *Capua [kápuà]*. (E hosszan ejtett magánhangzókkal jól tudjuk érzékeltetni az eredeti hangsúlyt, akkor is, ha az olasz szavakat magyarosan az első szótagon

hangsúlyozzuk. Az olasz hangsúlyt sok szóban külön meg kell tanulni, mert nem mindig esik az utolsó előtti szótagra, mint sokan gondolják, hanem előbbre is tolódhat. A tompa ékezettel az olasz helyesírás csak a szóvégi hangsúlyt jelöli meg, pl. *libertà.)*

A magyartól eltérő hangértékű mássalhangzók kiejtésére vonatkozóan az alábbiakat kell megjegyeznünk. A *h* mindig néma, sohasem ejtendő. Az *s* betű *sz*-nek hangzik zöngétlen mássalhangzó előtt: *Stefano* [*szte*fáno], *Ostia* [*osz*tiá], mássalhangzó után: *Consolini* [konszolíni], *Sansoni* [szánszóni] és szó elején magánhangzó előtt: *Siena* [sziéná v. sziēná]; de *z*-nek hangzik zöngés mássalhangzó előtt: *Svevo* [zvévó]; két magánhangzó között *sz*-nek vagy *z*-nek egyaránt ejthető: *Brindisi* [brindiszi v. brindizi], *Varese* [várésze v. váréze], *così* [koszi v. kozi]. A *c*, *g*, *sc* magas magánhangzók előtt *cs*, *dzs*, *s*: *Marcello* [marcsëlló v. márcsello], *Rinascita* [rinássita, nem pedig: rinászcsitá!], *Genova* [dzsēnova], *Gramsci* [grámsi]; mély magánhangzók és mássalhangzók előtt pedig *k*, *g*, *szk*: *Federico* [federikó], *Garda* [gárdá], *Scarlatti* [szkárlátti], *Cremona* [kremoná]. A *ch*, *gh*, *sch* ejtése *k*, *g*, *szk*: *Menichelli* [menikelli], *Michelangelo* [mikelándzseló v. mikëlándzsëlo], *Ungheria* [ungeriá], *Ischia* [iszkiá], *(Gianni) Schicchi* [szkikki], *maraschino* [maraszkínó v. márászkíno]. A *ci*, *gi*, *sci* magánhangzók előtt *cs*, *dzs*, *s*-nek *(i* nélkül) ejtendő: *Licia* [lícsá, nem pedig: lícsiá], *Luciano* [lucsánó v. lucsáno], *marcia* [márcsá], *Pincio* [pincsó]; *loggia* [loddzsa, nem pedig: loddzsia], *Reggio* [reddzsó]; *Sciascia* [sásá], *Brescia* [bressá]; ezekben a hangkapcsolatokban az *i*-t csak akkor kell ejteni, ha hangsúlyos: *Lucia* [lucsíá], *farmacia* [fármácsíá]. — A *z*-t ejtsük *c*-nek: *Bolzano* [bolcánó v. bolcáno], *Lazio* [láció], *Uffizi* [uffíci], *Venezia* [venécia v. olaszosabban: vënecciá], *cinzano* [csincánó], *Fabrizi* [fábríci]; *z*-vel való ejtése — [lázió, uffizi] — parlagi. A *gn*-t *ny*-nek kell ejteni, két magánhangzó közt többnyire megnyújtva: *Bologna* [bolonyá], *Mascagni* [mászkánnyi], *Modugno* [modunnyó v. modunnyo], viszont: *signore*, *signora*, *signorina* [szinyóre, szinyórá, szinyorínà]. — Egyetlen olasz hang nincs meg nyelvünkben, a *gli*-vel írott. Ezt kb. *lj*-nek ejtjük (magánhangzók közt ezt is egy kissé nyújtva): *Gigli* [dzsilji], *Togliatti* [toljátti], *Cagliari [kál*jári] (a hangsúly az első szótagon van!). — Az olaszban minden mássalhangzónak van hosszú változata (ezeket kettőzve írják): *Donizetti* [donicetti v. olaszosabban: doni*ddzet*ti], *Mazzini* [máccíni], *Puccini*, *Rossini*, *Verocchio*.

f) Az orosz nevek és a magyarban újabban meghonosodó orosz szavak ejtésmódjával nincs különösebb gondunk, mert az orosz nyelv nem latin betűs, ezért a helyesírási szabályzat értelmében az orosz neveket és szavakat fonetikusan írjuk át, mégpedig a magyaros ejtésmódnak megfelelően. Pl.: *Moszkva*, *Leningrád*, *Solohov*, *kolhoz*, *szputnyik*.

L. még: cirillbetűs szók átírása

g) A spanyol nyelvben a magánhangzók *(i, e; u, o, a)* általában rövidek. Hangsúlyos szótagban is csak félhosszúra nyúlnak meg, ezért a kiejtés jelölésében ilyenkor sem írjuk át őket hosszú magyar magánhangzóra (kivéve a nálunk hosszú magánhangzóval elterjedt neveket). Az *u* — a magyarnak megfelelő hangon kívül (pl. *Neruda* [neruda]) — *v*-nek ejtendő, ha hangsúlytalan és magánhangzó előtt vagy után áll: *Ecuador* [ekvádor], ill. néma a *gue, gui* szótagban: *Miguel* [migel], *Guillén* [gil*jen*]. Az *y* egyrészt magánhangzó (önállóan és szó végén *[i]*), pl.: *y [i]* 'és', *Paraguay* [pàrágv*ài*], *Uruguay* [urugv*ài*], másrészt mássalhangzó (szó elején és magánhangzók közt *[j]*), pl.: *yo* [jo] 'én', *Goya* [gojà].

A magánhangzóra végződő spanyol szavaknak többnyire az utolsó előtti szótagjuk hangsúlyos; a mássalhangzóra végződőknek inkább utolsó szótagjuk. Az ettől eltérő, kivételes hangsúlyozást a magánhangzóra tett ékezet jelöli. Az ismertebb neveket magyar szövegkörnyezetben persze magyarosan (első szótagjukon) hangsúlyozzuk.

A mássalhangzók kiejtésének problémái közül az alábbiakat említjük meg. A *h* néma: *Hungría* [ungrià], *húngaro* [ungàro]. A *c* magas magánhangzók előtt *sz*, a *g* pedig *h*, pl.: *Cervantes* [szervántesz], *García* [gárszià], *Jorge* [horhe], mély magánhangzók (és mássalhangzók) előtt pedig *k*, ill. *g*, pl.: *Calderón* [kàlderon], *Lorca* [lorkà], *(Lope de) Vega* [vegà], *Granada* [grànádà]. A *ch*-t *cs*-nek kell ejteni: *Chile* [csíle], *Che Guevara* [cse gev*à*rà], a *j*-t pedig *h*-nak: *Jimenez* [himenesz], *José* [hosze v. hoszé], *Juan* [huàn v. huán]. A *ll* egy jellegzetesen spanyol hangot jelöl, amely kb. *lj*-nek felel meg: *Murillo* [muriljo], *Sevilla* [szeviljà]. Az *ñ* *ny*-nek hangzik: *señor, señora, señorita* [szenyor, szenyora, szenyoritá]. A *qu* *e* és *i* előtt egyszerű *k* hang: *Don Quijote* [don kihóte], a *z*-t pedig ejtsük *sz*-nek: *Lopez* [lopesz], *Velasquez* [velaszkesz].

L. még: az egész 2. pontra: *ai, ei* | *au* kiejtése | *c* idegen nevekben | *ch* kiejtése, elválasztása | görög nevek, szók átírása | idegen szavak, nevek írása | *s* kiejtése idegen szavakban

3. Idegen nyelvű szókapcsolatok, címek, idézetek

Egyszavas címek, rövidebb szókapcsolatok, mondattöredékek kiejtésében a hangképzés, de főleg a hangsúly és a hanglejtés illeszkedjék be a magyar mondat egészébe! Például a *Concerto* című zenemű nevét hangsúlyozzuk magyarosan, ejtsük hosszú *ó*-val: *[kon*csërtó], hasonlóképp ejtsük a következő Babits-versek címeit: *Fortissimo [for*tisszimó], *Tremoló [tre*moló], ugyancsak magyarosan a *Recitativ*-ot *[re*citativ, nem pedig: recsitatív!]. Ugyanezért ejtjük a magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően az alábbi mondatban a Proust-regény címtöredékét: „Rad-

nóti *À la recherche* . . . [à lá *rö*sers] című versében régi, szelíd esték emlékét idézi."

Olyankor azonban, ha a címek, idézetek több szóból állnak, jobban alkalmazkodhatunk bennük az idegen nyelvhez, pl.: *My Fair Lady* [máj fer lédi, angolosabban: máj fe^{r} *lé*di], *Don Quijote de la Mancha* [don ki*hó*te de là *mán*csà]; *Das wohltemperierte Klavier* [dász *vól*temperírte klà*vír*]; *Sine ira et studio* [szine írà et sztúdió]; „*A Rue Monsieur le Prince* sarkán lakott a pék" (Radnóti: Páris) [rű möszj*ő* lö pre˜sz]. Ugyanígy járunk el idegen címek (nevek) felsorolásakor is: „Hol vagytok ó, felzengő állomások: | *Châtelet—Cité—St. Michel—Odéon!*" (Radnóti: Páris): [*sà*tle—szi*té*—sze˜mi*sel*—odëo˜]. Ha a cím mondatértékű, vagy ha az idézet teljes mondat, természetesen az illető nyelv ejtésmódja szerint ejtjük és hangsúlyozzuk: *C'est la guerre* [së là gēr]; *Così fan tutte* [ko*szi* v. ko*zi* fán *tut*të]; *Lasciate ogni speranza, voi ch' entrate* [lás*sá*te onnyi szpe*rán*cà voj ken*trá*te]; *To be or not to be, that is the question* (tu*bí* or *not*tubí det iz dö *kvesz*csn]; *Si tacuisses, philosophus mansisses* [szi tàku*isz*szesz, filozófusz mån*zisz*szesz]; *Fiat justitia, pereat mundus* [fiát jusz*tí*cià, pereàt *mun*dusz]; *Post equitem sedet atra cura* [poszt *ek*vitem szedet *át*rà kúrà]. Ügyeljünk még arra, hogy az idegen nyelvű címek (nevek) kiejtésének alapja az eredeti nyelv legyen, ne pedig más, közvetítő nyelv kiejtéséhez igazodjunk (hacsak nincs rá alapos okunk). Például a spanyol regényhős *(Don Quijote)* nevének helyes kiejtése: don kihóte. Semmi okunk sincs rá, hogy franciásan [don kisot]-nak ejtsük, még ha él is nálunk ez a változat. Ugyanígy *Don Juan*-t [don huán]-nak kell ejteni, nem [don zsuán]-nak.

L. még: *a, az* névelő tulajdonnév előtt V.

4. Ne törekedjünk affektáltan idegenszerű kiejtésre!

Fölösleges előkelősködés és bántó modorosság az idegenszerű ejtés olyan szavakban, amelyek nyelvünk hangrendszeréhez igazodtak, és megállapodott magyaros kiejtésuk van. Ne fitogtassuk tehát idegen nyelvi ismereteinket az alábbi szavak ejtésében: *centiméter*, a [szantiméter] modoros; a *diskurzus* nem [diszkurzusz]; a *hall* 'előcsarnok' [hól] ejtése finomkodás; *mechanika:* ne erőltessük benne a *ch* németes, torokhangú ejtését; *motor*, a [mótor] régies; *nexus*, a [nexusz] előkelősködő; a *reakció* nem [rëakció]; a *royal* megszokott ejtése: rojál, nem pedig franciásan [roàjál], sem angolosan [rojel]. — A francia orrhangú *a*-t tartalmazó *-ance, -ence* végű szavak ejtése többnyire *-ánsz* alakban gyökeresedett meg nyelvünkben. A *delizsánsz, nüánsz, pasziánsz, reneszánsz, szeánsz* stb. kiejtése tehát nem: dëlizsa˜sz, nüa˜sz, pászia˜sz, szëa˜sz. Ellenben *ansz*-szal ejtjük (és írjuk) a következő szavakat: *fajansz, konferansz (konferanszié), sansz.* — Ne ejtsünk orrhangú magán-

hangzót a *fazon* és a *szezon* szavak kimondásakor; a [fászo˜] és a [szëzo˜] ejtés finomkodó, egyszersmind nevetséges hatást kelt. — A latin *-ans* szóvég is jobbára *áns*-nak ejtendő: *formáns, ministráns, penetráns, szektáns, szextáns, variáns.* De: *konstans.* — A *Rókus, státus* vége is *s*-sel ejtendő, nem *sz*-szel. A *publicista* szó [publiciszta] ejtése elavult.

5. Idegen írású nevek magyaros ejtése

Az eddig felsorolt esetektől némileg különbözik azoknak az idegen tulajdonneveknek kisebb csoportja, amelyeket eredeti formájukban írunk ugyan, de eredeti kiejtésükhöz sajátosan alakult magyar szokás szerint csak részben alkalmazkodunk, némelyiküket pedig teljesen magyarosan ejtjük. Ilyen nevek alkotják e csoportot: *Boston* [boszton], *Chicago* [csikágó], *Dreyfus* [drejfusz], *Eiffel* [ejfel], *Los Angeles* [losz andzselesz], *Macbeth* [makbet], *Michigan* [micsigen], *Puck* (Szentiványéji álom) [puk], *San Francisco* [szanfranciszkó], *Truman* [trúman]. Ide sorolható a magyar keresztnévvel használt személynevekben a családnevek magyaros ejtése is, például ezekben: *Clark Ádám* [klark], *Engels Frigyes* [engelsz], *Franklin Benjámin, Marx Károly, May Károly* [maj], *Medici Katalin* [medicsi], *Tell Vilmos, Verne Gyula.* Ezt a hagyományos gyakorlatot őrizzük meg mind a családnevek magyaros ejtésében, mind pedig a keresztnév magyar változatában! Ne állítsuk tehát vissza e nevek eredeti idegen nyelvű formáját (pl.: *Adam Clark* [edem klák], *Jules Verne* [zsül vern]), mert nincs szükség rá!

L. még: idegen személyek magyar megnevezése 1 — 2.

6. Hangrövidülés a szóképzésben

Az idegen szavaknak egy eléggé népes csoportjában az alapszó hosszú magánhangzója a továbbképzett alakokban röviddé válik. Az ajakkerekítéses magas magánhangzók *(ú, ő)* kivételével valamennyi hosszú magánhangzó váltakozhat megfelelő rövid párjával. Példacsoportok:

a) *í — i* rövidülés: *ambíció — ambicionál, ambiciózus; analízis — analitikus, analizál; cívis — civil, civilizál, civilizáció; definíció — definiál; delírium — delirál; doktrína — doktriner; emír — emirátus; empíria, empírio-*(kriticizmus) *— empirikus, empirizmus; expedíció — expediál, expeditőr; intuíció — intuitív; katalízis — katalizátor; krízis — kritikus; klíma — klimatikus; malícia — maliciózus; milícia — milicista; mínusz — minuciózus; mítosz — mitikus, mitológia; motívum — motivál, motiváció; paralízis — paralitikus; perspektíva — perspektivikus; petíció — petícionál; pozíció — pozicionált; precíz — precizitás; revízió — revizionista, revizionizmus, revideál, revizor; stíl, stílus — stiláris, stilisztika, stilizál; szatíra — szatirikus, szatirizál; típus — tipikus, tipizál, tipológia; tradíció — tradicionális.*

Az *í—i* rövidülés körében egy aránylag népes csoportot alkotnak az *-ív* végű melléknéveknek főként *-ivitás* végű főnévi továbbképzései: *affektív — affektivitás; agresszív — agresszivitás; aktív — aktivitás; effektív — effektivitás; exkluzív — exkluzivitás; kollektív, kollektíva — kollektivitás, kollektivizál, kollektivizmus; kontrasztív — kontrasztivitás; konzervatív — konzervativizmus; masszív — masszivitás; objektív — objektivitás, objektivizmus; passzív — passzivitás; pozitív — pozitivista, pozitivizmus; produktív — produktivitás; progresszív — progresszivitás; relatív — relativitás, relativizmus; szubjektív — szubjektivitás, szubjektivizmus; szuggesztív — szuggesztivitás.*

b) *é—e* rövidülés: *alfabétum — alfabetikus; analfabéta — analfabetizmus; atléta — atletizál; atmoszféra — atmoszferikus; bandérium — banderiális; eufémia — eufemisztikus, eufemizmus; extrém — extremitás; filatélia — filatelista; fonéma — fonematikus; frenézis — frenetikus; hérosz — heroikus, heroizmus; hipotézis — hipotetikus; impérium — imperialista; kémia, kémikus — kemizál; klérus — klerikus; kolléga — kollegiális, kollegialitás, kollegina; konkrét, konkrétum — konkretizál; kretén — kretenizmus; matéria — materialista, materialisztikus, materializmus; ortopéd, ortopédia — ortopedikus; periféria — periferikus; planéta — planetárium; plénum — plenáris; poén — poentíroz; polémia — polemikus, polemizál; prémium — premizál; privilégium — privilegizál; probléma — problematika; rétor — retorika, retorikus; séma — sematikus, sematizál, sematizmus; szintézis — szintetikus, szintetizál; szuverén — szuverenitás; téma — tematika, tematikus; trapéz — trapezoid; tréner — treníroz.* De: *démon — démoni, démonikus.*

c) *ú—u* rövidülés: *abszolút — abszolutisztikus, abszolutizmus; evolúció, evolúciós — evolucionista, evolucionizmus; illúzió — illuzórikus, illuzórius; karikatúra — karikaturista; kultúr(a) — kulturális, kulturált; kúra — kurátor; kúria — kuriális; matúra — maturál, maturáns, maturandus; múmia — mumifikál(ódik); natúra, natúr*(szelet) *— naturális, naturalista, naturalisztikus, naturalizál; túra — turista, turisztika.*

d) *ó—o* rövidülés: *agónia — agonizál; allegória — allegorikus, allegorizál; aposztróf — aposztrofál; axióma — axiomatikus; dialógus — dialogizál; diszharmónia — diszharmonikus; epizód — epizodikus; Erósz — erotikus; filantróp, filantrópia — filantropikus, filantropizmus; filharmónia — filharmonikus; filológia, filológus — filologizál; filozófia, filozófus — filozofál, filozofikus; folklór — folklorista; funkció — funkcionál; grandiózus — grandiozitás; harmónia — harmonikus, harmonizál; hipnózis — hipnotikus, hipnotizál, hipnotizmus; história, históriás — historikus, historizmus; idióta — idiotizmus; impresszió — impresszionista, impresszionizmus; intervenció — intervencionista, intervencionizmus; katalógus — kata-*

logizál; katasztrófa — katasztrofális; kategória — kategorikus, kategorizál; klór — klorid, kloroform; kódex — kodifikáció, kodifikál; kolónia — kolóniális, kolonizál; konvenció — konvencionális; krónika, krónikás — kronológia, kronométer; kuriózum — kuriozitás; melankólia — melankolikus; memória — memorandum, memoriter, memorizál; metódus — metodika, metodikus, metodista; mikroszkóp — mikroszkopikus; misszió — misszionárius; monológ — monologizál; monopólium — monopolisztikus, monopolizál; narkózis — narkotikum; ómen — ominózus; paródia — parodista, parodizál; patrióta — patriotizmus; ökonómia — ökonomikus, ökonomizmus; patróna, patrónus — patronál; pedagógia — pedagogikus; periódus — periodikus; Platón — platonikus; pózol — pozőr; protekció — protekcionizmus; pszichológia — pszichologikus; rapszódia — rapszodikus; szimfónia — szimfonikus; szubvenció — szubvencionál; teória — teoretikus, teoretizál; territórium — territoriális; tónus — tonális, tonalitás, tonikus; trió — triola; trópus — tropikus; tuberkulózis — tuberkulotikus.

e) *á—a* rövidülés: *adminisztráció — adminisztratív; agitáció — agitatív; anglikán — anglikanizmus; antipátita — antipatikus; apátia — apatikus; aspiráns — aspirantúra; asszociáció — asszociatív; asszonánc — asszonancia; barbár — barbarizmus; bestiális — bestialitás; brutális — brutalitás, brutalizál; centrális — centralista, centralisztikus, centralizál, centralizmus; dátum — datál; dekoráció — dekoratív; demonstráció — demonstratív; disszonáns — disszonancia; dráma — dramatizál, dramaturg, dramaturgia; duális — dualisztikus, dualizmus; egál — egalizál; ekszázis — ekszatikus; elegáns — elegancia; emfázis — emfatikus; extravagáns — extravagancia; fátum — fatalista, fatalizmus; finánc — financiális, finanszíroz; formális — formalista, formalizmus; frázis — frazeológia; galván(oz) — galvanizál; germán — germanista, germanizál, germanizmus; gimnázium — gimnazista; ideál, ideális — idealista, idealizál, idealizmus; illegális — illegalitás; illusztrál — illusztratív; immorális — immoralitás; individuális — individualista, individualizmus; információ — informatív; intoleráns — — intolerancia; kandidátus — kandidatúra; kánon — kanonizál, kanonok; káosz — kaotikus; kapitális — kapitalista, kapitalizmus; kauzális — kauzalitás; kerámia — keramikus, keramit; klerikális — klerikalizmus; konspiráció — konspiratív; kontempláció — kontemplatív; kooperáció — kooperatív; korreláció — korrelatív; kvalitás — kvalitatív; legális — legalizál; liberális — liberalizmus; lokális — lokalizál; lutheránus — lutheranizmus; mágnes — magnetikus, magnetizál, magnetizmus, magnetofon, magnezit; maximális — maximalista; mentális — mentalitás; minimális — minimalista; morális — moralista, moralitás, moralizál; náció — nacionalista, nacionalizál, nacionalizmus; neutrális — neutralitás, neutralizál; normál-, normális — normalizál; óceán — oceanográfia; originális — originalitás;*

páciens — pacientúra; pátosz — patetikus, patológia; pikáns — pikantéria; poláris — polarizáció, polarizál(ódik); populáris — popularizál; profán — profanizál; proletár — proletariátus, proletarizálódik; ráció — racionális, racionalista, racionalizál, racionalizmus; radikális — radikalizmus; reális — realista, realitás, realizál, realizmus; reklám, reklámoz — reklamáció, reklamál; reláció — relatív; rentábilis — rentabilitás; reprezentáció — reprezentatív; republikánus — republikanizmus; reváns — revansista, revansizmus, revanzsál; rivális — rivalizál; román — romanista, romanisztika; speciális — specialista, specialitás, specializál; spekuláció, spekulál, spekuláns — spekulatív; szeminárium — szeminarista; szimpátia — szimpatikus; szláv — szlavista, szlavisztika; szociál-, szociális — szocialista, szocializál; telegráf — telegrafál; telepátia — telepatikus; totális — totalitás, totalizátor; triviális — trivialitás; urbánus — urbanizál; vandál — vandalizmus; vegetáció, vegetáriánus — vegetarianizmus, vegetatív; vulgáris — vulgarizál, vulgarizmus; vulkán — vulkanikus, vulkanizál.

Ez a rövidülés található meg a *-gráfia* végű szavak melléknévi alakjaiban, a *-gráfia, -gráfus — -grafikus* megfelelésekben is, pl.: *kalligráfia — kalligrafikus; monográfia — monografikus*, ill. *bibliográfia, bibliográfiai, bibliográfus — bibliografikus; litográfia, litográfus — litografikus; szociográfia, szociográfiai, szociográfus — szociografikus.*

Ellenben nem az alapszó és a képzett szó közti hangrövidüléssel, hanem két különböző alapszóval kell számolnunk a *-krácia, -krata* végű görög eredetű szavakban: *arisztokrácia — arisztokrata (arisztokratikus, arisztokratizmus); demokrácia — demokrata (demokratikus, demokratizál, demokratizmus); plutokrácia — plutokrata (plutokratizmus, plutokratikus).* Hasonló a *diplomácia (diplomáciai) — diplomata (diplomatikus)* váltakozás is.

7. Alakváltozatok

Az idegen szavak körében is előfordul, hogy ugyanaz a szó olykor két (esetleg több) alakban él a köznyelvben, pl.: *abnormis — abnormális; celibátus — cölibátus.* Ezeket összefoglalóan az alakváltozatok szócikkében, külön-külön pedig a gyakoribb szópárok betűrendi helyén tárgyaljuk. Az időtartambeli magánhangzó-ingadozást mutató alakváltozatokat azonban — mivel ezek javarészt idegen szók — itt összesítjük. A teljesség igénye nélkül felsorolt alakváltozatokban először a helyesebb alakot közöljük, utána a változato(ka)t. (A kevésbé gyakori vagy kevésbé ajánlott változatokat zárójelbe tettük.)

a) *í — i* váltakozás: *homonim — (homoním); homonima — homoníma; homonimia — homonímia; jubileum — (jubíleum); lírikus — (lirikus); medicina — medicína; mínusz — (minusz); mitikus — (mítikus); muníció — (munició); szinonima — szinoníma; sinus* [szinusz — színusz]; *sztereotip — (sztereotíp).*

b) *é—e* váltakozás: *akadémikus — (akademikus); atlétika — (atletika); enciklopédikus — (enciklopedikus); enciklopédisták — (enciklopedisták); epidemikus — (epidémikus); eufemisztikus — (eufémisztikus); eufemizmus — (eufémizmus); esztétika — (esztetika); esztétikai — (esztetikai); esztétikus — (esztetikus); esztétizál — (esztetizál); evangélikus — (evangelikus); evangélista — (evangelista); filatelista — (filatélista); fonetika — (fonétika); fonetikus — (fonétikus); genezis — (genézis); hexameter — (hexaméter); hipotetikus — (hipotétikus); hisztérika — (hiszterika); hisztérikus — (hiszterikus); kémikus — (kemikus); kolléga — (kollega); kollegiális — (kollégiális); pentameter — (pentaméter); plébánia — (plebánia); plébános — (plebános); polemikus — (polémikus); prédikál — (predikál); préri — (preri); probléma — (problema); szenior — (szénior); szintetikus — (szintétikus).* L. még: *poén — poen*

E csoportokban külön említést érdemelnek a szóvégi *é—e* változatok, amelyekben többnyire az *é*-s alak a helyes: *centrálé — (centrale); filiálé — (filiale); finálé — (finale); formuláré — (formuláre); iniciálé — (iniciále); internacionálé — (internacionále); nacionálé — (nacionále); ordináré* v. *ordenáré — (ordináre* v. *ordenáre); pausálé — (pausale); portálé — (portále); roráté — rorate.* De: *áperte — (áperté); regále — (regálé).* Ingadozó alakváltozatai vannak a görög eredetű (de hozzánk nyilván más nyelvek közvetítésével került) *higienie* szónak: *(higiéné, higiéne);* helyesírásunk által rögzített alakja: *higiénia.*

c) *ű—ü* váltakozás igen kevés van: *kommün — (komműn); zsüri — (zsűri), zsüriz — (zsűriz).*

d) *ó—o* váltakozás: többnyire a rövid alakok a helyesek. Pl.: *egzotikus — (egzótikus); epizodikus — (epizódikus); erotikus — (erótikus); eufonikus — (eufónikus); filharmonikus — (filharmónikus); filozofál — (filozófál); filozofikus — (filozófikus); harmonika — (harmónika), harmonikus — (harmónikus); historikus — (históríkus); ironikus — (irónikus); katolikus — (katólikus); kilométer — (kilométer); komikus — (kómikus); koreai — (kóreai); mikroszkopikus — (mikroszkópikus); motor — (mótor); melankolikus — (melankólikus); patologikus — (patológikus); periodikus — (periódikus); rapszodikus — rapszódikus; szimbólum — szimbolum; szimfonikus — (szimfónikus); tektonikus — (tektónikus); termofor — (termofór).* Az alábbiakban viszont a hosszú *ó*-s változatok a jobbak: *gótika — (gotika), gótikus — (gotikus); kronológikus — kronologikus; ómega — (omega).*

e) *a—á* váltakozás: *advent — (ádvent); Altaj — (Altáj); artézi — (ártézi); bravó — brávó; ekvivalens — (ekviválens); fotográfus — (fotografus), fotografikus — fotográfikus; frajla — (frájla); gimnazista — (gimnázista); grimasz — (grimász); hozsanna — (hozsánna); idealista —*

(ideálista), idealizmus — (ideálizmus); kadencia — kádencia; káosz — (kaosz), karmelita — (kármelita); korall — (koráll); mártír — (martír); overall — (overáll); páciens — (paciens); parti — (párti); pátriárka — (patriarka, patriárka); reváns — (revans); sámán — (samán); szeminarista — (szeminárista); szocialista — (szociálista), szocializmus — (szociálizmus); tara — (tára); urál-altaji — (ural-altáji).

L. még: *a, á, ā* hang | *ai, ei* | alakváltozatok, alakpárok | *atlétika — atletika* | *au* kiejtése | *autó — auto-* | *bravó — brávó* | *ch* kiejtése, elválasztása | *c* idegen nevekben | *disztinkció — distinkció* | fonetikus írás | *fotó — foto-* | *gimnazista — gimnázista* | idegen betűk kiejtése | idegen képzők nyelvünkben | idegen szavak 11. c) | idegen szavak, nevek írása | *i* idegen nevekben | *kadencia — kádencia* | kiejtés II. C) | *kiló* | *kubikos — kubikus* | modoros kiejtés | *-on* szóvég idegen szavakban | *ökonómia, ökonomikus* | *parkett — parketta* | *passió — passzió* | *passzol — pászol* | *periféria, perifelikus* | *poén — poen* | *s* kiejtése idegen szavakban | *sch* idegen nevekben | *spájz — spejz* | *spaletta — spaléta* | *statika — sztatika* | *státus — státusz* | *szalvéta — szalvetta* | *szinonim, szinonima* | *szociális, szocialista* | *talentum — tálentom* | *vandál, vandalizmus* | *zseniális — geniális*

Irodalom: Fludorovits Jolán: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. MNyTK. 26.; AkH. 51—7; J. Soltész: Nyr. 1966 : 355—62; Bodolay: Nyr. 1967 : 297—300; Fischer: EgriKonf. 127—8; Pintér: uo.: 158—60; J. Soltész: uo. 174; Elekfi: uo. 195—6; Csók: uo. 210—3; Deme: uo. 255—6; Lőricze: Nyőrs. 127—9; Süle: Nyr. 1968 : 1—10; Pásztor: Nyr. 1969 : 466—7; Ferenczy: Nyr. 1971 : 494—5; Magay: NévtEa. 359—62; Deme: MNy. 1973 : 20—31; Szilágyi: AnyKal. 222; Éder: uo. 232; Országh: uo. 69, 72; Ferenczy: uo. 211, 213, 227; Rozslay: uo. 223; Ladó: uo. 225, 228—31; Fabricius: uo. 224; Bárczi: Nym. 41—2; Péchy 28—9, 64, 115—20; Nyirkos: AnyKöz. 55—61; Ladó: MNy. 1976 : 155—72; Benkő Loránd—Lőrincze: Nyr. 1977 : 129—41; Banó: Nyr. 1977 : 19—31; Süle: Nyr. 1978 : 8—26. E. L.—É. Z.

idegen szavak, nevek írása

1. Az általánosan elterjedt, közkeletű idegen szavakat rendszerint magyarosan írjuk: *abszolút, agitáció, filozófia, pszichológia, kémia, keszon, kultúra, miniszter, molekula, rádió, televízió.* A *ch*-t nem szoktuk átírni: *achát, almanach, anarchia, krach, mechanizmus, orchidea, pech, technika, trachoma.* A *q (qu)* betűből átírásunkban *kv* lesz: *akvarell, akvárium, antikvárium, kollokvium, kvartett, kvintett, rekviem* (nem [rékviem]!) stb. Az *x*-et jobbára megtartjuk, olykor azonban *ksz*-szel vagy *gz*-vel átírjuk: *axióma, expressz, főnix, index, maximum, oxigén, szexuális, szintaxis, taxi,*

de *boksz(bőr)*, *bokszer*, *bokszol*, *buksza*, *bukszus* 'puszpáng'; *egzakt*, *egzaltált*, *egzekúció*, *egzisztencia*, *egzotikus*; stb. A *ch* és az *x* megmarad idegenből származó keresztneveinkben is: *Richárd* (de *Ulrik*), *Alexa*, *Maxim* (de orosz név átírásában *Makszim*), *Xavér*, *Xavéria*.

A meghonosult idegen szavaknak a végződését is magyarosan kell írnunk: *aktív*, *passzív*, *agitáció*, *vakáció*, *publicista*, *publicisztika*, *plagizál*, *vulgarizál*, *kalamáris*, *kalamitás*, *szolidaritás*, *doktorátus*, *kalifátus*, *fizika*, *geológia*, *geológus*, *technikus*, *specifikus*, *neurózis*, *szilikózis* stb.

2. A *ch* vagy *x* végződésű szavak *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* ragos alakjainak hasonult mássalhangzóját *h*-val, ill. *sz*-szel írjuk: *almanachhal*, *cechhel*, *krachhá*; *bóraxszal*, *kódexszel*, *paradoxszá*, *szfinxszé*; stb. Tulajdonnevekben is: *Blochhal*, *Machhal*, *Zürichhel* (ti. ha a *ch* a *h*-féle hangot jelöli, de: *Madáchcsal* [madáccsal]); *Foxszal*, *Marxszal*, *Marxszá*.

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása | idegen betűk kiejtése | *-val*, *-vel* rag II.2.

3. Ügyelnünk kell arra, hogy sok idegen szó tövének hosszú magánhangzója bizonyos származékokban röviddel váltakozik: *szociális*: *szocialista*, *szocializál*, *szocializmus*; *atléta*, *atlétika*: *atletizál*; *kollektív*: *kollektivizál*, *kollektivizmus*; *szimbólum*: *szimbolikus*, *szimbolista*, *szimbolizál*, *szimbolizmus*; *irónia*: *ironikus*, *ironizál*; *harmónia*, *harmónium*: *harmonika*, *harmonikus*, *harmonizál*; *filharmónia*: *filharmonikus*; *szimfónia*: *szimfonikus*; *kultúra*: *kulturális*, *kulturált*; *túra*, *túrázik*: *turista*, *turisztika*, *turizmus*; stb. Ügyeljünk a kétféle ejtésre és írásra! Egyik-másik idegen szóban nincs — vagy ma már nincs — váltakozás. Pl.: *enciklopédia*, *enciklopédikus*, *enciklopédista*; *esztéta*, *esztétika*, *esztétikus*, *esztétizál*; *utópia*, *utópista*, *utópisztikus*, *utópizmus*. — L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6—7.

4. Idegen tulajdonnevek — főképp földrajzi nevek (földrészek, országok, tartományok, városok, folyók, hegyek elnevezése) — sokszor magyaros alakban honosodtak meg: *Ázsia*, *Európa*; *Ausztria*, *Bolívia*, *Dánia*, *Csehszlovákia*, *Kanada*; *Karintia*, *Patagónia*; *Belgrád*, *Bukarest*, *Krakkó*, *Moszkva*, *Párizs*; *Lajta*, *Pó*, *Rajna*, *Visztula*; *Alpok*, *Andok*, *Himalája*, *Kaukázus*; stb. — L. még: földrajzi nevek írása | idegen földrajzi név magyar megfelelője

5. Egynémely ókori és újabb személynevet magyaros kiejtés szerint írunk: *Dárius*, *Herkules*, *Jézus Krisztus*, *Krőzus*; *Husz János*, *Kálvin János*, *Kopernikusz*; stb. A latin betűs idegen neveket különben rendesen eredeti alakjukban írjuk, de némelyik ismertebb személy keresztnevét olykor magyarosan és a magyar sorrend szerint: *Engels Frigyes*, *Marx Károly*, *Tell Vilmos*, *Verne Gyula*, *Tolsztoj Leó* stb. — L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 5. | idegen személyek magyar megnevezése

6. A nem közkeletű latin betűs szavakat, neveket, kifejezéseket, mondatokat meghagyjuk eredeti alakjukban (itt csak azoknak a kiejtését adjuk meg, amelyek kézikönyvünkben nem címszók): *adagio; comme il faut* [komilfó]; *know-how* [nouhau]; *pars pro toto* [pársz pró tótó]; *Balzac, Cézanne* [szëzàn v. szëzànn], *Goethe, Ibsen, Quintilianus* [kvintiliánusz], *Shakespeare, Whitman* [vitmen]; *Aachen* [áhen], *Bordeaux, Greenwich, Reggio di Calabria* [reddzso di kálábriá], *Rio de Janeiro* stb. — A mellékjeles betűket is változatlanul megtartjuk bennük: *ça ira* [szá irá]; *tête-à-tête* [tētátēt]; *così fan' tutte* [koszi fán tutte]; *Čapek* [csápek], *Krleža* [krlezsa], *Molière; Besançon* [b^{o}za~szo~], *Gdańsk* [gdányszk], *Ploești* [ploest]; stb. A helyesírási szabályzat megengedi (282. pont), hogy ha a nyomdának nincs megfelelő betűje, elhagyjuk a mellékjelet, s csak az alapbetű maradjon meg: *Capek, Moliere* stb. (De a nagyobb, igényesebb nyomdák nem élnek ezzel az engedménnyel.) Nem kifogástalan az sem, ha (a régi szabályzat szerint) a mellékjeles betűt a hozzá legközelebb álló hangértékű magyar betűvel, betűkapcsolattal helyettesítjük, pl. *Čapek* helyett *Csapek, Dvořák* helyett *Dvorzsák*. — L. még: *Dvořák*.

7. A ragokat és a jeleket az idegen nevekhez is kötőjel nélkül kapcsoljuk (hacsak nem „néma" betűn végződik a név): *Byrontól* [bájrontól], *Titus Liviusnak*, [títusz líviusznak], *Schillerrel; Berlinben, Turnu Severinig* [szeverinig]; *a Bachok;* stb. A *-val, -vel* rag hasonult *v*-jét a kiejtés szerint írjuk: *Andrićtyal, Leibnizcel, Greenwichcsel;* stb. Kettőzött betű után kötőjel szükséges: *Falstaff-fal, Grimm-mel; Renn-nek, Scott-tól; Goldmann-né*. (Csak így tűnik ki az alapforma.) — A hangérték nélküli betű után is kötőjellel kapcsolódik a toldalék: *Lassalle-lal* [lászállal], *Shakespeare-nek, (a franciák) Molière-je, Cannes-ban* [kánban]. (A *g, t, s* stb. hangot jelölő *gh, th, sh*, ill. *sch* stb. betűkapcsolat utolsó jegyét nem tekintjük „néma" betűnek, vagyis kötőjel nélkül járulnak hozzájuk a ragok; pl. *Buschsal)*.

8. A képzőt a két vagy több különírt elemű tulajdonnévhez kötőjellel kapcsoljuk; a nagy kezdőbetűk megmaradnak: *Maurice Ravel-i* [morisz ráveli], *Wagner Richárd-os* [vágner rihárdos], *New York-i, Salt Lake City-i* [szóltléjk sziti v. esetleg: szitii], *Viña del Mar-i* [vinyá del mári]; stb. (De: *monte-carlói* [karlói], mert a tulajdonnév elemeit már eleve kötőjel kapcsolja össze.) — Az egyelemű név melléknévi származékát kis kezdőbetűvel, kötőjel nélkül írjuk: *anderseni* [anderzeni], *petrarcai; bolognai* [bolonyai], *coventryi* [kav(e)ntri v. esetleg: kav(e)ntrii] stb. De kötőjelet teszünk a hangérték nélküli (néma) betű után: *baudelaire-i* [bodlēri], *montreux-i* [montrői]. — A toldalékok előtt az *a, e, o* betűre nézve lásd: idegen szavak ragozása 1—2.

L. még: *-i* képző *i* végű helynevekhez

9. A nem latin írású nyelvekből való szavakat, neveket magyar kiejtésüknek megfelelően ábécénk szerint írjuk át. Sok ilyen nyelv szavainak, neveinek átírási szabályzata még kidolgozásra vár. L. még: cirillbetűs szók átírása | görög nevek, szók átírása | japán nevek és szavak írása | kínai nevek és szavak átírása

IRODALOM: AkH. 265—89; Deme: Magy. 16—8; J. Soltész: Nyr. 1966 : 355—62; Fodor: NyK. 1966 : 381—96; Süle: Nyr. 1968 : 1—10; Szabó T. A.: AnyÉ. 76—7; Grétsy: NyszetGyak. 69; Szántó: Nyr. 1973 : 167—9; Szemere: AkHTört. 207—18, 222—30; Kontra: Nyr. 1975 : 37—40; Süle: Nyr. 1978 : 8—26; Kovalovszky: NyünkVil. 160—4. F. G.

idegen szavak ragozása

A magyarosan írt idegen szót jövevényszónak tekintjük, tehát úgy illesztjük hozzá a toldalékot, mint más hasonló magyar szavakhoz: *folklórt, folklórnak, folklórral, folklórunk.* Az idegen írásmódú szavak és nevek toldalékos alakjaiban a következőkre vigyázzunk:

1. Az *a* és *e* szóvég a legtöbb rag és jel előtt *á*-vá, *é*-vé nyúlik, ha ragtalan alakban is teljes szótag elemeként kiejtjük. Pl.: *Canova* [kanóva v. olaszosabban: kȧnóvȧ], *Canovának* [kanóvának]; *Petrarca* [petrarka v. olaszosabban: pëtrȧrkȧ], *Petrarcánál* [petrarkánál v. pëtrȧrkánál]; *Dante, Dantét; Goethe* [gőte v. gőtë], *Goethének* [gőtének]; *Halle, Halléból.*

2. A szóvégi *o*, mely magyar szövegben rendszerint hosszan hangzik, a ragozásban mindig hosszú lesz, ezért toldalék előtt *ó*-val írjuk. Pl.: *adagio* [adáddzsó v. olaszosabban: ȧdádzso], *adagiója* [adaddzsója v. ȧdádzsója]; *Boccaccio* [bokaccsó v. bokȧccso], *Boccacciót* [bokaccsót v. bokȧccsót]; *Giotto* [dzsottó], *Giottóé* [dzsottóé]; *Makarenko* [makarënko], *Makarenkóval* [makarënkóval]; *Rio de Janeiró*-i.

3. Ha a szó néma betűkkel vagy betűcsoporttal végződik, a toldalékok a kiejtett szóalakhoz igazodnak (írásban kötőjellel kapcsolódnak). Ez vonatkozik a francia szóvégi *e*-re is, mely néha (különösen versben, énekben) hangzik ugyan, de a közönséges beszédben nem alkot teljes szótagot. Pl.: *bonmot* [bonmó v. bommó], *bonmot-val* [bonmóval]; *Diderot* [didró], *Diderot-t* [didrót]; *Marseille* [marszej v. franciásabban: márszēj], *Marseille-ben* [marszejben]; *Coleridge* [kólridzs], *Coleridge-ot* [kólridzsot], *Coleridge-dzsal* [kólriddzsal]; *Rabelais* [rȧble], *Rabelais-ről* [rȧbléről] v. *Rabelais-ról* [rȧbléról]; *Baudelaire* [bodlēr], *Baudelaire-ből* [bodlērből], *Baudelaire-rel* [bodlērrel].

4. Nagyon ritkán az is előfordulhat, hogy egy idegen név olyan mellékjeles magánhangzóval végződik, amely a magyar ábécéből hiányzik. A toldalékot ilyenkor is célszerű kötőjellel kapcsolni a változatlanul

maradó betűhöz, jóllehet a magánhangzó kiejtése — ha egyébként megfelel is egy magyar magánhangzónak — a toldalék előtt megváltozhat. Ilyen a (német helyesírásból jobban ismert) kétpontos *ä* betű finn nevek végén: *Jyväskylä* [jüveszküle], *Jyvaskylä-ben* [jüveszkülében]; ilyenek az olasz szóvégi hangsúlyt jelölő tompa ékezetes betűk, pl. *Unità* [unitá], *az Unità-val* [unitával].

5. A német és az angol *er* szóvéget úgy ejtjük és toldalékoljuk, mint a magyar szavakban: *Baedekkerré* [bédekerré], *Spencerrel* [szpënszerrel].

6. A toldalék hangrendjére nézve lásd: magánhangzó-illeszkedés II. 6. a)—c); a toldalékos alakok helyesírására: idegen szavak, nevek írása 7—8.

IRODALOM: AkH. 52—5; Szemere: AkHTört. 227—30. E. L.

idegen személyek magyar megnevezése

1. A családnevet mai elveink és gyakorlatunk szerint nem fordítjuk le. Kivétel a szenteknek a származási helyre utaló neve, amely voltaképpen inkább állandó jelző, mint családnév *(Szalézi Szent Ferenc, Assziszi Szent Ferenc)*. Gyakran lefordítjuk azonban az irodalmi beszélő neveket, különösen a komikus figurákét, mert itt a komikumnak fontos eleme a közszói jelentés. Ilyen lefordított név Shakespeare Vízkeresztjében *Böffen Tóbiás* (az eredetiben *Sir Toby Belch)*. Hasonló nevek a Szentivánéji álomban *Zuboly, Gyalu, Vackor* stb. Molière vígjátékhősét, *Georges Dandin*-t régebben *Dandin György*-nek fordították, újabban Illyés *Duda Gyuri*-vá magyarította. Heinrich Mann *Professor Unrat*-ja pedig a magyarban *Ronda tanár úr* lett.

Ugyanígy lefordítjuk az irodalomban a természeti népek beszélő neveit is. Ilyen az indián *Bőrharisnya, Sólyomszem, Ravasz Róka* stb.

Érdemes megemlíteni, hogy ha le nem fordítjuk is, magyaros alakban használjuk néhány közismert, főleg történeti személynek a nevét: *Kálvin* János, *Kolumbusz* Kristóf, *Verne* Gyula stb. L. még: irodalmi névadás.

2. A keresztnevek lefordításában is sokat változott a szemlélet. A nyelvújítók tudatosan törekedtek az idegen keresztnevek magyarrá tételére. Akkoriban általános volt a *Shakespeare Vilmos, Schlegel Frigyes* megjelölés *(William Shakespeare, Friedrich Schlegel* helyett). Idővel azonban állandósult a személynév sérthetetlenségének elve, s ennek megfelelően a keresztnevek lefordítása ma már csak azon a szűk területen dívik, ahol nincs mellettük családnév, tehát a szentek, az uralkodók és a pápák nevében. Ezért nevezzük a német *Heinrich*, az angol *Henry*, a francia *Henri* nevű uralkodókat mind *Henrik*-nek, a jelenlegi, lengyel származású pápát *János Pál*-nak stb. Ámde itt is van kivé-

tel, főleg ha a névnek nincs közkeletű magyar megfelelője. Az *Edward* nevű angol királyokat nem nevezzük *Edé*-nek vagy *Eduárd*-nak, sem *Baudouin* belga királyt *Baldvin*-nak.

Van még néhány olyan idegen személynév, amely a közhasználatban a már említett múlt századi divat hatására magyaros sorrendben, magyar keresztnévvel rögződött meg, ill. magyaros és eredeti formában egyaránt használatos. Ilyenek: *Engels Frigyes, Tolsztoj Leó, Clark Ádám, May Károly, Schiller Frigyes* stb. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a keresztnevek lefordítása nemcsak korszerűtlen dolog volna napjainkban, hanem célszerűtlen is, mivel számos nehézséggel, kellemetlenséggel járna. Igen sok keresztnévnek nincs is magyar megfelelője, még a kínálkozó megfelelések sem mind egyértelműen jók, ezenkívül nemegyszer okozna vagy legalábbis okozhatna zavart a lefordított nevek nyelvenkénti gyakoriságbeli eltérése, más-más hangulati értéke. A német *Johann* nevet például fordíthatjuk *János*-nak, de a *Johannes*-ből rövidült *Hans* már le nem fordítható névnek számít. Más esetekben már eleve csak alaki „magyarosításról" lehetne szó. Az olasz *Felicità* névnek a latin eredetű, de egy kissé elavult *Felicitász* a magyar megfelelője, nem pedig a csak szótövében azonos *Felícia*. A francia *Jacqueline*-é pedig nem a *Jakab* férfinév nőiesített változata, a *Jakobina*, nem is a nyelvújítási *Jakabka*, hanem az újabban felbukkanó *Zsaklin*. Nem véletlen, hogy a keresztnevek lefordításából adódó betűrendi és egyéb zavarok megszüntetésére a nemzetközi könyvészetben is át kellett térni a keresztnevek eredeti alakban való meghagyására, természetesen a lexikonokban szokásos sorrendben, a családnevet előrevéve, tehát: *Müller Hans, Petőfi Sándor* (ez az ún. magyar sorrend).

3. Sajátos probléma a külföldre szakadt magyarok idegenszerűvé alakított személynevének használata. Tehát pl.: *Amerigo Tot* vagy *Tóth Imre? Victor Vasarely* vagy *Vásárhelyi Viktor*, esetleg *Győző?* A legajánlatosabb megoldás itt az, hogy a szóban forgó személyt először mindkét névformával megnevezzük, utána már inkább régi, magyar nevükön emlegetjük őket. Természetesen csak akkor, ha a személy, akit megnevezünk, szintén eredeti, magyar nevét használja, amikor magyarul ír vagy beszél.

4. A családnév és keresztnév s o r r e n d j é t a magyar anyakönyvi és személynyilvántartási gyakorlat, valamint a névjegyzékek és lexikonok nemzetközi gyakorlata kötelezően családnév + keresztnév (hivatalosan: utónév) sorrendben rögzíti, tehát egy *Hans Weiner* nevű német állampolgár nevét a magyar hatóságok *Weiner Hans* formában tartják nyilván. A sajtóban, idegen szerzők megnevezésekor, külföldi színdarabok szereplőinek felsorolásakor többnyire az eredeti névsorrendet tartjuk meg,

tehát: *Anna Frank* naplója, nem pedig *Frank Anna* naplója. Ez a névsorrend külön tájékoztató értékű, mert mindjárt tudtunkra adja, hogy nem egy *Frank Anna* nevű magyar lányról van szó. Ha a nevek betűrendben sorakoznak, akkor mindig a családnév áll elöl, az idegen keresztnév pedig vesszővel elkülönítve — vagy olykor vessző nélkül — mögötte: *Aalto, Alvar; Bahr, Hermann; Cankar, Ivan; Duhamel, Georges; Kafka, Franz;* stb. Keresztnévként is élő vagy számunkra ismeretlen, szokatlan (például amerikai, japán) családnév esetén célszerű a családnevet dőlt szedéssel vagy más módon kiemelni (Victor *Hugo* v. *Hugo* Victor, ill. Victor *HUGO;* Upton *Sinclair*, Sinclair *Lewis; Kobajasi* Ken-Icsiro).

L. még: hanglejtés II. 1. c), e) | idegen alakú keresztnevek | keresztnevek lefordítása | személynevek elemeinek sorrendje | személynevek hangsúlyozása

Irodalom: Szeremley: Msn. 1935 : 21—2, Radó: Msn. 1935 : 121—5; Kristóf: Msn. 1940 : 41—3; Kovalovszky: Msn. 1941 : 57—8; uő: Msn. 1941 : 62—3; Lükő: Msn. 1944 : 46—8; Nagy J. B.: Msn. 1944 : 73—7; Süle: Nyr. 1968 : 5—6; Szemere: AkHTört. 221—2. G. L.—L. J.

idegenszerű hanglejtés L. hanglejtés II. 1. c), e), III. 2—7. idegenszerűségek 1.

idegenszerű hangsúly L. hangsúly 1. b), 2. b)

idegenszerű kiejtés L. kiejtés II. C

idegenszerűségek

1. Fogalmuk

Az idegenszerűségek (barbarizmusok) fogalmába tágabban értelmezve minden olyan kifejezőeszköz beletartozik, amely nem az illető nyelv sajátos belső fejlődéstörvényei szerint, hanem egy más, idegen nyelv hatására keletkezett. Így idegenszerűség a magyarban a német eredetű *stramm*, a franciából átvett *apropó*, az angolból kapott *görl* szó vagy a szállóigeként használt olasz *Lasciate ogni speranza* Dante-idézet is.

Szűkebb értelemben azonban — s alább így foglalkozunk a kérdéssel — csak az olyan, idegen hatásra keletkezett kifejezőeszközöket tekintjük idegenszerűnek, amelyek nem készen — idegen formában — kapott alakulatok, hanem az átvevő nyelv eszközeivel utánozzák amazokat. Eszerint mindenképp idegenszerű a magyarban a *született* szó (vö. német *geborene)* a *Hunyadi Jánosné született Szilágyi Erzsébet* névalakban (magyarosan: *Hunyadi Jánosné Szilágyi Erzsébet);* az *öcsém*, ill. a *húgom*

helyett az *ifjabb fiútestvérem*, ill. *fiatalabb leánytestvérem* körülírás (vö. német *mein jüngerer Bruder, meine jüngere Schwester)*; a *fél, retteg* igének tárggyal való régies, latinos bővítése: *féli a sorsot, rettegi a büntetést* (helyesebben: *fél a sorstól, a büntetéstől)* s a végig emelkedő — németes — hanglejtésű *Ön is jön?* típusú eldöntendő kérdés (magyarosan csak az utolsó előtti szótagig emelkedik, de a végén esik a dallam); és így tovább.

Mindamellett az egészükben idegen és az idegenszerű elemek egymással összeszövődve is előfordulnak. Például a *kultúrház* összetett szó a német *Kulturhaus* szolgai fordításaként jött létre. Előtagja a német *Kultur-* szóalak mása; nyelvünkben ennek a latinos *kultúra* vagy a magyar *művelődés(i)* szó felelne meg. Utótagja ellenben, a *ház*, ősi szavunk. A *kultúrház, kultúrintézmény* stb. szó tehát csak előtagja miatt sérti nyelvünk hagyományos szabályait, de helyesebb a *művelődési ház* v. *otthon*, a *művelődési intézmény*.

2. Keletkezésük

Az idegenszerűségek a más-más nyelvű népek érintkezésének nyomai, a nyelvek életének természetes velejárói: a másoktól megismert fogalmak nevét egy nép nemcsak az idegen megnevezés közvetlen átvételével sajátíthatja el, hanem azáltal is, hogy jól-rosszul lefordítja a maga nyelvére. Az anyanyelv és az ismert idegen nyelvek megfelelő elemei (képes értelmű stb. kifejezései, nyelvtani eszközei) ui. az emberek nyelvi emlékezetében sokszor összekeveredtek, s öntudatlanul is keletkeznek t ü k ö r f o r d í t á s o k és s z e r k e z e t u t á n z á s o k. Az így megszülető idegenszerűségek pedig mégsem annyira szembeszökők, mint az eredeti alakban átvett szavak, kifejezések, idézetek: ezért észrevétlenebbül is terjednek tovább, s „fertőző" veszélyük nagyobb. Ha új fogalmak megnevezésére kényszerülünk, — a legkényelmesebb megoldásként — ismert idegen szók jelentéseit szoktuk alapul venni: azok mintájára t ü k ö r s z ó t, t ü k ö r k i f e j e z é s t készítünk. Ezért jelölhetjük a lencse alakú optikai üveget mi is a *lencse* szóval, mint más nyelvek (vö. latin *lens*, német *Linse* stb.); a matematikában a *gyököt von* is a latin (radicem [ex]trahere) stb. mintát követve alakult; a diplomácia nyelvében szereplő *szóbeli jegyzék* viszont inkább francia eredetire *(note verbale)* megy vissza; a betegesen felfokozott életvágyat, vad életstílust pedig az olasz *dolce vita* nyomán mondjuk mi is *édes élet*-nek.

Más nyelvekbeli jelentésstruktúráknak vagy nyelvtani szerkezeteknek ilyenféle átsugárzását újabban (nyelvi) i n t e r f e r e n c i a néven is emlegetjük. — Vö. fordítás és nyelvhelyesség.

3. Osztályozásuk

a) E r e d e t ü k szerint főként a legutóbbi évszázadokban keletkezett, írott adatokból jobban nyomon követhető idegenszerűségeket szokás

csoportosítani; a homályosabb, ősrégi tükörkifejezések a mai nyelvművelés szempontjából érdektelenek is. — Így sok századon át gazdagodtunk latinizmusokkal: ilyen egyebek közt a célhatározó mellékmondatnak beálló melléknévi igenévvel való rövidítése. Pl. *Hogy a jelentést megtárgyaljuk* (a tanácsterembe mentünk) helyett: *A jelentést megtárgyalandó* . . . — A németességek a 18—19. században szinte elárasztották nyelvünket, de régebben is, utóbb is keletkeztek ilyenek. Közéjük tartozik például a *kér* ige főnévi igeneves bővítése: *Kérjük* v. *kéretik* [magyarosan: *szíveskedjék* v. *tessék*] az ajtót *becsukni!* — Szláv hatások (szlavizmusok) már a honfoglalás előtt is érték nyelvünket, mégsem maradt egyetlen szláv nyelvnek sem olyan erős nyoma, mint a latinnak meg a németnek. Újabban mindenesetre feltünedeznek russzicizmusok (oroszos kifejezések) is. Az orosz nyelv hatása a többi nagy európai nyelvénél jóval újabb keletű, s ennek megfelelően számszerűleg is kisebb. A russzicizmusok között vannak olyanok, melyek a politikai változások folytán, szükségszerűen terjedtek el (pl. a *községháza* helyett a *tanácsháza*, a *miniszterelnök* helyett a *miniszertanács elnöke* stb.), vannak azonban olyanok is, melyek nincsenek teljesen összhangban nyelvünk szellemével, s emiatt nem könyvelhetők el nyereségként. Pl. az *ugyanakkor* kötőszó használata ellentét kifejezésére idővonatkozás nélküli szembeállításokban a hagyományos *holott* és *pedig* kötőszók helyett alighanem a *v to zse vremja* kifejezésnek szó szerinti fordításával magyarázható. Minden bizonnyal russzicizmus *öntevékeny* szavunknak 'működvelő' jelentésben való alkalmazása is. Gyakran találkozhatunk az *egy sor* határozatlan névelős főnévnek olyan jelzői használatával, melyben ez a szó körülbelül 'sok, számos, jelentős számú' értelemben szerepel. Pl.: Tárgyalásokat folytattunk *egy sor* baráti országgal. Ez a szóhasználat az orosz *rjad* 'sor' hatására terjedhetett el. A mozgalmi és a hivatalos nyelvben nem ritka a *viszonyul* igének ilyenfajta, átvitt értelmű alkalmazása: *(nem) jól viszonyul a munkájához, így kell viszonyulnunk a kérdéshez* stb. A *viszonyul* ilyen értelemben az orosz *otnoszitszja* fordításaként honosodott meg. Helyette egyszerűbb és magyarosabb: *(nem) szereti, jól* v. *rosszul végzi a munkáját; így kell felfognunk (értenünk, megközelítenünk) a kérdést.* Értekezleteken, beszámolókban a vezetők gyakran a *szűk keresztmetszet*-tel indokolják meg a lemaradást. Ez a jelzős kapcsolat az orosz *uzkoje szecsenyije* tükörkifejezese, s ajánlatosabb volna, ha helyette *a termelést gátló körülmények*-re, *fogyatékosságok*-ra, *hibák*-ra hivatkoznánk. (Megfelelője az angolban is megvan: *bottle-neck*. Az angol nyelvhelyességi írók bírálják is mint agyonkoptatott metaforát.) A túlzónak érződő *drága barátaim* és a *forró üdvözlettel* protokolláris formák szintén az oroszból való tükörfordításnak a szülöttei. — Újlatin, hihetőleg román nyelvi hatásra alakult ki a

személytelen *kell* igének egy másik, felszólító módú személyragos igével együtt való alkalmazása: *el kell menjek* (e helyett: *el kell mennem*). — Angolosságok mintegy másfél száz éve szivárognak folyamatosan nyelvünkbe: így kaptuk a sportnak sok terminusát *(szabadrúgás, szabadgyakorlat)*, továbbá a bankéletnek, a külkereskedelemnek, a hajózásnak stb. nem egy kifejezését. — Más nyelvek még kisebb mértékben hatottak nyelvünkre.

Gyakran azonban egyszerre több nyelv is hozzájárulhatott egy-egy idegenszerű kifejezésnek, nyelvi alakulatnak a magyarban való meghonosodásához. A *Viszontlátásra!* köszönés több európai nyelv megfelelő kifejezésének fordításaként jött létre nyelvünkben, bár legfőbb mintája a német *Auf Wiedersehen!* volt. — A *talál* ige újabb, 'vél, gondol, ítél' jelentését például a német, az angol és a francia nyelvi analógiák együttes hatásával magyarázhatjuk, bár nyilván a német volt közülük a legfontosabb. — A mozaikszó-alkotás pedig még nemzetközibb nyelvi jelenség: különféle idegen nyelvű minták mind hozzájárulhattak *MÁV*-típusú betűszóink hazai divatjához.

b) Aszerint, hogy a nyelvi rendszernek melyik nagy egységébe (más szemlélet szerint: melyik nyelvi szintbe) tartozik az idegenszerűség, szintén több fajtájáról beszélhetünk.

Hangtani idegenszerűség például a franciás raccsolás: az *r*-nek az ínycsap pörgetésével való képzése. — A szókészlet idegenszerűségei mindenekelőtt jelentésbeliek: tükörszók, tükörkifejezések — mint a matematikában a *törtszám*, az *egyenlet*; de ilyen a *töltőtoll* vagy az *önkiszolgáló* (étkező stb.) is. Külön részletes vizsgálatot érdemelnek az idegen hatást tükröző állandó szókapcsolatok, szólások, amilyen pl. a *végül, de nem utolsósorban* (vö. angol *last but not least)*, a *hóna alá nyúl* 'megsegít' (vö. német *unter die Arme* v. *Achsel greifen)* stb. Ezekre lásd: frazeológiai idegenszerűségek. Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvtani idegenszerűségeket. Ezek egy része alaktani vonatkozású; ilyen volt például 1900 táján a németesen sok tagú szóösszetétel divatja *(búzaexportárkiegyenlítés)*; más részük a mondattanba tartozik, mint pl. a mennyiségjelzős főnév latinos és németes többes száma *(háromkirályok; sok napok)* vagy a megkülönböztető számnévi jelzőnek sportnyelvi hátravetése *(Nagy három)*.

4. Megítélésük szempontjai

Az idegenszerűségek társadalmi értékelése az uralkodó közszellemmel és ízléssel változhat. A mai megítélés leginkább abban tér el az előző korokétól, hogy egyrészt igyekszik különbséget tenni az idegenszerűségek típusai és felhasználásuk módja közt, másrészt az anyanyelv féltő gondozását nem keveri össze a sovinizmussal, a nemzeti elzárkózással.

a) Azokkal az idegen mintára született kifejezőeszközökkel, amelyek nem sértik a máig kialakult magyar nyelvi rendszert, megszokott jelentéshasználatot és stílust, bármikor élhetünk. A régen lúdtollból készített íróeszköz későbbi fajtáját tehát mi is bátran nevezhetjük *toll*-nak (vö. latin *penna)*, sőt ennek tintával, ill. festékes betéttel megtölthető változatát is *töltőtoll*-nak (vö. a régibb német *Füllfeder*-rel), ill. *golyóstoll*-nak: ahogy másoktól megismertük. Ugyanígy hibátlan a matematika nyelvében az *egész szám* és a *törtszám*, a *hatványra emel*, a *gyököt von*, az *egyenlet*, a *függvény*, a *közös nevezőre hoz* stb. kifejezés, noha valamennyinek a szemléletét készen kaptuk.

Ha azonban van egy idegen hatást tükröző nyelvi formának, eszköznek hagyományos, esetleg eredetibb, találó szemléletre utaló magyar szinonimája is, nem szabad ezt pusztán kényelemszeretetből vagy idegenmajmolásból végképp mellőznünk: a *nagyképű* szó szemléletesebb is, mint a német kaptára varrt *beképzelt* (vö. *eingebildet)*; a *labdarúgás* szó pedig elemeinek jelentéstartalma miatt világosabb (motiváltabb), mint az idegenből vett *futball*.

Az új, kevésbé magyaros szóhasználat olykor korszerűbbnek látszik. A grafikonok korában különösen természetes, hogy a 'nagy', ill. a 'kicsi' értelmét több tárgykörben a *magas*, ill. az *alacsony* szóval (vagy szinonimáival) fejezzük ki: *magas* lázról, haszonról, ára król vagy *alacsony* kamatlábról, költségekről, termésátlagról beszélünk — bár ez inkább a nemzetközi, kivált a német nyelvi szemlélethez illik, nem pedig a régibb magyar szóhasználathoz. Innen azonban már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy *drágítás* helyett szinte mindig *áremelés*-ről, *olcsóbbodás* helyett *áresés*-ről beszéljünk; s ma már a kereskedelem alig ismeri a *drága*, *olcsó* szót és jó tömör származékait, szerkezeteit. — Ez a példa arra is rávilágít, hogy az idegenszerűségek kifejezte gondolkodásmód az indoeurópai világnyelvekhez igazítja, s ezzel olykor fölöslegesen elszürkíti, esetleg hosszadalmasabbá is teszi nyelvünket.

b) Némelykor az idegen mintájú kifejezés régebben csakugyan elütött a magyaros használattól — de csak azért, mert nyelvünkben egy természetes változás lassabban folyt le vagy később indult meg. Az idegen hatás tehát ilyenkor csak siettetett egy gyökerében nem magyartalan fejlődést, s amint idővel több példában a mi nyelvünkben is közkeletű lett — „grammatikalizálódott" — az új eszköz, nyomban el is vesztette idegen stílusárnyalatát. A nyelvtudomány szerint például az egyidejűség kötőszói szembeállító-megengedő szerephez is juthatnak. *A fiam meghozza a zsömlét, míg én megfőzöm a teát;* itt még időhatározói értékű a *míg;* de emitt már ellentétes: *a fiam nem házias, míg a lányom él-hal a főzésért.* Az utóbbit vagy száz éven át helytelenítette nyelvművelésünk, mert csak

a német *während* '1. mialatt; 2. ellenben, holott' kötőszó utánzását látta benne. Ma már nem rosszalljuk az újabb használatot sem, hiszen a magyar mondattanba is beleépült; a belőle fejlődött *míg — addig* páros ellentétes kötőszónknak pedig nincs is német mintája, tehát nem németes: *míg a fiam megfontolt természetű, addig a lányom egy kissé szeles.* (A *míg, amíg* használatának nyelvhelyességi kérdéseiről részletesebben lásd: *amíg.)* — A mozaikszókról már említettük, hogy szinte minden régi magyar előzmény nélkül, főleg nemzetközi hatásra keletkeznek nyelvünkben. Típusuk és szabályaik azonban már szintén beleépültek nyelvünk rendszerébe, s a maguk körében hasznosan, korszerűen egészítik ki hagyományos szóalkotásunkat.

c) Kerüljük azonban az olyan idegenszerűségeket, amelyek merőben szükségtelenek, és sértik nyelvtani szabályainkat is: hiszen használatuk pusztán nyelvünk hiányos ismeretéből vagy fölényeskedő kozmopolitizmusból fakad. Ilyen magyartalanság leggyakrabban a mondatszerkesztésben fordul elő. Ne válaszoljunk például a *Van időd?* típusú eldöntendő kérdésekre tagadó ige *(nincs, nincsen)* helyett a puszta *nem* módosítószóval! — Kerüljük a magyarban szokatlan főnévi igeneves mellékmondat-rövidítést, pl. *A tervünk: jövőre megépíteni az óvodát* (helyesen: *Az a tervünk, hogy jövőre felépítjük).* — Kellő ok nélkül ne használjunk fajtát, anyagot jelentő főnevet idegen mintájú többes számban: inkább a *virágot* szeressük, mint a *virágokat,* s *cseresznyét* együnk, ne *cseresznyéket!* — Takarékoskodjunk az úgyis odaértett *az* stb. mutató névmással: Kaptam egy kérdőívet, rögtön ki is töltöm (fölösleges az *azt);* Addig üsd a vasat, míg *az* meleg! (így helyes: míg meleg); stb. (Bővebben lásd: mutató névmás | *őket — azokat.)* — A szavak használatában mutatkozó bántó idegenszerűséget is kerülnünk kell, de Arany Jánossal azt valljuk, hogy a józan nyelvművelés nem „a szavak egérfarkába" kapaszkodik, hanem főképp a mondatszövés magyarosságára ügyel.

d) A különféle nyelvi rétegek, csoport- és szaknyelvek használatában is némileg eltérő mértékkel ítéljük meg az idegenszerűségeket. A magyaros használatra különösen az egész közösséghez (nép, nemzet) szóló vagy valamelyik fontos szerve, tekintélyes intézménye nevében írásban közzétett szövegekben kell ügyelnünk: a törvényeknek, a főhatósági jogszabályoknak, a társadalmi felhívásoknak, az országos ünnepségek szónoklatainak ebben is jó példát kell mutatniuk.

A nemzeti nyelv írott változata egyébként stílusnemenként más-más árnyalatú lehet. Például az értekező próza több szaknyelvi ízű nemzetközi kifejezést megbír. A rádió, a tévé és az újságok jóval gondosabbak a vezércikkekben és az elvi érdekű közleményekben; az üzemek életét, a dolgozók hétköznapjait és mindennapi vagy közérdekű problémáit bemutató természetes, közvetlen hangú riportokban azonban már csak jel-

lemzésül is bővebben alkalmazzák a helyi szójárást — idegenszerűségeivel együtt. A szépirodalomban a művészi szabadság még több felelősséget ró az alkotóra: neki kell eldöntenie, mikor milyen idegenszerű nyelvi eszközt vehet igénybe. A mai hivatali nyelvre a múltja eléggé sok rossz példát hagyott örökül: részben a régi latinos, majd németes hivatali stílus („irály") maradványa a szándékosan körmönfont, bonyolult fogalmazás, amelyben sok nemzetközi hátterű, papírízű kifejezés megfér. Ilyen sajátságai például a névelő elhagyása (felhívjuk *felet; címzett* értesítendő), a körülírt szerkezetek kedvelése a tömörebb toldalékos kifejezések helyett (*legköltségesebb* helyett: *a leginkább magas költségekkel történő; lebontatja* helyett: *intézkedik lebontásának elrendelése tárgyában;* stb.).

A beszélt nyelvi stílusok közül olykor meglepően sok magyartalanság akad olyanok mindennapi társalgásában, akik idegen nyelven nem is tudnak. Az ifjúság nyelvében például sokszor olyan divatos szólamok gyökereznek meg, amelyeknek idegen mintájára a fiatalok nem is gondolnak: például a „kedélyeskedő" *öreglány* 'idős nő, anya' a német *altes Mädchen* és az angol *old girl* mása. Ugyancsak sok idegen kifejezés tükröződik a sportnyelvben: ilyen a 'labda' jelentésű *bőr*, a 'csapat' jelentésű *tizenegy* és sok hasonló tükörszó. De ezek jobbára nem magyartalanok, s legföljebb túlzó divatozásuk miatt stílustalanok.

Előfordul, hogy valamely — egészében bántó — idegenszerűség egy-egy szaknyelv szűkebb használatában annyira meghonosodik, hogy ott már természetes, „szakszerű"; általában azonban nem helyeselnénk a befogadását. Ilyen a számnévi megkülönböztető jelző hátravetett alkalmazása a sportnyelvben *(Kovács II.* [kovács kettő], a mesterséges égitestek megnevezésében *(Szojuz III.* v. *Szojuz–3* [szojuz három]; *Apollo–4* v. *Apollo IV.* [apolló négy]; stb.).

L. még: *a, az* névelő hiánya hivatalos ízű kifejezések előtt | *egy* névelő névszói állítmány előtt | főnévi igenév II. A) 2–3., B) | francia nyelvi hatás | frazeológiai idegenszerűségek | germanizmusok | külföldön élő magyarok nyelve | latinizmusok | nyelvi rétegek | nyelvművelésünk története | stílusárnyalatok II. 3.

Irodalom: P. Thewrewk: A helyes magyarság elvei. 1873.; Finály: Magyarul; Füredi: Nyhib.; Simonyi: HMagy.[3]; Búzás; Tolnai: Nyúj.; Becker: Zwei Sprachanschlüsse. Leipzig–Berlin, 1948.; Lőrincze: NyÉl. 151–71; Tompa: NyFK. 81–113; Kovalovszky: uo. 115–97; Nagy J. B.: uo. 241–65; Bárczi: AnyMagy.; uő: MNyÉletr.[2] 351 kk.; Országh: Nyr. 1963 : 201; Martins, Eva: Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759–1831). Stockholm, 1970.; Szűts: AnyŐrj. 207–9; HivKve[2] 139–42; Tótfalusi: NyünkVil. 288–92; Gergely: MN. 1979. júl. 17. T. J.

idegen szón magyar képző

Bár furcsának látszik, gyakori eset, hogy idegen szóhoz magyar képző járul. Igaz, hogy az idegen alapszóval együtt gyakran átvesszük az idegen szó idegen képzős származékát is *(agitál — agitáció; emír — emirátus; pátosz — patetikus; rácio — racionális; stabil — stabilitás;* stb.), s helyettük nem mindig használhatunk az idegen alapszóból magyar képzővel alkotott szót. Nem mondjuk például azt, hogy *rációs, stabilság*, hiszen ilyen szavak nincsenek. Ezeket csak a közérthetőbb és teljes egészükben magyar *ésszerű, szilárdság* szavakkal helyettesíthetjük. Az idegen szavak azonban meghonosodva egyre inkább beilleszkednek a magyar szóképzés rendszerébe, s magyaros továbbképzésük természetessé válik: *agitálás, emírség, pátoszos*. Különösen akkor helyes és jogos ez, ha az idegen alapszó szükséges és pótolhatatlan, de idegen képzőjű származéka már kevésbé. Elvben tehát egy idegen vagy idegen eredetű szóhoz bármely magyar képző járulhat. Így létrejött igei származékok például *-l* képzővel: *pózol, sztrájkol, tippel, viccel; -z* képzővel: *ankétozik, púderez, rúzsoz, sízik, teniszezik, valutázik; -kodik, -kedik, -ködik* képzővel: *krakélerkedik, renitenskedik, smucigoskodik, spicliskedik, stréberkedik; -ódik, -ődik* képzővel: *akklimatizálódik, viccelődik*. Példák a hasonló melléknév- és főnévképzésre: *fúziós, rutinos, zaccos, nagystílű, kiskaliberű, bornírtság, smucigság* stb.

A magyar képzőjű idegen szavakat tehát nem az idegen szótő és a magyar képző közti látszólagos ellentmondás, hanem az idegen szavak értéke alapján kell megítélnünk. Kerüljük azokat, amelyeket ismertebb vagy magasabb stílusértékű magyar megfelelővel helyettesíthetünk, azokat a közismert, meghonosodott idegen tövű képzéseket ellenben, amelyek a magyar szótípusok közé jól beilleszkedtek, tekintsük a magyar szókincs egyenrangú tagjainak!

L. még: idegen képzők nyelvünkben

Irodalom: Fábián: Nyelvh. 147—8; F[erenczy]. G.: NymLev. 341; Sz[épe]. Gy.: uo. 341—2; R[uzsiczky]. É.: uo. 343. L. J.

-idegen utótagú összetételek

A határozóragot elhagyó, vagyis jelöletlen határozós összetételek egyik csoportjához tartoznak. Nem sok kifejezés sorolható ide, s szinte mind német tükörfordítás: *életidegen (lebensfremd), osztályidegen (klassenfremd)* stb. Német mintára alakult a *vadidegen* melléknév is *(wildfremd)*, ebben azonban az összetétel elemei közti viszony más: az előtag fokozó, nyomósító szerepű.

Régebben sokan elítélték ezt a szóalkotásmódot. Valójában nincs okunk kifogásolni, kellő ok nélkül azonban ne szaporítsuk az *-idegen* utótagú összetételek számát.

L. még: határozós összetételek 1.

idegenvezet

Az *idegenvezető, idegenvezetés* szóból elvont összetett ige. Ma még inkább szaknyelvi szó, a köznyelvben csak tréfás színezettel használjuk. Meghonosodása azonban folyamatban van. Választékosabban így mondjuk: *vki idegenvezető vhol* v. *idegeneket, külföldieket kalauzol, vezet.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

ideggyenge L. *-gyenge* utótagú összetételek

ide hallgass! L. társalgási formák 2. a)

ideiglenes — időleges

Mindkét szó az *idő* főnév származéka. Jelentésük árnyalati különbözősége miatt nem tanácsos felcserélnünk őket. Az *ideiglenes* jelentése: átmeneti, nem végleges. Pl. *ideiglenes kormány, építmény, igazolvány.* Az *időleges* jelentése: rövid ideig tartó. Pl. *időleges árleszállítás, segítség.* A két szó közti jelentéskülönbség oly csekély, hogy néha szinte nem is lehet eldönteni, egy-egy szókapcsolatban a két jelző közül melyik van inkább helyén. Ilyenkor természetesen mindkét megoldás kifogástalan. Ugyanez a helyzet az *ideiglenesen* és *időlegesen* határozói származékokkal, mivel a köztük levő jelentéskülönbség már többé-kevésbé elmosódott. — A kevésbé igényes élőbeszédben gyakori hiba az *ideiglenes* szónak pongyola, elhadart [ideglenes] ejtése.

IRODALOM: Ságí: Msn. 1934:156—7; HivKve² 142.

G. L.—Sz. L.

idejében L. *időben — idejében*

idejekorán

E választékos stílusértékű határozószavunknak a mai nyelvben ez a jelentése: 'még a kellő időben; idejében; jókor; még mielőtt valamely hátrányos helyzet bekövetkezett volna'. Régebben volt ilyen jelentése is: 'idő előtt, túlságosan korán'. Pl. Jókainál még ebben az értelemben találkozunk vele e kifejezésben: *idejekorán megvénült ember.* Ilyen jelentésben való használata azonban elavult, olyannyira, hogy egy mai olvasó a Jókaitól idézett példát akár szótévesztésnek is minősíthetné. Helyette ilyenkor a *korán, idő előtt*, esetleg a kissé régies, választékos *időnek előtte* forma kínálkozik. Ezek valamelyikével kell helyettesítenünk a napjaink sajtónyelvéből származó következő mondat *idejekorán* szavát is: A váratlan haláleset következtében a minisztérium 505. ajtaján *idejekorán* cserélnünk kell a névtáblát.

Természetesen az *idejekorán* is kifogástalan, ha — a jelenlegi nyelvszokáshoz igazodva — 'idejében' jelentésben élünk vele, pl.: A kapus *idejekorán* kifutott a kapujából, és így sikerült elcsípnie a labdát.

G. L.—K. G.

idekinn — ideki

A köznyelvben az *idekint* és a kissé választékosabb *idekinn* alak él. Az *idekünn* régies, ill. tájnyelvi (az *idekünt* még ritkább), az *ideki* pedig pongyola, ill. népies.

L. még: *kinn — kint, künn, künt*

idén — az idén L. *a, az* névelő időhatározók előtt 2.

ide — oda

Az *ide* határozószó, ill. igekötő a beszélőkhöz, a beszélés helyéhez való közeledést, közelítést, ill. velük való szoros kapcsolatot fejez ki *(ideáll, -bolondít, -figyel, -hív, -hoz, -jön, -jut, -néz; -illik, -látszik, -számít* stb.). Szemléletkeveredés, ill. a gyakoribb használat folytán némely ige mellett pongyola beszédben — részben táji hatásra is — az *oda* igekötő váltja fel: már rég *odaígérte* a könyvet, mégsem kaptam meg tőle; Add már *oda* azt kést! (helyesebbek *ide* igekötővel). Ha a beszélő közben helyet változtat, természetesen logikus az *oda* használata: Mondd meg neki, hogy jöjjön *oda* hozzám az ülés után, és hozza *oda* a levelet.

A következő kifejezésekben az *ide* inkább határozószó jellegű, ezért nem írjuk egybe az igenévvel; írásmódjuk azonban ingadozik: *ide csatolt, ide tartozó, ide vonatkozó, ide zárt;* de értelmező szótárainkban találhatók ilyen alakok is: *idecsatolt, idevonatkozó, idezár(t).* A megszokás következtében az AkH. szerint egybeírjuk ezeket: *idevágó, idevaló(si).*

Az *ide* középfokú alakját határozószónak tekintjük, s nem írjuk egybe az igével: *idébb jön, kerül* stb.

L. még: igekötők szerepe és használata | *oda — ide* K. M

idevalósi L. *-si* képző

i d é z ő j e l L. függő beszéd és kérdés | írásjelek 9. | tulajdonnevek írása III. 3.

i d é z ő m o n d a t s z ó r e n d j e

Ha az idéző mondat megelőzi az idézetet, állítmánya egyenes szórendű akkor, ha hangsúlyos; fordított szórendű, ha más kiemelt hangsúlyú mondatrész van mellette. Pl. *Pista megszólalt: „Ott voltam."* De: *Csak*

Pista szólalt meg. „Ott voltam." Ha az idéző mondat követi vagy megszakítja az idézetet, akkor állítmányának fordított a szórendje, mert az idézet vagy annak elöl álló része a kiemelt mondatrész szerepét tölti be: *„Ott voltam" — szólalt meg Pista. „Tegnap még — szólalt meg Pista — a Balatonnál voltam."*

L. még: igekötős ige szórendje | szórend V. 3. b)

IRODALOM: Rónai—Kerekes 474.

idéztem mondat, példa stb. L. igenévi-igei személyragozás

idő L. birtokos személyragozás 1. | *folyamán* | *idejekorán* | tő- és kötőhangzóváltakozások II. B) 5.

időálló — időt álló L. *-álló* utótagú összetételek

időbeni L. *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon

időben — idejében

Annak az időpontnak a kifejezésére, amikor egy cselekvés még eredményesen elvégezhető, néhány évtizede egyre sűrűbben használják az *időben* ragos névszót, pl.: *„Időben* el kell kezdeni a termés betakarítását"; „Siess, hogy *időben* kész legyél (vele)!" A hagyományosabb, birtokos személyragos forma ennél kétségtelenül választékosabb: *„Idejében* el kell kezdeni . . ."; „Siess, hogy *idejében* kész legyél (vele)!" Nincs okunk azonban arra sem, hogy a rövidebb *időben* formát különösebben hibáztassuk. A két eltérő felépítésű nyelvi forma jelentésének egybeeséséhez ugyanis minden bizonnyal az újabb nyelvhasználatunkra oly jellemző kihagyásos szerkesztésmód, a kihagyással tömörítő szerkesztés vezetett. Ha valaki az *időben* alakot hallja vagy olvassa, ma már elsősorban így értelmezi: 'a kellő időben', vagyis egy ehhez hasonló minősítő jelzős szerkezetből rövidült alaknak fogja fel. Mint ahogy tulajdonképpen az *idejében* is kihagyásos forma, hiszen ez meg — bár korábban — *a maga idejében* birtokos jelzős szerkezetből rövidült *idejében*-né.

Hagyományosabb voltán kívül az szólhat még az *idejében* forma mellett, hogy használatával az *időben* alaknak zavartalanabbul érvényesülhet egyéb, nem jelentéstömörítés útján szerzett értelme. Pl.: Minden mozgás térben és *időben* megy végbe. Ez azonban nem perdöntő érv.

L. még: birtokos személyragozás 1.

IRODALOM: S. H[ámori]. A.: NymLev. 176; Szabó T. A.: AnyKal. 169; Hernádi: MN. 1977. okt. 2. G. L.—K. G.

idő előtt L. *idejekorán*

időhatározó

Az időviszonatkozást jórészt ma is a közvetlenül érzékelhető helyviszonyokat jelölő nyelvi eszközök átvitt értelmű használatával fejezzük ki. Így a *mikor?*, *mennyi idő alatt?* kérdésre gyakran a *hol?* kérdésre válaszoló helyhatározói ragokat, névutókat, esetleg határozószókat alkalmazzuk: *e héten, a múlt évben, egy hét alatt, azalatt.* A *mikortól (fogva), mióta?* kérdésre hasonlóképp sokszor a *honnan?* kérdésre felelő nyelvtani formákat vesszük kölcsön: *elsejétől, mától (fogva).* S végül ugyanígy használjuk a *mikorra?*, *meddig?* kérdésnek megfelelő helyhatározói irányjelölő eszközöket: *holnapra, keddig, kedd előttre, addig(ra)* stb.

Az időhatározóval többé-kevésbé szoros rokonságban van a feltételes időhatározó (pl. *jó idő esetén* napozunk), továbbá a szá mhatározó (vö. *két ízben* is tárgyaltam velük). Újabb leíró nyelvtanaink a hármat együtt gyakran időféle határozók néven foglalják össze.

L. még: *alatt* | *belül* | *előtt* | *folyamán* | határozó | határozói igenév II—III. | jelöletlen határozó | *körül* | *követően* | *megelőzően* | *óta* | *során* | *után* — *múlva* — *múltán* 1—2.

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR.[2] 2 : 185—97; Sebestyén: Jtstil. 532—8; Rácz: MMNy.[3] 299—305. T. J.

időhatározói mellékmondatbeli tagadás L. tagadás mellékmondatban 3.

időhatározói mellékmondat megengedő értelemben L. *amikor* 3.

időhatározói mellékmondat mellérendelés értékében L. *amidőn* | *amíg* 2. | *amikor* 1. c)

időhatározói mellékmondat okhatározó értékében L. *amikor* 3. | *miután*

időleges L. *ideiglenes — időleges*

idősebb — idősb L. *-bb (-b)* fokjel 1. | *id.* szórendi helye | *ifjabb — ifjú* | mértékcsökkentő középfok

időszámítás

E szavunk legtágabb értelmében egyfelől az évnek hónapokra, napokra, hetekre osztását és ezek rendjét, elnevezését és számozását jelenti, másrészt az évek sorszámozásának kezdetét, kiinduló időpontját. Különböző

népek és korok sokféle időszámítást használtak, napjainkban azonban az Európában másfél évezrede használatos időszámítás kezd világszerte elterjedni. Ennek az időszámításnak a kezdőpontja egyetlen — bár történetileg nem pontosan tisztázott — eseményhez, Krisztus születéséhez fűződik. A korábbi — és a keresztény vallásúak közt ma is élő — megnevezés szerint *Krisztus utáni (Kr. u.)*, ill. *Krisztus előtti (Kr. e.)* évekről, évszázadokról beszélhetünk. Ehelyett újabban — néhány évtizede — az *időszámításunk szerinti (i. sz.)* és az *időszámításunk előtti (i. e.)* formulát használjuk. Vigyázzunk azonban, nehogy egyszerűen behelyettesítsük Krisztus neve helyébe az *időszámítás* szót, mert akkor értelmetlen megjelölést kapunk! Ezzel kapcsolatban kétféle hibás használattal is találkozunk.

1. Sokan elhagyják a személyragot, amikor pl. ezt mondják: *az időszámítás előtt az 5. században.* Nem tudjuk, mikor kezdte el az emberiség az első időszámítást, de azt pontosan tudjuk, melyik évvel kezdődik a *mi időszámításunk*, még akkor is, ha nem esik egybe Jézus Krisztus születésének újabban feltett évével. Az idézett forma tehát helyesen így hangzik (az) időszámítás*unk* előtt.

2. A korábbi (keresztény) megnevezés és a német *nach (unserer Zeitrechnung)* hatására ilyet mondanak: *időszámításunk utáni* (írásban rövidítve is: *i. u.)*; ez pedig mindenképpen tévedés. Időszámításunk nem időpont, hanem most is tart, tehát csak így mondhatjuk és írhatjuk: *időszámításunk szerint* (röv.: *i. sz.) a* 10. *században* v. *az időszámításunk szerinti (i. sz.)* 10. *században.*

Az *időszámításunk előtt* v. *előtti* kifejezés *(i. e.)* természetesen kifogástalan. Ötletes és ugyancsak nem kifogásolható az ilyen rövidebb jelölés: *—450-ben* (azaz *mínusz négyszázötvenben).*

IRODALOM: Szilágyi: ÉT. 1967 : 1350. E. L.

időugratás L. igeidők váltogatása, keveredése

időviszonyítás a melléknévi igenevek használatában L. befejezett melléknévi igenév 6—7. | folyamatos melléknévi igenév 7.

időz — időzik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. b)

id. szórendi helye

Az azonos nevű személyeket (különösen apát és fiát) megkülönböztető *idősebb* (rég. *idősb)* szó, ill. ennek *id.* rövidítése a személynév jelzője, ezért megelőzi azt: *id. Kovács Pál.* Címzésben vagy mondat elején nagybetűvel

kezdjük, de névsorban általában kisbetűvel írjuk, hogy ne zavarja a nevek betűrendjét.

L. még: *ifjabb — ifjú* | *ifj.* szórendi helye

-i és -beli képző többes alakú földrajzi nevekhez

Az *-i* melléknévképzőt nem szívesen kapcsoljuk közvetlenül olyan földrajzi nevekhez, amelyek csak többes számban használhatók, mint *Dardanellák, Fülöp-szigetek, Egyesült Államok, Alpok, Andok, Kárpátok.* Ha államalakulat jelzős nevéről van szó, a *-beli* képzőt használjuk helyette: *az egyesült államokbeli* körutazás. A *-szigetek* utótagú országnevek kaphatnak *-i* képzőt, de az egyes számúra rövidített, természetesebb alak is járatos: *Fülöp-szigeteki* (v. *Fülöp-szigeti)* népviselet. Az *Alpok* szokottabb melléknévi származékát a latinos többesből képezzük: *alpesi* (de él a ritkább, választékosabb *alpi* is), a *Kárpátok*-ét az önállóan ritkán előforduló egyes számú alakból: *kárpáti.* Az *Andok* változatlanul marad, a többes alakhoz *-beli* képzőt teszünk: *andokbeli* (kevésbé helyes az idegen többesből alakult *andesekbeli* v. az *andesi).* Hasonlóan: *dardanellákbeli,* bár ezt szívesebben helyettesítjük körülírással, pl. *a közlekedés a Dardanellákban.*

L. még: *Alpok — Alpesek* | *Andok — Andesek* E. L.

ifiasszony, ifjasszony

A fiatalasszonynak, menyecskének kedveskedő megszólításaként járta régen a népi, ill. népies nyelvhasználatban. Ma már divatjamúlt, s jobbára csak az irodalomból és a népdalokból ismerős. Fennmaradt még ebben az állandó kapcsolatban: *Déryné ifiasszony.*

L. még: megszólítás és formái I. 3. | szótagolás 2.

ifiúr L. megszólítás és formái I. 2.

ifjabb — ifjú

Az apjával azonos nevű fiú megkülönböztetésére — az *ifj.* rövidítés feloldásaként — régebben mind az *ifjabb,* mind az *ifjú* használatos volt: *ifjabb* Nagy Pál — *ifjú* Nagy Pál. Újabban a középfokú alak valamelyest háttérbe szorult az alapfokúval szemben. A szóhasználatnak ez az eltolódása nem jelent gazdagodást, s ezért nem is igen örülhetünk neki. Ilyen szerepben az *ifjabb* melléknév a természetesebb, a jobb. Elvégre nem azt akarjuk hangsúlyozni, hogy az így megjelölt személy fiatal, hanem hogy a családban van egy ugyanolyan nevű, de nála idősebb férfi is. Egy bizonyos életkoron túl amúgy is furcsa egy kissé, ha valakit *ifjú* X. Y.-nak neveznek.

Lényegében ugyanezt mondhatjuk az *id.* rövidítés élőszóbeli megfelelőjéről, az *idős—idősebb* (régebben *idősb)* alakpárról is. Itt is a közép-

fokút — az *idősebb*-et — tartjuk logikusabbnak. Hiszen nem mindenki *idős*, aki — *idősebb* . . .

Egyébként a személynevek megkülönböztetésére való *ifjabb* — *idősebb* jelzőknek más nyelvekben is többnyire középfokú melléknevek felelnek meg. Ezek közül itt csak a latin *junior*-t, ill. *senior*-t említjük, melyeket különben számos más nyelv is átvett erre a célra, gyakran rövidítve.

L. még: *-bb (-b)* fokjel 2. | *ifj.* szórendi helye | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 4.

IRODALOM: F[erenczy]. G[éza].: Nyr. 1972 : 124; Szilágyi: ÉT. 1972 : 1280; Ferenczy: RTÚ. 1974. márc. 11—17. K. G.

ifj. szórendi helye

Az azonos nevű személyeket (főleg apát és fiát) megkülönböztető *ifjabb* szó, ill. ennek *ifj.* rövidítése a személynévnek jelzője, ezért megelőzi azt: *ifj. Varga Domokos*. Címzésben vagy mondat elején nagybetűvel kezdjük, de névsorban általában kisbetűvel írjuk, hogy ne zavarja a nevek betűrendjét.

L. még: *id.* szórendi helye

ifjú — fiatal L. *fiatal — ifjú*

ifjúsági nyelv

1. Napjaink egyik legfontosabb, legnagyobb hatású és leggyorsabban fejlődő nyelvi rétege az ifjúsági nyelv. Jelentőségében természetesen nem vetekedhet sem a köz- és irodalmi nyelvvel, sem a nyelvjárásokkal, sem pedig a szaknyelvekkel, a csoportnyelvek között azonban — a nagyvárosi nyelvhez és részben még a sportnyelvhez hasonlóan — megkülönböztetett figyelem, kiemelkedő hely illeti meg.

Az ifjúsági nyelv jellegzetesen 20. századi képződmény; a szakirodalomban maga az *ifjúsági nyelv* elnevezés is csak 1963-ban bukkan fel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy e nyelvi rétegnek nincsenek előzményei. Előzménye egyrészt a diáknyelv, amely már a századfordulón, sőt még korábban is többé-kevésbé elkülönülő, sajátos csoportnyelvnek számított, másrészt a nem diák fiataloknak a származás, a család, a munkahely és a környezet által kiformált nyelve, ezenkívül a sorköteles években akarva-akaratlan elsajátított katonai szakzsargon s esetleg egy-egy sportág kifejezéskészlete, végül pedig az argó, amely különböző csatornákon keresztül, néha közvetlenül, néha különféle áttételek révén jutott el — bár korántsem azonos mértékben — a fiatalsághoz. A felszabadulás után azonban, főleg a 60-as évek eleje óta mindinkább el-

mosódtak azok a különbségek, amelyek régebben a diáknyelv és a nem diák fiatalság nyelve között megfigyelhetők voltak. Az iskola és az élet kapcsolatának szorosabbá válásával a tanulóifjúság egyre inkább részt vesz a társadalom életében, bekapcsolódik — ha csak időszakonként is — a termelőmunkába, bizonyos iskolatípusokban pedig már részben termelőmunkát is végez, és a gyakorlati életre készül fel. Megismerkedik a már dolgozó fiatalság életével, nyelvével, a magáéba illeszti azt, közben pedig a maga nyelvét, sajátos szavait, kifejezéseit továbbadja az ifjúság más rétegeinek. Ennek következménye az, hogy ma már a diáknyelv tanulmányozása lényegében egyet jelent az ifjúság nyelvének a vizsgálatával.

2. Az elmondottak szemléltetésére röviden áttekinthetjük az ifjúsági nyelv főbb témaköreit. Természetesen beletartoznak e nyelvbe, sőt ma is leginkább jellemzők rá az iskolai élet sajátos ifjúsági szavai és kifejezései. Ilyenek például a tantárgyelnevezések: *biosz, bikusz* v. *bigyológia* (= biológia), *föci* (= földrajz), *matek* (= matematika), *rémtan* (= mértan) *töci, töri* v. *törci* (= történelem) stb. Ilyenek az érdemjegyek, közülük is elsősorban az elégtelen osztályzat elnevezései: *bunkó, dákó, deszka, dugó, egyenes, fa, gerenda, gyökér, gyufa, horog, kampó, karó, szigony, tök, tűzifa* stb. (Jellemzően mutatja az ifjúsági nyelv szemléletességét és frisseségét, hogy a ma is élő elnevezéseknek legnagyobb része az elégtelent jelző számjegynek — a jelenlegi osztálytályzási rend szerint az egyesnek — a formájára, külső alakjára utal!) Ilyenek magának az iskolának, ill. az iskolafajtáknak a megnevezései: *isi, suli, sulaj, gimi, fősuli, trágyaegyetem* (= agrártudományi egyetem); a diákotthonok sajátos szavai: *kolesz, koli, kolista, Petőfi-leves* (= „Minek nevezzelek?"), *BMV-leves* (= „*B*ele *m*inden *v*acakot!"), *Leningrád-leves* (ti. bevehetetlen, mint Leningrád volt a második világháborúban a németek számára); stb. De beletartoztak azok a szavak is, amelyek nem közvetlenül az iskolai élettel, hanem általában a fiatalság életével kapcsolatosak. Tehát a testrésznevek (szem: *bogyó, leső, kuklyuk;* szív: *pumpa, ütő;* száj: *csőr, etető;* női mell: *előny, tejcsarnok, tejcsárda;* láb: *lőcs, mankó, virgács;* haj: *toll, séró, hári*); a ruházatnak, vagyis a „szerelés"-nek a darabjait jelentő szavak *(jakó, naci, surranó, topogó, tyúkszemtok, kultúrmadzag, cicifix, tökfedő);* a rokonságnevek *(fati, muti, tesó, bratyesz* v. *bratyó, ősök);* a lányok, nők megnevezései *(béka, bige, bula, csaj, csirke, jérce, madárka, moha, pipi, pulyka);* a férfit, ill. fiút jelölő szavak *(csávó, fej, gádzsó, hapsi, krapek, manusz, mókus, pacák, pali, pók, surmó, szivar, tag, ürge);* a járműmegnevezések (kerékpár: *kecske, drótkecske, csőszamár, bicaj, bringa;* motorkerékpár: *benzinkecske,* ennek hátsó ülése: *tyúkrázda;* lovas kocsi: *szőrös taxi, zabmotoros;* Trabant: *trabicsek, szappantartó, furnérláda);* az evés-ivás szavai *(burkol, silózik, betermel, bevermel,*

behajít, tankol); a beszéddel kapcsolatos azavak és kifejezések *(csiripel, dumál, süketel, szövegel; hinti* v. *nyomja a sódert, nyomja a szöveget, kultúrszövege van, sok a szöveg)*; a zene és a tánc szavai *(sípláda, zajláda, ricsajdoboz, füttykaszni; csörög, csurglizik, ráz, rop, rütyőzik)*; stb. Minden csoportból csak néhány példát idéztünk, de a felsorolást szinte vég nélkül folytathatnánk.

3. Mivel az ifjúsági nyelv, mint említettük, az argóból is sokat merített, ill. merít, sokan majdhogynem azonosítják az argóval vagy annak „szakmaibb" változatával, ti. a bűnözők titkos nyelvével, a tolvajnyelvvel. Úgy vélik, hogy az ifjúság nyelve is valamiféle tolvajnyelv, csak éppen magán visel bizonyos életkori, fiatalos sajátosságokat. (Ezért bukkan föl nemegyszer még ma is az ifjúsági nyelvnek rosszalló, sőt becsmérlő *jassznyelv, fattyúnyelv, vagánynyelv, csibésznyelv* és más efféle megnevezése.) Ez a nézet azonban hibás, mert nem a lényegre tekint, hanem a látszatra alapoz. A felszínesebb vizsgálat valóban azt mutatja vagy legalábbis mutathatja, hogy az ifjúsági nyelv az argónak, sőt a tolvajnyelvnek egy fajtája, hiszen minduntalan feltűnnek benne olyan szavak és kifejezések is, amelyek a bűnözők világából, a tolvajnyelvből valók. Pl.: *hekus, hé, zsaru, zsernyák, fakabát* (valamennyi azt jelenti: rendőr), *rajzol* (= lop), *ajser pali* (= gazdag ember), *leadja a drótot* (= titkos üzenetet ad; az ifjúsági nyelvben már többnyire csak azt jelenti: titkot kifecseg) stb. A tolvajnyelvnek és az ifjúsági nyelvnek a célja, rendeltetése azonban egészen más. A tolvajnyelvnek maga a titkosság a célja, ugyanis a hivatásos bűnözők éppen sajátos szókincsükkel, titkos nyelvükkel igyekeznek elérni, hogy a be nem avatottak ne értsék meg beszédüket, ne szerezzenek tudomást tervezett bűncselekményeikről. Ilyen titkos nyelven, látszólag ártatlan, semmitmondó közbeszólásokkal *(Tessék!; Maga jön?; Lássuk csak!;* stb.) adnak például egymásnak tájékoztatást lapjukról a hamiskártyások. (Nem véletlen, hogy a tolvajnyelvvel nem annyira nyelvészek, inkább a hivatalból érintettek, ti. a bűnüldözők szervek szakemberei, a nyomozók, rendőrtisztek foglalkoznak. A tolvajnyelvi szótárakat legnagyobbrészt rendőrségi szakemberek állították össze és adták ki.) Ezzel szemben az ifjúsági nyelvnek nem a titkosság a célja, hanem az egy csoporthoz való tartozás hangsúlyozása, az egy generációbeliek összetartozásának kifejezése. Igaz, az ifjúsági nyelv szókincse is eléggé változó, ez azonban nem a tudatosan titkosságra törekvő mesterséges nyelvalkotással, hanem a nemzedékek váltakozásával és az újszerű, egyéni kifejezésre való törekvéssel magyarázható.

4. Az ifjúsági nyelv szó- és kifejezéskészlete nemcsak a fogalomkörök szempontjából, hanem nyelvi, alaktani szempontból, alkotásmódját tekintve is igen változatos. Gyakoriak a képzett szavak, különösen a játékos

kicsinyítő, becéző képzővel alakultak: *vili* (= világos), *kori* (= korcsolya), *trabcsi* (= Trabant), *uncsi* (= unalmas), *figyu!* (= figyelj!), *cerka* (= ceruza), *ruci* (= ruha), *napej* (= napközi), *brekusz* (= béka) stb. Általában kedvelik a fiatalok a korunkban amúgy is igen elterjedt rövidítéseket, mozaikszókat: *diri*, *tancsi*, *doli*, *mó* (= mozi), *hábé* (= házibuli), *Zsó*, *Zsu* stb. L. még: becézőnév. Nagy számban találhatók benne egyéni alkotású, gyakran játékos, szócserés összetételek: *tájfunkabát* (= orkánkabát), *proletárszendvics* (= zsíroskenyér), *tetűpuska* (fésű), *benzintyúk* (= motorkerékpár hátsó ülésén ülő nő), *füstrúd* (= cigaretta) stb. Kedveltek a betűcserés, torzításos és egyéb szójátékos formák: *sirodalom* (= irodalom), *mérgesítő* (=értesítő), *bizony hitvány* (= bizonyítvány), *zimó* (= mozi), *nyuszog* (= szúnyog) stb. Sűrűn fordulnak elő a fiatalok beszédében szemléletes — többnyire duplacsavaros, áttételes — kifejezések: *ereszt a feje* (= buta); *Szemfelszedés nincs!* (kb. ezt jelenti: 'ne bámulj engem annyira, mert kiesik a szemed'; leány mondja ezt az őt fixírozó fiúnak); *trombitának nézték* (= megfújták, vagyis: ellopták); stb.

Mondattani szempontból az ifjúsági nyelv csak kevéssé tér el a köznyelvtől; sajátos nyelvtanáról tehát nem beszélhetünk. De azért akad idevágó sajátsága is. Ilyen pl. a mondatszó értékű, indulati töltésű névszók használata, általában a jelzésszerű közlés: *gáz!* (= baj van, vigyázz!) *nyomás!*, *tűnés!*, *olaj!* (= takarodj, tűnj el, fussunk)!; *oké*; stb.

5. Mindent egybevetve, hasznos, nyelvgazdagító vagy épp ellenkezőleg: káros, ártalmas nyelvi réteg-e az ifjúsági nyelv? A válaszunk: inkább hasznos, mint káros, de ahhoz, hogy még inkább, egyértelműen értékes rétege legyen nyelvünknek, a szülők, pedagógusok, nyelvészek, írók s általában a felnőttek józan hangú, türelmes felvilágosító, nevelő munkája szükséges. Nem bírálni és büntetni kell a fiatalokat beszédükért, stílusukért, hanem inkább dicsérni őket nyelvi alkotókészségükért, s ennek kapcsán ébreszteni rá őket arra, hogy pl. a túlzó, nyers és eredetieskedő jelzők (*klassz*, *kasa*, *atomi*, *oltári*, *állati*, *baromi*, *lepra* stb.) gépiessé váló használata a stílus elszürkülésével jár együtt. A fiatalokkal való érintkezés során — iskolában és iskolán kívül egyaránt — minden alkalmat meg kell ragadni, hogy tudatosítsuk: az ifjúság nyelve figyelemre és megbecsülésre érdemes, de nem szabad hagyni beszennyeződni, mert akkor elveszti vonzó arculatát, s ezzel együtt értéke is nagymértékben csökken. Tovább kell növelni szemléletességét, játékosságát, pajzán szellemességét, minden nagyképűségtől és fontoskodástól mentes természetességét, de vissza kell benne szorítani egyrészt a durva, ízléstelen szavakat és kifejezéseket (pl. a 'nő' értelmében használt, szellemesnek szánt, de valójában megalázó *lepedőakrobata*, *áru*, *test*, *tojó* szavakat, a *le van szarva*, *valagba rúg* és más efféle durvaságokat, a szinte a mondatvégi írásjel

szerepét betöltő sztereotip trágárságokat stb.), másrészt azokat a szavakat és fordulatokat, amelyek a tolvajnyelvből, a bűnözők nyelvéből szivárogtak át az ifjúsági nyelvbe. Meg kell értetni a fiatalokkal, hogy nyelvük — amely természetesen nem helyettesítheti, csupán kiegészítheti, árnyalhatja a köznyelvet, vagyis csak az azonos generációbeliek egymás közti bizalmas érintkezésére szolgálhat — nem a trágárságoktól vagy tolvajnyelvi szavaktól értékes, hanem éppen ezek nélkül, ezek ellenére az.

L. még: nagyvárosi nyelv | nyelvi rétegek 4. | stílusrétegek I. 1. b)—c), II. 5.

IRODALOM: Dobos: A magyar diáknyelv és szótára. 1898.; Kovalovszky: V. 1963|5 : 66—75; Borosné: Nyr. 1965: 147—57; Szűts: MNyTR. 310—4; uő: JtStil 605—7; Mizser: Nyr. 1971: 418—9; Nyr. 1972 : 285—6; Matijevics: A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972.; Büky L.: Nyr. 1974 : 282—5; Kovalovszky: MMNyünk 92—3; Bachát: AnyKöz, 107—22; Kovalovszky: Nyfejl. 118—24; Kolozsvári Grandpierre: Nyr. 1978 : 148—52; Grétsy: Tanulm. 100; Mizser: NyünkVil. 144—6; Kolozsvári G.: Herder 105—40; Bachát: ÉA. 1980.1 : 4. G. L.

-ig L. *-ig* határozórag

igazában — igazán

A két szó közül csak az *igazán* teljesen köznyelvi, a. m. 'csakugyan, valóban'. Az *igazában* valamivel ritkább, egy kissé népies, és többek használatában egyértékű a *valójában* 'lényegében, tulajdonképpen' határozóval; előfordul azonban — inkább tájnyelvi használatban — 'őszintén' jelentésben is (mondd meg *igazában*, . . .). Nyomatékos használatban mind az *igazában* mind az *igazán* azt is jelentheti, hogy 'alaposan': Ha egyszer (úgy) *igazában* v. *igazán* kialhatnám magam! — A szintén nyomatékos, bizalmas, ill. tréfás, indulatos vagy olykor gúnyos *istenigazában* összetétel a kelleténél, a szokásosnál jóval nagyobb mértéket, fokot érezteti: 'alaposan, ugyancsak', pl. megmondtam neki (amúgy) *istenigazában*.

L. még: *csakugyan — igazán — tényleg — való(já)ban* E. L.

igazat ad L. *ad* terpeszkedő kifejezésekben

igaz — igazi — valódi

E három rokon értelmű melléknév jelentései részben érintkeznek, de némely ponton elkülönülnek. Az *igaz* fogalmában a valóságnak, a lényegnek, az igazságnak, bizonyos erkölcsi követelménynek való megfelelés az uralkodó jegy *(igaz történet, beszéd; igaz barátság, szerelem; igaz szívvel; igaz ember, hazafi;* stb.); az *igazi* azt jelenti, hogy valakiben, valamiben

megvannak a szóban forgó fogalom fő jellemzői, kellékei, jellegzetes vonásai, vagyis valóságos, hiteles, nem hamis; pl.: *igazi férfi; igazi szerelem; az igazi bűnös; igazi gyémánt.* A *valódi* melléknév is lényegében az utóbbi jelentésárnyalatot fejezi ki, azt, hogy valami valóban az, aminek látszik, mondják vagy lennie kell, tehát eredeti, nem utánzott, nem hamis vagy tettetett (pl. *valódi érzés).* Az *igazi*-val szemben azonban egy kissé választékosabb, hivatalosabb ízű, ill. szaknyelvi (pl. *igazi* v. *valódi gyémánt, gyöngy, svéd acél; igazi* v. *valódi boldogság, szépség, tehetség; igazi* v. *valódi könnyek);* néhány kapcsolatban pedig csak az utóbbi használatos: *valódi aláírás, kép* (fénytani értelemben); *valódi tört.*

Nagyjából ugyanilyen eltérések, árnyalati különbségek figyelhetők meg a tárgyalt szavak főnévi használatában is. Jó példa erre József Attila Thomas Mann üdvözlése c. versének közismert sora („az *igazat* mondd, ne csak a *valódit*"), amelyből világosan érezhető, hogy a *valódi* a költő szóhasználatában erkölcsi értelemben kevesebb, mint az *igaz.*

L. még: *csakugyan — igazán — tényleg — való(já)ban*

Irodalom: Lőrincze: Nyőrs. 432—4. G. L.—K. M.

igazodás L. beszédhangok kapcsolódása II. 2.

igazolási — igazoló (eljárás) L. *-ási, -ési* végződésű szavak

igazság [igasság] L. beszédhangok kapcsolódása II. 4. d)

ige

Míg a névszó tárgyi és tulajdonfogalmat jelöl, az ige mint szófaj egy másik fontos fogalmi csoportot képvisel: létezést, állapotot, helyzetet, folyamatot, történést, mozgást, cselekvést fejez ki. (Névszó és ige jellegét egyesítik s köztük átmenetet alkotnak az igei névszók — pl. *mozgás, kérés* — és a különféle igenevek.)

Mivel az ige kifejezte létezés, folyamat, cselekvés stb. általában valamely dologi fogalommal vagy személlyel függ össze, az ige az e fogalmat vagy személyt megnevező névszóhoz, az alanyhoz járul állítmányként. Más szerepben, névszóként alkalmazva, csak ritkán fordul elő (pl.: a *megy* ige cselekvést fejez ki; beléállt a *félsz;* lesz *nemulass; eszem-iszom* ember; kedves virág a *nefelejcs;* mi ez a *lebuj?).*

Bár nyelvünknek — finnugor örökségként — ősi, természetes és gyakori jellegzetessége a tárgyi fogalmakat, állapotot és tulajdonságot kifejező, tehát statikus, nyugalmasabb névszói állítmány (pl. *szép* az élet), a fejlődés során az igei állítmány vált uralkodóvá. Az életre ugyanis éppen az

elevenség, a változás, a mozgás a jellemző, s ezért az ige hasznos és szükséges, sőt nélkülözhetetlen a folyamatként létező világnak, a folytonosan változó valóságnak a kifejezésére és megjelenítésére, s alkalmas eszköze az érzelmi és indulati hullámzás erőteljesebb éreztetésének. Ez egyúttal fő stílusértéke. A belesűríthető tartalmi gazdagság, árnyalati és alaki változatosság pedig jelentős tömörítési lehetőséget és kifejezésbeli sokoldalúságot ad neki.

Az igének ugyanis olyan előnyei vannak (jelentésbeli többrétűség és árnyalatosság, alaki eszközök gazdagsága) a névszói állítmány tömör egyszerűségéhez képest, hogy a kifejezés igényének bonyolultabbá válásával központi szerepűvé vált. Mint a mondat magva, középpontja pedig különféle viszonyulásainak jelzésére gazdag ragozási rendszert fejlesztett ki (mód- és időjeleket, személyragokat). A szorosan vett ragozási rendszer sokrétű viszonyító lehetőségén kívül az ige szófajának alaki és jelentésbeli gazdagságát, használatának sokoldalúságát növeli a különféle igefajták tartalmi és szemléleti változatossága, az igeképzők és az igekötők, valamint a származékok és összetételek bősége. Mindezeknek az eszközöknek tömörítőereje, kifejezésbeli mozgékonysága és árnyalatossága jellegzetes magyar sajátság (pl.: *harsan, felcsattan, látlak)*.

E jelentésbeli és alaki árnyalatos változatosság, valamint a — más nyelvekhez képest ugyan mérsékelt — ragozásbeli gazdagság mellett az ige használati körét az is kitágítja, hogy mivel az ige a mondatban rendszerint állítmány, szervesen hozzákapcsolódik — a jelzőt kivéve — a többi mondatrész (alany, tárgy, határozó), jelentésbeli sokrétűsége pedig más szófajokhoz teremt átmenetet, ill. kapcsolatot. Az ige kérdésköre tehát a nyelvtannak központi fejezete.

Az ige elsőbbségének fontos tényezője a ragozott, igés állítmányú mondat konkrét, személyes jellege a névszós kifejezés elvontságával, elmosódó személytelenségével szemben. Pl.: Hiába *volt* minden *figyelmeztetés*, továbbra is *tapasztalható részéről* munkájának hanyag végzése. Helyesebb, igés szerkezettel: Hiába *figyelmeztettük*, továbbra is azt *tapasztaltuk*, hogy *elhanyagolja* v. *hanyagul* végzi munkáját. E mondatnak személyre utaló határozottsága nyilván hatásosabb is. Az igei állítmány mozgalmasságát, energiáját és változatosságát azonban leronthatja és közömbösítheti a nagyon általános értelmű vagy sokjelentésű s ezért igen gyakran használt, elkoptatott „mindenes" igék fölösleges divatja, főképp az ún. terpeszkedő kifejezésekben (kifejezést *ad*, felhasználásra *kerül*, befejezést *nyer*, intézkedés *történik*, kezdetét *veszi* stb.).

L. még: beálló melléknévi igenév | befejezett melléknévi igenév | felszólítás | felszólító alak kijelentő helyett | felszólító mód | feltételes mód | folyamatos melléknévi igenév | főnévi igenév | határozói igenév | hiányos

ragozású igék | igefajták | ige hangsúlya | igei állítmány | igeidők váltogatása, keveredése | igék elvonása képzős összetett főnevekből | igekötők szerepe és használata | igenévi-igei személyragozás | ikes és iktelen ragozás | jövő idő | kijelentő mód, jelen idő | kijelentő mód, múlt idő | múlt idő régies alakjai | névszói és névszói-igei állítmány | rendhagyó ragozású igék | szám- és személyhasználat az igeragozásban | szóképzés | szórend | tárgyas és alanyi ragozás váltogatása | tárgyas igék tárgyatlan használata | tárgyas ragozás | „tárgyas vagy alanyi ragozás" kezdetű címszók | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása | terpeszkedő kifejezések | tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

IRODALOM: NySegédk. 27; Terestyéni: StilV. 175; Szathmári—Terestyéni: uo. 240; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 167—8; Lotz: Nyr. 1967 : 41—5; O. Nagy: Nyr. 1968 : 204—9; Kossa: MM. 229—31; Temesi: MMNyR. 1 : 201, 210—1; Tompa: uo. 1 : 482—514, 2 : 105; Pásztor: Nyr. 1970 : 363—4; Szabó T. A.: AnyÉl. 1 : 65—8; Velcsovné: MMNy.[3] 17—24,170—85.

K. M.

igefajták

Az ige fogalmi tartalmának különféle rétegeit, változatait, árnyalatait a különféle igefajták fejezik ki. Az igéket különféle jelentéstartalmi csoportjaikon kívül többféleképpen osztályozhatjuk:

1. A cselekvés, történés lefolyásának módja szerint az igék két nagy csoportra oszthatók: a) tartós, huzamos vagy folyamatos *(áll, néz, megy, dolgozik)* és b) mozzanatos, pillanatnyi cselekvést, történést kifejező igékre *(dob, üt, villan, csattan)*. Az előbbiekhez tartoznak a gyakorító vagy ismétlő igék *(nézeget, futkároz, dobog, ugrál)*, az utóbbiakhoz a kezdő *(éled, gyullad, futamodik, kigyúl)* és a befejezett igék is *(megnéz, elolvas, becsuk, kimegy)*. Ezeknek az igefajtáknak nincs különösebb nyelvhelyességi vonatkozásuk.

2. A cselekvés irányulása, ráhatása, ill. ennek hiánya szerint: a) tárgyas igék *(ad, kér* vmit) és b) tárgyatlan igék *(megy, áll)*. E csoportokhoz kapcsolódik a tárgyas, ill. az alanyi ragozás alkalmazásának nyelvhelyességi kérdése. Erre lásd: tárgyas igék tárgyatlan használata | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása.

3. A cselekvésnek a cselekvő alanyhoz, ill. az alanyhoz és a tárgyhoz való viszonya szerint van a) cselekvő ige: cselekvését az alany maga végzi *(ír, mos, fest, tör)*; b) műveltető ige (lásd ott): a cselekvést az alany nem maga végzi, hanem mással végezteti, ő csak mintegy megindítója, értelmi szerzője *(írat, mosat, festet, töret)*; c) visszaható ige (bővebben lásd ott): az alanytól kiinduló cselekvés magára az alanyra hat vissza, ő tehát annak egyszersmind tárgya is *(mosakodik, törülközik, neki-*

ütődik); ide tartozik a kölcsönös értelmű visszaható ige is (lásd ott), amely két vagy több alanynak egymásra kölcsönösen ható cselekvését fejezi ki *(ölelkezik, verekszik, marakodik)*; d) szenvedő ige (bővebben lásd ott): a vele kifejezett cselekvés meghatározott vagy meg nem jelölt, ill. ismeretlen cselekvőtől indul ki, s hat a mondatbeli (szenvedő) alanyra, amely a cselekvést csak elviseli, „elszenvedi", mivel rajta megy végbe, vele történik valami *(íródik, íratik, megadatik, mosódik, törik)*.

4. Bár a cselekvés, történés általában határozott alanyhoz kapcsolódik, van néhány alanytalan vagy személytelen ige, amelynek jelentéstartalma független valamely határozott cselekvőtől, nincs pontosan megjelölhető alanya *(virrad, esteledik, fagy, havazik)*. Bővebben lásd: hiányos ragozású igék 11.

5. A cselekvés, történés lehetőségét — azt, hogy valaki (meg)tehet, (el)végezhet valamit, hogy valami bekövetkezhet, megtörténhet, végbemehet *(járhat, dobhat, leeshet)*, nyelvünkre jellemző módon fejezi ki a ható ige (bővebben lásd ott).

6. Szerkezetük szerint vannak: 1. egyszerű *(lát)*, 2. képzett *(látogat)* és 3. összetett — főként igekötős — igék *(meglát tönkremegy; képvisel, ellenőriz)*. Igei szerepet töltenek be a névmással szerkesztett *kelleti magát*-félék és az ún. terpeszkedő kifejezések (bővebben lásd ott). Ez utóbbiak rendszerint egy névszó és egy általános jelentésű ige kapcsolódásával, terjengősen körülírva fejezik ki valamely ige fogalmi tartalmát (pl. *nő — növekedést mutat)*.

E csoportok nyelvhelyességi problémáit azokban a szócikkekben tárgyaljuk, amelyekre az egyes igefajtákról szólva a fentiekben utaltunk.

L. még: ige | igekötők szerepe és használata | tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

Irodalom: Kovalovszky: Nyelvh.[3] 168—9, 180; Temesi: MMNyR.[2] 1 : 202—10; Velcsovné: MMNy.[3] 18—23. K. M.

ige hangsúlya

Bár az ige a mondat gerincét tevő legfontosabb szófajok közé tartozik, hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltát nem szófaji jellege, hanem a közlésben betöltött szerepe szabja meg. Így a hangsúlyos tárgy hangúlytalanná teheti az őt közvetlenül nyomon követő igét (mint állítmányt). Pl.: Jóska *ki*lencet ütött egy dobásra. (De ha az ige a tárggyal azonos mértékben mond újat, szintén hangsúlyos: **könyvét olvastam.**) Ugyanígy a hangsúlyos határozó is hangsúlytalanná teheti a nyomban utána következő igét (**falnak** *fordult)*. Ha ellenben az ige a határozóval azonos mértékben közöl újat, mindkettő hangsúlyos (**nyáron** *eveztünk)*. Az ige szófaji érté-

kének helytelen felfogása és túlbecsülése („a legfontosabb a mondatban") gyakran okoz hangsúlyozási hibákat. Hiba a hangsúlyos alany, tárgy vagy határozó után álló igének külön hangsúlyozása olyankor, amikor értelmileg nem kíván kiemelést: **sok pénzt ho***zott haza* (helyesen: **sok pénzt** *hozott haza)*; **úgy lát***szik, hogy elmúlik a vihar* (helyesen: **úgy** *látszik*; **Ki tilt***ja meg* (helyesen: **Ki** *tiltja meg?)*.

L. még: hangsúly 2. b), 3. b) | hangsúly és szórend I., III. A) É. Z.

igei állítmány

Az igei állítmány kifejezheti az alany cselekvését (sok ember *sétál* az utcán), az alanyon végbemenő történést (az ablakok *csillogtak* a napfényben), az alanynak valamilyen állapotban létét vagy állapotváltozását (az ég *kéklett;* arca *elsápadt* a félelemtől) és az alany létezését *(él* még valamennyi osztálytársam; *van* ott egy szép régi ház).

Az igei állítmány megjelöli az alany számát és személyét, a cselekvés, történés stb. módját és idejét. Minderre a névszói állítmány általában csak másodlagosan, egy igei rész segítségével képes. Ezért a mi nyelvünkben is — melynek pedig egyik jellegzetessége a névszói állítmány — gyakoribb az igei állítmány használata: konkrétabban, személyesebb jelleggel fejezi ki a mondanivalót, mint az efféle elvont, személytelen jellegű névszós (nominális) mondatszerkezet: *Hiába volt* minden *figyelmeztetés*, továbbra is tapasztalható részéről munkájának *felületes végzése* és *elhanyagolása* (helyesebben: Mindhiába *figyelmeztettük*, továbbra is azt *tapasztaljuk*, hogy munkáját felületesen *végzi*, *elhanyagolja)*. — Nem helyeselhetjük azonban az igei állítmány használatának terjedő divatját a névszói, ill. a névszói-igei állítmány rovására az ún. terpeszkedő kifejezésekben Pl.: a móri horpadás a Bakony északkeleti *határát képezi* (helyesen: a móri horpadás a Bakony északkeleti *határa)*.

Az igei állítmány dinamikusabb jelentésén alapul stilisztikai felhasználhatósága is. Sűrű alkalmazása, halmozása jól érzékeltetheti az események pergését, lüktetését, mozgalmasságát: Szinte *sercent*, hogy *nőtt* a fű, *Zengett* a fény, *tüzelt* a Nap, *Szökkent* a lomb, *virult* a Föld, *Táncolt* a Föld, *táncolt* az Ég S *csókolt* minden az Ég alatt. S *csókolt* minden az Ég alatt (Ady: Májusi zápor után).

L. még: ige | létige állítmányként | névszói és névszói-igei állítmány 2—4. | nominális és verbális stílus 2. | terpeszkedő kifejezések

Irodalom: Szathmári—Terestyéni: StilVázl. 240—2; Tompa: MMNyR. 2 : 120—4, 129—37; Kovalovszky: MNyelvh.[3] 167—8. Rácz: MMNy.[3] 238—9; Balogh: MMNyKk. 293—4. R. E.

igeidők L. felszólító mód I. 2. | feltételes mód I. | igeidők váltogatása, keveredése | jövő idő | kijelentő mód, jelen idő | kijelentő mód, múlt idő | múlt idő régies alakjai

igeidők váltogatása, keveredése

Az igeidők tudatos váltogatása a fogalmazást, az előadásmódot élénkítő stilisztikai eszköz lehet; oktalan és szükségtelen, sőt logikátlan, értelemzavaró csereberélésük — az ún. időugratás, időkeveredés — azonban a gyakorlatlan vagy felületes fogalmazóknak egyik jellegzetes hibája. Különösen zavaró az időváltogatás rövidebb lélegzetű szövegekben.

A kijelentő mód jelen ideje átképzeléses használatban gyakran áll múlt helyett az előadás, az elbeszélés élénkítésére, az izgalmas, gyorsan pergő események érzékeltetésére, a történtek hatásos megelevenítésére. Nyugalmasabb vagy leíró részleteknél, alkalmas ponton visszaválthatunk múlt időbe, de ügyeljünk arra, hogy ez természetes legyen, ne váltogassuk ötletszerűen, logikátlanul a két időt. Különösen zavaró hiba, ha előidejű múlt esemény elbeszélésekor csapunk át jelenbe. Pl. Magára *kapkodta* ruháit, előbb azonban még sebtében *kitölti* a lottószelvényeket. Ennyiben ügyeljünk tehát az időviszonyításra, mert egyébként nyelvünkben nincs a főcselekményhez, ill. a főmondathoz igazodó időegyeztetés. Az időviszonyítás alapja a beszélő időbeli álláspontja és szemléletmódja. Az egy-, elő- és utóidejűséget kötőszókkal és határozószókkal fejezzük ki. Az alkalmazott igeidők természetesen ezekkel sem állhatnak ellentétben. Hibás például ez: A nagykövet *a közelmúltban utazik* állomáshelyére. Helyes lehetőségek: *a közelmúltban utazott* vagy — ha jövőbeli eseményről van szó — *a közeljövőben utazik*.

Nyelvlélektani okok miatt, a megjelenítő átképzeléses kifejezésmód hatásossága folytán — s valószínűleg az irodalom, színház, film, televízió és rádió példája nyomán — a nyelvhasználatra általában jellemző a jelen idő használatának előretörése. Óvakodjunk azonban a modoros egyoldalúságtól, amely néha komikus eredményt szül.

Feltételes múlt helyett is bátran használhatunk kijelentő módú jelent: Ha *elmész*, ez nem *történik* meg! — L. feltételes mód I. 2.

Irodalom: Horváth: Msn. 1947 : 37. K. M.

igei előtagú összetételek L. jelzős összetételek 1.

igei jelző személyragozása L. igenévi-igei személyragozás

igei-névszói állítmány L. névszói és névszói-igei állítmány

igék elvonása képzős összetett főnevekből

Összetett igék régebben csak mondatbeli szomszédságból eredő tapadással keletkezek, pl.: *mennydörög, helytáll, rávág.* A *visel—viselés, ír—írás* analógiája azonban kihatott az igéből képzett utótagú összetételekre is. Így keletkeztek a *képviselő, képviselet, gyorsírás, gépírás* szavakból analógiás elvonással a *képvisel, gyorsír, gépír* igék. Ezeket régebbi nyelvművelőink erősen üldözték, de hiába. Nemcsak ezek honosodtak meg, hanem sok újabb összetétel is keletkezett erre a mintára, pl.: *apróhirdet, bérelszámol, idegenvezet, kárpótol, műfordít, nagymos, számfejt, vegytisztít.* Ide sorolható a nyelvújítási, továbbképzett *árverez* és *pártfogol* is. Ma már az ilyen, elvonással keletkezett összetett igék számát százra tehetjük.

Meghonosodásukat az alábbi nyelvi minták segítették elő:

1. A régi *számkivet* ige, amely a *szám kivé vet* 'számon kívül vet' szókapcsolat hagyományos megrövidülése. Ennek mintájára alkották a nyelvújítók a *száműz* igét.

2. Sok összetett főnévből lehet *-l* vagy *-z* igeképzővel újabb igét alkotni, pl.: *anyakönyvez, géppuskáz, hadgyakorlatozik, hangszerel, haszonbérel, indokol, istállótrágyáz, nászutazik, rangsorol.* Ezek is segítették az elvonásos összetett igék szaporodását, mert típusukat nem könnyű megkülönböztetni az effajta elvonásos igei összetételekétől: *fejtrágyáz, vegyelemez, vendégszerepel* stb.

3. Az utóbbi évtizedekben nagymértékben elszaporodó jelöletlen határozós főnévi összetételek (pl. *gőzfűtés, hátúszás)* szintén abban az irányban hatottak, hogy a *fejtrágyáz, gépír, hőszigetel*-féle jelöletlen határozós igei összetételek — ha elvonás útján is — elszaporodjanak.

4. A jelöletlen tárgyas főnévi összetételek, pl. *favágás, szénakaszálás* és mellettük a népnyelvi, ugyancsak tárgyrag nélküli *favágni, szénakaszálni* főnévi igenevek szintén az ilyen elvonásos igei összetételek keletkezését és elterjedését segítették: *gondvisel, kárpótol, műfordít, nyelvújít* stb.

5. Az *-ás, -és* képzős utótagú összetett főnevek mellé olyan jelöletlen tárgyas, igenévi összetételek mintájára, amilyen a *cipőhúzó, borivó, pecsenyesütő, világlátott* stb., gyakran jelöletlen határozós melléknévi igenevek is keletkeztek, pl.: *gépíró, gyorsíró, hangszigetelt* fülke, *mélyhűtött* áru stb. Esetenként nem mindig lehet megállapítani, hogy az *-ás, -és* képzős összetett főnév mellé melyik született meg hamarabb, az elvonásos melléknévi igenév-e vagy az ige. Az elvonással hamarabb kialakult összetett melléknévi igenév azonban segítette a megfelelő elvonásos igei összetétel kialakulását.

A csonkult előtagú igék köréről (pl. *gyógykezel)* azt mondhatjuk, hogy sok idetartozó szóalkotás meghonosodott, de maga a szóalkotásmód nem. Az elvonásos igei összetételekkel épp fordítva áll a dolog. Itt maga a szó-

alkotásmód kezd erősen meghonosodni, bár több divatjamúlt képződmény kiavul a használatból. Ilyen a ma már alig hallható *műkedvel, pártvillong, színjátszik.*

Sok elvonásos igei összetétel csak tréfásan használatos *(bájcseveg, műfelháborodik, szakért* stb.). A szaknyelvekben azonban számos ilyen elvont összetétel honosodott meg vagy van meghonosodóban, pl.: *egyenirányít, fejtrágyáz, hőszigetel, mélyhűt, műrepül, szakdolgozik, távirányít, vámkezel, végkielégít.* Jó néhány ezek közül már köznyelvinek számít, pl.: *gondvisel, kárpótol, nagytakarít, végrendelkezik, vendégszerepel.*

Mai nyelvművelésünk ezeket az összetételeket már csak stílusértékük szempontjából ítéli meg. A meghonosodottaknak tömörsége, kifejezőereje nyereség nyelvünk számára, sok hosszadalmas szerkezetet takaríthatunk meg velük. De ne — vagy legföljebb tréfás célzattal — használjuk az elavultakat és a még teljesen ötletszerű vagy erőszakolt szokatlan alakulatokat! Ilyenek: *árdrágít, gyomirt, képmutat, népművel,* helyesebben: *(árat) drágít, gyomot irt, képmutatóskodik, népművelő (munkát végez)* stb.

L. még: szóelvonás

Irodalom: Klár—Kovalovszky 53; Tompa: MMNyR. 1 : 463; Grétsy: SzaknyKal. 61—64; Fábián: Nyelvh.[3] 138—9; Ladó: MMNyünk 12; Kovalovszky: Nyfejl. 166—9. L. J.

igekötő L. határozószók fokozása | igekötő hangsúlya | igekötők szerepe és használata | igekötős ige helyesírása | igekötős ige szórendje | kételemű kifejezések fokozása

igekötő hangsúlya

Az igekötő hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltát mondatbeli helyzete, vagyis az igéhez viszonyított szórendi helye határozza meg. Ha az ige élén, vele összeforrva áll (egyenes szórendben), akkor hangsúlyos, az ige pedig hangsúlytalan (tegnap *ki*ment a szőlőbe). Ha az igekötő az ige után áll (fordított szórendben), kevésbé hangsúlyos, az ige pedig — ha az előtte levő szó hangsúlyos — hangsúlytalan *(tegnap* ment ki a szőlőbe; *hár*omkor ment *vis*sza). Hangsúlyos az igekötő (és többé-kevésbé a hozzá tartozó ige vagy igenév is), ha nem közvetlenül saját igéje előtt áll, megszakított szórendben *(ki* akar *men*ni a *szőlő*be; *ki* nem *ment* volna a *vi*lágért sem). E hangsúlyviszonyok módosulhatnak olykor. Érzelmi hatásra mind az egyenes, mind a megszakított szórendben álló igekötő mellékhangsúlyossá válhat, a főhangsúlyt pedig az ige kapja *(meg***gyű**lölteti magát; *el***á**julok; Meg kell **ő**rülni!) Ellentét kifejezésekor, ha az ige előtt nincs más mondathangsúlyos szó,

hangsúlyt kaphat a fordított szórendű igekötő is (Előbb *szed*je *szét*, aztán *állítsa össze*!). Hangsúlyt kaphat akkor is, ha a fordított szórend a cselekvés folyamatosságát érzékelteti: *ment ki* [= kifelé] a *szo*bából; *hord*ták *be* a termést.

L. még: hangsúly 1. b) | igekötők szerepe és használata I. | igekötős ige szórendje

IRODALOM: Deme: NyFK. 221–2; Lőrincze: Nyműv. 156; Varga: ÉT. 1975 : 1407; Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. (NytudÉrt. 91.). É. Z

igekötők szerepe és használata

I. Az igekötő és a határozó(szó) viszonya

Igekötőink határozó(szó)kból, esetleg névutókból alakultak és alakulnak ma is, pl.: *be, fel, ki, meg; össze, neki; alá, túl*. Mindenkor szoros értelmi és mondattani egységet akotnak az igével, ha bizonyos mondatbeli helyzetben alakilag elválhatnak is tőle *(elmegy — el* fog *menni; Menj el!)*.

Az igekötőnek határozó(szó)ból való továbbfejlődése megnehezíti e két szófaj elhatárolását. Főként a következő határozószók és névutók, ill. igekötők mutatkoznak átmeneti jellegűnek: *alá, bele* v. *belé, előre, fenn, helyre, hozzá, ide, külön, mellé, neki, oda, rá, rajta, tovább, utána, végig*. Az igekötőnek határozó(szó)ból való alakulása, az átfejlődés különféle fokozatai és a beszéd-, ill. mondatbeli helyzet folytán nem mindig könnyű a szófaji elkülönítés és — ettől függően — a külön- vagy egybeírás eldöntése. Tudományos nyelvtanaink nem is szólnak mindig az igekötőről mint külön szófajról, vagy pedig átmeneti, bizonytalan szókategóriának tekintik. Határozott szabályok helyett inkább csak irányelvek adhatók, s ezeknek érvénye is keresztezheti egymást. A szófaji bizonytalanságban az AkH.[10] felsorolása igyekszik tájékoztatást adni (162. pont). Eszerint: „Igekötők lehetnek a következők: *abba-, agyon-, alá-, át-, be-, bele-, el-, ellen-, elő-, fel-, félbe-, félre-, felül-, fenn-, hátra-, helyre-, hozzá-, ide-, keresztül-, ki-, körül-, közbe-, közzé-, külön-, le-, meg-, mellé-, neki-, oda-, össze-, rá-, rajta-, széjjel-, szét-, szerte-, tova-, tovább-, túl-, utána-, végbe-, végig-, vissza-*." E sor természetesen nincs lezárva, s a nyelvhasználat újabb, igekötői szerephez jutott határozó(szó)kkal bővítheti, mint pl.: *egybe, előre, haza, tönkre*. A szabályzatban felsorolt igekötők közt vannak olyanok is, amelyek csak egy-két igével kapcsolódnak, s úgy látszik, pusztán az egybeírásnak megállapodott formája miatt tekintik őket igekötőnek (pl.: *közzétesz; végbemegy, végbevisz;* ide vehető a *végrehajt* is).

A határozó(szó) és az igekötő elkülönülése megnyilvánul a külön-, ill. egybeírásban, amely főként a hangsúlyviszonyokat tükrözi. Pl.: *kijön* —

kijjebb jön; *Odaállt* eléje — *Oda* állj, ne ide! E tekintetben az AkH.[10] különírt határozószókat említ akkor, ha határozói szerepüket akarja hangsúlyozni (165. pont), pl.: *fenn* áll a dombon; *rajta* lesz a táblán; *Ide* figyeljetek! A Helyesírási tanácsadó szótár pedig tájékoztató szempontul azt tekinti, hogy ugyanaz a szóalak térbeli viszonyra (helyre, irányra) vonatkoztatva egybeírandó igekötő, szorosan időbeli vonatkozásban pedig különírandó határozószó. Pl.: *előrebukik — előre* érez vmit; *továbbmegy — tovább* megy, bár fáradt; *végignéz — végig* kitart. — A különbségtétel részletkérdéseire és árnyalataira, ill. az egybe- és különírásra vonatkozólag lásd: igekötős ige helyesírása.

II. Az igekötő jelentésfunkciói

A szoros értelemben vett igekötő eredeti határozó(szó)i jelentése és szerepe többnyire módosul; az igével erősebben egybeforrva, mint összetételi előtag, gyakran képzőszerű szerepet tölt be: módosítja az ige jelentését.

Az igekötőknek különféle jelentésfunkcióik lehetnek.

1. A kiindulási alap a hely- és az irányjelölés: *átmegy, beleesik, elfut, felmászik, kihúz, körülnéz, lecsúszik, széthull* stb. A kevésbé nyilvánvaló vagy elhomályosult jelentés is visszavezethető az eredeti helyhatározóra: a *meg* voltaképpen a *mögé* névutóval azonos; az *agyonhajszol* az *agyonüt* (*agy* = fej) típusú kapcsolatok mintájára alakult ki.

2. A hely- és főként az irányjelölésből tesznek szert jelentésátvitellel az igekötők a cselekvés, történés lefolyásának a következő különféle módjait, mozzanatait, körülményeit kifejező szerepükre:

a) kezdet, megindulás, mozzanatosság: *elmegy, leül, megörül; hozzálát, nekifog;* stb.;

b) tartósság, gyakoriság, ismétlődés: *elbolondozik, eltréfál, elnézeget, odamarad;* stb.;

c) befejezettség, ill. eredmény: *belefárad, elfogy, kiagyal, kinyomoz, leegyszerűsít, lenyomoz, levezet* vmit, *levizsgázik, megesz* vmit (a *meg* főleg a befejezettség kifejezője); stb.;

d) a cselekvés nagy mértéke, túlzott volta (nyomósítás, fokozás); *beszűkül, elfő* (víz), *eluralkodik, eltúloz, felbiztat, feldicsér, kidíszít, kiöltözik, kialussza magát, legyengül, lerövidít, túlérik, túlöltözik;* stb.;

e) a cselekvés elhibázott volta, sikertelensége (elítélés, rosszallás, helytelenítés vagy kicsinylés, keveslés): *félreért, elír, elnéz; elfajzik, félrevezet, visszaél* vmivel, *lepaktál, alábecsül, visszamarad, leszólít, leszól; letegez, melléfog;* stb.;

f) az ige jelentésének visszájára fordulása (ellentétezés): *elszokik, félresikerül, fölmerül, kiszeret* vkiből, *visszacsinál, visszafejlődik,* (jól) *beleválasztott, lerendel* vmit.

3. Az igekötőnek ezenkívül a következő funkciói vannak:

a) Sűrítés, tömörítés, gyakran stilisztikai értékkel: *fölcsenget, kicsenget* vkit (= csengetéssel fölébreszti, felriasztja, ill. kihívja valahonnan); *el-*, ill. *lecsengeti* a villamost (= csengetéssel elindítja, ill. megállítja); *elmulatja* minden pénzét (= mulatva elkölti, elveri); *beszemtelenkedik* vhova (= szemtelenül bemegy);

b) Tárgyassá teszi a tárgyatlan igét, s ez rendszerint vonzatváltozással jár. Pl.: *elhallgat, kiáll, kinő* v m i t.

c) Az igekötő megkettőzése a cselekvés, folyamat ismétlődését, gyakoriságát, esetleg elaprózott voltát fejezi ki: *ki-kinéz, meg-megáll, rá-rákezd* stb. — Az ellentétes jelentésű határozószók is viselkedhetnek igekötőként, ha kötőszó kapcsolja össze őket, s az ige mindkettőhöz szervesen hozzátartozik. Ilyenkor az azonos utótagú kettős összetételekhez hasonlóan csak a második igekötővel írjuk egybe az igét, az elsőn pedig kötőjellel utalunk a kapcsolatra. Pl.: *ki-* s *bekapcsol, föl-* és *leszáll*. Egyébként az ilyen kettős vagy ellentétes határozókat különírjuk: *ide-oda szaladgál; fel s alá jár*.

Az igekötők halmozása — amely nem tévesztendő össze megkettőzésükkel! — jellemző szokása volt régi nyelvünknek, ma azonban már csak régies stíluselemként használatos az irodalomban. Pl.: *el-kirohan, el-szétszór;* „Akartam [népem] köréből *el-kivándorolni*" (Arany: Válasz Petőfinek); „S azután egyszerre *el-tovatűnsz*" (Ady: Az ismeretlen Ada); „Bízón a szürke dolgok Szívén *el-lepihenek*" (Tóth Á.: Sóhaj).

d) Az igekötők megkettőzésével és halmozásával *(ki-kinéz, el-kimegy)* egyaránt rokon jelenség az, hogy néhányukhoz nyomósító irányjelzőként kapcsolódik a *felé, fele* névutó: *befelé megy; elfele fut* (ritka); *kifelé néz; lefelé húzza; visszafelé rohan*. Mint az írásmód is mutatja, az igekötő +*felé (fele)* kapcsolatából alakult összetétel voltaképpen nem is tekinthető már igekötőnek, hanem határozószó. Szerepe az, hogy az egyszerű igekötő mozzanatos vagy befejezett funkcióját semlegesítve, sőt mintegy megfordítva, a cselekvés folyamatosságát, ill. befejezetlenségét jelölje.

A nem határozott irányt kifejező *el* és *meg* kivételével a *felé, fele* névutó természetes módon járul a köznyelvben az ősi igekötőkhöz *(befelé, kifelé, fölfelé, lefelé)*. Északkeleti nyelvjárásainkban azonban általános az ilyen kapcsolat — a *le* és a *meg* mellett is — az ott szokásos fordított szórendű használatban. Pl.: mentem éppen *elfele;* kora reggel költik *felfelé;* csukódik a szeme *lefele;* Zárd *befele* az ajtót, mert fagyunk *megfele!* Az ilyen kifejezésmód mint provincializmus, amely gyakran szószaporítás is, kerülendő a köznyelvben és az irodalmi stílusban.

III. Az igekötő jelentésváltoztató hatása

Az igekötő gyakran a lényeget érintő jelentésváltozást idéz elő az igén, különösen újabb keletű, újszerű vagy szaknyelvi használatban. Ilyenkor

az igekötő s az ige kapcsolata szóösszetételhez hasonlóan néha egészen új, bonyolult, sokszor nem is magától értődő jelentést idéz fel. Ilyen — régi, köznyelvi használatú — igék: *becsap, beéri* vmivel, *berúg, beszámol, elemészt, előidéz, felvilágosít, lebetegszik, lefőz, lekenyerez, meglep, megtakarít, végbemegy, végrehajt* stb. Újabb ilyen fejlemény a bizalmas nyelvhasználatban: *elszelel, lepipál* vkit, *meglóg* stb. Példák a szaknyelvekből: *beiskoláz, beütemez, leápol, kiértékel* stb. A tömörítő szóösszetételnek, ill. a jelentésváltozásnak sajátos példái ezek.

IV. Az igekötők használatának néhány stilisztikai vonatkozása

1. Hasznos eszköze az igekötő a változatos tömörségnek. Eldöntendő kérdésre ugyanis *igen* vagy *nem* helyett magával az állítmánnyal, ill. a nyomatékos mondatrésszel felelhetünk, ilyen szerepe pedig az igekötőnek is lehet. Pl.: „*Elintézted* az ügyet? — *El.*" „*Megcsináltad* a zárat? — *Meg*" — L. még: állító válasz formái.

2. Az igekötő hibás elhagyásával szemben (lásd: V. 1. e)) vannak esetek, amikor az igekötő hiányának kifejező, árnyaló szerepe van, főként az irodalmi nyelvben. Kifejezheti e hiány például a cselekvés folyamatosságát: Nem látod, Árpád vére miként *fajul?* (Berzsenyi: A magyarokhoz; vö. *elfajul);* Mindig későn *fekszik,* mindig idején *kel* (Petőfi: A jó öreg korcsmáros; vö. *lefekszik, fölkel).*

3. Az igekötő elhagyása lehet a tömörítésnek vagy a szaggatottság, ill. az ünnepélyesség kifejezésének stíluseszköze is. Pl.: *könnyült* szívvel; „S én feszülettel, *tört* pohárral, *Hűlt* testtel, *dermedt*-vidoran Elnyúlok az asztal alatt" (Ady: Az ős Kaján). — Elmaradhat az igekötő a melléknévi igenév mellől is, amely így választékosabb színt s általánosabb jelentéstartalmat kap a köznyelvibb, konkrét vonatkozású, igekötős határozói igenévvel szemben. Pl.: *unottan, sértetten* — *megunva* (vmit), *megsértve.* — Vö. V. 2. c)

V. Az igekötők használatának nyelvhelyességi kérdései

Az igekötők használatának kérdéseit nyelvhelyességi szempontból elsősorban aszerint kell mérlegelnünk és megítélnünk, hogy az újonnan keletkezett vagy keletkező igekötős alakok szükségesek-e, hoznak-e valamely jelentésbeli vagy árnyalati többletet, beleilleszkednek-e nyelvünk szerkezetébe, ill. e tekintetben legalább elfogadhatók-e. De mert a fejlődés meglehetősen bonyolult, s ma is igen eleven folyamat, nehéz általános, határozott szabályt adnunk a helyesség és a helytelenség különválasztására. A világos esetek mellett sok az átmenet, a még meg nem állapodott igekötős kapcsolat. A nyelvszokás szentesítő erejét, a fejlődésnek új változatokat teremtő lehetőségeit mindig tekintetbe kell vennünk.

Az igekötők használatában és ennek helyes vagy helytelen alakulásában is érvényesül a nyelv életének egyik legfontosabb hatóereje, az ana-

lógia, valamint a szóalakok és -szerkezetek kereszteződése, egymásba olvadása (szóvegyülés, kontamináció). Pl.: *átolvas (elolvas+átnéz); leinternál (internál+letartóztat).*

1. A valóban helytelen, kerülendő igekötőhasználat eseteit a következőképpen csoportosíthatjuk (a típusösszefoglalás néhány példáján kívül lásd bővebben az egyes igekötők szócikkét):

a) Vannak igék, amelyek mellett divatból vagy analógiásan, ill. az idegen eredetű szó kevésbé világos jelentésének határozottabbá vagy befejezetté tételére fölöslegesen használunk igekötőt. Pl.: *(be)biztosít, (be)pótol; (ki)értesít, (ki)kézbesít; (le)fedez, (le)láttamoz, (le)rendez, (le)szerződik; (meg)modernizál, (meg)revideál.* — Vö. a c) ponttal.

Idegen igék esetében a jelentés bizonytalan ismerete gyakran okoz a rokon értelmű magyar igekötős megfelelővel való vegyülést: *beinvesztál (invesztál+befektet, beruház); beinstallál (installál+beiktat); el-* v. *kidisszidál (disszidál+eltávozik, kiszökik* az országból); *elszeparál (szeparál +elválaszt, elkülönít); kiexportál (exportál+kivisz, kiszállít) kiextrahál (extrahál+kivon); ledegradál (degradál+lefokoz); ledesztillál (desztillál+lepárol); el-* v. *leinternál (internál+elkülönít, elzár* v. *letartóztat); összekonfundál, összekombinál (konfundál,* ill. *kombinál+összekever, -vegyít, -zavar, -téveszt);* stb.

b) A német nyelv hatására gyakori az igekötők idegenszerű, többnyire helytelen használata. Pl.: *átbeszél, beszüntet, betart, kigyakorol, kiolvas, kivitat.* Hacsak lehet, kerüljük az ilyen, egyébként is túltengő igekötők használatát a hagyományos magyar kapcsolat helyett *(megbeszél, megszüntet, begyakorol, elolvas, megtárgyal, megvitat).* — L. még: *beszüntet — megszüntet | betart — megtart.*

c) Némely igekötő túlságosan elszaporodik más hagyományos, kifejező igekötők rovására, s kiszorítja őket helyükből. Napjainkban főként a *be, ki, le* fordul elő gyakran, egyhangúvá téve a nyelvhasználatot, s hígítva az igekötő jelentéstartalmát. Érintkezést mutat ez a fölösleges és az idegenszerű használattal. (Lásd az a) és b) pontot.) Pl.: *beindít (tanfolyamot;* de elfogadható ebben: *beindítja a motort); bejósol; betanul, kitárgyal; lebüntet.* Többnyire a *meg* helyébe telepszik más igekötő. Ha azonban eltérő jelentésárnyalatot vagy stílusértéket fejez ki az újszerű igekötőhasználat, többé-kevésbé elfogadjuk. — L. V. 2. a). — Nemegyszer azonban pusztán divatból vagy idegen hatásra szorít ki jó, hagyományos igekötős kapcsolatokat (bővebben lásd az egyes igekötők szócikkét).

d) Néhány esetben logikátlanul kapcsolódik az igekötő az igéhez, s ezzel ellentétesre fordítja értelmét. A pongyola beszédre jellemző az ilyen használat: *felolt* (villanyt; helyesen *felgyújt); kicsuk, kizár* (ajtót, zárat; helyesen *kinyit); szétragad* (helyesen: *szétválik).*

e) Rövidítési törekvésből ered némely igekötős ige előtagjának elhagyása. Például a *feltűnik* helyett már egészen általános a *tűnik* (= látszik, tetszik). E szó az előbeszédben, a társalgási nyelvben már elfogadható ilyen értelemben, választékos stílusba azonban nem illik bele. *Lebonyolít* értelemben a gazdasági szaknyelv egyre inkább a *bonyolít* igét használja; ez mindenképpen kerülendő, mert ellentétes a jelentése, s így zavart okozhat. Hasonlóképpen terjed az *utal, térít* igének önmagában való használata *kiutal, meg-* v. *visszatérít* helyett. Az *eltartási* szerződés is *tartási* szerződéssé rövidül gyakran. A *fölszerel* ige főnévi származéka, a *fölszerelés* a bizalmas nyelvhasználatban csak *szerelés*, 'sportfölszerelés' és 'ruha, ruházat' jelentéssel. Bizalmas, szinte argóízű az *eldob, elejt* helyett a puszta *dob, ejt* igének nyegle divatja *(ejti* a nőt; *dobva* van már).

2. Az igekötők használatának sok újabb fejleményét érte hibáztatás, vagy legalábbis vitatták helyességüket. A nyelv fejlődését, az igekötők szerepkörének és jelentésfunkciójának gazdagodását, az analógia hatását és a stiláris árnyalás igényét tekintetbe véve megértőnek kell lennünk az új, még szokatlan, esetleg idegenszerű igekötős kapcsolatok iránt. Nem a hagyomány szempontját kell elsősorban érvényesítenünk, hanem a szükségességet, a tartalmi vagy árnyalati és a stílusbeli gazdagodás előnyét. Ha e tekintetben hasznos az új igekötős használat, az alaki és jelentésbeli analógiák alapján pedig elfogadható, nincs okunk helytelenítésre.

Az ilyen, még vitatott, de már eléggé meggyökerezett igekötős alakok használatának néhány gyakoribb, jellemző példája (lásd bővebben az egyes igekötők szócikkét):

a) Jóllehet általában és elvben hibáztatjuk az igekötőknek fölösleges, idegenszerű és divat módjára elburjánzó használatát, a kifejezés árnyaló igénye és a nyelvszokás sokszor szentesít olyan igekötős alakulatokat, melyeknek helyessége egyébként legalábbis vitatható. Tartalmi, jelentésárnyalatbeli többletük vagy sajátos stílusértékük miatt elfogadjuk és hasznosnak ítéljük már például a következő igekötős igéket: *átolvas (elolvas, átnéz, átfut;* a kevésbé alapos olvasásra értve); *beijed* (nagyon *megijed); beismer, bevall* (hibát, tévedést, bűnt); *betart* (szabályt, rendeletet); *bevádol* (hatóságnál); *elmellőz* (mellőzve elhagy); *kiérdemel* (nem csekély fáradsággal); *kiértékel* (alapos elemzéssel, mérlegeléssel); *kipótol* (hiányt *kiegészít); kiprovokál* (a *provokál* és a *kihív, kikényszerít* keveredéséből; a *ki* igekötő ismételt, erőszakos ráhatás eredményét jelzi); *kitanul* (szakmát, mesterséget); *kivár* (türelemmel, ill. alkalmas pillanatot); *kivizsgál* (alaposan, részletesen); *lebarnul* (test, bőr a napon); *lecsatlakozik* (rosszalló árnyalat); *leszerződik* (az eredetileg fölösleges igekötő a befejezettség éreztetésére alkalmas); *lehallgat* (telefonbeszélgetést, titokban, műszaki eszközökkel, ill. hangfelvételt, ellenőrzésül); *lelátogat* (több sze-

mélyt sorra); *leredukál* (a *redukál* s a *leszállít*, *lefokoz* keveredéséből; a *le* igekötő nyomósító szerepű: nagyobb fokú csökken(t)ést fejez ki); *lesántul* (átmenetileg, nem állandó jelleggel); *leszállít* (árut; befejezettség jelzésére); *leszid* (nagyon); *megreformál* (befejezettség éreztetésére).

b) Sokan logikátlannak és helytelennek tekintették a *felmerül*-t is, azért, mert a *merül* ige lefelé irányuló mozgást, süllyedést fejez ki. A *mer*, *merít* ige azonban magyarázza és elfogadhatóvá teszi a *felmerül*-t. Ritka, inkább egyéni, irodalmi a *felzüllik* ige, a *fölfelé bukik*, *fölfelé a lejtőn* kifejezés szemléletének mintájára vagy hatására. Hasonló okból bukkan fel mind gyakrabban — bár még inkább csak tréfás használatban — a *felülmúl* ellentéteként az *alulmúl* forma.

c) Némelykor hibás az igekötők elhagyása (lásd: V. 1. e), bizonyos esetekben pedig nyelvünk szellemének megfelelő, természetes jelenség.

Az igekötőnek az is szerepe, hogy a cselekvés, folyamat befejezettségét, ill. gyors végbemenését fejezi ki. Hangsúlyos mondatrész azonban pótolhatja az ilyen szerepű igekötőt. Pl. n y o m a *veszett;* f i a *született;* l á b á t *törte;* c í m ü n k e t kérdezte; t i s z t á r a *törölte* a tányért; ó v o d á b a *adták* a gyereket; „Csapot, papot, m i n d e n t *felejtett* Csokonai Vitéz Mihály" (Petőfi: Csokonai). (Egyébként az *elvész*, *megszületik*, *eltör*, *megkérdez*, *megtöröl*, *bead*, *elfelejt* igét használnánk.)

A mozzanatos igék mellől gyakran elmarad az igekötő, amely egyébként is a végbemenetel gyorsaságát, ill. befejezettségét emelné ki. Pl.: arcizma sem *rándult (meg);* szeme sem *rebbent (meg);* Senki ne *mozduljon (meg)!*

Tagadó válaszban, ha a kérdés igéje megismétlődik benne, az igekötő — odaértéssel — el is maradhat: „*Elmész?* — Dehogy *megyek (el)!*"; „*Ülj le!* — Nem *ülök (le)!*" — Felszólításban, vezényszavakban is gyakran elmarad az igekötő *Indulj (el)!; Állj (meg)!; Feküdj (le)!; Kegyelmezz (meg)* neki!; *Tedd (meg)*, amit mondtam!

A sportnyelvben a *szerel* ige járja a *leszerel* helyett, nyilván azért, mert így tárgyatlanul is használható *(a hátvéd szerel);* a *leszerel*-nek ugyanis tárgy nélkül a katonai nyelvben egészen más jelentése van. — L. még: IV.

L. még: *agyon — halálra* | *alá* | *alul* igekötő | *át* | *be*, *bé — bele*, *belé* | *egybe* | *el a kezekkel!* | *el* igekötő | el nem váló igekötő | *elő — előre* | *fel*, *föl* | határozószó | *ide — oda* | igekötő hangsúlya | igekötős ige helyesírása | igekötős ige szórendje | *ki* igekötő | *le* | *meg* | *neki — hozzá* | *oda — ide* | *össze* | *ráfér — rám fér* | *széjjel*, *szét* | *utána*, *után* | *végig* | *vissza*

Irodalom: Dengl 254—6, 292—9, 386; Halász 133—4; Kovalovszky: NyFK. 173—7, 181—5; J. Soltész: Nyműv. 224—30; uő: IskNym. 262—8; J. Soltész: Igeköt.; Temesi: MMNyR. 1 : 263—7; Kossa: ÍÍM. 88—91, 144—5; Grétsy: SzaknyKal. 197—205; F[erenczy]. G., F[arkas]. V.,

G[rétsy]. L., J. S[oltész]. K., Sz[épe]. Gy., V[értes]. O. A.: NymLev. 43–50; Fábián: Nyelvh[3] 153–6; Velcsovné: MMNy. 65–8; Ferenczy: AnyŐrj. 179–80; Szabó T. A.: AnyÉl. 1 : 78–87, 103–5; Bárczi: Nym. 75–6; Tiszamarti: ÉT. 1974 : 2460; Péchy 78–9; Tiszamarti: ÉT. 1975 : 1615; Varga Zs.: uo. 1975 : 1407; Sebestyén: Buktatók 57–8; Kovalovszky: Nyfejl. 169–82; Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. (NytudÉrt. 91. sz.); Rozslay: ÉT. 1978 : 743; HivKve[2] 142–5.

K. M.

igekötős ige helyesírása

A határozószó és az igekötő viszonyának gyakran ingadozó jellege (lásd: igekötők szerepe és használata I.) bizonytalanságot, ill. vagylagosságot okozhat helyesírásunkban is. Ugyanazt a szót hol egybeírjuk az igével, hol nem, aszerint, hogy határozószónak vagy igekötőnek minősül, ill. tekintjük-e, amiben fontos szerepe van a jelentés- és hangsúlyviszonynak. Pl.: a labda leesett a székről, és *alá* v. *alája* gurult — a kő *alágurult* a lejtőn; *fenn* áll a dombon — itt dolgozom, mióta *fennáll* az intézet; ő a példakép, *hozzá* igazítja minden tettét — *hozzáigazítjuk* az óránkat a tiedhez; *hozzám* jutott a dolog híre — *hozzájutottam* egy jó könyvhöz; *ide* jöttem először — *idejön* mindenki; *külön* alszik, él, lakik, jár, ül, de: *különálló, különhagy, különír, különválaszt; mellé* v. *melléje* állt az öccse — *mellé állt* bajában az egész ház; *neki* megy a levél — *nekimegy* a falnak; *Oda* figyelj, a tanárra! — *odafigyel* minden szóra; *tovább* állt a helyén (időtartamra vonatkozólag) — *továbbállt* a pénzzel (térbeli eltávolodás); *tovább* megy, bár fáradt — *továbbmegy* egy lépéssel; *végig* álltam a villamoson — *végigálltam* az előadást.

Igekötőnek tekintjük tehát s a közvetlenül utána álló és hozzá tartozó igével egybeírjuk a határozó(szó)t, ha: 1. valóságos helyet, ill. irányt jelöl, az igével egy hangsúly alá fogva *(hátranéz);* 2. igék hosszabb sorához állandó jelleggel kapcsolódik ily módon *(előad, előáll, előfizet, előfordul, előhív, előír, előkészít, előléptet* stb.); 3. eredeti jelentésétől eltérő értelemben használatos, és többnyire az ige, ill. a szókapcsolat jelentését is módosítja *(eláll, felajánl, kimerül).*

A határozó(szó) ellenben általában megmarad eredeti minőségében, s így különírjuk az igétől, ha: 1. helyet, ill. irányt jelölő igekötővel szemben idővonatkozása van (pl.: *előrebukik*, de: *előre* fizet; *továbbad* — *tovább* adta a bankot; *végigolvasta* a könyvet — az úton *végig* olvasott); 2. önálló, valóságos (hely)határozói értelmében használatos, de ezt a szerepét hangsúlyozzuk, s az ige is kap külön — bár csak kisebb — nyomatékot, főként szembeállításban (pl.: *fenn* áll a létrán; *kijön* — *kijjebb* jön; *Ide* állj, *ne oda!; Oda* vidd a tálat, ne az asztalfőre!); 3. a helyvonatkozást kiemelő,

ellentétes határozópár áll az ige előtt (*le-föl* futkos; *ide-oda* néz); 4. fokozott alakját használjuk (*följebb* megy, *összébb* szorultunk); 5. határozott személyre utaló ragja van (*hozzám* készül; *utánad* jár; *mellé* v. *melléje* ült le; de: *hozzákészül* vmihez, *utánajár* vminek, *melléült* a széknek).

A minősítés ingadozását és a helyesírásbeli bizonytalanságot az átmeneti szófaji jelleg miatt nem tudjuk teljesen megszüntetni. A határozó(szó)ból igekötőbe való átmenet vagy átváltás, tehát a szófaji jelleg megítélése nagymértékben függ a mondatbeli helyzettől, a hangsúly- és szórendi viszonyoktól is. Többé-kevésbé biztosan mindig csak konkrét példában dönthetünk. A minősítés lényegi szempontja az, hogy az igekötős ige már jelentéstani, szerkezeti és mondattani egységet alkot-e.

Az igekötő összetételt alkot az igével, tehát egybeírjuk vele, de csak ha közvetlenül előtte áll: *átmegy*, *visszanéz*. Ha azonban az igéhez kapcsolódó más szó, például segédige vagy módosítószó (tagadószó) ékelődik az igekötő és az ige közé, az igekötőt nem írhatjuk egybe a nem hozzá tartozó szóval. Pl.: *át* kell *adnunk*; *el* fogjuk *érni*; *ki* lehet *menni*; *körül* szeretnék *nézni*; *meg* szabad *állnunk*; *össze* akarom *szedni*; *át* is *adta*; *Be* ne *menj!*; *meg* sem *álltunk*. Különösen ügyeljünk azokra a kettős alakokra, változatokra, amelyekben az igekötő a) szabályos — bár néha szokatlan, vulgáris stílusárnyalatú — kapcsolatot, összetételt alkothat a mellette álló igével; b) olyan (segéd)ige előtt áll, amely nem hozzá tartozik, hanem csak megszakítja a főige és az igekötő egységét. Pl.: *eltalálta* a helyes megoldást, de: *el* találta *felejteni* a jelszót; jól *elvannak* ('összeférnek') egymással, de: *el* vannak *utazva*; sok mindent *kibírna*, de: *ki* bírna *szedni* néhány szép kagylót a tengerből; már *kivan* ('megvan') az összeg, de: nagyon *ki* van *fáradva*; *letudta* ('kelletlenül teljesítette') feladatát, de: *le* tudta *nyűgözni* a hallgatóságot; *megfogja* a kalapács nyelét, de: idejében *meg* fogja *tudni*; holnapra *meglehet* ('elkészülhet') a cikk, de: *meg* lehet *nézni* a kiállítást; *megpróbálta* felemelni a súlyt, de: *meg* próbálta *javítani* a rádiót; *megvan* a kulcs, de: *meg* van *írva* a sors könyvében; a fájdalomtól egészen *odavan* de: *oda* van *temetve* a szülei sírja mellé; stb.

Különírjuk természetesen az igekötőt, ha az ige mögé kerül a mondat szórendje miatt: Mikor megyünk *el?*; Nézd *meg* jól!

L. még: igekötők szerepe és használata | igekötős ige szórendje

IRODALOM: J. Soltész: Pais-Eml. 238—42; Lőrincze: Nyőrs. 155—6; Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen! 1973. 85—93; uő: HTan. 33—4; Kovalovszky: Nyfejl. 169—71. K. M.

igekötős ige szórendje

Az igekötős ige háromféle szórendű lehet: 1. egyenes, ha az igekötő közvetlenül az ige előtt áll *(elmegy)*; 2. fordított, ha az igekötő az ige után következik *(nem megy el; nem megy most el)*; 3. megszakított, ha az igekötő után az ige nem közvetlenül, hanem más szóval elválasztva következik *(el nem megy; el is megy)*.

1. Egyenes szórendet használunk vagy használhatunk: a) ha az ige egészében hangsúlyos, vagy ha az igekötő határozószói jelentésén van a nyomaték; b) ha az ige ezenkívül befejezettséget jelent; c) ha az ige összefoglaló vagy nagyító értelmű kifejezéshez kapcsolódik; d) szigorú felszólításban; e) tagadó alakú szemrehányó kérdésben; f) ellentétes értelmű, szembeállító tagadó mondatban. Lássuk mindezt részletezve is!

a) Ha az igekötős ige a maga egészében főhangsúlyos vagy egyszerű közlő hangsúlyú állítmány, kijelentő és kérdő mondatban egyaránt egyenes szórendű: *a mérnökök kimentek az olajkúthoz; a ládákat föltettük az autóra; mindjárt átmegyek hozzátok; Átmenjek hozzátok?* Ilyen helyzetben kevésbé helyes a fordított szórend. *Mindjárt megyek át hozzátok* — ez a szórend valójában csak akkor jó, ha a fokozatos nekikészülődést akarja kifejezni, azt, hogy 'már készülök is, rögtön elindulok'. Kérdésben a fordított szórend a tanácstalan bizonytalanságot jelzi: *Menjek át hozzátok?* Kemény parancs értékű kérdésben az egyenes szórend fokozza a határozottságot: *Eldobod rögtön azt a botot?!*

b) Múlt idejű ige esetében az egyenes szórend rendszerint befejezettséget is jelent. Pl.: *akkor már visszajöttek a kirándulásról* (vagyis a hazaérkezés már megtörtént). Mást jelent: *akkor már jöttek vissza a kirándulás ról* (= még úton voltak hazafelé). Jelen idejű ige esetében az egyenes szórend jövő értelmet ad a mondatnak: *lemegyek a kertbe* (= még a szobában vagyok). De ha már megyek, akkor fordított szórend fejezi ki a folyamatos jelen időt, az egyidejűséget: *megyek le a kertbe.*

c) Összefoglaló, nagyító, toldó kifejezések után rendszerint az egyenes szórend helyes: *mindent megettek; sokan eljöttek; nagyon kimerültünk; ez már régen megtörtént (ez már rég történt meg* — csak ellentmondásban, a *rég* szembeállító nyomatéka esetén helyes, különben hibás). A hozzátoldó *is* után hasonlóan egyenes szórendet használunk: *a szárazság hatására a levelek is összezsugorodnak.* De ha folyamatosságot, fokozatosságot akarunk kifejezni, szintén alkalmazhatjuk a fordított szórendet: *már a levelek is zsugorodnak össze.*

L. még: szórend VI.

d) Parancsszerű, fenyegető árnyalatú felszólításban helyes az egyenes szórend: *Elmenj innen!; Megmondd ám neki!*

e) Nyomatékos, állító értékű tagadó kérdésben, 'ugye'-féle jelentés érzékeltetésére: *Nem megmondtam? Hát nem eltörte a buta?!*

f) Egyenes a szórend az ellentétes irányt nyomatékosan kiemelő tagadó mondatban: *Nem elment, hanem visszajött;* „Nem *kiment* belőle, bennszorult a pára" (Arany: Toldi V. 9.).

2. Fordított szórendű — vagy ilyen is lehet — az igekötős ige: a) ha előtte más hangsúlyos mondatrész áll, amely azonban nem összefoglaló, nagyító vagy toldó értelmű; b) ha a puszta igén nagyobb hangsúly van, mint az igekötőn; c) ha az igével folyamatosságot, kezdést, befejezetlenséget vagy részlegességet akarunk kifejezni; d) egyszerű felszólításban; e) kételkedést is kifejező kérdésben; f) felszólító értékű kérdésben. Vizsgáljuk meg ezeket az eseteket is közelebbről!

a) A kirekesztő értelmű fordított szórend példáit lásd: szórend V. 3. b)

b) Határozott és többé-kevésbé indulatos ellentmondásban élőbeszédben előfordulhat a fordított szórend olyankor is, ha a puszta igén van a főhangsúly: *(Azt mondtad, hogy nem mész be a városba.)* — **Me***gyek be, csak nem azonnal.* Ezt azonban írásban inkább ne használjuk, mert kellő szövegelőzmény nélkül félreérthető, sőt helytelen, ti. az írott mondat nem érzékelteti a megengedő értelmű hangsúlyozást.

c) Ha az ige és az igekötő egyaránt hangsúlyos, a fordított szórend nemcsak folyamatosságot vagy kezdést, hanem elaprózottságot, részlegességet is jelenthet. *Veszem észre* a. m. 'kezdem észrevenni'. *Idegenek is jöttek be a házba* — ez azt jelenti, hogy olykor-olykor néhány idegen is bejött. (A toldó *is* után egyébként összefoglaló, tehát egyenes szórend kellene: *idegenek is bejöttek a házba.* Vagy: felkapta a csomagot, és *vitte be* a házba; *Ereszkedik le* a felhő (Petőfi).) Részlegességet kifejező fordított szórend esetén az igekötő kevésbé hangsúlyos: *mentünk be vagy tízen* (vagyis nem mindnyájan).

d) Nem szigorú felszólításban a fordított szórend a szabályos: *Gyere haza!; Tedd meg ezt! Húzd alá a címet!*

e) A kérdés szokásos szórendje egyenes, de ha kétkedést, tanácstalanságot fejez ki, a fordított szórend sem hibás: *Mit csináljak? Tanuljak meg hízelegni?*

f) Felszólító értékű kérdésben gyakran fordított szórenddel fejezzük ki az utasítást: *Mész el innen?!*

Fordított szórend esetén egy-két más szó is kerülhet az ige és igekötője közé: *Ne menj még el!* Tartalmasabb, hosszabb szavak csak ritkán, az igei állítmány vagy mondathangsúlyos szó nagyobb nyomatéka esetén kerülnek ilyen helyzetbe. **Csukd** *az ajtót* **be**! Ez csak indulatos beszédben van helyén, ha az igét is meg az igekötőt is erősen nyomósítjuk. Szokásos, egyszerű felszólításban: *Csukd be az ajtót!* Ha az *ajtó* mondathangsúlyos: *Az* **aj***tót csukd be!*

3. Megszakított szórendű — vagy ilyen is lehet — az igekötős ige: a) összetett jövő időben; b) ehhez hasonló főnévi igenévi szerkezetekben; c) tagadó, tiltó vagy *is* szóval toldott hangsúlyos állítmányban; d) más igenévi szerkezetekben, ha a szerkezet egésze hangsúlyos; e) nagyon ritkán olyan mondatokban, amelyekben az igét kettészakító bővítmény hangsúlyos. Mindezt az alábbiakban részletezzük.

a) A jövő idejű állítmány megszakított szórendje csak akkor helyes, ha nincs előtte olyan hangsúlyosabb mondatrész, amely kirekesztő szórendet kíván. Jó tehát: *ti* **el** *fogtok* **me***nni;* **mind***nyájan el fogtok menni.* De kirekesztő előzménnyel az igekötő az igéhez kapcsolódik: **ke***vesen fogtok elmenni.* — L. még: szórend VI. 4.

b) A *kell, lehet, szabad,* ill. *akar, képes* stb. állítmányokkal összetartozó főnévi igenevekben is akkor helyes a megszakított szórend, ha az egész szerkezet hangsúlyos, az igekötő pedig külön nyomatékot kap: holnap **el** *kell mennem;* a beteg **föl** *képes ülni;* ezt **ki** *akarjuk jelenteni;* **meg** *meri mondani* az igazságot; **Meg** *talállak csípni!* (Petőfi: Arany Lacinak). De ha a puszta állítmányszó a főhangsúlyos, különösen ha hosszabb, akkor az igenév egyenes szórendű: *a beteg* **képes** *felülni; holnap* **sza***bad elmennem.* A hangsúlyos *kell* mindkét szórenddel állhat: *holnap el* **kell** *mennem* vagy ritkábban: *holnap* **kell** *elmennem.* A divatos előadói klisékben, mint pl. **el** *szeretném* **mon***dani,* **meg** *kívánom* **je***gyezni,* az igekötő és a hozzá tartozó igenév kb. egyformán hangsúlyos. Az előbbi így is jó: **szer***etném* **el***mondani.* — L. még: igenévi szerkezetek szórendje 1.

c) A tagadószó akkor szakítja meg az igekötős igét, ha az igekötő nagyobb hangsúlya az egész szerkezetet kiemeli, vagy — ritkábban — maga a tagadószó hangsúlyos: *ha* **el** *nem kapja a kalapját, a szél elfújja.* Nyomatékosabb, de ritkábban használatos az ilyen tagadás: **be** *nem megyek,* mint az egyszerű nyomatékú, fordított szórendű: **nem** *megyek be.* Még ritkább a megszakított szórend a tagadószó hangsúlya esetén; ez rendszerint megengedő értékű szembeállítást vezet be: *be* **nem** *ment (de beszólt neki).* — Az *is, se, sem* csak hangsúlytalanul használható megszakított szórenddel: **el** *is* **ment**: **el** *sem* **me***gyünk;* **Be** *se* **mu***tatkozzál!* — Egyszerű, nem érzelmi nyomatékú tagadás esetén ne használjuk a megszakított szórendet. Például e mondat: *bizonyítékok föl nem merültek* helyesebb így: ... *nem merültek föl.* — Tiltásban is nagyobb érzelmi nyomatékú, határozottabb, fenyegetőbb a megszakított szórend: *Ki ne menj!* (Egyszerű tiltásban: *Ne menj ki!)*

d) A melléknévi és a határozói igenevek hasonló körülmények közt szintén megszakított szórendűek: *a célját* **el** *is érő* **tö***rekvés; a* **fel** *nem adott* **le***vél; az* **el** *nem adható* **tar***talék; ez* **el** *sem* **kép***zelhető;* **ki** *nem festve* igen **ba***rátságtalan a szoba.* — L. még: igenévi szerkezetek szórendje.

e) Hangsúlyos mondatrész csak olyankor szakítja meg az igekötős igét, ha ellentétet vezet be, különösen ha az igekötőnek önálló, határozói jelentése is van: *el* **teg***nap ment, de vissza csak* **ma** *jött.*

Vigyázzunk a megszakított szórendű ige helyesírására! Ilyenkor a kifejezés három szóból áll: *el fogjuk mondani.* (Más az egybeírt *elfog* ige!)

4. Igekötőkhöz hasonlóan viselkednek az olyan határozók, amelyek az ige értelmét teljessé teszik, s vele szoros frazeológiai egységet alkotnak. Pl.: *dugába dől; vkinek rendelkezésére bocsát; asztalhoz ül.* Egyenes szórend használatos tehát az egész szerkezet hangsúlyossága, összefoglaló kifejezés stb. esetén: *tervük teljesen dugába dőlt; az anyagot rendelkezésedre bocsátom.* Fordított a szórend kirekesztő (nem összefoglaló értelmű) hangsúlyos kifejezés után: *ezt nem bocsátották rendelkezésére; későn ültek asztalhoz.* Megszakított szórendű az ilyen szerkezet a 3. szakaszban felsorolt esetekben. Pl.: *tervük dugába fog dőlni; ezt rendelkezésükre kell bocsátani; kezet is fogtak, asztalhoz is ültek.*

5. A csupán látszólagos igekötők (áligekötők) nem válnak el az igéjüktől. Ilyenek: *befolyásol, bevételez, ellenőriz, fellebbez, kifogásol, kivételez, kivonatol.* Ezek ti. a *befolyás, ellenőr, fellebb, kifogás, kivétel* stb. szavak igei származékai: *befolyás*-ol stb. Tehát: *nem ellenőrizték; későn fellebbezett; ritkán kivételez; ellenőrizni fogjuk.* (Hibás az ilyen szórend: *nem őrizték ellen; későn lebbezett föl; ellen fogjuk őrizni.* Ezek egyikét-másikát legföljebb humoros, tréfás stílushatás keltése végett használhatjuk.) Az *ellen* néhány más igével valódi igekötős összetételt alkot: *nem szegültek ellen; egy ideig ellen is álltak.* Más származékokban az elváló és az el nem váló szórend egyaránt helyes. Pl.: *nem tételezik föl* v. *nem föltételezik; Mennyit vételeztek föl?* v. *Mennyit fölvételeztek?* De ezekben némi jelentéskülönbség van. A *fölvételez* (és ritkán a *kivételez)* a 'raktárból kivesz' jelentésű szaknyelvi *vételez* ige igekötős kapcsolatának is tekinthető, de inkább csak a katonai nyelvben. A *föltételez* elváló igekötővel a. m. *föltesz,* de ebben a (súlyos hibának nem minősülő) használatban fölöslegesen körülményeskedő alak az egyszerű *föltesz* helyett.

L. még: *befolyás, befolyásol* | *e—é* kérdőszócska | *ellenőriz* | el nem váló igekötő | *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés* | igekötő hangsúlya | igekötők szerepe és használata | igekötős ige helyesírása | *is* III. | *kivitel, kivitelez, kivitelező* | összetett igealakok szórendje | szórend V—VI.

Irodalom: Dengl 136, 216—8; Halász 79—80, 128—34; Balassa: MNyKve 407—8; D[eme]. L.: Nyr. 1965 : 148—52; uő: Nyműv. 263—4; Nagy J. B.: uo. 316—7; Deme: IskNym. 299—300; Nagy J. B.: IskNym. 326—7; Deme: Nyr. 1961 : 137—41; uő: MMNyR. 2 : 475—9; uő: Nyelvh. 337—8; Ferenczy: ÉdAny² 330—2; Lőrincze: uo. 366—7;

F[erenczy]. G.: Nyr. 1964 : 233; D[eme]. L., F[erenczy]. G.: NymLev. 242—50; Nagy J. B.: Emberöltő 142; Vörös: Nyr. 1973 : 416—22; Rónai—Kerekes 480—1; Kovalovszky: Nyfejl. 181—2; HivKve² 145—6.

E. L.—K. M.

igemódok és igeidők L. felszólító alak kijelentő helyett | felszólító mód | feltételes mód | igeidők váltogatása, keveredése | jövő idő | kijelentő mód, jelen idő | kijelentő mód, múlt idő | múlt idő régies alakjai

igencsak

A társalgási nyelvnek kissé népies és régies ízű nyomósító szava. Váltogathatjuk ezekkel a kifejezésekkel: *nagyon is* v. *ugyancsak nagyon* (megfázott).

igenevek L. beálló melléknévi igenév | befejezett melléknévi igenév | folyamatos melléknévi igenév | főnévi igenév | határozói igenév

igenevek állítmányi használata L. általános alany 3. | beálló melléknévi igenév 3. b) | folyamatos melléknévi igenév 4. | főnévi igenév II. A) 1—2. | határozói igenév I. A) 2., C) | *-ható, -hető* képzős igenév 2. | ható ige 3.

igenévi előtagú összetételek L. melléknévi igenévi előtagú összetételek

igenévi-igei személyragozás

A befejezett cselekvésű melléknévi igenév birtokos személyragozásának és a múlt idejű tárgyas igeragozásnak sajátosságait vegyesen mutatja a jelzői szerepű igenévi-igei szóalakulat: az én *említettem* vers, a te *említetted* vers, a szerző (v. az ő) *említette* vers; a mi *említettük* vers, a ti *említettétek* vers, a szerzők *említette* vers. Mint látjuk, előtte rendesen a *-t, -tt* képzős szóban kifejezett cselekvés alanyát nevezzük meg, s a személyragok is erre utalnak. Az alany azonban el is maradhat: az *említettem* vers, az *említetted* vers stb.

Ezt a szerkesztésmódot a 18. sz. derekától íróink sajátosan magyaros stílusértékűnek érezték, s a 19. században kivált szívesen használták; minthogy pedig egész mellékmondatokat helyettesíthetünk így (az [én] *említettem* vers = az a vers, *amelyet említettem)*, tömörsége is fokozta divatját. Az egyes 3. személyű változattal több szókapcsolat már régen összetett szóvá vált: *esőverte, vízmosta, hófödte, ördögadta* stb.

Ma a többes számban már merőben szokatlan, keresetten régies ez a kifejezés; egyes számban is választékos, ritka nyelvi eszköz, de az irodalmi nyelvben még használatos.

Ha az alany a *magam, magad, maga* stb. névmás, az igenévi-igei jelző mindig *-a, -e* személyragot kap (a magam is *említette*, nem pedig *említettem* vers). — L. birtokos személyragok egyeztetése 1.

Elvétve az egyes 3. személyű igenévi-igei szó előtt nem alanya, hanem tárgya van megnevezve: a magát *túlélte* feudalizmus. Ez is régi jó magyar szerkezet, de már elavulóban van.

L. még: alany igenévi-igei szerkezetben | alanyos összetételek és szószerkezetek | befejezett melléknévi igenév | birtokos személyragozás | névszói személyragozás

Irodalom: Károly: NyK. 1957 : 130—50; S. Hámori: MMNyR. 1 : 549—50; Tompa: AnyOlv. 240—3. T. J.

igenévi szerkezetek szórendje

1. a) A főnévi igenév szórendjére különösen akkor ügyeljünk, ha igekötős igenév függ egy módosító igétől vagy névszótól. A módosító igék a nyomatéktalan mondatban az igekötős főnévi igenév két eleme között állnak; ilyenkor tehát az igekötő megszakított szórendje a szokásos, akárcsak az összetett jövő idejű alakban: *el fog menni; el akarta vinni; meg kell tennünk; ki szeretnék bontani a zászlót; meg szokta mondani a véleményét; ki engedte csúszni a kezéből; össze lehet egyeztetni; ki kezd alakulni; meg tudta volna csinálni; Föl tetszik kelni?*

b) Az igenévi szerkezetekben a gyakoribb és rövidebb módosító igék csak akkor előzhetik meg (vagy olykor követhetik) az igekötős igenevet, ha sajátos kiemelő hangsúlyuk van, ill. velük szemben az igenévnek vagy más mondatrésznek van kiemelő hangsúlya. Nyomatékos mondatban tehát az ilyen szerkezetben álló főnévi igenév egyenes szórendű. Pl.: *Akar* bemenni a városba (minden ellenkező híreszteles dacára is); *Szokta* megmondani a véleményét (ha nem is mindig, de többnyire); Már *lehet* előszedni az ennivalót. Kifejezett szembeállításban inkább az igenév van elöl. Pl.: a két álláspontot megvitatni *lehetett*, de összeegyeztetni nem; az ilyen hibát nem *megróni* kell, hanem el kell kerülni; a kérdést *megtárgyalni* akarjuk, nem *elodázni;* a kérdést *holnap* akarják megtárgyalni. Az ilyen ritkább eseteket nem tekintve, nyomatéktalan mondatban ezek a módosító igék csak a megszakított szórenddel helyesek, akárcsak a *szabad* melléknév: *el szabad adni.* (Ha nyomatékos, egyenes szórenddel jár ez is: *Szabad* rágyújtanom?)

A *kell* még kiemelő hangsúllyal is rendszerint az igenév és igekötője között áll: meg *kell* nézned.

c) Más módosító igék és névszók mindkét szórenddel helyesek: *szeretnék kimenni* v. *ki szeretnék menni; ki engedte csúszni* v. *engedte kicsúszni; észre kezdték venni* v. *kezdték észrevenni; kezd kialakulni* v. ritkábban *ki kezd alakulni; a vendéget illett volna leültetni* v. *le illett volna ültetni*. Más hasonló (különösen a hosszabb) igék és módosító szerepű névszók inkább egyenes szórendű főnévi igenévvel használatosak: *igyekszik elmondani* v. néha *el igyekszik mondani; a célt elérni szándékozik* v. *el szándékozik érni; iparkodik megérteni; bátorkodom megkérni; képes megtenni; köteles végrehajtani*. A *köteles bemutatni* szokásosabb, mint *be köteles mutatni*. (A mondatban persze adódhat olyan helyzet — kiemelő mondathangsúly nélkül is —, hogy az igenév megelőzi a módosító igei állítmányt: *megteszi, amit megtenni képes)*. Szoros frazeológiai egységek úgy viselkednek, mint az igekötős igék: *békét akart kötni; sietett békét kötni*.

d) Tagadó alakban szorosabb egységet alkot a tagadószó (vagy tiltószó) a módosító igével, ezért az igekötő a helyén maradva egyenes szórendű: *nem akar bemenni; nem szokta elmondani; nem képes megérteni;* az időt v i s s z a f o r g a t n i *nem lehet* (kevésbé nyomatékosan: az időt *nem lehet* v i s s z a f o r g a t n i); *Ne merje* t ö n k r e t e n n i! Ritkábban a megszakított szórend is előfordul, főleg a leggyakoribb módosító igék mellett, erősebb érzelmi nyomatékkal: **be** *nem akar menni* (azaz: semmiképpen sem akar bemenni); **el** *nem tudta képzelni*, mi lehet odabent.

e) Az igenév névelőtlen tárgyi és határozói vonzata olyan helyzetű, mint az igekötő, tehát nyomatéktalan mondatban a módosító ige vagy melléknév előtt áll, elválasztva a hozzá tartozó igenévtől: *fát akar vágni; vizet kíván inni; partra lehet szállítani; bútort szeretne vásárolni; iskolába köteles járni*. — Nyomatékos mondatban a névelőtlen vonzat közvetlenül igéje (igeneve) előtt áll, tehát a szerkezet egyenes szórendű: Pista f á t v á g n i *szeret*, de fűteni nem; *Szándékozol* b ú t o r t v á s á r o l n i?

2. A m e l l é k n é v i i g e n e v e k közül az igekötős *-andó, -endő* és *-ható, -hető* képzősek állítmányként úgy viselkednek, mint az igekötős igei állítmányok, tehát *is* vagy tagadószó kettéválasztja őket: *ez el is kerülendő; a javaslat nem fogadható el*. Kiemelő hangsúlyú (nem összefoglaló értelmű) szó után fordított szórendűek: *ezek a hibák ritkán kerülhetők el*. Jelzőként gyakran egyenes szórendűek, de *is* és tagadószók beékelése esetén inkább megszakított szórenddel használatosak: *a súlyos és el is kerülhető hibák; az el nem fogadható* (v. a *nem elfogadható*) *javaslatok*. De más kiemelt határozóval csak egyféleképp: *a ritkán elkerülhető hibák*. Az *-ó, -ő; -t, -tt* képzős igekötős igenevek jelzőként ugyanilyen szó-

rendűek: *el nem múló hála; az el nem fogadott javaslat; a nehezen elért siker.*

3. a) Az igekötős határozói igenevek közül a *-va, -ve* képzősek a létige mellett megszakított szórendűek: *be volt törve; meg volt terhelve; fel vannak mentve; be lesz csukva.* A *megterhelve voltak* stb. egyenes szórend csak kivételesen, szembeállításban jó. Szerencsére alig találkozunk már olyan hibás szórendű mondatokkal, amilyenek divatosak voltak a századvég sajtójában: Elrendelték, hogy a város az évforduló napján *kivilágítva legyen.*

b) A ma már ritkábban használatos *-ván, -vén* képzős igenév igekötője olyan szórendű, mint az igekötős állítmányé: *célját el nem érvén, kétségbeesett; a boltot korábban csukván be, több ideje maradt.*

c) Az előidejűséget kifejező határozói igenévi szerkezet megelőzi az igei állítmányét, az okhatározói értelmű pedig előtte is, utána is állhat: *a városba érvén* (v. *érve) megpihent.* De egyaránt jó: *kevés pénze lévén, olcsó vendéglőben ebédelt; olcsó vendéglőben ebédelt, kevés pénze lévén.*

4. Két vagy több igeneves szerkezet is egymásba lehet ékelve. Előfordulnak ilyen kifejezések: *be szokott zárva lenni; be is lehet csukva hagyni.* Az utóbbi, de némileg az első példa is az élőbeszéd pongyolaságára jellemző. Jobb így: *zárva* v. *bezárva szokott lenni; (be)csukva is lehet hagyni.*

5. Az igekötős igenevekhez hasonló, tagadó értelmű főnévi származékok megszakított szórendűek: *be nem avatkozás; az áru el nem vitele.*

L. még: igekötős ige szórendje | *is* III. | összetett igealakok szórendje | szórend V—VI.

Irodalom: Joannovics: Nyr. 1903 : 16—9, 215—20, 318—24, 361—9, 486—90; Molecz: Nyr. 1914 : 97—105, 145—52, 201—7, 241—9, 337—64; Klemm 638—43; Károly: MNy. 1955 : 33—40; Deme: IskNym. 297; uő: MMNyR. 477; Rácz: Nyr. 1970 : 151—2; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 378—9.

E. L.

igenévi szerkezet mellékmondat értékében L. beálló melléknévi igenév 3. c) | befejezett melléknévi igenév 8. a) | folyamatos melléknévi igenév 7., 9. | főnévi igenév II. A) 3. | határozói igenév III. 2.

igen, igenis L. állító válasz formái 1. a) | módosítószó

igen jelzői használata L. túlzó jelzők és határozók

igényel

Különösen a hivatali és kereskedelmi nyelvben találkozhatunk sűrűn ezzel a szóval és származékaival pl.: lakást *igényel*, *anyagigénylés*, *jegyigénylők*. Ezt a használatot a szükség eléggé menti. Azt azonban már nem nézhetjük jó szemmel, hogy az *igényel* szó a sajtónyelvben és a választékos stílusban a divat hatására olyankor is gyakran felbukkan, amikor egyszerűbb, természetesebb megoldás is kínálkozik helyette. Pl.: ez részletes elemzést, magyarázatot *igényel*. Természetesebben: magyarázatot *kíván*, magyarázatra *szorul*. Sablonszóvá válása ellen és a stílus színesítésére használjuk helyette a következő változatokat is: *vmit kér, kíván, követel; vmi jár neki; vmi kell, kívánatos, ajánlatos, szükséges vmihez.*

igényes

Ez a szavunk különösen az apróhirdetések nyelvében gyakori, pl. kétszobás lakás *igényesnek* kiadó. A hirdetett dolognak nemcsak jó minőségére, de — burkoltan — az átlagosnál magasabb árára is utal. A hirdetésbeli *igényes* (személy) tehát egyrészt: 'olyan (személy), akinek (nagy) igényei vannak', másrészt — és a hirdető szempontjából ez a fontosabb! — 'akinek anyagi képességei arányban vannak igényeivel'. Az *igényes* újabban nemcsak személyre vonatkoztatva fordul elő, hanem a hirdetésben ajánlott dolog jelzőjeként is: *igényes* telek, hétvégi ház stb. készpénzért eladó. Bár az apróhirdetés műfajában lényeges a tömörség, az *igényes*-nek efféle használatát — pongyolasága miatt — nem helyeselhetjük.

ígér

Rövid *i*-vel is ejthetjük, de helyesebb úgy mondani, ahogy írjuk: hosszú *í*-vel.

Irodalom: Bakos J.: EgriKonf. 91.

i g e r a g o z á s L. felszólítás B) 1. | felszólító alak kijelentő helyett | felszólító mód | feltételes mód | hiányos ragozású igék | igenévi-igei személyragozás | ikes és iktelen ragozás | jövő idő | kijelentő mód, jelen idő | kijelentő mód, múlt idő | múlt idő régies alakjai | rendhagyó ragozású igék | szám- és személyhasználat az igeragozásban | tárgyas ragozás | „tárgyas vagy alanyi ragozás" kezdetű címszók | tárgyatlan igék tárgyassá válása, tárgyas ragozása | tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

ígérvény

Az *ígérvény* szó részben önállóan, részben a *valutaígérvény* szó utótagjaként 1964-ben terjedt el szélesebb körben. Sokan furcsállották, a szokatlanság azonban nem ok a helytelenítésre. Az *ígérvény* szó egyébként több

mint százéves (eredetileg a sorsjegyüzlet szava volt), s amellett szabályos képzésű (vö. *kérvény, folyamodvány)*.

IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 128; HivKve² 280.

ige szórendi helye L. szórend II. 1., IV. 1., V—VI.

igető váltakozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

igetöves szóösszetételek L. germanizmusok 1—2. | jelzős összetételek 1.

-ig határozórag

1. E ragban mindig rövid az *i*. De: *míg, amíg*.

2. Elsődleges szerepe szerint hely-, ill. id őhatározói rag, amely a cselekvés, folyamat stb. határát jelöli meg: *Pécsig* vonaton mentünk; *délig* sütött a nap. Néha mérték-, ill. fokhatározóban is előfordul: *talpig* (becsületes), *ízig-vérig* (katona). Gyakori a *-tól, -től* raggal szembeállítva, ún. kettős határozókban: *Budapesttől Moszkváig; látástól vakulásig; tetőtől talpig;* stb.

3. Az *-ig* határozórag mindig valamilyen határt jelöl meg; a nyelvészet szaknyelvében ezért nevezik határvető ragnak is. Az esetek nagy részében nem maradunk bizonytalanságban afelől, hogy a határ hol húzódik. Vagy azért nem, mert az *-ig* raggal ellátott szó maga is határértéket jelent, amelynek nincs számottevő térbeli vagy időbeli kiterjedése (pl. elment a 25-ös *kilométerkőig; 8—10-ig* az egyetemen voltam), vagy pedig azért nem, mert a szövegkörnyezet kellőképpen eligazít bennünket (pl. a gyerek elfutott az *erdőig*, majd visszaszaladt). Néha azonban megvan a félreértés veszélye. Főleg olyankor, amikor az egyszerű óramegnevezéssel kifejezhetőnél távolabbi időhatárt jelölünk meg az *-ig* ragos szóval, továbbá amikor sorszámneves szerkezetet használunk. Pl.: hétfőtől *szerdáig* zárva; március *20-ig* szabadságon leszek; *1985-ig* meghosszabbították a szerződését. Ilyenkor valójában mindkét értelmezés jogos, de a félreértések elkerülésére célszerű az efféle mondatokat úgy fogalmazni s úgy is értelmezni, hogy az *-ig* ragos szó által megjelölt időt vagy más egységet is beleszámítjuk a határidőbe, besoroljuk a határok közé. Tehát — példáinkra visszatérve — még szerdán is, még 20-án is, 1985-re is. Azért tanácsos ez a megoldás, mert a gyakorlatban máris ez az elterjedtebb, s egyre jobban érvényesül ez az értelmezésmód. Aki azonban még be is akarja biztosítani magát félreértés ellen, a határként említett adat után odateheti a *bezárólag* határozószót is. Pl.: Fiatalok jelentkezését várjuk, 18 éves korig *bezárólag*.

4. A személyes névmásnak nincs *-ig* ragos alakja; csak kissé erőltetett kifejezéssel mondhatjuk: *hozzámig, hozzádig* stb.

L. még: *addig — odáig* | viszonyrag

IRODALOM: Lőrincze: AnyKal. 168; Szemere: AkHTört. 93—4.

G. L.—T. J.

igyekszik — igyekezik L. igenévi szerkezetek szórendje 1. c) | tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2. | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 7.

így — ígyen — imígy — imigyen

Mai köznyelvünkben az *így* változat él; az *ígyen* régies, népies alak, az *imígy* és az *imigyen* pedig (az utóbbiban mindkét *i* rövid!) régiesen irodalmi.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 2. b)

ihar L. *juhar — ihar, jávor*

ihász L. *juhász*

ihlet

E szóban a *h*-t nem a szokásos módon, hehezetként (hangszalagréssel), hanem nyelvháttal képzett réshangként ejtjük; a *technika* szó *ch*-val írt hangjához hasonlóan, de annál is előrébb képezve. (Ugyanilyen a kiejtése a *j* zöngétlen változatának: *lépj.)*

L. még: *h* 2. a)

ihol L. *hol — hun*

i idegen nevekben

Német (és német eredetű) nevekben magánhangzó után, lengyel nevekben pedig magánhangzó előtt az *i* betű *j*-szerű hangot jelöl: *Eiffel* [ejfel], *Kitaibel* [Kitajbel], *Weimar* [vájmár v. magyarországi (osztrákos) németséggel: vejmár], *Mickiewicz* [Mickjevics]. — Más eredetű és nem latin írású nyelvekből átírt nevekben az *i*-t ejtsük teljes szótagértékű *i*-nek; mellette esetleg rövid *j*-szerű kapcsoló siklóhanggal: *Aida* [aida v. a^{j}ida], *Beloiannisz* [belo^{j}iannisz] (nem pedig [belojannisz], ahogy sokan ejtik)! Még inkább külön szótagnak ejtjük az ékezetes (a spanyolban hangsúlyos) *í*-t: *Valparaíso* [vålpåråiszo].

L. még: *ai, ei* 2. | beszédhangok kapcsolódása IV. 1—2. E. L.

í, i — é, e a birtokos személyragban L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

i, í hang L. kiejtés II. A) 1., B), C) 1.

í, Í, ú, Ú, ű, Ű betű

Ne hanyagoljuk el hosszúságuk jelölését se írásban, se nyomtatásban! Kiejtésük is általában ehhez igazodjék. Tehát lehetőleg hosszan ejtsük az *í, ú, ű* hangokat az olyan szavakban, mint *bosszú, egyszerű, gyűrű, hajdú, ízléses, kíván, múlt, nyújtó, sűrű, szelíd, színes.*

L. még: írógép és helyesírás

ijed L. ejtésváltozatok 1.

ijedség — ijedtség L. *fáradság — fáradtság* | *-ság, -ség* képző használata

íj — nyíl — tegez L. szótévesztés

-ij végű orosz nevek

Orosz nevek végén a *j*-t teljes értékű mássalhangzónak tekintjük, ezért helyes, ha a mássalhangzóra végződő magyar szavak mintájára ragozzuk őket: *Csajkovszkijjal, Dosztojevszijjel* (v. *Dosztojevszkijjal)*, a te *Gorkijod*, a mi *Majakovszkijunk*, a ti *Muszorgszkijotok* stb. Amíg az orosz nyelvet jórészt csak latin betűs nyelvek, főleg a német közvetítésével ismertük, meglehetősen elterjedt e neveknek német (olykor francia) írásmód alapján átvett, *j* nélküli alakja. Ezért mondják és írják idősebbek ma is: *Csajkovszkival, Dosztojevszkivel, Muszorgszkival.* Minél többen megismerkednek az orosz nyelvvel, annál inkább visszaszorulnak ezek a régies, már-már hibásnak is tekinthető *-i, -szki* végű orosz névváltozatok az *-ij, -szkij* végűekkel szemben.

L. még: *Osztrovszki — Osztrovszkij* | *Sztravinszij* E. L.

-i képző L. *-ási, -ési* végződésű szavak | *-bb (-b)* fokjel 2—3. | *-i* és *-beli* képző többes alakú földrajzi nevekhez | *-i* képző *-i* végű helynevekhez | *-i* képző keltezésben | *-i* képző *ó, ő* végű helynevekhez | *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon | *-i* képző személyragos helynevekhez | jelzői értékű hátravetett határozó 1., 4. | kételemű kifejezések fokozása | összetételek felbontása *-i* képzős jelzős kapcsolattá | párhuzamos képzések II. 2. | számnév melléknévi származékai | világtájat jelölő előtagú összetételek

-i képző előtti tő- és kötőhangzó-váltakozás L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

-i képző i végű helynevekhez

Az *-i* melléknévképzőt egyelemű vagy egybeírt földrajzi nevek *i* végződésével szabályosan egyetlen *i* hanggá vonjuk össze a kiejtésben is, írásban is (AkH. 258. pont). Tehát az *Alsónémedi, Balatonalmádi, Budakeszi, Halászi, Kisoroszi, Tamási, Zamárdi* helynevek melléknévi származéka: *alsónémedi* (megálló); *balatonalmádi* (nyaraló); *budakeszi* (szanatórium); *halászi* (lakos), *kisoroszi* (pap); *tamási* (iskola); *zamárdi* (házak). Ez vonatkozik az olyan idegen helynevekre is, mint *Batumi, Helsinki, Pompeji*, ezért helyesen: *batumi üdülés, helsinki városháza, pompeji ásatások.*

A szabály alkalmazása nem okoz félreértést, ha ismert helynévről van szó. Ritkábban előforduló helynevek esetében azonban célszerű a tulajdonnevet előbb változatlan főnévi alakjában említeni, vagy a melléknévi származék helyett is körülírást használni, pl. *Komját község orvosa, Komjáti község tanácsa; Bariból való.* (Ha az ilyen körülíró megoldás nehéz vagy bonyolult, a bizonytalanság elkerülése végett kivételesen eltérhetünk a szabálytól, pl.: *barii, komjátii.)*

Az *y*-ra végződő idegen helységnevek melléknévi származékában kiírjuk az *-i* képzőt. Ha az ilyen helységnév egyelemű, az *-i*-t közvetlenül kapcsoljuk hozzá, pl. *vichyi* [visii]. A hasonló végződésű két vagy több elemű helységnevekben a nagy kezdőbetűt megtartjuk, az *-i* képzőt pedig az utolsó taghoz kötőjellel kapcsoljuk, pl. *Karlovy Vary-i.*

L. még: beszédhangok kapcsolódása IV. 2. | idegen szavak, nevek írása 8.

IRODALOM: AkH. 49—50; Dömötör—Szemere: Nyr. 1968 : 241—4; HTT. 108; Szemere: AkHTört. 190—1; Kovalovszky: Nyfejl. 192—3.

E. L.—L. J.

-i képző keltezésben

Az *április negyedike* típusú, személyraggal végződő birtokos szerkezetből *-i* képző előtt elmarad a személyrag magánhangzója, éppúgy, mint a *Nyíregyháza* típusú helynevek *nyíregyházi*-féle származékaiból is, továbbá az ilyenekből: *év eleji, hó végi* (ebből: *év eleje, hó vége).* Tehát a szabályos képzős alak: *április negyediki, május elseji, június másodiki, augusztus huszadiki, november hetediki.* Az AkH. és a HTSz. feltünteti ugyan az (április, május) *elsejei* alakot is, de ennek elterjedését nem tartjuk kívánatosnak, hiszen a személyrag magánhangzójának szabályos elhagyása nem okozhat félreértést, mint néha a személyragos helynevekben (pl. a *dombegyházi* melléknévről nem tudhatjuk, hogy a *Dombegyház* vagy a

Dombegyháza helynév származéka-e; – lásd: *-i* képző személyragos helynevekhez 1.). Hasonlóképpen nem helyeseljük a *másodikai, negyedikei, hetedikei, huszadikai* stb. alakok fölösleges hangzóbővülését sem; helyesírási szótáraink ugyan még nem szentesítették őket, de használatuk, sajnos, mind általánosabbá válik, s félő, hogy hatásuk analógiásan még tovább terjed. Éljünk tehát az egyszerű, hagyományos alakokkal!

Az *április négy, május egy* típusú tőszámnévi megnevezést *-i* képző előtt nem használhatjuk, jóllehet ha a dátumot számjeggyel írjuk, a szabályzat értelmében nem szokás kitenni a sorszámnevet jelölő pontot. Az AkH. 1954. 435. szabálya szerint: „Az évet és a napot jelölő számjegyekhez a toldalékok pont nélkül, kötőjellel kapcsolódnak." Tehát az egyszerűsített (pont nélküli) írásmód nem tükrözi a betűvel írt és kiejtett sorszámnévi formát: *április 4-i* [negyediki], *május 1-i* [elseji], *június 2-i* [másodiki] stb.; hasonlóképpen az *-i* képzős évszámban: *1838-i* [ezernyolcszázharmincnyolcadiki]. Az év és a nap ilyen módon való megjelölésének az a veszélye, hogy az íráskép hatására terjed a tőszámnév beszédbeli használata a szabályos és hagyományos sorszámnév helyett: az *1838-i* [harmincnyolci] árvíz, az *augusztus 30-i* [harminci] vihar, a *május 1-i* [éggyi] felvonulás stb. Ügyeljünk tehát élőszóban az egyszerűsített számjelölés szabatos feloldására: harmincnyolcadiki, harmincadiki, elseji.

L. még: *elseji — elsejei* | *-i* képző személyragos helynevekhez | sorszámnév | számnév melléknévi származékai

IRODALOM: Ferenczy: Msn. 1937 : 15–7; Kovalovszky: NyFK. 186; Hexendorf: HIK. 106–7; Szemere: AkHTört. 283. E. L. K. M.

-i képző **ó, ő** végű helynevekhez

Az *ó, ő* végű névszók egy részében a nyelvtörténet folyamán tőváltakozás alakult ki némely toldalék előtt, pl.: *apró, apraja, apránként; idő, ideje, idén; bíró, bírák; tető, tetéz; ajtó, ajtaja; erdő, erdeje.* Ugyanígy az *ó, ő* végű földrajzi neveknek is más tőalakjához járult az *-i* melléknévképző: *Liptó — liptai; Makó — makai; Üllő — üllei;* stb. Ahogy azonban a közszavakban is meglazult az eredeti használat, és elterjedtek az egységes tőből analógiásan alakult *bírók, ajtója, erdője* stb. változatok, úgy a helynevek esetében is egyre inkább kiszorítja a tőváltozatból képzett hagyományos származékot a név változatlan tövét megtartó *-i* képzős alak: *liptói, makói, üllői* stb. Ezekben ugyanis világosan felismerhető a név szótári tőalakja.

A hagyományos toldalékos alakok a nyelvjárásokban, a regionális köznyelvekben és az idősebbek nyelvhasználatában élnek leginkább, pl. *liptai* túró, *Üllei* út, *makai* piac (Szegeden így nevezték a 30-as évekig).

A mai köznyelvben már a *liptói* túró, *makói* hagyma, *Üllői* út szokásos. — A *Somló* hegy nevének régi melléknévi alakja *somlai;* ma többnyire csak az ott termő borfajtát nevezzük *somlai*-nak, de egyébként a *Somló*-ból képzett melléknév már *somlói* (galuska, szőlősgazda). A *brassai szilvá*-ban és a *kállai kettős*-ben a kifejezésbeli kötöttség megőrizte a hagyományos formát, másutt a név változatlan tövét megtartó *-i* képzős alak szokásos *brassói* (gimnázium), (nagy)*kállói* (születésű).

Családnevekben több ilyen régies melléknévi forma maradt fenn. Pl.: *Ardai (Ardó* községből való), *Gyergyai (Gyergyó*-ból való), *Medgyasszai (Megyaszó* községből való), *Szikszai (Szikszó*-ról való). Ezeknek egyszerű melléknévként való használata ma már szintén csak az ottani lakosoknak, főleg az időseknek nyelvére jellemző.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

IRODALOM: Pais: MNy. 1933 : 235; Tompa: Nyelvh. 209—10; Grétsy: Szóh. 227; Szabó T. A.: AnyÉl. 1 : 129—31. E. L.—K. M.—L. J.

-i képző ragos szókon, határozószókon és névutókon

A nyelvújítás előtt névutókhoz és ragos szavakhoz nem járulhatott *-i* melléknévképző. A nyelvújítók a *való* szócskát felhasználó szerkezeteket *(kert mellett való)* egyszerűsíteni kívánták, ezért a *való* szót *-i* melléknévképzővel helyettesítették. Lényegét tekintve azonban ez a ragos szavak *-i* képzős származékainak mesterséges megalkotása kivételével nem erőszakos nyelvújítás volt, hanem a nyelv természetes fejlődése. A helyet és időt jelentő főnevek *-i* képzős származékainak analógiájára ugyanis a helyre és időre utaló határozószók és névutós szerkezetek közül a főnevesültek is megkapták analógiásan az *-i* melléknévképzőt, pl.: *dunántúli, délutáni.* Ezeknek mintájára pedig a nem főnevesült határozószók és névutós szerkezetek is kaptak *-i* képzőt, előbb csak a helyet és időt jelentők, később mások is. Ilyen határozószók *-i* képzővel: *itteni, ottani, benti, kinti, közeli, távoli, tavalyi* stb. (A *rögtöni* is jó, de helyette megszokottabb az *azonnali.)* Hasonló, névutóból képzett melléknevek: *alatti, előtti, melleti, utáni* stb. Ez a képzésmód lassan átterjedt a nem helyet és időt jelentő határozószókra és névutókra is, pl.: *miatti, nélküli, szerinti.* E folyamatot az is segítette, hogy több időhatározó szó főnévként is használatos *(ma, tavaly, tegnap, holnap),* s ezekhez természetesen járul az *-i* képző *(mai, tavalyi* stb.).

Innen már csak egy lépés volt, hogy az *-i* melléknévképző ragos névszókhoz is járuljon. Ezt az eddigi fejlődéssel egyidejűleg más analógiás hatás is támogatta. Az *akkori* és *egyszeri*-féle szavakban, vagyis a *-kor* és *-szor, -szer, -ször* ragosakban az *-i* képző ugyanis voltaképpen nem

raghoz járult, hanem a *kor* és *szer* 'sor' főnévhez, tehát teljesen hagyományos módon. A nyelvújítók azonban itt tovább mentek a kelleténél, s szinte mindenféle ragos névszóhoz *-i* melléknévképzőt tettek a *való* szócska helyére annak egyszerű elhagyása helyett.

Néhány példa a *-ban, -ben* melletti használatra: *első ízbeni tanítás: első tanítás; házbani tartózkodás: a házban (való) tartózkodás; időbeni: időbeli; jövőbeni: jövőbeli, jövő, eljövendő, a jövőben való; készpénzbeni előleg: készpénzelőleg; kicsinybeni és nagybani eladás* (ez a kettő meghonosodott és már elfogadható, bár mondhatjuk így is: *eladás nagyban és kicsinyben); részbeni megoldás: részleges, nem teljes megoldás; természetbeni ellátás* (ez a jelző is meghonosodott és pótolhatatlan). Minél átvittebb a *-bani, -beni* képzős szó jelentése, és minél inkább határozószóvá vált a ragos főnév (pl.: *nagyban, kicsinyben, természetben, egészben, részben*), annál inkább elfogadható mellette az *-i* képző. Valóságos helyviszonyt kifejező *-ban, -ben* mellett azonban igen rosszul hat az *-i* képző. Tehát a *vele szembeni* nem rossz, de a *gyulladásos szembeni váladék* csak így helyes: *a gyulladásos szemben levő váladék.*

Előfordult *-i* képző a *-ból, -ből* mellett is, pl.: *a városbóli távozás: a városból (való) távozás; újbóli figyelmeztetés* (itt az *újból* ugyan határozószó, nem ragos főnév, mégis jobb így: *újabb* v. *ismételt figyelmeztetés*).

Az *-ig* raghoz csak határozószókban járulhat az *-i* képző *(addigi, eddigi)*. Ide vehető az *életfogytiglan* határozószó *-i* képzős származéka is.

A *-képpen* melletti *-i* leginkább ezekben fordul elő: *szükségképpeni, tulajdonképpeni, voltaképpeni*. De ritkább vagy szakmaibb alakok is akadnak, például a hivatalos nyelvben *letétképpeni átengedés*. A *-kor* ragos szavak mellé nemigen illik az *-i*, de a *-kor* végű határozószókhoz igen. A *találkozásunkkori magatartása: találkozásunkkor tanúsított magatartása.* Az *akkor, ekkor* mellett azonban hagyományos az *-i (akkori, ekkori)*, s az *egykori, máskori, múltkori* formák is elég természetesek.

Az *-n, -on, -en, -ön* rag mellett nagyon furcsa az *-i*, pl.: *ezútoni adományok*, helyesen: *ezúton kapott adományok.*

Az *-nként* rag mellett meghonosult az *-i* képző, pl. *havonkénti, naponkénti*. E rag szinonimája, az *-nta, -nte* azonban nem tűri a képzőt, tehát *napontai, hetentei* helyesen: *naponkénti, hetenkénti.*

Nagyon szokatlan az *-i* a *-val, -vel* mellett is, pl.: *teherreli közlekedés.* Helyesen: *teher-* v. *teherrel való közlekedés.*

Nem helyes az *-i* képző a személyragos névutók után sem, pl.: *ellenei, irántunki*, helyesen: *ellene való, irántunk való.*

Az *-i* képző szabálytalan alkalmazásának túlzó kiterjesztése a múlt század közepén dívott leginkább, de helytelen használata még századunk első harmadának jogi és hivatali nyelvét is jellemzi. Ma már erősen visz-

szaszorulóban van, bár a műszaki – s részben a hivatali – nyelvben még elég gyakran előfordul.

L. még: *eleji* | *-i* képző keltezésben | jelzői értékű hátravetett határozó | szabálytalan képzésű szók

IRODALOM: Hámori: MNy. 1954 : 423; Temesi: MMNyR. 1 :285–7; Ruzsiczky: uo. 1 : 410–2; Prohászka: Nyr. 1962 : 298–301; uő: Bárczi-Eml. 306; Grétsy: SzaknyKal. 145–8; Fábián: Nyelvh.[3] 143–5; Tompa: uo. 23; Grétsy: AnyŐrj. 167–9; Tompa: AnyKal. 171; HivKve.[2] 40–1.

L. J.

-i képzős jelző vagy összetétel L. összetételek felbontása *-i* képzős jelzős kapcsolattá | világtájat jelölő előtagú összetételek

-i képzős minőségjelző és birtokos jelző viszonya L. birtokos jelző I. 2.

-i képző személyragos helynevekhez

1. A hagyományos nyelvszokás szerint, ha az *-a, -e; -ja, -je* birtokos személyragos földrajzi nevekhez *-i* melléknévképző járul, akkor a birtokos személyrag kiesik, ill. megrövidül (AkH. 257. pont). Eszerint *Pálfalva, Dömefölde, Nyíregyháza, Abafája* melléknévi származéka: *pálfalvi, dömeföldi, nyíregyházi, abafáji*. A földrajzi nevekben leggyakrabban előforduló birtokos személyragos utótagok a következők: *-alja: Magyarnádalja, Váralja; -fája: Abafája, Körtvélyfája; -falva: Albertfalva, Bártfalva; -földe: Gutorfölde, Pálfölde; -halma: Pannonhalma, Jánoshalma; -háza: Deményháza, Kerekegyháza; -hida: Bánhida, Jánoshida; -laka: Pósalaka, Farkaslaka; -telke: Jánostelke, Gyulatelke; -tornya: Simonytornya, Csáktornya*. Ritkán előforduló utótagot tartalmaznak a következők: *Zalapataka, Magyarókereke, Gyalakuta, Várpalánka, Töltéstava, Pétervására* stb. A hagyományos nyelvszokás szerint az ilyen típusú helynevekben a csonka tőhöz járul az *-i* képző: *váralji, pannonhalmi, bánhidi, pósalaki, jánostelki, simontornyi, zalapataki, magyarókereki, gyalakúti, várpalánki* stb.

Többé-kevésbé hasonlóképpen járunk el a több különírt elemből álló földrajzi nevek *-i* képzős alakjában is: *Jáva szigete – Jáva szigeti; Balaton melléke – Balaton melléki; Szeged környéke – Szeged környéki; Duna mente – Duna menti; Duna–Tisza köze – Duna–Tisza közi* (AkH. 255. pont).

A földrajzi elnevezések ilyenfajta tőcsonkításának az a magyarázata, hogy a birtokos személyrag az *-i* képző előtt a közszavakban is kiesik, ill. megrövidül: *szó eleji, szó belseji* magánhangzók; *év végi hajrá; karácsony heti* forgalom stb. – L. *elseji – elsejei*.

A régi nyelvben a földrajzi nevek tőcsonkítása sokszor azokban a nevekben is előfordult, amelyekben az *-a*, *-e* nem is volt birtokos személyrag. Ez a jelenség még ma is megvan néhány nyelvjárásban (pl. *Bakta* lakói *baktiak)*, s több helynév tőcsonkítással képzett származéka fennmaradt régi családnevekben. Pl.: Récse — *Récsy* család, *Berzevice* — *Berzeviczy; Edve* — *Edvi Illés* család. A mai köznyelv azonban ezt a képzésmódot már nem fogadja el, s az említett helynevek melléknévi alakjában megtartja a változatlan alapformát: *baktai, récsei, berzevicei, edvei.*

Az újabb nyelvhasználatban, különösen a hagyományhoz kevésbé ragaszkodó beszélt nyelvben mind gyakrabban találkozunk a változatlan alapforma megtartásával a *-falva, -földe* stb. típusú településnevek melléknévi alakjában is. Pl.: *albertfalvai, pálföldei, baktalórántházai.* Ez a jelenség érthető is abból a törekvésből, hogy a helynévre egyértelműen visszakövetkeztethessünk. A *pálföldi* alapszava ti. *Pálföld* is lehetne, mint ahogy a *szárföldi, fokföldi* a *Szárföld, Fokföld* származéka. Ellenben a *pálföldei*-nek az alapszava csakis *Pálfölde* lehet. Régen a *-falvi, -házi, -földi* forma is megfelelt a pontos közlés követelményének, mivel akkor a helynevet a közeli környék úgyis ismerte. Ma már azonban kevésbé ismert falvak is sokat szerepelnek a sajtóban, rádióban termelőszövetkezeteik, gépállomásaik, iskoláik stb. révén, mégpedig helynevük melléknévi alakjával kezdődő hivatalos nevükön (a *szabadegyházi* Dózsa Tsz; *Hajdúhadházi* Általános Iskola); a helynév alakja azonban nem egyforma: *Szabadegyháza — Hajdúhadház.* Helységneveink tehát *-i* képzős alakjukkal együtt kiléptek a szűkkörű használatból, s az ország nyilvánossága elé kerültek. Ezért szükséges, hogy a melléknévi alakból bárki rögtön és tévedés nélkül vissza tudjon következtetni a helynév eredeti alakjára, s ennek a követelménynek a *-falvai, -házai* stb. képzésmód felel meg. Ezzel kapcsolatban az a tanácsunk, hogy az irodalmi nyelvben s az igényes stílusban továbbra is használjuk a közismert helynevek hagyományos, rövidebb melléknévi alakját *(nyíregyházi, bánhidi)*, de a hivatalos használatban alkalmazzuk inkább a teljesebb alakot *(cibakházai, andráshidai, gyulatelkei).*

2. A *Jáva szigete, Balaton melléke* földrajzi nevekhez hasonló a *Mártírok útja, Rózsák tere, Hősök tere* újabb névtípus is. Ezeknek az előbbiek, továbbá a *Váralja, Jánostelke* mintájára képzett rövidült melléknévi alakja: *Mártírok úti, Hősök téri, Rózsák téri.* E formákat nyelvművelőink helyesnek fogadták el, azzal a megokolással, hogy a *Mártírok útjai* (boltok), *Hősök terei* (szobrok) nehézkesek és zavarók, mert az *útjai, terei* szót könnyen többes számnak tekinthetjük. Viszont a *Hősök téri, Mártírok úti* formákból esetleg ez az alapforma következtethető vissza: *Mártírok út, Hősök tér*, bár ezek sokak nyelvérzéke szerint elképzelhetetlenek. Ha

figyelembe vesszük a használat fejlődésének tendenciáját, nyilvánvaló, hogy a *Mártírok útjai, Hősök terei* az a melléknévi alak, amelyből az alapforma tévedés nélkül visszakövetkeztethető. Nem helyteleníthetjük tehát az újabban terjedő teljesebb alakot a több különírt elemből álló földrajzi nevek *-i* képzős származékaiban sem: *Mártírok útjai, Hősök terei, Rózsák terei*. Hivatalos szövegben tehát, kevésbé ismert utcanevekben, a félreértés elkerülésére inkább ezt ajánljuk, de a köznyelvi használatban a *Mártírok úti, Hősök téri* alak is helyes. — Elképzelhető még egy rövidített forma: *Rózsák teri*, de még mesterkéltebb, mint az előbbiek, nem tekintve az utótag zavaró hangzását (*Teri!*).

Jól tudjuk, hogy egyik sem szerencsés alak, de idegenkedésünk oka e névtípusnak nyelvünkben való szokatlansága. Az említett melléknévi alakok (*útjai, terei — úti, téri*, ill. *teri*) helyett használhatunk alkalomadtán más szerkezetet is, pl. a *Mártírok útján levő*, a *Hősök terén látható, található, történt* stb. — Mindenesetre helyesebb, magyarosabb lett volna a *Mártír út, Hős tér, Rózsa tér* forma, de az elfogadott elnevezéseken már nehéz változtatni. Arra kell azonban törekednünk, hogy az *útja, tere* típusú nevek ne szaporodjanak nyelvünkben.

L. még: *-i* képző keltezésben | utcanevek 2. b)

Irodalom: Dengl 165; Msn. 1943 : 159; Kovalovszky: NyFK. 186—7; Tompa: Nyelvh. 210; Deme: MNy. 1958 : 125—36; HivKve² 308—11.

K. M.—Sz. L.

-i képző személyragos sorszámnevekhez L. *-i* képző keltezésben

ikerszók L. összetett szó

ikes és iktelen ragozás

I. Az ikes igék ragozási típusainak áttekintése

Az alanyi ragozás jelen idejű egyes számú személyragjainak kettőssége, ill. az egyik csoport 3. személyének jellemző *-ik* ragja alapján ikes és iktelen ragozású igéket különböztetünk meg. Pl.: *isz-om, isz-ol, isz-ik, — vár-ok, vár-sz, vár*. Ugyanez a ragozási jelleg így nyilvánul meg a feltételes és a felszólító módú ikes alakokban: *innám, innál, innék; igyam, igyál, igyék*.

Ennek a kettősségnek voltaképpen jelentésbeli gyökere volt: az ikes ragozás eredetileg a szenvedő ige (lásd ott) és a visszaható ige (lásd ott) külön ragozása, a szenvedő szemlélet ősi kifejezője (vö. pl.: *tör-ik, hall-ik, lát — látszik, érez — érzik*), amely elkülönítette a tárgytalan (bennható v. át nem ható) igéket a tárgyas (átható) igéktől.

A szenvedő igék visszaszorulásával azonban összeszűkült az ikes ragozás jelentésmegkülönböztető szerepe, elmosódott az egykori határozott kettősség, s a 17. sz. tájától kezdve egyre jobban keveredett a két típus: a többségben levő iktelen igék hatására az ikes ragozás rendszere ingadozni kezdett, majd megbomlott, és szabálytalanná vált. Révai Miklós a 18. sz. végén megpróbálta helyreállítani a régi szabályosságot, de mozgalmának átmeneti eredményei ellenére tovább terjedt a bomlás, és így alakult ki a mai kevert állapot.

1. Az ikes ragozás (az igekötős összetételekkel együtt) kb. 3500 ún. ikes igéhez kapcsolódik, ezeknek sajátja. A nyelvtörténeti fejlődés szempontjából az ikes igéknek is több csoportjuk van: a) eredeti, szenvedő-visszaható értelmű ikesek *(megadatik, emelkedik, törik, tetszik;* b) változó ikesek, amelyek ikes és iktelen változatban egyaránt használatosak. Ez utóbbiaknak kisebb része ikesből vált iktelenné, bár ma is használjuk őket ikesen *(áhítozik — áhítoz; tündöklik — tündököl);* s van olyan is köztük, amelynek csak 3. személyében maradt meg az eredeti ikes alak *(illik, megjelenik).* A változó ikesek nagy részében az *-ik* újabb toldalékként járult a többé-kevésbé ma is élő iktelen változathoz *(akadoz — akadozik; ébredez — ébredezik; egerész — egerészik; gyűl — gyűlik);* egy részükben az ikes alak teljesen kiszorította az iktelent a 3. személyben *(hazudik, lábadozik).* Ezek az ún. álikesek, vö. 2. c)—d). — L. még: nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás II.

2. Leíró szempontból, mai használatuk szerint az ikes igék a következő csoportokba sorolhatók:

a) Tiszta, szabályos, ill. állandó ikesek. Ragozásukban a hagyományos *-m, -l, -ik* toldalékhoz ragaszkodik a művelt köznyelv; a kevésbé igényes vagy népies nyelvhasználatban a szabályosság csak lazán érvényesül. Ide tartozik az eredeti, szenvedő-visszaható értelmű, ill. a hasonló, állapotot vagy lelki folyamatot kifejező ikes igék többsége *(viseltetik, tetszik; alszik, nyugszik),* alakjuk szerint pedig legnagyobbrészt a *d*-re végződő tövű, különösen az *-odik, -edik, -ödik; -ódik, -ődik; -kodik, -kedik, -ködik* képzős igék csoportja *(mosdik, álmodik, gyötrődik, elmélkedik).* Hasonlóképpen ragozzuk a *-z,* ill. a *-kozik, -kezik, -közik* és a *-dz* képzős igéket *(dolgozik, öltözik, érkezik; fogódzik, leledzik* stb.*).*

b) Ingadozó ikesek. Jelentő módú egyes szám 3. személyük rendszerint *-ik* ragos ugyan, de 1. személyükben a köznyelv egyaránt él az *-m* és a *-k* raggal; az előbbi választékosabb. A 2. személyben nem annyira a stílus, mint inkább a jóhangzás szerint használunk *-l,* ill. *-sz* ragot. Főképp azok az igék tartoznak ide, amelyeknek töve *z*-re végződik, tehát például az *-ozik, -ezik, -özik; -dozik, -dezik, -dözik; -kózik, -kőzik* képzősek nagy része; továbbá az *-l* képzős váltakozó tövűek egy része; az *sz*-re végződők és

még más igék is (pl.: *álmodozik, botlik* — rég. *botol* —, *ébredezik, fuldoklik, költözik, lakik, mászik, mérkőzik, távozik, ugrik, utazik, vágyik, szivarozik, zongorázik).*

A *-zik* végűek egy része még a közelmúltban is előfordult (különösen az irodalomban, választékos stílusértékkel) *-ik* nélkül: *áhítoz, esedez.* Ezek közül a tárgyasan is használható igék tárgyatlanként inkább *-ik* ragosak (sikerre *áhítozik).*

c) Álikeseknek nevezzük azokat az igéket, amelyek a jelentő mód egyes szám 3. személyében fölveszik az *-ik* toldalékot, ragozásukban egyébként iktelenek. Pl.: *hazudik (hazudok, hazudsz, hazudna, hazudjon); lábadozik, (lábadozok, lábadozol, lábadozna, lábadozzon); zsüllik (zsüllök, zsüllesz, zsüllene, zsülljön); illik; megjelenik; tűnik; válik.* Ezek közül a *-z* képzősek egy részéhez a finomkodón választékos nyelvhasználat hajlandó a jelentő mód egyes 1. személyében az *-m* ragot illeszteni, ezért ez a csoport keveredik az ingadozó, b) csoporttal, de sokszor a következő, d) csoporttal is.

E típusban vannak olyan igék is, amelyeknek föltételes, főként pedig felszólító módú 3. személye ikes raggal is előfordul (ilyen a *bújik, illik, megjelenik, múlik, telik, tűnik, válik).*

d) Ingadozó álikeseknek azokat az igéket nevezhetjük, amelyek a 3. személyben is előfordulnak *-ik* nélkül, a többi személyben pedig mindig iktelenek. Ilyenek az *-ász(ik), -ész(ik)* képzős igék, pl.: *egerész(ik), heverész(ik),* sok *-z(ik)* képzős, pl. *akadoz(ik),* továbbá olyanok, mint *bomol — bomlik; tündököl — tündöklik.*

Ezek közt is vannak olyanok, amelyeket tárgyasan gyakrabban használunk *-ik* nélkül: *harangozik* a lábával, de: delet *harangoz;* minden leckét *bebifláz,* de most is *biflázik.*

Tartoznak ide olyan igék is, amelyekben némi jelentéskülönbség van az ikes és az iktelen alak közt: *gyűlik* v. *gyűl* a tömeg *(gyűljön),* de a seb *gyűlik (gyűljön* v. *gyűljék); hull* a hó, a levél a fákról, térdre *hull;* de: *hullik* a haja, a szőre; tárgyatlanul ikesen használjuk a *bújik* igét *(vhova bújik, bújjon* v. *bújjék),* de tárgyasan inkább iktelenül: *könyveket búj.*

e) Olyan szenvedő értelmű ige is van, amely csak a 3. személyben tér el a vele azonos tövű cselekvőtől, pl. *a korsó darabokra törik (törjön* v. *törjék),* de 1. és 2. személyben iktelen ragozású (könnyen *letörök* 'elcsüggedek'; ha itt lezuhansz, *összetörsz).* A szenvedő képzős *születik* igét is iktelenül ragozzuk az 1. és 2. személyben: *újjászületek, -sz.*

f) Néhány hiányos ikes igét csak 3. személyben használunk: *érzik* 'érződik', *hallik* 'hallatszik' *kiviláglik, megismerszik* stb.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. e) | hiányos ragozású igék 2.

II. Az ikes ragozású alakok használata

A különféle típusok elkülönítése után lássuk az ikes igék használatát! Ennek fő kérdése az, hogy az igeparadigmában, vagyis a jelentő és a feltételes mód jelen idejében, valamint a felszólító mód egyes számú személyeiben hogyan érvényesül az ikes, ill. az iktelen jelleg. Milyen képet mutat tehát a mai nyelvszokás e tekintetben, s milyen elvet kövessünk az ikes igék használatában? Általános megállapításként előrebocsátjuk, hogy a kevésbé igényes, főként a beszélt köznyelvben nagyon fellazult az ikes igék ragozása; inkább csak a művelt, választékos nyelvhasználat és az irodalom él az ikes formákkal. A szabályos ikes ragozás tehát ma már stíluseszköz, s ezért az ikes igék használata sem annyira nyelvhelyességi, mint inkább stilisztikai kérdés.

Ezt tekintetbe véve, a következő helyzetképet rögzíthetjük:

1. a) Leginkább tartja magát az ikes ragozás a jelentő módban, főként a tiszta és állandó ikes igék körében. Pl.: *látszom, látszol, látszik; viseltetem, viseltetel, viseltetik; vitatkozom, vitatkozol, vitatkozik.*

b) Más, szintén állandó ikesnek tekintett igék a kevésbé igényes nyelvhasználatban, nem választékos stílusban gyakran vesznek föl *-k* személyragot az 1. személyben: *dolgozok, alszok, alkuszok, melegszek, fekszek* stb.

c) Az ingadozó ikesek köznyelvi használatában természetesen szintén gyakori az 1. személyű iktelen *-k* személyrag: *mosdok, kések, mászok, ugrok, lélegzek* stb.

d) Az analógiás módon, újabban ikesedett igék — különösen sok *-z* képzős — az 1. személyben többnyire *-k* ragot kapnak, az *-m* ragos alak választékos, néha pedig szinte mesterkéltnek hat. Pl.: *vágyok, álmodok, utazok, zongorázok, tévézek — vágyom, utazom, tévézem* (?).

e) Az ingadozó ikeseket, amelyeknek 3. személye *-ik* nélküli is lehet, általában mindkét alakjukban iktelenül ragozzuk: *hajlok, hullok, bomlok, botlok, fuldoklok, esdeklek, omlok* stb.

f) Az álikesek 1. személye csak iktelen ragot kaphat: *hazudok, illek, tűnök, megjelenek, bánok, válok, bányászok* stb.

g) Olyan ikes igék, amelyeknek töve *l*-re, esetleg más folyékony mássalhangzóra végződik, a hangzóismétlődés elkerülésére a 2. személyben az ikes *-l* helyett iktelen *-sz* ragot kapnak, s ezzel jár gyakran az 1. személy iktelenedése is. Pl.: *csuklasz; hámlasz; vedlek, vedlesz; bújok, bújsz; ugrok, ugrasz* v. *ugorsz.*

h) A *-d* végű hagyományos, állandó ikes igék többnyire szintén *-sz* ragot vesznek föl a 2. személyben, a szót megnyújtó magánhangzó-ismétlés elkerülésére. Pl.: *dörgölődsz (dörgölődöl* helyett), *kötözködsz, okoskodsz, veszekedsz, gúnyolódsz.*

2. Erősen elmosódott az ikes jelleg a föltételes módban. Például a szabályos, ma már választékos *enném, ennél, ennék* helyett köz-

nyelvi használatban többnyire az *ennék, ennél, enne* alakokkal találkozunk. Az 1. és a 3. személyt tehát már általában iktelenül ragozzuk, ill. látszólag a 3. személy alakja került az 1. helyre. Ennek oka az általános fejlődési folyamaton kívül a nyelvérzéknek az azonos vagy hasonló alakú, de különböző jelentésű és szerepű nyelvtani formák megszüntetésére való törekvése. Ilyen egyezés van már a jelentő módban is: az ikes 1. személy (pl. *eszem* egy falatot) egyúttal tárgyas ragozású alak is *(eszem* az ebédet). A feltételes mód 1. személye hasonló egybeesést mutat *(enném* valamit — *enném* a vacsorát); az iktelen alanyi ragozás 1. és az ikes ragozás 3. személyének toldaléka is egyező: én mennék — ő ennék. Ez a rag átcsapott az ikes ragozás 1. személyébe is (én *ennék)*, a 3. pedig iktelenné vált (ő *enne)*.

Az 1. személynek iktelen ragozású, illeszkedett, ill. alakkeveredéses alakjáról (pl. *játszanák* — *játszanám*, ill. *játszanék* helyett) lásd: feltételes mód I) 1. a).

3. Hasonló változás történt a felszólító módban: a szabályos, választékos *egyem, egyél, egyék* helyett gyakoribb a köznyelvi *egyek, egyél, egyen* iktelen változat; az 1. személyben a tárgyas alakkal való egyezés miatt is (mit *egyem?* — *egyem* a húst?). A felszólító módban azonban jobban tartja még magát az ikes jelleg, mint a feltételesben.

Ikes igék felszólító módjában az egyes szám 2. személyének szabályos *-l* ragos alakja mellett van egy ragtalan, tehát iktelen ragozású, erélyesebb változat is: *dolgozz-ál, védekezz-él.* — L. még: felszólító mód I. 1. e) | nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás IV. 1.

4. Az ikes igék ható alakjait ma általában iktelenül ragozzuk: *alhatok, alhatsz, alhat; ehetek, ehetsz, ehet.* Régen itt is az ikes ragozás volt gyakoribb, ennek nyomát még őrzi az irodalmi nyelv, pl.: Király nem *alhatik* (Arany: A walesi bárdok). Választékos stílusú, tudományos vagy hivatalos szövegekben is használják néha a ható igék elavuló ikes toldalékait (pl.: *vonatkozhatik, hivatkozhatnám, lakhassék*).

L. ható ige 1.

5. Iktelen és ikes igék közt azonban a hatás kölcsönös, bár nem egyenlő mértékű: ikes ragokat vesznek vagy vehetnek föl analógiás úton az iktelen igék is:

a) Az *-s, -sz, -z, -dz* végű iktelen igék jelentő módjának egyes számú 2. személyére átterjedt az ikes *-l* rag, mivel a szabályszerű *-sz* torlasztaná a sziszegő hangokat. Pl.: *mosol (mossz* v. *mosasz* helyett); *teszel, hiszel, nézel, edzel* (régen: *teszesz, nézesz* stb.). — Az alsóbbrendű köznyelvben és a finomkodó beszédben, például kisgyermekhez szólva, más végződésű iktelen igék is gyakran fölveszik a 2. személy ikes *-l* ragját. Pl.: *adol, kapol, fogol, sütöl.* A gondos nyelvhasználatban ezt kerülnünk kell!

b) A 2. személyű ikes *-l* személyrag járul iktelen igék köznyelvi felszólító alakjához, enyhítő árnyalattal: *adj — adjál, menj — menjél.* — L. felszólító mód I. 1. e).

c) Ikesen ragozzák némely (főként keleti) nyelvjárásban az iktelen igék 3. személyű felszólító alakját: *adjék, menjék (adjon, menjen* helyett, sok helyütt ízű ejtéssel). Az irodalmi és a köznyelvben ezt is hibának tekintjük.

d) Választékosságra törekvő finomkodásból sokan beleesnek abba a hibába, hogy — néha csak analógia szülte nyelvbotlásként — ikesen ragoznak iktelen igéket, főként 1. személyben: hadd *haladjam* tovább; nem *nyöszörgöm; esdeklem;* naponta kétszer *edzem; könyörgöm.* — L. még: *könyörgöm.*

Az ikes igék, ill. az ikes ragozás kérdését összegező mérleg azt mutatja tehát, hogy az ikes r a g o z á s mint rendszer már nem él, csak ikes i g é k vannak, de ezeknek a ragozásában is kettős alakok használatosak. A jelentő mód jelen idejének 3. személyű jellegzetes *-ik* toldalékán kívül az 1. személy, a feltételes mód 1., valamint a felszólító mód 1. és 3. személye őrzi még leginkább az ikes rendszer nyomát. A keveredés eredményeként mai nyelvünkben — az *-ik* végződés megőrzése mellett — az iktelen ragozás lett uralkodó, s az eredeti, szabályos rendszerében felbomlott, szerepét vesztett ikes ragozás erősen visszaszorult az élőbeszédben, a köznyelvben, s voltaképpen stiláris eszközzé lett: a választékos stílus, az irodalmiság tartozéka, némi régies ízzel. Az árnyalatos írói nyelvhasználat, a stílus változatossága szempontjából hasznosnak ítéljük tehát az ikes ragozás lehetőségét, de régi, merev szabályához nem ragaszkodhatunk. A nyelv természetes fejlődése során már régen elvesztette sajátos szerepét, s az iktelen alakok behatolása sem okoz zavart, sőt bizonyos tekintetben egyértelműbbé teszi a közlést. Az ikes ragozás elsorvadásának természetes, szinte szükségszerű folyamata régóta tart már, megakadályozni — mint a meddő próbálkozások mutatják — aligha lehet, de nem is szükséges. Megértő és józan türelemmel kell lennünk, amíg a mostani, stilisztikai választékul felhasználható kevert állapotból kialakul majd az egység.

Vö. felszólító mód | feltételes mód | ige | igefajták | szenvedő ige | tárgyas ragozás | visszaható ige

Irodalom: Balassa: Nyr. 1925 : 67; Kovalovszky: NyFK. 141—9 (az addigi irodalommal); Lőrincze: Nyr. 1953 : 208; uő: IskNym. 329; uő: ÉdAny. 313—6; Tompa: MMNyR. 1 : 500—7; uő: NymLev. 66—7; Ferenczy: uo. 67—70; Nagy J. B.: Emberöltő 174; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 184—7; G. Varga 219—45; Velcsovné: MMNy. 177—9; Ferenczy: Nyr. 1968 : 132—3; uő: MNy. 1971 : 222—8; Jakab: Nyr. 1971 : 270; Ferenczy: AnyŐrj. 186—9; R. Hutás; Elekfi: MNy. 1972 : 308, 415—8; Szabó T. A.:

AnyÉ. 1 : 106—11; Hernádi: NytNyvm. 221—2; Ladó: AnyKal. 155; Bárczi: Nym. 79; Péchy 72—3; Kovalovszky: Nyfejl. 79—90; HivKve² 147—8; Pásztor: NyünkVil. 207—11; Balázs: MNy. 1979 : 42—54.

K. M.

-ik j e l L. *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | kiemelő jel | tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a) | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 3.

-ikus m e l l é k n é v k é p z ő L. idegen képzők nyelvünkben II. B) 1.

ildomos L. szótévesztés 2. d)

illat L. *szag* szinonimái

i l l e s z k e d é s L. magánhangzó-illeszkedés

illet t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n L. terpeszkedő kifejezések

illető

Az *illet* ige folyamatos melléknévi igeneve. Eredeti jelentéséből ('érintő, érdeklő') jelentésfejlődéssel ('valakire, valamire vonatkozó, tartozó') alakult ki az utóbbi évszázadban a szónak névmásszerű utaló szerepe: 'az, akiről, amiről szó van; az előzőleg megnevezett (dolog, személy)'. Jelzőként és — személyre vonatkoztatva — önállóan, főnevesülve egyaránt használatos. Pl.: Levél érkezett egy Fejér megyei község tanácsától. Az *illető* tanács elnöke azt kéri, hogy . . . ; Találkoztam egy ismerősömmel. Az *illető* (ember) azt mondta, hogy . . . Az *illető* igenév ilyen használatának bizonyos papíríze, hivatalos jellege van.

További jelentéslazulással a határozatlan *valaki* névmás vagy az *egy ember* helyett használják az alsóbbrendű köznyelvben az *egy illető* kifejezést, pl. itt volt *egy illető;* találkoztam *egy illetővel.* Szükségtelen, és logikátlan forma, kerüljük a használatát! K. M.

illetőleg — illetve — illetően

A m a g y a r á z ó m e l l é r e n d e l é s n e k azokban az eseteiben, amelyekben az utóbbi gondolategység az elsőben tárgyalt dolognak más mozzanatát, új oldalát világítja meg — többé-kevésbé h e l y r e i g a z í t ó célzattal, egyaránt használatos az *illetőleg* s az *illetve* kötőszó: „Az elnök más véleményen volt, *illetőleg* másféle megoldást javasolt";

„Többször is megvizsgáltam a beteget, *illetve* ellenőriztem a róla készített EKG-leleteket." Újabban jó néhány folyóirat és kiadó ilyen szerepben jobbára csak az *illetőleg* változattal él, az *illetve* szót csak az *illet* ('érint') ige határozói igeneveként használja: „Sértő szavakkal *illetve* munkatársait, eltávozott." Ez a törekvés alapjában véve nem ártalmas, de nem is különösebben hasznos, mert az *illetőleg*-nek is van többé-kevésbé sajátos funkciója, ti. névutóféle szerepet is betölthet. Pl.: Ezt a kérdést *illetőleg* még nincs döntés. Tanácsunk inkább az, hogy olyan esetekben, amikor többféle értelmezésnek a lehetősége, vagyis a félreértés veszélye is fennáll, ne éljünk se az *illetőleg*, se az *illetve* alakkal, hanem alkalmazzunk más, egyértelmű megoldást. Pl.: „Üzletünket 12-én, *illetve* 13-án zárva tartjuk" (helyesen: 12-én *és* 13-án); „Szobát az első, *illetőleg* a második emeleten foglalhatunk önnek" (világosabban: az első *vagy* a második emeleten); „A múlt héten, *illetőleg* február 15-én indult el" (egyértelműen: a múlt héten, *pontosabban kifejezve* február 15-én); stb.

Szólnunk kell még a 'rá vonatkozólag' jelentésű, névutószerű *illetően* határozószóról, amely elkülönült vagy legalábbis elkülönülőfélben van a föntebbi két szótól: „A bátyámat *illetően* jobb híreket kaptam"; „Az egyes tárcák képviselői kifejtették álláspontjukat a továbbképzés anyagi feltételeit *illetően*". (Olykor az *illetőleg* alak is fel-feltűnik ilyen szerepben.) Ez a fajta használat egyre jobban terjed, de nehézkessége, körülményessége miatt nem válik javára a stílusnak. Bonyolultabb mondanivaló nyelvi formába öntésekor egyszer-egyszer szükségünk lehet az *illetően* használatára is, de ha van rá mód, válasszunk egyszerűbb, ragos megoldást. Két idézett mondatunkban például ezt: *a bátyámról; a továbbképzés anyagi feltételeiről.*

L. még: *-lag, -leg* viszonyrag

IRODALOM: Péchy 77—9, 182—3; HivKve² 150—1.

G. L.—T. J.

illik

1. Az *illik* csak a 3. személyben ikes ige, az 1. és a 2. személyben iktelen ragokat kap: *illek, illesz* (a furcsán hangzó *illel* helyett). — Vö. ikes és iktelen ragozás.

2. Felszólító módja alig használatos, egyrészt mondatbeli alkalmazásának ritkasága, másrészt nehézkes, zavaró hangzása miatt *(illjek, illjél, illjék* v. *illjen)*.

Ha mégis szükség volna rá, ajánlatos inkább más igével vagy pedig körülírással próbálkoznunk *(kellemesen hasson, illő legyen* stb.). — L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja.

3. Az *illik* ige mellett alanyként álló főnévi igenév személyragozására lásd: főnévi igenév I. 3.

L. még: *lehet — szabad — illik*

IRODALOM: Nagy J. B.: Msn. 1935 : 5. K. M.

illusztris

Latin eredetű idegen szó. Jelentése: híres, neves, kiváló. Régebben divatszónak számított *(illusztris társaság, személyek,* sőt *személyiségek* stb.). Újabban kevésbé gyakran találkozunk vele, s ennek csak örülhetünk. Túl sűrű alkalmazása ugyanis sablonosan finomkodóvá teszi stílusunkat. Helyette éljünk bátran teljes értékű magyar megfelelőivel: a *híres, neves, jeles, kiváló* stb. melléknevekkel!

illúzió, illuzórikus — illuzórius

A latin eredetű alapszót hosszú *ú*-val írjuk és ejtjük. Jelentései: érzékcsalódás, képzelgés, káprázat, látszat, csalódás, ábránd stb. Rövid az *u* ezekben a származékaiban: *illuzionista, illuzionizmus, illuzórikus* v. *illuzórius*. A két utóbbi változat közül a latin gyökerű *illuzórius* az eredetibb, de ma régies, ritka; helyette általában az analógiásan alakult *illuzórikus* használatos. Jelentéseik, egyúttal rokon értelmű megfelelőik: képzeletbeli, elképzelt, látszólagos, csalóka, megvalósíthatatlan, délibábos, képtelen, lehetetlen stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. c) | *provizórikus — provizórius*

ilyen L. ejtésváltozatok 1. | régies kiejtés

ilyetén L. mutató névmás 9.

ily — ilyen L. *oly — olyan*

imént — az imént L. *a, az* névelő időhatározók előtt 2.

imigyen L. *így — ígyen — imígy — imigyen*

ím, íme

Hosszú bennük az *í*, bár ejtve rövid *i*-vel sem hibásak. Az *ím* kiejtése ugyanígy ingadozik az *ímhol* szóban, de mindig hosszú ebben: *ímmel-ámmal*. Viszont mindig rövid az első *i* ezekben: *imígy, imigyen* [imigyen v. imígyen], *imilyen, iminnen-amonnan, imitt, immár*.

L. még: *így — ígyen — imígy — imigyen*

immár — immáron

A mai nyelvhasználatban inkább csak az *immár* változat fordul elő; ez is választékos, irodalmi színezetű. Az *immáron* is irodalmi, ezenkívül még régies is.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 2. b)

impérium, imperialista L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. b) | *probléma — problema*

-IMPEX utótagú mozaikszók

Az árubehozatallal és -kivitellel foglalkozó vállalatok mozaikneve nagyobbrészt az *import* és *export* szavak első szótagjából alakult *-IMPEX* utótaggal végződik. A köztudat ehhez a 'behozatali és kiviteli vállalat' jelentést kapcsolja, növelve az *-IMPEX* utótagú mozaikszók hírértékét. Pl.: *AGRIMPEX* = Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat; *LIGNIMPEX* (a latin *lignum* 'fa' szóra utalva) = Fa-, Papír- és Tüzelőanyag-külkereskedelmi Vállalat; *METRIMPEX* (a görög-latin *metrum* 'érték' szóból) = Magyar Műszeripari Külkereskedelmi Vállalat; *MINERALIMPEX* (az elnevezés a latin *mineralia* 'ásványok' szóra utal) = Magyar Olaj- és Bányatermék-külkereskedelmi Vállalat; *TERIMPEX* (az elnevezésben a magyar *termény* szó rejlik) = Állat- és Terményforgalmi Külkereskedelmi Vállalat. A monopólium alá eső cikkekkel foglalkozik a *MONIMPEX* Külkereskedelmi Vállalat. Mindezek szükséges és hasznos szóalkotások, s mivel a külkereskedelmi vállalatok névadásakor figyelembe kell vennünk a külföldiek szóemlékezetét és kiejtését is, az sem szól ellenük, hogy többnyire valamilyen nemzetközi használatú idegen szó csonkulata kapcsolódik bennük az -IMPEX utótaghoz.

L. még: mozaikszók

Irodalom: Ladó: Nyr. 1967 : 389—98. L. J.

impresszárió

Találó magyar szó híján nyelvünkben is meghonosult olasz eredetű nemzetközi szó. Magyaros kiejtéssel és írással használjuk. A hosszú *ssz*-szel való ejtés alighanem magyar fejlemény, esetleg az *impresszió, impresszionista* stb. szavak hatására. Vessünk azonban gátat olyan újabban felbukkanó előkelősködő képzésváltozatainak, mint: *impresszálni*, (nemzetközi) *impresszálás, impresszált* (művészek); magyarul: (előadóművész szereplését, körútját) *megszervezni*, (nemzetközi) *szerződtetés, szerződtetett* (művészek).

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

Irodalom: Deme: Magy. 22; Sz[épe]. Gy.: NymLev. 356—7.

impresszió

1. Idegenszerű képzőkkel alakult származékaiban rövid az *o*: *impresszionál, impresszionista, impresszionizmus* stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d)

2. Az *impresszió* szó inkább a szaktudományok nyelvében van helyén (esztétika, orvostudomány stb.), a köznyelvben lehetőleg kerüljük. Használjuk helyette inkább tükörszavát, a *benyomás*-t. Még sok kifejezésünk van rá: *az az impresszióm* v. *a benyomásom* helyett mondjuk: *úgy érzem, gondolom, gyanítom, hiszem, sejtem, vélem; úgy veszem észre; azt az impressziót* v. *benyomást kelti* mellett: *azt a hatást kelti, úgy* v. *olyannak látszik, tetszik, tűnik föl, azt a látszatot kelti, úgy rémlik.*

ín

Hosszú benne az *í*, de ejtve rövid *i*-vel sem hibás. Mindig megrövidül az *i* többes számú és személyragos alakokban: *inak, inam, ina, inunk, inai*, továbbá az *inal, inas, inú* származékokban. Puszta tárgyraggal hosszú, kötőhangzós változatban azonban rövid a tőhangzója: *ínt*, ritkábban *inat.*

Inci L. becézőnév 1. d)

ind — indus, indiai, hindu

Az *India* név jelenti egyrészt Dél-Ázsia egyik legnagyobb félszigetét, a szubkontinensnek is nevezett Elő-Indiát, másrészt e félsziget legnagyobb államát, az Indiai Köztársaság nevű államszövetséget. Aki ezen a földterületen vagy ebben az államban lakik, továbbá ami ezzel kapcsolatos vagy onnan származik, az *indiai: indiai lakosok, állampolgárok; indiai kormány; indiai éghajlat, partok; indiai áruk. Indiaiak* tágabb értelemben mindazok, akik e terület állandó lakói, szűkebb (és újabb) értelemben azok, akik India állampolgárai.

E soknyelvű államszövetség lakóinak nagyobb része *ind* nyelvű. Az *ind* szó nem egyetlen nyelvet jelöl, hanem olyan rokon nyelvek csoportját jelenti, amelyek az indoeurópai nyelvtörzsnek Elő-Indiában beszélt ágához tartoznak. A mai ind nyelvek közt legelterjedtebb a *hindi*. — Az *ind* szó főnévként már alig használatos 'ind személy' értelemben, legföljebb az *indek* = ind népek többes alakban; helyette az *indus* alakot használjuk, mely nem annyira régies. Többé-kevésbé elkülönült tehát az inkább a nyelvre utaló *ind* melléknév az inkább személyt jelentő *indus* főnévtől. Például *ind* népekről, *ind* irodalomról beszélünk (értve az ind nyelvek valamelyikén beszélő népet vagy ilyen nyelvű irodalmat), viszont gyakrabban emlegetjük az *indusokat*, mint az *indeket*. Ez utóbbi jelentésben sokan

mondanak *indiai*-t, de ez kevésbé pontos szóhasználat, mert jelenthet Indiában élő tamil vagy más nemzetiségű embert is. — Az *indus* szó régi 'indián' jelentése már teljesen elavult.

A *hindu* legfeljebb téves szóhasználatban jelent általában indiai lakost. Szabatosan csak azokat nevezhetjük így, akik a hinduizmust, vagyis a brahmanizmus vallásának egy sajátos indiai változatát követik. Mondhatjuk tehát: *a hinduk szokásai;* melléknévként is: *hindu lakosság; hindu művészet, szertartás, szokás.*

L. még: *holland — hollandi, hollandiai, hollandus* | *us* végű latin-görög szavak kettős alakja E. L.

indít, indul terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

indíttatva érzi magát L. határozó igenév I. A) 3.

indoeurópai L. *afroázsiai*

indok, indokol, indoklás

Az *indok* alapszót a nyelvújítók vonták el az *indító ok* kifejezésből 'motívum, indíték, indítóok' értelemben. Többnyire megfelel helyette az egyszerű *ok* főnév is, de az *indok* — választékos és hivatalos íze folytán — általánosan elterjedt a köznyelvben is, és a használatban sajátos jelentésárnyalati többletet kapott. Jelentései: valamely cselekvés, tett indítóoka, mozgatóereje, rugója, indítéka; magyarázat, megokolás, érv.

Az *indok*-ból képzett ige, valamint ennek főnévi származéka, az *indokol* és az *indoklás — indokolás* alakváltozat-kettős (mind a kötőhangzós, mind a kötőhangzó nélküli forma él) egyaránt sűrűn használt, egy kissé hivatalos ízű szó lett, bár helyettük többnyire megfelelne a hagyományosabb *megokol(ás), magyaráz(at)* is. A törvényszéki nyelvben azonban már állandósult szakkifejezés az *ítélet indok(o)lása.*

Az *indok* és az *indok(o)lás*, bár van közös jelentésük ('magyarázat, megokolás, érv') nem mindenkor cserélhetők fel egymással. Az *indok(o)lás*-ban főleg a cselekvésfogalom domborodik ki. Az *indok* és az *indoklás* közül csak az elsőt választhatjuk például ebben: *Milyen indokból tette?* A következő mondatban azonban egyaránt használható az *indok* is és az *indok(o)lás* is, de jelentésbeli különbséggel: *indok* (= ok, érv) *nélkül mondtak fel neki* vagy: *indokolás* (= magyarázat, megokolás) *nélkül mondtak fel neki.*

Irodalom: NySegédk. 21; Grétsy: AnyŐrj. 127—30; HivKve² 216.

K. M.—L. J.—Sz. L.

indulatszó

Az indulatszó a beszélő érzelmeit vagy akaratát fejezi ki *(hej, ó; hajrá, pszt* stb.). Jelentésénél fogva nem illeszkedik bele szervesen a mondat szerkezetébe, hanem általában tagolatlan tagmondatként viselkedik (írásban rendszerint vesszővel különítjük el a mondat többi részétől). Nyomatékosabbá teheti a felkiáltást vagy óhajtást: *Jaj*, de megijedtem!; *Ó*, bárcsak sikerülne a dolog!. Önálló tagolatlan felkiáltó mondatként is előfordulhat: „*Tyűh!* — szisszent fel Bibók — *Hajajaj!*" (ÉrtSz.: Mikszáth). A szépirodalom a természetes élőbeszéd érzékeltetésén kívül a szereplők érzelemvilágának, bonyolult lelki tartalmaknak, ill. az események drámaiságának erőteljes, sűrített kifejezésére is felhasználhatja: „*Ó* — sopánkodik — *ó, ó* — s ezzel az egyetlen magánhangzóval, ezzel az egyetlen betűvel hiánytalanul fejezi ki, hogy mit érez ő és mit érzek én, mindazt, ami történt vele és velem: az élet csodálatos, borzalmas zűrzavarát" (Kosztolányi: Novellák).

Különleges stílusértékük van a hangutánzó indulatszóknak, valamint a — leginkább a népdalokból ismert — játszi hangulatú, ritmikus felkiáltásoknak, az ún. réjáknak: „*Sallárom, sallárom*, ég a világ a boltba"; „Elmentem én a szőlőbe, *hajaha!*"; „Fordulj a szép lány fele!" *Brumma, brumma, brummadza*" (József A.: Medvetánc).

L. még: felkiáltó mondat | felszólító mondat | indulatszó sorrendi helye | óhajtó mondat | tagolatlan mondat

Irodalom: Bebesi: Nyr. 1922 : 84–6; Deák István: A magyar indulatszók. Pécs, 1936 ; T. Lovas: ÁNyStilNyj. 269–70; uő: PaisEml. 533–9; R. Hutás: uo. 523–6; Temesi: MMNyR. 1 : 291–4; Zolnai B.: NyHang. 133–41; Károly: MMNyR. 2 : 62–3; Velcsovné: MMNy. 82–3; Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben. 1970. (NyTan. 12. sz.); Gálffy: MMNyKk. 184.

R. E.

indulatszó sorrendi helye

Az indulatszó, ez a tagmondatszerű nyelvi elem rendszerint a mondat élén áll, a mondat többi részétől vesszővel (beszédben kis szünettel) elválasztva. **Hej,** *ha egyszer ott lehetnék!* ; **Ó,** *de jó itt!* Némelyik indulatszó után nem tartunk szünetet, s ilyenkor vesszőt sem teszünk: **Na** *öcsém!* **No** *gyere!* Néha az élőbeszéd szaggatottságában az indulatszó a mondat belsejébe kerül, de ezt az érzelmi telítettségre utaló szórendet írásban főleg csak költők használják: „Verekedés közben, — *Hajh*, ürül a korcsma" (Ady: Ülj törvényt, Werbőczi). A mondatba beépülő, kevésbé önálló indulatszót nem választjuk el vesszővel: „Pénzért, gazdagságért *hej* dehogy cserélne" (Arany: Toldi XII.).

A mondat végére kerülnek olykor a többé-kevésbé önállósult indulatszók, továbbá azok, amelyek felszólítást, sürgetést fejeznek ki: *Kritika,* **oh***!; Csend legyen,* **hé***!; Mondd már* **no***!*

IRODALOM: Deme: Nyelvh. 344; uő: MMNyR. 2 : 482, 500; Szemere: AkHTört. 249—50. E. L.

infarktus

Latin orvosi szó, jelentése: érelzáródás (és az annak következtében támadó megbetegedés). Az utóbbi időben e szakszó gyakori a köznyelvben is, rendszerint a *szívinfarktus* összetételben vagy jelentéstapadással ilyen értelemben. Ez a fajta használat sem hibás.

Ejtsük az *infarktus* szót úgy, ahogy írjuk, magyarosan! Az *infraktus* téves forma.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

influenza — infulenza, infulencia

E ragályos fertőző betegséget olasz eredetű idegen szóval nevezzük meg. A kevésbé igényes beszélt nyelvben a szónak a szabályos *influenza* formán kívül számos egyéb alakváltozatával is találkozunk, pl. (a mássalhangzó-torlódás feloldására szolgáló, ejtéskönnyítő hangátvetéssel): *infulenza* vagy (tudákos, jellegzetesen félművelt ejtésformaként): *infulencia.* Ez utóbbi valószínűleg a hasonló végződésű latin szavak — pl. *egzisztencia, garancia, tolerancia* stb. — mintájára keletkezett. Az igényesebb nyelvhasználatban azonban csak az *influenza* ejtés-, ill. írásforma tekinthető kifogástalannak. Az [influenca, influendza] ejtés idegenszerű, nem ajánlatos.

IRODALOM: Bence: Msn. 1942 : 133. K. G.

i n f o r m a t i k a L. számítógépes nyelvészet és nyelvművelés

i n g a d o z á s a z i g e - é s a n é v s z ó r a g o z á s b a n L. tő- és kötőhangzó-váltakozások

ing — inog L. *inog — ing*

ingyenbe, ingyenben, ingyenért

Az *ingyen* határozót a művelt nyelvhasználatban nem szoktuk ragozni. A *cserébe, cserében, ajándékba* stb. mintájára azonban a népies társalgás jól ismeri az *ingyenbe ad, ingyenben van*-féle szerkezeteket is. Nem „hibás" formák ezek, csak eltérnek a művelt nyelvszokástól. Ott az *ajándékba ad, ingyen van*-félék járják helyette. Még népiesebb stílusértékű az

ingyenért (szerez, kap, ill. *ad vmit)* forma: a *pénzért* s az *ingyen* alakok vegyüléséből keletkezett. (Van rövidebb: *ingyért* változata is; ez valamivel még megszokottabb is, de szintén népies.) A művelt nyelvhasználatban ezek szokásosak helyettük: *ingyen kaptam, ingyen jutottam hozzá, nem pénzért szereztem* stb.

L. még: eszközhatározó T. J.

iniciálé — iniciále L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

injekció — inekció

E latin eredetű szónak helyes alakja *injekció*, kiejtése ennek megfelelően [innyëkció v. injëkció]. Az *inekció* ejtésváltozat az alsóbb szintű, vulgáris nyelvhasználatra jellemző.

IRODALOM: Bence: Msn. 1942 : 133; F[erenczy]. G.: NymLev. 346—7.

inkább L. kétszeres fokozás | körülírt fokozás | negatív fokozás

inkább nem — kevésbé

Az ún. körülírt fokozás tagadó formáiban logikusabb, világosabb, magyarosabb a *kevésbé*, mint az *inkább nem* vagy a valamiről lebeszélő *inkább ne* használata. Pl.: az előadás formájában való tanítás a középiskolában *inkább nem hatékony* [helyesen: *kevésbé* hatékony], mint az egyetemen; a tranzisztoros berendezés *annál inkább nem költséges* [helyesen: *annál kevésbé költséges* v. *annál olcsóbb*], minél tartósabb üzemeltetésre számítunk; *annál inkább ne legyetek lusták* [szebben: *annál kevésbé legyetek lusták*], minél több alkalmatok nyílik a tétlenségre.

Vö.: annál is inkább | körülírt fokozás | *leginkább nem* — leg*kevésbé* | negatív fokozás

IRODALOM: Kossa: ÍÍM. 136; Tompa: MűszNyr. 23. R.E.

inkognitó

E latin gyökerű, az olaszból elterjedt nemzetközi szó elsősorban a választékos stílus szava. Magyarul (főnévi értelemben): *fedőnév, álnév,* vki *rangjának, kilétének eltitkolása;* (határozószóként): *rangrejtve, ismeretlenül, titokban.* Ez utóbbi használat (pl. *inkognitó* utazik) ma már régies; helyette inkább a *-ban, -ben* ragos határozói szerkezet járja, pl. *inkognitóban* járt ott. Magyar szóval: *rangrejtve* v. *titokban* járt ott.

IRODALOM: Zolnai Gy.: Msn. 1945—46 : 8.

innen — innét, innet — innentől

A mai köznyelvben az *innen* és az *innét* változat egyaránt használatos, de az utóbbi egy kissé népiesebb és ritkább. A népnyelvben él az *innet*, bizonyos jelentésekben pedig (különösen: 'ettől a helytől', 'ettől az időtől fogva' értelemben) az *innentől* is. Ritkább tájnyelvi változat az *innejd* és az *innejt*.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. a), 2. a)

inog — ing

A két igének azonos finnugor töve van, de jelentésük eltérő. Az *inog* elsősorban azt jelenti, hogy egy rögzített vagy alátámasztott tárgy billeg, ide-oda mozog. Az *ing* alapjelentése pedig: felfüggesztett tárgy lengő mozgást végez, leng. Az *inog* és *ing* közti párhuzamos alak- és jelentéselkülönülés csak századunkra fejlődött ki — Petőfinél még így: „*Ing* a lábam a nyelvem meg, | Elakad" (Ivás közben) —, de ma már nem váltogathatjuk tetszés szerint a rövidebb és a kötőhangzóval bővült alakot.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

intellektuel, intellektuális L. *entellektüel — intellektuel*

interjú — intervjú

Mai köznyelvünkben e két írás- és ejtésváltozat közül a szóbelseji mássalhangzó-torlódás feloldásával létrejött *interjú* használatos. Az *intervjú* változat közelebb áll ugyan ennek az amerikai angolból elterjedt nemzetközi szónak idegen nyelvi megfelelőihez, de a magyarban régies hangulata fejlődött ki, s ma már egyre ritkábban találkozunk vele. A szó igei származéka, az *interjúvol* ellenben sajátságos módon magába olvasztott egy *v*-t, részben talán az alapszó eredetibb *v*-s írásmódja hatására.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

IRODALOM: Tóth J.: Msn. 1943 : 115; Zolnai Gy.: Msn. 1943 : 130; Péchy 113—4.

internacionálé — internacionále L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b)

intéz

A hivatalos nyelv gyakran él e szóval tárgyas igei szerkezetben: *beadványt intéz* vhova, vkihez; *bejelentést, beszédet, felhívást, felszólalást, felterjesztést, figyelmeztetést, intelmet, interpellációt, jegyzéket, kérdést, kérést, levelet*, vmilyen *szavakat, táviratot, tiltakozást intéz* vkihez, vmihez; *kirohanást, merényletet, ostromot, rohamot, támadást intéz* vki, vmi ellen;

stb. E kifejezéseket bizonyos fokig kétségtelen hivatalos ízük ellenére általában nem hibáztathatjuk, mivel használatukat stiláris okok — pl. nyomatékosítás, választékosság — kellőképpen megokolják, s mivel az egyszavas megfelelők *(bejelent, beszél, felhív, felszólít, felterjeszt* stb.) csak bizonyos esetekben és szövegösszefüggésben helyettesíthetik őket jól. Amikor mód van az egyszerűbb megoldásra, akkor természetesen inkább azzal tanácsos élnünk. Pl.: A világos bábokat irányító játékos *támadást intézett* a sötét vezér ellen. Itt elegendő ez is: ... megtámadta a sötét vezért. A mondatfelépítés az egyszerűbb formát sugallja e példákban is: a tanár idejében *figyelmeztette* a diákjait; Afrika népei *tiltakoznak* minden faji megkülönböztetés ellen; stb. Máskor azonban az *intéz*-zel alkotott szerkezetet kívánja meg a mondanivaló, ill. a mondat felépítése, pl.: a kongresszus résztvevői *békeszózatot intéztek* a világ népeihez; a hozzánk *intézett felszólításra* válaszolva értesítjük, hogy ... ; stb.

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 151—2. G. L.—K. M.

intézményes nyelvművelés L. nyelvművelő intézmények

intézménynevek

I. Nyelvi sajátságaik és nyelvhelyességi megítélésük

Az intézmény fogalma alá a közületek, ill. jogi személyek sok faja tartozik, s e típusok általában maguk is tömeges csoportot alkotnak: hivatalok, iskolák, intézetek, vállalatok, üzemek, gazdaságok, egyesületek, szervezetek stb. Mivel ezért az intézménynevek a tulajdonnév és a köznév határán állnak, helyesírásukon kívül két más kérdés is tisztázást, ill. rendezést kíván: 1. Hogyan nevezzük meg újonnan alakuló intézményeinket? 2. Hogyan vegyük át külföldi vagy nemzetközi intézmények idegen nevét?

1. a) Magyar intézménynek lehetőleg magyar nevet adjunk! Az idegenforgalmat szolgáló intézményeink persze viselhetnek olyan latin vagy más ismertebb nyelvű nevet, amely a külföldieknek is, nekünk is mond valamit, ha olvasásuk, magyar kiejtésük nem okoz különösebb nehézséget, pl. *Európa Szálló; Hotel Intercontinental; Országos Filharmónia.* De a csak kevés magyar számára érthető, helyes ejtéssel nehezen olvasható, főleg angol elnevezések, mint *Night Club* [nájt klab], divatmajmoló és idegeneknek hízelkedni akaró sznobizmusról, a hazai igények semmibevételéről árulkodnak. Még kevésbé ajánlatosak az olyan cégnevek, mint például *Old Firenze*, ahol az olasz városnév angol jelzőt kapott. Semmi-

képp se szaporítsuk az olyan keverék nyelvű intézménynevek számát, amelyeknek egyik eleme sem magyar!

b) Magyar vállalatok, üzletek, boltok, elnevezése (akár közszóként is) inkább rövid legyen, mint hosszadalmas és nehézkes. Az olyan túlbonyolított, cifra nevek helyett, mint *Hús- és Hentesáru Bolt, ruházati szaküzlet, sütőipari vállalati üzemegység, Késgyártó és Javító Vállalat, Bőrönd- és Táskakészítő Vállalat, Minőségi Bútorgyártó Vállalat,* vagy éppenséggel *Hangszer, Vas- és Fémtömegcikk-készítő, -javító és -értékesítő Ipari Szövetkezet,* jobb volna olyan egyszerű és világos nevet adni, mint *Húsbolt, ruhabolt, pékbolt, Késes Vállalat, Bőröndös Vállalat, Műbútorasztalos Vállalat, Hangszer- és Fémtömegcikkgyártó Szövetkezet.*

c) Ha egy intézménynek (vállalatnak, szövetkezetnek) megkülönböztető elnevezést adunk, az lehetőleg tartalmazzon valami egyedítő, a többi hasonló intézményétől jól megkülönböztethető nevet. Néhány kiváló emberről, megbecsült vagy jelképes fogalomról már annyi intézményt neveztek el, hogy ezek a gyakran használt megkülönböztető nevek már nem fejeznek ki semmi egyedit. — A sok *Béke Termelőszövetkezet, Vörös Csillag Tsz, Új Élet Tsz, Petőfi Tsz, Dózsa György Tsz* stb. számát ne szaporítsuk tovább, hanem olyan személyről vagy fogalomról nevezzük el az új társulásokat, hogy az elnevezésben valamilyen közelebbi, jellegzetes kapcsolat fejeződjék ki. Példa lehet erre a budapesti *Eötvös Loránd Tudományegyetem,* mert Eötvös Loránd ezen az egyetemen működött, s a kecskeméti *Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakközépiskola,* mert Kodály Kecskeméten született.

d) Ha az intézmény nevében többszörös birtokos szerkezet van, kívánatos az egyik (rendszerint a második) birtokos jelzőt *-nak, -nek* raggal ellátni. Pl.: *A Szakszervezetek Országos Tanácsának Központi Iskolája* (inkább, mint: A Szakszervezetek Országos Tanácsa Központi Iskolája). Akkor is érvényes ez a tanács, ha a kisebb egység nevét nem tekintjük tulajdonnévnek (s ezért azt nem írjuk nagybetűvel): *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének mai magyar nyelvi osztálya.* Ez a *-nak, -nek* rag azonban természetesen fölösleges akkor, ha az egész megnevezés nem egységes szerkezetként fordul elő, hanem feliratként, címzésként, kettébontva, külön sorba írva (s ilyenkor nem bántó a határozott névelő hiánya sem):

Szakszervezetek Országos Tanácsa
Központi Iskola

Vannak határesetek is. Néha azért ragtalan mindkét birtokos jelző, mert a kapcsolat állandó jellegűvé vált (különösen ha többféleképp is feloldható rövidítést vagy mozaikszót tartalmaz). Pl. *Budapest V. kerületi Tanács V. B.* [= végrehajtó bizottsága v. végrehajtó bizottság], *SZOT*

Központi Iskola (a mozaikszó itt már önálló jelzővé kezd válni), *NIM* Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya [nehézipari minisztérium: nehézipari minisztériumi].

Általában gondot okozhat azoknak az intézményeknek a megjelölése, amelyeknek a teljes nevén belül már van egy jelölt birtokviszony. A többszörös birtokviszony ugyanis ilyenkor jelöletlen, sőt jelölhetetlen marad. Pl. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya*. Itt az a baj, hogy a *Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya* már önmagában is birtokos szerkezet; ezt egy újabb birtokos már csak *-nak* raggal előzheti meg jelzőként: Akadémi*ának;* ámde akkor még mindig nincs jelölve a birtokszón a birtokviszony, hiszen az *Osztálya* személyragja a közvetlen birtokos jelzőre, a *Nyelv- és Irodalomtudományok*-ra utal. Jobb lenne ilyenkor a szorosabb szerkezetet birtokviszony helyett melléknévi jelzővel alakítani: *Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya*. Szintén nem pontosak, de egy fokkal kevésbé zavaróak az olyan látszólag szerkesztetlen, valójában főnévi jelzősnek tekinthető alakulatok, mint *Borsodi Szénbányák Vállalat, Magyar Villamos Művek Tröszt*.

2. A lefordítható közszói elemeket tartalmazó idegen intézménynevet magyar szövegben mindig fordítsuk magyarra! Nem szükséges a *bécsi* (v. éppen *wieni) Staatsoper* művészeiről vagy a *British Interplanetary Society* [inte'pleniteri szoszájeti] múltjáról írni, ha a *bécsi állami operaház*, a *Brit Bolygóközi Társaság* is ugyanazt jelenti. Ha ki akarjuk emelni a tulajdonnévi jelleget, írjuk nagybetűkkel: *a bécsi Állami Opera*. Ahol szükségesnek látjuk megadni az idegen (hivatalos) nevet, ott adjuk meg azt is, de csak egyszer, a pontos azonosítás és az ismeretterjesztés kedvéért, mégpedig teljesen az eredeti nyelven, tehát: *Wiener Staatsoper* [víner státszóper] stb. Ugyanígy magyarul: *Berlini Filharmonikus Zenekar; Francia Kommunista Párt; Lengyel Egyesült Munkáspárt; Német Szocialista Egységpárt; oxfordi egyetem; Szomália Legfelsőbb Forradalmi Tanácsa; Vörös Gárda*.

Ha az egyik közszói elem magában is tulajdonnévszerű, inkább idegen alakjában használjuk: *Burgtheater* (bár helyes *a bécsi Burg-színház* v. *Várszínház* forma is).

Nem fordítjuk le azokat az idegen (akár magyarországi) újságcímeket, cégneveket, amelyek egyúttal intézménynevek is, pl. *Associated Press* [eszósiétid pressz]; *Neue Zeitung* [naje cájtung]; *New York Times* [nyújork tájmz]; *Norddeutsche* [norddajcse] *Bank; Spiegel* [spígl]. Idegen alakban használjuk a sportegyesületek nevét, amilyen a nagyszombati *Spartak Trnava*, a pozsonyi *Slovan Bratislava* [szlovan bratyiszlava], valamint a nemzetközi használatra szánt latin neveket, mint *Collegium Hungaricum*.

II. Helyesírásuk

1. Intézmények hivatalos elnevezésében minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel kell írni. Pl.: *Egység Faipari Ktsz* (a *Ktsz* szintén része a névnek), *Pataki István Művelődési Központ.* Nem lényeges szó a névelő, a kötőszó, a *szám* vagy *számú* szó (vagy ennek rövidítése), azonkívül minden olyan szó, összekapcsoló melléknév, amely tulajdonnévi jelzős szerkezet jelzett tagja: *megyei, fővárosi, városi, kerületi, községi, utcai, úti, körúti, téri* stb. (vagy bármelyiknek a rövidítése). Pl.: *Budapest V. kerületi Tanács V. B.* (a *V. B.* része a tulajdonnévnek) v. *az V. kerületi Tanács, az V. ker. Tanács; a Debreceni járási Tanács; Pest megyei Levéltár; Pest vidéki Járásbíróság; a Váci út 63. sz. Általános Iskola.*

Ha egy helységnév melléknévi származéka tagja a tulajdonnévi elnevezésnek, a melléknévi származékszót szintén nagybetűvel kezdjük az elnevezés elején, különben kisbetűvel; pl. *a Vésztői Általános Iskola*, de: *a vésztői Kossuth Termelőszövetkezet.* Más megvilágosító példa: *a Tiszaszalkai Állami Gazdaság; az aszódi Vörös Csillag Tsz.* (A *Tiszaszalkai* nagy kezdőbetűs, mert része a hivatalos elnevezésnek; az *aszódi* nem része, mert már a *Vörös Csillag* név tulajdonnévvé egyediesíti a szókapcsolatot.) Önmagukért beszélnek a következő példák: *Debrecen városi Tanács; a debreceni Városi Tanács; Debrecen megyei jogú város Tanácsa* (v. *Debrecen m. j. város Tanácsa); Pécel községi Tanács; a péceli Községi Tanács; Budapest főváros Tanácsa; Fővárosi Tanács.*

2. Melléknévi származékukban a tulajdonnév kivételével minden szót kisbetűvel kezdünk: *a vésztői általános iskolai* (nevelők); *a debreceni városi tanácsi* v. *tanácsbeli* (tisztviselők); *a vésztői Kossuth termelőszövetkezeti* v. *tsz-beli; a tiszaszalkai állami gazdasági; Debrecen városi tanácsi* v. *tanácsbeli; Budapest főváros tanácsabeli; fővárosi tanácsi; Bartók Béla művelődési házi; Egység faipari ktsz-beli; Pest vidéki járásbírósági.*

3. A köznévi, nem hivatalos intézményneveket kis kezdőbetűvel írjuk: *a tanács dolgozói; a minisztérium több osztálya; a művelődési ház igazgatója;* stb.

Más az, ha egy intézmény teljes neve rövidült formában is él. Ilyenkor ez szintén tulajdonnévi értékű, s nagy kezdőbetűvel írandó: *az Akadémia* (vagyis *a Magyar Tudományos Akadémia); a Nemzeti* (a *Nemzeti Színház); az Egység* (ti. *az Egység Faipari Ktsz); a Kis Rabló (a Kis Rabló Étterem)* stb.

Hogyha nem annyira intézménynévi jellegét, mint inkább fogalmi tartalmát tekintjük, írhatjuk az ilyen név közszavát kis kezdőbetűvel is: *Kis Rabló étterem, Vén Diák eszpresszó, Vörösmarty cukrászda* stb.

Valamely intézmény osztályának, csoportjának, üzemrészének nevét kis kezdőbetűvel tanácsos írnunk: *az Oktatási Minisztérium középiskolai*

főosztálya; Budapest főváros Tanácsának igazgatási főosztálya; a Kossuth Nyomda munkaügyi osztálya; A Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztálya.

Az intézménynév tagjai közé nem teszünk kötőjelet.

L. még: dátum tulajdonnevekben | jelzős szerkezet szórendje 4. b) | mozaikszók | személynevek intézmények és áruk nevében | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. B) 1. k)—l), 2. i) | tulajdonnevek írása | utcanevek

IRODALOM: Négyesy: Msn. 1933 : 10; Dengl: 413; Sz. Kispál: Nyr. 1958 : 510; J. Soltész: MNy. 1959 : 468; Velcsovné: MMNy. 32; Sz[űts]. L.: Nyr. 1971 : 497; Bachát: JtStil. 51; Rónai—Kerekes 287—8; AkH. 1954. 261—4. pont; HTT.[2] 51—2. és 235—6; FöldrHSz. 30. 55. pont; D[eme]. L.: NymLev. 293—6; F[erenczy]. G.: uo. 296—8; F[arkas]. V.: uo. 298—8; G[rétsy]. L.: uo. 299; F[erenczy]. G.: uo. 299—300; R[uzsiczky]. É.: uo. 300; Szemere: AkHTört. 203—5; F. P.: Nyr. 1975 : 501; R. [Lovas]. G.: Nyr. 1976 : 500; T. U[rbán]. I.: Nyr. 1977 : 252—3; HivKve[2] 152—6; Kovalovszky: NyünkVil. 309—10; uő: MH. 1979. okt. 6.; Bogárdi: ÉIr. 1380. márc. 22.) E. L.—F. G.

intonáció

1. Szűkebb értelemben (a szó nemzetközi használatában is) a. m. hanglejtés. Ebben a jelentésében helyesebb magyar műszóval megnevezni. — L. még: hanglejtés I. 1.

2. Tágabb értelemben (a nemzetközi műszóhasználat egy részében is) a hangsúly, beszédtempó, szünet és hanglejtés együttesét, a beszéd prozódiai elemeit jelenti. — L. még: hanglejtés II. 2. a)

int (óva int), hogy v. **hogy ne** L. tagadás mellékmondatban 1.

int tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 1.

inverzió L. stilisztikai formák, képletek 10.

invesztál

Latin eredetű közgazdasági szakszó. Köznyelvi használata teljesen fölösleges, mert semmivel sem jelent többet, mint: *befektet, belefektet, beruház.* Minthogy a szó *in-* eleme úgyis azt jelenti: *be-, bele-*, kerüljük a fölösleges igekötővel toldott *beinvesztál* v. *beleinvesztál* alakot.

L. még: igekötők szerepe és használata V.

IRODALOM: HivKve[2] 156.

ion — jón, ión

Mindkét szó görög eredetű, de más-más tőből való szó. Ne keverjük tehát össze az *ionok*-at a *jónok*-kal, hanem az eltérő jelentésnek megfelelően tegyünk különbséget egyfelől a vegytani-fizikai műszó, másfelől az ókori görög törzs neve között. Az előbbit ejtsük és írjuk *i*-vel és rövid *o*-val: *ion*, az utóbbit pedig inkább *j*-vel és hosszú *ó*-val: *jón*. Tehát például *ionfelhő, ionizál, ionizáció, ionoszféra*, ill. *jón hangsor, oszloprend, stílus, törzs*. A népnévnek *i*-vel való, kissé tudós írása és ejtése *(ión)* napjainkban is előfordul, és szintén kifogástalan, de célszerűbb a *j*-s ejtés és írás, amelynek ugyancsak megvan a hagyománya nyelvünkben, pl.: Lelked derűs, mint, ha leszáll az alkony, Tavaszi fényben a *jón* partvidék (ÉrtSz.: Juhász Gy.). Szüntessük meg a bizonytalankodást az antik ütemfaj és versforma nevének: *ionicus (a maiore*, ill. *a minore)* kiejtésében is, s ejtsük ezt is *j*-vel jónikusz-nak.

Az *ion*-nal alkotott szókapcsolatokat mindig egybe kell írni, pl.: *ionágyú, ionbombázás, ionrakéta, ionsugarak; anion, kation* stb., a *jón* (ill. régebben *ión)* népnévvel alkotottalat pedig többnyire külön: *jón építészet, filozófia, nyelvjárás* stb. Kivételek: *Jón-tenger, Jón-szigetek*.

É. Z.—Sz. L.

ipája — ipa L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 4.

iparágak nyelve L. műszaki nyelv | szaknyelvek

iparkodik ragozása főnévi igenév mellett L. tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2.

iparkodik szórendi helye L. igenévi szerkezetek szórendje 1. c)

ipse

Magyar szóként úgy ejtjük, ahogy írjuk, *s*-sel. A bizalmas nyelvhasználat szava 'férfi' jelentésben.

ír

E hangsor három különböző szó alaki egybeesése: 1. ige: 'betűket ró, rögzít'; 2. főnév: 'gyógyír, kenőcs'; 3. főnév, ill. melléknév: 'kelta eredetű nép, ill. ehhez tartozó, vele kapcsolatos'. — Az ige ragozott alakjaiban, igekötős összetételeiben és néhány származékában hosszú marad az *í: írás, írdogál, író*. Gyakran ejtjük a következőket rövid *i*-vel, de ezekben is jobb a helyesírásunk szerinti hosszú *í: íratlan, írnok, írogat, írott; írat* (ige). Mindig rövid az *i* a következőkben: *irály, iratkozik, iroda,*

irodalom, irón, irka, irkál; irat (főnév). — A két főnév toldalékos alakjaiban mindig hosszú *í* van: gyógy*írja; írek, írül.*

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 100.

iránt

1. E névutónknak irányt kifejező konkrét helyhatározói szerepe *(az erdő iránt,* értsd: felé) ma már nyelvjárásias. Irodalmi és köznyelvünk csak a *toronyiránt* határozószóban él vele így.

Átvitt értelemben sokáig csak a barátságos érzések irányulását jelölte vele nyelvünk, az ellenszenvét pedig az *ellen, szemben* névutóval. Tehát: mindig barátságos voltál *irántunk,* de: *önzésed ellen* fellázadt az egész csoport; *Ferivel szemben* rideg voltál. Napjainkra meglehetősen elmosódott ez a megkülönböztetés, de azért még most is jó szolgálatot tehet; érdemes igazodni hozzá.

2. A hivatali nyelv egy-egy kifejezésben más névutó vagy határozórag helyett is él az *iránt*-tal: intézkedtünk a kályha *megjavítása iránt.* Természetesebb helyette ez: *megjavítása végett* v. *dolgában, ügyében* v. *megjavításáról.*

A hivatali és a műszaki nyelvben más szerkezetek rovására is terjed az *iránt* névutós kifejezés, s ez a fejlődés ugyancsak többször hoz létre pontatlan mondatokat. A *folyamodik, lelkesedik vmi iránt* helyett például jobb, egyszerűbb az *-ért* ragos. A *keresetet indít* a jogi nyelvben már megszokottá vált *iránt* névutós határozóval. — A biológiában is modoros az efféle szerkezet: a terápiás *eljárások iránt ellenálló* vírus; helyesen: *eljárásoknak* v. *eljárásokkal szemben ellenálló.*

Némelyik effajta határozó a köznyelvben sem szokatlan: *javaslatot tesz, jogot formál vmi iránt.* (Jobb így: *vmire.)* A természetesebb, hagyományosabb *vágyakozik, vágyat érez, vágyódik vmire* mellett ma már elfogadható a *vmi iránt* állandó határozó is. A *vmi után* vonzat szintén közismert, főleg az írott nyelvben, de kevésbé magyaros. — *A gondoskodik vkiről, vmiről* határozós szerkezet helyesebb, mint az *iránt* v. *felől* névutós. A *(nincs) kétség iránta* szerkesztés korunkban közhasználatú és nem helytelen, de ugyanígy ajánlható a *(nincs) kétség abban, felőle (a felől), arra nézve* megoldás is.

L. még: *ellen* | *-ért* rag | *-nak, -nek* részeshatározói rag | névutó | *nézve* | *-ra, -re* rag | *-ról, -ről* rag | *szemben* | *után — múlva — múltán* 3. | *végett*

IRODALOM: Haragos: Msn. 1942 : 115—6; Horváth J.: Msn. 1947 : 69; HivKve[2] 156. T. J.

iránta — aziránt L. mutató névmás 3.

irányában, irányából

Eredeti jelentéseiben mindkét ragos főnév helyes lehet: *a hegy irányából* egy repülőgép tűnt fel, aztán eltűnt *a síkság irányában*. Újabban azonban a *felé, felől* zsargonszerű használatának párjaként határozatlan, ill. elvontabb irány jelölésére is terjed, s e szerepében már eléggé névutószerű. Lehetőleg ne kövessük, ne terjesszük ezt a modorosságot! Tehát: *a gyárak irányában* v. *felé* [helyesebb: *a gyáraknak*, a *gyárakhoz*] már továbbítottuk a piackutatás tanulságait; *a tömegek irányában* v. *felé* [helyesen: *között, előtt*] népszerűsítenünk kell termékeinket; *a pedagógusok irányából* v. *felől* sok panasz érkezett (magyarán a *pedagógusoktól*, esetleg *pedagógusi, nevelői körökből*).

L. még: *felé* | *felől* | névutó 4.

IRODALOM: HivKve² 157. T. J.

irányba — irányban L. *-ban, -ben* rag 2.

irányhármasság L. határozószó 3. | helyhatározó | névutó 2.

irányt vesz

Az *irányt vesz* szókapcsolatot régebbi nyelvművelésünk germanizmusnak bélyegezte *(Richtung nehmen)*, holott jól beleillik nyelvünk szemléletébe, s akár a német mintától függetlenül is kifejlődhetett: a csónak a part felé *vett irányt;* délnek *vette az irányt;* gondolatai más *irányt vettek;* stb. A *vesz* igének ilyen értelmű használatára Arany Jánostól is idézhetünk példát: „De mint a széles szárnyu héja . . . *Ép oly irányt vesz mostan Ő*" (A sárkány). Az már más lapra tartozik, hogy az ötvenes évek elején — oroszból való tükörfordítás útján — belekerült a közéleti zsargonba egy ilyen, csakugyan idegenszerű kifejezés is: *irányt vesz vmire* (pl.: *a hiányosságok kiküszöbölésére, a békeharcra, a tervteljesítésre* stb.). Ez a fajta átvitt értelmű használat — nehézkessége, körülményessége miatt — nem ajánlható. *Irányt vesz a hibák felszámolására* helyett például elég ennyi: *kijavítja a hibákat*, esetleg: *megkezdi hibái kijavítását.*

L. még: *vesz*

IRODALOM: Fónagy—Soltész 32; HivKve² 320. K. G.

írásjelek

Rendeltetésük az, hogy mondatainkat szerkezetük szerint tagolják, amennyire lehet, eligazítsanak bennünket a helyes hangsúlyozásra, hanglejtésre, beszédbeli szünettartásra nézve.

1. a) Pontot teszünk a kijelentő értelmű egyszerű mondat és

a mellérendelő összetett mondat végére *(Levelet írok. Érdeklődöm húgom lakásügyéről, és meghívom őt karácsonyra.)*, valamint az alárendelő összetett mondat végére, ha főmondata kijelentő. Pl.: *Rákiáltott, hogy rögtön hagyja abba. Megkérdezte tőle, mire való ez.* (Ha kérdőjelet tennénk a pont helyett, a főmondat is kérdő értelművé válna. A kétféle mondatnak pedig más-más a hanglejtése.)

b) Általában pontot kell tenni a sorszámnevet jelölő szám után, a valódi rövidítések után, kivéve a mértékek, pénzek, égtájak és a *darab* szó rövidítését *(db)*. Tudományos műben más rövidítések mellől is elmaradhat a pont, de az ilyen nem közhasználatú rövidítéseket külön jegyzékbe kell foglalni. Nem kell pont a feliratok és kiemelt címsorok végére (amikor ti. az utánuk következő üres hely szünetjel értékű). A gondolat félbeszakítását, szó szerinti idézetben pedig valamely szövegrész elhagyását három ponttal vagy [. . .] formulával szoktuk jelölni.

2. a) K é r d ő j e l való az egyszerű és a mellérendelő összetett kérdő mondat után — pl. *Visszaadta-e a könyvet, és vitt-*e *másikat?* — s az alárendelő összetett mondat végére is, ha főmondata kérdő *(Intézkedtél, hogy meg ne ismétlődjék az eset?)*

b) Párbeszédes irodalmi szövegekben a külön bekezdésben álló puszta kérdőjel nyelvi formába öntés nélkül is természetesen odaérthető kérdést pótol:

— *Tudod, mi jutott eszembe?*

— *?* [Mi?].

c) A kettős vagy hármas kérdőjel — akárcsak a többszörös felkiáltójel — erős érzelmi nyomatékot, fokozott kíváncsiságot, ill. visszakérdezést éreztet sűrítő erővel. Pl.:

— *Ki írta ezt a verset? ?*

— *Ezt nem árulom el.*

— *? ? ?* [= De miért nem?]

3. a) F e l k i á l t ó j e l szükséges a felszólító *(Add ide!)*, a felkiáltó *(Jaj de jó!)*, az óhajtó értelmű egyszerű mondat *(Bár ott lehetnék!)* és a hasonló jellegű mellérendelő összetett mondat után *(Csak jönne már, csak hozna valami jó hírt!)*, úgyszintén az alárendelő összetett mondat végére, ha főmondata felszólító, felkiáltó vagy óhajtó értelmű, pl. *Magyarázd meg, mi az oka!* A felszólító mód azonban nem teszi tartalmában is okvetlenül felszólító értelművé a mondatot; például az ilyen szakirodalmi utalásban sem: *Lásd (L.) az említett helyen; Vesd össze (Vö.) a következő fejezettel.* Csak akkor tegyünk felkiáltójelet, ha erős akarati nyomatéka vagy érzelmi színezete is van az ilyen mondatnak. Érzelmi nyomatékkal kijelentő formájú mondat is felkiáltó értelmű lehet: *Tűz van!* De: *Tűz van a kályhában.* — Nagyobb érzelmi telítettség, indulat kifejezésére megtöbbszörözhetjük a felkiáltójelet: *Jaj!!; Vigyázz!!!*

b) A kérdő- és a felkiáltójel nemcsak mondat végén fordulhat elő. Pl.: *Ez hol? kérdésre felelő mondat; „Én? én? jaj, jaj!" kiáltásokkal elrohant.* — A zárójeles felkiáltójel (!) valamely szokatlan vagy hibás nyelvi alakra figyelmeztet; másként, szóval: (így!) v. — latinul — (sic!). Pl.: *Nem így írjuk: teccik (!), hanem így: tetszik.* Együtt is előfordul e két írásjel, ha a kérdő és felkiáltó jelleg vegyül mondatunkban: *Nem?!; Már hogy ne lehetne változtatni a helyzeten?!* Fordítva is: *Hogy én mondtam volna!?* Sorrendjüket az határozza meg, hogy a mondat melyik jellegét érezzük erősebbnek, elsőlegesnek, uralkodónak. — Ha egy írásmű címe kérdő, ill. felszólító, felkiáltó vagy óhajtó értelmű, ki kell tenni a végére a kérdő-, ill. a felkiáltójelet. *És mégis mozog a föld!* (Jókai); *Ki látott engem?* (Ady). Újságcímekben gyakori hiba az ilyen írásjelek elhagyása.

4. A vesszőt mondatok tagolására és mondatrészek elkülönítésére használjuk. Mind a mellérendelő, mind az alárendelő összetett mondatok tagmondatait vesszővel választjuk el egymástól, bármely kötőszó előtt, akkor is, hogyha a kapcsolt mellérendelt tagmondat *és, s, meg, vagy, illetőleg* kötőszóval kezdődik. Pl.: *A nehézségekkel még számolnunk kell, s ezért figyelemre méltó az előadott javaslat. Még ma add föl a levelet, vagy pedig küldj táviratot!* A hasonlító *mint* elé is vesszőt teszünk: *több, mint gondoltam; ez több, mint öt.* De állandósult határozószerű kapcsolatban nem kell a *több* és a *mint* közé vessző: *több mint öt éve történt.* Akkor sem teszünk vesszőt a *mint* elé, ha '-ként, -képpen' értelmű: *Zrínyi Miklós mint költő is nagy volt.* A mondatrészeket kapcsoló *és, s, meg, vagy* előtt nincs vessző: *én meg te; jó és olcsó ebéd; mész vagy maradsz?* Ha páros vagy többszörös a hangsúlyos *vagy*, akkor a második, harmadik stb. *vagy* elől nem maradhat el a vessző: *Vagy ezt választod, vagy azt, vagy amazt.* De ha a *vagy* hangsúlytalan, a vagylagos felsorolásban a vessző fölösleges: *A* **kutya** *vagy* **eb** *vagy* **macska,** *vagy más szó.* A kötőszó nélküli egynemű, mellérendelő viszonyú mondatrészek közé vesszőt teszünk: *a szép, derűs, hangulatos napok; almát, körtét, szilvát tett el.* Egymásra vonatkozó, alárendelő viszonyban levő jelzők közé nem kell vessző: *jó erős* paprika. A mondatba épülő megszólítást vesszővel különítjük el: *Mondom, barátom, ne könnyelműsködjél!; Röpülj, páva, röpülj!; Jancsi, add ide!; Tedd el, fiam!* Két vagy több *stb.* közé nem kell vessző: *stb. stb.* — L. még: nyelvművelő babonák 1. a)

Nem kell mindenhova vessző, ahol a beszédben szünetet tartunk. Fölösleges és hibás a vessző például a mondat állítmányi szakasza vagy az egyszerű főnévi állítmány előtt: *Az idő, pénz.* Helyesen: *Az idő pénz.* Ha az állítmányra különösen fel akarjuk hívni a figyelmet, akkor is jobb kettőspontot tenni eléje: *Az idő: pénz.* (L. még: a következő szakaszt.)

A tizedesvesszőre nézve lásd: számok írása II. 6.

5. A kettőspont a figyelemfölkeltés írásjele. Elöl álló idéző mondat után és felsorolás elé szoktuk tenni. De ne használjuk fölöslegesen, például vessző vagy a *hogy* kötőszó helyett! Sokan visszaélnek vele. Azzal a kivételes lehetőséggel sem tanácsos visszaélni, hogy a főnévi állítmányra kettősponttal hívjuk fel a figyelmet. Egyszerű ténymegállapításban nem kell írásjel az alanyi és az állítmányi rész közé: *Magyarország népköztársaság; Hazánk fővárosa Budapest.*

6. A pontosvesszőt többszörösen összetett mondatban alkalmazzuk, sokszor a pontét megközelítő tagoló értékkel; a pontosvessző lezár egy gondolategységet, de közvetlenül, szervesen kapcsolódó folytatást is jelez. Pl.: *Délelőtt tanít; délután új könyvének a korrektúrái zúdulnak rá; nincs ereje a levelekre azonnal válaszolni* (Németh: Égető Eszter). Ezenkívül — főképp szakmunkákban, szótárakban — rokon szóegységek, példák vagy példacsoportok szétválasztására is használjuk. Pl.: „Kisbetűvel kezdjük a hónapok és a napok nevét: *január, február, március; hétfő, kedd, szerda;* stb." Olykor vessző helyén félreértést háríthatunk el vele: *Nem haragudott meg; remélem, eljön.* (Akár pont is kerülhetne helyébe.)

7. A gondolatjel a gondolat félbeszakítására, egységeinek határozott, világos elkülönítésére való. A közbeszúrt mondat elé és után gondolatjelet teszünk; a záró gondolatjel után ne maradjon el a vessző, ha a közbeékelt mondat híján az kellene oda: *Nem először szólok — jegyezte meg —, de most utoljára figyelmeztetlek.* Regényben, elbeszélésben a párbeszéd egységeinek tagolására, elválasztására rendesen gondolatjel használatos, mégpedig bekezdés élén.

Kiegészítő tagmondat elé vessző helyett gondolatjelet szoktunk tenni: *Most mégis elmegyek hozzá — gondolta.* Máskor fordulatot, váratlanságot jelzünk vele: *Hozzászólt ő is, de — nem mondott semmit.*

Az utóbbi időben — nyilván orosz nyelvi hatásra — a mondatban néha gondolatjelet tesznek az alanyi és a főnévi állítmányi rész közé. Pl.: *Az idő és a tér — az anyag létezésének alapformái.* (Oroszul: Время и пространство — основные существования материи.) Ezt okvetlenül kerülni kell, mert az idegenszerű használat a gondolatjelnek valamely más, előbb említett szerepét zavarja. Magyar szövegben semmiféle írásjel sem kell ilyenkor. Az állítmány elé csak akkor tegyünk gondolatjelet, ha valami meglepően új állítást tartalmaz. Különben a magyar írásjelezési hagyománynak jobban megfelel ilyen helyzetben a kettőspont, de azzal is csak kivételesen éljünk! L. még: e cikk 4. és 15. szakaszát.

8. Zárójelbe — mégpedig általában kerek zárójelbe — tesszük a szövegünkben mellékesnek minősülő szót, kifejezést, mondatot. Ha

mások szavait idéző szövegbe a magunk megjegyzését toldjuk be, azt szakszövegben, filológiai kiadványban ne kerek, hanem szögletes zárójelbe tegyük: *Nyújts feléje* [értsd: 'fëléje', azaz 'föléje'] *védő kart.* Ilyet használunk akkor is, ha zárójeles részen belül kell új zárójelet alkalmaznunk. Pl.: Krúdy egyik novellája (Helyettes halott [Az akasztott ember címmel is megjelent]) későbbi korszakából való.

9. I d é z ő j e l b e tesszük a szó szerinti idézetet; a jelnek elöl lent, a végén fönt van a helye: „. . .” Ha az idézetben újabb (belső) idézőjelre van szükség, akkor ún. lúdlábas idézőjelet használunk: ». . .« Irodalmi vagy egyéb alkotásnak több szóból álló címét csak akkor tegyük idézőjelbe, ha így emelhetjük ki világosan a szövegből, vagy ha félreértést háríthatunk el vele. Az idézőjel olykor egy-egy szónak, kifejezésnek sajátos (gúnyos stb.) értelemben való használatára utal: *Ellenségeink mindig „féltenek” bennünket valamitől.* Nyelvészeti szövegben valamely szó, kifejezés, mondat értelmének megjelölésére a félidézőjelet (jelentésidézőjelet) alkalmazzuk, így '. . .'; régebben első része alul volt, újabban az is fölül helyezkedik el. Helyesebb így, mert nem lehet összetéveszteni a vesszővel.

10. A k ö t ő j e l szavak, szóelemek egybetartozásának érzékeltetője. Legtöbbször szavaknak sor végi elválasztásakor van rá szükség. Itt nem sorolhatjuk el sokféle alkalmazásának szabályait, ezért csak néhány példával szemléltetjük a gyakoribb eseteket: *Tudod-e? ; néha-néha, megmegakad, réges-régen ; szedett-vedett, pitteg-pattog ; dérrel-dúrral, hébe-hóba, tűzzel-vassal ; élet-halál küzdelem* (de: *élethalálharc), író-olvasó találkozó, munkás-paraszt kormány, orr-száj hang ; ott-tartózkodás, sakk-könyv, Papp-pal, Mann-nál, Hoffmann-né ; Eötvös-féle, Petőfi-vers ; Győr-Sopron megye, Dunántúli-középhegység, Velencei-tó, Vörös-tenger, vörös-tengeri ; Arany János-i, Szabó Dezső-s ; Maupassant-nal, shakespeare-i ; Rio de Janeiró-i ; négyezer-hatszázhét ; gépkocsi-alkatrész, gépkocsi-tulajdonos ; élőállat-kereskedő ; 4-gyel, 5-tel, 5%-kal ; tsz-elnök, tsz-szel.* A teljesen egyenrangúvá vált kettős vezetéknevet hivatalosan is kötőjellel írjuk: *Magyary-Kossa* (az előnévszerűeket kötőjel nélkül: *Csokonai Vitéz).* Az összevont azonos előtagú, ill. azonos utótagú összetételekben az elhagyott (közös) tagra kötőjellel és betűközzel utalunk: *anya- és csecsemővédelem, gépgyártó és -javító műhely.* (L. még: halmozott mondatrészek ragozása és névutózása.)

Minthogy 1954 óta a kötőjelnek pontosabban meghatározott szerepe van az összetett szavak tagolásában (öt-hat szótagosnál hosszabb háromvagy több elemű szók kötőjelezése, mozgószabály stb.), nem helyes, ha egyéni módon túlságosan kiterjesztjük használatát. Sokszor kötőjellel összetételesítenek ilyenfajta laza mellérendelő szókapcsolatokat: *emberi-*

művészi magatartás, *gyűjtött-elemzett* anyag, *etikai-esztétikai* értékelés. E mostanában nagyon is divatos — részben idegen hatást tükröző — írásjelezési mód olykor adhat sajátos többletet (pl. *munkás-paraszt* kormány), de többnyire inkább elhomályosítja a gondolatot, ahelyett, hogy világosabbá tenné. A kötőjel helyett célszerűbb ilyenkor egy megfelelő kötőszót *(és, vagy)*, esetleg csupán vesszőt használni. S még inkább érvényes ez a tanácsunk a halmozott mellérendeléses mondatrészekre: *nevelője-támogatója-oktatója volt;* egy hírlapunk vezércikkében olvashatjuk: „... pusztán néhány emberre szorítkozik a növények vetése-ápolása-betakarítása" (!). A kötőjel helyett ez utóbbi esetekben mindannyiszor vessző volna a helyes.

Nem helytálló az a felfogás, hogy mindenkor kötőjellel kapcsoljuk az idegen és magyar szóból álló összetételt, olyankor is, ha például az összetett szó csak kételemű. Így helyes tehát: *boyszolgálat, demokráciaellenes, koktélparti, lézersugár, locativusrag, slalombajnokság, stoptábla, whisky-fogyasztás, xeroxgép* stb. Az idegen írású előtagot csak akkor kell kötőjellel kapcsolni a magyar utótaghoz, ha néma betűre végződik: *allemande-ritmus* [álmand . . .], *alliance-politika* [áliansz . . .] stb. — L. még: figura etymologica | tulajdonnévi előtagú összetételek

11. A nagykötőjelet két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és műszaki kifejezésekben stb. használjuk: *magyar—francia szótár, magyar—szovjet kapcsolatok; Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára; a Duna—Tisza—Maros szöge; marxi—lenini; a Budapest—Prága útvonal; a budapest—debreceni gyorsvonat; észak—dél(i) irány, Szalay utca 10—14. szám, az A—D betűs kötet, az 50—1. lapon, az 1976—80. évre; a január—márciusi negyed; TU—114-es repülőgép, Apollo—17 (űrhajó).* Hibás a nagykötőjelnek az egyszerű helyett való használata; pl. *történeti—etimológiai szótár, a nyelvi—írásbeli fejlődés* (helyesebben: *történeti-etimológiai, nyelvi-írásbeli;* l. még a 10. pontot).

Szükség esetén egyetlen kifejezésben, szókapcsolatban kétféle kötőjel is előfordulhat: *a Duna—Tisza-csatorna, Cseh—Morva-dombság, Erdey-Grúz—Schay: Elméleti fizikai kémia.*

L. még: *Duna* | *egy* névelő + *a, az* 2. | értelmező II. 3. | függő beszéd és kérdés | helyesírásunk V. | írásjelek és kiejtés | jelző II. 1. b), 2. a)—b) | nagykötőjel | tulajdonnevek írása

IRODALOM: AkH. 1954. 335—413. pont; Deme: Magy. 18—9; HTT. 286—92; Deme: uo. 241—4; Nagy J. B.: Emberöltő 288—306; Szűcs J.—Fábián: Nyr. 1958 : 39—48; Szűcs J.: Nyr. 1958 : 280—9; Ferenczy: GyírL. 1960 : 163—5, 260—2, 299—302; Szűcs J.: Nyr. 1962 : 33—41;

Károly: Nyr. 1962 : 290–5; Elekfi: Nyr. 1964 : 131–5; F[erenczy]. G.: Nyr. 1965 : 137; uő: Nyr. 1966 : 108–9, 225; Grétsy: Nyr. 1966 : 241–50; Hernádi: Nyr. 1969 : 363–73; Rácz: Nyr. 1970 : 155; Inczefi: Nyr. 1973 : 272–8; Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen 1973. 39–48, 109–12; Rónai–Kerekes 178, 189, 284–5, 378–92; Kiss E.: JtStil. 299–308; Inczefi: Nyr. 1974 : 25–32; Szemere: AkHTört. 141–2, 180, 185, 245–72; F[erenczy]. G.: Nyr. 1975 : 503–4; Tompa: Nyr. 1977 : 403–18; Bakos J.: Nyr. 1978 : 258–77; Raisz: ÉT. 1978 : 1133; Pásztor: ÉT. 1978 : 1196; Molnár Z.: Népsz. 1979. febr. 18. F. G.–K. M.

írásjelek és kiejtés

A betűk csak nagyjában, nem pontosan felelnek meg az egyes beszédhangoknak; az írásjelek és a mondat kiejtése közt még ennyire sincs szoros összefüggés. Az írásjelek elsősorban értelmi tagolásra valók, beszédben pedig a tagolásra sokféle eszközünk van, ezek más jellegűek, mint a nyolc-tíz különböző írásjel, mert — a tagoláson és az érzelemkifejezésen kívül — inkább a figyelem felkeltése, ébrentartása és irányítása a céljuk.

1. A pont a kijelentő mondat végét jelzi, a szöveg felolvasásában pedig a hang leeresztését a beszélő alaphangmagasságára, azonkívül igen gyakran a kisebb vagy nagyobb szünetet is. Pl. „Magyar vagyok. Legszebb ország hazám Az öt világrész nagy terűletén" (Petőfi: Magyar vagyok). Hosszabb szövegben azonban nem kell minden pontnál egyformán leereszteni a hangot, mert az egyhangúvá tenné a beszédünket. Egy-egy nagyobb szakaszon belül a mondatok szorosabb összetartozását azzal is érzékeltetjük, hogy csak kisebb elválasztó szünetet tartunk, és hogy a nyelvtanilag lezárt, de a gondolatmenet szempontjából lezáratlan mondatok végén csak kissé eresztjük le a hangunkat. A pont értékét ugyanis nem a mondat, hanem az összefüggő gondolati egység határozza meg. Csak az egész mondatcsoport végén száll le hangunk az alaphangra. Például a következő hírközlés első mondatának végén csak félig zárjuk le a mondanivalót: „*A Szovjetunióban megjelent a Nagy Honvédő Háború története című sorozat negyedik része. Vajda Péter a Népszabadságban »Egy háborús év igazi története« című írásában ismerteti a művet.*" Vagy a következő szövegrészletben: „*Az asztalnál a háziasszony mutatta meg mindenkinek a maga helyét. Az asztalfőhöz ültette Katalint, jobbjára a basát, balján maga foglalt helyet.*"

2. A vessző nek még kevésbé egyértelmű a szerepe felolvasott mondat kiejtésében. Az az iskolás szabály, hogy vesszőnél fölemeljük a hangot, a vessző használatának csak bizonyos típusaira érvényes, és

akkor is úgy értendő, hogy a vessző előtti két-három szótagban fokozatosan emeljük kissé a hang magasságát (kb. a beszéd középszintjéig), legalábbis nem eresztjük le lényegesen a hangot. (Téves az a felfogás, hogy az utolsó szótagot hirtelen — vagy éppen elnyújtva — föl kell kapnunk.) Fokozatosan emelkedik vagy kissé ereszkedik a hangmagasság például az ilyen mellékmondat végén, ha főmondat követi: *Ki korán kel, aranyat lel.* Vagy az ilyen lezárt felsorolásban: *Vegyél kenyeret, sót, szalonnát.* Mellérendelt tagmondatok közt is hasonlóan: *A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad.* Sokszor a hang fölemelése szétdarabolná az egységes mondanivalót. Például a következő versrészletben vessző előtt csak a kissé ereszkedő hangmenet a kifejező és helyes: *Hallgat, komor, fázik dalom.* Még inkább akkor, ha mondatot fejez be a nem lezárt, csak példákat említő felsorolás: *Mennyi nagy ember született ezen a vidéken: Bessenyei, Csokonai, Kölcsey, Irinyi, Arany, Ady.* (Az ilyen felsorolást bármelyik tag után abbahagyhatnánk, a mondanivaló lényege nem szenvedne csorbát.) Mindegyik tag után majdnem annyira leeresztjük — vagy legalábbis leereszthetjük — a hangot, mintha pont volna ott. Vesszőnél nem kell mindig szünetet tartanunk, akkor sem, ha kötőszó következik utána. Élőbeszédben gyakran a kötőszó után tartunk szünetet. Értelmes olvasásban mégis helyesebb előtte egy kis szünet.

Ha a felsorolásban valamelyik tag értelmezőként is felfogható, a félreérthető tag olvasásakor különösen ügyeljünk arra, hogy az egyenrangú mellérendelt szakaszokat hasonló, párhuzamos hanglejtéssel ejtsük, mégpedig vagy mindegyiket ereszkedő, vagy mindegyiket emelkedő dallammal, kivéve az utolsó tagot, amelynek dallama mindenképpen ereszkedő: *Barócsit, Bertókot, Nádasdi-Szabót, a rossz tanulókat és a múlt heti hiányzókat hívta ki.* Itt mindegyik vessző a felsorolás egy-egy mellérendelt tagját választja el. Az utolsó vesszőnél ilyenkor célszerű egy kis szünetet tartani, ezzel jelezve, hogy az utána következő szószerkezet (jelzős tárgy) egyenrangú az előző tárgyragos tulajdonnevekkel. De az utolsó vessző utáni tag *(a rossz tanulókat)* az előbbiek értelmezője is lehet (ilyenféle jelentéssel: akik tudvalevőleg rossz tanulók). Ha ez a mondat értelme, akkor az utolsó vessző nem egyenrangú az előzőkkel, ezért ott nem tartunk szünetet, az utána következő értelmezőt pedig mélyebben kezdve és emelkedő hangmenettel, vagy pedig emelkedő dallammal, de mélyebb fekvésben ejtjük.

Bonyolultabb összetett mondatban a hosszabb tagmondatok közt is, a halmozott szerkezetes (többszörösen bővített) mondatrészek közt is célszerű a vesszőnél szünetet tartani. A vessző kívánta hanglejtésnek a következő mondatban két változatát alkalmazhatjuk, mégpedig vagy a vessző előtti fokozatos hangemelést, vagy a középfekvésig ereszkedő

hangmenetet: *Ezek az intézkedések ugyan átmenetileg nehézségeket okoznak, de meg lehet előzni velük a későbbi, esetleg két-három hónapig tartó forgalomelterelést.* Ha előre fel akarjuk hívni a figyelmet az ellentétre, akkor az *okoznak* hangmenetét fokozatosan magasra emeljük, de ha az első tagmondatot lezárt egységnek tekintjük, akkor középszinten zárjuk. A *későbbi* szót is emelkedő menettel ejtjük, ha előre jelezni akarjuk a közbeszúrásszerű, hosszabb másik jelzői szerkezetet. Fölemelhetjük hangunkat mindkét vesszőnél vagy csak az egyiknél, de ha félig ereszkedő hanglejtést használunk mind a kettőnél, ez bizonyos érdektelenséget tükröz, és unalmas hatású lehet.

L. még: halmozott mondatrészek hangsúlyozása és hanglejtése

3. A kettőspontnál sokszor majdnem úgy leeresztjük a hangot, mint a teljes közlést lezáró pontnál, különösen ha előtte rámutató szó utal az utána következő, teljes mondatnyi idézetre. Pl. *Petőfi így kezdte Arany Jánoshoz írt költői levelét: „Toldi írójához elküldöm lelkemet".* Más esetekben, vagy ha akár az idézőmondat, akár az idézet csak néhány szóból áll, megemeljük vagy középmagasságban lebegni hagyjuk a hangot, mint vessző előtt. Két példa erre: *Kijelentette: „Nem leszek ott."; Jelszó: Melinda.* Kettőspontnál általában egy kis szünetet tartunk.

4. A pontosvessző hanglejtése nagyjában megfelel a nem teljes gondolategységet lezáró ponténak: a hang leereszkedik, de — a kapcsolódó folytatást is jelezve — nem egészen a legmélyebb fokra. Pl. *Az összetett mondat bármennyire az egyszerűből nőtt is ki, már kinőtt belőle; önálló és nála magasabb kategóriává fejlődött.*

5. A gondolatjel elsősorban szünetet jelent. A két gondolatjel közé ékelt közbeszúrást más hangszinten ejtjük, rendszerint mélyebben, mint a mondatnak előtte és utána levő szakaszát. De nemcsak hangszintváltással, hanem tempóváltással is érzékeltethetjük a közbeszúrást; általában gyorsabban ejtjük a mondat többi részénél. Ilyenkor szünetet sem kell mindig tartanunk. Pl. *Nem hagyta cselédit — ezért öli bú — Vele halni meg, ócska ruhába'!* (Arany: Szondi két apródja.)

6. A zárójelbe tett közbeszúrást mindig mélyebben és néha gyorsabban is ejtjük a környezeténél: *A szófajoknak (beszédrészeknek) többféle csoportosítása ismeretes.*

7. Az idézőjelbe tett szavakat más hangszínnel, lassabban, hangcsúszással kezdve, néha gyorsabban ejtjük a mondat többi részénél. Pl. *A gyarmatosítás „áldásaitól" Afrika népei szabadulni igyekeznek.* Ha több szóból álló folyóirat- vagy színdarabcímet idézünk, a második szó hangsúlya gyengébb, vagy legalábbis a fekvése mélyebb, mint a megfelelő szabad szókapcsolaté: *Erre több példa is van a „Magyar Zené"-ben.* Más

személy szavait nemegyszer magasabb vagy mélyebb hangszinten szoktuk idézni.

8. A kötőjelnél, ha nem a sor végi elválasztást jelzi, sok esetben alig észrevehetően lassítjuk a tempót, hangszalagzárral pillanatnyi szünetet tartunk, az előtte és utána levő hangot valamicskével hosszabban és pontosabban ejtjük, mint a kötőjel nélkül egybeírt alakokban. Pl.: *unos-untalan, Kál-Kápolna, Victor Hugó-s, Cannes-ban, bel- és külkereskedelmi.*

Ikerszóféléképben, valamint nagykötőjel esetén a szópár második tagját is hangsúlyozzuk; ha a szópárt mondathangsúllyal emeljük ki, csak a második tag hangsúlyára következik a dallambeli esés: *izgett-mozgott; csak 23—24-es számú cipőt kaptak.*

9. A kérdőjel és a felkiáltójel szerepét lásd egyrészt: írásjelek 2—3., másrészt a megfelelő mondatfajták hanglejtésénél: felkiáltó mondat | kérdő mondat

L. még: beszédszünet | értelmező II. 3. | hanglejtés | írásjelek | jelző II. 1.b), 2.a)—b) | közbevetés

IRODALOM: Deme: NyFK. 227—37; Nagy A.: Nyr. 1955 : 387; Deme: MMNyR. 2 : 515—7; Zolnai: NyHang. 216—8; Wacha: IrNyKözl. 1966/2 : 130—3; uő: KazV.; Fónagy—Magdics 108—52; Nagy J. B.: Emberöltő 298—302; É[der]. Z.: Nyr. 1969 : 160; Rácz: Nyr. 1970 : 153, 157—8; Deme: Nyr. 1970 : 278—9; uő: Rádióbesz. 71—102; Ferenczy: uo. 67—9; Wacha: uo. 161—8; Rónai—Kerekes 157; Szemere: AkHTört. 260, 262—3; Péchy 64, 161—70, 190—1; Hernádi S.: Beszműv. 28—9, 51—2, 163—44, 250—2, 256—63. E. L.

írásképhangulata, stílushatása

1. Akárcsak a szó vagy általában a nyelvi közlés hangzásához és értelméhez, az írásképhez is kapcsolódnak különféle esztétikai benyomások, hangulati velejárók és stílusárnyalati elemek, sőt az írásjeleknek értelmi módosító szerepük is van. Az írás — még inkább, mint a beszélt nyelv — csak mesterséges és konvencionális jelkép ugyan, de őriz valamit ősi, mágikus varázsából, szakrális jellegéből és ennek tiszteletéből. Mint minden látható formának, kétségkívül van esztétikája, hangulatkeltő ereje, érzelmi velejárója, egyszóval stilisztikai szerepe. Ez a hatása pedig a betű kultuszának terjedésével, az írásbeli műveltség növekedésével egyre erősebb és általánosabb. Ennek egyik jele, hogy a vizuális memóriájú emberek száma egyre növekszik.

Az íráskép hatása legnyilvánvalóbban abban mutatkozik meg, hogy minden kézzel írt, gépírásos vagy nyomtatott szöveg valamilyen esztétikai benyomást kelt. Ebben — a betűk jellege, szabályossága, alakja, nagy-

sága, vastagsága, dőlésszöge, vonalvezetése, kapcsolódása, sorba rendeződése, a kis- és nagybetűk használata és megoszlása mellett — szerepet játszik még a szövegnek a lapon való szabályos vagy szabálytalan elhelyezkedése, folthatása (ez sajátos kifejezőeszköz lehet az ún. képversekben), a margó és a szövegfelület, a „tükör" aránya, a sorok hosszúsága vagy rövidsége (főként versben), a sorközök szélessége, megoszlása, a szövegnek bekezdésekkel, szakaszokkal és az elválasztó közökkel való tagoltsága, a szakaszok térbeli helyzete, elosztása, ritmikája, az álló, dőlt, ritkított szedés, a vastag betűs kiemelés stb.

Más-más hatást kelt bennünk a kézírás aszerint, hogy gondos, szabályos vagy rendetlen, kezdetleges, elnagyolt, kapkodó, esetleg olvashatatlan, hogy gyakorlott vagy nehézkes kézre, művelt vagy iskolázatlan emberre vall-e. (Például a gyermekes írás a humor egyik eszköze.) Az íráskép jellemző lehet ezenkívül az egyéniségre, a nemre, az életkorra (grafológia), sőt az írásforma révén esetleg az író nemzetiségére és az írás keletkezésének korszakára is. A betűtípusok, főként nyomtatásban, a kor művészeti stílusával függenek össze, ill. különféle stílustörekvések hatását tükrözik (bonyolult és egyszerű betűtípusok, plakátok, újságcímek tipográfiája, különféle fajta — esetleg többfelé dűlő, szabálytalan elhelyezésű — betűkből összeállított szavak, címek groteszk hatása).

A széles társadalmi körben használatos írásforma szilárd hagyománnyá, konzerváló erővé válik. Innen ered a nemzeti íráshoz és a helyesírás beidegzéseihez való szívós ragaszkodás (gót betűk, cirillbetűk; kínai, japán írás; francia, angol helyesírás; a mi helyesírási módosításaink körüli viharok). Itt csak nagy történelmi változások, a társadalmi fejlődés követelte reformok hozhatnak módosulást (a rovásírás eltűnése, az orosz helyesírás egyszerűsítése az októberi forradalom után, a németek és a törökök áttérése a latin betűs írásra, a japánok kettős írása, kínai kísérlet betűírás kialakítására). Vallási oka is lehet egy-egy írásfajta elterjedésének, hagyományossá válásának és elkülönülésének (az arab írás terjedése a mohamedán hódítással, a katolikus és a görögkeleti vallású népek latin, ill. cirillbetűs írása Rómával, ill. Bizánccal való kapcsolatuk révén).

Általános tapasztalat, hogy idegen, szokatlan, ismeretlen írásfajták különös, gyakran egzotikus hatást keltenek (például a gót betűs írás régiesnek hat), s ezért némelyek idegenkednek az ilyen írású nyelvek tanulásától. A megszokott betűjelektől való eltérés ugyanis külön nehézség a nyelvtanulásban: új asszociációs síkra való áttérést kíván. A szó és az íráskép kapcsolatának állandóságára jellemző, hogy egy szónak kiejtés szerinti, fonetikus átírásából *(attam, renceres, vazsgojó = adtam, rendszeres, vasgolyó)* vagy idegenszerűen leírt alakjából *(Whizfey,*

Quichequeureuche = Vízfej, Kiskörös) nem vagy csak nehezen ismerünk rá az eredetire; az utóbbi írásmód lehet a humor eszköze is.

2. Maga a helyesírás szintén igen jellegzetes képzeteket és stílushangulatot kelthet: például a személyre jellemző szabályos, ill. hibás vagy egyéni helyesírás: a kiejtés szerinti „népies" írásmód, vagyis a sokat vitatott és helytelenített „betűnépiesség" *(naccsága, hajja, eccer)*; a régies hangulatú írás, ill. a szándékos régiesítés, amely — mint például Weöres Sándor Psyché-jében — akár egy egész írásművön következetesen végigvonulhat *(utcza, tsillag, melly)*; esetleg az idegen szók eredeti vagy magyaros írásmódja (pl.: *aether — éter; cautio — kaució; focus — fókusz; phoenix — főnix; philosophia — filozófia; chauffeur — sofőr; eau de Cologne — otkolon(y); oeuvre — övr; catch as catch can — kecseszkecsken; jam — dzsem; manager — menedzser; week-end — víkend; espresso — eszpresszó; nichts deutsch — nix dájcs)*; idegen tulajdonnevek magyaros írása, tudatlanságból, célzatosan vagy magyarkodásból (pl.: *Bétóven, Gőte, Kvebek, Svarc, Klájn — Beethoven, Goethe, Quebec, Schwarz, Klein* helyett); magyar család- és keresztneveknek hagyományos, régies, azaz előkelő, ill. kiejtés szerinti, egyszerű, „parasztos" alakja (pl.: *Paál — Pál; Széchy — Szécsi; Thewrewk — Török; Totth — Tóth — Tót; Wass — Vas; Illy — Ili; Mary — Mari)*. — Ismeretes a nagybetűknek például Adynál gyakori kiemelő, megszemélyesítő, szimbólumalkotó szerepe *(Élet;* a nagy *Árnyék; TITOK;* a magyar *Ugar)*, a kisbetűs írásmód lekicsinyítő, rosszalló, megbélyegző értelme *(nemecsek, haynauk, pecsovicsok)*. Újszerű, meglepő volt eleinte a kisbetűs verssorkezdet, akárcsak modern versekben az írásjelek teljes hiánya. — Modern versek egyik — vitatott értékű — formai sajátsága az írásjelnélküliség, tehát a szöveg olvasását irányító látható tagolóeszközöknek, így a mondatkezdő nagybetűknek vagy akár a szóhatároknak is a mellőzése. Részben azonos gyökerű ezzel, részben más tőről fakad a tulajdonnevek kezdőbetűinek a könyvek címlapjain való kisbetűsítése. Ezt a grafikusok jobbára kedvelik, mások (pedagógusok, nyelvészek) inkább bírálják. Hasonló grafikai modorosság az ékezetek olyan eltorzítása, hogy a ferde vonásból, sőt a két pontból is vízszintes vonalka lesz: ĒLET, bartōk bēla, vonōsnēgyes, ōtōs. Pedig ez nem célszerű, mert a vízszintes ékezet a hosszú hang jele többféle fonetikus írásban. — A sajtóhibák zavaróan vagy mulatságosan hatnak. Különösen veszélyesek a megtévesztő, ún. értelmes sajtóhibák (pl. *műszerész leány* helyett *műszerény leány, rozscipó* helyett *rostcipó)*.

3. Az írásjelek elsősorban az írott szöveg értelmi tagolásának, a logikai kiemelésnek s az értelmi és érzelmi árnyalás módozataiban sokkal gazdagabb élőszó hívebb közvetítésének, a hangsúly, hanglejtés éreztetésé-

nek eszközei. (Részletesebben lásd: írásjelek | írásjelek és kiejtés.) A vessző a tagolás és a szünet jele; a pontosvessző erősebb tartalmi, logikai elkülönítést, de kapcsolatot is éreztet; a kettőspont a kiemelés, a figyelemfelhívás, a rámutatás eszköze; a zárójel egy értelmező szerepű vagy kevésbé fontos rész közbeékelésére, ill. elkülönítésére szolgál, néha — például versben — érzelmi hatással; a gondolatjel szerepe a közbevetésnek, ill. a hatásszünetnek a jelzése, az áttekinthető tagolás és kiemelés; a hiányjel (aposztróf) az élőbeszéd hangelhagyásának jele (pl. *abba'*, *gazd'uram)*, de ma már inkább zavaró pontoskodás. Érzelmi-hangulati kifejezőereje is lehet az egyszerű vagy többszörös felkiáltójelnek (hangerő, erős indulat, érzéskitörés, hullámzó kedélyállapot, nyomaték, nagyítás, túlzás, kiemelés, figyelemfelhívás), a kérdőjelnek (a hanglejtés jelzésén kívül — főképp megkettőzve vagy háromszorozva — kérdőmondatot pótol önmagában, és meghökkenést, kíváncsiságot, várakozást fejez ki, éreztetve az arcjátékot, a gesztust is; halmozása, akárcsak a felkiáltójelé, az érzelmi erő fokát jelzi); a kérdőjel és a felkiáltójel párosítása, esetleg fordított sorrendben csodálkozást, értetlenséget, hitetlenséget éreztet; az idézőjel erősebb nyomatékot, átvitt jelentést vagy gúnyos, célzatos mellékértelmet adhat a szónak; a három pont (. . .) a félbeszakításon, kihagyáson kívül az elhallgatás, a sejtetés, az érzelmes szünet, az elmerengés kifejezője lehet. — Az írók és költők, egyéniségük és stílusuk szerint, különböző módokon és mértékben élnek az írásjelekkel, de általában szegényes eszköznek érzik őket mondanivalójuk tolmácsolásában, s ezért folyamodnak néha egyéni vagy mesterkélt, különcködő megoldásokhoz.

4. A rövidítések, betű- és mozaikszók meglehetősen kirínak még a folyamatos, főként irodalmi szövegből, bár egyre inkább megszokjuk őket. Használatuk azonban hivatalos ízű, sajtó- vagy szaknyelvi jellegű, prózai hangulatú, s a gyakorlatias modern kor rövidségre törekvését tükrözi. Irodalmi szövegbe tehát kevésbé illenek; inkább csak akkor, ha van sajátos stilisztikai értékük. A rövidítés lehet az eufémizmus eszköze is *(WC, vécé, tbc, ütk* = üzletszerű titkos kéjelgés; nagy *ká;* Gárdonyi Göre Gáborjában: *ö. m. a. f.* = ögye mög a fene).

5. Bár a primitív társadalmak betűmisztikáját a művelődés, a terjedő íráskultúra eloszlatta, az írásképnek kétségtelenül van sajátos hangulata, stilisztikai szerepe, amely esztétikai, hangulati, érzelmi hatásával színezi és kiegészíti az olvasott szöveg nyelvi tartalmát. E többlet ellenére az írás szegényebb kifejezőeszköz az élőszóhoz, a beszélt nyelvhez képest. Különösen az írók panaszolják általában a nyelvnek, főképp a leírt szónak, mondatnak a kifejezendő tartalomhoz mért elégtelenségét, ár-

nyalatlan voltát, s ezt igyekeznek pótolni a központozás, a helyesírás, a betűtípus, a tipográfia egyéni megoldásaival, újszerű formáival.

L. még: írásjelek | írásjelek és kiejtés | szóhangulat 8.

IRODALOM: Tompa: Nyr. 1955 : 69; Lőrincze: Nyr. 1959 : 377; Zolnai B.: NySt. 53—107; Éder: IrNyKözl. 1968 : 78—105; Plaszkony: Nyr. 1971 : 161—5; Grétsy: AnyKal. 210; Elekfi: Magyar Grafika 1972. 3:17—8; Grétsy: Anyanyelvünk játékai 1974. 13—21. K. M.

írásváltozatok

Ugyanazt a szót néha többféle írott alakban használjuk. Az ilyen írásbeli változatok nem igazi alakváltozatok, hiszen a szót ugyanúgy ejtjük: *ábécé — abc; Diesel-motor — dízelmotor; KISZ-esek — kiszesek; tévé — tv; vécé — WC*. Különösen a meghonosodóban levő idegen szavak használatosak kétféle írásmóddal: *body check — bodicsek; camping — kemping; espresso — eszpresszó; hobby — hobbi; jam — dzsem; laser — lézer*. Néha az idegen írású forma idegenebb és magyarosabb ejtéssel is előfordul: *computer* [kompjúter v. komputer] — *komputer; musical* [mjúzikel v. muzikel] — *muzikel*. Ahol az idegenes írásmód a magyarossal, az ejtés szerintivel áll szemben, ott általában az utóbbit célszerű előnyben részesítenünk, különösen ha a szó már érezhetően a meghonosodás, a megmagyarosodás útjára lépett. Tehát ma már — mint ezt helyesírási szabályzatunk szójegyzéke is tükrözi — *büfé* a helyes alak, nem *buffet; dzsessz*, nem pedig *jazz; garázs*, nem *garage; keksz*, nem *cakes; szerviz*, nem *service* stb. A szabályzat szójegyzékében nem szereplő vagylagos írású szavak között is jó néhány olyan van, amelynek már ejtés szerint írott változata látszik megfelelőbbnek: *hobbi (— hobby), kemping (— camping), lézer (— laser), lodzsa (— loggia)* stb. A hibás, keverék írásváltozatokat pedig természetesen mindig kerülnünk kell! Tehát például a *bisztró*, az *eszpresszó*, a *koktél* helyett elfogadható, bár kevésbé kívánatos forma az idegen írású *bistro, espresso, cocktail*, ellenben keverék jellege miatt mindenképpen hibás és kerülendő a *bistró, espressó, coctél* stb. írásváltozat.

L. még: alakváltozatok, alakpárok | idegen szavak | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai

IRODALOM: Fekésházy: AnyKal. 203; Puruczki: uo. 204; Hernádi: uo. 207. E. L.

irgalmatlan L. túlzó jelzők és határozók

irigy

A legajánlatosabb helyesírásunk szerint, két rövid *i*-vel ejteni, bár köznyelvünkben nem hibás az [irígy] és az [írigy] ejtésváltozat sem. Akadémiai helyesírásunk 1941-ig megengedte az *irígy*, 1940-ben az *írígy* változatot is.

IRODALOM: Nagy J. B.: Emberöltő 259; Szemere: AkHTört. 100.

irigyel határozója

Az *irigyel* ige elsősorban tárgyi bővítménnyel használatos: *irigyelem a gyümölcsfáit* (esetleg eredethatározóval: *tőle)*; *nem irigylem* (ti. *őt)*. Újabban az első szerkezet *-ért* viszonyragos okhatározóval is előfordul: *nem irigylem (őt) gyümölcsfáiért*. Bár ez a szófűzés csakugyan emlékeztet a megfelelő németre *(jemanden um etwas beneiden)*, mégsem bántó idegenszerűség; csak ne feledjük el miatta az első, hagyományosabb kifejezésmódot.

L. még: okhatározó

irodalmi névadás

Valójában két kérdés tartozik ide. Az egyik:

Milyen nevet válasszon, ill. alkosson hőseinek az író? A másik: Milyen helynevet adjon műve színhelyének? Röviden mindkettővel foglalkozunk.

1. A személynévválasztáskor az írónak figyelembe kell vennie a társadalmilag és történelmileg meghatározott névhangulatot. A társadalmi csoporthoz és korhoz kötött neveket tehát csakis a megszabott körben helyes felhasználni. Egy 19. századi történet parasztalakja tehát nem lehet *Romváry Elemér*, de lehet például *Csikós András*. A mai átlagemberek jól megválasztott neve Fejes Endrénél: *Hábetler János* és *Pék Mária*. *Zoltán*, *Rezső* nevet nem viselhet egy 16. századi történelmi regényhős, mert e nevek csak a 19. századtól használatosak.

Székely témához jól illenek a Székelyföldön használatos ószövetségi nevek *(Ábel*, *Áron*, *Mózes* stb.).

Mai írók gyakran adnak társadalmi rendünkkel szemben álló szereplőiknek régi magyar keresztnevet, pl.: *Attila*, *Csaba*, *Zsolt*. Ennek történelmi alapja a Horthy-rendszer magyarkodó névdivatja. Ámde az 1950-es, 1960-as években ezek a nevek oly gyakorivá váltak, hogy ma már tucatnévnek tekinthetők, s így a kívánt cél elérésére nemigen alkalmasak. Amellett méltatlan dolog egy vagy néhány keresztnevet ellenszenvessé tenni ilyen módon. Mint ahogy névkincsünk szempontjából az sem örvendetes — bármily érthető és természetes is —, hogy a humoresz-

kekben bizonyosfajta embereket „ügyeletes" keresztnevek idéznek fel (például a gyámoltalan, ügyefogyott férfit a *Jenő* vagy az *Ödön)*, ilyen módon többé-kevésbé lejáratva ezeket a neveket.

Az írók nemcsak a meglévő névanyagból választhatnak, hanem alkothatnak is neveket. Ezt kétféle célból teszik: egyrészt szereplőiket kívánják velük jellemezni (beszélő nevek), másrészt esetleges sértődések elkerülésére alkotnak föltehetően nem létező neveket, ill. folyamodnak rövidítő vagy körülíró névadáshoz.

Beszélő nevek szép számmal vannak a népmesében *(Babszem Jankó, Fanyűvő)* és a meseszerű irodalmi alkotásokban *(Bolond Istók, Kukorica Jancsi)*. Gyakori a beszélő név a régebbi irodalomban is. Ilyenek Eötvös Józsefnél: *Vándory* (külföldet járt lelkész), *Nyúzó* (lelketlen szolgabíró); Arany Jánosnál: *Degesz* (kövér), *Akasztó* (hórihorgas) stb.

Az írók gyakran törekszenek a valóságos vagy föltehetően létező nevek elkerülésére is. Ezt olykor rövidítéssel érik el *(L. gróf)*, máskor közszavas körülírással *(az orvos, a bajuszos ember)*, bár alkothatnak a magyar családnévrendszerbe beillő, de voltaképpen nem létező neveket is. Ilyenek a mai humoristáknál: *Csomborai, Szoroknyai, Kolumbácsi* stb.

Előfordul az is, hogy egy-egy író alkotta keresztnév megtetszik az olvasóknak és elterjed. Így vált népszerűvé Dugonics nyomán az *Etelka* és a *Jolán* név, így terjedt el a Vörösmarty alkotta *Csilla, Tünde*, az Arany teremtette *Gyöngyvér*.

Keresztnévként népszerűvé válhat az írók által fölelevenített régi magyar vagy annak vélt személynév is. Ilyen Kisfaludy Károly *Tihamér*-ja, Arany Jánosnál az *Etele, Csaba, Ildikó* stb.

2. Hasonló szempontok érvényesülnek az irodalmi helynévadásban is. Az irodalmi mű hangulatának megfelelő valóságos földrajzi nevek használata vagy alkotása az egyik megoldás. Ezért választ Kisfaludy Sándor romantikus regéinek színhelyéül Balaton környéki várakat *(Csobánc, Tátika, Somló, Szigliget)*. De jellemezhet az író kitalált névvel is. Az elfojtott izzó hangulatot jellemzi Móricz a Rokonok című regényében a *Zsarátnok* városnévvel. Ugyancsak írói alkotás a *Porvár* Eötvös Józsefnél, a *Nagykakasd* Tolnai Lajosnál, az *Alsórekettyés* Mikszáthnál, a *Sárszeg* Kosztolányinál stb.

L. még: álnév | névadás | nevek szépsége

Irodalom: Kovalovszky: IrNév; Lőrincze: Nyr. 1956 : 203—4; Urbán: Nyr. 1956 : 198—202; Zolnai: NySt.; J. Soltész: Nyr. 1958 : 50; uő: Nyr. 1964 : 285; Kálmán: Nevek; Grétsy: Nyr. 1969 : 443—5; Világirodalmi Lexikon. 1970. 1 : 887—8; Huszár: MN. 1979. szept. 9.

L. J.

irodalmi nyelv és nyelvi norma L. idegen szavak | író és nyelvi norma | köznyelv és nyelvi norma | nyelvi rétegek | nyelvművelés | nyelvszokás és nyelvi norma | régi nyelv és nyelvi norma | tájnyelv és nyelvi norma

irodalmi nyelvi stílus L. stílusárnyalatok

irodista L. idegen képzők nyelvünkben II.A) 1.

író és nyelvi norma

A nyelvhelyességről való vitákban gyakran hivatkoznak az írókra, s az ő nyelvhasználatukat a közvélemény igen gyakran perdöntőnek is szokta elfogadni. Jogos tehát annak a kérdésnek a föltevése, hogy milyen esetekben és milyen mértékben norma az írói nyelvhasználat, menynyiben irányíthatja vagy befolyásolhatja az író a nyelvszokás alakulását.

1. Minthogy a nyelvi helyesség legfőbb ismérve az, hogy egy nyelvi alakulat megfelel-e a jelenkor igényes, a nyelvileg műveltek nyelvhasználatából kialakult közszokásnak, az író természetszerűen nem lehet példa és norma minden egyes leírt szavával, mondatával: olyanokkal, amelyeket a mai közszokás, a közízlés nem fogad be. Ez alól a szabály alól még nyelvünknek olyan tekintélyes mesterei és művészei sem kivételek, mint Petőfi Sándor és Arany János. Nem jut eszünkbe például, hogy az *irántai, szerelemről* formákat ma javasoljuk, bár Petőfi használta őket (*„irántai* nagy előszeretetem"; „a sok *szerelemről* beszéd"). Hogy a magyarnak csak *haja* van, nem *hajai*, azon nem változtat az sem, hogy — Petőfi szerint — „Szőke tündérlányok sárga *hajaikat* Szálanként keresztülhúzzák a föld alatt" (János vitéz). De nem lehet a mai köznyelvi használatra nézve minta a Füstbe ment terv-nek ez a mondata sem: *Midőn, mely bölcsőm ringatá, A kart terjeszti ki.* S ugyanígy a magyar köznyelvi szórend szabályainak megállapításakor sem hivatkozhatunk Arany Jánosnak erre a sorára: „Semmi bajom, huszár *lenni akarok*" (A betyár III.). A *szokni* ige jelen idejű iktelen alakjának használatát főnévi igenév mellett nyelvérzékünk — mai művelt nyelvszokásunknak megfelelően — helytelennek tartja, noha Aranytól is idézhetünk rá egy-két példát (népies vagy régies stílusú szövegből): „Félelem és bánat kezdte szívét vájni, Mint seb, ütéskor nem, azután *szok* fájni" (Buda halála, 10. ének); „Budaszállás ahhoz, gondolom én semmi, Ahogy itt a népség jőni *szok* és menni" (uo.). Persze Aranynál is kivételes ez a forma, más esetekben — rendszeresen — ő is az akkori (és mai) köz- és

irodalmi nyelvi formával él. Hasonlóképpen nem mondhatjuk még legkiválóbb mai íróinkat sem a követendő nyelvi norma szempontjából irányadónak — minden leírt szavukra, mondatukra nézve. Egyrészt azért, mert nyelvhasználatukra nézve kisebb vagy nagyobb mértékben eltérnek egymástól, másrészt azért, mert aligha van olyan író, aki — a művészi hatás kedvéért vagy egyéb okokból — esetenként el ne térne az általánosan elfogadott, igényes köznyelvi normától.

2. Nem lehet a régebbi — különben nyelvalkotóként s nyelvi eszményként számon tartott — író minden szava, kifejezése irányadó a mai nyelvhasználatra nézve azért sem, mert idők folytán a nyelv változik s a régi nyelvszokás nem lehet irányadó a mai nyelvhasználatra nézve. Balassi a *hamar* szót melléknévként használja *(hamar lovak)*; a mai nyelvszokás szerint ez határozószó. A *holott* jelentése nála: 'ahol', ma 'noha, jóllehet' értelemben használjuk. De Petőfi és Arany óta is sok mindenben változott nyelvünk, nyelvhasználatunk. Az *álmodik, folyik, hazudik, vágyik* például ma ikes igék, Petőfi és Arany műveiben — az akkori nyelvszokás szerint — főképp iktelen formában találkozunk velük: *álmod, foly, hazud, vágy*.

3. Az írott nyelv, az irodalom nyelve sok szempontból gazdagabb a beszélt nyelvnél, a beszélt nyelvnek még legigényesebb változatánál is. Nemcsak a régi, hanem a mai irodalom (szépirodalom) nyelvében is természetesnek veszünk, elfogadunk olyan nyelvi elemeket, amelyeket a beszélt nyelvben szokatlanságuk miatt aligha használnánk. Előbb említett *holott* szavunkat régi — a mai köznyelvben már nem élő — 'ahol' jelentésben használja József Attila Áradat című versében: „*Holott* rakjon tanyát, aklot, | nagyobb uraságra vallót." Szinte vég nélkül idézhetnénk a beszélt köznyelvben már nagyon szokatlan, de az irodalom nyelvében gyakori régies, régi, esetleg táji szavakat, régies név-, ill. igeragozási formákat, csak írott nyelvben élő mondatszerkesztési sajátságokat. A *legott, túlnan, ezen* (ember), *künn* 'kint', *megszerzem* 'kiegészítem', *mondotta, őrizi* stb. — inkább csak az írott nyelvben, az irodalom nyelvében él. Az *aki, ami, amely* rövidebb formája, a *ki, mi, mely* ugyancsak az írott nyelvben otthonos. Az irodalmi nyelvben gyakori *főm, egen, delen, levelen, kezök, fejök, nékiök* a beszélt nyelvben csak *fejem, égen, délen, levélen, kezük, fejük, nekik (nékik)* formában él. *Mintha* kötőszavunkat a beszélt nyelvben csak mondat kapcsolására használjuk. Az irodalomban (mind versben, mind prózában) egyre gyakrabban találkozunk a mondatrészt (főleg határozót) kapcsoló *mintha* kötőszóval. „Hallottam, *mintha* messziről" (Vas István, Kortárs 1952. szept.). Ez a mondat a beszélt nyelvben így hangzanék: mintha messziről hallottam volna; hallottam, mintegy messziről. A *mert* kötőszó is mondatot kapcsol,

de az irodalom nyelvében él egy jellegzetes sűrítő felhasználási formája is. Veres Péter írja: „Ez az igazi, *mert dialektikus* forradalmiség" (Kortárs 1967 : 1229). A köznyelvi forma ez volna: Ez az igazi forradalmiság, mert ez (a forradalmiság) dialektikus. Hasonló példa Illyés Gyulától: „Remeteként élek én is, de nem hitlen: mert oly abszolut hitigény átka alatt" (Kortárs 1967 : 1231). Idézhetjük még az értelmezős szerkezeteknek egyik típusát is, amelyet nyelvhelyességi szempontból valamikor sokan kifogásoltak, de amely éppen egyik legkifejezőbb, legjellegzetesebb stílusalakzata lett a huszadik század költői nyelvének. Az értelmezős szerkezeteknek arról a formájáról van szó, amelyből hiányzik az értelmezett, — többnyire személyes névmás vagy annak kiegészüléses alakja. *Öreg csont*, újra itt ülök (Ady); *Isten törött csellója*, hallgatok (Tóth Árpád). Ez a forma már a prózairodalomban is gyakori, de meg-megjelenik a publicisztikában is.

Tehát az irodalom nyelve, szorosabb értelemben véve pedig a szépirodalom nyelve szinte korlátlan mértékben befogadja a nyelv minden rétegének termékét: a régiességeket, tájnyelvi elemeket, argónyelvi formákat, idegenszerűségeket, sőt helytelen nyelvi alakulatokat is. Ezekre egyrészt azért van szüksége, mert korstílust jellemezhetnek, sajátos hangulatot idézhetnek fel, másrészt mert ezek a jellegzetes nyelvi elemek kiválóan alkalmasak egy-egy szereplő megjelenítésére, fölidézésére.

A szépirodalom, de főként a költészet nyelve befogad olyan egyéni leleményeket, egyszeri kifejezésformákat is, amelyek ismeretlenek a köznyelvben, a tájnyelvben s az elmúlt korok nyelvében is. Adynak, Babitsnak és más költőnek is sok ilyen szóképzését, szóhasználatát idézhetnénk: „S a rossz uton, mert minden *ellovan*, Felüti néha fejét a lovam" (Ady: A ló kérdez); „Vadak asszonyai, vadakká *imuljatok* őrjítő, őrült imában" (Babits: Fortissimo). Arany Jánostól szintén idézhetünk hasonló egyedi szóképzéseket, pl. „Csak a lehetetlent lehetne *letetni*" (Toldi szerelme III.). S (egyebek mellett) példát a szokatlan, költői szórendre: „Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak! Ihol én, ihol én, pőrölyje világnak! Sarkam alá én a nemzeteket hajtom: Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!" (Buda halála IX.). Ritkábban az irodalmi prózában is találunk ilyen egyéni alkotásokat. *Gazdul* igét nem ismer a köznyelv, nem tartják számon szótáraink, de Darvas József mégis jogosan használja: „Bérlő lakik ebben a tanyában, afféle *gazdulni* akaró *muszályparaszt*" (így!).

4. A fentiek ellenére mégis az írók, s elsősorban a jó szépírók azok, akiknek a szerepét a legfontosabbnak tartjuk a nyelvi norma kialakítása, megszilárdítása és a nyelv továbbfejlesztése szempontjából. Ők ment-

hetik át korunkra a magyar nyelv legjobb hagyományait, ők szilárdíthatják meg vonzó példájukkal a mai igényes nyelvhasználatot, s ők mutathatják meg a nyelv további fejlődésének az útját.

Az írónak a megállapodott, vitathatatlan közszokástól, úzustól való eltérése ugyan nem lehet döntő a helyesség vagy helytelenség tekintetében, de vitás esetekben, amikor a nyelvhasználat — a köznyelven beszélők nyelvi gyakorlata — ingadozik, a jó író példája fontosabb másokénál. Ha egy újabban terjedő nyelvi forma szórványosan már régebbi íróinknál is kimutatható, és újabb szerzők műveiben sem ritkaság, akkor az író „szavazatát" nagyon is tekintetbe kell vennünk. A nyelv mestere, művésze érzékenyebb az újra, jobban érzi, mire van szüksége gondolatai, érzései kifejezésére, mint az olyan ember, akinek nem ez a hivatása.

5. Az író mint a nyelv művésze a l k o t ó is, a nyelv továbbfejlesztője. Nemcsak a meglevővel, a megszokottal, a már ismerttel él, hanem a szokatlant is felhasználja a maga mondanivalójának kifejezésére, közlésére, s újat is alkot, többnyire analógiás úton a nyelv meglevő elemeiből. Az újra való törekvés az írónak természetes szükséglete és joga. De egyrészt az ilyen új elemek jobbára megmaradnak az irodalom (s főként a költészet) határain belül s az író sajátos tulajdonának, másrészt az új nyelvi formák alkotásában a nyelvszokás és a nyelv szerkezete bizonyos korlátokat is állít az író elé.

Az író tehát nem korlátlan ura a nyelvnek. Kazinczy még úgy gondolta, hogy az írónak minden szabad, akár engedi a nyelvtan és a nyelvszokás, akár nem, s ha az író akarja, parancsolja, szokássá tehető, ami eddig nem volt az. Arany János már tagadja a költőnek azt a szabadságát, hogy a szókat az élő nyelvhasználat ellenére „tetszése szerint nyirbálhassa, ferdíthesse, csűrje-csavarja". Horváth János, a jeles irodalomtörténész is azt hirdeti, hogy az élő nyelvszokással ellentétes nyelvi formát nincs módjában az írónak szabállyá tenni. Megteheti, ha akarja, pl. azt, hogy következetesen alanyi ragozást használjon tárgyas helyett, talán egy-két követője is akad, de általánossá, közszokássá nem képes tenni.

Az írónak tehát a nyelvi norma alakításában, valamint a nyelvi nevelésben s a nyelvfejlesztésben jelentős szerepe van. Ezt a feladatát elsősorban példájával látja el. Ez a képessége azonban önmagában még nem biztosítja, hogy a nyelv életének belső összefüggéseibe, a nyelv történetébe is belelásson. A nyelv t u d o m á n y o s vizsgálatához, etimológiai, nyelvtörténeti stb. kérdések eldöntésére a legkiválóbb nyelvművésznek is sajátos nyelvészeti szakismeretre és módszertani ismeretre van szüksége. Ezt olyan mértékben, mint például Arany János vagy Kosztolányi Dezső, kevés más írónk tudta elsajátítani.

L. még: egyéni ízlés és nyelvi norma | idegen szavak 10. | nyelvművelés | nyelvszokás és nyelvi norma | régi nyelv és nyelvi norma 4. | tájnyelv és nyelvi norma 3. c), 5.

IRODALOM: Simonyi: Nyr. 1899 : 222; Horváth J.: MNy. 1912 : 9; Gombocz: MNy. 1931 : 2—4; Dengl 70—1; Zolnai Béla: A műkedvelő Purista lelkialkata. Szeged, 1940; Deme: NyFK. 28—42, 44—5; Lőrincze: uo. 12—3; Ferenczy: Nyr. 1956 : 401; Zolnai B.: NySt. 174—83; Benkő: FelvIr. 77—110; Tompa: MMNyR. 1 : 26—31; Ferenczy: Nyr. 1961 : 630; Lőrincze: ÉdAny. 77; Soltész: Babits Mihály költői nyelve. 1965. 152—67; Fábián: StilV. 149—70; Szathmári: AnyEmb. 107—22; Tompa: AnyOlv.; Szabó Z.: AMűv. 83—7; Benkő Loránd: Nyr. 1978 : 385—95.

L. L.

írógép és helyesírás

Az írógép a 20. század folyamán fokozatosan átvette a kézírás szerepét szinte valamennyi nem magánjellegű közlésben. (Természetesen a tömeges szövegsokszorosításban továbbra is a nyomtatásé a vezető szerep.) Az írógép személyes munkaeszközzé vált; elsősorban a gép- és gyorsírók, a titkárnők és az értelmiségiek számára; emellett a felsőfokú oktatás körében is egyre több feladat megoldásához szükséges a gépírás.

A magyar nyelv latin betűs írású, tehát írógépeink billentyűzete (klaviatúrája) is latin betűs. Ez lehetővé teszi, hogy ugyanazzal az írógéppel tudjunk írni más, olyan nyelvű szövegeket is, amelyekre a Magyar Népköztársaságban szükség van (tehát le tudjuk írni mind az ún. világnyelveken, mind a magyarországi nemzetiségi nyelveken fogalmazott szövegek többségét).

Hazánkban nem gyártanak írógépeket. A szükséges írógépeket behozatal útján szerezzük be, mégpedig olyan országokból, ahol az írógépek billentyűzetét a magyar nyelvre való tekintet nélkül készítik el. Éppen ezért különös gonddal kell ügyelni arra, hogy az írógépek billentyűzetén megtalálhatók legyenek a magyar betűkészlet összes elemei, továbbá azok a betűszerű elemek, amelyekre a gépelés során szükség van (a számjegyek; a központozás jelei; matematikai jelek, mint +, −, =; valamint bizonyos egyéb jelek, ún. sziglák, mint %, &, §).

Mivel a külföldi írógépek billentyűzetének betűkészlete korlátozott (bizonyos, de egymástól eltérő szabványok szerint), ezért a viszonylag nagyszámú magyar betű elhelyezése általában nehézségekbe szokott ütközni. Ez az oka annak, hogy a jelenleg forgalomban levő írógépekről hiányzik a hosszú *í*, *ú* és *ű*. Bonyolítja a helyzetet, hogy egyaránt kaphatók 42, 44, 45 és 46 (nagy ritkán 48) billentyűs írógépek; fontos tehát, hogy

a betűk többsége azonos módon legyen elhelyezve a különböző számú billentyűs gépeken.

Tekintetbe veendő szempont az is, hogy szakmánként más-más jelekre, rövidítésekre van különösen gyakran szükség (*Ft*, m^3 stb.). Ugyancsak fontos, hogy a billentyűzet lehetővé tegye a gyors gépelést, a jó munkateljesítményt. Ez az egyik fő ellenérv az ún. holtkarok alkalmazása ellen, amelyek egyébként igen alkalmasak volnának az ékezet felrakására a viszonylag ritka ékezetes nagybetűk esetében (*Í*, *Ú*, *Ű*).

A jelenlegi gépeken csak tökéletlen helyesírású magyar szöveg készülhet, s nemegyszer csak a szövegösszefüggés segíthet egy-egy szóalak helyes értelmezésében (*birtok — bírtok, füzet — fűzet, hivatott — hívatott, nyulunk — nyúlunk, szint — színt* stb.). Mindenképpen szükséges tehát, hogy az összes hosszú magánhangzó megtalálható legyen az írógépeken (vagy önálló betűjegy, vagy holtkaros kombináció formájában). Ezt a kívánalmat egyrészt az indokolja, hogy a gépírásos szövegek esetében nemkívánatos a szóbeli nyelvhasználattól, ill. a nyomtatott szövegektől eltérő forma. Másrészt igen nagy megterhelés a hiányos ékezésű kéziratoknak a nyomtatás számára való előkészítése is.

Több évtizedes vajúdás után 1979-ben megtörtént az ügy elvi rendezése. Egy szakértői bizottság kidolgozta az írógépek betűelrendezésének olyan tervezetét, amely lehetővé teszi, hogy az írógépekről eddig hiányzó, fent említett magánhangzók — de legalábbis kisbetűs változataik — rákerüljenek a billentyűzetre anélkül, hogy le kellene mondanunk olyan nélkülözhetetlen, csaknem valamennyi európai nyelvben használatos betűkről, mint a kis és nagy *x*, *q* és *w*. Az erről szóló szabvány természetesen csak az újonnan forgalomba kerülő gépekre vonatkozik. A régi írógépek tulajdonosai — elsősorban a vállalatok, intézmények — jól tennék, ha minél előbb fölszereltetnék gépeikre a hiányzó betűket. Egyébként a most terjedő új rendszerű — gömbfejes, betűkorongos — gépeken már könnyen elfér minden betű és írásjel.

Az írógép-billentyűzet szabványosítása nemcsak helyesírási ügy, hanem olyan összetett kérdés, amelynek helyesírás-elméleti és helyesírás-alkalmazási vonatkozásai is vannak.

Amennyiben elismerjük az írott közlemények viszonylagos önállóságát, akkor megfontolandónak látszik más olyan írásjeleknek az írógépen való elhelyezése is, amelyeket — részben a helyesírási szabályzat értelmében, részben ettől független okokból — általánosan használunk a művelt kézírásos gyakorlatban, de amelyek általában hiányoznak a magyarországi írógépek billentyűzetéről. Ezek a következők: a kerek zárójelek: ( ); a szögletes zárójelek: [ ]; az alsó idézőjel: „; a gondolatjel: —; a felső aposztróf (hiányjel): ’; és esetleg a belső idézőjelek: » « (ez utóbbiak azon-

ban voltaképpen a művelt kézírásos szövegekben sem igen használatosak).

Nyilvánvaló, hogy a gépírásos gyakorlatnak nemcsak szakmai igényváltozatai vannak, hanem szintjei is. Az a szint, amelyet a tudományos gyakorlat megkíván (s amely majdnem egészében megegyezik a nyomdai gyakorlattal) nyilván nem azonos a mindennapos gazdasági-műszaki gyakorlat vagy a magánélet igényeivel. Éppen ezért az írógép-billentyűzet további módosítása, tökéletesítése során többféle változatot tanácsos majd lehetővé tenni (esetleg kötelező vagy fakultatív szabványok formájában is).

L. még: alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés | helyesírásunk

IRODALOM: Vita a kérdésről a Magyar Nyelvőrben: 1962: 111—5, 360—7; 1963 : 21—30. Ennek előzményeiről: Ferenczy Géza: NymLev. 268—9. — Pásztor Emil: Az írógépek és helyesírásunk (Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1966: 271—85, kny. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 392. sz. 1966); uő: Az írógépek és a helyes kiejtés (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 172—3); Grétsy: ÉT. 1971 : 2310; Kelemen József: Törekvések a helyesírásnak megfelelő írógép-billentyűzet ügyében (Nyelvészet és gyakorlat. Nyelvtudományi Értekezések 75. sz. 1971. 103—21); uő: Meddig tart a „Gépesített nyelvrontás"? MN. 1972. szept. 17. 14; Pásztor Emil: Írógépek — gépírás — helyesírás (MNy. 1973 : 224—9); Barsy—Benda—Beretvás—Bölöny—Drevenka—Izsák—Jeszenszky—Paczolay—Rapcsák—Sávay—Simor — Szántó —Takács: Gyorsírók és Gépírók Lapja 1978. 111—6; Pásztor: Nyr. 1978: 505—6; Kelemen: ÉA. 1979/1 : 13. F. G.—G. L.—Sz. Gy.

íróí név L. álnév

íróí szabadság L. író és nyelvi norma

iromba L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 4. | szótévesztés 2. d)

irónia L. stilisztikai formák, képletek 6.

ironikus — irónikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d) | *periféria, periferikus*

ironikus szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése 2. a)

írott nyelv, írott nyelvi stílus L. író és nyelvi norma 2—3. | stílusrétegek II.

-íroz i g e k é p z ő L. idegen képzők nyelvünkben II. C) 2.

irt — írt, írott

A 'tömegesen pusztít' jelentésű *irt* igében rövid az *i*, származékaiban is: *irtás, irtat, irtó, irtogat, irtózatos, irtózik, irtóztató, irtvány.* — Hosszú *í*-vel írjuk és ejtjük az *ír* ige múlt idejét és befejezett melléknévi igenevét: *levelet írt; kézzel írt* v. *írott szöveg.* Az *írott* és az *írt* igenév jelentése ugyan azonos, használatukban mégis van némi különbség. Több szerkezetben, szókapcsolatban csak az *írott* használatos. Pl.: *írott malaszt, alkotmány, nyelv, jog.* Sok esetben azonban fölcserélhető a két változat, pl.: *kézzel írott* v. *írt levél; géppel írott* v. *írt válasz; otthon írott* v. *írt dolgozat.*

IRODALOM: Pásztor: AnyKal. 198. E. L.—Sz. L.

Irtis — Irtisz

A szibériai folyó neve régebben *Irtisz* alakban terjedt el. Noha akadémiai szabályzatunk is ezt az alakot őrzi, helyesebben járunk el, ha az orosz névalaknak megfelelően *s*-sel írjuk és ejtjük.

IRODALOM: HTSz.; Kónyi: Nyr. 1966 : 149—50.

irtó, irtóra

Az ifjúsági nyelv nagyon kedveli az ilyenféle túlzó jelzőket, határozói értelemben is, pl. *oltári, állati, atomi, baromi.* A 'nagyon, igazán, roppantul' jelentésű *irtó* az *irtóztató* melléknévből rövidült, érzelmileg telített (emfatikus) beszédhelyzetben: *irtóztató* nagy, s ebből: *irtó nagy!* Már a múlt század végéről van rá adatunk. Újabban *-ra* ragos alakban is előfordul: *irtóra bírlak* (= nagyon kedvellek). Ennek az lehet az oka, hogy az *irtó* határozói szerepe fokozatosan elhomályosult, s ezért a beszélők szükségesnek érezték, hogy határozóragot fűzzenek hozzá. Az *irtó(ra)* a diáknyelvben és az argóban él; a választékosabb beszélt és írott nyelv tudatosan kerüli. Helyette ezek ajánlhatók: *nagyon, igen, igazán, kivált, kiváltképpen* stb.

L. még: ifjúsági nyelv | nyomósító szók | túlzó jelzők és határozók

K. G.

is

I. Hangsúlyozása

E kapcsoló kötőszó hangsúlytalanul tapad a megelőző hangsúlyos szóhoz vagy szoros (rendszerint jelzős) szókapcsolathoz: **ő** is *ott* volt; *el* is *ment*; a **kék** szoknyában is *csi*nos volt. Csak ráhagyást kifejező határozói szókapcsolatban és megengedő mellékmondatban kerülhet távolabb a főhangsúlyos szótól: ha az egész világ összeomlik is, **meg**teszi; **bár**milyen föltételek mellett is *el* kellett fogadniuk a békét; **el**megyek hozzá, **akár**-

milyen magas állásban van is. Ha a vele toldott hangsúlyos rész kezdi a tagmondatot, hosszabb szünetet tartunk a hangsúly előtt: *El*adta *bú*torait, | **ék**szereitől is *meg*vált.

Egészen kivételesen — a szokottnál erősebb értelmi kiemelő nyomatékkal — hangsúlyozhatjuk az *is*-t, ha ti. azt akarjuk vele kiemelni, hogy 'nem csupán': „*ő* **is** ott volt" (de nem csak ő).

II. A használatával kapcsolatos nyelvhelyességi kérdések

1. A kapcsolatos és az enyhébben szembeállító *nemcsak (ne csak)* . . ., *hanem* v. *de* páros kötőszó utóbbi tagját a hozzátoldott hangsúlyos mondanivaló után többnyire nyomósító-hozzátoldó *is* követi: nemcsak fürödtünk, *hanem* csónakáztunk is. Hasonlóképp: Ne csak lelkesedj, *de* végre tégy is valamit szülőföldedért! — Olykor azonban elmarad az utóbbi *is*, főképp némely önmagában is fokozó-nagyító kifejezés mellett (Nemcsak néhányan, *hanem* valamennyien helyeseltük a javaslatot), továbbá egy-egy amúgy is bonyolult szerkezetlánc végén (Nemcsak megszerettem a tájat, *hanem* egyre új meg új feladatokat találtam magamnak azon a vidéken, s végül ott is telepedtem le). — Nem tévesztendő össze ezzel a megengedő *is*, lásd: megengedő kötőszók.

L. még: *hanem*

2. Az *is* használata a tagadó mondatban többnyire kifogástalan, ha követi a *nem* tagadószót, a *ne* tiltószót, ill. a *nincs(en)* tagadó igét: ez nem bűn, de *nem is* erény; van is kedvem hozzá, meg *nincs is; Ne is* tagadd!; nem szidott, *nem is* nézett énrám (József A.: Mama); stb. A megengedő jelentésű *is*-nek a *nem*-hez való kapcsolására nézve lásd: *is* III. 3. Szokatlan vagy hibás lehet azonban az *is* alkalmazása olyankor, ha nem közvetlenül a *nem, ne, nincs* után áll, de különösen akkor minősül ilyennek, ha megelőzi őket, vagy pedig ha a *sem, se, sincs(en)*, ill. a *senki, semmi, sehol, semmikor* stb. után következik. Felsoroljuk efféle használatának néhány jellegzetes esetét:

a) A „*nem* volt ott *egy lélek is; nem* árt tudni *azt is*" típusú mondatoknak szokásosabb formájában az *is* helyett a *se(m)* szerepel: *nem* volt ott *egy lélek se(m); nem* árt tudni *azt se(m)*. Megjegyzendő azonban, hogy az irodalmi nyelv — éppen az *egy* vagy egyéb lefokozó értelmű jelzőhöz kapcsolódó jelzett szó után — olykor-olykor az *is*-sel él az ilyen szerkezetű tagadó mondatokban, egy kissé népies vagy régies stílusértékben: *Nincsen* ott *egy talpalatnyi föld is* (ÉrtSz.: Vas Gereben); *Nem* tévesztett volna el *egy mozdulatot is* (ÉrtSz.: Ady).

b) A *sem* és *se* után az *is* általában fölösleges, kerülendő: Meg *sem* [nem pedig: *sem is*] hívtad? Mindamellett olykor különleges érzelmi nyomatékot adhat a mondatnak; főleg a művészi stílusban: „Udvaromba

miért soha nem vezetted, Be *sem is* mutattad, meg sem ismertetted?" (Arany: Toldi VIII.).

c) A *se(m)*- kezdetű tagadó névmások és határozószók *(senki, semmi, sehol, semmikor* stb.) után álló *is*-re nézve lásd: többszörös tagadás 5.

d) Az *is nem, is ne* alkalmazása a *sem, se* helyett rendszerint kirívó nyelvi hiba; pl.: versenyzőnk sérült volt, de *így is nem* [helyesen: *így sem*] dobott 19 méternél kisebbet; *még a legjobb tanulók is ne* [helyesen: *tanulók se*] higgyék azt, hogy könnyűszerrel jelest kaphatnak. — L. még: *mégis ne(m) — mégse(m)*

e) Páros tagadásban az *is (nem) . . . is nem* helyett a *se(m) . . . se(m)* páros kötőszót használjuk, lásd részletesebben: *sem . . . sem (se . . . se)* páros kötőszó 3.

III. Szórendi helye

1. A szavak kapcsolására való *is* kötőszó a kapcsolt — és egyúttal kiemelt, de nem szembeállító hangsúlyú — szó után áll: *szomorú volt, sírt is.* Igekötős ige kapcsolásakor az igekötő és az ige közé kerül: *hazament, meg is ebédelt.* Tagadó, tiltó szerkezetben a tagadó-, ill. tiltószó után áll: *nem szólt, nem is nézett fel.* A hangsúlyos jelzőt mégsem szakíthatja el főnevétől, hanem csak a jelzett szó után következhet: *a* **gyengébb** *eredményeket is értékelte.*

2. A mondatok, tagmondatok hozzátoldó kapcsolására való *is* a mondathangsúlyos szó után áll: *szívesen marasztottam, itt is maradt estig.*

3. Vigyázzunk a megengedő mellékmondat szórendjére! Az igényes, irodalmi stílusban az *is* nem a mondathangsúlyos szóhoz tapad, hanem a teljes nyelvtani állítmány után következik: bármennyire **jó tanuló is,** egyet-mást elhibázott; *nem maradhattunk ott, ha kedvünk* **lett volna** *is hozzá; akármilyen* **jó idő van is,** *most feküdnöd kell; ha az év* **nem hozott is** *jó eredményeket, kitartóan dolgozunk tovább; a munka folyik, akármilyen hideg tél* **jön is.** Ilyen mondatokban az igekötő az ige előtt marad: *Ha bizonyos kérdéseket* **megold is,** *a fő nehézségeket nem szünteti meg.*

A beszélt nyelvben már nemigen számít hibának, ha a megengedő *is* közvetlenül a hangsúlyos mondatrészt követi, különösen ha a tagadószó és az ige, vagy az igekötő és az ige közé kerül, hiszen ritkán okoz félreértést: *ha nem* **is** *figyelek rá, zavar a jelenléte; Ha meg* **is** *látott volna, ne fuss el!* Mégis törekedjünk arra, hogy megtartsuk a megengedő *is*-nek a teljes állítmány utáni, hagyományos helyét ott, ahol más elrendezés félreértést okozhat. *Ha hiba* **van is** *a cikkben, azért elfogadhatjuk.* Ez félreérthetetlen megengedő mellékmondat, a. m. 'bár van hiba a cikkben, mégis . . .' Más, de zavaros ez: *Ha hiba is van a cikkben, azért elfogadhatjuk.* Itt feltételes mellékmondattal van dolgunk, mégpedig igen furcsa értelművel: mintha a cikk elfogadását segítené az, hogy hiba is van benne. Ha

ezt a félreértést el akarjuk kerülni, ragaszkodnunk kell a hagyományos szórendhez.

Nagyon erős érzelmi nyomatékú mondatban a megengedő *is* az egész nyomatékos kifejezés végére kerülhet. Erre a ritka esetre költői példa: Ha lehull a két kezünk *is*, . . . Előre! (Petőfi: Csatadal).

4. a) Súlyosabb hiba az előző pontban említettnek az ellenkezője, vagyis amikor a hozzátoldó mondatkapcsoló *is* kerül az állítmány után. Hibás a szórendje pl. ebben: „(Kitartóan dolgozott, és) *valóban kiváló eredményeket ért is el*", mivel ilyenkor a hangsúlyos szó után volna a helye. Itt csak így helyes: *valóban kiváló eredményeket is ért el.* — L. még: nyelvművelő babonák 1. b)

b) Az *is* kötőszóval kiemelt mondatrész után és az állítmány (vagy az állítmány előtti hangsúlyos mondatrész) elé más, kevésbé hangsúlyos szót ne szúrjunk közbe: **az iskolázásra is** *nálunk nagy gondot fordítanak.* Ez kezdetleges vagy pongyola fogalmazás; helyesen: *az iskolázásra is nagy gondot fordítanak nálunk.*

L. még: értelmező II. 2. | *és — s* | igekötős ige szórendje | kötőszók sorrendi helye | *sőt (még . . . is)*

Irodalom: Finály: Magyarul 291—4; Joannovics: Nyr. 1901 : 469—70; uő: Nyr. 1904 : 488—9; Kelemen[1] 194; Kelemen[3] 91; Simonyi: Antib. 52; uő: JóMagy. 22; Lehr: MNy. 1916 : 88—9, 182; Nagy J. B.: MNy. 1943 : 373—9; Tompa: NyRef. 407; Nagy J. B.: IskNym. 328—9, 335; Deme: uo. 294; Ferenczy: RádióBesz. 60—1; Nagy J. B.: Emberöltő 144—5; Károly: MMNyR. 2 : 307; B. Lőrinczy: uo. 2 : 387; Farkas: uo. 2 : 414, 418; Rácz: MMNy. 224, 420, 432—3; uő: Nyelvh.[4] 232; Gálffy: MMNyKk. 362, 424; Rónai—Kerekes 477, 479; Szepesy: Nyr. 1976 : 385—94; uő: MNy. 1979: 352—5; uő: MN. 1980. márc. 23;P. Előry: MNy. 1978 : 489—91. Vargha B.: MN. 1380. márc. 16.

E. L.—R. E.—T. J.

isi L. szórövidülés 3.

isiász

Bár ez az orvosi műszó az [iszkhiász] ejtésű görög-latin *ischias* közvetlen folytatása, s bár a tőle etimológiailag független olasz *Ischia* sziget nevét hasonlóan ejtjük: [iszkia], 'ülőidegzsába' jelentésű szavunk a német köznyelvi ejtést tükröző *isiász* formában honosodott meg, tehát így is ejtjük, és így is írjuk. Az *isiás* meg a téves elvonás eredményeként létrejött *isia* egyaránt népies, ill. vulgáris alak.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 2. e).

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 343—5.

is . . . is L. *sem . . . sem (se . . . se)* páros kötőszó 3. | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. B) 1. j), l)

i s k o l a é s n y e l v m ű v e l é s L.: anyanyelv és idegen nyelvek | anyanyelvi nevelés II. | beszédkultúra, beszédművelés | idegen nyelvek tanítása | nyelvérzék és nyelvi norma | nyelvművelés | nyelvművelésünk módszere | nyelvművelésünk története 3—4.

iskolaév, iskolakönyv L. összetételek felbontása *-i* képzős jelzős kapcsolattá

iskolai — iskolás L. párhuzamos képzések II. 2. d)

iskola — oskola

E latin eredetű, de nyelvünkben már régóta honos szónak az általánosan használt alakja *iskola*. Az *oskola* régies, ill. népnyelvi. Az *oskola* változat úgy alakult, hogy a latin *skola* ejtés szókezdő mássalhangzó-torlódását a nyelvérzék nem *i*-vel, hanem a magánhangzó-harmóniának jobban megfelelő *o* hanggal oldotta fel, mint ahogyan például a német *Sturm*-ból a magyar *ostrom* főnév lett.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b)

iskolapélda

Mivel e szavunk a német *Schulbeispiel* fordításaként honosodott meg, nyelvművelőink sokáig helytelenítették, s helyette az *iskolai példa* kifejezést ajánlották. A hibáztatás ma már semmiképpen sem célszerű, mert az *iskolapélda* egyrészt már széles körben elterjedt — különösen a sajtónyelvben —, másrészt jól beleillik a jelöletlen birtokos jelzős, ill. részeshatározós összetételek sorába ('az iskolának a példája', ill. 'az iskola részére való példa' értelemben). A két kifejezés jelentésben is elkülönült: *iskolapélda* 'valaminek a jellemző tulajdonságait összesítő jelenség, eset vagy személy', *iskolai példa* pedig 'a tankönyvben olvasható vagy az iskolai oktatásban használt példa'.

Irodalom: NySegédk. 145. L. J.

iskoláz, iskolázott, iskolázatlan

Az *iskoláz* igének és származékainak használata valószínűleg német mintára terjedt el. Régebben helytelenítették, de mivel e szók nemcsak a köznyelvben, hanem a népnyelvben és szaknyelvekben is meghonosodtak, továbbá sem alakjukban, sem szemléletükben nem érezzük őket idegenszerűeknek, bátran használhatjuk mindegyiket. Az *iskoláz* ige főbb jelentései: iskolába járat, iskoláztat; bizonyos készségekre, vmely sportág

gyakorlati alapelemeire, fogásaira tanít, oktat, képez, fegyelmez, fenyít; (állatot) idomít; (facsemetét) faiskolában nevel; stb. Az *iskolázott* igenév értelme: (felsőbb) iskolát végzett, tanult, művelt; szakképzett, szakszerűen kiképzett. Pl.: *iskolázott hang, gazdaságilag iskolázott ember.* Negatív megfelelője az *iskolázatlan.* — Ha aggály nélkül, természetesen használhatjuk is az *iskoláz* igét és származékait, ne feledkezzünk meg a szintén kifogástalan rokon megfelelőkről se! K. M.—Sz. L.

ismer igével alkotott szószerkezetek

Bár lehetséges, hogy némelyikük idegen minta hatására alakult, szólásszerű jellegük és természetes, kifejező voltuk kifogástalanná avatja őket. Nagyobb részük tagadó alakban használatos, pl.: *nem ismer irgalmat, nem ismeri a tréfát.* Az *ismer*-rel alkotott szószerkezetek általában egy kissé választékosabbak, mint a jelentésükben nekik többé-kevésbé megfelelő rövidebb, egyszerű formák. Pl.: *nem ismeri a félelmet — nem fél, bátor; nem ismer határt, mértéket — mértéktelen; nem ismer könyörületet — könyörtelen; ismeri a kötelességét — kötelességtudó; nem ismeri még a szerelmet — nem volt még szerelmes* (ill. *még nem volt nemi kapcsolata).* Némileg más ez: *ismeri (tudja) a dörgést* v. *dürgést* (mindkét változat él s elfogadható). Jelentése: jártas valahol, jól ismeri valaminek az elintézési módját.

L. még: terpeszkedő kifejezések

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 257—8; Kálmán: ÉT. 1976 : 765.

G. L.—K. M.

ismer — ösmer

A szó köznyelvi alakja *ismer*, a régies *ösmer* a népnyelvben használatos. (Akadémiai helyesírásunkban 1940-ig ez is szabályos alaknak minősült.) A régi nyelvben élt még az *esmér* is, pl. *Esmérek* én egy vént (Csokonai: Zsugori uram). De az *ösmer* változat is előfordul az irodalomban, pl.: Öt évig a szerelmet nem *ösmeré* szíve. (ÉrtSz.: Arany). A népnyelvben az ige származékaiban is megtaláljuk az *ö*-s alakokat, pl.: *ösmert, ösmeretlen, ösmeretség, ösmerős.*

Irodalom: Szemere: AkHTört. 107; Tompa: AnyOlv. 350—1.

ismétlés L. stilisztikai formák, képletek 1.

ismétlődő tárgy elhagyása L. tárgy elhagyása 1—2.

ismétlődő toldalékok elhagyása L. halmozott mondatrészek ragozása és névutózása

is nem — sem L. *is* II. 2. | *sem . . . sem (se . . . se)* páros kötőszó 3.

Isonzo [izonco] — **Isonzó** L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 2.

is szórendi helye L. *is* III.

-ista L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 1. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 6.

is tagadó mondatban L. *is* II. | többszörös tagadás 5.

istállótrágyáz

Az *istállótrágya* szabályos továbbképzése. Az elvonásos igei összetételek közé sorolása téves.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből 2.

Isten hozott!, Isten veled!

Vallásos színezetű köszönésformák, amelyekben az eredeti jelentés többé-kevésbé elhomályosult (s ezért mint állandósult szókapcsolatokat ma nemegyszer kisbetűvel, sőt egybeírjuk őket, pl. *istenhozott)*. Jobbára vidéken és inkább az idősebbek nyelvhasználatában fordulnak elő. Érkezéskor üdvözlésként ezek használatosak: *Isten hozott* v. *hozta!*, ill. *Hozott* v. *Hozta Isten!* Elváláskor, búcsúzásként pedig ezek: *Isten veled* v. *veletek!*, *Isten önnel* v. *velük!*, *Isten (meg)áldja* v. *(meg)áldjon*, ill. *Áldjon* v. *Áldja Isten!* Régies alak az *Isten hozzád* v. *hozzátok!*; népnyelvi az *Istennek ajánlom!*

L. még köszönésformák 5.

isteni(en), istentelen(ül) L. túlzó jelzők és határozók 2.

i. sz. L. időszámítás

iszik határozója

Az *iszik, poharat ürít, poharát emeli* stb. ige, ill. igés szerkezetek cél- vagy eredményhatározója leginkább *-ra, -re* határozóragos szokott lenni, éppúgy, mint a *felköszöntőt mond* kifejezésé: *a magyar népre, a hazára*, az *ünnepeltre, az egészségünkre, az újszülöttre* stb. Az *-ért* ragos kifejezés valamivel kevésbé ízes, de ez sem hibáztatható: Ne csak igyunk, hanem dolgozzunk is *városunkért!* Nagyot iszik a *hazáért* (Vörösmarty: Fóti dal).

iszonyú, iszonyúan

Általában rövid *sz*-szel ejtjük, erős érzelmi, indulati töltés esetén azonban előfordul az [isszonyú] ejtés is, és sajátos érzelemkifejező szerepében ez sem hibás. Az *ú* megrövidülése nyelvjárásias.

A határozószói *iszonyúan* szinte csak fokozó, nyomósító szerepben fordul elő, 'igen nagy mértékben, rendkívül' jelentésben. Pl.: *iszonyúan* sok pénze van.

L. még: ejtésváltozatok 1. | nyomósító szók | túlzó jelzők és határozók

Isztambul — Konstantinápoly — Bizánc L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. B) 2.

-itás képző L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 7.

ítéletet hoz L. *hoz* 1.

ítél határozója L. *fölött* | *után — múlva — múltán* 3.

ítélkezik határozója L. *dönt, határoz* stb. határozója | *fölött*

-ít igeképző

1. Az *-ít* képző igei és névszói tövekből egyaránt alkothat új szót. Olyan igetőből, amelynek *-ul, -ül* vagy *-odik, -edik, -ödik,* ill. *-ad (-ed)* képzős származéka is van, az *-ul, -ül* stb. igeképzőkkel kifejezett folyamat végrehajtását jelentő igéket képez: *merít, buzdít, savanyít, szakít* stb. Tárgyatlan igékből 'valaminek végrehajtását, megtételét végzi' jelentésűeket: *állít, szállít, szólít* stb. Pillanatnyi cselekvést fejez ki a következőkben: *pödörít, kanyarít, sodorít* stb. Ezeknek egyébként *-int* képzős változatuk is van, de azok egy kissé népies hangulatúak.

Melléknévből az *-ít* (vagy *-s*-sel bővült változata, a *-sít)* 'valamilyenné tesz' *(bátorít, nagyobbít, keményít, javít, ésszerűsít* stb.) és ritkán 'valamilyennek minősít, tart, mond' jelentésű igéket alkot *(fiatalít, öregít).*

Főnévből 'valamivel ellát, valamivel ellátottá tesz' *(alakít, díszít, aknásít, gépesít* stb.), 'valamivé tesz' *(lapít, porít, szenít)* és néhány egyéb jelentésű igét *(békít, körít, megszégyenít, világít)* alkothatunk *-ít* képzővel.

Az igei és a melléknévi alapszavú *-ít* képzős igék az átlagos nyelvérzék számára is megszokottak, de a főnévből képzett *-ít* végű igék szokatlanabbak, s ezért néha helytelenítették is őket *(porít, szenít).* Az alaposabb elemzés során azonban bebizonyosodott, hogy ezek — még ha jórészt újabbak is — mind alaki, mind tartalmi helyesség tekintetében teljesen megfelelnek nyelvünk szabályainak, s csak akkor kifogásolhatók, ha már

korábban meglevő más képzésű igét próbálnak kiszorítani nyelvünkből (pl. a *selejtít* a *selejtez*-t).

2. Az *-ít (-dít, -sít)* képzőben mindig hosszú *í*-t -- meg rövid *t*-t — írunk és ejtünk: *békít, javít, lendít, mozdít, tanúsít.* Származékaiban is: *javítás, tanító, békítget* stb. (A rövid *-i-s javitani* elsietett, gondatlan kiejtés eredménye és helyesírási hiba, a *javittani, tanittó* alak pedig tájnyelvi.)

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 1.

Irodalom: Ruzsiczky: MMNyR. 1 : 353, 356, 367—8; Kovalovszky: MNy. 1954 : 477—80; Grétsy—Wacha 22—3; Grétsy: SzaknyKal. 57—60; G. Varga: EgriKonf. 74; Fischer: uo. 125; Kőháti: Nyr. 1974 : 421—3; Szemere: AkHTört. 94—5; K[emény]. G.: Nyr. 1975 : 244.

B. M.—E. L.—F. G.

-ittas utótagú összetételek

Német tükörfordításként keletkeztek: *álomittas (schlaftrunken), diadalittas, győzelemittas (siegestrunken), örömittas (freudetrunken), szerelemittas (liebestrunken)* stb. A többi jelöletlen határozós összetétellel együtt ezek is beillenek mai nyelvrendszerünkbe, de használatukkor tudnunk kell róluk, hogy szinte kivétel nélkül választékos, irodalmi alakok.

itt külön- és egybeírása

Különírjuk e kapcsolatokban: *itt jár, itt lakik, itt tartózkodik, itt van* stb. Egybe ezekben: *ittléte, ittlétekor, az ittlevők* (de: *az itt levő könyvek);* kötőjellel: *itt-tartózkodás, itt-ott, itt-amott.*

L. még: *itt, ott — itten, ottan* | *ott* külön- és egybeírása

itt, ott — itten, ottan

Az *itt, ott* mutató névmási tartalmú helyhatározószóknak hosszabb, *-n* ragos alakjuk is van. A mai köznyelv már csak ritkán él ezekkel a népies, ill. régies hangulatú, nyomósított *itten, ottan* alakváltozatokkal, de múlt századi irodalmunkban még sűrűn találkozhatunk velük: *Itten* Melindám, *ottan* a hazám (Katona J.: Bánk bán); Szabadság! *itten* hordozák | Véres zászlóidat (Vörösmarty: Szózat); Ki az a vén zászlótartó *ottan* | Olyan tüzes lelki állapotban? (Petőfi: A vén zászlótartó).

Újabb költőink, íróink már jóval ritkábban használják e hosszabb formákat, akkor is a tudatos nyelvi archaizálás (régiesítés) eszközeként vagy hangulatfestő céllal. Pl.: A furmányos szekerek nagy csörömpöléssel döcögtek a városka kövezetén, amely még a középkorból maradt *itten* (Értsz.: Krúdy); Szántanék én is a nyomodba, | a szikre figyelnék, hogy *ottan* | a vasat még mélyebbre nyomjam (ÉrtSz.: József A.).

Irodalom: Fábián: ÉdAny 117—8. K. G.

itt van a kutya eltemetve v. **elásva**

Német eredetű szólás; már elfogadhatónak számít, de magyar szemléletű hagyományosabb megfelelői közt is válogathatunk: *(ez) itt a bökkenő, a hiba, a bibi, a baj; ez hát az oka, magyarázata, nyitja (a dolognak)!*; stb. Tréfás finomkodó változata: *itt van az eb elhantolva.*

L. még: frazeológiai idegenszerűségek 2.

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1937 : 94.

i. u. — i. sz. L. *időszámítás*

í, ú, ű b e t ű

Ne hanyagoljuk el hosszúságuk jelölését se írásban, se nyomtatásban, sőt nagybetűként se *(Í, Ú, Ű)!*

L. még: írógép és helyesírás

IRODALOM: Rónai—Kerekes 181—3; Szemere: AkHTört. 46—7, 97—104.

ivászat L. *-ászat, -észet* képző

i v é g ű h e l y n e v e k L. *-i* képző *i* végű helynevekhez

i v é g ű n é v s z ó k r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1.

íves zárójel L. *kerek — gömbölyű*

ivó- e l ő t a g ú ö s s z e t é t e l e k L. melléknévi igenévi előtagú összetételek 1.

-ív v é g ű i d e g e n s z a v a k L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. | idegen szavak, nevek írása 1., 3.

íz L. *íz, ízben*

-izál i g e k é p z ő L. idegen képzők nyelvünkben II. C) 1.

izé L. beszédtöltelék

izen L. *üzen — izen*

Számos nyelvjárásunknak ma is eleven, jól érzékelhető, jellegzetes hangtani sajátossága az úgynevezett *í*-zés. E jelenségnek az a lényege, hogy a köznyelvi *é* hang a szavak egy részében egy zártsági fokkal (nyelvállás-szinttel) magasabban, *í*-nek hangzik. Például: kék = *kík;* szép = *szíp;* ebéd = *ebíd;* legény = *legíny;* pénz = *píz;* tejért = *tejír;* vennék = *venník;* stb.

Az *í*-zés főképpen a Tiszántúl középső részének népnyelvére jellemző, de megtalálhatjuk a Dunántúl északi felén, valamint a szlovákiai magyar nyelvjárások egy részében is. Szórványosan, kevesebb szóban felbukkan az *í*-zés sok más nyelvjárásban is, a regionális köznyelvi szintre azonban nem jutott el (még egyik legtipikusabb vidékén, Debrecen környékén sem!), ellentétben pl. egy másik jellegzetesen nyelvjárásias ejtésmóddal, a zárt *ë* helyén való *ö*-zéssel (lásd: *ö*-zés). Érdekes, hogy ennek ellenére — nyelvjárási fokon — az *í*-zés aránylag szilárdabban tartja magát,mint az *ö*-zés. Köznyelvi szintre azonban már nem igen fog emelkedni, noha néhány szavunkban a régi *é* — *í* kettősség az *í* javára dőlt el: *kísér, kíván.*

L. még: birtokos személyragok alaki ingadozásai 1. | kiejtés II. C) 1. a), D) | tájnyelv és nyelvi norma

Irodalom: Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. 1971.; uő: ÁNyT. 8 : 85—104; uő: Nyelvjárásaink ma. 1973. K. G.

ízetlen — íztelen L. *íztelen — ízetlen* | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 4.

ízibe — íziben L. *-ban, -ben* rag 2. | *íz, ízben*

íz, ízben

1. Az *íz* azonos alakú két főnév. Az egyik szó szájunkban felfogott érzetet jelent. Ennek származékaiban is hosszú a szókezdő *í: ízelítő, ízes* (és *ízesedik, ízesít), ízetlen, íztelen; ízlel, ízlik; ízlés;* stb. — Másik ilyen alakú szavunk jelentése: vminek szervesen, rendszerint mozgathatóan kapcsolódó kisebb része. Ennek származékai szintén hosszú *í*-vel szabályosak: *ízelt(lábú), ízesül* v. *ízül* (szervesen kapcsolódik), *ízület.* Ide tartozik a tájnyelvi *ízék, ízik* v. *ízik* (takarmányhulladék), továbbá ide tartoznak a következő — az alapszótól meglehetősen elszakadt — származékok és szókapcsolatok is: *ízben, íziben* (v. *ízibe*), *ízig-vérig* (egy *z*-vel!), *ízzé-porrá.* Rövid azonban az *i* a tájnyelvi *izromba(n)* szóban (= ízben, ill. azonnal).

Gyakori és nem is hibás a rövid *i*-vel ejtett változat az első *íz* származékai közül az *ízlés*-ben ('a helyes, a művészi iránti érzék' értelemben) és további származékaiban (mint *ízléses, ízléstelen),* a második *íz*-éi közül

pedig a következőkben: *ízibe(n)*, *ízig-vérig*, *ízület*. De írott alakban ezeket is mindig hosszú *í*-vel kezdjük.

2. Az *ízben* névutó újabban alakult a második *íz* főnév ragos alakjából. A számhatározó hagyományos kifejezőeszközei közé tartozik, e szerepében színesebb és magyarosabb a napjainkban helyére nyomuló *alkalommal* szónál. Tehát: *két ízben* v. *kétszer* jártam nála.

Tőszámnév mellett különírjuk: *egy ízben*, *első ízben*, *két ízben*, *tizenegy ízben*. A sorszámnévnek *-ik* nélküli alakjához járul, s ezzel egybeírandó, már-már ragnak tekinthető elem: *másodízben*, *harmadízben*, *ötödízben*.

L. még: ejtésváltozatok 1. | *eset, esetben* | időhatározó | *íztelen — ízetlen* | névutó 1., 4. | számhatározó | *-szor, -szer, -ször* rag | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 4.

IRODALOM: T[ompa]. J.: NymLev. 321—2; Kálmán: ÉT. 1976 : 765.

E. L.—F. G.—K. M.—T. J.

ízlés és nyelvi norma L. egyéni ízlés és nyelvi norma

ízlés kiejtése L. ejtésváltozatok 1. | *íz, ízben* 1.

ízléstelen szavak L. ifjúsági nyelv 5.

ízletes — ízléses

Némelyek összekeverik e két szót, pedig csak az eredetük közös, jelentésük különbözik. Az *ízléses* szót arra a dologra mondjuk, ami jó ízlésre vall, pl. *ízléses ruha, nyakkendő, viselkedés; ízletes* viszont a mai nyelvhasználatban csak a jóízű *étel, fogás* lehet.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. a) | *íz, ízben*

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 406—7.

ízlik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

izmus

A rengeteg *-izmus* képzős szóból *(impresszionizmus, futurizmus* stb.) elvonásként született és főnévvé önállósult képző. Meghonosodott, elfogadható szó. Mondhatjuk így is: *irányzat*. Többes alakban (az *izmusok*) századunk formabontó irodalmi és művészeti irányzatainak megnevezésére használjuk, nemegyszer rosszalló értelemben.

L. még: idegen képzők nyelvünkben II. A) 2. | szóelvonás 3.

-izmus képzős szavak alakváltozatai L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. | *nacionalista, nacionalizmus* | *vandál, vandalizmus*

Izolda L. *Rosamunde — Rozamunda*

izraelita — zsidó — héber

A köznyelvi, de néha bántó mellékízzel használt *zsidó* szó mellett az *izraelita* hivatalos és választékos hangulatú, s főként a vallási hovatartozást szokták vele jelölni. A *héber* szó elsősorban a nyelvre és az írásra vonatkozik, s csak ritkán, gúnyos árnyalattal személyre. A múlt század végén használták a *mózesvallású* v. *mózeshitű* megnevezést is, a bántó mellékízű szók helyettesítésére. — Izrael állam lakosainak újabban népnévként terjedő megnevezése: *izraeliek*.

Az *izraelitá*-val nem tévesztendő össze az *izmaelita* (= mohamedán vallású bolgár személy, főleg kereskedő az Árpád-kori Magyarországon)!

L. még: *német — sváb* | *rác — szerb* | *román — oláh* | *ruszin — rutén* | *ruszki — muszka* | *szlovák — tót* | *talján — olasz*

Irodalom: Zlinszky: Msn. 1933 : 60.

íztelen — ízetlen

Az *íz* főnévhez a fosztóképző mind *-telen* formában, mind pedig előhangzós *-etlen* alakjában hozzájárulhat. A két melléknévi forma között — hosszabb fejlődési folyamat eredményeként — részleges jelentésmegoszlás alakult ki. Konkrét jelentésben ('íz nélküli vagy kellemetlen ízű') az *íztelen* és az *ízetlen* melléknév egyaránt használható, átvitt értelemben ('ízléstelen, durva, idétlen') azonban csak az utóbbi. Elképzelhető, hogy az *íztelen — ízetlen* alakpár jelentésfejlődése végül teljes szóhasználati elkülönülésükre vezet majd. Erre vall, hogy némelyek az *ízetlen*-t csak elvont, az *íztelen*-t pedig csak konkrét értelemben tartják jónak. Ez azonban jelenleg még nem tekinthető kötelező érvényű szabályszerűségnek.

L. még: *íz, ízben,* | *-tlan, -tlen; -talan, -telen* 4.

Irodalom: Lőrincze: Nyműv. 184; Grétsy: Nyr. 1959 : 257—68 (különösen: 260—3); uő: Szóh. 196—200. K. G.

izzadság — izzadtság L. *fáradság — fáradtság* | *-ság -ség* képző használata

J

j

E betűnek és a vele jelölt hangnak a neve: jé. A köznyelvben ez a hang az *ly* betűnek is hangértéke. Szó végén *k*, *p*, *f* után a *j*-nek zöngétlen változatát ejtjük: *rakj*, *kapj*, *döfj*.

L. még: betűk neve | *ly*-os írású szavak

ja

Az 'igen, igen ám, bizony' jelentésű német *ja* szócska átvétele. Többféle értelemben és szófaji szerepben fordul elő nyelvünkben. Kifejezhet hirtelen ráeszmélést *(Ja*, te vagy az?), szemrehányást *(Ja*, barátom, nem úgy van az!), ráhagyást *(Ja*, vagy úgy!) stb. Ilyen jellegű használata általában kifogástalan, s a köznyelvnek bizalmasabb, beszélt változatában egészen általános. (Elképzelhető, hogy ez a *ja* nem is német mintára terjedt el, hanem belső keletkezésű: a *hja* indulatszó változata.) Előfordul azonban a *ja* igenlést kifejező szóként is: Ott voltál tegnap? — *Ja*. Ilyen használata elsősorban a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban, ill. ezeknek a területeknek regionális köznyelvében (pl. Sopronban) gyakori, a közvetlenebb német nyelvi hatás folyományaként. Újabban a fővárosi beszélt nyelvben is mind gyakrabban találkozhatunk vele. Ez a használat az igényes köznyelvbe nem illik bele.

IRODALOM: Loványi: Msn. 1939 : 78. G. L.—K. G.

-ja, -je; -a, -e birtokos személyrag L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. a) | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. c), 2. c); B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

jam L. *dzsem*

jambus L. *státus — státusz*

jampec

Mély és magas hangú toldalékokat egyaránt kaphat: *jampecok, jampecnak, jampecos*, ill. *jampecek, jampecnek, jampeces* stb. A bizalmas társalgási nyelv szava.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

janicsár — jancsár

E történelmi emlékű szónak a többé-kevésbé megszokott alakja *janicsár*. A *jancsár* változat a régi nyelvben elég gyakori volt, de ma már szokatlan, archaikus formának számít.

Janka L. névváltozatok

jány L. *lány — leány, lyán, jány*

japán — japáni

1. Kiejtése megegyezik az írott alakkal, tehát rövid benne a *p*.

2. Századunk harmincas éveiben nagy vita volt a magyar folyóiratokban arról, hogy melyik szóalak helyes: a *japán*-e vagy a *japáni*. Azért okozott ez kétséget, mert sokan arra gondoltak, hogy mivel a *Japán* szó országnév, helytelen népnévként is használni. Valóban, az országnevet legtöbbször a népnévből képezzük a latinos *-ia* képzővel (pl. *dán — Dánia, norvég — Norvégia*), de ez alól már régebben is akadtak kivételek. A régi magyarban volt ilyen is: *Lengyelben, Morvában* jártam, ebben a jelentésben: *Lengyelországban, Morvaországban*. Az ilyen használatot a szavak rövidítésének újabb divatja is erősíti, pl. *Cseszkóba* = Csehszlovákiába, a *jugók* = a jugoszlávok. A bizalmas *jugó* népnév mintájára a *Jugoszlávia* országnév is megrövidült: *Jugóban* nyaralt.

A népnév és az országnév tehát nem feltétlenül különbözik egymástól. Mai nyelvszokásunk országnévként is, melléknévként is a *japán* alakot használja, a *japáni* ritka, keresett, régies forma. A *japáni* (azaz Japánban levő) követségünket azonban csak így nevezhetjük, *japán*-nak nem. Hasonló különbség van az *azerbajdzsán* és az *azerbajdzsáni* melléknév közt is.

L. még: *argentin — argentínai*

Irodalom: G[rétsy]. L.: NymLev. 126—7; K[ovalovszky]. M.: Nyr. 1967 : 504; Ferenczy: AnyŐrj. 130—1. L. J.

japán nevek és szavak írása

A japánok ma kétféle írásrendszert használnak. A régebbi, de ma is élő írásrendszer képszerű szójeleknek és 144 fonetikai jelnek az ötvöződése. A latin betűs írás bevezetése a múlt század végén kezdődött. A japánoknak ma két latin betűs átírási rendszerük van. Az egyik a múlt században született Hepburn-féle, a másik csak Japánon belül használatos. A latin betűs világban a japánok és a nem japánok egyaránt a Hepburn-féle átírást használják. Eszerint a *c*, *cs*, *ccs*, *dz*, *dzs*, *j*, *s*, *sz* hangokat a következőképpen írják át: *ts* [c], *ch* [cs], *tch* [ccs], *z* [dz], *j* [dzs], *y* [j], *sh* [s], *s* [sz]. Ezek közül a *z* betű [dz] ejtése nem általános, mivel a szó elején és szó belsejében ez a *dz*-féle hang inkább a *z* hanghoz áll közel. Olykor a hosszú *ó*, illetve *ú* hang jelölésére a Hepburn-féle ō, ū betűket használják, ezek helyett azonban inkább *o*, *u* betűt írnak. Néhány példa a Hepburn-féle átírás kiejtésére: *Tsutsumi Tsuyoshi* [cucumi cujosi], *Kobayashi Ken Ichiro* [kobajasi kenicsiro], *Imaoka Juichiro* [imaoka dzsuicsiro], *Suzuki* [szuzuki], esetleg [szudzuki]. Ezenkívül a *kw* betűcsoportot ebben az átírásban *k*-nak ejtjük, pl. *Kwanto-síkság* [kanto-síkság]. A *Tokió* városnevet magyaros átírás szerint írjuk és ejtjük. Ennek a formája a Hepburn-átírásban: *Tōkyō*, s ennek japán kiejtése [tókjó]. A *judo* köznév [dzsúdó] ejtésben nálunk is elterjedt, de jobb helyette a magyar *cselgáncs* szó.

Olyan törekvés is található nálunk, amely a japán nevek és szavak magyaros átírását tartja kívánatosnak, pl. *Cucumi Cujosi*. Ennek is meg van a haszna, hiszen a fonetikus átírás megkönnyíti e nevek és szavak helyes kiejtését.

Az általános és egységes rendezésig azonban célszerű, ha a szerző felhívja az olvasó figyelmét az általa használt átírási rendszerre. A két átírásnak egy írásművön belüli keverése pedig mindenképpen zavart okoz.

Vigyáznunk kell arra is, hogy a japán személynevek eredeti sorrendjét (családnév+egyéni név) tartsuk meg a magyarban is, illetve, ha ezt valamely indoeurópai nyelvre való fordítás során megfordították, állítsuk vissza az eredeti sorrendet. Igaz, ez nem könnyű feladat, mivel a japánok — jórészt buddhisták, sintoisták lévén — nemigen használnak keresztény keresztnevet, holott az megkönnyítené a családnév felismerését. Igen célszerű az a sajtóban újabban szokásos eljárás, amely szerint a családnevet az utónévtől való megkülönböztetés végett dőlten szedik. Tehát pl.: *Kobajasi* Kenicsiro.

L. még: kínai nevek és szavak átírása | személynevek elemeinek sorrendje

Irodalom: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1968 : 130; Kovalovszky: ÉT. 1969 : 222; Kubínyi: MNy. 1973 : 92—100; Szelle: Bevezetés a katalogizáláselméletbe. Budapest, 1974.; Kovalovszky: RTÚ. 1974. VI. 3. L. J.

jár

A *jár* igével alkotott kifejezések általában nem hibásak, nem is idegenszerűek, s így bátran használhatók, olykor azonban kínálkozik helyettük természetesebb, esetleg egyszerűbb kifejezés is. A választék bővítése végett közlünk néhány változatot.

A kifejezések alaptípusa ez: vmivel *(karöltve* v. *együtt* v. *vele) jár* vmi. Az alany és a határozó némelykor szerepet cserélhet vonzat szempontjából, pl. *sok nehézséggel jár* vmi — *sok nehézség jár* vmivel. A következő példák némelyikében tehát mindkét szerkezet jó lehet, ezt azonban különkülön nemigen jelöljük.

Bajjal, bajlódással, fáradsággal, gonddal, munkával, nehézséggel stb. *jár* vmi v. *baj(lódás), fáradság* stb. *jár* vmivel. Mindkét változat természetes; bár az utóbbi ritkább. Más megfelelőik nem egyszerűbbek, stiláris szempontból pedig eléggé szürkék, pl. *baj(lódás)* stb. *van* vmivel; *baj(lódás)t* stb. *okoz* vmi; *bajlódni, fárad(oz)ni, gondolni kell* vmivel, ill. *töprengeni dolgozni kell* vmin. Egyszerű névszói állítmánnyal: *bajos, fáradságos, nehéz* vmi.

Büntetés jár (vkinek) vmiért. Esetleg így fejezhetjük ki: *büntetést érdemel* vki vmiért, *büntetés sújt* vkit vmiért, a törvény *(meg)büntet* vkit vmiért.

Eredménnyel, haszonnal, sikerrel, következménnyel v. *következményekkel jár* vmi. Egy kissé színtelenebb megfelelőik: *eredménye, haszna, sikere, következménye(i) van(nak)*, ill. *lesz(nek)* vminek. Egyszerű névszói állítmánnyal: *eredményes, hasznos, sikeres* vmi.

Izgalommal v. *izgalmakkal jár* vmi. Némileg változatosabban: *izgalm(ak)at kelt, okoz, szerez* vmi. Egyszerűbben: *izgalmas* vmi.

Vmilyen *tünetekkel jár* vmi. Egyéb megfelelői: vmilyen *tünetei vannak*, vmilyen *tüneteket okoz* vmi.

L. még: terpeszkedő kifejezések K. M.

járat — jártat L. műveltető ige 1.

járatos — jártas

Mindkét szó használatos 'bejáratos, ismerős, tájékozott' jelentésben. Pl.: *járatos* v. *jártas a vidéken, a zenetörténetben, az irodalomban.* Ellenben olykor eltér a két szó jelentése, például egy kifejezés csak *járatos* lehet a mai nyelvhasználatban, *jártas* nem. A *járatos* jelentése itt: 'használatos'.

L. még: *körül* 2.

IRODALOM: Simonyi: Nyr. 1875 : 440; Szarvas: Nyr. 1885 : 406—9; Joannovics: Nyr. 1905 : 197; Csefkó: Nyr. 1911 : 466.

jár- előtagú összetételek

Három ilyen szó vált közismertté, valamennyi nyelvújítási német tükörfordítás: a *járműt (Fahrzeug)*, a *járőr (Streifwache)* és a *járszalag (Gängelband)*. Ezeket régi nyelvművelőink többsége hibáztatta. Helyettük el is terjedt egy időben a *járómű* és a *járószalag*, ezek azonban ma elavulóban levő hivatalos, ill. sajtónyelvi szók, a szintén ajánlott *járőr* pedig már végérvényesen kihullott a nyelvből. Szarvas Gábor a *járműt* kifejezést már 1882-ben megvédte az igenévszókra és a népnyelv hasonló összetételeire való hivatkozással. A *járszalag*-ot azóta a *póráz* nagyrészt kiszorította a köznyelvből. A rövid és kifejező *járműt* és a *járőr* azonban életrevalónak bizonyult. Nem is kifogásoljuk őket. A típus azonban nem vált termékennyé nyelvünkben.

L. még: jelzői összetételek 1.

Irodalom: Zolnai Gy.: Msn. 1936 : 138; G[rétsy]. L.: NymLev. 127.

L. J.

járművek neve a fiatalok nyelvében L. ifjúsági nyelv 2.

jászol

Ejtsük a végét tiszta *l*-lel! A jésített ejtés [jászoly, jászoj] modorosan népies, bár elterjedt változat. Szabálytalan a *jászoly* írásalak is.

L. még: *l* | *ly*

Irodalom: Rónai—Kerekes 187.

jassznyelv

Mint szót egybe kell írni (mint a *tolvajnyelv*-et). A jassznyelv mibenlétéről lásd: ifjúsági nyelv | nyelvi rétegek | stílusrétegek I. 1. b)

játszik

1. Ragozásában az *sz*-et csak ott jelöljük hosszúnak, ahol a *j* toldalékelem beolvadása következtében amúgy is meg kellene nyúlnia. Röviden írjuk tehát a jelentő mód jelen idejében: *játszom, játszol, játszunk, játszotok* (v. *játsztok*), *játszanak* (mint *álmodom, álmodol, álmodunk* stb.), továbbá a *játszod* tárgyas alakban (mind *álmodod*), de hosszú a tárgyas ragozás további alakjaiban: *játssza, játsszuk, játsszátok, játsszák* (mint *álmodja, álmodjuk, álmodjátok, álmodják*) és a felszólító módban: *játsszam, játsszál, játsszék* v. *játsszon* (mint *álmodjam, álmodjál, álmodjék* v. *álmodjon*), *játszszunk, játsszatok, játsszanak* (mint *álmodjunk, álmodjatok, álmodjanak*), valamint ennek tárgyas alakjaiban is: *játsszam, játsszad, játssza* stb. (mint *álmodjam, álmodjad, álmodja*), csupán a 2. személyű *játsszad* rövidebb, összevont *játszd* alakjában nem, a *-ja-* elem kiesése miatt (az *álmodd* alak-

ban sincs *j*). — A *tsz* kiejtése hosszú *cc*, csak mássalhangzó előtt rövid *c*: *játszom* [jáccom] stb., de *játszva* [jácva], *játszma* [jácma]; a rá következő *d* miatt zöngésülve: *játszd* [jádzd].

2. A *játszik* igének ebben a jelentésében: 'részt vesz vmely társas- vagy szerencsejátékban (különösen kártyajátékban)' háromféle ragos állandó határozói vonzata van annak jelölésére, mi a játék tétje, milyen alapon játszanak a résztvevők: *-ban, -ben; -ba, -be; -ra, re*. Például: kicsi*ben* nagy*ban* játszik; pénz*ben* játszik; mennyi*be*, mi*be* játsszunk? bab*ba* játszik; nem bab*ra* megy a játék! Természetesen mind a három megoldás kifogástalan, csak a frazeológiai kötöttséget (azt ti., hogy bizonyos főnevekhez csak bizonyos ragok illenek) kell tiszteletben tartani. Lehet pl. pénz*ben* vagy pénz*be*, de nem lehet pénz*re* játszani.

3. A *játszik* igével alkotott kifejezések — bár gyakran idegen mintájúak — általában természetesek, logikusak, nem helytelenítjük őket. Némelyikük helyett azonban — terjengősségük miatt — inkább a megfelelő egyszerű igét ajánljuk, természetesen csak olyankor, amikor a szövegkörnyezetbe beleillik a rövidebb, egyszavas forma.

Alsót, ferblit, huszonegyest, lórumot, snapszlit stb. *játszik*. Többnyire elég ez: *alsózik, ferblizik, huszonegyezik, lórumozik, snapszlizik* stb.

Bújócskát, fogócskát stb. *játszik: bújócskázik, fogócskázik* stb.

Cimbalmon, furulyán, hegedűn, nagybőgőn, zongorán stb. *játszik: cimbalmozik, furulyál* v. *furulyázik, hegedül, nagybőgőzik, zongorázik* stb.

Futballt, kézilabdát, röplabdát stb. *játszik*. Egy kissé idegenszerű. Helyesebb egyszerű igével: *futballozik, kézilabdázik, röplabdázik* stb.

Kártyát, malmot, sakkot stb. *játszik*. Természetesebb: *kártyázik, malmozik, sakkozik* stb.

Vmilyen *szerepet játszik* (vhol, vmiben). A színházi értelmű kifejezés átvitt használatát németesnek szokták tekinteni, de nyelvünkben is természetes jelentésfejlődés eredménye. Az eléggé elkoptatott forma helyett azonban más kifejezést is használhatunk, pl.: vmilyen *szerepe van*, vmilyen *szerepet tölt be*, vmilyen *minőségben szerepel* (vhol, vmiben).

Kevésbé helyes azonban a tagadó alakú *nem játszik szerepet*, mivel ez — használatát tekintve — már erősen elszakadt a kifejezés eredeti jelentésétől, s ezáltal tartalmatlanná vált. Vagyis megfelelőbbek nála ezek: *nem fontos, nem lényeges, nem jelentős, nem érdekes, nem szükséges; fölösleges, szükségtelen; szót sem érdemel, semmi az egész*; stb.

L. még: *megjátssza magát* | terpeszkedő kifejezések | tő- és kötőhangzóváltakozások I. A) 6.

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 67—70; T[ompa]. J.: uo. 284—5.

E. L.—K. G.—K. M.

játszik — játszódik L. *értetődik — értődik*

játszi szóképzés L. szórövidülés

játszó-előtagú összetételek L. melléknévi igenévi előtagú összetételek 1.

játssza az urat, az ártatlant L. *megjátssza magát*

javak — jók

Mindkét szó a főnévi használatú *jó* többes számú alakja. A *jók* változat többféle jelentésben használatos: *jók* és rosszak; „Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni: A *jók* s a gonoszak" (Petőfi: Az ítélet); megdicsérték a *jókat*; jelesek és *jók*; a *jókat* válogasd ki; *Jókra* bízták a dolgot!; *jókat* alszik, eszik, nevet; stb. Az 'emberi szükségletek kielégítésére alkalmas dolgok, tárgyak' jelentésében a *jók* és a *v*-s tőből alakult *javak* többes alak néhány kapcsolatban egyaránt használható: *világi jók* v. *javak*, *földi jók* v. *javak* stb. De csak a *javak* változat él ezekben: *anyagi, kulturális, szellemi javak; ingó* és *ingatlan javak* (= vagyontárgyak); *elhagyott, gazdátlan javak.*

javarészben, javarészt

E határozószókat egybeírjuk, de külön ezt a jelzős kapcsolatot: vminek *java része.*

javasol+főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. d)

jávor L. *juhar — ihar, jávor*

jazz-band

A *jazz-band* kiejtése: dzsezbend. Toldalékai nem az írott formához, hanem a kiejtéshez igazodnak: *jazz-bandje, jazz-banddel* stb. Visszaszoruló idegen kifejezés. Helyette ma már inkább a magyarosabb *dzsesszzenekar* használatos.

L. még: *dzsessz*

jégbe hűt L. *-ban, -ben* rag 2.

jegyzőkönyvet vesz fel L. *felvesz* 2. c)

j e j t é s e m a g á n h a n g z ó k k ö z t L. beszédhangok kapcsolódása IV. 1.

Jékely [jékeli] L. régies helyesírású családnevek 1.

j e l e n i d e j ű m e l l é k n é v i i g e n é v L. folyamatos melléknévi igenév

j e l e n i d ő L. kijelentő mód, jelen idő

jelentékeny L. *jelentős — jelentékeny*

jelenleg, jelen pillanatban

Az előadói és a sajtónyelv divatozó, terjengős szava, illetve kifejezése. Egyszerűen, természetesen: *most, ma.*

jelentés — jelentőség

Különösen a beszélt nyelvben találkozhatunk még ma is gyakran e két szó keverésével. Sokan beszélnek helytelenül valamely szó *jelentőségé*-ről, *jelentése* helyett. A *jelentés* a *jelent* ige főnévi származéka, a *jelentőség* ellenben valaminek *jelentős* voltát, fontos, *jelentős* szerepét jelöli. Pl.: *az ügy jelentősége; nagy jelentőséget tulajdonít vminek.*

L. még: *jelentőség — jelentősség*

Irodalom: Lőrincze: ÉdAny. 406; HivKve² 161–2.

j e l e n t é s m e g o s z l á s a k é p z ő k b e n L. párhuzamos képzések

j e l e n t é s s ű r í t ő ö s s z e t é t e l e k L.: határozós összetételek | összetett szó 2.

j e l e n t é s t a p a d á s L. tapadás

jelentkezik t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k b e n

A *jelentkezik* igének 'feltűnik, mutatkozik, megjelenik, kezdődik' jelentésben való átvitt, de azért még konkrét értelmű használatát általában nemigen hibáztatjuk, mert végső soron eléggé természetes és elfogadott szó (pl. *foltok, fájdalmak,* vmilyen *tünetek* stb. *jelentkeznek* vhol, vmin). Elvont, gondolati fogalmat jelölő alany mellett azonban mesterkéltnek, papírosízűnek hat a *jelentkezik.* Pl.: az előirányzathoz képest *túllépés jelentkezik* (jobb: *túllépés mutatkozik, túllépték az előirányzatot); nehézségek jelentkeznek* (inkább: *nehézségek mutatkoznak, lépnek fel);* a betegnél

hallucinációk, látomások jelentkeznek (a beteg *hallucinál*, a betegnek *hallucinációi, látomásai vannak, támadnak)*. Különösen a szakmai és a sajtónyelvi használatban teng túl a *jelentkezik* használata mint valami tévesen értelmezett szakszerűség vagy hivatalosság kelléke. Pedig csak a kifejezőkészség szegényességére vall e gépies sablon kedvelése.

A *jelentkezik* ige mellett gyakori a *-ként* és a *-val, -vel* ragos határozó. Kerüljük az ilyen szerkezetet, mert erősen hivatalos vagy sajtónyelvi jellegű szószaporítás. Többnyire a határozórag nélküli főnévvel mint névszói állítmánnyal vagy más, szabatos igével alkotott tárgyas szerkezettel pótolható, ill. helyettesíthető. Pl.: *feladatként, problémaként, teendőként, tennivalóként* stb. *jelentkezik* vmi: *feladat, probléma* stb. vmi, *feladatot ad, ró* vkire, *problémá(ka)t, gondot okoz* vmi; az átszervezés egy sereg *sürgős tennivalóval jelentkezik: tennivalóval jár; tennivalót ad.*

L. még: terpeszkedő kifejezések

Irodalom: HivKve² 162. K. M.

jelentőség — jelentősség

Mivel a *jelentőség* szó mai nyelvünkben egyre kevésbé jelenti azt, hogy 'jelentés, értelem' (s ebben a régies használatában már nem is helyeseljük), nem okoz zavart, ha 'fontosság, vminek a jelentős volta' értelemben a pontos szóelemzés ellenére is az egy *s*-sel írt *jelentőség* szót használjuk. Helyesírási szójegyzékeinkben csak ez az alak szerepel, híven tükrözve a szó általános kiejtését, akárcsak a kettőzött *s*-sel írt *vigasság, bölcsesség, szüzesség* szavak a hosszan ejtett mássalhangzót. (Nincsen ti. *vigas, bölcses* stb. alapszó.) Mindazáltal ez a kiejtéshez való alkalmazkodás ezekben a szavakban kivételes; a *felelősség* (és a *csípősség, erősség* stb.) szót — alkotóelemei és szokásos kiejtése szerint — két *s*-sel írjuk, a puszta igetőből képzett *(veszteség* típusú) szókat pedig általában megkülönböztetjük a melléknévből képzett *(vesztesség*-féle) hasonlóktól, mert jelentésük is különbözik.

Ha azonban valaki mégis meg akarja különböztetni a *jelentősség*-et a *jelentőség*-től, mert nyomatékosan rá akar mutatni a szó tövének értelmére (vminek *jelentős* volta), nem követ el helyesírási hibát, ha a kettőzött *s*-sel írt változatot használja.

L. még: *fáradság — fáradtság | jelentés — jelentőség | veszteség — vesztesség*

Irodalom: Szerk.: Msn. 1943 : 87—8; T[ompa]. J.: NymLev. 287—8.

E. L.

jelentős — jelentékeny

Egyező jelentéseik: 1. kiemelkedő, tekintélyes (személy), pl. *jelentős* v. *jelentékeny író, művész, politikus, tudós;* 2. az átlagosnál, a szokottnál nagyobb fokú, számottevő; tetemes; pl. *jelentős* v. *jelentékeny fejlődés,*

készlet, mennyiség, összeg, siker; 3. fontos, figyelemre méltó, pl. *jelentékeny* v. *jelentős adat, közlés, szerep.*

A kissé választékos hangulatú *jelentős* melléknév sajátos árnyalati többletei: 1. hatása, eredménye, következménye folytán fontos, számottevő, figyelemre méltó, pl. *jelentős esemény, győzelem, lépés; jelentős folyóirat, mű; jelentős üzem, város;* 2. sajátos jelentésű, rejtett értelmű, pl. *jelentős mozdulat, pillantás, tekintet.* Ennek megfelelően ügyeljünk tehát használatára! Divatszó volta miatt azonban csak módjával éljünk vele, mert választékossága mögött az árnyalatokat elmosó pontatlanság fenyeget.

A *jelentékeny* melléknevet némelyek idegenszerűnek, mesterkélt képzésű nyelvújítási szónak tekintik, fosztóképzős párjával, a *jelentéktelen*-nel együtt. Az elmarasztalás nem jogos. Mindkét szó állandósult, teljes értékű eleme szókincsünknek, főleg a sajtónyelvnek. Visszaélni azonban nem tanácsos velük. És nem is szükséges, mert hasonló szerepben rendelkezésünkre áll egyrészt a *jelentős* és számos rokon megfelelője, másrészt a *kevés, csekély, kicsi(ny), elenyésző, mellékes, lényegtelen, nem számottevő, figyelemre alig méltó; igen szerény képességű* stb.

L. még: párhuzamos képzések II. 6. K. M.

jelent terpeszkedő kifejezésekben

A *jelent* igének átvitt értelművé súlytalanodott, segédigeszerű használata jellegzetes hibája az értekező stílusnak, a sajtó nyelvének, sőt a választékosabb köznyelvnek is. A szó jelentésének eltolódásában, ill. tartalmatlanná válásában idegen hatásnak is része lehet. Az idetartozó kifejezések sorra vétele helyett — nagy számuk és szétágazó használatuk miatt — bizonyos csoportosításban, összefoglalóan tárgyaljuk őket. Két fő típusuk különül el:

1. A *jelent* ige használata a legtöbb esetben puszta szószaporítás, a szó legfeljebb némi választékosság látszatát keltő, esetleg nyomatékosító szándékú henye toldalék. Az ilyen kifejezéseket a *jelent* ige elhagyásával s a mellette tárgyként álló főnévnek névszói állítmánnyá alakításával többnyire kitűnően egyszerűsíthetjük. Pl.: (vmilyen) *előrehaladást, eredményt, fejlődést, feladatot, fordulatot, fordulópontot, gondot, győzelmet, kárt, kudarcot, meglepetést, megpróbáltatást, megterhelést, mérföldkövet, nehézséget, örömet, problémát, segítséget, sikert, szerencsét, támogatást, terhet, veszélyt, veszteséget, visszafejlődést* stb. stb. *jelent* vmi: *előrehaladás, eredmény* stb. stb. vmi (vkinek v. vki számára).

2. A *jelent* ige efféle mindenes szerepben sokszor kényelmes sablonszóként telepszik más, találóbb, konkrétabb szó, kifejezés helyébe, s így rontja a szabatos változatosságot, szegényíti, szürkíti a nyelvet.

Aszerint, hogy a *jelent* igét milyen fogalmi körbe tartozó szóval, kifejezéssel helyettesíthetjük, három alcsoportot próbálunk megkülönböztetni, bár a megfelelő megoldást szinte minden esetben külön kell megkeresnünk, s így ez a csoport inkább a szóhasználat kérdéskörébe tartozik.

a) Azt akarják vele kifejezni, hogy valaminek vagy valakinek valamilyen fontossága, jelentősége, becse, értéke, szerepe van valaki, valami számára. Pl.:

Ez *sokat jelent* (neki v. számára): ez *(igen) fontos* (neki v. számára).

Ez *semmit sem jelent* (neki v. számára): ennek *semmi fontossága* v. *jelentősége nincs* (számára); ez *semmit sem számít* (neki); *ez egyáltalán nem fontos.*

b) Máskor meg azt jelzi, hogy valaminek vagy valakinek valamilyen tartalma, előnye, haszna, hasznossága, becse, értéke, tekintélye, hatalma stb. van. Pl.:

Nem tudod, *mit jelent* végső szükségben egy darab kenyér: *milyen érték, milyen nagy segítség; milyen értéke, becse van* egy darab kenyérnek.

Nem is tudod, *mit jelentett* a régi világban egy főispán: *milyen tekintély, nagyság, hatalmasság, hatalom, méltóság volt; milyen kiváltságokat, tekintélyt élvezett; milyen tekintélye, hatalma volt* egy főispánnak.

c) Végül jelentheti, hogy valami vagy valaki okoz, eredményez, létrehoz valamit, valami(lyen) eredménye, következménye, sikere van valaminek. Pl.:

Bajt, gondot, nehézséget jelent vmi: *bajt* stb. *okoz.*

Vmilyen *feladat(ok)at, munkát jelent* vmi vkinek, vki számára: *ró* vkire; vmilyen *feladat, munka* neki v. számára; vmilyen *feladattal, munkával terhel meg* vkit.

Vmennyi, vmilyen *büntetést, ráfizetést, veszteséget jelent* vmi: vmilyen *büntetéssel*, vmennyi *ráfizetéssel, veszteséggel jár* vmi; vmennyi *ráfizetést, veszteséget okoz* vmi.

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 161. K. M.

j e l k é p L. képes beszéd, szóképek 1.

jellemszilárd

A német *charakterfest* tükörfordítása. Ezért régen általában helytelenítették. Máig azonban a hasonló összetételek egész sora meghonosította nyelvünkben ezt az összetételtípust. A *jellemszilárd* szót tehát elfogadhatjuk, de ne feledkezzünk meg *állhatatos, jellemes, szilárd jellemű* szavainkról, kifejezéseinkről se.

jelöletlen határozó

Rag és névutó nélkül, puszta névszóval aránylag ritkán fejezzük ki a határozót. Némelykor azonban a legválasztékosabb stílusban sem hat pongyolának ez a szerkesztésmód. (A főnévi igenév csakis viszonyrag, ill. névutó nélkül használatos: *Korcsolyázni* megyek! Ezzel tehát nem is foglalkozunk a továbbiakban.)

Legáltalánosabb a ragtalan idő határozóban, ti. egyes szám 3. személyű birtokos személyragos időtartam-megnevezésekben: *két napja, egy éve, sok évezrede.* Elvontabb jelentésű főnévvel is: *egy ideje, sok ideje.* Eredetileg a személyragos főnév a birtoklást kifejező *van* stb. igei állítmány alanya volt: *két napja van (volt, lesz) annak,* hogy. Főleg mikor, mennyi idővel ezelőtt? kérdésre felel *(három hete* láttam utoljára). De kifejezhet mióta, mennyi idő óta? kérdésre válaszoló időhatározót is, ha folyamatosan végbemenő történésről van szó: „Már *egy hete* csak a mamára | gondolok mindig" (József A.: Mama). — Máskor a gyakori használatban lekopott az eredeti *-n, -on, -en, -ön* stb. rag a főnévről, s így — mintegy határozószói szerepben — már állandósult a rövidebb forma: *egy nap, az első (második* stb.) *nap* (értsd: napon), mint pl. *aznap, másnap; egy éjszaka* (mint *egy éjjel* v. *reggel).* Ugyanígy: *vasárnap, csütörtök* v. *csütörtökön,* (de *hétfőn, kedden* stb.). — Csak mai nyelvérzékünk szerint tekinthető azonban jelöletlennek a *reggelen, nappalon, éjjelen* alakhoz viszonyított *reggel, nappal, éjjel* (pl. megírom) határozószói alak (ezek ui. eredetileg *-val, -vel* ragos határozók).

Az utóbbiakhoz hasonlóan, utólag lett ragtalanná a *mód* alak is a módhatározói *módon*-ból, csakhogy ez már módhatározói névutóvá vált, sőt határozóraggá fejlődőben van. — Lásd: viszonyrag 1.

Egyformán helyes a *rég* és a *régen* időhatározói alak is.

A mód- és állapot határozói *-n* (vagy *-ul, -ül)* határozórag nélküli melléknév viszonylag ritkán fordul elő határozóként, kivéve a *borzasztó, egész, meglehetős, rettenetes, rettentő, szörnyű* stb. fokhatározót, pl.: *egész (kevesen), meglehetős (sokat), rettenetes (erős), rettentő (jól), szörnyű (éhes).* A *kész* állapot határozót is használhatjuk így, *készen* helyett: *Kész* vagy már? Ünnepélyesebb, komoly stílusban azonban szebb a ragos forma: már *készen* volt fejében a színmű vázlata. A költői stílus is kedveli a *jobb* alakot (a *jobban* mellett): „*Jobb* szeretne inni kinn a tó vizéből" (Petőfi: A puszta, télen). — A kevésbé igényes használatban elfogadható a *biztosan* helyett a *biztos* is; a gondos írott nyelv azonban jobban szereti a ragos alakot: *Biztosan* megsejtetted! — Bátran használható a *-vé* rag nélküli *elég* fokhatározó, noha választékos fogalmazásban ehelyett is szokásos az *eléggé* változat: *elég* v. *eléggé sok.* (Igék mellett mindig a teljesebb alakkal élünk: *eléggé szerette, eléggé figyel;* melléknévi állítmányok mellett inga-

dozva: *eléggé* v. *elég figyelmes.)* — Sok *-t(a)lan, -t(e)len* és *-atag, -eteg* képzős melléknevet elsősorban a választékos szépirodalmi stílus kedvel külön rag nélküli határozóként: „Ottan némán, *mozdulatlan* álltam" (Petőfi: A Tisza); *Sótlan* eszed a vajas kenyeret?

A *jól* határozószó *l* hangját — eredetében ez is határozórag — írásunk mindig megtartja, sőt a művelt kiejtés többé-kevésbé szintén érzékelteti: *Jól* vagy?; *Jól* megjárta! (Nem pedig: [Jó vagy?])

L. még: *délelőtt — délelőttön* | *Dunántúl — Dunántúlon — a Dunán túl* | határozó | *-n* mód- és állapothatározói rag | *perfekt — perfekten — perfektül* | *reggel — reggelen* | *-ul, -ül* viszonyrag

Irodalom: Szerk.: Msn. 1934 : 127—8; S. Hámori: MMNyR. 1 : 534; Tompa: uo. 2 : 17, 84—5, 124; B. Lőrinczy: uo. 1 : 442, 2 : 162—3, 185—6, 198, 211, 228—9. T. J

jelöletlen határozós összetett szavak L. határozós összetételek

jelző

I. 1. Fogalma, szerepe, fajtái, nyelvtani szinonimái

a) A jelző olyan bővítménye a mondatnak, amellyel egy névszó — legtöbbnyire főnév — jelentését valamilyen jegy hozzáadásával, esetleg csupán kijelölés által jobban megvilágítjuk (rendesen szűkebb körűvé tesszük). — A jelző és a jelzett szó együttesét jelzős szerkezet-nek nevezzük.

A *kemény dió, másik ház, húsz kötet* jelzős szerkezetekben a jelző elöl áll, s közvetlenül követi a jelzett szó. Első példánkban a jelző egy minőségi jegyet fejezett ki, a másodikban egy megkülönböztető-kijelölő utalást tartalmazott, a harmadikban pedig a jelzettnek a mennyiségét jelölte meg. Az ilyen szerepű, elöl álló jelzők minőség- és mennyiségjelzők. (A „jelző" műszó szűkebb értelemben csupán ezeket az alfajokat jelöli; az alábbiakban szintén csak ezekkel foglalkozunk részletesebben.)

b) A *könyv címe* és a *címe a könyvnek* jelzős szerkezetben egyaránt a birtokost jelölte meg a *könyv(nek)* jelző; a *címe* birtokszó (azaz a jelzett) pedig ennek birtokát (tartozékát) nevezte meg. Az ilyen jelzőt birtokos jelzőnek mondjuk. — L. birtokos jelző.

A dió, a kemény vagy *a ház, a másik* típusú jelzős szerkezetben az elöl álló jelzett szót *(a dió; a ház)* utólag teszi pontosabbá — műszóval: értelmezi — a jelző *(a kemény; a másik)*; azért ennek értelmező jelző (röviden: értelmező) a neve. — L. értelmező.

c) A minőség- és mennyiségjelzőt — azaz a szorosabb értelemben vett jelzőt — rendszerint könnyen átalakíthatjuk értelmezővé:

sok vizet — vizet, sokat. (Megfordítva nem mindig, lásd: értelmező I. 1.) — A jelzőnek és jelzett szavának jelentésviszonyai megfelelnek továbbá a névszói állítmány és alanya értelmi viszonyainak is: *sok víz* és *Sok a víz; kemény dió* és *A dió kemény.* Nyelvtani szerepükben azonban igen nagy különbség van. (A melléknévi igenévi jelző jelentésével az igei állítmányé is összevethető: *a tűző nap* és *A nap tűz.)* — Az egyszerű jelzőnek megfelelhet a jelzői mellékmondat is; a sok bővítménnyel terhelt jelző helyett többnyire tetszetősebb is a mellékmondatos megoldás. Pl.: Levelet kaptam *a négy évtizede a Közel-Keleten élő* unokabátyámtól; inkább így: Levelet kaptam unokabátyámtól, *aki négy évtizede a Közel-Keleten él.* — A határozóval bővített melléknévi igenévi jelzős kifejezés gyakran fölcserélhető jelzői értékű hátravetett határozóval is: *a Közel-Keleten élő* unokabátyám: unokabátyám *a Közel-Keleten.* — L. még: értelmező III. 3. | jelzői értékű hátravetett határozó.

d) A minőségjelzők egy része valamely megkülönböztető jegy megemlítésével elhatárolja a megnevezett személyt vagy dolgot a többitől: *piros* könyv; *friss* hó. Máskor — mintegy stilisztikai díszítésül — csak természetes, egyetemes tulajdonságot emel ki: *piros* vérünk; a *magas* égbolt; *a hideg* Észak. A megkülönböztetés néha csak a rá való utalással, rámutatással jelzi a sajátos jegyet, de meg nem nevezi: *olyan* könyv; *ekkora* váza (minősítő jelzők). — A hasonlók sorából való kijelölést végezheti a jelző tartalmi jeggyel: *a kék* ruhám; *nagyobbik* fiad; *a középső* ablak; *másik* példánk; ill. végezheti csupán rámutatással: *ez a* könyv; *amaz* ügyben; *ugyanezt a* lemezt (kijelölő jelzők). — A tárgyalt típusok azonban nem mindig különülnek el egymástól határozottan.

e) A mennyiségjelzők mennyiségileg határolják körül a szóban forgó személyek vagy dolgok egy csoportját, részét. A kijelölést végezhetik egyrészt tartalmas szóval: *sok* fiú; *kevés* idő; *tizenkét* szék, másrészt utalás, rámutatás által: *valamennyi* szoba; *annyi* ház; *ugyanennyi* pénz. (Ezek is mind kijelölő értékűek.)

f) A különféle tágabb és szűkebb értelemben vett jelzők gyakran együtt is előfordulnak egyetlen nagyobb szerkezetben, s ilyenkor hovatartozásuk, sorrendjük, hangsúlyuk, névelőhasználatuk stb. szintén többféle lehet: *a nagyobbik, kétoldalt rovátkolt* vasrúd; *egy, két szélén hullámos* papírlap; *minden ma, 1978. aug. 28-án negyvenedik életévét betöltött női és negyvenötödik életévét betöltött férfi* dolgozónk; *a vállalatnak, a Magyar Államvasutaknak szolgálatában álló szakszervezeti* tagok; stb.

2. Szófaja és alaktani kérdései

Szófaja szerint a minőség- és mennyiségjelző legtöbbször melléknév *(szép* nyár) vagy számnév *(három* nap), ritkábban főnév (a *Fertő* tó; *orvos* feleség), ill. ezeknek megfelelő névmás *(akkora* mozdony; *ez* ügyben;

annyi nap). Ritkábban melléknévi értékben használt határozószó a jelző *(összevissza* — azaz: rendszertelen — munka; *távol* — értsd: távoli — vidékek); esetleg melléknévi értékben használt ige vagy akár mondat *(tessék-lássék* megoldás; *teddide-teddoda* ember; *nemszeretem* munka).

A jelző mindig változatlan; a jelzős szerkezet mondattani szerepét csak a jelzett szó toldaléka mutatja: *szép* képek*ről*. A jelzett szóval tehát nem egyeztetjük, mint az értelmezőt (képekről, *szépekről)*.

A jelzett szó legtöbbször főnév (lásd eddigi példáinkat), de elvétve melléknév vagy számnév is lehet (szép *piros;* a jobbik *három;* ez esetleg maga is jelző: szép *piros* alma; jó *három* éve); lehet egész jelzős szerkezet is (két *vasúti kocsi)*. (A fokhatározóval érintkező minőségjelző jelzettje határozószó is lehet: jó (= nagyon) *messze;* nagy (= nagyon) *sietve;* mily (= mennyire) *közel.)* — A jelzett szó toldalékolása rendesen független a jelzőtől: szép *pirosra* (sül); szép *pirosat* (kérek); stb.; egy-két típusban azonban vitás lehet egyes vagy többes száma: Nagy János és Kis Péter *szerelő* v. *szerelők;* X. Y. összes *verse* v. *versei.* — Ezekre lásd: mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma | minőségjelzős szók egyes vagy többes száma

II. A jelzős szerkezet névelőhasználata, sorrendje, írásjelezése

1. a) A jelző előtti névelő használata elsősorban a jelzett főnév határozottságának fokától, természetétől függ: *az* idei *nyár; egy* piros *alma;* de névelő nélkül: sok *felhő;* édes *fiam;* kedves *Pista!* — Bonyolultabb szerkezetekben mégis előfordul, hogy a szerkezet élén álló névelő nem a jelzett (végső) főnévhez, hanem egy ezt megelőző bővítő szerkezettaghoz tartozik. Pl.: *az árverésen* el nem kelt néhány könyvemből válogathatnál magadnak; *egy barátom* hozta tengervízzel is kísérleteztünk.— Az pedig gyakori jelenség, hogy a névelő mind a végső jelzettre, mind egy hozzá közelebb álló szerkezettagra egyaránt vonatkozik: *a miniszterelnöktől* kiadott *rendelet; egy gyerek* által behajított *kavics.*

b) Olykor egyetlen nagyobb szerkezetben egynél több — más-más tagra vonatkozó — névelő is előfordul: *egy, a miniszterelnök* által kiadott *rendelet* szerint (itt az *egy* a *rendelet* főnévnek, az *a* pedig a *miniszterelnök* szónak a névelője); *az* előzőleg *a nemzetgyűlésben* felolvasott *nyilatkozat* (példánkban az *az* névelő a *nyilatkozat*-hoz, az *a* ellenben a *nemzetgyűlésben* főnévhez tartozik). A közvetlen egymás mellé kerülő névelőket ilyenkor többen mindig vesszővel választják el. A vessző valójában itt egy kis beszédbeli szünetnek felel meg, betoldásszerűvé teszi a határozott névelős jelzőt. De a szünet nélküli folyamatos ejtést (amikor a névelős jelzős szerkezetet kevésbé fontosnak tartjuk) a vessző nélküli írással jelezzük; ha pedig még határozottabban éreztetni akarjuk a betoldott jelzős szerkezet fontosságát, két gondolatjel közé is tehetjük. Ez a szerkesztésmód sem

mindig mesterkélt; ha lehet, mégis ajánlatos helyette egyszerűbb megoldással élnünk (például: *egy* miniszterelnöki *rendelet* szerint; *a nemzetgyűlésben* előzőleg felolvasott *nyilatkozat*).

c) Néha a névelő egyszeres vagy ismételt kitétele mutatja meg, hogy a mellérendelő kötőszóval felsorolt jelzők ugyanarra az egyedi jelzettre vonatkoznak-e vagy pedig külön-külön egyedekre. Pl.: az angol és amerikai *hajóhad* kifejezés egyetlen, alkalmilag egyesült flottacsoportra utal; *az* angol és *az* amerikai *hajóhad* szerkezet ellenben két, nemzetek szerint elkülönülő hajóhadra. Ez utóbbi példánkban tehát súlyos félreértést okozhat a második névelő hibás elhagyása, az előbbiben a névelő fölösleges megismétlése.

L. még: *a, az* névelő | *a, az* névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt | *a, az* névelő szerkezetes jelző előtt | *egy* III. | *egy* névelő + *a, az*

2. A minőség- és mennyiségjelzők sorrendje, továbbá beszédszünet utáni hangsúlyos vagy beszédszünet nélküli hangsúlytalan ejtése — vessző vel vagy vessző nélkül való írása — ugyancsak sok finom árnyalatot fejezhet ki. Ezeket itt csak röviden tárgyaljuk, bővebben lásd: jelzős szerkezet szórendje.

a) Ha két vagy több mellérendelt viszonyú minőségjelző a jelzettnek viszonylag egyformán fontos jegyét nevezi meg, a jelzők sorrendjét akár meg is cserélhetjük; nyomatékuk is nagyjában egyforma, s írásban vessző — vagy kötőszó — kapcsolja össze őket: *irigy, rosszindulatú és erőszakos* ember; *citromos vagy rumos* tea.

b) Egyébként rendesen az a jelző kerül közvetlenül a jelzett szó elé, amely szorosabban tartozik hozzá, fontosabb vagy állandóbb jegyét nevezi meg. A mennyiségjelző ezért rendszerint megelőzi a minőségjelzőt, hiszen az előbbi az egész utána következő minőségjelzős szerkezetre vonatkozik (a *két ilyen gyár* kifejezésben a *két* az *ilyen gyár* egység jelzője, a *három kiló jonatán alma* kifejezésben is a *három kiló* a *jonatán alma* egysége). Az ilyen, eltérő szerepű, igazában alárendelő viszonyú jelzők közt beszédszünet és ennek megfelelő vessző nincs is. (A ritkább „*Gyönyörű két* állat!" jelzői sorrendje csak emfatikus felkiáltásokban fordul elő.) — Hasonló alá-fölérendelő értelmi viszony tisztán minőségjelzők közt is meghatározhatja a sorrendet és a vessző nélküli írást. Pl.: *kiváló* vörös bor; a *legjobb* érettségiző osztály; egy *hatalmas* egyenlő szárú derékszögű háromszög. — Hagyományosan így — együtt — használjuk az *édes szép, drága kis* stb. jelzői párokat. (A fokhatározóval rokon *borzasztó sok, jó nagy* stb. kapcsolatban a *borzasztó*-nak és *jó*-nak másféle a szerepe. — Frazeológiai egységszámba megy korunkban a *jó barát, jó kívánság, női divat, egyenlő oldalú háromszög* stb. jelzős szerkezet, vö. *igaz* jó barátom; *egy nagy* egyenlő oldalú háromszög. Ezeknek a szerkezeteknek belső szórendje tehát szintén állandó.)

c) Az anyagnévi és sok tulajdonnévi jelző közvetlenül a jelzett szó elé kerül: *az új alumínium* fazék; *a kedves jó Mari* néni; *az erdős Mátra* hegység. Intézmények, vállalatok elnevezésében azonban elöl áll a tulajdonnévi jelző: *Széchenyi István* Általános Gimnázium; ilyenféle egyszerű kijelölő jelzős szerkezetekben is, mint *Pál Miklós* IV. osztályos tanuló; stb.

d) A névmási jelzők általában megelőzik a melléknévi, főnévi, számnévi szófajúakat: *annyi sok kellemes* emlék; *Micsoda hatalmas* épület! A kijelölő *ez, az* és összetételei tehát szintén így használatosak: *ez a két nagy vörös* oszlop; *mindezek az úti* benyomások. De hagyományosan így mondjuk: *széles e* világon. Máskor meg ingadozik a használat: *két ilyen* találmány és *ilyen két* találm ány (lásd a b) pontot)

e) Ingadozás minőség- és mennyiségjelzővel is előfordulhat: *a két végső* szám — *a végső két* szám; *a két legjobb* versenyző — *a legjobb két* versenyző; stb. De ilyenkor is a beszélő szerint szorosabban kapcsolódó jelző van közvetlenül a jelzett szó előtt.

3. Helyesség szempontjából főként a helyzetjelölő megkülönböztető jelzőnek hátravetése vitás, mégpedig két típusban. Az egyik a megkülönböztető sorszámnévi jelzőnek a családnév után vetése, a másik vitakérdés pedig a kisebb vasúti megállók neve után vetett megkülönböztető *alsó, középső, felső* melléknév helye. Ezekre lásd: sorszámnév 3. | jelzős szerkezetek szórendje 1.

L. még: beszédszünet 2. | birtokos jelző | divatszók | *döntő* | *egy* névelő a jelző és a jelzett szó között | hangsúly 2—3. | mennyiségjelző hátravetése | szórend III. | túlzó jelzők és határozók

Irodalom: Simonyi: Jelz.; Prohászka: Nyr. 1957 : 81—5; Terestyéni: ÁNyStilNyj. 288—96; Imre: MMNyR. 2 : 265—85; Rácz: MMNy. 336—59; Dezső: NyK. 1970 : 395—421. T. J.

jelző hangsúlya L. birtokos szerkezetek hangsúlya | hangsúly 2. | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje 1. A) 1. c), 2. d), B) 1. c), h), j), 2. b), h), i), II. 1. b)

jelzői értékű hátravetett határozó

1. Az ismertebb indoeurópai nyelvekben régóta megszokott a *melyik?, miféle?* kérdésre felelő, tehát jelzői szerepű hátravetett határozó. Magyar szerkezetekkel kifejezve pl.: *szomszédaink délen* (értsd: déli szomszédaink); *az évek a két világháború közt* (a két világháború közti évek). Talán e minták nyomán is, de nyelvünk természetes fejlődése, alakulása során is mind gyakrabban kapott a magyarban jelzői szerepet a hátravetett határozói

mondatrész. „A viszonyok *a gyárban megjavultak*" mondatban ugyan a *gyárban* szó az állítmány helyhatározója, mégis sokan kiemelnék *a viszonyok a gyárban* „egységet", s ezt 'a gyárban levő (gyári, gyárbeli) viszonyok' értelemben más mondatokban is felhasználnák. Pl.: Meg van elégedve *a viszonyokkal a gyárban*; kívülállók is *bírálják a viszonyokat a gyárban.*

Az idegen hatás egyrészt gyorsíthatta az ugyanilyen irányú magyar fejlődés ütemét, másrészt meg olyankor is a hagyományos szerkesztéstípus *(a gyárbeli, a gyárban levő, uralkodó, található, kialakult* stb. *viszonyok)* túlzott védelmére készteti némely nyelvművelőnket, amikor a föntebbi kifejezésmód jobban — vagy legalább szintén jól — megfelelne. Nyelvünk fejlődésének mai fokán e kifejezésmódnak több változata már szintén közérthető és természetes, más típusai azonban félreérthetők, esetleg bántóan idegenszerűek.

A magyar a fontosabb mondanivalót kifejező, hangsúlyos határozót általában az elé a szó elé teszi, amelyre vonatkozik: *délen* (él); *a két világháború közt* (történt). Ha pedig ez a szó főnév, akkor a határozó legtöbbször csak *-i* képzős melléknévvé átalakítva vagy egy közbeiktatott *való, levő* stb. igenévvel, ill. igenévi eredetű szóval együtt válik jelzővé: *déli* v. *délen élő* (szomszédaink); *a két világháború közti* v. *közt lefolyt* (évek); *rögtöni* v. *rögtön adott* (válasz); *azonnali* v. *azonnal való* (intézkedés), (nem pedig *intézkedés azonnal).*

A magyar mondatban az alany mögé vetett határozót elsősorban az igei állítmány bővítményeként igyekszünk értelmezni. Pl.: „szomszédaink *délen nagy sikereket értek el* az idegenforgalomban", holott ugyanez a szerkezet a mintául vett idegen nyelvben így tagolódott: *szomszédaink délen* = déli szomszédaink | nagy sikereket értek el. A mi nyelvi rendszerünkhöz képest helytelen szerkesztés tehát zavarhatja a megértést, ill. erőszakoltan idegenszerű lehet.

2. A jelzői szerepű hátravetett határozó legkevésbé a következő helyzetekben okoz félreértést, s így ezekben nem sérti a magyar nyelvtani szabályokat:

a) Semmiképp sem helytelen címekben: *Magyarország 1514-ben* (Eötvös); *Harc a Nagyúrral* (Ady); *Himnusz az élethez* (József A.); *Levél a hitveshez* (Radnóti); *Brigádjaink szerepe a termelési versenyben.* E kialakult, tömör címadás helyett *Az 1514-beli Magyarország; A Nagyúrral vívott harc; Az élethez írt himnusz; A hitveshez szóló levél* típus már kevésbé is volna alkalmas egy-egy műalkotás (vers, regény, festmény, szobor stb.) címszerű megjelölésére.

Ugyancsak természetes ez a tömörebb szerkezet leltárszerű felsorolásban, jegyzékben, nyilvántartási vagy költségvetési tételekben stb.: *arany-*

óra lánccal; egy kínai findzsa csészealjjal; levesestál fedővel; egy vörösréz kávéfőző ébenfa nyéllel; fényképalbum, ezüst csattal; munkásszállás 80 férfi számára; stb.

b) Közkeletű e szerkezet a szaknyelvi használatban, szinte műszó értékkel meghonosodott kifejezésekben: *költemények prózában; ötös jambusok enjambement-nal;* a szakácsnyelvben különösen gyakori: *főzelék feltétellel; paraj tükörtojással; vese velővel; alma burokban* v. *pongyolában; gomba tojással* (ez utóbbi mellett a hagyományos szerkezetű *gombás tojás* is él). — Így használunk továbbá sok matematikai és egyéb szerkezettípust: a^2 [á a négyzeten]; b^3 [bé a köbön]; *13 : 4* [tizenhárom osztva néggyel]; stb.

c) Akkor sem helytelen ez a szerkezet, ha például névszói állítmányú mondatban fordul elő, és nem zavarja a megértést (Ez a legjobb *szakkönyv a villanyfűtőtestekről)*, vagy ha a szórend, ill. a mondat belső összefüggései lehetetlenné teszik a félreértést (pl.: Nincs derekabb brigádtagunk, mint *ez a fiú itt;* Most következett a záróaktus: a zászló *átadása a csapatkapitánynak).*

d) Elfogadható végül az igétől távolabb szakítva, esetleg különálló hiányos mondatként vagy a mondat végére hagyva. Pl.: rendkívül gazdaságosnak bizonyult a takarmány *tárolása cementsilóban;* megkönnyíti az azonosítást *a záródísz (a rács felső végén),* továbbá a *liliom aránya (a címer bal felén);* „Nádorispán látja *Toldit a nagy fával*" (Arany: Toldi). Határozóragos vagy névutós főnév mellett azonban még ilyen helyzetben sem célszerű jelzői szerepű határozóval élni. Nem valami szerencsés például ez a forma: Nehezebb az azonosítás *a záródísz miatt a rács végén.* Ajánlatosabb, természetesebb ez: Nehezebb az *azonosítás a rács végén levő záródísz miatt.*

3. Mindenképpen helytelen a jelzői értékű hátravetett határozó alkalmazása, ha a jó nyelvérzékű magyarokat megzavarhatja: ha félreértik vagy csak némi töprengés után értik meg helyesen a mondatot. A határozók java részét ugyanis a magyarban először az állítmányhoz kapcsolva igyekszünk értelmezni. *Előadást tartottam az új gépek használatáról a gyárban:* itt a *gyárban* szót az *előadást tartottam* helyhatározójaként foghatjuk fel. Ha a *használatáról* szó jelzőjeként kellene értelmeznünk, a mondat így hangzana jó magyarsággal: Előadást tartottam az új gépeknek a *gyárban való* (v. *gyárbeli) használatáról. A leírás Új-Zélandról még nem érkezett meg;* ebben a mondatban is az *Új-Zélandról még nem érkezett meg* az elsődlegesen várható összefüggés, valóságos helyhatározói értelemben. Ha az idegen mintájú jelzői szerepet helyesen akarjuk magyarul kifejezni, ezt kell mondanunk: *Az Új-Zélandról való (szóló* stb.) leírás (v. *Új-Zéland leírása)* még nem érkezett meg.

4. Mint eddigi példáink is mutatták, e szerkezet nyelvtani megfelelői közül az a leggyakoribb, amelyben az elöl álló határozót a képzőszerű (formaszói) *való* (a *van* ige elhomályosult folyamatos melléknévi igeneve) vagy a világosabban igenévi *levő* stb. mint szabályos jelző kapcsolja a jelzett szóhoz: játék *a tűzzel; a tűzzel való* játék; a szótár *az asztalon; az asztalon levő* szótár; tárgyalás a *küldöttséggel: a küldöttséggel való, folytatandó, folyó,* ill. *folytatott* tárgyalás; találkozás a *főnökkel: a főnökkel való* (esetleg pontosabban, beálló cselekvésre utalva: *leendő,* egyidejűségre: *történő,* befejezettségre: *történt)* találkozás; stb.

a) A jelzői szerepű határozó terjedését régebben az a téves felfogás is erősítette, hogy a *való* használata helytelen vagy nem szép. Kétségtelen, hogy néha egy kissé nehézkes, sűrűn alkalmazva pedig egyhangú is. Ezért némely egyszerűbb határozós szerkezetben egyszerűen elhagyjuk a közvetlenül kapcsolódó *-ás, -és; -tal, -tel;* stb. képzős, igéből származó főnév előtt: *a Holdba* utazás (tehát nem: *a Holdba való* utazás); *táncra* kérés; *vizsgálat alá* vétel; *Budapestre* érkezésedkor; *a színházból* visszajöttödig; egyetlen szóvá forrva: *férjhez*menetel. Ez a forma tömörebb, s szintén hagyományos, magyaros. A kapcsoló elemként használt különféle igenevekkel változatosabban szerkeszthetünk jelzős szerkezeteket, de ezek kevésbé tömörek; amellett a *történő (történt)* használata a hivatali és az értekező nyelvben már szinte zsargonszerű. Tehát: *az ecettel való* v. *végzett* (kevésbé ajánlhatóan: *történő, történt)* vegyítés; *tésztaburokban sütött* pástétom; *alumíniumból való* (v. *vert, készített* stb., esetleg pusztán: *az alumínium)* emlékérem.

b) A határozószók és névutók egy részéből pedig *-i* képzős melléknevet is alkothatunk a *való* helyettesítésére: *azonnali* v. *rögtöni felvétel; éjjeli* (= *éjjel szolgálatot teljesítő)* őrség; *a ház előtti* (= *a ház előtt álló)* fák; *a rendelet szerinti* (körülményesebben: *szerint való)* adócsökkentés; *az engedély nélküli* (nehézkesebben: *nélkül való)* házépítés. A *-ban, -ben* (ritkábban *-ból, -ből)* ragos határozóból ugyanígy melléknevet alkothatunk a *-beli* képzővel: *a kimutatásbeli* (v. *kimutatásban levő, közölt; a kimutatásból való, vett;* stb.) adatok (esetleg még egyszerűbben: *a kimutatás* adatai).

L. még: *-ban, -ben* rag 3. | *-ból, -ből* rag | határozó | *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon | jelző I. 1. c) | *való, levő* stb. | *-val, -vel* rag 5., 7.

Irodalom: Hámori: MNy. 1954 : 419—31; B. Lőrinczy: MMNyR. 2 : 169; Imre: uo. 269; Fábián: Nyelvh.[3] 143; Grétsy: SzaknyKal. 336—9; Rácz: MMNy. 293; Lőrincze: Nyőrs. 386—9; Grétsy: AnyKal. 148.

T. J.

jelzői mellékmondati kötőszók L. *hogy* | kötőszó és utalószó megfelelése | utalószó

jelzői mellékmondat mellérendelés értékében L. vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2., 5. a)

jelzőként használt vonatkozó névmások L. vonatkozó névmás jelzői használata

jelzős összetételek

1. Egyik nagy csoportjukat a csonkult előtagú összetételek alkotják. Ide tartoznak a *bonc-*, *bűv-*, *dics-*, *dörzs-*, *egyen-*, *ét-*, *fegy-*, *fek-*, *göngy-*, *gör-*, *gyógy-*, *gyú-*, *hörg-*, *lend-*, *men-*, *nyug-*, *röp-*, *tám-*, *telj-* stb. előtagú összetételek. Ezek a nyelvújítás idején, többnyire német összetételek nyomán keletkeztek. Előtagjuk önálló szóként nem él, bár némelyikük a régi magyar nyelvben névszóként *(egyen, ét)* vagy igeként *(fek, men, nyug, röp)* élt, legalábbis kikövetkeztethető. Végső soron mindegyikük elvonás útján keletkezett. Ez a szóalkotási mód a régi magyarban és a népnyelvben is előfordult, így nyelvhelyességi szempontból védhető. Régen egyértelműen hibáztatták az ilyen szavakat, ma a meghonosodottság és a pótolhatóság szempontjából egyenként ítéljük meg őket. Javarészük meggyökeresedett és pótolhatatlan, némelyiket azonban egy hagyományos köznyelvi alak kiszorította *(boncjegyzőkönyv: boncolási jegyzőkönyv; gyúszög: gyújtószög;* stb.). A megítélés szempontjai ugyanezek akkor is, ha az összetétel elvonásos előtagja önálló szóvá vált *(rag, tan, táp, táv)*.

Az összetétel előtagjaként gyakran az ikes igék *-ik* rag nélküli, önállóan nem élő töve használatos *(szünnap, tenyészló, tetszhalott)*. Régen ezeket is mind helytelenítették, ma azonban a meghonosult és nem pótolható szavakat elfogadjuk közülük.

Ez a típus átvezet bennünket a teljes igei előtagú *(dug-, fed-, fog-, forr-, hord-, jár-* stb. kezdetű) összetételekhez. Régebbi nyelvművelésünk többnyire ezeket is hibáztatta, bár régi és népnyelvi példára hivatkozva védőjük is akadt. Mai megítélésünk itt is szavanként változik. A meghonosodottak már teljes polgárjogot kaptak, főként ha szakszók *(dughagyma, járőr, kötszer* stb.), de kerülendőnek tartjuk azokat a többnyire régies, elavult összetételeket, amelyek helyett kifejezőbb vagy élőbb, ill. hagyományos szót, szóalakot használhatunk *(forrpont:* (valóságos értelemben inkább *forráspont*, de: *forrpontra* hevültek a szenvedélyek); *gyúpont:* ma már inkább csak *gyújtópont; nagy horderejű:*

kevésbé hivatalosan: *fontos, jelentős; tetszvágy: tetszésvágy* v. *tetszelgés; védbeszéd:* kevésbé régies szóval *védőbeszéd; vonzerő: vonzóerő; zárszó: zárószó* stb.)

A jelzős összetett szóknak erre a csoportjára az jellemző, hogy bár közülük sok meghonosodott, sem az elvonásos, csonkított, sem a teljes igei előtagú összetétel nem vált élő szóalkotási móddá.

2. a) Főnévi jelzős, ill. ezek közé is sorolható összetételeink közül elsőként az *átlag-, él-, hát-, köz-, közép-, lak-, mű-, utó-, vég-* stb. előtagúakról szólunk. Közülük némelyik önálló főnévként él ugyan, de jelzőként többnyire csak összetételekben használatos. Valamikor sokat üldözték ezeket. Legtöbbjük teljesen meghonosodott és elfogadottá vált. Olykor azonban a mellékneves szerkezet természetesebb, jobb. (pl. *átlagregény: átlagos regény).*

b) Nyelvünkben több olyan régi, rövid szó van, amely önállóan már nem él, összetételek előtagjaként azonban annál gyakoribb *(al-, ál-, bel-, kül-, magán-* előtagúak). Némelyik ilyen összetételt régen helytelenítették, a ma is élőket azonban kifogástalannak tartjuk. *tá*

Az *ellen-* és *un-* előtagúalakban a névutó jelzőként használatos. Ez nem vált ugyan nyelvi szabályát, de az ilyen szavak közül a meghonosodottakat elfogadjuk. A *túl* határozószó szintén előfordul összetételi előtagként *(túlerő, túlsúly* stb.). Ez természetes fejleményként hat akkor is, ha részben német tükörfordítás eredménye.

Az *össz-* és *vissz-* előtagú összetételek első része nyelvújítási elvonás eredménye. A szaknyelvekben meghonosodott szóalakokat nem üldözzük, pl.: *összbevétel, összbüntetés, összsúly, össz-szövetségi.* Az *összhang, összkomfortos, összpontosít* ma már köznyelviek. De az *összpénzem* pongyola ehelyett: *összes pénzem.*

A *pót-* szó 17. századi tudatos elvonás a *pótol* igéből. Csak összetételekben fordul elő *(pótkávé, pótmama, pótkocsi, póttag, pótutas* stb.). Ezek hasznos és kifogástalan szavak.

A *kultúr-, mikro-, mini-, szociál-* stb. olyan szavak, amelyek eredetileg csak német vagy egyéb nyelvi tükörfordítások előtagjaként fordultak elő, de példájuk igen termékennyé vált. Különösen a *kultúr-* előtagúakat sokat támadták. Közülük sok valóban jobbal pótolható (pl. *kultúrember: művelt ember; kultúrház: művelődési ház.)* A *mikro-* és a *mini-* előtagúak többsége hasznos és jó szó, unos-untalan használatuk azonban divatjelenség és hiba. Ne felejtkezzünk meg tehát a *kis, apró, törpe, pici* stb. szavakról se! A *szociál-*, valamint az egyéb *-ál* végű, többnyire önállótlan előtagú összetételekről (pl. *normálfilm, reálpolitika)* lásd: *szociál-* előtagú összetételek.

3. A főnévi jelzős összetételeknek egy részét nyelvvédőink azért helytelenítették, mert szerintük helyesen csak *-s* képzős jelzővel vagy előtaggal fejezhetők ki.

Egyik csoportjukat az édességek, sütemények németből fordított vagy ilyen mintájú megnevezése alkotja. Ezek közül helytelen az egyébként kiveszőben *alma-* és *cseresznyerétes* az *almás*, ill. *cseresznyés rétes* helyett. A *cukorsütemény* és a *cukros sütemény* jelentésükben elszakadtak egymástól. Ugyanezt mondhatjuk a *csokoládétorta* és a *csokoládés torta* kifejezésekről is. A *citrom-* és a *vaníliafagylalt*, valamint a *kávé-* és a *tojáslikőr*, meg a hozzájuk hasonló megnevezések azonban már meghonosodtak, nem hibáztathatók.

A főnévi jelzős összetételek másik csoportját a *gázpalack*-féle összetett szavak alkotják. Ezek azt fejezik ki, hogy az utótaggal megnevezett edény vagy tartó az előtaggal jelölt anyagnak tárolására való. Az összetételeknek ezt a típusát régen sokat üldözték, és *-s* képzős jelzőjű szerkezettel igyekeztek őket helyettesíteni. Csakhogy a bírált kifejezések javarészt németből való fordítások ugyan, de jelöletlen birtokos jelzős összetételként a magyarban is kialakulhattak. Ezért a megszokottakat bátran elfogadhatjuk *(gázpalack, levélszekrény*, de: (rég.) *levelesláda)*, a félreérthetőket azonban ajánlatos másképp, világosabban kifejezni *(faláda: fásláda)*. Ha a főneves összetételek mellett a nekik megfelelő melléknévi jelzős alakulatok is létrejöttek s köznyelvivé váltak, szintén ezeket kell pártolnunk. Tehát helyesen: *boroshordó, levesestál, sörösüveg, szemetesvödör, teáskanna*, nem pedig *borhordó, levestál, sörüveg, szemétvödör, teakanna*. Ez utóbbiak többsége persze éppen a helytelenítés következtében meg sem gyökeresedett nyelvünkben.

A „tartalmat" illetően valamivel tágabb fogalmi viszonyt fejeznek ki a *halálveszedelem, karszék, lyukkártya, mesekönyv, rózsakert, tóbarlang, vadkert, verskötet* szavak. Ezek jobbára szintén németből fordított összetételek. Közülük a *lyukkártya, mesekönyv, rózsakert, verskötet* már meghonosult, bár a hagyományosabb *meséskönyv, rózsáskert* és *verseskötet* is járja. A *halálveszedelem, tóbarlang, vadkert*-féléknél ellenben jobbak ezek: *halálos veszedelem ; tavas barlang ; vadaskert*.

L. még: *al-* előtagú összetett szók | *ál — hamis* | *átlag-* előtagú összetett szók | *bel-* előtagú összetett szók | *bonc-* előtagú összetett szók | *bűv-* előtagú összetett szavak | *cukorsütemény* | *cseresznyerétes — cseresznyés rétes* | *csokoládétorta — csokoládés torta* | *dics-* előtagú összetételek | *dörzs-* előtagú összetételek | *dug-* előtagú összetett szók | *egyen-* | *él-* előtagú összetett szavak | *ellen-* előtagú összetett főnevek | *elő-* kezdetű összetett szók | *énekkönyv — énekeskönyv* | *ét-* előtagú összetételek | *fedlap* | *fegy-* előtagú összetett szók | *fek-* előtagú összetett szavak | *forrpont* | *göngy-*

súly | *gör-* előtagú összetételek | *gyógy-* előtagú összetett szók | *gyú-* előtagú összetételek | határozós összetételek | *hát-* előtagú összetett szavak | *hord-* előtagú összetételek | *hossz* kezdetű és utótagú összetételek | *hörghurut* | *indok, indokol, indoklás* | *jár-* előtagú összetételek | *karszék — karosszék* | kételemű kifejezések fokozása | *köt-* előtagú összetételek | *köz-* előtagú összetett szók | *központ — középpont* | *kultúr-* előtagú összetett főnevek | *kül-* előtagú összetett szók | *lak-* előtagú összetett szók | *lát-* előtagú összetett szók | *leltár* | *lendkerék* | *lő-* előtagú összetett szók | *lök-* előtagú összetételek | *lyukkártya* | *magán-* előtagú összetett szók | *men-* előtagú összetételek | *mér-* előtagú összetételek | *mesekönyv — meséskönyv* | *mikro-* előtagú összetett szók | *mini-* előtagú összetett szók | *mű-* előtagú összetett szavak | *nyug-* előtagú összetett szavak | *nyúlgát* | *óv-* előtagú összetételek | *ön-* előtagú összetett szavak | *össz-* előtagú összetételek | összetett szó | *pót-* előtagú összetételek | *rag-* előtagú összetételek | *rak-* előtagú összetett szavak | *rejtjel* | *rózsakert — rózsáskert* | *röp-* előtagú összetett szók | *ruggyanta* | *szénlapát — szeneslapát* | *szociál-* előtagú összetételek | *szün-* előtagú összetételek | *tám-* előtagú összetételek | *tan* kezdetű vagy utótagú összetételek | *táp* kezdetű és utótagú összetételek | *táv* kezdetű és utótagú összetételek | *teakanna — teáskanna* | *teljhatalom* | *tenyész-* előtagú összetételek | *tetszhalott* | *tév-* előtagú összetételek | *típus-* előtagú összetett szavak | *tóbarlang — tavas barlang* | *túl* | *túrógombóc — túrós gombóc* | *utána, után* | *utó-* előtagú összetételek | *üt(ő)ér — verőér* | *vadkert — vadaskert* | *válfaj* | *véd* kezdetű és utótagú összetételek | *vég-* előtagú összetett szók | *verskötet — verseskötet* | *vissz-* előtagú összetételek | *vonzerő* | *zár-* előtagú összetételek

IRODALOM: Búzás; Kovalovszky: NyFK. 169—71; Bárczi: Nyműv. 24; Martinkó: uo. 46; Országh: uo. 178—9; B. Lőrinczy: MMNyR. 1 : 439—55; Grétsy: SzaknyKal. 65—8; Szende: Szóról 57—95; Fábián: Nyelv.[3] 144—51; Tompa: uo. 217; Fodor: Nyr. 1967 : 12—20; MMNyünk 9—11; Kovalovszky: Nyfejl. 155. L. J.

jelzős szerkezet L. jelző

jelzős szerkezet szórendje

1. a) Az egyszerű minőség- és mennyiségjelző mindig a jelzett szó előtt áll: *szerencsés módon; modern regény; húsz forint.* Ez olyan általános szabály, amely ellen beszédünkben nem szoktunk vétetni. Előfordul azonban írásban ez az idegenszerű sorrend: *Ft 20,—*. Táblázatokban, kimutatásokban, könyvelésben ez is elfogadható, de magyar szövegben, hirdetésekben, kirakatokban nem helyes.

Ha a tőszámnév sorszámnévi értékű, akkor a sorozat valamely tagjának megjelölésére ma már bátrabban használhatjuk a megkülönböztető számnév hátravetett — voltaképpen idegenszerű — szórendjét: *Szojuz—9* [szojuz kilenc]. (Az elnevezés egységét itt a nagykötőjellel fejezzük ki, ezzel jelezve, hogy itt nem egyszerűen számjelzőről van szó.) Olyan ez a megkülönböztető sorszámnévi jelző, mint az algebrai indexszám: a_1 [á eggy], a_2 [á kettő]. — Csak látszólag hátravetett jelző van a *Kőbánya alsó, Balatonlelle felső* szerkezetekben. Ezekben ti. elmaradt a voltaképpeni jelzett szó: *pályaudvar, megálló*. Az ilyen tulajdonnevekké vált szervetlen kapcsolatokban a jelzőszerű tag hátravetését már természetesnek és szabályosnak mondhatjuk. — Kevésbé helyes az azonos nevű személyek, valamint a rádióállomások stb. hátravetett számozása, de elterjedtségük miatt nemigen ajánlhatunk jobbat az olyanok helyett, mint *Kovács II, Moszkva III*. — A *postafiók 23* típusú szerkezet helyett — legalábbis szövegben vagy élőbeszédben — helyesebb lenne a számjelzőt előre tenni: *23. (huszonharmadik)* v. *23-as postafiók*. Címzésben legjobb kettősponttal írni: *Postafiók: 23*. Rövidítésben is: *Pf.: 23*, a *Tel.: 111—110* mintájára.

b) A f ő n é v i jelző (olykor összetételi előtagként) szintén a jelzett szó előtt áll: *Szeged város; Malligand-fok* [maligán]. A nemzetközi szabvány szerint így írjuk: *20 °C*, a kiejtése azonban ennek is: *celziusz fok*, s a toldalékos formát is ehhez a kiejtéshez igazítjuk, pl. *20 °C-kal* (írva így is előfordul: *20 Celsius-fok)*.

Nem helyes az olyan idegenszerű elnevezés sem, mint *Hotel Astoria, Hotel Ifjúság*. Nemzetközi névnek és az idegenforgalom érdekeinek megfelel, de magyar szövegbe csak magyar sorrendben illik bele, magyar névváltozatban: *Astoria Szálló, Ifjúság Szálló*. Legföljebb ilyen kettős megoldást tarthatunk elfogadhatónak, feliratként: *Hotel Gellért Szálló*.

2. Más a mondattani szerepe az é r t e l m e z ő jelzőnek, amely a jelzett (értelmezett) főnév után szokott következni, pl. *azt a képet, a tieteket, nézem*. Állhat toldásszerűen, hátul is: *azt a képet nézem, a felsőt*. — L. még: értelmező.

3. Nem ilyen kötött a b i r t o k o s j e l z ő sorrendi helye. Többnyire a jelzett szó előtt áll, de állhat utána is. A birtokos kapcsolat különben sem alkot mindig szoros értelemben vett jelzős szerkezetet; lazább birtokviszony esetén, ha a birtokot vagy a birtokost külön kiemeljük, a birtokos gyakran hátul áll. — Bővebben lásd: birtokos szerkezet szórendje.

4. a) T ö b b j e l z ő esetén a puszta minőségjelzők sorrendje okozza aránylag a legkevesebb gondot. Ha a jelzők külön-külön vonatkoznak a főnévre, a vesszővel elválasztott jelzők sorrendje teljesen szabad, bár

érvényesülhet bizonyos fontossági vagy ritmikai rend: *nagy, komoly feladat* v. *komoly, nagy feladat*. Ha az első jelző az utána következő szószerkezet egészére vonatkozik, akkor nem cserélhető fel a második jelzővel, vesszőt sem teszünk utána: *szép zöld asztal*. Az egy szóból álló jelző lehetőleg ne előzze meg a szószerkezetből (több szóból) állót, mert félreértést okozhat még akkor is, ha élőszóban szünettel, írásban vesszővel választjuk el. Például *az aljas, Kennedy elleni merénylet* helyesebb emígy: *a Kennedy elleni aljas merénylet*.

Mennyiségjelző és minőségjelző együttes előfordulásakor a mennyiségjelző rendszerint megelőzi a minőségjelzőt: *két veterán harcos*. A sorszámnévi jelző helye attól függ, hogy csak a főnévhez tartozik-e, vagy az egész jelzős szerkezethez. *A második földszintes ház* azt jelenti, hogy 'a földszintes házak közül a második'; *a földszintes második ház* pedig azt, hogy 'a házak közül a második, amely történetesen földszintes'. (Ez utóbbi jelentést az előbbi sorrendben természetesebben is kifejezhetjük, de akkor mindkét jelzőt külön hangsúlyozzuk, egy kis szünettel elválasztva őket, írásban pedig vesszőt teszünk közéjük: *a második, földszintes ház*. Ha a második jelzőt mintegy közbevetésként tesszük oda, előtte is, utána is szünetet tartunk, írásban ilyenkor gondolatjelet használunk: *a második — földszintes — ház*. — Tőszámnév és sorszámnév találkozásakor is mást jelent az eltérő sorrend: *két első kötet* inkább azt jelenti, hogy két példány a sorozat első kötetéből. Ha világosan azt akarjuk kifejezni, hogy a sorozat két különböző kötete, akkor az *első két kötet* a félreérthetetlen sorrend.

A több szóból álló, főnevet is tartalmazó igenévi szerkezetet nem előzheti meg a nem rá vonatkozó számjelző: *az Olaszországba vezető két út* helyett nem mondhatjuk helyesen, hogy *a két Olaszországba vezető út*. Vagy pedig mást jelent a kétféle sorrend: *a városunkba vezető két út* és *a két városunkba vezető út*.

Akkor is elöl áll a minőségjelző, ha érzelemmel telített indulatszóval alkot szorosabb kapcsolatot: *De szép két lány ez!*

Máskor is vigyáznunk kell, ha főnevet tartalmazó jelzői szerkezet elé még egy jelző járul. Ha egy plakát *a kötelező gyermekbénulás elleni oltásra* buzdít, józan gondolkodással nem értjük ugyan félre, de mégis hibás, mivel szórendje mást fejez ki, mint amit mondani akar; helyesen: *(a) gyermekbénulás elleni kötelező oltás*.

A névmási jelző megelőzi a melléknévit, gyakran a számnévit is: *ez a jó ember; ez a két ember; olyan sok kiváló ember*. A számnévi jelző állhat előbb is, ha a jelzős kapcsolat egészére vonatkozik: *két ilyen ember*. A szószerkezetből álló, különösen az igenévi jelzőt csak a jelzett szóval együtt ragozható *az, ez*, továbbá *amaz, mindaz, ugyanaz* stb. mutató név-

más előzi meg: *ezek a városban lakó polgárok; azt a tavaly megjelent kötetet.* De: *a városban lakó minden polgár; a könyvből meríthető ilyen tanulságok; a logika iránti ama szenvedély.* Sokkal ritkább és gyakran modoros ez a sorrend: *minden a városban lakó polgár* stb.

b) Ha birtokos jelző is van a többszörös jelzős szerkezetben, a minőségjelzőt oda tegyük, ahova a legszorosabban tartozik. *Évek hosszú során* azt jelenti, hogy sok éven át; *hosszú évek során* inkább azt, hogy hosszúnak érzett éveken át. *Az egész közigazgatás menete* lehet helyes kifejezés is, de legtöbbször inkább esetlen, suta fogalmazás *a közigazgatás egész menete* helyett. *Az idén ünnepelt 200 éves Beethoven születésnapja* még tekinthető élőszóbeli botlásnak fölcserélve a helyes szerkezet sorrendjét: *Beethoven(nek az) idén ünnepelt 200. születésnapja* (szabatosabban: *születési évfordulója)*, vagy még inkább *Beethoven születésének az idén ünnepelt 200. évfordulója.* Hasonlóképpen más ez: *a 20 órakor jelentkező tv-híradó második kiadása;* helyesebben: *a tv-híradó 20 órakor jelentkező második kiadása.*

Intézmények nevében a sorrend attól is függhet, hogy tulajdonnévszerűen, kötött formában nevezzük-e meg az intézményt, vagy szabadon szerkesztett, köznévi megjelöléssel. Pl. *a pesti Vakok Állami Intézete*, de *a vakok pesti intézete.* Ez utóbbi esetben furcsa volna a kisbetűvel írt *pesti vakok intézete*, mert az intézethez nemcsak pesti vakok tartoznak. De ez a sorrend sem egészen hibás, hiszen vannak olyan állandósult köznyelvi (kisbetűvel írt) birtokosjelzős szókapcsolatok, amelyeket nyelvérzékünk szórendi egységnek fogad el. Ezért félreértés nélkül mondhatjuk és írhatjuk: *az idei anyák napja; valamelyik anyámasszony katonája; az egyik orrom lyuka.* Ezek kiejtésében csak arra vigyázzunk, hogy a birtokos jelző kapja a legerősebb hangsúlyt.

L. még: birtokos szerkezet szórendje | értelmező | jelző II. | jelzői értékű hátravetett határozó | névelő szórendi helye | személynevek elemeinek sorrendje

IRODALOM: Szarvas: Nyr. 1885 : 39; Klemm 334—5; Dengl 221; Farkas: Nyr. 1955 : 125—6; Imre Samu: MMNyR. 2 : 283—5, 483; Grétsy: SzaknyKal. 327—30; F[erenczy]. G.: Nyr. 1965 : 137, 270; Lőrincze: Nyőrs. 383—5; Nagy J. B.: Emberöltő 305—6, Dezső: NyK. 1970 : 395—421; HTT. 72; P. Balázs: AnyKal. 147; Grétsy: uo. 148; Kálmán: uo. 149; Grétsy: Népsz. 1977. okt. 23.; Honffy: MN. 1978. jún. 11.

E. L.

jer, jertek L. *gyere, gyerünk, gyertek* | hiányos ragozású igék 4. | *jön* I.

jersey

Ez az angol szó a kötszövött gyapjúkelme elterjedésével került nyelvünkbe. Megtartottuk eredeti írásmódját, annak jeleként, hogy még nem honosodott meg igazán. Kiejtésében gyakori a bizonytalanság, hallani ilyen változatokat: dzsörzi v. dzsörzé, ill. dzsörszi, dzsörszé. Az angol eredetinek megfelelő, megközelítőleg pontos kiejtése: dzsörzi.

j é s í t é s L. kiejtés II. C) 2. a)

j é s ü l é s L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. a)

jobbágy — zsellér L. *paraszt* szinonimái

jobban L. körülírt fokozás | negatív fokozás

jobb (érzésű) L. mértékcsökkentő középfok

jobbnál jobb L. kettős fokozás

jobboldal — jobb oldal

Politikai értelemben, pártállás jelölésére egybeírjuk: *a jobboldal követelései, jobboldali pártok; jobboldaliság.*

Valóságos irányt jelölő értelemben különírt szókapcsolat: *jobb oldalamon, jobb oldali ajtó;* a határozószót azonban egybeírjuk: *jobboldalt.*

Vö. *baloldal — bal oldal*

jobbra — jobbrább L. *-bb(-b)* fokjel 3.

jobb szeretne L. jelöletlen határozó

jócskán L. nyomósító szók

jó- e l ő t a g ú m e l l é k n é v i a l a k u l a t o k

Helyesírásuk és fokozásuk gyakorta okoz gondot. Többnyire különírjuk őket, és a *jó* melléknevet fokozzuk bennük: *jó alakú — (leg)jobb alakú; jó hangzású — (leg)jobb hangzású;* stb. Azokat azonban, melyek a gyakori együttes előfordulás folytán összetétellé tapadtak össze, egybeírjuk: *jóakaratú, jóérzésű, jófejű, jóindulatú, jóízű, jókedvű, jóképű, jómódú* stb. Ezeknek a fokozása ingadozást mutat: rendszerint még az előtagot fokozzuk, s ezáltal az összetett szó újból két elemre bomlik *(jobb érzésű, jobb ízű, jobb módú)*, de némelyiküket mint egészet fokozzuk

és egybe is írjuk *(jóízűbb, jómódúbb)*. Azokat az átvitt értelmű kifejezéseket pedig, melyeknek jelentése több, ill. más, mint az alkotórészek jelentésének összege, nem is igen fokozhatjuk másképpen, mint így: *jóképű — jóképűbb — legjóképűbb* (fiú), nem pedig így: *jóképű — jobb képű — legjobb képű*. Néhány esetben érdekes jelentéskülönbség alakult ki a különírt (konkrét) és az egybeírt (elvont) változat között: *jó szívű* (nem beteg szívű), de: *jószívű* (könyörületes); *jó vérű* (egészséges vérű), de: *jóvérű csikó* (tüzes cs.). Ez az elkülönülés a fokozásban is megnyilvánul: a konkrét jelentésükben a *jó*-t külön fokozzuk *(jó szívű — jobb szívű — legjobb szívű)*, az átvitt jelentésűekben már az összetételként való fokozás a természetesebb: *jószívű — jószívűbb — legjószívűbb*. Hasonló különbség van néhány olyan — alapfokban egybeírt — melléknév fokozásában, mint *jóízű — jobb ízű* (étel), *jóízűbb* (tréfa).

L. még: kételemű kifejezések fokozása

IRODALOM: T[ompa]. J.: NymLev. 185. K. G.

jogában áll L. *áll* terpeszkedő kifejezésekben

jogellenes L. *-ellenes* utótagú összetett szók

jogerős L. *-erős* utótagú összetételek

jogfosztott

A többi jelöletlen határozós összetétel analógiájára keletkezett szó, amely az összetételtípussal együtt meghonosodott, akárcsak a *jogfosztás* összetétel. Nem kifogásoljuk.

L. még: határozós összetételek 1.

joghurt

Török eredetű szó, német közvetítéssel került hozzánk. Innen a ma szokásos *gh*-s írásmód, s ennek alapján vált a magyarban általánossá a voltaképpen szabálytalan ejtés: jokhurt. Helyesírási kézikönyveink a kiejtést követve már nem a török eredetinek megfelelő *jogurt*, hanem *joghurt* alakban írják.

IRODALOM: Ferenczy: Nyr. 1964 : 76—7; uő: ÉT. 1966. 117.

j o g i n y e l v L. szaknyelvek

-jogosult u t ó t a g ú ö s s z e t e t t s z ó k

Két gyakoribb kifejezés tartozik ide, mindkettő német tükörfordítás szülötte, s mindkettő a hivatalos nyelv szava: *igényjogosult (anspruchsberechtigt)* és *nyugdíjjogosult (pensionsberechtigt)*. Hagyományosan a ha-

tározóragos kapcsolat volna a jobb *(nyugdíjra jogosult)*, de mivel újabb, jelöletlen összetételtípusaink közé már beilleszkedtek, bátran használhatjuk őket. Hasonlóképpen elfogadhatók ezek a továbbképzett alakok is: *igényjogosultság, nyugdíjjogosultság*. A *jogosultság* szónak 'jog' értelemben való használata azonban fölösleges körülményeskedés. Tehát *fontos jogosultságok* helyett *fontos jogok*-ról beszéljünk!

L. még: határozós összetételek 1.

IRODALOM: HivKve² 165. G. L.—L. J.

jóhangzás és nyelvi norma

A jóhangzás, az eufónia, ill. a szavaknak, szókapcsolatoknak könnyű kiejthetősége nem alapvető követelménye a nyelvi normának, de jelentős szerepet tölt be beszéd- és írástevékenységünkben. Az írásbeliség növekvő uralma háttérbe szorítja fogalmazásunkban a jóhangzás követelményét vagy legalábbis szempontját. Ez még érthető és megbocsátható a csak néma olvasásra szánt szövegekben (hivatalos iratok, sajtó), de hiba ott, ahol gondolni lehet vagy kell élőszóbeli tolmácsolásra, hangos felolvasásra is (előadás, rádióhír, televíziós riport, színdarab, film stb.). Ilyenkor „belső hallás"-unkkal ellenőriznünk kell az elhangzó szöveg hatását.

1. A jóhangzásnak szerepe volt nyelvünk alakulásában is. A kiejtés könnyebbé tételére való törekvés volt például az indítéka annak, hogy az idegen nyelvekből átvett szavak szó eleji mássalhangzó-torlódását szinte a legutóbbi időkig feloldottuk, azaz nyelvünk történeti fejlődése során a szláv *brat*-ból *barát*, a *gloginyá*-ból *galagonya*, a német *Pranger*-ből *pellengér*, a [szkhola, skola] ejtésű latin *schola*-ból *iskola* lett. Ugyancsak a jóhangzás okából kezdtük el már igen régen az *s, sz, z* végű iktelen igéket a kijelentő mód egyes szám 2. személyében (voltaképp szabálytalanul) ikes ragokkal ellátni: *ásol, hozol, keresel, nézel, teszel, veszel* stb. az eredeti *ássz, hozsz (hozasz), keressz, nézsz, teszesz, veszesz* helyett. De fordítva is: az *illik, múlik, válik* „szabályos" *illel, múlol, válol* formákból a szebb, változatosabb hangzásra való törekvés miatt lett *illesz, múlsz, válsz*.

2. Nyelvhelyességi tanácsainkban ma is fontos helyet kap a rosszul hangzásnak, az egyhangúságnak, a nehézkes kiejtésnek kerülésére való figyelmeztetés. Itt csak egy-kettőre utalunk. Az *e* hangok által teremtett monotónia feloldására élőszóban igen alkalmas és előnyös a zárt *ë*. Alakváltozatokban pedig — ha a köznyelvi szokás megengedi — használjuk az *ö* hangot például az igekötőben: *felemelkedhettetek* helyett *fölemelkedhettetek* [fölemelkëdhettetëk]. Vagy fordítva: *fölöltözködtök* helyett: *felöltözködtök; tök fölső* helyett *tök felső*. A *fényljék, sínyljék* stb. nehezen

ejthető; kerüljük ki! Mondjuk inkább így: *fényes legyen, ragyogjon,* esetleg *fényeljen* v. *fényeljék; sínylődjön, senyvedjen.* (L. még: *csuklik* típusú igék felszólító alakja.) Kerüljük a ragoknak, képzőknek egy mondatban való fölösleges ismétlődését. Rosszul hangzanak például az ilyen birtokos szerkezetek: en*nek* az ember*nek* a küzdelmé*nek* az eredménye, hogy ... (L. még: *-nak, -nek* birtokos jelzői rag I. C) 3.) De rosszul hangzik, olykor szinte komikus hatást kelt a hasonló, ill. azonos hangzású szótagoknak, szóelemeknek a szóhatáron való ismétlődése is: állítsa *csa*tasorba; alapjává vált; A haris*nya Nyanya nya*kára volt tekerve; stb. Néha még nevekben is zavaró az ilyen: Dóka *Ka*talin, Gábor *Bor*bála.

Ha csak a szemnek írunk, nem gondolunk rá, milyen nehézkes az *s* kötőszó kiejtése két mássalhangzó között: *halász s vadász; rizs s burgonya; hús s zsír; sas s sirály;* stb. Ilyenkor *s* helyett írjunk és mondjunk *és* kötőszót! Nem hangzik jól a mássalhangzó-torlódással kezdődő idegen szavak halmozódása sem: *praktikus program, strófastruktúra* stb.

3. A mondatok megalkotásában és összefűzésében is véthetünk a jóhangzás ellen. Babona azonban az, hogy a magyar nyelv a rövid mondatokat kedveli, hiszen a csupa rövid mondatból szerkesztett írásmű felolvasva kellemetlen zakatolásként hat. Arra persze mindig gondosan ügyelnünk kell, hogy mondataink, ha hosszúak vagy sokszorosan összetettek is, jól áttekinthetők és könnyen kimondhatók legyenek. Különösen akkor legyünk nagyon óvatosak, ha hangos felolvasásra, mások számára fogalmazunk. — L. még: hangsúly és szórend II. | szórend VII. 3.

A jóhangzás ellen elkövetett vétség az is, ha prózai mondataink vége rímszerűen összecsendül: mire *előkerült*, az arca *földerült;* mindnyájan ünneplőbe *öltöztek*, s szó nélkül *elköltöztek;* útnak indították *Borba*, a *haláltáborba;* stb.

4. A hangok, szótagok és szavak ismétlésének lehet sajátos művészi funkciója is, ez azonban már nem a nyelvi norma kérdéskörébe tartozik, s ezért kézikönyvünk más cikkeiben foglalkozunk vele.

L. még: alakváltozatok, alakpárok | *e* és *ë* hang | *fel, föl* I. | kiejtés II. D) | nyelvi norma | nyelvi ritmus | zeneiség.

Irodalom: Kosztolányi: Erős V. 277—8; Ferenczy: Nyelvh. 353—7; Lőrincze: ÉdAny. 103—4; StilÚ. 458—60; Szilágyi: AnyKal. 239; Szemere: AkHTört. 34, 79, 104. L. L.

jóízűbb — jobb ízű L. kételemű kifejezések fokozása

jók L. *javak — jók*

jókedv, jókedvű

Az elsőt többnyire egybeírjuk, az ilyen jelzős kapcsolatban is: *széles jókedvében*, de határozóval külön: *igen* v. *nagyon jó kedve van*. Különírjuk akkor is, ha világos, hogy a *jó* melléknév a *kedv* minőségét jelzi: *jó kedvében van*. (Különösen szembeállításként, vagy ha efféle kérdésre felel: *milyen kedve van?*, *milyen kedvében van?*)

A *jókedvű*-t mindig egy szóba írjuk.

L. még: *rosszkedv*, *rosszkedvű*

jól fekszik L. *fekszik*

Joliot Curie

Kiejtése: zsolió küri v. zsolio küri. Toldalékait írásban kötőjellel kapcsoljuk hozzá: *Joliot Curie-nek* stb.

IRODALOM: Ladó: AnyKal. 228.

jól jön ki L. *jól, rosszul jön* v. *üt ki vmi* | *kijön*

jóllehet

Néha kissé körülményeskedő (az egyszerűbb *noha*, *bár*, esetleg *ámbár* helyett), de sokszor nagyon helyénvaló megengedő kötőszó. Éppen mivel már kötőszóvá vált (mondatszerű szerkezetből), utána nem teszünk vesszőt!

L. még: megengedő kötőszók

IRODALOM: Papp L.: ÉdAny. 199—200.

jól néz ki L. *kinéz*

jól, rosszul jön v. **üt ki vmi**

Németes mintájú, de meggyökerezett és általánossá vált kifejezések. A bizalmasabb vagy pongyolább köznyelvben több jelentésárnyalattal használatosak. Ezeknek megfelelő ízesebb és egy kissé változatosabb szinonimák: a) (jól) *sikerül*, ill. *rosszul* v. *nem sikerült*, *kudarcot vall*, *kudarccal jár*, *sikertelen*, *eredménytelen*; *van*, ill. *nincs eredménye*, *hatása*, *haszna*; *jól*, ill. *balul üt ki*; b) *helyes*, *találó*, *jól hat*, *hatásos*, *jól áll* (vkinek), ill. *helytelen*, *nem helyénvaló*, *rosszul hat* v. *áll* (vkinek), *kellemetlen (hatású)*.

L. még: *jól veszi ki magát*

jól veszi ki magát

Németből való tükörfordítás (vö. etw. *nimmt sich gut aus)*. A pongyolább, bizalmasabb szintű városi élőbeszédnek régebben meglehetősen kedvelt fordulata volt, ma már elavulófélben van. Mivel bántó idegenszerűségén a több évtizedes használat sem enyhített, keressünk helyette magyarosabb, nyelvünk szemléletével összhangban levő kifejezéseket. Pl. ehelyett: *Ez a kép itt jól veszi ki magát* (Dieses Bild nimmt sich hier gut aus), mondjuk így: *jól fest* vagy *jól mutat*.

jón L. *ion — jón*

jó r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

Jósika

Az *s* itt [zs] hangértékű. Tehát a név helyes kiejtése: józsika.

L. még: régies helyesírású családnevek 1.

jótáll

Két fő jelentése van: 1. kezeskedik vkiért, vmiért (kissé régies vonzattal: vki*ről*, vmi*ről)*; 2. bizonyos vmiben, meg van győződve róla. Az utóbbi értelemben inkább csak a bizalmas társalgási nyelv él vele. E túlzó jellegű használata valószínűleg nem több múló nyelvi divatnál. Egy időben különösen népszerűvé vált ez a tréfás-komoly fenyegetőzés: *Nem állok jót magamért!*, azaz: dühömben képes vagyok bármilyen meggondolatlanság elkövetésére. Ezt — mint tipikus „társasági nyelvi" közhelyet — az igényesebb beszélők ma már kerülik.

j o t t i s t a — i p s z i l o n i s t a h e l y e s í r á s L. nyelvművelésünk története 2.

József

Mindig nyílt *e*-vel hangzik. Toldalékai magas hangrendűek: *Józsefben, Józsefnél.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 6. a)

jön

I. Alakja, ragozása

1. Az ige köznyelvi *jön* alakja mellett a *jő* alak régiesen választékos, ma irodalmi hangulatú. Pl.: Kunyhóból *jő* mind, aki a Világnak szenteli magát (Petőfi: Palota és kunyhó). A népnyelvben él a *gyün, gyön* változat is.

2. A helyesírás szempontjából fontosabb ragos alakok: *jövök, jössz, jövünk, jöttök, jönnek; jöttem, jöttél, jött; jönnék, jönnél, jönne; jöjj, jöjjön, jöjjetek* stb. Bizalmas nyelvhasználatban: *jösztök; gyere*, régiesen *jer*, ritkán *jere*, nyomósítva *jersze, jöszte*, régies költői alakként *jövel*. — Régies változatok: *jőnek, jőjön;* népies formák: *gyüssz* v. *gyössz; gyüvünk* v. *gyövünk; gyüttök* v. *gyüsztök* v. *gyösztök; gyünnek* v. *gyönnek; gyüjjön* v. *gyöjjön;* stb. A régies elbeszélő múlt: *jövék, jövél, jöve* stb. Határozói igenév: *jöve (ide-, hazafelé jöve), jövén.* Személyragos igei névszó: *jöttöm, jöttöd, jötte* stb.; *jöttében; világra jötte.*

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. d), 2. d) | *gyere, gyerünk, gyertek* | hiányos ragozású igék 4. | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

II. Használata

1. A *jön* ige használatának megítélésekor mindenekelőtt a szónak a *megy*-hez való viszonyát kell tisztáznunk. A nyelvművelés régebben ezt a viszonyt a kelleténél, ill. a megengedhetőnél jobban leegyszerűsítette. A nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló munkák, cikkek áthághatatlan szabályként mondták ki, hogy a *jön* a beszélőhöz való közeledést, a *megy* pedig a beszélőtől való távolodást jelent. Egy másik — valamivel rugalmasabb, de még szintén túlságosan kategorikus — szabály szerint ha mondatunkba az *ide* határozószó illik bele, akkor a *jön* igét kell választanunk, ha pedig az *oda* határozószóval vág egybe a mondat, akkor a *megy* a jó.

Ezek a szabályok így túlságosan szigorúak, s ezért túlzott az a következtetés is, hogy az ezeknek meg nem felelő nyelvi formák mind logikátlanok, sőt idegenszerűek. Logikátlanságról csak akkor beszélhetnénk jogosan, ha a *jön*-nek csakugyan az volna az egyetlen jelentése, hogy valaki hozzánk közeledik, a *megy* pedig valóban csupán a beszélőtől, ill. a szólás helyétől való távolodást jelentené. Csakhogy mind a *jön*, mind a *megy* sok egyebet is jelenthet, ráadásul közlésünk módját számos egyéb, nyelven kívüli szempont is befolyásolhatja. A beszélőhöz való közeledés érzékeltetésén kívül élhetünk a *jön* igével például akkor, ha a hallgató szempontját érvényesítjük, vagyis odaképzeljük magunkat a hallgatóhoz. (Ha egy barátom telefonon kimenti magát meghívásunk alól, erről jogosan tájékoztatom a környezetemben levőket így: A barátomnak váratlan külföldi vendégei *jöttek*, ezért, sajnos, nem látogathat meg bennünket.) Használhatjuk a *jön* igét számos egyéb sajátos szituáció, átképzelésen alapuló helyzet érzékeltetésére is, függetlenül attól, hogy a kérdéses használatban a közeledés vagy a távolodás mozzanatának van-e nagyobb szerepe, ill. hogy ezek valamelyikének van-e szerepe egyáltalán. Ha ezt kérdezem: „Nem *jöttök* a hét végén a Mátrába síelni?", akkor a *jön* ige használatával azt jeleztem, hogy én is megyek, vagyis hogy közös kirándulásra gondolok. Ha az előbbi mondatban a *jön* helyett

a *megy* igét használom, ezzel egyúttal azt is közöltem, hogy én nem megyek. Itt tehát a *jön* és a *megy* közti választás nem a közeledés vagy a távolodás jelzésére szolgál. Még számos más olyan beszédhelyzet is akad, amely nem vagy csak korlátozott mértékben teszi lehetővé a közeledés és távolodás szempontjának érvényesítését. Így például a *jön* a soron következést jelzi ebben: Előbb Ön következik, majd a bácsi, utána pedig én *jövök*. Az igekötős igék használata sokszor szintén ellentmond a leegyszerűsített szabálynak: Zoliékhoz már *megjött* az értesítés (esetleg: *megérkezett*, de semmiképpen sem: *megment)*; egészen jól *belejött* (vagy: *beleszokott*, *belemelegedett*, de nem: *belement)* a munkába; stb. A szólásokkal, állandó szókapcsolatokkal ugyanez a helyzet: *nem jött álom a szemére; rájött a bolondóra; kapóra jön;* ill.: *cigányútra ment* a leves; *füstbe ment* a terv; stb.

Nagy általánosságban persze érvényes az a megállapítás, hogy a *jön* elsősorban a beszélő felé, a beszélővel együtt történő vagy az elbeszélés szóban forgó színhelye felé közeledő mozgást fejez ki, a *megy* pedig a beszélőtől vagy a helyszíntől való távolodást. Ez azt jelenti, hogy ha semmilyen más, keresztező szempont nem érvényesül beszédünkben, akkor általában a fenti megkülönböztetés irányadó. Ennek alapján értjük meg s tartjuk természetesnek az olyan kifejezéspárokat, mint pl.: hozzánk *jön* — hozzájuk *megy*, az iskolából *jön* — iskolába *megy*, külföldről *jön* — külföldre *megy*. Ezért érezzük a *Gyere már!* felszólításra ezt a feleletet helyesnek: *Megyek már!*, nem pedig ezt: *Jövök már!* Ezért tartjuk az utcán, búcsúzáskor elhangzó *Eljössz hozzánk holnap?* kérdésre pontatlannak az *Eljövök* választ, s helyesnek ezt: *Elmegyek*. Üzlet ajtajában kifogástalan az *Azonnal jövök!* felirat, mert az elárusító azt jelzi ezzel, hogy elment ugyan, de rövidesen visszajön. Olyan hirdetésben azonban, amelyben a kereskedő vagy az iparos a megrendelő személyhez ígérkezik, nem a *Hívásra házhoz jövök!*, hanem a *Hívásra házhoz megyek!* forma a természetes, kifejező. Az effélék a kevésbé igényes nyelvhasználatban — főleg a budapesti nyelvben — eléggé gyakoriak, de, bár jórészt belső fejleménynek látszanak, nem ajánlhatók. Csak olyankor tanácsos a *megy* helyett az előbbinek rovására terjeszkedő *jön*-t használni, amikor a *megy* döccenőt, zavart okozna a megértésben.

2. A *jön* igével alkotott kifejezések közt elég sok a németesség. Emellett közös szépséghibájuk, hogy a *jön* ige egyik leggyakoribb szavunk; meglehetősen általános jelentéstartalma miatt szinte mindenes szerepűvé vált, szürkévé kopott. Néha csak egy tartalmatlan, szószaporító segédigének a szerepét tölti be. Ezért kívánatos, hogy a kifejezést, ha a mondanivaló lehetővé teszi, megfelelő egyszerű igével helyettesítsük, ill. a *jön* igét más, tartalmasabb, kifejezőbb, színesebb szóval cseréljük fel.

Divatba, szokásba jön. Általánosan használt és elfogadott kifejezés. Egy kissé választékosabban: *divat(tá), divatos(sá), szokás(sá), szokásos(sá) lesz,* ill. *válik.*

Dühbe, haragba, indulatba, izgalomba, méregbe jön vki. Általánosan elterjedt, köznyelvi, de egy kissé színtelen és idegenszerű forma. Jobb helyette a megfelelő egyszerű ige vagy más, ízesebb, szemléletesebb, változatosabb kifejezés: *megdühödik, feldühödik, dühös lesz; dühbe gurul; megharagszik, haragra lobban; felindul, elfogja, elragadja az indulat; felizgul, izgulni kezd; megmérgesedik, fölmérgesedik, mérges lesz, elönti a méreg.*

Eszébe jön. Szebben, magyarosabban: *eszébe jut, eszébe ötlik, eszébe, villan.*

Észhez, észre jön vki. Ízesebben, magyarosabban: *föleszmél, föléled, felocsúdik, kijózanodik; eszmélni kezd; eszére, eszéhez, eszméletre tér.*

Figyelembe, számításba, tekintetbe jön. Idegenszerű, de általános, elfogadott, szólamszerű kifejezések. Egyszavas, változatosabb szinonimáik: *fölmerül, fölvetődik; számít, fontos, lényeges, jelentős.*

Forgalomba jön vmi. Kissé választékosabb és változatosabb a *jut* vagy a *kerül* igével.

Forgásba, lendületbe, mozgásba, rezgésbe stb. *jön.* Általánosan elfogadott — bár idegenszerű — formák, főként a szaknyelvben. Erős köznyelvi ízű megfelelőik: *forogni, lengeni, mozogni, rezegni kezd; megmozdul, megindul, elindul, nekiindul;* (átv.) *nekilendül, belelendül, belejön, belemelegszik* vmibe.

Vmilyen *gondolata, ötlete jön.* Színtelen, lapos kifejezések. Szebben, ízesebben: vmi *gondolata, ötlete támad.*

Gyanúba jön vki, vmi. Kifejezőbb, szabatosabb, pontosabb emígy: *gyanús(sá) lesz,* ill. *válik* vki, vmi; *ráterelődik a gyanú* vkire, vmire.

Gyulladásba, izzásba jön vmi. Idegenszerű. Helyesebben: *gyulladt lesz* vmi; *izzani kezd* vmi.

Ide jön (pl. az asztal). Jobb így: *ide kerül, itt lesz a helye.* Természetesen kifogástalan 'érkezik' értelemben. Pl.: Péter ma este *idejön.*

Jókor, jól, ill. *rosszkor, rosszul jön* vkinek vmi. Szürke sablonkifejezések. Ízesebben, szabatosabban: *kapóra jön; a legjobbkor érkezik, történik vmi; éppen időszerű; most van rá (leginkább) szükség; most a leghasznosabb;* ill. *erre, sajnos, nem számítottam; erre számítottam (a) legkevésbé; ez nem történhetne rosszabbkor* v. *alkalmatlanabb időben;* stb.

Kedve jön vkinek vmire. Nem helytelen, de ízesebb, változatosabb így: *kedve támad* v. (biz.) *kerekedik, szottyan* vmire.

Közel v. *a közelébe (sem) jön* v. *jöhet* vki, vmi vkihez (főként tagadó alakban). Elfogadható kifejezésforma, de vannak egyszerűbb, ill. válto-

zatosabb megfelelői: (értékben, jelentőségben) *meg (sem) közelít* vki, vmi vkit, vmit; *megközelítően* v. *megközelítőleg sem, egyáltalán nem* v. *korántsem olyan, mint; távol áll* v. *van* vki, vmi vkitől, vmitől; *nem hasonlítható össze* vki, vmi vkivel, vmivel.

Magához jön. Magyarosabban, szebben: *magához tér.*

Összeütközésbe jön vkivel, vmivel. Helyesebb, magyarosabb az egyszerű ige: *összeütközik* vkivel, vmivel.

Rendbe jön vki, vmi. Általános köznyelvi forma. Változatosabb, pontosabban árnyalt, magyarabb megfelelői: 1. vki *jobban lesz, magához tér, (egészségi) állapota javul, meggyógyul;* 2. vmi *(el)rendeződik, megoldódik, elintéződik.*

Sokba, többe, két forintba stb. *jön.* Kifejezőbb, természetesebb a *kerül* igével.

Sor jön vkire, vmire v. *sorra jön* vki, vmi. Jobb a *kerül* igével vagy másként: vki, vmi *következik.*

Szóba jön vki, vmi. Helyesebb a *kerül* igével.

Tisztába jön vki vkivel, vmivel (vö. német *ins Klare* v. *Reine kommen).* Kerülendő idegenszerűség. Szemléletesebben, magyarosan: *meg-* v. *kiismer* vkit, vmit; *átlát* vkin, vmin; *megért* vkit, vmit; *tisztáz* vmit; *tisztán lát* vmit v. vmiben; *belelát* vmibe; *ráeszmél* vmire.

Tudomására jön vkinek, vminek vmi. Jobb *jut*-tal vagy egyszerű igével: *megtud* vki, vmi vmit; *értesül* vki, vmi vmiről.

Tűzbe jön vki. Megszokott, de idegenszerű, nem szemléletes szerkezet. Kifejező, árnyalt, ill. választékosabb, magyaros szinonimái: 1. *nekitüzesedik, fölhevül, heveskedni kezd; elfogja, elragadja a hév, indulat, lelkesedés, szenvedély;* 2. *haragra lobban, tüzelni, tüzeskedni kezd.*

Zavarba jön vki. Idegenszerű, de általánosan használt kifejezés. Helyette inkább ajánljuk: *megzavarodik* vki, *belezavarodik* vmibe, *megzavar, zavarba ejt* vkit vki, vmi.

L. még: *bejön* | *kijön* | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Molnár: Msn. 1943 : 144—5; Szepesy: Nyr. 1969 : 423—38; Lőrincze: Nyőrs. 317—8; Szabó T. A.: AnyÉl. 80; Ferenczy: AnyŐrj. 230—1; Szepesy: Nyr. 1977 : 1—9; Kapás: Nyr. 1978 : 395—407.

F. G.—K. M.—Sz. L.

jöszte, jövel L. *gyere, gyerünk, gyertek*

jöttelek (megnézni stb.) L. tárgyas vagy alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2.

jöttment — jött-ment

Különböztessük meg a névszóvá lett egybeírt alakot és a kötőjellel kapcsolt ragozott összetett igét: *jöttment csavargó; a jöttmenttel nem állt szóba;* de: *jött-ment ott a nép.*

jöveszt

A *jön* ige *jöv-* tövéből *-eszt* műveltető képzővel keletkezett a nyelvújítás korában, a *növeszt* mintájára, eredetileg 'termel' értelemben. Ma csak a bányászati szaknyelvben használatos, 'szenet, ércet termel ki' jelentésben. Ott nélkülözhetetlen szakszónak számít a *jövesztés*-sel és egyéb származékaival együtt.

j ö v e v é n y s z a v a k

1. A népek és a nyelvek állandóan érintkeznek egymással, s az érintkezés során új tárgyak, fogalmak és cselekvések megismerésével kölcsönösen átvesznek szavakat egymás nyelvéből. Nincs a világon olyan élő nyelv, amelybe ne került volna át más nyelvekből több-kevesebb szó. A nyelvek életében tehát természetes jelenség s állandó folyamat ez a legrégibb időktől napjainkig.

2. A mai magyar nyelv szókincsének is csak egy része, mégpedig kisebb része való nyelvünk legősibb rétegéből, nagyobb része az idők folyamán más nyelvű népekkel való hosszabb-rövidebb érintkezés, együttélés során, ennek következményeként alakult ki. Évszázadok, évezredek során változtak őseink életkörülményei, megváltoztak gazdasági, társadalmi viszonyaik, bővültek a világról való ismereteik, de tágult szellemi látóhatáruk, s bonyolultabbá vált a gondolkodásuk is. Mindez nyelvüknek bővülésével, differenciálódásával, elsősorban szókincsük gazdagodásával járt együtt. A szókincs újabb elemeit annak a népnek nyelvéből vették át, amelynek közvetítésével az újabb fogalmakkal megismerkedtek. Az idegen nyelvből származó, de nyelvünkben már meghonosodott, nyelvünk rendszerébe beleilleszkedett szavakat nevezzük j ö v e v é n y s z ó k -nak.

3. A mai átlagos nyelvérzékű ember tudatában a szókincs két nagy csoportra oszlik: magyar szavakra és idegen szavakra. Ezekben a mondatokban: a *modern technikában* fontos szerepet tölt be a *rádió*, a *televízió*, a *telefon* és a *radar;* a mezőgazdaság ezer új *kombájnt* és *traktort* kapott; az *agitátorok propagandát* folytatnak a *klerikális reakció* befolyása ellen — a *technika, televízió, radar, kombájn, agitátor, reakció* szavakról tudjuk vagy érezzük, hogy idegen eredetűek. Viszont ezekben a mondatokban *az anya epret vesz az üzletben, és hazaviszi fiának; iskola után elsétálunk a piacra, és friss gyümölcsöt vásárolunk* — minden szó magyar szóként él a

mai beszélő tudatában. A történeti vizsgálat fényében azonban némiképp máshogy áll a dolog. Az első mondatban valóban eredeti magyar szavak vannak, mégpedig a finnugor együttélés korából való az *anya, eper, vesz, haza, visz, fia,* és finnugor *(űz-)* tőből képzett belső keletkezésű szó az *üzlet* (az *és* kötőszó ismeretlen eredetű). A második mondat szavai ellenben eredetileg nagyrészt idegen szavak voltak nyelvünkben: az *iskola* latin, a *sétál* szláv, a *piac* olasz, a *friss* német, a *gyümölcs* török, a *vásár* iráni eredetű (az *után* a finnugor eredetű *út* származéka). Történeti szempontból tekintve tehát nyelvünk szókészlete eredeti (mégpedig az uráli korból származó és ún. belső keletkezésű, vagyis a magyar nyelv külön életében létrejött vagy alkotott) szavakra, valamint idegen eredetű szavakra oszlik. Az idegen eredetű szavak ismét két nagy réteget alkotnak: az egyik a jövevényszavak, a másik az idegen szavak rétege.

4. A jövevényszavak (vagy kölcsönszavak) más népekkel való (többnyire régebbi) érintkezés nyomai nyelvünkben, és olyannyira meghonosodtak, hogy idegen eredetüket mai nyelvérzékünk már nem tartja számon, s nem különíti el őket nyelvünk eredeti elemeitől. A jövevényszavak az alapszókincsbe is bejuthatnak, s idegen voltukat legtöbbször már csak a történeti nyelvvizsgálat tudja kimutatni. Jövevényszavak nyelvünkben például az alábbiak:

a) török eredetűek: *bika, ökör, túró, sajt, tyúk, oroszlán, béka, búza, gyümölcs, szőlő, bor, kapu, harang, gyűrű, tanú, betű, szám, kar, nyak, kicsi, apró, öreg, kék, sárga, bátor* stb.;

b) szláv eredetűek: *gabona, bab, uborka, káposzta, barack, szilva, gomba, bárány, kacsa, macska, medve, patak, udvar, konyha, ablak, asztal, ebéd, kolbász, szalonna, ruha, család, mészáros, kovács, kalapács, borotva, pénz, pap, karácsony, német, szabad, drága* stb.;

c) latin eredetűek: *templom, kápolna, iskola, kollégium, tábla, tinta, ceruza, juss, uzsora, tégla, lámpás* stb.;

d) német eredetűek: *polgár, pék, drót, selejt, kastély, torony, tánc, cukor, perec, páncél, pisztoly, zsákmány, cél* stb.;

e) francia eredetűek: *lakat, kilincs, szekrény, mécs, tárgy, zománc, paraj* stb.;

f) olasz eredetűek: *trombita, bástya, tréfa, bárka, gálya, narancs, füge, datolya, mandula, mazsola, dús* stb.

5. Annak megállapítása, megítélése, hogy valamely szó jövevényszó-e, bonyolult feladat: körültekintő és sokszor hosszadalmas kutatómunkának az eredménye. Az idevágó számos feladat közül a legfontosabb annak eldöntése, hogy mely nyelvből került át a jövevényszó, amely mindig olyan eredetűnek számít, mint amely nyelvből közvetlenül került át.

Paprika szavunk eredete például végső fokon az indiai nyelvekre nyúlik vissza, onnan került át a perzsa, az arab és a török nyelvekbe, majd az újgörögbe, onnan pedig a balkáni nyelvekbe. A magyarban azonban a *paprika* szót szerb-horvát eredetűnek minősítjük, mert mi közvetlenül onnan vettük át.

A legnagyobb nehézséget a jövevényszavak és az idegen szók elhatárolása jelenti. Egyrészt azért, mert a nyelvérzék szubjektív állásfoglalásán kívül nincs biztos, objektív fogódzónk a két csoport szétválasztására. Másrészt pedig azért, mert csupán időbeli különbség van közöttük: hiszen minden, még a leghonosabb jövevényszó is először (a nyelvérzék számára szokatlan) idegen szóként jelenik meg, s csak lassan, fokozatosan, számos átmeneten keresztül alakul át meggyökeresedett jövevénnyé. Ezért a jövevényszavakat és az idegen szavakat csak két szélső pólusnak tekinthetjük, amelyek között az átmeneti kategóriák változatos sora helyezkedik el. Az ide tartozó szavakról olykor nem is lehet eldönteni, vajon inkább meghonosodott jövevények-e már, vagy kirívó idegenek-e még; pl.: *rádió*, *sport*, *autó*, *rúzs*, *kombájn*, *export*. Ilyenkor legföljebb azt állapíthatjuk meg róluk (több-kevesebb valószínűséggel), hogy mennyire állnak közel a jövevényszóvá váláshoz.

6. Az idegen szók és a jövevényszavak megkülönböztetése nemcsak tudományos probléma, hanem fontos kérdés a nyelvművelés szempontjából is. Az idegen szók esetében a használat komoly megfontolást kíván a szükségesség, alkalmas magyar megfelelő hiánya, sajátos jelentésárnyalatuk vagy stiláris hangulati értékük tekintetbevételével. A jövevényszókká befogadott, általánosan megszokott, nyelvünkhöz idomult vagy teljesen beolvadt, szókincsünknek hasznos, sőt nélkülözhetetlen tagjaivá lett idegen elemek ellen viszont fölösleges és káros küzdenünk, még ha tudjuk is, hogy valamikor más nyelvből kerültek hozzánk. A nyelvi norma és a helyesség szempontjából nem teszünk, nem tehetünk semmi különbséget a jövevényszavak és szókincsünk ősi elemei közt, s az idegen szavakkal szemben egységesen ítéljük meg őket.

L. még: idegen szavak | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | nemzetközi szavak

Irodalom: Bárczi: Szók.; Fábián: NyFK. 49—60; Bárczi: IskNyelvm. 174—8; uő: MNyÉletr.; Berrár: MNyTört. 254—306; Fábián: MMNy. 485—9. É. Z.—K. M.—L. L.

jövevény szólások L. frazeológiai idegenszerűségek 3.

jövőbeni — jövőbeli L. *-i* képző ragos szókon, határozószókon és névutókon

jövő idő

1. A beszédbeli helyzet, ill. a beszélőnek a mondanivalóhoz viszonyított sajátos időbeli helyzete szerint szinte minden igealak vonatkozhat a (viszonyított) jövőre. Pl.: szívesen *elmennék* én is a jövő heti előadásra; Ha majd *elolvastad* a könyvet, hozd el!; *Elgyere* ám! Szorosan véve azonban csak a kijelentő mód jövő idejéről beszélünk, mert ennek van külön alaki eszköze.

a) A jövő időnek legáltalánosabb, természetes kifejezője a jelen idejű igealak, amelynek jövő-értékét a beszédhelyzet, a mondatszerkezet vagy a megfelelő határozó *(majd, holnap, jövőre, a következő héten, munka után* stb.), ill. a mozzanatosságot vagy a befejezettséget jelző igekötő adja meg. Pl.: *mihelyt* készen leszek, *elmegyünk;* a *hó végén* előadást *tartunk; megyek, megfürdök; este felszaladok* hozzád; *elmondod majd*, miről volt szó?

b) Gyakori a *fog* segédigéből és a ragozandó ige főnévi igenevéből álló, összetett jövő igealak *(látni, kérni fog)*. Ez a 18. századtól kezdve terjedt el nagyobb mértékben, s egy időben helytelenül németesnek gondolták. Ez a nézet — amely egyébként még napjainkban is felbukkan — nyelvi babona. A *fog*-os jövő valójában hasznos és szükséges igealak. Főképp akkor használatos, ha föltétlen, nyomatékos a közlés, vagy ha valószínűséget fejez ki. Pl.: estére már *el fog állni* az eső; Ne félj, *el fog menni!;* „Még jőni kell, még *jőni fog* Egy jobb kor" (Vörösmarty: Szózat).

Ne használjuk azonban az összetett jövőt különösebb ok nélkül vagy nehézkes, rosszul hangzó kapcsolatokban (pl.: ki *fog* majd *kelleni tisztítani* a ruhát; *meg fogom fogni* a korlátot), s ajánlatos elkerülnünk — mert fölösleges — a mozzanatos vagy a befejezett igék jövő idejének *fog* segédigével való szerkesztését is. Pl.: mindjárt *be fog jönni* (egyszerűen: *bejön);* Ha *meg fogsz moccani* v. Ha *moccanni fogsz*, jaj neked! (helyesen: Ha *megmoccansz* v. Ha csak *egyet moccansz*). Helytelen a *lesz* igének ilyen jövő alakja is: Mikor *fog* vége *lenni?* (= mikor *lesz* vége?)

L. még: nyelvművelő babonák 6.

c) A múlt század végére elavult a reformkorra még oly jellemző *-and, -end* jelű jövő idő. Pl.: Ottó . . . holnap *elutazand* (Arany: Bánk bán-tanulmányok); Kedved majd *követendi* gyász (Petőfi: A tintásüveg). Ma legfeljebb régiesítő stilizálásként bukkan fel, vagy humoros szövegben ugyancsak stíluselemként.

d) Ritka, régies és idegenszerű formaként előfordul némely kifejezésben s főként az irodalmi nyelvben az *-andó, -endő lesz*, ill. — múltbeli utóidejűség kifejezésére — *andó-, -endő volt* szerkezet is, a cselekvés, történés beálló, szükséges vagy tervezett voltának éreztetésével. Pl.: a kérdés a jövő ülésen *lesz megvitatandó;* csak két nap múlva *volt megérke-*

zendő; Mikor *leszen eljövendő?* Vezess el, merre *vagy szállandó* (Vörösmarty: Szép Ilonka); Már-már gazdát *volt cserélendő* (Mikszáth: A fekete város); Azt akarta, hogy higgyenek ... abban, amit ... *megírandó volt* (Kosztolányi: Kortársak I.). Kerüljük az ilyen bonyolult, mesterkélt kifejezésmódot. — L. beálló melléknévi igenév.

2. a) A jövő idő alakja — főként a *fog* segédigével szerkesztett — az idővonatkozáson kívül és a kijelentést nyomósító vagy valószínűsítő szerepén kívül (lásd: 1. b) kifejezhet még nyomatékos biztatást vagy fenyegető parancsot is. Pl.: Ne búsulj, *meg fogjuk nézni* a filmet!; Azonnal *lemész!; Meg fogod enni* az egészet! Előfordul olykor szerény, túlzottan udvarias kérésben is (pl.: egy darab kenyeret *fogok kérni;* még néhány napi türelmet *fogunk* kérni), ez a használata azonban modoros, finomkodó.

b) A *lesz* ige kifejezhet föltevést, valószínűséget, ill. bizonytalanságot is: itt *lesz* valahol *(elásva, elrejtve);* Ő *lesz* az!; Ki *lesz* (olyan) bolond, hogy elmegy (v. elmenjen) ilyen időben?

c) A *lesz* igével szerkesztett, jövőre utaló állapothatározó kifejezések helyességéről és használatáról lásd: határozói igenév I. C) 2.

L. még: igeidők váltogatása, keveredése

Irodalom: Kovalovszky: NyFK. 156; Nagy J. Béla: uo. 356; Ruzsiczky: MNy. 1955 : 233; Bánhidi: Pais-Eml. 201; Tompa: MMNyR. 1 : 495—6; Kovalovszky: Nyelvh.[3] 188—9; Kossa: MM. 247—9; Kálmán: Nyr. 1972 : 392—404; Grétsy: AnyKal. 154; Bárczi: Nym. 8; Rácz: NyünkVil. 211—3. K. M.

jövő — jövendő

Mindkét szó használatos melléknévként és főnévként. A *jövő* a köznyelvben él, a *jövendő* pedig a régies, választékos stílus szava; melléknévként azonban ritka. Pl.: Évek, ti még *jövendő* évek (Arany, verscím); Vár rám is egy *jövendő*, szomorú, boros este (Tóth Árpád: Ady Endrének).

j-s és j nélküli birtokos személyrag L. tő- és kötőhangzóváltakozások II. A) 1. c), 2. c), B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

jugoszláviai magyarok nyelve L. külföldön élő magyarok nyelve II.

juh

A szó végén és szóbelseji mássalhangzó előtt sohasem ejtjük a *h*-t (pl. *juhsajt* [jusajt], *juhnak* [junak], *juhval* [juval]). Ezért a *juhhús*-ban is rövid a *h: juhús*. Toldalékos alakban magánhangzó előtt kiejtjük a *h*-t:

juha, juhász, juhok, juhocska. Összetételben azonban magánhanzó előtt sem kell kiejteni: *juhakol* [juakol], *juhállomány* [juállomány].

L. még: *h* 2. b)—c)

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 275—6.

juhar — ihar, jávor

Mindhárom szó ugyanazt a fafajtát jelenti. A *juhar* változat a köznyelvi, az *ihar* és a *jávor* nyelvjárási alakok. Az utóbbi azonban használatos a köznyelvben is, választékos hangulattal. Ez a változat alakilag már annyira eltávolodott a *juhar*-tól, hogy leíró szempontból külön szónak számít.

juhász

A köznyelvi és általánosan használt *juhász* szónak a népnyelvben *ihász* változata is él. Családnévként ez utóbbi is gyakori.

-juk, -jük — -uk, -ük birtokos személyrag L. tő- és kötőhangzóváltakozások II. A) 1. c), 2. c), B) 1. a), 2. b), 3., 4. b), 5., 6. c)

Julianna — Juliánna L. névváltozatok

jumper

A kötött, ujjas női kabátnak elavulóban levő, angol eredetű neve. Kiejtése: dzsömper. Toldalékai ennélfogva magas hangúak: *jumperbe, jumperrel* stb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. a)

Jurisics

Régi írásmódja *(Jurisich)* nem volt következetesen állandó, ezért ma inkább fonetikusan írjuk. Kiejtéséhez igazodik *-val* ragos alakja is: *Jurisiccsal*, ill. ha régiesen írjuk, *Jurisichcsal.*

L. még: régies helyesírású családnevek

IRODALOM: Ladó: AnyKal. 229.

juss

A *jog* latin eredetű, népies, régies megfelelője. Személyragos alakjai: *jussom, jussod, jussa* stb.; tárgyragos alakja *jusst* v. *jussot*, népies igei származéka: *jussol* 'örököl'.

IRODALOM: Mikesy: Msn. 1949 : 27—8.

Justh L. régies helyesírású családnevek 1.

jut, juttat terpeszkedő kifejezésekben

Az eléggé általános jelentésű *jut* ige igen sok szókapcsolatban szerepel, gyakran a még tágabb és általánosabb jelentéskörű *jön*, ill. *kerül* igének szabatosabb, nyelvhelyességi vagy stiláris szempontból jobb megfelelőjeként is (pl.: *felszínre, napfényre, nyilvánosságra jut*, ill. *jön* v. *kerül).* — L. *jön* II. 2. | *kerül* terpeszkedő kifejezésekben.

E kifejezések többségében a *jut* ige helyén műveltető származéka, a *juttat* is állhat, ezért ezt a két típust együttesen tárgyaljuk. Nem ejtünk szót viszont a *juttat* igét tartalmazó szólásokról, valamint magyaros szemléletű, logikus és kifejező szókapcsolatokról (pl.: *állásba* v. *álláshoz, célba* v. *célhoz, dűlőre, hatalomra, lélegzethez*, vmilyen *sorsra juttat* vkit); ezeknek használata ui. egészen természetes és kifogástalan.

A *jut* igével is nagyszámú szólás keletkezett. Ezek természetesen helyesek, s nem is pótolhatók egyszerű igével sajátos stiláris értékük elvesztése nélkül (pl.: *dűlőre, ebek harmincadjára, holtvágányra, koldusbotra*, vmilyen *sorsra, a tönk szélére jut).*

A nem ezek közé tartozó, hanem sajátosan és elsődlegesen a *jut(tat)* igével szerkesztett kifejezéseknek a helyességét, ill. szükségességét főként azon mérlegelhetjük, hogy a *jut(tat)* a cselekvésfogalmat kifejező igei névszó mellett csupán visszaigésítő, ill. segédigei szerepet tölt-e be, vagy pedig többé-kevésbé érzékelhetően érvényesül benne az eredetibb, konkrét jelentés ('vhová [el]jér, kerül', ill. '[vmilyen állapotba] hoz'). Az ide tartozó gyakoribb kifejezéseket a következőkben külön-külön értékeljük.

Árvaságra, özvegységre jut. Régi, hibátlan kifejezés. Egyszerű igével: *elárvul, megözvegyül.*

Befejezéshez jut(tat). Mesterkélt, papirosízű forma. Természetesebben, egyszerű igével: *befejeződik, elkészül, bevégződik* vmi, ill. *befejez, bevégez, elkészít* vmit.

Bizonyosságra jut vki (vmiben, vmi felől). Eléggé ritka kifejezésforma, Helyesebb, természetesebb egyszerű igével: *megbizonyosodik* vki (vmiről, vmi felől).

Egyetértésre (vmilyen) *egyezségre, megegyezésre, megállapodásra jut* (vkivel, vmivel). A hivatalos nyelvben és a sajtóban általános, helyes kifejezésforma. Egyszerű, köznyelvi igével: *megegyezik, megállapodik* (vkivel, vmivel).

Elintézésre jut vmi. Mesterkélt forma, akárcsak a *kerül* igével szerkesztett hasonló kifejezés. Helyesen, természetesen: *elintéződik* vmi, ill. — ha a szövegkörnyezetbe jól beleilleszthető — *elintéznek* vmit.

Érintkezésbe, kapcsolatba jut(tat) vkivel, vmivel. E kifejezéseknek *jut* igés változata ma már egészen természetes, nem kifogásolható. Némileg mesterkélt szerkezetek azonban a műveltető *juttat* formát tartalmazó

érintkezésbe, kapcsolatba juttat szófordulatok. Ezek helyett természetesebb, magyarosabb megoldásként kínálkozik az *érintkezést, kapcsolatot hoz létre, teremt; közvetít* vkik, ill. vki, vmi között.

Értésére, tudomására jut(tat) vkinek vmi(t) (kissé hiv., vál.). Jó kifejezésformák. Egyszerű igével, köznyelvi színezettel: *megtud* vki vmit, *értesül* vki vmiről, ill. *értesít, tudósít* vkit vmiről; *közöl* vkivel vmit.

Érvényre jut(tat) vmi(t) (sajtó). Helyesebb, természetesebb: *érvényesül, érvényes, igaz lesz, megvalósul, valóra válik, sikerül*, ill. *érvényesít* vmit, *érvényt szerez* vminek; *megvalósít, valóra vált* vmit.

Kifejezésre jut(tat). Mesterkélt, németes (kifejezés)forma (vö. *zum Ausdruck kommen, bringen*). Egyszerű igével helyes és magyaros: *kifejeződik, ki-* v. *megnyilvánul, megmutatkozik; kifejeznek, kinyilvánítanak* vmit, ill. *kifejez, kinyilvánít* vagy egyszerűen: *közöl*.

Vmilyen *megállapításra jut* vki (hiv., vál.). Elfogadható, de helyesebb, természetesebb az egyszerű ige: *megállapít* vmit.

Vmilyen *megállapodásra jut(nak)*. Természetesebb így: *megállapodik*, ill. *megállapodnak* vmiben.

Vmilyen *meggyőződésre, véleményre jut* vki (sajtó). Egy kissé mesterkélt, de elterjedt és szükséges kifejezésforma. Csak más körülírással pótolható: vmilyen *meggyőződés, vélemény alakul ki* vkiben.

Vkinek, vminek a *nyomára jut(tat)*. A magyar szemléletnek megfelelő, természetes kifejezések. Egyszerű, igei megfelelőik egy kissé szürkébbek: *fel-* v. *kikutat, kinyomoz, megtalál* vkit, vmit, *fel-* v. *kikutatja* stb. vkinek, vminek a nyomát. A *nyomára juttat* helyett élhetünk ezzel a kifejezéssel is: *nyomára vezet*, s ez még inkább megfelel a magyaros szemléletnek.

Nyugvópontra jut(tat) vmi(t) (vál., sajtó). Nem helyteleníthető szólásszerű kifejezések. Egyszerű igei szinonimáik: *el-* v. *megnyugszik, megállapodik*, ill. *elcsitít, elnyugtat, megállít, rögzít, lezár, megold*.

Szóhoz jut vki. Régi, kifejező nyelvi forma. Az egyszerű, rokonértelmű igék kevésbé ízesek: *meg-* v. *felszólal(hat), beszél(het), nyilatkozhat, beleszól(hat)* vmibe vki.

Vmilyen *tapasztalatra jut*. Kissé mesterkélt, de nem helytelen kifejezés. Egyszerű igével: vmit *tapasztal*; természetesebben: vmilyen *tapasztalatot szerez*.

Vminek a *végére jut* vki. Nem ellentétes a magyar szemlélettel sem, de vannak egyszerűbb, igei megfelelői: *be-* v. *elvégez, befejez* vki vmit.

L. még: *kerül* terpeszkedő kifejezésekben | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: HivKve² 166. K. M.

K

k

Mind e betűnek, mind a vele jelölt hangnak a neve: ká. — L. még: betűk neve.

A hang képzéséről lásd: kiejtés II. A) 2.

kabak — kobak

E török eredetű szónak két alakváltozata él nyelvünkben. Növénytani műszóként ma is használatos mind a két alak. Tréfás értelemben ('fej' jelentésben) azonban már csak *kobak*-ot mondunk: *Beverted a kobakodat?* Ezt az alak szerinti jelentésmegoszlást (szóhasadást) célszerű következetesebben alkalmazni; a tökféle növények termését nevezzük tehát egyféleképpen: *kabaktermés*-nek.

L. még: ritkább szóalkotások A) 1. e) | szójelentés IV.

Irodalom: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1968 : 488.

kabaré

A francia *cabaret* megmagyarosodott alakja. Finomkodó ejtése [kábáré] helytelen. Toldalékai mély hangúak: *kabaréba, kabaréról.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b), 6. a)

kábé

A *kb.* 'körülbelül' rövidítésnek betűszóként való, tréfás hangulatú kiejtését csak közvetlen, bizalmas beszélgetésben tekintjük helyesnek. Komoly szövegben ejtsük ki a teljes szót: *körülbelül!* A *kábé* írásforma — amely a betűszóként való kiejtést tükrözi — szintén csak az említett korlátok között ill. stíluskörnyezetben helyes (például humoreszkben).

L. még: cirka | rövidítések kiejtése

Irodalom: Ladó: Nyr. 1963 : 309.

kábel

Toldalékai inkább magas hangúak: *kábelnek, kábeltől.* Mély hangú toldalékosa ritkább *(kábelnak, kábeltól).*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a), 6. a)

kabinet

Ez az eredetileg fülkét, oldalszobát jelentő idegen szó újabban többféle jelentésben is kezd terjedni, olykor fölöslegesen. Nincs rá szükség, ha egy állam minisztereinek testületét jelenti, mert az magyarul *kormány* vagy *minisztertanács*; akkor sincs, ha egy-egy szaktárgy oktatására berendezett termet jelölünk vele *(kabinetrendszerű tanítás)*, mert világosabb az *előadóterem, szakterem* elnevezés. Máskor pedig jobb szó helyette a *fülke* v. *mellékhelyiség*.

Toldalékai magas hangúak: *kabinetre, kabinettel*. Finomkodó, modoros ejtését [kábinet] kerüljük.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. d), 6. a)

kacsa — kácsa

E szó köznyelvi alakja *kacsa*. A *kácsa* népies ejtésváltozat, amely az irodalomban sem ritka. Pl.: A pocsétában egy vén *kácsa* gázol. (ÉrtSz.: Juhász Gy.)

kacsingat — kacsintgat L. *bólingat — bólintgat*

Kacsoh

Kacsoh Pongrác zeneszerző vezetéknevét így írjuk, de a közszónak megfelelően hosszú *ó*-val és *h* nélkül ejtjük: kacsó. Ragos alakban az *o*-ra ékezetet szoktak tenni: *Kacsóht* [kacsót], *Kacsóhval, Kacsóhé* [kacsóé], mint ahogy a zeneszerző nevén kívül van hosszú *ó*-val írt *Kacsóh* [kacsó] családnév is.

L. még: *h* 2.

kádár L. *bodnár — bognár — kádár — pintér*

kadarka — kadar

A délszláv eredetű *kadarka* szó végződését kicsinyítő képzőnek gondolva vonták el a *kadar* szóalakot. Ez régebben még csak tréfás színezettel volt használatos, ma azonban nagyon elterjed a beszélt nyelvben. Hivatalosan és választékosan ma is csak *kadarka*.

L. még: szóelvonás 1.

IRODALOM: Szerk.: Msn. 1935 : 136.

kadencia — kádencia

Zenei műszóként csak a *kadencia* használatos. Ha azonban rímet vagy bölcs, találó, tréfás, csattanós mondást, megjegyzést jelent, a régies és népies *kádencia* forma a gyakoribb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

káder

A politikai életnek, a szocialista építésnek nélkülözhetetlen szava. Olykor mégis fölöslegesen használjuk, hiszen nemegyszer csupán a *munkaerő*, a *dolgozó*, az *ember* (zsargonszerű) megnevezése.

Toldalékai magas, ritkábban mély hangúak: *káderhez, káderes;* kissé népiesebben *káderhoz, káderos* stb.

L. még: *lekáderez* | magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

kadét, kadett — kadet

1. Az 1945 előtti katonai nyelvben a *kadét*, (rég) *kadett*, (ritk) *kadet* szó hadapródot, tisztjelöltet, ill. tisztiiskolást jelentett. Az első alakot mindig mély hangúan toldalékoljuk *(kadétnak, kadétok)*, az utóbbiak egyaránt jók mély vagy magas hangú toldalékkal *(kadettok* v. *kadettek, kadetnak* v. *kadetnek)*.

2. A *kadet* szóalak ettől egészen függetlenül egy orosz történelmi fogalmat is jelöl: a XX. század elején alakult alkotmányos demokrata párt tagját jelenti. Az orosz elnevezés kezdőbetűiből *(k, d)* alakult a megtévesztő *kadet* szó. E liberális polgári párt *(Kadet*-párt) később ellenforradalmivá lett.

Ez utóbbi *kadet* szó hangrendje is ingadozó: *kadetok* v. *kadetek*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4—6. K. M—Sz. L.

kaja

Közismert argószó. A cigány eredetű *kajál* 'eszik' igéből való elvonással keletkezett. Fő jelentése: étel, ennivaló, de előfordul 'evés' értelemben is, pl.: mindene a *kaja;* nagyon szereti a *kaját*. Van egy melléknévi származéka is: *kajás* (éhes). A szócsalád tagjai csak a vulgáris, ill. bizalmas élőbeszédben használatosak, a választékosabb stílus kerüli őket.

L. még: stílusárnyalatok II. 3.

IRODALOM: Bárczi: Msn. 1944 : 28; Lőrincze: ÉdAny. 467, 469.

kajmó L. *gamó — kamó, kajmó*

kajszi — kajszin

A köznyelvi, szabályos változat a *kajszi*, a népnyelvben és a bizalmas stílusban azonban a népetimológiás alakulású *kajszin* is használatos Összetételeit egybeírjuk: *kajszibarack, kajszibarackfa*.

kakas — kokas

A szó köznyelvi alakja *kakas*, a népnyelvben a *kokas* változattal is találkozunk, mind 'a tyúkfélék hímje', mind 'pattogatott kukorica', mind 'puska, pisztoly elsütőszerkezetének része', mind egyéb jelentéseiben. Gyakran előforduló összetétel a *kakasülő*. Ebben az *l*-et röviden kell ejteni!

kaki L. *khaki — keki, kaki*

k a k o f e m i z m u s L. eufemizmus, kakofemizmus

k a k o f ó n i a L zeneiség

kakukk

E szó mai helyesírásában hosszú a szó végi *k;* ugyanígy: *kakukkot, kakukkol*. A kiejtésben azonban többnyire rövid, mássalhangzó előtt mindig, pl.: *kakukknak, kakukkja, kakukkfű, kakukkmadár* [kakuknak, kakukfű stb.]

kalán L. *kanál — kalán*

kalarábé L. *karalábé — kalarábé*

kaláris — kláris

A *korall* szó népies magyar alakjai. A két változat közül a *kaláris* a gyakoribb, de ez is népies ízű. A *kláris* forma még ritkább. A népnyelvben s itt-ott a szépirodalomban fordul elő. Pl.: „*Klárisok* a nyakadon, | békafejek a tavon" (József A.: Klárisok).

kalauz L. *au* kiejtése

kalbász L. *kolbász — kalbász*

kalendárium — kalendáriom L. *talentum — tálentom*

kaliba — kalyiba

Mindkét változat egyaránt él mind az irodalmi, mind a köznyelvben. A helyesírási szabályzat a *kaliba* alakot szentesítette, a *kalyiba* egy kissé népies.

kalitka — kalicka

A *kalitka* választékosabban köznyelvi, a *kalicka* egy kissé népies forma.

kalkulál

E latin eredetű ige származékaival *(kalkuláció, kalkulátor* stb.) együtt közgazdasági műszó. Ilyen szerepében nem is kifogásolhatjuk, köznyelvi használata viszont felesleges választékosság, mert rendszerint nem jelent többet, mint magyar megfelelői: *számít, számítgat, számol, számvetést készít; tervez(get)*. Ugyanezért igekötőkkel is inkább a magyar megfelelőt lássuk el, ne az idegen szót, tehát pl. a *bele-, hozzá-, kikalkulál* helyett mondjuk ezt: *bele-, hozzá-, kiszámít* v. *-számol*. A *zsebszámológép*, ill. *zsebszámítógép* helyett pedig ne mondjunk mindig *minikalkulátor*-t!

L. még: *számít* szinonimái

Kálmánchey L. régies helyesírású családnevek 1.

kalocsni — kalucsni, galucsni

Közülük a legszokottabb, köznyelvi alak a *kalocsni*. A *kalucsni*, a *galucsni*, ill. a *galocsni* az igénytelenebb nyelvhasználatban él. Jó magyar megfelelője: *sárcipő*.

L. még: *gitt — kitt*

kálvinista — kálomista

A köz- és irodalmi nyelvben a *kálvinista* használatos, a *kálomista* a népnyelvben és a bizalmas stílusban él, az utóbbiban egy kissé tréfás hangulattal.

kalyiba L. *kaliba — kalyiba*

kamásli — kamásni, gamásni

Háromféle alakban elterjedt német eredetű szó. A változatok közül a leggyakoribb a *kamásli*. A *kamásni* és a *gamásli* népiesebb változatok. Leghelyesebb, ha magyarul nevezzük meg a velük jelölt ruhadarabot: *bokavédő, lábszárvédő*.

L. még: *gitt — kitt*

Kamermayer

Kiejtése: kamërmájër v. kamërmajjër; kissé modorosabban: kamermejjer. Toldalékainak hangrendje ingadozik: *Kamermayerral* v. *Kamermayerrel* stb. Van *Kammermayer* családnév is; a Budapest történetében szereplő polgármester nevét azonban egy *m*-mel írjuk és ejtjük.

kamó L. *gamó — kamó, kajmó*

kampány

Francia—olasz eredetű nemzetközi szó. Eredetileg katonai műszóként, 'hadjárat' értelemben került nyelvünkbe. Az ötvenes években különösen a mozgalmi nyelvben és a sajtóban volt divatos 'rövid időre szóló, széles köröket érintő agitációs munka', ill. 'rövid időtartamú, fokozott ütemű, alkalomszerű munka' értelemben. Később gyanús, rosszalló árnyalatot kapott a szó, és ennek következtében eléggé vissza is szorult. Ma már — nagyon helyesen — leginkább magyar megfelelői használatosak: *mozgalom, harc, hadjárat, küzdelem.* Pl.: *takarékossági kampány: takarékossági mozgalom; sajtókampány: sajtóhadjárat; választási kampány: választási harc, küzdelem, előkészületek.* Persze ma is él ez az idegen szó, de inkább csak rosszalló értelemben, az így megjelölt tevékenység szalmaláng-jellegének érzékeltetésére. Pl.: a takarékosságot *kampánynak* tekinti. Még inkább ez a jelentésárnyalat vált uralkodóvá a *kampányszerű* szóban, olyannyira, hogy ezt nem is helyettesíthetjük *mozgalomszerű, harcszerű* vagy ehhez hasonló alakulatokkal. É. Z.—G. L.

kanál — kalán

A *kanál* alakból hangátvetéssel keletkezett a tájnyelvi *kalán* változat. Ez esetben a *kanál* maradt a köznyelvi forma, nem úgy, mint például a szintén hangátvetéssel alakult *mazsola* szóében; ott ui. az eredetibb *malozsa* vált tájnyelvivé.

kandiscukor, kandiszcukor — kandicukor

Ennek az elavulóban levő szónak több változata is élt nyelvünkben. Közülük az *s*-sel ejtett alak volt a leggyakoribb; a *kandicukor* népetimológiára vall.

Irodalom: Kiss L.: Nyr. 1958 : 375.

kannatej L. *palackbor*

kannibál

Helyesebb a többség kiejtését és a helyesírást követve hosszan ejteni, bár rövid *n*-nel ejtve sem éppen hibás.

kantni

Szakmai zsargonszó. A német műszaki nyelvből vettük át *(Kante)*. Mint idegen mesterségszót a beszélt műhelynyelvben elfogadhatjuk, de igényesebb beszédben és írásban kerüljük a használatát. Helyette magyar egyenértékeseivel — az *él, szegély, perem* főnevekkel — éljünk!

Kanton — Kuangcsou — Kuangtung

E kínai város hivatalos neve újabban *Kuangcsou*, a tartományé *Kuangtung*. A magyar köznyelv azonban mindkettőre a *Kanton* alakot használja.

L. még: kínai nevek és szavak átírása 3.

kanyarint — kanyarít L. párhuzamos képzések I.

káosz

Latin-görög eredetű szó. Mitológiai értelemben (ősköd, ősállapot) az irodalmi nyelv kedvelt szava. A választékos beszédben *(teljes) zűrzavar, felfordulás, fejetlenség, összevisszaság, rendetlenség, zagyvaság* értelemben használatos. Régebben *chaos*-nak, majd *chaosz*-nak írták, és *kaosz*-nak ejtették, ill. néha ejtik ma is. 1954-ig ezt a változatot mint magyarosan írt alakot írásban is használták.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 6. e), 7. e)

IRODALOM: Bence: Msn. 1942 : 134—5; Deme: Magy. 22.

kap L. *kap* terpeszkedő kifejezésekben

kapacitál, kapacitás

Latin eredetű szavak. A *kapacitál* ige 'igyekszik vkit vmire rábeszélni, vminek megnyerni' jelentésben a bizalmasabb hangú társalgás nyelvében gyakori. A *kapacitás* főnév '(fizikai v. szellemi) teljesítőképesség, termelőképesség, (szabad, megfelelő) munkaerő, felszerelés, gép, anyagi fedezet, keret; befogadóképesség; szaktekintély' stb. értelemben a hivatalos stílusnak és a sajtónak gyakran fölösleges divatszava, amely elterjedt a köznyelvben is. Pl.: *pénzügyi, műszaki kapacitás* (inkább így: *p., m. lehetőségek)*; *a gép, a nyomda kapacitása* (jobb: *teljesítőképessége)*; *az iskola, a színház kapacitása* (kifejezőbb ez: *befogadóképessége)*; *kiváló gazdasági kapacitás: szakember, szaktekintély*; *ez meghaladja az ő kapacitását* (= *szellemi képességét, értelmi színvonalát)*; *nincs rá kapacitásunk* (ez tömörsége folytán elfogadható, de azért számos más — esetleg ennél többet mondó — forma is kínálkozik helyette: *nincs szabad munkaerőnk, nincs rá szabad gépünk, vállalásához nincsenek meg a kellő feltételek, nincs rá lehetőségünk* stb.).

IRODALOM: HivKve² 167. É. Z.—G. L.—K. M.

kaparint — kaparít L. párhuzamos képzések I.

kapaszkodik — fogódzkodik

Sokan helytelenítik a villamos és az autóbusz utasainak szóló figyelmeztetést: Tessék *kapaszkodni!*, s helyette ezt ajánlják: Tessék *(meg)fogódzkodni!* A *kapaszkodik* azonban nem csak azt jelenti, hogy kézzel valamibe fogódzva vagy lábbal magunkat segítve, bizonyos erőfeszítéssel magasabbra, fölfelé igyekszünk jutni, kúszni (például fára, kocsira, hegyre *kapaszkodunk).* Az ige egyik jelentésárnyalata ugyanis: biztonságot, támaszt keresve erősen megfogódzik valamiben, hogy el ne essen, le ne zuhanjon, le ne süllyedjen (pl.: anyja szoknyájába *kapaszkodik;* a ló sörényébe *kapaszkodik;* a szalmaszálba is *kapaszkodna; Kapaszkodj* a karomba!). Ez egészen természetes és kifogástalan, még ha a *fogódz(kod)ik* ige egyértelműbb, szabatosabb is.

Irodalom: Nagy J. B.: MNy. 1929 : 223; F[erenczy]. G.: Nyr. 1960 : 505; uő: NymLev. 51—2.

kapcsán

Újabban névutóvá fejlődő, eléggé papírízű határozóragos főnév. Mivel jelentéstartalma általában nem teljesen világos, lehetőleg válasszuk helyette szabatosabb, pontosabb — s többnyire természetesebb — szinonimáit. Pl.: *a balesetről* (nem: *a baleset kapcsán)* fölvett jegyzőkönyv; *a rendelet végrehajtásakor* (nem: *végrehajtása kapcsán)* tapasztalt nehézség.

L. még: *kapcsolatban* (vmivel) | *kapcsolatosan* (vmivel) | névutó 4. | *összefüggésben* (vmivel)

Irodalom: Kovalovszky: Msn. 1947 : 85; Sebestyén 142; HivKve² 167.

kapcsolatban (v m i v e l)

A *(valamivel) kapcsolatban* v. *összefüggésben* névutószerű használat idegen mintára alakult ki újabb kori nyelvünkben (vö. német: *im Zusammenhang damit).* Jelentéstartalma nem annyira ködös, mint a (valaminek) *kapcsán* szóé, hosszadalmassága viszont ellene szól. Főleg a körülményeskedő hivatali, gazdasági és politikai szaknyelv kedveli. Ügyeljünk rá, hogy ne szorítsa ki végképp színesebb, egyszerűbb, természetesebb kifejezőeszközeinket. Pl.: *a napirenddel kapcsolatban* azaz: *a napirendre, a napirendhez, a napirendre nézve* azt javaslom, hogy . . . ; *az osztályzattal kapcsolatban* (helyesebben: *az osztályzattal)* nem vagyok megelégedve; senki sem vállalta a felelősséget a *balesettel kapcsolatban* (szabatosan: a *balesetért).*

Valóságos kapcsolatra persze bátran alkalmazhatjuk a *kapcsolatban* ragos főnevet: nem vagyunk vele *üzleti kapcsolatban;* a tettes *kapcsolatban* állt a tanúval. Sőt átvitt értelmű, névutószerű használata is lehet többé-kevésbé szemléletes: *Az előadással kapcsolatban nincs* több javas-

lat? (A *vmivel kapcsolatosan* hasonló használatánál mindenképp jobb.)

L. még: *kapcsán* | *kapcsolatosan* (vmivel) | névutó 4. | *összefüggésben* (vmivel)

IRODALOM: Haragos: Msn. 1943 : 13; Sebestyén 177; HivKve² 167.

T. J.

kapcsolatosan (v m i v e l)

Névutószerű használata újabban — idegen hatásra — terjed. Lehetőleg használjunk helyette szabatosabb jelentésű, tömörebb szerkezetet, pl.: *a tisztasággal kapcsolatosan* (jobb: *a tisztaságról, a tisztaságra nézve* stb.) több dicséretet mondtak. Ha pedig valóban laza utalásról van szó, egy fokkal jobb nála a *(vmivel) kapcsolatban* kifejezés, bár ez is papírízű.

L. még: *kapcsolatban* (vmivel) | névutó 4. | *összefüggésben* (vmivel)

IRODALOM: HivKve² 167.

k a p c s o l a t o s k ö t ő s z ó k

1. A kapcsolatos viszonyú h a l m o z o t t m o n d a t r é s z e k és tagmondatok összefűzésére e g y e s és p á r o s kötőszók használatosak. Egyesek találhatók például ezekben: a bort *meg* az ásványvizet előkészítettem; a kenyeret felvágtam, *s* odatettem a vajat *is*. Párosakat találunk itt: *mind* a kenyeret, *mind* az ásványvizet előkészítettem; az ételt *is* bekészítettem, az ital behűtésére *is* gondoltam. Minthogy a beszédfolyamatban a kapcsolatos mellérendelő mondatrész és tagmondat egyaránt gyakori, elég sok kapcsolatos kötőszavunk van, s ezekkel a kapcsolatos viszony finomabb árnyalatait is kifejezhetjük.

Azonban különösen az e g y s z e r ű kapcsolatos viszonyú, azaz pusztán folytatásszerű egységek kötőszó n é l k ü l is következhetnek; az ilyen szerkesztés többnyire sietős, izgatott (drámai) hangulatú: Kinyílt az ajtó, egy nő lépett ki. — Máskor csak az u t o l s ó k é t t a g k ö z é kerül kötőszó: anyám, apám *és* (v. *meg)* én csak később értünk oda; kimentem a pályaudvarra, megváltottam a jegyet, *(és)* rögtön be *is* szálltam a kocsiba. — Ha azonban a tagok közt kisebb összetartozó csoportok vannak, a kötőszó ezekhez is igazodhat: a kávét *meg* a cukrot, *továbbá* a bort *meg* az ásványvizet majd én megveszem. — A kötőszók s o k s z o r o s i s m é t l é s e hatásos stíluseszköz lehet; főleg nyomatékosításra vagy az előadás lassítására szolgálhat (vö.: hozták is a homokot *meg* a kavicsot *meg* a meszet *meg* a cementet kocsiszámra.) Ilyen cél híján azonban pongyolává és hosszadalmassá teszi a közlést.

2. A leggyakoribb kapcsolatos kötőszó az *és* meg az *s*. Ezekre lásd: *és — s*.

A *meg* kötőszó gyakran hatásosan kapcsolja u g y a n a z t a k é t s z ó t : *ezer meg ezer ; újra meg újra*. Bár az *és*, *s*, szintén használatos így

(nem és nem; száz és száz), a *meg* sok hagyományos szerkezetben állandósult és valamelyest hatásosabb, ill. színesebb *(egy meg egy* az kettő; mondtad, hogy *ekkor meg ekkor* legyünk készen; *így meg így* csináld!; stb.).

3. A kötőszók (kötőszói szerepű határozószók) összekapcsolás a főképp a természetes beszélt nyelvben gyakori: *meg aztán; továbbá pedig; és . . . is* stb. A kapcsolatos kötőszók ily módon más mellérendelő kötőszókkal együttesen is használatosak: *és mégis, meg azért, végül tehát* stb. Vigyázzunk azonban, hogy a kötőszók halmozása, bősége ne váljon hosszadalmassá vagy keresetté *(és ugyanakkor; sőt még mindezen felül; meg másfelől azért)*, ill. hogy az egyik kötőszó ne mondjon ellene a másiknak *(továbbá azonban; és . . . ellenben* stb.).

4. A hozzátoldó-nyomósító *is* hangsúlytalan, a *szintén, ugyancsak* stb. hangsúlyos szokott lenni. A fokozó *sőt* lehet hangsúlyos is (kivált önálló mondatként ilyen: *Sőt!*), hangsúlytalan előkészítő szócska is (*Sőt* itt is maradok!). A hozzátoldó *is* a vele kapcsolt hangsúlyos szó (esetleg: igekötő) meg az állítmányi ige, ill. a bővített állítmány közé kerül: a jelentést *is* ezért írtuk meg; a jelentést meg *is* írtuk; a jelentést ezért *is* írtuk meg. — L. hangsúly 4.

5. Bizonyos fokú ellentétet is kifejez a páros — sőt hármas — *nemcsak (ne csak; nem csupán* stb.), . . . *hanem . . . is* kötőszó: *nemcsak* a kedve jött meg láthatólag, *hanem* az arcszíne *is* megváltozott. — A *hanem* helyett használt *de*-re, továbbá az *is* elhagyására lásd: *hanem* 3. | *is* II. 1.

6. A páros összefoglaló, ill. megosztó kötőszók *(mind, . . . mind; is, . . . is; egyrészt, . . . másrészt; részint, . . . részint; hol, . . . hol;* stb.) általában szorosabban összekötik a párhuzamos egységeket: *mind* a délelőtti, *mind* a délutáni ülésen részt vettünk (ez egy kissé választékosabb, mint társai). Egy részük közmondásban vagy más hagyományos kifejezésben sajátos stílusértékkel használatos: *hol* ebbe, *hol* abba kap; *se* híre, *se* hamva; stb.

7. Az *úgy . . . , mint* páros kapcsolatos kötőszó használatát az irodalmi és a köznyelvben lehetőleg kerüljük! Régebbi szakirodalmunk főként a német hatást emlegette vele kapcsolatban *(so . . . , wie; sowohl . . . , als auch)*. Az eredetileg összehasonlításra való két szócska azonban — az *úgy* eredete szerint a főmondat rámutató szava, a *mint* hasonlító mellékmondati kötőszó — nyelvünk belső fejlődése során akár idegen hatás nélkül is hozzájuthatott a kapcsoló *'is . . . , is; mind . . . , mind'* jelentéshez. Például a „Dolgoztak *úgy* a lányok, *mint* ['ahogyan'] a fiúk" szerkezetből ez: „Dolgoztak *úgy* ['mind'] a lányok, mint ['mind'] a fiúk." A helytelenítés hatására azonban az igényesebb, a választékos fogalmazásból kiszorult a kapcsolatos *úgy . . . , mint*, ezért kerülnünk kell.

L. még: *egyrészt . . . , másrészt* | *és — s* | hangsúly 4. | *is* | kötőszók | kötőszók összekapcsolása | kötőszók sorrendi helye 2. a) | mellérendelt mondat II. | *nemkülönben* | *nem . . . , sőt* | *sőt (még . . . is)* | stilisztikai formák, képletek | *szinte* | *továbbá* | *úgy . . . , mint*

IRODALOM: Klemm 522; Farkas: MMNyR. 2 : 319—21; 411—7; Szende: Nyelvh.[3] 299. T. J.

kápé

A *kp.* 'készpénz' rövidítésnek betűszóként való kiejtése — és ezt tükröző *kápé* írása — bizalmas, gyakran tréfás hangulatú. Ez a forma a beszélt nyelvben többnyire határozói értelmű: *kápé* vette (= *készpénzen* v. *készpénzért)*, *kápé* fizet (= *készpénzben* v. *készpénzzel)*. Általában inkább írjuk és ejtsük ki a teljes szót: *készpénz, készpénzben* stb. A *kp.* rövidítés természetesen szintén helyes, de inkább csak szakmai vagy hivatalos szövegbe való.

L. még: mozaikszók | rövidítések kiejtése

IRODALOM: Karinthy 75.

kapitelchen

Betűtípust jelentő nyomdai műszavunkat ma már célszerűbb magyar *e* betűvel írni (a *ch*-t megtartva, mint más átvett szavakban is), és egyszerűen [kapitelhen]-nek, pontosabban [kapitëlhjën]-nek ejteni. A német *Kapitälchen* alaknak megfelelő kiejtés kb.: kàpitelhjën.

kapszli

Német eredetű szakmai zsargonszó, a *Kapsel* főnév átvétele. Számos magyar megfelelője van: *gyutacs, (töltény)hüvely, kupak, (kis) tok*, aszerint, hogy éppen mire alkalmazzuk. A bizalmas szintű műhelynyelvben elfogadható, de a fenti magyar kifejezések pontosabbak is, szebbek is nála!

kap terpeszkedő kifejezésekben

Szorosan véve azok a kifejezések tartoznak ide, amelyekben a *kap* ige szétágazó jelentései (valakinek a birtokába jut; részesül valamiben; hozzájut valamihez; talál valamit; megfog valamit stb.) nem érvényesülnek eléggé konkrét, érzékelhető módon. Közülük azonban a legtöbb már annyira általános és természetes használatú lett, néhány pedig olyan ízes, magyaros kifejezésnek számít, hogy stílusértéke, sajátos hangulata folytán semmi okunk tiltakozni használata ellen *(erőre kap, észbe kap, lábra kap, szárnyra kap* stb.). Legföljebb más, rokon értelmű kifejezéseket vagy igéket ajánlhatnánk helyettük. Így csupán egypár olyan kifejezésre uta-

lunk a következőkben, amely helyett valamilyen szempontból jobb forma is kínálkozik.

Bátorságra kap. Visszaszorulóban levő, színtelen kifejezés. Jobb egyszerű igével: *nekibátorodik.*

Vmilyen *formát kap* vmi. Elfogadható, de helyesebb, természetesebb: vmilyenné *alakul, formálódik;* vmilyen *alakot (formát) ölt;* vmilyen *alakú(vá), formájú(vá) lesz, válik.*

Hangot, kifejezést kap vmi (sajtó). Egyszerűbben, természetesebben: *elhangzik, kifejeződik, megnyilvánul, megnyilatkozik.*

Vmilyen *kidolgozást kap* vmi. Ha a szövegkörnyezet lehetővé teszi, helyesebb, természetesebb: vhogyan *kidolgoznak* vmit.

Rozsdát kap vmi. Helyesebben: *megrozsdásodik, rozsdás lesz; megfogja a rozsda.*

Szagot kap vmi. 1. Ételről szólva pongyola, konyhanyelvi kifejezés. Inkább: *megbüdösödik, büdös lesz.* 2. A vadászok nyelvében általánosan él, *szimatot kap* alakban is (a vad *megérzi, megszimatolja* a vadász közeledését). Így kifogástalan, s az utóbbinak emberre alkalmazott, átvitt értelmű szólásszerű használata sem helytelen.

L. még: terpeszkedő kifejezések K. M.

kapucni

E németből átvett szó helyett használjuk inkább a latin eredetű, de egészen magyarnak érzett *csuklyá*-t!

kapzsi

Mivel e szó a *kap* igéből származik, írása így helyes, *p*-vel, bár *b*-vel ejtjük.

karaj L. *karéj — karaj*

karalábé — kalarábé

Az átvett német szónak megfelelően régebben a *kalarábé* alak volt a köz- és irodalmi nyelvi változat, a régi lexikonok és szótárak is így írták. Az 1954 előtti akadémiai helyesírási szabályzatok hallgatnak a szó írásáról, de az 1954-ben megjelent szabályzat már a *karalábé* alakot választja. A nyelvjárási atlasz idevágó térképe szerint ugyanis a mai magyar nyelvterületen már a *karalábé* az általánosan használt forma, a *kalarábé* változat pedig egy-két vidékre szorult vissza.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. b), 2. c) | magánhangzó-illeszkedés II. 1.

Irodalom: F[erenczy]. G. : NymLev. 104—5.

karambol

E németből átvett szó a biliárdjátékon kívül (egy golyónak a másik kettővel való érintkezése) általánosan elterjedt a beszélt nyelvben ebben az értelemben: összeütközés, ill. közlekedési baleset vagy szerencsétlenség járművek összeütközése következtében. Igei származéka a *karamboloz(ik)*. Ennek jelentései: 1. (gépjármű vagy vezetője) összeütközik valamivel. karambolt idéz elő, 2. biliárdban karambolt játszik. A [garambol] elavulóban lévő, népies ejtésváltozat.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 1. b) | *gitt — kitt*

karamell — karamella

A köznyelvben a *karamell* a használatos, a *karamella* inkább édesipari és kereskedelmi szakszó.

L. még: *parkett — parketta* 3.

karburátor

Fölösleges idegen szó; magyar megfelelője *porlasztó*.

kardigán

Tulajdonnévből köznevesült szó. Írása és kiejtése egyaránt *kardigán*. Magyar szóval: *kötöttkabát*.

karéj — karaj

E két szó azonos — szláv — eredetű, használatuk azonban a mai köznyelvben eltér egymástól. A *karéj* jelentése: 'félkör alakú darab, szelet, hely, bemélyedés'. *Karéj*-nak szokás nevezni például a kenyérből levágott jókora szeletet; a tábortűz köré nagy *karéjban* ülnek le a fiatalok; a növények ilyen tagolású levelei is *karéjosak;* s a földrajzban is *karéjbuckák*-ról beszélünk.

Húsipari és konyhai műszóként elkülönült viszont a *karaj*. Ennek jelentése: 'házi emlősöknek a gerinc melletti húsa'. Pl. egy kiló *karaj; sertéskarajt* vettem.

A népnyelvben a *karaj* mindkét jelentésben használatos, a köznyelvben azonban ügyelnünk kell a kialakult jelentéskülönbségre.

L. még: *ganéj — ganaj — gané* | *héj — haj* | magánhangzó-illeszkedés II. 1. | *paraj — paréj* | *taraj — taréj* E. L.—K. M.—Sz. L.

karikatúra

Az *a* és *i* között egyszerű *r* van, az *ú* hosszú; de: *karikaturista*, rövid *u*-val. A *karikatúra* többé-kevésbé rokon magyar megfelelői: *gúnyrajz, torzkép, jellemkép*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. c)

Karintia L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. 4.

Karlovy Vary — Karlsbad

Az ismert csehországi fürdőváros cseh neve könnyen kiejthető: kárlovi vári, magyarosabban: karlovi vári. Mai vonatkozásban használjuk tehát inkább ezt. A város német nevével (kiejtése: kárlszbád v. kárlzbád) inkább csak az önálló Csehszlovákia megalakulása előtti időre vonatkoztatva éljünk, továbbá állandósult szókapcsolatokban, mint *karlsbadi kétszersült, karlsbadi kúra, karlsbadi só.*

-károsult utótagú összetételek

Mind német tükörfordítás: *árvízkárosult (Hochwassergeschädigte), bombakárosult (Bombenbeschädigte), jégkárosult (Hagelgeschädigte), tűzkárosult (Feuerbeschädigte)* stb. Idegen mintájuk ellenére meghonosodtak, s jól beilleszkednek jelöletlen határozós összetételeinek sorába. Ráadásul tömörek és kifejezőek, úgyhogy nincs okunk hibáztatni őket.

L. még: határozós összetételek 1.

karosszéria

Kiejtése: karosszéria, hosszú *sz*-szel. Elválasztása: *ka-rosz-szé-ria.*

Ajánlott magyar megfelelője a *kocsiszekrény* nem terjedt el eléggé, talán mesterkélt volta miatt.

kárörvend

A *kárörvendő, kárörvendve* jelöletlen határozós összetételekből vonódott el még a 19. században. Továbbképezve is él: *kárörvendez(ik).* Ez utóbbi, főként ikes alakban, gyakoribb a köznyelvben, a *kárörvend* ritkább, választékosabb. Helyette is inkább a *kárörvendő* szót használják állítmányként, pl.: nem vagyok *kárörvendő*, de . . . A *nem kárörvendek*féle használat ma már egy kissé humoros színezetű.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

Kárpát, Kárpátok L. névszók egyes és többes számú használata 9.

kárpát-ukrajnai magyarok nyelve L. külföldön élő magyarok nyelve II.

kárpótol

A *kárpótlás* szóból még a múlt század közepén elvont igei összetétel. Meghonosodott, nem kifogásoljuk. A terjengős *kárpótlást nyújt* semmivel sem jobb nála.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 61.

karrier

Francia eredetű, kissé választékos, gyakran rosszalló, máskor szépítő jelleggel használt nemzetközi szó ezek helyett: *élet(pálya), pályafutás; (sikeres) előmenetel, (gyors) érvényesülés. Nagy karriert csinál* v. *fut be: (életpályáján) sokra viszi, szépen halad, nagy sikert ér el; gyorsan jó állásba kerül; váratlanul magas polcra jut; magas tisztségre emelkedik; hírnevet, tekintélyt szerez.* Tartózkodjunk finomkodó ejtésétől: kärrier, käriér.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1., 4.

karszék — karosszék

A *karszék* szóalakot régebben többen németesnek vélték, holott régi magyar szó. Ma már ettől függetlenül a *karosszék* a megszokottabb.

L. még: jelzős összetétel 3.

IRODALOM: Szily: MNy. 1905 : 325; Kelemen 78.

kartárs, kartársnő L. megszólítás és formái I. 6. | nők megnevezése, megszólítása 2.

kartauzi

Második szótagjában az *au* hangkapcsolatot többnyire kettőshangzóként ejtjük, ezért helyesebb így elválasztani, ill. így tagolni: *kar-tau-zi*. Régies *karthauzi* változatában a *h* csak a régi német helyesírás *th*-jának maradványa. (Századunk eleje óta németül írva is *Kartäuser.)* Eötvös József első nagy regényének címében még így írta: *A karthausi.*

L. még: *au* kiejtése

IRODALOM: N[agy]. J. B.: Msn. 1942 : 63.

kártékony

Lehetőleg kerüljük a következő szerkezetekben: *kártékonyan befolyásol* vkit, *kártékonyan hat* vkire, vmire. Helyette inkább ezt ajánljuk: *károsan, ártalmasan.*

A maga helyén persze kifogástalan szó a *kártékony*. Így például *kártékony rovarok*-ról, *állatok*-ról bátran beszélhetünk.

kasmír L. *kázsmír — kasmír*

kaszárnya — laktanya

A *kaszárnya*, ez az olasz eredetű vándorszó népies ízűvé, a nyelvújítási *laktanya* pedig hivatalos megnevezéssé vált nyelvünkben. Az előbbi azonban már ritkábban, ill. olykor rosszalló árnyalattal használatos (pl.: *kaszárnyaszellem;* nem szabad *kaszárnyává* tenni az iskolát), a *laktanya* pedig egyre általánosabb és semlegesebb hangulatú.

L. még: *lak-* előtagú összetett szók

kaszkó L. *casco*

kászolódik — kászálódik

A bizalmas nyelvnek népies ízű szavai; a két egyaránt helyes változat közül az utóbbi a gyakoribb.

kategória, kategorikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d) | *periféria, periferikus*

katolikus — katólikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d)

k a t o n a i n y e l v L. ifjúsági nyelv 1. | szaknyelvek

katulya L. *skatulya — katulya*

Kazinczy

A névhez mély hangú ragokat kapcsolunk: *Kazinczyra, Kazinczytól.* Analógiás [kazincki] ejtése helytelen, iskolázatlan beszédmódra vall.

K a z i n c z y F e r e n c L. nyelvművelésünk története 2.

kázsmír — kasmír

A köznyelvben a második változat a gyakoribb; finomkodó [kásmír] ejtését azonban kerüljük. A *kázsmír* alak egy kissé régies.

kb. L. *cirka* | *kábé*

kebelbarát

A német *Busenfreund* tükörfordításaként keletkezett. Régebben sokat üldözték. Ennek eredményeként ma elavulóban van (nem számítva bizalmas vagy gúnyos használatát, amelyben ma is elég gyakori). Eredeti

jelentésében többnyire a *legjobb barát, testi-lelki jó barát, bizalmas barát* kifejezéseket használjuk helyette.

L. még: határozós összetételek 2.

kedveskedő megszólítások L. megszólítás és formái I. 8.

kedvéért L. névutó 4.

kedveskedő szavak L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése 1. a)

kedves, kedvesem, kedveskéim L. megszólítás és formái I. 5., 8.

kegyed

Ezt az udvarias megszólítási formát — a *kegyelmed* kikövetkeztetett alapszavából, a *kegy*-ből — Szemere Pál alkotta (1820-ban), s Döbrentei Gábor terjesztette el. Abból a demokratikus felfogásból indultak ki, hogy a megszólításban akkor szokásos különféle címek használatát — amely „nálunk az emberi osztályokat távolabb tartja egymástól, mint a többi európai nemzeteknél" — egyetlen rövid szóval helyettesítsék. Bár a *kegyed* többeknek, így Kazinczynak és Széchenyinek, nem tetszett (ez utóbbi vele szemben terjesztette el az *ön*-t), mégis használatos lett. Századunk elején is járta még, főleg nők megszólításaként, mert úgy tartották: az *ön*-nél kevésbé rideg, a *magá*-nál megtisztelőbb és kedvesebb. Ma azonban a *kegyed* — többes *kegyetek* v. *kegyedék* alakjával együtt — visszaszorult, kissé népiesnek és finomkodónak hat, s többnyire az idősebb korosztály nyelvhasználatában fordul elő. Használatának felújítása azonban előnyös volna.

L. még: *kegyelmed, kelmed, kend* | magázás — önözés — tegezés 1—2.

Irodalom: Kertész: Száll. 121—5. É. Z.

kegyelmed, kelmed, kend

Végső soron a *kegyelem*, ill. az ebből képzett *kegyelmes* szó származékai. Kezdetben, kb. a 16. sz. elejéig a *kegyelmed* — a *kegyelmes (uram)* megszólítással egy tőről fakadván — a mély tiszteletnek, a nagy társadalmi távolságnak a kifejezője volt. Az alacsonyabb rendűek illették vele a rangban magasabban állókat: Szolgálatomat korosként ajánlom *kegyelmednek*, mint uramnak (1530). A 16. sz. második felétől kezdve már az egyenrangúak, mégpedig a nemesi renden levők kezdik így tisztelni egymást, a 19. sz. elejére pedig jórészt kikopik a használatból, népies megszólítássá

lesz, nyelvjárásias *kigyelmed* alakjával együtt. (Kikövetkeztetett alapszavából, a *kegy*-ből ekkortájt alkotják meg a *kegyed* megszólítást.)

A *kegyelmed* megrövidült alakjai — *kelmed, kend, kiend, kēd, kéd, kē* — egy ideig teljes jogú változatai lehettek az eredeti megszólításnak. Idővel azonban elveszett belőlük a tisztelet kifejezése, és attól kezdve éppen sértő, lekezelő megszólításnak számítanak. Már 1844-ben a Pesti Divatlap cikkírója így szól a *kend* akkori értékéről: „Semmivel sem bánthatod úgy meg [ti. a kisvárosi embert], mint ha *kend*-nek mondod; ha hibázott, nevezd gazembernek, zsiványnak, csak *kend*-nek ne csúfold, mert ezzel megölöd . . .” A *kend*-nek ezt a stílusértékét használja fel Arany János, amikor A fülemilében Péter gazda ezzel indítja a gorombaságot: „*Kendé* bizony az árnyéka!”, a bíró meg így kezdi az „igazságtevést”: „Hallja *kendtek!*”. Táncsics Mihály 1848-ban általános demokratikus megszólításformává akarta tenni, de kinevették törekvését („Hallja, *kend*, Táncsics!”) Századunkban már a népnyelvből is nagyrészt kiszorult, szinte történelmi-irodalmi emlékké vált.

L. még: *kegyed* | magázás — önözés — tegezés 1—2.

Irodalom: Kertész: Száll. 118—21; Ladó: Nyr. 1959 : 23—36; Papp L.: ÉdAny. 201—2; Lőrincze: Nyőrs. 192. É. Z.

kegyelmes L. címek és rangok I.

kegyeskedik L udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

keh

Ejthetjük szó végi *h*-val, de *h* nélkül is. Ezért *-vel* ragos alakja is kétféle: *kehhel* [kehhel] v. *kehvel* [kevel]. Magánhangzó előtt mindig kiejtjük a *h*-t: *kehe, kehet, kehes.*

L. még: *h* 2. b)

kehely ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 1.

keki L. *khaki* – *keki, kaki*

kék igealak L. *kell*

kéklik felszólító módja L. *csuklik* típusú igék felszólító alakja

kéklik — kékellik

A mai nyelvhasználatban mindkét forma egyaránt használatos, a *kéklik* valamivel gyakoribb, a *kékellik* egy kissé választékos, irodalmi ízű.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 5.

Kelenföld

Kiejtésében az első *l* is rövid!

IRODALOM: Kovalovszky: NyFK. 132; Deme: uo. 214; Bárczi: Nym. 34.

kelet- előtagú összetett szók L. világtájat jelölő előtagú összetételek

kelet—nyugati

Jobb nagykötőjellel (a HTSz. javaslata ellenére is): *kelet—nyugati irányú.*

L. még: *észak—déli* | világtájat jelölő előtagú összetételek

IRODALOM: HTT.[2] 56.

kel — kél

Ennek az igének a jelen idő egyes szám harmadik személyében a fenti két változata van. A köznyelvben inkább a *kel* használatos, a *kél* táji ízű, ill. egy kissé régies. A régebbi szépirodalomban igen gyakran találkozunk a *kél* alakkal. Pl.: Leszáll az este, ... *Kél* és megindul Lúna, nyájasan. (ÉrtSz.: Kölcsey); *Kél* és száll a szív viharja Mint a tenger vésze (Arany: Enyhülés).

L. még: *ad — ád* | alakváltozatok, alakpárok I. 2. b) | *hagy*

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 107.

kell

1. Főként egyes szám 3. személyben használatos ige. Népies alakja, a *köll* nyelvjárásokban és a bizalmas stílusban fordul elő.

A feltételes jelen egyes szám 3. személyének *(kellene)* népies, összevont alakja: *kéne, kén'*. A köznyelvben meglehetősen elterjedt, sőt az irodalomban is elég gyakran találkozunk népies, bizalmas ízű használatával. Pl.: Élni *kén'* a honnak! (Vörösmarty: Mit csinálunk?); Ragyognia *kéne* a Holdnak (Ady: A szerelmesek Holdja); Föl *kéne* szabadulni már (József A.: Hazám); Valami nagy-nagy tüzet *kéne* rakni (József A.: Tél).

A szabályos *kellene* feltételes alak keleti nyelvjárási, ikes változata *kellenék;* ennek, ill. a *kelletnék* alaknak népies összevonása, a *kék* szintén felbukkan a köznyelvi élőbeszédben is. — L. még: *kelletik*.

2. A *kell* utáni alanyi szerkezetnek különféle kifejezésmódjai vannak: pl. el *kell mennem;* el *kell, hogy menjek;* el *kell menjek*. Ez utóbbit, bár az irodalmi nyelvben is eléggé gyakori, nem tekintjük általános köznyelvi formának; a keleti nyelvjárásokban, ill. az ország keleti részének köznyelvében azonban eléggé természetes.

A kell + főnévi igenév személyragozására vonatkozóan lásd: főnévi igenév I. 3.

3. A *kell* (és a *lehet, akar, tud)* módosító értékű ige általában az igekötő és igéje közé kerül, ha az igén van a kiemelő nyomaték, pl.: *ezt el kell mondanom* az apjának; de: az apjának *kell ezt elmondanom.*

L. még: idegenszerűségek 3. | igekötős ige szórendje 3. b) | igenévi szerkezetek szórendje 1. | mellékmondatok sorrendi helye 3. | *ö*-zés

IRODALOM: Tompa: NymLev. 65–6; Lőrincze: Nyőrs. 257; Ferenczy: AnyKal. 181. K. M.

kellemes — kellemetes

A mai nyelvben a *kellemes* a megszokott, természetes forma; a *kellemetes* régies alak. — Kiejtésükben hosszú az *l!*

L. még: *félelmes — félelmetes*

IRODALOM: Deme: NyFK. 214; Wacha: EgriKonf. 184; Bárczi: Nym. 34.

kellemes ünnepeket L. *boldog ünnepeket — kellemes ünnepeket*

kelletik

A *kell* ige szenvedő alakjának egyes szám 3. személye. Régi nyelvünkben 'tetszik', ill. 'kell' jelentésben közhasználatú volt; ma már népies, ill. régies hangulatú. A köznyelvben leginkább múlt idejű alakja használatos, egy kissé pongyola ízzel: *kelletett, kölletett.* Stíluseszközként előfordul az irodalomban is: A tölgyek alatt Vágynám lenyugodni, Ha csontjaimat Meg *kelletik* adni (Arany: A tölgyek alatt); Kereste vagy nem kereste, De harcolni *kelletett* (Ady: A harcok kényszerültje).

L. még: *kell*

IRODALOM: E. Abaffy: MNy. 1975 : 410–7.

kellett ez nekünk?!

Valamely kudarc, felsülés, sikertelen vagy balszerencsés eset tanulságának kesernyés, önirónias kifejezése. Gyakori használata azonban már-már kedélyes közhellyé tette. Ne használjuk oktalanul, lépten-nyomon! Megfelelői: *jól* v. *alaposan megjártuk, pórul jártunk (ezzel); (ezt) megsüthetjük;* stb.

kelme — anyag

A felsőruhának való textilanyagot, szövetet jelentő régi *kelme* főnév ma inkább szaknyelvi, ill. választékos hangulatú. A köznyelvben a nyelvújítási *anyag* használatos német mintára 'ruhaanyag' jelentésben,

de olyan közkeletű már, hogy nincs értelme helyteleníteni. Egyébként mindenféle textilneműre vonatkozhat, mint ahogy a *kelmefestés* is.

IRODALOM: Ferenczy: Msn. 1940 : 133.

kelmed L. *kegyelmed, kelmed, kend*

kelt

1. Az 'alvásból, álmából ébreszt' jelentésű *kelt* igének van egy kissé népnyelvi árnyalatú *költ* alakváltozata is: „*Költik* az én nénémet hatágú korbáccsal" (népköltés). Ugyanígy a '(benyomást, érzelmi állapotot) előidéz, okoz, ébreszt' értelmű *kelt* mellett is élt egy *költ* forma (pl. Arany Jánosnál: „És meghal, anélkül, hogy legördült feje | A kegyetlen nőben szerelmet *költene*"). Ez utóbbi azonban ma már régiesnek számít, egyre inkább háttérbe szorul. A tojásait melengető szárnyasra viszont az újabb nyelvben szinte kizárólag azt mondjuk, hogy *költ*, nem pedig *kelt* (viszont· *keltet, keltető, kikeltek* a tojások!). Végül megemlítjük, hogy a 'pénzt kiad' és a 'verset, zenét alkot' jelentésű *költ* igének nincs *kelt* alakváltozata, itt tehát nincs *kelt* — *költ* ingadozás).

2. Az 'előidéz, okoz' értelmű *kelt*-tel alkotott állandó szókapcsolatokat voltaképpen nem tekintjük terpeszkedő kifejezéseknek, mivel nem mindig helyettesíthetők egyszerű igealakokkal, ill. mást jelentenek, mint amazok. Pl.: *aggodalmat kelt — aggaszt; feltűnést kelt — feltűnik;* (vmilyen) *hatást kelt* — (vhogyan) *hat*. Olykor azonban kínálkozik a *kelt* igés szerkezet helyett valamilyen egyszerűbb, természetesebb megoldás. Pl.: ellenszenvet, rokonszenvet *kelt* (inkább: *ellenszenves, rokonszenves);* gyanút *kelt* (néha jobb ez: *gyanús*, esetleg: gyanút *ébreszt);* tetszést, visszatetszést *kelt (tetszik, nem tetszik*, az utóbbit esetleg így is, választékosabban: *visszatetszést szül*). K. G.—K. M.

k e l t e z é s

1. Levélben, okiratokban stb. a megírás napjára utaló részt, a k e l t e z é s t napjainkban is kezdhetjük a hagyományos *Kelt* (itt meg itt, ekkor meg ekkor) szóval, de el is hagyhatjuk ezt. (A korszerűség és a célszerű tömörség az utóbbinak a javára szól.) Ha a rövidebb megoldással élünk, a helynevet jobb az esetleg zavaró határozórag (pl. *Tabon)* nélkül használnunk *(Budapest)*, bár raggal is helyes *(Budapesten)*. Természetesen nem helytelen akár a legrövidebb, pusztán számjegyeket tartalmazó forma sem *(1967. IV. 4.)*. Ha azonban a hagyományos változatot alkalmazzuk, akkor a sorszámnevet jelölő pontot elhagyjuk a toldalékok kötőjele előtt (Bp., 1967. ápr. *4-én)*.

Az évszám és a hónap neve után — különösen hivatalos szövegben, űrlapokon — szokás az *év* és a *hó* (*hónap*) szó használata, a nap sorszáma után pedig ilyenkor néha kiteszik a *napján* szót, pl. *az 1978.* (ezerkilencszázhetvennyolcadik) *év november hó nyolcadik napján.* Ez azonban régies, hivatalos, ill. ünnepélyes jellegű.

2. A nap (dátum) élőszóbeli megnevezésében a személyragos sorszámnév helyett ma már kevésbé helytelenítjük a mind gyakoribb rövid formát: a puszta tőszámnevet. Tehát pl.: „*1945. április 4.* [ezerkilencszáznegyvenöt április negyedike v. négy] döntő fordulat napja történelmünkben." — A hanyagabb mindennapi beszédben megrövidült forma visszahat az írásmódra is: a számjegyek mellett elhagyogatjuk a pontot, s ez nem is tekinthető súlyos helyesírási hibának. Toldalék kötőjele előtt amúgy is elmarad a pont: *április 4-gyel* [néggyel] v. *4-ével* [negyedikével]. (De hibásak ezek a változatok: *augusztus 1-el, április 4-el).*

L. még: birtokos személyragozás 1. | dátum tulajdonnevekben | *-i* képző keltezésben | levelezési formulák 5. | sorszámnév | számok írása II. 4. a)

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 328—9; Szemere: AkHTört. 282—4; HivKve² 168—9. E. L.—T. J.

kelt mint fent L. *alábbi*

kémikus — kemikus

Mindkét szó a *kémia* főnév származéka, az általánosan használt alak azonban a *kémikus.* A ritkábban előforduló, főleg szakmai körökben használatos *kemikus* változat keletkezésében valószínűleg a *kemizál, kemizmus*-féle származékok is közrejátszottak. Köznyelvi használatra a közkeletűbb *kémikus* alakot ajánljuk tehát.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. b) | *periféria, periferikus*

kemping

A nemzetközivé vált angol *camping* szó rövid idő alatt teljes polgárjogot kapott nyelvünkben. Eredeti jelentése 'táborozás', de újabban kezd uralkodóvá válni ebben a sajátos jelentésben: kirándulók, turisták, nyaralók részére létesített, rendszerint közművesített sátortábor. Magyaros írása, a *kemping* már általános, bár az idegenforgalomban a külföldiekre való tekintettel részben megtartják az angol írásmódot. Véleményünk szerint azonban erre sincs szükség, mert a *kemping* a külföldi számára is érthető, s aligha téveszthető össze más fogalommal (különösen ha állandó formában jelenik meg táblákon, feliratokon). A szó már több összetételben él (főleg a kereskedelemben), mint pl.: *kempingágy, kempingbolt,*

kempingcikkek, kempingfölszerelés, kempingfőző, kempinglámpa, kempingruha. (Kerüljük viszont a *kempingtábor* szókapcsolatot, mert zagyva szószaporítás!) Továbbképzett igei alakja közül a *kempingezik* egyre inkább felülkerekedik a *kempingel* alakon. A *kemping* szót és származékait sajátos jelentésükben aligha lehet már helyettesíteni a *táborozás, sátortábor, táboroz, sátoroz* szavakkal. Ügyeljünk azonban arra, hogy az idegen szó ne szorítsa ki ezeket a magyar szavakat, ha olyan táborozásról van szó, amely nem a *kemping* fogalomkörébe tartozik.

L. még: célszerűség és nyelvi norma 2. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1967 : 258—9; Süle: Nyr. 1968 : 7—8; Szilágyi: AnyKal 68. É. Z.

kend L. *kegyelmed, kelmed, kend*

kendermagos L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 4.

kéne, kék L. *kell*

-ként r a g

E rag jelentése: 'az alapszóval kifejezett állapotban, ill. módon'. Ebből is látszik, hogy a *-ként* állapot-, ill. módhatározó szerkesztésére szolgál. Gyakran többé-kevésbé h a s o n l í t ó értelmű is. Pl.: *gyermekként* többször jártam a Bükkben; *gyíkként* futott oda a kisfiú. Nemegyszer jellel vagy birtokos személyraggal már ellátott tőhöz járul: *barátaiként, a fiúéként.* A *másként, egyébként* stb. alak már határozószóvá vált.

Régebben itt-ott *i* magánhangzós változatban is használták *(mikint, ekkint);* korunkban ez már elavult, helytelen. (Más az *-nként* rag, amelynek *i* hangú változata *(-nkint)* a kevésbé igényes beszédben gyakori, és csak írásban számít hibásnak; lásd: *-nként* rag.)

L. még: állapothatározó | *gyanánt* | határozói egyeztetés 1. | *-képp, -képpen* rag | módhatározó | *választ, kinevez* stb. határozója | viszonyrag

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 305—6; Sz[űts]. L.: NymLev. 215; Tompa: AnyKal. 167 T. J.

kényszerleszáll

A *kényszerleszállás* szóból való elvonás. A repülés szaknyelvében kezd meghonosodni. Választékosan azonban még ma is így mondjuk és írjuk: *kényszerleszállást végez* v. *hajt végre, leszállásra kényszerül.*

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 61—4.

képes

E melléknevet gyakran használják a ható igének megfelelő szerepben. Bár választékosnak, ill. hivatalosnak hat, éljünk inkább egyszerűbb, magyarosabb, természetesebb kifejezéssel, amely árnyaltabb, pontosabb is *(-hat, -het; tud, bír, lehet* stb.). Nem azért ajánljuk ezt, mert a *képes* használatát sokáig idegenszerűnek tekintették (latin *capax*, német *fähig)*. Ez a gyanúsítás még nem ok arra, hogy helytelenítsük a *képes*-t. Inkább elburjánzása és más szók rovására való terjengős, fölösleges használata ellen szólunk, javasolva az ilyen kifejezések egyszerűsítését. Pl.: *képesek leszünk megoldani a kérdést* (gyakran ez is elég: *megoldhatjuk*, máskor esetleg ez: *meg tudjuk majd oldani); nem voltunk képesek megtudni* (olykor csupán ennyi kell: *nem tudhattuk meg); az orvosság nem volt képes megszüntetni a fájdalmat* (helyette mindössze ezt kell: *nem szüntette meg)*. K. M.

képes beszéd, szóképek

1. Elvont fogalmakat, érzéseket, vágyakat sokszor fejezünk ki érzékletes, konkrét hasonlatokkal, képekkel. Például Kodály Zoltán halálának hatását egyik búcsúztatója képszerűen így fejezte ki: „Kodály Zoltán halála zenekultúránknak olyan földrengése volt, amelynek centruma Magyarország, de amely az egész világ zenei közvéleményét megrázta." A képes beszéd magva egy azonosítás: Kodály halála = földrengés. Az azonosítás alapja pedig az a hasonlóság, amely egy nagy egyéniség elhunytának és a földindulásnak a hatása között van: az a *megrendülés*, amelyet mindkét esetben — valóságos, ill. átvitt értelemben — érzünk. A képes beszéd tehát a szemléletes és egyúttal hatásos közlésnek egyik nagyon fontos eszköze.

A képes beszédnek az a lényege, hogy a valóság valamely jelensége helyett a hozzá hasonló, ill. a vele valamilyen összefüggésben levő dolgot nevezzük meg. A hasonlatban a hasonlót és a hasonlítottat állítjuk egymás mellé: *édes, mint a méz; ordít, mint a sakál*. A hasonló — lévén a hasonlítottnál szemléletesebb, plasztikusabb, érzelmileg telítettebb fogalom — a megfelelő képzetkeltő és hangulati asszociációk felkeltésével ad nyomatékot a mondanivalónak. Ezért hatásos eszköze mind az ábrázoló, mind a mozgósító stílusrétegeknek, különösen pedig a költői kifejezésnek: „Nélküled, *mint az olló egy fele* | . . . | suta a sorsom" (Illyés Gy.: Nélküled).

Amikor a hasonlítottat azonosítjuk a hasonlóval, vagyis annak a nevét, fogalmi jegyeit alkalmazzuk rá, metaforával van dolgunk: „lassan feljött az óriás *hold*. Lám, mondtam, egy *arany gyümölcs!*"

(Babits: Babona, varázs). A metafora stílushatása — tömörítő, képzetfelidéző erejénél fogva — nagyobb a hasonlatnál.

Ha a metafora valamely érzékterület körébe vágó jelenséget egy más érzékterületről vett, rokon hangulatú képpel érzékletesen összekapcsol, szinesztéziának nevezzük. Szinesztéziát alkalmazva mondhatjuk a szónokról, hogy *meleg szavakkal* méltatja valakinek az érdemeit, vagy hogy *éles hangot* üt meg a hibák ellen.

Ha élettelen tárgyakat élőként említünk, akkor megszemélyesítést alkalmazunk. „*Elült* a vihar" — állapítjuk meg a zivatarfront elvonultakor, s „*fölkelt* a szél" — mondjuk a levegőmozgás kezdetekor. Tóth Árpád az áprilist így köszönti: Április, ó április Faunbokájú vad suhanc, Újra itt *suhansz!* Vásott cigánykereked *Porozza* a tereket . . . (Április).

Elvont fogalmakat gyakran fejezünk ki szimbólummal (jelképpel): konkrétumot jelentő szóval. Hagyományos, szociális érvényű szimbólumunk sok van: a gyűrű a házastársi kapcsolaté és hűségé, a fáklya az utat mutató szellemi nagyságé, a kígyó az alattomos gonoszságé, a virág az örömé, a tövis a fájdalomé: „*Tövis* tart ébren rózsaittas éjen, | lévén biztosabb való, mint a *rózsák*" (Babits: Hadjárat a semmibe).

Más képes kifejezések nem a dolgok hasonlóságán, hanem a dolgok érintkezésén alapulnak. Ilyen a metonímia és a szinekdoché. A metonímia szerepe többféle lehet; például a helyet nevezi meg a benne élők, ott dolgozók helyett: „Az egész *város* tudja" (azaz a város lakói mind); az időt a benne élők helyett: „*századunk* óriási fejlődést hozott" (értsd: századunk embereinek tevékenysége); az anyagot a belőle készült eszköz helyett: dagad a *vászon* (értsd: a vászonból készült vitorla); az ok megjelölésével idézi az okozatot (esetleg fordítva): *jó tollú* író az, aki tollát művészettel használja. — A szinekdoché vagy a nemmel jelöli a fajtát (amikor például Arany a Toldiban ezt írja: Ömlik a vér száján és orrán a *vadnak* — akkor a réti farkast érti), vagy a résszel az egészet (pars pro toto): sok *munkáskézre* van szükségünk — mondjuk, s magukra a munkásokra utaltunk ilyen módon.

2. A képszerű kifejezés említett eszközeit összefoglaló néven szóképeknek (trópusoknak) nevezzük. Lényegük: egy fogalom, jelenség nevének átvitele egy másik fogalomra vagy jelenségre valamilyen köztük fennálló kapcsolat alapján. A szóképben tehát az egyik jelenséggel a másikat magyarázzuk, azt tesszük szemléletessé, elképzelhetővé, árnyaltabbá. A köznyelvben használatos szóképek már megszokottak, a mögöttük levő kép megfakult, elhalványodott, s ennélfogva kifejező érté-

kük csökkent. A mindennapi közlésben általánosult ilyen kifejezések: *zsákutca, a fa koronája, a hegy lába, éles hang* stb. A művészi szókép azonban eredeti, rendszerint távoli dolgokat kapcsol össze, s ezért hatásosabb. Például köznyelvi: *leszáll az est;* költői: *Hálót fon az est* (Juhász Gy.: Tiszai csönd); köznyelvi: *a szem tükre;* költői: A szemedet, *arcod mélységes sötét szürke tavát* . . . szeretem (Babits: Szerelmes vers).

Szóképekkel minden stílusréteg él. Például a publicisztika: a papíráruforgalomban . . . meglehetős *dzsungel* van; késik a közel-keleti megoldás *vonata;* címben: „*Átlátszó* téma: az üvegellátás". Míg a publicisztikában, a társalgásban, a szónoklatban s különösen a szépirodalomban a szóképek főként a hatáskeltésnek az eszközei, a tudományos stílusban a fogalmak szemléletes megragadásának nyelvi lehetőségeit adják. Különösen két esetben alkalmazza a tudomány a képszerű jelölésmódot. A kutató szóképpel igyekszik megragadni azt, amit fogalmi szinten még nem tud kifejezni, s emiatt az érzékelés konkrét fogalmával jelöli meg az elvontat. Az ilyen metafora esetleg műszóvá is válik, de vele együtt él a „tudományos" megjelölés is: például a szilárd *földkéreg* geológiai terminusa a *litoszféra*, a *tűzhányó*-é a *vulkán* stb. A képi név esetleg megmarad népszerű elnevezésnek, a műszót pedig a tudomány művelői használják. — Gyakran olyan dolgot kell közérthetően elnevezni, amelynek ismerete általános érdekű, máskor pedig a szemléletes megnevezés egyszerűbb, hasznosabb, alkalmasabb, pl.: *hulladékhő* 'kemencék magas hőfokú, kihasználatlanul távozó füstgázainak hője', *gerincvezeték* 'valamely hálózat legfontosabb vezetéke'.

3. Ha az átvitel alapjául szolgáló két dolog között nincs valóságos vagy valószerű kapcsolat, vagy ha a kép erőltetett, esetleg össze nem illő elemekből áll, „torzkép" keletkezik, ill. k é p z a v a r támad. Ez pedig súlyos stílushiba, mert nemcsak fogalmi zavart kelt, hanem a tárgyhoz nem illő humoros hatást is. Pl.: „(Ha előre védekezünk az influenza ellen), előnyösebb helyzetben vagyunk, mint ha meglepetésszerűen *kopogtatna határainkon*" — csakhogy az influenza nem „kopogtat", legkevésbé a „határainkon"; „több mint ezer gépkocsi *lépett* hazánk területére" — a gépkocsi azonban nem „lép" ,hanem *gördül, érkezik* esetleg *fut*. Egy névadó ünnepségen hangzott el: „Ez a gyermek *alapkő* a családi mű épületében. Növekedjék a családi élet *pillérévé*." (A gyermek még lehetne ugyan „alapkő" a családi „műben", de a kő növekedni már nem tud.) Egy értekezletről: „Egyes bizottságok olyanok, mint a *hímes tojások*, ha csak hozzájuk ér az ember, a *fogukat vicsorítják*, és *harapnak*." (Furcsa tojások azok — még ha hímesek is —, amelyek fogvicsorításra, sőt harapásra is képesek.) — Hibás a szókép akkor is, ha nem a szándékolt hangulati hatás irányába mutat: „Az egyezmény, már úgy látszott, elindít egy *leszerelési*

lavinát'' (a leszerelés pozitív dolog, a lavina életveszélyes jelenség, a kettő tehát hangulati szempontból összeférhetetlen).

A képzavar sokszor szólások keresztezéséből vagy torzításából keletkezik. ,,*A kesztyűt* egy Garova nevű szociológus *vetette föl*'' — a ,,fölvette a kesztyűt'' és a ,,fölvetette a problémát'' keveredése. ,,Az esztétikum kutatása már *nehezebb diónak* látszott'' — valójában a kérdés a *nehéz*, a dió pedig *kemény* (a hibás *nehéz dió* forma egyébként elég gyakran felbukkan); ,,Mi *afölött törtünk lándzsát*, hogy a Balaton ... áll-e az első helyen'' — lándzsát valami *mellett* szokás törni, valami *fölött* ellenben *pálcát törünk*, elítélésként, csakhogy ez itt nem illik bele a szövegbe. A drága *bornak* is *híg a leve?* — kérdezi egy újságcím. Szólástorzítás és képi összeférhetetlenség ez egyszerre, hiszen a bornak nincs külön leve. Ellenben van két ilyen közmondásunk: a) A jó bornak nem kell cégér. b) Olcsó húsnak híg a leve.

4. A képszerű kifejezések ,,visszafordítása'' konkrét érzéki síkra a nyelvi humor egyik forrása. ,,A férfiak nem szívesen járnak az önkiszolgáló boltokba, mert ott mindig *kosarat kapnak*.'' A szülő az iskolában párbeszédet folytat a tanárral: ,,Tessék elhinni, már annyiszor *megmostuk a fejét* (a gyereknek)!'' ,,A fülét sem ártana'' — válaszolja a tanár. — Faviccízű elmésség, az alantasabb humor példája: ,,*Éles esze* van, s ezzel úgy megvágta magát, hogy elvérzett.'' Szellemesnek csak akkor minősíthető az efféle játék, ha formája megfelel a szándékolt árnyalatnak és a kifejezendő tartalomnak.

L. még: stílusárnyalatok | szókincsünk stilisztikai rétegeződése | szóláshasonlatok stílusértéke és használata | szólások helytelen használata | szólások szerepe és stílusértéke

IRODALOM: StilÚ.; Grétsy: SzaknyKal. 311—4; Békési: Nyr. 1967 : 338—45; Szende Aladár—Károly Sándor—Soltész Katalin: A szép magyar nyelv. 1967. 197—203; KisStil. 97—126; Lőrincze: Nyőrs. 209—14; Fabricius-Kovács: Nyr. 1969 : 43—9; Gyárfás: Nyr. 1969 : 50—2; O. Dombi: Nyr. 1971 : 15—28; Kocsány: Nyr. 1972 : 179—86; Szende: AnyKal. 242; O. Nagy: uo. 238; Balogh É. R.: Nyr. 1974 : 211—7; Kemény G.: MNy. 1974 : 325—39; Sz. Sebestyén A.: JtStil. 524—31; Vígh Á.: uo. 654—62; Wacha: uo. 667—73; Kelemen P.: uo. 262—8; Kemény G.: uo. 269—72; uő: MNy. 1975 : 150—60; Kálmán: Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. 1980. 279; Huszár: uo. 280; G. Tímár: uo. 282. Sz. A.

képes — bír — tud L. ható ige 2.

képest

Főként t e k i n t e határozói szerepű, *-hoz, -hez, -höz* ragos névszóval vagy névmással járó névutó: *korához képest, ehhez képest.* Legtöbbször van némi hasonlító értéke is *(más évekhez képest* nagy a meleg). A hagyományos *képest* egyszerűbb és természetesebb, mint a helyette terjedező *(vmihez) viszonyítva, hasonlítva* kifejezés.

Gyakran s z e m b e á l l í t á s is van, ill. lehet benne *(1977-hez képest* 1978-ban alig volt rovarkár). De így szintén hagyományosabb és szabatosabb is, mint a helyére nyomuló *(vmivel) szemben* névutós szerkezet. Az utóbbi csak akkor egyértelműbb, ha valóban ellentétről van szó: *1977-tel szemben* (még pontosabban: *ellentétben)* az idén már nincs rovarkár. A *képest* is kifejezheti azonban, hogy némi ellentmondást elismerünk a két tény közt, azaz sugallhat megengedő mellékértelmet: *tehetségéhez képest* (értsd: *igaz, tehetséges, mégis* v. *bár tehetséges, . . .*) elég gyönge az eredménye; *ahhoz képest,* hogy milyen tehetséges, elég . . . (Kevésbé világos és magyaros így: *amilyen* tehetséges, elég gyönge az eredménye.)

Elvétve inkább azt jelenti a *képest,* hogy 'eszerint, ennek megfelelően', azaz m ó dhatározó: *igéretéhez képest; a körülményekhez, a lehetőségekhez, a szükséghez képest.* Ez a használat a nyelvtörténet tanúsága szerint régi, ma mégis egyre ritkul. Helyette a régibb névutók közül a *szerint* használható jól: *ígérete szerint* (cselekedett), *szükség szerint* (módosulhat az eljárás); az újabb, névutóvá váló ragos szók közül pedig olykor a *(vminek) megfelelően,* pl. *a körülményeknek megfelelően* (növeljük a béralapot).

L. még: névutó 1—3. | *szemben* | *szerint*

Irodalom: Rábel 216; Sebestyén 106—7. T. J.

-képes u t ó t a g ú ö s s z e t e t t s z ó k

Két nagy csoportjuk van. Az elsőben az előtag főnév, a másodikban folyamatos melléknévi igenév.

1. Az első csoport tagjai legnagyobbrészt a megfelelő *-fähig* utótagú német összetételek tükörfordításai, részben cselekvést vagy ennek eredményét jelentő előtaggal *(akció-, élet-, export-, gól-, harc-, határozat-, hitel-, mérleg-, munka-, párbajképes* stb.), részben egyéb főnévi előtaggal *(csíra-, nyugdíj-, szalon-, udvarképes* stb.). Régebben sokat hibáztatták őket, mégis meghonosodtak. Elmarasztalásukra valójában nincs ok, mivel többségükben a magyar szemléletnek is megfelelnek. (Mire képes? *Életre, harcra* stb. *képes,* vagyis *életképes, harcképes.)* — A *fejlődésképes, működésképes* helyett ma inkább a kevésbé logikus és szabályos *fejlődőképes, működőképes* járja a 2. csoport analógiájára.

2. Az ide tartozó összetett szók aránylag újabb keletűek: *álló-, cselekvő-, fizető-, tárgyaló-, ütőképes* stb. Ezek nem német mintára keletkeztek, ha-

nem az *állóképesség*-féle összetételekből vonódtak el. Némelyek helytelenítették őket, de rövidségük és nehezen pótolható voltuk a javukra szól.

L. még: határozós összetételek 1. | *-képtelen* utótagú összetételek | *munkaképes.*

Irodalom: Kovalovszky: NyFK. 170—1; Deme: MNy. 1953 : 140—56; B. Lőrinczy: MMNyR. 1 : 442; Grétsy: SzaknyKal. 65—8; F[erenczy]. G.: NymLev. 154; Fábián: Nyelvh.[2] 151—2; Kovalovszky: Nyfejl. 156. L. J.

képező — képző

Mindkét szó a *képez* folyamatos igeneve, használatukban mégis eltérnek egymástól. A *képező* alak csak jelzőként használatos, pl. *kört képező tömeg.* A *képző* pedig egyaránt használatos főnévként (pl. a legismertebb kicsinyítő *képzők* a *-ka, -ke; -cska, -cske)* és melléknévként (pl. *a magát képző dolgozó; az újoncokat kiképző tiszt).*

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 3.

képez terpeszkedő kifejezésekben

A *képez* alapjelentései: 'ábrázol, formáz, megjelenít valamit', tehát tartalma eredetileg konkrét (pl.: az úttörők sorfalat *képeznek*, azaz formálnak, alkotnak), s ez bővült tovább átvitt értelemben, akárcsak a vele rokon *alkot* ige. Idegenszerű és szükségtelen azonban a *képez* elterjedt használata a hivatalos nyelvben és a sajtóban, német megfelelőjének, a *bilden* igének mintájára. Ilyenkor ugyanis a *képez* pusztán létezést, állapotot fejez ki, némileg talán nyomósító, de zsargonszerű szószaporítással, tehát tartalmatlan, logikátlan töltelékszó. Többnyire egyszerűen mellőzhető, mert a közlés sokszor magával a névszóval is világos és főleg tömörebb. Helyesbítésének néha téves módja az, hogy a magyarosabbnak érzett *alkot* igével cserélik fel (lásd: *alkot* terpeszkedő kifejezésekben).

Akadályt, átmenetet, ellentétet, előnyt, feltételt, fölösleget, kisebbséget, kivételt, többséget, válaszfalat stb. *képez* vmi. Helyesen, egyszerű névszói állítmánnyal: *akadály, átmenet, fölösleg(es)* stb. vmi.

Vminek *alapját, alkotórészét, anyagát, határát, kiindulási pontját, köz(ép)pontját, okát, tartalékát, tárgyát, zsákmányát* stb. *képezi* vmi. Helyesen vminek *alapja, alkotórésze* stb. vmi.

Vkinek, vminek *birtokát, célját, érdekét, erejét, jövedelmét, tulajdonát, vagyonát* stb. *képezi* vmi. Helyesen: vkinek, vminek *birtoka, célja* stb. vmi.

Bűncselekményt, kihágást, szabálysértést stb. *képez* vmi. Helyesen: *bűncselekmény, kihágás* stb. vmi.

(Vmilyen) *csoportot, egészet, egységet, fejezetet, osztályt, rész(lete)t* stb. *képez* vmi. Helyesen: (vmilyen) *csoport, egész* stb. vmi.

(Vmilyen) *életszükségletet, kérdést, problémát, veszelyt* stb. *képez* vmi. Helyesen: (vmilyen) *életszükséglet, kérdés* stb. vmi.

Most még néhány olyan mondatpéldát mutatunk be, amelyben a *képez*-t nem lehet ugyan egyszerűen elhagyni, de valamilyen más ige (többnyire az *alkot*) kínálkozik és kívánkozik helyette:

A társaságot két fiú és három lány *képezte*. Helyesen: *alkotta*; vagy így: *A társaság két fiúból és három lányból állt.*

A kíváncsiak tömege szoros gyűrűt *képezett* a baleset körül. Stílusosabb, színesebb így: ...*szoros gyűrűként fogta* v. *fonta körül; szoros gyűrűbe fogta.*

A felhalmozódott mészkő hatalmas hegyláncokat *képezett* = ... *alkotott*; esetleg így: ... *hatalmas hegyláncokká állt össze.*

L. még: terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Boros: Nyr. 1964 : 336; Papp: MűszNyr. 88; SzaknyKal. 126; Szabó T. A.: AnyÉl. 80; HivKve² 171. K. G.—K. M.

képletek, számok kiejtése

A számjegyekből és jelekből vagy betűjelekből álló képletek helyes kiejtését ismernünk kell ahhoz, hogy helyesen tudjuk hozzájuk illeszteni a névelőt és a toldalékokat. Ha az 1,8 kiejtése: *egy* [ëggy] *egész nyolc tized*, akkor *-vel* ragos alakja így írandó: 1,8-*del*. Ugyanígy: 1,75-*szor*, azaz *egy egész hetvenöt századszor*. A helyesen toldalékolt számjegyet pedig egyértelműen el is tudjuk olvasni, pl. 0 : 0-*os* [nul-nullos] v. 0 : 0-*ás* [nulla nullás] *mérkőzés*; 0-*ás* [nullás] *szűrő*. A számjegyhez ugyanis csak akkor írjuk ki a toldalék előtti hangot, ha az különbözik a ragtalan tőtől. Ezért 12-*s* [tizenkettős], de 12-*es* [tizenkettes]. A tő hosszú kettős mássalhangzója után kiírjuk a toldalék hasonult mássalhangzóját: 0-*lal* [nullal] mert kötőjel után elkülönítjük a ragot, akárcsak az ilyen, egyszerűsítés nélkül írt névalakban: *Papp-pal*. Rövid mássalhangzó után is kötőjellel kapcsoljuk a hasonult ragot, pl. 9-*cel*, ahol a második *c* világosan a toldalékhoz tartozik. Kötőjel után tehát a számnév írott alakját vesszük figyelembe, nem a kiejtést. A kiejtésben rendszerint az utóbbi alak *c*-je is megrövidül: [kilencel], a 9-*et* alakban azonban fölösleges volna a *c*!

Az olyan idegenszerű szerkezetekben, amelyekben a sorszámnévi jelentésű szám a jelzett főnév után következik, tőszámnevet ejtünk: *Luna* — 7 [lúna hét], *Moszkva III-at* [hármat], *Dunai II-nek* [kettőnek]. A toldalék a kiejtéshez igazodik, akár magyaros sorrendben írjuk: 20 *C°-kal*, akár a nemzetközi szabvány szerint 20 *°C-kal*. Kiejtése ugyanis mindenképp: húsz celziusz fokkal. Tőszámnevet ejtünk a vegyi képletekben is: H_2SO_4-*gyel* [hákettőessónéggyel]. Hiba, ha a képletet leírva az így jelölt anyag nevének a toldalékát illesztjük hozzá, pl. H_2SO_4-*val* [kénsavval].

A hosszabb számokat (például a telefonszámokat), melyeket írásban házaggal, kötőjellel vagy vesszővel, ponttal tagolunk, célszerű a kiejtésben is jól érthetően tagolni.

L. még: keltezés | rövidítések kiejtése | sorszámnév | számok írása

IRODALOM: Zolnai: Msn. 1941: 4—5; Pásztor: Nyr. 1965 : 38—41; Szabványügyi Közlemények 1966 : 186—7; Rácz: Nyr. 1970 : 153; F[erenczy]. G.: Nyr. 1971 : 241—2; Rónai—Kerekes 189—91. E. L.

-képp, -képpen rag

1. E ragban hosszú *p*-t ejtünk. 1954 óta a szabályzat szerint mindig két *p*-vel írjuk: *akképp(en)*, *amiképp(en)*, *ekképp(en)*, *főképp(en)*, *következésképp(en)*, *miképp(en)*, *némiképp(en)*, *olyképp(en)*, *voltaképp(en)* stb.

2. *A képp(en)* rag egyrészt főleg melléknévi és névmási szótövekből m ó dhatározót formál: *másképp* v. *másképpen*, *sokféleképp(en)*, *egyezőképp(en)* (pl. kitűnt, hogy *eltérőképp(en)* értelmezzük a rendeletet), másrészt főnévi vagy ilyen szerepben használt szavakból alkot 'olyan minőségben, szerepben, jelleggel' értelmű á l l a p o thatározót: *helyettesképp(en)*, *elnökképp(en)* (pl. *eredményképp* csak ezt az összeget könyvelhetjük el). Az előző, módhatározói csoport néhány tagja határozószóvá is fejlődött, kivált a névmási tövűek közül valók: *ekképp(en)*, *akkép(en)*, *mindenképp(en)* stb. Nemegyszer birtokos személyrag és többesjel után is előfordul a rag: *ünnepeképp(en)*, *rokonaiképp(en)*. — Némelykor hasonlítást is kifejez: *csalódásképp(en)* hatott a kinevezése. — Gyakran többé-kevésbé egyértékű a *-ként* raggal: *másként* v. *másképp(en)*.

3. A rövidebb és a hosszabb változat közt főleg tömörség, ill. zeneiség tekintetében van különbség: sietős mindennapi beszédben a rövid forma gyakoribb *(másképp, hányféleképp)*. A hosszú változat egy kissé választékosabb, de — kivált testes szótő után — a körülményesség stílushangulatát keltheti: *ilyenféleképpen*, *olyaténképpen*.

L. még: állapothatározó | *-ként* rag | módhatározó | viszonyrag

IRODALOM: Deme: Magy. 9; Lőrincze: ÉdAny. 23—4; Fábián: uo. 117—8; Szemere: AkHTört. 88—9. F. G.—T. J.

-képtelen u t ó t a g ú ö s s z e t é t e l e k

Kialakulásuk, csoportosításuk és értékelésük azonos a *-képes* utótagú összetételekével.

A főnévi előtagúak német fordításként keletkeztek *(életképtelen, fejlődés-, fizetés-, gól-, harc-, határozat-, munka-, párbaj-, szolgálatképtelen* stb.). Ezeket is sokáig üldözték, mindhiába. Meghonosodtak, beilleszkedtek, nyereségei nyelvünknek.

Folyamatos igenévi előtagú a *cselekvőképtelen*, *fejlődőképtelen*, *keresőképtelen* stb. Ezek analógiásan jöttek létre a megfelelő *-képes* utótagú összetételek mellett (azoknak, tehát az *állóképes*-féléknek a kialakulásáról lásd: *-képes* utótagú összetételek). Az ide tartozó példák némelyikének főnévi előtagú párja is van. A *fejlődőképtelen* és a *fejlődésképtelen* például ma egymás mellett él, bár az előbbi gyakoribb. Van *keresetképtelen* is de ennek igenévi előtagú párja, a *keresőképtelen* is jóval gyakoribb. Bár az *-ás*, *-és* képzős főnévi összetételek logikusabbak (azt jelentik: valamire képtelen), ma mindkét formát elfogadjuk, s a meghonosult összetételeket nem helytelenítjük.

L. még: határozós összetételek 1. | *-képes* utótagú összetételek

Irodalom: Búzás: Nyr. 1906 : 349—50, 406, 446—9; Deme: MNy. 1953 : 140—56; Grétsy: SzaknyKal. 65—8; Kovalovszky: Nyfejl. 156.

L. J.

képvisel

A *képviselő*, *képviselet* szóból még a múlt század első feléből való elvonás, e szóalkotástípusnak egyik régi példája. Meghonosodott, szükséges szó. Arra azonban vigyáznunk kell, nehogy olyankor is éljünk vele amikor használata nem más, mint fölösleges szószaporítás. A vmilyen *erőt*, *tényezőt képvisel* (vmi, vki) helyett például jobb, egyszerűbb ez: vmilyen *erő* v. *tényező*, s a vmilyen *értéket*, *jelleget*, *minőséget*, *színvonalat képvisel* — és a hasonlók — helyett is többnyire elegendő ez: vmilyen *értékű*, *jellegű*, *minőségű*, *színvonalú* vmi.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | terpeszkedő kifejezések

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 62—4.

K. M.—L. J.

képzavar L. fogalmazás és nyelvhelyesség 3. | képes beszéd, szóképek 3.

képzel + főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. d)

képzőhalmozás

Nyelvünkben több olyan képzett szót találunk, amelyben kétszer fordul elő ugyanolyan szerepű vagy esetleg ugyanaz a képző, pl. *hozzávetőlegesen*. Itt ugyanis az *-en* a *-leg* toldalékkal nagyjából azonos szerepű, s az egész szó ugyanazt jelenti, mint rövidebb változata, a *hozzávetőleg*. Hasonló a viszonyuk ezeknek az alakpároknak: *esetleg — esetlegesen*, *hallgatólag — hallgatólagosan*, *névleg — névlegesen*, *pótlólag — pótlólagosan*, *színleg — színlegesen*, *tényleg — ténylegesen*, *tetszőleg — tetszőlegesen*, *végleg — véglegesen*, *viszonylag — viszonylagosan*, *visszamenőleg — visszamenőlegesen*

stb. A hosszabb, képzőhalmozásos alakok sem okvetlenül hibásak (pl.: *igazságosság, közönségesség*), de használatukkal csínján kell bánnunk, mert terjengőssé, papirosízűvé teszik mondatainkat.

Természetesen nem lehet fölcserélni azokat a látszólag idetartozó szavakat, amelyekben a *-leg* végű tő nem határozószó, hanem főnév *(fölösleg, részleg)*, de: *fölöslegesen, részlegesen*. Nem rövidíthetők ezek sem: *nemlegesen, semlegesen, különlegesen*.

Lehet ezenkívül a többszörösen továbbképzett szónak olyan stílusértéke, amely a maga helyén pótolhatatlanná teszi, például: a *félelmetes, hűséges, jóságos, magasságos, szentséges* a *félelmes, hű, jó, magas* és *szent* melléknevekkel szemben a tulajdonságfogalom fokozott, nyomatékos árnyalatát fejezik ki, ill. választékosabbak, szónokiasabbak, hatásosabbak. — L. még: *-ási, -ési* végződésű szavak | *-lag, -leg* viszonyrag

IRODALOM: Benda: ÉT. 1978 : 1221.

G. L.—L. J.

képzők helytelen alkalmazása L. szóképzés 4.

képzők illeszkedése L. magánhangzó-illeszkedés

képzők kötőhangzói L. tő- és kötőhangzó-váltakozások

képzők stilisztikai értéke

A képző nem önálló nyelvi elem, ezért stilisztikai értéke is általában azoktól a képzett szavaktól függ, amelyekben előfordul. Lehet ugyan némi szerepe a képző hangalakjának, eredetének, ritkább vagy gyakoribb voltának, de végső soron ezek hatása is a képzett szók stílusértékében nyilvánul meg. Némelyik képzőnek mégis van sajátos stílusértéke. Például az idegen képzők gyakran előkelősködően hatnak, ha fölöslegesen, csupán nagyképűségből használt idegen szavakban fordulnak elő, pl. *debütíroz, karakterizál*. A nyelvújítási képzőknek is sajátos hangulati árnyalatot ad mesterkéltségük vagy szerepkörük lezártsága, elavult voltuk. A *-da, -de* képző például többnyire szakszavakban fordul elő, ezért hivatalos, szakmai vagy régies hangulatú *(áruda, hengerde, képezde)*; komikus, ill. gúnyos az *-onc, -enc, -önc (dühönc, ifjonc)*; népies v. vulgáris az *-ódzik, -ődzik* az *-özik, -özik* alakpárral szemben; fokozottan becéző a *-cska, -cske* a többi kicsinyítő képzővel szemben; népies az *-éroz* képzőalak az *-íroz* alakkal szemben stb.

L. még: képzőhalmozás | párhuzamos képzések

IRODALOM: Zolnai B.: NyHang. 225 30; MMNyR. 1 : 338 9, 397.

K. M. L. J.

kér L. beszédtöltelék | főnévi igenév II. A) 3. d) | idegenszerűségek 3. a) | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

KERAVILL L. mozaikszók VI.

kérdésre adott felelet L. állító válasz formái | hiányos szerkezetű mondat | tagadó válasz formái

kérdést tesz fel L. *feltesz, feltevés — feltételez, feltételezés*

kérdez, kérdezősködik határozója L. *után — múlva — múltán* 3.

kérd — kérdez

A *kérdez* a köznyelvi változat, a *kérd* alak népies vagy választékos, de egyúttal irodalmi alak. Pl. „Az ország nem *kérdi*, mivégre Engedik meggyűlni a bajt (József A.: Hazám).

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

kérdő hanglejtés L. hanglejtés II. 1. h), 2—5., III. 2—3., 6—7.

kérdőjel L. írásjelek 2., 3. b)

kérdő mondat

1. A kérdő mondattal a beszélő azt fejezi ki, hogy valamit szeretne megtudni, és — a válaszra nem váró kérdések kivételével — a hallgatótól vár felvilágosítást. Két fő fajtája van: az eldöntendő és a kiegészítendő kérdő mondat.

a) Az eldöntendő (más néven kételkedő) kérdéssel a beszélő azt jelzi, hogy a kérdezett dologról van valamilyen föltevése, de bizonytalan benne, s felhívja a hallgatót ennek megerősítésére vagy elvetésére. A beszélő álláspontja rendszerint csak egy vonatkozásban kétséges, és erre a leghangsúlyosabb mondatrész utal: **Te** *is voltál kirándulni* **Jön** *már a vonat?* **Jól** *látsz innen?* stb. A hangsúlyos mondatrész önállósulhat is, hiányos szerkezetű mondatként; pl.: *„Kitüntetést? Nekem?*

A választó kérdésben két vagy több hangsúlyos mondatrész van: **Apád** *vagy* **anyád** *jön el?*

Az eldöntendő kérdésre igenlő vagy tagadó, esetleg kitérő feleletet adhatunk; ez ritkán kerek mondat, rendszerint hiányos szerkezetű vagy tagolatlan (erről lásd: állító válasz formái | hiányos szerkezetű mondat | módosítószó | tagadó válasz formái | tagolatlan mondat). Ha a beszélő eleve

valószínűnek véli a saját föltevését, jelezheti az *ugye*, *nemde* kérdőszóval és a *persze*, *csakugyan* stb. módosítószóval: **Ugye** *elmegyünk a mérkőzésre?*; *A fiad*, **persze**, *még iskolába jár?*

Formai szempontból az eldöntendő kérdés kétféle lehet: *-e* kérdőszavas vagy kérdőszó nélküli. Az utóbbi típust sajátos, emelkedő-eső (pontosabban: a végén eső) hanglejtés jellemzi, ez különíti el a kijelentő mondattól: *Hazajössz estére?* Az *-e* kérdőszós mondatnak nincs szüksége erre a megkülönböztető intonációra, hanglejtése lényegében megegyezik a kijelentő mondatéval; tehát ereszkedő: *Hazajössz-e estére?* Előkészítő mondatrésszel azonban egy kissé más hanglejtésváltozatban: *Estére hazajössz?* ill. *Estére hazajössz-e?* — A szórendre nézve lásd: *e — é* kérdőszócska | kérdő mondat szórendje.

A *vajon* mind a kérdő hanglejtésű, mind az *-e* kérdőszós típusban ott lehet: *Vajon ír* nekem? ill. *Vajon ír-e* nekem?

b) A kiegészítendő kérdéssel a beszélő azt fejezi ki, hogy tudása valamely vonatkozásban hiányos, erre nézve még föltevése sincs, s a hallgatótól várja hiányos ismereteinek kiegészítését. Formai szempontból a hiányzó ismeretmozzanatra kérdező névmás vagy határozószó jellemzi (névmásos kérdésnek is nevezik): ez a mondat leghangsúlyosabb szava, rendszerint a kérdés elejére kerül, s a dallam csúcsa rajta van: **Ki** *járt itt?*; **Milyen** *volt a termés?*; **Hova** *indultál?*; **Hány** *éves a lányod?* (vö. kérdő névmás). Néha két kérdő névmás, ill. kérdő határozószó is előfordulhat egyetlen (tag)mondatban, egymás mellett: Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg? Ki tudja hol áll meg s *kit hogyan* talál meg? (Arany: Toldi III.) — *A vajon* ebben a kiegészítendő kérdésben is szerepelhet: *Vajon* mit gondolhat rólam?

A kiegészítendő kérdésre a kérdezett mondatrésszel felelünk, rendszerint hiányos szerkezetű mondatként. Pl.: „Ki a legjobb barátod? — *Pista.*" — L. részletesebben: hiányos szerkezetű mondat.

c) Mind az eldöntendő, mind a kiegészítendő kérdésben bármilyen igemódú lehet az állítmány. Leggyakrabban kijelentő módban áll (lásd a előző példákat). Ha a választól felszólítást várunk, a kérdésben is felszólító móddal élünk: Ne *küldjek* orvosért? A feltételes módú állítmány fokozza a kérdés bizonytalanságát: Ez *volna* a célja? Hová is *mehetnénk?* Feltételes módú kérdés udvarias kérést is kifejezhet: *Kaphatnék* egy kis vizet?

Ha a kérdést erősebb érzelmi megnyilvánulás kíséri, indulatszó vagy a *hát* módosító szó vezetheti be: *Jaj*, mi történt?; *Hát* senki sem segíthet? A sürgető kérdés olykor csak egyetlen kötőszóból vagy indulatszóból áll: „Honnan beszélsz? — Hazulról. — *És?* Mi újság?"; „*Na?* — nézett rá türelmetlenül a barátom". — Gyakori a kérdő mondatban a megszólítás is.

Írásban a kérdő mondatot kérdőjellel zárjuk le. Néhány sajátos jelentésű mondattípusban azonban felkiáltójel is társulhat a kérdőjelhez. — L. még: felkiáltó mondat | felszólító mondat | írásjelek 2—3. — Vö. még alább a 2. d) ponttal.

2. A kérdő mondatok s t i l i s z t i k a i értéke valamennyi mondatfajtáénál változatosabb. Bár a valódi, a választ kapó kérdések alkalmazásának, azaz a párbeszédes formának is lehet sajátos stilisztikai szerepe, például a cselekmény dramatizálása, az élőbeszéd tükrözése — vö. hiányos szerkezetű mondat 2. — elsősorban mégis a feleletre nem váró kérdő mondatoknak van különleges kifejezőerejük.

a) A f i g y e l e m k e l t ő kérdéssel az író (beszélő) az olvasóhoz (hallgatóhoz) vagy a szereplőhöz fordul, s ezzel tartja ébren az érdeklődést: „Az elnök a tegnapi beszédében még csak nem is célzott a küszöbön álló választási hadjáratra. *Vajon mi lehetett ezzel a célja?*" (Az újságnyelvből); *Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzében?* (Arany: Toldi I.). Ilyen szerepben főleg a kiegészítendő kérdő mondatok fordulnak elő. De nagyon hatásos lehet a problémára rávilágító kiegészítendő és a megoldást kereső eldöntendő kérdő mondatok együttes alkalmazása is: „Az ország téeszeinek jó részében a jószágok gondozói kevésbé büszkélkedhetnek olyan eredményekkel, mint a növénytermesztők. *Vajon miért? Az állattenyésztésben dolgozó téesztagok talán nem értenek annyira a mesterségükhöz, mint a növénytermesztők?*" (az újságnyelvből). — Ugyancsak a figyelem fölkeltésére valók azok az olvasóhoz vagy a hallgatóhoz intézett kérdések amelyekre maga az író, a beszélő adja meg a választ: „*Ki áll amott a szirttetőn | Hunyad magas falánál* . . . Hunyadi ő, az ősz vitéz." (Czuczor: Hunyadi). Olykor egész sor kérdés tölti be az ilyen szerepet, s a rájuk adott válasszal az író tovább fűzi a cselekményt: „*Mit jelent e hű-hó gyászos özvegy-házban, Hol a dinom-dánom régen volt szokásban? Toldi Lőrincnének most van-é a torja? Vagy menyegzőjének hozta így a sorja? Tán megunta gyászos özvegysége ágyát, S másnak adta élte fonnyadó virágát?* — Nincs halotti tora Toldi Lőrincnének, Napja sem derült fel új menyegzőjének; Másért sütnek-főznek, másért lakomáznak: György van itthon, első szülötte a háznak." (Arany: Toldi II.).

b) Nem várnak válaszra az írónak vagy a szereplőnek mintegy önmagához intézett kérdései; az ilyen t ű n ő d ő k é r d é s e k rendszerint belső monológot fejeznek ki, s főleg a gondolati lírára jellemzők: „*Mi megyünk-e, vagy a felhő, Vagy a lenge déli szellő, A szeliden rám lehellő?* — Gondolatom messze téved Kék ürén a semmiségnek. *Földi élet, hol a réved?*" (Vajda: Nádas tavon). — A szépprózában az efféle kérdő mondatok (más nyelvi eszközökkel együtt) néha azt érzékeltetik, hogy az író — bár saját nevében szól — az eseménysorozat elbeszélésébe beleszövi a

szereplő (esetleg valamely kívülálló személy) kimondott vagy ki nem mondott gondolatait: „Jóska elszédülten, komoran ment. Szeretett volna most rögtön, ebben a pillanatban meghalni. *Mit ér az élet, ha a lánynak már más is kell, más is van?*" (Móricz: Pillangó).

c) A költői vagy szónoki kérdés kérdő mondat formájában óhajtást, buzdítást, csodálkozást, fenyegetést, nyomatékos ténymegállapítást stb. fejez ki: *Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz Végül egy erős akarat?* (Ady: Magyar jakobinus dala); Még kér a nép, most adjatok neki! *Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép, Ha fölkel, és nem kér, de vesz, ragad? Nem hallottátok Dózsa György hirét?* (Petőfi: A nép nevében). Módjával a publicisztikai stílus is alkalmazhatja.

d) A költői kérdésekre emlékeztetnek a köznyelvnek s az élőbeszédet tükröző szépprózának azok a kérdő alakú mondatai, amelyek átsiklottak a felkiáltó, ill. a felszólító mondatok kategóriájába. A formának és a funkciónak efféle ellentétéhez rendszerint egy másik is társul: állító alakjuk ellenére tagadó, ill. tagadó alakjuk ellenére állító értelműek szoktak lenni (erről lásd még: állító válasz formái 1. c) | állítva tagadás | felkiáltó mondat | felszólító mondat | *nem — ne* | *sem — se* | tagadó válasz formái | tagadva állítás 1.). Ebből a feszültségből fakad különleges stilisztikai hatásuk, fokozott expresszivitásuk: *Szóltam én egy szót? ; Veszed le mindjárt a kalapodat?! ; Ki ne tudná? ; Nem mennél el innen?* Az efféle mondatok végére, a kérdőjel mellé vagy helyett, felkiáltójelet is szoktak tenni. — Feltételes módú állító kérdéssel enyhébb felszólítás is kifejezhető: *Hoznál egy pohár vizet?* (ilyenkor a felszólítás is állító értelmű). — Vö. még: feltételes mód II. A)

L. még: hanglejtés II. 1. h), 2—5., III. 2—3., 6—7. | kérdőmondat szórendje | szórend VI. 3.

Irodalom: Bebesi: Nyr. 1923 : 15—7; Szathmári—Terestyéni: StilV. 258—61; Tompa: Nyr. 1961 : 270—3; Károly: MMNyR. 2 : 37—47; Rácz: Nyelvh.[4] 227—8; uő: MMNy. 219—22; Herczeg: Nyr. 1970: 49—57; Balogh: MMNyKk. 281—2; Rónai—Kerekes 403—4. R. E.

kérdő mondat szórendje

1. a) Az eldöntendő kérdést gyakran az egyenes szórendi főhangsúlyos állítmánnyal kezdjük: **Jár** *az óra?;* **Elmenjek** *nyaralni?;* **Féltékeny** *a feleségére?;* **Eljössz-e** *hozzánk?;* **Szép volt-e** *az idő?* A kérdést, tétovázást, az igenlő választól való idegenkedést olykor a fordított szórendű állítmány fejezi ki: **Piszkoljam össze** *a kezemet?* Az *-e* kérdőszó ellenben a fordított szórenddel inkább a beleegyező választ előlegezi: **Menjek-e el** *nyaralni?* Mindkét esetben csak kellő okkal tanácsos fordított szórendet használni!

Fejtegető, számonkérő vagy gondolkozást kifejező kérdés kezdődhet előkészítő résszel is. Ilyenkor a hátra kerülő állítmány mindig egyenes szórendű: *Pista már* **elment**?; *Az idő* **szép volt-e**?

b) Ha nem az állítmányon van a kérdés nyomatéka, a főhangsúlyos (kérdezett) mondatrész éppúgy az állítmány elé kerül, mint a közlő mondatban: **Róla** *beszélsz?* A tagadószó is: **Nem** *jössz velünk?* Az állítmány ilyenkor, ha igekötős vagy több szóból áll, fordított szórendű: **Te** *feledkeztél meg róla?* **Nem lesz-e** *boldogtalan?*

A főhangsúlyos szakaszt ilyenkor is megelőzheti egy kevésbé hangsúlyos előkészítő rész: *A barátod csak* **róla** *beszélt?; Később* **nem** *lesz-e boldogtalan?*

2. a) A kiegészítő kérdés kérdőszava rendszerint főhangsúlyos, ezért az állítmány előtt áll, vele egy hangsúlyozási szakaszban: **Hol** *van a könyved?*; **Mikor** *megy haza?* Előkészítő résszel: *Édesanyád* **mikor** *megy haza?*

A kérdő névmás gyakran mint főhangsúlyos állítmány kezdi a mondatot: **Milyen** *a kezed?* De hátrább is kerülhet: *A ti lakásotok* **mekkora**?

b) Az igekötő vagy a hozzá hasonló szerepű határozó néha az igéjétől elszakadva előkészítő részként kezdi a mondatot, rendszerint szembeállításban: *(Tudom, mikor indulsz, de) haza* **mikor** *jössz?*

c) Ha a kérdőszó valójában felkiáltást fejez ki, az állítmány egyenes szórenddel következik utána: **Hányszor** *elmondtam már!* (Valódi kérdés ez volna: **Hányszor** *mondtam el már?*, ill. **Hányszor** *mondtam már el?)*

d) A népnyelvben néha előfordul olyan szórend is, hogy a kérdő névmás és az állítmány közé hangsúlytalan alany kerül, de inkább csak néhány állandósult kifejezésben: *Mit én bánom?* Köznyelvünkben csak így: *Mit bánom én?*

L. még: szórend VI. 3.

Irodalom: Deme: MMNyR. 2 : 495–7; Nyelvh.[3] 344; Rácz: MMNy. 456.

E. L.

kérdő névmás

1. A kérdő névmás főnévi, melléknévi vagy számnévi jelentéstartalomra kérdez (pl.: *kicsoda?, miféle?, hányadik?*). Természete szerint leginkább kiegészítendő kérdő mondatban fordul elő, mégpedig a beszélő szándékához igazodva főhangsúlyosan, továbbá rendesen a mondatfajtának megfelelő eső (ereszkedő) hanglejtéssel, s többnyire rögtön a mondat élén állva *(Kicsoda* keresett minket tegnap?). Nemritkán használatos emellett kérdő alakú, de más tartalmú mondatokban is, kivált hatásos felkiáltásban *(Micsoda* gól volt az!), függő kérdést tartalmazó mellékmondatban stb.

2. Egyik-másik kérdő névmás többes számú birtokos személyraggal személyes névmási mellékértelmet is kifejez *(melyikünk?* 'miközülünk ki?'; *hányuk?* 'őközülük hány?'). Ilyenkor kivételesen *-ónk, -őnk; -ótok, -őtök; -ójuk, -őjük* ragváltozatokkal is előfordulnak *(melyikőnk, -ötök -őjük)*. Ezeknek hosszú kezdő magánhangzóját a *kettőnk, kettőtök, kettőjük* alak téves analógiája magyarázza, régies, választékos stílusárnyalattal azonban él velük a művelt nyelvhasználat is. (A szabályos, fő változat mindamellett ez: *melyik-ünk, -(e)tek, -ük.)*

3. A ma jobbára csak melléknévi *mely*-hez képest a főnévi és melléknévi *melyik* névmás jobban megkülönbözteti a szóban forgó személyt vagy dolgot: *Melyik* (vers) tetszett leginkább? (erről lásd: kiemelő jel). Többes számban azonban egy kissé mesterkélten hat ez a kiemelő-egyedítő szóelem: *Melyikek* (v. *melyik versek)* tetszettek? Természetesebben: A versek közül *melyek* (v. *Mely versek)* tetszettek?

4. Jelzői szerepében nem egy kérdő névmás hatásos fokozó eszköz: *Mily(en)* nagy vihar volt! Elavultabb szerkesztéssel: *Mely* nagy öröm!; *Mi* kék az ég! (Petőfi; verscím). — A *minő* névmás napjainkban már minden szerepében régies, ill. irodalmi: *Minő* nagy szerencse!

A *hány* és a *mennyi* névmást némelyek nyelvében erősen visszaszorítja a *mily(en) sok* szerkezet. Emez sem rossz, csak körülményesebb azoknál, s nagy divatját nyilván a német *wie viel (wieviel)* 'milyen sok, mennyi' mintája is fokozta, akárcsak a mutató névmási *oly sok* terjedését és az *annyi* visszaszorulását a német *so viel*. Ne engedjük tehát a *sok*-kal kapcsolt szerkezetet elburjánzani az egyszerű számnévi névmások rovására!

Újabban — különösen a beszélt nyelvben — mind gyakrabban tapasztalhatjuk a *hány?* és *mennyi?* kérdő névmások pontatlan használatát, fölcserélését. Pedig e névmások jelentése és ebből adódó használati köre korántsem azonos. A *mennyi?* formával általában akkor élünk, ha kérdésünk magának a mértékegységnek a nevét közvetlenül nem tartalmazza, csak általánosságban tudakozódunk valaminek a „mennyi"-sége felől: *Mennyi* időd van még? *Mennyi* áramot fogyaszt ez a hősugárzó? stb. A *hány* kérdő névmás ellenben megszámlálható egységeknek, tárgyaknak, személyeknek a számát tudakolja: *Hány* p e r c i g maradunk? *Hány* l i t e r t fogyaszt ez a kocsi? stb. A kevésbé igényes élőnyelvben manapság ilyen szerepben is a *mennyi?* névmás használatos, pl.: „*Mennyi* kilométer van a kocsidban?" (helyesebben: *Hány* kilométer . . . ?); „*Mennyi* pontot visznek el a vidékiek?" (a sportsajtóból; helyesen: *Hány* pontot?).

A kétfele szemlélet és szóhasználat különbségét jól mutatják ezek a párhuzamos példák: *Mennyi* alma termett az idén? — *Hány mázsa* alma termett az idén?; *Mennyi* bort tudsz meginni egy ültő helyedben? — *Hány*

pohár bort tudsz meginni . . . ; *Mennyi pénz* van nálad? — *Hány forintod* van?; stb.

Vannak azonban olyan helyzetek, ill. mondatok is, melyekben a *hány* is meg a *mennyi* is jó. Pl.: *Mennyi hiba* van a dolgozatban? — *Hány hiba* van a dolgozatban? Ám ilyenkor sem azonos a jelentésük: az előbbi mondat inkább csak általánosságban, nagyjából érdeklődik a hibák mennyisége iránt (sok van-e vagy kevés?), míg az utóbbi pontosan („szám szerint") kíváncsi a hibák számára.

L. még: függő beszéd és kérdés | hangsúly 4. | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja

IRODALOM: Temesi: MMNyR.[2] 1 : 245—6; Velcsovné: MMNy.[4] 50—1; Grétsy: ÉT. 1972 : 1747. K. G.—T. J.

kérdőszó L. *e—é* kérdőszócska | kérdő mondat 1.

kerek — gömbölyű

Mint a két melléknév alapszava, a *kör* és a *gömb* mutatja, a *kerek* síkbeli, a *gömbölyű* pedig térbeli alakra vonatkozik (*kerek* vonal, asztal *gömbölyű* fej, kavics). Ez volna a szabatos jelentéshasználat. A köznyelv azonban gyakran pontatlanul használja, olykor éppenséggel fölcseréli a két szót: a *kerek*-et 'gömbölyű' értelemben, a *gömbölyű*-t pedig 'kerek' vagy 'hengeres' jelentésben alkalmazza (*kerek* fejű; *gömbölyű* asztal, fatörzs). E köznyelvi jelentéskeveredést nem ítélhetjük el, már csak azért sem, mert a legritkábban okoz félreértést, értelmi zavart, a szaknyelvekben azonban az efféle használat pongyolaságnak, sőt olykor durva hibának számít.

Ugyanígy kell megítélnünk azt, hogy *kerek* zárójel helyett sokan *gömbölyű* zárójelet mondanak. A mindennapi beszédben tehát elfogadható ez is, de a szakszövegben ajánlatosabb a *kerek* vagy az *íves* zárójel megnevezés.

K. M.

kerékpár — bicikli L. *bicikli — bicigli — kerékpár*

kérem (szépen, tisztelettel) L. beszédtöltelék | megszólítás és formái I. 10. | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

kereng L. *kering — kereng*

kereskedelmi nyelv L. szaknyelvek

keresőképtelen — keresetképtelen L. *-képtelen* utótagú összetételek

keresztény — keresztyén

A szlávból való átvételnek megfelelően a *keresztyén* alak az eredeti, s ebből hangváltozással, ill. a *kereszt* szó népetimológiás hatására alakult ki a *keresztény*. A 18. századtól a két változat felekezeti megoszlást mutat: a *keresztyén* a protestáns szóhasználatban él, a *keresztény* pedig a katolikusében. Ez utóbbi lett az általános alak, helyesírás tekintetében is; jelentésük egyébként azonos.

IRODALOM: Tolnai: MNy. 1934 : 65—8; Ságí: MNy. 1934 : 196—200.

keresztnevek lefordítása

1. E kérdés nemcsak elméleti, hanem többféle gyakorlati ok miatt is fontos. Például némelyik kétnyelvű szótár a keresztnevek egy részét két nyelven közli, tehát lefordíthatónak tekinti. Ezenkívül gondot okozhat idegen személyeknek a magyarban való megnevezése is.

2. Közelebb jutunk a kérdés megoldásához, ha az anyakönyvezés szabályozott gyakorlatából indulunk ki. A külföldön született magyar anyanyelvű magyar állampolgárok hazai anyakönyvezése során ugyanis a le nem fordítható keresztneveket változatlanul kell hagyni, a lefordíthatóknak pedig csak magyar megfelelőjét szabad bejegyezni.

a) Leginkább azok a keresztnevek fordíthatók le, amelyek a kereszténységnek többnyire latinosított keresztneveiből fejlődtek. A magyarrá válás olykor csak az írott alakban nyilvánul meg (pl.: *Abel, Titus*-ból *Ábel, Titusz)*, gyakran azonban a név történetileg kialakult hangalakjában is (pl.: *Boldizsár, Zsuzsanna, Pál)*.

b) Nehezebb a lefordítás, ha a latin keresztnévformának az egyik nyelvben csak egy, s másikban pedig több megfelelője van, például a németben van *Johannes, Johann, Hans* a magyarban ugyanennek a névnek két elágazása van, a *János* és az *Iván*, de e kettő közül az előbbi számít alapnévnek. Ilyenkor az anyakönyvi lefordítás gyakorlata szerint a szóban forgó keresztnevet a másik nyelv megfelelő névcsaládjában az alapnévvel szokták azonosítani. Tehát *János* németül inkább *Johann* vagy *Johannes* (és megfordítva), a *Hans* pedig le nem fordítható névnek számít. Ezt az anyakönyvezési szokást azonban az idegen személyek magyar megnevezésének egyéb területein nem szokták és nem is kívánatos alkalmazni. A német *Willy* tehát nem lesz *Vilmos*, hanem *Willy* marad.

c) Ha egy névforma a magyarban elavul (pl.: *Felicitás, Erneszt)*, akkor az indoeurópai nyelvek megfelelő keresztneveit a ma élő magyar származékkal azonosítjuk. Ezért az olasz *Felicita* magyarul *Felícia*, a német *Ernest* magyarul *Ernő*. Az *Adelheid* is így avult el a vele mesterségesen azonosított *Etelka* mellett.

d) Előfordul az is, hogy egy latin névnek két magyar fejleménye közül az egyik a köztudatban elveszti az eredeti latin névvel való kapcsolatát, s hangalakja miatt egy másik latin névvel, ill. ennek valamely származékával azonosítják. Így történt a *Vincentius (Vince)* régi magyar *Bence(nc)* fejleményével, amelyet a köztudat tévesen a *Benedek* származékának tart. Ebből azután szótári azonosság keletkezett, vagyis a magyar *Bence* név francia megfelelője a szótárban *Benoît*, német megfelelője *Benedikt* stb. Ezt meghonosodott nyelvi ténynek kell tekintenünk, ezért nem hibáztathatjuk.

e) Ha a rokon keresztnév mind a két nyelvben megtalálható, a lefordítás csak a szorosan kapcsolatba hozható névformára irányulhat. Például a német, román, szerb stb. *Magdalena* magyarul *Magdolna*, a német stb. *Magda* ugyanakkor magyarul is *Magda*. A német *Elisabeth* magyarul *Erzsébet*, *Elsa* pedig *Elza*.

f) Ha egy idegen nevet két formában is használunk (rendszerint egy régibb átvételből származó, magyarosabb és egy újabban átvett idegenszerűbb formát), akkor nehéz dönteni. A magyar anyakönyvekbe ezelőtt rendszerint csak a régebbi, magyaros alakot írták be, az idegen forma elterjedtével azonban ma már célszerű az eredeti idegenhez közelebb álló alakot használni. Például a német *Barbara* magyarul lehet *Borbála* vagy *Barbara*, a német *Helena* lehet magyarul *Ilona*, de *Heléna* is.

3. Régebben nem volt ritka a keresztnevek mesterséges azonosítása sem. Így lett a régi magyar *Aranka*, *Béla*, *Elek*, *Gyula*, *Jenő*, *Kálmán*, *Sarolta* az *Aurélia*, *Adalbert*, *Alex*, *Julius*, *Eugen*, *Koloman*, *Charlotte* nevek magyar megfelelője. Dugonics két névalkotása, az *Etelka* (az *Etele* férfinév női párja) és a *Jolán* az *Adelheid* és a *Jolanta* nevet szorította ki, nyelvújítóink pedig az *Eugén* név *Eugyén* ejtéséből fejlődött *Ödön* nevet az *Edmond*-dal, a családnévből alakított *Rezső*-t pedig a *Rudolf*-fal azonosították. Mesterséges, de ma már meghonosodott azonosítás az is, hogy a *Johanna* helyébe a *Janka* nevet szemelték ki. A *Janka* ugyanis valamikor a *János* becézője volt, s az *Etelka* mintájára tekintették a *-ka* kicsinyítő képzőt nőiesítő képzőnek.

4. Jó néhány téves névazonosítás is bekerült a köztudatba, s polgárjogot nyert. Eredetüket tekintve ugyanis nem azonosak az *Emma* és az *Emília*, a *Júlia* és a *Julianna*, a *Mariann* és a *Marianna*, a *Sára* és a *Sarolta*, a férfinevek közül az *Ágost* és az *Ágoston*, az *Ottó* és az *Ottokár* stb. Nagyobb bajt az efféle laikus névazonosítás persze nem okoz, legfeljebb az a következménye, hogy az ilyen nevek viselői közül sokan olyan napot tekintenek névnapjuknak, amelyhez nevük alapján semmi közük.

5. Főként a nyelvújítás idején volt divatban a keresztnevek magyarító lefordítása. Az *Auróra*, *Félix*, *Flóra*, *Fridrik*, *Hilár*, *Konstantin*, *Viktor*

helyett ekkor keletkeztek, ill. kerültek felújított használatba a *Hajnalka*, *Bódog*, *Virág*, *Frigyes*, *Vidor*, *Szilárd*, *Győző* nevek. Itt a meghonosodott idegen és a megfelelő magyar fordítású keresztnév egyaránt számba jöhet magyarra fordítás esetén. A német *Felix* tehát magyarul *Félix* vagy *Bódog*. A *Friedrich* azonban ma már csak *Frigyes*, mivel a régebbi magyar *Fridrik* elavult. A *Cornelius* nevet nyelvújítóink a *Soma* névvel fordították, mivel a latin nevet a latin *cornus* ill. *cornum (somfa*, ill. *som)* szóból származtatták. Ma azonban a *Cornelius* magyar megfelelője a *Kornél*, a *Soma* pedig önálló névvé vált.

Az állami anyakönyvezés a nyelvújítás keresztnév-magyarításait rendszeresen alkalmazta, mégis sok idegennek tekintett keresztnév meghonosodott. Ilyenek: *Félix*, *Viktor*, *Rudolf* stb. Az anyakönyvezhető utóneveket 1971-től szabályozó Magyar Utónévkönyv megszüntette a névtani magyarkodást, és kitágította az utónévadás lehetőségeit. Emellett az érvényes anyakönyvi jogszabályok lehetővé teszik, hogy a nemzetiségi szülők a saját nemzetiségük szerinti utónévformát jegyeztessék be gyermekeik neveként.

6. A ma élő idegen személyek (tudósok, művészek, politikusok, sportolók stb.) keresztnevét általában nem fordítjuk le, sőt a kialakult szokás szerint a teljes név eredeti szórendjét sem változtatjuk meg: *Szemjon* Szkurkovics, *Federico* Fellini, *Dolores* Ibarruri, *Anatolij* Karpov stb. Ugyanúgy járunk el a már nem élő külföldi személyek említésekor is, azzal a különbséggel, hogy ha a szóban forgó név nyelvhasználatunkban magyaros szórenddel, ill. lefordított keresztnévvel honosodott meg, akkor ezt a hagyományos névformát használjuk, pl.: Marx *Károly*, Verne *Gyula*. Ezt a fajta névlefordítást napjainkban is erőltetni nem látszik célszerűnek. A könyvtári címleírásban a keresztnevet a félreértések elkerülése végett nem fordítják le, de a családnevet előre írják, a keresztnevet pedig vesszővel választják el, pl. *Wasserzieher, Ernst:* Hans und Grete.

A pápák és uralkodók egyelemű neveit, mivel keresztnévként jobbára ma is élnek, kevés kivétellel lefordítjuk, pl. *II. Henrik*, *XII. János*, de: *Baudouin* belga király.

7. A keresztnevek lefordításának legvitásabb területe a könyvészet. Itt ugyanis a szerzők keresztnevének lefordítása rengeteg zűrzavart okozott. Ezért a szerzők nevének pontos azonosíthatósága érdekében a könyvészet elvetette a szerzők keresztnevének lefordítását, és a személynév sorrendjét családnév+keresztnév sorrendben rögzítette.

L. még: *Gina* | *Gyula* | idegen alakú keresztnevek | idegen személyek magyar megnevezése 2. | *Kolumbusz Kristóf* | névváltozatok | *Verne Gyula — Jules Verne*

Irodalom: Tóth B.: Nyr. 1896 : 11; Schuchardt: Nyr. 1896 : 97–107; Madzsar: MNy. 1916 : 363–4; Kovalovszky: Msn. 1941 : 62, 151; uő: Msn. 1942 : 124–5; Martinkó: PaisEml. 189–95; Soltész: MNy. 1959 : 461–70; Balázs: ÁNyT. 1 : 41–52; Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 111–4; Szemere: AkHTört. 221–2. L. J.

kereszтnév hangulata, szépsége L. nevek szépsége

kereszтnév megszólításként

Családi és baráti körben, közelebbi ismerősök között, munkahelyen egyenrangúak között, újabban futó ismeretség esetén és munkahelyen lefelé és fölfelé is, tegező és gyakran magázó viszonyban is az egyik legáltalánosabban használt megszólítási forma a keresztnév vagy annak valamely becézett formája. Fiatalabbak idősebbekhez szólva — a tisztelet kifejezésére — többnyire a *bácsi (bátyám)*, *néni* szavakkal kísérve használják, pl.: *Béla bácsi*, *Jóska bácsi*, *Miklós bátyám*, *Mici néni*.

L. még: megszólítás és formái.

Irodalom: Zolnai Gy.: Nyr. 1897 : 165; Szerk.: Nyr. 1901 : 380, 537–9; Balassa: Nyr. 1908 : 152; Ladó: Nyr. 1959 : 33; Hajdú: Bec. 38–43. É. Z.

keresztnév — utónév

A személynévnek a családnév melletti egyénítő elemét, amely a magyarban a családnév után következik, köznyelven *keresztnév*-nek nevezzük. A *keresztnév* szónak azonban még a 20. sz. elején is 'keresztségben kapott név' jelentése volt. Ezért az állami anyakönyvezés bevezetésekor 1895-ben az anyakönyvi és egyéb állami személynyilvántartásokban a felekezeti különbségek semlegesítésére a *keresztnév* szó helyett az *utónév* kifejezés használatát tették kötelezővé. Ma már a *keresztnév* szó elvesztette ugyan felekezeti jellegét, de az *utónév* szó is meghonosodott a hivatalos használatban. Sokan az *utónév* kifejezést alkalmatlannak tartják az indoeurópai nyelvek személyneveiben elöl álló keresztnév megnevezésére. Ámde a nemzetközi könyvészetben, lexikonokban és igen sok indoeurópai nyelvű állam személynyilvántartásában elöl áll a családnév, s utána következik a keresztnév. Amellett a jelentésváltozás gyakran semlegesíti az eredeti fogalmi jegyeket. A *lábas*-t hallva ma már senki sem gondol a *láb*-ra, és a *toll*-ról is inkább az íróeszköz jut először eszünkbe, mint a madarak tolla. Az utónév esetében különben is még csak jelentésváltozásról sincsen szó, hanem csupán a fogalomköre bővült ki. A németeket sem zavarja, hogy a magyar keresztneveket *ungarische Vornamen* néven,

vagyis szó szerint *magyar előnevek*-nek emlegetik. A finnek sem zárják ki a keresztnév jelentésű *etunimi* (szó szerint: előnév) szavuk jelentéséből a magyar utóneveket. A *keresztnév* és *utónév* kifejezések szemléleti különbségét más nyelvekben is megtalálhatjuk. E magyar szavak idegen megfelelőinek egy része ugyanis a keresztény eredetet hangsúlyozza, pl. a német *Taufname* (szó szerint: keresztelési név), az angol *Christian name* (keresztény név), spanyol *nombre de pila (nombre* = név, *pila* = keresztelő medence) stb. De bőven vannak a sorrendi helyzetre utaló elnevezések is, pl. az angol *first name* (első név), valamint a már említett német *Vorname* és a finn *etunimi* stb. Hazánkban újabban terjed az *utónév* kifejezés használata. Valószínűleg ezzel függ össze az is, hogy napjainkban a *névadó szülő* kifejezés a *keresztszülő* rovására terjedőben van. A *keresztnév* és az *utónév* között voltaképpen stílusértékükben van különbség (az ti., hogy a *keresztnév* köznyelvi, az *utónév* pedig hivatalos szó), másrészt pedig amúgy is csak az olyan országokban használatos utóneveket szoktuk keresztnévként is emlegetni, amelyekben keresztény eredetű utónevek vannak szokásban. Egyébként a nyelvtörténetben csak *keresztnév*-nek nevezhetjük a keresztény középkor egyelemű neveit. A pápák választott nevét szintén csak *keresztnév*-ként említhetjük, pl. II. János Pál pápa.

IRODALOM: Lőrincze: NévtEa. 325—37; Ladó: uo. 355—9; Kunszery: uo. 352—5; Grétsy: AnyŐrj. 145—9; Ladó: NyszetGyak. 91—102.

L. J.

keresztül

Névutóként *-n, -on, -en, -ön* határozóragos névszóval jár *(a bozóton keresztül* utat törtünk a barlanghoz). Előfordul a névszó előtti szórendben is (utat törtünk a barlanghoz, *keresztül* a sűrű bozóton). Értelme szerint rokona a rövidebb *át* névutónak *(a bozóton át; át a bozóton)*, de ennél valamelyest jobban kiemeli a teljes közegen végig való áthatolást, a valamely felületen, területen való végighaladást, esetleg a távolságot megrövidítő (átlós) irányt is. Az *át* mindamellett sokszor választékosabbnak, irodalmiasabbnak hat; kivált rövid verssorokba illik jobban. Vö.: Legmesszebbről rám merengve néztek *Ködön át* a mármarosi bércek (Petőfi: A Tisza).

A *keresztül* h e l y határozóként a legtermészetesebb, lásd a fönti példát. — Fokozó, nyomósító értéke azonban i d ő határozói használatát is mind általánosabbá teszi, bár korábbi nyelvművelésünk többször megrótta ebben a szerepben. Már csak hangzása és hosszúsága miatt is tetszetősebb persze az *éveken át, évezredeken át*, mint az *éveken* v. *évezredeken keresztül;* nyomósításként mégis elfogadható az *egész éjszakán keresztül* (jajgat, haldoklik stb.) — a kevésbé hatásos *egész éjszakán át* mellett. (Persze olykor csupán ennyi is elég: *évekig, évezredekig, egész éjszaka).*

Jogos bírálatok érik elvontabb, többnyire m ó d- és e s z k ö zhatározói használatát. A *sajtón át, rádión át* v. *a sajtóban, (a) rádióban* (terjeszt, bemutat stb.) kétségtelenül természetesebb, választékosabb *a sajtón* v. *a rádión keresztül* kifejezésnél. (Ennél még *a rádió* v. *a sajtó útján* eszközhatározói névutós szerkezet is tetszetősebb.) „*A hivatalvezetőn keresztül* elérte, hogy . . . ": itt szintén jobb volna a *révén* v. *útján* névutós fogalmazás. „*A fiamon keresztül* értesítem . . . " kifejezésnél is magyarosabb, színesebb a hagyományos, egyszerű szerkezet: *a fiammal, fiam által* v. *révén*. A *csővezetéken keresztül* (szállít olajat stb.) helyett pedig elegendő a ragos főnév: *csővezetéken*. Különösen kirívó, ha elvont cselekvést jelentő főnév fordul elő *keresztül* névutós eszközhatározóként. Pl.: az utánpótlást átképző *tanfolyamokon keresztül* (ill. *előléptetésen keresztül)* is biztosítottuk. Helyesen: *tanfolyamokkal, előléptetéssel* v. . . . . *útján*.

L. még: *által* — *-tól, -től*, ill. *-val, -vel* 2. | *át* | névutó | *révén* — *útján*

Irodalom: Sebestyén 107—8; Kemény: AnyKal. 172; Kovalovszky: NyünkVil. 20—2; HivKve² 174. T. J.

keresztülvisz

Ezt az igénket — talán német hatásra — a sajtónyelv átvitt értelemben szokta használni: *keresztülviszi az elképzelését, terveit; Minden akadályt legyőzve keresztülvitte azt az elgondolását, hogy* . . . stb. Ilyen jelentésben való gyakori alkalmazása helyett ezeket a vele teljesen egyenértékű szinonimákat ajánljuk: *megvalósít, végrehajt, véghezvisz, érvényesít, kieszközöl*.

Irodalom: Szerk.: Msn. 1944 : 87.

keretében

Újabban mindinkább névutószerű használathoz jutó ragos főnév. Pl. *az ünnepség keretében* (v. *ennek keretében)* üdvözölték a kitüntetetteket (rokon kifejezéssel: ünnepélyes *keretek között)*.

Bár a német *im Rahmen (von . . .)* szerkezetnek is pontos mása, a *keret* szónak a magyarban már szintén régen kifejlődött az a tágabb és képes értelme (= összefogó kötelék, külső forma), amely a fenti névutószerű használatot lehetővé tette. Nem is hibáztatható, csak nem szabad a hivatali zsargon módjára sablonszerűen, lépten-nyomon alkalmaznunk. Főleg akkor ízetlen, amikor régi jó ragok vagy névutók, ill. egyéb egyszerű formák helyére lép. Pl.: szép *beszédben* (kevésbé természetesen: *beszéd keretében)* méltatták a halott érdemeit; *előadásában* X. Y. (v. X. Y. *előadása)* rámutatott arra, hogy (papírízűbb ez: *előadása keretében); a vitán* (v. *a vita alatt* v. *során, folyamán, közben;* nem pedig: *a vita keretében)* tisztázódott a helyzet.

A *keretén belül* kifejezésről lásd: *belül* 2.
L. még: *között, közt* | névutó 4.
IRODALOM: Halász 96; Sebestyén 177–8. T. J.

kéretik L. idegenszerűségek 3. a) | szenvedő ige 1.

kér + főnévi igenév L. főnévi igenév II. A) 3. d) | idegenszerűségek 3. a)

kering — kereng
A köznyelvi változat a *kering*, a *kereng* tájnyelvi és irodalmi alak, pl.: S *kereng* a bolygó, mint fáradt agy este (József A.: A kozmosz éneke). Származékaikban nagyobb jelentéselkülönülés ment végbe, például egészen más a *keringő* (háromnegyedes ütemű, forogva járt páros tánc, ill. annak zenéje), mint a *kerengő* (kolostorudvart körülvevő árkádos folyosó).

kérlek (szépen, tisztelettel) L. beszédtöltelék | udvarias és udvariaskodó nyelvhasználat 4.

kérni hagyja magát L. műveltető ige 3.

-KER utótagú mozaikszók
A képzőszerű utótagú mozaikszók közé tartoznak, s *kereskedelmi vállalat*ot jelölnek. Pl.: *AUTÓKER* (Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalat); *OMKER* (Orvosi Műszerkereskedelmi Vállalat). Máskor a *-KER* végződésű mozaiknévhez egy olyan magyarázó szókapcsolat is járul, amelyben a *kereskedelmi* szó helyett más szó utal a vállalat jellegére. Pl.: *AGROKER* (. . . megyei Mezőgazdasági Ellátó Vállalat); *LENKER* (Len-, Kender- és Műszaki Textilértékesítő Vállalat). Csak félig-meddig tartozik ide a *Belker* és a *Külker*; ezek ugyanis eredetüket tekintve nem mozaikszók, hanem szórövidülések. Teljes alakjuk: *Belkereskedelmi*, ill. *Külkereskedelmi* Minisztérium. A hivatalok nyelvében már mozaikszóként élnek.
L. még: mozaikszók
IRODALOM: Ladó: AnyŐrj. 142–5; Kovalovszky: Nyfejl. 146.
L. J.

kerület jelölése L. sorszámnév

kerül terpeszkedő kifejezésekben
A *kerül* a hivatalos nyelv egyik legdivatosabb, leggyakrabban használt szava, a *jut*-tal, a *nyer*-rel és néhány más társával együtt. Főleg annak köszönheti népszerűségét, hogy módot nyújt a cselekvő kilétét elhallgató, személytelen fogalmazásra (tehát az *elintézik*, *megvizsgálják*-féle igealakok helyett ilyen szenvedő jellegű, személytelen szerkezetek használatára: *el-*

intézésre kerül, megvizsgálásra kerül). Olykor valóban szükség lehet erre a szerkesztésmódra. Nyakra-főre alkalmazni s ilyen módon visszaélni vele azonban súlyos hiba, mert az ilyen szerkezetekkel telezsúfolt beszéd vagy írásmű száraz, hivatalosan fontoskodó lesz, a kellő ok nélkül, mindenáron személytelenségre való törekvés pedig a szándékos ködösítés, a felelősségvállalástól való menekülés látszatát kelti. Ahol tehát nincs okvetlen szükség a személytelen fogalmazásmódra, ott inkább tárgyas szószerkezetet használjunk, azaz tegyük a *kerül*-lel alkotott szószerkezet alanyát a cselekvő ige tárgyává. Ne azt mondjuk, hogy *az irat iktatásra került*, hanem: *az iratot iktatták* (v. *iktattuk).* S még akkor is, ha nélkülözhetetlen a személytelen fogalmazásmód, próbáljunk előbb megfelelő tárgyatlan igét keresni a *kerül* igével összetett kifejezés helyett. Például a *megvalósításra kerül* formánál nemcsak a *megvalósítják* vagy a *megvalósítjuk* jobb, hanem ez is: *megvalósul.* (Persze ilyen kifejezési lehetőség nem mindig adódik.)

Mielőtt további példákon mutatnánk be, hogy a *kerül* igével alkotott terpeszkedő kifejezéseket hogyan lehet a fentiek értelmében elkerülni, mással helyettesíteni, megjegyezzük még, hogy e kifejezések korántsem mind számítanak fölöslegesen terpeszkedőnek. Közülük kifogástalanok azok, amelyekben a *kerül* a nagyon is gyakori, általános jelentésű, s ezért színtelen *jön* igének (lásd: *jön* II. 2.) konkrétabb, tartalmasabb, színesebb mása, pl.: *felszínre, a földbe, szóba kerül,* (A *felszínre kerül* átvitt értelemben már nem a legjobb; a *felszínre kerül a kérdés* helyett ajánlhatóbb ez: *fölvetődik a kérdés.)* Ugyancsak kifogástalanok a *kerül*-lel alkotott, olyan szemléletes, magyaros, szólásszerű szerkezetek, mint *akasztófára, bonckés alá, ebek harmincadjára, vkinek a hálójába, karmaiba* v. *markába, kátyúba, kelepcébe, konty alá, lakat alá, papírkosárba, zsákutcába* stb. *kerül).*

Szoros értelemben vett terpeszkedő kifejezéseknek azokat tekinthetjük, amelyekben a *kerül* konkrét jelentése (= valahová, valamilyen helyzetbe jut) nem érvényesül eléggé, az ige szerepe tehát csak segédigeszerű, használata hivatalos vagy sajtóízű szószaporítás. Most pedig lássunk néhány példát!

Minthogy jelentéstartalmánál fogva a *kerül* ige érezteti a közeli cselekvés végbemenéséhez szükséges rövidebb-hosszabb időtartamot is, használata megokoltnak látszik akkor, ha nagyobb időközt akarunk vele kifejezni. Egyébként általában kerülendők vagy egyszerűsítendők a vele alkotott szerkezetek.

Aláírásra, bejegyzésre, bemutatásra, beolvasztásra, bevezetésre, eladásra, elbírálásra, elhelyezésre, elkészítésre, előadásra, elszámolásra, értékesítésre, fejlesztésre, felállításra, feldolgozásra, felépítésre, felhasználásra, felolvasásra, fel-, ki- v. *szétosztásra, használatba* v. *használatra, kiadásra, kiállításra, kidolgozásra, kiegyenlítésre, kifizetésre, kikiáltásra, kiosztásra, kitermelésre, le-*

bontásra, lebonyolításra, lejátszásra, levágásra, levonásra, megbeszélésre, megírásra, megrendezésre, (vmilyen) *megszállás alá, megtárgyalásra, megvitatásra, nyomásra, végrehajtásra* stb. *kerül* vmi. Egyszerűbben: *aláírnak, bejegyeznek, bemutatnak, felhasználnak, használatba vesznek, megszáll(nak), nyomni kezdenek* vmit stb.

Alkalmazásba, ill. *alkalmazásra kerül* vki, vmi. Inkább: *alkalmaznak* vkit, vmit.

Áruba, árusításra kerül vmi. Egyszerűbben: *árulnak, árusítanak, eladnak* vmit.

Árverésre, elárverezésre kerül vmi. Nem rossz, de természetesebb egyszerű igével: *elárvereznek* vmit.

Bevetésre kerül(nek) vmi(k), vki(k). 1. Földre vonatkozólag mindenképpen hibás, nehézkes; helyesen: *bevetnek* vmit (vmely földet, területet); 2. a katonai nyelvhasználatban elfogadható, de inkább ajánljuk így: *bevetnek, harcba vetnek, küldenek, felhasználnak* vmit, vkiket (csapatot, katonákat, harci eszközt, fegyvert)

Bírálatra kerül (vki) vmi. Helyesebb: *el-* v. *megbírálják.*

Döntésre kerül vmi. Amikor mód van rá, inkább így: *eldöntenek* vmit.

Vmilyen *kezelés alá kerül* vki (vmi). Egy kissé mesterkélt. Helyesebb: vhogyan, vmivel *kezelnek* v. *kezelni kezdenek* vkit, vmit.

Lefutásra kerül (a verseny). Helyesen: *lefutják* (a versenyt).

Összeütközésbe kerül vkivel, vmivel vki, vmi. Átvitt értelemben jó; konkrét, fizikai értelemben azonban csak az *összeütközik* ige helyes.

Sor kerül vkire v. *sorra kerül* vki: ő következik, hogy valamit tegyen, vagy vele tegyenek valamit; ill. történjen valami; *sor kerül vmire* v. *sorra kerül vmi:* az események rendjében az következik, az történik meg. Általánosan használt kifejezésformák; gyakoriságuk azonban egyhangú, ezért változatosabb formáknak, ill. egyszerű igéknek a használatát ajánljuk helyettük. Pl.: *döntésre kerül sor:* inkább: *döntenek, határoznak* (vmiben); *összejövetelre, találkozóra kerül sor:* jobb: *összejönnek, találkoznak* v. *összejövetel, találkozó zajlik le* v. *összejövetelt, találkozót rendeznek, tartanak; perre kerül sor: pert indítanak, kezdenek; választásokra kerül sor:* inkább így: *választanak* v. *választások lesznek, következnek; verekedésre került sor:* a lehetőségek: *verekedés kezdődött, történt* v. *kitört a verekedés* v. *verekedni kezdtek;* stb.

Üzembe kerül vmi. Helyesebben: *működni, üzemelni kezd, üzemét megkezdi; működtetni, üzemeltetni, használni kezdenek* vmit.

L. még: divatszók | *szőnyeg* | terpeszkedő kifejezések

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 104—7; Szabó E.: AnyKal. 107; Sebestyén: Buktatók 75; HivKve² 175; Kovalovszky: NyünkVil. 251—3.

G. L.—K. M.

kései — késői

A mai nyelvhasználatban mindkét változat él; a mindennapi nyelvben, az élőbeszédben a *késői*, a választékos nyelvhasználatban a *kései* látszik gyakoribbnak. Íróink, költőink is inkább az utóbbival élnek. Pl.: *Kései* siratót (József A.: verscím); Folyton regulázták a *kései* hazajárások miatt. (ÉrtSz.: Kosztolányi).

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

kesely, kese L. állatok, állatcsoportok megnevezése V. 1., 2.

kesereg h a t á r o z ó i L. *bánkódik* stb. határozója | *fölött* | *után — múlva — múltán* 3.

Késmárk

Kiejtése: kézsmárk vagy az írásmódnak megfelelően: késmárk. Szlovák neve *Kežmarok* [këzsmárok].

később (vmennyivel) L. *után — múlva — múltán* 2.

kész

A bizalmasabb társalgási nyelvben gyakori e melléknévnek átvitt értelmű, túlzó, ill. nyomatékos használata egy sereg klisészerű kifejezésben. Egyhangú, sablonos, szürke volta miatt az igényesebb stílusban használjunk helyette más, szabatosabb szót, kifejezést! Pl.: *kész* bolond: *valóságos* v. *egészen* v. *tisztára* bolond; *kész* botrány v. cirkusz v. komédia: *valóságos* v. *biztos*, *elkerülhetetlen* v. *nyilvánvaló* botrány stb.; *kész* csoda: *valóságos* csoda; *kész nevetség: tisztára* v. *egészen nevetséges* v. *ezen csak nevetni lehet;* ez *kész* bukás: *biztos* bukás; (ilyenkor fürödni) *kész* betegség: *biztos* betegség; (ha ilyet mondasz, mindjárt) *kész a pletyka:* rögtön *megszületik a pletyka* v. *pletykálni kezdenek;* (csak elmegyek, és máris) *kész a baj: baj történik* v. *bekövetkezik*, *megesik*, *megtörténik a baj;* megfázott, és *kész volt a tüdeje:* igényesebben: *megbetegedett*, *tönkrement a tüdeje.*

A határozói *kész* és *készen* egymáshoz való viszonyára lásd: jelöletlen határozó.

L. még: *kikészít*, *kikészül*

Irodalom: Dengl 175; Gárdonyi 185; Kovalovszky: Nyfejl. 156, 164.

K. M.—Sz. L.

készít, készül vmely méret után L. *után — múlva — múltán* 3.

készpénznek vesz

A kereskedelmi szemlélet szülte, ún. percentes nyelvnek egyik szólásformája. (Ilyen mellékváltozatai is élnek: *készpénzül vesz*, *készpénznek* v. *készpénzként* v. *készpénzül fogad el)*. Sem szemlélete, sem esetleges idegenszerűsége ellenére nem ítélhetjük el, mert kifejező és tömör, azonban jócskán akadnak hagyományosabb, esetenként ízesebb megfelelői: *szentírásnak*, *szó* v. *betű szerint* v. *komolyan vesz vmit; azt hiszi*, *hogy már a kezében* v. *a markában van vmi; első szóra elhisz vmit*. Színtelenebbül, de szabatosan: *kételkedés nélkül elhisz; valónak*, *igaznak*, *hitelesnek hisz*, *fogad el; bizonyosnak vesz vmit; könnyen hívő;* stb.

készre csinál vmit L. *csinál* 2.

-kész utótagú összetett szók

Német tükörfordításként keletkeztek, főleg a nyelvújítás idején a hagyományos *harcra kész*, *tettre kész* mellett *(áldozat-*, *menet-*, *nyomda-*, *szolgálat-*, *üzemkész* stb.). A sok üldözés ellenére meghonosodtak. Mintájukra ma is születnek effajta összetételek *(konyhakész*, *vételkész* stb.). A *félkész* kifejezésben az előtagot szintén határozószószerűen használjuk, de csak szakszóként él: *félkész* étel. Minden más esetben a *félig kész* használatos, pl.: *az ebéd még csak félig kész*. A példaként említett *-kész* utótagú összetételeket s még néhány szintén elterjedt társukat tehát már bátran használhatjuk, a *bevezetéskész-*, *versenykész*-féle erőszakolt egyedi szóalkotásokat azonban kerüljük! (Helyesen: *bevezetésre kész*, *versenyre kész.)*

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Grétsy: SzaknyKal. 65—8. L. J.

készül ragozása főnévi igenév mellett L. tárgyas v. alanyi ragozás főnévi igenév mellett 2.

készül szórendi helye L. *akar*, *kíván*, *óhajt* stb.

két L. *kettő — két*

kétcsöves — kétcsövű L. párhuzamos képzések II. 1.

kételemű kifejezések fokozása

A fokjelet nem egyformán függesztjük az olyan összetett szavakhoz és szószerkezetekhez, amelyeknek első eleme külön is fokozható. Ezért az ilyen alakulatok fokozása némelykor ingadozik, s nyelvhelyességi vitára ad okot.

Az általános szabály az, hogy ha az effajta kifejezésekben világosan érezzük a két tag külön jelentését, akkor az első taghoz kapcsoljuk a *-bb*, ill. a *leg-* fokjelet. Ha azonban az alkotóelemek külön értelme elhomályosul, s az alakulat már egyetlen egységes jelentést fejez ki, akkor inkább a teljes szókapcsolatot toldalékoljuk.

1. Az *-i*, *-s* vagy *-ú*, *-ű*, *-jú*, *-jű* képzős melléknevekkel alakult minőség- és mennyiségjelző kifejezések (szószerkezetek, ill. összetételek) nagyobb részét ma is az elsőként említett módon fokozzuk: *sokévi — (leg)több évi; apró kockás — (leg)apróbb kockás* (kelme); *alacsony termetű — (leg)alacsonyabb termetű; kisszámú — (leg)kisebb számú; nagymértékű — (leg)nagyobb mértékű;* stb. Ellenben a másik eljárást követjük az ilyenfélékben: *bőkezű, kishitű, nagylelkű, szabadelvű, szűkszavú, valószínű;* tehát pl.: *(leg)bőkezűbb, (leg)kishitűbb.* Egypár szóban pedig mindkét fokozással élhetünk: *(leg)bővebb vizű* v. *(leg)bővizűbb; (leg)jobb ízű* v. *(leg)jóízűbb; nagyobb arányú* v. már *nagyarányúbb.* A *forróbb fejű* még ma is általánosabb, mint a *forrófejűbb;* de a *hevesebb vérű* érezhetően ritkul, a *hevesvérűbb* pedig terjedőben van. — Eredeti (konkrét) jelentésükben rendesen jobban ragaszkodunk az előtag toldalékolásához, átvitt (elvont) értelemben viszont inkább alkalmazzuk egységként való fokozásukat. Így a *sokszínű* szónak, ha meghatározott színekre gondolunk, szabatosabb a *(leg)több színű* fokozása; ám ha 'tarka, változatos' értelemben használjuk, jobb az újabb, a *sokszínűbb, legsokszínűbb* alak. A *hideg vérű* szókapcsolathoz szabályosan a *(leg)hidegebb vérű* (állatfaj stb.) fokozott forma tartozik, a *hidegvérű* 'higgadt' (ember, ló stb.) szóösszetételhez ellenben a *(leg)hidegvérűbb.*

2. A határozós előtagú alakulatokban legtermészetesebben szintén az első elemet látjuk el fokjellel, ha alkalmas rá: *jól táplált — (leg)jobban táplált; rosszul nevelt — (leg)rosszabbul nevelt; sokra hivatott — (leg)többre hivatott;* stb. Még a fokozható igekötőt vagy igekötői szerepű határozószót is rendesen így toldalékoljuk: *kiálló — (leg)kijjebb álló; előretörő — (leg)előbbre törő.* Ha azonban az ilyen — szétbontó — fokozás már ellentmondana az egész kifejezés jelentésbeli egységének, a *-bb* fokjel mind következetesebben a második szóösszetételi tag végén fordul elő: *(leg)alávalóbb* (bár a *vkinél, vminél alábbvaló* kifejezésben a másik alak is fennmaradt); *(leg)előkelőbb* (egy századdal ezelőtt sok nyelvművelő még csak az *előbbkelő* fokozásmódot tartotta helyesnek); *(leg)jóravalóbb; (leg)nagyravágyóbb;* stb. Természetesen itt is több szónak ingadozik a fokozása, gyakran az 1. pontban jelzett értelmi különbség szerint. Tehát például a *távol eső* kifejezés felsőfoka konkrét helyi vonatkozásban mindig *legtávolabb eső* (tanya stb.), elvont jelentésben azonban már *legtávolesőbb* (kérdés, vonatkozás, érdek). Több esetben már az alapfok külön-, ill.

egybeírása is ezt a különböző értelmi viszonyt fejezi ki: *(a kerítésen) kívül állók — a kijjebb állók — a legkijjebb állók;* ellenben a *kívülállók* (= nem bennfentesek) szó ésszerű fokozása: *kívülállóbbak, legkívülállóbbak; messze menő* (vonat) — *messzebb menő* — *legmesszebb menő* (vonat), de *messzemenő* (előzékenység) — *messzemenőbb* — *legmesszemenőbb* (előzékenység) stb.

3. Ha az első — határozói — tag különön nem fokozható, az utótag ellenben melléknévi igenév vagy ilyen eredetű szó, akkor a felsőfok jelét is inkább az utóbbi kapja, kivált ha változó bővítménnyel vagy más szórendben is használatos. Tehát pl.: *följegyzésre (lefestésre) legméltóbb,* mert még mondhatjuk: *erre a följegyzésre (lefestésre) is méltó, méltóbb a följegyzésre (lefestésre).* Ebből is következik, hogy a terjedő *legszeretetreméltóbb, legtiszteletreméltóbb* stb. alak mellett még ma sem helyteleníthetjük a hagyományosabb formákat: *szeretetre (igazán) legméltóbb, tisztelet(ünk)re legméltóbb.* Ellenben például a *belevaló,* a *szemrevaló* vagy a *szívhez szóló* már csak így alakulhat a felsőfokban: *legbelevalóbb, legszemrevalóbb, legszívhezszólóbb.*

Egyébként az egységében toldalékolt, különféle hosszabb, határozós kifejezések néha stilisztikailag igen hatásosak ugyan, de alakjukban nehézkesek: *legistenhátamögöttibb* (jobb: *legeldugottabb, legfélreesőbb, legtávolibb); legjövedelemreéhesebb* (helyesebben így: *leghaszonleséőbb, jövedelemre legéhesebb;* stb.

Mindhárom tárgyalt példacsoport azt mutatja, hogy a választékos irodalmi nyelvhasználat általában lassabban, a társalgási nyelv ellenben gyorsabban fogadja el az egészükben toldalékolt, másodlagos formákat, s hogy a kétféle fokozással többször finom jelentésárnyalatokat lehet megkülönböztetni, ill. kifejezni. Mindenképpen ügyeljünk azonban arra, hogy az ingadozó toldalékolású alakok közül — azonos jelentésben — egyszerre csak az egyik típust alkalmazzuk!

L. még: fokozás | határozó | jelző | *jó-* előtagú melléknévi alakulatok | kétszeres fokozás

Irodalom: Prohászka: Nyr. 1925 : 152; uő: uo. 1926 : 109; Tompa: HIKV 54, uő: MMNyR. 1 : 529; Grétsy: Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. 1980. 183; Kálmán: uo. 184.

T. J.

kétértelműség L. pongyola stílus I. 2.

kéthetes — kétheti L. párhuzamos képzések II. 2. a)

kétjegyű mássalhangzók L. ábécénk | betűrend I—II. | elválasztás | mássalhangzók betűinek kettőzése összetétel határán | *-val, -vel* rag II. 2.

kétkézi — kétkezi

A két változat ma egyaránt él, s egyaránt helyes. Közülük a *kétkézi* a szabályosabb (vö. *kézi*könyv, *kézi*labda stb.), a *kétkezi* ellenben ízesebb. Emennek a kialakulásához és terjedéséhez bizonyára hozzájárult a *kétkezű, félkezű, kétkezes*-féle alakok tőváltakozása. Használatát a változatosabb hangzás kellőképpen megokolja.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2.

kétnyelvűség L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés | külföldön élő magyarok nyelve

kétoldalas — kétoldalú L. párhuzamos képzések II. 1.

kétség L. beszédhangok kapcsolódása II. 5. b)

kétségbeejtő

Felkiáltásszerű, nagyon indulatos kiejtésben a fő- és a mellékhangsúly helyet cserélhet, a negyedik szótag erősebb hangsúlyt kaphat: *kéccségbeejtő*. De ne éljünk vissza ezzel a szabálytalan hangsúlyozással, az első szótag ne legyen idegenszerűen súlytalan!

L. még: érzelmi hangsúly | hangsúly 1.

kétségbeesik határozója L. *fölött*

kétség határozója L. *iránt* 2.

kétségkívül L. *kívül* 1.

kétszeres fokozás

Ha egy szónak vagy kifejezésnek kétféle fokozása ismeretes, figyelmetlenségből esetleg mindkét módot egyszerre alkalmazzuk, s például a *jobb ízű* v. *jóízűbb* helyett hibásan a *jobb ízűbb* alakulattal élünk: a *több színű* v. *sokszínűbb* helyett a *több színűbb* formára téved a nyelvünk, az *(annál) inkább erős* v. *(annál) erősebb* helyett az *(annál) inkább erősebb*, a *(sokkal) rosszabb* helyett a *(sokkal) kevésbé jobb* stb. szerkezetet használjuk. Az efféle kétszeres, tehát hanyagságból eredő, hibás fokozást mindenképpen kerülnünk kell!

Jelentéstani szempontból kétszeres fokozásnak tekinthető az is, ha olyan melléknevek is megkapják a felsőfok jelét, amelyek már magukban is felsőfokú jelentésűek. Pl. a latin elemekből alkotott *maximális* (legnagyobb, legjobb), *minimális* (legkisebb, legkevesebb) és *optimális* (legkedvezőbb, legjobbnak ígérkező) szavaknak a pongyolább köznyelvben előfordul a felsőfokú alakjuk is: *legmaximálisabb*, *legminimálisabb*, *legoptimálisabb*. (Ezek közül a *legminimálisabb* különösen gyakran fordul elő. Pl.: a *legminimálisabb* igényeknek sem felel meg; a *legminimálisabb* követelményeket sem teljesítették.) Az ilyenféle, fölös fokozás nyelvi igénytelenségről, figyelmetlenségről, esetleg az alapszó jelentésének nem kielégítő ismeretéről tanúskodik. Választékos beszédben és írásban épp ezért kerülnünk kell őket!

L. még: *-bb (-b)* fokjel | fokozás | kételemű kifejezések fokozása | körülírt fokozás | negatív fokozás

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 277–80; Horváth I.: ÉT. 1975 : 1187; Sebestyén: Buktatók 49 - 50. K. G.–T. J.

kétszeres többesjel L. névszók egyes és többes számú használata 9–10.

kettő bé — második bé L. *egy á — első á*

kettő — két

Nyelvünk ősi, más finnugor nyelvekből is kimutatható sajátsága, hogy különbséget tesz a *2* számjegy jelzőként és állítmányként való felhasználása között. Jelzői szerepben a *két* forma a szabályos, helyes (pl.: *két* lány, *két*oldalt), állítmányként a *kettő* (pl. Hány ceruzád van? — *Kettő!*).

A beszélt nyelvben meglehetősen elterjedt az a szokás, hogy a jelzőként használt *két* számnév helyett a *kettő* formát használják. Pl.: *kettő forint; kettő jegyet* kérek. Ennek az az oka, hogy a beszélő el akarja kerülni a félreértést, nehogy *hét*-nek vagy *négy*-nek hallják a *két* szóalakot. A *kettő* jelzői használata azonban — mint említettük — hibás; e szó csak más mondatrészként, nyomatékos helyzetben, önmagában vagy hátravetett jelzőként állhat. Pl.: kérek kiflit, *kettőt; kétszer kettő* négy; Hány óra? *Kettő; Azt a kettőt* adja ide! A félreérthetetlen *kettő* alak használatos még például telefonbeszélgetésben, vagy ha távolba vagy zajban közlünk valamely számot, összeget, de használatos írásban is az összegnek betűkkel való világos és megmásíthatatlan, hivatalos feltüntetésekor, például nyugtán, csekken. Pl.: a vonat *kettő* óra *huszonkettő* perckor indul; *százhuszonkettő* forint; *kettőhetvenhat-négykilencvenkettő* (telefonszám) stb. Ilyen ok híján azonban kerüljük ezt a modoros használatot; jelzőként

csak a *két* formával éljünk, s hogy elkerüljük a félreértést, igyekezzünk a szót tisztán, érthetően kiejteni.

L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 5.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 162–4; Kulcsár: RTÚ. 1978. jan. 16.

G. L.–Sz. L.

kettőnket, kettőtöket tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás birtokos személyragos tárgy mellett B) 3. a)

kettős alakok L. alakváltozatok, alakpárok

kettős alany L. főnévi igenév II. A) 3. c)

kettős családnév L. családnév — vezetéknév | előnév | írásjelek 10. | tulajdonnevek írása I. 3.

kettős fokozás

Néhány melléknév-, ill. főnévismétléssel alkotott, szólásszerű hasonlító határozós kifejezésben a *-nál, -nél* ragos határozó is mindig középfokban van: *jobbnál jobb, szebbnél szebb.* Máskor ellenben inkább alapfokú a határozó: *érdekesnél érdekesebb, helytelennél helytelenebb* stb. Ez utóbbiakat némelyek — tévesen — megrövidített formáknak vélték, s helyettük is ezt mondták: *érdekesebbnél érdekesebb* stb. Ez a felfogás azonban nem helyes: az *érdekesnél érdekesebb* típus nem rosszallható!

Mindamellett a stilisztikailag hatásosabbnak érzett első szerkesztésmód korunkban is terjed, s ezt a fejlődést nyelvművelésünk nem is helyteleníti. Ma már természetesen mondjuk: *drágábbnál drágább, értékesebbnél értékesebb, színesebbnél színesebb* stb., holott régen még szokatlan volt bennük a „kettős fokozás". Sőt immár az *érdekesebbnél érdekesebb* stb. alakulatot sem hibáztatjuk: nem azért, mintha az *érdekesnél érdekesebb* szerkesztés ebből „romlott" volna — hiszen itt épp az alapfokú határozó az eredeti —, hanem azért, mivel úgy látszik, ide is behatol már a hatásosabbnak érzett alak divatja.

L. még: figura etymologica | főnevek fokozása

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 1 : 526; Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. 1965. 47.

T. J.

kettőshangzók

Kettőshangzó-nak — görög eredetű műszóval: *diftongus*-nak — nevezzük az olyan magánhangzót, amelyben egymást követő két hang egységes hang benyomását kelti, két magánhangzó egyetlen szótagot alkot. Idegen nyelvekben, de a magyar nyelvjárások egy részében is gyakoriak a kettőshangzók (pl. a nyugat-dunántúli *h^{u}ó* 'hó', a debreceni *ké^{i}z* 'kéz'), köznyelvünk azonban csak kivételesen, rendszerint idegen szavakban él kettőshangzókkal. (Magyar nyelvtanokban, ismeretterjesztő munkákban helyesebb a magyar elnevezést használni.)

L. még: *ai, ei* | *au* kiejtése | *eu* kiejtése | kiejtés II. D) 2.

kettős igekötő L. igekötők szerepe és használata II. 3. c)

kettős kötőszavú vonatkozó mondatok

1. Egy mellékmondatban két vonatkozó névmás (ill. névmási határozószó) is előfordulhat. Teljesen kifogástalanok, magyarosak az efféle típusú mondatok: *Ki mit* szeret, arra néz (népdal); *(A)ki minek* nem mestere, gyilkosa az annak (közmondás); ütötte, *kit hol* ért. Ilyenkor vagy mind a két vonatkozó névmás, vagy legalább az egyik *a*-előtag nélküli, rövidebb alakjában fordul elő. — L még: vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja.

2. A hasonlító *mint* kötőszó sokszor együtt jár az *amilyen, amekkora, ahány, amennyi* vonatkozó névmással, ill. az *ahogy(an)* vonatkozó névmási határozószóval: olyan a kalapom, *mint amilyen* a tied; annyi dolgom van, *mint amennyi* még soha; Szeretsz-e úgy, *mint ahogy* én téged? Az ilyen mondatszerkezetet — kétségtelen pleonasztikus formája ellenére — nem hibáztathatjuk, hiszen természetes nyelvi fejlődés (szerkezetvegyülés) eredménye. (Régebbi nyelvművelő irodalmunk csak tagadó főmondat után, ill. középfokú hasonlításban vélte megengedhetőnek ezt a kötőszóhalmozást.) Mindamellett bízvást elhagyhatjuk belőle akár a *mint* kötőszót, akár a vonatkozó névmást, ill. névmási határozószót. Középfokú hasonlításkor, ill. a *más* névmás mellett (azaz hasonlító határozói mellékmondatban) azonban a puszta vonatkozó névmás, hasonlító kötőszó nélkül, nem állja meg a helyét. Vö.: nagyobb a lány, *mint amekkora* az anyja v. *mint* az anyja; de rossz így: nagyobb a lány, *amekkora* az anyja. Ugyanígy: ő más, *mint amilyennek* v. *mint* [de helytelen csak így: *amilyennek]* gondoltuk. — Egyéb típusú kettős kötőszós hasonlító mondatokból sem a *mint*, sem a vonatkozó névmás, ill. névmási határozószó nem hagyható el, ezek ugyanis más természetűek (itt a hasonlító mellékmondatba beleolvadt a saját vonatkozó mellékmondata):

úgy ordít, *mint akit* vernek. — A *mint* kötőszó után a vonatkozó névmások és névmási határozószók *a-* előtagú, hosszabb alakjukban használatosak. (A *Ki mint* vet . . . -féle mondatok az 1. pontban tárgyaltak közé tartoznak.)

3. Csak a régies-irodalmias stílusban nem kifogásolhatjuk az efféle — latinos — kettős kötőszavú vonatkozó mondatokat: *Melyet midőn* a hegytetőn, Jó Detre szász eszébe vőn . . . Visszanyomá futó hadát (Arany: Keveháza). — L. még: vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 5. a)

4. A vonatkozó névmás (határozószó) és a mellérendelő (ellentétes) kötőszó kapcsolatára nézve lásd: vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2. b), 5. a)

L. még: *mint* 1.

IRODALOM: Galambos: NyF. 43. sz. 19–21, 26–7; Klemm 488–9; Lőrincze: Nyőrs. 358–9; Hadrovics 336–7; Nagy J. B.: Emberöltő 108–9; Kollányi: ASzeg. 1971/72: 131–4. R. E.

kettőspont L. értelmező II. 3. | írásjelek 5.

kettős tagadás, tiltás L. többszörös tagadás

kettős tárgy L. főnévi igenév II. A) 3. a)–b)

kettős vezetéknév L. családnév — vezetéknév | előnév | írásjelek 10. | tulajdonnevek írása I. 3.

kevésbé

Minthogy nem *-vé* rag rejlik benne, hanem csak *-é* a ragja (vö. *felé, fölé, közé* stb.), 1954 óta egy *b*-vel írjuk.

L. még: *annál is inkább* | *-bb (-b)* fokjel 1–2. | *inkább ne(m) — kevésbé* | kétszeres fokozás | körülírt fokozás | negatív fokozás

IRODALOM: Deme: Magy. 9; Szemere: AKHTört. 83–4.

keveset — egy keveset L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

kevés — keves

A köznyelvben a *kevés* változat él, a *keves* tájnyelvi, ill. bizalmas, tréfás hangulatú forma.

kéz a kézben

Noha a német *Hand in Hand*-nak a tükörfordítása, már régen meghonosodott nyelvünkben. Mindamellett ne feledjük el magyarosabb szinonimáit se: *kézen fogva, összefogó(d)zva!*

kéz alatt L. *alatt* 2.

kézbesít L. szóképzés 3.

kezd, kezdődik stb. határozója

A *kezd, elkezd, kezdődik, elkezdődik, végez, befejez, végződik* stb. igének rendesen *-val, -vel* ragos mód- vagy eszköz-, ill. eredményhatározója van, pl.: *sikerrel, kudarccal;* a beszéd Adynak *egy mondatával ért véget.* (A befejezésre vonatkozó kifejezésekben azonban hagyományos az *-n, -on, -en, -ön*, sőt némelykor a *-ra, -re* ragos határozó is, pl. a *tehát* szó zárt *szótagon* v. *szótagra* v. *szótaggal* végződik.) Az *-n* stb. határozórag a kezdést jelentő szavak mellett is helyes, főként nem konkrét értelmű kapcsolatokban, bár ma már ritkább: *magánhangzón* (v. *-val) kezdődő* szavak. De gyakoribb ez: *azon kezdem; ezen* kell *kezdeni* stb.

L. még: állandó határozó | *kezdve* T. J.

kezdőbetű L. címek és rangok II. | helyesírásunk IV. | levelezési formulák 4. | mozaikszók | tulajdonnevek írása | udvariasság és helyesírás

kezd ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

kezdve

A kezdő határt megjelölő szerepében mindinkább névutóvá váló igenév. A természetes beszélt nyelvben a *fogva* ilyen funkcióit is nagymértékben átvette: *elölről kezdve; ettől kezdve; innen* v. *innentől kezdve* olvasd; a kiállítás *június 1-jétől kezdve* két hétig lesz nyitva; most *a hídtól kezdve* a tanácsházáig javítják meg az utat. — Bár helyes ilyen használatban, sokszor el is maradhat a *-tól, -től* ragos névszó mellől: *a hídtól* (a tanácsházáig). A hozzá kapcsolódó névszó rendszerint *-tól, -től* határozóragos, ritkábban, főképp nem konkrét értelmű kapcsolatban, ill. néhány ilyen kifejezésben az *-n* rag használatos: *ezen a versen kezdve* az elemzést; *rajtad kezdve* a sort; *azon kezdve* v. *kezdve azon*, hogy ...

Újabban az értekező és a hivatalos nyelv szívesen helyettesíti a *számítva* igenévvel: *elsejétől számítva* két hétig. Ez nemegyszer csak merő modorosság, ill. fontoskodás; olykor azonban mellette szól a fogalmazás változa-

tossága vagy szabatossága. Pl.: a névsor második felében, tehát *Mátyus Józseftől számítva* hét női nevet találtam.

L. még: *fogva* | *kezd, kezdődik* stb. határozója | névutó

IRODALOM: Loványi: Msn. 1942 : 11; HivKve² 96. T. J.

kezébe, kezét stb. — **kezibe, kezit** stb. L. birtokos személyragok alaki ingadozásai 1.

kezel

A szó különféle jelentései (= gondoz, használ, működtet, intéz valamit; valahogyan bánik valamivel; kezet fog) mellett találkozhatunk vitatott helyességű és logikájú vagy pongyola használatával is. Pl.: *felülről, fölényesen, lenézően kezel* vkit; továbbá: *jól kezeli a labdát.* Az első kifejezéstípusban választékosabbak, szabatosabbak ezek: *fölényesen, lenézően bánik, beszél* vkivel, így *viselkedik* vele. A másodikban látszólag logikátlan dolog a labda *kezelésé*-ről, *lekezelésé*-ről beszélni, de érthető a jelentésnek ilyen általánosító, a *kéz* képzetétől elszakadó kiterjesztése — különösen ha a labdarúgáson kívül a kézilabdára és más sportágakra is gondolunk —, s ezért ezt mint szakkifejezést nem helyteleníthetjük.

L. még: határozói igenév I. C) 1. K. M.—Sz. L.

kezel — kezez L. párhuzamos képzések I.

kézenfekvő

A német *das liegt auf der Hand* kifejezésből alakult igenév. Bár eléggé meghonosult, jobbak helyette ezek: *nyilvánvaló, magától ért(et)ődő, világos, természetes, önként kínálkozó.*

kezet ad L. *ad* terpeszkedő kifejezéselben

kezét csókolom!

1. A hódolatot és tiszteletet kifejező kézcsók, majd az ebből köszönési formává vált *Kezét csókolom!* két-három évszázaddal ezelőtt (részben még a múlt században is) Európa más országaiban is szokásban volt. A spanyol etikettel került a Habsburgok bécsi udvarába, s onnan terjedt el az Osztrák—Magyar Monarchia országaiban. Köszönésmódként nálunk a 18. sz. közepén, Mária Terézia uralkodása idején jelent meg. Első adatunk rá 1749-ből való, egy német—francia beszélgetőkönyv magyar megfelelőkkel ellátott kiadásában: „Je vous baise la main. Ich küsse euch die Hände. *Tsókolom* a' Kegyelmed *kezét.*" A 18. sz. vége felé — nemesi körökben — már meglehetősen elterjedt lehetett a használata.

Ezt jelzi első irodalmi előfordulása: Csokonai vígjátékában, a Tempefőiben (1795) ugyanis báró Serteperti nagy természetességgel így köszönti a grófkisasszonyt: „*Csókolom*, kedves kisasszonykám, *kezeit*".

2. Idők folytán azonban nemcsak a valóságos kézcsókból lett puszta szó, hanem a szóban is egyre halványodott az eredeti képzet. (Sőt a polgárosult nyugati országokban — amelyekben pedig a kézcsók részben megmaradt — a köszönésforma végleg kikopott a használatból.) Értékében egyre alább szállva, a két világháború között már a városi férfilakosság nőüdvözlési formájává vált, megtartva mégis eredeti jellegéből annyit, hogy egyenrangúak között és fölfelé, de sohasem lefelé szóló köszönésként járta. Demokratikus szellemű emberek már ebben a korszakban is kifogásolták és európaiatlan csökevénynek minősítették ezt a köszönésformát. Például Makkai János Urambátyám országa (1943) című társadalomrajzában úgy vélekedett, hogy „a nők egyenrangúsodásának és általános emancipálódásának korában" meg kell szüntetni „a nő és férfi közötti viszonyban azokat a köszönési formákat, amelyeket egy régi világ állított föl, és amelyeket Magyarország őriz", végső következtetése pedig az volt, hogy „mellőznünk kell egy új korszakban a *Kezét csókolom* köszönést". Az új korszakban — a felszabadulás után — ismételten heves támadások indultak a *Kezét csókolom!* ellen, de bár egy időre, az ötvenes évek elején és leginkább a hivatalos érintkezésekben erősen visszaszorították használatát, megszüntetni nem sikerült. A divatos sláger ugyan — nyilván nevelő célzattal — ezt hirdette: „Elavult a kézcsók: jó napot! Így köszönnek aprók és nagyok", a dolog azonban — és épp ez időben — fordítva lett igaz: a hatvanas években újra feltámadt a *Kezét csókolom!*, és háttérbe szorult a *Jó napot!* (amely nők üdvözlésére városon igazában úgysem nyert polgárjogot). Napjainkban pedig — bár bizonyos közéleti fórumokon, főként a sajtóban ismételten hangoztatják elavult mivoltát — zavartalanul éli a maga megújult életét. Használata főként az alábbi két körre terjed ki.

a) Elsősorban városon férfiak nőüdvözlési formája egyenrangúság esetén és fölfelé, ritkábban pedig — de csak nagyon ritkán — lefelé is. Használatának ez a megkülönböztető jellege eleve magában hordozza antidemokratikus tartalmát. Mint nemrégiben újságírók találóan — bár kissé epésen — megjegyezték: úgy látszik, ez a köszönés (az anyákon és idősebb nőrokonokon kívül) általában csak az „úrinők"-nek és az „úri elvtársnők"-nek jár: a tanácselnöknőnek és a csinos presszós lánynak természetes a *Kezét csókolom!*, de — kérdezik — ki mondja a bejáró takarítónőnek és az utcai vécésnéninek, hogy *Kezét csókolom, asszonyom!* A titkárnő „jó" a *Kezét csókolom!*-ra, de a mosogatólány nem; a laboránsnő igen, de a munkáslány nem (vö. Élet és Irodalom, 1969. 4. és 5. sz.).

A *Kezét csókolom!*-nak ez a megkülönböztető jellege egyúttal akadálya a zavartalan emberi érintkezésnek, hiszen köszönéskor a férfiak állandóan a nő társadalmi helyzetének felmérésére, a megfelelő köszönésforma kiválasztásában állandó mérlegelésre kényszerülnek. Különösen kínos helyzet teremtődik akkor, amikor egy időben kell több olyan nőt köszönteni, akik közül egyiket „megilleti" a *Kezét csókolom!*, a másikat pedig nem. Ilyenkor alig kerülhető el az alacsonyabb társadalmi helyzetű nő megalázása, önérzetének nyílt megsértése. Ennek az áldatlan helyzetnek a fenntartásában részesek mindazok a nők, akik elvárják a férfiak részéről a *Kezét csókolom!* köszönést, s akik a hozzájuk intézett napszak szerinti köszönést valósággal sértésnek tekintik, és hajlandók kisebb-nagyobb mértékben „megtorolni". (Gyakran tapasztaljuk, hogy az üzletbe, hivatalba lépő és „csak" a napszak szerint köszönő férfiakat az ott levő nők kelletlenül fogadják, s ez nemegyszer a kedvezőtlenebb kiszolgálásban vagy hátrányosabb ügyintézésben is megmutatkozik.) Főképpen felelős pedig e visszásságért az a közfelfogás, amely az udvariasság, a jólneveltség és az illendőség egyik jeleként tünteti föl — bizonyos jól meghatározott helyzetekben — a nőknek *Kezét csókolom!*-mal való köszönést.

b) A másik réteg, amelynek fő köszönési formája a *Kezét csókolom!*, a gyermekeké. Így köszönnek ők — leginkább városon, de újabban falun is — általában a felnőtteknek. A fiúk e köszönést, mivel a többi köszönési formánál nagyobb tiszteletet fejez ki, a gyermekkorból kinőve is tovább használják, ha nőknek köszönnek, s így a férfiak megkülönböztető nőüdvözlési módja átöröklődik az újabb nemzedékre is. Nyilvánvaló: ha korszerű köszönésmódot akarunk bevezetni, ezt is — mint minden új társadalmi szokás kialakítását — a felnövekvő nemzedék körében kell kezdenünk. Az óvoda és az általános iskola a maga részéről hivatalosan a napszakos köszönést írja elő, s erre szoktatja a gyermekeket. Erről a kérdésről A 6—10 éves gyermekek nevelése a családban (1962) című kiadvány például így nyilatkozik: „Helyes és szükséges a köszönési forma egységesítése, amely igen helyesen a napszakhoz igazodva történik. A gyermek, látván tanítóját, megáll és tisztelettudóan köszönti őt *Jó reggelt!*, *Jó napot!*, *Jó estét*, *tanító néni!* köszönéssel. Ennek szoktatása is feladat, ami nem megy máról holnapra még a felső tagozaton sem. Csak következetes alkalmazása után válik a gyermek szokásává, ami kihatással lesz az otthoni köszönésre, hozzátartozói, barátai üdvözlésére is." A valóságban azonban a kívánt — és derűlátóan jósolt — eredmény helyett éppen annak ellenkezője alakul ki. Az iskolai neveléssel szemben egyfelől a szülők, másfelől maga a társadalom, a felnőttek gyakorlata tanítja meg a gyermeket arra, hogy nőnek udvariasan köszönni csakis

Kezét csókolom!-mal lehet. A nevelés-szoktatás következetessége már az általános iskola felső tagozatán csorbát szenved, s meghátrál a közfelfogás előtt. Jellemző erre A 10—14 éves gyermek nevelése a családban című könyv szerzőjének állásfoglalása, amikor egyebek közt ezt állapítja meg: „A serdülő már csak akkor udvarias, . . . ha *Kezét csókolom*ot mond a nagynéninek." Illemtankönyveink pedig nemegyszer egész körmönfont szabályokkal oktatják ki a serdülő ifjúságot a *Kezét csókolom!* használatának árnyalatnyi különbségeire is.

3. A józan belátás, a külföld példája, társadalmunk demokratizálódó iránya mind arra intenek, hogy szakítsunk ezzel az elavult, korszerűtlen, sok tekintetben antidemokratikus köszönéssel. Az a körülmény azonban, hogy a probléma több évtizedes vajúdás után sem ígér kibontakozást, ill. hogy a *Kezét csókolom!* helyettesítésére irányuló kísérletek sikertelenül jártak, s ma is élő, sőt bizonyos mértékig terjedő köszönésformával van dolgunk, azt a véleményt látszik igazolni, hogy a *Kezét csókolom!* olyan magyar jellegzetesség, amely ellen már hiábavaló a küzdelem. Szorosabban nyelvi oldaláról vizsgálva a kérdést: annyi bizonyos, hogy a *Kezét csókolom!* eredendően semmiképp sem magyar nyelvi sajátság, hiszen egyfelől a régi magyar köszönésformák nem ismerték a nemek szerint való megkülönböztetést, másfelől a parasztság — legalábbis annak idősebb nemzedéke — köszönésformáiban ma sem különbözteti meg a nőt a férfitól. Idegen jövevény tehát, de igen mély gyökeret vert nyelvünkben. Ennek jele, hogy a *Kezét csókolom!*-nak két évszázados élete folyamán számos, javarészt ma is élő, hangtani és alaktani változata fejlődött ki, s ez egy nyelvben sem történt meg ilyen mértékben.

a) Talán legritkábban fordul elő maga az íráshűen ejtett *Kezét csókolom!* Többnyire a hangtani lekopásból vagy hanyag ejtésből eredő változatok élnek a beszélők ajkán: kezéccsókolom, kezécsókolom; keécsókolom; kezitcsókolom, keziccsókolom, kezicsókolom, keszcsókolom, szcsókolom — ez utóbbi már „srácos" vagy „diákos" változatként — stb., míg végül a *Csókolom!* maradt csak, ez is gyakran így ejtve: csóklom.

b) A *Kezét csókolom!*-nak születtek ezenkívül alaktani változatai is. Ilyen mindenekelőtt a szórendi cserével létrejött lovagias(kodó) *Csókolom a kezét!* és ennek közvetlenebb, egy kissé bizalmaskodó alakja, a *Csókolom a (kis) kacsóját!* Szertartásosan finomkodó a *Kézcsókom.* A németből magyarosított és ma már elavult forma a *Kisztihand!*, valamint az ebből rövidítéssel és szóismétléssel létrejött játékos *Kiszti-kiszti!* meg a szándékos szövegyítéssel alkalmazott tréfálkozó *Csókolom a kisztihandját.* A *Kezét csókolom!* tegező változatai a *Kezedet csókolom!*, ill. a *Csókolom a (kis) kezedet!*, továbbá az eredetileg mesterkélten finomkodó, ma inkább tréfás használatú *Csókdosom a kezedet* v. *a (kis) kacsódat!*, valamint az

ugyancsak tréfás *Puszilom a kezedet* v. *a kacsódat!* s végül az újdonsült, vagányos *Smárolom a jattodat!* — A köszöntött személyek többes számát jelzik a *Kezüket csókolom!* és a *Csókolom a kezüket!*, valamint a kevésbé magyaros *Kezeiket csókolom!* és *Csókolom a kezeiket!* változatok.

4. Összegezésül a fentebbi helyzetképből is megállapíthatjuk, hogy a *Kezét csókolom!* köszönést — meglehetősen erős társadalmi és nyelvi gyökerei miatt — egyik napról a másikra aligha szüntethetjük meg. Az is bizonyos, hogy — mint minden más társadalmi és nyelvi szokás esetében — a természetes fejlődés menetébe erőszakosan beavatkozni e téren is kétes eredményű vagy hiábavaló fáradozás lenne. A jobb meggyőződésből fakadó küzdelmet mégsem szabad feladnunk! A megoldásra két mód kínálkozik. Ha valóban meg akarjuk szüntetni, akkor egész társadalmunk összefogására, a társadalom minden rétegének meggyőzésére, mindenekelőtt itt is a tudat átalakítására, a közfelfogás megváltoztatására van szükség. Ha pedig erre nem vállalkozunk komolyan, nyugodjunk bele e köszönésforma használatába. Sőt: mozdítsuk elő terjedését úgy, hogy tegyük általánossá, olyan férfiköszönéssé, amely minden nőnek egyaránt kijár! Ezzel a megoldással elvehetjük a *Kezét csókolom!* antidemokratikus élét, megfoszthatjuk megkülönböztető jellegétől. Úgy látszik, mintha a fejlődés is ebben az irányban haladna.

L. még: *csókolom!* | köszönésformák | személytelen megszólításformák 6.

IRODALOM: Kertész: Száll. 203—7; Szerk.: Msn. 1947 : 58; Ladó: Nyr. 1958 : 425—7; Éder: NyünkVil. 326—9. É. Z.

kézfej — keze feje L. összetett szók birtokos személyragozása

kézhez kap

A hivatalos és a kereskedelmi nyelv kifejezése hasonló szerkezetű társaival, a *kezéhez kap*, *kézhez vesz*, *kezéhez vesz* formákkal együtt. Idegenszerű raghasználatuk miatt helyesebbek, magyarosabbak, tömörebbek náluk ezek: *megkap*, *átvesz* vmit. Hasonló, helyesbítendő kifejezések: vkinek a *kezéhez* (helyesen: *kezébe)* teszi le az esküt; X. Y. (saját v. tulajdon) *kezéhez* (levél címzésében; helyesen: X. Y. *kezébe)*.

khaki — keki, kaki

E zöldesbarna színt, ill. ilyen könnyű szövetet jelentő, hindusztáni eredetű szót azért írják sokan angolos helyesírással, hogy megkülönböztessék az 'ürülék' jelentésű gyermeknyelvi *kaki*-tól. Ugyanezért ejtik (és írják is) sokan *keki*-nek, jóllehet eredeti ejtése inkább ez volna: káki. Az angolos írást a HTSz. és az ÉKsz. is ajánlja. Ennek alapján az írásmód-

nak megfelelő hehezetes [khaki] ejtés sem helytelen, de a már régóta írásban is használt *kaki* forma sem. A *khaki* írott alak [keki] ejtését némelyek ugyan finomkodásnak érzik, hiszen nem felel meg sem a szabályos magyar, sem az angol kiejtésnek, mégis úgy látszik, az ejtésbeli ingadozás újabban az *e* javára kezd eldőlni. Ezért nem helytelenítjük a *keki* változatot, sőt az egyértelműség végett ajánljuk írott alakban is. Összetételben: *khakiszín(ű)* v. *kekiszín(ű)*, ill. *kakiszín* stb.

Színnévi jelzőként nem kell egybeírni: *khaki* v. *keki ing; khaki* v. *keki szövet; khaki (keki) zubbony*. Ha azonban anyagnévi jellegét akarjuk jelezni, célszerű egybeírni: *khakiing, khakiszövet*. Toldalékai a kiejtett alakhoz illeszkednek: *khakije* [kekije], *khakija* [kakija v. khakija]; *khakinek* [kekinek], *khakinak* [kakinak v. khakinak].

L. még: magánhangzó-illeszkedés E. L.

ki L. *aki* | *ki* igekötő | *ki* névmás | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 4. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1. | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

kiadásában L. *gondozásában — kiadásában — szerkesztésében*

kiadja magát valaminek L. visszaható ige 3.

kiadós, kiadósan

A német *ausgiebig* melléknév magyar tükörmegfelelőjét főleg az ilyen kifejezésekben helytelenítették: *kiadós* étel (= *laktató, tápláló* étel); *kiadós* ebéd, lakoma (= *bőséges, gazdag* ebéd, lakoma); *kiadós* eső, zápor (= *bőséges, sűrű* eső, zápor); *kiadós* séta, edzés (= *alapos, fárasztó* séta, edzés); stb. Bár a *kiadós* szó használata ma már erősen meggyökerezett, s ezért nem is helytelenítjük, a kifejezésekben felsorolt és javasolt egyéb megfelelőivel elkerülhetjük gyakori, szürkítő ismétlődését.

Módhatározói alakja főként a bizalmasabb társalgási nyelvben gyakori: *kiadósan* foglalkozott a témával; jó *kiadósan* megszidták. Unos-untalan való használatát kerüljük ezekben is, például így: *alaposan, jócskán, bőségesen*.

Irodalom: Kelemen 84; Simonyi: HMagy.[2] 150; Borbély 128; Balassa: MNyKve 290; Tiszamarti 138; NyvK. 40. K. M.—Sz. L.

kiadvány — kiadmány

A nyomtatott vagy más módon sokszorosított írásművet, nyomtatványt jelentő *kiadvány* főnévvel a hivatalos nyelv az ügyiratnak azt a példányát jelöli, melyet az ügyfél számára készítettek, ill. hozzá intéztek,

megküldtek neki. A régebbi hivatali nyelvben ez utóbbi fogalomra a *kiadmány* szót is használták, 'ügyfélnek kiadott ügyirat' értelemben, pl.: *A kiadmány hiteléül:* . . . Ma már egyre ritkábban találkozunk a *kiadmány* formával, szerepét mindinkább a kevésbé hivatalos ízű *kiadvány* veszi át. Bár a *kiadvány* szónak kétféle értelemben való használata így olykor esetleg némi zavart okozhat, e nyelvi változásnak nem érdemes ellenszegülni.

ki — aki L. vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja 1.

kiakolbólít L. szóképzés ritkább módjai 3.

kiáll

Német kifejezésekkel való egyeztetése miatt régen helytelenítették 'kibír, elvisel, eltűr, elszenved' jelentésben való használatát: *kiállja a bajt, a betegséget, a csapást, a megpróbáltatást, a veszedelmet, a büntetést, a szenvedést* stb. Továbbá ilyen kifejezésekben: *kiállja a próbát, az összehasonlítást, a versenyt, a vizsgá(lato)t*, azaz megfelel a feltételeknek, követelményeknek. Az átvitt értelmű használat azonban a magyarban is egészen természetesen fejlődött ki az *áll* alapigének, ill. a *megáll, kiáll* igéknek a konkrét jelentéséből. Tehát semmiképpen nem helyteleníthető, sőt szemléletes, kifejező, erőteljes forma. Stiláris változatosságból éljünk persze rokon értelmű megfelelőivel is.

Bár hasonlóképpen magyarázhatjuk a bizalmas stílusban gyakori tagadó használatát is *(ki nem áll* v. *ki nem állhat* vkit, vmit), ezt színtelen, nem eléggé kifejező volta miatt kevésbé tartjuk jónak. Igényesebb, választékosabb és szabatosabb megfelelői: *ellenszenves, elviselhetetlen, utálatos, tűrhetetlen neki* vki, vmi, ill. ilyennek tartja; nem *szível(het)i, utálja*. Ez érvényes a *kiállhatatlan* melléknévi származékra is.

Irodalom: Füredi 36; Simonyi: HMagy.² 150. K. M. – Sz. L.

kiállít, kiállítás

Az igének — elsődleges, konkrét és közkeletű jelentésein kívül — van néhány olyan jelentése is, amelynek használatát régebbi nyelvművelőink hibáztatták. Pl.: 1. *kevésből kiállította az ebédet; Mennyiből lehet ezt kiállítani?* Kétségtelenül jobb, szebb, szabatosabb és változatosabb itt a *beszerez, előteremt, elkészít, megvalósít* ige használata. 2. *Szépen és olcsón kiállították ezt a bútort; a nyomda pompásan állította ki a könyvet; a színház pazarul állítja ki az új darabot.* Itt is természetesebb az *elkészít, megalkot, megformál*, ill. *kiad, színpadra visz, állít, megrendez*. 3. *Kiállítja*

a bizonyítványt, az oklevelet, az űrlapot. Ez is jó, de olykor ajánlhatóbb helyette: *megírja, elkészíti, kiadja,* ill. *kitölti.*

Bár a *kiállít* ige fenti jelentéshasználatait már jobbára általánosnak, meggyökerezettnek és elfogadottnak tekinthetjük, s csak az igényesebb stílus nevében tesszük szóvá, tanácsaink jórészt érvényesek a *kiállítás* főnévi származékra is. Pl.: *az ebéd kiállítása* 50 *forintból* (inkább: *előteremtése, beszerzése, elkészítése); az áru egyszerű, olcsó, szép, tetszetős, igényes kiállítása* (jobb: *külseje, külső alakja, formája, külleme, elkészítési módja);* stb.

Vö. *kivitel, kivitelez, kivitelező*

Irodalom: Füredi 36; Simonyi: HMagy.[2] 150. K. M.—Sz. L.

kibeszél

Néhány, a bizalmasabb társalgási nyelvben gyakori jelentéshasználata nem annyira német megfelelőivel való egyezése vagy hozzájuk való — egyébként természetes — hasonlósága miatt bántja az igényes nyelvérzéket, hanem szürkeségük, elkoptatottságuk késztet arra bennünket, hogy kerüljük az ilyen kifejezéseket, és mással helyettesítsük őket igényesebb beszédben: 1. *mindent kibeszél:* (bizalmas dolgokat) *elmond, kifecseg, elhíresztel, ki-* v. *elpletykál;* 2. *kibeszél* vkit: (bizalmas v. kellemetlen dolgokat illetéktelenül) *elmond, elhíresztel, elpletykál* róla; *kipletykál, megszól* vkit; 3. *kibeszéli magát* (vmiből): (bőbeszédűen, ravasz v. mesterkélt magyarázattal) *kimenti magát.* E harmadik kifejezés használatát tartjuk a legkevésbé helyesnek, elfogadhatónak.

Irodalom: Szerk.: Msn. 1941 : 31. K. M.—Sz. L.

kibic — gibic

E német eredetű bizalmas nyelvi szónak általánosan használt alakja a *kibic;* a *gibic* változat ritkább, népiesebb forma.

L. még: *gitt — kitt*

kibír L. igekötős ige helyesírása

kibli L. *kübli — kibli*

kicsi L. *kis — kicsi — kicsiny*

kicsinál

A bizalmas nyelvhasználat szava; a maga helyén elfogadható, bár szürkesége miatt csekély a kifejezőértéke. Igényesebb beszédben kerüljük az ilyen kifejezéseket, s helyettesítsük őket választékosabb, változatosabb

és szabatosabb megfelelőkkel: 1. *kicsinálta, hogy mégis kapjon jegyet az előadásra: kiügyeskedte, kiravaszkodta, kimesterkedte, kijárta, kieszközölte, kimódolta;* 2. *ügyesen kicsinálták a dolgot:* (ravaszul v. titokban) *kitervelték, elhatározták, előkészítették a dolgot, megegyeztek* vmiben; *ez előre kicsinált dolog:* (titokban) *megbeszélt, eltervezett, elhatározott, eldöntött dolog;* 3. (argó) *kicsinál vkit:* (nagyon) *elveri, megkínozza, meggyötri,* (súlyosan) *megsebesíti, megöli;* (alaposan) *elbánik vele, ellátja a baját, helyzetét tönkreteszi, lehetetlenné teszi.* Az utóbbi példából látjuk, hogy a *kicsinál* az alsó szintű nyelvhasználatnak valóságos „mindenes" igéje.

IRODALOM: Kelemen 82; Simonyi: HMagy.² 150: Balassa: MNyKve 290; PHNyr. 79; NyvK. 40; Kovalovszky: NyFK. 160. K. M.—Sz. L.

kicsinybeni képzése L. *-i* képzős ragos szókon, határozószókon és névutókon

kicsinyel — kicsinyell

1. Egy *l*-lel írva jelentése: lebecsül. Pl.: *kicsinyli, kicsinyelte, ne kicsinyelje.*

2. A két *l*-lel írt *kicsinyell* ige azt jelenti: kicsinynek tart. Pl.: *kicsinyelli, kicsinyellte,* v. *kicsinyellette, kicsinyellje.* A szóban levő *e* a két *l*-lel írt *kicsinyell* ige alakjaiból is kieshet, s ilyenkor ebben is megrövidül az *l: kicsinylem, kicsinyled, kicsinyli; kicsinyletiem* stb.; *kicsinyleném* stb.; *kicsinyleni.* Félreértést ez azonban általában nem okoz, már csak azért sem, mert a lebecsül értelmű szó többnyire *le-* igekötős, *lekicsinyel* alakban használatos.

L. még *ll* végű igéink helyesírása

IRODALOM: F[erenczy] G.: NymLev 276—7.

kicsinyítés L. stilisztikai formák, képletek 5.

kicsinyítő képzős családnév L. családnév megszólításként

kicsit — egy kicsit L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

kicsuk L. igekötők szerepe és használata V. 1. d) | *ki* igekötő 3.

kidisszidál L. igekötők szerepe és használata V. 1. a) | *ki* igekötő 1.

kiegészítendő kérdés szórendje L. kérdő mondat szórendje 2.

k i e j t é s

I. A kiejtés tágabb értelemben együttesen jelenti a hangképzést és az ún. mondatfonetikai sajátságokat (a hangsúlyozást és a hanglejtést, a beszéd hangszínét és hangszínváltásait, a beszédtempót és a szünetek váltakozásait). Szűkebb értelemben csak az előbbi, a beszédhangok minősége, időtartama és kapcsolásmódja tartozik a kiejtéshez. E cikkünkben ezek közül is csupán a hangképzésről szólunk. A többi kiejtési sajátságot külön cikkekben tárgyaljuk; lásd: beszédhangok kapcsolódása | beszédkultúra, beszédművelés | beszédsebesség | beszédszünet | birtokos szerkezetek hangsúlya | értelmező I. 2., II. 2., III. 4. | érzelmi hanglejtés | érzelmi hangsúly | hangerő | hanglejtés | hangmagasság | hangsúly | hangsúly és szórend | hangszakasz | idegen szavak hangsúlya | igekötő hangsúlya | írásjelek és kiejtés | jelző I. 1. f), II. 2. | jelzős szerkezet szórendje 4. | mutató névmás hangsúlya | nyelvi ritmus | ritmikai hangsúly | személyes névmás hangsúlya | személynevek hangsúlyozása | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje | szövegejtés énekléskor | tájnyelvi hanglejtés | többszörös bővítmények hangsúlya | versmondás | vonatkozó névmás hangsúlya

II. A kiejtést szűkebb értelemben tárgyalva itt a különféle beszédhangokat vesszük szemügyre, mégpedig képzésük (vagy minőségük), rövidségük és hosszúságuk (vagyis időtartamuk) s az ezekkel kapcsolatos ejtés- és írásbeli problémáik szempontjából. Cikkünk fejezeteinek áttekintése:

A) A hangképzés (a magyar magánhangzók és mássalhangzók)
B) A hangok szerepe és a tiszta kiejtés
C) Kiejtési hibák a köznyelvben
D) Köznyelvi és nyelvjárási kiejtés
E) Kiejtés és írás

A) A hangképzés (a magyar magánhangzók és mássalhangzók)

A beszédhangokat az ún. hangképző szervek: a tüdő, a gégefő, a garat-, a száj- és az orrüreg működése hozza létre. A tüdő a hangképzéshez szükséges levegőt szolgáltatja. A gégefő (a hangszalagok rezgése által) a beszéd zenei elemét, a zöngét adja; ez az alaphangja a m a g á n h a n g z ó k n a k, amelyek a garatban, ill. a szájüregben csak hangszínükben módosulnak. Az itt létesülő akadály leküzdése révén keletkeznek a m á s s a l h a n g z ó k, amelyekre a képzésükben részt vevő akadálynak a helye és milyensége a jellemző s amelyeket a gégefő (a zönge által) csak kiegészítően módosít. A beszédhangokat ezeknek a sajátságoknak alapján osztjuk magánhangzókra és mássalhangzókra. Lényegi különbség még köztük, hogy a magánhangzók szótagalkotók, a mássalhangzók pedig általában nem azok.

1. a) A magánhangzók képzése

A magánhangzók minőségét a garat- és a szájüreg (közelebbről pedig a nyelv és az ajkak) nyílásalkotó tevékenysége (és tiszta hangképzéskor az orrüreg elzárása) határozza meg. Így a magánhangzókat a nyelv mozgásának iránya, a nyelv emelkedésének foka és az ajkak működése szerint különböztetjük meg egymástól. A nyelvmozgás iránya szerint vannak elöl képzettek (vagy magas hangúak): *i—í, ë—é, e; ü—ű, ö—ő;* és hátul képzettek (vagy mély hangúak): *u—ú, o—ó, a; á.* A nyelv emelkedésének foka szerint legalsó nyelvállású az *á;* alsó nyelvállásúak: *e, a;* középső nyelvállásúak: *e—é, ö—ő, o—ó,* és felső nyelvállásúak: *i—í, ü—ű, u—ú.* Az ajakműködés jellege szerint vannak ún. ajakréses (vagyis nem ajakkerekítéses) magánhangzók: *i—í, ë—é, e; á,* és ajakkerekítésesek: *ü—ű, ö—ő, u—ú, o—ó, a.* Az egyes hangokra jellemző a keletkezett rés vagy kerekítés tágassága is. Ez pedig az állkapocs (tehát a száj) nyílásától függ, és párhuzamos a nyelvemelkedés fokával. Ennek alapján beszélünk az állkapocs zártsági (vagy nyíltsági) fokáról, ill. a keletkezett hang zártságáról vagy nyíltságáról (zártabb vagy nyíltabb voltáról). Ezért nevezzük a középső nyelvállású *ë* hangot zárt *e*-nek, szemben az alsó nyelvállású, nyílt (vagy nyíltabb) *e* hanggal. Ugyanígy az *a* hang zártabb, mint az *á*, ill. az *á* nyíltabb, mint az *a* (egy fokkal).

b) A magánhangzók rövidsége és hosszúsága

A hangok fontos tulajdonsága kiejtésüknek az időtartama. Egy hang időtartamának más hangokéhoz való viszonya a viszonylagos időtartam. Ennek alapján osztjuk fel a hangokat rövidekre és hosszúakra.

Nyelvünk rövid magánhangzói a következők: *i, ë, e; ü, ö; u, o, a;* a hosszúak: *í, é; ű, ő; ú, ó, á.* A magánhangzók képzéséről elmondottak és ez a felsorolás világossá teszik, hogy a magyar köznyelv nem minden esetben él a magánhangzók rövid, ill. hosszú ejtésének lehetőségével. Az *á* hangnak legalsó nyelvállású, ajakréses rövid párja *(ȧ)*, az *a* hangnak alsó nyelvállású, ajakkerekítéses hosszú párja *(ā)*, az *e* hangnak alsó nyelvállású, ajakréses hosszú párja *(ē)* a köznyelvben nem használatos önálló beszédhangként. (Meglehetősen háttérbe szorul a köznyelvi használatban az *é* hangnak középső nyelvállású ajakréses rövid párja, a zárt *ë* hang is; lásd: *e* és *ë* hang). Ezért az *e* : *é* és az *a* : *á* olyan viszonyban van (és toldalékos alakokban gyakran úgy váltakozik) egymással, mintha csak időtartambeli különbség volna köztük, noha minőségi is van. (L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 2—3.)

2. a) A mássalhangzók képzése

A mássalhangzók a garat- és a szájüregben, részben az orrüregben képzett hangok. Az ott keletkező akadály minősége, helye és a gégefő módosító szerepe szerint csoportosíthatjuk őket. Az akadály minősége

szempontjából a mássalhangzók lehetnek zárhangok, mégpedig felpattanó (pillanatnyi ideig hallható) zárhangok: *p—b, t—d, ty—gy, k—g*, vagy orrhangúak (folyamatos zárhangok): *m, n, ny;* lehetnek réshangok: *f—v, sz—z, s—zs, j, l, h;* vegyes hangok (zárréshangok, affrikáták): *c—dz, cs—dzs;* pergő hang az *r*. — A képzés helye szerint vannak ajakhangok, köztük is két ajakkal képzettek: *p, b, m;* felső fogsorral és alsó ajakkal képzettek: *f—v;* nyelvhangok, amelyeknek képzésében a fogsornak is szerepe van, mégpedig elülső foghangok: *t—d, n, sz—z, l, c—dz; r;* hátulsó foghangok: *s—zs;* elülső szájpadláshangok: *ty—gy, ny, j;* és hátulsó szájpadláshangok: *k—g;* végül egy gégehang, a *h*. — A gégefő (ill. a hangszalagok) működése szempontjából, kísérő mozzanatként, a mássalhangzók lehetnek zöngétlenek (amikor a hangszalagok nem rezegnek) és zöngések (amikor a hangszalagok rezegnek). Zöngétlen—zöngés párt alkotnak (köztük tehát csak ebben áll a különbség, mert képzésük módja és helye egyébként azonos) a következők: *p—b, t—d, ty—gy; k—g; f—v, sz—z, s—zs, c—dz, cs—dzs*. Nincs zöngétlen párjuk, csak zöngés mássalhangzók az alábbiak: *m, n, ny; j; l; r*. A *h* hang pedig csak zöngétlen.

b) A mássalhangzók rövidsége és hosszúsága

A viszonylagos időtartam szempontjából mássalhangzóink mindegyike — hasonlóan a magánhangzókhoz — lehet rövid és hosszú. A hosszú mássalhangzóknak azonban kétféle fajtáját szokták megkülönböztetni. Ha a hosszú mássalhangzó szót, ill. szótagot zár, mint például az *itt, makk, forr, láss* szavakban, szorosabb értelemben vett hosszú mássalhangzóról beszélünk. Ha ellenben a hosszú mássalhangzó két magánhangzó közt áll, s így két szótagban oszlik meg, mint a *jobban, itten, makkot, forró, lásson* szóban, akkor ikerített mássalhangzónak nevezzük. E különbségtételnek azonban a kiejtés szempontjából nincs nagyobb jelentősége, mert mindkét esetben egyformán hosszú a nyelvbeli hangértékük, függetlenül attól, hogy a hosszú hang hogyan viselkedik a szótagolás szempontjából. Tény az is, hogy a rövid és a hosszú változat közt van egy árnyalatnyi minőségi (képzésbeli) különbség is: a hosszú mássalhangzó ejtésekor ugyanis a hangot képző szerv izmai feszítettebbek. Ez a különbség azonban nem lényeges, s így a rövid és a hosszú változat eltérését bátran tekinthetjük pusztán mennyiségi eltérésnek.

B) A hangok szerepe és a tiszta kiejtés

A nyelv a hangokból alkotja a szavakat, úgy, hogy egymástól meg is különböztesse őket. Azokat a hangokat, amelyek a szavak fölépítésének önálló és teljes értékű nyelvi elemei, tudományos műszóval fonémáknak vagy egyszerűen beszédhangoknak nevezzük. A beszédhangok

szerepe tehát a szavak felépítése és egymástól való megkülönböztetése. Például a *hát* és a *hét* vagy a *bak* és a *vak* szókban egy hang fölcserélése megváltoztatja e szók értelmét. A beszédhangok szerepét röviden értelemmegkülönböztetőnek vagy jelentésmegváltoztatónak szoktuk nevezni.

A magyar nyelvben fonematikus (vagyis fonéma értékű) sajátság mindenekelőtt a hangok minősége. A magánhangzók köréből az *a* : *o* : *ö* alkalmas például a *kar* : *kor* : *kör* szavaknak egymástól való megkülönböztetésére, ill. a mássalhangzók közül a *b* : *t* : *s* esetében például a *busa* : *buta*, valamint a *busa* : *tusa* szavak jelentését e hangok egyike különbözteti meg egymástól. — Igen jellemző nyelvünkre a zöngétlenség–zöngésség fonematikus tulajdonsága; ez különbözteti meg például a következő szópárok értelmét: *fél* : *vél*; *ősz* : *őz*; *pap* : *bab*, *tél* : *dél*; *kép* : *gép*; *sír* : *zsír*. — Mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók vonatkozásában értelemmegkülönböztető szerepe van az időtartamnak is. Az alábbi szópárok értelme például csak a rövidségtől és hosszúságtól függ: *ivás* : *ívás*; *szel* : *szél*; *füzet* : *fűzet*; *örül* : *őrül*; *buja* : *búja*; *part* : *párt*; — sőt: *kerek* : *kerék* : *kérek*; *török* : *tőrök* : *törők*; *korok* : *kórók* : *kórok*; — ill.: *ad* : *add*; *eset* : *esett*; *kasza* : *kassza*; *megy* : *meggy*; *meny* : *menny*; *hal* : *hall*; *var* : *varr* stb.

Ezek a fonematikus sajátságok természetesen nemcsak egyenként, hanem még inkább csoportosan vesznek részt a szavak felépítésében és így az értelemmegkülönböztetésben. A *gatya* : *gála* esetében például a magánhangzók *(a* : *á)* időtartambeli különbségén kívül a mássalhangzók *(ty* : *l)* minőségbeli különbsége hoz létre két szót (s így nyelvileg ettől függ, hogy valaki „gatyában" vagy pedig „gálában" van-e). A *toka* : *tóga* szavakban a magánhangzók *(o* : *ó)* rövidségén és hosszúságán kívül a mássalhangzók *(k* : *g)* zöngétlensége és zöngéssége is részt vesz a jelentéskülönbség létrehozásában. A *batyu* : *bátyja* [báttya] példában pedig egyrészt időtartambeli eltérés van mind a magánhangzók *(a* : *á)*, mind a mássalhangzók *(ty* : *tty)* között, másrészt két magánhangzó *(u* : *a)* minőségileg is különbözik egymástól. Előfordul az is, hogy egy beszédhang megléte vagy hiánya eredményez értelemkülönbséget; a következő két címben például az *s* hangnak van ilyen szerepe: *Sok hűhó semmiért* és *Sok hűhó Emmiért*.

Minthogy a beszédhangok képzésmódja és időtartama igen fontos tényezője a szavak megalkotásának és megkülönböztetésének nyelvünk rendszerében, általános és elemi követelmény az egyes hangok tiszta kiejtése, világos képzése: minőségük és mennyiségük pontos megkülönböztetése. Elnagyolt ejtésű, sorvadó, zöngétlenült hangok — nem számítva bizonyos mássalhangzó-kapcsolatokat (lásd: beszédhangok kapcsolódása II – III.) — köznyelvünkben nincsenek, ill. súlyos hibának

minősülnek. A magánhangzók, akár hangsúlyos helyzetben vannak, akár hangsúlytalanban, mindig világos hangszínűek; elnagyolt, redukált magánhangzók a már kissé is igényesebb beszédben sem fordulhatnak elő. Az oroszban, a németben, az angolban gyakori a hangsúlytalan magánhangzók tökéletlen képzése; a mi nyelvünkbe ezek nem illenek bele.

C) Kiejtési hibák a köznyelvben (A tiszta kiejtés elleni vétségek)

1. a) A magánhangzók minősége ellen igen sokan vétenek. Gyakoribb hibák:

A magánhangzó teljes vagy részleges elnyelése főképp hangúlytalan szótagokban: *ign* v. *ig^{e}n*, *imper^{i}alizmus*, *int^{é}zeti*, *internac^{i}onalizmus*, *ir^{o}dalom*, *kapcs^{o}latos*, *munk^{á}latokat*, *örv^{e}ndetes*, *évtzedek*, *megj^{e}lennek; szocális*, *szocalista*, *szocalizmus*, vagy: *szoc^{i}ális*, *szoc^{i}alista*, *szoc^{i}alizmus*, *tek^{i}ntettel*. (A fölemelt kis betű igen rövid s rendszerint tökéletlen képzésű hangot jelöl.)

Sokszor eltorzul a beszédben magánhangzóink hangszíne. Vannak, akik a kelleténél magasabban, túlságosan szűk állkapocsmozgással s a szükségesnél erősebb ajakműködéssel képzik a hangokat, s így az *é* az *í* irányába, az *ö* az *ű* irányába, az *a* az *o* irányába, az *ó* az *ú*-nak az irányába tolódik el. Pl.: *szíp*, *fű (fő* helyett), *jú*, *nogy; víres nopok*. Mások viszont a kelleténél alacsonyabban, túlságosan renyhe ajakmozgással beszélnek: ezért *u* hangjaik az *o* irányában, *o* hangjaik az *a*, végül *i* hangjaik az *e* irányába tolódnak el. Pl.: *nyalc*, *égbalt; valtak az otcán; vēres napak*.

Külön kell megemlítenünk a Budapesten divatozó, de vidéken is hallható és ma is terjedő hibát: az *á* hangnak *é*-be hajló ejtését. Pl.: *Érpédhíd*, *étszéllés*, *indulés*, *Kélvin tér*, *tanécs*, *újség*, *vigyézat*, *vilégosság*. Némelyek minden *á-t* szinte így mondanak: *barétom*, *bérény*, *caléd*, *mércius*, *kívénség*, *munkés*, *széz*, *vasérnap*.

Megmagyarosodott — és magyarosan írt — jövevényszavakban hiba az idegen ejtésmód utánzása. Ilyen a magánhangzók orrhangúsítása a *fázo˜*, *gárszo˜*, *sa˜szo˜*, *szezo˜* szavakban (magyarosan: *fazon*, *garszon* v. *garzon*, *sanzon*, *szezon)*. Fölösleges idegenes ejtéssel erőszakolni a *primer*, *szekunder* [primēr, szekundēr] szavakat, mert azok magyarosan: *primér* és *szekundér* vagy rövid *e* (v. zárt *ë)* hanggal: *primer* stb. Idegen nyelvi szempontból is hibás *rökamié*-t mondani, mert ennek helyes ejtése (és írott alakja): *rekamié*. A francia *renaissance* szó viszont (írásban is) *reneszánsz* alakban honosult meg nyelvünkben, ne kísérletezzünk tehát az eredetibb [röneszansz] ejtés visszahozásával. — Előkelősködő modorosság és nagyon elterjedt idegen eredetű szavainkban az *a* hangnak ajakkerekítés nélküli (illabiális) *ȧ*-val (az *á* rövid párjával) való ejtése. Pl.: *ȧmátőr*, *ȧdminisztráció*, *ȧgresszió*, *ȧkádémia*, *ȧmerikai*, *bȧgátell*, *bȧlett*, *bȧnkett*.

elegáncia, fántásztikus, kábáré, kárrier, kátásztrófa, kátegória, mágnetofon, márxizmus, operátőr, párti, párlament, sőt: *Adél*, [ádél] és *Gábriella*.

L. még: *a, á, ā* hang | *ë* és *e* hang | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | szótagolás 2.

b) A magánhangzók időtartama ellen igen sokan s egyre gyakrabban vétenek. Káros tünet beszédünkben a hosszú magánhangzók rövidülési tendenciája. Ez a rövidülés nem minden helyzetben fordul elő egyenlő arányban. Legritkább — és ezért a legsúlyosabb hibának tekinthető — a hangsúlyos szótagbeli alsó és középső nyelvállású magánhangzók rövidülése: *ëszre vesz, vëghez visz, ërdekes, hös, löttek, tárgyal, láttam, jár* stb. Hangsúlytalan helyzetben, szó belsejében, összetétel utótagjának kezdetén is súlyos kiejtési hiba, pl. *megcsokol*. Némelyik szavunkban gyakoribb az ilyen rövidülés (s ez már nem magyarázható a hadaró beszédirammal, hanem annak a néhány szónak tipikusan hibás ejtése): *rendörség* stb. Még gyakrabban rövidülnek a hosszú magánhangzók szó végén, különösen a *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től* ragokban: *apro; beszélgetésböl, eseményröl, felületéröl, gázbol, falakrol, háztol*. E jelenség ellen küzdenünk kell, mert hangrendszerünknek egyik fontos sajátságát, a rövid—hosszú szembenállást fenyegeti, mégpedig eléggé széles területen.

Az *í, ű, ú* magánhangzók kiejtése — részben nyelvjárási hatásra — igen sok szóban régóta ingadozik, pl.: *szíve (~szive), tűnik (~tünik), csúszkál (~csuszkál)*. Különösen hajlamos a rövidülésre a szó végi *ú* és *ű*. Ezeket (különösen A magyar nyelv értelmező szótárában is megjelölt kiejtési ingadozásokat) nem tekintjük kiejtési hibáknak. De helyesírási szabályzatunk 10. kiadása írásban már nem engedi meg az ingadozást. Ajánlatos arra törekednünk, hogy kiejtésünk megegyezzen az írott alakkal, mert ezzel is közelebb jutunk az egységes köznyelvi kiejtéshez. Pl.: *hajdú (~ hajdu), tanú (~ tanu), betű (~ betü)*. Egytagú szavakban általános a szó végi hosszú *ú, ű: bú, szú, fű, mű;* ezek rövid ejtése erősen nyelvjárásias. Jobban kopik az *-ú, -ű* képző hosszúsága a kiejtésben, de ezekben is törekedjünk az íráskép szerinti ejtésre! A megkülönböztető értékű rövidségben szintén kövessük helyesírásunkat a korábbi ingadozás helyett: *áru (~ árú)* főnév, de *árú* melléknév (pl. *mérsékelt árú jegy)*.

Még nagyobb az ingadozás a rövid és hosszú magánhangzók közt a jövevényszóvá váló idegen szavakban (és különösen idegen eredetű képzővel alkotott származékaiban): *artézi (ártézi), atlétika (atletika), filharmonikus (filharmónikus), lírikus (lirikus), zsüri (zsűri); eufémia — eufemizmus* (de *eufémizmus* is) stb. Erre nézve lásd részletesen: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6—7.

2. A mássalhangzók kiejtésében is vétenek a köznyelvet beszélők mind a minőség, mind pedig az időtartam ellen.

a) A m á s s a l h a n g z ó k m i n ő s é g e e l l e n i vétségek között gyakori a mássalhangzó-sorvadás, különösen az *l* (és az *n*, *r*) tökéletlen, elmosódó képzése: *e^{l}veszit*, *ha^{l}gat*, *nyo^{l}c*, *vo^{l}na*, *meetjegyeket* stb. (Az *l* kiesése egyébként gyakori a nyelvjárásokban és a pongyola, kevésbé igényes beszédben: *vót*, *nyóc*, *bótos*, *kóbász*). — Terjed bizonyos hangoknak, különösen a *t*-nek és a *d*-nek a szokásosnál hátrább képzése: *t̯árgy*, *t̯ud̯om*, *lát̯t̯am*, *igazat̯*. Az ilyen *t* és *d* a rendesnél mélyebb színezetű s kissé hehezetes is, vagyis a zár felpattanását nemegyszer még valami *h*-féle zörej is kíséri: *t^{h}essék*, *t^{h}ud^{h}om*, *t^{h}uró*, *volt^{h}unk*. Ez a hehezet egyébként előfordul némelyek ejtésében a *k* hang után is: *k^{h}érem*, *k^{h}öszönöm*. — Megfigyelhető újabban az *l* hangnak többé-kevésbé enyhe jésítése *t*, *d*, *n* előtt, majdnem így: *boljdog*, *följdi*, *voljna*. (L. még: *jászol.*) — Egyéni ejtéssajátságként, de nem ritkán (eredetileg német hatásra) tapasztalható egyes zöngés hangoknak félig vagy egészen zöngétlen ejtése, pl.: *peszél*, *tiákok*, *kazember*. Némelyek ejtésében általános, sorozatosan előforduló hiba: *helyisékeket rendeztek pe a pékealáírások tyüjtésére*. A zöngétlen és zöngés hangok különbségének elhanyagolása a beszédben hangrendszerünk alapjait kezdi ki, értelmi zavarokat okozhat: elszántan kell tehát küzdenünk ellene. — Ugyancsak egyéni sajátság, és semmivel sem védhető, hogy az *r* hang némelyek kiejtésében túlságosan hosszan ropog, vagy magánhangzósodva németesen képződik, esetleg a kelleténél jóval hátrább, a lágy íny hátsó részénél a nyelv hátának hátsó részével képezve, franciásan racscsolva. — Főleg városi nők nyelvében — de nemegyszer férfiakéban is — észlelhető az *sz*, *c* hangok selypítő színezete. Ezt néha színpadról és rádióban is hallani.

L. még: beszédhibák | beszédtechnika | hehezetes ejtés | logopédia

b) A m á s s a l h a n g z ó k r ö v i d ü l é s e i s — a magánhangzókéhoz hasonlóan — egyre terjedő hiba. A leggyakoribb talán a hosszú *l* rövid ejtése; az *á* utáni rövid *l* a hosszú *l* helyett a közönséges társalgás nyelvében talán kevésbé hibáztatható: *álami*, *álat*, *álomás*, *istáló*, *málik*, *megálóhely*, *megszálás*; még kisebb hiba a *szakál* szóvégi rövid *l*-je. Más esetekben viszont, különösen ha értelemmegkülönböztető szerepe van az *l*-nek, durva hibának minősül. Tehát nem fogadható el egyrészt a *kelemes*, *szelemes*, *filér*, *iletve*, *iletékes*, *beileszt*, *elenőriz*, *elopták* ejtés, másrészt a *kel* (*kell* helyett), *kelet* (*kellett* helyett). Mindez egyúttal műveletlenségnek a jele is lehet. — Ugyancsak megfigyelhető a hosszú *r*-nek hibás és bántó rövidülése, például ilyen ejtett alakokban: *foradalom*, *forásból*, *foró*, *leforázzák*. — De helytelen minden egyéb hosszú mássalhangzónak a rövid ejtése is, pl.: *együt*, *látam*, *megkezdődöt*, *cigareta*, *lelőt*, *ünepség*, *öszesen*, *roszul*, *eben* (azaz *ebben*). L. még: *ahhoz* | *ehhez* | *ez*, *az*

névmás ragozása, névutózása 1. Természetes a rövidülés mássalhangzó szomszédságában is, lásd: beszédhangok kapcsolódása III. 1.

Elfogadjuk a már általánossá vált rövidülést azokban az újabb jövevényszavakban, amelyekben a hosszú mássalhangzó az átadó idegen nyelvben is inkább csak helyesírási sajátság volt. Régebben hosszú mássalhangzóval (tehát az íráskép szerint) ejtették a magyarban az olyan idegen szavakat, mint *billiárd, gummi, porcellán, tennisz, terrasz.* A fejlődés azonban eltüntette e szavak mássalhangzóinak hosszúságát; ma már írásban is, kiejtésben is csak egyszerű rövid mássalhangzókkal helyes a *biliárd*, a *gumi*, a *porcelán*, a *tenisz* és a *terasz*. Más újabb jövevényszavakban helyesírásunk meghagyta a kettőzött mássalhangzót: *attasé, kommunista* stb. Sok ilyen szóban is ingadozik a kiejtés, az igényes beszédben mégis az íráskép szerinti ejtés a helyes, olyan szavakban is, amelyekben kivételesen megnyúlt az eredeti rövid hang: *torreádor, ventillátor*. Van néhány olyan szavunk is, amelyben már csak az íráskép őrzi a hosszú mássalhangzót: *alligátor* [aligátor], *Attila* [atilla]. Az egyes szavak kiejtéséről szótáraink adnak eligazítást (az AkH. szójegyzéke, a HTSz., az Idegen szavak szótára, az Értelmező Szótár, az Értelmező Kéziszótár). A fontosabbakat megtaláljuk kézikönyvünk címszavai közt is. — L. még e cikk E) fejezetét, továbbá: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

c) M á s s a l h a n g z ó i n k körében valamivel ritkább jelenség a rövid hangok m e g n y ú l á s a. Nagyobbrészt egyéni sajátság és nyelvjárási gyökerű az ilyenekben: *bakkancs, eggyetem, ellemi, fiatallabb, köppeny, közzé (közé* helyett), *mezző*, továbbá: *nálla, tőlle, alólla, utánna.* — Ugyancsak eléggé elterjedt az *-s* képzős melléknevek középfokú, többes számú és módhatározói alakjának hosszú *s*-sel való ejtése: *okossabb, zsírossak, ügyessen.* — Persze mindezek helytelenek, s az igényes beszédben kerülnünk kell őket! (De a *kis* melléknév középfokának kiejtésében szabályosan megnyúlik az *s: kisebb* [kissebb].)

3. Némelyik szavunkban gyakran f e l c s e r é l i k a m a g á n h a n g z ó é s a m á s s a l h a n g z ó i d ő t a r t a m á t (időtartam-átváltás). A beszélt köznyelvben már régi jelenség a megrövidülő hosszú *rr* előtt a rövid magánhangzó megnyúlása („pótlónyúlás"): *orr, forró, arra, erre* helyett *ór, fóró, āra, ēre*. Sok nyelvjárásunkban pedig a rövid *l* megnyúlik, s helyette az előző hosszú magánhangzó rövidül meg: *tőle, róla* helyett *tölle, rolla*. Ebbe a típusba tartozik a *szőlő*-nek ma már nem köznyelvi *szöllő* alakváltozata, a *javítani, tanító* dunántúli [javittani, tanittó] ejtése, a határozóalakok közül pedig az *először* [elösször] és *erősen* [erössen]-félék. Ezek népnyelvi, nyelvjárási gyökerűek ugyan, egységesedő igényes köznyelvünk azonban mindinkább kerüli őket. — Nem tekinthető hibának az *í* rovására a rá következő *j* megnyúlása, hiszen alig ellenőrizhetjük,

hogy a hosszú *í* és *j* kapcsolatában hol van az egészen zárt magánhangzó és a réshangú mássalhangzó határa az olyan szavakban, mint *íj, díj, vijjog*. Irodalmi igényű beszédben mégis törekszünk arra, hogy a kiejtésünk minél jobban megfeleljen mai köznyelvi helyesírásunknak, tehát az *íja, díjas* szavakban igyekszünk hosszú *í*-t és rövidebb *j*-t ejteni, a *kijjebb, vijjog* szóban pedig rövidebb *i*-t és hosszú *j*-t. — L. még: *arra* | *-ból, -ról, -tól* | *díj, díjas* 1. | *-ít* igeképző 2.

Néhány szavunk helytelen ejtésének egy másik fajta időtartamátváltás a hibaforrása: két szomszédos szótag magánhangzójának, ill. mássalhangzójának időtartama cserélődik fel; így lesz a *körút*-ból *kőrút*, az *attasé*-ból *atassé*, az *egyelőre* [ëggyelőre] határozószóból *egyellőre, egyenlőre*.

D) Köznyelvi és nyelvjárási kiejtés

1. A köznyelvi kiejtés

Más népekhez hasonlóan mi is arra törekszünk, hogy irodalmi nyelvünk egységes legyen. Ezt szolgálja mindenekelőtt a helyesírás szabályozása. A beszéddel, a kiejtéssel azonban egy kissé más a helyzet. A beszélt nyelv mindig csak bizonyos távolságban követte az írott nyelvet, és bár annak hatására szintén határozottan az egységesülés irányában fejlődött, még ma sem zárkózott fel — főleg a kiejtés egységessége szempontjából — az irodalmi nyelvhez. Más szóval: egységes magyar kiejtés nincsen! A mai nyelvjárások például mind eltérnek az irodalmi nyelvtől, ill. a köznyelvtől, legfeltűnőbben épp a kiejtésükben. Ez különben más nyelvekben is így van: az angolban, a franciában, a németben, az olaszban, az oroszban vagy a spanyolban igen gyakran még a tanult emberek származási helyét is elárulja a kiejtésük. Míg azonban más nyelvekben a választékosnak, szépnek elismert kiejtés normái többé-kevésbé meg vannak állapítva, nálunk csak a legutóbbi időben indult meg a munka az eszményi magyar kiejtés körültekintő megállapítására. De az egység azért kialakulóban van, legalábbis fő vonalaiban. Köznyelvi kiejtés tehát van, csak még nincsen kellő pontossággal és részletességgel meghatározva. Köznyelvi kiejtés az, amelyen iskoláinkban az oktatás folyik, amelyet általában a rádió, a televízió, a színház és a hangosfilm terjeszt, s amelyet a művelt magyar emberek használnak. Más kérdés az, hogy ez a köznyelvi kiejtés még nem teljesen egységes, hogy talán színtelenebb a nyelvjárásinál, vagy hogy még sok hiba található benne. A köznyelvi kiejtés azonban — ha a nyelvjárásoknál egyszerűbb, lecsiszoltabb is — éppen e jellege révén alkalmas arra, hogy az egység felé irányuló törekvést szolgálja. S ahogyan a köznyelv általában felette áll ma már a nyelvjárásoknak, úgy a köznyelvi kiejtés is — helyzetében — mindenképp fölötte áll a nyelvjárásinak. Nem színességében, hanem abban, hogy az egység felé

haladó fejlődést képviseli és irányítja, s a helyességnek a nemzet egésze szempontjából normája. Ez persze nem jelenti azt, hogy a köznyelvi kiejtés úgy, ahogy van, teljes egészében helyes; hogy minden helyeselhető, ami a köznyelvben felbukkan vagy kialakul. Sok olyan jelenség van benne, amelyet — legalábbis ma — helytelennek ítélünk. Hogy az ingadozások és bizonytalanságok közül melyek a lassú változás tendenciái, és melyek a romlás tünetei, ezt mindig igen gondos, esetenként végzett vizsgálatnak kell eldöntenie.

2. A nyelvjárási kiejtés

A tudománytól távolabb álló ember is azonnal észreveszi, ha valaki „szögediesen" beszél, vagyis *ö*-vel, ha valaki palócosan ejti az *a*-t meg az *á*-t [pl.: åpām, ånyām], ha tiszántúli módon [sziep]-et és [jou]-t mond a *szép* és *jó* helyett, vagy ha dunántúliasan így kiált fiára (Illyés Gyula Új nép a parton című versének szavaival): *Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!* Ami a nyelvjárási kiejtést illeti: egyfelől ma már semmiesetre sem fogadhatjuk el azt a régebbi álláspontot, amely burkoltan vagy olykor nyíltan is azt vallja, hogy a nyelvjárási ejtés helyes, a köznyelvi pedig helytelen. Másfelől nem helyezkedhetünk az ellentétes álláspontra sem: nem nyilváníthatjuk a nyelvjárási ejtést eleve helytelennek. A nyelvjárás ugyanis nem úgy áll szemben a köznyelvvel, mint a rossz magyar nyelv a jó magyar nyelvvel. Sőt a nyelvjárások éppenséggel a legrégibb nyelvelemeknek, az ősibb nyelvállapotnak a megőrzői, s így az idegenszerűségek is kevésbé hatoltak beléjük, mint a köznyelvbe. Sok szempontból gazdagabbak, színesebbek is, mint a köznyelvünk, tehát nincs rajtuk semmi szégyellnivaló. Fejlődésünk mai fokán a nyelvjárási ejtésnek meg is van a jogosultsága, hiszen még nagy néptömegeknek nyelvhasználati formája. Csak éppen egy-egy vidékre korlátozódik s a fejlődésnek, ill. a műveltségnek bizonyos alacsonyabb fokán megrekedt állapotot képvisel. A helyes — vagy ha úgy tetszik: a norma — tehát a köznyelvi kiejtés; a nyelvjárási nem helytelen ugyan, de vidékies ízű, ezért csak megfelelő környezetben fogadható el.

3. Hol beszélnek a legszebben magyarul?

Sokan fölvetik ezt a kérdést. Ha úgy értik, hogy általában melyik nyelvjárásunk a legszebb, akkor nem adhatunk rá megnyugtató feleletet, hiszen alighanem mindenki, aki csak egy kicsit is nyelvjárásiasan beszél, a maga nyelvjárását érzi legszebbnek. Legfeljebb olyan eredményre jutnánk, hogy a nagy területen élő nyelvjárás több szavazatot kapna, — mert többen beszélik —, mint a néhány falura szorítkozó nyelvjárássziget.

Ha azonban úgy értjük a kérdést, hogy melyik terület magyar nyelve közelíti meg legjobban az eszményi, szép köznyelvi kiejtést, vagyis ha az

irodalmi nyelv hangalakjához legközelebb levő beszélt nyelvjárást keressük, akkor már határozottabban felelhetünk. Válaszunkat megerősíti az ország különböző vidékein élő falusi adatközlőktől, főleg parasztemberektől való vélemények gyűjtése is. Eszerint legtöbben a Budapesten és környékén, valamint a Sárospatakon és környékén beszélt magyar nyelvet (de nem a pesties hangsúlyozást!) tartják szépnek. A mostanában kialakuló egységes kiejtési normát is ez közelíti meg legjobban. Ma már a kiejtési versenyeken is az egységes köznyelvi kiejtés a mérce. (A nyelvjárásias kiejtés csak a negyvenes évek kiejtési versenyein volt előny.)

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. | *ez, az* névmás ragozása, névutózása 1. | nyelvi norma | nyelvi rétegek | régies kiejtés | tájnyelvi hanglejtés

E) Kiejtés és írás

A nyelv elsősorban beszéd, az írás csak mása a beszédnek, mégpedig tökéletlen mása. Az élő, hangos beszédet a mai ember számára sokszor helyettesíti az írás, nehezen is lehetnénk meg ma már írás és olvasás nélkül. De bármennyire helyettesíti is az írás a hangos beszédet, mindig csak h e l y e t t e s í t i; bármennyire tükrözi és rögzíti is, mindig a z t tükrözi és rögzíti: a nyelv használatának az élő, a hangos beszéd az elsődleges és természetes alapformája. Korunkban pedig a hatalmas társadalmi változások, valamint a közlekedés- és híradástechnika fejlődésének eredményeképpen az élőszó egyre inkább visszahódítja elsődleges szerepét.

Vannak azonban a nyelvnek olyan jellegzetességei, amelyekre csak igen tökéletlenül tud utalni; ilyen maga a hangképzés. Ha valaki leírva *á* betűt lát, akkor természetesen *á* hangot igyekszik ejteni; csakhogy ezt ejtheti tisztán is, meg hibásan is, mert maga a betű nem mondja meg számára, hogy hogyan ejtse, csak azt, hogy mit ejtsen. A betű tehát csak utal a hangra, de nem tükrözi sajátságait. Ezen az ingadozáson belül azonban helyesírásunk alapján a legtöbb szónak mégis megállapítható a helyes kiejtése. Pedig mégsem írunk mindent úgy, ahogy kiejtjük. A mássalhangzó-kapcsolatok ejtésének külön törvényszerűségei vannak (lásd: beszédhangok kapcsolódása); ezenkívül azonban vannak egyedi esetek is, amelyekben kiejtésünk eltér a helyesírástól. Ilyen a *kisebb*, a *lesz*, a *millió* szónak, az *egy*-nek és származékainak, a *h* végű szavaknak stb. az ejtése. Közülük a fontosabbakkal kézikönyvünk megfelelő helyén külön is foglalkozunk.

A szócikk elején felsoroltakon kívül lásd még: alakváltozatok, alakpárok | betűejtés | betűk neve | *borsos — borsós* | *e* és *ë* hang | ejtésváltozatok | fonetikus írás | francia nyelvi hatás II. | *h* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai | jóhangzás és nyelvi norma | kettőshangzók | *kürtős — kürtös* | *l* | olvasás tanítása | régies kiejtés | régies helyesírású családnevek

IRODALOM: EjtAkt.; Lőrincze: NyÉl. 41—4; Deme: NyFK. 199—215; Kovalovszky: uo. 128—32; uő : Nyfejl. 56—62; Bárczi: Fon.; Magdics: NyK. 1960 : 301—22; Deme: MMNyR. 1 : 57—87; Laziczius; Imre Samu: Nyr. 1963 : 279—83; Wacha: Nyr. 1966 : 331—3; Péchy: Nyr. 1966 : 333—4; Deme: Nyr. 1966 : 117—20; EgriKonf.; Wacha: KazV.; G. Varga; Nagy J. B.: Emberöltő 221—3; Lőrincze: Nyőrs. 115—20; Deme: Nyelvh.[4] 433—59; Wacha: Nyr. 1969 : 412—4; Szende T.—Szende V.: Nyr. 1970 : 189—203; Deme: MNy. 1970 : 146—54; Szende T.: Nyr. 1970 : 245—8; Balogh László: MNy. 1970 : 323—6; Wacha: Nyr. 1970 : 370—3; Szabó T. A.: AnyÉ. 97—100; Elekfi: Nyr. 1971 : 147—58; Kassai: Nyr. 1971 : 219—21; Wacha: Nyr. 1971 : 505—7; Lőrincze: ÉdAny.[3] 87—100; Molnár J.: A magyar beszédhangok atlasza.[2] 1975.; Ferenczy: RádióBesz. 52—5; Büky: Besztan. 79—81, 87; Wacha: SzónKve 159—67; Rónai—Kerekes 118—50; Papp I.: Fon.[4]; Bárczi: Nym. 30—6; Szemere: AkHTört. 97—104; Péchy; Fischer Sándor: Retorika. 1975.; Hernádi S.: Beszműv. 73—101; Ferenczy—Péchy: Nyr. 1975 : 12—9; Tiszamarti: Nyr. 1975 : 378—80; A. Jászó: Nyr. 1976 : 316—9; K[emény]. G.: Nyr. 1977 : 255—6. É. Z.

kiejtési verseny L. kiejtés II. D) 3.

kiemelés L. hangsúly és szórend I. | szórend V—VI.

kiemelő hangsúly L. hanglejtés I. 2. c), II. 3. b), 4. a)—b), g), 5. a), III. 1., 4., 6., 7. | hangsúly 3. | hangsúly és szórend I. 2., III. A) 1—2. | hangsúlyozás

kiemelő jel

A *-bb* (olykor csupán *-b)* jeles közép- és felsőfokú melléknévhez — főleg a természetes társalgás nyelvében — sokszor függesztünk kiemelő, egyedítő értékű *-ik* jelet: (a) *jobbik*, (a) *legnagyobbik*, (az) *idősbik;* nyomósító (túlzó) felsőfokban is: (a) *legeslegkisebbik*. Ezzel kiemeljük a többihez képest valakinek vagy valaminek egyedi, meghatározott voltát (pl. gyerekei közül csak a *legkisebbik* maradt a városban). A köznyelvben, a hivatalos stb. nyelvhasználatban jóval ritkább ez az alak, a népnyelvben azonban annál gyakoribb.

Nyomatékosító, megkülönböztető szerepe és természetes stílushangulata miatt akkor sem helytelen, amikor az említett személy vagy dolog meghatározott voltát a határozott névelő, a birtokos személyrag vagy a birtokjel (akár együttesen) már úgyis kifejezi, tehát amikor értelem

szerint alig van szükség az *-ik* jelre. Így föntebb akár a *legkisebb* alak is megtette volna, mégsem rosszalható az *-ik* használata. Hasonló példa: *legújabbikat* (értsd: [éppen] a legújabb folyóiratszámot) még nem olvastam. Párhuzamos, ill. szembeállító stb. szerkezetekben azonban ajánlatos következetesen élni vele, ill. elhagyni: a *kisebbiket* magammal viszem, a *nagyobbikat* (nem pedig: a *nagyobbat)* nálad hagyom.

Népies beszédben analógiásan a *bal, jobb* (= bal-, ill. jobboldalt levő) melléknévhez is hozzájárul; ezt a gondos nyelvhasználat kerüli: a *balik* (helyesen: *bal, bal oldali)* hiányzik; a *jobbik* (értsd: a *jobb)* fülem cseng.

Minthogy épp az egyedi meghatározottságot hangsúlyozza, utána többesjel már nemigen járulhat a szóhoz *(kisebbikek, kisebbikeim)*, csak akkor, ha kivételesen például a 'több kisebbik' stb. jelentés kiemelésére való: a *legnagyobbik* gyerek itt él, a *kisebbikek* (azaz a *kisebbek*, ill. a *két kisebbik* v. a *két kisebb)* az anyjuknál maradtak (ill. maradt).

Meghatározó szerepéből következik, hogy az *-ik* jeles — vagy ilyen jelzőjű — tárgy általában tárgyas ragozású igei állítmánnyal jár: Vedd a *nagyobbikat* (v. a *nagyobbik* almát)!

Ugyanez az elem a sorszámnevekben *(második, tizedik)* és sok névmásban *(egyik, másik, melyik, némelyik* stb.) szervesebben a szó része lett. Ezek közül az *olyik* alak választékosnak és egy kissé régies színezetűnek számít.

L. még: *a, az* névelő *-ik* jeles névszó előtt | *egyik* | határozatlan és általános névmás 3. | kérdő névmás 3. | sorszámnév | tárgyas vagy alanyi ragozás *-ik* toldalékos tárgy mellett | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási jelzős tárgy mellett 3. | tárgyas vagy alanyi ragozás névmási tárgy mellett 5. | tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2.

IRODALOM: Tompa: MNy. 1962 : 435—42; uő: AnyOlv. 87—99.

T. J.

kiemelten L. *megkülönböztetetten*

kiépít, kiépül

Átvitt értelmű használatuk leginkább a hivatali stílusra és a sajtónyelvre jellemző. Pl.: *kiépítik az egészségügyi hálózatot, az iskolarendszert, a kapcsolatokat; az intézetet a hazai kutatások központjává építették ki; kiépül a hírszolgálat; kiépülnek a két ország gazdasági kapcsolatai*. Nem helytelenítjük e kifejezéshasználatot, csak túlzott divatját tesszük szóvá. Ne éljünk vissza a *kiépít, kiépül* szavakkal! Esetenként gyakran kínálkozik helyettük alkalmasabb ige is, pl.: *megszervez, megteremt, létrehoz, létesít, kialakít, kifejleszt* (vmivé), *tökéletesít, megszilárdít* stb.; ill. *(meg)szerveződik, megteremtődik, létrejön, létesül, kialakul, kifejlődik* (vmivé), *tökéletesedik, megszilárdul* stb.

IRODALOM: Simonyi: HMagy.² 150; Tiszamarti 134, 138; Dengl 261; Kovalovszky: NyFK. 160; uő: Nyfejl. 177–8. K. M.–Sz. L.

kiérdemel

Jelentése csak árnyalatokban különbözik a *megérdemel*-étől. Aki *kiérdemel* vmit, az rászolgál vmire, mégpedig olyasmire, amit nehéz elnyerni: *kiérdemelte a vezető állást, az elismerést, a kitüntetést, a bizalmat. Kiérdemelni* tehát csupa jó, kívánatos dolgot szoktunk. A *megérdemel* ige viszont azt fejezi ki, hogy valaki érdemessé vált arra, hogy valamilyen jóban vagy rosszban legyen része, tehát egyaránt alkalmazhatjuk örvendetes és kellemetlen dolgokkal, eseményekkel kapcsolatban: *megérdemli a dicséretet, a büntetést; minden támogatást megérdemel; Megérdemelnéd, hogy jól bokán rúgjalak!*

L. még: *ki* igekötő II. 2.

kiértékel L. igekötők szerepe és használata V. 2. a) | *ki* igekötő II. 1.

kiértesít L. igekötők szerepe és használata V. 1. a) | *ki* igekötő II. 1.

kies

Egy táj, vidék, természeti alakulat, település vonzó, üde szépségét, gyönyörködtető báját kifejező, irodalmi hangulatú melléknév (pl. *kies liget, mező; kies fekvésű falucska).* Homályos eredete és nem konkrét, hanem erősen hangulati tartalmú jelentése miatt a bizonytalan nyelvérzék tévesen a hasonló hangzású *kiesik* igéhez kapcsolta e szót (lásd: népetimológia), eleinte talán tréfából: *kies* hely, mert a forgalomból *kies(ik)*, egyre többször használják azonban komolyan, nyomtatásban is ilyen jelentéssel: távoli, félreeső, kieső, kültelki, kopár (pl. a sportpálya *kies* fekvésű, mégis sok embert kicsal a mérkőzés). Ritka, kevéssé ismert, eredetében nem világos szó jelentése általában könnyen megváltozik, eltorzul (lásd: szótévesztés 2. d). A *kies* esetében nem kívánatos az ilyen változás.

IRODALOM: W[acha]. I.: NymLev. 99–100; Lőrincze: AnyŐrj. 95. K. M.

kiesik, kiesés

Gyakran találkozunk olyanféle átvitt használatával, mint *kiesik vki a munkából; kiesik tíz nap; kiesik öt tonna a termelésből;* stb. Ezt a szürke nyelvi megoldást ne tekintsük az egyetlen kifejezési lehetőségnek, hanem sablonos volta miatt minél gyakrabban helyettesítsük mással! Pl.: *kimarad a munkából, nem dolgozik, nem termel, hiányzik; elvész, eredmény-*

telenül múlik el tíz nap; (üzemzavar, rossz szervezés, vmely mulasztás stb. folytán) *hiány, elmaradás következik be.*

A *kiesés* és a *kieső* névszói származékokkal is találkozunk ugyanilyen használatban: *a gyártás kiesése, a betegség miatt kieső dolgozók* stb. Itt is törekedjünk változatosságra: *a gyártás hiánya, elmaradása, szünetelése; a betegség miatt hiányzó, kimaradó dolgozók.* G. L.—K. M.—Sz. L.

kiexportál L. igekötők szerepe és használata V. 1. a) | *ki* igekötő II. 1.

kiextrahál L. igekötők szerepe és használata V. 1. a)

kifejezések stílusértéke L. stílus és stilisztika

kifejezést ad vminek L. *ad* terpeszkedő kifejezésekben

kifejezett, kifejezetten

Nyelvünkben német hatásra terjedt el. Gyakori az ilyen kapcsolatokban: *kifejezett* óhaj, megállapodás, cél stb., már-már gépies sablonszóként. Ha nem konkrét tartalmú (pl. *kifejezett kívánságára)*, kerüljük használatát. Az előbbi szókapcsolatok tehát az igényesebb fogalmazásban: *határozott* óhaj; *világos* megállapodás, *meghatározott* cél.

Módhatározói ragos alakja még inkább zsargonszerű. Pl.: *kifejezetten* ellenszenves, beteg, rossz külsejű, kör alakú. Helyette inkább ezek közül válogassuk: *határozottan, kétségkívül, kétségtelenül, valóban, igazán, jellegzetesen, világosan, szembetűnően, nyilvánvalóan* stb.

Vö. *kimondott, kimondottan*

Irodalom: Csűry: Msn. 1934 : 11, 80; HivKve² 178. Sz. L.

kifejező előadásmód

Felolvasás vagy előadás közben különösen ügyeljünk arra, hogy beszédmódunk lekösse a hallgatók figyelmét! Éljünk a magyar hanglejtés változatos formáival! Kerüljük a nagyon egyhangú beszédet, de vigyázzunk arra is, hogy a túlságosan élénk hangsúlyozás, a mondatvégek egyformán ereszkedő zárása vagy a beszédszakaszok azonos hosszúsága ne okozzon állandó, gépies vagy kopogó váltakozást. A nagyon szabályos hullámzás ugyanis szintén zavar, sőt fárasztóan és álmosítóan hat a folytonos ismétlődéssel, ha nem a művészi (vagy éppen verses) ritmus igénye hozza létre.

L. még: hanglejtés

k i f e j e z ő k é s z s é g ü n k f e j l e s z t é s e L. beszédkultúra, beszédművelés | fogalmazás és nyelvhelyesség

k i f e j e z ő s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

kifejt

Élőszóban és írásban egyaránt meglehetősen gyakoriak – leginkább a hivatalos és a sajtónyelvben – a *kifejt* igével alkotott kifejezések. Használatuk az esetek egy részében teljesen szabályos, kifogástalan (pl.: *új nézeteket, érdekes gondolatokat fejt ki)*, máskor azonban, különösen akkor, ha a *kifejt* 'valamit csinál, cselekszik, elvégez, végrehajt' értelemben fordul elő, megfontolást érdemel. Ilyenkor ugyanis nemegyszer kínálkozik a több szóból álló s éppen ezért terjengős, papirosízű kifejezés helyett egyszerűbb, természetesebb megoldás is. Ennek szemléltetésére felsorolunk néhány példát, megjegyzések kíséretében.

Agitációt, propagandát fejt ki (hiv. v. sajtó). Ez is elfogadható, de ha lehetőségünk van a mondat szerkezetének megváltoztatására – tehát például meg tudjuk nevezni az agitáció tárgyát is –, akkor jobbak ezek: a megfelelő egyszerű *agitál, meggyőz, rábeszél* (vkit); *propagál, népszerűsít, hirdet, terjeszt* vmit, ill. vkit.

Ellenállást, ellenségeskedést, hatást, munkát v. *munkálkodást, munkásságot, működést, tevékenységet fejt ki.* Helyesebb a megfelelő egyszerű ige használata, bár ez többnyire köznyelvi hangulatú: *ellenáll, ellenségeskedik, hat* v. *hatással van* v. *vmilyen a hatása, igyekszik, dolgozik* v. *munkálkodik, működik, tevékenykedik* v. *végez, csinál* vmit.

Buzgalmat, energiát, erőt, igyekezetet, szorgalmat fejt ki (kissé vál.). Bár mesterkélt formák, elfogadhatók, de inkább a megfelelő egyszerű igét vagy más kifejezésmód használatát ajánljuk: *buzgólkodik, igyekszik, szorg(almat)oskodik.*

L. még: terpeszkedő kifejezések G. L.–K. M.

kifele — kifelé L. *felé* 2.

kifizeti magát L. visszaható ige 2.

kifogásol s z ó r e n d j e L. igekötős ige szórendje | *ki* igekötő II. 5.

kifolyólag, kifolyóan

A *kifolyólag* (ritkább, bár terjedő változata: *kifolyóan)* ragos igenév *-ból, -ből* ragos névszó után mindinkább névutószerűen használatos. Jelentése többnyire okhatározói: annak folytán, következtében, amiatt.

A választékos fogalmazásból körülményeskedő volta, hivatalos hangulata miatt többé-kevésbé kirí, esetleg nevetséges is. Ne engedjük tehát, hogy divatozó terjengősségével kiszorítsa természetesebb, tömörebb — *-ból, -ből* ragos, *miatt* v. *folytán* névutós stb. — kifejezéseinket! Pl.: *az átszervezés miatt* v. *folytán* [nem pedig *az átszervezésből kifolyólag*] csökkenthettük az önköltséget is; *a tűzvész folytán* v. *következtében* [nem pedig *a tűzvészből kifolyólag*] hajléktalan maradt; *anyagi okokból* v. *okok miatt* [nem pedig *okokból kifolyólag*] cserélt lakást.

Különösen nehézkes és papírízű az *abból kifolyólag, hogy* kezdetű mellékmondat: *Mivel* v. *minthogy* [nem: *abból kifolyólag, hogy*] eltört a lába, kevesebbet mozog.

Az *-(a)n* ragos *kifolyóan* alak nem rosszabb és nem jobb, mint a *kifolyólag* forma.

L. még: *ami* 3. | *-lag, -leg* viszonyrag | névutó 4. | okhatározó

Irodalom: B. Lőrinczy: MMNyR. 2 : 219; Sebestyén 178; HivKve² 178—9. T. J.

kifőzde — kifőzés L. *-da, -de* képző használata

kigyelmed L. *kegyelmed, kelmed, kend*

kihagyásos mondat L. alany elhagyása | hiányos szerkezetű mondat | nominális stílus | tárgy elhagyása

kihajóz, kihajózik

Ritkábban fordul elő 'hajóról a partra szállít, kirak' jelentésben, mint a *behajóz* ige megfelelő (kifogásolt) használata, s még kevésbé kívánatos annál. Ha a jelentéstömörítés szándéka valamelyest menti is, azzal mindenképpen számolnunk kell, hogy 'partra száll' (tehát tárgyatlan) jelentésben csak ikes változatát használhatjuk!

L. még: *be, bé — bele, belé* II. A) 3. | *behajóz, behajózik* | *ki* igekötő II. 4.

kihangsúlyoz L. *ki* igekötő II. 1.

kihat, kihatás L. *ki* igekötő II. 1.

kihoz

Német hatásra alakult ki több különböző átvitt értelmű sajtónyelvi használata. Ne csupán idegenszerűségük, hanem szürke egyhangúságuk miatt is kerüljük őket, s helyettesítsük magyarosabb, változatosabb kifejezésmóddal! Pl.:

1. Új könyvet, filmet, rendeletet stb. *hoznak ki.* Inkább: *jelentetnek meg, mutatnak be, adnak ki.*

2. A vállalkozásból szép jövedelmet *hoztak ki.* Jobb ez: *értek el.*

3. Kevés pénzből is jó ebédet *hozott ki.* Helyesen: *teremtett elő, készített.* — *Kihozta* a helyes eredményt. Szebben: *kiszámította, megtalálta.* Mit lehet ebből *kihozni?* Jobb így: *megvalósítani, elérni, kisütni, kideríteni.*

4. *Ebből azt akarom kihozni, hogy . . .* Inkább: *ennek az a lényege, hogy . . .; ebből oda akarok kilyukadni, hogy . . .*

5. *A vita kihozta a hibákat, az igazságot; a rendezés jól kihozta a darab eszmei mondanivalóját.* Szebben, választékosabban: *kiemelte, kidomborította, nyilvánvalóvá, szembetűnővé tette.*

IRODALOM: Simonyi: HMagy². 151; Dengl 254; Tiszamarti 140; Kovalovszky: NyFK. 160; Kossa: ÍÍM—2. 22. K. M.—Sz. L.

ki igekötő

Egyik leggyakoribb igekötőnk; használati köre újabban is bővül.

I. Eredeti jelentéséből (= zárt térből kifelé irányulás) kifejlődött legfőbb értelmi árnyalatai az ige tartalmának módosulásában:

1. kifelé irányulás *(kijön, kinéz, kivesz, kitűz, kidagad);* 2. befejeződés, ill. befejezettség *(kifúr, kihirdet, kinyomoz, kiszenved, kialussza magát, kiszikkad);* 3. ellentét, jelentésmódosítás *(kiburkol, kikap* 'verést kap, megverik', *kivégez).*

II. A helytelen használat esetei

1. Fölöslegesen kapcsolódik a *ki* igekötő néhány, önmagában is teljes értelmű igéhez: *(ki)értesít, -kézbesít, -köp* (tárgyatlanul németes). Kerüljük tehát ezeknek igekötős használatát! A *kihangsúlyoz* és a *kihat* igét szintén gyakran és szükségtelenül használják az egyszerű, igekötő nélküli ige helyett. A *kihangsúlyoz* ugyan hasznos értelemárnyalati többletet ad ebben a jelentésben: 'hangsúllyal (különösen) kiemel, nyomósít valamit' (pl. *kihangsúlyozta* a névelőt), de átvitt értelemben fölösleges, ha csak ezt jelenti: mint fontosat kiemel, hangsúlyoz valamit (pl. *kihangsúlyozta,* hogy ez hiba; helyesen: *hangsúlyozta, hogy).* — A *kihat* régi, választékos 'kihatol' jelentésű használatán kívül akkor helyeselhető, ha az egyszerű *hat*-tal szemben értelmi többletet, árnyalatot is kifejez: 'hatása bizonyos tér- vagy időbeli távolságra, körre hat, kiterjed', ill. 'nagy, erős hatással van, erősen hat vkire, vmire'. Pl.: a téli időjárás *kihat* a termésre. De: ez az intézkedés *kihat* [helyesen: *hat*] az áralakulásra. Hasonlóképpen ítéljük meg a *kihatás* főnévi származék használatát is.

Néhány idegen szóhoz a nem egészen világos jelentés pontosabbá tételére szokták hozzácsatolni a *ki* igekötőt, többnyire szintén szükség-

telenül: *(ki)disszidál*, *-exportál*, *-extrahál*. — Helytelenítették, ill. vitatták a *kiértékel*, *kieszközöl*, *kiigényel*, *kikölcsönöz*, *kiteljesedik* igekötőjének használatát is, de árnyalati jelentéstöbbletük elfogadhatóvá teszi őket.

2. Igen gyakori más igekötőt kiszorító, újabb, jórészt német hatásra elterjedt használata. Pl.: *kiépül* (városrész, út, vasút; az utóbbiak mellett hagyományosan *meg* igekötővel használatos, de ez egy kissé más árnyalatot fejez ki); *kiérdemel* (jobb: *meg-)*; *kifárad* (helyesebb: nagyon *el-)*; *kifogy* (el- vmi; de: *kifogy* vmiből); *kiigazít (helyre-)*; *kiismer* (fokozatosan, alaposan, ill. bizonyos rosszalló árnyalattal); *kijavít* (hibát, dolgozatot, fogalmazványt, rajzot; valamely hibás, rongált tárgyat: hagyományosan *meg* igekötővel); *kioszt* (valamit több személynek, csoportnak mint járandóságot, őket megillető részt; az *eloszt* a kiosztott dolognak részekre osztását emeli ki; a *szétoszt* e részeknek széles körben való elosztását fejezi ki); *kisüt* (húst, kenyeret: a kellő mértékig; *meg-* igekötővel is jó, de kevésbé nyomatékos; a zsírt, töpörtyőt csak *kisütni* lehet); *kivall* (szokottabb *be* vagy *meg* igekötővel, de szemléletessége megokolja használatát, pl.: „Mindent *kivallott* az a gazember: nem maradt semmi kisütni valónk." (ÉrtSz: Vörösmarty); *kivár* (nyomatékosabb a *meg-* vagy *bevár*-nál: hosszas türelmet, ill. a legalkalmasabb pillanatra összpontosított figyelmet éreztet; a sportnyelvben tárgyatlan használata is van).

Jó néhány ige a használat során sajátos értelmi árnyalatot, hasznos és szükséges jelentéstöbbletet kapott, s ezért már nem kifogásoljuk őket. Pl.: *kialkuszik*, *kibír*, *kicserél*, *kikísérletez*, *kikövez*, *kipótol*; *kitart* vkit; *kiteljesedik*, *kitenyészt*, *kivizsgál*. — L. még: *kinéz* | *kivan*.

3. Logikátlan használat: *kicsuk* (ajtót, zárat; helyesen: *kinyit)*; *kiszeret* vkiből (népies stílusban helyénvaló; szabatosan: *már nem szereti)*; *kitanul* vmiből (választékosabban: *elfelejt* vmit, *elszokik* vmitől); *kizár* (ajtót: *kinyit)* stb. Ha azonban a *ki* igekötő negatív, jelentésfordító szerepére gondolunk, több ilyen szókapcsolatot helyesnek fogadhatunk el; a nyelvhasználat már régen szentesítette is őket: *kicsomagol*, *kicsomóz*, *kiköt* 'kioldoz', *kitakar* stb. (lásd: I. 3.).

4. Elevensége folytán a *ki* igekötő sok igéhez járul mai nyelvünkben, s velük újszerű kapcsolatokat alkot, sajátos jelentéshasználattal. Ezeknek az igéknek egy része nem illik bele a *ki* igekötő hagyományos szerepkörébe, tehát szabálytalan vagy idegenszerű, s rendszerint szükségtelen is. Pl.: *kiérlel* (helyesen: *meg-)*; *kigyakorol* (többnyire inkább: *be-)*; *kinyer* = *nyer*, *kivon*, *kiolvaszt*, *kisajtol*, *kap* vmiből; *kitárgyal (meg-)*; *(ki)tisztáz* (= *tisztáz*, *rendez)*.

Nem helyteleníthetjük azonban a *ki* igekötő szerepének bővülését, ha ezzel — a szokatlanság, szabálytalanság vagy idegenszerűség ellenére —

hasznos és szükséges árnyalatokat fejezhetünk ki, tehát az új igekötős kapcsolat valami értelmi többletet ad. Pl.: *kiadagol* (ételt); *kiárusít* (árukészletet, rendszerint kedvezményes áron); *kibuktat* (jelöltet, választáson); *kicselez* (a sportnyelvben: játékost); *kiélez* (főként átv., sajtó, gyakran rosszalló: ellentétet fokoz, helyzetet elmérgesít); *kiértékel* (= valaminek az értékét, sajátságait, tanulságait kielemzi); *kieszközöl* (hiv.; pl. engedélyt, segélyt); *kigazdálkodik* vmit (ügyes beosztással, takarékos gazdálkodással); *kiigényel* (lakást, ingatlant); *kijár* (hitelt, kinevezést); *kikölcsönöz* (használati tárgyat, üzletszerűen); *kiközvetít* (munkára, állásba); *kinemesít*, *kitenyészt* (új állat- vagy növényfajtát); *kipipál* (adatot, tételt); *kisemmiz* (= személyt megfoszt, elüt valamitől); *kisürget* (= sürgetéssel kijár valamit); *kiszagol*, *kiszimatol* (átv., biz.: titkolt dolgot kifürkész, előre tudomást szerez róla); *kitérdeli a nadrágját* (= a térdnél kipúposítja vagy kikoptatja); *kitermel* (nyersanyagot, természeti kincset); *kiuzsoráz* (= kiszipolyoz, kifoszt); *kivagonoz* (árut, csapatot).

5. Néhány igét *ki* igekötős főnévből képeztünk, s ezek nem igekötőből és puszta igéből állnak, mint a szabályos igekötős igék, hanem igekötőt is tartalmazó alapszóból és képzőből: *kifogás-ol*, *kivétel-ez*, *kivitel-ez*, *kivonat-ol*. (Ezek alapszava a *kifogás* főnév a *kifog* igéből stb., szótagolásuk, elválasztásuk persze *ki-fo-gá-sol* stb.) Mivel itt a *ki* eredetileg nem igéhez kapcsolódik, csak áligekötő, akkor sem szakadhat el az igétől, ha különben a szórend kívánná. Helytelen tehát: *ki* akarjuk *vitelezni*; Mit *fogásolnak ki* ezen?; *Vonatolja ki!*

6. Északkeleti nyelvjárásainkban a *ki* mellett az egyébként természetes, irányjelző *felé (fele)* névutót a köznyelvtől elütő módon használják, főként az ott szokásos fordított, kirekesztő szórenddel, az egyszerű igekötős ige mozzanatosságának vagy befejezettségének folyamatossággá való visszafordítására. Pl.: kél már a búza *kifele*; javítom a ruhát *kifele*. Az ilyen szószaporító, tájnyelvi ízű alakok a köznyelvbe nem illenek.

L. igekötők szerepe és használata II. 3. d)

7. A hivatali, a kereskedelmi és némely más szaknyelv hibásan hagyja el a *ki* igekötőt: a honoráriumot kedden *utaljuk*; a palántákat márciusban *ültetjük* (ti. *utaljuk ki*, *ültetjük ki*).

L. igekötők szerepe és használata V. 1. e)

L. még: igekötők szerepe és használata | *kiáll* | *kibeszél* | *kicsinál* | *kiépít*, *kiépül* | *kihajóz*, *kihajózik* | *kihoz* | *kiír* | *kikészít*, *kikészül* | *kiköt* | *kiküszöböl* | *kimegy* | *kimélyít* | *kinéz* | *kinyer* | *kiszerel* | *kivan* | *kivisz* | *kizár*

IRODALOM: Rábel 178–9; J. Soltész: Igeköt. 86–106; Grétsy: SzaknyKal. 197–202; Szabó T. A.: AnyÉ. 81; Kovalovszky: Nyfejl. 169–82.

K. M.

kiindulási — kiinduló (p o n t) L. *-ási, -ési* végződésű szavak

kiír

A *pályázatot, választást, versenyt* stb. *kiír* kapcsolatokban hibáztatták használatát, s helyette a *pályázatot meg-* v. *kihirdet, a választás idejét, időpontját kitűzi* kifejezést ajánlották. Ma már nem helytelenítjük a *kiír* igének ilyen szerepét, hiszen írásban, nyomtatásban való közlésről van szó. A változatosság kedvéért azonban alkalomadtán használjuk a többi igét is!

A mindennapi, vulgáris vagy bizalmasabb nyelvhasználatban a *kiír* egészen általános annak kifejezésére, hogy az orvos a táppénzre jogosult beteg dolgozót munkaképtelennek, ill. gyógyulása után munkaképesnek nyilvánítja. Pl.: *az orvos kiírt egy hétre; holnapra már kiírt az orvos.* E használat ellen tömörsége miatt tulajdonképpen nem lehet kifogásunk, főként a mindennapi, nem hivatalos érintkezésben, de zavart okozhat, hogy ugyanaz a szó egymással ellentétes értelemben is él. Ezért helyesebb, ha a *kiír* szót nem önmagában, hanem a *betegszabadságra* v. *táppénzre kiír*, ill. a *munkára kiír* kifejezésben használjuk.

IRODALOM: HivKve² 180. G. L.—K. M.—Sz. L.

kiismeri magát L. visszaható ige 2.

k i j e l e n t ő é r t e l e m b e n h a s z n á l t f e l s z ó l í t ó a l a k L felszólító alak kijelentő helyett

k i j e l e n t ő m ó d, j e l e n i d ő

Bizonyára a leggyakoribb, változatokban is a leggazdagabb igealak.

1. a) Némely egytagú, mindennapi jelentésű és gyakori igénknek *-n* raggal bővült egyes szám 3. személyű alakja is van: *van — vagyon; lesz — leszen* v. *lészen; tesz — teszen* v. *tészen; vesz — veszen; hisz — hiszen; visz — viszen; megy — megyen* v. *mégyen*. Ezek az utóbbi alakok népiesek vagy régiesek. A *nincs — nincsen, sincs — sincsen* alakpárok stílusértéke azonban lényegében azonos.

b) A *bú — búj ik; fú — fúj; ó — óv; ví — vív; jő — jön* esete az előbbinek épp a fordítottja: a rövidebb alak a régies. A *hí — hív; szí — szív* alakpárok tagjai közül az első népies, ill. régies, a második köznyelvi. A *fő* és a *nő* ige tájnyelvi *főL*, ill. *nőL, nyőL* változatának köznyelvi használatát helytelenítjük.

L. még: rendhagyó ragozású igék | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 8.

c) Más igék ragozásában a tő váltakozása, ill. a kötőhangzó beiktatása vagy hiánya folytán különféle alakváltozatokat találunk; ezek közt néha stílusárnyalati különbség is van. Pl.: *ad — ád; kel — kél; gazdagodom — gazdagszom; verekszel — verekedel* v. *verekedsz; vonakodik — vonakszik; örökölünk — öröklünk; áldotok — áldtok; küzdenek — küzdnek.*

L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I.

2. A jelen idő — átképzeléses használatban — múltat is kifejezhet az előadás, elbeszélés megjelenítő élénkítésére. Ha közben vissza akarunk váltani múlt időre, ügyeljünk rá, hogy ezt a megfelelő helyen és ésszerűen, simán tegyük.

L. még: igeidők váltogatása, keveredése

A jelen idő természetes és általános kifejezője a jövőnek is, esetleg megfelelő időhatározóval.

L. jövő idő 1. a)

3. Hasonlóképpen állhat kijelentő módú jelen idő a jövő értékű feltételes jelen helyett is: Ha *látod* őt valahol, szólj neki!

Átképzeléssel kifejezhet feltételes múltat is, főképp az összetett igealak nehézkes, gépies ismétlődésének elkerülésére. Pl.: Ha *elmész* (= *elmentél volna*), ez nem *történik* (= *történt volna*) meg. A *ha* kötőszó ilyenkor elegendő a feltételesség jelzésére.

L. még: feltételes mód

4. A kijelentő mód jelen ideje a jövőre való utalás lehetősége folytán kifejezhet nyomatékos, határozott parancsot, utasítást, tilalmat is: Itt *maradsz!*; Nem *mész* el! Gyakori a kérdő alak is ilyen értékben: *Maradsz* itt?!; *Jössz* rögtön?!; *Indultok* már?!

A „közlekedési nyelv"-ben, a villamos- és autóbuszkalauzok nyelvhasználatában a többes első személyű alakok ilyen szerepben gyakoriak, szinte általánosak voltak: *Igyekszünk*, kérem!; *Kapaszkodunk!*; Nem *ugrálunk* a lépcsőre! Ez a kifejezésmód azonban mesterkélt, modoros. Szerencsére a kalauz nélküli közlekedés bevezetése óta alig találkozunk vele.

5. A nyelvjárások hatására a városi nyelvhasználatban is elterjedt újabban a felszólító módú igealakoknak kijelentő értékben való helytelen használata. Pl.: majd *meglássuk*; nem *szeressük*; a pénzt *felosszuk.*

L. felszólító alak kijelentő helyett

Irodalom: Balassa: MNyKve 323–6; Tóth I.: AnyKal. 156. K. M.

kijelentő mód, jövő idő L. jövő idő

kijelentő mód, múlt idő

1. A múlt idejű igealakok régi, gazdag változatosságából mai irodalmi és köznyelvünkben csak a *-t, -tt* jelű igealak használatos; a két változatra nézve lásd: *-t, -tt* időjel és igenévképző. Sok igének két múlt idejű alakváltozata is van. Pl.: *mondtam — mondottam; szálltál — szállottál; múlt — múlott; játsztunk — játszottunk; hulltatok — hullottatok; zengtek — zengettek.* Ezek többnyire egyaránt helyesek, a kötőhangzós alakok azonban rendszerint jobb hangzásúak és választékosabbak. — Néha értelemárnyalatbeli különbség is van köztük. Pl.: *(föléje) hajoltam — hajlottam* (a szavára); (énekeseket) *képzett* — (igét) *képezett.* — Néhány *fut* típusú igének a nyelvjárásokban összevont múlt idejű alakjával is találkozunk: *futtam* [= futottam]; *üttétek* [= ütöttétek] stb. Az irodalmi nyelvhasználatban ezek csak különleges stíluseszközként bukkannak föl. — L. még: tő- és kötőhangzó-váltakozások I. | *-t, -tt* időjel és igenévképző

2. A múlt időt gyakran átképzeléses használatú jelen igealakkal fejezzük ki.

L. még: kijelentő mód, jelen idő 2. | igeidők váltogatása, keveredése

3. A „közlekedési nyelv"-ben, főként a budapesti kalauzok nyelvhasználatában tűntek föl a felszólító szerepű többes szám 1. személyű múlt idejű kijelentő alakok, mintegy már a felszólítás végrehajtását is előlegezve, pl.: *Vigyáztunk* a lépcsőn!; *Kapaszkodtunk!; Felszálltunk*, indulunk! — Helytelen, nemkívánatos modorosság ez, a kalauz nélküli közlekedés bevezetésével azonban visszaszorult. — Vö. kijelentő mód, jelen idő 4.

L. még: múlt idő régies alakjai

Irodalom: Finály: Magyarul 82—4, 129—30; K[ovalovszky]. M.: NymLev. 73.

K. M.

kijelentő mondat

1. A kijelentő mondatban ismereteit, tapasztalatait közli a beszélő a hallgatóval. Ezekhez rendszerint nem fűződik erősebb érzelmi mozzanat; a mondat tárgyilagos, nyugodt közlésként hangzik el. Formai szempontból a kijelentő módú igei, ill. a névszói állítmány jellemzi: hidegre *fordult* az idő; sötétben minden tehén *fekete* (közmondás). Lehet hiányos szerkezetű vagy tagolatlan mondat is. Olykor feltételes módba kerül az állítmánya: *kérnék* tőled valamit; Mária is *szeretne* velünk jönni. — vö. feltételes mód II.

A kijelentő mondatnak az igemód használatánál is jellemzőbb formai ismertetőjegye a nyugodt közlésnek megfelelő intonáció: rendszerint közepes hangfekvés és hangerő, egyenletes (nem nagy hangközű), elöl eső hanglejtés. Írásban pontot teszünk a mondat végére.

Vö.: hanglejtés II–III. | írásjelek 1. a)

A kijelentő mondat a leggyakoribb mondatfajta: különösen a tudományos és a publicisztikai stílus használja sűrűn. De sokszor él vele a szépirodalom is, főképpen személyek és jelenségek tárgyilagos leírásában, történések higgadt elsorolásában. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem lehet érzelemkeltő ereje, sajátos hangulata. Az alábbiakban két típusát is említhetjük a kijelentő mondat expresszivitásának.

Egyrészt a mondatnak a tartalma lehet olyan jellegű, hogy a tényközlésnek érzelmi színezete és hatása is van: Nagy szürke rajban, egyhangú morajjal Szállnak, csak szállnak tétova napok (Juhász Gy.: Új szonettek I.).

Másrészt épp a hűvös tárgyilagosság, az érzelmek nulla foka kelthet különleges stilisztikai hatást, mégpedig maga is két ok miatt. A dísztelen mondatszerkezet megfelelhet az ábrázolt tárgy ridegségének. Petőfi Kutyakaparó című versének mondatai hangulatilag kitűnően illenek a bemutatott kép sivárságához: *Odabenn a Kutyakaparóban Így forog a világ, Ily szomorún, s az ember vidámabb Dolgot kívül se lát. Ablaka csak egy van, és annak is Üveg csak a fele, Fele pedig ókalendárium Kitépett levele.* — Ám még hatásosabb a kijelentő mondat akkor, ha tárgyilagos hangja éles ellentétben van fölháborító vagy megdöbbentő tartalmával: *Arculcsapásban a pusztai 30–35 éves korig részesül. Azután rendszerint csak hátulról kap a tarkóra vagy a nyakba, de leginkább csak egyet* (Illyés: Puszták népe).

L. még: hiányos szerkezetű mondat | rövid mondat | tagolatlan mondat

2. Kijelentő formájú mondatok felszólító szerepűek is lehetnek. Lásd részletesebben: felszólítás B) 1. a) | felszólító mondat 2. | jövő idő 2. | kijelentő mód, jelen idő 4. | kijelentő mód, múlt idő 3.

IRODALOM: Bebesi: Nyr. 1922 : 104–8; uő: Nyr. 1923 : 13–5; Zolnai B.:ÁNyStilNyj. 188–9; uő: NySt. 125–32; Szathmári–Terestyéni: StilV. 254–6; Károly: MMNyR. 2 : 27–9; Rácz: MMNy. 213–4; Balogh: MMNyKk. 277–8. R. E.

kijelölő jelző L. jelző I. 1. | minőségjelzős szók egyes vagy többes száma | mutató névmási kijelölő jelző egyeztetése

kijjebb

1915 óta kötelezően két *j*-vel írjuk. Kiejtéskor ennek megfelelően ajánlatos az *i*-t röviden, a *j*-t hosszan ejteni.

L. még: határozószók fokozása | kiejtés II. C) 3.

IRODALOM: Szemere: AkHTört. 114–5.

kijön

Ennek az igének többféle átvitt értelmű használata is van. Ezek közül kettő német kifejezéseknek szó szerinti lefordításával keletkezett, vagyis germanizmusnak tekinthető.

A *kijön vmiből (fizetésből, pénzéből, keresetéből, jövedelméből* stb.) szókapcsolat a (mit einer Sache) *auskommen* mintájára alakult (vö. *Er kommt mit seinem Geld aus = Kijön a pénzéből).* Helyette magyarosabb, választékosabb: *megél belőle.*

Német hatásra vezethető vissza a bizalmasabb élőnyelvnek ez a fordulata is: *(jól) kijön vkivel (er kommt gut mit ihm aus).* Idegenszerűségét egyre kevésbé érezzük, mivel régóta meggyökerezett. Minthogy azonban mégiscsak idegen szemléletet tükröz, helyettesítsük minél gyakrabban ezekkel a magyarosabb és szemléletesebb kifejezésekkel: (jól) *összefér* v. *megfér* vele. Például Aranynál: Péter és Pál, tudjuk, nyárban | *Összeférnek* a naptárban (A fülemüle).

L. még: *jól, rosszul jön* v. *üt ki vmi*

IRODALOM: Szabadi: ÉdAny. 234—5. K. G.

kikerics — kikirics

A mai nyelvben ugyan mindkét forma használatos, de közülük a *kikerics* a gyakoribb, szótáraink — köztük a szakszótárak is — ezt tekintik főalaknak. A *kikirics* változattal is gyakran találkozhatunk a népnyelvben és íróinknál. Pl.: Az ibolya nyílt, s a völgyben a . . . pitypang és *kikirics* virága sárgállt mindenfelé (ÉrtSz.: Gárdonyi). A népnyelvben ezenkívül még egyéb változatai is élnek a szónak; ilyen például a téves értelmezésen alapuló, népetimológiás *kivirics.*

kikészít, kikészül

Bár általános köznyelvi, ill. szaknyelvi használatuk is van (pl. bőrt *kikészít),* főleg a bizalmas élőbeszédnek, az alsóbb szintű, vagányos társalgási nyelvnek kedvelt szavai. Ilyen szerepükben sokan visszaélnek velük: nyelvszegényítő, nyelvszürkítő módon unos-untalan használják őket, holott többnyire bőven volna lehetőség más, szabatosabb, szemléletesebb szavakkal, kifejezésekkel való helyettesítésükre. Idevágó főbb jelentésárnyalatai — s egyúttal a pótlásukra ajánlott igék, igés kifejezések — a következők:

1. Nagyon, alaposan *kifáraszt, kimerít, megvisel, tönkretesz* (a *kikészít* helyett), ill. *kifárad, kimerül, tönkremegy* (a *kikészül* pótlására). Tehát: a betegség nagyon *megviselte* (nem pedig *kikészítette);* a verseny végére teljesen *kimerült* (nem: *kikészült).*

2. Alaposan, kegyetlenül *elver, helybenhagy, meggyötör*, ill. a *kikészült* helyett (ha a mondat így alakítható): *megverték, megkínozták.*

3. *Halálra kínoz, agyonver*, ill. (bár a *kikészül* ilyen használata ritka) *agyonverték.*

4. (Sportszerű vagy szellemi küzdelemben, vetélkedésben, vitában) *fölényesen legyőz, csúfosan megver, lehengerel*, ill. *megbukott, legyőzték, lehengerelték.*

5. *Leitat, berúgat*, ill. *berúg, lerészegszik.*

L. még: *elkészül* G. L. – K. M. – Sz. L.

kikézbesít L. igekötők szerepe és használata V. 1. a) | *ki* igekötő II. 1.

ki-ki

Kötőjellel kapcsoljuk a két tagot (mert külön ragozzuk őket): *kinek-kinek, kit-kit, kitől-kitől; ki-ki alapon.*

L. még: *alapon*

kiköt

Főleg a társalgási nyelvben, az élőbeszédben gyakori ilyenféle jelentésekben: 1. *feltételül szab, feltételként megszab* (pl. beleegyezett, de *kikötötte*, hogy külön szobát kapjon); 2. (megállapodásban, szerződésben) *meghatároz, kialkuszik* (pl. tízszázalékos jutalékot *kötött ki* magának); 3. valamely jogot *fenntart* magának (pl. *kikötötte* magának az elővétel jogát).

Használatát nem helytelenítjük, legföljebb a változatosság és a választékosság érdekében ajánljuk helyette a fentebbi igéket, kifejezéseket. Ugyanez áll a *kikötés* főnévre is. Pl.: *azzal a kikötéssel vállalta, hogy; minden kikötés nélkül beleegyezett.* Választékosabb, igényesebb megfelelői: *feltétel*, (ill. ilyenként megszabott) *kívánság, követelés.*

Logikátlan, helytelen azonban a *kiköt* igének '(csomót) kiold, kibont' jelentésben való használata, akárcsak a *feloltja a villanyt* vagy a *kizárja a kaput* kifejezés.

L. még: tárgyas igék tárgyatlan használata 2–3. K. M. – Sz. L.

kiküld h a t á r o z ó j a L. *választ, kinevez* stb. határozója 1. | igekötők szerepe és használata V. 1. d)

kiküszöböl

Egy kissé mesterkélt — alighanem latin mintájú — nyelvújítási képződmény, ezért némelyek helytelenítették. Minthogy a választékosabb nyelvhasználatban, a sajtóban és a matematikai szaknyelvben meg-

honosult, bátran élhetünk vele az *elhárít, eltávolít, kizár, megszüntet, megakadályoz* stb. szinonimájaként.

IRODALOM: Ferenczy: Nyr. 1968 : 490.

kilátásba helyez

Bár ez az állandó szókapcsolatunk nyilvánvalóan a német (jemandem etwas) *in Aussicht stellen* v. *setzen* kifejezés mása, nem helytelenítjük a használatát, mivel évtizedek óta gyökeret vert nyelvünkben, s nincs ellentmondásban a magyaros szemlélettel. Ráadásul csak többé-kevésbé körülményes, hosszadalmas körülírásokkal *(előre jelez, csaknem biztosnak mond*, ill. *feltételesen megígér, reményt nyújt rá)* tudnánk pótolni.

Kilián — Killián

A magyar munkásmozgalom e kiemelkedő alakjának, Killián Györgynek a családnevét a régebbi írások és lexikonok *Kilián* formában írták. A levéltári kutatások újabban kiderítették, hogy a családnév helyes formája *Killián*. Több utca, iskola, lakótelep stb. viseli e nevet. Az ilyen nevek megváltoztatása nagyon költséges, és erre egyébként is csak az illetékes hatóságok jogosultak. A *Kilián György utca* nevét éppúgy nem lehet önkényesen *Killián György utcá*-ra változtatni, mint ahogy fővárosunk XVIII. kerületi *Balassa Bálint utcá*-jának nevét sem téveszthetjük össze az V. kerületi *Balassi Bálint utca* nevével. Azt is tudomásul vesszük, hogy a *Lupa-sziget*-et Luppa Péterről nevezték el. A *Killián-kör*-ök már a név helyes formáját viselik. Magáról a mozgalmi mártírról szintén csak *Killián György* néven emlékezhetünk meg.

L. még: *Latinca — Latinka* L. J.

kiló

Az önállóan használt szó végén hosszú az *ó;* származékaiban is: *kilónyi, kilós*. De rövid a magánhangzó az olyan szavak *kilo-* előtagjában, amelyek nem magyar összetételek, hanem egészükben jövevényszavak: *kiloamper, kilociklus, kilogramm, kilohertz, kilokalória, kilométer, kilopond, kilowatt*.

kimegy

E sokjelentésű igének néhány kifogásolt jelentéshasználata is kialakult, részben német hatásra.

Nyelvművelőink régen megrótták a *kimegy a színe* kifejezést, s ezt ajánlották helyette: *színét hagyja* v. *veszti, ki-* v. *megfakul*. Így valóban szebb és színesebb, de meggyökerezése folytán ma már a kifogásolt előbbi formát sem ítélhetjük el a bizalmasabb stílusban vagy az igénytelenebb nyelvhasználatban.

Hasonlóképpen inkább csak a változatosabb, színesebb, ill. szabatosabb kifejezés lehetősége miatt említjük az ige alábbi kapcsolatait: *kimegy a helyéből* (másképp: *kimozdul, kificamodik); kimegy a divatból, a forgalomból, a használatból, a szokásból)* szemléletesebben: *kikopik, kiszorul, eltűnik; elavul); kimegy vmi az eszéből, a fejéből* (olykor elég ennyi: *elfelejti, megfeledkezik* róla); *kimegy a folt* a ruhából (vagy: *eltűnik*, ill. *eltünteti* vmi).

Színtelensége és németessége miatt kerüljük azonban az *arra* v. *oda megy ki, hogy* kifejezést. Pl.: *minden csak arra megy ki, hogy bosszantson.* Szebb, magyaros fordulattal: *az a (végső) célja* v. *arra irányul* v. *abban csúcsosodik ki, hogy.*

Irodalom: Füredi 37; Kelemen[4] 82; Simonyi: HMagy.[2] 151; PHNyr. 79; Tiszamarti 142. K. M.—Sz. L.

kimélyít

Gyakori átvitt értelmű sajtónyelvi kapcsolatai: kimélyíti a barátságot, az együttműködést, a kapcsolatokat. Helyesebben, megszokottabban: *elmélyíti, megerősíti* a barátságot, a kapcsolatokat; *fokozza* az együttműködést.

Hasonlóképpen a *kimélyül* helyett is inkább ajánljuk az *elmélyül, megerősödik, fokozódik, szorosabbá válik* igét, ill. kifejezést.

L. még: *elmélyít*

Irodalom: Buzás: Msn. 1941 : 114—5.

kimenet L. *bemenet, kimenet*

kimenetel

Használata idegenszerű a *vég, befejezés, (végső) eredmény, siker* helyett. Pl.: a harc, a mérkőzés, a párviadal, az ügy *kimenetele* stb. Szebben: a harc, a párviadal *vége;* a mérkőzés *eredménye*; az ügy *befejezése;* stb.

kimondhatatlan, kimondhatatlanul L. nyomósító szók

kimondott, kimondottan

Szürkítő, idegenszerű használata német hatásra terjedt el, főleg a társalgási nyelvben. Pl.: *kimondott ellenség, gyűlölet, rosszindulat, szépség, tehetség.* Szebben, szabatosabb változatossággal: *igazi ellenség; valóságos gyűlölet; nyilvánvaló rosszindulat; valóságos, elismert szépség; igazi, vérbeli, született tehetség.*

Határozói használata még gyakoribb: *kimondottan csinos, olcsó, okos, tehetséges.* stb Választékosabban, igényesebben: *valóban, igazán, csak-*

ugyan, elismerten, határozottan csinos; igazán, valóban olcsó; határozottan, valóban okos; kétségtelenül, elismerten, valóban, igazán, határozottan, tehetséges; stb.

L. még: germanizmusok 1. | *kifejezett, kifejezetten*

IRODALOM: Füredi 37; Simonyi: HMagy² 151; Rábel 201; Dengl 305–6; Tiszamarti 142; Balassa: MNyKve 291; Papp A. 47.

K. M.–Sz. L.

kimutathatólag — kimutathatóan L. *-lag, -leg* viszonyrag

kínai nevek és szavak átírása

1. A kínai írásjegyek nem hangokat, hanem egész szavakat jelölnek. A „gyökérszók" egy szótagúak, de gyakran összekapcsolódnak két vagy több szótagú, ugyanannyi írásjeggyel jelölt, új jelentésű összetett szóvá. Itt van példának egy szó, ilyenféleképp ejtik: *mincsu*, jelentése: demokratikus; Kínában használt latin betűs írással: *mínzhǔ*. Ennek az összetett szónak kínai, kétjegyű írásképében az első tag, a *min* ezt jelenti: nép, a második tag, a *csu (zhǔ)* jelentése: úr. — Egy másik példa; a 'köztársaság' értelmű kínai szót ilyenformán ejtik: *kunghokuo;* ottani latin betűs átírása: *gònghéguó;* ennek az összetételnek kínai, háromjegyű írásképében a tagok jelentése egyenként: *kung* 'közös', *ho* 'egyetértés', *kuo* 'állam'.

Újabban tehát van már a kínaiaknak hangírásra alkalmas latin betűs ábécéjük is, ezt azonban ma még csak az iskolában használják az északi (pekingi) „köznyelv"-ből alkotott „nemzeti nyelv" (kuojü) kiejtésének jelölésére. Idővel ezt a hangírást akarják a régi szó- vagy fogalomírás helyett elterjeszteni. A kínaiak használta latin betűk hangértéke — mint az iménti példákból is láthattuk — meglehetősen eltér a latin betűknek, betűkapcsolatoknak a mi földrészünkön megszokott hangértékétől; már ezért is célszerűbb — legalábbis egyelőre — a kínai kiejtést számunkra lehetőleg megközelítő átírás, vagyis a kínai nevek, szavak hangsorának nagyjában a mi hasonló hangértékű betűinkkel való lejegyzése.

A kínai írásjegyek száma a ritkábbakkal együtt 45 000 – 50 000, sőt a több ezer éves kínai írásbeliség folyamán használt írásjegyeknek a száma 80 000-nél is többre rúg, közülük azonban sok csupán változat. A mai mindennapi írás-olvasás gyakorlatában beérik 4000 – 5000 írásjeggyel.

A látszólagos nehézségek ellenére nem nehéz megtanulnunk a kínai nevek, szavak átírását. Kiejtésük és ennek megfelelően átírásuk szerint

is mindössze négyszáz-egynéhány szó- és szótagtípussal van dolgunk, s ezt a néhány száz formát jegyzékbe foglalta *A kínai nevek és szavak magyar átírása* című akadémiai kiadvány (Bp., 1952). Nemcsak a magyar, hanem az orosz, angol, francia, német átírású alakok is együtt találhatók benne összehasonlító táblázatban, ennélfogva segítségével az e nyelvekből fordító is könnyen eligazodhat.

A cirillbetűs szók átírásához hasonlóan a kínai szavak és tulajdonnevek átírására is kétféle rendszerünk van: népszerű és tudományos. (Az említett mű mind a kettőről tájékoztat.) A népszerű átírás a mai kiejtésen alapszik, a tudományos pedig esetenként „historizál", ezért a tudományos átírást csak az alkalmazhatja, aki ismeri a kínai írásjegyeket. Épp csak megemlítjük a kétféle átírás néhány eltérését. A népszerű rendszer a *v* hangot *v*-vel, a tudományos a felsorolt idegen nyelvek átírási módjához igazodva *w*-vel jelöli, s a népszerű változat *j* betűje helyett *i*-t használ. Egyik-másik szóban a kínaiak a szókezdő *k*, *t*, *p*, *c*, *cs* mássalhangzót hehezetesen (aspirációval), azaz *h* mellékhanggal ejtik, s ezt a tudományos átírásban magasított vesszővel (aposztróffal) jelölik, pl.: *k'u*, *t'ö*, *p'ao*, *c'an*. A népszerű átírásban elmarad a hehezet jelölése. Stb.

Tájékoztatásul közöljük néhány ismertebb kínai lap címét népszerű átírásban, figyelembe véve A keleti nevek magyar helyesírása című, kb. kézikönyvünkkel egy időben megjelenő kiadvány készítőinek tájékoztatását is: *Zsenmin-zsipao* (a Kínai Kommunista Párt hétmillió példányban megjelenő központi lapja); *Venhujpao* (a kínai értelmiség problémáival foglalkozó lap); *Tijüpao* (a legelterjedtebb sportújság); *Csietangcsünhupao* (a hadsereg képes folyóirata); *Cankao-hsziaohszi* (csak előfizetés útján megszerezhető, zárt terjesztésű, de ennek ellenére tízmilliós példányszámú lap); *Cankao-celiao* (vezető funkcionáriusoknak szóló, zárt terjesztésű lap).

2. A személynevekre nézve megjegyezzük, hogy akárcsak a magyarban, a kínaiban is a családnév van elöl, azután következik az egyéni név. Mind a családnevet, mind az egyéni nevet nagybetűvel kezdjük. A családnév általában egytagú, az egyéni név rendszerint kéttagú; ha ez vagy amaz kéttagú, a tagok közé kötőjelet teszünk, s a második tag kis kezdőbetűs: *Csiang Csing*, *Csu Te*, *Csi Peng-fej*, *Csou En-laj*, *Li Taj-po*, *Kuo Mo-zso*, *Mao Ce-tung*, *Szun Jat-szen*; *Sze-ma Csien*, *Ou-jang San*. (A *Csiang*, *Csien*, *Csou*, *Kuo*, *Mao* stb. mind egyetlenegy szótagnak számít a bennük levő kettős magánhangzó miatt; a kínaiban hármas hangzó is van: *iao*, *uai* stb.) A kiváló kínai író, *Emi Siao* nevét néha még így írják nálunk is, ahogy a nyugati nyelvekben meggyökeresedett, de újabban inkább emígy: *Hsziao Szan* (az első a vezetéknév).

(A leggyakoribb kínai családnevek jegyzéke az említett akadémiai kiadványban, a 33—4. lapon van.)

3. A kínai földrajzi neveket, akárhány szótagosak, hagyományunk szerint kötőjel nélkül, egy szóba írjuk: *Csianghszi*, (nem pedig *Kiangszi*), *Csiangszu* (nem *Kiangszu*), *Csöcsiang* (nem *Csekiang*), *Fucsien* (nem *Fukien*), *Hangcsou* (nem *Hangcsau*), *Hankou* (nem *Hankau*), *Hszian* (nem *Hszingan*), *Huangho* (nem *Hoangho*), *Sanghaj*, *Tajvan* (*Formoza*), *Tiencsin* (nem *Tiencin*). — De a mindennapi gyakorlatban manapság is a következő formákat használjuk (zárójelbe tesszük mai hivatalos változatukat); *Csungking* (*Csungcsing*), *Hongkong* (*Hsziangkang*), *Kanton* (a város hivatalos neve ma *Kuangcsou*, a tartományé *Kuangtung*), *Nanking* (*Nancsing*), *Peking* (*Pejcsing*) stb.

L. még: japán nevek és szavak írása

Irodalom: R. L[ovas]. G.: Nyr. 1968 : 244—5; VilNy. 214—20; Szemere: AkHTört. 233—4. F. G.—G. L.

kinevez határozója L. *választ*, *kinevez* stb. határozója

ki névmás

Kérdő névmásként a mondat főhangsúlyos szava: **Ki** járt *itt?* **Kik**nek *mond*tad *ezt*? Vonatkozó névmásként (kötőszószerűen, 'aki' értelemben) hangsúlytalan, legfeljebb egy kis mellékhangsúlyt kap: Ki **kor**án kel, **a**ranyat lel. Függő kérdésben erősebb a hangsúlya, de nem éri el a főmondatbeli főhangsúlyt: **Tu**dom, **kit** szeret.

L. még: *aki* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében 5. | vonatkozó névmás hangsúlya | vonatkozó névmások és határozószók rövidebb alakja | vonatkozó névmás számbeli egyeztetése

kinéz

A német *aussehen* ige mintájára terjedt el nyelvünkben évtizedekkel ezelőtt ennek a szónak ilyen használata: *jól néz ki*, *rosszul néz ki vki*, *vmi*. A nyelvművelő irodalomban évtizedeken keresztül hadakoztak használata ellen, s mint az egyik legtöbbet megrótt germanizmus szinte állandóan napirenden volt. Ennek ellenére sem sikerült használatát visszaszorítani. Napjainkban is igen gyakran előfordul, különösen a beszélt nyelvben és a mindennapi társalgási stílusban a *kinéz* igének ez a németes alkalmazása; pl.: *Hogy nézel ki?*; *Most jól nézünk ki*; *Jól kinézünk*; *Ez a ruha jól néz ki*; stb. Elterjedtsége miatt az ellene való harc ma már teljesen hiábavaló volna, s lassan már nem is megokolt, mert a *kinéz* időközben olyan sajátos hangulati és jelentésbeli velejárókat szívott magába, melyeket másképp nemigen tudunk természetes módon kifejezni. Például a *Hogy nézel ki?* mondatban nem helyettesíthető ilyen módon: *Hogy*

festesz? Milyen színben vagy?, mert ezek a formák egy kissé mást jelentenek. Olyankor azonban, amikor van rá egyenértékű magyaros megfelelő, azt tanácsos használni, különösen az írott nyelvben és az igényes élőbeszédben. Pl.: ez a ruha *jól néz ki: jól áll, fest, mutat, csinos, mutatós; rosszul nézel ki: rossz színben* v. *bőrben vagy; úgy néz ki a dolog; úgy áll a dolog;* stb.

IRODALOM: Kovalovszky: Msn. 1945—46 : 4; Karinthy 101—3; Péchy 80. Sz. L.

kinn — kint, künn, künt

E határozószónak több alakja is használatos. A *künn* és a *künt* egy kissé régies hangulatú, s főként a választékos, irodalmi stílusban fordul elő. Mai köznyelvünk inkább a *kinn, kint* változatokat használja. Ragot vagy képzőt rendszerint a *t* végű tőhöz teszünk: *kintre, kintről, kinti.*

L. még: *benn — bent* | *fenn — fent, fönn, föntt* | határozószók fokozása | *idekinn — ideki* | *lenn — lent*

IRODALOM: Rónai—Kerekes 184—5; Szemere: AkHTört. 113—4.

Kinshasa [kinsasza] — **Léopoldville** L. helynévváltozások 2. e)

-kint L. *-ként* rag

kint van a vízből

Idegen szerkesztésmódot tükröző, de kifejező, szemléletes, ezért elfogadott szólás. Értelmi megfelelői színtelenebbek: a) (biz.) sikerült megúsznia az ügyet, a bajt, a veszélyt; sikerült kiverekednie magát, ill. kikeverednie a bajból, a nehéz helyzetből; b) (gúnyos) ezzel nem sokat segített a dolgon, a baján; ezzel nem ért el semmit, nem ment semmire, hiába fárado(zo)tt; nesze semmi, fogd meg jól; semmi értelme (sincs vagy nem volt) az egésznek.

kinyer

Főként szaknyelvi szóként használatos, 'vmely alapanyagból bizonyos eljárással előállít, kivon, készít, gyárt, kap stb. vmit' jelentésben. Pl.: a fémet az ércből olvasztással *nyerjük ki;* ezzel az eljárással tíz mázsa olajjal többet *nyerünk ki.* Terjedő használatát a puszta *nyer* ige hasonló szerepe is magyarázza (pl.: egy mázsa cukorrépából kb. 20 kg cukrot nyerünk). Általános, szaknyelvi jelentésben elfogadhatjuk, bár idegen mintájú, s elég szürke szó. Kerüljük azonban köznyelvi használatát, éljünk a fenti természetesebb és magyarosabb, konkrét jelentésű igékkel, különösen ha a „kinyerés" módját pontosan meg tudjuk, ill. meg akarjuk

mondani. Pl.: a fémet olvasztással *állítjuk elő* v. *vonjuk ki* az ércből; tíz mázsával több olajat *sajtolhatunk ki*.

L. még: *ki* igekötő 4.

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 454; G[rétsy]. L.: NymLev. 45.

K. M.—L. J.—Sz. L.

kinyit tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2—3.

kiolvas

A 'végigolvas, elolvas' értelmű *kiolvas* igét régebbi nyelvművelőink helytelennek tartották, mivel a német *auslesen* szolgai másolatát látták benne. Helyette a *végigolvas* és az *elolvas* szókat ajánlották. Pedig a *kiolvas* nem hibás, csak egy kissé más szemléletet tükröz, mint az *elolvas*. Jelentésében ma már egyre inkább beleérzünk egy olyan mozzanatot, amely a helyette javasolt „magyarosabb" igékben nem található meg: *kiolvas*, azaz: teljesen elolvas, *úgyhogy többé nincs rá szüksége* (ÉKsz.). S természetesen még kevésbé helyteleníthető a *kiolvas* ilyenféle használata: azt *olvasta ki* a könyvből, hogy . . .; mindent *kiolvasott* a szerelmese szeméből.

IRODALOM: Kossa: ÍÍM—2. 68.

kirekesztő szórend L. szórend V. 3. b), VI.

kis

Ez a melléknevünk alapfokban csak jelzőként és összetett nevek előtagjaként használatos. Közép- és felső fokú alakjában megtartjuk az alapfok írásmódját, jóllehet általános köznyelvi kifejezésben az *s* hosszan hangzik: *kisebb* [kissebb]. Állítmányi és egyéb toldalékos (értelmezői) alakjaiban a *kicsi* melléknevet használjuk helyette.

Ha a *kis* alkalmi jelző, különírjuk jelzett szavától, de egybeírjuk vele, hogyha a szókapcsolatban jelentésváltozás ment végbe, vagyis, ha mást jelent, mint a tagok egyszerű összege. Pl.: *kis asszony* 'kis termetű asszony', de *kisasszony* 'hajadon'; *kis betű* 'aprócska betű', de *kisbetű* (betűfajta, a nagybetűvel szemben); *kis birtok: kisbirtok; kis kocsi: kiskocsi; kis mama: kismama; kis polgár: kispolgár; kis város: kisváros.*

Sok összetett szóban kicsinyítő és becéző jelentésű a *kis-* előtag: *kisbárány, kisborjú, kiscica, kisgyerek* v. *kisgyermek*. Máskor a jelző és a jelzett szó összeforrottsága (általában több-kevesebb jelentésváltozás) miatt írjuk egy szóba, pl.: *kishitű, kiskorú*, de *kis étkű, kis fizetésű*. (A *kisebb* szóalakot egy *s*-sel írjuk, de hosszú *s*-sel ejtjük!)

A földrajzi nevek közül a helységnevekben mindig egybe kell írni: *Kisbér, Kiskőrös, Kisújszállás;* azonkívül: *Kisalföld, Kisázsia, Kiskunság; Kismedve* (csillagkép); a csillagászok így írják: *Kis Medve;* de kötőjellel: *Kis-Balaton, Kis-Körös* (patak), *Kis-Somlyó* (hegy); *Kis-Antillák, Kis-Belt;* stb.

L. még: *két — kettő* | kiejtés II. C) 2. c) | *kis — kicsi — kicsiny* F. G.

kisasszony L. címek és rangok I. | megszólítás és formái I. 1., 3., 6. | nők megnevezése és megszólítása 1—2.

k i s b e t ű L. címek és rangok II. | helyesírásunk IV. | intézménynevek II. | levelezési formulák 4. | mozaikszók V. | tulajdonnevek írása I. 5., II. 4., 8—9., III. 3. | udvariasság és helyesírás

kisebb L. kiejtés II. C) 2. c)

kis- e l ő t a g ú m e l l é k n é v i a l a k u l a t o k L. kételemű kifejezések fokozása 1.

ki sem L. *mi sem, mi se*

kísér

Helyesebb az igében és származékaiban hosszú *í*-t ejteni, úgy, ahogy e szavakat helyesen írjuk: *kíséret, kísérget, kísérlet, megkísérel, kísérő, kísért, kísértet.* De rövid *i*-vel ejtett változatuk is gyakori, az sem hibás.

L. még: tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

k i s é s n a g y k e z d ő b e t ű k h a s z n á l a t a L. helyesírásunk IV.

kis híja, hogy v. **hogy nem** L. tagadás mellékmondatban 1.

kis — kicsi — kicsiny

Jelzőként általában a *kis* melléknév használatos: *kis* ember, falu, ház, kert stb. A *kicsi* változat jelzőként a bizalmas stílusban és a gyermeknyelvben él: *kicsi* fiú, *kicsi* baba stb. A *kicsiny* változat főleg az irodalmi és a választékos nyelvben fordul elő ilyen szerepben. Pl.: Még csak egy *kicsiny* kis prücsök sem hegedül (Petőfi: A puszta télen); Egykor szük volt a föld, s imé most Elég tág e *kicsiny* szoba (Petőfi: Csendes élet).

Állítmányként a *kis* nem használható, a másik kettő közül a *kicsi* megszokottabb, mint a kissé választékos színezetű *kicsiny.* Pl.: ez a cipő *kicsi* nekem; *Kicsi* a világ!; „Míly *kicsiny* a Föld!" (ÉrtSz.: Babits).

Főnévként a *kicsi* és a *kicsiny* egyaránt használatos, pl. alszik a *kicsi* (= kisgyermek); a madár *kicsinyei* (= fiókái). Egy-egy szárnyat, combot nyújt a *kicsinyeknek* (Arany: Családi kör).

Mindkét szó gyakran kap (kedveskedő, becéző szerepű) kicsinyítő képzőt: *kicsike*, *kicsinyke*, s még egyéb képzőket is, főleg a *kicsiny* forma: *kicsiség* ~ *kicsinység*, *kicsinyes*, *kicsinyít*, *kicsinyel* ~ *kicsinyell* stb. Birtokos személyraggal nők gyengéd, becéző megszólításaként inkább a *kicsi* használatos: *kicsim*, *kicsikém*. G. L.—K. M.—Sz. L.

Kismarton — Eisenstadt L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. a), III.

kissé — egy kissé L. *egy* névelő mértékjelölő kifejezések előtt 1.

kiszerel

Eredeti, műszaki jelentése: szerkezet, fölszerelés valamely alkatrészét szakszerűen kiveszi, eltávolítja. Pl.: a gépből *kiszerelték* a törött fogaskereket. Ezért nagyon zavaró volt, hogy az ötvenes években az ipar és a kereskedelem nyelvében igénknek teljesen más értelmű alkalmazásával találkoztunk, ilyen kapcsolatokban: *kiszerelik* a tejet, a cukrot, az üdítőitalokat stb. Ezekben azért helytelen a *kiszerel* szó, mert itt nem szerelésről van szó, hanem valamely árunak rendszerint gépi úton való tömeges, egységesen adagolt, szabványos csomagolásáról, palackozásáról stb. A *kiszerel* mégis szinte divatszóvá vált, holott ilyen használata nyelvhelyességi hiba. Helyesen: *palackozzák* az üdítőitalokat, *csomagolják* a cukrot, műanyag zacskókba *adagolják* a tejet stb. Az utóbbi példa azonban mutatja, hogy néha nehéz egyszerűen és tömören kifejezni a művelet lényegét. Ilyenkor tehát a szaknyelvnek szüksége van vagy lehet összefoglaló értelmű műszóra, ha a *kiszerel* nem a legszerencsésebb is e célra. Köznyelvi használatát azonban mindenképp kerüljük az *adagol*, *csomagol*, *tasakol*, *palackoz*, *tölt* stb. helyett!

A nyelvművelők érveinek hatására a *kiszerel*, *kiszerelés* visszaszorult a szaknyelvbe, sőt például az *Élelmiszerkiszerelő* Vállalat meg is változtatta nevét: *Élelmiszercsomagoló* Vállalat lett.

IRODALOM: Kovalovszky: Természet és Társadalom 1956/3 : 166; Grétsy: ÉT. 1968 : 1711; Grétsy: SzaknyKal. 71—3. U[rbán]. I.: Nyr. 1974 : 378—9. K. M.—L. J.—Sz. L.

Kitaibel [kitajbel] L. *ai*, *ei* 2. | szótagolás 2.

kitanul L. igekötők szerepe és használata V. 2. a) | *ki* igekötő 3.

kitárgyal L. igekötők szerepe és használata V. 1. c) | *ki* igekötő 4.

kiterjedt

A hivatali és a sajtónyelv kedvelt szava, főként az ilyen kapcsolatokban: *kiterjedt* ismeretség(i kör), összeköttetés, rokonság, tevékenység, üzletkör stb. Bár használata talán német mintájú *(ausgedehnt)*, természetes szemléletet tükröz; lényegében nem helytelenítjük tehát, csak szürkítő sablon voltát tesszük szóvá. Változatosabban: *sokoldalú* tevékenység; *nagy* üzletkör; *széles körű* ismeretség, összeköttetés stb. Hasonló okok miatt javasoljuk a szintén túlzottan gyakran használt *-n* határozóragos *kiterjedten* mérséklését is. Rokon értelmű megfelelői: *széles körben* v. *széleskörűen, sokoldalúan, nagymértékben, sok helyütt, szívesen* stb.

kitesz, kitevő

Mindkettő hasznos, szükséges szavunk, nemegyszer azonban szószaporító módon, fölöslegesen, a magyaros szemlélettől idegen módon terpeszkednek mondatainkban. Pl.: *Mennyit tesz ki* a számla összege? Helyesen, egyszerűbben: *Mennyi* a számla összege? Hasonló példák: ez *sokat tesz ki* (elég ennyi: *ez sok* v. hagyományos kifejezéssel: ez *sokra rúg)*; a telek 200 *négyszögöl tesz ki* (= 200 *négyszögöl* v. *eléri a* 200 *négyszögölt)*; 500 *forintot kitevő* tartozás (szebben: 500 *forint* v. 500 *forintnyi* tartozás); a szövetkezet 2000 *hektárt kitevő* földje (= 2000 *hektárnyi* v. *hektáros* v. *hektár nagyságú* földje).

Irodalom: Simonyi: HMagy.[3] 168; Kelemen[3] 160; Tiszamarti 143.

kitétel

Átvitt értelemben való elterjedt használata idegen mintára vall: bántó, durva, erős, kemény, nyers, sértő *kitételek;* hivatalos, németes *kitétel.* Természetes megfelelői: *jelző, kifejezés, szókapcsolat, fordulat.*

kitol, kitolás

Pongyola — és stílustalan is — az alábbi, félig-meddig hivatalos kapcsolatokban: *kitolja* a határidőt, az ülés időpontját; a kedvezőtlen időjárás *kitolja* az építkezés idejét. Mondjuk inkább így: *későbbre teszi* a határidőt, *elhalasztja* v. *elnapolja* az ülést, az ülés időpontját; (a kedvezőtlen időjárás) *megnyújtja, meghosszabbítja* az építkezés idejét.

A bizalmasabb beszédben szinte már köznyelvi szintre emelkedett a *kitol* igének az alábbi szavak helyett való argószerű használata: *becsap, beugrat, megtréfál, rászed, elbolondít, bolonddá tesz* v. *tart, lóvá tesz, falhoz állít, cserben hagy; túljár az eszén; bosszantó* v. *kellemetlen módon jár el, viselkedik; rossz tréfát űz.* Igényesebb beszédben kerüljük mégis, már csak a szabatosság és a változatosság végett is.

A szintén gyakori *kitolás* főnevet is ennek megfelelően helyettesítjük más szóval, kifejezéssel. Pl.: ez nagy *kitolás* volt: nagy *beugratás* v. *rossz tréfa* v. *kellemetlen, bosszantó dolog, helyzet* stb. volt.

L. még: tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

IRODALOM: Csefkó: MNy. 1921 : 172. K. M. – Sz. L.

kitt L. *gitt — kitt*

kitűnő L. ejtésváltozatok 1. | kiejtés II. C) 1. b) | *tűnik*

kivagonoz, kivagoníroz L. idegen képzők nyelvünkben II. C) 2. | *ki* igekötő 4.

kiváló

Ejtsük úgy, ahogy írjuk! A *kíváló* változat alkalmilag használva érzelmileg telítettebb ugyan, de ismételve modorosan (vagy gúnyosan) hat, egy kissé táji színezetű is, a *kiválló* pedig még inkább táji, s még távolabb áll a művelt köznyelvi kiejtéstől.

L. még: ejtésváltozatok 1.

kivált

'Előidéz, felidéz, kelt, létrehoz, támaszt, ébreszt, indít, kezdeményez, okoz' jelentésben való használata idegen hatást tükröz. Mivel a *kivált* ige nyelvünknek amúgy is elég gyakori eleme (vö. *kiváltja* a poggyászát, a zálogot, a munkakönyvét stb.), továbbá van egy 'főképpen' értelmű *kivált* határozószónk is), 'előidéz' értelemben inkább valamilyen más igét használjunk helyette! Tehát a *visszhangot, vitát, fejfájást vált ki* típusú fordulatok helyett, amikor lehet, inkább a *visszhangot kelt, vitát idéz elő, fejfájást okoz* kifejezésekkel éljünk!

IRODALOM: Halász² 95 – 6; HivKve² 185.

kivan

A népies, ill. bizalmasabb stílusban használatos ige, két jelentésben: 1. (pontosan) megvan (valamely összeg, mennyiség), pl.: *kivan* [természetesebben: *megvan*] *ez egy liter;* 2. (ember, állat, test, szervezet) megerőltetéstől nagyon (el)fáradt; pl. *egészen kivagyok* [választékosabban: *kimerült vagyok*] *az ásástól.* A bizalmas társalgási nyelvben a *kivan* használata is helyénvaló, de igényesebb stílusban éljünk inkább a rokon értelmű megfelelőkkel: *megvan, kimerült, odavan, halálra fáradt* stb.

L. még: igekötős ige helyesírása

IRODALOM: Cs. Gyímesi 41 – 2.

kíván

Gyakori — és nem is hibás — a rövid *i*-vel ejtett változata. Helyesebb azonban az igében és minden származékában hosszú *í*-t ejteni, tehát igazodva e szavak helyesen leírt formájához; *kívánalom, kíváncsi, kívánkozik.*

L. még: *akar, kíván, óhajt* stb. | köszönésformák 1., 5. | tárgy elhagyása 1.

kíváncsibb — kíváncsiabb L. *-bb (-b)* fokjel 2.

kívánnivalót hagy maga után

Bár eredetileg németből való tükörfordításként honosodott meg nyelvünkben (vö.: *es läßt manches zu wünschen übrig = nem kevés kívánnivalót hagy; das läßt noch viel zu wünschen übrig = sok kívánnivalót hagy még* [hátra]), ma már nem érezzük különösebben idegenszerűnek. Inkább az a baj vele, hogy túlságosan terjengős, s a túl gyakori használat folytán kissé közhelyszerű. Épp ezért éljünk helyette minél sűrűbben az alábbi rokon értelmű kifejezésekkel: *nem kielégítő, nem kifogástalan, akad még rajta javítanivaló* stb.

ki van zárva L. *csuk — zár* 3. | *kizár*

kivár vmit L. igekötők szerepe és használata V. 2. a) | *ki* igekötő II. 2.

ki vele! L. *-val, -vel* rag 8.

kivesz terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

kivisz, kivitelez

1. A *kivisz* igének — feltehetően idegen hatásra — kialakult egy 'megvalósít, valóra vált' értelme is, pl.: Tervét nem sikerült *kivinnie;* Mindig *kiviszi* az akaratát. Előfordul a szó 'kieszközöl' jelentésben is: Sikerült *kivinnie* az igazgatónál, hogy szabadságot kapjon. E kifejezésformákat — színtelenségük miatt — lehetőleg kerüljük, s helyettük a *megvalósít, véghezvisz, valóra vált; kieszközöl* igékkel éljünk. (Megjegyzendő azonban, hogy a *kivisz* az újabban sokkal divatosabb *kivitelez* — erről l. később — és a németes *keresztülvisz* formákhoz képest még mindig választékosabb, stílusosabb megoldásnak számít!)

2. Az átvitt értelmű *kivisz* igéből képzett *kivihető* melléknevet alkalomadtán szintén helyettesíthetjük színesebb, konkrétabb jelentésű megfelelőivel: *kivihető* cél, elgondolás, ötlet, szándék, terv = *elérhető, megvalósítható* cél; *megvalósítható, valóra váltható, véghezvihető* elgondolás,

ötlet, terv); a lakás átépítése *kivihető* (jobb: *megvalósítható*, vagy akár csak ennyi: a lakás *átépíthető*, a lakást *át lehet építeni)*; az utca csatornázása jövőre már *kivihető* (inkább *elkészíthető)*; nála könnyen *kivihető, hogy* . . . (= *elérhető, kieszközölhető, hogy)*; stb. — Az ellentétes értelmű *kivihetetlen* szó helyett pedig ezek a megoldások kínálkoznak: *elérhetetlen, megvalósíthatatlan, véghezvihetetlen, elkészíthetetlen* stb.

3. A *kivitel* főnév a *kivisz* alapige gyakori és sokoldalú átvitt használatával párhuzamosan vette föl kevéssé természetes, a magyar szemlélettől idegen, zavaró jelentéseit: valaminek elvégzése, megcsinálása, végrehajtása, megvalósítása. Pl.: *a feladat, az ötlet, a szándék, a terv kivitele.* — Még gyakoribb jelentésárnyalata az eredményre utal: valamely ipari termék vagy műalkotás elkészítési módját, kidolgozását, külső formáját jelenti. Pl.: *elsőrendű, erős, gyenge, hitvány, olcsó, művészi kivitel; Kapható ez a szekrény jobb kivitelben is?* Ez utóbbi használata már egészen általános, és bajosan pótolható más szóval; a cselekvésre, végrehajtásra vonatkozó előbbi jelentésében azonban kerüljük, s helyettesítsük ott felsorolt megfelelőivel.

4. A *kivitelez* ige szakszóként jött létre a kettős — konkrét és átvitt — jelentésű *kivisz* ige mellé, egyértelműbb használatra: valamely műszaki vagy művészi alkotást, ipari terméket valamely formában, ill. módon a terv alapján elkészít, megalkot, valamely tervet műszakilag megvalósít. Pl.: *a berendezést gondosan és ízlésesen kivitelezték; nem lesz könnyű kivitelezni a tervet; Mikorra kivitelezik az új művelődési házat?* Műszóként már nem helyteleníthetjük használatát, de a köznyelvben, ha lehet, használjunk helyette inkább egyszerű, természetes igét: *szépen elkészítették* v. *kidolgozták a bútorokat; Mikorra építik föl a művelődési házat?* Mindenképp kerüljük a *kivitelez* igét akkor, ha csak valamely cselekvés, művelet végrehajtását jelentené: a gyakorlatot, a mutatványt remekül, szépen *kivitelezte.* Helyesen, szebben: *elvégezte, végrehajtotta.*

5. A továbbképzett *kivitelezés* főnév lényegében a *kivitel* átvitt jelentését hordozza, de erősen szaknyelvi jelleggel: *az épület, a létesítmény, a műszer, a terv kivitelezése; tervezés és kivitelezés elkülönül.* Jelenti a megvalósulás módját, ill. eredményét is: *ízléses, művészi kivitelezés.* Ilyenkor helyettesíthetjük az egyszerűbb *kivitel* vagy a *forma* szóval, de főjelentésében a *kivitelezés* már általános, nehezen pótolható műszó, akárcsak a *kivitelező* igenév: *kivitelező vállalat; Ki a kivitelező?*

A *kivitel* és a *kivitelezés* rokon jelentése ellenére ügyeljünk a *kiviteli* és a *kivitelezési* melléknévi származék jelentésbeli és használati elkülönülésére.

L. még: el nem váló igekötő | igekötős ige szórendje 5. | *ki* igekötő 5.

Irodalom: Kelemen 160; Tiszamarti 144; Grétsy: SzaknyKal. 126—7; HivKve² 186.

K. M.—Sz. L.

kivitel — export L. *hoz* 3.

kivonatol L. igekötős ige szórendje 5. | *ki* igekötő II. 5.

kívül

1. E névutó ma *-n, -on, -en, -ön* ragos névszóval használatos *(a falakon kívül)*, régen azonban ragtalan névszó után is szokásos volt *(a város kívül; e kívül)*, pl. A nagy világon *e kivűl* Nincsen számodra hely (Vörösmarty: Szózat). Mai nyelvünkben a *kétségkívül, rendkívül* határozószó szintén ennek a maradványa. Minthogy széltében-hosszában élünk velük, nem is érezzük alaki régiességüket. Egyéb kifejezésekben azonban kirívóan elavult volna ez a használat. (A *kétségkívül* határozószót különben váltogathatjuk a *kétségtelenül, bizonyosan* stb. szavakkal.)

A személyes névmás megfelelő névutós alakjaként ma — kivált ha a személy megjelölésén van a nyomaték — a *rajtam kívül, rajtad kívül* stb. szokásosabb, mint az *énkívülem* v. *kívülem, tekívüled* v. *kívüled* stb., mindamellett az utóbbi formák sem hibásak, nem is kivételesek.

2. A *tudtán kívül* és a *tudta nélkül* névutós szerkezet egyaránt helyes. Nem egy hasonló, *kívül* névutós kifejezés azonban csak újabban, német hatásra alakult ki. Egypár azóta mégis természetes, megszokott eleme lett beszédünknek. Ilyen a *figyelmen kívül hagy; magán kívül van; házon* v. az *intézeten*, a *gyáron* stb. *kívül van*. A gondos, igényes és színes fogalmazás azonban ezeket is igyekszik váltogatni hagyományosabb vagy ízesebb szinonimáikkal *(ügyet sem vet rá; nem törődik vele; nem veszi észre* stb.; *nincs eszén* v. *eszméletén; elvesztette az önuralmát* v. *öntudatát, elragadta az indulat* stb.; *nincs itt(hon)*, v. *nincs a házban*, v. *a (hivatali) munkahelyén, hivatalában; távol van, eltávozott* stb.). — Más hasonló, névutós kifejezések a hivatali szaknyelvben terminus technicusszá lettek, de a köznyelvben alig élnek: *hatályon kívül van*, ill. *helyez* (köznyelvi megfelelőik: *nincs érvényben* v. *hatályban*, ill. *érvénytelenít, hatálytalanít, visszavon, felfüggeszt* stb.).

A *kívül van a veszélyen* határozószós kifejezés kevésbé magyaros és szemléletes, mint a *túl van a veszélyen:* inkább az utóbbit használjuk tehát

3. A *kívülről megtanul, tud, megtanít* szerkezet, bár többé-kevésbé a német *auswendig (lernen, wissen* stb.) hatására keletkezett, erősen meggyökerezett köznyelvünkben. Mégse feledkezzünk meg jobb, szemléletesebb, magyarosabb megfelelőikről: *fejből* (elmondja, tudja), *betéve* (fújja, megtanulja — de ez már egy kissé régies), *könyv nélkül* (elsorolja, mondja) stb.

L. még: *helyez* terpeszkedő kifejezésekben | *nélkül* | névutó 3. | személyes névmás ragozása és névutózása

IRODALOM: Sebestyén 109—11; Kossa: ÍÍM—2. 68. T. J.

kívülről L. *kívül* 3.

kizár

Átvitt értelmű használata német hatásra kapott lábra nyelvünkben, pl.: *ez kizárja a félreértést; a két fogalom kizárja egymást; ez nem zárja ki azt, hogy; kizárt dolog; ez ki van zárva;* stb. Nyelvművelőink régebben elítélték e szónak ilyen alkalmazását, s helyette ilyen kapcsolatokat ajánlottak: *lehetetlenné teszi a félreértést; a két fogalom ellentmond egymásnak, nem egyeztethető össze; ez azt is lehetővé teszi, hogy. A kizárt dolog, ez ki van zárva* helyett pedig a következőket javasolták: *ez hihetetlen dolog; ez lehetetlen; ez képtelenség; nincs rá mód, lehetőség;* stb. Ma már nem üldözzük, hanem meghonosodott németességnek tekintjük a *kizár* igének ezt a használatát, az ajánlott megfelelőket azonban választékosabbnak tartjuk. Sokan a *ki van zárva, hogy . . ., nincs kizárva, hogy . . .* határozói igeneves szerkezeteket hibásnak érzik, s *kizárt, hogy . . .*, ill. *nem kizárt, hogy . . .* befejezett melléknévi igeneves formákkal helyettesítik. Ez az érzés nem egyéb nyelvi babonánál. Sőt ilyen szerepben — állítmányként — éppen a határozói igeneves szerkezetek a jobbak. A tagadó alak helyett azonban jobb, szabatosabb változatok vannak: *lehet(séges), meglehet, megeshet, megtörténhet, valószínű, nem lehetetlen* (hogy . . .) stb.

Természetesen hibás, pongyola a *kizár* ige használata az ilyenféle kapcsolatokban: *kizárja* az ajtót, a kaput, a zárat stb., mert itt az igekötő logikátlanul kapcsolódik az igéhez, s zavaró módon ellentétesre fordítja értelmét. Helyesen: *kinyitja.*

L. még: igekötők szerepe és használata V. 1. d) | *ki* igekötő II. 3.

IRODALOM: Simonyi: Antib. 22; Dengl 252; Tiszamarti: OrvNy. 145—6; Ferenczy: AnyŐrj. 182—4; Kovalovszky: Nyfejl. 178. G. L.—Sz. L.

kizárólag

Egy kissé németes ízű ez a határozószavunk (vö. *ausschließlich)*, de már elfogadhatjuk, mert meghonosodott, és szemléletileg sem idegen nyelvünktől. Ha azonban kerülni akarjuk, rendelkezésünkre áll a *csakis, pusztán,* a *csupán.* Ezek nemcsak magyarosabbak, de rövidebbek is!

L. még: *csakis* | *-lag, -leg* viszonyrag

IRODALOM: HivKve² 186.

klappol

A bizalmas társalgási nyelvnek elavulóban levő, német eredetű szava. Használjuk helyette a magyar megfelelőket: *egybevág, (meg)egyezik, összevág, -illik* (vmivel), *illik* (vhová). Nem klappol a dolog — szebben, magyarosabban: *nincs rendben.*

klarinét

Toldalékai mély hangúak: *klarinéton, klarinétotok; klarinétos.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. c)

kláris L. *kaláris — kláris*

klassz

Német—latin eredetű argónyelvi, ill. zsargonbeli szó. Megfelelői: *elsőrendű, kitűnő, nagyszerű, remek, pompás, finom.* Csak a bizalmas nyelvhasználatban fogadható el; ma azonban már elavulóban van.

Klein

Magyar családnévként így ejtjük: klejn, jóllehet német irodalmi kiejtése: klájn. Toldalékainak hangrendje a kiejtéshez illeszkedik: *Kleinben, Kleinhez,* ill. (német névként) *Kleinban, Kleinhoz.*

L. még: *ai, ei* 2. | magánhangzó-illeszkedés II. 6. b)

klikk

Már régóta így — magyarosan — írjuk. Pl.: *klikkje, klikkel; klikkrendszer; Horthy-klikk; uralkodó klikk.* Hasznos, szükséges idegen szó; a *csoport* főnév rosszalló árnyalatú megfelelője.

IRODALOM: Fábián: NyFK. 74.

klisék a társalgási nyelvben L. beszédtöltelék | közhelyek | társalgási formák

klopfol

A konyhanyelvnek és a bizalmas társalgási nyelvnek német eredetű szava. Használjuk helyette a magyar megfelelőket: *kiver, potyol* (húst); *kiporol* (ruhát, szőnyeget). (Az utóbbi értelemben való használata már amúgy is elavulóban van.)

klozett

Angol eredetű nemzetközi szó; előfordul *klozet* formában is, sőt a kiejtésben eléggé elterjedt a rövid *t*-s alak. Toldalékai mély vagy magas hangúak egyaránt lehetnek: *klozettot* v. *klozettet, klozettra* v. *klozettre.*

Az általánosabban használt *vécé* szó mellett ma már visszaszorulóban van, ritkább és egy kissé nyersebb hangulatú. Rövidített, finomkodó alakja, a *kló* már alig használatos.

klub

Angol eredetű szó, de magyarosan ejtjük, úgy, ahogy írjuk. Rövid benne a *b*, a ragozásban is: *klubot, klubok.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1.

IRODALOM: J. Soltész: Nyr. 1966 : 361; Szilágyi: AnyKal. 222; Rakovszky: Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. 1980. 229.

Kmetty [kmetti] L. régies helyesírású családnevek | *y* tulajdonnevekben

k — m személyrag L. ikes és iktelen ragozás

knockout

Ma már egybeírjuk, igei származékát is: *knockoutol.* A helyes ejtésformák: *nokaut, nokautol.*

kobak L. *kabak — kobak*

koccint

Rövid mássalhangzós *kocint* változata egy kissé népies. Ejtsük inkább úgy, ahogy írjuk!

kóceráj L. *-áj* végű idegen szavak

koch

A konyhanyelvben még élő német szó. Kiejtése: kóh, népies ejtésváltozata: kó v. kók. Magyar megfelelője: *felfújt*, pl. *rizskoch: rizsfelfújt.*

kocsi

Mai ismereteink szerint e főnevünk tapadással és elvonással vált ki a *kocsi szekér* jelzős kapcsolatból. Ez eredetileg azt a könnyű, gyors, személyszállításra alkalmas lovas járművet jelentette, amelyet valószínűleg a Komárom megyei *Kocs* községben alakítottak ki és készítettek, s amellyel az ottani szekeresek a XV—XVI. századtól kezdve a Buda—Bécs közti forgalmat bonyolították le. A *kocsi* szó sok idegen nyelvbe is átkerült, és szakmai fajtamegnevezésből a technika és a közlekedés fejlődésével ál-

talános, összefoglaló névvé vált. Ma egyaránt jelentheti — főként a nem szakember számára — a szekeret, a hintót, a bricskát, a homokfutót, a gyermekkocsit, a vasúti és a villamoskocsit, a tartálykocsit stb., valamint különféle gépeknek, eszközöknek görgőkön vagy csapágyon ide-oda mozgó alkatrészét (ilyen az írógép *kocsija*). A *gépkocsi* szó megrövidüléseként pedig szinte teljesen kiszorította az idegen *autó* szót, s ma ilyen értelmű használata a legáltalánosabb. Ez a jelentésváltozás természetesen nem kifogásolható.

L. még: tapadás

IRODALOM: Rácz: ÉdAny. 262. K. M.

kocsin — kocsival L. közlekedési eszközök neve eszközhatározóként

kocsma — korcsma

A mai nyelvben a *kocsma* számít köznyelvi változatnak, a *korcsma* régies, ill. irodalmi alak. A hasonló jelentésű *kricsmi, krimó* stb. szavak az argóra jellemzők.

Kodály Zoltán L. nyelvművelésünk története 3—4.

kódex

E latin eredetű szó toldalékai rendszerint magas hangúak *(kódexbe, kódexszel)*, s csak ritkán mélyek *(kódexba, kódexszal)*.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d) | magánhangzóilleszkedés II. 5. a)—b)

-kodik, -kedik, -ködik; -kódik, -kődik képzős igék

Az igéhez járuló *-kodik, -kedik, -ködik*, ill. *-kódik, -kődik* visszaható igeképző. A velük alakult igéknek azonban csak egy része valódi visszaható értelmű *(ruházkodik, fésülködik, öltözködik, mosakodik; hánykódik, rázkódik* stb.), más részük kölcsönösséget, kétoldalú ráirányulást *(huzakodik, verekedik, osztozkodik, egyezkedik* stb.) és belső történésű cselekvést *(gondolkodik, bizakodik, epekedik* stb.) jelöl.

A névszóhoz járuló *-kodik, -kedik, -ködik*, ill. *-kódik, -kődik* képző jobbára 'valakinek, valaminek a szerepében működik, valamiként, valamilyenként cselekszik, viselkedik' jelentésű igéket képez *(apostolkodik, kertészkedik, legénykedik, szemtelenkedik* stb.).

Az e képzővel alakult igék mai köz- és irodalmi nyelvünkben ikesen ragozódnak, legalábbis a kijelentő mód egyes szám első (meg természetesen harmadik) személyében *(gondolkodom, gondolkodik)*. Több más igealakban ingadozó, nemegyszer igénként eltérő a használat. Pl.: *gondolko-*

zol (nem: pedig *gondolkozsz)*, de ma már inkább: *gondolkodsz*, mint: *gondolkodol; gondolkodjon* v. *gondolkodjék;* stb.

L. még: ikes és iktelen ragozás I. 2.) | *-kozik, -kezik, -közik; -kózik, -kőzik* képzős igék

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 67—70. B. M.

kokas L. *kakas — kokas*

kolbász — kalbász

A *kolbász* a köz- és irodalmi nyelvi alak, a *kalbász* népnyelvi változat. Ugyancsak népies a *kóbász* is, amely főleg kiejtésben gyakori.

L. még: alakváltozatok, alakpárok I. 2. b)

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 258—9.

kolesz, koli L. ifjúsági nyelv 2.

kolibri

Toldalékai szabályosan mély hangúak: *kolibrinak, kolibrival.* Magas hangú toldalékolása *(kolibrinek, kolibrivel)* kevésbé helyes.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

kolléga — kollega

A mindennapi beszélt nyelvben többnyire a *kolléga* változat használatos, a *kollega* — sokszor rövid *l*-lel ejtve, [kolëga, kolega] alakban is — egy kissé régies, népies, ill. modoros. A *kollegiális* melléknévben azonban a rövid *e* hangú alak a gyakoribb és a helyesebb.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. b), 7. b) | megszólítás és formái 6. | nők megnevezése és megszólítása 2.

kollégista — kollegista L. *gimnazista — gimnázista* | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7.

kollektív

Toldalékai inkább magas hangúak: *kollektívek, kollektíven.* Mély toldalékai ritkábbak, de nem hibásak: *kollektívak* (vagy főnévként *kollektívok 'kollektív szerződések'), kollektívan.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. a) | idegen szavak, nevek írása 3. | magánhangzó-illeszkedés II. 5. c)—d)

kollokvál

A kevésbé igényes, pongyola élőbeszédben az *ll* gyakran megrövidül. Igényesebben csak az íráskép szerinti kiejtés a helyes.

kolompér L. *burgonya — krumpli*

Kolosy

A szabadságharc ifjú hősének, Kolosy Györgynek nevét inkább [kolozsi] változatban ejtik. Az írás szerinti [kolosi] kiejtés sem helytelen, hiszen ma nem egy *Kolosy* nevű ember így ejti a nevét, de jó tudni, hogy az *s* betű e tulajdonnévben eredetileg *zs* hangot jelölt.

kolosszális(an) L. túlzó jelzők és határozók

Kolozsvár — Cluj L. földrajzi nevek helyhatározói ragjai 2. | idegen földrajzi név magyar megfelelője I., II. A) 3. a), III. | *Napoca*

Kolumbusz Kristóf

Ez a hajós, aki Amerikát fölfedezte, genovai származású olasz, azt a vállalkozását azonban, amely híressé tette, spanyol királyi támogatással hajtotta végre. Olasz neve *Cristoforo Colombo*, amelyet a spanyolok *Cristóbal Colón* néven fordítottak le. Családnevét a korabeli latin nyelvű irodalom latinosítva *Columbus* formában tette ismertté. Ez honosodott meg a magyarban is *Kolumbus*, ill. *Kolumbusz* formában. Ma mindkét forma helyes, de az *s* hanggal való ejtés lassan kiszorul a fiatalabb nemzedékek szóhasználatából.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 1. | idegen személyek magyar megnevezése 1.

IRODALOM: Lőrincze: Nyőrs. 130—1. L. J.

koma, komám, komaasszony L. megszólítás és formái I. 4., 7.

kombájn, kombájnos

Magyarosan írjuk: *bányakombájn, silózókombájn; gyapotszedő kombájn.* Két szóba: *kombájnos művelés*, de egybe: *kombájnosképzés* (kombájnosok képzése).

IRODALOM: Sebestyén: Buktatók 64—6.

komikus — kómikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d)

k o m i k u s s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

komissió — komisszió

A *komissió* latin eredetű szó; jelentése: 'megbízásból történő bevásárlás, ügyintézés', ill. 'megbízás bevásárlásra v. vminek elintézésére'. A bizalmas beszélt nyelv elavulóban levő szava. A jobbára azonos jelentésű, de kevésbé bizalmas ízű *komisszió* változat használata szintén megritkult, ez a forma azonban előfordul olykor 'bizottság' értelemben is.

A *komissió* főnévnek él *komissiózik* igei származéka is.

IRODALOM: Mikesy: Msn. 1949 : 27—8.

kommenció — konvenció

A *kommenció*-t, a régi paraszti életnek ezt a latin eredetű s népivé vált szavát a gyakoribb kiejtés alapján inkább két *m*-mel írjuk. (Elavult jelentése: a mezőgazdasági munkások, cselédek stb. megegyezés szerinti, ill. szokásos természetbeli járandósága.) De helyes a szintén elterjedt, kevésbé latinos változata is: *komenció*. Eredeti latin alakja, a *konvenció*, mást is jelent: megállapodást, egyezséget, közszokást stb. Zavaró, ha — az angol szó mintájára — a magyar sajtónyelv ezt használja az USA-ban tartott elnökjelölő pártkongresszus megnevezésére.

IRODALOM: Lőrincze: Nyműv. 189—90.

k o m m u n i k á c i ó k u t a t á s L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés

kommunista

Közvetlenebb stílusú beszédben gyakran megrövidül az *m*. Igényesebb, irodalmi szintű köznyelvünkben azonban úgy ejtjük, ahogy írjuk. A még hallható *komonista*, a torzított *komenista*, *kumenista* többé-kevésbé népi ejtésváltozatok, és jórészt régebbiek; olyan időszakból valók, amelyben a szó használata még nem volt olyan közkeletű, mint ma.

L. még: kiejtés II. C) 2. b)

IRODALOM: Kovalovszky: NyFK. 130; Deme: EgriKonf. 45; G. Varga 48, 204—5, 232.

komód — komót

Ennek az elavulóban levő francia—német eredetű szónak (jelentése: alacsony, fiókos szekrény) a köznyelvben két változata is van: *komód* és *komót*. Közülük a *komód* a gyakoribb. Megfelelője, a *sublót*, ill. a *sublód* szintén a németből való. Ez utóbbi kettő közül érdekes módon a *t*-s változat a megszokottabb.

komoly

Divatos használata az ötvenes évek sajtójában és mozgalmi nyelvében kapott lábra, majd elterjedt a hivatalos stílusban is. A *komoly* üres töltelékszóvá sekélyesedett, jelentése felhígult. Hogy semmitmondó használatának terjedését megakadályozzuk, ahol csak mód van rá, helyettesítsük megfelelő rokon értelmű szóval! Tehát a *komoly eredmény, érdek, hiba, javulás, kereset, ok, összeg, veszteség* stb. helyett beszéljünk, írjunk inkább *szép eredmény*-ről, *fontos érdek*-ről, *súlyos hibá*-ról, *számottevő javulás*-ról, *jó kereset*-ről, *nyomós ok*-ról, *nagy összeg*-ről, *tetemes veszteség*-ről!

L. még: divatszók

IRODALOM: Fónagy—Soltész 20—2; Kossa: ÍÍM—2. 207; HivKve² 186.

kompakt

A választékos társalgási nyelvben előforduló francia, ill. latin eredetű szó. Használjuk inkább magyar megfelelőit! Például jelzőként: *kompakt* anyag, tárgy: *tömör, vaskos* anyag, tárgy; *kompakt* étel: *laktató, nehéz, tömős, tartalmas, zsíros* étel.

Főnévként szilárd púdert *(kőpúder)*, ill. arcfestéket és ezt tartalmazó lapos kis dobozt jelent *(púderkompakt)*; ez utóbbi magyarul *púdertartó, púderosdoboz.*

Az állattenyésztés szaknyelve a takarmánykeveréket szintén nevezi *kompakt*-nak.

kompenzál

Latin eredetű szó a választékos stílusban és a szaknyelvekben. Amikor lehet, használjuk helyette a megfelelő magyar szavakat: (hiányt, különbséget) *kiegyenlít*; (erőt, érzést, hatást) *ellensúlyoz*; (veszteséget) *kárpótol, megtérít.*

A főnévi *kompenzáció* magyar megfelelői: *kiegyenlítés, ellensúlyozás* stb.

kompetens

Latin eredetű, fölöslegesen használt szó a választékos stílusban. Magyarul: *illetékes, jogosult; hivatott, irányadó, szakértő.* A *kompetencia* ennek megfelelően a. m. *illetékesség, jogosultság, hatáskör* stb.

IRODALOM: HivKve² 186—7.

komplett

Toldalékai rendszerint magas hangúak: *komplettnek, komplettebb, komplettség.* — L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b)

Latin gyökerű, francia eredetű szó; azt jelenti, hogy valamely több (alkotó)részből, elemből álló dolog, együttes hiánytalan, teljes; minden megvan benne, ami a lényegéhez tartozik, ami használatához, működéséhez szükséges. — A vendéglátóiparban a *komplett reggeli* olyan reggeli, amelyhez a kávén, teán vagy kakaón kívül vajat, dzsemet, mézet, ill. — vagylagosan — lágy tojást, sonkát stb. is adnak. Ez mint szakkifejezés már elfogadható, egyébként azonban a *komplett* szót rendszerint fölöslegesen s némi választékos, fontoskodó, ill. szakszerűséget éreztető ízzel használjuk a társalgásban és a szaknyelvekben. A *komplett* fölszerelés, (konyha)berendezés, háló(szoba), készlet stb. helyett tehát jobb a *hiánytalan* v. *teljes* fölszerelés, *teljes* (konyha)berendezés, háló(szoba), *teljes* v. *egész* készlet stb.

Agrószerű kifejezések a bizalmas stílusban: *komplett* hülye (= *kész* hülye, *egészen, tisztára* hülye); *nem vagy komplett* (másképp, szebben: *nem vagy épeszű!*). E. L.—É. Z.—K. M.

komplex

Toldalékai rendszerint magas hangúak: *komplexen, komplexül, komplexebb.* — L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5.)

A tudományos stílusban és a szaknyelvekben használatos latin eredetű nemzetközi szó. Általában több különnemű elemből, tényezőből bonyolultan összetett dolgot jelent. Pl.: *komplex eljárás, fejlesztés, gépesítés, jelenség, kutatás, módszer, művelet; komplex brigád:* sokrétű feladat elvégzésére különféle szakemberekből szervezett munkacsoport. A matematika szaknyelvében él a *komplex szám*, a vegytanéban a *komplex vegyület* elnevezés stb. E csak körülírással kifejezhető szókapcsolatokat természetesen nem helyteleníthetjük. Ha azonban a szinte divatszóvá vált *komplex* egyszerűen csak a *bonyolult* vagy *összetett* helyett áll, fölösleges és kerülendő (pl. *komplex* kérdés: *bonyolult* kérdés). E. L.—K. M.

komplexus — komplexum

A mindennapi beszédben gyakran összekeverik e két azonos — latin — gyökerű, de különböző jelentésű szót, holott használatukban elég jól elkülönülnek egymástól. Kívánatos volna, hogy a *komplexus* alakot csak lélektani műszóként, 'lelki gátlás, elfojtott, tudat alatti vágy' értelemben használjuk (pl. *Ödipusz-komplexus)*, a *komplexum* szót pedig — amely valójában szabálytalan forma, de már meghonosodott — csak 'több elemből álló egész, együttes', 'épülettömb' jelentésben alkalmazzuk.

Irodalom: Révai: Msn. 1939 : 157.

komplikál, komplikált

A választékoskodó nyelvhasználatban fölöslegesen előforduló latin eredetű szók. Jól helyettesíthetők a *bonyolít, bonyolulttá tesz,* ill. a *bonyolult, összetett, nehezen áttekinthető, nehezen kiismerhető, nehezen érthető, szövevényes, zavaros, körmönfont, ágas-bogas* stb. megfelelőikkel. A *komplikáció* főnév magyarabb megfelelői: *bonyodalom, zavar, zavaró körülmény, szövődmény* (az utóbbi főleg az orvosi nyelvben).

komputer

Az angol *computer* [kampjúter] szónak újabb, teljesen szükségtelen, szolgai átvétele. Főként műszaki körökben és a sajtó nyelvében él. A vele jelölt gépet korábban *elektronikus számológép*-nek nevezték, majd ezt követte a fogalmat pontosabban kifejező *elektronikus számítógép* kifejezés (amely egyúttal határvonalat húz a régi fajta, csak egyszerű műveleteket végző és a magas fokú műveletek elvégzésére alkalmas újfajta gépek között). Az angol *computer* a latin gyökerű *compute* [kampjút] 'számolni, (ki)számítani, felbecsülni' jelentésű igéből származik; angol nyelvű értelmezése: *calculating machine,* azaz *számítógép.* Tehát semmivel sem jelent többet, mint a magyar szó. A *computer* átvétele egyúttal kiejtés- és írásbeli bizonytalankodásnak is forrása. Sokan *computer*-nek írják és *kompjúter*-nek ejtik, mások a *komputer* írás- és ejtésformát használják, olykor pedig még írásban is felbukkan a *kompjúter* alak. Ha valaki mindenáron az angol szóval kíván élni, akkor jár el leghelyesebben, ha a „magyarosabb" *komputer* formát választja. (Egyébként általában magas hangú toldalékok kapcsolódnak hozzá: *komputerbe, komputerük, komputeres.)* De valójában minden ellentmond annak, hogy a jó magyar elnevezést, a *számítógép*-et felváltsuk a divatnak hódoló és a szakmai bennfentességet fitogtató idegen szóval.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b) | *számít* szinonimái

IRODALOM: Csákány: Kor. 1968 : 738—9; Hornby—Gatenby—Wakefield: The Advenced Learner's Dictionary of Current English. London, 1963. 2 : 195; Országh: AnyKal. 69. É. Z.—G. L.

koncert

Toldalékai magas hangúak: *koncertjük, koncertez.* Helyesebb azonban *hangverseny*-t, *hangversenyez*-t mondani és írni.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. b)

kondenzál tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 3.

kondíció L. *erőnlét*

konferansz — konferanszié

Hiba e két francia eredetű szó keverése, mivel jelentésük különböző. A *konferansz* szó magyarul *műsorközlés*, ill. *összekötő szöveg*, a *konferanszié* pedig *műsorközlő*, *műsorvezető*. Ajánlatosabb is a magyar kifejezést használni, bár magát a *konferál* igét nem szoktuk magyarral helyettesíteni. Ha mégis a *konferanszié* szót alkalmazzuk, ügyeljünk arra, hogy mély hangú toldalékok járulnak hozzá: *konferansziéja*, *konferansziévá* stb.

L. még: alakváltozatok, alakpárok II. 1. b), 2. b) | magánhangzó-illeszkedés II. 4. | *reváns — revans*

konkrét

Helyesebb, ha mély hangúan toldalékoljuk: *konkrétabb*, *konkrétan*, *konkrétság*. Magas hangú toldalékolása *(konkrétebb*, *konkréten*, *konkrétség)* szintén elég gyakori, de kevésbé ajánlatos.

Nélkülözhetetlen latin eredetű, nemzetközivé vált szó a tudományban mint az *absztrakt*-nak, vagyis *elvont*-nak ellentéte (a filozófiában, pl. *konkrét létezők*, a nyelvtanban, pl. *konkrét főnév)* és sokszor a gyakorlati életben is. Néha azonban — fölöslegesen és egyhangú divatszóként alkalmazva — változatosabban használható mellékneveket szorít ki. A *konkrét bizonyíték* szebben és érthetőbben: *kézzelfogható* (olykor *közvetlen*, *tárgyi*, *valódi* v. *nyilvánvaló) bizonyíték*. A *konkrét adat* sokszor nem más, mint *tárgyi adat* v. *biztos*, *pontos*, *hiteles adat*, a *konkrét tárgy* pedig nemegyszer *érzékelhető tárgy*. A *konkrét eset* is gyakran *adott*, *meghatározott*, *valóságos*, *tényleges*, *egyedi* v. *valóban megtörtént eset*, a *konkrét tény* pedig egyszerűen csak *tény*. Agyonhasználtsága azzal járt, hogy jelentése elhomályosult, a szó kiüresedett, s gyakran semmitmondó töltelékszóvá vált. Különösen határozói alakjával élnek vissza. Pl.: ehhez nem tudok *konkréten* hozzászólni; szeretném *konkrétan* megkérdezni, hogy; a munkát *konkrétan* elvégezte. E mondatokból a *konkrétan (konkréten)* határozó elhagyható, mert fölösleges. — A latinos *konkréte* határozói alakot inkább ne használjuk!

L. még: divatszók | idegen képzők nyelvünkben II. D) 1. | idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. b) | magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

IRODALOM: Fónagy–Soltész 27–8; F[erenczy]. G.: NymLev. 181–8; Szilágyi: AnyKal. 79. E. L.–É. Z.–K. M.

konkurrencia

Általános szokás szerint ma már inkább rövid *r*-rel ejtjük. Ugyanígy a *konkurrál* és a *konkurrens* szót is. A *konkurrencia* főnevet gyakran kitűnően helyettesíti a magyar *verseny*, *versengés* szó.

konnektor

Latin eredetű szó, jelentése: 'készülékeknek az elektromos hálózatba kapcsolását szolgáló, rendszerint a falba erősített szerkezet' (ritkán: 'ennek dugós része, dugója'). A villamossági szakmában járatos nehézkes (s ezért életképtelen) magyarításai: *fali csatlakozó, dugaszoló aljzat, dugaszoló kapcsoló, kapcsoló hüvely* eddig nem tudták kiszorítani a beszélt nyelvből általánosan elterjedt használatát. Nem is igen érdemes küzdeni ellene. — Rövid mássalhangzós [konektor, konëktor] ejtése nem általános; igényesebb beszédben megtartjuk az íráskép szerinti hosszú *nn* hangot.

L. még: magyarítás a hivatalos nyelvben

Konstantinápoly — Bizánc — Isztambul L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3. g), B) 2.

Konstanz L. *Constanţa, Konstanca — Konstanz*

k o n t a k t - n y e l v é s z e t L. idegen nyelvek tanítása

kontárkodik L. *fuserál*

k o n t r a s z t í v n y e l v é s z e t L. alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés | idegen nyelvek tanítása

konvertibilis — konvertábilis

A *konvertibilis* latin eredetű kereskedelmi, pénzügyi szakszó. Főleg a *valuta*szó jelzőjeként fordul elő. Jelentése: bármely más valutára szabadon átváltható, a nemzetközi pénzpiacon bárhol beváltható. Elfogadott magyar megfelelője egyelőre nincs, bár az *átváltható* szó talán magában is alkalmas lenne erre a szerepre.

A *konvertibilis* helyett újabban terjed a *konvertábilis* forma. Ez hibás alak; alighanem olyan *-ábilis* végű, latin eredetű vagy visszalatinosított szavak analógiás hatására alakult ki, amilyen a *mizerábilis*, a *respektábilis*, legfőképpen pedig talán a *rentábilis*. Létrejöttében valamely idegen nyelvi forma is szerepet játszhatott.

Irodalom: Bakos Ferenc: ÉT. 1980 : 362. G. L.

konzekvens

Toldalékai magas hangúak (a két *e* hanghoz illeszkedve, melyek az *ë*-ző ejtésben rendszerint — de nem általánosan — zárt *ë*-nek hangzanak): *konzekvenssé, konzekvensen*. Használjuk azonban helyette a magyar *következetes* melléknevet! A *konzekvencia* magyarul: *következmény, következ-*

tetés, ill. *következetesség*. Pl. levonja a *konzekvenciát:* a *következtetést* v. *tanulságot*.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. e)

IRODALOM: Fábián: Nyműv. 169.

konzervatív

Két mély magánhangzó közt általában s így e szóban is zárt *ë*-t ejt az, aki e hangot megkülönbözteti a nyílt *e*-től. A szó toldalékai rendszerint mély hangúak: *konzervatívról*, *konzervatívak*, ill. *konzervatívok*. A két utóbbi alakban a kétféle toldalék a melléknévi és a főnévi használat elkülönítését is szolgálja, pl.: Ne legyetek ilyen *konzervatívak!*; a *konzervatívok* pártja. Csak a többes számban fordul elő néha magas hangú toldalék: *konzervatívek*. A hosszú *í* a latinos *konzervativizmus* származékban megrövidül.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. a) | magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

konyhában — konyhán L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata 2.

konyhakész L. *-kész* utótagú összetett szók

kooperáció, kooperál

Latin eredetű nemzetközi szavak, de használatuk divatszerűen túlteng mai hivatali és sajtónyelvünkben. Ez azzal a hibával is együtt jár, hogy a latin szóelemek ismerete híján sokan egyetlen rövid *o*-val ejtik e szókat (két *o* helyett). Ne éljünk tehát velük fölöslegesen, használjuk jó magyar megfelelőiket: *együttműködés; segítség, támogatás; szövetkezés;* ill. *együttműködik, összedolgozik, társul, szövetkezik*.

L. még: beszédhangok kapcsolódása IV. 2. | divatszók

IRODALOM: Kálmán: ÉT. 1975 : 2096.

kopács — kopáncs L. *fakopáncs — fakopács*

kopf

A nyomdászatnak és az újságírásnak régi, fölösleges német szakszava. Ha a szedéstükör fölött levő, a tartalomra utaló szöveget jelenti, nevezzük inkább *élőfej*-nek, az újságok címlapjának állandó fejrészét pedig egyszerűen *fej*-nek vagy *címfej*-nek. Az újságok hírrovatának élén álló időszerű kis cikket *rovatfej*-nek mondhatjuk.

kopogtat L. műveltető ige 2.

kor L. *kor* főnév

-kor L. *-kor* rag

korabeli — egykorú — egykori

E három melléknévnek — főként az első kettőnek — a használatában gyakran mutatkozik bizonytalanság. Jelentésük ugyanis érintkezik. A *korabeli* jelentése, mint az összetétel első tagjának birtokos személyragja is mutatja, ez: a megnevezett vagy a szóban forgó kor(szak)ban élő, létező, történő, működő, szokásos, arra jellemző, onnan származó. Tehát többnyire a kort meghatározó jelző áll előtte: Mátyás *korabeli* kódex; a felvilágosodás *korabeli* irodalom. Jelző nélkül a *korabeli* az előzményekből ismert, a szövegben említett korra, időszakra utal 'akkori, egykorú' jelentésben. Pl.: a [századforduló] *korabeli* gavallérok öltözéke; a [Petőfi] *korabeli* kritika véleménye. Hiba azonban, ha a kor megjelölése nélkül használjuk a *korabeli* szót. Pl.: *korabeli* bútorok, képek, kastély, kézirat. Ilyenkor a múltra utaló, de határozatlan idővonatkozású jelzőt használjunk helyette: *régi (korból való), egykori, eredeti, antik* bútorok, képek stb.

A *korabeli* szóhoz hasonlóan csak meghatározott vagy az előzményekből ismert korra utalhat az *egykorú* melléknév is, de ez mindig jelző nélkül, önmagában áll. Például 1944–45 történelmi fordulójáról szólva: az *egykorú* események, szemtanúk, szereplők, okmányok, újságok stb. Jelentése tehát: a szóban forgó korból való, származó, ill. abban az időben élt, létezett, keletkezett. (Más, elkülönülő jelentésárnyalatú megfelelői: *ugyanolyan* v. *azonos korú, egyidős, azonos idejű, egyívású* stb. Pl.: ez a fa velem *egykorú; egykorú* barátok). — Ne tévesszük össze vele a múltra utaló, kissé választékos *egykori* (= valamikori, múltbeli; egykor v. valamikor volt, régi) melléknevet, pl.: *egykori* iskolám, jókedvem, szerelmem.

IRODALOM: O. Nagy–Ruzsiczky K. M.

koraibb — korábbi L. *-bb (-b)* fokjel 3.

korall — koráll

Mindkét alak helyes, de napjainkban elterjedtebb, megszokottabb a *korall*. Az is inkább e mellett szól, hogy így a hangsor elkülönül a 'korainak tart' jelentésű igei *koráll*-tól, ill. jól érzékelhetően eltér a gregorián éneket vagy ezen alapuló kórusművet jelentő *korál* főnévtől.

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. e)

korántsem, koránt sincs L. tagadó válasz formái | *távolról sem*

korcsma L. *kocsma — korcsma*

korcsolyáz — korcsolyázik L. ikes és iktelen ragozás I. 2. b)

kordé — kordély

A megszokottabb alak a *kordé*, a köz- és irodalmi nyelvben jobbára ez használatos. A *kordély* egy kissé népies változat. A szó *-s* képzős származéka azonban mégsem *kordés*, hanem csakis *kordélyos*.

kordován L. *divány — díván*

kor f ő n é v

Egybeírjuk ilyenféle kapcsolatokban: *aranykor, bronzkor, diákkor, fiatalkor, jelenkor, jurakor, középkor, ókor, öregkor, reformkor, újkor*. Tulajdonnévhez kötőjellel kapcsoljuk: *Árpád-kor, Anjou-kor;* de a jelölt birtokviszony miatt nincs kötőjel például ebben: *Mátyás kora*. Különírjuk az efféléket: *barokk kor, kuruc kor, pogány kor; orvos koromban, ipari tanuló korában; a felvilágosodás kora, a reneszánsz kora*. Jelentése alapján másmás módon írjuk bizonyos szókapcsolatokban, pl.: *rövid gyermekkoromban*, de *kisgyermek koromban; apró gyermek koromban*.

korhely L. magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)

kori L. szórövidülés 3.

kori m e l l é k n é v

1954 óta különírjuk: *barokk kori, felvilágosodás kori, reneszánsz kori; újabb kori; Mátyás kori* (a *Mátyás kora* szókapcsolatból). De: *bronzkori, fiatalkori, jurakori, reformkori, újkori* (a *bronzkori, jurakor* stb. összetett szavakból); *Árpád-kori* (az *Árpád-kor* összetett szóból a. m. az Árpádok korabeli), ellenben *Árpád kori* (az *Árpád kora* szókapcsolatból a. m. Árpád fejedelem korabeli).

kornyadozik — gornyadozik

E kissé népies hangulatú szónak mindkét címszóbeli változata él nyelvünkben; a bizalmas stílusban is találkozhatunk velük.

Köznyelvünkben ma a *kornyadozik* alak a gyakoribb.

L. még: ikes és iktelen ragozás I. 2 .b)

korona L. külföldi pénznemek

korpusz

Újabban magyarosan írjuk ilyen értelemben: 1. a) egy kérdésre vonatkozó írások, források gyűjteménye; b) nyelvtudományi használatban: a vizsgálat tárgyát, anyagát adó szöveg vagy szógyűjtemény, valamely céllal feldolgozandó vagy feldolgozott szövegmennyiség, pl. egymillió szavas *korpusz;* 2. Krisztus teste a kereszten, ill. ennek szoborszerű ábrázolása. De latin szókapcsolatokban megmarad a latinos írásmód: *corpus delicti* 'bűnjel', *corpus juris* 'törvénytár'. Magyarosan ejtett melléknévi származéka: *korpuszkuláris* (sugárzás).

-kor r a g

1. E ragnak m i k o r? kérdésre válaszoló i d őhatározói szerepe van. Nemegyszer jellel vagy birtokos személyraggal már ellátott névszóhoz járul: *ünnepekkor, találkozásunkkor*. Minthogy a fejlődésnek viszonylag késői — 300—400 évvel ezelőtti — szakaszában alakult ki (a ma is élő *kor* főnév ragos alakjából), már nem fejlődött kétalakúvá, s nem illeszkedhet: öt*kor*, hat*kor*, hét*kor* (vö. öt*ször*, hat*szor*, hét*szer*).

Régies, további *-on* ragos formája már csak különleges stíluselemként fordul elő, kivált az *akkoron, egykoron, mikoron, mindenkoron* stb. típusú alakulatokban.

Az időpontot, időszakaszt jelentő, ill. idővonatkozással is bíró szavaknak nem mindegyikéhez járulhat a *-kor* rag. A *disznóöléskor, ebédkor, éjfélkor, ötkor, sorozáskor, szüretkor, táborozáskor* például megszokott, természetes formák, az *áprilisko*r, *júniuskor, nyárkor, télkor* helyett ellenben ezek használatosak: *áprilisban, júniusban, nyáron, télen*. A kissé népies ízű *őszkor* és *tavaszkor* néha előfordul ugyan, de természetesebb ez: *ősszel, tavasszal*. (Ugyancsak kifogástalanok — bár egy kissé választékosak — az ilyen szerkezetes formák: *ezen az őszön, azon a tavaszon*.)

2. E ragban az *o* rövid, s a kiejtésben sem kettőzzük a *k*-t: *(öt) órakor*.

L. még: viszonyrag

Irodalom: Fischer: EgriKonf. 126. F. G.—G. L.—T. J.

korreferens

Toldalékai magas hangúak: *korreferensnek, korreferenssel*. A kettős *r* a helyes kiejtésben hosszú, akárcsak a *korreferátum*-ban. Tárgyraggal: *korreferenst*, ritkábban *korreferenset* [korreferensët, esetleg: korrëférënsët].

A tudományos közélet nemzetközi műszava, ezért többnyire nem pótolhatjuk magyar eredetű szóval. De néha megfelel helyette a *társelőadó* vagy a *felkért hozzászóló* is.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. e)

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 350—1.

korrekt

Latin eredetű nemzetközi szó. A választékos stílusban használatos, összefoglaló, általános jelentéssel: az erkölcs íratlan törvényeinek megfelelő. Pl.: *korrekt* (üzlet)*ember; korrekt módon járt el, viselkedett; ez korrekt beszéd.* Alkalomadtán jól helyettesíthetjük rokon értelmű megfelelőivel, pl.: *szavahihető, megbízható, derék, egyenes, becsületes, feddhetetlen, hozzáférhetetlen* (személy, jellem); *tisztességes, kifogástalan* (eljárás, viselkedés); *helyes, szabatos, pontos* (kiejtés, kifejezés); *egyenes, nyílt, világos* (beszéd); *szabályszerű, törvényes, megengedett* (eszközök).

A [korekt] hanyag, pongyola ejtésváltozat. A szó toldalékai inkább magas hangúak: *korrektebb, korrektség.* Nem hibás mély hangú toldalékkal sem, de ritkább: *korrektabb* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nymlev. 350. E. L.—É. Z.—K. M.

korrektor, korrigál, korrektúra

Helyesen mindegyiket hosszú *r*-rel ejtjük, úgy, ahogy írjuk. A *korrektor* és a *korrektúra* második magánhangzója az *ë*-ző nyelvváltozatban mindig zárt *ë*. A *korrigál* főleg a nyomdászat szava. Másutt jobb helyette: *javít, kijavít, helyesbít.* A *korrektúra* szónak még a nyomdászat nyelvében is van magyar megfelelője: *kefelevonat.*

korrózióvédelem L. *-védelem* utótagú összetételek

korrupció

Latin eredetű nemzetközi szó. Helyesen hosszú *r*-rel ejtjük, írott formájának megfelelően.

k o r s t í l u s L. stílus és stilisztika 2. d)

kortes

Toldalékai inkább magas hangúak: *kortesnek, kortessé, kortesek.* Mély hangú ragozása ritkább: *kortesnak* stb. Származékai csak magas hangú képzőkkel használatosak: *korteskedik, kortesség.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

k o r t é v e s z t é s a n y e l v h a s z n á l a t b a n

A helyes stílushasználatnak fontos kelléke, hogy olyan szókat, nyelvtani alakokat, kifejezéseket és mondatszerkezeteket alkalmazzunk, amelyek a nyelvi közlés korának, tehát a mi esetünkben napjaink élő nyelvszokásá-

nak, ill. irodalmi (elbeszélő, drámai) műben az ábrázolt, megjelenített kor nyelvállapotának — bizonyos főbb vonásaiban — megfelelnek, ill. azt jellemző módon érzékeltetik. Teljes nyelvi korhűség, ill. valamely kor nyelvhasználatának pontos visszaidézése, tökéletes utánzása szinte lehetetlen, s írói kísérletként is igen ritka. Ilyen Babitsnak Kazinczyról szóló műve (A literátor) s ilyenek Weöres Sándor Psyché-versei. Inkább csak arról lehet szó, hogy a régiség hangulatát olyan szókkal, nyelvi alakokkal éreztessük, amelyek a kor (nyelvi) tudatában még élnek, bár az élő nyelvhasználatból már kiavultak.

A helyes és hatásos nyelvi régiesítésnek, archaizálásnak a hitelességen kívül az is fontos kelléke, hogy a régiesség hangulatát ne zavarják meg az ábrázolt korba nem illő, kirívóan új szók, kifejezések, nyelvi formák, vagyis korszerűtlenségek, a n a k r o n i z m u s o k.

A kortévesztés tárgyi, fogalmi eseteinél (ilyen a szóban forgó korban még nem létezett vagy nem ismert dolgoknak, eszközöknek az említése, szerepeltetése; pl. *tengeri* a Toldiban, bár Aranynak fő elve volt az „epikai hitel") sokkal gyakoribb és kísértőbb a nyelvi stílusbeli anakronizmusnak a veszélye. Az archaizálásnak hasznos eszköze lehet a szóhasználat, a szójelentés, a frazeológia és a nyelvtani alak vagy szerkezet, de ugyanezeknek a nyelvi és stíluselemeknek helytelen, a korba nem illő alkalmazásával időtévesztést, anakronizmust is könnyen elkövethetünk. Például a *macskajaj* szó furcsán hat egy Mátyás koráról szóló regényben (a szó újkeletű, német mintájú tükörszó), *generális* helyett a *tábornok* szó egy kuruc kori regényben. A nyelvújítási szók használatával különösen óvatosnak kell lennünk. Az *iszony*, *gyönyör*, *visszfény* stb. kirí egy középkori tárgyú mű szereplőjének beszédéből; az *ügynök* kevésbé illik egy római korban játszódó ifjúsági regénybe mint az *ágens*, *megbízott*; egy Dózsa-regényben sem stílusos a *boltos* vagy *kereskedő* a *kalmár*, *árus* helyett; korszerűtlenség a középkori céhmesterek *iparcikkeiről* beszélni. A *billikom* azonban — XVI. századi német jövevényszó — kétségtelen, de stílusos anakronizmus a Buda halálában, mert e szó az alkalmazásával elkövetett kortévesztés ellenére is az Arany-mű tárgyához, cselekményének korához jól illő régies hangulatot áraszt.

Zavarón hat a szavak mai jelentésétől elütő, eredetieskedően egyéni használata, nemcsak történelmi regényben, hanem másutt is (pl. *lángvető*, *lélekvesztő* = szem); máskor a mai jelentés uralkodó volta zavarja meg az ilyen mondat olvasóját: A pénz vala *műszere* [= eszköze] tervei kivitelének (egy múlt században játszódó regényből). A mai átlagolvasó számára talán nem zavaró, de voltaképpen nyelvi kortévesztés, ha az *ural* igét 'uralkodik' jelentésben használja az író egy történelmi regényben, eredeti értelme helyett: urának tekint, vall, elismer, uraként tisztel valakit.

Meghökkentő a bizalmas vagy modern köznyelvi elemeknek távoli múltba visszavetített alkalmazása is pl.: *ipse, hékás,* a *frászt töri, elszelel, kicsinál.* Ügyelni kell a nevek, megszólítási és köszönési formák stílusos használatára. Például leányra nem mondták a középkorban, hogy *a kisasszony őkegyelme;* elképzelhetetlen egy ókori római szájából ez a gúnyos mondat: *Alászolgája, szenátor úr . . . El is kísérem a kapuig, akár katonazenével* is. A görög, római egyiptomi stb. tárgyú történelmi regények stílusos nyelvhasználata és művészi hitelű archaizálása különös gondot és szaktudást is kíván.

Még nehezebb a szóhasználati idegenszerűségnek s főként a nyelvtani, mondatszerkezeti sajátosságoknak (igealakoknak, névmásoknak, határozóknak stb.) korhű, hiteles vagy legalábbis korhangulatot keltő alkalmazása.

A teljes és tökéletes, de szinte megvalósíthatatlan archaizálás filológusi képzettséget és fejlett stílusérzéket kíván, s a szerzőnek igen alaposan kell ismernie a nyelvtörténetet és sokoldalúan tanulmányoznia a felidézendő kor nyelvhasználatát. Az ilyen igényű és szándékú nyelvi régiesítés azonban könnyen végletes túlzásra vezet, amely erőszakolt nyelvi rekonstrukciót, mesterséges, valószerűtlen vagy hamis nyelvi formát hozhat létre, megtetézve az író alkotta hibás álrégiességekkel. A kritika ilyenkor joggal kéri számon a cél és a megvalósulás közti törést. A leghelyesebb tehát a középút: a régiesítést az író csak olyan mértékben alkalmazza, amely segíti a történelmi hangulat felidézését, a korba való beilleszkedést, de az olvasót nem zavarják számára érthetetlen régiességek, a stílushatást pedig nem törik meg rikítón új szók, mai kifejezések. Különösen ifjúsági könyvekben kell erre ügyelni. Történelmi regényben viszonylag ritka a kiáltó anakronizmus, de a kisebb stílustévesztés eléggé gyakori.

Van fordított anakronizmus is. Ilyennel főleg mai tárgyú írásokban találkozunk. Ennek az a lényege, hogy az író kirívóan régies nyelvi alakokat használ humoros céllal. A humoreszkeknek, szatirikus írásoknak kedvelt nyelvi fogásuk ez. Pl.: Közben erős füttyentés *hallszott,* és a hajó megindult (Karinthy: Az egész város beszéli); Igazolom, Igazgató Úr nagybecsű levelét — melyet imént szerény szobámba az asztalon *lelék* (Ludas Matyi).

L. még: archaizmus, archaizálás

Irodalom: Laczkó: Nyugat 1937. II : 239; Terestyéni: StilV. 47; StilÚ. 421, 553 (irodalom); Nagy F.: Nyr. 1968 : 10—22; Tompa: MűvArch; Szilágyi: A magyar szó története 80—1. K. M.

Kosciuszko

A lengyelt megközelítő kiejtése: kostyuskó. Magyar szövegben az első szótagján hangsúlyozzuk.

IRODALOM: Ladó: AnyKal. 228.

Kosovo — Rigómező L. *Rigómező — Kosovo*

Kossuth

Helyes kiejtése rövid *s*-sel: kosut, függetlenül attól, hogy elválasztása a helyesírási szabályzat szerint nem *Ko-ssuth*, hanem *Kos-suth*. Táji színezetű népies [kosút] ejtését kevésbé ajánljuk.

L. még: régies helyesírású családnevek 1.

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 31.

koszorúz tárgyatlan használata L. tárgyas igék tárgyatlan használata 2.

kotkodácsol — kotkodál, kotkodákol

E hangutánzó szó változatai közül a *kotkodácsol* a köznyelvi, a másik kettő népnyelvi alak. A *kotkodácsol* megszokottsága, természetes volta az oka annak, hogy Petőfi közismert sorait sokan tévesen, így idézik, sőt nyomtatásban is így közlik: Eszébe jut, *kotkodácsol*, S nem verik ki a szobából (Anyám tyúkja). A versben valójában a *kotkodákol* forma szerepel!

kotor ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 2.

kotta — kóta

A mai nyelvben a *kotta* a természetes, a *kóta* régies, elavulóban levő változat.

-kozik, -kezik, -közik; -kózik, -kőzik képzős igék

A *-kodik*, *-kedik*, *-ködik*-hez hasonlóan e képzőváltozatokkal is alkothatunk valódi visszaható értelmű igéket *(borotválkozik, törülközik, zárkózik* stb.), kölcsönösséget kifejezőket *(találkozik, vagdalkozik, mérkőzik* stb.) és belső történést, ill. huzamos vagy elaprózott cselekvést jelölő tárgyatlan igéket *(csodálkozik, fogadkozik* stb.).

Azt általában a nyelvszokás alakítja ki, hogy egy-egy alapszó a *-kozik*, *-kezik*, *-közik* vagy a *-kodik*, *-kedik* képzőt veszi-e föl. (Például a *t* végű igékhez többnyire a *-kozik*, a *z* végűekhez a *-kodik* típusa kapcsolódik: *fogadkozik*, *osztozkodik* stb.) A *gondol* alapszón váltakozhat a két képző: *gondolkozik*, *gondolkodik*. E két utóbbi ige azonban nem teljesen azonos

sem jelentésében, sem stílusértékében. A *gondolkodik* ugyanis inkább a rendszeres és módszeres értelmi tevékenységre utal, a *gondolkozik* pedig inkább a megismerés igyekezetére. Emellett a *gondolkodik* választékosabb, mint a *gondolkozik*.

Az igényesebb köznyelvben a *-kozik, -kezik, -közik* — *-kózik, -kőzik* képzős igék ikesen ragozódnak *(törülközöm, törülközzék* stb.).

L. még: *-kodik, -kedik, -ködik; -kódik, -kődik* képzős igék

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 67—70. B. M.

KÖJÁL L. mozaikszók IV.

kölcsönös értelmű visszaható ige

A visszaható ige (lásd ott) álvisszahatónak is nevezett alfaja: a cselekvésnek két vagy több alany közti kölcsönösségét kifejező ige. Pl.: *dulakodik* v. *dulakszik, egyezkedik, huzakodik, marakodik, mérkőzik, osztozkodik, találkozik, veszekedik* v. *veszekszik*.

A visszaható képzők egyúttal a kölcsönösségnek is helyes, szabályos kifejezőeszközei.

Némely igének (alighanem idegen mintára) *egymást* kölcsönös névmással szerkesztett alakja is keletkezett. Pl.: *(meg)ölelik egymást;* helyesebben: *(össze)ölelkeznek; tegezik egymást;* magyarosabban: *tegeződnek; ütik, verik egymást: verekednek* v. *verekszenek*. Az összetett szerkezet helyett ilyenkor a képzős igealak jobb. De a névmásos alak is jó, ha más jelentésárnyalatot fejez ki: a *pofon ütik egymást* például nem egészen ugyanazt jelenti, mint a *pofozkodnak* (az utóbbi azt sugallja, hogy mindkét részről több pofon is elcsattan). Általában akkor használunk kölcsönös névmási tárgyat, ha megfelelő képzős ige nincs vagy nem alkalmazható. Pl.: agybafőbe *verték egymást;* mereven *nézik egymást*.

L. még: kölcsönös névmás

IRODALOM: Temesi: MMNyR. 1 : 205; Ruzsiczky: uo. 1 : 358—60.

K. M.

kölcsönös névmás

Több személy kölcsönösen egymásra ható cselekvésének, egymáshoz való viszonyának stb. kifejezésében e személyek neve helyett használjuk. Pl.: többször hiába kerestük *egymást;* Több megértést *egymás iránt!* Az *egymás* összetétel helyett az *egy a más(t)* stb. szerkezet egy kissé régies, ill. népies hangulatú; kevésbé választékos az *egy a másik(nak), egyik a más(tól)* stb. alakulat. Az *egyik a másik(at* stb.) azonban ma is természetes alkalmi megfelelője lehet az összetett visszaható névmásnak.

Az *egymás* kölcsönös névmásnak tárgyas igével való szerkezete többnyire akkor magyaros, ha nincs helyette visszaható képzős, ún. kölcsönös vagy álvisszaható igénk. A *kergető(d)znek, ölelkeznek, öklelődnek* stb. helyett általában ne mondjuk ezt: *kergetik, ölelik, öklelik egymást.* Ellenben magyarosabb az *eljegyzik egymást* szerkezet, mint az *eljegyzik magukat.*

L. még: kölcsönös értelmű visszaható ige

IRODALOM: Temesi: MMNyR.[2] 1 : 243. T. J.

kölcsönöz — kölcsönad — kölcsönkér

Némelyek helytelenítik a *kölcsön* határozószóból képzett *kölcsönöz* igét, mivel nem határozott, hanem „semleges" értelmű: jelentése egyaránt lehet 'kölcsönad' és 'kölcsönkér' vagy 'kölcsönvesz'. Nyelvünkben azonban vannak ilyen összefoglaló értelmű, sokszor ellentétes fogalmakat is jelölő szavak, pl.: *(meg)ágyaz* (= megveti az ágyat — beveti az ágyat), *testvér* (= *fivér — nővér*). A 15. század óta él már a használatban a kettős jelentésű *kölcsönöz* ige is (= *kölcsön ad*, ill. *kér, vesz*); zavart nem okoz, mert a mondat és beszédhelyzet általában egyértelművé teszi jelentését. Pl.: szeretnék *kölcsönözni* egy porszívót; *Kölcsönöznél* egy tollat?

Nem használ viszont a stílus tömörségének a *kölcsönöz* igének ilyenfajta terjengős és kissé mesterkélt kifejezésekben való alkalmazása: *erőt, biztonságot, méltóságot, szilárdságot, tekintélyt* stb. *kölcsönöz* vmi vkinek v. vminek. Ezekben a *kölcsönöz* eredetibb, konkrét jelentése egyáltalán nem érvényesül, ezért célszerű a rövidebb és pontosabb *ad, nyújt* igékkel helyettesíteni: erőt, biztonságot stb. *kölcsönöz* = erőt, biztonságot stb. *ad* v. *nyújt*; esetleg így is fogalmazhatunk: erőssé, biztossá v. biztonságossá *tesz* stb.

A szó szoros értelmében vett terpeszkedő kifejezések közé azonban csak azok sorolhatók, melyeket a főnévi elem tövéből képzett igévé alakíthatunk át, egyszerűsíthetünk, pl.: (vmilyen) árnyalatot, díszt, forróságot, keménységet stb. *kölcsönöz* vmi vkinek v. vminek = *árnyal, díszít, át-* v. *felforrósít, megkeményít* stb. Kétségtelen ugyan, hogy a terjengősebb forma és az egyszerű igealak között van valamelyes hangulati, sőt jelentéskülönbség, a választékoskodó és a sajtónyelvben közhellyé koptatott *kölcsönöz* helyett mégis inkább ez utóbbinak a használatát ajánljuk.

IRODALOM: Dengl 288; HivKve[2] 188. K. G.—K. M.

kölcsönszók L. jövevényszavak

köll L. *kell* 1.

költ L. *kelt*

költemény L. *vers — költemény*

k ö l t ő i k é r d é s L. kérdő mondat 2.

k ö l t ő i n y e l v L. író és nyelvi norma | stílusrétegek II. 4. | szókincsünk stilisztikai rétegeződése II. e)

k ö l t ő i s t í l u s L. stílusárnyalatok III. 2.

kölyök — kölök

A köz- és irodalmi nyelvben a *kölyök* használatos, a *kölök* népies változat.

könny — köny, könyű, könyv

A mai nyelvhasználatban a *könny* az általános, a *köny, könyű, könyv* régies, költői nyelvi változatok. Pl.: Ha napja lettél, szép delét ne vedd el, Ne adj helyette bánatot, *könyűt* (Vörösmarty: A merengőhöz).

IRODALOM: Grétsy: Szóh. 28.

könnyű L. *-bb (-b)* fokjel 2.

könyök — könyék L. *marék — marok*

könyörgöm

A *könyörög* ige se nem ikes, se nem tárgyas; a címbeli *-m* személyragos alakja tehát nyelvtanilag szabálytalan, s ezért a nyelvművelők helytelennek mondják, bár általánosan használatos. Nyilván helytelen analógia eredménye: a szabályos tárgyas ragozású *kérem* hatására keletkezett. Ez az utóbbi igealak, akárcsak a 2. személyű tárgyra utaló *kérlek*, a társalgási nyelvben már nem tárgyas, sőt sokszor nem is igei jellegű, hanem többé-kevésbé jelentés nélküli, töltelékszó jellegű vagy módosítószó értékű udvariassági kifejezés. Pl.: *kérem* szépen; *Kérem*, hol a pályaudvar?; Köszönöm! — *Kérem!*; Pista, *kérlek!* A *könyörgöm* mint az udvarias nyelv szava, hasonló szerepű, a *kérem* szinonimája. A *könyörög* eredeti jelentésétől ez is eltávolodott, sőt szinte tartalmatlanná vált. Régebben alázatoskodó színezetű volt, ma azonban inkább tréfás, játékos hangulatú, ill. modoros sablon. Hacsak nem sajátos stílusértékben használjuk, kerüljük! A *kérem*-mel való hangulati és használati rokonsága sem lehet ok meggyökerezésére a szabályos *könyörgök* helyett. — Rokon, de ritkább alak, és inkább az ikes ragozással való keveredésből magyarázható az *esdeklem*; helyesen: *esdeklek*.

L. még: beszédtöltelék | ikes és iktelen ragozás II. 5. d)

IRODALOM: Ságí: MNy. 1928 : 353; Juhász Jenő: Msn. 1941 : 14—5; R[uzsiczky]. É.: NymLev. 74—5. K. M.—R. E.

k ö n y v c í m L. alany és állítmány egyeztetése A) 1. b) | névszók egyes és többes számú használata 9. | tulajdonnevek toldalékos alakja II.

könyv nélkül L. *kívül* 3. | *nélkül*

köpeny — köpönyeg, köpenyeg

A *köpeny* és a *köpönyeg* szavak jelentése egy kissé eltér egymástól. A *köpeny* olyan kabátszerű, könnyű ruhadarab, amelynek általában ujja van, a *köpönyeg* vastagabb, durvább posztóból, szövetből készült felsőkabát, s rendszerint ujjatlan. A két szónak a stilisztikai értéke sem azonos. A *köpeny* semleges hangulatú, a *köpönyeg*-nek ellenben van valamilyen sajátos — részben népies, részben irodalmi — íze. Ezenkívül használatbeli eltérések, kötöttségek is vannak közöttük. Például a gépkocsi abroncsát *köpeny*-nek nevezhetjük, *köpönyeg*-nek nem, a *köpönyeget fordít* állandó szókapcsolat *köpönyeg* szavát pedig nem helyettesítheti a *köpeny* szó. A *köpönyeg* főnévnek egyébként a népnyelvben és az irodalomban előfordul *köpenyeg* változata is.

A *köpeny* szó helyesírása általában nem okoz gondot, kiejtése azonban annál inkább, ugyanis — talán népnyelvi hatásra — eléggé elterjedt a hosszú *pp*-s ejtés. Az igényes köznyelvi ejtésben a szóban levő *p* röviden hangzik.

IRODALOM: Ferenczy: AnyŐrj. 130—1. E. L.—G. L.—Sz. L.

kör

Rövid benne az *ö*, összetételeiben és származékaiban is: *körbejár, körfolyosó, körtér, környék* stb. Más szó a francia eredetű *kőr* (= piros szív a francia kártyában) és a *kőrisfa, kőrisbogár*.

L. még: *körönd* | *köröz* | *körút*

kő r a g o z á s a L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. B) 6.

körít L. *-ít* igeképző

környéke, környéki

Szókapcsolatokban különírjuk e szavakat, pl.: *Budapest környéke, a város környéke; Budapest környéki, a város környéki*. Ez utóbbiakat azért szintén külön, mert nincsen, legalábbis nemigen használatos *Buda-*

pest-környék, *városkörnyék* összetett szavunk, amelyből keletkezhetett volna. Pongyola beszédben hallani ugyan effélét: jól kitisztítottuk a *sebkörnyéket*; *Pest-környéken* lakom; stb. — s ezekben a *-környék* utótagú szókapcsolat kétségtelenül összetételnek számít, tehát ennek megfelelően kellene leírni is —, az igényes köznyelvbe azonban e formák nem illenek bele. Helyesen: Jól kitisztítottuk *a seb környékét*. S bár a *Pest-környék*, *Pest-környéken*, *Pest-környéki* stb. formák, valamint ezeknek teljesen egybeírt változataik — főleg a hirdetések révén — nagyon terjednek, ajánlhatóbb ez: *Pest környékén* lakom. F. G.—G. L.

környék — vidék — tájék stb.

E rokon értelmű szócsoport tagjai egyaránt valamely földterületre utalnak, mégpedig olyanra, amely valamit körülvesz, valamilyen helyhez közel van, hozzá tartozik. Az egyes szavak közt azonban — bár értelmük gyakran érintkezik, sőt fedi egymást — bőségesen vannak bizonyos jelentésárnyalati eltérések.

A *környék* szó jelentése — alapszavából következően — valamely helyet körülvevő, viszonylag nem túlságosan nagy terület vagy pontosan meg nem határozott hely (pl.: lakásunk *környéke*; a seb *környéke*; az iskola *környékén* lakik). — A *vidék* szintén valamely központhoz viszonyított, de nagyobb, tágabb területet jelöl, amely bizonyos szempontból egységes (sík *vidék*, hegyes *vidék*; a Tisza *vidéke*; a főváros *vidéke* — de szűkebb körre utalva: *környéke*). Jelenti ezenkívül a fővárossal szemben az ország többi részét (Budapesten és *vidéken*). — A *táj* földrajzi tekintetben egységes vagy természeti, hangulati szempontból jellegzetes terület (alföldi, dombos *táj*; őszi, kies, sivár *táj*). — A *tájék* általában hasonló, de szűkebb, szinte áttekinthető terület, mintegy a *táj*-nak egy része, ill. valamely helyhez, földrajzi egységhez tartozó, azt környező meghatározatlan kiterjedésű vidék (a Bakony, a Fertő, a Normafa *tájéka*; festői *tájék*; a szíve *tájékán* érez fájdalmat). — A *határ* különféle jelentései közt az idevágóban is érvényesül bizonyos központnak a képzete: egy falut, várost körülvevő, hozzá tartozó, kisebb-nagyobb, de a *vidék*-hez és a *táj(ék)*-hoz képest szűkebb terület (Szeged *határa*; a falu *határa* ötezer hold; kint dolgoznak a *határban*).

Ide tartozik a *valaminek a melléke* szerkezet is, amely a *mellé*, *mellett*, *mellől* névutókkal való közös eredetnek és a jelentésrokonságnak megfelelően valaminek a (közvetlen) közelében, szomszédságában levő helyet, területet jelöli, földrajzi értelemben is, különösen a folyó vagy nagyobb tó melletti (part)vidéket (pl.: az út *melléke*; a Duna, a Balaton *melléke*).

IRODALOM: O. Nagy: Nyelvh.[3] 117. K. M.

körönd

Mindkét *ö* rövid benne! Tér nevében kötőjel nélkül írjuk: *Kodály körönd.*

L. még: *kör*

Körös — Kőrös

A tiszántúli hármas folyó szláv eredetű nevében mindkét *ö* rövid: *Fehér-Körös, Fekete-Körös, Sebes-Körös; Körös-part, Körösladány.* Ellenben a *kőrisfa* nevével összefüggő helynevekben hosszú az első szótagbeli *ő: Kőröshegy, Kiskőrös, Nagykőrös.*

IRODALOM: Kálmán: AnyKal. 200.

köröz

Mindkét *ö*-je rövid, ezekben is: *körözés, körözős, körözött* (túró), *köröztet.*

L. még: *kör*

körözött L. tapadás

körút

Rövid benne az *ö*, de hosszú az *ú*. Az *ú* csak ezekben a ragos alakokban rövidül meg: *körutat, körutak, körutanként, körutastul, körutam, körutad, körutunk, körutatok.* A helytelen [kőrut] ejtés az egyik leggyakoribb hiba; igyekezzünk elkerülni, ill. visszaszorítani!

L. még: *kör* | *út*

IRODALOM: Lőrincze: ÉdAny. 97—8; Svékus: AnyKal. 218; Bárczi: Nym. 34.

körül

1. E névutónk időhatározói használata *(a honfoglalás körül)* viszonylag későn alakult ki az eredetibb h e l y határozói szerep mellé. (vö. *az asztal körül)*, némelyek szerint a német *um*, a latin *circa* hely- és időhatározói használatának hatásától sem függetlenül. Minthogy azonban ez a fajta funkciógyarapodás idegen minta nélkül is végbemehet bármely nyelvben, az időre való vonatkoztatás egész természetessé vált a magyarban is, tehát nem helyteleníthetjük. Mindamellett gondolnunk kell arra, hogy ki ne szorítsa a magyarosabb, ízesebb — egyébként eredetileg szintén helyhatározói — *tájban, tájt, táján* időhatározói névutóféléket: *(hajnal)tájban, (éjfél)tájt, (karácsony) táján;* esetleg a szintén hagyományos *felé*-t *(öt óra) felé*).

Mennyiséget jelentő névszóval a *körül* névutó ugyanígy kifejezhet h o z z á v e t ő l e g e s s é g e t. Pl.: a létszám *hatezer körül* volt; *egy*

tonna körül. De itt is bőven van színesebb megfelelője: *vagy, mintegy, hozzávetőleg, körülbelül* stb. — A hozzávetőlegességnek kettős kifejezése pedig hosszadalmassága, nehézkessége miatt kerülendő; *egy 15—20 év körüli leány.* Jobb így: *egy 18 év körüli* v. *egy 15—20 éves leány.*

2. A sajtó és a közélet nyelvében a *körül* névutó igen el van terjedve állandó határozói (tehát vonzatszerű) használatban is. Ezt néhány kifejezésben ma is erőltetettnek, papírízűnek érezzük a tőle kiszorított természetesebb szerkezet helyett. Például elvont főnév mellett sokkal jobb az *érdemei* vannak az *átszervezésben*, ill. *érdemeket* szerzett *az átszervezéskor*, mint ez a kevésbé ízes formula: *az átszervezés körül.* Hasonlóképp a *fáradozik, munkálkodik, tevékenykedik* stb. igével kapcsolatban: hasznosan *munkálkodott* stb. a *sportéletben* (kevésbé szabatosan: *a sportélet körül).* Valamely személyt, csoportot, ügyet stb. azonban mintegy középpontnak véve nem rosszallható a *körül(i)* használata sem: *az igazgató* v. *az elnökség körül* forgolódik; *a király személye körüli* (miniszter); *a párt, a javaslat körül* (csoportosulók). — A *jártas, járatlan, tájékozott, tájékozatlan* stb. jelentésű melléknevek mellett jobban ajánlható a hagyományos *-ban, -ben* ragos, mint a *körül* névutós határozó: akkor még *járatlan* voltam *az ügyintézésben* (nem pedig *az ügyintézés körül).* A közmondás is így alakult: Ki *miben tudós, abban gyanús.* Némely kedélyes szólásban azonban épp a *körül* névutós, újabb szerkezet vált hatásossá: Hiba van a *kréta körül!*

Az sem ellenkezik nyelvünk szemléletével, ha ezt mondjuk: (a kérdés, a vita) *az időpont körül forog.*

L. még: állandó határozó | névutó

Irodalom: Imre Samu: MMNyR. 1 : 281—4; Sebestyén 60—2; Velcsovné: MMNy.[3] 76—8. T. J.

körülbelül — körülbelől

Az általánosan használt alak a *körülbelül*, de a tájnyelvben és a régi nyelvben a *körülbelől* változat is előfordul.

A *körülbelül* határozószót valamely mennyiségnek nem pontos, hozzávetőleges megjelölésére használjuk, de csak kerek, tízes, százas stb. nagyságrendű, ill. ötre végződő számnevek előtt. Pl.: *körülbelül negyven, ötszáz, ezerkétszáz, huszonöt* stb. Ezért helytelen ezekben: *körülbelül tizennyolc, körülbelül negyvenhat* stb. Ugyancsak hibás a hozzávetőlegességnek ilyesfajta kettős jelölése *körülbelül 18—20 éves; körülbelül 80—100 Ft-ba kerül* (hiszen a 18—20 vagy a 80—100 már önmagában is kifejezi azt, amit a *körülbelül* jelez). Rövidítése: kb. (Ezt a kevésbé igényes élőbeszédben sokan mozaikszóként, *kábé*-nek ejtik.) — A *kö-*

rülbelül másik jelentése: valószínűleg, talán. Pl.: *körülbelül* már haza is ért.

L. még: *kábé* | *körül* 1. | *közel* 1.

IRODALOM: Grétsy: SzaknyKal. 281—3. G. L.—K. M.—Sz. L.

körülírás L. stilisztikai formák, képletek 9.

körülírt fokozás

A toldalékokkal való, ún. szintetikus fokozás mellett *(jó — jobb — legjobb)* a közép- és a felsőfoknak olykor előfordul a *(leg)inkább, (leg)jobban* határozószóból és az alapfokú alakból álló körülírt (analitikus) kifejezése is. Pl.: ez a magyarázat *inkább természetes [= természetesebb]* és *jobban ismeretes [= ismeretesebb]*, mint a másik. Némelyik indoeurópai nyelvben az ilyen körülírt fokozás nagyon el van terjedve, de a magyarban — legalábbis gyökereiben — belső fejlemény, nem idegenszerűség. Például a melléknévi és a határozói igeneveket mindig fokozhatjuk így *(inkább* v. *jobban alkalmazkodó, alkalmazkodva)*, hiszen az igékhez is kapcsolunk hasonló fokhatározót *(inkább* v. *jobban alkalmazkodik)*. S a tulajdonság kisebb fokát jelölő, ún. „negatív" fokozás (pl.: *kevésbé rossz; a legkevésbé jó)* nem is lehet más, csak körülírásos.

Minthogy azonban a magyar alaktanra általában jellemzőbb a toldalékokkal való szerkesztés, mint a körülírás, amellett stílusunk tömörségét is így óvjuk jobban, rendszerint a rövid, egyszavas kifejezést kell helyesebbnek tekintenünk. Például ez a mondat: „A most bemutatott technológia *alkalmasabb* a gyártás fokozására, mint a másik", mindenképpen jobb és határozottabb ennél: „. . . *inkább alkalmas* a gyártás fokozására, mint a másik".

A fölösleges körülíró formáknak ezenfölül az a hátrányuk, hogy kétszeres fokozásra csábítanak, ez pedig logikai szempontból is pongyola szerkezeteket hoz létre: az én húsadagom *inkább zsírosabb* [helyesen csak: *zsírosabb*], mint a másik.

L. még: fokozás | kétszeres fokozás | melléknévi igenév fokozása | negatív fokozás

IRODALOM: Farkas: Nyr. 1954 : 179; Grétsy: SzaknyKal. 277—80; Tompa: AnyOlv. 236—40; Sebestyén: Buktatók 49—50. T. J.

körülírt igealakok L. határozói igenév I. C) 2. a) | ható ige 2. | kölcsönös értelmű visszaható ige | *lehet lesz* | műveltető ige 3. | terpeszkedő kifejezések | visszaható ige 2—3., 5.

körülményeskedő kötőszóhasználat

A mondatalkotás nyelvtani eszközei között a kötőszók és a kötőszószerűen használt határozószók használata erősen változik, korok és stílusnemek szerint, sőt gyakran az egyéni stílus jellegzetességei közt is feltűnik egy-egy kötőszónak gyakori vagy ritka volta. A száraz, hivataloskodó nyelvhasználatban különösen sok elavult, papírszagú vagy hosszadalmas kötőszó (kötőszói szerepű határozószó vagy szókapcsolat) rögződött meg. Ilyen például a mellérendelő viszonyúak közt az ellentétes *ennek ellenére* v. *ennek dacára; ezzel ellentétben; ezzel szemben; mindazonáltal; ugyanakkor;* a kapcsolatos *úgy . . ., mint* páros kötőszó (jobb: *mind . . ., mind);* a *nemkülönben* (= *is, szintén);* a következtető *ennek következtében, ennélfogva, következésképpen* (= *ezért, így, tehát);* a magyarázó *ellenkező esetben* (inkább: *mert, különben), nevezetesen* (= *tudniillik, azaz);* a választó *avagy* (a. m. *vagy);* az alárendelő viszonyúak közül az alanyi, tárgyi stb. *miképp(en), miszerint* (a. m. *hogy);* a feltételes *amennyiben* (= *ha),* az időhatározói *minek előtte* és *minek utána* (helyesen: *mielőtt, miután);* a megengedő *ámbátor, annak ellenére, annak dacára, jóllehet* (egyszerűbben: *noha, bár);* az okhatározó *minek utána* v. *miután* (inkább: *mivel, minthogy)* stb. Természetesen az előbbiek közt is van olyan, amely egyszer-egyszer bátran előfordulhat más stílushangulatú fogalmazásban is (így a *következésképpen,* a *jóllehet,* a *nevezetesen);* viszont mások is körülményesen hatnak, ha gyakran — esetleg nehézkes szerkezetekben — fordulnak elő (így a *továbbá,* a *viszont;* a szőrszálhasogató körülményeskedésben esetlenné válhat az *egyrészt . . . másrészt,* az *egyfelől . . ., másfelől* stb.). Ugyancsak ilyen stílushatást kelthet a hosszú kötőszók ismételt összekapcsolása is, vö.: *azért ennélfogva; ennélfogva tehát; mindamellett pedig; mindazonáltal azonban;* stb., nem is szólva a *de azonban, de sőt, és . . . pedig*-félékről, amelyekben a kötőszók egymást zavarják. A *de azonban* helyett elég az egyik, a *de sőt* helyett a *sőt,* az *és . . . pedig* helyett a *pedig.*

L. még: *hogy* | *jóllehet* | kötőszók összekapcsolása | mellérendelt mondat II. 4. | *miszerint* | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében B) 2. d)

Irodalom: Péchy 77—9; Rácz: MMNyünk 69—70; Tompa: AnyOlv. 132—6; HivKve² 189—93. T. J.

körülményhatározó L. állapothatározó

körülötte — körülte — körötte

A mai köz- és irodalmi nyelvben csak a *körülötte* él, a *körülte* és a *körötte* régies, ill. költői alak. Pl. *Körötte* csend a merre ment, És néma tartomány (Arany: A walesi bárdok).

körvonalaz — körvonaloz

A *körvonalaz* a köz- és irodalmi nyelvi alak, a *körvonaloz* ritkább, jobbára csak a beszélt nyelvben élő forma.

kösz(i) L. szórövidülés 2—3.

köszméte — pöszméte

Nyelvjárási alakváltozatok. A köz- és irodalmi nyelvben az *egres* szó használatos. A népnyelvben még más szinonimáik is vannak.

L. még: *piszke — büszke*

IRODALOM: Országh: Nyműv. 178.

köszönésformák

A köszönés a társas életnek egyik ősi megnyilatkozása, az embertársaink iránti tiszteletnek és jóindulatnak a kifejezése, az egymás közti kapcsolatteremtésnek egyik eszköze. A magyar köszönési formák rendszere meglehetősen változatos és erősen szerteágazó: sajátosan keveredtek benne társadalmunk régebbi és újabb szokásai, s a társadalom szerkezetének alakulásával együtt ma is folyton változik.

Napjaink nyelvhasználatában egy-egy köszönésforma megválasztása többnyire alkalmi jellegű, és számos összetevőnek az eredménye. Függ a beszélőnek — a hallgatóhoz is viszonyítva — a társadalomban elfoglalt helyétől és a kettőjük közötti viszony, ill. kialakuló kapcsolat jellegétől. Ezért a más nyelvekben is érvényesülő szempontokon felül — amilyen például a napszak, az érkezés és a távozás helyzete, a tegezés és a magázás viszonya — nálunk egyéb körülmények is közrejátszanak a köszönési forma megválasztásában; így a nem és életkor szerinti, a társadalmi helyzetből fakadó, sőt a munkabeosztás, ill. foglalkozás alapján való, valamint a városi és vidéki (falusi) környezetből adódó különbségtevés. A köszönésben megnyilvánuló bántó megkülönböztetések — ezek a társadalmi fejlődésünk egyenetlenségeiből örökölt antidemokratikus maradványok — nagymértékben akadályozzák, s nemegyszer zavarttá, bizonytalanná teszik az emberi érintkezést. Amikor tehát az alábbiakban áttekintjük a főbb köszönési formák mai — szövevényes — rendszerét, elsősorban azt kell tekintetbe vennünk, hogy a nemkívánatos sokféleségből miként alakíthatjuk ki a korszerű, demokratikus köszönésmód egységét.

A mai magyar köszönésformák elsősorban nemek szerint oszlanak meg, ezen belül szerepe van a tegező vagy a magázó viszonynak és az életkornak. E megoszlást színezik, árnyalják, keresztezik az említett egyéb szempontok.

1. Férfiak köszönése egymásnak, városon

Magázó viszonyban városon (s különösen a fővárosban) érkezéskor (és részint távozáskor is) a napszaknak megfelelő köszönés járja. A *kívánok* nélküli rövidebb forma — *Jó reggelt!*, *Jó napot!*, *Jó estét!* — kimértebb, hidegebb, fölényesebb, esetleg egyenrangúságot éreztet, a hosszabb forma pedig a nagyobb fokú megbecsülést, tiszteletet tükrözi. Feljebbvalókkal, idősebbekkel szemben a rövidebb forma csak megszólítással együtt fejezi ki a kellő tiszteletet: *Jó reggelt, Fekete elvtárs!*; *Jó napot, Józsi bácsi!*; *Jó estét, igazgató úr!* Távozáskor a legáltalánosabban használt forma a *Viszontlátásra!* és változatai, ill. a *Jó éjszakát!* és a kissé választékos *Jó éjt!*, főként egyenrangúak között, fölfelé azonban ezek sem elég tiszteletadók megszólítás vagy a *kívánok* forma nélkül.

Mindezek mellett tért nyernek olyan köszönések is, amelyekkel leginkább azt akarjuk elérni, hogy a köszönésünk megkülönböztető jellegét elkerüljük és semlegesítsük. Ilyenek a búcsúzáskor mondott *Minden jót!*; *Minden jókat (kívánok)!*; *A legjobbakat (kívánom)!*; *Sok sikert!*; *Sok szerencsét (kívánok)!*; *Viszontlátásra!* Hasonló indítékúak, de erősen egyénieskedőnek és meglehetősen szertartásosnak hatnak az idegenszerű *Legyen üdvözölve!*; *Köszöntöm!*; *Üdvözlöm!*; *Üdvözletem!*; a régen ünnepélyes, ma már bizalmas-kedélyes *Üdv!* és az *Ég önnel!* alakok. A polgári korszakból örökölt, érkezéskor mondott *Van szerencsém!* és *Örvendek (a szerencsének)!*, ill. távozáskor az ezeknek megfelelő *Volt szerencsém!*, *Örvendtem (a szerencsének)!*, valamint válaszként a *Részemről a szerencse!* csaknem teljesen az üzleti élet körére szorult vissza, ott azonban némi újjáéledése észlelhető (különösen a magánszektorban). Az idegenszerű, modorosan vagy tréfásan bonyolított *Nagyon tudtam örülni* (a találkozásnak) mindenképpen helytelen, kerülendő! Az *Alázatos szolgája!*, *Alászolgája!* és tovább csonkított változataik jobbára csak tréfás színezettel fordulnak elő, s ma már sajátságos módon inkább az egyenrangúságra utalnak (olykor ironikusan), mintsem hogy alárendeltséget fejeznének ki. Az *Ajánlom magam(at)!* elavult köszönési forma.

A telefonban való jelentkezés nemzetközi szavából alakult ki nálunk is a *Halló!* (ejtése néha hanyagul: haló), angolos, finomkodó formájában *Helló!* (ejtése többnyire: heló). Kedélyes vagy bizalmas üdvözlésként használatos, rendszerint hangosan ejtve. Máskor figyelemkeltő vagy figyelmeztető megszólítás helyett élünk vele, főként ismeretlen személyhez intézve (az *Uram!*, *Asszonyom!*, *Kérem!* stb. elkerülésére). Nem udvarias, sőt néha modortalan forma, de szükségből alkalomadtán mégis élünk vele.

Telefonbeszélgetések végén, valamint rádió- és tévéműsorokban gyakori búcsúzó forma ez: *A viszonthallásra!* Olykor együtt fordul elő ezzel a mintájául szolgáló másik elköszönő formulával: *A viszontlátásra!*

A városi tegező férfiköszönésnek legfőbb formája a *Szervusz!* és ennek számos változata (lásd *szervusz* és változatai). A *Szervusz!* a tegeződés terjedésével egyre gyakoribbá válik, s egyre szélesebb körben használatos. Minthogy a *Szervusz!* mellérendelést és többékevésbé egyenrangú viszonyt föltételez (vagy — ritkábban — idősebbek részéről a fiatalok egyoldalú tegezését), ezért fiatalabbak az idősebbek, beosztottak pedig feljebbvalójuk köszöntésekor — ha tiszteletüket is ki akarják fejezni — a *Szervusz*-t megszólítással kísérik, pl.: *Szervusz, Pista bácsi (bátyám)!; Szervusz, igazgató kartárs!; Szervusz, Lantos elvtárs!;* emellett tegező viszonyban is előfordulnak a napszaknak megfelelő és a távozáskor szokásos fő köszönésmódok. Bizonyos körökben, például művészek közt, a nőktől átvett, bizalmas *Csókollak!* is járja férfiak kölcsönös üdvözléseként.

Sajátos szerepköre alakult ki az elavult, szolgai *Alázatos tiszteletem*-ből (túlzó formája: *Legalázatosabb tiszteletem!)* rövidült s az utóbbi időben ismét sűrűn hallható *Tiszteletem!* köszönésnek. Főképp fiatalabb férfiak használják idősebb és tekintélyesebb ismerősük üdvözlésére, *(Tiszteletem, professzor úr!)*, olyankor is, ha az idősebb tegezi a fiatalabbat, ez azonban bizonytalan afelől, hogy visszategezheti-e őt *(Tiszteletem, Laci bátyám!);* továbbá néha kölcsönös tegező (sőt baráti) viszony esetén a fiatalabb részéről az őszinte megbecsülés jeleként (egyszersmind a pajtáskodás látszatának kerülésére) *Szervusz!* köszönés helyett vagy vele együtt. Végül használatos még magázó viszonyban lévők közt is, korkülönbségre való tekintet nélkül, ha az alárendelt (vagy ilyen helyzetű) személy a tekintélyesebb társadalmi állású férfi iránt — olykor valamely okból lekötelezve — megkülönböztetett tiszteletét akarja kifejezni; pl.: *Tiszteletem, főorvos úr!; Tiszteletem, Hegyesy úr!*

2. Férfiak köszönése nőknek, városon

Magázó viszonyban — azonos társadalmi körben vagy fölfelé — leginkább a *Kezét csókolom!* [kissé népies, pongyolább alakban: *Kezit csókolom!*] használatos (lásd részletesen ott). Talán az egész világon, Európában pedig kétségtelenül egyedülálló jelenség, hogy nálunk a férfiak másképp köszönnek a nőknek, mint egymásnak. Ezt a köszönési formát a korszerűtlenségén kívül főként azért kifogásolhatjuk, mert lefelé általában nem járja, s így társadalmi megkülönböztetést fejezhet ki. Ebből fakadó antidemokratikus tartalma miatt több évtizede megmegújuló küzdelem folyik használata ellen. Ám kevés sikerrel, egyebek közt azért, mert a más nyelvekben mindenkire alkalmazható napszakos (ill. távozáskor szokásos) köszönések nem számítanak elég udvariasnak, szívélyesnek és tiszteletadónak, s így a *Kezét csókolom*-ot nem sikerült megfelelő formával helyettesíteni. Másrészt, minthogy az illendőség

hagyományos szabályai (városon) a gyermekektől megkívánják, hogy a felnőtteknek a gyermeki tiszteletet kifejező *Kezét csókolom*-mal köszönjenek, ezt a szokást a nőkre vonatkozóan a gyermekkorból kinőve is megtartják, s ezáltal a *Kezét csókolom!* „újratermelődése", folytonossága a felnövekvő nemzedék körében „biztosítva van".

Tegező viszonyban a férfiak is legtöbbnyire *Szervusz*-szal (és változataival) köszönnek a nőknek; ez az a pont, ahol megtörik a *Kezét csókolom!* általános szokása. A tegeződésnek különösen a fiatalabb korosztályok körében való egyre növekvő terjedésével ugyanis a *Kezét csókolom!* használata erősen háttérbe szorul, legalábbis e körben. A tisztelet kifejezésére azonban, főképp az idősebb férfiak, tegező viszonyban is élnek a *Kezét csókolom*-mal, ill. ennek *Kezedet csókolom!*, *Csókolom a kezedet!* tegező változatával.

3. Nők köszönése egymásnak, városon

Magázó viszonyban lévő nők általában a napszakos és a búcsúzáskor szokásos köszönésekkel élnek. A férfiak által használt egyéb köszönések közül csak a *Kezét* (v. *Kezit) csókolom!* járja még, de igen ritkán és egyre szűkülő körben. Nő *Kezét csókolom*-mal ma már csak az édesanyjának és idősebb nőrokonainak köszön, valamint fiatal lányok köszönnek így ugyancsak idősebb (ismerős) nőknek. Szórványosan előfordul még nagy társadalmi különbség esetén az egykori szolgai alárendeltség beidegződéséül, ill. maradványaként, hogy (háztartási) alkalmazottak (bejárónők, takarítónők) így köszönnek a „nagyságos asszony"-nak. Köszönési tanácstalanságból alakult ki az utóbbi két évtized során a *Kezét csókolom!* alárendeltségét megszüntető, a napszakos köszönésnél szívélyesebb, bizalmasabb, de olykor bizalmaskodó, nyegle üdvözlési forma, a *Csókolom!* (lásd ott). A felszabadulás előtt még eléggé divatozó, gyermeknyelvi eredetű *Pá!* köszönés ma már ritka. Ismerős, de nem túlságosan bizalmas vagy szívélyes viszonyban lévő nők használják egymás között; lefelé pedig helyenként ezzel fogadják a női munkaadók, főnökök fiatalabb nőalkalmazottaiknak, munkatársaiknak, valamint idősebb nők náluk sokkal fiatalabb lány- vagy asszonyismerőseiknek a köszönését, rendszerint valamilyen megszólítás kíséretében, pl. *Pá, Erzsikém!*; *Pá, drágám!*; *Pá, szívecském!*

Tegező viszonyban leginkább a *Szervusz!* és változatai járják nők között is. A nagyobb tisztelet kifejezésére azonban — idősebb nőrokonokkal vagy hasonló nőismerősökkel szemben — használatos a *Kezét csókolom!*, ill. ennek tegező változata is. Elég gyakori a bizalmasabb *Csókollak!* forma is, bár a *drágám* vagy *édesem* megszólítással kísérve, sajátságos módon, a nem túlzottan szívélyes kapcsolat kifejezője, ill. újabban tréfás hangulattal párosult. Használatos még fiatalabb nők

körében (telefon)búcsúzásként a bizalmas *Puszillak!*, *Puszi (-puszi)!*, valamint (jobbára) távozáskor a tréfás jellegű *Puszi neked!*, *Pá neked!* köszönés is.

4. Nők köszönése férfiaknak, városon

A nőknek férfiakhoz intézett köszönési formái lényegében megegyeznek azokkal, amelyeket a nők egymás között használnak. Magázó viszonyban tehát főként a napszakos és a távozáskor szokásos köszönések járják, tegező viszonyban pedig a *Szervusz!* és változatai. Ritkábban, de előfordul még a *Kezét csókolom!* is (fiatalabb) nőknek édesapjukhoz vagy idős, tekintélyes férfirokonukhoz szóló köszönéseként. Nők újabban a *Csókolom*-ot is használják férfiak üdvözlésére, amely azonban közelebbi kapcsolat híján igen fonákul hat. A *Csókollak!* használata a tegező viszonyban valamelyest bizalmasabb kapcsolatra is mutat. Fiatal nők a bizalmas vagy tréfás jellegű *Puszi!* köszönéssel is élnek, főként búcsúzóul. A *Pá!* férfiaknak szóló köszönésként ma már elavult, legfeljebb tréfás jelleggel járja: *Pá, drágám!*; *Pá magának!*; *Pá neked!*

5. Férfiak és nők köszönése vidéken (falun)

A vidéki, különösen a falusi lakosság köszönésmódja lényegbevágóan különbözik a városiétól. A parasztság ugyanis a köszönésben nem ismerte a nemek szerint való megkülönböztetést, falun tehát eredetileg nincsenek külön férfi és külön női köszönésformák. Ellenben következetesen érvényesíti az érkezés és a távozás szempontját, tekintetbe veszi a napszakot. A parasztság köszönési gyakorlata egységesebb, egyszersmind változatosabb, mint a városi lakosságé.

Érkező köszönésül legáltalánosabb a napszakos köszönés: *Jó reggelt!*; *Jó napot!*; *Jó estét (kívánok)!*, kedélyes változatban fordított szórenddel: *Kívánok jó reggelt (napot, estét)!* Ezeknek vallási eredetű, hosszabb formái is elég általánosak még: *Jó reggelt adjon Isten!*, ill. *Adjon Isten jó estét!*, vagy csak: *Adjon Isten!* Mindkét fajtának gyakoriak a rövidített változatai, egyfelől a köszönés elejét elnyelve a *Jó napot (kívánok)*-ból: *Pot (kívánok)!*, a *Jó estét (kívánok)*-ból: *Stét (kívánok)!*, másfelől az *Adjon Isten* [aggyon isten]-ből az [agyon isten] és az [aggyisten], sőt [sten] ejtésrövidülések. A teljesebb alakokat fogadó köszönés rendszerint nem az üdvözlés ismétlése, hanem csak részleges viszonzása, tehát például a *Jó napot adjon Isten*-re vagy csak *Jó napot!*, vagy csak *Adjon Isten!* a válasz. A parasztember fogadó köszönésül, a szívélyesség nagyobb kifejezésére használja vendég érkezéskor az *Isten hozta (hozott)!*, ill. *Hozta (Hozott) Isten!* formákat is.

Távozó köszönésül egyfelől a vallásos eredetű *Isten vele (veled)!*, *Isten áldja (áldjon)!*; *Áldja Isten!*, ritkábban: *Istennek ajún-*

lom!; Áldja meg az én Istenem!; Segélje(n) meg az Isten!, ill. az üdvözölt személyek többes számára utaló *Isten velük (veletek)!* járja, másfelől az egyéb jókívánságot kifejező *Minden jót!; Erőt, egészséget!; Jó egészséget!; Sok szerencsét!; Járjon szerencsével!* stb. A napszakos köszönések távozáskor a parasztság körében nem fordulnak elő, kivéve a napszakra is utaló *Jó éjszakát (kívánok)!* búcsúzást, mégpedig kibővített *Nyugodalmas jó éjszakát!* és hangalakilag rövidült [jóccakát], [jócakát], [cakát] (*kívánok*) változataival együtt. A *Viszontlátásra!* régebben egyáltalán nem volt használatos falun, ma — városi hatásra — olykor előfordul, de csak teljes — és többnyire névelős — alakjában. A felsorolt köszönésformák önmagukban is elég udvariasnak számítanak, a nagyobb szívélyesség kifejezésére azonban megszólítással együtt használatosak, pl.: *Adj Isten, sógor!; Isten hozta, édesanyám!; Jó estét, ángyom!; Áldja Isten, Mári néném!*

Minthogy a nemek megkülönböztetésének eredetileg nincs szerepe a parasztság köszönési formáiban, a *Kezét csókolom!* régebben nem volt szokásos a parasztok között, újabban azonban köznyelvi és városi hatásra erősen terjed, főként a fiatalabbak körében, különösen a szülőkhöz, rokonokhoz, értelmiségi nőkhöz intézett köszönésben. Emellett a magázó és a tegező viszonynak sincs nagy szerepe a paraszti köszönésekben; csak alig néhány olyan forma van, amelyben ez kifejeződhet: *Isten hozta* v. *hozott!; Isten vele* v. *veled!; Isten velünk* v. *veletek!* A *Szervusz!* azonban falun is él, különféle népies formáiban (lásd ott) egyenrangúak, de inkább férfiak, mint nők között, továbbá lefelé, egyoldalú tegezés esetén a fiatalabbakhoz intézve. De használata ritkább, mint városon.

Sajátosan falusi forma a köszönéspótló üdvözlés. Futólagos találkozáskor a falusiak köszönés helyett gyakran egy-egy — az alkalmi helyzetre utaló — mondatot váltanak egymással. Illyés Gyula tanúsága szerint a pusztaiak — de érvényes ez a falusiakra is! —, ha köszöntik egymást, „nem kívánságot, hanem rögtön valami tárgyilagos megállapítást közölnek. »*Hűssel járunk*« — mondják kora reggel, amire a felelet az, hogy »*Hűssel*«. Aki kapával közeledik, annak ilyesmi jár ki: »*Elfogyott?*«, »*Maradt még?*« vagy: »*Sok van hátra?*« Amire a válasz . . . az, hogy »*Maradt . . .*«" (Puszták népe). Szívélyesebben ilyenkor is megszólítással zárul a rövid párbeszéd: „— Hát *te, Mari?* — Bent voltam Egerszegen, *Kari bácsi.*" — Használatosak ezenkívül még az egyházi köszönések is, főként a pappal való találkozáskor; ezekre lásd a 7. pontot.

6. Gyermekköszönések

A gyermekek egymásnak — városon és falun egyaránt — *Szervusz*-szal és változataival köszönnek, s ezt a serdülő- és ifjúkor éveiben is — fiúk és lányok egyaránt — megtartják. E szokást erősíti a fiatalok körében

mind általánosabb — megkülönböztetés nélküli, ismeretlenek közt is természetesnek tekintett — tegeződés. E régi kötöttségektől felszabadult nemzedék alakítja ki majd talán az új, valóban demokratikus köszönési formákat.

A felnőtteknek köszönve a gyermekek egyre általánosabban a *Kezét csókolom*-ot és változatait használják. Ennek terjedését az óvodában és az általános iskolában a napszakos üdvözlésre való szoktatás sem tudja megakadályozni. Annyira nem, hogy újabban — főként *Csókolom!* változatban — a falusi gyermekek szájából is hallható. Ugyanakkor a városi gyermekek körében kezd tért hódítani a szülőkkel (sőt nagyszülőkkel és más közeli rokonokkal) való viszonyban az udvariasnak éppen nem mondható *Szia!* vagy *Csao!* köszönés.

A gyermekköszönések körébe tartozik még az indulatszó jellegű *Pá!*, ill. az ikerített alakú *Pá-pá!* szócska, amelyet kisgyermekek nyelvfejlődésük kezdeti szakaszában, az ún. gügyögő korszakban — életük első köszönési formájaként — a felnőttektől indíttatva ismételgetnek búcsúzásul, s amelyet rendszerint kifejező mozgással is — jobb kezükkel ismételten búcsút intve — kísérnek.

7. Szervezeti köszönések

A felsoroltakon felül él még néhány szervezeti köszönésforma is nyelvünkben. Közülük az egyházi köszönések a legrégibbek. A katolikusoknál (a 18. sz. első felétől) a *Dicsértessék (a Jézus Krisztus)!* a *Mindörökké (ámen)!* válasszal — zártabb egyházi körökben, például rendházakban, egyházi iskolákban ennek latin eredetije, a *Laudetur (Jesus Christus)!* a válaszul adott *In aeternum (amen)*-nel is — előfordul; manapság azonban a hívők is csak papjukat köszöntve használják, városon pedig maguk a papok kezdeményezik a polgári köszönésformákat. Reformátusoknál járja még az *Áldás, békesség!* — Ugyancsak meglehetősen régi a bányászok *Jó szerencsét!* (régebbi németes alakjában *Szerencse fel!)* köszönése. — A népi eredetű *Erőt, egészséget!* a felszabadulás után a fegyveres testületek sajátos köszönésformájává vált, s többnyire a (rendfokozat szerinti) megszólítással együtt használatos, pl.: *Erőt, egészséget, hadnagy elvtárs!* — Az *Erőt, egészséget!* szervezeti köszönésként járja a sportolók között is, ennek tréfás alakja, az *Erő, izom!* a sportolókon kívül is használatos, főként fiatalabbak körében. Az úttörők köszönése, az *Előre!* az 1848-as honvédek harci jelszavából való. — Végül kialakultak jelszószerű köszönésformák némely pártban is: a szociáldemokraták a *Barátság!*, a kommunisták a *Szabadság!* szóval köszöntek egymásnak. Ez utóbbi a felszabadulás után előbb pártköszönésként kezdett terjedni, majd az ötvenes évek elején általános hivatalos köszönéssé vált. 1956-tól kezdve azonban nemcsak a hivatalos érintkezésből, hanem a pártéletből

is kikopott, mert maguk a párttagok merevnek és formálisnak érezték. Ma legfeljebb kedélyes, tréfás használata tartja fönn emlékét.

8. Távollévők közvetett üdvözlése

A távollévő ismerősöknek, rokonoknak szóló üdvözletküldésnek a felszabadulás előtt divatozó bonyolult formái erősen leegyszerűsödtek. Napjainkban általában csak *üdvözlünk* valakit (esetleg *üdvözletünk átadását kérjük* v. *üdvözletünket küldjük* valakinek, vagy *csókolunk* valakit (illetőleg *csókjainkat küldjük* valakinek), vagy egyéb jókívánságunkat fejezzük ki, pl.: *A legjobbakat kívánjuk az egész családnak!; Gyógyulást kívánok a nagymamának!; Jó egészséget kívánok édesapádnak!* stb. A régebbi, nagyobb tiszteletet kifejező közvetett üdvözlések közül városon él férfiak részéről az idősebb vagy tekintélyesebb férfi ismerős számára küldött tisztelet kifejezése (pl.: *Add át tiszteletemet édesapádnak!*) és a nőismerősöknek, rendszerint az illető feleségének vagy édesanyjának szóló kézcsók (pl.: *Kézcsókom küldöm feleségednek!; Adja át kézcsókomat édesanyjának!*). Az ún. „régi vágású" férfiak újra életre keltették az egyébként erősen elavult és kiveszőben lévő *Kézcsókom a nagyságos asszonynak!*-féle formát. A közvetett üdvözlésekben használjunk udvarias és főként szívélyes kifejezéseket, de kerüljük a bonyolult és túlzottan udvariaskodó — korszerűtlen — formákat!

L. még: *agyő — adieu* | *ajánlom magam(at)!* | *alászolgája, alázatos szolgája* | *csau — csao* | *csókolom!* | *halló!* | *Isten hozott!, Isten veled* | *kezét csókolom* | levelezési formulák | magázás — önözés — tegezés | megszólítás és formái | *szerencse fel!* | *szervusz* és változatai | társalgási formák | *viszonthallásra!* | *viszontlátásra!*

IRODALOM: Ladó: Nyr. 1958 : 422—30; Sinor: JtStil. 545—52; Sébestyén: Buktatók 108—9; Éder: NyünkVil. 326—9; Guszkova: MNy. 1978 : 303—16; uő: Nyr. 1978 : 179—80. É. Z.

köszön — köszönt

A két ige etimológiailag azonos eredetű, jelentéseik azonban szétágaznak. Csupán 'üdvözöl' értelmük közös, más-más vonzattal, tehát lehet *köszönni vkinek* vagy *köszönteni vkit*. A többi jelentésükben különböznek egymástól. A *köszön* ezt jelenti még: háláját nyilvánítja (pl. *(meg)köszön vmit vkinek)*. A *köszönt* jelentése: valamely alkalommal (jókívánságait kifejezve) üdvözöl vagy üdvözöltet (pl. *(fel)köszönt vkit)*, továbbá: valamely időszak, helyzet kezdődik (pl. *szabadság köszönt vkire)*.

-köteles utótagú összetételek

A nyelvújítás korában németből fordították őket. Közülük az ismertebbek: *adóköteles, díj-, had-, iskola-, katona-, sor-, tan-, vámköteles.* Régebbi nyelvvédőink sokszor hibáztatták őket, de a helyettük ajánlott *adóra köteles* stb. kifejezések nem tudták kiszorítani a kifogásolt változatokat. Mai nyelvrendszerünkben ez az összetételtípus meghonosodott, elfogadottá vált.

L. még: határozós összetételek 1.

Irodalom: Kovalovszky: NyFK. 170—1; B. Lőrinczy: MMNyR. 1 : 442; Fábián: Nyelvh.[3] 146—7.

köt- előtagú összetételek

A nyelvújítás idején keletkeztek német tükörfordításként. Ma is él a jogi nyelvben a *kötbér*, az orvosi nyelvben a *kötszer*, az iparban a *kötszövő* és a *kötszövött* szó. (*A kötszövött* helyett gyakori a teljesebb *kötöttszövött* forma is.) Ezek meghonosodtak ebben az alakban. A *kötlevél* mai neve azonban *adásvételi szerződés*. A *köthártya, kötjel, kötszó, kötszövet* pedig — főleg a régebbi és akkor még időszerű, jogos hibáztatások következtében — kiszorult a használatból. Helyettük ma a teljesebb és a nyelvünk hagyományaihoz jobban igazodó *kötőhártya, kötőjel, kötőszó, kötőszövet* járja.

L. még: jelzős összetételek 1.

Irodalom: Volf: Nyr. 1873 : 365; Lauka: Nyr. 1875 : 131; Babics: Nyr. 1875 : 406; Fialowski: Nyr. 1878 : 75; Szerk.: Nyr. 1879 : 133; Barts: Nyr. 1885 : 121. L. J.

kötöde

Mindkét *ö* rövid, akárcsak ebben: *öntöde*, vagy az *o* ilyenekben: *iroda, mosoda*. Más a *bölcső*-ből származó *bölcsőde*.

kötőhangzó-váltakozások L. tő- és kötőhangzó-váltakozások

kötőjel L. földrajzi nevek írása | írásjelek 10. | mozgószabály | összetett szó 3. | tulajdonnevek írása | tulajdonnévi előtagú összetételek

kötőszó és utalószó megfelelése

Az értelmes gondolkodást tükröző helyes mondatszerkesztésben többnyire szembetűnő logikai összhang van a főmondatban levő utalószó és a hozzátartozó mellékmondat kötőszava közt. Pl.: úgy táncolsz, *ahogy* ő fütyül; *Ahol* nincs, ott ne keress!; akkor szép az

erdő, *mikor* zöld (népdal). Nem szabad azonban meglepődnünk azon, hogy számtalan látszólag szabálytalan szerkesztésmód is él. Pl.: a z a jó, *ha* mind így gondolkodunk; o l y a n t kérek, *amely* bírja a meleget; *ahonnan* te jössz, o d a én nem mehetek. Az ilyen szerkezeteket laikus nyelvművelők többnyire helytelenítik, holott csak a felületes megítélés alapján látszanak hibásnak. A logikai összhang valójában megvan bennük. Sajnos, a különféle nyelvrétegekben — a szaknyelvekben, a szónoki beszédekben, a sajtónyelvben stb. — bőségesen akadunk olyan mondatokra is, amelyekből teljesen hiányzik a kötőszó és az utalószó összhangja. Pl.: „Minden ember mérje fel saját munkáját, és *ahol* javítani tud, a z o n javítson." (A helyes szembeállítás vagy *amin* — a z o n, vagy *ahol* — o t t.) „Vannak o l y a n munkadarabok, *ahol* a mikrométerrel való mérés nem lehetséges." (Pontosabban: O l y a n — *amilyeneknél* v. *amelyeknél* v. *amelyek esetében.)*

L. még: alárendelt mondat | *ha* | kötőszók | mellérendelt mondat II. | utalószó

Irodalom: Tompa: MMNyR. 2 : 340; Grétsy: SzaknyKal. 206—8.

G. L.—T. J.

k ö t ő s z ó h a l m o z á s L. kötőszók összekapcsolása | stilisztikai formák, képletek 1—2.

k ö t ő s z ó k

1. A kötőszók az összetartozó m o n d a t r é s z e k, ill. t a g m o n d a t o k p o n t o s a b b v i s z o n y á t k i f e j e z ő szók. Például a *mint* kötőszó a következő mondatban az állapothatározó kapcsoló eleme: *A pénzügyminiszter mint a beteg igazságügy-miniszter helyettese tudomásul veszi a határozatot.* Emitt a hasonlító módhatározói mellékmondaté: *Úgy dolgozol, mint aki közömbös az ügy iránt.*

Az e g y e s kötőszó a két összefűzött egység közt csak egyszer van kitéve; a p á r o s n a k ellenben az egyik tagja az első, a második tagja a második egységben fordul elő. Az előző *mint* tehát egyes kötőszó; az alábbi *mind . . ., mind* pedig páros: *Mind* a fiú, *mind* a leány igent intett. — Egynél több kötőszó is alkothat egységet, kivált a mellérendelés eseteiben: *vagy pedig ; de azért ; és mégis ;* stb.

Gyakran használunk kötőszóként olyan határozószókat is, amelyeknek régebben nem volt ilyen szerepük, például korunkban az idegen hatástól sem mentes *ugyanakkor*-t szembeállító kötőszóként: Munkája nem sokat javult, *ugyanakkor* [értsd: *ellenben* v. *hanem]* az igényei nagyon megnőttek.

Külön csoport a kötőszók között a vonatkozó névmásoké és a vonatkozó névmási határozószóké (*aki, amilyen, amennyi* stb., *ahol, amikor, ahogyan* stb.): ezek rendesen mellékmondati kötőszóul használatosak, de ebben a minőségükben is megtartják szabályos vonatkozó névmási, ill. határozószói szófajiságukat, s a mellékmondatba ezért — a többi kötőszótól eltérően — szerves mondatrészként illeszkednek be. Nyelvhelyességi kérdéseiket lásd a különféle kötőszóknál.

2. Stilisztikai tekintetben egyrészt feltűnő kerülésük (az ún. kötőszóhiány, asyndeton), másrészt halmozott használatuk (az ún. kötőszóismétlés, ill. kötőszóhalmozás, polysyndeton) szokott hatásos eszköz lenni. — L. még: stilisztikai formák, képletek 1—2.

Nagy megelevenítő és tömörítő erejük van teljes mondatként is. — L. kötőszó mint önálló mondat.

L. még: alárendelt mondat | értelmező II. 2. | kapcsolatos kötőszók | kötőszó és utalószó megfelelése | kötőszók összekapcsolása | kötőszók sorrendi helye | megengedő kötőszók | mellérendelt mondat II. | vonatkozó mellékmondat más tagmondat értékében

Irodalom: Imre Samu: MMNyR. 1 : 287—91; Tompa: uo. 2 : 16, 342—4; B. Lőrinczy: uo. 367—8; Grétsy: SzaknyKal. 206—8; Tompa: AnyOlv. 131—43; HivKve² 189—93. T. J.

kötőszók hangsúlya L. *ha* 2. | hangsúly 4. | *is* I. | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. 1. A) f), B) 1. j), e), II. 2. a)

kötőszók összekapcsolása

Különösen a mellérendelő kötőszók (kötőszói szerepű határozószók) körében gyakori jelenség.

Egyrészt ugyanis a rokon szerepű kötőszók együttesen nagyobb nyomatékkal fejezhetik ki az összekapcsolt tagok viszonyát. Ezért terjedt el például a kapcsolatos *és aztán ; és továbbá ; sőt (még) . . . is ;* az ellentétes *de mégis* (v. *mégse) ; mégis mindamellett ; mindamellett azonban ;* a választó *vagy akár ;* a következtető *azért tehát ; ennélfogva tehát ; így tehát.* — Másrészt eltérő szerepű kötőszók összekapcsolásával alkalmilag több egyidejűleg meglevő összefüggésre is utalhatunk: *és mégis ; és így ; vagy pedig ; meg így ; vagyis tehát ; mind pedig ;* stb.

A kötőszókban való ilyen bővelkedésnek és összekapcsolódásuk ilyen lehetőségének azonban sok veszélye is akad. Egyrészt hosszadalmassá, körülményeskedővé teheti stílusunkat (vö. *De azért mégis mindamellett tudja, hogy)*, másrészt egy idő múlva gépiesen összefűzhetünk azonos értékű kötőszókat is, és ez már szófecsérlésre, sőt logikai zavarra

vezethet: *és . . . pedig; de azonban; de ellenben; de sőt; vagyis szóval; azaz nevezetesen;* stb. (Helyesen, választékos stílusban vagy *és* kerül két ilyen tag közé, vagy *pedig;* s a továbbiak helyett is egyszeres kötőszó áll.) Amellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy az ügyetlen fogalmazók egy-egy kötőszót csak efféle beszédtöltelékként, henyén ismételgessenek. Ma főleg az *és*, a *pedig*, a *szóval* meg a *vagyis* fordul elő így!

A mellékmondati kötőszók közül leginkább a megengedők összekapcsolása ismeretes: *ámbár ugyan; jóllehet ugyan.* A *hogy* némelyik alá- vagy mellérendelő kötőszóval szintén együtt járhat vagy összetett szóvá válhat: *azazhogy, mivelhogy, merthogy; vagyis hogy.* De például más a *hogyha*, mint a *hogy ha*, s az összetett kötőszók és ilyen szerepű határozószók közül jó néhány használatos egymás melletti két kötőszóként is (pl.: *mintha — mint ha, hanemha* 'hacsaknem' — *hanem ha).*

L. még: körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók | kötőszók sorrendi helye 5. | mellérendelt mondat II. 3. | *mintha — mint ha* | *minthogy — mint hogy* | *minthogyha — mint hogyha* | nyelvművelő babonák 2. d)

IRODALOM: Nagy J. B.: IskNym. 336; Sebestyén: Buktatók 92—3.

T. J.

kötőszók sorrendi helye

1. A legtöbb kötőszó szabályosan a tagmondat (mellékmondat) élén áll.

2. a) A kapcsolatos kötőszók közül állandó kivétel az *is:* ezzel sohasem kezdhetünk tagmondatot! — A hangsúlyos kötőszói szerepű *szintén* nem ilyen kötött helyzetű. Mondatot is kezdhet, ha nincs előtte alany vagy más előkészítő mondatrész. Pl.: Beszéltem a barátoddal; *szintén* ez a véleménye. Általában úgy helyezkedik el a mondatban, mint más főhangsúlyos, összefoglaló szórenddel álló mondatrész; tehát az egyenes szórendű állítmány előtt: a sógorom *szintén visszajött.*

b) A *pedig* nagyobb ellentétet — és gyakran megengedést — fejez ki, ha tagmondatot kezd: nem szólt semmit, *pedig* nehezére esett a hallgatás. Ha a második helyen áll, az állítmány fogalmi tartalmától függően jelölhet szembeállítást: *ő* dolgozik, *te pedig* henyélsz. Egyébként nem mindig fejez ki ellentétet: ő takarít, *te pedig segítesz neki.* Hasonlóképpen kettős jelentésű és szerepű a *meg* kötőszó a második szórendi helyen, a mondatbeli viszonyoktól függően.

c) Nem fejez ki ilyen jelentéskülönbséget az *azonban, ellenben, viszont* sorrendi helye. Az *azonban* inkább a második helyre kerül, pl.: egy ideig hallgatott, *egy kis idő múlva azonban* megszólalt. Az *ellenben, viszont,* továbbá a *mégis, mindamellett, mindazáltal* egyaránt állhat a mondat, tagmondat élén vagy második helyén.

A következtető *tehát* is állhat az első vagy a második helyen. Pl.: tavaly 80 forintot, az idén 70-et, *összesen tehát* [vagy: *tehát összesen*] 150 forintot fizetett. Mindkét szórend egyaránt jó!

A magyarázó kötőszók közül inkább a második helyre kívánkozik az *ugyanis*, a *tudniillik*. A hangsúlyos *úgyis*, *úgyse*, *úgysem* egyaránt kerülhet az első vagy a második helyre, de akár hátrább is: Pl.: *Budapesten most úgysem* lehet sízni.

d) A megengedő, megszorító *ugyan* állhat a tagmondat második helyén, de hátrább is pl.: *én ugyan* nem láttam, de hallottam. Vagy: *én nem láttam ugyan*, de hallottam. Néha az első helyen: *ugyan* még nem láttam, de tudok róla. Előzmény utáni tagmondat élén kissé más a jelentése: az előző kijelentés részleges tagadását, visszavonását jelenti. Pl.: *Hagyd itt a könyvet; ugyan vidd el*, nem bánom!

3. A többi kötőszó és az általános értelmű főnévi vonatkozó névmás csak kivételesen kerülhet hátrább az előbeszéd pongyolább szerkesztésében. A régebbi, kevésbé kötött szórendet azonban a költők is gyakran használják. „Balsors *akit* régen tép, Hozz rá víg esztendőt" (Kölcsey: Hymnus); „Szived annak forrása, bennem *ami* jó van" (Petőfi: Dicsérsz, kedves); „Kard *ha* csörren, vér *ha* csobban, csak az ember vétkes abban" (Babits: Zsoltár gyermekhangra). A szabatos prózában kerüljük az ilyen szórendet: A leckéd *ha* elkészült, gyere haza; A városból *mióta* visszatért . . . Helyesen: *Ha* elkészült a leckéd, . . .; *Amióta* visszatért a városból, . . .

4. A főnévhez tartozó jelzői, értelmezői mellékmondatot bevezető vonatkozó névmást (és a vele kezdődő mellékmondatot) lehetőleg az után a mondatrész után tegyük, amelyre vonatkozik. Hiba, ha félreértésre ad okot a nem szabatos szórend, pl.: este a munkásság *egy része* gyűlést tartott a gyár udvarán, *amelynek* bérét az igazgatóság csökkenteni akarta. Helyesen: este a gyár udvarán gyűlést tartott a munkásság *egy része*, *amelynek* . . . Állhat a vonatkozó névmás — a mellékmondattal együtt — távolabb is a főnévtől, ha nincs közben más olyan főnév, amelyre szintén vonatkozhatna, továbbá ha az utalószó világosan megjelöli, mire vonatkozik a névmás. — Bővebben lásd: mellékmondatok sorrendi helye.

5. Több kötőszó találkozása esetén a mellérendelő kötőszó csak akkor kerülhet hátrább, ha egyébként sem szükségszerű, hogy kezdje a mondatot. Pl.: *midőn tehát* (de így is jó: *tehát midőn*); *mikor azonban*; *aki pedig*. A mindig mondatkezdő kötőszók a mellékmondat kötőszavát is megelőzik: *de aki*; *hiszen ha*. De a második kötőszó elé ilyenkor sem teszünk vesszőt.

L. még: azonban | *is* III. | kötőszók | nyelvművelő babonák 2. d)

IRODALOM: Lehr: MNy. 1906 : 143; Dengl 240—1; Nagy J. B.: IskNym. 329; Deme: MMNyR. 2 : 474; uő: Nyelvh.[3] 336; Grétsy: SzaknyKal. 175—80; Nagy J. B.: Emberöltő 145—6; Grétsy: AnyKal. 178; Rónai—Kerekes 470—1, 479; Szemere: AkHTört. 254—5. E. L.

kötőszó mint önálló mondat

A kötőszó (kötőszói szerepű határozószó) önálló mondat is, tagmondat is lehet, s mint ilyen igen sokféle stilisztikai szerepet kaphat. Kifejezheti, hogy a beszélő nem tudja vagy illendőségből nem akarja kimondani a mondat többi részét: Azt mondta, *hogy* . . . Fenyegetően: Elhallgass, *vagy* [ill. *mert*] . . .*!*; Hangsúllyal, sokat sejtetve, nagyítva: Úgy berúgott, *hogy* . . . A hallgató közbeszólásaként kérdve sürgeti a beszélőt, hogy folytassa: *És? ; Mert? ; Tehát? ; Különben?* A kötőszó megismétlése még erőteljesebb nógatást éreztethet: *És? És? ; Tehát? Tehát?* Máskor egyéb módosító jelentése van: *És!* (Értsd: *Hát aztán?! Bánom is én!*). A páros *Vagy-vagy!* viszont a színvallás, a választás szükségességét fejezi ki tömören. — Persze könnyen modorossá válik a stílus, ha gyakran vagy ok nélkül él valaki ezzel a kifejezésmóddal.

L. még: hiányos szerkezetű mondat | kötőszók | stilisztikai formák, képletek 7—8.

IRODALOM: Tompa: Nyr. 1962 : 265; uő: AnyOlv. 136—40. T. J.

köt terpeszkedő kifejezésekben L. terpeszkedő kifejezések

következőleg — következőn L. *-lag, -leg* viszonyrag

következtében

Névutószerűen használva főleg az értekező próza, a hivatali és a sajtónyelv kedveli. Sokan ui. egy kissé nyomatékosabbnak, kifejezőbbnek érzik a hagyományos *-ban, -ben* ragos, *miatt* névutós vagy más hasonló, természetesebb okhatározónknál. Bár ebben eleinte főként a német *infolge* elöljáró szó hatása játszott közre, elterjedtségét ma már tényként kell elkönyvelnünk. Csak arra ügyeljünk, hogy a közvetlen hangú beszélt nyelvből ki ne szorítsa a hagyományos, egyszerűbb megfelelőket: *szívrohamban* v. *-tól* [fontoskodóbban: *szívroham következtében*] halt meg; *az eső miatt* [hivatalosabb hangnemben: *következtében*] elhalasztották a szemlét.

Legújabban még a hivatali stílusban is kezd kialakulni egy sajátos, pontosabb használat. A *következtében* inkább káros vagy kellemetlen okra utal *(a baleset következtében)*; hasznos vagy kellemes dolgokra ellenben

az *eredményeként* vagy *eredményeképp(en)* névutószerűen használt ragos főnév vonatkozik; pl.: *előléptetésének eredményeként* anyagi gondjai is megszűntek. Ez a különbségtétel azonban még nem vált általánossá, tehát nem hiba, ha az utóbbi összefüggésben szintén a *következtében* fordul elő.

L. még: *ennek következtében* | névutó 4. | okhatározó

IRODALOM: Sebestyén 144—5; HivKve² 193. T. J.

következtet határozója L. *után — múlva — múltán* 3.

következtető kötőszók L. *ennek következtében* | körülményeskedő kötőszóhasználat | kötőszók

követő emberfogás L. sportnyelv

követően

Újabban ez a ragos igenévi alakulat kezdi átvenni az *után* névutó időhatározói szerepét, különösen a hivatali, mozgalmi és a sajtónyelvben. Pl.: *ezt követően* megkoszorúzták az emlékművet; *karácsonyt követően* inkább jut erre időnk. A változatosságnak olykor csakugyan javára válik, ha nem ismételgetjük unos-untalan az *után*-t, s a *követően* alapjelentéséből ez a szerep természetesen következik is. (Akár sajátos jelentése is kifejlődhetne, például úgy, hogy a *követően* az *után*-nál szűkebb, pontosabb időviszonyt jelölne, vagyis a közvetlen rákövetkezést, a közvetlen időbeli érintkezést fejezné ki.) Mégsem szabad merő fontoskodásból mindig ezt választanunk, hiszen a hagyományosabb *után* ugyanazt jelenti: *előadás után* vacsorázni mentünk. — Az *ezt követően* sem jobb az *utána, ezután, utóbb, később* stb. szónál, s ha váltogatásul élünk is néha amazzal, ne kerüljük az utóbbiakat!

L. még: időhatározó | *megelőzően* | névutó

IRODALOM: F[erenczy]. G.: Nyr. 1969 : 365—7; Tiszamarti: ÉT. 1974 : 81; Török: NyünkVil. 229—30; Fábián: ÉA. 1979/1 : 2. T. J.

közbe — bele

A két igekötő olykor fölcserélhető ugyan anélkül, hogy mondanivalónk lényegesen megváltozna ezáltal, de szinte mindig van az ilyen módon létrejött igekötős igék között valamilyen hangulati, jelentésbeli, használati különbség. A *közbeékel(ődik), -elegyedik, -keveredik, -szúr, -vegyül* például több tárgy, dolog, személy, valamely anyag, tömeg, nagyobb egység részei közé való jut(tat)ást jelent, a *beleékel(ődik), -elegyedik* stb. pedig inkább valamely dolognak, tárgynak, anyagnak egységes tömegébe való bejut(tat)ás, behatolás kifejezője.

Lényegesen eltér egymástól a *közbeesik — beleesik; közbejön — belejön; közbelép — belelép; közbevet — belevet* igék jelentése, itt tehát sohasem cserélhető fel a két igekötő.

Jelentésárnyalataikban, felhasználhatóságukban eltérés van a kissé bizalmas *közbe-* és *be(le)avatkozik; közbe-* és *belebeszél; közbe-* és *belejátszik; közbe-* és *beleszól* ige közt. A *közbe* igekötős változat főleg hirtelen, zavaró meg- vagy félbeszakítást, ill. váratlan akadályt éreztet, a *bele-* igekötős alak pedig — többé-kevésbé átvitt értelemben — valamibe való beavatkozást, valamiben való részvételt fejez ki, ill. azt, hogy valamely körülménynek része van valamiben. Különbség továbbá az is, hogy a *bele* igekötős igékhez többnyire kapcsolódik egy *-ba, -be* ragos határozó is, a *közbe* igekötőhöz pedig nem. Pl.: valaki *beleszólt* a beszélgetésbe: de: valaki *közbeszólt.*

L. még: *be, bé — bele, belé* II. B) | *bele- (be-)* | igekötők szerepe és használata K. M.

közbevetés

I. Szerepe, stilisztikai értéke

1. Az írás vagy a beszéd folyamatát megszakító, a mondanivaló összefüggésébe lazábban vagy szorosabban beleilleszkedő közlést nevezzük így.

A különféle stílusrétegekben más-más a szerepe. A jogszabályok szövegeiben a közbevetés a félreérthetetlenséget szolgálja: részletez, ill. összefoglal. Példa a részletezésre: A területenként *(megyénként, megyei jogú városonként, a fővárosban)* kialakított keretszámokon belül a szakmunkástanulókra vonatkozó felvételi létszámterv-javaslatokat a tanácsok munkaügyi osztályai dolgozzák ki. — Példa az összefoglaló közbevetésre: A minisztériumok, a minisztériumokkal egy tekintet alá eső szervek és a városi tanácsok végrehajtó bizottságai *(tervező hatóságok)* kidolgoztatják a tervjavaslatokat. — A közbevetés utalhat olyan körülményekre, amelyeknek a figyelembevételével helyesen intézkedhetünk. Pl.: a javaslatokat — *a személyügyi csoportfőnök utasításának 3. pontjában foglaltakra való tekintettel* — jún. 30-ig kell fölterjeszteni.

A hivatali és a publicisztikai írásokban a közbevetés sokszor megszorítást tartalmaz. Pl.: kívánatos volna — *legalábbis átmenetileg* — a szocialista behozatalt ösztönözni. — Valamely körülményre való figyelemfelhívás: az ellenség — *kénytelen-kelletlen* — taktikai változtatásokat hajtott végre. — Pontosabbá tevő értelmezés közbeiktatása: egyre nagyobb méreteket ölt a két világrendszer — *a szocialista és a kapitalista világrendszer* — versenye. — Valamely állítás szemléltetése példával: a gyógyszertárakban gyors és udvarias a kiszolgálás, sőt — *mint például a*

Móricz Zsigmond téri patikában — egészségvédelmi tanácsokkal is szolgálnak.

A tudományos stílusrétegben a közbevetés gyakran egy-egy fogalom, műszó, idegen kifejezés magyarázatát adja, s ezzel a stílus világosságát szolgálja. Pl.: matematikai szempontból minden gömbalak izomorf *(egyforma)* matematikai kifejezésekkel írható fel. — A szerző vagy a szöveg szerkesztője néhol a kellő helyen figyelmeztetést sző bele mondatába az esetleges félreértés elkerülésére vagy a közlés érvényességi körének pontossá tételére. Pl.: az adat mindig valamilyen kísérlet, megfigyelés, vizsgálat . . . eredményeként adódik, s rendszerint *(de nem mindig!)* szám formájában jelenik meg. — Megtörténik, hogy a szerző egy megvilágító példát szúr közbe: előfordulhat . . . , hogy a felület két pontját összekötő egyenes szakasz a felületen van *(ilyen például a kocka valamelyik lapjának két pontját összekötő szakasz)*, s ez a megoldás kulcsa.

2. A társalgásban az árnyalásnak és az élénkítésnek, a spontán gondolat- és hangulatváltásnak a jele és kifejezője lehet a közbevetés. Pl.: no persze — *hogy könnyebb legyen a szívének* — még azt is elmondta, hogy; két hónapja — *gyorsan lekopogom* — teljesen jól érzem magam.

3. A művészi alkotásokban gyakran egy-egy mozzanat hangsúlyozására használja az író. „Fél háromkor végzett a szinkronban, aztán hazament — *haza, a pesti lakására* —, de az öreget nem találta otthon" — kezdi elbeszélését Kamondy László (Jó reggelt). A szereplők közti viszonyt is jelezheti: Aki levélben búcsúzik — *kerültem a tekintetét* —, az valóban elköszön (Fejes: Élő Klára). Gyakran az író kiegészítő magyarázatát tartalmazza. Pl.: A rossz vén mostoha ekképp gondolkodott; | Követték ezek a szók a gondolatot: | *(S nem mondhatni, hogy jó kedvvel ejtette ki)*, | »Megnézem, mit csinál? ha henyél: jaj neki!« (Petőfi: János vitéz); Márciusban azonban megint csak ott voltam a megkedvelt városban, s ha egy ideig haboztam is, hogy kiállhatok-e én még a dobogóra *(a rádióban Kútmérgező címen tartottak rólam előadást)*, a tanárszűkiben levő testület, s diákszeretet jele s elsősorban a felkeltett pedagógus-hit végül is visszavitt (Németh L.: Iskola Kakaskúton). Veres Péter a Pályamunkások című elbeszélésében az olvasók előtt kevésbé ismert fogalmakat — magyarázatul — közbevetések sorával világítja meg: „És csakugyan attól kezdve, még ha heppányért *(ez egy vasalt végű emelőrúd, evvel emelik ki a vasutat mindenestől a kavicságyból)* vagy a macskáért *(ez meg az emelőtuskó, erre fektetik a heppány vasalt végét)* küldték is, előbb körülnézett, és az arcokat kémlelte, hogy nem akarják-e megint becsapni".

4. A közbevetést írásban vagy zárójelbe, vagy gondolatjelek közé, ill. vesszők közé tesszük, a hangos beszédben pedig mélyebb hangfekvésben,

a mondat többi részénél gyorsabban szoktuk ejteni, előtte és utána kisebb szünetet tartva.

II. Nyelvhelyességi megítélése

1. A közbevetés az árnyalásnak, a személyes állásfoglalásnak, a kommentálásnak, a szemléletességnek fontos eszköze. Visszaélnünk azonban nem szabad vele! Olykor szószátyárkodó, laza, fegyelmezetlen beszéd vagy pontatlan fogalmazás jele is lehet.

Nem célravezető, ha hosszú közbevetést alkalmazunk, méghozzá a a mondatnak szorosan összetartozó részei közé ékelve. Pl.: az ábra gráfja *(ennek csomópontjai egy derékszögű koordináta-rendszer két tengelyén fekvő, egész koordinátájú pontok, élei pedig a tengelyeknek e pontokat összekötő szakaszai)* azonban azt mutatja, hogy . . . — Ilyenkor ajánlatos a közbevetésnek szánt mondanivalót külön mondatba foglalni. Hibát követünk el, ha közbevetésünk mondatszerkesztési okok miatt nem teszi egyértelművé a mondanivalót: „A populáció varianciája *(elméleti érték, paraméter)* egy jól definiált, meghatározott szám." (Ebben a mondatban nem világos, hogy a közbevetett két fogalom a variancia részfogalmai-e vagy értelmezései. A közbevetés tehát simuljon bele nyelvtanilag szabályosan a szövegbe. Példa egy jogszabály szövegéből (szögletes zárójelekben a javítás): figyelembe kell venni a tag önhibáján kívül — *betegség, szülés* [miatt] — munkában nem töltött időt.

Túlbonyolítja a mondatot a közbevetésen belüli közbevetés alkalmazása. Különösen akkor zavaró ez, ha többször fordul elő a szövegben: a fizetővendéglátó szolgálatba be nem kapcsolt helyiség *(villa, nyári lakás, szoba, hétvégi ház, kabin* stb.) bérbeadása esetében a helyiség bérbevevőjétől *(használójától)* — *az egész bérleti (használati) időre egy összegben, a bérlet (használat) kezdetétől számított 24 órán belül* — a helyiség tulajdonosa *(haszonélvezője)* szedi be a *bért*. — Zavarhatja a közbevetés a mondatösszefüggés megértését, ha a közbevetés testes és önálló szerkezetű, esetleg más tartalmú teljes mondatként ékelődik bele a szövegbe: Pl.: az ellenzéki képviselők — *s ráadásul Szegeden 1878-ban két választókörzetben is függetlenségi pártit választottak meg* — mindent megtettek, hogy a közvéleményt felvilágosítsák.

2. Vigyázzunk, hogy a közbevetett mondat vagy mondatrész (például idéző mondat, értelmező) ne szakítson meg szorosan összetartozó szerkezetet. Alany és állítmány közé vagy más, nem kötött szórendű szerkezet tagjai közé általában zavar nélkül közbevethetünk valamit. Egészen szabályos például az ilyen közbevetés: Neve, *ha van*, csak áruvédjegy (József A.: Mondd, mit érlel . . .). De nem szép, ha egyetlen szót hagyunk a közbevetett mellékmondat után: Neki köszönheti a magyar akadémia, *melynek alapításához birtokainak egy egész évi jövedelmével járult*, keletke-

zését. (Szórendi cserével jobb: Neki köszönheti keletkezését a magyar akadémia . . .) Még rosszabb, ha például a birtokos jelzőtől szakítjuk el a birtokszót. — L. még: birtokos szerkezet szórendje 6.

Az sem jó, ha a mondathangsúlyos rész és az igei állítmány közé ékelődik be egy közbevetett rész: Nem valami helyi kezdeményezés ez, hanem a *központi vezetőség*, építve erre a bizalomra, *tűzte ki célul*, hogy . . . Az ilyen közbevetést tegyük inkább hátrább, hogy a kiemelt mondatrészt mindjárt a kirekesztő szórendű állítmány kövesse: a központi vezetőség tűzte ki célul, építve erre a bizalomra, hogy . . . Ha pedig nem akarjuk az alanyt mondathangsúllyal kiemelni, eredeti helyén maradhat a közbevetés, és az állítmányt kell más szórendűvé alakítani: a központi vezetőség, építve erre a bizalomra, *kitűzte célul* (v. *célul tűzte ki*), hogy . . .

Nem mindig jó az egész közölnivalót egy mondatba sűríteni. Sután hangzik az ilyen hír már a számbeli ingadozás miatt is: *Hazánk legjobb táncospárja J. L. és J. V. — a Fővárosi Művelődési Ház táncosai — lett.* Itt a többes számú közbevetés utáni egyes számú ige bántja nyelvérzékünket. Jobb az értelmezőt a mondat végéhez kapcsolni: . . . *J. L. és J. V. lett, a Fővárosi Művelődési Ház táncosai.* A számbeli meg nem felelést feloldva: . . . *két táncosa*, vagy a közbevetés helyett mellékmondati toldással: . . . , *akik a Fővárosi Művelődési Ház táncosai.* Még szebb, ha a hírt két önálló mondattá bontjuk fel: *Hazánk legjobb táncospárja J. L. és J. V. lett. Mindketten a Fővárosi Művelődési Ház táncosai.*

L. még: birtokos szerkezet szórendje 6. | értelmező | hanglejtés I. 2. a) | idéző mondat szórendje | írásjelek és kiejtés | mellékmondatok sorrendi helye | szórend III. 1., V. 3. b) | zárt mondatszerkezetek megbontása

IRODALOM: Deme: Nyelvh.[4] 349; StilÚ. 472; Rácz: Nyr. 1970 : 157—8; Kálmán: AnyKal 149; Rónai—Kerekes 386, 481—2; Lőrincze: MN. 1974. aug. 11.; Péchy 167—9, 188, 190; Hernádi S.: Beszműv. 158—62, 254, 262—3. E. L.—Sz. A.

közé L. ejtésváltozatok 1.

közé — közéje L. határozószói személyragozás 2.

közel

1. A névutóként is használt *közel* határozószó (pl.: *közel hozzám, a faluhoz)* igen gyakori az ilyen, idegenszerűnek tekintett kifejezésekben: *közel ötven, közel ezer* stb. (A *közel negyvennyolc*-szerű forma túlságos pontokodása miatt eleve hibás: a megközelítő pontosságú mennyiségjelzés csak kerek számokkal természetes! A *közel ötszáz* típusú kifejezést nyelvmű-

velésünk sokáig azért rosszallta, mert az újabb német újságnyelv szolgai utánzását látta benne (német *nahezu fünfhundert;* vö. még a *beinahe* hasonló használatával), s a *csaknem, majdnem* módosító határozószót ajánlotta helyette. Kitűnt azonban, hogy a *közel*-nek ez a használata a latin *prope* szónak ugyanilyen szerkezeteit utánozta, s már a 16. sz. óta kimutatható a magyar írott nyelvből. Végső soron persze bármely nyelvben kialakulhat ilyen kifejezés, akár idegen hatás nélkül is. A mennyiséget, mértéket jelentő névszó előtti *közel* tehát sok száz éves a magyarban, s idegen megfelelőitől a maga helyén még bátran használhatnánk. Kétségtelen azonban, hogy az értekező és a sajtónyelv — kivált gazdasági és politikai tárgyú művekben — az unalomig gyakran él vele. Ezért a választékos, ízléses irodalmi stílus jobban kedveli a kétségkívül magyarosabb, szebb *csaknem, jóformán, mintegy, majd(nem), majdhogynem, szinte* stb. megfelelőket. Papírszaga és elkoptatottsága miatt a közvetlen hangú társalgásba különben sem illik.

2. Az irodalmi és a köznyelvben már meghonosodott a *közel visz (hoz)* szerkezetnek 'megértet, megvilágít' jelentése (vö. a német *jemandem etwas nahebringen* kifejezéssel). Hagyományosabb megfelelői még: *megfoghatóvá tesz, beláttat.* Más árnyalatban: *céloz (rá), sejtet* stb.

A *közel sem* határozói kifejezés ellenben a nyelvművelő szakirodalom hagyományos felfogása szerint magyarosabb — de voltaképpen nem a legszerencsésebb — szinonimája a talán német hatásra elterjedt *távolról sem* s a még idegenszerűbb *messze nem* kifejezésnek (ez *közel sincs* olyan tartós; magyarosabban, természetesebben: *korántsincs).*

3. A *közel* felsőfokának a hivatali nyelvben burjánzott el egy helytelen alkalmazása: *a legközelebb szólott elvtárs.* Helyesen: *a következő* v. *az utána* (v. *később, nemsokára) felszólaló elvtárs.*

A *legközelebb* időhatározószó mai értelme: a legközelebbi alkalommal, a közeli jövőben, hamarosan. Régebben a múltra is vonatkoztatták: *legközelebb* tavaly találkoztunk. Ez a használata elavult, helyette a *legutóbb, nemrég* határozószóval élünk.

L. még: *körül | körülbelül — körülbelől | messze | távolról sem*

IRODALOM: Simonyi: HMagy.[3]; Tompa: MNy. 1957 : 250—3; Péchy 88; Tompa: AnyOlv. 151—4. K. M.—Sz. L.—T. J.

közelebb — közelébb L. *-bb (-b)* fokjel 4. | határozószók fokozása

közeleg — közelg L. tő- és kötőhangzó-váltakozások I. B) 4.

közel- előtagú összetételek fokozása L. kételemű kifejezések fokozása 2.

közéleti nyelv L. előadói nyelv

közellát, közellátás

A *közellát* a lakosság élelmezéséről való hatóságilag szervezett gondoskodást jelentő *közellátás*-ból elvont összetett ige. Ritka, hivataloskodó hangulatú, sikerületlen szó. Jobb a körülírás: *közellátással foglalkozik, a közellátást intézi.*

A *közellátás*-nak az első szótagja utáni elválasztása attól függ, milyen értelemben használjuk ezt a hangsort. *Köz-ellátás*, ha ezt jelenti: a lakosság ellátása, de: *közel-látás*, ha rövidlátás értelemben élünk vele.

L. még: szóelvonás

Irodalom: Hernádi S.: Helyesírási önképző. 1978. 343.

köz- előtagú összetett szók

Utótagja révén legtöbbjük főnév *(közbiztonság, -érdek, -erkölcs, -kegyelem, -legény, -művelődés, -rend, -tudat, -ügy* stb.). Ezek mind kifogástalanok. Az igenévi utótagú, *köz-* előtagú összetételek eredetileg elvonásként keletkeztek, később pedig analógiásan gyarapodtak. Például a *közismert* és *közkedvelt* igenevet a *közismertség*, ill. *közkedveltség* szóból vonták el, de ezek már meghonosodtak, elfogadhatók. A változatosság kedvéért azonban így is mondhatjuk őket: *ismeretes, köztudomású*, ill. *népszerű, általánosan kedvelt*. A valószínűleg a *közbecsülés*-ből, ill. a *közcsodálat*-ból elvont *közbecsült* és *közcsodált* meglehetősen ritka, szokatlan alak. Természetesebbek ezek: *megbecsült, megcsodált, általánosan becsült* v. *csodált*. A főleg állítmányi szerepben használatos, szabálytalan keletkezésű, mesterkélt *köztudott* forma nagyon elharapódzott a sajtónyelvben. Lehetőleg kerüljük, egyrészt túlzott divatja miatt, másrészt meg azért, mert még bizonytalanabbá teszi a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata dolgában amúgy is ingatag nyelvérzéket. Tehát: *köztudott* dolgok (elfogadható, de jobb így: *közismert* dolgok v. *ismeretes* dolgok); mint ez *köztudott*, ill. *köztudott*, hogy (kerülendő formák; helyesen: mint ez *köztudomású*, ill. *ismeretes* v. *tudvalevő*, hogy).

L. még: befejezett melléknévi igenév 4. | divatszók | jelzős összetételek 2. | *központ — középpont*

Irodalom: Hexendorf: AnyKal. 101; HivKve² 194.

G. L.—K. M.—L.J.

közel v. **közelről sem** L. *közel* 2. | *távolról sem*

közép ë L. *e* és *ë* hang

középen — közepén — középütt

A természetes beszéd az első és — ha a birtokost is odaértik a társalgók — a második kifejezést szokta használni, ez utóbbit gyakran névelővel: *vminek a közepén*. Ezekhez képest a *középütt* ritkább, választékosabb s főként írott nyelvi szó. Még ritkább s népiesebb a *közepett* szó 'középen' jelentésben. Pl. *közepett* a császár űl aranyos székben (ÉrtSz.: Arany).

k ö z é p f o k L. *-bb (-b)* fokjel | fokozása | mértékcsökkentő középfok

k ö z é p f o k u t á n i t a g a d á s L. *mintsem* | *semhogy*

központ L. *központ — középpont*

közért — KÖZÉRT

A budapesti Községi Élelmiszerüzem és az *ÁFOSZ* (Általános Fogyasztási Szövetkezet) összevonásából született 1948-ban a Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt. (= Részvénytársaság). Ennek *KÖZÉRT* rövidítése később mozaikszóvá vált, s mint egyik legsikerültebb alkotású, a vállalat programját ötletes, jelszószerű tömörséggel egy értelmes szóba sűrítő mozaiknevünk, a fenti vállalat neveként honosodott meg. Ma különféle *KÖZÉRT* vállalatok vannak; felügyeleti szervük a Budapesti Fővárosi Tanács Élelmiszer-kereskedelmi Irodája. Ezért a *KÖZÉRT* szót hivatalos vállalatnévként ma már nem használjuk; *KÖZÉRT vállalatok* ma a fővárosi kerületenként tagolt élelmiszerértékesítő vállalatok, az Édességbolt Vállalat, a Húselosztó Vállalat, valamint a KÖZÉRT Karbantartó és Szolgáltató Vállalat.

A KÖZÉRT fűszer- és csemegeboltjait a beszélt nyelv 1948 óta — köznévvé vált mozaikszóval — *közért*-nek nevezi. A *KÖZÉRT* többi boltja azonban nem lett *közért*, hanem *húsbolt*, *tejbolt*, *pékbolt* stb. Minthogy a 'fűszerbolt' jelentésű *közért* nem tulajdonnév, hanem köznév, természetesen kisbetűkkel írjuk. A tulajdonnévi KÖZÉRT mozaikszót gyakran *Közért*-nek írják. Ez az írásmód is helyes.

L. még: *-ÉRT* utótagú mozaikszók | mozaikszók

IRODALOM: Grétsy: Nyr. 1962 : 388—9; Ladó: AnyKal. 28.; Kovalovszky: Nyfejl. 139. L. J.

közgáz

A budapesti közgazdaságtudományi egyetemet a hallgatók, s az ő révükön pedig sokan mások is bizalmasan *Közgáz* néven emlegetik. A középiskolák, főleg technikumok hallgatóinak nyelvében pedig él a köznévi

közgáz szó. Ennek jelentései: közgazdaságtan, közgazdaságtan-óra, a közgazdaságtan tankönyve. Csak az ifjúság nyelvében és az ennek megfelelő stílusrétegben használatos.

közgazdasági nyelv L. szaknyelvek

közgazda—közgazdász

Bár a múlt század közepén keletkezett *gazdász* szó, képzésmódját tekintve, kissé elüt a típustól — a juhász vagy a nyelvész ui. a juhokkal, ill. a nyelvvel foglalkozik, a gazdász viszont nem a gazdával! —, mai nyelvünkben a *közgazdász* elterjedtebb, mint a szabályosabb *közgazda*. Szily Kálmán A magyar nyelvújítás szótárában 1908-ban ezt írta a *gazdász*-ról: „Ma már csak a gazdaságintézeti tanulók nevezik magukat *gazdászok*nak, talán azért, hogy a *jogászok*hoz hasonlítsanak." Azóta a *gazdász* — főleg a *közgazdász* összetételben — új erőre kapott, talán azért, mert a *közgazda* szó *gazda* utótagját sokan túlságosan a mezőgazdasághoz kapcsolódónak érezték. Hibásnak egyik alak sem tekinthető, de azért a *közgazda* mint foglalkozásnév jobb, ajánlhatóbb, mint a *közgazdász*. Azt azonban szintén figyelembe kell vennünk, hogy a *közgazdász* jelenthet közgazdaság-tudományi egyetemi hallgatót is, a *közgazda* viszont nem.

G. L.

közhelyek

Amikor beszélünk vagy írunk, a nyelv meglévő, örökölt szókincsét és kialakult, megszokott frazeológiai kapcsolatait használjuk. E kész, mintegy előre gyártott nyelvi elemek nélkül szinte lehetetlen volna a folyamatos kifejezés, a társadalmi érvényű közlés. A hagyományos, közkeletű formáktól eltérő egyéni, újszerű kifejezésmód aránylag ritka, s főként az irodalmi stílusra jellemző.

Az állandó és szokványos frazeológiai kapcsolatok (klisék, sablonok, frázisok) körében közhelynek tekintjük azokat a szókapcsolatokat, jelzős szerkezeteket, kifejezéseket, fordulatokat, mondatokat, elcsépelt képeket, hasonlatokat stb., amelyeket alkalmanként, bizonyos beszédhelyzetben természetes módon kínálkozó utalásul, szállóige- vagy idézetszerűen szoktunk használni. Gyakoriságuk és közismert voltuk folytán elkoptatottá, tartalmatlanná válnak, s ezért a stílus igénytelenségének hangulata fűződik hozzájuk.

A közhely fogalmát ugyan a különféle szakmunkák árnyalatokban eltérően értelmezik, de a lényege az, hogy általánosan ismert dolgot, tényt, megállapítást, igazságot fejez ki elcsépelt formában, minden eredetiség, egyéni szemlélet és íz nélkül. Ha képszerű kifejezés, idők folyamán elvesztette szemléletességét, asszociatív erejét. Sokszor a nyelv üresjáratá-

nak anyaga, töltelékelem, amely a lényegi, tartalmas mondanivalót helyettesíti, gépiesen és hatástalanul; ennélfogva a terjengősségnek, a pongyolaságnak és semmitmondásnak egyik fő forrása. A közhelyek gyakran irodalmi vagy történelmi eredetűek, mint a szállóigék, de gyakoriságuk vagy éppen halmozásuk — a szállóigékkel ellentétben erősen rontja a stílus színvonalát.

A magasabb szintű, választékos, irodalmi, művészi stílus mértékével tehát hiba a közhelyek használata, hacsak nincs sajátos szerepük (jellemzés, humor stb.). Máskülönben bizonyos stílusigénnyel nem illik leírni vagy kimondani olyan avult vagy elcsépelt, hatástalanná kopott, minden egyéni bélyeg nélküli kifejezéseket, mint pl.: *lerója a hála adóját* vkinek (= megköszön, meghálál vmit); *a távozás hímes mezejére lép* (= elmegy); *koszorús költő*; *meglátni és megszeretni pillanat műve volt; mindenért fizetni kell; torkában dobogott a szíve; ereiben megfagyott a vér; úgy szép az élet, ha zajlik; (az) ízlések és pofonok különbözők; vörös fonalként húzódik végig . . . ; aranybetűkkel írta be nevét a történelem könyvébe* v. *beírta nevét a történelem aranykönyvébe;* vagy az olyan divatos, de gyorsan értéküket vesztő szókat, mint pl.: *alapvető, döntő, komoly, látványos, rangos, rendhagyó, színpompás; biztosít, dramatizál, elvárás, hiányosság, hozzáállás, jelentkezik, nagyságrend.*

A köznyelv szempontjából azonban voltaképp alig is vannak tágabb értelemben vett közhelyek, mert mindennapi beszédünk jóformán ilyenekből áll. Hogy a köznyelvben lépten-nyomon használt (képes) kifejezéseket, szólásokat, szóláshasonlatokat, esetleges tartalmi elhomályosulásuk ellenére sem érezzük mindig közhelynek, annak az a magyarázata, hogy hagyományos voltuk, olykor népi gyökerük és természetességük bizonyos fokig megőrizte eredeti képszerűségük érzékletes és szemléletes voltából táplálkozó kifejezőerejüket. Pl.: *fehér lett, mint a fal; fontolóra vesz vmit; hegyezi a fülét; összerúgják a patkót; tudja, mitől döglik a légy; derült égből a villámcsapás; futótűzként terjedt a hír.* A választékos és az irodalmi nyelvhasználat közhelykifejezésein ellenben érzik a mesterkéltség, gyakran az idegen íz, az újsütetűség vagy a friss átvétel, az „idézet"-jelleg, ill. hogy „idegen tollakkal ékeskedik" valaki.

A közhelyek használatának, terjedésének és hatásának oka egyrészt a látszólag tetszetős, kicsiszolódott kifejezésforma kínálkozó készenléte, a könnyű, olcsó vagy humoros hatás lehetősége, a beavatottság, korszerűség látszatának csábítása, másrészt a szellemi igénytelenség és kényelmesség, a gondolat- és stílusbeli szegénység. Az önálló gondolkodásra való restséget vagy képtelenséget, az eredetiség hiányát és az utánzás ösztönét a tömegtájékoztatási eszközök állandó ráhatása különben egyre nagyobb mértékben táplálja. A tartalmatlanná koptatott, gépies formák sokszor

szószaporításszámba mennek, vagy pedig mesterkélt fordulattá, szépelgő szóvirággá élettelenednek. A készen átvett frazeológiai kapcsolatok ezért sokszor hatástalanok vagy elriasztók, ellenszenvesek. De szükségtelenek és károsak is lehetnek, mivel a rendszerint velük járó terjengősség a pongyolaságnak egyik forrása. Akár komoly, akár humoros szándékkal élünk közhelyekkel, hatásuk külsőséges, és igazában csak az általános és a nyelvi műveltség alacsonyabb fokán álló emberek közt érvényesül.

A közhelyek természetesen a társalgási, mindennapi köznyelvben a leggyakoribbak; bizonyos idő múlva elavulnak, s kikopnak a használatból (például jórészt kiszorultak ezek: *ez nekem nyolc* v. *vurst; szeretem a hajnalt; unja a banánt; szintén zenész).* Újabban elterjedt ilyen közhelykifejezések: *(Andersen meghalt) nincs mese; ez van; el van maradva egy brosúrával; itt állok megfürödve; nem az én asztalom; ha én egyszer kinyitom a számat!; a berendezés marad; igyekszik a dolgozó; csak elhalálozási sorrendben!; jobb, ha tőlem tudod meg; na lássuk, miből élünk!* (kártyázáskor); *olyan ez a kép, mintha élne.*

A közéleti, szónoki stílusban szintén szép számmal élnek e stílusrétegekre jellemző közhelyek, amelyek egyrészt szükségszerűen jelölnek bizonyos sajátos, szakmai fogalmakat és fogalomkapcsolatokat, másrészt a rossz értelemben vett szakmai bennfentesség jelei, hivalkodó példái. Ilyenek: *szerény véleményem szerint; átesik a ló túlsó oldalára; hibák és hiányosságok; állandó jelleggel; vannak még hibák; csatlakozom az előttem szólóhoz; a fürdővízzel együtt kiönti a gyereket is; csak ennyit akartam* v. *szerettem volna mondani; a tudomány mai állása szerint;* stb.

A nyelvi és stilisztikai közhelyek fertőzése és uralma ellen az egyszerű, találó, szabatos és természetes szavak, kifejezések, fordulatok használatával, a szemlélet és a nyelvi forma egyéni színével, eredetiségével védekezhetünk. De ügyeljünk arra, hogy se gépies egyszerűsítéssel ne szürkítsük, se túlzott egyénieskedéssel ne fosszuk meg természetességétől stílusunkat!

A sajtóban, az irodalomban és általában a művészetben a nyelvi, stiláris közhelyeken kívül találunk régóta ismert, elcsépelt megállapításokat, sokszor feldolgozott ötleteket, témákat, sablonos helyzeteket. Ezeket is közhelynek tekintjük, s csak a dilettáns vagy alsóbbrendű alkotások művészi igénytelensége mentheti használatukat. Nem soroljuk ide természetesen a nagy, általános igazságokat és az emberi élet, lélek és a történelem törvényszerűségeit, az „örök" közhelyeket.

L. még: állandó szókapcsolatok | előadói nyelv | hivatalos stílus | közmondások stílusértéke és használata 2. | pongyola stílus II. 5. | sajtónyelvi fordulatok, szólások | szállóigék stílusértéke és használata | szólások szerepe és stílusértéke

IRODALOM: Éri-Halász; Fónagy—Soltész; Karinthy 94, 134, 169; Szende: Szóról 88—94; Hernádi M.: KözhTerm; uő: Közhsz.; Bárczi: Nym. 66—9; O. Nagy: SzólEred.[3] 18—9. K. M.

közibénk — közénkbe L. határozószói személyragozás 4.

közigazgat

A *közigazgatás* összetett szóból elvont ige. Ma kiveszőben van, legföljebb tréfásan használják. Helyette inkább ezt mondják: *a közigazgatásban, a tanácsnál, a járásnál* stb. *dolgozik.* A *közigazgatás* szót egyébként az *államigazgatás* kifejezés a hivatalos írásbeliségben jórészt kiszorította.

L. még: igék elvonása képzős összetett főnevekből | szóelvonás

IRODALOM Dengl 129.

közismert L. *köz-* előtagú összetett szók

köz, köze, közi

A *köze* szó elé — birtokviszonyban lévén — nem teszünk kötőjelet: *a Duna—Tisza köze.* Más ez: *Csallóköz, Muraköz, Szigetköz;* utcanevekben (1954 óta különírjuk, kötőjel nélkül): *Fráter György köz; Haris köz; Pilvax köz; Pince köz.* Melléknévi származékuk írása az 1954. évi szabályozás szerint: *Duna—Tisza közi; csallóközi, muraközi, szigetközi; Fráter György közi, Haris közi, Pilvax közi, Pince közi.* Természetesen egybeírjuk az efféléket: *államközi, borközi* (állapot), *évközi, időközi, napközi, nemzetközi, pártközi* (megállapodás), *sorközi, szövegközi, tárcaközi* (bizottság) stb.

L. még: földrajzi nevek írása | *-i* képző személyragos helynevekhez 1. | utcanevek

közlekedési eszközök neve eszközhatározóként

Az utazást jelentő igék mellett a közlekedési eszköz, jármű neve eszköz- és részben valóságos módhatározóként általában magyarosabb *-n, -on, -en, -ön* ragos alakban, mint *-val, -vel* ragosan. Tehát: *autón, hajón, kocsin, repülőgépen, vonaton* (indulunk, megyünk, jövünk, utazunk). Kivált akkor helyesebb ez a szerkezet, ha a közlekedési eszköz nemére utalunk általában. Némely kapcsolatban — például ha a helyhatározói jelleg is beleérzik a kifejezésbe — nem is gondolhatunk más formára: Első *osztályon* utazunk?; háziállat nevével is: Megy a juhász *szamáron* . . . (Petőfi). Máskor azonban már — főképp egy-egy meghatározott kocsiról, repülőjáratról stb. szólva — természetesebbnek érezzük az újabban ter-

jedő, régebben sokszor megrótt *-val, -vel* ragos szerkesztést: csak az esti *busszal* jövök haza; a moszkvai *gyorssal* indulunk, de Kijevben átszállunk; Melyik *vonattal* akarsz elmenni?

L. még: eszközhatározó | *-n, -on, -en, -ön* rag 3. | *-val, -vel* rag T. J.

közlekedési nyelv L. szaknyelvek

közmondások stílusértéke és használata

1. A frazeológiai egységeknek, az állandó szókapcsolatoknak egyik jellegzetes fajtája — a szóláson és a szállóigén kívül — a közmondás. Közös vonásuk az alaki, szerkezeti kötöttség, de a közmondás mind közt a legzártabb, a leginkább állandósult, szinte kikristályosodott egység. Amazoktól megkülönbözteti az a jellemző sajátsága, hogy mindig teljes mondat, tartalma pedig valamely általános érvényű megállapítás, életigazság, tanács — a mondatnak akár eredeti, valóságos, akár átvitt értelmében. A közmondásban évszázadok, nemzedékek erkölcsi vagy élettapasztalata, életbölcsessége, véleménye fejeződik ki találó, hatásos, nyomatékos formában. Tartalmának megfelelően alakja többnyire kijelentés vagy felszólítás, ill. tiltás; az összetett mondatok közt gyakori az ellentétes, ill. a vonatkozó mellékmondatos szerkezet.

A magvas gondolatnak, erkölcsi tartalomnak ilyen megformálása, kifejezése rendszerint oktató célzatú. Hagyományos jellege folytán a közmondás sokszor elavult társadalmi és történelmi szemléletet hordoz, s ezért korszerűtlenné válhat. Pl.: *Huncut a paraszt, mihelyt egy arasz(t); Hosszú haj, rövid ész; Szegény embert (még) az ág is húzza.* Más közmondások a régebbi korok társadalmi igazságtalanságainak és keserű tapasztalatainak emlékét őrzik: *Ne szólj szám, nem fáj fejem!; Nem jó nagyurakkal egy tálból cseresznyézni!* Tartalmát és kifejezési formáját tekintve lehet a közmondás irodalmi színezetű, választékos *(Nincsen rózsa tövis nélkül)* vagy népi szemléletű, tréfás, gúnyos, ironikus *(Könnyű Katót táncba vinni!)*. Az előbbiek gyakran nemzetköziek, más népeknél is megtalálhatók, az utóbbiak inkább sajátosan nemzeti, népi jellegűek.

A közmondás gyakran érintkezik a szólással és a szállóigével, s ez néha megnehezíti, zavarja határozott elkülönítésüket. Ugyanazt az állandósult kapcsolatot általános érvénye vagy alkalmisága, egy bizonyos esetre való vonatkoztatása szerint másként minősíthetjük. Pl.: *Kibújik a szeg a zsákból* = előbb-utóbb kiderül a titkolt szándék, a leplezett való, valakinek igazi énje, természete (közmondás); *Aha, kibújt a szeg a zsákból!* = no, most végre megmutatkozott, kiderült, mi a célja (szólás). Általános érvényű igazságot, megállapítást kifejező, tömör kerekségű szállóigék

viszont a gyakori használat folytán közmondássá válhatnak, ill. annak is tekinthetők. Pl.: *A pénznek nincs szaga; Mindenkit érhet baleset.*

A közmondás többnyire a stilisztikai eszközök sűrítménye, miniatűr példázat: hatása az arányos szerkezetben, az ötletes, csattanós, tömör megfogalmazásban, a szemléletes képszerűségben, kifejezőerejében és gyakran versszerű vagy ritmusos, alliteráló vagy rímelő formájában rejlik. Pl.: *Várt lány várat nyer; Szegény ember szándékát boldog isten bírja; Egyszer hopp, másszor kopp; Étel, ital, álom: szükséges e három; Ki korán kel, aranyat lel.* E sajátságai, valamint tartalmi, alaki és hangulati változatossága s jellegzetesen magyar szemléletet és gondolkodást tükröző alkata révén a stílus hagyományosan népies árnyalásának, ízesítésének hasznos és fontos eszköze.

2. Bármennyire ékei, „virágai" is nyelvünknek a közmondások, nem mindegy, hogy hol és milyen formában élünk velük. Anélkül, hogy a hibás, nem kívánatos alkalmazásnak minden típusát felsorolnánk, megemlítünk néhányat használatuk korlátai közül.

a) A közmondás mint sajátos érzelmi, hangulati telítettségű forma főleg olyankor tölt be hasznos nyelvi szerepet, amikor használata nem áll ellentétben a szöveg- és stíluskörnyezettel. Bármilyen szemléletesek, kifejezők is az olyan közmondások, mint: *Kicsi a bors, de erős!; Olcsó húsnak híg a leve; Amit Jancsi nem tanult meg, nem tudja azt János; Üres kamarának bolond a gazdasszonya;* stb., aligha lehet helyük egy hivatalos levélben vagy egy szaktanulmányban. Más környezetben viszont — szépirodalmi műben, szónoki beszédben — kitűnően alkalmazhatók.

b) Közmondásaink között jócskán vannak olyanok is, amelyeket sem gondolati tartalmuk, sem nyelvi formájuk, kifejezőerejük alapján nem sorolhatunk a közmondáskincs értékes elemei közé. Jobbára olyan lapos, közhelyszerű igazságot tartalmazó mondások ezek, amelyeket főleg a megszokás tart életben, s amelyek azért tartják magukat igen szívósan, különösen az élőbeszédben, mert bizonyos alkalmakkor, helyzetekben gépiesen vagy kényelemből ilyeneket szokás mondani. Néhány példa: *Semmi nem megy magától!; Minden ember boldog akar lenni; Nincs az a jó, amit ne lehetne elrontani; Úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna; Van annak, aki meg nem issza; Mindig az kell, ami nincs; Az életben semmi sem egyszerű; Az a miénk, amit megeszünk; Semmi sem tart örökké; Az életben mindenért fizetni kell.* Alapjában véve nem helytelenek ezek a lapos életbölcsességet kifejező közhelyközmondások sem, de elkoptatott voltuk, kliséjellegük miatt az igényesebb nyelvhasználatban nemigen élhetünk velük.

c) Bár a közmondások nyelvi formája többé kevésbé kötött, gyakran találkozunk eltorzított, kiforgatott, két közmondásnak vagy egy köz-

mondásnak és egy szólásnak egybekombinálásából alakult változatokkal is. Ezeket az újjáalakított, átértelmezett közmondásokat többnyire tudatos törekvés: a meghökkentésnek, a humoros vagy akár művészi hatás keltésének szándéka hozza létre, s tartja olykor — ideig-óráig — életben. Felsorolunk néhány ilyen példát, s zárójelben feltüntetjük az alapformákat is: *Aki kíváncsi, hamar értesül* (. . . , hamar megöregszik); *Kicsi a bors, de drága* (. . . , de erős); *Nem mind Arany, aki költő* (Nem mind arany, ami fénylik); *Többet ésszel, mint ész nélkül* (. . . , mint erővel); *A pénz nem boldogít, ha nincs belőle elég* (A pénz nem boldogít); *Több szem többet sír* (Több szem többet lát); *Akinek nem inge, nem gallérja* (Akinek nem inge, ne vegye magára × Sem inge, sem gallérja). Szemléletes idevágó példa Baranyi Ferenc „3 + 1 magyar igazság" c. verse, amely jól mutatja, hogy a közmondások korszerűsítése, átértékelése olykor játékos költői kifejezőeszköz is lehet: „*Addig üsd a vasat,* | *ameddig a takaród ér.* — *Ki mint veti ágyát:* | *úgy ítél.* — *Bizony, a jó bornak* | *cégér kell.* — *S aki másnak vermet ás* — | *aranyat lel.*" Az ilyen átértékelt, modernizált közmondások sajátos stiláris szerepük folytán olykor elfogadhatók, helyénvalók lehetnek, de alkalmazásukban rendkívül óvatosnak kell lennünk, nehogy e talmi értékű új alakok népszerűségének hagyományos, ízes közmondásaink vallják kárát.

L. még: állandó szókapcsolatok | közhelyek | szállóigék stílusértéke és használata | szólások szerepe és stílusértéke

IRODALOM: Tompa: MMNyR. 2 : 10; Terestyéni: StilV. 63; O. Nagy: Szól. 8—19; uő: SzólEred.[3] 20; Lőrincze: Nyőrs. 199—200; Fábián: MMNy. 497; Hernádi M.: Közhsz. G. L.—K. M.

köznévvé vált tulajdonnévi tárgy melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás tulajdonnévi tárgy mellett

köznyelv és nyelvi norma L. nyelvi norma

köznyelvi stílus L. stílusárnyalatok III. 2. a)

köznyelvünk hangjai L. kiejtés II. A)

közömbös hangok L. magánhangzó-illeszkedés II.

közömbös — közönyös

E hasonló alakú és jelentésű mellékneveket a nyelvújítók alkották a múlt század 30-as éveiben, a *köz* főnévből. Jelentésük részben fedi egymást, de elkülönülőfélben van. 'Vki iránt közönyt tanúsító', ill. 'egyked-

vű' értelemben ma még általában mindkettő használható: *közömbös* v. *közönyös* vagyok iránta (= nem érdekel). A sem rokon-, sem ellenszenvet nem keltő, érdektelen dologra azonban már inkább csak a *közömbös* jelzőt alkalmazhatjuk: Ez az ügy teljesen *közömbös* a számomra (nem pedig: *közönyös*). Régebben ugyan a *közönyös*nek is volt olyan értelme (pl. Vas Gerebennél: „A név *közönyös* [értsd: mellékes, érdektelen, közömbös], csak a dolog lényege maradjon"; ÉrtSz.), ez a fajta használata azonban már egyre ritkább. Ez is jól mutatja, hogy a két szóalak jelentései mindjobban elkülönülnek egymástól. K. G.

k ö z ö m b ö s s z a v a k L. szókincsünk stilisztikai rétegeződése

k ö z ö n s é g e s s t í l u s L. stílusárnyalatok II. 3.

közös nevezőre hoz

Bár átvitt értelemben való használata alighanem német mintára fejlődött ki (vö. *auf den gleichen Nenner bringen*), már meghonosodott, elfogadható. Egyszerűbben: *összeegyeztet*. A matematikában, tehát konkrét jelentésében, természetesen nem helyettesíthető mással!

L. még: nyelvszokás és nyelvi norma 4.

Irodalom: Horváth J.: Msn. 1947 : 71.

között, közt

Hely-, idő-, állapothatározói stb. névutóváltozatok. Jelentésbeli különbség nincs a hosszabb és a rövidebb alak közt: *a folyó és a vetés között* v. *közt; karácsony és újév között* v. *közt; nehéz körülmények között* v. *közt*. Némi stilisztikai eltérést azonban megállapíthatunk. Egyrészt hanghatásukban: a *körök közt* jobban hangzik, mint a *körök között*, és megfordítva: *a két kert között* kellemesebb a fülünknek, mint a *két kert közt*. Másrészt a *fölött, mögött* stb. mellé inkább illő — s eredetibb — *között* változat ünnepélyesebb, választékosabb alak, gondos fogalmazásban valamelyest szokásosabb is. Ehhez képest a *közt*-nek van egy kis sietős, köznapi árnyalata, pl. *egymás közt* sok mindenről szó esik. Csak a *közt* forma szokásos ebben: *négyszemközt, ötszemközt*.

Ha több dologra vonatkozik a névutó, általában elég egyszer kitennünk: *a folyó és a kertek között*. Táji hatásra azonban némely írónk (például Szabó Pál) mindegyik névszó után megismétli a névutót: *a folyó között és a kertek között*. Ezt általában nem követjük. Ha azonban a névutó, ill. határozószó alakja a személyragban nem egyezik, akkor szükség van a *között* ismételt kitevésére: *apám között, teközötted és énközöttem* sok különbség van. — L. határozószói személyragozás.

Néhány *között* névutós kifejezés idegen mintára terjedt el, de elkoptatva szinte üres frázissá vált. Pl.: *ilyen körülmények között*; változatosabb megfelelői: *így; ily módon; ilyenképp(en); ilyen állapotban* v. *helyzetben; ennek folytán;* stb. Hasonló a *minden körülmények között*, ill. *semmilyen körülmények között*; színesebben: *mindenképp, okvetlen, bizonyosan; minden módon* stb., ill. *semmiképp(en); semmi módon; sohasem.* — Az *ünnepélyes keretek között* szintén kezd sablonossá szürkülni, de ennek nem pontos szinonimája az *ünnepélyesen, ünnepélyes módon, ünnepen.* (Az *ünnepség keretében* pedig ugyancsak elkoptatott szólam, lásd: *keretében.)*

L. még: halmozott mondatrészek ragozása, névutózása | névutó 2. | *többek között — a többi között*

IRODALOM: Dengl 303; Sebestyén 65—8. T. J.

központ — középpont

A két szó jelentése részben azonos, részben különbözik. Mindkét szóval jelölhetjük valamely terület, például város, falu *központját*, ill. *középpontját*. Mértani szempontból azonban csak a *középpont* szót használhatjuk, pl. a kör *középpontja*, tehát mai nyelvhasználatunkban zavarónak, hibásnak számítanak ezek: *a Föld központja, a Naprendszer központja* (helyesen: *középpontja)*. Valamely intézmény, vállalat legfőbb, irányító szerve ellenben csak *központ* lehet; hasonlóképpen az a hely, ahonnan valamely műszaki berendezést vezérelnek, irányítanak. Pl.: *elektromos központ, telefonközpont*. Ez utóbbit egyszerűen *központ*nak is nevezzük, pl. nem kapcsol a *központ*. Az a hely, intézmény, szervezet, ahol valamely tevékenység összpontosul, szintén *központ*, pl. *gazdasági, művelődési központ*.

Átvitt értelemben egy személy egyaránt lehet valamely körnek, közösségnek a *középpontja* vagy a *központja*. Pl.: ő volt a társaság *központja* v. *középpontja*. Ugyanígy ingadozik a használat a következő szókapcsolatokban: *az érdeklődés, a figyelem, a gúny* stb. *központjában* v. *középpontjában* áll vki, vmi; *az érdeklődés* stb. *középpontjába kerül* vki, vmi; stb.

IRODALOM: Zolnai Gy.: Nyr. 1896 : 452. K. M.—Sz. L.

központozás L. helyesírásunk V. | írásjelek

község

Kiejtése: kösség. A szó ma már csak államigazgatási önkormányzattal felruházott, kisebb települést jelent, régen azonban a *közösség, közönség* szinonimájaként is használták. Ilyen alkalmazása ma már erősen régies, szokatlan.

L. még: beszédhangok kapcsolódása II. 4. d)

községháza — községház L. *városháza — városház*

községnév-változtatások L. földrajzi nevek változása 2. | névváltoztatás III.

közszóvá lett személynevek L. személynevek köznévi szerepben

közt L. *között — közt*

köztudott L. *köz-* előtagú összetett szók

közvetlen — közvetetlen L. *okvetlen — okvetetlen*

kp. L. *kápé* | mozaikszók II.

Krakkó

A lengyel város nevét magyarosan írjuk, s helyesen így is ejtjük, hosszú *k*-val. Lengyel neve *Kraków* [krákúf v. krákuf].

krapek L. ifjúsági nyelv 2.

krepdesin

E műselyemfélének a nevét ma már magyarosan írjuk, s így is ejtjük, legfeljebb a második *e-t* egy kissé zártabban, a *p*-t pedig a *d* előtt zöngésebben: krebdësin. Eredeti francia neve — *crêpe de Chine* [krep dö sin] — nálunk ma már elavultnak számít, mind kiejtésében, mind írásában.

IRODALOM: Hernádi S.: AnyKal. 207.

kricsmi L. *kocsma — korcsma*

krikszkraksz

1950 óta így, magyarosan írjuk. Toldalékosan: *krikszkraksza*, *krikszkraksszal*. Elválasztása: *kriksz-kraksz*. Magyar megfelelői: *ákombákom*, *irkafirka*, *firka*, *firkálás*, *macskakaparás*.

krimi

E bizalmas hangulatú szavunk német eredetű. A 'bűnügyi történet' értelmű német *Krimi* főnév a *Kriminalroman* (bűnügyi regény), *Kriminalgeschichte* (b. történet), *Kriminalfilm* (b. film) stb. típusú összetett

szók előtagjából való elvonással keletkezett. A magyarban a hatvanas évek közepétől van rá írott nyelvi adat. Napjainkra szemlátomást kiszorította a régebbi *detektívregény*-t, ill. a tágabb értelmű (és egyúttal minősítést is kifejező) *ponyvá*-t. Ennek nyilván az az oka, hogy nemcsak könyvre, hanem (tévé)filmre, cikkre stb. is alkalmazható. Rövidsége is hozzájárulhatott gyors elterjedéséhez. Bár divatszónak számít, nemigen helyteleníthetjük, hiszen nem tudunk helyette jobbat ajánlani.

IRODALOM: Kovalovszky: Nyfejl. 140. K. G.

kriminál- előtagú összetételek

A németből több *kriminál-* előtagú összetételt vettünk át. A német előtag a 'bűnügyi, büntetőjogi' jelentésű, újabb kori latin *criminalis* szóra vezethető vissza. A magyarban ez az előtag (olykor az utótaggal együtt) majdnem mindig pótolható. Pl.: *kriminálpszichológia: bűnügyi lélektan; kriminálantropológia: bűnügyi embertan* v. *antropológia; kriminálpolitika: büntetőpolitika; kriminálszociológia: bűnügyi szociológia; kriminálstatisztika: bűnügyi statisztika.*

A *kriminál* szó nálunk nem él önállóan, a belőle alakult, kissé bizalmas *krimi* nálunk is gyakori, kedvelt szó. L. J.

krizantém — krizantin, krizantén

A *krizantém* a köz- és irodalmi nyelvi változat, a *krizantén, krizantin* és a rövidült *krizant* tájnyelvi, ill. vulgáris alakok. Toldalékai mindegyik változatban mély hangúak: *krizantémot, krizantémok (krizantinok)* stb.

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 4. b)

krokodil — krokodilus

Mai köznyelvünkben a *krokodil* változat használatos, a *krokodilus* régies és népies alak.

L. még: *us* végű latin-görög szavak kettős alakja

IRODALOM: Kálmán: Nyműv. 51.

krónika, krónikus

Hosszú bennük az *ó*. De rövid a *krono-* előtagú görögös összetételekben: *kronológia, kronométer.*

L. még: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 6. d)

kronológikus — kronologikus L. idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 7. d) | *krónika, krónikus* | *periféria, periferikus*

krumpli — burgonya L. *burgonya — krumpli*

-k többesjel L. egyeztetés | értelmezői egyeztetés | névszók egyes és többes számú használata 9—10. | névszóragozás

-k többesjel előtti tő- és kötőhangzó-váltakozás L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 1. a), 2. b), B) 1. d), 4. c). 6. b)

ktsz

A *kisipari termelőszövetkezet* kifejezés mozaikneve. Kiejtése: kátéessz v. kátéesz. Hasznos mozaikszó.

L. még: mozaikszók

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 149—50.

kubikos — kubikus

A kiejtésben mindkét alak előfordul, de szótáraink a *kubikos* változatot veszik föl, lévén ez a hagyományos és írott nyelvi forma. A *kubikos* szó ugyanis a 'köbméter' jelentésű idegen eredetű *kubik* főnév *-s* képzős származéka, éppolyan képzett szó, mint a *trafik*-ból a *trafikos*, a *kalap*-ból a *kalapos*, az *asztal*-ból az *asztalos*. A *kubikus* ejtésmód minden bizonnyal a *patikus*, *muzsikus*-féle idegen szók hatására alakult és terjedt el. A *kubik* alapszó egyébként csupán néhány olyan származékban — főleg összetételben — él, mint amilyen a *kubikol*, *kubikgödör*, *kubikmunka*, *kubikszerszám*. Bár a népnyelvben meglehetősen elterjedt a *kubikus* változat, a köznyelvben a *kubikos* alakot ajánljuk.

A *kubikus* ejtésmódhoz hasonlóan a *fuzsitos* szónak is van a népnyelvben *fuzsitus* változata. Az *akkurátus* szónak ellenben, amely latin eredetű ugyan, de hozzánk a németből jutott el (vö. német *akkurat)*, az *us* végű, visszalatinosított alakja a fő változat; az *akkurátos* népnyelvi. Ez utóbbi minden bizonnyal a sok *-os* végű melléknévnek a hatására alakult ki.

Sz. L.

kukker

A kevésbé igényes nyelvhasználatban előforduló, de már elavulóban lévő német eredetű szó, népiesebb változatával, a [gukker]-ral együtt. Egyre inkább magyar megfelelői, a *látcső* és a *messzelátó* váltják fel. Ennek csak örülhetünk.

A szónak *gugger* változata is él, mégpedig a budai hegyvidékhez tartozó Látó-hegynek néha még mindig hallható-olvasható, de szintén mind jobban kiszoruló elnevezésében, a *Gugger-hegy*-ben.

L. még: *gitt — kitt*

kukorica — tengeri stb.

Tárgyi fogalomról, meghatározott növényről lévén szó, különféle elnevezései közt csak stílusárnyalati, ill. nyelvjárási különbség van. A köznyelvi és a legtöbb vidéken használatos *kukorica* mellett a *tengeri* inkább szaknyelvi, ill. választékos — bár a Tiszántúlon ez a köznyelvi —, a *málé* és a *törökbúza* pedig tájnyelvi szó (Kelet-Magyarországon, Erdélyben és a székelység nyelvében).

IRODALOM: F[erenczy]. G.: NymLev. 110; Szepesy: NyünkVil. 100—2.

Kulich Gyula

Családnevének kiejtése a családtól kapott tájékoztatás szerint: kulih. Az olykor hallható [kulics] vagy [kulik] ejtés pontatlan.

L. még: *ch* kiejtése, elválasztása | régies helyesírású családnevek

IRODALOM: G[rétsy]. L.: NymLev. 29—30; Ladó: AnyKal. 229.

kultúr- előtagú összetett főnevek

A német *Kultur-* előtagú főnévi összetételeknek *kultúr-* kezdetű fordításai igen elszaporodtak nyelvünkben. Több közülük már nem egyszerűen tükörfordításként, hanem magyar analógiára keletkezett, például: *kultúrfölény* (németül: *kulturelle Überlegenheit*), *kultúrkapcsolatok* (németül: *kulturelle Beziehungen*). A harc régóta folyik ellenük, de érezhető eredménye csak Kodály Zoltánnak 1955-ben írt cikke óta mutatkozik. Azóta, főleg a hatvanas évek óta figyelhető meg, hogy jó néhány *kultúr-* előtagú összetétel helyett vagy mellett tért hódítanak a teljesebb és helyesebb, latinos *kulturális* alakkal vagy magyar megfelelővel alkotott kifejezések. E még napjainkra sem lezárult változást jól szemléltetik a következő példák:

a) *kultúrattasé, -csere, -egyezmény, -intézmény, -kapcsolat, -verseny, -vezető* (ma már inkább így: *kulturális attasé, csere, egyezmény* stb.);

b) *kultúrcentrum, -forradalom, -ház, -központ, -otthon* (napjainkban többnyire így: *művelődési forradalom, ház, központ* — a *kultúrcentrum* helyett is! —, *otthon*);

c) *kultúrérték, -fölény, -front, -igény, -közösség* (gyakran így: *szellemi érték, fölény, front, igény, közösség*);

d) *kultúrmonopólium, -színvonal* (ma: *műveltségbeli* v. *műveltségi* v. *művelődési monopólium, színvonal*);

e) *kultúrtörténet* (ma inkább: *művelődéstörténet*);

f) *kultúrállam, kultúrember* (sokszor csak így: *művelt állam, ember*);

g) *kultúrfilm* (újabban csak így: *ismeretterjesztő film*);

h) *kultúrmérnök* (ma: *általános mérnök*; az általános mérnöki szak egyébként az ötvenes években további ágakra oszlott, s ezek új, külön nevet kaptak);

i) *kultúrnövény* (ma nemegyszer így: *gazdasági* v. *termesztett növény)*; j) *kultúrest* (újabban csak így: *műsoros est)*.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a *kultúr-* előtagú összetételek már mind kiszorultak a nyelvből. Jó néhány a felsoroltak közül is él, ezenkívül vannak olyan, többé-kevésbé sajátos jelentést magukba sűrítő szavaink is *(kultúrbotrány, kultúrcikk* s még egy-kettő), amelyekre nemigen találunk jobb megfelelőt. Ha idővel ezek helyett is elterjed egy-egy magyarosabb kifejezés, annak természetesen csak örülhetünk, különösebben azonban ezek sincsenek ártalmára nyelvünknek. Arra ellenben vigyáznunk kell, hogy a már visszaszorulóban levő *kultúr-* előtagú összetételek (a *kultúrcsere, kultúrház* stb.) ne kapjanak újból erőre a helyettük használatos kifejezések rovására.

L. még: idegenszerűségek 1. | jelzős összetételek 2.

Irodalom: Fónagy—Soltész 11; Ferenczy: Természet és Társadalom 1954: 684; Kodály: Nyr. 1955 : 281—4; Ferenczy: Nyr. 1955 : 410—5; Bencédy: Nyr. 1956 : 484; Jakab: Nyr. 1957 : 18; Ferenczy: Nyr. 1963 : 266; Erdődi: Nyr. 1964 : 138; Kossa: ÍÍM—2.68; Cs. Gyímesi 45—6.

G. L.—L. J.

kun

Helyesebb rövid *u*-val, ahogy a kunságiak is ejtik, de hosszú *ú*-val ejtve sem hibás. Leírva 1950 óta csak rövid *u*-val helyes.

Irodalom: Szemere: AkHTört. 101.

Kuny Domokos

Családnevének kiejtése: kuni (régi írásmódja *Cuny)*.

kunyerál — kunyorál

Mindkét forma használatos, de mindkettő csak a bizalmas társalgási nyelvben. Az első valamivel gyakoribb.

kunyhó — gunyhó

A köznyelvi változat a *kunyhó;* a *gunyhó* a népnyelvben használatos. A *kunyhó* egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakja a mai nyelvben már csak *kunyhója.* A *kunyhaja* változat is teljesen szabályos, de régies, ill. táji ízű.

Irodalom: R[uzsiczky]. É.: NymLev. 163—5.

kupec

Toldalékai egyaránt jók magas és mély hangú változatban: *kupecnek* v. *kupecnak; kupeckedik* v. *kupeckodik.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

kupleráj L. *-áj* végű idegen szavak

kuplung

Angol—német eredetű műszaki szó, egy *p*-vel írjuk. Hivatalos magyar párja: *tengelykapcsoló*. Újabban ezt is ajánlják helyette: *csatló*. A *kuplungol* helyett a hivatalos magyar kifejezés: *kinyomja a tengelykapcsolót*. Ez egy kissé nehézkes, s így a rövidség szempontja inkább az idegen alak mellett szól, a *csatlóz* vagy *csatlózik* azonban jó egyenértékesnek látszik.

IRODALOM: Somlai: ÉT. 1977 : 536; K[oppány]: ATI-tájékoztató 1977. 3 : 53—4, 4 : 48.

kurázsi — kurázs

Az ismertebb forma a *kurázsi*. Francia eredetű, de hozzánk — mint a szóvégi *i* is mutatja — a bajor—osztrák katonai nyelv közvetítésével került. Ma már régies és népies íze van. A francia kiejtést követő *kurázs* napjainkra még inkább visszaszorult: elavulóban van.

Magyar megfelelőik: *bátorság, merészség, vakmerőség*.

kurbli

Régebbi műszaki nyelvünk német eredetű szava; a *Kurbel* főnév átvétele (a szóvég alakulásmódjára vö. *kifli, kugli, stempli, pemzli* stb.). Bár a vele jelölt fogalom elavulóban van, s így a *kurbli* szóval is egyre ritkábban találkozunk, írásban és igényesebb beszédben folyamodjunk helyette inkább magyar megfelelőihez, a választékosabb *forgattyú, hajtókar, indítókar* szavakhoz!

kusza

Rövid *u*-val helyes. Ugyanez vonatkozik származékaira is: *kuszál, kuszált, összekuszálódik* stb.

IRODALOM: Pásztor: NyünkVil. 139.

kút

Hosszú az *u* a következő alakokban: *kúton, kútnál, kútja* [kúttya]. De rövid (csak tájnyelvi kiejtésben hosszú) ezekben: *kutat, kutak, kutunk; kutacska, kutas*. Többes számú személyragos alakjaiban a *j* nélküli változat tőhangzója rövid, a *j*-s változaté hosszú: *kútjaim* v. *kutaim, kútjaid* v. *kutaid* stb. A *j*-s változatok megszokottabbak, a többes 2. személyű *kutaitok* gyakorisága azonban többé-kevésbé azonos a *kútjaitok*-éval.

kutya — eb L. *eb — kutya*

kutyagol L. ritkább szóalkotások A) 1. c)

kutya-macska barátság

Az utótagot (a jelzett szót) 1950 óta különírjuk az ilyen típusú, kötőjellel kapcsolt, mellérendeléses, több jelzőjű szószerkezetben (vö. *ad-vesz alapon; ki-ki alapon; munkás-paraszt állam; író-olvasó találkozó; orr-száj hang.)*

kübli — kibli

A *veder* bizalmas nyelvi, német eredetű elnevezése. A két változat közül a *kübli* a gyakoribb. A börtönökben kialakult sajátos jelentésében — a testi szükségletek elvégzésére szolgáló edény — megokolt a szó használata, egyébként nem. Stilisztikai eszközként az irodalomban is előfordul, pl.: Gondoljatok a büdös *küblire*, amely ködgomolyban küld új nyavalyát (József A.: Lebukott).

küld határozója, ragozása L. *által — -tól, -től*, ill. *-val, -vel* | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

kül- előtagú összetett szók

Legtöbbjük főnév és nyelvújítási alkotás. A régebbi nyelvvédők közül Gárdonyi Géza csúnyának nevezte őket, bár a megszokottakat ő is elfogadta. Ma az *al-, bel-, fel-* előtagú összetételek közé szépen beilleszkednek. Legtöbbjük ma is él, pl.: *külföld, -képviselet, -kereskedelem, -politika, -szín, -ügy, -világ*. Ha egyik-másik *kül-* előtagú összetétel elavul, ennek okát nem az előtagban kell keresnünk. A *külcsín* a *csín*-nal együtt avult el — tréfás használatban azonban ma is él, a *külország* szót a rövidebb *külföld* szorította ki, a *külváros, kültelek, külkerület* szavakat pedig kedvezőtlennek ítélt stílushangulatuk miatt cserélik föl napjainkban — főleg hivatalos használatban — a *peremkerület* szóval. A *külterjes* szót nem előhanem utótagja miatt kifogásolták, a helyette ajánlott *terjedelmes, kiterjedt, széles körű, tág körű* azonban nem igen alkalmas pótlására. A *kül-* előtagú összetételek új példája a *külkereskedelem* szó hatására keletkezett *külkereskedő* szó, valamint a *külpiac* és a *külpiaci* (ár). Semmi okunk sincs rá, hogy bármelyiküket is kifogásoljuk.

L. még: *al-* előtagú összetett szók | *bel-* előtagú összetett szók | jelzős összetételek 2.

Irodalom: Kovalovszky: Nyműv. 63. L. J.

külem — küllem

Az elavulóban levő *küllem* szót ma már inkább csak tréfás stílusszínezettel használjuk: A hölgy *külleme* ellen semmi néven nevezendő kifogás nem merült fel; A nyaraló *külleme* nem volt éppen valami bizalomgerjesztő; stb. Az állattenyésztési szaknyelvben azonban mint szakkifejezés napjainkban is használatos. Jelentése itt: 'tenyésztett állatnak a fajtára jellemző külseje'. Érdekes, hogy a szaknyelv megtartotta a szónak eredetibb *külem* írásmódját. Ily módon a *küllem* és a *külem* olyannyira eltávolodott egymástól, hogy szinte két önálló szónak tekinthető.

IRODALOM: Sz[épe]. Gy.: Nymev. 277—8.

külföldi földrajzi nevek írásmódja L. földrajzi nevek írása | idegen földrajzi név magyar megfelelője

külföldi pénznemek

Az ismertebb országok pénzegységeit részben magyaros alakban, részben idegen helyesírással írjuk. Ez utóbbiakat nagyjából az idegen betűk és betűkapcsolatok hangértékének megfelelően ejtjük.

A román pénzegység neve *leu* [lëu], magyarul azonban ennek többes számú *lei* alakját szoktuk használni, mégpedig újabban kiejtése szerinti magyar helyesírással írva: *lej*. Más külföldi pénznemeket is használunk magyaros néven, ill. magyar írásmód szerint: *dinár, dollár, frank, korona, líra, márka*. De megtartjuk az idegen írásmódot például az osztrák *schilling*, a japán *yen*, az angol *shilling*, a lengyel *złoty* [zloti, nem pedig: zlotyi!] esetében. Ez utóbbit kiejtett alakja szerint toldalékoljuk: *złotyval, złotyn; złotym, złotyja; złotys*. A görög *drachma* [drahma] írásában megtartjuk a hagyományos latin ch-t.

IRODALOM: Ladó: AnyKal 55; Fabricius: uo. 224; Kálmán: ÉT. 1973 : 1844. E. L.

külföldi városok magyar neve L. idegen földrajzi név magyar megfelelője II. A) 3.

külföldön — a külföldön

Néhány évtizeddel ezelőtt még mind a névelős, mind a névelőtlen forma használatos volt. A kettősségnek alighanem az volt az oka, hogy a beszélők nyelvérzékét megzavarták az olyan mondatbeli összefüggések, amelyekben a *külföld* szó csakugyan megtűri maga mellett a névelőt (pl.: tanulunk *a külföldtől;* Mit szól ehhez *a külföld?*). A hol? kérdésre felelő *-n* ragos alak nem ilyen. *Külföldön* — ez csak azt jelenti: más ország-

ban, idegenben, nem magyar földön. Örülhetünk tehát, hogy a mai nyelvhasználatból már szinte teljesen kiszorult a névelős *a külföldön* forma.

L. még: *a, az* névelő

IRODALOM: Négyesy: Msn. 1932 : 11. G. L.

külföldön élő magyarok nyelve

1. Különféle becslések szerint $4\frac{1}{2}$—5 millió magyar él hazánk határain kívül, mégpedig jó kétharmad részük a szomszédos országokban, a többi szétszóródva a világban, Alaszkától Új-Zélandig.

A külföldön élő magyarok által használt magyar nyelv sajátos képet mutat mind vonásai tekintetében, mind pedig abban a tekintetben, hogy használói milyen körben, milyen gyakran élnek vele. A megfigyelhető eltérések társadalmi, politikai, földrajzi stb. okokra vezethetők vissza.

Olyan államban, amely éppúgy a szocializmus elvi alapján áll, mint a Magyar Népköztársaság, s amelyben a lenini nemzetiségi politika elvei — a mindennapok gyakorlatában is — kellőképpen érvényesülnek, a magyar nemzetiségnek, de még a nemzetiségi szórványnak is sokkal jobbak a lehetőségei anyanyelvének megőrzésére, anyanyelvi műveltségének ápolására, mint ott, ahol az állami ösztönzés és segítség teljesen hiányzik, vagy éppen ellentétes hatások, irányzatok, szándékok érvényesülnek. De nagyon fontosak a számbeli különbségek is. Ahol a magyarság nemzetiségi tömbökbe sűrűsödve él — ezt mondhatjuk az erdélyi, a szlovákiai, a jugoszláviai és a kárpát-ukrajnai magyarság java részéről —, ott az anyanyelv megmaradásának vagy akár továbbfejlődésének a kilátásai sokkal jobbak, mint azokon a területeken, ahol csupán kisebb gócok vagy elszigetelt szórványok akadnak. Különösen ez utóbbi helyen fontos nagyon az is, hogy hányadik nemzedékbeli magyarokról van szó. A nemzetiségi szórványok magyarjai közül sokszor már a második-harmadik, még inkább a további nemzedékbelieknek meg kell küzdeniük azért, hogy megőrizzék anyanyelvüket, magyarságukat. A nemzetiségi állapotban szükséges kétnyelvűség és az erős idegen nyelvi hatások miatt az anyanyelv könnyen átitatódik idegen elemekkel. Nem is csak a szórványterületeken, ahol ez a keveredés leginkább fenyegeti az anyanyelvet, hanem a nemzetiségi tömbök magyarságának nyelvhasználatában is. Persze e két szélső kategóriában a kétnyelvűség más-más formában valósul meg. A nemzetiségi területeken — kivált az újabb nemzedék körében — a kétnyelvűség egyre inkább két párhuzamosan kialakuló nyelv, kettős nyelvi tudat formájában jelenik meg. A szétszórtan élő magyarok esetében pedig legföljebb az anyanyelv és az államnyelv (az

óhazai és az újhazai nyelv), még inkább azonban — főként a fiatalabb nemzedékekben — az első és a második (esetleg a harmadik) nyelv problematikájában nyilvánul meg (s ebben az összefüggésben az első nyelv nem is mindig a magyar). Végül azt a különbséget sem hanyagolhatjuk el, hogy a nemzetiségi területeken a nyelvhasználat folytonosságát és a nyelvérzéket erősítik a helyi nyelvjárások és a magyarországi élőnyelvvel való kapcsolat; a szétszórtan élő magyarok esetében azonban e két éltető forrás nem, alig vagy kevésbé jöhet számításba.

II. Ami a nyelvhasználat közvetlen tényeit illeti, a kétnyelvűség, úgy látszik, általában az egész nyelvi rendszert érinti, kihat a hangállományra, a szókészletre, a mondattani eszközökre, a nyelvtani kategóriákra. Ezt bizonyítják a rendelkezésünkre álló, nagyobbrészt a jugoszláviai Vajdaság területéről, kisebb részben más nemzetiségi területekről származó adatok, s többé-kevésbé ezt a véleményt olvashatjuk ki a szakirodalomból is. Néhány nyelvi jelenséget és példát be is mutatunk.

1. A hangállományban nyilván sokféle hatás érvényesül; pontos kimutatásukhoz műszeres vizsgálatokra van szükség. Pusztán füllel is jól érzékelhető azonban a hosszú mássalhangzók megrövidülése különösen nemzetközi szavakban: *ireális*, *kolektív*, *komuna*, *doszié*, de magyar szavakban is: *agódik*, *kelemes*, *hoszú*. S ugyancsak jól érzékelhetők az olyan, főleg a nemzetiségi szigetekre, szórványterületekre jellemző hangtani jelenségek, amilyen az idegenes hanglejtés, a hangok képzésének számos rendellenessége stb.

2. A szókészletben a szókölcsönzés a leggyakoribb jelenség a kétnyelvűség talaján, egyúttal a „nyelvkeveredés"-nek legszembetűnőbb formája. Például Jugoszláviában a *szamooszlugában* (= önkiszolgáló boltban) vásárolnak, *prémiját* (= jutalmat) osztanak, *gúzsva* (= tülekedés, zsúfoltság) van a *trolejbuszon*. Romániában az *alimentárba* (= élelmiszerüzletbe) mennek, a *milicián* (= rendőrségen) veszik át a *buletint* (a személyi igazolványt), a dolgozók *kursz szerálra* (= esti tanfolyamra) járnak. Szlovákiában *számoobszluhában* (= önkiszolgáló étkező) vagy *jedálenyben* (= étterem) étkeznek, a *vlecskára* (= pótkocsi) szállnak a villamoson stb. A szókölcsönzés egyébként aránylag kevéssé érinti a nyelvi rendszert, már csak azért is, mert a beszélő többé-kevésbé tudatában van annak, hogy nem anyanyelvi szót használ, de a veszélyei ennek is jócskán megvannak. A dolog szemléltetésére és igazolására idézünk egy-két olyan mondatot, amelyben a kölcsönzött szavak száma ijesztően nagy, ill. amelybe már egész mondatdarabok ékelődtek be. Egy példa az amerikai magyarság nyelvhasználatából: Holnap korán induljunk a *bicsre* (= strandra), mert tudod, hogy a *hájvén* (= főútvonalakon), különösen ott a *sopping szentereknél* (= bevásárló központoknál) mindig milyen *treffik*

dzsem (= közlekedési torlódás) van a *vikendeken.* — Néhány további példa: Ott van már a *platni szpiszak* (= fizetési lista) a *blagajnában* (= pénztárban)? (a Vajdaságból); Egész nap *robivtunk* (= dolgoztunk) a Jóska *lánkáva* (= csoportjával), és csak *piiv trudodnya zapiszai nam* (= fél munkaegységet írt be nekünk) (a kárpát-ukrajnai Viskről).

Sok gondot okoznak a „kétszeresen idegen" szavak is. Például a Vajdaságban bizonyos idegen, főleg nemzetközi szavak szerb-horvát morfológiai változásokkal kerülnek át a magyar nyelvhasználatba, s így alakjukban eltérnek a magyarban egyébként ugyancsak használatos idegen szavaktól. Gyakori az ejtésbeli különbség: *inszpektor, konszultál, rezimé, hemizáció* (a magyarban szokásos *inspektor, konzultál, rezümé, kemizáció* helyett). Eltérő szóvégződés: *szimpatizőr, referent, ambulanta, praksza, legendáris* (a *szimpatizáns, referens, ambulancia, praxis, legendás* helyett). Jellegzetes a szócsonkítás: *agronom, referát, elaborát, kollektív, koncentrát, argument, szeminár* (az *agronómus, referátum, elaborátum, kollektíva, koncentrátum, argumentum, szemináriu*m helyett). Hasonló jelenségek a szlovákiai magyarok nyelvében: *automatizácia, televízia; agent, transzparent, argument, dokument; ultimát* (az *automatizáció, televízió; ágens, transzparens; argumentum, dokumentum; ultimátum* helyett.)

3. A tükörszók (és tükörkifejezések) elterjedése kevésbé feltűnő, de sokkal mélyebbre ható nyelvi jelenség, mert a tükörszók idegenszerűségét egyrészt a magyar nyelvi elemek, másrészt a másik nyelvből ismert képzet miatt a kétnyelvű beszélő nem érzi. Például a vajdasági magyarok nyelvében előfordul szóösszetételek lefordítása: *vadkecske, vakegér, munkaegység, hatalomtartó* (a *zerge, bőregér,* azaz *denevér, üzemegység, uralkodó osztály* helyett); szókapcsolatok, kifejezések átvétele: *ellenállást nyújt; áthereszti a véletlennek; számot vezet* (az *ellenállást fejt ki;* a *véletlenre bíz* vmit; *számot vet* v. *ad* helyett). Jellegzetes bizonyos minőségjelzős és határozós szerkezeteknek a lefordítása is: *fekete sör, fehér kávé, végső vonalon* (a *barna sör, tejeskávé, végső fokon* v. *soron* helyett). Más esetekben változik a megfelelő magyar szó jelentés- és használati köre, pl.: *dolgozik a lift* (= *működik*); *dolgozik a hentesüzlet* (= *nyitva van*); *goromba vonásokban* (= *nagy* v. *durva vonásokban*); *földrajzi térkép.* Egész szólások is átkerültek a szerb-horvátból szó szerinti fordításban: *a vastagabb végét húzza* (= a *rövidebbet*), *hiányzik egy deszkája* (= *kereke*), *szálka a torkában* (= *szemében*).

Hasonló tükörfordítások a romániai magyarok nyelvhasználatában: *néptanács, kollektív gazdaság, békevédelem, békeharcbizottság, munkamagatartás, munkaülés* (a *tanács, termelőszövetkezet, békeharc, békebizottság, munkához való viszony, termelési értekezlet* helyett), továbbá *agitációs pont, katedraülés* és *túlhalad* (az *agitációs hely* v. *helyiség, tanszéki értekezlet, túl-*

teljesít helyett). A szlovákiai magyarok nyelvében pedig: *gyermekbölcsőde*, sőt *gyermekjászol; hozzálép a gyűlés második pontjához; szétszedi a kérdéseket; kiszedi a gyógyszert* (a *bölcsőde, az elérkezik* v. *áttér, elemzi, beszedi* ige helyett).

4. A mondattani eszközökben, a nyelvtani kategóriában is igen sokrétű a hatás. Például jellegzetes az állandó határozóknak a szerb-horvát vonzatokhoz való igazodása: *élvez vmiben; elragadtatva vmivel; vmivel áthatott; fáradozik vmire; meggyőződik vmiben.* A külföldi magyarok igehasználatának körében minden bizonnyal az egyik legjellegzetesebb sajátság az, hogy a ható igét körülírással vagy más igével helyettesítik: arra is *tud menni;* mivel *tudok szolgálni* (a *mehet, szolgálhatok* helyett). Gyakori a személyes és a birtokos névmás fölösleges használata a megfelelő ragok mellett, pl.: nincs az *ő* gusztusára; a munkásosztály különböző formákban valósítja meg *saját* diktatúráját; olyan ez az *ő* köztársaságuk fővárosa, mint egy virágoskert.

III. A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai — még e hézagos és vázlatos áttekintésben is — azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajátságok megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig — a megértést ugyan nem, de — a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá. Ezt a káros, a személyiség fejlődését hátráltató hatást a kétnyelvűség tökéletesítésével, a kettős nyelvi tudat kialakításával: a két nyelv párhuzamos, összefüggő, összehasonlító művelésével és oktatásával lehet ellensúlyozni és megszüntetni.

Mindebből az következik, hogy a külföldön élő magyarok nyelvének ápolása részben vagy egészében más feladat, mint a hazai nyelvművelés. Nagyobb szerepet kell kapnia benne a nyelvmegőrzésnek, az idegen hatások elleni küzdelemnek; olyan magyar nyelvkönyvekre van szükség, amelyek az anyanyelvi ismereteken kívül bizonyos fokú magyarságismeretet is nyújtanak; stb. Ez a feladat nem csupán, sőt nem is elsősorban magyarországi nyelvészek, pedagógusok, írók feladata, hanem a nemzetiségi körülmények között élő magyarok erre hivatott képviselőié, de nekünk, magyarországiaknak is minden szükséges vagy lehetséges segítséget meg kell adnunk a külföldön élő magyaroknak anyanyelvi tudatuk megerősítéséhez, anyanyelvi és anyanyelvű műveltségük megőrzéséhez, fejlesztéséhez.

L. még: anyanyelv és idegen nyelvek | idegenszerűségek | nyelvünk magyarsága

IRODALOM: Márton 89—107; Bakos F.: Nyr. 1954 : 11—8; Imre Samu: Nyr. 1954 : 393—8; Kossa: ÍÍM, MM; Kálmán: Nyr. 1970 : 377—86; Dávid: Nyr. 1970 : 386—92; Deme: NyGond.; Gergely: MNy. 1970 : 367—73; Kóródy: NyKultDebr. 26—9; Durovecz: uo. 358; Grétsy: NyKult. 1971. 3 : 13—7; Jakab: NyKult. 1971. 5 : 5—9; Rónai: NyKult. 1971. 5 : 11—3; Kutasi Kovács: NyKult. 1972. 6 : 10—3; Lázár: NyKult. 1972. 8 : 4—12; Nagy: NyKult. 1972. 9 : 20—5; Deme: NyIr. 1972 : 53—66; Imre Samu: NyKult. 1973. 10 : 5—6; Imre Samu: ÉT. 1973 : 603—7; Sanders: V. 1973. 5 : 90—7; Szende A.: Nyr. 1973 : 66—77; Kovalovszky: NyKult. 1973. 13 : 14—8; Várdy Huszár: NyKult. 1976. 24 : 16—21; Éltető: NyKult. 1977. 27 : 39—4; Pál: NyKult. 1977. 27 : 42—4; Szende: NyKult. 1977. 29 : 40—8; Nagy K.: NyünkVil. 35—40.

É. Z.—G. L.

küllem L. *külem — küllem*

külön

A *külön* határozószó, ill. igekötő a jelentése folytán — 'más(ok)tól elvál(aszt)va, elkülönülve vagy elkülönítve, nem együtt, nem összetartozva' — ma igekötőként jobbára a következő igékhez kapcsolódhat: *különáll, -hagy, -ír, -megy, -választ, válik, -válogat.* (A *különórázik* ige a *különóra* főnévből képződött, a *külön* tehát itt nem igekötő.) Határozószóként áll a *külön él, jár, lakik* s még néhány kifejezésben (de egybeírandó: *különélő, különélés, különjárat, különlakás).*

Némely szókapcsolatban a *külön* igekötő érintkezik a sokkal tágabb szerepkörű *széjjel, szét* igekötővel. Ez utóbbiak jelentése: valamitől vagy egymástól elvál(aszt)va, elkülönítve és különböző irány(ok)ban távolodva vagy távolítva, elszórva; szerteszét, szanaszét. Általában fölcserélhetők a következő igék mellett: *megy, választ, válik, válogat (külön-* v. *széjjel-*, ill. *szétmegy* stb.).

L. még: igekötők szerepe és használata | *széjjel, szét* K. M.

különben

Ez az *-n* ragos melléknevünk többnyire egységes határozószóként, gyakran kötőszóhoz hasonló szerepben használatos. Melléknévi alapszava a 'különb módon' jelentésben a legvilágosabb, ilyenkor legtöbbször hangsúlyosan ejtjük: ezt *különben* megcsinálhattad volna. Határozószói szerepben többek közt a. m. *ellenkező esetben, máskülönben, másképp, másként, egyébként. Siettem, mert különben nem érhettem volna oda.* Más hangsúlyozással az előbbi példában is mást jelent ('ettől eltekintve, az imén-

tiekről nem is szólva'): Ezt különben *megcsinálhattad* volna! Kötőszószerű használatban bizonyos ellentétet fejez ki; mint a magyarázó utótagú mellérendelő összetett mondat szava arra utal, hogy az első tagmondat tartalmának meg nem valósulása esetén mivel kell számolnunk. Pl.: *Fizess, különben megbírságolnak!* Folytatás nélkül még élesebb hatású, némi fenyegető árnyalatot is éreztet *(Elgyere, különben . . .!)*; ilyenkor különösen gyakran kapcsolódik a *mert* kötőszóval: Intézd el, *mert különben* kellemetlenségünk lesz! Más tárgyra téréskor vagy a közlés visszavonására is használatos: *Különben mit csinálsz ma este?*; *„Adj új inget! Különben ez is jó lesz még!"*

L. még: kötőszó mint önálló mondat

IRODALOM: Farkas: MMNyR. 2 : 437. E. L.—K. M.—T. J.

különböző — különféle

A két szó meglehetősen gyakran keveredik, holott jelentésük nem teljesen azonos. A *különböző* melléknevet akkor használjuk, ha egymástól eltérő tulajdonságú embereket vagy dolgokat hasonlítunk össze, s hangsúlyozni akarjuk, hogy e személyek vagy tárgyak különböznek egymástól. Pl.: *különböző ízlésű* embereknek nehéz egyetérteni; *különböző színű* bútorok voltak a szobában. A *különféle* jelentése pedig: többféle, sokféle, csak más a grammatikai kötöttsége, ugyanis a *többféle, sokféle* melléknevektől eltérően általában többes számú főnévhez kapcsolódik. Pl.: kudarcában *különféle okok* játszottak közre; az értekezleten *különféle kérdésekről* volt szó.

A példák is mutatják, hogy a *különböző* és a *különféle* jelentése közel áll egymáshoz. Ezért ha sem a különbözést, sem a sokféleséget nem akarjuk különösebben hangsúlyozni, akkor bármelyik szónak a használata jogos, s aszerint választhatunk, hogy melyik jelentésmozzanatot érezzük fontosabbnak. Pl.: ennek a feladatnak *különböző* v. *különféle megoldásai* vannak: (a) = egymástól eltérő megoldásai; b) = többféle megoldása). Nem szerencsés ez a megoldás: „Erről számos *különböző* irat van birtokunkban", mert a szóhasználat ellenére is érezhető, hogy nem az iratoknak egymástól való különbözésén, hanem sokféleségükön van a hangsúly. (Persze, bizonyos szövegösszefüggésben azért jó lehet ez a forma!) Semmiképpen sem helyes ez: „Az ikreknek *különféle* színű szemük volt", mert itt a szóban forgó szó csak azt jelentheti: egymástól eltérő. Helyesen tehát: *különböző* színű szemük.

IRODALOM: Dengl 257—8; NyvK.[2] 81; Országh: Nyműv. 177—8; Kossa: ÍÍM—2. 31; HivKve[2] 194. G. L.—Sz. L.

különböző személyű tárgyak melletti igeragozás L. tárgyas vagy alanyi ragozás több különböző tárgy mellett 2.

különírás és egybeírás L. helyesírásunk III.

külsőleges

Így szabályos. A szervetlen *d* hanggal analógiásan — a *másodlagos*, majd az ennek nyomán alakult *elsődleges* hatására — megtoldott *külsődleges* alak helytelen. Az eredeti, helyes alakot szemlélteti ez a gyógyszeres üvegeken, tégelyeken olvasható figyelmeztetés is: *Külsőleg!*

L. még: *elsődleges*

Irodalom: F[erenczy]. G.: NymLev. 141; Kossa: MM. 119—24.

külviszonyrag L. bel- és külviszonyragok helyhatározói használata

künn L. *kinn — kint, künn, künt*

kürtős — kürtös

A két szó közös tőre megy vissza, de mind képzésmódjukban, mind jelentésükben különböznek, s így nem cserélhetők fel.

A tölcsérszerű nyílást, kéményt, kályhacsövet jelentő *kürtő* főnévből *-s* képzővel alakult *kürtős* melléknév főleg összetételek előtagjaként él: *kürtősfánk, kürtőskalács*, olykor azonban (például a szaknyelvekben) önálló melléknév is lehet: *kürtős* megoldású füstelvezetés. A *kürt* hangszernév *-s* képzős származékának, a *kürtös*-nek a jelentése pedig: fúvós hangszeren, kürtön játszó zenész, ill. melléknévként: kürttel felszerelt. A vidéken jól ismert, cső formájú vajas süteményt, a kürtőskalácsot tehát tévesen nevezik több helyütt *kürtöskalács*-nak. Az összetétel első tagja helyesen: *kürtős*.

L. még: *borsos — borsós*

Irodalom: Nagy J. B.: MNy. 1944 : 307; uő: Msn. 1947 : 54; Szabó T. A.: SzE, 359—60; Huszár: ÉT. 1975 : 1541. G. L.—K. M.—Sz. L.

küzd határozója, ragozása L. *ellen* | tő- és kötőhangzó-váltakozások I. A) 3.

kvantitatív nyelvészet L. modern nyelvészeti irányzatok és nyelvművelés | számítógépes nyelvészet és nyelvművelés

kvartett

1. Így, azaz magyarosan írjuk már 1927 óta. Egybeírjuk ezekben a kapcsolatokban: *fúvóskvartett, vonóskvartett, vokálkvartett*, de: *női kvartett, külföldi kvartett* stb. — Magyar előtaggal azonban inkább magyar megfelelőjét használjuk: *fúvósnégyes, vonósnégyes.*

2. Toldalékai inkább magas hangúak: *kvartettem, kvartettjük.* Mély hangú alakjai sem hibásak, de ritkábban használatosak: *kvartettom, kvartettjuk.* Származékai is inkább magas hangúak: *kvartettezik.*

L. még: magánhangzó-illeszkedés II. 5. a)—b)

kvázi

A tudományos nyelv, valamint a művelt társalgási nyelv latin eredetű divatszava. Magyar megfelelői: *mintegy, úgyszólván, szinte, körülbelül, hozzávetőleg, csaknem, megközelítőleg* stb. Minduntalan való ismételgetése könnyen a félműveltség, a műveltségfitogtatás gyanújába keverheti használóját. Amikor valóban szükséges, természetesen bátran élhetünk vele. Például a szaknyelvekben nemegyszer jó szolgálatot tesz 'látszólagos, nem igazi' értelemben. Ilyenkor többnyire összetételi előtagnak számít: *kváziperiodikus* (rendszer), *kvázielektronikus* (központ), *kvázipotenciálos* (mozgás) stb.

IRODALOM: O. Nagy—Ruzsiczky

k végű változatlan tövű névszók ragozása L. tő- és kötőhangzó-váltakozások II. A) 2.

kvintett

Így, vagyis magyarosan írjuk. Toldalékos alakjai: *kvintettje, kvintettel* stb. Egybeírjuk ezekben a kapcsolatokban: *fúvóskvintett, vonóskvintett.* — Magyar előtaggal inkább magyar megfelelőjét használjuk: *fúvósötös, vonósötös.*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Orlai Ernő
A borító- és kötésterv Székely Edit munkája
Terjedelem: 113,4 (A/5 ív) — AK 2053 k 8385
83.11613 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György